

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अयं सप्तमोऽन्तिमश्च भागो मीमांसाकोपस्य । अस्मद्गुरुचरणैः रचितोऽयं कोपो-
ऽस्मिन् भागे हकारेण समाप्तिं गच्छति । गुरुचरणान्तेवासिना मीमांसाभूषणेन आहिता-
ग्निना तान्त्रे इत्युपाख्येन दत्तात्रेयशास्त्रिणा अस्य भागस्य संस्कारः संपादितः । विशेषतः
सर्वेषां भागानामादितोऽन्तपर्यन्तं संपादनं मुद्रणं प्रकाशनं चास्मत्सहकारिणा कार्यकारि-
संपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा वहायासेन निर्वर्तितम् । अस्य भागस्य मुद्रणव्ययार्थं भारत-
संघराज्यशिक्षामन्त्रणालयेन महाराष्ट्रराज्यशासनशिक्षाविभागेन च वित्तानुदानं कृतमिति
तदुभयं हार्दिकीं प्रशंसामर्हति ।

गुरुचरणैस्तु अस्य कोशस्य विरचनार्थं कृत्मादप्यन्यस्मान् वित्तानुदानमस्वीकृत्यैव,
एतद्विरचनं स्वाध्यायरूपं तप इत्येवं मत्या, वहवः संवत्सरा अस्मिन्नेव कार्ये समाहितचित्तै-
र्व्यतीताः । गुरुचरणोपाकरणमस्य कोशस्य समाप्त्या निःशेषं संपन्नमिति कृत्वा अस्मत्प्राज्ञ-
पाठशालामण्डलमात्मानं कृतार्थं मन्यते ।

अस्मिन् महाकोशे गुरुचरणविरचिता पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः अधिकरणाद्यसूत्राक्षरानु-
क्रमेण अधिकरणशः समाविष्टाऽस्ति । सा इत उद्धृत्य पृथक्तया मीमांसादर्शनसूत्रानुक्रमेण
प्रकाशिता चेद्भविष्यति मीमांसादर्शनाध्ययनरसिकानुपकरिष्यतीति मत्या तस्याः पृथक्
प्रकाशनेऽस्मन्मनसि संकल्पोऽस्ति । वित्तानुकूल्ये सोऽपि संकल्पः साफल्यं गच्छेदित्या-
शामहे ।

कोशेऽस्मिन् स्वीकृतवर्णक्रमविषयकं विवरणं तृतीयभागे द्रष्टव्यम् ।

अधिकरणादिसंख्या— सप्तमेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १५६, संकर्षाधि-
करणानि ५४, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १९१, तौतातिताधिकरणानि ९, न्यायाः २०६,
लघुसिद्धान्ताश्च ६२०७ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ९३५, संकर्षाधिकरणानि ३२२, केवला-
नन्दीवृत्त्यधिकरणानि (पूर्वमनवधानानादगणितानि १९, मिलित्वा) ९००, तौतातिताधिकरणानि
८९, न्यायाः १४२२, लघुसिद्धान्ताश्च २८४८७ इति ।

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राशपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मनोदस्य

मार्गशीर्षः शुक्लः १
शुक्रः १८८८

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमद्गुह्यनगरस्वतीप्रणीता मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत-चं— अद्वैतसिद्धेः दौता लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकारः— माहालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आचारमयूरः— श्री. ज. र. धारपुरेसंवादितः, मुंबई ।

आपथ— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रथमः, कण्डिका, सूत्रे इति अङ्कनयम् ।

आपस्तम्बार्थः— प्रसिद्धः कल्पमुद्रकारः ।

आभरणम्— शांखायनीरत्नमाप्यस्य टीका । अध्याय- पाद- सूत्राङ्काः । कचिन् तृतीयोऽङ्कः अधि-
करणस्य ।

आर्येयब्राह्मणम्— सामवेदीयम् ।

आश्व. गु— आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, तदन्त्या नारायणवृत्तिश्च ।

आश्व. धरे— आश्वलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ— इत्यादि ।

उद्योत— व्याकरणमहामाप्यस्य टीका ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशक्राचार्यप्रणीता । रामतीर्थः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकादृष्टी । गद्य पद्यं च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शारदामाप्यव्याख्यानरूपायाः प्रामाण्यरीचतुल्याः दौता श्रीशालिभनाथप्रणीता ।
चौखम्बासीरीङ् १९२९ सने मुद्रिता ।

भ्रमसं— ऋग्वेदघटिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कनयम् ।

देव्यासा— ऐतरेयारण्यकस्य सावणमाप्यम् ।

देव्या— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं
इत्यङ्कनयम् ।

देव्यासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सावणमाप्यम् । अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्काः । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे
१९३० सने मुद्रितम् ।

घटोप— घटोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकन्योन्यम् । अध्याय-आह्निक-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका— न्यायप्रणिता विधिविधेयस्य दौता बानसगतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकलहॉलमुद्रणाख्ये
१९०७ सने मुद्रिता ।

कर्म— कर्मचार्यः, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य माप्यकारः ।

कल्पतरु— नामन्याः दौता । अमलानन्दस्वस्वतीप्रणीता, १९१७ सने मोहमय्यां निर्णयसागरे
मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् ।

कस्तुरि— कस्तुरिरत्नाचार्यनिरचिता वैमिनिमूत्रुत्तिः । १९०८ सने मैसूरुनगरे मुद्रिता । सा च
भादनीरिमापुण्डके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कास— कासघटिता ।

कु., कुन्हुलम्— अध्वरमीमांसासूत्रहल्लृप्ति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-बाणीविलासे मुद्रिता । अध्याय , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तद्धता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैड— कैवल्योपनिषत् ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकार । काश्या मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभः— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौलम्बायां १९२९ सने मुद्रितः । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् , पृष्ठाङ्कश्च ।

कौश्या, कौपीतिकब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९२१ सने मुद्रितम् ।

चतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तरूपणदास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत-अद्वैतसिद्धि-न्यायामृत-तरङ्गिणी-लघुचन्द्रिकाणा चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

जै— जैमिनिवृत्तदादशलक्षणी । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा— जैमिनीयब्राह्मणम् ।

दुप् — दुष्टटीका नाम वार्तिकं कुमारिलमट्टप्रणीतम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शावरभाष्येण सह १९३३ सनाद्यै मुद्रिता ।

तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ सवति काश्या मुद्रिता ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तकौमुद्याः टीका निर्णयसागरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— दुष्टटीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः , पादः , अधिकरणम् , सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्ड्य— ताण्ड्यब्राह्मण पञ्चविंश नाम । अध्यायः , खण्डः , सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्ड्यसा— ताण्ड्यब्राह्मणस्य सायणप्रणीत भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसहिता । काण्डम् , प्रपाठकः , अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसहितायाः सायणभाष्यम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

तीता— तीतावितमवतिलक- भवदेवप्रणीत-मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्या मुद्रितः ।

दमी — दत्तमीमांसा श्रीनन्दपण्डितद्वृत्ता ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

धर्मसिन्धुः— श्रीकाशीनाथोपाध्यायविरचितः ।

निरुक्त— याज्ञाचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

निर्णयसिन्धुः— श्रीकमलाकरमट्टविरचितः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाल्य पार्थसारथिमिश्रप्रणीता, चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शाकरशारीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय-पाद-सूत्राङ्काः ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्र इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीद्याल्लिख्णायप्रणीता प्रामाकरमतानुसारिणी । अनेकप्रकरणत्मको ग्रन्थः । चौखम्बाया मुद्रितः ।

परान्तमः— उपनमपरान्तमः अप्यप्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामशेखरः । कात्या २००२ खति मुद्रितः ।

परिमल— सामन्त्यादीकाया करपतरीः टीका । अण्वप्यदीधितविरचितः मोहमय्या निर्णयकारे

१९१७ खने मुद्रित ।

पा— पाणिनि व्याकरणार्थः प्रतिद्वः । अप्यायः, पादः, सूत्र चेति अङ्कत्रयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुमठविरचितः । मोहमय्या मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिकनाथप्रणीता । कात्या विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ खने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजय नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्ताया १९२६ खने मुद्रितः ।

पाल— बाल्यमीमांसाप्रभाषाः शंकरभट्टप्रणीतः । कात्या विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ खने मुद्रित ।

विन्दु— न्यायविन्दु तत्त्वदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः, मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ खने मुद्रित ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाषरमतानुसारीणी टीका । नव्यप्रामाण्यप्रमतमत्र । चौखन्वाया १९२९ खने मुद्रिता ।

वृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृति ।

वीथ— वीथानधर्मद्वयम् । प्रथमं, पठल, सूत्र च ।

दसू— दसूत्रम् । अप्यायः, पादः, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कत्रयप्रये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

मगी— भाष्यटीका । अप्यायः श्लोकश्च ।

मट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायतुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्य आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कत्रयम् । कचित् पृष्ठाङ्कः अविष्टः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ खने मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भाट्टार्थसारः— मीमांसान्यायप्रभाष्यस्य अनन्तदेवविरचिता टीका ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शाबरव्याख्यानस्य टीका । मुम्बई, निर्णयकारे १९१७ खने मुद्रिता ।

भाष्यनाधिप्रेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः कात्या १९२३ खने मुद्रितः ।

भाष्यम्— शाबरभाष्यम् ।

भूति— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्री-पटवर्धन-प्रणीता । कात्या २००२ विक्रमखति मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः शास्त्रमठविरचितः । तर्कभाद्रमात्रम् । चौखन्वाया १९०० खने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रदृष्टा मीमांसानुप्रयोगी चौखन्वाया १९२९ खने मुद्रिता, मण्डनाचार्यश्च ।

माघ— माघविरचित शिशुनाथश्च नाम मठानुसृतम् । सर्गः, श्लोकः इत्यङ्कत्रयम् ।

मिताक्षरा— याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका श्रीविद्यानेश्वरविरचिता ।

मीको— मीमांसकोप ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रभाष्य श्रीभाषदेवप्रणीतः । चौखन्वाया १९२० खने मुद्रित ।

मीमांसाजीवरक्षा— ब्राह्मणमतानुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते काश्या १९०४ सने मुद्रिता ।

सुपारि -- अङ्गत्वनिष्किकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेधातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ., यास्मृ— याज्ञवल्क्यस्मृति । अध्याय, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्थसारथिमिश्रप्रणीतम् । दुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बाया मुद्रिता ।

रत्नाकर— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका, पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बाया १८९८ सने मुद्रित ।

रसायनम्— विधिरसायन अप्यव्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टरहस्य श्रीगण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दश्लेषविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

घा— तन्त्रवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शाब्दभाष्यस्य विवरणालम्कम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमालुकावृत्ति शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि— नैमिनीयन्यायमालात्रिस्तरः सायणमाधवाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

विधि— विधिविवेक मण्डनाचार्यप्रणीतः । काश्या मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्या मेडिकलहॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्यापाठश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथः— शाबरभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाबरभाष्यस्य टीका ।

वैया. भू— वैयाकरणभूषणसारः ।

वै सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्था कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज. र. चारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

दांकर— शाबरभट्टकृताः मीमांसासारसंग्रहः । काश्या विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिकापुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकौस्तुभः— भट्टोजीदीक्षितप्रणीतः ।

शांभा— शाबर भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् । चतुरङ्गले तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

शांश्रौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्ड, सूत्रं च । कल्किताया १८८८ सने मुद्रित सम्भाष्यम् ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयनगरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषद्धारभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिभाषेतुशेखरः नामेशप्रणीत । काश्यां २००२ सवति मुद्रितः भूत्यादिषहितः ।

शार्ङ्गमयूखः— श्री. ज. र. धारपुरेप्रकाशितः, मुम्बई ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैब्यमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकावर्तिकं आचार्यकुमारिलमठविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।

संस्कारकौस्तुभः— श्रीअनन्तदेवविरचितः निर्णयसागरे मुद्रितः ।

संसारं— सर्वसंज्ञाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्या मेडिकलहॉल-मुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपदारीरकम्— रामतीर्थवृहत्टीकासहितम् । अभ्यासः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।

संप्रहः— न्यायसम्प्रहः । लिखितः ।

सत्याशौ— सत्यापादीय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्यापाठः— वैश्वदेवहिरण्यकेशिशास्त्रीयकलसूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सर्वसं— सर्वदर्शनसम्प्रह ।

सना ध. प्र — सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीजुकरसुण्डेकरमहाराजप्रेरितैः म. म. अनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीत ।

समयमयूखः— श्री. ज. र. धारपुरेसंपादित, मुम्बई ।

साहस्री— भुवनेश्वरीविक्रान्तापसाहस्री । मुम्बई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता । साहस्रपां यो न्याय-प्रमादो निवेदितः स एवास्माभिः प्रदत्तते ।

सि. कौ. — सिद्धान्तकौमुदी भट्टोजीशिशितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कशास्त्रशास्त्रश्रीनिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रश्रीनिकाया सह मुद्रिता ।

सिद्धान्तदर्शनम्— निरञ्जनमाप्यसमेतम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सिद्धिव्याख्या— अद्वैतविदेः टीका ।

सु, सुधा— न्यायसुधा, तन्ववार्तिकस्य टीका । मठशोभेश्वरविरचिता राणकारपरमया । चौखम्बायो मुद्रिता । अत्र वृत्तांश एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७' इति स्यात्तत्र सुधाया. तृतीयाध्यायस्य सप्त-माहमत्तानामके मने क्रम्यन्ते मुद्रिते पुत्र अशुक्र इत्ययं । तत्र मागे ऋषि पुत्रमेव अहम् मुद्रिता आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमाश्रिका नाम शान्भरीनिकायाश्रीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रश्रीनिकाया सह मुद्रिता । अत्र अप्यायः, पादः, अधिपत्तय इति अङ्कनयम् ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६३९	२	८	बर्हिष	बर्हिष
३६४१	"	६	श्रुती	श्रुती
३६४३	"	१५	मिधान	मिधानं
३६४४	१	"	शेषपाञ्च	शेषपाञ्च
"	२	१४	पादकं	पादिकं
३६५२	१	१	त्राय	त्राये
"	"	४	श्रुति	श्रुति
"	"	१७	श्रुतेः	श्रुतेः
"	२	२०	श्रुत्य	श्रुत्य
"	"	४	प्यन्य	प्यन्य
३६५३	१	६	स्मृति	स्मृति
३६६०	"	६	श्रुत्य	श्रुत्य
"	"	१७	शिताय	शिताये
"	२	२८	स्मृते	स्मृते
"	"	८	श्रुति	श्रुति
३६६१	१	१३	श्रुति	श्रुति
३६६५	"	३	श्रुत्य	श्रुत्य
"	२	२४	श्रुति	श्रुति
"	"	१०	अनमी	अनमी
३६६६	१	२०	दशन	दशनं
"	२	१४	स्मृति	स्मृति
"	"	२	मेवकं	मेविकं
३६६८	१	५	श्रुतसंख्या	श्रुतसंख्या
३६७३	"	७	योनमः	योगम
३६७४	२	६	रथत	रथंत
३६८५	"	२१	तिसभिः	तिसभिः
३७००	"	१	कमव	कर्मव
३७०६	"	२२	सुवाणे	सुवाणे
३७०९	"	२६	देवेन	देवेन
३७४७	"	७	पेता	पता
३७९९	१	८	चरो	चरी
"	२	३३	चक्रुन्	चक्रन्
३८०८	१	२४	श्रुति	श्रुति
३८२५	२			

पृष्ठम्	संख्या:	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३८२६	१	१९	मतान्य	मुतान्य
३८२७	२	११	मदः	भेद
३८५३	१	६	चतद	चैतद
३८६७	"	३	भिल्लिद्रि	भिल्लेन्द्रि
"	"	११	सवः	सर्वैः
"	"	१	रिक्त	रिक्त
"	"	६	चत्य	चैत्य
३८७२	१	३	तत्मात्स	तत्मात्स
३८७३	२	१५	हुमि	हुरमि
३८७४	"	३	बुवाणा	बुवाणा
३८७७	१	३	सगयो	सर्गयो
३८७९	२	२१	शख	शखे
३८८७	१	"	नपा	नैपा
३८८८	"	१९	बाह्यन्यः	बाह्येभ्यः
"	"	१३	शेवेति	शेवेति
३८९८	१	१५	पद ये	पदाये
३९२२	"	१०	शत्ये	शत्येव
"	"	२०	मना	मन्त्रा
३९२३	"	२२	घदम	धर्म
३९२५	"	८	दशना	दशना
३९३१	"	१२	विदधय	विदधय
३९३४	"	२०	ओपति	भीत्यति
३९४१	"	३०	कम्मी	कुम्मी
३९४३	"	२	शृग	शृङ्ग
"	"	८	धम	धमे
"	"	२४	शते	शृते
"	"	२६	भाय	भाय
३९४६	"	२८	भति	भृति
३९७३	"	२१	सूक्तिक	सूक्तिक
३९७५	"	६	धम	धमे
३९७६	"	१	भाह्व्यै	भाह्व्यै
३९९९	"	२४	मध	महध
४००५	"	१५	भैमचि	भैमिति
४०१०	"	१०	धोदधि	भाप्यस्-धोदधि
४०२७	"	४	इत्युच्य	इत्युच्यम्
४०२९	"	२२	रित्या	रीत्या
४०३५	"	२८	दधचन	दधन
४०५२	"	८		

पृष्ठम्	साम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०६५	१	६	सौर्य	सौर्य
४०९०	"	१	ज्योतिः	ज्योतिः
४०९६	२	२७	चेत् ।	चेत् । ४७ ॥
४१००			५०००	४१००
४१०१			५००१	४१०१
४१०२			५००२	४१०२
४१०३			५००३	४१०३
४१०४			५००४	४१०४
४११५	१	२५	प्रकान्तं	प्रकान्तं
४१२७	"	११	मूर्त्ता	मूर्त्ता
"	२	२६	मूर्त्ता	मूर्त्ता
४१४२	"	१४	प्रधा	प्राधा
४१४३	१	३२	सखड	सखण्ड
४१५३	"	२०	उर्जे	ऊर्जे
४१७३	"	१५	ब्रह्मोति	ब्रह्मोति
४१८६	२	३०	एकेकी	एकेकी
४१९६	१	२०	ब्रह्मणी	ब्रह्मणी
४२०४	"	१९	कृष्टते	कृष्टते
४२०५	"	३३	पोऽद्यति	पोऽवद्यति
४२०७	२	११	प्रकान्ता	प्रकान्ता
४२३५	"	१५	ऋ सर्वस्वारे	* सर्वस्वारे
४२४२	"	२०	पश	पशु
४२४३	"	५	मपरि	मुपरि
४२५४	१	१३	सखण्ड	सुखण्ड
४२७८	"	१७	श्रक्	श्रद्ध
४२८३	"	३०	कमति	कमिति
४२८६	"	७	श्लोके	श्लोकेन
४३२१	"	१	कृत्ययं	कृत्ययं
४३३९	२	२८	धारयति	धारयति
४३४७	"	२६	शतम्	शृतम्
४३६८	"	७	वाल्मीक	वल्मीक
४३६९	"	२९	फलन्त	फलन्त
४३७३	"	२१	धन्या	धुन्या
४३७५	१	१२	पृष	पृषद्
४३८३	२	७	सुगंन	सुगंन
४४१०	१	३४	मात्रयि	मात्रयि
४४२१	२	२८	प्ररुना	प्ररुता

(८)

पृष्ठम्	सूत्रम्:	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४२७	२	४	तत्पर्यं	तत्पर्यं
४४२८	" १	३	प्रयवा	प्रत्यवा
४४४०	" "	३३	वेदे	वेद
४४४७	" "	२३	स्वतःप्र	स्वतःप्रा
४४५१	" २	१९	समावाये	समवाये
४४५२	" १	१६	प्रयणी	प्रायणी
४४६७	" २	९	प्रतिदि	प्रतीति
"	" २	१२	पर्वाय	पर्वाय
४४८३	" १	३१	स्वहा	स्वाहा
४४८५	" १	१३	अग्नि	अग्नी
४४९०	" २	१	हविषा	हविषा
४४९७	" २	३०	तो अहुते	तोऽहुते
"	" "	१४	कस्यात्या	कस्याया
४५१९	" "	२५	ख्यास्यात्	ख्या स्यात्
४५०६	" १	५	उज्जल	उज्जल
४५१३	" २	२६	उदपेभ्यो	उपपेदयो
४५१४	" १	१३	दिरय	दिरय्य
४५१७	" "	३३	अद्य	अद्य
४५२५	" "	"	देवता	देवता

मीमांसाकोषः

• विधिन्वयापारः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषणार्था-
तिरिक्तेऽर्थे विधि-यापारो नास्ति इति उत्तराधिकरणे
वक्ष्यामः । या. ३।१।६।१२ पृ. ६९१. • विधि-
रूपापरं विनैव यत् पुरुषस्याभिलषितं तस्य विधीय-
मानसाधनं प्रथि उद्देश्यतन्मात्रं विधिगम्यम् । सोम.
२।१।४.

• विधिन्वयापारसंस्पर्शपरिमाणं अन्वेष्टयम्
(' दशापरित्रेण प्रह संमाष्टि ' इत्येवमादौ), यद्
विधित्वेन संसृष्टं तत् वर्तन्त्य नेतरत् इत्यत्रधारणात् ।
या. ३।१।७।१३ पृ. ७००-७०१.

• विधिशक्तिः आस्त्यातविशेषाणा मन्त्रत्वेन
तिरोधीयते इति न नियमः । या. २।१।६।३०
पृ. ४३१, • विधिशक्तिः गुणे संचरति । ३।३।
१०।२१ पृ. ८६९, • विधिशक्तिः नामरदे नास्ति ।
१।४।३।३ पृ. ३३२. • विधिशक्तिः प्रतिव्यत्ये
यच्छन्देन ' न ता नशन्ति ' इत्यादौ । आमन्त्रण
विमक्या- ' अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ' इत्यादौ ।
उत्तमपुरुषेण ' दामि यक्षामि ' इत्यादौ । यद्विशन्देन
' यदि सोममपहरेयुः ' इत्यादौ । ' येषामस्त्यात-
शब्दानां यच्छन्दोऽयुक्त्वधनात् । विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु
ते सर्वनामिधायकाः ॥ ' या. २।१।६।३२ पृ. ४३३ ।
मुधा- ' आत्मनि प्रेरणाऽयोगान्निमित्तताभिधानतः ।
विधिशक्तिरिहन्तु स्यात् यच्छन्दादिचतुष्टयम् ॥ ' पृ.
६६८. • ' विधिगकत्या गृहीतं यत् तस्यै हि
विश्रितम् । तत्रै तु परित्यक्त स्यात्स्वैयमविश्रितम् ॥ '
या. ३।१।७।१३ पृ. ७०३.

• विधिशक्त्यभायः अर्थनादः । पराक्रमः. ५।२.

• विधिशक्तिश्रयः यच्छन्देन, उत्तमपुरुषेण,
संशेषनपरिमत्तना न भवति । ' यस्त्वोभय हविशक्ति-
माष्टौ ' इतरत्र यच्छन्दः । ' यद्विदेवमः न दामि ' इत्यत्र
उत्तमपुरुष । ' आनीत् आनीत् विहर ' इत्यत्र, हे
' आनीत् ' इति संशेषनम् । वि. २।३।९.

मी. को. ४२५

• विधिशक्तिविघातकम्- ' सिद्धत्वप्रोतनात्
यकत्राभिमुख्यासभनाद् विधौ । आत्मनि प्रेरणायोगा-
न्निमित्तताभिधानतः ॥ विधिशक्तिरिहन्तु स्याद्यच्छन्दा-
दिचतुष्टयम् । प्राप्त्ययोगेऽपि तत्रापि वृत्तिस्त्वादिपि
हन्तुता ॥ ' यच्छन्दः, आमन्त्रणपरिमक्तिः, उत्तम-
पुरुषः, यद्विशन्दश्चेति चतुष्टयम् । सु. पृ. ६६८.

• विधिशक्तेनापि तथा पुरुषो न हि प्रवर्तते यथा
लोभेन । या. ३।४।१०।२८ पृ. ९६०.

• ' विधिश्चन्द्राश्च ' । १।२।४।४५ ॥ इत्यत्र ' अग्ने
श्रुपते सुगृहपतिः ' इत्यादिमन्त्रेषु ' शतं हिमाः '
इत्याद्यंशानां ' शतं तत्र देमन्तान् इन्धिषीय इति वाचै-
तदाह ' इत्यादिवाक्यशेषाः मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे
लिङ्ग इति व्यख्यापितम् । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०.
• न च गौगोऽर्थो विधिश्चन्द्रान् अवगम्यते ।
भा. १०।२।१।७।४७.

• विधिश्चन्द्रस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात् तेन
चोदना । १०।७।१२।२३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमात्रास्याया
पौर्णमास्या चान्युतो भवति ' इति श्रुतम् । अष्टा-
कपालस्य पुरोडाशस्य अग्निदेवता । अग्नेश्च अग्नि,
शुचिः, पावकः, धूमकेतुः, वृष्टानु. इत्यादीनि
नामधेयानि । तथा सति आवाहनादिनिगदमन्त्रेषु
' अमुष्ये इदं न मम ' इति त्यागमन्त्रे च क्तमन्त्राम-
धेयं वक्तव्यं इति विचारे विद्वान्तमाह । मन्त्रत्वे इत्यत्र
रत्नत्वव्य. स्वार्थे, मन्त्रे इत्यर्थः । निगदमन्त्रेषु त्याग-
मन्त्रे च विधिश्चन्द्रस्य विधिव्याक्यगतस्य अग्निच्छन्-
दस्यै भावः स्यात् उच्यते वर्तमान्यय पयव-
शब्दस्य । यन्मन्त्रं तेन अग्निश्चन्द्रेण चोदना विधि-
मनुत् । तन्मन्त्रं विधिगतदेवतत्रोपदेशश्चन्द्रेणैव त्वाने
निगदेषु च निदेशः इति सिद्धान्तः ।

विधिशब्दस्य

शेषाणां चोदनेऽहानात् वामान् सर्वत्र श्रूयते । २४ ॥

विधि मन्त्रवगने देवतावचनशब्दस्यैव आग्रहनादि-
निगमेषु उच्चारण इति सिद्धांते देव-तरमाह ।
यन्मात् शेषाणां शेषभूतानां मन्त्राणां चोदनेऽहानात्
एकचोदनागतशब्दसमुक्तत्वात् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
भावः, तस्मात् सर्वत्र भवत्-उच्चिति-स्याहानादिनिगमेषु
विधिशब्दस्य एव श्रूयते । तस्मात् आग्रहनादिनिगमेषु
त्यागो अग्रहादिनिगमेषु चेति सर्वत्र अग्निशब्द एव
उच्चारणीयः इति । के.

* 'विधिश्च दस्य मन्त्रेण भावः स्यात्तेन चोदना'
(१०।४।२।२३) । आग्रहनादी येन केनचित्
पर्वण्येण देवताभिधानसिद्धौ विधिगतायादिशब्दानादयः
इति पूर्वपक्षमिष्या, 'आग्नेयोऽष्टकपालः' इति विधि-
गतेनाग्निशब्देन देवताया हविःसंघविक्रानात् मन्त्र-
कारो देवतोद्देशो विधिशब्दस्यैव शब्दस्वीकारण कार्य इति
वचनं मूले सिद्धान्तितम् । सु. पु. ६।४३. * 'विधि-
शब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' इति दशमे (१०।४।
२।२३) विधिमन्त्रप्रमाणिका देवता शब्दस्य ।
स्यात् तेन चोदना' (१०।४।२।२३) इति दश
मापिष्णव्यायेन आग्रहनादिपिपये निगमे मन्त्रकार्ये
निविगतदशमे शब्दस्य उच्चारणमन्त्रार्थे । सु. पु.
६।५१. * 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' ।
इति दशमापिष्णव्यायेन आग्रहनादिपिपये निगमेषु किं येन
गन्तव्येन शब्दस्य प्रयोगनिश्चयः । पु. ४।६८. * आग्ने-
यादिकागान्धर्वेषु आग्रहनादिषु निगमेषु निगमेषु
केनचित् पर्वण्येण देवता अभिधेया अपि विधिगतवैव
शब्दनेति सदित्य, येन केनचित्दर्शमिदं देवताया
देवताया प्रतिप्रदेशादिप्रायाभावत् स्वस्वोक्तं बन्धन-
विधयानुसन्धेयः शब्दनेः अग्निमुद्दिश्य हविःसंघेन इति
शब्दात्मिकमेव शब्दनेः अग्निमुद्दिश्य बुद्धिस्वामि-
नियन्त्राणामात्, केन शब्दनेः अग्निमुद्दिश्य मन्त्रकार्ये
इति विधिशब्देन शब्दने देवताविधानात् मन्त्रकार्ये
हस्त्येवोच्चारण कार्य इति 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे

भावः स्यात्तेन चोदना' इतिस्वीकृतदाशमिकव्यायेन
(१०।४।२।२३) विधिशब्दस्यैव प्रयोगेण विद्वतो
देवतावदाति उपमानानि प्रयोग्यन्ते । पु. २।२२.
('चेतनाचेतनसाधारण्येन अर्थस्यैव देवतावं दशमे
' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे') वक्ष्यते । को. २।१।
६।१५ पु. ८९. * देवतावदाति तावत् 'विधिशब्दस्य
' इत्येतेन न्यायेन सर्वानेन शब्दा-
मन्त्रत्वे भावः स्यात्' इत्येतेन न्यायेन विधिशब्दप्रयोग-
साधुप्रसभत्वात् पर्वण्यानु परिव्यय विधिशब्दप्रयोग-
नुसंगेनैव तद्वचनप्रयोगान्तराधिकारार्थभिधानरूपेण
प्रयुज्यन्ते । या. १।३।८।२४ पु. २६३. * न चान्य-
शब्दोच्चारणे तेषां (विश्वेषां देवानां) देवतात्व मन्त्रि-
' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः' इति वक्ष्यते । २।१।
९।२३ पु. ५३८. * यदा तु दशमिकापिष्णवस्य-
मागरीत्या ('विधिगताया मन्त्रत्वे') विधिगत-
शब्दसिद्धिरस्य अर्थस्य तादृशशब्दभावस्य वा देवता-
त्वम्, तदा क प्रसङ्गः शब्दान्तरस्य । भाट्ट. ६।१।५.
शब्दनेन देवताप्रकाशयनं कार्यम् ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ।
१०।४।२।२३ ॥

भाष्यम्— स्तो दशपूर्णमासौ 'दशपूर्णमासाणां
स्वर्गशमो यजेत' इति । तदेतन्मानवाते 'यदाग्नेयो-
ऽष्टकपालोऽमावस्थया वीर्गनास्था चाच्युतो मन्त्रि-
इति । सति चाग्नेरभिधानानि, अग्निं शुचिः पावकः
भूमकैः कृशानुवैश्वानरः शाण्डिल्यः दूयेऽमरीचिः । तत्र
सदः वाचिषु निगमेषु किं येन केनचित्दशमे शब्दे-
नाभिधानं कर्तव्यं युक्तं विधिशब्देन अग्निशब्देनेति । किं
प्राप्तम् ? येन केनचित्दिति । कुत ? अन्वर्थमिदं शब्द-
आन्वर्थ्येन पुरोडाशः सवदस्य । सा येन शब्देन शक्यते
कर्तव्यं । त्यागकाले उद्देश्या । सा येन शब्देनामन्त्रतमेन शक्यते
उद्देश्यम्, तेतोद्देशनीया । तेषां शब्दानामन्त्रतमेन शक्यते
देश्यम् । तस्मान्नेन केनचिद्वाचितुं निगमेषुर्दूरे. कर्तव्यं
इति । एष प्राप्ते, ह्रूमः । विधिशब्दनेन अग्निशब्देन
उद्देश्या, नान्येन शुचादिना इति । कुतः । तेन
चोदता । तेन विधिशब्देन अस्य हविषः एकवचनोदना

भरति । कथमिव ? आमिषः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता वरतं पेशयति ।

आ पुनरिय देवता नाम । यत्नं ताद्यन्मसम्, या एता इतिहासपुराणेभ्यः शचीरर्षन्ते नाप्तसदः, सा देवता इति । उच्यते । तानु देवतायु, अहारादीनां शार्ङ्गदीनां वा न समूहः । रमयते च वाटावाचिना देवतारम् । कालेभ्यो भरति, मासो देवता, संस्कारो देवता इति ।

अपरं मतम्, येषु देवताशब्दो मन्त्राकारणे श्रूयते ' अग्निदेवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा देवता ' इत्येवमादिषु, तेषु देवताशब्देनोच्यन्ते इति । तथाचहारादीनामनुष्ठानम् एव । त्रिच सामान्यजनस्य शब्दस्य लौकिके व्युत्पत्तेः अभावात् अर्थसमाप्त्यितिः स्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रासौ हविर्भाष्येव देवताः । आः सूक्तभाजः ? ' इमं स्तोममर्हते आग्नेदंते रथमिह स महेमा मनीषया । भ्राह्मि इ न प्रभविरस्य शत्रुज्ये सख्ये मा रियामा च तत्र ॥ ' (कर्म. १।१।३१) इति । हविर्भाजः आग्नेयश्रावणं निर्वपेत्, अमीषोमीषमेनादशश्रावणेति ।

आह । यदि हविर्भाजे देवताः स्यालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति । ता-पि हविर्भाजि । एव तर्हि सा हविर्भाष्य देवता, या प्रति तादर्थ्यं हविषः । सूक्तस्था-प्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः सन्ति । अग्निदेवता सूक्तम्, अग्निदेवता हविरिति । तथा अग्निदेवतास्य, शिष्टदेवतास्येति । एव मूर्तानां अमूर्तानां चेतनानाम् चेतनानां बुध्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सत्यनीयानां देवतात्वं मत्वप्यति । सामान्यजनं चोपवस्यते । तिमन । यथेयम् । कला वाचक शब्दमुद्दिश्य स्वरं वा हरित्यश्रुतामीति उक्तस्यः श्रियते, सा देवता भवति तत्र । ननु एव एति तुल्यं येन येनचिदसौः शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अत्रोच्यते । अग्नेदेवतायु, यद्यग्निशब्दोऽर्थवत्तायार्थमुक्तायति । अर्थोऽपि हि श-र्यार्थं प्रत्यायेत ; न तु अत्राग्निशब्दोऽर्थवत्तायार्थमुक्ता-यति । यत्र कार्यं कार्यताशब्देन, तत्र शब्दोऽर्थवत्तायार्थो भवति, यथायं प्रथोक्तम् । यत्र पुनः शब्द एव

कार्यम्, तत्र कार्यशब्दार्थः शब्द एव प्रत्यायितव्यः । देवतायाश्च उक्तव्यवसायो न रूपेण भवति । येन तर्हि । उच्यते । यथा ' अथयुद्धेस्ताम्या-सुप्रश्रोति ' एव ' देवता शब्देनोपश्रोति । यथा ' होतुः प्राणो ह्रिस्तेनेपरहृणाति ' इति पामिठकन्ये अपि होतैरोपश्रोति, एव उच्यते । यन्नेनोपश्रुती देवता शरकारिणी भवत्येव । देवतायामप्युपश्रित्या नोदिताया शब्दस्यैव यो उच्यते ; तस्मात् शब्दो-ऽर्थवत्तायार्थमुक्तायति । स चापः पुनः शब्द प्रत्याय-नेदिति उच्यते । अत्रोच्यते । किं तर्हि ? शब्द एव हविषा समप्यते । तस्मिन्माद्येऽपि देवता मत्वप्यति । यत्र हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन उच्यते, सा देवता । शब्दे कार्यस्यार्थवत्तायार्थं कार्यं विज्ञायते । इदं तु शब्द एव कार्यं समप्यति । तस्मात्कार्यवत्तायार्थः शब्द इति ।

तदुक्तं पुत्रिकारेण । न वा शब्दपूर्वको हि अर्थवत्तायार्थमुक्तायति । एव चेदग्निशब्देन हविष उच्यते । अग्नि शब्दः सूक्त्यादीनां शब्दाना-मिति । तस्मात् मन्त्रे विधिशास्त्र उच्यते इति । उच्यते । नन्वेव शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते । नैवदस्मानि । परिहृतं यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्प्रथ-वापते । मुक्त सूक्त्यादीनामनुष्ठानं इति ।

तुम्—नरप अधिपकस्य प्राधेयशब्दो यथा- । पूर्वपक्षे न विशिद्वाभते । सिद्धान्ते पर्यायशब्दो यथाभते । इन्द्रादीनां यथायं विद्यते लोकाप्यहारे, यथा शशी-नाम्, ततः पर्यायशब्दानामस्मो भवेत् । न तस्यो विद्यते । इन्द्रादीनामनुष्ठानम् । उच्यते । इन्द्रशब्द उच्यते तिमपि प्रीयते सामन्त्येन । तत्रोपश्रावण-पहारायु समाशोभेन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा शशी क्षिति न प्रत्यक्षेय शशीयने, नाशुमानेन । शब्देव प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च वदुच्यते, यत्रशब्देन च तदे-वोच्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च सत्या न शक्यं पर्यनुक्तुम् । यथा प्रत्यक्षेण कर्मणोऽनुष्णम् न शक्यते पर्यनुक्तुम्, तिमर्थेनानुष्णम् इति । एतन्निहायैव-गतोरर्थ एव देवता । एत एव वाचकः शब्दः । यः

हविषा सत्यमान अयं च देवदत्तः प्रतिपादयति, नाममाय ।

पूर्वपञ्चमस्तु—शब्दोऽर्थं प्रति अत्यन्तगुणभूत । अर्थ एव वाच्येणो, प्रधानान्तम् । अग्निशब्दो न स्वयं कर्त्तव्य इत्येव सह संबन्धे । किं तर्हि । अर्थेन सत्यत्वे । अर्थपरत्वाच्च निर्देशस्य पर्यायपञ्चानामभिप्रेतम् । न च अग्निशब्दपर्यायं एव द्वयेन संरक्षते (लिङ्गहत्या-सदित एव वर्तते । वाचयेन पुरोडासेन । न चोत्ति-कारणेन निष्पन्न निर्दिश्यते । येन लिङ्ग गच्छते । यदि निष्पन्न पुरोडासेन संबन्धे) तथा नति तद्विद्यतु-त्विति । अथि च वाच्यार्थं पदनिर्द्धानम् । वाच्य-पर्यं च परार्थपूर्वो भवति । यदि शब्द एव देवता मने तथा नति देवतापरमर्थस्य स्यात् । अर्थस्य च वस्त्वित्, अस्त्वशब्देन मोऽर्थं उच्यते, स एव चेतः स्यात् । तत्र साक्षात् तद्विधिबन्दादुक्तानाम् वाच्य-मेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायपञ्चानामप्रत्यक्ष एव । न च ? अग्निशब्दं स्वयमेव पुरोडाशम प्रति देवतात्वेन प्रतिपाद-यति । तत्तु देवतात्वं यदि वाचिका श्रुतिपुरिष्वेव परि-रञ्जति इत्यन्व, तत्र स्यादिति मनसि, नाम्येन प्रकारेण । अस्या चारक्षायामग्निशब्द एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यत् । तस्मादपि परिर्द्धानेन स एव प्रहृत्यो नाम्य । स च शब्दः । तस्मात्पर्यं चेतोऽर्थरहितो वाचकश्चति चेत्तथास्य ।

अतोऽप्यने । अग्निशब्दं स्वयमेव पुरोडाशम देवता-त्वेन प्रतिपाद्य इत्यत्र । उक्तान्येवमेव शब्देन प्रयो-क्तम् । नाम्यथा योगो भवतीति । एतत्पर्यायव्याया-मग्निशब्दो न निरते । येन केनचित्शब्देन उक्तान्य-कर्त्तव्यम् । अग्निशब्दस्य स्वरहितत्वान् । तस्या-ग्निशब्दो न चक्रेण निरक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु— अग्निशब्द एवाद्याकारेण संबन्ध-मानोऽर्थोऽस्य देवत्वम् प्रतिपादयति । यथा ' वैश्वी-मनुव्यान् ' इति ऋग्वेदपर्यायं ऋषये प्रतिपादयति । न च विपरिवर्तन-कारणं वाच्येण । एतन्निहायपर्यायो न कार्ययोगेन विरहितः । अथि च शोऽर्थमग्निकारणेन

एतन्पर्यायमिच्छति, तस्यापि वाचिका श्रुतिपर्याय-तया । तद्वद्वारेण देवता निरथा सत्त्वत्वे । तत्र प्रथम-मर्थस्य देवतात्वम् । पर्यायं शब्दोऽर्थान् निधीयते इति श्रुतपर्यायपर्यायं चेत्येव उच्यते । यत्न एतन्पर्यायविरहा-कारणत्वेन संबन्धेन, तदुच्चारणमेव विधीयते, अत्रय-तदुच्चारणव्यापकत्वमेविति, तस्याप्यर्थो देवतेत्युवाच-एव । यथा ' पूर्वाग्नामिपुणुवात् ' इति वागोऽर्था-उच्यते ।

शेषाणा चोदनेपर्यायत्वात् सर्वत्र श्रूयते । २४ ॥

भाष्यम्— इत्यथ विधिबन्देन वाचिपु वचनं-कर्त्तव्यम् । तत्र । शेषाणा मन्त्राणामेकः शब्दः । च एतावती विधिबन्दा, स एव सर्वत्र श्रूयते, अथा-कारे उच्यतेन स्वाहकारे च । ' अथाहकारे विधि-यामान्यथा चोमस्य विधा धामान्यथाहकारे विधा-यामानि ' इत्यत्राहकारे । ' अग्नेर्वाचिनः मन्त्रानाम्, रोम-शब्दोऽर्थमनुवोऽर्थम् इत्युचिष्यात् । ' स्वाहाऽग्निं स्वाहा-शोमम् ' इत्येवमपि स्वाहाकारे । एत च विन्ययत् अ-प्याणा अवाचिना मन्त्रानि, अथाऽस्वामिर्वाचोऽ-दिष्टः । तस्मात् विधिबन्दास्य मन्त्रत्वे मान स्यादिति ।

ता— दर्शनोपाह्वयो श्रूयते ' आतोऽर्थोऽस्वामि' इति । तद्विनि अग्नेर्वाचिनानि अग्निं श्रुचि पावकः-इत्याहमि । तत्र उदाचिपु विधिमेव येन केनचित्शब्देन अग्ने अग्निधाम कर्त्तव्यं तत्र विधिबन्देन अग्नि-बन्देन इति । तत्र ' देवतात्वं विधायापुत्रोऽदुना-रितिरुत्तं । श्रवणोऽहल उदेतो येन केनापि-सिध्यति ॥ ' अन्वर्थो देवताकर्त्तव्यः इत्येता-शब्दोऽर्थः । तत्र शब्दोऽर्थोऽस्वामिः देवतात्वेनिति श्रवणोऽहलाया शब्दोऽर्थोऽस्वामिः, अत्रियमे तु नाति-प्रमाणम् । वाचकशब्देनापि हि उद्दिश्यमाने चोदनाभि-हितमेतेदेवतात्वं अवाचित्वेन मानि, तस्मादपि च । इति शब्दे, सत्यम्, अर्थस्य देवतात्वं चोदनेऽप्यते । तस्य तु इत्येव देवतात्वं चोदनेन उद्देशः । तेन-तदुद्देश्यपर्यायं पुराणस्य अथवा, स्व-वाचरे चाग्री-निर्गोच्यः, येन अर्थस्यापि देवतात्वं तथा-तमनेन

अपर्ववसन्ती नोदना शब्दोच्चारणं वावद्विधाय पर्वव-
स्यति । तस्या च अवस्थायां विधिगतस्य शब्दस्य संनि-
हितस्य परित्यगणे कारणमावात् तदुच्चारणमेव विधीयते
न शब्दान्तरस्य । तस्मात् विधिशाब्दनिधम इति ।

सोम— एवैव यथा आकाशोद्वापयोः संभोचः,
एवं इह देवतानिर्देशो विधिशाब्देनैव कार्य इति सन्तोषे
प्रमाणाभावात् येन केनचित्शब्देन देवतानिर्देशः कार्य
इत्युच्यते: संगतिः । उद्योगसंगतिस्तु वाचकसङ्गात्
पर्वायशब्दप्राथम्यवसनात्तु पिचारस्य इति (शेषः) ।
सूत्रार्थस्तु— मन्त्रत्वे मन्त्रपदेवतावाचकशब्दोच्चारणा-
वचनंप्रमाणे विधिगतस्य ऋगिगव्यस्य भावः उच्चारणं
स्यत्, यतः तेन विधिशाब्देन हविःसकचचोदनेति ।

वि— 'पर्ववेषादि देवोक्तिर्निघनेन पदेन वा ।
अर्थाभिप्रायादिभ्योऽन्यथः शब्दपूर्वावधारितः ॥ '

भाट्ट— सर्वत्र 'आग्नेशोऽष्टकपालः' इत्यादौ
किं विधित एव 'देवताशब्दस्यानादाद्युच्चारणीयः,
अथवा तार्थं नियत इति चिन्तायात्, न तावच्छब्द-
स्यैव देवतातरम्, तद्धि अर्पणनद्वीकृत्याद्वीकृत्य वा
उच्यते ! न तावदाद्यः, अग्न्यादिदशानामर्पणपरवत्
सौक्येदर्थोः प्रतिष्ठातरम् अर्पणतरभावे अग्न्यादि-
शब्दानां प्रतिपत्तिवक्तव्यभावेन विमकस्याप्यनपत्तेश्च ।
नास्ताः । अर्पणविरले तस्यैव देवतात्वोपपत्तौ
अग्न्यादियदे शब्दलक्षणायां प्रमाणाभावात् । न च
तावत् सत्यभावात् तद्विद्वेषरूपदेवतात्परासम्भारः, द्रव्य-
तावत्वात्सौम्योच्चारणमंतररूपस्य तस्य शब्दपदमेवास्ति
वाच्यम्, तद्विद्वेषरथोच्चारणपरिहारदे प्रमाणाभावेन
द्रव्यव्यामहातीनश्रमभंरंतरपत्य तत्पर्येऽप्युपपत्तेः । न
च जानम्यादि शब्दोच्चारणाधीनरसेवेत्येवं नियमो-
ऽस्ति । द्रव्यादिर्षव्येदंसादिनाऽपि सारणीयत्तेः ।
अतः शब्दोच्चारण एव प्रमाणाभावे विधिगतशब्द-
नियमस्य दूरात्कारणमेव ।

अस्तु योदेवतास्य उच्चारणपरिहारम्, तथाप्यु-
च्चारणगतस्य प्रतिपत्तिवारणे देवतापनिमित्तं न तत्पर्ये
अर्पणतः । न च तथाप्युच्चारणगतस्य प्रतिपत्ति-
वारणां भूतशक्तिप्रतिपत्तिवारणे नियमो भविष्यतीति

वाच्यम्, श्रुतशब्दस्यापि विधाय चरितार्थस्य शब्द-
नियामश्चाद्युपपत्तेः । आशङ्क्याः वाचकपदमभ-
वदृषेनापि तात्तेः । इतरथा द्रव्यवाचिपदस्योऽपि
यत्— 'भीक्ष्णीयां मेघं गुमनस्यमानः' इत्यादौ विकृतौ
मैत्रङ्गकारिचयद्रूपसक्तिः तत्र विधिगतशब्दनियमापत्तेः ।
यद्यपि च द्रव्यस्य स्वरूपेणैव वर्मणि समवायः, देवता-
यास्तु शब्दद्वारेणेत्येतावन्मिति तयोर्मैदः, तथापि श्रुत-
शब्दस्यापि विधाय चरितार्थस्य शब्दविशेषोपाध्यायानुप-
स्थितरान्तस्यैव नियमे तदुच्चारणमेव ।

त्रिचौषं यत् पर्वायशब्दप्रयोजनः, यथा— 'अग्ने
पावकाय' इत्यादौ, तत्र पदइत्यग्रेणो मन्त्रतः कथं
सिच्येत् । तत्र द्रव्यवाचकशब्दनिधमस्यैवोपपत्तौ शब्द-
द्रव्यनिधमे प्रमाणाभावात् । अतो न क्वपि त्यागादौ विधि-
गतशब्दनिधमः । इति प्राप्ते, न तावदुच्चारणमन्तरस्यैव
ज्ञानसाधेयार्थस्य देवतातरम्, तथापि 'अग्ने पान-
काय' इत्यादावर्थस्यैकेनापि पदेन विधानसंभवे पद-
द्वयैवपर्याप्ततेः । अत एव यद्यपि पुरुषादिपर्वण्येच-
नया पावकपदमग्नितोषणवाचि, तथापि तेषामित्य-
समानाधिकरणविशेषोपपत्तेरित्युच्यते: अत्रिपदत्रैवपर्या-
पत्तिः । अतः शिष्टाचारानुरोधेन न शब्दोच्चारणमावच्य-
करोम । अत एव 'प्रकाशपि मनसा आयेत्' इत्यादा-
नेव तदभावे वाच्यमिह । 'नामगोत्रे सद्युषां सभ्यन्-
भडाभित्तो वदेत् । संकीर्णं देवतात्पारि तुभ्यं संप-
ददे इति ॥ न ममेति स्वस्त्यायां निहृतिरिति कीर्त-
येत्' । दानहोमादिकं कृषीर्षेन भडाभमभित्तः ॥ '

इति हेमाद्रिपूतद्वयसिद्धयचनायावमर्षो निर्णयते ।
अनथा लघुगदत्रिस्त्वामकातीनविहितशब्दोच्चारणमन्तर-
मेव देवतातरं न तु विकृतकारणमेवम्, न या त्याग-
वादीनोच्चारणकर्मोत्पन्नशब्दप्रतिपत्तिवारणं गौरवान् । अत्र
भाट्टसिद्ध—परिच्छिन्नशब्दोच्चारणमादापत्तिवत्तद्वचनार्थं
निहितेति । इत्येव च सिद्धिर्ताप्यैः । अतः प्रधानशून्य-
तदपत्तौयेनाग्न्यादिवाचिपदिशे शब्दप्रयोजनमप्यद्वीकृत्य
तस्यैव देवतातरं विधिगतं विधीयते । एयं च पदस्य-
स्थले उमन्त्रेपि अनुष्येन देवतातरम्, सद्युषयश्चे-
पावकोऽज्ञानादिना बोध्यः । अर्थेन तु तावदपत्तिव-

विधिशब्दाधिकरणम्

तथा प्रतिनेः आवदक्यत्वात् तादृशशब्दप्रतिपाद्यत्वस्व
भाक्तं देवनात्वमपि अर्थादिदमिति न तत् शास्त्रेण
विधीयते ।

एतेन शुद्धस्वार्थस्यैव देवतात्वं, देवतात्वं च त्याग-
वालीनोच्चारणकर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वं, तत्र 'अग्नये
पावनाय' इत्यादौ एकस्मिन्नेवार्थे तत्तच्छब्दप्रतिष्ठितं देव-
तात्वंद्वयम्, तच्चैकत्राक्षरानुवादान् समुच्चिनम्, तेन न
सत्र एकप्रदोच्चारणान्तिरित्यत्रास्तम्, गुरुभूतदेवतात्वे
तद्विदादिशक्तिरूपनाया गौरवात् । उक्तार्थस्यान्यलभ्य-
त्वाच्च ।

एतेनैव 'शब्दविशिष्टार्थे एव प्रातिपदिकलक्षणा-
मनीहयं तस्यैव निरुक्तदेवतात्वेऽन्यथ' इति न्यायमुधा-
कृतत्वात्कर्ममपि अत्रास्तम्, तद्विदादिपदशक्यतावच्छे-
दके गौरवात् । अत्रः शब्द एव वाच्यार्थान्वयीति नाम्य-
शब्दप्रयोगप्रसक्तिरस्याकाले । आवादानदिमनेषु तु
पठितन्यादेव नाम्यशब्दप्रयोग इति निर्णयत्वेन । तत्र-
त्यागिनदे परं न शब्दलक्षणा शब्दप्रत्ययस्यापि नृपति-
पात्रप्रत्ययान्वयेन वागमन्यपाचस्यैव शक्याऽन्यादिप्रदेन
स्मरणोपपत्तेः । अन्यत्वाच्चिदमस्य लक्षणेययोग्यमिमा-
धिहरणोद्भावनात् लक्षणमिति ।

मण्डन— 'विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्थान् ।' निवि-
शब्दः विधिसन्धेयदेवतावाची शब्दः इत्यर्थः ।
शेकर— 'विधिः शब्दो देवतायाम् ।' १५.

• यस्य वाचकं शब्दप्रतिदिनं स्मृत्या वा हवि-
स्वश्रयामि इति संकल्पः । त्रिजने सा देवता भवति इति
विधिशब्दाधिकरणे देवतालक्षणा वक्ष्यते । सु. ४
७६२.

• निधिभुक्तिः इतरभूमिस्थो कर्त्तव्यः । विधि-
भुक्त्या स्वाभाविकतयायाम् आमोदीभुक्तिर्लोकस्य अपेक्षित-
त्वात् (आमोष्या आमीत्र) तस्याश्च पुरुषगृह्णित्तिदेव-
त्वेन भुज्जन्तस्त्वो कर्त्तव्यत्वात् न आमोदीभुक्तिर्लोकस्यो-
द्योयः । सु. ४. ११२९. • निधिभुक्तिर्ये पुरुषार्थे
पुनर्न प्रवर्त्तयती कर्मणः पर्यग्न्यमान् द्योयपति ।
मीन्या.

• विधिसंनिधौ श्रुतायाः निन्दायाः निषेधाकल्पनेन
विधेयस्तुत्ययं दशमे वक्ष्यते (१०।८।४।७) ।
सु. ४. ६१.

• नहि विधिसंभवे समस्तगणक्यानुवादत्वं युक्तम् ।
वा. ३।१।२०।५३. ४. १०२४, • मुख्यविधिसंभवे
लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्तया । १।२।२।१९
४. १३४.

• विधिसहस्रेणापि अत्राक्षरार्थप्रतिपादनशक्तैः
आधातुमशक्यत्वम् । सोम. १।२।१९. ४. ६.
• 'विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविधेयत्वे ।
तस्मादेकत्र सदिधमितरेणावधार्यते ॥' वा. १।४।
१।२४. ४. ३६५.

• विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं वाप्यते नानु-
गुणम् । वा. २।२।६।१७. ४. ५१३. • अशतवत्-
शाश्वते विधीयमानोऽर्थः, श्रातवदन्तते गुणसम्पन्ना-
र्थम् । नच सद्गुरुकार्यमाणः शतवत् अशतवच भवितु-
मर्हति । भा. ३।१।६।१२. ४. ६९०, • विधीय-
मानस्य अन्या वचनयुक्तः, गुणेन सम्बन्धमानस्य
चाप्या । ३।१।६।१२. ४. ६९०.

• विधृती । 'अस्मिन्नेव विधृती करोति' इत्ये-
पूर्णमासयोः । ते च परिलोभनीयाद् बहियः कर्त्तव्ये
न तु वेदिस्तराणां बहियः । ३।८।१७।३३.
• आतिथ्याया इशौ 'ऐश्वर्यो विधृती' इत्युक्तम् ।
ऐश्वर्यो वाचापिञ्जले, न तु इन्द्रपते । (याज्ञिकास्तु
इन्द्रपते एव स्वीकुरन्ति । के.) । शा. १।३।५.
• उक्ता धारक दुर्भेद्यम् । तत्र वेद्यमास्तुते बहियः
उपरि प्रसार्य मूले प्रसारः आसाद्यते तदुपरि च उद्दः
आसाद्यते । विधृत्योरप्युक्तात् उक्तम् अत्रोपरि च
धुमा । शा. सोम. १।३।५.

• विधृतिपवित्राधिकरणम् । विधृतिः पवित्रं च
लौकिकाद् बहियः कार्यम् ॥
विद्योये च श्रुतिविद्योयादक्युक्तः दोषे । ३।८।
१७।३३ ॥

माध्यम्— दशपूर्णमासयोयमानन्ति 'समाप्यन्धि-
कामो दशौ प्रादेवमात्रो पवित्रे करोति' । तथा 'अ-

दिनमात्रे विधृती करोति' इति । तत्र संशयः किं वेदि-
स्तरणार्थाद्बहिषो विधृतिपवित्रे, उपास्यत इति । किं
तावत् प्राप्तम् ? वेदिस्तरणार्थाद्बहिषः कार्ये । किं
कारणम् ? तद्वि प्रकृतम्, धर्माध्यावेशोपात् सर्व-
बहिषामभेदेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते, ब्रूमः । अन्यतः
क्रियेत । कुतः ? विरोधात् । कथं विरोधः ? अथते
हि 'मिधातु पञ्चधातु वा वेदि स्तृणाति' इति ।
तद्येनाऽऽस्तीर्यते, कार्यं तद्विधृतिपवित्रं क्रियेत । न हि
संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेतदुप-
दिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अल्पसंभविनी प्रतिशते
स्याताम् । तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः,
कुत्राहं । अन्यक्त एवञ्जातीयकः दोषे । अस्ति तत्र
परिभोजनीयं नाम बहिः, ततः कर्तव्यम् ।

वा— इदानीं प्रकृतपवि नातीव सर्वाथेतेयेत्साध-
यति । यथा लूनस्य बहिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वेति
सकलस्य स्तरणविधानात् अशक्योऽन्यविनियोग इति
यामान्यभूतो विधृतिपवित्रार्थो दर्भविधिरयो द्रष्टव्यः ।
पातुरिति स्तरणचयोऽभिधीयते ।

शा— इदानीं प्रकृतपवि नातीव सर्वाथता इत्यु-
च्यते । दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थे पवित्रार्थं च यत् बहिः
तदपि धर्मवत् स्यात् अविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः ।
धर्मवतः कृत्स्नस्य बहिषो यथा कृत्स्नस्य सनदस्य
आसादितस्य आस्तरणे विनियोगात् नान्यत्र विनियोगः
संभवतीति ब्रह्मदसस्तुनादेन पवित्रादि कार्यम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— मिधातु श्रुतिविशेषात् इति
संस्कृतस्य स्तरणादन्वय विनियोगे विरोधे सति दोषे
विधृत्पादिकार्ये अन्यक्तो धर्मरहितः परिभोजनीयः
स्यादिति ।

धि— 'यद्बहिस्तपवित्रार्थं न वाऽऽद्यत्स्य सम-
वात् । संस्कृतं स्तरणे क्षीयं पवित्रं तन्व्यते भवेत् ॥'

माट्ट— प्रकृतपवि न समन्त्रबहिर्लूननादिधर्मोनां
प्रकृतपूर्वसंग्रहबहिर्माभार्यतम्, अपि तु हविस्तसाद-
गार्थबहिर्धर्मरमेव । अत एव पवित्रविधृत्पादिकार्ये
नैते संशयः । 'मिधातु पञ्चधातु वा बहिर्लूनति'

इति विहितलवनसंस्कृतस्य बहिषः तथैव सप्रदस्यासा-
दितस्य 'मिधातु पञ्चधातु वा बहिः स्तृणाति' इति
वचनेन सर्वस्यैव स्तरणे विनियोगात् । अमन्त्रकलवन-
मात्रसंस्कृतस्य परिभोजनीयर्थाहपः प्राकृततदितरधर्व-
कार्यार्थत्वेन तत एव पवित्रादिकरणोपपत्तेः ।

मण्डन— 'नोपात्तदमौ विधृती पवित्रे ।'

शंकर— 'पवित्रविधृती तद्वत् ।' (तद्वत्— शूपा-
वटबहिर्वत्) ।

* विधेयम् । 'तद्वत्त्वमेवकारश्च स्वादुपादेय-
लक्षणम्' । श्रौत्रा, अनुमानं ११०.

द्वि विधेयं स्तूयते वस्तियति न्यायः । अयं
न्यायः तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तूयते तदन्वयविग्रहा-
वच्छिन्नेशापकर्षवर्णनविषये अवतरतीति । साहस्री..
७८६.

* न च यत् प्राक् वचनाद् गम्यते, तद् विधेयं
भवति । भा. ६।१।५।२३. * यद्यदुपादीयते तत्तत्
विधेयं इति तन्त्रयवहारः (तन्त्रे व्यवहारः) । बृहती.
पृ. ३०. * यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोत्रम्यम् । पां.
१।४।१।२०, * विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वा-
सम्भवं । ३।४।१०।२८ पृ. ९५८.

* विधेयान्वयः । उद्देश्यतागच्छेदकागच्छेदेन
विधेयान्वयः शब्दस्यभावसिद्धः । भाट्ट. १०।८।१९.

* विधेयार्थभेदे वाक्यभेदे भवति । 'प्रहं समाप्तिं'
अत्र ग्रहस्य एकत्वस्य च विधेयत्वे 'ग्रहं संमृन्वात्, तं
चैकम्' इति वाक्यभेदपदान्नः । वि. २।१।७.

* विधेयगता संख्या विधेयता भवति । यथा—
'यजेत' इति । अत्र विधेयकर्तृगता एकत्रसंख्या विव-
क्षिता । एकं यागं द्वौ न कर्तुं शक्यतः । वि. ६।२।२.

* विधेयतद्विशेषणपतिरिक्तप्रशंसादाग विधेय-
प्रशंसार्थः कश्चित् अर्थवादः यथा— 'अभिधायोस्त्रिय-
न्महाः नाभिधायार्थ इति यदभिधारयेत् तदुपायाभ्ये
पद्यन्तिदप्यात्, यन्नाभिधारयेत् न तदुपायाभ्ये पद्यन्
निदप्यात्, तत्र सूत्र्यं अभिधायार्थ एव न दानभिधुवं
हविरसि' इति । घाट्ट. पृ. ५२.

● विशेषता च (पुरवार्थलक्षणे) ह्यस्यसंबन्ध-
रूपविरयताविशेषरूपता न तु अनुष्ठेयस्वरूप । भाट्ट
४।१।२.

● विशेषत्वमेव विरयारीकम्, नोपादेयान् तद्विसे-
यन्तं वा । बाल. पु. १३. ● विशेषतन् । अत्रात्मस्य
अनुष्ठेयान्तरूपस्य विधि. शब्दोपाधिर्नो धर्मः । वि.
३।१।६.

● विशेषभेदे विशेषताऽऽच्छेदकमेव. औत्सर्गिक ।
अत्रश्च याम्नादि फल्पा ज्ञानवः समिदागततन्तुना-
याम्नादिरूपा. तत्तदावगमनेन चविना लक्षिता
तत्तदावगमनाय वक्तव्यो विधीयन्ते । कौ. २।२।०।२
पृ. १५३.

● 'विना तेन यदि वाऽसौ न सिध्यति' इत्यनेन
स्वापेन योगे देवतोदेयाश्च इत्यन् । सु. पृ. ८०२

● 'विना मालवमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति'
इति न्याय. । अथ महात्वं गुणलक्षेत्रं त्वं सन्धि-
युच उच्यते प्रभोति नाम्नश्चेति विश्वामित्रोऽख्यौति ।
साहस्री. ७९३.

● विनाशः आशान्तिकी अनुबलञ्चि. इति लोपे
इत्यन् । ऋजु पृ. २६९. ● विनाशाय प्राभाकरैः
अर्थात्कारणस्य अनस्युपगमात्, येन हि पश्यादीनामुप-
लब्धत्वात् सत्यपि उक्तम्भेदुपलक्षणे अनुबलञ्चि, तेन
तेषां विनाशः । अनुबलञ्चिरपि तेन तस्य । पृ. २५१.

● विनिगमनाविरहस्यायः । एतद्व्यवस्थासिद्धि-
मुक्तिविनिगमना, वैकल्येन चतुन्वेकस्मिन् अवधारणा
नविकरितं सार्य, तस्य निरदो विनयेन इत्यर्थः । यथा-
-वेतिन्त् संप्रसिद्धानुबुक्तिगणितस्य सत्यवत्तदति-
मुक्तत्वात् । अत्रैव वदन्तु इत्यपि वैकल्येन तस्मैऽऽति-
स्युक्तवन्तो बहुवचनत्वात् विनिगमनाविरहेण वैकल्य-
त्वात्तस्योऽप्यपि तस्यैव विनिगमनस्यैवैतसि वक्तव्येन
लोप एवाऽऽतिशुभ्या इति स्थि वच इति सार ।
साहस्री. १७.

● विनियुक्तेन । नर्षि विनियुक्तेन न विषयस्य
इति किञ्चिद् प्रमाणमिति, यदि सत्यो विधिगति
रस्यैव । वा. २।१।१६०.

● विनियुक्तविनियोगः अन्वयः । न हि मोक्षे
उत्पुक्त इदलीयं पुनः शिष्टा उत्पुञ्जति । वि.
६।१।१४. ● विनियुक्तविनियोगोऽपि अविच्छेदः,
पुष्टेहायश्रमणे विनियुक्तस्य वृत्तान्तस्य तुपोवचने विनि-
योगान् । सु. पृ. १११०.

● 'विनियोगश्चो अत्रा तया' (भुक्तिः) ।
पठ्यन् वारकविभक्त्या च विनियोजकस्यम् । वा.
३।१।०।१३ पृ. ७०० । मुधा- विनियोगः. अन्वय-
मात्रयोः पठ्या अपि पठ्यास्तोत्रार्थान्वयप्रयोद्ध्यावत्
विनियोजकस्यम् । पृ. १००५.

● विनियोगीभुक्तिः अट्या-१ विधिः, २ पत्नी
परम्, ३ आत्मनेवस्यम्, ४ पुत्रततिदन्तायेवपदरूपा
या उपस्येपरुपया इति मीयने, ५ एकप्रययकरूपा, ६
कारकप्रिमिकि, ७ उमदप्रिमिकिपु तादर्थ्यवर्तुर्था, ८
सेवपडी च । बाल. पृ. ४१. ● विनियोगीभुक्ति-
विधा- (१) विधितरूपा- ' निश्चिन्नेत'
' अदर्या कीयाति' इत्यादि । (२) समानामिधान-
रूपा- ' यजुना यजेत' अथ एकरव-पुंसवयो. समाना-
मिधानधुन्या (' ना'पयमेन) वारकस्यम् । (३)
एकरवदरूपा- यजेत' । सिद्धत् परम् । अथ
आत्मानवाच्य-एकरवउत्पायाः वागात्तव एकरव-
धुन्या । मीन्या. ● विनियोगीभुक्ति मङ्गलेभेधमते
अप्याऽपि- इति श्रम, यजुत्, वरा, वज्र, तुमुत्,
पुत्र, भाववना, अम्, इरमुत्, धृत्, छद्,
इति । तत्रैव पाठैस्तदपि विद्वद् नास्त्वयमन् । बाल.
पृ. १६-४७. ● यस्य शब्दस्य आगादेव सप्तम्य
प्रतीत्ये ता विनियोगीभुक्ति । ' यजुना यजेत'
अथ तृतीयया पठो यामेन सप्तम्य प्रतीत्ये । मीन्या.

● विनियोगः अतिविह्वलानन्वय विह्वले । भा.
३।१।१।१०. ● विनियोग- ऊदने इच्छीनस्त्वेष्यादि-
मन्त्रनाय संपुं मङ्गलेषु ज्योतिषिभिः । ३।१।१।१८
-२९, १९, ४४. मीको पृ. १०५. ' इच्छीनवि-
भवस्य' इत्यत्र अधिवृत्त्या इत्यम् । ● विनियोग
प्रयोग (तस्यान्वयमात्रेण) । ३।३।५।१२. मीको पृ.
१०५. ' ऋगाधिकरणम्' इत्यत्र अधिवृत्तं इत्यम् ।

० विनियोगः ' गायन्च्छन्दसः ' इत्यादेश्यन्वय नासा-
च्छन्दसे । ३।२।१८।१२-४३. मीको. पृ. १७२७
' छन्दोऽधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् ।
० विनियोगः तादर्थ्यबोधनम् । सु. पृ. ११९३.
० विनियोगेषु सामर्थ्यानुसारीति । भा. ३।३।७।१४
पृ. ८२९. ० विनियोगः प्रसरणेन । ३।३।८।११.
मीको. पृ. २६६४ ' प्रसरणधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः प्रवृत्तजनकीभूतज्ञान-
त्रिपयीभूतमंरूप. सामर्थ्यनैमित्तिकोमवधाकारण एव ।
भाट्ट. ३।३।१. ० विनियोगः मञ्जानुवाकस्य यथालिङ्ग
प्रथमदौ ल्योतिष्ठोमे । वि. ३।२।१. ० विनियोगः
मनोत्तानमन्य गौषेऽर्थे । भाट्ट. ३।२।१. ० विनियोगः
मन्त्राणां मुख्येऽर्थे । ३।२।१।२-२. मीको. पृ. २९१३
' बर्हिर्वाय. ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः
उत्तममन्त्रस्य मुख्ये बर्हिपि एव । भा. ३।२।१।२-२.
० विनियोगः भुन्या । कौ. ३।२।४।७-१०.
० विनियोगः समास्यय । ३।३।६।१३. ' समासधा-
ऽधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् । ० विनियोगः
सूक्तारम्भे अर्थानुसारेण दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट.
३।२।६. ० विनियोगः सूक्तवाक्यविशेषाद्यस्य दर्शपूर्ण-
मासयोः आनयस्य प्रसरणत्वं प्राबल्येन । भा. ३।३।७।
१४ पृ. ८६३. ० विनियोगः स्थानेन । (स्थाननिति
क्रमस्यैव नामान्तरम्) । ३।३।४।१२. मीको. पृ.
१५०९. ' इत्यधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्टव्यम् ।
० विनियोगः ' हृदिच्छन्दे ' इति आद्यानमन्त्रस्य
आद्याने दर्शपूर्णमासयोः । ३।२।३।५-९. मीको. पृ.
१०२२ ' आद्यानाधिरक्षणम् ' इत्यत्र अधिरक्षणं द्रष्ट-
व्यम् । ० ' उदात्तविनियोगयोः विनियोगो बलात् ' इति
न्यायमुल्लेख (३।३।२।९) इत्यधिरक्षणम् । भा.
३।३।२।९. पृ. ८१४. ० यथा भुक्तिलिङ्गादिभिर्विनि-
युजाः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा भुक्त्यर्था-
दिभिर्विनियुक्तं च प्रयोगेऽपि प्रयोगविधिना विधीयते ।
न च तन्वीयोः भुक्तिलिङ्गादिभिरेव सर्वस्य विनियोग-
विधियः । तद्विधयस्य पदार्थविनियोगमात्रविधयत्वेन
ब्रह्मस्य पदार्थविनियोगविधिः विनियोगोऽप्यविगो-

वात्, यथायमभेतेषामपि तादृशिव्यवहारास्य वक्तुं
शक्यताञ्चेति भावः । सोम. ५।१।१।
० विनियोगानुसारेण मन्त्रार्थः । ' यथाविनि-
योगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविशेषं वर्णयन्ति ' । बृहत्सू. पृ.
२७०. (विनियोगप्रदो न च अनेनार्थैः अस्मात् प्रत्ये-
त्यस्य इति श्रुतौ भवति अनेनार्थः मन्त्रः । ऋजु.)
० विनियोगकारणानि भुक्तिः लिङ्गं वाक्यमिति
उक्तानि । भा. ३।३।४।१३. ० विनियोगकारणानि
भुक्तिः लिङ्गं वाक्यं प्रसर्णं स्थानं समाख्यानं इति
उक्तानि । तेषां समग्रये किं त्रयीय इति विन्यते ।
३।३।७।१४ पृ. ८२२.
० विनियोगविधिः । अद्वयबोधने विधिः
विनियोगविधिः । यथा ' द्यानां जुहोति ' इति ।
निधमपरिच्छेदादिषु प्रयोगे विनियोगविधयवधि ।
समि. पृ. ९९. ० विनियोगविधिः अनुष्ठानप्रव्या-
नमन्यः । उत्पत्तिविधिस्तु अतथाविधयत्वात् युगः । वि.
३।३।२. ० विनियोगविधिः द्विपि.— कल्पयः पुत्र-
पार्यथे । तत्र कल्पयः यथा ' ब्रीह्मीं प्रोक्षति '
इत्यादिः । पुत्रपार्थः यथा— द्रवार्जोविधिः । बाल.
पृ. १३. ० अद्वयबोधनसम्प्रयोगेने विधिः विनि-
योगविधिः । यथा ' दद्यां जुहोति ' इति । अत्र
होमः प्रदानं इति अद्वयं, यतोः सन्धः अनेन
विधिना बोध्यते । मीन्या. ० इष्टाद्यप्यनेनैवोपनी
विधिः विनियोगविधिः । भाट्ट. १।३।१।१ पृ. १५१.
० विनियोगाभिधानादिभक्त भुक्तिः विनियोगविधिः ।
भा. ३।३।४।११ पृ. ८१७.
० विनियोगविधिसिद्धिहारीणि पट्टं प्रमाणानि ।
भुक्ति-लिङ्ग-वाक्य-प्रसर्ण-स्थान-समाख्यान्याणि ।
मीन्या.
० विनियोगविधिसिद्धिः । लिटादयः तत्तु
त्रिव्यो र्मरन्ते, त्रिभिः कर्तृपेक्षितोपायना । ततश्च
ते घातोः परे भूयतायाः स्वाधेन्य आनयाः गनीरितं
मा-भ्युपयन्ति । फान्थीय भाष्येनाऽनुपजनस्य
गनीरितार्थप्रवृत्तभावनामायस्य समीहितारथापयन्तं
गनीरितमावनायापयन्तं वा तद्वृत्तस्य तस्य स्वतो-

ऽलम्बात् भूयैकामिदमिति इति विनियोगाधेयम् । (अत) आपाने येषामि सामानि उपायु येषामि ।
कृतद्रात्रनोपपत्तयै हि तादर्थ्यप्रतिपादनम् । वि १।१।१

कणित्वा पृ ३७७

॥ विनिरुते न सुधीनामपनयत्तद्गुणत्वात् ।

• विनियोगवेधर्मं कर्त्तव्यं न उपाधिभेदधर्मम् ।
वा ३।१।२।९ पृ ८१४.

६।१।२।१८ ॥

• विनियोगश्रुत्या अत्रयमानपरिच्छदात् आत्रय
निपवसर्करुदयवसुत्वात् । सु पृ १००

दशंवागकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निगंधे प्रभुत्वे
मुष्टिद्वय निरुक्तं प्राकृतदेवतायै । एतावति काले अभ्यु
दितश्चात्रो दृष्ट । तथा सति किं कर्त्तं यमिति विचार ।
तथाह । निरुक्ते अभिनिरुते चतुष्टिमप्ये मुष्टिद्वये
निरुक्ते, चन्द्रोदये शालेऽपि मुग्धेना चतुष्टिमीना पूर्वदेव
ताया लक्षादात् अपनय न कर्त्तं य । मुष्टिद्वय तथा
पूर्वदेवता उद्दिश्य निरुक्तं तथा अनशिमुष्टिद्वयमपि
पूर्वदेवता उद्दिश्य निरुक्तं यम् । तद्गुणत्वात् निर्व
पणुत्तत्वात् देवतानाम् । निगमस्य च चतुष्टिमात्मनस्य
एव चान् । तस्मात् आभिनिर्वाचनं चन्द्रोदयशालेऽपि
चतुष्टिमात्मनो निर्वानं प्राकृतीभ्यो देवतायाम् स्यात्
इति पूर्व पक्ष ।

• विनियोगसाधारण्यप्रतिषेधस्था- ' यथातिष्णया
ब्रह्मिन्नुपसृता सत्यीवीमोदसर' इति । यथा वा उद्दिप
वर्हिषेमाणा च, येषा वैदिपयोगाच्च च विधि अद्भ
प्रधानतायाश्च । वाळ पृ २०

• विनियोगसाधारण्यत्मक लिङ्गम् । वा ३।१।
४।१।१

• कारकविभक्ति भुवैरेव विनियोगहेतुत्वम् ।
सु पृ १२०९

• विनियोजकानि प्रमाणाणि पत् (प्रमाण
शब्द वैदित्योद्देशात्) — भुवि लिङ्ग वाचन प्रकल्प
क्रम समाया चेति तार्त्तानि । वाळ पृ ८

अप्राकृतेन हि सवोगसात्सानीयत्वात् । १९॥

• धुयादीन्वेव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनि-
योजकानि इति तद्विधेकर्म शेषलक्षणम् । वा ३।१।
२।२ पृ ३५८, • अत्रया हि तैवेवोदयति तैवेव च
विनियोगं निरुते (' एतदाऽत्रावचनम वाचयेत् '
इत्यत्र अवैध्या) । तस्या तु गतौ विनियोजकस्य
उपचिदिध्यायार्थयत्नत्वात् । अन्येनैवेत्यादिताया च
पिरिचिर्नमात्ताना विनियोजकानामर्थमात्रमेव ज्ञायते ।
३।१।१।१६ पृ ६१०

दशंवागकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निगंधे प्राने
मुष्टिद्वय निरुक्तं प्राकृतदेवतायै । एतावति च काले
चन्द्र उदितो दृष्ट । तथा सति अनशिमुष्टस्य मुष्टिद्वयस्य
अप्राकृतेन प्राकृतभिजनं वैकुण्ठेन देवताविरोधेण अभिजा
दाना भवोग कर्त्तव्य । प्रथम मुष्टिद्वय ' अग्रमे पुत्र
निर्वंशानि ' इति निरुक्तम्, उत्तर मुष्टिद्वय तु ' अग्रमे
शाने पुत्र निवशामि ' इति निर्वंश य इत्यय । तस्या
नीयत्वात् वैकुण्ठदेवताना प्राकृतदेवतास्वीकारात् ।
तस्मात् निगंधेयो वैश्वीयाना सयनेन जन य । इति
द्वितीय पूर्वपक्ष । हिाव्य अत्रधारण्यं सन्
पश्चात्तत् सूचयति ।

• विनियोजकस्य अधिहासलक्षणस्य प्रकल्पस्य,
आनन्तपरिच्छदस्य क्रमस्य, ऋग्भिद्राधमायाया समा
रथाया साम्भुवगमभ्ये । सु पृ ११९३, • विनि
योजकस्य, पदगमिषो वापयमिषो सादरयमिषिच
संविषो योगिभ्रमन्धे च अश्वीयो । पृ ११०३

अनावाधेतरस्य स्यात् । २० ॥

• विनियोजकवेदहरण उपादयवेदहरणात् जन
कम् । आकान येषामि सामानि सामवेदे उल्लेखानि,
सामवेदेस्य हरण उच्येत्पुम् । तेषा सामाना विनियोगस्तु
युपदेन ह्य । यत्रोदस्य स्वरान् उपायुत्तम् ।

दशंवागकालं मात्रा दशोष्टिराख्या । निगंधे प्रभुत्वं
मुष्टिद्वय अग्रमे प्राकृतदेवतायै निरुक्तम् । एतावति काले
अभ्युदितश्चात्रो दृष्ट । तथा सति अग्रशिम मुष्टिद्वय
तूष्णीमेव निर्वंत । स्यात् । इत्याख्य अनशिम्य निर्वानं
पार्ष्ण्य देवताप्रभुत्वस्य अपमानम् । इत्यादीं न प्राकृत
देवताप्रभुत्वेन निर्वंतु उच्यते न वैकुण्ठे इति तूष्णी

मेव अवशिष्टं मुष्टिद्वयं निर्वृत्तयं इति सिद्धान्तः ।
चशब्दः तुगन्धस्वानीय, पूर्वपद्यद्वयं निरस्य सिद्धान्त
बोधकः । के.

७ 'विन्ध्यो हिमता यथा' न सशब्दः । ('शब्दः
अर्थेन न सगत.' इत्यन अय दृष्टान्तः) । श्लोवा.
सन्धाक्षेपे ७ .

८ विपरिणामः । आनर्थक्यपरिहाराय फलबोद-
नया सप्रथ द्ययितयो भवति । अन्यस्मान्नेषितयात्
एकान्यवयवस्य विपरिणामो लयीयात् । भा. ३।४।
८।२४. ९ विपरिणामेन विविधया- 'प्रतिप्रति
ह वा य एता रानीवपयन्ति' इति । अत्र 'प्रति-
प्रतिप्रति' 'अपेयुः' इति विपरिणामः । वाल पृ. २६.

१० विपरिणामोदाहरणं सूत्रे । 'विप्रकर्षात् पशो-
श्चेति निमित्तिः परिणम्यते' । श्लोवा. १।१।१।५५ ।
अत्र न्यायवर्तनाकरः- विपरिणाममुदाहरति 'विप्रक-
र्षात्' इति । ज्योतिष्टोमे सौख्ये अहनि सवनीयः पशुः
सवनीयाश्च पुरोडाशाः । तत्र पशुत्वस्य पुरोडाशेषु
प्रसङ्गात् पशुत्वमध्ये पुरोडाशाना विधानं प्रतिपादयितु
सूत्रं 'पशोश्च विप्रकर्षेणान्मध्ये विधानात्' (१२)
२।१।२।३२) इति । अत्र तन्मध्ये विधानं साध्य-
त्वात् प्रथमार्हम्, न पञ्चम्यर्हं इति पञ्चमी प्रथमया
विपरिणम्यते । तथा विप्रकर्षोऽपि वषायाः 'प्रातःसन्ने'
इत्यादिप्रत्यक्षवचनसिद्धतात् हेतुत्वेन पञ्चमीर्हति न
प्रथमा इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदयमर्थः, पशोश्च
विप्रकर्षात् तत्तन्मध्ये पुरोडाशाना विधानं इति ।

११ विपरिणामकल्पना वाक्यदोषः । 'श्रूयमाणस्य
वाक्यस्य न्यूनाधिकविषयत्वे । लक्षणवाक्यमेदादितोषो
नानुमिते खानी ॥' इति । वा. १।१।२।३ पृ. ३२९.

१२ विपरीता पङ्क्तिः । पादेषु अक्षराणि ८।१२।
८।१२ । उदा० 'य ऋज्वः श्रावयन्' (ऋसं.
८।४६।१२) ।

१३ विपर्ययः अग्रहणादेव । कथं तर्हि विपर्ययः ?
अग्रहणादेवेति वदाम । अग्रहणनिमित्तात् न दर्शिता
भाष्यकारेण 'यदि (यश्च) चक्षुषदिभिरुपहतं

मनः' इति (पृ. २७ पं. ९) । कथमेतन्न अग्रहणनिमि-
त्तात् दर्शिता भवति ? 'यदन्वविपर्ययं ज्ञानं' इत्यस्याः
प्रतिशयाः हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्तं च दुष्टतायाः
कार्याश्रमत्वम्, न पुनः कार्यान्तरसामर्थ्यम् । तस्मात्
अग्रहणनिवन्धन एव विपर्यय इति । बृहती. पृ. १२
-५३ । ऋजु - विषेकाग्रहणात् शब्दमात्रस्यमाणश्रीरिच
ग्रहणस्मरणश्रीरिच भेदं न मन्यते । तेन ग्रहणव्यवहार
स्मरणे प्रवर्तयति । स्मरणं नाम गृहीतग्रहणम् । तत्र
गृहीतत्वाननुसंधाने ग्रहणमात्रमेव अवभाति । तत् ग्रहण
व्यवहारहेतुता प्रतिपद्यमानं व्यवहारविषयवादकान्त
व्यवहारे विपर्ययमावहति । पृ. ५२.

१४ विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमिति
न्यायः । अत्र च सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रधानये सुदाहृतः ।
तथाहि- एव च परमेश्वराऽमेदतुण्यया विष्णोर्गुणो-
त्कर्षस्य मृगतुण्यसमताभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया
जिह्वाछेदनमनुहरत्येतादृशविष्णुविद्वेषणान्वतमप्रवेशप्रस-
ङ्गादिति । साहस्री. ६७८.

१५ विप्रकर्षः सगिर्यश्च तत्रापेक्षते यत्र विरोधः
कश्चित् । वा. ३।१।१०।२२.

१६ विप्रकृष्टार्थता च (श्रुतिलिङ्गादौ) वाचने
हेतुभूता । भा. ३।१।७।१४ पृ. ८५०.

१७ विप्रकृतार्थविधिः उपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकः ।
वाल. पृ. ९-

१८ 'विप्रतिपत्तौ वा प्रत्युत्पत्त्याद्यध्याप्रवृत्तिः' ।
५।३।१०।१८ इति सूत्रे विकृतिप्रयोगान्वचनस्य (दौर्लभ्यं)
प्राप्तनधर्मानुसारत्वं-प्रत्युत्पन्नगमाविना प्रत्युत्पत्त्य-
शब्देन पश्यते । सु ३।० पृ. ४९.

१९ विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे
त्यन्यायकल्पनैकदेशात् । ९।३।५।१५ ॥

अग्नीमीनीये पदो पादोक्त्याभिधायी पाशपहुत्वा-
भिधायी च मन्यो समस्तानो । तत्र किं एकान्यभिधायी
प्रकरणे निविशते, बहुताभिधायी तु प्रकरणदुष्कृत्यते
उत उभाभिरपि प्रकरणमभिनविशते इति विचारो सिद्ध
न्तमाह । प्रवृत्ते पादोक्तये सति पाशात् इति नहुवचनस्य

विप्रतिपत्तौ विरोधे सति वाक्यरामिषादिना मन्त्रेण सह पाशबहुवाग्निषादिना मन्त्रस्य विवक्ष्य स्यात् । समवात्, पाशोमोचनक्रियया कर्मत्वेन पाशाभिधानस्य उभयोरपि मन्त्रो अविविधित्वात् । ननु तथापि बहुवचनस्य बहुपाशवे प्रयोगे अपवसा सस्यात् बहुवचन उत्कर्षेण उच्छेदे च तस्मिन् प्रातिपदिकस्यापि स्यादुक्तम् । इति चेत् । गुणे तु अग्रधाने बहुवचने अत्रावकल्पना कर्तुं शक्यते पाशस्य एकत्वेन बहुवचन अत्राप्य अविविधनीयं तन् इति वक्तुं शक्यते वचनस्य एकदेशत्वात् । प्रातिपदिक ध्वाने तत्र न अत्रावकल्पना कर्तुं शक्या इति प्रातिपदिकस्यो विवक्षनीय एवेति नोक्तम् । तस्मात् प्रकृतौ एकवचनात्कृतं बहुवचनात्तोऽपि मन्त्र विकल्पेन निरिच्यते इति सिद्धान्तः ।

प्रकरणविरोधशाच । १६ ॥

अग्नीषोमीये पशो पाशोऽग्निषादी पाशबहुवाग्निषादी च मन्त्रो विकल्पेन उभावपि निविशेते सम स्यात् इत्युक्तम्, तत्र समत्वं साधयति । उभयोरपि मन्त्रयो एकमेव प्रकरणम् । इति प्रकरणविरोधात् एकप्रकरणत्वात् समवचनम् । समत्वाच्च उभयोरपि प्रकरणे निवेशः । विवक्षेण च प्रयोगः । नोक्तम् वक्ष्यामि सिद्धान्तः । 'प्रकरणविरोधात्' इति पाशोऽप्युक्तम्, स तु न फापि उल्लिख्यते । इति 'यथा' मन्त्रम् ।

उत्कर्षो वा द्विवचनम् । १७ ॥

अग्नीषोमीयप्रकरणे पाशेकत्वात्पाशबहुवाग्निषादिना शो मन्त्रो शागमेदेन आम्नातो द्वापि प्रकरणे एव निविशेते इत्युक्ते सिद्धान्तिना, पूर्वपक्षी गच्छते । का ण्ड्य भिदात्पाशवत्कर्त्तव्यं । तदुत्कर्षेण तत्र पाश बहुवाग्निषादिना मन्त्रस्य बहुवचने बहुवचने विवक्षे उक्तम् स्यात् । द्विवचनम् 'सु' इति सर्वनी इति द्रवोवैज्रान्तयो रविदरं सुवत्' इत्युक्तत्वात् द्विवचने द्वयो वज्रमागयो तयो सुवत्पक्षे 'सु' इति न्य' इत्यस्या प्रतिपद उत्तरप क्रियते तदन्तः ।

अर्थाभावात् नैव स्यात् गुणमात्रमितरत् । १८ ॥

'सु' हि स्य स्वपती' इत्यस्या प्रतिपद यथा 'पौनिष्टीमात् एकवचनमात्रत्वं द्विवचनान्तके दुःस्रागयन्ते उत्तरप एव पाशबहुवाग्निषादिना मन्त्रस्य 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्तवेषात्' इत्यस्य बहुवचने उत्कर्षेण स्यात् इति पूर्वपक्षिण गच्छातिरन्वयि सिद्धाती । अर्थाभावात् धर्मस्य यज्ञमात्रद्वित्यस्य अग्निषोमे अभावात् एव 'सु' हि स्य ।' इति प्रतिपद निवेश न स्यात् । गुणमात्र तु एव न स्यात् । गुणमात्र पाशबहुवचनमात्र एव प्रतिपदत्वं प्रकृतौ निविष्ट न स्यात् नापि उच्छेद स्यात् । किन्तु बहुवचन अविविधिता वा स्यात् पाशावयवविवक्षया वा उत्तरप स्यात् प्रकृतत्वेन । इतरत् एव स्यात् इतरत् प्रातिपदक तु एव प्रकृतौ समवेतत्वात् निविष्ट स्यात् । तथा च विषयो दृष्टान् । तस्मात्तोत्कर्षे ।

शात्रोत्तयेति चेत् । १९ ॥

यथा 'द्याग्निषादी गोर्द्ध' देवपशुपशुभोर्लोकक्रोर्द्धभावात्' इति द्याग्निषादि पशुदानुप्रक्रम मन्त्रो वाजमान मन्त्रे स्याद्यात् तद्वैवताके कर्मणि उच्छेद्यते तथा पाशबहुवाग्निषादी मन्त्रे बहुवचने कर्मणि उच्छेद्यता इति चेत् पूर्वपक्षी गच्छति । यथा चाशो तथा पाशमात्र इति योजना । शात्रो इत्यस्य द्याग्निषादि वीरियम् ।

नोत्कर्षेति च द्रव्यात् । २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितं द्याग्निषादिमात्रमन्त्र मन्त्रो वाचमान उच्छेदकान्ते कर्मणि उच्छेद्यते तथा पाशबहुवाग्निषादी मन्त्रे पशो पठितं बहुवचने उच्छेद्यता इति पूर्वपक्षिण गच्छातिरन्वयि सिद्धाती । द्यावोत्तयेति चेत्, न, पाशयमस्य उत्तरपशुपशुभोर्लोकक्रोर्द्धभावात् द्याग्निषादिमात्रमन्त्रस्य तु उच्छेद्यतात्वात्पाशात् । 'हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे द्याग्निषादि द्यावोत्तयेति देवता विविधताऽस्ति । पाशबहुवाग्निषादी मन्त्रान् प्रकृतत्वेन पशो विविध इति वैपरमम् । तस्मात् पशो द्वापि मन्त्रो अविविधरेण विवक्षेण प्ररथेति इति सिद्धान्तः ।

'विप्रतिपत्तौ विकल्पेण शक्यं समवात्' (१/१/५/१५) इत्यधिक्ये, 'अदिति पाश प्र

मोक्तत्वेतं, अदिति. पायान् प्रमुगोक्तत्वेतान् ' इति एक-
वचनगहुवचनान्तमन्त्रयोः दैधप्ररंणाम्नातयोः बहु-
वचनान्तस्य एकपाशके कर्मणि असमवेतार्थत्वात् उक्तं
पूर्वपक्षविदा बहुवचनस्य असमवेतार्थत्वेऽपि तदनु-
रोधेन अनुपसजातनिरोधावस्थाया श्रुतस्य प्रातिपदिकस्य
उक्तार्थयोगात् तस्यैव तु प्रातिपदिकात्प्रस्योप्यत्वस्मृतेः
प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वावसायात् प्रातिपदिकानु-
रोधेन प्रातिपदिकार्थद्रयलक्षित-तदनुपसख्यावाचित-
लक्षण-प्रापकत्वनाया युक्तत्वात् कर्मगहुत्वरूपानेकबहु-
वचनार्थसमुदायेकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समनेतकर्मरूपप्रका-
शानार्थं प्रयोज्यत्वेन अनगतस्य बहुवचनस्य अर्थैकदेश-
बहुत्वानुरोधेन उक्तार्थयोगात् मन्त्रद्रवस्य प्रकरणाग्ना-
साम्नात् विकल्पः इति सिद्धान्तो वक्ष्यते । सु. पृ. १०४९.

॥ विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदु-
पाख्यत्वान् । ८।१।१७।३२।।

'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति ' आग्नेय पयः '
इति च श्रूयते । तत्र किं ऐन्द्रे पुरोडाशो देवतासामान्यात्
सानायस्य विध्यन्तः आग्नेये पयसि च आग्नेयपुरो
डाशस्य विध्यन्त, किंवा हवि सामान्यात् ऐन्द्रे
आग्नेयस्य, पयसि च सानायस्य इति विचारे सिद्धान्त
मात् । निप्रतिपत्तौ अस्या हविर्देवतयोः सन्याम्, हविषा
हविर्देवेण विध्यन्तो नियम्येत । कर्मणः तदुपाख्यत्वात्
तेन हनिषा उपाख्यायते कर्म । हविषा उपाख्यायमान-
त्वात् । कर्मणः अन्तरङ्ग हविः, देवता तु वहिरङ्गम् ।
अतो हनि.सामान्य जलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् । ३३ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयो. विप्रतिपत्तौ हविषा
नियम. इति सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । चकारो हेतु-
समुच्चये । तेन हविषा सयोगात् कर्म वीचते ।
' आग्नेय ', ' सौर्य ' इति हविर्गणकः शब्दोऽयम् ।
अतो हनिरन युद्धो संनिहितम्, तद्विद्ध्य भगति ।
सतोऽपि हविर्जलीयः । कर्मसंयोगात् इत्येकपक्षेऽपि
तेन हविषा कर्मण. संयोगात् हविर्जलीय इत्यर्थः ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः । ३४ ॥

विध्यन्तातिदेशे हविर्देवतयोर्विप्रतिपत्तौ हविर्जलीयः
इत्यन हवि.सयोगः कारणमुक्तम् । तत्र ननु देवताऽपि
श्रूयतेऽत्र आग्नेयं सौर्यं इति, तत्राह । सस्य देवतायाः
श्रुतिः देवताश्रयण विद्यते अन, तत् गुणत्वेन, न
प्रधानत्वेन । ' साऽस्य देवता ' इत्यन सर्वनामार्थो
हविरेव प्रधानम् । तस्मात् देवतासामान्यात् हविः-
सामान्य जलीयः ।

एवं वा । ननु हवि.सामान्यात् देवतासामान्य
जलीयः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताया आराधनार्थः । सा
प्रसन्ना फल दास्यति । यश्च इन्द्रस्य प्रसादनोपायः एकत्र
शातः स एवान्वत्रापि युक्तः । इति चेत्, न । गुणत्वेन
देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्व
स्तुत्या उच्यते । हविरेव तु प्रधानम् । तस्मात् हविः-
सामान्यमेव जलीयः । ततश्च ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेयस्य
विध्यन्त. औपधसामान्यात् । आग्नेये पयसि सानाय-
विध्यन्त. पय.सामान्यात् इति सिद्धान्तः । के.

॥ विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ' (८।१।१७।३२) इति न्यायेन द्रव्यसादृश्यस्य
(देवतासादृश्यात्) जलीयत्वम् । सु. पृ. ४४७.

॥ विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम् । १२।२।७।२२ ॥

पञ्चदशरात्रे प्रथममहः अग्निष्टुदेवताह । ततो ऽप्योति-
र्गौराधु इति भवहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि
दादशाहप्रकृतीनि । तत्र विप्रतिपिद्धधर्माणां ज्योतिर्गौ-
राधुषा अग्निष्टुतश्च एकादशाना चाहा समवाये एतस्मिन्
पञ्चदशरात्रे भूयसा एकादशानामहा सधर्मत्व स्यात् ।
तदीयो धर्म. सर्वत्र कर्तव्यः । अग्निष्टुति आग्नेयी मुनक्षण्या
इतरेषु अह सु ऐन्द्री, तत्र ऐन्द्री कर्त या । इद भाष्या
नुसारेणोक्तम् । वार्तिककारस्तु द्वे अपि मुनक्षण्ये
आहातये इत्याह । उदाहरण तु वार्तिकेक शास्त्र-
दीपिकाया प्रवञ्चितम् । यथा- ' अग्नेये दात्रे पुरोडाश-
मष्टाकपाल निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेका-
दशकपाल, दधि, मधु, घृतमापो धानाचात्वसृष्ट
प्राज्ञापन्य पशुनामः ' इति । अन यत् हनीषि आग्नेय

ऐन्द्र प्राणाप्रत्यानि च इत्यपि पश्यति । तत्र ऐन्द्र
पुरोहताय प्राणापच च इति तयो षेन्द्राप्रणाल्या
निर्वात्सवात् अन्नापचपचपचैश्च, मधुपुनाया तु उपाय
मात्रविज्ञाप गत् वीर्णमाशिक्षधर्मपिक्षा । तदेतेषु सतप्तु
कारेषु सहप्रयेषु वीर्णमाशिक्षिणायणा वाश्रीो आच
मायमत्रो प्राप्नो, दर्शविक्रवास्त इत्ये इधन्यत्तौ
प्राप्नो, नृपका मन्नापीना धर्मो वाश्रीो अतुप्रतीठपी
इति । के

• ' विप्रतिपिद्धधर्मसमाप्तये भूयसा स्वात् स्वर्गं
त्वम् ' (१२।२।१।७२) इत्यस्मात् सुग्य वा
पचचोदत्तादौकचत् ' (१२।२।१।७३) इत्यस्य भिक्षा
विष्मणता । सु ष्ट ११७३, ० ' विप्रतिपिद्धधर्मः '
अथमेव भूयोऽनुग्रहपाप । ष्ट ८१२ अस्मात्स
सुख्यत्रेडसि भूयोऽनुसारित सृचित अनेन न्यायेन ।
ष्ट ११७३

ॐ विप्रतिपेयेन करण समवायविशेषादितर
मन्यसेषा यतो विशेषेण स्यात् । ३।८।१०।११ ॥
अथि ज्योतिष्टोमे अदीपोमीय षट् । तस्य
सूक्त्य परिष्वाणे मन्त्रो - एव आचपच ' परिशीरधि '
इति करण, अग्नौ होतु ' युका सुकाश ' इति
निधनागतुवाद् । तयोऽदोदकरापरया कुश्यायिना
मथन शततोर्मेति छन्दे । क पुनस्तौ र अत्र
कारियममाम आम्नात् ' यो होता सोऽप्यु ' इति ।
कि करणमात्र आच्यर्षेण होवा इत्यंत् किंन हीन
त्रियमाणानुगदिनमिति । इदमपि प्रसन्नानन्तर निरु-
प्यते । अत्रय पूर्वमथ - ' परिशीरसि, युका सुकाश '
इत्येनो करणत्रियमाणानुवादिनोरप्ययुगा होश च
पश्येत्तु सुख्यप्रयुक्तो कौश्यायिनामथन ' यो होता
सोऽप्यु ' इति वचनेन होत्रय्युक्तमग्नोरकचकुरा
रवागमगच्छे । तन्मि श्रमोगेननिवतितमनुष्यजातविशेष
होतुःप्येव सुग्यार्थे परिष्वात् वरमोपनिषतिते
विशेषदना प्रतोऽप्युःप्यत् कार्ष्ण्यशरण्यो कर्मोय ।
तन होनेन करणत्रियमाणानुवादिनो मन्त्रो प्रयोक्तव्य
विति प्राप्नोति । न चोमममययोगे कर्तुं सुग्यदेव
शकनोऽित्यवियमन कदाचित् करामत्रय कदाचित्

त्रियमाणानुवादिनो मन्त्रय होश प्रयोग कर्तव्य
इति । अथवा ' यो होता सोऽप्यु ' इत्यत्रहस्त-
गायस्वैर होतुःपचपचविधानात् स्वतत्र त्रियमाणानु
वादी होश प्रयोक्तव्य । आच्यर्षेण परणमत्र ।
प्रयोगाच्यस्तु ' यो होता सोऽप्यु ' इत्येवस्मादुप-
देवात् । अतिशेषाद्योपदेशो धर्मानिति करणमत्र एव
होता प्रयोक्तव्य । यात्रव्यहस्तस्यार्थ एव होता आच्यर्षेण
चरन्पते इत्युक्तम्, न हि होश योगाढोमम् । अति तर्हि
होतु कर्म होत्रम् । यथा उक्त कर्म वाग्यम्, न तु
वाग्ययोगादत्रानेति । तेन ऋचेताप्यवममात्रेण योग्यतया
होताच्यपदिदे परित्यक्तस्वकार्येत्यापि होतुगध्वर्षे
निष्कानोपपद्ये, तपदेवासामप्यर्षु होश करण एव मत्र
प्रयोक्तव्य । होतुप्रतिपुरुषेण त्रियमाणानुवादी मत्र
प्रयोक्तव्य इति । नतु करणस्य ' यान्तेन कर्मादिसति
पात ' (१२।२।१।७२५) इत्यनेन न्यायेन परित्यक्ता
त्रयेव करणमत्रस्य प्रयोग प्राप्नोति, त्रियमाणानु
दिनस्तु त्रियमाणे एव परिष्वाणे प्रयोग । तेन भिन्नहा
योर्मन्त्रोर्नानि होश मनुष्यमानवीने चश्चिद्विशेष ।
तदुक्तम् ' एककालप्रयोगो हि विरोधो मन्त्रयोर्म
वेत् । करण प्राक् त्रियायतस्तु परमश्चेत्तर स्थित ॥ '
इति (ता ष्ट ११२५) । त्वय्येते । त्रियमाणता
हि परिष्वाणस्य आचार्यरिचन्द्राद्यमूनिस्मात्प्रियेत्तम् ।
आच्यर्षिण्य दास्यभूतेन त्रियमाणानुवादिन का ।
' युका सुकाश परिशीरधि ' इति मन्त्रसि अशीर्येनेन
सनिहितो यूपो निर्दिश्यते । यान्ताच्छादनाय परिष्वाणस्य
यूपमुपलिनस्थासौ यूप सनिहितो भवति । तन एवाथ
परिष्वाद्यमभुविगरे वाणत्रमत्तम् । अत्र समकाल
त्वाद्भवति विशेष । एव च सत्युत्प्रेक्षात् होतुप्रति
पुरषेयेन प्रयोक्तव्य । प्रतिपुरुषु मध्ये वस्तिन् लसोपो
व्यते प्राच्यन्त या कार्ष्ण्यप्रणय वा तौम
प्रयोक्तव्य इति । तौता

ॐ विप्रतिपेये करण समवायविशेषादितर
मन्यसेषा यतो विशेषेण स्यात् । ३।८।१०।२२ ॥
अनीनेर्मोये पशौ सूक्त्य परिष्वाणे अथर्वो
' परिशीरधि परि त्वाः ' इति ऋचमत्रय यपुरे

पठितः । होतुश्च ' युग सुगसाः परिकीत आयात् ' इति नियमानुगारी मन्त्रः ऋग्वेदे पठितः । तत्र करणमन्त्रोदे कर्मरम्भः । क्रियमाणानुगारी तु परि-
 श्रयणसमानकालिनः । इमी मन्त्रौ कुण्डपायिनामथने चोदरपरपरया प्राप्नुतः । तुण्डपायिनामथने च ' यो होता सोऽप्युं, स पोता । य उदाता स नेष्टा, सोऽप्युदाताः । यो मैत्रावरुण स ब्रह्मा, स प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी, स भ्रातृभ्यु । यः प्रतिप्रथ्या स सोऽमीत्, स बजेता । गृहपतिः गृहपतिः । सुगस्य सुगस्यः ' इति ऋग्विभक्त्या विप्रतिषेधेन श्रुतम् । एव सति होमा चोदकप्रातः क्रियमाणानुगारी मन्त्रोऽपि पठनीयः, परिवर्तनधराण्य आभ्यर्चनः करणमन्त्रोऽपि पठनीयः इति भाति । परतु करण-
 मन्त्र्य अन्तिमामि कानिचिदशयानि यदा पठनीयता प्राप्तानि तदैव क्रियमाणानुगारिमन्त्रस्य आदिमानि कानिचिन् अशयानि पठनीयानि इति प्राप्नोति इति विप्रतिषेधो भाति । तथा सति सदेहः, किं होया करणमन्त्र एव पठनीयः अथवा क्रियमाणानुगारी मन्त्र एव पठनीयः इति । तत्र अनिषमेन इच्छानुसारेण कश्चिदपि पठनीयः । इति प्राप्तिः सिद्धान्तमाह सूत्रम् । विप्रतिषेधे तुल्यबलविशेषे सति करण करण-
 मन्त्र एव होना पठनीयः । कुत ? समवायविशेषात् समन्वयविशेषात् । क्रियमाणानुगारी मन्त्र चोदरप्रान्त-
 रान्त आनुमानिकः । करणमन्त्रश्च ' यो होता सोऽप्युं ' इति प्रथमश्रवणात् प्रथमः । प्रथम च गतुमानादृशीय । उपदेम, अविदेगात् नवीयान् । अस्मात् प्रथमश्रुतात् उपदिष्टात् समवायविशेषात् हेतोः ' परिकीरति परि ता ' इति आभ्यर्चन करणमन्त्रोमे होता पठेत् इति सिद्धान्तः । ननु तर्हि ' युग सुगसाः ' इति होतृ मन्त्र क पठ्य ? आह-
 इतरमथः इतर ' युग सुगसा. ' इतिमन्त्र अन्य, कश्चिद् ऋग्वेद नृणां । तस्मात् तेषा होतृपुण्याया मध्ये यत अस्मिन् होतृपुण्यासमाख्यात्वात् विशेषः यस्स सूत्रपरिमाणकाले अन्य वापारागावरूपो विशेषः स्यात् स नृणां । के.

० ' विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' (३।८।१०।२१) इति सूत्रम् । (सुपायां तु अथ ' विप्रतिषेधे समवायविशेषादितरा-
 भ्यामन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' इति सुटिवम् ।) केन परेण मैत्रावरुणो नियोक्यः इत्येषांशा स च परो होता नियोक्ता ' विप्रतिषेधे ' इति सूत्रोपोत्तरेन न्यायेन निष्ठापने इत्युक्तेऽपि आशुपुण्या उदरप्रार्थ-
 कारित्यप्रसिद्धेः मैत्रावरुणादुदरप्रार्थ होतुः मैत्रावरुणार्थ-
 कारित्ययोगात् मैत्रावरुणउदरप्रार्थवत्त्वात्तस्मै होतृपुण्या-
 र्थेन मैत्रावरुणउदरप्रार्थ अच्चारणस्यैव अनेन न्यायेन मैत्रावरुणार्थकारित्यप्रसिद्धिः । सु. पृ. १२४८.
 ० ' विप्रतिषेधे करणसमाय- (करण. समवाय-)
 विशेषादितरमन्त्रस्तेषा यतो विशेषः स्यात् ' (३।८।
 १०।२२) । तुण्डपायिनामथने भूयते ' यो होता सोऽ-
 प्युं ' इति । तत्र होमव्युंशब्दयोः मित्रारुणपरिधानोः
 मुख्यधाम्नाभिन्नरथ्यायोगात् अन्यतरस्य लक्ष्यत्वे
 कल्पनीये प्रथमश्रुतस्य होतृपुण्यास्य मुख्यद्वयात् करम-
 श्रुतस्य अन्वयुंशब्दस्य अन्वयुंशब्दस्यार्थः इति तद-
 धिते अपत्युंशब्दमि कर्तुंतेन होतृविधिः । तेन प्रकृतितः
 प्राप्नोते. अन्वयुंशब्दो अर्थायोगित्ति, होतरे आभ्य-
 र्चयमपि कर्त्तव्यमिति व्यपस्था । तत्र सूत्रपरिमाणकाले
 ' परिकीरति ' ' युग सुगसाः ' इत्यनयो. परिव्याणे
 क्रियमाणानुगारिकरणमन्त्रयो. अपत्युंशब्दो होता च प्रथो
 ऽपयोः परिव्याणसकल्पप्रकृतितत्समाधिर्षयन्तमनुनमान
 क्रियमाणानुगारी, तन्मध्यवर्ती परिव्याणारम्भसतिपाती
 करणमन्त्र इति कालिकसमापत्रयो. तथैव कुण्डपायिनाम-
 थनेऽपि प्राप्नोत्येकेन होमा सुगपटुमयोः प्रयोक्तृमद्यव-
 त्वात् अन्वयमन्त्रस्यैव वक्तृत्वे प्रथमश्रुतिविधीय
 मान्वापत्युंशब्दमैत्रावरुणोवात् आनुम.निश्चकृतिवच्छब्दप्रस-
 होतृमैत्राय इति । तत्र होतुः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्ति.
 प्रत्ययान्वयस्येषांया विद्वतो पदार्थप्राप्ति उपकार-
 सुरेते इति होतृवर्गसाक्षिणि होतृव्याप्यार्थत्वेन उप-
 जीया । सा च उपजीवोवहोतृवर्गप्राप्ति. अधिरूपप्रथवा
 ' युग सुगसा. ' इति मन्त्रव्योगमपि दृष्टवति । अपत्युं-
 शब्दश्च अन्वयुंशब्दमपि लक्ष्यन् ' परिकीरति ' इति

मन्मथयोगमपि श्रुयति । उमपौराणि उदाहृतमन्मथय
प्रयोगातिरिक्तविभक्त्यपेन सावकाशात्प्रवृत्तिः । एष सत्यपि
उपजीवन्मथ प्रत्यक्षवचनत्वेन प्राक्काल्यात् उपजायमान्येवो
पमं सञ्चित । परिमल १।१।१।१ पृ १ प्रत्

विभक्तिपेधे तद्वचनान् प्राकृतगुणलोप
स्यात् तेन च कर्मसयोगान् । १०।२।३१।७१ ॥
साप्रसने 'रत्नेवाली यूयो भवति' इति श्रुयते ।
रूपकथा भाषाण्के मन्थे उलीचरुपरिभ्रामणाय वा
स्वया निरापद्ये सा रत्नेवाली । अत्र प्रकृतप्राप्त्यादिना
विरोधात् सादिश रत्नेवाली कर्तव्या इत्या वा कथ
चिद् वृक्षम् उन्नेवाली रथात् सैन युपचेन स्वीकृता
इति विचारे सिद्धात्तमाह । विभक्तिपेधे प्राकृतवैदुत
योगेनो विरोधे सात सदननात् 'रत्नेवाली यूय'
इति वैदुतवचनविरोधात् प्राकृतगुणलोप प्राकृतस्य
सादिशस्य शुकस्य लोप बाध स्यात् । ननु यूय
उदिस्य रत्नेवालीदेविवासा वृत्ते न स्वीक्रियते
तमाह । तेन युपेन ममीपचरिना कर्मका मापनया
सयोगान् अवकाशं युपस्येव विधान युक्तमिति । इति
सुबोधिनी । ननु एत यूयस्यस्य सौजन्य प्रकृत्येव
तमाह- तेन रत्नेवालीदेवैण पदविशेषेण मयेन
रथेन कर्मका सयोगान् इति । समवाति टोषे ऋके यूय
पदस्य सौम्यताभक्ता न दोष इति ज्ञाप इति
सुतूहलम् । के

- विभक्त्या एव आर्त्तन पम्, न राज वरैरपयो ।
यि ६।६।३
- विप्रदान्त्यौ सत्यमि सामर्थ्ये न वैष्मसोम
दुक्ल । या ३।३।३।१४ पृ ८४३
- विप्रालम्भवन्मथयत् ओदुम्भरी सती वैद्य
विगादा' इत्यादिस्त्विति वदमृत्ताग्रायात् अग्रमाणम् ।
यि २।३।३
- विभक्ति । वा पुन क्रियास्यप्रथम्य वाचिका वा
वा शुभस्य प्रथमति । वाक्यप्रथमा क्रियास्यप्रथमे विभक्ति
भवति द्वितीयादि । भाविचरिते पुन वाक्य सन्ध-
प्रथमिन्संज्ञावापत्ती भवति । भा ३।२।६।१२ पृ ६८८
- विभक्ति निपट्या वाक्यार्थि भवति । या १।४।

१।२ पृ ३२५, • विभक्ति प्रातिपदिकार्थानुप्रसङ्गात्
इति द्रष्टव्यम् । वाक्यप्रतीतिपरा वा सती वाचरीय
काल्यात् सत्त्वा प्रतिपाद्यति । ३।१।३।१४ पृ ७२३
• विभक्ति प्रातिपदिकप्रकारवत्प्रवृत्तिः । सु
पृ ७३९ • विभक्तिर्हि लिङ्गस्यप्रातिपदिकार्थानां
शुचैर्न क्रियायतामाह । क्रिया साध्या, साध्या त परित्येद
कानि न लिङ्गस्यार्थान् अवैक्षते । अत सर्वविधोपप
निशिष्टा क्रियैव विधीयते । तत्र प्रथम पूर्व विशेषणे
भ्यपिषते अवधानुपस्था, न हि अरुहीतविशेषण
मिषिषे वृद्धि इति । टुप् ५।१।५।१५ • विभक्ति
र्हि श्रुत्या प्रातिपदिकप्रकारे संस्थाप्ये वृत्ते । भा
५।१।५।११ । विभक्तिस्तथा एकचरस्य प्रातिपदिकार्थ
स्यात् न द्विवाच्यता । टुप् • क्रियास्यप्रथम्य
वाचिका विभक्ति वाक्यविभक्ति तृतीयादिका । गुण
सन्धस्य वाचिका विभक्ति पत्नी । भा ३।१।६।१२
पृ ६८८, • प्रातिपदिकप्रकारे हि विभक्ति इव अर्थ
शुचैर्न वदति । ३।१।३।१४ पृ ७२६, • समर्थतापि
समानविभक्त्यानि दुर्बले विविभक्ति । अग्नि च
समानविभक्त्यानि समर्थतराणि । तेषां हि आशुतया
वृत्ति । निरुत्तना विविभक्त्यानाम् । स्वाधे समान
विभक्त्यानि समर्थतराणां प्रथमात्तानि भवति । परवदापे
पथगतो विविभक्ति । १०।३।१।१८२, • विभक्त्या
आरम्भतिपथ तिप् लट्-सौव्यारप इत्युच्यते ।
३।१।१।१, • विभक्त्या मासिक्य (नात्र सत्त्वा
दुलवभागा न्यौञ्जतमौञ्जित्वात्) इत्युच्यते । २।१।
१।३ • विभक्त्या प्रातिपदिकार्थो विभक्तिपेधे ।
श्रुतु १।१।१ पृ ६ • विभक्त्या हि वाक्य
प्रकार्यते । सा च वदेना अग्नीयोमादी तत्र सङ्घेन
प्रथमव्य भ्यासो भवति । यन पुनभित्तविभक्ति
सबद्धमेकपदोपसममपि वाक्ये वाचति यथा 'अग्ने
च मयाकथ्ये च' इति तत्र युगपदाप्येवैक्या
भाषाया अवश्य भेदेन अग्निप्रदास्यती प्रत्ययेन
अप्येवचयितपी । वाक्यविभक्तिर्हि नामनान्येवैक्याय
प्रथम्य प्रयुङ्क्ते, सा च नामोपसमता न च प्रयुङ्क्ते
इति आहृतिप्रसङ्ग । या २।२।१।१६ पृ ५०७

● घट कर्मत्व आनयनं कृतिः (घटमानय) इति वाक्ये क्रियाकर्मभावेन अन्वयाभावात् विभक्त्या तदुपस्थितेरेव प्रयोजकत्वम् । सोम. ६।१।२३ .

● विभक्तिभिः एव अङ्गादिभावे अभिधीयमाने निष्प्रयोजनतदपवादः न तु प्रयोजनतदपवादोऽङ्गादिभ्यम् । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१३ . ● विभक्तैः वचननेर्कं न प्रयोजनम्, किं तर्हि कारकसम्बन्धोऽपि । अविधिसिद्धे एतत्वे कारकसम्बन्धे अस्योच्चारण भविष्यति । तस्मादानयकम् । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३ .

● निमित्तसङ्घटनेषु सर्वाणां (विभक्तीनां) प्रायदर्शनम् । दुपू. ९।१।२।१ वर्यक २ .

● विभक्त्यर्थः गुणः, प्रथमं प्रातिपदिकार्थे । प्रातिपदिकार्थविद्योषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । भा. ९।३।५।१५ .

● विभक्तिजन्योपस्थितेः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकयोरेव हेतुत्वम् । मणि. पृ. १४७ .

● विभक्तिप्रातिपदिकयोः प्रातिपदिकं प्रथमम्, परिधावकारत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मरक्षणार्थादिधर्मवाचकत्वात् गुणभूता । वि. ९।३।५ .

● विभक्तिरूपा वित्तियोरुन्नी—श्रुतिः— १ ' सीहिभिर्यजेत ' श्रीहीणा यामाङ्गत्वं वृत्तीयथा । ' अरुणया ऋणाति ' आरुणस्य गुणस्य ऋणाङ्गत्वं वृत्तीयथा । आरुणस्यमाङ्गत्वं च एतद्वाचनीरूपदपरिच्छेदद्वारा । अरुणवाचनत्वं एकदायन्या, अरुणया एव न कृष्णया, इत्यर्थः । २ ' सीहीन् प्रोषति ' प्रोषणस्य सीहाङ्गत्वं द्वितीयथा । द्वितीया हि श्रीहीणा प्राधान्यं योषयन्ती प्रोषणस्य श्रीहाङ्गत्वं योषयति । श्रुतिरेवैव मन्त्रसहकृता श्रीभारग्य धारवृत्तये पूर्ववत्त्वति । ' इयामयग्यान् यान्नामृतस्येवश्रीभारग्यामादत्ते ' इत्यत्र मन्त्रस्य अभिधाव्यङ्गत्वं द्वितीयथा । ३ ' यदाह्वनीये जुहोति ' इति अह्वनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तम्या । ४ ' नैश्वरुणया दृष्ट प्रपच्छति ' इत्यत्र नैश्वरुणस्य दृष्टदानाङ्गत्वं चतुर्थ्या । ५ ' अतिष्ठाना नारासंतः ' इत्यत्र मन्त्रनिष्पत्त्यस्य वसिष्ठाङ्गत्वं पद्यथा । ६ ' मय्यात् पूरार्थत्वं ' प्रातिपदिकार्थस्य अवदानाङ्गत्वं पद्यथा । मीन्या.

● विभक्तिवचनयोः विभक्तैः प्राधान्यं कर्मादि-कारकवाचित्वात् । वचनस्य तु गुणत्वं कारकसंज्ञाभि-वाचित्वात् । वि. ९।३।५ .

● विभक्तिरूप्यादिनिमित्तः (अपरः) वाक्य-भेदः । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३ .

● विभक्तिव्यत्यये अपि प्राथम्यं भवति । ' अरुणैरुगच्छामि ' इति अरुणकारकदेश उपलब्धे, अरुणस्य इत्येव शब्दः सम्यते । ततोऽरुणस्यैव इत्येवोऽप्युपलब्धे इति । भा. १।३।८।२९ .

● वि-भजेत् इत्यत्र वि-उपसर्गः कर्मव्यतिहाय-र्थायः । अथवापक्षे विमत्तार्थयो वि-शब्दः श्रुति-वृत्तः । दुपू. ६।५।२।११ .

● विभागः द्वादशसप्तदशविधायाः ज्योतिष्टोमे अन्व-यार्थसिद्ध्यास्तुल्येषु । १०।१।२।३।५ ३-५५. मीको. पृ. १८१३ ' ज्योतिष्टोमे द्वादशसप्तदशविधायाः ' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● विभागः पुरोडाशस्य भक्षार्थः दर्शपूर्णमासयोः । ३।५।१।७।४८-५६. मीको. पृ. १६६९ ' चतुर्धार्कणं भक्षार्थम् ' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● यत्र विद्योषो न श्रूयते तत्र समो विभागः भवितुमर्हति । भा. १०।३।१३।५३ .

● विभागमन्त्रावृत्तिः नास्ति यत्र पुरोडाशान्तं कृत्वा एक एव पिष्टं तत्र । प्रधानकार्त्वेऽपि अविभक्ता नामैव हविषा प्रतिद्वैतं प्रतीयमानत्वात् यथा सर्वेषुपु-त्रायम् । संकर्म. १।३।२४ .

● विभागलक्षण. वाक्यभेदः । अत्र गम्यमान-सम्बन्धत्वात्. अनेकपद्यकल्पना च दीपः । वाळ. पृ. १८० .

● समाविभागशब्दौ बौद्धानां निकामप्रतिद्वया सजातीयविजातीययोर्वर्तते । ऋजु पृ. १५१ .

● विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते । ६।५।१७।७९।।

अभिष्टोमे प्रातःश्रवणे महवह्यानन्तरं अन्धसु-वर्हिर्मुष्टिद्वयं यद्विषया वहिष्यन्मानार्थं शालया वहिः प्रक्षर्यति । तं उद्धत्वा अन्वारमते, उद्धत्वात् प्रतोम, प्रतोत्तारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं यजमानः, यजमानं

ब्रह्मा । अन्वारम्भश्च न दक्षिणदक्षिणम् । तत्र पुराणे गच्छन् । कच्छ एहीदेष पाश्चात्यो गच्छति । एव विपीलिनापृथक्चत्तु गच्छन्त मध्ये प्रस्तोमुद्राभ्योः उद्गातुपनिहर्तौर्नां यदि कदाचिन् अपच्छेदः । (अन्वारम्भभद्रः) युगपत् स्थात् तद्य अपच्छेदो. योगपत्रे षडिति प्रायश्चित्त न विद्यते न कर्त्तव्यम् । एतस्य विनागो नाम अपच्छेदे प्रायश्चित्त श्रुती न अपच्छेददत्ते । तथा च विनागश्रुतेः एतस्यैव विनागस्य निमित्तत्वात् भवणात् अपच्छेदयोगपत्रे प्रायश्चित्त न विद्यते । इति पूर्व. पक्षः ।

ख्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् फालमात्रमेकम् । ५० ॥

अग्निदोमे प्रातः काले यद्ब्रह्मदानं नरः पश्चिष्पद्मानार्थं अप्यर्तुं यद्विदुंश्चिदय एहीदेष शालाया बह्वं प्रथमति । तमुद्राणां अन्वारम्भे, तं प्रस्तोता, तं प्रतिहर्ता, तं यजमानः, तं ब्रह्मा । एव अन्वारम्भ गच्छता यदि अपच्छेदः स्थात् तदा प्रायश्चित्त भवति । अपच्छेदद्वय-योगपत्रे तु प्रायश्चित्त न विद्यते इति पूर्वपक्षः प्रातः एतेषु । तं यमगन्धेन निरस्यत् सिद्धन्तमाह । अपच्छेदो. योगपत्रेऽपि स्थात् प्रायश्चित्तम् । प्राप्तनिमित्त-त्वात्, प्राप्त निमित्त अपच्छेदस्य यथा प्रायश्चित्तस्य तत्र प्राप्तनिमित्तत्वात्, प्राप्तनिमित्तत्वात् योगपत्रेऽपि प्रायश्चित्त स्थात् । योगपत्रेऽपि अपच्छेदो. ऐक्यं साक्षि, शालामात्र तु एकम् । न च कालिकेऽपि अयच्छेदेन भवति । तस्मात् अपच्छेदोर्होत्रयोगपत्रेऽपि प्रायश्चित्त स्थादेव इति सिद्धान्तः । ये

• 'विभाषा' (पा० २।१।११) इत्यनेन समासो नाकन का भाति । यदि समासस्य समासैव आसीदेव, यथा युवः इत्यप्यस्येव स्थात् । तस्मात् यथा युवः युवः इत्येवमपि कथु । गजयुवः इत्यपि, तम-योःस्यपुत्रस्यम् । यजन्तुमभो मालि तत्राद्यस्ययोग । यथा शचीति । तैनाश्वर्येण समासे च एवमेव समासे-ऽपि । तेनाश्वर्यात् अतोऽपि । दुप. १.०।८।१।५ पृ. १०६०.

• विभिन्नदेवताकेषु एज्जालीयेषु ऐश्वर्येणेषु पञ्चपुत्रभी-पाल-वसुधन्वनीनां तमम् । ११।१।५। ३४-३५. मीको पृ १३०६ 'देसादग्निनेषु पञ्चपुत्र' इत्यत्र अविहरण इति पम् ।

• विमुसंयोगसिद्धिः विधुनी मिथ सयुक्ते निर-स्यत्तव्यत्वात् यथासाध्यत् इत्यनुमानेन । मणि, पृ २०.

• विमुसंयोगस्यमानेऽप्यति न्यायः । यथा कात्प्रत्ययप्रतिगुन्नात्सुसुमुद्रादयः अतिस्यत्वात् नदृश्यन्त्येवमेव सुदृष्या सुप. पुरिष वेया स्नेहादिर्कं मुद्रेभिति विपयेऽप न्यायोऽतस्तद्यति श्रीवत्तमः । साहस्री. ५५०.

• विमोक्तः अमे. प्रयातान्तरमेवामिचयने । १।१।५।१९-२२ मीको. पृ. ४२ 'अभिचयने प्रयातौ अग्निधेयः प्रयातान्ते च अग्निविनोक्तः' इत्यत्र अविहरण इत्यन्वयम् । • विमोक्तः पूर्वमागत-वश्यान्तवोग । अर्थात् विधिरतः कर्त्तव्यं (पूर्व योगः प्रश्नात् विधोः इति आर्य ऋगोऽन) । भा. ५।१। २।२. • अभिचयने 'इम स्वन' (वैश. ५।५।१०) इति मन्त्रोक्तो विमोक्तः । स च प्रधानान्ते माध्यमतेन, तवर्त्तने वार्तिकमतेन । वि. १।१।१५.

• विरक्तस्य कर्त्तव्यं न दारुक्रिया, किञ्च आश्वमेधमेव । भाट्ट. ६।१।२.

• विरक्तस्य विस्तीर्णं भवति । यथा विरक्तान्-व्यसनाति, विस्तीर्णानि इति गायत्रे । भा. १०।१। ५।५.

• विराट् अतुष्टुः । पादेषु अद्यपि १०।१०। १० । उदा० 'प्रेतो अये दीर्घि' (ऋक्सं ७। १।३) । त्रिवा १।१।१।११ । उदा० 'अग्नि नरो दीर्घिति' (ऋक्सं. ७।१।१) । • विराट् पदुक्तिः । पादेषु अद्यपि १०।१०।१०।१० । उदा० 'वि विरोरक्षिमा' (ऋक्सं. ६।१०।७) ।

• विराट्पूर्वो मिष्टुः । पादेषु अद्यपि १०।१०। ८।८।८ । उदा० 'एवेन्द्राग्निप्यामहावि' (ऋक्सं. ५।८।६।६) । पद्वन्तुस्य मिष्टुः इत्येव ।

• विराड्‌रूपा त्रिष्टुप् । पाठेषु अक्षराणि ८। १। १। १। १। १। उदा० ' श्रीळो रोम ' (ऋसं. ५।१९। ५) । किंवा १।१।१।१।१।८ । उदा० ' श्रुते मे मित्रा- वरुणा ' (ऋसं. १।१२९।६) ।

• विराट्‌शब्दस्य दशकारयत्नम् । सु. घृ. ७८१. । • विराट्‌स्थाना त्रिष्टुप् । पाठेषु अक्षराणि ९।९। १।१।१। उदा० ' स्वस्ति न इन्द्रो ' (ऋसं. १। ८९।६) । किंवा १।०।९।१।०।११ । उदा० ' श्रुयी हन्मिन्द्रो ' (ऋसं. २।११।१) । किंवा १।०।९।१।१। ९। उदा० ' शुभं तु ते ' (ऋसं. २।११।४) ।

• विरामः करणान्तर अकरणम् । रहस्य. घृ ११६. • विरामः गीत्युपायः (पद्यसु) अन्यतमः । मां. ९।१।३।२९.

• विरुद्धं अपि शानद्रूपं अग्नोन्पनिस्तेषं वाक्म- द्वायदुत्वयते । तत्र नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । भुतिलिङ्गादौ तु उत्तरस्थोत्पत्तिप्रतिबन्धः, पूर्वसपेक्षत्वाद् उत्तरस्य । वि. ६।५।१९. • ' विरुद्धी उदसन्नाथौ न स्वातामेक- वस्तुनि । ' श्लोवा. सन्नाथोपपरिहारे ३४.

• विरुद्धार्थकनिमित्तपदद्वयोः प्रातिपदिकार्थयोः भेदेन अन्वयः भुत्वत्तिष्ठिः । राश. पुरुष. राजपुरुषा राजसन्धी पुरुष इत्यत्र यथा । मणि. घृ. १५१.

• धर्म-तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तं हेतुद्वयं एकत्र एक- देशिनि द्दयमानं विरुद्धाव्यभिचारि । रत्नाकरः, घृ. ३७४.

• विरुद्धत्रिकद्वयं उपादेयत्वोद्देश्य- विधेयरा- नुवाच्यत्व-गुणत्वप्रधानत्वरूपम् । सु. घृ. ५४६.

• विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । ' वाजपेयेन स्वाराज्य- कामो यजेत ' अत्र वाजरूपगुणविधित्वपक्षे यागे विरुद्ध त्रिकद्वय प्राप्नोति । उद्देश्य- अनुवाच्यत्व मुखयत्वं इत्येकं त्रिकम् । उपादेय- विधेयत्व गुणत्वं इत्यपर त्रिकम् । ' वाजेन वाग भाजयेत् ' इत्येकं वाक्यम्, ' यागेन स्वात्तगं भाजयेत् ' इत्यपर वाक्य कल्पनी- यम्, तत्र उद्देश्यत्वाद्यः त्रयः स्वागत्यरूपकचनिष्ठा धर्माः, उपादेयत्ववाच्यत्व- साधनभूतवागनिष्ठा धर्माः । फल्मुद्दिश्य याग उपादीयते । फल्मन्यु यागो विधी-

यते । फलं प्रधानं यागो गुणः । इति यागे उपादेयत्वा- दिङ् निक् सिद्धम् । पुनश्च यागमुद्दिश्य वाज उपादी- यते, यागमन्यु वाजो विधीयते । यागः प्रधानं वाजो गुणः इति यागे एव उद्देश्यत्वादिकं त्रिकं प्राप्नोति । इति यागे विरुद्धं त्रिकद्वय प्राप्तं भवति । तच्चानिष्टम् ।

उद्देश्यत्व मानवापेक्षो विधेयत्वाकारः । उपादेयत्वं अनुष्ठीयमानताकारः । तौ उभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाच्यत्वविधेयत्वधर्मौ शब्दोपाधिकौ । अनु- वादः शातस्य कथनम्, विधि. अज्ञातध्यानप्रेयत्व- कथनम् । फलयागयो. साध्यवाचनत्वरूपतया प्रधानत्वो- पसर्जनत्वे । वि. १।४।६.

• विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोः अमेदा- न्ययुत्पत्तिः । मणि. घृ. १४७.

• विरेचनयमनयोः (सोमस्य) प्रायश्चित्त आज्ञातम् । वा. ३।२।९।२६.

• विरोधः प्रतियोगिनि दृष्टे विज्ञायते । वा. ३।१।१।२, • न च अनवगतो विरोधः साधकारणं मयितुमर्हति । ३।८।१०।२१ घृ. ११२६, • सर्वत्र चाविरोधसम्भवे विरोधो नास्तीयते । ३।२।७।२१ घृ. ५२५. • विरोधे च भुतिलिङ्गाद् चलीयसी । भा. ३।३।७।१४ घृ ८८७.

• विरोधे च भुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३।८।१५।३२ ॥

दर्शपूर्णमासशेरोरामनन्ति ' समो अप्रच्छिन्नाश्रो दभौ प्रादेशमाने पवित्रे नुरुते ' तथा ' अरतिमाने विघृती करोति ' इति । तत्र सङ्ग. किं वेदिस्तराण्येत्य बहिषो विघृती पवित्रे उताम्यनः इति । इदानीं प्रकृतावपि बहिषर्माणा न सर्वैर्बहिषेरमिति प्रसङ्गाच्चिरुच्यते । अत्रायं पूर्वपक्ष - ' बहिर्लनाति ' इति लनविधौ प्रयोजनविशेषाश्रयणात् वाच्यकरणवर्तिर्बहिःकार्थमेव लनमनवाच्यते । विघृती पवित्रे अपि बहिःकार्ये । तेन तदर्थमपि लनमिति । एवं प्राप्ते, अमिधीयते । भवेदेवं यद्यत्र विरोधो न गम्येत । तथाहि द्यं बहिः- स्तुणातीति धातुशब्देन स्तरणमभिधीयते । तेन द्यस्य बहिपः सकल्प्येव वेदिस्तरणभेदाद्यान्यम विनियोगः

विरोधे

समातीति । अतोऽसर्गपर्यंत बहिषः, निष्ठुतिपवित्राग दर्ममहामिति सिद्धम् ।

प्रयोगानुम् - पशोक्तम् । सूत्रं तु - सनस्य ह्यनस्येय बहिषः । अतिविरोधाद्विद्वेषो विनिशोभाद्रिभूति-पवित्रार्थे न तत्र ग्रहणे विरोधादप्यक्तः सामान्यभूतो निष्ठुतिपवित्रार्थदर्मविधिः सोपे परिमोक्षनीयानिपाने बहिषीति । तौवा ।

ॐ विरोधे च श्रुतिविरोधाद्भवत्तः सोपे ।

३०८१७३३ ॥

दर्थानुसंगतः 'समी अप्रच्छिन्नप्रौ दर्थो प्रादेश-मानो पविने करोति' इति 'अस्तिनामत्वे निष्ठी करोति' इति च अनुम् । पवित्रागत दर्मद्वय किन्त्यागतं च दर्मद्वयम विहितम् । एते दर्माः वेदिस्तराणाम् बहिषो ब्राह्मण इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । 'मिवातु पञ्चवातु वा वेदिं न्युयाति' इति श्रुतिविरोधात् सख्यं बहिः सद्य वेदिस्तराणामेवेति शक्यते । पवित्रविधुत्तर्य-दर्मां तत्र एव ग्रहणे उक्तभवेः विरोधः स्यात् । एव श्रुतिविरोधात् विरोधे सति सोपे पवित्रविधुत्तर्य-विरोधकत्वे उरुतुलो दर्मसमुच्चयः अपक्व अग्रहृतः स्यात्, परिमोक्षनीय नाम यद् बहिः, तथ्यात् स्यात् । अनेन ग्रहणत्वमि बहिषादिपदर्माणा नातीव सर्वा-येता इति काचित् । के ।

ॐ विरोधे त्वजपेक्ष्यं स्वादसति हानुमानम् ।

३१३२३ ॥

यत्र श्रुतिविरोधश्च क्वचप * यथा औदुम्बराः कर्षणेन 'ओदुम्बी रट्ट्वा उद्रायेत्' इति श्रुति विषयम् । 'अष्टाक्षरतिरावत् सर्गाणि वेदत्रयसर्षे चराम्' (तौप. १.१११) 'जम्बवेजोऽमीनादधीन' इति श्रुतिविषयम् । 'मीनजको भोजनम्' इति 'तस्मा-दमीनामोवे मन्थिते वचमानव नृदेऽसि' इति-श्रुतिविषयम् । अत्र प्रमापरेण तत्र नन्वेयादित्यमधि-करणश्रुत्यन्यम् । इह अन्यत्र तुमिभूयो-वाम्भवाया-तादृशमन्थनम् न कामोऽप्यन्यत्र प्रथमधुया विन्मशे-पदितया य-मिन्धने'माधकृष तन्नेति उक्तम् । विन्मभवेनात्त तत्रादेशप्रमाण-पथ निन्दन अनु-

मानेन अप्रोपसितस्यापि जगत्तयाप्रहिण- प्रत्यक्षमा-न्य सिद्धस्य चापदर्शनम् । इह तु प्रथमश्रुतिसंभुयो-द्वेरीरपि अन्यपासिद्धिसमागता समरति । यथा हि पौष्टेयत्वेन स्मृतौ श्रान्त्यादिपुल्लदसमागता, तथा वेदेऽप्युत्तराद्यै गौरुपेयत्वात् 'ओदुम्बी रट्ट्वा-दमायेत्' इति श्रुतौ नकारात्पुत्रारणेन रट्ट्वा उद्रायेदिति प्रातिश्रुतिप्रभाषना समस्येन । अतो विनिगमनकारण-मायात् द्वयोरेपि प्रत्यश्रुतिसंभुयोत्तरपासिद्धस्य-समागताय न बाध्यवापकभावः, नापि विकल्पः । अथ द्वयोरेपि श्रुतयोरपि प्रादन्त्यपासिद्धस्य, तथापि न तावत् तुल्यवत्त्वात् बाध्यवापकभावः समरति, नापि विकल्पः । युगपदुपस्थितौहि प्रयोगविरोधान्वयव्यस्यक विकल्पो भवति । इह तु प्रथमोपस्थितेनानुपजातविरो-धिना सकल्पप्रयोग-कालेनियन्त्रोपस्थितेनाप्यन्यपासिद्धेन तथैव व्यति, परस्पर-यापातादमाधमोपेवेति पूर्व-पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु - सर्वदेव यदि प्राक्कल्पतिविरोधे स्मृतोः श्रुत्यनुमान भवेत् । तदेव तु न समरति । बाधित-विषयत्वेनानुमानोदपास्यकम्, बह्वचित् शै-बातुमानो-दयस्य । अत्र श्रुत्यनुमानासंभवात् परस्परव्याघातः, किन्तु स्मृतेर्नाथ एवेति ।

तदेतद्वत्त्वमिति । यदि हि प्रथमश्रुतिसंभुयो-द्वयवत्त्वेन तत्रा बाध्यवापकभावः । अथ तुल्यवत्त्वम्, तथा विकल्प एव । परस्परव्याघातस्तु कुतः । न च द्वयोरेपि अन्यपासिद्धिसमागता परस्परव्याघातः, तत्र प्रत्यक्षभूतो तावत्राचार्यनु-कारणसमागताऽनादिसकल-न्येनमाधनपरम्परारहातेन । परं मन्वादिस्मृतिव्यति-श्रान्त्यादिभूतत्वसंभवात्तन्निधानं अन्तन्त्रोक्तसंभुयधि-परणसिद्धान्तविरुद्धमेव मनोनेत्र-यथैव अस्मि यन्निव । न चान्यपासिद्धेऽपि अग्रप्रकारवृत्तयोः प्रत्यसा-नुमितभूयो-सकल्पप्रयोग-बाध्यवत्त्वमात्रं न बाध्यवाप-कभावो नापि विकल्प इति बाध्यम् । युगपदुपस्थि-तयोरेपि यामोतिमाधयोरेपे कशाखर-पौष्टेयनेन सकल-प्रयोग-बाध्यवत्त्वमात् । तद्वत्त्वम् - 'निगमायं श्रुतेः आन्ते यदमीशोर्निपातुणी' इति (चा. १.१३.३)

पृ. १७६) । अथ तथानन्यथासिद्धशास्त्रद्वयदर्शनात् प्रयोगविधिना विकल्प आश्रीयते, तदिहापि समानम् । साऽप्यत्र उपस्थितित्यन्तरध्रुतेः, साऽप्यप्यन-क्रमेण यवनीहिशास्त्रयोरेकस्यतरस्याऽविशिष्टेति तयोरेपि परस्परस्थाधातात् अत्रामाप्यमापद्येतेति यत्किञ्चिदेतत् । सिद्धान्तपुक्तिस्तु मन्त्रानुसर एव निरसनीयेति यथामात्र-मेव तावदधिकरणं प्रदत्तते- पूर्वं मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलत्वेन ग्रामाण्ये निरूपिते इदानीं वेदविरोधे सति तदोपपत्तेः ।

अत्रापं पूर्वपक्षिणोऽमिसंघिः । न ह्येकमन्वादि-प्रणीतानां क्वचित् वेदमूलत्वं क्वचित् भ्रान्त्यादिमूलत्वं-मिति शक्यते वक्तुम्, सर्वेनेमानाश्चासप्रसङ्गात् । तदुक्तम्- 'कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्या-दिमूलता । स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चैकस्तामिन्द्रो-ऽपि वारयेत् ॥ ' इति (या. १।३।१।३ पृ. १६९) । तथापि यदि श्रुतिविरुद्धापेविषयिणी श्रुतिं पंचमस्येव, तदा न कल्पेतापि । न त्वेयम् । दृश्यते हि परस्परविरुद्धायाः श्रुतयः । उदितहोमानुदितहोम-पोहसिप्रहणप्रहणादिविषयाः सहस्राः । तदुक्तम्- 'परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि । स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूळान्तरं सवेत् ॥ ' इति (या. १।३।३ पृ. १७०) । अतः प्रत्यक्षश्रुति-विरुद्धाऽपि स्मृतिः श्रुतिमूलतया प्रमाणमेवेत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते । स्मृतितो हि श्रुतिविज्ञानमानुमानिक वक्तव्यम् । अनुमानस्य च व्याप्तिसंशयमवात्तद्व्याधित-विषयत्वमपि सामग्रीमप्यनिविष्टम् । तेन यद्यपि स्मृतिस्वरूपेण अष्टकादिस्मृतितः तथैवेष्टनस्मृतेर्नास्ति विशेषः कश्चित्, तथापि औदुम्बरीस्वर्जनश्रुतेः प्रत्यक्ष-त्वेनाऽप्रसङ्गत्वात्सर्ववैधेतेरौदुम्बरी कृतपूर्वसाधनमि-त्यप्युक्तबुद्धेः पुठगम्बौदुम्बरीसर्ववैष्टनश्रुतुमान्वादिन-विषयभ्रान्तुत्पत्तयेन नाहते अत्रापि प्रत्यक्षावगतो-प्यन्तानुदुत्तुडे. शास्त्रमानानम् । इतरथा तु एष्या-गाईवत्यमुपपत्तये इत्यादिश्रुतिविरोधेऽपि मन्वादिज्ञान-श्रुत्यनुमान भवन्ति । तदुक्तम्- 'मिद्रेन हि साध्य-सुत्वन्तिमुत्तानिरोधेन वाच्यत इति द्वापविदो नया-

यिकाः' इति । न चैवं सति अनेकान्तिस्त्वादष्टमादि-भूतावपि न वेदानुमानमिति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षश्रुत्य-विरुद्धाया एव स्मृतेरिति प्रत्येनाऽनैरान्तिस्त्वावमावदिति । अतः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतयो न प्रमाणमिति ।

प्रयोजनम्— यदि पूर्वः पक्षः, तदा पोहसिप्रहणा-प्रहणप्रदिकल्पः । सिद्धान्तो तु— स्वर्गानामनुष्ठेय-मिति । सूत्रं तु— प्रत्यक्षश्रुतिनिरोधे लिङ्गत्वात्वेन स्मृतिप्रामाण्यं अनपेक्षं अनादरणीयम् । यस्मात् असति विरोधे स्मृतितो वेदानुमानमिति । तौता.

॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् । १।३।३॥

श्रुतिर्वर्षं प्रमाणं इत्युक्तं श्रुतिमूलत्वानुमानात् । यत्र तु स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्या विरोधो दृश्यते तत्र श्रुत्या विरोधे सति तु अनुमानं (स्मृतिः) अनपेक्षं श्रुति-मूलानवेक्षं स्यात् श्रुतिमूलत्वानुमानासमावात् अत्रमाणं स्यात् य स्मृत्यंतो यः श्रुतिविरुद्धः । असति तु श्रुति-विरोधे श्रुतिमूलत्वस्यानुमानं कर्तव्यं ग्रामाण्यं च स्वीकर्तव्यम् । हिंस्रः अचपारमार्थः, असत्येन विरोधे श्रुतिमूलत्वानुमानं इति । ' औदुम्बरीं स्पृष्टोदायेत् ' इति प्रत्यक्षा श्रुतिः ' सा सर्वा वेष्टयित्वा ' इति स्मृतिः तथा श्रुत्या विरुध्यते इति सर्वोरो न प्रमाणम् । सर्व-शब्दस्याय सर्वोच. कर्तव्यः । किमन्तंश्चित् औदुम्बरी मूलमात्रं त्यक्त्वा सर्वां सर्वां वेष्टयित्वा अहतेन वाससा इति ।

हेतुदर्शनाथ । ४ ॥

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे विरुद्धाशे स्मृतिः अत्रमाण इति सिद्धान्त उक्तः । तत्रैव हेरन्तरमाह । अहतेन वाससा सदसि निमित्ता औदुम्बरी शाखा सर्वां वेष्टयित्वा इति प्रतिपादने लोभो हेतुर्दृश्यते अधिकरणत्वेनात् तथोक्तं म्यान् स्मृतिवारेण । सुसुषुष्याः केचित् क्रीनराजकरस्य भोजनमोचरितन्त, अयुस्स्य छादयन्त अष्टानवादि-मदस्य णि वेदप्रसवर्षं चकृः । तत् दृष्ट्वा स्मृतिकारित्वत् निरुद्धं स्यात् । तथा च तथा करणे स्यात्वे च लोभादि-हेतुर्दृश्यते । तस्मात् तादृशी स्मृतिः अत्रमाण इति भाव्यम् । नार्थिकारस्तु नैतकारणं भवत्ये ।

अपथा इदं सूत्रं अविश्वामित्रस्यैव चार्यैवम् ।
अश्रयणस्तु न एव । उदाहरणमात्रं भिन्नम् ।
' वैश्वरूपदेवीयं तालोऽव्युत्सृज्यते ' इति भूमिति
अव्यवर्तमान्प्रतिष्ठा इति न प्रमाणम् । के

● विरोधे इ पक्षकारयोर्द्वयस्यैवोपादानम् । ६।३।
२८।३८ मीमेवे इ २।१८ ' अथवा नारिरोधाधि
करणम् ' इत्यत्र अविश्वामित्रं द्रव्यम् । ● विरोधे श्रुति
ताकययो , श्रुतिर्लक्ष्ययो वाकयत् । सा २।१।१४.

● विरोधाधिकरणम् । प्रत्ययविशेषात्तत्रविरोध
स्युत्पत्तौ ननुत्पद्ये ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ।
[३।२।३३]

भाष्यम्— अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् ?
यथा औदुम्बरा सर्ववैद्यत्र ' औदुम्बरीं स्वपूरोद्गायेत् '
इति श्रुत्या निषेद्धम् । अणवन्त्यासिंहपति वेदवत्त-
त्रयन्तत् ' ज्ञातयुन ज्ञानेरोऽदीनादधीत ' इत्यनेन
विद्वद्भ्यः ' श्रौतसंवादे भोग्यात् ' इति ' तस्मादधी
शोचोये मस्तिने यत्रमानं गृहेऽशितं गम् ' इत्यनेन
निषेद्धम् । तदप्रमाणं कर्तव्यमाणात् , इत्येव प्रति,
नूनम् । अत्ररक्तवत् ' शमोह इत्यत्रगम्यते । यत्र
गम्यते ? स्वरीरिवागतं चर्त्तं तत्रका जेणविदुद्रायात्ता
स्युत्पद्ये । तांमुद्रायत्ता स्युत्पद्यतामस्युत्पद्यते येनेम
स्युत्पद्ये कथं ? मन्वेणमस्युत्पद्येति नृप ।

ननु निर्मूलत्वात् ' यामोहत्वात्साणमिति वैदिक
वचनं सूत्रं शीघ्रमेति । अथैदं विद्वेदं वचनं मूलं सति
स्युत्पद्ये ' यामोह । अ' यामोहे न सकयनानुपपन्नम् ।
यथा अनुपपन्नं अनुपपन्नमिति न कल्प्यते, तथा
वैदिकमपि वचनम् । कथं तर्हि स्युत्पद्येनस्मरणम् ?
' यामोह । कथं ' यामोहत्वात्साणमिति श्रौतविज्ञानविरो
धात् । अथ किमर्थं नेनो विधी विरुद्धयेते वीहिय-
न्त् नृदददत्तत्पद्ये । नाहमि ' यामोहविज्ञाने विरुद्धो
भवेति, यदि स्वकथनविज्ञानं प्रमाणं स्युत्पद्ये ' यामोह ।
यदि स्यात्तं प्रमाणं स्युत्पद्ये ' यामोह । विरुद्धं तु
वदन् स्युत्पद्येन पक्षे सांख्यप्रमाणमनुमान्यते । तस्य

च मूलं श्रुति । सा चेत्प्रमाणमनुमानं न पाधिनी ।
वाधिका च स्युत्पद्येनस्मरणं पक्षे सांख्यं शक्यमेति श्रुति
परिकल्पयितुम्, स्वर्धिविज्ञानेन साधितं जात् । तत्र
अ' यामोहे न त्रिगुणतत्रकं श्रुति कल्पयितुम् । न
वासाय' यामोहं पक्षे, पक्षे ' यामोहो भविष्यतीति ।
यदेव हि तस्यैवसि पक्षे मूलम्, तदेवेतदसि नपि ।
एवमित्येवपक्षे न ' यामोहं श्रुतिप्रामाण्यत्पत्तत्तत्त-
त्तत्त' यामोह । न चाभावेऽसि पक्षे श्रुति, नियन्त्राणा
हि सा न प्रामाण्यत्त इति शक्या गदितुम् । तेन
नैतत्पक्षे विज्ञानं ' यामोहात् पक्षात्तरं स्यात्तन्मित्य-
वगम्यते । तत्र तु श्रुतिसामाधिक्यात्तन्मूलत्वं तु स्वकथनं
येति विरोधात् कल्प्यते । न हि तस्य सति विरोधे
प्रमाणमनुपपन्नमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । तस्मात्
स्युत्पद्येनसि पक्षे न सक्या श्रुति कल्पयितुमेवम-
परिमितं पक्षे, तुल्यकारणत्वात् ।

अपि चेतरेताश्रयेऽपि परि-चेष्टात् । विमतिरे
तत्राश्रयत् । प्रमाणत्वा स्मृतौ स्वर्धेन ' यामोहं, स्वर्धेन
प्रमाणे स्मृतिर्वा' यामोहं, तदेतदितरेताश्रयं भवति । तत्र
स्वर्धेनरपि वदन् मूलं कल्प्ये स्मृते । सोऽसावयत्
परि-चेष्टे । कल्पयितुंजात् इमृतिप्रमाणमनुपपन्नम् ।
तदप्रमाणत्वात् स्वर्धेन न ' यामोहं । तद' यामोहं
स्मृत्युतिरुत्पद्येनाऽनुपपन्नं प्रमाणमासात् । ननु एव
साति श्रीहिसाधनत्वात्साणमिदं स्युत्पद्येन पक्षे श्रुतिर्नपि
वदन् । स्युत्पद्येन, यत्रमन्वया सात् । प्रत्यसा
वेया । न हि श्रयधननुपपन्नं नामासि । इयोस्तु
श्रुतेभ्योभावात् । हे इति वाक्ये । तदेनेन वेदत्पद्ये
सायनता स्युत्पद्ये, एवमेव वेदत्पद्येहितायनता । न प
वाक्येनवाक्यतोऽथ अथयुत्पद्ये । तस्मात् श्रीहियत्र
योधयपयो विरुद्धं, नृदददत्तत्पद्ये । तस्मात्
श्रुतिरिदं स्युत्पद्येनाऽनुपपन्नं प्रमाणमासात् । अतश्च सर्ववैद्यस्य
न आश्रयणम् ।

वा— ' स्युत्पद्येनाऽनुपपन्नं प्रमाणं स्वर्धेनो
' यामोहं सति वैदिकरुद्धये तद्विद्वान्मिदं पद्यते ॥
विरोधे तत्रनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमान्यते । विरोधे
वेदवाक्येन तेन चार्थेऽनभिहिते ॥ ' वाक्यी

स्मृतिः प्रत्ययनेदनाधिकारिकत्वात् तदा सर्वानुराह्य सम-
 भावयेत् । किं पुनस्तादृशविधि धर्मप्रमाणत्वेन धरमावयेत्,
 किं च पुनस्तादृशविधि धर्मप्रमाणत्वेन धरमावयेत्,
 किं च पुनस्तादृशविधि धर्मप्रमाणत्वेन धरमावयेत्—
 ' विरोधपरिहापद्धा सति वा तुल्यमूलतः ।
 अथापो वा भवेदस्या वाधो वा तद्विपर्ययात् ॥ '
 एकविधये विद्वद्वाच्येपसंहारिणी निहानं विद्वद्येते
 दृष्टदृष्टान्तनिर्वाच्ये वाच्यमाधकभावात् प्रतिपद्येते ।
 तथापि शास्त्रविरोधेनैपि श्रुतिप्रयुक्तोः केनचित्प्रकारेण
 निवृत्तविधयेन व्यनत्या विध्यते । विधेयप्रतिपेक्षयोर्ना
 विरोधाभाकदेशेऽस्तिपि विधये समुच्चयसंभवात् एक-
 प्रयोगवत्त्वमासमाहोभयोः प्रामाण्याद्विपर्ययेन प्रयोगा-
 न्तरे चोभयानुग्रहः स्यात् इत्येन विद्वत्वाधयोऽपि
 अत्यन्तविरोधाभावात् प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च
 वेदिकव्यापिरोधे तुल्यमूलकत्वमाह उभयप्रामाण्यमुप-
 पत्स्यते । ततो यथोपन्यासविधयेऽपि स्मृतिप्रामाण्यम-
 पैक्षितव्यम् । अथ तु प्रवर्तनान्वयिप्रमाणेऽपि न विपया-
 म्भवात् इत्यस्या नापि प्रमेयाविरोधात् समुच्चयो नापि
 विकल्पेनोभयानुग्रहः किं तर्हि उभयपरीक्षणद्वयन्तविरोध
 एव । प्रत्यक्षानुमेयधुकोश्च लौकिकपरवधानुमानवत्
 मत्तम् । अथविरोधस्य गच्छन्तव्यावादात्प्रमाणासमवे
 श्रुतिजनितव्येन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षाणीय मविध्यतीति ।
 ' किं तावत्प्रामाण्यवादत्र विरोधेऽपि प्रमाणात्ता ।
 अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादाविक्रमो भवेत् ॥ '
 अनादाद्विद्वत्विषयप्रमाणवादिमूलं सायाहतेदमूलत्वा-
 वधारणाः स्मृतयोः निष्ठाप्रमाणत्वात्, सकल्पते धर्म-
 व्याहारकत्वेन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविद्वद्व्य-
 वेदवर्तनपरस्परविनाशदिना केनचित् अस्ति चोद्येन
 आसमाध्याय कल्प्यते तदा बहुनाप्याश्रितप्रकारादि-
 भेदभित्तेषु (बहुनाप्याश्रितः प्रकरणद्वयश्च ये तेषा
 ये भेदास्तोभित्तेषु वेदेषु) येदेषु श्रुतिविद्वद्वाच्यमभेद-
 देशनामादिद्वारादिदेशात्मकविश्वप्रमाणभागेषु (श्रुति-
 विद्वद्वाच्यमभेददेशो यथा नामादिद्वारादिदेशात्त्वत्वात्) यथा
 ये विविच्यमानमागस्तैव्यति विवदः) को जानाति
 वा स्मृतिः कीदृशेन वेदप्रमाणेन विद्वद्यमाना कदा-
 ऽप्युपस्थते इति । अतश्च, जगत्प्रवर्तनेन कविददि

निश्चयेत । अत्रिधासाक्षात्प्रमाणत्वेन प्रामाण्यं प्रतिहन्त्येत् ।
 तथाहि— ' कदाचित् श्रुतिमूलत्वमुक्त्या भ्रान्त्या
 दिमूलता । स्मृतिमि. प्रतिपन्ना चेलकलामिन्द्रोऽपि
 धारयेत् ॥ एकमूलत्ववस्थायां मूलान्तरनिरा-
 क्रिया । अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदु-
 पेक्षणे ॥ ' किंच— ' परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न
 भवेद्यदि । स्मृतेः श्रुतिविरुद्धत्वात्कतो मूलान्तरं
 भवेत् ॥ ' यदा तद्विद्वत्प्रमाणमिन्द्रोऽपि प्रतिपद्यति-
 राभगतयोदशिमन्त्रणय सहस्रशः श्रुत्योऽप्यसमभक्त्याग-
 पदुग्रनार्पणतया परपरविद्वदा दृश्यते तदा यदि नाम
 कथाचित् स्मृतीनां स्वयेदशाप्यमतत्रचनविरतीतार्थ-
 शास्त्रान्तरत्रचनमूलानां अर्थात्तत्राक्यविधेयो दृश्यते अतः
 तावतेन सर्वसाप्यव्ययकर्मपरहरिणा स्वयन्श्रुतान-
 धीत्स्वमात्रेण दृष्टसंश्लेषसापिततुष्टान्तरस्यश्रुतिनिरा-
 करणं न शोभते ' न चैकं प्रति सिध्यते ' इति हि सर्व-
 श्रुतीनां सर्वव्युत्पन्नं प्रति प्रामाण्यादप्यनवचनं स्मृतेरपि
 श्रुतिभारणसामर्थ्यात् । ' तस्माद्यथा विरोधेऽपि
 पठ्यमानप्रमाणता । पठित्वसर्वसाप्यतां तथैवेत्य-
 चधार्यताम् ॥ ' किंच— ' अविरोधे श्रुतिमूलं न
 मूलान्तरसंभवः । विरोधे स्वान्यमूलव्यतिष्ठति स्वाद्-
 धर्मैशसम् । मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव
 अस्तु । तदनुभाष्यते पञ्चाद्विरोधे नेत्यतिक्रिया ॥
 तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वं सर्वदैव व्यवस्थितम् ।
 मूलान्तरप्रवेशो वा किं तत्प्रामाण्यतुण्यता ॥
 किंच भ्रान्त्यादिमूलानां संभवांसंभवाश्रयः ।
 स्मृतीः प्रति विरुद्धोऽयं वाधपक्षो न युज्यते ॥
 तेनाऽऽसां यदि वा नैव क्वचिदस्ति प्रमाणात्ता ।
 सर्वत्राव्याहता वा स्यात् स्वर्षचरतीयता ॥
 विरुद्धत्वं च जानन्ति स्मतीस्ताः स्मरन्ति च ।
 वेदमूलत्वं च जानन्ति स्मतीस्ताः स्मरन्ति च ।
 गुणमागन्ति निमित्तत्वात् श्रुत्येताप्रमाणात्ता । उल्लेख-
 णीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसङ्गो ॥ साप्येपमदो-
 म्मादप्रमाणात्त्वत्त्वत्ताः । क वा नोभेदश्रुतिं
 शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यदेव ॥ अदृष्टेन हि विद्येन
 तुल्यमासाधुमूलता । तुष्टमूलत्वत्ताभरतु भवत्या-

क्षयदोषत ॥ का वा धर्मक्रिया यस्या दृष्टो हेतुर्न युज्यते । कथञ्चिद्वा विरुद्धस्य प्रत्यक्षश्रुतिमि सह ॥ लौक्यतिक्कमूर्त्तौणा नैवान्यत्नर्म विद्यते । यावन्निर्दिष्टदृष्टार्थं तद्दृष्टार्थं हि युज्यते ॥ वैदिकान्नापि कर्माणि दृष्टार्थान्वेव ते विदुः । अल्पेनापि निमित्तेन विरोधो योजयन्ति च ॥ तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसके कश्चित् । न च कश्चन मुञ्जेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥ प्रसर न लभन्वे हि यावत्कचन मर्षटा । नाभिद्रयन्ति ते तावत्प्रियाया वा स्मोचरे ॥ कश्चिद्दुचेऽय पादो हि स्तोत्रेशान्कथयामामि । जीवितु लभते क्लेशस्तन्मार्गपतित स्वयम् ॥ तस्माद्दोषावयवस्थाना धर्मनाशनशालिनाम् ॥ एष मीमानके पार्थ न नभोरथशूरणम् ॥ यथाऽऽदी अद्यथा सिद्ध पुन स्यायेन साधितम् ॥ आह्लासिद्धप्रमाणत्व पुराणादि चतुष्टयम् ॥ तत्तर्पेवानुम तन्व्य वर्तन्व्य नान्तरा श्रयम् ॥ सर्वं श्रयगत स्वीदेदुर्नदशकटादि यन् ॥ यक्षो योऽङ्गीकृतो येन तस्यस्वन्द निर्ब हेत् ॥ हारयेवन्तरा तस्वन् भीतोपद्रयवारिभि ॥ वेदश्च यदि दृष्टार्थं भूयमाणविरोधि यः । न विद ध्यासतस्यादृष्टश्रुतिवन्मूलता त्यजेत् ॥ यदा तु हन्तिपिप्यादिकर्म दृष्ट सहस्रम् । दृष्टार्थं विहित वेदे तदा कि हेतुदर्शने ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं तानूनप्रादिकर्म च । ऋत्विग्ना यन्नमानस्य च पर त्वदः प्रविनाशयं धर्मोभ्ये शयवकर्म तन् तानून यम् ॥ यदाविरयजमाना दृष्टार्थं सर्वमिप्यते ॥ तद्यद्य वैदिक तादर्थ्यासतोऽन्यदवैदिकम् ॥ यदा वैय विधान्वेव वेदे कर्माणि सन्ति न ॥ तदा कि नाम दृष्टार्थं बुद्धया स्थिदेवैदिकम् ॥ तेनाऽऽदा-वेव या वदसा र्मावर्तना वेदमूलता ॥ निर्वोदन्त्येह सैवान्वात्किमिदं सिद्धान्तेऽधुना ॥ तस्माद्देविवरु-द्धाना दृष्टार्थाना च हेतुभि । स्मृतीना न प्रमाणत्व विदन्त्य मन्मार्गाणि ॥ अविशिष्ट प्रमाणत्व धर्मीसा प्रामादीदशम् । विरोधेऽप्यधुना दुष्कमेव प्राप्तेऽभि-धीयते ॥ विरोधे स्वनेषु स्वप्नप्रमाण्य र्मुति

वन्मनम् । अविरोधे हि वेदेन तन्मूलत्वमुनीयते ॥ या तु वेदविरुद्धेह र्मुति वाचन दृश्यते । सा तु स्याद्भ्रान्तिमूलैव न एतद्भ्रुतिमूलिका ॥ स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्व स्मृतेस्तावन्न सम्यत्म् । वेदमूलानुमान च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ वेद-वाचयानुमान हि तावदेव प्रवर्तते । तदर्थमिपय यावत्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षे भूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम् । न हि ह्यस्ति दृष्टेऽपि तत्प्रदेनानुमेप्यते ॥ स्मृतीना श्रुतिस्त्रिह्रत्यमलि ह्यस्तिपदादितम् । तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्देव-पिवाच्यते ॥ तावदेव स्फुरन्त्यर्था पुरस्तादानुमा-निका । यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेव न कृतते ॥ दृक्तमूला स्फुरन्त्वोऽपि स्मृतयो न चिरामुप-निराधारत्वेदोषेण शास्त्रा इव वनपते ॥ न हि साक्षात्प्रमाणत्व स्मृतीनामुपपद्यते । नाप्यमूल-यतसाव्याचक्षु मूल न विद्यते ॥ प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि श्रुतिर्नाप्यनुमानिकी । नैराकाररूपाप्रमातृ-णाप्रमुमान न लभ्यते ॥ अमेय यदपरिच्छेद्य भवेत्केनचिदात्मना । तस्य स्वात्परिच्छेदा-स्तानकाशप्रमाणता ॥ तादृश्वप्येण परिच्छिन्ने तद्विषययतोऽपि वा । भूयकारिभ्यमेवे हि न प्रमाण प्रवर्तते ॥ भिन्नकक्षागतं ये च प्रमाणे तत्र धावत । तयो मीशेण निर्णीते सन्धर न प्रवर्तते ॥ तद्वि दूरमपि प्राग्भेकमप्यगत पदम् । इतरेण गतेनाऽऽदावेकान्तेनैव जीयते ॥ यत्र शीघ्रतर भास्ति नस्यार्थसापहृत्कारम् । विरोधापि अनेत्तत्र दुर्वल न निवार्यते ॥ न हि येन प्रमाणत्व लक्ष्यपूर्वं कदाचन । तेन तत्सर्वद-लक्ष्यमित्साक्षात्पयतीधर ॥ सर्वमुपपद्यमान हि यद्यन्त्येन विरोधिना । न रूपते तदातस्य सिद्धिं वलोन लभ्यते ॥ यस्य तूपयमानस्य मूल्येण निरुह्यते । मुप या रुध्यते तस्य नाऽऽ-सम्बन्ध कदाचन ॥ न च यद्दृश्यत्कृद्दसात्मान-नेव विशति । अविरोधेऽपि तेनासा न लभ्यन्त्य धधचन ॥ न चापि वाचकाभाषा-

हृन्ध आत्मेति सर्वदा । लक्ष्यन्वः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥ उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते । तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावस्थयते ॥ अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः कश्चित् । तस्मात् सर्वत्र बाधोऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥ विषयाविषयो ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादोः । बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥ यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीपति । तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णाजलैरपि ॥ बाधितां मृगतृष्णां वा दृष्ट्वा हृदगतोऽप्यसौ । विप्रलम्भभयादेव न ज्ञानादि समाचरेत् ॥ तावदेव हि तोयादिज्ञानत्येष्टा प्रमाणता । न तोयं मृगतृष्णेयमिति यावन्न लुप्यते ॥ अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेणु जायते । रुध्यते विषयो यावन्नास्य प्रत्यक्षजन्यता ॥ एवं स्मृतिप्रमाणत्वे तावत् श्रुत्यनुमानजम् । यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावस्थयते ॥ अतः कश्चित्प्रमाणत्वं कश्चिदप्यप्रमाणताम् । व्यवस्थापयता न्यायैर्न भवेदर्धवैशसम् ॥ प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णायोः । यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयोः ॥ तस्मादेवं न यत्कच्यं सर्वासां वा प्रमाणता । अथवा सा न कस्याश्चिदपि कश्चिदनाश्रिता । तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता । रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यतः ॥ विकल्पः किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह । उच्यते— 'विकल्पस्यादृष्टदोषत्वात् तावत्स्वभ्युपेयता । पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकराः ॥'

तुल्यवलयविकल्पो हि तावददृष्टदोषत्वात्कतिङ्गतिन्यायेन क्विदेवाऽऽश्रियते । किमुत कक्षगतरितप्रमाण्यविषमशिष्टविकल्पाः । तथाहि 'प्रमाणपदधीं यावन्नारोहत्येव हि स्मृतिः । बाध्यते तावदत्यन्तं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया ॥ स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते । तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदधीं ब्रजेत् ॥ परार्थीनप्रमाणत्वान्न प्रमाणपदे स्थिता । श्रत्या

बाधितमात्राऽसौ पुनर्नोऽपि वितुं क्षमा ॥ तुल्यकक्षविकल्पोऽपि नाप्रामाण्येऽत्यकल्पिते । प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक् ॥ प्रमाणत्वं प्रतीतं यदुज्ज्वलत्तदपहनुतम् । एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥ तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् । भाषे सत्यं भावेन विनैवं परिकल्प्यते ॥ सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्ययात् । अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥ प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्नोपद्वयं भवेत् । यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥ संप्रत्यपहनुवानस्य दोष एको हि जायते । प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥ एष जायेत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः । एवमेकत्र चत्वारो दोषा बाध्यै प्रदर्शिताः ॥ एत एव प्रसज्येरन् द्वितीयेऽपि प्रकल्पिते । एवमेपोऽदृष्टदोषोऽपि यद्भीहिद्वयवाक्ययोः ॥ विकल्प आश्रितस्त्रगतिरन्या न विद्यते । श्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यवशास्त्रेण कृष्यते ॥ श्रोता तत्र भवत्तोऽपि श्रीहिशास्त्रेण कृष्यते । द्वाभ्यामश्रमुखीवच श्रुतिभ्याममितः समम् ॥ श्रोतुराकृत्यमाणस्य बलाबलमपदयतः । एकस्मिन्नुपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पदयतः ॥ उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते । तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥ तदन्यगतिस्त्वेन तथाऽप्यभ्युपगम्यते । सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥ एकस्य वा प्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते । तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥ सिद्धो लोकप्रवाद्योऽयमेकानेकविनाशिनाम् । सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्थत्यजति पण्डितः ॥ स चायमुभयोर्नाश उभयार्थापरिग्रहात् । मिश्रार्थं यजमानस्य मिश्राणां विध्यदर्शनात् ॥ नियमार्थं ह्युभे शास्त्रे यवश्रीह्योर्बिधातृणी । प्राप्ते चान्यनिवृत्त्यंशः फलमार्थात्प्रतीयते ॥ श्रीह्यो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् । यथाश्रैवमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते ॥ नैव श्रीहिभिरिष्टं स्याद्येनैव च यथाश्रुतेः । मिश्रिज्येत

विरोधाधिकरणम्

चेत्त्र भवेदुभयवाचनम् ॥ एवमप्रतिपक्षैव
तुल्यैषा मिश्रतामति । तेनोभयाप्रमाणत्वानुक्तै-
काप्रमाणात् ॥ सेयमत्यन्तमन्याप्या द्वयोरप्यनव-
स्थिति । अव्ययस्या न युक्ता हि व्यवस्था
यत्र लभ्यते ॥ ' सर्वत्रैव होकरूपत्वानुवाणेन निरु-
पितरूपं यत्र हतुं नक्षयम् । ' तेन यस्य प्रमाणत्व-
प्रमाण सर्वदाऽस्तु तत् । यस्यापि तत्र प्रमाणत्वम-
प्रमाण तदुच्यताम् ॥ ' तदेव तु न्दाचित्प्रमाण-
कदाचिदप्रमाणमिति न कश्चिदपि विश्रम्भ स्यात्
तदेतद्गीहियमशुभोऽस्य तापरिहायैः तदप्रत्ययानुमितम् ।
' न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किञ्चिद्व्यस्थितम् ।
येनैत्र प्रमाणत्व स्यादन्यत्राप्रमाणात् ॥ अति-
स्मृत्यो पुन स्पष्ट व्यवस्थानाप्रमाणम् । येन
श्रुते प्रमाणत्व स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणात् ॥ स्वरूपेण
तयोन्तात्रप्रमाणत्वानुमाणात् । ततोऽन्यापेक्षया
स्यातामप्रमाण्यप्रमाणते ॥ ' यो यस्य स्वरूपाश्रयो
वर्म प्राप्त स बलवता कारणतरेण विषये प्रति-
पद्यते । न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो वाच-
नत्व प्रतिपद्यते । ' स्मार्तस्य वाचक श्रौतो बल-
न्यात्प्रतीयते । प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्वचन-
धारितम् ॥ श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यस्थितवला-
बले । सनिष्टप्रतिष्ठायां तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥
स्मृत्या प्रतीयते यास्तु श्रुत्या तावत्प्रतीयते ।
निरुद्धधर्मतामैको न च धर्म प्रतीच्छति ॥ न च
शीघ्रहतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गति । अथै-
पहत को हि गर्भै प्राप्नुमर्हति ॥ स्मृत्या चार्थं
परामृश्य यावत्तद्विषया श्रुतिम् । अनुमातु प्रवर्तत
तावत्सोऽर्थोऽन्यतो गत ॥ किं कर्तव्यमितीदं च
तत्र जायते ॥ युगत्वमिमीयाता यदि चार्थं
श्रुतिस्मृती । अगृहीतविशेषतात्वात् तुल्यपले
तत ॥ यद्वा यावत्तुल्यैः साक्षादेव प्रतीयते ।
तरिमश्रेय क्षणे मूल फलपयस्त्र स्मृति श्रुतिम् ॥
ततोऽर्थमिप्रकर्षेऽपि प्रमाणात्वेन तुल्यता । भवे-
देव श्रुतिस्मृत्योर्यं श्रुतिपरिग्रहात् ॥ यत्

स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिरूपना । जायते
कल्पतया तस्मात्सा वाधेताप्रतिष्ठिता ॥ स्मृति
मूलानपेक्षा हि स्मृतिवादेव हीयते । तदपेक्षा
पुन श्रुत्या वाध्यते मूलार्जिता ॥ ' एव ता-
द्विकल्पवदमनात्कथा एव स्मृतेरनो वाधप्रकार ।
' द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदवीं गता । आपन्ना
पाक्षिक नावमत्यन्तं वाध्यते स्मृति ॥ ' तदर्थं
यति । विरूप तु वदनपक्षे तावत् श्रुतिप्रामाण्यमभ्यु-
पैतीति । तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमप्रत्ययमात्रं तस्याश्चा-
प्रामाण्यकल्पनाया न श्रुतेरपि तदप्रयोगे । ' किं तु
तस्या प्रमाणत्व श्रुतिमूलत्वकारितम् । यत्स-
स्माद्वत्तमूला तदान्ती साऽनवाधते ॥ ' श्रुतिमूलत्व-
विच्छेदोत्तरकालं च प्राक्निराहृतमूला तरोपप्रादद्विगान-
स्मृतपुरुषप्रणीत परिणेषाच नित्यत्वद्वारनिर्मूलतासमा-
दवश्यभावि विप्रलम्भाभिप्रायादि निविदेः मूलमाप-
यते । ' श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूल स्मृतेरन्यत्रक-
ल्पते । तेनैवास्या प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्त्यते ॥
श्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्या-
रोपितम् । तत्रयोगात्तरवेलाया तुल्यताप्रादिकाप्राय-
मानत्वेन सनिष्प्रविष्टायाश्चैत्रादिविशेषाभावेन च पुन-
सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते । ' न तु स्मृते प्रमाणत्व
पुनरञ्जीवितु क्षमम् । त्रिच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्मूल-
प्रान्त्यादिहेतुभि ॥ ' न हि एकस्या एव स्मृते
प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहकाले अनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परि-
ग्रहाश्रयणे तु प्रा त्यादिमूलत्वमिति विद्वद्वाचनभारणाऽव-
कल्पने । आह । सत्य यदि प्रथममेव विकल्पकती-
श्रुत्यर्थं परिग्रहा द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यधपरिग्रहायोग-
निष्ठेत् । ' ततस्तदुक्तसामांसे प्रतिहन्त्येत सर्वदा ।
न त्वेतस्य प्रसङ्गेऽस्ति स्मृते पूर्वपरिग्रहे ॥ '
प्रतिहन्तुं ननुमाने इत् । ' न पश्चात् श्रूयमाणाऽपि
श्रुति स्यात्प्रतिनिधिका । गर्भेनैवापनीतं हि
हरेप्राश्रयिग्रहत् ॥ ' न तेष नियमोऽस्ति
त्रिणामुभि स्मृतिविद्वदा श्रुतिरेव प्रथम श्रोतयेति ।
' बहुविज्ञासमानाना कदाचिकचिदापतेत् ।

पूर्वपश्चाद्विभागेन न तद्धेतुवलयलम् ॥ आद्ये
 प्रपाठके येन व्रीहिशाखं प्रतीयते । द्वितीये
 यवशाखं च न तत्तत्प्रति दुर्वलम् ॥ स्वशाखा-
 विहितैश्चापि शाखान्तरगतान्विधीन् । कल्पकारा
 निवृध्नन्ति सर्वे एव विकल्पितान् ॥ सर्पशापो-
 पसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः । न तु पूर्वोपलुद्धो-
 ऽर्थो वाधेतैवोत्तरं विधिम् ॥ ' तस्मात्पूर्वोपर्यश्रवण
 मनाश्रित्य ' न चैक प्रति शिष्यते ' इत्यनेन न्यायेन
 सर्वपुरुषान् प्रति नित्यावस्थितसमस्तपठनमानस्यर्थाण-
 वेदशाखायत्तत्त्वानैजिज्ञासुभिः । आत्मीयशक्तिमान्परित
 पूर्वोपरग्रहणविभागेरेवाक्यगतपूर्वोत्तरार्णपदवत् कला-
 बलमनपेक्ष्य मातापितृवशीतोपदेशवदितिचित्तिस्त्वमेव
 प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि- ' पूर्वप्राप्तौ
 प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् । प्रसज्यमानिकामेघं
 कोऽध्ययत्येतेसचेतनः ॥ इत्थं च भ्रान्तिमूलक-
 प्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः । अधिरोधेऽपि हि श्रुत्या
 प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥ सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः
 सर्वा या भ्रान्तिमूलिका । स्मृतिरेव निरूप्येत
 न तु स्यान्मूलसंकरः ॥ ' उच्यते । यद्यपि पूर्वो-
 पलभ्यया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिजन्धरहित-
 ध्रुवमुमानं किञ्चेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुति श्रुत्या
 तत्प्रतिषेधमुतेः बाधाभ्यस्तानादुत्तरद्वयमायिश्रुतिमूलक-
 विच्छेदवशेन मूलान्तरसचरणम् । ' ततश्च पूर्व-
 विज्ञानं मिथ्यैतदिति चिन्तयन् । आदावेवा-
 प्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥ ' यो हि वृ-
 क्षार्णवणेन क्वचित्कालमहो लोऽन्मध्ये एवहरति न तेन
 विवेकज्ञानजनित पु-पत्तिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् ।
 न चास्य तदानीनगज्ञानमात्रबाधमुद्धिर्भंगि । ' समान-
 विषयस्याद्वि पूर्वोपामपि बाधनम् । न हि
 तेषामभिध्यात्वे मिथ्येदानीतन भवेत् ॥ ननु
 च प्रागवस्थायां श्रुतिर्नानुमीयते । सैवे-
 दानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥ '
 नैतदेवम् । प्रत्यप्रयोग प्रमाणवर्णलौकगतम् । यदि धेरु
 प्रयोगप्रालोचनेनैव प्रयोगान्तराण्यनुनिष्ठेयुक्तो येन
 मीहिशाखमप्रमाणीकृत्य यथा परिग्रहेरन् स या-

स्वीय तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्या विकल्प्य
 मानाभ्या व्यवहारः सिध्येत् । तेन यावत्प्रयोग-
 भाविप्रमाणालोचनपरापूर्वाणुमिता अति क्वचिदप्य-
 शृण्वन् पुनरपि स्मृतिमेवोपलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव
 श्रुतिमनुमिमान प्रत्यक्षया श्रुत्या आक्षिप्तचित्ततया तस्या-
 माप्येनान्ययानुपपन्नमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वा-
 वधारितमूलकव्ययमेव प्रतिपद्यते न पूर्वकल्पितमूलका-
 प्रामाण्याप्यारोपम् । अपक्यमानतयैवाप्य सुलभापज्ञान-
 त्वान् । ' यच्चैतदनवस्थानं त्वया मां प्रति चोच्यते ।
 भवतोऽपि तदस्येव तेनाचोद्यत्वमेकत् ॥ यदा
 ह्यादौ अति श्रुत्वा स्मृतेर्नान्याऽनुमीयते । तदाऽ-
 न्यमूलतापत्तेरेकान्तेनैव बाध्यते ॥ कालान्तरेऽपि
 यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्यते । यत्नेनाप्यप्रमाणत्वं
 कृतं तन्न निवर्त्यते ॥ ' पूर्वस्मृतिबाधिया च स्वय बाधम-
 चेतयमानानामपि पुरुषान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्यबलेन
 बाधसत्त्वानोऽनुवर्तते एव । ' पुरुषान्तरबाधोऽपि
 नैयालपं भ्रान्तिकारणम् । न हि द्विचन्द्रदिङ्मोहौ
 न बाध्यते नरान्तरेः ॥ ' ननु यत्रश्रुतेरपि तर्हि
 प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाम् पुरुषान्तरबाधसत्त्वानीमस्तीति
 मिथ्यात्प्रसङ्गः । ' उच्यते पठयमानत्वादुन्मज्जन-
 निमज्जने । सर्वान् प्रति तयोस्तुल्ये विशेषोऽन्यो
 न गृह्यते ॥ स्मृतिस्तु यावतां पुंसां प्रथमं गोचरी-
 भवेत् । तावता सर्वदाऽभावात्नाप्रामाण्येन
 मुच्यते ॥ अप्रामाण्यपदं चैतन्मस्त्येवं प्रथमं
 स्मृतेः । तावता लक्षमिथ्यात्वात्तत्र श्रुति बाधितुं
 क्षमा ॥ अध्यारोप्येत मिथ्यात्वमुक्तञ्जलाया श्रुतेः
 पुनः । लक्ष्यमेव स्मृतौ तत्त्वैकमर्थं कल्प्यते
 श्रुतेः ॥ ' विरुद्धोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विषयप्रसङ्गेनाप्य
 कल्पनीयेऽप्यतराप्रमाणत्वे याऽन्तरी पटाच्छादनन्यायेन
 कल्पयितुमारभते तावत्स्मृतौ स्वरूपाथय कल्पितमेवोपलभ्य
 सत्रावच्छेदे जाते न क्वाचिदप्यभूताप्रामाण्याप्यारोप-
 कल्पनीयवति । ' ननु ध्रुत्यत्रिन्द्राया' श्रुतिमूलक-
 निश्चयः । अनुमानादपि प्राप्यन् केनचित्प्रति-
 ष्यते ॥ तस्मात्कारणवैपम्याज्जोभयत्रैरूपता ।
 सिध्येन्मूलकव्यवस्था हि प्रतिपक्षानुमारिणी ॥ '

तन्नाथैरेतत्प्रवृत्तिर्नृत्ति । यथा-- प्रमाणात्वा-
 प्रमाणत्वे लिङ्गादीना व्यवस्थिते । पूर्वे सह
 विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिर्वाधने ॥ तथेहापि व्यय-
 स्थेदा न परस्परसंकर । प्रतिवन्नाभ्यन्तुत्वाभ्या
 श्रुत्या नास्त्येकरूपता ॥ ' यथाचौदुम्भराकवेपेन
 धर्मशास्त्राभ्येष्टमतिविरुद्धप्रत्ययस्यलभ्येनसहास्यमू-
 चायेपनिबद्ध तथापि उपरिष्ठात् व्ययमाणात्वात्परत्वा
 भिन्नादेव पुन्योपदिष्टत्वात्तदोपाद्य स्मृतिवदेनेदादृष्टम् ।
 क्रौत्तराज्रक्ष्मात्र वररचन च्यम्भयश्चवदेऽस्ति तथा
 ऽपि तस्याऽऽहवनीयमनद्वहृत्तमोपसाराभावात्तदधिष्ठत
 श्रुतिप्रतिभ्रिताश्रीयोमीय-संशयान्पिभोजनप्रतिषेधविरो
 धान् ' प्रभरणनिरोधादिदुने । विरोधि स्यात् ' इत्यन-
 वापेनापिदृशान्पिदृशान्पिद्विदोषाभिन्नायेव स्मृति
 पञ्चनि शेषाद्वाभ्यन्तरेण उपाहिते । इत्यनेनैव च
 पश्यन्वन्वितानरोत्सारात्विरोधात्तत्पुन उपले संदि
 भ्यजगत्तेन च तथाऽपि पुनैव धर्ममन्विच्छेदित्येनमादि
 म्मूलप्रवृत्तिरुक्तम यौनानाशयपरिग्रहात् अततो वा
 नरोधान्तिक्त्वाभ्यन्तरेण चत्वारिद्वयैकत्वावैवागुत्तय
 नसंबद्धत्वात् च यद्य स्याद्विरेकद्विगद्वाभ्यन्तरेण
 तमापन्नकस्यारिभिरात्वेनापरिहायोऽर्थात्क्रमावश्य
 मानितान् एक एव विरोधो दृश्यते । ननु च पु-
 न्यन्तरेणोत्तरात्परिहित वैधित्या एव स्वर्जन
 प्रभातीन्विरोध । यथापरिरोधो वदा स्वर्जन ताम
 त्रिभिन्निवद्वार इत्यस्यवैदाम् । न च वस्त्रात्तरिताया
 श्रीदुम्भरा स्मृतौ गृह्यते । न च वस्त्र इत्यस्यमने
 श्रीदुम्भरी गृह्य मयति । यद्यौदुम्भरीकानि चत्वार्यया
 नामान्तरमेषान् । अथ सतन्निस्सवर्मात्तदुष्टवैल-
 भिर्भाष्यते । भूमिपत्तौन तन्निस्सुष्टेभ्यो रथमेविधि
 भवेत् ॥' ननु भूमागेदुम्भरादुदयभावाद्भस्मा तदि
 त्वा च तदुदयपरिरेवत्तदुदयान्तरम् । तथाहि
 ' यथात्तत्तच्छृङ्गालपर्योऽप्युपनिते लक्षित ।
 मासात्पृष्ठवदेवैवा मयेत्तमानुद्वना ॥ मय
 तत्रेयने याग गृह्यन्मन्वाचितम् । अनुद्वकारण
 तद्वि पाण्ड्यान्वर्षेय चरम् ॥ तथा च तद्विपु
 नेऽपि यद्येव सदादृश्यते । स्पृद्यमाने भवत्येव

दोष सयुक्तवस्त्रवत् ॥' कथ पुनय धर्मशास्त्र
 तुपनिबद्धोऽपि चण्डालस्मृत्तवस्त्रधर्मानिमित्तो दोषो
 ऽभ्यवसीयते । ' कथ वा नेष्यते दोष काष्ठलोष्ट
 तृणादिषु । तत्पृष्ठस्त्रयमानेषु न कमत्तेऽत्र
 युक्त्य ॥' तदुच्यते - ' यथा काष्ठतृणादीना
 मारवादेव शुद्धता । सम्यंते वाससो नैत्र तोय-
 प्रक्षालनाद्विना ॥ नन्वमेध्वेन लिप्तस्य सा शुद्धि
 रग्निधीयते । न लिप्तमहण तत्र पाठेऽस्ति शु
 चिरतने ॥' अमेध्वस्यैव पलातठति । यथा
 गृह्यपाठसंक्षारोत्तमोऽभ्यन्त । तस्मादस्ति सतिरिदि-
 गुद्धि । ननु च मनुष्यस्यैव चण्डालस्पर्शनिमित्तत्वात्
 धित्तनिष्कालदुष्टिरूपमप्येव गच्छते न द्वयत्कस्य
 यथाश्वादे । ततश्च यत् किं यथाश्वादिदुष्टदुष्ट
 पुत्रपवद्दुष्टमिति सपेदे गताश्वादिदुष्टमप्येव
 युक्तम् । उच्यते-- ' पुरुषस्य सत्तेल्ल सान् यमा-
 द्विधीयते । तस्मात्पुरुषवद्वृत्त न गत्याश्वादिब
 न्ततम् ॥' यदाऽपि हि शूद्रेणैव दशादिना चण्डाल
 इत्यवते गवादीना तु चण्डालादिरूप्यना स्थानप्रशान्त
 विध्यमाशान्त्तु उद्धिर्निराते इति न तमल्पान्तिरम् ।
 अतश्च मानेन पवारिणोदुम्भरीसंबद्धत्वात्तस्मान्त्वर्जन-
 भानोपपत्ति । यदा तु तत्रेवोद्वाता इत्य उद्धयेदिति
 विधिसदाऽवश्यमेवोदुम्भरात्तत्रोद्वात्पार प्रस्य यम् ।
 उक्तश्च यथाऽनुगतमकरोऽपि च इत्युक्तापरित्यागेनैव सिद्ध
 इति न समस्तव्यादित्वाभावात्कथते । पराधितमपि च
 वज्रवृत्तानुशास्यत्र प्रतिपद्यते । तेनैवोदुम्भराधितेनोद्वा
 येत् । तस्मादस्ति तथैवेत्यन्यस्यमन्विरोध इति युक्त
 वाच्यत्वात् च वात्तापनम् । अय विपत्तं नेतो रिषी
 विकल्पते इति । म्पेनेरिष्याय तत्तत्त्व्यमनुत्तवपत्ताया
 तन्मुनिताया तत्तद्विचिपरिग्रहाभिधायोक्तम् ।
 नापि न्नामोपरिहिते इति । ' पूर्वोक्तमेव मार्गेण
 व्यामोदीनान्तकत्पनाम् । विरुद्धेऽवश्यमापन्न
 सुमायेव नियच्छति ॥' यथाहोविहात च याना
 न्यथा यमोद सावचर्य तद्विज्ञानेन यमोदृष्ट च
 विपद्यते । तत्र पत्नीमहात्त कर्मचरको वा योग्य ।
 विवहा तु यदादि । यदाऽपि मन्विदुष्टमतिविरुद्धत्वात्

आन्त्यादिमूलत्वमापद्यति । तद्वदथा च चतुर्दश श्रौतं विज्ञानमनुज्ञातमप्यारोप्यमाणव्याभोगोहाविपयव्यास कदाचित्प्रमाणं स्वज्ञतीत्यपार्थिकत्वाभिधानम् । एवं केवलप्रमाणत्ववक्ष्येत्सत्यं पुनशीवनासंभवाद्वाधिकं च सर्वेष्वेवस्मरणाभिप्रायः—पार्थिकं चेति वा । विकल्पवादिममतपार्थिकत्ववशादेव श्रुतिप्रमाणत्वस्य स्मार्तश्रुतिव्यवहारमात्रकृताया मूलान्तरक्रान्तेः सर्वकारप्रमाणत्वप्रसन्नः । एकदाऽपि च कल्पप्रामाण्यवशात् श्रुतिदुर्गन्तप्रतिपक्षतया कदाचिदपि व्यामोही भविष्यतीति समर्थयमानः 'येद्ये हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलम्' इत्याह । 'नहि प्रमादपाठलं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः । दुःश्रुतस्वप्रतिज्ञानमूला त्वापद्यते स्मृतिः ॥' 'तेन नैतस्ये विज्ञानम्' इति प्रमाणविज्ञानमभिप्रेष्योक्तम् । 'व्यामोहापस्तान्तरम्' इति । व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभावपश्चान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यदा स्मार्तज्ञानमेव पूर्वावधारितव्यामोहात् प्रामाण्यपश्चान्तरं न सक्तान्तिमिति । द्वाःश्रुतसामादिमूलत्वेन श्रुतिविशेषं दर्शयति—'द्वयकारणताम्' इति । प्रतीयः प्रतिपक्षनिवारणत्वात्सर्वदेव श्रुत्यनुमानप्रतिष्ठात् न स्मृतेः प्रामाण्यवक्षसंक्रान्तिः । 'अपि चेत्तरेतयाशयेऽन्यतः परिच्छेदात्' इति । उपरिष्ठादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधवैतरेतराशयाह—'परपरविरुद्धे हि विरुद्धाव्यभिचारिण्यत् । प्रमाणे यत्र दृश्येते तत्रान्येनैव निर्णयः ॥' प्रमाणवन्द्यस्य ज्ञानतमानाधिकरणत्वेन मातृत्वप्रसुद्धतत्वेन वा ननुमन्विष्टत्वात् वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणे स्मृतौ स्वर्गनं व्यामोह इति भवितव्यम् । करणविरोधविवक्षाया वा अभिवेद्यलिङ्गत्वानुवृत्तौ ह्युदन्ताद्विद्वान्प्रति ङीपि माते प्रामाण्यं स्मृताविति प्रयोक्तव्यम् । तन्निमग्नवपक्षं भाष्यशाश्वतस्य समर्थयमानेः दृग्मनुगमः कर्तव्यः । 'प्रमाणमपते चाति मूलभूतं श्रुति यतः । विषयन्तादयतेरवतात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥ तत्र यद्यपि नितात्प्राक्क्रियतेः प्रथमं भवेत् । यलोपोऽपि भवेदेव बलादिप्रत्ययाभयः ॥ न च वर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति । उद्योर्द्वेलीति

यलोपो हि बलादिप्रत्ययाभयः ॥ यद्वा योगविभागेन वेद्यवयस्य च लुप्यते । वकारश्च यकारश्चेत्येवं लोपो भविष्यति ॥ यलोपे च कृतेऽकारो यः शुद्धः परिशिष्यते । तदन्तावधिकारवशाद्दत्तष्टाङ्कियते स्त्रियाम् ॥ अकः सर्वर्णदीर्घत्वं पर्योरन्तरङ्गतः । सर्वेणापि ततः कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥' तदेतदित्याशयं भवतीत्युक्तम् । 'यद्वा श्रुत्यप्रमाणव्यासमतेः प्रामाण्यमिष्यते । सिद्धाद्य तत्प्रमाणत्वात् श्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥ तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्तन्मूल्यप्रामाण्यकल्पनम् । तदप्रामाण्यसिद्धया च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः ॥' तद्विद्विद्वत्त्वादिन उभयोर्तरेतराश्रयस्यैकान्तदिनस्त्वन्वतरन । 'तत्रान्यतः परिच्छेदाद्वाच्यं हेत्वन्तरं स्फुटम् । भाष्यशास्त्रित्यहोकेत्येवं तयोरेकैकमुक्तवान् ॥' 'तत्र स्वर्गनस्य कर्तव्यं मूलं कल्प्यं स्मृतेः' इति । नैवाश्रयत्वात्पुनश्चेन्नवविप्रत्येणान्यतः परिच्छेदोऽभिहितः । प्रकृतयोरपि च यत्कृतमितरेत्तत्रापत्तद्व्यतिरिक्तधर्मदर्शनाभिधीयमाने मन्त्रयेवाप्यतः परिच्छेदः । 'स्वतः स्थितत्प्रमाणत्वात् श्रुतेः स्वात् कर्तव्यमूलता ।' स्मृतेः श्रुत्यनुमापदप्रामाण्यवत्कल्पमूलता ततश्च प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनादत्त स्मृतेः प्रामाण्यं तद्वेदेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतच्छ्रयमपरिहास्यम् । 'न चाव्यारोप्यमाणाऽपि श्रुतेः स्यादप्रमाणाता । न च तस्वामिसिद्धायां स्मृतिप्रामाण्यसंभयः ॥ यद्यन्तं पराजित्य यः प्रतिष्ठातुमिच्छति । हस्तिना पादयोर्धीव संतिष्ठेताचिरादसौ ॥' एवं तावत्प्रामाण्यं कल्पयित्वा तदादौ परगर्जावते । यदा नु श्रुतिप्रामाण्यवगतिरेतदाश्रयनमालोच्यते तदा तत्रापि प्रतिपक्षभूतस्मृतयप्रामाण्यपेक्षया निराश्रयप्रामाण्यनपारणसिद्धेः पराधीनत्वात् पूर्वसिद्धश्रुत्यप्रामाण्यलिङ्गात्प्राप्तम् । सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वस्वार्थयमादितः । क्षणमात्रगतिप्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमदनुते ॥' तेन कदाचपि पदत्रेः अननुमित्तपक्षतया श्रुतावापत्तसमयाने स्मृतेः अप्रामाण्यं दृश्यते तावन्नेव कल्पप्रमाणत्वात् श्रुतिः सर्वदा

निरवनादप्रमाण्य भवतीत्येव कथं परिच्छेद । 'तेनेत्र
 श्रुतेराद्यात्यामाख्यादशस्यते । स्मृत्यप्रामाण्य
 तोऽन्यत्र श्रुणमात्रावधारितान् ॥ कृत्वेकमर्थधि
 त्तमात्स्यद्वयोपे शेषे दृष्टम् । आनुपूर्व्यां प्रजे
 चावधारितस्मिदोऽपर स्मृत् ॥ ' तदेतेन मार्गैः
 दर्शयति—'अलक्ष्यत्वात्स्मृतिप्रामाण्यपरान्तत्वात्प्रतिपत्तिरिति
 वाक्यत्वान्श्रुतिवत्त्वामनुपपन्न प्रमाणाभावात्' इति ।
 द्वितीयमर्थेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् आग्न्व तावन्नत य
 यावच्छेदय निरवनाद सिद्धमिति । श्रीहियत्रूहदधतर
 विधीना एतन् कतिन 'अक्षज्ञा'तरितान्दक इन् स्थान
 वेदाभावात्सुख्यवत्त्वत्वाऽनपदिताविकल्पध्वन्यप्रामुख्ये
 मेव योऽन्यम् । अतो नानेक्य प्रपञ्चश्रुतिविद्वद्विद्वद्वि
 प्रामाण्यमिति ।

देतुदर्शनात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्— लोमादास आदित्समाना औटुम्बरी
 इत्या वेष्टितवत् वेत्ति । तन्मृतेऽपि चम् । सुमुक्ष
 माया वेत्ति श्रीनराजकम् मोक्षनमाचरितवत् ।
 अयुम्नर मन्त्रादपतभासाचत्वारिंशदधाणि वेदवद्वान्ये
 चरितवत् । ता एषा स्मृतिरित्यनराच्यते ।

[इत पर श्रुतमा 'अधिकरणान्तर या'
 इत्यादिभाष्यत्रय अधिकरणान्तरत्वेन 'सैमन्तन
 दोमीयरासोन्वाय ' इति विन्दी मगहीत । अत
 नानेन द्रव य ।]

या— 'इतश्च न प्रमाणत्वं मूलहेत्वत्वे
 अणान् । व्यभिचारे हि नोत्पत्तिरर्थानुपपन्न
 मानयो ॥' श्रुतिविशेषप्रमाणभावा हि रम्यो दुरी
 कृत नयेन भुयःप्रमाणनिष्पाशाशफाद्विभक्त्या
 वदन्त्यविकल्पसाधे ।

'परश्चिद्विद्वान् कश्चितोभ कश्चिद् युक्ति-
 विक्षयन्म् । प्रतिभारारण्येन निरायन्तु न
 प्राच्यते ॥ मृतेभ्य श्रुतिप्रमाया कार्यान्तर
 मयव । न तु क्लृतेन मेव तद्विशेषे हि
 बाध्यो ॥ यथैव वेदमूल्यमनैवात्ताश्च लभ्यते ।
 तथाऽन्यमूलाऽपि ति तदाभाहूयेदुपपद्यते ॥

उपपन्नतर चैतद्वेदयान्यानुमागत । दृष्टे हि
 सत्यादृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणापि वा ॥'

एताग्रिहाधिकरणेऽपि वचनम् । 'स्मृतीना
 श्रुतिमूल्ये दृष्टे पूर्वं निरूपिते । विरोधे सत्तापि
 शान्तु अन्य मूलान्तर वक्ष्यम् ॥' शक्यतातरविश्वी
 कानि हि पुरातनमन्त्राणां वेदवाक्यानि पुराणवर्मा
 नुग्राननपेणापदिनानि वेदमास्त्रावतिनारायणान् स्व
 रूपेणाशुप वन्त आर्षोर्निन'धनद्वारम्भानि विविधधर्मा-
 स्वादीयेन तनेन परोक्षानपि न्य यमानानि विष्कीट्य
 समर्थे । तन् यथेभऽऽस्तत्रव्यवदिदिमिह पठयते इति
 वधितमुचारितमनुचारित या शिष्या प्रतिपद्यते तथैव
 मन्त्रावचनानि अप्यापन्यचनस्वातीकानि स्वातुस्तवेद
 यावत्तमर्पणमात्रं कृत्वा निद्रव्यवाचाशीतिन तासांदि
 प्यनिश्रेयसवत् पोक्ष्येपत्वेन चरिभ्यति यानि । 'वेदो
 हीदृश एवाय पुरर्षेयं प्रकाशयते स पठश्चि
 प्रकाशयते ध्वरश्चिरेति तुल्यभाक् ॥' अनुशाण-
 वाटे य सखारिरेय केरले । तत्कृतस्मरणोर्वाऽथ
 वेदोऽध्वेगुपु तिष्ठति ॥ तेनार्थं कथयिद्व्यां
 स्मृतार्थो वक्ष्यते श्रुति । पठिताभि समानाऽस्ती
 येन न्यायेन वाच्यते ॥ स्मृतिशास्त्र च यणेक
 भवेत्कृत्तमर्थविषयम् । तन्मुक्त्वेक ततोऽन्यानि
 व्यवहारापन्नानियु ॥ कथमैवायवीयादिपठित
 श्रुतिमूलाः । इदयत्वे स्मृतय सर्वां सद्दोष
 नयनादिषु ॥ तदा तन्मध्यपाथेक वाचय किंचि
 न्पामृति । मूलान्तरोद्भवकस्य जिज्ञा नो न
 प्रवर्तते ॥ आधिपता च स्मृतिभूत्वा फाचिन्वाय
 निदा यदा । भूयते न चिरादेव आश्रयतामता
 श्रुति ॥ तदा या ते मुक्त्वाया म्यान्निष्ठाधिक
 मानिन । साध्यायाध्यायनसमान भूयमेव प्रमन्यते ॥'
 यद्यन्मर्षीयैरनरमण स्वप्राभावादिद्वेनेन
 द्वितत । एतच्चैमिनीन स्या दोमागुमदे शास्त्र-
 यनिद्राहागतभ्रमिन्मूल र्नीदृग्दोषःकले न शास्त्रा-
 यिनां ताम् वेदोतोपनय नाम्नी दगपवीति 'नेवृत्त
 नेकम श्रीं कथ श्री मम' इति दर्शने स्य
 मन्त्रोदुस्वरीयेतामगोऽपि प्रथमाश्रुतिमूल्यमेवाचा-

रथात् । 'ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्वाधोदाहरणं न
 तन् । विरुद्ध एव हि न्याय्यस्तुल्यकक्षप्रमा-
 णतः ॥ विरुद्धत्वे च वाधः स्यान्न चेद्वास्ति
 विरुद्धता ॥ न हि वेष्टनमात्रं नः स्पर्शश्रुत्या
 विरुध्यते ॥ यदि द्वित्राङ्गुलं मध्ये विमुच्योत्तर-
 भागतः । वेष्टयेतौटुम्बरी तत्र किं नाम न कृतं
 भवेत् ॥ सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येवं सूत्र-
 कृद्भवः । न ह्यस्याः क्रियते केञ्चित्कर्णमूलेषु
 वेष्टनम् ॥ परिशब्दोऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टने
 वदेत् । तद्वाजितसप्तमन्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥
 लोभमूलं च यत्तस्याः कल्प्यते सर्ववेष्टनम् ।
 सङ्गोभः सुतरां सिष्येन्मूलाप्रपरिधानयोः ॥
 अन्तरीयोत्तरीये हि योषितामिव वाससी । स्मरे-
 स्कौशेयजातीये नोद्गातैकं गुणैर्विना ॥ प्राक् च
 लोभादिह स्पर्शः कुडौरेवान्तरीयते । वेष्टितैषा
 कुडौः पूर्वं वाससा परियेष्टयते ॥ कुडावेष्टनवाक्ये
 च न किञ्चित्तुदर्शनम् । नियमेऽपि च तद्दृष्टं
 नैषोर्ध्वदशवाससः ॥ क्रीतराजकभोग्यात्रवाभयं
 चाथर्ववैदिकम् । न च तस्याप्रमाणत्वे किञ्चि-
 दप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्या-
 थर्वणश्रुतेः । अर्थान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रति-
 ह्न्यते ॥ शान्तिपुष्टभिचारार्था ह्येकत्रर्त्विगा-
 धिताः । क्रियास्तया प्रसीयन्तेऽत्राप्येवाऽऽत्मीय-
 गोचराः ॥ न चायमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादि-
 शास्त्रवत् । अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन
 वार्यते । न ह्येतद्यजमानस्य नर्विजामुपदिश्यते ।
 सर्वेष्वः पुरुषेभ्यो हि भोग्यान्नत्वमिदं भुतम् ॥
 वाक्यान्तरेर्निषिद्धं यदीक्षितान्नस्य भोजनम् ।
 तस्यैव श्रूयते पश्चाद्भ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥ अप्री-
 पोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि । सोऽयं
 कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥ ननु
 चाशौचकालोऽपि धर्मपीडाचपेक्षया । अतः
 समविकल्पत्वं नैव तस्यापि संमतम् ॥ यस्य
 कालेन कालेन शुद्धिर्भोग्याग्रताऽपि वा । स
 षरमात्तावता शुद्धौ दीर्घकालत्वमाश्रयेत् ॥ एकरात्रे

त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च । अशुद्धिरनु-
 वर्तत दशरात्रं कथं पुनः ॥ पापक्षयो हि शुद्धत्वं
 धर्मयोग्यत्वमेव वा । प्राग्दशाहालक्यं तस्य सद-
 सद्भावकल्पना ॥ एवं प्राक् पशुसंस्थानादीक्षिता-
 त्रविशुद्धता । अस्ति नास्तीति चैत्येवं सहते नाप-
 धारणम् ॥ स्यादेतत्तेन चः कालः पुरस्तात्परि-
 गृह्यते । तस्यासावेव होमस्य प्राग्ध्वोदयकाल-
 वत् ॥ युक्तं समविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः ।
 न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसत्त्वविरोधिता ॥ न
 चानुदितहोमोक्तानुदितोक्तिरनर्थिका । श्लेशक्षय-
 व्ययादीनां नातिरेकोऽत्र कश्चन ॥ इह त्वल्पेन
 कालेन शुद्धेर्चा दीर्घकालता । न वर्धयेदघाहानि
 साऽनेनापि निवार्यते ॥ श्लेशप्रापं च तं पक्षं
 नाऽऽश्रयेतैव कश्चन । ततोऽनङ्गीकृते तस्मिन्
 स्यात्तद्वाक्यमनर्थकम् ॥ तेनेतं विषयान्यत्वात्त्र
 विकल्पोऽयकल्पते । स चोक्तो धर्मपीडाव्यस्तत्र
 चाहनामवर्धनम् ॥ दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेषु
 च क्रमात् । चितिक्रिया त्र्यहैकाहास्तत्र चाहाम-
 वर्धनम् ॥'

तथा गौतमेनाप्युक्तम्- राज्ञा च कार्याविधातार्थं
 ब्राह्मणात्वा च स्वाध्यायानिर्वृत्त्यर्थमिति । 'अथवाऽ-
 न्तर्यदाऽऽशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् । तत्र
 शेषेण वा शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥ न
 वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि । पूर्वस्यैव
 हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता ॥ प्रवृत्तोऽनप-
 वृक्तश्च दशरात्रादिकोऽवधिः । अन्तः पतितमा-
 शौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया ॥ वितत्य दश
 संख्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता । शम्नोत्येव
 परिच्छेत्तुमन्तराशौचमागतम् ॥ शुद्धयशुद्धी
 हाष्टत्वाद्दिज्ञायेते यथाश्रुति । नन्वेवं भोजन-
 न्यास्ति विषयावधि कारणम् ॥ तत्र दीर्घावधिर्नर्थः
 स्यादल्पवध्यनुज्ञया । तस्मादिहापि वैषम्यहेतु-
 र्वाच्योऽयविद्वेषे ॥ अत्राप्यसंभवे तस्य दीक्षिते
 वा ददत्यपि । तन्नियुक्तदत्ताङ्गं भोज्यं सोमकये
 कृते ॥ आपद्धर्मा यथैवान्ये मुत्पयासंभवहेतुकाः ।

द्वैपायनादयश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु
स्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्वादन्यत्र वा कुर्वी-
न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हिसारहितः)

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानकृत्वाप्रयत्नानि कल्प-
व्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि कृत्वचिह्नित-
पुरोभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्ब्रह्मवृत्तानि जपध्यानमाशा-
धिभूतब्रह्मचारिपरिम्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि
स्वाध्यायविशानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यतीति प्रति-
वेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया शीप्रमेव
वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थशान्तिविद्योगम-
परित्यजन् ब्रह्मणान्तं वेत्तेतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं
प्रति द्वादशाष्टाचरवारिशुद्धपेषशावनैव स्मरणेन पूर्व-
पक्षीकृत्यायिति नावीय श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहृत्यैव । 'तेन
नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते । श्रुत्योरेव
ह्यसौ दृष्टः कचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि
चा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते । यदि चा वाध्य-
मानस्यमुक्तं वाह्यं स्मृतीः प्रति ॥'

.एतद्वि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः
प्रतिपाद्यते । 'याचद्वैकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चाऽन्य-
त्प्रतीयते । तावच्चयोरैरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठान-
मिष्यते ॥' ग्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहि-
तेषु यदि कश्चिद्वाच्यमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यव-
हरेन्न स कदाचिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत् । 'ततश्च
तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि
नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुवित्तताम् ॥' यानि
स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनु-
दाहृत्य निरुक्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्युत्पन्नान्यावृत्तपक्ष-
प्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणत्वरत्वेन मुतरां
विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण प्राहृतरार्थं विज्ञायते ।
सुशार्पोऽप्येवं योजयित्तयः । श्रौतस्मार्तविशानविरोधे
यदनुपेक्षमपेक्षावर्जितं यस्य वाऽपेक्षणीयमन्यत्रास्तीत्येवं
पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्राद्यमाणादब्दमनुपद्वेगे संबन्ध्य यद-
नपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानीन्तनव्यवहारमात्र-
प्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छातान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वा-
शङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न
च प्रत्यक्षधर्म्यानुष्ठानहानिः । यदा तु कचित् शास्त्रा-
न्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोमयो-
स्तुल्यब्रह्मत्वादिकल्पो भविष्यत्येव । नन्वेनैव न्यायेन
स्वशास्त्राविहितविरुद्धं शास्त्रान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् ।
सत्यम् । 'चातांमात्रेण तद्यावत्तापत्रैव प्रहीष्यते ।
यदा तु श्रयणं प्राप्तं तदाऽस्मात्त्र विशिष्यते ॥
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽनेन दर्शयते ।
नात्यन्तमेव वाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तम्,
इदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध
इति शङ्का परिहरन्नापवादिकीं संगतिं दर्शयति ।
सूनार्थः— श्रुतिविरोधे यन्मानान्तरागपेक्षं श्रुतिवाक्यं
तदेव प्रमाणं स्यात् तु स्मृतिवाक्यम्, यस्मादसत्येव
विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमापकत्वमिति ।

वि— 'ओदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेलेया स्मृति-
र्मितिः । अमितिवैति सदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥
ओदुम्बरीं शृशान् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः । विरोधा-
न्मूलपेदस्याननुमानादमानता ॥, प्रत्यक्षानुमितश्रुत्यो-
र्यद्वा व्याघातदर्शनात् । अमात्ये दाङ्किते वाधेऽनुष्ठान-
स्यान वण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽन मूलं चेद्वैद्यनस्य तत् ।
अस्त्वेनमप्यनुष्ठानं रूपप्रयत्नानुरोधतः ॥'

भाट्ट— श्रुतिविरुद्धानामपि 'ओदुम्बरी सर्वा वेष्ट-
यितया' इत्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वाविरोधात् प्रामा-
ण्यम् । न च 'ओदुम्बरीं शृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः । परस्परविरुद्धार्थकानामपि
ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां बहुशो दर्शनेन विरोधे सत्यपि
तत्कल्पने वाधकाभावात्, तत्रदेव विकल्पेन विरोधस्य
परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतेर्मूला-
काङ्क्षा नियतैते, येन कल्पनामूलोऽच्छेदनात् विरुद्धप्रत्यक्ष-
श्रुत्या लिङ्गस्यैव स्मृतेर्बाधः स्यात् । न चा शैत्योष्ण-
त्वभोरिवाप विषययोरव्यन्तविरोधः, येनोष्णत्वत्यलोपेय
शैत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहररक्षणवाधः स्यात् । न
त्वैतदस्ति, विकल्पेन द्वयोः संभवात् । इति प्रामे-

तथैव प्राणपीडायाः प्रीतयाजकमोजनम् ॥
 हृत्तैवमप्रमशयमुत्सवप्रशरारधम् । जग्य
 घानापरि ह्यार्तो विश्वामित्र श्रजाघनीम् ॥
 उच्यते - ' एक विनाऽप्यनुज्ञानान् क्रियते गत्य-
 संभवान् । क्रियतेऽनुज्ञया त्वन्मद्विद्येयश्च तयो
 र्महात् ॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विद्येयश्च विशि-
 ष्यते । विशेषेऽप्यनुज्ञानाद्विद्येयश्च विशि-
 ष्यते । तथा च गनुनाऽऽप्युत्तमापद्धर्मगत प्रति । तत्रत्य-
 पापशेषाणामन्ते शौचे मविध्यति ॥ परमणा येन
 केनेह मृदुना दारणेन वा । उद्धरेद्दीनमात्मानं
 समर्थो परमत्पापरेतु ॥ ' इति । ' धर्मश्च प्रथमं
 तत्प्राप्त्यायश्चित्तात्मने भवेत् । ततस्तेन विशुद्धस्य
 फलाशेषेऽप्यो भविष्यति ॥ '

यन् प्रीतमवप्रभोगक्षणावचन तत्रत्यपामयो
 निरोधनकायामेव शक्यते । तथापि तु ' प्रभुः प्रथम-
 पत्न्याय चोऽनुत्पलेन वर्तते । म नाऽऽप्रीति फले
 तस्य परचेति विचारितम् ॥ ' इति लिङ्गनाश
 ममाद्धोगक्षणेऽपि लोकायानादिरयेन मोक्षत्वम् ।
 ' यदि वा कालेपन्नादमत्समविरूपयोः । अर्थ
 मेदक्यवस्थानाद्विरोधोऽवधार्यते ॥ दीक्षितान्प्रम-
 भोग्यं स्यादशौते राजनि ध्रुवम् ॥ प्रीते स्वभोजने
 नाम मनः कर्म नियम्यते ॥ यथैवाश्राद्ध-
 भोजित्वं यथा वाऽमांगभक्षणम् । येनसे विहितं
 धर्मं न सर्वत्र नियम्यते ॥ श्राद्धमन्वदेशाहं हि
 नियोगेन नियम्यते । एतेर्हिदं सदेकेषां न तु
 पित्र्यं कदाचन ॥ ' तथाभाट्टभोजित्वनियमः स्वर्गा
 येति लिङ्गाने । तथा यद्व्ययमीचतुर्दशैवयदकीपु मास-
 मश्रमैमुनादिप्रियामतिपिण्डम् श्रद्धस्त्वप्यत्र कामकारे
 म्ने तदकल्पनिगम श्रेयसे विहित । यथाऽऽह ' न
 मांसभाक्षणे दोषो न मये न च मैथुने । प्रभृत्तिरेपा
 भूतानां निष्ठुत्सिन्तु महाफला ॥ ' इति ।

ननु च वाक्यभेददर्शनात्तत्र मयोगपुत्रव्य युक्तमिह
 हीकमेव दीक्षितान्प्रभोजनप्रतिषेधान्मनः कर्म प्रादुर्भा-
 वप्रतिषेधति तदुक्तत्वात् च प्रायशीतोमीयमतातिः-

श्रेयसेन नियच्छतीति । तदुच्यते-- ' स्याद्वाप्यवद्वय-
 मेवैतद्विद्वयकल्पितम् । यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र
 संक्षिप्तः प्रीतयाजके ॥ परोऽप्यविः पुनस्तस्य
 नैकमाद्वयवचने । द्वितीयाप्याद्वयानुज्ञानात्तत्र
 गम्यते ॥ अभोजनविधिभूतमाश्रयोऽप्यान्तरा
 लिङ्गः । न हि पूर्वमनुज्ञाने स्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥
 पर्यादाभ्यनुज्ञाने निश्चयि क्रियतुस्तथा ॥ ' यथा
 भवत्येवंगम्येत्प्रथमेव यत्र यजमानेन यमोपयोगि
 त्वयमनुज्ञानमेवेति विचारमन्वे प्रथमस्येन तदानी-
 तनयप्रमानातुनाप्रमाणं न क्रियते तथेह प्रीतयाजका
 कर्मयुक्तान्प्रभोगक्षणावचनप्रतीपोमीयमतातिं पुनस्तक-
 मित्यन्तर्त्तं नियमेन प्रतिषेधात्तरेण वा वारित्वानुज्ञा-
 नाशेषित्वमागने । ' प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा वा विकल्पे-
 नैव दुष्यते । पशुंस्त्याभ्यनुज्ञानं तत्प्राप्तित्त्वं व्यप-
 स्थया ॥ ' दीक्षितान्प्रभोजनप्रतिषेधो हि धर्मो
 विध्यो विधीयते । ' पाश्चात्त्यभोजनानुज्ञा नान्यथा
 क्षुप्यते । अदृष्टार्थप्रसङ्गित्वात् विविधाप-
 मित्यते ॥ एतं विषयनातात्वाद्द्विविरोधाद्वाच-
 नम् । '

अथान्तराधिकार्यं वेदज्ञानवर्जित्वात्पि सद्भावैव
 पञ्चतन्त्रिभ्योपनिषत्प्रवृत्त्यात्पि न सत्यत्वात्
 विरोधाभावात् । तथा हि- ' वेदान्तवील्य वेदो वा
 वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । सापथ्यांशमदोऽयत्वं-
 मन्नीहृत्तैवतदुच्यते ॥ ' गीतनेनापि ' द्वादशवर्ष-
 ष्वेन वेदज्ञानवर्षं चरेत् ' इति प्रथमस्यमवात्तं गार्हस्त्य-
 प्रतिपत्तवर्षं ननु कदा द्वितीयवत्वे द्वादश प्रतिवेदं वा वर्षं
 पिच्यष्टावत्वारिदात्तरिषदः कृतः । ' तत्रैवं शक्यते
 वक्तुं येऽप्यपहृन्वाद्यो नराः । श्रद्धस्थत्वं न
 शक्यन्ति कर्तुं तेषामर्थं विधिः ॥ नैष्टिकब्रह्मचर्यं
 वा परिप्राजकताऽपि वा । तैरप्यर्थं प्रहृत्यन्वा
 तेनाऽऽदापेतदुच्यते ॥ अपहृत्त्वानेनैव वाप्यः
 फालो बहुसतः । संदाप्य ज्ञानमूयस्त्वं पवित्रैः
 क्षीणफलमयैः ॥ सर्वोपनातिरित्तेन स्वाध्यायेनैव
 शोधितः । स्तोत्रैरप्याभ्याचारैरिति मिश्रं गमि-
 ष्यति ॥ '

द्वैतानादपश्च आहुः— 'परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः । कुर्यादप्यत्र वा कुशो-
न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' (मैत्रः— हितारहितः)

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानकृत्यमनुब्रवीद्विषयकस्य-
व्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि कृतानि कृत्यविभूत-
पुरुषेभ्योऽन्यार्थक्यप्रसङ्गाद्वाद्यावृत्तानि ज्ञवप्यानमाना-
विभूतब्रह्मचारिपरिब्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि
स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रति-
वेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया श्रीमन्नेव
वेदचतुष्टयमभ्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाभियोगान-
परित्यजन् महान्तं वेत्येतत्पञ्चाश्रयणेन रहस्यो भवेत्
प्रति द्वादशाक्षरव्यारिशदर्थव्यावर्तेनैव स्मरणेन पूर्व-
परीक्षाविति नातीव श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्तव्ये । 'तेन
नेव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽस्तीत्युच्यते । श्रुत्योरेव
ह्यसौ दृष्टः क्वचिद्वा नैव विद्यते ॥ तेनात्र यदि
प्रा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते । यदि वा बाध्य-
मानत्वमुक्तं चाहं स्मृतीः प्रति ॥'

एतद्वि वैमिनिनाऽप्यन्तं हितोपदेशिना विश्वसुभ्य-
प्रतिपाद्यते । 'यावेदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्य-
त्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठान-
मिष्यते ॥' श्रीहृदयवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहि-
तेषु यदि कश्चिन्नायत्नोपपत्त्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यव-
हरेत् स कदाचिदप्युपलभ्यते गच्छेत् । 'तत्रात्र
तुल्यकशाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि
नेन दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुष्ठितत्वात् ॥' यानि
स्मृतिवचनान्यर्थमाश्रये प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनु-
दाहृत्य निवृत्तयावधिषु तेषु श्रुत्यनुमानयावसापेक्ष-
प्रमाणेषु सप्तु वेदवचनमनपेक्षरत्वात्प्राथम्यवत्त्वेन सुतरां
विश्वम्भगीपमिति अद्यावद्विरोधेण ब्राह्मणतयर्थं विशदयते ।
सुशार्थोऽप्येव बोधयितव्यः । श्रीसार्थविज्ञानविरोधे
यदनपेक्षमपेक्षावजितं यत्नं वाऽपेक्षणीयमन्यप्रास्तास्तीत्येवं
पाठद्वयेऽपि पूर्वमुत्थातप्रमाणद्वन्द्वमुपप्रेषणं सक्तव्यं यद-
नपेक्षं तत्रावलयमाणं स्यादिति तदानीतनप्यवहात्प्रमाण-
प्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छ्रयान्तरौयवियुक्तमानश्रुतिमूलरना-
शङ्काया तस्यामेवत्यन्तमिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न
च प्रत्यक्षश्रवणानुष्ठानहानिः । यदा तु क्वचित् शास्त्रा-
न्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोमयो-
स्तुल्यगत्त्ववादिक्त्वो भविष्यत्येव । नन्वेनैव न्यायेन
स्वशास्त्राविहितविरुद्धं शारान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् ।
सत्यम् । 'वार्तामात्रेण तद्यावत्तावन्नैव ग्रहीष्यते ।
यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदाऽऽगमानं विशिष्यते ॥
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽनेन दृश्यते ॥
नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणे सर्वस्मृतीनां प्रमाणत्वमुक्तम्,
हदानीं विरुद्धानामप्रामाण्यमुच्यते इति परस्परविरोध
इति शङ्का परिहरन्नापवादिकीं संगतिं दर्शयति ।
सूत्रार्थः— श्रुतिविरोधे कस्यानन्तरानपेक्ष श्रुतिवाक्य
सर्वेव प्रमाणं स्यात् तु स्मृतिवाक्यम्, यस्यादत्तत्वेव
विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमानपक्षत्वमिति ।

वि— 'औदुम्बरी चेष्टनीया सर्वेलेया स्मृति-
मितिः । नमितिर्नेति सदेहे, मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥
औदुम्बरी रघुम्न गायदिति प्रत्यक्षवेदतः । विरोधा-
न्मूलवेदस्याननुमानादनागत ॥, प्रत्यक्षानुमितश्रुत्यो-
र्यदा न्यायातदर्थानात् । अतस्त्वे शङ्किते वापोऽनुमान-
स्यान वर्ण्यते ॥ परप्रत्यक्षवेदोऽन मूलं चेद्वेदस्य सत् ।
अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुष्ठानतः ॥'

आहुः— श्रुतिविरुद्धानामपि 'औदुम्बरी सर्वा चेष्ट-
वितया' इत्यादिभूतीनां श्रुतिमूलकत्वाविरोधात् प्रामा-
ण्यम् । न च 'औदुम्बरी सृष्ट्योदायेत्' इति प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधात् तदनुपपत्तिः । परस्परविरोधात्पक्षकानामपि
ग्रहणाग्रहणादि श्रुतीनां बहुरो दर्थमेव विरोधे सत्यपि
तत्कल्पने वाचकामावात्, तदर्थेव विरुद्धेन विरोधस्य
परिहर्तुं शक्यतयाच । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृत्यमूला-
काहः निवर्तते, येन कल्पनामूलेऽनेनानात् विरुद्धप्रत्यक्ष-
श्रुत्या विरुद्धत्वेन स्मृतेर्वीचः स्यात् । न वा सौवर्षीय-
न्यवेरिवाद्य विषयपौरुषत्वविरोधः, येनैवमप्यस्यैवैव
वेद्यानुमानस्य ग्रहणं प्रमेयावहारलक्षणमात्रः स्यात् । न
त्वैतदस्ति, निरूप्येन ह्योः समवात् । इति प्रामे-

• विरोधाधिकरणम्

भाष्यकारैरेवं सिद्धान्तितम्— सर्वत्रानुमाने अनु-
नेयजिज्ञासायाः कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च स्वसंनिधाने-
नावेदितत्वरूपेण औदुम्बराः परिच्छिन्नत्वात् जिज्ञासा-
ऽमानेन नौदुम्बरीवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमानसम्भनः । तथा
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोमादिदर्शनम्, यथा
'वैसर्जनहोमीय वासोऽप्ययुः परिपृच्छति' इत्यादौ
तत्रापि न श्रुतिकल्पेन कल्पनेहेतरेव मूलतोपपत्तेरिति ।

वार्तिककारस्तु— न जिज्ञासाया अनुमिन्यन्न-
रूपम्, अन्वयाजिज्ञासायामपि तद्दृढत्वात् सत्यपि वा
तस्याः कारणत्वे अनमिति विषयश्रुतेर्विज्ञापितत्वाच्च
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि लोमादिमूलकगङ्गीकारे च
अष्टकादिस्मृतयः तदापत्तेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे-
ऽपि स्मृतेः शिष्टत्रैयणिकपरिग्रहादिदोषेण श्रुतिमूलकस्व-
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं
वेष्टनं नानुष्ठेयम्, अर्थवादाद्युपनीतविभिन्नाकाररूपस्यापि
स्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेऽपि तन्मूलकरूपस्य समावितत्वात् ।
तस्य चोन्नयनस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे आभासत्वरसम्भनम् ।
अतश्च यावच्छ्रुतिदर्शनं अननुष्ठानलक्षण अप्रामाण्य-

मिन्यभिप्रायं सूत्रमिति ग्रह ।
यद्वा— शाक्यादीनामपि क्षमिषत्वप्रसिद्धेर्वेदज्ञान-
सम्भनेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलकरूपम्, तन्मूल-
भूतवेदक्षेत्रानीं प्रलीनः, इति प्राप्ते— शिष्टत्रैयणिकाना
धर्मत्वेन परिग्रह्य पूर्वधिकरणमुख्यहेतोरभावात् प्रसु-
ताप्रामाण्यत्वेनैव तेषां स्मरणात् वेदाप्रामाण्यनादिभिरेव
च तत्प्रामाण्यस्वीकारात् वेदमूलकरूपकल्पनाऽनुपपत्ते-
रप्रामाण्यमिति सूत्रार्थः ।

मण्डन— 'ध्रुव्या विरुद्धा स्मृतिरप्रामाण्यम् ।'
दांकर— 'न तत् श्रुतिविरोधतः ।'
• विरोधाधिकरणं निययान्तरात्मभावात् अनङ्गी-
कृतमपि केनचित् शाक्यादिग्रन्थस्य वेदमूलत्वसंभावना-
मानेन आयादृक्च तद्विराकरणाव्यवहारेण व्याख्यातम् । सु-
पृ. २२८. • प्रामाण्यप्रामाण्यविचारो न पञ्चविचारः
किन्तु अधिकरणाद्भविचार एव । अतश्च विरोधे सत्यपि
प्रामाण्यश्रुत्यादनात् विरोधाधिकरणेन (शिष्टाकोपा-
धिकरणस्य) आपवादिकी संगतिः अस्मिन् पक्षे द्रष्टव्या ।

सोम. १।३।४. • विरोधाधिकरणस्य शाक्यादि-
ग्रन्थविषयत्वम् । (वार्तिकमते) । सु. पृ. २२८.
• विरोधाधिकरणे च उभयोरेपि स्मृत्याकारणोः
श्रुतिविरोधे प्रामाण्यमपेक्षितम् । कौ. १।३।४।८ पृ.
५४. • विरोधाधिकरणे विरुद्धस्मृतिप्रामाण्यपदनेन
अविषद्वरप्रामाण्य निरपवादमुक्तम् । सु. पृ. २०४.
• विरोधाधिकरणे शाक्यादिप्रथाना अप्रामाण्यं द्युत्वा-
दितम् । कौ. १।३।१०. • विरोधाधिकरणे सर्ववेष्टन-
स्मृत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । सु. पृ. २२७. • वार्तिक-
कारमते विरोधाधिकरणे शाक्यादिप्रथाना वेदमूलका-
सम्भनेन अप्रामाण्य प्रतिपादितम् । तदधिकरणक्षेत्रेऽपि
कल्पसूत्राधिकरणे पूर्वपक्षे (वृत्.) । कौ. १।३।६।
११. • स्मृत्यधिकरणे एतन्नवरप्रामाण्यस्यापि द्युत्वा-
दितत्वात् विरोधाधिकरणे तस्यापि स्मृतिवत् वेदविरोध-
विषये प्रामाण्य अपेक्षितम् । सु. पृ. २०७.
• यद्वा नाम (शिष्टाकोपाधिकरणे १।३।४)
विरोधाधिकरणेन विचार्यते, किन्तु सत्यपि विरोधे
त्रिमाचमनादीना धर्मत्वेन बलीयस्त्वादबाधः उत
प्रामाण्यदोषैरेत्यादौ बाध इति विरोधाधिकरणपथादायै
विचार्यते । सु. पृ. १७४.
• स्मृतेः श्रुतिविरोधे तावत् विरोधाधिकरण-
न्यायेन श्रुत्यकल्पनम् । कौ. १।३।३।७.
• विरोधाधिकरणमङ्गटीका चारयानान्ते सोमे-
श्वरेणोक्तम्— मन्त्रकल्प्यो देवताविधिः अश्वदानकल्पा-
विधिक्ष । वाल. पृ. १२४.
• भाष्यकारीयविरोधाधिकरणमङ्गावसरे श्रुति-
विरुद्धानामपि स्मृतीना प्रामाण्य व्यवस्थापित परन्तु तत्र
विरुद्धेन उभयानुष्ठानसम्भवात् प्रामाण्यम् । कु. १।३।
५।८ पृ. ६४.
• 'विरोध एव कस्मि क नास्ति' इत्येवं
विरोधाधिकरणविषयव्याप्यार्थत्वमस्या— (१।३।४)
धिकरणस्य इति तेनास्य संगतिः । सोम. १।३।४.
• विरोधावगतिः । द्वयी हि विरोधावगतिः, सहान-
नवस्थान वा छायाऽऽपत्पत्, परस्परपरिहायो वा
मवाभाववत् । कणिका. पृ. ११२.

ॐ विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद् ग्रहण-
स्यार्थवत्त्वाच्छब्दत्वं श्रुतितो विधिष्ठत्वात् । १०।
७।१६।१९ ॥

विरोधिना पदार्थानां मध्ये एकश्रुतौ एकस्य अन्य-
तन्मय श्रयोः नियमः स्यात् नियमविधित्वं स्वीकार्यम् ।
ग्रहणस्य श्रयतमश्रवणस्य अर्थवत्त्वात् सफलविधिः ।
श्रुतिनः श्रुत्या विधिष्ठत्वात् विहितत्वात् चोद्दिष्टत्वात्
वाच्येत् । यथा वाच्ये 'सादिरो यूपो भवति' इति
सादिरस्य नियमः, पालायादेश वाचः । त्रैधातयाया
'यवमयो मन्थमः पुरोडासाः' इति श्रुतेः यवानां
नियमः, मोहीणां वाचः । शरवत् यथा 'शरमयं
वर्हिर्भवति' इत्युक्तेः शरणा नियमः, कुशानां वाचः
तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

उभयप्रदेशश्रुते चैत् । ५२ ॥

पूर्वश्रीं शङ्कते । उभयोः सादिरपालाशयोः, बृह-
द्रथतरयोः, मीढियवतोर्नां भवेत्वात् चोद्देशेन उपदेशात्
न पालाशतरवीहीणां विनृत्तिः सम्भवति । तस्मात्
नियमः किं विकल्पः ।

शरेऽपि । ५३ ॥

उक्त-पूर्वश्रुतिनाः शङ्कया सिद्धान्तीं प्रतिबन्धा
प्रतिशङ्कते । यदि उभयोपदेशात् पालाशादिषु न निवृत्तिः
वर्हि शरेऽपि न निवृत्तिः स्यात् तथापि विकल्पः
भवत्येत । इति ।

विरोध्यग्रहणात् तथा शरेऽपि चैत् । ५४ ॥

पूर्वश्रीं शरद्वहान्तं शोषयति । न शरेषु शेषः ।
विरोध्यग्रहणात् विरोधिनां ग्रहणाभावात् कुशाविरोधिषु
शरेषु अर्द्धीद्विषमेषु शरविरोधिनां कुशानां ग्रहण
संभवति । तत्र शरेषु तथा कुशमिषवत्त्वं स्यात् ।

तथैवापि चैत् । ५५ ॥

सिद्धान्तीं शरवाच्येनाह । तर्हि इतरस्मिन् पदसिद्धौ
पालाशादिविरोधिनि अर्द्धीद्विषमयोः सादिरविरोधि-
नि पालाशादयः श्रुतौ न शक्या उपाशनुम् । अस्मात्
सादिरादीनां नियमः, पालाशादीनां निवृत्तिः ।

भूतानर्थक्यविति चैत् । ५६ ॥

पुनः पूर्वपक्षीं शङ्कते । विरोध्यग्रहणात् पालाशा-
दीनां निवृत्तौ स्वीकृतायां भूतानर्थक्य श्रुतेः चोद्दिश्य
सादिरपालाशाद्युभयमप्यस्य अर्थक्यत्वं प्रवक्ष्येत् ।
तस्मात् न पालाशादीनां निवृत्तिः किं विकल्पः । इति
चैत् ।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्भयोरप्रवृत्तिः स्यात् । ५७ ॥

सिद्धान्ती आह । 'सादिरो यूपो भवति' 'बृहद्
श्रुतं भवति' 'यवमयो मन्थमः पुरोडाशः' इति
सादिरवृहद्यवानां ग्रहणस्य विधानस्य अर्थवत्त्वात् सफल-
त्वसिद्धयर्थं उभयोः सादिरपालाशयोः द्वयोरपि एव
बृहद्रथतरयोः यानीहोषो अग्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न
स्यात् । किंतु सादिरादीनां नियमः पालाशादीनां निवृत्तिः
इति सिद्धान्तः । के.

० विरोधिना च न सह प्रवृत्तिः । भा. १०।७।

१९।६६.

० विरोधित्वाच्च लोकयत् । १०।७।१९।६६ ॥

एकस्मिन् कर्मणि च विकल्पेन साधकाः ते परस्पर
विरोधिनाः । तेषां न सह प्रवृत्तिः विरोधित्वात् । लोका-
यत् यथा 'मत्स्यान् न पयसा समशीयात्' इति
मत्स्यैः पयो निरर्थते तद्वत् । इति न्यायः । वृ.
१०।७।१९।६६.

० विलापने आनयधर्मः । भा. ३।१।४।७.

० विलेष्टः । अयं अधिकच्छन्दस्वाः श्रुच उपा-

दान्मन्दे ततो गीति विलेष्टमायाम् । (अधिकपरि-
माणानु क्रानु सामगाने क्रुक्षोये सामासार्शनं विलेष्टः) ।
भा. १।२।४।७।७. ० विलेष्टः अत्यल्प न्यूनता । वि.
५।२।५. ० विलेष्टः साध. क्रमपेक्षायाऽस्वपचम्, यदि
न्यूनच्छन्दस्वायाम्नि तत्रैतं साम अधिकच्छन्दस्वाया-
म्वि गीयेन तदा अहर्षं साम श्रुपरिपूर्णाद्यमं स्यात् ।
रमायनम्. पृ. १७.

० विषयज्ञाऽविवक्षयोः वेदे भवभावसम्बन्धविचारः
मीमं पृ. १६०९-१६३१ 'ग्रहणायः' इत्यपि
कर्मणे दृश्यते. ।

० विषयभावीजं विषेकमेव, नोच्यते इत्ये-
तेष्वप्यत्र वा इति मन्वीज्याय (मन्वीज्या- 'सुगं न

विदेत्' इत्यस्य निषेचक वातिक घृ. २११-२१३।
उक्तम्- 'नोरादेयत्वमेवकं विवक्षारकारण मतम्। विदो-
पणविपशया कारणं हि महद्विधिः ॥' बाल. घृ. १३.

- विवक्षितमेकरत्वं 'पशुनामलेत' 'पशुना यजेत' इत्यादौ पशोः । ४।१।५।११-१६. मीको. घृ. २५९४ 'परवेकत्वप्रधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
- विवक्षितं पुरुषादि लिङ्गं पशौ । ४।१।६।१६-१८. मीको. घृ. ३३५४ 'लिङ्गाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● यद्धि प्रयोजनवत् तर् विवक्षितं इत्युच्यते । भा. ४।१।५।११.

● विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे लक्षण-
प्रसङ्गः, वाक्यभेदप्रसङ्गश्च । विवक्षितायापेक्षया
आधिक्यवाच्युपगमे आनपेक्ष्यप्रसङ्गः । तत्र विवक्षिता-
यापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे लक्षणा इत्यर्थोदाहरणम्-
'वाजपेयेनेतुवा बृहस्पतिवचनेन यजेत' इति । अत्र
हि विवक्षितोऽर्थः उत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिरुचान्तराङ्ग-
कत्वं वाजपेयस्य, तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः प्रसिद्धश्लेष बृह-
स्पतिघनस्य वाजपेयोत्तरान् तदन्मुपगमे वाजपेयश्रुतौ
बाललक्षणा इति । विवक्षितायापेक्षया न्यूनत्वान्मुपगमे
वाक्यभेदः इत्यत्र उदाहरणम्- 'यदादेवोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्याया षौर्गमास्या चान्युतो मवति' इति ।
अत्र हि विवक्षितोऽर्थः द्रयदेवताकालद्रव्यविशिष्टवाग-
विधिः । तदपेक्षया न्यूनोऽर्थः द्रयदेवतामत्र विधीयते
न पागविधिरिति । तदन्मुपगमे वाक्यभेदः इति ।
विवक्षितायापेक्षया आधिक्यवाच्युपगमे आनपेक्ष्य इत्यने-
दाहरणम्- 'आमनस्यामनस्य देवा इति तिस्र
आहुतीर्जुहोति' इति । अत्र 'साग्रहणा ग्रामकामो
यजेत' इति प्रमानवाक्यमतप्रामाण्यमनुपगमे विव-
क्षितायापेक्षया आमनसोमभिवेदे आधिक्यवाच्युपगमे
प्रामाण्यमनुपगमानपेक्ष्यम् । बाल. घृ. ३.

● निवक्षितवचनाः मन्थाः । निवक्षितवचनं तु
अदृष्टार्थम् । १।१।५।११-४८. मीको. घृ. ११०१
'मन्थाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● विवर्तयान्वाधायः । रजौ यथा दृश्यमानोऽपि
सर्वः अनिवर्तनीयत्वात् विवर्तकः तथा ब्रह्मणि विवर्त
इति न्यायार्थः । कै.

● विवाहः निरातिर्गणं पुरुषस्य न अशास्त्रीयः ।
तदुक्तं विस्मरे (६।७।१३) 'विगतियत्सो विवाहं
कृत्वा' इति । कै. ● विवाहे 'इष एषपदी भव'
इत्यादियु 'मर' इति शेषानुपगमस्यापि अनुपगमवाच-
यवियत्रम् । तत्र केपाचित् सङ्घत् प्रयोगो दृश्यते स न
मुक्तः । सुधा. घृ. ६९६.

● विवाहाद्यर्थमिष्याद्यादृश्य विषयेत्ये अपि धर्मत्वं
नास्ति तस्य विवाहमानवाच्यतया अलौकिकत्वा-
भावात् । अत एव 'पञ्चशतान्याहृत्यातकानि' इति
पातकत्रयमानमात्रं न तु धर्मत्रम् । मणि. घृ. ५.

● विवाहकाले । उदाहकाले एव अनयोः
(द्वययोः) वचनेन द्रयसाधारण्य प्रतिपादितम्, 'धर्म
चायं च क्रमे च नातिवर्तित्या' इति प्रतिपादित-
त्वात् । दुपू. ६।१।५।१७.

● मानुस्मुता, मातृश्रीम, समानप्रवरा च कुमारी
न विवाहयोग्या । वि. १।३।५ वर्षक २.

● विविधसंख्याकानां दक्षिणाणां आपाने
विकल्पः । १२।४।५।९. मीको. घृ. ९२२ 'आधाने
दक्षिणाणां संख्यासु विकला' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विद्वद्धाविद्वद्धस्तोमकरुणुषु माध्यंदिनाभेद्य-
पचमानस्तोत्रधोरेच साज्ञानापापोद्गापौ (विद्वद्धवे
आवाप, अविद्वद्धवे उदाप) ॥

पचमाने स्यातां तस्मिन्नायोद्गापदशानात् ।
१०।४।११।२१॥

भाष्यम्- इह विद्वद्धस्तोमका अविद्वद्धस्तोम
काश्च ऋतव उदाहरणम् । ते एव से पूर्वस्मिन्प्रविकरणे
उदाहृताः । तत्रेयोऽर्थः समधियतः । विद्वद्धस्तोमकेव-
निश्रुतिः अविद्वद्धस्तोमरेषु निश्रुतिरिति । अयेदानीमिदं
सदिशते किं यस्मिन् कस्मिन्विद्वत्तापो यतः कुतश्चिदु-
दाप. उत परमानेष्वेव आवापोद्गापाविति । किं प्राप्तम् ?
अविशेषादनियम इति । एवं प्राप्ते, वृमः । पचमाने
आवापोद्गापौ स्याताविति । कुतः ? अस्मिन्नेव हि तौ

दृश्यते ' श्रीणि ह वै यश्चोदराणि, गायत्री बृहस्पतु-
द्रुप । अत्र होमाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ति ' इति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात् । २२ ॥

भाष्यम्— ननु दर्शनमिदम्, प्राप्ति उच्यताम् ।
उच्यते— ' वचनानि त्वपूर्वत्वात् ' । अत्रानि न्याये
वचनान्येवैतानि कल्पन्ते । तस्मात् पवमाने एव
आवापोडापस्थानमिति ।

शा— अविबुद्धौ प्रत्यक्षधुतै ' कौस्त भवति '
इत्यादिभि तावत्संख्याना प्राकृतानामुद्राप, विबुद्धौ तु
प्रत्यक्षधुताना राजशान्दीनामधिकाना आजाप इति
स्मिन्नम् । तत्र विन्यसेते किं पक्षिः कश्चिद्विद्योने पक्षा
कस्याचित् ऋचि प्रत्यक्षधुताना आवापो यत् कुत-
श्चिद् प्राग्गतानामुद्राप अथवा पवमानेत्येव गायत्री
बृहस्पतुद्रुपु आजापोडापौ इति । तत्र यत्र कचिदपि
निवेशे विद्वानामर्थक्यवशिष्टेषु तन्निवचनश्च प्राग्-
गतानामुद्राप इति शोऽप्यविशेष्यैव स्यात् । ' श्रीणि ह वै
यश्चोदराणि गायत्री बृहस्पतुद्रुपु च, अत्र होमावपन्ति
अत एवोद्वपन्ति ' इत्येतत् द्विद्वन्द्वोरवस्थात् सर्वमाना-
पदेनरूपराजाविषयक नाशानोडापौ नियन्तुमम् ।
यानि निशमक तथापि पत्रमानविषययोरेव आवा
पोडापयोर्द्वैतविधानार्थं न होमावत्परिहरुपापमिति ।
उच्यते— अपूर्वत्वात् अन्वयस्य विषयकमेवेदं स्तुति
फलानविधिप्राप्ति च अतो वचनात् पत्रमानेऽपु एव
आजापोडापौ ।

सोम— पूर्वोक्तपरिवर्तितत्वात् समति । सूना-
यन्तु— पत्रमानेत्येव आवापोडापौ म्याता तत्रैव तयो,
' श्रीणि ह वै ' इति वाक्ये दर्शनादिति ।

त्रि— ' वापि श्लेष ऋचि दापि म्यातापस्यो-
दति । पत्रमानेऽपु गायत्र्यादिपैत्रोदाविशेषत ॥,
आपो नो परिसंख्यानाहम द्वापेति तद्विधे । विष्य-
न्वयमेवभूतमपूर्व तद्विधीयते ॥ '

भाट्ट— विबुद्धौ प्रत्यक्षधुताना राजशान्दीना
राजापमार्थक्यवशिष्टानामां च प्रतिद्वयन गुणवृत्ते
संख्यानात् संख्यायोरप्येव तद्वेत्सोमेऽपु सद्रुचिन्-
पत्ते मने ' श्रीणि ह वै यश्चोदराणि गायत्री बृहस्प-

तुद्रुपु, अत्र होमावपन्ति अत एवोद्वपन्ति ' इति वच-
नेनप्राप्तिप्रत्यक्षविधिप्राप्तिचैव शतस्तोत्रेषु आवाप
परिहरुतानात् पवमानस्तोत्रयोरेव च । न चापेन पत्र
मानस्तोत्रयोरेव गायत्र्यादिक्रमिजकृत्वेव सामानाप
परिहरुतानेऽपि स्तोत्रान्तरे तत्परिहरुताना मानामाव
इति वाच्यम्, अत्र पत्रमानपदानुसंधानात् प्रत्युत
यत्रपदोपादानेन यश्चोदराणिगायत्र्यादिमितकृत्वेव सामा
यापपरिहरुतानाने स्तोत्रान्तरेऽपि तत्परिहरुतानावप-
करतात् । अत्र हि ऋगधिकरणकथ्यश्रुतादायाप साम
मात्रविषयोऽन्यस्यापमत्ते । अत एव गायत्र्यादयोऽपि
पत्रमानस्तोत्रसवर्षिण्य एव, स्तोत्रान्तरे ताशामभागात्,
न तु सामिधेय्यादिसवर्षिण्य इत्यपि श्येयम् ।

इत्र च प्रातपरिहरुतयोऽपि श्रौती, एतकारण अन्य-
योग याश्चेद्वचत्वात् । अत एव नाम्ना श्रेयोपमपि । न
चैवकारार्थस्यान्ययोगात्प्रातृविलसत्सैतत्सार्थान्ययानुप-
पत्ति, भूतले एव पत्रोऽश्रीत्वाद्वा एतकारार्थस्यान्य-
योगात्प्रातृविलसत्सैतत्सार्थान्ययानुपपत्ति, भूतलस्य च प्रथमव
क्रियायान्निवृत्त्यपि प्राडिःऽन्यपदार्थेऽन्य इति भूतलमिनाधिकरणे
संयोगयनवाक्यच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रप्रतियोगी षट्
इत्यर्थेऽप्येवपत्ते । भूतलपदस्य च प्राडिःकस्यार्थो षट्
पदेनापि, अन्यथा भूतल एताना इत्यस्याप्यापत्ते ।
अत एव भूतलवृत्तिर्षट् दक्षविषयमात्रप्रति रोमीति
वाक्याय । अत्रश्रापि गायत्र्यादिषु तद्विजकृगधिकर-
णकामात्रप्रतियोगी सामानाप कार्थ इति शान्दोर्षेऽपि
मानामतविशेनेन तद्विजकृषु सामानापमान एव
विधीयते इति तुल्येच श्रौती परिहरुता श्रेयोवर्द्धिता
व । अतश्च राजशान्दीना प्रत्यक्षधुताना सन्त्याप
स्यर्थेऽन्यस्यामानाना च साग्नामान पवमानविषय
एवेति स्मिन्नम् । अत एव होमावत्तरे संख्यासवर्षि-
रम्यास्येनेव ।

यद्यनुवन्तु नात्र प्रातपरिहरुत्या, तद्यद्ये ' न नो
पदो षमेति ' इतिवत् न्याययनस्यापि शान्दीपदेन
तस्मात्पदेने विहरुताने । एतस्मिन्नेतकाररदे उद्वप-
विषययोर्द्वैतोत्पत्तीकारेनेऽद्वयत्वमद्वन्द्वत्वे च । अवि

तु न्यायप्रवृत्ते पूर्वप्रवृत्तश्रीकरेण गाय-याद्विपु सामा-
वापविधिरेवाय परिसंस्थाफलक । अत एव एवकारा
योऽप्यनुवाद एव । न च गाय-यादीनामुद्देश्यत्वेनेको
हेतुः । अत्रेतरस्य एकस्योद्देश्यपरत्वेन तदभावात् ।
सतम्याश्च प्राधाप्यपरत्वेऽप्यापेयत्सम-धत्तापर्यग्राहक
त्वाशान्दस्य च येन सामावापविधि । यद्यपि च गाय-या
द्विपु सामावापे विहितेऽपि न स्तोत्रातरे तदावाङ्क्षा-
शातिरिति नात्राश्वाभिधानी-यायेन फलत परिसरथा-
त्वम्, तथाऽप्यावापविधे प्रयोजनविज्ञासाया प्रयोजना
न्तरासमवे गमकविषयैव स्तोत्रातरेषु अभ्यासविधि
कल्पनेन परिसंस्थाफलकत्वोपपत्ते ।

अत एवाविद्युद्धस्तोमके ऋतो उपदिष्टकौत्सादिनिवे
र्णार्थं यत्र वृत्रचिरस्तोत्रे प्राहृतसामोद्गापे नियमेन प्राप्ते
' अत एवोद्गापति ' इत्यनेन गाय-यादिभ्य उद्गापस्य
श्रुत्वा फलतो वा नियमकरणत् स नियमविधिरेवेत्युक्त
वौत्सुभे ।

तत्त्व तु आत्रापविधिवन्नादेवोद्गापस्यास्येतिदत्त्वात्
अयमनुवाद एव तत्तदुद्देश्यम् । अत एवावापविधेरपि
विद्युद्धस्तोमाशो परिसंस्थाफलकत्व अविद्युद्धस्तोम नो
नियमफलकत्वमित्यपि नोप्यम् ।

घातुत्सु आवापविधिरयमनारभ्याधीतोऽपि न
प्रवृत्तौ निविशते, तत्र ऋषिमनपि स्तोत्रे आत्राप
भावात् । तथाहि बह्विध्वपमाने तावत् सामोऽभ्यास
एव । ऋचा तु नशानामेव पाठ इति न तत्र कस्याप्या
गम । एवमितरयो पवमानयो यावत्सत्त्वमूचा साम्ना
च निषागादेव नात्राप । आ-श्रुश्रुश्रुप्रियोमस्तोत्रेषु तु
साम्ना ऋचा चाम्भ्यासादेव स्तोमसपचिरिति न कोऽप्या
वापविधेरित्ययम् । अत एव प्रवृत्तौ आत्रापिस्तोत्रेषु
एवैवसामविशिष्टैवैकतुच प्राप्तात् स्तोमसपचयर्थं सामा त
राणांमृगतगणा चागमे प्राप्तऽपि नामेन उच्यतेन तत्परि
सत्त्वा पवमानयोरावपप्रमकत्वभायेन तत्राप परिधि
मुत्तेनस्तोत्रेषु तत्परिसंस्थाफलकत्वात् प्राहृताज्यादि
विपश्रुत्वापपत्ते । अत एव प्रवृत्तावाज्यातिरितोत्रेषु
न्यायप्रानोऽप्यागम ' त्रि-छन्दा आत्रयो माध्यादन
पवमान पञ्चसामा पञ्चछन्दा आत्रय आभर पत्र

मान सप्तसामा ' इति पवमानद्वयविधावापपत्रध्व
णात् परिसंस्थापत्ते ।

अत्र हि प्रवृत्तौ पवमानद्वये आवापामावेऽप्यावाप
समाख्या प्रवृत्तौ विद्युत्तौ वा यत्र यत्रावापप्रसक्ति
साऽत्रैव, न स्तोत्रातरे इत्येवपर सती प्रवृत्तावपि
स्तोत्रातरेऽभ्यासविध्यासादनद्वारा आगमपरिसरयार्थो
विज्ञायते । अतो विद्युत्तावपि तत एव स्तोत्रातरेषु
भ्यासविधिसमभावात् न ' श्रीणि ह वा ' इत्यादिवचन
श्रुत्या फलतो वा तत्रावापपरिसंख्यार्थम् । अपि तु
विद्युद्धस्तोमके ऋतो पवमानद्वये संख्यासपचयर्थमूलका
मथोरुमथोराममे प्राप्ते गाय-याद्यधिकरणकसामावापविधि
स्तादृशक्रम्याससापदानद्वारा क्रम-तरागमपरिसंख्यार्थं,
पवमानवृत्तिनिष्ठुमाद्यधिकरण वपरिसंख्यार्थो वा ।

एव चाविद्युद्धस्तोमके कौत्सादीना न्यायादेव पव
मानद्वय एव प्राहृतक्रमधिकरणकावापसिद्धौ ' अत्र
होत्रावपति ' इत्यय पवमानवृत्तिनिष्ठुमाद्यधिकरणत्व
-वावृत्तिफलको गाय-याद्यधिकरणनियम इति ध्येयम् ।
' अत एवोद्गापति ' इत्यय तदतो र्वनुवाद एव । सर्वथा
राजसामादीना पवमानयोरेव निवेश इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' पवमानेऽधिकोद्वृत्तौ । ' अधिको
द्वृत्तौ अधिकम्— आधिक्यम्, आवाप, वृद्धि ।
उद्वृत्ति— उद्धरण उद्गाप । ते ते पवमाने एव भवत
इति शेष ।

शंकर— ' स्तोमद्वौ न वाद्य स्थान् । ' वाद्य
वाधो न तर्जनी । '

• विद्युद्धस्तुत्याहानुपलक्षण द्वादशाहे उपर
त्कालीनसुब्रह्मण्याह्वाने । १।१।१।१०-१२ मीको
५ २१११ ' द्वादशाहे उपरत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वाने० ' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• विद्युद्धस्तोमका अविद्युद्धस्तोमकाश्च विद्युत्-
रूपा क्रतव सति । वि १।१।१२ • विद्युद्ध-
स्तोमका क्रतव । प्रवृत्तौ यत्र स्तोत्रे यावत् स्तोमा
मन्त्रित्ततोऽधिकं स्तोमा तत्र स्तोत्रे यत्र ऋतो
मन्त्रित ते विद्युद्धस्तोमका क्रतव । (१०।१।१०।
२०) । धे

ॐ विष्णुस्तोमके ऋतौ वहिष्पवमाने सामैक-
त्वात् ऋगागमेन संख्या पूरयितव्या ॥

वहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ।
१०।५।७।२६॥

भाष्यम्— विष्णुस्तोमनेषु ऋतुषु सशयः । वहि-
ष्पवमाने किं सामानागमोऽभ्यास इति । पूर्वेण न्यायेन
आगम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । वहिष्पवमाने तु
नैवम् । ऋगागमस्तथेति । हुनः । सामैकत्वात् । कथम् ?
यदुत्तरयोः परमानशोभुचाय वृचाय हिंकोति । अथ
कस्माद्दहिष्पवमाने सृष्टेव हिंकोतीति । एकं हि तत्र
सामेति ब्रूयात् । 'स्वामेव गायत्रम्' ('स्वरासामैव
गायति' इत्येवं माट्टदीपिकादिधृत्. पाठ.) इति
वचनात्सामैकत्वे शाते ऋगागमेन सत्या पूरयितयेति ।
सामाम्यसितयमिति ।

शा— वहिष्पवमानेऽपि किं सामागमः उत ऋगा-
गम इति संशये पूर्वेण न्यायेन सामागमे प्राप्ते, द्रूमः—
'एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरासामैव गायति' इति
वचनात् सामागमो न समप्रति । न च अभ्यासेनापि
संख्यापूर्णे समप्रति, 'पराम्बहिष्पवमानेन स्तुवीत'
इत्यभ्यासपत्रनेन पराकृत्येन अभ्यासस्य श्रुत्यैव
निषिद्धत्वात् । तस्मात् ऋगागमः ।

वि— 'किं वहिष्पवमानेषां सामनर्चा वाऽभिपूर-
णम् । साम्ना पूर्वोक्तितो मेव सामैकत्वरपरकृधृतेः ॥'

भाट्ट— न्यायप्राप्तस्यापि सामागमस्य गायत्र्याय-
धिकरणकत्वविधानादेव गायत्र्यादिरहितेषु स्तोत्रान्तरेषु
'परिसंख्या । 'त्रिच्छन्दा आवापः' इत्यादी आवाप-
पदं तत्रमुत्पत्तानुगद एव । अतश्च वहिष्पवमानेऽपि
गायत्रकृत्यस्य सत्त्वात् तत्रापि स्तोमविष्णुद्वौ सामावापः ।
न च गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि गायत्रीवृद्धत्यनुभा तथाणा-
म्भवात् कथं तत्रावापत्रिधिरिति याच्यम्, उद्देश्य-
साहित्यस्याविवक्षितत्वेन माध्यन्दिनपत्रमाने इव गायत्री-
मात्रसत्त्वेऽपि आवापोपपत्तेः । न च 'यदुत्तरयोः
परमानशोभुचाय हिंकोति, अथ कस्माद्दहिष्पवमाने
सृष्टेव हिंकोति, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् स्व-
र-सामैव गायति' इति वचनेन सामैकत्वविधानात् न

तत्रागम इति याच्यम्, एतस्य हिंकारिकत्वे हेतुमात्र-
परतया प्रकृतौ पाठप्राप्तसामैकत्वात्तानुगदकत्वेन तद्विधाय-
कत्वाभावात् । अतः प्रकृतौ वृचनये एकस्यैव साम्नो-
ऽभ्यासेऽपि विष्णुस्तोमस्यापि प्रकृतौ साम्नः आगमे
न निश्चिद्वाचकम् । इति प्राप्ते, न तावदागम्यमान-
गात्र्यायधिकरणत्वेनेव 'त्रीणि ह वै' इत्यनेन सामा-
वापत्रिधिः । गायत्र्यादेना सिद्धवत्प्रसन्नानुगदानु-
पपत्तेः । अतः अत्रयत्रिधये प्राकृतगायत्र्याधिकरणके
सामागमे गायत्र्या अभ्यासस्यानदयत्त्वात् 'परकृ-
वहिष्पवमानेन स्तुते' इत्यनभ्यासगात्र्यायत्रिच्छन्देन
तत्पर्युदात्तानुपपत्तेः 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः
पवमानः सप्तच्छन्दा आवाप आर्धनः' इति परमान-
द्वये एवावापव्यहणस्य स्तोत्रान्तरे इव वहिष्पवमानेऽभ्या-
वापपरिसंख्यायैतत्त्वाच्च । 'अत्र शोभायपति' इत्यस्य
परमानुत्तिप्रितुन्यायुत्तिफलकत्वरस्योक्तत्वात् अतस्तत्रै-
कस्यैव साम्नोऽभ्यासः ।

न चेवमपि ऋचाग्रमभ्यासस्य न्यायादेव सिद्धेस्तत्र
तद्विधानयैक्यम्, तस्य स्तोत्रान्तरेषु न्यायप्राप्तऋगा-
गमपरिसंख्यायैतत्त्वाच्च तत्र तत्रोक्तत्वात् । किंच 'स्व-
र-सामैव' इत्यत्र साम्नः पाठादेव प्राप्तत्वेन एवकारार्थ-
स्यैव सामान्तराभारूपस्य प्रकृतौ विहृतौ वा विधेय-
त्वाद्दहिष्पवमाने सामाभ्यास आवश्यक एव । अत एव
आवापसमाहृत्या पराग्याक्येन च पवमानत्रयातिरिक्ते
ऋकसामोमथपरिसंख्या । पवमानत्रये तु उभयागम
इत्यप्यगस्तम् । 'त्रीणि ह वै' इत्यादिना क्रियमाणस्य
प्राकृतगायत्र्यायधिकरणकसामावापत्रिधेः निर्विषयत्वा-
पत्तेः । तस्मादावापसमाहृत्या सामावापविधिष्येवोक्त-
वचनेनोपसंह्रियते । एव च वहिष्पवमानेऽपि सामा-
वापस्य परिसंख्यातत्वादनभ्यासस्य ऋद्मात्रविषयत्वाव-
गतैरुक्तयत्नसाधिसिद्धिः । अतो वहिष्पवमाने साम्नो-
'ऽभ्यास ऋचागम इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'ऋगागमः स्यात् परमान आये ।'
शंकर— 'परमाने एवावृकत्वात् ।'

● विष्णुस्तोमके ऋतौ, धृतसंख्यासप्तये अप्राकृ-
ताना सामानागमः । १०।५।१५-२५. मीको.

पृ. २५६ ' अतिरामे एकविंशती० ' इत्यत्र दृष्टयम् ।
 • विद्युद्धस्तोमकेपु अविद्युद्धस्तोमकेपु च विद्युत्तियानेपु
 उपदिष्टेः सामभिः अतिदिशानां वाधः, विद्युद्धस्तोमकेपु
 तु उपदिशानामतिदिशाना च साम्ना समुच्चयः । वि.
 १०।४।१२, • विद्युद्धस्तोमकेपु ऋतुपु ' एकविंशतीनाति-
 रात्रेण प्रजाकाम याजयेत्, त्रिणवैनौजस्सामम्, प्रयत्न-
 शोच प्रतिष्ठाकामम् ' । विद्युद्धिथेन परमानेष्वेव । बहि-
 ष्ववमाने चोख्यगानमेव नान्वृत्तगानम् । ततश्च एकविंश-
 स्तोमपूरणाय चरारस्तुचा आगमयित वा, त्रिणवे पट्ट,
 प्रयत्नितो च अष्टौ; एतेषामगन्तूना तृचाना निषेधाः
 अन्ते कर्तव्यः न तु पर्यासात् प्राक्, कृत्ननमवाध-
 प्रसङ्गात् । ५।१।२४. • विद्युद्धस्तोमकेपु ऋतुपु माष्यदिना-
 र्भवपवमानयोः आगम्यमानाना साम्ना गायत्रीवृहत्य-
 नुष्टम्भु निषेधाः न तु अन्ते वृत्ते । ५।१।५।१३-१४.
 मीको. पृ. २६० ' अतिरामे काम्यस्तोमविद्युद्धौ
 संत्वापूरणार्थं० ' इत्यत्र दृष्टयम् ।

• विद्युद्धस्तोमक्रतुपु उपदिष्टैः सामभिः
 प्राकृतसाम्नां न वाधः, अविद्युद्धस्तोमक्रतुपु च
 उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां वाधः ॥

स्तोमविद्युद्धौ त्वचिकं स्यादविद्युद्धौ द्रव्य-
 विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च । १०।४।१०।२०॥

भाष्यम्— सन्ति विद्युद्धस्तोमकाः अविद्युद्धस्तोम-
 काश्च कृतः । ' एकविंशतीनातिरात्रेण प्रजाकाम याज-
 येत्, त्रिणवैनौजस्सामम्, प्रयत्नितोच प्रतिष्ठाकामम् ' इति । तथा द्वान्तिद्याः पवमानाः अग्निपेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, बन्धोपश्रवसे वसिष्ठस्य बनिजनिने च साक प्रवेदनाभ्याहुः । द्वाद-
 शुद्धीये च सश्रवोपपदे चोमे । तथा, रथद्विषांने पुन-
 स्तोमस्य यत्सव । तथा अपचिन्तिवत्यः पुनःस्तोमस्य
 यत्सव । ' पुनःस्तोमस्य सघनं मध्यम द्वादशं
 स्मृतम् । वार्यो नवदशलोमावमितः सघने रथे ॥ ' इति । तदत्र नवचिरमाहृती स्तोमस्यैव विवदा, क्वचिद्वीना । तत्र सदेहः किं निवृत्तौ विद्युद्धौ हानौ च प्राकृताना साम्ना निवृत्तिः, उत हानौ निवृत्तिः, विद्युद्धानिनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तेम् । उभयत्र निवृत्तिः ।

प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्त निवर्त्यते । साम्ना चोत्पत्ति-
 रर्थं त्रीं भविष्यति, अपूर्वेषु नियमाणेरिति । एवं प्राप्ते, दूमः । स्तोमविद्युद्धौ अनिवृत्तिरुपनिषयं स्यात् । कुतः ? आगमेन हि साम्ना सख्यापूरण वक्ष्यते । आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतिरादिति । एवं चोदकापुत्रद्वौ भविष्यति । अविद्युद्धौ तु प्राकृत निवर्त्यते । वायता निवृत्तेन सा सख्या पूर्यते, सावध्याहृत वाधितयम् । अन्यत्प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? इतरस्याश्रुतिरात् । इतरत्र श्रूयते, आगमः कर्तव्य इति । सख्यामात्र श्रूयते । तस्माद्विद्युद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिः । हीनस्तोमकेषु यावदर्थे निवर्तयितयम् । अयं यदुक्तम्, साम्नास्तुत्पत्ति-
 रर्थवती भविष्यतीति । उच्यते । वाष्यतामार्पं चोद-
 केन । गूणमात्रमार्पं विशिष्टगूणश्चोदक इति ।

शा— यत्र स्तोमविद्युद्धिः यथा ' द्वाविंशः पव-
 मानोऽग्निपेचनीयः ' इत्यादी, तत्र प्रत्यक्षश्रुतेः राज-
 सामभिः प्राकृतानि विनियन्ते किंवा समुच्चयः इति । तत्र विद्युद्धस्तोमकेषु आगमेन सख्यापूरण वक्ष्यते । तत्र आगमेन विद्युद्धौ पुरिताया प्रत्यक्षश्रुतानि राज-
 सामानि विद्युद्धौ अनकाशमलमनानानि प्राकृतवापेन वर्तन्ते, तेन अविद्युद्धौ विद्युद्धौ च सर्वत्र वाधः । इति प्राप्ते, दूमः । ' प्राकृतानामवाधेन वैद्युत्तानाम-
 संभवः । यत्र तत्रैव वाधः स्याद्विद्युद्धौ त्वस्ति सम्भवः ॥ ' तस्मात् विद्युद्धौ समुच्चयः ।

स्तोम— आपवादिर्वा संगतिः । सूत्रार्थतु-
 स्तोमविद्युद्धौ प्राकृतसमुच्चयः स्यात् इतरस्यैवमस्याश्रुत-
 त्वात् अविद्युद्धौ यत्र प्राकृतसख्या यथाप्राकृतवतिष्ठते यत्र वा ' पुनःस्तोमस्य सघनं मध्यम द्वादशं स्मृतम् ' इत्यादी हीयते तत्र उभयत्रापि वा प्राकृतनिवृत्तिः ता विना वैद्युत्तनिवेशाधमवाधिति ।

वि— ' स्तोमस्त्वोर्वृद्धयवृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्तते । अष्टदशवेव वाऽऽद्यः स्यात्सामोत्पत्तिसुपयोगतः ॥ अष्टदशपुरयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् । वृद्धिं प्रत्युप-
 योगितरादुद्धौ तु न निवर्तकः ॥ '

भाट्ट— यत्र यथाप्राकृत्येव स्तोमः, यत्र वा न्यूनः, यथा ' विद्युद्धिमिद्युद्धिस्तोमः ' इत्यादी तत्र उपदिष्टेः कौत्या-

दिभिः प्राकृतानां तावत्समसंख्यामाना याष इत्युक्तम् । यत्र तु प्रकृत्यपेक्षया विबृद्धस्तोमक्रता, यथा ' एकत्रिंशो-
नातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्, त्रिणनेनौषधकामम् ' इत्यादौ, तत्र उपदिष्टानां राजसामादीनां न प्राकृतसाम-
निवर्तकता श्रुतस्यासंपत्तेरुपदिष्टातिदिष्टसामविशिष्ट-
मन्त्रैरेवोपपत्तेः । अत एव आगमैर्न संख्यापूरणमपि
उपदिष्टातिदिष्टैः समुचितैरपि तदपूरणे इति वक्ष्यते ।

मण्डन— ' न याध. स्तोमवृद्धौ तु । '

शंकर— ' स्तोमवृद्धौ न वाधः स्यात् । '

॥ विबृद्धिः कर्मभेदात् पृथदाज्यवत् तस्य-
तस्योपदिश्येत । ५।३।१।१॥

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजाः श्रुताः । अग्नीषोमीये पशौ तु
' एकादश प्रयाजात् यजति ' इति श्रुतम् । चातु-
र्मास्येषु च ' न न प्रयाजान् यजति ' इति । तत्र किं
प्रतिप्रयाजं एकादशत्सख्याया अन्वयः प्रयाजसमुदायेन
वा अन्वयः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । विबृद्धिः प्राकृत-
पञ्चत्वसंख्यापेक्षया अधिका एकादशत्सख्या तस्यतस्य
एकैकस्य प्रयाजस्य उपदिश्येत । कर्मभेदात् प्रयाजलक्ष-
णस्य प्रधानकर्मणः भेदात् । पृथदाज्यवत् ' पृथदाज्येन
अनुयाजान् यजति ' इति प्रत्यनुयाज पृथक्गुणो मित्यते
तद्वत् । तथा च पशौ पञ्चपञ्चाशत् प्रयाजा. स्युः चातु-
र्मास्येषु च पञ्चचरारिंशत् ।

अपिषा सर्वसंख्या स्यात् तद्विकारः प्रतीयेत ।
२ ॥

अपिषासन्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न एकादशत्-
संख्या तस्यनस्य, निन्दु सर्वसंख्या स्यात् । सर्वेषां
पशानां प्रयाजानाम्, सर्वेषां प्रयाजां चातुयाजाना इयं
विकारभूता एकादशत्सख्या स्यात् । तद्विकारः तस्या-
पञ्चत्वसंख्यायाः निवृत्तसंख्यायाश्च विकारः एकादश-
त्वसंख्या प्रतीयेत, न तु तस्यतस्य प्रत्येकं प्रतीयेत ।
तस्मात् सर्वसंख्या इति सिद्धान्तः । पशौ एकादश-
एकादशैव प्रयाजाश्चातुयाजाश्च, चातुर्मास्येषु नवनवैव ।
के.

॥ विवेकप्रदानां भवति विनिपातः शत-
सुरः ' इति न्यायः ॥ साहस्री. ९९२.

* विशदं विमक्तानयवं इति ' मन्त्रेण मिश्री
करण ' इत्यत्र (पा० २।१।३५) हरदत्तः । सोम.
८।१।१८ । न विनत्वापरपयोविशदत्त्वं... । भाट्ट.
८।१।९.

॥ विशयेऽलौकिकं सर्वार्थत्वात् । ७।३।१२।
३० ॥

गर्गनिराणे, आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते
' अग्निमुपनिषाय स्वतते ' इति । तत्र किं अलौकिकं
लौकिकं वा अग्निमुपनिदध्यात् इति विशये संशये
अलौकिक वैदिकं अग्निं उपनिदध्यात् । कुतः ? सर्वार्थ-
त्वात् सर्ववैदिककर्मार्थत्वात् वैदिकस्य आहवनीयादेः ।
इति पूर्वः पक्षः । अत्र लौकिक लौकिक इति लिङ्ग-
भेदेन विभक्तिभेदेन च द्वेषा पाठोऽन्वयः । अकार-
प्रश्लेषः नास्ति । तत्र प्रथमान्तवाटानुसारेण स्यात्—पद-
मपि सूत्रे पठितम् । द्वितीयान्तरपक्षे तु सूत्रे स्यात्—
पद नास्ति किंतु उपनिदध्यात् इत्यश्याहारः ।

न वैदिककर्मार्थनिर्देशात् । ३१ ॥

गर्गनिराणे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते
' अग्निमुपनिषाय स्तुते ' इति । तत्र वैदिकं अग्निं
उपनिदध्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं निषिध्य परि-
शेषन्यायेन सिद्धान्तमाह । न वैदिक अग्निं उपनिद-
ध्यात् । कुत ? अर्थनिर्देशात् । वैदिकस्याग्नेः अर्थ-
विशेष. प्रयोजनविशेषो निर्दिष्टः । तत्र च आज्यदोह-
सामपठनकाले उपनिधानं नोक्तम् । तस्मात् वैदिक
नोपनिदध्यात् । परिशेषान्तु लौकिकमग्निं उपनिदध्यात्
इति सिद्धान्तः ।

तयोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

गर्गत्रिषाणे आज्यदोहसामानकाले अग्निमुपनिषा-
तयो विहितः । स च परिशेषात् लौकिक इति सिद्धान्त-
न्ततम् । ननु न परिशेषोऽवतरति कस्यचित्
धिष्यामिमुपनिषान्त्य संभरात् इति चेत्तथाह । इतरेषां
धिष्यानामग्नीनामपि उत्पत्तिस्थाया, यथा आहवनी-
यादीनाम् । तेऽपि असाधारणे व्यापाररूपे कर्म
विहिताः तेषामपि अन्वयमस्य उपनिधानं संभरति ।
समत्वात् आहवनीयादिभिधिष्यानाम् । तस्मात् परि-

संस्कारप्राये यत्र अन्ये संस्काराः गोशोहनादयः तत्रास्य दर्शनमिति । वा. ३।३।१।२ पृ. ८०५.

ॐ विशये प्रायदर्शनात् । २।३।६।१६॥

‘पयसा अग्निहोत्र जुहोति’ इति त्रिहितस्य पयसो शोहनत्रियये ‘वस्त्रमालमेत’ इति श्रुतम् । त्रिमय यागविधिः उक्त सम्पर्शनमागविधि इति विचारे ‘वायय श्वेतमालमेत’ इति तत् प्राणिद्रव्यकालम्भरात् यागविधिः इति पूर्वपक्षे उक्तने सिद्धान्तमाह । विशये यागविधि, सस्पर्शनागविधि. इति सहाये प्रायदर्शनात् उपमर्शना-वर्तनानुम-नशादिकर्मसु वस्त्रमालम्भस्य पाठात् नायं यागः किंतु सस्पर्शमात्रं इति निर्णयो भवति । गोपस्व-वनातिशये चाप्य सहाय्ये उपयुज्यते । आलभनमिदं च चाद्रुकरणात्मकस्पर्शविशेषरूपम् ।

अर्थवाचोपपत्तेः ॥ १७ ॥

‘पयसाऽग्निहोत्र जुहोति’ इति ऋषयः ‘वस्त्र-मालमेत’ इति श्रुत आलम्भितः वस्त्रचाद्रुकरणास-स्पर्शनं विदधाति न यागं इति ‘वस्त्रनिःशान्ता हि पशवः’ इत्यर्थे वादस्य उपपत्तेरपि सिद्धं भवति । निःशान्तमाद्रः नितरां प्रियतराची । वस्त्राः निःशान्ता. अतिप्रिया येषां ते पशवः. वस्त्रनिःशान्ता. आलम्भितः यागवाचित्वे तु नायमर्थेवाद् उपपत्तौ । तस्मात् वस्त्रमालमेत इति आलम्भितः सस्पर्शनमात्रमाह इति सिद्धान्तः । के.

० ‘विशये प्रायदर्शनात्’ । २।३।६।१६ ॥

‘पूर्वाऽपि’ इति मन्यो वस्त्रमालम्भे विनियुज्यते न वा इति सदेहात् पूर्वपक्षो देवतागची न वा इति सदेहाच्च वस्त्रमालम्भे देवतायोगसदेहो योग्यतात् व्यहृतिानु-पक्रवात्तुकाररूपसाध्यसिद्धये विशयसन्देशे हेतुतया उक्तः इत्येव गृह्य वाक्या सूत्रवति (याजिककारः) ‘सिद्धान्तरतु’ इत्यादिना । सु. पृ. ९३३, ० ‘विशये लौकिकं (कः) म्यात् समीचेत्नात् । न वैदिकमर्थं निर्देशात्’ (३।३।१।२३-२९, ए. क. म. ग. सु. - नि. तु) इत्यधिकरणे ‘अग्निमुपनिषाय म्नुवते’ इति स्तुत्यद्वा-त्वेन आरुद्रुपकारके अभ्युपनिषाने विहिते लौकिक-स्वाध्यासनिषानं दर्शयते । पृ. ६४०.

० विशयसन् पशुधर्म. । भा. ३।६।७।१८.

० विशयसन्स्थले पशु ऋषिद्रव्यम्, हृदयादि तु हृदिः । उक्तमस्थले तु पशुरेव साधात् हृदिः । मीन्या.

० विशिष्टः । न हि अविषाय विशेषणं शक्यते विशिष्टो विषयतुम् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५५९.

० विशिष्टस्य तादर्थ्ये विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति क्वचित् । यथा- ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति’ इत्यत्र मन्थनस्यापि पात्राङ्गत्वम् । ‘ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इत्यत्र ऐन्द्र्या. न केवलं उपमन्यानाङ्गता एव किंतु गार्ह-पत्याङ्गत्वमपि । एव ‘दशापविनेत्रं ऋद्धं समष्टिं’ इत्याद्यापि । वाचयसयोगात् । विशिष्टस्य तादर्थ्येऽपि न विशेषणस्य तादर्थ्यं क्वचित् । यथा- अमिहमगस्य प्रयाजद्रव्यदेवताम-नागां च प्रयाजाङ्गत्व न तु दर्शाङ्गत्वं याक्यसयोगाभावात् । विशिष्टं प्रति तादर्थ्यं अपि विशेषणं प्रति न तादर्थ्यं इष्यते क्वचित् । यथा- अर्थेहानं प्रति स्वाध्यायस्य अध्ययनस्य वा तादर्थ्येऽपि न विशेषणं अर्थमर्थं प्रति तादर्थ्यं सिध्यते, प्रकरणा-भावात् । वाल. पृ. १०३

ॐ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायः । यथा- अनेन स्वार्थः वाङ्मनो योग्यश्च स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति, तेन तेनैवाग्निवः स्वार्थः पदैः प्रथममनु-भा यनेऽनन्तरं च महानाक्यार्थगोच इति ननैयाधिक-मनमाश्रित्य शास्त्रगोषोऽङ्गीक्रियते इति संक्षेपः । साहस्री. १८४.

० ‘विशिष्टां भानना प्राप्य वृत्तिविधिनिये-धयो’ । इति न्यायेन अत्राधारितैदमर्थस्यैव नियेष्य-तात्, सादृशस्यैवगुणस्यैवगतिः । सु. पृ. १३६९.

० शुद्धस्य मनो साम्नो वा प्रहामनाविधौ निमित्ततायोगात् विशिष्टस्यैव निमित्तत्वानुगतैः न त्रिशिष्टानुवाचोपापत्तिः । सु. पृ. ८८६.

० विशिष्टार्थप्रतीतौ सचस्य नाम्नात्परात् सत्यस्येव लक्षणता वैशिष्ट्याभिधानम् । सु. पृ. ७५२.

० ‘विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिवाद्यविज्ञेनै’ इति न्यायः । शास्त्रप्रसादिना. ६०३.

• विशिष्टार्थविधौ समलोपात् वाक्यभेदे नास्ति ।
वाल् ५ १०१-१०२

• विशिष्टाधानविधेयत्वाधिकरणम् । २।३।१।४
सीको. ५ १३० 'आधानाधिकरणम्' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

• विशिष्टोद्देशस्य अनुमतिराक्ये अरोपत्वात्
समासपदस्यैवानुमेयत्वम् । सकर्ष १।३।३

• विशिष्टग्रहण्य नेष्टमयहीतविशेषणम् । अग्नि
भ्रमामिषान्ते तु न केनचिदिहाभिते ॥' अग्रहीत
विशेषणे तदनुसन्ना विशेषणबुद्धिर्नोपपद्यते इति तद्
ग्रहणमादर्तयम् । न तु नानभिहितविशेषणत्वेन किञ्चित्
सुष्यति । वा ३।४।४।१३ ५ ११५-११६

• विशिष्टज्ञाने विशेषणशान्द्वय हेतुत्वं ताज्ञीक्रियते
इति सिद्धेऽपि । मणि ५ २८, • विशिष्टज्ञाने

विशेषणज्ञानस्य न हेतुत्वम्, विशेष्यविशेषणोद्भवसन्नि-
वर्तस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् इति केचित् । ५ २१

• निश्चिष्टधर्मो वृत्तस्य विशेषणप्रवृत्तित्व
नियम इति न्याय । यथा- हृदयते हि ' कुण्डली
यागि ' इत्यागौ निश्चिष्टवृत्तधर्मस्य गत्यादे कुण्डलादि
रूपविशेषणानुभूतमिति । ' कुण्डली भ्रूक्तं ' इत्यादी
तु सुष्णालिरूपरक्षणत्वाद्द्विरोपयस्यैव भोजनावय
इति । साहस्री २६३

• विशिष्टनिषेधान् विशेषणनिषेध । अथ
निषेधकस्य प्रतिषेध । वाल् ५ ३०

• विशिष्टप्रतीतौ अपि वेददत्तवृत्तस्य पुरुषस्य च
केवलस्य अभिधानं युक्तं वाचनोपपन्नदण्डयो मलयज
दण्डशब्दावगतयो विशेषणत्वात् । वाचनत् (देव
दत्तवृत्त) दण्डो (पुरुषः) । वा १।३।९।३३
५ ३१८

• विशिष्टप्रत्ययदेव सर्वम् अर्थात्तया एकस्य
द्रव्येण अत्रयस्या विशेषणविशेषणे न्यायार शब्दे
षड्यन्ते । सा (अर्थात्तया) चात्तयात्तुपत्तिरूपत्वा
दनन्त्ये विषये भवति । वा ३।४।४।१३
५ ११६.

• विशिष्टबुद्धि । शोणादिशब्दे विशेषणबुद्धि
विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनात् विशेषणविशेषणादह
प्रमाणद्वयसद्भावे एव विशिष्टबुद्धेर्विशेषणबुद्धिपूर्वक
त्वनिवय, न त्वेव । सु ५ १४०८.

• विशिष्टरूपपाथयत्वात् विशेषणविशेषणो,
तश्चान् विना विशिष्टज्ञानानुपपत्ति । सु ५ १४०१

• दृग्दृश-द केवळे दृष्टे न प्रसुष्यते इति
विशिष्टवचनोऽवधारते । वा १।३।९।३३ ५ ३१८

• ' विशिष्टवाचकस्य पदस्य एकदेशपरत्वे
लक्षणा ' इति न्यायान् ' त्रिवृत्त मूय परिधीय ' इत्यादौ ननकमात्रग्रहणे लक्षणिकत्वपक्षे तुवारे एव ।
अतश्चेनाहवाचिदये शैगुण्यमेव (शिवृ पदाथे) । कौ
१।३।४।९ ५ ७६

• विशिष्टविधानम् । यदा केनचिदपि प्रमाणेन
नास्ति प्रातिरिक्त्यवगम्यते, तदा विशिष्टविधानं अङ्गी
करोति । तथा च प्रकरणादिमात्राण्यनुवादेन श्रुतशो
गुणानां विधान्य इहा । वा ३।५।१०।३१

• विशिष्टविधानात् शुद्धतात्पर्येऽपिभ्रुति बलीयसी ।
सु ५ ७६८ • विशिष्टविधाने वाक्यभेदो नास्ति ।
यथा ' वायुश्च श्रतमालभेत ' । ननु अत्रापि श्रत वागव्य
कुष्यत्, त चालभेत इत्यर्थेऽवधिधानात् सिधेतेव
वाक्यम् । नति दून । नहि अालभेत इत्यस्य अन्व-
यमिमां, यद् द्रव्यदेवतास्य येन पुरुषप्रथत्त द्यात् ।
यथा ' रजमश्व गोत्रय ' इति यदा गुणविधिपरं भवति

वाक्यम् तदा द्रव्याय वाक्याभ्या प्रयोगेन गुणद्रव्यवियत्ते ।
अथ शोणमानस्य इत्युच्येत तत्र गुणविधिवेरेऽपि वाक्ये
पर्यन्तित एव गुणद्रव्यविधानम् । श्रुत्यैव विशिष्टगुण
द्रव्यस्य प्रतीतत्वात् न भवति एकस्य वाक्यस्य अति
भार । सा २।३।१२४, • विशिष्टविधाने वाक्य
भेदो न भवति । यदुच्य अन्वगुणविधाने वाक्य भिदो-
तेति । यदीमी गुणो आधानविशिष्टो विधीयेतान्, भवेत्तत्रयमेव । इत्यस्य तु विशेषणान्या विशिष्ट एक-
माधान विधापि वते । तेन न भविष्यति वाक्यभेद ।
१।३।३।४ ५ ६५४

• विशिष्टप्रत्ययदेव सर्वम् अर्थात्तया एकस्य
द्रव्येण अत्रयस्या विशेषणविशेषणे न्यायार शब्दे
षड्यन्ते । सा (अर्थात्तया) चात्तयात्तुपत्तिरूपत्वा
दनन्त्ये विषये भवति । वा ३।४।४।१३
५ ११६.

• कषड्विदनुवादत्वे समवति विशिष्टविधानानु-
पपत्तिः । वा. ३।२।१०।३१ पृ. १००६.

• विशिष्टविधानन्यायः । यत्र हि एकक्रिया-
विशेषण अनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः
मुत्तमः इति, तत्र विशिष्टविधानन्यायः । के.

• विशिष्टविधिः अविशिष्टविधिमपेक्ष्य दुर्लो-
भति । वा. ३।३।१५।४६. • विशिष्टविधिः
गुणविधिना बाध्यते यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादी ।
वाल. पृ. १४०.

• सर्वप्रकारासम्भवे च विशिष्ट-
विधिः भवति । वा. २।३।३।४ पृ. ५९०.

• विशिष्टविधेः विशेष्यविशेषणोभयपरत्वे वाक्यभेदा-
पत्त्या विशिष्टमात्रपरस्य विशेषणान्तरेऽपि प्रामाण्य इत्यते
एव इति रेख्यधिकरणे वक्ष्यते । कु. १।१।८।३२.

• विशिष्टविधौ अपि विशेषणभूतपरदाश्रयन्तरविधिः ।
सु. पृ. ७६८. • त्रिंशद्विधौ मात्रार्थलक्षणा । 'सोमेन
यजेत' सोमवत्ता यागेन इष्ट भावयेत् इति । मीन्या.

• विशिष्टविधौ विशेषणविधिराधिक । मीन्या.

• विशिष्टविधिभिरूपणम् । 'यदाग्नेयोऽष्टा-
कपाल.' 'सोमेन यजेत' 'अहणयेकहायन्वा' इत्यादी
विशिष्टविधि. अभिमतः । तत्र वार्तिषुकता आधाराशि-
होत्राधिकरणे (२।२।५।१३-१६) अष्टौ ध्रुति-
प्रकारान् पारदोर्भ्रवणत. निरम्यता दूषणशुक्त 'दध्ना
जुहोति' इत्यादियुगमात्रविधौ समानपरदोपात्तसनिवृष्ट-
घातरथंमहणसंभवात् विप्रवृष्टमहणम्, अतो विशिष्ट-
विधौ उभयो. विशेषणविशेष्ययोः त्रिभ्याश्चपणात्
संनिवृष्टविध्यर्थे तत्प्रभवः, विप्रवृष्टविध्यर्थे च तदसम्भवः
अभ्युपगन्तव्य इति युगपद्विरुद्धसंभवासंभवापत्तिः इति ।
अत ध्रुतेन प्रत्ययेन शुद्धयाग विधाय उपपदाश्रयविधानात्
अशुभ प्रयागन्तर कल्पयम्, तेन उत्पत्तिशिष्टमन्वीयस्य
विशिष्टविध्यर्थोकारप्रयोजनं न सिध्यति, उत्पत्तिशिष्टाया
अपि आगिशायाः शास्त्रिनवत् उत्पत्तिशिष्टवात् विकल्पो-
पपत्ते. कर्मान्तरविधिः वाजिनवाक्ये न स्यात् ।
यत्पत्त्य तद्विदितवृत्तार्थोत्पत्त्यात्पत्त्यादपि भेदः सिध्येत्
तथापि 'येन्द्रशापय यज्ञानि' 'मैत्रारुण यज्ञानि'
इत्यादी उभयत्र तद्विदितविशेषे नोत्पत्तिव्यतीत्यस्येन विना

भेदः सिध्येदिति । अत्रोच्यते । शुद्धस्य कर्मणः
अनुष्ठानाशक्तेश्विधानासंभवात् समवति विशिष्टविधिः ।
न चैवं 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्यादी शुद्धकर्मविध्य-
सम्भवः, विध्यनुपपत्त्या तत्रापि उत्पत्तिविधौ सामान्यतः
इष्टभाष्यवत् द्रव्यसामान्ये कल्पितेऽपि तद्विशेषाकाङ्क्षाया
याक्यान्तरविहितविशेषणमेव उपपत्त्यस्य प्रथमविधेः
तद्विधानश्लेषाङ्गीकरणयोगात् । स्ववाक्योपात्ते तु विशेषे
तद्विधानमानपर्यवसानोपपत्ते. ।

यत्तु संनिवृष्टविध्यसंभवनिमित्तो विप्रवृष्टार्थविधि-
रिति । तत्र । तस्य उपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वात् ।
तदुक्त 'प्रसिद्धैर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च ।
अधिकृतत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते ॥'
इति (वा. १।४।१।१ पृ ३२२-२२) । अत्र
मीमांसिवत् उद्भिदादेः गुणविधितं प्रयोजनवत्त्वं हेतु
वदन् विपर्ययार्थवसानेन दृष्टान्तेऽपि त्रिंशद्विधौ अन्यथा
तदुपादानानर्थक्यभवेव हेतु व्रते । किञ्च आधाराग्निहोत्रा-
धिकरणे गुणस्य क्रियाद्वारेव विशेष्यतोक्तेः विप्रवृष्टविध्य-
र्थमपि संनिवृष्टविधिसंभव एव वाच्यः । स तु तत्रागौ
विशिष्टरूपेण वाच्यः, अग्रागौ तु स्वरूपत एव इति
न युगपद्विरुद्धसंनिवृष्टविप्रवृष्टविधिसंभवासम्भवादोषः ।
न चानेकविशेष्यविशेषणविधानार्थं त्रिभ्याश्चपत्तिः ।
विशेषणमनुतिष्ठते हि विशिष्टमनुतिष्ठति नान्यथा, इति
विशिष्टविध्य-यथाऽनुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पनात् ।
तदुक्त पूर्णमास्यधिकरणे (२।२।३।३-८) 'विशि
ष्टाया भावनायामाधाय श्रौत विधिरव्ये यदि अन्य
त्रापि ध्रुत्वेन पुन वार्तिमिते तत पुनरुच्चारणदोष भवैदि-
कृतापत्त्या लभेत । अयं पुन. सृष्ट विधाय निवृत्त-
व्यापारः स्वार्थान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वविशेष्येणु प्रत्येक-
निष्ठानि त्रिष्यन्तराणि आविर्भाज्यन् सप्तम्यापावगतैक-
रूपापरित्यागेनेव असृष्टुच्चारणकले वर्तते' इति, 'विशे-
षणान्यनुपादाय त्रिंशद्वे व्यापारासंभवात्' इति च
(वा. पृ ४८५) । प्रहैकराधिकरणेऽपि (३।१।
७।१३-२५) 'पशुं पुनर्द्वेषं कृत्वा त्रिद्वाना भावनां
यत्तं च प्रति उपादेयत्वात् अत्रैकस्यैव विशिष्टैकभावना-
विधानात् अर्थापत्तिरूपविशेषणविध्यन्तरविधौवाच्य

एकवाक्यत्वसिद्धि ' इति (वा ३।१।७।१५) । एव
 त्रिशिष्टविध्याऽप्याऽनुपस्था विशेषणविधिषु कल्पमाने
 ध्वनि यागादेशान्तरस्य विशेषणत्वेऽपि न तद्विधयो
 विशेषणविधि, श्रुतेनैव तु प्रथयेन धातुधातुसंबन्ध
 भावना विधीयते, न पुत्रा मन्वातरत्वात् (२।१।
 १।१) । तत्र हि उक्त ' सन्धिनिरूपणाधीननिरूपण
 सन्धीय शेषनिरूपणाधीननिरूपण च ज्ञानमिव अत्र
 छेदकधातुधननिरूपणाधीननिरूपणा भावना ' (सु
 ५.७.५) इति । अतो या धातुर्थे पिना निरूपयितु
 मेवाशक्य सा सुतरा तद्विधि विना गद्दा प्रत्ययोक्ता
 ऽपि विधातुमगक्या इति धृतौ न विधिना धातुधातु
 रक्ताया एव विधानात् न धातुधरूपविधायकविधय
 विधन्तर कल्पन्ते इति । प्रहेकराधिकरणत्रयमुच्यते
 मपि धातुधरविधयेन भावना ध्रुतविधिविधय इत्यु
 क्तम् । इति विशिष्टविधिनिरूपणम् । पाठ ५
 १५-१६

● विशिष्टविधिऋग्यजुःपादनप्रयोजन उत्पत्तिश्चि
 र्णीयस्त्व समयात्तु वैश्वदेवाधिकरणम् (१।४।१०।
 १३-१६) । अथमागप - समापि विशिष्टविधौ गुण
 विशिष्टत्वापि कर्मणा विहितस्य त्रिशिष्टविध्याऽनुप
 पत्तिप्रयत्नेन विधिवना विदधस्य अपि विशेषणत्वं
 विधानात् पुत्रादनुपादेन वि काकनातरत्वात्वापि गुणस्य
 वाक्यत्ववत् वाक्यीय वागिदोषात् निरूप्यते विधानोप
 पत्ते उत्पत्तिर्गोत्रेणैव सौम्य इत्यत्राऽप्यत्यन्तं दे
 वाधागेमात् उक्तिरारिगणना ज्योतिषोम गुणविधि
 रगोत्रते उत्पत्तिर्गोत्रेणैव गुणविधि वनिगणाय
 उत्पत्तिर्गोत्रेणैव सौम्य इत्यत्राऽपि सुवचन ध्यये
 इत्यागच्छन् अनुप्राणोपरत्वा पुत्रस्य विधातुमगक्य
 रत्वं ' अग्निशोभे तुष्टानि ' इत्यागच्छन् सामान्ये
 उत्पत्तेरुक्तविधयेन विधानात्पुनर्मात्र विशिष्टविधौ
 सत्वात्कथंभूत्वात् इति त्रिशिष्टविधयेन धमत्वा अत्र
 कदाचन तादृशं च वैश्वदेवस्य मन्वातरत्वात्पुत्र
 विशेषणत्वात्तन्निवृत्तप्रयत्ने विशिष्टविधौ सति उत्पत्ति
 सिधेन उत्पत्तिर्गोत्रस्य कथमिति इति त्रिशिष्टविधि

युत्पादनप्रयोजन उत्पत्तिश्चिःपत्तौत्वं समर्थयितु
 वैश्वदेवाधिकरणम् । सु ५ ५७१

● विशिष्टविधिसूत्रन्याय । यदि (स्याद्दुदय
 साय शृङ्गमनीयेन दजेरन्) साहित्य अक्षमन्तमार्क
 स्वात् ततो मन्वत् विशिष्टविधिसंस्कारयेन कथञ्चित्
 त्रिशिष्टविधिगौरवापादकरमपि कर्तृत्वविधिं अङ्गीकृत्य
 तस्मादित्यत्रित्या । तत्तु एकपदोपादानेन नातरीयकतया
 मातमनुनादिष्यते इति न निवृत्तितम् । कौ ३।१।७।१५
 ५ १८५

● विशिष्टयुक्ते धर्मस्य विशेषणवृत्तिव नियतम् ।
 यथा ' कुण्डली मन्वति ' इति कुण्डलमपि मन्वत्येव ।
 के

● विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणताव-छेदकप्रका
 ररुनिक्षयस्य हेतुता । मणि ५ १५

● विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य विशेषणताव
 च्छेदकप्रकाररुनिक्षयत्वेन हेतुत्वम् । मणि ५ ३०.

● विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणताव-छेदकप्रका
 ररुनिक्षयस्य हेतुत्वं नाङ्गीकृत्ये इति सिधेर्मणि ।
 मणि ५ २८

● विशिष्टवैशिष्ट्यस्वप्नाकार्यस्य भान वत्
 विषय । (१) त्रिशिष्टस्य वैशिष्ट्य यथा ' दृष्टिम
 ज्ञानम् ' । (२) विशेष्ये विशेषण तत्र च विशेष
 यणान्तर यथा ' नीलदृश्यत्वं पुरम् ' । (३) एक
 विगण्ये अपरवैशिष्ट्य (विशिष्ट वैशिष्ट्यम्) यथा ' दण्डी
 देवदत्त कुण्डली ' । (४) एकत्र द्वय यथा ' दण्डी
 कुण्डली देवदत्त ' । मणि ५ ७९

● ' विपुलस्तस्त्वा निरला पुन क्रिय ' इति
 न्याय । माहस्वी ५००

● ' विशेष ' इति अक्षधारणमुपपत्ते । दुप्
 ८।१।१११ ● विशेष एकत्रियत्वे सामान्य वापत्ते ।
 या ३।८.७।७ ● विशेष सामान्यात् प्रवच ।
 सामान्यसामान्यत्वं सामान्यम्, सामान्यं च वैश्वस्य
 विधाय । तेन वैश्वस्य सामान्येन पादद्वयसंवाप ।
 त्रि ३।११ ● विशेष सामान्यात् बन्नात् । दुप्

१०।१२।१०५ ५ ९८१ ● विशेष सामान्य

यातो सत्या शक्यो विधातु नान्यथा । वा. ३।२।८।२२
 पृ ७७९. * सामान्ये प्राप्ते विशेषे विधीयते ।
 दुप्. १०।३।१।१७. * सामान्ये हि कश्चिन् विशेषो
 मन्यते । न तु नि सामान्य कश्चिन् विशेष उप-
 पद्यते । वा. ३।८।१।४।४१ पृ. ९८२. * 'सामान्य-
 प्राप्यपक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते' । वा. ३।२।
 ८।२२ पृ ७७८ * विशेषेण सामान्यं चाप्यते ।
 'आहवनीये जुहोति' इति सामान्यम्, 'पदे
 जुहोति' इति विशेष । पदेन आहवनीयस्य वाच ।
 वि १०।८।८ * विशेषेण सामान्यं चाप्यते । किं
 कारणम्? स्वाश्रयेषु अवावृत्तविषयस्य सामान्यस्य
 ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसमवात्, विशेषस्य च अन्यत्र
 स्थितस्य एकाग्रसाधिनस्तदसमये विषयामात्रप्रवृत्तात्
 उपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । भा १।२।४।७।२० ।
 स्वाश्रयेषु ब्राह्मणपिण्डेषु, अग्न्याहुसमित्यस्य सामान्यस्य
 अपरिच्छिन्नविषयस्य, विशेषोपस्यया ततोऽन्यत्रापि
 वृत्तिसमवात् । तस्मात् विशेषात् कौण्डिन्यात् अय-
 त्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः समवायेन । तस्मान् सामान्य-
 शास्त्रे वृत्तार्थं यस्मिन् विषये । विशेषस्य पुन-
 कौण्डिन्यादे अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्योऽपरिच्छिन्नस्य,
 तदवसायिन तदसमये तस्मिन्समये विषयामात्र-
 प्रवृत्तादुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । दुप्. * 'तत्र नाम
 विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र संन्यो
 विशेषेण प्रतीयते ॥' इत्यप्रमाणतो हि विशेषो
 वाचतो भवति, न दुर्बलप्रमाणक । वा ३।६।२।९
 पृ १०३०, * चाप्यते च सामान्य सावत्राण वा विशेषेण
 निरवसायान् वा । ३।६।२।६।८२ पृ १०६३
 * विशेषस्य सामान्यप्रवृत्ते एव सामान्यविषे
 विशेषविषो पर्यवसानम् । दु ३।७।१।१८. * विशेषे
 अग्नौ व्यरहाराभात् । भा १०।३।१।१९, * विशेष-
 यमन ने भेगे दृष्ट । १।१।१।२।४२ * विशेषेषु
 सर्वेषु सामान्यमन्तर्गमम् । वा ३।१०।१।२२ पृ ७७९.

* विशेषान्तिदेशो सामान्यान्तिदेशस्य आरभ्य
 करम् । रहस्य. पृ १३९.

* विशेषान्तिदेशप्रतिज्ञाधिकरणम् । ८।१।१।१-
 मीमो. पृ २।९ 'अतिदेशविशेषप्रतिपदनप्रतिज्ञा'
 इत्यत्र अधिकरणं दृष्ट यम् ।

* विशेषोऽभावे विशिष्टाभावा इति न्यायः ।
 अयमपि न्यायः पञ्चतालश्रणे सघटते । तत्रया- यत्र
 सिद्धिर्नास्ति तत्र सिपाद्यविषया सत्यामसत्यामपि
 प्रकृतन्यायेन पक्षता भवति । तत्र विशेषीभूतायाः
 सिद्धेरभावाद्विशेषणस्याप्यभावः । एवमन्यत्र । साहस्री.
 ५४७.

* विशेषामिधानशक्ति सामान्य अनभिधायपि
 समवति । विशयाश्रये हि वृक्षत्र-पाथिरस्य-द्रव्यत्व-
 सत्ता-प्रमेयत्व-त्रैयत्ताना न तावदभिधायकं अथ च
 तद्विशेषमेव शिद्यता अभिधत्ते । वा ३।४।४।१३
 पृ. ९४०.

* विशेषाश्रयत्व सहाया । भा २।२।५।१४.

* विशेषतोऽष्टमनुमान स्वार्थं परार्थं चेति
 द्विविधम् । बाल पृ ८.

* 'विशेषदर्शनाद्य पूर्व्या समेषु क्षपवृत्ति-
 स्यात्' । २।०।३।४ * समप्राधान्यनिरासार्थं सूत्रम् ।
 पूर्व्या प्राङ्गाना प्रयाजार्थानां विवृती कृण्वन्लोमादि-
 विशेषदर्शानान् न सर्वेषा समप्राधान्यम् । सु पृ ७३६.

* विशेषधर्माणां द्येनीयाना इषो अतिदेश ।
 ७।१।०।३-१६ मीमो पृ १९६ 'अतिदेश इषो
 द्येनीयविशेषधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टयम् ।

* विशेषवर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्वं सामान्यतो
 धर्मज्ञानस्य । मणि पृ २

* विशेषप्रतिषेधो यथा- 'ब्राह्मणं न हन्यात्'
 इति । बाल पृ ३३

* विशेषरूप विपिण्डविषय अम्यनुज्ञाविधि
 यथा- 'क्रीनगवत् अथोवात्र' इति निषेधे
 'जीवितरत्ननाशने योऽप्यमति यनस्तन । आकाश
 इव पद्भेन न म पपेन स्थिते ॥' इति मनु । अत्र
 निर्गोपनं कर्त्तुम् । बाल पृ १६, * विशेषस्य
 पशुंस्त्वविषय अम्यनुज्ञाविधि यथा ऐतरेयब्राह्मणे-
 'अशितय वसापा हुतापात्र' इति । पृ १७.

● विशेषचरनेन प्रथमशरण परिमरणानु न यक्षम् । भा १०।१।११५५ वर्षक २, ● विशेष चरनेन विगपविधान प्रत्यक्ष मरति । सामान्यचरनेन विशेषविधान परीक्ष भवति । प्रत्यक्ष परीक्षात् प्रथम् । विगपचरने सामान्यचरनात् प्रथम् । ३।१।५।१११ पृ ६७२

● विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य सामान्यविधौऽर्थो व्यास्तुं शक्यते इति न्याय । साहस्री १००

● विशेषवाचिनो द्वयो नास्ति वाच्यवाचक भाव । दुपू १।१।६।१२५

● विशेषप्रतिधना च अपिशेषविधिर्वाच्यते । भा ३।१।३।१०

● विशेषविधिभेदा बाल भ्रष्टया मीक्षी पृ ३५५६ । विधि द्विविध इति द्वि-दो बाल-भ्रष्ट इत्या ।

● विशेषप्रतिविषय परिहाय सामान्यशास्त्राणि प्रस्तुते । वा ३।१।८।१११ पृ ७०४

● विशेषप्रतिहितेन सामान्यप्रतिहित वाच्येन । तदपि विवेचयते विशेषेण येन द्रव्या । तत्र आयोग्य ह्यत्र यथा- पदेन आह्वानीयवाच । द्वितीयोदाहरण उपग्रहार् । बाल पृ १३०

● विशेषपुत्रि चान्य सामान्यपुत्रि पदम् । भा ३।१।६।१११ पृ ६८९

● विशेषगान्त्रेण वीमप्रइत्तेन मन्थरपुत्रस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः । मोम ३।३।१० वणक १

● विशेषगान्त्रेण सामान्यशास्त्रबाधः । सु पृ ६७८

● विशेषगान्त्रेण सामान्यशास्त्राणि अस्तद्विषय मिति । वा ३।१।१।१११ पृ ६७२

● विशेषधुनि सामान्यधुनि कथो । भा १।१।७।१५५ पृ ००

● विशेषधुनि सामान्यधुनेरेव ली मुन्नेति । वा ३।३।७।१५५ पृ ८४०

● विशेषसयोगशेषधुनि सामान्यविद्वत्स्य शेषधुनेरेव । वा ३।३।७।१५५ पृ ८४०

● विशेषसन्निधाने ह्यत्रात्र सामान्य तद्वति रिक्ते सामान्ये वर्तते इति न्याय । प्राक्षणा आख्यात वसिष्ठोऽप्युक्त इतिवत् । यथा- 'चतुर्नाश्वस्त्ररहस्याया पञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाश्व सर्वदेशेषु वर्णनीया शक्यत ॥' इति जगमोहनपुत्रनारदचरने अहस्या पाञ्चाने देशविशेषौ । सर्वदेशाब्दोऽहस्यापाञ्चाल इति रिक्तदेशेषु वर्तते इति ज्योतिषितामणि । साहस्री ५७१

● विशेषसमारण्या सामान्यसमारण्या इत्येव समारण्या द्विविधा । बाल पृ १२ ● विगपसमाख्या सामान्य समारण्या वलीयसी । वा ३।३।७।१४ पृ ८४४

● विशेषसमारण्या सामान्यसमारण्या बाध । सु ३।८ पृ ६१

● विशेषण अनभिधाय तद्विशिष्टविशेषणाभिधाना समनात् विशेषणस्य च विशेषणेन अत्र तावत्त्वम् । वा १।१।१।३० पृ २९९

● विशेषण अनुविष्टनेन हि विशिष्टमनुतिष्ठति न यथा । बाल पृ १५

● विशेषण कार्यो वये अपेक्षते । सु पृ ८९५

● विशेषण तावत् सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयते इति खितम् (आट्ट्यपिस्त्रणे) । वा ३।१।६।१२२ पृ ६७३

● विशेषण संभवे यमिन्कारे वा व्यर्थम् । मणिका पृ ३६५ ● अत्र तत्संबन्ध हि विशेषण विधान निघण्टु शक्योति, न हि व्यर्थमितम् । भा १०।३।१।४१, ● असाधारण च मरति निगेषणम् । विशेषण विशेषणभावे च सामर्थ्यं भवति । समर्थाना न पदाना सभावो भवति । २।३।१।११, ● असाधारण हि विशेषण भवति । ३।१।८।२७

● 'असाधारणभावेन सर्वत्र विशेषणम्' । वा २।३।१।३ पृ ५८६

● उन्निवृत्तमानस्य च विशेषणमविश्लिष्ट भवति इति खिनमव (३।१।७।१४ इत्यम्) । वा ६।४।६।१२२, दुपू १।१।३।११

● उन्निवृत्तमानस्य वागव्य स्वपदगत पदात्तरामन न विशेषण अविश्लिष्टम् । दुपू ७।१।३।१२, ● विधायकायां स्या विधीयमानस्य च विशेषण निरधिगम् । गुणभूताया तु यत् प्रधातस्य विशेषण उद निरधिगम् । ६।८।६।१२३

● न हि अविश्लिष्ट विशेषण

राज्यते विशिष्टो विधानुम् । भा. २।२।२।२७
 पृ. ५६९. * प्रधानस्य बोद्धव्यमानस्य विशेषणम-
 विवक्षितम् । उपु. ७।१।१।२, * प्रधानभूते आख्याते
 विशेषणं विवक्षितम्, गुणभूते अविवक्षितम् । राज-
 वृत्तेनाधिपीयमानं परार्थमुच्यते । तेनायमर्थः- यदा-
 ख्यातायैः स्वविधानार्थमुच्यते, तत्र विवक्षितं विशे-
 षणम् । यत्र परविधानार्थमुच्यते यथा ' दद्या जुहोति '
 इति द्विवचनविधानार्थं होमः उच्यते, तत्र द्वितीय-
 पदसंज्ञो नास्ति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ६।४।६।२२
 पृ. १४४. * प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणं अशक्तं
 न विशेष्यं विशिष्टम् । भा. १।३।१।७।६३.
 * ' प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यसिद्ध विशेषणम् । ' वा.
 २।२।३।३ पृ. ४७६, * प्रधानक्रिया हि विशेषे-
 षणानि पिण्डीकरोति । १।४।२।३ पृ. ३३२.
 * विशेषणस्य अङ्गत्वं विना विशिष्टस्य अङ्गत्वं न
 सिध्यति । सु. पृ. ७६९. * विशेषणस्य पदान्तरेण
 संबन्धो न भवति, यथा ' राजपुत्रो गच्छति '
 इति । भा. १।३।१।३३ पृ. २६७६. * विशेषणस्य
 पूर्वतप्राभिधानम् । वा. १।३।१।३० पृ. २९८.
 * विशेषणस्य ' प्रातः, मध्यदिने, तापं ' इत्येतरस्य
 विवक्षितत्वात् चातुर्मास्य-साकमेधीयानीकरत्यादीष्टयः
 सप्तकाला एव (इति रादान्तः) । भाट्ट. ५।१।
 ११. * उल्लसगोन्यासे विशेषणस्य दृष्टान्तता न
 युजा । वा. १।३।१।३३ पृ. ३१८. * ' एकपण्डेन
 शब्देन विशिष्टो यत्र गायते । विशेषणस्य वाच्यत्वं
 तत्र सर्वत्र जायते ॥ ' २।१।२।१।३६ * विशेषणानां
 अपि आग्राहतेनैव अन्य इति भीमाशङ्काः । रहस्य
 पृ. १२५. * निमित्तविशेषणानां अविवक्षा इति
 ह्यविवक्षितत्वे (६।४।१।२८-२९) सिद्धम् । पृ.
 ६।४।१।३३. * विशेषणे अपर्याये विशेषणप्रतीतिः ।
 वा. १।३।१।३३ पृ. ३१८. * विशेषणे प्रतीते विशिष्ट-
 प्रतीतये । भा. १।३।१।३३ पृ. ३१८.
 * विशेषणमात्रे विशिष्टाभाव इति न्यायः ।
 इमं न्यायं नैवापिषाः पञ्चालछन्दे प्रकाशयति । तद्यथा
 — ' सिपाघविपाघिरहविशिष्टसिद्धयमावः पशता ' इति

लक्षणे सति प्रकृतन्यायेन सिद्धौ अन्यमपि सिपाघविपा-
 सत्वेऽनुमितिरन्तरयेव । तत्र सिपाघविपाघिरहामक-
 विशेषणभावात् प्रतिबन्धक्रीभूतायाः विशेषायाः सिद्धे-
 रप्यभावः, एवमन्यत्र । साहस्री. ५४६.
 * विशेषणज्ञानं (विशिष्टज्ञाने) कारणं न्याय-
 मते, न हि भ्रमतीति विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्ये-
 महन्ति । यदि च आकृतविशिष्टा स्वकितः प्रतीयेत
 पूर्वत एव विशेषणमत्रगम्येत । प्रतीते विशेषणे विशिष्टः
 प्रतीयते । भा. १।३।१।३३.
 * विशेषणतादर्थ्यविचारः । इह क्वचित्
 विशिष्टस्य तादर्थ्यं विशेषणस्यापि तादर्थ्यं भवति, यथा
 ' निमन्त्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति मन्थनस्यापि पाकाङ्ग-
 त्तम् । यथा वा ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यामुपतिष्ठते ' इति
 ऐन्द्र्याः न केवल उपस्थानाद्भवत्, किन्तु गार्हपत्याङ्ग-
 स्वमपि व्यवहृतम् । एवं ' दशापविशेषे प्रदं संभाष्टि '
 इत्यादावपि ॥ क्वचित् विशिष्टस्य तादर्थ्यंऽपि न
 विशेषणस्य तादर्थ्यं संमतम्, यथा अग्निक्रमणस्य
 प्रयाजद्रव्यदेवतामन्त्राणां च प्रयाजमात्राङ्गत्वम्, न
 दर्शाङ्गत्वम् । एवं अवघाताङ्गमन्त्रोत्पत्तमुत्पत्तयोत्प-
 णादेः अवघातमात्राङ्गत्वम्, निर्वोपाङ्गमन्त्ररूपदेव
 नियाममात्राङ्गत्वम्, न दर्शाङ्गत्वमिति ॥ तत्र किं
 वैपश्यबीजम् ? तथा इह क्वचित् विशिष्ट प्रति तादर्थ्यं
 विशेषणं मन्यपि तादर्थ्यमिच्छते, यथा अत्रघातस्य
 दर्शापूर्वसाधनीभूतेषु श्रीष्टेषु विनियोगात् दर्शापूर्वाङ्ग-
 ताऽपि । क्वचित्तु विशिष्ट प्रत्यपि तादर्थ्यं विशेषणं
 प्रति न तादर्थ्यमिच्छते, यथा अयेजानं प्रति स्वाभ्यायस्य
 अभ्यघनस्य वा तादर्थ्यंऽपि न विशेषणमर्थेकम् प्रति
 तादर्थ्यमिच्छते । एवं ' अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनीयते '
 ' तस्ते परसि दध्यानवति ' इति उपनयनदध्यानवन्तोः
 क्रमेण अष्टवर्षविशिष्टं ब्राह्मणं प्रति, तत्रविशिष्टं
 पदश्च प्रति तादर्थ्यंऽपि न विशेषणीभूतामि अष्ट-
 संन्यामि यथापि प्रति उपनयनस्य, तापं प्रती च
 दध्यानवन्तस्य तादर्थ्यमिच्छते । तथापि किं वैपश्य-
 बीजमिति । अत्र सूयः । ऐन्द्री-दशापविशेषः
 यावदीदसंयोगात् गार्हपत्य-प्रदायत्वं यथाक्रममि-

मयम् । एवं सोमस्य वाक्यरूपे आनर्थक्यात् श्रुपूर्व साधनादौ विधानात् अपूर्वदोषस्य वाक्यात् । एव 'सोमे चर्षे निर्वपेद् ब्रह्मचर्येऽसकामः' इत्यादौ वाक्य-
 शयोगात् द्रव्यस्य पदतोषणम् । अत एव सोमादीनां पदमाननाकरणत्वं आचारविहितोपाधिकरणे उक्तम् । न च करणत्वमितिवर्तयतावत् चैकस्य विरुद्धम्, करणश्रव-
 षतो यागोपकारकत्वात् इति कर्तव्यतात्पत्तात् । तदुक्तं 'नहि तन् क्वय लोके वेदे वा निश्चिरीहसम् । इतिकर्तव्यतासाधने यस्य नानुग्रहेऽपि' इति । (श्रोवा ध्रुवश्लोकादे ३७) । तस्मात् ऐन्द्री-
 दशापवित्र-सोमादीनां उपस्थानादिकरणमग्राह्यपत्यादि-
 कर्मकमानेति कर्तव्यतात्पत्तात् द्रव्यभूतग्राह्यपत्याद्यर्थताऽपि वाक्यात् युक्ता । अविप्रमग- प्रवाज्द्रव्य- दीवता-
 मन्यता तु प्रयाजकरणकभावनामावेतिकर्तव्यतात्प-
 त्तान्तरप्रकरणदिशि, न वाक्यीय शययो दर्शादिशि, अथि दर्शादिर्न पवत्सऽऽकाङ्क्षात्मनेन तु प्रकरणेन प्रयाजमात्रम् प्रदर्श इति न निश्चिष्टम् तस्य विनियोगे प्रमाणमिति इति न विशेषणानां दर्शात्पत् इति वैय-
 र्थ्यम् । एतन्नेन अवघातादे. दर्शोपकरणात् तदपूर्वीय-
 मीन्द्रादौ विनियोगात् तदपूर्वज्ञता युक्ता । अन्वयनस्य तु अर्थज्ञानाद्देवित्वेति अर्थभूतत्वमेव प्रणामाभावात् न तदङ्गता इति । तावाद्यनर्थेरेणु ग्राह्यार्थव्ययत् फलित्-
 विनियोगात्पत्तौ शाक्यीरशयोमे सन्वयि न तदङ्गता-
 तानवनेदन्वयनशो इति साक्षात्प्रज्ञानित् उद्देश्य-
 तऽन्यथेदन्वयै, न तु उद्देश्यतायै अर्थोपपत्ति-
 प्रसङ्ग इति वैयर्थ्यमिति ।
 ननु एत उद्देश्यविशेषणविशेषणानां वाक्यमेव न्याय ।
 धनम्, उद्देश्यतादसां अविशेषितमेव विशेषणम्, अन्वयनसकने तु 'तन्वयनपत्तौ' इति 'सा विश्वदेव्या मिश' इति तदन्वयेन तानवनेदन्वयनशो' इति साक्षात्प्रज्ञानित् उद्देश्य-
 तऽन्यथेदन्वयै, न तु उद्देश्यतायै अर्थोपपत्ति-
 प्रसङ्ग इति वैयर्थ्यमिति ।
 ननु एत उद्देश्यविशेषणविशेषणानां वाक्यमेव न्याय ।
 धनम्, उद्देश्यतादसां अविशेषितमेव विशेषणम्, अन्वयनसकने तु 'तन्वयनपत्तौ' इति 'सा विश्वदेव्या मिश' इति तदन्वयेन तानवनेदन्वयनशो' इति साक्षात्प्रज्ञानित् उद्देश्य-
 तऽन्यथेदन्वयै, न तु उद्देश्यतायै अर्थोपपत्ति-
 प्रसङ्ग इति वैयर्थ्यमिति ।
 ननु एत उद्देश्यविशेषणविशेषणानां वाक्यमेव न्याय ।
 धनम्, उद्देश्यतादसां अविशेषितमेव विशेषणम्, अन्वयनसकने तु 'तन्वयनपत्तौ' इति 'सा विश्वदेव्या मिश' इति तदन्वयेन तानवनेदन्वयनशो' इति साक्षात्प्रज्ञानित् उद्देश्य-
 तऽन्यथेदन्वयै, न तु उद्देश्यतायै अर्थोपपत्ति-
 प्रसङ्ग इति वैयर्थ्यमिति ।

यत् उभयविशेषणमुच्यते, एकशब्दोपादाने अपि वैकल्पिकोभयपरामर्शात् । एवं 'काम तु योऽभूतः शोनिवः स्वात् तस्य प्रशुभ्यथा' इत्यत्र कर्तृविशेष-
 गामित्यात् इति वार्तिकत्वात् (३।३।२।३३ प्र. ८८०) कर्तृविषयवगते, प्रातो च कर्मणि भिन्नपदोपादानेक-
 कर्तृविशेषणविधौ वाक्यभेदात् तच्छब्देनैव उभयपराम-
 र्श्यात् उभयविधिः इति । इति विशेषणताद्वय-
 विचारः । बाल. प्र. १०३-१०४.
 * स्वातुरूपजुद्धिजनकतय विशेषणत्वम् । सु प्र १४२१.
 * अघतीतस्य विशेषणत्वार्थंभवः । वा. १।३।१। ३३ प्र. ३१८.
 * विशेषणत्वप्रसिद्धिः विरोधिव्याख्या । सु. प्र १३०३.
 * विशेषणपदे सामानाधिकरम्य विरोधवसान-
 तिद्रव्यसामुदोपवृत्तयमानविभाक्तिविरोधकत्वम् । अत्र तिद्रव्यमाननुशिष्टविभक्त्यन्तर विवक्षणीयम् । तेन 'देवतज्ञो गिन' इत्यादौ न व्यभिचारः । मणि. प्र १५०-१५१.
 * विशेषणमत्ययाश्च गृह्यरिते विधिदे प्रत्ययः । या ३।२।१।११.
 * नहि अत्र विशेषणफलमिति 'अभिरुण,' इति । वा २।३।१।२ प्र. ५७७. * 'विशेषणफल-
 चास्मिन् वाक्यभेदेो मविप्रति' इति न्यायेन कर्म-
 विषयेऽपि तावत्प्रत्यय फलेऽपवागात् शुण्यविशिष्टाद्यु-
 पपत्ति. (इत्याद्यत्) । सु प्र. ८६९.
 * 'विशेषणविधिा ज्यस्य यद्वाति विशेणम् ।' वा १।३।१।२ प्र. ३२९.
 * विशेषणविभक्तः चापुराचरं इति केचिन् । मणि प्र १५२.
 * विशेषणविशेषणम्यापि युक्तं विविधमिति, अन्वयनशोदिशकमे विधाविशेषण-पुत्रोपाशविशेषण-
 कवात्विशेषणभूतस्य अन्वयतादेपि विधिप्रतीतेः । सु प्र १०१२.

• विशेषणविशेष्ययोः विशिष्टप्रत्यये जाते किं शब्देनोपात्त निमित्तेनेति परीक्षाया यत्र यत्र विशेष्य मन्यतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारः, यत्र विशेषणमन्यते लभ्यते तत्र विशेष्ये । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१६.

• विशेषणविशेष्यता सामानाधिकरण्यनिवन्धना अणौत्रहायन्यादौ । सु. पृ. ४०९.

• विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायः । सूत्राक्षरालि च 'इत्येकयोः' इत्येवमादीनि एतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणान्यायानुगतानि भविष्यन्ति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२६.

• विशेषणविशेष्यन्यायः मीको. पृ. ३०३० 'भाषनातः प्राप्तत्वात्०' इति न्याये द्रष्टव्यः । सु. पृ. १४२६.

• विशेषणविशेष्यभाजः अत्रच्छेदावच्छेदकत्वरूपः । सु. पृ. १४२१. • विशेषणविशेष्यभाजः पदेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोर्भजति 'अश्व.' इति । वाक्ये पदयोरपि भजति 'शुद्धः पटः' इति । वाक्यान्तरस्य-योरपि भजति 'आर्षेयं वृणीते' इति । टुपू. ६।८।१०। ३७. • विशेषणविशेष्यभावः । वैयधिकरण्ये अत्यन्त मिश्रार्थत्वात् विशेषणविशेष्यरत्नायोगमादाहृक्य अत्यन्त-मिश्रस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकरूपविशेष्यरत्ना-योगेऽपि क्रियाकारकयो रोपरोपिगोश्च अत्रच्छेदावच्छे-दकरत्वाद्यविशेष्यविशेष्योपपत्तिः । सु. पृ. १४२१.

• विशेषणविशेष्यभावः समानविभक्त्यन्ताना सामाना-धिकरण्येन, मिश्रविभक्त्यन्ताना च वैयधिकरण्येन । पु. १४२१. • विशेषणविशेष्यभाजः सामानाधिकर-ण्येन वा भजति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन वा क्रियाकारकरूपः रोपरोपिरुपसथ । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३. • विशेषणविशेष्यभाजानां एकार्थताया एवमावपत्ते मन्त्रैक्य उपपद्यते । भा. ३।२।१०।२७.

• विशेषणविशेष्यभावे नामस्य भजति । असाधारणं च भजति विशेषणम् । ३।३।१।१ पृ. ७७२.

• विशेषणविशेष्यतरे विना विशिष्टविपर्ययादौप. । सु. पृ. १४००.

• विशेषणसंबन्धः उपसर्जनस्य न सुच्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३७.

• विशेषणसंबन्धार्थं आवृत्तिर्दृष्टा । 'आयु-र्यज्ञेन कल्पतां माणो यज्ञेन कल्पताम्' 'दन्ता जुहोति' 'पयसा जुहोति' 'येन्द्रवायवं यज्ञाति, मैत्रावरुण यज्ञाति' इत्यादिपु । वा. ३।२।१।१ पृ. ४६३.

• 'समत्रयमिचाराभ्यां स्याद् विशेषणसंबन्धः ।' वा. १।३।८।२४ पृ. २६४.

• विशेष्यं च बुद्धौ सनिहितं भवति, न विशेष-णम् । तत् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ? विशेष्यानुपसर्गस्योपात्तम् । यथा- राजपुरुषः पूज्यः इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा । भा. ८।१। १७।३४. • 'विशेष्यं नामिधा गच्छेत् क्षीणतुद्धि-विशेषणे ।' आरमानारमसु सत्तासामान्ययोगेन प्रयुज्य-मानः सच्छब्दः सत्तासामान्यस्यैव वाचकः 'विशेष्य०' इति न्यायात् । 'सन् घटः' इत्यादिप्रयोगे तु घट-शब्दादिसामानाधिकरण्यात् घमिपर्वन्तता । परिमल. ३।३।८।१६-१७ ब्रह्म. वर्णकं २. • 'विशेष्यं नामिधा गच्छेत् क्षीणतुद्धिविशेषणे' इति न्यायेन सत्या-विशेष्यविशेष्येपु ऋतुपु उक्त्यादिशब्दप्रयोगो लाक्षणिकः । रसायनम्. पृ. १९५. • विशेष्यस्य अनेकविशेष-णपर्याकारसामर्थ्यम् । सु. पृ. १११०. • विशेष्ये एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे । यथा 'राजपुरुष आनीयताम्' इत्युक्ते पुरुष आनीयते न राजा । यथा च 'मृष्टं भुङ्क्ते देवदत्तः' इत्युक्ते न दत्तं सूपो वा प्रतीयते । यदेन प्रधानं तत् प्रतीयते । भा. ७।४। ३।१७.

• विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः । यथा भूतल जलरादृत्तम् इत्यादौ भूतले पटो विदोपणम्, ग च भूतलादौ विशेषणमिति रीत्या यत्र भाषने तत्राम्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ५०४.

• विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम्' इति रीत्या विशिष्टविशेष्यभावे विशेषणतावच्छेदकरूपकार-रनिश्चयस्य हेतुरसामानः । मणि. पृ. १५.

• विश्वोप्यत्व प्राधान्यम्, न शैथिल्यम् ।
रत्नाकर पृ ३४७

• विश्वोप्यप्रकारभेदेऽपि तदनुगमकथमैक्ये न
तदानन्त्यम् (विश्वोप्यप्रकारभारानन्त्यम्) । नहि श्वेत
रत्नादिप्रकारभेदे षण्पटादिरूपविशेष्यभेदे वा नामा-
धयोभेदात्पथ ' इति श्रुत्यन्तिभिद्यते । रहस्य पृ ४२

• ' विष्णुणाद्विना नणे विश्वोप्यप्रत्ययोद्भव ।
पा ३।१।६।१२ पृ ६०१.

• विश्वेप गौलुपाय अपतम । भा १।२।७।
२९.

• विश्वे देवा नाम कश्चित् वसुध्वान्दिवत् गणो
वा सर्वे देवा एव विश्वे देवा इति वा इति चिन्ताया
सूत्र माध्यमम्— ' न वैश्वदेवो हि ' १२।१।१२।२६॥
अस्मि सोमो वैश्वदेवो प्रहयति । तत्र सर्वदेवता
इत्येते । ' स्वाहा व्यरेदयान् ' । २७ ॥ न तत्र
सर्वा देवता इत्यन्ते । कथं शक्यते ? व्यरेदयात् ।
व्यरेदो भवति ' अग्निर्वसुमि, सोमो रुद्रे, इन्द्रो
मरुद्भि, वरुण आदित्ये, बृहस्पतिर्विश्वेदेवे ' इति
वस्तादिभ्योऽर्थात्तन्भूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति ।
यदि च सर्वे देवा उच्येरन्तु विश्वदेवशब्देन तेभ्योऽर्था
न्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गणवचन
एव । २७ ॥ ' न गुणायत्वात् ' । २८ ॥ नैत-
देवम् । वस्तान् गुणायत्वात् । नानेन स्वपदेन गणो
वैश्वदेव शक्य कल्पयितुम् । गुणायोऽन व्यपदेशो
बृहस्पतिप्रशसाय । अग्यादयो वस्तादिभि केवलै
समेता, बृहस्पतिस्तु सर्वे दैवै, वैश्वान्वैश्वेति । यथा
सेनाप्रतिभृत्यवलेन सहागत, समाहर्ता निजेन वलेन,
गवा तु सर्वेनै वैश्वान्वैश्वेति । अपि च वैश्वदेवो गण
कल्प्य । सर्वे तु देवा शब्दादेवागम्यते । २८ ॥

सोप— वस्तुतस्तु नैवमन भयवर्णेन युक्तम् ।
' देवासुरा संयत्ता आसन्, ते देवा निभो विप्रिया
आसन्, तेऽयोन्मै उनेप्रपमातिप्रमाना पञ्चवा
प्यनामन् ' इति देवानामयोन्स्पर्षया पृथक्पृथक्
व्युहकल्पनानुपक्रम अग्निर्वसुमि इत्यादे सद्रिवरण-
रूपतया प्रवृत्तत्वेन तत्र ' विश्वेदेवे इति वैश्वान्वैश्व

सर्वे दैवै ' इत्यधवर्णनानुपपत्ते । तस्मात् विश्वोप्य
परिगणितस्वादिभ्यतिरिक्तै सर्वेदेवै इत्येवार्थवर्णन
युक्तम् । एत च पुरुरवार्द्धवप्रमृतिष्वपि यौगिक एव
विश्वदेवशब्द कथञ्चिदुपपादनीय । अस्तु वा गण
विश्वोप्य रुदिकल्पनया वैश्वदेवग्रहे तद्गणविश्वोप्यैव
देवतात्तम् ।

भाट्ट— यत्तु अत्र सूत्रकारादिभि अग्नीकृत्यैव
दीक्षणीयाया प्रधानमाचार्यत्वं प्रधानदेवताया वैश्वदेव
ग्रहीयाया विश्वशब्दस्य सर्वान्चित्वात् सर्वोपमेव देवाना
देवतावर्षतीते अङ्गदेवतानामपि तपरिग्रहेण परिग्रहात्
प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहितम्, तत् विश्वदेवशब्दस्य
' आदित्यविश्वसक्त ' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गण-
विश्वे रुदरावगतते, दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहायैव
पक्षे प्रधानमाचार्यत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् ।

सोमे वैश्वदेवशब्दो ये मन्वा उक्ता तेषु सतिता द्यावा
पृथिव्यौ कर्मण इत्यादय एव देवता । यद्यपि वैश्व
देव इति सूत्रमपि पृथगुक्त तथापि तदीयासु ऋतु
वर्णो मिन अग्नि उपा अश्विनौ इत्यादय एव
देवता स्तुता । अत एव सूत्रविनियोगे ' विश्वेभ्यो
देवेभ्य इद ' इत्यादिरेव त्यागादिमत्र प्रयुज्यते तथापि
अग्निविश्वोपपक्षे वरुणादिभ्य पृथक् पृथक् देवताभ्य
एव त्यागादिमत्र प्रयुज्यते । तथा च नास्ति कश्चित्
वैश्वदेवो नाम गण इत्येव शास्त्रीयोऽर्थः । त्रिकाण्डी
स्मरण तु लोकानुसारित्वात् लेखेषु वैश्वदेवगणस्य
प्रसिद्धत्वात् युक्तमेव । शास्त्रीयस्तु विद्वत्त सूत्रभाष्य
कारादिभिस्तु इति केवलानन्द ।

• विश्वजित् । विश्वजिदय सत्रफलार्थं, सत्रा
परिसमाप्तियेनोपपत्तया वा न तु स्वर्गफलया, स्वधवणात्
(साम्युत्थाने) । लुप् ६।५।७।२५ • विश्वजित्
अष्टराश्रीय प्रथमग्रह, एकाहविश्वजितो विकृति । वि
१२।३।१

• विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भाव कर्मणि स्यात् ।
६।४।१।१३२ ॥

सत्रेण यथे इति संकल्प्य य सत्रे न प्रवर्तते तस्मिन्
स्वयानुष्ठाने पुरुषे अग्रवृत्ते सति तस्य विश्वजित् याग

इयात् तेन सप्रकल्प्याभाय विश्वजित् अतिगमः सर्वपुत्रः सर्ववेदसदृश्रिगः कर्मजः । तस्य कर्मणि विश्वजिति वृत्ते मानः सप्रकल्पस्य स्यात् । स सप्रकल्पं लभेत । गुणान्देन कल्पपूर्वपक्षयावृत्तिः ।

निष्कल्पयादाद्यम् । ३३ ॥

'समेग यथे' इति संकल्प्य मत्रं न करोति तस्य विश्वजित् कर्मण्यो भवति इति सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । चक्षुरो हेतुमुद्यमे । 'सर्गाम्यो वा एष देवतामः सर्वेभ्यः पृष्टेभ्यः आत्मानं निष्पीपीते' इति विश्वजित् निष्कल्पः इति निष्कल्पयादे भवति । तत्र विश्वजिता अनुष्ठितेन सप्रकल्प्यामस्तस्य भवति । तस्मान् य आगूर्वं अगन्तव्यं न समेग यजेत तस्य विश्वजित् इति सिद्धान्तः । फे.

- विश्वजित् नाम ऋषुः ज्योतिष्टोमविकारः अष्ट-राश्रीः, मन्त्रत्रय एकादशः । वि. ६।१।८, ७।३।३.
- विश्वजित् (यागः) विश्वकपाल् । भा. १।१।१२.
- विश्वजित् सवितामन्वयस्य सोमप्रयात् प्राक् पश्चात् अनुष्ठानं परिराज्य उतिगमोः कर्मण्यो भवति । सोमादिदस्य स्वीयं तु तेन विभक्तनीयं न वा । तत्र सोमप्रयोजनमुद्यमे विश्वजित्कर्मण्यो विश्वजित् स्यात् सोमप्रयात् प्रागुद्यमे न यजनेन प्रीतेन विश्वजित् स्यात् । वि. ६।१।७. ● विश्वजित् सर्वपुत्रः अमिष्टोमे-तत्तमः । संकल्पे. १।३।१३. ● 'विश्वजित् सर्वपुत्र' इति भूषो । तत्र माध्यंदिनपरमानमेवावस्थासांस्त्रो-राश्यां रूपे पृथग्योमदेनो हि सर्वाणि पृथग्यमानि सर्वाणि हि वा सप्रकल्पनं देवाप्रयत्न इति संकल्पः । उद्यम कोटि. सिद्धान्तः । यवनं वैश्वस्य- 'परमाने रथंयं करोति, आभये वृहत्, सस्य इतसि । वैरुवं होतुः पृष्टम्, वैराजं ब्रह्मसाम, गारुडं मैत्रावरुणसाम, देवामप्यष्टावसाम' इति । वि. १०।१।५. ● विश्व-जित् सर्वपुत्रः । तत्र एषमवेर पृष्टदेनि विवेकः अन्वेया परिणामकार्ये । 'परमाने रथंयं करोति, आभये वृहत् । माये इजागि, वैरुवं होतुः पृष्टम्, वैराजं ब्रह्मसाम, गारुडं मैत्रावरुणसाम, देवामप्यष्टावसाम' । भा. १०।१।१२८. ● 'विश्वजित् सर्वपुत्रो भवति' अन्वेन

ब्रह्मगतपट्टश्रुति रथंतर-वृहत्-वैरुप-वैराज-शाकर-रेतसामनिष्कल्पानि अतिदिश्यन्ते, न तु सर्वस्यः ज्योतिष्टोमिकमाहेत्यादीनां चतुर्णाम्, न वा ज्योतिष्टोमे विश्वस्यतयोः रथंतर-वृहत्-पृष्टयोः प्राहकः । वि. ७।३।३, ● 'विश्वजित् सर्वपुत्रः' । पटपि पृष्टसामानि रथतरादीनि पृष्टसोमदेनो माध्यंदिनपरमानमैत्रावरुण-साम्नीरुतरारूपे सर्वाणि इति पद्यः । यथावचनं देव-स्यन्या- 'परमाने रथंतरं करोति, आभये वृहत्, माये इतराणि । वैरुप होतुः पृष्टम्, वैराजं ब्रह्मसाम, शाकरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमप्यष्टावसाम' इति सिद्धान्तः । १०।६।१. ● 'विश्वजिता यजेत' अत्र न्यूनस्य अधिकायंविषयते अप्याहारदोषः । स्वर्ग-कामरदस्य अप्याहारः । साठ. पृ. ३. ● 'विश्वजिता यजेत' अत्र पत्ते नास्ति इति चेत्, न, मान्याका-दृश्या अनिष्टुत्तरात् विविन्त् फलं कल्पनीयमेव पुरुष-प्रवृत्तिविद्वयम् । वि. ४।३।५, ● 'विश्वजिता यजेत' अत्र यत् यद्विदिकं फलं कल्पनीयम्, विशेषे माना-भावात् इति चेत्, दुःपामिधितरामाभावात् निरतिशयवाच्यं स्वर्ग एव फलं कल्पनीयम् । ४।३।७, ● 'विश्वजिता यजेत' अत्र यत् फलं कल्पनीयं तत् पञ्चपुत्रादिकं सर्वमिष्टं कल्पनीयमिति चेत्, एवमप्यष्टावसाम कल्पनीयम् । ४।३।६. ● 'विश्वजिता यजेत' अत्र लीमिको विष्पत्तः न दास्योर्गमासिकः । भा. ८।१।५।१६. ● 'विश्वजिता यजेत' अयं अप्याहारेण विधिः । स्वर्गकामरदस्याप्याहारः । साठ. पृ. २६. ● 'विश्व-जिता यजेत' इत्यत्र पत्त्याभवात् फलमन्तरेण न विधिभूतेरनुपसौररदं एते कल्पयित्वा सर्वाभिव्यक्ति-त्वेन स्वर्गः फलम् 'स स्वर्गं, स्यात् सर्वं प्रत्यविदिष्ट-त्वात्' (४।३।७।१५) । मीन्या. ● 'विश्व-जिता यजेत' इति विश्वजित्पद्यः कर्मनामयेवम् । १।१।१।१२-७. ● विश्वजिति अन्वयात्पुत्रवत्त छ-कणात् । दुपु. ७।३।१।७. ● विश्वजिति अति सर्वम-दाने परिधिजन्यत् अर्थादीनां अगानिधि १३२१ ('अजापयोग्य' १।३।३।३ इत्यत्र) । पा. ३।१। १-१२८ पृ. ५६२.

॥ विश्वजिति अथाद्य केसरिणो न देया ॥
अकार्यत्वात् तत् पुनर्विशेषे स्यात् ॥ ६॥७॥

३१४॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेव तदेह, किंश्चादयो देया
नेति । किं प्राप्तम् ? सर्वस्य विहितत्वात् देया अथा
इति । एव प्राप्ति, द्रुम । यथा च दानमकार्यं तन्न न
देयम्, यथा अश्वानाम् । तेषां हि दानमकार्यम् । एव
हि विज्ञेय अश्वाना अन्येषो द्रुमेषु यदेवा दान
प्रतिपिप्यते ' न केसरिणो ददाति ' ' नोऽन्यनोदत्त
प्रतिपिप्यति ' इति विश्वजित्वेव समासायते । तस्मा
त्तस्मा देया इति ।

मुधा— (५ १४९२) विश्वजित्प्रकरणाम्नात-
स्यापि अश्वदाननिषेधस्य असंभवात्करणपर्यन्तप्रतिषेध
निषेधसाहचर्यात् धर्मवशात्परिदना च अथैव अपि
अश्वदाने निषेधोपपत्ते विष्वधीनत्वसाम्भवात्तस्मात्
शानावधिनिदानं सह विक्रयायोगेन तस्मा अश्वानां दान
मकार्यम्, एव हि विज्ञेयोऽश्वाना अन्येषो द्रुमेषु,
यदेवा दान निषिध्यते ' इति भाष्येण । अश्वाना
निषिद्धत्वात् अदानं वक्ष्यति । तत्रत्यभाष्ये अश्वानाम्
केसरिणान्नोपस्थापयन्म् ।

आ— विश्वजित्वेन ' न केसरिणो ददाति ' इति
श्रुतम्, तत्र केसरिणो दानं न इति विहितमितिपिदत्त्वात्
पक्षे दानम् । इच्छते । पर्युदासस्तु अथ ' अपि तु
वाक्ययोगे स्यात् ' (१०।८।१।४) इत्यनेन न्यायेन ।
अथ च तस्यैव वाक्येन प्रसन्नं प्रसन्नदिहोक्तं ।

सोम— इह स्वागच्छन् दानं इति प्रयत्नत्वान्न
सर्गति । सूत्रार्थस्तु— अश्वानिदानस्य अङ्गत्वेत्वात्
तत्र इतरथानात् अश्वानां पुनर्विज्ञेयं स्यात् इति ।

वि— ' दानं कसरिणा नो वा, विहितप्रतिषेधतः ।
विकल्प, पर्युदासोऽयं वेदनामहर्मासितः ॥ '

आह— अथाद्य केसरिणाऽपि सर्वस्य न देया
' न केसरिणो ददाति, नाभयनोदत्तं प्रतिपिप्यति ' इति
तेषां पर्युदासत्वात् । यद्यपि च अनास्थापीतेन अनन
रागतं प्राप्तस्यैव निषादिभ्योऽश्वदानस्य, ' यथाश्रद्ध
दद्यात् ' इत्यस्यो अभिप्रेतं प्रहितमपि च

अथापिपये वेत्तिष्ठस्य दानस्य प्रतिषेध एव क्रियते,
तथापि विश्वजित्प्रकरणेन अनेन पर्युदास एव ।
सर्वस्वरतेन नियम्यत एव सर्वस्वदानस्य विहितत्वेन
अश्वानाऽपि तत्रैव चैतयथा निषेधपक्षे निषेधस्यापि
हार्थत्वात् । अथवापि चैव वाक्यद्वयकल्पना । इतरथा
अश्वप्रतिषेधेऽपि अश्वदाने (३।६।१५) लौकिकस्य
दाननिषेधकल्पनानुपपत्ते । ' नोऽभयनोदत्तं प्रतिपिप्यति '
इत्यत्र तु पुरुषार्थं प्रतिषेध, दानलक्षणया वा पर्युदास
इत्यपि ध्येयम् ।

यस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव नैमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्य
अनैमित्तिकत्वात् विशेषणवत्स्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च
दक्षिणार्धभागे इच्छेय अश्वानां प्रसक्ते अनारम्भा-
पीतेनेव तत्रैवोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे वाक्यान्तर-
कल्पनमपि । अत एव ज्योतिषोमतद्विकारान्ते (रात्रेः)
सर्वस्वदाने अश्वानां दानमिदमेव । (इदमत्र चिन्त्यम्,
ज्योतिषोमि सर्वस्वदानमपि सर्वस्य दानदशतमवशात्प्रति-
षिद्धित्वात्) इत्यत्र अस्मै स्वापिप्यमाणत्वात्
नाशस्य सर्वस्वधित्वात् आशयकमिते ।)

मण्डन— ' नाश्वा देया पर्युदासात् । '

शङ्कर— ' न देय केसरि तया । '

● विश्वजिति अथाद्यस्य प्रथमाहस्ये वाचकं
परिधानार्थं जोदकप्रज्ञात् । अभिप्रेतपदद्वे अभिजिति च
वास प्राप्तम्, तत्रैवमयो समुच्चय कर्तव्यः । वाचक
कौपीनयोगत्वात् एवञ्च प्रवरणयोगत्वात् । इति
विश्वजिति प्रथमाहस्ये एवञ्च वाचकशब्दोभयोर्ग्रहणम् ।
खि १२।३।१६, ● विश्वजिति अथयानां तर्गतप्रथमाहस्ये
सर्वस्वदान इति भाष्यम्, अथयानां देय इति वाति
५५ । ६।७।८ ● विश्वजिति अथयानमतेऽपि सर्वस्व-
दानम् । ६।७।८।१४-१७ मीको पृ ७५६ ' अट-
यानमतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम् ' इत्यत्र अधिपकरण
द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति अथयानमते वाचकवाचकौ
समुच्चय । १२।३।१६।१-२ मीको पृ ७५६
' अथयानमते विश्वजिति वाचकवाचकौ समुच्चय '
इत्यत्र अधिपकरण द्रष्टव्यम् । ● विश्वजिति एकाद्वे वाच-
कत्वं परिधानार्थमाज्ञात् ' अनास्थापितेन कलत्वं

परिषते' इति । भा. १२/३/१११. * विश्वजिति किर्मशसाहाय्यात् क्लमनुपपद्यते । ड्रुप. ७/४/११२. * विश्वजिति ज्योतिशोमर्मातिदेशः, अथक्तरनिल्ल्यात् । वि. ८/१११५.

ॐ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देयः ॥

अशेषत्वात् तदन्तः स्यात्, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् । ६।७।७।८॥

भाष्यम्-- तस्मिन्नेव विश्वजिति सदेहः किं दक्षिणाकाले एव सर्वस्वं दत्ता विश्वजिदुत्सद्यः, उत न सर्वस्वं दातव्यम्, परिसमापनीय इति । किं प्राप्तम् ? उत्सद्य इति । कुतः ? अशेषत्वात् । कथमशेषता ? ' विश्वजिति सर्वस्वं ददाति ' इति । न च शक्य-मन्तरेण द्रव्य परिसमापयितुम् । तस्मात्तदन्तः स्यात् । अपिया शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्-- अपिप्रेति पश्चात्प्रातिः । शेषकर्म स्यात् । न सर्वस्वं दक्षिणाकाले देयम्, यावता तत्कर्म परिसमाप्यते, तावच्छेषपितव्यम् । कुतः ? क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । क्रतोः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षशिष्टा । ' विश्वजिता ज्येते ' इति विश्वजितमुपक्रम्य परिसमापयेदित्यर्थः । परिसमापयना यन्तकथने दातुम्, तावत्सर्वमित्यर्थः । तस्मात् तदन्तमुत्सद्यमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १०॥

भाष्यम्-- एव च कृता अन्यार्थदर्शनमुपपद्यते । ' अन्त्यादुदेत्य वर्यत्वचमाच्छादयति ' इति शेषे उत्पन्नकवन्ते ।

अशेषं तु समञ्जसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्-- तुगन्तः पञ्च व्यावर्तयति । एतत्सम-ङ्गामभूतम्, यदशेषं प्रदीयते इति । एव ' सर्वस्वं ददाति ' इति शब्द उपपन्नो भवतीति । यत्तु प्रत्यक्षा समाप्तिरिति । तत्र मूः । आदानेन शेषकर्म मरि-ष्यतीति ।

नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्-- उच्यते- ' नाऽऽदानस्य नित्यत्वात् ' इति । आदानं त्वनित्यम् । नित्यं च शेषकर्म । न हि तयोः संन्योऽवकल्पते । तस्मात् शेषपितव्यं किंचि-दिति ।

दीक्षासु तु विनिर्देशाद्द्रव्यर्थेन संयोग-स्तस्मादविरोधः स्यात् । १३ ॥

भाष्यम्-- तुगन्तः पञ्च व्यावर्तयति । नैतद्वि-निचिच्छेषपितव्यमिति । दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतावेव ज्योतिशोमे । स इह चोदयेन प्राप्तः, इदं श्रवणमिदं भक्षार्थमिदमानमनाय इति । तदिह यदान-मनाय दातव्यं तन्मार्थं विकारः सर्वता नाम । कुतः एतत् ? यतः सः ददातीत्यनूयते, सर्वतैव विधीयते । तेन नादातव्यस्य दानं विधीयते । न च भक्षार्थं प्रवच्यं च दातव्यम् । तस्मादविरोधो भविष्यतीति ।

शा-- प्रकृतौ कर्मारम्भ एव प्रिया यजमानेन आत्मीय धनं वचनवलात् स्वरत्यापितम्-- इदं मे भक्षार्थं इदं श्रवणं इदं दक्षिणार्थमिति । तत्र यदक्षिणार्थं तन्मध्ये दादयतां दत्तम् । इह तु किं त्रिविधमपि दातव्यं कर्म-शेषं च उच्छेद्यम्, उत यावता प्रतुशेषं निर्वर्तते तावत् शिष्टा अन्यसर्वं देयं उत यदक्षिणार्थं निहितं तदेव सर्वं देयमिति सशयः । ' प्रत्यक्षवचनादिष्टसर्व-दानविरोधतः । चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्क्रतोर्नैव दानं तद्वाधन-क्षमम् । किञ्चित्तु प्रत्यवे शिष्ट्या सर्वमन्यत्प्र-दीयते ॥ दक्षिणार्थेन निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूय तु । त्रियेषं सर्वतामात्रं लक्ष्यं हि तथा विधेः ॥ '

मोम-- इह त्रिविधस्यापि स्वयेन भाविवेषभ्येण प्रत्यास्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-कर्मणो द्रव्याधीन-सिद्धिक्त्वाद्द्रव्योपकारकर्मणोपलोपात् तदन्तं दक्षिणादानान्त-स्यादिति । यदाऽऽशेषताम् द्रव्योपकाराभावादिति ।

त्रि-- ' दक्षिणाऽऽशेषार्थं त्रय देयमुत्तरेण । शिष्ट्याऽयत्र दक्षिणार्थमेवाय सर्वशब्दतः ॥ प्रतु-शेषत्वात् भाष्य. प्रधानतया दक्षिणात् । मध्योऽन्वयो दक्षिणार्थस्यानुवादासंज्ञाविधेः ॥ '

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे तद्विकरि तदन्वयं च यत्र सर्वस्वदानमाग्नात् तत्र कृता यथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमानेनात्मीयं यत्र वचनादावस्थापितं भक्षार्थं कृत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति । तत्र सर्वस्य स्वत्वाविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थमागस्यैव संज्ञता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधियर्थम् । तदभावे भाग्यपरत्वात्प्यविशेषात् दक्षिणार्थोऽयं भाग इति व्यपदेशानुपपत्तिः । अत्रश्च प्रयत्नवचनोपदिष्टसर्वस्वदानव्येनानिदेगप्राप्तकर्मशेषलोपः । यदाद्यानां प्रधानत्वाद्ब्रह्मदक्षिणानुशेषेन ब्राह्मण्य प्रमेयवत्त्वानुपपत्तेर्वा किञ्चिन् क्रमेण शिष्टत्वा सर्वमन्यव्यदीयतामिति प्राप्ते, दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्संकल्पप्राप्ते सर्वतामात्रविधाने लाघवमिति तस्यैव सर्वदानम् । न चैव प्रकृतावपि तस्य दानात्पश्चेन्न विधिद्वैपर्यम्, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'यथेतायता ऋतियको नाममेतुः', अपि तु सर्वस्वेन' इत्यनेन वचनेन द्वन्द्वगतनेनानत्यसंभवे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र च दक्षिणार्थमागस्यैव देयत्वेऽखिते पूर्वतनानि पदधिकरणानि कृत्वाचिन्त्येति चेत् ।

यस्तुतरतु- पित्रादीनामपि दक्षिणाभागात् पाति- स्वेन त्रिचारेणपत्तेर्न कृत्वाचिन्त्यात् ।

मण्डन— 'श्रुत्वर्थं नैव दातव्यम् ।'

शंकर— 'दक्षिणार्थं च सर्वं स्यात् ।'

॥ विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

दक्षिणाकाले यत्सं तत्प्रतीयेत तदानसंयोगात् । ६।७।६।७।

भाष्यम्— विश्वजित्वेव सदेह किं प्राग्दक्षिणाकालादियमान नियोगतो दक्षिणाकाले दातुं निपातयम्, त्वर्थं च दक्षिणाकालात् भविष्यदनागतमपि दक्षिणाकाले देयमुत्त यदेव दक्षिणाकाले विद्यते तदेव देयमिति । किं प्राग्दक्षिणाकाले यस्यापि प्राग्दक्षिणाकाले च स्वता, तत्रपि देयम् । स्वनामस्य दानविधानात् । यत् प्राप्ते, द्रुमः । दक्षिणाकाले यत्सं विद्यते तदेव देयम्, न यत्यागूर्ध्वं च । कुतः ? स्वस्थानं दानमन्युत् साहस्य

विधीयते । तत्र दानं दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात्स्मिन्नेव कालेऽन्यथे । तस्माद्दक्षिणाकाले एव विद्यमानं देयमिति ।

शा— किं दक्षिणाकालात् प्रागेव प्राप्तेपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयं यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देयं उत यद्दक्षिणाकालेऽवस्थितं तदेव देयमिति सहाये सर्वशब्दानुग्रहाय भूतभावित्वेनोपि दानम्, दक्षिणाकालीने एव सर्वत्वोपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिः । भाविनश्च तदानीं स्वत्वाभावात् अराक्यमेव दानम् ।

वि— 'भूतं भावि च देयं स्यात्कालेऽवस्थितमेव वा । अयः सर्वभूतेरन्त्योऽसमवादान्यशौकदा ॥'

भाट्ट— दक्षिणाकाले यनास्य स्वत्व तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि यत्याप्तोपयोगं धनं तदनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानीं स्वत्वाभावादेवाशक्यं दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रयणमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः । तथात्वे दत्तस्य पुनर्दानसंभवेन 'देयं प्रतिभुतं चैव' इति विधिद्वैपर्यप्रसङ्गात् । ददातेः समर्पणमात्रार्थत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । प्रतिश्रयणेन च स्वोपयोगान्यदानायोग्यता परं जन्तुने उक्तदाननियमात् 'यच्चात्यस्यै प्रतिभुतम्' इत्यन्यस्यै दाननिषेधाच्च, न तु स्वत्वनिर्गोपनत् ।

मण्डन— 'तत्कालं तु पदीयते ।' (दानकाले वर्तमानमेव पदीयते न तु तत्काले भविष्यमानं भूतं भावि य इत्यर्थः) ।

शंकर— 'दानकाले च यद्देवत् ।'

॥ विश्वजिति द्वादशघातन्यूनधनस्य नास्त्यधिकारः । ६।७।१।१८-२०. मीको पृ ३१४ 'अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशघातन्यूनधनस्य' इत्यत्र अधिकरणदृष्टयम् ।

॥ विश्वजिति धर्मार्थसेयकं शूद्रो न देयः ॥ शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् । ६।७।१।६॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेव सद्विद्यते । किं परिचारकः शूद्रो देयो नैति । किं प्राग्दक्षिणाकाले सर्वस्व स्वस्य

रिहितत्वात् देय इति । एवं प्राप्ते, व्रूमः । शूद्रश्च न देय इत्यत्रादेशः । युनः । धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशास्त्रोपनतत्वात् । एवमनौ तस्मै त्रैवर्गिकाद्योपनतश्च शूद्रभूपमाणो धर्मेश समग्रस्ये इति । सोऽन्यस्मै दीयमानो नेच्छेदपि । न वानिच्छन्साम्ये स प्रभरति । न च यथात् स्त्रीकर्म यः । यस्तस्यायेन स्त्रीदुर्वात् स दगादपि । धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो दातुम् ।

शा— धर्मायं परिचारकत्वेन यजमानमुपस्थितो यः शूद्रः स किं देशे न वेति सर्वशब्दानुग्रहात् परविद्येयीकरणसमाश्रय देयः । स्वत्प्राप्तान् अनिच्छया परस्वत्प्राप्तान्मुपगमयमात्राच अदेयः । दातव्यु देय. एव ।

सोम— धर्मशासनार्थं उपनतस्य शूद्रस्य तदानीं विधेयतया स्वत्पञ्चानात् दानं स्थापिति प्रत्ययव्यननात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— शूद्रश्च न देयः धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशासनार्थं उपनतत्वादिति यावत् ।

वि— 'धर्मायंसेवकः शूद्रो देयो नो वा, स दातव्यः । देयोऽस्वत्प्राप्तयाधीनत्वात्मावाच्य न दीयते ॥'

भाट्ट— धर्मायं भूयगे वा परिचारकत्वेनावस्थितः शूद्रोऽपि न देयः तत्रास्य स्वत्प्राप्तानात् परस्वत्प्राप्तान्मुपगमयमात्राच । गर्भदासाद्यस्तु देया एव ।

मण्डन— 'न धर्मोपनतो देयः ।'

शंकर— 'धर्मदासस्तथैव च ।' (न देय इत्यर्थः) 'श्रीतादित्देय एव स्यात् ।'

• विश्वजिति 'न नेसरिणो ददाति' अत्र पर्युदासः । अश्वत्थितिरिक्तं सर्वस्वं देयं इत्यर्थः । अत्रास्तु न देयः । त्रि. ६।७।३. • विश्वजिति (यथा) न वृद्धादीना सर्वेषामेव न निवेदः । भा. १०।६।८।२४. • विश्वजिति नामवेयेन आम्रपत्राग्रना प्राप्नोति गत्रा मयने । दुपू. १०।५।२०।८९ घृ. १९८०. • विश्वजिति (सर्वदृष्टे) 'पत्रमाने रथवर करोति, आर्भवे वृद्ध, मध्ये इतराणि, वैष्णवं होतुं गाम, वैराज मेधा-यवगम्य, रैवर्षं ब्राह्मणाच्छुभिनः, शाकरमन्त्रावाक्यम्' । भा. ७।३।३८.

• विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहत्तं स्यात् । १२।३।१।१॥

विश्वजिति एकाहि परिधानार्थं वत्सत्वक् आम्नाता 'अवभृथादुदेत्य वत्सत्पत्र परिधत्ते' इति । ज्योतिषेमे अहत वासः परिधानार्थम् । अष्टरात्रे उभयं प्राप्तम् । तयोः परिधानयोरैकार्थत्वात् विकल्पे प्राप्ते पूर्वपक्षमाह । अष्टरात्रस्य प्रथमेऽहनि विश्वजिति वत्सत्पत्रं स्यात् न विकल्पः । नामधेयात् विश्वजित्प्राप्ता एकाहाद्विश्वजितः प्राप्तत्वात् । इतरथा नामातिदेनाभावे तन्त्रभूयस्त्वात् ज्योतिषीमप्रवृत्तिकेपु अष्टरात्रगतेषु भूयःसु वाह सु ज्योतिषीमप्रवृत्तत्वात् भूयस्त्वेन प्राप्तात् अहत्तं स्यात् । तस्मात् विश्वजित्प्राप्ता वत्सत्वगेव स्यात् न अहत्तं इति ।

अधिरोधो वा, उपरिवासो हि वत्सत्वक् । २ ॥ अष्टरात्रगते विश्वजिति एकाहात् विश्वजितः यजमानस्य परिधानार्थं वत्सत्वक् प्राप्ता अग्निष्टोमाच्च अहत वासः प्राप्तम्, तयोर्विरोधात् वत्सत्वगेव ग्राह्या इति पूर्वपक्षे समुच्चयः सिद्धान्तः । अधिरोधः न च वत्सत्वगद्वयवासयोर्विरोधः । हि यस्मात् वत्सत्वक् उपरिवासः, अहत च अपोवासः योग्यत्वात् । तस्मात् वत्सत्वचः अहतवासस्य समुच्चयः सिद्धान्तः । वाद्यन्दः विकल्पपूर्वपक्षनिरासाय । कै.

• विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ॥

नित्यत्वाच्चावित्यैर्नास्ति संवन्धः । ६।७। ४।५ ॥

भाष्यम्— विश्वजित्वेव सदेहः सर्वत्र ददाति, इति किमत्रेयिनोपकरणानि यावन्ति मनुष्यस्य, यावन्ति च शकनोत्पुत्रार्जथितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात्कृतमाण्डकानि, उत यान्येनास्य निवृत्ते तानि सर्वाणि देयानि, नावियमानानि कर्तव्यानीति । उतः संशयः ? उभयथा वचनव्यक्तेः संभवात् । यदि वैय वचनं व्यन्यते, यानि सर्वाणि स्वानि । कानि तानि ? यानि पुरुर्यस्योपकाराणि यवनादीनि, तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते । यद्वा यानि स्वानि पुरुर्यस्य दाने शक्यानि,

तानि सर्वाणि सर्वं विधीयते । यदि दान विधीयते,
ततोऽप्रमत्तानाम् कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ
सर्वदा विधीयते, ततो नियमानामेव । किं तावन्
प्रसन्नम् ? कृतभाण्डकानि दयानीति । तथा दानविधाने
श्रुतिस्तुष्टमे । इतरथा वाक्यम् । तयोश्च श्रुति
संवीर्यसी । तस्मान् कृतभाण्डकानि दयानीति ।

एव प्राप्ते, नूनम् । निव्यत्राचानिर्देनांति सर्वथ ।
चण्डोऽवादेशे । नाश्या दातव्या दशुक्तम् । कृत
भाण्डकानि च न दयानीति । निय दि विद्यजिति
दान चोदनेन प्राप्तमनूयते । अनिन्यामि च कृतभाण्ड
कानीति न शक्यानि सर्वाणि विद्यजिति क्रियमाणे
उपसहर्तुम् । तत्र कृतभाण्डकाना कपाचिदुत्पत्ति
विद्यजिति दान प्रतीक्षते । नैमित्तिक तन् स्वान
नित्यम् । नियवच्य सञ्चोदनेन विधीयते, न निमित्त
सुभागेन । तस्मान् अत्रत्यमेतदभ्युपगन्तव्य साक्य
देवाना प्रसन्ना विधीयते इति । श्रुत्यसभवे च
वाक्यार्थो महीदय एव भवति । तस्मान् कृतभाण्ड
कानि दातव्यानि ।

शा— 'सर्वस्य ददाति' इति किं यत्पुरोधेय
भोग्य स्व कुप्यादुप्यघपनासनगवादि तत्सर्वे ददाति
इति शास्त्राय । तत्र यस्यापि यत्नास्ति सोऽपि तदत्र
पिता दद्यादुत यस्या नियते तत्सर्वे ददातीति सद्ये
यन् सर्वे तत्र तन् त्वादिति श्रुत्यविधिः स्यात् दान
विधिं मानते । चोदनेन तु दानस्य प्राप्तत्वात् यथ यन्
अस्ति स तस्मिन् दानायतमात्र दानु प्रवृत्त सन् सर्व
मात्र दद्यादिति सर्वदा विधीयते । त्रिषु अथ सर्वाण्य
प्रसिद्धन्त्याण्य सर्वेषु उपपन्नत्वात् न अतिद्वन्द्वत्वाना
अपिदिति अत्रनम् । तस्मान्नात्रविद्या दधम् ।

मोम—पुत्रवत् इत् नाना पशुनाम् इति प्रत्यय
एतान् सर्वाणि । मूसाधरेणु—दानस्य नित्यत्वात्
अर्त्तनीयना इत्यादि एवास्ति अनामन अनि पशान्
न तैश्चनस्य अन्ति संनय इति ।

वि— 'अत्र नैत्यादिति किं सर्वे त्व यदा यन्मि
तत् । सर्वेऽप्यत्रियगणो न प्राप्त सवत्तयि ॥'

भाट्ट— यदिसिद्धिपुरस्य उपभोग्य स्व कुप्या
दुप्यघपनासनगवादि तत्सर्वे ददातीति शास्त्रार्थविधार
णान् यस्यापि यन् नास्ति सोऽपि तदाज्येतिवा दद्यात्
घातयविधिलाभात् । इति प्राप्ते, पशुविधिप्रकापयते
श्रोतृकप्राप्तदानानुपदेन द्वादशशतवापेन सर्वतमान
विधानान् प्रसिद्धस्त्वेष्वेव सर्वेऽस्योपपत्तौ अप्रसिद्ध
स्त्वानर्त्तनाक्षेपकत्वानुपपत्तेश्च नार्जयित्वा दयम् ।

मण्डन— 'स्थितमेव च दीयते ।'

शंकर— 'उपागमापि न देय च ।'

● विश्वजिति पडहगतृष्टाना अतिदेश । ७।३।३।
७-१२ मीमे पृ २२० 'अतिदद्य विश्वजिति
पडहगतृष्टानान्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिति पाठहिकरथतरादिसाम्ना मध्ये
वैरुपथ्ये होतु पृष्टस्त्रोत्तार्थ निवेश ॥

सर्वेऽप्ये पृष्टशत्रोत्तेषा स्यादेकदेशत्व पृष्टस्य
कृतदेशत्वान् । १०।६।१।१३॥

भाष्यम्— इदामानायेत 'विश्वजि सर्वेऽप्ये' इति ।
तत्र अपमर्दे सास्यिक किं सर्वेषां पृष्टदेशे निवेश
उत एकस्य पृष्टदेशे अवेगामयति । किं प्राप्तम् ?
सर्वेऽप्ये एतस्मिन् सर्वेषां साम्ना पृष्टदेशे निवेश ।
क पुन पृष्टदेशे ? ऊर्ध्वे माध्यदिवसमानात् प्राक्
मैशारणसाम्ना, इदमन्तराल पृष्टदेशे । स एवैको
दश स्यात्सर्वेषां साम्नाम् । कुत ? पृष्टदेशात् ।
पृष्टकार्ये वतमानस्य त्वाय कृते देशे । तस्मात् सर्वेषां
पृष्टदेशे निवेश ।

विद्येस्तु निप्रसर्षे स्थान् । १४ ॥

भाष्यम्— तुशब्द पशु व्यावतयति । एव
न्यायेन प्राप्तम्, वचनादवयवा भनितुमर्हति । एकस्य
पृष्टकार्ये निधिरदेया परिसामकार्ये । कथम् ? 'पव
मान रथतर करोति आभव बृहद्, मय्य इत्यादि—
वेम्प हातु पृष्ट वैराज ब्रह्मसाम, शाकवर मैशारण
साम रैवन्पच्छायाकशाम' इति । एतमेकस्य पृष्टकार्ये
विधानमथन्तु मन्वियति । यदीतरथा परिसामकार्ये
निवेश । इतरथा, एकस्य पृष्टकार्ये विधान नोपरपत्ते,

तत् मा भूदिति । अतः पश्याम एकस्य पृष्ठकापै निवेशः, अन्येषा परिसामकार्ये इति ।

शा— ' विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र षाडहिकाना रथतरादिपृष्ठाना विधिरिति खितं सप्तमे । तत्र सहायः किं षण्णामपि साम्ना पृष्ठ-
स्तुतिसाधनत्वं ततश्च पृष्ठदेशे माध्दनिपवमानमैत्रा-
वरुणसाम्नोर्मध्ये निवेशः, उत वैरूपस्यैव तत्साधन-
त्वेन तत्र निवेशः अन्येषा स्तोत्रान्तरसाधनत्वेन तत्रदेशे
प्रयोग इति । तत्र षडहे तेषा पृष्ठसाधनत्वेन इहापि
पृष्ठशब्देन तत्साधनत्वानवगमात् पृष्ठदेश एव प्रयोगः
सर्वेषामिति प्राप्ते, ब्रूमः । ' रथतरं बहिःपवमाने कुर्या-
दार्भवे बृहन्मव्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे ' इत्यादि
वचनात् वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्व इतराणि स्तोत्रान्तर-
साधनानि । न च पृष्ठस्तुती प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात्
स्तोत्रान्तरेऽपि प्रयोगोऽस्तििति चाच्यम् । वैरूपस्य पृष्ठे
विधेयार्थक्यप्रसङ्गात् । किंच सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणया
पृष्ठसाधनभूतानि रथतरादीनि सामानि षाडहिकानि
विधीयन्ते । स्तुतेः बहुदाभावेन सर्वशब्दविषयत्वा
समात् तेषा च सामानिहातिदिष्टाना कार्याकाङ्क्षिणा
याचनिकैरेव कार्यरूपपत्ती को नाम सर्वेषा पृष्ठसाधनत्वं
कल्पयेत् । तस्माद्विमर्शैव निवेशः ।

सोम— पूर्वत्र चोदकप्रसङ्गत्सालम्भावेऽपि इह
पृष्ठशब्दस्वारथयललम्भ. पृष्ठदेशो न साधनीय इत्युत्थितेः
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वशब्दे सर्वपृष्ठ इति यावत् ।
तत्र तेषा साम्ना पृष्ठस्तोत्राणा वा एकदेशत्वं स्यात्
पृष्ठशब्दात्पृष्ठशब्दस्य च नियतदेशत्वादिति ।

वि— ' किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति
या ।, पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात् व्यतिरिच्यते ॥ '

भाट्ट— ' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' इत्यत्र षाडहिकाना
रथतरादीना साम्ना विश्वजिदङ्गत्वेन विधिरिति
खितम् । तत्र षण्णामपि षडहे माहेन्द्राख्यरथतरपृष्ठ-
स्तोत्रसाधनत्वस्यैव नल्लेखिहापि तत्रैव ससजादिवत् समु-
च्चयेन निवेशः । इति प्राप्ते, ' पवमाने रथतर आर्भवे
बृहत् मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रा-
वरुणस्य शार्करं ब्राह्मणाच्छंसिन. रैवतमञ्जयाकस्य '

इति वचनेन स्तोत्रान्तरेषु संनिवेशविधानात् न सर्वेषा
होतुः पृष्ठे एव निवेशः । न च तत्र कृतानामप्यनेन
वचनेन स्तोत्रान्तरेषु पुनर्विधानम्, विशिष्टविधौ गौर-
वापत्तेः । वैरूपस्य होतुः पृष्ठे पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च ।
अतश्च ऋतुसुबन्धित्वेन प्रास्ताना साम्ना लघुवारस्तोत्रा-
न्तररूपद्वारसम्बन्धमानकरणेन सर्वेषा कल्लसंघवन्ध्यापि
वाचनम् ।

न चैवं रथतरादिषर्माणा पृष्ठापूर्वसाधनत्वस्यैव कल्ल-
त्वेनेह स्तोत्रान्तरे तदनापत्तिः । ' प्रधानं नीयमान हि
तत्राङ्गान्यपकर्षति ' इति न्यायेन आशयकस्तोत्रत्वाद्यनु-
रोधेन च साद्रूपस्यैव रथतरस्य रथतरपदेन लक्षणया
विधानादिहेव पवमानापूर्वसाधनत्वबोधोपपत्तेः ।

मण्डन— ' प्रत्यहं न द्विसामत्वम् । ' द्विसामत्व
सामद्वयप्रयोगः प्रत्यह सर्वेष्वहःसु न भवतीति सन्धः ।
शंकर— ' विश्वजित्सर्वपृष्ठे सा । '

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रहीतभ्याः, अप्यविष्टोमे
प्रहीतभ्याः (लोकपृष्ठाः एकविंशतिः) । संकर्ष.
१।३।१३.

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्स्यौति-
ष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः । ७।३।३७।।

' विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र
सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादे विधिर्वा इति विचारे अनुवाद
इति पूर्वपश्चात् । विश्वजिति यागे स्वयमेव सर्वपृष्ठे
सति सर्वपृष्ठशब्देन पुनस्तत्र सर्वेषा पृष्ठाना विधिर्न
संभ्रमति । कथं विश्वजितः सर्वपृष्ठः । तत्पूर्वकत्वात्
ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वात् ज्योति-
ष्टोमिकानि पृष्ठानि पृष्ठाख्यस्तोत्राणि विश्वजिति चोदकेन
प्राप्तुवन्ति । तस्मात् सर्वपृष्ठ एव विश्वजित् । ज्योति-
ष्टोमे च चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि माहेन्द्रादीनि, तानि विश्व-
जित्यपि । अस्ति च माहेन्द्रादिषु स्तोत्रेषु ' सप्तदशानि
पृष्ठानि ' इति पृष्ठशब्दः प्रसिद्धः । तस्मात् विश्वजिति
सर्वपृष्ठशब्दः अनुवाद इति पूर्वः पथः ।

षडहाहा तत्र हि चोदनाः । ८ ॥

' विश्वजित् सर्वपृष्ठः ' इति सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादः,
ज्योतिष्टोमात् विश्वजिति पृष्ठातिदेशः इति सूत्रप्राप्तं पूर्व-

पञ्च ब्रह्मन्देन निरस्तन् विद्वान्त्वनाह । पञ्चहान् पृथाना
अभिदेशो विश्वञ्जिति, न ज्योतिष्टोमन् । नि यन्मन्
तत्र पठते ' रथतरं पृष्ट भवति ' इत्याद्या रथतर-बृहन्-
-वैश्व-रैष्य-रैवत-शास्त्राणां पाण्यां पृथाना चोदना
सन्ते । यथापि ज्योतिष्टोमे पृथानि स्यु तथपि न
सञ्जति । पठते तु समापि । विश्वञ्जिति समाप्येव ।
तन्मन् पाठहिकान्येव पृथानि विश्वञ्जिति अति
दिरनन्ते । तस्मान् आतिदेशितो विधि सर्वपृथगन्धो
विश्वञ्जिति ।

उद्भिन्नमैतानाम् । ९ ॥

' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठ ' इति विश्वञ्जिति सर्वेषां
पृथाना अतिदेश पठहादेव न ज्योतिष्टोमन् इति
सिद्धान्ते हेतुत्तरनाह । ' पञ्चमने रथतरं करोति,
आमंवे बृहन्, मन्वे इतरपि । वैश्वं होतु साम,
वैश्वं मेश्वरान्, रैवतं ब्रह्मणश्चस्मिन्, शास्त्र-
मच्छावाक्यम् ' इति विनियोगेन वाक्ये लिङ्ग विश्व-
ञ्जिति पाठहिकानि पृथानि दर्शयति । तस्मान् पठहा
दतिदेश ।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमे । १० ॥

ज्योतिष्टोमे माह्वरादिषु चतुर्षु पृथगन्ध उत्पन्नाधि-
कारः । उत्पन्नानि श्वोन्ति अपिह्यं प्रवृत्तं ' पृष्टे,
पृष्टवते ' इति न तु उत्पन्नमानानि अपिह्यं । पठते तु
उत्पन्नमानाधिकार्यं प्रवृत्तं । किंच ' वृत्तमिदं मरति ' इत्येकमेव
पृष्ट वस्तुव ज्योतिष्टोमे उत्पन्न माह्वरादिषु
तु तत्र पृष्टगन्ध उत्पन्नापेनेन । तस्मान् विश्वञ्जिति
पठहादेर सर्वेषां पाण्यां पृथानामतिदेशः । इति
सिद्धान्तः ।

द्वयोर्विधिति चेत् । ११ ॥

' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठ ' इत्यत्र पाठहिकानां पृथानां
अतिदेश इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वगमि शब्देन । पाठ-
हिकानां विधौ स्वीकृतं द्वयोर्विधं प्रवृत्तं पृथानि च
विपद्यमानि वेत्ता सर्वेव चेत् । तस्मान् पाठहिकानां
अतिदेशो न युक्तः । किन्तु ज्योतिष्टोमे बृहद्रथतरयो
विश्वेन समाप्य तयो द्वयोः समुच्चय विश्वञ्जिति सर्वं
पृष्टगन्धेन विधेय इति द्वयोर्विधं स्यात् । इति चेत् ।

न व्यर्थतरान् सर्वशब्दस्य । १२ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पेन प्रयोगे बृहद्रथतरयो द्वयो
पृष्टयोः समुच्चय विश्वञ्जिति सर्वपृष्टगन्धेन विधीयते इति
यत् पूर्वशक्तिगं उक्तं तत् न । सर्वशब्दस्य व्यर्थत्वं
व्यर्थत्वमप्रदान् । बहुविधपदोऽयं सर्वशब्द इत्यो न
युज्यते । पाठहिकानां तु पाण्यां विधाने नाम दोषः ।
तस्मान् पाठहिकानामेव विधानम् । तत्रापि सर्वेवदेव
विधेयम्, पृथानि तु अर्थात् मान्यञ्जिति । नहि पृष्टगन्ध
कुर्वता सर्वत्र समापयितुं शक्यते । तेन न विश्विद्वय
प्रवृत्तः । तस्मान् विश्वञ्जिति पाठहिकानां पाण्यां पृथाना
अतिदेश न ज्योतिष्टोमिकाना इति सिद्धान्तः । एव च
पृथानायां पाठहिकयमानातिदेशोऽयम् । के

• ' विश्वञ्जिति सर्वपृष्ठे तन्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि
पृथानानि च पृष्टगन्ध ' (७३१।१०) इति । तत्र
' विश्वञ्जित् सर्वपृष्ठो भवति ' इति उदाहृत्य क्रियं
पृष्टगन्ध अतिदेशार्थो न वेति विचारयितुं ज्योति-
ष्टोमिकपृष्टविधेऽयं पृष्टगन्ध पाठहिकपृष्टविधेयो वा
इति सत्ये विश्वञ्जितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् तत्र च
' पृष्टे स्तुथने ' इति ' सतदगानि पृथानि ' इति बहु
वचनरूपेण माह्वरादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्टगन्धवाच्य-
त्वात्पने पृष्टगन्धसमाप्तं अतिदेशमात्रज्योतिष्टोमिक-
प्रयत्नमाह्वरान् नातिदेशार्थोऽयं पृष्टगन्ध इति पूर्व
पक्षविराट् ' नुदुदा रथतरं वा पृष्ट मरति ' इत्येकस्मिन्
पृष्टस्य ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विधानान् पृष्टबहुत्वामावेन
सर्वशब्दायोगान् पाठहिकानामेव रथतर-बृहन्-वैश्व-
-वैश्व-शास्त्र-रैवतानां पाण्यां पृथाना अतिदेशार्थं
पृष्टगन्ध इति ' पठहादा तत्र हि चोदना ' ७३१।
२८ इति सूत्रेण सिद्धातपिप्यते । सु पृ २६६.
• ' विश्वञ्जिति सर्वपृष्ठे तन्पूर्वकत्वात् ' (७३१।
३।०) इति सतमाधिकार्य ' रथतरं पृष्ट भवति ' ,
' नुदुदा पृष्ट मरति ' इत्युपनिषादकारयो माह्वरलोभ
नामत्वेन प्रथमावगतपृष्टगन्धस्य ' सतदगानि पृथानि '
इत्युद्गदगन्धे माह्वरादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु प्रयोगे
लाघविक इति पृष्टगन्धे नास्ति इति प्राशङ्क्यम् ।
रसायनम् पृ. २९. • विश्वञ्जिति सर्वेव देवम्,

सर्वस्व न द्वादशमहाधिकम् । तथैव ज्योतिष्टोमे
 स्थितत्वात् । तादृश च सर्वस्व चोदकप्राप्तमपि निय
 म्यते । तथा च विश्वजिति द्वादशमहात् अधिकमेव
 सर्वस्वम्, न द्वादशमहा ततो न्यूनं वा । वि. ६।७।५,
 * विश्वजिति सर्वस्वदाने घर्मज्ञानार्थं सेवमानः शूद्रः न
 देवः स्वराभावात् । गर्भदातास्तु देवाः स्वत्वात् ।
 ६।७।५. * विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादीनामदेवता ।
 ६।७।११-२. 'सर्वस्वदानम्वाप' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । * विश्वजिति सर्वस्वदाने भुक्तपर्यं पशुपर्यं च
 विभक्त्य यद्वाशिष्टं त्वर्वा देवम्, निष्ठागश्च चोदकप्राप्त
 एव । नि ६।७।७.

ॐ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देवा ॥
 न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।
 ६।७।२।३॥

भाष्यम्-- अथैव सर्वस्वमे सवस्यः किं भूमिर्देवा
 नेति ? वा पुनर्भूमिरशामिदेवा ? यदेतन्मूदरुच्य द्रवा
 न्तरं पृथिवीगोतकं नाम, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा । तत्र
 किं प्रातम् ? अनिदेवादेवा । प्रद्युम्नसम्भवेन हि तत्र
 स्वच्छन्दो वर्तते । यत्रपते च मानसेन व्यापारेण स्वस्वरा
 निर्वन्वितुमिति । एवं प्राप्ते, भूमिः । न भूमिर्देवेति ।
 कुत ? क्षेत्रागामीशितारो मनुष्य इत्यन्ते, न कुल्लभ्य
 पृथिवीगोतकस्वेति । आह, य इदानीं सार्वभौम स
 तर्हि दास्यति । सोऽपि नेति म् । कुत ? यावत्ता
 भूमिभागिनं सार्वभौमो भूमिरीद, तावत्तदन्वोऽपि । न
 तत्र कश्चिद्विशेषः । सार्वभौमस्य होतदधिक यदधी
 पृथिव्या संभूतानो वीर्यादीना रक्षणेन निविष्टस्य इत्य
 विद्वागस्येद, न भूमे । तस्मिन्निहाय ये मनुष्यास्तैरच
 स्वर्गप्राप्तिना धारणाद्दृग्मनादि यद्भूमिभूतम्, तत्रेतिहा
 मपि न कश्चिद्विशेषः । तस्मात् भूमिर्देवा ।

ज्ञा-- देवं महापृथिवी सेव देवा न वेति । साऽपि
 सार्वभौमस्य पतनिति मन्वन्तानो दानमद, नामो वरन
 गितम् । रागर् हि स्वर्गिदवर्षित्वात्तद्व्यष्टीकरण
 न्तेतिहासेन सर्वैकादिनाः कथान् दृग्मेष्वथ द्वा-

दानमित्येतावत् सवस्यः न हि स्वमित्यम् । अतो न
 सार्वभौमो महापृथिवी द्यात् माण्डलिकश्च मण्डलम् ।
 सोम-- घनमित्यनेन पित्रादीनां घनराभावात्
 श्रदानेऽपि भूमिर्नत्वात् शान् र्वादिति प्रत्यवस्थानात्
 संगतिः सूचिता ।

वि-- 'देवा न वा महाभूमि, स्वत्याद्राजा ददास्य
 ताम्', पालनस्यैव राज्यत्वात् स्व भूमीयते न सा ॥'

माह-- येव महापृथिवी तस्याः सार्वभौमपनरावात्
 तेन उदानम् । इति प्राप्ते, सार्वभौमस्य अपि न तस्या
 स्वरात् । जगत्स्यपि च क्षत्रुत्वात्सिद्धिपशुदेवादि
 विषये एव स्वरात्स्वात्स्वरात् । महापृथिव्या तु राज्य
 मायाधिकारस्यैव जयेन सवादानात् राज्य हि स्वविषय
 परिपालनकष्टमेद्वारणरूपम्, तस्मिन्निक्तं च तस्य
 कर्षणेभ्यः कथदान दृग्मेष्वथ दृग्मदान इत्येताव
 न्यायम् । न स्वेतावसा तस्या स्वत्वम् । तथाचै वनगत
 तुषनाशारापि स्वरापत्तौ तत्र स्वत्वोपपत्तपरिष्कय
 विधिरिरोभापते. तद्विषयस्वयमत्रापिभूतद्विषयि स्मया
 पत्तेषु । तस्मात् नामो देवा । माण्डलिकेनापि न
 माण्डलम् । परिष्कारादित्यथ पशुदेवादि तु देवमेव ।

मण्डन-- 'देव भूगोलक न तु ।'
 शंकर-- 'देवा भूमिगोल नापि ।'

* विश्वजिति शोमस्य चित्यतः न दार्शवौर्ण
 मासिक् । (१।१।१२६ * 'स स्वर्गं भावत् सर्वान्
 प्रत्यविदेवात्' (४।६।७।१५) इति सूत्रेण विश्वजिति
 अक्षरमात्मनपि अधिकारिण सवादिषु तद्विरोधेण स्वर्ग
 पत्तं युक्त्या स्व नितम् । इति पूर्वपथ । वि. १।१।१.

* विश्वजिदधिकरणे (१।१।५) हि सर्वेभ
 मगारम्भशदानामधुनकालानां प्रत्युत्पन्नस्यस्यभुव्यादि
 दृग्मनां अन्वयनिर्वाहणेन पत्रात् साधने । इत
 ४।१।१।१.

* विश्वजिदधिकरणे एषातिद्वात्तुत्पन्नस्य (४।१।
 ५।११) * 'अर्षानो कर्षणेन' इत्याद्यवस्य शोप
 त्तुगोपेन स्वर्गित्तन्वयस्यत्वात् स्वात्पन्नम् । सु पु.
 ५.८२.

॥ विश्वजिदादि एकफलम् ॥

तन् सर्वार्यमनादेशान् । ४।३।६।१३॥

भाष्यम्— 'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु करोति' इति । 'विश्वजिता यजेत' इति फलपदेवत्रिष कर्मण्ये तत्समधिगतम् । इद तु सदिह्यते किं सर्वफलमेतत्कर्म, उन एकफलमिति । किं प्रातम् ? तत् सर्वाथमिति । कुत ? अनादेशान् । न किञ्चिदिहातिदिश्यते इद नाम फलमिति । अस्ति चेत् विश्रायेत । तस्मात् सर्वाथ मनिशेषात् ।

दुप्— अनादेशान्प्रत्ययकामयते फलमनियमेन तस्य तस्योपाय वन विधीयमानत्वात् सर्वाथता ।

एक वा चोदनैकत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— एकफलत्वात्, न वा सर्वाथम् । कुत ? चोदनैकत्वात् । साकार्थत्वात् एतदर्थिपदन सवप्यते इत्युच्यम् । यधानेकनापि सबद्ध शनोति, तत् एकेन सब यते । एकेन सबद्ध सत् निराकार्यु भवति । न तदपरणापि सत्रयमहति । तस्मादेकैव कत यचोदना न्याय्या । तस्मादेकफलनेति ।

दुप्— यजेतेत्यस्य फलमाकार्थत्वं फलमध्याह्नियते । यस्यैव कृपणा गतस्तेन विश्रायेण निराकार्यु, कुतो ऽनियममनङ्ग । तस्मात् नियतमेक फल साधयतीति ।

शा— स्थिते फलायत्वे किं सत्रफलायमुनैकार्थमिति विगपानिर्देशान् सर्वाथत्वे प्रातः, अभिधीयत— 'येनै वैकेन तद्वाक्य्य साकार्थं परिपूरितम् । तेनैवैत निराकार्युमिति नानेकफलपना ॥'

सोम— पूर्वोक्तस्य विशेषपर्यवसानकथनेन निरां ह्यत् समगति । अनादेशान् फलनिशेषानिर्देशादिद्वय ।

वि— 'सर्वं फलमुनैकं स्यात्, सर्वमस्तत्रपि शेषतः । एनेन तन्निराकार्युमलोऽनेकं न कल्प्यते ॥' [भाट्टे नद पृथगधिकरणम् ।]

मण्डन— 'एकमत्र फलं तत् ।' तत् विश्व- जिदागान् एकमेव फलं सिध्यति इति शेष ।

अरु— 'तजानेकं त्येमेव ।'

॥ विश्वजिदादि सफलम् ॥

चोदनाया फलाश्रुते कर्ममात्र विधीयेत न ह्यशब्द प्रतीयते । ४।३।५।१० ॥

भाष्यम्— इदमामानन्ति 'तस्मात्पितृभ्य पूर्वेषु करोति' इति । तथा 'सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्य सर्वेभ्य छद्मेभ्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मानमागुरते, य सत्राया ऽऽगुरते, स विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वदृष्टेन सर्वस्तोमेन सववेदसदाश्रणेन यजेत' इत्येवलाश्रणे श्रुते भवति सदेह किं निष्फलमत कर्ममान उन सफलमिति । किं प्रातम् ? निष्फलमिति । कुत ? फलाश्रुते, शब्दप्रमाणके कर्मण्येवजातीयके । न ह्यशब्द प्रतीयते । ननु वैदि कानि कर्माणि फलवन्ति भवन्तीयेवमुक्तम् । उच्यते । फलदानात्तानि फलवन्तीत्युक्तम्, न वैदिकत्वात् । एव तर्हि फलायतावगमात् फलवन्तीत्युच्यते । सुप्रफल हि कर्तव्यं भवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षविरुद्धमेवजातीय कल्प कर्तव्यतम् । साधादि तद्दु फलफलमगच्छाम । न चैवजातीयक प्रत्यक्षविरुद्ध वचन प्रमाण भवति । यथा अग्निं मन यलाग्निं, क्षिरा द्रवते, पावक शीत इति । अपि चानुमानात् सुप्रफला । यस्मात् कर्तव्यमत्र सुप्रफलमिति । प्रत्यक्ष चानुमानात् वरीय । तस्मान्निष्फलेवजातीयकमिति । एव ह्यत्र फल कल्प्येत । यथैतत् फलवत्, एवमुपदेशोऽर्थवान् भवतीति । उच्यते । काम वाक्यमनयकमिति 'यास्य वचन भवेत् । भवन्ति ह्यनर्थकायपि वचनानि दश दाडिमानि पडपूया इत्येवजातीयकानि । ननु विश्वजिदायापार सुप्रफल इति । सुप्रफल हि भवत्यपूर्वम्, न व्यापार । न चायमपूर्वस्य कर्तव्यतामाह । फलवत् यताया हि सत्या तदवगम्यते । वाक्यार्थ फलस्य कर्तव्यतामाह, न पदाथ । न चात्र फलसद वाक्यमस्ति । तस्मात् नायमपूर्वस्य विधावक शब्द । व्यापारमानमेव विधाति । स च व्यापारो न तदात्वे सुप्रफल, नाप्याययाम्, भङ्गित्वात् । तत्रापूर्व कल्पयित्वा फलमवगम्येत । फल च कल्पयित्वाऽपूर्वम् । एतन्निरतराश्रय भवति । इतरतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तस्मात् निष्फलमत्रजातीयमिति ।

आह । अध्याहारेणामदे फलवचनम् । उच्यते । न शक्यं परिपूर्णं वाक्येऽध्याहर्तुम् । परिपूर्णं हीदं वाक्यम्, विश्वजिज्ञासाः कर्तव्य इति । न किञ्चित्पदमस्ति साक्षाद्वाच्यम्, येनाध्याहृत्य फले संश्लेष्यते । यथा अक्षेपेऽपि पथि भवति विप्रलम्भकोपदेशः । क्षेमोऽयम्, यथा गच्छतु भवाननेनेति । परिपूर्णमेव इदं वाक्यम्, नाध्याहारमर्हति विप्रलम्भत्वेऽपि । एवमिदमपि परिपूर्णं वाक्यं नाध्याहारमर्हति । अपि च अध्याहियमागे मेवेदं वाक्यं संश्लेष्यते । विश्वजिज्ञासाः कर्तव्या, इदं च फलं भवतीति, द्वाविमावयौ । एकार्थं च वाक्यं समधिगमम् । तस्मादनर्थकमेवेनातीतं फलं भवति ।

दृष्टम्— विश्वजिदनाभनं (फलभावात्) फलाभ्रणात् । कर्तव्यतावचनस्य कर्तव्यताविनाभूतो न फलेन । तस्मादविनाभावात्, यस्मात्परः प्रत्ययः तस्य कर्तव्यता बोधयति । एवं श्रुत्यनुगतो भवति । अयो-भ्येत, फलेन निरा यणे न प्रवर्तते । तस्मात् कर्तव्यत्वात् नूनं सुगणोऽभिरवववायः । उच्यते । अनुमानात् तुल्यं कल्पते । प्रयोगेन तु दुःशम् । अध्याहनेन फलेन कर्तव्यतेति चेत् । उच्यते । यजेतेति निराका-
द्वानात् अरप सुतोऽध्याहारः । अध्याहृतेनापि साध्य-
साधनसंश्लेषदानसमाशास्ति सव्ययः । यजेत स्वर्ग-
मिति कुतः संशयः । तस्मात् सति साध्यसाधनसंश्लेष-
भवति फलार्थताऽपूर्वदारेण । यत् पुनर्वैजैतेति वैचलः
पदार्थज्ञान साध्यसाधनसंश्लेषो नास्ति । तदभावे अपूर्वा-
भावोऽपूर्वाभावे फलाभावः ।

अपिशाऽऽस्मान्नामध्याहोयनाऽर्थेन गम्येता-
र्थानां ह्यर्थयन्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो
ह्यसमर्थानामानन्त्येऽप्यसंश्लेष्यतस्मान् श्रुत्येक-
देशः सः । ११ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षयावृत्तिः । न चैतदस्ति, अपरमिति । फलोपदेशो अर्थेन गम्येत । कर्तमेव अपेन । कर्तव्यतावचनेन । आह । ननु व्यापारस्य प्रत्ययान्तरिता कर्तव्यता । न व्यापारस्योच्यते । कस्य तर्हि । व्यापारेणान्वयस्य कस्यचिदिति । भवति तेनेदानीं वाक्यं साक्षाद्वाच्यम् । तसाध्याहारेणोऽवकल्पते । भवति

वाध्याहारेणापि कल्पना । यथा, द्वारं द्वारमित्युक्ते, समिधतामपानियतामिति वा । कथं पुनरावगम्यते, इहा-
ध्याहारेण कल्पयितव्यमिति । आशान्नामध्याहृतं । एव-
मिदमाशानमर्थवत् भविष्यति । शक्योति चार्थमवगम-
यितुम् । तस्मात्तानर्थकम् ।

ननु यद्यदध्याहियते तत्पौरोयम् । तेनावगतं
वापमाणम् । उच्यते । नापूर्वमध्याहारेण्ययः । वैदि-
केनैवास्त्य सहाग्येन समाशानेन एकावक्यतामध्यव-
स्यामः । आह । नैवं शक्यम् । अन्तिकदृष्टमपित्त
हि पदं वाक्यार्थमुपगमनमित्युक्तं भवति, न दूरदृष्टमित्यु-
मानम् । अत्रोच्यते । व्यवहितमपि हि पराशुद्र
न्यवधापकं आनन्तयेण मनसि विपरिवर्तमानमलेच
भवति विरोपमुपगमयितुम् । यथा— ' इतः पश्यसि
पावतं दूरे जातं यनस्वत्तम् । द्या इथीमि विशालाहि
या पिनसि जरद्वयम् ॥ ' इति । अय, इतः पश्यसीति
शब्दो जुञ्जी भवति । सः, दूरे जातं वनस्पतिमित्येतैः
पदैश्व्येवहितैर्न जरद्वयमित्येनैव शब्देन व्यवधायकान्य-
पौत्र सव्यपमानः सव्यपते । अर्थानां ह्यर्थयत्वेन हेतुना
व्यवहितान्यपि वचनानि सव्यपते । यानि पुनर्येतो
ह्यसमर्थानि तान्गानन्त्येऽपि सति न परस्परं सव्य-
मर्हन्ति । यथा, या पिनसि जरद्वयमित्येवमादीनि ।
तस्मान्न पौरोयता भविष्यति । आह । ननु अथापि
अपेक्षा पौरोयता । उच्यते । नापेक्षा वैदे । वेदार्थ-
प्रतिपत्तावस्थुयाव एव भवति । अनन्तपेक्षाया
अर्थभङ्गना आशान्नामध्याहारेणपेक्षाशुचिराशीरते ।
तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः । फलभावात् दूरेऽपि सत्
तस्य साव्यपत्येकदेशभूतमित्यर्थः ।

दृष्टम्— कर्तव्यतावचनो भावनायां पुरुषं प्रवर्त-
यति । तस्याश्च प्रत्ययेन गम्यम् । स च पुरदार्यं
प्रयोग्यता प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भावमानः ।
अतः सर्वादिवातेषु पुरुषार्थोऽविनाभूनाः, प्रवाजादिषु
द्वारेण, दूरवृणंमासादिषु याशात् । विश्वजिदादयोऽप्य-
नन्तनात् साक्षात् पुरुषार्थस्य साधनाः । विश्वजितेति
च यागनामयेव कर्णविमलिसुतुकम् । तत्र यदि यागो-
ऽपि करणम्, ततः साधनाधिकरूपेण नामधेयत्वमुच्य-

घनते । कर्मिभूते पुन सामानाधिकरण्याभावात्सामवेया
भावात् । न च विश्वजिज्ञास्यम् । अप्रतिद्वयत्वात् । अपि
चाऽऽमानसामर्थ्यात् मानसाम्पादित्वस्य । एषाह-
काण्डवर्णितो विश्वजिज्ञादोदाहरणम् ।

यास्यार्थश्च गुणार्थेन । १२ ॥

भाष्यम्— ' इन्द्राय राजे सूक्त ' इति यथा
वाक्यान्तरस्थेन त्रिभिर्वादेन गुणविधान भवति, एव
फलविधानमपि भवितुमर्हतीति । यथा ' वरुणो या
एत रक्षति ' इति व्यापारणाकल्पनायामपि प्रामाण्य-
नेवनिदमपि दृश्यम् ।

शा— ' विश्वजिज्ञा यजेत ' इत्यादिषु अथुतकलासु
चोदनासु फल अस्ति नेति यथाप । ' नास्त्येव फल-
मेतस्या चोदनाया फलान्मुते । शब्दगम्यमदष्टं
हि फलं तेन विना कथम् ॥ प्रत्येतुं शक्यते
तवैदध्याहारेण लभ्यते । परिपूर्णमिदं वाक्यं
नाध्याहारमपेक्षते ॥ ' तदभावे तु घातार्थं
भाव्यत्व को निवारयेत् । तथा च सति सपूर्णं
वाक्यं नाध्याहृतिसमम् ॥ ' तस्मात् निष्क-
मेवैव कर्मैति प्राप्ते, उच्यते— ' त्रिधियुक्ता क्रिया
नेन घातार्थं भाव्यमूक्तवृत्ति । भाव्येन च विना
वाक्यं नैव तत्परिपूर्ते ॥ यास्यसंपूर्णयाऽत
फलमध्याहरिष्यते ॥ ' तेनाश्रुतफलानामप्य
ध्याहृतफलान्नयान् । सर्वेषां कर्मणामन फल-
परजनवस्थितम् ॥ '

सोम— अत्रादेर फलाध्वन्याद्विश्वजिज्ञादेरपि न
फलपरमिति प्रयत्नस्यानात् सति ।

वि— ' नैवान्नि विश्वजिज्ञासो फलमस्युन नाश्रुते ।
मात्रायेकादिषु कल्प फल पुन पञ्चत्वे ॥ '

भाट्ट— ' विश्वजिज्ञा यजेत ' इत्येसाहकाण्डवर्णित
विश्वजिज्ञादाश्रुतकाले माननाया मात्रायेकाया समान-
वदश्रुतुतनीतोऽपि यथा न माय, ततोऽप्यन्तरत
त्रिधियुक्तवचनमनन्तरेणान्येन पुण्यावस्थेन भावतया
यान्ते, तृतीयातनामनेपयामानाधिकरण्येन यामहत्
कण्ठरागमनेश्च । अतोऽभूनेऽपि फले तदावत्काम
पदान्तद्वयव्याहारेण पुरव्याप्यं कृतमन । तच्च

पदमन्याहृतमपि वेदकाहृत्याया अन्त्याहृत्यादेदिकमेव ।
वेदतुल्य वा । तद्य फलमेकमेव कल्पते न सर्वोपि,
एककल्पनयेन निराकाहृत्यात् । तदप्येक स्वर्ग एव,
न तु पुनपश्चादि ' यत्र दु खेन समितम् ' इत्यादि-
वाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमाभावचित्त्वेन विज्ञा-
तीयस्वर्गोन्त्येव जन्वतावच्छेदकत्वे लक्षणत्वात्, पुत्रादीना
तु सुपसाधनतया पुत्रार्थत्वस्य विश्वजिज्ञासिद्धित्वात् ।
स्वर्गस्य ननुमि प्राप्तमानितया शास्त्रस्य महाविषयपर-
ताभावात् । लोपादिशेषेऽपि च न सुपत्यस्य ऐहिक
मुमुक्षुसाधारणस्य निष्पन्नोपस्थितकलासु जन्वताव
च्छेदकत्वम्, स्वरसतो दुःखासिद्धितुपस्यैवैच्छादियुप-
स्थात् तु नमभिन्नानुसृष्टेः फलानुपपत्तेः, व्याप्यधर्मैण
जन्वत्परमये व्याप्यधर्मैण अन्वयासिद्धित्वात्वा व्यति-
चारेण सुपत्यस्य स्वर्गस्यवदेन नान्यतावच्छेदकत्वानुप-
सत्त्वे । अतो विश्वजिज्ञासोच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्व-
तावच्छेदकत्व विज्ञातीयस्वर्गोन्त्येव युक्तम् । मोक्षोऽपि
च यदि ह्युत्पन्नस्य, तदा पापक्षयादिवैद्वेव न
विश्वजिज्ञास्य जन्वतावच्छेदकगौरवात् । यदि त्वानदा
गातिरूप तदा तस्य शान्तिजन वत्तान विश्वजिज्ञास्यत्वम् ।
यदाऽपि ' कर्मणैव हि सखिदिमादित्यता जननादय ' इति
वचनात्कर्ममानतयत्वम्, ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा
पामाणिः तदाऽपि ' त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गम् ' इत्या
श्रुपनमोपगम्यहृत्परयानोचनया कर्मदादय सर्वकर्मपरस्था-
वयायादधुतकाल विश्वजिज्ञादिमात्रपरस्थे प्रमाणाभावात् ।
न चैवमपि कर्मान्तरतावाप्येन अस्यापि तत्फलकत्वो-
पपत्ते विश्वजिज्ञास्यत्व चोत्पत्तिपरस्येनापि चरितार्थ-
त्वात्कल्पकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, उक्तवाक्येन
रचनानालोपराश्रुतेन कल्पनप्रयोगविधीनामेव कर्मणा
मोक्षफलकतागते अन्वयप्रयोगस्य विद्वजिज्ञादे
श्रंशेषै वैरूप्यमसङ्गन निदरविज्ञास्येऽपि प्रयोगविधि-
सिद्धयर्थे कर्मफलकत्वनाया आशयकत्वात् । एतेन
' त्रिधिविधमिति यजेत ' इत्यादिवाक्यात् ' कर्मण
पितृलोक ' इत्यादिवाक्यात् त्रिधिविद्यामात्रार्थत्व
पितृलोकमात्रतया वा विद्वजिज्ञादेरेषास्तम् । अत एव
प्रयोगान्तरकल्पनाभिधेय न प्रयानादीनामपि त्रिधिविद्या

यत्नम् । एतेन ' सर्वेषां पापमपनुदति ' इत्यादिनाकथेन पापक्षयफलकस्य विश्वजितोऽप्राप्तम् । तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनेमित्तानुपपन्नत्वेन विश्वजिति प्रयो-
ज्यस्त्वकल्पने वैलक्षण्यपत्तेः ।

मण्डनम्-- ' विश्वजित् सफलो यागः । '

शंकर-- ' फलं विश्वजितोऽस्ति च । '

॥ विश्वजिन्मयायः (स्वर्गः फलम्) ॥

-स स्वर्गः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।

४३३।४।१५।।

भाष्यम्-- एवंजातीयक्येनैवोदाहरणेषु एतत् समभि-
गतमेक फलमिति । इदमित्यनी संदिग्धत्वे किं परिचित्,
उत स्वर्ग इति । यतिविदिति प्राप्तम्, विद्योपनिधि-
धानात् । तत्र लभ्यते । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यवि-
शिष्टत्वात् । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । कुत एवम् ?
मीतिर्हि स्वर्गः । सर्वत्र मीतिं प्राप्यते । किमनो यवेनम् ?
अविशेषवचनः शब्दो न विशेषेण व्यवस्थापितो भवि-
ष्यति । यज्ञेन कुर्वादिति । तस्मात् स्वर्गफलमेवजाती-
यकमिति ।

प्रत्ययाद्यः ॥६॥

भाष्यम्-- भवति च अनादिप्रकले कर्मणि स्वर्गः
कर्मिति प्रत्ययो लोके । एवमुच्यते । आरामदात्
' वदत्, निघण्टोऽस्य स्वर्गः । तदागच्छन् देवदत्तः,
निघण्टोऽस्य स्वर्ग इति । किमतो यथेयम् ? इत्य
मनो न न्यायेन स्वर्गे समप्रयोगो भवति । यस्मात् स्वर्गकलेषु
कर्मसु कर्तव्येषु फलवचनं नैवोच्चारयन्ति, मन्थते एवेति ।
तस्मात्प्रवृत्तगच्छामः, प्रवृत्तजातीयेषु स्वर्गः फलमिति ।

शा-- एकं फलमित्युक्तम्, तदेकं किमिति न
शक्यते, अतः पुनरपि सर्वार्थत्वं अप्रामाण्यं वा अनव्य-
वधात् प्राप्नोति । तदुच्यते-- ' स्वर्गोऽनतिशयप्रीति-
रूपो दुःखविपरिजितः । भूयान्तोऽभिलषन्त्वेनमल्पे
स्वरूपसुखं नराः ॥ ' सति समये शास्त्रस्य भूयोतिथयत्वं
न्यायम्, अविशेषप्रवृत्तत्वात्परोक्षपरिहारात् । स्वर्गं च
दुःखासंशुभनिरतिशयसुखसुरासक्तः सर्वेषां अभिनतः ।
पदकारिसुखं तु तु यानुपकर्मणं च केचिदेष शर्थात्ते ।
प्रत्ययादपरिहारास्तु सर्वान्मिलयितोऽपि प्रत्ययापापेषु च

हितताऽपि किञ्चनैव हृदयमागच्छति । ' ततस्तु
सुकरानां सुखमेव परं फलम् । तद्यत्नतिशयत्वेन
स्वर्गात्मकमिति स्थितम् ॥ '

मोम-- यत् एकं फलं सः स्वर्गः स्यात् सर्व-
पुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः ।

वि-- ' एकं यत्किञ्चिदधना निवृत्तं, न निशाम-
कम् । तस्मादाद्यः सर्वेषुसामिष्टत्वात्सर्वं एव तत् ॥ '

मण्डनम्-- ' स स्वर्गस्तत्रविशिष्टत्वात् । ' (सर्वः
पुरुषैः ईदृशततमत्वात् इत्यर्थः) ।

शंकर-- ' तत्रापि स्वर्ग एव नः । '

॥ विश्वजिन्मयायः । यथा-- विश्वजिद्विधिरूपे हि
' विश्वजिता यज्ञेत् ' इत्यत्र फलम्याश्रयत्वात् फलमन्वारेण
च विधिभूतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभि-
धेयित्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् । एवं च यथायथावदाक्ये
विधिवाक्ये फले न भूयते तत्र स्वर्गः फलं कल्पते इति
प्रकृत्यायविषयः । एवं प्रकृत्यान्तरेऽपि कलामिति ।
साहस्री. ८५७.

● अभूतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्मयायेन कल्पनीयः
(अल्पयनस्य) । वि. १।१।१, ● ऋत्विग्नामिफलस्य
कल्पविदश्रयणात् । न च विश्वजिन्मयायेन कल्पयितुं
शक्यम्, परार्थकर्मणि यत्रुक्तस्य अर्थवृत्तेरेव असंभवात् ।
१०।८।१४, ● तस्मात् सुखं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं
एव भवति ' इत्यत्र कृते निश्चयमस्यत्वात् पुरकार्य-
मिदं पारकम् । न चात्र फलभ्रमः, विश्वजिन्मयायेन
स्वर्गस्य कल्पयत्वात् । ३।५।१२, ● ' दर्शपूर्णमासाम्ना
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ' इति वाक्ये फलमकथयन्ति न करोति
उत्पत्तिशक्येन कृतत्वात् विश्वजिन्मयायेन । टुपु. १।१।
१।१ पृ १६३६. ● द्वादशाहृत्यैर्धमादिनः त्रयोदश-
रात्रवृत्तदशरात्रादयः सर्वे समविशेषाः । ' प्ररोदश-
रंछयास रात्रयो यस्मिन् समविशेषो षोडश त्रयोदशरात्रः'
इति शब्दप्रयोगात्तत्रैव एवरात्रान्ततया प्रयोगे निर्देशो
भवति । क्वचित्तु शब्दादिना रात्रिनिशेषाणां प्रत्येक
प्राधान्यमनुपपत्तेयं एक एव समविशेषः बहुवचनान्तेन
रात्रिवाचनेनाभ्यासने । तादृशो रात्रियमे विश्वजिन्मयायेन
स्वर्गं फलमेव कल्पनीयः इति पूर्वपक्षः । वि. ४।१।८.

● धर्मविज्ञानसाधनरूपे अल्पयनविधि. स्वर्गार्थं इति विश्वजिन्त्यायेन पूर्वपद्यः । वाल. पृ. २. ● 'न कलञ्ज भक्षयेत्' अत्र एतुदासः । तस्य च अमलगणकलास्य विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः (इति पूर्वपद्यः) । वि. ६।२।५. ● 'न कञ्च भक्षयेत्' इत्यादी मद्यपामावसकलास्य विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधान इति (पूर्वपद्योऽयम्) । भाट्ट. ६।२।५. ● न चात्र (हिरण्यधारणे) फलाभायः, विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गस्य कल्पपरत्वात् । वि. ३।४।१२. ● पापक्षयस्यैव भायन् नित्यसत्त्वे ' धर्मस्य पापमवनुदति ' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते । अत एव न विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गकल्पनम् । भाट्ट. ६।३।२. ● पञ्चमपद्यश्च (न क्रियते) विश्वजिन्त्यायेन प्राप्तत्वात् । दुपू. ७।१।१२ पृ १५२५. ● ' मलवद्वाशना न यजदेत ' इति प्रतिषेधस्य पुण्या धर्तृत्वे आर्यसादिकस्यापि फलसाध्यात् विश्वजिन्त्यायेन तदङ्गानापत्तेः ऋचर्थे एषाथ प्रतिषेधः । कु. ३।४। ११।२४. ● ' सोमेन यजेत ', ' स्वाध्यायमधीर्षीत ', ' प्रज्ञामुपादयेत् ' इति । सन सोम. काव्य, ' उद्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति कामस्योगेन आज्ञातरत्वात् । अल्पयनप्रज्ञोत्पादनयोरपि विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पिते कमिषोगोऽपि कल्प्यते (पूर्वपद्ये इदम्) । वि. ६।२।११. ● ' सोमं चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः ' अत्र श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलत्वेन निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गफलत्वनामा अष्टमत्वात् । तस्मात् भुवमेव फलम् । ४।३।९. ● ' सोमं चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः ' इत्यत्र विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गकामवदाध्याहारः शङ्कित. चतुर्थे । वाल. पृ. ३. ● ' स्वाध्यायोऽप्येतस्य ' इत्यत्र अश्वर- ब्रह्ममम विधिषम् । अश्रुतोऽपि च स्वर्गः विश्वजिन्त्यायेन कल्पनीयः । वि. १।१।१.

● विश्वजिज्ञासाः, यः सत्र संकल्प्य नानुतिष्ठति तस्य प्राप्तक्षित्तत्वेनापि निश्चितः ' यः सत्रागुरुते स निश्चिन्ता यजेत ' । वि. ६।२।११.

● ' स्वाध्यायोऽप्येतस्य ' इति स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् ' किं ' इति तत्र विश्वजिज्ञासा फलं न कल्प्यते

(विश्वजिनि तया कल्प्यते तया नाम) । दुर्. ५।१।४।६.

● विश्वजिद्विधानं सत्रसकल्पानन्तरं सत्रमुद्वेष्टः सत्रफलार्थतया । ६।४।११।३२-३३, ' सत्रसकल्पा- नन्तरं सत्रमुद्वेष्टः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वजिद्विधिः सनाथ प्रवृत्तमानस्यापि सामु- र्थाने । ६।५।७।२५-२७. ' सनाथ प्रवृत्तमानस्य सामुर्थ्याने विश्वजिद्विधानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट- व्यम् ।

● विश्वजिच्छब्दः यामनामधेयम् । वि. १।५।२, ● विश्वजिच्छब्दस्य यामनामधेयतया प्रामाण्यम् । १।४।१.

● विश्वजिद्विदितरात्रः पशुसामस्य इति कर्त्तव्य- रूढे । वाल. पृ. ३४.

● विश्वज्योतिः । ' अथैष विश्वज्योतिः ' अत्र सत्रामेदात् कर्ममेदः । वि. २।२।८. ● विश्वज्योतिः यज्ञः । जैत्रा. १।२।३६ । ' नरतिशयं स्तोत्रियाः । (अधिके) द्वे स्तोत्रिये उपमस्तुर्ये । अयो पञ्चो एषो परमानो तावेव तौ समौ करोति । अयो विश्वज्योतिरेव यज्ञन्नुर्भवेति । '

● ' विश्वसूत्रामयनं सहस्रसवस्तरम् ' विश्वसूत्रामयनं नाम सत्र सहस्रदिनम् । सत्रस्य सत्रो दिनपरः । वि. ६।७।१३. ● विश्वसूत्रामयने मनुष्याणामेवाधिकारः, सत्रस्य सत्रस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१३।२१-४०. मीको पृ. २९८ ' अधिकारः विश्वसूत्रामयने ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विश्वामित्रस्य चाण्डालयान धर्मव्यतिक्रमः । उच्यते । विश्वामित्रस्य यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपोबला- रुद्रस्य चरितम्, तत् ' सर्वं बलवतः पच्यम् ' इत्यनेन न्यायेन महापुत्रि च संपाति हूरा सति क्षय नशतः, उत्तरकाले वा पापनिष्ठादि प्रायश्चित्तेः प्रतिशुद्धौस्य जीर्णयपि । मन्दतपसा गजेरिव महाबद्धकाण्डदिभयं आत्मविनाशायैव स्यात् । वा. १।२।३।७ पृ. २०३. २०८ । मुषा-विश्वामित्रः क्षत्रियमपि विश्वसूत्रं ब्राह्मण कन्याद्वरणमुपितस्य पितुः दायात् चाण्डालरामायणं

याज्यामास । घृ. १८५, व्यामोहमावेऽपि ' आपदि मःशुद्धम् भूतवतः निशब्दोः प्रत्युपवर्तयं मया ' इति प्रत्युपकारेच्छया ' चण्डालमपि वा शयरीर स्वयं नयामि ' इति स्वपमावस्थानेच्छया निशब्दुद्देश्ये वसिष्ठे द्वेषाय ' सपोऽनेन पापं नाशयामि ' इत्यभ्यवसाय चण्डालं याज्यामास । घृ. १९१.

● विद्यामित्रतरसमानस्त्वानमेवाधिकारः (सने) । ६।१।४।१४-२६, मीको. घृ. ३०४ ' अधिकारः सने वैश्यामित्रतरसमानस्त्वानामेव ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● विषं मृत्युरिति न्यायः । मृत्योर्निसमिति सम्बन्धे । साहस्री. १९१.

● ' विषं मुद्व्व ' इत्यन अनीषितवर्गंस्वरपर द्वितीया । मणि. घृ. १. ● न हि मन्दविषेण बूधिके- नाभि द्यो प्रियेन न आद्वित्त, वशानि तत्र चित्तला वाऽऽदरेण वरत्या भवेत् (न तु तथा किं तु कर्तव्ये चित्तला) । भा. २।१।६।१६.

● विषस्य विषमौषधिमिति न्यायः । अयं लौकिकमाहार्यः स्पष्टः । साहस्री. ८३९.

● विषक्रीडन्यायः । यथा विषात् जातः कीटो विष भुञ्चन् सन् विषक्षो जीवति, तद्वत् प्रवृत्तेऽपि । विवृतश्च अय पक्षेन । तद्यथा— " विद्यामित्रगरे महान्पथ वृत्तात्पुत्राणा गणः, को दशः परविचदार- हणे उर्वोऽपि वीर्य जनः । को दाता रजको ददाति यस्मिं प्रातर्गृहीत्या निद्रि, तर्हि जीवति हे सते विषकृमिन्यायेन जीवायवहन् ॥ ' इति । साहस्री. १०९.

● विषघ्न. ओषधि. । ' यथा वा सर्पविजान्ते मनुष्ये वा तिलोपविन् । दन्तेर्गृह्णाति कामाहूः समस्त विषदारिणीम् ॥ ' इति । वा. १।३।३।७ घृ. २०७.

● विषघ्नमन्त्र. । ' यथा वा चरदानादौ देवताप नोदये । यद् वश्यसि स मन्त्रे विषम इति मन्त्रित्वे ॥ लोकः सार्धं तं मन्त्रं विषावहरणारिम् ॥ ' वा. १।३। ३।७ घृ. २०७.

● विषभक्षणन्यायः । दिव्यविशेषात्मकोऽय न्यायः । साहस्री. ११७.

● विषपृक्षोऽपि संवर्धे स्वयं छेत्तुमसंत्त- मिति न्यायः । अय न्यायो हि कुमारसंभवाख्य- कापस द्वितीयसर्गीपपक्षपञ्चाशत्तमश्लोकेन विवृतः । यथा— ' इतः स देव्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवाहति हयम् । विषपृक्षोऽपि सर्वथ स्व छेत्तुमसामतम् ॥ ' इति । साहस्री. १३४.

● विषघ्नानां पाठनमन्त्रेण नोपशान्तिः । वि. ३।८।४.

● विषमा हि रक्तिः आजाना आविकानां च भाषानाम् । याजना कालेन आजानानि पच्यन्ते तावता आविकानि विलीयन्ते । भा. १।४।१।३७.

● विषममन्त्रवर्गन्यायः । एकस्मिन् कर्मणि शाराभेदेन मन्त्रनामाख्ये विकल्पेन विनिर्देशः ॥

ऐन्द्रायाः पञ्च यागाः काम्याः यान्यानुवाक्यायुगले तु द्वे एवाम्नाते तत्राय युगलगायस्य कर्मणोऽङ्ग निर्निवादम् । अन्यत्तु युगल पञ्चानामपि कर्मणामङ्गम् । युगलद्वय वा पुनः पुनराकर्षं म्रितुवाकवाते तदन्तर्गत- मन्त्राणांयि दृष्टव्यमित्यदिपमाणामेक समानानामन्य- ददम् । इति प्राप्ते, ' समं स्यात् ' इति न्यायेनाङ्गि- नामङ्गशेथ विभागे सति आवश्यकस्याद्यमन्यपस्यान्य- मङ्गमिति स्वस्वानविधृष्टिः । संस्कृ. १।२।२.

● निषमपदा वृहती । पादेषु अधराणि ९।८। १।१।८ । उद्यो ' धनितः सुतमित ' (ऋस. ८।४।६। २०) ।

● ' निषय. संशयश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरः । प्रयोगेन च पञ्चाङ्ग दाखेऽधिकरण ध्यतम् ॥ ' समन्विशेति वचित् पाठ. । मणि. घृ. ५. ● विषय.— एत दयासंबोधो दोषविनिर्देशः रिक्तः । इदानीं तद्विरोपयन्त्या । वा ३।१।३।३-१५.

● विषयाऽऽकृष्यमाणे विपर्ययदयोः दक्षिणतुल्या । वा. ३।४।१।३।१ घृ. ९६७.

● विषयाऽऽकृष्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे पथमिति न्यायः । साहस्री. ७१९.

● विषयता ज्ञानोत्पादा भाविभूतयोरपि पदार्थयोः तिष्ठति । मणि पृ १६, ● विषयता ज्ञानविषय-
म्बामनिरिक्ता । सा च नित्या, ज्ञानजम्बा या । (इदं
'प्रासाध्यवादः' इति विन्दी मीको, २८५७ पृष्ठे
दृश्यम्) । पृ. १६-१७, ● विषयतायाः अपि
पदार्थानुपपत्तीकाणाम् इति परे । पृ. ५८, ● विषयतायाः
पदार्थानुपपत्तेन समवायेन उत्पत्त्यभावेन समवायिकारणा-
भावस्यकारणम् । पृ. १७.

● विषयरूपः अर्थः- योगसूत्रानां पञ्चकारि
शब्दानां विषय, पदार्थादिः (टिप्पणी दृष्टव्या) । वा.
३।४।१।३३ पृ. ९३३.

● विषयाणां कण्डूयनं प्रयोजकं प्राप्तं तु न
प्रयोजकं ज्योतिषोमे । ४।२।७।१९.

● विषयाणां कण्डूयनं सर्वज्ञानहर्षणे नियम्येत ।
अनयेऽहनि च प्राप्तं स्यात् । भा. १।१।३।६।१४.

● विषुवान् नाम एकाहविशेषः । तत्र अतिदेशतः
चत्वारि आयससङ्क्रान्तिं शस्त्राणि होतु-मैत्रायण-
ब्राह्मणच्छात्रि-अच्छावाकप्रयोगानि प्राप्तानि । सु
पृ. ११०. ● विषुवति 'अर्कं गृह्णाति' इति । तेन
प्राकृतग्रहाणां बाध इति पूर्ववत् । वैकृतप्राकृतानां
समुच्चय इति सिद्धान्तः । वि. २ । ४।३. ● विषुवति
अर्कप्रदेशे ऐन्द्रबाधवादीनां समुच्चय । १०।१।२।३-५
मीको पृ. ५६४४ 'ग्रहसमुच्चयनाय' इत्यत्र अचि-
करणं दृश्यम् । ● विषुवान् आयसनाप्रवाया, निवेश ।
१०।५।१५।५८. मीको पृ. ८५७ 'आयसनाप्रवाया
विषुवति निवेश' इत्यत्र अचिक्रणं दृश्यम् ।

● विषुवति जगत्सामुद्रवन्न सामं नियते स जगत्सामा ।
तत्र आयसनाप्रवायं प्रदानं यद्गीर्वातं शुक्राणो विषुवान्
इति तु कामाय भविष्यति । भा. १०।१।१५।५८

● विषुवति 'महादिः सतीः पृष्ठं भवति' इति 'विष्णु-
बृहत् पिटपु' इति जगत्सामुद्रवन्नं महादिवार्यात्स्य
सामने पृष्ठभावनत्वेन विषयम् । सु. पृ. ८९२.

● विषुवतामये मुख्ये ग्रहेण प्रयत्नो जग-
त्सामये मति आयसनाप्रवायं यदि जगत्सामाऽऽप्तव्या
प्राप्ति इति निर्णीयते न तु श्मोन्तरम् । वि. २।१।१.

● विषुवद्वितारात्रः ज्येष्ठस्य ज्येष्ठिन्यस्य वा -
इति मातीयपुराणे । वाट. पृ. ३४.

● विष्टारपट्टिकः उत्तरा, बृहती योनिः तयोरेव
प्रप्रथमेन सपादिते वाहते तृत्ते रोच्यौधावयसाम्भोगं
ज्योतिषोमे । ९।२।६।२५-२८ वर्णकं २. मीको.
पृ. १८१९. 'ज्योतिषोमे बृहतीविष्टारपट्टिकोरेव' ।
इत्यत्र अचिक्रणं दृश्यम् । ● विष्टारपट्टिकः पट्टिकः ।
पादेपु अथराणि ८।१२।१२।८ । उदा० 'अतीत्य
निदक्षितः' (फ्रसं. ५।५३।१४) ।

● विष्टारपट्टिकी बृहती । पादेपु अथराणि ८।१०।
१०।८ । उदा० 'युव शास्त्रं महो' (फ्रसं. ३।
१२०।७) ।

● विष्णुतिः अष्टाचत्वारिंशत्सोमस्य । 'घोडशम्भो
हि करोति, स तिसृभिः, स द्वादशभिः, स
एकया, घोडशम्भो हि करोति, स एकया स तिसृभिः,
स द्वादशभिः, घोडशम्भो हि करोति, स द्वादशभिः, स
एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं. ७।२।६ सायणः.
● विष्णुति उच्यते नाम । वि. १।४।३, ● विष्णुतिः
एकविंशत्सोमस्य । सप्तम्भो हि करोति, स तिसृभिः,
स तिसृभिः, स एकया । सप्तम्भो हि करोति, स एकया,
स तिसृभिः, स तिसृभिः, स तिसृभिः । सप्तम्भो हि करोति, स
तिसृभिः, स एकया, स तिसृभिः' इति । (अस्यार्थः
मीको पृ. १२८८ 'एकविंशत्सोमस्य विष्णुति'
इति विन्दी दृश्यः) । ९।२।६ वर्णकं ३. ● विष्णुतिः
चतुश्चत्वारिंशत्सोमस्य । 'पञ्चदशम्भो हि करोति, स
तिसृभिः, स एकया । स द्वादशभिः, स द्वादशम्भो हि
करोति, स एकया, स तिसृभिः, स द्वादशम्भो
हि करोति, स एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं. ७।२।६ सायणः. ● विष्णुतिः चतुर्विंश-
त्सोमस्य । 'अष्टाभ्यो हि करोति स तिसृभिः, स
चतसृभिः, स एकया । अष्टाभ्यो हि करोति, स एकया,
स तिसृभिः, स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हि करोति, स
चतसृभिः, स एकया, स तिसृभिः' इति । वैसं.
७।२।६ सायणः, ● विष्णुतिः त्रिंशत्सोमस्य । तत्र

उपती नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स प्रथमया, तिसृम्यो हि करोति स मध्यमया, तिसृम्यो हि करोति स उत्तमया, उच्यते त्रिवृतो विष्णुतिः' प्रथमे पयसि त्रिषु सूक्तेषु आथासिस्त ऋचः, द्वितीये पयसि मध्यमाः, तृतीये पयसि चोत्तमाः । तिसृम्यः इति तृतीयायें पञ्चमी । हि करोति गायत्रीत्यर्थः ॥ अथ परिवर्तिनी नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः, तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः, तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः परिवर्तिनी त्रिवृतो विष्णुतिः' इति । पराचीभिः अनुक्रमेण आम्नाताभिः ॥ अथ कुन्ध्यिनी नाम- 'तिसृम्यो हि करोति स पराचीभिः । तिसृम्यो हि करोति या मध्यमा सा प्रथमा, चोत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा चोत्तमा । कुन्ध्यिनी त्रिवृतो विष्णुतिः' इति अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः, तृतीये तु उत्तमप्रथममध्यमाः इत्येव व्यत्ययेन गतव्याः । तदिदं त्रिवृतिप्रथ विकल्पितम् । वि. १।१।३, * विष्णुतिः पञ्चदशस्तोमस्य । 'पञ्चम्यो हि करोति स तिसृभिः, स एकया, स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया, स तिसृभिः, स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया स एकया स तिसृभिः' । एक सूक्तं त्रिवर्तनीयं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचं निरम्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ उत्तमायाः । इति । १।१।३, * विष्णुतिः सप्तदशस्तोमस्य । 'पञ्चम्यो हि करोति स तिसृभिः स एकया स एकया । पञ्चम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स एकया । सप्तम्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः' । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचं निरम्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । १।४।३ पृ. ४४, * विष्णुतिः स्तुतिप्रकारः । सा च त्रिषु पञ्चदश-सप्तदशादीनां स्तोमानामन्यास्या भवति । अत्र ऋचा संख्यादीनां परिवर्तनं भवति । १।४।३, * विष्णुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । तत्रापि ऋचा-मातृसिद्धिदोषेण रचनाविशेषो भवति । इति पञ्चदशस्य सप्तदशस्य एकविंशस्य इत्यादि स्तोमस्य विष्णुने निम्ना भवन्ति । के. (वि. १।४।३) * स्तोत्रोपावरितानायाः

औदुम्बर्यः प्रादेशमात्राः कुशाः विष्णुतिः । सु. पृ. १६०.

* 'विष्णुः उपाशु यष्ट्योऽन्नामित्याय' ('प्रजापतिः' 'इन्द्रादीम्') इत्येवमादयो चाभिराजाभिव्योपक्रमो-पसहारमध्यपातिनः अन्तरालसम्प्राचिव्येकनाकयत्वेन अयेनादरवात् पृथग्विधितमलभमानाः न देवता-विशिष्टकर्मत्रयविधानायाः विशयन्ते । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९. * विष्णुर्वा उपाशुवाजे देवता स्यात् । तत्र द्यौःशान्नात् । भा. १०।८।१७।५३. * 'विष्णुर्वा म्याद्वीनाम्नात्' (१०।८।१७।५३) इत्यादिना मान्त्रगणिकरं जैमिनिप्रथमव्यथिति । वा. २।२।४।१० पृ. ४९५. * 'विष्णुर्वा म्याद्वीनाम्नात्' (१०।८।१७।५३) उपाशुवाजे, पूर्ववि-करणपूर्वपक्षे द्रव्यानियमवत् किं देवतायामध्यनियमः, शान्तेकप्रमाणत्वाद्देवतायास्तेन विना कल्पनाऽयोगात् 'आमेयं उपाशुवाजमन्तरा यजति' 'ऐन्द्रं उपाशु-याजमन्तरा यजति' इत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरस्याभिया-दिपदानुपद्वेगे वैकल्पिकप्रकृत्याम्यादिदेवताविधिकल्पनया प्रकृतानामेव मध्ये वा काचित् प्रजापतिप्रयोगाशुत्व-दर्शनाद्वा प्रजापतिविधिकल्पनया स एव प्रजापतिर्यो, 'प्रजापतिं मनसा यजेत' इति प्रजापतेस्तूर्ण्योभावरथमे-करविधानेन उपाशुवाजमन्तरा प्रजापतिविधि-कल्पनानुपपत्तेः नियमसमये चानियमयोगात् मुख्यत्वेन आमेयपदानुपद्वेगे अभिविधिशोषाशुवागविधिकल्प-नया अभिनियम इति विचारपूर्वकं 'विष्णुर्वा' इति सूत्रेण मान्त्रगणिकदेवताभ्रयणम् । सु. पृ. ७१-५-६६, * 'विष्णुर्वा म्याद्वीनाम्नात्' (१०।८।१७।५३) । शागामेदेन उपाशुवाजकर्म वैष्णवादिशाशुवागवा-सुगत्याम्नात् ध्रुवप्रिनियुक्तम्यादि मन्त्रस्य प्रधाना-काङ्क्षितदेवताप्रकाशानुपधगेयकारकत्वसंभवे अनाका-ङ्क्षिताददोषकारकल्पनाऽयोगात् देवताकल्पकतोगरुतेः मन्त्रकर्मण्यो देवताविधि-स्ति । सुमे विष्णुमह्य अन्तरेण एकमात्रायां अनागत्यायां विष्णुवाग्यानु-वाक्यमात्मानात् अनागत्यायामेव उपाशुवाजविधिः कार्यं इति प्रदर्शनायै पूर्वपक्षस्येन कृतम्, न देवताव्यतिरिक्त-

धम् । पृ ७५७ * न च विष्णुना स्तुतेन कश्चि
 दर्थोऽस्ति । न स्तु ये विष्णु हविर्दत्तीकियते । भा
 १२।४।१।१ * विष्णोरुक्कमस्य आवाहनस्य माप
 वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले । १०।१।१।१-३ वर्गक
 ३ 'वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरुक्कमस्य' ।
 इत्यत्र अचिकरणं द्रष्टव्यम् । * विष्णो सर्वदेवानां मध्ये
 प्राधाप्यप्रसिद्धि ' अग्निर्वै देवानामधमो विष्णु परम ' ।
 इति श्रुतं । सु पृ ७७५

* विष्णुनादिदेवता वैकल्पिकी उपासनायेन
 पौणमासीकालश्च । १०।८।१।७।५-६-१ मीको
 पृ १२०२ ' उपासनाये वैकल्पिकी विष्णुनादिदेवता
 पौणमासीकालश्च ' इत्यत्र अचिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* विष्णुदेवताका ह्येन अमान्सा मृत्यु
 आनामते- ' इदं विष्णुविचक्षणम् ' ' प्र तद्विष्णु
 सन्तते वीर्येण ' इति । भा १०।८।१।७।५

* विष्णुप्रजापती ह्येन उपासनायाम् । भा २।२।
 ४।१० पृ ४९५

* विष्णुप्रतिमान्याय । यद्वक्त प्रतीकदर्शनमित
 विष्णुप्रतिमाकायेन भविष्यतीति तदनुक्तम् । (प्राक्
 पूर्वपेक्षया एवमुक्तं " अथर्वस्य चिन्तनस्यो ' अह
 मन्नासि ' इति तारात्म्यदर्शनं शास्त्रान् कर्तव्यं प्रतिमा
 विधिना विष्णुनादिदर्शनमिति " इति । तत्रतदनुक्तम् ।
 शाभा ४।१।१ प्रवृत्

* विस्वर्ग भक्त । भा १०।६।१।३।१९

* विलसत्सक्षेपौ । ' तस्माद्विलसत्सक्षेपावयमनां
 पुमानपि । नात्तथाकामुत्सुयेते इति कश्चित् हविर्दत्त
 इति ॥ ' वा ३।१।१।१ पृ ६५१

* विहङ्गमन्याय । यथा पिपीलिकाप्रवृत्तमा
 पयथा विहङ्गमोऽनायासेन उच्चतममपि मधुर कलरु
 आस्तादते, तथैव उत्तमविहारी जन्ती मन्थनाधिकारं
 पेशया अनायासेन अमन्थनीयस्यकारे पुद्गात्तं कश्च
 तथा लम्पट्पुत्रानोऽपिरादेव विदग्धरूपतां प्राप्नोति
 इति । साहस्री ५१७

* विहरणानि विष्णुना स्वतन्त्रये श्रीणि, अग्नि
 सामसामकाले चतुर्थेयम्, इति चाचारि । सकर्म ३।१।
 १६

* विह्वेषु स्वर्णस्थानेषु । ' ममते वर्णो विह्वेषे
 परम् ' भौ अत्रे विह्वेषु मम वर्चं चापीर वलमपु ।
 वर्चं यम इति तु माध्वम् (३।८।१।३।१६) । भा
 ३।८।१।३।१५

* विहार अथर्ष्ये अथस्वोपभोग । पृ
 ५।३।१।४।४० * विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि
 भवा उच्यन्ते, विहरणात् । भा १२।२।१।११,
 * विहार ऐकादशिनेषु ' एकेनम'वहनात्मेत' इति ।
 तस्यैव विकार ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदधनीयशेरति
 रात्रोरालमेत' इति । १०।६।४।१९ * विहार नाम
 गार्हपत्यादिस्त्रिभिरोऽस्ति । त्रिविधास्त्रिभिरो दैव
 विरोध, यत्र सागर्भमनिष्पादनायै ऋत्विगादिष्वचरो
 भवति सोऽपि विहार एव । वि १२।१।१।

* विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभु
 त्वात् । १२।२।१।१६ ॥

विहार इति गार्हपत्यादि अग्नि भवा उच्यन्ते,
 विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणा पार्वण्यसासीपाना
 दीना अभया च पवनदहनप्रकाशनादीना अभ्यं प्रशोभन
 साधयेत्, प्रभत्वात् आहुतिप्रक्षेपणे पाकदीपे च समर्थ
 त्वात् इति पूर्वं पक्षः ।

मासापाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

वेतात्रय सर्वलौकिककर्मसंपादका अपि भवेयु ।
 अत एव मासपाकप्रतिषेधं सकले भवति तद्वत्
 प्रभुत्वात् इत्यर्थे । ' मासं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नी, सर्व
 पचेयु ऋत्याद कुर्यु ' इति मासस्य पाक वेतात्री
 निषिध्यते । प्रसक्तस्य च निषेधः । लौकिके पाके मास
 प्रहङ्ग सामिच मासपाक । तस्मात् वेता लौकिकानां
 कर्म साधयेत् इति पूर्वं पक्षः ।

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । ३ ॥

वेतादि विहारो नाम वैदिकानामेव कर्मणा स्यात्
 न लौकिकानाम् । वायम्दः पूर्वपक्षं व्याकृतवति ।
 वैदिकानामेव कुत । निर्देशात् । ' यदाहवनीये जुहोति

तेन सोऽस्यामौषः प्रीतो भवति' इत्यादिभिर्वाक्यैः
आहवनीयादीनां कार्ये निर्दिष्टम् । नियमशासनं चैतन् ।
तेन स्वाधीपाकादीनामपि स्मार्तानां निवृत्तिः । तेषां तु
औपासनोऽग्निरथवः ।

सति औपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

एतन् च विहारं प्रेतानां राजसूये औपासनस्य
अग्नेः दर्शनात् वैदिकानामेव विहारः साधनमित्य-
वगम्यते । 'यः क्षामयेत् राधुमस्य प्रजायै स्वादिति
तस्योपासने प्रनिहितमात्मस्य (पशुमालस्य) जुहुयात्'
इति राजसूये कर्मणि प्रवृत्तं वचनम् । यदि च प्रेतैः
लौकिकानां कार्ये साधयेत्, तदा नौपासनः स्यात् ।
तस्मात् लौकिकार्ये न विहारः इति सिद्धान्तः ।

अभारदर्शनात् । ५ ॥

अभारस्य दर्शनात् । मासप्राप्तस्य गार्हपत्याद्यमित्यु-
भारान् दर्शयति । मासीयन्ति ह वा एतस्याजुहोऽग्नये
यज्ञमानस्य, ते यज्ञमानमेव ध्यायन्ति यज्ञमानं सत्स्व-
यन्ति, पचन्ति ह वा अग्नेष्वमित्यु वृथा मासं, अपे-
तेषां नातोऽस्या मासाशा विद्यते' इति वचनम् ।
तस्मात् लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गो नास्ति । इति
सिद्धान्तः ।

मांसप्राप्तौ विहितप्रतिषेधः स्वाहाहुतिसंयो-
गान् । ६ ॥

पशुः पूर्वाग्निना 'मासप्राप्तप्रतिषेधश्च तद्वत्'
इति (१२।२।१।२) आहवनीये वरायाः अग्नौ
विहितं तस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । विहितस्य प्रतिषेधः ।
अभारः । पशुयात् आहुतिर्भोग्यात् च । 'तस्मिन्
प्रसौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुशेति' इति
आहुतिर्भोग्येण यावद्यतोः भूयते आहवनीये च
आहुतेर्भोग्येण । तस्मात् पशुभक्षणस्य प्रतिषेधः ।
अभारं लौकिकेषु कर्मसु विहारप्रसङ्गः इति सिद्धान्तः ।
यावद्यतोः वा दक्षिणसिंहारस्यविधानस्य ।

७ ॥

पशुः पूर्वाग्निना 'मासप्राप्तप्रतिषेधश्च' इति
(१२।२।१।२) तस्य अन्वयः परिहारः । दक्षिणेऽग्नी-
पात्रेण पशुः भक्षणस्य प्रतिषेधः । पशुः अन्नप्राप्तौ

मांसं व्रतकार्ये उपादीयते तदा तत्र दक्षिणेऽग्नी अग्नौ
यितव्यं इति । 'दक्षिणेऽग्नी पत्नीव्रतं अग्नौ पति'
इति दक्षिणस्मिन् अग्नी आरम्यविधानस्य (आरम्य
इति भाष्यसूत्रे अनारम्य इति जुगोषित्या) यावद्यतोः
अर्थे अन्यत्र मांसादिति । दक्षिणाग्नी च षष्ठीकरण-
पिट्टलेपाहुती भवतः । ततश्च दक्षिणाग्न्यभिप्रायः
प्रतिषेधः । तस्मात् प्रेतानामित्यु वैदिकान्येव कर्मणि न
लौकिकानि इति सिद्धान्तः । वाद्यस्यः शक्त्वायाः समा-
धानान्नररार्यः । के.

० 'विहारो लौकिकानां' (१२।२।१) इति
द्वादशद्वितीयाध्यायिकरणे 'मासप्राप्तौ विहितप्रतिषेधः
स्वाहाहुतिसंयोगात्' इति गुणसूत्रे तद्वाक्यादौ च
'मासं न पचयेदुहास्मिन्नग्नी' इति सामान्यनिषेधस्य
'तस्मिन्नग्नी मांसं न पचन्ति यस्मिन्नाहुतीर्जुशेति' इति
विशेषवचनानुवारेण आहवनीयविहितताप्राथम्यनिषेध-
परत्वं अभ्युपगतम् । कु. ३।१।१५।२७. ० विहारः
हविःश्रवण-अन्वाहार्थवचन-होमरूपवैदिककार्येषु एव,
न तु लौकिकवचनार्थः । वि. १२।२।१. ० विहारस्तो-
पदेशः 'प्राचीनप्रयोगे यजेत' इति वैश्वदेवपर्वणि ।
संकर्य. २।४।१३. वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रयोगे
यजेत' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० विहारस्य
'प्रत्यग्नौऽग्नयेन चरन्ति' इति कर्तृगर्भविहारस्य
विधानमग्नये । संकर्य. २।४।१६. मीको. पु. ६।१८
'अग्नयेन प्रत्यग्नश्चरन्ति इति कर्तृगर्भविहारविधानम्'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

३ विहारस्य प्रभुत्वसादनमीनामपि स्यात् । ६।
६।५।२७ ॥

विहारः अग्निः । परकीयस्यापि विहारस्य सर्वेषां-
मुक्त्युत्तरप्रकारान् गन्धर्वान् सप्तमीनां अनमीनामपि च
सोऽपि विहारः स्यात् । कर्मचिन्ता अनमीना-
विशेषां प्रकारान् विष्णुः । इति पूर्ववचः ।

मारम्येन च दर्शनात् । २८ ॥

'परमेषां एते सर्वे लोकं यन्ति, वेदसाक्षिणः
सर्वान्गो' इति एतदर्थेण मारम्यो गन्धर्वानां
अधिभारस्य दर्शनात् एतद्वचनस्येति अनमीनामपि

छात्रिभिः कैश्चिन् महाधिकारः सिध्यति । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । अत एव चकारः ।

प्राथम्यसिद्धिवादानाथ । २९ ॥

‘अग्रये त्रिविधेषु शाक्याल पुरोदाय निर्वपेत्, यस्याहितमि- अन्यैरिति, अग्रय संसृ-येरन्’ इति एकस्य अग्नीना अन्यस्य अग्निभिः संसृगे प्राथम्यत्त चिदितम्, सने न यदि सर्वे सामग्र रभु, तदा अवदप संसृगामग्नीना संसृगे, स्यात् । तस्मात् अन्यत्रम साभिः, इन्द्रे अनग्रयः, तैः संसृय सव कर्त्तव्य इति शायते प्राथम्यत्तविधानात् । चकार पूर्वपक्षे हेत्वन्तरसमुच्चय सूचयति ।

साम्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् । ३० ॥

सने अग्निमना सह अनग्निमना संभूयाधिकार इति पूर्वपक्षे सूत्रे, पातं वाद्यन्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । साम्नीनामेव स्याधिकारः नानग्नीनाम् । कस्मात् ? इति पूर्वपक्षे वात् सोमस्य, सोमपूर्वकराच्च सतस्य, अग्निपूर्व-कराच्च इष्टेः । तस्मात् साम्नीनामेवाधिकारः ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् । ३१ ॥

साम्नीनामेव स्याधिकार इति सिद्धान्ते हेतुव्युत्पन्नं चकारेण सौतवत् हेत्वन्तरमाह । अग्नीना स्वार्थेन प्रयुक्तरात् । ‘अग्नीनादधीत’ इत्यारमणेनैव अग या-पानस्य स्वार्थेनपुत्रम् । तस्मादन्वयस्यार्थिभि अन्यस्य न सिद्धिः । तेन सद्गुणः ‘विहारस्य प्रभुत्वात्’ (६।६। ५।१०) इति तत् निरसम् ।

संनिवापं च दर्शयति । ३२ ॥

साम्नीनामेव स्याधिकार इति सिद्धान्ते चकारेण हेत्वन्तरं सूचयन् अन्य हेतुमाह । ‘सावित्राणि रोष्यन्त संनिवेरन्त्’ इति सावित्राणोमेव प्राक् सतदशानामपि यज्ञमानाना मे अग्रयः तेषा सन्निवाप एकस्मिन् बुध्ते स्वापन एकीकरण दर्शयति भृति । अनग्नीना अग्रय एव न वर्ति, तुन सन्निवाप । तस्मात् अनग्नीना एते नाधिकार, किन्तु साम्नीनामेव ।

प्राथम्यसिद्धिमापदि स्मान् । ३५ ॥

‘प्राथम्यसिद्धिवादानाथ’ (६।६।१२९) इति सूत्रे अनग्नीना स्याधिकारः इति पूर्वपक्षे यो हेतुवन्तरः,

तस्य परिहारमाह सिद्धान्ती । ‘अग्रये त्रिविधेषु’ इत्यादिना यत् प्राथम्यत्तस्युक्तं तत् अपदि स्यात् । अग्रये कर्त्तारे वा-छाता स्विनानां वा दसुमपत्त श्रापदभयदा जसे जाते दागग्निना वा संसृमेत्, अग्रय, नियो वा, च विपय- प्राथम्यत्तस्य भवियति । एते तु श्रुतेन संनिवाप ततः इति नाम प्राथम्यत्त-प्रसक्तः । तस्मात् साम्नीनामेव स्याधिकारः इति सिद्धान्तः । के.

● विहारे दक्षिणे क्रियमाणमाचर्यं पृथगज्ञानुष्ठानं चातुर्मास्य-वक्ष्यप्रवासेषु । १२।२।१।३५-४३. मीको. पृ ३४२४ ‘वक्ष्यप्रवासेषु दक्षिणविहारे’ इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● विहारे दक्षिणे चातुर्मासेषु वक्ष्यप्रवासेषु अप्यर्थे पृथक् प्रतिप्रस्थात्रा मन्वेद्याख्य कार्थम् । १२।२।१।३८. मीको. पृ ३४२६ ‘वक्ष्य-प्रवासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा’ इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● विहाराधिकरणम् । अग्निवय वेष्टिदृष्टमभिनेत्र, न स्यात्प्राकारिपचनानादिकर्माथम् । गार्हपत्याग्निमु शोष्ठिकर्मणा नातुष्ठानम् ॥

विहारो शौकिकानामर्थे साधयेत् प्रभुत्वात् । १२।२।१।११ ॥

भाष्यम्-- विहार इति गार्हपत्यादिरिक्षितोच्यते, विहरणात् । स शौकिकाना कर्मणा पावणस्यात्प्राकारा-दीनाम्, अन्येषा चाग्निवाधाना पचनवहनपशारा-दीनामर्थे साधयेत् निर्बन्धितं बुधात्, प्रभुत्वात् । प्रम-पति ह्यारुतिप्रशेषणे यस्मात्ते च । सयुच च न तेन चित्त प्रयोजनेनाग्निद यमुत्पन्नम्, ‘वचन्तेऽग्नीनादधीत’ इति । तस्मात्प्रयोज्यवशेषपुत्र्यते तत्रतन्नेपदीत्यम् । एत तन्नेपचिदर्थेयदी भवति ।

उपु-- निगाहवनीसादिनिर्गच्छक्य वत् तत्त्वै-त्यम्, उन यदेव निर्दिष्ट तदैव कर्त्तव्यम् । सप्त छिन्नेन प्रमाणेन यत्रच्छक्यते तत्कर्त्तव्यम्, वैदिक शौकिकं गाढमिवाप्यम् ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । २ ॥

भाष्यम्— मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वत् न्यायोऽपदिष्टः । ' मांसं न पच्येयुस्तस्मिन्मौ, यत्पच्येयुः न यादं कुर्यु ' इति । लौकिके हि पाके मांस-प्रयत्नो न वैदिके, ज्ञानिने मांसपाकः ।

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् । ३ ॥

भाष्यम्— वैदिकानां वा कर्मणा विश्वोऽयं साध-येत्, न लौकिकानाम् । कुनः ? निर्देशात् । निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां वार्यम्, ' यदाह्वनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति ' इत्येवमादिभिः वाच्यैः । याऽऽस्तुत्यथा कार्यवाह्या सा एतैर्वचनैर्निर्दिशति । अत एवमर्थेनाप्युच्यते । तस्मात् लौकिकेषु प्रसज्ये-रन् । गवेर् पाक्यादीनामप्य परिहारः, न स्त्रीपाका-दीनाम् । तेषामप्याहवनीये एव होमः प्राप्नोति । नैव दोषः । ' यदाह्वनीये जुहोति ' इति नियमाय एव वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाह्वनीये होमोऽन्यत्र च प्रातः । तदेतद्विषयशासनम्, यत्र अनियमपक्षज्ञ-प्रियसो विश्रायते । वैदिकेषु ज्ञानियमप्रसङ्ग आगतः । आमननस्यानिर्दिष्टत्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम्, औपासनोऽयि । तस्मात् तान्याहवनीये प्रसज्येरन् ।

द्वुप— एवं प्राप्ते, आह । आहवनीयात्प उतरान्ना-साकाह्वा वाच्येनेन निराकाह्वा प्रियते । ' यदाहव-नीये जुहति ' ' गार्हपत्ये हवींषि अयति ' ' दक्षिणा प्रकन्याहाप्ये पचति ' इति । न च लौकिकेषु शक्या विधातुम् । ते हि गृहोऽऽधारोत्पन्नते होमादयः । यथा पदोमः ।

सति औपासनस्य दर्शनात् । ४ ॥

भाष्यम्— सति च विहारे औपासनोऽयिर्दृश्यते ' यः कामयेत सद्रूपम् प्रजापे स्यादिति, तस्यैवायमे प्रतिहितमात्मन् जुहुयात् ' इति । राजपूत्रे यन्ते कर्मण्येतद्वचनम् । तस्मिन् काले विद्यारोऽङ्गि । यदि च अत्रैव लौकिकानां कार्यं साधयेत्, स्यात् तस्या नौपासनः वाच्योऽप्यात् स्यात् ।

मो. को. ४६५

अभावदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— मासपाकस्य च वैहारिकेऽपि अभाव दर्शयति । ' मासीपन्ति ह वा एतस्याजुहोतेऽग्नौ यज-मानस्य, ते यजमानमेव ध्यायन्ति, यजमान सत्स्य-यन्ति, पचन्ति ह वाऽन्येषामिषु इथा मासम्, अथै-तेषां नातोऽन्या मानसा विद्यते ' इत्यन्यत्र यज्ञ-प्रात् मासस्वर्गमेव वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति । तस्मा-दपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ।

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयो-गात् । ६ ॥

भाष्यम्— यत्, मासपाकप्रतिषेधश्च तद्वदिति । तत् विहितप्रतिषेधः स्यात् । आहवनीये वपायाः ध्रपय निहितम् । तस्मात् प्रतिषेधः । कस्मात् ? प्रातःप्रात्, आहुतिसंयोगाच्च । ' तस्मिन्मौ न मास पचति, यस्मि-न्नाहुती जुहोति ' इत्याहुतिसंयोगेन चाकथनोप-श्रूयते । आहवनीये चाऽऽहुतयो हूयते । तस्मात् वपाश्रयणस्य अर्थं प्रतिषेधः ।

वाच्यदोषो वा दक्षिणरिमश्राभ्यविधानस्य । ७ ॥

भाष्यम्— अथवा अवगम्य, परिहारः । दक्षिणेऽपि परत्वात् न स्य अर्थगमात्मात् । यदाऽऽमपदोपान्मासं मतकार्ये उपदीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नीं श्रययित्वायमिति, तस्य दक्षिणाग्नीं श्रययित्वाकथयत्वाय शोचः, अन्यत्र मासादिति । ' या शरयती वेदान्तवै ' इति योऽपि दक्षिणाग्नीं होमस्तैवत् श्रूयते । तस्मात् दक्षिणाग्न्य-भिप्रायं विश्रायते ।

ज्ञा— गार्हपत्याग्निः किं लौकिकानां पावणस्याग्नी-पाक-साप-पचन-प्रकाशादीनां चरुपुरोडासहोमद्वि-ध्रपकादीनां च वैदिकानां सौपासनमिकार्याणामङ्गम्, उन वैदिकानामेव इति समये, सामर्थ्यात्प्रात् लिङ्गात् मासपाकप्रतिषेधदर्शनत्वं च सर्वायंताप्राती, उच्यते । ' गार्हपत्ये हवींषि अयति ' ' दक्षिणाग्न्याहाप्ये पचति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इति प्रत्यक्षवचन-निर्दिष्टत्वं प्रथोजनैरिवासाह्याणां न लिङ्गेन सर्वायंता शक्या कथयितुम् । मासपाकप्रतिषेधत्वं वैदिकवपाश्रयणे

एवीपत्र । एतदीयतादयम् औपासने विहिता । न
 सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति । तस्मात्
 वैदिकानामेव विहारोऽद्रष्टव्यः । पूर्वं बहिःसंस्काराणां साधा-
 रणसाधारण्ये विचार्ति, तत्रसद्भात् अग्नीनां लौकिका-
 लौकिकसाधारण्यं विचारितमिति सवच ।

वि— 'सर्वाणो वैदिकार्यो वा विहारः यस्मिन्
 एत । आय, प्रयश्चर्चनेनिपाकाद्द्रष्टव्यतोऽन्तिम ॥'

भाट्ट— आहवनीयरीनामाधानेन उत्तरानामा प्रयो-
 जनापेक्षायां सामान्योद्देशानिवाच्यभोत्रगमात्तैर्लौकिकताया
 रानेन कार्यनाप्राप्तयत् 'आहवनीये जुहोति' 'गाई
 पत्वे हवीषि धनयति' 'दक्षिणाम्नाक्याहार्यं पचति'
 इत्यादिकाक्यानि तु आवगुन्यानुवादः । अथवाऽऽस्त्वितेपा
 विनियोजकत्वम्, तथापि कर्मान्तरगामान्यपेक्षाया
 रूपवाचेतेषामेव प्रवृत्तान् प्रवृत्तं अल्पन्तराक्षेपे गौरवान् ।
 इति प्राप्ते, सामान्यदिव कर्मान्तरगामान्यपेक्षाया
 योपनिषद्वैयर्थ्यादेव न चोपेत्यम्, नाप्यन्वय प्रयु-
 क्षिदि । अत एव गामान्तरसाधारण्येनापि एतेषां
 मद्रथम्, आपतनाद्वहिर्भावनियेषान्, औत्तमिपुपाकादि
 निषेधस्य दृग्गुणेषु ध्वक्त्वम्, स्मार्तेषु औपासनापेक्षां च
 निकरत्वात् । तस्मात् औनेत्वेव होमादिषु चिनि
 योग । अत एव 'मासीयन्ति ह वा एतस्या
 जुहोते यत्रमानस्यामने यत्रमानमेव स्यान्ति यत्रमान
 सुकरयन्ति पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु नृषा स्रष्ट
 अथेतेषां पातोऽन्या मासाणां विद्यते' इति पशुवज्य
 विना अन्यमासस्यैर्निर्वाकिल्ल लौकिकमासस्य च
 अन्येष्वग्निषु वाकिल्लद्वयवृत्ते । यन्तु 'मास न पचेत्सु-
 न्निर्गती, यन् पचेत्सु मासाद् कुतु' इति मासक-
 प्रणेषोऽन्यमासकान्यनुशास्ये इति, तन् 'तस्मिन्मासो
 न मासो पचति तस्मिन्मासोऽतीर्येहोति' इति वाक्यान्त
 खनुवायदाहवनीये यथाश्वरगमस्य विदितस्याय निषेध
 इत्यश्वकम् । यस्तुवत्सु, निषेधवाच्येदाधियाशिवहोम
 विधिसिद्धौ पाठाच्च वाक्यद्वयमपीदं दक्षिणाभ्यधिकर-
 कर्त्तव्यतश्चर्चनविषयम् । यदा हि योगादिना मास
 मेव प्रवृत्तयो जरायिते, तदा तद्व्यकृतयश्च दक्षिणादी
 पशुसुह ।

मण्डन— 'मेताया औत्तमैर ।'
 शंकर— 'मेता पाकायसाधनम् ।'

एतेन आहवनीयादेवार्थयनेन उपधानाद्व्यवधि
 पादनेन विहाराधिकरणविशेषः सूचितः । तत्र हि
 (विहाराधिकरणे) सस्त्वानामा प्रयोजनापेक्षायां लिङ्गात्
 लौकिक वैदिक वा यद्विषयस्य तत्र सर्वत्र विनियोग
 इत्यादाह्वय 'आहवनीये जुहोति' इत्यादिनिर्गताकात्
 एतत् न लिङ्गाद्विनियोगः समवर्तित्युक्तम् । सोम.
 ७।३।१२.

• विहारद्वयं वरुणप्रसासेषु । तत्र दक्षिणे षड्भि
 प्रस्ताता मास्त्रामभिधा अनुविद्यति, उच्चं विहारे
 अर्धम् अग्नि हवीषि अनुविद्यति । तत्रोभयसाहजाना
 मेदेनानुष्ठानम् । वि. १।१।२।२. • विहारद्वये
 कर्तुमिदम् पत्नीसंवाजना तत्र न वरुणप्रसासेषु ।
 १।१।२।१।२।२-५०. • विहारद्वये चातुर्मास्यवत्
 वरुणप्रसासेषु होतुः आशीप्रत्य ब्रह्मणश्च तत्रम्,
 अल्प्युदितप्रस्तामेस्तु पचन्तात् वेदः । १।१।२।२०।
 ४४-४८.

• विहितस्य पुनर्विधानानुपपत्तिः । वा. २।३।
 ३।४ पृ. ५५३ • विहिते एव काले अग्निहोमादीनि
 कर्तव्यानि । ६।२।७।२३-२६. मीमंसे, पृ. ८४
 'अग्निहोतव्याय' इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

• विहितान्तरणादि प्रत्ययाय स्मर्यते । दुपु.
 ६।३।१।२ पृ. १४०९.

• विहितस्य विधिचिपयमावन्त्वन्वित्वम् । मणि-
 पृ. ८.

• विहितस्य कर्मणि दृष्ट शब्दं अन्वसितं
 अविहितस्य कर्मणि सूयमागो घर्माणां ब्राह्मणं श्लुषाम्
 'अहं त्रिपानिपानं' (७।३।१।१) इत्यत्र । मा.
 ७।३।१।३

• वीक्षणे 'स्वर्दक्'— पट्याट्कालविधानम् ।
 १।०।३।२।३ मीमंसे, पृ. ३३००. 'रथनगराने
 'स्वर्दस्य प्रति वीक्षेत' इति वीक्षणे स्वर्द्वृत्तपट
 कालस्य विधानम्" इत्यत्र अधिकरणं प्रथमम् ।

ॐ वीचीतरङ्गन्यायः । तथापि- यद्यपि वीचि-
तरङ्गशब्दे पर्यायो, 'भङ्गस्तारङ्ग ऊर्मिर्वा खिया वीचि.'
इति बोधात् । तथापि वीचिः स्वल्पतरङ्गस्यैव तरङ्गो यत्र
वीचीतो यशोचरोत्तरं तरङ्गजननं वाप्यादिसुजात् हुदा-
देर्वीचिर्जायते, तद्वायव्यप्रायं तस्मात्तरङ्गान्तरम्, तस्मा-
च्चन्द्रायवप्रायं तरङ्गान्तरम्, एवं स्वजन्यजन्यादिसुतो
न्यायः । यथा- शब्दस्य दृक्कारिदेशो दुःखः, स च
प्रकृतिभावात् स्वस्मिन्निष्ठतद्व्यन्तरमारगते, स च शब्दः
शब्दान्तरमिति तच्चन्यजन्यशब्दपरम्परया श्रौणेण सह
सन्त्यात् अयम् । तदुक्तं तार्किकैः- 'वीचीतरङ्ग
न्यायेन तदुत्पत्तिश्च वीचिता' । वीचितरङ्गो ह्यस्मान्तो
दीर्घान्तोऽपि । वीचीत्यत्र छन्दोमङ्गदोषः प्रतीयते इति ।
साहस्री. २२८.

● वीचीतरङ्गन्यायः । स्रग्भे जले क्षुद्रायाणादियाते
वीचयः तरङ्गाश्च दीर्घदीर्घनिःशब्दितवर्तुल्यानि समुत्पन्नान्ते
या रीतिः । वीचीतरङ्गन्यायः । के. ● वीचीतरङ्ग-
न्यायेन वदम्भमुकुटन्यायेन वा तार्किकाणां शब्दगुणस्य
इन्द्रियप्रतिक्रमो बोध्यः । छ. २।१।६।१५.

● वीप्सा च बहुषु भवति नैकस्मिन् । भा.
१।१।६।२५. ● वीप्सा बहुत्वविषया । सु. ५. ७३०.

● विशिष्टविधाने न भवति वीप्सा । यथा 'आमो
आमो रमणीयः' इति नावगतौ आमार्थे वीप्सा ।
एवमिहापि ('प्रशाजे प्रशाजे कृण्वन्तं जुहोति')

अनवगतौऽपि प्रशाजार्थः, विशेषः नात् । टुप्. ७।४।
२।५. ● वीप्सया नित्यत्वविधिः 'वस्तुतेवस्तुते
श्लोतिषा यजेत' इति श्लोतिशेषस्य नित्यत्वं सिध्यति ।
वि. ६।२।११. ● वीप्सायाः अवगताप्यविषयाकम् ।
सु. ५. ७३८.

● वीप्साश्च द्विविधिति वर्तते । न नैकस्मिन्
वस्तुनि वीप्सा समारति । उच्यते । किञ्चान्तोऽपि भ्रष्टते
शातमिष्टे वर्तते । टुप्. १।१।६।२५.

● वीप्सान्यायः । यतुयं यतुयंऽह्यन्यहीनस्य
यद्रते, चतुर्थयदातुयोपात् अहीनात्तरामिप्रयेण वीप्सा
न्यायप्रतातुयादः, विधाने वाक्यमेदापत्तेः । भाट्ट.
१०।५।४.

● वीयुः ('यस्य सजाता वीयुः') विघताः
विप्रतिपन्नाः इत्यर्थः । वि. ३।२।७

● वीरजननं प्रथमं त्रिसुक्तं राजसूये । भा.
१।४।१।१२.

● वीर्यकामस्य सादितो यूपः इति कृत्विधिः ।
४।३।१।१-३. ● वीर्यकामस्य पञ्चदशातिरात्र, कातीये
उक्तः । बाल. ५. ३५. ● वीर्यकामस्य सावत्तरिके
चथने निष्पृच्छिते त्रैष्टुभान्येव आद्येयसूक्तानि नेतर-
च्छन्दसकानि । संकल्प. २।१।३७.

● 'वीर्यसंस्त्रवो राजन्यस्य' अत्र फलेन
सवन्योऽवृत्ते । भा. ६।६।२।१४.

ॐ वृक्षमूलन्यायः । यथा वृक्षं जिहृषुः
कश्चित् सूर्यरश्मिगतशक्तिरिक्ते वृक्षे नवनीवं निषाद्य
तेन विलेपनेन तन्नेत्रयोः पूर्णयोस्पर्धीभूतं स जिहृषति ।
तस्य तथा नवनीतमक्षेपायासो हृषा, तं त्रिभ्यऽपि
तदैव महीवं शक्यतात्, तथा प्रह्वतेऽपि । साहस्री.
२५१.

● वृक्षच्छेदनस्य स्वकः न प्रयोजकः । स्वरो-
नोद्यो (पशो) अञ्जनाद्यर्पं किञ्चिच्छाद्ये शाशम् ।
भाट्ट. ४।२।१.

ॐ वृक्षप्रक्रमन्यायः । यथा वृक्षमारूढः पुमान्-
नयः स्थितैर्नैः पूर्वमियं शाखा प्रक्रमितया पूर्वमिय-
मिति भिन्नशाखाप्रचालने नियोजितसत्सदृशस्यैव च
केनचित् सर्ववृक्षक्रमने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्या-
ऽऽश्रयतया योग्यव्यासमनेन नमविकल्पयोगान्तोऽपि सर्वं
निरोधतिद्वैलस्यिर्नैर्पया वृक्ष प्रक्रमयति, तत्प्रक्रमने च
सर्वो शाखाः प्रक्रमिताः स्युरिति भवति च सर्वै-
रुत्थितोक्तः, तथा सर्वमैरुत्थितोक्तः एक औपनिषदा-
भिमतो महेशोऽङ्गीकार्यो वीतरागः । मुमुक्षुभिरित्यन्यत्र
विस्तरः । साहस्री. ५२.

ॐ वृक्षमूलनिषिद्धन्यायः । यथा- 'यथा
तरोर्मूलनिषिद्धनेन तुष्यन्ति तत्संस्त्रवृक्षोऽपि शाखाः ।
यागोपहाराद्यथेत्रियाणां तथैव सर्वाहर्हणमप्युत्तेज्या ॥'
इत्यनेनायं व्याख्यातः । साहस्री. ५३.

वृक्षवृत्तिन्यायः । अथ विनोयम खन मिद्र-
वस्तुमातिजीवनविषयाया प्रार्थते । यथा- वृक्षो मेषो
दकेन चन्द्ररिरोश्च जीवतीनि प्रसिद्धम् । तथाऽऽह
कालिदासः- ' वृक्षवृत्ति यतिरिक्तसाधनः ' इत्येतेन ।
साहस्री. १५६ .

• वृक्षशाब्दे उचरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरि-
वर्तते, नान्यसहितः । उचरिते तु चदाब्दे इतरेतरयोग-
प्रतीयते । स तस्यार्थः । टुप्, १०१।१५६.

• वृत्तानामेष ऋत्विजा राजसूयपक्रमे समाप्ति-
पर्यन्ता । १।४।२।६-८. भीको. पृ ३३१८
' राजसूयपक्रमे वृत्तानामेष ऋत्विजा समाप्तिपर्यन्ता '
इत्यत्र अभिप्रेतं दृष्ट यम् ।

• वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । ' सविरोपणाना
वृत्तिर्न ' इत्यादिः । मणि, पृ १४६ .

• वृत्तवशेन पादव्यवस्था ऋतु अपर्याप्तसिद्धे ।
वा. २।१।१०।२५.

• वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तशावनाय,
किं तर्हि प्ररोचनार्थैव । भा. १।२।३।२०. • अष्टद-
वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन, प्रशंसाया गम्यमानत्वात् ।
इहान्ताख्याने वर्तमाने द्वय निष्पद्यते- यद्य वृत्तान्त-
ज्ञानम्, यद्य ऋत्विग्भिरु प्ररोचना देवो वा तत्र वृत्ता-
न्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निष्कर्तृकं चेत् प्ररोचना-
भावान् अनर्थकमिति अविश्वस्यम् । भा १।२।१।१०।
वा- उपाख्यानान्वाख्यानं अतन्त्रम् । अतः स्तुति-
त्यागैश्च स्वार्थस्तत्त्वा वर्णयाम ।

• वृत्तयः सर्वा अवहट्कार्या इति तत्सिद्धिर्न
उक्तम् । सु पृ. १०८०. • वृत्तीना सर्वासा अत्रह
तत्कार्येण तत्सिद्धिस्तु भाष्यकता (१।४।२।२१)
' अर्थेन नियमयोगात् ' (३।२।१।१) इत्यत्र
सुप्रसङ्गा बोक्तम् । पृ. १४४५.

• वृक्षवृत्तान्यायः यावन्त्यापनप्रतिग्रहाः तद्व्यवस्थेय
भृत्तुक्ताः । भा. १२।१।१५।२२

• वृत्तिपक्षे च समाप्तस्य नियमः । भा.
१०।६।३।६, न चैव विशेषो वृत्तिपक्षे नियमः समाप्त

इति । विभाषा हि रम भगवान् पाणिनिरधीते । १०।
६।३।५

• वृत्तिविमहृयोः भिन्नार्थरत्नायोगः । सु पृ. ८९५.

• वृत्तिविपर्ययः एव शाब्दबोधे विपर्ययः इति
नियमः । मणि, पृ. १२२.

• वृत्तिवारस्तु (उपर्याचार्याः) अन्येषाम् अन्यं
वर्णयानकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येवमादिम् ।
न परीक्षित य निमित्तम् । प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि
प्रमाणानि । तद-तर्गतं च शाब्दं अतस्वरूपि न परीक्षि-
त यम् । (दाङ्का-) अत्रोच्यते व्यभिचारत्वं
परीक्षितयम् । शुक्तिः हि रजतवत् प्रकाशते यतः ।
तेन प्रत्यक्ष व्यभिचरति, तन्मूलराशे अवमानादीन्वयि ।
तत्रापरीक्ष्य प्रवर्तमानः अर्थात् विद्वेद्येन अनर्थं न
आप्नुयात् कदाचित् । (उत्तरम्-) नैतदेवम् ।
यत् प्रत्यक्ष न तत् व्यभिचरति, यत् व्यभिचरति न तत्
प्रत्यक्षम् ।

किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? ' तत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा
वृद्धिजन्म सप्रत्यक्षम् ' । यद्विषयं ज्ञानं तेनैव सप्रयोगे
इन्द्रियाणाम्, पुरुषस्य वृद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यत्
अन्यविषयं ज्ञानं अन्यसप्रयोगे भवति न तत् प्रत्य-
क्षम् ॥ कथं पुनरिदमवगम्यते, इदं तत्सप्रयोगे, इदं
अन्यसप्रयोगे इति ? । यत् न अन्यसप्रयोगे तत्
तत्सप्रयोगे, एतद्विपरीतं भावसप्रयोगे इति । कथं
वेत्तुम् ? यत् शुक्तिजायामपि रजतं मन्यमानः ' रजतं
सन्निहृष्टं मे वधु ' इति मन्यते । बाधकं हि यत्र ज्ञान-
मुत्पद्यते ' नैतदेवम्, विषयाज्ञानम् ' इति तत् अन्य-
सप्रयोगे, विपरीतं तत्सप्रयोगे इति ॥ प्राक् बाधकज्ञाने
एषे कथमवगम्यते ? यदा न त-काले सम्यग्ज्ञानस्य
विषयाज्ञानस्य वा कश्चिद्विरोधः । (उत्तरम्-) यदा
हि वधुराद्रिभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरा-
दिभिः, सौक्ष्मादिभिर्ना बाधो विषयः, ततो विषया
ज्ञानम् । अनुपहतोपे हि सम्यग् ज्ञानम् । इन्द्रियमनो-
ऽर्थसन्निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अवति तस्मिन्
विषया ज्ञानम् । तद्व्यवगता दोषो विषयाज्ञानस्य
हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं विषया भवति ॥ कथमवगम्यते ?

तस्मात् तदर्थे इदमवधारण मन्दतरफलमेव प्रतिमाति ।
 ५ ३९-४०

श्रुतु— परंपरामपि सिद्धाते नैवारय मिश्रणशुद्धा
 उपनामते । यस्मात् निर्विकल्पकप्रत्ययप्रामतमेव स्वल्पम
 सविकल्पज्ञाना विषय इत्यते । उच्यते च परमार्थतो
 ऽरुयेव । सदर्शेविषय तु ज्ञान स्वल्पम्, न मिश्रा, यथा
 निर्विकल्पकज्ञानम् । इथास्तु चित्तोप निर्विकल्पकेन सह
 पूर्वांशुभूत यत् स्वल्पम तस्य क्व अनुसंधान अथांतर
 घटन शोचनम्, तेन इद उच्यते सविकल्पकज्ञानम् ।
 निर्विकल्पक इ न पूर्वांशुसंधानेन उच्यते । अस्मिन्नपि
 सिद्धाते निर्विकल्पकप्रतिविषयता पुन समानैव ।
 अनुसंधानप्रत्ययस्यापि समानविषयत्वे सविकल्पक
 मित्या, निर्विकल्परु सत्य इति न दुष्कम् । इत्यस्य
 चाभाव । नहि शैकिकाना इत्यमिरमस्तीति । तस्मात्
 मिश्रास्वशब्कभावात् नास्ति पूर्वं पक्ष इति निरा
 करणमनुयपेति । ५ ४०

ब्रह्मी— ननु च त्वयेवेदमुक्त इथास्तु विरोध इति ।
 अनेन विरोधेण परे इदमुक्तम्, अनुसंधायमानोऽयं
 सद्धिताथान्तरविषयतात् नैव अस्य एकप्रत्ययविषयो
 ऽयं परिच्छेदता अस्य प्रत्ययस्य प्रतिपद्यते । आल
 भ्यनता तु प्रतिपद्यते । ५ ४०

श्रुतु— ननु च त्वयेवेति पूर्वपक्षतमथनम् ।
 अनेनैव विरोधेण ज्ञानाद्यनुसंधानेन ज्ञाप्यते इति परे
 रिदमुक्त- निर्विकल्पकेन यत् स्वल्पम बाधायकम्
 प्रतीयते तत् विकल्पप्रत्ययस्य परिच्छेदत न भवति, आल-
 भ्यन न तु भवतीति । एषोऽभिप्राय- नहि स्यात् वस्तु
 धाव्यादिनिर्गोचरि तु यत्कथं, तस्य त्वकत्वैरस्येवार्थत् ।
 किं तु तदप्रकृतोऽपि विकल्पा तदुद्गृहामिमानिनो
 माहते । तदमिमानानुशेनेन तत्तत्सम्भवा इत्युच्यते ।
 परमार्थस्तु निरालम्बना एवेति । एव च मिश्रास्वस्तु
 मेव परे । ५ ४०

ब्रह्मी— तस्मात् परिच्छेदकत्वं अनुसंधानप्रत्ययस्य
 इच्छन्ति इति वदन् । इत्यते चास्मिन्
 (मीमांसकाना) उच्यते सविकल्पकस्यापि प्रमाणरूपम् ।
 न च परंपरामपि अनुसंधानप्रत्यये विकल्पमात्र

चादिनाम् । इय (बाध कारणदोषरूप) अस्तीति सिद्धम् ।
 तस्मात् अल्प प्रमाणत्वमिच्छता इतमिदमवधारणम्
 (भाष्ये) ।

कथ पुन अनुसंधानप्रत्यय कथना मयन्ते ।
 (पूर्वपक्षी आह—) जातिजातिमनोरमेदात् अनुसंधान-
 प्रत्यये भेदाद्युपगमात् । अय गो इति लोकिना
 प्रतिपद्यते भेद गोरान्तर् द्रव्यमिति । ननु च भेदप्रत्यये
 ऽपि अमेदोपचारो दृष्ट कु तान् प्रत्येयव इति । सत्
 अमेदोपचार । न पुन ' अय गो ' इत्यत्र उपचार
 बुद्धिलीकितानाम् । तस्मात् उपचरितोऽय प्रत्यय इति
 न शक्यते वक्तुम् । न च स्वल्प उपपर्यवसायी एवाय
 प्रत्यय, अर्थांतरानुसंधानात् । अतो नयामदे वल्लने
 येयमिति ।

यदि अय अयथाभासी प्रत्यय स्थात् कथ न
 विपर्येति ? (विपर्ययो बाधकज्ञानम्) । उच्यते ।
 यत् हि इय इत्तातरातमान अवस्यीते तत्र विपर्ययो
 भवति । न चेद गो चादि इत्तान्तर नीलपीतादिव-
 द्दिरोपेय्य, पृथक्त्वेन अग्रहणात् । यत् एव हि विरोधा
 सामान्यतायेन अपरम्भयते अत एव च प्रमाण
 विपर्ययाभ्या अय अय विकल्पाख्य प्रत्यय इति
 विकल्पविद ।

गुणकल्पनाऽपि अनेनैव त्वारयात्, पृथक् अष्ट-
 णाविति ।

ननु च नाम्न पृथगेव ग्रहणम् । न । तथापि
 ' अय विष्णुमित्र ' इदमेदप्रत्ययत् । इथात्तु विरोध,
 जातिगुणकरतनाभ्या यत् एकत्राभिन्नयोर्भेदकल्पना,
 इत्यत्र मिश्रणोर्भेदकल्पना (अभिमनोत्रातिजातिगतयो
 भेदकल्पना, मिश्रणो नामनामिनो अमेदकल्पना) ।
 तस्मात् उपाधिविरोधोऽयम्, न कल्पनाविरोध ।

ननु च कथकल्पनाया इदमप्येतत् न समभवति,
 मिश्रणोरेव किनाकारकयो संशयोऽवभाष्यते व्यपदिश्यते
 च । (उच्यते—) नैरम्, अत्रापि अमेदोपचार एवाय-
 मयन्ते । व्यपदिश्यते च ' पचति दिवदत् ' इति
 सामानाधिकरण्यादर्शनात् । ननु च त्वेयधिकारप्रत्ययमपि
 दृश्यते ' ओदन पचति ' ' बाहो पचति ' ' पच्यते

देवदत्तेन' इति । किमिदं प्रत्ययते वैयधिकरण्यदर्शना-
दिति, ज्ञात्यादावपि वैयधिकरण्य इत्येते, 'गोर्भावी
गौरं' 'पटस्य भुक्तं' 'अन्वेष सञ्ज्ञा' इति ।
मिश्रामिश्रकल्पना प्रति अभिन्नस्याय व्यपदेशः । न
पुनर्भिन्नस्य च अर्थान्तरस्य अत्रगतिरस्ति । तस्मादिदं-
मपि च कल्पना देवदत्त इति । पृ. ४०-४४.

श्रुतु-— यथा वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा सामाना-
धिकरण्यमपि । न च एकस्य वस्तुनः भिन्नत-
रभिव्यक्त्ये च संभवति । तस्मात्प्रत्ययेन मिश्रमभिन्नं वा
वस्तु । परस्पर विधेयेन भनयोः प्रतीत्योः पराहत-
त्वान् । अविद्यमानवस्तुरभासो च प्रत्ययः विकल्पमान-
मेव इति । यथा कर्मणि वैयधिकरण्यं दृश्यते तथा
स्मृतिगुणनामस्मृति । न च तानि मिश्रानि, अभेदाव-
गमात् । अतः अविद्यमानमेव कदाचित् भिन्नतया
कल्पन्ते कदाचित् अभिन्नतया इति मन्तव्यम् । पृ.
४४.

बृहती— इत्येऽप्येवम् 'दण्डी अप' इत्यभेदोप-
चारात् । तस्मात् पञ्चविधेय कल्पना (नाम-जाति-
गुण-क्रिया-द्रव्यशास्त्र) । नैव प्रमाणं नाप्यप्रमाणम् ।
(सिद्धान्तमुपक्रमते-) उच्यते । भवति कल्पना-
ज्ञान यदि प्रत्यक्षमभिगम्यता ज्ञानस्य स्यात् । आनु-
मानिकस्य तु ज्ञानस्य वक्ष्यति । ननु अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे
ज्ञानस्य आकारमात्रमालम्बनम्, अन्यथा ज्ञानस्यो-
त्पत्तिर्नोपपद्यते । षोडशमन्यथायाम् : अव्यक्त्याभावः,
शुक्तिका हि रजतरत् मारासते । शुक्तिशालम्बन हि तत्
ज्ञानम्, न रजतालम्बनम् । कथमवगम्यते ? शुक्तिर-
संबन्धुः चक्षुषि दर्शनात् अन्यस्यानुत्सादात् । नहि
अन्यः शुक्तिः रजतमिति व्यभिदिशति । चक्षुष्मानेन
हि शुक्तिः रजतमिति भाव्यते ' रजततलिकुष्ठं मे
चक्षु ' इति । अतः शुक्तिशालम्बन च तत् ज्ञानम्,
न रजतालम्बनम् । न च अप्रत्यक्षज्ञानपक्षे एतत्
संभवति । अतः अविद्यमानाकारालम्बनमपि ज्ञानमस्ति
इति प्रतिपत्तव्यम् । सेय पञ्चविधा कल्पना ।

ननु च अविद्यमानाकारालम्बनज्ञानपक्षे निरालम्बन-
तेन ज्ञानस्य प्राप्तिरिति । मेवम् । निरालम्बनपक्षे नहि

अन्यस्य अन्येन व्यपदेश उपपद्यते । भवति चायं
व्यपदेशः रजतं इति शुक्तिकायाः । निरालम्बनज्ञानपक्षे
हि कस्य केन च व्यपदेशः, भिन्नतया शुक्तिकारजत-
ज्ञानयोः । पृ. ४४-४६.

श्रुतु-— ' ननु च... प्राप्तिरिति ' । अस्वार्थः- यदा-
कारारमासि यत् ज्ञानं तत् तदात्मन्वनमुच्यते । शुक्तिका
च न रजताकारा । तस्मात् रजताकारस्य ज्ञानस्य न
शुक्तिका आत्मन्वनम् । तस्मात् निरालम्बनमेवेदं आप-
द्यते इति नोपपत् । ' मैवं ' इति । अस्वार्थः- निर-
ालम्बनत्वे हि रजतज्ञानस्य शुक्तिकाया ' रजत ' इति
व्यपदेशो न स्यात्, भिन्नतया शुक्तिकारजतज्ञानयोः ।
एतन्मय शुक्तिका आत्मन्वनम्, अपर तु निरालम्बनम् ।
अस्ति चायं व्यपदेशः । तस्मात् एकमेवेदं ज्ञान
शुक्तिकाभेदे रजताकारेण शास्त्रव्यते । पृ. ४६-४७.

बृहती-— ननु अर्थालम्बनपक्षेऽपि अन्याकारस्य
विज्ञानस्य अन्याकारालम्बनज्ञान इति नोपपद्यते ।

श्रुतु-— आत्मन्वनस्य ज्ञानं आत्मन्वनज्ञानम् ।
आत्मन्वनमेव ज्ञापते न तु अनात्मन्वन इत्यस्तिपि पक्षे
अन्याकार आत्मन्वन अन्याकारमाहि च ज्ञानं इति
नोपपद्यते । पृ. ४७.

बृहती-— इदमेव हि आत्मन्वनस्य आत्मन्वनत्वं
यदुत्त अर्थाकारमेव ज्ञानमुत्पादयति इति । अन्यथा हि
चक्षुरादिनात् अर्थानुत्पत्त्यापि ज्ञानोत्पत्तौ आत्मन्वनव्य-
पदेशो न स्यात् ।

श्रुतु-— इदमेव हि आत्मन्वनस्य आत्मन्वनत्वं
यदुत्त अस्वार्थाकारमेव ज्ञान जनयति । यदि पुनः कारक-
तापाममेव अर्थस्य स्यात् तदा चक्षुरादीना ज्ञानोत्पत्तौ
व्यापृतानामपि यथा आत्मन्वनभासो गच्छति, तथा अर्थ-
स्यापि स्यात् । तस्मात् यत् आत्मन्वनमभिमत तदा-
कारेण ज्ञानेनापि भवितव्यम् । अन्यथा आत्मन्वनरागु-
पपत्तेः इति । पृ. ४७.

बृहती-— केन नोक्त आत्मन्वनस्य आकारनि-
धेयेन इव कल्पतेति ।

श्रुतु-— केनेदमुक्त आत्मन्वनीमुत्पत्त्ये अर्थस्य
आकारं अनेपेक्षेय इवं कल्पना उपपद्यते इति । किंतु

आत्मन्तीभूतस्य लक्षणपर्याहिव्येव इति अत्राय ।
 अयमासाय - गुणिस्त्वल्मनमिदं ज्ञानमभिमतम् ।
 गुणिकान्तरमेतं तावत् इत्युच्यते । न पुनस्तदाकार
 यथासि । यदि पर तमेन अर्थात्तमेन अर्थात्तमेन अय
 यद्गति तेन तदाकाराद्दिग्वात् तदात्मन्न तावत्
 अभिवद इति । पृ ४७

ब्रह्मी-- कथं तर्हि स्वल्पता ? अर्थात्तानुमान
 तथा (अर्थात्तरण अनुमान योजन तद्भावात्) ।
 किमिदं अर्थात्तानुमानतया इति ? इत्यिदम्, यस्य
 लक्षणं तरण एव तावत्सि स्वात्मनि च भेदाध्यास ।
 कथं तर्हि अविद्यमानज्ञानादिविषया एव जात्यादि-
 प्रत्यया ? स्वल्पे हि अविद्यमानभेदाभावात्तासात्
 अविद्यमानविषया इत्युच्यते । नैऋतमन्थालो नाम । ।
 पृ ४७-४८

श्रुतु-- पूर्वपक्षिणा हि विगतं साधारं प्रत्यय
 इत्यनुभवतम् । तत्र यदपि ज्ञानस्यैतकारं तथापि
 स्वल्पप्रमाणस्यैव स्वल्पप्रमाणस्यैव तदाकारे न घटते ।
 तेन वरं ज्ञाने चाद्यै च अविद्यमानस्य आकारस्य
 अप्याराधोऽध्यासो युक्त इति । पृ ४८

ब्रह्मी-- विनकाप्रहणात् स्वल्पमानप्रहणात् मदा
 ननुप्रधानात् सामायाध्यास । अमिदं च नार्थस्य
 अत्रण तादृशं मदानुप्रधानात् भेदाध्यास ।
 मदानुप्रधानं तु मदानुप्रधानात् । सेव पञ्चविधा
 चान्तेति ।

कथा पुत्रक्या संवेदतस्त्वल्मनपतिरिति रूपमस्य ?
 आह, अथा तदनुप्रधानस्येति तु । न चाभातर अथा
 तदनुप्रधानस्य आत्मनमिति । अत अर्था तदनु
 प्रधानात् स्वल्पप्रमाणमपि कल्पना इत्युच्यते ।
 तस्मात् स्वल्पप्रमाणमप्य एव एतदेकस्त्वल्मनतेऽपि
 ज्ञानात्तत्संवेदने उपरतम् । अथवा हि आत्मन
 मानावगतिरिव स्यात्, न स्वल्पप्रमाणमा वारगति ।
 स्वल्पप्रमाणस्य च न सामायमिति इति प्रदर्शित
 रूपान्तप्रमाणं तदर्थं तदनुप्रधानात् इति । अर्था
 न्तस्य अनुप्रधानात् (सत्येन विकल्पज्ञान अथा
 तदवधारण उत्पन्न । तेन व्यवहारयो सामा यदार्थि

अनुप्रधाने स्वल्पप्रमाणमिति । अनुप्रधानं च
 ज्ञानभेदे उपरतम् इति उपरतं सामायिदोषं यद्यप्ये
 लौकिकं । परं च अत्रिये नियन्त्रुद्धि, अनुस्ये गुण
 नुद्धि, अनस्यमिति आत्मनुद्धि इति उपरता सकार
 हेतये विवरतग्रह । तदिदमुचं ' प्राक्प्राक्पक्षानो
 यते कथमिदमत्रायते ' इति (भाष्ये) । एका
 लम्बनाभिप्रायेण सामायिशेषज्ञानयो । नहि अथ
 सत्युक्तं चतुष्वपि अत्रालम्बनस्य ज्ञानस्य उत्पत्ति सम
 पत्ति, अप्रामाण्युत्पादात् इत्युक्तम् । (सिद्धान्ती आह-)
 अत्र एवदमुच्यते, नायाकार आत्मन्न अत्राकारस्य
 ज्ञानस्य उत्पत्तिहेतुरिति । पृ ४८-५०

श्रुतु -- एषा च भाष्ययोजना । ननु प्रत्यय
 स्वमिचरति । स्वल्पज्ञानं प्रत्ययम् । तथा अविद्य
 मानार्थात्तदनुप्रधानात् स्वमिचरति । ननु कथं अविद्य-
 मानमर्थात्तर अनुप्रधानं दावयते ? स्यादेतदेव यदि
 एवात्तेन इदमविद्यमानं स्यात् । स्वल्पयो द्वैतदविद्य-
 मानम् । ज्ञाने तु विद्यमानं वात् दावयते अनुप्रधानम् ।
 ननु ज्ञानमप्रत्ययम् । मैत्रम् । गुणिका हि रजतवत्
 प्रकाशते । न च रजताकारं गुणिकायामस्ति । अतो
 ज्ञानस्यैवायमाकारं प्रथते । तत्र अत्रत्ये ज्ञाने अनुप्र-
 पत्तम् । न चेदं रजतज्ञानं स्वल्पम्, पुरोऽवस्थितस्य
 तेनाकारेण व्यभेदात् । अत प्रत्ययसंवेदं ज्ञानम् । तत्र
 रजताकारावभासि इति । अत्रोत्तरम् । नैदं रजतज्ञानं
 प्रथयम् । यद्विषयं ज्ञानमुच्यते तेनैव इन्द्रियमपयोगे
 यत् ज्ञानं जायते तत् प्रथयम् । न च रजतेन इन्द्रिय
 मप्रयुक्तम् । तस्मात् प्रथयम् । स्वल्पमेव । तत्र
 यदि रजताकारसंभावात् बाह्यस्त्वल्मनमेतं इति सिद्धं
 ज्ञानस्य अप्रत्ययत्वम् ।

ननु कथमिदं ज्ञानं अत्रोत्पद्यते रजतमिदमिति ।
 उत्पद्यते । नापक्षज्ञानादये मति, तत्र च रजताभावे
 रथासितं अत्रमपयोगमत्र जायते । यत्र तर्हि बाधक
 प्रथय एतं जायते तत्र च जायते अतस्त्वल्पयोगजन
 यत् यथा ज्ञानादिसत्यं । तस्मात् ज्ञानादिसत्यं
 प्रथय अविद्यमानाज्ञानात्कारणेन स्वमिचरति इति ।
 (अत एवेत्युच्यते इति सिद्धान्तब्रह्मस्युत्पत्त-)

अयमर्थः । स्वतन्त्रागमार्थं आलम्बन इन्द्रियसंयुक्तम् । अन्त्याकारस्य स्वत्वज्ञानं अन्त्याकारस्य ज्ञानस्य उत्पत्ति- हेतुर्न भवति । यदि तथा स्वत्व तदा इन्द्रियसंयुक्तो- भावात् तदज्ञानेन अर्थेन इन्द्रियसंयुक्तज्ञानेनैव अन्त्य- त्वापि स्यात् । न चासावस्ति । तस्मात् उभयाकारज्ञानं ज्ञानस्य उभयाकारमेवात्मनः । इति । पृ. ४९-५०.

वृहती— कथं तर्हि विपरीतप्रकारः अनात्मनि आत्मादयः ? एकयते । निषयान्तरं सप्तमालम्ब्य अमूर्हीतविवेकं यत् ज्ञानस्यैव तत् सप्तमविषयात्परे स्मृतिहेतुता प्रतिपद्यते स्वधर्माति ज्ञानस्यैव । पृ. ६०-६१.

शुद्धि— उत्तरम्, उच्यते इत्यादि । निषयान्तरं रजतात् शुक्तिः । रजतसदृशी आलम्ब्य इदं इति अपहृतविज्ञेयम्, रजतात् भेदात्प्रमत्तदेवो ये शुक्ति- काया विशेषाः, तान् इन्द्रियवशेन सतोऽपि अमूर्हीतता साधारणतरे शुक्तिकाया धर्मान् गृह्णन्, यत् ज्ञानमुत्सन्नं तत् सप्तमन्तरे स्मृतिज्ञानहेतुता प्रतिपद्यते । दोषरजतात् तद्विद्वत्शुक्तिर्न मनसि अनुभूतायमर्थाभावेन स्वामी- तिज्ञानस्यैव । तेन गृह्यात्मसर्वभावयोः भेदे नावधीयते । विज्ञानस्यैव चैतत्, इदं इति प्रत्यक्षम्, रजनं इति स्मरणम्, अन्यथा रजतायगत्यसमजात् । नहि तत् इन्द्रियम्, तेन सप्रयोगाभावात् । स्मरण- भेदेदम् । पृ. ५१.

वृहती— उपपन्नानि तान्त्रं शुक्तिः सादिपु रजतादि- ज्ञानानि अनात्मादिपु (य) । स्वमादिपु कथम् ? स्वमा- दिपु च तावत् पूर्वोक्तयो विशेषमभिधाय निरालम्बन- वाप्येपु पुनरविज्ञेयं वक्ष्यति । आत्मनादे च अनात्मा- दिपु । तस्मात् नार्थान्तरेणुसंयुक्तान्याद्यनिमित्तं शुक्त्या- दिज्ञानम् ।

यत् 'रूपान्तघमहणात् तदभेदे तदुद्भवभावात् इत्युक्तम्, तदधिदम् । अर्थात्तरात्प्रधानज्ञानस्य हि स्व- रथगमनान्तरं इदम् । तस्य अर्थव्यवधानादिनः अर्थ एव प्रज्ञोति । तस्मादधिदमिदं रूपान्तघमहणात् तद- भेदे तदुद्भवभावादिति । तन्मात् शुक्तं अर्थव्यवधाने- चशुभे अर्थव्यवधाने ज्ञान न प्रथममिति । कथं तर्हि

श्री. श्री. ४६५

विपरीतः ? अग्रहणादेवेति वदामः । अग्रहणनिमित्ता च दक्षिणा मात्सर्येण 'यदि वजुरादिभिः उपहतं मनः' इति (पृ. २७ पं. ९) । अथमनेन अग्रहण- निमित्ता दक्षिणा मनसि ? यत् अर्थव्यवधानं ज्ञान इत्यस्याः प्रतिशया हेतुत्वेन उपन्यासात् । युक्तं च दुष्टतायाः कार्यात्प्रवृत्तम्, न पुनः कार्यान्तरसाध्यम् । तस्मात् अग्रहणनिकषण एव विपरीतः इति । अतः सिद्धम् 'यस्य च दुष्टं कथं यस्य च निमित्तेति प्रथमः स एव अर्थमीचीनः प्रत्ययो नान्यः' इति । पृ. ५१-५३.

• वृत्तिकारान्तरेः प्रामाण्यैश्च ' आम्नापत्य क्रियार्थेदात्' (१।२।१।२) इति सूत्रं सत्त्ववेदा- प्रामाण्यपरतया व्याख्यातम् । तत्र युक्तम् । सु. पृ. ६.

• वृत्तान् शब्दम् । वि. ३।२।७.
• 'वृद्धं तालम्ब्य आर्द्रं भवति' । मा. ९।२।९। ३२.

वृद्धकुमारीवरन्यायः । अयं महाभाष्ये ' न तु ने ' । पा० ८।२।३ इति सूत्रस्याख्यायात्परे व्याख्यातः । तद्यथा— वृद्धकुमारी तपस्विनी इन्द्रिणीका वरं वृणीष्वेति । सा वरपदमूर्तिं पुत्रा ये बहुधीरपृथुभेदतः काश्यपाभ्यां भुञ्जीरधिति । न च तत्रदस्याः पतिर्भवति, कुनः पुत्राः ? कुतो गारः ? कुतो धाम्यम् ? तनलया एतेन वाक्येन पतिः, पुत्राः, गारः, धाम्य इति सर्वं सगृहीतं भवति । एवमिहापि वेदोऽधिद्वलप्रतिषेधं वृत्ता नामावोऽसि सगृहीतो भवतीति । कैचिजु— यथाऽयथा वृद्धकुमार्या एतेन वाक्येन पतिः पुत्रा गारो नान्यमिति सर्वे सगृहीतं भवतीति तथा ' काशीमरणत् शुक्तिः ' इति श्रुत्या यथासाधनमन्त्रेण मुक्त्वापुन्यविहायत्वे सगृहीतं भवतीति युक्तमस्य वृद्धकुमारीवरन्यायस्यो दाहणमिति वदन्ति । वृद्धकुमारी०, वृद्धकुमारीवाक्य०, वृद्धकुमारीवर० इति पदोवा इति शेषम् । साहस्री. २.

वृद्धब्राह्मणवरन्यायः । यथा— अर्थात् कश्चित् जन्मान्तोऽन्यन्तरिदोऽज्ञातविशारे वृद्धो ब्राह्मणः । स च नामाविशैः तैर्निररदीदितसीवतव्यत्वेन परमेश्वरस्य- रथगमात् । तस्य तपसा श्रितः परमेश्वरः स्वामीधमेक

वर याचस्वेति त प्रेरयामास । तदाः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मन् वाच्यते तर्हि दारिद्र्यापीडा स्यादेव, तथा भार्याया याचितायामपि दारिद्र्या-पत्नसतत्यमावा- पुन- द्वै. ७ जनयेद्यु, एव धने याचितेऽप्यन्यत्वादि, इति किं याचनीयमिति विनासमाहूते भूयो विचार्येद प्रार्थयत्- स्वपौत्र राजसिंहासनस्थितभीक्षुण्डमिच्छामीति । अथ च तस्य वृद्धिकोशालत परमप्रीतेन परमेश्वरेण वर-प्रदानेनानुग्रहीते धन चक्षुषी मनोहा भार्या सतति च प्राप्यात्वन्तमानन्देति । तथा प्रकृतेऽपीति । साहस्री ३

● 'बृद्धवया प्रत्युत्प्रेय संमन्तगध' इत्यस्य निमित्ताहृतौ आहृति । ६।२।१०।३० मीको पृ १६०० 'गुर्वनुग्रमनादीना निमित्ताहृतौ आहृति', इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● 'बृद्धवया प्रत्युत्प्रेय संमन्तगध' इत्यादिसमावर्तकर्मसु उपनीतस्याधिकार, नानुपनीतस्य । भा ६।२।६।२१.

● बृद्धव्ययवहारश्च (अम, यत्) प्रमाणान्तराव गम्य अर्थ वाचयेन प्रतिपादयत कस्यचित्, कश्चि दन्य प्रतिपन्नते । तदपनिपस्या चालोऽपि जानाति 'अनेनैव तत् प्रतिपाद्यते' इति । बृहती. पृ २५५.

● बृद्धव्ययवहारस्य अनादिता । पृ १३३ ● बृद्धव्यवहारस्य अनादिताया प्रतिपन्न, पुत्रस्य (शब्दा र्थयो-) छत्रं च सद्भाव । ऋजु पृ १३८ ● बृद्धव्यवहारस्य अनादित्वात् नाथ (शब्दार्थछत्राद्यर्थ-) कर्ता शक्यते कत्याधितुम् । बृहती. पृ. १४३

● बृद्धव्ययवहारे एव शब्दाना स्वार्थं स्तुतिरिति । ऋजु पृ १६

● बृद्धव्ययवहारार्थीनें चन्दनमन्थ-स्तुतिभावमेव । वा १।३।१।१ पृ १६२.

● बृद्धव्ययवहारानादितयाऽपि शब्दादर्थावगम उपपन्नते, तथापि साध्यात् संज्ञेतकारणदर्शने न शक्यते अनादिता दक्ष इति भवति संक्षेपप्रयोगोपलभन प्रति पद्यभूयम् । तस्मात् कर्तुंस्वप्नो निराशरणीय । ऋजु. पृ. १३४.

● बृद्धव्ययवहारगम्यत्वं शब्दार्थस्य । वा. २।१। १०।३५

● बृद्धिमिष्टवतो मूलं चिनष्टमिति न्यायः । अयमपि पूर्वविषये (' एक संघित्ततोऽपर प्रव्यवृते ') प्रवर्तते । सर्वेषामीशत्वव्यतीकारेऽपि तस्यऽऽसगत्वेन पञ्चादिनदिनाशोत्पत्तिः, नसादीशत्ववोधकाना याच्यमाना व्यनस्थाऽऽभावादप्रामाण्यात्पत्तिरिति । साहस्री. ८६.

● 'बृधन्वती अमावास्यायाम्' । इदं बृधन्वती-शुभल अमावास्याया आश्रयभागान्नाम्, न तु मुपययागा-ङ्गम् । बृधन्वती ऋचौ-१ 'अग्नि प्लेन मन्मनां', २ 'सोम गीर्भिमन्वा वयं' इति । वि. ३।१।१३३.

● बृद्धिकीर्गभेन्यायः । (यदा बृद्धिकीर्गमः बृद्धिकीर्गो नाशयति तथा अज्ञानकार्यान्त.करणवृत्त्यात्मकं ज्ञानमपि अज्ञान नाशयति ।) । साहस्री. ३१७.

● वृषप्यन्तः नाम तुवा द्वादशगडे वृषप्यपडदे द्वितीयेऽहनि अनुरूप-पर्यासमौ तुचयोर्मध्ये पक्षिवच-माने भवन्ति । वि ५।३।४.

● 'वृषभमुपदधाति' इति वृषभशब्द 'स्वामिने वृषभम्' इतिमन्त्रोपदेशेऽप्यपर. अग्निचयने । सक्तपं २।१।२२. मीको, पृ. ४८ 'अग्निचयने वृषभमुपदधाति' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● 'वृषलेने प्रवेष्टय गृहेऽस्मिन्निति चोदिते । प्रत्येकं सहगना च प्रवेश प्रतिपिष्यते ॥ इह गृहस्य अग्नि वक्षितम् । वा ३।१।७।१४ पृ. ७१४

● वृष्टिकाम ज्योतिष्टोमे लक्ष्म्याना नक्षत्राणि सौमरे हीप्सु इति निघन कुर्वात् । भा. २।२।१।२८, ● वृष्टिकामस्य वैशुतात् आहृत्य अवदध्यात् चयने उत्पममिम् । १२।४।७।१७.

● वृष्टिकामनाया. राजमानता । वि. ३।८।६.

● वृष्टिहेदनमन्त्र दीक्षितस्य 'उन्वतीर्नल घटे' इति । निमित्तावा-तरभेदेऽपि न मन्त्राहृति. । वि. १।१।१८.

● वृष्टिण पद्य ऐन्द्रः । (षोडशिति आह्वयम्) । भा. ३।१।७।१८.

ॐ वेण्याकाशनायाः । यथा— तीर्थादिमका
वेणी द्विधा— युक्तवेणी, मुक्तवेणीति मेदात् । तत्र प्रयागे
युक्तवेणी, गङ्गया सह यमुनासरस्वत्योः संगमात् । पूर्व-
प्रयागे तु मुक्तवेणी, तत्र गङ्गया सह यमुनासरस्वत्यो-
ः वियोगात् । उक्तं च कैवल्येन्द्रोक्तकविना— ' सगर-
संतति संतरणेच्छया प्रचलिता जवतो हिमपर्वतात् । इह
तु मन्द्रमुपैति सरस्वती यमुनयोर्विरहादिव जाल्ही ॥ '
इति । तत्र प्रयागे ह्यन्योन्यसंसर्गेण कप्रवाहीभूते इवेत-
दगामरक्तवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीतीरे प्रतिविम्बस्य तद-
वच्छिन्नस्याकाशस्य मेदलेशोऽपि नास्ति, तथैवमन्योन्या
सक्तचित्तानां त्रिगुणाधिप्राप्तपरमेस्वराणां ब्रह्मविष्णुशिवा-
नामन्योन्यसंसर्गेण मेदलेशोऽपि नास्तीत्यन्यत्र विस्तरः ।
साहस्री. १२७.

● वेण्याकाशनायाः । अत्यन्ताभेदस्वीकारात् नहि
प्रयागे अन्योन्यसंसर्गेण एकप्रवाहीभूते गङ्गायमुनासर-
स्वतीतीरे प्रतिभिन्नतस्य तदभिन्नस्य वा अनाशस्य
मेदलेशोऽप्यस्ति । न्यासं.

● वेतसायकान्यायाः । वेतसायकयाऽवकाभि-
आभिविक्रमं सङ्गदेव कार्यं न प्रतीष्टं अग्निचपने ।
१।१।८।२६-२८. ' हिरण्यशकलाधिकरणम् ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● यद्यपि च अष्टत्वस्य अष्टा-
कपालादेर्यां अविधेयत्वात् स्तुत्यनर्हत्वं तथापि तत्तुतिः
वेतसायकान्यायेन (१।१।७) द्वादशत्वस्य द्वादश-
कपालस्य वा स्तुत्यर्थं न निरुध्यते । की. १।४।१२।
२०.

● वेदः अपौरुषेयः कर्मस्मरणात् । वैशनाथः
१।१।३।२५ पृ. ९९. ● ' वेद एव हि सर्वेषामादर्शः
सर्वदा स्थितः । शब्दानां तत्र उद्भूय प्रयोगः संभवि-
ष्यति ॥ ' या. १।१।८।२४ पृ. २६३, ● वेदश्च
प्रमाणं इति स्थितम् । १।२।१।१० पृ. १२५. ● वेद-
त्रिभागः श्रुतं ' विश्वर्ययादमन्त्राणामुपयोगोऽपुनो-
च्यते ' इत्यादी । घाल. पृ. ४९. ● यदः त्रिविधः,
विधिः अर्थवादः मन्त्रधेति । उद्भिद् मलभिद् विश्वजित्
इत्यादीनां नामधेयानामाधिक्यमिति चेष, त्रिषु एव
चरन्त्येन तेषां भन्वर्थात् । वि. १।४।१. ● वेद-

स्त्रेषा, विधि-अर्थवाद-मन्त्रमेदात् । ' प्रविमज्य वेदं
त्रेषा ' इति । श्लोवा. १।१।८।१५. ● वेदः नाम
दर्भमयं संमार्जनसाधनम् ' वेदं कृत्वा वेदिं करोति '
इति । वि. १।३।४. ● वेदः नाम शयानवत्सजान्वा-
याकृतिविशिष्टो दर्भमुष्टिविशेषः । कु. १।३।४।५.
● वेदः पञ्चविधः, विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-
अर्थवादात्मकः । तत्र विधिः— अमातार्थविधायकं
वेदवाक्यं ' अग्निहोत्रं शुहुषात् स्वर्गक्रामः ' इत्यादि ।
मन्त्रः— प्रत्रोगमवेताशेस्मारकं वेदवाक्यं ' इषे त्वा '
इत्यादि । नामधेयं— योगेन रूढ्या वा धार्यपरिच्छेद-
तात्पर्यकं वेदिकं सुवन्तं उद्भिद्, अग्निहोत्रम्, आचारः
इत्यादि । निषेधः— अनर्थहेतोः कर्मणः मकाशात् पुरुषस्य
निवृत्तिकरं वेदवाक्यम् ' न कृच्छं भक्षयेत् ' इत्यादि ।
अर्थवादः— विधेयत्वावकं निषेच्यनिन्दकं वा वेदवाक्यम्
' वार्युर्वं क्षेपिष्ठा देवता ' ' सोऽरोदीत् ' इत्यादि । मीन्या.
● वेदः पुनः सविशेषः प्रत्यक्षगम्यः, तत्र घटादिवदेव
पुरुषान्तरस्यमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि स्मृतमुपलभ्य
अन्येऽपि स्मरन्तः अन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्ति इति अना-
दिता । वा. १।३।१।१ पृ. १६२. ● वेदः पौरुषेयः
न येति सदाये वेदः अपौरुषेयः न केनापि कृतः इति
सिद्धान्तः । १।१।८।२७-३२. ● वेदः प्रमाणं धर्मं ।
भा. १।१।२।२, ● वेदः यत्सजानुमामः कर्तव्यः इति
दर्गपूर्णमासयोर्विधिः पुरुषार्थः, न चरार्थः । ४।१।२।२
वर्गकं. २. ● ' वेदो वा प्रायदृशीनात् । ' ३।३।१।२.
अत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेन उच्येत्त्वादेः क्रमेदादि-
विहितकर्माप्रमत्प्रमात्राङ्गत्वस्य स्वावविष्यमाणत्वेन ... ।
की. १।१।९।४।२२ । वेदवाक्यगतपदव्योर्नागर्पस्य
' वेदो वा० ' इत्यत्र मलाबल्लदेनुवाभिधानम् । सु.
पृ. १५५, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उपक्रमबलीयस्त्वं वक्षते ।
पृ. ५२६, ' वेदो वा० ' इत्यत्र उच्येत्परोपाद्युत्थयोः यद-
धर्मतं वक्षते । पृ. ६०८. ● ' वेदो वा प्रायदर्शनात् । '
३।३।१।२।३ अर्थवादादेव वेदानां विधेयोऽभेन्त्यादि-
विषयचयतीतिभिः प्यत्रत्यामात्रार्थत्वेन क्रमेदाद्यु-
त्थीनां अनुवादानापत्वात् अनुवादानां च लक्षणवृत्ति-
दर्शनत्वं विष्णुदेवस्तानामपि क्रमात्पुत्थीनां लक्षणमा

वृत्तिरिदं इति मूलस्य व्याख्यानम् । सु. ५. ११२. ० 'वेदो वा प्रायश्चित्तनात् ।' इत्यधिकरणे अत्र नातविशेषात्प्रत्ययः उक्तः । मीन्या. ० 'वेदो वा प्रायश्चित्तनात् ।' (३।३।१।२) इति उक्तप्रयोगस्योक्तौ नैव वेदधर्मतागवाणाम् इदमेव चाकशविनियोगस्यम् (इति न व्याख्येयम्) । या. ३।३।१।१ । ५. ८१७, ० वेदः सकल. पश्यते, नित्य-नैमित्तिक-व्याख्याना पर्मेणा यथोपपन्नकालानां न भाषते कतरत् कदा करिष्यते इति । तत्र कदाचित् यत्र पठितं तत्कल प्रार्थनामिच्छ वा अस्वोपजायते तत्र तद्विद्वत्तात् अयमुक्तं विद्वन्वते, तदानी वा अधीयानस्य अत नियमानुष्ठानाद्यभवात् वैगुणप्रज्ञः । ३।८।८।१८, ० वेदः समस्तः पुरुषार्थ इति साध्ये ' ह्यस्य च शयप्रसिद्धि' इत्यनेन । नमोऽस्मानुष्ठानादिण्युक्तमेव बुद्धि-पूर्वकारिण्यं पुरुषार्थं प्रत्ययेन कारयेत् । यद्यपि च केषा चिद्वक्तव्यं भवेत् तथापि आत्मपूर्वातिरन्तलेष्वपरीक्षक-प्रमादकल्पना निष्प्रमाणाः । तस्मात् यथा यथा पुरुषार्थं भाषति तथा तथा यत्पुरुषार्थं रूपं व्याख्यायते इति । (एकदेशिमवावृत्तः) । ३।१।१।१० ५. ११३. ० मन्त्राश्च वाङ्मयं च वेदः । आ. २।१।८।३३. ० ' सहाभ्याविर्निश्चालते वेदः कास्मिन् रक्षते ।' (न व्याख्येयम्) । या. ३।३।८।२४ ५. २६२ ० वेदाः अशरीर्याः, कर्तृप्रयत्नाभावात् (स्मृत-कर्तृत्वामभावात्) । वेदान्तः ३।१।८।२९ ० ' वेद-मधीय' इति न । अत्र यथा हरस्य वेदाध्ययनादा-नन्तरं स्नातस्य भूते, तथा यत्र प्रमाणान्वरेणानुष्ठानः पश्याते कर्तव्यः, अत्र. अध्येत, तथाप्युक्त- आनन्तर्ये भूते । ह्यु. ५।१।१।१ ५. १२८९-९०. ० ' वेद-मधीय स्नातान्' इति वाच्यं अध्येतवत्तानन्तरं नो-पूर्वशरीरस्यानन्तरं नो एत आचरेत्, न तु आनन्त-येत् । नि. १।१।१ ० ' वेद इ वा वेदि रगति ' इति पर यथा अत्र वाक्ये श्रीमन्ननविषापरम् तथा ' मद्र वा यदीत्या वचनं योऽपि स्तोत्रमुदाहरोति ' इत्युक्तिः । भाट्ट. ५।१।१२. ० ' न्यायेन समस्तपदा-दे मीमांसकप्रतिपत्तिः । वेदे' एवमथते वेदान्तमिमांसो-

ऽयमुच्यते ॥ शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं प्रमथति ते । तत्र यः शब्दशक्त्यनुसारेण स तै रीत्यादिभिः प्रथते ॥ यस्तु शक्त्या परिशक्तो न व्याख्येयस्त्वते स तैः ॥' या. ३।१।१।२ ५. ७०९. ० वेदाधिके संनिकर्षं पुरुषारथाः । ३।१।८। २७ ॥ एकं केचित् वेदान्तं संनिकर्षं आचक्षते । सनिष्ठु कान्याः कृतज्ञा वेदाः इदानींतनाः । याः पुरुषारथाः पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कालाकं वैष्णवादक इति । अनित्यदर्शनाथ । २८ ॥ वेदाः अशरीर्याः शरीर्याः इति पूर्वपक्षे द्वितीय-हेतुप्रतिपादकं रूपम् । अनित्याना अननमरणवतां केषा-चित् पुरुषाणां वेदे दर्शनं विपुते । ते पुरुषा वेदे प्रकाः ' चरसः प्रावाहगिरिकामयत्' इत्याद्याः । अशरी-ते वेदागा. तस्मात् पुरुषात् अशरीर्य उल्लेख इति शक्यते । तस्मात् अशरीर्या. शरीर्या वेदाः । उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥ वेदाः अशरीर्याः पुरुषार्थताः इति पूर्वपक्षं सूचयतां प्राप्तं प्रथमदेन निरस्येत् विद्वान्प्राह । न अशरीर्या वेदाः । यस्मात् अध्येतुः शब्दपूर्वत्वं उक्तमस्माभिः । (शब्दशब्देन अन शब्दबन्धव्यपयन विवक्षितम् । सर्वपुत्रा अभ्ययन अभ्ययनान्तरपूर्वकम् । सर्वं हि यथैव सूचयता अशीनं तथैव अधिष्ठितान्ते । न पुनः स्वात-न्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमः अध्येत वेदानामपि यः कर्ता स्यात् । तस्मात् कर्तृस्मरणामावात् अशरीर्या वेदाः । वैश्वानरी) । आद्याः प्रवचनान् । ३० ॥ वेदा पुरुषकर्तृकाः इति पूर्वपक्षे काठकतैत्तिरीकान्ति-सनाख्या. प्रमाणत्वेन उदाहृताः । तथोक्तं सिद्धान्ती-मते । वेदा अशरीर्या एत । काठकारिसमाख्याकृत-प्रवचनान् श्यु । कठेन चाचित् शाखा शिष्येभ्यो-विशेषत आदिष्टा इति तस्य वेदानामस्य काठकमिति-समाख्या कदा । एव तिविदिता मोक्त तैत्तिरीक-इत्यादि । एव च ता आद्याः प्रवचनमित्याः न

कर्तृत्वनिमित्ताः । ' वेदाश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्याः ' १।१।८।२७ इति सज्ञानुसारात् अन सूत्रे आख्यायाम्बो बहुवचनान्त एव स्यात् । भाष्ये तु एकवचनान्त एवानुदितः ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षयुक्तिं निरस्यति । अनित्यदर्शनात् इति यत् परं अन्यत् कारणमुक्तं तत् तु श्रुतिसामान्यमानम् । श्रुतेः शब्दस्यैव अस्य साम्यम्, न तु प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणः इत्यर्थकम् । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो वहतिश्च प्रापणे । न तु अस्य समुदायः बभूवुः सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः तथा क्रियात्वामपि परैरि । तस्मात् यः प्रनाहयति स प्रावाहणः वासुः । चर इति शब्दासुकृतिः । तेन यो नित्योऽयः तमेव एतौ शब्दौ वदिष्यतः ।

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः संबन्धात् । ३२ ॥

ननु ' गात्रो वा एतत् सत्रमासत ' सर्पाः सत्रमासत ' स आत्मनो वषामुदकिरादत् ' इत्यादिवेदवाक्यानां प्रमत्तगीतसदृशानां कर्मं प्रामाण्यं इति । तत्राह सिद्धान्ती । वःशब्दः शङ्कानिरासे । कृते इति भावे कः कर्मणि इत्यर्थः । सत्रादिरूपे कर्मणि प्रशंसाद्वारा ' गात्रो वा सत्रमासत ' इत्यादीनां विनियोगः अन्वयः स्यात् । सत्रादेः कर्मणः प्रशंसापेक्षस्य सनिधिपठितरारूपसव-धसत्वात् । तथा च सत्रकर्मप्रशंसार्थं तानि वाक्यानि न स्वार्थपराणि इति नोन्मत्तप्रलपितसाहचर्यम् । तस्मात् अपौरुषेया वेदाः धर्मं प्रामाण्यम् । केः

• ' वेदेनापि च सस्तरात् प्रागेव च्छेदनादिकान् । तद्विधौ जातिसादृशत्वमाश्रितं लोकसंमतम् ॥ ' वा. १।४। ७।१० पृ. ३४३, • वेदेनैव प्रफगाप्रकरणान्नानिवेकः कृतः । १।४।८।२०. • ननु प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वेऽपि ' वेदात्रो वैदिकाः सिद्धा लोकाच्चेय हि लोकिकाः । अनयंरु व्याकरणम् ' इति न्यायेन लौकिक्रैदिक-प्रयोगसिद्धरात् वाचकतत्परिरूपणस्य न व्याकरणा-पेक्षा इत्यासादृक्याह । सु. पृ. ३२०. • वेदात् विदिरशाः यथासुरूपं अनुप्राप्तं धमा वयम्, न तु वैदं

पर्यनुयुक्तम्, किमर्थं निष्प्रयोजनमसिद्धघाति, तद्वा अभि-
दधत् किमर्थं प्रयत्नेन धार्यते इति । वा. १।२।१।१
पृ. १०६, • वेदस्य अपौरुषेयत्वम् । ३।१।७।१४
पृ. ८२५. • वेदस्य आदिमत्तादोषः प्रसज्येत, स
न युक्तः । भा. ९।१।४।९. • वेदस्य कार्ये अर्थे
प्रामाण्यम् । वृहती. पृ. १६.

• वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यम् । अत्र अपरे
अपरिपक्वविद्यावलेपोद्रेकतिरस्कृतविवेकाः परिचोदयन्ति ।
कर्म पुनः कार्यरूपो वेदार्थः ? यावत्ता वेदान्तानां सिद्ध
एवार्थः ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' (बृ. ३।१।२८)
इति प्रतीयते ।

स्यान्मतम् । अपरिपूर्णात्वात् तत्र योग्यविध्य-
प्याहारः क्रियते इति । तत्र तु, अपरिपूर्तेः कारणा-
भावात् ।

अथोच्येत । वृद्धव्यवहारं एव शब्दानां स्वार्थे
व्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य, कार्या-
वगमपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, कार्यन्वित एवार्थः
सर्वशब्दाभिषेयः । न चेह कार्यमिति । तेन कार्यान्वयं
विना अपरिपूर्णात्वात् कार्यमप्याहितमे इति । तदेतत्
स्वसमयपरिकल्पितम् । विनाऽपि व्यवहारेण सिद्धमप्यपि
वाक्येषु कार्यान्वयरहितेषु व्युत्पत्तिसमवात् ' पुत्रस्ते
जातः ' इत्येवमादिपु ।

ननु अर्थविशेषविषया प्रतीतितनुमाय शब्दतद्वाच-
भाविनीं शब्दस्य स्वार्थे शक्तिनिरूपणा व्युत्पत्तिरुच्यते ।
न च व्यवहारं विना परबुद्धिरनुमानं शक्यते । उच्यते ।
हर्षादिनिश्चयनसुखप्रसादादिभिरपि लिङ्गैः शक्यानु-
मानेन परेयामपि बुद्धिः । सुखप्रसादादिः हर्षमनुमाप-
यति । स च हर्षहेतुम् । प्रियार्थप्रतिपत्तिश्च हर्षहेतुः ।
सा च वाक्यमिच्छना इति ' पुत्रस्ते जातः ' इत्यनेन
हर्षहेतुभूतार्थप्रतिपत्तिः कृता इति ज्ञायते । हर्षहेतुश्च
पुरुषस्य पुत्रजन्मेव केवलमस्ति इत्यवगच्छन् विशिष्टा-
र्थविषयां शब्दस्य शक्तिं अप्यवस्यति । आवायो-
द्धारम्या च प्रतिपदं व्यवहारवत् व्युत्पत्तिः अनापि
उपपद्यते इति निरवयम् । अपि च व्युत्पत्तेतरपद-
विमक्त्यर्थो वर्तमानापदेशेऽपि ' जातेः पचति ' इति

काव्यपदाद्ये व्युत्पद्यते कार्यान्वयवर्हिते एव । किञ्च व्यव-
हारोऽपि व्युत्पत्तौ यद्यपि अन्वितायैव पदानाम्,
तथापि न कार्यान्विताभिधायितया व्युत्पत्तिः । किंतु
अर्थान्तराभिधायित्वैव । यो हि विदेशान्विताभिधान-
मिच्छति, इच्छति अथो अर्थान्तरान्विताभिधानम् ।
तावता च प्रयोगप्रतिपत्तुपत्तौ न शक्यते विदेशान्वि-
ताभिधानकल्पना । तथा च लोके सिद्धार्थान्वेय भूय-
शानि शक्यानि दृश्यन्ते ' कुशलं ते ! कुशलम् '
इत्येवमादीनि । किञ्च कार्यमपि तदुच्यते नत् अपे-
क्षितोपायम् । तेन सिद्धैव कर्मणा अपेक्षितोपायता
कार्येषु यद्यप्येव गम्यते । अतः सिद्ध एव वेदार्थः ।

तदेतद् बालभाषितं बालेष्वेव आदरणीयता लभते ।
नहि बृद्धेष्ववहारमन्तरेण व्युत्पत्तिः संभवति । विशिष्टार्थ-
विषया हि प्रतिपत्तिः अर्थविशेषाभिधानकल्पनानिमि-
त्तम् । न च हर्षः हर्षहेतुविशेषानुमाने नभवति । न च
पातितोष्येण हेतुविशेषनिश्चयः । कालत्रयवर्तिभ्यवहित
मिच्छन्तानां हर्षहेतुता पातितोष्यावधारणावुपपत्तेः ।
स्वयंहारः पुनः विशिष्टार्थविषय एव प्रत्यक्षमुपलम्ब-
मानः तद्विषयमेव प्रतीति अनुमानपत्त्यं शब्दस्य त्रि-
ष्टयार्थभिधानकल्पनाया हेतुः व्युत्पत्तौ आदिमार्गभूतः
कार्यान्विताभिधायकत्वमेव सर्ववदन्तानामापाद्यति ।
अत एव ' वाङ्मैः पचति ' इति धर्तृमातापदेशोऽपि
या प्रवृत्तिः साऽपि कार्यान्विताभिधानरसंभवावुपपत्तौ
कार्यान्वित्येव ।

यद्येदं अद्यन्तयान्वितमात्राभिधाने पदानि व्युत्प-
द्यन्ते इति, तदपि बालिशभाषितम् । सर्वेषु बृद्धस्वव-
हारवाक्येषु कार्यान्वितायैवैतैः नार्थान्तरमात्रान्विता
भिधानकल्पना संभवति । यदि कार्यान्वयोऽपि क्वचित्
भ्यभिन्नयति तदा अर्थान्तरमात्रान्विताभिधानं कल्पयेत्,
न च तदस्ति ।

ननु च ' नियमान् एव भूमाणाः ', ' प्रतिरोधक
वानवमप्या ' इति त्रिनाऽपि कार्यान्वय प्रवृत्तिनिवृत्ति-
कल्पावुपलम्ब्यते । वाक्येन हि नियमितया बोधि-
तायां तदुपादिस्थोः प्रवृत्तिः । प्रतिरोधकप्रसायो न
सन्निहातोः निवृत्तिरिति । अत्र भूमः । यत्र तावत्

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधेते तत्र तत्तत्कारणीभूता कार्यान्वि-
रक्षिताः । नहि तां विना ते भवतः । शब्दानन्तर्यांश
शब्देनैव सा अवगता इति कल्पयति पार्श्वसः । न च
कार्यार्थः शब्दो न श्रूयते इत्येतत्तया शब्दम् अवाक्य-
रम्, अप्याहारादिलभ्यस्वपि वाचकत्वाविरोधात् ।
योग्यताविशेषेण च अप्याहार्थविशेषावगमसिद्धेः । न
च प्रमाणान्तरेणापि कार्यावगमो षट्ते इति शब्दस्य
तत्र औदासीन्यं तत्र न कल्पयितुम् । शब्दश्रवणे प्रवृत्ति-
दर्शनात् आनन्तर्येण शब्दस्यैव तत्र कारणत्वावगमात् ।
प्रमाणान्तरेणापि तु असावर्थो लभ्यते इति कांश्चिद्
अनुवादः स्यात्, न कारणम् । न च अनुवादादस्य
पुरुषवचसा दीपः । तेन साक्षात् श्रुत्या अप्या
हारेण वा सर्वव्यपहारवाक्येषु कार्यान्वयगण्यभिचात्तत्
तदन्विताभिधानम्, लिटादीनां कार्याभिधानमेव
इति सिद्धम् । तेन सर्वपदानि तावत् कार्यान्वितमेव अर्थं
आहुः । न च प्रतिवद विषयभावः, प्रणव्याऽपि
तादर्थ्योपपत्तेः । प्रणवीसमाश्रयणे च परस्परपदार्थान्तर-
संबन्धानाम् एव प्रमाणम् । अन्यथा प्रतिपदं विषयभावे
अनुबन्धमेदात् त्रिभेदो नियोगार्थेषु संभेदानां अर्थक
हायनीन्यायवैलक्षण्यात् । परापरसंबन्धानाम् अत्र क्रियैव
स्यात् । एतच्च प्रतिपदाधिकरणे (२१११) निगुण-
तरतुपवादविधानः । लोके तु यः सिद्धार्थमात्रपरत्वेन
प्रयोगः स लोकावचसा प्रमाणान्तर्यतीवार्थपरत्वात्
साधणिको द्रष्टव्यः । कार्यान्वयो हि परस्परान्वयान्मि-
चारी इति साधणिकोपपत्तिः । न च अपेक्षितोपायैव
कार्यता । कृत्तिसाधने कार्यम् । साधनमुपायः । साध्य-
त्वोपायत्वे च भिन्ने । किंतु क्लेशरामकर्म कर्म अपेक्षितो-
पायतया कार्यं प्रतीयते इति कार्यता साधनता न स्वमि-
चरति इति तादर्थ्यंभ्रमो गन्धानाम् । तथा च सुतां
स्वयमेव कार्यम् । एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधाय-
कत्वात् यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्यं अप्याहारादिभि-
र्लभ्यते तदा कार्यान्वितेव वेदान्तामपि । अथ न, तदा
अन्वितावकल्पनेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधि-
निराकरणमपि वेदान्तेषु न सतिमावहति ; तस्मात् सिद्धं
कार्यं एव वेदस्य प्रामाण्यम् । प्रहजुः पृ. १६-१८.

● वेदस्य नित्यत्वात् यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापारः इति न कर्ता इव पर्यनुयुज्यते । वा. ३।१।७।१५ पृ. ७२३. ● वेदस्य पदरूपत्वात् पदानां च नित्यवर्णरूपत्वेन नित्यत्वात् कारण-साधेयत्वं नास्ति । वि. १।१।७. ● वेदस्य मूलानपेक्ष-त्वात् प्रतिष्ठितं प्रामाण्यम् । वैशनाथी. १।१।२।२. ● वेदस्य यथा चकनुदोपरहितत्वात् प्रामाण्यम्, एवं लौकिकस्यापि पदस्य अनादित्वाविशेषात् । वा. ३।२।१।२५ पृ. ७८४. ● वेदस्य यत्सजानुतादि पुरुषार्थ-मेव । भा. ४।१।२।२ वर्णकं २. ● वेदस्य विधि-प्रतिषेधात्प्रकारत्वात् यावत् किञ्चित् भूयते तत्सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रति-षेधविषयं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम् । घा. ३।१।७।३ पृ. ७०३. ● वेदस्य समस्तोष्ठिपक्षे-काहाहीनसमविषयत्वम् । ३।३।१।१ पृ. ८०४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिना अर्थवत्त्वावधारणे आनर्थक्यायोगाः । सु. पृ. ७७४. ● वेदस्य सर्वस्य अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणजेन हेतुना न्यंशाल्यावधारणम् । पृ. १९४. ● वेदस्य सर्वस्यैव प्रयोजनार्थपर्य-सायित्वं अध्ययनविधिचलादेव अवसीयते । पृ. २१. ● इतिहासे च विधौ सति, आदिमत्ता-दोषो वेदस्य प्रसज्येत । भा. ९।१।१५।४४. ● एवं तावत् फूरस्तस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् (प्रथमाध्यायस्य प्रथम-द्वितीयपादान्याम्) । १।३।१।१, ● दृष्टो हि तस्य (वेदस्य) अर्थः कर्मावबोधनं नाम । न च तस्य अध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिना फलं समाप्नुवन्ति । यदपि च समाप्नुवन्तीव तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मणु परार्थरतात् फलधृतिरर्थवादः स्यात्' ४।३।१।१ इत्यर्थ-यादत्ता पश्यति । १।३।१।१ पृ. ६. ● धर्मो वेदस्य स्तः प्रामाण्यम् । घृ. १।१।५।१. ● चलवत्पौरुषेय-रसाधक-प्रमाणान्तराभावविशिष्ट-कर्तृस्मरणामात्र एव (वेदस्य) पौरुषेयत्वाभावसाधकः इति गानैकान्तिः । भाट्ट. ९।२।१. ● 'सर्वं कृतवः कथं ज्ञायेरन् पृथक् पृथक्' इति फूरस्तस्य वेदस्य अध्ययनं भूयते । भा. ३।८।१।१८. ● वेदानां प्रणामामपि क्वचित् साधनादौ

छन्दोन्तराणामवश्यंभावित्वम् । वा. ३।२।१।८।४३. ● वेदानां नित्यानामपि न्योमवत् परमात्माधिष्ठितत्वं उपपद्यते । सु. पृ. १००९. ● वेदेऽपि एकवाक्यत्व-बलादेव अर्थवादेषु गुणवादाश्रयणम् । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● वेदेऽपि बहुन्येव दृष्टार्थगन्धसृष्ट्यानि विधीयन्ते इति न तावत्ता वेदमूलत्वाभावः । वा. १।३।३।७ पृ. २०६. ● वेदेऽपि विवक्षाऽपि न क्ते सर्वस्य जगतः चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुख्यवृत्त्यैव संभवतः । सु. पृ. १००८ । यथा दृष्टिन्येत्तेजोवाय्वाकाशाशास्त्रमहा-भूतारण्यदेहाधिष्ठितानामात्मना चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा संभवति तथा ऋग्वेदादिदेहाधि-ष्ठितानामपि आत्मना चैतन्याख्यज्ञानवत्त्वात् तत्पूर्विका विवक्षा संभवति । शब्दशाक्यलोचनया च अन्यैः शान्तं शक्यते । पृ. १००९. ● वेदे कर्म शब्दलक्ष-णम् । लोके अर्थलक्षणम् । भा. ३।१।८।१७. ● वेदे पुरुषानुप्रवेशः त्रेधा संभवति । मदपदार्थ-संबन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव भारतादिषु पौरुषेयत्वाद्वा इति । न तु तत् त्रिविध-मपि संभवति पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यरतात्, इतरत् उत्तरस्य वक्ष्यते । वैशनाथः १।१।५।५ पृ. २३ -२४. ● वेदे पौरुषेयत्वमापद्येत, अत्यन्तातीन्द्रियत्वात् यथाश्रुतात् ईपदप्यन्यथात्वे । वा. १।२।१।७ पृ. १२२. ● वेदे प्राधान्येन विधिनियमौ भवतः । मणि. पृ. ९. ● वेदे बाधकज्ञानाभावात् अर्थासम्पर्शिताशङ्काऽपि नास्ति । वृहती. पृ. २०. ● वेदे मन्त्रयतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोग्यत्वाभावः । सु. पृ. १२०९. ● वेदे यावद्दशनं प्रामाण्यं अभ्युपगन्तव्यम् (छन्दसि), न दर्शनमतिप्रमितव्यम् । भा. ९।३।४।१४. ● वेदे लिङ्गादिरेव प्रसक्तः, पुरुषाभावात् । वाळ. पृ. ७८. ● वेदे शब्दलक्षणः संघबहारः । भा. ३।१।८।१६. ● वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन् सति समागन्तः प्रवृत्ताः । यत् तु तं सर्वं प्रमा-णान्तरेण अप्रतिपद्यमानाः समागन्तादरिनेन प्रतिपद्या-मरे । तेन ज्ञातेन पूर्वं समागन्ता यस्मात् संबन्ध इति । यस्तुतश्च प्रथममेव संबन्धः । स व्याप्तीतोऽपि सत्ता-

मात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितान् । वा ३।३।६।१३.

• वेदे हि शब्दादर्थमवगम्य बुद्धव्यवहार, नान्यथा । ऋजु, घृ. २५. • अर्थात् वेदे द्वयमापतति गुरु कुलस्य समापतितयम्, वेदवाक्यानि च विचारयित्वा यानि । तत्र 'गुरुकुलात् मा समावतिष्ठ' कथं तु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽय उपदेशः । भा. ३।१।१।१ घृ. ५. • 'अनादिनिघनेऽप्येव वेदे वेदायर्थोचरे । व्याख्यान मुख्यदृष्ट्याऽपि स्याद्विपक्षा विवक्षयो ॥' वा. ३।१।७।१३ घृ ७०३, • ऋचो हि ता एव काश्चित् विष्यपि वेदेषु पश्यन्ते, तथा मन्त्राणि । ३।३।१।१. • पुरुषदोषदृष्ट्यात् शब्दज्ञान श्रान्तव्यस्य वेदे अनुपपत्ति । सु घृ ६३२ • पुरुषार्थभूयस्य च विध्यारमके वेदे पुरुषप्रवर्तनश्री रूपादिरूपते । वा ३।२।१३।२८, • लोकप्रसिद्धिः श्रौतवेदे यत्र एकदेशोऽपि जातिनिमित्ता लभ्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरास्तिकल्पना संभवति (शब्दायर्थोः) । ३।१।७।१० घृ ३४३

• वेदाक्षरप्रहणानन्तरं मीमांस्य कर्तव्या न वा इति सहाये धर्मज्ञानार्थे कर्तव्या इति सिद्धान्तः । भा. ३।१।१।१.

• वेदातिरिक्तस्य शास्त्रस्य कृत्यनित्यताभावः । सु घृ १०१०.

• वेदानिरिक्त-सम्बन्धविद्यास्थान-प्रतिपाद्याना पदाधाना दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेन मूलविक्रमः । सु. घृ. १२९

• वेदाग्निरणम् । (३।१।८।१७-३२) । इदमेव वेदानोपनेत्यवधिकरणम् । वेदाना काठकादिसमाख्या-बलेन वीक्षयेत्यात् पुरुषदोषादुपदेश इत्ययमहिते वेदाधिकरणे आगच्छितम् । दृष्ट्यादसनादिना कर्तुं समावतिष्ठयान् समाख्यास्य प्रवचननिमित्तनयोपपत्ते अत्रोपपत्तयः सधितम् । भोम ३।२।१. • वेदाधिकरणम् । ' वेदाक्षेके सनिकर्षं पुरुषाग्न्या ' इति पदमन्त्रेण वेदाधिकरणेन यजुग्मादिभ्यं वीक्षयेत्यत्र बोधनान्नायादस्य निरस्तम् । धातु घृ. ७.

• वेदाध्ययनं अर्थावबोधपर्यन्त इति ख्यन्तम् (पूर्वतन्त्रे) । शांभा ३।४।१।६ ब्रह्म. । ' आचार्यं कुलाद्वेदमधीत्य' (छान्दो. ८।१।५।१) इत्यत्र अध्ययन-मात्रस्य शयणात् अध्ययनमाश्रयत एव कर्मविधि इति अध्ययकस्याम । ननु एव सति अविद्यतात् अनधिकार कर्मसु प्रसज्येत । नैष द्वेषः । न वय अध्ययनेप्रभव कर्मानुषेधन अधिकारकारणं चारयामः । किं तर्हि ! औपनिषदमारमज्ञान स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमान न कर्माधिकारकारणता प्रतिपद्यते इत्येतावत् प्रतिपाद-याम । यथा च न ऋत्वन्तरज्ञान ऋत्वनन्तराधिकारिणा अभ्येक्ष्यते एवमेतदपि दृष्टव्यमिति । शांभा. ३।४।१।१२ ब्रह्म. • वेदाध्ययन इत्यत्रनकदृष्टार्थम्, अर्थवद्विषयक विहिताध्ययनत्वात्, अज्ञानाध्ययनवत् । स्तोत्राध्ययने व्यभिचारवारणाय अर्थवद्विषयकैति । विषयन्त्राध्ययने व्यभिचारवारणाय निहितेति । मणि. घृ २. • वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोग भूयते । न प्रयोगश्रुति श्रुती वेदाध्ययनम् । कुत ? अनारम्य कर्माणि वेदाध्ययन भूयते । तस्मात् ' स्वाध्यायोऽप्येतय ' इति । भा. ३।८।८।१८ • वेदाध्ययनस्य । ' दृष्टो हि तस्य (वेदाध्ययनस्य) अर्थः कर्मानुषेधनं नाम' । बृहती घृ ९ । कस्मात् पुनः आचार्यकरणनिष्पत्तिरेष प्रथमोपनिषातिनी प्रयोजन न मयति ? उच्यते । यत्कर्तुंको हि यो विधि तत्पुरुषयोग्येव अस्य प्रयोजन इत्युत्तरम् । यत्र पुनस्तत्र दृश्यते तत्र पुरुषान्तरगतमपि श्रूयते । दृश्यते चात्र पश्चाद्वाप्यपि कर्मावबोध इति तदेव प्रयोजन न पुरुषान्तरगताऽप्यापनसिद्धिः । ऋजु घृ ९.

• वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति । भा ६।१।७।३-

• वेदान्तरस्य शास्त्रान्तरताऽप्यस्ति । सु घृ ७५७

• वेदान्तरोत्पत्तेरस्तु यत्र वेदान्तरेण विनि पुन्यते तत्र विद्युत्पत्तिवेदधर्मं कर्तव्यं तु विनियोग वेदधर्म इति । उपपत्तिपूर्वकत्वाद्रिनियोगस्य उत्पत्तिवेद धर्म', इति प्राप्ते, विनियोगवेदधर्म इति श्रूयते ।

वेदान्तरोत्पन्नं

उत्पत्तेर्विनिर्गोकार्थत्वात् । या. ३।३।१५ पृ. ८१४.

- वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितेन वाच्यते यथा-
आधाने सामवेदोत्पन्नं चारवन्तीयादि उच्चैष्ट्वेन प्राप्त
यजुर्वेदविहितत्वेन उपाशुत्वप्राप्त्या । वाल. पृ. १४०.
- वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितत्वेन वाच्यते, अप्राप्त
वाच. । या. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

• वेदापौरुषेयत्वम् । संप्रति वेदवाक्यानामपौरु-
षेयत्वं साध्यते । प्रमाणं चार्थापत्तिरनुमानं वा । अती-
न्द्रियायंप्रतिपादकरमपौरुषेयत्वं त्रिना नोपपन्नते इत्यर्था-
पत्तिः । अनुमानं तु वेदावाक्यान्पौरुषेयाणि अतीन्द्रि-
यायंप्रतिपादकत्वात्, यदित्थं न भवति तत्तथा न
भवति, यथा भारतादि इति । न च सुभि गगन-
कुसुममिति वचने अनेकान्तिकरमम्, अपसिद्धान्तप्रव-
द्वात्, प्रतिगारिनाऽपि तादृशस्य प्रतिपादकरत्वानभ्यु-
पगमात् । प्रवद्वापादनमपि न भवति, स्वपक्षगाघनत्वं-
परपक्षगाघनत्वं परस्वच्छुपगतत्वाभावात् । अत्र च न
स्वपक्षगाघनरमम्, नाप्यसिद्धरागुप्यनरमम् । न च
योगीश्वरेन्द्रियायंप्रयत्नया अन्यतपसिद्धरमम्, अस्मादी-
न्द्रियाभिप्रायेगातीन्द्रियायंप्रयत्नम्, तदयत्नरित्तस्यैन्द्रिय-
सिद्धिः । रूपादिनियतपिप हीन्द्रियम्, तपोरपि
तपाविषेन्द्रियेण नासिद्धरमम् । न च गन्वारिष्यने-
कान्तिकरमम्, तेषां अतीन्द्रियायंप्रतिपादकरत्वाभावात्
श्रीमूलेनैव तदनुवादकत्वात् । अत एव परमापारि-
प्रतिपादकं वाक्यं न प्रतिपादकम्, अनुमानगिद्धार्थानु-
वादकत्वात् । न च भागागिद्धता, अनुवादियु वेदावाक्य-
स्यैव परतीहृतरत्वात् । हुमादीनामर्थाभावेन न पदत्वं
वाक्यायं च । न चानुप्यरसिद्धरमम्, पक्षे एव चर्त-
मानत्वेऽपि केनल्यार्थैरितरत्वात्, ध्यतिरेकिते सपक्षा-
भावात् । न च गगनादिः सपक्षा, निग्यगोरीयेय-
त्वं योगेश्वरम्, उपपन्नपूर्वसोपारत्वं हतोरीयेयम्, न
च भरताप्यत्वं वाक्यस्योरीयेयत्वं, सपक्षा पर-
पक्षा वा तस्यैवार्थापत्तौत्वाभावात् ।

न च यत्पदार्थादि देवता कल्पयत्कपसिद्धरमम्,
तस्य गगनान्तरिपदनेन विलिखितत्वात् । अन्य च ।

वेदैकविपक्षत्वात् । न च ध्यतिरेकित्वेन विलम्बा,
अन्यथायतिरेकियपि व्यतिरेकस्य विद्यमानत्वात् ।
नापि पौरुषेयत्वंमपि साधयितुं शक्यम्, विकल्पा-
सहत्वात् । किमस्मादिपुरुषपक्षत्वात्, आहोस्वित्
विलक्षणकृतत्वम् ? अस्मादिदृष्टत्वेऽपसिद्धान्तः, विल-
क्षणकृतत्वे दृष्टान्तः साध्यविकलः । न चोभयानुगमेन
पुरुषमानकृतत्वं साध्यम्, उभयभावात् । नाप्येतैने-
वानुमानेन विलक्षणसिद्धेः अनुगतत्वंसिद्धिः, इतरे-
तराश्रयत्वात्, विलक्षणपुरुषसिद्धौ तदनुगतपुरुषकृतत्वं
साध्यम्, तदसिद्धौ विलक्षणपुरुषसिद्धिरिति । न च
ईश्वरानुमानेन विलक्षणसिद्धिः, तथापि विकल्पस्य
समानत्वात्, अस्मादिदृष्टत्वे साध्ये अपसिद्धान्तः,
विलक्षणकृतत्वे साध्यविकलः, उभयानुगतकृतत्वं-
मात्रेण साध्ये अन्योन्याश्रयत्वरिति ।

तु सर्वत्रादृष्टस्वल्क्षणगमनमानमुच्छिद्येत्, तत्राप्येवं
विकल्पस्य संभवात् । उच्छिद्यता काममिति वार्तिक-
कार्थ्याः । न च प्राभाकराणां क्रियाशक्यत्वादित्थेवं
विकल्पस्यसद्व । लोककलनकारणजातीयस्यभावात्नतिक्रमेण
कारणत्वाभ्युपगमात् । अतीन्द्रियस्य कारणत्वं न दृष्टमिति
चेन्न, अदृष्टादीनां कारणत्वाभ्युपगमात् । अत्र तु
कुल्याणद्वय शरीरद्वारेण कर्तारः अदृष्टाधीनाश्च,
अनित्येच्छाशानादिपुक्ताश्च, विलक्षणत्वंशरीर्यैव कर्ता,
नाप्यदृष्टाधीन, नित्येच्छाशानादिपुक्तश्च, अतोऽन्यत्वा-
परिदृष्टत्वस्य तान विलक्षणस्य क्रियाशक्यत्वादि साम्यम् ।

किंच पौरुषेयत्वं नाम ? यदि यगोत्पादकरमम्,
तर्हि साध्यविकल्पात्, नित्यत्वात्तर्हि वेदे च वर्गानाम् ।
अथवा वाक्यवर्गोऽनुवादकरमम्, तर्हि सिद्धसाधन-
त्वम्, अप्येतुगामप्युक्तत्वात् । उपारणमेव हि पदा-
दीनामुत्पादनम्, नान्यत् ।

अथ स्वतन्त्रपुरुषकृतत्वम्, तर्हि वेदमातृत्वोत्पत्तर
यकस्य पौरुषेयत्वं न स्यात् । अथ स्वतन्त्रपुरुषपूर्वक-
त्वम्, तिमिदं न्य तन्ने । अथ यदि प्रमाणान्त-
त्वात् तं सा तदपि पादकरकवरनम्, तर्हि अनाप
य कवत्प्रायोरीयेयत्वं स्यात् । अथ प्रतीतिमापपूर्वकत्वम्,
तर्हि तिमिदं प्रयोरीयेयत्वम् न स्यात् । अपोपर-
द्व-

निरपेक्षत्वेन पौरुषेयत्वं तर्हि पुनरपि भारतायुज्यतेन वाक्यस्य न स्यात् । अथ साक्षात्परम्परया घोषारणमिर पेश्वरम्, तर्हि वेदविषयोच्चारणस्य मरतल्ले उच्चारणा-न्तरपूर्वकत्वाभावात् प्रत्यक्षमित्युच्यते वाच्यम् । एष च सति वेदायविषये प्रत्यक्षानुमानात् कारणाभावे काया मानानुमानात् तन्निश्चयान्तरम् । योग्यधातुमान पूर्वकरत्वात् सभामत्र कारणाभावात् इति चेन्न, तथाविध प्रमाणात्तिद्रे । अयामेतेषामनुमानेन तदपि सिद्ध्यति इति चेत्, इतरेतत्तत्रप्रवृत्तम् । किञ्च पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रवृत्तितरेय न सिद्ध्यति । सिद्ध्यति चेत् सदित्येभ्यो ह्यर्थस्य प्रवृत्तेः । न च वेदकृती सर्वेहोऽस्ति, अनु-पपन्नोत्तमानिश्चयात्, यत्तन्मन्त्रे विष्णोः मानवनिश्चय-वत् । अथायोग्यतात्पलाभिन-वेन वेदवर्तमानमान प्रवृत्तेः, तर्हि नास्त्यित्युच्यते विष्णोः मानवत्, चतुष्पादसम्भवात्, गोमल्लकान् इत्युच्यते मानवत् । अथ वेदकर्मणु मानसिद्धत्वेऽपि परमानुपपन्नविषयगत्या भावित्, तर्हि श्रमसत्त्वेऽप्यनुमानसिद्ध विष्णोः परमानुपपन्नविषय-त्वात् । अथ विष्णोः मानवत्त्वं रूपवत्त्वमहत्त्वादिदश-नाच्छ्रमसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षम्, तर्हि वाक्यकर्मण्य-स्तदादे प्रत्यक्षानुमानात् वेदकर्मण्येति प्रत्यक्षानुमानेति श्रवणम् ।

एष वाऽनुमानम्, अत्रोपेयो षट्, पौरुषेय विष्णोः स्वरूपम् यद्विद्य न भवति न तत्तथा यथा भारतादि । न च प्रत्यक्षम् न च । पौरुषेयत्वसाधन-दशाया सन्नामन्त्रोक्त्यायमेव हेतुरनुमानसिद्ध इति । न च तत्रावधारित्यादिना कालान्यवधिद्वारात्, पूर्वोक्तोपपन्नत्वात् ।

न च तादृशविनियोगेन सत्यवेत्तुम्, अनुमान-साधनत्वेन हेतुत्वात् । न च निमित्तविधिमात्रेऽति-वदन्, पौरुषेयत्वात्तत्रावधारित्यायमेव निमित्तत्वम् । न साध्यात्तद्विष्णोः, मानवादिषु निमित्तत्वपौरुषेय-रस्य स्वरूपत्वात् । न च निमित्तत्वानुमानोपपन्न-मित्युच्यते । न चाप्रशंसकत्वत्वात्, वेदप्रवृत्तितरि-त्यनेपेयत्वेन सोऽपि प्रशंसको मरत । न चोभये

प्रशंसकत्वे चा-वतरस्तप्रशंसकत्वम् । न चाप्रशंसक-त्वरूप दूषणत्वमपि समत्वम् ।

एष वाऽनुमानम्, विनाशोपपत्ति वेदाव्ययनम्, गुर्वप्ययनपूर्वकम्, वेदाव्ययनत्वात्, अनुमानाव्ययन-वदिति । भारतेऽप्येव प्रमथ्यते इति चेत् । वा पौरुषेयत्वस्य मरतत्वमपि सिद्धत्वात्तदपिद्वारतमवद्वत् । प्रसङ्गापादनमपि न भवति, स्वपक्षसाधनत्वाभावात् परपक्षदूषणत्वाभावाच्च ।

ननु विमलसद्व्ययनस्य गुर्वप्ययनपूर्वकत्वं साधये, तद्व्ययतिरिक्तस्य वा प्रथमपक्षे सिद्धसाधनात्मम्, द्वितीये चाश्रयसिद्धत्वात्, अतो नान्य साधनयोः प्रयो-गित्यते । नैवम्, सिद्धस्यैवाभ्ययनविशेषत्वात्साधन-करणेन विशेषणकर्तृकरणेन च नियमित्वनात् चानिश्च-मित्येव । या च पौरुषेयत्वात्तद्व्ययनत्वत्वात्, सा च नैवाधिकस्ये धरति, तदस्य सर्वशरतिद्वै, वेदान्तिनो-ब्रह्मसिद्धौ च सम्यक्, अन्यत्र परिकल्पनायास्तुल्यत्वात् । तदुक्तम्- ' सर्वशरतनायैस्तु वेदे या पौरुषेयता । तुल्यवत्कल्पिता येन सेनेद संभवात्तन्नाम् ॥ ' इति ।

किञ्च अपौरुषेयत्वानुमाने ईश्वरसिद्धिर्न स्यात् । तथाहि, न तावत् प्रत्यक्षेण शक्यते, अयोग्यत्वात् । नाप्यनुमानेन तस्य कर्तृत्वानुभवितरत्वात् । नापि पक्ष-धर्मत्वात् विशेषसिद्धि, नोक्तत्वाभावात्तद्व्ययनेन विशेष-मानापेक्षत्वात्, परवानुमानविशेषोत्तरम् । अनापि ह्य-स्त्वभावात्तुल्यत्वविशेषस्य सिद्धि-वधधर्मत्वात्, न ह्य-दृष्टत्वभावात्तद्व्ययनत्वम् । साध्यात्तमेन कृतत्वेन, अन्वेष-श्रवणप्रवृत्तम् । तद्व्ययनत्वे सिद्धे तदीयाभावनात्, तदीया-म्याने तस्य प्राभास्यम्, तस्य प्राभास्ये तत्सिद्धिरिति । न च पर निमित्तविष्णोः कालानुभवत्वात् ।

किञ्च ईश्वरस्य वेदकरणम्, प्रागग्रमागत्वप्रवृत्तम्, अपौरुषेयत्वे सिद्ध-स्वसाधिसिद्धानुपपन्नत्वमपि । तदुक्त-एष चेश्वर पौरुषेयत्वानुमान-निरासाम्, नेश्वरो निरास' इति । अतः सिद्धमपौरुषेयत्व-वेदम् । प्रभास-विजय ५ ६६-६९

भित्तत्वभावत्वं वाच्यते इति प्रतीयते । अत्रोच्यते । किं वेदवाक्यानां पुरुषप्रणीतत्वात् साध्यते, आहोस्वत् स्वतःपुरुषप्रणीतत्वात् । इति । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनम् । न तत्र वयमपि निश्चयेऽपि वर्णानामानुपूर्वीविशेषोपहितमीमं पद अभेदाक्यानां अपौरुषेयतया आचक्ष्महे । तथाहि, वर्णानां नित्यतया विभुतया च देवत कालतो धा न समवसानुपूर्वी इत्यभि यक्तयाश्रय तदकथ्यम् । सा च पुरुषप्रय नवोनिर्दिष्टि कथं तद्वेदोपहितमार्थदाना गवा दिपदाना वेदवाक्यानां च पौरुषेयता । इति । अथ स्वतःपुरुषप्रणीतत्वं गानिपादादिवानवत्त्वं । प्राचेतस एतद् अत्रमान् आदिकवि स्वतः, तदत् वेद वाक्येऽपि कश्चित् ईश्वरादि इति साप्रतम् । अनेका तिकत्वात् । स्वतःप्राचेतसपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । स्यादेतत् । न स्वतःपुरुषप्रणीतं वेदवाक्यानां साधयाम, अपि तु स्वतःपुरुषपूर्वकत्वात् । अस्ति च अस्मादिपुरुषप्रणीतैरपि मानिपादादिपदसन्निवेशेषु पारदर्शने पुराणस्य कवे स्वतः इति मानैका उ इति । तदनुपपन्नम् । पुरुषप्रणीतत्वाभावेन कारणभेदेन लौकिकात् पदसन्निवेशादेदिहाना अभेदोपपत्तौ अप्रणीतस्य वदेषु पुरुषस्वातःस्य अप्रयोजनकस्य कल्पना नुपपत्ते । इस्मात् समानननिर्देशस्य पुरुषपारतःस्येण आन्वयित्ते न किं कश्चित् विशेष । येन तद्विषयादाव्य तिकत्वात् वादः व्यातंतां पुरुषस्वातःसाप्रयोजनकस्य कल्पनाऽनुपपत्ते । तस्मानसन्निवेशे च पुरुषपारतःस्येणान्वयित्ते नान्ति कश्चिद् विशेष । येन तद्विषयादाव्यतिकत्वात् वादः व्यातंतां पुरुष स्वातःस्येण स्याप्यते । तेन यथा समाप्तीनां मन्त्रवि मैत्रीतनये तः स्रानिरीशोरशेगनिमित्ता इयामता वेदाधिदेव न सर्वेषामिति तत्रनया । न इयामतातुमान एत विलक्षण प्रकल्पनामिषानवमकारणनिपत्त तद्वेदाभेदात् त्रिधाविभेगमिश्रे सुप्रत्ये न पुत्र पुरुषपारतःस्ये तश्री वदुत्सहते । सीयं सदिश्वयतिरेकतयाऽनेकान्तिको हेतुमाह ।

यस्तु दर्शनं कथं तासोपरहितो यथादर्शनं नूनं क प्रमाणमेतद् दृष्टानि हि भारतादिवाक्यानि स्वतःपुरुषप्रणीतानि वेदवाक्या अपि वाक्यरत्नात् तथाविधानीति स वक्तव्यं, यिगताःसासित वेदाव्ययन अध्ययनान्तरपूर्वक वेदाध्ययनत्वात् अस्मादिदेवाध्ययनत् । नै भारतदिपु अस्यानुमानम् । तत्र दृढतरेण दृष्टाव्ययनादिसरत्वेन अनुमानस्य प्राप्तेन विधेय वादुत्पादात् । वेदे तु वदुत्सुतिद्विमाऽसमनात् काठकादिसमाश्रितस्य प्रयत्नमिति वचनोपपत्ते अत्राघितविषयस्य अनुमानस्याप्रवृत्तत्वेने । न च भयदनुमानस्य विषय वाचे प्रभवति । तस्य नामायतो दृष्टसंघात् सामा यशास्त्रस्येव विशेषगाम्नात् दुर्लभात् । तथा । 'प्रसिद्धावयव यत्स्याद्विशेषे वा प्रतिष्ठितम् । तस्य स्याद्भक्त्यामा यदृष्टात् बलवत्तरम् ॥' इति । स्यादेतत् । शब्दानामर्थप्रत्यायनस्य पुरुषस्येतापीनश मत्वात् तल्लेखात् केनचित् लौकिकस्य यवहराथं शब्दानामर्थसंघात् इत्येव वेद प्रणीत । न चार्थप्रत्यायन प्रतिगन्तव्यां स्वाभाविकी दान्ति सकेतेन व्ययते इति सापत्तम् । यदि हि स्वयपि सकेते कश्चित् ध्वनि क्वचन अर्थे नाभावस्येत् तत कथयन्ति सकेतामि वेकतामर्थेय स्वाभाविकमुपपत्तेय वाचकत्वम्, न त्वेत दर्शित । सकेतम तरेण भूनेरर्थरूपस्याऽप्रतिपादकत्वात् । सति तु सनेने सर्वस्यापि सर्वाथेययोपरित्दर्शनत् । तदुत्पत्तम् । अ वेरेणापि सकेतमनादिदृष्टव्यवहारदर्शनत्वात् अमि यक्तसामर्थ्येय वाऽप्येय अर्थप्रतिपत्तेरुपपत्ते । समप्रकल्पनायामर्थपरिग्रहत्वात् । न च व्यनहारदर्शनमेव सकेत इति साप्रतम् । उ त्वेतेतदनेन प्राप्तेन अयमथ प्रयते य इत्येयमाकारम्, अपितु मन्त्रोत्पत्त्या समन्तरवृत्तिनिवृत्तिहणानात्तम् । तत्र स्वप्रवृत्त्या त्रिभिचपनार्थेभेदविषयप्रत्यानुमानदारेण शब्दस्य तत्र कारणतया प्रमाणम् । न च सुत्ययमानास्तदा सकेत मनेतस्य कर्तार या प्रतिवन्ति । न चेह सकेत तस्य च कर्तारम तरेण कथयित् परिददयमानस्यऽनुपपत्ति । ततो नून स्वमानत शब्द एतामर्थेभेदप्रत्ययस्य हेतुरित्यप्यवस्थिति । न च गतादिशब्दानां अभावात् देवत्वादि

शब्दानां च तत्र तत्र संकेताधीनतया प्रवृत्तेः गोरनादा-
वपि गवादिशब्दाः संकेताऽऽयत्तप्रवृत्तयः इति शक्यानु-
मानम् । अनादिशुद्धव्यवहारपरामि-न्यक्तस्वाभाविकार्थ-
प्रत्ययशुद्धभावानां स्वार्थवृत्तेः संकेताभावेन सह संभवात्
अविरोधात् । यथादर्शनपूर्वकं प्रति तु शक्यमेवं प्रत्य-
यस्यानुम् । विवादाध्यामिनाः पुमानो गवादिपदेभ्यो
गोत्वादिषु संकेतानायत्तप्रतिपत्तयः, गवादिपदेभ्यो
गोत्वादिप्रतिपत्तिमत्त्वात् अस्मदादिवदिति । विपक्षितं
चैतद्ब्रह्मैरिति दिङ्मात्रमत्र सूचितम्, धन्तव्यं च
किञ्चित् उद्गन्थाभिधानं सूरिमिः इत्युपरम्यते ।
कणिका. २३५-२३७.

● वेदार्थः कार्यरूपः (गुरुमतम्) । वि. १।१।२.
● वेदार्थे साकाङ्क्षे यद्व्यवहृतं तद्वैदिकं नेतरत्
(इति अनुपप्राधिकरणे [२।१।१६] वर्णितम्) ।
या. ३।३।७।१४ पृ. ८३०.

● वेदार्थज्ञानं मीमांसारूपेद्विचारमन्त्रेण न
सम्भवति । वि. १।१।१.

● वेदार्थनिर्णये तेषां (अनुमानार्थानां) कारण-
स्वानुपेक्षात् तदर्थनिर्णयार्थं अनुमानोपन्यासः । या.
२।१।१।२५ पृ. ५४३.

● वेदार्थप्रतिपत्तावपि शुद्धव्यवहार एव निमि-
त्तम् । एवं हि शुद्धव्यवहारे प्रतिपन्न ' कार्योन्वितं
स्वात्मानं पदार्थाः प्रतिपादयन्ति ' इति । लोके वेदे चैक
एव कार्यस्मिन्को नियोगार्थः । तेन व्युत्पत्तिवियनानात्वं
नास्ति । अतो यावन्तः पदार्था एवस्मिन् कार्योन्वीयन्ते
तावत्पदार्थप्रतिपादकः पदसमूह एक वाक्यं इति कार्य-
व्यनिकल्पनमेवकारणमत्र मतिरिति (इति प्राभाकराः) ।
श्रु. १।१।७।२४ पृ. २६३.

● वेदाधिकार्याणि शाक्यवचनस्य प्रामाण्य-
निरासः । भाट्ट. १।३।३ वर्णकं २.

● ' शब्दमप्रति यच्चेदं शाब्दे वेदाक्यमुच्यते ।
तदप्यधिष्ठा तदर्थमेवेन परमात्मना ॥ ' या. ३।१।७।
१३ पृ. ७०३.

● वेदोपक्रमाधिकरणम् । ३।३।१।१-८. मीको.
पृ. १११५ ' उपक्रमाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिष्टरत्

द्वयम् । ● वेदोपक्रमाधिकरणे (३।३।१।१-८)
' उच्चैर्हवा क्रियते ' इत्यत्र पाठार्थः करोतिः विधानार्थो
वा इति सद्विद्वा उत्पादनार्थत्वात् करोतेः पाठस्य च
शब्दाभि-न्यञ्जकत्वेन उत्पादनत्वोपचारोपपत्तेः, विधाने
अत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिव्यवसायोभावात् पाठार्थः
करोतिः इति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य कारणत्वा-
योगात् ' ऋचा ' इत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः, करोतेस्तु
लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषोपपेक्षायां प्रयोगविधेः
व्यवहृत्येन वेदविशेषोपपदेशायोगस्य उपपादितत्वात्
' कार्ये ज्ञाते अधिकारः स्यात् ' इति चाधिकारज्ञानस्य
प्रयोगविध्यधीनमर्थज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेन अधिकारविधेः
प्रयोगविधिपूर्ववत्त्वावसायात् सुतरा वेदविशेषोपपदेशा-
योगावगतेः उत्पत्तिविनियोगविध्योः अन्यतरो विधि-
विशेषो विवक्षित इत्यवगतेः उत्पत्तिविधौ करोति-
सामञ्जसात् (करोतिशब्दसामञ्जसात्) तस्यैव च
प्राथम्यात् उत्पत्तिविधानार्थः करोतिः इति सिद्धान्त-
यित्तम् । सु. पृ. ११८६-८७.

● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन पूर्वस्यैव प्राच-
त्यम् । सोम. ६।५।१९. ● वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन
वेदलक्षणावत् नियदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणावत्तिः । कौ.
२।१।१।४।२.

● वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्त्यत्वे यथोपदेशं
स्युः । ३।७।२।४।५०॥

अस्ति औन्नते समाधानः द्येनः, आप्तवर्षे वाज-
पेयः । तत्र सदेहः किं द्येने उद्रातृभिरेव पदार्थाः
कर्तव्याः, वाजपेयेऽप्यगुमिः, उतोमयत नानाकृतिवग्भिः
इति । इशानो प्रसङ्गात् प्रकृतसमाह्वयशोर्वाध्यवाचकमात्रो
निरूप्यते । अन्वयं पूर्वपक्ष- द्येनेत्यान्वैशेषिके
समाधानेन अन्य च उच्यतेऽपि नानाकारादितिदेनो
नानाकर्तृकाः पदार्थाः प्राप्ता इति । तेन यत्रि साशा-
दोद्गात्रप्रधानप्राच्यवचनेन साद्रस्वैकस्य विधानात् तदन्व-
यान्नाह्नावपि विधीयते इति तावन्वैशेषिकाः । अतो
' गुणुत्पत्तयतिद्वये तदर्थेरागुम्येन वेदस्योः ' इत्यनेन न्यायेन अत्रैवैवैव कर्मणि । किञ्च मन्त्रपदेशेऽपि

सामाख्यानिकान्येव कर्त्तव्यमिति । तत्र समाख्यया विद्वा
 त्पु अर्धयुगेव कर्त्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।
 तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्वाधिकारसामर्थ्यात्
 सहाङ्गेरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

अयमभिप्रायः— मवेदेव यदि प्रयोगचनमति-
 देसात् दुर्नलं न मनेत् । तथाहि, प्रयोगचन तावत्
 प्रास्तानुवाचार्थानुपसहरति । विद्वन्नी प्राङ्गनपदाधीनाम
 तिदेगतः प्रातिर्वक्तव्या । अतिदेशाच्च प्राङ्गनसामाख्या-
 निककर्तृमहिता एव प्रथमं पदार्थां प्राप्ता इति । तेन
 कर्त्तव्यतापेक्षामागत्य प्रयोगचनेन तथाभूतमेव गृह्यते ।
 तत्र किमौद्गात्मसाक्षात्कारेण्यति १ न च वैङ्गलसमा-
 ख्यायाः प्रत्यक्षत्वात् प्राङ्गनसामाख्यानिककर्तृत्वात्
 निविद्यते इति वाच्यम् । यत् प्राङ्गनी समाख्या बलप्र-
 भृतिमुत्पा, वैङ्गलं तु कल्पनीयेति न वाच्यमिति ।
 अत एव नाम गुणमुत्पद्यति तत्रापि वाच्यवचनम् ।
 प्राङ्गनकर्त्तृणां समाख्यात्पुत्रितभृतिविषयेन नत्वात् ।
 विश्व, प्रधानस्य यावदात्मनेन समाख्यया कर्त्तृविनिवाहा
 भावात् कुलसाध्वारण्येषु प्रधानकर्त्तृमन्व-ध. १ गुण-
 मुख्य यतिरनेन ३ ' उपाश्रय मनुया विचते ' इति
 प्रधानस्यापि यत्पुत्रेद्विहितेनोपाश्रयस्य-धात् तद्देशे-
 णानुसन्ध-शेषेऽपि । अतः प्राङ्गनकर्त्तृग्रहणेन नानाकर्त्तृक
 एव इत्येवो वाच्येयमेति सिद्धम् । तेन यत्पुत्रे प्राङ्ग-
 यतिविद्वद्व्याभ्यामनेन, सन्नेव पर वैङ्गलसामाख्यानिकचन-
 कर्त्ता, न त्यज्यमापीति । प्रयोजनम्— पञ्चोक्तम् ।
 सूत्रं तु— तद्ग्रहणात् प्राङ्गनसामाख्यानिककर्त्तृत्वात्
 अत्राङ्गनकर्त्तृग्रहणात् इत्येवो वाच्येयत्वं तत्रैव स्वधर्मं
 स्यात् आधिकारसामर्थ्यात् । अत्रत्यश्च वैङ्गलसामाख्या
 निककर्त्ता शेषे अत्राङ्गने अङ्गे. इति । तौता.

✕ वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्यत्वे यथोपदेशे
 स्युः । ३।१।२३।१० ॥

वेदेन औद्गाप्रदेनेन इत्येववागम्य उपदेशात्,
 आप्त्यपंउदेनेन च वाच्येयत्वं उपदेशात्, औद्गात्मसा-
 क्षान्तात् इत्येवम्य, आप्त्यपंउदेनेनात्मसाक्षात्कारेण्यति
 तन्व्याः सर्वे पदार्थाः प्रमेय उद्गात्पुत्रिरेव अर्धयुग्मिरेव
 च कर्त्तव्याः । वेदान्तकरी, यद्यपि इत्येवमनात् नैवा-

विद्वान्नाम अन्ववेदीकत्वेन वेदान्यत्वे तस्यपि यथोपदेशे
 उपादेयकत्वेदानुगारेणैव पदार्थाः कर्त्तव्याः स्युः । पूर्व-
 वत् । पूर्वाधिकरणे यथा आप्त्यपंउदेनेनात्मसाक्षात्कारेण्यति
 पदार्थाः अर्धयुग्मिः क्रियन्ते इत्युक्तं तद्वत् । एवं वाच्येयैऽपि ।
 उपदेशमनतिक्रम्य यथोपदेश इत्ययधीभावः ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्वाधिकारसामर्थ्यात्
 सहाङ्गेरव्यक्तः शेषे । ५१ ॥

इत्येववागमः औद्गात्मसामाख्येन वेदेन विहितस्यात्
 तस्य अङ्गानि प्रधानानि सर्वाणि उद्गात्पुत्रिरेव कर्त्त-
 व्यानि, वाच्येय आप्त्यपंउदेनेनात्मसाक्षात्कारेण्यति वेदेन विहितस्यात्
 अर्धयुग्मिरेव कर्त्तव्यानि इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते
 सिद्धान्तवति । वा-जस्यः पूर्वपक्षं निरुच्यते । तद्ग्रह-
 णात् प्राङ्गनाना च्योतिष्टोमगताना धर्माणां ग्रहणात्
 चोदनेन प्राप्ताना स्वीकरणात् इत्येनः वाच्येयश्च स्वधर्म-
 स्त्वैर्धर्मं चोदकप्राप्तिः सयुक्तः स्यात् । स्वधर्मवत्स्य
 यद्गुणीहितमस्तत्पेऽपि समासात्तद्विधेयमित्येवाभ्युपगमात्
 अनिच् अत्र नोत्पन्न इति ध्येयम् । सुवृद्धे तु
 अनिच्प्रत्ययान्त ' स्वधर्म ' इति न्युंसकमेव पद
 स्वीकृतम् । अधिकारसामर्थ्यात् चोदकसामर्थ्यात् चोद-
 कानुगारेणैव अङ्गे. सह कुपति । किंवा अधिकारः
 प्रयोगविधिः तस्य चोदकप्रवृत्त्युत्तरकालमेव साङ्गप्रधान-
 विधी समर्थत्वात् । अतः प्रयोगविधिषामर्थ्यात् अङ्गे-
 इत्येनादि कुपति ।

ननु एव सति वाच्येयवादीनां प्रधानविधिनिर्णयना-
 र्थं यथादिसमाख्यया किं प्रयोगेन अत आह- अत्यन्तः
 शेषे इति । समाख्यानस्यः शेषेऽपि कर्त्तव्य-ध. सः
 अ यत्क. अचलत् । स. शेषे चोदकप्राप्तपदार्थेभ्यः
 अन्वय भाति । तस्मात् चोदकात् प्राप्ता ये धर्माः
 मन्वी य-कर्त्तृका भवति त-कर्त्तृका एव इत्येनाद्यपि स्युः ।
 ये तु न चोदकैः प्राप्नुवन्ति किं औद्गात्प्राप्तपदार्थेभ्यः
 प्राप्नुवन्ति ते उद्गात्प्राप्तिसि कर्त्तव्याः तस्मात् इत्येन-
 दापि मन्वीनां विधाना विधाना विधाना कर्त्ताः
 स्वधर्मेषु स्थितशब्दे । न तु इत्येनः उद्गात्पुत्रिरेव,
 वाच्येयो वा अर्धयुग्मिरेव कर्त्तव्यः । के.

• ' वेदोपदेशात् पूर्ववद् वेदान्येते यथोपदेश
स्युः ॥ ' ३।७।२३।५० ॥ सामवेदविहिते श्येने
अङ्गानि उद्गातृभिः कार्याणि इति पूर्वपक्षः । सु.
पृ. १।१७८.

• वेदतदर्थानां अहोरात्रवीक्षणपर्यन्त अनादितम् ।
वा. १।३।१।७ पृ. २०६.

• वेदत्वं मन्त्रराक्षण-यापकज्ञानविशेष. इति
केचित् । तदपि पौराणमन्त्रराक्षणपर्यापकपुराणते
अति-यातेन युक्तम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणान्तरिकप्रमाण-
जन्यप्रमित्यनियमायैः सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञान-
जन्यप्रमाणशब्दरूप वेदत्व इति चिन्तामणिः । अथ
लौकिकवाक्ये अति-यासित्वात्तथाय सन्त्यन्तम् । घटादि-
वारणाय द्वितीयम् । स्मृतिपुराणादिवाक्येषु अति-
यासित्वात्तथाय शब्दाजन्येति । तादृशेश्वरीयज्ञानजन्य-
त्वात् वेदत्व लक्षणमन्वयः ।

अगोत्रोपवाक्यपरत वेदत्वम् । अगोत्रोपवाक्ये च
पौत्रोपेयभिन्नत्वम् । मणि. पृ. ७.

• ' विधिविधेयं तर्कश्च वेदः ' इति विधिवाच्यो-
क्तस्य विधायकत्वाद्भागस्य विधेयवाच्योक्तानां च
प्रत्याणां तर्कवाच्योक्तोपनिषद्वाक्यं न वेदत्वस्मृतेः ।
सु. पृ. १।१६९.

• वेदपाठपरीक्षा । ' अनुभोगेषु वेदानां पठि-
मार्गं प्रतिपु । ' वा. १।३।६।१।१ पृ. २३२ । वेद-
वीक्षणविज्ञानस्यै तत्तद्वेदभागविद्वल्लेख्यानि पठिमाया
(कुम्भे) निधिष्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले तान्याहुः
आहुः इत्येवमिच्छितं पठन्ति अभ्येताः इति पठिमायार्ग
वर्तिनः अनुभोगाः । सु पृ. २३१.

• वेदप्रयोजनं साध्यप्राप्तेति कर्तव्यताभिधानम्,
स्मृतिपुद्भिः, कर्मान्तरप्रयोजकत्वमिति । वा.
१।४।१।१ पृ. ३२१.

• वेदप्रामाण्यं कारणदोषसङ्गच्छानरहितगृहीत-
प्रादित्येन । मणि. पृ. १६७. • अध्येयनविधिसाम-
र्थ्यात् सङ्गवेदप्रामाण्यं सिद्धम् । सु. पृ. ३९१.

• वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थं औपचित्य इत्येते
स्वतन्त्रागमत्रादिभिः (भीमासक्तैः) । बृहती. पृ.
२५६.

• वेदफलम्— दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माविशेषन
नाम । न च तस्याध्ययनमात्रात् तत्रमन्त्रो याज्ञिकाः
पन्थ समाप्तान्ति । भा. १।१।१।२ पृ. ६.

• वेदभागः हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते कश्चिदनु-
मानादिगम्य । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते । वा.
२।१।१।३४ पृ. ४३९. • वेदभागाः चत्वारः—
त्रिभिः अर्थत्रयः मन्त्रः नामधेयं चेति । भा.
१।४।१।१.

• वेदरक्षाहेतुः । दिग्ध्यानार्थसन्नयो हि महान्
वेदरक्षाहेतुः, ध्यानरक्षणधीनस्यापि वेदकर्मस्य अप्य-
यनेनैव रक्ष्यमाणात् । वा. १।३।८।२४ पृ. २६२.

• वेदवचनस्य मित्यात्वे न तु किञ्चन प्रमाण
मस्ति । भा. १।१।२।२ पृ. १७.

• वेदवाक्यं धर्मप्रत्याचक्षम् । १।१।७।२४-२६.
मीको. पृ. ३४५९ ' वाक्याधिकरणम् ' इत्यत्र अधि-
करण द्रष्टव्यम् । • वेदवाक्यं पौत्रोपेयम्, वाक्यत्वात्,
कालिदासादिवाक्यवत् इति पूर्वपक्षः । कालिदासादि-
प्रत्येषु सर्गावमाने कर्तार. उपलभ्यन्ते ' इति कालिदास-
कृतौ रघुसरो महाकाव्ये ' इत्यादि । वेदे तु कर्ता नोप-
लभ्यते इति प्रतिकूलतर्कपरहृतमनुमान इति सिद्धान्तः ।
काठकादिसामान्या तु संप्रदायवार्तननिमित्ता । वि.
१।१।८. • वेदवाक्यानि अध्याये यथोपवीतेनैव
त्रैरुक्तिनैव च प्रयोग्यानि, लौकिकानि अनध्यायेऽपि
अनुपनीतेनापि चतुर्वर्ण्येनापि च प्रयोग्यानि । सु.
पृ. ३३३. • वेदवाक्यानि मीमांसया व्याख्येयानि । भा.
१।१।१।१. • वेदवाक्यानां अर्थज्ञानार्थं ' प्रयासो वेद-
वाक्येषु कार्यः, सूत्रध्वनेन सिम् । पन्थवत्त्वात्सङ्गवाक्या-
नेभिः करणप्रमत्तैः ॥ चोदनायै उपेतयो, नोमय यत्न-
गौरवात् ॥ ' श्लोका. १।१।१।२८-३९. • वेद-
वाक्यानां एतत्तत्त्वात् तद्विप्रतिपादोपयोगः अर्थवादाधि-
करणे वातिथे (मीमो. पृ. ६४५) द्रष्टव्यम् । • वेद-
वाक्येषु अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा न कस्यचिदस्ति ।

न च वक्तुं, योऽन्यथात्न कथयेत् सर्वपुरुषाणाम् ।
वा. ३।१।७।१३ पृ. ६९९.

● वेदविन् । एकग्रामाव्याधिनि वेदविच्छन्द
प्रयोगात् न शापनासमूहस्य वेदता । सु. पृ. ९८५.

● वेदशक्तिः । नहि अत्यन्तसंनिकर्षे एव एक
सर्वभक्षणम् । यथायथा हि सनिष्ट न लभ्यते तथा-
तथा विपश्ये वेदशक्तिः सचरति । वा. ३।३।४।११
पृ ८१८.

● वेदशब्दः एकदेशोऽपि वर्तितुं शक्नोति, समुदाय
शब्दानां एकदेशेषु अप्युपलब्धे । वा. ३।३।१।१.

● वेदशब्दो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायस्य काठवादि-
ग्रन्थविशेषस्य वाचकः । 'वेदानधीन्य वेदो वा वेदं
वाऽपि यथाक्रमम्' इत्यादि-याद्वारात् । पराक्रम
२।१. ● वेदशब्दस्य ऋग्वेदादी मन्त्रब्राह्मणसमूहो
निमित्तम् । सु. पृ. ९०३.

● वेदशब्दवाच्याः मन्त्रब्राह्मणसमूहाः क्षेत्रज्ञा
धिनिः । सु. पृ. १००८.

● 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते ।' ३।३।१।८॥

● वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितरत्नलक्षणत्वात् सर्वस्मिन्
ज्योतिष्टोमाग्रनिरिकेऽपि त्रयो उचैस्त्वादिति शेषः प्रातः
न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत् प्रकरण बाध्यते
त न दोषः वाक्येन प्रकरणस्य युक्तत्वात् इत्येव
सूत्रवाच्यम् । ('बाधेन' इति पाठे तु) वेदसंयोगात्
सर्वस्मिन् निषेधः प्रातः न प्रकरणात्तदोषेन उचैस्त्वा
दिषमो बाधेन इति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गी-
कारेण 'घर्मे' इत्यप्याहाराधिक्येन च सूत्रवाच्यम् ।

● 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते ।'
सु. पृ. ११०४. 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन बाध्यते ।'
(३।३।१।८) इत्यनेन न्यायेन वाक्यन्यायस्यम् ।
वा. ३।३।४।१३ पृ. ९४२ । बाधने-बाधेन-बाधेन
इति कौ-पाठाः । बाधेन बाधेन इति या-पाठी ।

● वेदसामनामको ग्रन्थ-सामगानाम्, तत्र
ग्रामानां योनिभूता ऋ. पठिता । अयमेव 'छन्दो-
ग्रन्थः', 'योनिग्रन्थ' इति चोच्यते । वि. ९।२।१
यर्षकं २.

● वेदसूत्रविरोधे तु सूत्रस्यैवान्ययाकरणम् ।
रत्नाकरः. १।१।११ स्तो. ४९, वैद्यनाथः १।१।१।१.

● वेदान्तेषु तावत् आरम्भतत्प्रतिपत्तिर्नश्यता ।
विवि पृ. २७० । आरम्भ शतय. इति हि प्रतिपत्तिः

आरम्भेन विधीयते, तत्परत्न च वेदान्तानाम् । कणिष्ठा
● वेदान्तेषु यदि योग्य कार्ये अध्याहारादिभिर्लभ्यते
तदा कार्यार्थतैव वेदान्तानामपि । अथ न, तदा अन-

भिषायसरत्नमेव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिरा-
करणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । ऋजु. पृ. १८.

● वेदान्तिनः प्रारम्भः अविशेषाधिकः अगार
मार्थिकः अत एव सदसद्विलक्षणः इत्याहुः । तत्र ।
मणि. पृ. ४८. (वेदान्तिमतस्य प्रपञ्चमिथ्यात्व-
विषयस्य भाट्टचिन्तामणिद्वयत्वं स्पष्टनं 'सृष्टि-
प्रलयौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।)

● वेदिः अङ्गप्रधानार्था, न केवलं प्रधानार्था
दर्शपूर्णमासयोः । ३।७।१।१-५. 'वेदिर्बहिर्घर्मन्यायः'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वेदिः अमान्याया पूर्वेद्युत्पद्य-
माणा हविर्निवासन नापकर्षति, प्रमाणाभावात् ।

वेदिविषये तु सामान्याद्यदोषस्य विशेषवचनेन बाध. ।
वा. ५।१।१६।२९. ● वेदि. ऐष्टिकी ऐष्टिकहवि.साद-
नार्थे पृषट् न कार्या । ज्योतिष्टोमे महावेदिकरणोचर
महावैत्रेय प्रसङ्गविदेः । ऐष्टिकहवि.सादनं तु महावेद्या-

मेव । वि. १२।१।३. ● वेदि. ज्योतिष्टोमे अङ्गप्रधानार्था,
न प्रधानमात्रार्था । ३।७।३।७, ९. मीको पृ. १७००

' चिकीर्षान्यायः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
● वेदि ज्योतिष्टोमिकी पृथ्वीगत्यक्रमा प्राची, चतु

विगतिस्रेण, निशङ्गघर्मेन, इयति शक्यमाहे' इति
उक्ता । एकपदो द्विपदो वा प्रक्रमः । प्राग्वंशस्य मध्य

शब्दोः पुरस्तात् शब्दो निहस्य तत आरभ्य पूर्वस्या
दिशि प्रस्तात् पृथया तावत् पृथ्वीगत्यक्रमा । अग्रेण

पूर्वस्या दिशि चतुर्विंशतिप्रक्रमा पृथयायाः दक्षिणत
उत्तरतश्च द्वादश प्रक्रमा. इत्यर्थे । जघनेन

निशङ्गप्रक्रमा । अर्थात् दक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशपञ्च
दश प्रक्रमा । इति महावेदिर्नाम । सत्याधौ ७।४।
३८-४५. ● वेदि- दर्शपूर्णमासयोः ' देवस्य

त्वा सवितु प्रथवे इति मनति ' स्फयेन वेदि परिहितम् परिष्कृति ' स्फयेनोत्तमा रचमुदन्ति । वि. १०।१।१. * वेदि. दार्शपीयमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचापार्था । भा. १.२।१।३।८. * वेदिः नाम आहवनीयगार्हपत्यमन्त्रप्रतिनी चतुरङ्गुल्यज्ञाता ससृता भूमिः । वि. १।३।४ । संमार्जनमननोद्धननादिसंस्कारविशेषैः परिष्कृता भूमिः वेदिः । कु १।३।४।५. * वेदिः पूर्वेषुः अमावास्याया उत्तरेषु प्रधान इत्यङ्गप्रधानयोः कालमेदो वचनात् 'पूर्वेषुमावास्याया वेदिं करोति' । भा. १.१।३।३।१. * वेदिः सूपैकादशिन्या सूपोपरागा यावन्तस्तिर्यग्देशाः तानद्वागीवर्षेणीया । संकर्म १।८।२४. * वेदिः राजस्ये शतिनानां हविषु, मैत्रावाहस्यत्ये तु 'स्वयंभूता वेदिर्भवति' तथा च नाम लननादि । वि. १.०।१।१. * वेदि. 'पद्विशिष्टप्रकमा प्राची' इत्यादिवाक्यविहिता साङ्गयोगमागार्था इति 'तद्युक्ते तु फलभुक्तिः' ३।७।३।९ इत्यश्लोक्तम् । सु. पृ. ६३६. * वेदिः सौमिकी 'पद्विशिष्टप्रकमा प्राची, चतुर्विंशतिरंगेण, त्रिदशरनेन' । वि. ३।७।३. * 'स्वयंभूता वेदिर्भवति' इति उद्धननमनपरिलेपनानि निरतन्ते मन्त्राश्च निरतन्ते । भा. १.०।१।३।३. * मिषातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' दशपूर्णमासयोः । भा. ३।८।१।७।३२. * वेदे आहार्यपुरीषता पुरुषार्था न ऋत्यूयां दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।२।२ वर्णक २. * वेदे. दार्शिक्या. सोमाङ्गेदिवरादिषु सौमिकेभ्यो मन्त्रसिद्धि । १.२।१।३।८-९. 'सौमिकेभ्यः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वेदेः देशविशेषात्प्रकारात् देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयसम्बन्धकारणात् स्मर्यतम् । वा. ३।७।३।९. * वेदे. पूर्वं पठितस्यापि हविरभिवासानन्तस्य, अमावास्यायां पूर्वेषुवेद्या सह नापकर्ष । भा. ५।१।१।६।२९. * वेदेः प्राट्टयायां प्राट्टनगतिनासाद नानुसादात् विहितेनोत्तरेण वाच सौमिकेचात्रमस्येषु । १.०।१।३।१।८-२२. मीमो पृ. १६९४ 'नानुमास्येषु सौमिकेषु' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वेद्याः वेदिपर्याया च विधि विनियोगसाधारण्यविधि ।

वाल पृ २०. * 'वेद्यां हवीष्यासादनति' इति अङ्गहविषा प्रधानहविषा च वेद्यामासादनम्, न प्रधानहविषिः त्रिष्यते । दुपृ. १.१।३।१।१७.

* वेद्यातिक्रमणकरणमश्लोक फल कर्मोपयोगित्वादाप्यर्थेन दर्शपूर्णमासयोः आधारकाले । वि. ३।८।१५.

* वेद्याच्छादनं स्मरणे प्रयोजनम् । भा. १.१।४।१।४।४५८.

* वेद्याच्छादनानां प्रधानकालान्यकालकतेयता । वि. १.१।३।१.

* वेद्यास्मरणे प्रतिपातु मन्त्रावृत्तिः । १.१।४।१।४।४४-४५.

* वेद्युद्धननं निशियत्रे अमावास्यातन्त्रेण प्रसङ्गयिद्धम् । १.२।१।५।१४-१८.

* वेदिकरणं अमावास्याया पूर्वेषु श्रुतम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभिवासानुपूर्वं वेदिकरणमात्मन्तम् । भा. १.२।१।१।८।३९. * वेदिकरणं पीर्णमास्या हविरभिवासानोत्तरम् । वाल. पृ. १९. * वेदिकरणस्य ('वेद कृता' इत्यादी) वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् तदनुसादेन करणप्रत्ययोक्तक्रममात्रविधिनात् वाक्यादेव तदङ्गम् । भाट्ट. ५।१।१.

॥ वेदिकरणन्यायः । दर्श वेद्या पूर्वेषुपर्वेषुऽपि हविरभिवासानन्तस्य नापकर्ष. ॥

तथाऽपूर्वम् । ५।१।१।६।२९ ॥

साध्यम्—दर्शपूर्णमासयोः वेदिः हविरभिवासानोत्तरकाले समाभ्यता । सा अमावास्याया प्रतिदृश्यते 'पूर्वेषुमावास्याया वेदिं करोति' इति । सा तु अपदृश्यमाना ततः अर्वाचीनात् पदार्थान् अपकर्षति, न इति सद्यः । उच्यते ; संबन्धात् प्रतिकर्षति इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । तथा अपूर्वम् । अपरहृतिपूर्विकाया अमावास्याया वेदिकरणं पूर्वेषुमासात् । उपधोरपि श्लोके हविरभिवासानम् । अभिवासानं कृता अमावास्याया वेदिं कर्तव्येति न श्रुत्यादीनामन्यतम कारणमस्ति । तस्मात् नाभिवासानन्ता प्रतिकर्षणा इति । अभिवासाने वापदृश्यमाने हवीषि मन्मीमेषु ।

दुष्— (सिदान्तमाह—) 'पूर्वेद्युस्त्वया साध्याया वेदि करोति' इति वेदिपशुन्यासात् हविरमिवाश्वं (भवार्वाचीनं) नापकर्षति । कुतः ? हविरमिवाश्वानादुत्तरकालं (वेदिकरण) दशपूर्णमासप्रकरणत् उपयोरपि (दशपूर्णमासयोः) सामान्येन प्राप्यमाणे विशेषवचनेन (अपकृत्यमाय) वेदिमात्रमेव अपकृत्यते । सामान्यपाठः (अमावास्याया बाधितः) षोडशमासो वृत्तार्थः (भवति) । अन्वयान्वाधानप्रकारणादेः (अवकर्षणमात्रात्) सामान्यपाठ एव, वेदेष्टु उक्तः (सामान्यपाठादुत्तरकालः) । तस्मात् सामान्यवचनोप (वेदिकरणस्य सामान्येन उच्यते. पर्वणोः हविरमिवाश्वानोत्तरकालवचनोप.) विदोषेण (अवकर्षणवचनेन) बाध्यते ।

. शा— 'सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्यात् पाठवः प्रक्रियावशात् । विशेषतः श्रुतं वाक्यादमावाप्त्ये क्रमान्तरम् ॥ '

सोम— पाशुपान्वाश्वानौडाशिकदाशियाशिकहोमवत् प्रयोगमैश्वामयेन पूर्ववैगम्यात् संगतिः । अमिवाश्वान पुरोडाशमभित्. अग्नेर्निसासम् (साङ्गारभस्य स्थापनम्) । सूत्रार्थस्तु— अमकृतिपूर्वैकवर्मपरिण्य अपूर्वत्ववेन अकृत्यक्रमत् उपलक्षितम् । तादृश वेदिकरण प्रासङ्गिकं नापकर्षते इति ।

वि— 'पुरोडाशाभिसामान्तस्थापकर्वोऽस्ति दर्शने । न या, ऽऽयोऽध्वरपट्टाया वेदेर्गुण्यहानये ॥, अमिवाश्वान् पश वेदिरिति सत्क्रमोपगत' । प्रागेव विहित्वा दशो वेदिनातोऽवकर्षणम् ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः हविरमिवाश्वानोत्तर वेदिकरणग्रामात्तम् । तस्य 'पूर्वेद्युः अमावास्याया वेदि करोति' इति वचनेन अपकर्षः श्रुत. पूर्वमाविनोऽपि हविरमिवाश्वानोत्तरपश्वैव, एकप्रयोगविधिपरिहृत्त्वेन पाठस्य क्रमकल्पनमात्रम्, अमावास्यापदस्य वर्मपरस्ते लघुमात्रेण कल्पनप्रस्तापसायात्, हविरमिवाश्वानोत्तरमाविनेदिकरणविधेरेश्वर षोडशमासप्रतयोपस्तरवत् दर्शाद्भ्यस्तोषस्थायम् । न च कल्पदशविधाने वाच्यमेतदः, सामान्यान्, 'वेद इत्या वेदि करोति' इति धतवेद-

करणानन्तर्वचनेन न पूर्वद्युस्त्वया प्राप्तत्वेन अनुवादात् । प्रवानभ्यासचित्ताभात् षोडशमासा अतीतत्वात् वाशिकवेदिकरणे एवायं कालविधिः । अतश्च षोडशमासाधारण्येन पाठस्य क्रमकल्पकस्यावश्यकत्वात् । अत एव च युपच्छेदनवैलक्षण्यात् तदन्तापकर्षे प्राप्ते, कालपरत्वेऽपि कालविधेः प्रयोगविधित्वेन दार्शिकवेदिकरणस्य तत्रैव प्रयोग्यत्वावगमात् तद्वचनोत्तर न क्रमापेक्षया पाठस्य नियामकत्वात् मन्वात्, श्रौतक्रमान्तरस्य न हविरमिवाश्वानेन यदक्रमत्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशोपात् षोडशमासविषयः एव । यदि तु लघुपर्वणि चतुर्दश्या प्राप्तत्वाधानदिने वेदिकरणसिद्धयर्थं लक्षणाभिर्वाग्नीकृत्य अमावास्यापदेन वर्मवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्य अयमेव विनियोगविधिरिति हविरमिवाश्वानेन दार्शिकवेदिकरणस्य सुतरा न यदक्रमता । न चैव पूर्वद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य दर्शाद्भ्यया वाच्येन विनियोगात् प्रकरणेन षोडशमासद्वयत्वोक्तः, वेदेः सर्वसाधारण्येन तत्प्रकारेणापि अद्भ्यतया अपेक्षसहकृत्य षोडशमासप्रकरणेन दार्शिकमिवास्यामादानस्यैव आशेषोपपत्तेः ।

अत एव वाच्येन श्रुत्या बोधयन न प्रकरणस्य अपक्षिपस्य वा शब्धः । नयो. पूर्वद्युःकालमन्त्ररूपगुणमात्रविधिकलतया क्रियाविधिकलतयाभावात् । अतो न प्रकृते तदन्तापकर्षः ।

मण्डन— 'वेदिरैवापकृत्यते ।'

शंकर— 'अपूर्वे न च एतेह. ।' स एव अपकर्षः । २०.

• वेदिकार्यं हविरासादनम् । वि. ३।८।१७.
 • वेदिप्रर्माः चित्तियमुदाहरत्वेव, न तु तदापत्तभूतेः । संकर्ष. २।१।२६. मीको. ट. २४ । अमिवाश्वने चित्तियमुदाहरत्वेव वेदिप्रर्माः । इत्यत्र अमिवाश्वोः अद्भ्यप्रधानोपस्थायाः, न तु केवलं प्रपानार्थाः । ३।८।१५।३१. मीको. ट. २१.८४ । 'दशवर्षेणापन्यायः' इत्यत्र अमिवाश्वोः अद्भ्यप्रधानोपस्थायाः ।

॥ वेदिपरिस्तरणे दशपूर्णमासयोः 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' । प्रतिधातुस्तरण मन्त्रावृत्तिः । वि., ११।४।१५.

॥ वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । ११।४।१५।४९ ॥

दशपूर्णमासयोः 'त्रिः, प्रोक्षति' इति वेदिप्रोक्षणं श्रुतम् । तत्र किं प्रतिप्रोक्षण मन्त्रावृत्तिः उत सकृदेवेति विचारं पूर्वपक्षमाह । वेद्याः प्रोक्षणे 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा' इति मन्त्रस्य अभ्यासः आवृत्तिः स्यात् । प्रोक्षणरूपस्य कर्मणः पुनः-प्रयोगात् ।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः स्यात् । ५० ॥

विद्वान्तमाह । एकस्य वा प्रोक्षणकर्मणः 'त्रिः' इत्यनेन अभ्यासरूपस्य गुणस्य निधिः कृतः, न क्रियाभेदः । द्रव्यैकत्वात् वेदिरूपस्य द्रव्यस्य एकत्वात् । तस्मात् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात् । के.

॥ वेदिप्रोक्षणन्यायः । दशपूर्णमासयोः वेदि-प्रोक्षणमन्त्रः सकृत् प्रयोज्य ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । ११।४।१५।४९ ॥

भाष्यम्— वेदिप्रोक्षणं श्रूयते 'त्रि प्रोक्षति' इति । तस्य मन्त्रः 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा' इति । तत्र चिन्त्यते किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रः, अथवा सकृदेवेति । किं प्राप्तम् ? वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः ? कर्मणः पुनः-प्रयोगात् । यस्मिन् कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्धोऽवी इति यद्वाते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ।

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत् प्रयोगः । ५० ॥

भाष्यम् - सकृदेव प्रयोगः । कुतः ? द्रव्यैकत्वात् । एक तत् वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति । तत्र कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्विद्यम् । आवृत्तिस्य गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ किं कृतव-सुबर्धेः प्रथमो न क्रियाभेदे । तत् मन्त्रदावृत्तिमच्च

कतंभ्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम् । आवृत्ति-सपादनार्था पुनःक्रिया । तस्मात् सकृत्प्रयोगः ।

सोम— यदि क्रियैक्येऽपि मन्त्रावृत्तिः, तदा तद्वदे किं वचन्यं इत्युत्थानात् संगतिः ।

वि— 'वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमानर्त्यः सकृदेव वा ।, आद्यः स्यात् प्रोक्षणत्रित्वात्, सस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'वेदिरसि बर्हिषे त्वेति त्रिवेदिं प्रोक्षति' इत्यत्र तु न मन्त्रावृत्तिः, नहि अनेन मन्त्रे निरविविधिः, निरित्यस्य क्रियाभ्यावृत्तौ विहितसुप्रथया-न्वतया प्रोक्षणाभ्यासगतनिरवविधिपादकतया मन्त्रगत-

नित्वप्रतिपादकत्वाभावात् । अत एव नान्तरस्यया 'तिरस् आट्टतीर्जुहोति' इतिवत् कर्मभेदः, येन 'आमनमस्यामनस्य' इति मन्त्रवत् इहाप्यावृत्तिः प्रसज्येत । न च तत्रापि सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेरविच्छेदात् अवधातमन्त्रन्यायेन आवृत्त्यनपत्तिः । 'मन्त्रान्तेन कर्मादिः सनिपात्यः' इति वचनेन विहितकर्मादिः मन्त्रान्तकालविधानात् वसाहोमवत् भेदप्रतीतेः । इदं च मन्त्रजन्यस्मृतेः कर्मानुष्ठानं प्रति कारणत्वस्य न्याय-प्राप्तत्वमात्रेण नानुवादकम्, वैयर्थ्यापत्तेः, अपि तु एतादृशविषये मन्त्रावृत्तिविधानार्थम् । प्रकृते तु विहितस्य एकस्यैव प्रोक्षणकर्मणः निरतरूपविशेषानुरोधेन अर्था-दावृत्तिसिद्धापि विहितकर्मादिः सकृत्पठितमन्त्रान्तकाल-कत्वाविरोधात् मन्त्रजन्यस्मृत्यविच्छेदेन मन्त्रावृत्तौ प्रमा-णाभावः ।

मण्डन — 'मन्त्रो वेगुक्षणे सकृत् ।' १६.

शंकर — 'वेदस्त्रि प्रोक्षणे सकृत् ।' मन्त्र । १६.

॥ वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः । वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः ॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।१।१॥

भाष्यम्— सो दशपूर्णमासी, तत्र बर्हिर्धर्म-धर्मोश्च, तथा वेदिवेदिधर्मोश्च । तत्र नवेह किं बर्हिर्ध-र्मो बर्हिर्धर्मिधर्मोश्च प्रधानस्य, उताङ्गप्रधानानामिति । किं तावत् प्राप्तम् ? प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्य एववातीर्थका धर्मा । कस्मात् ? प्रकरण-विशेषात् । प्रधानाना हि प्रकरणम्, भाङ्गानाम् । प्रकरणेन वैषा सन्नयः । तस्मात् प्रधानस्य ।

या — समानासमानविधानाधिकारणैः प्रत्यदि प्रत्यये वाक्यप्रत्ययविशेषप्रकारण । दर्शपूर्णमास प्रकरणस्या वेदि तद्वर्माश्च समनादवस्तया प्रतिष्ठा द्वासाश्च समनादव किमर्थो इति । यद्यपि 'वेद्या हवीषि' 'वर्हिषि हवीषि' 'वर्हिष्णाति' 'वेदि रत्नति' इति चाविशेषितेन वाक्येन अङ्गप्रधानार्थव्युत्थिर्भवति । तथापि स्वातन्त्र्ये सति लौकिकेणैव यज्ञाच्छ्रदनायैषु वर्हिषु धर्मयसञ्चै आनयकथादवश्यमप्युत्थाधनताकारित सञ्चोधऽप्युपगतम् । सा चापूर्वसाधनता न वाक्य आशयः प्रतीयते इति प्रकरणाच्छ्रद्धायाः । तत्रश्च प्रधानमात्रस्य तद्व्यवस्थानिर्णयेन विशेष्य प्रधानस्यैव धर्मा गम्यते । सत्यपि च प्रकरणानुशेषकत्वे ग्राह्यत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वात् विशेष्यस्थानेऽप्यमित्युक्तम् । अथयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन द्विविधं कथ्यते यथाविशेष्यप्रयोगाभिप्रायम् । अथोदिति हविर्हि हवीष्ये प्रकरणेन समावेशयितुं नाहीनवद- र्शक्यमिति मथ्यते ।

सर्वेषां वा, शेषत्वस्तात्पर्यमुच्यते ॥ २ ॥

भाष्यम्— सर्वेषां वा अङ्गप्रधानत्वमिमे धर्मा । नाम शेषतः प्रकरणान् भवति । उपकारलक्षणं हि तत् । यत् यस्य उपकरोति, तत् तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानत्वमिमे धर्मा उपकरोति । कथमनगम्यते ? वाक्यम् । 'वेद्या हवीष्यादयति' इति हविष्याय वाक्यम् गम्यते । प्रधानहवीषि प्रकरणम् । वाक्यं न प्रकरणम् शचीय । तद्वान् वर्हिषि हवीष्यादयतीति । आह । यदि प्रकरणं वाक्यत्वे, लोकेऽपि बहिर्धर्ममिमे धर्मा उक्ता भवति । तत्र को दोषः ? तस्य धर्मा कथंवा प्राप्नुवति ? उच्यते । प्रकरणान् दर्शपूर्णमासशेषप्रकारस्य एवमिति गम्यते । तस्मात् लोकिकेषु न कर्तव्याः । एतच्च प्राग्वपि न धर्मोप- साधनस्यैव । तस्मात्प्रागपि न वाच्यमिति । उच्यते यथायथा । न दर्शपूर्णमासशेषप्रकारानि, दर्शपूर्णमासो- पकारकाणि । एषु विधमत्वात् धर्मा दर्शपूर्णमासवा- द्यकारिकाणि । तस्मात् अङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ।

या— सर्वेषां वाक्यधर्मयोगान् विशेषादियुक्तमेव । यत् प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति, उपाह— अत- त्प्रयुक्तत्वात् । न प्रकरणमिह विशेषकं भरतीसर्गः । कथं पुन स्विन प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते, कथं वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्व प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैव शर्तो यकेषु विनियोजकत्व रिष्यतम् । 'अस्युक्तं प्रकरणम्' इति श्रुतम् । यत् विशेषो नास्तीति । कथं नास्ति, यदा बहिर्धर्मा प्राधान्यात् प्रत्येकं धर्मसङ्घे सति अङ्गमै- त्वमपि ज्ञायमानं प्रकरणानुशेषेन भाव्यते । परम्प- येन कारणेन वाक्यस्वातिप्रसरे चापिचे निर्विशेषं प्रकरणं प्रयत्नवान् इदानीं तदुप-गम्यते लोकिकेऽपि प्राप्नोति तदवस्थाऽनर्थक्यमिति । तस्योच्यते तदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रयुक्तं वाक्यं यावत्तदेव विशेषप्रधानार्थक्यं ताव- नाभादेव निर्वर्तताम् । न चाङ्गबहिर्धर्मा लोकिकवदानर्थ- क्यम् । अतस्तत्र भविष्यति । न चातिप्रसज्यते इति । अनेनेव चाभिप्रायेण 'उपकारलक्षणं हि तत्' इति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टम् । यदपि हि कल्पमानं विशेषजनयद्विद्यागुणाकाङ्क्षितोपकारमित्यत्राद्यमते तदर्थं व्यवधीयम् । यत्तु भाष्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणा- दित्युक्तं तदुच्यते तदोदानमन्यत्वात्प्रसङ्गादतिव्यतिरेकमि- त्युपेक्षणोप तावत् ।

आपादपीति चेत् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— विण्डपितृषुऽपि बहिर्धर्मं युज्यते । शेषेऽपि वाते बहिषि चर्तते । तस्य चापि बहिषाऽपि प्रयोगेनम् । तदप्यासच्छिदधर्मन् स्यात् ।

या— यदि हान्येनयात् लोकिकादर्थो धर्मं विनियोजकमेव तदानयन्यं नास्ति कर्मात्तरां बहिषि, तत्र प्राग्वि मन्ति । यदि तु कश्चित्तद्विधुधर्मो हेतु- साङ्गव्यतिरिक्तः । तत्र लोकादिविशेषादप्यतिदेशेन मत्वेन धर्मा इत्युपदेशानिदेशान्तरहितं चातिप्रसङ्गितृ- मत् उदाहरणम् । । अङ्गो अङ्गमङ्ग चेति स्याम्यति । तत्राप्यतिप्रसङ्ग इति ।

। न चद्रास्य हि तदर्थतान् । ४ ॥
 भाष्यम्— न तस्य बहिर्वैश्वेने धर्मवत् । वाक्य
 श्लेक दर्शपूर्णमासाभ्या सह धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्ण
 मासयोक्तव्यकारणा भर्गा , यत् दर्शपूर्णमासाभ्यम्, तत्र
 प्राण्युक्ति, ना यत्र । तस्मात् पिण्डवित्तुमश्वहिषो न
 भवियन्ति ।

। वा— भग्नेदेतद्रीद वाक्य स्वतत्र स्थात् । बहिर्वेदि
 तद्राश्या तु यद्वाक्य तदर्शपूर्णमासाभ्या सहैकम् । तेन
 वाक्येन सहैकशयनता गतशिल्पर्यम् । तेन शशदेकवाक्यया-
 न्तेर्गते बहिष्ठास्त्वैवेतद्वगप्राप्ति न भिन्नवाक्यवत्तस्य ।
 न च पिण्डवित्तुमश्वहिर्दंशपूर्णमासवाक्यात्कोतम् । अतो
 न सभन्तस्यते इति । ननु यदि दरीपूर्णमासाभ्यां सहैक
 वाक्यकारमिष्यते ततस्त प्रकरण मुञ्जया नाचैन लभ्यते ।
 तेष प्रकरण प्रथमानाश्वेनेत्प्राणामसव य प्राप्नोति ।
 नैव श्लेष । सवथा सज्जानननादयस्तावत्र शापादङ्गेन
 प्रथानो वा संचक्षु शक्युतात् । यत्र वेदिवर्धिषो तत्र
 गमिष्यन्ति । वेदिवर्धिषोरेषि हविरासादनन सवच ।
 तेष दर्शपूर्णमासयत्नोपनननच्छरीरमासादन सव्यथते ।
 एतमद्बहविरासादनमपि तत्रात्तर्गवम्, साङ्गस्य प्रथान
 स्वैकप्रयोगतत् । ननु च यथा प्रयाजादव एकप्रयोग
 वचनपटीकतेऽपि 'गुणानां च पठयतात्' इत्येव
 परस्परान्तर न प्रतिपद्यन्ते तथा अद्बहवि सवच बहिर्न
 प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । येषेन हि प्रथानहविरासादन
 मद्बतथा संव्यते तथा अद्बहविरासादनमप्यद्ब्राह्मतथा
 सन्मस्यते । यदि च दर्शपूर्णमासाभ्यं हविष्ठाहर्हि
 ष्णासादशतीत्येव कस्येते तवस्त माससौर म्यात् न
 दोषम् । अस्याऽऽनवेषेकपमवात्तु स्वरूपेऽतिक्रमभागे
 त्रिमेवमभिमोऽस्तु बर्दशपूर्णमासाभ्यं तत्र यद्दर्शपूर्ण
 मासोपकारोति । यदि तादर्थं शृण्वते वाक्य
 यथाविदूर सकोच विषये । तदुपकारिदशभागे तु बहु
 ताविषयत्व भवति । यथा च तद्वधति वदनुपकारि
 ष्यम् । अद्ब्राह्मस्यै विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकाराति
 विशाये । तावन्मात्रेण च तद्द्वार तुल्य न तादर्थ्यम् ।
 यदुपकारिणि हि स्थिन नोपकरोति तादर्थ्ये । तथा
 च 'पठये' इत्येवासायम्' इति वद्वधति, विनाऽपि

तादर्थ्येनाप्युदितेषया दक्षिणयोस्तनुपकारमावदर्शोनात्
 धर्णीताधर्मप्राप्तिर्न स्तीति । तस्मादेव प्रकरणदेकवाक्यत्व
 रस्यते यस्मिन्तद्विषयभागे दर्शपूर्णमासाभ्यं न विष्यति
 तत्र तत्र कर्त्तव्या इति । अद्बहविरभिर्षि च विद्युषे-
 प्रथानापूर्वे न विष्यन्ते । तस्मात् प्रथानापूर्वेप्रयुक्ताना
 मेवाद्बहवपि क्रिया युजेति ।

उक्तिद्वर्षनाद्य । ५ ॥

भाष्यम्— ऋद्ध भवति । एवमाह ' स ये भुवा-
 नेयोगेऽभिषारयति, ततो हि प्रथानाश्वयजमानो यश्चन्
 भवति ' इत्यभिषारणस्य आश्वयजमानो दर्शयति ।
 वा— यदि चैनवासीयकमद्ब्रह्मप्रधानाये तत्र प्रथान-
 रोपेण हवींशभिषारयति' इत्येतदद्ब्रह्मप्रधानायेम् । तत्र
 च क्रमवाक्येष्वथ क्रमो न्यायप्राप्त सिद्धयदुच्यमानो
 हेतुवन्निगदोऽर्थनन्तदुपपद्यते ' स ये भुवानेयोगेऽभि-
 षारयति' । तुत ? ' ततो हि प्रथानाश्वयजमानो यश्चन्
 भवति' इति । यदि आश्वयजमानहविरास्यभिषारणीय तत्र
 एव वत्तव्यम् । अन्यथा हि भुवायापनुप्राप्तवाक्येन
 क्वचनभिषारणे स्यात् । तत्र न च अग्नेऽभिषारण
 स्यात् । न च ' ततो हि प्रथानाश्वयजमानो इति हेतु
 समर्थ्यते । तस्मात् सजासैवमिति ।

श्रा— सनातनसामानविधानमद्ब्राह्म वाक्यप्रकरण
 विरोधाविरोधविचारण दर्शपूर्णमासयो ' वेत्ता हवींश्या
 सादयति । ' वेदिं तामति । ' बहिर्वि हवींश्यासादयति ' ।
 ' बहिर्नुनाति' इति श्रुता वेदि बहिर्नुनात्तम् किं अद्ब
 प्रथानहविषा साधारणा तत्र प्रथानहविषामेव इति
 निरस्यते । तत्र वाक्यव्यत्यये तत्र आनयनथात् ' अथ' तरे
 च अतिप्रब्रह्मत् अथव प्रकरणेन प्रत्ययकथय अथेति
 तथम् प्रकरण च प्रथमस्वैव इति प्रथानहविषामेव
 वेत्तासाह्या न प्रयाजादिविषयमिति प्राप्ते श्रुम् ।
 एवम्, प्रकृतैकवाक्यत्र तनु अत्रयत्तदवतना न तु माह
 कथा । वाक्यवत् अथत्तद रोचमहात् । प्रथाननुहीत्या
 दि बहिस्तनस्तदर्थेनेन ही पु म्यात् । तत्र वाक्यवत्
 अ यन्तंश्लोच स्यात्, तन्वाचाय वाक्यवत् प्रथान-
 येहविषासादनद्वारेण प्रथानापूर्व वेत्तो कुपामिति । किं
 तदि यत्, दर्शपूर्णमासोपकारिहविः तत् वेत्तामेवति ।

एव हि नातिशयोच्यते. कृतः स्यात् । न चानर्थक्यम् । अङ्गहविरिपि प्रधानस्योपकारकमेव इति तत्रापि वेदिः स्यात् । अथवा अथु प्रधानस्य ग्राहकत्वम्, अथ तु न तदर्थमेव हविः क्रिये तदुपकारिहविर्मात्रम्, वाक्य-सकोचपरिहारात् । सप्रवृत्ति च उपकारिमानस्यापि द्वारत्वम्, अतः प्रधानमनुष्ठानामपि वेदिर्नादिसद्वर्माणो प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिर्घृष्टिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीना-मिव भवित्वातीति सिद्धं प्रयाजाद्यङ्गत्वं वेद्यादेः ।

सोम— 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिषु' इत्यधिकरणा-द्यग्नौ प्रकरणस्य पूर्वः सह पिशोषादिशोधविचारसमाप्तेः अथ वाक्यप्रकरणविशेषादियेषु चिन्ता न संगता (इति आशेषात् संगतिः) । सूत्रार्थरतु- अङ्गायने प्रधाना-यने वा प्रिशोष्य असयुक्तं वेद्यादिकं प्रधानस्यैव स्यात् प्रकरणस्य प्रधानमाश्रयवन्वितया तद्वृत्तविशेषसद्भावात् इति ।

वि— 'मुख्याङ्गत्वैव वेद्यादेः प्रयाजाङ्गताऽपि वा । तद्वदक्यं प्रक्रियानुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ मुख्याङ्ग-स्यापि वेद्यादेः प्रयाजादियुक्तं चाङ्गता । मुख्यार्थेत्वा-त्मयत्नादेः सापूर्वत्वप्रधानत्वं ॥ '

भाट्ट— दस्यपूर्णमासयोः वेदिवर्धिमन्त्रं तद्वर्धयन् राननलवनतदस्यः किं अङ्गप्रधानतासाधारणहविरासादनायां, उत प्रधानाङ्गत्वहविरासादनाकार्या इति चिन्ताया 'वेद्या हवींश्चासादयति' 'वर्धयि हवींश्चासादयति' इति वचनेन वेदिवर्धिरासादनस्य हविरासादनेन विधानादर्शक्योपेतं हविरासादनादितिः हविस्वरूपे च आनर्थ-क्यमपत्तौ अपूर्वत्वात्तत्त्वत्वात्तदस्यग्राहकत्विसासाधो अतिविक्रमकल्पनायाधिकारात्प्रकरणस्यैव तात्पर्य-ग्राहकत्वानुवायात् तत्र च अङ्गत्वसंज्ञायाश्च सादस्य-रुच्यग्राह्यत्वग्राह्यता आशयणात् प्रधानापूर्वाङ्गभूतहविरर्थत्व-मेव । इति प्रति, प्रकरणेन वाक्यसंज्ञोचे प्रमाणाभावात् आनर्थक्यपरिहारायै यथा प्रधानमङ्गत्वेन तात्पर्यमङ्ग-तया दुर्घटिनापि अङ्गाधिसारात्म्यप्रकरणेनापि । अत एव अनारम्भायां ग्राह्यत्वानुष्ठानसादेर्यस्यापि तात्पर्यग्राहक-त्वमुक्तम् । तेन गर्थाथो एव एते । अस्तु या प्रधान-मङ्गत्वेन हत् । तत्रापि भाङ्गत्वं संज्ञक्यपटकम्, गौरवात्,

अपि तु उपकारकत्वमानं अग्न्युदितेषाम् दक्षिणपक्षोर्वि । सन्धमानं वा स्वर्गादिवत् 'अग्नम्' इत्यम् । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगतिरङ्गत्वद्वयविधामपि अनारम्भाधीतार्तां प्राकरिणानां वा प्रधानोपकारकत्वा-विशेषात् सर्वाधीत्वम् ।

मण्डन— 'वर्धः सर्वहविःशेषः ।' सर्वेषां प्रधानानां तदङ्गानां च हविषा 'शेषः' अङ्गमिति । शंकर— 'अङ्गाङ्गिनोर्वाहिरपदिः ।'

• 'ऐन्द्रयायव यज्ञति' इत्यत्र मङ्गलानामनुष्ठानेन वेत्तावधिपाने वेदिवर्धिन्यायेन प्राकरिणकथादिकं विद्-द्रव्यमहमेऽपि तदापत्तेश्च (वाक्यभेदापत्तेः) । पौ. २।२।६।१९. वृ. २.२९. • वेदिवर्धिन्यापि । यदि तु कथञ्चित् 'सोमं भवयति' इत्यनेन वेदिवर्धिन्यायेन अङ्गप्रधानतासाधारणतोनेदेषेन भक्षण-विधिमन्त्रैक्यत्वं अनुवचपटकारयामाङ्गभूतत्वापि सोमस्य भक्षण उपदेशत एव प्राप्तमित्युच्यते तथापि । २।२।६।१९. वृ. २.२९. • सुवद्यग्न्यानिर्वादे, न चैव न्यायार्थोपलक्षितो 'आयेथी सुवद्यग्न्या' इति वचनदेव्यर्थापत्तिः । प्रकृतौ सधनमुत्सीयवत् सवनीव हविषामपि इन्द्रदेवस्यत्वात् वेदिवर्धिन्यायेन सुवद्यग्न्या निगदस्य उभयार्थत्वप्रकृतौ विशुतापि तदर्थं वेदेना-भेदेन वा अन्वहितसुवद्यग्न्यानिगदपठप्रसक्तौ । भाट्ट. १।२।१५.

• वेदिभागं लौकिक एव, अमीषोमीषपशौ यूपार्थं 'अर्थमन्त्रवेदि, अर्थं वहिर्वेदि' इति विधीयते, ततो न वाक्यभेदः । वि. २।३।६.

• वेदिवत् । यथा 'पूर्वोत्तरमाकाश्या वा वेदि करोति' इति वेदिमात्रावर्णयः अस्तत्तन्मन्त्रत्वात् न पूर्वोपाम्, तथा अग्निदेवकथेसावर्णयः । अन्ते तु सवद्यग्न्याङ्गो-चरकत्वे कर्तव्या इति पूर्व. पक्ष । अग्निदेवस्य प्रधानादिवैशेष्यात् अपवर्णोपस्थाया वेदिवत् अङ्गत्वा-त्तन्मन्त्रं वेदेऽस्तु क्रम. षोडशमास्या कृत. । टुप्. ५।१। १.०।१९.

• वेदिवर्धिमन्त्रं अथवापि. वेत्तावधिरासादनात् सङ्घ-देव न तु मन्त्रीयक वचने । भा. १।१।३।२६.

• वेदिस्तरणे प्रतिस्तरणं स्तरणमन्त्रस्य आहुतिः
दर्शपूर्णमासयोः । निर्यापन्यायः । ११।४।१४।४७-४८.
• वेदिस्तरणे मन्त्रः 'स्तुगीत बर्हिः परिघत्त वेदिं
जामिं मा हिंसीरमुया शयाना । दर्मैस्तुगीत हरिनैः
सुवर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥' इति । 'मौद्रं
चक्रं निर्वपेत् श्रिये श्रीकामः' इत्यत्र तु 'पुण्डरीकैः
स्तुगीत रक्तैः' इत्यूहः स्थानद्वयेऽपि कर्तव्यः । वि.
१।३।२, • वेदिस्तरणे सस्कृतं सर्वं बर्हिः उपधीर्णं
भवति । अतः पवित्रं परिभोजनीयादर्भैः कर्तव्यम् ।
३।८।१८.

• वेदिस्तरणार्थं बर्हिः । भा. ११।२।५।१८.
• वेदिस्तरणादेः पुरुषार्थत्वम् । गोदोहनं
पुरुषार्थम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्साऽर्थ-
लक्षणाऽविभक्तत्वात् । ४।१।२।२ वर्णकं २ ॥
भाष्यम्-- एवं वा सूत्रं वर्धते । दर्शपूर्णमासयो-
रग्रायते 'अनतिदृश्यं स्तुणाति, अनतिदृश्यमेवेनं प्रजया
पशुभिः करोति' इति । तथा 'आहार्यपुरीषां पशु-
कामस्य वेदिं कुर्यात्' 'वत्सजानुं पशुकामस्य वेदं
कुर्यात्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्येव-
मादीनि । तत्र संशयः किमेवंजातीयकाः क्रत्वर्थाः, उत
पुरुषार्था इति । किं प्राप्तम् ! क्रत्वर्था इति । कुत ?
प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदि-
स्तरणं च । तदुक्तं 'द्रव्यगुणसंकारेषु बादरिः' इति ।
तस्मात् क्रत्वर्था इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एवेति । प्रीति-
स्तेभ्यो निर्वर्तते । तस्मोदंते पुरुषार्था इति । ननु प्रत्यक्ष
उपकारः क्रतोः दृश्यते इत्युक्तम् । उच्यते । सस्य
दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय । नत एभ्यः सङ्कीर्तितेभ्यः
फलेभ्य एते ध्रुवन्ते । न च य उपकरोति, स शोषः ।
यस्तु यदर्धः ध्रुवते स तस्य शोष इत्युक्तं 'शोषः परा-
र्थत्वात्' इति ।

दृष्टुं-- एवं वा । फलार्थत्वात् अन्ववाहरणं
'अनतिदृश्यं इत्यादि । गोदोहनादीनि नाम्नात् पुरुषार्-
थानि, प्रत्यक्षेण क्रत्वपरकाराणि दृश्यन्ते । तस्मात् समु-

च्ययेन पूर्वं पशुः । सिद्धान्तास्तु अवधारणया । पुरुषार्-
थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन । अस्माच्च ग्रन्थात्
अनुमीयते बादरिमते पूर्वं पशुस्तत्र इति (३।१।३।३
इत्यत्र) ।

सोम-- गोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वेऽपि क्रतुप्रयुक्त्य-
भावात् फलस्य पुरुषाभिलषितत्वेन फलप्रयुक्तैः शीप्र-
तया फलप्रयुक्तैर्नैव क्रतुपरकारसिद्धया क्रतोस्त्वयुक्तौ
उदासीनत्वात् । एवं च पूर्वोत्तरपक्षयोः फलप्रयुक्तमेव
गोदोहनम्, न तु क्रतुप्रयुक्तम् । इति नातीवायं
विचारोऽयं संगतः ।

वि-- 'गोदोहनं ह्यार्थं स्यात्त वा, भानाद्
ह्यार्थता ।, अन्यथाऽपि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय
तत् ॥'

भाट्ट-- यदा गोदोहनादीनां पठीश्रुत्या पुरुषार्थ-
त्वाद्यगमेऽपि प्रकरणात् कल्पङ्गत्वम् । इतरथा प्रणयनस्य
चमसलोपेन अङ्गाभावात् वैगुण्यापत्त्या विगुणप्रणयना-
धितात् गुणादपि फलानुपपत्तेः । अतः उपजीव्यत्वात्
दुर्बलमपि प्रकरणं विनियोजकम् । अथवा पठी संज्ञ-ध-
मत्प्रवाचिनी हीपादिन्यायेन सर्वकार्यवाक्यप्रातपशु-
प्रयोजकप्रणयनजनकत्वसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशु-
देसेन गोदोहनं विधीयते । न तु साक्षात् । इति प्राप्ते,
दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परपशुसंज्ञकाङ्गीकारे प्रमाणभावात्
हीपादिबन्धु नियमविधिलक्षणामावाचा साक्षादेव उद्देश्यत्वं
पशुताम् । प्रणयनवैगुण्यस्य च परपशुक्रतोदोहनजन्योप-
कारमात्रोपजीवनेन प्रणयनस्य तदप्रयोगे अनङ्गचमस-
प्राहितया अनाद्यङ्गत्वत्वात् पुरुषार्थत्वमेव तस्य, इति
पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव
तत् कर्तव्यम् ।

मण्डन-- 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम् ।' ३.
शंकर-- 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः ।' ४.

• वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिः उपसादनं लवने
प्रयोजनम् । भा. ११।४।१४।४४.

• वेधाद्यधिकरणम् । 'वेधाद्यर्थमेदात् ।'
(३।३।१।२५ बम्.) । ननु प्रातिशब्दासम्प्रदावतद-

भाष्यात् विरोधश्चने वेदात्ताधिकरणानारम्भमाह्वेन
स्वितोह्ना स्यात् इति चेत्, उच्यते, दास्यतेऽत् न
पौनपुन्य इत्येव मुख्य. परिहार. परिमल. ३।३।
२।४।२५ अन्व.

• वैश्वानरसंयोगात् कस्य अनुवादस्य
'प्राणानि वै दश महापुमानि' इति । वा ३।१।१।११
६. ६७२.

• वैश्वानरः यथाश्चर. (पात्र) न वैश्व
पमानहृत्तरुं निन्नु वाक्येन दशपूर्णमासादिसर्व
यज्ञेषु निदिशते । नि ३।१।१२. • वैश्वानरी षण्ड,
अत्र कल्पश्रुतिरर्थवाद न कल्पयुक्तता । ४।३।१।११-३.
मीको. ६ २५६. 'वर्णप्रयोग्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

• वैश्वानरपात्राणां दशोदिकयज्ञेषु विलियोगः ।
३।१।१।२२ मीको. ६. ३४६८ 'आरणाधि
करणम्' इत्यत्र अधिकरण श्रुत्यम् ।

• वैश्वानर, वैश्वानरं पाथंय प्रोक्षे मास्यण्डः ।
पेला. ३।१।१२ सायण. .

• वैकल्पिकानि सर्वाणि आदित एव अग्नौ
ऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते । वा ३।१।१।४६

• वैकल्पिकयोगेण एकनिमित्ताश्रयणान् इतरेतराण्य ।
द्रुप् ६।१।१।१५. • वैकल्पिकानां (कर्मज्ञानां)
आदितएव अग्नीकरणान् आधितस्मात्प्रतिप्राप्यधित-
निधि उच्यन्ते । एत २।४।२।३ • वैकल्पिकानां
हि सर्वेषां युगान्त्यति । वायव्यनमाप्यनस्यो न भवति
सायन् सुखप्रति । अन्वयमाने कृते सदेनानुष्ठेव इतरेषां
निष्ठति । वदुक् 'निर्देशानु विन्त्ये वत् प्रवृत्तम्'
(३।१।१।२०) इति । इत्ये च तन्नेऽन्वय भवति,
अयत्त चत् । द्रुप् १।१।१।१८.

• वैकल्पिकन्याय । परिसृष्टीन्द्रपापचांर
वैकल्पिकन्यायस्य न प्रतिनिधिचम् । वैकल्पिक-
द्राप्य प्रतिनिधिच न ।।

निर्देशानु विरुध्ये यत्प्रवृत्तम् । ३।१।२।२८।।

भाष्यम्— अरिच एतेनितेमे पशुमीयोमीय
'ये दीष्टिते यददीयोमीय पशुमात्प्रते' इति । तत्र

ध्रुये, 'रादिरे पशु बभ्राति, पाशो बभ्राति,
रीहिके बभ्राति' इति । तत्र कदाचित् लदिर-
गुणके प्रयोगे आरभ्ये रादिरे विनष्टः । तत्र सदेव
कि वैकल्पिकस्य उपादानम्, उत रादिरसदस्येति ।
कि प्रातम् । वैकल्पिकस्येति । कुतः । स हि भूतः ।
रादिरसदस्यो न ध्रुये । तस्मात् वैकल्पिकस्योपादान-
मिति । एवं प्राप्ते, भूमः । विकल्पे यत्प्रवृत्तम्, तत्प्र-
वृत्तगुणदेवम् । यत् प्रवृत्त वरिमन् प्रयोगे, तत्
निदिष्टम्, तत् अन्नभूतम्, वैकल्पिकप्रवृत्तम् । आश्रित-
रादिरे प्रयोगे पलायरीहितनायनभूतो । तौ न शक्येते
यदा लदिरसदस्येव कर्तुम् । अयस्य चाधुतम् । तस्मात्
आश्रितरादिरे प्रयोगे इतरो नोपादेयो, अन्नभूतत्वात् ।
रादिरस्य सदस्यस्येति च प्रतिपत्तिः ।

अशब्दमिति चेत् । २९ ।।

भाष्यम्— इति चेत्यवधि, रादिरसदस्ये
वैकल्पिकस्येति । अशब्देनैव ह्यत्र भवति । तस्मात् शब्द-
वत्त्वात् वैकल्पिकगुणदेवम् ।

नानहत्वात् । ३० ।।

भाष्यम्— नैवदेवम् । अन्नं तस्मिन् प्रयोगे
वैकल्पिकम् । आश्रितरादिरे हि स प्रयोगे यो निर्दिष्ट
तस्य निर्देशात् इतरावधुतो । ननु निर्देशाभावेऽङ्ग
भावविरोध । तेन धृतामिति । निमत ! यथेवम्,
यदोपात्तस्य भाववत्त्वात् अयम् । नैवदेवम् । नैमित्तिक
दि तथा प्रतिज्ञायेत । सति वचने निमित्तं, अस्ति
रादिरे, इतरो भूतमिति । तत्र को शेषः । स एवापि
स्त्रियोऽनपेक्षितमेति विरोधो भवेत् । सन्नास्यस्य रादिरे
वत्त्वात् । रादिरसदस्ये तद्वदुत्तया एवमाप्ये धुतवृत्तया
हता भवति । वैकल्पिकेन च भुतेनाशब्दात् । तस्मात्
उपात्तस्येति वाच्य इति ।

आ— वैकल्पिकेण वायदेक अनुभवत्त तावदि-
तेषां प्राणि, उपपत्ते तु तस्मिन् प्रयोगे तदेव अन्न
इत्यत् अन्नभूते, प्रीहिमित्य सकल्पं यथे वृत्तान्
'नाशुत् वदेत्' इति ऋत्तप्रभूतप्रतिपद्ये अतिप्रामेयं ।
अतो प्रीहीणमेव आहत्वात् तावदवश्येव उपादेयम् ।

सोम— इह न सहस्रोपादानमिति प्रत्ययस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु - यत्प्रवृत्तं तस्य तस्य उपादेयम्, तस्ययोगे प्रवृत्तस्य अङ्गत्वेन निर्देशादिति ।

वि— 'यथा. प्रतिनिधेयाः किं व्रीहयै तस्यमा उत । मुख्यव्यमादादिमोऽन्वयो व्रीहियुक्ते यथा विधेः ॥'

भाट्ट— वैकल्पिकेषु 'स्यादितरे वद्भाति, पालाशे वद्भाति' इत्यादिषु एषेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्या पचारः, तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपादेयं न तु पूर्वोपात्तसदृश वैकल्पिकान्तरस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वामानाधिकरण्येन विहिततस्य तस्मिन्प्रति प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूपयोग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिसर्वावयवत्वानामेव माधनत्वरसमवे पूर्वोपात्तारम्भकतिपयानयनमात्रग्रहणे प्रमाणाभावात् । इति प्राप्ते, तस्मिन्प्रति प्रयोगे इतरस्य अङ्गत्वेन तदभावात्कृत-वैगुण्यपक्षैरवश्यं वैकल्पिकस्यै तत्तद्वाक्ययोः तत्तद्धतितप्रयोगमात्रविषयकत्वानुभावात् तस्ययोगे इतरस्याङ्गत्वानुभावेन पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् । अत एवाग्नेय-स्वादिन्यायपक्षमानीच्छन्ने प्रत्येव व्रीह्यादेः कारणत्व-मित्युक्तं कौस्तुभे । तत्रापि 'वैकल्पिकानामादितोऽवधारणम्' इत्यस्य प्रामाणिकत्वे सन्त्वोत्तरमेव तदभावे तु एकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'प्राप्तो वैकल्पिको न तु ।' वैकल्पिकः मुख्यस्य विकल्पत्वेन विहितः पदार्थः 'तु न प्राक्तः' प्रतिनिधित्वेन इति शेषः ।

शंकर— 'यथा न मीढुपक्रमे ।'
 * वैकल्पिकरूपाधभेदाः मीको. पृ. २९६०
 'शाधभेदतिरूप्यम्' इति विन्दी द्रष्टव्यः ।

* वैकल्पिकमध्यशनश्रुतागमयो. गगामयने पृष्ठ-पहहान्तेऽनुष्ठानम् । १०।३।९।२७-२८. मीको पृ. १५५२ 'गगामयने पृष्ठपहहान्ते' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैकारिकाग्रेषाधानिकसंस्कारामावः । वि. १२।४।९, * वैकारिकाग्रेषाहवनीयत्वानुभावात् । १२।४।८

* वैकृतं अन्ते प्राकृतं पूर्वम्, यथा नशत्रेणो नारिष्ठ-होमाः पूर्वं उपहोमा. पश्चात् । उपहोमन्याय. भा. ५।२।१।१७-२०, * वैकृतं तन्न प्रकृतौ प्रवृत्तते न तु

प्राकृतं तन्नं विकृतौ (यदा प्रकृतिः विकृत्या समान-तन्ना) । १२।२।१३।३३, * वैकृतः यो विध्यादि-विध्यन्तापेक्षः सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानात् बुद्धौ सनिहितेन एकत्राप्यपत्ता वाच्यति । ८।१।२।२, * वैकृतेन कर्मणा अनारम्यप्रिधि न संवप्यते । ३।६।१।८. * वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते, प्रातवाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * यत्र हि प्राकृतवैकृत-योर्गुणपत्र समः तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते । भा. १०।३।४।२४. * वैकृतेभ्यः पार्वणहोमयोर्निवृत्तिः । ९।२।१।८।५०-५५. मीको. पृ. २५४७ 'पार्वण-न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वैकृतस्य वाक्यस्य साका-ङ्क्षत्वात् अनिदेदोन अतुपक्षेण वा प्राकृतैरङ्गैः सकस्य इति । टुप्. १।१।१।१ पृ. १६३७. * वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः अनिरुते अपि अम्युदये । ६।५।४।१६-१७. मीको. पृ. ५८१ 'अम्युदितेऽपि दर्शप्रवृ-त्त्युत्त' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वैकृतीषु सर्वास्वित्त्वाद् नोदानात् प्राकृतं धर्मजातं अपेक्ष्यते वाक्य-शेषत्वेन । भा. १०।१।१।१।

* वैकृतापूर्वस्तोत्रापापनत्वं प्रगीताया एव ऋचः । ९।२।८।३०-३१.

* वैकृतानसं साम अङ्गिरसा द्विराने पूर्वेषुर्भरति । भा. १०।५।१२।५२.

* वैकृतानसामविध्यर्धवाद्: 'योऽव्युत्तरे' इति (प्रातानुज्ञातोऽन्वयविध्यर्थः) अङ्गिरसा द्विराने । १०।५।१२।५३-५४ वर्णकं २. मीको पृ. १८१ 'अङ्गिरसा द्विराने' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैगुण्यस्य समाधानार्थानि प्रायश्चित्तानि यथा- 'यदि ऋक्तो यत्र आतिमियात् (विनाशमियात्) भूः स्वादेति गार्हपत्ये जुहुयात् । अथ यदि यजुष्टो दधि-णामो भुज. स्वादेति । यदि सामत. स्वः स्वादेति आह-वनीये । यदि अग्निसातो भूर्भुवः स्वः स्वादेति आह-वनीये एव' इति । भा. १२।३।५।२६.

* वैगुण्यममाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः । वि. १२।३।५.

• वैतानिक—वितानो यत् । वितान एव वैतानिकं विनयादित्यात् स्तोत्रं तमेव अधिभूय यथी प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासाग्रस्य विश्वेषुमानवर्षन्ताना वतानामेव प्रतिपादनम् । सोम ७।१।१.

• वैदिकं कर्म द्विविधं ऋत्वर्यं पुरुषार्थं चेति । तत्रास्ते तु लिप्तामृतं पथममर्षेण वैदिकं कर्मशा त्रैविध्यं युक्तं नित्यं पुरुषार्थं अष्टमवस्वरत्नं । अध्ययन आधान च न ऋत्वर्यम्, न पुरुषार्थमिति । द्वाष्टरीतिकार्या तु तत्रैव ' यत् भावनाराथभागापूर्णायां विधीयते तां नित्यं च, आवत् वराणं च न पुरुषार्थम् ' इति श्रमेन द्वैविध्यमेवोक्तम् । तत् शुभ्रामणोष्ठम् । त मत्तं हि तद तत्रत्ये एतेन ' अन्वयनस्य पुरुषार्थसिद्धि ' इति । त्रैविध्ये तु मूलं द्रव्यान्वयनवर्षने एव (५।१।२ धर्म ३ मा) ' न चाधानम् मथितमर्हति ' इति भाष्येन (पृ ११९०) ' चायानपत्रोक्तव्यर्थे वासिंजे ' यथा आधानं न ऋत्वर्यम्, न पुरुषार्थम् ' इति सिद्धा नरातिवम् । तस्य तत्रत्ये ' प्रत्ययेन द्रव्यान्वयस्य यथा पुरुषार्थता अरण्यवते नैवमाधानस्य ' इत्यभिप्राय-भास्यतात् । अतो न रातिकं न (वाऽ-यत्) किञ्चि त्रैविध्ये भूम्भसि । द्वैविध्ये तु मूलं ' अथात परत्यपुरुषार्थबोधिसिद्धाया ' इति मुख्यम् । अथ हि द्वैविध्यमेव कर्मभास्यम्, न त्रैविध्यम् । भाष्यतपि एवमेव अत्र नराय, प्रथमं पुरुषार्थं इत्यादि । आवत् प्रथमाग्न्यात्रैविध्यव्यतिरिक्तं वाङ्मतीतिका प्रसाते अनुवर्षेणम् । वाङ् ४ ८१ • वैदिकं पृ ११९०।२१२५ • वा ३।३।१।२४ पृ ८४१ • वैदिकं सोमवान ' योनिशोभे तर्हि त्रैविध्यं च । भा ३।३।१।२१२५ • वाङ्मतीतिका वर्यायं यत् कर्तव्ये तत् वैदिकं नेत्रम् । वा ३।३।१।२४ पृ ८१०, • वैदिकं वाङ्मतीतिका कर्मप्रभूतस्य अथ । ३।३।१।२१२८ पृ १०० • वैदिकं गन्ध (प्रमाण) उदरेण-अतिदोषमेवात् द्विविधं । वाङ् ४ ८८ • वैदिकं अर्था भुतिप्रमाणता । भा ५।१।१।१, • वैदिकं पश्या उन्नयनोचरणात्मनामाना । म्नायाथ वैदिक एव । ६।१।६।२०

• ये एव लौकिका मन्दास्ते एव वैदिका ते एव मीषामयथा इति (लोकवेदाधिकरणे) श्रियम् । वा १।१।७।१० पु ३४३. • वैदिकस्य एव विषयस्य लौकिकी अतिदेहा । ७।५।२।२१-२२ मीषो पृ ३५६८ ' विषय ताधिकरणम् ' इत्यत्र भाष्येण दृष्टं यम् । • वैदिकस्य गुणविधे विषयविधाया वैदिकत्वमाप्तयेन बुद्धिस्तरात् वैदिकतो एष आत्मनिर्वाणयोर्विषयस्तरावगति । सु पृ. १२५ • वैदिकस्य वाचस्य वैदिक एव शेषं पूरणक्षमी न लौकिक । यदा तु वेदं सारमना अधिव्ययमागोऽपि स्वतन्त्रागो ह्यवपते तदा लौकिकमपि अनुजानाति । ' अथ पशुना वर्षे प्रत्येऽपि न्यते पुन । पदे स्वस्तिन्म अल्पम् प्रायेणीय पदात्तरे । स्वस्तिन्म वाच्येऽपि न स्थान्यम्यो वाच्यत्तरे तत । वाच्यत्तरेऽपि न स्वातोभूय प्रकरणत्वे । ' यदा तु तथापि न त्यजेते तदा लौकिकं । लौकिकं चेतोपलभ्येत ततो प्राचीनत्वमाचार्यं गृह्यते । पृ २।१।१६।४८ • वैदिकस्य वैदिकमेव निमित्तं इति न्याय । धामरन्याये ' अभिवातोऽस्य । परात्म २२।२. • वैदिकाना पश्या स्वाव्याये एव उन्नीतैवेव प्रेरित्तिनेन शुभ्रपासापितुशुभ्रप्रदायेनेव न आच्छा धर्मं । यदात्दाचित् येतनेनचित् पयातथाचिदं च गावता लौकिकानाम् । इति धर्ममेव । सु पृ ३३। • वैदिके अपि प्रतिग्रहे अग्रतिप्रदात् प्रनिवृत्तं पापमसि । भा ३।१।१।२०८. • वैदिके अथ अनुमानाप्रति । सु पृ ७८०. • वैदिके अर्थे शान्तिनिमित्तप्रमाणमात्र । पृ ११९३, ११९६। १२०२ • वैदिके कर्मणि अन्वयविद्युत्पत्त्यावर्णीनां नाभिना । वि ६।१।२५ • वैदिके कर्मणि दपयो महापिमा । ६।१।१।१०-२१ • वैदिके कर्मणि देवाम्भूषीया विरथा वनस्वतीना भाषितार किं वै अस्मन् कर्माभिनिर्वन्विषु शक्यतीति तेषा मन्त्रपाणा मेव । ६।१।४६० • वैदिके कर्मणि वैदिके विषयत मतिवृत्तं न स्वातोदि । नि ७।५।२ • वैदिके कर्मणि श्रिय अन्वयिना । ६।१।१।

६-१६, १९-२१. * वैदिकेषु पदेषु छन्दोविषयतया विहितस्य प्रकृतिप्रत्यययोः लोपस्य आगमस्य वा वर्ण-
विकारस्य वा सद्भावः, लौकिकेषु असद्भावः । सु.
पृ. ३३३, * वैदिकेषु पदेषु नियतः स्वरः, लौकिकेषु
अनियतः । पृ. ३३३. वैदिकी इतिकर्तृयता उपसत्सु,
ग्रहमेधीये च । भा. ७।१।२।३, * वैदिकी इति-
कर्तृयता दर्शपूर्णमासादिषु । ७।१।१।१. * वैदिकी
लौकिकी चेति श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा । बाल पृ.
८, * वैदिकी लौकिकी चेति समाख्या द्विविधा ।
पृ. १२. * 'व्याकृता समदायेन वाणी नित्यैव
वैदिकी । अनुदितोच्यमानेय कर्मस्वाध्यायमालयोः ॥'
शिष्याचार्यसम्बन्धेन स्वरवर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैः निरु-
पिताऋरैरेव वैदिकी व्याकृता इति उच्यते । वा. १।३।
८।२४ पृ. २६८. * वैदिक्याः एवेतिकर्तृयतायाः
अतिदेशः भौयस्त्वर्वादी । ७।४।२।२-१२, मीको.
पृ. ३५६८ 'विध्यन्ताधिस्तरणम्' इत्यत्र अधिस्तरणं
द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकाश्वदानस्य दोषश्रृणं जन्मान्तरविषयम्,
दोषश्च जलोदर याधिरूपः । वि. ३।४।१४.

* वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टिकर्तृयता । वि. ३।४।
१४.

* वैदिककर्मभेदनिरूपणं बालग्रन्थस्य मीको
पृ. १३९७ 'कर्म द्विविध' इति त्रिन्दौ बालग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ।

* वैदिककर्मसमाप्तिः सम्भाजनेन । सु. पृ.
१५३९.

* वैदिकन्यसामान्योपस्थितेन अवैदिक वाच्यते ।
यथा- अश्वप्रतिग्रहेष्टेः निमित्तं वैदिकं दानं न
लौकिकम् । बाल पृ. १४४.

* वैदिकपानव्यापदि सोमेष्टचरविधानम् ।
भाट्ट. ३।१।१६. मीको. पृ. ३४१७ 'यमनाधि-
करणम्' द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानं मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमे ।
३।५।१६।४२. मीको. पृ. १८३३ 'ज्योतिष्टोमे
सोमभक्षे' इत्यत्र अधिस्तरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनं सोमभक्षस्य ज्योतिष्टोमे ।
३।५।१६।४१. मीको. पृ. १७९३ 'ज्योतिष्टोमे एक-
पाने' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वैदिकावाक्यानां प्रमाणान्तरनिरोक्षत्वात् स्वात-
न्त्र्येण अर्थप्रत्यायकत्वम् । ऋजु. पृ. ३२.

* वैदिकशब्दस्य अतिभाराभावः । वा. ३।१।
६।१२ पृ. ६८०.

॥ वैचे मित्रे निरन्तरा कथेति न्यायः ।
साहस्री. ७५०.

* वैद्यकसंहितायाम् । न च कस्याचित्
वैद्यकसंहिताया लौकिकः अश्वप्रतिग्रहः (जलोदरस्य)
निदानं श्रूयते नापि प्रत्यक्षातुमानादिभिर्गम्यते । वा.
३।४।१०।२९ पृ. ९६२.

* वैद्युतस्य अग्नेः अग्निधनरत्नप्रसिद्धिः । सु.
पृ. ५९.

* वैभाषिकवैद्विज्जमन् । ग्राहस्य ग्राहकान्
भिन्नत्वेऽपि अनीत ज्ञानमेव उत्तरज्ञानस्य ग्राह्यम्,
नार्थः इति न ज्ञानभिरोऽर्थः प्रामाणिक इति वृत्तिप्रत्यये
वैभाषिकमते ज्ञानाना सर्वेषामपि शक्तिरवाम्बुपगमः ।
वैद्यनाथः १।१।५ पृ. ३२.

* वैमृधः पुरुषशीर्षानुपधानस्येव अनित्यः ।
संकर्प. १।२।७. * वैमृध. षोडशस्य एव न
दर्शपूर्णमासोभयाङ्गम् । ४।३।१३।३२-३५. 'वैमृध-
न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

॥ वैमृधो भिन्नतन्त्र एव न समानतन्त्रः ॥
षोडशस्यद्रुतो वैमृधयागमन्या समानतन्त्र एव
कार्यो न तत्पश्चान् । 'वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाण्यो
भरति तेन पूर्णमास. सेन्द्र ऐन्द्र दध्यसायास्वाया तेना
मानास्वा सेन्द्रा' इति सानान्येन तुल्यपत्तु श्रुतेः ।
'सत्याप्य' इति करगश्रुतिरनुनिर्वपतीत्यनुशब्दः च
अनुपपत्तुस्वरयागादाविष्य प्रधानयोगोत्तरहात्याभिप्रायेणा
प्युपपन्नते । इति प्राप्ते, 'स वै षोडशमासेन हवि-
देष्ट्वाऽनुनिर्वाण्य' इति वचनान्तरे षोडशमासेनेति
तृतीयानिर्देशेन साद्रुपधानकरणमन्त्राननिर्देशेन प्रयो-
गोत्तरफलप्रतीतेः सत्यासादस्यानि प्रयोगसमाप्तिपरत्वात्

‘ तत्र यच्छत्रुवात्तद्यात् ’ इति दधिप्रमेददर्शनाच्च भिन्नद्वय एव । तुल्यता त्रिवद्रूपमनिष्ठाप्युपपद्यते । सप्तर्ष १।२।५.

ॐ वैमूष्यो यद्युपगन्धादनित्य एर ॥

य वैमूष्यो निमित्तोपगन्धानेण श्रुतरनादित्य । इति प्राप्ते, ‘ यत्रमे निरूप्य नातुनिर्वपेत् ’ इत्यादिना निन्दार्थमाददर्शनात् प्रारम्भस्य अपरित्यागचनबलात् ‘ यद्येगलात्मेत वाचयस्येन शिर उपदध्यात् ’ इति वचनान्तं पुष्पशीषोऽुपधानस्य इहानित्य तत्पदम् । सप्तर्ष १।२।६

• वैमूष्य वस्था कश्चाचित् पीणमाग्राग्रासुपक्रम्य नोत्सङ्गः । साधिनस्तु वैमूष्य निव्य एव । ऐक्यतया मित्रवत्त्वयो पर विरक्त्य । तत्र प्रथमशौर्णमाग्रा व पशो हरीत तमेव पञ्च वापशीनमरुलम्बेत्याह । सप्तर्ष. १।२।७.

ॐ वैमूष्यादौ सामिचेनीसातददय्युनु अग्रणस्य अनारभ्याधीतमाप्रदश्येन वपसहार ॥

अप्रसरणे तु यच्छात्र विशेषे भूयमाणम- विहृणमाग्वभाग्यं प्राहृतप्रतिपेघार्थम् । १०।८। ९।१७ ॥

भाष्यम्-- अनरुन विविडाग्नायने ‘ सतदग गामिचेनीस्तुत्यात् ’ इति । तन् प्रहृती विरोपविहितेन वाग्रदश्येन गविना सर्वविहृतीस्तुपसम्, कस्युनिन् विहृतिषु पुन श्रुत वैमूष्ये अन्वयत्तयागाम्, पशो वातुम स्थुपु मित्रशिश्याम्, वैषात वायाम् आग्र वपेण्वा इति । तस्य विहृतिषु अन्व अग्रण विमथमिति विचारः । किं प्रातम् ? अग्रसरणे यन् प्रात्रमा ग्नातम्, विहृतिविरोप पुन अविहृतं श्रुतं, तन् प्राहृतमद्रुतं न प्रतिपद्यम्, वैमूष्यदिषु सतदग गामि- चेनीस्तुत्यात् इति, वाच्यं प्राहृतं कुषात् इति । न पीनं विहायन वैमूष्यादिपत्र गामदरनं नान्यम विहृतिषु इति । तस्य तन् प्रयोगेण वचनं क्षुण न वाक्य वाचि- दम् ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्-- यदि तु सामिचेनीना विकार, वक्षित् श्रूयेत, ततो विकाराथमाग्रातमिति गम्येत, न तु विकार श्रूयते । तस्मात् प्राहृतप्रतिपेघार्थमेवेति ।

वाच्यशेषो वा ऋतुनाऽग्रहणात् स्यादनाभ्य- विधानस्य । १९ ॥

भाष्यम्-- वाच्यं पक्ष व्यावर्तयति । वाक्य शेषोऽव वैमूष्यादिषु अनारम्भविधानस्य, सतदग गामि चेनीस्तुत्यात् एतासु विहृतिषु इति । तेन अग्रासु विहृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुत आयासु विहृतिषु, तत्र वाक्य वाधितुमिति । उच्यते । शक्य प्रत्यक्षश्रुत गामिचेनीषु, न तु तत् ऋतुना एव्यते । ऋतुसंबन्धा- भागात् प्रयोगवचनोऽपि न एव्यति, सति वैमूष्यादि- स्रवभङ्गे वाक्ये । यदेतत् सातददय्य अनारभ्योक्तं तत् वैमूष्यादीना अद्र इति प्रत्यक्ष वाक्यम् । तस्मात् नाग्य विहृतव्य तत् एव्यति । अन्तुग्रहणे च सति गामि चेनीना सातदश्य निष्कल्वात्र क्रियेत । तस्मात् अना- रम्भत्वधे वैमूष्यादिषु वाक्यशेषः । आह, ननु वाक्य- भदो भवति, सामिचेन्य सतदग भवति, तत्र वैमूष्या- दिव इति । उच्यते । हे एते वाक्ये । पूर्वेषु वाक्येन याऽथ उक्त तस्यैव विरोप परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ।

श-- ‘ कलत्रोपकारा प्रहृती सामिचेन्यो यवस्तत । सामिचेन्य निराकाहस्य निच्छान्ति प्राहृतान्वयम् ॥ सातददय्य अनारम्भवादप्रात- मन्वयते । सामिचेन्यस्तु बोधयन्ते वाभिश्चापूर्वता स्तुटा ॥ भवेदेवमपूर्वत्व सामिचेनीविधिर्यदि । सातददय्यविधित्वेव तस्मात्प्रापूर्वता भवेत् ॥ ’

सोम-- अनारभ्याधीतस्य आहवनीयस्य पद- हासादिपत्रनिरक्तत्वधे गुरोचेऽपि आगारभ्याधीतस्य आरम्भशीतकामददय्यमिति दधि विषये मन्कोन इत्यु- त्थिनं भवति । मूषार्थस्तु-- अग्रसरणे यत्र वाग्नाग्रागतं विहृतिविरोप पुनशीतमविहृता श्रूयते वा आग्रम गम्यतयत् नोदयपरितोपाथमिति ।

वि-- 'सामिधेनीसातदश्य वैमूषादावपूर्वगीः । सद्धतिर्तो, पनास्य बल्लस्याऽऽयोऽस्त्याग्यभागात् ॥, सामिधेनश्रोदकता. सातदश्यं तु वैमूषे । पुनर्वाक्येन सहस्यमानस्योक्तिचोदितम् ॥ '

भाट्ट-- अनारभ्याधीतं सातदश्यं प्राकरणिपञ्चदश्यात्रोधात् प्रहृतौ निषेधमलममानं विहृतौ निविशते इति स्थितम् । अतश्च तत् 'य इष्टया' इतिवाक्य-प्रमितस्यस्फालदयवत् सर्वविश्वयर्थत्वमेव । ततश्च वैमूष-पञ्च-मित्रविन्दा-आश्रयगात्रिरूपविहृतिविशेषे 'सप्त-दश सामिधेनीरनुव्यात्' इति पुनःश्रवणं न तावत् उपसहाराधम्, सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । न हि अत्र 'पुरोडाशं चतुर्वा करोति' इत्यादिन्तु शान्दान्तरत्नम् । न च एकशाखास्येऽपि अनारभ्याधीतं सामिधेनी-समन्धः, प्राकरणिकेन क्रतुसमन्धे इति विषयभेदात् साध्यर्थ इति वाच्यम् । उभयत्रापि सामिधेनीपदस्यैव उद्देश्यत्वमर्थकत्वेन तत्स्वरूपे मान्येयव्यवसक्तौ लक्षणया अपूर्वसाधनीभूताप्रितमिन्धनप्रकाशकमन्त्रस्यैव उद्देश्य-त्वात्तच्छेदकतया विषयभेदाभावात् । अपूर्वसाधनत्वलक्षणा-तात्पर्यमाहर्षं पर एकत्र प्रकरणम्, अपरत्र अत्रभि-चरितननुसन्धे. इत्येतावान् भेदः । न तु एतावता विषयभेदः । अतश्च उपसहाररूपसातदश्यपुनः श्रवणप्रयो-जनासंभवात् अनारभ्याधीतवाक्यप्राप्तानुवादमात्रं सात-दश्यपदं अट्टीङ्ग्य सामिधेनीविधिरैव 'अप्युमन्ता-वाज्यमानो' इतिवत् अट्टीङ्गवन्धः । अतश्च गृहमेधी-याज्यभागन्यायेन अपूर्वैरं वैमूषादीनाम् । इति प्राप्ते, सामिधेनीनिषिधानेन अपूर्वैराट्टीङ्गारे अग्नेः अपि अप्राप्यापत्तेः अर्च्युत्तरोधात् सातदश्यस्यैव क्रतु-विशेषकत्वात्पूर्वसाधनीभूतसामिधेनुद्देशेन विधिः । तस्मिन् च अनारभ्यावाक्यस्य स्वमानविषयत्वेन उपसहारः । न च विषयभेदाभावात् सामान्यविधिरैयर्थ्यम्, उभयत्र अपूर्वसाधनीभूताप्रितमिन्धनप्रकाशकमन्त्रस्यैव उद्देश्य-त्वात्तच्छेदकत्वेऽपि अपूर्वसाधनीभूतापेदे अपूर्वा-धैरस्यापि आर्थिकत्वात् तस्मिन् प्राकरणिकवाक्यस्य तात्पर्यम्, अनारभ्याधीतस्य तु तत्साधनीभूतापेदे इति विषयभेदात्, प्राकरणिकवाक्येन एव उभयसिद्धेः ।

अनारभ्याधीतवाक्यवैयर्थ्याद्वा तु 'अग्निहोतं जुहोति' इतिवत् अभ्युदयशिरस्करनकल्पनया परिहर्तव्या । न च प्राकरणिकवाक्यदशवाक्येन तात्पर्यग्रहात् अनारभ्या-वाक्येन सर्वविहृतित्पु न अनिदेशप्राप्त्याज्जदश्यस्य नित्य-वाच्ये अपि तु निरूपणेन । अतश्च पक्षप्राप्तसातदश्य-नियमार्थं प्राकरणिकवाक्यं अर्थवत् इति एव किं न स्यात् इति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदनावच्छेदेन निषेयान्नस्य शब्दस्वभावसिद्धत्वेन विकल्पे तद्वाचा-पत्तेः । अतश्च अभ्युदयशिरस्करनमपि प्रकल्प्य उपसहा-राधैरमेव युक्तम् । अतश्च वैमूषात्रितिरिकविहृतित्पु सातदश्येन न पाञ्चदश्यवाधः ।

मण्डन-- 'सातदश्यं नियम्यते ।' १०.

शंकर-- 'उपसहारवर्णनम् ।' १०.

• वैमूषादिषु सतस्येन विहृतित्पु सामिधेनीसात-दश्यं नाव्यामु विहृतित्पु भा. १०।८।१।१७.

• वैमूषाधारम्भः आधानानन्तरपौर्णमास्या-मेवेति न नियमः ॥

यत् 'अग्ने निरूप्य' इत्यस्य पौर्णमासीप्रकरणे पाठादप्रशब्देनाधानावबहितोत्तरपौर्णमास्येन प्राद्या । इति प्राप्ते, 'अग्नेऽह्ना नेदानीं कुरुते' इत्यादावाकरणपूर्व-कालमानप्रकाशकस्य अग्रगम्यस्य पौर्णमासीविशेषपरत्वे तदुगापत्तेः, 'अग्ने निरूप्य' इतिवाक्यस्य प्रकरणे इलीयस्त्रागस्या कस्याचित् पौर्णमास्यानुपक्रमेण नोच्छे-यम् । याज्ञिकीस्तु वैमूषो नित्य एव । ऐक्यव्य-मिन्ननन्वयो. पर विकल्पः । एनशोभेभ्ये प्रथमपौर्ण-मास्यामिच्छया यः पक्षं परिगृहीतस्त्वमेव पक्षं याव-ञ्जीवमनलमेतेत्याहुः । संकर्म. १।१।७.

• धैर्मूषेष्टिः न पौर्णमास्यङ्गं 'सत्याप्य पौर्ण-मासीमिन्द्राय वैमूषाय पुरोडागमशकपालं निर्वैपति' इति पौर्णमासीसमापनविधानात् । वि. १०।२।१२. • धैर्मू-षेष्टिः पौर्णमास्यङ्गम्, न दर्शानं 'सत्याप्य पौर्णमासीं वैमूषमनुनिर्वैपति' इत्युक्तानु दर्शवाधाराङ्गसमाप्त्यु-त्तरं वैमूषमिति विशेषः । वि. १।३।१४ । पौर्णमास्य-नन्तरमेव सद्य वैमूष कर्तव्यं न तु बालान्तरे, अनु-निर्वैपति इति अनुशब्दत्वात् । सोम. ४।३।१८.

ॐ वैमृधन्याय । वैमृष षीर्णमास्यद्भवेन न
दशांशम् ॥

दशवार्षिकमिति चेत् ॥ १३१३३३३३ ॥

भाष्यम्-- दर्शपूर्णमासदोषमन्वित 'सत्याप्य
षीर्णमासी वैमृषमनुनिर्वपति' इति । तत्र तदह विमु-
मवाह वैमृष, कालार्थं. षीर्णमासीमयोग, उत अद्भ-
प्रयोगसम्पत् इति । किं प्राणम् ? एष चेत् उभ
याथो वैमृष । कुत ? प्रकरणे उभयोःमानानामभ्यन्त ।
कालविधिरूपस्याप्य मस्याप्येति ।

न शब्दकल्यात् ॥ ३३ ॥

भाष्यम्-- एक शब्द, अतुनिर्वपतीति । एष
स्मिन्नेव वाक्ये न दो उक्तो इत्यन्येति विधातुम् ।
वैमृषस्य दर्शपूर्णमासाभ्या पूर्णमासीकालेन च । एवाथ-
त्वात् हि एक वाक्य समभिगतम् ।

प्रकरणादिति चेत् ॥ ३४ ॥

भाष्यम्-- प्रकरणादिति यदुक्तम्, तत् परिकृते
ष्यम् ।

नोत्पत्तिसयोगात् ॥ ३५ ॥

भाष्यम्-- नैतदेकम्, एतदेव वैमृषस्योत्पत्ति-
वाक्यम् । तत् दर्शपूर्णमासाभ्या वा प्रकरणात् एव गवय
ध्यामिष्यात् । प्रत्येक वा षीर्णमासा । तत्र प्रत्यक्षमयोग
प्रकरणाद्भवान् । प्रत्यक्ष षीर्णमासाया सयोग, परोक्ष
कालेन । तस्मात् षीर्णमास्यस्य वैमृष इति ।

उप- 'सत्याप्य षीर्णमासी वैमृषमनुनिर्वपति'
इत्यनेन वैमृष एव षीर्णमास्यस्यद्भवेन विधीयते ।
नान्यदाकषान्तरमस्ति दर्शपूर्णमास्यद्भवान्मन्वितम् ।
येनानेन कालमयोग विधेय ।

शा-- 'षीर्णमास्या हि सयुक्तो याम्येनानेन
वैमृष । तस्य प्रकरणे नष्टे तद्वयसयुक्तगोच
रम् ॥'

सौम-- पूर्वेऽप्येव प्रकरणस्याभावत्वात् साति ।
तत् पूर्ववच्छेदि षीर्णमासाधमेव वैमृषोऽनुष्ठेय न तु
द्वौ अथि, तथा च कालमसयोगाभावात् । तत्र वचना
षीर्णमासाद्यनुष्ठेय इति प्रकरणादित्योपाहुमभावात्प्रामिले
त्वावभावात् । अत एव संशयप्रदोऽप्यस्यै प्रथमप्रकरणे

उक्तम् 'हरिम्बु नष्टे त्रिप्रमाण. प्रकरणाद्भयोर्दोषै
पूर्णमासगोरद्भ्याम्' इति । ततश्च पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठेयै
रूप्यात् किं प्रयोजनं चिन्ताया, इति चेत् उच्यते-
यत्र षीर्णमास्यतिपाते प्रायश्चित्तं कृतं न कर्तुं दर्शोऽनु
धीयते तत्र द्वाःपुत्रवशा वैमृष कार्यं पूर्वपक्षे,
सिद्धान्ते तु न इति ।

त्रि-- 'सत्याप्य षीर्णमासी तामनु वैमृष ईरितः ।
द्वयोरद्भ्युत्पत्त्यै, द्वयो त्वात्प्रतिपाद्यमानात् ॥, उत्पत्ति-
वाक्येन पूर्णमासस्ययोगाभावात् । तस्यैवाद्भ न दर्शस्य
पत्तया वाक्यवाचिता ॥'

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयो 'सत्याप्य षीर्णमासी
वैमृषमनुनिर्वपति' इति श्रुतेो वैमृषोऽपि प्रकरणात्तुम्
योर्दोषपूर्णमासगोरद्भ्याम् । न च वाक्येन षीर्णमासीमाना-
द्भवानम, वाक्यस्य षीर्णमासीयस्यत्वं ह्यप्यत्ययोपात्त-
कालमविवेकित्वात्वाच्यमामि विधेयत्वेनाभिपरत्वा
भावात् । तात्त्वे वा सत्याप्येतिवद्भ्यम् मानाद्भवत्वापत्ते ।
न च कल्पेसावाम-वार्थम-युपात्तस्योपस्थितत्वात् सति-
सश्रवणित्वात् तद्वाचक्यदन्तरवचनमया षीर्णमासीमात्र
श्रवणमिति वाच्यम्, प्रयानादिश्रुत् पवरणेनो मयाथं
परकृतौ श्रातुं यातिभूति रदेन पदा-उत्तरत्वेनाप्युत्पत्ते ।
अत स्वतन्त्रसत्वविधेयत्वात् षीर्णमास्युत्तरकालमेव तद्वि-
निवृत्तयोऽप्यनुष्ठेयमप्यनुष्ठेयम् इति प्राप्ते, प्रयाजे-
प्यकृत्यन्त्रात् यातिभूते कल्पने गौरवायुक्त विलम्बीय-
खिनिकर्यापि कल्पनानुपपन्नमस्यैव फलत्वम् । प्रकृते तु
षीर्णमास्युत्तरकालस्यापि कल्पनानुपपन्नं स्वयम्भोवस्थित-
न पदवचनमया वाच्येनैव त-मानाद्भवत्त्वम् । अतश्चान
षीर्णमासीययोगसमाप्त्युत्तरकालविधिश्च कर्मैव षीर्णमास्यु
देनेन विधीयते । न चैव तत्कालि विहितत्वादतिदेनेन
'य दध्वा द्यादिदत्तमेव न आगवाध्याकालत्वापत्ति,
अनुष्ठेय-देन षीर्णमास्यन्त-तर्पणस्यापि निषेधत्वेन तदा
थात् । न चैत्यनुनिर्वपित्ये देविनाहापिर्वत् प्रयानमाथो
त्तरत्वं वैरापत्ते प्रयोगवद्भिर्भावापत्ति । 'सत्याप्य'
इत्यस्य वेदव्यापत्त । यच्छ्रवणुवात्सद्भ्यात्' इति
दधिगोभिराम्नात्वाच्च प्रयोगवेदस्य सन्नेन वधमनाग-
त्वात् । सपयोगमनु परमापूर्वेकतानुष्ठेययो कल्प-

कृत्यायामिव वा समुदायापूर्वेनिष्ठया योग्यताया द्रष्टव्यः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अमावास्याया तन्मध्ये वैमृध. कार्यं इति तन्नसारः । तत्र, स्वतन्त्रकालक्रमयोराम्नानात् । अतोऽमावास्याविकारं स्वतन्त्रनिर्देशः प्रयोजनम् । यदा तु पार्यणहोमवदस्यापि विद्वान्नातिदेशो नेष्यते तदा सत्स्ये उभयोः क्लेशः । सिद्धान्ते षोडशमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ।

मण्डनम्— ' षोडशमासस्य वैमृधः । '

शंकरम्— ' वैमृध. षोडशमास्यङ्गम् । '

● नष्टस्यामेकस्यादकाकाङ्क्षाया वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया अस्व अग्निहोत्रपेक्षितादृष्टरूपान्गुत्याद-
करतकल्पनया सन्निपत्योपकारकत्वमेव । भाट्ट ९।४।५.

● पिण्डपितृयज्ञ दर्शाङ्ग ' तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषु करोति ' इति वाक्ये दर्शेषिपूर्वेषुःकालध्वज्यात् वैमृधन्यायेन दर्शेषेरुपस्थितत्वम् । ४।४।८. ● मध्य-
रान वाक्यात् वैमृध-न्यायेन पञ्चहाङ्ग न तु अनु-
ष्ठानसादेश्यात् नयतिशाङ्गम् । १०।६।९. ● वाक्या-
निष्कासस्य वैमृध-न्यायेन पदान्तरकल्पनया सत्कार्यत्वात्
एवाद्देशो वक्ष्यमाण अर्थकर्मत्वं पर तुपाशे इत्युक्तम् ।

७।३।४. ● ' स्थाणौ स्थाणुत्तुति जुहोति ' । सप्तम्भा
अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वे अपि प्रयोजनाकाङ्क्षाया
वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया यूपोपयुक्तस्थानुसंस्कारा
र्थः वाच्यम् । १०।१।६. ● हारिशेजनस्य (ग्रहस्य)
वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे न प्रमाण-
मस्ति । ४।३।१२

● सौत्रमण्या ' ऐन्द्रराकणस्यवित्रा. (पशु-) पुरो
डाशा भ्रजन्ति ' पशुपदस्यापि त्ववाक्ये श्रुतत्वात्
(' अभीषोमीयवशुपुरोडाशमनुनिर्वपति ' इत्यन) न
वपास्यासाशो वैमृधन्यायाशङ्काऽपि । भाट्ट १०।१।
९.

● वैमृधध्यायाः षोडशमासा समानतन्त्र एव कार्यं,
इति चेत्, न । ' षोडशमासेन हविषेष्ट्या अनुनिर्वपति '
इति वचनान्तरे षोडशमासेन इति तृतीयानिर्देशेन साङ्ग
प्रधानकरणभावनातिर्देशेन प्रयोगोत्तरहास्यतीते. सस्या
सब-धस्यापि प्रयोगममातिपरत्वात् दक्षिणभेदाच्च भिन्न
तन्त्र एवेति सिद्धान्त । सकर्ष. १।२।५.

● न चात्र (आग्निमासनादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति)
वैमृधवन् पदान्तरकल्पनाऽपि । अङ्गभूतकालविशेषणत्वे-
नैवाङ्गत्वोपपत्तेः । भाट्ट. ४।३।१२. ● हविराति-
न्यायेन निमित्तविशेषणतया अविशेष्यापि पञ्चहस्य
उपस्थितत्वात् वैमृधवत् पदान्तरकल्पनया तदङ्गत्वमेव ।
१०।६।९.

● वैयधिकरण्येन शब्दाना सन्धः पद्यतन्त्रस्य-
पदोच्चारणे (भवति) । वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

● वैयाकरणाः । औचित्यमपि वाक्यार्थावधारणो
पाय सगिरन्ते शब्दाः । कणिका. पृ. ४२२. ● वैया-
करणा. । औत्पत्तिकवादिनः वैचित् स्वमेव रूपं
अध्यस्य शब्दः अर्थं प्रत्याययति इति प्रतिपत्ताः ।
युक्तिस्योक्ता, स्वमेव रूपं शब्दस्य येय अर्थपरिणतिः
इति । बृहती. पृ. १०६ । वैयाकरणाः किल शब्द
एव अर्थरूपेण अध्यस्यः शब्दादवगम्यते इति मन्यन्ते ।
योऽयमर्थाकार स शब्दस्यैव रूप यस्मात्, तस्मात्
शब्दान्यासरूपोऽर्थः । अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देश-
तुल्यतैव हेतु । इति । ऋजु. पृ. १०६. ● वैया-
करणाः वचनस्य परिपूर्णाधीचिन्त्ये वचनमप्याहरन्तो
दृश्यन्ते शब्दाः । कणिका. पृ. ३८३. ● वैयाकरणाः
(तु) शक्ति जोषकरमेव । एव लाक्षणिकायर्थेऽपि
शक्तिरेव । अत एव ' सर्वे तजोर्धवाककाः ' इत्याहुः ।
मणि. पृ. ७४. ● वैयाकरणानां गुणवचनशब्दः
द्रव्यमाधान्ये वर्तते, गुणमुक्त्वा गुणिति वर्तमानत्वात् ।
नहि वैयाकरणाना वैमेषिकवत् गुणा. परिसंख्यायन्ते ।
नि तर्हि ? अङ्गाङ्गिमासापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः ।
वा. ३।१।६।१२ पृ ६८५.

● वैयाकरणपक्षे ज्ञान्यभावात् अवयवातिरिक्ता-
वयवभावाच्च । सु. पृ. १४२१.

● वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावान्
भ्युपगम. । सु. पृ. १४३३, वैयाकरणमते धात्वर्था
तिरिक्तभावनाऽभाव । पृ. १४३३, ● वैयाकरणमते
कर्मणि, मीमांसकमते कर्मसंख्याया विदुत्वत्ति. ।
पृ. १४०७.

● वैयाकरणमतेन धात्वर्थातिरिक्तभावनाऽभावान्
भ्युपगम. । सु. पृ. १४३३, वैयाकरणमते धात्वर्था
तिरिक्तभावनाऽभाव । पृ. १४३३, ● वैयाकरणमते
कर्मणि, मीमांसकमते कर्मसंख्याया विदुत्वत्ति. ।
पृ. १४०७.

● वैरह्य महापापम् । बाल १ ६०

● वैराज पुत्र मैत्रायणस्य विश्वजिति । भा ७।३।३८, ● वैराज व्रतसाम विश्वजिति सवग्ण । १०।६।१।१४ ● वैराज साम, पण्डे चतुर्थेऽहनि पुत्र निषादकम्, विश्वजिति च सर्वशन्देन पण्डहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ ● 'वैराजस्य स्तोत्राय आमषो गृह्यते' इत्यम वैराजस्तोत्राख्यदेवताकथागविधि आयेव इति नामयेवम् । इति पूर्वपक्ष । वैराजस्य स्तोत्राय इत्यस्य वैराजस्यविस्तोत्राय इत्यम किना वैरुने इति सप्तम्या कालात् वैराजनाले जायमानस्तोत्रार्थं इत्यय इति विद्वान् । सख्ये ३।३।६

● वैराजसामा एकरिण षोडशी ज्योतिष्टोमस्य संखाविशेष । वैराज च प्रथाभेदे न नवार्धम् । भा १०।६।१।१५-२१, ● वैराजसामा षोडशी प्रवृत्ति लिङ्गन सामशन्देन वैराजपुत्र इति गम्यते । ३।८।२२। ४४ ● वैराजसामान षोडशिनतौ होतृ प्रथे निवसौ न कृतनक्षत्री, 'षोडशी वैराजशामा' । १०।६।६। १५-२१

● 'वैरिमरणकामो यजेत' इति यत्र श्रुत तत्र वैरिमरणरूपपरनिष्ठचित्तनादेव पापम् अमिचारार्थं कर्मशक्त्यामस्यभक्तसरणात् वा पापम् । भाट्ट ४।१।२ वर्णक २

● वैरूप वैरूपसामिन उरुध्ये पृष्ठार्थम् । न तस्य कृतनक्षत्रयोग । १०।६।१।१५-२१ ● वैरूप साम पण्डे तृतीयेऽहनि पुत्रनिषादकम् । विश्वजिति च सवशन्देन पण्डहात् प्राप्तम् । वि ७।३।३ ● वैरूप होतृ पुत्र विश्वजिति । भा ७।३।३८ ● वैरूप होतृ पुत्र विश्वजिति सवग्णे । १०।६।१।१४ ● वैरूपस्यैव होतृ वृद्धस्तोत्रार्थं निवेग पाठहिंसाना रथतगदिसाम्ना मध्ये, विश्वजिति । १०।६।१।१३-१४ मीको १ ३६५० विश्वजिति पाठदिकरथ तगदिसाम्ना । इत्यत्र अर्थपरण प्रथमम् ।

● वैरुपादिस्मान्ना बटुनीदिपदनिर्दिष्टाना उरुप्या-दिपतौ होतृ प्रथे एव निवेग, न तु कृतने क्तौ ।

१०।६।१।१५-२१ मीको. १ १०८६ 'उरुप्या-दिपतौ बटुनीदिपदनिर्दिष्टाना' इत्यत्र अभिप्राय प्रथमम् ।

● वैरुपवैराजसाम्नो पृष्ठार्थे निवेग । वि १०।६।५

● वैरूपसामा उरुप्य इति प्रवृत्तिलिङ्गन साम शन्देन वैरूपपुत्र इति गम्यते । भा ३।८।२।१।४, ● वैरूपसामा उरुप्य ज्योतिष्टोमस्य संखाविशेष । वैरूप च पृष्ठार्थभेदे न तस्य कृतनक्षत्रयोग । १०।६।१।१५-२१ ● 'वैरूपसामा कृतुसयोगान् त्रिष्टुद्धदेवसामा स्यात् ।' १०।६।१।१५ । इत्यम मूले उरुप्यो वैरूपसामा ' एकरिण षोडशी वैराजशामा ' इत्यत्र सर्वप्राकृतसाम्ना निवृत्तिसामाश्चक्य पृष्ठवस्तुतायेन रथतरादिमान निचयेते न सर्वानि सामानि सत्तामात्मैव वैरुपादे कृतुविशेषणलोपपत्ते इति वक्ष्यते । रत्नाकर ३।१।८।८ श्लेषा

● वैरूपसामा कृतुसयोगान् त्रिष्टुद्धदेव सामा स्यात् । १०।६।१।१५।।

'उरुप्यो वैरूपसामा' इति श्रूयते । षोडश वैरूप सामा उरुप्य एकसामा स्यात् । एवमेव वैरूप साम यस्मिन् स एकमानसामा स्यात् । कृतुसयोगान् कृतुनेन कृतुना वैरूपसामसंयोगस्य उक्तत्वात् । त्रिष्टुद्ध वषा 'त्रिष्टुद्धमिश्रोम' इति कृतने क्तौ एक एव त्रिष्टुद्ध स्तोमो भवति तद्वत् । इति पूर्वं पक्ष ।

पृष्ठार्थे वा प्रवृत्तिलिङ्गसयोगान् । १६ ।।

'उरुप्यो वैरूपसामा' इति कृतने उरुप्ये क्तौ एकमेव वैरूप साम इति पूर्वपक्ष वाशन्देन आशर्ष्य विद्वान्तमाह वैरूपसामा उरुप्य इति वैरूप साम पृष्ठार्थे पृष्ठार्थे स्यात् न सर्वस्मिन् क्तौ एकमेव वैरूपम् । प्रवृत्तिलिङ्गन सामशन्देन सामोनात् वैरूप साम यस्मिन् सोऽय वैरूपसामा इति बटुनीदि । तत्रेतेषु सामानु परिसामाना सत्वधि पृष्ठार्थे विद्यामानेन उरुप्येन वैरूपसामना सिद्धा मयात् । तस्मात् वैरूप-सामिन उरुप्ये पृष्ठार्थे वैरूप इति विद्वान् ।

प्रितृद्विविति चेत् । १७ ॥

'विभृदमिगम' इत्यत्र यथा कृत्स्ने कृत्नी एक एव विभृत् स्तोमो भवति न पञ्चदशदिरय । तद्वत् उक्त्यो वैरूपसामा इति कृत्स्न उक्त्ये एकमेव वैरूप साम म्यात् नान्यत् इति उक्त इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न प्रकृतावट्टस्नसयोगात् । १८ ॥

'विभृदमिति चेत्' (१७ सू) इति सङ्ख्या सुचरमाह- नैतदेवम् । कृत्स्ने उक्त्ये न एकमेव वैरूप साम । प्रकृतौ दृष्टेन 'वैरूपसामा' इति सामसन्देशेन लिङ्गेन अट्टस्नसयोगात् अट्टस्नसयोगस्य गम्यमानत्वात् । नैव त्रिवृत्ति प्रकृतिलिङ्गेन केनचित् मयोगा ऽस्ति येन अट्टस्नता अगम्येत । तस्मात् त्रिवृदमि श्रोमदृष्टान्तो विपम । तस्मात् उक्त्ये वैरूपस्य न कृत्स्नसयोग । इति सिद्धान्तः ।

त्रिधित्वात्तेति चेत् । १९ ॥

ननु भूगाम्नि कृतौ 'तस्य षतुर्दक्षिणा' इत्यस्य विधिरात् इत्यस्मात् विधे धेतु कृत्स्नकृतुदमि णाया कार्ये भवति एव उक्त्येऽपि, कृत्स्न सामकार्ये वैरूप स्यात् न केवलं पृथकार्ये इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

स्याद् विज्ञये तन्न्यायत्वात् कर्माविभागात् । २० ॥

'अथैष भू तस्य धेतुर्दक्षिणा इति धेनुदृष्टान्त वैपम्येण निराकरोत । सुवि नाम कृतौ धेतु कृत्स्नाया क्रतुदमिणाया निवर्तयित्री म्यात् । धेतु कृत्स्नां ननु दक्षिणा निवर्तयेत् वा इति विज्ञये सद्ये तन्न्यायत्वात् तस्य दक्षिणाया न्याय रीति यस्या धेवा सा तन्न्याया, तन्न्यायत्वात् म्यात् धेतुर्निरतिता । कर्मा विभागात् दक्षिणाया कर्मण कार्यस्य ऋत्विगानति रूपस्य कृत्स्नता वा दमिण्या धेवा या त्रिवेत् नास्ति तत्र विभाग वैपम्यम् । एव तन्न्यायत्वात् *माविभा गात् धेतु कृत्स्नकृतुदमिणाया निरतिता इति युक्तम् । उक्त्ये वैरूपसामिन् तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् न कृत्स्न मो को ५६९

सामनिर्वाक्य इति दृष्टान्तवैपम्यम् । तस्मात् उक्त्ये वैरूप पृथकार्ये एव इति सिद्धान्तः ।

प्रकृतेश्चाविनासात् । २१ ॥

उक्त्ये वैरूपस्य साम्न न कृत्स्नकृतुसंयोग प्रकृते अपिकारात् । प्रकृते प्राकृतस्य चोदकस्य पित्रो राधो यथा न म्यात् । कृत्स्नकृतुसंयोगे तु चोदकस्य राध स्यात् । तस्मात् उक्त्ये पृथकार्ये एव वैरूप साम, परि- सामकार्ये तु इतराणि सामानि इति सिद्धान्तः । के

- वैरूप्यलक्षण वाक्यमेद । 'जापया पत्नी स्यान्नयति' इत्यत्र यदि जापसुहेतोर्न च कर्म विधीयते पत्युश्चास्य विधीयते तत्र अनेकायविधानात् वैरूप्यलक्षणो वाक्यमेद म्यात् । वा ३।३।१०।२१.
- वैरूप्यलक्षण वाक्यमेद । मेदनिरूपण मीनोः पृ ३५६९ 'वाक्यमेद' इति चिन्दी गालप्रये द्रष्टव्यम् । बाल पृ १८०-१८२

- वैशद्य अथो वासंलग्न चरो । सु पृ १३२०
- वैशम्पायन सवशात्वाध्यायी । भा १।१। ८।३०

- वैशस विरोध । सु पृ १३४
- वैशोपिका शक्यभावात्तदिति । सु पृ ११४१.
- वैशोपिकादय स्वशास्त्राणि अनधिगतानि (कमसु) अनधिकार वन्ति । (तत्तु न युक्तम्) । वा ३।८।८।८.

• वैशोपिकान्तु वैयाकरणानां न गुणा परिसंख्या यत्ते । किं तर्हि ! अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणि-व्य हार । वा ३।१।६।१२ पृ ६८९

• वैशोप्यान्तु तद्वाद इति न्याय । अयमपि मूल्यामादिरूपगैकिक पहरामूलकवादीकियेयु गण नीय इति । साहस्री ३३९

- वैश्य अपि प्रजापालनन राजसम्भवात् भवति । परन्तु तत्र राजसन्देशे गौण । वि ३।३।२ • वैश्य द्वादशतु प्रक्रमेण अमिमादधीत । भा ६।१।०।२८
- 'वैश्यो वैश्यसोमन यत्ते' इति । वैश्यसंनघात् । एव सातस्यमपि वैश्यस्यैव । दा।६।७।२०, • 'वैश्यो वैश्वदेव' इत्यत्र वैश्वदेवशब्द अथवाद न गुणविधि,

स्त्रुयपेनाद । १।१।१२।३-२, * 'वैद्य वारदि
 अग्निमादधीत' । ६।१।७।२६, ११।३।२।३, * 'वैद्य
 वरदि उपनपीत । ६।१।३।३, * 'वैद्यस्य आमिक्षा
 मत् ज्योतिष्टोमे ऋचमम् । मनाधिकरणम् । ४।३।१।
 ८-९, * 'वैद्यस्य आर्त्विज्य प्रतिपिद्धम् । भा ६।६।
 ३।१८ * 'वैद्यस्य इत्त ब्राह्मण्यसि इष्टिपूर्वकम्-
 सोमपूर्वकत्तयोसाधने विकल्प । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य
 तु ब्राह्मणे सोमान् ऊर्ध्वमुत्कर्षे । वि ५।१।४,
 * 'वैद्यस्य उन्नयन आधान च वारदि । २।३।३,
 * 'वैद्यस्य ऋणप्रयापकरण नित्यम् । ६।२।११
 * 'वैद्यस्येत् न वेत्तु तितु वर्णवध्यापवधिवार
 समिधेर्नीसाददत्तविशिष्टास्तु विहृतिषु । ६।६।०।
 ३६-३९, मीनेने पृ. २८३ * 'अपिस्तर अत्यर-
 षव्वादिषु' । इत्यप अपिस्तरं द्रव्यम् । * 'वैद्यस्य
 ऋत्विष्टोमे नशोधकचमस सोमस्य स्थाने न तु
 सोममशस्तद्वत् । फल्चमसश्च सोमविकार । फल्-
 चमसश्च होम दमैश्चरयेत्त वर्तये । वि ३।१।२९
 * 'वैद्यस्य ज्योतिष्टोमे फले चमस इत्याधिकार न
 मशधिकार । मशमवचत्तु हविष्ठात् स्यादेव । फल्-
 चमसाधिकरणम् । ३।१।२।८०-१, * 'वैद्यस्य
 ज्योतिष्टोमे फल्चमस, न होमचमस । भा ३।६।
 १३।३६, * 'वैद्यस्य द्रवार्चने कृत्वादिरेषोपाय ।
 उपायात्तर तु प्रत्यसाय । वि ४।१०।१११४, *
 * 'वैद्यस्य प्रजावधि समिधर्नीषाम्पश्यम्, विहृतौ
 तु सर्वेभ्येत् । ३।६।३ * 'वैद्यस्य शयोजातीय
 मन्त्रनाम कुण्डम् । भा ६।१।७।२८, * 'वैद्यस्य
 शयोजातीय मन्त्रनाम कुण्डं इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक
 मेत्त न नित्यम् । ४।३।२।४, * 'वैद्यस्य शयोजातीय
 मन्त्रनाम द्वयशब्दे । ६।६।३।१७ * 'वैद्यस्य वत्
 आमिक्षा ज्योतिष्टोमे । १०।१।१११, ११।१।१।३०
 * 'समिधेर्वैद्ययो मधुसी-जोन प्रतिषेध (माध्वी-
 मीठी) । अजन्विकारगुणमाशब्द वैश्विष्मना प्रतिषेध ।
 वा १।३।३।० पृ २०९ । वैश्या वगन्ते
 निषेध । सु पृ १० * 'राज्यवैद्ययो गानाश्च
 मश प्रतिषेध, अग्नीषोमीयान् हेतुमाह । भा

१२।४।१५।४७ * 'वैद्याना ऋत्विक्त्वर नास्ति तितु
 ब्राह्मणानामेत् । १२।४।१५।४९-४७ मीनेने पृ
 २८४ * 'अधिकार आर्त्विज्ये ब्राह्मणस्यै' इत्यत्र
 अधिकरण द्रष्टव्यम् । * 'वैद्याना ज्योतिष्टोमे फल्चमसो
 विधीयते ' स यदि राजय वा वैद्य वा याजयेत्' *
 इत्यादिना । भा १२।४।१५।४४, * 'वैद्याना नाया
 वासो द्वितीय प्रयाग । ६।६।१।११, * 'वैद्याना
 राजयाना च ब्राह्मणानामिन् चार्चयेत्त मनुवररक्ष्यौ
 विकल्पितौ । स्वर्ग्ये ३।१।९ * 'वैद्याना समधिकारो
 नास्ति । ६।२।३।१६-२३, मीनेने पृ. ३० * 'अधि-
 कार सधे ब्राह्मणानामेत्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 * 'वैद्यश्चाग्निषधोरपि ऋणनयापकरण नित्यम् ।
 ६।२।१।१३२ वर्णक * 'सोमविद्यापञ्चाधिकरणम्'
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * 'वैद्यनिमित्तसकसामिधेर्नीसात्तद्वयेन तिल-
 पाश्चदस्यस्य वाप । वात्त पृ १३२
 * 'वैद्यब्राह्मणयो राजय्ये नाधिकार, राजय
 स्थैर म । भा ११।१।१।०
 * 'वैद्यराज्यस्यो यजमानयो फल्चमस होम
 मययो । ३।१।१।४७-१ मीनेने पृ २८५२
 ' फल्चमसाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
 * 'वैद्यसामिधेर्नीसात्तद्वयस्य नैमित्तिकस्य
 कायेन एकविंशतित्वेन जाय । वात्त पृ १३३
 * 'वैद्यस्तोम ज्योतिष्टोमपूर्वक । भा १०।४।
 २७।६३ * 'वैद्यस्तोम सत्यसि साध्वर्षे विप्रमययो न
 कुदत्त । वा ३।३।७।११८ पृ ८४३ * 'वैद्यस्तोमो
 अविषदाना बृहद्रथरधर्माणा कथ्यरथतरे समुद्यत ।
 ०।२।९।६।४० मीनेने पृ १३५१ * 'कथ्यरथतरे
 अविषदाना' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * 'वैद्यस्तोमे
 कथ्यरथतरे पृष्टम् । भा ५।२।१६।४८ वैद्यस्तोमे
 ' कथ्यरथतरे प्रष्ट भवति । तद्य प्राङ्गतयोर्बृहद्रथतरो
 दमते स्थान पतितम् तत्र समुद्रस्थान-निर्मोलादीना
 अविषदानमार्गा समुद्यत । तस्यैव ' नोर्ध्वेय' *
 इत्यादीना तु विषदानमार्गा विकल्प । इति भाष्य
 मतम् । बृहद्रथार्गा सधैरा रथरधर्माणा च सर्वेषा

विकल्पः एवेति वार्तिककारमतम् । वि. १।२।१६.
 * वैश्यस्तोमे कण्वरथतरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य
 'पुनानः शोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम्
 (न रथतरथोनौ बृहथोनौ वा) । १०।४।२२।४५-४७.
 मीको. पु. १३४९ 'कण्वरथतरस्य वैश्यस्तोमे०'
 इत्यत्र अतिकरणं द्रष्टव्यम् । * वैश्यस्तोमे कण्वरथ-
 तरस्य पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्वयोन्युत्तरयोगान्
 न तु रथनरायुत्तरयोः । १०।४।२३।४८-४९. मीको.
 पु. १३५१ 'कण्वरथतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधन-
 तया०' इत्यत्र अतिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 * वैश्वकर्मणे साकमेधोवैककपाले यरुणप्रयासग-
 कायैककपालधर्माणा अतिदेशः । भा. ७।१।५।२३.
 * वैश्वकर्मणेककपालैन्द्राप्रयोः साकमेधोययोः
 चातुर्मास्यारुणप्रयासिक्कयैककपालैन्द्राप्रसवन्निधाय-
 वादविधिकण्डम्यातिदेशः । भा. ७।१।४।२२.
 * वैश्वदेवं परं 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेत'
 इति देशस्य नियमविधिः नातुशब्दः । ४।२।१।२३
 -२४.
 * वैश्वदेवः ग्रहयज्ञिः ऽत्रोत्तिष्ठोमे वर्तते । तथ
 सर्वदेवता इत्यन्ते । तन्मध्ये अद्भुदेवता अपि । भा.
 १।१।१।२।२६. * वैश्वदेवश्चक्रः आग्रयणगतः दर्श-
 पूर्णमासयोर्विद्विः । भाट्ट. १।२।१।१४. * 'वैश्वदेवं
 चक्रं निर्वपेत् भ्रातृभ्याम् यदधोऽनमृतेभ्य
 यद्य स्फय आश्लिष्येत् तद् विष्णव उदक्रमायावथेत्'
 अत्र आवाहनकाले त्रिष्णुवद्वन्मो नावाहयित यः ।
 सति तु निमित्तं तत्रागः एवै कर्तव्यः । १०।१।१।१-३
 वर्णक ३. * 'वैश्वदेव चक्रं पिशाङ्गी पशोही दक्षिणा' इत्य
 अनेष्टियु तृतीया राजसूये । भाट्ट. १।१।८।३. * वैश्व-
 देवेन पर्वणा गारा प्रभूतपयस्वते यस्मन्तेऽपि यजेत ।
 संकर्य. ३।१।२३. * 'वैश्वदेवेन (चातुर्मास्येषु)
 पशुक्रामो यजेत यस्मिन्मृतौ प्रभून् गोषु पयः स्यात्' ।
 ३।१।०३. * 'प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेत',
 'यस्मन्ते वैश्वदेवेन यजेत' चातुर्मास्येषु । भा. १।२।
 १।१. १।१।२।३।१३. * वैश्वदेवस्य चगोस्तु ऐन्द्रा-
 प्र-अग्नीषोमीयविद्विन्तिरे अनियमः । वाल. ट. १२०.

* वैश्वदेवे आग्रयणे वैश्वदेविकृतत्वनियमो नास्ति ।
 १।२।१।५।१५-३७. मीको. पु. ८५८ 'आग्रयणे
 ऐन्द्राग्रयणेश्वदेवयोः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वैश्व-
 देवे कर्मणि 'तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-
 मिशा वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र वाजिन कर्मान्तर-
 मेव न तु आमिशागुणके कर्मणि गुणविधिः । २।२।
 १।२३-२४. * वैश्वदेवे निशात्सपत्तिराहुतीनाम् ।
 'नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाग्न्यभागो, अष्टौ
 हवीणि, अग्रये समवृत्ति, वाजिनो यजति, आहुतीना
 सपत्ये निमात्तया' । भा. १।२।१।१४. * वैश्वदेवे
 यात्रावृष्यव्य एककपाल चातुर्मास्येषु । ७।१।४।२२.
 * वैश्वदेवे पर्वणि चातुर्मास्यगते वैश्वदेव्यामिशा पयस
 एव विशारो न दध्मो न चोभयोः । ८।२।४।१९-२३.
 * वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) दध्यानयनस्य
 आमिशैव प्रवेजिका न वाजिनमपि । वि. ४।१।९.
 * वैश्वदेवे पर्वणि नोत्तरवेदिसुपवपन्ति । भा. ७।३।
 ८।२०. * वैश्वदेवे पर्वणि (चातुर्मास्येषु) वाजिन-
 नारो आज्येन वाजिनयागस्य समापनम् । भाट्ट.
 ४।१।९. * वैश्वदेवे यरुणप्रयासेषु च एककपालाद्वान-
 माग्नातम्, तस्य च अर्थदादसहिताङ्गिधिसाण्डस्य
 साकमेधेषु अतिदेशः न तु अर्थवादमात्रस्य । वि.
 ७।१।४.
 * वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । १।४।१।१।
 १३ ॥
 चातुर्मासे प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सदेहः- 'वैश्व-
 दवेन यजेत' इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, कर्म-
 नामधेयमिति । अत्र प्रभाकरेण सगतिलोभादित्यं तदधि-
 वरणमुपवर्जितम् । वैश्वदेवशब्दस्य न तावत् कर्मनाम-
 धेयत्वम्, त्रिनेव मनर्थलक्षणया तद्धितान्तत्वेन गुण-
 विधानेऽपि कर्मसामानाधिकरण्यापत्तेः । नापि गुण-
 विधानम्, प्रहृन्स्यत्रल्यवागानामेतेत्यन्तिसिद्धेदेवतापद्ध-
 त्वेन देवतारूपगुणान्तरविधानामभवात् । नापि विश्वे-
 देवविशिष्टकर्मान्तरविधानम्, प्रहृन्निद्वेदेवयिदिशिष्टा
 मिशयागप्र-मिश्रानेन कर्मान्तम्बु शुद्धौ निषेधाविमुक्त-
 यत्वात् । तन्मात्रं गुणविधानम्, नापि कर्मनाम-

वेपथुमिगमन्धरायादमाणावमिति पूर्वं पशु, ।
 निह्वान्तस्तु— यथाभाष्य नामधेयदेवेति । तदुच्यते ।
 वक्ष्यमाणपूर्वपशुव्यायेन गुणत्रिभिर्वैश्वेन अप्यनगावो-
 पपत्ते. एकत्रिद्विदेतदिति यथावार्तिस्मैवाधिकरण प्रान्-
 थते । नामधेयपञ्चक सापवाद निरूप्य प्रवृत्तेनाधिकरण-
 तये द्रयनामसु प्रवृत्तिनिमित्तं निर्णीते इदानीमेकदेश-
 गतप्रवृत्तिनिमित्तनापि प्रवृत्तमेकक्रमेणामधेयत्वं भवतीति
 प्रतिपादयितुं देवतारम्भम्. अत्राय पूर्वपक्षिणोऽ-
 भिसिधि । वैश्वदेवशब्देन द्वि देवतापिशिष्ट द्रव्य
 प्रतिपाद्यते । द्रव्य च प्रकृतेशु यागेषु प्राक्स्वाय विधि-
 विषय । तन्तु लोहितोष्णीनवायेन पित्रोपणी
 भूताप्राप्तदेवताविषयोऽयं विधि । न च देवताया
 इत्यपिद्रोपणत्वम्, मन्वर्थलक्षणया ' साऽस्य देवता '
 इति (पा. ४।१।१४) तद्विदित्येन विशिष्टविषय
 स्वात् । अतो नाम गुणत्रियो मन्वर्थलक्षणादाय । प्राते
 कर्मणि देवतारूपेण गुणविधानात् न च पावनमैवोऽपि ।
 एकस्मिन्नेव आभिधायगे विश्वेदेवप्राते इतरेष्वप्रात-
 स्वाद्य तत्रत्यव्यायेन वैश्वर्म्यम् । न च विश्वेदेवे इयेन
 यद् कल्पचित्कर्मण्ये साहचर्यमतिपादक चचनमस्ति, येन
 तद्व्यपदेशविषयत्वम् । न चात्र फलोपादानमस्ति, येन
 वाक्येयार्थैरूपम् । अतो गुणविधित्वाप्रतिपक्षसम्भवेत्-
 भावात् गुणविधित्वात् ।

विश्व कर्मनामधेयत्वे कृतान्तमेव चाक्यमनुवादक
 शब्दपथमेव भाष्यते । न च ' प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन
 पचेत् ' ' पचेत् वैश्वदेवेन पचेत् ' इति प्रयोगात्कया
 वेष्मिन्ममुदाशीकरणेन अनुनासप्रयोजनमिति वक्तव्यम् ।
 एतद्राक्यमायेन वैश्वदेवपदस्य प्रयोगात्कयेऽपि समुदाया-
 नुवादकत्वमभावात् । न च नामधेयप्रवृत्तिनिमित्तम-
 प्यस्ति । प्रत्येक समुदाये च विश्वेदेवप्रयोगात् ।
 वदुच्यते— ' न नमस्तानुवादास्य किञ्चिदस्ति प्रयो-
 जनम् । विश्वे देवा न च प्राप्ता प्रत्येक सहनेषु
 च ॥ ' इति (रा. १।८.०।१३ मृ ३४६ । अतो
 मन्वन्तवभावात् उ तस्तिशिष्टगुणानुषेऽपि ' आनर्थक्य
 प्रतिहतानां निवाराय कथारूपम् ' इति न्यायन वा
 सिद्धयथागतप्रवृत्तेन वा प्रवृत्तेनाभिधायकत्वमिति सिद्धेऽपि ।

विश्वेदेवदेवतायां निधानमिति । अतो ' वैश्वदेवेन
 पचेत् ' इत्यत्र वैश्वेदेवपदे विश्वेदेवनिधानाश्रयणशब्दा-
 दिभिर्विश्वेदेवतायां विरूप इति । एवं प्राप्तेऽभि-
 धीयते ।

न प्रकरणत्वात्पञ्चविधानेन न हि प्रकरणं
 द्रव्यस्य । १४ ॥

अयमभिप्राय --- भवेदेवमुपचिशिष्टगुणानुषेऽपि
 गुणविधानं यत्रयतिर्भवेत् । अस्ति तु तत्प्रत्ययमायेन
 नामधेयत्वमेव गति । ननु ' वैश्वदेवेन पचेत् ' इति
 वैश्वदेवपदस्य प्रवृत्तसकलवागमानामधेयत्वमपेक्षितम् । न
 चाभिधायकत्वमपि तिरिक्तेषु यागेषु यावन्तरेण विश्वे-
 देवप्रशस्तिरस्ति । तत्रय तद्व्यत्यय-वायेनापि ग्राम्येय-
 मुच्यते । स्वादेव यदि प्रवृत्तेषु सर्वकर्मसु मुख्यमेव
 वैश्वदेवपदं मम । अपि तर्हि लाक्षणिकम् । लक्षणा
 वैश्वेदेवप्रशस्तिरिति छान्दिग्यायेन समुदाये नामुपपन्नम् ।
 न च एष सति लक्षणप्रयोगादेव गुणविधिवमिति
 वाच्यम् । उक्तचित्शिष्टदेवतासकलगुणानुषेदे कर्मणि
 विषयविशिष्टाद्येवमुद्रविकल्पापादकस्य देवतान्तररूपगुण
 विधानस्य लोकप्रसिद्धच्छान्दिग्यायेन अनुवादगतत्वस-
 षातोऽतिवचनं वात् । तदुच्यते— ' गुणान्तराय
 कृत्स्नान्नावकाशयो गुणोऽपर । विकल्पोऽपि
 न वैषम्यात्तरमात्रमिव सुच्यते ॥ ' इति (वा
 १।४।१० मृ ३४७) । न च शिखाते निष्प्रयोजन
 सानुवाद । ' प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन पचेत् ' इति
 प्रयोगवाक्यमपेक्षितसमुदायकरणेनैव प्रयोजनवत्त्वात् ।
 न च एतद्राक्यमायेनैव प्रयोगवाक्येऽपि वैश्वदेवपदस्य
 समुदायकरणत्वमादेवार्थमन्वयेति वाच्यम् । देशत्वप-
 षत्स्य प्रयोगवाक्यस्य सति समवे समुदायावाक्ये-
 नोपपत्तवर्गीरवाश्रयणोपात्ता ।

विश्व, वैश्वदेवनाक्यस्य असति समुदायकरणे देश
 मन्वन्तवकरणेन प्रयोजनवत् प्रयोगवाक्यस्य मुख्यवैश्वदेव-
 पदानुषेधेनैव नानुषेधेन वैश्वेदेव आभिधायकत्व
 देवतापिधानाश्रयणत्वात् न वैश्वेदेववैश्वेदलक्षणात्प्रवे-
 वारणमस्ति । अनुवादवाक्यस्य तु प्रयोगानन्तरमावात्
 समुदायकरण्याये वैश्वेदेववैश्वेदलक्षणार्थं सुच्यते ।

तस्मात् 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यत्र लक्षणया वैश्व-
देवावैश्वदेवप्रवृत्तकृत्वागानामधेयमेव वैश्वदेवपदमिति ।
प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे अग्न्यादिमित्रिश्वेदेवाना विकल्प ।
सिद्धान्ते तु नियमेव अग्न्यादिदेवतायत्नमेवेति । सूत्रं
तु—'न प्रकरणात्' विश्वेदेवाना सर्वैः सवन्धः । प्रत्यक्ष-
विधानेन अग्न्यादिमि सन्धात् । 'न हि प्रकरण
द्रव्यस्य' प्रत्यक्षविहितदेवतासवन्धवाधने प्रकरण न
समर्थमित्यर्थः । तौता.

॥ वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् । ११४।१०।
१३ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणि श्रुतं 'वैश्वदेवेन यजेत'
इति । प्रथमे पर्वणि तावत् 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति
सौम्य चक्रम' इत्यादिना अग्न्यादयः अष्टौ देवता
उक्ताः । 'वैश्वदेवेन यजेत' इत्यनेन तु विश्वदेवलक्षण-
देवतारूपो गुणो विधीयते इति वैश्वदेवे पर्वणि अग्न्या-
दिभिः विश्वेषा देवाना विकल्पः स्यात् इति चेत् पूर्वं
पत्नी द्रव्यात् ।

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि
प्रकरणं द्रव्यस्य । १४ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि रिहिताभिः अग्न्यादिभि
देवताभिः 'वैश्वदेवेन यजेत' इति विहिताना विश्वेषा
देवाना विकल्पः इति पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र । वा
शब्दोऽपि पूर्वपक्षे यावर्तनमेव द्योतयति । विश्वे देवा
प्रकरणात् स्युः, अग्न्यादयस्तु 'आग्नेयमष्टाकपालम्'
इत्यादिना उपत्तिविधौ प्रत्यक्षविधानात् स्युः । प्रत्यक्ष
विधानं च प्रकरणात् बलवत् । तस्मात्त विकल्पः ।
द्रव्यस्य नहि प्रकरण अपेक्षते यदा द्रव्यस्य अष्टा-
कपालादेः अग्न्यादिसवन्धो विधीयते न तदा प्रकरणा
पेक्षा । अथवा यत् द्रव्यस्य प्रकरणं तत् न वैश्वदेव-
नामकेन आध्रितम् । किंच नहि प्रकरणं ध्रुवस्य द्रव्यस्य
अग्न्यादिरूपस्य वाधने समर्थम् । तस्मात् वैश्वदेवशब्दः
कर्मनामधेय न गुणविधायकम् ।

मिथश्चानर्थसंन्यः । १५ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि अग्न्यादयो देवता
रिहिताः । 'वैश्वदेवेन यजेत' इति वैश्वदेवशब्देन

विश्वदेवरूपगुणविधि विकल्पेन स्यात् इति गुणविधि-
पूर्वपक्षे दोषमाह । वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः । 'तत्र
वैश्वदेवी आमिशा उक्ता । पुनश्च यदि अग्न्यादीन्
उद्दिश्य तत्स्थाने विश्वदेवदेवतारूपगुणविधि स्यात्
आमिशावाक्ये विश्वेषा देवाना उद्दिश्यत स्वीकार्यं
वैश्वदेवेन इति तु तेषा विधेयत्वं इति एकस्यैव देवता-
विशेषस्य मिथ उद्दिश्यत्वविधेयत्वाभ्या संबन्धः अनर्थः
अशक्यः स्यात् । तस्मात्त गुणविधिः ।

क्रिया नामधेयगुणविधिरूपयोः अर्थयो प्रयोजनयोः
सकृदुच्चारितेन वैश्वदेवशब्देन सह उद्दिश्यविधेयभाव-
लक्षण, सन्धो न युक्तः । तस्मात् कर्मनामधेयमेव न
गुणविधिः ।

परार्थत्वाद् गुणानाम् । १६ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि 'वैश्वदेवेन यजेत' इति
श्रुतम् । वैश्वदेवशब्दोऽयं कर्मनामधेयम् । न विश्व-
देवदेवतारूपगुणविधायकम् । अत्र पर्वणि अष्टौ यागा
विहिताः । विश्वदेवरूपगुणविधिपक्षे तु एक एव यागः
स्यात् एकदेवताकृत्वात् । पुरोडाशादिद्रव्याणा मिश्रत्वे-
ऽपि तेषा गुणाना सता परार्थत्वात् यागार्थत्वात् याग
भेदकत्वात् नुपपत्तेः । गुणाश्रया प्रधानाङ्गत्वेरयुक्तत्वात् ।
एकयागत्वे च 'त्रिंशदाहुतयो ह्यन्ते' इति नायकत्वेत ।
तस्मात् वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्, न देवतारूप-
गुणविधायक । 'मिथश्चानर्थसंन्यः परार्थत्वाद् गुणा-
नाम्' इत्येकं सूत्रम् । गुणाना द्रव्याणा परार्थत्वात्
यागार्थत्वात् एकदेवताकत्वेन मिथ सह प्रदाने क्रियमाणे
त्रिंशत्सपरवभावात् अनर्थसंबन्ध स्यात् इति तदर्थः ।
इति धार्तिकम् । के.

० अर्थवादाना अयवताम्यं परत्वाभावे 'वैश्वदेवे
रिक्त्वा इति चेत् ०' इत्यधिकरणवितोषः । तत्र 'यद्विश्वे
देवा समवजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं' इति
निर्वचनमाश्रित्य वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं न स्यात्-
नम् । कु. १।२।१।१८.

० 'वैश्वदेवी आमिशा वाजिन्यो वाजिनम्'
इत्यत्र सवन्धत्वात् सनिःपेयिषकर्मविधानम् । १
आमिशायां सामान्यतः देवताभ्यामभिधानं न वाजिनम्

इति प्रथम प्रकार । २ ददानीकल्पनाऽरूपनरूप द्वितीय । ३ तामानापरिपुत्रैयधिकरणरक्षण तृतीय । ४ धृतिरक्षणाय चतुर्थ । ५ गन्धदेह एतन्म पञ्चम । ६ उपसिगिण्ड-उपनमिष्टर लक्ष्य पञ्च । ७ रुद्रिणीमिष्टरूप समम । सु ८३१-८३३ ० वैश्वदेवी आमिणा वाग्निभ्यो वाग्निम् । इत्यत्र इ परस्ताऽगुरुपभेदान् कमभेदे चातुर्पात्यवैश्वदेवपर्वणि । वि १११५ १ वैश्वदेवी इति प्रागापदै पशुभिश्चरति वापये । भा ५।२। १२ ११।२।१२ ० वैश्वदेवी नामहणी निर्वन्तु प्राग्वतम् । इत्यत्र पञ्च इह जामयेत्, सति तु प्रतिवध ज मात्तरेऽपि । ४।३। १।२७-२८ यणक २ मीको सु १३२८ ' एहिनाधुमिष्टरम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ॐ वैश्वदेवाधिकरणम् । वैश्वदेवशब्दे वागविशेष नामधेयम् ॥

वैश्वदेवो विकल्प इति चेत् ॥ १।४।१०।१३ ॥ भाष्यम्— चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवस्य सदेह ' वैश्वदेवम यजेत ' इति किं वैश्वदेवशब्दे गुणविधितं कर्मनामधेयमिति । इति यदि सदेहो न सदेह । वैश्वदेव विकल्प । गुणविधिवैश्वदेवशब्द । गन्धने हि गुणविधानम् । विश्वदेवा विधीयते आमया रिपु वाग्नेषु । तत्राग वाग्निना विश्वैर्वैविकल्प । एतद्विद्विरयवती भविष्यति ।

वा— तद्वितोषाचरतात् मातृवश्य न लक्षणा । न चाग्नेवापविधि देन वावय मिद्येत । न च समस्तेषु कर्मसु तद्विधानात्कर्मद्वारा । न च यथाऽमितो न समासोऽनभिधत्ताया अत्र तद्वित । सत्यं ह्यवकथा एव देवगतिविषयो मवति । न च इत्यायागवद्विश्वदेवै कथञ्चिद्विधानम् । न च परम्पराभयवाज्ञाजपेयवद्वैकल्प यजे, गवधते हि कर्त्तव्यव्यवधते देवता विनासु नियारम्भ । सर्वत्र च नामवि सनुमागत चर्हिवाया दिविनारण स्थवभागम् । अथवा नामधेयानि शैवि कान्ति निमन्वादिष्वप्राप्तय वादिवापकानि दृष्टान्ति वैश्व देवपञ्चोऽपि तथा स्मरणेन तत्र संरथ । तत्र विद्वत्

इति गुणविध क्लेन प्रतिज्ञानम् । एव हि वाक्वयते । यत्रय गुणविधिन तर्हि कर्म विधीयते । न चाग्नि दूरस मनुरदितु यवयो तत्र, प्रजनप्रियादिष्वर्मानुशारेनापस्व देवताविधानाद्वाग्निवाक्वयिद्वदेवता तथाययोपादत् आह -विश्वैस्ताभि सह भविष्यति । न चाग्नि स्य कारम्भात्प्रकारम्भावोत्पत्तिवर्षीयस्य क्वचित् इति मित तुल्यत्वं न गते । किञ्च ' न समस्तातु धादस्य किञ्चिदस्ति प्रथोजसम् । विश्वे देवा न च प्राप्ता प्रत्येक सहतेषु वा ॥ ' यदि हि गुण न विदध्यासत समस्तामव वाक्वयमनधक स्यात् । विश्वे देवमवपक्ष न पठनाना प्रत्येकमस्ति न सनुवावे येनादृत । न च आमिषायागम्य केवलस्य विना ग्रहणम् । न च वैश्वदेवशब्दस्त्विद्यमवनेत्यते । तस्मात् तामसु वाग्नेषु गुणविधि । तत्रैतत् स्यात् । एक एव वाक्व सससु विधिगमिष्याया चातुर्थाद इति विधिति पिभ्येत । तत्र । प्रकृतवाग्निषोपेऽपि यत्र प्राप्तिनं विद्यते । विश्वेस्तत्रोपसंहारात् वैश्वेभ्य भविष्यति ॥ '

न वा प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरण द्रव्यम् ॥ १७ ॥

भाष्यम्— वेतदेवम् । प्रत्यक्षविधिहिता आगा दयस्तेषा वागानाम् विश्वेदेवा वाक्येन प्रकरणात्तत्रेव ना येनेति गम्यते । न चाप विपन्निष्ठो विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरण श्रुत्स्य द्रव्यस्य वाक्ये गम्यते । तस्मात् कर्मनामधेयम् ।

वा— अनोच्यते । ताव प्रवृत्तेषु गुणविधिरव पतेते । कथम् । ' गुणा तरावस्तुत्यान्नावाग्नेययो गुणोऽपर । विकल्पोऽपि न विपन्नात्तामात्रमिद्य युज्यते ॥ अ वादयोऽपि वाग्निवाक्ये तद्वितश्रुत्याऽपि कपालापीता इवता विश्वेदेवा वाक्येन । ननु आत्पृष्टा कलागदिस्य चाद्राकमेव । न । तद्वितोष इ परिदोषम एते दयत सव दे वाक्येन विरोधपनिरोधभावनाप्रकर स्यात् । वैश्वदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । वागलम्बित इ शब्द परम्पराविमर्शनात् । न तावद्वैश्वदेवनेति प्रकृत मन्वृत वा द्रव्य देवतास्यचि भूयते । तत्र यजेतेति

सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञापते वैश्वदेवेन यागेनेति । ततश्चाग्न्यया वागसन्धानुपवत्या तस्यापन इत्यं लक्षणया देवता सन्दृष्टि । ताकयेन च वागमात्रसन्ध्ये सति प्रकरणादिद कल्पनीयं तेनैवाऽऽमेवादिना यागेन वैश्वदेवेन यजेत नान्येनेति । न रम्यादिविधौ काचित् लक्षणपेक्षा प्रकरणापेक्षा वेति वैपश्यम् । ' नहि प्रकरण द्रव्यम् ' इति । यदा द्रव्यस्याग्न्यादिसन्धौ विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षा इत्यर्थः । अथवा यद्द्रव्यस्य प्रकरण न तद्देवदेवताकयेन आश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्यसन्धौ वस्तुवाची । न हि श्रोतव्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं ज्ञाप्यम्, त्रैविध्यप्रकरणं वा, द्रव्यस्य यत्त्वमन्वित्यनेन श्रुतमग्न्यादिसत्य प्रकरण न ज्ञापकमिति । महानुपविष्टेषु च दूरव्यानुयादेन गुणविधिविधिष्टापूर्वकमेतिषान वा । विप्रतीर्णपारैकीकरणञ्च समुदायानुवादोऽर्थात् । न हि ' वसन्ते वैश्वदेवेन ' ' प्राचीनप्रपणे वैश्वदेवेन ' इत्यादि विधान परस्परसहितानामग्रथाना हविषा समुदायवशादेनऽऽरभ्यन्ते । तस्मादेव देवाभ्येरपि विद्वैदेवैकपत्निताना रुचिनायेन तत्राप्यन्तयेव सर्वेषा नामधेयम् ।

मिथश्चानर्थसंयन्ध । १५ ॥

भाष्यम्— अथोच्यते वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रयथमग्न्यादिगुणविशिष्टो वागगणे लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिषा समप्रेति । यदि वैश्वदेवशब्देन वागगणो लक्ष्यते न तर्हि विश्वेदेव विधीयन्ते । न च सृष्टुपरितो वैश्वदेवशब्दो वागगण लक्षणविधित् विश्वाश्च देवान् विश्वाम्यतीति नाथ वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवैवमिषसंयन्धो षडते । तस्मात् कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति ।

पा— ' वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते । मह विष्यनुवासे हि नैकः प्रवृद्धः समभुते ॥ ' अथ ना यदुक्तं निर्मन्त्रादितानामेव यद्गुणमिति विश्वमिति । तत्र अभिधीयते । मिथश्च नामशुचिर्नर्थसंयन्धः । निर्मन्त्रस्य गुणविधिरिति ।

परार्थत्वाद् गुणानाम् । १६ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च गुणा । ते न शब्दनुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । तेन सृष्ट्याग कर्तव्यो न गुणानुवोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति । सप्रतिपन्नदेवन्तत्वाच्च न विरोधः । तत्रैकस्या प्रधानाहुतो विश्वादाहुतयो ह्यन्ते इति विश्वत्पत्न्यासपत्तिः आहवनीयाहुतीना नावकल्पते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ।

वा— पूर्वैकैः मूलमपि संभवति । मिथः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्सपर्यभागादानर्थसंयन्ध स्यात् । कुत ? ' हविषो गुणभूतत्वाच्च कर्मावृत्तिहेतुता । देवतेऽस्यात्सह त्यागो लाघवाच्च प्रसज्यते ॥ ' तेन सृष्टुत्वाग कर्मश्च इति सत्या सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तियुक्ता । सप्रतिपन्नदेवतात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं कर्तुं तत्रश्च त्रिंशत्सविरोधः । त्रिंशत्पर्यञ्च वैश्वदेवम्, नत्र प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावा धारौ, द्वावाच्यभागौ, अष्टौ प्रधानानुवत्य इति । अवरैषा तु विश्वकृद्वाजिनेव्यामग्रहणादाचारो न गणितो । सर्वथा तु प्रधानाहुतिभेददर्शनमितिः ।

जा— चानुमांस्येषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागाः श्रूयन्ते— ' आग्नेयमग्रान्पाल निर्वपति, सौम्य चक्रम्, सारिष द्वादशकपालम्, सारस्वत चक्रम्, पोण्य चक्रम्, माहन सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिषाम्, यागावृषि यमेककपालम् ' इति । तस्मिन्निधौ इदमाम्नायते ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति । तत्र सशय ि यजेतेत्यनुदिताना यागाना वैश्वदेवशब्देन गुणविधि विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते त्रिंश तेषामेव नामधेयमिति । ' तत्र नामत्पक्षे म्याद्वाऽन्यमेतदनर्थसम् । देवतातो विधेया स्यान् गत्यभावाद्भिन्नव्यत्ये ॥ ' नामत्पक्षे हि तस्य अपिधेयत्वात् वागस्य च अस्परत्वेन अपिधेयत्वात् समन्ततत्त्वयानर्थसंयन्धस्य । तस्मात् गुणविधिः । ननु अग्न्याद्यवृद्धेषु यागेषु देवतान्तर अनरकाममिति चेत्, न त्रिंशत्पर्यभवात् । न च अग्नित् मूलभावनकात्वात् तन्वत्तिसिष्टमन्त्रस्य कथितमिति न्यूनत्वात् मन्त्रे । ननु च गुणधिकरणे कल्पस्य यदने तेन महत्त्वमिति चेत्, आनर्थक्यवाधिकात् ।

वशति हि भुक्तिदिवाधिकरणे ' दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बावे यदि किञ्चिदशकं भवति ततो गिरातो बाधो भवति ' इति । तदिहाप्यपि येषामने गुणो समस्तस्यैव वाक्यस्य आनयकप्रमाणम् देवैरेव विधात यः । सा च गत्यमाणात् उपनिश्लिष्टाऽपि उपनिश्लिष्टैरुपनिश्लिष्टिभिः किञ्चिदपि चेत इति । स्यादेतदेव यदि वाक्यानयकस्य स्यात् । तसु अनुवादवेऽपि समुदायीकरणेन अयं यत् । नहि नानावाक्यचोदिताना आग्नेयादीना एकवाग्नीषादनात् ऋते समुदायभारापत्ति एकसुतामन्वयो वा लभ्यते । सति तु अनुवादे तेनैरेन निमित्तेन एक प्रतीत्या ह्येता एव समुदायत् एव नामधेयत्वं च लभ्यते । तत्रैव प्राचीनप्रमाणे ' वैश्वदेवेन यजेत ' इत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्य आग्नेयादियाममुदायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि आग्नेयायागस्यैव वैश्वदेवस्य अयं अग्निमिष्टानात् प्राचीनप्रणादिसिद्धयः स्यात् । तस्मात् समुदायानुवादः । तत्र च यत्प्रयोगेन एकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेया देवता समुदायात् तत्प्रयोगेन नामधेयं वैश्वदेवत्वम् ।

सोम-पूर्वत यथा निर्मन्वरादे उरसर्जनेन मृतमन्वरा- विधिः, एत इहापि उरसर्जने विधिरेति प्रत्याख्यानात् समतिः । सूत्रार्थम् तु - वैश्वदेवत्वे गुणविधानात् विष्ठाप इति चेदिति ।

त्रि- ' वाग्नीष्यायवर्षोक्तप्रशाशयत्प्रशान्तिः । वैश्वदेवेति वाग्नीषो गुण सत्यस्य नाम वा ॥ नामत्वे रूपगह्विवादिभिर्गुणैः सत । अन्वयादिभिः किञ्चिदप्येते विश्वेदेवस्य सतम् ॥ अन्वयादी यजेतेति तस्यैव नाम यजितम् ॥ अत्रिचित्तेऽप्यर्थवत्प्रमाणं ग्रन्थवशादिषु ॥ इयं तेषां यजेत वा विश्वेदेवा इतीदृशी । निश्चितं चिन्तयन् स्यात्प्रच्युतप्रतिष्ठान ॥ (मुद्रमन्मह-) गुणानामन्वयदेवतास्य चोदनेति चेत् । जेतन्नामेन संवत्स्य नामधेयवर्तिगणम् ॥ '

भाट्ट- चागुण स्वयं वैश्वदेव प्रथमे पदनि आग्र- वापनीये वागात् विधाप ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति ध्रुवम् । तत्र वैश्वदेवत्वम् गुणविधि कर्मनामधेयं वेति

चित्ताया नामधेयत्वे समस्तवाक्यस्य वैश्वदेवत्वम् अगत्या आग्नेयादिषु मत्सु देवताविधिः । आमिष्टानां विश्वेदेवदेवतायां प्रातरान् देवताविशिष्टवाग्लन्तविधानं वा, गुणात् । एतस्मिन्नेव वा कर्मणि आमिष्टानां यजेत इत्यत्रान्वयविधानम् । एत च ' अष्टौ हवीषि ' इति लिङ्ग दर्शनस्यानुपपत्तिः । इति प्राप्ते, नामधेयादिषु गुणविधिः उपनिश्लिष्टदेवतास्योद्यत् । नापि यागान्तरविधिः देव- जोषकप्रमाणानां नामधेयानुपपत्तौ विधिगौरवादादकमेव रोषकत्वानुपपत्तेः । अत एव नामिष्टानां कर्तव्येऽपि द्रव्य- मानविधानं ' आग्नेयमशकृत्कालं निर्वपेत् ' इत्याग्नेयादि- वाक्यस्यैव निर्वपेदित्यस्य विशिष्टविधापकस्य आमि- ष्यावाक्येऽनुपपत्तयः प्रथमापि विधापकत्वे वैरुपापत्तेः । अत आग्नेयादीनामप्यनामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेव- ताऽऽ उपनिश्लिष्टदेवतास्योद्यत्कृतत्वमप्यनुपपत्त्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तं च विश्वेदेवदेवतायां आमिष्टानामपि वि- समुदायात्प्रवृत्तम् । वाक्यं च समुदायसिद्धयर्थं सप्त वापिनामनुवादकम् । तस्योद्यत्त्वं च अष्टानामपि यागानां ' वरुन्ते वैश्वदेवेन यजेत ' इति वरुन्तादि- सर्वचद्वारा चाग्नीष्यायवर्षोक्तप्रशाशयेन कल्पसुतसिद्धिः । इतरथा आमिष्टानामप्येव विश्वेदेवदेवताकत्वान् पश्- न्तादिष्वचद्वारा चागुणात्प्रवृत्तत्वमेव कल्पवशा- पत्ते इतरपामन्वरापत्तिरेति कौस्तुभे स्पष्टम् ।

मण्डन- ' वैश्वदेवे तु नामता । '

शंकर- ' वैश्वदेवे च नामता । '

● वैश्वदेवाधिकरणम् उपनिश्लिष्टप्रतीकस्य पुत्रदान- यम् । सु पु ४५०, ● वैश्वदेवाधिकरणम् । १।४। १०। ३-१६ । गुणविशिष्टव्यापि कर्मणे विहितस्य विशिष्टविषयवशादानुपपत्तिमहत्वेन विधिना विशेष्यवशापि विशेषणम् विधानात्, शुद्धानुवादेनापि वाक्यान्तर- स्यापि गुणस्य स्वराक्यस्यैव वाक्यीयवशादिदोषादि- कल्पेन विधानोपपत्तेः उपनिश्लिष्टेनापि सोमेन उद्यत्- शिष्टस्य तन्निश्लिष्टदेवतास्योद्यत्त्वं उद्भिदादिप्रवृत्तानां कर्त्तव्य- योमे गुणविधि गोपयते उपनिश्लिष्टस्यैवस्येन गुण- विधित्वादिवाक्य उपनिश्लिष्टस्यैवस्येन सिद्धयर्थं विशिष्ट- विधिं पुत्रदानं ' यमिन्यादाहृक्च अमुदायानुपपत्तेन

शुद्धस्य विधातुमदाक्यत्वात् 'अग्निदोषं जुहोति' इत्याद्यावपि सामान्यतो दयदेवताविशिष्टस्यैव विधेय-
 त्याभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्ववाक्यश्रुतद्रव्यादिविधोप-
 विशिष्टस्यैव प्रातस्त्वेन अनुवादापत्तेः तादृशेनैव च
 नैराकारदृश्ये स्ववाक्यश्रुतगुणविरोधिसामान्तरिष्यनुपपत्तेः
 विशिष्टविधौ सति उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टस्य बाध-
 सिद्धिः इति विशिष्टविधिस्युत्पादनप्रयोजनं उत्पत्तिशिष्ट-
 पत्तयस्त्वन समर्थयितुं एतदधिकरणम् । तथापि उत्पत्ति-
 शिष्टपत्तयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं सिध्यति,
 नाप्यथा । पृ. ४७१. * वैश्वदेवाधिकरणम् । 'वैश्व-
 देवेन यजेत' इति चातुर्मास्यगतवाक्ये यजिना सरुद्रु-
 चारितेन तन्नामिधाननक्त्या आग्नेयादियागममुदायस्यै-
 वोपस्थितिसुखेन भवति वैश्वदेवपदं समुदायनामधेयम् ।
 कु. १।४।११।१४. * वैश्वदेवाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टेन
 उत्पन्नशिष्टस्य बाध उक्तः । सु. पृ. ४१२, ७९४.
 * वैश्वदेवाधिकरणे तत्प्रत्ययनामाधेयेन गुणविधिरपूर्व-
 पक्ष । क्रौ. १।४।११।१३ पृ २४४, * वैश्वदेवाधिकरणे
 वैश्वदेवपदस्य तत्प्रत्ययनामाधेयिदं नामधेयत्वं आक्षिप्य
 समाधीपते । १।४।१५ पृ २१८, * मन्वर्थलभ्या-
 वाक्यभेद-तत्प्रत्यय-तत्प्रत्ययदेशालुः चतुर्भिरव प्ररारै.
 सर्वत्र नामधेयानुत्प्रेयम्, न चित्तेभ्यः अन्यः प्रसारो
 ऽस्ति । विशिष्य चायमर्थो वैश्वदेवाधिकरणे निरूप-
 यिष्यते । १।४।५५ पृ. २१७, * वर हि अट्टभेदा-
 नुसन्धिभ्रममेदकल्पनात्तः प्ररारभेदानावापदं नामधेय-
 रत्नेन इति वैश्वदेवाधिकरणे वक्ष्यते । १।४।३३ पृ
 १८४. * वैश्वदेवपदस्य नामधेयभङ्गीदृश्य गुणार्थताऽपि
 अस्ति नास्ति इति वैश्वदेवाधिकरणे चिन्ता । सु
 पृ. ४५५.

* वैश्वदेवादिनामधेयस्य गुणाद्युत्पन्नधोऽर्थोनेन
 अप्येतरात् अनुवादेऽपि उपरत्तिः । सु. पृ. ७९१.
 * वैश्वदेवप्रहृषयन्ताः शस्त्रनतः सोमाः, अत्र
 पिशास्तु महा. शस्त्ररहिता. मात्रपेय । वि. १।३।१७.
 * वैश्वदेवधरीं यजुष्याप्ये काम्ये चतुर्धाकरणकाले
 चरो. द्विपतभिर् अथ पत्ने रस्पादित्सेवे वा तेनाप-
 पत्तिनेन चित्तै च येनरावाम कुर्वन् । वात्सेयामाये

तु न कुर्वन् । तथा चासौ वैष्णव्यागो न नित्यः ।
 तस्मात् देवतावाहने काले विष्णोरावाहनं न कार्यम् ।
 वि. १०।१।११ वर्षकं ३.

* वैश्वदेवतन्त्रस्य मध्ये वैष्णवो याग उत्पद्यः
 'यदधोऽयमृतेत्, यच्च रस्य आश्लिष्येत्, तद् विष्णवे
 उरुक्रमायानयेत्' इति वचनात् । भा. १।२।२।५।१४.

* वैश्वदेवपदञ्च्युत्पत्तिः (चातुर्मास्यप्रथम-
 पर्वणि) । आग्निध्यायाः साधात् विश्वदेवदेवतात्वर
 इतरेषा छिन्यात्वेन । किञ्च विक्षेपा देवाना अष्टसु
 कर्मसु कर्तव्यात् वैश्वदेवत्वम् । उक्तं च- 'यद्विश्वे
 देवाः समप्रवन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इति । वि
 १।४।११.

* वैश्वदेवपर्वं चातुर्मास्यगतं प्रथमं पर्वं । वि.
 १।४।११. * वैश्वदेवपर्वं यत्राशालं न ब्रह्मशालम् । भा.
 ८।१।४।२३. * वैश्वदेवपर्वणः पशुकाश्रया अनुष्ठाने
 आपशुश्रमात् तदेव पर्वं पुनः पुनः कृत्वा पशुश्रमे
 इतराणि पर्वाणि सरुक्चनेयानि प्रधानत्वेनैव । न तु
 अङ्गत्वेन । वसन्ते एव सर्वाणि सद्वा कर्तव्यानि ।
 संकल्प. १।१।२४. * वैश्वदेवपर्वणि अष्टौ यागाः
 प्रधानं 'आग्नेयमष्टाकपालं निवेपति, शीघ्रं चक्र, यावन्न
 द्वादशकपालं, गारस्वतं चक्र वीष्णं चक्रं, मासतं सप्त-
 कपालं, वैश्वदेवीनामिधा, यावापृथिव्यमेककपालम्'
 इति (तैष. १।८।१२) । वि. १।४।१९. * वैश्वदेवपर्वणि
 ऋत्विजा नियमविधिः 'चातुर्मास्याना यशकृत्वा पञ्च-
 ऋत्विजः' अप्यर्चुः, द्रवा, होता, आग्नीष, प्रतिप्रस्ताता
 चेति । न तु अर्वापस्या नित्यासति । ४।२।९. * वैश्व-
 देवपर्वणि चातुर्मास्यगते 'प्राचीनप्रणे वैश्वदेवेन
 यजेत' इति दैवानिधानेन प्रधानानामनेकेषा साहित्या
 वगमात् तन्निर्वाहाय पदार्थानुवमयः । सोम. ५।२।१.
 * वैश्वदेवपर्वणि 'मिषादाहुतको हृष्यन्ते' इति धृतम् ।
 विनारचूरग च पेपाविदेवम्-नत्र प्रधाजाः, नपातुपाजा,
 दावापापो, दाराव्यमागो, अष्टौ प्रधानानुवमयः इति ।
 अररेषा तु च्चिद्रष्टाग्निनेत्याप्रहृष्यात् आपारी न
 गन्ति । सर्वेषां तु प्रधानानुनिमेदश्रयनसिद्धिः । या
 १।४।१९।१९.

॥ वैश्वदेवपर्वणि प्राचीनप्रणये यजेत ॥ इति विहारदेशस्योपदेश ॥

वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रणये यजेत' इत्यधिरक्षणत्वेन विधानात् 'पदे उजोति' इत्यनेनाहारापीपनिवृत्तिः । इति प्राप्ते, 'पर्वता ते यजेत' इत्यादावित्र दशवान् कर्त्ता तस्य च वैश्वदेवेनेति श्रुतीवया साङ्गप्रधान प्रयोगावाप्रतीते पञ्चरात्रे इव उजोतिरेनुपादानाद्य न होमाधिकरणत्वा निवृत्तिद्वारास्योपदेशः । अत एव 'यदेकक्रमात्प्राह्वनीये उजोति यजमानमेव स्वर्गं लोक गमयति' इत्याह्वनीयवद्वान् उपयत्तम् । सवर्षं २।४।१३

● वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रणये वैश्वदेवेन यजेत' इति प्राचीनप्रणयस्य देशस्य निवृत्तिरिति, न तु अथापरया निवृत्तिरिति । वि ४।२।१९, ● वैश्वदेवपर्वणि बर्हि 'त्रेषा सनद बर्हिभजति ('अथा बर्हि सनद भजति' वेदान्ता १।६।३) इति, इध्वं 'नेष सनद इध्वं' इति, प्रथाका 'नर प्रथाका इध्वते' इति । ७।१।३, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनसादन उत्करे गुणविधि न तु कर्मनिर्णय 'उत्करे वाजिनसादा दपति' । चाग्निसंस्थुतु वीमिकेपु । १०।३।३, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग कर्मान्तरम् । 'तते पपति दध्यानयति सा वैश्वदेयामिक्षा, वाचिभ्यो वाजिनम्' इति आमिक्षा च वाजिन च इत्ये तस्मिन्नेन कर्मणि शमुचीयेते विरुद्धये वा इति पूर्ववत् । द्रव्यदेवता भेदेन वाजिनयाग आमिक्षाहोमात् कर्मन्तर इति सिद्धात् । २।२।९, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग । तत्र ऐष्टिको विध्यत सान्नाय्यविकारयत् । न तु होमाधिष्ठत । ८।२।१, ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिनयाग प्रतिपत्ति इति पञ्चरात्रम् । ८।२।१ ● वैश्वदेवपर्वणि वाजिन यादेवतावा वाजिना आवाहन कृत्य इति पूर्ववत् । पञ्चसुक्त्रस्योपनीतत्वात् द्रव्यस्य चावाहन काले अनिष्यमाणत्वात् नाराहन इति सिद्धान्तः । सवर्षं ४।४।८

● वैश्वदेवपर्वणिकरुपात्सर्वाणां आम्रवणगत चाग्निपिपेककपाले अतिदेश । ७।३।१०२७ (भा

२६-२७) 'स्वरासामैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेवपर्वणगत-मैत्रानरुण्यामिक्षाधर्माणां सर्वाभिक्षासु अतिदेश । ७।३।१०।२७ (भा २६-२७) 'स्वरासामैककपालामिक्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेवपर्वणगतवाजिने सान्नाय्यविध्यत । भा ८।२।१।१-९

● वैश्वदेवपर्वण-वैश्वदेवस्यैव 'वैश्वो वैश्वदेव' न गुणविधि । नि १।४।१४

● वैश्वदेवयामिक्षाया सान्नाय्यविकार होमादूर्ध्व उत्पद्यते, उत्पद्यते सान्नाय्यस्य 'सान्नाय्यव्याजी संन वेत्' इति होमात् ऊर्ध्व उत्पद्यते । वि ५।४।८

● वैश्वदेवयामिक्षाया चाग्निपिपेकवैश्वदेवपर्वणगतयो विध्यतस्य त्रैधावदध्यामामिक्षाया अतिदेश । भा ७।३।१०।२६-२७ ● वैश्वदेवयामिक्षाया वैश्वदेव पर्वणगताया षोडशित्वागतानुष्यत्वात्सोमयज्ञेयवर्णना

मिक्षा विद्यति इति तद्वर्णातिदेशः । भा ७।३।१०

● वैश्वदेवयामिक्षाया सान्नाय्यवगतपयोधर्माणां अति देशः । ८।२।४।१९-२४ मीको पृ २२२

'अतिदेश वैश्वदेवयामिक्षाया सान्नाय्यवयोधर्माणां' इत्यत्र अधिक्तरण द्रष्टव्यम् ।

● वैश्वदेविक तत्र आम्रवणे न निवृत्त्ये । १२।२।१५।१९-३७ मीको पृ ८५४ 'आम्रवणे षड्द्रव्यवैश्वदेवयो' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● वैश्व देविका केचिदन्तां वक्ष्यमाणेषु विधीयन्ते, यथा-

'अग्निं मन्वाति, प्रसूयो भवन्ति' इति । चाग्नि मांस्येषु । भा ७।३।३।१७

● वैश्वदेविकैककपाल एकवपालानां प्रवृत्तिः । भा ७।३।५।१२३

● वैश्वदेविकसर्वाधर्माधिकारोपहृत्स्य वक्ष्यमाण गतपदासचरेषु अतिदेशः । ७।३।३।१७-२१ मीको पृ २२४ 'अतिदेश वक्ष्यमाणगतपदासचरेषु' इत्यत्र अधिक्तरण द्रष्टव्यम् ।

वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरु-
रामस्य आग्राहनस्य वाच ॥

विषे प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ।
१०।१।१।१ घर्णक ३ ॥

भाष्यम्—एव वा— वैश्वदेव चक्र निर्वपेत् भ्रातृ-
पयान्, त र्हिपद कृत्वा शम्भया स्पयेन व्यूहेत्,
इदमहममु चासु च व्यूहामीति । य द्विष्यात् ध्यायेत् ।
यदधोऽवमृशेत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णु
उत्तरकामावाचयत्' इति । तत्र सयय किं विष्णुद्व-
जम आवाहयितव्य, उत नेति । किं प्राप्तम् ? विषे
प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् । आवाहयितव्य ।
ननु स्पये कदाचित् ताऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽव
मृशेत् । तत्र आवाहन कृतमनर्थाकं स्यात् । न च
वचनरत्नादाश्लेषयितव्य अवनर्दयित य वा । न ह्युप
देयत्वेन आश्लिष्यनमरदित वा श्रूयते । न च विष्णोद्व-
जमस्य यागोऽर्थकर्म । किं तर्हि ? आश्लेषणेनावमर्दनेन
च रक्षितमनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा
हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजन भवति स्फयादिसगोष
गम् । इतरथा हि यागादृष्ट कल्प्येत । ननु यागाद-
दृष्टमपनय कल्पनीयम् । सत्य कल्पनीयम् । द्रव्यप्रति
पादनद्वारं तत् । अत्राच्यते । एताधमपि कर्तव्यम् ।
यथा कृष्णले चरो पाक । अपिच कदाचिदाश्लिष्येत्,
अधश्चावमृशेत् । तत्रांतरिते आग्राहने वैगुण्यमावयत् ।
तत्राप्रामाद्यन्त्रिणावाहयित वा देयता, यदि स्फ्य आश्ले
श्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । न आग्राहनमङ्गम तत्र श्रूयते ।
स्वकाले आवाहनेन देयता संप्रमाणं ताप्त्वी भवतीति,
न स्वकालोत्तरकाले । तत्र ह्यर्थप्राप्तममत्रकं स्मरणम् ।
अथ स्फयो नोपश्लेष्यते, न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा
कृतेऽप्याग्राहने न क्विचित् दुष्यति । नैव मत्त
व्यम् । यथा राजा, अमात्यो वा, ब्राह्मणो वा परि-
चरितुं निमन्त्रित आहूत अपरिचर्यमाणोऽवमानित
मात्मान मन्वमानोऽपचरिष्यति इत्याशङ्क्यते । एव
देयताऽपीति । न तत्र देयताऽऽहूयते । आहूता सती
हविरुपयोश्रूयते, तद्वर्धति च । तृता प्रवेत्स्यति । प्रवता

गती फलं सयोश्रूयतीति । तदेतन्नमो सिद्धम् । तस्मान्
दोष आवाहितायामनिव्यमानायाम् ।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत ताद-
र्थ्यात् ॥ २ ॥

भाष्यम्— अपिषेति पक्षयावृत्ति । एषोऽभि
धानसंस्कारो निवर्तते । वृत्त ! अभिधानसंस्कारो द्रव्य
वा सति प्रयोजने नियते, नायथा । तद्वर्णितम् । यदप्यु-
क्तम्, कदाचित् श्लिष्येत, अवमृशेत् वा । तथाऽऽवा
हन नांतरेष्यते इति । नैव दोष । अन्तरितमेतदनंत
रितेनैव तुल्यम् । यथा आग्राहनस्य कालो न तदोद-
जमयामस्य निमित्तमापनितम् । आपनिते हि निमित्ते
तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्यम्, अनवमृदित
वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽरधे प्रयोगे कृत
मुपकारकं भवति । तस्मात् विष्णुद्वजमनो नाऽऽवाहयि-
तव्य इति ।

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

भाष्यम्— इत्युपवर्णनापरिहार उक्त ।

शा— वैश्वदेव चक्र निर्वपेत् भ्रातृपयान् 'उक्त
कामावाचयत्' इति श्रूयते । तत्र सयय, किं वैश्व
देविकदेयतावाहनकाले विष्णोरुवाहन कर्तव्य नेति ।
तत्र नोदकप्राप्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, द्रूम ।
नैमित्तिकविषेनिमित्तापेक्षतात् निमित्तत्व च स्फ्य-
श्लेषादे अत्ररथमावाभावेन देयताऽऽवाहनकाले
निश्चयात्तत्रावात् अनिश्चितकालात् उक्तकामाविधानं न
आवाहनं प्रयोक्तुं क्षमं अविहितं च आग्राहनं कृतमपि
निष्फलेभ्यः, तस्मात् कर्तव्यम् ।

नि— वैश्वदेवस्य तत्र य पक्षे विष्णु स किं
पुरा । आवाहो वा न वाग्राह्य आग्रयाद्वातिदेशनात् ॥
वैश्वदेवाग्राहनस्य काले स्फयाश्लेषवर्णनात् । विष्णु
यागस्य संदेहाद्विष्णोरुवाहने न हि ॥'

भाट्ट— एव वा— वैश्वदेव चक्र निर्वपेत्
भ्रातृपयान् । त र्हिपद कृत्वा शम्भया स्पयेन च
व्यूहेदिदमहममु चासु च व्यूहामीति । य द्विष्यात्
ध्यायेत्, यदधोऽवमृशेत्, यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्
तद्विष्णु उत्तरकामावाचयति इति श्रुतम् । अन चतुप

वाचये तच्छन्दपरामृष्ट-द्विषिधनसद्द्रयदेवताभयविशि-
ष्टस्य वागम्य प्रजापते तत्तद्द्रयमस्फारकम्प्रायश्चित्तना
लक्षणा वैश्वदेवशागाङ्गतया विधानम् । तत्र च ऋष
समानाधिकरणस्य य-उच्छ्रित्य निमित्तप्रतिपादनं ज्ञा-
भावेऽपि यच्छ्रुतप्रमाणैकत्राक्ययतीति 'यन्धो
ऽवमृशत्' इत्यादिदिग् । प्रथोच-वापमवर्षायहेतुना
मिषानात् तस्य शीघ्रिनेगामभये निमित्ततावनायात्
वदुमेदे च वाचयभदाययत्तायानुपद्रव निमित्तद्वये
ऽप्येक नैमित्तिकविधानम्, तेषां यत्रमनिपाते आये-
तात् । उभयमनिपाते तु तत्र न कालैकयात् ।

अत्र वाग्मोक्षरा वैश्वदेवताकर्तारु सन्धिपि शब्दस्य
आग्नेयविनाशान् सदीयधमभाती वैश्वदेवत षमध्यपतेन
प्रयाजादीना प्रमदसिद्धावपि आवाहनस्य वैश्वदेविका
वाहनैतदायदेवतास्यणसमभवात् प्रमदसिद्धवनुपपत्त
रवयकन यस्य तस्य कि वैश्वदेविकदेवतावाहनकाले
तदानंतर करण उत निमित्तसंपातान तस्मैय कात् क्रम
च जाधिपेति चिन्तायाम्, नमनायये प्रमाणभागात्
निमित्तसंनिपातात् पूर्वमेव कार्यम् । न च खाली
स्वचरुयुहने अपोमदनादे निपातवाभावात् निमि
त्तापपाते यागाभावेनावाहितदेवताया कोपापत्ति,
नयमे विमहादिनिराकरणेन तदनापत् । न वैश्वमध्य
नुप्रापकस्य निमित्तस्यभावात् तदानींमकरणम्, निमि
त्तस्य फलकामनावत् प्रधानमाश्रानुप्रापकतया तद्वात्
छापकस्यभावात् । इतरथा विद्वानो प्राज्ञस्य निमित्तस्य
फलकामनाया वा अभावेन प्रयाजादीना करणानापत्ते ।
अद्विगभूतस्य प्रधानस्यैवाङ्गप्रयोजकत्वस्य तत्प्रयो
क्तस्य फलकामनादे प्रथोचकत्वपने गौरवाच्च ।

न च तर्हि प्रधानस्यापि तदानीमभावादावाहन
करणानापत्ति, प्रजापतेव भातिन एव तस्यावाहनानु
प्रापकत्वेन तदुपपत्त । न च निमित्तमदेहेन तस्य
भातिने निषामकभावात्, भातिवसदेहेस्य प्रतिषेध
कप्रदीन प्रकृतानपि सत्त्वेन तस्यभावनया एवावाहनानु
प्रापकत्वान् । इति प्राप्ते, सन्धिपि प्रतिषेधकादिना
भातिवसदेहे स्वानुप्रापकत्वप्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया एव
प्रकृतानाहनाधनप्रयोजकत्वात् । इह च स्वानुप्रापकस्य

निमित्तस्यासत्त्वेन तत्प्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया असत्त्वात्
तदानीमावाहनानुप्राण निमित्तानंतर तु तत्करण भव
त्येव । न च क्रमकाल्याघोष, पशुपुरोडाशीयाय
भागादेरिव तत्रापि बाधकभावात् ।

वस्तुतस्तु-- कालो नेत्र वेनचिद्विहित । नम
स्वायभागादेवतावाहनान तर्परूपो भवमनेऽपि वाच
पत्, वैश्वदेविकदेवतावाहनानंतर क्रियमाणत्वात् ।
तदान तर्पे तु रीपातिदेवेन प्राप्तम्, विद्वतापेव मुख
क्रमेण क्रमकाल्येन तु तस्य निमित्तानतर्परूपस्यान
विरोधादगन्धैर । अतो नान कश्चचित्प्रत्यय वाधो
न वाऽश्रलोपादीति ध्येयम् ।

मण्डन-- 'नावाहन कार्यनुरुक्तमस्य ।' उर
क्रमस्य निष्णो आवाहन प्रकृतिप्राप्त न कार्यमित्यर्थे ।

शर-- 'उरुक्रमस्तु नावाहा ।'

ॐ वैश्वानरश्च नित्य स्यान्नित्ये समानसत्य
त्वात् । ४।४।६।१२॥

अभिचयने सत्त्वरमुत्तामिषाधारणाभाव 'वैश्वानर
दादशकपाल पुरस्ताजियपेत्' इति वैश्वानरेष्टिकत्वा ।
सा कि नित्या नैमित्तिका चेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
चकारो दृष्टान्ताथे । यथा दधिप्रदो नित्य तथा वैश्व
नरश्च यागो नित्य स्यात् । नित्यैस्त्रिमूर्तिकै समान
सत्यत्वात् । 'धीव्येतामि हवीषि मयन्ति, नप इमे
लोका, एषा लोकानामारोहाय' इत्यमवादे वैश्वानर
हविषा लोकप्रथमसमानसत्त्वरमुत्तम् । सामा य च
नित्यत्वम् । तेन नित्यो वैश्वानर ।

पक्षे दोषजनसयोगात् । १२ ॥

'वैश्वानर दादशकपाल पुरस्ताजियपेत्' इति सं
सत्त्वरमुत्तामिषाधारणाभावे उक्ता वैश्वानरेष्टि नित्या इति
सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष वा-दाब्देन निरस्य सिद्धान्तयति ।
वैश्वानरशाग पक्षे स्यात्, न नित्य । उत्पन्नसंयोगात्
उत्पन्न उत्पन्नधारणाभावेन निमित्तेन दोषनिर्पातार्थ
वैश्वानरस्य संयोगात् सवधस्योत्तरत्वात् । लोके समान
सत्त्वरत्वं तु चित्तवैशेषोपपत्तये न नित्यत्वेन । तस्मात्
नैमित्तिक । किं

* 'वैश्वानरश्च नित्यः स्यात्' इत्यधिकरणे (४।४।६।१२) 'यो वै सत्सरामुख्यमभूत्वाऽमि चिनुते, यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदाति माच्छेदं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताद्विधेयेत्' इति अग्नौ श्रुतम् । तत् संवत्सराभरण अर्थवादात्प्रं इति नित्यता इति पूर्वपक्षयित्वा कर्तृसमानाधिकरणो यच्छब्दो निमित्तात्ता संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति इति नैमित्तिको वैश्वानरयागः इति सिद्धान्तितम् । अतः अयं निमित्त त्रिधिरर्थवादः । बाल. पृ. ५५. * वैश्वानरः द्वादशकपाल. (चामे) सत्सरा उरुयाभरणनिमित्तकः एव न नित्यः । ४।४।६।१२-१३. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावासा वा पीर्णमासीं वाऽतिपात्य', 'अग्नये वधियुते पुरोडाशप्रदाशकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासयाज्ञी सन् अमावास्या वा पीर्णमासीं वाऽतिपात्येत्' । अनयोः प्रायश्चित्तयोः विकल्प एव, न तु समुदायः अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् एककालस्त्वाच्च । वि. १२।३।५. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यारभ्य 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इत्यन्तः जातेष्टिविधिः । अयं निमित्तजन्यदोषानाभेतरफलसंबलितपुरुषार्थाधिकारविधिः । बाल. पृ. १५. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति प्रकृत्य श्रूयते- 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्वन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । इदं फल इष्टिकर्तुः पितृरिति चेन्न, 'यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतः' इति वाक्येन फलस्य पुत्रेणैव संभवात् । वि. ४।३।१७, सा चेष्टिः जातकर्मोत्तरं कर्तव्या, न तु जन्मान्यवहितोत्तरकाले जातकर्मणः प्राक्, बालस्य विपत्तिसमाप्तात् । ४।३।१८, तत्रापि आशौचाचार्यमिष्टिः कर्तव्या । ४।३।१९. * 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति श्रूयते । तत्र यद्दशकपालो भवति इत्यादि । तत्र किं अष्टवादनयः गुणविधयः उत अर्थवादाः इति संदेहे अर्थवादा इति सिद्धान्तः । जातेष्टिन्यायः । १।४।११।१७-२२. * वैश्वानरी (जातेष्टि) एकरिन्तु पुत्रे जाते निरुप्य

पुनान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्देवति । शा. ९।१।१० वर्णकं २. * वैश्वानर्यां प्राकृतावदानधर्मस्य नातिदेशः । संकर्ष. २।२।१६. मीको. पृ. ६९३ 'अवदानं प्राकृतमेककपाले' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* वैश्वानराधिकरणम् । 'जातेष्टिन्यायः' इति नामान्तरम् । १।४।११।१७-२२. मीको. पृ. १७६. 'जातेष्टिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * वैश्वानराधिकरणे आद्याधिकरणोक्त- (नामयेय-प्रामाण्याधिकरणोक्त-१।४।११) उत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामयेयस्वरूपप्रकारद्वयापवादात् प्रकरणसगतिः । कौ. १।४।१२।१७ पृ. २५५. * वैश्वानराधिकरणे (पूर्वाधिकरणे) स्तुत्युपपादकत्वेन उक्तायाः गौण्याः वृत्तेः निमित्तात्तभयमाशङ्क्य तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षण अनेन स्तुतेण (तत्सिद्धिस्तुतेण) अमिषीयते । १।४।१३।२३ पृ. २६८. * अष्टकपालादिशब्दानामेकवाक्यगतत्वेन उत्पत्युत्पन्न-शिष्टत्वविभागाभावात् गुणविधित्वमाशङ्क्य अष्टत्वादीना परस्परविरोधित्वेन एकनाक्येन विधानायोगात् मन्यात् वाक्यभेदप्रसङ्गेः उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावच्छेदाने अष्टत्वादिविषयोयात् अष्टकपालादिशब्देर्गुणवृत्त्या द्वादशकपालस्तुतिः इति वैश्वानराधिकरणे अमिहितम् । सु. पृ. ३९८.

* 'स्फयेन वेदिमुदन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' इत्यादिवक्त्रजात 'मशायुषानि' इति प्राप्तत्वात् वैश्वानराधिकरणन्यायेन अवस्युत्यानुवादः इति पूर्वपक्षः । कु. ३।१।५।१०-११.

* वैश्वानराधिकरण (पूर्वाधिकरण-) व्युत्पादितगुणवृत्तेः आशेषसमाधानार्थं तत्सिद्धिपूत्रम् । कौ. १।४।१३।२३ पृ. २६८.

* वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे अष्टत्वादयः उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शकनुवन्ति अवयवत्व गमयितुं स्तुत्या चोपयुज्यन्ते । वा. ३।७।१७।३५.

* वैश्वानरपार्जन्यचतुर्होतृहोमानां सङ्घदेव अनुष्ठान चानुमान्येषु पाञ्चसाधत्वरिकावृत्तावपि । संकर्ष.

त्रियते । तथा चायमनित्य । अत एव देस्तावाहन काले निष्ठीरावाहन न वन्यम् । नि १०।१।१ वर्षक ३.

● 'वैसर्जनानि बुद्धेति' । इमे दर्शिहोमा । सकर्ष ३।२।२०.

● वैसर्जनहोमेषु आन्वमेव, न सोम ऽज्योति शोमे । सकर्ष ३।२।२०. मीको पृ १८३० 'ऽज्योति शोमे वैसर्जनादिहोमेषु आन्वमेव, न सोम' इत्यत्र अधिकरण इत्यन्वम् ।

● वैसर्जनहोमोत्तरं अग्नीषोमप्रथमम्, तदुत्तर पठितोऽनियुक्तः 'श्यासु यूप छिनत्ति' इति विधानेन दीक्षाकाले अपहृत्यते । अग्नीषोमप्रथमस्य तु नापकर्ष । नि ५।१।१४

● वैसर्जनहोमीययासोन्याय ॥

हेतुदर्शनाद्य १।३।२(३)।४॥

भाष्यम्— अधिकरणात्तर वा । 'वैसर्जनहोमीययासोऽप्ययुगंक्षानि' यूरहन्तिनो दानमाचरति' इति । तत् कर्तव्यमायात् प्रमाणम् । इति प्राप्ते, अप्रमाणम् इति । अप्रमाणम् । लोभादाचरितवान् वेचित् । सप्त एव स्मृति । उपयजनर चेतत् । वैदिकजनन- (ना !) कल्पनात् ।

धा— अधिकरणात्तर वेति । 'सर्वव्याख्या विकल्पानां द्वयमेव प्रयोजनम् । पूर्वजापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥' अपरितोषस्यान्व प्रथमेनेव भूतिविकृष्टवहेतुना ज्ञानता सिद्धे वापि नायावयहेतु अतीव प्रयोजनम् । अधिकरणान्तर पुन पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्ष पर्याय एवैव स्मृतिवाचनाय इति स्वतन्त्रत्वेन प्रदर्शनम् । विशेषेण च न स्याताया स्मृते अप्रमाणवत्त्वात् नो नावशात्तयोद्भव । 'वैसर्जनहोमीययासोऽप्ययुगंक्षानि' इति अग्नीषोमप्रथमनाथेन विशर्जनशाम्नात्पर्यायवत्त्वान्नात्तद्वन वाद्य अप्ययुगंक्षानि इति मुष्टकमभेदत्वात् आकरणात्तुमित्तरम् । एत 'यूरहन्तिनो दानमाचरति' इति । यूपपरिवागमात्क यूपहन्तिनात्तदा विदित्वा अप्ययुगंक्षानिवा आचारतुमित्तयेव स्मृत्या प्रमाणवत्त्वात् । तत्रापि

वेदमूलवत्त्वपना नोपपद्यते । कर्तृसामान्यत प्राप्ता लोभसभयपूर्विकात् ॥' ऋतिसर्वो हि प्रयोग मध्यपतित यजमान प्रजातकर्मावदयसमापनीयवन्निरद सप्ताप्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्य च विदित्वा कार्यवत्त्वा वेलायानेव ज्ञान्यतया यजिभागात्पातभूतकवत् स्वय उल्पाद्योत्तरात् तानितानि आदेयकानि श्रद्धाजनकार्यवादान्पुर सर याचते । प्रत्यक्षधृतिविहितदेवान्तरनिदर्शन व्यामोहितश्च यजमान अह्वानतया तथैव प्रतिपद्यतेभ्य प्रयच्छति इति तैरेषा स्मृति प्रवर्तिता स्यात् इत्याशङ्क्या वेदमूलत्वं मानुमीयते, पूर्ववत्त्व लोभपूर्व कर्तृकल्पनेन उच्यते इति निर्णयार्थं सदेहिभिरुचि । इदं च भाष्यकारेण प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात् पूर्वप्रापि प्रदर्शितमनेति योजयितव्यम् ।

धा— अविच्छिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिषु अनुपपन्न्यमानोऽपि वेद कल्पित, शाक्यादिषु इदं अत्यन्तविपरीत अवैदिक अप्रमाण च तत् इत्येव शिक्षाना स्मरणम्, वेदवैदिकद्वयिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमान्यते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना न तद्वैदिकत्वेन । अतोऽत्र वेदकल्पना उनीयनीयप्रामाण्यमेव तेषामममूलत्वात् इति सिद्धात् ।

सोम— विशेषलक्षणपूर्वाधिकरणसिद्धावहेत्यभावेन पूर्वपक्षोरयानान्तु सगति ।

नि— 'वैसर्जनहोमीययासोः प्रहृष्टस्मृति । प्रमा न वा, भुज्यसाधत् प्रमा स्यादृष्टकादिवत् ॥, दृष्टलोभैकमूलत्वं भवे भुज्यकल्पनात् । सर्वगहनवत् वाचरीनाऽप्येव नहि प्रमा ॥' वरोतिशोभे अग्नीषोमीयस्य पशोन्त्रे प्रकृत्यै वैसर्जनाहोमो विहित । तत्र यजमान परती पुत्रान् प्राप्तादीन् अहतेन वाकसा आच्छ त्र वासोऽन्त्रे सुस्तदमुपनिवत्य अप्ययुगंक्षानि ।

भाट्ट— तथा प्रत्यक्षधृतिविधेयामात्रेऽपि यत्र लोभादिदर्शनम्, तत्र हि न धृतिजन्य वृत्तमहेतोरिव मूलोत्तरात्तरिणि ।

मण्डन— 'न लोभमूल स्मरण प्रमाणम् ।'

शाबर— 'हेतुसंज्ञोऽप्येवम् ।' (न प्रमाणावम्) ।

● 'वैदर्शनहोमीय वागोऽप्यर्शुगुह्यति' इति स्मृति लोभमूलनाश प्रमाण इति भाष्यमनम् । (अणुपुराणम् इति इति न नियम, इति तावत्पर्यम्) (के.) । वि. १।१।२.

● वैद्वारिकः अविश्वने आहवनीयो न भवति । तत्र आहवनीयवर्गमात्रः । भा. १।१।८।१२६-२७, ● वैद्वारिके अग्नौ चयने आवागिनाः संस्माराः परिष्कारेण् । १।१।९।१२८-२९.

● वौषट्-वषट्हादीनां ब्राह्मणशादीनां व्ययम्वया प्रयोगः ॥

' वौषटि वषट् करोति ' इति सामान्येन विषय ' वषटिलेने, वौषटिलेने, षटिलेने, वौषट् इत्येके ' इति कर्मान्तरणि विषय ' वषटि ब्राह्मण्य वषट् दुर्गादीषटि शक्यव्य वौषटि वैश्वर्य षटि शूद्रस्य ' इति निमित्तसंयोगोपाध्यात्मत्वात् । अत्र पदानां तुल्यत्वादिकस्यः प्रादुर्भाव्यादयोऽनुत्पत्त्यादा इति सिद्धिः । परं प्राति भाष्यकार आह । ब्राह्मणविषयवचना वैश्वर्याद्युक्तत्वात् इत्यस्यतिष्ठ-उक्तम्-वैश्वर्यस्योपेक्षेण कनेण त एव शब्द नियमः नैमित्तिकैत्येषां भाष्यात् । नियम्यादिति शब्दात् वषट्कारणा चान्यत्र तुल्यभेदे विकल्प इति । परतुवस्तु प्रत्यये ऽपि ब्राह्मणविषयत्वात् वक्तव्यविवेकसमितिने षड्शक्यभेदेः तत्कर्तृकर्मसाधनवस्तुभेदे ' उक्तमा वैश्वर्य ' इत्यादिभिः प्रतीतत्वं भाष्यमिति । अतो नैमित्तिकविभिः सामान्यतो विहितानामुपसहस्र । अनुपसहस्रानां तु पदानां सर्वैर्भेदो सर्वेषां विकल्पः । शब्दशब्दो वैश्वर्यादिरिके साक्षरिः सन्निपादादि-परस्त्वानिर्गमोभिः शो वा । संकल्पे. ४।१।२.

● व्यक्त्योदनात्वं प्रपदेवनाम् । भा. ८।१। ५।१२.

● व्यक्त्योदनामामान्यान् प्रपदावुक्तानार-सामान्याश्च अत्रोद्गीर्णयो पदो दुर्गावोर्गमादिभो विष्णवः । भा. ८।१।५।१२.

● व्यक्तिः अत्रायं । भा ३।२।१।२१२. १. ७०३. ● व्यतिः इय इति पर्वण्य एव । घाळ.

मी. को. ४०१

१. १२. ● अया न व्यक्तिः अन्यश्च सामान्यम् । भा. ३।२।८।२१२. १. ७०६. ● वा व्यक्तिरिति । अयकारणित्योप-पत्तिः । भा. १।१।९।३०. १. २९५. -२९६ । तेषामुक्तः-असाधारणा विरोधा एव व्यक्तिः, विरोधपक्षिक्तपक्षसाक्षात् इति । ' तनु नैव विरोधेभ्यो व्यक्तिस्यै । ह्यथते । एतद्व्युत्पादयः सर्वे विरोधत्वेन समताः ॥ ते चान्यथापि ह्यत्रते तथा नतयत्वेरेवपि । एतत्वेवादिभेदेऽन्ति तदप्यवत्वेरेवपि ॥ ' एतादसाधारणा विरोधा यस्या सा व्यक्ति रित्येन व्याख्येयम् । वा ● तर्कसामान्यविरोधनिर्मुक्त हि व्यक्तिरित्युच्यते । यो ह्यर्थः सामान्यस्य विरोधाया चाश्रयः, सा व्यक्तिः । व्यक्तिरन्यथा शब्दो न सामान्ये, न विरोधे चर्तते, तेषा तु आश्रयभेदाभिदधति । भा. ३।१।९।३३. १. ३०३. ● अश्रुतिवचन-शब्दः सत्यत्वेति व्यतिष्ठे लुच्यति । वा. १।१। १२।२३. १. ३५४. ● ' इत्यत्रयो हि विधी-कते सामान्यनोपलक्षितम्. ' यत्सामान्यं शब्दाभेदेन तस्याननुष्ठेयत्वेनविधेयत्वात् सर्वम् व्यक्तय एव विधी-यते । ३।२।२।२. १. ४०१. ● व्यक्तौ अविद्याय अपि वाया ह्य समान्यत्वेन. एतच्च व्योक्तयेवः । मनुज. १. १८८. ● व्यक्तेः अग्रान्यत्वेन । वा. ४।१।२।२. १. ४०१. ● व्यक्तेश्च आश्रया विरोधा परिच्छिन्नत्वे । भा ६।१।१।२७. ● व्यक्ततीनां अनन्त्यानेन संख्यानुपसहस्रैः यमिवात्म्य अवाक्यक शब्दं श्लुक्त्वात् । वा. ३।२।६।१२. १. ६७८. ● स्वकीया आत्मन्य यमिवात्म्य अनभिधानमुक्तम् । ३।२।६।१२. १. ६७८. ● व्यक्त्याहृत्योः, भेदाभेदो- न च व्यक्त्या हृत्योः भिन्नत्वयोः पुण्यप्रधानानामस्योः समुदायो पयानु मुक्तम् । अतन्मन्त्रभेदाच्च भिन्नत्वमै सम्यक समुदायो न युक्ते । अनन्त्याय विविदेकाय आहृत्येभूते तयाश्चकरोत्प्रमत्त. । सा हि प्रतीयते निश्चयरूपा, त्रिधायोगिनी तु व्यक्त्युपेता मन्त्रेतेन प्रोद्यमाने-त्यादि तु न कथञ्चिन् समन्ती । वा. १।१।५।३३. १. ३०४.

• 'व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च रिक्तः' । या. १।३।१।१६ पृ. २४६.

• व्यक्तिन्यायः । अयं न्यायः पूर्वोक्तन्यायस्य ('पदार्थः पदार्थेनाव्येति न पदार्थैकदेशेन') अपवादः । तथाहि, स्वीक्रियते हि ज्ञानिविशिष्टं पक्षी शब्दशक्तिमुपगच्छन्निः तार्किकैरपि । 'गौरिन्या' इत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेः अनित्यत्वात् अन्यस्य इति । साहस्री. २६६.

• अग्निशोमशब्दश्च ज्ञातिन्यायेन सत्यावचनोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योतिशोममेव प्रचुरप्रयोगादभिषेते पार्थशब्द इवाहुंनम् । भाट्ट. २।३।१०. • तर्हि आहुत्वधिकरणन्यायेन सदैव प्रमुखा चटुनीहो अपि संन्ये एव शक्तिस्तु (अद्वयया विद्वांसः) । द्रव्यस्य तु व्यक्तिन्यायेन लक्षणया भानोपपत्ते न शक्यता । कौ. ३।१।६।१२ पृ १८८. • 'यावज्जीव दसपूर्वमासाभ्या यजेत' । अत्र जीवन्वस्य दशदिशं सन्प्रस्तावन् लक्षणा विनाप्युपपद्यते । तस्य च विशेषापेक्षया सन्प्रधानतासमवात् यावच्छब्दस्य च तादर्थ्यप्राहकस्य मयात् निमित्तपरमैव व्यक्तिन्यायेन आधीयते । १।१।१।२ पृ १०२

• व्यक्तिपदार्थपक्षः केषांचित् । आजपिपदार्थपक्षश्च मिद्वान्त । बाल. पृ. ७३.

• व्यक्तियिपयकप्रतिषेधभेदाः मीको. पृ. २७३२. 'प्रतिषेधो द्विषि' इति रिन्दो द्रष्टव्यः ।

• व्यक्त्युक्त्युद्देश्यभेदाः । यथा व्यक्त्युक्त आतृवादि व्युद्देश्य घटादेवाकारतामेति तथा । उक्तं च— 'व्यक्त्युक्तो वा यथालोको व्युद्देश्यस्याकारतामिवात् । संयोग्युक्तकत्वादीरर्थोकार प्रदश्यते ॥' इति । साहस्री. ३६७.

• व्यतिक्रमः बाध, विरोध, व्यभिचारः । सु. पृ. ११८५. • व्यतिक्रमः भूद्रदादशादे भक्षणवमानपरिधिपालमन्त्रगताना गावशादिशब्दानामेव, नार्थानाम् । १०।५।२६।८८. मीको. पृ. २२०१. 'द्वादशादे व्युद्देश्य भक्ष' इत्यत्र अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

• 'व्यतिक्रमे यथाभ्रुतीति चित्' । ३।३।१।६ ॥

लिङ्गेन उच्चैस्त्वोपाशुनयोः ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसङ्घटितयेन प्रयोगत्वात् वेदविहितपदार्थधर्मव्यपक्षे यजुर्वेदविहितत्वेन ऋचा ऋग्वेदात् व्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेन उपाशुनप्रास्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेन उच्चैस्त्वस्यापि अपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितरनिमित्तस्य उपाशु उच्येतां प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जलधर्मैतेय उचिता । सु. पृ. ११७३.

• व्यतिरेकासिद्धिः हेत्वाभासः । 'हेत्वाभासाः' इति रिन्दो द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. ४१.

• व्यतिपङ्गः अमिपवकाले अमुग्रहणरूपे माने कृते इव प्रादुर्भूतः पञ्चमिमेनेः सह पृथिव्यहमन्त्राणा दशाना प्राणग्रहमन्त्राणा च दशानाम् । तत्र प्रथमे माने प्रथमः प्राकृतो मन्त्रः दश पृथिव्यमन्त्राः । द्वितीये द्वितीयः प्राकृतो मन्त्रः दश प्राणग्रहाः । तृतीये पृथिव्य एव । चतुर्थे प्राणा एव । पञ्चमे पृथिव्य एव इति । संकर्ष. ३।३।१९.

• 'व्यत्यस्तं कृतं या उपदधाति' इत्युपधाने व्यन्यासः श्रौत क्रमः । अतिवचने । भा. ५।१।४।७. • 'व्यत्यस्तं पोडशिनं शसति' इत्यतिरागे व्यन्यासः पोडशिप्रलयासने श्रौत क्रमः । ५।१।४।७.

• व्यपगतलेपालावृत्त्यायः । यथा मृत्तिका-लेपकृतमलाश्रयं जलेऽप पतति, पुनरपेतमृत्तिकावन्धमूर्त्तं गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्दूर्त्तं गच्छतीत्याहता । साहस्री ७०४.

• व्यपदेशः पृथक्त्वनिमित्तः भवन्ति । भा. २।१।१३।४५. • व्यपदेशानां पृथक्त्वनिमित्तत्वात्, यथा चमसाध्वयैव । या. ३।७।१०।२५.

• व्यपदेशिन्यायः । एकस्मिन्नुपसर्गोपे व्यपदेशः । यथा— देवदत्तस्यैक एव पुत्र स एव ज्येष्ठः स एव कनिष्ठ । रिञ्ज— निमित्तसद्भावाद्विशोऽपदेशो मुख्यो व्यपहापो व्यपदेशः, शोऽस्यास्ति तेन तुल्यनिवर्त्यः । साहस्री. ३२

• व्यभिचारः । अन्यसङ्गममानामत्र व्यभिचारा नभ्युपगमात्, द्विधा हि एकः संन्यो अनेकेन सङ्घ्यते । कश्चित् संकल्पन्तर परित्यजन्, कश्चित् पूर्वा

परिचयनेन । तत्र यः परित्यज्य अन्यकाम्यत्र वर्तते स
 व्यभिचारात् अगमनो भवति, यथा ऊर्ध्वत्वं स्वानु-
 पुराणोः । न च तथान्यसकथः काण व्यभिचारस्य ।
 यस्तु अन्यथापि वर्तमानं पूर्वविगतसम्बन्धपरित्यागेनैव
 वर्तते यथा शिष्टपाल्य वृद्धरथाभिवरद्रव्यवस्त्येव ।
 न तस्यनैकान्दिकरत्नं सर्वेषु प्रत्यायनसक्यविधात् ।
 वा. ३।४।१।२३ पृ १२४.

● व्यभिचारिणः निम्नशुद्धिरेतुता नास्ति ।
 सु. घृ. १४०९

● व्यभिचारिणीनायः । यथा परशुपताऽऽस्यता
 व्यभिचारिणी स्त्री निम्नशुद्धमणिं स्वप्राडपि निम्नजग-
 त्पद्ममयामाऽऽनन्दं स्वान्तेन प्रतिधम प्यायति, तथा
 धीरे लोके व्याहरमपि अगण्यजगानन्दरक्ष हृदयान्ते
 स्वादन्वीति भावः । उक्तं च ' यथा व्यसनिनी नारी
 व्याप्राडपि शुद्धमणिः । तदेवाऽऽस्वाद्यजन्तः पराङ्ग-
 रभायामम् । यत्र तत्रे परे बुद्धे धीरे विश्रान्तिमागतः ।
 तदेवाऽऽस्वाद्यजन्तः शिष्यव्यहरमणि ॥ ' इति ।
 साहस्री. ५५७.

● व्यवधानम् । अगत्या तु रातो उपादेश्यना-
 नेन स्वापि प्रधानेन सकथोऽवस्थले श्वधदितेनापि,
 न्यत्रानादयो बलीयान् इति । भा. ६।४।६।२३ पृ
 १४४५. ● व्यवधानान् लक्षणाऽपि ग्यायसी ।
 प्रत्या हि लक्षणमाम्, परोक्ष व्याघाने वाक्यम् ।
 ' परोक्षानी यूपे भाति ' इति । १।०।२।३।१।७०.

● व्यवधारणरूपपरं अथप्रतिब्रह्मेष्टया अर्थचाद-
 मात्मपर्यायम् । सु घृ ६६. ● व्यवधारणरूपपना
 यत्र अन्यथा अर्थ. प्रतिभासः वीर्यपर्यायचनेन
 व्यवधारं अन्यथा कल्पते सा व्यवधारणकल्पना ।
 तद्यथा- प्रतिगृहीयादिति श्रुतं प्रतिब्रह्मेष्टेदिति वल-
 यिच्यते । भा. २।१।८।३३. ● व्यवधारणकल्पना ।
 ' वाक्यान्वधारदरक्षण व्यवधारणकल्पना ' इति प्राज्ञः ।
 यथा वेदोपक्रमे (३।१।१।१-८) ' तमिहया
 कल्पे ' इत्यत्र उपसहारे वेदविषयव्यवधानात् वाक्य-
 पादयो उक्ता । तथा अथप्रतिब्रह्मेष्टयविरले (३।४।
 १।१२८-२९) दानविषयोनमनकल्पेन ' यावतो-

ऽश्वान् प्रतिगृहीयात् ' इत्युपसहारेण प्रतिब्रह्मेष्टेत् इति
 दानविषयवाचकत्वना उक्ता । ननु आद्ये व्यवधारण-
 कल्पनोदाहरणे गुणकल्पनैवास्ति, द्वितीये प्रकृतिपापना
 न्यतरस्य अन्यथात्वात् विपरिणाम एव इति यो
 भेदो व्यवधारणकल्पनायाः (विपरिणामात्) । यदपि
 तदुक्तं वाक्यान्वधारण इति, तदपि वाक्यार्थस्य
 अन्यथात्वरूपेण, तत्र ' प्रकृतिप्रति ' इति विपरि-
 णामोदाहरणेऽपि अवशिष्टम् । यदि तु विपरिणाम
 व्याहृत्यै वाक्येन एव वाक्यलक्षणेन उपक्रमेण अन्यथाव
 व्यवधारणकल्पनालक्षणात्, ' प्रकृतिप्रति ' इति विपरिणामे
 तु चर्तमानरवधत्वात् उपेतुः इति च अग्रिमप्रमाणेधि-
 षिषैकशयवत्त्वादेव चान्यथात्वं न केनचित् उपक्रमेण
 इत्युच्यते, तदपि न । फलचमस्यवाक्ये हि ' यदि
 राजन् वा वैश्यं वा याजयेत् ' इत्युच्यते ' तमभ्ये
 मस्य प्रपच्छेत् ' इत्युपसहारे ' तेन दमेत् ' इति
 कल्पनात् भाष्ये च ' वेद्य व्यवधारणकल्पना ' इत्युक्तिः ।
 (वे.) निविशदा व्यवधारणकल्पना । कार्तिके तु
 तदभिरणान्ते (३।४।१५।४७-५१) ' एतेन
 गृहीकनमित्युपयुक्तं इत्यादीनि व्याख्यातानि ' इत्युक्तेः
 ' यदि लोभे न विन्देत वृत्तीकनमित्युपयुक्तं ' इत्यस्यापि
 उदाहरणता उच्यते, तत्र चागोपकनाभावात् अयासि
 स्यात् । उच्यते । ' यदि शोभ न त्रिन्देत ' इत्युप-
 क्रमादेव तत्रापि वृत्तीकना वाक्यकथनता कल्पयते ।
 यागसाधनीभूतः लोभो यदि न त्रिन्देत इत्युक्ते हि इद-
 मन्वयान्ते ' द्विचिदत्र यागसाधन विधियित अयं
 अस्ति ' इति । अन्वया लोभालाभोधिः अन्वयिदत्रैव
 स्यादिति । घाट पृ ३६-३७.

● व्यवधारणरूपपनादोषः अवधारणरूपत्वेन
 भवति । यथा- ' यागोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् ' इत्यत्र
 ' प्रतिब्रह्मेष्टेत् ' इत्यर्थक्यम् । घाट पृ. ४.

● व्यवस्था । अथारितानां सामर्थ्येन व्यवस्था ।
 भाट्ट. १।४।२०. ● व्यवस्था रथप्रतिपत्तौ प्रकृति-
 यत् पदसंबन्धीभरणमके म्नी । १।१।१०।४८-४९
 मीमां. घृ. २९७५ ' बृहदभयोभयसामके म्नीः
 इत्यत्र अविषयं ब्रह्मणम् । ● व्यवस्थाया बृहदभय-

दचनान्तस्य परस्य च तद् अन्तेत्य लौकिको वाक्यश्लेषः कर्तव्यः । 'स यन्नैरङ्गानि गच्छताम्' 'स यज्ञप्रति- राशिषा गच्छताम्' इति । कै.

॥ व्यवायात्रानुपज्यते । २।१।१८।१९ ॥

'स ते वायुरांतेन गच्छताम्' इत्येकत्रचनान्तस्य आद्यात्- परस्य 'स यन्नैरङ्गानि' इत्यनेन बहुवचनान्तेना- योग्यतया अत्रयासभवादवयव जुवचनान्त गच्छन्ता- मिति लौकिकपद अत्राहर्तव्यम् । तेन विजातीयेन बुद्धिबन्धेदे सति बुद्धिविपरिवृत्तिरुत्पत्तिरप्यभावात् आकाङ्क्षायोग्यश्लेषो विप्रमानत्वेऽपि 'स यज्ञप्रतिराशिषा' इत्यत्र गच्छन्तमित्यस्य नानुपहृत् । तदुक्तम्— 'प्रत्यु दाहरणत्वेन संनिषेदिरुच्यते । असंयन्धा- त्तिरोधाने वैषम्याद्भानुपज्यते ॥' इति (वा. ५ ४५.९) । तेनात्र लौकिक एव श्लेषोऽप्याहर्तव्यः । प्रयोजनं पूर्वेनेकोचम् 'आज्ञायमानं ह्यनुपग्य- मानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । तद्दिदिसाम्येन तु लौकिकानां न मन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥' इति । मूः तु व्यक्तमेवेति । वौता.

५ 'व्यवायात्रानुपजते ।' यत्र अक्षरविषयव्यव- धान उच्यते अनुपद्गो नास्ति इति अनुपद्गाधिकरणप्रत्यु दाहरणमिदम् । वस्तुतस्तु प्रत्युदाहरणोऽपि प्रत्ययमान स्यैव व्यवायात् अनुपद्गो निराकर्तव्यः । कै. ४।१। १८।१०.

॥ व्यवायाधिकरणम् । श्ववेदानुपद्गाधिकरणम् । अश्रीयोगीशे वशी 'स यज्ञप्रतिराशिषा' इत्यत्र गच्छता इति पूर्वेत्य परस्य व्यवायाश्रयणम् ॥

व्यवायात्रानुपजते । २।१।१७।१९ ॥

भाष्यम्— 'म ते वायुरांतेन गच्छताम्, स यन्नैरङ्गानि, स यज्ञप्रतिराशिषा' इति । 'वायुरांतेन गच्छता' इत्येव 'स यन्नैरङ्गानि' इति जुवचनान्तेना- यप्रतिराशिषा, 'स यज्ञप्रतिराशिषा' इत्यत्र नानुपज्यते । एतेन साक्षाद्श्लेष अच्येतेषो गच्छता इति श्लेषः ततो

यदुच्यतेनान्तेन 'स यन्नैरङ्गानि' इत्येतेन सकृच्चतुष्टेय- श्लेषेतात्पर्यं श्लेषेण न संभवत्ये । गम्यते हि तदा विशेषः एतेन श्लेषे इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र भावो वाक्यवशेषस्य उत्पद्यते । तस्मात् बहुवचनान्तस्य परस्य च तदन्तेत्य लौकिको वाक्यश्लेषः कर्तव्य इति ।

श्री— 'प्रत्युदाहरणत्वेन संनिषेदेरुच्यते । असंयन्धातिरोधाने वैषम्याद्भानुपज्यते ॥' 'स ते वायुरांतेन गच्छताम्' इत्यस्य साक्षाद्श्लेष अनन्तरस्यात् अवधारिते श्लेषो बहुवचनान्तेनायोग्येन असंयन्धा- दृष्टयशोभित्वाभावात् श्लेषोनापि यज्ञप्रतिरा शिषा नानुपज्यते । अतश्च वैदिक्श्लेषोपासमात् अस्ति लौकिकस्यावकाशः इत्युभयनाल्याहारः कर्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोद्योतं न गच्छता इति, तथापि अवयवमनुसंधातव्यं, अन्यथा अर्थपरिसमाप्तिः । तस्मात् नानुपहृत् इति । प्रयोजनं तु अनुपद्गे मन्त्रत्वात् प्रायश्चित्तम् । लौकिके वागम- त्रमिति । आह च— 'आज्ञायमानं ह्यनुपग्य- मानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् । ऊहादिसाम्येन तु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥'

श्री— 'सर्वत्र तुल्ययोगित्वादानुपद्गो हि वर्णितः । असंयन्धातिरोधाने व्यवाधानात्र तुल्यता ॥'

सोम — अनुपद्गावयवात् संगतिः ।

वि— 'गच्छतामिति शब्दस्यानुपद्गोऽपि न चोक्तिः । स यज्ञप्रतिराशिषा, योग्यत्वात् श्लेष इति पूर्वेत्वं ॥ ; तदेकत्रचन मध्यमन्त्रेऽङ्गमीत्यनेन हि । नाप्येति तद्- व्यवायेन नोपसर्प्यत्वमन्वते ।'

भाट्ट— यत्र तु अक्षरविषयव्यवधानम्, यथा 'स ते वायुरांतेन गच्छताम्, स यन्नैरङ्गानि, स यज्ञप्रतिराशिषा' इत्यत्र गच्छन्तमित्यस्य आदिषा इत्यत्र नानुपहृत् । अङ्गानि इत्यत्र एकाचनान्तस्य अनन्वयेन जुवचनान्तस्यैव गच्छता इत्यस्य अप्या- दृष्टयशयभावात् । वस्तुतस्तु बहुवचनस्यैवाप्याहारोऽपि गतिशालो. अनुपद्ग प्रयेति एकत्रचनस्यैव अनुपद्गप्रत्यु दाहरणमिदम् ।

मण्डन— 'न स्याद् व्ययाये कथितोऽनुपपन्नः ।'

१९.

शंकर— 'व्याये स न सप्त' यः अनुपपन्नः ।
 * व्यस्ताः प्रेषा आध्वर्यागः । व्यस्तानि अनु-
 वचनानि हीनानि । समस्तानि प्रेषानुवचनानि प्रेषा-
 वृत्तानि । वि. ३।७।२१.

* व्याकरणं अथ-वचनम् । तस्य गुणतत्त्व पुन-
 र्दृष्टव्यम्, येन अत्रापि विवक्ष्यते (इत्युपलक्ष्य) । वा. १।३।८।२४ पृ. २५६, * व्याकरणं अनादि, किंचिद्-
 प्रयोगविषय-प्रवृत्तिप्रत्ययादिविभागाद्वा-प्रकिया मक
 व्याकरणम् विवक्षितकालमात्रम् । १।३।८।२७ पृ. २७९, * व्याकरणं अर्थज्ञानोपायम् । १।३।४।४१.

* व्याकरणं वेदाङ्गं धौर्ध्वमपि अत्रिन्विज्जकारणैर्गो-
 नुवर्तनात् वेदमूलकरवाच्यं प्रमाणम् । वि. १।३।७.

* व्याकरणं साधूनामेव प्रयोगे, गगदिशब्दानामेव
 साधुत्वे प्रमाणम् । १।३।९, * व्याकरणानि बहूनि ।

स. १।३।८।२४ पृ. २५४, * व्याकरणेन प्रसिद्धा
 र्थानामेव अविनाशस्वरूपाव्याख्यानमात्रं जियते तत्र

प्रासङ्गिकमेव कियदपि अर्थनिरूपणम् । १।३।५।१०

पृ २२८, * 'तस्मान्न लोकेऽद्यापि कश्चिद् व्याकर-
 णदत्ते । वाचकानामनप्रदानं यथाऽन्तानुमर्हति ॥' १।३।

८।२७ पृ. २७८, * 'यथा रत्नपरीक्षायां साधुसाधुत्वं
 लक्षणम् । तथा व्याकरणसिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥'

१।३।८।२७ पृ. २८२, * व्याकरणस्य अर्थान्वा-
 ख्यानार्थत्वाभावेन अर्थान्त्वे प्रामाण्यभावनः । सु पृ

७४९, * व्याकरणस्य पद्धतिप्राधान्यः साधकत्वाभिधानं
 प्रवृत्तिप्रत्ययान्वाख्यानरूपं व्याकरणविषयम्, न तु स्वर

वर्णनामात्रमत्रिन्विष्टिरूपैरेवैकशब्दव्याकरणविषयम् ।

नापि उद्दिश्यमानोपादीयमान-गुणप्रधानादिरूपवचन

व्यक्तिव्याकरणविषयम् । पृ. ३३०, * व्याकरणस्य

पूर्वपूर्व-व्याकरणं मूलम्, न निर्मूलम् । वि. १।३।९

* व्याकरणस्य वैदिकोद्भवित्वान्वाद्यं वेदोपकारकत्वम् ।

मणि. पृ. ५, * व्याकरणस्य शब्दानुसारेणानामार्थत्वेन

अर्थतत्त्वयोर्मात्रः । सु. पृ. ३४३, * व्याकरणस्य

साधुशब्दत्वनिर्णयकरो विषयः, तत्रास्य व्याकरणान्तै-

रेव सगतिः स्यात्तर्धमस्यै । वा. १।३।८।२७ पृ.

२८७, * शास्त्रमन्त्रे यदि तावद्दृष्टस्तत्रावुर्दृष्टसु तावत्

व्याख्यानेषु शास्त्ररचानामेव प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च

व्याकरणस्य शास्त्ररचनानुपपत्तिः । अधापि

शिष्येन अनेन इति शास्त्रत्व अन्वयमिच्छ्यते तथापि

व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाय

वा मृत्तिप्रत्ययादयः तदभिमुखशिष्यजने वा इति

सर्वथा शास्त्रमन्त्रप्रवृत्तिरविहता । १।३।८।२७ पृ.

२८५, * व्याकरणे अपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं

साक्षात् वृथादिविभागान् प्रत्यक्षनिमित्तम् । साधु

शब्दप्रयोगात् फलसिद्धिः, अवशब्देन तु फलवैगुण्य

भवतीति वैदिकम् । १।३।१।२ पृ. १६७, * व्याकरणे

उपसर्जनस्वरस्य गुणत्वप्रतिष्ठिः । सु पृ. १४२२,

* व्याकरणे शब्दान्वाख्यानं लोकात्मकं साधुशुभयोग-
 योस्तु इयानिष्टहेतुत्वकथनं वेदमूलम् । पृ. १२९.

॥ व्याकरणधिकरणम् । व्याकरणसिद्धाः साधवः

शब्दाः कर्मसु प्रयोज्याः ॥

प्रयोगोपचयशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था

स्यात् । १।३।८।२४ ॥

भाष्यम्— गौरीकी गोपी गोगोतलिका इत्येव-

मादयः शब्दाः उदाहरणम् । गौरीशब्दे यथा साक्षादिति

प्रमाणम्, किं तथा गान्ध्यादयोऽप्युक्तं नेति सदेहः । किमत्र

एकः शब्दः अविच्छिन्नपारम्पर्यः अर्थाभिधायी, इतरे

अपभ्रवाः, उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः ?

प्रत्ययात् । प्रतीयते हि गान्ध्यादिभ्यः साक्षादितिानर्थः ।

तस्मादितो वर्णवर्ततेऽप्यस्वार्थस्य सवन्ध आसीदेव, ततः

परेण, ततश्च परतरेणेत्यादितः । कर्ता चास्य संबन्धस्य

मास्तीति च्यवस्थितमेव । तस्मात् सर्वे साधवः सर्वे भाषि-

त-व्यम् । सर्वे हि साधवत्यर्थम् । यथा हस्तः करः

पाणिरिति । अर्थाय ह्येते उच्चार्यन्ते नादृष्टाय, न ह्योपा-

मुचारेण शास्त्रमस्ति । तस्मात् न व्यवतिष्ठेत् कश्चिदेक

एव साधुरितरे असाधव इति ।

वा— [पृ. २५२] एकस्मात् पदात् प्रयोगानात्व-

दर्शनादनेकार्यप्रतिभाने सति विकस्वरूपमयादनेकादृष्ट-

शक्तिरस्यनामसङ्गाच्च शौण्डुत्त्वविभागमाभित्य व्यध-

खिततास्त्रययोगत्वेन अथरखितलौकिकप्रयोगावात्
 यत्रयहादिद्वन्द्वानामर्थनिर्णयः प्रतिपादितः । एत (यत्र)
 पुनरिक्तिरन्तर्गतादावर्थे गोमावाद्यो बहुव्ययः शब्दा
 प्रयुक्तते तत्र बृहत्स्यबहुराशयप्रतिपाद्यस्यमावाधिकारक-
 शक्तिभेदेवैवथः शास्त्रस्यैवंशब्दप्रयोगात् च लौकिक-
 शब्देरितिषत् पदपूर्ववस्थाया वाक्यात्मकशाब्दावापार-
 सिद्धेर्न पदगततात्पर्यापुत्रप्रतिपादने व्यापारो भवति,
 इतरेतराशयप्रयत्नान् । तथाहि- 'लोकप्रसिद्ध-
 शब्दाव्ययं शाब्दं प्रवर्तते । अतो न लौकिकेऽप्य-
 स्मत्समासासुत्वनिर्णयः ॥ ' वाक्याण्ये हि मूर्ति-
 स्मृत्याचारविषयैर्नानात् ब्रह्मब्रह्ममातृपूर्वैर्गान्धर्ववदि तु
 न विपरिवर्तकत्वम् । [पू २५३] 'लोकप्रसिद्धाधि-
 गन्तव्या शब्दानां साध्यासुता । वाचकायाच-
 कत्वेन सा च गित्यं व्यवस्थिता ॥ धनिमात्राध्य-
 सापुनि वर्णा वा केरलात्मनाम् । संवातोऽर्था-
 न्पेक्षो वा मातृकासुपदेशवत् ॥ ' तेन यैतदशब्दादि-
 यदा, गणरक्षणादय प्रत्येक तद्वर्गा वाऽनर्थकत्वात्-
 पक्षम् । इति लोकव्यवहारवैयर्थ्ये न वाचयन्तीत्युक्तपक्षो
 गम्यते । वाचाद्य पुनर्गणयित्वा सावयवत्वं तेषो-
 ऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरवदर्थप्रतीतिमुत्पाद्यन्तीति
 तस्यि एकलियवानेकशब्दत्वे ह्यक्षरत्वादिगन्धवदर्थ-
 साधनानात् साधुत्वेनात्रार्थान्ते । 'सत्तत्रायाचकत्वेन
 यदासाधुत्वमुच्यते । तस्य लोकादिद्वन्द्वत्वात्
 प्राह्वयं प्रतीयते ॥ अष्टप्रविषया वेदस्यादेतेषां
 वाच्यतासुता । वेदावक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्य-
 न्यममाणिषा ॥ '

प्रयक्षेण तावदुपपत्त्यविदोषेण वर्णा सुद्धा, मनी
 यते । न तद्वत् तस्यमुदावगते वा साधुतासाधुत्वे । न
 वाऽननुभूतसंवाद्यसुनीचेति । तस्मिन्कृशाच तद्वैक-
 पुत्रगणननिमित्तापि सिद्धा । वेदवचन पुनर्येह
 स्वस्वपदप्रयोगोपायमायमर विधिविधिवान्वेषेन नि-
 विपित्यमागत्वेन समरति । साधुतासाधुत्वयोः अन-
 नुवगात्मनरत्वात् विधिप्रतिपेक्षाविषयत्वम् । अमिषा
 भयानकरगभूतो विषयप्रतिपेक्षत्वसंगम इति चेत्,
 प्रतिशब्दमन्वतिविधिपेक्षाकृतानुसामन्वयानुपपत्ते ।

'यो हि प्रतिषदं षाठं साधूनां नाम्यवस्थति ।
 विधियान्वयानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥
 अपत्राशब्दशब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।
 न कलजादिवत्तेषां प्रतिपेक्षत्वसंभवः ॥ ' शौका
 दीनि हि कलजादीनि च निपतन्नातिगुणादिरूपेण परि-
 शायमानपरिमाणत्वात् [पू, २५४] विधिप्रतिपेक्ष
 शौचपीभान्ति न तु गणारिगण्यशीना जातिरूपेण
 शक्तिरूपेण वा विधिप्रतिपेक्षाव्युत्पद्येते । न तावत् साध्य-
 साधुत्वे कतिगुणाचार्यसकामान्यरूपेण शब्दपत्त्यनुपपत्ते
 विहासते यदात्मनो इत्येव विधिप्रतिपेक्षाव्युत्पद्येता
 'साधुभिः मनेव नाल्लभुमिः' इति । 'अविभक्ता हि
 शब्दत्वजाति शब्दापदाशब्दयोः । न त्वयान्तरसा
 मान्ये केचिद्द्वन्द्ववस्थिते ॥ ' तेन व्यंभेना भ्यति
 विधीयते प्रतिपेक्षेत वा ततो वात्स्यदात्मकान्यनुमिमान
 नैकीकृत्युत्पादशक्तिनि स्मृतिगुणभूतानि वेदवाक्या-
 न्यनुमिमीते । म च तावता षोडशतभावेऽप्यान्तु
 शब्दवत्ते । न चान्तावताय स्मृतिगुणत्वं, निष्ठासुमेय
 श्रुतिगुणत्वमितिषत्वात् । म च वाचकावाचकत्वरतिष्यन्ती
 विधिप्रतिपेक्षो समत सर्वेषा वाचकत्वात् । 'घाच-
 केर्भाषितव्यं हि प्राप्तत्वात् प्रतीयते । अत्राच-
 क्तिपेक्षश्च नापत्तेरवकल्पते ॥ ' न शब्दक विवेदि
 न विवेदिति च विधिप्रतिपेक्षो संभवत । अवद्य च
 व्याकरणस्मृत्युक्तमूळभूतसाधुविधिश्रुतिरसाधुविधिष्यश्रुति
 सम्यक् वा सर्वोपपत्त्यत्वात् कल्पनीयम् । निष्ठापि
 च पक्षेय साधुत्वसाधनमात्रेण लोकार्थशाक्तिम् ।
 यदि षडयन्त्रप्रतिपेक्षयुक्त व्याकरण तत्र तेषा बहु-
 त्वात् अथवखितरूपवाच्ये न स्वरूपमन्त्रतु शक्यते
 इति 'पञ्च पञ्चानाम् भव्यः' इति स्मृतिगुण्येन
 श्रुतामभिवरीतभाषणप्रतिपेक्षोऽर्थविपत्तिरिव स्मर्यते ।
 साधुविधिवत्ते तु ते एव स्मर्येता । अत्रपक्षे तु तद्व-
 गम्यते इतरदिशि प्रतिपेक्षविषयत्वोपपत्ति । स एव
 व्याकरणाय पक्षवैदपि एकानुपपत्तिव्यवहारत्वात् कस्मिन्
 सधेयोऽवच्छेदः । ननु मनिगन्ध विधिप्रतिपेक्षावकल्पति ।
 अनन्तराव्ययतासंगमनात् इष्टसंभवदन्तर्नानेव हीनावा
 विश्वेषोऽस्तिस्त्वम् । न तस्याऽऽश्रुतिवचनता न्याया, न

‘यन्त्रिचक्रता’ इति । तस्मान् अत्रमन्मूलादय
 म्भूति । ‘अथ प्रातश्च योऽर्थं स्यात् स शास्त्रस्य
 गोचर । सिद्धं शब्दप्रयोगश्च लोकादेवार्थ-
 लक्षण ॥ ’ अथ अथलक्षणत्वेऽपि शास्त्रं यथाय
 प्रयोगनियमान् प्रयोगोत्तसिद्धाश्च स्वार्थिनि । तदनु-
 पपन्नम् । नियमत्रयवत्प्रमत्तम् । ‘यस्य ह्यनियता
 प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते । नियमप्राप्तप्रयोगस्तु न
 शब्दो नियमात्पदम् ॥ [पृ २५५] यस्याप्य-
 लन्तमप्राप्तिस्ततोऽन्यो न नियम्यते । तत्र चा-
 लन्तमप्राप्तिर्गोचरादेः प्राप्ता मम ॥ ’ तेन यत्र-
 द्रव्येऽपि नियमादुत्पत्तिः । काटाक्षत्र नियम कल्प्येत ।
 किं वापुमिरत्र म पितृ यमुन वापुभिर्मापितवमेवेति ।
 ‘यदि सापुमिरेरति नासाधोरप्रमद्वत् ।
 नियम भाषितव्य चेमौने दोष प्रसज्यते ॥ ’
 यदि हि एकाया वापुसाधना निरूपेण प्राप्स्यु
 तत्र वापुनियन्तकात् स्यात् । रन्ते तु पुनः
 ‘अलन्तानाचरुत्यानु नैसाधु प्रसज्यते ।
 यत्रिचक्रिषष्ठ साधोर्नियमोऽन्यथायान् भवेत् ॥’
 अथ प्रमत्तानि चरुतप्रमत्तनिवृत्ति नियम प्रवृत्ति ।
 तदन्तम् । ‘न हि शास्त्रानेनापि प्रमादाशक्ति
 पारितान् । नियम्यन्ते प्रयोक्तार प्रयोगादिति
 दृश्यते ॥’ एतेऽप्यन्यनानार्थभिकाने प्रयोग इति
 चेत् । उत्पत्ते- ‘अन्योऽप्यक्षिणोच्चादेः प्रयोगो-
 ऽर्थेषु दृश्यते । तत्रिचक्रिषष्ठ कश्चिन्नियमो
 न च दृश्यते ॥’ न च नियमाना प्रतिशक्तिवृत्ति
 प्रयोजनम् । परिशक्तप्रयत्नवत् । न चाय परि-
 शक्तप्रियता सुखते । सुखप्रत्यभवात् । ‘न वा
 दृष्टार्थतेवास्य प्रयोग्योपपत्तेः । न हि दृष्टनिरा
 दादृष्टान्दृष्टमपि गम्यते ॥’ न हि तादृशेषु अदृष्ट
 वान्नाप्यवयवसि प्रभवति । परापरतया पन्भुनेर्य-
 वन्त्यन् । न चास्मिन् पत्ते तत्रमदूर्ध्वं कल्पयितुम् । ‘न
 चेदं नियमापूर्वमाभित फेति गम्यते । शब्दार्थ
 क्षोभनदुद्धिषत्रुशारण्योरे ॥’ शब्दास्य तादृ
 लन्ततापेदृष्टापरान् तादृश कश्चिदुत्पत्त । तादृ
 पानिपत्तनभवेन अथवा प्रथम्य दृष्टार्थेषु लक्षण

हारेषु विनाऽप्यपूर्वोक्तभागान् अपूर्वोत्तरात्प्राप्तयोग ।
 श्रोतु पुनर्दिनमत्रिधिमम्पगात्तर्गतत्वादेव असहकार्य
 त्वम् । उद्बन्धीश्च क्षणिकत्वात् काण्ठतरावस्थाव्यपूर्वा
 धारत्वेनयति ।

‘यथा तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।
 न तस्य नियमापूर्वसंस्कारार्थत्वरूपणम् ॥
 न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गकामयन् ।
 [पृ २५६] न च पञ्चयुक्तसंन्यासास्त्वामित्येन
 प्रधानत ॥ यत्तु त्रिन्नियमापूर्वं भोजनादिषु
 कल्पितम् । पुरुषार्थनियमाद्वार तदर्थं तत्प्रतीयते ॥’
 न चेदोच्चारण उच्चारयित्थं येन भोजनादिसमत् प्रति-
 पद्येत । स्वरूपेण पुनर्मन्त्रिणात् सुद्विवेकावस्थापार्हम् ।
 ‘एव चापेदमूलकात् धर्मनियमार्थता । युक्ता
 शब्दस्मृतेर्वैक्यं न चास्या शास्त्रता स्वयम् ॥’
 तत्तु ‘प्रशमगम्यमिति चेत्सास्त्रनियमात्’ इति ।

‘नहि व्याख्यादीना वेदत्वेन स्वतन्त्रता ।
 पुरुषार्थीनदृष्टेश्च सापेक्षस्याप्रमाणता ॥’ सर्वत्र
 हि पौन्यवाद्वचनादेवमय पुरुषो वेदेति प्रत्ययस्तेन
 कर्मभिर्वाप्यकाशनमानोपयुक्तत्वात् व्याकरणानेव शब्द-
 गनशास्त्रशास्त्रविभाग प्रतीयते । ‘न च स्मृत्यन्तर
 किञ्चिद् दृष्ट तत्कार्यगोचरम् । दृष्टं भुत्यनुमान
 स्याद्येनोपनयनादिषु ॥’ प्रायेण मनुगीनमवशिष्टा
 दिप्रणीता समानार्थेषु धममहिता वतन्ते । तेनावि-
 शानात् ताभ्य एव धुनय स्वनुमाना । न च व्याकरणस्य
 ताभि समानायावम् । ‘परपररेण चाऽऽचार्या
 विगीतरचना स्थिता । सूत्रपारिषद्भाष्येषु किं
 तत्राप्यत्रमीयताम् ॥ न तात्रसूत्रकारेण किञ्चि
 तुक्त प्रयोजनम् । कथं चैतावति प्रथमे स्यात्प्रयो
 जनविरमृति ॥’ वेदपि तदुत्पत्त्यु विरुष्टावादिन
 एवाऽऽस्य प्रयोजनमिति शक्यत न वेद्या अत्रमग्रहण-
 धारणा महान् अदृष्टत्वापि विशालसाहाय्यं पूर्वं प्रया
 जनाम्बर विवृण्वत् । ‘यमे व्याख्यानम्’, ‘यत्र
 यत्रशास्त्रान्’ इत्येवमादिभि । इह पुन अत्यन्तदृष्ट
 व्याकरण प्रयत्ना सूत्रकारण धर्मपक्षममोक्षाया न

कल्पयित्प्रशोन्नत्यमश्रितम् । न च सर्वप्रधाने वस्तुग-
नादौ युक्तः । मुद्रातावत् पुनरीदय येनाद्यापि त्रिभन्ते ।

‘ धर्मश्च फलसंबद्धं कर्म यागादि वर्णयते । न
च व्याकरणे किंचिद्याहर्षमोपदिश्यते ॥ धर्मत्वं
यच्च विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगयोः । यथेष्टं वर्णितं तद्य
न शास्त्रसदृशं मतम् ॥ ’ शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो
भवति । इह च ज्ञानधर्मत्वमुपलब्ध अर्थमप्रवृत्तमीनेन
[पू. २५७] शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति वार्तिक-
कारणोक्तम् । भास्करात् आह- ‘ अथवा पुनरप्य-
ज्ञाने धर्म ’ इति । न चैवमनिधेयेन धर्मत्वाद्याद्या
युक्तम् । ‘ संयद्ब्रह्मोर्ध्व धर्मत्वं यदैकस्यावधार्यते ।
तदेतरत्तदर्थत्वात्त धर्मत्वेन गम्यते ॥ ’ तदिह
यदि तावत् ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितं ततो लोक-
प्रतिद्वन्द्वेन प्रयोगवशा ज्ञानस्य निरूपकत्वमेव
कारनेर्भूतो गतिनादिप्रयोगवशात्प्रभवः । शास्त्रपूर्व-
प्रयोगवशे तु ज्ञानस्य तद्व्यवहारेन निरूपकत्वमुक्तम् ।
अनया प्रयोगान्तरात्साक्षात्तया यद्यपि काचित्कले भ्रूति
भेदेत्यादिभिः ‘ द्रव्यसंस्कारधर्म ’ (४:३:११) इत्य-
नेन न्यायेनार्थवदतया शक्ये । न हि समानाभ्यामे-
परस्मिन् परस्परं प्रति कर्तुं पूर्वस्मिन् फलवशात् ज्ञायते इति
वर्णितमेतत् । योऽर्थोभेदेन यजते न त चैनमेव वेद’
इति । त्रिच- ‘ आदिमन्त्र्याच्च धर्मत्वं नैव ज्ञान
प्रयोगयोः । न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी
श्रुतिः ॥ ’ यद्यप्य ज्ञानं निरूपेण वेदेनैव कियते तन्न
सदृशं प्रयोगविधानं चान्यत्रोपपद्यते । व्याकरणज्ञान
तु योषेण प्रथमानीयत्वात् मन्त्रार्थवद्व्याकरणिशुद्धो-
परिहास्ययोगान्निन्देद्विषयकत्वेन नात्रधार्यते । ‘ न च
व्याकरणे नित्यं कर्मविद्यमगम्यते । कर्मस्मृतिद्र-
दिक्षा हि नित्यव्यपश्रितरुक्तिव्या ॥ ’ अथापि व्यपश्र-
नित्यत्वात्प्रधाने योरेण्यं वाक्यमपरपरशऽनादिः कल्पयेत्
तथापि ‘ उक्तं तु शास्त्रपूर्वप्रयोगम् ’ (१:१:१२९)
इत्यत्र न्यायस्य स्थितिरतत् । अनेकपुनरुक्तमपि
उदयाकरणे वेदात्म्यभवनं न प्रतीयते । ‘ न च व्याक-
रणत्वात्प्राजातिः वाचिद्रव्यस्थिता । अनित्ये
धात्म्यसंघाते सा जातिः धावतिष्ठताम् ॥ ’

अथ ‘ लक्षणाद्ये व्याकरणम् ’ इति तदपि लक्षण-
शब्दनिमित्तेन लक्षणाशेषेण निरूपेण नित्ये विविधवपत्कले
इति । तदनुपपन्नम् । कुतः- ‘ अत्यन्तभिन्नरूपत्वा-
द्ध्यायाणां लक्षणादिना । नैकामलम्बनं किंचिद्वि-
धेरस्तीत्याहृतम् ॥ ’ ननु वेदे एव व्याकरणस्य स्वर
दृश्यते । यथाऽऽह- ‘ तस्मादेव व्याहृता वागुचते ’
इति । वीतरति । ‘ व्याहृता संप्रदायेन वाणी निरूपेव
वैदिकी । अनूदितीत्ययमायं धर्मस्वाध्यायव्या-
हृतयोः ॥ ’ अत्र व्याहृत्यादि स्त्रीविषया वाचः, शिष्याचार्य-
संक्रयेन स्वरार्थमात्रकर्मैरविच्छिन्नरूपैरनित्यैवाचार्यैरेव
वैदिकी व्याहृतेर्युक्तम् । तस्याश्च मन्त्राद्याव्यतिरिक्तत्वात्,
वर्णानुज्ञाने प्रयोगे च धर्मोऽभ्येन । यद्यपि च ‘ एक
शब्द सम्बन्ध सातः सुप्रयुक्तः दास्यान्वितः, स्वयं लोके
काम्युपभारति ’ इति तदपि स्वाध्यायवशाद्योष्यभूतोयम् ।
‘ अहरह, स्वाध्यायमधीवीत् ’ इत्यत्र ‘ वाच्येकाप्य-
यतु गाम वा ’ इत्येतद्वचनवर्तं यद्यपि यथायथैवुक्तम् ।
‘ योऽपि मन्त्रं समस्तं हि नाधीयीताप्यव्यक्तितः ।
तस्य शास्त्रान्वित- शब्द एकोऽपि स्वर्णनामयुक्तः ॥ ’
शास्त्रान्वित इति च यथास्वाध्यायमनुगत इत्यर्थम् ।
सम्बन्धयुक्त इति चोपगमनोपसर्गानुसङ्गध्यायदर्भत्वमपि
पाण्डित्यदीतिर्न शोषणपरशशक्येनोक्तम् । यद्यपि च
‘ तस्माद् व्याहृतेन न श्लेषेच्छोषो नावधारितौ
श्लेषो ह वा एष यदप्यशब्दः ’ इति, तस्यप्रशङ्का-
गत्यैदि क्त्वाच्चरित्वाप्रतिषेधार्थमेव । वैदिकव्यायेकत्वा-
दौकिकस्य अवशन्दत्वं संभवति । तुल्येन च । न च
लौकिकस्य अप्येतेऽप्येते नाम त्रिभिरिति । सा यद्यो-
नामपि मन्त्रानां शोचनकार्येण शब्दसम्बन्धपर्यव-
स्युद्धिनास्तस्य शब्दानुगमनसंज्ञात् । अथापि अवश्य-
नौकिकस्य अपि अनेतेऽप्यशब्द आशङ्कणीयः । तथापि
‘ न श्लेषेऽप्यशब्दोऽपि श्लेषेत् ’ इत्येवमादिभ्यस्तुल्यमतेन
हि मन्त्रिन्-व्यन्तरात्तन्मन्त्रस्य चरणात्पुनरुक्तधर्मोपि-
ज्जायतेति तस्मिन् प्रतिषेधार्थेऽपि भाषागतस्य श्लेषे-
त्तस्यप्रधानाधिकरणवशात्परतन्मात्रत्वेन भाषणं प्रति-
रिच्छते । युक्तं च तस्यासौपतरीनामन्त्रस्य तद्विद्वेष्यपर-
नं तत्रार्थान्वितमिति तदनुसङ्गं तु नासादितु श्लेषेऽपि-

विना तत समालस्यत्वात् गुणवचनसंज्ञायाः त्रिधात्वात्
 'गुणवचनसंज्ञायाश्चिन्म (वा, ५।१।१०५) इति
 लक्षणानुसृत्य एव व्युत् प्रयुक्त । भाष्येऽपि त्रिधा
 कर्मवचनेति ब्रह्मणो तत्पुत्रो पूर्वसमासपूर्वपदस्यावा
 म्बु 'सुतो भासुप्रतिपदिकयो ' (वा, २।४।१०)
 इति प्रत्ययविशिष्टोऽपि लहन् कृत । तथाऽन्यथा कृत्वा
 चोदितमन्वया कृत्वा परिवहति इति । ' वाचयेन वचम् '
 (वा ६।१।१०) इत्यन्वास्यात्समुच्चोऽपि णमुल् न
 प्रयुक्त । न चैषा भिन्नतरेण साधुत्वसिद्धिः । कुत ।
 ' येषामनुगमो नास्ति ते सिद्धेयुर्निपातने ।
 अन्यथानुगताना तु प्रयोग वाचते स्मृति ॥
 स्मृत्वाचारविरोधे हि स्मृतिरेव बलीयसी ।
 प्रत्यक्षप्रतिषेधाया जतिकर्तव्यतायुता ॥ ' प्रत्यक्ष
 स्मृतिविरोधे तु श्रुतानुसंहितस्यापि प्रयोगादेव सिद्धाचार-
 नुसंहितप्रमाणमस्तिमनुमाद्य निपातनात्साधुत्वसिद्धिः ।
 न च लक्षणशब्दानां स्वामिनि विधाविधेयात्साधुत्वसिद्धिः
 भासात्साधुत्वानुसंहितानुसंगीता । ' भद्रशान्तरसिद्धिस्तद्वि-
 लोपोनानुगम्यते । देवान्तरसिद्धिः शब्दो लक्ष्य
 भूतोऽन्यशब्दव्युत् ॥ [छ २.६१] तथा च ' सुर
 कस्मात् भवति इति ' (म. भा) इति । कोऽय शब्द
 इत्यादिषु लक्षणानुसंगित सर्वथाऽऽश्रित । यदि च
 लक्षणशब्देषु लक्ष्य न प्रयैत, तत सर्वान्तरणमप
 नान्यैरपि निवृत्त स्यात् । नान्यैरपि लक्षणानुसंगि
 टानि । अथोच्येत यथाप्रयोगविषय एव साधुभाषण
 नियमो न स्यात्साधुत्वानुसंगितविधाभिहितः । तदस्य ।
 ' सर्वो लोको कानुशुद्ध ' इति पत्रप्रयोगसंगतः । एत
 लक्ष्यविधासाहित्यादिसंज्ञासंज्ञात्वात् । इतरथा साहित्याभि
 रैव यथेष्टाधिकार इति लक्षणोऽप्यन्वयमे निष्पन्नो
 जनमेवाऽऽदित्यागामस्य भवति । योऽपि च ज्योतिषोम-
 प्रत्यये वाच्यमेवित्या ' तस्मात्साधुत्वो न भवेच्छुद्ध ' इति
 प्रतिषेध कर्मादन्वयेन श्रुतं योऽपि शुद्धमदाय
 कर्मवाच्यतम श्रवणोपरिभाषणविषय एव लक्षणभाषणसि
 द्धेर्भावो वेति पूर्ववदेव नैत य । यद्यपि न ' येया
 शब्दात् ' (म भा यत्) इति प्रथमन्तर
 ' लोकिहतां वैदिकानं च ' इति त्रिषेककथन तदपि

बहूनां तान्त्व प्रत्यक्षमन्वयभित्तानां लोकोपदेशोपदेशे सति
 स्तोत्रप्रतिभाषण नैवेदमन्वयमेवाश्रयणस्य लक्षणमभिधीय
 मान शोभते न च लोकिहतां चोपदेशे पुत्रो ह्यलो
 लेखभाष्ये च सर्वे वेदसाधारण्ये वेदादेव योऽपि लोकेन
 प्रयुक्ता उदाहृतं न्याया । य एव हि भाषणानुसंगितेव
 श्रुते, न च कविदमि वेदे दृष्टव्यं श्लेषेन समावयितु
 शक्यते त एवोदाहृतं वा । वैदिकोदाहरणेष्वपि च
 लोकिहतां एव शमाद्य उदाहृता । न च वाच्यो
 दाहरणेन लोकिहतां भिद्यन्ते । साधुत्वात् नान्यत्र
 मान-वाच्यतात् । अत आन्यत्रान्येव कानिचित्
 ' गुणानि ' ' द्वावाप ' इत्यन्यथासिद्धि उदाहृतं
 योऽपि न ' स नो देवी ' इत्यन्यथासिद्धि । अन्य-
 कोदाहरण न कुत ' सिद्धे ' ' लोकिह ' इत्यनेन प्रत्या-
 सनेनैव शब्दस्येत । यदि च लोकिहतां नान्यथासिद्धि
 त्रिषेत् तत सुतरां साधुत्व एव श्रुतप्रतिषेधात्साधुत्व
 सिद्धय लोकिहतां वेदेष्वप्युपयोगान् पुनरप्येवमुक्तिरेवो
 द्बन्धोद्धृत्य प्रयुक्ता इति शक्यं वक्तुम् । तथा च मनुना
 ऽप्युक्तम् । ' वेदशब्देभ्य एवातो ह्यप्युक्तं सत्ता
 विनिर्ममे ' इति । एतन्ते वाच्येऽपि श्रोत्रिका लोकिहे-
 ऽप्यर्थं विरहिते तद्व्यापकमन्वासात् सत्समानानुसंगि-
 हतान् त्रिषेत् पुन पादान् पदानि ता । न साऽऽश्रित-
 प्रतिषेधसिद्धिना वैदिकानां लक्षणेन वाच्यम् । न चैषा
 शुद्धतासाधुत्वो लक्षणमिति ' इत्यनुसंगिताच्छुद्ध ' इति
 स्वयमेव लक्षणसाऽऽज्ञानाधीनयेन मन्त्रप्रयोगानां
 शुद्धम् । ' यथैव लोकिहतां योऽप्युदाहृतं लक्षण
 वृथा । तथैव श्रेयसिद्धिना श्रुतानां लक्षण
 वृथा ॥ रक्षापि यदत्रोक्तमन्त्राचारानुसंगितम् ।
 न तदप्यन्यत सिद्धेरपिसिद्धेसातोऽपि वा ॥
 [छ २.६२] सिद्धाचारसंज्ञायां हि मन्त्रवेदसाधुत्व
 नान्यत्रानुसंगितस्यैव वेदप्रत्यक्षवाच्यमेव स्वयमेव
 स्यात् । यद्विद्वानोऽपि च विशिष्टप्रयोगप्रधानम् । तत्र
 च ' निरासाह्यो भवेत्स्यं येन तद्वान् लक्षणम् ।
 ज्ञानाशान्तरसिद्धौ तु तेन मन्त्र प्रयोगजनम् ॥
 मन्त्राशान्तरसिद्धेऽपि सामवेदोऽस्ति लक्षणम् ।
 वपुक् घृतानसिद्धिवाच्यतैव्यर्थेन वाच्यम् ॥ '

औच्छ्रये हि सर्वाणि सामानाधिकरण्यात् यथाक्रमं लक्षणं
 नानुगतानि तत्रश्च समस्तसामरूपसिद्धिं निराकारश्च
 भवति । ब्राह्मणनिधारेण च, ऋगन्तरसत्कारणाया प्रत्या
 रादिपञ्चवक्त्रिभागेन लक्षणान्नोक्तं । पदानुगमनाद्यनि-
 श्च यथाकरणे तु व्याकरणेन निशिद्धवदरचनामकराकप
 मन्त्ररूपाणामसम्भवेत्तत्र यदसद्वधाना म् दमिन् रक्षि-
 त य इत्यने ' लक्षयेद्य समाप्तायात्पदत्रयस्यत्रमात्रं
 वदन् । न लक्षयेत्तरामरूपं प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥'
 किञ्च — 'यदि व्याकरणप्रश्ना मन्वाराभ्येदवादिन ।
 व्याकरणार्थहेतुं चिन्त्यस्ते वेदसंज्ञयान् ॥ कक्षाव-
 लम्बितं निम्नं को नाम करकं वह्न । तमनादृत्य
 शौचार्थंमन्यत क्तुमर्हति ॥ लोके यस्य यदर्थत्व-
 माना सा यत्र ये मता । तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु
 यथावदत्रगम्यते ॥ आयुर्वेदं चिन्त्विमामु प्रायेण
 चिन्तियुज्यते । व्यापितत्त्वौपवसानं वैश्वेभ्यश्चोप-
 लम्बने ॥' न तु वदन् विना कक्षावल्बिभ्युक्ततर-
 महाप्रादि यतिरत्रम वेदत्रयवदत्राक्यासानसदेहसिषयै
 व्याकरणे व्याकरणेन व्याकरणेन चोच्यते । ' महा-
 प्यायिभिरैतानो वेदं ब्राह्मण्येन रक्षयते । स्वरा-
 क्षरविनष्टोऽपि त्रैपदादर्थेन सृष्यते ॥ तस्मात्प्रीने-
 रथाभ्यर्थिर्द्विष्टं काम्णिकादिभि । न विनामयितुं
 वेदो लभ्यत नन रक्षयते ॥ तस्मादत्रभाषं ताव
 प्रायेण व्याकरणम् । ' लोके तु सर्वभाषामिरथा
 व्याकरणादते । निष्पन्नं व्यवहारेण वाज्या
 दिष्यत्प्यसंज्ञायम् ॥'

[पृ २६३] यत्र तु व्याकरणार्थहेतुं चिन्त्यस्ते वेदसंज्ञयान् ।
 ननु किं वा व्याकरणार्थहेतुं चिन्त्यस्ते वेदसंज्ञयान् ।
 तस्मात्प्रीने रथाभ्यर्थिर्द्विष्टं काम्णिकादिभि । न विनामयितुं
 वेदो लभ्यत नन रक्षयते ॥ तस्मादत्रभाषं ताव
 प्रायेण व्याकरणम् । ' लोके तु सर्वभाषामिरथा
 व्याकरणादते । निष्पन्नं व्यवहारेण वाज्या
 दिष्यत्प्यसंज्ञायम् ॥'

न व्याकरणमर्थयन् । ऊहस्याप्यन्यत. सिद्धेरुच्छ्रा-
 नूत्वाविभागावन् ॥' तथा च — 'मुरयदृष्टार्थतास्वार्थ-
 समवेतार्थतादिभि । प्रयुक्ता प्रकृतौ मन्त्रा गताः
 कार्यार्थतिदेशतः ॥ विकारेऽथ निष्पद्धोहा कार्यो-
 पत्रेषु पञ्चवा । अर्थान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोहं
 व्रजन्ति न ॥ एतावत्सन्त्यतो यस्य विना व्याकर-
 णान्मति । जायेत स कथं तत्र पदं योग्य न
 लप्स्यते ॥ वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।
 शब्दानां तत उद्भूत्य प्रयोगः सम्प्रतिप्यति ॥
 अथवा योऽपि गाव्यादिलोकेनार्थं प्रयुज्यते ।
 सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगं केन वार्यते ॥'
 येनतापदानि तावन् विधिगद्वद्व्य मन्त्रवे भाव
 स्यात्' (१०।१।१।२३) इत्येतेन न्यायेन
 सत्रानेय मन्त्राभ्युपसमतात् पर्वान् पवित्स्वयं विधि
 वतप्रयोगानुसंगेनेक तदाकवेदोपवाक्यान्तराधिकताया-
 भिधानरूपेण प्रयुज्यते तेषु ह्यस्यैव कर्माभिधानार्थमेव
 प्रयोगोत्तरसिद्धान्तत्वम् । यानि तु व्र यतद्गुणारिपदानि
 गनिहितार्थवैयर्थ्यापवितसमस्तप्राणि प्रयोगवचनगोचर
 मागच्छन्ति तपु अमनिहितार्थवैयर्थ्यात्तन्मन्त्राणां
 मन्त्रावयवनिरा हाद्वीकरणाय स्मृतेऽप्यर्थे प्रयुज्यमानेषु
 प्रयोगोत्तरान्तरान् व्यन्या स्यादित्युच्यते । प्रकृतौ
 हि मन्त्राणां प्रयोगोत्तरं शास्त्रवर्ती, प्रकृतौ पुनरर्थे
 र ॥ २२२ नी म व्याकरणानुसंगेनेत्युच्यते । व्याकरण
 स्याति अमभा यमनमूनात्त्रय वृत्तार्थविशेषवेदेषु
 मन्त्रा- [पृ. २६४] नायापस्यस्यमन्त्राणां
 नन्वित्रमन्त्राणां च यथाकथितवर्तिप्राप्रतिप्रत्ययवर्ति
 मन्त्रादेशोपस्य निश्चितसम्पन्नाण्यणि-यादिमन्त्रावे-
 धस्य गैरानुसंगस्य मन्त्राणां निवर्णनात्प्रतिशास्त्रानुस-
 र्गवत् । तेनोहं सर्वमन्त्रावास्वार्थतामवैश्ले ।
 लोकेदप्रयोगाण सिद्धे व्याकरणेन किम् ॥'
 यदि न व्याकरणेणोदकाणमवयवमेवेति न तान् टीका
 कार्ययुक्तम् अत्रानि ज्ञानिनामानुपमा वैशिष्ट्य-
 याणि च । एतानि नोद मन्त्रन्ति अत्रिणो विषय
 दि मन्त्र ॥ ज्ञायतो यानुनिर्दिष्ट प्रयोजनविषयता ।
 पर्मज्ञा नोन्यो तत्र कि वेदाध्ययनं कष्टम् ॥'

कर्मणि हि ह्यनुदात्तस्य सामानो मूल्येनाऽऽऽयते
 न प्रयोजनम् । ' अर्थतेनैव युक्तं स्मादापमोक्तं
 प्रयोजनम् । तदप्यसदनाज्ञानाभिप्यारणतया-
 ऽपि च ॥ ' निपारणपदद्वयेदाभ्यवयोभ्यस्तेन हि
 सुनय म्यारणस्य निप्रयोजनत्वमुक्तम् । ' आगमो
 वेदवाक्याद्य नाम्यः कश्चन विद्यते । कर्म चाऽऽ-
 दिमतां मिथ्येद्वेदानादिना विधिः ॥ '

तस्मात् ' स्मापयोऽभ्यवः ' इत्येतेरेकपदेदा-
 भ्यवनिधानं शतवधादिषु दृष्टयुगपत् च नित्याभो-
 ऽस्यत्वात् । व्याकरणपदद्वयाभ्यवयोभ्यस्तेन पुनर्न कस्या-
 निच्छायाया क्षुब्धे । न चाऽऽदिमदर्थविषयं उदना-
 दिनाभौन वेदरं प्रनाशय वा समते । ' न च
 वेदाह्वगभावोऽपि कश्चिद्व्याकरणे प्रति । ताद-
 र्थावयवभावाद् युक्तादिवचनेष्विव ॥ ध्रुति-
 लिङ्गादिभिर्भावतात्पर्यं नाम्य गम्यते ।
 अत्रिमम्य वा कश्चिद्व्यभिऽवयवः कथम् ॥ '
 तस्मादायविविधमोपेतं वर्णयित वम् । ' पठद्गो
 वेद इत्युक्तं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षया । तेः पठ्भिः
 प्रविभक्त. सन् स हि वर्मनिशोधनः ॥ '

ननु आद्यान्नामेष्वर्थे वेदस्त्वान्योर्मैतदभ्यवयवेषु
 विशेषजननें प्रवर्तते । तर्थाह ' संभयव्यभि-
 चाराभ्यां स्वादिशेषणसंभवः । भुक्त्वाद्यव्यभि-
 चारासु नैर्भेः किं निशेष्यते ॥ ' [ए. २६५]
 उच्यते— ' यस्मानि प्रविभक्तानि हेतुहृत्पक्षेः
 रूपम् । शास्त्रार्थोर्धं न च्छाया विधेरर्थं यरोति
 न. ॥ अधिगतव्यवृत्त्येतदप्येव इति शोच्यते ।
 तेन भुक्त्वादिनाम् वेदो वेदित्तयो विधेरतः ॥
 भवतेरेव वा रूपं भवेत् एवेतदाश्रितम् । भुक्त्वा-
 दितिमवोर्धंः स ध्यानव्यः सदा द्विर्लैः ॥ ' तथा
 भीम आद्या वेदाभ्युत्थितनिधिरित्यभिनि कथने
 न पदाभ्यामव्यभिचि । ' वेदे व्याकरणार्थानि
 गन्तेषाभ्यन्तराणि न । भवेद्वा तदभिप्राया
 पदद्वयभयनामृतिः ॥ ' ' एतज्जो टपिनाम्
 एतज्जो टपिनाम् हि वेदेषामव्यभिचारेण हि निहा
 पारस्य इति वे. एह विपत्तये वेदोऽप्येव इति

स्मृत्यर्थो भवेत् । ' प्रातिशारयानि वा यानि
 स्वाध्यायवदधीयते । गृहमाणातदर्थत्वाद्द्वयं तेषु
 वा स्थितम् ॥ '

यानि हि वेदायापारराम्ये तेषु लिङ्गेन कथ्यम-
 न्नमभ्यवसातुम् । ननु कतिपयपृथगेदवानयोदाहण-
 च्छेदनायेषु पाणिनिव्युत्तिप्रणीतेषु प्रातिशारयानीव
 प्रयोगशास्त्राणीति चेत् । न । तेषा पदस्वरूपेष्वेव
 व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूपवर्जितानि
 पदायेव वस्तुन संस्त्वोक्तान्त्यने । प्रातिशारयेः पुन-
 र्वेदशरिताभ्यनानुगतत्वास्संधिप्रवृत्तिविद्युतिपूर्वाङ्गपराङ्ग-
 यनुसर्णान्नेदाङ्गत्वमाविष्टत्वम् । ' पूर्वोक्तानामुसंधान-
 मागमस्य च नास्ति तै । आगमोऽभ्यवयवप्रत्यः
 प्राक्च शब्दास्तुशामनम् ॥ '

' वादार्थेन निष्कारणे धर्मः पठद्गो वेदोऽप्येव. '
 इति निहिते ज्ञाने धर्मः शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽप्युदय इति च
 प्याहताभिधानम् । यद्यपि च शब्दावयवस्यानालयनं
 प्रयोजनत्वेनोपदिष्ट तस्मिन्प्रयोजनान्तरस्य लक्षण-
 मात्मैवावशिष्यते इति उच्यतेवेद्यम् । ' यदि वा
 गौरवम्यैव लसुत्वमुपचर्यते । निपर्ययापदेशेन गुरो
 कांतरशब्दवत् ॥ ' लोकाभिधानामेव शब्दानामवय-
 न्ताविरमधातुगमोपादिमुत्पत्तिरित्येविकसतापरिभाषा-
 निवदमर्जितेनरतिस्मत्प्रधानमेव सिद्धान्तिविचारेः हेतो-
 नान्तं गत्या यथावस्थिता- [ए. २६६] गुदादायमेव
 विवर्तते, तथापि चोदाहृत्य वर्तितेषु यस्मिन्निदेव
 लक्षणोवनागमभ्यं ददते । तेनान्त्यक्तव्यं लसुत्तु-
 पायानुत्थपमेव ददुविरयवर्तितः । यदपि केनचिदुक्तम्-
 ' तत्स्वावयोधः टद्वाना नास्ति व्याकरणाहते ॥ '
 इति । तदप्यगम-धर्मेष्वपि पदायनासीत् । ' को
 हि प्रत्ययगम्येऽर्थे दास्यात्तत्स्वावधारणम् ।
 शास्त्रतोस्त्वभावस्य ईदृशे परनुमर्तति ॥ ' अत एव
 लोकाभ्येत्तगर्थं पठ-वम् । ' तत्स्वावयोधः टद्वानां
 नास्ति ओर्भेन्टिपाटने ॥ ' इति । न ह्यन कर्मिदि-
 म्प्रियतेन कर्षिरेपामदहन्वात् । ' अतवेदश्च वेदार्थं
 यदनुक्तं प्रयोजनम् । तदप्यनयोनागमत्तद-
 व्यास्वापिर्निर्णयौ । '

यत्, पदार्थसदेहास्तारद्वयो वृद्धव्यवहारयेन निव-
 तेन्ते । शेषाश्च निगमनिवृत्तरूपमनूयामिपुत्रेभ्यः ।
 सर्वेषां अर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनरुत्तनी
 कृत्याथ पदस्वरूपमाने अन्वाह्यव्यवहारे दूरदपेतेनार्थ-
 ज्ञानम् । तथाहि 'धातुभ्यः कल्पिते नाम्नि क्रिया-
 योगोऽनुगम्यते । न चाभिधानवेलायां तत्प्रती-
 तिर्मनामपि ॥' 'गमेर्द्धे.' (उणादिसू. २३५)
 इत्येदमुपपत्त्यनुसारी हि गन्तुमानमेव गोशब्दाच्-
 मध्यस्थेत् । जातिशब्दाश्च वृद्धव्यवहारोऽवस्थितो यम
 प्रसिद्धस्तान्नागम्यान् य । तथा च 'कुण्डलोदारशब्दा-
 देर्यांलनुगमस्थितः । न तात्त्वेव शब्दार्थप्र-
 सिद्धिव्यवतिष्ठते ॥ अथकर्णाजकर्णादौ समासातु-
 गमे सति । अपेतावयवार्थोऽर्थो दृश्यते वृत्त-
 शब्दवत् ॥ एवं राजन्यशब्दादेर्यतत्वाद्यनादरः ।
 व्याक्रियाविपरीतोऽपि स्थितो लोमप्रसिद्धिनः ॥
 तथा वेदत्रिरुद्धेऽर्थे दृष्टे शब्दानुशासनम् । तत्तथा
 यदि गृह्यते वेदाङ्गत्वं विरुध्यते ॥' 'कलेर्द्धक्'
 (पा. ४।२।८) ' वामदेवाङ्गव्यङ्ग्यौ ' (पा.
 ४।२।९) इति कल्पितान्देशदृष्टसामाभिधानप्रतिपत्तिः
 येषांकरणम् [पू. २६७] भवति । वेदे तु
 'ततो यमु वाम सममन्त् तमाद्रामदे यम्' 'यद्
 कालपत्तहालेपस्य कालेष्टम्' इत्याद्यर्थे तु पत्तिदशनं
 व्याकरणानुगारिणी प्रतिपत्तिं वाधते । तथा कल्पसू-
 वारे. 'ङ्गण्यस्य वामः ङ्गण्यस्ये अग्निने' इत्येवमादिषु
 ङ्गण्यद्वयव्यतिरेकप्रयोगाद्वाङ्मरणशतेनाप्यनगता अथा
 वेदार्थवितरमगमत्वा वेदवाक्यव्यतिरेकप्रयोगादि
 शब्दार्थोऽथ व्याख्यायन्ते । यथा 'येवमादिषु व्याकरणा-
 नवेषाणामिदं नि मत्तपक्षप्रतिपत्तिस्तथा सूत्रपुण्यादि
 शब्दार्थेष्वपि व्याकरणानुसारेण निर्णयउमेति न व्याक-
 रणमपेक्षितम् । किञ्च 'वाक्यार्थेषु च सदेहा
 जायन्ते ये महस्रगः । नैषा व्याकरणात्प्रसि-
 द्धपूर्वपत्रोऽपि गम्यन्ते ॥'

मदि वेदाथ, प्रदेष्टव्येन व्याकरणे मरेत् ततः
 प्रिमयेव, दाः स्वतःरा कविदर्थे प्रतिपादय-यथ विवि
 दोषभूयाः । तथा चिर्मूर्तयेधनमीदुमरलस्य फल्युत्

प्रशस्तभंगुवाचमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवदामन्
 प्रयोगदृष्टादृष्टावैरादिषु ग्रहैकराविश्लादियु च सदेहा
 नपनयेत् । अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्याकरणेऽनु-
 पन्यासस्तान् कल्पसूत्रान्तरवचनसिद्धकतिपयस्थूलपुत्या-
 चर्षनिर्णयप्रयोजनता मुनरा नाऽऽश्रयणीया । अपि च
 'लक्षणोत्थेऽपि संदेहे व्याख्यानादेव निर्णयः ॥
 वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निर्धार्यते ॥'
 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' (महाभाष्ये प्रत्याहारसिद्धि-
 वृत्तम्ने) इत्यनेन परिभाषया न हि संदेहाद-
 लक्षणमिति तत्र हि सदेहादवेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् ।
 ' न चागृहीतशब्दार्थे, कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् ।
 व्याख्यातुं शक्यते वेदो यतः स्वात्तेन निश्चयः ॥
 यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा ।
 अतः स्थूलपुण्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥
 न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वरः ।
 व्यन्तराद्द्विभूतान्तरात्तोऽर्थनिश्चयः ॥'

वृद्धव्यवहारार्थेन शब्दार्थानुधारणं तत्र च समासा-
 न्दोदात्तरपूर्वपदप्रतिस्वरवादिप्रयोगविभागाभावात् न
 तद्वत्ताऽर्थविशेषपरस्था । 'यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानं
 वेदवाक्येऽप्यिच्छुतम् । तत्र नैव पदार्थानामव-
 धारणसंभवः ॥ [पू. २६८] तत्रापि निर्णयो
 यः स्यादर्थप्रकरणादिभिः । तत्र तैरेव सिद्धत्वात्
 म्वरस्याभिधाङ्गता ॥ तेनादृष्टार्थेष्वपि स्वर-
 पाठोऽवगम्यते । सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञ-
 जपेषु च ॥'

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कथनित्तु-
 पयोगार्थ एव भवेत् तु लौकिकप्रयोगार्थः । अत्यन्ता-
 प्रयुक्ततम् ।

' न च व्याकरणोत्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णयः ।
 शब्दानुशासनं ह्येतदृष्टं नार्थानुशासनम् ॥'
 तस्मान् अमदेहाद्येवमपि नाध्येयं व्याकरणम् । न दोषार्थ-
 निश्चयान्नृत्स्वरविशेषप्रयोगोत्पत्तिगात्रम् । यान्यपि च
 ' इमानि भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ' इत्येव
 मुद्रम्यन्ति तेषामपि कानिचित्प्रयोजनतरयोगान्धेयं न
 यमभिवि, कानिचित्प्रयोजनाभाषानि, कानिचिद्व्यय-
 न

यानि । अपि च— 'अर्थवत्त्वं न चोद्भातं सुरत्यै-
 र्यस्य प्रयोजनैः । तस्यानुपद्विकेव्याशा बुधानाशा-
 यलम्बिनौ ॥' तत्र यथाऽपि इत्याद्यनुपलब्धार्थ-
 वादप्रयोगेऽप्यस्यप्रतिषेधः, प्रयोजनत्वैर्नोपन्यस्तः स यथा
 वक्षितस्तथोक्तं प्राक् । दुष्टः शब्दः इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्ध-
 शिक्षाकारपटितमन्त्रोद्घारेण शब्दवद् प्रक्षिपता स्वपक्षा-
 नुगमो दक्षित । दुष्टमन्त्रप्रयोगे तिष्ठते एव यजमानस्य
 प्रत्ययः । 'यद्वैता जहाति यान्त्रि तच्छ्रजमान वराति'
 इत्येवमादिभिः, सर्वाङ्गिभ्योऽप्यङ्गानिनाशेषु यजमान-
 गामिदोषदर्शनत् । तथा च 'इन्द्रमभूर्धेव' इति
 मन्त्रप्रयोगविनाशशेष एवोदाहृतः । यत् निरुक्ते 'वद-
 धीतमपिनात निगदन्तं शयन्ते' (अनगारिनं सुकैषो
 न तत्रगच्छति कर्हिचिदिति शेषः) इत्युक्तम्, तदस्यापि
 प्रथमसूत्रे एतन्मन्त्रं व्याचक्षते स्तान्मन्त्रव्यतिष्ठन्
 कारणात्प्रोपनिशितम् । 'अनतिक्रामन्वो वेदमर्थवत्
 सत्तमन्त्रं तमन्त्रव्यतिष्ठन्, इष्टो हि तस्यापिः कर्मान-
 चोपनम्' इति तत्तस्याप्युक्तत्वेन वेदानाम्प्रशयना-
 करणात् 'न तत्रगच्छति कर्हिचित्' इति । सत्यमेवै-
 तत् । न तु व्याकरणस्य तत्रोपयोगः । कर्मप्रयोगोऽपि
 श्रवशास्त्वत्वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेन्नैवमप्युक्तं
 निर्मूलत्वेन न व्ययस्य स्यात् तस्मात्तत्रमन्त्रविदक-
 मीमाशागमेन अर्थात्तन्त्रादाणां परिश्रानोपशेगधम वा-
 देतल्लोचनं युक्तम्, न तु व्याकरणस्य । 'यस्तु प्रमुह्यते'
 ('यस्तु प्रमुह्यते बुभुलो विदोषे शब्दा-वशात्प्रहा-
 यते । लोऽन्तमामोति जयं परम वाग्योगिदुहुर्यति
 चापमन्दैः ॥' म भा) इत्ये— [मू २६९] तदपि
 मन्त्रादाणां शब्दस्य सभ्यप्रयोगप्रयोगजनने विज्ञायते ।
 यथासामान्यतस्तदप्युक्तत्वात् 'हु' इति चापमन्दैः'
 इति । स्थापनाप्ययमन्त्रानुपनयनयजमानगतत्रैदशब्द-
 त्रिनोऽपि 'वदन्तो यन् आतिमियात्' इति ।
 एतद्वचनप्रशयनोपानुगोऽप्युक्तत्वात् 'शम्यो-
 पित्' इति च 'रु' लोकात्प्रशयनोऽपिदित्यप्युक्तत्वात्
 सभ्यः पुमान्, आदाय वाक्येषु चोदितव्यमानोपनिश-
 मानानुपनयनादिनिरूपणार्थं न यत्किञ्चिदोपानु-
 च अनपत्तचोदितचोदितमन्त्रमर्थपरमप्रशयनाहोतानर्हत्

विदं च वाग्योगिदित्युक्तत्वे न वैकल्यः । वैक-
 ल्यस्यैव तत्रप्रयोगोऽप्युक्तत्वात् । 'यदप्यविद्वत्' ।
 ('अविद्वत् प्रथमिशब्दे नामो वे न उच्यते विदुः ।
 नाम तेषु तु त्रियोऽप्युक्तत्वात्प्रथमवद् वदेत् ।' इति
 महाभाष्ये व्याकरणस्य स्त्रीताम्प्रतिहासप्रयोजनत्वस्य
 नार्थमुपन्यस्तः, श्लो ४ः) इति, यत्रानि सादे नामान्यस्य
 प्लुतानमिच्छन्तिव्यवचनम्, तत्प्लुतस्य निमानस्य लोक-
 प्रसिद्धत्वात् मन्त्रानुपद्विष्टनामालम्बप्रयोगविद्वोः क्लृपया
 तदप्रयोगोऽप्युक्तत्वात् । न च सातना मन्त्रादिभिर्लेन
 चोदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतप्रत्ययविरिभागाद्वारेण शब्दा-
 वस्यद्विष्टेनानुपयोगो वाऽऽधीयते । यथा 'प्रयज्ञाः
 सविभक्तिज्ञाः वतंथा' इति तत्रासिष्टोपद्विष्टत्वात्
 ज्ञादोषे च पठव्यमित्यस्य, 'अभिर्नृपिणो बह्वन्त'
 'अग्निं यो हृन्वन्तमन्' 'अग्निनाऽग्निः तमिष्यते'
 इत्येवमादिभिः कर्मप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याक-
 रण वैभक्तिरुक्तत्वात्तत्रोपनिशितं वा सविभक्तिप्रयज्ञ-
 प्रयोगादिदेवशास्त्रे व्याकरणम् । 'यो वा इमा पदसः
 श्वरशो वाच विदधाति स आतिभ्योऽनो भवति' (ऋतः,
 २।१।२२) इति सभ्यप्रयोगव्याप्त्येवमभिधीयते ।
 तथा 'चरारि वाङ्मरिमिता वदानि' इति यानि
 तावदोशरमदाः शास्त्रादिचतुष्टयं बहुत्वमनुपनयनस्येन
 नैवकनैरप्युक्तत्वात्तत्राभिर्नृपिणोऽपिदित्युक्तत्वात्, न
 तत्र व्याकरणस्य त्रिभ्यविवारः । यत् नामाक्यालोप
 सर्वादिवाचयुक्तत्वात्तत्र वैकल्यमन्त्रमन्त्रात् तदपि
 चतुष्टयस्य लोकप्रसिद्धत्वादेव नातीव व्याकरणोपेक्षम् ।
 एतद्विषयस्य च उच्यमाने । तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति'
 इत्यत्रद्वयेन स्यात् । चतुर्णामपि वदन्तानां मनुष्यैश्च
 मानवतात् । तस्याप्ययस्य मन्त्रव्याप्त्यं 'पोऽप्येवमन्त्रो
 वण्यते ।' चरारि वाङ्मरिमिता वदानि' इति वैकल्यवचने
 मन्त्रेण तानि चरारि वरप्रशान्तमानोपनयनाप्युक्तत्वात्
 प्रमाण्यभिधीयते । तत्र यानि प्रकीर्तयिमादृशवैद्व-
 वाचयताश्च पठन्तानुपनयमानादिमन्त्रैस्तुमन्त्रोपनयनाप्यं
 एतद्वैकल्यवचने, तानि तद्विद्वत्प्रयज्ञे वेदप्रसिद्धि
 नोच्चारयन्ति । यस्तु भागवत्प्रयज्ञस्य प्रतिशयनितु त
 तुरीय प्रयज्ञस्यमन्त्रमन्त्रोपनयनात् मनुष्या वदन्ति समा

क्षणान्न स्वात्क्षणान्तरे । तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥ तस्मात्प्रथमं सुम्त्वा नित्यः संस्क्रियते यदि । विक्रियात्प्रोऽपि संस्कारस्ततो नैवास्व संभवेत् ॥ विना व्याकरणाद्यतिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया । अष्टार्थेषु संस्कारो विध्यभावात्प्र गम्यते ॥ [पृ. २७२] दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् । न हीष्टं भोजनार्थानां शीहीणां श्रोत्रात्फलम् ॥ कर्मप्रकरणान्नात्वा न च व्याकरणिक्या । येनापूर्वप्रयुक्तानां शब्दानां संस्कृतिर्भवेत् ॥ इत्यादिविधिव्यस्तपि संभरी व्याक्रियारिधिः । पौरुषेयं कथं यस्तु विद्याच्छाश्वतो विधिः ॥ तेनानारभ्यवादेऽपि विधिर्नैवास्ति तादृशः । अनारभ्य विधिवे च न कर्माभ्यन्तसंभवः ॥ ऐराण्विकं हि संस्कार्यं यत्कृती स्वात्सुनादिवत् । तद्द्वारेण ऋतुमासिनं लोकन्य-मिचारिणः ॥ लोकवेदगतस्याच शब्दानां व्यभि चारिता । अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापितं क्रतुम् ॥ आज्ञासोऽपस्थितः शब्दः संस्कृतं शक्यते कथम् । नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमा-श्रितविभुत्ववत् ॥ वर्णसंस्कारमात्रं च यदि व्याकरणाद्भवत् । प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोत्तरेण प्रयो-जनम् ॥ समुदायस्वपरतुलाश्रेय संस्कारमर्हति । प्रत्येकं च भवेच्चतुर्द्वित्रयैः प्रतीष्टकम् ॥ न च स्वल्पद्वाराभ्यो वर्णैः शब्दस्य कश्चित् । येन तत्संस्कृतिः सि ल्येस हि पूर्वं निराकृतः । स्फोट-गोशब्दाहृत्यमश्रुतो पदरक्षणम् । गगारादिपद-व्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥ सर्ववर्णसमूहोऽपि न संस्कार्यः कथंचन । न तस्यार्थप्रयुक्तवमसि हानमिधानतः ॥ अथ त्रिचसुरा वर्णाः संस्क्रि-यन्ते पदे पदे । संख्यामात्रस्य साधुत्वं तथ स्यादितरेष्वपि ॥ संस्क्रियेत्तानुपूर्वी चेच्छब्दधर्मो न सेष्यते । महणोपारणसत्याहान्यादियु च संभवान् ॥ प्रहणोपारणे पत्र संस्कार्यं यदि गम्यसे । कर्मणः कर्मसाध्यत्वमुपनिष्ठात्रिपे-स्यते ॥ १

[पृ. २७३] वक्षति हि- ' कर्तृगुणे तु कर्मा-समागमद्वान्यमेव स्थान् ' (३।१।१०।१९) इति । ' तात्पादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवत् । वैद्योपदिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥ मनो वा पुरुषो वाऽथ संस्कारास्यदुमित्यते । शब्दानु-शासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥ शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते । शब्द-स्याननुशास्यत्वाद्द्वयर्थं तदनुशासनम् ॥ स्फोटशब्दे च संस्कारः सुवरं नोपपद्यते । असन्तो तत्र हि स्वातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥ गम्याफोटश्च परिटः सर्वानयववर्जितः । नामात्वात्तादि (आदिशब्देन निषानोपवर्णोः परिग्रहः) संस्कार्यं तेषां शब्द-विषयाणवत् ॥ अपोद्धारेण संस्कारो यद्यत्राभ्युप-गम्यते । शुद्धं गद्यादपोद्भूत्वं किं न संस्क्रियते यनाक् ॥ अन्यायनमात्स्व्यावपोद्धारो यदी-ष्यते । ग्रच्छब्देण साहचर्याच्छगशुद्धस्य किं न सः ॥ गवयादिषु नाज्ञानां नादृश्यं यत्रिद्वर्षितम् । सत्याग्रयवसामान्याचदिहापीड्यते तथा ॥ वाक्या-धिकरणे चैतद्विल्लरेण निराकृतम् ॥ तेनापोद्धार-संस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥ अन्याचक्षीत् शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्भूतान् । एतेनैवाप्रमाण-त्वात्स माहेन्द्रजाडवत् ॥ अशिष्यत्वाद्दशास्त्र-मेयं तापत्वदं प्रति । वान्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥ अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता । वाग्यमेवंविधं चेष्टं न पदान्दर्भ-वर्जनात् ॥ ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चि-द्ब्राह्मणकम्यले । देवदत्ताद्यो वाग्ये तथैव स्मुरनर्थाकाः ॥ १

इति बहुप्रयुक्तका केरलस्य वाप्रयोगदर्शप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाग्यनामशानार्थमेव व्याकरणमपि व्याख्यान युक्तमासीत् तदनाश्रयणात् सूत्रमिति कभाष्यनारवदेव [पृ. २७४] पूर्वापरविकल्पमभिधानेहीनाकारेणैव मुक्तप व्याकरणस्य अप्रत्ययित्पुत्रप्रयोगोदाह दंसितम् । ' अतो विधानभूयिष्ठाद्द्विदृष्टामूलवर्जिताम् । निष्कलाश्च व्यनस्याने शब्दानां नानुशासनाम् ॥ १' तत्र-

‘स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु ।
 शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवहोपयुज्यते ॥’ तेन
 सर्वेनापितयं सर्वं साधन इति । अत्रानुमानप्रयोगाः—
 ‘गार्वागोण्यादयः शब्दाः सर्वे गौत्वस्य वाचकाः ।
 वृद्धैस्त्रय प्रयुक्तान्नास्त्रैस्त्रैल्लेख्यमादिवन् ॥ एवं
 साधुत्वमेतेषां सर्वेषामर्थसाधनात् ॥ श्रीब्रह्मा
 न्नापशब्दत्वं पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥ अनादित्वं च
 सर्वेषामव्ययनधारणान् । वस्तुर्वक्तुः पुरो वृत्ते-
 श्च न्ये वस्तुं गवादिवन् ॥ साधुभिर्भाषमाणानां
 नादृष्टफलकमभवः । दृष्टार्थत्वाद्यथा धूमादग्नि
 देशोऽवगच्छताम् ॥ अशास्त्रविहितत्वाच्च बुद्ध-
 शब्दाभिधानवन् । शास्त्रं नावेदरूपत्वात्माहु-
 च्याक्रियादिवन् ॥ वेदमूलत्वाऽप्यस्य प्रमाणत्वं
 न कल्पते । अनेदविपर्ययान्नादृष्टादिनिगन्ध
 वन् ॥ शास्त्रान्नमपि नैवेदतादर्थ्यात्क्रियादिवन् ।
 अतादर्थ्यं विनाऽप्यस्माद्भेदेनार्थावबोधनात् ॥
 न च शब्दप्रयोगाङ्गं भिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनान् ।
 यदीदृशमनङ्गं तद्दृष्टं नेत्रानुमानवन् ॥’ यथा हि
 चतुरादिब्रह्मानवेक्षणादिविज्ञानसिद्धौ तत्रविनायावपि
 प्रथमं चतुरानुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञानस्याङ्गमेवं
 लोकनेदिदमन्त्रप्रयोगोत्तरवाङ्मणीततया व्याकरणमप्य-
 नङ्गम् । ‘तस्मात्पर्यायशब्दत्वाद्वाच्यदेनरुद्रश्रवन् ।
 आचारेण प्रयोऽयत्वं न शास्त्रार्थैर्निराहितम् ॥’
 शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ।
 २५ ॥

भाष्यम्— ब्रह्मा प्रथमेन शब्दप्रधानि- वायु-
 गभिरुत्थितः, उरगि विशीर्णं, षण्ठे पितृतिनं, मूढानि-
 माहव्य पगवृत्तं, षण्ठे पितृत्वं विशिषान् शब्दान-
 भिष्यनक्ति । तत्र अपराधेनानुपयुक्तमित्या । यथा शुक्रे
 पतिष्यमीति कर्मि पति, गृहद्वारप्रवेशमीति द्विह
 दृशति । ततोऽपगमात् प्रवृत्ता गाकारयो मधेपुनं
 भिषोमनोऽभिषिञ्जताशरणं एतेति ।

वा— एवं प्राने अभिधीयते— ‘अनेरान्तिरना
 तापदधापत्तेरिहोच्यते । अन्यथाऽप्युपपन्नत्वा-
 त्प्रयोक्तार्यावबोधयोः ॥ वाचकशब्दत्वे यानु न

कथंचित्प्रयुज्यते । प्रयोगप्रत्ययाद्यत्ता तत्र वाचकता
 श्रवम् ॥ संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये ।
 शृष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखे सिद्धान्तहेतुना ॥’
 दृढविपर्ययज्ञानान्तरं सहस्ये च सम्प्रज्ञानोत्पादाति-
 भाराङ्करैकदेशान्तारणार्थं संशयोत्पादानामात्रमेव वाच-
 युक्तम् । अथवा— ‘संसिद्धव्यवहारत्वादानादित्वं
 यदाश्रितम् । अपराधप्रसङ्गेन तत्रैवा संशय-
 क्रिया ॥’ यदि लोकान्तेन वाहः परमुत्ताच्छब्दः श्रुते
 तादृशेन सर्वेण सर्वदोचायंते ततो बृद्धव्यवहारपरम्पराया
 स्या गवादिभिरिव न गवादिभिः कश्चिदपि कालः श्रुत्य
 भासीदित्यथनसावादान्दिरामङ्गीक्रियेत । अपराधज्ञस्य
 शब्दस्य समवायुत्वं तदाशब्दाया सत्या नैकान्तनः सर्व-
 पामनादिरम् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्त्यायावधारित-
 प्रयत्नाभिष्यक्तिरेव हेतुत्वैर्नोपदिश्यते । अपर आह ।
 अत्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागितेति । यो ह्यस्मद्वि-
 प्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारण-
 मानासर्वे समानविधानात् मधेयुः । यदा ह्यत्रयत्ननिष्प-
 त्तिरपि शब्दे सभाव्यते तदा तत्रापराधज्ञस्यान्तरापत्ति-
 प्रसङ्गात् निषेधोऽपि । सर्वप्रश्नानां समानविधानत्वम् ।
 अथवा शब्दविपर्यय प्रथमस्यैव या निष्पत्तिस्तस्याम-
 पराध सुनिपुणानामप्यविकल्पकत्वात् दृश्यते किमुना-
 निपुणनिपुणकरणानाम्— यत्र प्रयत्ननिष्पत्ताय-
 पराध. कृतात्पदः । शब्दे न तदभिष्यङ्गस्य प्रस-
 ज्यकेन धार्यते ॥ अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु
 साधुता । सापराधेषुसाधुत्वं व्यक्त्यर्थं च
 तरुता ॥’ लोकेऽपि च— ‘अयिनष्टे यिनष्टे च
 दृश्येते साधुमाधुने । तथा सति च तद्द्वारा
 सिद्धिः शब्दापशब्दयोः ॥ यद्वा सत्यत्वमेवेत्
 साधुत्वमभिधीयते । असत्यत्वमसाधुत्वं धर्माधर्मो-
 पयोगश्च ॥ धर्माधर्मव्यपस्था हि सत्या-
 नूननिबन्धना । रिद्धिप्रतिपिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा
 सशास्त्रता ॥ अर्थमत्य यथा वाच्यं शब्दमत्वं तथैव
 हि । शब्दानुत्वं च हानव्यमर्थात्तुतपदेव न ॥ एवं
 सति व्ययस्थाने भक्ष्याभक्ष्यविभागश्च । प्रयोगो-
 त्पत्त्यशास्त्रादिनि हेनोरसिद्धता ॥’ अथवा यद्-

न्त् 'साधोर्नित्यसक्तत्वाद्साधोरप्रसङ्गत । न धर्मनियमोऽस्तीति तत्रैदमभिधीयते ॥ अपराधस्य भागित्वाद्बुभय साधकाशकम् । साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥ ' यदि हि साधु प्रबुध्यमानो न कश्चित् कदाचिदपि विनश्येत्तत्राशक्तित्यमात्रेणान्तु, नित्यत्वापवादभावेऽथ नियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् । यदा तु अपराधभासिते तस्मिन् दूषोरप्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमसारेण शास्त्रस्य न विषयः यावान् । एक एवायं शब्दः पुरुषावपि प्रमादकारणविरिभेदाच्चात्ता गर्णयुक्तानिरेकन्यात्पुत्रवत्यामनुपत्तस्तेन तेन अपभ्रमास्येण यद्वाप्याय तमेकार्थं प्रतिपादकतीति न पर्यायकस्यनया वाच्यत्वात्तत्रैकान्तसिद्धिः । किंच, 'द्वेषद्वेषादिनामानि नि सद्धिम्यानि यानि च । यत्सैस्तत्रादिद्वेषेण नादयन्ते तैश्च सश्राय ॥ ' तत्रादिशब्दादपि हि बालपदवाद्यत्तदनुकारित्वोरुद्दिष्टानुसङ्गाद्देवदत्तार्थप्रयत्नस्युपलभमान कथयित् प्रयोगप्रयत्नदर्शकाम्यामेव वाच्यत्वं मध्यवशेत् । 'अपभ्रशाश्च ये केचिद्ब्रूवा गाव्याश्रयो जने । तेऽपि गाव्यादिरूपेण नादयन्ते व्यभिचारिता ॥ ' कतिपुत्रिदेव यावादिषु चिरानुसङ्गाद्बाल्याश्रया साधुत्वप्रान्तिर्भवेत् । ये तु तत्रत्येव जडप्रायज्ञानकरौ-रभिनयनात्पारिरूपेण विनाशयशब्दात् प्रबुध्यमाना प्रकृत्यनुसङ्गादरेण वा अर्थं प्रत्यापद्यत तत्राप्यन्ते, तेष्वपि प्रयोगप्रयत्नदर्शनमस्तीत्येकान्तिकशः । 'तत्राश्रयत्वमुक्तोऽयं हेतुरप्यपराधमाक । अनेकान्तिवत्तदोपात्र ह्यसौ साधनस्य ॥ अन्यथोपाध्व-नाप्यश्च शब्दोऽपभ्रश्वन्ते तथा । तथा हेतुरनेकान्ताद्वेत्तासासत्यमुच्छ्रुतिः ॥ तस्माद्ब्रूदृष्टप्रयोगेऽपि पुनरपि विचारणा । वाचकोऽयं न चैत्येव सति वाऽस्मिन् निर्णयः ॥

अन्याथशानिकक्षद्वयम् । २६ ॥

भाष्यम्— न चैव ग्वायो यत्तद्वशा शब्दा एव-मथमभिनियमनात्, सर्वेऽपिच्छिन्नवारण्यया एवेति । प्रयत्नानुसङ्गात् अभ्युपगम्यते षट्दशवारसाधुशब्दे-ऽप्यप्यते प्रत्ययेऽप्यकल्पते । तस्मादनीयामेवोऽनादि-

रूपेऽप्यशङ्कः । हस्त ३२. पाणिरीत्येवमादिषु त्वमि-मुञ्जेपदेशादादिरणीयामपेन सवर्ष इति ।

वा— सश्रायशब्दनास्वरपणे नितेऽपि स्वपक्षसिद्धि-कृतेभैत्येवमर्थमुत्तरसुश्रम्— 'अन्याथशानिकक्षद्वयम्' इति । ३५ पुनरिदमन्याव्यम् । तदुच्यते— 'वाच्य-वाचकत्वात्पर्यनियमो योऽभिधागत । सन्त्य-सादनेऽरते स्वरुपात्सोऽपि हायते ॥ ' एकस्म-कचोरेर हि तस्यवाचकतो अन्योन्यासेवात्तरस्वरनियम-सम्पत्ति अन्वयत्वापि तत्रैकत्वे सति म्यभिनवात्-नियमहानि । किंच— 'सामर्थ्यं सर्वभावानामर्था-पस्याऽवगम्यते । एकसामर्थ्यात्सिद्धेऽर्थं नानेक-तत्र लभ्यते ॥ ' अत्यतद्वद्वा हि वाच्यप्रत्ययान्यथा-नुपपत्तिप्रान्तमपि वाचकवाचिरेकत्रैव कल्पिता तद-गुणार्थपञ्चोपपत्ति चेदनुगम्यते को नाम तत्रैवैववाच-कत्वस्यनानकल्पना लभेत । 'नामा च व्यवहाराथ-मर्थत्वाभ्युपगम्यते । तेनेकेनैव सिद्धेऽर्थं द्विती-यादि च निरपकम् ॥ ' किंच— 'विकल्पस्याष्ट-दोपत्य पुरस्तादेव वर्णितम् । स चेदनेकशब्दत्वे-निश्चयेन प्रसज्यते ॥ नामान्तरे श्रुते चार्थ-साङ्गिभोऽन्य प्रतीयते । सज्ञा चोत्पत्तिसयो-गात् ' इत्यनेतद्वदिष्यते ॥ या तु हस्त कर-पाणिरीत्यज्ञानेकशब्दता । अतन्यगतिक्त्वेन सा-दृशरमणेन च ॥ एकशब्दत्यनुसारेण यास्त्ववन्ति-गति कश्चित् । उपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानु-गम्यते ॥ तस्मात्स्वरुपसन्त्यशब्दार्थत्वनिश्चयेन । एकैकनियमदेव गति साशान्त्यगोचरा ॥ ' यथा च प्रवृत्तिषास्वरुपदारेण अपभ्रशा प्रवृत्तिमेव-शक्तिमात्रिमात्रकतोऽधप्रतिपत्ताऽप्येवम गच्छति तथा- 'तदवन्ति शानुस्वरुपात्' (१।१।२८) इत्य-नवर्णमिष्यते । 'तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चिदेवार्थ-संगत । तदुपस्थापनेनान्ये बोधकासा-शक्तिजा ॥ '

यत्र तत्त्वमभिधोमविशेषात् स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्— ३५ पुनस्तत्र तत्र शब्दं विशदयम् ? तत्रमिहाह । अर्थिनो धर्मिषुवा भवन्ति । दस्यते

चाभिव्युक्तानां गुणवता भविसरणप्रपन्नम् । प्रथमं चैतद् गुणमानं न भ्रष्टयते इति । तस्मात् यमभिव्युक्ता उपरिगन्त्येव एव साधुरिति, साधुरित्यनन्तरम् ।

वा-- [पृ. २७८] तुस्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामप्य तरावधारणमशक्यमिति चेत्, अत आह-- 'तत्र तलम निमोगतिरोगात्स्यत्' इति । क पुनरभियोगः ? को वा तद्विरोधः ? कथं वा तेन वाचकरनिरूपणमिति । तदुच्यते-- 'लक्षणश्रवणाभ्यासाद्भियोगः प्रवर्तते । तेन लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्विरोधोऽभिधीयते ॥' प्रतिपदपाठो ह्यनन्यादलन्यासायसदभाषे च लक्षणा-नुसरणमेवैकं अशोपलक्ष्यनिरूपणमतेन अनर्थायते । 'तस्मात्त्र लोचनेद्वाभ्यां कश्चिद्व्याकरणादृते । याचकाननपध्नात् यथानन्तरानुमुहति ॥ तस्मा मस्त्यापरिज्ञाने पारिषोष्यानिरूपणात् । अर्थो-पस्त्याऽपश्चदानां निश्चयो नोपपद्यते ॥ लक्षणानुगमात्तानु यद्विरेव प्रयुञ्जते । नियतप्रतिपक्ष-त्वात्तच्चान्यथापत्तिस्तथा ॥' [पृ. २७९] तेनो-मपश्चान्त्या अपि व्याकरणमेवोपाय इति तत्राभिधोम-विशेषाशयम् । यत्तु प्रयोगात्प्रतिपक्षान्तरादिनि लक्षणे तन्मूलसमनादितरेतराशयवस्तुक्तं तदोक्तं गणहारप्रसिद्ध-प्रतिपादकरग्रामादेण अनिर्णीतपारमार्थिकताचकत्वेरपि व्याकरणानपरभूते पदे केषांविस्थापुत्रमवाहदाप पुनस्तैरेष्यन्वास्यापकपदस्युत्तरनिर्णयहारिहरिष्यते । 'यदि वाचकृतनादौ न स्याद्यास्तरणादृते । न चिह्ना येत वा तत्र भवेद्व्योच्यमशयम् ॥ निर्जाते वाच कत्वेऽपि तदपध्नासकरान् । विवेकप्रतिपत्त्यर्थ-मिष्टा च व्याक्रिया स्मृति ॥' तेन मदीर्णां संकीर्णं वाचकृत्तनोराशयराश्यां वाकरगयोमप्रतिपत्त्ये-नापुनस्तत्ता, वेदे साधुपदमाप्रदर्शनानुसंधक व्याकरण मिति चेत् । न । अहं प्रतिपत्तयत् । 'केचित्तान् स्थिता एव साधयो लोचनेदो । सर्वज्ञाना-गतान् विद्यातो वा साधारणानपि ॥' यथैव लीटिप्रतिपदतात्पर्यापत्त्येव एव वेदोऽपि सर्वं ज्ञानं गतवत् सर्वदा भिन्नं भगनि स्मृतं अप्येदम् । 'प्रकृतिप्रत्ययानन्तराद्यन्तं पदराशय ।

लक्षणानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥' एतेन पुरुषार्थेकराद्योऽप्युत्तराशयप्रयोगज्ञानसाध्यासधनभाव-विधिसाक्यगतपदव्याक्रिया तस्मात् पूर्वप्रसिद्धतन्मूलक-कल्पनागतेतरेतराशयव्यप्रसङ्गं प्रयुक्तं । यदि ह्येकान-न्तेन 'तस्मान् ब्राह्मणेन म्लेच्छित्तवै' 'एकं शब्दः सम्भ्रजात सुप्रयुक्तं शास्त्रान्वित स्वयं लोके काम-धुग्भवति' 'तस्मादेवा व्याकृता वागुचते' (तैसं. ६।४।७) इति चैवमादिनतुपुरुषगतनियमविधिदर्शनी-त्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितं यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवेत्तत एव पर्यवोगेन प्रमत्त्येतापि व्याकृतवशाश्रयो वेदविधिवेदविध्याश्रय च व्याकरणं कथमनकल्पियते इति । यदा तु किंचिद्व्युत्तरमपि बद्धप्रकृतिप्रत्ययादि-विभागद्वारप्रक्रियात्मकं व्याकरणं स्मृतिव्यजितकालाभावात् अन्यास्त्वानान्वाख्येयान्वाख्यातव्यविधियुक्तानान्वाख्यात-प्रतिपेक्षवर्जनपदकस्यापि अवगम्यमानवेदविधिपूर्वत्वात् अनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदियुत्पाहवनीयाश्वर्युगोदो-हनादिस्वरूपतत्कार्यतत्साधनविधीनामिव सर्वदाऽनवगत-पूर्वापरविभागमवचये [पृ. २८०] अथ तादृष्टार्थत्व-मेव केवलं शास्त्रपरमार्थानीनम्, तदा सर्वकालव्याक्रिय-माणविद्यमानशब्दनिधमविधेर्न किंचिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वासाक्यत्वयतिरिक्तसाध्यापुत्राभावात् वाचका वाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमाश्रयण-रात् सायादिशब्दानामवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकेविरोधात् मेर्वादिशब्दानुकाश्रयात्प्रसिद्धन्यूनातिरिक्तविपर्यय-वर्णपदयतिरिक्तप्रसिद्धमप्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तन्नाभिधीयते-- 'समुग्धयाचके लोके लक्षणा-द्व्याचक एव । गम्यते स्मरणं चोक्तमाचाराद्बल-वत्तरम् ॥' लोकं व्याकरणम्या हि मिश्राम्यामिष्टं वाचकमिद्विधिति तावदेव लोच्यवहासत् वाचकत्व-ज्ञानं जायते यावत् व्याकरणानुगतं नम्युद्यममर्थते । यथा नु तयोर्मागंमेदेन प्रतिपत्तिहादा 'तेष्वदंशान-द्विदोषस्य समा रिप्रतिपत्ति स्यात्' (१।३।४८) इत्युच्यते शास्त्रम्या वा तस्मिन्तरान् इत्यने-नेति तरेण व्याकरणव्यवस्थागतप्रतिपत्तिकायस्य तद-मिवत्तुपदपदनीयम् वा पूर्वमेव स्मरिदम् । 'तर्केना-

याचकत्वं च वर्द्धोकेन वाच्यते । स्मर्यमाण-
विरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥ ' यथेन तुल्य-
गिरःपाण्यावाक्येभ्यः संकीर्णोऽदृष्टिप्राप्तेषु ब्राह्मण-
रिषु नातोपित्तुसकसमनादेव वर्णविवेकावधारणं भवति
तथा साधुसन्दावधारणमपीति लोकविरोधाभावः ।
' यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्गूर्णसंकरम् ।
यद्वत्तः स्मृतिवाच्यः स्यात्तथा साचकर्मकरम् ॥
आदित्तत्र स्मृतैः सिद्धः प्रत्यक्षेणापि गम्यते ।
साध्यसाधुविभागोऽयं कुशलैर्वर्णभेदवत् ॥ '

यो नाम स्मृतिप्रतीपादितोऽयैः कर्मकत्वं कथं वद-
नियतशस्त्रस्य ज्ञाधते वदा मन्त्रिष्वपीति तौऽत्यन्तं
प्रथयावविषयकारता केवलशास्त्रमूल्येन स्यात्त्ये । यस्मा-
त्साद्यै समाणवन्वितविषये कृते तदनन्तमेव प्रत्यक्षमपि
विचारस्यावतनितसहस्रास्य याम्प्रावतनिततत्पदादि-
विभागविषयमपि साध्यसाधुवन्द्यरूपेणैव गम्यमान्यते ।
' तामै वर्द्धय यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् ।
तरय प्रत्यक्षवाधोऽपि वर्णसंकरवाचवत् ॥'
तेन अप्यवगततावत्परतापदानस्यैव सगताप्रमाण-
विरोधः शक्यो वर्द्धुं न स्मर्यमाणशब्दाधुसुरपक्षस्येति
निरस्यता । तेनादृष्टत्वेन्यायननियममपिपेक्षदत्तं धर्मा-
धर्मैकाग्रतावृत्तमपि [पृ. २८१] साध्यसाधुसंज्ञानमु-
पपश्यते । यस्तु आह— ' साधुत्वं नेन्द्रियमाद्यम् '
इत्यदिभोद्धम् । तं प्रति एवं वक्तव्यम् । ' साधुत्व-
सिन्द्रियमाद्यं लिङ्गमाय च विद्यते । शास्त्रस्य
विषयोऽप्येव प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः ॥ ' इति ।

प्रसन्निसाधुसुरनादिदोषवर्जितानिषयकारिताव्यक्त-
विषयव्यवकाशविषयकमाद्यकारणानां स्मर्यमाणविनह-
काचकत्वविषयधोमशानेनोदात्ताविषयिन्द्रियमाद्यवत् ।
तदुत्तराव्यवकाशव्यवहारणतोषेप्रतिवसितवित्तज्ञानग-
दृष्टीप्रत्ययैवयोगमवधारणामेकादिलिङ्गमप्यत्रमिन्तारि-
विद्यते । शास्त्रस्य न द्विविधमिति धृतिस्मृतिरूपस्य
स्येतेनैवदोषवत्त्वमिन्द्रियमाद्यनानावर्णावर्णानामप्यार्पा-
नयैवावैक्यवद्वानादप्येव न अवयवविषय एव भवेत्तदिति
विषयः । अविनष्टैः शब्दैर्भाष्यमात्रेण मन्मदन्तोरवागो
मात्रः । यत्ते च कर्मन्वरादभेदावयवमात्रमप्युत्पन्नमि

यद्वत्तः प्रतिपिदावरणनिमित्तकत्ववैगुण्यप्रसङ्गः । यथोक्तं
' चायोगविद्वदुप्यति चापशब्दैः ' इति । एतौ शब्द-
पक्षौ न शास्त्रादृष्टेऽप्येन प्रतिपादयितुं शक्येते इत्यपीव
शास्त्रविषयः । दाम्नामेव च विधिप्रतिषेधाम्नामविनष्टैः
शब्दैः स्मर्यमाणसंकरात्मो भाषेत न विनष्टेरिति न
प्रतिपाद्यव्यवच्छेदमनन्ताविधिप्रतिषेधकस्यनप्रसङ्गः । न च
विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रत्येकस्वरूप-
शासनार्थेनेत्येतदीश्वराशास्त्रिदम् । न हि ' अविनाशी वा
अरे अवयवमाऽनुच्छित्तिपरमं ' इत्यादि, ' चतुस्त्रि-
दाश्रीनामि सरस्वत्या विमन्त्रप्रथमभरणे ' इत्येवमादि-
वाक्यदोषाया च शास्त्रगतानामर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न
सम्भवे । नापि तदप्रतिपादने शास्त्रान्दवाच्यत्ववाच्यः ।
अथापि विधिप्रतिषेधामनेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति
शक्तिः परिभाषा तथाप्येवंविधाः साधुसन्दाः स्ये-
तथा इतीदृशो विधिः सम्भवत्येव । यो वाच्यतावत्त-
वगतदृष्टकलागो व्यवविनष्टैः शब्दैः मापिदृष्टिच्छेत् स
चेतामैवसंरूपानेतत्कर्ममात्राव वर्णानु उपाददीत नाभिभक्त
न्यूनाभेति यावद्वयं विधिप्रतिषेधो शक्यो दर्शयितुमिति
शास्त्रविषयत्वसिद्धिः । निःप्रतिषेधव्यवहारमुक्तदेवद-
त्तादिगण्येवमवाऽपि च सर्ववन्द्यानां विनष्टाविनह-
रूपैः अवयवै भवितव्यमिति शक्य विशतुम् । एवं
भाष्यकारानुगतवैदिकप्रमाणविनागष्टादवादि तद्विष-
लौकिकाविनष्टत्वेपमानं दर्शयितव्यम् । तथा लौकिकार्थ-
प्रत्ययेथार्थानुशाचस्तराधर्मावैक्यत्वमाद्यारदेकः साधुस-
नप्रसन्निसाधुसुरनादिदोषवर्जितानिषयकारिताव्यक्तमप्युत्पन्नमा-
न्यवयवमाऽप्यर्थाया सिद्धमेव साधुसंज्ञानम् । ' अप-
भेदेषु साधुत्वं तुकर्यार्थत्वाद्युक्तव्यते । क्लृप्ताया-
भावमागेषेण सत्याभावोऽपि निश्चितः ॥ ' इति ।
[पृ. २८२] ' पण्यमपि प्रमाणानां साध्यसाधु-
स्यानिर्णये । कथापारोऽन्तीति को लक्ष्येस्ताधुत्वं
निष्प्रमाणकम् ॥ यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति
ससंकरः । अभियुक्ता विषयव्यत्येते तथाऽपि
शास्त्राणादिवत् ॥ यथा च पद्मप्रसादीन्द्रियावपद-
कामिभिवत् । परीक्षायां विज्ञानानि साधुत्वमपरे

तथा ॥ यथा रत्नपटीक्षयां साध्वसायुत्वलक्षणम् ।
तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥ ’

पौष्टयेव शास्त्राणामनवरमनामपि च तदनुगतसाधु-
त्वानन्तरदर्शनात् पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्य
परम्परवचनन्यायप्रसङ्गः । यावानिह अदृष्टार्थाः स
वैदिकविधिप्रतिषेधद्वयादेवोपपन्नः । तत्सिद्धपर्यायिनष्ट
शब्दरूपज्ञानं वेदसिद्धप्रयोगसनादि याकरणाभ्याप्यायान
पारम्पर्येण सद्यः पत्र्यात् सुलभमिति न पुरुषट्तरन-
निमित्तशेषप्रसङ्गः । यत्तु दृष्टार्थेनात् स्वशामर्थ्यप्रसत्त्या
देव ‘अग्रते गात्रमर्थन्त’ (६।२।४।१९) इति
वाचकभाष्यनिधानमनुपपन्नमिति तत्रधिरूपेणैव उत्तर
दास्यते ‘नियमार्था वा भुनिरुच्यते’ (४।१।९।१८)
इति । यत्तु अग्रत्वकार्थेन अपत्रयानामप्रसङ्गादप्या
पर्यायान्ते नियमानुपपत्तिरिति । ततोच्यते- ‘नियमः
परिसरत्या या न व्याख्याद्विनेष्यते । नित्यता
मात्रप्रती तु नियमः किं न लभ्यते ॥ ’
यत्तु भाष्यत्रये कदाचित् अविनष्टेन भाषिते कदाचित्
प्रमादाद्यन्तिनापप्रदोनाप्यधिनिषेधनादिना वा शब्द-
रहितेनैव प्रयापयेत् । ‘अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽप्यद्वयं
साधुभाषा नियम्यते । नियोगेन हि तां श्रुत्प्र-
पूर्वं साधयिष्यति ॥ ’ यत्र च नियमेऽन्यनिवृत्ति
रसर्वं क्लृप्तीया तथाऽपि शासुगदस्मृतिव्यरहिताना
काल्पद्व्यवधानित्वात्करागृहीताना च अप्रशब्दाना
(विप्रद्वयानिषाधिकाल्पद्व्यवधानामप्रशब्दानाम्, रुद-
पद्व्यवधाने चोऽस्यव्यवधानात्विधिर्देवकाल्पव्यवधाने यश्च रूप
माश्रीक-‘म्लेच्छभाष्यत्रय-साधुशब्दसादृश्यामभ-
अर्थे, तदुपपत्त्यवकाशप्रत्ययान्ता आधुनिके
षान्दर्शनं गृहीतानानियम्यः) समर्थानि प्रयोगप्रसङ्गे
साधुनिषेधनं स्यात्ति ।

अथवा नैरापगद्वानामप्रवचने षेचिन् एकत्रिका
त्रियानेकद्रवगुणारिद्विनिषायां प्रप्लुरमिति ये साधु
निषेधनं स्यात् सैत् । [पृ २८३] ‘माधुनेन
प्रयुजाना नामयेयुरयत्नत । सा विनीजगदित्येव
नियममाप्रियच्छति ॥ ’ तथा ‘शे विदग्ध स
नैज्ञेन । शयेनामारिदोपनिव्यापूर्वेषु ’ ‘अभिदृष्ट्वा

अपचित य. ’ इति नियम्यते । तथा ‘दुष्टः शब्दः
स्वरतो वर्णतो वा ’ इत्यादिना निन्दितत्वात्, ‘तस्मा-
द्वाज्ञेनेन न म्लेच्छित्तैर्नापभाषिते म्लेच्छो ह वा
एव यदपशब्दः ’ इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्द-
वार्थादर्थसाधनादपेतोऽय म्लेच्छः, ‘म्लेच्छ अव्यक्तार्था
वाचि’ (पा. धा. २०५) इति स्मरणात् स न
प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेध । ‘तस्मादेवा व्वाकृता वायु
यते’ इति च विधिः अविनष्टप्रयोगनियमार्थः ।
‘ननु चाशक्तिजा दोषाः प्रमादजनिताश्च ये ।
परिहर्तुमशक्यत्वान् निषेधस्याप्यगोचराः ॥ ’
उच्यते- ‘प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय
यत्स्य च । एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽद्रियेता-
न्यथा ह्यसौ ॥ अन्ये सुप्तसुप्तास्ता न ह्येतेन
निवक्ष्यव । शब्दाश्चैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥
अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये दाक्षिण्याद्यनुवर्तनात् ।
जानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥
अन्येऽपि प्राट्टालापरिशक्तैर्व्यवहर्तुभिः । सह
व्यवहरन्तस्तानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥ तत्कथं नाम
वर्तिकचित्त्यादपप्रशकारणम् । दूरात्परिहरेयुस्त-
दिति यतो नियम्यते ॥ ’

यत्तु दृष्टार्थप्रत्याख्याननिवारणदृष्टत्वात् अदृष्टार्थप्रयोगो-
त्सत्यशास्त्रत्वमिति । ततोच्यते- ‘दृष्टे सत्यपि सर्वत्र
नियमादष्टमिष्यते । प्रत्यर्थं पुरुषार्थं च तत्सं-
योगपुथञ्जतः ॥ ’ ‘एकस्य त्वमन्ते संयोगस्य
रूपम्’ (४।१।३।५९) इत्येव प्रकल्पनात्प्रत्यक्ष-
मरणम्, तत्र ‘प्रत्यर्थार्थो परार्थत्वादर्थेवादाः फल-
भुक्तिः । पुरुषार्थं तु निर्देशात्प्रत्ययवर्तमानम् ॥ ’
अत्रार्थे अविज्ञानोपायत्वात् तत्रोदष्टोपसमहस्यमिति
निषेधापूर्वमा मयातुर्क्युत्पत्त्यायांते षडभुक्तिं अर्थवार्दी
करोति । पुराणस्य नियमस्य एतद्व्यवक्तव्यनीयमोजन-
रात्रार्थप्रतिषेधेनापप्रदोऽप्यधिनिषेधार्थिष्यो वा सुतरां
निवृत्त-सात् अनाकारादधिनियमापूर्वो [पृ २८४]
संज्ञानामर्थे नाकर्णान्यवयवमर्थेवाशेषात्तमेव स्वर्गलोके
कामपुगादेव पत्र्येनाऽऽभवधीयम् । यत्तु न ज्ञायते
कवेर् नियमापूर्वं आभितमिति, तत्र अधिधीयो-

[पृ. २८६] ' अथापि स्मृतिग्रन्थेन नाज्ञाना
 मभिषेयता । तथाऽप्येषां न शास्त्रप्रमाणस्य
 निराकृत्या ॥ पुराणं मानसो धर्मः साङ्गो वेद-
 श्रिक्रितसितम् ॥ ' इति हि तुल्यव्यप्राभाष्यम्-
 ' अपि वा कर्तृमानान्यादुक्तो (१।१।१२)
 न्यायश्च यः स्मृतेः । प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदा-
 न्नेष्वपि गम्यते ॥ प्रमाणपट्टमूल्यं पूर्वं चैषा
 प्रदर्शितम् । दृष्टान्तदृष्टत्वेन तन्मात्रास्यप्रमा-
 णता ॥ एकस्य च अथा युक्त्या ममूल्यं निर-
 पितम् । पौरुषेयान्तरस्यमूल्यताऽपि तदेष्यते ॥
 असंभावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते । मूले
 तस्याप्रतिष्ठत्वं स्पे जात्यन्वधास्यम् ॥ '

इह तु कर्तृशब्दात्प्रतिज्ञाप्रमाण्यभिदि । यत्
 कर्तृशक्तिरूपकारणप्रत्येयविधीनवचनत्वात्प्रमाण्य-
 मिति । तत्र अभिधीयते- ' स्मृतीनामप्रमाणत्वे
 त्रिगानं नैर कारणम् । श्रुतीनामपि भूयिष्ठ
 त्रिगीतव्यं हि दृश्यते ॥ त्रिगीतराज्यमूलानां यदि
 स्वादिगीतता । तासा ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूल-
 त्रिपेयान् ॥ ' मूलतुल्येण हि स्मृतीना प्रमाणत
 सदभिगनेन- ' परपरत्रिगीतत्वमनस्तासां न दूष-
 णम् । त्रिगानादि विकल्प स्यान्नैकत्राप्यप्रमाणता ॥
 धर्ममाधननाशे च त्रिगान नैर त्रिघने । अत्रा-
 न्यानविगान तु ल्यभेदात्त दुष्यति ॥ ' पुनरुक्त-
 तादिना हि कर्मवचनान्यात् तस्य च पुन समाधा-
 नन् । ' तस्यापैदिकमूल्यत्वात् किंचिदपि दुष्यति ।
 ये चापिदुषुपसदयानि ते च स्मृत्यन्तराभिने ॥
 न चाभिकोपसंगत्यानामन्यूनस्यप्रमाणता ॥ '
 तत्रथा । यत्रधनेविशानाशानापर्यं चरदगात्वात्
 च बहिर्येतावता नात्रविषयमप्रमाणानुर्गति । तस्माद्
 यमपि न दोष । यन्तु मूलस्यप्र प्रवेत्तानभिषेने
 पाठम् । [पृ २८७] ' म भूमिस्मृतिमिन्द्र-
 त्याप्रोशास्त्रभत्यमर्दति । प्रत्यान्ते च स्वमयेयं
 मुज्ञान तत्रप्रयोजनम् ॥ ' एतवचन च सर्वभुवि-
 स्मृतिषु स्वर्गकल्पनरतेन वाक्प्रत्ययेन च विषयम् ।
 एत च द्विषि दृष्टान्त्य अर्धेतर च । तत्र येष

यथास्वित्वादिभ्युत्थार्यचन श्रेयःसाधनमेव यथास्वित-
 शब्दस्यचचनमपि, यथा चाधेश्वर्यविषयः प्रत्ययापैः
 त्रिभियोरशालयुक्तवाच्यत्वरचनमपि । यद्वासाधुरज्ञानं
 च व्याकरणविशेषविशेषादित्युक्तम् । ' तस्माद्द्विवाय-
 भानत्वात्प्रोक्तं मूल्यता स्वयम् । शास्त्रेण सर्व-
 शब्दानामन्वारयानप्रयोजनम् ॥ '

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्राय प्रति वैचिद्विदन्ते ।
 स एत इतिप्रायः किं न्यायो नेयशान्तरमेतत् ।
 ' धर्माय नियमं (लोकोक्तोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे
 शास्त्रेण धर्मेनियम) चाऽऽह वाक्यकारः
 प्रयोजनम् । वेदमूल्यतु तत्रैक एते व्याक-
 रणाश्रयः ॥ ' नियमद्वयप्रयुक्त व्याकरणम् । साधुशब्द-
 शानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गशेषोपकारसिद्धिरित्येतावदेद-
 मूल्यमन्यप्रमाणकरतात् । अतश्चाप तात्रेदारात्वेन शास्त्रेण
 धर्मेनियम ॥ ' तथा व्याकरणारत्वेन साधुरूपं
 नियम्यते । अविशेषेण सिद्धिः स्याद्विना व्याक-
 रणस्मृते ॥ '

तेन वेदाग्रतसम्प्राशतसाधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माज्ञ-
 स्त्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यतया नियन्त्राकशब्दरूप-
 शाननियम क्रियते । यच्च कान्यायनेन ज्ञाने धर्म
 इति चेतथाऽधर्म इति त-वेग प्रवेत्तन वाऽपवाच्यशाना-
 दधर्मत्वावसिधेयमभिप्राय शास्त्रपूर्वप्रयोगे अप्युदय इति
 नि श्रेयसमिद्वयुगाद्येऽवधारिते यत्पुन परावृत्त भाष्य-
 कारणेत्तम्, अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्मे इत्ययुवेत्य-
 वाऽमान तत्पूर्वोपशेयविहायानान्यप्रदर्शनायै कृत्या-
 यिन्तात्प्रायेनोक्तम् । परमायेतरान्यानर्थक्यप्रसन्नविशान-
 पराध्यापदिताश्रेयस्तरतात् कल्भुतिर्न कल्पनपत्तिधमा
 त्रिज्ञायते । यथा ' योऽधर्ममेव यज्ञते य उ चैनमेव
 वेद ' इति शानमात्रादेव ब्रह्महत्यातरय यदि तिष्येत् को
 जानुचिद्वदुदय-यथायामसाप्यमधमेव कृशत् । तद्विधान
 चानर्थक्येन स्यात् । एव शब्दशानाशब्दं शिष्येत्को
 नामानेकान्वादिशानाशयसामेदमनुमेत् । तदना क्तु
 वरेन ज्ञान [पृ. २८८] पूर्वप्रयोगस्यैव क्ल कारणे
 कार्यवदुपनासात्पुलि देवर्ग्येवज्ञाने (' देशो वर्गति
 तादृशत् ' इत्यथ यथा तादृशशब्दः श्रुती तात्रयति इति

समवति वेति, मूलमवे प्रमाणभूत व्याकरणम् विद्यास्य
 र्नीयन्वेन तन्मिथुकुपुङ्गाचरदनेन च वृषभनाचार
 वचन् गन्धर्वनामशासुम्, निर्मूल्ये तु तत्रमन्त्रान्
 लैकिकप्रयोगविशेषान् सर्वेषां साधुनेन प्रयोगेण
 इति । तेन व्याकरणे प्रामाण्यप्रमाणमेवात्र चिन्त
 नीयम् । तत्र ' निर्मूल्यत्वाद्भिगीतत्वात्तत्पन्न्याद्वेद-
 वाचनान् । पूर्वापरिरोषाद्य नाम्य प्रामाण्य
 समन ॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न
 नियम्यते ॥ तेनार्थप्रत्याहारस्य प्रयोग्या न
 ल्ययस्यया ॥ तस्मात्प्रमा व्याकरण सर्वमापितय-
 न्तिन प्रत, तन्निरीत प्रयोगप्रत्ययो तावद्वा-
 चकन्यादनेऽपि हि । युक्तायेभ्य चार्थस्य न्याय्या
 नातेऽद्वयता ॥ अमिथुकुपुङ्गात्तन्नात् स्याद्वि-
 शेषावधारणम् । समूने सम्यन्तर मूल साधुरूप-
 निरूपणे ॥ प्रत्यक्षप्रत्ययानास्य नात्रास्यममा-
 नता । प्रयोगानियमे मूल वेदस्मृत्याप्रमाणता ॥ '

वि— ' गोगादिषु साधुने प्रयोगे वा न
 कथन । निरानाश्रयि वा नास्ति व्याहृतेर्मूलवजे
 नन् ॥ साधुन प्रयुक्तीत गगत्या एव माचन ।
 इति नियम पूर्वपूर्वसाहित्यम् ॥ अक्षरम्भन
 शब्दास्य स्यात्तत्रवसणान् । अमात्रेऽन्यनिर्गते-
 रादात्तात्सुतबेत् ॥ '

भाट्ट— स्मृतिविरचनायनेन विद्वमपि व्याकरण
 प्रमाणमाधिप्यते । नियमद्राये हि तत् । ' साधुनेन
 प्रयुक्तीत नासाधुत् इत्येक । ' गगदय एव साधर
 न सात्तय ' इत्यर । न च नियमद्रप्य मू
 र्मवति, प्रयोगविशेषान्तरकथनिकवगतासंभवात्,
 साधुत्वस्य पूर्वपरिचयन संभवेन अनुगतैकधुतिकल्पना
 दुर्भवमेव । न हि साधुना नाम अर्थन्यायकारणम्,
 अत्रिदे सति कचकय वा । साधुत्वविशेषाति
 साधुत्, अत्रासात् । कचित् कचकार माये साधुत्
 शेषासाधुत्वमस्य । अतो कचकारविशेषात् न
 व्याकरणे नियम संभवति । इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययो
 साधुत्वान्तरेण न साधुत्वान्तरात् साधुत्वान्तर-
 स्यात्तत्रवसणान् । न साधुत्वान्तरात्, अत्रेक-

गतिश्चन यत् । इदानींतनाना च शक्तिप्रमातो
 प्रयोगप्रत्ययो । न च घटकाशादिवदन्निगमनाविरह,
 गान्ध्यादिप्रमाणानुकरणस्यैव निधामकत्वात् । न चासु-
 रन्म प्रयोगनियम ' साधुनेन प्रयुक्तीत ' इत्येवविद्याया
 एरुष्या एव भुतेर्मूलत्वात् । साधुन चानादिवाचक
 त्वम्, अनवग्रहव वा, व्याकरणशास्त्रावज्ञातिसकार
 म्भवात् जातिना, प्रमितवृत्त्या अर्थप्रत्यापकरणे वेति
 कौमुभे एतानिधुगम् । तत्रमात्रशासाधुत् । प्रत्यक्षैव
 च धुति ' न म्भेऽन्ये नापमापितये म्भेऽन्ये ह वा
 एष यत्पशब्द इत्यादिर्मूलम् । अत्र च निषेध प्रकर-
 णत् एतिश्रीमाद्रम् । यद्यपिऽपि च निषेध, ' यत्ते
 कर्मणि नियमोऽन्यनियम ' इति महाभाष्यानुसारात् ।
 साधुप्रवर्गनियमात् पर फलोदय इत्यपि ' एफ शब्द
 सम्भवात् न सुपु प्रयुक्त स्वर्गे लोके वासुगमवति '
 इति वचनात् । अत्र हि प्रयोगाधितसाधुगद्विनियम
 फलोदनेन विधीयते । सगमात्तस्यापि साधुप्रयोगस्य
 ' तस्मादिय व्याहृता साधुने ' इति वचनादाश्रयत
 सिद्धिरिति स्वय कौस्तुभे । ' गगदय एव साधर
 न साधुदय ' इति साधुत्वव्यनियमस्य तु अनादि
 प्रयोगवपर्यवेव मूलम् । अत्र प्रमाण व्याकरणम् ।
 यत्तु- वायमूलक स्यादिति तथोच्यते धुतिविरुद्ध न,
 तन्नाप्यधुतिविशेषे काम भवत्यप्रमाणम् ।

सण्डन— ' अनादयो व्याकरणत् गगत्या । '
 व्याकरणत् व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्, गगत्या
 साधुगत्या, अत्र दय अनादिप्रयोगाद्विनियतव्यव्या
 एव इति बोधना ।

शङ्कर-- ' प्रामाण्य व्याहृते स्मृत्या । '
 ● व्याकरणधिकरणे (१११८) अनेकव्यवस्था
 एकस्मिन्नेन वाच्यते । बाल ७ १०० ● व्याकरण
 धिकरणे च ' साधुनेन प्रयुक्तीत नासाधुत् ' इत्या-
 समूने वेदमूलप्रमियनेन अनादिवाचकत्वात्साधुग-
 प्रयोगस्य धर्मप्रयोगविशेषात् प्रामाण्य संभवति । यौ.
 ११११०८ ७ ५० ● व्याकरणधिकरणे ' अत्राय
 अनेकव्यवस्था ' इति सुमूने एकस्मिन्नेन अनेक
 एवैव निगद्यते । बु २१०८१०२ ● अनेकवि-

-समुच्चयितुं नाममतिवादिनां तु उभयविधोपासना-
विश्वेदितत्वेन स्वाथैवरागमेव अन्वुद्धनिःश्रेयसहेतुरा
इति वार्तिके व्याकरणपरिचरणे उपवादविधौ । श्री.
१।१।१।७ पृ. २९, ७ व्याकरणे च दान्दपद्यन्दिभाग-
कथनं दृष्टव्यमहोरमूलम् । घाणुशब्दप्रयोगस्त प्रत्ययं
पुशार्थैकपदम्, अघाणुशब्दप्रयोगस्त च क्रुत्वैगुण-
पादकं वैदमूलकम्, वैदिकपदरक्षोहादिकथनेन च
वेदाङ्गता इति व्याकरणपरिचरणे दशमाम् । १।१।१।१
पृ २०.

७ व्याकरणानुष्टुहीतप्रयोगस्त केवलप्रयोगेऽस्य
मूलपरम् । सोप. २।१।४ पृ. १०९.

७ व्याकरणानुष्टुहीत वेदाथैकानुष्टुहीतवेदा-
ङ्गत्वोपपत्तिः । मणि. पृ. २.

७ व्याकरणकर्तारः पाणिनि-कस्त्ययन-पतञ्जलदः
मन्वादिग्रन्था आत्मान्थे । वि. १।१।९.

७ व्याकरणदर्शने वाक्य प्रत्यक्षमित्याद्यपि-
भागम् । न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यताचरलक्षणा.
सकम्, विजु तादात्म्यलक्षण एव, वाक्यमेव वाक्यार्थ
रूपतया विरतते द्रुवितनेच रचयतस्वरूपतया । तत्र यद्यपि
वेदवाक्यार्थो गानान्तादात्म्यतया अयदीतसकम्,
तथापि वेदवाक्यमेव अयंरूपतया विवृतिभ्यते इत्यप्या
वैदित्यङ्गित्यवयवदगतौ अन्वयव्यतिरेकौ उपायमाम
मन्त इति । मञ्जु. १।१।७।२४ पृ. २६६.

७ व्याकरणपरंपरा अमादिः । या. २।३।८।२७
पृ २८८.

७ व्याकरणप्रामाण्यं वेदोक्तं ' द्वे विधे वेदितये
इति ह स एव अश्विनो वदन्ति परा वैवापरा च ।
तथापरा ऋचयो मञ्जुदं. सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा
कथो व्याकरण निदर्शनं छन्दो षोडशियम्' इत्याप-
र्षयिन् । (सुहृदोपनिषद् १।१) । ' वायै पराक्य-
म्याहृताऽप्यदन्, ये देवा इन्द्रममृवन् इमा नो वाच
वाकृविति, ताभिन्ने मन्वन्तोऽप्यन्व व्याकरोत्, तसा
दिप व्याहृता वागुवाते' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । वि.
१।१।९.

७ निगमनिरुक्तव्याकरणव्यवहारेण चाणुतोऽर्थः कल्प-
यितव्य. यथा 'सूयैव जग्मी' इत्यादौ । भा.
१।२।४।४२.

७ व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वत्वम् । सु.
पृ. २६०.

७ व्याकरणसमूहैः विषयः ' एकाग्रमुपज्ञाना कः
सद्यः कोऽप्यत्रा.' इति । या. ३।१।४।१२ पृ.
५२२, ७ व्याकरणसमूहैः दान्दपद्यन्दिभागमाश्रियप
रम् । न च स्मृतैः कस्य किं योगनिमित्तत्वं इत्येव
व्यापारः, तथापि तु साध्याद्यन्वयस्यैव शब्दाव्या-
नात् निमित्तत्वमवगम्यते । २।३।२।२ पृ. ५८६.

७ व्याख्या । ' तस्मान् विश्वसंशेषारभमागोबु-
भारपि । व्याख्यायामुपलोक्येते इति कश्चित् क्वचित्
कुलः ।' या. ३।१।१।१ पृ. ६९१.

७ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-
दुलक्षणासिन्धुः । अथार्थ-विशेषस्त अन्वयता-
वर्धरूपस्य व्याख्यानच्छिद्रज्ञानात् प्रतिपत्तिर्नश्यः, हि
यत्. संदेहात् शाल्य अलक्ष्य अननुष्ठानक लक्षण-
लक्षण तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकौचित्यादित्यर्थः ।
असदिघाणुशब्दस्यैवमेषम वारो असिगोचाराण्युप-
चार्य-व्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्यास्यान्नातिरिक्तमित्याद्ये-
क्षरं लोभयते इति शायत् । अयं न्यायो महाभाष्ये श्रय
वक्त. । परिभाषेन्दुशेनरे गुणनच एव परिभाषा-
रूपेभोक्तो नायेरीरित्यलमिति । साहस्री. ५८२.

७ 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इत्यनेनैव
परिभाषया ' नहि संदेहादलक्षण' इतिनन् ' नहि
संदेहादपेदः' इत्यपि शक्यं वाक्यम् । या. १।१।८।२४
पृ. २६७. ७ व्याख्येयस्य निमित्ताप्रामाण्यव्याख्यान-
मातृशब्देण अर्थनिर्णयो युक्तः, 'व्याख्यानतो विशेष-
प्रतिपत्तिः' इति प्रतिषेधः । पराङ्गमः ६.

७ व्याघारणे आत्मेन व्योमित्येते तृतीयवर्गने
एव । सकर्ष. १।२।१७. सीवी. पृ. २८०१ ' व्योति
शेते तृतीयवर्गने एव आत्मेन व्योपारम्भम्' इत्येव
व्यतिरक्त इत्यम् । ७ व्याघारणे आत्मेन शोभेन वा
व्योमित्येते पूर्ववतो सन्त्येव । संकर्ष. १।२।१८.

समाप्ति नैति, मूलसभने प्रमाणभूतव्याकरणस्मृतिशास्त्र-
 वलीयस्यने तदभियुक्तपुत्रवाचाररत्नेन च पृथग्जनाचार-
 वापात् गायादीनामसाधुत्वम्, निर्मूलत्वे तु तदप्रमाणत्वात्
 लौकिकप्रयोगविशेषात् सर्वेषा साधुत्वेन प्रयोगगता
 इति । तेन व्याकरणे प्रामाण्यप्रामाण्यमेवात्र चिन्त-
 नीयम् । तत्र ' निर्मूलत्वाद्भिन्नमित्वात्प्रत्ययद्विद-
 वाधनात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्य
 संभवः ॥ तस्मादनेन शब्दानां प्रयोगो न
 नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययत्सर्वे प्रयोग्या न
 व्यवस्थया ॥ ' तस्मात्प्रमाण व्याकरण सर्वैर्भाषित य-
 भिति प्राप्ते, अभिधीयते - ' प्रयोगप्रत्ययौ तावद्वा-
 चकत्वाद्द्वेऽपि हि । युक्तावेकस्य चार्थस्य न्याय्या
 नानेकशब्दता ॥ अभियुक्तमूलेभ्याश्च स्याद्वि-
 शेषोपाधारणम् । स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं साधुरूप-
 निरूपणे ॥ प्रत्यक्षव्यवधानाच्च गान्धवाक्यसमा-
 नता । प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तरात्प्रमाणता ॥ '

वि— ' गोमा वादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न
 कश्चन । नियमोऽनास्ति वा नास्ति व्याहृतेर्मूलवर्जं
 गत् ॥ साधुत्वेव प्रयुज्जीत गवाण्या एव साधवः ।
 ह्यस्ति नियम पूर्वपूर्व-याहृतिमूलत्वं ॥ अशालम्भन-
 शास्त्रस्य दन्त्यगाल-पसरायात् । अमादेऽदन्त्यनिर्णीति-
 रातोक्तव्याहृतेर्बलात् ॥ '

भाट्ट— स्मृ गधिकरणन्यायेन सिद्धमपि व्याकरण-
 प्रामाण्यमाधिप्यते । नियमद्वयार्थे हि तत् । ' साधुत्वेव
 प्रयुज्जीत नासाधुत् ' इत्येकः । ' गवादय एव साधवः
 न गवाद्यादय ' इत्यपर । न च नियमद्वयस्य मूल
 संभवति, प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिवाक्यगठनासम्भवात्,
 साधुत्वस्य पूर्ववद्विर्वचनासंभवेन अनुगतेश्रुतिकल्पना-
 नुपपत्तेः । न हि साधुत्वं नाम अर्थप्रत्यायकत्वम्,
 अनादिने सति वाचकरय वा । गा-यादिश्वपराशब्देभ्यपि
 यत्रात्, अपराशब्दानां क्वचित् वाचकरगामने गरादिषु
 गीगहवन्त्याप्यसमराध । अतो वाचकरशाविशेषात् न
 व्याकरणेन नियम संभवति । इति प्राप्ते, प्रयोगप्रत्ययो-
 साधुत्वात्प्राग्भाषानां गायादिसाधुत्वात् साधुत्वाद्योप-
 स्थापनद्वारा उपपत्ते न वाचकत्वकल्पना, अनेक-

शक्तिरूपानपत्तेः । इदानींतनात् च शक्तिभ्रमात्तो
 प्रयोगप्रत्ययौ । न च घटकलशादिपदद्विनिगमनाविरहः,
 पाणिभ्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव निशाममत्वात् । न चामूल-
 रम्, प्रयोगनियमे ' साधुत्वेव प्रयुज्जीत ' इत्येवंविधाया
 एकस्या एव श्रुतेर्मूलत्वात् । साधुत्वं चानादिवाचक-
 त्वम्, अनपभ्रष्टत्वं वा, व्याकरणाभ्यासजनितसंस्कार-
 व्यङ्ग्या जातिर्वा, प्रमितवृत्त्या अर्थप्रत्यायकत्वं वेति
 कौस्तुभे एवातिशुण्णम् । तदभावश्चासाधुत्वम् । प्रत्ययेव
 च श्रुतिः ' न स्लेच्छित्तवै नापमापितवै स्लेच्छो ह वा
 एव यदपशब्दः ' इत्यादिर्मूलम् । अयं च निषेधः प्रकर-
 णात् ज्योतिषोमाज्ञम् । यद्यमात्रेऽपि च निषेधः, ' याज्ञे
 कर्मणि नियमोऽन्यानामियम ' इति महाभाष्यानुसारात् ।
 साधुत्वयोगनियमान् पर फलेदय इत्यपि ' एरुः शब्दः
 मभ्यस्नातः सुषु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके वामधुगभवति '
 इति वचनात् । अत्र हि प्रयोगाभितसाधुत्वद्वयनियमः
 फलेदेतेन विधीयते । रामप्राप्तस्यापि साधुत्वयोगस्य
 ' तस्मादियं व्याहृता वागुच्यते ' इति वचनादाश्रय-
 सिद्धिरिति स्पष्ट कौस्तुभे । ' गवादय एव साधवः
 न गवाद्यादय ' इति साधुत्वरूपनियमस्य तु अनादि-
 प्रयोगपरपरैव मूलम् । अतः प्रमाण व्याकरणम् ।
 यत्तु— न्यायमूलक स्फोट्यादि तत्रोच्यते श्रुतिविद्वद् च,
 सन्त्यापश्रुतिविशेषे धर्मं भवत्प्रमाणम् ।

मण्डन— ' अनादयो व्याकरणात् गराद्याः । '
 व्याकरणात् व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्, गराद्याः
 साधुत्वाद्वा, अनादय अनादिप्रयोगसिद्धिनियतस्वरूपा
 एव इति योजना ।

शंकर— ' प्रामाण्य व्याहृतेः स्मृत्या । '
 ● व्याकरणाधिकरणे (१११८) अनेकशब्दत्वं
 एकशब्दत्वेन वाच्यते । बाल पृ १४०. ● व्याकरणा-
 धिकरणे च ' साधुत्वेन प्रयुज्जीत नासाधुत् ' इत्यस्याः
 स्मृतेः वेदमूलत्वाभिधानेन अनादिवाचकत्वमाधुत्वात्-
 प्रयोगस्य धर्मप्रमोपयोगितया प्रामाण्य संभवति । कौ.
 १११८।८ पृ ५४ ● व्याकरणाधिकरणे हि ' अन्याय
 धानेकशब्दत्वम् ' इति गुणस्यै एकस्यार्थस्य अनेक-
 शब्दत्वं निराहृतम् । छु २।२।८।२२. ● अनेकारि-

-सगुणनिर्गुणमप्रतिपादिताना तु उभयविधोपासना-
विष्येपेधितत्वेन स्वायंपराणामेव अम्युदयनि श्रेयसहेतुत्वं
इति कर्तिके व्याघारणाधिकरणे उपपादयिष्यते । कौ.
१।१।१।७ पृ. २९, ० व्याकरणे च शब्दाप्यशब्दविभाग-
कथनं वृद्धमन्वहात्सूलम् । साधुशब्दप्रयोगस्य क्रत्वर्थं
पुनर्यायंस्वरत्नम्, असाधुशब्दप्रयोगस्य च ऋतुवैगुण्य-
पादकं वेदमूलकम्, वैदिकप्रदर्शोदादिकथनेन च
वेदागता इति व्याकरणाधिकरणे चक्षाम । १।१।१।२
पृ १०.

० व्याकरणानुगुहीतप्रयोगस्य केवलप्रयोगादेशश्च
व्यहरन्म् । सोम. १।१।४ पृ १०९

० व्याकरणादीनां वेदादेशोपयोगितात् वेदा-
द्वयतोपपत्ति । मणि पृ २.

० व्याकरणकर्तारः पाणिनि-साख्ययन-पञ्चसूत्रय.
मन्वादिसमाना प्रामाण्ये । वि १।१।९.

० व्याकरणप्रश्ने वाक्य प्रत्यक्षमित्याचक्षन्ति-
भाग्यम् । न च तस्य स्वार्थेन तद् वाच्यत्वाच्चकलक्षण
सकथं, किन्तु वादाभ्यन्तरेण एव, वाक्यमेव वाक्यार्थं
रूपतया विरतते इतिवन्नेन रञ्जितस्वरूपतया । तत्र यद्यपि
वेदवाक्यार्थो मानात्तरागम्यतया अग्रहीतसकथं,
तथापि वेदवाक्यमेव अर्थरूपतया विवर्तिष्यते इत्यभ्या-
सोहितमङ्गलित्यययद्गतौ अन्वयव्यतिरेको उपायमात्र
भवत इति । मञ्जु १।१।७।२४ पृ २६६.

० व्याकरणपरंपरा अनादि । वा. १।१।८।२७
पृ २८८.

० व्याकरणमामाण्यं वेदोक्त ' हे विद्ये वेदितके
इति ह स यद् ब्रह्मविदो वर्तन्त परा वैकापरा च ।
तत्रापरं क्रत्वर्थे यत्तु वेदं सामवेदोऽथर्ववेदं, शिक्षा
कलो व्याकरणं निष्कलं ह्येतिपम्' इत्याथ
वैशिक्षा (सुष्टयोपनिषद् १।१) । ' वाग्ने पराच्य-
व्याहृताऽपदत्, तं देवा इन्द्रमनुवन् इमा नो वाच
आमुषिन्ति, तानिद्रो मन्वरोऽमम्य व्याकरोत्, तस्मा
दियं व्याहृता वागुच्यते' इति तैत्तिरीयब्रह्मसूत्रम् । वि
१।१।९.

० निगमनिष्कलव्याकरणयज्ञेन धातुतोऽर्थः कल्प-
यितस्य यथा 'सृष्ट्वैव जर्मरी' इत्यादौ । भा.
१।२।४।४।१.

० व्याकरणशास्त्रव्यापारस्य पदपूर्वत्वम् । सु.
पृ. २६०.

० व्याकरणामृते विषय. ' एकार्थमयुक्तानां का
साधु कौऽप्यश्र' इति । वा ३।१।४।१३ पृ.
९४२, ० व्याकरणस्मृते. शब्दाप्यशब्दविभागान्नात्रविषय
रत्नम् । न च स्मृते कस्य किं योगनिमित्तत्वं ह्येव
व्यापार, तथापि तु साध्वसाधुत्वपरतयैव अन्वयव्या-
नात् निमित्तत्वमवगम्यते । २।१।२।३ पृ ५८६.

० व्याख्या । ' तस्मात् वितरसंशेषावर्धमागु-
भात्रपि । व्याख्यायामुपयोग्येते इति कश्चित् क्वचित्
सूत्र. ॥' वा. ३।१।१।१ पृ ६५१.

० व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सर्वदा-
दुलक्षणाभिमित्यया । अक्षयार्थ-विशेषस्य अन्यतर-
चर्यरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिनिश्चयः, हि
यत् सर्वदात् साक्ष अलक्षणं अननुपपन्नं लक्षणम-
लक्षणं तथा न, साक्षस्य निर्णयजनकत्वाच्च-यादित्यर्थः ।
असद्विधानुष्ठानसिद्धयर्थेऽत्र शास्त्रे सद्योपवाच्यव्या-
नार्थव्याहारेण सर्वदाहनिवृत्ते र्थाव्यानातिरिक्तनिमित्तानु-
क्षेपः श्रेयते इति ज्ञात् । अय-वाचो महाभाष्ये प्राप्य
उक्त । परिभाषेऽनुष्ठाने सुपन्न-च एव परिभाषा-
रूपेणोक्तो नागेशीरित्यल्पमिति । साहसूत्रि. ५८३.

० व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्ति' इत्यन्येव
परिभाषया ' नहि सर्वदादलक्षण' इतिनात् ' नहि
सर्वदादवेद' इत्यपि वक्तुं शक्यम् । वा १।१।८।२४
पृ २६७. ० व्याख्येयस्य निश्चितप्रामाण्य-वाक्यम-
ननुशारेण अर्थनिर्णयो युक्त, ' व्याख्याततो विशेष-
प्रतिपत्ति' इति प्रविदे । पराऽन्ये ६

० व्याघारणं आग्नेन ज्योतिषोमे तृतीयस्यने
एत । सधर्प. १।२।१७. मीको. पृ १८०१ ' ज्योति
षोमे तृतीयस्यने एत आग्नेन व्याघारणम्' इत्यन
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० व्याघारण आग्नेन सोमेन वा
ज्योतिषोमे पूर्वयोः सधर्प. १।२।१८.

मीको पृ १८१४ 'ज्योतिष्टोमे पूर्वयो सवनयो ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * व्याधारणं सोमेन परिष्कृत्याग्नं ज्योतिष्टोमे । सकर्म्यं ३।२।१९ मीको पृ १८३१ 'ज्योतिष्टोमे सोमेन क्षिण्य-व्याधारणं परिष्कृत्याग्नं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

॥ व्याप्रचोरधनुर्न्याय । अयं नम्रीभूय स्वकार्यं साधनकर्मणि प्रवर्तते । यथा व्याप्रचोरधनुषि नम्रीभूय स्वकार्यं साधयति, तथा नीचजनस्य प्रकृतिर्भवतीति । साहस्री ८०९

॥ व्याप्रीक्षीरन्याय । यथा सुगणपान एव व्याप्रीक्षीरं तिष्ठति फलाय च भवति तथा सद्गुरुपदेशो हि शमादिसाधनमपने सञ्चिष्ये एव प्रतिष्ठा लभते । माहस्री ३२०

* व्यादेश (चतुर्धाकरण) कृष्णाचरो नास्ति । १.०।२।७।२२ मीको पृ १४७९ 'कृष्णाचरो चतुर्धाकरणस्य जाय' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* व्यादेशाद् दानसंस्तुति । ३।१।२।७।११ ॥ या दक्षिणात्पदानरूपतया विभागनस्तुतिं परिक्रम्यथत्वे हेतुवैनेोक्तं सा दक्षिणाया विभागेन दैवत्वात् विभागरूपया विभज्य ब्रह्मात्म्यरूपकथनात्मकं यादिसारूपत्वेन 'इदं ब्रह्मण' इति वादिनिर्देशस्य प्रकृत्या दक्षिणात्पदाने उपपत्ता इत्येव पूर्वपक्षान्तरपरिहारार्थं सूत्रम् । सु पृ १५४५

॥ व्यापकव्यापृक्त्या व्याप्यव्यापृत्तिरिति न्यायः । अयुनदेनाकालवृत्तिरत्र व्यापकत्वं अपरिच्छिन्नत्वं असीमावृत्तिरिति यावन् । अनधिदेशकालनियमव्याप्यमिति, व्याप्यु योग्यमित्यर्थः । एव च व्यापकाभावे व्याप्याभागे यास्य इति सिद्धम् । यथा आकाशाभावे शब्दाभावः । अयं यत्र आधाराधेयभावो नित्यस्तत्र प्रवर्तते । साहस्री २६४

॥ व्यापत्रं नाम आर्याणामभोज्यता प्राप्नोति ॥ व्यापत्रस्याप्तुं गतौ यद्भोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत । ६।१।१६।४८।।

भाष्यम्— 'व्यापत्रमस्तु प्रहरति' इति श्रूयते । किं व्यापत्रमित्युच्यते इति । तदभिधीयते । व्यापनं

दूषितम्, येन कार्यं न क्रियते । किं तत् ? यत् अभोज्य आर्याणां केशकीटावपन्नम्, अन्येन वा उपधातेन उपहतम्, तत् व्यापनमिति ।

सोम— शब्दाधनिरूपणमात्रपरत्वेन पूर्वपक्षे नातीव यतितयमित्यत्र । शब्दाधनिरूपणमपि प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् सगतमित्याशयः ।

त्रि— 'व्यापनमाप्तुं किं तत्स्वार्थनिश्चयमहेतुत । आर्षाभोजनं केशकीटादुपितं तत्प्रसिद्धित् ॥'

भाट्ट— 'व्यापत्रमस्तु परिहरति' इति वाक्ये श्रुतस्य व्यापनशब्दस्य यद्वाण्यामभोज्य केशकीटावपनादि तदर्थः । तत्रैव तेषां प्रयोगादिति शिष्यहितार्थमुक्तम् ।

मण्डन— 'व्यापनं भोजनानर्हम् ।'

शरर— 'व्यापत्रमार्षाभोज्यं स्यात् ॥'

॥ व्यापनस्याप्तुं गतौ यद्भोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत । ६।१।१६।४८।।

'व्यापनमस्तु प्रहरति' इति श्रूयते । यत् द्रव्यं यं गीनं व्यापनं स्यात् तस्य अस्तु प्रहरणं गमनं उक्तम् । किं तत् व्यापनं नाम तदाह । व्यापनमस्तु प्रहरणे गतौ उक्ताया यत् आर्याणां शिष्टानां अभोज्यं भवति भोज्यं अभोज्यं केशकीटादियुक्तं भवति तत् व्यापनं शब्देन प्रतीयेत । तत् व्यापनं नाम यत् केशकीटादियुक्तमनादि । प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिदमुक्तम् । के

* व्यापारं तत्र यत्वे सति तत्रयजनको व्यापारः । मणि पृ १९ * व्यापारः । सर्वसाधनानां इष्टफलप्रवृत्तौ आन्तरालिकं व्यापारावश्यम्भावं । या २।१।२।१५ पृ ३९५ * व्यापारस्य भवत्युक्तस्य अप्रुव्यापारत्वेन पुत्रयत्नापरपर्यायभावनावच्छेदकत्वायोगः । सु पृ ७४४ * व्यापाराणां अनेकप्रकारत्वम् । या २।१।६।१२ पृ ६९२.

* व्यापारानाविष्टस्य वैकल्यं करणत्वावुपपत्तिः, कर्तृव्यापारव्याप्यवनिमित्तमात् । व्यापारेण व्यापारिणो नाप्यसात्तिः । न हि उन्नमननिपातनशोरत्वात्तयो सत्त्वेऽपि कुटारस्य साधनत्वंमेवैति । त्रि २।१।२, भाट्ट १.०।७।

७ विधिः प्रकृतैर्भूतिर्भवति । व्यापारतः फलतो वचनतः इति । आ. १०३।१।१४५.

८ उदाहरणसामान्यस्य गुणैरुक्तयतिः न हि शक्या । न च द्विधाविद्योपमसाधनत्वं गुणः सामान्यस्य साधनत्वं भजते । आ. ३।६।१६।१३ प्र. १०६५.

९ व्याप्तिः । अथ केयं व्याप्तिः । अथ गौडमैत्रिक-सर्वैस्त्वम् । साध्यवदन्त्यावृत्तित्वं व्याप्तिः । यद्विभ्रममहान-साम्यद्वयवृत्तित्वात् एते सशशसमन्वयः । धूमकमहान-साम्ययोगोलकवृत्तित्वात् धूममान् यद्वैः इत्यसद्वेदी च नातिव्याप्तिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंकेपेन साध्यत्वात् शेषः । तेन, समवायेन यद्विभ्रमद्वयवृत्तित्वात्समहानसशशसमन्वयवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नात्याप्तिः ।

साध्यवदन्त्यस्य साध्यवत्त्वात्च्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-त्वात् शेषः । तेन परिक्लिष्टद्विभ्रमद्वयवृत्तित्वेऽपि धूमस्य नात्याप्तिः ।

शुक्तिरामावयथ वृत्तिरववावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तेन धूमवदन्त्यवत्त्ववृत्तित्वेऽपि यद्वै नरातिव्याप्तिः ।

न चैवं ईदृश-पातिज्ञानस्य केवलत्ववियमि असेम-त्वात् कथमनुमितिरेति वाच्यम् । इहापत्तेः । केवल-मणित्वात्तिरेकिरेतयोः पदार्थोपपत्तयामात्रेण अनुमाव-त्तत्त्वात्वात् । एवं च केवलत्ववियमितिरेवपुमान-मेव नेति ।

यत्र हेतुसमानाधिकरणकारणताभावप्रतियोगितानव-च्छेदकतावच्छेदकत्ववच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अथ यद्विद्वाननुमाने घटामाववादाय सशशसमन्वयः । एभिश्चरिति आयोगोलकशुक्तिधूमाभावमादाय नाति-व्याप्तिः । अथ यत्र महानसीयवद्वयमायं यद्विभ्रमोपमाभावं या आदाय नात्याप्तिः । तत्र महानसीयवद्वयस्य यद्विभ्रमोपमावत्त्वं च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन, यद्वि-व्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

यद्विभ्रमत्वं यद्विभ्रमोपात्तं इत्यादौ रूपवत्त्वात्प्राप्ति-मत्वात् शुक्तिरामात् इत्यादौ च स्वाभावसंयुक्तत्वादि-संकेपेन दण्डवद्विभ्रमेव साध्यतावच्छेदकम् । तस्य

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नात्याप्तिः । (द्वितीयोदा-हरणे जातेरेव साध्यतावच्छेदकत्वम्) ।

हेतुवधिकरणं च हेतुतावच्छेदकसंकेपेन हेतुताव-च्छेदकविशिष्टाधिकरणं बोध्यम् । तेन यद्विभ्रमात् धूमात् इत्यादौ समवायेन धूमावयवशुक्तिव्यभिचारीप्रतियोगितावच्छेद-कत्वेऽपि यद्विभ्रमस्य, इयं (शुण्कमर्णवत्त्व-) विशिष्ट-सत्त्वात् इत्यादौ च शुद्धस्ववधिकरणगुणादिगिज्ञाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि इत्यस्यैव, नात्याप्तिः ।

अमान्यस्य हेतुवधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगितावधि-करणः, प्रतियोगितावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतियोगितावधि-करणस्य शेषः । तेन संयोगी इत्यत्रात्, कपिसंयोगी एतस्यात् इत्यादौ नात्याप्तिः । न च संयोगी सत्त्वात् विशिष्टसत्त्वात् जातेः इत्यादौ अतिव्याप्तिः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसंकेपेन । तेन शान्तात् सत्त्वात् इत्यादौ सत्ताधिकरणप्रत्ययः विपश्यतश्च शानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः (अति-व्याप्तिः) ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नस्य यस्य कस्य-चिदनपि सत्त्वत्वम्, तत्त्वामान्यस्य, यद्विभ्रमप्रति-योगितावच्छेदकत्ववच्छिन्नानधिकरणत्वं या विवक्षितम् । आद्ये कपिसंयोगी एतद्-वृत्तत्वात् इत्यत्र अत्याप्तिः । कपिसंयोगीभावस्य हि प्रतियोगितानवच्छेदकत्ववच्छिन्नो वृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगी भवति तदनधिकरणं च वृक्ष इति । द्वितीये प्रतियोगित्वधिकरणमाभावप्रतिदिः । सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वैक्षणवृत्तिरपि विशिष्टत्वाभावात्प्रति-योगिसमानाधिकरणत्वम् ।

न च यद्विभ्रमात् धूमात् इत्यादौ घटामावादेः त्यासकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसंकेपेन तदप्रतियोग्यधिकरणत्वमथैव इति कथं प्रतियोगित्वधिकरणप्रतिदिरिति वाच्यम् । घटामावे नो बह्व्यन्तः तथा घटामावत्प्रकृतया घटामावत्त्वं यद्विभ्रम प्रतियोगी, तदधिकरणं च पर्वतादिः इति क्रमेण प्रतियोगित्वधिकरणत्वात्सिद्धत्वात् ।

यदि तु घटामावादेः नान्यमावादिर्मिन्नं इत्युच्यते तथापि धूमाभावत्वात् बह्व्यन्तत्वात् इत्यादौ अत्याप्तिः ।

तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्ध स्वरूपसंबन्ध । तेन संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्मकप्रति योग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य इति । तृतीये तु क्वचि सयोगाभावात् आ मत्वात् इत्यादौ अ याति । आ म वृत्तिक्रमसंयोगाभावात् क्वचिसंयोग तस्य न गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदक गुणसामा यामात्र तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरणस्या मन इति चेत् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु काले घटान् कालपरिमाणत् इत्यत्र प्रति- योगिन्यधिकरणभावात्प्रसिद्धि । हेत्वधिकरणस्य महा- काटस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावाना साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशेषणत्वेन प्रतियोग्यधि- करणत्वसत्त्वात् ।

अत्र केचित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव तत्र प्रतियोगिन्यधिकरण । महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महा- कालभेदविशिष्टघटाधारत्वात् । महाकाले महाकाल- भेदाभावात् ।

यद्वा । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिता- वच्छेदकवच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रति- योगितासामान्ये यद्मार्गच्छिन्नत्वयत्संघावच्छिन्नत्वो- भवाभावात्, तेन संबन्धेन तद्मार्गच्छिन्नस्य तदनुव्याप- कत्वं व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्ति । अत्राप्य- वृत्तिसाध्यकमद्देशेत्वात् व्याप्तिवारणाय अनधिकरणत्वात् हेत्वधिकरणविशेषणम् ।

यद्वा । हेतुसमानाधिकरणयोश्चाभावात्प्रतियोगिताम- वच्छेदकसाध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तिरत्र व्याप्ति । अथो- या- भावस्य व्याप्यवृत्तिरात् । अत्र न प्रतियोगि पधि- करणत्वादिति चेत् इति लाघव इति जीर्णा । तस्यापि- अत्राप्यनुवृत्तिरात् तथैव प्रतीते अस्त्येव तद्विषयश्च- इति न च्या ।

अत्र आचार्या । व्यापकसामान्यधिकरण्यं न- व्याप्ति । किन्तु व्यापकसंबन्धेन । तेन अथद्वयावादे-

उपरि उचितरि, कृत्तिकोदस्यैव रहिष्णुदये च हेतु- गोपपत्ति इत्याहु ।

न चैव व्यतिरेकव्याप्तौ कथं व्याप्तिप्रयोग इति- वाच्यम् । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्ति- लक्ष्य- तथा व्यतिरेकव्याप्तौ व्याप्तिप्रयोगामावेऽपि बाधका- भावात् । यस्तुत व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्म- विशिष्टहेतुतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता- इति युक्तम् । तेन अनुमानत्रैविध्यनुपपन्नम् । पञ्जरूप- त्रयविषयस्तु भविष्यति इति । मणि पृ ३१-३४- ७ अथव्यभिचारो हि व्याप्ति । अव्यभिचारश्च सकल- देशव्यापित्वे सति । ऋजु पृ. ७३

• व्याप्तिप्रदे हेतु । व्याप्तिप्रदे व्यभिचारग्रह- सहचारग्रहश्च हेतु । भूयोदर्शनं तु न हेतु । व्यभि- चारस्मरणे सद्दर्शनेनापि व्याप्तिग्रहात् । भूयोदर्शनं तु- क्वचित् व्यभिचारशङ्कानिवर्तकं क्वचित् तर्कं ।

व्याप्तिग्रहश्च सकल्पधूमे सामा यलक्षणप्रत्यासत्या । तदनङ्गीकारे तु महानसीयधूमे धूमत्वप्रकारकव्याप्तिग्रहात्- पर्वतीयधूमे धूमत्वप्रकारकव्याप्तिस्मरणोपपत्ति । मणि- पृ ३४

• व्याप्तिज्ञानाना व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषय- त्वेन अनुगम । मणि पृ ३०

• व्याप्तिवाद । यत्र विप्रतिपद्यन्ते सबन्धे- लिङ्गलिङ्गिनो । स्वरूपत- प्रमाणाच्च तत्र निर्णय- उच्यते ॥ १ ॥ स्वरूपतस्मात् कार्यकारणभावसंयोग- समवायेकार्यसमवायिचिरोघात् लैङ्गिकशब्दनिर्दिष्टानुमान- कारणत्वेन काष्ठादा- सगिरते । 'अस्येद- कारण- कार्यसंबन्धेकार्यसमवायि- विरोधि- चेति लैङ्गिक' इति । अविनाभाव- साधनस्य साध्यतद्भावान्नामव्यतिरेक- स्वरूप तत्त्वभावात्तदुत्पत्तिनिवन्धन- शाक्या- मन्यते । साध्येन साधनस्य व्याप्ति अन्ये । नियमरूप- मीमा- सका । प्रमाणतो- विप्रतिपत्ति । तत्त्वभावतदुत्पत्ती- शाक्या- प्रमाणमाहु । मानसप्रत्यक्षमन्धे । ऐन्द्रियक- मेनाये । तदपि प्राथमिकमेवेति- चेत् । अपरे- भूयोदर्शनमहाय- चरम- प्रत्यक्ष- नियमप्रमाण- मन्यते । अर्थापत्तिमन्धे । भूयास्त्वेव तद्दर्शनानि- व्यभिचारादर्शन-

सहायानि आचार्याः । तत्र वैशेषिकपरिग्रहीतकार्य-
 कारणभावादिमात्राभ्युपगमे कृत्तित्तारोहिण्युदयादीना
 गन्धगन्धभावो न स्यात् । कार्यकारणभावाद्भावत्वात् ।
 न च संबन्धिग्रहणेन सर्वसंग्रहः । तस्य सयोगसमवाय
 मात्रपरत्वात् । सर्वपरत्वे च कार्यकारणभावादीनामपि
 तत एव सिद्धेः पृथगभिधानानर्थक्यम् । अपि च एव
 बह्वेवमि धूमानुमानं स्यात्, कार्यकारणत्वात् । बृहत्त्वेन
 सिद्धाभावात्सर्वकार्यसमवायात् । अथ अनियतत्वात् नाप
 प्रसङ्गः, तद्धि नियम एतानुमानाङ्गं न कार्यकारणभावादि ।
 शास्त्रग्रन्थेऽपि स्वभावाकार्ययोरेवान्वयलक्षणेन हेतुत्वान्न
 कृत्तित्तारोहिण्युदयोदित्तारोहिणीप्रतिपत्ति सिध्येत् । रसाच्च
 रूपानुमानं प्रवृत्तिसामर्थ्यरूपोपादानसहकारित्त्वेोपादान
 रसादनुमीयते, प्रवृत्तिसामर्थ्याच्च रूपोपादानादुपादेय-
 रूपानुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वात् । यत्रपि कार्यत्
 कारणं सहकारिसहितमनुमीयते, कारणत्त्वं प्रवृत्तिसाम-
 र्थ्यादपि न कार्यं शक्यमनुमानम्, अकार्यत्वात्तत्त्व-
 भावत्वाच्च । अथ कारणमपि अनुमापकम्, बह्वेवमि
 धूमानुमानप्रसङ्गः इत्युक्तम् । अपि चान्वयो नामानु-
 गतिः, न च धूमपूर्वं गच्छन् बृहिशो चङ्गित्तु-
 गच्छति । गच्छन् चान्वयो वा रविर्दिशिश्चो भूमिद्वाम् । एतेन
 व्याप्तिः प्रत्युक्ता । न हि 'भूमिप्रतिष्ठितो बह्निर्धूमार्थं
 व्योम्नश्चर्वास्थितम् । व्याप्नोति नियमस्तस्मात्
 संबन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ॥'२ ॥ यथोक्तम् 'नियमो
 नाम संबन्धः स्वमत्तेनोच्यतेऽधुना' इति । 'यो यथा
 नियतो येन यादृशेन यथाविधयः । स तथा
 तादृशस्यैव तादृशोऽन्यत्र बोधक ॥' ३ ॥
 यो भावो येन यादृशेन यादृशकालत्रतिना यथा
 येन प्रक्षरेण संबोधसमवायैकार्यसमवायकार्यकारणभावा-
 दिना केनापि संबन्धेन साक्षात् परस्परता वा नियतत्वेन
 दृष्टान्तपरिष्कारितः स तादृशो धर्मन्तरेपूपलम्प
 मानसादृशं तद्वेशकालत्रतिं तथाविधमन्वयसंबन्धिचन
 मनुमापयति । तद्यथा- धूमो नभोवृत्तिकूर्चं गच्छन्
 नातिदूरतिना बह्निना नियतः तथैव तं गमयति ।
 नदीपूरस्तु अपुनानतन. अयोदेयागतव्यातिदूरतिनी वृत्ता
 वृष्टिम् । उदयस्तु चन्द्रगतः सधुद्रगतता तरानं वृष्टिम् ।

तस्यैव नभोमध्यस्थितिः तामेवार्थप्रसङ्गशान्दिकाति-
 क्रान्ताम् । तादृशैव तथा तस्या नियतत्वात् । एवमन्य-
 त्वाप्युहनीयम् । नियम एव वातिके व्याप्तिशब्देनोच्यते ।
 'संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ।
 व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापक गम्यभिध्यते ॥' इत्या-
 दिषु । केन पुनः प्रमाणेन अयं नियमोऽप्यगम्यते ?
 कार्यकारणभावाद्भाव स्वभावादेति केचित् । तदुक्तम् ।
 अकार्यकारणात्तदासात्मना कृत्तित्तारोहिण्युदयादीना
 नियमाभावप्रसङ्गात् । अपिच, पौरुषपर्यनियम एव
 कार्यकारणभावः, कथं च नियम एव नियमे प्रमाणम्,
 आत्माश्रयदोषावृत्तेः । अपिच, कार्यस्वभावयोरेव किं
 प्रमाणम् ? प्रत्यक्षेण तादृशद्वित्यमान गम्यते, न
 तत्कार्यता तादृशभावात्ता वा । शतशोऽती धूमदर्शनादनमो
 चादर्शनात् तत्कार्यता धूमस्वावचीयते इति चेन्न । स
 रालु यत्र दृश्यते तत्र तस्यास्तित्वा, यत्र न दृश्यते तत्र
 नास्तित्व गम्यते । कार्यता तु कुतः । तस्मात्कार्यकारण-
 भावस्यैवप्रमाणकरत्वात् तन्निबन्धनं नियमावधारणमव-
 कल्पते । तत्त्वभावत्वात् चाप्रामाणिकी एव । शिङ्गवा हि
 वृक्षादिमका कचित् दृष्टाऽपि न तत्त्वाभावेन निश्चयं
 शक्यते तन्मात्रानुबन्धिभावात् तत्त्वभावात्ताया । न च
 शिङ्गवाप्राप्तानुबन्धि वृक्षत्वमिति किञ्चिदप्राणमस्ति ।
 सत्यपि सहोपलम्भे वृक्षत्वस्य व्यभिचारसमवात् । न
 शिङ्गवाप्राप्तस्य क्वचिद् व्यभिचारे दृष्ट इति चेत् तथापि
 देशान्तरे कालान्तरे वा व्यभिचारसमवात् सदेहा-
 निवृत्तिः । तत्र स्वभावात्तो नियमसिद्धिः । केचित्तु
 मानसप्रत्यक्ष नियममाचक्षते । तदुक्तम्, मनसो बहि-
 स्वात्प्रत्यात् । भूयोदर्शनसहाय बहि. प्रत्यक्षेयीति चेन्न ।
 देहादिर्भावात् । न रालु अक्षजत्वमर्थं प्रत्यक्षलक्षणम्,
 अनुमानादेरपि लिङ्गादिसहितमनोजन्मतया प्रत्यक्षता गी
 भूत् इन्द्रियार्थसंयोगजं प्रत्यक्षं चतुर्विधं संप्रयोगः
 संयोगात् द्रव्यग्रहणं संयुक्तसमवायात् गुणरमभेदान्वा-
 नाम् । संयुक्तमन्वयेतसमवायात् गुणत्वादीनाम् ।
 तत्त्वसमवायात् गुणत्वादिगतसत्तादृष्टणम् । न चाप
 चतुर्विधोऽपि शक्येन सह मनसः समरति संप्र-
 योगः, तस्य देहादिर्भावात् । येऽपि त्रियु मनः

सगिरते तेषां यद्यपि मनो द्रव्य आकाशवत् व्यापक
 तथाऽपि कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्नस्थेन गगनस्य देहात्
 च्छिन्नस्थेवेन्द्रियमान आतिष्ठते मनसः, अतोऽसमनी
 बाह्येन संयोगः । अथवा अनुमानार्थानामपि मन
 संयुक्तार्थवियत्त्वात् प्रत्यक्षप्रसङ्गः । यदि चतुर्विध
 एव संयोग कथं तर्हि शब्दप्रदूहणम् । न हि श्रोत्रस्य
 आकाशदिग्दृशकारणा अयनमात्मकस्य शब्दस्य च
 निष्क्रियतया तयोः समन्वयसंयोगः, तस्य कर्मजत्वात् ।
 उच्यते । संयोग एवावयोः सन्निकषः । न चायं कर्म
 जस्य, संयोगसंयोगोऽभिव्यक्तिः । नापि संयोगस्य
 कर्मजेऽभिव्यक्तिः । सत् उभयानुगतं नैव तर्थात् द्रव्य
 गतमस्य कारणम् । तस्य विभुनोरपि समन्वयः । भन्तु वा
 संयोगसंयोगस्याप्रमाणकत्वात्तन्निमित्तं संयोगस्य कर्मज
 स्वम्, अभिव्यक्तिः । तन्तुगत एव हि तुरीयसंयोग
 तन्त्रोः पञ्चाशत् आशयः पञ्चाशतोऽपि भवति, न तु
 संयोगात्तरुद्धि तत्रास्ति, तद्वज्ज संयोगो विभुनो-
 र्भविष्यत्तुमानात् । विभुनी मिय संयुक्तं, द्रव्यस्य
 सति निरन्तरत्वात्, पञ्चाशत् इति । यदि तु
 नैरन्तरमेव संयोगसाध्यापि विभुनोऽपि युक्तं संयोगः ।
 ननु द्रव्यधर्म संयोगः, स कथं गुणभूतस्य शब्दस्य
 स्यात् । नायं गुण, द्रव्याश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु
 न कार्यमनाभिन समन्वयः, सयम्, न तु शब्दस्य
 कार्यत्व निरन्तरत्वात् । कश्चित् एतेन्द्रियप्राधान्या रूपादि
 वच्छब्दं गुणमिच्छति । तस्यापि च धारणैकचित्करणम् ।
 स्वसंविशेषेऽस्तीति विशेषणोऽपि गोत्वरूपत्वादिधामाद्यै
 र्धमिचारः । तेषां नैकैकगोचराणामपि गुणत्वाभावात् ।
 अपिच वच्छब्दाश्रयत्वेनाभिमतः शोभः, तत् प्रत्यक्षम-
 प्रत्यक्षं वा स्यात् । प्रत्यक्षत्वे तेनैव लोचनैक
 गोचरेण द्रव्यभूतेन हेतोः अभिचारः । अप्रत्यक्षत्वे सति
 तस्य समन्वयसंघनत्वम् । नहि अप्रत्यक्षगुणतः प्रत्यक्षस्य
 शब्दस्य संभवति, शक्यते एव हि प्रत्यक्षोऽशब्दो न गुणः,
 प्रत्यक्षद्रव्यगुणत्वरहितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् पञ्चति ।
 तस्मान्नुक्तस्य द्रव्यत्वे संयोगात् महामिति चतुर्विध
 एव सन्निकषः, इति चाह्यनं नाम सन्निकषाभावात् ।
 मानसप्रत्यक्षवियत्त्व नियमस्य धूमादिधर्मिन समन्वयः ।

तत्र प्रमाणात्तरमिदं भूयोदृग्गतसहायमनोजं च लिङ्गादि
 सहितमनोजं यशानादिवत् प्रसज्येत । तच्चानिष्टं प्रमाणं
 गत्कामिभायिनाम् । कश्चित्तु वदतिरिन्द्रियवियत्त्वेन
 नियममिच्छति । स हि मयते वहिधूमस्योः संबन्धो
 देशकालानुगच्छित एव प्रत्यक्षेणावगम्यते इति । ननु
 सनिहितदेशकालवियत्त्वात् प्रत्यक्षस्य तदवच्छिन्न एव
 संयोगः । नैवम् । इदं वा हि सनिहितदेशकालानु-
 गच्छेत्, स च द्रव्ययोरेतावगम्यते न संयोगस्य, संयुक्ता
 विनि हि प्रतीतिः । पुनरयमनयोः संयोग इति ।
 तस्मादेशकालाभ्यां संयोगिन च द्रव्येनैववच्छिन्नते न
 तु संयोगस्य देशकालानुगच्छेदने । तेन अनवच्छिन्न
 संबन्धो धूममानानुयायीति निश्चीयते ततश्च धूमसत्त्वेन
 देशकालानुगच्छेत् । अत्रेत्तु धूमसंयुक्तस्यापि दृश्यस्य फ
 विद्रव्यमिचारदर्शनात् आर्द्रघनाद्युपाधिद्वयोऽस्य धूम
 संयोगो न स्यात्तन्निमित्तं, धूमस्य तु तादृशोपाध्यदर्शनात्
 स्वाभाविकमग्निसंघनत्वं नियतं भवति । न हि स्वाभा-
 विकं भविष्यतीति । अत्र यदाह । संविदेवात् तात्-
 त्परिपत्तिः । सा हि देशकालाभ्यां संयोगमेवाव-
 च्छिन्दतीति जायते, संयुक्तयैतौ वहिधूमौ संयुज्येते
 संयोज्येते इति संयोगस्यैव भावार्थस्य कालप्रथावच्छेदात् ।
 सोऽयं स्वप्रयुक्त एव ज्ञानो भवतः प्रदूरति । कारक-भाष्यो
 हि कालप्रथावच्छेदो न कारकमिति । नावदयमिदं
 शब्देनैव कालो निर्दिश्यते । लडादिभिः सुतरा निर्देश
 सिद्धः । यदि च स्वतन्त्रस्यैव द्रव्यस्य कालसंयोगो न पर-
 तत्राग्रा गुणकर्मणाम्, ततो लडादीनां कालविशेषेऽस्मत्तानां
 निवियत्त्वं स्यात् । ते हि त्रियाया एव कालवच्छेदसुप
 दर्शयति न द्रव्यस्य । सा चेदन्वच्छेदा कस्यैते कालसंबन्ध
 मभिदधीरन् । मा भूद् देशकालाभ्यामनुच्छेदावगम
 संयोगस्य, तथापि स्वाभाविकत्वमप्रमाणमेव । नहाय
 च्छेदानुगममात्रेण तदभावावधारणं सिध्यति, सतोऽ
 प्यनवगति संभवत् । अनिश्चिते चावच्छेदाभावे न
 राश्याविकारं सिध्यति । सिद्धे वा वर्तमानकालतोऽपि
 स्वाभाविकी धूमस्य स्यात् । यथा ह्यसि संयोगो
 द्रव्यविशेषणमेव कालोऽपि । ततश्च असि संयोगस्य

स्वाभाविकमेतत्कालमन्वितनमित्वापत्तेः । तत्र यथाऽपि सशोभरहितस्य नारक्षान एवमेतत्कालमन्वितनामपहाय धूमस्य स्वियभावात् प्रत्यक्षेणैव कालान्तरसंज्ञं युदा सात् क्षणिकता मास्वयापारिता इति मित सौगतैः । अयं अनवच्छिन्नोऽपि कालमन्वयो न स्वाभाविक स्था अग्निसंयोगोऽपि स्यात् । अथ स्वाभाविकमपि कालमन्वयमपहाय धूमसिद्धिर्द्वय अग्निसंयोगमप्यपहाय संभवन्नवस्थानमिति न नियमानुधारणम् । ननु प्रत्यक्षेण कालान्तरसंज्ञानुगमात् पूर्वकालप्रहाणेनापि सिध्यति धूमस्याप्यज्ञानम् । अग्निसंयोग तु अपहाय न कदाचिद्भूतो दृश्यते इति कथमसौ तमन्तरेण स्यात् । किमिदानीं प्रत्यक्षगृहीतैर क्षणिकता पश्चात्प्रत्यक्षेणानुभवते । न ह्येवमभ्युपगमो भवताम् । अपि चैतमस्तु नाम प्रत्यक्षानुगतकालान्तरसंज्ञस्य पूर्वानुगतक्षणिकत्वान्न, अनुमानेन तु कथमसौ प्रत्यक्षानुगतक्षणिकधारणस्य तद्व्यपेन कालान्तरसंज्ञोऽवगम्यते । अपि चैव प्रत्यक्षावगतकालमन्वयनिश्चयविद्वत्कालमन्वितानुगतस्य कालान्तरसंज्ञस्य अनुमानेन ग्रहणे गृहीत-द्राहित्वमनुमानस्य दूरापास्त स्यात् । अपिचानवच्छिन्न-स्यापि कालसंज्ञस्य व्यभिचारदर्शनादग्निसंयोगोऽपि व्यभिचरेन्न वेति सद्विहाना न सहस्रेणापि पुरुषा-सुपैस्तदन्त प्रतिभवेत् । यत्रैरि दृश्यमानेषु देस-कालादिषु प्रवृत्तेनाग्निग्रे व्यभिचारे न दृष्टव्यथापि क्वचिन् कदाचित्संभवति व्यभिचार इति शङ्क । को नाम निवारयेत् । न च प्रत्यक्ष सन्निकारेणैव शक्तम् । तस्य सन्निहितदेशकालमानव्यापामात् । नानुमानम्, तस्य नियमानुधारणाधीनत्वात् । तदधीने तु नियमे परस्पर-अन्वयेणापत्तेः । स्वाभाविकत्वाद्यवधिनिवार इति चेत् । स्वाभाविकत्वे एव प्रमाणाभावात् । अनौगधिकत्वमेव स्वाभाविकत्व न बोधायनानुगतिमात्रेण तदभाससिद्धि-रित्युक्तम् । अपिच स्वाभाविक न व्यभिचरतीत्यत्र किं प्रमाणम् ? न तदन्वयस्य नानुमान नाप्यतिक्रान्ति । दृष्टान्तोपाधिकस्यापि बालसंज्ञस्य व्यभिचारप्रस्था अग्निसंज्ञस्यापि स्यात् । अपि च आयशोरेत्यादि धूमयो दृष्टात्तर्धमिति सर्वधोऽवगत, अ पश्चात् पूर्वत

वर्ती धूम तस्याग्निसंज्ञोऽनवगत इति कथं लिङ्ग स्यात् ? अथ सामान्य लिङ्गम्, न, तस्य सन्धानानुग-मात् । देशकालाभ्या सन्धेन जात्या च सर्वैः द्रव्यमेव विदोष्यते, न तु संज्ञस्य जातेष्व परस्परानुग-जाते रपि संयोगात् द्रव्यविशेषणत्वात् । अथ द्रव्यद्वारेण अस्ति जात्योरपि संज्ञा, तथाप्याग्निधनाद्युपाधिरिवाग्ने धूमसंज्ञ, तदभावे कालान्तरे तद्द्रव्याभावे तद्द्रव्यक-संज्ञोऽपि न स्यात् । द्रव्यान्तरद्वारस्तु कालान्तसंज्ञस्य प्रागनवगत इति कथमनुमानाद्गमम् । न च विशेषपरि-हारेण सामान्ययो सङ्गदर्शनेन शक्यात्वगम संज्ञम् । किञ्च देशकालाभ्यामपि द्रव्यद्वारेण संयोगस्याप्यवच्छेद इति नानवच्छिन्नत्वम् । यथा च जात्योर्द्रव्यद्वारकः संज्ञ्य स्वाभाविकी भवति, एवमग्निसंज्ञस्य तस्या-रावच्छेदो द्रव्यद्वारकोऽपि स्वाभाविक स्यादिति तत्कालप्रहाणेन न कालान्तरे सर्वपरिसिद्धेदित्यस्य एव कालान्तरे अग्निधूमयोर्भवदुक्त्या नीत्या निश्चेतयः स्यात्, न तु कालान्तरे अग्निसंज्ञशङ्काऽपि धूमस्य स्यादित्यलमिति निर्णयेन ।

अपरं मतम् । शतशोऽसौ धूमदर्शनादनग्नौ चादर्शनादग्नियतोऽयमग्निनेति प्रतीतिस्साद्युपजायते तिर-आमपि । न चैयमप्रमाणम्, सर्वदा सर्वथा सत्त्वादित्येन जायमानदस्तात् । अत प्रमाणमेवेदम् । तत्र दृष्टिधन्व-भूतम् । तत्र नेदमनुमान सभजति, तस्य नियमावधार-णाधीनत्वात् । न च शब्दम्, अशब्दजन्यत्वात् । शीप-मानम्, असादृश्यविषयत्वात् । नार्थापत्ति, नियममन्त-रेणानुसृत्यमानस्य कस्यचिददर्शनात् । अपावस्तु भाररूपे नियमे दूरापास्त एव । ननु अयं विषयस्थ-वृत्तिरूपोऽभा एव न व्यावृत्तिमात्र नियम, असा-रिणाग्ने सर्वत्रिपक्षव्यावृत्तस्य सर्वार्थनिश्चयप्रसङ्गात् । व्यावृत्तिरपि सर्वत्रिपक्षे भूतम्, दृष्टादर्शना-भावात् । पारितोष्यात्प्रत्यक्षमेवेदम् । न च प्रत्यक्षदर्शने अननुगमादप्रत्यक्षम् । सन्ततस्मिन् भूय परित्यक्त-संचितप्रत्यक्षविषयवरोपपत्तेः । ननु सर्वमानविषय-प्रत्यक्षम्, तत्कथमनेन देशकालान्तरसंज्ञाया नियमः शक्यावगमः । उच्यते । न कालान्तसदि

संक्रम्यो नियमः विन्दु स्वरूप धूमादीनाम् । तत्र वर्तमानमिति युक्त प्रत्यक्षमाह्वारम् । न हि नियम प्रहीतु देशान्तरपरिसंक्रम्यो प्रहीत यः कुड्यादीनामिव स्थिर रूपम् । न हि तेषा कालान्तरसंक्रम्य अप्रत्यक्ष इति तद्रूपप्रत्यक्ष भवति । तथा सति नेद रजनमिति पूर्वशान्बाधकरानुत्तरकाले न स्यात् विषयमेदात् । पूर्व-काले हि रजनशानेन रजतं प्रसञ्जितम् । उत्तरकाले च तदमान इति विषयमेदात् कथ बाधकरम् ? अत स्थिरमेव रजनरूप गृहीतमिति वक्तव्यम् । आह च- ' रजत शृणुमानं हि चिरस्थायीति गम्यते ' इति । तद्व-नियमरूप गृह्यते इति युक्तं प्रत्यक्षत्वम् । कीदृश पुनरिदं रूप धूमादीनाम् ? नियतोऽयममिनेति नियम यदा यत्र धूमस्रदा तत्रानिरित्यर्थः । तस्माद्रूपवत् प्रत्यक्ष नियमो नियम इति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्रत्यक्ष सर्वे विप्रमानोपलम्भनं आहोस्तिव् अविप्रमानोपलम्भन मधीति । न तावदविप्रमानोपलम्भन प्रत्यक्ष नाम संभवति । तसंप्रयोगजनितत्वेन विप्रमानोपलम्भन यस्य स्थिरस्यात् । तथा च नियमविषयत्वात्संभवः । तस्य सर्वदेशकालायाविरूपत्वात् । अप्यमेव हि धूमस्थायिना नियमः यदपिलधूमदेशकालायाविरुपममेः । यथोक्तम्- ' यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्त्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽप्यपिशोऽपि वा ॥ ' इति ।

यन् धूमस्वरूपनियम इत्युक्तम्, अतस्तेतत् स्वरूपमपि तद्विभक्त्यथा यमिचारा मरुमेव । कथामात्रं यमिचाराः अन्यदतो (१) यावत्धूमदेशकालमिमिसंबन्धसंभवात् । तथा च तस्मिन् प्रत्यक्षीक्रियमाणे देशान्तरादिमन्त्र-प्रयोग अत्यन्तः । तसंप्रयोगातिरिक्तं तु पाण्डुररादिदन् धूमगत नियमाभिधानमप्येवैव स्वमीधने इति संविदि-रक्तम् । यदि चेदं रूपान्तरं पाण्डुररादिदन् संबन्धि-रिक्तं स्यात्, तस्मिन् प्रत्यक्षगृहीतेऽपि सर्वधूमदेशकाल-ध्वानिप्रमर्शोऽपी न स्यात् । न तस्मिन्निम्न गृहीते अन्यगृहीते भावति, अतिप्रगद्भात् । अगृहीते च देश-कालाभ्यामिचारे कथमनुपलभोदय ? विज्ञेदं स्यात्तरमपि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणं सविहितदेशकालावच्छिन्नमेव गृह्यते

इति न कालान्तरेण नियमः सिध्येत् । यदपि दर्शितं कुड्यादीनामिव स्थित रूपमिति, तदपि निरूपणीयम् । किं तत्र स्थायित्वमेव गृह्यते इत्यभिप्रायः किंवा यद्वस्तुतः स्थास्वरूप तद्गृह्यते इति किंवा स्थितियोग्यता ? न तावत् पूर्व, कस्य, स्थायिता ह्यनेककालवस्थानम्, सा कथ प्रत्यक्षेणैव गृह्यते, तस्य वर्तमानविषयत्वात् । यदि चेद प्रत्यक्षेणैव गृह्यते ततः स्थायिताप्रसिद्धये प्रत्यभि-शादरो निरर्थकः स्यात् । द्वितीये तु कस्य कुड्यरूपमेव तन् नाम्यत्, एवमिहापि यद्वस्तुतो नियत धूमस्वरूपमेव तत्प्रत्यक्षमित्येव सिध्येत् । न च तावता किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, योग्यता तु सर्वभावाणा अर्थापत्तिगम्येति प्रत्यक्षगम्यताऽनुपपत्तिः । यस्तु घटकुड्यादियु दृष्ट मानेषु स्थायित्वावगमो लौकिकानाम्, स तादृशां स्थायि-रस्य पूर्वमेवानुगमादातुमानिकः । स्पष्ट चारणानुमानि-कस्य उक्तरूपरात् । तथाहि ईदृशीयमवगतिः यदि शाखादिना नैतद्विद्यते ततः स्थितचित् काल स्थास्य-तीति । एव रजतादिध्वानुमानानिकमेव तद्रूपस्य स्थायि-त्वम् । अनेनैवामिप्रायेणोक्तम्- ' रजत गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते । ' एतदेव बाधकस्यापि तावत् । अनुमानेन श्वेतद्वयगत रजतस्य सतो नाकसादतद्भावः संभवतीति अतद्रूपस्य वा तद्रूपतेति उभयोरपि कालयो-रेकरूपमेवेदमिति स्थिते पूर्वमेवावगत रजतरूपमुत्तर काल व्याप्तौत् उत्तरकारणवगतश्चातद्भावः तत्पूर्वकालम् । तेन तमानविषयतया पूर्वविगतस्य रजतरूपस्य भास्यु-त्तरकालमुत्ता नेद रजनमित्यनेन बाध । यत्र त्वनुमानेन एकरूपतर न कालद्वयेऽपि वस्तुनोऽवगत तत्र न भव-त्येव बाध । यथा बदरफले रचामप्रत्यक्षमेव पाककाल-मुत्ता रतत्रावयेन । प्रत्यक्षेण तु रथाथिररावगमे तत्रापि बाध-स्यात् । तस्मात्त्र प्रत्यक्षेण स्थायित्वं स्वल्प-तानम् । एव नियमोऽपि सर्वदेशकालायाविरुप-त्वात् । ननु स्वाभाविकत्वं संबन्धस्य नियमः न तु क्षालान्तरसंबन्ध, तस्य सर्वमानमेवेति युक्तं वा प्रत्यक्षेण गृह्यते । किं पुनरिदं स्वाभाविकत्वम् ? न तावत् यदातानम्, कदापिदृश्यं तदयोग्यात् । अथ स्वल्प-निमित्तत्वम्, अथपि धूमसंबन्धे स्वरूप निमित्तमिति

तस्यापि धूमसंबन्धो निमित्तः स्यात् । ननु आर्द्रैर्धनादि-
कृतः अस्य धूमसंबन्धः न स्वरूपनिमित्तः, यत्नम्,
आर्द्रैर्धनादिनिमित्तं स्वरूपमपि निमित्तमेव । न अस्ति
संबन्धिरूपे संबन्धो भवति । स्वरूपसंबन्धमिति चेत्,
स एव दोगः । अस्मिन्नस्वरूपमपि धर्म एव सयोगः ।
अथ स्वरूपैकमिति चकः सधन्वः स्वाभाविकः, बहुस्तु
धूमसंबन्धे स्वरूपान्तरिकोऽप्यार्द्रैर्धनादिः अस्त्येव हेतुः,
धूमस्य बहुधन्वत्वे स्वरूपमेव निमित्तम्, न क्रिमिस्ता-
न्त्रनस्तीति मतम् । एवं तद्वि प्रत्यक्षसंबन्धे स्वाभाविकत्वात् ।
न हि तेन निमित्तान्तराभावः शक्यते प्रत्येदुम्, भाव-
विषयत्वात्प्रत्यक्षस्य । इदमदर्शनाच्च निमित्तान्तरादभावः
प्रतीयते इति प्रत्यक्षगम्यत्वात्तुल्यत्वात् । अपि च
धूमस्वादिप्रत्यक्षे न स्वरूपमेव निमित्तम्, अग्न्यादीना-
मपि निमित्तत्वात् । तस्मात् स्वरूपान्तरमिच्छा एव
स्वाभाविकत्वम् । अथमिच्छाश्च सकलतद्देशकाल याति-
रिति प्रत्यक्षसंबन्धः अनुपपत्तिः, तस्य सर्वमानविषयत्वात् ।
अपि च स्वाभाविकत्वादिपि वर्तमानस्यैव सनिहितस्य
निमित्तं शक्यते, नातीतानगतं यद्विहितमिच्छाया
संबन्धानाम् । सति हि ननुचो यद्विधूमसंबन्धस्य
प्रत्यक्षः, कथं तत्रा सयोगो धूमस्वरूपमेव निमित्त-
मिति सयुक्तविषयेण प्रत्यक्षेण गम्यते । अथ संबन्ध-
सामान्यस्य तद्विनिमित्तत्वम्, न, तस्य निश्चयेन निमित्ता
भावात् । इह च बहुदर्शनगम्यनियमपक्षेऽपि तुल्यमेव
दूषणम् । तथापि हि धूमयुक्तस्यैव हि सयोगस्य धूमा-
भावनिमित्तत्वात् गम्यते, नातीतानीनाम् । स च काल-
ान्तरे नष्ट इति प्रत्यक्षावगतस्य सयोगस्य रूपनिमित्तमेव
कालान्तरेऽनुमानम् । तस्मात् न कथञ्चित् प्रत्यक्षविषयत्व
नियमस्यैव सिद्धम् । अपरे त्वर्थापत्तिगम्य नियमे
गम्यते । यदेतच्छ्रवणोऽग्रे धूमदर्शनमनग्रे च कचिद-
प्यदर्शनम्, इदमसति धूमस्याग्नौ निमित्तोऽनुपपन्नम् ।
अनियतो हि शक्यं चिन्तयामि विनोपपत्त्येतेति ।
तदप्यनुपपन्नम् । अदर्शनं तादृभावादेशोपपन्नम् । न
तु तावत् सर्वं अनग्रे नास्तीति शक्यमप्यनुपपन्नम्,
मग्न्याभावात् । दर्शनमात्रमपि तत्र भावादेशोपपन्नम् ।
न तु तादृभावेण त्वर्थाभावास्त्येव धूम इति स्वाध्यव-

सानम् । तस्माद्ब्रह्मचर्यं नियमे प्रमाणम् । उच्यते । निगम
वचनम् ? यथा—

स्वयं वार्तिककारेण प्रमाणमुपपत्तितम् । भूयो-
दर्शनगम्या हि व्याप्तिरित्यभिधानवः । ४ ॥

अत्र ब्रह्मो हि पूर्वमार्गं महान्तं क्लेशानाभिसालुमवाना-
स्ता वैवात्यमाशेषातिशयानगतिनायेनाश्रिताः । निवतो
धूमोऽयं नूनमग्निरेषूहुरूपस्य शानस्य सविद्विषयप्रत्यक्ष
त्वाश्रयणादस्ति चायमनुमानार्थो भूयोदर्शनगम्यो नियम
इति । किं पुनरिदं भूयोदर्शनं नाम प्रमाणम् ? नैत
किञ्चित् नियम्य यत्कु शक्यते । किन्तु येनैव प्रत्यक्षा-
धीनामन्वतमे लिङ्गस्य धूमस्यादिरपि लिङ्गिना गम्यते
तदेव विषयादर्शनसहाये नियमप्रमाणं संभवतीति ।
ननु भूयोभिर्दर्शनैस्तत्र तत्र साहित्य गम्यते न तु
सर्वेन दर्शनाना सर्वेषां स्वविषयपर्यवसानात् अनन्त
प्रत्यक्षगम्यो हि त्वमेव सहभावाः स जीवन्निर्दुर्लभः ।
निषेधादर्शनादपि प्रत्यासन्नैष्वेव विषयेषु परमभावे
गम्यते, सर्वविषयार्थासिद्धेस्तु दुर्लभैव, इत्यदर्श-
नाभावात् । अदर्शनमात्रेण चाप्यभासिद्धेः, तत्कथं
नियमस्य सर्वदेशात्कथञ्चित्प्रमाणं भूयोदर्शनगम्य-
त्वम् ? एतेव स्वयमेवाचार्येण शङ्कितम् । यदाह—
‘ अथयो हि प्रतिपाद्य-न्यापकस्य न इत्यते ।
अनन्त्वेन हि स्म्येत स प्रत्यक्षादिजन्यता । ’ इति ।
तथा— ‘ नामायेन विषयाद्धि हेतुभावाः प्रतीयते । ’
इति च । सर्वविषयाभावे न कथ्यते इत्यर्थः । अत्र च
समर्थेनयुक्तम्— ‘ तत्रास्वादिप्रमाणेण यमनः सहचारिणः ’
इति । तत्रेति विषये इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— मा
नाम सर्वविषयाभावां लिङ्गस्य सैक्ये, अदर्शने तु
विषयेषु लिङ्गस्यास्त्येन, तावत् च सहचारो दृष्टो
धूमदि, सहचारिणोऽप्यदर्शनेनो भवति । यत्तु सह-
चारित्वमपि त्वमेव दुर्लभं प्रष्टुमित्युक्तं तत्राप्युक्तस्युक्तम्—
‘ दुर्लभं सहचारिणं सर्वेनेति यदुच्यते । इष्टुं न नाम
सर्वं दिव्योर्दृश्यते भुवम् ॥ साहित्ये मितदेशत-
त्प्रतिष्ठे यद्विधूमयोः । ’ यतिरेकस्य चाऽऽद्येणमकर
प्रकल्पते । ’ इति । अथमर्थः— मा नाम सर्वं ह्य-
चारित्वं दधि, हिमयोस्तु प्रदेशयोरोपकर्त दर्शनम् ।

तावता एवसति स्वभिचारदर्शने भवत्यनुमानम् । यदि हि सकन्देशकालाव्यतिरूपो नियमोऽनुमानान्नमस्माभिरुपगम्येत तत्र स्यादुपायम्भः । न त्वेवमस्माभिरुच्यते, किन्तु यत्र यत्र धूमविक्रम इष्ट तत्र तत्र सर्वत्र नियमेनाभ्यादिसाहित्यमनग्नौ चादर्शनमित्येतावदेवानुमानोदये कारणम्, एतावदेव हि लौकिकानां धूमोऽग्निं यमयति । न तु सकल्पवधविषयान्ययवतिरेकावगतिमपेक्षते, येन दुर्लभं प्रमाणं स्यात् । तेन न सकन्देशकालापेक्षया नियमाभिधानमपि तर्हि दृश्यमानेषु देशकालेषु यो लिङ्गस्य लिङ्गिसाहित्यनियमः स एव नियम इत्युच्यते । तस्मात्सम्मानमेवानुमानान्नम् । तत्र भूयोभिरयदर्शने सुगममिति नाममात्रं लिङ्गिसाहित्यनियमः । यथा आह— 'सहररहडिमात्रेण गमक सहचारिणः' इति ।

क्रियद्भिः पुनः साहित्यदर्शनेरनुमानम् । यो नामैतत्सञ्चये यावद्भिर्दृश्यते तावद्भिरेव न तु सत्ययस्य वक्तुं शक्यते । येषु भूयोदर्शनसहायप्रत्यक्षगम्य नियममाहुः, येषु सहरदर्शनेऽपि यद्दृश्यते नियमे उपान्यासाङ्कानितारणार्थमर्थयन्ते भूयोदर्शनं तेषु नैव संशयते तथा वयमपीति न तद्विरोधः । किमिदानीं सकल्पधूमदेशकालाव्यतिरिक्तमग्नेः नावगन्त यमनुमितस्ता ? सत्यम्, नावगन्तव्यम् । नन्वेव सामान्यतोऽप्यज्ञातवन्धः पक्षे-कदेशी कथमित् शतसंभवत्वेन अभिधीयते । नानेन पक्षेकदेशिनोऽभिधानमपि तु दृष्टान्तैकदेशिनः । तदप्यभाष्यार्थः— अन्वयमित्तेव महान्तोऽप्येकदेशिनि धूमाम्येकदेशाम्यः ज्ञातसंभव्ये सति तदेकदेशी धूमं अन्यत्र पर्यतसौ तस्मिन्नेव वा महान्तेषु वागन्तरे दृष्ट्वाऽभिरनुमीयते, लोके तथा दर्शनात् । तथा न ज्ञातसंभवत्वेन ज्ञानं निर्देन इत्युक्तयः अथवा न प्रमाणं किन्तु प्रमेयस्य कथयित् निर्देनो न ज्ञातुरित्यर्थः । कस्य प्रमेयस्यैकदेशिन इत्येवमपि दृष्टान्तैकदेशिन इत्युक्तम् । यथाहुः— 'एकदेशेरेकदेशाम्यः कश्चित्कालतयागतिः । ज्ञानतोऽप्येव स वा तावत्तं विभागेनानुमीयते ॥' इति । स वा तावत्तमिति वागन्तगमिभावम् । परं च यदनुमानसंभवत्वेन एकदेशेरेकदेशाम्ये दृष्टान्तैकदेशिनोऽभिधानमिच्छाह । भरतु नामेव यथा दृष्टवदेतदु

साहित्यनियमादेवानुमानम् । यत्त्वय यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रागिरिति भूयोदर्शनतोऽवगमः, स कथम् ? न ह्यती नास्ति न चावगमणम्, सर्वथा सर्वेषां दृष्टत्वेन जायमानत्वात् । तदप्य कस्मिंश्चित्प्रमाणेषुऽन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । उच्यते । आनुमानिकोऽप्य अवगमो ज्ञातसम्बन्धस्य उपजायमानत्वात् । परोक्षरूपत्वाच्च नैन्द्रियक, साक्षात्कारित्वाभावात् सति द्विगोषाच्च । धूमस्य हि बहुषु देशकालेषु अग्निना साहित्यमुपलम्भवतो भवति अनुमानम् । अन्येऽप्यतीतानागतवियदृष्टाः सर्वे एव धूमवन्तोऽग्निमन्तो धूमवन्तात् परिदृष्टमहान्मादिवदिति । तेन यथाश्लोकं प्रमाणनामगम्यसुरणात् धर्मन्तरेगतसाहित्यनिवमादेव धर्मन्तरेऽनुमानमित्यनवद्यम् । आह च— 'तेन धर्मन्तरेष्वेवा यस्य येनैव यादृशी । देसो याथति काले वा व्याप्यता प्रादुर्निरूपिता ॥ तस्य तावति तादृक् स्याद् दृष्टधर्मन्तरे पुनः । व्याप्यासो व्यापकाशस्य तथैव प्रतिपादकः ॥' इति । यादृशतादृशसम्बन्धा दृष्टान्तपरिदृष्टत्वात् न्यूनरूपस्य न लिङ्गस्य नापि लिङ्गव्यतिरिक्तमिति द्योतितम् । न हि विना धूमरसं पाण्डुरवचनमात्रेण कपोतादिभ्यः अग्निं अनुमिते लौकिकाः । नाप्युष्णरहितनियतः तृणविकारो हिमे दृष्टः प्रत्यक्षावगतस्यैवविरोधात् औष्ण्यताये सति अनुष्णमेव वदितुमशक्यम् । यथालोकं च प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया, न तद्विरोधेन । तदेतेन सर्वेषामप्रयोजकहेतुनामाभावेन द्योतितम् । दृष्टान्तपरिदृष्टत्वात् न्यूनरूपो हेतुप्रयोजक इत्युच्यते । पक्षसंशयसम्बन्धेदमात्रं तु शोध्यम् । सर्वानुमानेषु तथा दर्शनात् । तदतिरिक्तं तु रूपविकल्पेवाग्नीकत्वे यम् । तेन निषिद्धरत्नहितस्य हिंसारस्य अपमत्तेन साहित्यमुपलम्ब्यं ब्राह्मणहननादिप्रति विनाऽपि निषिद्धत्वेन हिंसारमात्राद्यतोमीयवर्हिषाधामपन्तरं अनुमानं शक्यम् । निषिद्धरत्नस्य विनाऽपि हिंसारत्वेन गुर्दन्नागमनादायधर्मन्तरसाहित्य दृष्टमिति तदनुभवम् । यथा अन्वयनादिकार्यत्वेन निषेधस्यानुदुषाभ्यासाद्विषयमज्ञानमिति न निषेधमात्रावधारकानुमानम् । तथा देवदत्तनयना दयामन्तरसाहित्य सम्भवितामसमशोयशुचाशित-

पीतादिविशेषनिमित्तमिति तदभावे देवदत्तनश्वरत्वमात्रेण न तत्तनश्वरत्वस्य इत्यास्तात्तुमानम् । एतेन सन्निवेशविशिष्टतया तदुक्तमसौच्छादीनां वशदिवत् उपलब्धिपत्कृतत्वानुमानं प्रयुक्तम् । तथाहि येषु हस्तादिभ्यामारविशेषेण सन्निवेशाः शक्यन्ते तत्रैषु तेषामेव घटपट-
 चहार्दीनामुपलब्धिपरकर्मत्वम्, तदभावे पारिणामिका-
 यानामज्ञदेहादीनां सन्निवेशविशेषमात्रेण कथं तदनुमानं
 पाण्डुरामादिव बहुचतुमानम् । तथा शरीरेन्द्रियादि-
 युक्तमुक्तिभारतुं कृतेन साहित्यं सन्निवेशविशिष्टानामुप-
 लब्धं तद्यद्दृश्यादीनात् दूर्गाद्भूतदिषु निषिद्धम् । तस्मिन् निषिद्धे बुद्धिमत्तया शरीररादिर्हितं नानुमान-
 यक्यम् । वृथादिविकारादिव हिमे तद्व्याप्यत्वानुमानम् । न
 चेत् शरीरानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, सर्वविशेषपरिहास्येन धूमतर-
 णामपस्य बहुद्वन्द्वसामान्येन साहित्यमनगतं भवेत् न
 तदविकल्पमेव दृष्टमिति युक्तं तत्र तदनुमानम् । सामान्य-
 मेवानुमीकते न विशेषः, अत्रुगच्छन्नात् । अत्रुगतमपि
 महाप्रसङ्गो सामान्यं देशान्तरकालान्तरादौ प्रत्यक्षेणे-
 वानुमानेन प्रत्यभिज्ञायमानं भवति प्रमेयमिति न
 सिद्धसाध्यता । सामान्यस्यापि चास्त्येन सयुक्तसमवाय-
 राक्यः पर्यतेन, इति युक्तं तत्र तस्यानुमानम् । ननु
 देशविशेषादपि पदार्थस्वरूपमन्यथा भवति, कश्चिदि-
 द्युक्कदंसादपि मरणं भवति, कश्चिन्न, तथा घूम-
 स्यापि देशान्तरे अत्रिगच्छन्नात् भवेत् । तस्यमेवा
 भवति, सा तु तत्तदंशद्वयभेद-भूत्वा शक्यते निरर्थितु-
 मिति सर्वमत्रदातम् । तेन वयं वादस्य सामान्यस्य
 विशेषस्य वा येन यादौन सामान्येन विशेषेण वा यथा-
 दृष्टेषु देशकालेषु साहित्यं येन केनापि स्वबन्धेन निवृत्त-
 मुपलब्धम्, तदेव तादृशमेव देशान्तरकालान्तरादौ दृष्ट-
 तस्य तादृशस्य साहित्यनियमादेव मोक्षं भवति ।
 दृष्टमेतरेषु भूयोभिरेव दर्शने र्भविवात्पर्यन्तमानतयापि,
 साहित्यनियमः शक्यावयवम् इति सिद्धं नियमस्य एव
 लिङ्गस्य लिङ्गिना सम्य-य, तच्च भूयोदर्शनप्रमाणक इति ।
 'पार्थसारथिमिभेण पार्थिवोचानुसारवः । यथा-
 प्रतीति निर्णीतो नियमः सप्रमाणकः । ५ ॥ इति

पार्थसारथिमिश्रयिचित्तया न्यायपरत्नमात्रायां
 व्याप्तिवादः समाप्तः । रत्नमाला. पृ. ५६-७२ .
 • व्याप्तिसमर्धनम् । इदानीं सङ्घर्शनसमस्या-
 न्याप्तिरिति प्रतिपाद्यते । सद्युक्ताविधौ अविधूमाविति
 प्रतिपत्तिरस्तीति निर्दिश्यामः । अत्र च देशकालाभ्या
 सयोगेन च त्रिदशारविधूमी प्रतीयेते, गुणागा इ-
 परतन्त्रस्वभावत्वात् । तदुक्तम् 'गुणानां च पराधत्वात्'
 इति । तच्च शब्दानामेव पदार्थान्यविधयमिति चेत्,
 तस्यापि प्रयत्नमूलत्वात् । लोके तु येन प्रकारेण
 पदार्थानां परस्परान्यथ प्रत्यक्षादिभिर्निश्चितः, तथैव
 शब्दो ज्ञेयति, इतरथा वेदवाच्येषु न्यायश्रुताथैपरि-
 त्यागेन लक्षणया योष्य वा वृथाऽन्यथावर्णनं क्रियमाण-
 मयुक्तं स्यात् । अतोऽन्यथावयवविषयो न्यायः न शब्द-
 विषय । सयोगस्य च देशकालयोश्च द्वयविशेषणत्वेन
 प्रतीतौ क्तिताया सद्युक्ताविधूमी इदानीमविधूमावि-
 द्यन्तयो भवति, न इदानीं अविधूमयो सयोग इति,
 इतरथा सयोगस्य देशकालविशेषणत्वं किमिति नाश्री-
 यते ? ततश्च यादद्द्वन्द्वमनाश्रितया सयोगस्य प्रतीत-
 रत्वात् मन धूम, तथापिसयोग इत्यनौपाधिक एव
 धूमस्य अग्रिमकथः सङ्घर्शमेव सिद्धः । सयोगस्य
 च देशकालाच्छेदे इदानीमविधूमयो. सयोग इत्यन्ययो
 भवति । ततश्च देशान्तरे कालान्तरे वा संयोगस्या-
 गृहीतत्वात् भूयोदर्शनमपेक्षणीयम् । न च तथा
 अन्यथ इयुक्तम् ।
 ननु सद्युक्ताविधौ इति प्रतिपत्तौ एव स्यात्, अय-
 मयोगो. सयोग इति प्रतिपत्तौ निरसितं स्यात् । नैयम्,
 अस्तु तावत् अयमयोगो. सयोग इत्यपि प्रतीतिः, तत्र
 न स्यात्प्रमाणं अस्माभिः उच्यते, देशकालाच्छेदेन
 सयोगस्य प्रहणत्वं, किन्तु सद्युक्ताविधौ हि प्रति-
 पत्तौ न अनौपाधिकत्वमङ्गलम् । एतदेव अभिप्रेतोक
 प्रकरणवद्विज्ञायात् 'सद्युक्ताविधौ हि प्रतिपत्तौ, न
 पुनरयमनयो सयोगः' इति ।
 ननु धूम यत्रिशेषेण संयोगस्यान्यथात् स्पष्ट-
 न्तरस्य च न्यायवस्तुवयम् । नैयम्, धूमवास्तुप-
 लक्षितस्य विशेषस्य अन्ययोगमात् । यत्किमेद

व्याप्तिरिति शङ्काया व्यक्त्यन्तरेऽपि संयोगदर्शनेनैव शङ्कानिवृत्तिः ।

ननु धूमजातरेरपि व्यक्तिमात्रेणैवान्वयः । नैवम्, यदि सामान्यमन्तरेणापि व्यक्तैर्ग्रहणमस्ति, तदा स्यात् सामान्यस्य गुणभासः । न च सामान्यमन्तरेण कदा चिदपि व्यक्तेः प्रतीतिः । न हि रूपशब्दा कचिदपि रूपिदुदिरस्ति इत्युक्तवान् । अतो जातिविशिष्टस्यैव प्राधान्यात्, तेन संयोगस्याप्यत्र सर्वधूमगतता सकृद्देवामित्रत्वा गृहीता भवति । तदुक्तम्, 'तथा च यति धूममत्तैव देगान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते, न च तस्या सन्ध्याममिसंयोगः' इति । एव गृहीतेऽप्यनौगधिकस्ये यत्प्राथम्यशङ्का नस्यचित् स्यात्, तथा भूयोदर्शनदेव शङ्कानिरासमात्रं कथ्यते, न व्याप्ति-ग्रहणम् ।

ननु व्याप्यदर्शनेऽपि शङ्कोदयादेव दर्शनमपि शङ्कितमेव स्यात्, एव तर्हि अतिप्रसङ्गः, घटादिग्रहणेऽपि बाधकशङ्कया घटादिग्रहणस्यापि अनिश्चयप्रसङ्गः ।

ननु अग्निना संयोगस्य सङ्घर्षेऽप्यत्र सङ्घर्ष-नेनाग्निना धूमानुमानं प्रवक्षते । नैवम्, सङ्घर्षे-नेनाग्निमसंयोगोऽप्यनौगधिक इति प्राप्तम्, उत्तरकाले तु आग्नेयानुवाधदर्शनात् औगधिकत्वनिश्चयः । न च व्याधिदर्शनात् औगधिकत्वनिश्चये व्याप्यदर्शनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अतः सङ्घर्षेऽनादेव व्याप्तिग्रहः । न च सङ्घर्षान्ध्याघातौ भूयोदर्शनस्यापि शक्तिः, भूयोदर्शना-नामपि प्रत्येकं सङ्घर्षान्तरम् । न च दर्शनानां भूयस्य ग्रहणम् । स्तनतत्प्रसङ्गे तथा दृष्टमिति चेत्, नैवम्, न तथापि भूयोदर्शनस्य ग्रहणत्वम्, किंतु त्रिनेत्रकाकार-ग्रहणे प्रसूतः तस्य च अतिशौर्यत्वात् मनःसमरधानाग्र-भाषाच न तत्र प्रतीतुं प्रभवति, केवलं स्तनमात्रमेव दृष्टमिति । एव अनेदर्शने जाते मनःसमरधानादि-सामदीशमर्यात् अयादेकदा तरु गृह्णाति । अतो न भूयोदर्शनस्य तत्राग्रहणे उपरोक्तम् । भूयोदर्शनस्य वारणस्याभ्युपगमे इतिप्रसङ्गश्चादिश्वं गतेषां भूयोदर्शन-निपतोऽपि स्यात् । न च तथा वदन्ते, एव. सङ्घ-

र्षानादेव तरु गृह्णाति, अपरस्तु शतदर्शनात् । अतो न भूयोदर्शनादत्र तत्राग्रहणम् ।

यत्तत्रः सङ्घर्षेऽनस्यासामर्थ्येऽप्येकस्य दर्शनजातीय-स्यैव सामर्थ्यं सम्भवति, तथा एकस्य वृश्चिकदंशस्य मरणहेतुत्वं एकस्य तर्ज्जरस्य विण्ढवत्त्वमित्यादि, तदप्य-युक्तम्, तथापि भ्रान्तिभेदेन देशभेदेन वा सामर्थ्यं कल्पनीयम्, न तु एकविधस्यैव शक्तिद्वयम् । अतः सङ्घर्षदर्शनस्य व्याप्तिरिति । अवि. प्रकरणं २० .

७ व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति । वृहती. पृ. ७१.

७ व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासः । 'हेत्वाभासः' इति विन्दौ ब्रह्मण्यम् । मणि. पृ. ४१.

७ 'व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्वाहमिष्यते । तयोर्भावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ॥' श्लोवा. अनुमान १२१-१२२.

७ 'व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम् ।' त्रिबिंबलेन कस्मिच्चिद्व्याप्यमानस्येपिस्तत्त्वे कल्पमाने 'व्याप्य' व्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम्' इति न्यायेन मैथ-वरुण एव तदवगतोक्तस्यैवोद्देशत्वम् । 'मैथवरुणाय दण्डम्' । भाट्ट. ४।२।६.

७ 'व्याप्यमानगता सत्या अविवक्षिता' । 'यजेत' इति या सकृद्य प्रतीयते सा गुणमावांते न विवक्षिता इत्येतत् नानुक्ते न्याये स्यात् । उक्तञ्च न्यायः 'व्याप्यमानः' इति । तद्विरोधादिसदपि अविव-क्षितम् । (पूर्वपक्षे इदम्) । टुप्. ६।२।१५.

७ व्याप्त्युत्पत्तिः । नहि व्याप्त्यन्तु अलं कुर्वते पुरुषप्रपन्नः इति तेषामुपेक्षा कार्या । ऋजु. पृ. ९५.

७ व्याप्त्योः अर्थव्यवहार मित्याप्यन्तस्य हेतुः । ऋजु. पृ. ५५. ७ यत्नं हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति व्याप्त्योः (ध्रम.) च, यथा वृत्तिकारो रजत दर्शनम् । भा. श।८।२।२४.

७ व्याप्त्यवृत्तिप्रणीता धारीकमीमांसा चतुर्लक्षणी भिरमेव चाग्रम् । सकर्ष. ४।४।१०

७ व्याप्त्यवृत्तिं देवता न अतीयोग्यो । सकर्ष. ४।४।६. ७ व्याप्त्यवृत्तिः । 'नहि व्याप्त्यवृत्तिरिच्छान्तेरेव

व्यपदिश्यते । नाग्रीभोमीय वायेष ऐन्द्राग्रो वा तद्व्य-
च्यते ॥ ' वा. ३।१।१५।२७.

● व्यासत्रयवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाक्षयपर्यन्तस्य
न हेतुत्वम् । मणि. घृ. १६.

● व्याहृति-हिंकार-दग्धोन्-सामिधेनीनां
न्यायान् क्रमः ॥

' सामिधेनीन्नुपश्रुन् एता व्याहृतीः पुरस्तादपारि ।
ह्यदिभिर्निहिताना दग्धोन्-व्याहृति-हिंकार-
सामिधेनीना क्रमनिगमसंभाषायादभिशतक्रमेणोच्येरन् ।
इति प्राप्ते, ' हिंकारस्य सामिधेनीरग्नाह ' इति कृता-
प्रत्ययेनायत्तितपूर्वकत्वरूपान्तात् सामिधेनीभ्यः पूर्वो
दिहकारः । अत्राप्यन् पुरस्तादित्याश्रयामश्रयनाशास्य
अकथनान् हिंकारपर्यन्तं व्याहृतयः । दग्धोन्परि तथैव
अन्तेऽपि मन्वापाठकमाद्याहृतिभ्योऽपि पूर्व निवेद्य-
सर्वत्रायवधानस्याश्रयपर्यन्तं व्याहृतयानेनोपपत्तौ स्मृ-
त्ववधानस्यानुक्ततया प्रपक्रमः सिध्यति । सकर्द
५।१।१.

● व्युत्पत्तिः । अर्थविशेषविषया प्रतीतिमनुमान
शब्दव्याख्यानिर्णय शब्दस्य स्वार्थे शक्तिभिरुपणा
व्युत्पत्तिरुच्यते । ऋजु. घृ. १६. ● व्युत्पत्तिश्च अर्थेन
सह शब्दस्य, न विधानेन वाच्येण, तस्य आगन्तव्य-
त्वमिवासाध । कणिका. घृ. २६८. ● व्युत्पत्तिः ।
इद्व्ययसहारे हि अनेन शब्देन अयमर्थः प्रतिपाद्यते इति
शब्दाद्येषोः वाच्यत्वमसकृत्वाप्यत्राणमेव व्युत्पत्तिः
इत्युच्यते । ऋजु. घृ. १५५.

● व्युत्पत्तिप्रयोजकः क्रियाकारकात्म्य एव, न
तु शेषोपदिगावः । तथापि शेषोपदिगावः अन्यत्रै
अन्वयेवैति । वि. ३।१।२२.

● व्युत्पन्नः शब्दः प्रयायकः । व्युत्पन्नः गृहीत-
शक्तिकः । वि. ३।१।१८.

● व्युत्पत्तेः छेपयम् । के. (७।१।१२२).

● व्युत्पत्तेः ' प्राच्या दिशि देस ऋषिबन्धो मावेय-
न्ताम् ' इत्यादिभ्योः दर्शपूर्वमासयो. विष्णु सर्वाङ्ग
यथा प्रथेयः । वि. ७।१।४.

● व्युत्पन्नस्य बाधः सीयै चरी । १०।१।२०।
६१. ' सीयै चरी व्युत्पन्नस्य बाधः ' इत्यत्र अभिहरण
दृष्टयम् ।

● व्युत्पन्नान्ताऽऽसादनं च प्रहृतावश्रुतत्वात् ।
१०।१।२०।६१॥

पुरोडाशस्य कफलेभ्यो व्युत्पन्न्य अन्तेऽपि चर्हिपि
आसादनं क्रियते । व्युत्पन्न्य आसादनं च प्रहृती
अश्रुत् न श्रुत्वम् । तत्र सीयै चरो न वर्तव्यम् । इति
सिद्धान्तः । के.

● व्युत्पत्तिः नाम द्विरात्र. । तत्र उत्तरमह. अति-
रात्रः । ऊ. १०।१।२०।४८.

● व्युत्पत्तिः । अस्ति द्विविधो द्वादशमहः, व्युत्पत्तिः
समूहश्च । समूहस्यैव ऐन्द्रवायसौ प्रावणीयोदयनीयो,
दशमं चाह, अथैतरेषा नजानामहामेन्द्रवायस्य प्रथम-
महः, अथ शुक्रमहः, अथाऽऽश्रवणमहः, अथैन्द्रवाय-
वायमहः, अथ शुक्रमहः, अथाऽऽश्रवणमहः, अथैन्द्र-
वायस्यमहः, अथ शुक्रमहः, अथाऽऽश्रवणमहमिति ।
अथ व्युत्पत्तिः, ऐन्द्रवायस्यो प्रावणीयोदयनीयो, अथै-
तरेषा दद्यानामहो ऐन्द्रवायस्य प्रथममहः, अथ
शुक्रमहः, अथ द्वे आश्रवणमहः, अथैन्द्रवायस्यमहः, अथ
द्वे शुक्रमहः, अथाऽऽश्रवणमहः, अथ द्वे ऐन्द्रवायस्यमह
इति । अथ व्युत्पत्तिः १।२।६।१०।११।२ इति पद-
ऐन्द्रवायस्यमहमिति । ३।१।८ इति श्रीणि सुरासालि ।
५।६।९ इति श्रीणि आश्रवणमहमिति । मा. १०।१।२।४।
७९, १०।१।२।६।८८ । सिद्धान्ते यत्र वचनं किञ्च न
तत्र व्युत्पत्तिः प्रवर्तते, अन्यत्र अविशेषेण समूह इति । १०।
५।२।४।८२. ● व्युत्पत्तेः द्वादशमहः समूहस्य विभक्तः ।
१०।१।२।४।७९-८२. मीको. घृ. २१।९ ' द्वादशमहो
व्युत्पत्तिः समूहस्य विभक्तः ' इत्यत्र अभिहरणं दृष्टयम् ।
● व्युत्पत्तेः द्वादशमहो छन्दोपपत्तिप्रमः पद्यते ' छन्दादि
वा अन्येष्वप्यस्य लोकाभिध्यायन्- गायत्री विष्टुभः,
विष्टुप् जमत्याः, जगती सावत्याः ' इति । तत्र मन्व-
सतस्यद्वानां अर्थांवा च व्युत्पत्तिः. इति पूर्वपरतः ।
नार्थानां व्युत्पत्तिः, किन्तु गायत्रीनाद्वह्याने जगतीसाव-
प्रयोक्तव्यः, विष्टुप्सद्वह्याने गायत्रीसाव-
जगतीसाव-

स्थाने च निष्पन्नम् इत्येव द्वादशतिक्रम एव त्रैविध्य इति सिद्धान्तः । वि. १०।५।२६ ७ व्यूहे द्वादशाहे भक्षणप्रमाणपरिधिकपालम्-त्रगताना गावःयादिगन्धाना मेव व्यतिक्रम नाशानाम् । १०।५।२६।८८ मीको पृ २२०१ 'द्वादशाहे व्यूहे भक्षणप्रमाणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

७ व्रतं इति कर्मनाम् । टुप् ६।२।१२० ७ व्रत इति च मानस कर्मोच्यते, (प्रजापतिव्रत) इदमह न न करिस्थामीति सकल्य । भा ६।२।५।२० ७ ' व्रत कृणुतेति वाच विसृजति ' इति व्रतकरणगामिसमर्थो कालार्थं सयोग । ३।२।५।१० मीको पृ ११०० ' उत्थानवागिरसर्गाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रत ज्योतिष्टोमे अपररात्रे न नित्यम् । ६।८।१।२९ मीको पृ १७८५ 'ज्योतिष्टोमे अपर रात्रे व्रत न नित्यम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रत नाम सत्यवदनसप्तचादिसकल्पस्त्वम् । स्युन गमन-मासप्रतिषेध अपि । भाट्ट. १२।५।११ ७ व्रत नियमो वा य पठेते स भक्षणने भवति द्वादशाहे । भा १।२।१२।४० ७ व्रत निशियशे अमावास्यातन्नेन प्रसङ्गसिद्धम् । १२।२।५।१४-१८, मीको पृ २३८५ ' निशीषि-वाच ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ७ व्रत पथो ब्राह्मणस्य यवाम् राजन्यस्य आमिषा वैश्यस्य ज्योतिष्टोमे । भा ४।३।८।८, ६।१।७।२८, १०।४।१।१, १२।१।१४।३०, ७ व्रतम् (पय पान यवाम्पशुण इत्यादि) । पुरुषाणा क्रियार्थाना शरीरधारणार्थो बलकरणार्थंश्चाय सस्कारो व्रत नाम । ४।३।४।८, ७ व्रत वृत्त्यर्थम् । १०।४।१।१६ ७ व्रतस्य धरणं पत्न्या दक्षिणऽग्नी आम्नातम् । यदा आमयनोपान् मार्गं व्रतार्थं उगादीयते तदा तत्र दक्षिणाग्नी धरयित यम् । १२।१।१।३, ७ एव-मेव हि व्रतस्य अन्नभाजो यन् कर्तार समर्थं करोति । ६।१।७।३२ ७ व्रताना अभिषिचनं याना कृतन्ते अनुष्ठानम् । ५।३।१०।२६-२८. मीको पृ २९ ' अभिचरन्ते अभिचिद्व्रताना कवचनेऽनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रतानः दासिकाना नानुष्ठान

लोमे प्रायणीयादिषु । १२।१।१।२०-२३. मीको. पृ १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ व्रताना प्राजापत्याना पुरुषा-येता । ४।३।३।३-६ मीको, पृ. २७०० ' प्रजापति व्रताधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

७ व्रताधिकरणम् । ज्योतिष्टोमगतपूजितादीनि व्रतवर्षानि ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् । ४।३।४।८॥

भाष्यम् - ज्योतिष्टोमे समाप्तमन्ति ' पथोजन ब्राह्मणस्य, यवाम् राजन्यस्य, आमिषा वैश्यस्य ' इति । तत्र मदेह किमत्र पुरुषधर्म उच्यते इति । प्रकरण वाधित्वा चाक्येन विनियुक्तं पुरुषस्येति । एवं प्राप्ते, व्रतः । पुरुषाणा क्रियार्थाना शरीरधारणार्थो बलकरणार्थंश्चाय सस्कारो व्रत नाम । स ननुधर्मो भवितुमर्हति, प्रकरणात्प्रहाय । ननु वाक्यात् पुरुषधर्म इति । नेति व्रतम् । तथा सति फलं कल्प्यम्, कल्पितमितरत्र । प्रयोग-वचनेनोपसहजं हि तद्वधानस्य । तस्मात् क्रतुधर्म । टुप् - उत्तरस्मिन्नपि प्रणे पूर्वधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वं पथः ।

पृथक्त्वाद् व्ययतिष्ठेत् । ९ ॥

भाष्यम् - अथ पुरुषसयोग किमर्थं । व्यन-स्वापनार्थं इति व्रतम् । पथोजन ज्योतिष्टोमस्य भवति । तत्तु ब्राह्मणकर्तृकस्यैव, नायकर्तृकस्येति । एव सर्वत्र । टुप् - ब्राह्मणकर्तृकस्य ज्योतिष्टोमस्य पथोजनता । तस्यपि नरत्रयं वै पुरुषप्रधानत्वात्तद्विद्वत्स्य पुरुषद्वारेण क्रतावतुपवेग । अतः अब्राह्मणकर्तृकस्य नास्ति पथो मतना ।

ज्ञा - ' नियममन्तरेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलं कल्प्यम्, तच्च प्रकरणात् नतो ॥' मीम - पूर्वजन् (दक्षिणादिरादिषु) इह नत्पथ सयोगाभावात् न कर्तव्यता इति प्रत्यरस्थानात् समति । (क्रतुयुक्तपुरुषार्थं व्रतमिति सिद्धं त) । सूत्रार्थस्तु - पथोजन निषाऽपाना द्रव्याणा पुरुषाणा वलधानाभस्वत्वात् सस्कार इति प्रत्यरथता स्यादिति ।

वि-- 'पयोवतं ब्राह्मणस्य पुंसि तत् क्रमयेऽयम् । ,
पुनोगवप्रियो, नैवं नैष्कल्यात् ऋतुरीपता ॥ '

भाट्ट-- षोमे 'पयोवतं ब्राह्मणस्य, यथाग् राज
न्यस्य, आभिषाये यैवस्य' इति ध्रुवम् । षोतिष्ठोमा-
पूर्वेषाधनीभूतब्राह्मणादिरूपाधिऋरिसहकारायेनेन विहितं
पयोवतादि तत्पुत्रकामिन्यतिवादयेन । अत्र च न बार्ह-
द्वादिवात् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम्, दृष्टविषया तस्यो-
द्देश्यते संभवति निमित्तत्वात्कल्पने प्रमाणाभावात् । अत
एव रागप्राप्तभक्षणश्रेयं पयोनिवन्तु यत्न रोगादिना
अनघनमवक्तिः तस्य न पथ,प्रयोजकतेति ध्येयम् ।

मण्डन-- 'कस्यैव स्यात् पयोवतम् । '

शंकर-- 'पयोवतं तु कृतार्थम् । '

० प्रवाधिकरणव्यायस्य स्वल्पं 'कल्प्यात् कल्म
कलीयः' इति । ४११।४८-९.

० व्रतोपायनं स्यात्पवन-व्रतनर्थादिसकल्पस्य
दर्शपूर्णमासयोः औपवस्ये अहनि कर्तव्यम् । षोति
ष्ठोमे ऐष्टिष्ठे तु सौमिकृतोपायनेन प्रसङ्गसिद्धत्वात्
पृथग् न कर्तव्यम् । वि. १२।१।११.

० व्रतोपायनमन्त्राः-- 'अये व्रतपते वनं वरि-
ष्यानि तच्छ्रेयं तन्मे राध्वतम्', 'याये व्रतपते०',
'आदित्य व्रतपते०', 'मृताया व्रतपते०' इति ।
वि. १२।१।११.

० व्रतमहर्षे पूर्णमासे यद्विःसंपादनकाले, दर्शे च
पत्तापाकरणकाले कर्तव्यम् । 'वर्दिपा पूर्णमासे प्रत-
सुपैवि, कस्तेरमाताशान्ताम्' । वि. ६।४।१२, अथ व्रत
काले न केवळं संवसत एव किंतु अयनयोऽपि ।
'वत्साणकरणोपलक्षिते काले' इति तु दर्शे विशेष ।
६।४।१३.

० व्रतसमाप्तिः साग्राये अपवृत्तस्यापि । ६।४।
१३।४१-४३.

० व्रतसमाप्तिः उग्रपनेन । सु. १. १५२९.

० ब्राह्मणशोः निमित्तत्वेनेत्यामानं मित्रुः पिता
महत्या वा अतोमवतं साहित्यादिग्रहणं सिद्धम् । या.
१।१।६।१२. ६. ६९६.

मी. पी. ४७६

० श्रीहृयः केचित् कृष्णः, केचित् आशयो नाम
ये अल्पकालेन फलित, केचित् महाश्रीहृयो नाम,
केचित् आम्बाः नाम । राजस्ये नामाश्रीजेष्टे एते । के.
(११।३।७।१५). ० श्रीहृयः तद्गुलनिर्वाते कुर्वन्ति ।
ततः पिष्टानि, तेषुः पुरोडाशः, तेन यागः, यागाद्-
पूर्वम् । तुम्. १।२।१५।४०. ० श्रीहृयः प्रधानवाग-
पर्याप्ता कृष्णाः, परतु सिद्धकृत-इडाभक्षण-प्राशिन-
भक्षणरूपयोदकमेषवायाः न सन्ति, तथापि शेषकार्य-
योर्षं कृत्वा प्रधानपर्याप्ताः श्रीहृयो ब्राह्म्याः, न प्रतिनिधिः ।
वि. ६।३।२२. ० श्रीहृये हि अनदनीशः साक्या-
न्तरशिष्टाश्च प्रकरणात् उत्पत्तिवाक्यसिद्धमङ्कितद्रव्यापेक्ष-
पुरोडाशावकृद्वागनुवादेन विधीयमानाः न शक्य-
वन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागयाधनत्वं प्रति-
पत्तुम् । या. ३।४।१४।१६. १८०. ० तस्य एते
श्रीहृयः । य एव भक्तार्थता एव कर्मायाः, न
पृथक् केचित् कर्मायां नाम । भा. १।१।१।१९.

० यन यागोपयुक्ता एव श्रीहृयः नाधिशास्त्र
नियमस्याप्रभतेः पातर्षो निवाप एव विधेयः ।
संख्यादृष्टुमयविशिएनिर्वापिकानात् । सोम, ५।२।२.

० 'श्रीहीन् अवहन्ति' इत्यवगतः श्रीहीणामपूर्व-
साधनत्वाकारमेवापेक्षते न स्वल्पमपि । एव एति
श्रीद्वभारे नीवारूपप्रतिनिधापि अवघातविपयत्वेन
ऊह सिध्यति । वि. ९।१।१ वर्षकं २. ० 'श्रीहीन्-
वहन्ति' इति अवहमनस्य निचमविधिः नानुवादः
दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।१।१९६. ० 'श्रीहीन्-
वहन्ति' अथ नियमविधि विधयोः । वा. ८. ४४.

० 'श्रीहीनवहन्ति' अथ प्रतिषेधरूपदृष्टार्थगुणकर्म-
विधिः । १. १३, ० 'श्रीहीनवहन्ति' इद साधाद्-
विनिवृत्ताभायुषयोगद परस्वरायै दृष्टार्थं संनिपत्योप-
कारकं क्रत्वये प्रहृचिरुपं वैदिकं कर्म । ८. ८२,

० 'श्रीहीनवहन्ति' इय कर्मणि द्वितीया कारकविभक्तिरूपा
विनिगोत्री भूतिः । १. ४४, ० 'श्रीहीन् मोक्षति'
इत्यन शोक्षणे श्रीहृस्वरूप न प्रयोजक किंतु अपूर्वमेव ।
तत्तु श्रीहृस्वरूपं गुणनेन चोच्यते । वि. ९।१।५.
० 'श्रीहीन् मोक्षति' इत्यन श्रीद्वर्ष मोक्षार्थं भवति ।

द्वितीयांशयोगान् श्रीह्वो भाष्याः । टुप्. १।१।२।२
 * 'श्रीहीन् शोभति' अयं विनियोगविधिः प्रथमं ।
 बाल. घृ. १३, * 'श्रीहीन् शोभति'— इदं शोभनं साक्षा-
 द्विभियुक्तभायुयोगद्रव्यमस्काराय अट्टप्रायं संनिपत्यो-
 पकारकं प्रथमं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म । घृ ८३

* श्रीहिणा यागः कर्तव्यः यः श्रीयर्थमजितेन वा प्रथम-
 मजितेन वा, नात्र कश्चिद् विशेषः । श्रीत्यर्थमुपाकितोऽपि
 श्रीहिः श्रीहिरेव, कर्माथंमुपाकितोऽपि श्रीहिः श्रीहिरेव ।
 भा. ४।१।२।२ वर्णक ३. * 'श्रीहिभिः' इति वारक
 विगणितः यवनिरपेक्षान् (श्रीहीन्) प्रतिवाद्यति याग-
 साधनत्वेन, तथा 'यै' इति । टुप्. १०।८।८।१६.

॥ 'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेताऽऽ-
 यजेभ्यः' इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः ॥

'श्रीहिमिरिष्ट्वा श्रीहिमिरेव यजेताऽऽयजेभ्यः'
 इत्यनेन श्रीहिकाल-यत्रकालान्तराले श्रीध्याप्रथगाम्यो
 विधीयते । यजिगन्देन प्रकरणेन एरोपस्थितेः । इति
 प्राप्ते, अन्तरालकाले नियमप्रसंगे. दशपूर्णमासयोर्द्रव्य-
 नियमविधिरस्यते समन्यन्त्यन्तप्राप्तभ्यासवत्स्वमुक्तम् ।
 श्रीहिमिरेव इत्येवकारेण यनिरासकर्तातेः । संकर्ष.
 ३।१।१५ .

* 'श्रीहिभिर्जित' इति वचनान् न तावद् श्रीह्वः
 साक्षान् प्रदीयन्ते, अथ च प्रदेयद् यमकृतिरात् एवमुच्य
 दिश्यते । या. ३।४।१५।४०. * 'श्रीहिभिर्जित,
 यैर्जित' ; अत्र श्रीह्वययोर्निश्चय एव न समुच्यः ।
 वि. १२।३।४. * श्रीहिभिः शुक्लादिभिः सोमारोडा
 दिशामो धूममागौ. प्राञ्चनयाना याच. । १०।७।१९।
 ६४-७१. 'सोमारोडादिशामो धूममागौ. * इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * साधनवशे (यागस्य फल-
 साधनवशे) कामपदोच्चारणाद्वेऽपि लभ्यते एव
 (५३), तथा 'श्रीहिभिः यजेत' इति । टुप्
 १।१।१।२. * स्वर्गादे. माधनवशे 'श्रीहिभिर्जित'
 इत्यादिङ्क् कामनास्ययोगाद्वेऽपि उपपत्तिः । सीम
 ६।१।१. * श्रीहीनां अत्रचरे नीवारा प्रतिनिधेया ।
 भा. ६।१।१।२।७ * श्रीहीणा अपूर्वसाधनराशयो
 अवघने विरक्षनेन श्रीहिसम्पत्म् । नि १।१।१ वर्णक

२. * श्रीहीणा धर्माः श्रीह्वेन परिच्छिन्नाः, श्रीहि-
 व्यक्तयो नीवार्येण सन्ति, तासामर्थे नीवार्येण क्रियन्ते ।
 भा. ३।६।१।२।३८. * श्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतितया
 यागाङ्गत्वम् । मीन्या. * श्रीहीणा प्रतिनिधिर्नीवारा. ।
 तेषु श्रीहिधियत्र अत्रवातादिविषय. साक्षात् प्रवर्तन्ते ।
 वि. ३।६।१४. * 'श्रीहीणा मेघ' इति श्रीहिमन्त्यस्य
 नीवाराणा श्रीहिमतिनिधित्वे 'नीवाराणा मेघ' इति उहो
 न कर्तव्यं । १।३।१।२।४-२७. मीको, घृ. १२२८
 * 'ऊहो न श्रीहिमन्त्यम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
 व्यम् । 'श्रीहीणा मेघ सुमनस्यमानः' इत्यत्र 'नीवाराणा
 मेघ सुमनस्यमानः' इत्यत्र ऊहः कर्तव्यः, इदं च
 नीवाराणामेव प्रकृतित्वत्वे । 'इन्द्राय मरुतते नीवार-
 नेकादगकपालम्' इत्यादी । वि. १।३।१, * श्रीहीणा
 यत्र न प्रतिनिधिः, श्रीह्वययोः विकृतिवत्त्वेन सम-
 कश्चत्वान् । ६।३।१२ * श्रीहीणा यागापूर्वाव्येत्वात्
 तदुत्पत्त्युपयोगिशोभशादिधर्मप्राहरणम् । सु. घृ. ५३.
 * श्रीही द्वये धर्माः श्रुता. ते तत्कार्यावशेषु नीवार्येण
 प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, तत्कार्यावशेषा न चोदकेन ।
 भा. ७।१।१।१६ * श्रीहिषु जलजह्वानुपघातेन
 सारविकलेभ्यः शोभनागघातादिविषय. प्रवर्तन्ते एव ।
 वि ३।६।१४. * श्रीहिषु यागाङ्गादेनैव विहितेषु
 योग्यतया पुरोडाशप्रकृतित्वेन अविरोधोपपत्तौ विरोधा-
 वादकसाक्षात्प्रागसाधनराङ्गीकरणानौचित्यात् प्रकृतितया
 अवशीयते । सु. घृ. ७५५.

* श्रीह्वलाभेन नीवारस्यत्वे कृते पुनर्ग्रीहिलाभे
 श्रीह्व एव प्रस्था. । ६।३।१६।३५. मीको.
 घृ. ३।१५७ * 'मुख्यान्प्रह्वन्याय.' इत्यत्र अधिकरणं
 द्रष्टव्यम् ।

* श्रीह्वघातः गुणधर्म, श्रीह्व संस्कारयोः । वि.
 २।१।८, * श्रीह्वघातस्य प्रधान प्रयोश्च दशपूर्ण-
 मासयो । ४।२।११.

* श्रीह्वघातन्याय । १।१।१।२।१५ मीको,
 घृ. ६८१ 'अघघातन्याय' इत्यत्र अधिकरणं
 द्रष्टव्यम् ।

● श्रीश्राद्धविः, यागस्य साधने ऋषेः परिच्छिन्द्यती अङ्गता प्रतिपद्यते यथा, एव तद्वता विदोषा दीर्घसूक्त-सादय. तावति परिच्छिन्दति । तुष्टु. ६।३।१।१।२७.

● श्रीश्राद्धिः । यथा द्वि श्रीश्राद्धिमोक्षश्राद्धिभिः सप्त-मानं न च तावत् प्रत्ययेन विदोष्यते, अथ च आन-स्यैर्यमयात् निमृष्टप्रथमस्वनाभयानामनाच क्रतुसाधन-त्वेन प्रथोवनस्त्राच प्रद्वर्तं पृथक्ते । या ३।४।१।१५.

● श्रीश्राद्धीनां औत्सर्जिकेन विभागेन पात्र्यहारेणु-संख्या न संर्वतप्ये । निमदाग्निप्राया मानाभिवाया-या भवति । न हि भवति पद्यभिः प्रायेः व्रीति इति । पद्यभिः प्रायाणामादयेः श्रेणैरां वृद्धयैवां गतीभिर्वा इति भवति । तत्र आदशदिभि-स्तुपार्थवाभिः सात्राष्टधमेव यावत् अपरिपूर्णे-प्रवणमपस्येव व्यञ्चित् । भा. १०।३।१।१४५.

● श्रीश्राद्धीना न तावत् वृषिभन्तरेणोत्सति । अथ च न सर्वपुरोस्तापेनाऽऽप्यन्ते, वृषादिभिः अपि सप्त-मानरात् । या. २।३।३।४. ५.५९९, ● श्रीश्राद्धीना-श्रीश्राद्धीन् श्रुत्या शेषिदं प्राञ्जुदधि अतिल्लुप्य-यस्त्रणऽन्वापूर्वासाधनरात्रुत्. सत्रयो मन्विष्यति । ३।३। ७।१४. ४. ८३३.

● श्रीश्राद्धिपूर्वाणां प्राट्टतरीश्राद्धिसानावत्रेणु-नीचाराणु उदेनानुशानम् । १।२।१२।१०.

● श्रीश्राद्धिमोक्षश्राद्धीनां अपूर्वमयुक्ता । १।१।५। ११-११.

● श्रीश्राद्धिद्वन्द्वेऽथ स्वर्गमन्वापमेऽयुं उरत्याप्यते-ना-वत् । या. ३।१।४।१०. ४. ६७०.

● श्रीश्राद्धिपूर्वाप्राः नीचराः वापार्थसिक्तस्यदमन्-सन्ते । भा. ७।१।३।१८.

● श्रीश्राद्धिपूर्वाः श्रीश्राद्धदेवो वाचदेवो नीचराणु-भवति । भा. १।२।१२।१०. ● श्रीश्राद्धिपूर्वाणां-पुरोश्चाग्नाऽथ तावत्क्रतुयुं प्रशोभन्म् । एवमन्वय । वि. ३।१।४.

● श्रीश्रीनिवारहृदयः वनेदे अग्नि दन्तौमीश्राद्धि-धर्म न विदोषे । वि. ६।१।३.

● श्रीहिय्यायः । ३।१।१।७-१० मी.मो. ४. १८६५ 'तेवाययाधिहरणम्' इत्यत्र अधिहरण इ-वम् ।

● श्रीहिवीजन्मायः । यथा श्रीहिवीजस्य सूक्त-रूपेण स्पष्ट, तत्र आन्तरः सूक्तस्तुत. पत्नीकरणनामा, ततोऽप्यान्तरो गर्भेभूतस्तुतुल । तत्र च यथा विवेके-क्रियमाणे मन्वति तुपद्रवोपधाने तदुत्पत्तयेवाद्भुतोत्सति-रान्ताभ्यात्, एव रजसाभ्योर्गर्भात् सत्रादेव विकल्पु-रतिः । अत एव अथर्वसिद्धिः सत्राभ्यन्तः परमेष्ठो-हृदरेवाराण्यो नाम्ना देव इति वैश्वदेवदेशिनो वद-न्तीति । साहस्री. १०१.

● श्रीहिवीजन्मायः । अनेन न्यायेन वैचित्-रैना. 'ततो वा इदमथ आसीत्' इति भुक्तिमनुसूय, एव च यथा श्रीहिस्यमे प्रथमं तुप एवाविर्भवेति, तत्रादभ्यं वृत्त्यापूर्णेण धीर भवति, तदपि पुनः-प्रवृत्त्यापूर्णेण फलता गतस्तुतुलमथः सादरे भवति, तस्मिन् सिद्धे तद्वीज इदं सत् अदृष्ट्येत्सादतश्चम भवति । एव त्रिने प्रथमं तत्र एवाविर्भावति स्म, तत्र ईश्वरैवापरकरत्वात्सादरेकदेशे प्रव्यथित (वैश्व्यात्) प्रवृत्तिसमाप्तस्यपरास्य स्यादेव, तुगधमास्तवविधाय-विभुज. एव. पुत्रय, तदुत्पत्तिरसत्यात् तु फल, तत्रापि-तमोवापि. शिर ईरा, रजोवापिर्वापि, सत्रोवापिर्वापि, तौ च कर्त्तौ तुगोवापिर्वात्, वरगोवापदे. निरन्वयुगो-जीरो सा, 'कार्दोवापिरव जीव. वारोवापिर्वापिः' इत्यारिभूते. अत एव तौ न भेदहतामोवापिर्वा, किन्तु शिर एवेत वदन्तीति प्रव्यन्तप्रदमेवाय पुन-कतोऽथ न्यय इति । साहस्री. १०३.

● श्रीहिस्य वक्ष्ये न वरमथे दापय. । 'नातुन वदेत्' इति नियमात् । या ३।१।४।१३. ४. ५९३.

● श्रीहियवौ एवरायोधे-या विरपेते । 'श्रीदि-भिर्द्वेतेन' इति ध्रुत्व, रैरिन्दो । 'वोर्धेते' इत्यपि, रैरिदि इत्येव । एवमित्यु प्रयोगे कर्त्त-भावात्तौभन्वित्तरं । अथ एवात्त निधीयोऽ वेद-तुम् । एदेत्या निर्गणय साधना ध्रुव । ७।

मिश्रीमावे नाप्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४।
 १५ * श्रीहियवौ यागेषु निरपेक्षी साधनम् । १२।४।
 ३।५ * श्रीहियवौ विधीयमानो धुनिविहितेन आग्नेया
 ध्यायमानेन न विरुध्यते, पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपवात् ।
 न हि श्रीहीन् यद्गन् अणकपाल न करोति । तेनात्र
 न कर्मतरता । वा २।२।१७ पृ ५१३-१४
 * श्रीहियवयो नियमविधिवान्तरात् समुद्ययो न
 युक्त । सु पृ १४० * नहि समानकार्यत्वेन
 श्रीहियवयो एकस्थानधक्यात् अथा तरसाधक्या
 विज्ञापने । वा २।२।२१ पृ ५६९ * 'समय पद
 विधि ' (पा० २।१।) इति पदमात्रविधे
 सामान्यापक्षतान् श्रीशास्त्रिप्रतिपदिकस्य च यथादि
 सापक्षत्वेन व्याघातापत्त विभक्त्या न्यायोगात् निरपेक्षा
 णामेव श्रीहियवाना नृत्तयथा वरणत्वेनर्नते, प्रदेश
 प्रकृतिरूपेन दृग्गन्तान् एकविधाना नैराकारदृश्यावगतेश्च
 समुद्ययो न युक्त । सु पृ २४१

* श्रीहियवान्यनानियमस्य प्राकृतस्य चित्रेणै
 शङ्कलेषु साध । भा १०।२।३।१००

* श्रीहियवादय प्रत्येक तु यथा विकल्पन्ते ।
 यावत्संयोगिनो हि त परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वन
 यावदन विनियुयन्त । वा २।२।२।१७ पृ ५१८,

* श्रीहियवादिव्यपि तावत् प्रत्ययधुनिविहितेषु यदि
 कश्चिन् यावत्जीवमपि एकमय पशनाभिव्य स्वरहरत्

न स कदाचिदपि उपालम्भास्वपद गच्छेत् । १।१।२।३
 पृ १९३

* श्रीहियवन्याय (श्रीहियवो एककार्यत्वात्
 एकस्मिन् कर्मणि विकल्प) । १।२।३।४।१०-१५
 मीको पृ ३१२० ' विकल्पाधिकरणम् ' इत्यत्र
 अधिकरण द्रष्ट यम् । * दधिसूतयो प्रणीताधर्ममाति
 सन्यपि अकर्मांतरत्वे आग्नेयहवि श्रपणसाधनत्वस्य
 नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फल
 चमस यायेन (३।५।१९) स्थानापत्तैव न तु श्रीहि-
 यवन्यायेन । भाट्ट १।२।३, * यत् एकादश-
 कयाऽप्यद्वादशमपालत्वरूपभेदाख्य पर भेदकारणमुक्त
 तन् एकवदपि श्रीहियव-यायेन विकल्पोपपत्ते अवि-
 रदम् । कौ २।४।२।१३ पृ ११९ * यद्यपि जर्तिल-
 ग्वम्भुक्तयो विधि स्यात् तथापि ' अनाहुति ' इति
 नि-दया न स्वतन्त्रनिषेधोत्पन्नम्, तत्फलस्य विकल्पस्य
 श्रीहियव-यायेन पयोविधिवत्तेनैव सिद्धवात् । भाट्ट
 १०।८।४

* श्रीहियवविकल्प सोमारौद्रे चरो नाम्ये न
 प्रादा, किन्तुपिदिधा गुह्य श्रीहय एव प्रादा । वि
 १०।३।१९

* श्रीहिशब्द जातिनिर्देशेण आकारविशेषेण
 चोपेत द्रव्यमाचष्ट । वि ३।६।१४

* श्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षण दशपूर्ण
 मासयो किन्तु अपूर्णप्रयुक्तम् । १।१।५।११-१९

दा

● शंखू द्वौ दर्शपूर्णमासयोः । पत्नीसंवाजाना पुरस्तादेकः पश्चादपरः । वि. १०।७।१३ । आश्वला-
यनेन वैकल्पिकः शयुगाकः पत्नीसंवाकोत्तरमुक्तः इति
तैत्ति. १।५।९ इत्यत्र साधुभाष्यम् । 'शयुगाको
भवेन वा' (आश्वभौ. १।१०) ।

॥ शंखौ च सर्वपरिदानान् । ३।१।६।१७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'तच्छ्रोत्रावृणीमहे०' इति मन्त्रः
शयुगाको नाम पठते । शंखुगात्राकवरोपे च 'तस्मात्
ब्राह्मणायामुरेतु, न ह्यथात्, न लोहितं दुर्थात्'
इति । सोऽयं अत्रगोरणादिषु किं यदुपमं: पुत्रप-
थमो वा इति विचारं सिद्धान्तमाह । शंखौ शयुगमन्त्रे
अत्रगोरणादिप्रतिषेधः येन्यदुपपत्तयः न शत्रुपुत्रपुत्रप-
थमैः । सर्वपरिदानान् 'योऽवमुगते शतेन यातयात्,
यो निहत्यात् सखेसं वातयात्, यो लोहितं पश्यन्
यावतः प्रकृत्य वासूत् सखेसं वातयात् पितृलेक
न प्रदानान्' इति बच्चुर्नैः शत्रुवदहिर्भूतसाधारण्येन
सर्वेषैर पुत्रपथ्य परिदानान् तयादानान् परामयात् ।
तस्मात् अत्रगोरणादिप्रतिषेधः पुत्रपथमैः इति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा-- "पूर्वमृत्यायहृष्येतेति शब्दानुपप्रेषण
मद्वृत्तत्वा च स्वरहितम्यादि कर्मविशरणपूर्वपक्षमृ-
त्याकर्मसादम्य (३।१।११२) अनुपप्रेषण शयूपक्रमे
वाप्ये यत् अहमं निषेधन तत् प्रकरणावहृष्येत
(सर्वपरिदानान्) सर्वानस्य दर्शपूर्णमासकर्तृवामशा-
नपेक्षस्य तुमे नरकरिदागमं ब्राह्मणान्गोरणादीनां
दानान् तच्छतान् निषेधात् इति ह्यन्यास्यार्थं 'एवं'
इति भावयम् । इति । ... स्वयं च सर्वस्यः करिवन्म्य.
अश्रित्वाग्नी ब्राह्मणस्यः धरिपात्नान्तरदत्तान् इत्येव
यत्न इत्याम्नाप्रमाह ।" इति ।

अथ भाष्यं तु "एव भाते, दूम, । शंखौ च
प्रकरणदुःशरैः । ब्रह्मन् । सर्वपरिदानान् । सर्वपरिदान
रूपस्य अहं प्रतिषेधः उक्तः । न दर्शपूर्णमासवर्तेनैव
नारणोत्पत्तिर्भवति इति" इत्येव । के.

● शंखधिकरणम् । ३।१।६।१७. मीको. पृ.
६७७ 'अत्रगोरणस्यावः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
● शयुषधिकरणम् । अत्र निषेधपर्यायवादाः निरूपितः
'तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत' इति निषेधे 'यो ब्राह्मण-
यावगुरेत सं शतेन यातयात्' इति वर्णशतवाक्यरूप
पत्र वाक्यरोगान् । बाल. पृ. ५३.

● शयुगन्तान् पत्नीसंवाजानामवेऽपि 'अग्नि होवा-
यावह' इति नियमो भवत्येव । संकर्ष. ५।१।११२ .

॥ शंखिहान्तरे विकल्पः स्नात् परेषु पत्न्य-
नुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्नात् । १०।७।१३।६ ॥
ज्योतिषोमे 'शयुगन्तान् प्राक्णीया संतिष्ठते न पत्नीः
संवाजयन्ति' इति, 'इहान्ता आतिष्या संतिष्ठते
नानुयाजान् यजति' इति च श्रूयते । तत्र शंखिहा-
न्तरे प्राक्णीयाया शयुगन्तान्, आतिष्याया च इहा
न्तरे भूयमाणे प्राक्णीयाया शयुगन्तान्तायाः कृत्वापेक्ष-
तायाश्च आतिष्याया इहान्तान्तायाः कृत्वापेक्षतायाश्च
विकल्पः स्यात् । यदि प्राक्णीया संवर्तते नित्या
स्यात् आतिष्याया च इहान्तान्ताया नित्या स्यात् तदा, परे तु
शंखौः शयुगन्तान् परेषु इहाया, परेषु च अग्नेषु
मध्ये पत्नीनां पत्नीसंवाजाना अनुयाजाना च प्रति-
षेधः शूयमाणः अनर्थकः स्यात्, प्राग्नेरवामाज्ञान् ।
तस्मात् विकल्पः । तत्र कृत्वापेक्षान्ताया पत्नीसंवाज-
यत् उच्यते इहान्तान्ताया प्राक्णीयाया, अनुयाजयत् उच्यते
मद्वृत्ताया च आतिष्याया कथयन्ति । तस्मात् विकल्प
इति पूर्वः पक्षः ।

नित्यानुवादानो वा कर्मणः स्यादशयुगत्वात् ।
३९ ॥

वाच्यत् पूर्वस्य अत्रानेपत्तिः न विकल्पः किंतु
शयुगन्तान्तरमेव । पत्नीसंवाजापुत्राजप्रतिषेधस्तु निषा-
नुवादः स्यात् । शयुगन्तान्तरमेव पत्नीसंवाजनिषेधः
सिद्ध एव कर्मवास्तुवदिति न पत्नीः संवाजयन्ति' इति ।
एवं इहाव्यतिथिनात् अनुयाजप्रतिषेधः सिद्धः अत्रावति
'नानुयाजयन् यजति' इति । एव प्रतिषेधो नित्या-

मिश्रीमावे प्राप्येत । तस्मात् विकल्प । भा १२।३।४।
 १०, * श्रीहिययौ यागेयु निरपेक्षौ साधनम् । १२।४।
 ३।० * श्रीहिययौ विधीयमानो धृतिविहितेन आग्नेया
 द्वाहाहनेन न विरुध्येते, पुरोडाशापेक्षितप्रवृत्तिरूपवात् ।
 न हि बीहीन् गृह्णन् अणकपाल न करोति । तेनात्र
 न कमातरता । वा २।२।६।१७ पृ ५१३-१४
 * श्रीहियययो नियमविधिगान्तरात् समुचयो न
 युक्त । सु पृ १४० * नहि समानकार्यत्वेन
 श्रीहियययो एकस्यानियक्त्यात् अभांतरसाधकत्वा
 दिज्ञापने । वा २।२।१।२ पृ १६९, * 'समय पद
 विधि ' (पा० २।१।) इति पदमात्रविधि
 सामान्यभाष्यत्वात् श्रीह्यादिप्रान्तपदिकस्य च यथापि
 मापेक्षयेन व्याघातपत्ते विभक्त्यनयायोगात् निरपेक्ष
 णामेव श्रीहिययाना तृतीयया करणत्वात्प्रतीति, प्रदेय
 प्रवृत्तिश्चन दृशापत्तान् एकस्वरिधानेन नैराकारव्यावर्तनेश्च
 समुचयो न युक्त । सु पृ १४१

* श्रीहिययान्यतन्निघमस्य प्राहृतस्य चित्रेण
 तदुल्लेखेण वाप । भा १०।२।३।१००

* श्रीहिययान्य प्रत्येक तु यार्था विकल्पन्ते ।
 याक्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षा स्वेन स्वेन
 वाच्येन विनियुयन्ते । वा २।२।६।१० पृ ५१८,
 * श्रीहिययादिष्वपि तावत् प्रयोगधुनिविहितेषु यदि
 कश्चिन् यावज्जीवमपि एकमेव पञ्चमाधिन्य स्वरहरत्

न स कदाचिदपि उपात्ममास्पद गच्छेत् । १।२।२।३
 पृ १९३

* श्रीहिययन्याय (श्रीहियययो एककार्यत्वात्
 एकस्मिन् कर्मणि विकल्प) । १२।३।४।१०-१५
 मीको पृ ३२१० ' विकल्पाधिकरणम् ' इत्यत्र
 अधिकरण द्रष्टव्यम् । * दधिदानयो प्रणीताधर्मप्राप्ति
 सन्यसि अकमांतरत्वे आग्नेयहवि अणसाधनत्वस्य
 नैमित्तिकसहश्रवणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात् फल
 चमस यायेन (३।५।१९) स्थानापत्तैव न तु श्रीहि-
 ययन्यायेन । भाट्ट १।२।१३, * यत् एकादश-
 कपालस्वदादशकपालत्वरूपभेदात् पर भेदकारणमुक्त
 तन् एक वेदपि श्रीहियय यायेन विकल्पोपपत्ते अवि-
 रुद्धम् । पौ २।१।२।१३ पृ ११९ * यत्रपि अतिल-
 गवधुक्तयो विधि स्यात् तथापि ' अनाहुति ' इति
 नि दया न स्वतन्त्रनिषेधोत्तरयन्म्, तत्फलस्य विकल्पस्य
 श्रीहियययायेन पयोविधिवद्वेनैव सिद्धत्वात् । भाट्ट-
 १०।८।४

* श्रीहिययविकल्प सौमरीत्रे चरी काम्ये न
 प्राह, नि-तुपदिष्टा शुद्धा श्रीहय एव प्राह्या । वि
 १०।७।१९

* श्रीहिशब्द जातिविशेषेण आकारविशेषेण
 चोपेत द्रव्यमाचष्टे । वि ३।६।१४

* श्रीहिस्वरूपप्रयुक्त न भवति प्रोक्षण दर्शपूर्ण-
 मासयो किन्तु अयुवप्रयुक्तम् । १।१।५।११-१९

विनियोगमात्रम् इति प्रथम्यानाम् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु - पत्नी निषये लोहितशङ्खोरकर्म्मराजप्रयोज-
कत्वं तदर्थं परानालम्भादिति ।

वि- हृद्यदिः शङ्खोदिवध पथात्ममप्रयोजकः ।
हृद्यदिरेव क, ऽऽयोऽस्तु प्रकृत्येन साधकः ॥,
हृद्यिषो कागदीपरात् हृद्यदेर्हृद्यिरात्मनः । प्रयोञ्जहारं
साधयेत् नेतरस्यात्पारशः ॥'

साट्ट- पत्नी 'शङ्ख' संप्रतिपद्यति 'लोहितं
निरम्पति' इति श्रुतं निरम्पनं पदवाच्यमन्यत् शङ्खो
दित्येषु वा प्रयोजकम् । नहि हृद्ये तस्य प्रतिपत्तिः ।
हृद्यधीनामेव हृद्यिष्वेन तस्यानुपुक्तत्वात् अपूर्त-
सपत्न्यत्वात्वात् । अतश्च अर्थसम्पेदे शङ्खोदितस्य
साधु प्रयोजकम् । पथात्ममोऽपि च निरम्पनस्यैव
श्रुतः प्रयोजकत्वात्तः यत् हृद्यदेरेव लोहिता
देरपि पञ्चमृत्तिकाप्रतिपत्तिः । नहि हृद्यदेः तदु-
त्पत्तिवाक्याधीनम्, तस्य तदगले हृद्यिष्वेनैव तदि-
षावहरणम् । अतः तत्रापि पञ्चमृत्तिका देवता
संरक्षणीत्यर्थं वस्तुन. अनुपुक्त एव । अस्तु वा
उत्पत्तिप्रयोजनं पत्नी. साधनाधरत्वं निरम्पन
साधयानुपुक्तम् हरीहरहृद्यदिपञ्चमृत्तिकाप्रयोजक इति
निरम्पनस्यैव प्रतिपत्तिः । तथापि निरम्पनस्य
अर्थसम्पेदात् साधनात् लौकिकसङ्कल्पेदित्यर्थोक्तस्यै
न विधिन् साधकम् । इति श्रुति, द्वितीयानि निरम्प-
नस्य प्रतिपत्तिव्यागम्यात् न लोहितदिप्रयोजकम्,
अपि तु उरुपुक्तत्वाभावेऽपि च अनुपुक्तत्वेन प्रति-
पत्तिप्रयोजकत्वात्, परत्वरत्वं अपूर्वत्वान्यस्य एतेन न
आवश्यकत्वात् प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वेन । प्रयोञ्जन्
पञ्चमृत्तिकाप्रयोजकत्वयोः सम्बन्धः । साधयित्वा पर-
तत्त्वेननिमित्तं भाषयेत् । गोमन्धरविक्रितस्योमावहत्वं
तु ल्यापीत्यस्य आर्जनं येन केनचित् वा द्रव्येण समा-
पन्नं भवत्येति शङ्कम् ।

मण्डन- 'नाथि. शङ्ख पञ्च. ।' १६.

मंज- 'शङ्खोदितार्थं च ।' (अवधो-
क्तम्) । १७.

० शङ्खसंप्रवेधः शेषप्रतिपत्तिरेव न तु पथा-
त्मस्य प्रयोजकम् । (अलम्पनस्य पत्नीः शुद्धशङ्खस्य
शङ्ख निष्पास भूमौ त्यागः निरम्पनं वा शङ्खप्रयोजो-
नाम् ।) वि. ५१।१२.

० शक्तिः अपराधानेन शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूल
शक्तिः । अपराहितत्वं च अर्थान्तरप्रतीत्यनुकूलम् ।
इदं च लक्षणात्प्रायः तादृग्येष्टात्प्रायः चाप्यसिद्धम् ।
सा च 'अस्मात् पदात् अयत्नार्थं शोद्धयः' इत्या-
कारिका ईश्वरस्य इति न्यायविद्ः । पदाध्यात्मं इति
मीमांसकाः । अथवा एव सचेत् इति व्यन्हातः ।
साध्यात्मजन्यप्रतीत्यनुकूलप्रतीत्यनुकूलविषयत्व वा ।
वैषाङ्करणास्तु बोधसम्भवेन शक्तिः । एष लक्षणात्प्रा-
यश्चेऽपि शक्तिरेव । अत एव 'सर्वे सार्थार्थानुक्तः'
हृत्वाट्टः । मणि. पृ. ७३-७४, ० शक्तिः शोदा-
दायिनं श्रम्येऽपि इति वेदान्तिनः । पृ. ८२,
० शक्तिरितिवा सहजा आपेया पदशक्तिश्चेति । पृ. २२.
० शक्तिः पदस्य वाक्यस्य वा का इति विचारः । 'वाक्यार्थं
शक्तिः लक्षणा वा' इति विन्दे पृ. ३४४ इत्यम्
दृश्यः । ० शक्तिः । पदानामेव (न वाक्यम्) कर्त्वा-
न्विते अनुमायिका शक्तिः । स्मारिका च जातिगुणादेः ।
अनुभाषकशक्तिश्चेत् सा स्मारकशक्तिश्चेत् हेतुता । तेन
उपपत्तेः पदानो वाक्यार्थे न शक्तिः । पदानां अन्वये
अपि शक्तिः । इति मुरारिः । मणि पृ. १७२,
० शक्तिः । पदेषु स्मारिका अनुमायिका चेति शक्ति-
द्वयम् । तत्र स्मारिका जाती । अनुमायिका सर्वाङ्गित्वेन ।
इति प्राभाकरः । पृ. ८२. ० शक्ति विनियोग
योग्यताम् । सु. पृ. १२११. ० शक्तिः । संस्कार-
मेदान् शब्दनुद्देशेन । तदनुपुक्तत्वात् भिन्ना च शक्ति-
एवमपि विषय भेदेन समवेत्तव्यं त्वमेदावच्छिन्नं भवेत्
कृतमन्त्रं उपाह्वयति । चूटर्त्त. पृ. २२९. ० शक्तिः
समाप्तेषु अप्रीक्षायां इति वैषाङ्करः । मणि.
पृ. १६७-१६८, एतन्ना इति नैयायिकाः ।
१४८-१६९. 'साम्यव्यापः' इति विन्दे दृश्यम् ।
० 'शक्तयः सर्वं नानां तानुपुक्तं. स्वपरायः ।
तेन नाना वचन्यार्थं प्रकृतियुक्तव्यम्. ॥' वा.

नुवाद । कर्मणः शयुनासोत्तरकर्मणः इदोत्तरकर्मणश्च
अशब्दत्वात् शब्देन अनुसरात् पत्नीसयाजानु
याजनामपि अकरण सिद्धमेव । अतो नित्यानुवाद ।
तस्मात् प्राथमीयाया शयन्तत्वे नित्य आतिथ्यायाश्च
इदं तत्र नित्य इति सिद्धान्त । के.

● 'शखिदान्तत्वे विकल्प स्यात्' (१०।७।
१२।३८) इत्यधिकरणे ' न पत्नी सयाजयन्ति ' इति
शयन्तमन्वयान्तिथे अर्थेनाद पत्नीसयाजाननुष्ठानलाघयेन
तप्रसामर्थे इति निर्गातम् । रसायनम् पृ ८३

● शयुवाक सत्यमथ शेषकार्यम् । वा. ३।४।
१।३७

● शयुवाककालमक्ष चतुर्थे प्रज्ञौ । भा
१०।२।३।१२

● शंयुवाककालीन मध । तदर्थे उपहार नियते ।
उपहार समर्थम् । मि. १०।२।४.

● शंयुनाक्रमण ' तच्छोधोरावृणीमहे ' इति ।
त होता पठति । मि १०।७।१२.

● शंसन नाम श्लोत्रयस्य स्थावैरुंगे समन्व-
र्कितेन गानरहितम् । तदेव शस्त्रम् । मि. २।१।२,
समन होना करोति । ३।७।९.

● शयनटाभ्या हविर्धाननामकभ्या भिन्ने शकटे
पशुपुरोडाशादीना हविर्निर्वाणे ज्योतिशेमे । १२।१।७।
१४-१६. सीतो. पृ १०८६ 'ज्योतिशेमे इष्टपाटी' ।
इत्यत्र अविकरण श्लेषम् ।

● शकटद्वय हविर्धाननाम ज्योतिशेमे महावेद्या
मन्पूर्वक प्रारंभे हरिबीनमण्डपे स्थाप्यते । वि
१२।१।७

● शङ्खनिग्राहकस्य शङ्खनि विवृणत छयना गति
संरति । गने पदयास, हृदिगणिसानम्, अशब्द
करण च । कपभापशुद्ध अनुनिर्गमनेति । (अयमेव
शङ्खनिग्राहकनियमाश्च) । शङ्खनिग्राहकस्य यस्मिन्
देशे शने पदव्यक्षे न स तद्देशार्थ, अत्रिनु तद्देशा
निगदस्य शङ्खनेर्थेन विपत्ते । भा. १।१।६।२२.

● शङ्खनिग्राहक्याय । यथा पशो च सूत्र च
भिय तप्य संशेरी भिनी । माहस्ती ८।१७.

● ' शङ्ख प्रविष्यति ' इद प्रधानपूर्वकालिक
प्रतिपत्तिकर्म । (इद ४।१।१२ इयन प्रतिपादितम्) ।
वाल. पृ ८२, ● ' शङ्ख प्रविष्यति ' इय साधादि
नियुक्तोपादानानुपपन्नमिद्वप्रतिपत्त्यविषया प्रतिपत्ति. ।
प्र. २४.

● शङ्खोहिताधिकरणम् । अग्नीषोमीये पशो
शङ्खोहितनिरसन प्रतिपत्ति । शङ्ख लोहित च न
पदशालम्भप्रयोजकम् ॥

पशानालम्भाद्धोहितशङ्खोत्तरकर्मत्वम् । ४।१।
१२।२७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिशेमे पशुश्रीषोमीय. ।
तत्र श्यते ' हृदयस्थामेऽन्यति अथ निह्वायाः '
हृदयेवमादि । तथा ' लोहित निरस्यति ' ' शङ्ख संप्र-
नियति ' 'स्वमितो बह्वृद्धकृत्वाऽप्यस्यति ' इति । तत्र
संदेह, किं हृदयादिभिरवदाने इत्या पशो. प्रयोद्धी,
उन शङ्खसंप्रयाषो लोहितनिरसन च तदपि प्रयोजक
इति । किं प्राप्तम् ? ' एकनियते. सर्वे सम स्यात् '
(४।१।१।२२) । उभय प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते,
वृम् । पशो शङ्खोहितयो अप्रयोजकत्वम् । न हि
तदर्थे. पशोरालम्भ । ' शङ्ख संप्रविष्यति ' ' लोहित-
मगम्यति ' इत्युच्यते, न पशोरालम्भ वेति । पशुश्री
षोमीयो वाक्येन ' यो दाधितो यदग्नीषोमीय पशुमा
लभते ' इति । शङ्खोहिते पशो प्रकरणेन भवेताम्,
प्रकरण च वाक्येन वाच्यते । ननु एते शङ्खोहिते प्रति-
पात्रेते, तेन यागार्थस्य पशो, नान्यस्येति निश्चय ।
एव चेत् अप्रयोजकं शङ्खोहिते इति । किं भवति
प्रयोजनम् ? साध्ये सति शङ्खोहिताभावे अन्य पशु-
रालम्भनीय, शङ्खोहितशोरप्रयोजकत्वे लेप ।

ज्ञा—सिद्धान्तश्लोक— ' यागार्थं. पशुरूपश्रो
हृदि प्रष्टतिभावत । हवींषि हृदयादीनि
वेदेयात प्रयुज्यते ॥ ' शङ्खोहितकर्म तु प्रतिपत्ति
मात्रम् ।

सोम— कालस्य पुरोडासे भुक्तस्य तुपोवयादे
दिनिर्वाणम् शुक् पुरोडासमभ्यनुत्तरम्, इद तु न
हृदयादिमात्रप्रयुक्तत्वं तदन्वयेन भुक्तस्य अन्यत्र

सोम— पूर्ववैयर्थ्येण प्रत्ययान्तात् संगतिर्शैव्या ।
सूत्रार्थस्तु— सामर्थ्यादिभ्यः स्वयस्त्रिास्येण स्वयना म्यात्
शामर्थ्यकहिततद्व्यत्यय विधियस्यै प्रवेनात्सिति ।

वि— 'सुवेणाय स्वधितेना हस्तेनाखनीत्यमी ।
आज्ये मांते पुरोडाशे सतीमां वा च्यवसिनाः ॥
म्यत्रस्थापकराहित्यात् सुयाया वाच्यवसिनाः । व्यय्या-
पकराशकंस्त्रादौन व्यवसितिः ॥'

भाट्ट— 'सुवेणायति, स्वधितेनाऽऽयति, हस्तेना-
वयति' इत्यादी रियेः अर्देयत्वादिभ्ये सदिध्यस्य
सामर्थ्येण निर्गमः— सुवेण प्रवद्यमेन आत्मादि,
सधितेना माहादि, हस्तेन संहते पुरोडाशादि । अत्र
सामर्थ्यमहत्तनाऽऽयतिपदेनैव स्वयंशय इत्यव्याप्य-
दान्त्वोदेयत्वात् तदनुयादेन सुयादिपिषी न किञ्चित्
वाचकम् । एतं 'अज्ञास्त्रिना सत्त्वं तुरोति' इत्यादायपि
न संयुक्तानोऽङ्गतिः अपि तु -याज्ञोनाकार एत ।
तदेव वि-यमेनादमन्मन्मन्वाचरनामयेपवाक्यसोपसाम-
र्थ्येणानि शब्दी प्रमाणानि यनांघमेणोर्निरूपितानि ।
अतः पर भेदादिना तत्त्वम् निरूप्यते ।

मण्डन— 'अनुज्ञानात्मापोऽयान् ।' अनु-
ज्ञानस्य कर्तव्यस्य अत्रगायः शिष्येण अर्थान् तत्तदस्तु
योग्यताशय मन्थिति रोपः ।

दोहर— 'सामर्थ्याच्च सुयाशे च ।' (यः
नाम निर्गम इत्यर्थः ।)

● शक्त्युपमानः । यत्र तु अन्वयिपरपरैर शक्त्या
अस्त्वित्यथा आचरामि तौ (प्रतीतिपरोमी) सिध्यन्त,
तत्र अनुपपन्नया शक्त्युपमानः प्रतीयते । यथा आहति
शब्दानां ध्वने, शिक्षारिगन्धाना वा मायानकदी । वा.
१११११३ पृ ९२३.

● शक्त्युपमापरादिनो वेदोपिषाः । सु. पृ. १४४.

● अज्ञातज्ञानस्य रूपपरतयोः । सु. पृ.
१२१०.

● शक्तिप्रसूतः । अत्र प्रसूतं तथा काल्य कथं बुद्धेः
प्रतिगतं इति । भास्वि हरेऽनुगन्तं नाम । दुष्ट
काण्य बुद्धेः प्रतिपद्यमानः । भा. १११११३ पृ.

मां. घे. ४००

५८ । प्रयोग्यपिषीयते हि शब्दशक्तिज्ञानम् । वा.

१।१।१।३ पृ. ३१६. ● शक्तिप्रसूतः अकारणादिना ।
तदुक्तम्— 'शक्तिप्रसूतः अकारणोपमानसोऽज्ञातज्ञानस्य
व्यवहारतश्च । वाक्यस्य रोपाद् विद्वेदेदिति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृत्ताः ॥' इति । अनुमानोपमानतश्च
एव शक्तिमाहका ।

व्याहारात्सिद्धिमादानाधिकरण्यविव-
रणाना अनुमानान्तर्भावः । व्याकरणात्प्ररोपज्ञानाना
शब्दान्तर्भाव इति ज्ञेयः । व्याकरणात् तृतीयादेः
करणान्तर्भावोऽपि शक्तिप्रसूतः । उपमानेन उपमितिरूप-
शक्तिप्रसूतः । कोशो वैजयन्त्यादिः । आत्मावाक्यं
'परो घटपदवाच्यः' इत्यादि । अत्र च आत्मावाक्य-
त्वेन न शक्तिप्रसूतत्वम्, किन्तु वाच्यत्वेन लोपगतम् ।
एतच्च 'यत्र तु रोपे संमिते न च हस्तमनन्तरम् ।
अभिलषतोपनीतं च तत् सुतं स्वःपदास्वदम् ॥'
इत्यादिवाक्येन शक्तिप्रसूतः । उपयवहारः । पदोऽप्यहृद-
प्ररोपेण हृदस्यवहारः । तथाहि, प्ररोपेण काल्यवश्यान्-
न्तर प्रयोग्यहृदप्रसूति उपलभमानो बाल प्रयोग्यहृदस्य
तस्यान्तम्, ज्ञाने च शब्दस्यैव हेतुत्वम्, तदस्य
याऽनुपपत्त्या च शक्ति परिशयवन् आत्मापोऽज्ञानस्य
तत्तत्तदस्य तत्परायं शक्तिमत्परायति । तदन्तर
व्याकरणात्प्रमाणस्य शक्तिपरतयात्प्ररोपसिद्धपद
सामानाधिकरण्येः यथायोग्य शक्तिपरतयावति इति दिक् ।
मणि. पृ. ७४-७५, ● शक्तिप्रसूतः व्यवहारोऽपि इति
प्राभाकरः । पृ. ८९.

● शक्तिज्ञानस्योपद्वारा अनेन मयेण 'आयो-
तयपूर्वोऽवैयथा संस्तुवन्' इति लिङ्गकल्प्यभ्रुति
कल्पयित्वा ऊहयित्वा । साट्ट. १११३ पृ. ४५.

● शक्तिभेदः प्रतिपदम् । सु. पृ. १२१०.

● शक्तिमद्बुद्धस्य अत्र प्ररोपेऽपि आरय विद्वत्स्य
शक्तिमात्रं सुवृत्तिद्वयं अभिव्येपेत् यम् । वा. ३।१।
८१३ पृ. ९३४.

● शक्तिमात्रस्य कारणस्य सामानाधिकरण्यायोगः ।
सु. पृ. १८४०.

● शक्तिरहितस्य उपपत्तयोः । सु. पृ. १४४०.

२।१।१।१ पृ. ३७८, * अन्यत्र गतया शक्त्या
 अन्यस्य अभिनिधेयः । २।१।१।१ पृ. ८२५,
 * शक्तेः शक्त्यन्तर नास्वेव । १।४।१।१ पृ. ३२४.
 * शक्तेः प्रमाणान्तरविपर्ययान् विधिल्लभ्यमानाया
 अपि न शास्त्रार्थना । विधि. पृ ४३१. * शक्ते
 यन्त्राश्रितत्वात् तद्वेदे शक्तिमेवैविविद्यम् । सु. पृ
 २६०. * 'देवशक्त्यानिमित्तानि व्यञ्जकान्यर्थमादितः ।
 दाक्षीणां कारणस्याना स्वकार्यनियम प्रति ॥ २५३ ॥
 शक्तयोऽपि च भागानां कार्याकार्यसिद्धिरताः । प्रसिद्धाः
 पारमार्थिक्य. प्रतिशर्यं व्यवस्थिताः ॥ ' २५४ ॥
 श्लोका. शक्त्यादे * त्रिदशगणार्थान्यथाऽनुपपत्त्या
 स्वतो त्रिदशगणानामेव शक्तीना कल्पना । सु पृ.
 १४३१. * सर्वशक्तीना अर्थापत्तिरेवैक प्रमाणम् । धा.
 ३।४।१।१ पृ. ९३२. * शक्तौ । सहस्रशक्ती
 आवेषशक्ती च अर्थापत्तिर्मानम् । तथाहि, धीजन्ताना-
 यच्छेदेन अद्भुतजनस्त्वै गृहीते मूर्ध्निःशक्त्याऽऽप्राप्तौ तद-
 रक्षणेन कारणशक्त्येदे मूर्ध्निःशक्त्याऽऽप्राणनाशना व्रीहिलिङ्गा
 कारणशक्तिः कल्पन्ते । एव यावज्जन्त स्वर्गजनस्त्वमप्यु-
 कल्पन्ते । इति जीर्णाः । मणि, पृ. ६१.

३ शक्त्यधिकरणम् । शक्त्यनुसारेण कर्मसु
 परमार्थविनियोगयन्त्या ॥

अर्थाद्वा कल्पनेऽनुसारेणान् । १।४।१।१ पृ. २५ ॥
 भाष्यम्-- 'सुवेण अवप्रति, स्वपित्तिना अव-
 दति, हस्तेन अवप्रति' इति श्रुते । तत्र सदेहः,
 किं सुवेण अवदानं सर्वस्य इत्यस्य संहतस्य मासस्य
 च । तथा स्वपित्तिना, हस्तेन च, उन सर्वेणा अर्थातो
 स्वयमा द्रव्याना सुवेण, मासकानां स्वपित्तिना, संहताना
 हस्तेन इति । अविशेषाभिधानात् अवाप्तयेति । एवं
 प्राप्ते, ज्ञानः । अर्थाद्वा कल्पना, -गाम्भवंत् कल्पन्ति ।
 सुवेण अवप्रत्तु यथा शक्तुषन् । तथा यस्य शक्तुषन्
 तस्य चेति । आत्मनःशक्त्यानामर्थे ह्युक्तं शक्तिः सह-
 वाग्निः । एवं चेत् यथाशक्ति स्वस्वत भवेत्तुमर्तिः ।
 तथा, 'शक्त्यानां शक्तुषु प्रशान्ते (दासी) मुक्षेति'
 इति । दिग्दर्शनेनोच्छ्रितः, गम्यशक्त्या अर्थात्
 कर्मसु । तथाहि शक्त्यादे हेतुं निर्वर्णितुम् । तद्

यथा, कटे मुक्ते काश्यपाया मुक्ते इत्यर्थात्
 कल्प्यते, कटे समासीनः काश्यपाया ओदनं निघाय
 मुक्ते इति ।

वा— 'अथ यत्रेति संदिग्धे वाक्यशेषो
 न विद्यते । तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यशेनेव
 निर्णयः ॥ ' देवताप्रसादाभ्यर्चनादेो संहतहस्त-
 सयोगानामल्ललिः, 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ
 व्याजोशः । सकुक्षोमवोदनाया शब्दात् संदेहे सत्यसति
 च आनेशस्य वाक्यशेषे अन्यथानुपपत्तेरेव आनेशा-
 श्रयणम् । ननु अनेनेन न्यायेन यथा शक्तुषादिति
 वाक्यशेषात् अन्वादीना आख्यावेशगादिपहितः कर्मा-
 धिकारः स्यात् । न, असदेहान्, सदिग्धनिर्णयार्थात्
 तु एव कल्पना भवति । न च अधिकारे सदेहः,
 समस्तप्रमोषेन यथा शक्तुषात् तथा मुखादिति वाक्य-
 शेषात् । सन्ति च तादृशस्य कर्तारः चतुष्पदादयः इति
 न प्रयोगचोदनान्यथातुषपत्तिः । यत् तु वाजसीवचोदना-
 दापि न भविष्यति तत्र शक्तिवृत्ताङ्गत्यागेऽपि सत्येषुष्यं
 प्रधानस्य चोदितमित्याश्रयिष्यामहे एव । तस्मात् वाज-
 देव लन्थापदको विधिस्तावन् यत् कल्पते तद्वैकिकम्,
 सिद्धे तु तत्कल्पन वैकुरैयरात् अत्रमाण सामर्थ्याधीन-
 स्वादाक्यशेषसिद्धेः । आह च— 'यथैव पाठः प्रति-
 पत्तुपायस्यैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् । तेनेव
 चैता न समाप्तनन्ति महत्प्रभागास्तु समाप्तनेषुः ॥
 इति वृत्तवदुर्माणं मन्त्रविध्यार्थेवादेः स्मृतिपरिर-
 मुद्गारं वेदशालोपगृहम् । अनभिभवसमर्थं धर्म-
 दुर्गं प्रविश्य प्रतिभजति ममरतामर्थचिन्ता-
 मिदानीम् ॥ "

शा— विने. इदानीं प्रतिपादितप्रमाणस्य सदिग्धा-
 येनिर्णयेऽपि सामर्थ्यसमाप्तस्य प्रामाण्य प्रतिपादने ।
 अत्र सर्वविपर्ययानां अस्त्ये विधावकल्प शक्ति सह-
 कारितोयद्गीकर्त्तव्यं जन्मच्छक्तिमहागो विधिरेव यथा
 शक्त्यां विषये स्वरूपवयति 'द्रवादिषु श्रुवादीनां,
 व्यापरोऽस्य च मन्त्रेषु । अर्थापत्तियगात्तमान
 रूपस्यैवेत्यवस्थितम् ॥ '

तत्रोद्य अवमेव मेने यत् सहजगतिकः जनकता-
च्छेदिका, आवेषगतिः जनिता जन्मा चेति ।

न च प्रोथगजन्मशक्तिमद्गीहिवेन अपूर्वजनक-
तया हेतुतापच्छेदकत्वं समर्थति । तादृशशक्तिमत्प-
जन्मपदपूर्वं स्वभिचासात् । शक्तिमीहिरयोः विशेषण-
विशेषभावे विनिगमनाविशेषेण हेतुहेतुमद्भावद्वयकल्पने,
तथा यत्रैऽपि इति तद्यत्पुंरूप्यने अतिगौरवावधिः ।

एवं सर्वविषयशोचानजन्यपरमदीरनिष्ठा आधेया
शक्तिः जीवनजनिता विषयसाधारणरजनिता वा ।
प्रतिशक्तिजन्मा च पापागमिष्ठा पूजाहेतुः चण्डालादि-
स्पर्शान्तरयाऽपि आरदरपीति ।

पदगतिकस्तु उभयप्रसिद्धा । तच्छाब्दशोधननकपद-
हेतुकानुमानागम्या, इदं तत्र प्रयुज्यमानत्वं हेतुकानुमान-
गम्या वा । परतु सा ईश्वरैऽप्यस्या अनिदिकता वा
इत्यावशोर्निवारः । तत्र ईश्वरैऽप्यस्या ईश्वरत्वयोग्यं गुण
स्वरदे अस्मत्तयात् तत्त्वत्वकृताणां सन्ध्यापकन्यनमप्येव
एवसमयाप्य उचिनत्तयात् पदानामपार्थना अनियत्वेऽपि
नानुपपत्तिः । यस्तुस्तु पदानां निवारणात् व्याधि-
रुपाणामपार्थना च तथा यत् एचिरपि निर्या इति
वर्तकपचम्य गुणस्य निर्या इति नास्तुपपत्तितया इति
रिक्तु । मणि. ट. ४३-४४.

● 'अस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा'
इति नियम. अयमेवैक । मणि. ट. १२१. ● मदि
अमितीकारिपद शक्या अयुक्त्यापनीभूतद्रव्यदेवजादि-
परत्, अदिः स्थानी, 'आस्यादन्त्येन रूपेण कति
मयति लक्षणा' इति न्यायार्. भाट्ट. १.३१२.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

● आस्यादन्त्येन रूपेण माने मयति लक्षणा, न तु
गत्यर्थानुपपत्तिः । येदे वरसमतात् । मणि. ट. ७६.

• शक्तिरूपः एव च क्रियाकारकयोः संबन्धः इति कथं विभक्त्यन्तर्गतत्वम् । वा. २।२।१।२६ पृ. ५५१.

• शक्तिवादः । एतेन बीजादिषु अहङ्कुरजनन-शक्तिरूपता ध्यायता । किं पुनः शक्तिरूपता विना नोपपद्यते । बीजादिषु सत्यं अहङ्कुरानुत्पत्तिदर्शनात् अस्तस्य चादर्शनात् बीजादीना अहङ्कुरादिकारणतः अव-गम्यते । उत्पत्ति च बीजेषु मूर्धिकाप्रत्यये अहङ्कुरानुत्पत्ते अकारणतः प्रतिभासते । सोऽयं कारणतयाकारणतयो द्विभेदः शक्तिरूपतया समाधीयते । नूनं अस्ति अतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात् कदाचिदहङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूर्धिकाऽऽभागेन नाम्नात् कदाचित् अनुत्पत्तिः इति कल्प्यते । (ननु) प्राणाभायोऽपि अहङ्कुरस्य कारणम्, प्रागे च सति तदभावादेव अनुत्पत्त्युपपत्तेः अल शक्तिरूपतया इति चेन्न । प्राणवियोगः शक्तिरूपत्वं उत्तरकालं तदभावे सत्यपि अहङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभावात् कारणं न प्रपञ्चामावः इति चेन्न । अभावावामिदोषात् । नहि प्रागभावाप्रपञ्चामावयोः प्रागूर्ध्वकालमेदं सुकृत्या किञ्चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न च अविलक्षण्ये कारणे कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावात्स्य प्रपञ्चामावात् विलक्षण्यमस्ति रूपं इति चेत्, कल्प्यमेवं सति किञ्चित्, तच्च अभावे कल्प्यता बीजस्वरूपे वा इति बीजस्य साधादहङ्कुरकारणत्वात् तत्रैव कदाचित् युक्तम् । एव यामादेः अपूर्वत्वमिदं साधनसत्तिकात्पन ऊहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति योगे विनष्टे निराधारा शक्तिरतिवृत्ते ? न निराधारा भविष्यति, अहमाधारत्वात् । कथमन्यथाशक्त्यन्य स्यात् ? तथाऽवगमनात् । नात्रैव स्यात्तत्रैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति । सा हि शक्तिः कल्प्यमाना यत्रैव कार्यवत् कल्पने तत्रैव कल्प्या । सा चैव अपूर्वोत्पत्तिः सागाधया सर्वं सागविनासाद्य स्वर्गमित्यस्यै पर्याप्तुवात् इत्यामाधया कल्प्यो । यथा आह ' शक्तिः कार्यानुमेवसात् यद्गतेरियुत्पत्ते । तत्रैव साऽनुमेवसा स्वधयाऽन्याधयाऽपि वा । ' इति कथमन्याधया सर्वं यामाशक्तिरिति परादिशते ? तस्य हि कल्प्यापन्यपुत्रसाऽपि वा

कल्प्यते तावता तच्छक्तिरत्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत् तैलघानसामर्थ्यात् विरञ्चतेऽपि तस्मिन् बल्पुष्टयादिकं अयं मे जात इति लौकिका व्यवहरन्ति । तस्मादनवगम्यम् । शा. १।१।५ पृ. ८०.

• शक्तिवादः । ननु एवं (अनुमानेन ईश्वरस्य असिद्धिवत्) ' बहिः दाहानुभूलादिश्रीतीन्द्रियधर्म-समरापी, दाहजनकरवात् अहृष्टवत् आत्मवत् ' इत्यनुमानस्य अनुभूतकर्ताभावेन अप्रयोजकरवात् उत्तेजकाभावविशिष्ट-मण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहजनकतया मण्यादिसमवाधाननाशयतयाऽपि शक्तिरूपतया अनुपपत्तेः तद्विशेषकवेदाभावाच्च शक्तिरपि न सिध्यति । इति चेन्न । तृणारणिमणीना व्यभिचारेण बह्विस्वावच्छिन्नजनकत्वप्रदातुपत्त्या कार्यनिष्ठवैजात्यकत्वनापूर्वकहेतुहेतु-मन्द्रावमयकल्पन अपेक्ष्य तृणादिनिष्ठजनकतावच्छेदक-सहजसकत्वश्रीकारेण एकहेतुहेतुमन्द्रावकल्पनालापरतर्क-सहजतृणादिप्रक्षयकवह्निजनकत्वहेतुकतादुर्घमानुमानस्य तत्र मानत्वात् । एवं वैकल्पिकमीहियवधोरपि हेतुतामिदेत्यापत्रं व्यभिचारवारणं च ।

न च प्रदेयप्रतित्वेन उभयोर्हेतुत्वात् जनकतावच्छेदकशक्यभावेऽपि न व्यभिचार इति याच्यम् । श्रीहिनिष्ठकारणतामिदे प्रदेयप्रतित्वमिदः तदमिदे च तदमिदः इत्यन्योन्याधयात् ।

नापि आपेक्षय वाप्यवैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्व-कल्पनेन व्यभिचारपरिहारः । साहसाज्ञाने मानाभावात् । श्रीहिजन्यतावच्छेदकत्वमैव तत्रकल्पने विकल्पो द्वचजला-ञ्जलि स्यात् । शक्येऽथ प्रत्येक पर्याप्ततया न समुद्यथा-पत्तिः । अन्यथा अन्यतयाभावात्तद्विद्वान्यतरस्य उभया-भावाविशिष्टादीश्रादेर्वा हेतुत्वं कल्पने शौर्यापत्तिः व्यभि-चारश्च । अतो जनकतावच्छेदकतया सहजशक्तिरन्यात् आवश्यकी ।

एष आपेक्षयसिद्धिर्नि प्रोक्षणादिजन्य मीहिनिष्ठा । अन्यथा प्रोक्षणादिजन्यपूर्वस्य आगमनिष्ठतया श्रीदीक्षा प्रोक्षणाकर्म जानुत्पत्तिः । अदृष्टप्रदत्तन्ययोगेन अदृष्ट-वचनय कर्मयोगेवसौ पञ्चादीनामपि लक्ष्मण्यवत्तिः । तेन मीहिजन्यपूर्ववन्निका आपेक्षयसिद्धिर्नि आवश्यकी ।

● 'शतौक्य मयति' । अन शतौक्य नाम कर्मस्तरम् । तत्र च न केवल उक्त्यस्य प्रतिद्वय शतवार आकृति, द्वादशाहात् तु तत्र विध्यन्तो गद्य । भा ८।३।४८-९ ● 'शतौक्य मयति' इत्यत्र द्वादशाहिको दशराम दशहृत्य प्रवर्तते । तस्मिन् दशरामे अभिगेतो द्वौ अग्निगोमौ । तत्र शतौक्ये प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निगोमौ उक्त्यसंख्या वर्धयित्तौ । भा ८।३।५ । सोम-- दशरामे अभिगेतो द्वौ अग्निगोमौ मध्ये अष्टौ उक्त्या । केषांचित् सप्त उक्त्या । तृतीय षोडशी । तत्र प्रतिदशक द्वौ द्वौ अग्निगोमौ । तथा च विंशतिरग्निगोमौ । ते उक्त्य संख्या वर्धयित्तौ । अग्निगोमस्तोनस्तरश्चावशीधान न्तर उक्त्यायस्तोत्रमथयुता कार्या इति यावत् । शतौक्या एक षोडशी इति पद्य च षोडशिन उक्त्य श्लोपनये कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्यैव षोडशितोन रहितस्य मयति । न तु ज्योतिगोमिहस्य । ● शतौक्य संज्ञकम् । दशराम दशहृत्योऽन्यस्यमान ग्रहह उक्त्यस्तोत्रे समाप्तमान शतौक्यम् । तत्र द्वादशाह गतद्वादशाहस्य विध्यन्त सप्तत्यन्त्रात् । द्वादश चालतौ अग्निगोमौ, इति विंशतिसंख्याकाग्निगोमेषु स्तोत्रविद्वद्वा उक्त्यस्य सप्तदशीयम् । स्तोत्राणि तु तत्र ज्योतिष्टोमा देव प्राशानि, न द्वादशाहात् । नि ८।३।४-५ ● शतौक्ये अग्निगोमयन्त्रात् परयात् उक्त्यश्लोष विद्वदि कर्तव्य, वा साक्षात् एकाहात्कृतिगोमादेव प्राद्या न तु परपरया द्वादशाहात् । भा ८।३। १०-११ ● शतौक्यादौ ज्योतिगोमिकौक्यादिस्तोत्राणाम विदेश । ८।३।४।१०-११ मीकोष्ठे पृ २२५ 'अतिदेश शतौक्यादौ' । इ पत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शतौक्यादिप्राधान्ये तु द्वादशाहिकधर्माणाम विदेश । ८।३।४।८-९ मीकोष्ठे पृ २२३ 'अतिदेश शतौक्यादिप्राधान्ये तु' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● शतुनाशकम् 'प्रेद्यमगोक्रदसकपात्र निर्देयेत्' । भा ३।३।७।३० पृ ७७।

● शब्द अग्नि प्रमाणम्, न पक्षैर प्रमाणाति । येन येन हि प्रवीणते तत्रप्रमाणम्, शब्देनापि प्रमीयते । भा १।१।५-१६ (वृत्तिकारण्ये) प ५९ ● शब्द अर्थात्मक (न वर्णात्मक) अभ्युपेय । तस्य चार्थतादन्त्यमनिरुद्धम् । तेन सस्यपलक्षण सन्तत्र अभ्युपगमताम् (इति वैयकरण) । ऋजु पृ ११० ● शब्द आकृतिप्रथमस्य निमित्तम्, आकृतिप्रथमो व्यक्तिसंशयवैति । (तस्मात्) शब्द आकृतिवचन इयेतन्वाय । भा १।३।१।३३ पृ ३१७ । 'गो' 'अश्व' इत्येवमाद्य शब्दा आकृतोरमि पापस इति सिद्धम् । १।३।१।३६, ● शब्द एकार्ये एत् । योऽस्य प्रथमपुंस्वरितस्य अर्थ, गतहृत्सोऽपि उक्त्यरितस्य स एवार्थो भविष्यति नाय । २।३।१।४। २८ ● शब्द एव देवतासुषो ध्यातय । सकर्ष ४।३।७ ● शब्द कनलपुनवन उर् द्रव्यमभिप्राय नहि गन्तव्येति । भा ३।१।६।१२ पृ ६८६, ● शब्दश्च बलराट्, न वाक्यम् । शब्दात् पत्नीसंज्ञाना विधानम्, वाक्येन जायया । इति पूर्वपक्ष । ३।३।१०।२०, ● शब्दश्च साक्षात् क्लृप्तारिति वक्ष्याम । ६।३।२।१६ ● शब्द ज्ञान्यादिविशिष्ट इत्यमयिदधत् न विरोधमनभिधाय विशिष्टे वर्तते । वा ३।१।७।१४ पृ ७१४ ● शब्द वात्स्य अट एया उक्त्वा अयमभिपद्ये ए एव न्याय । दुष्पृ १०। ३।१।४।५९ ● शब्द । 'निगुण, पौश्लो वाऽयमा शशशपाथना शुण । वर्गान्त्योऽय नादस्ता वायुस्योऽयवाचक । ३।१५ । त्वाकवाचक स्फोट । ३।२०॥ श्लोवा १।१।६ (रत्नाकर -- सत्वरत्नस्य स्वभाव गाट्यानाम् आहृताना पुत्रलान्ध, काणादा नामाकाशशुणो नादस्ता, शिशापास्ता वायुस्योऽर्थ वाचक, स्फोटश्च शिशिषो वैयकरणाभिमत) । ● शब्द वैवाह्यस्तुतिपत्र । कणिकर पृ ३७५ ● शब्द द्रव्य इति मीमांसका । 'नास्य साम द्रव्येण सह सन्धो वदित य' । भा ३।३।१।४ ● शब्दो द्रव्य इति मीमांसका । गतु ब्रह्मिन्दिर प्रादातया शब्दे शुभावमिति चेत् । न । वायो रूप

विधीयते । वि १०।६।४. * 'शतम्य दी यति' इव
करणे यत्री कारकविभक्तिरुपा विनिर्देशनी भृति ।
याल पृ ४५

शते पञ्चागदिति न्याय । यथा व्यापकशत
सत्त्वया व्याप्यपञ्चाशत्सत्त्वा निविष्टा, एव यत्र व्यापक
व्याप्यस्य निवेशनानाम्य प्रवृत्ति । साहस्री, ४८९.

* शतानुष्णा शतछिद्रा कुम्भी * शतानुष्णाया-
मन्वयेत्' इत्यन । वि ३।५।३

* 'शतायुः पुरुष.' इति स्यपि वचने, अधिक
जीवन इत्येते एवेति । अशेष्यते- नायमेकान्त । कदा-
चित् या च शरती च शरीरस्थिरताशुभ्यादयेयु (रखा-
यानि), न द्राप् इष्टकात् (अहलस्यत्सरम्) । भा
६।३।१३।४, * 'शतायुर्न पुरुष' इत्यनुवादः ।
अशेष्यते-शतानि आयुस्य इति विप्रतीक्याम् । नेत्र
संख्यासंज्ञाना सनाम इत्यने । न च गमज्ञानि भवन्ति ।
दिवचनबहुवचनान्ताना असमास. इति चाभियुक्त-
वचनात् । ६।३।१३।३

* 'शतकृष्णले आयुःशाम' इत्यन कृष्णलेयु
उत्पन्नग अभिपारण च न कर्तव्यम्, युक्त्वसक्ति
निराकरणशामशरलोपात् । वि. १०।२।१०, * 'शत-
कृष्णमायुःशाम' इत्यन 'घृते भवति' इति
ध्रुवोऽपि पाठो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । अदृष्टार्थे
कर्तव्य इति सिद्धान्तः । किंच अरण ओष्णोत्पादन
इति यदा मतं तदा तत् कर्तव्यमेव । १०।२।१०,
* 'शतकृष्णले' पाठस्यैव घृते वदन्ति घृते
कृष्णलमायुःशाम' इति पठ्यते । तत्र कृष्णलेयु
अवपये न कर्तव्योऽयमस्मात् । 'घृते भवति'
इति विधानात् पाठस्तु कर्तव्य । १०।२।१० वर्षिक २.

* शतकृष्णलचरी अभिपारणस्य लोप (वाच) ।
भा १०।२।१।१-१२, * शतकृष्णलचरी पाठस्य
अनुष्ठानम् । १०।२।१।१-२, * शतकृष्णलचरी
प्रकारस्ये औपधस्य विधयत् । ८।१।१।८।१५-१७.

शतप्रत्ययप्रभेदस्याय । सप्त- मूल्या शतवत्-
पत्रमेते अश्लीलप्रत्ययप्रभेदं, तस्यै- प्रथमभागे
मूर्ध्वदिशं सत्त्वा पत्रक संज्ञेय, द्वितीये पत्रकस्य

सयो, तृतीये तपोविभाग, चतुर्थे आरम्भसंयोग-
नाम, पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपक्षमेतेन बहुलगतिल-
भ्यस्य युक्ति सिद्धान्तात्, तथा दीर्घगच्छुत्वादिभङ्गादौ
रासनादिशानाना यौगपत्यप्रतीतेर्भ्रम इति । एव क्रमेण
जायमानाया क्रियाया यौगपत्यस्यो यत्र विवक्षयते,
तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९०

* 'शताग्निष्टोम भवति' इत्युक्ते द्वादशाहिका-
नामह्ना उक्त्यालोपेन त्रियते । भा ८।३।६।१२ ।
अग्निष्टोमस्य द्वायान्तरे कस्मिंश्चिन्नियेक्षो नास्ति ।
अथ हि केवलाग्निष्टोमान्तता ब्रूते । न चोक्तस्यलोप-
मन्तरेण द्वादशाहिकानामह्ना अग्निष्टोमात्तता भवति
इत्यस्यकार्यं उक्त्यालोपे । ८।३।६।२० । अशास्त्र-
लक्षणानि चोक्तस्यलोपाणि शताग्निष्टोमे । तानि शास्त्र-
लक्षणानि अग्निष्टोमन्ततया बाध्यते । ८।३।६।२०.
* शताग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमान् स्तोत्रोपचय ।
८।३।५।१०-११

* शताग्निष्टोमादिसंस्थागणेषु द्वादशाहधर्माणां-
मतिदेश परतु अग्निष्टोमसंस्थात् । भा ८।३।६।८-९

* शतातिरात्र संस्थागण, येन स्तोत्रातिरात्रस्य
समातिर्भवति तेन प्रपहमनुष्ठीयमानेन समाप्यमानस्या
तिरात्रागस्य अनहृतोऽभ्युपेतो जायमानो गण । तत्र
च द्वादशाहगणसाहस्य विषयत सचरन्तिनात् ।
द्वादशस्य आद्य लो द्वौ अग्निष्टोमौ इति द्वितीयमस्या-
केयु अग्निष्टोमेयु स्तोत्रबहुत्वात्तिरात्रस्य संशयनीयम् ।
स्तोत्राणि तु तत्र ज्योतिष्टोमस्यैव आख्यानि न द्वादशा-
हान् । वि ८।३।५ * शतातिरात्रे ज्योतिष्टोमिहास्ति
रात्रन् स्तोत्रागणमुपचय । भा ८।३।५।१०-११,
* शतातिरात्रे शतिसंज्ञोपचय त्रीतिष्टोमिकादति-
रात्रान् । ८।३।५।१०-११, * शतातिरात्रे संस्थागणे
द्वादशाहविभागा अभ्यास, न तु अतिरात्रस्यमेव ।
८।३।६।८-९.

* शतप्रत्यय विषयस्यैव भूतकर्मणोऽस्ति । अत
एव 'अभिचरत् यते' इत्याया यागव्यामिनाया-
यता विषयः । सु पृ १००३ * शतप्रत्ययेन
शतप्रत्ययस्य विनिर्देशनम् । भाट्ट ५।१।३.

लादिसामान्ये च ध्वनिचारान् । प्रत्यक्षद्रगुणरामान् ।
 विशिष्टप्रत्ययेन गुणरामानुमानाद्यः । तत्रापि धर्म-
 वेगनत्वेन द्रव्यानुमानम् । मणि. पृ. २० • शब्दो
 द्रव्यम् । द्रव्येषु घृष्टशब्दः स्वात्, शब्दशब्देषु प्रका-
 वाचकः । भा. ७।३।१४।३६. • शब्दः (प्रमाणं)
 द्विविधं लौकिकं वैदिकश्चेति । वैदिकोऽपि द्विविधः
 उपदेशादिदेशमेवात् । चान्द. पृ. ८. • शब्दो द्विविधः
 वर्गो ध्वनिश्च । द्वयोस्तुगर्भं शब्दश्चम् । वर्णतः ध्वनितः
 च तद्वान्तरक्षामान्ये । वर्णविशेषा गद्यपरमादाय,
 ध्वनिविशेषा, शब्दप्रयोगादन । ध्वन्यात्मकश्च शब्दो
 वायुगुणः । स एव च वर्णतन्त्राणां गकारादीनामभिव्य-
 ङ्गः प्रभारूपमिव भासात्तरागाम् । स च वादो वर्णविर-
 षाते सनुक्तसमायेन श्रौतं सख्यत्वेन शब्दमात्रं । कदा-
 चित् नैरहितं । केनो शब्दो शब्दप्रयोगादिषु । कदा
 चित् वर्णानमित्यङ्गं तदुपश्लिष्टः प्रतीयते, प्रभारूप-
 वत् । अस्ति हि वर्णोऽस्यो ध्वन्युत्पत्तिश्च । दूरदिभिरेषु
 वर्णरहितध्वन्युत्पत्तिमदर्शनात् । रत्नाकरः स्फोटगादे श्लो.
 ३८. • शब्दः (धेनुशब्दः) धानत्रयोत्पत्तः तदेकवाक्य-
 गतेनैव द्रव्येण सम्यक्ते । यथा ' अवी द्वे धेनु ददाति ' ।
 ' तस्य पुहनी धेनुर्दक्षिणा ' । तथा ' अन्नपेभस्याग्नि-
 मन्युमाति ' इति । भा. १०।२।२१।६८, • शब्दः
 न वर्धते निरवयवत्वात् । नादस्वैषा वृद्धिर्न शब्दस्य ।
 १।१।६।१७. • शब्दः न वायवीयव्यवहारिभागा-
 भिव्यङ्ग्य, किन्तु तन्त्रय एवागौ प्रादेशिकश्च इति
 मत्रम्, अभिव्यङ्ग्य एव नित्यं शब्दः इति मीमां-
 सकमतम् । वैशानायः. १।१।६।१३. • शब्दो नहि
 क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् (एतच्च
 अनात्मया अभिहितं इति शेषम्) । वृद्धी पृ-
 २४२, • ' शब्दो निरवयवः ' इति अद्वैत प्रतिपत्त-
 व्यम्, शब्दस्त्वप्रकारदेशस्य वेदनिन्दा मा भूदिति ।
 तस्मान् अभिप्रेतयमनैसां शरणम्, न पुनः शब्द-
 नित्यतापूर्वकं अनेकत्व शक्यते मुक्तितो वक्तव्यम् ।
 (इति पूर्वपक्षी) । पृ. २०७. • शब्दो नित्य-
 ध्वनिमित्येव सति शब्दप्रकारान् शब्दश्चम् । मणि.
 पृ. १७०, • शब्दो नित्यः स्यात्कश्च । पृ. १६८.

• शब्दः निरवयवः । अत्रवयवैदानपगमात् निरवय-
 वस्य च महत्त्वानुपपत्तिः । भा. १।१।६।१७.

• शब्दः प्रमाणम् । मणि. पृ. १३.

• शब्दः प्रमाणम् । ' शब्दः (शब्दं— इति
 भाष्ये) शब्दविज्ञानादसनिष्टेऽर्थे विज्ञानं ' इति
 भाष्यम् (भा. पृ. ३७) । शब्दज्ञानजन्यं असनिष्टा-
 र्थविषयकं यथायज्ञानं शब्दप्रमाणं, तत्परिणीतशब्दः
 प्रमाणमित्यर्थः । शब्दानुययसाये अतिशक्तिशरणाय
 द्वितीयम् । अनुमित्यादौ अतिशक्तिशरणाय आद्यम् ।
 एव वाक्यध्वन्यज्ञानतः पदोपस्थितपदार्थानां सवर्ग-
 विषयिणी प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादिचित्तश्रुत्या जायते, तत्करण-
 शब्दः तन्त्रयं वा प्रमाणान्तरम् ।

जन्यपद— धीजन्यत्वं यमिचार्यनुभारान्यापकजाति-
 शब्दस्ये सति पदविषयकरता यमिचारिजातिशब्दस्यैः
 शब्दप्रमा । तत्करणं शब्दः प्रमाण इति जानकीनाथः ।
 प्रत्यक्षानुमितिसंज्ञानां वारणाय सत्यन्तम् । अतमव-
 वारणाय अनुभवान्वान्यायकेति जातिविशेषणम् । उप-
 मितिशरणाय स्यात्तन्त्रम् । पदादिवारणाय धीपदम् ।

स्वकरणशब्दार्थीप्रकारमकारकप्रमाणजन्यः शब्दः
 प्रमाणशब्दः इति मणिकृन् ।

वाक्य च एकार्थकपदसमूहः । एकार्थत्वं च अनेक-
 मुरवविशेष्यशब्दस्य, न तु एकार्थतावत्त्वम् । तेन
 आत्मतमेऽपि यत्र एकार्थतायै अन्याकार्थतायैः
 प्रकारः यथा ' पदव मृगो धारति ' इत्यादौ, तत्र एक-
 वाक्यत्वम् ।

ननु इदं पदोपस्थितपदार्थानां सवर्गाद्यहामानस
 प्रत्यक्षमस्ति न चैत्, न, तत्र मन सनिकर्षाभावात् ।
 तन्नीतमानेऽपि सातस्वैव विषयनयाऽसातसंभवस्योप-
 नीतमानासमसाच्च ।

किंच शब्दसामग्री चाधुनादिप्रतिबन्धिका । मानसे
 तु चाधुनादिसामग्री प्रतिबन्धिका इति सर्वसमन्तम् ।
 एवं च शब्दशब्दस्य मानसत्वस्याप्यतादृगीकारे भिन्न-
 विषयकचाधुनासामग्रीकारे शब्दप्रयोगो न स्यात् । तत्र
 चाधुनासामग्रीमानसयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेऽपि अन-
 न्तेषु शब्दान्यत्वप्रवेतो गौरव स्यात् ।

यैशोपिनास्तु शब्दः अनुमानान्तर्गतः । 'घट-
 मानय' इत्यादिपदानि तात्पर्यविषयभूतवार्थनिरूपित-
 तात्पर्यविषयसंसर्गप्रमाणकानि, परस्परान्यतात्पर्यकरत्वे
 सति योग्यत्वात्, पदान्तरत्वात् । आकाङ्क्षाऽऽस्योस्तु
 तात्पर्यज्ञानार्थमेव अपेक्षा । यद्वा, पदैः उग्रस्त्रियेणु
 घटादिपदान्तेषु कर्मत्व आशेषतासंसर्गं घटत्र, तेन
 संतर्पणं घटे बाष्पाभाररूपयोग्यतावात् । एते पदार्थाः
 मियन्तात्पर्यविषयसंसर्गान्तः । आकाङ्क्षादिमत्त्वदम्मारित-
 त्वात् । इदं वाक्यं संघट्टायैशपक आसवाक्यत्वात् ।
 इत्याप्तुमानमुदयैर शब्दस्य अर्थप्रत्यायकत्वसभवेन
 शब्दप्रमाणवक्ष्यन्वा अनुक्ता । न च एतादृशसर्व-
 शानात् कथं प्रवृत्तिः, इत्यतः च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषय
 विशेषज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्, उक्तस्य तथाविधताया-
 मावात् इति याच्यम् । इत्यतः च्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति
 विषयनैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्, इत्या-
 च्छेदकसंसर्गप्रकारकस्यापि नैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वात्,
 'अस्मिन् पदे सुवर्णसंसर्गोऽस्ति' इति ज्ञानादपि
 प्रवृत्तिनिर्गन्तुमशक्यं, अर्थवधस्तनुमाने दोषामाराध
 इत्याहुः ।

अत्र केचित् । पदवधस्तनुमानस्य संसर्गप्रकारक-
 रानियमात् रजतरप्रकारकज्ञानार्थं शब्दप्रमाणप्राप्तीकार
 आरस्यकः । नहि 'रजतरदूभूतत्वं' इति शब्दश्रवणे
 चर संसर्गप्रकारकमेव ज्ञान जायते इति नियमः ।
 रजतादिप्रकारकस्तुमवस्थापि चरत्वात् । अर्थवधस्तनुमाने
 च योग्यताया हेतुत्वा त्तिद्वय निश्चयस्यैव निश्चायक
 तथा योग्यतासंसर्गये अनुमानानुवर्तया प्रवृत्त्यानुपपत्तिः ।
 शब्दधेये तु संसर्गसाधारणयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्
 नानुपपत्तिः इत्याहुः ।

महत्त्वो यत्तुः प्रकारकरादिवाङ्मयां शब्दधेय
 करणस्य योग्यतानिश्चयस्यैव शब्दधेये हेतुत्वा इति
 नोभयोः पक्षोपनिर्देशः ।
 पत्राधराणु 'पटमानय' 'पट कर्मत्व आनयनं'
 इत्यदिमत्त्वयोग्यतादोषोक्तो विवेको न स्यात्,
 अनुमानस्य उभयत्र संभवत्वात् । अग्रे तात्पर्यपरिष्कार

सापेक्षतातदनपेक्षरानुबोधनिष्पन्नाविरुद्धाभ्यां विभ
 क्त्वादिमभिध्याहृतशब्दस्य मानान्तरत्वात् ।
 किञ्च एकपदार्थप्रकारकारकवार्थनिरूप्यकभानं शब्दा
 देव, नानुमानत्वात् । 'अयं पदार्थः अपरपदार्थवान्'
 इत्यनुमानेऽपि विपरीतक्रियाकर्मभावमादाय अर्थान्तर-
 र्थापत्तेः । 'तात्पर्यविषयसंसर्गात्' इत्यनुमाने तु
 संसर्गस्य प्रकारतापत्तिः ।

न च तादृशज्ञानस्य मानसत्त्वम्, शब्दातिरिक्तस्य
 मनःसहकारिणः अभावात् ।
 किञ्च 'ओदनं पचति' 'ओदनः पचते' इत्ययं
 पात्रोदयोः विशेष्यत्वानियमः शब्दप्रमाणस्य विना
 अनुपपन्नः । तस्मात् शब्दः प्रमाणमित्याहुः ।
 एव 'शब्दयामि' इत्यनुभवेऽपि सगच्छते ।

न च अनुमितिप्रमाताः शब्दप्रमाणा मेदे यत्र एक-
 स्मिन् नियमे अनुमितिगामिनी शब्दज्ञानामिनी च, तथा-
 नुमितितारणाय शब्दज्ञानमन्याः प्रतिकथ्यत्वरूपत्वेन
 गौरव इति याच्यम् । फलमुपलब्धेन अदोषत्वात् ।
 किञ्च शब्दप्रमाणा अनुमितिविधे विद्विष्यन्ते शब्द
 बोधो न स्यात् । शब्दान्यानुमितिवस्य विद्विष्यन्ते-
 कथ्यतायच्छेदकत्वरूपत्वेन गौरवम् ।

किञ्च अनुमितिशब्दान्दज्ञानमिनीयत्वे विद्वयमारदशायां
 अनुमितिकारणीभूतस्य सिद्धयभावस्य सत्त्वेन तत्र
 शब्दानुमितिशुभवापत्तिः । तद्वारणाय शब्दान्दज्ञानमिती
 शब्दान्दज्ञानमन्याः प्रतिकथ्यत्वर वाच्यम् । तत्र शब्दा
 न्यत्वनिवेदने गौरव इति दिक् ।

तत् सिद्धं शब्दस्य विजातीयप्रमितित्वजनकतया
 प्रामाण्यम् । मणि, ट ६२-६५.
 शब्दः प्रमाणम् । 'शब्दं शब्दविशानात्
 अर्थनिर्दिष्टेऽर्थं विज्ञानम् ।' (भाष्ये १११/५५,
 ट. १७) । शब्दशब्देनायं पदशब्दविदपत्तौ योग्यत्वात्
 धर्माधर्मोपदेशोमि चतुर्दश अक्षरं वा नियतस्थानानि
 उच्यन्ते । बोधनात्मकशब्दविज्ञानात् प्रमाणान्तराणामप-
 धर्मधर्मविषयवक्ष्यत्वनकत शब्दः । अतः प्रवृत्त-
 तात्पर्यं न प्रमाणसोपनिर्दिष्टम्, न वा लौकिकस्यैव
 अविशयवत्त्वं इति विवेकः । धेयनायाः ट. १७.

वृहती — 'शास्त्र शब्दविज्ञानान् असनिष्टेऽप्ये विज्ञानम्' (भाष्य) । किमिदं शब्दविज्ञानान् इति ? किं शब्दान् विज्ञानं शब्दविज्ञानम्, शब्दे एव वा विज्ञानं शब्दविज्ञानम् ? यदि तावत् शब्दे विज्ञानम्, शब्दालम्बनमित्यर्थे, तदयुक्तम् । न तस्मात् शासनं मन्यमप्येत् । शासनादि शास्त्रम् । अथ शब्दात् यत् अर्थे विज्ञानमुत्पद्यते तत् शब्दविज्ञानम्, तत्र विशेषाच्च गतौ कारणं वक्तव्यम् । तदुक्तं च शास्त्रमिति । शास्त्रं हि शासनात् । तच्च अर्थविषये एव विज्ञानं उपपद्यते, न शब्दविषये । द्वितीयेऽपि पठं तद्विमिश्रितया उपपत्तं सिद्धं शास्त्रलक्षणम् ।

ननु च शब्दाभासमपि ह्य 'एष वाध्यासुतो याति' इत्येवमादि । तदपि शब्दादेवावगम्यते । नहि वाण्यादि तुभ्यं किञ्चित् कारणात्तरमनोपलभाभेदे । परिहृतमेतत् 'तद्यत् प्रत्याययितात्' इति (भाष्येण पृ १५५) लक्षणाभिधानेन च अयमत्र व्यभिचारी निरस्तः । पृ ८१-८२

● शब्दं यत् वस्तुतः प्रमाणान्तरप्रतीतं तदाह न तु प्रमाणात्तरप्रतीतमेवाह । यस्मात् स्वार्थे एव स्वामाधिकी शब्दस्य शक्तिः । तेन अनपेक्षायामप्रत्यायकत्वात् असत्यपि प्रमाणान्तरं शब्दं एव कार्येऽप्ये प्रमाणम् । ऋजु पृ ३४ ● शब्दं यदि प्रत्यायकं, प्रथमश्रुतं किं न प्रत्याययति । उच्यते । यावत्तत्र श्रुतेन इयं सञ्ज्ञा, अत्र सञ्ज्ञी इत्यत्रधारितं भवति, तावत्तत्र श्रुतादपेक्षायाम इति । भा १११-१५ पृ ४४, ● शब्दं वायुन्वयं । शिक्षाकार आहु- वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । १११६।२२ ● शब्दः । 'संयोगान् विभागात् शब्दाच्च शब्दनिधत्ति' इति वैशेषिकमूत्रम् । (वे ग् २।२ ३१) अत्र चेप तेषां प्रक्रिया-आद्यं शब्दं संयोगादुत्पद्यते, यथा मेरादश्च संयोगानुगृहीतान् भेरीगगनसंवागान् आकारो शब्दं उपजायते । स उपजातं शब्दात्तरमात्मनः, सोऽप्यत्र इति वीचीनिचनसंहरकत्वात् कणशब्दुत्पीन-याकापदेसे धमावनेरगृहीतं धातुभान्नायत्र समुदात्तं समवाय लक्षणेन धनिकर्षेण यद्यते । एव विभागात्तत्र शब्दं

उपजायते यथा वसदलविभागानुगृहीतात् वसदलकाश- विभागात् आकारो शब्द उपजायते, सोऽप्यत्रमारमते, सोऽप्यत्र इति पूर्वप्रयोग्यम् । अत्र चात्र शब्दं कार्यविरोधी, अत्र कारणविरोधी मध्ये मत्वास्तु कार्यकारणोपपत्तिविरोधिनी इति श्रेयम् । ऋजु पृ २२१ ● शब्दः । सत्यपि एकविषयानेकशब्दत्वे अपेक्षाघनत्वात् साधुत्वेन अवधार्यते (हस्तकरणाणादिशब्दवत्) । सु पृ २६० ● शब्दः । साधु-असाधुशब्दविषये 'यदा तु किञ्चिद्वाशोयनिरुद्धमवृत्ति-प्रत्ययादिविभागद्वाराप्रक्रियामक्याकरणमृत्तिरजितफलमावात् अत्रावधान-अन्वारणैव-अत्रावधानविधि-प्रयोग-अन्वारणात्प्रतिषेध-वजनपत्रकस्यापि अत्रावधानवेदविधिमूलत्वात् अनादित्य सति सर्वेषां वेद-वेदि-यूप-आहवनीय-अध्यर्च्य-गोदोहनादिस्वरूपतत्कार्यतत्त्वाघनविधीनामिव सदा अनवगतपूर्वावप्रविभागसञ्चये अत्यन्तादृष्टार्थ-रसमय, केषां शास्त्रप्रत्ययाधीनम्, तदा सर्वकालव्याप्तियमाणं विद्यमानशब्दनिधमपि न किञ्चिदनुपपन्नम् । वा १।१।८।२७ पृ २७९ । सुधा-अत्रावधानं प्रकृत्यादिविभागेन आख्यायम् । अत्राप्येवा सधुशब्दं अत्रावधानाताना विधि 'व्याहृता वायुपते' इत्यादि । प्रयोगो व्यवहारकालः । इति चतुष्टयं साधुशब्दविषयम् । 'ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तै' इति अत्रान्वारणाताना प्रतिषेधः, 'व्यवहारकाले वज्रं च इति असाधुनिधय द्रवम् । इतिपत्रकस्यापि अनादित्य सति सर्वेषां अत्रावधानादीनां सर्वेषां अनवगतपूर्वावप्रविभागसञ्चये सति यदा अत्यन्तादृष्टायमान एषा शास्त्रीयप्रत्ययाधीनम्, न स्वल्पम्, तदा स्वकालव्याप्तियमाणेन विद्यमानस्य शब्दस्य यो नियमविधिः सत्यं (किम् वक्तव्यम्) । पृ ३११-१२ ● शब्दं सापेक्षमिति संज्ञाप्यशब्दात् कर्तव्यम् । शा १।२।१० वक्रः १ ● शब्दं स्फोटरूपो नियम इति शैवाकरणा । वक्ररूप एव शब्दः स चानियम इति नियमिका । वक्ररूप एव शब्दः स च नियम इति मीतामता । वि १।१।२० ● अनकस्यापि एकशब्दं भवति वाचकः । तत्रथा, माता इति मातरमपि

वदति, मातारमपि । माता च परमं दैवतम्, समा च पुत्रेषु इत्येतैवविशेषभावो बन्नीयचक्रनोऽवगम्यते ।
 माता समाः, शिशुश्च इत्येभिरपि अनुपपन्नानः भान्यस्य
 मातृवर्चिकः । भा. १०।१।३।४, * अयथमान्तः
 शब्दः न कर्मविधिषु व्यतिरिक्तं प्राविण्दिक्भे भवि-
 ष्यमर्हति । १।१।१।१२ पृ. ६८७, * अभिधातेन हि
 प्रेरिता वायनः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिस्थापमानाः
 सर्वतोदिक्कान् संयोगदिग्भागान् उत्पादयन्ति यत्तदेव-
 मभिप्रतिष्ठते । ते च वायोप्रस्थात्पत्वात् संयोग-
 विमामा नोपगम्यन्ते । अनुपपत्तेरेव तेषु शब्दः
 उपलभ्यते, नोपसतेषु । १।१।१।१३ पृ. ७९-८०,
 * अहरगोऽपि प्रयुज्यमानः (शब्द) नास्ति सामर्थ्ये
 प्रस्थापयेत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीकते इति
 मृग एव । १।१।१।१४ पृ. ७४८, * एकश्चापे
 शब्दः एकविषयश्च, आकाशविषयतात् । ब्राह्मं चास्य
 आकाशमेव (श्रोत्रम्) । द्रुहती, पृ. १००, * एकः
 शब्दः उतदेशकः प्रयोगस्य, दर्शपूर्णमासयोः समि-
 दादीना च ' दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गनामो मनेत ' इति ।
 तेन च फलवन्मयः कृतः (अतः साद्रूपैव प्रधानस्य
 फलसंभवः स्वीक्रियते) । भा. १।१।१।१२४,
 * ' एकदेशोऽपि यो ह्यः शब्दो जातिनिवन्धनः ।
 तदव्यापारं तस्यापि निमित्तान्तरकल्पना ॥ ' दे एव
 लौकिकः शब्दास्ते एव वैदिकः ते एतामीदामथा
 इति स्वित्तमत् लोकादिद्विप्रतीये वेदे यत् एकदेशोऽपि
 जातिनिमित्ता लभ्यते न तत्र पुनः निमित्तान्तरास्ति
 कल्पना सम्भति । वा. १।४।७।१० * गौरियत्र कः
 शब्दः । मसोऽस्त्विसर्वनीया इति भगवाननुपवर्षः
 (पृ. ४५) । तस्मात् गौरिति यथाशद्वित्तर्वनीयात्
 परं अशराण्येव । तस्मात्तथाण्येन पदम् (न स्फोटः) ।
 भा. १।१।१।१५ पृ. ४८, * न वैक. शब्दोऽनेकायो
 युक्तः । १।१।१।१८, * न च सट्टुचरित. शब्दः
 शकनोत्पद्येद्वै विषयान् । १।१।१।१४, * न हि
 अनभिधाप मुष्मत्, गोपमिन्द्रति शब्दः । १।१।१।११
 पृ. ७१०, * नहि शब्दः शब्दे तद्वैरिति, पृथगेवा-
 वतिष्ठते । ७।२।१।२, * यस्तु कथमपि अविषट् एव

शब्दः तेषामपि (मन्वेच्छानामपि) प्रयोगविषयमात्रः
 तस्य चार्थरदेव अनादिबुद्धयत्वात्प्रकारपरथा अर्थ
 जानन्ति । तन् किं तेषां निरास्तुं शक्यते ? (न शक्यते) ।
 वा. १।१।१।१० पृ. २२८ * यः शब्दः श्रौतेनार्थेन
 चाकथार्थे नोपयुज्यते स लक्ष्यविभागपर्यन्तं तात्पर्यवृत्त्या
 याति । सु. पृ. १३८५, * ' यत्र देशे हि य. शब्दो
 यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते । शक्तिस्तदोच्यते तस्य वाचिनाकथा
 प्रतीकते ॥ ' वा. १।१।१।१८ पृ. २१६, * यदा
 शब्दः केवलमुत्तरचगताया प्रवर्तमानः नान्येन सत्त्व
 लभते, तदा अनुपदेशत्वादानर्थकं मा भूत् इति
 द्रव्यपरता आपद्यते । भा. १।१।१।१२ पृ. ६८६,
 * ' यद्व्यर्थे स्वभावसा च शब्दो वक्ष्यन्वेषसा । '
 श्लोका. अनुमान ११०, * विस्मये हि परावृत्त्यामा-
 नाविच्छाप्ते सति 'अनन्यथासमये च जघन्यन्तिः शब्दो
 भवति । वा. २।१।१।१७ पृ. ५१२, * द्युत्वजो हि
 शब्दः प्रत्यावकः । (द्युत्वज. यहीतदधिकः) । वि.
 १।१।११, * समुच्छिन्नाभेकार्यसन्निधौ हि शब्दः
 प्रयुक्तः क्रियन्व्यपसंज्ञाते प्रत्यय करोति । तेन च
 अतिविश्रुताभिधेयगम्यतायासोनापि समस्तयमोर्षेतेन कार्य-
 सिद्धौ क्रियमाणया प्रयुक्तः । वा. १।१।१।१३० पृ.
 २९०, * सर्वो हि शब्दः अर्थव्ययनाथे प्रयुज्यते ।
 अर्थश्च शब्दप्रतिद्वयार्थमभिधीयते । १।१।१।१९ पृ.
 २१९, * शब्दाः एकदेशोऽपि जातिनिमित्ता ह्यः सर्वेन
 जातिनिमित्ता भवितुं शक्नुवन्ति । भा. १।४।७।१०,
 * शब्दाः वैचिन् कर्मशब्दाः (सतो) न भावार्थाः
 यथा दयेनैकनिशब्दश्च । वैचिन् भावार्था (सतो)
 न कर्मशब्दाः, यथा - मन्ने मानो भूतिरिति ।
 २।१।१।११, * शब्दाः तावत् द्विपरतराः । वैचिन्
 वाच्यं स्वपदानमाह, नोपसर्जननेन । यथा दृष्टौ
 इति । वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उदाहर्यते । वैचिन्
 वाच्यमर्थे अन्यनोपसर्जनोभूत् भवति, न स्वपदानभूतम् ।
 यथा अनेव दृष्टौ इति द्विचलनं प्रातिपदिकोपसर्जनं
 आह्वानं भवति । न द्विचलनार्थमेव जहति । द्रुपुं,
 १०।१।१।१।२६ * शब्दाः नाम- आख्यात-उपगम-
 निपाता इति चतुर्विधाः । पुनश्च जाति-गुण-क्रिया-

शा-- (अस्मिन् अधिकरणे) शब्दात्तरात् कर्म-
भेद अभिधीयते । इह एकप्रकरणगतानि अपर्यायधातु
निष्पन्नानि आख्यातानि-- ' यचति ' ' ददाति ' ' जुहोति '
इत्यादीनि उदाहरणम् । तत्र हि सत्यपि प्रत्ययशस्य
एकत्वे धातुभेदात् आख्यातम्भेदनि मिथ शब्दान्तराणि
भवति । तत्र सदाय - किं एका एव भावना नाना
धात्वर्थात्तरात्ता विधीयते उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेद
इति । अनेकापूर्वकल्पनाभिधा एका एव भावना इति
पूर्वपक्ष । सिद्धातस्तु-- ' प्रत्ययादा समानोऽपि
प्रतिधातुप्रयोगतः । तत्तदर्थानुसारेण भावना
भेदमावहेत् ॥ निष्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्य
प्रत्ययो यदि । तत सर्वविशिष्टा स्यात् द्वन्द्वो-
त्पन्नसुनर्थवत् ॥ यदि वा प्रत्यय शुद्ध सर्व
धातुप्रथक्कृत । श्रूयेत न्यवत्सर्वैर्विशिष्येत स
धातुभिः ॥ '

सोम-- सूत्रार्थस्तु-- शब्दा तरे पर्यायधातुभेदे
कर्मभेद मचनाभेद धात्वर्थेन भावनाया अनुबन्धस्य
अवच्छेदस्य कृतत्वादिति ।

वि-- ' ददाति यजतीत्यादौ भावनेकमनायता ।
आख्यातेक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ धातु
भेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते तत । उत्पत्त्येकानुरक्त-
सद्विद्यते भावना मिथ ॥ निशेधोक्तत शास्त्रम
भिन्नमिति चेन्न तत् । धातुभेदात् शास्त्रभेदे नियोगो
भिन्नते बलात् ॥ '

भाट्ट-- भावनाभेदरली भूनापूर्वभेदोपयोगिभाषार्था
विभक्त्यरूपोद्घातप्रयत्नानुसंगत्वात् समस्त अधुना
शाब्दात्तराद्भेदोऽभिधीयते । ज्योतिषोमादिप्रकरणस्याना
' सोमेन यजेत, हिरण्यमानवाय ददाति दानिणापि
जुहोति ' इत्यादीना विभिन्नधात्वर्थाना भावनाभेदत्रोच
कान्तमिति न वेति धि तादा । ' ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो
यजेत ' इत्यनेन स्वर्गकामभावनामान लपत्राद्विहिते
तानुसारेण सोमादिवाक्ये सोमादिति सिद्धिप्रागादिविधा
तात् । सर्वेषा ज्योत्पयशिश्वत्वन गुणवायाभावात् न
भावनाभेद । न चानेकधा नानाभावात्कृतादीयनन्य
रानर्थमय, वाचकभावात् । 7 च प्रत्ययान्वितस्यार्था

भिधायक तात् प्रत्ययाना फलवाक्यस्थेनाख्यातेन धात्व
र्थान्वयच्छिन--शुद्धभावनाविधानानुपपत्ति, आख्यातेन
धात्वर्थान्वच्छिनभावनाभिधानेऽपि तदशे विधि यापार-
भावात् । अत एव गुणफलसंबन्धस्थले धात्वर्थानुसारे-
नापि भावनामात्रविधानम् । अत एव च फलवाक्ये
यदि प्रकृतमन्धात्वर्थोपलक्षण ज्योतिष्टोमपद च छत्रि
न्यायेन सर्वनामपेयम् । इति प्राप्ते, कार्यमानुसृतिपरमस्य
विज्ञातीयप्रागादे कचित्प्रति कार्यतावच्छेदवत्त्वावश्य
कत्वेन तदवच्छिन प्रति उपस्थितस्य च नश्येव वैजात्य
परिकल्पनया विज्ञातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च
प्रतिधात्वर्थेनैवायात् भावनावेजायसिद्धि । विभिन्न
धात्वर्थेन च शब्दा तरत्तम् । अत एव ' तिस्र
अहुती जुहोति ' इत्यत्र सप्रयया होमभेदे सिद्ध
शब्दात्तरादेव उक्तविधाद्भावनाभेद न तु मूलोक्तादिति
ष्येयम् । त्रिंश प्राप्तभावनानुवादेन सोमयागाद्यनेक-
विधाने वाक्यभेदापत्ते तत्तद्गुणधाल्योभयविशिष्टभावना
विधानमेव तत्तद्वाक्येऽप्रीर्त्तव्यम् । तत्र च चातुर्विक-
न्यायेन ज्योतिष्टोमपदाभिपेयस्य सोमयागरथैव स्वर्ग
वाक्येन फलसंबन्ध अयेषा तु तदङ्गत्वम् । न च
स्वर्गवाक्ये एव यागभावनेत्यत्तिपूर्वक फलसंबन्ध
सोमवाक्येन तु सोममात्रविधानमिति वाच्यम् । स्वर्ग-
वाक्ये राजसूययायेन इष्टिपन्थागागामेव फलसंबन्धा-
पत्तो यागान्तरविधाने प्रमाणाभावात् । ततश्च पश्चाद्य
वरुद्धे सोमविध्यनुपपत्त सोमवाक्ये कर्मा तरिप्यन्वय-
मात् । प्रयोजन सोमयागमात्रप्राप्तयाम् ।

मण्डल-- ' शब्दात्तरे विधियुते सल्ल कर्मभेद । '

शुक्ल-- ' भिन्न शब्दा तरात्कर्म । '

शब्दान्तराधिकरणम् । अत्र भावनाभेद शब्दा
तरादिप्रमाणै प्रतिपाद्यते । तत्रापि शब्दात्तरस्य
प्रमाणात्तरसिद्ध्यात्तरार्थभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे
व्यापारात् सूचीकणहयायेन प्रथम तस्यैव भेदकता
निरूप्यते । अत सिद्ध अपर्यायधातुभेदरूपशब्दात्
रात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ काणीभूताया
भावनाया वैजात्यम् । प्रयोजनम् सिद्धात्ते सोमयागस्यैव
प्राचायम्, अयेषा तु तदङ्गत्वात् न विकल्प । यौ

२।२।१।१. * शब्दान्तराधिकरणे यजेतेत्यस्य पूर्वो भागे यवत्यर्थं वृत्तिः, उच्यते भावो भावयेदिति भावम् । अत्र परो भागो भावनावचनः इति स्पष्टम् । सु. ट. ५६६.

* न चैव ' यजति, ददाति ' इत्यन यागान्वितोऽयं अपि भावनायाः निष्कृष्य स्वरूपेणाभिधाने सति तत्र दानान्वयसम्भवात्, ' एकधात्वर्थान्वितभावनाया न धातुर्थान्तरान्वयसम्भवं ' इति-शब्दान्तराधिकरणोक्तविरोधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्वपक्षे सिद्धान्तशब्दे-चम् । कु. २।२।१।२.३.

* ' समिधो यजति ' ' तदूनापात यजति ... ' इत्यत्र यागभेदे आर्यान्तरपर-धातुस्वारणभेदात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदमिच्छति । कौ २।२।२.२.

* यो भावद्वयमुक्तमनुष्ठानं धत्तेति तत्र ताचद्वयमुक्तं कर्म अनुष्ठेय इति शक्यता व्यवस्थाया अयमाश्व-भागात् न्यायभासत्वेन कर्म्येऽपि यथाशक्त्युप-धो न दोषः । अन्यथा शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षद्वौ ना गतिः । सोम. ७।१।१.

* तस्या एव च (भावनायाः) शब्दान्तरं भेदकमिच्छति अपूर्वस्यानभिधेयत्वात् कर्मभेदानुनिष्पद्यमेव च तत् (अपूर्व) इति न पृथक् विचारमर्हति इति शब्दान्तराधिकरणवार्तिके अपूर्वमेदस्य लक्षणार्थत्व-नियेपात् । सु. ट. ८७३-८७४.

* शब्दान्तराध्यासनामवेकगुणप्रकरणनि उत्पत्ति-पक्षा विधेर्भेदमिति (प्रथमावतुवचनमेवत्) उदात्तस्य च उदात्तत्वभावात्, वाक्यान्तरविहितात् कर्मणः स्वभावविषयस्य भेदं बोधयति । शा. २।१।१.

* शब्दान्तरादिभिः देतुभिः प्रयानाना भेद उक्तः (अपूर्वाणाम्) । भा. ७।१।१।१.

* ' ऐन्द्रवापरा ' इत्यत्र तद्विद्यार्थद्वयभेदस्तावत् प्रथमर्षदेवताभेदात् शब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा गुणविद एव । कौ. २।२।६।१९ ट. २२७. * ननु शब्दान्तरवत् संज्ञाया भावनायच्छेदस्वरूपेण धात्वर्थ-

धात्वर्थभावात् शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वा-योगः । सु. ट. ८२०.

* शब्दापचारे न प्रतिितिभिः (शब्दो मनः) । ६।३।५।१८-१९. मीको. ट. २१३० ' वेद्यताऽ-शिशब्दक्रियाणामपचारेऽपि प्रतिनिविर्तं शब्दः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* व्याकरणस्मृतेः शब्दापशब्दविभागान्यायविप-यत्तम् । वा. २।३।२।३ ट. ५८६.

* शब्दाभेदे (वैदिकलौकिकशब्दाभेदे) (अघ्या-यानघ्यायादि) धर्मव्यवस्थावैधर्म्याभेदे तथापत्तयाम शब्दभेदः कल्प्यते । तद्वेदे च औत्सर्गिकः अर्थभेदः ' सभा चोत्पत्तिर्योगात् ' (२।२।८।२२) इत्यनेन सेत्स्यति । सु. ट. ३३३.

* शब्दार्थः आकृतिः व्यक्तित्वा इति शब्देदे आकृतिरिति सिद्धान्तः । १।३।२।३०-३५.

* ' शब्दार्थश्च तथा लोके ' १।१।४।२३ ॥ लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । ' काष्ठानवाह' इत्युक्तः सहृदाहरति, न पुनः पुनः । इति पूर्वपक्षः । भा. १।१।४।२३. ' लोके कर्मार्थलक्षणम् ' १।१।१।४।२६ ॥ यच्च लोकवत् इति । लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कर्मवशात् सहृदापि उक्तः वासहृदाहरति, अयकृ-दपि उक्तः सहृदाहरति, नाहरति वा । भा. १।१।४।२६. * शब्दार्थः प्रयोगमात्रेणैव भवति । टुप्. १०।१।१।०३४. * शब्दार्थः यथाकृतिर्भवेत् न तत्र द्रया-श्रयनचनः शब्दो भवेत् । ' पृथु देवा द्वादश देवाः ' इति । न ह्याकृतिः पञ्चाभिभिः स्वर्गाभिर्भुज्यते । इति व्यक्तिवादी (पूर्वपक्षे इदम्) । भा. १।३।१।२१.

* ' अविच्छिन्नश्च शब्दार्थो यो वेदेऽप्युच्यते ; तस्य-निर्णयात् तदभाहोके भवति निर्णयः ॥ ' वा. १।३।१।९ ट. २१८. * न आचार्यवचनात् सूत्रकारवचनात् वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययात् अथै सम्भते । ... अवि-च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः, कर्म वा इत्याचार्यो आहुः । भा. ३।४।४।१३ ट. ९२३, * न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिधिष्ठयते । यत् कारणं स्वार्थे एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थं सहृदा नैव लक्षयेत् ।

८।१।१२४, * यश्च प्रतीयते (शब्दात्) स शब्दार्थ ।
 ४।१।१२३, * य शब्दस्यानां (प्रयोगविषय) स
 शब्दार्थ । के शास्त्राणां ? शिक्षा । तेषामविच्छिन्न
 स्मृति शब्देषु वेदेषु च । १।३।४।९ * यावानेव हि
 अनन्यत्वम्य अर्थ शब्दात् गम्यते स सर्वं शब्दार्थ ।
 वा १।१।११२ पृ ३७५, * लक्षण चैतान्त योऽर्थात्
 गम्यते स शब्दार्थ इति । ३।४।४।१३ पृ ९१३
 * शब्दार्थस्य अवयवनिरेकस्या हि विभागोऽय
 गम्यते । भा ३।१।१।११ पृ ७४७ * शब्दाधरय
 वृद्ध यत्रहारगम्यत्वम् । वा २।१।१।०।३५, * शब्दा
 र्थयो अनादित्येऽपि निमित्तनैमित्तिकभावात् अविच्छेद ।
 ३।३।६।१३ * शब्दार्थयो एतन्न लोकवेदयो । १।३।
 ९।३०-३५ * शब्दार्थयो निरवशोरिव नित्य एव
 सन्तश्च शास्त्रत प्रतीयते । वा ३।७।१।९।४० * शब्दा-
 र्थयो यदि सश्लेषत्वात् संवधमभिप्रत्योच्यते (तदा)
 ध्रुवोद्देशकशब्दोच्चारणे मुपस्थ पाठनपूरणे स्वाताम् ।
 कार्यकरण-निमित्तनैमित्तिक-आध्याध्यायिभावात् तद्व
 संन भा शब्दस्यानुपपत्ता एवेति । उच्यते । यो ह्यन
 व्यपदेश्य संवध तमेक न व्यपदिगति भगवत्
 प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य च व संशयसिद्धय इति ।
 (वृत्तिप्रथ) । भा १।१।१।५ पृ ४३, * शब्दाधयो
 गम्योऽपि नित्य । १।१।१।५, * शब्दाधयो सन्ध ।
 ननु शब्दप्रयोगोऽपि प्रत्याययो सन्ध इति न
 भवति । यथा देवदत्तो यज्जत् इति । भवति कश्चित्
 यत्र सन्धस्य विभावक वाक्य भवति । ३।२।२।४,
 * शब्दाधयो संध । नहि शास्त्रेदेवक शब्दार्थयो
 गम्यो भवति, नित्योऽपि लोकप्रयोगस्य गम्यते इत्युक्त
 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्वार्थो सन्ध' इति । ३।२।२।४,
 * शब्दार्थयो गन्ध महासहित्यम् । १।१।५।५
 पृ ४३ * शब्दार्थानां लोकप्रयोगानामन-परत्वम् ।
 १।३।१।३०-३५ * अनभिप्रेतशब्द शब्दार्थो अदि
 शान् अभिप्रेतशब्देनैवाम् । भा १।३।१।१०

* शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेश प्रमाणम् ।
 भा ८।१।१।२४,

* शब्दार्थाधिगमे लोक प्रमाणम् । भा ९।३।
 ४।१३
 * शब्दार्थावधारणे हि अयमन्युपाय, यत्
 प्रसिद्धसामानाधिकरन्व नाम । वा १।४।१।२४ पृ.
 ३२५
 * शब्दार्थोपायेषु अभियुक्तानां आर्थावर्तनित्वा-
 त्तिना अभिप्राहरता कर्मणि चानुतिष्ठता अन्वयजन
 पदरासिभ्यो म्लेच्छेन्व्य समीचीनतर आचारो भवति ।
 भा. २।३।२।३ पृ ५८१
 * शब्दार्थज्ञानस्य वृद्धयत्रहारात् औत्पत्तिकत्वं
 मुक्तम् । वृहती पृ २५५ । शब्दात् यदर्थज्ञान तदौ
 त्यक्तिक प्रत्ययप्रयत्नानपेक्ष असामयिक वृद्धयवहारादेव
 शब्दस्य वाचकशक्तिपरिज्ञानेन समथनिरपेक्षेण तदुत्पत्ते
 इत्युक्तम् । ऋजु पृ २५५
 * अनेकशब्दार्थत्व एकशब्दार्थत्वेन वाध्यते ।
 (अय अत्रातनाय) । वा ३।३।७।१४ पृ ८६०.
 * शब्दार्थपरिच्छेदे लौकिक प्रयोगो हेतु न
 वैदिक । भा २।१।१।१२
 * शब्दार्थसन्ध न ह्यनित्य । वा, ३।४।४।१३
 पृ ९२९ * शब्दार्थसन्ध नित्य ' औत्पत्तिकस्तु
 शब्दस्वार्थेन सन्ध ' । (सूत्राय १।१।५।५) ।
 औत्पत्तिक इति नित्य ब्रूम । अतियुक्त शब्दाधयो
 भां सन्ध नोत्पत्त्यो पश्चात् सन्ध । औत्पत्तिक
 शब्दस्वार्थेन सन्ध । भा १।१।५।५ * शब्दार्थ
 सन्ध लोकप्रयोगाधीन । कणिका पृ ३५६,
 * शब्दार्थसन्ध वृद्धयवहारगम्य । पृ २८० * ' न
 हि शब्दार्थसन्ध प्रसिद्ध शास्त्रेदेवक । ' वा ३।२।
 २।४, * ' नित्या शब्दार्थसन्धया यथावस्थित
 गामिन । नाऽऽध्यायत्वमुत्र हेतु स्वच्छदभरि
 कथितम् ॥ ' २।३।२।३ पृ ५८२ * शब्दार्थ-
 सन्धस्य लोक वरहारगम्यत्वात् । कार्ये कार्ये कर्मस्य
 लौकिका प्रयुज्यते । वृहती पृ २७
 * शब्दार्थसन्धनित्यत्ववाद । (पूर्वपक्षान्त-)
 भा- - यदि प्रथमधृतो न प्रत्याययति वृत्तकसिद्धि
 शब्दस्वार्थसंघर्ष । पुन ! स्वभावेन हि असन्ध-धा-

वेतो मन्दायै । मुने हि शब्दमुपलभापदे भूमौ अर्थम् । शब्दोऽर्थं न तु अर्थः, अर्थोऽर्थं न शब्दः इति च व्यपदिशति । रूपमशोऽपि भवति, गौः शरीरं गव्य-मुच्चारयति, शान्तादिमन्तमपे अयमुच्यते इति । पृथ-म्लशेषे यः संकषः स कृतो दृष्टः, यथा रज्जुघट-शोरिति । १।१।५.५६. ४६ पं. १-६.

श्लोकाः— 'पुरुषाधीनविज्ञानः (संकषः) तेभ्यः प्रागनिरूपितः । यः संज्ञासंज्ञिसंबन्धः स चेटश्रेद् ध्रुवं कृतः ॥ ४५ ॥ (सम्प्राप्तौपवादे) भिन्नदेशाद्यधिष्ठानाद् यथा रज्जुघटादिषु । समं नास्त्यनयोः किञ्चित् तेनासंगतता स्यात् ॥' ४६ ॥

बुद्धसौ— 'यदि प्रथमश्रुते न प्रत्यावयति कृतक-स्यार्हि' (भा. ट. ४५) इति शोऽभिप्रायश्लोदरस्य । यदि तावत् 'कृतकः कार्यः, न सामयिकः' इत्यभि-प्रायः, ततः सिद्धं तावत्ते । पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरान-पेक्षया हि शब्द प्रमाणं इति वदतोऽभिप्रेता, चक्षु-शरीरानि पुरुषप्रद्वेषे । न पुनः उवचिन्मत्ताऽपि नेत्यते । उत्पद्यते एव हि संकषः, क्रियागर्भात्वात् तस्य । क्रियायाश्च उत्पत्तिमत्वात् तदनुवर्ती संकषोऽपि उत्पत्ति-मानेन । अथ 'कृतकः रज्जुघटशोरिच पुरुषपरत्न-कस्य.' इत्यभिप्रायः, तदनुचिन्मत् । चक्षुषादेः आलो-चामात्रे कदाचित् कार्यमनुभवत् । सर्वज्ञाने च कार्यं बुद्ध-तोऽपि पुरुषान्तरप्रत्यानन्तानपेक्षतात् संकषस्य तथा शब्दस्यापि संकषः स्यात् इति । तस्मात् असमर्थमिति सिद्धात्सर्वत्रापे माधुं प्रतिभाति 'कृतकस्यार्हि' इति ।

नेदमसमर्थम् । अथमस्यभिप्रायः— नेदस्योत्तादि-तुल्यं (श्लोकोवादिशक्यं) उतोतस्यापि अनुब्रह्महृत्वं भाषेतमधिगम्यमेव, अनन्तरमिति पूर्वशब्दात् अत्रश्लो-कश्रुतदीनाम् । [अथन्यो ब्रह्मपरुडितः स श्वाश्वान शोऽनुमेव ।] शब्देन सामयिकत्वं वृत्तकता बोधा । (ऋजु— यस्मात् स्वरहारे अयमरथायं श्वाश्वतमनः शब्दादर्थं प्रतिपद्यते तस्मात् संकषान्तर-पूर्वविषय अर्थागतः इति सिद्धा सापेक्षता । तद्विदं कृतकशब्देन सामयिकत्वं कृतकता बोधा । यदा अयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मया अथ शब्दः प्रयोज्यः इति

शोऽर्थं प्रयोगानियमः स समयः । तेन निर्वृत्तः सामयिकः शब्दार्थयोः संकषः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगात् अर्थं प्रतिपादनाभिप्रायं प्रतीत्या तत्पुरु.सरमर्थशतम्, अत्य गभ्यस्य अयमर्थः इति यावत् । पुरुषस्य सपेत्तः, तेन संकषः कृतोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दादेवार्थ-ज्ञानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रत्ययान्तेष्वन्तत् संकषस्य तत्पुरु.सरत्वाच्च वेदादर्थान्तरेः शोऽपेक्षमेव वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमणान्तरेण व्यपेक्षनगम्य अत्रगमयति इति सापेक्षता । ततश्च अगमात्पुं वेदानाया इति स्थितोऽस-मर्थेपः) । बुद्धसौ. ट. १०८-१०९.

(पूर्वोक्तं भाष्ये शब्दार्थनिरूपणप्रत्येन व्यनहित-त्वात् अनुवृत्तिं भाष्यकारः—) अथ संकषः कः इति । यत् शब्दे विज्ञाते अर्थो विज्ञापने स तु कृतकः इति पूर्वोक्तपवादितम् । तस्मात् मन्दापदे केनापि पुरुषेण गव्यनामर्थः सत् संकष इत्या संयतहृत् वेदाः प्रगीता इति । तद्विदानीमुच्यते (उक्तम्—) अनौश्वेकत्वात् संकषस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यते अशो-कस्य एव संकष इति । पुरुषस्य संकषपुराणात् । कथं संकषा (-भृ) नास्ति ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, त पूर्वोक्तमपेक्षतेराम् । ननु चिरवृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्य अपिपयो मनेद्विदानीननात् । नहि चिरवृत्तः अत्र न समर्थेत् । न च हिमत्रादिषु व्यापारमादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषविद्योगो हि तेषु भवति, देशो-त्पादेन कुशोत्पादेन वा । न च शब्दार्थयदाद-विद्योग. पुरुषाणामस्ति । स्यादेतन्, संकषमन्तरपरहा-रिणो निरयोक्तम कर्तृस्मरणं अनाडियमाया विस्मरेतु-रिति । सप्त । यदि हि पुरुषः कृत्वा संकषं व्यरहा-रित्, व्यरहारकाले अयस्य स्मरणो भवति । सप्रतिपत्तो हि कर्तृ यदर्थो अर्थः सिध्यति, न निरपिपत्तो । नहि बुद्धिगन्धेन अपागिने चकहातः आरिचः प्रतीपेरत्, पाणिनिभूतिं अमनुमन्यमानस्य वा । तथा मकरेण आपिङ्गलस्य न सर्वमुषः सिन्ः प्रतीयेत्, सिद्धरुतिं अमनुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यरहारितो धमतिपत्तो । तेन वेदे व्यरहर्दिः अयस्य स्मरणोः संकषस्य कर्ता स्यात्, व्यरहास्त च । नहि निरपुने 'वृद्धि-

रादैच्' (पा १।१।१) इत्यस्य सूत्रस्य कर्तरि, ' वृद्धिर्यस्याचामादि ' (पा १।१।०३) इति किञ्चित् प्रतीयते । तस्मात् कारणात् अवगच्छामो न कृत्वा सवच व्यनहारार्थे केनचित् वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्तरणमुपपद्येत, तथापि न प्रमागमन्तरेण सवधार प्रतिपद्येमहि । यथा विद्यमानस्यापि अनुपलम्बनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शब्दविषय प्रतिपद्यामहे । तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन सवच इति ।

ननु अथापस्या सवधार प्रतिपद्यमहि । नहि अह्वयसवचात् शब्दात् अर्थे प्रतिपद्यमानान् उपलम्बामहे । प्रतिपद्येरक्षेत् प्रथमध्वनयेऽपि प्रतिपद्येरन् । तदनुपलम्बनान् अन्वय भवितव्यं सवधा इति चेत् । न । सिद्धयद्रूपदेशान् । यदि सवधुरमावात् नियोगतो नाथा उपलभ्येरन् तत अर्थापस्या सवधारमवगच्छाम । अस्ति तु अयं प्रकारः । इदानीं स्वार्थेन सवधारमागानां उपद्रुण्यन्तो बाला प्रत्यक्षमर्थे प्रतिपद्यमाना इदमते । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसन्, तदा अन्येभ्यो वृद्धेभ्य, तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादि इत्यव वा भवेत् । अथवा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्वार्थेन सवच आसीत्, अथ केनचित् सवधा प्रवर्तिता इति । अत्र वृद्धयवहारे तति नार्थापद्येत सवचम्य कर्ता । अपिच व्यनहारवादिन प्रत्यक्षमुपदिशति, बह्वयन्ति इतरे सवधारम्, न च प्रत्यक्षे प्रत्यक्षिनि कल्पना साधी । तस्मात् सवधुरभाव ।

(धृष्यादनि वीजवति-) अ धतिरेकश्च । यथा अस्मिन् देवो साल्नादिनति तोयश्च, एव सर्वेषु दुर्ग-मेधवपि । बहव सवधार कथ संगम्यते ? एको न शक्नुयात् । अतो नास्ति सवचस्य कर्ता । अपर आह- अयन्तरेकश्च । न हि सवधयतिरिक्त कश्चित् जायेऽस्ति, यस्मिन् न कश्चिदपि शब्द केनचिदर्थे सवच आसीत् । कथम् ? सवधयतिरेव हि गोपनवते । अन्वयमनेन सवध कुर्वता केन चिन् शब्देन कर्तव्यं । येन त्रियेत तस्य केन कृत् । अप अन्येन केनचिन् कृत्, तस्य धनेति तस्य केनेति

नैवावतिष्ठते । तस्मादवश्यं अनेन सवच कुर्वता अह्वय सवधा केचन शब्दा वृद्धयवहारसिद्धा अनुपप-गातव्या । अस्ति चेत् व्यनहारसिद्धि, न नियोगस्य सवधा भवितव्य इत्यर्थोपत्तिरपि नास्ति । स्यादेतत्, अप्रसिद्धसवधा बाला कथ वृद्धेभ्य प्रतिपद्यते इति । नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टा बाला वृद्धेभ्य प्रतिपद्यमाना । न च प्रतिपत्ता सवधा सवधस्य कर्तुं । तस्मादेवमयम् ।

अर्थेऽनुपलभ्ये । अनुपलभ्ये च देवदत्तादावर्थे अनर्थक संज्ञाकरणमशक्यं च । विशेषान् प्रतिपद्यु हि सश क्रियते विशेषाश्चोदित्य । तद् विशेषेषु अज्ञायमानेषु उभयमपि अनवकल्प्यम्, तस्मात् अपौरुषेय शब्दस्य अर्थेन सवच । अतश्च तत् प्रमाथं अनपेक्षत्वात् । न चैव सति पुरुषान्तर प्रत्याहार चापेक्ष्यते । तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मो नायलक्षण । बादरायणप्रदेशमुक्तम् । भा १।१।१५ पृ ५२-५८

वृहती- ' अथ सवच क ? यत् शब्दे विशतेऽर्थो विशयते ' इति क पुनरय सवच पृष्ठश्च उच्यते । पूर्वोक्त एवेति वदाम । ननु चान्यो सहासशिलक्षण सवच, तस्मादय एवाय सवच इति नयते । तदयुक्तम् । तत्रापि प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य च सहासशिलक्षण सवच इति स एवाय शाब्दशापकलक्षण सवच उक्तं ।

ननु च प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य च सहासशिलक्षण सवच इति वदता प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकस्य इति पद्यमभिधानेन सवधयन्तरमुक्तं भवति । मेवम् । तदेवेद प्रत्यायकप्रत्यायकस्य सहासशिलक्षण इति पद्यमा प्रतिपादितम् । कुत एतत् ? ननु व्यतिरेक पद्यो प्रतिपाद्यते । अस्त्वेवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेक । प्रत्यायकप्रत्यायकस्य सहासशिलक्षणसवचस्य अभिधाने निमित्तम् । अन्यथा प्रत्याख्यप्रत्यायकोपयोगोऽनर्थक । नमेक न व्यवदिशति भवान् य सहासशिलक्षण सवच इति वचयम् । ' अत एव कृतक इति पूर्वमुपगच्छति ' इत्यनेन प्रत्येन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति प्रकृत्यति ।

किं पुनः कर्णं पुनः प्रश्नोपवाचकोः । इदमप्यकारणम्, विवर्तितेषु हि (विवर्तितानि दैवाकारणे कृते आद्येषु) सुतस्त्रिदशोः अनपेक्षत्वं न शक्यते बलुं इति गन्धानस्य प्रथः । शक्यते हि बुद्धयवधारस्य अनादि-वश अनपेक्षता बलुं इति तस्मैवोपस्थात् । यस्तु कृतक इति पूर्वोपपत्तिनैवापिप्रत्येयोक्तम् । 'तस्मान्मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा संयय-हृतुं वेदाः प्रणीतः' इति सापेक्षत्वं उपसंस्कृतम् (निर्वर्त-वादिना ।) तद्विदानीमुच्यते, 'अपौरुषेयत्वात् संबन्धस्य सिद्धं' इति बुद्धयवधारस्य अनादितोपस्थात् ।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? कथमिति पृष्ठे, पुरुषस्य संबन्धुत्वात् इत्युत्तरमयुक्तम् । अनादिताप्रतिपन्न-निरासापेक्षकत्वे । कथं पुनरिदं प्रतिपद्यतया आश-ङ्क्यते ? शब्दाशङ्क्यते । अनादिता अपि बुद्धयवधारण शब्दार्थानुगतमित्येव यत्र कर्तुं उपलभ्यते तत्र आदिमत्तैव बलान् प्रश्नोति 'तद्विदानीत्' इतिवत् । (भ्रजु- यद्यपि बुद्धयवधारानादितयाऽपि शब्दात् अर्थांशमप्युपपद्यते, तथापि साक्षात् संकेतकारणदर्शने न शक्यते अनादिता बलुं इति भवति संबन्धुत्वात्-पलम्भने प्रतिपद्यन्तम्) तस्मात् 'कृतकत्वमप्येव निरा-कारणीयः ।

'कथं पुनः संबन्धा नास्ति' इत्यस्य प्रश्नास्य किमि-दमुत्तरमुपपद्यते 'प्रत्यक्षस्य प्रमाणाभावात् तत्पूर्वक-त्वात्त्वेरेषा' इति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादिरपि प्रमाणत्वाद्युपपद्यते । (भ्रजु- तेन प्रत्यक्षमज्ञानिरा-करणे न संबन्धुर्नोत्तारात्वात् इति) तत्पूर्वकत्वं चाद्युक्तं (शब्दस्य) सापेक्षत्वमज्ञात् । किंपिठु चाननुपेय-सापेक्षेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्य औत्पत्तिरत्यवधारो-ऽनर्थक एव । तद्विदमारहितं 'क्षोडकत्वस्य चिरमृतो योद्धः' इति । (भ्रजु- यत् लोके दृश्यमनःकयात्तु शक्यते-क्षोडकत्वस्य भवतो विद्युत्तो योद्ध इति । विद्युत्तः विधादपद्यतः । सारतोः कथंनर्तविपयस्य इदं रूपम्) । अभिप्रायानभिमतस्यैव पक्षोच्यम् । केवलानुमानाद्यमप्येवमात्रं तावत् संबन्धति अथादी बुद्ध-यवधारं प्रत्यर्थमिति । (भ्रजु- तो तावदनुमानाद्यमप्येव

केवलप्रत्यक्षसंयथावितरेषु) तद्वदन्ता तावत् संबन्धु-र्न भवति । यस्मात् कार्यतः कारणात्तुमानं केवलानु-मानम् । शब्दाद्य अर्थप्रतीतिः कार्यभूता । सा च नैकान्तेन संबन्धान्तरेण अनुमानविद्युत्तमस्य, बुद्धयवधारानादितयाऽपि उपपद्यते । तथा आगमोऽपि स्वतन्त्रत्वा-त् न संबन्धुत्वात् प्रमाणम्, कार्यकविपयत्वात् । यदि परं प्रत्यक्षानुमानपूर्वको बलन्त्यः, तत्रानुमानपूर्वकोऽपि अनादिबुद्धयवधारप्रतिपक्षसंबन्धेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न संबन्धति इति । तस्मात् प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं कारणानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपद्य-मानम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थं 'तत्पूर्वकत्वात्त्वेत-रेषां' इति । इतरथोरिति चकस्यम् । (उत्तरम्-) इत्येवमशङ्कनीयतया उपस्थात्वात् । असंभवस्तु सर्वेषामेव इत्युपपत्तं बहुवचनम् ।

ननु चिरद्विष्टावधिति अस्तिद्विष्टावाह । कथम-स्तिद्विष्टा ? पूर्वप्रमाणा प्रत्यक्षविपयवर्धोपपत्तेः । न हि चिर-द्विष्टाः स्मृ न स्मर्यते इति न पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमप्यसंभवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात् पाणिनिवत् स्मर्यते । न च हिमवत्कश्चिदुपपत्त्यात्मादिवत् अस्मरणं भवितु-मर्हति । तत्रस्मरणे हेतुत्वापद्यते पुरुषविधोवादिः । 'न च पुरुषविधोः शब्दानामस्ति' इति किमितिरेतन् । कृतकत्वे हि तस्मात्तस्मात् प्रमाणार्थं स्यात्, न निषयवर्धनतया विच्छेदः स्मरणस्त्वोपपद्यते इत्यभिप्रायः । (भ्रजु- यदि संबन्धा पुरुषः प्रत्यक्षमप्यभिप्रायः स्यात् तदा तत्पूर्वोत्पत्तिरत्यर्थः प्रतिपद्यतया । नहि संकेतविपयवर्धो व्यवहारः स्यात् आर्षवर्धित्यवधिपय कश्चिदप्येव । तेन संकेतप्रतिपत्तयैव पुरुषः स्मर्यत्य-स्यात्) । तत्र पाणिनिस्त्रिलोप-पद्यतेन प्रकटितम् ।

'यद्यपि च... प्रतिपद्यते' (भाष्यं) इति किंविपयमितरं विरमणमुपपद्यतम् ? यदि तावत् साध्य-विपयम्, तदैवमेव प्रमाणं यदुत विरमणोत्पत्तिः । ततो च (इत्युत्पत्तिवर्धने) 'विमणमुपपद्यते' इति । तथा न (च) प्रमाणवत्त्वेण संबन्धकं प्रतिपद्येति इति अर्हेत् ।

वद्व्युत्पन्ने- ' यथा विद्यमानस्यापि अनुपपन्नमन भवति इति नैतावता विना प्रमाणेन दाशविषाण प्रति पद्यामेह ' इति, तदव्ययुक्तम् । यदि विद्यमानस्यैव अनुपलब्धि, वन वा चक्षते वक्तु दाशविषाण नास्तीति ।

अथायमभिप्राय । यत्रपि अत्र विस्मरणोप पत्तिदृष्टा, नैतावता अयत्रापि विस्मरणोपपत्ति शक्यते वक्तु ' इति अमदभिप्रायोऽयम् । वाद 'अयत्र दृष्ट अयत्र मत्तैत्युच्यते । अत्रमेव हि सामा यतो दृष्टस्य नियम ।

अत्राभिधीयते । नैत्रेय प्रमाणतयोपयस्यते विस्मृति अनुपपत्तिवर्जा । किंतु उपलब्धवस्थास्य कारणोप नियमकरणाय इदमुपयस्यते । इह पुनर्भूता अनुपपत्त्या वैव इदमुपयस्यते इति अक्षयदमित्युक्तम् । (ऋजु- अनुपपत्त्याव सत्र प्रमाणैरपि अनुपपत्त्याव तत्र तु इद विस्मरण उपयस्यते इति अक्षयद कारणोपनियमकरणे नापि न संभवते इत्युक्तम्) । यथा घटादेवत्वस्यस्य अनुपपत्तिरिति इति नैतावता दाशविषाणस्य अस्तित्व शक्यते वक्तुम् । उपलब्धविषयस्यानुपपत्तिव कारणोपयस्यते । अनुपलब्धे पुन अनुपपत्त्यवबन्तुपलब्धि (न तत्र कारणोपयस्यते) । तस्मात् सूक्तमिदम् ।

' ननु अधापरम ' इति किमिध प्रमाणसंज्ञा उपयस्यता । (एकदेशी आह-) अमित्युच्यते । (राधान्ती दूयति-) किं पुनरत्र नोपपत्त्ये इति अनया (बुद्ध्या) परिच्छते ? (एकदेशी आह-) ननु च संशयस्य कर्ता । (राधान्ती-) कथ पुनरथो नोपपत्त्ये (इत्येव परिच्छते । एकदेशी-) प्रथमश्रवणे अधापरमते । (राधान्ती-) यदि प्रथमश्रवणे अर्थे न प्रतिपत्त्ये किमायात संशयस्य कर्तुं ? (न तस्यानुपपत्ति कश्चित् अस्ति ।) (एकदेशी-) एव तर्हि (प्रसिद्धार्थानुसंधारणेऽपि) यदि एते देवदत्तो नोपलभ्यते, किमायात यदिर्भावस्य ? (तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावस्य अनुपपत्त्यमानता नास्ति) । (सिद्धान्ती-) न प्रमो बहिर्भावो नोपपत्त्ये इति । किं तर्हि ? विद्यमानता नोपपत्त्ये इत्युक्तम् (अर्थावति

लभ्यते) । नैत्रेय बहिरस्तीति सवित् (तस्मात् तत्र अनुपपत्त्यमानमेव प्रतीयते) । इह पुन प्रथमश्रवणे अर्थानरगते सवधस्य कर्ता क सन्धो दृष्ट (इति नानुपपत्ति आयाति) ।

अथेद नमस्ति वर्तते, न प्रथमश्रवणात् प्रतिपत्त्ये, प्रतिपत्त्ये च द्वितीयादिश्रवणात् । तस्मात् शब्दादयत् कारणात्तर मूयमिति । (दूयति-) कार्यतस्मादि कारणात्तुमात्तुक्तम् । (एकदेशी-) कथ तर्हि अर्था पत्त्येति (भाष्य युज्यते ?) । (सिद्धान्ती-) अर्थात् अनुमानात् आपत्तिरित्यथ । कस्मात् ? अर्थात् कार्यात् (अर्थानगतिलभ्यतात्) इत्युक्तम् (सवधाद्ये) ।

ननु च अनुमानमपि नोपपत्त्ये, प्रथमश्रवणात् प्रतीते अनेतावतात् । वेदवाक्यवेदे प्रथमश्रुतादर्थां न गते । (एकदेशी-) ननु पदगतये चिन्ता (तेन पदा भिप्रायेण इदमुच्यते ' प्रथमश्रवणे अधोवगममादिति । न च किञ्चन पद प्रथमश्रवणे अर्थमवगमयति, इति नास्ति भगवासिद्धता) । (सिद्धान्ती-) किमिद पद नाम ? (यदिपया चिन्ता भूता क्रियते) (एकदेशी-) प्रसिद्धा गवाद्य ' देवदत्त गामस्याव ' इत्येवमादिषु वाक्येषु । (सिद्धान्ती-) किं कायायतया प्रसिद्धा, उन वाक्यार्थावगतिरव कार्यम् ? (न पदाना वाक्यार्था वगतेर यत् कार्यमस्ति । यात् एष वाक्याथावगति, सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्यादि सा भवति । नैतस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा) । (एकदेशी-) वाद कार्यायतया प्रसिद्धा (आवायो द्दाराम्या हि पदाना पदावमानानगम एव कार्यतया अरसित) । (दृच्छति-) कस्मिन् (प्रसिद्धा) ? (एकदेशी-) व्यवहारे, येन बुद्धा व्यवहरन्ति (व्यव ह्रियते अनेनेति स्तुल्यत्वा वाक्यमेव व्यवहार) । येन बुद्धा व्यवहरन्ति ? (उत्तर-) देवदत्त गामम्यान पुत्रक इत्येवमादिना । (सिद्धान्ती-) एव तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहार । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थे कार्यान्तरतया चक्षते वक्तुम् । (एकदेशी प्रथमविरोधमाह-) कथ तर्हि 'अथ गौ इत्यस्य शब्दस्य धोऽथ, 'सात्ता- दिविशिष्टा आहृति ' इति चोत्तर अस्ति कार्या

एक एव पुरुष शब्दानामर्थे सह संबन्ध वृत्ता वेदान् प्रणयेत् तदा तेन वेद यथहरिष्येयं संकेतः कार्यं , न ह्युगमदेश यथास्थितेषु श्लेच्छादिषु, तेना वेद यथहरि भावात् । इदं वदे च श्लेच्छादिदेशेष्वपि सत्त्वादिमति शोभाप्रयोगः । न चेदनुपपन्न वेदकारान्य एव संबन्धकारः इति । संबन्धरक्षणस्य निष्प्रयोजनत्वात् । एतदहं हि पाणिनिषुप्रत्यायय संकेतं कुर्वन्ति । तस्मात् कश्चिद्व्योप । अनेन 'अवतिरेकश्च' इत्यत्र प्रथमा व्याख्या दर्शिता । [भाष्ये पृ ५६ प १० आरभ्य] द्वितीया वार्त्तयति-। किंच कार्यं संबन्ध संरक्षितशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थे संबन्धोऽस्त्युपपद्यते कृत कार्येण । (श्रुतु- 'अनेन शब्देन अयमर्थोऽत्र प्रतिपादयितव्य' इतीत्य संबन्ध कर्तव्य । न च तत् शक्यते कर्तुम् । यदि बृद्धव्यरहारे एव व्युत्पन्ना नैचन शब्दा व्युत्पन्नाना अतीतिरिति, ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नाना संबन्धकरण वाक्यार्थमपि बौद्धयुगलम् । यदि बृद्धव्यरहारेप्रसिद्धा केचन व्युत्पन्नानामतीतिरिति तथा किमपर संबन्धकरणेन ! बृद्धव्यरहारे एव व्युत्पन्नानामोऽस्त्युत्पन्नम्) ।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यनामपेक्षते एव । कथम् ? अयमत्र वाचक इत्येव अवशिष्टार्थस्य न शब्दादर्थोक्तविधयपद्यते । नहि दृष्टेऽनुपपन्न नाम । व्यवहारमात्रा देव हि चालनामपेक्षते दृष्टा । तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टे (शब्दार्थविगतिकारणे) एव उपपन्नमानेऽर्थे न कर्तुं कथना उपपद्यते ।

(अर्थेऽनुपपत्त्ये इत्यन्वर्थे उवाचये-) इदमपर व्यवहारनौपयिकम् । कृते हि सर्वथे अदृश्यमानस्याधर्म्य देववादे संबन्धकरणम् । अत्रास्तिऽनु उपपत्तिवै (भाष्ये) । तस्मात् औपयिकं शब्दं सिद्धमनपेक्षारम् । पृ १०३-१५६.

● शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्धयर्थं निवारयैव प्रवृत्तिनिमित्तस्य अपेक्षा । सु पृ १०३

● शब्दार्थसम्बन्धवादाः । भाष्यम्— शब्देन वेदम् । नैव शब्दस्य अर्थेन संबन्ध, कृतेऽस्य पीय पयः। अनीकरणा वेदि । कथम् ? शब्दादर्थेन संबन्ध, धुरनीदृशशरीकरणे सुस्य पातनप्राये

स्थाताम्, यदि सल्लेपलक्षण संबन्धमभिप्रेत्य उच्यते । कार्यकारणनिमित्तनेमित्तिकाश्रयाश्रयिभागादयस्तु संबन्धा शब्दस्य अनुपपत्ता एवेति । उच्यते । यो ह्यन व्यपदेश्य संबन्ध तमेक न व्यपदिशति भवान् प्रत्याययस्य प्रत्यायकस्य च न सहासद्विलक्षण इति ।

आह, यदि प्रत्यायक शब्द, प्रथमश्रुत किं न प्रत्याययति ? उच्यते सर्वथे नैव दर्शनं (लोकाव्यवहार) प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्यय दृष्ट्वा अत्रमच्छाम, न प्रथमश्रुत इति । प्रथमश्रवणे प्रत्यय मटप्त्वा वापट्त्वत्तु भुवेन इव सहा अय सती इत्यवधारित भवति तावट्त्वत्तु श्रुतात् अर्थावगम इति । यथा चतुः द्रष्टुं न शक्तेन प्रसारेण विना प्रकाशयति इति अद्रष्टुं न भवति । (वाक्शिक्षानस्य सहकारित्वमाश्रयायमिति) । १११५-१५ पृ ४३-४४

श्लोकाः-- " अभिधानतक्रियाया हि कर्मत्व वाच्यसंश्रितम् । १२ ॥ शब्दाना कारणत्वं वा कर्तृत्व वा निरूपितम् । ' वाच्यत्व वाचकत्व च दर्शयति- अभिधानेति । अर्थप्रतिपत्तिफल शब्दायापार अभिधानश्रिया, तस्य शब्दज्ञानमेव । प्रतिपत्तावयक्रियाफलभागितया यत् अर्थस्य कर्मत्व तत् वाच्यत्वम्, शब्दस्य च विपरिवर्तनेन यत् कर्तृत्व कारणत्व वा तत् वाचकत्वम् ।

' प्रतिपत्तानुपादानात् साहित्ये च विवक्षिते । १३ ॥ नियम्यते यदेवस्य (क्रियाया), संबन्ध सोऽर्थशब्दयो । ' उद्देशा अपोवचनपेक्षया क्रिया वशीकुर्वन्त युक्तं यत् न मिय संबन्धते । उपादेयाना तु क्रिया वशीकृत्य सहयमानाना तद्द्वारेण अस्ति परस्परनियम संबन्ध । तस्य उद्देशो वादेयोरपि अस्ति साहित्यम् । उद्देश्य हि क्रियामाक र्ति, सा च स्वाश्रयभूतमुपादेय गृहीत्वा स्वप्रधानं यति । तदिह अथ प्रचलभूत न्यप्रतिपत्तिसिद्धये अभिधानापरमुपादेये । स च स्वानभूत उच्यते, इत्यस्ति शब्दाधयो एकत्रियानियमात् संबन्ध ।

' तत्र यथाच्यसंबन्ध फारफागा परस्परम् । १४ ॥ तथापि यत्रिया तस्यानुपपत्तायोपकारिता ।

स क्रियासंगतेः पश्चात् संबन्धः कीर्तिते तयोः ।
 १५ ॥ न चात्राप्यविनाभाव उपयोगीति
 साधितम् ।' ननु अख्य एकस्मात् क्रियायां नियमः,
 तथापि कारकाणां परस्परसंबन्धानां क्रियैव संबन्धात्
 कथं शब्दासंगतेः संबन्धः, अत आह- तत्रेति । अर्थस्य
 भवप्रहारोपयोगिनः प्रतिपत्त्याकथं संस्कारं कुर्वन् शब्दः
 संप्रसारणे भवति अर्थश्लेषकार्यः इत्यसि अभिधानक्रिया-
 द्वारः शब्दासंगतेः उपकार्योपकारकलक्षणः आख्यवाचक-
 भावः नियमतिपक्षोः संबन्धः । ननु एवं नियमत्व-
 र्थात् अनुमानमेव शब्दं स्यात् अत आह- नचेति ।
 प्रतीत्युत्तरकालोऽयं नियमः न प्रतीत्युपयोगी इत्युक्त-
 मिति ।

'संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तदङ्गमित्यं भवेत् ।
 १६ ॥ गमयन्ती भुति दृष्ट्या कल्प्यते व्यव-
 हारतः । न चैषा गमयत्यर्थे संबन्धेऽनवधारिते ॥
 १७ ॥ तस्माद् गमकता पश्चाद् धूमादेरिव
 जायते । साऽनहर्गं तद्भवेव स्यात्, नेयं धूमा-
 दितिः समा ।' १८ ॥ (इयं, एषा, इयं, इति
 शब्दैः संज्ञा निर्दिष्टा) नोदयति- संज्ञा इति सपाद-
 प्रत्येन । गमकत्वमेव हि संज्ञात्वं, तत्र अवयवसुत्तर-
 कात्मभावित्वात् नागमत्वङ्गम् । अतः संज्ञात्वं नरे बक्त-
 व्यम् । नहि अथति संज्ञये संज्ञा संज्ञिनं गमयति ।
 गमयता तु पश्चाद्भुज्जायमाना धूमदिलिग्न्त्येव वाचक-
 त्वस्यापि अहमनेवैवार्थः । परिहरति- नैयमिति ।

' निरूपितेऽपिनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसी ।
 गमकत्वेन, पूर्वं च तत्र नेत्यपद्यते मतिः । १९ ॥
 इह वाचकतायाः प्राङ्नाविनाभाववितामतिः । यदैव
 चेह संबन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते । २० ॥ तदैव
 गमकोऽस्त्वाप्यमिति, नाप्यस्यरूपतः ।' नेयं समा
 इत्युक्तं वैषम्यं दृश्यते-निरूपिते इत्यादिना । धूमादी
 देशाकालादिद्वारा संबन्धनियमे अवगते तत्संबन्धेनैव
 गमकता, न तु सैव प्रथमं दृश्यते । शब्दः (उक्तायाः)
 तु प्रथमं गमकत्व दृष्टेभ्यो दद्यते, न संबन्धात्तरम्, तद्-
 दृष्ट्यादेव च गमकता भवति । न चातनाभयता,

पूर्वपूर्वद्वयेव गमकत्वमहणात् उत्तरोत्तरेण गमकतो-
 पपत्तेरिति ।

' कथयन्ति कचिच्चावद् बोद्धव्योऽस्मा-
 दयं स्थिति । २१ ॥ कचिद् वाचक इत्येवं
 वाच्योऽयमिति चोच्यते । कचिदुच्यरिताच्छ-
 द्वाद् दृष्ट्याऽर्थविषयां क्रियाम् । २२ ॥
 केपांचिद् तत्र बोद्धुत्वमनुमानान् प्रतीयते ।
 एतेनास्माद्यतः शब्दादर्थोऽयमवधारितः । २३ ॥
 तेन नूनमितौ सिद्धौ लोके वाचकशक्तौ ।'
 अस्मात् पदात् अवयवार्थो बोद्धव्यः इति एका टीका ।
 अयं शब्दो वाचकः अवयवार्थस्य वाच्यः इति द्वितीया ।
 उच्यरिताच्छब्दात् अवयवविषया ज्ञानक्रिया दृष्ट्या केपां-
 चिच्छब्दानां तथांशं बोद्धुत्वं शेषकत्वं अनुमानान्
 ज्ञायते । अनुमानं च दर्शितं श्लोकेन । शक्तिकः शक्यः
 वाच्यैः इत्यर्थः । एवं युद्धेभ्यः मेघा प्रतिपत्तिर्निश्चिता ।
 ' इत्थं वाचकता सिद्धा संकीर्णोऽपि ततः
 परम् । २४ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेऽर्थे
 नियम्यते । २५ ॥ इत्थं शब्दस्य जातिपत्तिर्संकीर्णा
 वाचकता सिद्धा । निष्कृष्टे तु अर्थे जातिमात्ररूपे पश्चात्
 नियम्यते ।

' तस्माद्गमकतैवादाधमिधावकता पुनः । ३१ ॥
 तत्रिमिच्छेति संबन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।'
 गमकत्वे यहीते पश्चात् तन्मात्रेणैव अस्मयति संबन्धा-
 न्तरे शब्दादर्थे प्रतिपद्यमानो लिङ्गैः त्रिवचनस्यैव अग्नि-
 याप्यकत्वकं गमकत्वं सकाऽपरपर्यायं अभ्यवस्यति इति
 शक्याशिवमेव संबन्धः ।

' संबन्धनियमोऽयं तु वाऽविनाभावितो-
 क्यते ।' ३२ ॥ गमकत्वस्यैव सकृदस्य संकीर्णरूपेण
 अवगतस्य विषयनियमः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अवगम्यते
 ' अस्यायं गमकः अस्यायं ' इति, अतः स एव
 संबन्धः ।

' आह यदि प्रयायः शब्दः ' इत्यादिनाम्प्राध-
 माह- (भा. ट. ४४) ' संबन्धमदृष्ट्वात् पूर्वं
 यस्मान्न गमकत्वतः । तदादेनोभिप्रायान्निर्दिष्ट-
 दत्तपदे यथा ॥ ' ३३ ॥ परिहराम्प्राधमाह-

‘यथैव गमक शब्दो व्यवहारात् प्रतीयते ।
 तथैव शक्तिविज्ञान तत्त्वोपायोऽवगम्यते । ३४ ॥
 स्वरूपप्रहण चास्य यथा व्याप्रियते फले । तथा
 सवग्यविज्ञान नाशक्तिस्तदृता भवेत् । ३५ ॥
 यत् साधकतमत्वेन कस्यचित् क्वचिदुच्यते ।
 तस्यानुमाहवापेक्षा न स्वशक्तिविद्यातिनी ।’
 ३६ ॥ न केवल शब्दस्य, किंतु अयस्यापि करणस्य
 अनुमाहवापेक्षा नाशक्तिमापादयति ।

‘नहि तत् करण लोके वेदे वा किञ्चिदीदृ-
 शम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुमद्देऽर्थिता
 ।’ ३७ ॥ सत्रघज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अथ
 नोपकृते करणत्वं न विहयते ।

तथैवेहापि सत्रघज्ञानमद्गमपादयति ।

‘नहि तत् करण लोके वेदे वा किञ्चिदी-
 दृशम् । इतिवर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुमद्देऽ-
 र्थिता । ३७ ॥ तथैवेहापि सत्रघज्ञानमद्ग प्रसि-
 द्धित । गौरवान् करणत्वेन मत चेत् केन धार्यते
 । ४२ ॥’ सत्रघज्ञानसापेक्षत्वेऽपि शब्दस्य अर्थ
 वाचकत्वे करणत्वं न विहयते । अथ सत्रघरथैव
 करणत्वं मत चेत् न निवारयाम ।

‘यथा चक्षुः’ इत्यादिभाष्याथमाह (भा ४
 ४४) ‘यथा चक्षुरीतीद् तु व्यभिचारित्वमु-
 च्यते । देवदत्तेऽपि चाव्यक्ता शक्तिमिच्छन्ति
 युचित । ४३ ॥ प्रकाशोऽयस्थिते वाद्ये नान्ये
 रूप प्रतीयते । फलान्तर्यतश्चापि चक्षुः करण
 मिय्यते ।’ ४४ ॥ स्त्रीणां सत्रघाक्षेपवादे

दृहती— ननु सत्र एवाय तत्र (औपत्तिक
 स्त्रे) अर्थो विद्युत्, पुनरनुदित । सत्यम्, विशेषा
 मिषायाय । क पुनस्त विशेषोऽभिधीयते । ‘ननु
 च सत्रघ एव नास्ति’ इति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुन
 समापि । ननु वाक्यार्थोऽयमाह्यस्य विद्यमानोपलम्भ
 नत्वादिति, पदनिपय तु औपत्तिकर मयते मीमा-
 ससा । (उच्यते—) किमनया अनुपासितवगुपकयया
 विरहिततया । यस्माद्दि य प्रतीयते स तस्याय । न
 च फेबलान् पदान् शुद्धयत्तहार कस्यचिदप्यस्य अन-

गति दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित्
 संबन्ध इति दुर्वचं वच । (ऋजु—) अनेन ग्रन्थेन
 वाक्यनिपय आक्षेप , औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यनिपय-
 नेय इति परिहार । यस्मान् केवल पद क्वचित् अर्थ-
 प्रतीति जनयति, शुद्धव्यवहारे तथा व्युत्पत्तिविरहात्,
 अविनस्वार्थाभिधानतथैव व्युत्पत्ते । अर्थांतरापेक्षत्वात्
 अचयस्य, पदांतराद्यते तदनवगते । पदान्तरापेक्षत्वे
 च सिद्ध वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य पदस्य) ।
 कथं तर्हि प्रमिद्धिरियम् । (पदविषयमीपत्तिकत्व
 मिति) । अनुपासितवगुपकवादिस्तुक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको
 वाक्यार्थो संबन्ध ।

स्यादेतत् इति (भा ४ ४३) । यदि नित्य
 संबन्ध स्यादित्यर्थः । इदं किमिति न स्यात् चोदना
 लक्षणोऽर्थो धर्म इति । (ऋजु—) स्यादेतत् इति भाष्यस्य
 यदि नित्य सत्रघ स्यात् स्यादेतत् इत्येवोऽर्थ इति ।
 पुनरिदानीं स्यादेतत् इति भाष्ये अधस्तो व्याचष्टे—
 इदं उपसहारभाष्योक्त ‘ तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ’
 इति इदं किमिति न स्यात् । यावत्वा स्यादेतदेव चोदना
 लक्षणोऽर्थो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतत् इति
 भाष्योक्तेन पूर्वप्रवृत्त चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत्
 प्रत्यनुमयते इत्यर्थः) ।

स्याच्चर्धेन सत्रघ इति अस्य अभावहेतु क्षु-
 मोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् सत्रघरथे अभ्युपगम
 दर्शयति उच्छेपसत्र वमभिप्रेल्येति ।

केनाय अभ्युपगम सत्र घ, येन निराकरणीयतया
 उपयस्यते । (स एवाह—) ननु च शब्दस्वातन्त्र्य-
 वादिभि (मीमांसकै) शब्दात् अपमर्षोऽनगम्यते
 इति अपमेव (वाच्यग्राहकमान) अभ्युपगत संबन्ध ।
 अनभ्युपगतस्य निराकरण अथपदम् (अपर्षा-
 लोचनाशुद्धैक इत्यर्थ) । (उच्यते—) इदमेवात्र निरा-
 क्षिप्यते— यदुत शब्दादर्शोऽनगम्यते इति । कथं पुनः
 सक्षेपसत्रघनिराकरणेन एतन्निराकृतं भवति ? भवति ।
 शब्दादप्यज्ञानं हि धार्यं वनचित् कारणेन । शब्दादर्श-
 शानं च न शब्दादेव इति शक्यते अकृतं चक्षुरादीनामिव,
 प्रथमधनगादप्रतीति । (स एवाह—) एतं तर्हि धूमा

वीनां धम्मयाताथोवताविव न स्वरूपमेव कारणम् । किं तर्हि । सहायस्थानादिलक्षणः संबन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलम्बते प्रागर्थावगमात् । तस्मात् (कारणभूतः—)संबन्धात्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराहता भवति ।

यदि एवं (कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य) एवं एव (संबन्धाः) निराकरणौघाः । किमिदमुच्यते यौनादयो नैव संबन्धन्ति इति संश्लेषस्यैव संश्लेषकं निराकरणम् । अथायमस्मिन्प्रायः— यौनादयो नोपलम्बन्ते तेन शनागच्छन्निवरातात् न निराक्रियन्ते इति । संश्लेषो वा किमुपलम्बते । तथा च 'शुभोदकशब्दोच्चारणे' इत्यनुपलब्धिरेव उपन्यस्ता । तस्मात् विद्मः केन विदोपेण इदं निराकरणोपलया उपन्यस्तमिति ।

अथायमस्मिन्प्रायः— संश्लेषस्यैवार्थस्य गम्यता गमरत्वं चेति (गमकरत्वं शब्दस्य, गमरत्वं नार्थस्य) । तदुक्तम् । नार्थकारणयोः अस्तिश्लेषोपेति गम्यतागमरत्वं दर्शनात् । तस्मात्प्रत्येन संश्लेष एव कारणम् । अपि तु नार्थकारणभावोऽपि । नार्थकारणमपि तत्रादि संश्लेषमिति चेत्, (सर्वे संश्लेषो व्यापकः । नार्थकारणयोरेव समवायिकारणभूतकतुपपत्तयोः असमवायिकारणात्मकानुसंगोपपत्तयोश्च संश्लेषदर्शनात्) नेतत् निमित्ते संभवति । (नेतत् सश्लेषत्वं निमित्ते युक्तिवत्त्वं संभवति । न च युक्तिवादयः न कारणम्, तद्वाच्यभावाविदोपात्) गम्यमानमेव गम्यं च (नार्थदर्शनात्) । तस्मादिदं अन्वयप्रश्नस्य प्रतिपत्तिः । उच्यते । अथ हि औपचितिकत्वादिः फेचित् (वैवाचक्याः) स्वमेव रूपं अप्यस्य शब्दः अर्थं प्रयाययति इति प्रतिपत्ताः । (शब्द एव अर्थरूपेण अप्यहः शब्दवदवगम्यते इति गम्यते) युक्तिश्लेषात्, स्वमेव रूपं शब्दस्य मेवं अर्थपरिणतिः इति । (योऽवगम्यमानः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दोच्चारणः अर्थः) । अतः तद्विराणाप इदमुक्तम् । तस्मिन् पक्षे संश्लेष एव (तादात्म्यरूपः) शब्दार्थयोः सङ्घः । योऽयं नार्थावगम्यता न पठते इति 'शुभोदकशब्दोच्चारणे' मुख्यस्य पाठनपूर्वणे स्यात् । (भा. पृ. ४३१) इत्युक्तम् । कथं तर्हि

'नौग्यं' इति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? अस्त्यर्थे निर्देशः । अ तु नाप्यसकृत्तः इति आहृतिप्रत्यये पर्यायः । यौनादयस्तु संबन्धाः शब्दस्य अनुपपत्त्या एव इतान्भ्युपगमं दर्शयन्ति ।

'योऽयं व्यपदेश्यः संज्ञासंश्लेषः संबन्धः' (भा. पृ. ४३१-६) इत्यनेन औचित्यवत्त्वं पुनरुक्तव्यति (सिद्धान्ती) ।

'आह यदि.....प्रयाययति' (भा. पृ. ४४१) सप्तो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिः चतुरासीनामित्युक्तम् । उक्त्यात् चापेक्षन्ते शब्दस्य अर्थप्रतिपत्तौ अस्ति इति 'प्रथमश्रुतः किं न प्रयाययति' इत्युक्तम् । ' सर्वे नो दर्शने प्रमाणम्' इति (भा.) । स्वभाविकानां स्वभावत एव नार्थकारिणां चापेक्षत्वं अनपेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते । इदं हि चतुरादीः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतौ आलोकसापेक्षत्वम्, दक्षे च अनपेक्षत्वं अगम्यते । तदिदमुक्तं 'सर्वे नो दर्शने प्रमाणम्' इति । इदं हि नार्थं मुख्यव्ययलानपेक्षं मुख्यानुपलब्धेः । सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगात्तरं चावगमात् । वृहती, ऋजु. पृ. १०२-१०८ .

● शब्दोक्ते अवधि अर्थात् क्रिया (अर्थक्रिया) भवति । भा. ११११४११२ .

● शब्दोत्पत्तिपक्षे एतत् तन्निमित्तविमलानां क्रमेणोपलम्बनतुपपत्तौ, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि । यस्मादुत्पत्तिपक्षे एव संयोगविमला वाच्येय शब्दलक्षणं नार्थकारणमन्ते, तेन क्रमेण उपपत्त्याः शब्दः क्रमेणोपलम्बते । (इति नैयायिकाः) । ऋजु. पृ. २१९ .

● शब्दोपात्तत्वं अन्वितमिमाने न प्रयोजकं किंतु आवाहृताद्योग्यतासन्निधानानि प्रयोजकानि । सोम, ५१११२ वर्णकं ३ .

● शब्दैकगम्यो धर्माधर्मा । वि. १०१११० .

● शब्दैकसमविगम्योऽर्थो न व्यापस्य विपयः । सु. पृ. १६५ .

● शब्दचोदकात् अर्थचोदने श्लगत् । ऋजु. ११११११२ . मीको. पृ. १०१४ 'चोदकः द्विविधः' इति विदो द्रष्टव्यम् ।

वीना अग्रमथरात्रित्वात्पि न स्वल्पमेव कारणम् । किं तर्हि । सहायत्वानादिक्रमः सन्धः । स चाप्यशब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्राथम्यमात्रम् । तस्मात् (कारणभूत-) संज्ञान्तरनिराकरणेन वाच्यतात्वकता निराहता भवति ।

यदि एवं (कारणतया निराकरणं सश्लेषत्वं) सर्वं एव (सन्धः) निराकरणीयाः । त्रिमिदमुक्तं वीनादयो नैव सम्भवन्ति इति श्लेषेनैव संश्लेषक निराकरणम् । अथायमभिप्रायः— वीनादयो नेोपलभ्यन्ते तेन अनाशङ्कनीयतया न निराक्रियन्ते इति । संश्लेषो वा किनुपलभ्यते ? तथा च 'शुभ्रोदकधर्मोच्चारणे' इत्युपलक्षिते च उच्यते । तस्मात् यिदम् किं विशेषणं इदं निराकरणकतया उच्यतेति ।

अथायमभिप्रायः— सकृच्छब्दोच्चारणं गम्यता गमस्य चेत (गमस्यं शाब्दस्य, गमस्य चार्थस्य) । उच्यते । कार्यकारणयोः असकृच्छब्दोपि गम्यता गमस्यदर्शनात् । तस्मान्नान्येन संश्लेष एव कारणम् । अपि तु कार्यकारणभावदोषोऽपि । कार्यकारणमपि तत्त्वादि सकृच्छब्दमिति चेत्, (सर्वत्र सश्लेषो व्यापकः । कार्यकारणयोरपि समकालिकताभूततनुपपत्तयोः असमकालिकतात्तनुपपत्तयोः संश्लेषदर्शनात्) नैतद्द्विभिन्ने समकाले । न च बुद्धिद्वयः न कारणम्, तस्मान्नान्यविशेषात्) सम्प्रमानमेव गम्य च (कार्यदर्शनात्) । तस्मादिदं अच्यपदमिव प्रतिपादिते । उच्यते । अत्र हि औपचित्यनिदाने केचित् (वैयक्त्यः) स्वमेव रूप अच्यस्य शब्दः अर्थे प्रत्याययति इति प्रतिपत्ताः । (शब्द एव अर्थरूपेण व्यप्यक्ताः शब्दादवगम्यते इति मन्वते) । युक्तिशोक्तं, स्वमेव रूपं शब्दस्य वेद्यस्यैव परिचितं इति । (योऽवयवार्थाकारः स शब्दस्यैव रूपम्, तस्मात् शब्दाव्यापकस्यैव अर्थः) । अत्र, तद्विरागाय इत्युक्तम् । तस्मात् यद्ये सश्लेष एव (तादात्म्यरूपः) शब्दावयवोः सन्धः । सोऽयं कार्यतुल्यतया न पठते इति 'शुभ्रोदकशब्दोच्चारणे सुभ्रत्त्वं पाठनतुल्यत्वात्' (भा. ट. ४३१२) इत्युक्तम् । कथं तर्हि

'गौप्य' इति तुल्यो निर्देशः शब्दावयवोः ? अत्यर्थं निर्देशः । स तु भाष्यसन्तः इति आकृतिसम्येयकत्वात् । वीनादयस्तु संकथाः शब्दस्य अनुपपत्ता एव इत्यनन्वयगतं दर्शयति ।

'योऽत्र व्यपदेश्यः संश्लेषसिद्धयः सन्धयः' (भा. ट. ४३१५-६) इत्यनेन औपचित्यकत्वं पुनश्चोद्भवति (सिद्धान्तात्) ।

'आह यदि प्रत्याययति' (भा. ट. ४४११) सती हि सर्वभावानां प्रवृत्तिः चतुरशीनामिन् रूपग्रहणे । तस्मात् सापेक्षतया शब्दस्य व्यपेक्षितवत्त्वो अस्ति इति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति' इत्युक्तम् । 'सन्धेयः नो दर्शनं प्रमाणम्' इति (भा.) । स्वभाषितानां स्वभाषत एव कार्यकारणतां सापेक्षतया ननुपलब्धं च दर्शनादेवावगम्यते । इदं हि चतुरशीं साभाविकवैदित्वात् रुपावगतौ आलोकापेक्षतम्, दृष्टे च ननुपलब्धं अगम्यते । तदिदमुक्तं 'सन्धेयः नो दर्शनं प्रमाणम्' इति । इदं हि कार्यं पुरुषपरलानपेक्षं पुत्रानुपलब्धेः । सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्तरे चावगमात् । सुदृशी, ऋजु- ट. १०९-१०८.

● शब्दोक्तेः अस्ति अर्थतः क्रिया (अव्ययिका) भारति । भा. ११११।४।१.

● शब्दोत्पत्तिपक्षे एतत् एतत् समिद्धविपयवृत्तानां प्रयोगोपलम्भनश्रुतत्वात्, न पुनरपि यतिपक्षेऽपि । यत्तदुत्पत्तिपक्षे एव शब्दोपदिशायां चापेक्षं शब्दरक्षणं कार्यकारणतया, तेन क्रमेण उत्पादानाः शब्दाः क्रमेणोपलभ्यन्ते । (इति नैयायिकाः) । ऋजु- ट. २१९.

● शब्दोच्चारणस्य अन्वित्यन्वयित्वेन न प्रयोक्तव्यं किं अन्वित्यन्वयित्वात्तदात्मिणामिन् प्रयोगज्ञाने । सोम. ५।१११२ पर्यन्तं ३.

● शब्दकाम्यो वर्णार्थो वि. १०।१।१०.
● शब्दकस्यार्थान्वयोऽर्थो न न्यायस्य विपयः । सु. ट. १६५.

● शब्दचौदकात् अर्थचौदको बन्वान् । तुष्टु. १।१।११. मीको. ट. १०९४ 'चौदकः द्विविधः' इति सिद्धौ द्रष्टव्यम् ।

रथायमायिकारणागुह्येतिश्च स्वसमयेतः शब्द आर-
 म्यने । बाधोक्ष यतिमन्त्रात् तदारब्धः मन्त्रोऽपि गति-
 मान् कर्मशुभ्रुडीमण्डलाच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभार-
 मापनेन संयुक्तः कल्पुलम्ब्यते । येनाहयसंस्कारानिन्वयना
 च शोभनैरिति तदप्रथमे गतिविच्छेदात् दूरे यत् शोभ
 रत्नाप्रयासघटाच्छन्दो न ध्रुयते । न चैतदुपपन्नते ।
 वायवीयशैच्छन्दो भवेत् स्वर्गनेन वृषिरेखलम्ब्यते ।
 स्वान्नामम् । अन्तर्भूतरात् स्वर्गनेनानुपलब्धिपरिति ।
 तन्न । मन्त्रशोषलम्ब्यावहौत् । न हि अतो अभिभूत-
 वाच्छन्दोभेन नीरालम्ब्यते । [पृ. १६४] न च वाक्यं न
 स्वर्गनेन्द्रियबाधो वासुधिति तदनुविधानेन तदवगतेः ।
 अथ मतम् । स्वर्गं भूमिचारेऽपि इत्यथ्य प्रथमि
 शान्तात् । अन्ये त्वाहुः । संयोगादिभाग्यद्रा अथाः
 शब्दो निष्पद्यते । यथा तारादिवायुसयोगागुह्येता-
 द्रव्यान्तारासंयोगाद्वाशो शब्दः सजायते तथा तारादि-
 वायुनिभासोपलब्धत्वात् वायुवाद्यन्तारिभागात् आकाश एव
 शब्दः । य च शब्दः मन्त्रान्तरमारभते तदपि शब्दान्तर-
 मिति कर्मशुभ्रुडीमण्डलाच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभार-
 मापने निष्पन्नः शब्दः ध्रुयते इति ।

‘ नानामाये प्रयत्नस्त नानामात्रोपलम्भनान् ।
 वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन वायता ॥ ’
 इति । अधिपशब्दशेषे प्रयत्नेन शब्दो न प्रतिपद्य
 भेदेनोच्यते । न एतन्निष्पन्नप्रयत्नभेदेऽपि नाना-
 भासेन भागानामुपलम्भः । वाक्शब्देऽपि कर्मशो देव-
 रिति शुभ्रमेतः । अतः शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्ची-
 यते । अथ वाक्शब्देऽपि वायुविधिनिष्पन्नस्य
 निश्चिद्विदिता । वैलक्षण्येऽपि चाभिचक्षण्यथाविद्भव-
 वैलक्षण्येन संभवात् । शब्दस्य प्रयत्नस्य गृह्यते यत्
 कवेन मुद्रैर्वाशोवैलक्षण्येनानन्वयार्थतां न रद्धान्ति ।
 ‘ शब्देऽप्यत्यये एष्ये नानान्यजनकल्पनान् ।
 उपलब्धिघटयवहानानुपपन्नं भवित्वापि ॥ ’ वरि
 दशरथः शब्दरत्न एतदवयवनिर्वाहद्वारादिषु तदा
 मन्त्रान्तर वाक्शब्दे निषिद्धे अभिचक्षण्ये च निरिने
 दान्वायवत्त्वेन व्याप्यत्वेन वनेतिः प्रथमः । भौत-

मेव [पृ. १६५] संस्कारे तस्यैः प्रारम्भान्निष्पन्न-
 कता । कोष्ठो हि वायुः प्रयत्नस्यैवसयोगादुपपन्नते । स
 नामैवदृष्टव्यं उरःप्रभृतिषुशुभ्रु सुाने गतिमानेन संसृष्टो
 यावद्देगमभिभूतिप्रधानः श्रोत्रमनुप्राप्तः शब्दोपलम्भ-
 नुसुपलम्भस्कारमारभते । तत्प्रयोग एव श्रोत्रसंस्कारः ।
 येनान्तरात्न वायोः कर्मोत्तरो श्रोत्रविभागात् स्वर्गोपरमे
 शब्दस्यान्तरसुपलम्भनिच्छेदः । प्रयत्नभेदात् वायु-
 कर्मभेदाद्दुःप्रभृतिष्वानुसुपलम्भान्तरात् श्वरस्यैव शब्द-
 शयम् । शब्दोत्पत्तिप्रतिपत्त्यात्कर्मभेदाद्गुणवत् एव ।
 अथवा कार्यभेदाप्यभावात् । यद्युपस्थित यथोष्णीकित-
 पंस्तुं चयुः न समानदेशस्थानुपलम्भान्तरात् अत्रत्यस्य उप-
 लम्भधीति । तदनुपलम्भः । तत्रैवत्वादिनिष्पन्नस्य ।
 एवमेव शब्दोत्पत्तेर्वायुसुपलम्भान्तरात्प्रयत्नमि
 न तत उपलब्धिर्भवतिप्रकृतम् । इह ऐक्यं संस्काराणा-
 नखिद्यम् । ननु अपि वदन्तैरेन्द्रियशब्दान्निष्पन्न-
 कस्यैकैव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियशब्दान्तरात्प्रयत्न-
 निष्पन्नकः । यथाऽऽलोको पश्यतीनाम् । एतत्तै चाभि-
 न्यङ्गस्योपलम्भनिष्पन्नस्य नोपपद्यते । अत्रोऽपि यत्न-
 क्तरासंभवे वाक्शब्दे अप्यस्तिभे भेदाद्गुणनिष्पन्नेन
 प्रयत्नभेदेन न्याया कल्पना । अत्रोच्यते । एतेन्द्रिय-
 शब्दान्तराऽपि भवेदपि यत्नस्यैवोऽपि भवेदिति किमनु-
 पपत्तम् । स्वामात्रिणी हि यथ मन्त्रवाक्यस्यैव
 शिद्धरमाशब्दन् नानादेशोवापिपरिहारेण त्वारभिक-
 संस्कारवाक्यनिष्पन्नः । इह तु न शब्दते निर्गुण निष्पन्ने-
 त्रियवाक्शब्दा पश्यतीना तन्नरुवादीना वैरोऽपि यत्नकः
 उन स्फिद्रवकत् तत्तमवाक्यवाची । अत्रोऽप्यन
 वाक्यसंस्कारवाक्यस्यैवैन्द्रियशब्दान्तर नामि यत्नैकानु-
 मानसमर्थम् । अत्रोऽपि यत्नस्यैवोऽपि [पृ. १६६] प्रय-
 त्नाद्योपलम्भनिष्पन्नोपपत्तिः । न तु शिद्धरमाप्यनय एव
 वाक्शब्दः । शब्दोत्पत्ते च संस्कार एतदवरोत्पत्तिर्निर्वाह-
 कल्प्यते । नावस्थात्नवने तत्वादि यत्नशब्दः, वायुना
 शब्दात्प्रयत्नस्यैव । किन्तु आरंभेन रूपेण । एत
 शब्देनैवोत्पद्यमानुभेदात् शिन्व तु विभागात्पन्नते । वैक-
 र्तिनादायम् । एतत्तुप्रयत्नयोगादि वैकृतिनाशोऽप्यन
 प्रतीत इतीदृशे तदर्थमेव तितरं पुनरिन्व मन्त्रे ।

ननु चैकरात् आक्षरस्य तस्य च श्रोत्रवात् तस्मै-
स्कारे सर्वपुत्रैस्त्रिंशत्स्कारात् सर्वेऽपि शब्द उपलभे-
त् । नैव दोषः, धर्माधर्मोपरजितकर्णशष्पुलीभेदात् ।
शष्पुलीसक्तसो हि श्रोत्रस्वकारः भिदाश्च प्रतियुक्त्य
शष्पुल्य इत्यसंहृतगण्पुलीको न शब्दप्रपलभते ।
अनुगत च दूगदेव शब्दप्रपलभते । आश्रयानुनोदनात्-
शष्पीतस्य षोडशपञ्चदशैव दूगमनदेत्त्वात् । शब्दा-
च्छब्दान्तरात्मनश्चे तु नानुगतस्य कश्चिदुपयोगः ।
'अभिव्यञ्जकान्नात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते ।
नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रसैमिरिकैरिव ॥' स्पष्टे
तद्ग्रहे नानामात्रोपलम्भः शब्दे तादृशसिद्ध एव । किन्तु
परस्परनिरोधैः अभिव्यञ्जकैः षोडशपञ्चभिर्नाशकृत्समु-
त्थैर्नानामूर्तैर्भिन्न श्रोत्रमस्वकारमारममाणैर्नानामृतशब्द-
सुद्धि जनयद्भिन्नैर्न शब्दो लुप्यते । चन्द्र इव
विमिरविमिन्नाभिर्नेत्रवृत्तिभिः । 'नानादेशोपलम्भे हि
सर्वेषां भ्रान्तिसंभ्रान्तिः । कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य
श्रवणं यत् ॥' यदुच्यते कार्येण शब्दस्य कारणदेश-
भेदात्नानादेशो [४. १६७] गगन इति । तदुच्यते ।
यद्यपि वृत्तकः शब्दस्वभावि सनिष्टव्यतिप्रष्टयोर्युगप-
च्छब्दोपलम्भमनेश्रवणेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशोपाऽऽप-
त्तेर्नेन्द्रिय प्राप्तस्योपलम्भकम् । प्रासवपि नेन्द्रियं शब्द-
देशानुसर्षणं प्रत्यक्षत्वात् श्रोत्रदेशो कर्णशब्दत्वात् । प्रति-
वातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भाऽऽपत्तेः । शब्दे तु श्रोत्र-
पथ प्राप्ते उपलम्भमाने देशभेदः प्रतीयते । अतो भ्रान्ति
रेषा नानादेशोऽपि शब्द उपलम्भे इति ।

किञ्चिन्वचना भ्रान्तिः । अभिव्यञ्जकैर्देवानिन्वनेति
ब्रूमः । तात्त्वादित्थानाऽऽपत्तासपेधो हि षोडशो वायु-
रभिव्यञ्जकः । अतो बक्युदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः ।
तेन शब्द श्राव्यस्त्रादभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तद्विनामात्रो-
पकल्पितो सुद्धिस्यो भवति । शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च
दूरादश्रवणे तस्य कल्प्येते । प्रत्यक्षोपलम्भमानवक्त्रव्यपे
च शब्दप्रतिविशेषे दिग्निरोधो नियतमन्यारितः । अतो
दिग्निरोधकस्याऽपि । यस्तु न तथा विवेक्य अत्रं
तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति स्थानोद्देश्य इत्येते एव । एवं
चेन्द्रियानां स्थानुमराश्रमपरेत्यात् श्रोत्रगतशब्दोपलम्भे

तद्देशप्रहणात् तदुच्चारणप्रदेशस्य प्रतीयमानत्वात् अव-
द्वृतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्देशगतशब्दयवहारं प्रवर्त-
यतीति घटते एवेवं भ्रान्तिः । 'वैलक्षण्यं स्वभावेन
वर्णानां न च संमतम् । नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां
तथात्वभ्रान्तिसंभवात् ॥' स्पष्टे तद्ग्रहे प्रत्य-
क्षावद्वर्णानां जनको नैति स्थिते तदनन्तरोपलम्भनियमे
याऽभिव्यञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिहासयोश्चाभि-
व्यञ्जकवृद्धिहासभेदतत्त्वामात्रात् शब्दो वर्धते [४. १६८]
हृष्टे वा किन्तु वत्परि प्रयत्ने महान् वायुस्त्वयते तस्य
च भूयोऽद्याः कर्णशष्पुलीमण्डलस्य नेमिभागेर्बहुभिः
उन्मथन्ते, ततश्चाभिव्यञ्जकस्योपात्तत्वात्तदुपलम्भ-
घट्टरात् तेषां च विच्छेदाप्रहणात् महान्निव शब्दो
ऽवभाति तरुणान्तरालाप्रहणादिव महद्वनम् । यदा ते
वायव्यवशाः सहसा विलम्बेन वा सद्युःभन्ते तदोपलम्भो
दुतो विलम्बितो वा यदा स्वैपासुचारणे तास्वादीनां
सङ्घटनं भवति वा तदुत्सोपेन वर्णोपलम्भिरपि मात्र-
कालैव भवतीति हृत्त्वर्णोपन्याहारसिद्धिः । यदा पुन-
र्विश्रुतत्वं वा तास्वादीनानेव सपद्यते तदा वर्णप्रतीते-
रपि मात्राकारवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः । वृद्ध-
व्यवहारे तदुत्सोपेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रति-
पादकरमप्याश्रीयते । न चैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषः,
तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात् । अतो वर्णा-
नुपुञ्चनित्यत्वे न कश्चिदोषः । आनुपुञ्चीविशेषमाना
वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात् । न च शब्दस्याभि-
व्यक्तिरिति कथं तद्ग्रहणसंभवः । उपलम्भे हि
परादिभावे तदनेन पूर्वानुभावहितसहकारप्रयत्नेन स
एव अयमिति प्रत्यभिज्ञोदीयते । शब्दे पुनरुचरित-
तिरोहिते पुनरुचरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति ।
तथाऽऽह- 'नाचद्वयं तद्ग्रहणैव तस्मैस्कारप्रयो-
धनम् । तेन हेत्यन्तरोद्बुद्ध्यात् संस्कारात्
तद्ग्रहणोदयः ॥' यद्वि दाय नियमस्तदुपलम्भ एव
तस्मैस्कारोद्देशोऽपि यतो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा ।
संस्कारास्तरनियतोद्देशोऽप्येतेन इति कारणान्तरवचनो-
द्बुद्ध्यात् संस्कारात् प्रथमतमगतमगमये एव शब्दे
प्रत्यभिज्ञा भवित्युच्यते । ननु स एवायं नकारः [४. १६९]

इति प्रसिद्धसदृशः । न पुनर्मैदाग्रहणमिति । कथमेव निर्णयः ? दृष्टो हि शुक्तिश्रया मैदाग्रहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रथम इति तत्राह- ' यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिः सत्त्वतादिवत् । तदा प्रतीतिसंसिद्ध- सद्द्रव्यः केन वार्यते ॥ ' स्पष्टे हि शुक्तिः कारजतयो- र्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्भेदानवयोवात् अभेद- म्नीतिरिति वक्ष्यते । शब्दे तु प्रत्यक्षविदः प्रत्यु- धारणं भेदः कथं न विदः । ननु महत्त्वात्परवाण्या विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते । तैतदेवम् । महत्त्वात्परत्वे प्रती- यतोऽपि वर्णप्रतीते महत्त्वात्परत्वे एव भिन्ने अत्रमातो न वर्णम् । न वा अनुमानेनापि भेदोऽनगन्तुं शक्यते इति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावाद्- भिन्न एवायं भिन्नावमात्र इति साक्षात्प्रतीतिरल्लेनेवाव- स्थापितम् । ननु च तद्ब्रह्मजैनेगानुमानं निरस्तम्, भिन्ने चानुमानं तद्ग्रह इतीतरतराश्रयम् । तत्राह- ' अनुमाननिरासेन तद्ग्रहणं न स्थाप्यते । स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद् भ्रान्तिद्रव्याद्या निवार्यते ॥ ' भेदाग्रहणनिवर्तनेन भ्रान्तिरिति दृष्ट्या केवलानुमान- निवर्तनापनीयते प्रतीतिरसिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारण- न्तरभेदधने इति कथमितरेतवश्रयता । तनु विमिति तद्ग्रहणत्वात् ज्ञानाश्रयमपि भेदानुमानं न निर्वाक्यते इत्यत आह- ' ज्ञानाश्रयं विना भासो विवर्ति- नोपपद्यते । भेदाद्यानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥ ' अत्रशक्तिर्ज्ञाना । एवंश्रावणो रूपावयवसंयोगज्ञातः । [पृ. १७०] तद्विनाशो न विनरपति । तनु यतिरनुजतिरिति हि पटः तन्नु- विभागे विनाशो हरणे । प्रमा च दृष्टोद्गादि- पार्तिनी तैश्वरं रूपम् । न च द्रव्याश्रिता रूपादयो द्रव्यं निरहस्य वन्ति । तेन तैजसाः परमाणोर्निष्कलमभिभूतत्वाद् अनुपलम्बमाना अपि प्रयच्छतो भावप्रमाणविवर्ति संनिधीयन्त्य इत्यङ्गीकरोष्यम् । तेषु च देवान्तरमनुमातेषु एतदाश्रयणीयम् । एतेषा संयोगा विपश्यते इति । विपश्यितेषु तेषु एतारभ्ये द्रव्येऽपि नाशमुपैयुषि ज्ञाना ज्ञानान्तरमन्तरण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिवर्तनात् तु प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः शुक्तिरजोऽद्विषु

दृष्टत्वाद्युपपत्ता । ' विना तु शब्दभेदेन न किञ्चित्तो- पपद्यते । उक्तेन नीतिमात्रेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र संमतः ॥ ' प्रत्युधारणं भेदवर्तिरेकेणापि प्रयोजनान्तर- रोपलम्बन्यादिर्न तयोपपद्यते तयोक्तमेव इत्यत्रविपश्चा प्रत्यभिज्ञा । ' सदस्तकारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यत्वा । एतदेव हि नित्यत्वं ज्योमादिष्वपि संमतम् ॥ ' शब्दस्य प्रथम एव कारणतया उभापितः । स च प्रत्यभिज्ञावलेन द्वितीयविदधैनेवमि यज्ञकला- गापादितः इति प्रथमदशनेऽपि असायमि यज्ञक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वानित्यः शब्दो गगनादेरिव, नाध्याऽनित्यमेति । ' एषा शास्त्रिकृत्यायेन शब्दनित्य- त्यसाधनी । प्रभाकरगुरोरेष्टया न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥ ' प्र. पक्षिका, पृ. १६१-१७०.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् ॥
 फर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ११११६१६ ॥

भाष्यम्— उक्तं नित्यः शब्दाधीनोः सक्रय इति । तदनुपपद्यम्, शब्दस्थानित्यसत्त्वात् । विनष्टः शब्दः, पुनरस्य विपद्याणस्तथायैव अद्वयतः सन्त्यो नोपपद्यते । न हि प्रथमश्रुतात् शब्दात् कश्चिद्द्रव्यं प्रत्येति । कथं पुनरनिगमः शब्दः ? प्रथमादुत्तरत्वात् दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नान्तर्गम्येन श्रितव इति गम्यते । ननु अभि वन्त्याः एतम् । नेति द्रव्यः । नदास्य पाग भि यज्ञत्वात् सत्त्वावे क्वचन प्रमाणमिति, संश्रामि- स्थान्यते नाशत् ।

वृद्धती— ' वक्तं नित्यः शब्दाधीनोः संन्यः इति, तदनुपपद्यन्म् ' इति (भाष्यम्) । केयमनुपपत्तिः ? इयमेव अनुपपत्तिः, अनित्ये शब्दे नित्यः शब्दाधीनोः संन्यो नोपपद्यते इति । कथं तर्हि समताये ? (अस्तु- अनित्याया अपि न्यक्तेर्जात्या सह समतायसङ्गः सक्रयः अपीक्षेयः । तथा कित्वायाः कारणैः सह, अत्र- यैः सह अवयवित्वात्, गुणैः सह सुगमनामिति । अयोत्तरम्—) शुक्तिद्रव्योः अनुपपत्तिः । (श्रुतु- दृष्टत्वात् विदयोः सत्त्वित्योः संन्यस्यव अपीक्षेयसत्त्वानु- पत्तिः । अनुपपद्यद्भवेत् स्वकरवादयः । का पुनः सुत- विदिः ? दृष्टगाश्रयकथितव्य दृष्टगातिमत्र च । नापि

हि शब्देव्याधिता, नाप्यर्थेषु शब्दाः, अतस्ते पृथगा-
श्रयाधिताः पृथगुक्तिमन्तश्च । ननु च मरुत् अनित्यः
शब्द तथापि संस्रष्टस्यानीक्येवात्पुनराद्यते, शब्दत्वस्यैव
विशेषनिमित्तिरस्य वाचकत्वं अस्तु, तेन नित्यत्वान्
वाचकत्वं उपपन्नमेवापीदयेत्यम् । तदाह-) शब्दस्य
च निरस्त (स्थितिनिश्चयपर्यन्तं) । ननु च गत्यादि
अन्यदनिश्चयमस्ति (तेन गत्यादीन्येव वाचकानि भवन्तु,
उपपन्नानि च गत्यादीनि, अनित्यत्वे गत्यतीना प्रत्यु-
च्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतिर्गोत्यादिवत्) न तत् (यदि-
दमुक्तं तत्र । इति -) गत्य विशेषानुपलब्धेः । (तत्र
हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्ध अभेद-
ग्रहणं यथा गत्यादियु । यत्र पुनः भेदग्रहो नास्ति, तत्र
भेदग्रहणनिरूपणः अन्वयानुबन्धपर्यन्तं शुचिरुच्यते
इति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः । यदि गत्य विशेषानुप-
लब्धिः) कथं तर्हि शुक्लारिक्तामनुष्येषु (भेदप्रतीतिः ।
यत्र एव शुक्लभेदेन भेदप्रतीतिः -) अत एव स्वतो
विशेषो नोपलभ्यते । शुक्लारिक्तामनुष्या एव हि तत्र
विशेषानुमानयन्ते । तथा च लौकिकाः ' शुक्लोऽयं
पटति ' , ' मनुष्योऽयं पटति ' इति विशेषानभिदधति,
न पुनः ' अयं गविविशेषम्, अयं गविविशेषम् ' इति । तस्मा-
त् नित्यता सिद्धयति संस्रष्टस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्व
यत्नम् । तद्विदमाशेषपूर्वकमुच्यते ' कर्मके तत्र दर्श-
नात् ' इति ।

ननु त्रैलोक्ये क्वचित् कृतकत्वमिति मरुत्तो नोपपद्यते ।
(गमाधित्युः पृच्छति -) तत्र, किम् ? (आशेषा -)
लौकिकव्यवहारोच्छेदः । (समाधत्ता -) पुनस्ततः
किम् ? (आशेषा -) अनित्यत्वप्रतिष्ठा नोपपद्यते ।
लौकिकव्यवहारविशेषान् कल्पन् नित्यता प्राप्तोति ।
(गमाधत्ते इदं दर्शयति -) लौकिकव्यवहारविशेषान् अनित्यता
या भूत्, नित्यताऽऽपत्तेः विभावयत्म् ? (आशेषा -)
इदमाशेषान्, लौकिकव्यवहारानुबन्धनमित्येव । (गमाधत्ता -)
कल्पनेन यदि प्रत्यक्षमित्त्वमपि न भवति निष्ठा । सम्यगे
लोकव्यवहारोत्पत्तिरिति । किंप्रियः पुनः सम्यगे
व्यवहारोत्पत्तिः ? न शब्दं शब्दवियत् । तस्य मरुत्स्य
कल्पनप्रवृत्तौ नोपपत्तिरिति । तत्र ह-) नहि भावित्यः

समयस्य अस्ति, सर्वानुपपत्त्यातिहरोऽयं समयः ।
(अस्यार्थः -) योऽयं प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्गेषु
मेदाग्रहणनिबन्धनः अभेदप्रमः, तद्विषयः समयः । न च
व्यवहारविशेषादः, अभिप्रायाविवक्षादात् । प्रमाणान्तरेण
हि अर्थे प्रतीत्य तदप्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषाः भ्रान्त्या-
रुद्वैतत्वात् शब्दान् समयकरणकालभाविताभिमानेन
प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाभिमानेन तदभिप्रायान्त-
र्भावमुत्तरेण अर्थे प्रतिपद्यते, इत्यभिप्रायायभिवचोरेणार्थ-
सिद्धिः, तत्र च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः
शब्देकनिबन्धनः इति न समयकाल हेतुः । तदाह-)
तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं
सिध्यति । तस्मात् नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य ।
स चामप्रारब्धः । (ननु क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरु-
पानपेक्षमेव अर्थेषु प्रामाण्यं किमिति न भवति ?
यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीना स्वतः प्रामाण्यमित्य-
शाह-) इदमव्यवहारपूर्वकत्वात् सन्स्रष्टानस्य संबन्ध-
शानपूर्वकत्वाच्चाधीयते । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षु-
दीनामित्त्वमिति प्रामाण्यसिद्धिः, प्रथमभरणानुबन्धमात्रम् ।

' कर्मके तत्र दर्शनात् ' इति कृतकत्वं शब्दस्यो-
च्यते । किमिदं कृतकत्वम् ? (यदि सर्वशब्दानपि-
कृत्य कृतकर कृत्विमत्वमुच्यते, तदा प्रकृतान्तरदर्शना-
दिति भागासिद्धो हेतुः, समुद्रपोषादित्यभावात् । पक्षश्च
प्रमाणान्तरविद्वदः । अपि अभिधानानुमानेन पक्षीत्य
प्रयत्नजत्व साध्यते, तदा अनभिधायकानां कृतकता न
साधिता स्यात् इति । उत्तर-) पुरुषप्रपत्तेनोपपत्तिः
(कृतकत्वमुच्यते) ।

ननु अप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा
छन्दोऽपदेः (छन्दोऽपदे) । नाप्येव, अभिधानाधि-
कारत्वं । न चैदमभिधान अप्रयत्नपूर्वक इत्यने । अतः
त्रियमन्तरोपलब्धेः तथैवेत्यने इति मायामदे । कथं
तर्हि मूलोत्पत्तिरिति ? (अत्र समाधि -) अन्यत्रो-
त्पत्त्यायवर्गोः । अन्ते पुनः प्रयत्नानन्तरोत्पत्तिरिति ।
तस्मात्प्रयत्नजन्य प्रयत्नोत्पत्त्यायवत् इति शक्यते
यत्नम् । ननु इदमिति प्रयत्नान् (छन्दस्य) पूर्व-

मक्षिते प्रमाणम् । [वृष्टति-] विनिर्मलित (तत् प्रमाणम्, प्रदत्तात्मा । तदाह-) सप्रमिष्ठ प्रत्यक्ष [प्रमाणम्] । (समर्थिता आह-) कथमत्र प्रत्यभि-
 ज्ञानम् ! (उचर-) अत्रज्ञानरगमात् (अन्यत्वाच-
 यमपूर्वकं हि वयमिदंज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति ।
 अन्यज्ञानरगमे तु भेदाग्रहणनियमन एव दसावसाय-
 प्रभः । आक्षेपकः-) अनित्यतावादिने वा किमन्यत्वे-
 नावगतिरिति । (समर्थकः-) किमिति नास्ति (अन्य-
 त्वेनावगतिः) प्रत्यक्षोत्पन्नयोः । (प्रत्यक्षात् उच्यते न
 व्यक्तं अन्यतम्) । (आक्षेपकः-) विशेषाग्रहणात् ।
 (अन्यत्वं नावगम्यते इति । समर्थकः-) किं विशेषा-
 ग्रहणनियमनैव प्रत्यभिज्ञा ! (आक्षेपकः-) किं वा
 मय्यते मजान् ! (एवमेवैतस्यैः । समर्थकः-)
 कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । (आक्षेपकः-) एतत्प्र-
 ग्रहणे सतीदृश्यत्वे, आनुमानिक च कर्म इत्युक्तम् ।
 (समर्थकः-) का यतीं जगत्परिणु । (जगदीना द्व
 स्वरूप प्रयत्नेन यद्वाते, भेदश्च नावगम्यते, तेन तथापि
 तर्हि भवतः प्रत्यभिज्ञाप्रतिष्ठा । समर्थक एव आक्षेप-
 कापराधमादाहृक्ते-) निरपत्ते जगदीना अनुमान-
 विशेष इति चेत् । (दूषयति-) तुल्यमभिधानेऽपि
 व्यत्यासादेः । (उग्रहरति-) तस्मान् विशेषाग्रहणेऽपि
 अन्यथा, अन्यत्वे च सिद्धा प्रयत्नान्तरोपरत्वेः
 प्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

अख्यानान्तात् । ७ ॥

भाष्यम्— नो इत्यपि उच्यते मुहूर्तमपि उप-
 लभामहे, अतो विनाहः (शब्दः) इत्यवगच्छामः । न
 च सतीपलम्बते, अतुपरम्भारणाना व्यवधानादीना-
 मभावेऽपि अतुपरम्भामनात् । न चासौ विपयमयाः,
 आशयविपयत्वान्, कर्णोच्छेदेऽपि अतुपरम्भामनात् ।

बृहती— ननु च प्राणनोत्पत्तानामपि कालान्तरात्
 स्थाविरथा नैव व्यवाहारात्तुपपत्तिः (यदादीना कारका-
 णाम् । सापकस्यापि-) उत्पन्नस्यापि चतुसादेः
 स्थाविराधिकं (पुरापरवत्त्वान्नेवैषं) रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव
 विद्यमाने । (तथा चन्द्रादि अपकृत्यमस्तु) सद्य

(एतद्दृष्टयि) नैतच्छब्दे, अख्यानान्तात् (उत्पत्ति-
 माशयितव्यत्वात्) ।

ननु चतुस्रः अख्यानत्वेऽपि रूपग्रहणरतिः नैव
 विद्यमाने, तद्वच्छब्देऽपि इति चेत्, (उचर-) प्रत्युक्तं
 प्रथमश्रवणानवगतेः (सकृदग्रहणसापेक्षस्य प्रत्याशक-
 त्वम्, न च तत् क्षणिकस्य भवती) तस्मात् अख्यानान्तात्
 इत्यर्थं हेतुः श्रोतृचित्तकल्पनिष्ठावी सङ्ग्रहस्य । यदि
 कालान्तरावसायिता स्थातु, स्वादपि न्यवाहात् शब्दा-
 दर्पानवगतिः । अस्यापि नैव पुनः समस एव शरणं भवितु-
 मर्हति इत्युक्तं ' अख्यानान्तात् ' इति ।

सरोविशुद्ध्यात् । ८ ॥

भाष्यम्— अपि च ' शब्दं कुह ' मा शब्द
 कार्पीः ' इति न्यवहर्तव्यं प्रयुज्यते । न ते नूतनमगच्छन्ति
 ' स एवायं शब्दः ' इति ।

बृहती— औपि कस्यमिधानं अनुमेव न्यायमनु-
 वर्तते । का अत्र न्यायानुपपत्तिः । तुल्यार्थता वरोतेः
 ' शब्दं कुह ' शब्दं मा कार्पीः ' शब्दकारो अत्र
 माणनकः ' इति (अशुभप्रादुर्भाजनं कस्योच्यते । त
 तुल्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे) ।

सस्त्वान्तरे च यौगपद्यात् । ९ ॥

भाष्यम्— नानादेशेषु च युगवत् चन्द्रसूत्रमा-
 महे । तदेकस्य निरपराधानुपपत्तिसिद्धिः । अस्मिन् विशेषे
 निस्तस्य नानैवत्वम् । कार्पाशा द्व बहूना नानादेशेषु
 किमपाणाना उग्रपत्रते अनेकदेशसंभवः । तस्मादप्य-
 नित्यः ।

बृहती— केयमनुपपत्तिः (माधोत्ता) (उचर-)
 क्वमनुपपत्तिः, युगपदेकस्य (देवत्वादेः) अनेकरोप-
 र्गिर्भवं दृष्टा । सतः किम् ? इदं सतो भवति, अन्यत्वं
 (एकस्मात् स्थानेन युगपदेनेनोपपत्तिः अन्यत्वं साध-
 यति) । ननु च साधितमन्यत्वं (अतः युगवत्) ।
 सत्य साधितम्, देहमनस्तु प्रदत्तैः । को लभः ।
 न गच्छ कश्चित् । न चेत् कश्चित्, हेतुप्रवर्तनं किम् ?
 कथं यथा भवतात् । किंतु अयमेवार्थो राक्षसमाधि-
 यति । (अनिशाहूतोऽयमर्थः सिद्धान्तमाधिपदीति कस्य-
 चित् भ्रान्तिः स्थातु) तस्मात् वद्व्यममतिपेययौग-

मारम्भ । नश्रुतुपन्यस्तस्य भ्रात्रिता शक्यते वक्तुम् । अपरदक्षिते च भ्रात्रित्वे अपुनश्क्तोऽयं भवति कस्य विगमन्दधिष । सर्गार्थं चेद् शास्त्रं 'मन्दविषेणापि' इति दर्शित माप्यकारेण ।

'असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्व' इति (माप्यम् । आक्षिपति—) निमित्तं अस्ति विशेषे नित्यस्य नानेकत्व इति, 'असति विशेषे नानात्व नास्ति' इति शक्यते तस्तु नित्यत्वानित्यस्य वा । नित्यग्रहणं न त्रिदम् । यदि अनित्यस्य अस्त्यपि विशेषे नानात्व स्यात् युक्तं वक्तुं 'नित्यस्य' इति । तस्मात् वर्गणीयोऽयं ग्रन्थः । (उत्तर—) वर्णते तर्हि । गरादेरेकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सत् । तस्मात् 'सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्' इत्यस्य अनेकान्यथासिद्धिरागङ्गिता । तस्येदमुत्तरं 'असति विशेषे' इति । (पुनराक्षिपति—) किं गरादेरेवो विशेषे त्रिदपि हि एकमितिष्टम् । नहि अन्यच्छाब्देषु, अन्यथा बहुल्ये । (हेतुमर्थनरादिना हि तस्या एतमुच्यते, यदि न नित्यत्वेन एकस्थानेकत्र दर्शनम्, तद्विशेषे सति गरादे, न च सन्देहस्य विशेषोऽस्ति, तस्मान्न नित्यत्वेन इदमनेकत्र दर्शनम्, किंतु तत्प्रतेशोत्पन्नत्वेनेति । एव च वदतस्तत्र अयमभिप्रायो लक्ष्यते 'गरादेर्विशेषो विद्यते' इति । स चायमभिप्रायस्ते अनुपपन्न, गरादेरपि विशेषाभावात् । अयायमभिप्राय (ते)— 'अयमपि आश्रयविशेषे' (गोत्रत्वपि विशेषो नास्ति । सति तु आश्रयविशेषे गोत्रत्वपि विशेष इति । अयमपि तत्र अमिप्रायोऽयुक्त एव । यत्—) तत्रापि आश्रयस्वैगपद्यत्, किं आयातमाश्रयि । (नक्षि आश्रयभेदेन आश्रयी भिद्यते, अश्रयराशयो) तस्मात् नित्यस्यापि एकस्य अनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अने (नित्यत्वेनापि एकस्थानेकत्रोपलब्धिर्दृष्टा) नाम्नात्वे युगपद्दर्शनं हेतु । अपेक्षं मन्त्रम्, नैव गरादेयुगपद्दर्शनं-मनेकत्र, भेदा एव हि तत्र अनेकदेशगतया दृश्यन्ते, न गोत्रम्, इति (अनेक समर्थनरादिनोऽभिप्रायान्तरम्) दृष्टान्ते पूर्ववच्छेदवशात् । दूषयति—) कथं तर्हि सर्वेणु 'गो गो.' इति वृद्धिः ? (समर्थनवशात् आह—)

अत एव (सर्वत्र गौर्गौरिति सुद्धरेव) अनेकदेशत्व गोत्रस्य नास्ति । अन्यथा हि (यदि व्यक्तिगोत्रस्य देशत्वेन प्रनीयेत) 'इह गोत्र, इह गोत्व' इति (प्रतीतिः) स्यात् । (आक्षिपति—) कथं तर्हि इह-प्रत्ययात् समवायः ? ('इहप्रत्ययात् समवायः' इति योऽयं पदार्थविदामुद्गार स कथम् ? उत्तर—) एकं द्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् (एकद्रव्य-ध्यातो पदार्थश्चेति । एकद्रव्यपदार्थाद्देशान्तेन कर्मपदार्थ उच्यते, कर्मपदार्थ एव एकद्रव्यः, एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्य एव, न द्रव्यपदार्थस्य युगपदार्थस्य वा) तस्मात् (अन्यथासिद्धयभावात्) हेतुत्पन्नत्वे युगपद्दर्शनम् । 'असति विशेषे' इति च युक्तं (माप्य अन्यथा-सिद्धिपरिहाराशयम्) । ननु च अनित्यस्यापि अस्ति विशेषे नैतन्नयनम् (अतः किमर्थं 'नित्यस्य' इति । उत्तर—) वाद (अस्त्यपि विशेषे अनेकत्वमनित्यस्य) अस्ति ज्वालान्तरि, कार्यत्वात्वाविरोधः । नित्यस्य तु अकार्यत्वात् अनेकत्रविरोध इति युक्तो हेतु ('सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्' इति) ।

प्रकृतिविहृत्योश्च । १० ॥

भाष्यम्— अपि च 'दृश्यत्र' इत्यम 'इकारः प्रकृति, यकारो विहृति' इत्युपदिशन्ति । यद् विनियते तत् अनित्यम् । इकारश्चादृश्यं च यकारस्त्योपलभ्यते । तेनापि तयो प्रकृतिविकारभावे लक्ष्यते ।

वृद्धी— प्रकृतिविकारभावात् च शब्दस्य शब्दशाः समन्ति । न चायं नित्यस्योपपन्नते । तस्मात् स्मृतिरपि (न्याकरण) पूर्वोक्तद्वयमनुयुजेत् । सादृश्यमपि अनुयुज-मुपलभाभेदे इत्युपपन्नं कार्यत्वं ।

वृद्धिश्च पूर्वमुन्नाऽस्य । ११ ॥

भाष्यम्— अपि च वृद्धिर्नकारपङ्क्तिर्नहम् शब्द अदो । ग यद्यभिप्राययो, वृद्धिर्न-ओच्चार्य-माश्रयत्वेनोत्पन्नत्वेन । अपि मयाभेदे, न्यामस्य एतेकेन कश्चिदप्यत्र विद्यते, यत्रचयादय महानुप-लभ्यते ।

ब्रूहीति—कारणरूपद्वयनामाच्च कार्यत्वं मन्वामहे
त्वात्वादीनामिव । तस्मात् अनुपलम्बमानावयवस्तथापि
अवयवभूद्विरुमीयते, एतद्वैयर्थ्यं निदर्शनम् ।

समं तु तत्र दर्शनम् । १२ ॥

भाष्यम्—सुशब्दात् षडो विपरिवर्तते । बहुकं
प्रयत्नात् उच्चरन्नाले दर्शनात् क्लृप्तोऽपमिति । यदि
विरुद्धेन हेतुना दाम्बस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यमः
नित्यप्रत्ययसात्त्वार्थात् प्रकल्पेनाभिव्यज्यते इति मति-
ष्यति । यदि प्रागुच्चारणात् अनभिपद्यकः प्रयत्नेनाभि-
व्यज्यते । तस्माद्बुधोः षडधोः सममेतत् ।

ब्रूहीति—विनिर्दं सम दर्शनम् । इदं तु तत् समं
दर्शनम्, कार्यं चार्थमेव च द्वयोरे हेतुरिति । कथं ब्रूयताम् ।
सम्प्रादित्यतया (सम्पत्त्य् म्बन्तं संत्यक्तम्, तत्र भर्त्
सन्प्रादित्यम् । द्रुवधनमिव ब्रूते स्थापितम्) । किमत्र
संयत्तम् । इदमत्र संयत्तम्, यदि यत्रयमिच्छप्रत्यय-
प्राप्ततां चक्षणा इति (यदि यत्रयमिच्छप्रत्ययप्राप्तता
सन्दस्य स्थात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनं प्रयत्नस्य
व्यभिच्यञ्जकतया भविष्यति, अथ यत्रयमिच्छप्रत्यय-
प्राप्तता सन्दस्य न स्थात्, तदा प्रयत्नः सन्दस्य चारक
एवेति) । ननु कं तत् (सप्तमिभ्यः प्रत्यक्षम्) ।
परिहृतं च चरत्वादिष्विव अनुमाने प्रत्ययिनि न
शक्यते एकता वक्तुमिति । सत्यम् । यदि मेदप्रत्य-
यिच्छभवेत् प्रत्ययिना उच्येत, तद्ब्रह्मनिर्गमना सा
इति प्रतिपादविषयः (प्रतिपादविषयते) । तस्मात्
उच्यते ' समं तु तत्र दर्शनम् ' इति ।

मतः परमदर्शने विषयानामागतम् । १३ ॥

भाष्यम्—यत् अपर कारणमुक्तमुपरितोषस्त
इति । अत्रापि यदि दाश्यामो नित्यतामस्य निरूपद
वक्तुं ततो नियमप्रत्ययसात्त्वार्थात् इत्यद्विरुद्धम् वदवि-
दुपलम्बं इत्यादि विदुपलम्बस्य विधित्तं सन्-
दिशामः । तत्र संयोगविभागस्यैव तस्मिन् भवतीति
संयोगविभागाद्येनाभिव्यक्तमिति वक्ष्यामः । उच्यतेऽसौ
संयोगविभागाद्ये भवत्ये इति चेत् । नैतदेवम् । न
ननु प्रामाण्ये संयोगविभागात् । यथा दाम्बन्ते इत्य-
इति । न हि ते प्रत्ययाः इति । यदि सन्द संयोग-

विभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाशविषयदा-
च्छब्दस्य, आकाशाद्येकत्वात् य एवानमत्र भोवाक्तासः
स एव दैमान्तेरेष्यतीति सम्यग्यै. संयोगविभागैरभि-
व्यक्तः पाठलिपुत्रेऽनुपलम्ब्येत ।

यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य साम्यीयाः संयोगविभागा
वाच्यभित्तनाद्वायुनेषु करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तानु-
ष्वेष पठम् । तस्य पाठलिपुत्रेऽनुपलम्बो युक्तः,
युगपत्सत्वात्तेषाम् । यत्वाच्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न
दोषः । दूरे सत्याः कर्णोद्योत्सया अनुपकारकः
संयोगविभागास्तौन दूरे वच्योमे तेन नोपलम्बत इति ।
नैतदेवम् । अत्रात्ताक्षोत्सयोगविभागाः क्षोत्रनोपकुर्युः
सनिष्ठविषयप्रदस्यो युगपच्छब्दमुपलम्बेयाताम् । न च
युगपदुपलम्बते । तस्मात् नाप्यता उपलुपन्ति । न
चेदुपलुपन्ति तस्मादभिव्यक्तं शब्दोपलम्बने संयोग-
विभागाविति । नैतदेवम् । अभिव्यक्ते न हि प्रेरिता
वाच्यः क्षिमितामि वाच्यत्तराणि प्रतिनायमानाः सर्वतो-
दिक्कात् संयोगविभागानुत्वादेविति । वायदेगमभिव्य-
ज्यते । ते च वाच्योपलम्बत्तरसंयोगविभागा नोप-
लम्बन्ते । अनुपलम्बेव तेषु शब्द उच्यन्त्ये, नोप-
लम्बते । अतो न दोषः । अत एव चानुवाते दूरादुप-
लम्बते शब्दः ।

ब्रूहीति—'सतः परमदर्शने विषयानामागतम् ' इति
तत्रत् अनेकान्तिवमदर्शनमपि इत्युक्तम् । ननु एतन्नोप-
पद्यते (गतः अदर्शनम्) । नित्यस्वदर्शने चो हेतुः ।
यदि पर विषयानामागतः (रोऽपि अनुपलम्बः । समय-
यते-) अस्तु तर्हि । (आक्षिपति-) स एवात्र
दुर्भंगः । किमिति (दुर्भंगः । हेतुमाह-) नित्यवैते
हि अभिव्यक्त्यपरत्वं शब्दस्य । एकश्च अथ शब्दः एक-
विषयश्च आकाशविषयत्वात् । प्राक्क चाम्य आकाश-
मेव (इति) केव विषयानामागतिः । तस्मात् एतदप्ये-
वानुपलम्बिष्यताम् । केन चोक्तं न न्यायेति, सद्रूपे
तु इति उच्यतेऽस्य अन्वयस्य न्याय्या, अत्र एतेक
' यदि शक्यमः ' इति (मार्ये) । ननु तस्यप्ये
अपि नात्र आकाशविषयना अपयान समने ।
किमिति । पूर्ववदपरिषेयत्वं । किं च इत्यम् । अत्रागा-

मिन्द्रियम्, तथैकम् । तस्मात् सयोगविमामयोऽभि
 वदयन्ते सत्यपि सर्वगन्धाना यथैव उदलन्धि
 प्राप्नोति (सर्वे हि शब्दा समानदेशा, तैकामि यत्तौ
 एवामि यत्ति स्यात् घटादिवत् । चोदयति-) युक्तं
 तावत् सर्वग्राहणम् । सर्वगन्धाना तु न युक्तम्, कारण-
 यत् अभियवकायत्वात् । (यथा कारणाना भिन्न-
 त्वात् कश्चित् शब्द येनचित् नियते, तथा कश्चित्
 शब्द एनचित्प्रियते) । सर्वश्रोत्रलन्धि कार्यपक्षे
 ऽपि तु यैव । (सर्वेन्द्रियवतिन एव शब्दस्वोत्पत्ते)
 यथ उभयो (समो) दाप, १ तमेऽश्लोको भवति
 इति । परिहृत इदं दूषणम्, कारकामि यज्ञकयो
 विशेषाभिधानेन विना नैव चोद्येत् नित्यत्वत्वादिन ।
 (पूर्वपक्षी-) अयमस्ति विशेषः । अभियक्ति
 शब्दस्य, इन्द्रियस्य वा स्यात् । तत्र शब्दाभिव्यक्तौ
 त्वान्त् एकविषयत्वात् सर्वशब्दानां घटादीनामिव एक-
 निषयागा नामियक्ति ऋमेण शक्यते वक्तुम्,
 अदृष्टत्वात् प्रसिद्धानामभियञ्जकाना प्रदीपादीनाम् ।
 कारणाना तु कार्यदर्शनात् शक्यमनुमान शक्यते । ननु
 अभियञ्जकानामपि अभियक्तिदर्शनादेव अनुमान
 युक्तं शक्यते । (यथा कार्यविशेषदर्शनात् कारणानां
 विशिष्टविषयत्वव्युत्पत्ताम्, तथाऽभियञ्जकानामपि
 विशिष्टशब्दाभि यक्तिदर्शनात् भवत्येव विशिष्टशक्यन्तु
 मानम् । पूर्वपक्षी-) न कार्यपक्षे प्रतिरुद्धता सम्भवति ।
 (वृत्तनि-) नो वा विशेषः ? (कार्यत्वाभि यक्ति
 पक्षो) विशेषमाह-) प्रसिद्धेषु कारणेषु दर्शनात्,
 अभिव्यक्तेषु कार्यदर्शनात् दृष्टानुगुणं चानुमानम्,
 (न्यायम्) न दृष्टविशेषः । ननु च एकविषयत्वे विशेष,
 विषयान्तरं तु विशेषकथा विद्महे । सत्यम् । विषया-
 न्तान्तरान् दुरुच्यते । न दुरुच्यते, भौतमाकाशभिव्यम्पुव-
 यन्ताम् । अभिप्रायवाचकम्, सर्वशब्दाश्च भोवविषया,
 तान्कारकविषयान्, विषयैकपक्ष दृष्टविशेषः । किमिदं
 प्रत्यते, तदिदमन्वितं ' सर्वे दृष्टं क्वचित् चान्यपि '
 इति, अभिव्यक्तेर्विषयो विरूपयते, न पुन शब्दस्य,
 आदशात् प्रदीपादिविषयविषय (तेन प्रदीपादिभि
 सर्वमभिव्यक्तौ, सर्वोपरिभावेऽपि कश्चिदेव नुद

इति) । तस्मात् प्रदीपादिविरोधात् शब्दे अभिव्यक्त
 चानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । (शब्दे
 यदभि यज्ञकानुमानम्, न तस्य दृष्टविरोध शक्यते
 वक्तुम्) । तस्मात् तदग्रहणनिबन्धन अनुमान दुर्नि-
 वारम् । अत अदर्शनमिदानीं अनेकान्तिकमित्युक्तम् ।
 (नसत्त्वेनैव दर्शनं किन्तु अनभिन्नत्वावपि घटते एवेति ।
 पूर्वपक्षी-) ननु च श्रोत्रविषयमेवमभियक्तिर्न शब्द-
 विषया । ' अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं यच्छ्रुति ' इत्येताव
 दभिव्यक्तये शक्यमनुमानम्, न पुन ' अनु शब्दं, अनु
 न ' इत्यस्यैवार्थाभिव्यञ्जकानाम् । अयमेव च रादात्
 (भवता मीमांसकाना यदुत ' श्रोत्रसंस्कार ' इति) ।
 स चानुमानविरोधीत्युक्तम् । सत्यम् । प्रसिद्धानु-
 मानवाचनमयुक्तम्, (परतु) प्रतिद्वयप्रत्यवाचनम-
 प्युक्तमेव । सप्रयमिण च प्रत्यक्ष आत्मनि सामाया
 दिपु च स्थितम्, उभयोरवाप्येवे सति कश्चिदर्थस्य
 विद्वे एकस्य वाचनम् । अनुमानात् प्रत्यक्षं वलीय-
 इति नैयायिका (तेन प्रत्यभिज्ञावलेन अभि यक्क
 वैधर्म्यानुमानं वाच्यते) ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक्, (इतर आह-)
 अनुमानेऽपि भ्रातिरविशिष्टा । (ननु वादी-) न मूढ
 अनुमानेऽपि भ्रातिर्नास्तीति, किन्तु अत्र वेदाग्रहणात्
 तद्वृद्धिरतस्मिन्नि भवति, सम्भावितभ्रममिति प्रत्यक्ष
 मेव दुर्गलं मायाप्रदे । अन्यैव प्रकृतिताप्रकृतितभ्रम
 कारणतया उक्तं ' मायविद्धि ' भवति वै प्रत्यक्षादपि
 अनुमानं बर्णीय ' इति । (वृत्तनि-) किं निर्वाच-
 कारणतुल्यत्वेव अत्रोक्तं यथा (निर्वाचा चात्तौ कारणतुल्यता
 चेति ? ननु वादी-) किं जान यन्पुन्यता ? (इतर
 आह-) ननु च विषयवाभावात् नैरास्तितया उच्य
 सिपु शक्यते (नहि साक्षात् भेदज्ञा शब्दे विद्यते,
 यत्र विषयं भवेत् । पूर्वपक्षी-) किं विषयं एव
 निष्कारते तेषु ? कारणेशोऽपि अस्मीचीतेतुतया
 न्य वत् एव (तेन विषयवाभावेऽपि कारणेशोत्वात्
 निष्कारं भवति) । (इतर आह-) ननु च कारणेशो
 प्रकल्पनेऽप्यनुमानतया उक्तं । (पूर्वपक्षी-) योऽप
 प्रकल्पना नाम, योऽपि अत्र नास्तीत्युच्यते । (इतर

आह—) मयमेवैव प्रवक्तव्यं, अन्येन विषयवात्
 वारणयोगेन निश्चयं तद्व्यभिचारविषयैव एतद्व्यतिरेकं वि-
 शेष्यं इति, तदन्वयं निश्चयानि, ज्ञाते च तस्मिन् अस्त्यपि
 विषयैव 'अन्तर्निदि' इत्यप्यस्त्यति, (स एवाह—)
 विषय एवभूतमस्ति ? (वाचस्पत्यये जाते, मिथामाये
 ऽवगतौ, किं निरन्वयनिदि मिथ्यात्वं इति विशयव्यापनः
 कारणदोषतद्वाचनमित्यथा तावैव तत्र कारणता
 निश्चितेति । निश्चिते च तस्मिन् यन्मपि वाचस्पत्ययो
 नास्ति तन्मपि मिथ्यात्वहेतुकारणदोषज्ञानेन मिथ्यात्व-
 मन्वयनस्यति । तदेवमित्येव किमत्र अस्ति ? यावत्ता
 नास्त्येव, वाचस्पत्ये कदाचिद्व्यतिरेकता इति । पूर्वं-
 पक्षी—) चादमस्ति मेदावहणम् । मेदावहणनिश्चयन
 एव शक्तिमद्विषय रजवप्रमः । एवमत्रापि (मन्वे-
 ऽपि) मेदावहणनिश्चयन एव ज्ञानादिविषय तद्व्यभिचारः ।
 तस्मात् सुस्पष्टं मन्वे एव तद्व्यभिचारितिरिति
 (पूर्वंपक्षी एवाह—) यस्य तावत् विपरीतकारणमर्थं
 शागमुदरस्थौ कदाचित्, तस्य युक्तं वर्तन् 'विषयता-
 मात्रात् नाय प्रम' इति । यस्य पुनः अग्रहणनिश्चयन
 एव विषयत्व, तस्य पुनः का शक्तिर्वर्तन् अनुमान-
 विरोधे तन्नि ज्ञानादिविषयम् ? ननु चाग्रहणमपि
 पुनर्महणादवर्जयते । न चान कस्यापिद्वयस्याश मेदस्य
 ग्रहणास्ति सौगन्धिकरूपेणैव । (उदरगोषधानेन
 स्पष्टित्वा- पदप्रयोगविरोधात् सौगन्धिकत्वात् मेदेन न
 एवाते, स्वप्रत्ययानामेव सु शक्ये, तथैह नास्ति । तस्मात्
 कथं मेदाग्रहणमेतदिति कल्पते ? पूर्वंपक्षी—) एतन्म-
 दिव्य कथम् ? (तथापि मेदग्रहः प्रत्यक्षेण नास्ति । इतर
 आह—) अनुमानात् मेदावहणितिरिति चेत्, (पूर्वंपक्षी—)
 तत्तुल्यमत्रापि (अनुमानानाम्) । तस्मात् शब्दनिश्चय
 स्यात्प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष आशास्यतायां भीमान्तरानाम् ।
 यदप्युक्तमन्यै, ' त्वत्वेऽपि संस्कार्ये संस्कारमेवात्
 शक्तिव्याप्यत्वमेतत् इति यथा मण्डूक्ययथा अत्राशा
 यदास्त्युत्पत्तिरित्यस्ति ' इति, तदिदमत्रावयवित्तिभि
 तम् । संस्कारो हि नाम स मयति, सः स्वकार्ये शक्ति-
 मुपजनयति । न चैतद्विद्विषयस्य कार्यम्, यदिदमवयवार्थ-
 ग्रहणम्, अग्रहणनिश्चयमेव तद्विद्वि प्रतिपादितम् । (न

मण्डूकराज्ञानं नेतस्यकारः, किन्तु शक्तिप्रतिषेधकमेव ।
 अत एव यथावत्प्रतीतिः, उरगाकारस्य सारणमिति
 स्मृतिप्रयोगे दक्षिणम्) । तस्मात्मेदेऽपि संस्कार्यस्य
 उरकारान्वयेन कार्यान्वयनं ज्ञापके न विद्यते इत्यन्वय-
 किंचिदुपदर्शनीयम् । यथा मण्डूकराज्ञानेन अन्यथा-
 ऽभिव्यक्तव्ये मुन्यमिति, किमुक्तं मयि ? (दूयपत्ति—)
 आशेऽवगुपरागो दृष्टः, युक्तश्च (अभ्युपगमः), अभि-
 व्यक्तव्यस्यापि विषयवत्त्वं (विषयकत्वात्) । इह पुनः
 भोगमात्रमाम्, सयोगविमानात्पि । अत इदमपि आशय-
 विवृतिमन्मतेः । तस्मात् ' शब्दोः निष्पत्तिः ' इति शब्द-
 येन प्रतिपत्तयम्, शब्दाद्यस्यत्वेऽप्येव वेदनिदिता मा
 भूदिति । यदिति न धर्मसास्त्रकारे ' स साधुनिर्दि-
 त्वात् नोक्तिरिति वेदनिदिताः ' इति । (एव एव शब्दस्य
 नित्यता वक्तुं न शक्यते—) तस्मादितिप्रथममतेऽन
 शक्यते, न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकमन्येवैव शक्यते
 युक्तितो वक्तुम् । कल्पनात् (कल्पनात् शिच् । लोकः
 कल्पयन् त्वया वेदत्वव्यतिरेकमयेनानिदानं प्रत्युपयता
 इति) यथादिक्षिमुक्तमपिहैतन्न कस्याऽपिद्वि-
 चित्तं मयन्तं क्वचनं मुनिवत्त्वं, आश्रीयता वा सुगुरो-
 र्दशानम् । व्यक्तद्वारात्मानमेवैव वेदत्वमितिद्वैतं प्रथमम् ।
 प्रकृतैर्लोक्यानादिद्वयैव सुप्रतिपत्तयं (सुप्रयुक्तं) अनु-
 भाव्यमानमिति । इदमेव (सुगुरोः वचन) सुक्तं
 मन्यामदे, नहि दृष्टे समरति अदृष्टकल्पना न्याया ।
 दृष्टक्षापयर्थः यत् ' प्रायैः कल्पय उपनीयते ' इति ।
 तथा च सिद्धमागम्यतादिनामपि हेतुद्वैतान्तरमागम्य
 ' युवहसिनेनो दानमाचरन्ति ' इत्येवमपिदुः । सर्वतो वा
 सप्रत्यमित्तस्य प्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत् ।
 (समाधाता—) कथं पुनःप्रतीतिवैतानुमानात् शक्यते
 अन्यत्वमवगम्यन्तुम् । (आश्रीयता—) ननु चानुमानादि-
 त्युक्तम् । (समाधाता—) किं तदनुमानम् ? अतमि-
 व्यक्तव्यकरीयम् । (आश्रीयता—) ननु अभिपन्नजनाना-
 मनेनविषया शक्तिर्दृष्टा (ये अभिपन्नकालोवयमनेन
 विषया शक्ति यथा दीपस्य, अभिपन्नजनै च संश्लेष-
 विभागो भवतः इति । समाधाता—) ननु वेदत्वमि-
 व्यक्तव्यविषयमनुमानम्, कथमन्यविषयमनुमानं अन्य-

विपमयात्रच्छित्तौ हेतुः ? श्रोतस्य हि अभिव्यञ्जक-
संस्कारे निरुणद्धि, न पुनः शब्दस्याप्यत्रमवगमयति ।
(आशेषा-) ननु चोक्तम्, न केतु संयोगविभागाः
श्रोत्रस्य शब्दग्रहणसमये संस्कारमापादयन्ति, शब्दस्थो-
त्पादका प्राप्नुवुः (भवेयुः), उत्पत्तौ चान्यत्रमिति ।
(समाधाता-) कथमन्यप्रतिषेधः अन्यस्थोत्पत्तिमव-
गमयति ? (आशेषा-) अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः ।
(एकदेशी-) न चेत् सस्काराः सत्कुर्युः, निम-
न्यत् अतः शब्दोत्पत्तेः (कुर्युः) ? (समाधाता-)
किं यस्य सस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकः, भवि-
तवम् ? (आशेषा-) न चेदुत्पादः, निर्वोपार एव
स्यात्, अन्यायता वा संयोगविभागयोश्चलत्वा । (स
च सस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे शब्दोत्पत्तिविषय एव । समा-
धाता-) सत्यम्, यदपीः तत्र मन्नु उत्पादकाः
संस्कारका वा (न पुनः शब्दे, तदर्थत्वाभावात् । किम-
र्थता तर्हि संयोगविभागयोः, नग्राह-) परप्रतिदत्त्य-
र्थता च सिद्धा । (परः शब्द प्रतिपद्यता इति)
तत् तयोः (उत्पादकर-संस्कारकत्वयोः) यदिष्टं
तत् परिकल्प्यताम्, विपयान्तरे (शब्दे) पुनः संवधा-
भावात् निमास्यदं कल्पनायाः । (समाधाता-)
तस्मादन्यत्वे हेतुता संयोगविभागयोः कथमिदं
नैवाधिकं मन्यन्ते ? (आशेषा-) एव मन्यन्ते, न
चेत् श्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्ये प्रतिपत्तामहे ।
(समाधाता-) किं कार्यतत्त्वादर्थम् ? (येनैव प्रवर्तयि ?
आशेषा-) ओम् इत्युच्यते । (समाधाता-) सिद्धं
तर्हि कार्ये श्रोत्रे, न संयोगविभागाः शब्दार्था इति
मन्यन्ते शब्दविदः । (आशेषा-) ननु च कार्यदर्श-
नात् न युक्तं यत् शब्दविदाम् । (समाधाता-)
कार्यदर्शनमेव नास्तीति ब्रुवते, शब्दे तद्ग्रहणात् ।
(' शब्दे कार्ये निगद्यते ' इत्येवमेव नास्ति इति
ब्रुवते शब्दविदः । आशेषा- यदि शब्दस्थोत्पत्ति न
कुर्वन्ति-) किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः ? (समा-
धाता-) श्रोत्रसंस्कारमिति ब्रुमः । (आशेषा-) ननु
च अन्यैः सस्कारैः वेदलक्षणमत्र नोपपद्यते इत्युक्तम् ।
(समाधाता-) अनुमानात् कार्यामानं मन्यते भवान्,

यप तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः, प्रत्यक्षानुमानयोश्च
प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम् । (श्रोत्रे कार्ये न भवति इत्य-
भियञ्जकसामान्यानुमानात् भवान् मन्यते, श्रोत्रे च
कार्याभावमनुमानेनासाम्यं शब्दे तद्ग्रहणमाद्यन्तिसूत्रात्
कल्पयति । यत्र तु सप्रत्यभिज्ञानात् प्रत्यक्षान् शब्दस्यैकता
प्रतिपद्यमाना उपत्तिमनिच्छन्तः श्रोत्रसंस्कार अभि-
व्यञ्जकसामान्यानुमानानसक्तसकलोपलम्भनापेन नियत-
शब्दविषयं कल्पयामः । एवं च एतदीयं शब्दोत्पत्त्यनु-
मानं अनुमानान्तरपूर्वकम्, अस्मदीयं तु प्रत्यक्षपूर्वं
नियतशब्दविषयश्रोत्राभि यत्किंकल्पनं प्रत्यक्षानुमानयोश्च
श्रीमप्युच्यतया प्रत्यक्षं बलीय इति सकलवादिनां
सिद्धम् । अनुमानं तु संयन्ध्यातिग्रहणस्मरणपक्षधर्मता-
ऽध्यवसानलक्षणा सामग्री बहुतरपिलम्भस्यपादनीयं,
प्रथमे तु नापरान्तरपरिग्रहस्य प्रथमं काचिदस्ति इति
श्रीमत्परमहन्तानुमानइतेनैव वस्तुनिर्णयः इति युक्तं
तद्ग्रहणे मति नियतविषयविभक्तितजनकर्तृ संयोग
विभागयोः । आशेषा-) ननु चाग्रहणं भ्रमहेतु-
रित्युक्तं ज्वालादीनामित् (यदि तद्ग्रहणमेवेदं सिद्धं
स्यात्, तदा तद्ग्रहणमापि अनुमानं बलीयं भवेत्,
यावता यथा ज्वालादिषु भिन्नेष्वपि मेदाग्रहणमात्रात्
तद्ग्रहणं भ्रमः, तथाऽयमपि तद्ग्रहणं भ्रमं प्रवेति
कथमेतत्पूर्वकमनुमानं बलीयं इति । समाधाता-)
इह तु अग्रहणमेवासिद्धम् । (नात्र मेदाग्रहणमेतदिति
निश्चितम् । आशेषा साम्यावादानाभिप्रायेणह-) तत्र
कथम् ? (ज्वालादिषु कथमग्रहणसिद्धिः ? समाधाता-)
कार्यानुमानात् (प्रभावितितिलक्षणात् कार्यात् ज्वाला-
दिषु मेदानुमानात् मेदाग्रहणं सिद्धम्) । इह पुनस्तत्
(कार्ये मेदानुमानहेतुभूत) अद्यापि न सिध्यति, न
चासिद्धं सिद्धौ (शब्दे मेदाग्रहणसिद्धौ) पर्याप्तम् ।
प्रत्यक्षं चान्यपश्चरात् सिद्धम् । (आशेषा-) अतु-
माने वा काऽपेक्षा ? (न काचिदित्यर्थः । समा-
धाता-) इयमेवापेक्षा, सिद्धेऽनुमाने कार्यम्, कार्ये च
सत्यनुमानमिति । न पुनरेव प्रत्यक्षं तद्ग्रहणपक्षम्,
प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणम् । किंच संयोगविभागी श्रोत्रा-
र्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । कुतोऽन्यतः ? उक्तं ' दर्शनस्य

पापघेतरात् ' (१।१।१८) इति श्लोकः (दर्शनस्यो कारकस्य धोतुगणस्यप्रतिपक्षपर्यन्तात् शोतर्षेण कार्ये न्यस्य तत्र शोतर्षि कार्यागमनात् शोने कार्ये युक्तम्) । तस्मात् तादृशेति यथा समरति तथा कार्यं कल्पनीयम् (तत्र शोतर्षसमनात् शोभे एव युक्तम्) । न कार्यवस्तावत्पर्यम्, अन्यतोऽनवगमादिरयुक्तम् (अन्यतः कार्यस्य शब्दपर्यन्तोऽनवगमनात् इत्युक्त्वा ' शब्दे तादृशद्वयार्थे ' इति) । तस्मात्तत्र उच्यते इति प्रमाणमस्ति । तस्मात् ' यत्र परमदर्शनात् ' इति युक्तमनेनानिबन्धनम् । (आशेषो- यदि शोने कार्यम्) कथं तर्हि एकविपर्ययसिद्धिः शक्यते यत्तुम् ? (समावृत्ते-) कार्यदर्शनात् युक्तान् अदृष्टस्य स्वतन्त्रा (प्रतिनियततत्त्वत्वात्) शक्तिरूपवत्त्वदर्शनात् युक्तमन्यत्र अदृष्टस्य प्रतिनियतोपलम्बकत्वमप्यस्य कल्पनम्) । अतो दृष्टस्य दृष्ट्यदृष्टस्य नापद्यते न्यायः । कार्यान्तरदर्शनात् कारणाप्यवकल्पना न्याय्यम् ।

' उत्तरतोः सयोगविभागोः ' इति (भाष्यम्) । को तौ सयोगविभागौ अभिवेदो ? (उत्तर-) तावदादीनामिति नूनः । कुत्र एतत् ? (उत्तर- भाष्ये-) उत्तरतोरिति श्रयणात्, वापरीयानामुपचिः उत्तरतिश्च अनुभवेन । (प्रच्छन्ति-) ' न नूनं उत्तरमस्ति ' इति (भाष्यस्य) कोऽभिप्रायः ? (उत्तर-) वापरीयान् सयोगविभागान् मरति दृष्टान् कार्यसमपिगम्यतात् इत्युच्यते ' नहि ते प्रत्यक्षाः ' इति (भाष्येण) स्पष्टीकृतम् । (तावदादीनां तु सयोगविभागौ प्रत्यक्षादेव इति तत्रभिप्रायेण ' नहि ते सयोगविभागोः प्रत्यक्षाः ' इति वचनं नैव पठ्यते । अतो वापरीयविभागैरेव परिहारः । आशिरति-) यत्रैवं इदानीं सुचरन्तो नोनपन्ते ' अत्राकारिपरकत्वात् एकसाक्षात्कारस्य ' इति । कथं नोपपद्यते ? (उत्तर-) वापरीयानामपि यज्जदत्ते कार्यवन्ति इव ' यत्र ते तत्रैवोपलब्धा मन्तितयम् ' इत्येवं नोपपद्यते । अथ अयमभिप्रायः (समावृत्तः) अग्निशक्तिषो नैव कार्यविभागः दृष्ट्या भवति । किं तर्हि ? आशयस्या एव । येषां पुनः कियन्ते, तेषां वापरीयाः सयोगविभागो अयमवधिकरणतां प्रतिपद्यते, तदेव

(वायुद्वयं) समवायिकरणं मरति । यत्रैव (समवायि-) कारणं तत्रैव कार्यावधिकारिणि युक्तम् । (समाधातुरभिप्रायं दूषयति-) एतन्मपि निर्जाते वायुवीर्यसयोगविभागवोरभिप्रायिकारणत्वेन यत्रैवमपि यज्जक तदेवमभिप्रायिकः यथा यत्रैव कारणं तत्रैव कार्यम् । (आशेषेण समाधातुरस्यामाहान्तादुपलक्षित-) अथेतन्मन्वते, कार्यं एतत्तुक्तं (कारणदेशोपलम्बत्वं) ताभिप्रायिके इति । (उपदिष्टं दूषयति-) तदुक्तम् । अभिप्रायिकमपि कार्यमेव, अभिप्रायिकं तु पूर्वोक्तस्य, अतो यत्रैवा अभिप्रायिकः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्य उभयोरपि पक्षयोः । तस्मात् व्याख्येयोऽयं (भाष्य-) अर्थः । (समावृत्ते-) अविशेषमात्रे देवानामिव, कार्यं हि कारणदेशं मरति, अत्रापि पुनरनं पक्षेऽप्येवम् । तस्मात् अभिप्रायिकमंत्रं तु अभिप्रायिकदशा, अभिप्रायिकं तु किमिति तदेवम् ? अत्राव्यवसायत्वं अभिप्रायिकत्वं । तदेवमेव (च) अभिप्रायिकतामिमत्तदुपलब्धेश्च वैकरतात् आशयस्य सर्वैर्महान् प्राप्नोति अज्ञातैश्चपि वायुवीर्यसयोगविभागेषु, सर्वेषुपि एकमात्रस्य यतः । (आशेषं परिहरति-) यत्रं यथा मरानात्, यदि शब्दस्याभिप्रायिकता मरिगविभागात् स्यात् । श्रेयस्य तु अभिप्रायिकता, श्रेयस्य च शोतर्षदेवतिव । ननु आशयमेव श्रेयस्य, तत्रैवैवमपि इति तुल्यं शब्दभिप्रायिकता । उच्यते । नच सर्वैर्मात्राद्यमेवम् । किं तस्य शोत्रभाजः शोतर्षदेव एव, सर्वैर्मपि शब्देनैव कल्पनात्, कर्तुं शोत्रायनरातेन शरीरदेवो एव कर्तृत्वात् न तुल्यता (शब्दभिप्रायिकता) । तस्मात् उत्तरमपि अभिप्रायिकतां न सर्वैस्त्वरतिवः । (भाष्यमनुव्रति-) नैवेदेवम्, अज्ञातक्षेत्रपट्टमिति संनिष्टयदिपट्टदशद्वितीं सुगन्तं शब्दसुक्तस्येयाताम् ' इति । (भाष्यमपिपरति-) ननु शोत्रस्यैवपक्षे ' दृश्यते श्रेयं न संदिक्कते ' इति वदता प्रतीतेरव सहासः इत्युक्तम् । अथवा च प्राप्ते दूरसंनिष्टयदपदेव एव न पठ्यते, (इति) निमित्तं ' अज्ञातक्षेत्रपट्टमिति ' इति (उक्तं भाष्ये) । अज्ञातक्षेत्रेकतासि ' दूरं स्यात् ' इत्यभिप्रायान् । तस्मान्न विदुः कथमिदं भाष्यं आयातम् ? (समावृत्ते-) एतन्निर्मा-

यात्, श्रोत्रसंस्काररक्षे सवगतवात् शब्दस्य यावति कार्यस्य संस्कार, तावति युगपद् ग्रहणं प्राप्नोति । कोऽभिप्रायः ? (एकग्रन्थेनाह—) ननु च वायवीया संयोगविभागा मैत्राक्षस्य श्रोत्र संस्कर्तुं क्षमा (प्राप्तिश्च क्रमेणैव, तेन क्रमेण उपलब्धिर्भवति । उत्तरमाह—) नहि संयोगविभागे संयोगविभागान्तर आरम्भते इति शक्यते वक्तुम्, उभयप्रसङ्गात् । नहि एकस्मिन् कार्ये कारणद्वयत्वंना घटते । कार्यं हि कारणमनगमयति, न पुन कार्यांतरमपि । तस्मात् उत्पत्तिपथे एवैतदुपपद्यते यावद्देग संयोगविभागा कार्यमारभते इति, न पुन अभिप्रायिकपक्षेऽपि । (शब्देत्युत्पत्तिपथे एव एतत् सनिष्ठा विप्रवृत्तानां क्रमेणोपलम्भानुपपद्यते । यस्मात् उत्पत्तिपथे एव संयोगविभागा यावद्देग शब्दलक्षण कार्यमारभते । तेन क्रमेणोपलम्भान् शब्द क्रमेणोपलम्भते) । ननु कार्यपक्षेऽपि कार्यंतरत्वंना नैव घटते । ख्यं न घटते, कार्यांतरोपलब्धिस्तु प्रवक्ष्येत्, दूरत्ववर्गीयस्यै क्रमेणोपलम्भे (तेन कार्यांतरदर्शनात् कारणान्तरत्वंना न्याय्या) । ननु चाभिप्रायिकावपि तुल्यम् (अभिप्रायिकत्वंनादर्शनात् अभिप्रायिकान्तरत्वंनोपपत्तेति) । न तुल्यम्, नहि अभिप्रायिकं अभिप्रायिकत्वंनांतरमारभते, कार्यस्य तु कार्यांतरारम्भे न कश्चिद्विरोधः । भवति हि आवेक्षिकं कार्यं कारणं च (मूलकारणापेक्षया कार्यम्, स्वरीयकारणापेक्षया कारणं च), न पुन अभिप्रायिकं अभिप्रायिकं चेति (तेन आत्मा संयोगविभागा शब्दमारभते, तदारम्भा शब्दा शब्दांतरम्, न चाभिप्रायिकं अभिप्रायिकत्वंनांतरमारभते) । तस्मात् दूरत्ववर्गीयस्यैयुगापदेव शब्दग्रहणं यावति ग्रहणम् । तस्मात् युगोऽप्यगापेव (अप्राप्तशब्दोपपत्तिरिति) । तद्व्यतिरिक्तं उद्द्योतांतरापथ इति चाभिप्रायिकं भाषितमेतत् (नहि आनेकरथ आनेकारणत्वेभावात् प्रमाणमपि, यत् पुन शैवाद्यालोकरथ नायनरक्षणं मापयाम्, तत् उपाय्यते, अभिप्रायिकं । उत्पत्तिपथे संयोगोऽप्यनन्तरं हि अभिप्रायिकं, तदुत्पत्तिपथे नान्यत्पि) । तस्मात् वायवीया संयोगविभागो शब्दमारभते ।

औलूक्यो (वैशेषिकीयो) वा भवतु रादात 'सयोगादिभागाच्छब्दाच्च शब्दनित्यत्त्वं' (२।२।३१ काणाद) इति । किमत्रानुक्तरथ प्रदर्शनम् ? 'अनापि मे श्रवणं विद्यते' इति कोऽयमभिमानः ? (किमत्र वैशेषिकरादात्तस्य भाष्यकारेणानुक्तरथ स्वया प्रदर्शनं नियते, यदि परं वैशेषिकमतेऽपि मे परिचयो विद्यते इत्येतावन्मानस्याप्यित्युपपत्त्याम्, तच्चोदमर्कित्वात्कारम् । उत्तरमाह—) नायमभिमानः, वस्तुचित् अशक्यं नायं रादातो भगवता भाष्यकारेणोपायस्तो निरस्तश्च इति भवति मतिः, तदपनोदनाप्येदमुपपत्त्याम् । वायुशब्देनोपायस्यैव अयमुपायस्तो निरस्तश्च, तुल्यकारणत्वात्तुल्यत्वस्य निरासकश्च न । तस्मात् अभिप्रायिकत्वात्कार्यपथो अपेक्षया प्रदर्शनाद्योऽन्यत् (भाष्य—) ग्रथ 'अप्राप्तशब्दे दुपपत्तिरिति' इति (कार्यपक्षे क्रमेणोपलब्धिर्भवति, न पुनरभिप्रायिकत्वे इत्येतावन्मानरोऽयं ग्रथ, न पुन कार्यपक्षेऽपि वायवीय एवेत्यम तात्पर्यम्, वायवीयो वा भवतु, संयोगविभागयोर्वा इति नात्र अतीवामि निवेष्टव्यमिति) ।

'नैतदेवम्, अभिप्रायिकं हि प्रेरिता वायवस्तिमिनापि वायवत्तरापि प्रतिपाद्यमाना सर्वतोदिक्कारा संयोगविभागान् उत्पद्यते वायव्येगममिप्रतिष्ठते' इति (भाष्यम्) । ननु तदेवेदमुत्पद्यत्त्वंतुल्यम्, प्रतिष्ठितं चाभिप्रायिकत्वं संयोगविभागानाम् । तस्मात्तदुपपत्तिमेवेदं प्रतिभाति । (समाधाता आह—) किमिति भो ? (आशेषा—) उक्तमिति इति (अत्र एक इतिशब्दस्वरूपनिर्देशपरः, द्वितीयस्तु हेतुपरः । 'किमिति' इत्यपि हेतुरथ पृष्ठं, स एव इतिशब्देन कथितः । समाधाता—) अनित्यत्वित्तो भवान् । (आशेषा—) वाऽनादमित्यतिरिक्ता । (समाधाता—) इयमभिप्रायिकत्वं इति शब्दोत्पत्तिरिति शब्दकारणत्वात् (स्तिमिना वायव्यं प्रकृत्युपपत्त्येवोत्पत्त्येवोत्पत्तिरिति श्रोत्र तिरस्कृत्यापिप्रते, स च वेगवता अभिप्रायिकत्वे वायुता वीजता अपनीयता, नैवा अपि वक्षि । आशेषा—) येन वीजत नति ? स पत्रापथे अपनयतात्तरात्तर इत्युक्तम् । तदुत्पत्त्यात्वेव भवति

अपनेदार, न चादपनेय आदित्यममद इ ।
 (समाधाता-) सत्यम्, यत्रैक एवापनेय अनेन तापारः
 परिहृष्येत, आद्य षोषः, अत्र पुनर्देशोऽभि-
 व्यञ्जना । (आधेता-) कर्मिद जायते (गृह्य-
 सयोगविभागा इति । समाधाता-) मरतो वा कर्म-
 पत्रे कारणहृत् कथम् । कर्मणुदादिति चैत्, ममापि
 अभि चकित्यहृत्वात् अभि यञ्जकहृत्त्वम् । कथ
 पुनरभि चकित्यहृत्त्वम् । येषु कर्मणुदात्तम् । एवमे
 पुनर्वेषधामः प्रयत्नस्य क्लीयकणित्युत्तम् । एकत्रे च
 नित्यता, नित्यत्वे (चाभि यञ्जकत्वम्, अभियञ्जकत्वे
 च प्रमेयोऽन्ते) अभिचकित्यहृत्त्वमेव, न कर्म-
 बहुवचिनि स्थितिः । (एतत्तु अपन वस्तयम्- तिरस्कार-
 कथितमित्यापनपस्य तुल्यः तात् सर्वं शब्दः स्थिति
 न यदा वे इति । यदिदमपुनरुदम् । कर्मणो हि तिरस्कारा-
 पनये कल्पमाने बहुराते वायव स्थिताः श्रिय
 पिपायान्तिष्ठन्ते, तत्र कर्मिणां अपनोते कथिदेव
 शब्द उपलभ्यते, न सर्वः, इति दर्शनमूलैर्न कल्पना ।
 तेन आपनेयार्थमहृत्त्वात् न चिद्विदुत्तुपपन्नं भविष्यति,
 यदि सप्रयमिष प्रवक्ष्य स्वाधेति ।)

प्रयोगस्य परम् । १४ ॥

भाष्यम्— यदपर कारणमुक्तम् ' शब्द बुरु,
 मा शर्णी ' इति स्पष्टहतीः प्रयुञ्चते (इति) । यदि
 अशंकाय नित्यः शब्दः, ' शब्दयोग बुरु ' इति
 भविष्यति, यथा ' गोमय बुरु ' इति सजादे (गोमय
 बुरु संवह निचयं बुरुना नय इत्यर्थे यथा, तद्गम्) ।

वृत्ती— प्रयोगस्थेति । म्बिने एतामिन् त्याये
 गोमयादिन् प्रयोगादिदि. प्रमाणात्प्रामित्तिविपरान्तात्
 लैरिश्य वाक्यम् । (यथा समाहारजन्यतापामेव
 गोमयजन्यत्वोच्यते लक्षणया, तथा प्रयोगजन्यतापामेव
 शब्दजन्यत्वोच्यते लक्षणया) ।

आदित्यवर्षीगणयम् । १५ ॥

भाष्यम्— यत् एवदेशस्य सतो नामादेशेऽपि
 सुगणदत्तमेवमुपनिर्मा, आदित्य परत देवाग्नि ।
 एक सन् अनेदेशाग्नि इति लभ्यते, कथ पुन-
 रणमयो एक आदित्य इति । उच्यते । प्रमुनी

देवदत्तः पुनर्देशे संप्रति पुस्त्यादित्यं पश्यति, तस्य
 दृष्टिगतोऽवस्थितो न द्वी पश्यति । आत्मानश्च संप्रति
 स्थितं तिरश्चीन देवदत्तस्याऽऽज्ये । तस्मादेक आदित्य
 इति । इत्युदाहर देवो नामधायते । अतो व्यामोहः ।
 एत शब्देऽपि व्यामोहादनगरण देवस्य । यदि श्रीर्न
 सयोगविभागदेशमागथ शब्द गृहणीयात्तयापि तावद्-
 नेद्वेसता कदाचिदतन्मयेत । न च तत्प्रयोगदेशमा-
 गच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्मणुदात्तौ तदेषा यद्यते । वाप-
 तीया पुनः सयोगविभागा अत्र्यस्यस्य वायो. कर्म-
 णुदात्तप्रदेशे प्रादुर्भूतो नोपलभ्यन्ते इति नातुपपन्नम् ।
 अत एव व्यामोहो यद् नादेशेऽपि शब्द इति ।
 आकाशदेशश्च शब्द इति । एक च पुनरुत्तमम् ।
 अतोऽपि न नामादेशेऽपि अपि वैच्यते सति देव-
 मेषेन काम देशा एत विना न तु शब्दः । तस्मादप-
 नप्यदोषः ।

वृत्ती— ' यथेदेवस्य सतः ' इति (माय्य)
 अनेनाभ्यापति आपादयति । कथं पुन. निर्वर्णवाते
 प्रातिरिति यद्यते वक्तुम् ? [उत्तर-] कारण-
 शोषदर्शनात् । [आधेता-] कस्य कारणस्यान वृत्ता-
 दनगम्यते । विपयस्य तावत् शोषनवासत्वेनैव दुष्टता ।
 श्रोमत्यापि अभिव्यक्ततात् नैव । अथ तु ह्युं श्रिय-
 मिति कल्पये, एत तर्हि शब्दस्यैव प्रहण न प्राप्नोति ।
 न च शब्दादन्ते अन्यत्रोपस्य प्राप्नोति । (एकदेशी-)
 यत्रैव लयं पत्रे अपि कथ अनेनप्रहण श्रोमम् ?
 [आधेता-] नैव हि तन् (नात्यत्र) श्रोमन्, मानस
 हि वा । (एकदेशी-) मनसा वा हि श्रोमेना-
 रक्षितमेव वाद्य वस्तु यद्यते ? [आधेता-] किञ्चान
 शब्दव्यतिरिक्तं वाद्य वस्तु अभिनेत मजतः । (एक-
 देशी-) यदिद शब्दानानात्तम् । [आधेता-] कि
 वा शब्दव्यतिरिक्तमिद शब्दानानात्तम् । [आधेता-]
 कि शब्द एव, उत शब्दादन्व. शब्दधर्मः । न तात्
 अप शब्दस्यैव धर्मो भवति, क्वादिच्यपि दधेत्तव, स्या-
 यति हि नापि नगपने । नापय शब्द एव, ' नामरत
 शब्दस्य ' इति स्वार्तिरुदगंतात् । तस्मान्न किञ्च कथे
 शिषय (अत्र नामरते) श्यागतः सत्य दुष्टता कल्पयेत ।

(एकदेशी-) किं तर्हीद नानात्प्राधान्येन, दृश्यते तु
 स्यात्तु । बुद्धिरुपता च अत्राद्यत्वात् तुदे प्रत्युक्ता ।
 (आधेता-) उच्यते, यद् यस्य आद्यम्, गृहीते च
 तन्मिन् आद्यान्तरात्मसौ नानात्पम् । (एकदेशी-)
 एष तर्हि श्रोत्रस्यैव द्रष्टा (नदि नानात्प आद्यप्राह्य
 कार्यपक्षे, एष तर्हि निषमपक्षेऽपि श्रोत्रस्यैव द्रष्टा
 कल्पनीया) । (आधेता-) द्रष्टु च शब्दप्रहण न
 प्राप्तोति (कार्यव्यक्तिविपत्तकत्वात् द्रष्टव्या) । असति
 च अ-द्वन्द्वप्रहणे शब्दन्तरात्मसौ तुत ' तसमादनसौ
 (अत्रमुच्यते येन तन्मिन्) द्रष्टा कल्पनीया, न पुन
 शब्दप्रहणे (श्रोत्रेन्द्रिये) एकदेशी-) मनस तर्हि
 द्रष्टव्यम् (तेन शब्दोऽपि गृह्यते, श्रोत्रस्याद्रष्टव्यात्
 मासद्य द्रष्टव्यात् एकत्वाननसमाद्य नानात्प्रात्मसौ
 मति । आधेता-) ननु च मनसोऽपि नैव द्रष्टव्यं शक्यते
 यस्तु श्रोत्रप्रहणे (श्रोत्रप्राह्ये शब्दे) यथाशेषप्रहणात् । नहि
 अगृहीतव्यस्यस्यस्य तदप्रात्मसौ घटते (नहि अगृहीत
 विषयोऽन्मसौऽस्तीत्यर्थ) । तस्मान् देवा एना भ्रान्ति
 पत्राभिमति, अभिपर्ययात् दृष्टकारणताऽनवधृतेश्च
 (कार्यव्यपक्षे तु नानात्पुद्धिर्न भ्रान्तिरिति युक्तं कार्य
 रमेव) । अत्राने च (जले) भ्रान्त्यभिधान भ्रमादपि
 पपीय । तस्मान् भ्रमशरण्यमय वक्तव्य भ्रान्तिरौ ।
 (परममाधाता-) इदमभिधीयते । उक्तं मतैव
 ' नागृहीतव्योऽपि न मनसा गृह्यते ' इति, इन्द्रियेण
 च तदप्रहणात् (न एताभिमि प्रहणात्) अनेकर
 न स्तीति प्रत्योग्यमित्यम् । मनसाऽपि अनेकप्रहण
 नैरोपपद्यते । (आधेता-) किं आलम्बनमस्या , किं
 चेन्द्रियमनेद्रागमते । (समाधाता-) इदमिन्द्रिय
 इदं चालम्बनम्, नानादेशेऽपि दि ध्वनसौ युगपदाग
 यत इतरतरनिषेधा एष युगपत् संस्पर्शगतामते
 श्रोत्रस्य, तस्यैवास्तुशेषस्य एकमपि घट्ट अनेकमि
 गृह्णाति । एतेकमदशरोरुत्तः-उच्यते नायनसक्तिरपि
 चान्मुक्तिभिदा एकमपि मिश्रितं गृह्णाति । तस्मत्
 शक्तिभेदादनेकमपि घट्ट अनेकं । अत्रा सात्प्रात्
 प्रदत्तं प्र युक्तम् (साऽपि भ्रान्तिरित्यपि । जोदवति-)
 कथं पुनमनेन सात्प्रात्प्रहणं सन्मुच्यते ? युक्तं सात्प्रात्

संस्कारमेवात् शक्त्युद्बोध , तदनुरोचिनी मित्रा च
 शक्ति एकमपि विषय भेदेन समर्पयन्ती स्वमेदाग्रह-
 णात् अनेकप्रहणप्रममुत्पादयतीति । (परतु-) अन्त-
 रालप्रहणे को हेतु ? तस्मान् कारणान्तरं ब्रूहि । (पि-
 हरति-), नोच्यते (कारणान्तरम्), इदमेव हि कारणम् ।
 (जोदवति-) कथमिदं कारणम् ? (उत्तर-)
 नानादेशोत्पत्ता घनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आमूल
 शक्तैरुद्बोध जनयन्ति, अत श्रोत्राकाशस्थितोऽपि
 शब्द अतुप्राहकानुरोधात् तत्तद्देशस्य इव गृह्यते ।
 (परमार्थत श्रोत्राकाशस्थिन एव शब्दो गृह्यते, चाद्ये-
 न्द्रियत्वेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् । तेन अभिव्यञ्जक-
 यथादेव भास्तिरिति मतयम् । एषा चात्र दर्शन
 स्थिति — शब्द न्यदेशरहित श्रोत्रेण गृह्यते, तस्य
 श्रोत्रदेशत्वात्, इन्द्रियाणां स्वातुमजासमर्थत्वात् ।
 श्रोत्र तु यद्यपि देश स्वातु-येण न गृह्णाति, तथापि
 शब्द गृह्यदेव शब्दामिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णातीत्य-
 नुमवचनेन कल्प्यते । तत्र शब्दस्य देशरहितस्य देशम-
 पेक्षमागस्य तेन देशेन सह असंबन्धमगृह्णत तद्देश-
 संबन्धप्रहण-परहाये भवतीति) ।
 ननु चान्य एव सुयोगविभाग संस्क्रोति ।
 (परिहरति-) केय मद्भता मरत ? अननु
 गृहीतपूर्वसुयोगविभाग अन्य संस्क्रोति इति नोप-
 पद्यते । (अननुगृहीत पूर्वं सयोगविभागो येन
 स । अनुगृहीत पृथगनितया सहायत्वेन गृहीत
 उच्यते । एतदुक्तं भवति—पुनान् सुयोगविभागान-
 ङ्गीकृत्य अन्योऽभिधनतीति । वीथयो वायु उर-
 प्रवृत्तिश्चष्टसु स्थानेषु सुयोगविभागो जनयन् क्रमेण
 श्रोत्रदेश प्रत्यासीदन् अपेक्षितपूर्वसुयोगविभाग श्रोत्र
 संस्क्रोति, अथथा त्रितोपपन्नानि-धन्यमावयवद्रात्,
 म्यात्रितोपपत्तिवत्तरेण हि वर्णानुरोपपन्नस्यनुगु-
 संस्कारोऽपि नाप्येति) । तदुपपन्नस्यत्वात् उत्पत्तिरपि
 कार्यम् (मरि तदनुगृहकप्रणादुत्पत्ति, तदा कार्यमेव
 पर तदुपपन्नस्यत्वात्) । यत्र एव स्थानाविपत्तायेता-)
 अत्र एव च पूर्वसुयोगव्युत्पन्न संस्काराणां (पूर्वो
 यो येतः तदुत्पत्त्युत्पन्न संस्काराणां मरिभवेन ये

श्रौते तेषाम्, बान्मुनाम्) । तस्मात् आत्मोऽयानुरूप-
सुवचनवतः (सयोगविभागाः) शपातथा समरगमयमित
(भिन्नमित्येवैवात्मान्तरवर्तिनमित्य चार्थमवगमयन्ति) ।

‘ धर्मं देवा एव भिन्नाः स्युः ’ इति (माथे)
किमर्थोऽप्युक्त्याहः, प्रभोति (युक्तो भवति) यदि
धर्मोऽपि शैवोपलभ्यते भागदेवमागच्छत्, न चतदस्ति
भाथे एव प्रत्युक्तत्वात् । (समाधत्ते- एत एव पर-
माधत्ते देवमेते नान्ति-) अत एव ‘ धर्मं ’ इत्यु-
क्तम् । अन्तान्तराद्येऽपि तावत् भेदे न प्रभोति
इत्यभिप्रायः । ननु एकस्य अनेकनोपपत्तिः । (एकस्य
पुनरप्यनेकनोपपत्तिः पूर्वपक्षे उच्यते, अत पुनरादित्ये
अनेकेषां पुनरप्यानेकनोपपत्तिः तन्मात्रादित्यदृष्टान्तो
न नुत्य इति । परिहरति-) मूर्धप्रत्ययितमेतन्, एक-
स्मान्नेकनोपपत्तिः परिवोदिका परिवृत्ता (एकैत वा
पुनरेव बहुभिर्नां पुनरैः इति नाम भेदे निरुद्धितः,
पुनरेकनोपपत्तिनोपपत्तिपरिति चोदितम्, तच्चार्थित्व-
दर्शनेन समर्थितं इति नातुपपन्नं विचिदित्यर्थः) ।

शब्दान्तरमधिकारः । १६ ॥

भाष्यम्— न च ‘ दृश्यम् ’ इत्यत्र प्रवृत्तिविकार-
भावः, शब्दान्तरमधिकारः । नहि यत्र प्रवृत्ताना
इतरसुपादवते, यथा कठ विकीर्यन्ते वीर्यानि । न च
सादरवमार्गं दृष्ट्वा प्रवृत्तिविकृतित्वेवने, नहि द्वि-
विदक इष्टम् कुन्दपिटक च प्रवृत्तिविकारभावोऽवगम्यते ।
तस्मादथमप्यशेषः ।

बृहती— ‘ शब्दान्तरमधिकारः ’ । नैरेह ‘ दुरो यगति’
इति प्रवृत्तिविकारभाव उपदिश्यते । नहि लोके यत्र
प्रवृत्तवगमश्च इतरं उपाददते । लोकेष्विदृश्यं चादेवा
भवति । तस्मादथमर्थे आदेशिकः अत्र परतः इतरस्य
स्थाने (यथेद्रे) यत्राद (प्रवोक्तं च इति) सादर्यं
तु प्रवृत्तिविकारभावेऽनैकान्तिकं दपिपिटकबुन्दपिटकसौ-
न्दर्यात् (प्रवृत्तिविकारभावस्य) दृष्टुवत्तम् (भाथे),
अतः सिद्धं शब्दान्तरस्य (इतरात् यत्रास्य) ।

श्रौत्या— ‘ वर्णान्तरविशयत्वादिति योचा-
दिनाशिता । २०१ ॥ उक्ते च हेतुसिद्धयर्थं
सादर्यस्यमग्रे पुनः । तत्र स्मृतेरसिद्धयं नतियं

पाथिनेर्बन्धः । २०२ ॥ इकारपरिणामेन यकारः
क्रियतामिति । सिद्धे शब्दाद्यर्थसंख्ये तच्छास्त्रं
हि प्रवर्तते । २०३ ॥ प्रयोगान्वयमार्थार्थं न चैवं
सिद्धता भवेत् । भिन्नप्रतिबन्धयोस्तेन द्वयि द्वेष्येति-
शब्दयोः । २०४ ॥ आचक्षणेन साधुत्वं दधीलौ-
त्सर्गिकः कुतः । अन्तरात्तु स्वस्वस्ये दध्यशब्दं
च वेदितुम् । २०५ ॥ स्वशास्त्रे लघुधोर्धार्यमेकत्व-
मित्य दक्षितम् । तत्रापि परतः सिद्धे दध्यशब्दं
निवर्तयन् । २०६ ॥ दधीति आश्रयः प्राप्तः नोऽयं
तैमैव वार्यते । उरूपयोगप्रसङ्गे तु यत् साधु-
रिति गम्यते । २०७ ॥ परमायत्तु नैवास्मिन्
विराटोऽमृतं कदाचन । कैवल्यं यत्तु सादर्यं
तदनैकान्तिकीकृतम् । २०८ ॥ कुन्दे दध्यधिकारे-
ऽपि तत्सादर्यं हि दृश्यते । नास्ति सर्वार्थतना
तथैव शब्देऽपि स्थानमात्रकम् । २०९ ॥ तैनेत-
योरेसिद्धत्वाम्बुष्टेदोरेसिद्धता । २१० ॥

नादबुद्धिः परा । १७ ॥

[अत्र ‘ नादबुद्धिपरः ’ इति न्यायव्यवहारात्पुनरा-
पठान्तरम् ।]

भाष्यम्— यच्चैतत् बहुभिर्भेदाभायकः शब्द-
सुचारयन्निर्महान् शब्दः (क्रियमाण इति) उपलभ्यते,
तेन प्रणिपुत्रय शब्दावयवप्रचय इति गम्यते । नैवम् ।
निरवयवो हि शब्दः, अवयवभेदात्तमागतत्वं निरावय-
त्वाच्च महान्मुपपत्तिः । अतो न वर्यते शब्दः । मुहु-
रेषेन बहुभिर्भेदाभ्यायमानो तन्व्येवाधरणे कर्मोऽप्युत्थि-
मण्डलस्य तयो नैमि व्यानुपज्जि. मयोगविभागेः नैतत्
यैगानेकनो महान्त्वं महानिव अवयवविशेषोपलभ्यते ।
यद्योपरिभागाः नैतत्तयैव क्रियमाणः शब्दमभि-वक्ष्यते
नादबुद्ध्याच्याः । तेन नादस्यैवा परा (बुद्धिर्न
शब्दस्येति) ।

बृहती— ‘ नादबुद्धिः परा ’ नुवन् मेदरिहरणम् ।
(नादबुद्ध्या महत्वं वर्णानाम्) यथैव हि तत्र (मेद-
परिहारे) मिलाः (नादः शब्दः) मित्तरागम-
यन्ति, एतन्मिति प्रवृत्तः (महान्तः) प्रवृत्तमिदं
विभागादियथाः (सावयवः) नियमनमिदं । अतो महा-

निर अयत्नयानि च भ्रान्तिरूपपथे । (बहो वाचनः समानरूपानकरणैरिताः परस्परनिरपेक्षा युगपदेव कृत्स्ना कर्णशब्दुलीमाउलम्ब मेरिं प्राप्नुवन्तो निरन्तराः श्रोत्रदेशमेव शब्द निरन्तर ग्राहयन्तो महान्तरिण शब्द प्रतिपादयन्ति इति) । सस्कारानुषेधात् शक्तेरुद्गोष इत्युक्तम् । तस्मादयमपि सस्कारभेदाग्रहणानि-धन एव भ्रमः । अत स्थिते सप्रथमिप्रत्यये प्रौक्तमनैका-न्तिरीकृत अनि-यत्वे हेतुत्वात् (प्रथमिज्ञाशब्देनात्र ज्ञानधर्मः पूर्वानुभवभावनाऽन्यमर्थेन 'स एवाय' इति वस्तुग्राहकत्वमुक्त्वात्, न ज्ञानमेव) ।

न्यायरत्नाकरः— मानु (घण्टायात् ध्वनित्य नाम शब्दत्वाचान्तरभेद, तद्वेदाश्च मकारादिवत् पारमाथिका. सन्तु, तेषा तु श्रौतत्वात् तत्सर्वत्राश्रादेव वर्णेषु सानुनासिकनिरनुनासिकोदात्तात्तादिभेदावभासोऽपि सुकरोऽस्तु, न कश्चिदोप. सर्वथा शब्दानित्यत्वपथे । तथोऽय कर्मभेदः क्वचित् वर्णोत्पत्तिः, क्वचित्च नादमानोपलम्बि, तद्वलेन ध्वनीना राक्षिभेदकल्पने केचित् वर्णान् व्यञ्जयन्ति, केचित् नेति, ध्वनयस्तु वायवो वा शब्दजातिभेदो वा नात्राभिनिवेशः । शब्द-पथे च तस्यामूर्तस्य बृहद्यसमवात् नादबुद्धिसत्वेन नाद-शब्देन नादगुणका वायवो स्थ्यन्ते । श्लोक २२८.

नित्यत्वं स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— नित्य शब्दो मन्त्रितुर्हति । कुतः ? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारण तत्समं परार्थं प्रत्याययितुम् । उच्छरितमात्रे हि निगुणे शब्दे न चान्यो-न्यानर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयान् । अतो न परार्थमुच्चा-यैत । अथ न निगुणस्यो ब्रह्म उल्लेखनादर्थोत्पन्नम इति युक्तम् । अर्थवत्सादृश्यादर्शनम इति चेत् । न कश्चिदर्थेनात् सर्वथा नगरान् । कल्पचित् पूर्वस्य कृत्रिम-संज्ञो मविष्मतीति चेत् । तदुक्तं सद्य इति चानगते व्यामोहात् प्रत्ययो व्यापनेन शालाशब्दप्रमाणप्रत्यय इति । यथा गार्गीगच्छात्पान्नादिमिति प्रत्ययस्थानि नूत्तना-द्ब्रह्मविष्मतीति चेत् । न हि गौगच्छं तत्रोच्चारयितुं निष्ठा । नैहान्यसन्धोचित्वादिषा । न चैवेनोच्चारण-

यनेन स-यत्नहारश्चायं सवन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्मा-दर्शनस्य परार्थराक्षिस्य शब्दः ।

वृहती— इदानीं सप्रथमिप्रत्ययशुभ्य शब्दविषय-तोच्यते 'नित्यत्वं स्यादर्शनस्य परार्थत्वात्' इति । (आश्लिग्नि-) 'दर्शनस्य परार्थत्वादिति' कस्याय हेतुः ? (उत्तर-) निरानायाः शब्दस्य । (आधेता-) ननु चायमर्थधर्मः (सिपाधयिपित्तधर्मो हि धर्मो पञ्चशब्देनोच्यते । अत्र च शब्दस्य नित्यताल्लभ्यो धर्म-साधयितुमिष्ट. इति शब्द. पञ्चः, न च तस्य परार्थत्व धर्मः । किं तर्हि दर्शनस्य) । अपञ्चधर्मस्य चास्य हेतुत्वं नास्ति इति नैयायिकाः (न्यायविदो भवन्ते । समा-धाता-) अभूतशास्त्रा हि ते (न तैर्मौमासाशास्त्र श्रुत्वम्) । दर्शनमेवात्र (सूत्रे) परार्थत्वोपपन्नस्यते । तत्र (दर्शन) निर्विषय नास्ति, इति शब्दोऽत्र विषय । तथोप-न्यस्यते । (वृच्छति-) तत् किम् ? (उत्तरम्-) इदं तत्र परार्थदर्शनसंबन्धिता हेतुः (इति भवति) । एतदुक्तं भवति 'परार्थं दर्शन यस्य' (शब्दस्य इति । वृच्छति-) तस्य किम् ? (उत्तरम्-) नित्यता । (वृच्छति-) कस्य यथा ? (उत्तर-) सर्व-स्येति ब्रह्मो धूमादे । (तैनेत्यभिद साधन प्रयोक्तव्यम्, शब्दो धर्मी, नित्य इति साध्यो धर्मः, परार्थदर्शन-संबन्धितत्वात्, यो य परार्थदर्शनसवधी स स नित्य यथा धूमादि., इति । हेतुसिद्धिमाशङ्कते-) ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि दर्शनं धूमादे. (तेन परार्थत्वम-विदमिति । परिहरति-) मानु (स्वप्रतिपत्त्यर्थता), परप्रतिपत्त्यर्थताऽपि (अस्ति, तेन नासिद्धिहेतोः । ननु च परार्थता नारत्येन मीमांसकमते, तथाह-) अनिरा-करणेण चेतत् अवियेधात्, शब्देऽपि त्रियमानत्वात् (परार्थतायाः । ननु च नित्यत्वे साध्ये न धूमादे-दृष्टान्तता, तेषामनित्यत्वात् इति तयाह-) कालान्तर-व्यत्यापितं च नित्यशब्देनोच्यते, न सदकारणत्वम् । ननु च सत् अकारणश्च शब्द इत्येते (मीमांसके, परिहरति-) वाद्य इत्येते, स तु परार्थमात्रतैव दर्शनस्य विषयति । (जोदयति- यदि तावत् सद-कारणता शब्दस्य-) तिमिति तर्हि विशेष उच्यते ?

दर्शनान्तरेण सिद्धं जनितमिति वक्तव्यम् । तदपूर्विका च द्वितीयोच्चारणे प्रथमिणा, तस्यां च सत्यानुत्पादितस्य शब्दरूपस्य पुनरुपादानं न समरति इति प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वात् परार्थतम् । एव च निश्चितं परार्थम् । प्रयत्नो न प्रथमध्वने स्वार्थः । शब्दस्वरूप-निष्पन्नयो मवितुमर्हति, अपि तु द्वितीयध्वनवत् अभिव्यञ्जक एवेति सिद्धं प्रथमिण्येन उच्चारणस्य परार्थम्) ।

सर्वत्र योगपद्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— गोशब्दे उच्चरिते सर्वगानीषु युगपत् प्रथमो भवति, अत्र. आहृतिरन्वनेऽयम् । न च आहृत्या शब्दस्य सवच शक्यते कर्तुम् । निर्दिश्य हि आहृतिं कर्ता समर्थायान् । गोपिण्डे च यद्गान-माह्वयीना सन्नातत् शब्दमन्तरेण गोशब्दराष्ट्या विभक्ततामाहृति येन प्रकारेणोपदेक्ष्यति, नित्ये तु स ते गोशब्दे ऋहृत्येन उच्चरितं श्रुतपूर्वञ्च अन्वयात् शोभकित्तु अन्वययतिरेकस्या आहृतिरन्वनमगम-यिन्यति । तस्मादपि नित्यः ।

बृहती— 'सर्वत्र योगपद्यात्' इति । अनेन अन्वययतिरेकसमविवरणस्य अर्थापत्तिरित्येदं दर्शयति शब्दस्य (आहृत्यन्वये व्यक्त्यन्तरेऽपि शब्दपयोगात् तदाहृतिरिति चेन्नान्याहृतिरे अत्रयोगात् आहृति-वचनः शब्द इत्यत्रगम्यते, अतोऽन्वययतिरेकसमधि-गम्यमर्थापत्तिरित्येन शब्दस्य । प्रश्न -) किमनो वक्ष-यम् ? (उत्तर -) कालात्तरावस्थायिका विष्यति । नहि कालान्तरानवस्थापिन आचययतिरेकमिच्छन् । अत्र कालान्तरावस्थापिता सिध्यति । कालान्तरावस्थितश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमधिगम्या इत्युक्तम् । (अतोऽनेनपि प्रकारेण शब्दे सप्रत्यभिज्ञ प्रत्यक्षमस्तीति साध्यते । प्रश्न -) कथं पुनः आचययतिरेकसमधि-गम्यप्रस्थापनावगतिरित्युक्तम् ? (उत्तर -) आहृते. पदार्थात् । न चैकप्रयोगागम्या आहृते. पदार्थात्, स्वान्भेगाग्रहणात् प्रत्यभिज्ञानाम् । (स्वात्भेग-) अग्रहीताना च प्रत्यभिज्ञेऽप्येवमस्तीति । तस्मात् स्वरहासमधिगम्यैव आहृतिरपार्था, न निर्देशमधि-

गम्या । स्वरहासमन्वययतिरेकसमधिगम्य. इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा । (कतुभिर्मलागां तु इत्यमत्र पठति - 'स्वरहासमन्वययतिरेकस. इत्यन्वययतिरेकसमन्वय- कालान्तरावस्थितमिच्छयात्, प्रत्यभिज्ञया च विना कालान्तरावस्थितमिच्छयात् सिद्धा प्रत्यभिज्ञा' इति । तेन बृहतीपाठोऽप्यथा क्रियाश्रुत् भाति । के)

श्लोकार्थिके अथ 'सप्तपत्नित्वात्थाः किं शब्दा धिसरणेऽभिधा । तादृष्यात् शब्दचिन्ताया ' इत्येकं मनसुक्तरा ' यदा सवन्धनित्यत्वात्कारेण शब्दनित्यता । साध्यते ' इति च मतान्तरमुक्त्वा ' यदा सवन्धनित्यत्वात् सृष्टेऽस्मिन्नेव वक्ष्यते । शब्दनित्यत्वमप्येऽपि भाग्य-क्षेतस्य यु-यते ॥ ' (श्लोका शब्दनित्यत्वाधिकरणे ३६२) इति स्वमतमुक्तम् । के.

सत्याऽभानात् । २० ॥

भाष्यम्— अहृतो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाथो गोशब्दा इति । किमनो वक्षेयम् । अनेन वचने नागम्यते प्रत्यभिज्ञानान्तीति । वयं तावत् प्रत्यभि-ज्ञानीमो न न करणदौर्लभ्यम् । एतन्मन्वेऽपि प्रत्यभि-ज्ञानान्ति । स एवावधिति, प्रत्यभिज्ञानाना प्रत्यभि-ज्ञानान्ति चेद्व्यभिचरन्त्येऽपि नाम्थ इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतम्, अन्वये सति साहचयेन व्यामूढा स इति वक्ष्यन्ति । तत्र । न हि ते सट्ट इति प्रतिवन्ति, किं तर्हि स एवावधिति । विदिते च स्पृष्टेऽप्यत्वे व्यामोह इति गम्यते । न चावधम्य इति श्लेषसम्यक्ता प्रमाणमस्ति । स्वादेवत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्य-भिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुत । नैव दोष । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । दृष्टानस्य शब्दस्य विनायादन्तोऽच्यतन इति चेत् । नैव विनष्ट । यत्र एव पुनरुत्तरमागते । न हि प्रत्यक्षदृष्टं सृष्टं मद्दृष्ट्या पुनरुत्तरमन्वयते प्रत्यभिज्ञानान्तो विनष्ट परि-क्षययति । परिकल्पयन्तो द्वितीयध्वदशने मातृदि-जायायां द्वितरि वा नाऽऽश्रयु । न इत्युत्तरमन्वयते नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येव कल्पयन्ति । अप्रमाणताया विदितताया नास्तीत्यवगच्छन् । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सति अप्रमाणता स्यात् । अस्तीति पुनरवगमोद्देशना-

गम्यमाने न इतिदिदम्भायः । न चासिद्धेऽभावे
 यामोहः । न च सिद्धो भावः । तस्मात् अस्वति
 व्यस्येति नाम्नायः । उदेतस्तुपूर्वां सिद्धम् । तस्मात्
 पुनस्तद्दुष्टाविरहितमनुष्यलभमाना अपि न विनष्ट इत्यन-
 गन्तुमर्हति । यथा गृह्यात् निर्गताः सर्वेयहृत्वनमपश्यन्तः
 पुनः प्रविश्य उपसभमाना अपि न प्राक्प्रवेद्यादित्यष्ट
 इत्यत्रगच्छति । तत्रदेवमपि नाय इति वक्तुमर्हति ।
 वेऽपि सर्वेषां भागानां प्रतिक्षणं विनाशमनुष्यगच्छति,
 तेऽपि न शक्तुमिति शब्दश्च वदितुम् । अन्ते हि
 ध्वजदर्शनात् प्राप्यते । न च शब्दस्मान्तः, न च
 ध्वजे लक्ष्यते । स इति प्रत्ययः प्रत्ययः, सदस इत्याद-
 नानिकः । न च प्रत्ययविवेकमनुमानयुदेति स्वकार्यं वा
 वाचयति । तस्मान्नियः ।

शुद्धती— 'सक्याऽभावत्' (इत्यनेनापि
 सूत्रेण) तदेवेदं सत्यमिदं प्रत्ययं पुनरुपन्यस्यते
 हेतुप्रवर्तमान्यम् । (चोदयति—) हेतुप्रवर्तमान्यम् पुनः
 योऽयोऽन्वयिकः सित्यपि, देवन्तरनिरलेकत्वात् हेतुना
 स्तार्थसिद्धौ । (उत्तरं—) न शक्तु कश्चिद् । (चोद-
 यति—) अन्तर्हन्ति प्रचयेकत्वात् । (परिहरति—)
 न च अनर्थकः, प्रवये सति दादर्थसाहाय्यधियामपि
 (संस्कार्यधियामपि) भवति । तदर्थं प्रायः प्रपातः, न
 इत्यधियाम् । तस्मात् (मन्दबुद्धिप्रयोधनं) अस्ति
 प्रयोधनम् । कर्म पुनरपि कृष्युम् (अदृष्टयो गौशब्द
 उच्यते इति भाष्ये) प्रथमिशाया हेतुः । (उत्तरं—)
 एतस्यादृष्टौ दर्शनम् । (आश्रयति—) सत्येकत्वात्,
 स तु निश्चयः 'निश्चयानुचितगणने' इत्यादेशात्
 (पानिनेकदेशात्) । नहि गन्तुः क्रिया, हि तर्हि ।
 इयं गुणो वा स्यात् । तदिदमर्थस्यमन्वयस्योच्यमानं
 मानुषमन्वयस्यमन्वयस्य । (समाधत्ते—) अशे-
 च्यते—वस्तुत्वमावागमिशो धरात् । (दृच्छते—)
 मन्वयस्यमन्वयः । [कृतुवियम्यथा नैवं पद्विकः,
 किन्तु 'ननु किं वस्तुत्वमावेन शक्तेन इत्यमाह' इत्यन-
 तारिता उच्यते पद्विकः ।] (उत्तरं—) वस्तुत्वमावा-
 गमिशो हि आदेशा भावनि (तेन वस्तुत्वमावां शरत्
 तेषामर्थो वर्धनीयः) । अनुमानगम्यं च क्रिया । ततः

किम् । (आह—) न चानुमानगम्यस्य स्वकृष्युपलब्धते
 इत्युक्तम् । अनुपलब्धस्वकृष्युपलब्ध (च कर्मणः)
 केनाश्रयिः शक्यतेऽप्यनुम् । यत्तु च यैवैतन्निश्चयं कार्यतः,
 आश्रयिगति उक्तो मवतु (यैवैव कार्यवैतुनानुमानेन प्रमा-
 णेन कर्मणोऽस्तित्वं गम्यते, तेवैव आश्रयिगति प्रदीप्यते
 इत्यर्थः) । यैवम् । कार्यश्रुतौ आश्रयिः शक्यतेऽप्यनु-
 म्, न कार्यतः । कार्यस्य ह्य कार्यवशा आश्रयितुं-
 र्हेमा । कार्योन्तरतैव तथ स्यात् (भावतवानं हि कार्यं
 कार्योन्तरमेव स्यात्, न पुनसादेव, कृतक्रियमाणायो-
 र्हेमात् । तस्मात् कार्यपक्षे इत्यनुपलब्धपक्षिः) । शक्ये
 पुनरिदं (किनाशाश्रयिगणनं) संभवति । शक्यस्य शब्द
 उच्यारणस्येत्युक्तम् । तस्मात् (कृष्यसुच्युगोवात्) पुनः
 पुनः (प्रयोग—) शक्यमानता शक्यस्य सम्पत्ते,
 नोदयमानता । अतो मद्गित्वेऽपि कर्मणः शक्यवशात्
 (शक्यवशात्) आश्रयितिरुप्यते, न स्वतः कार्य-
 स्वाभावात् (कर्मणः) । कृतस्य कर्मणां नास्तीति
 कृतानः (पण्डिताः) । तस्मादेवंविधस्य एवायं कृष्य-
 सुच्युः कर्मणः च प्रथमिशागतिरुक्तम् । तस्मात्
 सुच्युः कृतमुच्यते हेतुतोपन्यासकृष्युपलब्धे (प्रथमिशा-
 यायम्) ।

“अन्वयेऽपि सति सादृश्येन ध्यामूढाः 'सः' इति
 वक्ष्यति” इति (भाष्ये) किमिदमुपन्यासात् । (समा-
 धत्ते—) इदमेतौपन्यासात् (नाथ किञ्चित् तितेहित-
 नित्यर्थः) । (आधेया—) न त्रुतो नोपन्यासादिनि,
 निमनेन निराकृतं प्रथमिशाया इति न विदुः । (समा-
 धत्ता—) इदमेतौ निराकृते, भेदप्रहणनिरूपणेय
 'सः' इति बुद्धिः, भेदस्य चाप्यर्थं अतिसादृश्यात्
 अत्राश्रयानां ज्ञातरीनां च दृष्टम्, अमहत्त्वे च भेदस्य
 नान्यत्वं स्पष्टं वाचयति । अन्वयसाधनेऽपि न किमप्य-
 दाश्रयते 'स एव' इति स्पष्टेयात् । (आधेया
 आह । तस्मात्—) त्रिवेकमहत्त्वेनाप्यन्यत्वे (प्रान्ती)
 मणिसुक्ततादित्त्रिवेकेकमहत्त्वानाम् (सदस्येवायामन्वय-
 परिभ्रमणम्) । तस्मात् त्रिवेके यत्र आश्रयिताम् ।
 (सः) 'अतिवेकः परमापरा पदम्' आश्रयु
 सतीदेवाना त्रिवेक एवैकः दारणं परम् । (समा-

दधाति-) सत्य यथा भवनाह (अविचेकनिधन एव भ्राति यवहार इति) । किन्तु अप विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुनास्ति इति ' अस्थानात् ' इत्यस्मिन् सूत्र लिखित विस्तारेण । (पूर्वपक्षस्य परिहार पर्यन्तत्वात् ' सत परमदर्शन ' (१३) इत्यनेन सह ' अस्थानात् ' (७) इत्यस्यैकसूत्रत्वात् ' सत परमदर्शन ' इत्यनोक्तमेव ' अस्य नात् ' इत्यनोक्तमिहाह ।)

' स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुवत ' इति (भाष्यम्) (आक्षिपति-) किमिदं कूर्ममाण्डपतनम् ? उत्तरेणापि (भाष्ये) कूर्ममाण्डपतनैव प्रदर्शिता ' अथ प्रत्यक्षे नि ये एव ' इति । प्रत्यभिज्ञा हि काला तरावस्थापि मे हेतुरुक्त । यदि कर्मण्यपि साऽस्ति, क्रोडयमुपालम्भः । अथायमभिप्राय - अभ्युपगमहान प्राप्नोति इति (कर्मविषये उपा लम्भः । दूषयति-) सत्यम्, अनिन्द्यमभ्युपगत मध्यामि (कर्मणः), आनुमानिकत्वमपि (अभ्युप गतम्) । मे ज्ञानुमानिके अर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति (स्वरूपाग्रहणात्) । स्वरूपग्रहणे (प्रत्यभिज्ञालक्षणकाला तरावस्थापि-) हेतुभावात् अर्धवक्रोऽयमुपालम्भः । यदि अरुमदभ्युपगमज्ञानमस्ति, सर्वकारमात्र, किमिदं मर्षनरत्नीयम् (यदि ' कर्म कालातरानवस्थापि ' इति सीमासकमत ज्ञायते, तदा ' न प्रत्यभिज्ञायते ' इत्यपि ज्ञायतेत्यर्थः । उत्तरमपि ' नहि ते प्रत्यक्षे ' इति (भाष्यस्य) अक्षयदमेव । प्रत्यभिज्ञा हि निराकरणीया, न पुन प्रत्यक्षता । अथ प्रत्यभिज्ञानिकरणोऽयं प्रत्यभिज्ञान निराकृत्ये इति, तत्र । अप्रत्यक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञासं भवान् । ' अथ प्रत्यक्षे, नि ये एव ' इति ज्ञानुपपन्नम्, प्रत्यक्षेऽपि कस्मिंश्चित् प्रत्यभिज्ञाऽनुत्पादे भालातरा वस्तिविति श्रयामानाविति । निराकरणे-) उ-ये । यदि एककार्यत्वात् कर्माभ्यां द्वयमुपावद्य कारणा वशाऽपि न सिध्यति । नहि अ-व-तावद्यौ अस्यासा वगति । (तस्मादभ्यासावगतिमिच्छता तस्य कर्मापि नानामूला तावद्यम्ये इत्यङ्गीकर्णायम्) । गम्यमानक र्वाद्य (गम्यमानस्य एकत्वाद्य) तदुद्धारमि नात्राव

मनवगम्यमेव । तदिदमुक्त (आक्षेपभाष्येण) ' बुद्धि कर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये प्राप्नुवत ' इति (एतेन चोद्यभाष्य तावत् समर्थितम् । उत्तरभाष्यमपि समर्थयमान आह-) स्याता नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे । नहि अप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति (स्वरूपाग्रहणात्) । (शङ्कते-) ननु च भेदाग्रहण प्रत्यभिज्ञा । सा च बुद्धिकर्मणोरपि अस्तीत्युक्तम्, कार्यगम्यत्वाद्दुत्तमेयानाम् । (परिहरति-) सत्यम्, यदि भेदाग्रहण प्रत्यभिज्ञा, तद्ग्रहण तु प्रत्यभिज्ञा (सा च कर्मणि नास्ति) ' कार्यं हि कारणमस्ति ' इत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तत्रा अपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु ' तदेवेद ' इति प्रसिद्धा लोके (अतो बुद्धिकर्मणो कार्यरूपमप्रयो प्रत्यभिज्ञा नास्ति) ।

(भाष्यमनूय आक्षिपति-) ' ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशात् अयोऽद्यतन इति चेत् ' इति । किमत्रानु त्तमुक्त भाष्यकारिणः ? (आक्षेपेत्वाह-) ननु सत्या प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणात्तर कल्पनीयमित्युक्तम् । कल्पिताश्च क्षमिता वायव (श्रोत्रविधायका अनु पलम्भहेतवः) । तदग्रमे चोपलब्धिपरिनि (कल्पितम्) । सयोगविभागा (च वायवीया, तेया-) अवगम हेतवः (इति च कल्पितम्) । किम-यदवशिष्यते ? (उपलब्धस्य शब्दस्य, मध्ये पुनरनुपलब्धस्य प्रत्य भिज्ञायमानस्य मध्यकालेऽपि नाशो नाश्रवणीय कारणा तरवशादनुपलब्धिर्भवति । यदि समये एकोपलम्भ कारणे पुनरनुपलम्भ स्यात्, तदा विनाश कल्प्येत । न च शब्दस्थोपलम्भकारण समग्रमस्ति । स्थितिवाच्य पामस्थापि तदुपलम्भकारणत्वात् । एतच्च प्रत्यभिज्ञा चलेन कल्पने । तदेतच्च ' सत परमदर्शनम् ' इत्यथो क्तम् । अतः किमपरमनिरात्रतम्, यत्रिराकरणाय पुनरिदं भाष्यकारेणो-यते । समाधत्ते-) इदमवशिष्यते, उपलब्ध हि अनुपलब्धयमान ' नास्ति ' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामावयते । नहि अ-व-तानुपलम्भयमान ' नास्ति ' इति ज्ञानमाश्रयति । (तत्र-) यदि उपलब्धमपि न गोचरोभवति । (तत्र-) अनास्यदमेवेद (निर्विषय मेवेद- नास्तीति ज्ञान) अभ्युपगत भवति । अभ्युप

कं चैतत् (भाष्ये) 'नास्तीत्यस्यापि नृष्टस्य' इति ।
 तस्मादस्यो निर्दिष्यते अनेन वा निषेधेन (उपलब्धा-
 नुसम्भवेन) निषेधो वक्तव्यः । तस्मात् (शब्दः उप-
 लब्धो भाष्ये पुनस्तु उपलम्भमानो नास्तीत्यनुपपन्नोऽयं,
 तत्र च निगट्ट, निगटे च) शब्दे प्रत्ययविशेष्य
 आपत्तित्वा प्रत्यभिज्ञा (भेदाप्रकृतिमात्ररूपं, न पुनः
 परमाद्यैरुत्पन्नदृष्टरूपेति । एत चोद्यमाद्यं समर्थं चोद्यं
 परिहरति-) अहो एव अनुपलब्धो भविवेदोऽयम् ।
 यथैवाप्यनुपलब्धविषयानुपलब्धिविः ' नास्ति ' इत्यस्य
 शानस्योत्तरौ नेटे (निषेधना न याति), तथा तद्-
 दृष्टविषयेऽपि अर्थे (प्रत्यभिज्ञायामेऽर्थे) । तस्मात्-
 तु उपलब्धिसमाप्तयेदम्, यद्वत्तरा शब्दे (न पुनर्नास्तिर-
 रूपं वमनुपलब्धिविः) । तथा च लौकिकाः आपादित्यु-
 नात्तुपलब्धिसमाप्तये नास्तीत्यनुपलब्धिविः पुनर्द्वन्द्वे विश्व-
 दर्शनात् । तस्मात् सम्यगभिज्ञप्रत्ययस्य यथेष्टोऽयं प्रत्या-
 भावस्तस्य वक्तव्यः । कुतः ? सपेक्षशब्दादभ्यन्त-
 र्पेक्षयाप्यप्रत्ययस्य । तदेतत् ' अनुपलब्धं सिद्धम् '
 इत्यनेनोक्तः (भाष्येन) । यदप्यनुपलम्भमानं सर्वभान-
 तिपचमुक्तं (बौद्धैः) नास्तिताऽन्यथै, तदप्यस्य
 (शब्दे) न समर्थं (यतः) ' अन्ते क्षपद्वयत्वात् '
 इति हि तम (अनुमाने) हेतुः । न च शब्दे अन्ते
 छयोऽस्ति । अतो न तेनपि (अनुमानेन) शक्यते
 इयं प्रत्यभिज्ञा, पदादितुं यदाचित् (प्रत्यभिज्ञानविदमुत्प-
 यान) आकारयति इत्यपि (संभाव्यते, तेषां ध्य
 दर्शनम् । न पुनस्तैरपि प्रत्यभिज्ञा शक्यते आकम्भ-
 विदुर्मिथ्यनन्तरमेव यथावतः) ।

अनपेक्षत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्-- येषामनपेक्षोत्तरौना इच्छाया भाव
 एव ह्यर्थे, तेषामपि वेगविशेषित्यता भाष्ये, येषां
 विनाशकारणमुच्यते । यथाऽभिनव पठ हृत् । न
 चेनं विप्रताममुच्यते । अथवाऽनपेक्षत्वात् तन्नुपल-
 षामेन ह्यत् । तन्नुपलब्धिप्रकृतितोऽयं तन्नुपल-
 षामिनायात् तन्नुपलब्धत्वात् विनशकारणमुच्यते ।
 येषु शब्दस्य द्विविधकारणमत्र गम्यते यद्विनाशादि-
 नृष्टत्वादिशक्यते ।

बृहती-- ' अनपेक्षत्वात् ' इति । उच्यतेपि
 प्रत्यभिज्ञाया वक्ष्यविदमुत्पत्तिविशेषोक्त्यैः अनिस्त्या
 आशङ्क्यते यदादीनामित्ये, तदप्यत्र दर्शनमात्रात्प्राप्ति
 इति स्थित्वा प्रत्यभिज्ञा, तत्रमेव तथा च निगट्ट शब्दस्य ।
 श्लोका-- ' एवं स्थितस्य शब्दस्य ध्रुति-
 काळात् स्यान्तरे (अत्रयथाहात् धन्यन्तरे स्थितस्य
 शब्दस्य) । संभाव्यते चिन्ताशित्वं न भूयोऽन्येन
 हेतुना । (भूयः अन्येन हेतुना चिन्ताशित्वं न
 संभाव्यते) ४४२ ॥ यथा शब्दादिभिर्भेदाज्ज्ञेया
 वा पदादयः । न ह्यन्यन्तीत्यवगम्यन्ते नैवं शब्दै-
 ऽस्ति कारणम् । ४४३ ॥

प्रत्याभावाद्ययोगस्य । २२ ॥

भाष्यम्-- इदं यदेव्यः केच्यश्रुतुत्तरं सूत्रम् ।
 ननु यादुकारणकः स्यादिति यादुकरतः सयोगविभागैः
 शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारं व्याहृ-
 त्वाद्युपपत्तौ शब्दात्मिनि । नैतदेवम् । वाचवीयश्रे-
 ष्ठ्ये भवेत् वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात् । न च
 वाचवीयानुपपत्तौ शब्दे सतः प्रत्यभिज्ञानो यथा
 पठस्य तन्नुपपत्तौ । न चैवं भवति । स्यादेवेवं स्वर्ग-
 नोपलभ्येति । न च वाचवीयानुपपत्तौ शब्दपत्तौ
 रच्यते । तस्मान्न यादुकारणकः । अतो नित्यः ।

बृहती-- ' प्रत्याभावात् ' इति अनपेक्षत्वात्
 मसिद्धयात्तद्वा निहारोति । येषामाद्युत्पत्त्यर्थे,
 ' यादुकरतः सयोगविभागैः तन्दीमरति ' इति
 (भाष्येन) । तथा च शिक्षाकारणमुत्पत्तौ इत्यन्ते
 ' वासुतपत्तौ शब्दताम् ' इति । तदिदं निराश्रित्यो ।
 यदि वाचवीयः शब्दः स्यात् वायोऽयं सन्निवेशविशेषः
 स्यात्, न च वाचवीयानु सन्निवेशविशेषो यथा
 एवमभेदे । ननु न चाद्युत्तौ वायुः । (उत्तर-) स्वर्ग-
 मन्वत्पत्तौ इत्येव, वैशेषिकस्य सूत्रं, न चोपलभ्येति,
 तस्मादनपेक्षत्वात् प्रत्यभिज्ञा । इयं तदिदं विनाशकारणम्
 तदुपपत्तौ शब्दोपलब्धेऽनुपपत्तौ (वाचवीयानुत्पत्तौ) ।

श्लोका-- ' शब्दो यथा पीडितिको निषिद्ध-
 स्यात्प्रायरीयस्य स एतं मार्गं । तस्माद्भिर्भारित-
 हेतुमार्गैः सर्वत्र भावाद्भवतीति नित्यः ॥ '

(यतोऽस्य हेतुर्नास्ति उच्चारणस्याभिन्नञ्जकत्वात्, यतश्च भागा न सन्ति, यतश्च सर्वदेशे साक्षाद्भावात् अपरोक्ष-
भावात् सर्वगत., तस्माद् व्योमादिवज्रितयः) ।
४४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं चैव भवति 'वाचा विरूप-
नित्यया' इति । अन्तर हीद वाक्यं वाचो नित्यता-
ननुवदति । तस्मात् नित्यः शब्दः । (विरूपा च सा
नित्या चेति विग्रहः । रूपयतीति रूप कर्ता । विगत रूप
यस्या इति कर्तुरहितेत्यर्थः, अत एव नित्या वाक् ।
इय च श्रुति. अमिष्णुतिपरा सती वाचो नित्यत्व द्योत-
यतीति लिङ्ग भवति) ।

वृहती— तथा च वेदाधराण्यस्मिन् पक्षे अनु-
गुणरगणि इत्यन्ते 'वाचा विरूपनित्यया' इति ।
कोऽन्वयिष्य ? नित्यताऽभिधानं श्रुत्या । ('वायुरा-
पचते शब्दताम्' इति, न तु श्रुत्य अन्वयतोऽप्यते)
तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वात् नित्यताऽवस्थिता शब्दे ।

शा— शब्दस्वार्थप्रत्यायकत्व स्वाभाविकमिति षडुक्त
तदाधिपत्ये शब्दस्यानित्यत्वात् । नञ्भिनवस्य शब्दस्य
वृद्ध्यापहारपरम्परया स्वाभाविक प्रत्यायकत्व शक्यते मही-
तम्, अयदीतमपि चेत् स्वमानतश्चतुरादित्यमायवेत्
प्रथमभ्रान्तोऽपि प्रत्याययेत्, तस्मादनित्यते शब्दस्य
देवदत्तादिशब्दरूपवृत्तमेव प्रत्यायकत्वमावच्छेदते । कथ
पुनरनित्यत्वं शब्दस्य ? प्रत्यक्षानभिपन्नयत्वे सति तद-
न्तरमुपलब्धे. षडादिवत्तत्र-यत्प्रत्ययस्येति । अन्यथा
त्रिमिति तदनन्तरमेवोपपद्यते न पूर्वम्, उपलब्धस्य च
द्रागेण त्रितोभावादिनाशिरामभ्यवसीयते । न चसिद्ध-
मग्निशब्दपरम्, अभिपत्तययोगात् । सा हि प्रति-
कथकनिर्गमने वा संस्कारविशेषोपाधाने वा । न तावत्
प्रतिपत्तयनिरास. प्रतिपत्तयकानुपलब्धे. । स्तिमिना
वायव शोभमाच्छायाऽस्तिना. शब्दोपलब्धिप्रतिपत्ति,
तेषु प्रयत्नोपापिते. कौटुभ्यैः वायुभिरुत्थारितेषूपलब्धये
शब्द इति चेत्, एव तर्हि सर्वं शब्दा. सर्वगतत्वात् शोधं
प्राप्त्यवस्थितः प्रतिपत्तयेवृत्तारितेषु युगवत् भूयेत् ।
अय संस्काराधानम्, तत्रापि त्रैविध्य- शब्दस्य वा

संस्कारमदध्युः कौटुभा वायवः, शोभस्य वा उभयोर्भा ।
शब्दस्य चेत् तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादननयनत्वेनावयव-
संस्कारायोगात् युगस्थैर्वायुभिः संसृजतः शब्दः पादलि-
पुनेऽप्युपलब्धयेन, तदिदमुक्तं 'तत्र सर्वं. प्रतीयते' इत्या-
दिना । शोभसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः । यदि काणाद
कानिलवैदिकमतेन आकारामहंकारो दिव्या श्रोत्र तस्यै-
कत्वात् सर्वगतत्वादननयनत्वाच्च सर्वपुस्तानेकमेव श्रोत्र
स्यात्तत्रैकदेशस्यैरपि व्यभिचिः संसृजतमिति क. सर्वेषां
शब्दोपलब्धिं वारयेत् । तदिदम्— 'आकाशश्रोत्रपक्षे च'
इत्यादिना 'श्रोत्रादेरियमेव दिक्' इत्यन्तेन दर्शितम् ।
अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दापरणत्वादेकशब्दोप-
लब्ध्यर्थमपि संसृजत श्रोत्र प्रवृत्तात् सन्तं शब्दान्
षट्शोभोन्मीलितमिव नेत्र समानदेशस्थान् षटादीनव-
शोधयेत् । तदिदम्— 'सृजत संसृजत श्रोत्रम्' इत्या-
दिना दर्शितम् । अथ च दोष. पूर्वोपस्थितेऽपि
शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्र-
देशे अवस्थितास्तैस्तेषाम् सन्तिक्रयमाणे वनाद्व्येया-
मपि संस्कारः स्यादेव । नहि समानदेशाना समाने-
न्द्रियप्राप्त्याना कल्पयित् संस्कारः वस्यचिच्च असंस्कारः
इति व्यख्या समरति षटादावदर्शनात्, तदिदमुक्तम्—
'एतदेव प्रसक्तयम्' इत्यादिना । उभयसंस्कारपक्षे
नूभयेऽपि दोषाः समुचित्य दर्शयितव्याः, तस्मात् न
प्रयत्नाभियोग्य शब्दः । तच्चयस्तु असौ प्रादेशिकश्च,
श्रोत्र च कर्णशब्दत्वेव, तथा सति हि वैश्विदेव कश्चि-
देव शब्द. श्रूयन् इत्युपपद्यते, अन्यथा श्रोत्रमयस्या
शब्द यवस्या चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेश-
स्यैश्च वक्तुमिच्छारितः शब्दो युगपदानानदेशोपलब्धयते
'तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्न' इति भाष्यम् । तत्र
नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एवस्येति हेतु., नित्यो
दस्तायैक. स्यात् एकस्यानुपपन्न नानादेशेषु उपलब्धमग-
मिति । ननु नावयवत्व नित्यत्वे सति एकस्य भवति,
अनेक-मय इवकारादीनि नित्यानि भवन्तिवत्यत
आह— 'असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्'
(शा. भा.) इति । एतदुक्त भवति— प्रत्यभिज्ञाव्य-
तिशेषप्रत्ययवत्त्वेन दस्तानानुतनगवाच्यैरेकत्वावगमात्

निवृत्तमाश्रीयते । अस्ति चाशावधिरोपमन्वशो युग-
पदानानवहृदि वञ्चयित्तेऽपि गङ्गा, नहि तत्रापि
प्रत्ययविशेषोऽस्ति, अस्ति च विशेषे निवृत्त्य नानेकद
संगति । अनेस्ते हि प्रत्यभिज्ञाया अग्रमाग्न्यमस्माक
मि न मन्तेऽपि स्थात् तदग्रमाग्न्ये च निवृत्त्यानुप-
पत्ति, तस्मात् निवृत्ते अस्तेऽपि मन्तीकन्तं यम्, एकद्वय
चातुस्रव नानादेशोपलम्भनमिति । वाङ्मि न अपि—
' यौगपयौपल्यमादा मेदो मेधस्य कार्यता ' इति द्वय-
मुपलब्धय ययायौगयौगलामादौदेशो मति तथा द्यौ
वम्— ' अनिसुखे हि युगपत् ' इत्यादिना ' स्तुटे
ऽ वतेऽनकवति ' इत्येत । यथा न मेधाः कार्यता
भति नानास्यस्य निवृत्त्य मेदोऽनकल्पते तथा द्यौ
वम्— ' निवृत्ते एतेरनुदि रयान् ' इति । नहि
निवृत्तमदिना प्रथमिज्ञाया भाङ्गित्वात्निवृत्ते । तथा च
वयश्चो— ' अदि वैरुष्ये एति वेगमेदेन काम वेग
एव भिजा स्तु न तु सत् ' इति । नहि तदग्रमाग्न्ये
निवृत्त स्थित्यति प्रमाणात्तदभावात्, अतो निवृत्ते
सचेकन स्थात्तय नानादेशोपलम्भेन विदुष्यते इति ।
ततश्च यौगपयौपल्यमात् मेद, मेदे च प्रथमिज्ञाया
अग्रमाग्न्यम्, वदशाग्न्ये च निवृत्त्याभावात्कार्यम्,
तदेतत् आनुपूर्व्ये एतदवशिष्टम् । इदे चानिःशब्द
दीपरासादिव्यात् प्रत्यभिज्ञा भवति, तस्मान्निवृत्त एव ।
इति प्राप्ते, अतिथीयते— ' प्रथमानन्तर द्यौः सा तथा
त्कार्यता धनते । तद्विचक्षणस्योऽपि युवते तत्र
दशोम् । ' यत्तु षष्ठीभियश्चकारमिति, शोभनाररण
इति म् । यत्तु आनवास्य अहकाररय वा भोजने
तत्रारारये च रूपेण पुष्पापुष्पिभ्य श्चार्चित्युक्तम्,
तत्र द्वा - यति तपो श्रोत्रकम्, भवेद्य दौष ।
त इणोऽप्युगी मन्तु श्रोत्रम्, सा च प्रत्यपुष्पा भिरेति
गापिप्रणम् । यद्यपि चाक्षरमेव शोभ तत्तु न सायात्
संश्लिष्यते रिरात्रिज्ञानदारेण, ततश्च यद्यपि शोभ
यौगमेव तथाप्यभिज्ञाया मिनानत् संस्कारयस्यया
धराग्य स्यवरा यवियनि । तनेवते कर्ताडिवस्य
यद्यपि अभिज्ञानापि भिगापि तथापि एवेताप्यभिज्ञानेन
सदृशेन इन्द्रिय सौन्दर्यात्तु मनुष्या इन्द्रिय सौन्दर्य

मिति सर्वेतातुस्रस्य स्वदेव । तदुच - ' नन्येऽस्ति
त्रिपिज्ञाने लाम्बस्कारमिन्द्रियम् । येषु च सर्वेदेसु स्थादे
वेन्द्रिययसिन् ॥ ' इति । सर्वेदेहर्तित्वा पुष्पापि यम् ।
अनोत्तरम् - ' पुष्पा देहपदेसु विगतो पचिरिच्यते ।
तेन प्रथमदेदेवाद्रिगुणा सा तु संस्तुतिः ॥ इति । अय
मयम् - स्तारारे एव भोगायतने सर्वपुष्पापि ज्ञानसुव
यते नायम्, शब्दशब्दाङ्ग चायमभिज्ञानमस्कार प्रधान-
समानदेशर चाज्ञाना गुणस्तेन देहान्तरातिष्ठ पुरुषस्य
यत् स्वदेहे निष्पादयित्वा विज्ञानम्, तस्य तद्देहान
एव संस्कारे निष्पादने मति न देहान्तरात् । स हि
प्रथमभूतेन ज्ञानेन विदेहत्वाद्रिगुण । मनु षस्कार्य
हैवरासद्व्युत्तराच्च संस्काराद्रुत्तराच्च देहमेदोऽभि-
वित्तर एव, यथा नहिरेकरात्संस्काराणामिति चाशान्ता
नामनुपसदगीभोगीयाद्वय न विदुष्यते तदवतापि स्वात् ।
न । अर्दशानत् । नशेऽदिमत्रिपिज्ञाने सर्वेषा ज्ञानसुव
कल्पते, अत्र साधारणमपीन्द्रिय विज्ञानसमानदेशस्कार
सचिपमेन ज्ञानसुवदयति नायपेति दर्शयल्लक्ष्य
सौख्ये ततो नातिशयङ्ग । नचावश्यमेवमेरेन्द्रिय-यत्-
त्याज्ञानमेकमनयन च तथापि तस्य प्रादेदिनैर्षयदिभि-
ये सभोगातेऽपि प्रादेशिकासात्रथ कर्णशुभ्रुलीसयोगाना
प्रतिपुरुष मिन वासदरच्छिजस्य चाशान्तास्य श्रोत्रास्य-
स्यपि स्वरूपे वैऽपिऽनन्त्याणा श्रयणा मेदोऽनकल्प-
यिदि । एवमहृत्तरामे दिग्भागे वा श्लेषे इण्यम् ।
यत्तु ' स्तुष्ट्य संस्तुत शोभ तदोऽदाम् प्रकाशयेत् ' इत्युक्तम्,
तत्रोच्यते— यथापि हि ताः शब्दविशयानविनेय
संयथादिनासीवा विलक्षणगान्धर्वान् निवृत्तये, ततश्च
कविदेव यद्यपि स्वरपिच्छन्दस्य अनुगुण संस्कारमा-
यते न सर्वसाधारणमित्युक्तमित्यवस्था कल्पते, शब्द-
संस्कारस्येऽपि कविदेव यानि कविच्छन्द संस्काराणि
न सर्वे सर्वमिति युक्तनैव च्यवरा । इण च समाने-
न्द्रियमाद्याः शब्दस्यैव च्यवरा । ' सापि हि वेगो
पुष्पाप्येव अमिष्यक न गणयकम्, निष्पाद-
त्तद्व्ययमेवसापि यानि । गणयकम्, तस्मा
टनेय । न च गन्धसंस्कारे मनुष्यां टाः शब्दस्य
प्राणा प्रादेशिकस्योऽपि च्यवरा इति च्यवते । गणय

अनः संस्कृतेन शब्देन यत्प्रेन्द्रिय सनिष्टं स एव श्रुतीति नान्य इत्युपपन्नम् ।

‘ युगपदेशमेदश्च स्वादेशस्यापि सूर्यवत् । ये त्रिज्वलितया ये च कामरूपे व्यनस्थिताः ॥ प्राग्भागे छातमनः सर्वेष्वभास्तात्रिरीक्ष्यते । प्राग्भागे तथाऽसं यन्मज्ज्वादे चोत्रि स्थित ॥ भित्ताश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रयत् तथोत्रि । तेषस्य हृदयमानस्य तिस्पष्टा भिन्नदेशता ॥ ’ तथा यस्मिन् यावद्दूरे देशे कैश्चित् सूर्योदयो दृश्यते तद्देशगतितोऽन्येऽपि ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽपर्यन्तं मेदाशेदः । न च सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम्, न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति । किं पुनरेकदेशस्यैव सविभुजानादेशोपलभ्ये कारणम् ? उच्यते— अतिदूरपरितोऽस्य यथादेशं अज्ञानन्तः स्वसनिधिमध्यस्थन्तो देशभेद मन्यन्ते । विस्पष्टं नैतत् । तथाहि— यः अत्राह्ने यस्मिन् यावद्दूरे देशे सूर्यं पश्यति— ‘अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन् पर्वते सूर्यः’ इति, स सभितारमीशमात्र एव तद्देशे गन्तव्यः परस्तात्तथैव त पश्यति तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतः स्थितोऽसौ सनिहितवद्वयभासते इति । ये चाद्रित्यापेक्षया सौक्यदेशाः पर्वतासौऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां क्षुण्यवदवभासन्ते, तस्मादेकदेशेऽपि संभवति नानादेशोपलभ्यः । तथा एकमेव युगं भिन्नेषु आदर्शेषु युगवत् दृश्यते । ननु प्रतिविम्ब नामाभ्यान्तरं तत्र दृश्यते । न । तस्याभावाद्गुणवत्त्वमात्रेण, नहि भूममध्ये मूलन्तरं संभवति । किञ्च द्वापरवत्प्रसङ्गं भूमेरपरि नाभिद्वये परस्परितया तन्प्रेषितेष्टादरितेदं तस्मान् पुर्वेणुदकस्थोपस्थादरितेभ्यो युगप्रतिविम्बं पश्यति, तस्मिन् देशे पारश्याः पुरया न क्वचिदपि पश्यन्ति, तेन दृष्ट्या दशाननिरस्यः प्रतिविम्बस्योऽप्येवं न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शेणैव जले च प्रतिहनं मायनं तत्र परादूरं मूकगीति युगम् । तस्माद्देशेऽपि नानादेशोपलभ्यो न नानावत् शब्दस्य शापयति । ननु सविभुः सन्निष्पत्त्यात्पुनरं नानादेशावगतिः, वाक्ये तु कथम् ? सर्वमव्यक्तं, सर्वमपि हि शब्दो भिन्नेषु पदभिः संभवे देशेऽपि पश्यमानो भिन्नदेशोऽवभासते, ध्वनयो

हि श्रोत्रदेशमागत्यापि शब्दं व्यञ्जयन्तः श्रोत्रचित्देशनिवृत्त शब्द भासयन्तीति दर्शनवलाद्भ्युपगम्यते । ननु प्राप्यकारि श्रोत्रम्, न च ज्वन्त्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यते इति कथं तस्य श्रोत्रेण ब्रह्मणम् ? तदग्रहे च कथं तद्विशेषशब्दग्रहः ? उच्यते— नायं श्रोत्रस्तद्विशिष्ट शब्दपत्त्ययः, किंतु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं बोधयति किंतु स्वरूपमात्रेण, यत्तत्तु दिश आगता ध्वनयस्तथा विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम्, यद्यपि न स्वात्मन्येण दिग्गः श्रोत्रप्राप्तत्वं तथापि रविं यद्यमप्ये तद्विशेषगतया दिग्गपि श्रोत्रेण गृह्यते इति दृष्टवाद्वि-क्रियते काल्पयत् । यथाहि कालो न स्वात्मन्येणेन्द्रियै-गृह्यते अप्ये च विषयेषु स्वेषु श्रयमाणेषु तद्विशेषगतया सर्वोपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्या दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तात्पर्यवद् ।

ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभन्तः प्रत्यासत्ताद्दूरतयश्च देशादागतास्तीन मन्दं मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च ज्वन्त्युत्पत्तिदेशः प्रत्यासन्नदूरारिष्टेषणा-नुमानात् हृदयदेशमागच्छति तत्र यः शब्दस्य परमायं-देशः श्रोत्रदेशस्तथाग्रहणात् दिग्गविशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ज्वन्त्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात् ततोः उत्तमंभ्रमादेशेऽपि-भवयो भवति, प्राच्या त्रिदशेतावदन्तराले शब्द इति, तस्माद्भि-यज्ञादेशेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोप-लभ्यमनिरवयोपः । ननु अयं दोषः, यदसति वाचके-भ्रान्तिरनम्, प्रथमिशायां या कः पश्यतो येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पश्चात्तः, नद्यसंभवति तद्भ्रान्तिरपि भ्रान्तिरवमनीकं युक्तम्, नानादेशोपलब्धे-स्वरिहायं भ्रान्तिरवम् । अनित्यं यकोऽपि श्रोत्रगत एव परमायं येन तद्देशग्रहणत्वात्प्रसङ्गितं स्यात् । यत्तदुपपन्नं येन तद्देशग्रहणत्वात्प्रसङ्गितं स्यात् ।

यद्यपि शोभोऽप्यत्रकारितरिभेकाद्रीपुंषाभ्रान्ति र समर्थं, तदुपपन्नं । अस्मात्पश्चात्तिरे दि गंनिष्ट-निष्टद्वयेऽपि युगवत्तदभ्युपगम्येताम्, तयोऽनु क्रमेण पश्यन्ति क्वचिदप्यत्रावस्थिते मन्मथिपु गच्छा । किञ्च ध्वनिबो वा शब्दं स्यात् स्यादी वा ? यदि ध्वनिक-

शब्दः । प्रदीपे तु प्रभाषणलक्षणावयवविश्लेषमन्तरेण
 अत्यन्तानुपपत्तौ विच्छिन्नवयवस्य चावयवित्तन । अत्रवयवमी
 विनाशः । त्रिणष्टे च पूर्वस्मिन् प्रदीपे पश्चात्तत्रवयवस्य
 प्रतीपान्तरमेव भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा साहचर्य-
 निमित्तेति वक्ष्यते । शब्दे तु न किञ्चिद्भेदे प्रमाण-
 मस्तीति विशेष ।

तस्य शब्दस्य शब्देऽपि विनाशो नास्ति यतः सूक्ष्म
 विनाशकस्यना स्थान्, तस्मात्प्रित्य. शब्दः । प्रयोगश्च
 भवति— नित्यः शब्दः आरम्भत्वात् शब्दत्वरत् । नच
 शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितय प्रत्यभिज्ञानान्, अरण्ये हि
 गच्छन्तोऽथुत्पूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा प्राणिनाः वस्यार्थं
 शब्द इति संदिहन्ते, नच सामान्यदर्शनमन्तरेण विशेष-
 संशयो घटते । तथाऽवांतरजातिरपि वर्गवृत्तीवगाकारा-
 दिव्यनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता कदाचिदस्ति । तथा
 वर्गवयवेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनु-
 वृत्ताः सन्ति ज्ञान्तव । कथमवयवस्यते । प्रत्यभिज्ञानादेव ।
 तथाहि— नियत्यपि दूरदेशे दक्षरसुचरित श्रुतवता
 गद्यारादिषु संशयो भवति न चाप्य संशयो दत्तमिच्छनो
 गद्यारादिषुमात्रान्, अतोऽस्ति वृत्तीवादिभ्यनुवृत्त-
 मन्वेष्यो व्यावृत्त रूप यदुपलभ्यादेव संशयः । तथा
 धराणेष्वाणो भकारादिषु संशयः, नास्म्येयु । तेन चतुर्थे-
 पञ्चम्यति सामान्यम्, एत प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु
 च यथास्य सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तेः । शब्दस्य तु
 आरम्भत्वेतुना नित्यस्यनुमानम् । ननु शब्दादि
 नादानामनिरव रेऽपि आरम्भत्वादेनेषानित्यो हेतुः । न ।
 तेषामपि प्रत्यभिज्ञा निरकारान् । यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा
 नापि, ततो 'अप्यन्यत्वे सति' इति विशेषादवयवि-
 चारः । यथा चाभिरुदा ध्वनीनां, तथा कर्षणानाधि-
 र्मण्यनुपपत्तेरवयवभूतेन केनचिद्वैत सन्नित्यम्, तस्य
 चानेहरे प्रमाणप्रमादेकत्वे इत्यस्यैकत्व्याभिनत्यामा
 कम् इत्यन्यत्वे शब्दस्य संशोभितमावयवमेवपेक्ष्यर-
 त्भावात्कर्मते सति पारिदी' शब्द गुण्यमेव ध्वनीनां
 भवति । तत्र पार्थिवभेदादिगुणरते तद्व्यवस्थाप्यशब्दस्य
 या ध्वन्यनुपपत्तिसंभवस्य नद्वयस्यै विधेयुः, तस्मात्
 पृथिगादिगुण सन् । यदुपलभ्यते तु युक्तम् । गुणशब्दादि

संशोभात्तरीदण्डस्योपादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्त-
 च्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वास्तु दिक्षु प्रविद्यमानाः
 श्रोत्रेण समुच्च्यन्ते, तत्रश्च समुक्तसमवायात् तद्वतः शब्दः
 श्रोत्रेण दृष्टते । यसादेव वायुगुणः शब्दसंसा-
 यत्प्रैश्चिदुच्यते, 'शब्दलिङ्गमाकाश' इति तन्निरस्तम् ।
 वर्णानां तु नित्यानां द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेवामपि
 शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत् । न । वर्णा न
 गुणाः अन्यन्यत्वे सति आरम्भत्वाच्छब्दत्ववत् दिग्बत्
 कालत्रयेति प्रतिस्थापनसद्भावात् । यथा च दिक्कालो-
 धात्वणत्वा तथा प्राणैरोक्तम् । यत् स्वर्गविरहित्वे सत्ये-
 वेन्द्रियप्राकाराद्राद्रुपादिचच्छब्दस्य गुणत्वनिष्पत्तेः, तस्यापि
 यथोक्तमेव प्रतिस्थापनमित्यास्ता तावत् । तस्मात् कल-
 नाद्यनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णानां न तावदवयुस्त्वारणमन्य-
 त्वम् । एत चोच्चारण शब्दस्य न कारणं किंरपि यञ्ज-
 मिति सिद्धम् । न चोच्चारणान्दकारण समवधीत्य-
 कार्यत्वम्, अत एवाभिनशाचित्यत्वसिद्धिः । इदमेव
 हि नित्यत्वं यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।
 सिद्धान्तचन्द्रिका-- 'भाष्यवार्तिकयोर्द्वेषु-
 पयुक्तं स्वदर्शने । मन्थकारेण च त्यक्तं प्रमेयं
 छिद्यते मया ॥' नन्वस्तु नाप्येव नित्यत्वं तथापि
 आनुपूर्वमित्येवदन्तित्यप्यवभाषणम्, पदं हि वाचकमिष्टं
 तत्र कर्षणीनम्, विशरञ्जितानां वर्णानामवयवकरत्वं
 क्रमश्चनित्यः । तथाहि दैद्यतः कालो वा क्रमो
 भवति । न च वर्णानां सर्वगतानां नित्यानां च
 स्वतः क्रम संभवति । एततो हि क्रमरहितः प्रमेय
 शब्दानमिच्छयन्त स्वीय क्रम वर्णैरपि दर्शयन्ति,
 क्रमरचना च पुरुषाधीना यथाविश्वं तदुपपत्तेः । अतः
 पुरुषात्तस्यात् अस्मात्प्रापयति । अतो निरुच्छेय
 वर्णानां निरवयवविषादवन् । नहि तन्निरवयवे वाचकस्य
 पदस्य निरवयवं निष्पत्तिः । नहि परमाणुनां नित्यत्वा
 दारब्धे पटादी निरवयव दृश्यम् । यथाह -- 'वर्णाः
 सर्ववद्व्यवस्था न स्वतः क्रमवृत्तयः । अनियन्तनिर्वा-
 रणक्रमस्यो विनादिश ॥ पुरुषाधीनता चास्य तदि
 यथावगात्तवै । वर्णानां निरवयव तेषां निरवयव पर-
 माणुत्वं ॥' विच क्रम विना वर्णानां द्विपादकरता-

समवायमस्य च तावत्तात् पदस्य न क्रमविशिष्टाना
 वर्णानां तत्र चानित्यतन्नाशचक्रानित्यभ्यन्तरेणिति । अत्रो-
 च्यते— न तावत् क्रमस्य पदपमपि । अस्तन्वरा
 धारस्य स्वतः प्रथमशब्दज्ञानम् । अत्रोच्यते गुणपदान-
 माय एव विचारणाय किं क्रमविशिष्टं यथा एव
 वाचन उत वगाश्रित क्रम इति । एव च तत्रिंशत्
 वदा वर्णानामेव वाचनस्य प्राधान्यात् न क्रमस्य ।
 सगणनाद्यन्तरेण तद्व्यवहारमात्रम् । न ह्यसौ स्वतः एव
 वत्त्वं तात्त्वेन कश्चिद्वाङ्महिषोत् । अत एव क्रमविशिष्टं
 वर्णां एवाहमाक प्रथिपत्कान न क्रममयम् । ननुस्त
 नामैव तयापि क्रमस्य पुरुषाद्यन्तत् तद्विशिष्टाचक्र
 स्यापि पौर्णवेदमपत्स्वतः, तत्र । अत्राहुः— ' न च
 क्रमस्य कार्त्तं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् । यत्न न हि क्रम
 कश्चिन्नात-वेग प्रपद्यते ॥ यथैवास्य वीरुक्तिस्तथैवैत
 विन-गति । परोऽप्येवमत्तथास्य सन्ध्यानादितः ॥
 तेनैव अहोरात्रस्यदौःस्वयेऽपि नित्यता । यत्र त प्रति
 पेथा न पुरुषाणां स्वतःतात् ॥ ' इति । ननु वर्णानां
 मपि अहोरात्रेणानिप्रथमत्वत्परिपदरमस्तु किं कृ-
 त्तानित्यत्वमेति चेत् । नैवम् । वर्णानामनित्यत्वे अहोरा-
 त्रेणानुपपन्न । तथापि वर्णेषु नित्येषु कलु तानेवादाय
 प्रयोगविशेषेण तावते क्रमविशेषो निगदादवितु पर
 मातुभिरिव घणदीनि । वर्णामावे तु हिन्दा
 रचना क्षात् । १ हि निर्यादन कार्त्तरेण समभवति ।
 न च नित्यविभूता नमानुपवसितिरिति वाच्यम् । एतानि
 यथावत्पुत्रेण । तादात्म्यस्योपविशामक्रमवदोः तथैव
 यथा अन्तर्गतमपि कर्म भवति । तादात्म्यो अन्वयश्च
 जाला नित्यः । तेन सकरीःतारविश्वीकानां क्रम
 मिच्छन् तदभिपञ्जानना ध्वनिजातीयानां तदनुकूल्य
 क्रमण प्रेण विश्वेषु तादात्म्यमात्मीयानां स्वामाना
 स्योपविशामो क्रमेणारमत इति तद्वदोः अन्वयसामपि
 वर्णानां क्रमग्रह इति । येषु क्रमस्य सूत्रस्वर
 मेवाहुः । तथाहि— वीर्णान्ये नय, चिरशिष्टमरु च
 दीर्घादिरुम्भ, वृत्तीराचिभिःप्रत्ययाश्च कालात्प्रना
 स्तेन एतानि वर्णेषु वर्णावर्णमोने अन्वयमानं चाल
 एव क्रम इति । ननु चाल एव चेत् क्रम स त्वेवो

वितुनित्यस्य कस्य पूर्वोपरेण रूपेण विभक्तो भावते ।
 उच्यते— यथा वर्णो नित्यं सर्वगतोऽपि दीर्घादिरुमेण
 विभक्तो भावते अन्वयविवक्षात्, तथा कार्त्तरेण स्वयं
 मविनोऽपि आदित्यगतिविशेषाधिपन्नात् भिन्नो भावतः,
 उपाधयश्च विनष्टवर्तमानानाम्नात् सूत्रादिनिष्ठा इति
 तद्वदोः कालेऽपि अर्थातादिविभागः । त्रिस्तव वास्य
 त्रिणावच्छेदात्, वृत्तत्रिणावच्छेदात् चिरन्तनिति नमस्य
 नित्यते पदस्वापि नित्यत्व सिद्धम् । यथाहुः—
 ' तस्मान् पदवर्णोऽस्ति त्रिनामी कश्चिदीदृश । तेन
 नित्यं पद सिद्धं वर्णानित्यत्ववादिनाम् ॥ ' ननु एतानि
 चर्मां क्रमाद्य यथ वर्णानामर्थे प्रत्यायनमात्रं भवति ।
 अत्राहुः— ' परार्थेऽपि चाद्वैतव्युत्क्रमश्चादिवत् ।'
 किं पुन नमादीना अहोरात्रेण प्रमाणम् ।
 अर्थावचित्तेति नय । पूर्वोक्तवर्णानिस्त्वाचक्रत्पस्यैव
 नित्यता कस्यपि न वर्णस्वरूपमात्रस्येति । इति
 शब्दाधिकरणम् ।

वि— ' विव्याधिरूपे च शब्द लोऽपि चोऽभा-
 दितत् । अनित्यो वर्णस्वरजादयो कस्योत्पन्न-
 नात् ॥, अत्राधितय वृत्तिशालात्, वर्णस्य निपत्त ।
 उच्चारणप्रथलेन स्यन्तेऽप्यो न जन्मते ॥ ' तस्मा
 त्रिये शब्दे कारणदोषाभावात्तात्त्वा अत्राभाषणम् ।

भाहुः— अत्राप नित्यते तत्रत प्रथमवत्त्वात्
 तद्वर्णोऽपि स्यात् । तदेव न समपति, तादात्म्य-
 व्यापारयूनादवत्त्वात् यथावद्वैश्वर्येणोत्तादात्म्यानाद्यो
 रदीर्घवत्त्वात् ' स एताव गतर ' इति अन्वयिकाया
 तादात्म्यविषयत्वेन गौणवत्त्वात् । न च तादात्म्ये वापारस्य
 अन्वयचक्ररत्नान समपति । तद्य प्रोक्तव्याप्त्यन्तर-
 निष्टप्रवृत्तौपयत्तान क्रमस्य अहोरात्रादात्म्येन, तद्व्यवहार-
 विषयदोषविषयेन वा ह्यत्त । अन्वयस्यपि दिग्घादि
 रूपस्योत्पत्त्ये त्रिभ्य यत्परास्वरस्य वा स्रष्टवत्त्वात् सर्वं
 प्रवृत्तवसति । किंच नित्यवत्त्वेन महात्तद्विषयत्वे
 कल्याणानन्देसोपवृत्तता देयदेशे भोपन्त्येव । तेन
 प्रतिदेश भिन्ना एव शब्दा अनित्यताश्च । इति प्रमेते,
 अन्वयत्तद्व्यवहारस्य तस्य प्रागभावात्प्रत्ययाश्च कस्यन अस्ति
 गौरवत्त्वा उक्तप्रत्ययिकाया गौरवतोमेनावच्छेदक

कर्णान्कुरागमेन मरुतादेत्याद्यङ्गीकारेण अभि यक्तेरपि निर्दोषतया गकारादि यत्तय एषेण नित्या वि- यश्च । उदादादिनागप्रतीवित्तु ष्विपिविषया । एतस्यैव नाना देनोपलम्भ आदिगन्धेयानिहृद । तस्मात्प्रत्यय शब्दो वर्णोत्पन्न । ध्वन्यामसोऽपि रथात्तद्विरूपो नित्य एव । अत एव ' सैव मुनिसा ' इति प्रत्यभिज्ञाऽपि न गौणीत्य वन विस्तर ।

सण्डहन— ' तान्वाचानस्फुरवणित्यया या प्रसा विना । शब्दनित्यतया सा स्यात् तेन तन्नित्यतोऽप्यने । '

अनर— ' गन्धाधिकरण चाप । ' २३

० शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । ननु कथं एताध- सन्नवस्थ निहृदत्वम् । वर्णाना आनेत्यनेन पदाना- मपि अनित्यत्वात् । तथाहि, गणा अनित्या प्रय स्नाभि- यद्भूयते सति प्रयत्नोत्तर उपलभ्यमानत्वात् पणदित्त्, इत्यनुगानेन आनत्यत्वम् । न च ' स एवाय गकार ' इति प्रत्ययरूपप्रत्यभिज्ञारलेन अभि- यन्तान्कुरागम इति याच्यम् । ' उत्पन्नो गकार, निन्दो गकार ' इति प्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषय इत्य कल्पनात् । अत एव कदाचित् तज्जतीयोऽय इति प्रत्यभिज्ञा उपनयते । अन्यथा एव पणिकरयेन तज्जातेरभावान् साहचर्यप्रत्यभिज्ञाऽनु- परति । स्वरूपेण ज ल्युपनिनी ' सोऽय ' इति प्रय भिज्ञा, नातिरेण जल्लुपनिनी ' तज्जतीयोऽय ' इति प्रत्यभिज्ञा इति विदोः । किंच न तन्निरित्यस्य एकस्य मूर्तस्य युगपत् नानागौणीयत्वमो नास्तीत्यनुभय । एव न सगो तु गकारादिनागप्रत्यम्भू मेरुतिदि । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाधेय अणित्यवितिदि । इति चेत्, न । आभि यद्भूयन्तस्य अनिन्दतया हेतोरपिदि । प्रदया- मि यद्भूयन्तस्य अङ्गीकारात् । न च ओत्रनिष्ठप्रद- योपयानाङ्गीकारस्य साहचर्येण तदितिप्रदहृत्प्रतिबन्ध- दोपनिगारणैव न अभिप्रायकारेण ध प्रत्य आकार- अहृदर- निगन्धप्रत्यय, नित्यस्य यद्भूयन्तस्य वा मङ्गुत्वात् सर्वप्रदहृत्प्रति इति याच्यम् । अत-उदक- कर्णान्कुरागमेन साहचर्यवद्गीकारात् । उत्पन्नदि- प्रदि अभि यद्भूयन्तस्य अनित्यत्वात् तेन प्रत्यभिज्ञाया

जातिविषयत्वायोगाच्च । न च अनेकोत्पादादिप्रत्ययाना विषयभेदकल्पनमपेक्ष्य एकस्या प्रत्यभिज्ञाया एव विषयभेदकल्पनमुचित इति याच्यम् । उत्पादविनाश- प्रत्ययवत् भेदाभेदप्रत्ययस्यापि नानात्वात् । भेदस्य अ-बो-याभाय यावत्तकधर्मादिरूपतया नानात्वेन तदभाव- प्रत्ययस्यापि नानात्वात् । ध्वनीना मेरुस्य उभयसिद्ध- त्वेन गकारादिव्यक्तिरत्वाधिक्याच्च । केचित्तु उत्प- दविनाशप्रत्यययो भ्रान्तिरुत्तरपने ष्वल्लक्षणनिन्दयो- तयो परपरामर्शेन वर्णनिष्ठत्वेन मानमशुभेयम् । तथा च परपरामर्शकारणैरपि विषयत्व पत्या गौरवम् । प्रत्यभिज्ञाया गतरागकारभेदविषयिण्या जातिविषयत्व- कल्पनऽपि नातिरिक्तविषयताकल्पन इति लाघवमाहु । तदपि गकारादिव्यक्तितत्वाभावात्प्रत्ययकल्पनागौरवेण निरस्तम् ।

चिन्तामणिरस्तु (गन्धेन) तास्त्वमष्टरनिहृद- धर्माभ्यासेन प्रत्यभिज्ञाया न प्रामाण्य संभवति इति जातिविषयत्व तस्या । तथाहि । सजातीयमशास्कार- प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्प्रतिनियतावच्छेदकतया वा गतनादि-या-यानात्काररम-द्रव्यादिजातिसिद्धौ पूर्वगता- रापेक्षया उत्तरगतायो मद्र इत्यनुभय पूर्वपरमकारयो- ऐक्ये न संभवति । अत अस्ति गकारयो भेद । एव गकारनिष्ठपुकारुपयनयनावच्छेदकौजायभेदेन अपि तद्वद । अ तथा तच्छ्रुते पुकार्युपनिर्गमं स्यात् । आ प्रत्यभिज्ञाया एव जातिविषयत्वकल्पना इत्याह । तदपि ' मादन्तस्त्वमि चरन् मद्र जायति स्वरम् ' इत्यन्तरादिभाषया मद्रकारधर्मस्य स्वरनिष्ठ-योके अति- चिन्तम् ।

अन्ये तु यमं अनित्य । स्वाधिकरणनिष्ठापेक्षता- निरूपकरणसंघ- धार-छिन-याग-युक्तिप्रमाण-छिनप्रति- योमि-या-भावाप्रतिभोगिगुण- सात् । संयोगसंघ-धार-छिन- प्रतिभोगि-त-ग-या-परिमाणाभावाप्रतिभोगिनि- व्यभिचार- पर-या- आधिपत्या-निरूप-करणसंघ-धार-छिन-या- । उभया- भावप्रतिभोगिनि- तमेव व्यभिचारकारणाय एव सम्भेति । ईशानस्य नाशपञ्चशुक्तिप्रमाण । संयोगाभावात् न- गुण- इतिनि- संयोगादप्यन्त- आनित्यत्वात् ।

धीयते । स च मूलिहेतो मरुत्सादिषु एव ।
 स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपगम्यप्रमाप्रित्तन्मैवोपगम्यभा
 -नर वनविमुक्त नार्थान्तर इत्यर्थविषया तत्र प्रतीति
 गुणमन्तेति तदतिरेकिणः संस्कारस्याध्वरगम् । तस्य च
 कार्यकृत्याद्यथाभावे प्रतीतिर्दानं तथाभावा एवो-
 त्तित्तिरनुमीयते, तेन धर्मविपर्ययं यत्किमेदे व्ययधाने
 च कार्यदर्शनान्न संस्कारस्यानुदत्तार्थप्रत्ययभावात् ।
 तस्य च कार्यस्य प्रतीतौ यस्य यस्य उगम्य निमित्त-
 भावस्यान्यत् तस्य तदर्थप्रतिभरणनुपुगसंस्कारार्थकत्वं ग्यामा-
 त्रिकम् । यथापरिहातु कार्यानुदयं महामेव कार्यो-
 त्तित्तिरिति तेष्व एवार्थप्रत्ययः । तस्मान् प्रत्ययतो
 नाप्यनुमानतो वा वर्णं यतिरिक्तपरोपरत्तिरिति वर्णान्-
 कमेव पठम् ।

क पुनरर्थः ? अभिवेद्ये । अभिवेद्ये एव क ?
 येन सह शब्दस्य भ्रूयैरूपेण सन्त्ये । अथ क.
 सन्त्ये ! प्रत्याप्यप्रत्यायकभावात् । न तन्नैवैरूपेण,
 सन्त्ये । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदि हि
 स्वभावान् एव शब्दोऽर्थे प्रत्याययेत्तत्र प्रथमश्रुतं किं
 न प्रत्याययेत्ततोऽवगच्छामोऽपेक्षते किञ्चित्शब्द इति ।
 देवदत्तादिपदेषु च पुरुषसङ्केतायत्ता अर्थप्रतीतिर्दृष्टेति
 गरादिभ्यश्चि तदपेक्षैवाधीयते । तदपेक्षा चेदध्यायगतिनं
 तर्मागैरुप शब्दस्य प्रत्यायकत्वम् ।

दृश्यते । यद्यपि प्रथमश्रुतात् शब्दार्थं नाम
 वृत्तते तथापि स्वभाविकमेव शब्दार्थप्रत्यायकत्वं
 पुनः सवेत्तपेक्षम् । तथाहि । दृष्टोर्नगहरोरेकस्य
 वाक्य श्रुत्या पारस्य प्रतीमानस्य प्रहृष्टा बुद्धिस्तु
 मानयति । तस्याश्च शब्दश्रवणान्तरमात्रिस्तात् शब्दस्य
 हेतुता तापदनकारयति । किन्तु तेषा पार्श्वमतिना सुस्ति-
 एता नरः शब्दात् स्वयमर्थमप्रीयता पुनरेषा विचि-
 त्तिकोदयते यदि पन्नायक शब्दस्ततोऽस्मान्नि किमिति
 नाथं प्रतिगद्यति । अथप्रत्यायक एव ततो बुद्धमपि
 कथमनयोधयति । तेषामेव विचिन्तित्वा पुनरेषा
 कथना प्रभवति । नूनमन्त्रि कश्चित्तस्य बुद्धस्य विज्ञेयो
 यतोऽर्थमनुपुष्यते । कोऽसौ विज्ञेय इति निर्णयताम् ।
 पुनः शब्दश्रवणे बुद्धयवहारणगतार्थप्रत्यायकत्वमाधेय

स्वयमयागमदर्शनात् अर्थप्रत्यायकत्वात्तन्म एव विज्ञेय
 इति निधारणा जायत । न पुनः सनेतप्रतीति-
 युंत्वस्य विज्ञेय इति कल्पना शक्या, सनेतस्यैव
 तदानीमप्रतीते । व्युत्पन्नेतरमाद्यर्थो हि सनेतशक्या-
 दर्थमनुपगमान सनेतं प्रतिपद्यते नान्यथा । ननु
 उत्तरमात्र सनेतदर्शनात् विमिति सनेतभूतमेव प्रत्या-
 यक्य नाधीयते । न, शब्दस्यभावत एवार्थप्रतीतिरूप
 क र्थमिडे । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिनं सपद्यते तत
 सनेतोऽपि तत्कारणमिति कल्पते नान्यथा उपरपद्यते तु
 शब्दमात्रादेवार्थानगतिः प्राच्येन मार्गेण । नन्वेवं
 सति देवदत्तादिपदि कथ सनेतस्य कारणत्वम् ।
 उच्यते । प्रत्यापपरिदृष्टस्तत्र सनेतो न तु कस्य
 विलय । तेन देवदत्तादिपु तस्यैवार्थप्रतीतिकल्पत्वम् ।
 गरादिपु तु केवलमार्थदर्शनकल्पनीयो नावगाहा लभते
 इत्यपेक्षेय एतेषामर्थेन प्रत्याप्यप्रत्यायकत्वशुभः संभव्य
 इति सिद्धम् ।

असनिदृष्ट इति किमिदम् ? प्रमाशान्तेरेणाप्रतीत
 इति । यद्ये कथमसौ शब्दैरन्योच्यते ? उक्तं बुद्ध-
 व्यरहारागनसंबन्ध शब्दोऽनयोधक इति । यथासौ
 न प्रमाशान्तेरेणागम्यते कथ तद्विषयो बुद्धत्वपरद्वार
 अरसीयते । कथनरा च तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते ।
 कथनरा च वाचकशक्ति शब्दस्य कल्पयते इति ।
 वाक्यार्थमात्रनायामस्यासौ विधीयतामित्यन्योत्तरम् ।

न पुनरसनिदृष्टोऽर्थो नियोगार्थ एव । नियोगो हि
 प्रमाशान्तेरेणवचनमपूर्वमर्थमनयोधोषयतीति वाक्यार्थमात्र
 कायामुक्तम् । न च नियोग एवैकस्तस्यानयोधकः,
 विषयवतिरेणेण तदप्रतीति पदान्तराणामपि तदन्वयि-
 त्वाथंयत्नयैव व्युत्पत्तेभ्यः वाक्येनैव नियोगार्थं प्रती-
 यते । तत्र लिङ्गादिप्रत्ययो नियोगार्थेयत्तरीरेणाभिदृष्टानि
 प्रुतिस्त्रिपथम् । यथात्राणि च विषयविज्ञेयण
 नामधेय निज्ञेय चाभिदृष्टतीति नियोगार्थप्रतीतौ
 व्याप्रियते । सनिपरोपकारकाङ्गात्वात्कथानि च यद्यपि
 नियोगान्तरदृष्टयानि तथापि प्रधाननियोगान्तिस्त्वार्था
 विषयकतया तन्नियोगप्रतिपत्तायेव पदान्तरपद्वन्ते ।
 विनियुक्तमत्रममानयोऽपि द्रव्यभूत नियोगज्ञात

निषेधाद्गतया समर्थसंज्ञाद्विधित्तिभोगात्तत्रैव उप-
क्षीयते, निषेधाद्गता तु भोगवत्ता प्रभोगकाले नैषो-
मिहकर्मवत्तथापनस्मरणेन मन्त्रजातस्य । अतुयात्ता अपि
निषेधस्तुतिगुणदरन्तः स्तुतिविषयनिषेधाप्रतिपत्तिपरा
एवेति कूलस एव वेदोऽवगोचोऽपूर्वै कार्यात्मनि
प्रमाणम् । अत एव को वेदाधे इति विश्वामनेम्भ-
श्वेदनाधुनेन कार्यात्ता चेदार्थ इत्युक्तम् ।

ननु सिद्धोऽपि ब्रह्मात्मनो वेदान्तात्तामर्थं प्रती-
यते । उच्यते । व्युत्पन्नस्यैः शब्दोऽयमनौपयस्येति ।
व्युत्पत्तिश्च दृढ पराहारे । व्यवहारश्च कार्यप्रतीति-
निवृत्तयः । कार्यप्रतिपादनस्यैव शब्दव्युत्पत्तिः । तस्मात्
वश्विच्छन्द, साक्षादेव कार्यप्रतिपादनतया व्युत्पद्यते
वश्विद्येव वार्थान्वितस्वार्थपरतया ।

ननु तस्मात् सिद्धार्थप्रतिपत्तिरतदपि
नैविकवचनान्तरमवत्येव युत्पत्तिः । यथा 'पुनस्ते
जाक' इति । अत्र हि भुवमकारादिभिर्लिङ्गैः लोकेः
श्रोत्रहोतृवित्तुमीयते । ह्योर्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण
न सम्यगिति मितार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि
प्रतीत तेन पुनश्चै जात इति वाक्येन निषेधोर्षो
बोधित इति कथ्यते । पुत्रकर्मसाम्ये विपद्युत्पत्तिमिति
प्रमाणान्तरापरतमिति तदभिप्रायकरामेव कथ्यते ।
प्रतिपदमात्रपोढाराम्या व्यवहार इव स्वार्थनिरोपधकत्वा-
त्परतया । तथा व्युत्पन्नेतरपदनिभक्त्यर्था वाडै,
पचतीति चतैमनोपदेरोऽपि वाक्ये कारण लक्ष्य-
शब्देन प्रतिपाद्यते इत्यवगम्य प्रत्यक्षेण साधना कारण-
भावमवगच्छन्तः काण्डाब्दे व्युत्पद्यन्ते । त्रिं च अस्य
शब्दात्तामर्थमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्दश्यते । न तत्र शक्यते
वस्तु कार्यत्वस्यैव शब्दत्वार्थ इति । अपि च येन
नामाकार्याभिधायित्वं तावत्ता च कार्यान्तराभिधान-
स्याप्युपचयेन शक्यते विशेषान्तराभिधानादिक, कल्प-
यितुम् । लोके च सिद्धार्थान्येन प्राप्यते वाक्यानि
प्रभोक्तानि दृश्यन्ते । पुनश्च ते पुनश्च ममेत्यादीनि ।
अत्रोच्यते । सर्वपुत्रताया तादृक्कृत्येव व्यवहार एव
प्रथमं व्युत्पत्तिर्हीनशोभा । न यत्तु व्यवहारमन्तरेण
विद्वान्वाक्याने व्युत्पत्तिरवश्यमिति । यद्यपि भुवमकारा-

दिभिर्होतृवित्तुमीयते, हर्षोत्पत्त्या च हर्षहेतुमन्तरेण-
स्वार्थप्रतिपत्त्या च शब्दस्य तथापि 'पुनस्ते जातः' इति
वाक्यस्य पुनस्तन्माहवर्षहेतुपत्तिपादात्ता हर्षहेतुतामा-
नन्त्यात् दृश्यमाना । न च कारित्वेभ्येन त प्रतिपादनकत्वा-
त्परतया । भूतमार्थपरतमामाना तन्निहित प्रगहिताना
पारितो'श्वधारणया अत्यन्तदुष्करत्वात् । व्यवहार
पुनः प्रत्यक्षविधिद्वार्थविषय उत्पन्नमानस्तद्पुनश्चपु-
कारेण तद्वृत्तामेव शब्दस्य वाचकतामनापतेनापादन्य
व्युत्पत्तावुपयत्ता गन्तुमत्तम् । व्यवहारश्चेद् व्युत्पत्त्याय,
कः कार्यनिर्तामिधातु मन्त्रान्तरावहरेत् । न हि कार्य-
वताम विना व्यवहारोऽवश्यमिति इत्युक्तं भावार्थमातु-
क्तायाम् । एवं लोके च सिद्धार्थपरतया पदाना प्रयोगः
स लक्षणेनो भवित्यति । कार्यत्वो हि परस्परपदार्था-
न्वयविचारोत्पत्तिरित्या कार्यत्वय परस्परपदार्था-
न्वयविचारश्चाऽपि लोकाः शब्द प्रयुज्यते । विवक्षा-
बलेन च लक्षणया तत्परताऽपि तत्र निर्वहति । वेदे तु
लक्षणादिभ्यो न निश्चितं नास्तीति स्वात्मनि कर्मपरतरे
नापहर्तुं शक्यते । एवं सिद्धोर्षो वाक्ये यद् व्युत्पत्तिः
थाऽपि कार्यपरता न विद्यते । सर्वपदानामेव हि स्वाभा-
विकी वृद्धयन्तरेण सिद्धा कार्यपरता, लक्षणिकी च सिद्ध-
रतेति । सर्वं यद्वहरेत् कार्यत्वया फलिचारात् तद्
नित्यमिधायिता न शक्यते हातुमिति न सामान्येनाथा-
न्तरमात्रान्वितमिधानं शक्यमर्थम् । अतश्च वेदा-
न्तानामपि आत्मा शाश्वतः इत्युत्पत्त्याद्येव ममात्मानेन
विधिनेत्राक्यतामाश्रित्य कार्यत्वमेव वर्णनीयम् ।
अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्युत्पत्तेरभावत्वं दृढ पर-
हायावगतायाः पदाना अत्रिन्ताभिधायिताया एतदुत्पत्ते,
कार्यपरत्वे च प्रमाणान्तरावगतात्तदस्वरूपानुवादेनैव वर्णनं
कृतंयम् । अत्रिन् सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य न
वेदान्तात्ता परमानन्दविहृत्येव तदथ प्रमाणान्तर-
कथ्यते । तत्र हि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनात्मविहृत्यविधि-
स्येव । ब्रह्मस्वरूपं च प्रमाणान्तरविद्वेदनेभावयोगीयम् ।
ब्रह्मस्वरूपं च लोके प्रमाणान्तरविद्वेदनेवावगतेन विद्वे,
वेदेऽपि स एवार्थः । तथा च इति निवृत्तप्रमाणमा-
नन्दपरिधि सफलप्रतिपत्तिविद्वत् । सर्वप्रतिपत्तिनु

हि प्रमाणस्युत्तिभूतास्वात्मा प्रकाशते । न च एव परमानन्द संवेद्यते । न च साकारिच्छुत्तमिभूतत्वात्समाप्रसाद्य, अभिमतानुपपत्ते । अत्रच्छिन्न हि तु लमनत्रच्छिन्नश्चानन्द इति नाल्पीयशा मन्तोऽभिमतसंभवति । सप्रसादास्य च अभिमतानुरागननिपत्ती नामसमन एव । अभिमतानुरागननिपत्तीनादनमपि प्रमाणात्तरनिरुद्धमेवेत्युक्तं तत्रनालोके । मन्त्रविचारस्युत्तमा अपि विज्ञानादिकारोत्यस्य प्रमाणात्तरनिरुद्धमेव परस्परान्वययोग्यतया नानाकारिपरत्वम् । अत्रपरमस्त्वयोरसु प्रमाणात्तरनिरुद्धमेवानुवादस्वप्रमाणमिति ।

नन्वसामान्यमपि शब्दमस्ति लौकिकम् । तत्रैकमिति न लक्षितम् । उच्यते । न शास्त्राचारित्तं शब्दमस्ति, शब्दादि यद्विज्ञानमसिद्धिष्ये तच्छब्दश्च स्यात् । न च वेदयतिरेकण तत्समवति । लौकिकं हि वाक्यं नार्थे स्वर निश्चयमाप्नादयति, लौकिकं च वाक्यमनन्वयभूयिष्ठं वा द्यप्यभिचारस्य दृष्टितत्वात् ।

नान्येवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चयश्च स्यात् । शब्दो यामित्यस्य अर्थज्ञानस्य लोकेऽर्थयमिचारित्वात् । अथोच्येन वैदिकादचनानु स्वतन्त्रावधिश्चयो ज्ञायते । पश्चात्तन्मनु संप्रत्यक्षद्विरोधानात् न लभते । यथा स्वामी समीपवर्तिनि स्थाणुत्पतया निश्चिते न पुनरुपलब्धा स्थाणुपुद्गलगतय प्रमते । उल्लेख्ये ह्य यत्स्मिताया सदेहो ज्ञायते । यथा च निश्चितोऽथस्तोपलब्धिवर्तयित्वमिति मणयो न युक्तं । न चायमिचारनिश्चयश्च शब्दस्य निश्चयश्च वन व्यभिचार निश्चयो न स्यात् । किन्तु स्वमानन इन्द्रियरूपज्ञे निश्चयहेतुरिति । तत्र । मन्त्रनिश्चय निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्या य मणय स निश्चयनैव न शक्यते निराद्यम् । वाक्यहेतवतरो हि संज्ञानो निश्चयेन विरुध्यते । य पुनस्तत्प्रभार एव नामी तेन निरुच्यते ।

उच्यते । युक्तमपि लौकिके पञ्चि संदेहः । पुरुषा हि प्रायेणानिश्चयान्वेय पशानि आशयदोषेण वा ध्रुमेण वा प्राग्देन वा अशक्या वा प्रयुक्ताना दृश्यन्ते । एतद्यथा हि तदुक्ताना पदानामनिश्चयमिधानसामर्थ्यं-

मन्त्रि तथाप्यनन्वितार्थैरगद्वया नामयो निश्चियते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यरहारप्रवृत्तिः । उच्यते । अथसायनापि लोको व्यवहरति । सद्विश्वायामपि दृष्टौ दृष्ट्यावक्तव्ये कर्मणि प्रवर्तते । अपवा अस्त्येव निश्चयोपाय । यो हि पुरुषो एवमनपचारितो नायन यक्तो न प्रमादी समवेदतदर्थविषयप्रमाणः । सकलाद्यय दापरहितश्च नाममदिहायार्थमनितयामानि प्रयुज्यते इति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्यज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञान तावदस्य मीयते । अत्रयज्ञानाद्यान्वयोऽप्यनुमीयते । ज्ञान हि ज्ञेयानिनामपि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गम् । तदेव लौकिकादचयो लिङ्गभूताद्वक्तव्यज्ञानमनुमीयते । ततोऽर्थे निश्चिय व्यरहार प्रवर्तते । एव च निश्चितेऽन्वये निवृत्तान यथाशब्दाद्वक्तव्यार्थनिश्चयो जायते । किन्तु तस्या दशामानुवादकनैव । अत एव लौकिके वचने न शब्द प्रमाणम् । अभिप्राये शब्दो लिङ्गम् । अभि प्रायोऽप्यर्थे लिङ्गम् । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चय जनयत्स्य तुवादकत्वान प्रमाणम् । ननु अद्यत्प्रमादिभ्रान्तदुष्टाद्यवप्रयुक्ताना पदाना अनन्वितार्थैरदर्शनाद्या पुरुषान्तर वचनेऽनन्वितार्थैरदर्शाद्वा जायते तत्रिशुक्तिमान एव पुरुषस्य वक्तु शक्तत्वाप्रमादित्वाऽभ्रान्तानुदाशयत्वं ज्ञान यामियताम् । नार्थनिश्चयस्य वाक्यादेवापास्तसदे हादस्य । मा भूत् वक्तृज्ञानानुमिनादधनिश्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते । अश्रुतत्वं नाम पुद्गलस्य यथाश्रान्तोपगिरत्म् । आशयदोषेतिरुद्धं यथापि तितार्थैरनुभाषणं । शक्यत्वं च यथाविवक्षितवदप्रमाणमन्यत्म् । शक्यत्वापि यथाविवक्षितवदप्रमाणो यद्वैतत्त्वपुष्टमस्ति स प्रत्ययित । तस्यैतद्व गाम् । संप्रमाणननिपत्तोऽस्य वाक्यप्रमाण इति । तेन तर्गियशक्यश्रवणे उद्गतसम्पत्ज्ञाननिश्चये ज्ञायते एव । समीचीन चेत् ज्ञानमुत्पद्यते यदथाविवक्षादि वस्य यथा प्रतीयमानोऽर्थोऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽत भावितायनिश्चय एवेतेन न सद्ययनिरागणमान पुद्गल विदोषविश्व न स्याद्विद्यते किन्तुनिश्चय एवेति निश्चितेऽर्थे निवृत्त च सद्य वाक्यार्थनिश्चय कुन्देप्यनुवादकत्वात् प्रमाणम् ।

ननु तर्हि वक्तृशानस्याप्यनेन उक्तस्य अत्रयमकं
 पौष्टयेयं वाक्यं तत्रैव शब्दं प्रमाणमस्तु । न, तत्रानु-
 मानत्वात् । वक्तृशाने हि निश्चिन्तकत्वे प्रत्यक्षित-
 वचनम् । वक्तुं तु कर्मा । शानविशेषयोगिनाक्यप्रयोगिने
 तस्यैऋद्विनास्ति । अत एव च भगवान् कारयणे वेदान्
 पौष्टयेवान् मन्यमानः शब्दमनुमानेऽन्तर्मुक्तमुवाच तस्येदं
 कारणं कर्ममिति तैत्तिरिसुक्तरा एतेनेव शाब्दमनुक-
 मिति । वक्तृशानं हि कारणं वाक्यं च कार्यम् । अत
 एवान्वेनाप्युक्तम् । वक्तृशानिप्रयं तु सूत्रवेपुरिति । स
 एव तथा प्रतिवाचप्रमलनया आशय इति । ननु यदि
 वाक्यादकृतशानानुमानं वक्तृशानान्त्वार्थानुमानं तद्व्यन-
 यततेऽप्ये कथं शानविशेषोऽनुमानुं शक्यः । अर्थेनैव
 निराश्रयस्य शानस्य विशेषो न चानिर्ज्ञानोऽर्थो शाने
 विशेषोऽनुमादयति । उच्यते । अनयगतेऽप्येवं शान-
 विशेषोऽनुमानुं शक्यत एव । यादृशार्थप्रतिवादन-
 शोक्तानि यद्गानि प्रमुक्तानि तादृशाप्यपिपयं शानमनु-
 गीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम् । व्युत्पत्त्य-
 पेक्षो हि वेदे शब्दात् अर्थावगमो वृद्धयर्थहारे च
 स्फुरतिः । वृद्धवाक्यानि चेत्किञ्चिद्गानि न तर्हि स्वार्थे
 प्रमाणतया स्फुरन्तानि । उच्यते । याद्वि वदाना
 अर्थविशेषवचनपरं नाश्रीयते तावत् वक्तृशान-
 विशेषोऽपि नास्तुमीयते । विशेषात् हि वाक्यात्
 विशिष्टं ज्ञानं अनुमातव्यम् । न च अर्थविशेष-
 प्रतिपादकत्वात् अन्यो वाक्यस्य विशेषोऽस्ति इत्या-
 श्रयणीयं अर्थविशेषप्रतिपादनव्यवस्थेतेषाम् । अर्थ-
 प्रतिपादनव्यवस्थेविधारणमेव च स्फुरत्सिद्धासौनामं-
 प्रतीतिः । अनुवादकत्वेऽपि च शब्दानामस्यैव प्रति-
 पादकत्वम् । वेदे च स्फुरत्सिद्धासौनामं प्रतीतिः ज्ञानतया
 प्रामाण्यप्रपञ्चते एव । ननु वेदेऽपि शब्दात् भवितव्य-
 मित्युक्तम् । सत्युक्तम्, अनुक्तं तत् । न तादृश-
 निश्चयानुपपत्तिः वेदे संभवति । अमक्यादिकर्तृदोष-
 यनेन शानवितार्थप्रयोगो लोके दृष्टः । न च वेदे
 कर्मां पुरुरोऽस्ति । तेन तदाशितान्श्रयदोषा वान्वि-
 ताथैपदवचने देतेन वेदे शब्दात्मनि नातारकत्वात्त्यर्थ-
 निश्चयत्वात्प्रपञ्चते । न च पौष्टयेयवाक्यवचनविशेष

व्यभिचार्यात् वैदिकेऽपि निश्चये व्यभिचारशङ्का उचिता,
 शब्दाया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूते हि यद् दृष्टं तत्
 तथाभूते एव पुनः शब्दात्मतारयति । अथि च लौकिक-
 न्यायि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्यक्षितवचनप्रत्य-
 क्षितवचनमपि भेदेन न पतिपद्यमानः प्रत्यक्षितवचने
 दृष्टशानपूर्वस्य स्मरन् तत्र स्मरणं श्रवणादिवैवेचान-
 वस्तुद्वयमानो श्रवणपरहरं प्रवर्तयति । तत्र न कश्चि-
 द्विचारः ।

ननु न पदस्यार्थात्प्रवक्तव्या वेदा अपि पौष्टयेया
 एव । पदस्यार्थात् हि पौष्टयेया एव इत्यन्ते, भारतदि-
 वत् । तथा च कठरादिसमाख्याऽपि वेदे प्रवर्तते । न
 चेयं प्रवचननिमित्ता समाग्येति कल्पयितुं युक्तम् ।
 साधारणत्वात् प्रवचनस्य । प्रवचो हि प्रदुः । कर्तो
 पुनः असाधारणो भवति । कृतस्य कर्ताणोऽपि ।
 असाधारण्येन स्ववदेना भवति । यथा वैयासिनी
 भारतसहितेति । अतः पौष्टयेयत्वेन वेदाना तदर्थस्य
 प्रमाणान्तर्गतिपदस्यैवत्तद्विषये चक्षुः प्रमाणभावादन्य-
 ताथैरामद्वया तवदेवु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुरद्वयतर तत्वेदाना नशान्तरता-
 दिवध सार्थते । समाख्या तु पौष्टयेयी प्रमाणान्तरानु-
 कारिणी न शक्नोति स्वयमर्थेव्यवसा कर्तुम् । यदि
 विचारकतः कृततामेव निर्णयामस्तानः कर्णानिक-
 र्णना समाख्या भवियति । अथ तु यत्नेनाग्निपत्योऽपि
 पौष्टयेयता नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिष्पत्तेति
 यथायम् । तदपि क्षमाधारणं स्यात् । प्रवृष्टं हि वचन
 कल्पचिदेव वृत्तचिदेव तात्पर्यसाधनकत्वं न पौष्टये-
 यतामनुमानयितुं अक्षम् । वेदाधीन्यवकाञ्चविरचन-
 सामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परकलहात्पतया तादृशोऽप्यव-
 प्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य चैवतो
 श्रव्यतासौ, प्रथममन्वयनं कथं प्रवर्तते । के हि मथेततः
 उन्मत्तकमेतत्पत्तं श्रव्यशक्ति महता हेतुगोपीयोर्गन्
 पान्येवुत्थापयेयुध । न च बुद्धादिप्रवचनं बुद्धिपूर्व-
 कारिणा श्रोत्राहितया महत्प्रवच्यमाने यत्तरेत्, मातो
 बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् । न हि
 बुद्धिपूर्वकरी वेदान् रवकिमुक्तम् । तदर्थम् बुद्धा-

चात्रोपहितुमाकपत्नात् । प्रमाणात्तरानिपयो हि अपू
 वां मा यथाय स प्राम्बेदचनेन्मो बुद्धिस्थतामापादयितु
 मशक्य । ननु बुद्धादिवचनात्प्येवमेव अत्रोपपत्ति
 स्यु । न । तेषा साध्यसाधनभाजमानपरत्वात् । साध्य
 साधनमात्रस्य कल्पयित्वाऽपि बुद्ध्यापरोपयितु शक्य
 त्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्ट स्वर्गसाधनत्वं चत्यत्र दना-
 दाधारोपयितु शक्यते । अपूर्वैः त्रपूर्वरादेवारोपेणापि
 नावतरति । अथ कथं तुल्येऽपि लिटादिप्रयोगे बुद्ध्या
 दिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपरानि न वेदत्राकथानि ।
 उच्यते । बुद्ध्यादिवचनानि तावत् साक्षात् दृष्टकर्तृपुरु
 षाणि । तेन यदेव पुरुषा प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तुं
 भीक्षते न्द्विप्रश्नाप्रयुक्तान्येवैति निश्चीयते । पुरुषाश्च
 नापूर्वं बुद्धी निवेशयितुमशक्यम् । साध्यसाधनभावत्वं यत्र
 दृष्ट बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमते । वेदेषु तु साक्षा
 त्कर्ता नोपलभ्य । तेन स्वमहिमानुसारेण तावदर्थो
 बोद्धव्य । स चापूर्वकारक प्रतीयते । प्रतीते च तस्मिन्
 शक्यता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषे
 यत्र नानुमीयते । ये एव हि पदस्यता पौरुषेयै-
 विचारयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यद्यक्य-
 रिरचनेषु पौरुषेयत्वात्प्रमाणं न नमते । न च पौरुषेयव
 विना पदस्यताताम्ररश्मैर नोपपद्यते । उच्चारणरशेन हि
 पत्रानि सहजतामापद्यते । तत्रोच्चारणात्पूर्वकं वा
 स्यात् स्वतुद्धिप्रमत्तं वा, दृश्यते द्वायेनापि प्रयुक्तमाये
 नार्थीयमानं भारतादिषु यथाऽऽद्यतना पुरुषा भार
 तादिषु उच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानि मवपुरुषा
 एतेति विमनुष्यव्रतम् । अत्र सिद्धमपौरुषेया इति ।
 अपौरुषेयः श्वेतासि प्रमाणात्तदपेक्षा प्रयथवत् । अत
 प्रमाणात्तदपेक्षा नदित्युक्तम् ।

ननु 'चित्रया यत्रेव पशुनाम' इत्यादिबोद्धना
 पश्चादिपशुनामस्यार्थे बोधयन्ति । न च कमान्तर
 फलनुपपत्त्ये । न च कालान्तरे फल भविष्यतीति
 शक्यम् । कर्माभावात् । अत्र प्रमाणान्तरसाध्यत्वं
 प्रमाणं शास्त्रम् ।

उच्यते । न तावच्छास्त्रेणान्तरभाविताया फल
 भावने येनान्तरकालदर्शनेन साध्यं स्यात् । न च

कालान्तरे कर्माभावात् फलोत्पादासम्भवं । कालान्तरे
 स्थायिनोऽपूर्वादेव फलोत्पत्त्यवगमात् । न च कालान्तरे
 प्रतिग्रहादिकारणात्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनता वाप्येते ।
 कामं प्रमाणद्वयसमर्पित उभय फलसाधनमस्तु ।
 शास्त्रं अपूर्वं फलसाधनमत्रोपहितम् । प्रत्यक्षादिभि
 प्रतिग्रहादिभिर्मिति । न च कालान्तरभाविनि फले कर्तुं
 भौतिकत्वमनुभवतम् । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियसाररिष्यो
 हि भिन्न पुरुष कर्मणा कर्ता स च नित्यतया काला-
 न्तरभावीऽपि फलानि भोक्तुमशक्यमिति न प्रमाणात्तर
 साध्यमिति साक्ष्यस्य प्रामाण्यमाद्येत्तु शक्यम् ।

अत्रापि शिष्टि शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रम् ।
 शिष्यते अनेनेति तु शब्द, स च द्विविध प्रयथो
 ऽनुमेयश्च । किं पुन शब्दात्प्रमाणे लिङ्गम् ? 'अथवा
 कर्तया' इति वचनम् । कथम् ? इय तावत्स्मृति
 स्मृतिर्गणैरवाधानेन परिग्रहीता । न च निर्मूलया
 परिग्रह उपपद्यते । मूलं च न प्रयथादि सम्भवति । तस्य
 कार्यत्वरिपयत्ताभावात् । स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात्
 शास्त्रं समरति मूलम् । ननु च तदपि मूलं नाव
 क्यते । प्रयत्नेनापि आलोच्यमानस्य अनुपलम्भात् । न
 चानुपलम्ब्य शब्दोऽर्थमत्र बोधयति । न च अयमनव
 गम्यमूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । यपनिव
 मवाद्योऽपि तच्छास्त्रं प्रत्यथ नोपलभते । अनुमानं तु
 तेषामन्यस्याकर्मिणं सम्भवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजन-
 परिग्रहीतं दृष्ट्वा तेषु तत्कर्तुं स्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं
 मूलमनुपलम्ब्य शक्यं भवति, एषमसादिः शास्त्रमिति पर
 मपराय लिङ्गमूताया सम्भवात् नानुमाननिष्ठात् । शब्दा
 यत्र न पद्यते । यथाहि बृहदारण्यकसंहितेन प्रयोग्य
 बृहदारण्यकप्रतिपत्तिं प्रकल्प्य तत्राथ शब्दश्रवणान्तरं
 भाविनेन शब्दस्य तत्कारणता प्रतीयते कथं पुनर्ममा-
 प्रतिपादकं शब्दं अस्वै अर्थप्रतिपादकं इति च
 पितृर्षुं पुत्र स्वयं तत् शब्दादर्थमवगम्य प्रतिपादक-
 त्वेनावगतं शब्दोऽर्थमत्रोपेयतीति निश्चित्य बुद्ध्यादर्था-
 प्रतिपत्तिषामर्थं करयित्वा स कथमनेन शब्दानर्थप्रति
 पादनतया शब्दोऽवधारित इति विचिन्त्य नूनमस्यापि
 बृहदारण्यकान्तरदर्शनेनैव भूयस्त्वुपायभूतं ममेव बुद्ध्या

तरस्यापि अरबुद्धव्यवहारात्तरदर्शनमेवैतनादिवृद्ध-
 व्यवहारस्वरूपप्रत्यय परिवर्त्य लोके व्युत्पन्नते ।
 तथा स्मृतिपरम्पराप्रमादित्येव कल्पयित्वा शास्त्रानुमान-
 मपि कुर्वन्ति । न चानुमितस्य शास्त्रसार्थवतिपादस्तर-
 मनुष्यत्वम् । लिप्यनुमितिवत् । सर्वदा च तस्या-
 श्रममदानाम्भावरणम् । अनाभ्यासमेव कस्मादिति
 चेत् । आचार्यैरनाभ्यासः । तत्रपि कथमिति चेत् ।
 आचार्यान्तरानाम्भावरणमिति न दोषः । न च
 तस्याद्यन्तरम् । वर्गविपर्ययः । प्रत्येकं च वर्गान्त-
 शीघ्रैरिन्द्रियकालाद्वात् । यदत्र च तस्याभ्योरप्यं याचय-
 कृत्वात् तन्माश्रयित्वाप्य वेद्यमवदन् । तस्मादनु-
 येयमपि शास्त्रास्ति ।

प्रथममपि शास्त्र निश्चिदव्याहारापेक्ष विण्प्रतिवृ-
 यसादिशास्त्र वैदिकशास्त्रं च । विण्प्रतिवृत्तादौ हि
 निषेधव्यवहारप्रतिवृत्तौ वाक्यम् । ननु पदानाम-
 निवृत्तानिमापित्वेन व्युत्पत्तेर्भवत्वेकपरमयोगेऽपि तत्रार्था-
 न्तरापेक्षान्वत् अनिस्तामिधानस्य तदसिद्धावपरिपूर्णाता ।
 अनेकवदप्रयोगे तु अनिस्तामिधानस्य सिद्धत्वात् कि-
 निवृत्तमपरिपूर्णात्वम् । उच्यते । अनाप्यनिहितार्थ-
 म्यानुपपत्त्या मन्वस्येतापरिपूर्णाता । अत्रापि सिद्धा-
 दिभिर्पूर्वैः कार्यरूपमभिधीयते । न चानुग्रहमन्तरं
 कार्यन्वयता निरूढति, न च कर्ताभन्तरं यानुग्रहान्तेष-
 पत्तिः । न च अविचार अमतीत्य कर्मणि कर्तृता प्रति-
 पद्यन्ते । कर्मणि चाविचारो निषेधे निषेधस्य
 अत्रत्यते । यो हि मतेऽ कार्यमिति प्रतिपद्यते स
 स्वकीयसार्थसाधन कर्म स्वार्थत्वता मत्वव्ययमान अधि-
 पतीत्यादिनि निषेधोच्चारणोऽपि कार्यानिर्वाहाद्-
 प्रथमपरिपूर्णात्वम् । अतो लोके अपरिपूर्वैवाक्यपरि-
 पूरकतया अवधारितोऽप्याहारो वैदेऽपि आधीयते ।
 कः पुनरप्यप्याहारो नाम ? अधिभूतस्य बुद्धौ निषेधा-
 नम् । बुद्धौ संनिहिते श्रवणमात्रः शब्दः स्वाभिमनित
 मभिषेधे । तस्य तु विज्ञेयगतौ योग्यपर लापर च
 पराणम् । तथाहि । यद्यपि जीवन्मन्तरं नियम
 तथापि तस्मिन्निषेधविशेषणे नमाभीधमानो विचेरपर-
 मनुग्रहान्तेष्वप्यत्र कस्यपीन कामे तदधिकारविशेषणे

तदर्थमपि प्रथमे प्रवृत्तेर्विचेरनुग्रहान्तेष्वप्यत्र कस्यपीन न
 कर्तव्यम् । यद्यपि चोपात्तद्विषयोऽपि पुनर्विचिन्त्यते
 तथापि तस्योपात्तद्विषयत्वसाधेयत्वात्तद्विषयम् । तस्मात्त-
 क्तपुनरुपात्तद्विषयत्वस्य कस्यपीनस्यमेवद्विषयत्वं सुख स्वर्ग-
 पदाभिषेधे निषेधविशेषण इत्यव्यते । कर्म पुनः
 तादृशसुखसाधकता सायंशब्दस्याऽवसीयने । उच्यते ।
 ' एतेतिशानेन स्वर्गशब्दो द्योते ' इत्येवमादिसमाप्ताय
 तत्रकृत्युपात्तमेवद्विषयताभिलाषोपात्तदीर्घानुसूतासाधनत्वे
 नार्थयतिः स्तुत्याय कर्म इत्येव । स्वर्गशब्दोऽपि लोके
 यस्मिन्निषेधे श्रोत्या सुखा प्रत्युत्पन्नानो इत्येव । यो-
 ऽप्यत्र चन्दनादौ प्रयोगः सोऽपि शील्यवगमे तस्यैवाप्रयो-
 गत् प्रीतिगोपनवाचकत्वं कल्पनेऽपि प्रीतिरपि वाच्यत्वा-
 अत्रणात् प्रीतिमानवाचकस्य तत्तापने लक्षणश्रुति
 प्रयोगोपपत्तेर्लक्षणिक एव । तत्र यत्किञ्चिदुद्देश्यताः
 स्वर्गशब्दः तथा सुप्ते वर्तते तथैवोऽर्थसाधना सुखेन
 श्रुतिः स्तुत्यापि स्यादिति तादृशसुखान्वाचकत्वं स्वर्ग-
 पदश्रुतिवत्, चन्दनादिष्वपि यो लाक्षणिकः प्रयोगः,
 सोऽपि प्रथमार्थः सुखा तत्र तद्विषयानुसूतायत्वापदाने-
 नीशेषवत्तम् । तथा च यात्रावस्तुतत्तापने स्वर्गशब्दं न
 प्रत्युत्तं रिन्दु मासिचप्रीतिजनके । स्वर्गपदाभिषेयसुख-
 राभवे चोत्तेन न्यायेनाग्नाय एव प्रमाणं तदव्ययानु-
 पपत्त्या च तदुपभोग्योऽप्येवदेवमन्त्रानोऽपि नानुपपत्तः ।
 तावान्तेष्वुद्देश्यमानं तु न निषेधव्यवस्थाया प्रमाणम् ।
 अत्राप्यनयोऽपि निषेधव्यवस्थाया प्रमाणम् ।
 चानुग्रहान्तेष्वपि परिपूर्णाताऽपि नास्ति, किन्तुपि कारोप
 कारजनपदाध्ययान्तामनात्तात् तदव्ययवित्तेषोवकता-
 संभवात् तदप्येव कस्यचि कार्यसाधनकस्येवद्विषयत्वं तस्यैव
 कार्यसाधनवैशिष्ट्यपरिपूर्णाते सति परिपूर्णात्तयाव्याहारः
 कर्तव्यः । एव तादृशत्वव्यवस्थायाव्याहारो नोपपद्यते,
 विदेषावगमे कारणाभावात् । कस्योपकाराव्याहारोऽपि
 प्रकृत्यवदपरिकल्पनाव्याहारो पुनरपि पदार्थाना अभावे
 निर्वाहानमन्तात् मन्त्रोपकाराव्याहारः कर्तव्यः । तथापि
 प्रकृतीना सहस्रान्तं बोधनास्ति कस्यप्यन्तात् या सुद्धौ
 संनिधीयते तदीशोपकाराव्याहारो युक्तः । तदव्याहारो
 तदव्ययवित्तेषु पदार्थानाव्याहारात् तदुपकारोपकारवित्तेः

पदार्थैरनिताभिधानम् । यद्यपि चासात्प्रकार प्रकृती तत्पदार्थजनयतया निश्चिता तथाप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात् पदार्थानां प्राकृत्यापूर्वसंबन्धस्यैव संतस्तस्योपकारस्य न पदार्थां जनना नापूर्वांतरसंबन्धस्येति संप्रति वैकृत्यापूर्वं संबन्ध-मुपगत करणोपकारो न तत्पदार्थजनयतया अवसीयते इत्यस्ति तस्मिन्पदार्थापेक्षेति पूर्वप्रतीतसंबन्धेनोपकारेणोपस्थापितैः पदार्थैरनिको द्वितीयं स्वशब्देन अभिधीयते । उपमानं तु प्राकृतोपकारपदार्थसंबन्धे न प्रमाणम् । सादृश्यमात्रविपर्ययात् । अतोऽध्याहार-वैश्वमि प्रत्यक्षं शास्त्रम् ।

तथा ग्रन्थमपि ज्ञान्म वचन यकत्ववधारणाय लोकप्रसिद्धन्यायापेक्षम् । याद्वि लोकप्रसिद्धन्यायानुसारेण वचन यकत्ववधारणं न क्रियते न तावत् लम्बीचीनार्थोद्योत्वादनश्च शास्त्रम् । तथाहि, 'उन्द्रिदा यजेत पशुकाम' इति किं गुणविधि उत नामधेयमिति सदेहे -यायाभासात्तदित-रुणविधिनिराकरणं सम्बन्धन्यायानुसारेण कुरता नामधेयाध्यवसानेन यत्किं निर्धारणं यावत् क्रियते तावत्समीचीनवाक्यार्थोद्योत्वादीनास्तीत्यनेन मार्गेण न्यायापेक्षं शास्त्रम् । अत एव इतिरतं यथाभूता वेदस्य स्वार्थमवबोधयतो मीमांसा । तथा चाहु - 'धर्मं प्रतीयमाणे हि वेदेन करणारमना । इतिरतं यथाभागं मीमांसा पूर्वादिपति ॥' इति । त्रियत्युत पदजातमेकं शास्त्रम् । न च शक्यं वक्तुं यावत् पदानामैकार्थत्वं तावदेकं शास्त्रम् । अर्थभेदे तु शास्त्रभेदो मन्यते । यथा मन्त्रेषु यावत् पदजातेष्वेवोऽर्थः प्रतीयते तावदेकं वाक्यमित्युच्यते तथा शास्त्रं मरीति । युक्तं मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमाणार्थेषु । तत्र हि तत्रमन्त्रव्याप्त्या वाऽर्थस्थानधारणितुं शक्यते । शास्त्रं तु प्रमाणान्तराऽप्रतीताधारणोपकं तदर्थस्य तत्रमन्त्रव्याप्त्या वा शक्यते नामधेयोऽत्रत्युक्तम् । उच्यते । शास्त्रानामर्थान्तरभेदेनेव सर्वत्रैकनोपपत्तेः । परस्तादपि वर्णानामर्थान्तरभेदेनेव । स रथोऽन्वच्छेदकं शास्त्रस्य शास्त्रादेवानुच्यते । क पुनरसौ ? विषय । काव्य च । क पुनरिषयो नाम ? उच्यते । कार्यमेव हि निष्पद्ये, कार्यं च कृतिसाम्यम् । इतिश्च प्रथम । स च सर्वे

एव भावार्थसंबन्ध । तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिकिञ्चित् प्रतीयते । नामधेया । कृतिरपि भागार्थेन विशिष्यते । तेन भागार्थं कृतिं विशिष्यन् कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते । यो हि येन विशिष्यते स तस्य विषय । अतश्च यावति पदस्य एवो विषयस्त्वावयवो निशेगार्थं, तद्वैक्याचैकं शास्त्रम् । तत्र निशेगाभेदस्यापि विषयभेदोन्नेयत्वात् विषयभेदादेव शास्त्रमेकं व्यवस्थाप्यते तद्वेदाच्च निश्चयम् । पञ्चाशत् च विषयभेदोऽनसीयते । तत्र यद्वति जुहोति ददातीत्यभिधानभेदात्प्रागादीनां भेदोऽनगम्यते । देवोद्देशेन द्रव्ययागो याग । स पुनर्देवता ? कश्चोद्देशः ? कश्च त्याग ? उच्यते । स्तोत्रं शस्त्रं यद्गुणवचनं यद्देशेन च हविषा त्यागश्चोद्यते सा देवता । तत्रैव यत्किञ्चिद्ब्रह्मना देवतामन्त्रप्रयोगात् । यत्र ह्याग्नेवादिदेशानर्थान्युत्ताने प्रयुक्तोऽस्मिद्ब्रह्म हविस्त्यजति तत्रैवमाहुर्गिरि न देवतेति । अदेवशब्दं चतुर्धन्यतद्वाचकं सादृश्यप्रयोगः । त्यागश्च सत्किञ्चिन् रवे ओदासीन्-यत्कल्पः । स चानभि-सहितपरस्वत्वापत्तिकल्पो यागः । देशान्तरपरात्प्र-प्रथेयोपाधिकश्च स एव होमः । अभिसहितपरस्वत्वा-पत्तिश्च न दानमिदं । अभिसहितभेदात्प्रजायत्युत्पन्न-भेदावगमः । तथा विष्युच्चारणात् असत्यप्यभिधानभेदे भावार्थभेदोऽनगम्यते । असत्विद्युष्टार्थावबोधनस्वरस्य हि सर्वमेव विषयान्नानम् । तदर्थोद्येन एवमवसीयते नूनं भिन्ना इमे धात्वर्था इति । तद्वेदे विषयभेदा-द्विषयिणे भेदोपपत्तरसिनःप्रावबोधस्त्वभावता विषया-मनावस्य निरर्हति । नन्वेव तर्हि पुरुष स्वेच्छया पुनरिधिगामनति तदापि तर्हि विषयभेदः स्यात् । न । स्वतन्त्रत्वाद्बुद्ध्यारण्यस्य । यद्वि न पूर्वोच्चारणदर्शनपूर्वकं मुच्चारणं तद्विषयेयं स्वातन्त्र्येण परिच्छेदकम् । यद्युत्तर-स्वतन्त्रं तत्त्वैक्येयं प्रमाणात्ततोपात्तार्थावबोधकम् । न च तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति न भेदो विषयस्य । शागन्त-र्गतत्वादि विषयान्नाभ्यागो भेदकं स्यात् । नैत्युच्यते । अभ्यासाभावात् । यत्र द्वैक एव वचना पुन पुनस्त्वमेव अर्थमुच्चारयति तत्राभ्यागो व्यपदिश्यते । शागन्तगत-विधिं पुरुषान्तर पठतीति नाम्नात् शक्यते वक्तुम् ।

एवमपि पुनरावृत्त्यान्वयमेव कक्षाद्विलम्बे न प्रति-
 पादयति । उच्यते । एकस्यैवविधादन्वयेऽपि तदान्वा-
 स्थासन्निवृत्त्यर्थेऽपि । तथा हि पुरुषस्य सोऽप्यर्थो-
 ऽसन्निवृत्त एव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः । एकरं तु
 कर्मम् । निषेधेनयात् । तद्वैक्यं चाभिधानैकयात् ।
 तथा साध्यमपि तत्रैकमेव । यत्र तर्हि ' य एवं
 विद्वान् वीर्यमासी यवते ' इत्यनपि तद्वेदः स्यात् ।
 न । अन्वयकव्यस्य भेदस्थानिराहात् । रूपभेदेन हि
 भेदो निर्वहति यागए हि द्रव्येवते रूपम् । तासाम्
 हि स रूपते । नते हि तासां च भवतीति । य-
 प्यत्र द्रव्यभेदितमपि यद्विचिदुवादाय त्रिधा स्थित्यति,
 यद्यपि चात्राचक्षि रूपमि श्रीवामात् द्रव्यं गम्यते तथापि
 वैयथा गमिद्विहा भवतीति त्रिधानमन्तरेण तद-
 लभ । न च द्रवियेय तद्विगतस्वार्थमाचक्षणो देवता
 त्रिधातुमलम् । विशेषागमे शरणाभावात् । नापि
 ' वाग्मी अमात्रास्वागामाद्व्येते ' इति मन्त्रविधानान्
 मान्यगणितदेवताश्रयणं सम्यति । मन्त्रविधेरभावात् ।
 आन्वयभेदोऽपि विचिद्विज्जानतुरोपादिति स्थितम् ।
 तस्मादनुवादमन्तरेण ह्यनलाभादनुवादोऽप्यमिति माभ्या-
 सात् कर्मभेदः । नन्वेव तर्हि प्रत्युत्पन्नवशादानुवादः
 िमिति न स्यात् । तत्राहोदिताना ' दर्शपूर्णमासाभ्या
 वजेत ' इति शरणाभावात् यत्रस्यैव तद्वैक्यं
 प्राधान्यं स्यात्तत्रमाशरधीना न सिध्येत् । उच्यते ।
 सर्वानुवादाश्रये दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचन नोप-
 पत्ते । अनेपुनरावृत्त्यान्वयेन सर्वानुवादे दर्शयद्य-
 न्यायता पूर्णमासमाश्रयवता चानुगम्यते । तत्र
 दशभिर् पूर्णमासभेति कर्मधारयोऽप्य समसः । तत्र
 यस्मिन् विदेशेऽपि शरणाभावात् शरणाभावात् तत्र द्विवचन
 स्यात् । अत्रानुवादोऽपि चेपाविदेय तावत् ' य एव
 विद्वान् वीर्यमासी यवते ' इत्यनुवादो न सर्वानुवात् ।
 तथा ' य एव विद्वानमाश्रय यवते ' इति चेपा-
 विदेयानुवादः । तेनानुवादद्वयेन समुदायद्वयस्योद्विवच-
 नमन्तोऽप्यनुवादेन चेपाविदेयस्यैव समुदायस्यैव
 कावनिमित्तोपपदानुवादेन उपविशालयोनिनामेवानुवादः

इति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषाप्रवृत्त्यादिति न
 सर्वानुवादे न सर्वेषां प्राधान्यमिति । तथा गुणान्तर-
 योगादप्यनुव-धमेदोऽवयवम्यते । उच्यते यत्कालानुवादं
 कर्मस्य प्रतीयते ततोऽन्वयेन कारकेण अनुवचनं तत्र
 दावयते अन्वयानुवचनमप्यनुवादमगमः । तथा सहा-
 न्तरादपि अनुवचनमेदोऽगम्यते । अन्यथा होक्स्वार्थ-
 म्यानेकवाक्यमिति भेदस्तावत् औलम्बिकः । यत्र तु
 क्लीबसा प्रमाणेनानेकमन्त्रत्वमपि गम्यते भवति तत्रै-
 क्यम् । तथा विधानान्तरादपि कर्मन्त्रावयवमगमः ।
 विधानान्तरं च समितिचे कर्मन्त्रेकगुणस्युक्तकर्मप्रवृ-
 ष्णात् । तत्र हि गुणविशिष्टावयव समकल्पनेकगुणश्रवण-
 वेदस्तुगोविधाने वाक्यभेदप्रवृत्त्यात् । गुणविशिष्टकर्म-
 विधौ तु तस्यैकस्य विधानान्तरात्कर्मन्त्रावयवनिर्वाहत्
 कर्मस्य विदेयम् । विधीयते चेत्तत्र प्रवृत्तादन्वयम् ।
 तथाऽसमिधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात् कर्मविधानावयवमन्त्रे-
 दावयवमगमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मन्त्रे प्रक्रियान्तर विधाना
 न्तरमेव । सत्या तु भावावयवमाभेदे प्रवृत्ति न विषय-
 भेदे । तथा ' सत्तदा प्राजापत्याम् ' इति प्राजापत्य-
 प्रातिपद्विधीयमाना द्रव्यदेवतासन्धाना नियोगविषय-
 त्वम् । ते च सत्तदाभिहितं सत्तदेव सत्तदन्वये
 ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं ह्यमो यजेत ' इति चरिति न
 भेदेन विषयभानं भवन्ते । स्यात्तदादपि याज्ञभेदोऽव-
 तीयते । तथा ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं ह्यमो यजेत ' ।
 ' याग्मी दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति च । नहि
 याग्मीन्वोदना कामाधिकारे कर्मविधानार्था । लक्षण-
 प्रवृत्त्यात् । याग्मीन्वोदनेति हि कालो विषेयः । किंच
 जीवनाकाल एव नियोगस्य प्रातस्तावत् याग्मीन्वोदनेन
 विषेयत्वम् । तावत् कालो नास्त्यस्तेन प्रयोगेण
 दावयते न्यायुमिति यजेतेत्यपि धाममन्त्रेतिरिति वृष्ण-
 यित्तयम् । तत्राभ्यासलक्षणस्याऽप्यपरिति जीवोऽपि-
 कारान्तरमेतदाश्रयणीयम् । जीवने कर्मकारिविधेयणे
 सति जीवो अत्रयव शरीरं मयित् यमिति सिद्धं यमेन
 जीवन्त्याशिरविधीयते याग्मीन्वोदने । तत्र नियोग-
 भेदाधिकोऽप्यपि भेदः अत्रयवभावि । अत्रयव शास्त्र-
 भेद एव । नियोगो हि स्वसंभित्वात् मन्त्रे कर्मविधि

निर्गमनमुच्यते, तेन स्वकृतिस्वाद्यमपूर् प्रतियचते ।
 कृतिभेदेन च कार्यस्यापि भेदः । तेन निरोग्य कृति
 भिदन् कार्यमपि भिन्नति । अतो निरोग्यभेदस्यापि
 शास्त्रभेदहेतोर्नियोग्यभेदोच्येतान् तत्र त्रैदेनैव शास्त्रभेदो
 व्यपदिश्यते । नियोग्यभेदेनाप्यस्य साव्यभूम्यैश्वर्यक्षण
 स्याधिकारस्य भेद इति साव्यभेदोऽप्युच्यते । शास्त्र-
 भेदः । साव्यभेदेन चानुसूक्तभेदभित्तानामप्यनुसूक्तानो-
 पत्तिशास्त्राणां अधिकारशास्त्राख्यायां भेदः । एकस्या-
 धिकारिनिरोग्यस्य तावता प्रतिपाद्यतादिति ।

एतच्च शास्त्राण्य प्रमाणमनुमानन स्पष्टभेदेव । न
 ह्यन गम्येन अर्थेन गमकषण्डस्य मन्त्रधनियमोऽपगतौ
 नापि गम्यस्यार्थस्य किंचित् प्रत्येकदेशतः नापि च
 गमकस्येति सामग्रीभेदादनुमानाऽऽशङ्काऽपि नास्ति । कि
 पुनस्तन् निवर्तितम् । उच्यते । अर्थप्रवर्णेनापिभेदेवचनेन
 लौकिकप्रवृत्तिप्रमाणान् अशास्त्रम् । असन्निवृत्तप्रवृत्तेन
 पौरुषेयव्यक्त्यापिभेदेऽप्यर्थस्य चकनप्रिपायतिश्वयपुर,नर
 यद्विज्ञान तत्र शास्त्रमिति दमिनम् । तथा वेदेऽप्यर्थ-
 वादानां न स्वतन्त्राणां शास्त्रस्य किरत्येवाऽदतया विध्यर्थ
 वादतया विध्यन्तरानुपप्रेतेति । मन्त्रप्रवृत्तेः सार्थस्या-
 शास्त्रतमुक्तम् । यथा प्रज्जै ' वासुकि मिनोर्गि तालसा
 नोवावहरति ' इति यस्मिन्त्रय तालसि गोमो मीयते
 तन्नैव तन्नैव तालमोवावहरति इति । एकत्वात्कर्मणो-
 ऽन्योदितमपि तदर्थत्वनम् । अहर्गणे तु पयस्तरात्
 गोमन्त एकस्मिन्नपि तामसि नानाभूतव्यपि प्रमात्र
 गच्छन्तान् । उदारद्वयं तु पुटीह्य तामसा नवन
 तदेवेन न गच्छन्मिति प्रागव्यक्तोऽन्यतद्वयमुगदीयते ।
 एकत्वं तु तामस प्रवृत्तौ आर्थे न शास्त्रार्थे इति न
 चोद्वेन व्याप्यते इति तत्र तामस एकत्वात् न
 शास्त्रमिति । विज्ञानादिति स्वाभाव्याशास्त्रव्यव
 र्चनं प्रवृत्तिमवधार्य दत्तदर्थेभ्यः तत्र शास्त्रमिति प्रकटितम् ।
 नहि तच्छब्दविज्ञानात्तत्र न तस्यव्यवस्थावधार्यवर्चनं
 अस्तिकं शास्त्रं तद्व्याप्येव तद्व्याप्यमिति न शास्त्रम् ।

इति प्रमाणपारायणे शाब्दपरिच्छेदः ॥ प्र.
 पञ्चमः, पृ. ८७-११०.

० शाब्दपरिच्छेदः । ' शास्त्रं शाब्दविज्ञानात् अर्थ-
 निवृत्तेऽर्थे विज्ञानं ' इति (भाष्यम्) । विज्ञानात्
 शाब्दात् पदार्थाभिधानाद्वारेण यत् वाक्यार्थविज्ञानं तत्
 शाब्दं नाम प्रमाणम् । तत् लोकासिद्धत्वात् न परीक्षित-
 यम् । तच्च द्विविधम्, पौरुषेय अपौरुषेय चेति । तत्र
 पौरुषेय अतन्त्रकयम् । अपौरुषेय च वेदवाक्यम् ।
 उभयमपि अनासत्प्रतीतारोपविज्ञानात् स्वतन्त्रं शाब्दस्य
 अनुसूक्तान् प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम्, सिद्धार्थं विधा-
 यकं चेति । विधायकमपि द्विविधम्, उपदेशकं अति-
 देशकं चेति । ' इत्थमिदं कर्तव्यम् ' इत्युपदेशः । यथा
 लोके ' दक्षिणसूयगात्वादिभिर्देवैस्तो भोजयितव्य ' इति ।
 वेदे अपि ' प्रयाजाऽप्यातादिप्रकारेण दशपूर्णा-
 मासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् ' इति । ' तद्वदिदं कर्तव्यम् ' इत्यतिदेशः ।
 यथा लोके ' देवदत्तान् यद्वदो भोजयितव्य ' इति । वेदेऽपि ' शौचं कुर्यात् यथा आमे-
 येन ' इति । गन्दा-तरादिभिः श्रुतिनिष्ठादिभिः श्रुत्य
 र्थादिभिश्च विधिभ्योऽयमुपदेशः भेद-विनियोग-प्रमाणं
 अत्रोपपद्यते । यच्च-नामवेय-चोदना-लिङ्गैश्चाति-
 देशः, अ-यम विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य
 तद्विधायकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तारनामधेयस्य
 अन्वयेन सम्यक् विचार माद्य वा रोधयति इत्यहनीयम् ।
 असन्निवृत्तप्रवृत्तं च पूर्वम् तादृश-तद्विपर्ययपरिच्छेद-
 निरासार्थम् । एकदेशिना तु (प्राप्ताकाराणां) तत् अ-
 र्थमेव स्यात् । विरतीतरिच्छेदे तावत् नास्तेव
 शब्दान् शानम् । यदि स्यात् पुरुषरोपाणां शब्दे
 सक्तान्यन्त-पुत्रप्राप्तौ स्यात्कारिकमेव शब्दस्य अप्रामाण्यं
 स्यात् इति वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि पर तद्वृत्तपरि-
 च्छेदप्रविश्यम् अनुसूक्तस्य निरासं स्यात्, तद्यद्युक्तम् ।
 तस्यापि शाब्दं तान् । नहि तस्यापि अप्रामाण्यम्,
 अनुसूक्तित्वात् । प्रत्यक्षान्वयभोवाभावात् शाब्दतमेव
 इत्याह तावत् ।

इदं च शाब्दं ' अस्मैदं करणं कार्यं सन्निधि पदार्थ-
 समवायि विरोधि चेति ऐद्विक ' (' अस्मैदं कार्यं
 करणं संयोगि विरोधि समवायि चेति ऐद्विक ' इति
 पाठ वेदे ग्लान्ते १२।१) एवमानस्युता अभि-

धाय ' एतेनैव शब्दं व्याख्यातम् ' (एव एते वासि
 वैशे. सुप्रवच १।२।३) इति वदन्तः वाच्यधीयाः,
 ' प्रत्यग्रमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ' इति तुसाथाः
 योगताश्च अनुमानादभिज्ञे इति मन्यन्ते । तत्र यदावत्
 पदार्थज्ञानं तन् अयमवस्थावैयर्थ्यात् प्रमाणमेव न
 भवति इति किं तस्य मैशुभैरपरीक्षया । यत्तु वाच्यार्थ-
 मानं तन् अग्रहीतसंज्ञधैरेव पदार्थैः उपजायमानं नानु-
 मानात्पदार्थानुभूतिः । नहि ह्यैः वाच्यार्थविनोदैः सव्य-
 यष्टमस्ति । न च समवति ज्ञानतैः संन्यग्रमज्ञम् ।
 अन्यतन्पूर्वोऽपि वाच्यार्थविनोदः पदार्थरजगत्सु दूर-
 देगमार्तात्तु इति तवैजनीनमेवम् ।

यत्तु आतामन्यतरात् अनिमंयादनुमानं तत् वाच्यार्थ-
 र्थव्यमनोत्तरतात्पर्यात् न तस्य अनुमानरमायादवति ।
 वाच्यध्वन्यनन्तरमेव हि आतामन्यज्ञानानुपेक्षैरेव पदार्थैः
 वाच्यार्थोऽनुभवते । अन्यन्तारदृष्टयुक्तप्रतीतेऽपि वाच्ये
 आनने तु वाच्यार्थे सत्यावधारसहाये प्रवेत्तुः आता-
 मन्यमे सति सन्तर अनुभवीयमानं न वाच्यार्थव-
 र्णनेः आतामन्यधारणवैयर्थ्यजननः अनुमानवैर आताद-
 यति । तस्मात् प्रमाणात्परेमेव त्रिके शब्द इत्यर्थेनैव
 स्याति वेदह्य सिद्धं प्रमाणम् । एकदेशिना तु लोफ-
 यवसामनुमानरजगतीकुर्वता यथा वेदप्रमाणं न सिध्यति
 तयोक्तम् । शा. १।१।५, पु. ७१-७३ .

● शब्ददृष्टयन्त्रवाच्यम् । ३।१।५/१५ ॥ ब्राह्म-
 नन्देन लोकाया उक्तानां च दृष्टकनेन अभिधानात्
 शब्देन दृष्टीवाच्यताऽन्वयेन सूत्रशालया । नन्देन दृष्टात्
 दृष्टकत्रात् इति च तद्व्याख्येयत्वव्यापगतम् । सु. पु.
 ६१३.

● शब्दप्रमाणं ' पदार्थोक्तास्मृतिर्ना स्यात् ' इति ।
 शा. १।२।५ पु. ८ । पदोक्तस्मृतिरन्वयात् न पदव्य-
 पदार्थज्ञानं वा शब्दप्रमाणमित्यर्थः । सोम. ३।१।१ पु. ८ .

● शब्दप्रमाणशब्दार्थं यत् ईदमेवार्थेणु । भा.
 ५।१।१६, ● शब्दप्रमाणशब्दः यत्तम् । १=६।१ (७३)

● शब्दप्रमाणशब्दः यत्तम् । शब्दप्रमाणं तत् अस्मान्
 प्रमाणम् । ३।२।१।१५. ● शब्दप्रमाणशब्दः यत्तम्,
 यत्तम् आद तद्व्याख्येयं प्रमाणम् । शब्दशब्दप्रमाणे

धर्ममाह नापगच्छन्ते अभर्मन् । यद्य पुनः अशिष्टा-
 प्रतियिद्धं नैव तद्व्योपय भवति, नान्युदवाय । तत्रया-
 ' द्विक्रिय-हसिग-रुण्ड्वितानि नैव तद्व्योपय भवति
 नान्युदवाय ' (ध्या, महाभारतं वत्सयायाम्) । सु.
 पु. ३२५. ● न शब्दप्रमाणशब्दानां अन्वयेण शब्दं
 अत्रगतिरन्वया । भा. ६।१।१।३.

● शब्दप्रयोगः निराकल्पनो न युक्तः । सु. पु. १०.

● शब्दप्रयोगः व्यरदारार्थः । भा. ७।३।१६।१५.

● शब्दप्रयोगरूपस्य आचारस्य अभ्युत्पद्यते-
 स्तुल्यत्वम् । सु. पु. १०५.

● शब्दप्रवृत्तिः सर्वत्र वसतमद्विषयैर् प्रति-
 पद्यते, नास्मद्विच्छायायेण । वा. ३।१।७।१५ पु. ७२३.

● शब्दप्रवृत्तेर्निष्पन्ना एव नियमः सन्त्यो निमित्त
 इति सर्ववैधिराजानमेवमत्रात्प्राप्तम् । ३।३।६।१३.

● शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न च एकस्मिन्
 निमित्ते सिद्धे निमित्तात्तर कल्पयितुं शक्यम् । विनापि
 तद्व्युत्पन्नेन प्रयोगोपपत्तेः । यत्तु धर्मव्याख्याक्रमेण
 क्रियते न तस्य निमित्तत्वं स्यात् । वा. २।३।२।३
 पु. ५८२.

● शब्दबुद्धिकर्मणां अनाश्रुतानां विरम्य व्यापार-
 उपपत्तिः । कणिका पु. २३. ● ' शब्दबुद्धिकर्मणा
 विरम्य व्यापारमात्रः ' इति न्यायेन एक एव बोद्धक्य
 व्यापारः । वि. १=१।७।१.

● ' शब्दब्रह्मेति यथेदं शब्दं वेदास्त्वयुच्यते ।
 तद्व्यधिष्ठिता सर्वमेवेन परमात्मना ॥ ' वा. ३।१।७।
 १३ पु. ७०३.

● ' शब्दब्रह्मात्मनोऽन्वये सर्ववैशानुकारिणः ।
 तिस्रसा शब्दविरम्य वा यत्तथा विधिगणितः ॥ ' वा.
 ३।१।७।१६ पु. ७०३.

● शब्दब्रह्मवादिनाः ' अनादिनिर्गमं तद्व्य-
 ततं व्यरदियाम् । तिस्रवैद्व्येनमेव प्रक्रिया जगते
 पाः ॥ ' (वाच्यार्थवैवं) इति वदन्ति । सु. पु. १०६६.

● शब्दब्रह्मवादिनामपि नो वेदान्तवैशानुकारिणः
 शब्दवैः पादव्यनुभवतैः शब्दो ब्रह्मविरम्यं इति,

शब्दात्मसामान्यं वेदानां देहतां यद्वाच्यस्य च परमात्मन देहाधिष्ठयुता इत्येव । पृ १०१०

• शब्दभेदात् भावनाभेद , तेन कर्मभेद । यत्नेन, ददाति, जुगोति । वि २।२।२

• शब्दमात्रस्य देवतात् निरस्तम् । मीको पृ २१४० 'देवतात् शब्दमात्रस्य निरस्तम् इति विन्दी द्रष्टव्यम् । के

• शब्दरूपा देवता । सूर्ये १।३।१६

• शब्दलक्षणं कर्म वेदे लोके चाथलक्षणम् । भा ३।१।८।१७, • शब्दलक्षणं घन इत्युक्तम् । चोदनाश्रुणोऽर्थो धर्म इति । १।३।१।२, • शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं शब्दते न लोकाभिप्राय । १।०।१।१६। ७, • शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दा न प्रमाणम् । १।०।१।१।६।८, • शब्दलक्षणं च हि कर्मणि यत् शब्दं अहं तदसाक प्रमाणम् । ३।१। ७।१३ पृ ७०३ • शब्दलक्षणं न गुणोपौ शक्येते अकल्प्यम् । • ०।८।१।३

• 'शब्दवृत्तपलभ्यते सनागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम् ॥' (४।१।५।१५) । मद्रथ एवञ्च च उभयमपि कारकीभूतं निमित्तध्रुवेन भावनाया प्रशिष्यते इति विधीयते । तत्तु विधिषि विधानात् । नश्यति हि 'शब्दवृत्त' इति । वा ३।१।७।१३ पृ ७०६

• शब्दवृत्तस्य सर्वा अव्यहृत्तया , पूर्वप्रकल्पेन यत्प्रथमं शब्दवृत्तस्य प्रमाणाभावात् । वा ३।१।७।१३-१ । न जहानि शब्दं स्व अर्थं यासु वृत्तियुता । सु पृ ४९८

• 'शब्दवृत्तनिमित्ते हि भावप्रत्यय इत्यन् ।' पा ३।१।६।१२ पृ ६७३

• शब्दवृत्ततिरिक्तं भावनाया प्रत्यासक्तं न पर्ययनं । वा ३।१।७।१३ पृ ७१३

• शब्दव्यापारस्यापि भावनीयप्रतीकत्वयोग्यता लक्षणोत्पत्तिर् अविद्यमानतया । सु पृ ७७८,

• शब्दव्यापारस्य अर्थापत्तिरुपविशिष्टयापारकल्प्यतम् । पृ १५०१

• शब्दशक्तिः पञ्चगम्या । वा ३।४।४।१३ पृ ९१४ • शब्दशक्तिः स्वार्थे औत्पत्तिक । वृहती पृ ३५ • शब्दशक्त्या स्थितया पुत्रां व्यसहारं न तद्वरीनं शक्यते शरीरजननं । वा ३।४।१।२।१ पृ ३५८

• शब्दशक्तिज्ञानं प्रयोगवतीत्यधीनम् । वा ३।३।५।१३ पृ ३१६

• शब्दसन्धे विरोधः । 'प्रयोजनापि हि उच्यते यमाणि शब्दो वेत्तथ तस्मै तावत् प्रयोजनमथावकल्पते । सनिहितश्च बुद्धी भवति । तेन बुद्धी सनिहितेन शक्यते साक्षात् शब्दं सव्यथितुमिति । नैतदेवम् । यो हि अतवभ्यमानोऽनथको भवति, स संवध्यत ताव । भा ३।१।६।१२ पृ ६०

• शब्दसन्धेव्युत्पत्तिमात्रमेव चेहं वृद्धयन् हाताधीनम् । वा ३।३।१।१ पृ १६२

• शब्दमाधुत्यज्ञानं च व्याकरणमियोपविशोपादिति । वा ३।३।८।२७ पृ २७७

• शब्दसाधुत्यविश्रयः । लौकिकाथप्रत्ययो धापितवाचहरतास्यपत्तिरस्य तादेक माधुत्यनिश्रयः । तन ममवत्प्रमादात्स्वकल्पयैगुण्यनिमित्तापन्नरूपवर्जितस्वल्पाद्यप्यथाशक्ये अथयानुपपद्यमानतया अत्रयाऽप्यथावत्या निदमत्र साधुत्वशात् । वा ३।३। ८।२७ पृ २८१, 'नहि वाच्यमविशय सधुत्वमत्र धार्यते' । ३।३।५।१३ पृ ३०७

• शब्दसामर्थ्यं अपसामर्थ्यं च इति त्रित्वं द्विविधम् । शब्दसामर्थ्यमपि द्विविधम्- मप्रत्ययकर्ममनतयाप्यवकाशानामर्थ एवकल्पयतामनसामर्थ्यं चेति । घाल पृ ९

• शब्दस्वभावसिद्धं विवत एव न वेदवादिभिर्गर्भणीयं इति (वैश्वकर्णे) । वृहती पृ १५३

• उद्वेगवत्संस्कारवृत्तेन विरहावयव शब्दव्यभारसिद्धः । भाट्ट १।०।८।०

० शब्दस्वातन्त्र्यवादिनो गीमाक्षनाः । ऋतु-
पु. १०८.

० शब्दभाषणा । अर्थादिमन्वावां भावनायाः लिटा-
दिप्रत्ययानां यः पूर्वप्रति प्रथमशब्दाकारः, ता द्वितीया
शब्दधर्मः अभिधादिमना मानना विधिरित्युच्यते ।

‘ अभिधा माननामाह्रस्वामेव लिटादयः । अर्थोम-
भाषना तस्यां चर्मास्यतेषु गम्यते ॥ ’ वा. १११।

॥१ वृ ३७८. ० शब्दभाषना इति शब्दभाषनाया-
दुच्यते । मणि. पु. ९०. ० शब्दभाषना लिट्-लेट्

-लेट्-तप्त-प्रथमभाषना लिटादिभिर्गम्यते । वि.
२।१। अर्थक २. ० शब्दभाषना विज्ञानोवादे वः

शब्दस्य स्यात्तः स एव शब्दभाषनाशब्देन उच्यते ।
एवंपिधिविज्ञानोवादेनमेव शब्दस्य ‘प्रवर्तकत्वं न तु

औद्योगिकप्रवर्तकत्वं ॥ सु. पु. ५७. ० शब्द-
भाषना । विधिः, वेधा, नियोग, इत्येतासां ।

येन च शब्दभाषना इत्यपि उच्यते । लिटादिरूपशब्द-
धर्मतात् । तदुक्तं भाषावाचिह्नये- ‘ अभिधाभाषना-

माह्रस्वामेव लिटादयः । अर्थोमभाषना राग्या
गर्मास्यतेषु गम्यते ॥ ’ (वा. पु. ३७८) इति ।

अभिधीयते अनेन इति अभिधा लिटादिः शब्दः ।
तद्धर्मः अभिधाभाषना शब्दभाषना इति यावत् । ता

च सामान्यतो विनोपतयेन साध्या । न्यून-उपपन्नवृत्ति-
हिंसा लोके दृश्यते । क्वचित् स्वेच्छार्थं सुगतं प्र-
वर्तते । क्वचित् अच्येदितः आत्मस्येदितोऽतं सामान्यमपि

न श्चेच्छा इति स्पष्टाहारात् । यत्रपि अत्राचार्यद्विरपि
अभिच्छर्त्तं न प्रवर्तते प्रवर्तितुं नथापि मारसिके-

च्छादिनमपि शिःकारिकं स्वप्रवर्तनात्तत्रैव इच्छासुत्यात्
प्रवर्तयति इति द्वैविध्यव्यपत्तिः । तत्र शब्दभाषनातत

भाषित्या प्रवृत्तौ आचार्यादेः स्वप्रवर्तनासामान्येन
प्रवर्तयत अत्रसीयते । या पुन, प्रवर्तना । प्रवृत्तिद्वेषु

भूत प्रवर्तयितुः धर्मः । प्रवर्तयितुर्धर्मोऽप्येव यत्प्रथ-
म्य नः प्रवर्तयति न देवदत्तः इति धर्मत्वात्प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिद्वेषुप्रवर्तयते तु यत्प्रथमोऽपि देवदत्तस्य प्रवर्त-
यति इति प्रवर्तनासामान्यत्वं यद्वदन्त्यापि प्रवर्तयन्-
वत्ति ।

तथा लौकिकलिङोऽपि गुणद्विधायादिशापरस्य
प्रवर्तकत्वोपपत्तिः । लोके च आचार्यादेः प्रवर्तयितुर्धर्मः

अर्धमेतं प्रवर्तयामि इति प्रवर्तयितुः मानसप्रथमव्ययः
श्रेयादिरूपः नापहोतुं शक्यते । वेदे तु पुष्टासामानेन

लिटादेरेव प्रवर्तयतात् तद्धर्मः अद्वितीयः । स एव
विधिः । तत्र उच्यतेप्रवर्तयते अध्येयम् । समस्य आम-

न्यम् । नोच्यते निमन्त्रणे आजागम्यम् ।
एव च लिटादेः अनुशासनाच्छास्त्राः । तत्र नाना-

भाषणविहाराय प्रवर्तनारूपं अस्तुसूतं चतुर्विधं यत्
चतुष्टयानुगतं एकं प्रवर्तनात् शब्दभाषनाच्छेदकम् ।

ईष्टितानीयितनर्मणोरिव साधकत्वं द्वितीयाया अशक्यते ।
अन एव हर्द्वत्तः ‘ अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं

चतुष्टयं विधिः । तत्रैव लिट् विधातव्यः किं भेदस्य
विषयधरा ॥ ’ इत्याहर्द्वत्तः ‘ न्यायव्युत्पादनार्थं

वा प्रपञ्चार्यमथापि वा । विष्वादीनामुत्पादानं
चतुष्टयांसादिव. सूत्रम् ॥ ’ इति । अत्र लौकिकनिमित्त-
णादियः अर्थोऽपि अर्थोऽपि मेरोऽपि व्यापकित्तः

इति न्यायसूत्रेण न्यायमुत्पादनात् । यावत्तात्पर्येच्छेदकस्य
प्रवर्तनारस्य आशया इत्यप्येव चकच, न न्यैविवच

एव इति सूत्रेण प्राप्य. ।
ननु लोकेवैपरीतस्यैवैरपि प्रवर्तनारस्य कथं चतु-

द्विक. । सूत्रम् । यत्तच्चतुष्टयारूपपरं जतिवर्गस्य
कामचारकण्ठासामान्यरूपवत्तत् । प्रवर्तनसामान्यस्य

एव च प्रवर्तयितव्यविरतिमित्यस्य वैपरीतम् । तदु-
क्तम्- ‘ प्रवर्तनस्युक्तिः प्राप्ते श्रेय इत्यभिधीयते ।

अप्राप्तप्रेषणं सपं विधित्वं प्रवर्तयति ॥ ’ (वा.
पु. ३८२) इति । ‘ न्यायशास्त्रे उच्यते य. ’ इत्यपि

श्रेयास्य.पतिविधौपान्त्प्रवर्तनानापरं लक्षम् । अस्मान्
प्रवर्तनं च विधिः इति विधातुश्च इत्युत्तरावर्षोः ।

अथ प्रवर्तनात्प्राये दूरीकितं (प्रवृत्तिद्वेषु प्रवर्त-
यितुर्धर्मः) पश्यन्त्यम् । तत्र आद्यवर्तयतेन प्रवर्तयितु

प्राधान्यादेरिति । धर्मवर्तनेन च समवेतं यथाचित्तं
प्रवर्तयितुं यत्प्रवर्तयति तद्व्यवहारेणा प्रवर्तयितुं यत्प्र-

वृत्तयताः निरायः । सर्वव्यपि लक्ष्यस्य चते अति-
शक्ति. तत्र प्रवृत्ति इति देवदत्तम्, प्रवर्तयितुर्धर्मोऽपि-

धर्मत्वाच्च । अतः परसमवेतप्रवृत्तिहेतुः अत्र त्रिविधितम्, क्व तु प्रवर्तयितुं न प्रवृत्तहेतुः न परसमवेतप्रवृत्ते इति नोच्चारितायति ।

महासुदृढमहत्वात् आह । धर्मशब्देन अपूर्वनिराय । प्रवर्तयितुं शब्देन इत्येतत्साधनत्वायो । आत्प्रविशेषणेन निश्चिन्नादीनामिति । तत्र । धर्मशब्देन अपूर्वनिराययोगात् । अपूर्व हि प्रवर्त्यगत प्रवर्तयितुंगत वा, आद्य प्रवर्तयितु इति पठ्या प्रवर्तयितुमर्थप्रवृत्तेः प्रवर्त्यगतस्य चापूर्वस्य प्रवर्तयितुस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् तद्वृत्ताति याते प्रवर्तयितुं पठ्यतेनेव निरासात् । द्वितीये प्रवर्तयितुंगतस्य अपूर्वस्य प्रवर्त्यप्रवृत्ति प्रति हेतुत्वाभावेन तद्वृत्तयति याते प्रवृत्तिहेतु इत्यनेनैव निरासात् इति । तदिदं महत्त्वमेध्वमन तदभिधान्यापारस्यैव विभिरुपभासनात्वे साधनाभावात् निर्मूलम् । तदेत मनमिधे पठ्याये शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । अशयविशिष्टभाषनाप्रतिपादनं चास्य व्यापार । अस्य प्रवर्तकस्य अर्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनात्परमिति ।

यत्तु 'अस्तु तर्ह्यभिधानात्स्यो व्यापारोऽस्य प्रवर्तकः । तस्य ह्यर्थप्रतीकारायकार्यकल्पस्य केवलम् । कल्प्य प्रवृत्तिहेतुत्व लिङ्गाच्चयस्येति व्यापयम् ॥' इत्याद्युक्तं 'शब्दान्तरगताऽप्यसिद्धमभिधा स्यात् प्रवर्तिका । पदेऽर्थतो विनोपश्रेत् स एव स्यात् प्रवर्तकः ॥' इति शेषद्रवमुक्त्वा 'न चाम्ना अभिधेयत्वाद्द्विषोप नार्थनो गते । न युक्त ह्यभिधेयत्व सर्वसा वा प्रसज्यते ॥' इत्यनेन पूर्वोपदयोऽप्यपूर्वक अयोग्यद्रवमुक्त्वा तदुक्त्वा । 'अथ प्रवर्तनात्वेन कार्यादननोपधत् । तद्रूपेणाभिधेयत्व तथास्यामु न निश्चते ॥' इत्याद्युक्तं 'तन्नाम्ना ह्यभिधानात् प्राप्त् चेत् प्रवर्तकरूपता । स्याद् व्यर्थमभिधेयत्व नास्ति चेत् स्यादमत्यता ॥' इति विवक्ष्य द्रव्यद्रवमुक्तम् । तदेतत् लिङ्ग प्रवर्तकत्वं विहाय तदभिधाना प्रवर्तकत्वे युगपते । अभिधान विनाऽपि हि प्रवर्तकत्वमावश्यं लोके आगपदे पदे च विनादे ष्यर्थमेव अभि-

धेयम् । न तु इदं द्रव्य लिङ्ग प्रवर्तकत्वे अभिधायाश्च प्रवर्तनात्वे प्रसज्यते । यथा हि अभिधायै बोधावयवकार्यात् वृद्धोऽपि न प्रवृत्तिहेतु एव तदभ्युपेनोऽपि व्यापारोऽभिधेनोऽपि प्रवृत्ति हेतुत्वा आस्य चावयवाऽस्ति कश्चित् लिङ्ग अन प्रवृत्तिहेतु यावत् इति सामान्योऽवयवोऽपि न प्रवृत्तिहेतु । अतः त्वया अपि सौ प्रवर्तनात्वेन शब्देन तन्नापि लिङ्गैव अभिहितं तत् स्वस्य प्रवर्तनात्वेनार्थाहाय स्वविषयस्य इह साधाताऽऽक्षेपमुरेन इच्छा जनयत् प्रवृत्तौ हेतुत्वात्वात्तज्ज्ञाने इय पदाभिहिते एव पदार्थे इत्यवयवमभ्युपेयम् । तत्र एत ममापि तुल्य इति न सोमेश्वरोक्त दूषणान्नाम कश्चित् । तस्मात् वेदे लिङ्गादिरेव प्रवर्तक । तदभिधेयं च प्रवर्तनाविशेषं प्रेरणा विधि इति नोच्यते । इति विध्यात्स्यशब्दभाषनानिरूपणम् । (अथ प्रतिषेधावयवशब्दभाषनानिरूपणं भीको पृ १७३९ इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । धार पृ ७७-७८

शब्दभाषणाया अवयवमाह । 'लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभाषणा, भाष्या न तस्या पुरुष प्रवृत्ति । स्वधर्मोप धरण तदीयप्ररोचनं चान्नतथोप्यु यते ॥' अर्थार्थ - लिङ्ग अभिधानाम्कल्पवृत्तिः स्वसति अत्रय वाच्यता । न च तत्र मानाभावात्, व्यापारमिहस्य परादिग्यापारजनकर स्वनिष्ठ व्यापारद्वारेणैव व्याप्त । चन्द्रमिजात्वरस्य दृष्टांगी रतीग्रहण दादिद्वारेण दृष्टत्वात् । तथा च लिङ्गदेनापि प्रवृत्तयुक्तेन स्वनिष्ठ व्यापारो अत्रय जननीय इति न एव अभिधात्तक । व्यापारस्य व्यापारावेणाया अत्र यथा स्यात् इति व्यापारमिहस्येति । व्यापारिण स्वनिष्ठ व्यापारात्वेनापि व्यापारोपेक्षाया आगच्छापत्ते परनिष्ठति । शब्दे साध्याया प्रवृत्तिहेतुत्वात् सिद्धसाधा स्यात् इति शब्दनिष्ठमिधासिद्धयर्थे स्वनिष्ठेति । त्रिंशत्स्य शब्दभाषा भाषयत् ह भाष्या चेति । अर्थभाषीय शब्दभाषनाभाषया इत्यर्थे । येन इत्यादृष्टायां कथनमाह स्वधर्मोप इति । अयदीतिप्रसक्तिवर अयत्तुया शेषमद्वय स्याद्व्यतिरिच्यमिनायाय ।

सकेन्द्रश्च तद्व्यवहृतकप्रदाना तत्तदर्थे, लिट्श्च प्रवर्तना-
त्वादिविशिष्टे श्रेष्ठ्य । मणि पृ ११. ● शब्द-
भाजनाया. भाय आपीभावना । विभावने लिट्वादि
करणम् । अर्थवादप्रदायिता स्तुति इतिकर्तव्यता ।
तेषु शब्दभाजना लिट्वादिभिः गम्यते । नि. २।१।।
वर्णक २

● शब्दभाजनेतिकर्तव्यतानिरूपणम् । तेषु
द्वयी अपि (विधिप्रतिषेधरूपा) शब्दभाजना प्राशस्त्या-
मानस्वशांतासुगृहीतौ स्वकर्मभूता प्रशुक्तिं निवृत्तिं च
जनयति इति तद्विधिवर्तमानत्वेन अभ्यसते, एह्यति च
अर्थवादे स्वाभ्यासार्थेवराय स्थितम् । तस्याश्च इति
कर्तव्यतायेषा तदर्थश्च अयमवधानात् विध्ययमात्
कर्तव्यत्वेन प्रतीतेः तत एव च भायकरणयो आत्मा
दृष्टापूर्वमन्त्रे एषात् नामथा । न च शब्दभाजना
च्येतिटोमहाप्रतिस्त्रिकविधाकरणेषु स्वल्पत. सत्यपि
कृतं प्रवेन प्रतीयते, लिट् अर्थभाजने । अत अभ्यसत
विधौ सा विचौभगमात्वात् कर्तव्यत्वेन प्रतीयते । तदुक्त
वार्तिक ' सा हा प्रवर्तनं ' इति । आश्रयात् चामि-
शुचि ' अभ्यसतविधिरात् कर्तव्यं त्रै प्रतीयते ' इति ।

ननु तमापि आश्रयतमयचोक्तार्थभाजने अभ्यसत
करिषा विधीयते न तु प्रका, तस्या व्याख्यातमन्त्र-
रामभाजनात्, लिट्वा च विधिद्वयानुषे । अत्रोक्तयते ।
न सावत् कृत्योमेवत् द्वितीयाभेदोऽपि 'पुरोहितं वृणीते'
इतिवत् द्वितीयाऽनुपपत्तयानभाव स्वाध्याय प्रति शुभ-
भूताभ्यसनभाजना अत्रयता । तत संस्कार्यैरानुपपत्त्या
अभ्यसत विधि शक्यतुसारेण स्वाध्याय समविधि इष्टे
निमित्तयुक्तं वर्धयत्येति इति वृत्तौ च उक्तम् । तत्र विध्यरो
सावत् पुरुषप्रवृत्तिरेव इष्टम् । सत च शब्दभाजना करणव
चा कर्तुं वा गिरूपते इति वार्तिकान् लोके उभय-
विरताप्रमतेऽपि वेदे प्रवर्तयितुं पुरुषप्रवृत्तौ कर्तुं यावत्-
न्यायपरमिषाकरणास्वाद्यभाजनात् स्वाध्याय कर्तव्यत्वेनैव
स्वाध्यायो विनियुयते । अन्तरत्र च कर्तव्यकारक
क्रियाया । अत एव आश्रयात्माभिहितं संवदा नानभि-
हितेऽपि कर्तव्यं भाजने इत्युक्तं इत्युक्तं कर्मविधये ।
एत कर्तव्यता स्वाध्याये त्रिनिमित्तं अर्थभाजने गुणज्ञात्

विधायकस्य च प्राधान्यात् प्रातिस्त्रिकभावकस्या लिट्
कर्तव्यत्वेन विनियुयते, अभ्यसनेन उपात्ता लिट्
भाजनेविरुक्ति । तत ' कि ' इत्यपेक्षिते सामाध्याय
पुरुषप्रवृत्ति इति भावयेतु इतिवत् अर्थवाद्ये संव
प्यते । श्रुतार्थापत्तिमूलकश्चाय अर्थवाहारः ' इषे खा
टिनमि ' इत्यादिवत् । तदुक्त अर्थभाजनाधिकरणवार्तिके
' तत किमित्यपेक्षिते सामाध्याय पुरुषप्रवर्तन इति
सम्भ्यते ' इति । तेन इद श्रुतासुमितिकदेशनिव्यक्त
महाभाय मरति ' अभ्यसतसकृता स्वाध्यायवदोमत्ता
लिट् पुरुषप्रवृत्ति भावयेतु ' इति । अभ्यसत च
वाक्यभाय पारमार्थिक, अन्यथा शब्दभाजनाया कर्म-
त्वानवयमात् तदितिकर्तव्यताभूतमाश्रयत्वात्कश्चाय अर्थ-
वादप्रामाण्य न सिध्येत ।

ननु अर्थभाजनाधिकरणे एव आयसुते च आचर्ये
' कर्मसु अर्थज्ञानस्य लैङ्गिकविनियोगात् तदर्थं अभ्य-
सतविधि व्यधीते' स्वाध्यायन कृत्यप्रवृत्तयवेष भाय
यत् इति ' इत्युक्तम् । तद्विद्वदा कर्तव्योक्तिं प्रवृत्ति
पुष्टोक्तिश्च । नयसुक्तम् । न तु विरोध । शब्द
भाजनाया हि लिट्वादीना कर्तव्ये सति अर्थात् कल्प-
दधानमेवे करणत फलितं भवति इति प्रवृत्तिकर्तव्यमेव
अर्थाववाधरूपत्वेन कलितं व्याख्यात इत्यत्रोच ।
प्रवृत्तिकल्पत च फलदायवेषेधरय इति न भाव्यद्व-
विरोध । लिट्वा हि प्रवृत्तिकल्पस्य वाक्यार्थस्य इष्ट
तापनतया श्रेष्ठ इत्या प्रवृत्ति जनयति नास्मभेति ।

ननु एतमपि वेतनप्रवर्तनात्मा विधि कथ गयेत
नान् लिट् विनियुयी इति चेत्, सस्यम् । उपाध्याय-
हेऽपि अर्थव्यवहारत् । यथा वर्णलेशामाधिकाराद्य-
सक्यत्वेऽपि तेन तत्त्वमेव तापुत्वं श्राव्यते शिष्टपरि-
प्रधानात् साकरणप्रामाण्यात् । एतमिहापि अत्येता तापुत्
' लिट् मा प्रवर्तयति ' इति लिट्वापारमृताशब्द
भाजनाकर्तव्यता सुप्यते तद्वगतवैतवस्य लिट्वा अरोप्यात्
निरोधरमवलसरोय । तेन उपाधेन शब्दभाजनाकर्तव्यत्व
करण श्राव्यते अर्थभाजनाप्रामाण्यात् । तस्या हि अकर्तव्यत्वे
नर्दिताकर्तव्यताभूतप्रवृत्तयानवेषश्राव्य तदर्थमप्य अर्थ
वादप्रामाण्य न स्यादिति । एत कर्तव्यत्वेन अत्रगताया

शब्दभावनाया करण शक्यतायेवनेयैव विधिज्ञानमेव ।
 ' अथ चेन ! इत्येष्टिते प्रवृत्तवाधातुभगवेषुषण विधि
 विशनेन इति सचष्यते इति वार्तिशात् । युक्त चैवत् ।
 यागो हि स्वल्पतो भावनाया साध्य सन् तस्या फलो
 पहिताया करण भवति । एव विधिज्ञानमपि स्वरूपेण
 विविना विषयेण साध्य सत् तत्रैव शब्दभावनाया
 प्रवृत्तिरूपफलोपहिताया करण भवति । केचित् सप्रथ
 मारम्भमेव करण विधिज्ञान तु तद्वाच्यार करण न
 निर्वहक यागस्यैव अपूर्व इत्याहु । लिङ्गोऽभिधा
 सैन च शब्दभावना भाव्य च तस्या पुरुष
 प्रवृत्ति । सप्रथमोच करण तदीय, प्ररोचना
 चान्नतयोपयुज्यते ॥ इति । अत्र प्ररोच्यतऽनया
 इति प्ररोचना प्रागस्त्यज्ञानम् । तत्र अद्र फलोपकारि
 प्रयाजात्तिवत् । तत्र च तु प्ररोचन प्रवृत्तिप्रतिरुध
 कात्म्य मद्र उपकार अद्रवनिर्वहक प्रयाजात्तिवया
 पूर्ववत् प्रशास्त्रप्ररोचनस्य असाध ॥ इति तथम् ।
 इति शब्दभावनेतिवर्तव्यतानिरूपणम् । बाल
 ७ ७९-८१

- विविनिद्रा गतिप्रहकरयिका गुरुयथागोपज्जा
 प्रयत्ना इति शब्दभावनाबोध । मणि ७ ०३
- शब्दभावनाभाव्या अथभावनैव । मणि
 ७ ०१
- ' शमो दमस्तव गौव मयम ब्रवमर य । शान
 विनामास्तिक्य ब्राह्म कम प्रचक्षते ॥ ' (भग गी
 ११।४२) । ब्राह्मणप्रतिपादन शोतस्त्वमाय तय
 प्रवृत्तीनां न तु ब्राह्मणप्रवृत्तिनिमित्तारम् । शोतस्त्व
 माय स्तुत्या प्रतिपादन न तु तदभावात् समुदायो
 साक्षर इति । सु ७ १८

● शमिता अध्वयुरा । ३।७।१।२८-२९
 ॥ शमिता अध्वर्युगणस्य लय ॥

' देश गमितार ' इत्यारभ्य शमितातो सप्रथ सुकृत
 सुकृत इत्यन्त वाक्यत पनाया कनकस्यैव शीतिने
 सर्वे समनश्चित्तत्वा एव एव । तद्विभूता अति समस्य
 ल्यास्यद्रवतऽपि शमितास्यदोषे वि तथा । तन् एतन्
 शीत्त्वा भाषांश्च पनाय त्क तद्व ह तृष्या-य गमितेय

कुर्यात् । उद्रीधमक्तिमानमुद्रातैव । इति प्राप्ते, शीत
 नेव स कुर्यात् । आध्वर्यवस्यमायाते वेदे समाभ्नाताना
 मध्वर्योरैव कर्तृवाच्यश्रमाभावात् । आर्थेषु तु अनियम ।
 ' न च पराशरवर्ततेऽध्वर्यु ' इति वचनविरोध ।
 तस्य प्रथमाध्वर्युपरत्वात् । इतरमवस्यामामिति यायेन
 अध्वर्युगणस्य चतसस्य शमित्वत्त्वपि समासोपपत्त ।
 सप्रथ १।१।१८

॥ शमिता ऋत्विगोष न भिन्न ॥

ते सह गतातो ये केचन भवयु । 'दिव्या शमितार
 आरभ वमुत मनुष्या ' इति मन्त्रे तु ऋत्विगभूतदेव
 प्राये पाठेनोपसहारात् । इति प्राप्ते, ऋत्विज एव स्यु ।
 तेपामुत्सुकनयनादिविहितकर्माद्ये गमास्य कलनवात् ।
 कमासवद्रुप तत्कल्पने मानाभावात् । सप्रथ १।१।१३

● शमिता ऋत्विगभ्यो न भिन्न पत्नी । ३।७।१३।
 २८-२९ मीको ७ २४८७ ' पत्नी अश्रीयोमीये
 गमिता ऋत्विगभ्यो न भिन्न ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्ट
 यम् । ● शमिता ऋत्वि पर कश्चित् इति स्थितम् ।
 अत्र ब्रूम । उक्तमनवशात्प्राया ' गमिता पत्नी नपति
 न प्रतिप्रस्थाता अचारमने, तम ययु, त यथमान ।
 त्वमुक्तमात्रय आमीध्र प्रस्ताद् गच्छति ' । ' अने
 दधि ' इति मैत्रायण प्रश्नान्, ' देश शमितार '
 इत्यभिगु होताऽऽह, ' ब्रह्मा ऋत्विगत आस्ते ' इति
 युगयत् कर्माणि अगम्यानि । अत एतेभ्यो भिन्न
 गमिता इति निर्विवादम् । न च तदानीं नृण उधना
 वा अध्वयुपुत्र गमिता मविष्क्रीति वाच्यम् ।
 ' पत्न्यधस्य पट ऋत्विज ' इति विशेषात् । यत्र
 शायाया प्रतिप्रस्थानुरासरभ्यो न विहित तत्रापि
 ' प्रमुद्यमाय इति नीयमान पत्नी पुरोति ' इति प्रति
 प्रस्थानु विधायामस्त्येव । तैत्तिरीयशास्त्राया ' तर्हि
 पत्न्यधीनमुत्र नपति तर्हि पत्न्यधस्य हरेत् ' इति
 प्राब्रह्मिणोऽप्यात् पत्न्यधस्यार्थे अग्युद्धरण आगत्य
 तत्रापि प्रतिप्रस्थानुरासरभ्यो न विहित तत्रापि
 तस्यात् । ताम् तु ऋत्विगस्य अथ एव शमिता । एव
 च ' क्लोमान यैवर्तस्य गमित्वत्त्वात् त स साक्षात्प
 त्यास्यधस्यस्य स्यात् इति सायणीशास्त्रधनुनी ३-ब्राह्मण

पर श्रमिद्विपपक्रमेव समञ्जस भवति । ' अत्राज्ञान साक्षात्प्र श्रमिवात् ' इति सान्नाय्यविकारपञ्चमखण्डस्य अत्राज्ञानश्रमिद्विपपे प्रतिविद्धतया अत्राज्ञान श्रमिता कर्णेमान स्य माग न भक्षयेत् किंतु ब्राह्मणाथ दद्यात् इत्यर्थेसा स्वरतत प्रतीति (अवनव्यभित्त्य । के) । अत्राज्ञानश्रमिद्वस्य समानवाक्यस्थान्यरहितप्रथमोत्तरच्छ - रोसाक्षश्रमिद्वपपदे समवति ' अथदितपूर्वनाकत्रोवात- यत्रमानपरताया अनुदितराय ।

अधिकरण तु विद्याश्रितुपर नेषत् । श्रमिता हि द्वेषा संशयपिता विद्यश्रिता च । तत्र श्रमिता क्षुण्णमाग श्रमिता ऋदियन्म्य अप एव चातुर्वैशर्वा-नर्गते कश्चित् । निशसन तु समाख्यायसात् आख्येयम् । अत एव कल्पियरक्षणे ' श्रमिन् चैव विप्राणा ' इति आदित्य गुणपरचनयुपपत्ते । ततश्च पूर्वयुगेषु कर्तुर्णा वशाना थ यतत श्रमिता । कर्म तु श्रुत एव श्रमिता । कु ३। ३। ३। २९

ॐ श्रमिता एव एव ॥

चमसाख्युपनिदिन प्रथमप्रणाभासान्त् श्रमिद्वपदेन योनिपुत्र्या युगवृत्तसाधारणो य कश्चिदभिधीयते इति मित्त लवीय । त च श्रमितारो गृह्य तया । ' श्रमितारो नशन्ति ' इति विद्यो ' श्रमितार उपेवन ' इत्यारिग-नेषति मयुवचनदर्शनात् । इति प्राप्ति, श्रमितारक वेदेषु श्रमिपशमि पुत्र्या छद श्रमिभ्रदेश समनदर्शनात् श्रमिगुहादित्यमाभेन सर्वेषा श्रमितार इति निर्देश । विमिपयोत्रासार इत्युद्गातृकाहिनेन प्रयोगदर्शनात् । सुवर्ष १। १। १। १९

ॐ श्रमिता च श-दभेदान् । ३। ३। ३। २८ ॥

-येतिक्षेपे अमीयोमीयादियुगयोगे ' श्रमितारयुप नपीत ' इति श्रमिता उक्त । शयन पुत्र्यारास्यल्य वीजल नामन पशुपारण इत्यथ । शयननर्ता च श्रमिता । स किं पूर्वोक्तस्य शोडशस्य ऋदियन्म्य, दस्यन्म्य चम सा-पुस्यो मित्त एव यतत एव वा कश्चित् इति विचार पूर्वपुस्यमिदम् । च-शब्द मित्रत्तल्य साध्यस्य अथ-देशारण्य हेतुनन्तरम् च अउकर्मण्ये । श्रमिता च भिन्न स्यात्, शब्दभेदात् । अ-पुस्योभादित्यभ्ये-

मित्त एवाथ मित्रार्थकश्च श्रमिता इति शब्द । किंच ' ह्योमा च अथै वैकर्तन च श्रमितु ' , तद् ज्ञासागाप द्यात् यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञानपर-अपदिष्टम् । तादात्त-अपदेश-भाक्ष श्रमिता भिन्न एव । वैकर्तन वाभंक्ष श्रौटो भावतादात् ।

प्रकरणाद् चोरपुस्यसयोगात् । २९ ॥

अग्नीषोमीयादियुगौ श्रमिता नाम ऋदियन्म्य चमसा-अपुस्यश्च भिन्न एवेति पूर्वसूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त-यति सुषम् । वा-शब्द पूर्वपक्षस्यापुस्ये । श्रमिता ऋदियन्म्यो मान्य । कुल । उल्लस्यसयोगात् । उल्लसि वाक्ये (अशात्राक्ये) श्रमितु सशोमस्य सजन्मस्य अमा थात् । उल्लसिवाक्ये श्रमितु अनुक्ते इत्यर्थे । यत्तु पूर्व-पक्षे ' कर्मोमा च अथै वैकर्तन च श्रमितु ' , तद् ब्राह्मणाथ दद्यात् यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञान-अपपदेश उक्त तथापि उल्लस्यसयोगात् इत्येवोक्तम् । अत्र उ-पत्तिपाद कम-पुपजां प्राक्ष । उ-पत्ति ' कर्मोमा च ' इत्यधिकारवच उल्लस इत्यर्थ । तथा उल्लस-या उ उरन श्रमित्त तदाकर्मस्थान् अत्राज्ञानापररूप सयोगा भागात् । अत्राज्ञानशब्द न श्रमितार-अपदिशति । कथ उल्लस्यसयोग इति चेत् तत्राह प्रकरणात् इति । अथर्वयो प्रकरणात् अ-पुस्योसा तादुपयो वा प्रतिपत्त्या शक्ति कश्चित् श्रमिता इति शतु शक्यत्वात् उल्लस्य सयोग । एव प्रकरणात् उल्लस्यसयोग । उल्लस्यसयो भाष्य श्रमिता न अत्राज्ञान । तास्य ऋदियन्म्येव कश्चित् श्रमिता इति सिद्धान्त ।

प्रकरण प्रक्रिषा प्र-तिप्रचयमुत्पादानम्, शमयति पशु सख्ययति इति श्रमिता इति । ततोऽपि ऋदियन्म्य कश्चित् । मन्तु ' स ब्राह्मणाप दद्यात् । यदि अत्राज्ञान स्यात् ' इति श्रमितु अत्राज्ञान श्रौके कथ श्रमिता कश्चित् संभवति इति चेत् तथाह प्रकरणात् इति । अत्राज्ञानपद न श्रमितुपर किंतु यमनानरम्, दद्यात् इति यमनान्म्य मनरमात् प्रकृतत्वात् । यदि यमना अत्राज्ञान श्रमिणे वा वैश्वे वा स्यात् तदा श्रमितु पशुभाप ज्ञासागाप यमनानो दद्यात् इत्यर्थ । तथा च ऋदियन्म्य कश्चित् श्रमिता । के

● 'शमिता च शम्भुभेदात्' (३।७।१३।२८)
 इत्यधिकरणे कार्तिकश्रुतीकम्— अत एव आर्विन्वं
 निन्दन्ति— इति । तथापि विशेषनियेषो दोष-
 विशेषार्थत्वेन अर्थवानेति । वाळ. पृ. ५७.
 ● शमिता द्वेषा, संशयिता विशस्ता चेति । तत्र
 संशयिता ऋषिकण्डोऽन्यः । विशस्ता तु अश्वर्यु-
 गान्तर्गतः कश्चित् । कु. ३।७।१३।२९. ● शमिता
 गृताश्रुतसाधारण, य. कश्चित् इति स्थितं तृतीये ।
 संकर्ष, १।१।१२. ● शमिता । शमयति इति शमिता ।
 योगिक एव शब्दः । भा. ३।७।१३।२९. ● शमि-
 तारः नापूर्वाः किंतु प्रतिप्रत्याश्रय एव शमितारः ।
 संशयेदन्तु पशुसंशयनयोगात् । वि. ३।७।१३.
 ● शमित्या सह शामिनशालया गन्तार, शरे प्रद्विज
 एवेति केचित् न ह तद्विद्या ये केचित् । संकर्ष,
 १।१।१३.

● शमीधान्यभक्षणस्य न निषेधः, आश्रयणा-
 ऽकार्येऽपि । संकर्ष, ३।१।१२. भीकौ. पृ. ८-६
 ' आश्रयणाकार्येऽपि मुद्रादिशमीधान्यानां' इत्यत्र
 अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

● शमीमन्त्र्यः हिरण्ययो वा मुच. समाह्व-याः
 वरुणप्रसासेषु सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे तु नानाश्रयणेषु
 उन्नादयित्वाः संमार्गधत्वेन । भा. २।१।४।१२.

● शम्भ्या यशसुचम् । ' यशसुचानि शमरन्ति '
 ' नश्यता ह्यदमुचधपानि ' । वि. ३।१।५.

● शयानतर्पणपरिधिर्धर्मः । वि. १२।२।११.

● शरः बहिःशरच्छिद्ये शृङ्गाय, विहितः शृङ्गाय-
 पृष्ठमायेन प्राण्यमान बहिः शर्यन्ते । ' शरमयं बहि-
 भर्गति ' । भाट्ट. १०।४।१. ● शरैरि कुशाः प्राता
 एव शर्यन्ते इत्युक्तं बलावगधिद्वये (३।१।७) ।
 या ३।६।१८. ● शरे. कुशानां अगत्या वाधः ।
 सु ट. ८८१.

● शरदिशम् । शुक्रमन्त्रस्य औषधेनिसिद्धिप्रयोग
 विष्णुन्नी-त्वेन औषधेनिसिद्धिस्तु गत्यपि अतिदेशोत्तर-
 शरैरेव शरदिशम् शरप्रयोगतः मुख्यमन्त्रस्य शरद्वय
 इति चेत् । प्रयोगविषये. औषधेनिसिद्धयेऽपि स्वल्पेन

मुख्यमन्त्रस्य कल्प्यत्वात् शरण्यायानुपपत्तेः । भाट्ट.
 ५।१।१०.

● शरैरीका शरस्य दुर्भेदोपस्य इरीका पुष्प-
 गुच्छादधोभागे वर्तमानः काण्डः शरैरीका । तथा
 अञ्जनं कुर्वन्ति । के.

● शरण्यायः । शरदुःशरण्याय. । सोमारोद्रेयाने
 उपदिष्टैः शरैः आनिदेशिकानां कुशानां वाधः ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विद्वत्वार-
 धिकं स्यात् । १०।४।१।११ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एव वा । इदमाश्रयते. ' सोमारोद्रं चर्चं
 निर्वपेत्कृष्णानां श्रीहीनामभिवर्त्त' इति । तमेदं श्रूयते
 ' शरमयं बहिर्भर्गति ' इति । तत्र शयः किं कौशं
 निरन्ते, नेति । किं ज्ञातम् ? उभयस्य प्रमाणावगतत्वात्
 समुचयः ।

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
 रूपनिधानात् । २ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, द्रूम. । चोदनालिङ्गसंयोगे
 तद्विकारः प्रतीयेतेति । अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन
 बहिर्भर्गनेन संयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ।
 (विम्वरादिजनसंयोगे अनेन द्वितीयेन मन्त्रेण द्वितीय-
 मधिकरणमेव स्वीकृतम् । माधीयं तृतीयं वर्णकं तु
 द्वितीयाधिकरणीयं द्वितीयं वर्णकं इति स्वीकृतम्) ।

शा— उभयो कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात् समु-
 चयः, प्रकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः (कुशानाम्) इति ।

मोम— पूर्वोधिकरणोक्त-शरवैषम्यताधनार्थत्वात्
 संसृतिः । ' जित्तु शृङ्गायदिशम् ' (पा. ५।१।१५)
 इति विकारार्थे शरान्तात् मन्त्रः प्रतिपदोक्तत्वेन शर-
 वान् विकारार्थे प्रदाय मन्त्रम् । ततश्च बहिर्भो द्रव्यस्य
 कुशविशारणार्थभावात् तेन तत्कार्ये स्मरणं लक्षयित्वा
 तत्र विधानात् प्रत्यशरचनेन कार्यारथा युक्तो वाधः
 (शरैः कुशानाम्) ।

वि— ' समुचयेव शरमयं कौशेनोवात्य वाधकम् ।,
 समुचयस्य विशेषणो, मेन प्रतिपदोक्तिः ॥ ' २.

भाट्ट— ' सोमारोद्रं चर्चं निर्वपेत् कृष्णानां श्रीही-
 नामभिवर्त्त' इति तद्विद्ये ' शरमयं बहिः ' इति

शुभाः शरत्सु प्रकृत्यर्हियैषां एव । न च पाशाणमयी
 भूमिरिति तन् मयत्रा बहुशरयोमयात्रविधानात् कुशा-
 नाशानापत्तिः, अट्टाकार्यैस्त्वमन्त्रेन शरणागमेव बर्हिःकार्यो-
 देशेन विधानात् । न च तथापि बर्हिःकार्यस्य स्तरणस्य
 गरुणिकरताऽनुपपत्तेः विकारार्थमयदनुशादानुपपत्तिः ।
 पशुयः सकारविशिष्टस्य इत्यस्य प्रकृतौ कुशाप्रकृतिकस्य
 विदुनी शरप्रकृतिकत्वेन 'प्यदिरे धूपो भवति' इति-
 यत् निशारार्थमयदनुशादोपपत्तेः । भाव्यशेषे तु जघन्ये
 बर्हिःशब्दे शारणादितकार्यैस्तरणस्य तदुद्देशेन शरस्याम-
 विधानात् युक्तं एव कुशायाः । न च तथापि चोद-
 नेन कार्यस्य स्वजनकपदापैतिशिष्टस्यैव पूर्वं प्राप्ततया पक्षा-
 दैवर्थाभिस्य अन्यतराकाट्टकाश अन्वीयमानानां शरणा
 कुशाग्रीशेषेनैव अन्वयात् कुशाभाष्ये प्रतिनिधित्वेनैव
 अन्वयगतत्वेन कुशायाश्चरामिति वाच्यम् । आकाट्टका-
 ङ्गेषु कार्यैश्चित्तमन्तरं तच्चनपदाप्यपि शरणागमेव शर-
 निधिमङ्गलप्रीकारणात् शरैरेव तदुकाट्टकाशान्तो तराग्ये
 कुशापैतिप्रकाशत्वेन कुशात्वाभिदेशेन वस्तुतः प्राप्त-
 भावात् । अत एव तार्किकीं प्रातिमादावैत्राणं प्राप्ततयः ।
 शरणा च विदुनाकाट्टकायामिति शरणागमेव ग्रहणम् ।
 आतु यथा कार्यणामेव प्रथममभिदेशेन जननायेकाया
 पदार्थानां पृथगभिदेशः, सतश्च अतिदेशप्रापितकार्यो-
 देशेन शरभिषेन कुशातो व्यभिदेशकल्पनेति । निरूपित-
 रणणामेव च पदार्थानां पृथगभिदेशाशोहशङ्कानुपपत्तिः ।
 अतस्तस्य शुभो वाद्य इति प्रत्युदाहरणमाम्निदम् । २.
 मण्डलम् -- 'कुशाया आद्यः शरः ।' २.
 शंकर -- 'साध्यादित्तरं शरैः कुशाः ।' २.
 * शरत्पायः नक्षत्रेणैव उच्यते । उपहोमैर् नारिष्ठ-
 होमना अतिविद्यानां शरवत् वायः । इति प्राप्ते, शरि-
 वेशेन कार्यपृथग्भावेन नारिष्ठानामपि प्राप्युपपत्तौ शर-
 न्यायशेषेणैव समानत्वान्तरमात्रस्य अप्रयोजकत्वात् ।
 शराः हि बर्हिः-शब्दलक्षिते तत्कार्ये विहितः युक्तं यत्
 तत्कार्यपृथग्भावेन प्राप्यमान बर्हिर्वाच्यते इति । भाट्ट.
 १०१११.

* प्रयोगविधेयैपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण शुभप्रकृतस्य
 चत्पत्त्वात् शरत्पायानुपपत्तिः । भाट्ट ५११११०.

शरपुरुषीय इति न्यायः । काकनालीयवदय
 मिति । यथा- शरस्य शितः प्राकारस्य पुरुष उदियत.
 स तेन हतस्तत्तुल्य शरपुरुषीयमिति । साहद्वयीः ६७९.

* 'शरमयं बर्हिः' इति शराः कुशात् निवर्तयन्ति
 ज्येने । भा. १०१११११, * 'शरमयं बर्हिर्भवेति'
 इति प्राकृतं कार्यं सङ्गते प्रकृतिलिङ्गेन इत्यशब्देन ।
 १२३११८ * शरमयं बर्हिरेति वचनम् । यत्र
 पाकारयमपि प्रमाणं कल्पितं सभरति यथा 'शरमय
 बर्हिः' इति वचनम्, न तत्र शरीरत्वम् । कल्पयन्ते पर
 शरीरत्वम् । रत्न. ५१११०११८.

* शरवत् । यथा 'शरमयं बर्हिः' इति वचन-
 प्रामाण्यात् शरैः कुशा वाच्यते । भा. १०१०३१११,
 १०१०११६१०१. * शरवत् । 'शरमयं बर्हिः' इति
 कल्पितं शालं पूर्वं प्राप्तानुशासनेन प्रसृतं । अन्वयकत्वात्
 तु प्रयोगवचनाश्रयः कथं कल्पयः । तस्मात् आतिदेशिक
 रूप एवेति बर्हिःस्य चरनिर्वाणं पूर्वं ततः शरस्त्वत्वा
 व्ययर्था । भा. ५१११०११०-१८ । बर्हिःकार्ये
 शरविधानार्थं तराग्यप्रसंगे चोदकस्य उपजीव्यत्वेऽपि
 कुशाप्रसंगेनैव शरत्पायं चोदकप्रसंगे कुशायाः । सोम.

* शरत्पायः इति कुशेषु प्रयोगो ह्यत्र 'शरवग-
 मेवेद कुशावन्म्' इति । भा. ८१३६१३३, स तत्र
 शरशब्दे भाकः प्रयुज्यते । शरत्पायं पृथगप्रकारात्
 साहद्वयशब्दोऽप्यु- 'शरवगमेवेद कुशावन्म्' इति । स्वार्थे
 वर्तमानः साहद्वयं गमयति, स्वार्थं वादत् कथं गमयेत् ।
 तस्यान्वयेनैव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु ।
 ८१३६१३५.

* 'शरदि वैदयः' अतिमादधीत । भा. ११११।
 २१२, * 'शरदि वैदयम्' उपनयीत । ६११०३१३.

* शरवः । 'वज्रशरवमोदनं निर्वपेत्' इत्यादी
 शरणादिशब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनम् । सु. पृ.
 ९२६.

* शरीरं आतिशक्ति नाम पूर्वात्तरवेहोपलक्षणे
 शानघनामलक्षणायां कल्पयते, तदपि निर्व्यवर्तिना
 नियतम् । 'अन्तःपमरदेहस्तु निविद्धो विष्य-
 वातिना । तद्विहिते प्रमाणे दि न विविद्वग्मन्ते ॥'

श्लो० आत्मवादे ६२ • शरीर चतुर्विध जलपुञ्ज
अण्डज उद्भिज्ज स्वेदज चेति । मणि. पृ. ८६

• शरीरप्रहणस्य तु नादृष्टादते किञ्चित् कारण-
मस्ति । तस्मात् विशिष्टेन्द्रियशारायदि फल पशुसकृप-
समर्थं पशुकलान् कर्मणो भवतीत्येव बोद्धव्यम् । भा.
१।१।११२० वर्षक २.

• शरीरसन्निवेशं सामुद्रिकविषय । सु
पृ १३०

• शर्करा (अमिचयने) घृतेनाक्तया न तैला-
दिना । नि १।१।१९.

• शर्करोन्मज्जनीयन्यायः । यथा- शर्करा च
विज्ञा पुष्पस्थो मज्जनम्, तत्तुल्य शर्करोन्मज्जनीयमिति ।
साहस्री ६८०

• शलाशब्दस्य अग्निगुणैपगतस्य कात्स्न्येनोद-
रणस्य प्रकाशकत्वम् । १।१।१००-२० भीको पृ
३४१ 'अग्निगुणैपगता द्येनशलादिशब्दाः ।' इत्यत्र
अधिकरणं दृश्यम् ।

• शल्यकनानालुन्याय । अयं शान्तिवर्षणि
अ० ८८ श्ल० ६ टीकायाम् । 'यथा शल्यकया
नाम्नु पत्र भूययने सदा । अतीशणेनाम्बुपायेन तथा
राष्ट्रं समापिबेत् ॥' इति । शल्यकवाँलीश्लुण्ड आम्नु
विशेषः । स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पादतल्लथ्यं मास-
मतीशनेनैवोपायेन भक्षयति । घषानस्तु ईषदेदनया पद-
किञ्चिद्वनये कम्पयते, न तु वीषवेदनया प्रुपुप्यन्
आम्नु निशारयति । तद्वत् राष्ट्रं समापिबदित्युक्तम् ।
साहस्री. ७६२.

• श्लोद्वर्तनन्याय । यत्र क्रिया निष्फला, तत्र
अथ न्यायस्य प्रवृत्तिः । साहस्री २९९.

• श्लोदिरमां स्वयंनं ध्मृतिप्रतिषिद्धम् । भा.
१।१।१२२.

• श्लोदितः गणिकमा कम्पोजेस्वेर दृष्टः, विकाराश्रय
अर्थां मनुष्येन राय इति मूत्रघटीयामिषाणात् श्रयादि ।
वक्ष्य एव हि पातयो नामशङ्काय प्रतियेसमर्थमेदेषु
स्वयन्निश दृश्यते । तस्मान् सन्ना इय अमिषने
निमज्जति चान् । घा. १।१।१८ पृ. २१७ । अत्र

निरुक्तम्- 'अथापि प्रकृतय एव एकेषु भाष्यन्ते
विकृतय एवेषु, शवतिर्गतिकमा कम्पोजेस्वेव भाष्यते
। विकारमस्य आर्येषु भाष्यन्ते शव इति । दाति-
लंबनार्थं प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु ।' २।२ । कम्पोजेपु
श्लेच्छेषु इति दुर्गाचार्य ।

अत्र पातजलं महाभाष्य पल्पशायाम्- 'शवति
गतिकमा कम्पोजेस्वेव भाषितो भवति, विकारे एव-
मार्यां भाष्यते शव इति । ह्यमिति मुद्राष्टेषु, रहति
प्राच्यमध्येषु (गतिकर्मा इत्यनुपहृ । प्रदीप.), गमि
येव तु आर्यां प्रयुज्जते । दातिलंबनार्थं प्राच्येषु, दात्र
मुदीच्येषु' इति ।

• शशविपाणं नास्ति इति कथमुच्यते । पूर्वं
णैवाभावेऽवगते नास्तिशब्दोऽनुवादक इति केचित् ।
अथवा सामान्येन प्रागभासादिषु नाम्निशब्द प्रवर्त-
मान शशविपाणशब्देन विशेष्यते, न शशविपाणम्,
अ यमिचारान् तेनेत्यशेष । अथवा येन अवयवार्थो
गृहीतो नमासाद्य राजगुरुपादिषु सामान्यतो दृष्टेन
पशुवर्षेभ्योऽपि प्रमत्ता, न न कदाचित् शश शूद्ररहित-
त्वेन अश्वधारितपूर्वं तस्य एतत्संसर्गानुसंधानं वार्यते ।
अथवा विनेव नमासेन शश अधिकरणत्वेन निर्दिश्य
विपाणं न गवादिपत विनेव अघ्यारोपेण अनयो
मरणो नास्तीति कथिते तेनेव अनुसूतमय धम्य शश
विपाणशब्द तमेराभाव गमयिष्यति । अथवा शश
मूर्धंविना पृथिव्यययाना उपर्युपरि नीयमानानां दृढ
दीर्घंशनिवेशारूपेण परिणताना नीचेऽनुत्पादारेण यन् अव-
स्थान सोऽस्य वाक्यस्य अघ्यासमन्तरेण उक्तविषय
समवति इत्यधिकेव । तथा च आह- 'या निषेधा
क्रियामाहूर्तं यातीत्यनुमादय । निष्ठकीत्यादिभिः भेद
यन्मुद्रया प्रतीयते ॥' तेन लब्धमुत्पत्तयार्थानां शश
विपाणादीना अयथापि प्रसिद्धकथन्यासायिनि अर्थे
निष्ठो गौणयोगः । घा १।१।१२३-१ पृ
२५९-३६०

• शशविपाणन्यायः । अयमपि अयत्ताभाव
विषयशामरतरति । तस्मान् ईश्वरो हि शशविपाणय

इति चेत्तदेतन्न नतुरचेतसा चेतसि चमत्कारमादिष्वरो-
मीनि सर्वदर्शनसम्पदे अक्षयदीये । आहस्ती. ७१८.

● शशाङ्कस्य गेहिकी । वा. ३।८।१।९.

ॐ 'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन
तद्विप्रलीयते । प्रमत्ता पतिवर्त्मना इति प्रतिपन्नं
हि विभेत्तनैरपि ॥' इति न्यायः । साहस्ती.
१९३.

● प्रम्-प्रत्ययः स्याधिक । 'सर्वस्य द्वे' (पा.
।१।१।१) इति सन्ने एतेभ्यः इति भाष्योद्धारणेन
स्यार्थिकशब्दो धारितस्तान् । उक्तं च पाठुद्वयी- 'एकै-
क्याः पितृमुक्त्वानि इत्यत्र शशः, 'प्रायशः' इत्यादियन्-
भ्रम्यन्तस्यार्थिकशब्दान् कीन्मासमनभिधानान् दिव्यचनम्'
इति । सोम. १।२।११ पृ. ३.

● शस्यं शस्यकर्म न सत्कारः 'शसति' इति
कर्मत्वान्मडीते । वि. १।०।४।२०. ● शस्यं प्रधानकर्म
न सुपधमे । ३।१।५।१३-२९. ● शस्यं (शसन)
शुभितरेव अग्रणीतमन्वया । गुणशुभिसम्बन्धनिर्जनं च
स्तुतिः । वा. ३।२।५।१३ पृ. ४१६.

● शोषशब्दे शस्यशब्दमते अहमृष्टमिति । भा.
१।०।५।१३।५०.

● शस्यतन् । यथा शोषशब्दोऽस्तीति शशति इति
वर्गे यथाशयमान् प्रधानकर्मणी । भा. १।०।५।२०।३९.

● शस्यवन्तः शोभाः वैशद्यैवप्रद्वयन्तः । अरक्षिष्यन्तु
मन्त्रादिताः । वि. १।१।३।१५. ● शस्यवतां शोभाना-
श्रुतिस्तान् प्रचारः प्राचारययस्तुता वाक्येय इति एकः
पूर्वप्रश्नः । अथ चनमीडली कालः । ततोऽप्यस्यमिहस्य
वैशद्यस्य यदर्थम् । भा. १।१।३।१५।४९.

● शस्यस्तोत्रमन्त्राणां प्राकृतानामेव अमिष्टुति
अतिशारेण प्रयोगः । १।०।१।२।४।५०. मीको. पृ. ६५
'अमिष्टुति शोषशब्दमन्त्राणां' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● शस्यस्तोत्रप्रधानं शोषशिमृष्टः । १।०।५।१।२।
५९-५२.

● शाक- (शाकीन-) पक्षीपक्षीनां मरणं यथा-
शामन् । संकर्ष. ३।१।११. मीको. पृ. ८५६ 'आप्र-

मणाकरणेऽपि शाक्याचीनीपक्षीनां' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● शाक्याः । 'कम्यचित् आद्यते तुष्टिरनुमेऽपि हि
कर्मणि । शाक्यस्यैव कुल्लूचिनेद्राज्यमङ्गणे ॥ पञ्च-
द्विंशत्संस्थे यत्र तुल्यनिष्ठ द्विजाः । तेभ्य एव हि
यथेभ्यः शाक्याः कुप्यन्ति पीडिताः ॥' वा. १।३।
३।७ पृ. २०५.

● शाक्या(कस्या)नामयने पट्टनिघण्टु मातृत्वेण
अनुष्ठेयम्, तत्र 'मस्तिनेऽहनि यद्व्यपत्तिर्मुखा याति,
स यान् मुगान् हन्ति तेषा वरसाः सन्तीयाः
'पुरोडाशा भवन्ति' । अत्र तस्य- (मातृ)-
मयत् सन्तीयापुरोडाशोऽप्येव, न सर्वपुरोडाशोऽपि । वि.
३।८।२३

● शाक्यानामयने 'तरपुरोडाशमन्त्र-
सरोधत्' इति छान्दोग्यमन्त्रकृता अक्षमिअणेन मातृस्य
पुरोडाशनिपादने सामर्थ्यमुक्तम् । तद्विषयमेव च
षान्यजश्रीहान्दुह्विता (शाक्यविकरणे ९।१।१२।
३८-३९. वर्णिक २) । सु. पृ. ६३८-३९.

● शाक्या- (कस्या) नामयने पट्टनिघण्टुसत्पदे सजे
वैषम्यमन्ने 'शाक्यमस्ति' इत्यत्र 'शाक्यमस्ति' (वस्तु-
तस्तु 'तरपमस्ति') इत्युक्तः सर्वत्र । भा. ९।१।
१२।३८-३९ वर्णिक २, ● शाक्या-(कस्या)-नामयने

पट्टनिघण्टुसत्पदस्यैव सन्तीया एव पुरोडाशा मातृमका
न सर्वे । माताधिकरणम् । ३।८।२।१२-४४.

● शान्यानामयत्ताधिकरणम् । ३।८।२।२।
५३-५४. मीको. पृ. ३२३६ 'माताधिकरणम्' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

● शाक्यादयः । 'यथा मीमांसकप्रकाः शाक्य-
वेदोपिकादयः । नित्य एताऽऽयामोऽस्माकमित्याहुः इत्य-
वेत्तवम् ॥' वा. १।३।६।१२ पृ. २३६, ● शाक्या-
दयः । 'स्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्णुनिहेतयः ।
कृते शाक्याश्चक्षेया यो वाक्यं शोडुमर्हति ॥' तेन
कर्मनुष्ण्यसामान्यो दृष्टायावपिचित्यत् तद्विप्रायश्चित्त-
वधर्माभासस्यैववति सन्तुल्यमि अहिंसादि अदिति-
निरिस्तापीरान् अनुवशोमि अविश्रमणीय च । १।३।३।
३।७ पृ. २०३. ● शाक्यादेः आनन्विकत्वव्यति-

एवम लोकादित्येति च दृग्निरस्तात्वात् तदुपदेशस्य
प्रमाणमूलवानुमानेन न युक्तम् । सु पृ १७२

• शाक्यादिग्रन्थानामप्रामाण्यम् । (विरोधा
धिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमिदम् ।) या यतानि त्रीणि
विद्मि न परिगृहीतानि किञ्चित्प्रथममङ्गुलकच्छाया
पतितानि । येनापसग्रह एवम पूजा एत्यातिप्रचोचनपराणि
त्रयीविपरतासग्रह दृग्गोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानाया
पत्तिप्राप्तयुक्तिद्वारेणानिदानीं सारथ-योग-पाञ्चजन-
पाण्डुपुत्र-शाक्यय-परिहर्षण धर्म-जपम-निप-धनानि
विपचित्सा-वर्षाकरण-सत्त्व-उत्तमानादिप्रथम-
कतिपयमशौचिमादाचित्कसिद्धिनिर्दानेन अहिंसा
सत्यचन-म-म-दयादधुतिस्मृति सगदित्तोहा
यगधनासित्नीविनाप्रायायात्तोपदेशानि यानि च
मादावराणि गच्छात्तार-नक्षत्रभोजनाचरणनिबधनानि
तेषामनेतत् भुक्तिविराघहेतुगनाभ्या (३-४ सूत्राभ्या)
आपद्यग्राह्यं प्रतिपाद्यत । त वैतत् क्वचित् अधि
करणान्तरं निरूपितम् । त च तत्रयमत्र गा कारिण-
वाल्कररतुद्धिस्तु अतिप्रसिद्धात् । यदि ह्यनादर
णया न कल्प्येताप्रमाणता । अगस्त्यैवेति मत्वा
ऽन्ये भवेयु समदृष्टय ॥ शोभा-सौर्यहेतुक्ति
कलिनार्यशो वा । यज्ञोक्तपुर्हिमादि-त्याग
भ्रान्तिमगधुनु ॥' मादगस्त्ययमगीतराविसाधय
वा मानरादिशदेव भुक्तिमूल आश्रित्य सचेततोऽपि
धुनिचिह्ने मह विष्णवपत्रं प्रतिपद्यन् । ' तेन
यद्यपि लभ्येत स्मृति वाचित् विरोधिनी ।
मन्यानुष्ठा तथाप्यस्मिन्नेनद्वोपयुज्यत ॥ त्रयी
मार्गस्य सिद्धय ये ह्यल-तत्रिरोधिन । अनिरा-
श्रय तान् सर्वान् धर्मगुहिनं लभ्यते ॥ महा
जागृणीतत्व विप्राद्यनुगमादि च । तऽपि द्वीपा
नरापेक्ष यदन्वयेन स्यद्गते ॥' तत्र भद्रामात्र

यात् किञ्चित् किञ्चतमपि काठ वैश्विन् आह्विय
माण प्रतिदि गत तत् प्रत्यभ्यास्ताविसवादेऽपि उक्त
शागामूलराख्यान अनुभवतुल्यकथतया प्रातभावात् ।
अत आह- ' विरोधे रानपश्य स्यात् ' इति (' इतु
दर्शनाच्च ' इति च) । पारतम्य तावदेया सर्वमाग
पुरुषविशेषश्रीतत्वात् तैरत्र प्रतिपन्न शब्दवृत्तकवादि
प्रतिपादनादराच पार्श्वैरपि ज्ञायते । वदमूलर पुनस्त
तुल्यकथमूलराधमैर लक्षया च मातागितुद्विदृष्ट
पुत्रस्तु नाम्युपगच्छति । अयच्च स्मृतिराकथ
एकमेतेन भुक्तिचचनन निरूप्येत । शाक्यादिचचनानि
तु कतिपयदमदानादिचचनवच्च सवाप्येष समस्तचतुर्ग
विद्यास्थानविद्वानि त्रयीमार्गयुक्तिचनिरुद्धाचरौध
तुद्धादिभि प्रगीतानि । त्रयीमादभ्य चतुधरणैरि
वसितप्रायेभ्यो भ्यामूढेभ्य समर्पितानि इति न वेद
मूत्रेन ममा यते । स्वधर्मातिक्रमेण च येन धर्मियेण
सना प्रवक्तु उपलभ्ये प्रतिपत्नी स धर्मं अविष्टमप
देशपति इत क समाश्वास । उक्तं च ' परलोक
विरुद्धानि क्षुराग दूरतस्त्यजेत् । आत्मान
योऽतिसधत्ते मोऽ-यमे स्यात् कथ हित ॥'
इति । तुद्धाद पुन अपमेर-भक्तिमन अन्तरतुद्धी
स्थित । या एवमाह- ' कलिस्तुपट्टतानि यानि
लोके मयि निपततु त्रिसुच्यता तु लोक ।'
इति । स मिल लोकादित्ये धर्मियधममतिक्रम्य
मादगस्त्यं प्रवक्तुं प्रतिपद्य प्रतिपचातिक्रमासमर्थे
मादगै अननुशिय धर्मं मायनाननुगासत् धम
पीनामपि आरणा-प्रीत्यै परापुरह कृतान् ह्यवय
विधैरव गुणे स्तुवन, तनुशियतुमारिणश्च तव एव
धुनस्मृतिविहितधर्मातिक्रमण भयदरतो विरुद्धा
च गयेन ज्ञायत । ' तेन प्रत्यक्षया भुत्वा विरोधे
प्रत्यकारिणाम् । महाप्राचरिणुगा च प्रथ

समाप्तः, एष वैचक्षण-तदन्तर्गतप्रदानकदावादीनां
 संज्ञा. समाप्ति । मूलान्तररूपेण च प्रागेव प्रका-
 र्यताम् ॥ लोभादिप्रारणं चात्र वर्तमान्यन् प्रती-
 यते । यस्मिन् सतिहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरा
 नुमा ॥ शास्त्राद्व्यञ्ज सर्वत्र कुर्यात् घर्मेवेदं
 नाम् । हेतुजाटयिनिर्मुक्तं न कदाचन ह्यते ॥
 न च तेषामूलत्वमुच्यते गौतमादिभ्यः । हेत
 यथाभिधीयन्ते ये धर्म दूरतः सिक्ताः ॥ एत एव
 च ते, येषां शास्त्रेणापि नाचिनम् । पापण्डितो
 रिद्धर्मस्था हेतुमाश्रित एव हि (मनुनेका) ॥
 एतदीश मया एव च मन्वादिभिः परिहर्यतेनेका ।
 ' या वेदज्ञायाः स्मृतयो याश्च कात्र कुण्ठयः ।
 मर्त्यानां निष्पन्नाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ता
 स्मृताः ॥ ' इति । तस्मादर्थे प्रति प्रतीक्षा एतन्वादी-
 यत् प्रमाणेन धनपदेन स्यात् इति सिद्धम् । वा.
 ११११/१ पृ. १९५-१९६.

शा- कान्तेनाभि व्यतिवृत्तिर्न गृहीतानि शास्त्रा-
 दिभिः (आदिप्रभेदेन वातिनेकात्पुनरुक्तप्रमाणानि-
 ष्टयः-सोय.) निमित्तानि धर्म-शास्त्राभासानि, तेषा-
 मनेन अप्रमाण्य पूर्वोक्तमूलकत्वमात्मन्यप्युदाहरण
 त्वेन उच्यते । तेषां हि प्रयोज्यमूलत्वेन प्रमाण्य
 प्रयत्नपदे निगद्यते । मन्वादिषु वेदमूलत्वेन प्रमाण्य
 इदं निगद्यते । तेषां हि अथवापि प्रसिद्धादिने-
 र्मिदोभादिभिः कर्तव्याभावे भिन्नप्रमाणानां वेदा मूढ
 मवैयति । येषां आपर्जनस्य प्रतीभितप्रमाणस्यता,
 तथा चतुर्भवेति वेदेभ्य भिन्नस्य वेदा समवेत्तु ।
 ते च इदानीं प्रतीना. । मन्वादीनामपि हि वैचि-
 प्रमेतशास्त्राणां अनुपपत्ते, तद्वशात् मरिष्यति ।
 इष च समारते प्रमाणे नाप्राप्तं दुष् इति मरिषि
 वैपरीन्तु आमदा । सा च मन्वैविकभावेन निरा-
 धर्मेनेव इत्येवमर्थे इदमपि मरणम् । सिद्धान्तवस्तु-
 धर्मेनिष्ठतैरिदमपि सिद्धात्पुनराद्य मन्वा(! म्) दिषु
 अपुनर्यथाभावेति वेद इति । शास्त्रादिषु
 इदमपि न विधीयते अर्थेति मन्वन्व च तत् इदं
 विज्ञानं स्यात् । वेदोदितेपि एव तेषां प्रमाण्य

मनुमन्ते । दृष्टानुसारिणी च कल्पना, न तद्वैपरीत्येन ।
 अतोऽत्र वेदकल्पना टीक्ष्णी इति अप्रामाण्येन तेषां
 असम्भूतत्वादिति । (११११ पृ. २०.)

भाट्ट- शास्त्रादीनामपि धर्माद्यवच्छिद्ये वेद-
 दर्शनसमयेन तदप्रमाणत्वमतीनामपि वेदमूलत्वं तन्मूल
 भूतवेदश्च इदानीं प्रतीनः । इति प्राप्ते, सिद्धये
 गिमाना धर्मेनेन परिग्रहस्य पूर्वोक्तप्रमाणेन मरुपदेने
 अभावात्, प्रकृत अप्रमाणत्वेनेव तेषां स्मरणान्
 वेदाभावात्परादिमिरेव च तदप्रमाण्योक्तत्वात् वेदमू-
 कत्वकल्पनाऽनुपपत्ते अप्रामाण्यम् । (१११२.

शंकर- ' शास्त्रादेक्षाद्य वर्णम् । ' (वातिने
 रचितं सण्डनपरम्) ।

शास्त्रादिशास्त्ररूपेणम् । कल्पमुद्राधिकरण्य
 द्वितीयं वर्णम् । ' शास्त्रादिनिर्मिते धर्मशास्त्रा-
 भासे निराहते । धर्मप्रयोगशास्त्रं तस्य वेद-
 मिहोच्यते ॥ येनैवाहृतकस्य हि वेदस्य प्रति-
 पाद्यते । न्यायेन तेन शास्त्रादिग्रन्थस्यापि
 मविष्यति ॥ बोधस्त्वान् प्रमाण्यं स्वतन्त्रस्यापि
 लभ्यते । न च सदिहते बुद्धिर्न विपर्ययते क-
 चिन् ॥ अर्कुकनया नापि कर्तव्येण दुष्यति ।
 वेदवद् बुद्धशास्त्रादिर्नृगमर्थपरजेनान् ॥ बुद्ध-
 चास्त्रममात्राऽपि प्रकृतत्वनिवन्धना । तद्-
 द्रष्टव्यनिमित्ता वा काठशास्त्रेणैवमपि यत् ॥ या-
 देवोदितं किंचिद् वेदप्रामाण्यसिद्धये । तस्मै
 बुद्धशास्त्रात्तद्विशेषेण गम्यते ॥ तेन प्रयोग-
 शास्त्रत्वं यथा वेदस्य सत्यम् । तथैव बुद्धशास्त्रा-
 देवैर्नतु मीमांसवोऽर्हति ॥ ' इति (१११११) ।
 ' एव प्राप्ते वदामोऽत्र तत्राऽसन्नियमादिति ।
 अयन्नियम्येनैव तेषां पूर्वोक्तं मर्मनीत्येते ॥
 इदंहा परमार्थेन बुद्धिर्ननु जायते । अन्या
 धान्निरजाताऽपि स्वस्यां ज्ञानाऽपि दुष्यति ॥
 परंतु सह फेयाचिद् वाचोऽन्यानि जल्पताम् ।
 उच्ये प्रातिभासिकयो जायन्ते परमाश्रयतः ॥
 न्यसचेयं च सिद्धान्तमान्तरागपि जानताम् ।
 छाया तथापि रक्षणो जल्पन्ति प्रतिशङ्कै ॥

यथा भीमांसकृत्रमा' शाक्यपदेशोपिमादय । नित्य एवागमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेननम् ॥ प्रद्वेषाद् वेदपूर्वत्वमनिच्छन्त' कथञ्चन । तन्मात्रेऽपि च भूयिष्ठाभिच्छन्त' सत्यरादिनाम् ॥ भूयमा वेद-वाच्यत्वाद् बुद्धादित्रयमाममी । अहिमाद्यप्यन त्पूर्वमित्याहुर्मर्मानिन ॥ तत्रश्च पौरुषेयत्वाद-प्रामाण्यमतीन्द्रिये । प्रागुत्तरे'नित्यत्वरामाभामे-र्विमोहने ॥'

यादृशतादृशभीमासकृत्रमि अर्थादित्रयमिषुभयवचन-प्रमाणनिरासकान् अयोदश्यान्वाच्यमपनिरासकृत कारगरोपाराडकनिरासकप्रमाणमिदिदि प्रतिहन्तुन दृक्श मन्यमाना निहत्तर्भूता चालानुस्मरणसक्य दृष्टे म्वाकात्रे स्वरस्मिन्मानदृष्टया सत्तेऽपि प्रतीगुत्तरेदुवचनजाग्य कन्वा'रस्य गननु'ररगोत्र-प्रक्षेप्तवन्-- 'यद्वेद भयतां गोत्र तदस्माकम पीनितन् । आहु म्यागमनित्यत्र परयास्यानु-कारिणः ॥ अमदीयमिदं वाक्यं भयतामिति चोदिता । जल्पन्त्वमासमेवैतन् ध्रुवा भीमा-मनेहृतम् ॥ त्यन्तलज्ज बुवागो हि वाचो-युक्तिमनर्थिसाम् । धुर्यन् परानिर्मथानमश्रान्त कोऽस्मीदिति ॥ तत्र शाक्यैः प्रसिद्धाऽपि मर्नक्षयिन्नादिना । लज्जते वेदमिद्वान्तान् जल्पन्निर्मथमागमम् ॥ धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयम-निर्नं मर्नसम्पृनम् । शण्डिका मर्नसम्कारा अस्त्रिणाणां कुन त्रिया ॥ बुद्धिबोर्वं त्रयादन्तन् सम्पृते(त) क्षणिक च तन् ॥' तथा शब्देऽपि बुद्धेनिषयान् नाभि'यत्तैर्देवाऽपि दोषान् रयेषमादिभि संवेना पदार्थमदन्ध'नि'रत्प्रतिपादनान् तद्विषयीतमगम नित्यमभ्युपगम्यमान लोकोपलक्षणपदमात्रमेव मनेत् । तथाहि - 'यन्तन्तनुवादाय तुरीमात्रपरिग्रहान् । पदं कन्तु मर्माहेत म हन्याद् व्योम मुष्टिभि ॥ यात्रागमनित्यत्रयेदमशास्त्रपङ्क्तिभि । देवताभा माग्निनिर्दग्ने तमिमस्यद्वेदम कुत्तरम् ॥' (आगम नित्य'पेदभाषे यात्रन् पदमित्यादिशास्त्रपङ्क्तिने तस्मिन् द्याकतोचैर्हेतुसाभासमिनिर्दग्ध तद्गमनित्यत्र-

स्य वेदम दुष्कर इत्यर्थः । सु पृ. २३५) । व्यवहार-नित्यतागच्छ किमानित्यत्रपर्यायः तत्रस्य शब्दाय-सञ्चयानामनित्यत्र तस्य तदाश्रयपरहरनित्यत्वं किना-चार मविष्यति इत्यतिदुःसवादन् ।

'न च शब्दायसंनन्धनूत्स्थत्वमनिच्छताम् । नित्यता व्यवहारास्य निराचाराऽप्यनल्पते ॥ शब्दा-दिषु त्रिनद्रयत्सु व्यवहारः क वर्तताम् । स्थितेषां धर्मतेत्येतदर्थशून्यमतो यच्चः ॥ एषेस्यपि न निर्वेदुं शक्या क्षणनित्यशिनी । किमुत स्थितया साकं एषेव्यस्यैक्यास्यता ॥' तेन अनित्यशब्दादिना आगमनित्यत्वानुपपत्तेः अनीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य पयोगशास्त्रतत्त्वानान् 'नासन्नियमान्' इत्युच्यते ।

'अमाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादाय' । असन्नित्यधनन्याद्य शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥' मागधशक्तिगयतदपप्रदाय'पाय'धुशब्दनिष्कषणा हि ते । 'ममहि हि भिक्षवने कम्मत्रच इषी सये । तथा उक्कित्तिने लोडमिम उचै अस्ति कारणम् । पडणे णिय कारणम् । अणुम्भवे कारणम् । इमे सक्का धम्मा समपन्ति सक्काणा, अकाराणा विगसहति । अणु'पत्तिकारणम्' इत्येवमादय (मम अपि हि भिक्षव कम्मं उर्नते एव सद्यम् । तथा उक्कित्ते लोप ऊपरं अस्ति कारणम् । पत्तने नास्ति कारणम् । अणुद्वने कारणं नास्तीत्यनुपपत्त । इमे सक्कता धर्माः समपन्ति सक्काणा, अकाराणा विनदपन्ति । अनु-पत्तिकारण- इति मस्त्वन्) । 'तन्त्रासत्त्वगच्छेदु कुनमेप्वर्यसत्यता । दृष्टापप्रदरूपेषु कथं वा म्यादनादिता ॥' शाक्यादिप्रत्येयु यदपि किपित् माधुगच्छभिप्रायेण अत्रिणष्टदुदया प्रबुक्त तनापि प्रकृतिविशिनिरवचनाविषुनादिप्रायप्रयोगान् किञ्चिदेव अत्रिण लम्पने । किमुन यानि प्रमिद्वगप्रष्टदेवा भाषाम्योऽपि अपप्रणरणि भिग्यन्ते इत्येवमादीनि । द्वितीयाद्बहुवचनम्याने हि ए'शरान्त प्राकृत पद दृष्टम्, न प्रथमाद्बहुवचने मशोधनेऽपि । सत्सृष्टशब्दस्थाने च कदागदयस्योम अनुभागतोप कर्तव्यंकारावचित्तामत्रेव प्राकृत्यापप्रदेपु दृष्टम्, न इकारावत्तिदि । शीऽय

संस्तुता पर्वा इत्यस्य सर्वकाल स्वयमेव प्रतिविद्धोऽपि
 विनासा द्रुत इति असाधुशब्दनिर्वाणनत्वात् इत्य-
 न्तेन हेतुना वेदशास्त्रनक्षत्राक्षरानुष्ठापनविधुत्ति ।
 यायाश्च अद्वुतक अविनाश शब्दादि तस्य व्याकरण
 मेवैव उपलक्षणम्, तदुपलक्षितरूपाणि च 'वेदे यथोप-
 लभ्यन्ते तेन शाखादिभाषिते । प्रयोगनियमा
 भागादतोऽप्यस्य न शास्त्राना ॥'

अवशिष्टमात् व्याकरणोक्तनियमाभावात् इत्यर्थ ।
 क्षणिकत्वं-निरादृतनियमश्च विद्वानित्यत्रात्ताविजमान
 प्रागनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण वा अवशिष्टमात् इत्युच्यते
 (क्षणिकत्वेन नियतत्वेन नित्यत्वेन विद्वद्विद्वत्त्व-
 यत्वं प्रत्यक्ष) । अत्रता न क्षणभङ्गस्यैवनादानाम्
 कथादीना अवच्छेदुमिमां प्रतिपादननियमात् तदैक-
 यत्वंकर्मसंभवाभावापि अप्राप्तव्यम् । 'कृतस्मरण
 दाहृथोश्च नोपामदृताता मता । तेनादृत्तकाम्येऽर्थे
 स्वातन्त्र्यात् प्रमाणात् ॥' चा. १।३।६।१२ पृ
 २३४-२३९.

• शास्त्रे अन्वयप्रकरण साम एष्ट विश्वजिति ।
 भा ७।३।३।८, • शास्त्रे मेवात्प्रकरणम विश्वजिति
 सर्वश्रेष्ठे । १०।६।१।१४. • शास्त्रे साम । पठदे
 पद्यमेऽहनि एष्ट शास्त्रसामनित्याद्यम् । विश्वजिति वेद
 पठहात् प्राप्तम् । वि. ७।३।३.

• शाखा छेदनादिप्रयोगिका, नोपनेप । ४।२।
 ३।८-९, सीको पृ ११०४ 'उपवेपाधिकरणम्'
 इत्यत्र अधिवरण इत्यर्थम् । • शाखा प्रहरतिना
 संन्यमानाऽपि न रामकाधिका । टुप ४।२।४।२१

• शाखा वंशशास्त्राया विहित । भा ६।४।१४।
 ४४, • शाखां सान्नाय्यायां । तामनुनियमयते उप
 वेप । १।३।३।३।३८. • शाखा कालकाया
 शाखाभ्यपदेश्या प्रविश्यान्ति विशिष्टं धरुवस्य वेदात्प
 इत्यस्य कतिपयाद्वाक्यपुण्यकालायात् । यथा एक्यम्
 इत्यस्य एक्यम् सर्वमात्तायातान्त् एक च तथा एक-
 श्वेव कर्मात्म्यमूले पत्तिनिधायक्यम्क-भरुपरत्वात् एष्ट-
 रोपचार । यथा वृणस्य पुण्यकालानि न एकैकस्या
 शाखाया समकालानि सन्ति तथा वेदशाखायामपि

एकैकस्या ऋग्वेदादिप्रतिपाद्यदीनादिसम्पत्ताङ्गानुपु-
 ष्णसम्पत्तात् शाखात्परोपचार । सु. पृ १९१-१९२.

• शाखा (वेदस्य) । माता इव हीमा शाखा ।
 तद्यथा वृषस्य शाखा, एगमिहामि वृषस्यानीयस्य
 वेदस्य शाखा । किं शाखाशास्त्रम् ? यथा नाना
 अन्वयानम् । न चैकैकस्या वृत्तस्य पुण्य फल सति
 दिनम् । एगमिहापि, नैकैकस्या वृत्तस्य शुभभाष्ट
 सतिहितम् । भा २।४।२।१८, • शाखासमिष्टम्
 'प्राचीमाहर्ति' इति शाखाशरोऽस्य न तु दिग्वाद ।
 याचित्वास्तु दिग्वात्माष्ट । १।२।२।७ • 'शाखाया
 वत्तानपत्तयोरिति, यत् पत्तानपत्तया वत्तानपत्तयोरिति'
 दर्शनस्य औपवसथेऽहनि प्रात । वि ४।२।२-३,
 • शाखाया प्रहरण नाम आहवनीये त्यग । ४।२।४.
 • शाखाया प्रहरण प्रतिपत्ति । भा ६।४।१।४।४
 • शाखायानाम् । नानावेदस्यप्रमाणानाना शाखायां प्रमा-
 निदिभि पुष्पै तद्वैशागमनात् ओहुमशक्ते चतुष्टयस्य-
 पठिष्यस्य । एकशाखायायानामपि धृतीना नाना-
 प्रकरणाणां तत्तत्कर्तृभर्मन्त्रवाचने पुराणव्योक्तस्य प्रमा-
 निदिभि निर्णेतुमशक्ते स्मृतिमुत्पत्तिरूपगतपुण्यलक्षि-
 संभव । सु. पृ. १९३ • शाखाया एकस्या प्राक्षणा
 नेकत्वेऽपि तदेक कर्म । यथा उद्गातृणा पञ्चविंशत्पठ्विंश-
 प्राक्षणयो ज्योतिषोमद्वादहाते । भा २।४।२।९ पृ
 ६३५

• शाखाया तत्प्रधानत्वात् । ४।२।२।७ ॥
 अग्निमस्यैकदेशोऽस्य सत् इत्यहं आत्यर्थं अधि-
 षरणात्तत्परत्वेन भाष्ये व्याख्यात । वरुनस्तु अग्र्य
 सूत्रस्येय पृथक्पृथक् प्रथमपरत्वेन व्याख्यात इति
 निश्चयो भवति । सिद्धा तमुद्दिदम् । दर्शनोपमायो
 वत्तानपत्तयायथा वत्तानपत्तया अधिष्ठय श्रुते
 'प्राचीमाहर्ति' 'उत्तरीमाहर्ति' 'प्रायुवीची
 माहर्ति' इति । अत्र प्राच्यदिशस्य किं नन्ते
 इति चेत् । किं प्राच्यदिशस्य किं किं किं किं किं किं
 प्राच्यदिशि दिक्दाया शाखाया प्रमुत्त । तत्प्रथा
 नत्वात् शाखायम्प्रथमत्वेन शाखाप्रधानत्वात् प्राच्यदि-
 शस्य । तस्मात् शाखाशरोऽस्य, न तु दिग्वाद । के

ॐ शाखाया तत्प्रधानत्वाद्दुपवेपेण विभाग
स्यात् वैपम्ये तत् । ४।२।२।८ ॥

दशमसुखामशो 'मूलतः शाखा परिवारस्य उपवप
करोति' इति श्रूयते । मूलतः मूलान् परिवारस्य
छित्ता । अत्र छेदनस्य प्रयोजनं शाखा उपवेपश्च
उपवपम्, उत शाखैश्च प्रयोजिता उपवेपस्तु तदनु
नियमादी इति विचारे विद्वा तन्मूलम् । परिवारस्य इति
शाखाया अवेति । तत्प्रधानत्वात्, शाखा इति द्वितीया
श्रूया शाखाया प्राधान्येन परिवारस्य शाखा
प्रधानत्वात् । उपवेपेण तु परिवारस्य विभाग स्यात्
अन्वये न स्यात्, तस्य करोतिना अन्वयात् । तत्
एतत् शाखोपवपयो वैपम्यं भवति परिवारस्ये अन्वया
नन्वयत्नम् । तस्मात् छेदनापरवर्षावयव परिवारस्य
शाखा प्रयोजिका उपवेपस्तु अनुनिष्पन्न इति
विद्वान्त ।

श्रूयपायाच्च । ९ ॥

दशमसुखामशो 'मूलतः शाखा परिवारस्य उपवप
करोति' इति श्रूयते । मूलतः मूलान् प्राग्देशभागे ।
परिवारस्य छित्ता । अत्र परिवारस्येन शाखाया एता
वय न उपवपस्य इत्युक्तं सिद्धान्तिना पूर्वमूल । तत्र
गङ्गा, ननु मूलस्यापि शाखापरवत्त्वात् शाखाया इव
प्राधान्यमस्ति इति मूलतः परिवारस्य इति अन्वय
स्यात् इति चेन्न श्रूयपायात् । श्रूयते अथवविद्या
शाखाया शक्तस्य शाखापरवत्त्वं अपवपत्वात् मूलान्
अपयो भवति । अन्वयविद्यया अन्वये न शक्या
प्रवर्तते । तत्र मूल शाखागन्धेन श्रूयितुं न शक्यते
नापि तस्य परिवारस्येनावयव । तस्मात् शाखायः परि
वारस्य प्रयोजिता नोपवेप । उपवपस्तु तदनु
निष्पन्न । चे

● शाखासु पीठावपे नास्ति । न च तत्र पीठा
पर्यमस्ति येन शक्येत अथा शाखाया प्रथमं विहितं
शाखावतीये पुन श्रुतिभूता भवेत्यतीति । आह च
'शाखाया सुगण्ड इवार्त्तं पुन श्रुतिभूता । तदि
तथैवशा । तन् प्रमणावयवत्वं लिख्यम् ।' वा २।२।
२।२६ पृ ६३८.

● शाखावयवयनम् । स्वशाखात्वात्नेन परशाखाव
यवानुपवत् स्वशाखावयवपूर्वकं मेघावितया शाखात्
रावयवयनं युताम् । सु पृ ९९०

● शाखान्तराणि (वेदस्य) । 'एकस्य वेदवृक्षस्य
किञ्चिन्मफलाध्वान् । एव शाखा प्रसिध्यन्ति
नहुणा वैकशृध्वान् ।' यदि प्रतिशाखं कमभेद स्यात्
तत एवमूलाभागात् आवदित एवाऽऽख्य मियमान
त्वात् रामस्तकर्मोत्यपुत्रफला तरवत्वात् पुष्पातरवत्
वेदातराण्यशोच्येत् । न शाखान्तराणि । एवकममूल
विधिस्थं चरुपत्ये सति इति कर्त्तव्यताया वचित् किञ्चि
दधिक इत्यालोच्य सारूप्यादुपपन्नं शाखातरमेद
व्यपदेश । वा २।४।२।२८ पृ ६३९ ● शाखान्त
राणि काठक कालापक पैपलादक तैत्तिरीयक ताण्डक
इत्येवमादीनि । भा २।४।२।८, मैत्रायणीयकम् ।
२।८।२।२० ● शाखान्तराणां पुरुषात्तरं प्रति प्रति
पादनेन अथववत्त्वं । वा २।२।२।३ पृ ४७५

● शाखान्तरेऽपि हि एकं शाख इच्छन्ति मीमा
सका । ऋतु पृ २७१

ॐ शाखान्तराधिकरणम् । शाखाभेदेऽपि न
कमभेद ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽऽक्षिप्तसामा
प्रिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखात्तरेषु कर्म
भेद स्यात् । २।४।२।८ ॥

भाष्यम्— इह शाखान्तराणि उदाहरणं काठक
कालापक पैपलादक इत्येवमादीनि । तत्र संदेह
विमर्शना शाखाया यत् कम अग्निहोत्रादि श्रूयते,
तत् शाखा तरे पुन श्रूयमाणं मियेत तस्मादुत न
मियत् । मियतेति पर्यायम् । कुत ? नामभेदात् ।
एक काठक नाम अथ कालापक नाम । एव नाम
मेगाद्भेद । ननु प्रथमानेतरत्वं सत्यम् । कर्मणामपीति
द्रूम । कर्मभिरन्वयेवमादीना सामानाधिकरण्यमेकविध
तित्वं चेति । रूपभेदात् । एकस्या शाखायाममी
शोमीयमवशात्तत्रावयवमामनति, एकस्या द्वादशकपात् ।
एव मियत्तु कथमिव न कमन्तरं मियत्यति । घम
विशेषाच्च । कार्यरीवाक्यावधीयानास्तेतितीया भूमि

भोजनमाहरन्ति, अपरे शांतिनो नाऽऽचरन्ति । तथा, अभिमानधीमानाः केचिदुपास्यामण्योद्वृत्तमावाहुरन्ति अपरे न । अश्वमेधमधीमानाः केचिदश्वस्य घासमाहुरन्ति, अपरे न । परेऽन्ये धर्ममाचरन्ति । अश्वमेधादेरेकेषामुपहार आवाहयति अश्वमेधादि, एतेषां न आवाहयति । स एवैकः कथं नाऽऽवाहयेत्, कथं नाऽन्यदवाहयितुमर्हति । अथो गम्यते अन्यदिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । यदि सर्वशारदाप्रत्यय एक कर्म, एकस्मात् शांताया विहितस्य कर्मणः शांतान्तरे वचन पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्षे एष दोषोऽस्ति । तस्मादपि कर्मभेदः । निन्द्याकचमाद्य । 'यात. प्रातरनुत तं वदन्ति पुरोदवाञ्छति चेऽमिहोनाम्, दिशधीर्यमदिव वाीत्तं वत. मूर्धो ज्योतिर्न तदा ऽनोतिरेषाम्' इति केचिच्छास्त्रिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति । अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति । यथा अतिथये प्रशुता याथागाहोऽपुष्पाद् वृत्तं यद्यदिते जुहति' इति सर्वशान्ता मन्थये विवदम्, न तु कर्मभेदे । तस्मादपि भेद इति । अश्वमेधः । न शक्यत् एतन्वयि सर्वमात्माप्रत्ययमुपसहं तुम् । तन्मात्रमन्योऽर्थो विधीयते इति प्रतिज्ञातं भवेत् । शक्यं तु कर्मभेदे । अतः कर्मभेदः इति । समाहितवचनात् । अश्वमेधेऽपि समाहितं वचनं मूलं । केचिदाहुः, अत्र अस्माकमिति परिसमाप्यते इति । अपरे अन्यपरिसमाप्तिं वचनमिति । तदेककर्मत्वे नोपपद्यते । न हि तदेव वचनं परिसमाप्यते, अत्र न । भेदे तु युक्तम् । तस्माद्भेदः इति । प्रायश्चित्तनियमानाम् । केचिदनुदितहोममयतिगमे प्रायश्चित्तनियमानन्ति, केचिदुदितहोममयतिगमे, श्रुदे च प्रायश्चित्तम् । न च कर्मत्वे उच्यते श्रुदेः संभारति । कर्मभेदे तु परदुरिते होमकर्म, तदुदिते श्रुदमित्तरदप्यनुदिते । तस्मादपि भेदः । अन्यथापेक्षानाम् । इदं श्रुते— 'पदि पुरा दिवीक्षाणाः स्युर्दि वेषा एत्यतिरिह्यते-र्वाऽनुदयिण इति, स एवमेव बृहत्सामान ऋतु-मुपेसुष्वेत लोपा रथतरम् । अथ यद्यदिवीक्षाणाः' इति ऽश्वमेधमिष्टपूजायां च द्वादशादि दर्शनमुपपद्यते यदि कर्मभेदः । एककर्मत्वे नानकल्पते । कथम् ?

ताह्वनके श्रुते 'एष वाय प्रथमो सतो यशाना यन्त्रोतिष्ठोमो य एतेनामिदृवाऽपत्येन यजेत गर्त-पत्समेव तज्जायते प्र वा मीयते' इति । तत् सर्वथ स्यात् । तथादिवीक्षाणां द्वादशादि दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अथापर लिङ्गदर्शनम् । 'सत्यशसमिना मितुवास्त्रीयास यशस्तुमुपेयारन्तीयही मशा कनीयसः पशुत् कनीयोऽसाद्य पापीवान् स्यात् । अथ यदि वेदिशमित्या मिनोति' इति पक्षसमाने प्रतिप्रिदे चेदिसमानस्य दर्शनं भवति । तत् कर्मभेदे उपपद्यते । पायिकस्य वेदिसमानस्य दर्शनमेककर्मत्वे नोपपद्यते । कथम् । एके हि समापनन्ति 'रथाश्वमावाणि यूपान्तराणि भवन्ति' इति । तत्सर्वं स्यात् । तत्र च नो पक्षसमानं नो वेदिसमानं स्यात् । वेदिसमानदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः । अपरं च लिङ्गदर्शनम् । केवाचिन्त्रोतिष्ठोमे श्रुते 'दे संस्तुताया विधाजमतिरिच्येते' इति । परेषां त्विह संस्तुतायां चिराजमतिरिच्यन्ते इति । एककर्मत्वे विरोधः । नामा-कर्मत्वे कर्त्विदश्रिन्त्रोतिष्ठोमे दे, कर्त्विदश्रिस्त । तस्मात् कर्मभेद इति । अपि च एतस्य श्रुते 'ये पुरोडाशिनश्चे उपवसन्ति । ये सामाशिनश्चे वासात् वारयन्ति' । सामाशिन इत्यप्रथमपक्षाः । पुरोडाशिनो विपरिताः । उभयोः साररुते दर्शनमयकल्पते कर्मभेदे । एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्ठोमपूर्त्तं स्यात् । तत्र दर्शनं नोपपद्यते । अपि च श्रुते 'उपहृत्थ्योऽ-निरुक्तोऽमिहोमो यज, रथतरसामाऽऽरः दशयो दक्षिणा । परेषां श्रुते । उपहृत्थ्योऽनिदक उच्यते यस्यो बृहत्सामाऽऽरः श्वेतो यवमत्स्योऽतो दक्षिणा' इति । कर्मभेदे रथतरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम् । सामाशिनमलापरमात् । बृहत्सामा रथतरसामा वा स्यात् । स वाय प्रशुतित एत्यश्वनः प्रातः । नाना-कर्मत्वे तु अन्यो बृहत्सामाऽऽरः रथतरसामेति युक्तं भवति । तस्मात्सामान्तरे कर्मभेदो भवितुमर्हति ।
 या— उक्तभेदकारणपक्ष-यतिरिक्तकारणपरि-
 णामिदमिदमप्युच्यते । तत्रैव कानिचिदेतन्निवृत्तकारणान्तरेण-
 ऽऽश्वमेध प्रतिविप्यन्ते । तच्च प्रस्तुतद्वयं प्रतिविद्वन्तो

चोचयिष्याम । कथं पुनरत्र वेदान्तस्य नोदाहियन्ते ? केचिदाहुः । शास्त्रान्तराधिकरणे तान्यपुराह्वानानीति । न त्वेकग्रन्थम् । कुतः ? 'शास्त्रान्तरे यथा कर्म कृत्स्नरूपं प्रतीयते । किंचिद्गुणसामानान्नैवं वेदान्तरेषु सत् ॥' यत्र हि कर्म नियमद्वयमाप्राप्यते तत्र तद्वेदान्तप्रतिपक्षिणं भवति । यथा सर्वास्वधर्मु-
 गायामु दशैषुर्णामसञ्चोतिशोभादीनि गमस्त्र-यदेवता-
 दियुक्तत्वादयोन्विरपेक्षाणि विधीयन्ते इति भेदाज्ञा-
 सहन्ते न त्वेव वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतासहितं कर्ममात्रं प्रमुख्य स्तोत्रस्योपाख्यानुवाक्यादिमात्रं विधी-
 यते । न च तावताऽस्य नैराकार्यं भवति । दृष्टार्थ-
 नामैव द्रव्यदेवतास्यस्योपाख्यानात् । यत्तु तत्र
 द्रव्यदेवतायुक्तमाप्राप्यते तस्याऽऽध्ययैवे गुणमात्रविधा-
 नात् साक्षाद्भवम् । तथा च वक्ष्यति 'भूय-
 स्तेनोभयधृति' (अ. ३ पा. ३ अ. ३ सू. १०)
 इति । तस्मान् शास्त्रान्तराधिकारादहंकारम् । तत्र च
 नामभेदावस्थावत्कारणं दृश्यते । तत्र्या-
 काटकेऽग्निहोत्रे तैत्तिरीयेऽग्निहोत्रे इदं पठ्यते इत्यादि । तथा रूप-
 भेदे एकादशाक्षरान्तरादि । वैश्वानरद्वादनाष्टत्वादि-
 षडामिशावाजिनवच न द्वादशत्वेनादशास्वयोरितरेतर-
 संज्ञान्तिरप्यप्यते इति गुण एव भेदा । फारीर्गन्ध-
 क्षमेघेषुपि भूमिभोजनोद्गुग्माश्रवाणा गुणा एव सन्त
 इतिकर्तृ वतास्यानीयत्वेन बाह्यतरवात् पूर्वस्मात् भेदेनो-
 पात्ता । 'परंऽन्य धर्ममाचरन्ति' इति विरोधिगुण-
 न्तरप्रदर्शनार्थम् । 'अश्रवासादेः' इति पञ्चम्यन्त मध्ये
 पठित्तमुपात्ता सह सचप्यते । पूर्वैण तावदश्रवासादेरन्य
 सुत्तरेण्यश्रवासादेर्निष्पन्नसुत्तरेणासाक्षाद्भव्यश्रमेधादि-
 रिति । पुनरुक्तत्वेन पुनं शुक्तिर्भेदिकोत्ता । निन्द्या
 मपि उदितानुदितकारसंयोगभेदात् गुण एव भेदक ।
 उदितहोमवादिनो ह्यनुदितहोम निन्द्यति अनुदितवादि
 त्वेन । 'सर्वे ज्योतिर्व्योति सर्वे स्वाहा' इति ह्यनुदिते
 सर्वेऽभिधीयमानमनृतं जायते । तस्मादुदितहोम कर्मैव्यः
 इति । इतरे पुनरहः, य पूजा पूज्याय प्रथममेव
 गृहीत्वोत्तिष्ठते स साधुः । यस्तन्निष्ठात् स्वाह्वय पूज-
 यति नासौ सम्बन्धकः । तस्मात् अनुदितहोम एव

कर्तव्य इति । तत्रैकत्रे विप्रतिपिद्धधर्ममवायप्रसङ्गः ।
 नामात्वे तु न कश्चिद्विरोधः । अशक्तिद्वारेणपि गुण
 एवोपन्यस्तः शास्त्रान्तराधिकारात् गुणानामेककर्मव्युत्पत्तिसहाय-
 गत्तेरपूर्वसंयोगः । समाप्तिभेदेऽपि गुण एव । निन्द्या
 गतार्थोऽपि सन् प्रायश्चित्तभेदः पुनरुपन्यस्यते । कदाचि-
 द्भूयैकस्वयंपरिहारं ब्रूयात्तत्त्वमुपेत्योच्यते । वैकलि-
 वेयु ह्युभयथाऽप्यनैगुण्यं भवति । अत्र च प्रायश्चित्त-
 विधानानुभवनापि वैगुण्यं दृश्यते । न च तत्कर्मैकत्वे
 घटते । तस्मादपि भेदः । परिहारसूत्रयोरेव पञ्चान्यभे-
 दर्मानान्युच्यते । यदि पुरा दीक्षितवत्सतो बृहत्सामा-
 नमतिरानमुपेयुः । पूर्वदीक्षाया रथतरस्य प्रयुक्तत्वात् ।
 अप न दीक्षितवत्सतो रथतरसामानमेवोपेयुरिति ।
 द्वादशाहेऽनिष्टप्रथमपश्चर कर्मभेदे भवति । ताण्डक-
 वचनेन ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति एतच्छा-
 षागतस्यनियमात् । एकत्वे तु सर्वशाखास्यज्योतिष्टोम-
 प्राथम्यनियमाददीक्षिताना दर्शनं न स्यात् । तथा सूर्य-
 कादशिन्या पशुवेदिसामयोरथैप्राप्तयोरैकं निन्दित्वेतर-
 परिग्रहो वचनान्तराप्रत्यसत्त योतयति । यचनान्तरे हि
 निमेकरथ निन्द्या, किं वेतरस्य स्फुटविधाने सति
 स्यात् । तस्मान् शास्त्रान्तराधिकारात् रथाश्रमाप्राप्तयल-
 विधिरेवा नास्ति । तत्रैक कर्मभेद इति । द्वे स्तोत्रीये
 विराजं दशकमतिरिच्येते इति तिस्रोऽतिरिच्यन्ते इति
 च ज्योतिष्टोमातिरिच्येते सति उपपन्नम् । भेदे
 तु यथाविधि भवतीत्यविरोधः । पुरोडाशिनानाथि
 दर्शनं दीक्षितादीक्षितसंश्लेषेनैव गतं परिहारप्रकारान्त
 रत्वाद्गुहाहृतम् । निश्च 'पृष्टद्वयविकल्पः स्याच्छा-
 ष्ठान्तरविधानतः । स च प्रकृतितः प्राप्तः कर्मैकत्वे
 वृथा भवेत् ॥' उपह्वयभेदे तु नियमाधीना पुनः-
 धृतावर्थवत्ता । तस्मादपि कर्मभेदः ।

एकं वा संयोगरूपचोदनारयाविशेषान् । ९॥

भाष्यम्— न वैतदस्ति, यदुक्तम् 'शास्त्रान्तरेषु
 कर्मभेदः' इति । सर्वशाखाप्रत्ययं सर्ववाह्यप्रत्ययं वैक
 कर्म । अथैवयोगस्याविशेषात् । तदेव प्रयोजनमुदिस्य
 तदेव विधीयमानं प्रयमित्वासीतः । रूपमप्यस्य तदेव
 द्रव्यदेवतम् । पुरुषप्रत्ययश्च तादृश एव चोच्यते । नाम-

जाति पूर्वपक्षद्वयसिद्धयोपालम्बप्रदर्शनमायमेवाभिहिता ।
 सन्नेत्र च बुद्ध पूर्वपक्षे जातीनामुत्तरत्वं केपाचिद्विष्टम् ।

द्वन्द्वक चाभिधानम् । १२ ॥

भाष्यम्— इत्यानामन चेतदभिधान भवेत् ।
 अथ न पूर्वमासीत् । यत् प्रभृति कठस्य प्रष्टु प्रचन
 तत् प्रभृति प्रवृत्तम् । पूर्वं नाऽऽसीद्ब्रह्म इदानीं भेद
 इति विरुद्धम् ।

धा— 'द्विप्रम काठकागुक्तमारयाप्रचनना
 दिति । न नाऽनादीनि निरागते कर्माण्यादिमता
 सता ॥' यद्यपि काठकादिनातेनिर्यातात् नित्यैनाऽऽत्त्या
 तथऽपि प्रचननमिच्छत्य स्मयते न च कर्माणि
 शेष्यन्ते । अन्वयविषयतात् प्रचननस्य । तस्मादपि न
 संशया कर्मभेद इति ।

एकचेदपि परम् । १३ ॥

भाष्यम्— एककर्मत्वदपि रूपमेवे भवति वच
 नम् । न च वाचनिये रूपमेदेऽवयवमपि भेदत्रुद्धौ
 कर्मण भद्राऽभ्यवसीयेत ।

धा— न च कपालस्यदाभेदाद्भेद । तस्मात्प्रचन
 भेदानभ्युपगमात् । तस्मादेकरिमजन कर्मणि साधन
 विक्रमो भवितव्यः । तद्देवतात्तत्कवशिष्टादिक्रिया
 नाम्नीनुक्तम् । तेष दायाः । उभयोदात्तात्तात्कवशिष्टा
 विनापण तुऽवत्तरत्वात् । कथ पुनरनयाकवोत्पादितदस्य
 एकर्य विज्ञान इति । तस्य उक्तमूले परिहार
 वक्ष्याम ।

विद्याया धर्मशास्त्रम् । १४ ॥

भाष्यम्— अथ दो धर्मविशेष उक्तो विद्या
 प्रह्लाद य न कर्मण उपकारक । कथ गायत
 धुनादीनामनादिव्यस्योपाय । कर्मप्रयुक्त इति ।

आग्नेयना पुनर्वसनम् । १५ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं— यमाऽयत्तस्याथा
 मदेवत्तु पुनर्वस्योपायान्तरं वक्षो निरुक्तं, एतन्न
 प्रति तस्यादेव शेष कर्मसंशयान्तरं निरुक्तं न इति ।
 एतन्निर्दिष्टं पवित्राभाषयन्तु वत् ।

धा— अनुभाषणसन्नेतत् । अथवा पुनरुक्तत्वं
 परिहारायमेवैतत् । पुन श्रुतेरथवाद्युगाथत्वेन अन्याये-
 नात् ।

अद्विषंचन वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् । १६ ॥

भाष्यम्— नैत्र खलेनत् द्विषंचनम् । स एव
 यमथ पुन श्रावितोऽग्निहोत्रादिर्नहुत्तरौ बहुभित्तु
 पुरये । न चैषोऽयो बहुभिरुपमान पुनरुक्तो भवति ।
 यदि भवेत्, एकस्मिन्न वेदे बहुभिरुपमाने भवेत् ।
 तस्मान् नहुत्तमंसमगयोऽयम् । एकमेवेद कर्मोति ।

धा— द्वितीययाराशन परिहारान्तरादिद्वययो
 वासाब्द । तत्रार्थार्थो पुन श्रुतिर्भवेति यत्र तावत्प्राग्मेव
 श्रूयते । यत्र चैकत्राक्यगन विवेया तर विद्यते । न
 त्रिह तदेकमपि । समस्तेतिकर्त यत्नेवेतप्रधानपुन श्रुति
 श्रवणात् । एतमन श्रुतिप्रयोगाविशेष मयते । न चैवा
 पुन श्रुति । इत । ' एकशास्त्रानियद्धाना ज्ञायते
 हि पुन श्रुति । कठादिकरणाना तु प्रतिशारा
 सङ्कच्छुति ॥' पूर्वोक्तन शाशाध्ययनविकल्पेन येन
 काठकमिहोम श्रुत नासौ कदाचित्स्मिरीयक श्रुणोति ।
 गृह्यनदि वा स्वशास्त्रयेन प्रतिवदन्तात् तैत्तिरी
 यप्रतिपत्त्ययमेवेतिदिति कल्पयित्वा न पुन श्रुति
 मयत । एवमितरोऽकीनरदिति मय एवैकश्रुतिसंयोगा
 विशेषदमिहोशादि प्रतिशयत । न च तत्र वीक्ष्यपर्यमस्ति
 यो शास्त्रानया गानया प्रथम विहिते शास्त्रान्तरेणे
 पुन श्रुतिर्नू त भेत्स्तीति । आह च 'शास्त्राना युग
 पदश्रुतेर्न पुन श्रुतिरुपना । न हि तत्रैकशास्त्रा
 वत्प्रमेणाध्ययन स्थितम् ॥' तस्मात्प्रथेकशास्त्रात्म
 देशांतरपुरवत् तदादिपु पुन श्रूयमाणमपि प्रकाशमेदात्
 पुनरुक्त मन्वयन शास्त्रान्तरातिर्नति ।

ननु चैकस्यापि शास्त्राया समस्तपुरवत्प्रतिपादने
 गति, अन्यथापि शास्त्रात्तरम् । तार्थकम् । न हि
 कश्चिद् शास्त्र आधीते । न च पुरुषांतरगत त प्रति
 पादनाप्यद वात् प्रयत्नात् भवति । यन्तु तेऽपि
 विल शास्त्रान्तरात्पय पीत्य प्रतिवत्ता न इत्यभिप्राय स
 निरुक्तम् । अथ तदध्ययनाप्युपायमवधानादितत्

अनुपगम । किञ्च— 'सप्रदायागतो मुक्त्वा स्वा समारयानिर्गन्मीम् । शास्त्रा शास्त्रान्तरं युक्त नाध्येतु सद्दो श्रमे ॥' तस्मात्परमपुत्रानाध्ययने अल्पस्येव पुत्रप्राप्ता श्रम इति यथावस्थितशास्त्राध्ययने मेव । न च वेद पुनरुक्त्यादिदोषद्वार पर्यतुल्योपगम इति ।
 वाक्यासमवायान् । १७ ॥

या— अन्तरे मायकारण्य सून त्रयम् 'वाक्या समवायम्' इति । तदेव व्याख्येयम् । नैकस्मिन्पुरुषे शास्त्रान्तरवाक्य समर्पिते ।

अर्थासन्निवेशः । १८ ॥

भाष्यम्— अर्थासन्निवेशे शास्त्रान्तर उच्यते उच्यते । शास्त्रा इव हीमा शास्त्रा । तत्रथा वृक्षस्य शाखा, एतन्निहासि वृक्षस्यनीलस्य वेदस्य शाखा । किं शास्त्राकारण्यम् ? यथा नानावस्थाभावात् । न चैरेकस्या कृत्स्न पुत्र फल सन्निहितम् । एतन्निहासि, नैरेकस्या कृत्स्न गुणसकल सन्निहितमित्यर्थोऽसन्निवेशे शास्त्रान्तरवाक्ये । तस्मादप्येक कर्मणि ।

या— 'एकस्य वेदवृक्षस्य निश्चितकर्मफलाद्यवान् । एव शास्त्रा प्रसिध्यन्ति बहुशास्त्रिकवृक्षेषु ॥' यदि प्रतिशान्ति कर्ममेव एवास्मिन् एकमूलभावात् शकित एवाऽऽत्म्य मित्रमानत्वात् समानकर्ममित्युपपत्तयान्तरात् । शास्त्रान्तरदेशान्तराभ्येतेष्वेकम् । न शास्त्रान्तराणि । एतन्मूलविविधस्य फलवत्त्वे सर्वोचितं य ताया कविनिर्दिष्टाधिकृत्यालोच्य शास्त्रान्तरवृक्षस्य शाखात्तरेष्वप्येव । अत्रना धीनक्षत्रव्यतिहारार्थमेव सूत्रम् । तत्र नाम पुनरुक्तता भवति यत्र पूर्वापोऽर्थस्येव पुत्र सन्निहितो भवति । न हि तद् शास्त्रान्तरागतस्य सन्निधानमित्युक्तकृता ।

न चैव प्रति शिष्यते । १९ ॥

भाष्यम्— न च यथाकृत्येऽपि होय तस्मात्कर्मैक पुत्र प्रति निष्पद्यते । तेष्विदोषस्यारि तद्विद्वि मेव । पुत्रविविधोपपत्तयान् । यद्य अग्निहोत्रस्य विविद्वद्व विधीयते, मन्वरोक्तस्य तदग्निहोत्रस्य । यद्य ऋग्वेदस्य विधीयते तद्य वैजिगायकस्येति । विदोष

वचनाभावात् । तस्मात्सर्वशास्त्राभिरैक समाप्त कर्मोच्यते इति ।

या— अल्पस्येवपुत्रोऽप्यम् । सन्धि कर्ममेवे ये तावदाकृत्ययुक्ता दीपास्तोऽग्निहोत्रादिमानाद्दोषेन विधीयमाना समाप्तयेन ज्ञाप्येते इत्युक्तयोपपत्तयश्च इति नैव शास्त्रान्तरविरतोऽप्यनस्ता लभ्यते । न च सत्र कारणात्मनि कश्चिन् स्वशास्त्रोपगृह्यमाणेनावस्थितो येन प्रतिशान्त कर्म यत्वा समर्थते । प्रपानस्यैव प्राधान्येन यजमाननियम प्रति, अग्रमन्वीतिमि समाख्यानिसिर्षिमाप्रमुद्दिप्य विधीयमानानि सर्वशास्त्रागतान्येकैक पुत्रपुत्रनिष्ठते । तत्रैकैकशास्त्राद्युक्तस्य येन केनचित्वाध्ययने फलेऽप्येव यैवर्थावृद्ध । अथ तेषा विकल्पेनार्थवत्त्वं, तत्र शास्त्रान्तराणामेव व्यवहित प्रतिशयमानानामनुत्तर परिकल्पितमित्युक्तकृता ।

समाप्तिपत्रस्य समेक्षा । २० ॥

भाष्यम्— अत्र अस्माकमपि परिशमाप्यते इत्युक्त्यात्तरे भवन्ति । अन्वरोदेषु मैत्राण्योपपत्तयानामपि पारसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिशमाप्यते इति । यत्रापदेव गेषाक्योपपत्तयश्च तेषाम्, कथं ते श्रुतरेणस्यैक न परिशमाप्यते इति । एकररश्रुतपत्रम्, तेषामपि हि ते सन्ति ।

या— अस्माकमपि वदति वा छेद । कर्ममेदवर्षे हि हि पारदेव यथा समाप्तान् तावदेव तेषा समाप्यते इति न श्रुतरेणस्यैक न समाप्यते इति । अन्वरोदो नाम अन्वरोहणमप्य । तेषु मैत्राण्योपपत्तयाना समाप्यते न अस्माकमित्यभिधानादप्येतामपि कर्मैकत्र प्रविष्टमित्यवधीयते ।

एकवेऽपि पराणि निष्ठाऽगच्छिसमाप्ति वचनानि । २१ ॥

भाष्यम्— न हि तेषा मित्र मित्रित्वा प्रमुच्यते । किं तर्हि ? निश्चिताहितरथशमित्तम् । तत्र न निश्चितस्य प्रतिशयो गम्यते, किं पितृस्य विधि । तत्र एकस्मिन् अग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विधीयते । अतो न कश्चिद्विदोष ।

तथा, असमर्थागमकामनर्ष वदे विहितप्रज्ञ
मद्भावात्प्रमुपहननुमशक्ति । समथ ता तु तत्राभावाभ्यो
ऽप्यवमित्तमपि च विधिपुत्रहर्तुं शास्त्रगतीति तत्रैक
कर्मरूपे न विरुद्धमिति । तथैकस्मिन्नपि कर्मणि
किंचिद्वस्तु समत मति कृत्वा समानिशब्द प्रयुज्यते ।
यथा आभ्यर्चन समत ज्योतिगोमस्य, समागो ज्योति
शोम इति भवति ।

वा— अथोपनिषदयतरतरविधाने तुल्यव्यथोरुदि
तानुमित्तययो कर्मणि विज्ञेया भवति । त्व पक्षऽपि
चागो कर्मणे च प्रत्यविशिष्ट । तथा शक्यत्वात्की
सुपुत्राणामवधारिते । समानाणामु अधिकविधये
गान्ता न स्तोत्रा तरत्रात्विशिष्ट । केचिन्न त लघ
वार्थिन एव वर्णयन्ति । य एव तिल वाक्यस्युक्ता
शास्त्रान्तरविषयत् एव सतीत्यत य तु प्राकृतिका
स्तथा वर्यन्ति । कुत्र १ 'एवमर्थात्ता पुमा
त्रिरूपन्ते विधायका । तत्रमीपममाभ्यात
प्राय प्रकरणस्य च ॥ शास्त्राणु विक्रमानेऽपु
वधैव प्रवृत्ता विधीयन्तेऽर्थितस्तदीय कथमावस्था मा
यान्ति न शास्त्रान्तराणि । अतश्चा भगता गुणा कथ
मात्रेण नापठिता प्रयोगवचनानुपगृह्णता नात्र भव
न्तीति नानुष्ठया तत्रैव वाक्यमनुक्तानामन्तरादिधी
यमानानामन्तरप्रवृत्तत्वात्तरिति । न त्वतनुक्तमित्य ।
तथा हि 'शास्त्रान्तरगतस्यापि यद्वा कर्मण
स्थितम् । तस्याप्यत्रापि तात्पर्यं प्राप्त चेत् निरा
यन्ते ॥ प्रतियोग्येण च प्रकरणे पुरुषस्य धर्मानुप
तिगति । न च तदन्तरस्य प्रत्यप्रमाणम्, तथा
गान्तात्तरदपि प्रमाणम् । कर्मधर्माश्चते विनायन्ते ।
तद्य कर्मणा तस्यापि तदेवैवद्वन्द्वानिरेण । स्यापि
प्रकरणस्य वक्ष्यति शास्त्रां त्रभ्येनानेन एतेऽपि धर्म
पृथीता इत्याद्यस्यां स्वप्रकरणपृथीतयो मसिष्यत
स्यामु अपि न गान्ताम् अधिकविधयो न कथ
चिच्चान्तरा पविनता भवतीत्यत्र एवाऽऽद्याम इति
नागति । समातिश्च अधीनपेशयोपवत्तरात् न भव
व्यवर्ति ।

प्रायश्चित्त निमित्तेन । २२ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्— उदित्वेदोमस्यापि प्राय
श्चित्ताज्ञानान् व्युदता गम्यते, अनुदित्वेदोमस्यापि ।
तदेवैव विदुष्यते । अधिकृत नानात्वे इति । तस्यरि
हते यम् । आभाषात् सूत्रम् ।

वा— अनुभाषणस्य समा यपरिहारस्य वा ।

प्रज्ञानाद्वा नियोगेन । २३ ॥

भाष्यम्— वाग्वद् पञ्च व्यासर्तयति । नैव
दोष ' उदिते होष्यानि ' इति प्रज्ञानेऽ यथा क्रिय
माण भवति दोष । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यति
इति कर्मैव वेऽपि न दोष ।

वा— वैश्वित्तानामादित एवाङ्गीकरणादादित
क्रमानिन्तमे प्रायश्चित्तधर्षिद्वयपश्यते ।

समाप्ति पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते । २४ ॥

भाष्यम्— पूर्ववत्ति समाप्तिवचन भवति । यत्
प्रारब्ध तत्तरिसमाप्यते । तत्रास्मात् परिषमाप्तोऽसिद्धि
योऽस्मात्तिसांभवे, परिषमाप्यते । प्रारब्धश्चेत्यभिप्राय ।

वा— एकस्वऽपि समाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता । 'समाप्त
वक्ष्य गमेश' इति समाप्तिवचन नानात्वेऽपि । तत्र
यावानुमारितान् एकवत्त्वेव साधिका । तद्वचनस्ये
यदुपवर्ति पूर्ववत्त्वादिति, आरम्भ वेक्ष्यतात् । अथवा
वाद्प्रयोगस्य प्रतिद्विपूर्वकत्वात् यादृशी वय समाप्ति
परयामन्तादृश्याम प्रयुक्त इति निश्चिनुम । स च
रस्तु पक्षमात्रेऽपि तच्छास्त्रविशेषवदाध्यासगतौ प्रयुक्त
इति दृश्यते । तस्माद्विरोध ।

लिङ्गमविशिष्ट सर्वदोषत्वान् हि तत्र कर्म
चोदना, तस्मात् द्वादशाहृत्याऽऽहारव्यपदेश
स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— यदुक्त ' यदि पुत्र दिदीक्षाणा ' इति
द्वादशाहे, इत्यपमपज्ञानानिष्टपमपज्ञाना च
दर्शन कर्मभेदे उदयन्ते, न सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्म
णाति । नैव दोष । यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन,
अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनत्येव तत् । न हि सामवेदे
ज्योतिषमस्य विधायात् । किमनोऽपि । यत्र विहित
सनात्तत्र । तेन कर्मभेदेऽपि सर्वे शोदिष्टोमानामेव

धर्मः प्राथम्यं नाम । अतो नानाधर्मवशेऽप्यवहनं
 द्वादशद्वयानुसङ्गात्प्रथमदेशः कल्पनीयः । तस्माद्दोषः ।
 या— अदीक्षितदर्शनं द्वादशाद्यै तत्राप्यनुपपन्नम् ।
 त्राष्टके सर्वथाऽपगतत्वेतिशेषानुवादेन प्राथम्यविधा-
 नात् । न हि तत्रापरस्वयि ज्ञेयनिशेधोमस्त्वोरतिरिद्धि
 यस्त नियमः स्यात् । अत अत्रार्थव्यापारमिव नियमे,
 उक्तपक्षे समे च दोषे इति त्रयोप्यामेवोऽर्थो वर्ण-
 नीयः, यदि द्वादशाद्येन पुरा विद्विषाणा अदिदीक्षाणा
 वेति । तस्माद्विशिष्टमेवात् ।

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्द्विधीनामव्ययस्या स्याद्विद्वे-
 शाद्द्रव्ययतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् । २६॥

भाष्यम्— द्रव्ये वागी अचोदितत्वादेवाद्भिन्नाः
 समानपरिमाणं प्रति नैया व्यस्त्या स्यात् । नैशाग्रायेना-
 दक्षिणी बोधते । युक्तः पक्षसंमानं वेदिसमानं वा स्यात् ।
 द्रव्यव्यक्तस्यैव कील्यते, एतेनादक्षिणी विधानार्थम् ।
 यदि पक्षमिहा स्यादर्थं दोषः स्यात् । वेदिसंमाने
 न दोषो भवेत् । ५ एतन्नष्टमप्यनुपपन्नमर्थेति ।
 एतन्नष्टमप्ये एतन्नष्टमप्यनुपपन्नमर्थेति ।
 वाच्यस्तोषादिषु तु एतेकादक्षिण्यमस्य निरवानुवादत्वा-
 द्वादशमात्रमेष्येयं युक्ततत्त्वानि मविपरिति । नित्यानु
 वादवाचात्परि पक्षसमानं वेदिसमाने वैकादक्षिणी-
 निषामर्थे पक्षानुपपन्नत एवेति न दोषः ।

या— अथ यदुक्तं एनादक्षिणा पक्षवेदिसमान-
 दर्शनं न स्यादिति । तत्र ब्रुवः । ' अन्यथाऽपि तु
 नैवास्ति पक्षवेदादिमानता । एनादक्षिण्यभावेन
 त्वयूने त्वेकयूववा ॥ ' एतयूने एतन्नष्टमप्यनु-
 इत्यस्य रिपेः दोषोऽयं अतश्चनित्यामिच्छति । एना-
 दक्षिण्या हि एषामन्वतरनमानाअनगतं हेतुो भवेत् ।
 तस्मात् एकस्य एतं परमिति । पक्षसमानं तत्रत्यन्ता-
 म्भक्तमेवेति नित्यानुवादः । वेदिसमानोपवेदीऽरि प्रसङ्ग-
 स्पेय एतन्नष्टमप्यनुपपन्नतत्त्वानामर्थः । एनादक्षिण्यभावेन
 च एतेकादक्षिणी निरिहा एतं अर्थात्तत्त्वानामर्थः ।
 इह तु वेदिसंमानस्य प्रसङ्गा विदेश्यप्रसङ्गेऽस्यमप्य-
 मन्वत्त्वानामर्थः कल्पयितुम् । अतः पक्षसमानमन्वत्त्वानाम-
 र्थैव वेदिसंमानमन्वत्त्वानामर्थं निरवानुवाद इति समर्थयित-

व्यम् । प्रास्वपित्वात्वात्प्राथम्येणो वधीनस्त्वन्वित्यात्वा
 धीतो रथात्तमात्मान्वात्वात् तद्विनिर्मुक्तं विद्विषी-
 मीमिष्यन्ति । मूलमप्येने नैयम् । यदि हि त्रये (चरणे)
 वेदिसंमानं न चोद्यत तलेऽर्थाना— पक्षसमानादि-
 विधीना (विधेयानामित्यर्थः) अन्वयस्या स्यात् । सा
 न एतन्वत्त्वान्वात्वेन चाभ्येत, न तेनमस्त्वोरतिरिद्धेयः ।

विहितप्रतिषेधारपक्षेऽतिरेकः स्यात् । २७॥
 भाष्यम्— ' अतिथये यद्वाति दोऽनितम् '

इति विहितः योऽर्थो ' नास्तिमे यद्वाति योऽनितम् '
 इति प्रतिषिद्धः । तेन पक्षे द्रव्येः स्तोनीययोगोत्तरक,
 पक्षे तिसृणाम् । तस्माद्दोषः । कथं पुनरप
 द्वयोस्तिसृणां चाऽतिरेकः । निवृद्धहित्यवमानम्,
 तत्रावयवत्रयम् । पक्षदशान्वात्मानि, तानि तत्रावयवपरि,
 तेन सा पक्षिः । पक्षदशो मात्त्वदिनः पक्षमानः । तथा
 पक्षदशसंख्यया सह पूर्वमा च नवमसंख्यया चतुर-
 श्चातिः । अतद्वानि प्रथमि चतुशरि, सप्तदश आर्षमः
 पक्षमानः, पक्षदशसंख्यया चाप्यति पक्षदशतिः ।
 पूर्वया चतुरश्रीना सह तेनसप्ततिसंख्यया । एकविंश
 यथाशेषम्, तत्रैकविंशत्यं सह, तथा नक्षत्रिणां
 स्तोनीया इति त्राक्षयत्रयः । अमिष्टोममात्रमभिज्ञेयोप्यते,
 सा तिस्रः सप्तौ । तिस्रश्चि दशकात्या । अथ
 एकविंशत्या उक्तमन्वत्त्वानाम्, सा तिस्रिः । एकविंशः
 योऽर्थो । तत्रैकविंशत्या सह चतुरश्रतिः । पक्षदशाना
 तान्विषयाशेषः । तत्रैकविंशत्यं चतुरश्रतिः । तद्वत्कति-
 त्वत् सर्वान् विद्वत् । निवृद्धस्यतद्वत्त्वानाम्, तत्रय-
 कम् । तत्रचतुरश्रीवैरं नवकममप्यति । तथा तिस्रः
 संख्ययानां तिस्रान्वितिरिच्यते । यथा योऽर्थो न यत्वेति
 तदा, एकविंशत्या तिस्र दे सप्तुत्त्वानां तिस्रान्विति-
 रिच्यते । एतन्नष्टमन्वत्त्वानामर्थं विद्वत्त्वानामर्थः ।

या— वैकविंशति योऽर्थोऽन्यत्रपक्षमात्रे द्वयोस्तिस्रः ।
 त्रियमाणं त्रयोविंशतित्वात्पक्षदशकारिकातिरेकेण तिस्रो
 भवति । तस्माद्विरोधः ।

सारत्यन्तं विप्रतिषेधाद्देति स्यात् । २८॥
 भाष्यम्— यदुक्तं ' पुरोडाशिनो यान्तापदानां च
 कार्त्तव्यं दर्शनं भवति' इति । ज्ञेयनिशेधोमस्त्वोरतिरिद्धेयः

कर्मणा विप्रतिषिद्धमेतदिति । तेन यदा सान्नायिन्यन (यदा सान्नायिन इति । अयमाशय - मिनापकणधोरयनाख्ये सारस्वतसन्ने ' यथाऽमात्रास्वायामतिरानस्थासुया दीलेरन् । तदेमावास्वायामतिरान सखाप्य तदहरेष क्लानपातुयु' । त पञ्चमामाशस्येन प्रजित्वा वीर्णमास्या गासुपेपु । वीर्णमासेनोत्तर प्रजित्वाऽमात्रास्वायामासुपमुपेपु । एवमारतकलो ब्रजेपु ' इत्यनेन वाक्येन प्रतिमासमेतैः ऋषिपक्षे वीर्णमास्वमात्रास्वाख्यकर्मनिधानात्पुरोडाशिशब्द वीर्णमास्वाख्यकर्मोपयोगि पक्षोऽप्युक्तार्थः । सान्नायिनशब्दश्चात्रास्वाख्यकर्मोपयोगिपक्षोऽप्युक्तार्थे इत्येव पक्षद्वयेऽपि वक्तव्यमिति ।) इति कल्पने ।

या - सारस्वते हि द्वादशाहस्यायेनैरोमयो पधयोऽर्षोऽलिष्टोमपूर्वकत्वात्पर्ययं वक्तव्यम् । यदा पुरोडाशिन वीर्णमाशीपक्षे तदोपनसन्ति, यदा सान्नायिनोऽमात्रास्वाख्ये तदा यमानात्पूर्वतीति । भवति हि कालभेदादपि कर्तृभेदोपचारकाल्पादप्यदोप ।

उपहृत्ये प्रतिप्रमय । २९ ॥

भाष्यम् - अथ यदुक्तम्, उपहृत्ये बृहद्रथतरविधानं प्रकृतिसंज्ञमेव । एककर्मत्वे प्रतिप्रसवतथाऽप्यसंभवाद्बिधीयमानमनर्थकं स्यादिति । तत्परिहृत्य यम् । आभेदानं सूक्तम् ।

या - अनुभाषणं सामां परिहायो वा ।

गुणार्था वा पुन भ्रुति । ३० ॥

भाष्यम् - यदा रथतरसामा तदा, अद्य इत्येते दक्षिण, यदा बृहत्सामा तदा एकमल्लट इति ।

या - संज्ञापरत्वात् वा बृहद्रथरथो पुन भ्रुति भवित्यति ।

प्रत्यय चापि दर्शयति । ३१ ॥

भाष्यम् - यदा न सर्वशास्त्राप्रत्ययेक कर्मैति कर्मकर्म्यं शास्त्रार्था समाश्रयते अयस्या गुणो विधीयते । यथा मेवाशास्त्राणां सविदाहय प्रयाज्ञानं समाश्रयते । अथ न गुणा भूयत - कतरो वै प्रयाज्ञानमन्वीय होत वा ' इति । तथा यथा शास्त्रिणां, कुट्टराधि, इत्यन्तं नामन्शो नाऽऽस्त्रात्प्रयेयामवि हि

इत्यथे - ' कुकट्टयेऽसीयश्मानमुपदत्ते, कुट्टरसीति वा ' इति । तस्मादेक कर्मैति प्रतीम ।

या - शास्त्रान्तरविहितप्रयाजानुदानेन सह होमवदन् अन्यशास्त्राधीत च ' कुट्टरसि ' इति मन्त्रमन्त्रदाने विद्वधरन्वैशागाप्र यद्वत् दर्शयति ।

अपिवा ऋमसयोगाद्विधिवृथकत्वमेकस्या व्ययतिष्ठेत् । ३२ ॥

भाष्यम् - यो ह्यन्यशास्त्रावहितान् विधीतुपसहस्रति, स स्वशास्त्राविहितं क्रममुपकण्ठति । तेन शास्त्रान्तरेषु कर्मभेदे इति ।

या - प्रतिशास्त्रं वा विधिपृथक्त्वं व्यथतिष्ठेत् । तथा सति हि ऋमभेदे न यदयन्ति स्वशास्त्राविहिताः क्रियाः । परिमाणं च तद्वति नात्यन्तं प्रतिपत्स्यते ।

निरोधिना त्वसयोगाद्वैककर्म्यं तत्सयोगाद्विधीना सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम् - उच्यते । नैप शास्त्रान्तरविहितानामेक कर्म्यं सति निरोधिना संयोगः । न हि ऋमो वाक्येन विवक्ष्यते । दुर्गन्ते हि ऋम । बलप्राप्तक्यम् । वाक्येन च शास्त्रांतरीयाणामुपमहारः । तस्मात् सर्वशास्त्राप्रत्यय सर्वशास्त्राप्रत्यय चैक कर्मो नोद्यते इति मिदं भवति ।

या - यत्र स्मार्तां पदायां न ऋमनात्परिमाणानु रोधेन बाधितास्तत्र श्रौत बाधित्यते इति कुत एतत् । तेनैव (शिष्टानोपाधिरुधेनैव) गतत्वादावप्यमिति चेत् । सूत्रकारस्यैव प्रथमाभिधानात् तत्र हि कारणप्रदणमात्रमुपपत्तिरुक्तं । दोष त्विह सिद्धमन्त्रितमिन् पुत्रक्यम् । ' तस्मात्तदेवेति मते न कर्म मिक्षं कथंचित्प्रतिशारमिष्टम् । न कारणं सत्प्रमाणमिति चान्यदतो यथोक्तं तु भेदमिदं ॥ '

या - शास्त्रांतरपुं अग्निहोत्रादि कर्म भिद्यते किंवा सर्वशास्त्रां एवकर्मवैति विचारः । तत्र अपि रोधेन पुन भुक्तिरुपगतं अस्मानात् दूरपक्षगण्य प्रदण-तरात् भेदः, तथा गुणादपि कचिन् ' ऐशाग्नेका दमाकृतं निरवर्' इति भूतं क्वचित् द्वादशमल्लटमिति । तत्र अरदशमन्तरेण कर्म उत्पादविशयः,

येन च उपादिदं तद्गतो गुणः उत्पत्तिश्चिद्व इति, इतरज्ञान विनेयमलम्बमानो जातिवत् कर्मान्तर कल्पयति । इति प्रसिद्धे, ब्रूमः । ' विधेः कर्माधिष्ठानां पुनःश्रुतादिभिर्भवेत् । ताद्यन्मात्रमिहापि स्वाद्य तु भेदः प्रसिध्यति ॥ ' पुनःश्रुत्या हि कर्म विधेय इत्येतान् सिध्यति, विधिप्रमात्तु भेदो विहितस्य विधानयोभात्, एवमसन्निधानपि विधिरिच्छमानात् कर्मविधानम्, विधानाद्य भेदः तदिहापि कर्मविधिः पुनःश्रुत्यादिना सिच्येत् न एतन् विधिप्रसाद्वेदविधिः, विहितस्यापि पुनःश्रुत्यात् प्रति विधिप्रमात्तु । यथा गच्छ एतस्यागमतादिदोषादिकाद्यकर्मस्य पुरुषस्य विहितमेव अपरत्वापि विधते न कर्मांतरं एव अत्रापि अप्येवमेवम् तान् प्रति सार्यायेव वाक्यानि एवमेव कर्म विधयति न कर्मान्तरम् । एवमेवैतद्व्यतिरेकपाल्येकयोदत्तचित्तिहासज्ञान कल्पयत्, तस्मादभेदः ।

सौम— अर्थावत इति अभ्यासः, स्वशारी अस्वायस्य स्वाध्यायः । स्वर च विन्युवितामहादिवर-
 एषाम्भारम् । ततश्च ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति स्वध्यायस्याप्यवयवमभेदेन विधीयते स्वाध्यायस्य अभ्यस्यस्यस्यैव्यापि अर्थज्ञान प्रति उपादेशादेव तस्य स्वरस्य एकरस्य च विधिकारादेव चैत्रैकस्य पुनरस्य एकस्याप्यापिपान् तत्तच्छ्रुतागतधीनां सचदभापिपुनःश्रुत् प्रति अत्रातशक्येन अर्थवत्त्वात् एकस्यैव पुनःश्रुतिः अविदीयात् अनर्थकं हि स्वादिति स्याद्यप्रत्या न भेद इत्यर्थः । न चैव वेदान्तव्ययनमपि न स्यादिति वाच्यम् । ' वेदानधीन्य ' इत्यादि-
 गालेख वेदेषु सम्यक्प्रमाणम् ।

त्रि— ' शास्त्रभेदाकर्मभेदो न वा कर्माद्य भिद्यते । एष काठकनामादि न्नु भेदस्य कारणम् ॥ प्रथमभारिना स्नेने सुख्यन्ते भेदहेतवः । क्वादिपन-
 भिन्नादभिन्न कर्म गम्यते ॥ '

भाट्ट— अहिहोकारो कल्पपि भेदकप्रमाणेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणेहि स्वभावस्य कर्मोत्पत्तिपरमा-
 यानेदभ्यस्येत्स्वरस्योमात् कर्मन्तरस्येति । प्रत्ये न्यप्रमाणेनचधिसरारगमेऽपि पुनरभेदस्येच्छ्रुत्या

भापिपुनःश्रुत्तु प्रत्येकस्यैव कर्मणः सर्वत्रोत्पत्तिप्रमात् न कर्मभेदः । न हि सर्वत्रागाः सर्वत्रोत्पत्तिः, स्वाध्यायविधौ ' अध्येत्युच्यते ' इतिरत् स्वीकृत्यैतत्-
 शोचिन्शिक्षित्वेन अनेकशास्त्राध्ययनानुवपतेः । न चैवं हेदांतरस्वशास्त्राध्ययनस्वाध्यायपत्तिः । ' वेदानधीन्य ' इत्यादिसचनान्तरानुचोचने वेदत्रयगतैरेकशास्त्राध्ययनस्ये वायद्व्यकरागतैः । अत एव वेदभेदे पुनःश्रुत्यादेक-
 श्रेयोत्पत्तिपरत्त शुभायै अत्रमिलित्य निरामकं वदयते । वेदेतत्त्वे तु प्रतिश्रुत्या पुनःश्रुत्यात् सत्यपि सर्वेषामुत्पत्ति-
 परत्वे न कर्मभेदः । अत एवैकस्मिन् कर्मणि विद्वद्भाना नाशास्त्रात्ताज्ञाना विन्यतः । स च न तत्तत्पुरुषभेदेन न्यनसिद्यतः । तत्तद्विधाना तत्तदप्येवमेव प्रमाणमायेन प्रत्येकच्छ्रुतान्तरं प्रमाणमेव । अविच्छेदोपु तु सद्य-
 चाय । शास्त्रान्तराद्याज्ञानं च कल्पयत्तदिभिः सुखम् । यत्तु ' बह्वस्य वा स्वयच्छोक्यम् ' इत्यादिचर्चनं तत् सर्वान्नागस्यारासंभवे अनुत्पत्तिविधानाधिगति कौस्तुभे श्रद्धयम् ।

तदेव शब्दान्तराग्यासस्येव्यस्यस्युनप्रकारान्तरैः निरूपितं कर्मणा भेदः । अतः एव तेषा विनियोगो निरूपयिष्यते ।

मण्डन— ' नुनिरपि बहुशास्त्रं कर्म चैक जगदा । ' शंकर— ' शास्त्रभेदे न कर्मभिद । '

॥ भारतान्तराधिकरणे (११११८-३३) तत्तच्छ्रुत्याप्यापिनं प्रति स्वस्वशास्त्राध्ययनाधम्येन अशास्त्राशयकत्त समसिद्यत् । रसायनम् पृ. ३७. ॥ भारतान्तराधिकरणे स्वशास्त्रादिशास्त्राज्ञानानेवमंशाः पूर्वप्रथमप्रयोजनम्, सर्वशास्त्रादिशास्त्रोपदेशश्च विद्वान्प्रयोजनम् । सू. पृ. १९२, ७ ' प्रातःप्रातरनुत् वै वदन्ति पुरोदयाच्छ्रुति वेदविज्ञानम् ' इत्युच्यते इति निर्यात्वेन मासवानपयि तस्मात् ' उदिते होत १ ' इति विन्येकत्राकपरान् स्तित्वेन इति भारतान्तराधिकरणे भाव्येव्ये वक्ष्यति । पृ. ३८. ७ यथैव वेदिकराचितोपे-
 ऽपि शीघ्रप्रवृत्तश्रीताज्ञानमेव मयोगविधिप्रवृत्तिसमापत्त-
 कमाद्यनन्तम्, अत्यपूर्वस्य अविज्ञानोपशयवितान्तेन श्रीताज्ञानमेव नैतकाह्ययोगोभात् । विन्यु समाख्यादि-

दुर्लभप्रमाणक - अनारभ्याधीनशास्त्रान्तरविहितायाऽद्वन्द्व-
कल्पपत्रघोसत् प्रयोगविधिसंप्रत्यक्षीकारणेन तत् इति
शास्त्रान्तराधिकरणे वदन्ते । कौ. १।३।३७ ॥ शास्त्रा-
न्तरीययो उदितानुदितहोमयो ऐन्द्राग्नेहादृशकपाल
द्रादृशकपालयो समविकल्प सर्वात् प्रति इति शास्त्रा-
न्तराधिकरणे वार्तिकम्, न स्वमन्त्रं नितु परमन्त्रम् ।
षाळ पृ. ११. ॥ स्पष्टस्वपि शास्त्रान्तरचनस्य वय नान-
र्थक्य तत्र विशेषोपमंहाद्यभ्युपगमात् न दोष । प्रवृत्ते
च सामान्यननस्य शास्त्रान्तराधिकरणत्वात् नानर्थक्यम् ।
अथवा नानाशास्त्रागनामिहोनादिनिधिराभ्युपगमात् ।
यथा चतस्र्या शास्त्रान्तराधिकरणे ' अद्विवचन वा. ' ॥
इत्यादिपञ्चमनी शास्त्रान्तराधिकरणे भाष्यवार्तिकयो प्रसिद्धित
पदीकृत चास्माभि । कु. ३।१।१५।२७.

● शास्त्रान्तराधिकरणनिष्कर्षनिरूपणम् ।
शास्त्रान्तपधिरण्यवार्तिके उदितानुदितहोमयो. तथा
ऐन्द्राग्नेहादृशकपाल-द्रादृशकपालयो शास्त्रान्तराधिकरणो
समविकल्प सर्वात् प्रति इत्युक्तम् (२।४।२) ।
तत्परमन्त्रं न न्यमन्त्रम्, अतिलिङ्गाधिकरणे अनेकविध
वाचनिरूपणे स्वयमेव वार्तिककृता परशास्त्राधिकृत
स्वशास्त्राधिकृतितेन वाच्यते इत्युक्तम् । युक्त चैतत् ।
स्वशास्त्राधिकृतितानस्य स्वाध्यायाव्ययनजनितस्य कर्मोद्भ-
वात् तत्संमते इतरस्यानाधेवात् । स्वशास्त्राधिकृतित
विरुद्धैकविकृतिकानुशानेनापि च सादृश्यस्यभवात् ।
स्वशास्त्राधिकृतितविरुद्धैकविकल्पस्य तु शान् शास्त्रा-
न्तराध्ययनजनितमपि कर्मणा सादृश्याय आक्षिप्यते
एव । एतन्व्यायमूत्रकमेवेदं मन्त्रित्पुराणवचन ' यज्ञ-
भनात् स्वशास्त्राया पारक्यमनिरोधि यत् । विद्वद्भिस्त
दनुपक्रममिहोपदेशिक यथा ॥ ' इति । षाळ पृ. ११

● शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन यज्ञगतवार्त्तक
स्वर्लीपाध्यायमेवेदं वि पूर्वपक्षे तदङ्गत्वं विधियाद्य-
व्यवस्थितमूत्रक-पत्रस्य पुराणवार्त्तक अत्रजनीयत्वात्
न्यायमुपोगमयुक्तम् । कौ. १।३।३।१५. ॥ (' अग्नि
मुने मेघनिम्बा मेघतरय ' इत्यम्) न तावदत्र
शास्त्राभेदेन मन्त्रभेदे एकदेश्येत्वात्पण्येदं शास्त्रान्तरा-
धिकरणन्यायेन प्रत्यभिष्टायेन तदेकत्वागतं ।
भाट्ट. १।३।१२.

● शास्त्रान्तराधिकरणसमाप्ती ' अथिन क्रम
सद्योगात् विधिपृथक्त्वमेकस्या 'व्यवतिष्ठेत' (२।४।
२।३२) इति सूत्रेण क्रमशः पारिमाणविशेषात् शास्त्रा-
न्तराधिकरणार्थानुपसंहारमात्रकस्य ' विशेषेणार्थसंयोगा-
दैक्यम्ये तत्संयोगाद् विधीना सर्वप्रत्यय ' (' विशेषिना
संयोगादैक्यम्ये तस्योगात् विधीना सर्वकर्मप्रत्ययः
स्वयत्' इति भा-पाठ) इति सूत्रेण पदार्थाना ममादि
नाथकत्वं वदयते । सु. पृ. १७८.

● शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धवर्षान्नेपसंहारानुक्त्य
विधि ' बहुस्य वा स्यस्योक्तं यस्य यावत् प्रजो
दितम् । नस्य तावत् शास्त्रार्थे दृष्टे सर्वं कृतो भवेत् ॥'
इति । अत्र यद्यमन्त्रस्य स्वशब्देन विशेषात् पारपर्या
गत-एकयज्ञमन्त्राध्ययन-नियमप्रतीते । कौ. १।३।
६।१२.

● शास्त्रान्तराध्ययन तावदेकस्य पुषो नैवेद्यते ।
किं कारणम् ? ' स्वाध्यायग्रहणे नैका शास्त्रा हि परि-
यज्ञाने ' यथैव आहृति प्रतिशक्ति समनैति तथैव
स्वाध्यायन एवैकस्या शास्त्राद्यम् । अतश्च ' स्वाध्यायो
ऽप्येत य ' इति कर्मायुगेधन प्रति उपादीयमानत्वात्
विश्वैकैकस्यैसा शास्त्राऽप्येतन्या । ननु एव वेदा
न्तरस्यापि अध्ययन न प्रवच्यते । न । वचनान्तरेण
प्रतिप्रवृत्तात् । ' अनया मय्या विप्रवा ' इति । तथा
' वेदानधीत्य वेदो वा ' इति मान्यम् । साकाहृश्वत्वाय
वेदात्तराणामनुव्यकार्यकारित समुदाय अरमग्यते ।
साकाहृश्वत्वादेव च एकशास्त्रागतब्राह्मणा-न्तरसमुदाय
श्रवणम् । वा २।१।२।१ । न हि कश्चित् द्वे शास्त्रे
अधीते । ' संप्रदायागता मुक्त्या स्वा समाख्यानिव-
न्धिनीम् । शास्त्रा शास्त्रान्तर युक्तं नाभ्येतु सटो
धमे ॥ ' इति यथावस्थितशास्त्राध्ययनमेव । २।४।
२।१६ । (अत्र सत्) ' वाक्यस्यसमायात् । नैकस्मिन्
पुरो शास्त्रान्तराध्ययन समनैति । २।४।२।१७.

● शास्त्रान्तरोच्छेद । ' न च शास्त्रा तरोच्छेद
कदाचिदपि विद्यते । प्रागुक्ताद् वेदमित्येतात् न चैषां
दृष्टमूला ॥ ' वा. १।३।२।६ पृ. १९५.

० 'कल्यादागुवादेनामापन परिरोपत । न च शारदास्तरन्याय(२।४।२)स्तुतथाभ्येवृत्तावदात् (।' वा १।३।६।२३ पु २४१ ० शारदास्तरन्यायेन (२।४।२।८-२३) एक एव विश्वजित् वाक्यद्वयेन विधीयते इति न आगूरणविश्वजित् अस्य (साम्प्रदायनविश्वजित्) भेद । भाट्ट ६।।७

० शारदास्तरन्यायेन पापेणशालीपाशदीना अभेदावगमात् सर्वविषयत्वमिति । कौ १।३।७।१५, ० अभ्यवतस्य उपनयनादीना च शारदास्तरन्यायेनैव अभेदावगमात् तदज्ञानामपि सर्वपुरुषमाचारण्योपपत्ति । १।३।७।१५, ० उपनयनादीना तदज्ञाना च शागास्वरूपे आनर्थक्येन अन्वयने एव अविपन्न निर्गुण्येनेन उक्तयोगस्य द्वादशे चक्षयमाणत्वान् तस्य (अभ्यवतविधे) शारदास्तरन्यायेन एकतावगमनेन भेदेनाज्ञाहितयोगे । १।३।७।१५

० कारुण्ये— नामादीनामुपस्थापना अभ्यायेन शारदास्तरन्यायामात्मज्ञ मैत्राण्यीयशागायाम् । भाट्ट १।४।१५.

० 'बहुस्य वा स्वयंश्रीक' इत्यस्य शारदास्तरन्याय-सिद्धयसोद्गोपसहाय्यत्वात् अनुकल्पदेवा स्वयंश्रीकमाना सुष्ठानवोपपत्तम् । कौ. १।३।७।१५

० शारदास्तरन्यायस्यैव उपसंहारेण एकतावनवोपपत्तौ वाक्यभेदविनायोरन्यायत्वम् । सकर्म, २।४।२९.

० शारदार्यमेव छेदन वाक्यत्वं, न उपनेवार्थम् । वा ४।२।३।८.

० शारदाहरण मया प्रस्थापन मया प्रस्तापन इत्येव नादय समासप्रथमा । भा १।४।४।७, ० शागा हरण वेदवर्म । ३।६।८।२८. ० शारदाहरण नास्ति समासप्रथमित्यस्य । वि. ६।४।१५.

० शारदाहरणाच्च दक्षी भर्मा पूर्वं पठित्वा, पश्चाद्यमेवम् निर्वोपपत्तय, यात्रायासक्ययोगेन विपरीत पाठ । तत्र सुष्ठुप्रमेण प्रथमस्य प्रथममभिप्रायण पश्चाद्दम । भाट्ट. ५।१।७. ० शागाऽऽहत्यादयो समी

दोहद्वयार्था एव, न केवल सायवेहाथा । ३।६।८। २८-२९. मीको. ४. २०२३ 'दक्षे शागाऽऽहत्या दयो भर्मा.' इत्यन अधिपत्रण द्रष्टव्यम् । ० शारदा हरणादे उभयवेदोहसुक्तस्य उचनान्त पूर्वेण कथन न दध्यर्थत्वात् । वा ३।६।८।२९.

० शारदाचन्द्रन्यायः । यथा शुभलद्वितीयाचन्द्र दिदर्शयिपुगत आदौ दिग्दर्शनतन्त्रवादिभ्यो दृष्टि वारयितु 'शागाया चन्द्र' इत्यधिकरणत्वेन सन्धयिदोषे-पादौ शागायाशुभलधयमुपादत्ते, तत्रश्च दिग्दर्शयिपुक्त-चक्षुष्यचन्द्रसमीपवर्तितात्कादिपु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूप प्रष्टुपरागातयक्त योपयतीत्येव हि नाभ्यधी सुतेन चन्द्र पश्यतीति । तथा 'ब्रह्मविदाप्रोति परम्' इत्यादिभूतिपु जलभन्तरन्यायेन दर्शनात् सुष्ठुभिमर्शय ब्रह्म, तद्य इतिमिति जिज्ञासना जगत्कारण बोधयसिने येपु जीवादिपु जगत्कारण न समवति, तेवा सुष्ठुप्रसक्तमगात्, तेष्वो ध्यायुचतुदे प्रथानादिपु ब्रह्मत्वं अभ्यवर्तते स्वल्पलक्षणसुपन्यस्यते इति । साहसूरी. ४९

० शारदाच्छेदे कथनमान 'इपे ता' इति । वि १२।३।२०.

० शारदाच्छेदेनस्य उपनेवे न प्रयोञ्ज शागा मनुनिष्पादी हि स । दर्शपूर्णमासयो । ८।२।३।८-९

० शारदाच्छेदेनस्य कथनानुसंगणेन प्रयोजक न तु प्रस्तरेण वत् प्रकरण प्रयोञ्जम् । वि ७।२।१ (प्रस्तावे)

० शारदाच्छेदेनानुहरणपरिवासनानि अत्रार्थं न तु मूलार्थं दर्शपूर्णमासयो । ४।२।३।८-९. ० शारदाच्छेदेन-आहरण-परिवासनादीना अत्र मूल चैतुसमप्रयोञ्जम् । शागाशब्द अभ्यवृत्तेऽप्यवगन्ती । परि वासनस्यैव वा अत्र मूलमित्युभय उतरपथ प्रयोञ्ज इति पूर्वपक्ष । शागाशब्द अभ्यवगन्ताची । परिवासन शागात्वस्वर । न तु अत्रमूलोपपत्तस्वर । उपनेव परिवासनानुनिपत्त । मूल छेदनादीना न प्रयोञ्ज इति सिद्धान्त दर्शपूर्णमासयो । भाट्ट ४।२।१५

० शारदाप्रहरण दक्षे प्रस्तारप्रकरणे । ६।४। १।४।४-४८ मीको ५ २०२४ 'दक्षे शागाप्रहरण प्रस्तारप्रकरणे' इत्यन अधिपत्रण द्रष्टव्यम् । ० शागा

प्रहरण प्रतिपत्तिः । शाखाया प्रहरण नाम आहवनीये
त्वात् । रि ४।२।४.

इ शाखाप्रहरणाधिकरणम् । दशै शाखाया
अग्रे प्रहरण प्रतिपत्तिर्नम ॥

हरणे तु जुहोतिर्व्योमसामान्याद् द्रव्याणा
चार्यशेषत्वान् । ४।२।४।१०॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोपमानगति 'सह शाखाया
प्रस्तर प्रहरति' इति । तत्र सदेह किं शाखाप्रहरण
प्रतिपत्तिकर्म, ऊन अर्थकमेति । किं प्राप्तम् ? हरणे
तु जुहोति स्यात्, अर्थकमेत्यर्थ । कुत ? योगसामा
न्यात् । योगोऽस्या समान प्रस्तरेण 'सह शाखाया प्रस्तर
प्रहरति' इति । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभाव,
यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । प्रस्तरे च विस्पष्टो
यत्नि । शाखाऽपि तस्मिन्नेन यत्र प्रस्तरस्य विशेषणम्,
समानयोगित्वात् । आह, ननु तत्रयत्र गुणभूता शाखा,
तस्या प्रतिपत्तिर्वाच्यम्, इतरथा अनेकगुणभाव प्रस
ज्येतेति । उच्यते । द्र याथा चार्यशेषत्वान् । उच्यते
चिरीपितरस्य शेषभूतान्येन द्रव्याणि उपदिश्यन्ते भूत
भावाद्योपदिश्यते इति । तस्मात् अनेकगुणैव द्र याथा
न्यायेति ।

दृष्टु— त्रिप्रकार सहमान । एतस्मान्मु उमानपि
प्रधानभूतौ (यथा देवदत्तो यत्रदत्तेन सह पूजयितव्य
इति) । अत्र द्वापि गुणभूतौ (यथा देवदत्तेन सह
दिविका वहति इति) । अन्य (प्रहार) एक
प्रधानभूत इतर गुणभूत इति (यथा ऋत्विग्भि सह
यत्रमान ऋतु करोति इति तथा इहापि सहभावे सत्यपि
प्रस्तरस्य प्राधान्यं शाखायाश्च गुणत्व नातुपपन्नम्) ।
'सूक्तगानेन प्रस्तर प्रहरति' इति सूक्तगाना न प्रस्तर
प्रहाणयति, नापि प्रस्तरत्रियाम् । तृतीयानिर्देशाच्च
अन्यद्वयुपारयित यो मत्र (क्रियाया तस्मिन्निधने वा)
प्रहाणकत्वानपकरोति । तस्मिन् यदनन प्रहाणयते तन्
क्रियया संबन्धनं, तेन च आयुषादीनि पन्नानि प्रहा
णयन्ते, इत्यथ देवताः । अत आयुषादीनि पन्नानि
एतस्त्वा क्रियाया, अग्रादपद्य देवता । न च

द्रयोद्देशमन्तरेण देवता भवन्ति, न च आयुषादीनि
यागमन्तरेण पन्नानि भवन्ति (इति न प्रहरणमात्रस्य
संस्कारकर्मण क्लृप्तव घो युक्त) यस्मान् द्रयोद्देश
मन्तरेण देवताऽन्यथ) तस्मात् प्रस्तरः प्रतिपाद्य
मानोऽपि द्रयता प्रतिपद्यते । (यस्मात् अग्न्यादयो
देवता, प्रस्तरश्च द्रयम्, आयुषादीनि च पन्नानि)
तस्मात् द्रयदेवतासन्त्येन यजिष्यात् अतुसीयते, क्लृप्तान्
हरतिस्तु श्रुतोऽपि अविश्रित निर्वपतिवत् (शीर्ष
चव निर्वपेत् इत्यादाविव) ।

(अय प्रहरति यजि इति सिद्धे पूर्वपक्षमाह—)
इह (यागे सहभाव शाखाप्रस्तारयो, श्रूयते, ततश्च)
सहभावे ध्रुते यत् तृतीयानिर्दिष्टम् (शाखाद्रव्यम्),
तत् साधकतमनेनेन सव्यत्ये, प्रमाणान्तरेण प्राधान्या-
नगमात् । यस्य हि प्रमाणान्तरेण (याग प्रति)
प्राधान्यमवगतम्, तत् (तृतीयोपात्तमपि) क्रिया निर्वर्त
यत् आत्माधमेव निर्वर्तयति (इति शक्य वक्तव्यम् ।
ननु सहभावात् द्रयोऽप्युत्पत्त्वावगमात् कथमेकस्य प्राधा
न्यम्, इतरस्य तु गुणत्वम् ? अत आह—) क्रिया
निर्वृत्तौ च सहभावा उपपद्यते । यदि तृतीयानि श्रूयते
(किन्तु विभक्त्यन्तरम् ' प्रस्तरेण सह शाखा प्रहरति'
इति), तत याग निष्पादयन्ती अवि (शाखा)
प्रतिपत्त्यर्था स्यात् प्रस्तारवत् (प्रस्तारस्य हि द्वितीया
सवोयात् यामागौ गुणभूतत्वापि प्रहरणाश्च प्रति
प्राधान्यमस्ति तद्वत्) । अत आह (भाष्यकार)
' सहयोगे यत्र तृतीया, तस्य गुणभाव, यत्र
द्वितीया, तस्य प्राधान्यम् ' इति । कृतार्था सती
(शाखा) प्रतिपाद्यते इति चेत्, तत्र । (न
एतु एकस्य अनकगुणभाव उचित इति । कुत ?)
दर्शपूर्णमासयो (उभयो) प्रकरणे अत्राणत् (उभयाद्
भिदम् 'सह शाखाया प्रस्तर प्रहरति' इति । तत त्रिम् ?
अत आह—) वीर्णमास्या न प्रतिपत्ति (शाखाया
तत्र अहृताथत्वात्) प्रस्तारस्तु उभयानपि अहृताथं
(तेन तस्य प्रतिपत्ति । एतच्च अतिशयार्थमुक्तम्,
कृतार्थाश्च अपि तृतीयान्तरेण गुणभावा उपपादित एव) ।
तस्मात् यत्र तृतीया (शाखायाम्), सा अरथत

साधनभूता । न च एकत्र (अभाषास्वाध्यायम्) प्रधान-
भूता, अवरत्न (पौर्णमास्याम्) गुणभूता, (इति)
विस्तरभावेन (वैकृष्यापनेः) । तस्मात् गुणभूतैव
शास्त्रा ।

प्रतिपत्तिर्वा, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । ११ ॥

भाष्यम्-- प्रतिपत्तिर्वा शास्त्राग्रहणम् । शब्दस्य
तत्प्रधानत्वात् । शब्दोऽत्र शास्त्राग्रहणम् । कथम् ?
द्वितीयाश्रयात् । ननु अन्यत्रैव सा द्वितीया प्रसारे,
न शास्त्राश्रयम् । उच्यते । प्रसारे द्वितीयाऽर्थः शास्त्राया-
मपि । कथम् ? तुल्ययोगात्, सह मात्तया । एवं प्रसारः
प्रकृतो भवति, यदि शास्त्राऽपि प्रहित्वे । तेन तुल्य-
योगे सहसम्बन्धोऽप्यम् । यदि प्रसारः प्रहारे प्रधानम्,
शास्त्राऽपि प्रसारविशेषणम्, न तर्हि तुल्ययोगः ।
तस्मात् प्रसारे द्वितीयाऽर्थः, स शास्त्रायात्मनि । अतः
शास्त्रा प्रधानम् । अपि च तत्रैव शास्त्रा गुणभूता ।
उत्पत्त्याग्रहणं तत्प्रतिपत्तिप्रधानत्वात् अनेकगुणभावः स्यात् ।
तत्र को दोषः ? इदं कर्म द्वित्वा अदर्थं कल्प्येत । कृत-
प्रशोभतायाः शास्त्राया अपनयनेन वेदिप्रियेचनत्वात् सुल-
प्रचारे दृष्टं कार्यम्, न तु प्रहारे विहितं सूक्ष्ममपि
दृष्टव्यम् । तस्मात् प्रतिपत्तिर्न्याया । आह । ननु
तृतीयाश्रयात् प्रसारेण शास्त्रोच्चारणेन भवितुं न्याय्यम् ।
उच्यते । ग्रन्थेऽतद् न्याय्यम्, यदि निर्जातकाला शास्त्रा-
श्रयात् । तत्र प्रसारस्य कालपरिच्छेदाय कीर्त्यमात्रा-
पर्यायं उच्यते । इह पुनः एतद्विपरीतम् । निर्जातकालः
प्रसारः अनिर्जातकाला शास्त्रा । तस्मात् तत्रापि
तृतीयाश्रयेण प्रसार एव शास्त्रायाः काल परिच्छेदवति ।
यथा द्वितीयाभिदिष्टा, तथा शास्त्रा द्रष्टव्या । यथा
तृतीयाभिदिष्टः तथा प्रसारः । सामर्थ्ये हि वक्ष्य-
धर्ममिति ।

दुप्-- प्रसारी यदि उभापि तुल्यो तत्र, सहभाव
उपपद्यते । प्रसारस्य च (तत्र) प्रतिपत्तिः, (अतः)
शास्त्राया अपि (प्रतिपत्तिः) । तत्र अनिश्चयकाले
प्रसारे प्राप्ते ' मह प्रहृष्टि ' इति निष्पद्यते । एवम्
(मतिवतेः) अर्थवितरणात् नारदकृत्याय (कृता
भवति) । अतः आविर्भावना तृतीया, तस्मात्प्रत्यक्ष

द्वितीया लक्ष्यते । (प्रसारमिति--) द्वितीयाऽपि
तृतीयाश्रयात्प्रसारेण । (कुतः इत्यत आह--) प्रहित्वेण-
योग्यं यत् निर्जातकालम्, तत् इतरस्य (अनिर्जात-
कालस्य) कालं प्रपच्छत् वस्तुतो गुणभूतम्, क्रियाया-
स्तुत्परगतम् । प्रसारश्चान् निर्जातकालः । (एव प्रति-
पत्तिप्रधानत्वेन पर्यवसिते शास्त्रा प्रसारवत् वाग्ये गुणभूता
उत नैति विश्वसाध्यामाह--) अन्यथा प्रहारेण एव
साहित्यम्, नास्त्येति याग्ये, शास्त्रायाः तत्राश्रयात् ।
प्रत्यक्षेण प्रदीपमानेऽपि (शास्त्रायाः प्रदाने क्रियमाणे-
ऽपि) यथा मैत्राग्रहणप्रदे (' यथा मैत्राग्रहण
श्रीणिति ' इति विहिते तस्मात् मिश्रीभूतम्) एवः
प्रत्यक्षेण हृदयमानमपि न यागसाधनम्, एव शास्त्रा
प्रहृष्टिना संवध्यमानाऽपि न वागर्थ साधिका इति
विद्यम् ।

अर्थोऽपीति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्-- आह । ननु गुणभावेऽपि द्वितीया
गतौ । यथा एकतुमाद्वैक इत्यालेपु ।

न, तस्यानाधिकारार्थस्य च कृतत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्-- नैतद् सकादिमिस्तुल्यम् । तस्य
सम्बन्धेः अन्यथाविश्रयगात् । इह च शास्त्राया अन्य-
स्वार्थस्य कृतत्वात् यत्साधकत्वादे । आह । ननु
पुनरुक्तमेतत्-- संवर्तनीयं प्रदर्शनं सभाधिकेति ।
उच्यते । न पुनरुक्तता महान् दोषः । बहुशब्दोऽपि
पथ्यं कथितस्य भवति । प्रत्यगोरनभवेन पुनरुक्त
नेच्छन्ति । अर्थाग्रहणादि भवेत् तत् पुनः पुनरभिधी-
यमानं बहु मन्व्ये एव । किं चिन्त्याया प्रशोभनम् ?
यदि अर्थकर्म, पौर्णमास्यामपि शास्त्रा लक्ष्यता, अथ
प्रतिपत्तिर्नोपादयति चेति ।

शा-- ' तत्र प्रसारस्तुल्यत्वात् शास्त्रा यागस्य
साधनम् । नियोपवच्य हृण्ये यागस्यैवोपलक्ष-
णम् ॥ ' तस्मात् शास्त्राग्रहणं होमः अर्थकर्म इत्य-
कर्मसंयोग्यायात् (६.१.१२) इति प्राप्ते, अभि-
धीयते । ' यागे यदि सहृद्वं स्वान् स्वार्थेन हृतौ
तु तन् । तत्र च प्रतिपाद्यत्वात् प्रसारस्य सत्ये
सा ॥ ' तस्मात् इतानेन साहित्यं न याग्ये ।

सोम— वीर्णमास्यादियु शास्त्रा गार्हपत्या इत्युक्तम् । कर्वाणोपधानार्थं तद्विनाहरेण ऽपि प्रस्तरप्रहरणाद्यं तदारण्यान्दवम्भावात् । इति पूर्वोक्तिररणप्रयोजनाध्यावात्स्यगति । सूत्रार्थस्तु— प्रहणेऽपि होम एव यथात्सहसन्देन पुत्रोक्तिमाधनप्रस्तारेण यागसाम्प्रदायमान्द्रव्याणामर्थान्या प्रति द्रव्यकर्ममयोग्यायेन दोष वाच्यति ।

त्रि— 'प्रस्तर शापना कार्यं प्रहरत् प्रहृति स्त्रियम् । शापनाय अथकर्मत्वा प्रतिवचिक्रतोचिन्त ॥, त्रिन्त्रि प्रहरे वाग शापना साहचर्यत । तथात्वादथ कर्मत्वे हृति शापना प्रयोजयत् ॥, हृतिवर्गमानानी नो प्रतिवचिस्तानो भवेत् । वीर्णमास्या तन्ने नैव हृति शापना प्रयोजयत् ॥'

भाट्ट— अत्रैव 'सूत्राग्नेन प्रस्तर प्रहरति' इति 'सह शापना प्रस्तर प्रहरति' इति च श्रुतम् । तत्र आद्यत्रयं तावत् मा त्रयार्थकत्वे तत्राम्बन्धात् होम त्रिधिरित्युक्तम् । न तु द्वितीयत्रयविहितप्रहरणाद्युवादेन प्रस्तरसुदृश्य सूत्रवाक्यत्रिधिरिति तत्रवाच्योक्तशुक्तम्, यागस्यापि त्रिवो वाक्यमेदापत्ते, यागविधायकत्रयकारतरफलाने गौरवाच्च । अतश्च द्वितीयत्रयके प्रहरतिना होममन्त्र शापनासाहित्यमात्मविधि, सहसन्देन निषातरीन परस्परवाच्य उत्पत्तश्च न शापना साहित्य चेति निषेधानेकता । अतश्च यथैव होमे प्रस्तरो गुणभूत एव शापनाऽपि । तत्र तु एतावान् विदोष, प्रस्तरस्य द्वितीयया प्रथमाया प्रति प्रतिवाच्य गानगमान्त्वागमाद्य तस्याद्योषक इत्युक्तम् । शापनायास्तु यत्सा पाठकरणदाविव गुणत्वस्यैवानपने प्रस्तरहोम प्रयोजक एवेति वीर्णमास्यामपि तदर्थं शाप्योत्पादनीया । इति प्राप्ते, आन्त्रयकत्वे सूत्रवाक्यत्रयानुवोदेन प्रहरतिना होमप्रत्यगायामपि द्वितीयत्रयक प्रहरतिना तदुभयाया मन्त्राभावात् प्रहरणस्यैव शापनासाहित्यसंबन्धमात्र क्रियते । अतश्च यथैव प्रहरण प्रति प्रस्तरस्य कृताथस्य सत्कार्यत्वम्, तथा शापनाया, कृताथस्या त्रिदोषात् । न च तृतीयया तत्सा करणत्रयवगति, सहसन्देसोमेन तस्या करणत्वात्तन्निषाद्यपत्त्वात् । न चैव शापना प्रहर्तृत्वे यत्तत्रापत्ते प्रमत्तदिवद्

वैयर्थ्यम्, प्रमत्तप्रहरणकारीतेतत्प्रहरणसिद्धयर्थत्वात् । अत्र एव प्रस्तरप्रहरणकालविशिष्टप्रहरणान्तरस्यैव शाप्योद्देशेनाय विरक्षितगम्या विधानम्, न तु प्रस्तरप्रहरणव्यवहारेण शाप्योद्देशेन विनियोग, तथाचैव यथाशक्ति प्रयोगादी प्रमत्तगमावेऽपि शापनाप्रहरणानापत्ते । अतश्च प्रतिपत्तिरशात् प्रहरणमपि न शापनाया प्रयोजकम् । तेन वीर्णमास्या न शाप्योत्पादनम् । यथा तु प्रस्तरप्रहरण यत्तत्रैव शापनाया न गुणत्वं तथा पृष्ठे यक्षते ।
मण्डन— 'शापनाप्रहार प्रतिपत्तिकर्म ।'
शंकर— 'हरतो प्रतिपाद्या सा ।' हरतो अग्निप्रदेशे । सा शापता ।

● शापनाभेदेन आश्रयतो एवञ्चनान्त-बहुवचनान्तराश्रयतो व्योतिष्ठोमे अग्नीषोमीय एव विकल्पेन पठनीयो, न तु बहुवचनस्य पशुगणे उच्यते । त्रि १।३।० ● शापनाभेदेन समाम्नाताना गीत्युपगाना विश्वपादीना विकल्प । १।१।७।२९ मीको पृ १५६८ 'गीत्युपगाना विश्वपादीनां' इत्यत्र अर्थकरण द्रष्टव्यम् ।

● शापनाभेदेऽपि न अग्निहोत्रभेदे । एव कर्मांतरेषु । २।४।२।८-३३ मीको पृ ३८९२ 'शापना तराधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● शापनामानुक्तस्पर्शानुष्ठान अधिवचने न कार्यमिति सिद्धत । इत्याचिन्ता इत्यम् । भा १०।२।१९।०

॥ शापनायाद् । दर्शं 'प्राचीमाहरेत्' इति पलाशशुद्धस्य मागता शापना लक्ष्यते ॥

शापनाया तत्रधानत्वात् । ४।२।२।७ ॥
('शापनाया तत्रधानत्वादुपवेण विभाग स्याद् वैयर्थ्यं तत् ' इत्यग्निमसूत्रस्यैव प्रथमभाग पृथक् कृत्वेव प्रथमवर्णनात्मकमिदमधिकरणमिति शेषम् । तथा सोमनाथी— 'इदं न पृथक् सूत्रम्, किंतु अग्निमसूत्रावयव एव अधिकरणात्तरत्वेन भाग्ये व्याख्यातव्याप्तु' इति) ।

भाट्ट्यम्— दर्शपूर्वमाद्यथो भूयते शापनामधिकृत्य 'प्राचीमाहरेत्, उदीचीमाहरेत्, प्राग्दीचीमाहरेत्'

इति (प्राच्याः उदीच्याश्च दिशोर्दन्तरालं सा प्राग्-
दीची । ऐशानीस्या) । तत्र सदेहः किमयं दिग्वादः,
उत शास्त्रावाद इति । दिग्वाद इति प्रातम् । तथा
श्रुतिशब्दः, शास्त्रावादे लक्षणेति । तस्मात् दिग्वाद
इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । शास्त्रावाद इति ।
कुतः ? यदि तावदयमर्थः ' प्राची दिक् आहर्तव्या '
इति, ततः अशक्यः अर्थः । अथ प्राचीं दिग्
प्रति आहरणीयेति, ततः का आहर्तव्येति, वाक्ये
शास्त्रागन्धर्व अभावात् अनुपपन्नोऽयं संबन्धः ।
अथ प्रकृता शस्त्रेति, ततः प्राचीशब्देन तस्या एवामि-
संबन्धो न्याय्यः । कुतः ? प्रथया हि प्राचीशब्देन हरतेः
एकवाक्यता प्रकरणात् शास्त्रागन्धर्वेन भवेत् । उभयथा
अथ प्राचीशब्दो लक्षणया प्रकृता वा शास्त्रा लक्षयेत्,
दिशो वा अनीषिततरात् विहारदेशं ईषिततमं युक्तम् ।
अपिच प्राची इति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च
सर्वे सापेक्षाः, विना पदान्तरेण न परिपूर्णमर्थं अमि-
षदन्ति । सामान्यपदार्थसंबन्धे च संबन्धवारानुपपत्तिः,
सर्वस्यैव देशस्य कुनश्चित् प्राग्भावात् । तथा शास्त्रा-
शब्दोऽपि संबन्धिशब्दः ' वृक्षस्य ' इत्येतदपेक्षते ।
यदा ' वृक्षस्य ' इत्येतदपेक्षते, तदा वृक्षस्य शास्त्रा
प्राची उदीची प्राग्दीची वा इति भवति संबन्धः,
तथा च स यथाहारः अशक्यते । यत्तु शास्त्रावादे
लक्षणेति, उच्यते । भवति लक्षणयाऽपि शब्दायः ।
तस्मात् शास्त्रावाद इति ।

दुप्— प्राची तावत् दिगाहर्तुमशक्या । अशक्य
त्वात् प्राचीं दिशं प्रति आहर्ततीति, तथापि वाक्ये
आह्वयमाणस्याश्रयणात् साक्षाद्वा वाक्यम् । प्रतिशब्दश्च
अश्रुतः अप्याहर्तव्यः । अयोच्येत प्राग्देशो आहर्ततीति,
द्वितीयास्थाने सतमी (कल्पन्ते), एवं अश्रुतो देशः
अनीषितश्च (परिश्रुहीत. म्यात्) । आहर्तव्यस्य चानि-
र्देशात् साक्षाद्वाक्यम् (तदस्त्वमेव) । तस्मात् इयमपि
(देशवाद—) कल्पना दुःश्लिषा । किंच प्राग्शब्दोऽयं
संबन्धिशब्दत्वात् अनभिमतपेक्षते कस्य प्राचीमिति । न
चावधिनिर्दिश्यते । तस्मात् प्राचीं इत्यनेन यत् ईषित
वद्वन्धते (द्वितीयासंयोगात्) । तत्र (प्राचीपदं)

आहर्ततेः कर्म पूर्वप्रकृता शास्त्रा शकनोति वदितुम्
(लक्षयितुम्) । तस्मात् ' प्राचीं शास्त्रामाहर्ति ' (इति
वाक्यार्थः) । कस्य वृक्षस्य इति अवधिमानमपेक्षणी-
यम्, न किंचिदन्वत् ; तस्मात् शास्त्रावादः । (भाष्य
ध्याचष्टे—) ' प्रकृता वा शास्त्रा लक्षयेत्, दिशो वा
अनीषितत्वात् विहारदेशं ईषिततमं युक्तम् '
(इति भाष्ये) दिशो वा अनीषिततरात् इत्यर्थं हेतुः ।
यस्मात् दिगनीषिता, तस्मात् विहारदेशं वा लक्षयेत्
शास्त्रा वा । (तत्र च शास्त्रालक्षणेन ज्यायसी) ।

शा— ' श्रुत्या दिग्बचनः शब्दः शास्त्रायां
लक्षणा भवेत् । आहर्तव्याभिधानात्तु शास्त्रावाद-
त्वनिश्चयः ॥ '

सोम— यूपशब्दवत् प्राचीशब्दस्यापि न लक्षणा
इति प्रत्यनस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—प्राचीशब्दः
शास्त्राया स्वात् तत्प्रधानतरात् तस्याः प्रहृतरनेन प्राची-
शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् इति ।

वि— ' प्राचीमाहर्ततीत्यत्र दिक् शास्त्रा वाऽस्तु,
दिक्श्रुतेः ।, आहर्तव्यं दिशो नास्ति शास्त्रा तेनोप-
लक्ष्यते ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयोः शास्त्रमधिकृत्य ' प्राची-
माहर्ति ' इति श्रुतम् । तत्र प्राचीशब्दस्तावत् दिग्नि-
शेषवाची ' प्राचीमुदेति सविता ' इति प्रयोगात् ।
देशवाची वा, न तु तद्देशस्यशास्त्रावाची । अतश्चोप-
क्रमस्यप्रतिपदिके लक्षणापेक्षया वर द्वितीयैव सप्तम्यर्थे
व्याख्यातुं युक्ता । प्रतिशब्दाध्याहारो वा । कर्मपेक्षाया
च प्रहृतरवादेव शास्त्रा तत्त्वेन संन्यते । प्राग्देशस्य च
पूर्वोत्तरावध्यपेक्षाया प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् सामर्थ्याच्च
वनविहारदेशो तत्त्वेन संबन्धते । तेन यनात् विहारोप-
लक्षितप्राचीं प्रति शास्त्रामाहर्ततीति वाक्यार्थः । न तु
वृक्षस्य प्राचीं शास्त्रामिति । तथात्वे छिनचीति म्यात्,
न तु आहर्ति । इति प्राप्ते, प्रधानभूतपिभक्तौ लक्षणायाः
प्रतिशब्दाध्याहारस्य वा कर्मध्याहारपूर्वोत्तरावध्यप्या-
हारसहकृतस्य कल्पनाऽपेक्षया एकस्मिन् प्रतिपदिके
एव प्रकृतशास्त्रालक्षणया वाक्यार्थोत्पत्तेः, प्राङ्गम्य च
वृक्षानवयवविशेषरूपशास्त्रात्वेनैव उपस्थितवृक्षावधिक-

तथाऽपि उपपत्ते शाखावाद एवायम् । तेन वृत्तस्य प्राग्देशमवा प्राचीं शाखा छिन्ना आह्वरतीत्यथ । प्रयोजनानुशेषात् विहारदेश प्रतीति लभ्यते । शाखायां प्राग्देशमवत्वमायनिधानवत्कृत्वाच्च लाघवम् । तत्र तु शाखाहरणोद्देशेनैव प्राग्देशमवविहारवधिकत्वविधाने गौरवम् । याज्ञिकस्तु दिग्वादमेव वदति ।

मण्डन— ' प्राचीनिशब्दो वदतीह शाखात् । '

शंकर— ' प्राचीं शाखा न दिग्वाद । '

● शाखावाद । ' दिग्वाद शाखावाद ' इति विन्दी अपि (पृ २१०१) द्रष्टव्यम् ।

● शाखायैलक्ष्ण्यमात्रेण कमवैलक्षण्ययोगात् अभेद एवावधीयते न भेद । सु पृ १८६

● शानचा कर्ता अमिधीयते दीक्षिष्यमाण इति । ल्ग भविष्यत्काल । दुप १२।१।२।२।२४

● शान्तिकर्मणि वेताल्लोदय । रसायनम् २०८, निवेक २१०.

● शान्तिकाध्याय ' श न इद्रामी ' (ऋवं ५।१।२८), ' अत्रोप्यमि ' (ऋग ५।१।१) इति च । लत्सर्गमयूय पृ ९ (धारपुरे)

● शाखातुमहत्समर्था महषय श्रूयते । वा १।१।१७ पृ २०८

● शाब्द एव अद्वैत्येन अनिदेशाहम्, न त्राधि कम् । चतुर्होतृ-पञ्चहोतृमयो हविषा स्वर्गान (दर्शपूर्णमासयो) कालभेदेन व्यवस्था आगिष्ठी, न शाब्दी । वि ८।१।१५ ● शाब्द प्रमाण कार्यक विषयम् । ऋतु पृ ७३ ● ' शाब्द शाब्देन अन्वेति ' । भुतगार्क्यप्रतीयमानार्था यथानुपपत्तिप्रति सधानेन तदुपपत्तये आकाङ्क्षितस्यार्था-तरस्य तद्गोष वन वाक्यनेव समर्पणस्य युक्तत्वात् ' शाब्द शाब्देन अन्वेति ' इति शयात् । वैद्यनाथी १।१५ पृ ३८ ● शाब्दे परहार अगाच्छस्याधस्य अवधारणम् । सु पृ ११९३, ● शाब्दे व्यवहार शाब्दस्यैव प्राधावस्य विरहितत्वात् सन्धयैव निमग्नता तात्वेन प्रत्ययपतया शब्दत प्राधायात् फलदेतुता युक्ता (' दधन्दिपकामस्य ' इत्यथ) ।

पृ ८५१, ● शाब्दे व्यवहारे श्रुते वाक्यीये वा प्रती न्याय्यमानधित् योग्यरतापशयोरपि अत्रयात्प्रवहण कारणं तात् न प्रतीतिमात्रेण करणादीनां ग्रहणापत्ति ।

पृ १४०२ ● शाब्दी परिमत्त्वा निपद्यरूपेण इति भट्टमोमेश्वर । एवकारेण शाब्दी परिसत्त्वा इति मिश्रा

यथा ' श्रीणि ह वै यश्चोत्तराणि गायत्री बृहत्पत्तुप् च अत्र ह्यत्रावपत्ति अत एवोद्भवन्ति ' इति । घाल पृ २४

● शाब्दी भावना पुरुषप्रवृत्त्यनुकूभाजक यापार विरोध । सा च लिङ्गत्रय । मीन्या ● शाब्दी भावना । प्रवर्तना- प्रेरणा- विधि- अपरपर्यायभूता भावना ननुरहितवाक्ये लिङ्गाद्यथ । सैव च शब्द निष्ठत्वात् वदे शाब्दी भावना इयुच्यते । तस्याश्च शब्दभावनाया अप्यभावनापदेव अशक्य इति व्यव हरति । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यो यथाक्रम विधिनिपथ प्रशोभ्यतात् पुरुषाधानुपपत्तिताच्च भावत्वम् । लिङ्गदि

ज्यविधिनिपथश्रुता च मायप्रयोजकत्वात् करणम् । अस्व च करणत्वेन व्यवहारमान न तु तस्य शाब्दशेषे

करणत्वेन अ वय अगाच्छत्वात् । एव प्राशस्त्याप्राश स्त्यहान यथाक्रम विधिनिपथशो इति कर्तृयता । तदपि वस्तुत एव, न तु शाब्दशेषे अ वय अशा

न्दरादेव । ते च प्राशस्त्याप्राशस्ते तत्तद्विधिनिपथ संनिधिपठितायवादे लक्ष्यया प्रतिपाद्येते । रहस्य

पृ १९-२०

लिङ्गदिवाचया शाब्दी भावना प्राशस्त्यज्ञानाद्यत् यहीता इत्यसम्भन्ताशाधोपमुखेन सुत्प्रविशोभ्यभूताया

आत्प्रातायकृती अवर्ति । रहस्य पृ २५ ● शाब्दी भावना प्ररणापरपर्याय पुरुषप्रवृत्त्यनुकू न्यापार

विरोध । धात्वर्थावगतसमीहितसाधनत्वा इत्यन्ये । समी हितसाधनत्वैव विषयथ । मीन्या ● शाब्दी भावना शब्दनिष्ठा न पुरुषनिष्ठा । वदम्यवीरुपत्तये पुरुषा

मातात् । मीन्या

● शाब्दी ह्यानादृक्षा शब्दनेन पूर्यत इति न्याय । साहस्री २३७

● शाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य पुरुषशेषवृत्तत्वम् । सु पृ ६३२

० शाब्दत्वं न शाब्दवृत्तिलिपयता ऋतु शब्दजन्य-
मनीशिविपचरन्म् । तेन वृत्तविपचरन्मि अन्वयस्य
शाब्दतोवपत्ति इति नैयायिकाः । सणि पृ. ८२.

० शाब्दबोधः ज्ञानचरणकः । मणि. पृ. १९,
० शाब्दबोधस्य कल्पनं पञ्चतुरोधात् । पृ. १६३,
० शाब्दबोधे शब्दस्य अत्राकारवाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतु-
ताम् । पृ. ३०, ० शाब्दबोधे धाराधर्मव्यापारस्य मुख्य-
विशेषताम्, सर्वकारणता कल्पस्य वर्तमानवादिभालस्य
च व्यापारविशेषणत्वम् । एतस्यादिसुलभाशब्द कर्तु-
कर्मणोः, कर्मणश्च फले अन्वयः । एवं च ' तण्डुलात्
पचति ' इति कर्मात्फलेते तण्डुलनिष्ठविविधविजनकः
एवाश्रयमेव व्यापारः इति बोधः । ' तण्डुल. पचते '
इति कर्मात्फलेते तु एकाश्रयवजननो व्यापारः इति बोधः ।
इति नैयायिकाः । पृ. १०५, ० शाब्दबोधे पदार्थोप-
स्थितिर्मात्रं न हेतुः । पचनीत्यादौ मन्थशब्दकलागदे-
धि (कपालादेरपि ?) शाब्दबोधोपपत्तेः । नापि पदजन्य-
पदार्थोपस्थितिः, पदोपस्थितत्वाश्रयताशादेरपि शाब्द-
बोधोपपत्तेः । अतो वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः ।

अन्ते तु न पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुः, ऋतु पदार्थो-
पस्थितिमात्रम् । आकाशादेः शाब्दबोधस्य आकाङ्क्षा
योग्यताभावितेन शरणात् ।

न च त्रयाणि प्रत्यक्षव्यवहारशादेरपि पचतीत्यादौ
शाब्दबोधोपपत्तिः । तात्पर्याभावात् । तस्यत्वे शाब्द-
बोधस्य इष्टतात् ।

न चैतं ' धराः भस्मैव ' इत्यादिपदजन्यपदार्थोप-
स्थितौ शाब्दबोधोपपत्तिः । तादृशस्य तस्यैवाहमभिप्राय-
पदजन्यपदार्थोपस्थितिरैव हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव
वाक्यकृतानुपस्थित्यभिप्रायः श्रमस्य विधानमुपपद्यते इत्याहुः ।

ननु अथु शाब्दबोधे आकाङ्क्षादिज्ञानात्मा कर-
णम्, तत्रापि युगपत् तात्पर्यज्ञानात्मा तात्पर्यार्थ-
पृथगीना च अयमज्ञात् कथं वाक्यार्थबोध इति
चेत् । न । प्रमोधारितपदजन्यवशाधर्मवृत्तियोगस्थित्यन्तर
अमेया पदानां अनुहासजन्यरूपमस्योपस्थितिः, ततः
रुद्रुहस्यनरूपवत्पदार्थोपस्थितौ तदन्वयबोधोपपत्तेः ।

न च पदमूहात्मन्येन विना अर्थोपस्थितिरैव
कल्प्यता इति चाच्यम् । तथा, पदजन्यपदार्थोप-
स्थितौ पदजन्यवशात्पदार्थोपस्थितिरैव । अतः पदमूहात्मन्येन
आवश्यकम् ।

वास्तुतस्तु जनकशपेक्षया अन्वयव्यापिद्वारात्
अप्रवेशेन प्रयोग्यतस्य लघुनया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः
न हेतुत्वम्, ऋतु पदमूहात्मन्येनार्थोपस्थितिरैव ।
तथा सति पदमूहात्मन्येन नावश्यक इति युक्तम् ।
पदार्थानां च एतैककोट्यवयेन अन्वयबोधः ।
तदुक्तं ' ब्रह्म सुतानः शिशवाः कपोताः तले स्याऽमी
युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैरा-
न्वयिनो भवन्ति ॥ ' इति ।

कचित्तु राजपुरप्रवेशमन्वायेन अन्वयबोधः । यत्
एतदवशात्पदार्थोपस्थितौ महावाक्यार्थबोधः, यत् च
' दण्डी वृष्टली छनी चैव ' इत्यादौ विशिष्टव-
वैशिष्ट्यबोधोपपत्तौ तस्य । तदुक्तं ' अत्राकारवृत्तिर्
बोध्य सन्निधानं प्रथमते । तेनतेनास्मितः स्वार्थः
परैरभावगम्यते ॥ ' इति सप्रदायः ।

एतदवशात्पदार्थोपस्थितौ चरमपदमृत्तिः, ततः
तत्पर्यपदमृत्तिः, ततः अर्थमृत्तिकाले एतदवशात्पदार्थ-
बोधनाशात् चरमपदमृत्तिरेव तात्पर्यव्यपिधौ, ततः
अर्थमार्थमृत्तिः तावदर्थव्यपिधौ, ततः अन्वयबोधः
इति ज्ञेयः ।

ननु पदजन्यवदर्थोपस्थितिः शाब्दबोधहेतुः ।
अन्वयव्याप्यवशादित एव कश्चिदन्वयव्यपिधौ अन्वय-
बोधोपपत्तेः इत्युच्यते । अतः सति ' धार ' इत्यादौ
शाब्दबोधो न स्यात् । त्रिावाक्यवदार्थानात् इति
चेत् । न, अनुपस्थाप्यादादिना अन्वयबोधोत्त ।

गुरुवस्तु तद्विपचरणात् पदजन्यवदर्थव्यपिधौ हेतु
ताम्, ऋतु तत्तदन्वयबोधे पदजन्यवदर्थव्यपिधौ यु-
पस्थितिरैव हेतुत्वम् । ' विश्वविता मजेन ' इत्यादौ
अर्थाव्यापारैरेण अन्वयबोध इत्याहुः । तेषामप-
माशयः । कार्यजन्यवदार्थमभिवाह्यतावशात्मा मू-
रणात् शाब्दबोधनमेव कार्यवत्तदव्यपिधौ अर्थोपस्थितिर्मा
हेतुः । अत्राह्याऽभावात् नोपस्थित्यस्य आकाङ्क्षादे-

बोध. । उपस्थितकलापादेः आकाङ्क्षाया बोधन्तु इष्ट एव । एव च तत्तच्छब्दबोधे तत्तत्पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुता इति व्याघ्रम् । मतान्तरे तु तत्तत्पदज्ञानस्य तत्तत्पदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पने हेतुहेतुमद्भावकल्पना गौरव इति । मणि, पृ. ६९-७०. * शाब्दबोधे योग्यताज्ञानकरणत्वनिरासपूर्वकं अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम् । भाट्ट, ३।१।६.

* शाब्दबोधकक्रमः । प्रवृत्तिजनकशाब्दबोधकक्रमस्तु ' निशेज्यस्वर्गकामीयं यागविषयक स्वर्गसाधनं स्यापि कार्यं मम ' इति प्रथमो बोध. । स्वर्गकामे निशेज्यत्व संसर्गतया प्रकाशतया वा भासते ।

' निशेज्यस्वर्गकामीयो यागः कार्यः ' इति द्वितीयः । अन्यथा अतीन्द्रियस्य अकार्यस्य स्वतन्त्रकृत्यसाधनतया यागवृत्तिसाध्यस्य यागे कार्यत्वान्वयबोधे विना अनुपपत्तेः ।

निशेज्यस्वर्गकामः स्वनिशेज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानकर्मो यागानुसूक्तकृतिमान् इति व्यापारत्वात् इति वा तृतीयः । अन्यथा पूर्वप्रतीतिवृत्ते आश्रयान्वयविना अनुपपत्तेः, आरुप्यतात्पर्यव्यापारसामान्यस्य कर्तृताकाङ्क्षरतात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वयबोधनियमाच्च तदन्वय विना अनुपपत्तेर्वा ।

स्वर्गकामो यागजन्यफलभाहू इति चतुर्थो बोध. । अन्यथा अनधिकारिणः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।

मत्तृत्तिसाध्यो यागः, अहं च कर्ता अधिकारी च इति पञ्चमः इति षष्ठः ।

विवरणकारणतु अत्र बोधप्रपञ्चेन आवश्यकम्, तत्रैव प्रवृत्तिनिर्देशित्वाह ।

निबन्धकारस्तु आश्रयोपदेशेन ' अहं स्वर्गकामः कर्ता भोक्ता च ' इति बोधात् प्रवृत्तिमाह । मणि, पृ. ८८.

* शाब्दबोधप्रकारः न्यायमते । आख्यातार्यो यन् । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेषणम् । कर्माभ्यासे फल व्यापारे विशेषणम्, कर्माव्ययतेऽपि व्यापारः फले, ऊच्यते च उच्यते । यन्तश्च प्रत्ययार्थः । तेन तद्वृत्तिव्यवस्थितचिन्तनकथनेनानु देवदत्तः

इति कर्त्राख्याते । देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यफलशाली तद्वृत्तः इति कर्त्राख्याते बोधः । फलमारम्भेन पदार्थः । निष्ठः कृतिश्च द्वितीयावृत्तीयावयवः संसर्गो वा । तेन स्मृतिरपि उपपत्ता । इति । मणि, पृ. १०७.

* शाब्दबोधहेतुः न योग्यताज्ञानं अपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतामाश्रम् । भाट्ट, ३।१।६ पृ. १९०.

* शाब्दभावनायां साध्य आर्था भावना, साधनं - लिटादिज्ञानम्, इतिकर्त यताप्राप्तस्त्यज्ञानम् । लिटादिज्ञानस्य करणत्व क मावनाभाष्यनिर्वर्तकत्वेन । मीन्या.

* शाब्दसामग्री चाक्षुषादिप्रतिबन्धिका इति सर्वसमतम् । मणि, पृ. ६३.

* शामित्रं आप्त्यर्थे समानानात् अप्त्यर्थुणा कर्तव्यम् । भा. ३।७।१३।२९. * ' शामित्रं चैव विप्राणा ' अयं ऋचर्थेमानविषयकः स्मृतिकल्पः प्रतिषेधः । वाल. पृ. ३१. * शामित्रोऽभिस्तत्र प्राजापत्यपशुना सवनीमपशुना च (वाजपेये) । संकर्ष. १।१।९. मीको. पृ. २४४८ ' प्राजापत्यपशुना० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शामित्राः अग्रयः सोमे पशुमेदात् त्रयः । संकर्ष. २।४।७, ३।२।१६.

* शामित्रस्य न कथञ्चित् अत्राहाणविषयत्वं विश्रयते । हिंसात्वात् ब्राह्मणो नेच्छेत् इति चेत् तुर्यमेतदब्राह्मणस्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुतरा प्रत्यवैति । तेन यथैव दृष्टादिः कथञ्चित् अनिच्छन्प्रति कार्यते तथैव यो दानादिवशीष्टनः कश्चित् सोऽनुग्रहस्त्विति । वा. ३।७।१३।२९. * शामित्रेऽग्नौ अग्नीषोमीयादिपशुः श्रयते । वि. १।२।१५.

* शामित्रे च पशुपुरोहाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् । १।२।१।५।१२ ॥

अग्निष्टोमे पशुपुरोहासः शामित्रे अग्ने न श्रयितव्यः स्यात् किंतु शालामुखीये गार्हपत्ये । इतरस्य गार्हपत्यस्य शामित्रात् पशुअवगात् प्राक् प्रयुक्तत्वात् । तस्मात् शालामुखीये पुरोहाशश्रवण इति सिद्धान्तः । के.

* शामित्रे मासपाकं नाहर्नीयादौ । अग. १।२।२।१२.

● शामित्रामौ पशुपुरोडाशश्रवणानुष्ठानं किंतु शालामुखीये (ज्योतिष्टोमे) । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ ' अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ शाम्येऽथत्यपकारेण नोपकारेण दुर्वेन इति न्यायः । स्पष्टार्थः । अयं न्यायः क्विबालिदासोक्तिरूपः । साहस्री. ७७१.

● ' शारीरो निग्रहो वस तन प्रत्येकभिरता । हिरण्मादानदण्डस्तु सद्रथये समाप्यते ॥ ' वा. ३।१। ६।१२ पृ. ६९७.

● शारीरकनीर्तासा श्यासपादमणोता चतुर्लक्षणी निगमेव शासम् । संकल्प. ४।४।१०.

● शालाशब्दो यद्भवचनः, तत्र न शालाशब्द-सामान्यात् मालाशब्दादशोऽपि यद्भवचनं भवति । भा. २।२।८।२२ पृ. ५३०.

● शालामुखीयः अग्निः औत्तरवेदिकप्रणयनेत्तर गार्हपत्यः संभवते । संकल्प. ३।२।१२. मीको. पृ. १७९८ ' ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनेत्तरं ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयोऽग्निः निरुदादिपशुधमि भवति । संकल्प. ३।२।१२. मीको. पृ. २३७१ ' निरुदादिधमि शालामुखीयो भवति ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयः अग्निः प्राचीनरथो यः पूर्वमाहवनीयः स एव अग्नियगपनेत्तर गार्हपत्यः संभवते । स एव शासपा. मुले भवः शालामुखीयो नाम । वि. १२।१।६, ● शालामुखीयः अग्निः प्राचीनरथशालाया पूर्वभागे बर्तमानः आहवनीय एव । अयं च महारिद्विनिष्पत्यमन्तर गार्हपत्याः सञ्जायते । १।१।५. ● शालामुखीयः यसौ यरुच्यतेतु चान्ति । संकल्प. ३।२।१८. मीको. पृ. २४१३ ' एनौ यरुच्य-यत्तेषु च शालामुखीयोऽस्ति ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुरीयादेव आग्नीषमयन ज्योति-ष्टोमे । संकल्प. ३।२।१५. मीको. पृ. १८३०

' ज्योतिष्टोमे शालामुरीयादेव आग्नीषमयनम् ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुरीयाय एवदेव एव औत्तरवेदिकोऽग्निः, न तु शरुसः । संकल्प. ३।२।१६.

मीको, पृ. १९ ' अग्निः औत्तरवेदिकः ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीयस्यैव समाप्तः सोमपवर्गं । संकल्प. ३।२।२९. ' सोमपवर्गं शालामुखीयस्यैव समाप्तः ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

● शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणम्, न तु शामित्रे । १२।१।५।१२. मीको. पृ. १०१ ' अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्मणि ज्योतिष्टोमे । संकल्प. ३।२।१३. मीको. पृ. १७९८ ' ज्योति-ष्टोमे गार्हपत्यकर्मणि शालामुखीये एव ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये एव यसौ पुरोडाशास्य श्रवणम् । संकल्प. ३।२।२६. मीको. पृ. २४९२

' यसौ पुरोडाशास्य शालामुखीये एव श्रवणम् ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् । ● शालामुखीये मासाग्निष्टोम-श्रवणं न कार्यं किंतु प्राग्बहिते कार्यं वैश्वदेवयिनामयते । १।२।६।१३.

● शालामुखीयादीनां अग्नीनां सोमोत्तर नियत पारणीयत्वात् सोमान्ते ते समाप्तोत्तमा इति पूर्वशक्तः । तेषां सोमामान्येष्वत् सोमान्ते न समाप्तोत्तमाः । प्राग्बहिसद्वैर तु समाप्तोः इति सिद्धान्तः । अजस्रपथे तु शालामुखीयस्यापि समाप्तोः । तदधिषयमेवमेव । शारताभेदेन निरुदादिधमिपारणेऽप्येवम् । संकल्प. ३।२।२९-३०.

● शालामुखीययन् आहवनीयस्यापि समाप्तोः तदधिषय सोमपवर्गं । संकल्प. ३।२।३०. ' सोमपवर्गं गतधिषयः ' इत्यथ अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

● शालामुखीयं कुलाः पत्नीयन्ते ताम्यथ पत्नीय पीयते उरवृष्टये च । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

ॐ शालामुखीयो योऽत्रवाऽऽनमिति इति न्यायः । यथा- शालामुखीयस्योत्तरवेदिकः, तत्रैव श्रवणं प्रथमं प्रथमं प्रथमं । उत्तमं प्रथमं प्रथमं यथा प्रथमं प्रथमं प्रथमं । साहस्री. १८५.

● शासः- अवि. ११ ' दत्त प्रजागतिर्वाऽऽह ' शासमाह ' इति । अग्निं यै ' शास ' इत्यायतते ' इति हिं ज्ञाशयम् । वि. १।४।५.

• शास्त्रातिदेशपक्षः पदार्थातिदेशपक्षश्च (इति पत्रद्वयम्) । वा. ३।३।१।८ ।

• शास्त्रान्तरं हि अनन्यगतिं दृष्ट्वा मृगयुष्मादि-
बदेव सामान्यशब्दानुक्रमेण इव प्राप्तिः पूर्वं एतद्विरप-
परिचलनया जातः इत्यप्यत्रयति (यत्र प्राप्तस्तत्र) ।
वा. ३।३।०।१४ पृ. ८६१ ।

• शास्त्रार्थः । न चानुमानेन तत्रय. शास्त्रार्थोऽनु-
ष्ठानम् । उच्यु. ६।१।१।१।४३. • शास्त्रार्थो हि निक-
सिद्धरूपे प्रकृति (एकस्यः निश्चितः) । वा. १।३।
८।२४ पृ. २५६. • 'क्लोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो
निष्करो भवेत्' । १।३।४।९ पृ. २१७. • शास्त्रा-
र्थेन च व्यवस्थितेन श्रुतित्वम् । भा. १।०।१।४।६.

• शास्त्रोन्ते च सामिहते एवमेव अस्फुलं शिष्टा
गर्हणे, देवव्रतधये च । भा. ६।२।४।१।८.

• शास्त्रेऽसमधिगम्येऽर्थे कल्पना न प्रवर्तते ।
सोम. ७।८।१.

• शास्त्रकाराः हि 'नेमिकर्तृनैयिकमुद्रयतिशय-
सव्या शोचिक' । कथिका. पृ. २३९. • शास्त्र-
कारस्यापि न्यायनिरुद्धत्वेऽप्रमाणात्प्रतिष्ठमेव इत्याशये
नाह- 'न शास्त्रकारवचनमपि असि इममर्थमुपपाद-
यितुम्' (भाष्यवदुक्तिरियम्) । वैद्यनाथी. १।१।
५।५. • शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च अयमारम्भः पर-
प्रायशर्थे । बृहती. पृ. १८०.

• शास्त्रकृते देवतायापारे उपक्रम्यापरिहाम्य-
माने शिष्टविर्वाहं भवति । भा. ६।१।४।१।६.

• शास्त्रचिन्तकाः उक्तं एव विवेचयन्ति, न तु
प्रतिपत्तार । ते तु द्वयपरिचरौ अर्थो एकीकृत्य
आशमेव अनुमन्यमाना प्रवर्तन्ते । इति धर्मनीति ।
ऋजु. पृ. ४१.

• शास्त्रप्रवृत्तिः । पुरुषार्थां च सर्वशास्त्रप्रवृत्ति ।
या. ३।६।३।१० पृ. १०६७.

• शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् । (वि.
१।३।०) 'आर्थोऽनेऽधिकरणम्' एवेदम् ।

• शास्त्रप्रामाण्यं शास्त्रेण निरूपे विकल्प. स्यात्,
समन्यत्वात् । मीमांसा
मी. वो. ५९०

• शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्व्युत्पत्त्यात् तामात्
स्वयं प्रयोगे स्यात् । ३।७।८।१८।।

पूर्वपक्षसूत्रम् । दर्शपूर्णमासादिकं कर्म साङ्गप्रधान
सर्वं यजमानेनेन स्वयं कर्तव्यम्, उत हविस्स्यामादक्षिण-
दानात्पशुद्व्योत्सर्गमान यजमानेन कर्तव्यं अन्वेन तु
यजमानेन अन्येन वा कर्तव्यम्, अपशया द्व्योत्सर्गमान
यजमानेन कर्तव्यं अन्वेन तु सर्वं अन्यैरेव कर्तव्यमि-
कार्यित्वम् इति विचारे प्रथमं पूर्वपक्षमाह सूत्रम् ।
शास्त्रकल 'स्वयं कर्मो भवेत्' इत्यादिशास्त्रेण अप-
मन्वमान कल प्रयोक्तारि साङ्गं कर्म कुर्वीत्ये प्रवर्तते ।
तद्व्युत्पत्त्यात् साङ्गलक्षणत्वात् कल्पसाङ्गप्रधानप्रयोग-
बोधकत्वात्साङ्गप्रधानत्वात् । तस्मात् देवोः स्वयं यजमान
एव साङ्गप्रधानस्य प्रयोगे कर्ता स्यात् । दक्षिणादानादि-
विधित्तु अदृष्टार्थे. 'आवेद्यान हिरण्यं ददाति' इति-
वत् ।

अत्र सूत्रा— प्रधानभूतैऽपि आधानादौ धन्य-
कर्तृकत्वात्प्रयुगमात् अङ्गभूतेष्वपि च प्रधानादित्यु यज-
मानकर्तृकत्वात्प्रयुगमात् प्रथमो स्वयं कर्तव्येव धीयते सव-
यैति इति अत्रयत्प्रवृत्त्या प्रयानोक्तया अनन्यसाध्य
व्यापारीकतेः सर्वेऽस्य प्रयोगे स्वयमेव कर्ता स्यात्
इति 'स्वयं प्रयोगे स्यात्' इत्यस्यायं प्रतिज्ञा । शास्त्रीय-
कर्मसत्यं यत् पत्रं तत् स्वयं अनुष्ठाने एव यस्या
द्वयति इति 'शास्त्रकल प्रयोक्तारि तस्मात्' इत्यस्यार्थो
हेतुः । शास्त्रप्रमाणकरत्वात् कल्पसाङ्गकत्वात्साङ्गि-
नियमान्त्वेन इति तद्व्युत्पत्त्यात् इत्यस्यार्थः । इति ।

उत्सर्गो तु प्रधानत्व्याच्छेषकारि प्रधानस्य,
तस्मादन्य' स्वयं वा स्यात् । १९ ॥

साङ्गप्रधानात्पक्षे दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि हविस्त्वयो
दक्षिणादानं चेति श्रुतोत्सर्गस्तु न्यस्य कर्म यजमानेनेव
कर्तव्यम्, इतरन्तु तत्रैव कर्म यजमानेन न अन्येन
कर्तव्यं वा वा कर्तव्यं इति द्वितीयापूर्वपक्षोपमासात्सर्ग
सूत्रम् । तु-दास्य यजमानेनेन सर्वं कर्तव्यं इति
प्रथमपूर्वपक्षस्य व्यावृत्तार्थे । अस्तु नाम याङ्गप्रधान-
प्रयोगेऽप्यु उच्यते तस्मात् अङ्गानां कर्तारि कर्तव्यत्वेऽपि
यजमानस्य पत्रं न विवक्ष्यते । उच्यते । उत्सर्गं प्रधान-

वात् उत्सर्गरूपे प्रधाने अङ्गे वा, प्रभौ यजमाने एव
धीयमानत्वात् प्रधात्वात्, स्वयमेव यजमान
कर्ता स्यात् । द्रव्यो मगरूप प्रधात्वात् यजमान एव स्वय
दुयात् इत्यथ । शेषकारी द्रव्योत्सर्गादप्य सत्य
कर्ता तु प्रधानस्य क्तु तस्य न् यजमानत्वात् अथ
ऋत्विक् कर्ता स्यात्, स्वय यजमानो वा कर्ता स्यत् ।
अथवा, प्रधानस्य य शेष कर्तारि तस्मात् यजमानात्
अथ कर्ता स्यात् स्वय यजमानो वा स्यात् इत्यथ ।
सूत्रगोलायार्थस्तु सुधायाम्— आत्मनेपदसमाना
धिक्रण्याम्ना प्रदानार्थं फलार्थं कर्तृत्वनिश्चयमात् क्त
तरनिश्चय फलार्थिनः स्वयकृतं वाजगमात् पुत्रोत्पत्ति
द्रव्यो मर्गात्मक प्रदान स्वय अक्रियमाणे अथकर्तृक वा
शेषात् परिक्रये वरणे च स्वय क्रियमाणेऽपि अत
त्कारिणा कृतस्यापि अकृतसम वापत्त प्रधान स्वय
करोति, प्रधाने तु स्वयकृते अङ्गानि परित्रयपरणाम्या
अथेन कारयन् यजमान क्तुत्वात् व्याहृतये इति
वर्णित । किञ्च— आत्मनेपदेन क्तुरेव फल इति
नियमात् अकर्तृत्वार्थं च क्तुर्नियमात् वऽपि अकरणे
फलभावात्तस्ते आत्मनेपदस्य प्रयोक्तृत्वात्पर्यायि वा
भावेऽ स्वयकर्तारि एव फलनिर्वाहकत्वात् साङ्गप्रधान
भावनार्थाश्च फलमाधनत्वात् सर्वत्र स्वयकृतं नियमापत्ति
गङ्गानिराकाशत्वेन अङ्गप्रधानविशिष्टभावनार्था फल
साधनत्वेऽपि परिहृत्यदरूपेषु धारयर्थेषु आत्मनः सात्वात्
कर्तृत्वयोगन अत्राय शरारद्वयद्वारा कर्तृत्वस्य
आश्रयणीयत्वात् भावनाय तयो कर्तृत्वनियमानुपपत्ते,
अथकर्तृत्वेनापि धारयर्थेन वरणतया भावनारच्छेदो
पपत्ते धारयमानाऽऽत्मना वा तु यो गोलायाम्ना
पत्ते, पत्कर्मकर्मकृतृत्वात्पर्यायत्वात् अत्रायाम्ना
भावनाया ' पदनिश्चये कृत्येन ' इत्येककृतृत्वप्रयोगात्
कर्तृत्वनियमानुपपत्ते, कारणित्वात् यथात्वेन च
अङ्गप्रधानाना फलभावनार्थिशेषणतया तस्यैवमस्याया
साधनत्वात् तत्र प्रयोक्तृत्वात् स्वरूपमान फलभावनया
फलार्थिनः क्तुत्वात् शेषात्तत आत्मनेपदेन तन्मात्रे स्वय
कर्तुं फलनिश्चयान् तद्विषयानेषु अङ्गप्रधानेषु तद्व्यात्
स्वयकृतं नियमानुपपत्त आत्मनात्तत्परिद्वयवाचराणा

यजमाने फलमाधनत्वनियमोपपत्ते उत्सर्गरूपेषु अङ्ग
प्रधानेषु अथेन कर्तुंमहाकथं वात् स्वयकर्तृत्वनियमेऽपि,
अङ्गर्तृत्वोक्तत्वात् ' अङ्गनि ' स्वामिनः स्वत्वा
अथनापि गच्छति समरैति इति स्युत्पत्त्या अथेनापि
कर्तुं महाकथं अङ्गोक्तत्वात् विवक्षितत्वात् फलार्थिन
स्वामिनः परिक्रयोपात्तकृत्विक्द्वारा फलभावनार्थिशेषण
भूताङ्गप्रधान वापारकरणस्य आत्मनेपदविबुद्धत्वात्,
अथेन कर्तुंमहाकथेषु सामर्थ्यात् स्वयकर्तृत्वनियमेऽपि
अथेन कर्तुं शक्येषु अनियम - इत्युक्त (सुधायाम्) ।
अन्यो वा स्यात् परित्रयाम्नात्वाद् विप्रति
पेधात् प्रत्यगात्मनि । २० ॥
विद्वान् तस्मिन् । परिक्रयादप्यस्य कर्मणः कर्ता अथ
यजमानात् भिन्नः स्यात् दर्शपूर्णमासदौ । वा-शब्द
पूर्वपक्ष यादृत्वथ । परिक्रयस्य आम्नात् । अत एव
ऋत्विजा परिक्रय आम्नापते । प्रत्यगात्मनि स्वस्मिन्,
परित्रयस्य विप्रतिपेधात् । न हि स्वस्य स्वय परिक्रय
कर्तुं शक्यते । तस्मात् परिक्रय, यजमान च यज
मानेन कर्तव्यम् । इतरत् सर्वं ऋत्विगिम् । के
* शास्त्रफल प्रयोक्तारि । (३७।८।१८)
इत्यत्र कामिनः स्वयफलसाधनार्थिच्छेदभावनार्थकारिव
मुक्तम् । सु ३।८।१३ पृ ६० * ' शास्त्रफल
प्रयोक्तारि ' इत्यत्र समधिगतं य कर्त्तव्यं विधि
सुपसहस्रं समय स एवाधिक्रियते इति । भा ६।७।
१३।३६ * ' शास्त्रफल प्रयोक्तारि ' प्रयोक्तृत्वफल
साधनत्वात् तत्रात् शास्त्रस्य । विधि पृ ३७६
* अपस्य स्वर्गं कामयमानोऽपि अथो यजेत, तत्र
पूर्वोक्तो वाय प्रत्युत्पन्नो भवति ' शास्त्रफल प्रयो
क्तारि० इति । भा ६।२।१७ * तत (३।६।
७।१८ इत्यत्र पर) चतुर्णां (श्रुतिलिङ्गवक्रयप्रकर-
णानां) त्रयेण सह पुनः शेषं चिदा (विशेषाधिकारोप-
चिता) यावत् ' शास्त्रफल० ' इति । वा ३।१।११
पृ ६५३ * यामैकस्वमानं सर्वो यानो यज
मानकृतक एव । तत्सिद्धयर्थमेव ऋत्विजः सुर्वैर्नित
इति न शास्त्रफल प्रयोक्तारि ' इति वाच्यविशेष,
सकपनेन प्रयोक्तृत्वात् । मन्वा औ १।१।११ येन

यन्ती. ● सहस्रसंख्ये सके - 'शास्त्रक प्रयोचरि०'
 इति न्यायस्य सिद्धा यवन अपवादं प्रमाणाभावात्
 समानसमासुप्रधानादेव विकल्पानुसंधितानां पन्थानुसंधित
 प्रसङ्गात् सकारणमादेव सहस्रायुष्य मनुष्याणां ज्ञाथते
 इति वा कल्पम् । (इति पूर्वपक्ष) । भाट्ट ६।७।
 १२. ● सेविकर्तव्यताप्रयोगेऽन्यत्र 'परिष्यामि'
 इति युद्धे स्या किं सहाय्य अस्वहायो वा इत्यन्याम
 कथायां 'शास्त्रक प्रयोचरि तटश्रमत्रात्०' इत्यधि-
 करणान्नेन तद्वशमे यवमानस्य कर्तुंते प्राप्ते
 भयान्दोषोऽपि कर्तोपे विधीयन्ते । सु ३।१।१०।
 १९. ● सीमेतु कर्म वनोपन्यासितकमाह्वतामनुम
 देव सीमाश्रमि उपकरोति, यवनमानस्यैव च तयोप-
 कर्त्तुं शक्नोति नाश्रमम्, तदथ यवनमानस्येव सीमे
 त्रस्य कर्मण 'शास्त्रक प्रयोचरि' इत्यनेन न्यायेन
 यवनानां कर्त्तव्यत्वं तस्य च यवनसमानकर्त्तृत्वं निर्दिष्टात्
 यवनमानस्येव हीमेतु कर्म । सु घृ १५१३.

शास्त्रपत्राधिकरणम् । अग्निदोमाधिकर्मयु
 उद्योगं स्वयं कुर्यात् शेषमन्येन कारयेत् ॥
 शास्त्रपत्र प्रयोचरि तदुपश्रयत्वात् तस्मान्
 स्वयं प्रयोगे न्यात् । ३।७।८१८ ॥
 भाष्यम्— इह कर्त्तव्यदाहरणम् । 'अग्निदोम
 उद्युक्तं स्वयं कर्त्तव्यं', 'दशपूर्वमासाम्नां स्वयं कर्त्तव्यं
 प्रयोगे', 'उपश्रयमेव स्वयं कर्त्तव्यं यजेत' इति ।
 एव संदेह, किमेतानि कर्त्तव्यं स्वयमनुष्ठानान्यानि
 एव तर्कमानस्य स्वयं कुर्यात्, शेषमन्ये स्वयं वा तत
 शेषमन्ये एवेति । किं वास्तव्यं ? स्वयं प्रयोगे इत्यात् ।
 कुत ? यत् स्वयं प्रयुक्तानस्य कर्त्तव्यं भवति । कथमन्ये
 गम्यन्ते ? तदुपश्रयत्वात् । शब्द अगम्यस्य लक्षणम्,
 स्वयं प्रयुक्तानस्य कर्त्तव्यं भवति । कथमन्ये कर्त्तव्यं ?
 'स्वयं कर्त्तव्यं यजेत' इति । य स्वयं कर्त्तव्ये च ययो
 र्यो, यो कर्त्तव्यं भाव्यं वा शक्येति इति । ताद्रे च
 कर्त्तव्यं यो कर्त्तव्यं शक्येति । तस्मात् स्वयं प्रयोगे
 यत् ।

धा— अत एव समानताया, सर्वे एव विशेषा
 विशेषविज्ञानां भवितुं । द्वौ इत्येव कथं किं

योक्तिः इति । तत्र प्रथमं तावत् उपोद्युक्तं विद्यते ।
 यदि हीमादयो नामाभूता विद्यन्ते ततः कर्त्तव्यं त्रिभि
 सुव्यन्ता इति विचारो भवति । यदि तु सर्वमेव कर्म
 यवनमानसं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यतायामनराशोऽस्ति, तत
 तत्समाप्तोपन्यासितो विशेषविशेषविचारो नैव प्रसक्तो
 तथ इति । तत्र दशपूर्वमासाम्नां कर्त्तव्यतायान्ति
 कर्त्तव्यता उदाहरणम् । तेषु विचार । किं यवनमानस्येव
 सर्वे प्रयोक्तव्यं एव प्रधानानां यवनमाननियमं, किंवा
 प्रधानान्येव यवनमान अथवा अन्ये एव । किं प्रातम् ?
 सर्वे यवनमानस्येव कर्त्तव्यमिति । कुत ? प्रयोगान्वयस्य
 हि आनन्यत्वं साक्षात् भारतीयतायाः प्रामाण्यं कर्त्तव्यं
 प्रयुक्तव्ये । स यदेव कर्त्तव्यं न स्यात् तद्व्यवहारो न
 शक्यतात् । तस्मात् स्वयं कुर्यादिति । एतस्य शेष
 मानस्य उत्पत्तिर्भूतेन प्रयोक्ता यवनमान एतेषु भवते ।
 दोषादित्युक्तव्या च तस्यैव तस्यैव युक्तव्यम् 'एकस्य
 कर्ममेवदात्' (३।७।१२३) इत्यनेन न्यायेन भवि
 ष्यति इति मन्वते ।

तस्मिन् तु प्रधानतराच्छ्रेयसात् प्रधानस्य,
 तस्मादन्य स्वयं वा न्यात् । १९ ॥

भाष्यम्— तस्मिन् प्राधान्यमिति । कथम् ? य
 उद्योगं करोति तेन सर्वं कर्त्तव्यं भवति । कथम् ? परिक्रम
 उद्योगं । तेन आनता सर्वं कुर्यात् । तस्मात् य
 परिक्रम करोति, तेन स्वयमेव सर्वं कर्त्तव्यं । तस्मात्
 उत्कर्षमात्रं स्वयं कुर्यात् शेषमन्ये स्वयं वा ।

धा— प्रधानमात्राधिकारो धारो परोष प्रत्ययेन
 त नामान्येव प्रामाण्यं कर्त्तव्यं विद्यते । शेषाणां तु
 किं कर्त्तव्यं प्राणिवत् न कर्त्तव्यं । तस्मात् एव
 शानियमं । ननु य यवनमानस्येव कर्त्तव्यं तदव्यं अत्राना-
 मरि स एव कर्त्तव्यं भवति । न । तत्र प्रयोगविशेषात्
 कर्त्तव्यं कर्त्तव्यम् । अत्र तस्मिन् किं अन्वयं विद्यमानं न
 किंचित् यवनमानस्येव कर्त्तव्यं विद्यते । तत्र कर्त्तव्यं
 विशेषादिना कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतं । किंचित्
 तुतथा अत्र यदेव प्रयोगविशेषेन अस्मिन्नेति इति
 तस्मिन्नेति । अत्र तस्मिन्नेति कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं इति अत्राने
 कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं एव कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं ।

तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोग्ययापारे परस्मै-
पदम् । यजते यजमान इति प्रयोजक्यापारे आत्मने-
पद दृश्यते । न तु एतद्युक्तम् । एव हि सति प्रधानमपि
यथाकथञ्चित् अन्वयेण कारयितव्यं भवेत् । यदेव हि
स्वयकर्तृकं जात तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यत्
ऋत्विजं कुर्वन्ति तस्य नरपर्यं यात् यजमानशामि ऋ-
तुभ्यते । काम तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथाकथ-
ञ्चिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वात् ऋत्विग्यापारवचन परस्मैपद-
णित्यर्थं वर्तेत, नात्मनेपदम् । तस्मात् पूर्वमेव व्याख्यानेन
प्रधानात्म्यस्य स्वयम यो वा कर्ता स्यादिति । तत्रापि
तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नताया फलार्थिकर्तृत्वेन
गम्यमाना कथं करणाशमान एव उपसंख्यते इति
वक्ष्येयम् । तेन एव व्याख्येयम्, ना मनेपदेन फलार्थि-
कर्तृत्वं चोच्यते । किं तर्हि ? भावनाशितकर्तृत्वस्य स्वत-
ःफलनिर्वाहम् । अतश्च फलेन कर्तृत्वमनं न गतव्यम् ।
न तु फलार्थिनं अन्वेन व्यापारकरणं विरुध्यते ।
तत्रता च सिद्धं भङ्गेषु अनियम इति ।

अन्यो वा स्थान् परित्र्याम्नानात् विप्रति-
पेधात् प्रत्यगात्मनि । २० ॥

भाष्यम्— दोषस्या य एव स्यात् कर्ता । कुतः ?
परिक्वयस्य आम्नात्त्वात् । पुत्रवानतिप्रकारेषु बहुषु
प्राप्तु परिक्वयो नियत । तस्मात् परिक्वयेण आनते
सर्वे पदायां कर्तव्या इति । निप्रतिविद्धश्च आत्मनि
परिक्वय । यदि स्वयं कुर्यात् अपरिक्वयेन कृतं स्यात् ।
तत्र परित्र्याम्नानानर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिपाद्यते ।
तन्मादादपि परिक्वयेन दोषा पदायां कर्तव्या इति ।
तस्मात् तु स्य । कुतः सर्वं स्वयं कृतं भवति ।

वा— अ गार्होद्वादिनां दिवा कर्मसुक्तम्भो-
ऽभिधानात् परिक्वयार्थं वा कर्मसंयोगात् । (१०।२।
८।२३) इति द्रामे २३वति । स्वभारतश्च पारक्व-
परस्य क्रियत ना मनि, विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्
स्वयमव अद्भानि यजमानं कुर्यात् तत्र परिक्वया
संभवात् परिक्वयो न क्रियत । तत्रास्य नियतदा-
भानं विरुध्यते । तस्मात् तत्रियतां कर्तुं अथदय
परिक्वयादापि कर्तव्यतापि उपादात यान्ति । अतश्च

कचित् स्वयंकरणत् क्वचित् सनिधानात् यजमानस्य
कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्वयती भावना
आश्रितस्य ईदृशेनैव कर्तृत्वेन परोपयोगः समानकर्तृक-
इत्यर्थो न विरोध्यते ।

शा— 'प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता, समाख्या-
यास्त्वत परम् । विचिचारयिषु पूर्वैरिच्छन्ना-
विरुद्धते ॥ ननुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु ।
नानाकर्तृसमावेशं यत्तुमारभतेऽधुना ॥ '

सोम— 'तद्वयं सर्वेषां पशुनिधि' (३।६।१।८)
इत्यारभ्य अधिकरणचतुष्टयेन स्थानस्य पूर्वं सह विरोधा-
विरोधविचारे तत्प्रसङ्गात् 'आगच्छिष्य' (३।६।१।९)
इत्यारभ्य वा प्रासङ्गिकी कथा प्रसक्ता, तस्मात्
प्रसङ्गात् समाख्याया पूर्वं सह विरोधाविरोधविचारे
'ते सर्वेषां प्रयुक्तत्वात्' (३।७।१।९।३९) इत्यादिना
चिन्तितुं तदुपोद्घात आरभते । कर्तृनानात्वे सति सर्वा-
स्वया होशादीनां व्याख्याविचारो षडते नान्यथा इति
उपोद्घाततन् बोध्यम् ।

वि— 'यजमानेन कर्तव्यं निश्चितं त्याग एव
वा । कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ प्रयोजन-
ऽपि कर्तृत्वमित्यन्तो चेत् तयो धृष्या । कार्ये तेन त्याग
मात्रमृचिजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ '

भाट्ट— तदेव पूर्वं सह प्रकरणस्थानयो विरोधा
विरोधविचारे समात् अधुना समाख्याया त कर्तुं
प्रथमं तावत् साम्प्रतिरिक्तकर्तृकत्वाय प्रतिपाद्यते ।
अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिव दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु
यद्यपि तावत् 'स्वर्गनामो यजेत' इति सामानाधि-
करणत्वात् साक्षात्वा अपि यागादिकरणिष्वपि भावनाया
स्वर्गनामकर्तृकत्वं प्रतीयते, तथापि कर्तृत्वस्य 'स्वतन्त्र-
कर्ता' (वा. १।४।२४) 'तत्प्रयोजनो हेतुश्च'
(वा. १।४।२५) इति सूत्रद्वयानुबोधात् 'पदभि-
र्हले कर्तृनि' इति प्रयोगश्च साक्षात्प्रयोजकसाधारण्ये
नैव अत्रगते अस्मिन् प्रमाणे तरे प्रयोजककर्तृत्वसाधने
ऽपि षडने दक्षिणाभ्यानादिना प्रयोजककर्तृत्वस्यापि
अत्रगते साम्प्रतिरिक्तस्यापि कर्तृत्वम् । कर्मकारादि-
साधनवचनो हि दक्षिणाशब्दं नास्त्वन् कर्म तरेषु

पश्ये । नहि अत्रास्ति किञ्चित् कलत्राद्यन्तम् । येन 'यदि पत्नी, सदाज्यन्तु कपालमपि जुष्ट्यात् वैश्वानर द्रष्टव्यकपालं निषेधेत् तस्यैन्द्रहापनो मोर्दक्षिणा सं स द्वेष्याय द्यात्' इत्यत्र द्वेष्यस्य ऋजिनकरप्रतिषेधादेव अष्टद्वार्यत्वं दक्षिणाया, कल्पेत् । कामानाधिकरणस्य प्रयोजकगुणैनापि उपपत्तेः । आत्मानेवद्वार्याणि साक्षात् प्रयोजकताघाट्येनापि अर्धवर्तिर पन्त्रप्रतिषेधकत्वैनेव उपपत्तेः न फल्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् । अत एव 'यजन्ति आशक्तः' इति परमैवदपयोगः । तेन कल्प्यापि शब्दकल्प अत्रागत् न दक्षिणादानस्य अष्टद्वार्यत्वं कल्पना । अतस्तद्भवात् 'दशपूर्वमासयो-
अदार ऋजिनः' इति पचनत् ह्यौमादिसमाख्यावर-
णात्मानवलास्य स्वाभ्यतिरिक्ता अपि कर्तारः । न च स्वामिनोऽन्तर्गतो दक्षिणादिना अन्वयोपादानम्, दक्षि-
णादेः नित्यव्याप्तान्तविरोधात् । अतः परकीयस्वरूप्य परेण अत्युत्पन्नकत्वत्वात् उक्तगमानेन स्वाग्निना कार्यम् ।
अन्वयुत्पत्तिरिति प्रमाणभावे अभ्येनैव इति सिद्धम् ।

मण्डनम्-- 'स्वामीयुक्त्यैव नाग्यद्वयम् ।'
द्वैतर-- 'दक्षिणावस्तु (कर्मसु) चरिज. ।'
(चरितः) ।

० शास्त्रस्य प्रातिपदिकस्यः । वा, ३।२।१३।
३२.

० 'शास्त्रस्या प्रतिपदिकस्यैव सैरात्र उपाख्यो भवेत् । धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् सहाधनपर्याप्तमनः ॥' वा, १।३। ४।९ पृ. २२३, ० शास्त्रस्या लक्षणा लौकिकस्य ण्याय कथ्यती । ३।३।११. ० 'शास्त्रस्या वा तन्नि-
मित्तत्वात् ।' (१।३।११) । अर्थ- 'वा' शब्द एवाधेः पूर्वपक्षमाहृत् । शास्त्रस्या शास्त्रानुकारिणी एव विप्रतिपत्तिः । तन्निमित्तता प्रतिपत्तिः । (पूर्वपक्षमाहृत् उक्त पद) दीर्घानुवाचमिवायत्ना (नीधारादिशब्दस्य) मूर्द्धीपत्ती । कुन । तन्निमित्तत्वात् शास्त्रस्य तन्निमित्तत्वात् । कु. १।३।१८. ० 'शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' (१।३।११) इत्यधिकरणे 'यदा वा अन्या ओपपद्यो भ्यापत्ते ०' इति सहाधनस्यैव तन्निमित्तत्वात् ।

'यजमतीभिरद्वितीतुम्हरी शोक्षति' इतिविधेः वाक्य-
शेषः इत्युक्तम् । वा. ५. ५७-५८. ० 'शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' (१।३।११) इत्यनेन 'याकथा ख्यदास्त्रगतमित्यपिचलीयन्त तदमित्युक्तपुरुषवर्षीयस्यं वा स्थापितम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८० । 'शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इति सिद्धान्तमन स्वयं तावत् अवतारणपूर्वकं व्याचष्टे- वाशब्देन (लौकिकशास्त्र-
स्थयोः प्रतिपत्त्यो-) साम्यं निराकृत्य पूर्ववत्प्रगत-
'स्वात्' शब्दानुपदेशेण शास्त्रस्या स्वात् इत्युक्तम् । शास्त्रा-
नुसारानुगतव्याप्यगततुण्योमितिचिन्तितेनापि अर्थवत्त-
प्रतीत्युपपत्तेः नोभयत्र शक्तिः कल्प्या इत्येवमर्थत्वेन 'तन्निमित्तत्वात्' इति सूत्रानुपदेशे व्याख्यातः । सु. पृ. २०९. ० सर्वलौकिकविधेः प्रयोगात् 'शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेन राजसूयस्य लक्षितपचन-
स्यम् । वा. २।३।२।३ पृ. ५८७.

० शास्त्रस्य प्रयोगवलेन लौकिकप्रयोगशब्द. यव-
वराहविकरणे उक्त. । व्यवस्थिततासाध्यप्रयोगवलेन
अन्वयविरणलौकिकप्रयोगशब्दः । सु. पृ. २५९.

० शास्त्रस्य सर्वशब्दप्रयोगाणा लौकिकस्यैः अवि-
रोधः । वा. १।३।८।२७ पृ. २५२.

० शास्त्रहेतुकः शब्दाधेयो सन्त्यो नहि भवति ।
नित्योऽस्योऽवगम्यते इत्युक्तं 'लौकिकस्य
शब्दस्याधेयेन सन्त्यः' इति (१।१।५५) । भा.
३।२।१।५.

० शास्त्रीयः नित्यः प्रातःशयनं पश्यदद्या- १ नित्यं
नैमित्तिकेन, २ प्रत्ययं पुष्टयमेन, ३ पूर्वं परेण,
४ प्राहुत अर्थेनेन, ५ प्राहुत पदुदातेण, ६ प्राहुत
प्रत्याम्नानेन अन्वयाधीनेन, ७ प्राहुत प्रत्याम्नानेन
अन्वयाधीनेन, ८ सामान्यविहित विद्वेदविहितेन
विधेयमेदे विधेयैक्ये च वाक्यमेदे, ९ सामान्यविहित
विद्वेदविहितेन वाक्यैक्ये, १० नित्यप्रयोजन सप्रयोजनेन,
११ अल्प भूतवा, १२ रात्रतम गिरनकारेण, १३ अत्रं
प्रधानेन, १४ अत्रंयस्य प्रधानधर्मेण, १५ उदादेयमु-
पादेयेन । वा. ८. १३२.

● शास्त्रीयशब्दार्थावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नतात् अविच्छिन्नपारपर्यागतत्वाच्च । वि. १।३।५.

● शिक्षाशाशब्दः न तावत् बृक्षत्व-पार्थिवत्व-द्रवत्व-सत्ता-प्रमेयत्व-श्रेयस्मता अभिधायक, अप च तद्विशेषमेव शिक्षया अभिधत्ते । तेनास्य सामान्य मनमिधाय विदोपाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९५०.

● शिक्षये पशुयामे द्वादशोचामे वा अशिसहिता उगामवस्त्राष्य, शिक्षय स्वकण्ठे सवस्त्रर विभूयात् ततः चपनं कर्त्तव्यम् । वि. १।४।६.

● शिक्षा वेदान्तम् । पौरुषेयत्वेऽपि अविच्छिन्न-पारपर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च । वि. १।३।७.

● शिक्षा साधारणी विशेषविषया चेति द्विविधा । पाणिनीया साधारणी, कात्यायनादिप्रणीता विशेष विषया । सु. पृ. १८३. ● शिक्षायाः (अङ्गस्य) स्वरादिनिश्चयद्वारा वेदोपकारकत्वम् । मणि. पृ. ५.

● शिक्षायां (वेदान्ते) वर्णादिव्यरूपकथनम् । सु. पृ. १२९.

● शिक्षाकाररः आहुः ' वायुशपद्यते शब्दम् ' इति । नैतदेवम् । भा. १।१।६।२२.

● शिक्षाकर्म कर्तव्यं इत्यादिस्मृति घटे प्रमाणम् । स्मृत्यपिस्तरणम् । १।३।१।१-२. ● शिक्षाकर्म गौत्र-विहम् । भा. १।३।१।२ । कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्त-पञ्चावत्तादिविभागसिद्धयर्थे अवश्य स्मृतं य गौत्रम् । वा.

● शिष्यारूपः व्यभिचिन्ने, केचित् त्रिशिष्याः, केचित् पञ्चशिष्या इति । भा. १।३।७।१५.

● शिक्षाकल्पव्यवस्थायां गौत्रपरत्वया दर्शन स्पष्टम् । भा. १।३।७।१७.

● श्रितिपृष्ठः वार्हस्पत्यः ऐकादशिन्ये पञ्चम. पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिनीनां दार्दिहोमिको ब्राह्मणः, आन्तगनां दार्दिहोमिको ब्राह्मण इति । यथ यत् करोति स तेन आपन्नयने यथा एतत्. पात्रक. इति । भा. ८।४।२।२.

● ' शिनीनां दार्दिहोमिको ब्राह्मणः ' इति स्मार्तं होमे, ' दार्दिहोमं कुर्वात् ' इति वैदिके च प्रयोगात्, ' दार्दिहोमः ' इति श्रौतस्मार्तयोरेकभयोः कर्मविशेषनोरपि नामधेयम् । ८।४।२।२-३.

● शिनीनां (शिनीना इति भाष्ये पाठः) पाकयशः इति स्मार्ते एव दार्दिहोमे व्यवहारः । संकर्ष. १।४।११.

● शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशति-पञ्चकं तु प्रयच्छति शाकटिक इति न्यायः । अयं न्यायः सर्वदर्शनसमूहे पूर्णप्रश्नमते अभिहितः । तथाहि- ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते, नाश्व-मिति चेत् तदेतस्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वास्तयोः पर्यायत्वात् इत्यलमतिप्रसङ्गेन । शाकटिकः शकटेन गमनकर्ता इति यावत् । साहस्री-६८१.

● शिरोवेष्टनेन नासिकारपरशन्यायः । ऋतुना मार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य घञेण साधनं व्यर्थम् । के.

● शिल्पः वैश्वदेवः ऐकादशिन्ये पशु. पशुः अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● शिल्पोपजीवित्वं वैवर्गिकस्य प्रतिपिद्धम् । भा. ६।१।१।४६.

● शिष्टा इदानींतनाः मन्वादिषत् देशकालविप्र-वृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात् कर्तुं न शक्नुवन्ति । वि. १।३।५ वर्णक २. ● शिष्टाः न खलु अन्यायं कल्पितं अन्यस्मै उपकल्पयन्ति । कणिका. पृ. ४०५.

● शिष्टाः (आरब्धप्रममापयन्तं) न स्वाच्छन्द्येन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेयुर्विना शास्त्रेण । ततः शिष्टान्वारात् स्मृतिः, स्मृते श्रुतिः (अनुनीयते इति ज्ञेयम्) । वा. ६।२।३।१५. ● शिष्टाः । यः शास्त्रस्थाना (प्रयोगविषयः) स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देऽपि वेदेऽपि च । तेन शिष्टा- निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । भा. १।३।४।९. ● शिष्टाः । वेदविहितधर्मादुत्पन्नकत्वं शिष्टव्यम्, ' प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि तन्व्यशिष्ट-राज्यवेदाः ' इति धार्तिकात् निष्पन्नं भवति । के.

(वा. १।३।३७ पृ. २०६). ० अन्तरमेवेन शिष्टाः कर्त्तव्येभुः पतितः कर्मफलम् इति वदन्तः । महाभियं रोषो गच्छिष्टा चर्त्तवन्ति । तस्मात् निरोधतः क्लृप्तादि न भक्षयित्वाभिमिति । भा. ६।२।५।२०. ० न नाम उपरुद्राणां तरेण शास्त्र प्रवृत्तमुपलम्प शिष्टाः प्रवृत्ताः, सर्वकाले तु शिष्टपत्रहारशास्त्रयोः अभियोगात् म्पराहाणद्वय अपोदधुयु मेविन्त् स्वर्गादिशापनत्वेन निष्पन्नानाः कादाचित्कस्वपरित्सायेन निष्पद्योण्या निष्ठापन्ते । तेषां च आचार्यतेतिचातिशिष्टप्रयोग्यस्व-मेवोपपन्नं वेदेनापि परस्वकीयिनयनप्रवृत्तपक्षणादियत् उपात्तमिति मन्वन्मनुमात्मम् । वा. १।३।३।७ पृ. २०६. ० शास्त्रोक्ते च साम्प्रित्ते एतेके अत्यन्त शिष्टा रहन्ते, देवताभये च । भा. ६।२।५।१८. ० शिष्टानां अभि-योग, कष्टाभेपु । आभियोगश्च शब्दार्थेषु अविष्टाणा अभियोगभेदेरेत्याम् । १।३।५।१०. ० प्रायेण हि शिष्टानां यदानारद्वेषिहितचेतया कश्चिदेव प्रमादात् अत्याः अनाचारो भवति । वा. १।३।८।२० पृ. २५८.

॥ शिष्टाकोषेऽनिरुद्धमिति चेत् ॥ १।३।३।५॥
 ' वेदं वृत्तं वेदिं करोति ' इति शिष्टानां श्रुति-विहितानां वेदवेदिस्वरूपारिरूपाणां पदार्थानां ' सुते आचमेत् ' इत्यादिस्मृत्या अत्रोपे आचमे एति स्मृति-पचनमपि अतिवदन् प्रमाणमेव वेदस्वरूपप्रनगर-कदाचित् हुनादिनिमित्तप्रकारेण आचमनादिक स्मृति-विहितमपि सर्वं वच्ये । इति चेत् शिष्टागती न्यात् ।
 न, शास्त्रपरिष्ठापनात् । ६ ॥
 वेदेवेदिःकरणमेवे ह्युते एते स्मृतिविहितमाचमन-कर्मण स्मृतेः प्रमादनात् इति सिद्धान्तिना उपे पूर्वोक्ता अह । औपशार्थमेव स्मार्त्तपदार्थो न कर्मणः । शास्त्रपरिष्ठापनात् श्रुतिविहितपदार्थानात् । साम्प्रित् ' वेदं वृत्तं वेदिं करोति ' इति शास्त्रेण प्रत्युपेवश्रुत्यादिना अत्राद्ये च परित्साय कल्यादि-परिष्ठापः आचमनादिरूप-तद्वत्तात् । तथा च धर्मप्रतिष्ठापनायैवमेव ' सुते अचमेत् ' इत्यादि-स्मृतिपत्राचं प्रमाणम् । प्रायेण परिशीरने आचमने

इति पात्राचरिमाणम् । कर्मणि ह्युत् । स्मार्त्तचमनादि-विक्रान्ता क्रमशःपरिष्ठापानां शास्त्रपरिष्ठापनात् श्रुत्यवगतत्वात् इति वा समासार्थः । शास्त्रागत-प्रयोगानिव्यवगत परिमाण सत्याविशेषः मत्स्य अतुष्टेव-पदार्थसघातस्य तादृशात्वात् । अयोगविधिना अस्मिन्-कर्मणि इत्यन्तः पदार्था. कर्त्तव्याः इति नियमितत्वात् मध्ये स्मार्त्तस्वाधिरूप पदार्थस्यानुष्ठाने शास्त्रविधेय-स्थान् इति वा तादृशमेव ।

अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । ७ ॥

अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् इत्येव वा सूत्रम्, वातिरोचना ' अपिवा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेषां दर्शनाद्विरोधस्य ' इति वा सूत्रम् । आच-मनेन कर्त्तव्यम्, यज्ञोपवीतिना कर्मण इत्यादयः शिष्टा-चाराः धर्मरतेन न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षे सिद्धागमप्र-सिद्धम् । अपिवा इति पूर्वपक्षबाधित्तिः । न कर्त्तव्य इति न हि कर्त्तव्यमेव । कारणप्रहणे अकर्त्तव्यताकारणस्य कश्चित् छहरय प्रमाणस्य अग्रहणे प्रहणागमे-शान्तागमे एति यानि शिष्टे प्रयुक्तानि अनुष्ठीयमानानि भवन्ति, तानि धर्मत्वेनैव प्रतीयेरन् शक्येत् । तेषु वेद-विरोधस्य अदर्शनात् । वेदान्तिवैच-च शिष्टाचारीऽपि प्रमाण इत्यर्थः । वातिकर्त्तव्ये सूत्रार्थ उक्त एव । यथा ' इष्टकारणशीलानि यानि कर्माणि साधुभिः । प्रयुक्तानि, प्रतीयेरन् धर्मत्वेनेह तावपि ॥ ' ' धर्मत्वेन यत्कामि-निष्ठेयानि तु कानिचित् ' । वैदिके पूर्वसागत्यात्-तेषां धर्मत्वमित्यन्ते ॥ ' इति ।

विशेषशास्त्रस्य अनुष्ठाननाशस्य प्रहणेन अदर्शने-एति शिष्टे. प्रयुक्तानि आचमनविधिनि श्रौतप्रमाण-विद्यदत्तनेन प्रतीयेरन् । तत्रच क्रमशःपरिष्ठापाना-धीःस्मार्त्तस्वरूपपदार्थेषु स्मृत्युत्तरनाशप्रकारेण न-विशेष । अविरोधाच्च कर्ममध्ये हुनादिनिमित्त आच-मनादिनास्य प्रमाण इति सिद्धान्तः । के.

० ' शिष्टाकोषे ' (१।३।३।५) । ' दुर्गम्य-प्रमाणान् कर्त्तव्याभये वदा । तदाऽपि विरतीवन्-शिष्टाकोषे यथोक्तम् ॥ ' वा. १।३।५।२० पृ. ८५१.

कमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते ॥ ' उक्तपरिमा-
णस्य क्रमस्य नाप्यस्यै किंचित् प्रमाणमवचस्यते । तथा
भुत्याद्यगत-अवयवशिष्टपदार्थपरिमाणं अत्रदस्य-व्यवर्था-
दिभिः अविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्माणाय अत्रपारणीयम् ।
ततश्च प्रथमापरिकल्पित-पश्चादागत-स्मार्तपदार्थानुष्ठाने
पूर्वावधारणप्रदात् समस्तह्योक्तानिरूपणत् अन्विष्ट-
वैश्यायाह्वयस्य सम्यक्कृतत्वादावर्गमिति ससंस्कारप्राप्त-
भावात् अपूर्वदोषैर्व्येन न्यूनफलमप्रमदः । ' तथा-
विदावत् सर्वं सार्थव्यादाद्विवेकितम् । न्यूनत्वा-
क्षमयाऽवयवं चिरद्वं वाचते स्मृतिम् ॥ ' परिमित-
भुत्याद्युपदेशादेवैदात्म्यसद्भावसाक्षात्परिमाणत्वाद्वा न तद्व्य-
तिरिक्तसद्भावसाक्षात्परिमाणः । सहजतयागतैषु च पदार्थेषु
सर्वांगना शरमाशस्य यावन्नेतत्स्यन्ताद्यवस्थाः काल-
विचर्यो भवति, तावन्मात्रेण प्रयोगवचनोऽनुमन्ये ।
शक्यस्तु तदमममापि यदि विक्षेपं तृणीत् तदस्य
प्रयोगवचनविधिर्न स्यात् । तस्मात् निरिष्यत्यापि
शास्त्रतस्मात्प्रथमं अन्वयानुष्ठानाद्यवस्थाव्यवस्थितम् ।
अपिच्य कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ।
७ ॥

भाष्यम्— अविधेति पद्यव्युत्तिः । अत्रप्रमाण-
कारणा एवैवातीत्यर्थः प्रमाणम् । ननु क्रमकालौ विच-
र्यन्ति । विरुच्यन्तु, नैष दोषः । आचमन पदार्थः,
पदार्थना न शुभः क्रमः । न च शुभानुष्ठानेन पदार्थो
न कर्तव्यो भवति । अपिच प्रमाणानां पदार्थानामनुष्ठानकाल-
श्चम आधत्ति । यद्वा पदार्थः प्रतीयेति, तदा क्रम एव
नस्ति, येन सट् निरोधो भविष्यतीति । तथा यदि
दक्षिणेन नाऽऽवयवंते भालो मा विरोधीदिति, तत्र
कालानुष्ठानेन पदार्थो नाऽऽवयवत्प्राप्त्युपगच्छेत् । प्रयो-
गाद् हि कालः पदार्थानामुत्तरकारणः । अतो न कालानु-
ष्ठानेन व्यपसितः पदार्थः । अपि च दौर्घं दक्षिण-
वात्ता दक्षिणवर्तीक्षिपं चैवंजातीयद्वयं अर्थां व्यपसितातो
न भवन्ति, सर्वपदार्थानां चोपभूतत्वात् । तस्मादाच-
मनादीनां प्रमाणत्वम् ।

या—तदुच्यते । तेनदसंनान्द्विरोधयेति वा स्मार्तिः
(उक्तस्यश्रवणमदृश्यम्) अनन्तरस्यै विप्रतिपत्तुष्यत्

विरोधाभावाच्चोक्तदुपयुक्त्यभावात्, इह च प्रमाण-
विरोधाभावात्पद्यवचनीयत्वात् । उपरोक्तपदार्थेऽपि
च कालाद्यवदुपनेन तन्नेन चोस्यवसंन्यात् । 'अधि-
या कारणं दृष्टं यस्मादेतु न गृह्यते । तस्मान्नाऽऽ-
चमनादीनां क्रतुश्रुतिविरुद्धता ॥ ' विरोधव्याधित-
श्रुतिविषयता । विरोधव्याधितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य
वक्ष्य मूलान्तरमिदं नामेलेनं समवदुस्येवामनेनोपपद्यते,
तत्र अल्पेनैव प्रयागेन निघण्डनममागतर निश्चीये ।
' यत्र तुल्येक्ष्याऽप्यन्यत् कारणं नावच्छेद्यते ।
असन्तानान्यमूलस्याच्छ्रुतिवस्यत्प्रमाणता ॥ ' न
वाऽऽवयवनिर्मुतेः सामान्योपदेशेनमलनादिभाषण-
विहितं संभाव्यते, यन्मूलत्वेन श्रुतिमूलरमपयद-
येत् । 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतो मूलेऽवधारिते ।
विरोधेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न धार्यते ॥
इत्यस्यक्रमकालाद्यं श्रौतत्वाद् यत्प्रवृत्तः ।
पदार्थवर्गमावाच्यु दुर्बलत्वाद्वाद्यवयवः ॥ ' ननु
पूर्वमविवक्ष्यत्प्रमाणत्वप्रमेय प्रमेयत्वानुपपत्त्याव्येन
प्रतिभाति । उच्यते । ' नैव तावत् श्रुतिमूलोः
स्वरूपेण विरुद्ध । वलानलपरीक्षा वा प्रमेय-
द्वारिका हि सा ॥ ' प्रमेयत हि विरोधमालोच्य
प्रमाणविरोधतुदिः भवति । ' तत्प्रयामेय वेदयां
विरोधो दृश्यते तयोः । प्रमेययोः स्वरूपस्य
तस्मादेव वलानलम् ॥ येषां पदार्थवर्गमत्वादीरेत्य
पूर्वनिश्चितम् । न तेषां मुख्यपदम्भात् तत्
प्रमात्प्राप्त्यच्छेति ॥ पदार्थत्वेन येषां च वलीमत्त्वं
निरपिच्यम् । न स्मृतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपत्नीयते ॥
निश्चयेवाप्रमाणं यत्तदेवं वाच्यमर्हति । आपेक्षिका-
प्रमाणं तु न्यात् प्रमाणमपेक्षया ॥ न च प्रमेय-
द्वैरेत्यवलीयत्त्वमनिश्चयनम् । (हि यत्प्रापं च-
गन्दः) प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणत्वेन वाप्यते ॥
न च प्रमेयदीर्घेन सत्यपि श्रुतिनाभनम् ।
(यथापे भारणमाह—) तावता भवन्तेजस्यान्
स्मृतिस्तां नैव वापते ॥ एतदेव श्रुतेः पार्थिवद्वद्
यत्र स्मृतिर्मेया । महास्मृत्याऽपि वा क्वचिन्न
श्रम्या वापितुं श्रुतिः ॥ (अविधेव्यादिकायं

व्याचष्टे-) युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्ययोः ।
 एह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाभिरुद्धता ॥
 कालेयत्कारमाणं हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।
 सुजघन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमभ्रुते ॥
 (क्रमविरोधनिरासमाध्य व्याचष्टे-) प्राप्तेषु हि
 पदार्थेषु क्रमः पश्चादपेक्षते । यदा प्राप्तेऽप्यसौ
 क्लृप्त केन पश्चाद्विरोध्यते ॥ (इयत्ताविरोध स्वय
 परिहरति-) परिमाणमपि त्पार्थमभिरुद्धता-
 सिद्धये । स्वयमालोच्यते प्राज्ञे. स्मार्ते. मह
 त्दिष्यते ॥ ' न केनचित्प्रमाणेन पद धैयत्ता परि
 च्छिद्यते । तत्र यदि तेन विना अन्ये समस्तपदार्थस्मृति-
 हेतवे न स्युः, तत्र एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि
 स्थाप्यते । तस्यामपि तत्रस्थाया यथा श्रौतमात्रपरिमाण
 असमाप्य समान्कार्पयन्प्रापित्वपदार्थमनपरिमाणाय
 धारणमाधीयते, तथा स्मृत्याचारपर्यन्तावगत परिमाणमा
 श्रयित्वेति इति निर्देशम् । (कालविरोधपरिहारमाध्य
 व्याचष्टे-) ' कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते
 नोऽपि गृह्यते । स्मार्ते सह ससाहित्यमाशुत्वं
 वा प्रपत्यते ॥ कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसहि-
 तस्य य । अङ्गैरविप्रवृष्टत्वंमीदृशस्ये च धते ॥'
 तस्मान् यत्किंचनप्रमाणं सर्वपदार्थमाप्नुत्तरक्षणपेक्षित-
 सञ्च कालोऽपि नैव सर्वोपसहारविरोधी । (विरोध-
 निरासे तेषु इति सूत्रापय द्वाधा योजयति- इतीति-)
 तेषु क्रमकारणमिच्छेत्तदर्थानात् विरोधस्येत्युच्यते । यदा
 तेषाचमनादिषु क्रियमाणेषु तदर्थानादिविरोधस्येति सूत्रार्थ-
 योजना । (अपि च शीघ्र इत्यादि माध्य व्याचष्टे-)
 अपि च, ' शीघ्रयज्ञोपनीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थता ।
 सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यनयायकम् ॥ ' अत
 दङ्गेन हि मुख्यक्षेत्रेण व्यनयान भवति न सर्वपदार्थेन ।
 ' वेदं कृत्वा यदा वेदिमवृत्ताऽऽचामति क्षुते ।
 वेदिमेव करोतीति म वक्तुं शक्यते तदा ॥
 वेदिरेव ह्यनाचम्य स्वर्णो त्रिगुणी भवेत् ।
 तामेव मशुणां वक्तुं शुद्ध्या न व्यनयायते ॥'
 इमेतदर्थमभिप्रेत्य भाग्यकारणेणैव ' न चैतज्जोतीयस्य
 अर्था पदार्थानां स्वरणताये भवन्ति ' इति । इतरथा

एतदप्रधानार्थत्वे अनाश्रीयमाणे सूत्रवद्दृष्टवचनमेतत्
 स्यात् । (उपसहस्यमाध्य सिद्धान्ताभिप्रायेण व्याचष्टे-)
 ' तस्मादाचमनादीनां क्रतुभिः समद्वे सति ।
 पश्चान् प्राप्तत्रमेयत्तानालशास्त्रानिरोधिता ॥ '
 (एत यथाभाष्यमधिकरण व्याचष्टाय उदाहरणानि
 दूययति-) न तु इदं यज्ञोपनीतमुदाहृत्य दर्शपूर्ण-
 मासादिषु ' उपसहस्ये देवव्यश्ममेव तदुच्यते ' इति
 क्रमङ्गनगधविधानम् । तथा काठके चानारम्भवाद-
 रिधिना सर्वयज्ञगतयज्ञनशासनसवन्ध., अथाप्यनाध्य-
 यनमन्त्रपथ भ्रूयते ' प्रमृतेन वै द्यतेन देवाः स्वर्गं लोक-
 मादत्तप्रमृतेनाशुगान् पराभावात् । प्रमृते इ वै यज्ञोप-
 नीतिनो यज्ञोऽप्रमृतेऽशुगवीतिनो, यद्दे किं च ब्राह्मणो
 यज्ञोपनीतयधीते यत्रत एव तस्मात्प्रमृतेपनीत्येवाधीयते
 याजयेत्प्रजेत वा, यश्च प्रमृते ' इति । तथा
 आचमनविधिरपि ' दक्षिणत उपनीथोपविश्य हस्ता-
 वनितश्च विराचम्य द्वि. परिमृज्य दर्भाया महदुपसर्तृर्ष
 उरस्य कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयते '
 इति यत्रपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे भ्रूयते, तद्यपि वेदोच्चारण
 सवन्धात् तदङ्गतेनापि तान्त्रं शाश्वतान् सर्वयज्ञाना
 मन्त्रप्रयोगित्वात् तदङ्गं भवति । तथा च ' न लोमे-
 नोच्छिष्टा मनन्ति ' इति प्रस्तावनप्रतिषेधार्थमेवा-
 यधार्थे । दक्षिणचारत्वं तु- ' यत्राऽऽहृत्य विधा-
 नेन म्यान् सव्याञ्जलिचोदना । तस्मादेव
 निरर्णत नान्यत्राऽऽशुद्धयतेऽपि तत् ॥ ' ' यथा
 वै दक्षिण पाणिरैव देवजनम् ' इति प्रागुदकयज्ञ-
 विधिपरे तस्मै देवजनमन्त्रं यज्ञाङ्गत्वोविश्यादुपमान-
 मरकहते । तेन नापैकमपि विरोधशेषमङ्गायोग्य-
 मित्यनुदाहरणानि । तस्मादेवैतदधिकरणान्तरम् ।
 (वेदाधिकृद्दशावधिनयज्ञसामप्रमाणपरिचक्षणम् ।)
 सूत्रानि तु पूर्वाधिकरणाद्येपरिहारसूत्रसंवेनेन व्याख्यात-
 व्यानि । यत्तर्हि वेदमिहित न बाधने, शिष्टान् वा
 वेदविदो न कौपयति विद्याराममण्डलकरणीयस्य-
 ध्यानाभ्यासादिसाधनप्रचनदशमदश्यादि, तत् बुद्धादि-
 भाषित प्रमाणेनाविष्यदिति चेत् । न । शास्त्रगि-
 माण्ड्यात् । परिनिताभ्येव हि चतुर्दशाष्टय वा विधा-

स्मानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टे परिश्रुतानि वेदेषु वेदाङ्गोपाङ्गदण्डधर्मसहितपुत्राण्यस्त्रिंशद्विंशतीनि-
 स्रक्तानि, न च तेषां मध्ये बौद्धाहंतादिप्रथा स्मृता
 एहीता वा । ' प्रतिश्रुतपुत्रत्वेण पूर्वशास्त्रार्थगोच
 रम् । यदन्तर् क्रियते तस्य यमं प्रत्यप्रमाणात् ॥ '
 तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमा नीयम-
 कथित्त वा श्लोक सूत्र वा उक्तानं मानादिप्राय
 श्चित्त दद्यात् (म) न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रति-
 पद्येत । ' वेदेनान्धत्वात् येषामेव प्रवचृत्ता ।
 नित्यानामभिषेकानां मन्त्र-तरयुगादिषु ॥ तेषा
 विपरिवर्तेषु कर्तव्यं धर्मसहिता । कचनानि प्रमा-
 णानि नान्येषामिति निश्चय ॥ ' तथा च ' मनो
 श्लेषं चाभिषेके भवति ' इत्यस्य त्रिषोडशसोपे
 श्रुते । ' मनुं यत् किंचिदन्वत् तद्वेषण भेषजगणै '
 इति । प्रायश्चित्ताद्युपदेशजनन पाप-पापेभ्यश्चम् ।
 ' न वैसङ्ख्यतिसामान्यमानं नित्येऽपि उभयात् ।
 यद्येऽप्युपरि यद्येऽपि मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥ प्रति-
 मन्वन्तरे चैव स्मृतिरन्या विधीयते । श्विताश्च
 मनो नित्यं कल्पेत्स्वत्वे चतुर्दश ॥ तेन तद्वाक्य-
 येष्टाना सर्वैर्दशानि सभय । तदुत्तिष्ठापनाद् वेदो
 चानित्योऽतो भविष्यति ॥ प्रतियज्ञ भवन्त्या-
 सर्वेदा षोडशर्त्विज । आदिमन्त्र च वेदस्य न
 तथारित्तव-धनात् ॥ ' उक्तं च, ' यथर्त्विजुतु
 लिङ्गानि नामाह्वयाथि पर्यये । हृदयन्ते तानि
 तान्येव तथा भाति युगादिषु ॥ ' इति ।
 ' इतिहासपुराण च कृत्स्नित्वेन निश्चिते ।
 तद्यथाह्वयिमे वेदे तद्विद्यात्वेन समवम् ॥ '
 एष ह्यपिपरत्त उक्तम्- ' कृत्वेदं मगरोऽप्येदि
 यजुर्दे सामवेदमधर्मवेदं यजुर्भूमिनिहास पुराण पञ्च
 भम् ' इति । तेन प्रतिश्रुतपुत्राण्यस्त्रिंशद्विंशती
 ऋषिनामाभिषेकविधिमिवाारपात्राया ये वेदेऽपि
 मन्त्रार्थवारेषु भूयन्ते, तत्प्रतीकार्ये च विद्यास्पानानि
 धर्मशानाद् वेदं संमतानि । तथा च ऋग्वेदादिनिहित
 यज्ञाद्भेषजभित्तविशेषानभिषय ' यद्यविशते ' इति
 प्रायश्चित्तान्तर विदम् ' भेषज्युद्धम्भित्तविदित्तिविदित्ति

हेतोर्नैव विदधातीति गम्यते । अथवा हि प्रत्यक्षेद
 विहितं सर्वं विद्यातमूलविकोपत्वात् अविद्यातमूलत्वेन
 अनभिषेकमेव स्यात् । यदि च धर्मगानवेदमूल
 प्रायनिव धनानामविद्यातरेदविशेषपूर्वकत्वेनापि स्विताना
 प्रामाण्य नाऽऽश्रीयेत, तथा एषि वैशाविद्यातमूल किंचि
 यद्ये क्रियते इति तद्विनशप्रशङ्कितविधि नैतोश्चयेत ।
 ' तस्माद् यान्येव शाखाणि वेदमूलान्ति क्रमात् ।
 अनशितानि तैरेव ज्ञातो धर्मं फलप्रद ॥ यथे-
 यान्यायचिन्ताताद् वेदाङ्गेष्वपि पूर्वकात् । शूद्रे-
 णाधिगताद्वाऽपि धर्मज्ञानं न समवम् ॥ तथा-
 ऽति ज्ञानवेदोक्तमर्थोदायनद्वारिणाम् । सचादि-
 प्यपि धर्मेषु नेप्यते धर्महेतुता ॥ सम्यन्ते च
 पुराणेषु धर्मविष्णुतिहेतव । क्लौ शास्त्राद्य
 तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥ यथा कृतककर्पूर-
 सुवर्णादिषु दीयते । यद्गीजं तदपि व्यक्तयमाह
 त्वात् प्रतीयते ॥ ' तेन कर्मात्स्वस्वामा-यत्वे तद्व्याप्यं
 पत्तिरन्तर् तद्विप्रायकल्पितवर्मात्मसम्भवति त मूल-
 मपि अहितादि श्रवतिनिश्चितवीरवत् अनुपरोमि अवि
 श्रमणीयं च त मानेवल्थक भवति इत्यवश्य यावदपरि
 गणितधर्मशास्त्रभ्यो नोपलभ्यते तादृशभा भवति ।
 ' यथा शास्त्रान्तरेणैव सोऽप्ये स्पष्टोऽनुरागते । तदा
 तेनेव सिद्धतादिवरत् स्यादन्वयकम् ॥ ' तस्मात्तान्त्र
 परिगणितवेदादिशास्त्र यतिरिक्तानि च धनं तद् धर्मप्रमाण
 एव नापेऽज यमिति ।
 (सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम्) वागेना ' अर्थ
 वा कर्तव्यमहो प्रयुक्तानि प्रतीयेरत् ' इति सूत्रम् । अत्र
 सदानागतुदाहरणं विद्यमानं विद्वयं विचार्यते । तद्विपरीत
 सतीर्णं च यदागिषु शिष्टेषु अत्र भकारिनेगानुरत्त अविष्ट
 मनीयचरितत्वात् सन्त एवमन्वेदमूलत्वाच्च धर्मसदाय
 दवीश्रिता ' धर्मस्य धर्ममूलत्वात्तद्वन्दमनपन्थम् ' इति
 पूर्व पद्य, कविषु ' विरोधे तानपन्थम् ' इत्येतन्त्याया
 पुकारेण । सदाचारेषु ि ट्टो धर्मं यन्निव म हाह्य स
 महता प्रभाकरेद्वा श्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुति
 भी-मपुत्रशत्रुशत्रुदं गज्वनमष्टीनाम्, यद्वातानप्रतनानो
 च । प्रवर्ततेताम् ' प्रभाषतिश्रुतधर्मोत्थां स्या दुष्टि-

तरम्' इत्यगम्यापनरूपाद्धर्माचरणान् धर्मव्यति-
क्रमः । इन्द्रस्वापि । तत्रदरुषस्य च नहुपस्य परदरा-
मिनोगात् धर्मयतिश्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रशोक-
तेष्य जलप्रवेशात्प्रसागसहसम् । विश्वामित्रस्य चाण्डाल-
याजनम् ; वसिष्ठवत् पुरुत्रयः प्रयोगः । कृष्णद्वैपा-
यनस्य षड्द्वीतनैष्टिकभक्षणचर्षस्य विचित्ररीषदारेषु अपत्यो-
त्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च सर्वाभ्रमधर्मयतिरेके-
णात्स्नानम्, अपलीकस्य च रामवत् ऋतुप्रयोगः ।
तथा अश्वस्य षूठशट्पत्येना पाण्डुवर्जितैर्धैर्यैः इत्य-
नधिष्ठवक्रिया । तथा सुषिष्टिरस्य कनीजो जितप्रातृ-
चायापरिणयन आचार्यनाशागवधार्थमनृतमायाय च ।
वायुदेवाऽनुजोः प्रतिपिदमातुष्टुद्विदृश्विमणोमुभद्रा-
परिणयनम्, 'उमो मन्वाद्यधीश्वी' इति सुरापाना-
चरणम् । अश्वत्सेऽपि अहिच्छत्रमयुयानिनासिब्राह्म-
णीनां सुपानम् । वैश्वश्वश्वतरपरोष्ट्रोमवतोदहान-
प्रतिप्रह्निक्रययश्वरमार्याऽपयन्निनसहभोजनादि उदी-
चनानाम् । मातुष्टुद्विदुद्राहस्तन्दीस्यभोजनानीनादिना दक्षि-
णारथानाम् । मिथलकनीऽछत्रस्यभोजन सर्ववर्षपर-
स्परस्यृष्टान्मूलादनतदवसानानाचमननिर्णयकधीतुगर्दमा-
रुदवस्त्रपरिधानप्रज्ञाहत्यातिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणा-
दीनि उभयेषाम् । अतिस्थूलाणि प्रतिपुष्टयन्ति कुलाव-
स्तिनमृत्सखधर्मयतिनमणानि तु अनन्तभेदानि सर्वैश्च
विगानहेतुदर्शनादि च प्रायेणैव समपन्तीति नैवज्ञानी-
यकमिभ्रदाचारधर्मत्वात्परिगणनसम्भवः ।

किंच 'के शिष्टा ये मदाचाराः, सदाचाराश्च
तद्वत्ता । इतीतरैतरापीननिर्णयत्वादिर्निर्णयः ॥'
ननु, 'सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।
आत्मनुष्टिः स्मृताऽन्या तैर्धर्मं सा चानवस्थिता ॥'
यथाम्यास हि आद्यवैश्वेनेन शुभाशुभोभयदीनक्रिया
नुष्ठानिनामारमतुष्टिरपि विविधैव भवति । तथा हि,
'धर्म्यचिज्ञायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि ।
प्राक्यम्येष कुहेतुक्तिनेद्राज्ञानदूषणे ॥' तथा हि,
'पशुहिमादिसंश्लेषे यश्चे तुष्यन्ति हि द्विजाः ।
तेभ्य एव हि यशोभ्यः प्राक्याः तुष्यन्ति
पीडिताः ॥' तथा, 'शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्य-

न्त्यन्ये द्विजातयः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षि-
णात्यस्तु तुष्यति ॥ अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा
तन्न कुर्वताः ॥' ततश्च अनवस्थितरवात् यथैव 'आत्मन-
स्तुष्टिरैव च' इत्येतन्मनुचर्चनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् ।
एव 'आचारश्चैव साधूनां' इत्येतदपीति । 'स्वय-
मज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् । यदन्तोऽपि
न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥' स्मृति-
काररचनार्थो हि शिष्टैराचरितयः शिष्टराय । अन्यथा
हि तदनपेक्षाः स्वात्प्रेण स्वयहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न
शिष्टाः । 'न च तेषां श्रुतिमूलं व्यवहारस्य हृदयते ।
यदि च स्वात्परोक्षाऽपि स्मर्यतैव ह्यसौ भ्रमम् ॥'
तस्मात्निर्गूळवाननपेक्षाणि शिष्टाचरणानि ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अपि वा कारणप्रहणे
प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्' इति । 'दृष्टकारणहीनानि
यानि वर्माणि साधुभिः । प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्
धर्मत्वेनेह, वान्यपि ॥ शरीरस्थितये यानि सुखार्थं
वा प्रयुजते । अर्थार्थं वा, न तेष्वपि शिष्टानामेव
धर्मधीः ॥ धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु वानि-
चित् । वैदिकैः कर्तृसामान्यात् तेषां धर्मत्व-
मिष्यते ॥ प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादय-
स्तथा । शक्रश्चजमहो यात्रा देवतायतनेषु च ॥
(मह. उत्सवः) । कन्यकानां च सत्रार्थांश्चतुर्थ्याद्यु-
पवाससत्राः । प्रदीपप्रतिपद्दानमोदकापूपपायसाः ॥'
(प्रदीपानां कार्तिकशुद्धप्रतिपदि दानम् । मोदकादीनां दानं
भयं च) अनमित्यवयवाद्यस्तमीर्षोर्णमाशीशालुनीप्रति-
पदसन्तोत्सवादीनां (अनमित्यवयवस्य भक्षणस्य विषयः) ।
मायस्य सत्रमथा षीर्णमासा च अनुष्ठेय कर्म । फाल्गुन-
षीर्णमास्यनन्तरप्रतिपदि वसन्तोत्सवश्च लक्ष्यते) निवम-
कियाप्रमाणं न शास्त्रादते विविदिदि । स्मृतिशास्त्र
'आचारश्चैव साधूनां' 'देवजातिकुलधर्माश्चाऽस्मा-
वैरविद्वदाः प्रमाण' इति वेदाविद्वदानामाचाराणां
सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यते । तथा अनन्याथाधिकार्य,
ऊर्षं भोजनादुराचर, इति देशनयोत्सवप्रामाण्य-
श्रवणम् । वेदेऽपि च महाप्रते 'प्रेष्ट्वमास्यं होता
संसति' इत्येतद्रावरोपे श्रूयते 'यदा वै प्रजा मह

आनिगानि प्रेङ्गं तदार्थोहितम् । इति महःशब्दवाचको-
 रत्कथसिद्धिरुचिता । यत् ' परिमितशान्त्रभ्रमेभ्यः-
 द्रमोर्धमयोः, इह च तदसम्भवात् ' इत्युक्तम्, तत् वेद-
 मूलत्वात्तुमानात्पूर्वदेव (भ्रान्तेरनुभवात्० या. घृ. १६३ इति वीर्या) प्रत्याख्येयम् । न च स्पृष्टि-
 निमित्तं विचारवचनानामपि प्रथाठकमपेक्ष उपसहस्यत्
 निवृत्त संक्षेपवचनस्य । शक्य च स्मृत्यनुसमेय वेद-
 वचनमनुमातुम् । तथा हि, ' शिष्टैराचर्यमाणानां
 सतां गोदोहनादिवत् ॥ फलसंबन्धमप्राप्तं बोध-
 यच्छास्त्रमर्थवत् ॥ ' नहि तदेवैकं शास्त्रमपानकम्,
 तस्य स्वरूपमपि ततः प्यायमन्त यम् । अनेकाकारस्य
 हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽपारं केनचित् प्रमाणेन
 प्रतीयते । तत्र प्रत्यशास्त्रगतोऽप्याचारस्वरूपे दधि-
 शोदोहनादिवत् फलसंबन्धः शास्त्रानामप्यते । पागा-
 दित्वा च नैव स्वरूपज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम्, फल-
 सङ्गमादस्मैव अतीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात् । अतो
 न नाम उपसहस्यवचनेन शास्त्रं प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टाः
 प्रवृत्ताः, सर्वत्र तु शिष्टयश्चास्त्याहोरविद्योगात्
 चरुहारादेवोद्भूय भवेत् स्वर्गादिसाधनत्वेन निवर्ण-
 यानाः कदाचित्स्वरूपपरिचयेन निरवयवोऽपि विद्या-
 यन्ते । तेषां च आचारतंत्रित्वात्शिष्टिप्रमेयत्वमेवोप-
 लक्ष्यं वेदेनापि सस्वतीविनदानप्रथमस्यशादिवत् उपा-
 चमिति शक्यमनुमातुम् । (सरस्वत्या जिनशक्त तिरौ-
 भावः । सास्त्रतत्परमरभ्यदेवोपसङ्गमिदम् । पृश्नात्
 प्रयुगं शरस्यवत्तदुत्पत्त्यन्तदेवोपसङ्गमिदम्) । ' ननु
 शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्वं गम्यते यदा । शिष्ट-
 त्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥ नैव
 तेषां सदाचारनिमित्ता शिष्टता भवति । साक्षा-
 द्द्विदित्वादिवाचित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः ॥ ' प्रत्यक्ष-
 वेदनिहितपरमंविषया हि स्मृतिप्रवृत्तय रवदेवा यत् पर-
 पठमसामान्यपि धर्मतुद्गया कुर्वन्ति, तदपि स्वार्थत्वात्
 धर्मसमेयम् । ' तथापि शुशुभाम् विद्वाननुमानश्र-
 वेदिकः । पुनस्तद्विदो वेदे तेनैवाध्ययनादियु ॥
 केनाशोभयतीर्षावर्षेण अनादिरात् वेदवर्धनामिदं-
 रथपरप्रापन्नम् । स्मृतिरप्याकार वेदवचन बोधस्य

अप्यनुमानायेव प्रवृत्ता इत्येवम् । ' यत्तु हेत्यन्तरं
 दृष्टया वेदमूलनिवारणम् । प्रत्याख्येयवेदमूलेऽपि
 तद्वृत्तेऽतदकारणम् ॥ ' वेदेऽपि हि बहुनेव दृष्टय-
 गन्धशुद्धानि विधीयन्ते इति न तावता वेदमूलवच-
 नावः । यानि तु श्लेच्छादिव्यमानानि निषेधानिपतक्रिया-
 न्तरानि अर्थद्वयप्राधान्यरूपेस्तेऽप्यानिशदिनि मृदावयव-
 मृदावयवनाशनरमणीयशोधानालेखयौतनृत्यगन्धपुष्पादि-
 कर्माणि प्रथिदानि, तेषु नैव कल्पयित् धर्मसंनयाद्वा-
 ऽस्ति इति न तत्सामान्यतोऽप्येन इतिप्रतिबोधोपपत्तिः,
 केवाशिक्षा धर्मस्वाभ्युपगमात् सर्वमेव तत्प्रसङ्गम् ।
 किंतु, ' देवमाश्लेषपूजादि यत्केपामपि किंच न ।
 तत्रेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमतं हि तत् ॥ लोकै-
 हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विशिष्यते । कश्चित्तु
 प्राणिसामान्यप्राप्तसैरपि संगतः ॥ तत्र यः कार्य-
 रूपाय शिष्टानेवातुभवति । स एव केवलो धर्मो
 नेतवः प्राणिमात्रगः ॥ एतेन वैदिकानन्तधर्मयो-
 संस्कृतात्मनाम् । आहमद्युष्टेः प्रमाणत्वे प्रसिद्धं
 धर्मशुद्धये ॥ ' तथैव चतुःशतानुसारेणदेवधर्मानाशित-
 त्वाकारणा वेदनिषेधानामनुकारिप्रतिभाना नोनामोर्ण
 प्रतिभान्त एभयतीत्याश्रयोन्वते । ' यदेव किंचनानुचा-
 नोऽभ्युहति, आर्यं तन्नति ' इति । वैदिकशास्त्रना-
 वन्तित्वादेव एव एव स भवति । तथाहि, ' यथा
 रुमायां लयणाकरोप मेरौ यथा योऽन्नलरत्नमभूमौ)
 यथायते तन्मयमेव तत् साक्षात् सपेद्वेदविदा-
 ल्पुष्टिः ॥ एवं च विद्वद्ब्रह्मनाह्निसिर्गात् प्रसिद्धरूपं
 कविभिर्निरूपितम् । सतां हि सदेहपक्षेपु यस्तु
 प्रमाणमन्व.करणप्रवृत्तयः ॥ ' इति (शास्त्रकथे
 कालिन्धनेन) । अह्निसाम्यस्यमं यथातमो हि न कथं-
 विद्वद्वर्णनकारणमनुवित्पन्न एभयतीति धर्मतेनामनु-
 चायते । ' यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां रचनायैव धर्मता ।
 पुण्यशुद्धयानयत् तस्मादाचारिरेवपि सा
 स्या ॥ यथा वा परदानाती देवतायापुद्गये ।
 ' यद्दत्तस्य स मन्त्रतो निषत् ' इति मन्त्रिते ।
 लोकः सातति तं मन्त्रं विषयापहर्याश्रितु ॥ यथा
 वा सर्वसिद्धान्ते नद्वेये यां किशोपयिम् । इन्ते-

गृह्णाति तामाहुः समस्तपिपहारिणीम् ॥ यथा वा
या भुवः कश्चिदध्यायसति पुण्यवृत् ॥ तत्संपर्न-
पवित्रतान् संप्रयते पुण्यकारणम् ॥ तथाऽऽचा-
रामतुष्ट्यादि धर्म्यं धर्ममयात्मनाम् ॥ वेदोक्त-
मिति निश्चितं प्रायः धर्मबुधुः सुभिः ॥' इति ।

यत्तु 'प्रजापतिरुपसमन्वैत् स्वां दुहितरम्' 'अह-
व्याया मैत्रेय्यामित्रो चार आसीत्' इयेनमादिदर्शना-
दिनिहासदर्शनाच्च शिष्याचारेण धर्मानिमम परश्वद्वि-
शिष्टाचारप्रमाणं तुष्ट्यवसानमिति । ततोऽन्वयः ।
'श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न दोषोऽत्र भविष्यति ।
मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोऽप्यत्र दोषेण वा । यथा वा
न विरुद्धत्वं तथा तद्व्यभिच्यति ॥' प्रजापति-
सावन् प्रजापालनाधिकार्यादित्य एवाच्यते । स
चाहोदयेनेत्याद्युपमं उक्तं अन्वैत्, सा तदामना-
देवोपचार्यते इति तदुक्तं धर्म्यं ध्यादिदवते, तस्या-
चारुणकिरणं यदीदृशितान् स्त्रीयुक्तनोगवदुपचार ।
एव नमस्ततेवा परमैश्वर्यनिमित्तं द्रष्टव्यं च धर्म्यं सपितै-
अहनि हीरमाननया रमेरहृदाशब्दनाच्याया ध्या-
रमकजरणहेतुत्वात् तीर्थैस्मादनेनैवोदितेन इत्यादित्य-
एवाहस्याचार इत्युच्यते, न तु परस्त्री यमिचारात् । ननु-
पेण पुनः परस्त्रीप्राथम्यनिमित्तान्तरकालात्परावभाष्येन
आत्मनो दुःखाचारं प्रशापितम् । शच्याश्च पति-
भक्तिनिमित्तपुण्यानिशयनमिततत्रितराकरणायासप्रभाव-
राम एव एव । 'यस्मिन्पुण्यापि यत्तुत्रगोत्र-
व्यामोहचोष्टितम् । तस्याप्यन्यनिमित्तान्नायं धर्म-
त्वसमाय ॥' यो हि सगचारः पुण्यबुद्ध्या क्रियते, स
धर्मादर्शनं प्रतिपद्येत् । यत्तु कामत्रोच्येप्रमोहसोऽदि-
हेतुत्वेनोपगम्यते, स यथाविधिप्रतिषेधं वर्तिष्यते । तत्र
विश्वामित्राणां यशमद्वेषपूर्वकमपि तपोव्यासदृश्यं चरितं
तन् 'धर्मं यत्नतः पश्य' इत्यनेन 'यायेन, महान्ति च
तगतिं कृत्वा तानि शय नयत उत्तरकाले वा पाप-
विशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिबुद्धेण्यं जयंरयति । माद-
उपवा गवैरिव महावृत्तकाष्ठान्दिमशय आत्मविनाशा-
यैव स्यात् । द्वैपायनस्यापि, 'गुरुनिवोगादगतिरपल-
लिप्युर्देवगुणैरेतद दृग्मदीयात्' इत्येवमागमात्

मातृषवः च भ्रातृजायापुत्रजनन (मातृश्रवणेन मातृद्रव्य-
यो भ्राता विचिनवीर्यं, तज्जायाया इत्यथ) प्राकृत-
पश्चात्तरिष्यमाणतयोऽप्येनानिदुःखम् । अचोऽपि
यस्माद्गुणयोः निर्वहेत्, स बुद्ध्यादेव । राममीष्य-
योऽन्वयेनैवैवमभक्तिवगात् । विद्यमानधर्मनाकार्यशर-
योः साक्षाद्बहितापत्यवृत्तपिनाशुप्ययोः यागसिद्धिः,
द्विष्यमशीनाकरणं च लाक्षणयादभिया त्यक्षीताया
दृश्याभावायानुष्ठानित्युपयम् । मीष्यश्च 'भ्रातृणा-
मेकजातानामेकध्वेःपुत्रान्भवेत् । सर्वे तेनैव
पुत्रेण पुत्रियो मनुजवर्दीन् ॥' इत्येव विचि-
नवीर्यं धर्मपुण्यलक्ष्यमित्युक्तं च यत्र यथापत्नीसप-
आसीदित्यप्यस्या अनुक्तमपि गम्यते । 'यो वा
पिण्डं पितुः पाणौ विद्वातेऽपि न दत्तवान् ।
द्यास्त्रार्थातिप्रमादो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥'
धृतराष्ट्रोऽपि व्यासमुपसहान् आश्रयंरयति पुनर्दश-
यत् ऋतुः कालेऽपि दृश्याने । श्यास्युप्रहसमर्था-
महर्षयः श्रूयते । तव्येन वद्वचनदसौ अचो जाते
विद्यते, तथा यशानुष्ठानवचनात्तानि काले दृश्यानि
त्यापत्ता मुज्ञानम् । यदा 'यत्र देवयूनासगतिर्य-
दानु' इति दानार्थे एवाय यमिभविष्यति ऋ-
ण्यमानि च दानतपश्चरणादायपि श्रूयते, तस्या-
ख्यात् ऋतुनिरोच्चार । 'या चोक्ता पाण्डुपुत्राणा-
मेकपत्नीविरुद्धता । माऽपि द्वैपायनेनैव
व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ यौनतथैव कृष्णा हि
वेदिमध्यात्समुत्थिता । सा च श्री श्रीश्च मूयो
भिर्भुञ्जमाना न दुष्यति ॥' अत्र एव चोक्तम्-
'इदं च तत्राद्भुतं रूपमुत्तमं जगाद् विप्रार्थि-
रतीतमानुप । महानुभाना किल सा सुमध्यमा
वभूव कन्वैव गतगतऽहनि ॥' इति । न हि
मातृपापं वसुधयते । तेनतीतमानुपमित्युक्तम् । अत्र
एव वासुदेवेन कथं उक्तं 'पठे च त्यामहनि श्रौरी-
पठ्यंरयत्येति' इति । इतरथा हि कथं प्रमाण-
भूतं सन् एव वदेत् । अथवा न्युप एव ता-
सद्व्यवस्था श्रौतय एव नोपचरिता इति व्यवहापार्था-
पत्या गम्यते । 'यदा नार्यजुंसस्यैव केवल्य

स्मार्तधर्माधिकारे हि शब्दरूपलिखिताभ्यामुक्तम्
 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति । ग्रन्थकारगताया.
 स्मृतेस्तत्प्र-आम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिना स्मृतिधार-
 णार्थैवेनोक्तः । (स्मृतप्रपुसंहरति-) तत्रश्च मन्वादि-
 वाक्यप्रतिपिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम् ।
 आपस्तम्बवचनं तु बौधायनेन स्मृतिविरुद्धप्राचारोदा-
 हरणान्येव प्रयच्छता निराहृतम् । स्पष्टकामादिहेत्वन्तर-
 दर्शनात् विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा भ्रुति-
 मूलत्वोपपत्तिः । (शब्दकृते-) आह । केन वा ब्राह्म-
 णीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम् ? (परिहरति-) उच्यते-
 ' नमाम् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां
 पिबेत् । ' इत्यनेन (आशङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह-)
 ' ननु पुंलिङ्गनिर्देशान् स्त्रीणां न प्रतिषिध्यते ।
 सुरापानमत्रो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता ॥ '
 (पार्थस्य आह-) उच्यते- ' हननप्रतिषेधेऽपि
 भवेत् पुंस्त्वं विवक्षितम् । तथा पुंस्त्ववदेकत्व-
 विषयत्वाऽपि प्रसज्यते ॥ अहत्या कंचिदेवैकं तत्रश्च
 स्यात् कृतार्थता । एकेन च सुरापाने वर्जिते
 पूर्ववद्भवेत् ॥ (आशङ्कित्वातोप परिहरति-)
 आह यत्तावदेकत्वविवक्षामुच्यते । प्रत्येक-
 व्यक्तिसंवनमात्रजातेषां तत्र दुष्यति ॥ ' (एतदेव
 विशुणोति-) एकैकस्या एव हि ब्राह्मणं यकतेयं धामसक-
 वधपानयो प्रतिषेधात् विवक्ष्यमाणमपि तावदन्त्यामान-
 त्वात् अत्रक्रियाविशेषण वा सम्भवति, विमुक्तं यदा
 कर्तव्यमस्ति तदा तत्रैव विवक्ष्यते । (प्रथममपि
 प्रसन्नं परिहरति-) आह । हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य
 ब्राह्मणस्योद्देश्यमानत्वात्, सुरापाने च वर्तुवैनोपादीय-
 मानत्वात् स्वर्गकामोद्गमप्रतीक्षमानार्थयजमानमथ तुल्य-
 विवक्षयविषययोस्मद्गानुदाहरणवैयर्थ्यम् । (वचनप्रतिषेधे
 ब्राह्मणस्य उद्देश्यत्वेनाविषधितलिङ्गत्व प्रकटयति-)
 तथाहि- ' यो ब्राह्मण इति श्लुक्ते हननप्रति-
 षेधतः । ब्राह्मणे प्रतिषेधे या लिङ्गं नान्यद्विधी-
 यते ॥ ' (श्लोक व्याचष्टे-) प्रतिषेधविषयो हि विषा-
 यकः शुद्धवधप्रतिषेधासंभवात् ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्ट-
 वधप्रतिषेधं विषयं निश्चयार्थं यदि लिङ्गमपर-

ब्राह्मणे, वधे प्रतिषेधं वा विदध्यात् ततः प्रत्यया-
 दृत्तिलक्षणवाक्यमेदमवच्छेदः । (एवं तावत् ननु-
 हितस्य लिटो निषेधकत्वे प्रवर्तनाप्रतीत्यभावेन तदाक्षित-
 साभ्यामावात् ब्राह्मणस्थानुषोर्गिरत्वेन असंस्कारत्वात्
 अनुपादेश्यप्रकृत्यतिरेकेण वास्तविनेद्देश्यत्वाभावेऽपि
 शब्ददृष्टेः नोद्देश्यत्वात् विवक्षितलिङ्गता उच्यते । यदा तु
 नञ्मात्रेण निषेधसिद्धेः द्वेषाद्यर्थप्राप्तप्रवर्तनाऽनुपादा-
 र्थत्वं लिटः अङ्गीक्रियते, तदा प्रवर्तनाऽऽक्षित-
 वैरनियतनादिवाच्यलिङ्गयुषोर्गिहृत्नसंस्कार्यत्वेवपत्तेः
 वस्तुतोऽपि उद्देश्यत्वात् सुतरा लिङ्गविवक्षा इत्याह-)
 येषां तु विधिप्रतिषेधो नाम अत्यन्तमिदो वेदवाक्यार्थो
 (द्वावेव), तेषां (तेषां मते श्रूयमाणमपि लिङ्गं प्रतिषेध
 प्रति अनुपशुभ्यमानत्वात् तेनापरिग्रहीतत्वात् अवि-
 क्षित इत्यन्वयः) प्रत्ययसम्बन्धानुग्रहीतशक्तिरभावमात्रा-
 मिधानादस्यपि श्लेषभावात् ननु विषयमपि द्वेषा-
 र्थप्राप्तं पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्टं
 चावृद्धिं प्रतिषिध्य चरितार्थः, न लिङ्गमपरं ब्राह्मण-
 यधविधियु शक्योत्सनावर्तमानः प्रतिषेद्धुम्, इति श्रू-
 याणामपि लिङ्गं प्रतिषेधं प्रति अनुपशुभ्यमानत्वात् विवक्षितं
 भवति । एषा ह्यन वचन-यक्ति, ' यत् क्रोधादिवशेन
 ब्राह्मणं हन्ता, ब्राह्मणो वा हन्त्यः ' तत्रेति । निषे-
 कस्यपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना ' यद् ब्राह्मणहननं तत्र
 कुर्वादि, यो वा ब्राह्मणस्त न हन्ता ' इति ब्राह्मण-
 विशिष्टहननप्रतिषेधविधिः शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रति-
 षेधविधिरिति । ' सर्वथा ब्राह्मणोद्देशात्तेह सुकथा-
 महे वयम् । न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसख्ये
 विवक्षितुम् ॥ ' ' ब्राह्मण, सुरा न पिबेत् ', ' न पेषा
 मलानारिभिः ' इति निमित्त-देश-काल-फल-संस्का-
 र्यनुपादेश्यप्रकृत्यतिरेकात् एकत्र आह्वयतप्त्यभोपात्त-
 गुणीभूतोपादीयमानसख्यवचिच्छेत्प्रत्ययस्योपात्त-
 यणत्वेन उपादानात्, इतरस्य च तृतीयाविभक्तिभुक्ति-
 वचन विवक्षितलिङ्गस्येव प्रतिषेधक इति दर्शयित वम् ।
 (एन पार्थस्यप्रतिपादितमप्रसन्नद्वय परिहृत्य ब्राह्मणानां
 सुरापानप्रतिषेधाभावशङ्कामुपसंहरति-) ' अतश्चा-
 प्रतिषिद्धत्वाच्चैव स्त्रीणां विरुध्यते । सुरापान-

स्मृत्यानां मूलान्तरानुमानसंभवः । 'यथैव च वयं
तेषां द्रष्टारः केवलं, तथा । स्मृतिस्मारास्ततो नैषां
गम्यते मूलदर्शनम् ॥' यदि हि तेर्मूलान्यश्रोष्यन्त,
ततो यथैषान्यानि निबद्धानि, तथैव एतान्यपि निबद्धान-
न्येव अभविष्यन् । पतञ्जु स्वपं उल्लङ्घनरूपमनिबन्ध-
परप्रत्ययेनैव सदाचारा. प्रमाणमित्याहुः, अतो न दृष्ट-
मूलत्वेन अप्यवसातु शक्यम् । (अतः, न्यायमूलत्वात्
स्मृतेः, न्यायशास्त्राधुनेव विचार्या इत्याह—) इति
विचार्यते । (संदेहमुपशान्त्य पूर्वपक्षसुगननजनयं व्याख्या-
नाथं सिद्धान्तेन उपक्रमते—) तत्र पूर्वोक्तिरुक्तवद्वेले-
नैव प्रमाण्य प्रतिज्ञायते (उपक्रम्यते इत्यर्थः) कर्तुं-
सामान्यात् विधिस्मृतिविशेषादित्याह । 'नहि के-
चिन् सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः । अतस्त-
चुल्यकारित्वान् प्रामाण्येनात्रधारिताः ॥' (पत्र-
न्वान् कथेते. कारशब्दं व्यापारवचनं व्युत्पन्नं सोऽ-
स्मास्ति इति मन्वथीयिनिप्रयथान्तस्य कारिशब्दस्य कर्तुं-
वचनस्यान् श्रौतस्मार्त. तुल्याः कर्तारः एषा इति
निग्रहः कार्यः) 'स्मृतिस्माराभ्यनुज्ञानं महदन्वय-
कारणम् । तेषामज्ञातमूलानां नष्टानुज्ञोपपद्यते ॥'
इति ।

(उपरान्तसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षमुपमन-
तायं व्याख्यानं अध्याहारेण पूरयति—) तदसकृन्वाह-
' न शास्त्रपरिमाणत्वाद् धर्माधर्मस्थितेरमी ।
शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥'
शास्त्रपरिमेयत्वं तावत् परिमाणशब्दाच्च धर्माधर्म-
योरवस्थितम् । (अन्यथा व्याचष्टे—) परिमितानि च
शास्त्रानि वैशेषवेदादीनि । न च तेषां मध्ये सदाचार-
प्राज्ञ किञ्चिदस्ति । न च सदाचारः स्वयमेव शास्त्र-
नापि तद्गर्भमनुष्ठानं वा, अन्यन्तपरावृत्तत्वात्प्रमेय-
त्वाच्च । स्मृतेस्तु एतद्विषयाया निर्मूलत्वमुक्तमेव ।
(तृतीयपक्षेण व्याख्यातुं शक्यं दूषयति—)
' किं च मूलं भवेदेकमेवमिति चिन्तिते ।
नैव द्विविधमित्येतदनुमानं हि शक्यते ॥'
न तावदेवमिति त्रुमेदान् मित्राजानामपिमिन्त्ववगाणा-
मेकश्रुतिमूल्यम् । ' न हीदृशी श्रुतिर्यतान् सर्वा-

चारान् प्रहीष्यति । शब्दाभिधेययोस्तेषां
व्यक्त्याद्यत्पौरसंभवात् ॥' यावदाचार हि (हि-
शब्दः तुशब्दायै) वेदावकाशानि कल्पयता वेद एषैकः
कल्पयितव्यः । एकस्य तु वाक्यस्य नैव कस्यचिद-
परिमिताचारविधायाविवरणकल्पते, यत आचाराः प्रवर्ते-
न् । न च धर्ममूलकारिणादेव दृष्ट्वा आचारप्रामाण्य-
मुपनिबद्धम्, शेषधर्मस्मृतितावत्पुन्यनिबन्धनप्रसङ्गात् ।
न चाऽऽचारदर्शनोत्तरालप्रवृत्त्या स्मृतिः तेषां मूलं
भवेति, मूलमूलित्ववत्प्रवृत्तविपर्ययप्रसङ्गात् । (तृतीय-
प्रसारेण मूले व्याचष्टे—) 'अतः परिमितं शास्त्र-
मनुमानं यतोऽर्हति । नाऽऽचाराणां च तन्मूलं
बहूनामित्यमूलता ॥ न च स्मृतिसरूपाऽपि
श्रुतिरत्रानुमीयते । आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गात्
स्मृतिपर्ययान् ॥' शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि भुक्तवत्तु-
मीयमानत्वात् आचारः प्रथमं सिद्धो भवेत् तत्पूर्विका
श्रुतिः । ' न त्याचारस्य सा मूलमिति निर्मूलत्वा
पुनः ।' (चतुर्थं व्याख्याप्रकारमाह—) शास्त्रपरि-
माणत्वादिति वा परिमिते ह्येषं शास्त्रं प्रवर्तेत । अपरि-
मितत्वादाचाराणा उच्छास्त्रमिति । (पञ्चमं व्याख्या-
प्रकारमाह—) परिमितार्थेतिपरावृत्त्या शास्त्रस्य 'अप्राप्ते
शास्त्रमर्थवत् (६।२।१।१९) इति । 'दृश्यमानान्य-
द्वेतुत्यान्नात्र आस्त्रप्रमायता । तस्मादर्थसुगमज्ञ-
त्वात्ताऽऽचारेष्वस्ति धर्मता ॥ वेद्यानां सेव-
याना वा वेद्यानां नगरेषु वा । चरित्राणां यथा
चार्यसुगमज्ञत्वं तथाऽस्तित्वम् ॥' (पूर्वपक्षमुपसहरति—)
' तस्मान् श्रुतिस्मृति एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।
शीलाचारात्मतुष्टीना गोष्ठीहास्यादितुल्यता ॥'
(सिद्धान्तोपक्रममपि सूत्रारूढं कर्तुंनुपक्रमते—) यद्वा सूत्र-
प्रयोगि (५-६-७) एतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।
(अधिकरणं रचयति—) इह आचार्यवृत्तिनिवासशिष्टा-
चारानेवोदाहृत्य पूर्ववत् प्रामाण्यायामाण्यसंदेहे शिष्टा-
कोपेऽविच्छेदमिति सिद्धान्तस्तारदुपक्रम्यते । तथाहि,
' शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योर्भेदेन यत्र विरुध्यते ।
तच्छिष्टाचरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते ॥ यदि

शिष्टस्य कोपः स्वाद्विरुद्धेव प्रमाणता । तद-
कोपान्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥'

शा— 'आचान्तेन कर्तव्यम्' इत्येवमादीनि
ऋषयः इत्येवमादीनि उदाहरणम् । किं प्रमाणप्रमाण वेति
विचारः । तदर्थं च प्रत्यक्षभूत्या विरुध्यते न वेति ।
तदर्थमपि एभिः क्रतुमध्ये अनुशीलनानैः कृष्णचित्त
भुक्त्यर्थेन क्रमादेर्भवति बाधो न वेति । अथवा अभ्यु-
पेक्षेय विरोधं प्रमाणप्रमाण वेति विचारः । तदर्थं च
प्रमाणप्रमेयबलात्प्रमाणत्वादे किं प्रमाणः इति चिन्त्यते ।
तत्र पूर्वः पक्षः 'श्रुत्युत्पत्तानां क्रमादीनां स्मार्त-
राचमनादिभिः । ज्याकोपः स्वाद्विरुद्धाद् विरु-
ष्टैव विरोधितः ॥ ततः श्रुतिपत्नीयत्वात् स्मृतैः
स्वादप्रमाणता । (द्वितीयपूर्वपक्ष सप्रकृति-) पूर्व-
भाविप्रमाणत्वं प्रमेयस्वात्प्रकृत्यायत्नम् ॥ ज्यायस्,
तेनैव निर्णयितं न पश्चादितरादरः । नैराकारद्वयत्वात्
प्रमाणतामन्तः स्मृत्यर्थवाचनम् ॥' तस्मात् आच-
मनादिस्मृतीनामप्रमाणत्वम् । शिष्टान्तरु- 'पदार्थ-
प्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेर्विरोधितः । (द्वितीय-
विद्वान्तं सप्रकृति-) विरोधेऽपि च दीर्घत्वं
(क्रमादेः) पदार्थेभ्यो गुणरजतः ॥' तस्मात् आच-
मनादिस्मृतीनामप्रमाणतायाः प्रामाण्यमिति ।

(एते यथाभाष्यमधिकरणमुपपर्यन्तं अत्र आचार्योक्त
भद्रभाह—) न तु इदमेतदधिकरणम्, पूर्वपक्षस्यातिमन्-
दत्वात्, यत्रोपनीयदेव प्रत्यक्षश्रुतिनिहितत्वेन अनुश-
रक्षणात् । तस्मात् यत् पूर्वं आचार्यदिशाम्प्रामाणा-
मप्रमाणप्रकृतं तत्रैव कोपकोचनेन आद्य सूत्रद्वय
(५-६) व्याख्येयम् । यत्तु द्वितीयं सूत्रं 'अपि
कारण्यार्थे' इति तत्प्रकारप्रामाण्यविशदनाधीम-
धिकरणान्तरं व्याख्येयम् । अथ अनिश्चयताः तदाचाराः
यत्रोक्तस्वार्थविषया उदाहरणम् । प्रमाणवचनम् वेति
संदेहः । तदर्थं च श्रुतिमूल्यं भ्रान्त्यादिमूल्यं वेति
चिन्तनीयम् । तत्र स्मृत्यर्थपर्यन्ते (११११) कर्तृतामा-
न्यात् आचाराणां भाष्ये स्मृतिवत् प्रतिपादितमपि प्रामाण्यं
निर्विकल्पकतया स्थितिक्रमसद्व्यवहाराच्च आक्षिप्य सम-

धीयते । सिद्धान्तरु- धर्मोदयव वेदिकेऽनुष्ठानं अस्मि
वेदिकेऽन्ते अनुपपन्नम् । ध्वनिप्रमत्साहचर्यान्तं तु सग-
द्वेगादिनिष्कथनत्वात् न धर्मोदयिनिष्कथनम् । धर्मोदयि-
निष्कथनस्य च आचरितस्य अग्रगण्यकारणत्वात् श्रुति
स्मृतिविरोधादधीनाच्च धर्मोदयिनिष्कथनविचारः । मन्वादि-
भिस्तु लक्षणैः यदि नाम स्वल्पेणातिवध्यतामना-
रम्भना शिष्टानारः प्रमाणं इत्युच्यते । नैतावता कश्चि-
दोपः । तस्मात् स्मृतिवत् आचाराणां भाष्ये प्रामाण्यं
विद्वम् । ११३४.

सौम— विरोध एव कालि क नास्ति इति विरो-
धाधिकरणविषयव्याप्यर्थत्वात् अस्य तेन संगतिर्न्या ।
हेतुद्वयनाधिकरणस्य तु समनन्तरस्यापि विरोधाधिकरण-
भक्तत्वात् न तेन वृष्ट्युक्तं सत्यपेक्षा । 'अथवा'
इति पक्षे तु विरोधाधिकरणेन आपवादिकी संगतिः ।
सदाचारप्रामाण्याधिकरणे तु शास्त्रादिस्मृतिवत् आचार-
स्यापि अयमात्म्य इत्युच्यतेः संगतिः ।

चि— 'आचान्तेनेत्यामा वा स्मृतिरेया, न
मा भवेत् । वेद इत्येति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरो-
धतः ॥, आचान्त्यादिः पदार्थोऽथ क्रमो धर्मः
पदार्थः । धर्मस्य धर्मपेक्षात्वात्सदाचारद्वि मानता ॥'
इति । (अथ कालिकृत आक्षयदिस्मृत्यप्रामाण्यवि-
करणं तु) 'शास्त्रोक्ताद्विद्यन् धर्मो न वा, धर्मः
श्रुतत्वतः । न धर्मो नहि पूत स्वाद् योशीर अद्वतो
श्रुतम् ॥' (अथ सदाचारप्रामाण्याधिकरणं तु)
'सदाचारोऽयमा मा वा, निर्मूल्यत्वात्प्रमाणता ।
अथकारदेरिवैतस्य सत्यत्वात् प्रमाणता ॥' इति ।
११३४.

भाट्ट— स्वातन्त्र्यात्प्रमाणतायाः श्रौते. क्रमस्य-
परिमाणमिति विरोधे च धोतत्वात् क्रमादीनामेव प्राबल्यात्
तद्विषयस्मृतीनामप्रमाणत्वम् । न हि 'श्रुते आचामेव'
इति विहितस्य स्मृतां चमनस्य वेदोदिकरणस्येऽनु-
ष्ठाने 'वेद इत्यादि वेदो' इति श्रुतिविहितः
क्रमः अनुष्ठानं दाकते । स्मार्तपश्चात्तानां च बहुरात्
पूर्वादादिशालः प्रयोगसिद्धयर्थानां च परिमाणं न

शक्यते अनुग्रहीतुम् । न च श्रौत वेऽपि क्रमादे पदार्थ-
धर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः आचमनादिभ्य दौर्लभ्यम् ।
प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयानुगतस्य प्रथमाद्यगतप्रमाणबला-
वलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य दौर्लभ्यात् । इति प्राप्ते,
पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादे औचरकालिकस्य यावत्प्रमा-
णगम्यपदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वात् न तावत् पदार्थ-
विरोधित्वम् । परिमाण तु न कस्याचिच्छालस्वार्थे इति
न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधेऽप्याचमनादीना पदार्थरक्षात्
प्राप्त्यमेव । प्रमाणात्वा हि न स्वल्पतो विरोध । अपि
तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तद्यदेव प्रमेयविरोध आलो-
च्यते, तदैव तद्वत्तेन बलाबलेन निर्णीते शास्त्रार्थे, न
प्रमाणानुगतस्य नियामकमिति प्रमाणमेव तत्स्मृतिः ।

यद्वा यच्छास्त्रार्थेषु वेदाविबद्ध एतानादिबन्धन तस्य
मनुष्य प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, 'स्वाध्यायोऽप्येत यः'
'वेदोऽपि लो धर्ममूलम्' 'तद्विदा च स्मृतिशीले'
'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रान्निमित्तः । वेदाः
स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इत्यादि-
वचनैर्नियतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मरत्नतीते, अन्यत-
प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ।

(अपि वा कारणे) अनिबद्धाना वक्तव्योत्तराणा-
चाराणा प्रामाण्यप्रामाण्यं चेति सदेहे एतेषा वेद
मूलकत्वे अष्टकारिणन् मन्त्रादिभिर्निबन्धनापत्ते सामा-
यन, 'तद्विदा च स्मृतिशीले' इत्यादिना निबन्धने-
ऽपि विशेषत अनिबन्धनेन तेषा श्रुतिदर्शनाभावाद-
प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुशीयमान
त्वात् स्मृतिरिचदेव वैदिकत्वम् । विशेषत अनिबन्धन तु
गौरवमीत्या न दोष इति । स्वतंत्रमहाहठशान्नु
धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुशीयमानत्वात् वैदिकम् । न चैता-
यना सर्वेषामप्येदिकत्वम् । अत आचाराणांमिति
धर्माधर्मयो प्रामाण्यमिति ।

मण्डन — 'शिष्टनमस्याचमनाद्य कोष ।'

शंकर — 'शिष्टोपेऽप्रमाणत्वम् ।' 'शिष्टा-
चारप्रमाणम् ।' ६.

• शिष्टाकोपाधिकरणेन कालिकारमणे प्रमेय
फलत्वम् (प्रमाणत्वत्वम्) चकारनिबन्धनम् ।

कौ. १।३।५।१०. • शिष्टाकोपाधिकरणे आचम-
नादयः स्मार्तपदार्था, श्रौतक्रमकालपरिमाणनैर्न बध्यन्ते
इति व्यख्यापितम् । अनेव च (२।४।२।३३) स
विचार सूत्रज्ञता कण्ठवेण कृतः इति शिष्टाकोपाधि-
करण विषयान्तरे एव योजितं वातिके । कु. २।४।२।
३३. • शिष्टाकोपाधिकरणे कृत्वद्भवदार्थविषयान्चाराणा
क्रमानुविरोधात् विरोधेऽपि वा प्रमेयबलीयस्यात्
अनपवादः अभिहितः । सु. पृ. २०७. • शिष्टा-
कोपाधिकरणे तु 'पक्षोपवीत्येवाधीयीत, अध्यापयेत्,
यजेत्, याजयेद्वा' इत्यनेन ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतत्वविदा-
वपि अभ्युच्चयधैतदुदाहृतम् । पृ. १३५६. • अष्टका-
स्वर्गशो साध्यसाधनभावे स्मृत्यन्तरमूलकत्वं शिष्टा-
कोपाधिकरणे निराकरिष्यते । कौ. १।३।१।१ पृ. २.

• ऐक्यमयं सति सर्वशास्त्रास्याना विधिपदेशाना
विषेयानामद्धाना तेनैकेन कर्मणा संयोगावगतेः
विरोधिना नमकालपरिमाणाना शिष्टाकोपाधिकरणो-
क्तरीत्या संयोगाभावात् सर्वशास्त्रास्याना अद्धाना एक-
कमीद्वयप्रत्यय । कौ. २।४।२।३३.

• पीठधिकरण- (१।३।४।८-९) स्तुत्यादित-
भ्लेच्छप्रसिद्धिगतभ्लेच्छरूप-आध्यायदौर्लभ्यन्याय. शिष्टा-
कोपाधिकरणन्यायान् पराहृतोऽपि पुनश्चीवितो
भवति । कौ १।३।५।१० पूर्वपक्षे

• शिष्टोक्तो धर्म । बहुकालाभ्यस्तदेतदर्थशाना-
दिवसकाराणा वेदनियतमार्गानुगामिप्रतिभाना न
उत्तमार्गेण प्रतिभान समवति इत्याश्रित्य उच्यते 'यदेव
भिचन अनुचानोऽभ्युहति आर्षं तद्भवति' इति ।
वैदिकत्वनाजन्तत्वात् वेद एव स भवति । या.
१।३।३।७ पृ. २०७

• शिष्टग्रहार्ह । ननु शिष्टग्रहार्हा समाप्तमुक्तं पूर्वव
(६।२।३) । शिष्टाश्च गृहेषु समाप्तेऽपि न गृहन्ते ।
तत्कथमिह समाप्तम् ? सन्निह शिष्टग्रहार्हा नास्ति,
तथापि पूर्वोपि चरन्विषये शिष्टग्रहार्हा न स्वयं प्रमाण
त्विन्व वेदानुगतत्वात् । सोम, ६।३।४.

नियमो वा तन्निमित्तत्वान् कर्तुस्तन् कारणं स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— आरम्भो हि निमित्त समाप्ते । कथम् ! तन् कर्तुं कारणं स्यात् । किं कारणम् ? सत्यसङ्कल्पता । यो ह्यारम्भमेवजातीयक न समापयति, स शिष्टा विगर्हन्ते, 'प्राक्रमिकोऽयम्, अभयवहार्य' इति । शिष्टविगर्हणा च दोष । तस्मादारम्भ समापयितव्यम् । आह, शिष्टा पुनः किमर्थं विगर्हन्ते इति । उच्यते । विगर्हन्ते तावत्, किं नो निमित्तेन कारणे-नेति ।

ट्टम्— न स्वाच्छन्देन विगर्हन्ते । अशिष्टा एव ते स्युः, यदि विगर्हयेदुर्विना शास्त्रेण । तत शिष्टा-चारास्त्विति, स्मृतेः श्रुति । वैत्तिरीयाणा चानन्यपरवचनमस्ति ('देवताभ्यो वा एष आशुदच्यते यो यश्च इत्युक्त्वा न यजते, प्रेषातवीयेन यजेत न देवताभ्य आशुदच्यते' 'यदि वर्षोत्तान्येन होतव्यम्' इत्यादि) । आरम्भ यदेतैरेति भिद्मम् ।

शा— काम्य कर्म कामार्थेन प्रकृत्य वीताया फलेच्छया अवाप्ते वा फले किं नियोगत समापनीयम्, नेति चिन्त्यते । 'तत्रामीप्सितमिच्छयर्थं माधनेषु प्रवर्तते । सिद्धे तस्मिन्तदिच्छाया वीतायां किं प्रवर्तते ॥' शिष्टविगर्हणं तु अनृतवाद्प्रातिनिमित्तम् । तस्मात् असमापनीयम् । इति प्राप्ते, श्रम । 'नहि समापनामात्राद् आग्नि-रूपयितुं क्षमा । सर्वामृतियु तुल्यत्वाद्प्रामाण्य-प्रमदनात् ॥ तथा च निन्दानपचन प्रायश्चित्तं च भुज्यते । तस्मान् प्रतुमुपद्रावत् नियोगेन समापयेत् ॥'

सोम— पूर्वैव किञ्च फलोपरवेन कामिनो विधी-यो इत्युच्यते । तदि गिद्धे फले तदिच्छदिच्छेद वा फलोपपन्नवेद्यत्वात् न । प्रकृत्युत्पन्न इति प्रत्ययस्यात् समापति । निमित्तत्वं कर्मणः अनुष्ठानार्थमेव तु वीतायां च समापनवेच्छया तदप्यनुभवान् । निय-कर्मवत् फलस्य एतन्नाति फलम् । एतदं चेद एत-दपि फलं द्रव्यैश्चात्तरनयो । सूत्रार्थानु— प्रक-

मात् समातिनिषेधेत् आरम्भस्य नियानिमित्तत्वात् क्रियायाश्च समाप्तिपर्यन्तरात् इति ।

वि— 'असामप्यं समाप्य वा काम्य कर्म निमित्ति ।, आय. प्रयोजनाभावात्, दत्त्यो निन्दादि-सश्रवात् ॥'

भाट्ट— काम्य कर्म कामनाया प्रकृत्यम्, वीताया फलेच्छायामवाप्ते वा फले प्रयोजकभावात् न समापनीयम् । इति प्राप्ते, सत्यं नास्ति फलरूप प्रयोजकम्, तन्वेच्छाविषयत्वेन प्रयोजकत्वात् । तथापि प्रारम्भ-एव प्रयोगसमाप्तेरिति चिन्तम् । न च तत्र प्रमाणाभाव । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणावत्वात् । शिष्टा हि प्रारम्भापरि-समापने 'प्राक्रमिकोऽयम्' इति विगर्हन्ते । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतेः प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्ते-रिति चिन्तकत्वेन विधानात्तस्या आवश्यक्यम् । न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादाचार-स्यास्य प्राग्निमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वथा शिष्टानां प्रातिनिमित्तत्वेन प्रमाणाभावात्, 'देवताभ्यो वा एष आशुदच्यते, यो यश्चे इत्युक्त्वा न यजते, प्रेषातवीयेन यजेत' इति प्रत्ययश्रुतेरैवाकरणे निन्दाप्रायश्चित्तयोर्विधानात्, प्रारम्भे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वात् गमाध । अतः प्रयोजकत्वाभावेऽपि निमित्तनशात् समापनीयमेव । समापिते च तस्मिन् कारणसत्त्वात् फल-मपि भवत्येव । एकफलप्राप्तावपि फलान्तरोपपत्ते । न च कामनारूपाद्भावाद्देश्यत्वाद्भावात् । तस्या प्रवृत्ति-त्वाच्चिन्तनं प्रति कारणत्वमाश्रयेनाद्वारे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिपूर्वकत्वे तस्या सत्त्वात् । अन्यथा समापनोत्तर-निच्छात्प्राप्तनेऽपि फलानुत्पत्तिप्रगद्भात् ।

गण्डन— 'अवश्यमारम्भसमापनं स्यात् ।'

शङ्कर— 'प्रारम्भस्य समापनम् ।'

● शास्त्रेण देवता-वाचारे उपपन्नवारिसमाप्य-माने शिष्टविगर्हणम् । भा. ६।२।४।१६.

● शिष्टाचारं धर्मं प्रमाणात् । मणि ४ १३.

● शिष्टाचारं प्रमाणं प्रयोजनरहितेऽपि । भा. २।१।

५।१०. ● शिष्टाचारः साधुलक्षणाविशेषाद्वा न प्रमा-

णम् । वि. २।१।५ यमैक २, ● शिष्टाचारः वेदमू-

रात् प्रमाणम् । १।१।४ वर्णकं ३. * शिष्टाचारः ।
 'शिष्टं यावच्छुभिसंयुक्तेन यत्र विद्यते । तच्छिष्ट-
 चरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते ॥' वा. १।१।३।७ पृ.
 २।६. * शिष्टाचारैरे स्मृतिरेवागुणानुं शक्यते न
 तु भुक्तिः । वि. १।१।५ वर्णकं. २. * शिष्टाचारान्
 स्मृतिः, स्मृतेः भुक्तिः (अनुधीयते इति शेषः) ।
 दुप्. ६।१।१।२५. * शिष्टाचारस्य प्रमाणव्युक्तम्,
 नाशिष्टमृतेः । भा. १।१।५।२०. * शिष्टाचारानां
 वक्तव्योत्तरवादीनां प्रमाणव्यम् । माट्ट. १।१।३ वर्णकं ३.

❧ शिष्ट्या तु प्रतिषेधः स्यात् । १०।८।३।६॥

प्रथमेऽपिचरणे गमः पशुंशसार्थैरुच्यमुक्तम्, द्वितीये
 अर्षेणाराधेता उक्ता, अत्र प्रतीषेधार्थतामाह । तुसन्दः
 पूर्णवैश्वानरार्थः । यत्र कंचिदर्थं शिष्ट्या विधाय पुनः
 नमः प्रतिषिध्यते तत्र नमर्थः प्रतिषेधः स्यात् । यथा
 ' अत्रिसो योऽग्निं गृह्णाति ' इति विधाय ' नाति-
 रणे योऽग्निं गृह्णाति ' इति । कै.

* शिष्याणाम् । योऽपि प्रधानभूतः तोऽपि कदा-
 चिदपार्थे वर्तते, यथा उवाचानः प्रधानभूतः शिष्याणां
 विप्रविनयाधाने वर्तते । भा. ३।१।२।२.

* शिष्यप्रसासंस्कारे सूत्रस्योदीना प्रवर्तमानानां
 येनैव तदुत्तराणं यत् कृतम्, तथैव प्रसीतय ननुदमटः
 वर्तन्थ. । वा. २।३।६।१६.

❧ शीतकिरणकटावलम्बनन्यायः । अयं स्व-
 र्वातिरहितवस्तुप्रदसार्थकालहृत्करणेऽवतरतीति स्पष्टः
 गह्वरत्वे । साहस्री. ८८५.

❧ शीतलापस्तरन्यायः । यथा शीतलापस्तरः
 पुर्यते तोह्यतेऽपि जनेः एवंविधविषयविषयधायया प्र-
 वर्ततेऽपिति । साहस्री. ९३०.

• शीर्षं सच्छन्दम् । वाळ. पु. ६।१.

❧ शीर्षं सर्पो देशान्तरे धैय इति न्यायः ।
 उच्यते - ' अत्रिं यत्रं यदाटिणं दूरे दक्षित दिग्मे-
 तदागतिवन् । हिमरति दि-शेषय. शीर्षं सर्पः यथा
 विष्ट. ॥ ' इति । साहस्री. ६८२.

❧ शीलं हि विदुषां धनमिति न्यायः ।
 साहस्री. ९४६.

* ' तस्मात् भुक्तिस्तृती एव प्रमाणे धर्मयोग्ये ।
 शीलाचारानुगुणीनां गोडीहाशयद्विद्वत्स्यता ॥ ' वा.
 १।३।३।७ पृ. २३५.

❧ शुक्रमलि कान्यायः । अयं (महाभारते उत्थोग-
 पर्वणि ९६ अ. ' काकुटीकं शुक्रं नाक्रमश्चित्तर्षेणं
 तथा । एतानं नर्तकं पौरमाः यमोदकमष्टमम् ॥ ' इति
 ४२ श्लोऽन्येऽन्यथाभिहितः । तथाहि, काकुटीकमित्या-
 दयोऽप्ये अस्त्वशाहयः । यैताऽल्लेगाभिभूता रथगजा-
 दीना वृद्धनिव नीरते, तस्मात्कुटीकं प्रत्यायकं नाम । येन
 युक्तमलिक्रमयानेन आभवेऽपि भर्तृर्दाने ह्यपर्यादि-
 पादेषु याद किञ्चनित तच्छुक्रं मोहन नामेत्यादि ।
 साहस्री. ७७७.

* ' शुक्रत्वं न भययेत् ' अथ गुणप्रतिषेध. पुत्र-
 पार्थ. । शुक्रं काव्यरिवास्तव्ये रसः । वाळ.
 पु. ३।१. * शुक्रत विष्टुर मायणम् । शु. पु. ३२२.

* शुक्रः ग्रहः ज्योतिषिणे प्रातःपुनने गृह्यते । वि.
 २।१।१. * शुक्रं गृह. महत्पने ' शुक्रं गृह्णाति '
 इति । १०।८।३. * ' शुक्रं यत्रमानोऽन्यारभते '
 अथ यथा यत्रमानम्योदादीयमानता तैव लिङ्गमयि-
 खिनं तथा ' स्वर्गनामः ' इत्यादी कामानामुदादीय-
 मानता नास्ति । रत्न. ६।२।६।१४ वर्णकं २.

* शुक्राभाषि अहानि भूदे इदशादे । भा. १०।५।
 २६।८८. * शुक्राभ शुनीय स्वरमासा । १०।५।२५।
 ८५. * ' शुक्राग्नौ विपुगन् ' इति तु कामान गति-
 पति । जगततामनात् नु आमयथाशर निगम् । १०।
 ५।१५।५८. * शुक्रामान् मूलीगान् भविष्यताः ज्योति-
 ष्योमे । १०।१।१९।३७. * शुक्रामान् मूलीगान्
 यदि शुक्राभामा शीमः श्यात् ज्योतिष्योमे । १०।५।१५।५८.
 * शुक्रामान् ज्योतिष्योमे वृद्धागोमे वृद्धागाम्पते
 एति वर्तयन् । वि. २।३।१. १०।१।१५. * शुक्राभारं
 इदशादे भूनीकवा द्वितीयपाद सु (३, ६, ९)
 पुनः भूत समानित्यर्थमेव । १०।५।१९।३७-७८.
 * शुक्राभ यशस्येपु इदशादे भूदे, शुनीये एव-

माष्टमशोभेति अहस्त्रये, समूडे च तृतीये षष्ठे नमये च इत्यहस्त्रये । वि. १०।१।२३-२४. * शुक्रामृतं बृहत्त्रिमित्तं ज्योतिष्टोमे । वि. १०।५।२३. गर्ग-निरात्रे च द्वितीये अहनि अनेमिस्तिकमेव । भाट्ट. १०।५।२३.

* शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकरं सत्रे । १२।४।१३।३४. 'सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रान्वारम्भणे अस्थियथे क्तो य ऋतधेत्वात् । १०।२।१९।५१.

* शुक्रान्वारम्भणादीनां एकनमयनमानकर्तृकरं सत्रे । १२।४।१३।३२. 'सन्नाहीनयो. शुक्रान्वारम्भादीनां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रादिवाम्यप्रहावर्षेऽपि तन्सादनावर्षो नास्ति इति पद्य. । सादनावर्षवर्षे. इति सिद्धान्तः । सादनावर्षेऽपि प्रदानस्य नावर्षाः । वि. १०।५।२१-२२.

* शुक्रादिप्रहस्य काम्याया अग्रताया विधौ ऐन्द्र-वायवादिप्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षं, न तु उग्रशोः प्राक् । १०।५।२०।७०-७२. मीमं. पृ. १३९ 'अग्रताया. काम्याया विधौ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शुक्रादिप्रहस्य काम्याग्रताविधौ सर्वादित. प्रतिकर्षः । १०।५।२०।६७-६९. मीमं. पृ. १४४ 'काम्याग्रताविधौ शुक्रादिप्रहस्य सर्वादित. प्रतिकर्षं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रमहोण ऐन्द्रवायवादिप्रहाणा समुच्चय मराम्ने । १०।४।२।३-५. मीमं. पृ. १६४ 'महसमुच्चयवायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रप्रहस्य यत्रमानवर्षाः अस्तिषष्ठे मृताधिकार-षष्ठेऽपि न ह्युप्यने (शूत्राचिन्ता) । वि. १०।२।१९.

* शुक्रप्रदान्वारम्भः सत्रे यत्रमनैकेनेव कार्यः न सत्रे, नायं यत्रमनसंस्कारः । अहीनेऽप्येवम् । वि. १२।४।११.

* शुक्रामन्यप्रहप्रचारे सननमुग्नीयाः (अच्छा-वाक्वर्गे नव) चमसाः भ्रुवचमसाः ऐन्द्रास्ते भगन्ति । भा. ३।२।११।२९.

* 'शुक्रानां चरम्' इत्यत्र शुक्रत्वस्य नियमविधिः द्रव्यद्वारा क्रियार्थत्वात् । भा. ४।१।१०।२५. * 'सौम-रौद्र घृते चरं निर्वपेत् शुक्रानां मीहीणा ब्रह्मवर्च-यकाम.' । १०।७।१९।६४. * सौम्यं चरं निर्वपेत् । शुक्रानां मीहीणाम् । १०।७।१९।६४.

* शुक्रारुणादिशुक्राः ते कदाचिदेषु पद्यपन्तद्रव्य-पदसन्निधानात् भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । 'पदस्य शुक्लः' इति । नित्यं (तु) गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणपि मत्पर्याय द्रव्यसामानाधिकरण्या प्रति-पन्नते यथा 'शुक्रः पटः' 'अरुणो पटः' इति । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१.

* यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे शुक्रादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीना एव मम लक्षणा । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८३.

* शुक्रादिगुणो यथा द्रव्येण विना न भवति इति अविनाभावात् द्रव्य लक्षयति, नैव 'क्षीमे वसानी' इत्यत्र (आधाने) क्षीमं स्वत. सिद्धत्वात् मूलिनत्वं न लक्षयति कार्यसादापि सत्त्वात् 'व्यभिचारिरवाच । सुप्. ६।१।५।१२-२३.

* शुक्रादिगुणविशिष्टक्षीहिभिः सोमारीद्रादिवानो भ्रुवमाणे प्रादुर्भवतानां वाचः । १०।७।१९।६४-७१. 'सोमारौद्रादिवानो भ्रुवमाणे.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* शुक्रादिशब्दा उवसर्जनीभूतममं सदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंभवात्संभवात्संकरः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

* शुक्रत्वादिशब्दाश्च मायप्रत्ययनिष्कृष्टविशेषभूत-गुणवचनत्वात् गन्धरदेव नित्य वैषयिकरूपेण संभवन्त्येव । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८४.

* 'शुचिना कर्म वर्तयम्' इति कर्माद्वतया शीघ्रं विदितम् । सु. पृ. १३९४.

• शुचिदेवताके हविति आग्नेयपुरोडाशधर्माणा-
मविदेहः । वि. ८।३।१.

• शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विपन्तः हविरगणे ।
८।३।१।१-२.

॥ शुद्धोदलत्रगन्यायः । उक्तं च महोपनिषदि-
'यथा वशी च सूत्रं च तानावृक्षरता यथा । यथा नयः
समुद्राश्च शुद्धोदलत्रगे यथा ॥ चोरावृक्षरता च यथा
यथा पुंविपकावपि । तथा जीवेश्वरो मित्रो हर्मदेव
विलक्षणो ॥' साहस्री. ८२९.

• शुद्धरुतुपमेतं नाम प्रतिपद्यन्, ऋतुगत-
वैशुण्यापादकनिपापिपक्षरम् । भाट्ट. ३।४।८.

• शुद्धत्वम् । 'पापक्षणे हि शुद्धत्वं धर्मोपश्रवमेव
मा ।' या. १।३।१।८ पृ. १८९.

• शुनःकर्णो नाम अग्निदीप्तः सर्वस्वारे दृश्यम् ।
तत्र यत्रमानवपण्येऽपि कर्म समापयितव्यम् । भा.
१०।२।२३।५७.

• शुनकानां नारक्षणे द्वितीयः प्रभावः । भा.
६।६।१।१.

• शुनकगोत्रीयाणां नारायणे द्वितीयः प्रभावः ।
वि. ६।६।१, या. १।३।७।१०.

• शुनरुद्रशुश्रुसिद्धानां सत्राधिराद्ये नास्ति,
विश्वामित्रसमानकल्पहरासमान् । वि. ६।६।४.

• शुनासीरीर्ये नाम चतुर्मास्येषु चतुर्थे पर्वे ।
वि. ७।१।३ । तत्र 'एतद्द्रादागन्त्येन पञ्च हवीषि'
(तैत्ति. १।७।१) वैश्वदेवपर्वणि यानि व्यादितः पञ्च
हवीषि- १ ' आग्नेयमग्न्याकलाः निर्वरति, २ सौम्य
चक्रम्, ३ सापित्रं द्वादशकपालम्, ८ सास्त्रव चक्रम्,
५ वीण चक्रम्' (तैत्ति. १।८।१२) इति । तदुत्तर
विशेषः - ' दैत्र्यां द्वादशकपालम्, वैश्वदेव चक्रम्,
हृदय शुनासीरय पुरोडाशं द्वादशकपालम्, वायव्य
पदः, सोपमेककपालम्, द्वादशगान् सीर दक्षिणा'
(वैत्ति. १।८।७) इत्येह क्वच. । कल्याणत उ
वैश्वदेवपर्वगातां तापयेत् पञ्च । तदुत्तर च श्रीग्वेय
हवीषि न पूर्वकलावत् पञ्च । तानि च श्रीणि ' अग्ने-

न्याय शुनासीरय पुरोडाश द्वादशकपालं निर्वरति । ...
वायव्य पयो भवति । ... शीर्ष एककपालो भवति'
इति (तैत्ति. १।७।१) इति सायणभाष्य (वैत्ति.
१।८।७) । • शुनासीरीर्ये पर्वणि नोत्तरवेदिमुप-
वपन्ति । भा. ७।३।८।१०.

• ' शुन्यध्वे देव्याय कर्मणे ' इति मन्त्रः साना-
यपवाशशोभने विनियुज्यते, सनिषिपातात् । वि. ३।३।५.

• शुक्लेष्टः । साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिका
ज्ञानरभास्यात् कस्याचित् प्रयोगस्य निरूपितेकरूपस्य
उपक्रमपूर्वकमाप्यसिद्धे. ' इदं हुवाग्निदं वा ' इति च
प्रयोगमन्त्रे दोलनमानयतेः कालविशेषमात् प्रयोग
नैमुप्यासिद्धे. प्रयोगप्रश्नभाकार्यं शुक्लेष्टः क्रियते । सु.
पृ. ८९६.

• शुक्लेष्टिन्यायः । उपाध्यायः दशैष्टथादि
निधयन्तः प्रत्यक्षाग्निहविरादिभ्यो इष्टिप्रयोगे छान्दात्
शिक्षयन्ति वा पद्वतिः । हविप्रिग्राहित्यं शुक्लम् ।
वि. ९।२।२.

• शुक्लेष्टियत् । तत्र्या, ज्ञान शुक्लेष्टीः प्रमुदन्ते,
प्रयोगे प्राशुकर्मा भवितुःऽस्मीति । भा. ९।२।१।१३.

॥ शुक्लवाटिकाग्न्याय । यथा द्युः प्रुणितया
पुत्रादिना प्रविश्य तत्रयविविधाणि सुरमीणि तत्ररु
पुत्राणि परितान्य विद्यामेव कियते, तथैव तत्त. सता
गुणसमुदायसुमेध्व केवलच्छिद्रमन्त्रेपयतीति छयेच ।
साहस्री. ५.५८.

• शुद्धः । अतो तस्मै मैत्रिणापोवन्त. ' इमं
शुश्रुमणो धर्मं सम-त्स्ये' इति । शोऽन्यस्मै दीपमानो
नेच्छेदपि । न वानिच्छतस्तस्य च प्रभवति । न च मन्त्रात्
स्त्रीमतीय । यथा-नायेन स्त्रीयुक्तं च दद्यादपि ।
धर्मोपनयमायेन तु न शक्यो दातुम् । भा. ६।७।१।६।

॥ शुद्धश्च धर्मशास्त्रजात् । ६।७।१।६।

विश्वजिति सन्धरे यथा अविश्वमानं न देयं तथा
धर्माभिः प्रपन्नत. दृष्टोऽपि न देयः इति चान्दार्थः ।
' इमं द्विजं शुश्रुमणो धर्मं सम-त्स्ये' इति हेतुना
उपनतः द्युः विश्वजिति न देयः । धर्मशास्त्रजात्

धर्मशास्त्रेण निमित्तेन उपनत वात् । गर्भदासस्तु देय ।
के.

* शूद्र चतुर्थवर्ण । सु पृ १७२ * शूद्र धर्माश्रितेवक सन् विश्वजिति न देय । ६।७।५।६ मीको पृ ३६/८ ' विश्वजिति धर्माश्रितेवक शूद्रो न देय ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * शूद्रो हि अममर्ष-
त्वात् प्रतिपिद्ध आधाने । भा ६।१।१२।४५ * य शूद्रं निहित स्वधर्ममगस्तु सेवते तस्मिन् विप्रादे स्वयं नास्ति, इति सर्वस्वदाने तादृश शूद्रो दातु न शक्यते । त्रि ६।७।५ * वेदाभावाद-
समर्थे शूद्रो यष्टुम् । भा ६।१।७।३३ * शूद्रा द्विविधा गर्भदासास्तद्विजाश्रीति । तत्र गर्भदासा ब्राह्मणादीना स्त्रम्, तेषां दानादि कर्तुं शक्यते । त्रि ६।७।५ * ' शूद्रेणाधिकतात् (वेदान्) वाऽपि धर्मज्ञानं न समतम् । तथाऽनिष्ठात्तत्वेदोक्तमर्थादा-
व्यवहारिणम् । संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्म-
हेतुता ॥ ' या १।३।३।७ पृ २०३ * ' शूद्रेण नाप्येत्यम् ' इति प्रतिपिद्धमस्याध्ययनम् । भा ६।१।
७।३७ * शूद्रात् आयस्सादा पापकर्मण कृत प्रतिग्रहं दोषाय (मरति) । ३।४।१०।२८ * शूद्रस्य अव्ययनं नास्ति किंतु श्रेयगिनात्तमेव । वि ६।१।७ * शूद्रस्य अव्ययनविधिविद्वत्तानांभावात् आधानसिद्धात्तन्मात्राद्यं न यामादौ अधिकार । मीन्या * गृहस्थापि विशेषाधिकाररहितेषु सर्वेषु वैदिककर्मसु अधिकार इति यादरिमतम् (परतु नासी सिद्धात्) । भा ६।१।७।२७ * शूद्रस्य आपाने श्रुतिनास्ति इति अनमि शूद्र अममर्थ अग्निहोत्रादि निवर्तयितुम् । ६।१।७।२६ * गृहस्थ्य द्रव्यार्जने सेनादिकमेव उपाय । उपायात्तरात् तु प्रत्ययाय । वि ४।१।२ यर्षक ४ * शूद्रस्य न अन्न वेदाध्ययनं अन्न अवेदं रक्षा अममर्थे शूद्र (वैदिक कर्मणि) । भा ६।१।
७।३५ * शूद्रस्य वैदिक कर्मणि नाधिकार । ६।१।
७।२५-३८ मीको पृ ५०० ' अगशूद्रादिष्वरगम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * मन्तु शूद्रस्य (मन्तुम्) । भा ६।१।७।३९

* शूद्रादि कश्चित् अनिच्छन् कार्ये (शमित्ता इति शेष) । या ३।७।१२।२९, * शूद्रादिभ्य लौकिकेऽपि उपादाने, दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि, दातु तद्द्वारेण अदुष्टम् । ३।४।१०।२८ पृ १६९ * शूद्रादे उपनीतकर्तृनाध्ययनज्जयार्थज्ञानरूपान्न संपादानाममर्थस्य मन्तुषु नाधिकार । मणि पृ ५. * शूद्रादीना उपनयनाभावात् विवाहावधि अम्यु-
स्थानादीनामाचाराणा अधिकार, तस्य तस्थानत्वेन विधानात् । भाट्ट ६।२।६ * शूद्रादीना ' श्रावयेत् नतुयो वर्गान् ' इति पुराणश्रवणविधिना तज्जकार्यज्ञान-
सत्त्वात् सुत्तिहिदे । मणि पृ ५८

* ' शूद्रानीते क्रयनीते कर्म कुर्वन् पतयथ ' (दर्म) । अथ प्रकृतौ विदुतौ उभयमिदं च कर्मणि समानविधानं निषेध । बाल पृ ३५

* यत्तु धर्मशास्त्रातिव्रजेण क्रियते न तस्य निमित्त-
त्वम् । यथा शूद्रकृतस्य आधानस्य न आहवनी यादिप्रयोगनिमित्तत्वम् । या २।३।२।३ पृ ५८२

* शूद्रसमीपे नाप्येत्यम् । ' पतु वा एतत् इमंज्ञानं यच्छूद्र । तस्मान्कच्छूद्रसमीपे नाप्येत्यम् ' इति । भा ६।१।७।२८.

* शून्यवाद । अर्थज्ञानयो आकारमेदं नोप-
लभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धि । अतस्तद्विन्न अर्थ रूप नाम न किञ्चिदस्ति इति पदवाम इति । क्षणिका च बुद्धि उदरग्रमनैवकी शायने, शपयति चाप्यन्तरं प्रदीपयत् इति । तत्र । भा (वृत्तिप्रथ) १।१।५।५ पृ ३१ * शून्यवाद । एष परोक्तानुमाने प्रत्यक्ष निरोधेन निराहृतो अधुना प्रत्यक्षस्य बहिःप्रती-
क्षामर्थमेव नास्ति इत्येव पूर्वोक्तनिरोधेण त एव शून्य वादी पुनः प्रत्यक्षित्यते । तन्निराकार्यं उत्तरो प्रथ । वैद्यनाथ पृ ३०-३१

* एवमेवऽनुमानस्य शान्ताभावस्य दूषणे । शान-
प्रतुषयस्यात्ता तु पर प्रत्यक्षित्यते ॥ श्लोका १ । प्रत्यादिशान्ताविरोधेन दि प्राक् अनुमानं निरस्तम् । तस्य च बहिः प्रत्यक्षित्यते न तद्विरोधोऽनुमानस्य

संभरति इति पूर्वोक्तविरोधपरिहारेण प्रत्यक्षान इति ।
(शून्यभेदे) र-नाकारः .

भाष्यम्— शून्यशु कथम् । (इदं नीलं हल्या-
दिरूपेण बहिरवमासमानस्य कथं ज्ञानाकाररं इति शून्य-
कृद्दिनं पृच्छति) । अर्थज्ञानयोः आकारभेदं नोपलमा-
महे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतः तन्निष्ठ अर्थरूपं
नाम न किञ्चिदस्ति इति पदवाचः ।

रषादेतेषु यदि अर्थाकारा बुद्धिः स्यात् । निराकारा
तु नो बुद्धिः, आकारवान् साक्षोऽर्थः । स हि बहिर्देश-
रवद्यः मत्प्रथमव्यवस्थेते । अर्थविवक्षा हि प्रत्यक्षबुद्धिः,
न बुद्धयन्तरविवक्षा । क्षणिका हि सा, न बुद्धयन्तर-
कालमन्वयास्वते इति । (शून्यगदी आह—) उत्पन्-
मानैवासी श्वापते, श्वापति च अर्धान्तरं प्रदीपवदिति
पटुष्यते, (सिद्धान्ती आह—) तत्र । न हि
अज्ञातेऽर्थे कश्चित् बुद्धिसुपलभते । शक्ते तु अनुमाना-
दायञ्जति (ज्ञातारहितज्ञानुमानात्) । तत्र यौगपय
अनुपपद्यम् (अर्थ-ज्ञानयोः मह्ययौगपद्यम्) ।
(शून्यगदी आह—) ननु तदवज्ञाफामेन बुद्धौ ज्ञातो
ऽर्थः इवुष्यते, नानुत्वयायाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरुप-
पत्ते, पश्चात् ज्ञातोऽर्थः । (सिद्धान्ती स्याशयनाह—)
एषाम्, पूर्वं बुद्धिरुपपत्ते, न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति
हि इन्द्रविदेतत् यत् ज्ञातोऽप्यर्थः सन् अज्ञात इत्यु-
च्यते । न च अर्थोपपदेदामन्तरेण बुद्धेः रूपोरलम्भ-
नम् । तस्मात् व्यपदेशना बुद्धिः, अ-पपदेशय च न
प्रत्यक्षम् । तस्मात्प्रत्यक्षा बुद्धिः ।

अपि न कार्यं एकरूपत्वे बुद्धेरवाभासः, नार्थस्य
प्रत्यक्षस्य उतः । न च देहहृद्यम्, अनाकारामेव हि
बुद्धिमनुमिमीभेदे, साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः ।
तस्मात् अर्थात्मनः प्रत्यक्षम् ।

अपि च निवृत्तनिवृत्तः क-नुच्येव उपादीयमानेषु
पदप्रत्ययः । इत्यस्या तदनुदानेऽपि कदाचित् यदुद्धिः
अधिकलेन्द्रित्यस्य स्यात् । न चैत्रमस्ति । अतो न
निवृत्तमन्तः प्रत्यक्षः । अतो न त्वमिचरति प्रत्यक्षम् ।

पृ. ३१-३५.

एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य बहिःप्रवृत्तौ
सामर्थ्यस्य सद्योत् तादृशबहिर्विषयविषयप्रत्यक्षविष-
दस्य षोडशभिमतस्य निरात्मन्तरवानुमानस्येव अनु-
पपत्तेः यत्र प्रत्यक्षे दृष्टं करणम्, उत्तरकाले ज्ञाप-
प्रत्यक्षो वा, तादृशप्रत्यक्षस्य अर्थमीचीनरीऽपि यत्र
तदुभयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः प्रत्यक्षो
न त्वमिचरत्येव इति न परीक्षितयमेव प्रत्यक्षम् ।
वैधान्यायः पृ. ३५.

बृहती— ननु च ' शून्यस्तु ' इति हेतु निरा-
लम्भनता उप-यक्ता प्रत्यक्षस्य अर्थस्युत्पत्ता वदता ।
निराज्ञा च सा मुक्तिकारजतज्ञाननुत्पत्ताभिधानेन ।
(उत्तरम्—) स एवापि निराज्ञः पुनराश्लिष्यते । कथा
पुत्रस्था । सवेद्यविषयभावात् सविदः । सा च आत्मनो
वा (धर्मः), बुद्धेर्वा (मनसः), ज्ञाने एव वा
(अत्रस्थितो धर्मः) । स एवास्या विषयो बुक्तः ।
तस्मात् सा सन्ति । एव च स एव सवेद्यः इति
प्राप्नोति । तस्मात् न विषयान्तरं सवेदितुं क्षमः
(आशयत्) । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्वकृता निराज्ञ-
स्यात्मनो बुद्धेर्वा प्रतिपत्तया । किं ' अर्थज्ञानयो-
राकारभेदं नोपलमामहे ' इति ज्ञानस्यः प्रदर्शनार्थं
एकामिद्रेण । न । सविदाकारं हि सनेरी ज्ञानमेवाव-
शिष्यते, बुद्ध्यात्मनोः शब्दादितुल्यत्वात् । ज्ञानाविला-
भूता च सन्ति । सुपुण्यनखाया सविदः आत्मनि
बुद्धौ चादरीनात् । शानोपमद्विदिहि स्वयम् । तद्वि-
मालोच्योक्तम् ' अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलमामहे ' इति ।

क पुनरिदं दृष्टं विषय एव सविदा संरिपते इति ।
सचेयतपरे हि सनेयता अनगच्छामः, न विषयतया ।
(उत्तरम्—) केन चोक्तं न सनेयतया सचेयता
आरगमन्ते इति । किन्तु सविदः प्रत्यक्षत्वात् तस्याथ
ज्ञानारमकरात् शब्दादिस्पर्शा तथैवेति मन्वामहे ।
यो हि नाम द्रव्योः प्रपञ्चानामकल्पति सविदः शब्दा-
देव । तस्मात् सञ्चित्तमेव इदं शब्दादिज्ञान इति
स्थितिः । न चार्थं किञ्चन अस्तीति ।

ननु च अक्षयार्थो सचित् प्राप्नोति । शब्दाद्यादरत्ये

हि संविदो ब्राह्मब्राह्मकसंवेदनं नोपपद्यते । तस्मात् कल्पना सा इति कल्पनीयम् । न च सर्वलोकव्याप्योऽर्थकल्पना इति युक्तम् । न च अर्थांतरानुमानानुविद्य क्वचित् कल्पनाबन्धमिलनया लोके दृश्यम् । तस्माद् उभयोः प्रयत्नानां, न पुनरवगतैरपलाप । संविदेव हि तदा हीयते, कस्येव शब्दादिरूपता । (अत्र समापि -) युक्तं यदि ब्राह्मब्राह्मकसंवेदनं आकारांतरेण स्यात् । न च आकारांतरमुपलभामहे, नीलाद्याकारमेव हि उभयप्रतिमाति । एधाकारं च उभयप्रतिमानम्, किमयदत्तप्रतिमानात् ? तद्विदमुक्तम् 'अयज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे' इति । 'प्रयत्ना च नो बुद्धिः' इति एतदुक्तं भवति, प्रयत्ना च न संवित् इति । प्रयत्नश्चायं नीलाद्याकारः । अतस्तदकारेण संवित् उभयया प्रतिमाति । तस्मान् अयद्यथा इयं संवित् इति सिद्धम् । अत्र तत्सप्रयोगान् तत्सप्रयय इति प्रयोगोऽयम् । किमिति पुन उभयया प्रतिमानम् ? आकारभेदं नोपलभामहे इति प्रयुक्तम् । प्रतिमानकारणं तु प्रतिमानदर्शनादेव अस्तीरपरगन्तव्यम् । सा चैव वासना आदिः फालीना इत्युक्तं शब्दवादिभिः ।

(प्रश्नु ४ ६०)— अत्रायं पूर्ववगर्भस्येव । संवित् तान् प्रयत्ना । अत्र यदि ज्ञानं अत्र अर्थेऽप्यत्र अभ्युत्थाम्येन, तत्र अत्र प्रयत्ना आकारा यत्रो भवेयुः । एकस्यायमाकारा नीलादिः प्रयत्ने । स चैदस्य ज्ञानस्य वा आस्तीयेत, तदा तत्राकारा संवित् अभ्युत्थस्य स्यात् । तत्र प्रयत्ने च अर्थो ज्ञानं च द्वयं अर्थवेदमानयते । तद्विदं चैदयमाकारो निवेष्टितः, अत्र तदेतं तर्हि भवेतां अयज्ञाने । तत्रोपकारविरहं संवेद्यं तानुपपद्यते । अर्थवेदस्य च दुःखमुपगमा मत्ता इति ।)

(विद्यालक्षणात्मने-) पच्यते । उभयं प्रतिमानं नीलादिगतौ अभिद्यते, तस्मादेव तत् प्रतिमाति, न तद्वत्तया । किं तद्वत्तया, तद्वत् इत्यत्र भवेत्, न तत्रैव प्रतिमाति सा । तद्वत्तया ' स हि तद्वत्तया- संवेदं तद्वत्तया-संवेदं' इति । ' स तद्वत्तया हि तद्वत्तया-संवेदं न तद्वत्तया-संवेदं' इति तद्वत्तया रूपप्रतिमानं

दर्शयति ब्राह्मकप्रतिमानं तु न रूपविषयम्, किं तर्हि ? ज्ञानविषयम् ।

ननु च रूपांतरमेव नोपपद्यते इत्युक्तम् । कथमत्र विषयांतरोपयासः । नहि प्रत्यक्षान्दिन एव दोषः । आनुमानिकज्ञानान्दिनस्तु नाप्यप्यनुपयोगः । नापि अनुमानात् रूपग्रहणम् । समाप्तब्राह्मं अनुमानं भवति ।

ननु च संवित् प्रत्यक्षा इत्युक्तम् । अन्या च संवित्, अयत्तं संवेद्यं (इति भवान् मयते) । द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे रूपद्वयोपलब्ध्या भवितव्यम् । न चाकारास्ति । तस्मात् स एवायं विषयापलापो न्यायप्रतीतिपद्यते । (उच्यते-) अत्रिवेत्तोऽयमाद्युत्पत्तः । नहि पले रूपांतरता इत्येते । रूपान्तरसंविद्यौ हि पदद्वयापत्तिः । एकसंवेद्यविषयेन हि एका संवित् । न सा वेद्यद्वयविषया । किं अर्थवेद्येन संवित् ? न त्रयो न संवेद्या संविदिति । संविद्यैव हि संवित् संवेद्या, न संवेद्यतया । केयं वाचोयुक्तिः, ' संवेद्या, न संवेद्या' इति । इयमियं वाचोयुक्तिः, नास्या कर्मभावो विद्यते इत्यर्थः । कर्म च संवेद्यामिषेयम्, न संवित् । तस्मात् न पृथक् संवेद्यतया ब्रह्मिणुं शक्यते । न च अर्थवेद्येन संवित्, तन्मूलत्वात् सर्वभावानां संवेद्यमाकारः । किं तर्हि अत्रानुमानिकम् ? पत्रमेव हि प्रमाणं इति प्रमाण-विदो मयते । किमिति मयते, न पुन फलमेवेति स्थितोऽभिप्रायः ? (उच्यते-) एव हि लौकिको न्यरहा । किमिदं लौकिको न्यरहा इति ? आकारद्वयं हि लौकिकं प्रतिपद्यते इत्येते । सिद्धं तर्हि अर्थद्वयं विशानस्य अर्थवेद्यतया, अर्थस्य च संवेद्यतया ।

किमर्थवेद्यमेव विशानम् ? तद्वत्तया, न उ अत्रमेव । न पुन प्रमेयप्रत्ययोर्विशोः ? यत्र हि विषयस्य स्वरूप परिच्छिद्यते तत् संवेद्यमित्युच्यते । अत्र संवेदा प्रयत्न इति प्रमाणविदः । अर्थवेदना च प्रतिमाने आकारांतराग्रहणम् (स्वरूपांतरग्रहणम्) ज्ञानं अभ्युत्थम्, अनुपपद्यते प्रमेयम् । तस्मात् (स्वरूपांतरम्) ज्ञानं प्रयत्न इति अयुक्तम् । तन्नि- कृतत्वात् (स्वरूपांतरग्रहणम्) प्रयत्नं न संवेद्यं

प्रमाणकर्मोत्तराप्रतत्वात् । तदिदमाह— ' धर्मिणा हि सा, न बुद्धयन्तरकांतं अन्वयस्यास्यते ' इति ।

अभावमभिप्रायः, स्वयं प्रमाणरूपरातात् न प्रमाणा-
न्तरमपेक्षते ज्ञानं इति । तदुक्तम् ' उल्लसमानैवालो
ज्ञायते शरपति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यश्च्येत ' इति । सत्यम्, प्रमाणं प्रमाणान्तरं नापेक्षते प्रमितौ (अर्थपरिच्छेदे । किंतु स्वरूपपरिच्छेदे प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमपेक्षते एव) । न च वयं प्रमाणतयैव विज्ञा-
नीमः, उदेत्तुत्वात् विज्ञानस्य (प्रतिपत्तिहेतुत्वात्) । न च उदयस्य ज्ञानं श्रेयस्य ज्ञानान्तररूपमपि यथायः । किंतु उदयस्य तावदस्ति इति अनुमानस्य विषयः । नहि अस्त्वामवस्थाया अन्वयान्नोऽस्तितर्यं ज्ञानवते शब्दम् । तदिदमुक्तम् ' नहि अज्ञातेऽर्थे कश्चिन् बुद्धि-
सुखभवे, ज्ञाते चानुमानादवगच्छति । तत्र योग्यस्य यत्तुपन्नम् ' इति । ननु च ज्ञातमिति प्रमेयमनुस्मरन्ति प्रमाणविदः । सत्यम्, ज्ञातं स्मरन्ति, न तु ज्ञातमिति (ज्ञानं प्रमेयं स्वरूपेण स्मरन्ति, न पुनर्ज्ञानविधिष्टम्) । तदुक्तम् ' ज्ञानं पूर्वं बुद्धिस्तस्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते ' इति । मनु किं च लोकाधिक्यम्, ज्ञातो ज्ञेयं इति (स्मरणं) व्यपदिशन्ति, न धटोऽयमिति । ज्ञेय विवक्ष्यते सर्वदेव व्यपदेशः स्यात् । ' मयति हि ब्रह्मचित् एतत्, यत् ज्ञातोऽर्थः सत् अज्ञात इत्युच्यते (यत्र प्रपञ्चं ज्ञानं स्यात् तदा सर्वदेव ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य ज्ञात इत्येव व्यपदेशः स्यात् । आनुमानिकत्वे तु ज्ञानस्य कदाचित् सिद्धान्तसुखान्तात् तदशक्या भवेत् सम्प-
देशः । कदाचित् सिद्धान्तसुखान्तात् ज्ञान शक्या मपेक्षे व्यपदेशः इत्युपपन्नम्) । यत्र हि ज्ञान इति स्मृतिः सा प्रमाणदशक्यापारब्धा । तस्मात् विवेकमात्रमिति वचः ' स्मृते-
रुत्तरात्वं च न कदाचनविभावितः ' इति ।

किंच उभयोः (अर्थज्ञानयोः) प्रत्यक्षयो अर्थेन ज्ञानस्य व्यपदेशो नोपपद्यते रूपपरसोरोरिव । न च अर्थ-व्यपदेशान्तरेण बुद्धेः रूपवत्त्वमनस्य । तस्मान्न बुद्धिविषयं शक्यम् । अर्थविषयं हि तत् । अतः विदं आनुमानिकत्वं बुद्धेः फलतः । यथासौ अविषेकः

फलप्रमेययोः प्रमाणान्तरसामवात् अतद्विषयो युक्तः । अतः प्रमाणपरत्वात् एव न्याय्यो न प्रमेयपरत्वात् । ' अतः काममेकरूपत्वे बुद्धेरवाम्भयो न तु अर्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न चैकरूप्यम् । निराकारमेव हि बुद्धिमतुमिमीमहे, सारतं च अर्थं प्रत्यक्षमभव-
गच्छामः । तस्मात् अर्थान्त्वमनः प्रत्ययः ' ।

किं पुनः कारणम्, तुल्ये फलपरत्वे प्रमाणस्यैवाप-
त्त्वात्, न तु अर्थस्य प्रमेयस्य, उभयोः फलपरत्वात् । मैवम् । अतसौ हि उभयोः फलपरत्वात्, न पुनः प्रमितौ । (प्रमाणप्रमेययोः कारणकर्मकारकयोः फलेनति-
निवृत्तना कारणतोत्पत्तिः । प्रमितौस्तु प्रमेयस्य प्रत्यक्षतः फलनिर्षेधाः । प्रमाणस्य च आनुमानिकत्वात् फलपरत्वेति) । कस्योत्तरतो । शरपके हि फले, प्रमेय-
मेव श्रेयं नोत्पाद्यम् । प्रमाणपरत्वात् च प्रमितिः इति उत्पत्तौ इत्यसंभवं । (उच्यते—) प्रमितौ हि क्रिया-
कारकत्वमप्रीत्युज्य उल्लसिकृता, नावगम्यमानताम् । ज्ञाने तु भाग्यम्यमानताऽपि फलपरत्वेति युक्तम् ।

किंच ज्ञानमात्रवादे हि ज्ञानवातानयोरेव ज्ञान्यजनक-
भावः, न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण । अतः तन्नुमानतोत्पदे-
ऽपि पटज्ञानोत्पदो नोपपद्यते । ' इष्टञ्च निवृत्तिमित्तः तन्नु-
पदेव उपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा हि तन्नु-
पादानेऽपि कदाचित् घटबुद्धिः अविच्छेदित्यस्य स्यात् ' । तस्मात् वास्तवानिबन्धनमेवेदं ज्ञानजालम् । किं तर्हि । अर्थनिवृत्तयं इति शिखरम् । अत उपपन्नं प्रमाणरूपामिधानम् (बहिर्भास्यं सत्त्वात् इतिवार्थ-
सन्निकर्षस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं प्रमाणस्य लक्षणमिति) । सुहृत्सौ. पृ. ५७-६१.

● शून्यवादे सविद्वताः नीलवाञ्छयाः सन्ति । वास्त. पृ. ६.

● शून्यवाददूषणमपि औचित्यमप्ये एव माण्ये उक्तम् । वास्त. पृ. ६.

● शून्यवादी नामरूपवाच्यस्य अद्वयत्वं प्रति-
जानीते । तस्य प्रवचशेषितोः । रत्नाकरः श्लो. ५९
अनुमानपरिच्छेदे पृ. ३६५. ● शून्यवादी (विज्ञान-

मात्रवादी योगाचार) । शून्यवादी तु न ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो विषयोऽस्ति । ज्ञानस्वैवाकारो विषयो ज्ञान स्वरूपामक एव, स्वप्रज्ञानवत् । तेन सविकल्पक न प्रमा । तथाहि, नीलादे किं ज्ञानविषयम् ? न तावत् पदाद्यत्र सत्तावत्त्र वा, नीलज्ञाने पीतादेरपि विषयत्वप्रसङ्गात् । न वा ज्ञानहेतुत्वम्, इन्द्रियादेरपि सत्वप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानजनकधनिसर्वाश्रयत्वम्, रूप ज्ञाने स्पर्शस्य विषयत्वापत्तेः । नापि सादृश्यविशिष्ट हेतुत्वम्, विशेषणज्ञानस्य ज्ञानेन सादृश्यात् हेतुत्वाच्च विशिष्टज्ञाने विषयत्वप्रसङ्गात् ।

न च अन्वयसादृश्य विवक्षितम्, तच्च न ज्ञान स्त्रेण, तस्य साधारणत्वात् । किंतु एकज्ञानविषयत्वेन । तस्य त्रिपुटीप्रयच्छास्त्रीकारण ज्ञाननील्यो एकज्ञान विषयत्वात् हेतुत्वाच्च उपपन्न विषयत्व इति वाच्यम् । धरावाहिकज्ञानेषु पूर्वज्ञानस्य सादृश्येन उत्तरज्ञाने विषयत्वपत्तेः । ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वस्य हेतुत्वात्संभवन विषयत्वानुपपत्तेश्च ।

न च ज्ञान नीलाद्यासारतासमर्पकत्वे सति हेतुत्वम्, तच्च जगत्सुमुम्येन धनिधिना इति वाच्यम् । विषयस्य नीलाद्याकारतासमर्पकत्वे मानाभावात् ।

ज्ञानत्रैविध्य मान इति चत्, न, अर्थ विनाऽपि स्वप्रज्ञानत्रैविध्यत्वात् ।

नापि ज्ञानत्रयोपादानाहनादि पराहारवत्त्वम् (ज्ञान विषयत्व), परञ्च नै परञ्चयुक्तानां विषयत्वापत्तेः, सुखा दीनां स्वस्वामिनिषयत्वापत्तेश्च । न च सुखादिषु 'सुखी' इत्यादिवाच्यत्वयोगो पराहार इति वाच्यम् । सन् प्रयोगस्य ज्ञानविषयनिरूपकताभावात् । ज्ञानविषय निरूपणपूर्वकत्वात् पराव्यययोगस्य, तत्र विषयनिरूपणे इत्यस्त्यस्य वापत्तिः ।

नापि ज्ञानत्रयसादृश्यत्वं तत्, भूतमविषयने तत्संभवात्, तस्य मातामहाशयः ।

अतो ज्ञानत्रयसमेतं तत् (विषयत्वम्) ।

किंच विषया ज्ञानामक, ज्ञाना गद उदरस्य मानसम्, कृत इत्यर्थः । महापुरुषस्यमात्रोर्ध्ववत्त्वो भेदरही अनुत्पत्तिः ।

न च 'घटोऽय' इति ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वेन असिद्ध सहोपलम्भ इति वाच्यम् । उत्तरकाल 'शतो घट' इति ज्ञानघटयो स्मरणदर्शनेन पूर्वानुभवस्य आशय्यकतया 'घटोऽयम्' इति ज्ञानस्य ज्ञानाविषय कर्तव्यत्वात् ।

स्वप्नादिज्ञानानां साकारत्वमिव संप्रिया साकारत्वेन ज्ञानातिरिक्तविषयत्वाभाव इति स्वमत परिष्करोति । (वस्तुतो नेद मत शून्यवादिन । किंतु विशानमात्र वादिन योगाचार) ।

तच्चिन्त्यम् । नीलादेर्ज्ञानरमकत्वे ज्ञानस्य स्वविषयकारत्वे मानाभावात् । उक्तानुमानस्य अपरोक्षकत्वात् । समूहालम्बने सहोपलम्बमानशोर्ध्वपटयो अभेदाभावेन व्यभिचाराच्च ।

किंच न ज्ञानात्मको विषयः । ज्ञानाभारविषयने ज्ञाने ज्ञानाभावात् ज्ञानरमकत्वात्संभवात्, 'तदेवेद' इति स्वाधित्वविषयके ज्ञाने स्वाधित्वस्य क्षणिकज्ञाना मकत्वासंभवात्, 'इदं नामाकार' इति चित्रपुद्दी अनेकाकारस्य एकस्मिन् अर्थसंभवाच्च ।

किंच विषयस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानरमकत्वशास्त्रस्य अपरोक्षत्वनिश्चयेन अनुमितिविषयवह्यवादे परोक्षता उपपत्तिः ।

किंच अनीतकालमंत्राद्यनुमानविषयस्य अनीतकाल संदर्भस्य वनमानज्ञानरमकत्वानुपपत्तिः ।

न च तत्रातीत ज्ञानमेव विषय इति वाच्यम् । अनीतत्वस्य ज्ञानाकारवामभावत्वात् ।

अत अत्रापि ज्ञानमित्तो विषयो वाच्यः । तद्विड विषयत्व ज्ञानत्रयवत्त्वभावित्र निव्यमतिरिक्त वा इत्युक्तं प्राक्त ।

न च स्वपट्टशक्तो मुग्धने, तस्यापि वद्वयिण परितः ।

तो अनुभूयमानाणां वद्वयिणां अत्रानुभवमात्रं तद्विषयत्वात् न विध्यात् । किंतु दुष्टकारणत्वं वाच्यम् । मणि पृ २४-२६

ॐ शुभ्रा हि प्रणतिप्रिया इति न्याय । १५७ ।
साहस्री ९८२

० शुभ्रं कवित् होमवापन (यथा विकारं त्यजहोमे)
' शुभ्रं विविनक्ति ' इति च । वि १।२।३, ४ शुभ्रं
यज्ञाद्युभम् । ' यज्ञाद्युभानि यभरति ' ' शुभ्रं विवि-
नक्ति ' इति । ३।१।१ ० शुभ्रं राजसूते मानापीपीठी
तनेगैकम् । टुप् ५।२।७।१३, ८ ' शुभ्रं विविनक्ति '
भन न शुभ्रयुक्तो होम इति पूर्ववयुक्तं चाद्युभार्य-
यत्प्रमायेषु । भा ५।१।५।११-१२, ८ ' शुभ्रं
जुहोति, तेन हि अज क्रियते ' इत्यादे हेतुवजिगदाना
नि श्रुतिं पर्यं जन हेतु इति सदेहे स्तुतिरेव कार्यं
इति सिद्धांत । हेतुवजिगदाधिरूपम् । १।२।३।
२६-३० ० ' शुभ्रं जुहोति तेन ह्यज क्रियते '
एतादृशा अर्थवादा अपि स्थावका एवेति यथं यथागम् ।
नि १।२।३.

० शुभ्राधिकरणम् । १।२।३।२६-३०. ' हेतुव
जिगदाधिकरणम् ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ शुभ्रन्याय । यथा शुभ्रं हि बुधादि त्वनन्त्या
शुद्धमन्मरशेषवति, तथा शिष्यो हि गुह्यमा गुणानेन
यज्ञाति, न तु शेषान् । साहस्री ३२२ ० शुभ्रं याव ।
य सदा गुणानेन यज्ञाति स एव शिष्यत्वेन स्वीक्रयं ।
शुभ्रं हि बुधादि त्वनन्त्या शुद्धमन्मरशेषवति ।
समह

० शुभ्रहान् अश्विनोमीषादिपशुनयाथ । सचर्ष.
२।२। मीकोट्टे १११ ' अश्विनोमीषादिपशुनयाथ
शुभ्रहान् ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० शुभ्रस्य
तज देकादिकितेयु पशुपु सजातीयेषु । १।२।५।
३५-३९ मीकोट्टे १३०६ ' देकादिकितेयु
पशुपु ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० शुभ्र-कुम्भी-वपश्चनपीना तज न नाना
चातीयेषु पशुपु याकरीरमत् । १।२।१।०।८०-४१
मीकोट्टे ११३१ ' तज न कुम्भीपशुपुयाभन
पीना ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० शुभ्र-कुम्भी-
वपश्चनपीना तज याजवेपथुप्रभाप वरदनद्रादिधरमा-

थम् । १।२।१।०।३३. मीकोट्टे ११३५ ' तज
वम्भीपशुपुयाभनपीना ' इत्यन अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० शुभ्रप्रतिहिका । इत्यनस्य द्वायादिकलोकप्रतिह-
समायस्य उत्पत्तिविषयनेद्युताया मानविनिर्माणस्य
स्यैव युक्तत्वात् । अस्तु चा उत्पत्त्येधा तथापि शुभ्र-
प्रतिहिका विनिर्माणस्यैव उत्पत्त्यपि सिद्धे । सोम
५।१।१६

ॐ शुभ्रप्रतिहिकान्याय । शुभ्रस्य अर्थन यस्या
क्रियाया सा शुभ्रप्रतिहिका । यथैकाद्वयत्वेनैकाद्री लभ्यते,
तत्राय प्रयतते । यथा- जोत्रेव वा महीवा गीरिति
शेष वृष्ट, शुभ्र शरीत्या वा प्रदस्यति, इव वे
गीरिति । यथा च महाभारते (उद्योगपर्व ४० अ० ९
श्लो० टी०) दमनितोभिर्न एव प्रातिक्रियादधो मदीप-
त्वेन सूचिता अपि शुभ्रप्रतिहिका प्रकथन विधिमुत्सेन
न मोक्षा इत्यर्थं श्रुतम् । साहस्री ७४८

० शुभ्रम् । धर्माधिकं यथ श्रुतिमित्युच्यते । अरणेन
य सहचरितं धर्मा यस्मिन् वरतापाकक्रमादय विद्यन्ते

तदिदं शुभ्रसहचरितधर्मकं पय । टुप् ६।५।१।९
० ' श्रुते चरु ' इति च द्रष्टव्यदितेयी । तज श्रुते
पयसि इत्यर्था पयोधर्मा कर्तव्या । भा ५।४।१०।
४१-४२, ० ' श्रुते चरु ' इति पशुनयोगे । तज
पयसि प्रदेपधर्मा न भवेयु । ५।४।११।४३-४४,
० श्रुते चरु दक्षश्चरु इति प्रदानार्थं दधिसृते
मणीताधर्मा कर्तव्ये इति धर्मसूत्रेते । १०।१।५।३०,
० श्रुते दधनि च प्रदानधर्मोमनुजान पशुकामेयी ।
५।४।११।४३-४४, ० श्रुते दधनि च प्रदानधर्म-
गुह्यमन्म्युदितेयी । ५।४।११।४३-४२, ० श्रुते
मणीताधर्मा कर्तव्या अम्युदवेयी ५।२।१।४।४४-४६.

ॐ श्रेयोऽप्रवरणेऽविशेषात् सर्ववर्ममात् ।
३।४।१।२५॥

' येन वर्मणेनेत्यं तज यथात् प्रुह्यत्, राष्ट्रभुजे
पुशेति, अश्वत्थानाम् पुशेति ' इति वमसमुत्तर होमा
शुभ्र । ते हि सचर्मणा इत्यदीनामपि शेषभूता
जन वेदिकाना अग्निहोमादीना इति विचारं धृत्वरत

माह । अपकरणे विहित अनारम्भ विहित जयादि होमविशेष सर्वकर्मणा वैदिकाना लौकिकाना चेति सर्वेषा कर्मणा शेष स्यात् । अविशेषात् । एतादृशेष कर्मणि इति विशेषानभिधानात् । इति पूर्वं पक्षः ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरनाहवनीयसयोगान् । २६॥

जया, राष्ट्रभूत, अभ्यादाना इति होमा वैदिक लौकिककर्मकर्मदापभृता इति पूर्वपक्ष त्वेण प्राप्त तुयन्देन निगारयन् सिद्धातमाह । होमा 'चित्त च स्वाहा' इत्यादय प्रथोदश जया नाम, 'कृतापाद्-तयामा रभध' इत्यादय द्वाविंशति राष्ट्रभूत नाम, 'अग्निभूतानामग्निनि स माऽरतु' इत्यादय अष्टादश अभ्यादाना नाम वैदिकत्वे कर्मसु व्यतिष्ठयन् । आहवनीयसयोगात् । आहवनीयाधिकरणकृत्यस्य 'याहवनीय उशोर्ग' इत्यनेन प्रसङ्गात् । आहवनीयस्य च वैदिकस्य सत्त्वात् । तस्मात् तयादिहोमा वैदिकानेव कर्मसु इति सिद्धातः ।

शेषश्च समाप्त्यानाम् । २७ ॥

जया, राष्ट्रभूत, अभ्यादानाश्च नाम होमा वैदिकस्यमार्गो रोप आश्वयंर इति समाप्त्यानाम् । आश्वयंर इति समाप्त्याते वेदे जयादय समाप्त्या सन अर्चुणा करिष्यन् । तस्मात् जयादयो होमा वैदिकस्यमार्गो रोप इति सिद्धातः । के

• स्य कर्ता सागम्य । (साग प्रथमम्, कर्ता अन्नदत्तस्य) । भाट्टः ३।१।२, • रोप यज्ञो सागम्य । ३।१।३

• शेषस्तु शुभसमुक्त साधारण प्रतीयेत मिथयनेधामसद्व्यात् । ३।१।२।२६॥

'आम्य चतुषा कथयि' इति दर्शपूर्णमासयो धृतौ । इदं चतुष्करण अग्नीषोमीयस्य एतद्व्यस्य अग्रमस्य चर्गा सर्वेषा स्वात् इति पूर्वपक्षमाह । शुभसमुक्त उद्भवविशेषकरण अग्रमदिवदेन शुभस्य शुभस्य रूपविशेषस्य चतुष्करण साधारण अग्रमस्य चर्गा अग्रमस्योद्भवविशेषकरण प्रतीयेत । तेषा उद्भवविशेषणानां अग्रमदीनां मिथ परस्पर अर्चव्यत् आश्वयंर । चतुष्करणस्य उद्भव-

काह्वया तदितेन आम्यशब्दपतेन हविष उचितौ प्रकरणेन प्रकृतहविमानस्यैव उद्भवत्वोपपत्ते आम्यत्वस्य उद्भवतावच्छेदकरत्वस्याविवक्षणात् । तस्मात् सर्वेषा चतुष्करणम् ।

व्यवस्था वाऽर्थस्ययोगाद्द्विरुपास्येन सप्तम्या ह्यशुभार्था गुणभृति । २७ ॥

चतुष्करण सर्वेषा पुरोडाशाना इति पूर्वपक्ष वाच्यो ध्यातयति । आम्यशब्द अग्नीषोमीयग्राम साधारणो न भवति । अत व्यवस्था केचलाग्निदेवत्वे पुरोडाशो तस्य व्यस्था असाधारणम् । अर्थस्ययोगात् अपस्य अग्निशक्तितैवतावन्तरूपस्य सयोगात् तद्विधेयत्वा प्रतिपादनम् । लिङ्गस्य अपस्यसाधनीभूताग्निशक्ति देवतारूपरूपस्य उद्भवविशेषणस्य असाधारण-यागस्य अर्थेन आग्नेयेनैव सप्तमत् अग्नीषोमीयादिना अर्चव्यत्वात् । 'आम्यस्य मस्तक विक्रय प्रशिक्षमर यानि' इति पूर्वपक्षोपलक्षणत्वे तु गुणभृति गुणस्य आम्यत्वरूपस्य विशेषणस्य भृति लक्षणार्था मस्तक विशेषणस्य न तु अश्वयंरविशेषणस्य । आम्यस्य मस्तक इत्यप्य । आश्वयंर मस्तकात्कथाइति । तस्मात् चतुष्करण आश्वयंर पुरोडाशस्य च तु अग्नीषोमीयादे इति सिद्धातः । के

• रोप तृतीयाश्वयंरय द्वितीयपूजायाया अधि करणाम्बा (३।१।२-३) उच्यते तद्विषयश्च । इदानीं 'कथ च विनियुज्यते' इत्यपमनो विचार्यते । तत्र विषु अधिकरणेण प्रथम सप्तम-द्वय-शुभाना विनिर्वाह कथयन् । तस्मात् प्रथम (४) लिङ्गे, द्वितीय (५) वाक्ये, तृतीये (६) श्रुत्या विनियोग इति चेन्न । तत्तु आचार्या मन्वन्ति । यद्यपि अत्र विविन्नप्रमाणप्रकारासामां तथापि भुक्तिविनियोग एवम् (प्रथम) वादे, लिङ्गा-दिविनियोगानु द्वितीयसत्तात् प्रवृत्ति मविचर्यास्य चम् । धा ३।१।१० • रोप दर्शपूर्णमासोद्भव उद्भवविशेष । वि ३।१।८, • रोप दर्शपूर्णमासो जपमन्वापार्था । ३।१।९

ॐ श्लेषः परार्थत्वात् । ३११।२।२ ॥

अत्र स्मृते श्लेषलक्षणं अर्थात् श्रुत्या च श्लेषवद-
यत्प्रकारवच्छेदकमुच्यते । परार्थत्वात् श्लेषः । परार्थत्वं
श्लेषवदयत्प्रकारवच्छेदकम् । तदेष च श्लेषलक्षणम् । परः
अन्यः अर्थः प्रभृत्युद्देशकः यस्य इति बहुव्रीहिः । कै.

० ' श्लेषः परार्थत्वात् ' । (३११।२।२) इत्यत्र
प्रमाणं विना परार्थस्य वस्तुतस्तत्प्रकारत्वात् श्रुत्यादिप्रमाणं
प्रमाणमुपलक्षणम् । तत्र च श्रुतिकार्ययोः सिद्धस्य च
सद्व्युत्पत्तिरूपे (१-१-७) सामर्थ्याधिकार्ये च
(१-४-१५) स्वरूपेण विनिर्णयनस्य उच्यते । अत्र
अत्राहितयोः अवच्छेदकमात्रं निरूपितम् । श्री. ३११।
४।११ पृ. ३३९. ० श्लेषः परार्थत्वात् । भाट्ट.
३।१।२. ० श्लेषः वैदिककर्मणामनारम्भशुद्धा ल्यादि-
होमा गद्यशुद्धीमाश्च । वि. ३।४।२२. ० तद्राज-
मात्रिण्येन तावत् श्लेषेन विना न भवति स
तस्य श्लेषः । तत्रार्थ- अहङ्कारः श्लेषादिभिर्निर्मा न
भवति, यत्र च मूर्तिगणहृदयमादिभिः इति तयो-

स्त्वभि श्लेषेन श्लेषते इति चेत् । तत्र, स्वभि
कारणम् । ' स्वामिना च विना दासो न भवति कदा-
चन । तथा युद्धादिव्येथा, श्लेषः स्वमी च नेष्यते ॥ '
श्री. ३११।२।२ पृ. ६५५. ० न च य उपकरणेति स
श्लेषः । यस्तु यदर्थं श्रुयते स श्लेषः इत्युक्तं ' श्लेषः
परार्थत्वात् ' इति (३११।२।२) । श्री. ४।१।१।१
वर्णक २. ० नहि श्लेषमात्रितः श्लेषः । किं तर्हि ?
अत्राहितमात्रितः अत्राहितेति, इति सर्वत्र व्यापयि-
ष्यामः । श्लेषस्तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यति ।

श्री. ३११।७।१५ पृ. ७३६, ० ' तपोयोगो यस्य
पक्षस्य च श्लेष इति निश्चयः ' । इति चेत् । तदपि
न, ' अक्षरलक्षणगोर्दृष्टौ स्वभिचारो द्वयोर्वपि ॥ '
३११।२।२ पृ. ६५५. ० यः परस्त्वोपकरोति सर्वत्रे
स श्लेष इत्युच्यते । तद्वत्त्वात् - ये परार्थान्ते वचनो
भवन्ति श्लेषश्रुता भवन्ति इति । ननु श्लेषेति प्रमाण-
श्रुतः श्लेषेति कदाचित् परार्थं वतते, यथा उपाध्याय
मथानश्रुतः श्लेषात्मा निश्चयिनसामाने वतते । सर्वं
वतते । यस्तु अप्यत्र परार्थं, तं वयं श्लेष इति नूनः ।

यथा, गर्भदासः कर्माय एव स्वामिनोऽनङ्गत्वात् श्लेषे
वचनगीत्येव । ननु गर्भदासत्वात् स्वामी सविदधानो
गुणमात्रकत्वात् । नैति नूनः । आत्मन एतस्यो सविद-
धानो गुणमात्र गच्छति । नान्तरीयकत्वात् गर्भदासश्रो-
पकरोति अनङ्गो वा । यस्तु अत्यन्त परार्थः तं वयं
श्लेष इति नूनः । श्री. ३११।२।२ पृ. ६५८-६५९.

० यो यस्त्वोपकरोति स तस्य श्लेषः । अत्राक्षरलक्षणं हि
श्लेषत्वं इति अपरं । तदपि न यत्रते ' एव सति
यथात्मानामज्ञाना च परस्परम् । अज्ञानज्ञाना च सर्वेषां
सर्वेष्वेव श्लेषता ॥ ' श्री. ३११।२।२ पृ. ६५६.

० ' श्लेषं श्लेषदृष्टे समारोपितं ' इत्यनेन दर्शपूर्ण-
माशेषो, सत्कारसम्बन्धो विधीयते न कर्मांतरम् । वि.
३।१।१३. ० ' श्लेषादयः (दृश्य) अनानयोः स्थावृ तद-
र्थत्वात् ' (३।४।१।१) इति पूर्णसम्बन्धे द्वायाना-
यश्लेषात् द्वायानात्तत्त्ववचनं वच्यते । सु. पृ. १५३३.

ॐ श्लेषात् द्वयदानानयोः स्थावृ तदर्थत्वात् ।
६।४।१।१ ॥

दर्शपूर्णमासादौ होमार्थं यहीतस्य द्वायदानस्य नामो
सति श्लेषत्वं पुत्रोदात्तात् पुनरप्येव स्थावृ । तदर्थत्वात्
पुरोडाशस्य सर्वस्य अम्प्यादिदेवार्थत्वात् । तस्मात्
श्लेषादयदातव इति पूर्वं पठः ।

निर्देशाद्वाऽऽन्यदागमयोर्वा २ ॥

दर्शपूर्णमासादौ यहीतस्य द्वायदानस्य नामो पुनः
श्लेषादयदातव इति पूर्वं पठः श्लेषेण प्राप्तं चाम्प्येन स्वयन्त-
यत् श्लेषानामाह । श्लेषानामयदातवम् । किंतु यहीतस्य
द्वायदानस्य नामो अन्यत् हविः आगमयोर् निर्वाह-
मात्रम् हविः पुनः वर्तयम् । निर्देशात् ' मन्वात्
पूर्वांशोदवेद्ये ' इति कृत्स्नस्य सम्पत्त्यै पूर्वाय च
तत्त्वोचितम् । अत्राक्षरलक्षणं तु तत्रोपपन्नम् । तस्मात्
हविः पुनः वर्तयम् । अथवा ' यथा संपत्तिं हरीति
नश्येत्तुद्वैत्युक्तं अप्यहोर्गुणां, आत्येन ता देवताः परि-
सृज्याय यथेत् ' इति निर्देशात् हविषो नामो अन्य
प्राप्तम् । तत् अन्यत् आन्य आगमयोर् यहीत्यात् । इति
द्वायदाननामो आत्येन होमः । अन्य पठः भाष्ये
उक्तः । कै.

या ३।१।२।१० पृ ६५४. ० शेषत्व-द्रव्य-गुण-सम्बन्ध-
 एतन्नेव न तु पद-पुनरप-वर्षणा इति धादिरित्यतम्,
 वर्म-पद-पुनराप अथ शेषे इति जैमिनिमतम् । तत्र
 क्रमं पदशेष, पद पुनरपशेष, पुनरपश्च वर्मशेषः ।
 नि. ३।१।३. ० शेषत्व-द्रव्यगुणसम्बन्धेषु एव न साग-
 पदपुनरपे इति धादरिः । भा. ३।१।३।३, कर्मण्यपि
 पदं प्रति शेष इति जैमिनिः । ३।१।३।४, पद अथ
 पुनरपं प्रति शेष । यः स्वर्गो मे मनरेल्लेन कामधते
 सत्यं वाग । ३।१।३।५, पुनरपेऽपि कर्म प्रति शेषोदु-
 र्वर्तमानानामित्यु शेषः । अथ भगवान् हृत्तिवारः
 परिनिश्चिवाप द्रव्यगुणसम्बन्धेषु निवृत्ते यत्र प्रति
 शेषभाव, आलेखिक इत्येषाम् । यत्कस्य द्रव्यं प्रति
 प्रकानभाव, पद प्रति गुणभाव । पदस्य वाग प्रति
 प्रकान्यम्, पुनरप प्रति गुणता । पुनरपस्य पद प्रति
 प्रकान्यता, शेषोदुर्वर्तमानादि प्रति गुणत्व इति । ३।१।
 ३।६. ० शेषत्व-सामान्य स्वर्गनिरूपितम् । भाट्टः
 ३।१।३. ० न शेषत्वलक्षण शेषत्वम् । किं तर्हि ।
 शेषत्वलक्षणं त्वत् । दुपू. २।१।१।१५. ० परार्थ-
 लक्षणमेव शेषत्व निर्देशम् । या ३।१।२।१० पृ ६५८,
 ० त्रिधादिप्रतिष्ठितप्रधानकथभासाकाट्यप्रत्यक्षसमर्थविषय
 त्वभिहितलक्षणमेव शेषत्व इत्यन्ये । तत्र ' उप-
 शेषत्वप्रकार-व्यक्त्यायेषु शेषत्वम् । निश्चितगुणत्वमेत
 शेषत्वे शेषत्वम् ॥ ' ३।१।२।२ पृ ६५५, ० सर्व-
 मेव पदस्यत्वानुसिद्धे अद्रव्यत्वम् । अद्रव्यादि प्रधाने
 शेषोदुर्वर्तमाने इति एतदेव अतिरेकलक्षण शेषत्व
 उक्त इति वेदित् । तत्र । ३।१।२।२ पृ ६५५

० शेषत्वनिर्वचनम् ॥

शेषः परार्थत्वात् । ३।१।२।२ ॥

भाष्यम्— इदं शेषे शेषत्व लक्षणम्, देन च
 शेषत्व शेष इत्युच्यते, लक्ष्यमसाधकत्वे । य परार्थोप-
 शरे वर्तते न शेष इत्युच्यते । तदुक्तं, ये परार्थान्ते
 पदकाले मानेन शेषत्वम् यथमिति । ननु शेषोऽपि
 पदत्वान्न शेषोऽपि कथानित्यसामे वर्तते, यथोपलक्षण
 सत्यमर्थः शेषत्वान् निश्चितमसाधकं वर्तते । यत्र
 वर्तते । इत्युक्तं परार्थत्व मय शेष इति सूत्र ।

यथा, परार्थत्वं कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनन्वृत्तव्यं क्षीयते
 वक्ष्यन्तीत्येव । ननु यथैतन्नस्यापि स्वामी तद्विदधानो
 गुणभावमाधत् । नेति ब्रूम । आरम्भ एतान्ते सविद-
 धानो गुणभाव गच्छति । नान्तरीयकत्वाद्भ्रमंदासक्तो
 पक्वोति, अन्वृत्तौ वा । यद्यत्र यन्त परार्थत्वं यथ
 शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं ब्रुचम्, ' येन
 द्रव्यं विधीयते गुणत्व प्रतीयते ' (२।१।३।४)
 इति । तत्र पूर्वार्थत्वा-व्यावर्तित्वा इष्टयथोक्तानामाल्प-
 तानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणा लक्षणब्रुच्यते ।

या— किंच । ' शेषत्वलक्षणमात्रोक्तत्वानुस्यू-
 च्छेपिलक्षणम् । अतः शेषः परार्थत्वादिस्तुक्तं
 शेषत्वलक्षणम् ॥ ' शेषत्वान्त्वानेवाधिकारार्थं च नान्त-
 रीयाद्गुणत्वमादिपदार्थावचितपरिग्रहार्थं हेतुनिरोधा-
 निश्चय परार्थत्वादिनि । ' यथान्यद्विनाभावानुस्यू-
 त्वादिभारणम् । तत्र सर्वं निरास्तुं पारार्थ्यमिह
 गृह्यते ॥ ' इत्यपि चार्थो भूयार्थानुस्यूतत्वानुस्यूत-
 योऽनान्तर्गतस्युत्पन्नत्वमेव शेषत्व इत्येव ।
 तथाहि, ' न शेषोऽन्य' परार्थत्वात् य हेतुवन्तरेण
 स । अन्योन्यनिवर्तनं पक्षहेतुो परिग्रहः ॥ '
 (पदशेते. परिग्रह इति-अथयमनुमानप्रयोग ।
 प्रधानादि शेषत्वप्रकारः । परार्थत्वात् । यत्रैव तत्रैव
 यथा पदशदि । यत्पदम शेषत्वस्यान्तरेऽपि परार्थत्व-
 मेव पक्षान्तरेऽपि मिति हेतु-यत्पदस्यत्वमसाधकत्वमित्येव
 हेतुविति-व्याप्तिप्रवृत्त्या एव हेतौ साध्याधिकरणशुद्धि-
 भावनात्वे समानाधिकरणत्वप्रकारेण तत्रैव शेषत्वस्यापि
 साधे मानात् । साध्याधिकरणत्वमिति मिति-पक्षं संश-
 यते तथाऽपि साध्याभावपरशुद्धित्वप्रकारस्याप्यसाध्याधि-
 करणत्वमिति साध्याधिकरणत्वे हेतुत्वप्रतीकारः । अथवा

ध्यादिकेव नुमानप्रकारस्य साध्याभावपरशुद्धि-
 प्राप्तिरिति तत्रैव परितरेण साध्याधिकरणत्वमेव हेतुत्वप्रती-
 कारत्वप्रकारेऽपि हेतुत्वप्रतीकारेण न साध्याधिकरण-
 त्वेति । इदं च ' शेषत्वं हेतुवित्प्रती-
 कारत्वमाध्यात्मिकम् । प्रयोगपरार्थत्वं त्वय्ये तदा-
 धिकरणत्वमाध्यात् । अन्ये तन्वयनया मय विष्ण-
 यत्वपरिग्रहात् । उपचारेण शेषत्वं यथुमिमेव

लक्षितम् ॥ ' तद्वाचभाविस्तेन तावयो येन विना न मवति स तस्य शेषः । तथा, अङ्कुरस्तोषादि-
मिविना न मवति । घटश्च मृत्पिण्डदण्डकक्रादिभिरिति
तपोस्तानि शेषान्येन शप्यते । तत्रोच्यते । ' अयुक्तमेयं
शेषत्वमविना भावलक्षणम् । व्यभिचारात्तथाही-
दमशेषेभ्यपि दृश्यते ॥ सर्वदा ह्यविनाभूता
रूपपरशर्वादयः क्षितौ । न चैषां तुल्यकल्पत्वाद्भव-
त्यन्योस्यशेषता ॥ स्वामिना च विना दासा न
भवन्ति कदाचन । तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी
च नेष्यते ॥ प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न
दृश्यते । तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥
एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । प्रसज्ये-
तेषु शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥ एतेनाध्ययना-
धानदृष्टिद्वयव्याजनादपि । वाच्यं प्रसङ्गिशेषित्वं
तेरिना क्रमसंभवात् ॥ तस्मात्सत्यविनाभावे विना-
भावेऽपि वा कश्चित् । प्रयोऽयो यस्य यस्त्वस्य स
शेष इति विश्वयः ॥ ' न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शा-
दिभिर्वा ययोदाहृतैस्त्वोच्य प्रवृत्त्ये । येनातिप्रसङ्ग-
स्यात् । न त्वेनदपि शेषत्वलक्षण घटते । कुतः ? ' लक्ष्य
लक्षणयोर्दृष्टौ व्यभिचारो ह्योरपि । पुरोहाश-
कपाले हि न च तान्त्रयुज्यते ॥ सिद्धेस्तुपोप-
वापेन शेषसत्त्वस्य चेष्यते । तथा होमाः प्रयुज्यन्ते
भेदसखन्दनादिभिः ॥ निमित्तैर्न च नेष्येतां
होमानां शेषता मता । तस्माद्यो विहिते यस्मि-
न्नयिनोऽन्यो निधीयते ॥ तस्य तं प्रति शेषत्व
मतिरेकेण लक्ष्यते ॥ ' सर्वत्रैव पल्लववृक्षानविषेरङ्ग
विषयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यते इत्येतदेवातिरि-
कलक्षण शेषत्वयुक्तमित्युक्तेऽभिधीयते । ' व्यभिचार्यति-
रेकोऽपि प्रधानेभ्यपि दर्शनान् । तान्यपि ह्यति-
रिच्यन्ते शेषेभ्योऽधिनशेषताम् ॥ अन्ये विध्या
दिनिर्दिष्टप्रधानेभ्यः परान् निधीन् । दृष्ट्वाऽङ्गान-
न्यध्यदम्यन्ति विध्यन्त्यपरिग्रहान् ॥ विध्यन्तो
वा प्रवर्तेन विद्वानौ प्रवृत्तापिन । विध्यन्तविहितां
सत्र शेषान्दृश्यति जैमिनिः ॥ ' तस्माद्विधादि
विहितप्रधान इयमात्राणां साधुगणसमर्थविध्यन्तविहितान्

लक्षणमेव शेषत्वं सूचकाराभिप्रेतमित्युक्तेऽभिधीयते ।
' उपक्रमोपसंहारमध्याङ्गान्तेषु शेषताम् । विचित्रा-
मुपलभ्येतत्रेष्यते शेषलक्षणम् ॥ '

यदि हि निधोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थितः
शेषविधयः समाग्रायेरस्तत्र एतद्व्यभिचारालक्षणमाश्री-
येत् । न त्वेवमाज्ञाप्यते । विध्यप्यादिमध्यावसानेषु
समाग्नानात् । ' प्रधानादौ विधीयन्ते ये शास्त्राच्छे-
दनादयः । विध्यादिविहितत्वात्तेषां नाऽऽप्त्युद्देश-
शेषताम् ॥ कर्मणा सह चोच्यन्ते ये ह्यविद्वेवता-
दयः । शेषान्तेऽपि न धुयैरेरस्तदन्तान्नानवर्ज-
नात् ॥ '

अङ्गविध्युपक्रमेषु तावदाशक्यप्रकरणेषु तद्वर्तिभावा-
काङ्क्षितप्रयोजनकरनावेलाया कर्मभावाकाङ्क्षायुक्त-
प्रधानविधिदर्शनात्तदपेक्षितोपकारसिद्धयर्थत्वेन तेषामव-
धार्यमाशाना विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति न
विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनापश्यते । ' शेषं
तस्यैव तं विद्यादुपकारेण लक्षितम् । भवत्येवं च
होमादेभिर्नादि प्रत्यशेषता ॥ न हि निशेषकारार्थः
स तद्व्येषोपकारकम् । वेदे च नान्यदङ्गत्वकारणं
दृश्यते कश्चित् ॥ ' न ह्यनुपपुर्वैदिकविद्व्यङ्ग वस्य-
चिद्वेत् । तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति । तथा शेषो-
पिष्टादपि तत्र तत्र प्रदेष्टे माध्यकारो वक्ष्यति— ' यो
यस्त्वोपक्रमेति स तस्य शेषः । उपकारलक्षणं हि शेष-
त्वम् ' इत्येवमादि । ' तादृश्यैमपि नैवान्यदुपकारा-
त्यतीयते । तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्ष-
णम् ॥ ' न त्वेतदपि घटते । कुतः ? ' एयं सति
प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् । अङ्गानां च
सर्वेषां संकीर्ष्यतेय शेषता ॥ '

यस्यैव अङ्गानि प्रधानानामुपपुर्वन्ति तेषामुपपन्ने-
नोपकारप्रतिग्रहणं च प्रधानान्यपि अङ्गानामुपपुर्वन्त्येव ।
कुतः ? ' प्रधानैःप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन ।
उपपार्थैरिना तानि नोपपुर्वन्तु च शस्तुयुः ॥ प्रधा-
नान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युस्तुपहान् । स्याद-
न्योन्योपकाराच तेषामन्योन्यशेषता ॥ तैकेनापि

प्रमाणानुमाने व्याप्रियते । नोपकारादेव शोपत्र तदाध्यं
वेत्यनवययम् । एव च सति श्रुत्यादीन्नेय तादर्थ्यप्रति
पादनरूपेण शोपत्र विनियोजनीति तद्विवेकार्थं
लक्षणमात्रव्ययम् । सत्यपि ब्राह्मप्रधानादीनामुपकार-
संकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः । तस्मात् परार्थेव
लक्षणमेव शोपत्र निर्देशम् । 'य परस्योपकारं वर्तते'
इति - पारार्थ्यमेवोपकारेण फलेनाभिधीयते इत्यत्रगन्त-
व्यम्, न तस्मै लक्षणोक्तिप्राप्तिः वर्तते । तथा च
स्पृष्टी करोति 'ये परार्थस्ते वक्तारो भवन्ति' इति । पर-
पुनरुक्तकारलक्षणध्यान्या वदति - 'यथोपाध्यायः शिक्षा
णाम्' इति । 'वत्य वर्तते' इति - तादर्थ्योपकारव्यति-
करदर्शनादिहालक्षित शोपत्रमित्युपेक्षेतदुदाहरण एका
तित्रकाराण्युक्तमुदाहरति - 'तत्रथा गर्भदास'
इति । स ह्युपार्थेन स्वार्थधेन प्रसिद्धः । अनहृत्वाश्च
वदनार्थतथा । न तु स्वामी तादर्थ्येनात्रगम्यते इति
विवेकः । परस्तु तत्राद्युपकारकत्वादस्तेय कश्चित्तादर्थ्य-
रेषा इति प्रत्ययतिष्ठते - 'ननु गर्भदासस्यापि' इति ।
सिद्धान्तवादी एवाह - 'आत्मने एवामो सविदधान'
इति । उदेतेन (इदमनाऽऽकृतम् । निरुपकारा-
संनये यत्रिष्टोदेदयतामिच्छिष्टतिप्रकारकत्वेन विहित
यत्, तत्र तदङ्गत्वमिति । 'दण्डपूर्णमासाभ्या
स्वर्गसामो येनेत' इत्यनेन दण्डपूर्णमासयो स्वर्गनिष्टो-
द्द्वयनामिच्छिष्टतिप्रकारकत्वेन विहितः तादृशसंगतिः ।
अत्र च लक्षणे वृत्तिप्रकारकत्वं इत्यत्रितकृतवाच्ययतमा
न्विनयम् । त्रिहितव्यं च म्वनिष्ठप्रकारानामिरूपित-
विशेषतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमत्र धेन विधिविधिष्ट
यम् । अत्र कर्णवादीनामेव कृत्यविवृतत्वात् भावनाया
एव च विधिविधयानामाध्यात्म्यादिशब्दावकाश इति
दिक् ।) हि तादर्थ्यं विधिव्यते । न च स्वामिनो
गर्भशाययुदेतेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि,
स्वयंनिष्ठप्रवृत्त्या, नागरीयकत्वात्तत्रावशोपत्रम् ।
'येस्तु द्रव्यचिरीर्ष्ये' इति - पुनरुक्तसङ्घोपकारस्य ।
ननु च तदव्याप्येनैव लक्षणेन गतार्थत्वात्तत्र
वक्तृत्वमत्र आह - 'तत्रापूर्वार्थतः स्वारथिता' इति ।
एव केचिदेव व्याचक्षते । तत्र दृष्टार्थानामत्रदन्त्यादीना

शोपत्रमुक्तम् । इह तु सर्वोपार्थेन दृष्टार्थानामदृष्टार्थाना
च द्रव्यविपयाणा कर्मविपयाणा च शोपाणा लक्षणमुच्यते
इति । एव तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात् । तस्युन-
रेतेन गतार्थमित्यपहृतमेव । तस्मादेव वर्णयित यम् -
'अथ तत्र किं वृत्तं येस्तु द्रव्यचिरीर्ष्ये' इति ।
तदभिधीयते । 'हृत्वादात्रपि शोपत्रमेतस्मादेव
लक्षणान् । दृष्टार्थानादपूर्वं तु सतो नेति पुरो-
दितम् ॥'

सर्वविषयव्यापि शोपत्रमिह लभ्यमेव तत्र नीतम-
पूर्वभेदनिराकरणार्थम् । अथवा पूर्वोक्त गुणवधानभाव-
लक्षणमनपेक्षयापूर्वं संग्रहित कारणांतरनिरासेन परार्थत्व-
लक्षणे शोपत्रेऽभिहिते 'येस्तु द्रव्यचिरीर्ष्ये'
इत्यनेनोपकारलक्षणाम्युपगमाद्विशेषमागच्छव परिहरति ।
तत्रापूर्वभेदकत्वनातिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्तं न शो-
पत्रलक्षणत्वेन । अत्र पुन सर्वशोपाणा पारार्थिक लक्षण-
मेवोच्यते इति मित्रविषयतादविरोध इति ।

शा - 'समात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शोपत्रं
णम् । परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते ॥'
कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षण शोपत्रम् ? नहि 'सोमेन
यजेत' इति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वेन सोमस्य उच्यते,
करणमात्रमिषं गतम् । उच्यते । न श्रुत्यादयः पारार्थ्यं
मभिदधतीति ब्रूम । किं तर्हि, त्रिविधितिः पारार्थ्यं
बोधयन्तीति । विधिरपि न अभिधानेन पारार्थ्यं गमयति
किन्तु अयापरथा । स हि चैतनप्रवर्तनताम् । न च
अनुदिष्टफले व्यापारे चेतन प्रवर्तयितुं शक्यते इति
अथात् त्रिविधिरपयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तता
गम्यते । फलार्थश्च व्यापार फलत्रयं पुरुषस्य अभिल-
षित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरव्यक्तानां तत्साधन-
त्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्ति
निष्ठा भवति । तस्मात् युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्य-
लक्षण शोपत्रमिति ।

वि - 'स्वरूपहेतुं न सोऽन सो वा नैरानिरूप
णात् । पारार्थ्यं शोपत्रात् रूपं नेनोपलक्षितम् ॥'
भाट्ट - इह भाव्यं प्रसरद्रव्य निरूप्यते । यदेव हि
अन्नत्वलक्षणं तदेव शोपत्रदशक्यतावच्छेदकं नाम्नात् ।

स्वामिनि च यत्रामने शेषभक्षाणा दर्शनात् तत्ता मायात् स्वामिमानस्त्वात् भक्षविषये इतरेषा यत्रामाना दन्वेषा ऋद्विवा तथात्परि क्रियाभाव । यत्रमानस्य तावत् शेषभक्षेण नि संशय परिश्रयो नास्ति । ऋत्वि ज्ञामपि तदत् नास्ति शेषभक्षेण परिश्रय । तस्मात् शेषभक्षा प्रतिपत्ति संस्कारार्था न परिश्रयार्था इति सिद्धात् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३४ ॥
कुण्डपादिनामयने नाम सद्ये ' अ सदकैश्चमस्ये योमान् मद्युग्नि ' इति श्रुतम् । त्वर सुष्टि । त्वर रहितैश्चमस्ये इति मध्ये प्राप्ते विशेष उक्त । एव सद्ये मद्युग्नि इत्येते, सद्ये च परिश्रयो नास्ति । अनेन अथायदर्शनेन मन तावत् शेषभक्षा न परिश्रयार्था इति निश्चिनम् । तस्मान्मायात् दर्शपूर्णमासादावपि शेषभक्षा न परिश्रयार्था किन्तु प्रतिपत्ति संस्कारार्था इति सिद्धात् । ३५

● शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे एष्टिकेषु कर्मसु न परि-
क्रयार्था । संस्कारार्थे ते वर्तया । भा १२।१।१७।
३३-३४, ● शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे वपट्टमरनिमित्ता
होमामिपत्रनिमित्ताश्च । ते न परिश्रयार्था किन्तु
संस्कारार्था । १०।२।१।२९-३३

● शेषभक्षास्त्येति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥
सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा चोदकप्रता
अपि सोमिरेन व्रतेन निवच्यन्त तथा आरण्यासनवत्
(१०।१।१।३०) इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥
सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा सोमिकन व्रतेन
निवच्यते इति चेत्, न । अथाथरात् इडादि शेष
भक्षे न श्रय किन्तु अथाथ संस्काराय उपयुक्त
संस्कारायान् द्वितीयानिरेनाच्च । तस्मात् ऐडादय
शेषभक्षा क्त या इति सिद्धात् । ३३

● शेषभक्षस्त्येति चेत् । १२।१।१५।३१ ॥
नान्यार्थत्वात् । ३२ ॥ सायमारण्यभक्षणम् इडादि-
शेषोऽपि ज्योतिष्टोमाद्रभूतेषु दर्शपूर्णमासविकारेषु
अनिदेशमात् ' पयो वत ब्राह्मणस्य ' इति प्रवक्ष्यविहि

तेन व्रतेन निवच्यते इति पूर्वपक्षयिवा शेषभक्षस्त
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थेन ननुयुक्तपुरुषसंस्कारार्थात् व्रतात्
अन्यार्थत्वात् न शेषभक्षे व्रतेन निवच्यते इति सिद्धात्
तम् । सु पृ १५४५

● शेषभक्षास्त्येति चेत् । १२।१।१७।३४ ॥
सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा सोमिकनक्षिणया
निवच्यन्, तथा अ वाहार्यवत् इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् । परिश्रयार्थांश्चक्या इदमुक्तम् ।

न कर्मसयोगात् । ३५ ॥
सोमे एष्टिकेषु ऐडादय शेषभक्षा सोमिकनया
क्षिणया निवच्यन् इति चेत्, न । नेते परि-
श्रयार्था । नालमेते आनमनाय । अवाहार्येण कर्माय
मानतानां निवृत्त भूयिष्ठे कर्मणि एते विधीयते, कर्म
सयोगात् संस्कारकर्मसयोगार्थास्तु एते । अत
संस्कारार्थं भक्षा वर्तया एवेति सिद्धात् । ३६

● शेषभक्षा दर्शपूर्णमासयो न परिश्रयार्था किन्तु
संस्कारार्था । भा १०।२।१।२९-३३ ● शेषभक्षा
सर्वे वृणञ्चरो पुरुषात्तरण्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहर
णीया । १०।२।१।२९-३० मीमंसे पृ १४८२
' वृणञ्चरो सर्वे शेषभक्षा ' इत्यत्र अधिकरण
दृष्टयम् । ● शेषभक्षाणा सोमाद्रष्टिषु सोमिकदक्षि
णया प्रवक्ष्यसिद्धिर्नास्ति । १२।१।१७।३४-३५

● शेषभक्षणे ऋत्विङ्गनिशम । ६।४।१।४-९
● शेषभक्षणार्थं चतुष्पाकरणम् । भा १२।४।
१५।४६

● शेषलक्षणम् । ' शेष परार्थत्वात् ' (३।१।
२।२) । ननु परोद्देशप्रवृत्तिश्चेत् वाराध्यं ततो नाशो
कर्तुं यतिरित्युप शेषत्वम् । अथ परोद्देशप्रवृत्तिविष
यत् तत् ततो द्र यादौ यागादौ फले च क्रमेण यागकल्-
पुद्देश्यवत्प्रवृत्तिविषयत्वात्त्वेऽपि न पुरुष यागोद्देश्यक
प्रवृत्तिविषयत्वमस्ति, किन्तु तादृशप्रवृत्तिस्वरूपैव ।
उत्पन्नमपि वाऽऽर्थभावनात्प्रवृत्तौ नास्ति । यत् न्याय
रत्नमालायाश्चकृतम् ' कर्तुं समीहित येन शिष्यव्यग्र
लडुच्यते । इत्यनेन वैशेष्यभावनात्कमेव शेषलक्षणमुक्तम्,
तदपि फले अ यासम् । नहि तस्येष्टयागतता विधिना

शेष्यते इति । उच्यते । प्रवृत्तिः प्रवर्तना, परं चेष्टम् । तदुद्देशेनैव यैषी या प्रवर्तना, लौकिकयाः इष्टोद्देश्यकर-
 निगमाभावात्, सा मनोजिवा खली पारान्यम् । प्रयोज-
 कत्वं च कारणकारणशब्दादुक्तम् । येषप्रवर्तनेन च
 साक्षात् प्रवृत्तेः कारणम्, तद्वद्वारा फलस्य । पुरुषस्थानि
 बहून् प्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनयैव उच्यते, एवं कारणत्वेन
 मौल्यदि कारणान्तर चेति । यद्वा परोद्देश्यकप्रवृत्तिमत्त्वेन
 व्यप विवक्षिता । तदस्मान्निधामकश्च संबन्धः पुरुरे
 अधिकांशतयाः, प्रथममाश्रये तु विषयताः, ;
 नाम्ना, इत्येव लोके तद्व्याप्तिधामकत्वात् । न चेत्
 फलोद्देश्यकत्वमपि पश्यन्वपि रश्नरात् पुरुषस्य फलं
 मति अत्रापत्तिः, इष्टपत्तेः । अतमनवमाद्योर्हि सर्वेषु
 अपूर्वेदमर्थं न सागररूपमाने अद्भवं इत्युक्तम् ।
 तेन यथा अत्रापत्तेश्चोदः श्रीहिल्लिते अपूर्व-
 साधनरूपे विविधे विनियोगात् विदोपणे अपूर्वेऽपि
 अद्भवं, एतमिहापीति । एतात्तदमतिशेन 'परोद्देश्य-
 प्रवृत्तिः' इत्येवोक्तम्, न तद्विषयता तदधिपत्तयता
 चेति । तदिदमपि प्रवृत्तायेव अप्यार्थ इत्युपेक्ष्यम् ।
 तस्मात् आशय विवक्षा युक्तेति । यदि तु न्यायतलमाहा-
 रतमेव लक्षणं समर्थनीयम्, तदा एवं वाच्यम् । सद्युक्तं
 वेपेष्टसाधनत्वं फले असाध्यम्, नहि तस्येष्टसाधनता
 विधिना चोपपत्ते इति, तन्न, तत्रापि वर्तमानाभ्यारूपेष्ट-
 साधनत्वं चैवारात् । स्वर्गादिमोडोऽपि हि पुंसा
 स्वर्गादिपदिष्ट एव ।

ननु एतन्पि पुनोद्देश्यदिक्ते पुनादो अत्रातिरिच, न
 हि तत्र इष्टसाधनानं वैधमिति चेन्न, इष्टसाधनत्वसामा-
 न्यस्य अनेकवेऽपि पुनोदः कश्चिदसाधनता विधिगम्या
 इति स्वर्गसाधनविषये उक्तम् (३।१।११) । एवं च मति
 पुनोदः कश्चिदसाधनता शेष्यता विधिना तस्याः पुरुषरू-
 प्येष्टस्य कर्मवता मित्वा अनुपपत्तेः पुरुरस्यापीष्टस्य
 कश्चिद्वदोद्योगसाधनत्वात् कर्मवता शेष्यते इति पुन-
 रूपस्य कस्यचिदोपगतः इष्टसाधनता विधिगम्येव इति
 ना भातिरिति । इति श्रेयलक्षणम् । याज्ञ. सू. ११-१३.
 • श्रेयलक्षणमेतं काम्यस्य' साधनानि कानि साधना-
 न्नाणि किंनरमेति म्यास्त्यादम् । सा. ३।१।११ उ. ९.

मौ. को. ४१२

श्रेयलक्षणप्रतिज्ञा ॥

अथातः श्रेयलक्षणम् ॥ ३।१।११॥

भाष्यम्— नानासमेलनं वृत्तम् । अनन्तरं श्रेय-
 लक्षणं वर्तयिष्यामः । कः श्रेयः, 'येन हेतुना श्रेयः, कथं
 च विनियुज्यते इति । भुव्यादीनि च विनियोगे कारण-
 नीति वक्ष्यते । तेषां च बलवदश्लक्षता' । एतत्तात्पर्य-
 यैगाम्यद्वेषुबोद्धवतादिना ।

वा— 'द्विलक्षणयाः परं शिष्टं चापत्तिकचन
 लक्षणम् । तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः श्रेयलक्ष-
 णम् ॥' तथा च प्रथमस्य श्रेयसत्ताविशिष्टस्य श्रेय-
 प्रदेष्टावर्तने धर्ममभावस्य अपि पक्षस्य संस्थां 'बोद्धव-
 त्वाद्युक्त्येनैतैर सूचितं बर्णयित्वा कानि अन्यं साधनानि
 —अज्ञानि कानि च साधनाभ्यासनि— अज्ञानानिति
 कथयन्ततदर्थं उच्यते क पुरुरः प्रधानं धर्मस्य' क वा
 पुरुषो गुणभूत इत्यादि सावर्तिकचन सीमाधित्यं
 तत्परं श्रेयलक्षणेनैव व्याख्यातम् । श्रेयैः तमस्यैव
 लक्षणैरित्यर्थः । इह लक्षणानां बहून्वेऽपि यदेक-
 यचनं कृतं तद्व्यगतरसामान्यसंख्यामपि वक्ष्याम ।
 'यस्य श्रेयः परार्थत्वावित्यनन्तरलक्षणम् । तद-
 न्नत्वस्य वाच्यत्वादाश्री तन्मात्रागोचरम् ॥' इदं
 प्यपि हि लक्षणाथेषु विरक्षितेषु कामसादेकस्माद-
 न्नत्वस्यः श्रेय एतन्नश्लेषोचरः परार्थत्वहेतुः प्र-
 ति-
 पाद्यते । समाधश्च द्वेषा विगृह्य इत्योक्त्याशेषोः
 प्रदर्शनीयः । श्रेय च तद्वर्थं च, श्रेयस्य वाऽप्येव
 लक्षणमिति । पद्योक्त्यासाधनपणेन च वाच्यत्वाय-
 मानायम् । 'अद्भलक्षणमेवेदमिहोक्तं श्रेयलक्षणम् ।
 तद्विशेषप्रपञ्चत्वात्तन्व्यान्तरमिति र्थितः ॥' सर्वेषां
 हि लक्षणान्तरार्थानां प्रयोच्यप्रयोः प्रयोच्यत्वमप्योक्त्यद्वेषु-
 विषयमपि वाच्यत्वात् इति विषयवर्णयित्वासाधनात् 'तत्र'
 इत्यादिपरिशेषोपपत्त्यात् लक्षणान्तरयोश्च यथासाध-
 न्येव लक्षणान्तरात्साधनपारकस्तिताः । तथाहि— 'प्रयो-
 च्यताः प्रयोच्यारः श्रेयाणामिव श्रेयिणः । क्रमोऽपि
 श्रेय एवैवप्रयोसाधनप्राप्तयः ॥' इत्युक्त-
 साधनानामपि श्रेयैः श्रेयस्यदुपपत्तौ विवक्षानां श्रेय-
 प्रयोगचनचोदितानां शीघ्रतयात्तात्तायोः कामर्थ्ये-

नङ्गभूत मम आपद्यमान ध्रुवयपठनस्थानमुत्प
 प्रावृत्तिक्रमाराख्यप्रमाणपत्रवशेन ध्वनस्याप्यते ।
 'अधिनारोऽपि यत्नेषु कर्तुं शेपस्य चिन्त्यते ।
 भाव्यानां भातक कर्ता द्रव्य को नाम कर्मणाम् ॥
 तथा चास्य विशेषेण सूत्रयद्वैव शेपता । पुरपश्च
 पुन शेप कर्मांशत्वेन चोदनात् ॥' वक्षति हि
 'पुरपश्च कर्मांशत्वात्' इति केमिनि । 'तथाऽनाम्ना
 तशेषाणां शेषिणा सप्तमादिभिः । शेपसद्भावात्
 तद्वपपरिमाणोदितनिर्णय ॥' तत्र तु -- 'सप्तमे
 नातिदेशेन शेषा सन्तीति साधिते । ततोऽष्टमे
 नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥ नयमेऽर्थप्रवान
 त्नात्तदधीनाऽन्यरूपता । इयत्ता दशमे शेपमाथा
 भ्युचयचिन्त्यता ॥ प्रयोगपरिमाणं च तत्तन्नायाप
 लक्षणम् । एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीयमान् ॥
 अन्यार्थांशुद्विष्टे शेषरूपकारेऽल्परूपता । प्रसङ्गे
 तन्भावे च स्वाद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥ अथवा
 ऽस्त्विदमेवैक तृतीय शेपलक्षणम् । तदेव सूचित
 यत्तुमथात् शेपलक्षणम् ॥ अन्यानि पृथगारम्भे
 लक्षणानि करिष्यति । इदं सपरिवाराणां शेषाणा-
 मेव लक्षणम् ॥' तत्र अथगद् आनतर्थापूर्वमहना
 पेशाधिकाराणामक सर्वान् वा विरक्षितप्र प्रयुज्यते ।
 प्रागुक्तमेदल्लक्षणान्तरोक्तत्वापूर्वमहनामपेशव शेपलक्षण
 मारम्भते । कुत इति हेतुवेषायामन इति हेतु वक्ष्ये
 'यस्माद्देहमरिज्ञाय न शक्य शेपलक्षणम् ।
 विज्ञातुमेत एतस्य तदनन्तरमुच्यते ॥ भित्तानां हि
 पदार्थानां शेपशेषित्वसम्भवं । एकत्वे नापदिदयेत
 क शेप कस्य शेषिण ॥ भेदान्तरवत्तद्व्य शेप
 लक्षणमेव च । प्रयोचरुक्रमादीनां शेपत्वाधीनचि-
 न्वनात् ॥ अयमेव च सन्नय समतोऽध्याययो
 द्वयो । अस्मिन् हि सति सूत्रोक्ते नान्यो भाष्यहृनो
 दिन ॥ पूर्वयोनास्ति सन्नय सूत्रोक्तोऽध्याययो
 द्वयो । प्रथमेऽध्याय इत्यादिभाष्येणतोऽध्ययधायि
 स ॥' अर्थेदोषा ह्यन्यायादिष्वेव न प्रथम्यरूपा
 अथ इति सक्षरोक्तिपिच्छैहृत्तत्तत्तित्यभाष्याध्याय
 प्रदर्शनपूर्वं भाष्यकारैव सत्रच पूर्वापायशेपरिमित ।

इह तु मूलकारैरेवाथात तद्व्याख्यामुपनिबद्ध इति स एव
 व्याख्यात -- 'नानाकर्मलक्षणं वृत्तम इति च । 'प्रधान-
 मात्रमेवोक्तं नोपोद्घातादितिस्तर । नानाकर्मल-
 मानं हि शेपलक्षणसिद्धिदृष्टम् ॥' प्रथमाध्यायप्रति-
 पादितो हि प्रमाणविवेकविपर्ययस्य प्रमृतिगुणविधि-
 नाप्रपेयताकथनोपायैकतस्यदिग्बिनिर्णयप्रविभागा प्रत्येक
 भेदादिलक्षणेषु भेदेनोपयोष्यते इति प्रपञ्चेनानुभाषित ।
 तथा चाभ्यागाधिकरणे खिन्नेदप्रमाणलक्षणवलेनोक्तम्
 'अविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इति । विषयान्तररहित
 स्थानयपरा विधि कर्मस्वरूपमव निदर्शपूर्वविहिताद
 वक्ष्यमेव कर्मान्तर करणीति विधित्तिर्णयत्नेवर्णीय-
 नम् । 'तथाऽर्थानाद्विज्ञानाद्विष्णवादिगुणशक्य ।
 यामा न कल्पितास्तेषां विधिशक्तेरसम्भवात् ॥'
 जानिवात्राभितोपक्रमोत्तरसहारमभ्यपतिनो हि 'विष्णु
 रूपाणु यद्दयोऽनामित्वाय इत्येवमादयोऽतरालवर्ष
 विष्येकरावयत्तेनार्थं गदरवात् प्रथमविधिवलममाना न
 देशताविशिष्टकमनयविधानार्थो विज्ञाप्यते । 'मन्त्राणा
 मपि यत्कार्यं निहितार्थप्रकाशनम् । तेन गोदान-
 गोयागौ नाभ्यासाद्देवमागतौ ॥' यच्छब्दमन्त्रणे
 तत्तुपुष्टयायुवहनविधिशक्तयो हि मत्रा धर्मसाधनत्ये-
 नोच्यमाना 'देवाश्च यामिषंयते ददाति च' इत्येवमा
 दिभियत्तवत्तर्पे पुन पुन श्रुतेरपि न कर्मन्तर
 कल्पयति । 'तथा श्वाधार्थसन्नयस्मृतिवत्त्वावधार-
 णान् । प्रक्षेपाधिकतानामात्राद्यागार्होमस्य भिन्नता ॥
 तथा न भिराते कर्म काठकादिसमाचारया ।
 प्रन्थनामस्मृतलोकै निमित्तसम्भवादिपि ॥ कृतक
 चाभिधानं यद्व्यैरादिमदुच्यते । निमित्तप्रभव
 त्वेन सूत्रसारस्य तन्मतम् ॥ कठेन प्रोक्तमित्येव
 तेन प्रोक्तमिति स्मृते । प्रन्थश्च प्रोच्यते नार्थ
 स ह्यनुष्ठीयते नरे ॥ तेनानुष्ठितमित्येव यदि
 नाम स्मृतिर्भवेत् । कर्म काठवमुच्येत कठे
 नानुष्ठितं हि यत् ॥ कठेनाध्यापितं प्रोक्तमित्येव
 तद्विज्ञो यत । स्मर्यते प्रथनामातस्तस्याध्यापन-
 सम्भवात् ॥ गुणश्चापूर्वसंयोगो नामधेय च
 भेदकम् । भेदोपयोगिना तेन गुणनामत्व-

दोषयोः ॥ प्राजापत्येषु यामानामिकानेकत्वसंशये ।
 कृतः प्रकृतिष्वच्छ्रयकार्यशेषेण निर्णयः ॥
 पशुसप्तदशस्य न यागेयस्य विना । सिद्धि-
 रस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥ एव-
 मत्र प्रपञ्चेन पूर्वोच्यकार्यवर्णनम् । उत्तरा-
 ध्यायसिद्धपर्यन्तुनात्मतशेषतः ॥ शेषत्वे कर्म-
 भेदात्तु नाधिरार्थोपयोगिता । तस्मात्स एव वृत्तो-
 ऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥ शास्त्रं न त्येतदेकान्ता-
 रसङ्गेनोक्तिप्रयोजनम् । यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽ-
 प्युपयोज्यते ॥ उपोद्धानोदितेनेह शेषत्वमभिधा-
 स्यति । भावार्थफलवत्त्वेन कर्मणामपि जैमिनिः ॥
 तथा चापूर्वभेदेन कर्मभेदानुसारिणा । आद्यौ-
 पधादिश्रमणां व्यवस्थां साधयिष्यति ॥ तथा च
 ' प्रसक्तानुप्रसक्तौचमृष्यजु सामलक्षणम् । श्रुते
 जाताधिहारः स्वादिसस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥ तस्मा-
 द्विस्तरसंक्षेपाथर्थमाद्योमुभापि । व्याख्यायामुप-
 न्युमेते इति कश्चिच्चिच्छ्रुतः ॥ एवमर्थद्वये ताव-
 दशब्दस्य वर्णनम् । संवन्धोऽध्याययोरुक्तौ
 यद्वाऽर्थासिद्ध एव सः ॥ ततश्चापुनरुक्तत्वाद्द्वय-
 माणार्थमोचरा । अधिकारार्थता वक्तुमशब्दस्य
 शक्यते ॥ '

प्रथमाप्यावपधमस्य हि धर्मशानेकत्वात् वक्ष्यमाण-
 व्याख्येयत्वेनानुपपत्त्यासादन्तरानुष्ठेयत्वमाश्रयेत्तदेव प्रमि-
 त्तधिकाराश्रयेत् नोक्तम् । यद्यपि तदुक्तमेतत्त्वेन धर्मशान-
 मुपात्तं तदप्यर्थमाद्यमानश्चक्षणम् स्वकमेव शिष्याणां
 मन्तीति न स्यात्तस्मात्प्रकारात्साध्यान्वचनोपसाधि-
 कारमेतत्त्वेनाप्यविरतम् । ' धर्मवृत्ताभ्यागतं यत्तु
 स्मारिकादिदधिकारमात्क । न जिहाम्नापदं तस्य
 शोभुः स्वार्थनिरूपकम् ॥ इह स्वध्यायार्हं वा
 तदर्थमाश्रयेत् वा । व्याख्यायामपि यत्तु हि
 शक्यते शेषलक्षणम् ॥ '

अतः परं शेषलक्षणमपि तदादरेण श्रौतम् ।
 योऽप्यावन्तपराशरीऽप्यापि नास्तीति । अतः शेष-
 लक्षणमपि तत्र वैरित्यमिति शक्यं वक्तुम् । ' शेषत्वे-
 पाधिपराऽत्र युक्तौ नाभ्यस्य करयन्ति । शेषधी-

सिद्धयपेक्षत्यादन्यलक्षणव्याग्धियाम् ॥ ' इत्यादि-
 पदं स्थावदुपदेशपूर्वकानिदेवा विपर्ययादुपदेशविचारार्थ-
 प्रथमपरकसमाप्तिं प्रतीक्षते । तथाऽधिकारोऽपि यथोप-
 दिष्टकर्मतुल्यत्वसामर्थ्येन कर्तुंशक्यते इति क्रमनिगम-
 पर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारभ्यते । तथाहि ' भारो यो
 येन बोद्धव्यः स प्रागातोऽलितो यद्वा । तदा कस्तस्य
 बोधेति शक्यं कर्तुंनिरूपणम् ॥ प्रयोजकवशी
 चेष्टौ मुख्यप्राप्तिकक्रमौ । चतुर्थलक्षणार्थं
 क्रमतश्चिन्तयिष्यते ॥ प्रयोजकोऽपि शेषाणां शेष-
 न्यत्वप्रयोजकः । करिष्यते परा तस्मात्तन्निन्ता
 शेषलक्षणात् ॥ तेनाद्यैवेदमारभ्यति सिद्धेऽभि-
 पीयते । प्रकारैर्वहुभिश्चेदं कर्तव्यं शेषलक्षणम् ॥
 स्वरूपहेतुसंबन्धतत्त्वमात्रलक्षणम् । ननु ज्ञेया यथा
 शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः । नैकस्मिन्नप्रत्यविज्ञाते
 व्यवहारो हि सिध्यति ॥ ' उच्यते— ' ज्ञातव्या
 उभये सत्यं सूत्रणीनां न तुभ्ये । अर्थापत्त्या हि
 सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥ तत्र सूत्राणि
 शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् । फलप्रयास-
 तुल्यत्वात्प्रसभ्येत यथाकथि ॥ प्राधान्याच्छेदिनां
 साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् । न तु तस्मिन्त्यते तत्र
 वर्तव्यं हि द्वय भवेत् ॥ शेषोऽप्यास्तीति मत्वर्थो-
 देवं शेषी निरूप्यते । न स शेषमपिज्ञाय ज्ञानुं
 शक्येत केनचित् ॥ तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह
 लक्षणम् । कियते शेषिणस्तदर्थमाश्रयानिर्णय
 सेत्स्यति ॥ श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वमप्येव
 निर्णयः । शेषी तद्विपर्ययेन लक्षणतः नास्ती-
 यकः ॥ श्रुत्यादिममाये च वक्ष्यते यद्गुहा-
 दलम् । तच्छेदिव्यतिरिक्तत्वाच्छेदपदोच्यते नः ॥
 तस्माच्छेदलक्षणमेव समस्तद्वयप्रकारविशिष्टं यत्तु सिद्ध-
 प्रतीक्षणम् ' अथात्, शेषलक्षणम् ' इति । तत्र ' क. शेष ' इति-
 स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । ' किं वेत्ता ' इति-येनासौ
 शेष इत्युच्यते । तस्य च वक्ष्यते तद्वदर्थस्य लक्षणं
 वक्ष्यते इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगमकारान्तं फ-
 लोपि नः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमप्रमाणतरे
 पापितरा विना कथेन वा विनियुष्यते । तथा विनियोग-

कथंशुद्धादिपट्स्वरूपज्ञानं तेषां बलाबलं न च । तत्र प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोगं किञ्चिच्च प्राप्तं किञ्चम् । द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्रूपम्-पश्चोपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवानपत्तेन सिद्धा-
-तस्यापनादिनाऽपि वाक्यग्रहणेन ' प्राग्दर्शनात् ' इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभिः विनि-
-योगं सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते । ततो बलाबलाधिकर-
णम् । तत्र परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचित्ता तावत्यावत् ' तुल्यं सर्वेषां पशु-
विधिः ' इति । ततश्चतुर्णां क्रमेण सह पुनः सैव चित्ता-
यानत् ' शास्त्रकलं प्रयोक्तरी ' इति । तत्र उपोद्घात-
पूर्वकं पञ्चमि सह समाख्यायां विरोधाविरोधविषय-
विचारेणाध्यापपरिसमाप्तिः । एतत्तत्तारयैण-यदुपोद्घात-
प्रसक्तानुपसंकरिति वक्ष्यमाणमनुसूचित्येते । प्रदर्शित-
सु-यमानं पुनः ग्राहयिष्यते । सर्वं चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञ-
येव विण्डीकृतं प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूचितम् ।

शा— बहुपकारं चेद् द्यपलक्षणं वक्ष्यते, कं शेष-
इति तत्स्वरूपम्, केन हेतुना शेष इति शेषमन्-
प्रवृत्तिनिमित्तम्, कथं विनियु-यते इति विनियोग-
प्रकारः । श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान-
-यवबोधने कारणानि प्रमाणानि । तेषां च विरोधे
बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति क्व च नास्ति तदेत-
त्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूचितम् ।
शब्देन सूत्रेण श्रुतसुद्धिसम्प्रसारणं वक्ष्यमाणार्थप्र-
-दानं मानं कृतम् ।

वि— ' द्वितीये कर्मणा भेदे सिद्धं मित्रक्रिया-
स्वयम् । उमुत्सितं शेषशेषिभाःोऽतोऽत्रामिषीयते ॥
अद्यान्दी शेषता शब्दी वा न शब्दच्यपतीति ।
क्रियाकारकसर्गमात्रे व्युत्पत्तिव्यवभात् ॥ गुणप्रधान-
भावेन सर्वमोऽतर्भवत्येव । व्युत्पत्तिव्यवभात्तं शब्दत-
स्यास्ति शब्दिवत् ॥ '

भाट्ट— शब्देन पट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते
सवति शेषिनिरूपितं शेषतापरवर्षामहत्त्वं निरूप्यते ।
मिथाना हि तत् समवति नाभिधानामिति तद्विरु-
णस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्रव्यकर्मणोर्मियो

ऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता, तथापि
अङ्गत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामादायैव सगल्युपसंता-
-वचच्छेदकत्वच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत्र
एव हेतुत्वम्, अशातेरे तु तत्प्रसङ्गातिरूपगमित्यपि
बोध्यम् । अङ्गरभवेन वाऽध्यायार्थोऽङ्गिव द्यर्थात् ।
तदपि च श्रुत्यादिपट्प्रमाणकम्, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-
-विचार्यत्यात् । तच्चानैकप्रकारकं विचार्यते । अङ्गरव-
लक्षणं शेषपदशक्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेद-
कम्, श्रुत्यादीनि च पट् अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयो-
विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति नास्तीत्यादि ।

मण्डन— (प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणं अनुक्रमण-
-क्यायां नवोक्तं द्रव्यतया । तत्र कारणं स्पष्टम् । अत्र-
-धिकरणस्वरूपं नास्ति । द्वितीयदृष्टीयाध्याययो-
-पौर्वापर्यं संबन्धनिरूपकमेवेदमात्रं सूत्रमिति सर्वसमतम् ।)

शकर— ' तृतीयार्थप्रतिज्ञाऽर्थे । '

* शेषलक्ष्याधिकरणम् । ३।१।३।३-६ ॥ इदमेव
बादर्थधिकरणम् । मीको पृ २९५२ ' बादर्थधिकर-
णम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् । * शेषलक्ष्याधि-
करणम् । न च पठ्याधिकरणेन अस्य पौनरुक्त्यम् ।
तदधिकरणसिद्धेष्टयाघनत्वं अङ्गीकृत्य इह यामादे-
लक्ष्यत्वमात्रनिरूपणात् । कौ ३।१।३।३

* शेषविनियोगं यथासद्योगं (३।१।४-६)
अधिकरणत्रये स्थितं । वा ३।१।३।३ पृ ६९९

* शेषलक्ष्यस्य द्विप्रकार एव वैयर्थिकं अवयविक-
श्लेथि (तत्र द्रव्यगुणसंस्कारा-
नियोगतो गुणभूता एव ।
यामकलपुष्पास्तु आपेक्षिका) । वा ३।१।३।६ पृ
६६४.

* शेषशेषित्वाच्च ऋते प्रयोजकप्रयोजकव-
नास्ति । वा ३।१।३।१ पृ १५२४

* शेषशेषिभाः अवयवे अन्तर्भवति । न हि
गुणप्रधानमात्रमन्तरेण अवयव संभवति । वि ३।१।३.

* शेषशेषिभाव अपि क्रियाकारकत्ववयवत् शब्द-
एव । ३।१।३ * शेषशेषिभाव, भेदो वाच्यत्वपुत्र-
तावन्नास्ति (अतो द्वितीयान्तरं तृतीयोऽध्यायः) ।
वा. ३।१।३।३

• शोषशोपिसंबन्धं छतनी नहि वदति । या. ३।१।७।१४ पृ. ८३९.

• शोषपट्टी विनिशोद्धी दिविषा गुगुत्वे प्राधान्ये च । बाल. पृ. ४५.

• शोष्याकाङ्क्षया क्वचिदनुपन्नः, यथा ' या ते अग्ने रजाशया, या ते हराशया' इत्यादी ' तन्वर्नपिष्ठाः ' इत्यादेः । वि. २।१।१७.

• शोपिनिरूपित शोषत्वं तृतीयोऽध्याये सिद्धम् । भाट्ट. ४।१।१२.

• शैल्यमान्य कृततदनुपदेशाननुपदेशन्यायः । अधिभारानुपदेशोपशोषपर्यप्रतीति-शैल्यमान्यन्यायः समतः । रसायनम्. २५.

• शैल्यपीन्यायः । यथा शैल्यपी नदी क्रमेण विनिषरूपाणि घत्ते, तथा अर्थालकारेषु शोषपयैव नाना प्रतीपादलकाररूपाणि घत्ते । उक्तं च- ' उपमैका शैल्यपी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदात् । प्रीणयति काय रश्ने नर्वयति तद्विदा चेत ॥ ' इति । साहस्री. ३६९.

• शोषः इति वर्णवचनोऽक्षजातिगतं वर्णं वदति, नान्यम् । भा. ६।८।१०।४०, • ' शोषमानय ' इति (उक्ते) रक्तगुणसंज्ञोऽश्व. शब्देनैव आनयनी विधीयते इति न वाक्यभेदो भवति (अत्र वार्ति-कम्-प्रमाणान्तरप्राप्तेऽपि आनयतौ रक्तोऽश्वक्षोचमानो न रक्ताश्वशब्दाभ्यामिव अभिहितो वाक्यभेद जनयति) । २।२।१२।२७ पृ. ५५८.

• शोषादिन्यायः । ' शोषेऽपि नैव वाक्तरम नुक्त्वा तद्वत्तेऽभिधा । अश्वरय नैव शोषण्य त्रिशोषण-सन्नेष्यते । गुणजात्यन्तर स्थितद्वैवात् तत्संगतिं गतम् ॥ ' तस्मान्जात्यन्तराण्येव शोषत्वकर्तव्यगौरवसादीनि (शुक्र-त्वावन्तरजातिः कर्तव्यम्) अश्वमनुयादिसंबन्धीनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमादधति, यथा गौत्व साह्यादिमस्तु इति न वाक्यन्तरमाहाङ्कयम् । (अथ शोषा-दिन्याय) । वा. ३।४।१।२३ पृ. ९१९-९२०.

• तिष्ठे निशिष्टवाचिताया शोषादिशब्दाना दृष्टान्तत्वे निरस्ते कुमायदिशब्दाना दृष्टान्तत्वाङ्कानिरासाद्यं शोषादिन्यायं वेत्ततिदिशति । एतेनैवेति । सु. पृ.

१४१०-११, • चेतनेषु तद्धि प्रतिप्राणिजातिविलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्ययेण प्रवीतेः शोषादिन्यायेन मनुष्यादि-शब्दस्य मनुष्यत्वाये कार्यसमवायि-क्रीलिङ्गावन्तरजाति-वाचित्तं ब्राह्मणादिशब्दाना च ब्राह्मणत्वाये कार्यसमवायि क्रीलिङ्गावन्तरजातिवाचित्तं अभ्युपगम्य मनुष्यत्वादि-जातीना लिङ्गवितोपादेय प्रतीतिविद्धेः । पृ. १४१२.

• शोषणत्व अश्वत्थैर्कार्यसमवायिरत्तावन्तरसामान्यम् । सु. पृ. ३४२. • शोषणत्व नाम रक्तावन्तर-जातिः । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१९, सु पृ. ८८६.

• शोषणशब्द. अन्येनानुवाचेऽपि अश्वे तद्वत् गुण वदन् आत्मनैव अश्वत्वमपि गमयति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१८.

• शोभनस्य गुरुकृत्वम् । अतुक्तोऽय समासः । सबन्धिसम्बन्धाना प्रतिसंबन्धियत्परिक्तापर्यान्तरावेष्टाया भयत्येव सामर्थ्यविधातः । रत्नाकरः पृ. ३४७.

• शौचं दक्षिणाचारात्, यशोवकीर्तित्व च एवं-जातीयका अर्था व्यसथातारो न भवन्ति, सर्वपदार्थाना शोषभूतत्वात् । भा. १।३।१।७ पृ. २००.

• शौच शोषाद्यान्तं अयागन्ध राजस्यस्याङ्गम्, नैतत् प्रथानम् । अस्माभिप्रेचनीययागेऽपकर्षेणानुष्ठा-नेऽपि महाप्रकरणत् राजस्यस्याङ्गत्वमेव न तु अभिप्रेच नीयाद्गन्तम् । वि. ४।१।१-२.

• शौच-शोषाद्यानादि अभिप्रेचनीयसनिषी अस्मात्तम् । तच्च प्रकरणेन सर्वराजपूसाङ्गं न तु क्रमेण अभिप्रेचनीयमात्रस्य राजस्ये । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५८.

• रमशाननैराग्यन्यायः । अयमपि महाभारते अश्व० प० अ० १ श्लो० १३ टीकायुक्तः । तनेत्यम्- द्वितीये ' यो माम् ' इति श्लोके प्रहारेण मनसि रमशाननैराग्यन्यायेन जितो मया काम इति निश्चिन्य प्रयत्नते सन्यासादिक करोति, तस्य मनस्वेन पुनरहं प्रादुर्भूनामि । अन्यत्रापि- ' रमशानान्ते पुराणान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा काले नये नारायणो भवेत् ॥ ' इति । साहस्री. ७२४.

• इयामो दक्षिणा राजसूये द्वितीये निषंयुक्ते ।
भा. ११।१।१।२.

इयामरक्तन्याय । यथा घृण्यदादौ दयामगुणनादौ रक्तगुणो पत्तिरेव यत्र पूर्वगुणनादोऽपरगुणसमावेगस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ५०६.

• 'इयामाक च६ सोमाय वनस्पतये' नाना ऋजेशै द्वितीय हवि । भा ११।३।७।१५, • 'अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निषेपेत् इयामाक ब्रह्मनर्चसकाम' । १०।७।१७।५८

• इयामावाप्रयणे मधमन 'अग्नि प्रथम' इति । सकर्ष ३।१।५.

• इयामाकचरु सौमित्र वैदिकपात्रा यापदि प्रापधिक्षम् । वि ३।१।१६

इयामानुनन्याय । यथेय लैविकी गाथा-कद्विचरुत्की स्वस्रसे गुनि इयालनामकशेते कृत्रा स्वस्त्रीनेपोत्यादनाय त गालीर्ददी, सा च त भ्रातर मत्याऽतिकोपरोतात्मन्याऽतिदु खिना यभूव । तथा च यथा गुनि भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्याया कोपनाय भर्त्रा दन्तिना नियते, तथाऽल-तापिनऽपि तत्तद्विहाव चिन्त्रे परात्मनि मेदभ्रमता कोपोत्यादनाय शास्त्रग तदिष्टविप्रहावचिन्त्रे परात्मनि मेदभ्रमता निदा न्यापेनाऽऽपविप्रहावचिन्त्रे स्मृति क्रियते, अथ वा कार्यभ्रमणि विराडादौ विष्वादिनाममकेत कृवा शास्त्रण त-यूनतायूनय शिवादिस्तुति नियते इति भाव । साहस्री १३६

• इयात्र अश्व दक्षिणा उग्र धारये एकाहे । स च ब्रह्मणे देय । वि १०।३।१८

इयात्राधाधिनरणम् । उग्रहये उग्रध्ये च औपदेशिकाधाधिनया प्राकृतकानुदक्षिणया वाप ॥

धेनुवन्त्वाधाधिनया सप्रदक्ष्ण इति पुरपा पनयो यथा हिरण्यस्य । १०।३।१८।६५ ॥

भाष्यम्— अस्त्युपहय, 'उग्रहयेऽनरक्त', तेनाभिगण्यमान याजयेत्, अग्निषोमी यत्र पञ्चदश स्तोमो यत्ररसामा, अश्व अतो दक्षिणा' । 'उग्र हयोऽनिघा, तेनामिदायमान याजयेत्, उग्र्यो

यत्र सप्तदशस्तोमो बृहस्पद्र, अश्व इयावो रुक्म-ल्लानो दक्षिणा' । तत्र ध्रुवते 'स दानिदक्ष, स ब्रह्मणे देय' इति । तत्र संदेह निमदसो ब्रह्मभागस्य निवर्तक, उग्र वृत्तनस्य क्रतुदाक्षिण्येति । किं प्राप्तम् ? ब्रह्मभागस्य निवर्तक इति । कुत ? कर्तुंसवधात्, अवयवार्थत्वात्, निमत्तपट्टित्वाद्य गुणेदत्ताधिकार स्यात् । स्वयत् । यथा 'शत्रुमुद्धाने ददाति' इत्युद्धान्-भागस्य निर्गतिक्वा स्रु, न वृत्तनस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य, एवमिहापीति । एव प्राप्ते, दूम । धेनुवदश्वदधिगा स्यात् । वृत्तनस्य निर्गतिर्हेति । कुत ? दक्षिणाशब्द संबधात् । 'अश्व इयावो रुक्मल्लानो दक्षिणा' इति प्रत्ययध्रुतेनाश्वान्नमन कर्तयम् । एव चेत्, आनुमानिक निरतिगुमहति । ननु कर्तुंसवधोऽस्य ध्रुवते 'स दानिदक्ष, स ब्रह्मणे देय' इति । उच्यते । एतन्न वाक्येन देशकप्राप्ताना निरुक्ति । द्वितीयेन वाक्येन निरुत्तौ सत्या पुरगापनय नियते । यथा हिरण्यस्य, सर्वे ब्रह्मणे परिहस्तीति । तस्मात् वृत्तनस्य निरर्तकोऽश्व इति ।

दुप्— द्वितीयमधिकरण (प्रकृतस्य) कृत्स्नस्य, कृत्वीयमपि कृत्स्नस्यैव, लिङ्गवाह्यानिवृ यथमतश्च्यते । चतुर्थमपि तद्वस्त विकार, तदत्ताधिकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थ ।

एके तु कर्तुंसयोगान् स्वयत् तस्य लिङ्ग विशेषेण । ६६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, एक अर्था निरर्तते, कर्तुंसयोगान् लिङ्गविशेषण स्वयदिति । तत्ररिहर्तयम् । अपिना तदधिकारात् हिरण्यवदविकार स्यात् । ६७ ॥

भाष्यम्— अविशेषित पत्र वावृत्ति । तदधिकारात्, दधिगाऽविकारत् । दक्षिणाशब्देऽ दक्षिणाधिकृत्या दसप्रय कृत । तामात् वृत्तनदक्षिणाविकारोऽश्व । अतो हिरण्यवदेव भरति, न स्वयत् ।

शा— उग्रहये 'अश्व इयावो दक्षिणा, स दानिदक्ष स ब्रह्मणे देय' इति ध्रुवते । स च श्व कर्तु म्तिवैन विहित सर्वस्वित्वा दात य प्राप्त सन् उत्तरेण

वाक्येन पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मेण दीयते । तेन पुत्र-
यान्तराणां त्रिनैव दक्षिणया प्रकाशान्तरेण भ्रानतिः
कर्त्तव्या इति कृत्स्नकृतुदक्षिणानिबृत्तिः ।

सोम— दशमः कश्चिद्वर्णः । दशमः स्वात्
कश्चिदा । इयमारकोदात् । स दशवर्णः अथः अनि-
रुक्तः, दशमस्य वर्णसमाहाररूपेन विशिष्य नीलादि-
भर्तुः निर्व्यक्तपदान्तरमात्, उग्रहयस्य अस्पष्टमन्-
गनपुत्रनेन अनिरुक्तत्वात् औचित्येन दशमस्य दक्षि-
णात्वं युक्त इति श्रुत्यर्थः । पूर्वोक्तशकाद्यत्वात् दशम-
नेन न कृतस्त्वनिबृत्तिः इत्युच्यते संगतिः । सुब्रा-
ह्मण्यसु—अथदक्षिणा येनुक्त सर्वदाधिपानिचरिषा स्वात् ।
'स ब्रह्मेण' इति वाक्येन तु तस्य पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय-
यथा हिरण्यस्य ह्यणलरूपस्य 'सर्वं ब्रह्मेण परि-
हरति' इति तद्वत् इति ।

वि— 'दशमश्चो ब्रह्ममागस्य वाक्येनो नितिलक्ष्य
चा ।, आग्रः प्राकशय, नेन येनुद्वा होऽपि
नाग्यः ॥'

भाट्ट— 'उग्रहयोऽनिरुक्तः' इत्यनेन उग्रहप
सहस्रमेकहं विधाय 'अथः दशमो दक्षिणः, स
हानिरुक्तः, स ब्रह्मेण देयः' इति श्रुत्यर्थः । अत्र
दक्षिणायास्य ब्रह्ममागत्वात् सावद्विजनेय, इत्ये. प्रथमा-
न्तरच्छन्दस्ये. एव देयपदान्तरानुपपत्तेः, 'अनिरुक्तः'
इत्यर्थेवादेन ध्यरथानाच्च । तत्र दक्षिणायास्ये सावत्
'पूर्वदेयं दानान्तरम्, प्राहृतदानमेव वा पूर्वमहृत्यग्नी-
करणेन गुणद्वयविशिष्टं विधीयते, इतरथा वाक्यभेदा-
पत्तेः । अत्र एव प्राहृतसर्वदेयं पत्तिरुचिति । उत्तरयाक्ये
तु तस्य महाभक्त्युद्देशेन विधानमित्यविवादम् । दक्षिणा-
यास्ये परं प्राहृतज्ञानप्रदानकदानाभ्यासे अथविधिः,
उत्तरप्राहृतनेन इति चिन्तयामः, वगवि पूर्ववाक्ये अत्रि
देयिण दक्षिणामागस्यमात्, प्राहृतकृत्युसर्वावर्षश्रितिवान-
नविषाधनदाने एकाध्वविधिरिति प्रतीयते, तथापि उत्तर-
याक्ये तस्य ब्रह्मसम्प्राप्त्यभ्यासात् सर्वदत्तित्वानति-
जनानुपपत्तेः, महाभक्तिषाधन्युद्देशान्तरासे एवाथ
विधिप्रतीतेः, न कृतस्त्वनिबृत्तस्य निबृत्तिः, अत्रि तु ब्रह्म-
मागस्यैव । न चैव दक्षिणायास्यस्य कृत्स्नकृत्युपपत्तिः

समुदायवाचिनो ब्रह्मानतिरूपायक्ये लक्षणाऽऽपत्तिः,
दक्षिणायास्यस्यऽऽनतिमागवाचितेन समुदायवाचिन्ये
प्रमाणाभावात् । अतो विद्वेषरूपोत्तरवाक्येन सामान्य-
वाक्यम्यास्य उपसृष्टारात् ब्रह्ममागमागस्यैव प्राहृतस्य
निबृत्तिः । इति प्राप्ते, ब्रह्ममागमागनिबृत्तौ 'प्राकशायन्ध-
येन ददाति' इतिवत् अथः दशमो ब्रह्मेण देयः, इत्येता-
वैव शिद्वैवाक्यप्रकरणेन दक्षिणापदतच्छब्दयोः वैषम्य-
प्रसङ्गात् अत्रयं प्राहृतदानस्यैव पूर्वमहृत्यग्नीकरण-
विशिष्टस्य विधिः । अत्र एवात्र प्राहृतदानं नैव दानान्तर-
विधिपक्षो नैव संभवति, तत्रसंस्थं कुरियन्तरदानतोऽपेना-
सम्भवात् । अतश्च प्राहृतदानस्यैवपिवाक्यीयदाने एवाथ
विधानात् सर्वस्यैव प्राहृतदानस्यैवस्य येनुदधित्तिः ।
तस्य च तददेव सर्वस्यैवभ्यो देवो प्रकरो उत्तरवाक्येन
ब्रह्मसम्प्राप्त्यभ्यासात् पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय । एव च
तेयानुदायान्तरेणानेति संघाता ।

मण्डन— 'अथः स्वात् सप्तसन्निवर्तनाय ।'
शंकर— 'दशवाधे कृत्स्नवाधः स्वात् ।'

० श्यावाद्यादेव साग आर्भवे पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरो-
विती वो०' उत्तरे द्वे गायत्र्यो 'यो धारथा धारकथा०'
'त तुषोवममी०' । अनुष्टुप्कर प्रथमनेन आनुष्टुप्ते
तृचे भवति । भा. १।२।६।२५ वर्णक ३.

० श्यावाध्याग्नीमथसाम्नोर्गानं अनुष्टुप्ते गाय-
त्र्योश्च प्रथमनेन स्यादिति आनुष्टुप्ते तृचे चोक्तिद्वये ।
१।२।६।२५-२८ वर्णक ३ मीमे. छ. १०८३
'प्येतिद्वयेन अनुष्टुप्ते०' इत्यन अधिपत्रण द्रष्टव्यम् ।
० श्येनः इत्यादिशब्दः वर्णमाधेयम् । १।४।४।५.
मीमे. छ. १९०७ 'तथापदेशः' इत्यन अधिपत्रण
द्रष्टव्यम् । ० श्येनः इत्युच्य एवही वाचिभारिकी । भा.
७।१।१।२३, ० श्येनः एकाहः भागिभारिकः यैवैति
द्वौविद्वयोऽपि विष्यन्तः श्येनोऽपि प्येतिद्वौमपूर्वकः ।
७।१।२।१३, ० श्येनः वज्रः इत्यु द्वे देवमादिः निविद्य-
कः अनर्थः । ऋजु. छ. २९. ० श्येनः विधिप्राम्ते
ऽपि अत्रधर्मकल्पनेन अनर्थकः । वगवि श्येनस्य
उपुष्वच षड न तु नरकः स्यापि यथस्य नरकहेतुत्वात्
वपद्राग श्येनः अनर्थः । वि. १।१।१०, ० श्येनः ।

' श्येनेनाभिचरन् यजेत ' । अत्र श्येनशब्दं नित्यस्य चोमस्य स्थाने पश्चिद्रूपस्य गुण विदधाति इति पथः । कस्यचित् अभिचारकर्मणो नामधेयमिदं ' यथा ये श्येनो निवसन्त्याऽऽदत्ते, एवमथ द्विषत भ्रातृ य निवत्याऽऽदत्ते यमभिचरति श्येनेन ' इति उपमानोपमेयभावः श्येनेन पक्षिणा साकं कर्मणः । उपमानोपमेययोश्च भेदो भवति । इति कर्मनामधेयमेवैतत् न पश्चिद्विधायकम् । १।८।५, * श्येन सोमयागविकारः । ३।८।२१ * 'श्येनमस्य वधः कृणुयात्' इति म न साष्टदशविधिसंख्ये । बालः पृ ६५ * श्येनाश्च अष्टम्या (उपरगत पक्ष्याम्) । भा ६।१।२।१८, * 'श्येनेन अभिचरन् यजेत' इति श्येनशब्दं गुणविधिः उन कर्मनामधेय इति सदेहे कर्मनामधेय इति सिद्धान्तः । १।४।४।५ * श्येनेन अश्वस्य विपदानाद्युपपत्तिः, तेन वैरिभरणम् न तु श्येनेनेषु साध्यात् । भाट्ट ४।१।२ वर्षांक २ * 'श्येनेन यजेत' इत्ययच्छेदिते दीक्षणीयादीनि सोमाद्भानि दर्शयति ' दीक्षणीयाया द्वादशमाना हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमाना प्रायणीयासाम् ' इति । भा ८।१।१।१ २६, * श्येनस्य शैशेषिका लोहितोष्णीयादशो धर्मा इषी अतिदिश्यते । ७।१।२।१४, * श्येनस्य साक्षादाग्यसवाधो न चास्ति, श्येनाद्भाना तु विद्यते । तच्चाग्यं दत्तिनयनीतम् । ३।८।२०।३६ * श्येनस्य सामवेदप्रहितस्यापि क्ताः सर्वे ऋषिजः नोद्गातव्ये । वि ३।७।२३, * श्येने अश्वभूतेषु चोदकप्राप्त्याये दत्तिनयनीतत् गुणो विधीयते । दत्तिनयनीत ह्यनो कर्मपाप चिरं सवादिन नयनीत यस्याऽऽग्यम् प्रवृत्तिप्र प तदा यम् । ३।८।२२ * श्येने उरदिष्टे लोहितोष्णीयाणां दिभिः आतिदेशिकम्बोपनीतस्य न वापि किं तु समुच्चयः । भा १०।४।१।१-२, * श्येने नवाणामपि पथता सनीयस्य न एवालम्ब ' सह पथताचभते ' इति वचनात् । ३।८।२।३९ * श्येने दत्तिनयनीत सर्वेषां मेवाद्भानाम्, न मुस्याः काङ्क्षीनानामेव । ३।८।२२। ४०-४२ मीको पृ २११४ ' दत्तिनयनीत श्येने ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * श्येने दत्ति नयनीतमाग्यम्, तस्य श्येनाद्भानां न प्रधानस्य । ३।८।

२०।३७-३९. मीको पृ. २११५ ' दत्तिनयनीताधि करणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * श्येने धर्मत्वा पत्तिरिष्टा, प्राणवियोगरूपहिंसाया श्येनपत्त्येन श्येने हिंसात्नमावात् । यदि च प्राणवियोगानुकूल्यापारस्य हिंसात्नमुपेयते तदाऽपि अष्टाद्वारक-गपासस्य हिंसात्नयात् श्येने तदभावः सुवचः । अस्तु वा हिंसात्नं तथापि अग्नीयोमीयहिंसावत् त्रिषेयतया निषेधाप्रवृत्ते र्धर्मत्नोपपत्तिः । मणि पृ ८ * श्येने निर्वीतोपवीत योर्वासीभ्यां समुच्चयः कृत्वाचिन्ता वा । वि १०।८।१. * श्येने प्रधानस्य सोमद्रव्यकवम् । भा ३।८। २०।३६ * श्येने प्राकृतान्नेषु उद्गाता कर्त्स्नं नानति- नुकूलकृतेन वाप्यते । बालः पृ १४१ * श्येने लोहितो णीया लोहितसमना निवीता ऋषिजः प्रचरति ' । अत्र निवीतेन प्राकृतसमुपनीतं वाप्यते इति पथः । प्राकृतं वैवृत्तयोः समुच्चय इति सिद्धान्तः । समुच्चयस्य चासौद्र येन संपात्यः । कृत्वाचिन्ता वा । तथा च पूर्वपथ एव सिद्धान्तः । वि १०।४।१ * श्येने लोहितोष्णीयादिक सर्वेषामृषिजानां न तु उद्गन्तुयामेव । ३।८।४।१२ मीको पृ ३३८९ ' लोहितोष्णीयाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * श्येने ' धारस्य वरिं भवति ' इति शरा कुशान् निवर्तयन्ति । भा १०।४।१।१ * श्येने भूयते ' लोहितोष्णीया लोहितवसना निवीता ऋषियजः प्रचरति ' इति । १०।४।१।१॥ भाष्यम्— अस्ति प्रवृत्ती ' निवीतं मनुयाणां, प्राचीनावीतं पितृणां, उपवीतं देवानां, उप ययते देवत्वममेव तत् कुफते ' इति । तदिह चोदयेन प्राप्तम् । तत्र संशयः किमुप वीतस्य निवृत्तिः उन अनिवृत्तिः समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । तस्य नियुत्तिरिति प्रत्यक्षतः निवीतं चोदकप्राप्तस्यानुमानिकस्य नियतं कम् । अपि च प्रवृत्तिः तद्गस्योगो भवति ' निवीता प्रचरति ' इति । एव प्राप्तं श्रूम् । अनिवृत्तिः समुच्चय इति । नास्ति प्रवृत्तिः तद्गस्योगोऽत्र । उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य वायं निवीतं वर्तनं इति गम्यते । तस्मात्प्राप्तिः प्रवृत्तिरुद्गस्योगः । अत एवजातीयकं कर्मसंस्कारं विवृतौ अधिकं स्यादिति ।

दुष्— 'निरीता क्रमिन्ः' इत्येतद्गुह्यरामम् ।
 न चम् । ऋषिप्रियो उच्यते । न प्रत्ययेन, न
 चोद्वेन ऋषिप्रियो उच्यते । तद्वद्विक्रम्य श्येनः
 न दुर्लभोपपन्नप्रकृतिकः । 'आनर्थक्यपदत्रेपु' (३।१।
 १।१८) इति न्यायोऽत्र नास्ति । प्रथमे हि अष्टमवन्
 अत्रेपु अर्थात् क्रियते । संभ्रमति चाथ प्रथमे एव निबी-
 दम् । तस्मात् भिन्नविषयत्वात् निबीतोपनीतयोर्व्यस्ता ।
 वि— न च निबीतोपनीतयोर्विशेषः शङ्कनीयः,
 यागोभ्या तदुभयवपत्तेः । तस्मात् तदुभयः । कृत्वा
 चित्वा वा शब्दतु ।

भाट्ट— यत् अत्र भाट्टवारेण श्येने 'निरीता
 श्रवितः प्रथमि' इत्यानात्वेन प्रयोगाद्भूलकृतं छेद-
 र्थेन निबीतेन अतिदेश्यात्मस्य सर्वकर्मापेक्षेन विहि-
 तस्य चोपनीतस्य यागमाद्यस्य अदृष्टार्थत्वात् समुपय
 इति सिद्धान्तिम्, तत् अस्यादृष्टार्थत्वे श्वादादायनि
 प्राचीनाबीतेन सह उपनीतस्य समुपयवत्तेः यागार्जनी-
 कमित्युक्तं— नक्तनुक्तं— यत्रोपनीतधारणाभिन्नप्रकारविशे-
 षस्य उपनीतस्य निरीतवादेः सत्तरत्वाद्भूतत्वा विहितस्य
 समुपयवत्तत्वात्तु विहितम् ।

● श्येने 'छह पञ्चालमते' । तत्र साहित्यं
 इत्याकालिनेत्येव सक्नीयवस्तु आरक्षितम् । वि.
 ३।८।१५. ● श्येने । सायक्रे सर्वे अग्नीषोमप्रयोगादि
 शौलीऽद्वयेन भिद्यते । ब्रह्मनिर्वातिदेश्याय श्येनेऽपि ।
 भाट्ट. ५।१।१६. ● श्येने शौमिको विष्यन्तः अन्त-
 योदरत्वात् । भा. ८।१।१।१६.

● श्येनाग्न्याधानयोः संबन्धो नास्ति । अग्नीना-
 माधानम्, अतएव श्येनस्य । भा. ३।८।२०।३८.
 ● श्येनाह्वानं नरनीतमथत । वि. ३।८।२३.
 ● श्येनाह्वेपु इत् इति नरीतमाग्नं तत्र केन
 मुच्यते इति नरपुत्रोवाधारितु विदु दीक्षणीयादितु सर्व-
 भेन शब्दम् । ३।८।२२.

● श्येनाधिकरणन्यायः । साहस्री. ८५०.
 ● श्येनाह्वतिः अधिकरणे कान्ये । संकर्म.
 ३।१।५०. मीमं. घृ. ४८ ' अग्निवत्ते श्येनाह्वतिः
 कान्येव ' इत्यत्र अधिकरणं शब्दम् ।

● श्येनादौ आतिदेशिकनामकस्तिस्त्वादिनदेव
 आतिदेशिककण्ठकनप्रवित्तमस्यैव बलीश्वरम् । भाट्ट.
 ५।१।१०. ● श्येनादौ उच्यतेन निबीतेन अतिदेश्य
 उपनीतस्य समुपयः । १०।४।१।१-२. मीमं. घृ.
 २२.२७ ' नास्तिहोमादीना आतिदेशिकानां ' इत्यत्र
 अधिकरणं दृष्टव्यम् । ● श्येनादौ औहानादृष्टमस्य-
 प्राप्तस्य कर्तुः प्राकृतानुपपत्तिरित्यापूर्वाह्वविषयत्वम् । सु.
 घृ. १।८।१. ● श्येनादौ प्राकृतानुपु नानाकर्तृत्वम् ।
 ३।७।२।१।५०-५१. ● श्येनाद्यः कर्तृत्वा इति
 विधिना नैव प्रविद्यावन्ते, फलमित्येव प्रवृत्तेः । को हि
 हिंतिदुमिच्छत् तस्याप्यननुपयाः इति हिंतेषामुपदेवः ।
 श्रुतु. घृ. २५.

● श्येनाद्यभिचारकर्मणः, अन्वर्थक्यस्येन अन्वर्थ-
 स्वरूपस्य धर्मत्वम् । वि. १।१।२.

● श्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेश्याभावत् आतिदेशेन
 धर्मोपपत्तिः । वि. ७।१।१.

● श्येनादिश्रद्धासो यामनामपेयता । वि. १।४।५.

● श्येनरूपोत्तिसन्यायः । यथा कथोऽर्थात्ता-
 गनेन श्येनेन श्वातिल्लपा काकतालीयत् श्वेनमिति ।
 साहस्री. ९८८.

● 'श्येनचित्तं चिन्वीत स्वर्गंशामः' अत्र मुण-
 कस्यना युवकार्यं. विधिः । सात्. घृ. २७.

● 'श्येनचित्तं चिन्वीत स्वर्गंशामः' इति फलाभा
 चित्तिक्रिया । संकर्म. १।२।५.

● श्येनधर्मागां इषी यामे अतिदेशः । ७।१।३।
 ११-१६. मीमं. घृ. १५६ ' अतिदेशः इषी
 श्येनीश्वरितोपपत्तिनाम् ' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् ।

● श्येनधर्मं ज्ञातं इषी नाम यामे अतिदेशवत्
 ' समानमितरगमनेन ' इति । वि. ७।१।२.

● श्येनन्यायः (१।४।५।५) । य्योतिशेये
 उच्यते निषेगविष्यनुकारेण नानाभेदकारे प्राप्ते दसंपूर्ण-
 माश्रयाह्वानविषये श्येनन्यायेन प्राकृत्येन श्येन
 वापः । पौ. ३।३।१।२५ घृ. २२५.

या-- उत्तरम् (३।३।२।९ इत्यन), बश्चते
 (५।१।१०।१८ इत्यन) नैतत्रया सधयानात्परमात्
 प्रयोगाचनभेदज्ञात् दुर्बल इति । प्रयोगाचनभया च
 प्रधानसमाख्या, सा छत्यपि प्रत्यक्षते दुर्बला । यावथा
 तिदेशेन नामानि प्राप्सन्ते तावत्प्रत्यक्षत्वेन निवृत्तति ।
 यदा तु मातानि मन्ति तदैषा वक्ष्यन्तुमन्वायात् कदा-
 चिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तयो
 भवति, भूमिकल्पनेन समाख्याया विप्रवृत्त्यात् । उक्त
 दोत्रया कल्पमूलना प्रमाथना प्राप्तयो भवति न
 कल्पमूलनामिति । तस्मात् प्राप्तानुवृत्तेन तदधिहार
 सामर्थ्यात् ज्योतिषोमत्रदेय नामाकर्तुं क्वात् । यद्यपि
 प्रवृत्तावपि समाख्यैव नामाकर्तारुत्वापि कल्प-
 संभारत्परिद भुविदुल्यात् । मन्वशात् न किञ्चिदसायते
 वक्ष्य प्रधानसमाख्यात् कर्त्वा भविष्यतीति दर्शयताह--
 'अथक्ष रोपे' इति । अथक्षयोरुत्पत्त्यादव्यक्तोऽय कर्त्तुं
 संभार कदादन्त्यन भुविदुर्बल इति । न तस्य लिपय
 सम्यग्दर्शने । कल्पविशोदनादीनि यत्रा प्रधानसमाख्याते
 वेदे पठ्यते, वेदात्तरं वा । यदि तावत्तत्रेन तत्र
 समाख्यैव तेषा कर्त्तुं संभारो न प्रधानदारेण । अथ तु
 वेदात्तरे पठ्यन्ते तत्र प्रत्यक्षते यद्यपि तेषैव विदोष-
 समाख्यया यद्यप्यस्या भवितव्यम् । अथमापि ' गुण
 मुख्ययतिप्रमथाय ' (३।३।२) आधीपते तत्र
 सौम्यशास्त्रिणा ज्योतिषोमत्रय आध्वर्यवसमाख्यानाद्
 प्रवृत्तुं कर्त्तुं कदाचिदह । न चात्र ' मन्व प्राप्त सचने '
 दायादित्यसमाधानमिति । तस्मात् प्रधानाज्ञेषु सप्त
 मारुषा वाच्ये । सा दौलचित्त्वेन कर्त्तुं संभारं चिनि
 सुगार्थां सती प्रधानेन शक्यते । न चाज्ञाना प्रधान
 दारेणाऽऽध्वर्यवसमाख्यात्पुत्र्यते । न हि प्रधानाया
 अध्वर्यवसमाख्यात्पुत्र्यते, गुणभूतेषु कर्त्तुं याथावत् ।
 या च प्रधानेषु न यावृता सा वद्वारिणाद्रव्यवतरिष्य
 सीति सुव पठ्यते । कल्पविदित्समाख्या प्रयत्नेष्वेतेषु
 चाविददा । तेन किञ्चत इति च तत्र व्यपदेश । स च
 प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वाद्भेदेषु युज्यते । पाठहना
 चाऽऽध्वर्यवसमाख्यात्पुत्र्यते । सा यथापाठमेव भविष्य-
 महेति । न चात्र गुणमुख्ययतिरन्वयेनात्राप्युपयत्नेन

किञ्चिदुत्पत्ति । कल्पविशोदनादवक्ष्य प्रधानवेदसमाखो
 रत्तय एव द्रष्टया । तदात्मना च मन्वम् ' अन्यत्
 रोपे ' इति वक्ष्यम्, नाचय प्रधानादेवान्तरत्वी सदा
 रथाऽनुवृत्तने । साक्षात्तुमहेऽप्यननुमहेऽपि चाऽऽध्वर्यवेषु
 कृत्वाथत्वेनापिरोकात्तेन प्राकृताश्च प्रतिरिचेषु समाख्या
 विनियोकथीति सिद्धम् ।

शा-- औज्ञाने समाख्यात इयेन, यावरेयक्ष
 आत्पर्यये । द्वावपि ज्योतिषोमत्रिकायो । तत्र किं
 प्रधानवेदसमाख्यात् उज्ञाना अध्वर्युष्य इत्येतेन च
 अध्वर्युष्यमन्त्रिदिसान् युयात् उत्र प्रवृत्तिवजाना कर्त्तार
 इति । तत्र प्रधानविधिविधेयत्वाद्वाज्ञाना तत्समाख्या-
 यामात् तस्मात्थ उपदेशरूपत्वेन अतिदेशाद्द्वीष
 स्यात् तत्समाख्यात् एक एव कर्त्ता सर्वं युयात्,
 प्रवृत्तौ तु अथध्वर्यवचनेन नामान्तरिण्यत्वात् यत्नामपि
 प्रधानदारेण आध्वर्यवसमाख्यानां नातिव कर्त्तार, इह
 त चादकरोर्भेष्यात् तदपेन समाख्यानाम एव कर्त्ता
 स्यात् । 'अत्रोच्यते भवेदेव चोदको यदि दुर्बलं ।
 स तु प्रथमसाधित्वात्समाख्या वाचते वलात् ॥
 अज्ञाना हि समाख्यात प्रयोगाचनान्यम् ।
 चोदकस्याप्येतेषु प्रयोगविधिसमह ॥ ' प्राकृता
 नामज्ञाना वैद्वतयोर्वाविधिसम्यक्तत्वात् तत्समाख्या
 मनेत्, तत्सम्यक्तय चोदकप्रवृत्तना स्यात्, तेन च ते
 आप्यमाया सकर्त्तार एव प्राप्य त इति कल्पेक्षानात्
 अपेक्षानिवचनभुविस्त्वनासमाख्यानाचनान्तरमस कल्प
 विदुम् । न चात्र 'यत्तम वधि' इतिवत् प्राप्त
 भाव, कल्पत्वात् समाख्याविधियोग्य, कल्पनायथ
 अपेक्षानीत्या तदमवेऽनुवृत्तात् । अथ च पाठ
 विधिसा आत्पर्यवसमाख्यात् न विधिविनिमत्ता । न च
 औज्ञाने पदार्थमा पाठ । ' तेन नातिव समाख्या
 विधमानाऽपि दुर्बला । इयेनादौ तेन नातिव
 कर्त्तार प्रवृत्ताविव ॥ '

सोम-- चमत्तदोमस समाख्यात अध्वर्युकर्त्तव्य
 इहामि समाख्यात कर्त्तुं परिहृत इति प्रयत्नानात्
 सगति । सूत्रार्थस्तु-- वेदम्बोवेदशास्त्राभादिभवा

रुपानात् प्रधानवेदस्य अन्यत्वे इति यथासमाख्य
पदार्थानां कर्तारः स्फुरिति ।

वि— 'इयेन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्यम् ।
उद्गाताऽऽभ्युक्ता कार्थी यथाप्रकृति वाऽऽमिमः ॥
आख्याविशेषोपादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः ।
प्रकृतान्वित कर्तारस्तत्तदर्थं स्वव्यस्तितः ॥'

भाट्ट— औद्गात्रे सामवेदे इयेनः भूतः ज्योति-
ष्टोमधर्मगन् । तत्र प्राहुनाङ्गैश्चतिदेशेन नाना ऋतोरजः

प्राप्ताः और्वदेशिकया औद्गात्रसमाख्यया वाच्यते इति
तेषु उद्गाता एव कर्ता । समाख्या हि कर्तृवापिका ।

कर्ता च प्रयोगाद्गम् । प्रयोगश्च प्रयोगविधिना साङ्ग्य
एको विधीयते इति समाख्यया अङ्गेष्वपि कर्तृविधि

रुदेशेन । अतश्च यथेन 'अप्स्वरभूयेन चरन्ति'
इत्यन अपा देशात्सात् साङ्गमाहनाविषयत्वप्रतीतिः

प्राहुतेषु प्रयाजादिषु अभिवाधकत्वं तथा प्रहुतेऽपि ।
न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे भूताया अपि

अङ्गविषयनरस्य कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याऽभ्रतत्वात्
तस्य अतिदेशप्रापिताऽङ्गविषयत्वेन तदपेक्षत्वात्

उपजीव्यचोदकप्रापित-गानाकर्तृकर-बाधानुपपत्तिरिति
याच्यम्, सत्यपि तृतीयश्रवणे अपामपि अङ्गविषय-

रस्य कल्पनीयत्वेनोक्तविधया अभिवाधकत्वात्प्रापेः ।
न हि तृतीयश्रायाः साङ्गवृत्तिकरणत्वे शक्तिः, अपि तु

प्रधानकरणत्वे एव, तत्तु अङ्गश्रेष्ठिये रिता अनुपपत्त-
मिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव । अतश्च शरादौ

कृतोपदेशस्यत्वं इव कल्प्योपदेशस्यापि अतिदेशापाच
करं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतत्वेन स्तोत्रश्रयादौ

वेदान्तीये विशिष्टसमाख्यारूपेण उपदेशेनैव कर्मस्वर-
प्रतिः तत्र अङ्गविषये कल्प्यायाः प्रधानगमाख्यायाः

मात्र इव एव । गन्ति धेतु गुणगुणद्वयविभ्रमापि
करणे (३१३१९) । प्रहुते य आतिदेशिकस्यत्वं

प्रधानगमाख्याया एव प्राच्यम् । इति प्राप्ते,
इहापि प्रयोगविधिप्राभिवाधकत्वात् अङ्गविषये कल्प-

इयेन ठाडीत्यादिदेशानुसारं तेन च कर्तृविशिष्टाना-
मेव वा प्रकृतत्वेन कर्मप्राधान्यात् समाख्यया आहा-
द्यापिदे भुवःकल्पकरत्वात्, कल्पकरत्वेऽपि वा प्रकृता-

ङ्गविषयत्वाभावात् न प्राकृतकर्तृबाधकत्वम् । न च
एवमन्वयवि तथात्वापत्तिः, अन्वयिधेः प्रत्यक्षत्वात् तासां

च धात्वर्थान्वयस्य अन्वयवृत्तत्वात् तृतीयया अवभृथ-
करणकभावनायामन्वयावगतौः देशत्वेन च भावनोत्पत्त्य-

न्वयित्वाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात्, प्रयोगस्य च अङ्ग-
प्रधानसाधारणत्वात् भावनान्वयद्वारा पाश्चात्पतद्विरोपणा-

न्वये अविशेषेण उभयान्वयतात्पर्यावगत्या उपदेशेनैव
प्रधान इव अङ्गेष्वपि अभिवाधात् । अत एव यत्र

तृतीयश्रवणाभावः यथा 'यज्ञश्रवणं वै काम्या इष्टयस्ता
उपाद्गु कर्त्तव्याः' इत्यादौ तत्र प्रधानकर्मकभावनायामे-

धान्यत्वात् तस्या च अङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राकृत-
स्वरदिवाधकत्वम् । प्रहुते तु समाख्यायाः प्रधानमात्र-

विषयत्वात् तस्य च स्वामिकर्तृकत्वेनान्वयकर्तृकरानुपपत्तेः
स्वनिर्विद्यत्वादन्यत्रानुपपत्तेश्च कथञ्चित् आनर्थक्यतदङ्ग-

न्यायेन (३१३१९) अङ्गमात्रविषयत्वकल्पनेऽपि कल्प-
कर्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्रमाणाभावात् कष्टकवितोर्द-

नाद्योपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते । यस्तुतस्तु तेषां
मपि विशिष्य स्वसमाख्ययैव कर्तृप्राप्तेन प्रधानसमाख्या-

विषयत्वम्, अपि तु यानि वेदश्रयाविहितानि स्मृत्य-
नुमितयेदविहितानि अङ्गानि तद्विषयैव सा इति व्येथम् ।

अतः प्राहुताङ्गेषु नागैव कर्तारः । निश्च समाख्यायाः
पाठमात्रनिबन्धनत्वेन 'उपैक्षत्वा' इत्यादियत्

विधाननिबन्धनत्वाभावात् प्राहुतानां च सामवेदेऽ-
पठितत्वादपि तद्विषयत्वाभावः ।

मण्डन— 'इयेने सर्वैर्विज्ञां कर्म ।'
शंकर— 'समाख्या चोदकवरा ।'

● इयेनविनियोग मयति चोदनाच्छ्रयः । तद्विष-
यत्वात् मनेच्छास्य इयेनपि । इयेनयाच्य प्रति-
पिद्धानिवाचकत्वात्तदनर्थकः इति छिद्र मरुतुशद्वरणम् ।
मण्डु. पू. ३२.

● इयेनशब्दः अभिगुण्येण वाच्यव्ययनः न तु
पठितत्वेन । भा. १।४।१।२५-२७.

● इयेन-शालाऽऽदिशब्दाः अभिगुण्येणवा
कृत्यनोद्धरणमहाका. । १।४।१।२५-२७. मीयो.

पृ. ३४१ 'अग्निगुपेयगतः इयेनशालादिशब्दाः०'
इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

इयेन-शाला-कदम्ब-कयप-लेकपर्णेत्या-
कृतिवचनं प्रसिद्धं संनिधानात् । ११४।५।२५॥

अग्निगुपेय 'इयेनमस्य वधः कृणुतात्, शाला दोषणी,
कदम्बेवासी, कापोरु, लेकपर्णाऽऽशीकन्ता' इति । अत्र-
त्येषु इयेनादिशब्देषु आङ्गितिवचनं स्यात् । एभिः शब्दैः
सा सा आङ्गितिवक्ता, प्रतिद्वसंनिधानात् । प्रसिद्धा एषां
शब्दाना अर्थाः । तस्मात् आङ्गितिव्येत । यथा 'अमी
सिद्धविण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्' इति सिंहाकाराः इत्यर्थः,
तद्वत् । वधः इयेनाकार कर्तव्यम्, दोषणी प्रतोषी
शाला शालाकारो, अंसा अश्वी कदम्बपात्रो,
रुन कदम्बपात्राकारो, लेकपर्णां करवीरपात्रो
अशीकन्ता जानुसहिते चक्षु इत्यर्थः । इति पूर्वः
पत्रः ।

कात्स्न्यं वा स्यात् तथा भानात् । २६ ॥

अग्निगुपेय 'इयेनमस्य वधः कृणुतात्, शाला
दोषणी, कदम्बेवासा, कपोरु, लेकपर्णाऽऽशीकन्ता' इति
पठितम् । तत्र इयेनः, शाला शालाने, कदम्बः कच्छर,
कदम्बा करणी कपाटी, लेकपर्णां लेकपर्णां करवीरपत्रे
इत्येते शब्दाः तत्तदाकार बोधयन्ति इति पूर्वः पत्रः ।
तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । इयेनादिशब्दाः
आकार न बोधयन्ति किन्तु कात्स्न्यं क्लृप्तता बोधयन्ति ।
इयेनं अस्य वधः कृणुतात् अन्य पत्रोः वधः क्लृप्तं
उदर इत्याद्यर्थः । एव एति तथा वधआदयः पदार्थाः
स्वतो यदाङ्गितिका भवन्ति तदाङ्गितिका एव उद्भूता
तदा स्यात्, तथा च चोदोपरोष । तस्मात् क्लृप्त-
वचनता इयेनादिशब्दानां इति सिद्धान्तः ।

(ननु इयेनाकार यत् वधः, शालाकारे ये दोषणी
वत् उदरत इति रीत्या अयंकरणे नो दोषः । । के.)
अग्निगोश्च तदर्थत्वान् । २७ ॥
तत्रैव हेतुन्तरमह । अग्निगो. अग्निगुमन्त्रस्य
तदर्थत्वात् क्लृप्तान्नाग्निगोश्चार्थत्वात् । अत एव अन्ते
' गानं गानमस्यात् कृणुतात् ' अस्य पत्रोः उदरणी-

यानि चार्थाणि अङ्गानि न्यूनानि न कर्तव्यानि इत्युक्तम् ।
तस्मात् इयेनादिशब्दाः वधआदीनां कात्स्न्यं बोधयन्ति
इति सिद्धान्तः । के.

• 'इयेनशालाकदम्ब' (१।४।५।२५) इत्यधि-
करणे वधसः कर्तनादिना इयेनसादृश्यं कर्तव्यं इति
' इयेनमस्य वधः कृणुतात् ' अनेन मन्त्रेण अन्यथा-
ऽनुपपत्त्या कल्पितो विधिनिघत्ते इति पूर्वपक्ष कृत्वा
अदृष्टार्थात्प्रसङ्गात् कर्तव्यं च वधतो वैकल्यात् हविर्विना-
शापत्तेः साकस्यमेवान प्रकाश्यं दृष्टार्थत्वात् इति
सिद्धान्तितम् । घाल, पृ. ६५.

इये अपरणं चाग्निहोत्रस्य शालासुरादीये न स्यात्
प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रस्य अग्निहोत्रद्रव्यस्य
अपणं च शालासुरादीये नवीने गार्हपत्ये न स्यात् किन्तु
प्राचीने गार्हपत्ये प्राजहिते स्यात् । तस्य प्राक् विद्यमान-
त्वात् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

• अपणं पशुपुरोडाशस्य ज्योतिष्टोमे धामिनेऽग्नी
न कर्तव्यं किन्तु शालासुरादीये । १२।१।५।१२. • अपण
पाक. कुण्डलेषु अदृष्टार्थं कर्तव्यः । अत्र यदि औष्ण्यो-
त्पादनं तदा तु कर्तव्यमेव । वि. १०।१।२. • अपणं
मासाग्निहोत्रस्य बौध्दपायिनामयने प्राजहिते कार्यं न
शालासुरादीये । १२।१।६।१३. मीको. पृ. १४६३
' कुण्डपायिनामयने प्राजहितेऽग्नी. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
• अपण हविषो गार्हपत्ये नियते । (' गार्हपत्ये
हवीषि अपयन्ति ' इति) । वि १२।२।१. • अपे-
णेत कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः तुपोप-
वापेन प्रयुक्तिः संभवति । ४।१।११.१.

• अपणार्थं अङ्गादीनां कुण्डलीशुलवाअपणीनां
तत्रं प्राजापच्यपशु पात्रोपे । भा. १।४।५।२०.

• अपणार्थो भूयोऽध्वपतिप्रदे कण्डानुमयः,
अत्याध्वपतिप्रदे पदार्थानुमयः, निर्वापदो उ उभय-
त्रापि पदार्थानुमय एव । सोम. ५।२।१.

• अपणक्रिया आचारसिष्यन्तमन्त्रविपर्ययाव्यव-
सिद्धिपर्यंतक्रियासंगमचचारिमहा । सु. पृ. १३६१.

• श्रयणानि, दृष्टोपकारमावात् अदृष्ट सोम मिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । भा. १।४।१२।४७.

• श्रयणानां त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं स्यात् । १।४।१२।४५॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिन, धानाभिर्हारिषोऽजन, हिरण्येन शुक्र, आज्येन पालीयतम्' इति श्रूयते । पय - सक्तु - धानादीना यानि षोमे श्रयणानि तेषा अपूर्वत्वात् प्रमाणान्तरेण अप्राप्तत्वात् प्रदानार्थे प्रदानरूपे अर्थे विधानं स्यात् । प्रदेयत्वाच्च प्रदानधर्मा कर्तव्यः । तस्मात् श्रयणविषये पयसि वस्त्रापाकरणादयं कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः ।

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् । ४६ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा कर्तव्याः । प्रदानार्थत्वात् इति पूर्वपक्षं वाच्यन्दो व्यावर्तयति । नैतत् पयः प्रदेय इत्यं किंतु श्रयणार्थे मिश्रणार्थम् । श्रयणार्थत्वात् सोमस्य गुणः पयः । तस्मात् अस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्याः ।

अनिर्देशाच्च । ४७ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । पयसा षोमे मिश्रणे सोमसंस्कारो भवति । पयः श्रयणे गुणभूतम् । तस्य देयतासंबन्धेन अनिर्देशात् निर्देशामावात् । तत् श्रयणे निर्दिष्टम् । तस्मात् तत् पयः प्रदेयधर्मेन संबन्धते ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् । ४८ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' अत्र मैत्रावरुण इति द्वितीयाश्रुति तत्प्रधाना मैत्रावरुणग्रहस्य सोमप्रधानता । पयसा श्रयणेन सोम एव ईष्यते । पयः श्रयणार्थम् । सोमः प्रधानम् । तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा वस्त्रापाकरणादयो न कर्तव्या इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादश्च तदर्थत्वात् । ४९ ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'यं मिनेऽस्मिन् पयसि मे सोम श्रीन्' इत्यर्थवादः श्रयणस्य तदर्थत्वात् । त्वनूलोपे पञ्चमी । तदर्थेन सोमार्थेन अग्निष्टोमे भवति । 'पयो मे दद्युः' इति नोक्त मिश्रणे किंतु सोम पयसा संस्तुयुरिति । तस्मात् सोमार्थे श्रयणम् । ततश्च पयसि प्रदानधर्मा नानुष्ठान्तव्याः ।

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् । ५० ॥

अग्निष्टोमे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्युक्ते पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । संस्कारं प्रति सोमसंस्कारप्रकरणे 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्यस्य वचनस्य भावात् विद्यमानत्वात् पयसा श्रयणं सोमस्य संस्कार इति गम्यते । तस्मादपि हेतोः पूर्वपक्षश्च हेतुश्च । पयः सोम अप्रधानं गुणभूतं स्यात् । तस्मात् तस्मिन् पयसि प्रदानधर्मा न कर्तव्याः वस्त्रापाकरणादयः । इति सिद्धान्तः । फे.

• श्रयणानां 'पयसा मैत्रावरुण श्रीणाति' इत्यादीनां प्रदेयधर्मा न भवन्ति । भा. १।४।१२।४५-५०.

• श्रयणेन एकेन सक्तुं कृतायां सुदो द्वितीयं गुणार्थं श्रयणं भवति । भा. १।३।१।१०.

• श्राद्धम् । 'यथैवाश्राद्धमोजितं यथा याऽमासं मन्थयन् । शेषस्य त्रिदितं धर्मं न सर्वत्र निविष्यते ॥ श्राद्धमन्तर्दंसाह हि विद्योनेन निविष्यते । एकोऽपि तदेकेषां न तु विष्य कदाचन ॥' तत्र अश्राद्धमोजितं निवमः स्वर्गायैति विज्ञायते । (तदा सविश्वीकरणत्वात् प्रागूर्ध्वं च । विष्य वार्ध्वश्राद्धम्) । वा. १।३।१।४८. १९९.

• श्राद्धव्रतादौ मेषुनिषेधः अथ पुरुषार्थमात्रं निषेधः परार्थं समाह्वयप्रतिषेधः । पाठ. ४. ३९.

• 'अथ हि स्वततोऽमादीं दुष्यंतेऽपि समदनुने' इति न्यायः । इति भाष्ये । साहस्री. १९९.

• श्रीसूक्तं 'हिरण्यगर्भो हरिणीम्' इत्यादि पयः श्रयणम् । अतमार्थम् (पश्यते) ४. ९.

- श्रुताः अपि अनुत्तरपर्यायान् कर्तव्याः कर्तव्यमिति, ये अर्थान्तं ते एव कर्तव्याः । भा. ३।१।४।७,
- श्रुतेन (द्रव्येण) सद् प्रतिनिधेनं महतिविद्यमानावः । ३।६।१।४।३७-३८, ● कागलेन श्रुतस्य उत्तर्यं दोषः कागत् अनुत्तरकल्पनायाम् । १।०।१।२६।६२, ● श्रुते द्रव्ये अपचयति प्रतिनिधिर्भवेति । ३।१।१।४।३७
- श्रुते विशेषे षति आक्षेपानवकारः । परान्तम्, ४२।१. ● श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यवर्मानुग्रहम् । वि. ३।६।१४.

● श्रुतानुमितयोः श्रुतसंज्ञयोः बलीयानिति न्यायः । श्रुतेनैव संज्ञयोः नानुमितेन प्रवृत्त्यादिप्रत्येक्षयोः, प्रवृत्त्यादितः श्रुतेः बलवत्त्वमिति भावः । साहस्री. ५४५.

● श्रुतद्रव्यपचारे तद्वद्व्याप्तौ प्रतिनिधिरम् । 'वद्व्याप्त्याः' ६।३।१।१।२७ इत्यत्र अपि इत्यत्र द्रव्यम् । ● श्रुतद्रव्यपचारे नियोजनं. प्रारब्धव्याप्त्यन्वयप्रतिनिधिया समापनम् । ६।३।१।१।२-१७. भीकरो. पृ. २७८८ 'प्रतिनिधिः' इत्यत्र अपि इत्यत्र द्रव्यम् । -

● श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधेन समापनम्, प्रतिनिधौ वस्तुनिधौ तन्नोत्तरम् । वि. ६।३।१८.

● श्रुतद्रव्यमद्वयत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्रतिनिध्वपचारे न तु प्रतिनिधे प्रतिनिधि । ६।३।१।४।३८.

● श्रुतप्रतिनिध्वपचारेऽपि द्रव्यद्वयवद्वयत्वेन प्रतिनिधिरम्, न तु प्रतिनिधित्वमव्यम् । ६।३।१।५। ३३-३४.

● 'समाप्त श्रुतमात्रं विधिप्रवृत्त्यायम् ।' (निधिरा प्रवृत्त्यायम्) । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७०९.

● श्रुतवैशिष्ट्यात्मे मत्पुनस्त्रित्तरद्वयसंख्याय प्रति न्यायः । अथ हि विशेषविषयवत्त्वं पूर्ववत्त्वस्य चावशे इत्यते । अथैव भोजवशीत्यत्र मन् विद्वतीति वैशिष्ट्यात्मे अत्यन्तवद्वयसंख्यायाम् । इति । साहस्री. २१४.

● श्रुतप्रतिनिधौ समापनवत्त्वं विहितं वपेनवत्त्वं विद्यते । ६।३।१।३१-३२.

● श्रुतश्रुति अनुत्तरपरिष्कारना दोषः । य एव अनुत्तरस्योः दोषः स एव श्रुतपरिष्कारनायाम् । भा. ३।१।१।७।४८, १।०।१।२।३९। यथाञ्च श्रुतस्योः रथेण दोषस्तथाञ्च श्रुतपरिष्कारनायाम् । ३।३।७।१४ पृ. ८४६, ३।४।१।७।१०, १।०।१।१।५, १६.

● श्रुतार्थापत्तिः 'अर्थापत्तिः दृष्टः श्रुते वा' इति श्रुते (भीकरो, पृ. ६६३) जा. मन्वे द्रष्टव्या । ● श्रुतार्थापत्तिः वद्विदिति विरक्षा नास्ति, वद्व्यन्वयविनिर्मुक्तत्वात् तथा । श्रुत. पृ. ८९. ● श्रुतार्थापत्तिः द्विविधा लौकिकी वैदिकी चेति । बाल. पृ. ८. ● श्रुतार्थापत्तिः प्रमाणात्. 'सर्वार्थान्मे यजेत' अत्र सर्वार्थापत्तेः साध्यसाधनमात्रं श्रुतेः अपूर्वकल्पना निमित्तं न सिध्यति इत्यस्ति अपूर्व इति श्रुतार्थापत्त्या विषयति । (के.)

● श्रुतिः अनुत्तरं निर्देष्टव्यं न शक्नोति । (अर्थात् उत्तरवि. अपेक्षितं वा) । टुप्. १।१।१।७।११.

● श्रुतिः अविद्याधी पञ्चविधा- वातु-वातिपरिक्रम-प्रत्यय-उपसर्ग-निपातमेवात् । बाल. पृ. ४१. ● श्रुतिः 'अविद्याधी श्रुतिः काचिद् विनिर्मुक्तवत्त्वं तथा । विद्याधी न तुतीयोत्ता प्रयोगो यतिरूपनः ॥' प्रवृत्ति-प्रत्ययभ्रम्ये. त्वत्सायामिवाद्यत्तम् । पद्यम् वारकविम-लीना च विनिर्मुक्तवत्तम् । लिट्-लोट्-तय-पद्यम्-त्तरताया तु विविधामर्थम् । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००. ● श्रुतिः अथवात्तादिविनिर्मुक्तवद्विषयवत्त्वात्वेन 'एकवचनमेवम् श्रुतिस्त्वोत्तरम्' (३।१।७।१३) इति प्रवृत्तिप्रवृत्त्यर्थवत्त्वे चत्वा । सु. पृ. ३१९१.

● श्रुतिः । अथविषयश्रुतिः सदित्यश्रुतेर्दीर्घवती । यथा- अत् श्रुते. एव श्रुतेर्दीर्घवती । वा. ३।१।७।१४ पृ. ८४०. ● श्रुतिः अथवात्ता बलीवती । धनिका. पृ. ४०५. ● श्रुतिः अनुत्तराभिनि, प्रत्ययवत्त्वं लिङ्गम् बलीवती । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१, ● श्रुतिर्विद्वि अन् (श्रुतिविद्वान्) एकं प्रमाणम्, इत्येतेषु द्वे स्मृतिषु श्रुतानुत्तरादत्र प्रमाणम् । एतत् प्रमाणवत्त्वमुत्तरादेन चोदयतिद्वये । ३।३।७।१४

मनुष्यानां पदम्-स्वानाम्प्रथमाश्रयत्वात् प्रातःपुदि (समिधो
 यजति तन्पुनरतं यजति-) उपसृष्टा विधेयपरशमं कर्म-
 म्त्तं कृत्वाति । स कौत्सिधः श्रुतिमनुबुध्यते कर्मन्तर-
 मन्वयन्ति अथ संनिधिं ततो न कर्मन्तरतम् । या.
 २।२।१२ पृ. ४००, * श्रुतिः विधि-विनियोग-
 समिधानामिदम् । ३।३।१११, * श्रुतिः विनि-
 युज्यानां वस्तुसामर्थ्यमनुस्यते विनियुक्ते । वि.
 ३।३।१०, * श्रुतिः समाप्त्या वा कर्तव्यी । या. ३।३।
 ७।१४ पृ. ८३६, * श्रुतिः समाप्त्यानाम् प्रत्य ।
 दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रथमवर्तिनस्य क्रियाविशेषवस्तुत्पत्तेन
 अथवद्विद्वत्तया स्वतन्त्रकर्मकराणामिर्नीतविनियोगस्य
 मानस्य त-सद्वृत्तसमाप्त्यावच्छेदने दासिष्ठप्रथमपुरोडाश-
 यागाद्भरं प्राप्नुवन् तानस्याद्भ्यासाचार्यैर्न कौषकस्या
 'इरे त्वेति श्राणां तिनन्ति' इति श्रुत्या बाध्यते ।
 मीम्या, भाट्टाच्छंकारः. पृ. १५४-१५५, * श्रुतिः
 स्यादाभिधानरूपा । तथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र
 एतत्पूर्वपरयोः करकाद्भारम्, 'यजेत' इत्यत्र
 संशयवा भाग्याद्भारम्, तत्र कर्तृपरिच्छेदात् ।
 मीम्या, * श्रुतिः स्वानाम् प्रत्य । दर्शनपीठसदि-
 विशिष्टरथानाम्ः क्रमेण अग्नीषोमीयाद्भारम्, पशुनय-
 काधारभूतपूर्वार्थेन कौषकस्या 'रथनायां पूर्वं परि-
 श्यति' इति श्रुत्या बाध्यते । मीम्या, भाट्टाच्छंकारः.
 * श्रुतिः स्मृतियो बलीयसी । सा. १२।३।७।१२९,
 * अवयव्यापूर्यन्ते तेषां अवयवस्य ह्ययम् श्रुतिः एव
 प्रमाणं क्रमते, न प्रत्ययादीनामवयवम् । ७।१।
 ३।१, * विधिना श्रुतिः -- विधि-उक्ति-विनि-
 योगात् । उक्तिः अभिधानम् । या. ३।३।७।१४ पृ.
 ८२४, * श्रुतयः अपि परस्परविच्छेदा दृश्यन्ते (न च
 साधारणामवयवम्) । उदिततदुदितमिदोमहोमरिषिबन्
 अनिरामयनतोदितप्रद्वनच सहस्रतः श्रुतयोऽपि अर्थम-
 यदुपगमनतोदितप्रद्वनच परस्परविच्छेदा दृश्यन्ते । ... तान-
 तेषु सर्वदाश्रयणस्य च यद्द्वारिषा स्वयमभुतानर्थात्तत्र-
 मात्रेण दृष्टमस्योपस्थातितुत्पत्त्यात्पशुभ्रुतिदियकरणं न
 कोमने । सर्वं धृवीनां सर्वपुत्राणां प्रति श्रामयन्त ।
 या. १।३।७।३ पृ. १००, * श्रुतयः प्रहरादियत्ता-

यानुवादेन गुणानां विहाय इष्टाः । ३।२।७।१३१२,
 * श्रुति अकलापित्वा तिनन्तिः स्वात्मन्वेषेण प्रामाण्य
 नास्ति । ३।३।१३४ पृ. १५२, * श्रुति न च
 यानयनवाधिपुत्रमर्हति । सा, २।२।१।२६ पृ. ५४७,
 * श्रुत्या अर्थेन च क्रमेण पाठक्रमो बाध्यते । ५।४।
 १।१, * श्रुत्या अर्थविषया, श्रुतिः संदिग्धा बाध्यते ।
 यथा- अग्निशायागे वैश्वदेवी इत्यसंदिग्धवद्विद्वत्श्रुत्या
 वागिन्य इति पद्यवीत्येन संदिग्धायाः श्रुतेः श्रुति-
 करणे उक्तः । बाळ, पृ. १२५, * श्रुत्या वाच्यो
 बाध्यते । यथा अपवादप्रयोगस्य आचाराः ' तदमाद्
 त्वाभेन न म्हेचिन्नै' इति निषेधस्यपश्रुत्या । बाळ.
 पृ. १२८, * श्रुत्या क्रमः एते वीक्षायां कर्तव्यत्वात् । सा,
 ५।१।१।११, * श्रुत्या क्रमस्यैव विधानं न पदार्थानाम् ।
 यथा एते वीक्षाक्रमः । ५।१।१।१२ वर्णक ३, * श्रुत्या
 क्रियाभाषणसंज्ञके ह्यने वाक्येन विशेषार्थकः ' अक्षया
 श्रियाणि' इत्यत्र । या. ३।३।७।११ पृ. ८१७,
 * श्रुत्या नचिच्च देवानां देवतानाम् । तद्विदितेदेते
 (' वैश्वदेवी आग्निशा' इत्यत्र) श्रुत्या (सिध्यतीति शेषः) ।
 सा. २।२।१।२३, * श्रुत्या (अभिपत्त्या) शीघ्री बाध्यते ।
 यथा बर्हिर्मन्त्रपरार्थं शीघ्रं पुत्रयष्टयं तत्प्राति शुभ्य-
 कुचकवायेन । बाळ, पृ. १४१, * श्रुत्या परस्परद्वन्द्वत्वा
 वाक्यस्य बाधः 'यः कामयेत यदुक्तः पशून्वः स्वतः इति स
 नीचेः सद्यो मितुयात्' अथ वृद्धिकामनाया यत्रमानयन-
 दत्तम्, सद्योनिर्माणं तु आश्लिष्यन्, वर्णस्य ऋदिग्यत्तरे
 वाक्येन प्राप्नोति तत् बाध्यते । वि. ३।८।६, * श्रुत्या
 पाठक्रमस्य बाधः । एकविधस्य चाद्यस्य चाध्यन्ति
 पदान्ये प्रथमा तृतीया आधास्तिलः क्रमेण प्राणाः,
 क्रिया प्रथमवृत्तयाः क्रमवृत्तिलास्तिलः, इति संवादे,
 'विच्छन्द्या आगतः' इति प्रकल्प विच्छन्द्यात्श्रुत्या पूर्वार्थं
 पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमवृत्तौ प्रकृतः इति पूर्ववत् ।
 १०।५।२, * श्रुत्या प्रकरास्य बाधः । अष्टौनभुवा
 षोडशोमपद्वनच काशिरा इत्यद्वयवृत्तौ अष्टौनरथेति
 निर्वापते । न चोत्तिष्ठोमस्य । या. ३।३।८।१५-२३,
 * श्रुत्या प्रत्ययवा विच्छेदा स्मृतिः न प्रमाणम् । १।३।
 १।३-४, * श्रुत्या (अभिपत्त्या) सध्या बाध्यते ।

यथा उद्भिदादी नामत्वे श्रुत्या यजित्तामानाधिकारत्वात्
गुणविधौ प्रसक्ता मत्वर्थलक्षणा । बाल. पृ. १४१.

७ श्रुत्या लक्षणा बाधेत । भा. १.०.८।८।१६ पृ.

२०७३, ७ श्रुत्या वाक्यं बाध्यते । ४।१।५।१४.

७ श्रुत्या श्रुतिः (प्रणव्या दुर्बला) बाध्यते । यथा—
' तथा पञ्चमनेकर्त्तं पदश्रुत्या प्रतीयते । समानमन्वय-
श्रुत्या बलीयस्या मिषाद्भवा ॥ ' इति । बाल. पृ. १३४

-१३५. ७ श्रुत्या संनिधेर्बाधः । ' संनिधौ यजति...
तन्नुपपात यजति ' अत्र यजतिपदे विधित्वं श्रौत
अनुवादात् तु संनिधिना, संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः । वि.

२।२।२. ७ श्रुत्या श्रुतिः बाध्यते, अप्राप्तबाधः । वा.

३।३।७।४ पृ. ८६०. ७ श्रुत्या स्मृतिर्बाध्यते । यथा—

' औदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत् ' इति श्रुत्या, ' औदुम्बरी
सर्वा वेष्टयित्वा ' इति स्मृतिर्बाध्यते । बाल. पृ. १३८.

७ अस्मिन्नधिकरणे (१।१।५।११-१२) लिङ्गवाक्य-
संयुक्ता नैरोदाहरणम्, निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु येषां

तादर्थ्यं तद्दोदाहरणम् । तान् श्रुत्या तदर्थान् मन्व-
मानः पूर्ववत् करोति । टुप् १।१।५।११. ७ न च

श्रुत्या अन्येन संव्यगमान् वाक्येन आच्छिद्य अन्येन
संव्यगमइति । भा. ३।१।८।१४ पृ. ७२४. ७ न हि

श्रुत्या उपयुक्तानां लक्षणया उपयोगान्तरं युज्यते । वा.
३।३।५।१८. ७ सर्वेण ('सर्वेण जुहोति') इति तावत्

करणविभक्तिश्रुत्या एव अजरुद्धो होमो मानुमानिकेः
द्विविधतादिभिः सह प्राप्यतिक्रमसमुच्चयः प्रतिपद्यते ।

१।२।३।२७. ७ सर्वत्र हि परिमल्लयान्वात् एवकाराद्वा
विना न श्रुत्या परिसंख्या नियमो वा उच्यते । विधिरेव

तु एवंजातीयकस्य फलेन एव व्यपदेशः । १।२।
४।३४. ७ श्रुतिभ्यां दिगन्त-बहुशब्दरूपभ्यां ' सुप्तं
हि स्यः स्वर्गदी इति द्वयोर्व्यजमानयोः । प्रतिपद कुर्वात्,

एते अष्टममिन्दव. इति श्रुत्यो व्यजमानेभ्यः ' इति
व्योतिशोमप्रकरणे बाधिरा यथोक्तप्रतिपदे कुल्यायवसे

एते चोत्कर्षः कर्त्तव्यः । वि. ३।३।१४. ७ 'श्रुतिः कर्मान-
न्तरज्ञान संनिधेरैककर्मता । तत्र श्रुतिवर्गीयस्यं जानना
कथने क्ता ॥ ' इति न्यायः । श्रुतिवृत्तव हीयादिमात्र-

प्रत्ययस्य प्रचयितास्त्वेण संनिधिना 'श्रुते. ७.०.६३

इति न्यायेन वाचाशयोगात् हेत्वन्तराभावाच्च न प्रवृ-
नियमः स भवति इति वैपम्योक्त्या परिहरति ।
सु. पृ. ८८१.

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । ३।३।१।११॥

व्योतिशोमे ' प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति,
स तपोऽतप्यत, तस्मात् तेषानात् यथो देवा अजायन्त
अमिर्यायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यः
(तप. कुर्वन्त्यः) यथो वेदा अजायन्त, अमेकंवेदो
वाधोर्व्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदः ' इत्युपक्रम्य ' उच्ये-
कंवा क्रियते, उपायु यजुषा, उच्येः साम्ना, उच्ये-
निगदेन ' इत्याम्नाते वाक्ये जाताधिकारः जातस्य
जातेः ऋक्त्वादेरेव अधिकारः उद्देश्यतया परिग्रहः
स्यात् । श्रुतेः ऋगादिप्रदाना ऋक्त्वादिजातावेव शक्त-
रतात् । इति रङ्गाचार्याः । जातानां ऋगादिमन्त्रान-
जातिविशेषाणां ऋक्त्वादीनां अधिकारः शेषविशेषोपा-
परपर्यायं प्राधान्यं तात्पर्यविपर्ययं स्यात् श्रुतेः ऋगादि-
शब्दानामेव अत्रगात् इति जुनूहलम् । जाते ऋक्त्वा-
दिजातो अधिकारः स्यात् उच्येत्तादिपर्यायः ऋक्त्वादि-
जात्यवच्छिन्नाः इत्यर्थः श्रुतेः ऋगादिशब्दानां ऋक्त्वा-
दिजातो वाच्यतात् इति सुशोधिनी । ऋगादिसम्बन्धस्य
श्रुतिवृत्तत्वाभावात् ऋगादिजातस्यैव उद्देश्यत्वेन अधि-
कार स्यात् इति तु कौमुभः ।

वेदो वा प्राच्यदर्शनात् । २ ॥

' उच्येकंवा क्रियते, उपायु यजुषा, उच्ये. साम्ना ' इति
ऋगादिसम्बन्धः ऋक्त्वादिजातिपरस न वेदपर्य
इति पूर्ववत्त्वे मूलेण प्राप्ते विद्वान्त्वमाह । यावद्दः
पूर्ववत्त्वं स्यात्कथंति । वेदो वा तत्तद्देदः एव ऋगादि-
सम्बन्धस्य स्यात् । प्राच्यदर्शनात् वेदप्राये वाक्ये
वेदोपक्रमे ऋगादिशब्दानां पाठस्य दर्शनात् इति
भाष्यम् । उद्देश्यतापट्टकप्राये वाक्योपक्रमे वेदसम्ब-
दर्शनात् इति कौमुभः । वेदः निःशुद्ध्यः मन्त्राद्वाङ्ग-
तदुदाहरणवेदधर्मं, प्राये वाक्योपक्रमे वेदसम्बर्दा-
नात् । इति सुशोधिनी । वेद इति सामान्याभिप्राय-
मेकवचनम् । उपोक्तरादिभिर्षु ऋगादिशब्दे वेदा एव
लक्षणया विधायिता. न तु ऋगादिमन्त्राः । प्राच्यदर्शनात्

प्रपूर्वम् इत्यातोः माते यन्नि मायदानदः उपसर्गवशात्
उपक्रममयी । इतिश्च धराणे । उपक्रमे वेदशब्धधरा-
णात् इत्यर्थः । इति वृत्तुद्धम् ।

लिङ्गाद्य । ३ ॥

‘ उचैर्केचा विप्रते, उपाशु यजुषा, उचैः साम्ना ’
इति ऋगाद्य ऋष्याः वेदानुसन्निहितं वाक्पुत्रन्ति इत्य-
स्मिन्नेषु लिङ्गमपि भवति । ‘ शग्भिः प्रातरिषि देव
इत्येते यजुर्वेदेन निश्चिते मध्ये ब्रह्म । सामवेदेनात्मनये
मदीस्ये वेदेरशुभ्येऽस्मिन्नेति स्युः ॥ ’ इत्यन द्वौ वेदो
शब्दगमं च संस्मरेत् त्रिपु पादेषु, यजुषं पादे उप-
सर्गइति बह्वचनेन ‘ वेदेरशुभ्येऽस्मिन्नेति स्युः ’ इति
शब्दशब्द वेदान्चन दर्शयति । तस्मात् ‘ उचैर्केचा ’
इति ऋगादिशब्दा, वेदाधियाद्य इति ।

धर्मोपदेश्याच नहि इत्येषेण संज्ञकः । ४ ॥

‘ उचै साम्ना ’ इति साम्नः धर्मोपदेश्यात्
‘ उचैर्केचा, उपाशु यजुषा ’ इति ऋगादिशब्दोऽपि
वेदेष एव । कातविकारं तु ऋच उचैस्तेन साम्न
व्येस्य विद्मः । नहि शम्भ उचैर्गणस्य इत्येव साम्ना
संज्ञक साक्षात्सि । तस्मात् ‘ उचैर्केचा, उपाशु यजुषा,
उचैः साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दाः वेदाधियाद्य ।

प्रथमिद्याऽऽग्या च तद्विदि । ५ ॥

तद्विदि ताव श्रीम् वेदान् वेत्ति इति तद्विद् तस्मिन्
उपसर्गव्यभिचारे भवति । इति सास्यध प्रथमिद्याऽऽग्या
प्रथिद्या लोके । तस्मात् ‘ उचैर्केचा विप्रते, उपाशु
यजुषा, उचैः साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दा वेदाधियाद्य
इति । नपी वेदान् विद्या यथा च. मदीनिय ।

व्यतिक्रमे यथाश्रुति इति चेत् । ६ ॥

ऋगादिमन्त्राणां व्यतिक्रमे स्तोत्रातिथये वेदान्ता-
न्निहितकर्माद्भवेति सति यथाश्रुति त्तरवस्तुस्त्वधराणा
नतिव्यभिचारे उचैर्केचा उपाशु च भवति । तद्य ऋगादि-
शब्दानां मानवतये उपपदेत न वेदान्ते । तस्मात्
ऋगादिशब्दाः मन्त्रवत न वेदान्त इति चेत् पूर्वगधी
न्यात् । आगमपान्तं नृत्तम् ।

न सर्वस्मिन्निवेद्यात् । ७ ॥

ऋगादिमन्त्राणां यजुर्वेदविहितकर्माद्भवेति उपाशुत्
कचसामवेदविहितकर्माद्भवेति तु उचैस्त्वेतं इति वैरुष्य
प्रवच्येत, तस्मात् ऋगादिशब्दानां न वेदपरस्य इति
पूर्वपक्षिणः शब्दा निरस्यति सिद्धान्ती । न वैरुष्यं
प्रवच्यते । सर्वस्मिन् तच्छेदविहिते मदीनि अद्रभूताना
व्यतिनान्तानामपि ऋगादिमन्त्राणां विभिन्नान्नेव स्वरा-
न्तरस्य निवेद्यात् । तस्मान्न दोषः वचनबलात् ।

वेदसंयोगात् प्रवरणेन व्याभ्येत । ८ ॥

ऋगादिमन्त्राणां वेदेषु विपद्यमन्त्रधनरूपात् यावथात्
तत्तदेद्विहिते सर्वस्मिन् मदी स्वमित्येषाः प्राश्नः प्रवर-
णेन व्योतिष्ठोत्तमकरणेन न जाभ्यते वाच्यस्य प्रवरणात्
वरीवधत्तात् । जापेत् इति पाठे तु स्वमित्येषां प्राश्नं
उचैरुचैर्द्वयैः प्रवरणेन प्रवरणात्तुवेन न जापेत्
इत्यर्थः । तस्मात् ‘ उचैर्केचा विप्रते, उपाशु यजुषा,
उचैः साम्ना ’ इति ऋगादिशब्दा, वेदोपश्रमात् वेदयथाः
इति सिद्धान्तः । के.

● ‘ श्रुतेर्वाचाधिकारः स्यात् ’ । ३।३।३।३ ॥

उपक्रमस्यापि वेदश्रुतेः लक्षणा कातवियवता युजा न
तु ऋगादिशब्देन वेदानां स्वयंपादापि अधिकारः नियती-
कारः संभवति इति आश्रुतात् स्य पाठ्या । तु घ.
१।१६८, उचैस्त्वराज्ञेना ऋगादिमन्त्रवस्तुपादात्प्राश्रुताति-
धर्मज्ञात् वेदनियतराप्ये अनेकेवेदविहितानां ऋगादीनां
उचैस्त्वोपाश्रात्परिस्वप्रमंत्प्रभाती अष्टोपविस्त्वान-
पत्तेः कातवियवतय युजा इत्येत् आश्रुता अन्वया स्य
● स्यात्सा । घ. १।१६९, उचैर्केचात्तद्विद्यामस्य व्योति
ष्ठोत्तमकरणे श्रुतेः वेदनियवतरे च प्रस्मरेन वरीवता-
योगात् प्रवरणसाधारणे जातवियवता एव युजा इत्येव
अनवशा स्युःश्रास्यत् । घ. १।१६९. ● ‘ श्रुतेर्वाचा-
धिकारः स्यात् ’ (३।३।३।३) । प्रवरात्प्रवरात्प्रवरा-
त्प्रवरात् साम्नाऽऽगम् । श्रुतेर्वाचाधिकारः स्यात्स्व-
स्मिन्नुपपद्यते ॥ ’ या. ३।३।३।३ । घ. ६५०-६५१,
● यत्तु अपां इत्य विविदात्तिसीति तावन्नात्र विधा-
वशात् शब्दते एव, न तु त एत सर्वस्मिन् एतत् इति-
व्यतेऽनवेगितरान् । तदितत् ‘ श्रुतेर्वाचाधिकारः स्यात् ’

इत्यन प्रयुजितम् । ३।४।१।३२ पृ. ९६७.
 * भुतेः द्रव्यान्वये व्यापारभावाः । सु. पृ. ११९२.
 * भुतेः लिङ्गविनियोगान्मनुष्यामन्तरेण अमिसेकादिवत्
 असात्म्यम् । वा. ३।२।५।२२ पृ. ७६१. * भुतेः
 सामान्यमात्रे पर्यवसानयोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
 त्वम् । सु. पृ. ११९२. * 'न श्रुतेर्विनियोकतुल्य
 लिङ्गापीनं प्रतीयते । विद्यते विनियोगे तु तद्व्यात्
 शक्तिनिर्णयः ॥' विनियोगोत्तरकाले हि कथमेतत्
 साधयिष्यति इत्यपेक्षिते यथा शक्यते इत्यवधारणा
 भवति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३०-८३१, * 'न
 हि प्रमादादादरं शक्यं कल्पयितुं भुतेः' । १।३।२।३
 पृ. १८३, * 'श्रुतीनामपि भूयिष्ठ विगीतत्वं हि दृश्यते ।'
 १।३।८।२७ पृ. २८६. * श्रुतीना प्रवृत्तिः परप्रति-
 पत्त्यया, न हि केनचित् आत्मार्थे शास्त्रं प्रणीयते । ऋजु,
 पृ. १८०. * श्रुत्योः पौत्रोपर्यविरुद्धयोः उत्तरभुतिः
 पूर्वभुतेः बलीयसी, यथा अपच्छेदोदाहरणे । वा.
 ३।३।७।१४ पृ. ८४०. * श्रुत्योर्विरोधे कारकभुतिः
 तद्विदितभुतेः प्रत्ययः । ('येन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते'
 शक्य-) उपनमस्तरात् तद्विदितभुतेरेव (कारकभुत्य-
 पेक्षया) प्राक्त्व इति प्राप्ते, प्राधान्येन प्रकाशयत्वस्य
 तद्विदितार्थेऽपि प्राधान्यस्य विशेष्यतया तद्विदितानुप-
 स्थितेः न तस्य वस्तुतो मुख्यभुतित्वलक्षणाप्रान्तात् ।
 प्राधान्यमपि च गार्हपत्यवटकीभूतेऽपि तद्विदितार्थे,
 अपि तु भातनात् चान्द्रशेधे विशेष्यत्वमात्मम् । अतश्च
 उक्तप्राधान्येन ईषिततरात्पर्यं तत् लक्षित्वा विनियोगः
 तद्विदितभुत्या शोभ्यते इति कारकभुतिको दौर्बल्यम् ।
 अन्यानि च दौर्बल्यकारणानि ऐश्वर्यिकरणे एव निरु-
 पितानि (निरुपितप्राधान्येन एव प्रामुख्यत्वात्) । तत्
 निर्दं धार्यार्विरोधे कारकभुतेर्दौर्बल्यम् ।
 कारकभुतेरेपि विरोधे 'अमेव चतुर्धा करोति'
 'पुरोहासं चतुर्धा करोति' इत्यादी कल्पयन् सामान्य-
 विरोधभावादिना दृश्यन्ते ।
 तथा दोषान्तरं विनापीयश्रुत्योर्विरोधे 'सोमेन
 यजेत' इत्यादी पदभुत्यापेक्षया कारकभुतेर्बलीयत्वमेव
 दौर्बल्यं भावार्थपिष्टयोः प्राकृतम् ।

समानजातीयश्रुत्योर्विरोधे एकस्मिन्नेव पदद्वये सहजी-
 श्रुत्या पदेन आहवनीयस्य वाचः । तदेवं श्रुत्योर्विरोधे
 बलावल वर्णितम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०-
 ३५१, * विजातीयश्रुत्योर्विरोधे दोषान्तरत्वे 'सोमेन
 यजेत' इत्यादी पदभुत्यपेक्षया कारकभुतेर्बलीयत्वमेव
 दौर्बल्यम् । ३।३।७।१४.
 * श्रुत्यनुमानस्य शिष्टत्रैवर्णिकदृग्मरणान्ययानुप-
 पत्तिलक्ष्यत्वम् । वा. ३।३।१।२.
 * श्रुत्यनुरोधेन कर्मणि मन्त्राणा अनभ्यायेऽपि
 प्रयोगः प्राप्नोति । अनभ्यायस्मृत्यनुरोधेन अप्रयोगः ।
 श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । भा. १२।३।७।१९.
 * स्मृत्यनुमितश्रुत्यपेक्षया वैदिकं अन्यायं दर्शन-
 रूपमनन्वयासिद्धं लिङ्गं प्रचलम् । कौ. ३।३।७।१४
 पृ ३६७.
 * श्रुत्यभावे लक्षणयाऽपि व्यवहारो भवति ।
 यथा 'अग्नी तिष्ठति, अवटे तिष्ठति' इति । भा.
 ६।६।२।१५.
 * श्रुत्यर्थोभ्यां किं तुल्यबलः पाठः उत दुर्बलः
 इति चिन्तायां दुर्बलः इति विद्वान्तः । भा. ५।४।१।११,
 * श्रुत्यर्थे अस्ति लक्षणार्थो माद्यः । ७।३।२।५,
 * श्रुत्यर्थे सति वाक्यार्थो नाप्यलप्यते । २।२।५।१६,
 * श्रुत्यर्थे संमतेन न वाक्यार्थो प्राप्य, श्रुत्यर्थेव
 मुख्यत्वात् । यथा श्रुत्या विद्वानि क्व वाक्येन
 विद्वान् । १।३।१।३.
 * श्रुत्यर्थोसंभवाद्य लक्षणया धर्मिणा ग्राहकः
 कल्प्यते (अग्निहोत्रादिवाच्यो यथा) । भा. ७।३।६।१७.
 * श्रुत्यर्थप्रसंगौ पाठप्रकारे कल्पन्ते । ५।४।
 १।२. मीमं. पृ. १५०७ 'समकोशाधिहरणम्'
 इत्यत्र अपि करणं दृश्यम् ।
 * श्रुत्यर्थपाठकपञ्चानां श्लोदशमित्यन्तं बलीय-
 त्वम्, सुप्रवर्णित्वादिमी प्रयोगपत्रनाभितत्वाद्दुर्बलम् ।
 तु. पृ. ५।१।१।१८.
 * श्रुत्यर्थपाठप्रमाः उपदेशविपदा एव (न ते
 चिन्तार्थः) । प्रवृत्तिरुत्तरमुत्तरमात्रम् अतिरेक-

विषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः । कर्ता गुणभूतः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वतः । तस्मात् सिद्ध एव । अतः तेऽपि न विवर्तनीयाः । क्रमनिषमस्तु विचरते । तुष् ५।१।१।१।

● श्रुत्यर्थविप्रकर्षात् श्रुतिशिद्धान्तिषु परं परं बाध्यते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३०.

● श्रुत्यवगतं हि श्रयणादवगतम्, पदान्तरासेवन्व बाक्यादवगतम् । श्रुतिश्च बाक्याद् बलीयसी । भा. ६।१।५।२९.

● श्रुत्यसंभवे च लक्षणापरिग्रहः । वा. १।२।२।२०. ● श्रुत्यसंभवे वाक्यं क्रमते न संभक्तव्यं भूमी । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७२४.

● श्रुत्यादीनि एव तादर्थ्ययतिपादनद्वारेण दोषस्य विनियोजकानि इति तद्विवेकार्थं लक्षणमाश्वयम् । वा. ३।१।२।२ पृ. ६५८. ● श्रुत्यादीनि औप्येव तादर्थ्येनेत्याख्ये विनियोगे कारणानि (पूर्वपक्षे) । सु. पृ. १।१९३. ● श्रुत्याद्यः अतिदेशात्ताः प्रत्यक्षैः श्रुत्यादिभिः विरुद्धेषु बाध्यन्ते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● श्रुत्याद्यः स्वभावार्थात् संकषं प्रतिपादयन्तो विधिनिपादिषु पारम्पर्ये विदेशे स्वस्वबाधकतः पारम्पर्यं प्रति प्रमाणमुच्यते । फणिकः. पृ. ३८८.

● श्रुत्यादिभिः अनुमानिकैः अनुमानिभिरानुष्वादीनां बाधः । यथा पत्नी अनुमेवैः यथाभारिनिमित्तोन्नैः श्रुत्यादिभिः पशुपुरोडासो तद्विनिर्गोत्रकानां अनुमानिकानां श्रुत्यादीनाम् । बाल. पृ. १४६. ● श्रुत्यादिभिः प्रत्यक्षैः अनुमानिभिरानुष्वादीनां बाधः । यथा श्वेतादी ' शरमव धर्षिः ' इति प्रत्यक्षश्रुत्या ' धर्षिणि ह्रींणलादयति ' इत्यानुमानिकश्रुतेः । पृ. १४६.

● श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च दोषस्वरूपैव निर्णयः । श्रेयी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः ॥ ' (मद्रिना वस्तु-पत्रं तत् तस्य नान्तरीयकम्) । वा. ३।१।१।१ पृ. ६५९. ● श्रुत्यादिभिः श्रुत्यादीनां बाधयोग्यता । वि. ३।३।१२. ● श्रुत्यादीनां अनुमानिकानां श्रुत्यादिभिः प्रत्यक्षैः बाधः । बाल. पृ. १४६. ● श्रुत्यादीनां पूर्व

पक्षे उच्यतेऽनियतं प्रत्यक्षं तद्वत् भवति, पारम्पर्ये

इत् पूर्वपूर्वाधीनप्रमाणस्य न शक्यतेति तस्यैव बाधं कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुष्ठानं लिङ्गादेः प्रामाण्यमप्यवधीयते । वा ३।३।७।१४ पृ. ८३०. ● श्रुत्यादीनां बलाबलम्- ' नि. श्रेण्यारोहणमप्यं प्रतिप्रमाणोपपादि च । एकमेव फलं प्राप्नुमुभावादीदते यदा ॥ एकलोपानवर्त्येको भूमिदृश्यापरत्तयोः । उभयोश्च अस्तुत्य. प्रतिफलस्य नाकारः ॥ विरोधिनोस्तदौ हि तात् फलं प्राप्नुवाचयोः । प्रयगेन यद्वैतेऽस्मिन् पश्चिमोऽवतरेणमुखा ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमप्यदा । तद्यपि युग-पद्भवे बाधकस्य निराक्रिया ॥ ' (एवं श्रुतिशिद्धान्तिषु विनियोगे भवति) । ३।३।७।१४ पृ. ८३४. ● श्रुत्यादीनां पण्यमपि इदानीं बलाबलं विचार्यते । ३।३।७।१४ पृ. ८३२. ● श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव आन्वेषकप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमित्यते । तद्यथा- श्रीश्रादीनां प्रोक्षणादीन् प्रति श्रुत्या दोषितं प्राप्नुयदपि अतिलक्ष्यं मरुणलक्ष्मणपूर्वसाधनवृत्तः संव-धो भविष्यति । पृ. ३।३।७।१४ पृ. ८३३. ● श्रुत्यादिषु अमत्तबाधः । ३।३।७।१४ पृ. ८६१.

● श्रुत्यादिकं आनुमानिकं प्रत्यक्षेण लिङ्गादिना बाध्यते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● श्रुत्यादित्रयस्य प्रकरणेन च द्वयोर्बाधयोश्च विचारः । वा. ३।४।१।१, ३।४।१।२.

● श्रुत्यादिपेटिका । ३।३।७।१४. ● श्रुत्यादिप्रमाणकमेव दोषवत् भविष्यति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ७२६.

● श्रुत्यादिप्रमाणपट्टकविचारः । तत्र प्रकरण-विचारो विस्तरेण । तत्रैव लक्षणवृत्तकमिहवर्णम् ॥ अतरेषु चतुर्विधा-विधिः, प्रतिषेधः, अविधायी, विधीयन्ती च । लिङ्ग द्विविधम्- दम्बतामर्थ्यं अर्थ-तामर्थ्यं च । दम्बतामर्थ्यमपि द्विविधम्- मन्त्रस्य क्रमेणमेतार्थेयकान्तामर्थ्यं एवशास्त्रतोयमगततामर्थ्यं च । ततोत्तरं लिङ्गावयवविधायकविधेः (३।३।७।१४ मा. पृ. ८४०) माध्वतः स्वरद्वयत्वं, पूर्वलिङ्गाभाषणा च तातोयः, "मनु 'स्तेनैव' इत्यस्य यथैव दम्बताम-

मिथानिसामर्थ्यं एवमुत्तरेण एकवाक्यतामुपगन्तु सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्मात् मिथामाने वाक्ये लिङ्गमेव वाधितं भवति इति; सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि गद्य एतदेतल्लक्षणं विप्रवृष्ट्यार्थकमेव भवति । लिङ्गादिकवाक्यता, तस्मादभिधान-सामर्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थः । इति विप्रवृष्ट्यायेता । इति ग्रन्थेन (मा. पृ. ८५०) ।

वाक्यमपि द्विविधम्— महावाक्यमन्तरवाक्यं चेति । तदुक्तं ' स्वार्थशेषे समानानामन्नाट्टि वाच्येष्वपि । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥ ' इति (या. ३।४।१३।२४ पृ. ३६६) । तथाच प्रयोग-विधिरूपं निरूपानुमेयमेव कश्चित्तद्वाक्येकवाक्यताको द्वि प्रधानविधिरैव प्रयोगविधिरिति । द्वितीय ' समिधो यजति ' ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गनामो यजेत ' इत्यादि । अवान्तरवाक्यमपि द्विविधं विधिमन्वथ । अर्थान्दस्तु तात्पर्याभावेऽपि स्तुतिश्रवणवाक्यार्थप्रतिपादकरमानेन पृथक् ध्येयविद्यते ।

प्रकरणमपि द्विविधम्— महाप्रकरणं अवान्तरप्रकरणं च । तथाच प्रधानस्य, द्वितीयं प्रधानस्याङ्गस्य वा । तथा आर्यं प्रकृतेरिङ्गैश्च, एव द्वितीयमपि । तत्र प्रकृतेः असंशोद्भूतितम्, यथा दर्शपूर्णमासादेः । विकृतेर्महा-प्रकरणे तु संशोनापि भवति, असंशोनापि । तथाच यथा— राजसूये ' राजसूयाय हेनामुत्पुनाति .. राज-सूयेनेजानः सर्वमायुरेति ' इति संशोनाद्भूतं क्रमिक रणवलाक्याधिकरणे श्राद्धदीपिकायामुपमम् (पृ. २४६) । असंशोऽपि विकृतेर्महाप्रकरणं यथा— यत्र विकृतौ प्राहुः क्रियानुवादेन किञ्चित् विहितं तत् तत्प्रकरणेन गृह्यते यथा 'प्रयाजे प्रयाजे कृच्छ्रल लुडोति' इति । अहीनारमक-द्रादशादे च द्वादश वीधा. द्वादशोपसदः इति द्वादशत्व च । तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे ' इति कर्तव्यतायास्या येनोद्दिश्योपसक्तियाम् । द्वादशत्वविधित्वेन च यथाप्येन गृह्यते ॥ ' इति (या. पृ. ८३६) । अत्र च क्रियामुद्दिश्य इत्युक्तेरिङ्गो त्रयोदशेन जारकादिविधो ' औद्गम्यो यूपो भवति ' इत्यादौ न प्रकरणप्रदाता इत्युक्तम् । अत्र एकोक्तं चिराधिकरणेऽपि ' तान्तर-

क्रियायोगादौ वाक्योपसक्तितात् । मुग्धये कथंमपि-यैक्यं प्रकृताः क्रिया. ॥ ' इति (या. १।४।१३ पृ ३३१) । न च औद्गम्यवाक्ये यूपलक्षितनिबोधन-संशयो वाक्यीयः इति वाच्यम्, आनर्थक्यपरिहारस्य संनिधौ न सिद्धेः । यूपपरिच्छेदिकायाश्च औद्गम्यजातेः आर्यापत्तिक्रमियोजनान्वयान् । अन्यथा अवघातादेरपि श्रीहिलक्षितयामान्यस्य वाक्योपलवापत्तेः । यत्र तु प्रमाणान्तरात् क्रियान्ययात्वात् तत्रैव लक्षितक्रियान्वयं यावत् प्रियारायास्यते वर्णमव्यादिवाक्ये इति । एवं च चर्यमाणेषु कर्तिकादिग्रन्थेषु यत् प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते इत्यादिपु अङ्गसन्दः क्रियापर एव इति ध्येयमिति ।

संशोनेन च विकृतेर्महाप्रकरणे राजसूये इव न केवलं वाचनिकं विकृत्यं संशोनेन भवति, किंतु संशोना-नेकविधत्वात् अनेकविधम् । तथाहि [१] प्राकृताङ्ग-ानुवादेन विहितस्या सद्यं यदसंयुक्तमपि विकृतौ श्रुतम्, तदपि प्रकरणेन गृह्यते, प्राकृताङ्गानुवादेन विहितयोः पूर्वपश्चात्तयोः प्रकरणग्रहणेकोः मध्ये च तद्विच्छेदकदेशमागतम् । [२] तथा विकृते. पूर्वं असंयुक्तं किञ्चिद्विहितम्, ततः पूर्वं तु प्राकृताङ्गानुवादेन यत् विहितं ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । [३] तथा विकृतेरन्तर असंयुक्तं किञ्चिद्वि-धाय प्राकृताङ्गानुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदत्रयं नलाक्याधिकरणजातिके उक्तं ' यथा तु विकृतौ प्राहुः किञ्चिद्वन्न सतीत्यं तस्य पुरस्तात् परस्तादा वेदुतमद्ग आम्नायते, तत्र कथमाव-गृहीतान्मध्यवर्तित्वात् प्रकरणवातो विशास्यते ' इति (३।३।७।४ पृ. ८५५) । तदेतद्वैदिक सोमेश्वरेण अनन्तरभेदत्रयपरत्वेन योजितम् ।

तथा विकृतेः पूर्वमसंयुक्तं किञ्चिद्विहितं पूर्वं ततः विकृत्यनुवादेन यदि विहितम्, ततः असंयुक्तं यत्, तत् विकृतिप्रकरणेन गृह्यते । तथा विकृतेरन्तर असंयुक्तं किञ्चिद्विधाय विकृत्यनुवादेन कस्मिंश्चिद्विहिते तत् पूर्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते । तदिदं भेदत्रयं विकृत्यनुवादेन विहितस्य प्रकरणप्रतीकोक्तयेन अपर्याप्तं

भवति । अथ च भेदद्वयस्य, पूर्वोक्तस्य च भेदनपथ्य उदाहरणानि मृग्याणि

तथा साग्रहणी विषय तदग्रहणद्वयपरिधिवरिधाने 'च्योऽसि' इत्यादींश्च नीन् मन्वान् वेहृतान् विषयाय 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति'

इत्यामनहोमा असंयुक्ता निहिताः । ततः तेषां 'यत् प्रयाजाना पुरस्ताज्जुहुयात् वहिरात्पय सजाताना दध्यात्, यदनुयाजाना परस्तात्, स्वर्गं लोकमक्रमेत्, मध्ये जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मन् वृत्ते'

इति प्रयाजानुयाजे सह क्रमो विहितः । तेन प्राहृताद्-संघन्धित्वेन विधानात् साग्रहणीप्रकरणानुवृत्तेः आमन-होमाः प्रकरणेन गृह्यन्ते । तदेतत् चतुर्थतन्वारे 'पत्न-द्वोक्तहेतुनादितरस्य प्रधान स्यात्' इत्यधिरूपे उक्त (VI/110) । 'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रति अभिषिच्यते इत्यत्र तु अभिषेकादेः अभिषेचनीयप्राहृताद्संघन्धित्वेन विधानेऽपि न तेन प्रकरणमनुवर्त्तते तन्मध्यविहितमभिषे-कादि एवमेव इति सम्यगिति, तन्मध्ये अभिषेकादिविषय-माणात्' इति तत्पूर्वाधिरूपे अभिहितमिति । अत एव मिश्रा अपि न्यायचरत्नमालायां आमनहोमाना प्रकरण-श्रायतानाहुः 'निवृत्तिष्वपि यत् प्राहृताद्मध्ये पठित यथा आमनहोमादि, तस्य प्ररणेन ग्रहणम्' इति प्रथेन । (सिद्धांतप्रकरणम्यानसमाप्त्याना विचारः इति विन्दी मीने. पृ. ३१६२ द्रष्टव्यम्) । अट्टसोमे-

ध्वरसु बलाक्याधिरूपे "क्रमत्वे सत्यपि साग्रहण्यादेः 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यादिभिः एकाक्याजोपपत्तेः"

इति प्रथेन क्रमादेव आमनहोमाना अद्रवामाह । तदपि साग्रहण्युपेयकादमात्र इति ज्ञेयम् । यदपि मिश्रे-शास्त्रदीपिकायां चतुर्थे 'पत्नद्वोक्तहेतुनात्' इत्यत्र संनिधिमाम्बल्यमुक्तं तदपि अस्त्युपेयकादमात्रम् । अत एव तन्त्ररत्ने प्रकरणप्राप्त्यामुक्त्या संनिधियाऽपि तदधिरणसिद्धिरुक्ता । तदेवं यत् प्राहृताद्दानुवादेन द्वाद्गोपसर्वान् विधि, उत्तरूपः सतविधः संशयो यः, तत्रैव निवृत्तौ प्रकरणं निमित्तोत्तरम्, अन्यत्र संनिधिरैवेति सिद्धम् ।

एव प्रधानस्य महाप्रकरण प्रवृत्तेः असंदशोद्भूति-क्रम, निवृत्तेस्तु संशयोद्भूतिरूपमपि निरूपितम् । अवा-न्तरप्रकरण तु सदशोद्भूतिरूपेण, तत्र प्रवृत्तेर्नास्त्वैव । प्रकृत्यद्गस्य तु प्रयाजाना अभिक्रमाधिरूपे उक्तम् (३।१।१०।१९-२०) । निवृत्तेस्तु अत्रान्तरप्रकरण संशयोद्भूतिक्रमं सप्तमे प्रणयनाधिरूपे (७।३।८। २०-२२) वरुणप्रयासानुश्रुतम् । तत्र हि 'उपाशा वयन्ति' इति वरुणप्रयासानुश्रुतप्रकरणानुश्रुतमपि 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिसुवयवन्ति, न शुनासीरीषे' इति पशुंदासैकाक्यताबलादेव अत्रान्तरप्रकरणं चापित्वा चातुर्मास्थानामेव अत्रेति वादः, इत्युक्तम् ।

क्रमोऽपि द्विविधः पाठवादेत्यं अनुष्ठानवादेत्यं च । पाठवादेत्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः संनिधिपाठश्च । समारण्याऽपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च । पुनरपि समाख्या द्विविधा सामान्यसमारण्या विरोधसामान्या च । वा. पृ. ९-१२.

• श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रवृत्ताविवि-विद्वत्तिस्यपि द्रष्टव्यं । वा. ३।८।१५।३०.

• श्रुत्युपादाने अदृष्टव्यवित्तय इति लक्षणा-सन्दः परिरूप्यते । यथा काशिकेपु शालयो (शास्त्रि-तण्डुलाः) युज्यन्ते, गान (गोपय.) पीयन्ते इति । भा. ५।१।२।३९

• श्रुतिकल्पना । अन्वयपरपदानुवायापरशा स्मरणेन नित्यानुमेयश्रुतिकल्पनस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ... । सु. पृ. ११८.

• श्रुतिरूपः । प्रातिस्विकत्रिविधनिहितः क्रमः श्रुतिरूपः । अर्थादिप्रमस्तु प्रातिस्विकविषयभावात् केवलप्रयोगनिधिविषय । सोम. ५।१।१ वर्णक ३, • यत् क्रमः तद्विशिष्टवदाद्यन्तरं वा निधीयते तत्र श्रुतिरूपः, न तु यत् क्रमाभिधायकं सन्दः तत् श्रुतिरूपः । ५।१।१ वर्णक ३. • वर्गा. श्रोत्रेण एव-माणा-य क्रम प्रतिपादयन्ति स एव विधीयमानत्वात् श्रुतिरूपोऽभिधीयते । दुष्प. ५।१।१।१. • श्रुति-क्रमयोर्विरोधे - 'उच्यते रथनाथर्मा दर्भमप्यादयः क्रमत्' । अमीशोभीपदोपा. सु. श्रुत्या सूपाहतां गताः ॥

एतन्नूपवद्विष्णोरो हि रथान् श्रुता । मह धमनं सा
याति क्रमेण पशुशोपनाम् ॥' वा. ३।३।७।१८ प्र.
८३६ । केचित्तु- ' तिष्ठ एव साहस्योपसदो द्वादशा-
हीनस्य ' इति द्वादशरथस्य अग्निशान्वात् अनिति-
कर्त्तव्यतामकृते सति कथंभाररूपमकरणमाह्वारानुपपत्तेः
संनिधिमात्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकसंन्यासपत्रगणनात्
श्रुतिस्थानविरोधोदाहरणत्वं युक्तमिति । तत्र । ३।३।
७।१४ प्र. ८३६-८३६ । द्योप्यनेकत्वे इदम् ।
द्योपानिकत्वे तु ' पशुकामययोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।
श्रौतद् गोशोहनात् तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥'
इति । प्र. ८३८.

● श्रुतिनिरूपणम् । अथ केयं श्रुतिर्नाम ? न
तावत् शक्तशब्दानाम्, अङ्गत्वप्रमाणविभाजकोपाधि-
भूतश्रुतित्वस्य उक्तप्रमाणत्वं याप्यत्वात्प्रत्यक्तत्वात्, निरु-
क्तशब्दस्वरूपश्रुतिवत्त्वं च तद्व्याप्यत्वात्संभवात् । नहि
शब्दानामे अङ्गत्वे प्रमाणम्, षट्शब्दादेरतत्त्वात् । न
च वेदशान्नादिशब्दस्य उद्देश्यविशेषे पान्ततत्त्वोच्यते न
अङ्गत्वे प्रमाणत्वात् लौकिकवाचिकरणन्यायेन (१।३।९)
तद्भेदादेव लौकिकषट्शब्दादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः,
श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि श्रुतिविरह इति याच्यम् ।
तथापि शब्दानामस्य वेदषट्कर्तृ प्रमाणाभावेन वेदाषट्
कर्मौक्तिकशब्दे विष्णुषट्कार्यवादादिशब्दे च अङ्गत्व-
प्रमाणत्वात्संभवात् उक्तश्रुतिरथर्वेन तद्व्याप्यत्वात्,
गोणल्लासिकयोरपि शक्तत्वेन अतिप्रसङ्गात् । नहि
तयोः श्रुतिस्त्वमिदम् । तथापि ' सङ्घ्नं जुहोति '
इत्यादौ सङ्घ्ना श्रौतान्नत्वप्रवहारापत्तेः । किंच श्रुति-
त्वस्य प्रातिपदिकादिसाधारण्ये ' चेत्तुद्देशिणा ' इत्यादि-
वाक्यीवनिवियोगस्यैव श्रौतान्नत्वप्रवहारापत्तेः ।

तापि गौणल्लासिकरामाभापरदिभक्तिरवधः । ' सङ्घ्नं
जुहोति ' इत्यादौ गौणा लक्षणया वा कर्त्तरादिपर
द्वितीयायाः श्रुतिस्त्वामाशान् अभावावदन्तम् । प्रातिपदि-
कादिषु श्रुतिरवधहाराभावात् निमित्तरत्नोपादानम् ।
' निरपेक्षो रथः श्रुतिः ' इति प्रत्नैतत्प्रसिद्धेऽपि प्लदये-
कारणैर्महदृकः एव । इति याच्यम् । (नापि वाच्य-
मित्यन्वयः) । संन्यासपूर्वकपशुशोपनादौ अतिपातेः ।

' मीदीन् मोक्षति ' इति वाक्ये मीदीनादिपशोत्तर-
द्वितीयायाः अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेन
अयाप्यत्वात्पक्षे ।

इति चेत्, अत्र नव्याः । अङ्गत्वपशुशोभूतवरो-
द्देश्यत्वं श्रुतिकारकत्वं शोःशब्दस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः श्रुतिः । स च ' मीदीनान्हन्ति ' ' मीहिमि-
यंजेत ' इत्यादौ द्वितीयावृत्तीयादिः । ' मोक्षिताम्याशु-
राल्लसुसन्त्यामान्हन्ति ' इत्यत्र कर्मत्वविशिष्टवाचक-
त्वमप्ये अनिव्याप्तिः प्राधान्येनेति । इत्याहुः (नव्याः ।
स्वयं परिष्कारिते-) अत्र कृतिकारकत्वं इत्यन्वितकर्तृत्वा-
न्यतमम्, न तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमत्वित्यम्,
वृत्तीयादेः तदवाचकत्वेन अयाप्यत्वात्तेः । असंभवस्तु
नास्ति, कर्मस्वरूपोद्देश्यतायाचकद्वितीयाया लक्षण-
सत्त्वात् । अङ्गत्वेऽपि शोक्तान्यत्रोच्यते इति द्वितीयादेः
अङ्गत्वप्रमाणत्वं इति फलितम् अङ्गत्वपशुशोभूतेति, न
तु अङ्गत्वपशुशोक्तत्वस्य लक्षणवत्कत्वम्, वैयर्थ्यात् । अत्र
अङ्गत्वलक्षण्ये कर्मस्वरूपोद्देश्यतायाः, तदिदं कर्तृत्ववाच-
न्यतमस्य च स्वतन्त्र्येण निवैद्यत्वात् श्रुतिषु तयोः
तत्त्वेन निवेशः । यस्तु यस्तु, उद्देश्यतावाचिकत्व-
प्रतियोगिताकभेदकर्तृत्वादिप्रत्येकभेदपटितकर्तृत्वकरणत्व-
संभवात्तत्वायादानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदपटितान्यतमत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रत्येकभेदपटितकर्मत्वसाधारण्यतमत्वस्य लक्षणत्वात्
कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंभवात्तत्साधारण्यतमत्वधिकरणत्वम-
तस्य साधारण्येन वाचकः शब्दः श्रुतिः इत्येव पतञ्जल-
निरुक्तम् । उक्तान्यतमत्वाचकत्वं च उक्तान्यतमनिष्प-
संबन्धयानवच्छिन्नपत्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्धत्वेन
उक्तान्यतमनिष्पत्तिनिरूपकत्वमपि पशुया नाति-
न्याति । न च ' गोशोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् '
इत्यत्र पशुश्रया गोशोहनेन पशुश्रय इति व्यवहारात्
पशुया श्रुतिवत् इत्यपत्तिः इति याच्यम् । तथापि
' सप्तदशारथिनोऽत्रपेयस्य यूपः ' इत्यत्र सप्तदशारथिन-
स्य श्रौतविनियोगात्तत्त्वया वाचकत्वात्पशुश्रया वाक्यी-
ययुषान्नत्वसिद्धिन्तात्प्रपत्तेः ।

अथ (इति चेत् इति दूतोऽप्यथ) तत्र श्रौ-
 तिनियोगधर्मेऽपि यूपदानसंबन्धमिषा तदनङ्गीकार ।
 तदभिरुगे हि (आनर्थक्यतदङ्गीकारणे) वाक्येयस्य
 यूपस्य वा उद्देश्य इति संदिग्ध (पूर्वेपक्षविरथा,
 सिद्धान्तित इत्यनय) यूपस्तोद्देश्यतायां यदुद्दि-
 स्तेऽवधायकत्वात् एकप्रसक्तामह । यूपपदस्य तत्त्वे तु
 यूपोद्देशेन समद्वाररहितत्वमिषो समासार्थप्रत्ययविरोध
 भूतव्यभिचिन्त आनर्थक्यात् समासमङ्गीरति । समद्वारा
 रतिरिति सिद्धान्तस्य अमेदस्य वैनेन विधिविस्तु निरोध्या
 नस्य अतिदेशेन प्रास्ताविकमङ्गीरति । अत्र पशुश्रुत्यां
 समद्वाररहितरिति सिद्धान्तस्य वाक्येयोद्देशेन विधि ।
 तथा सति अचरद्विवाच्य प्रकरणानुद्देश्य संभवति ।
 सचन्द्रस्य वाच्येयतासाधारण्योद्देश्यतावरूपतया र्थादिर-
 त्वत्वात्त्वेन गौण्या यूपपदमनुवाद । इति पूर्वेपक्षे च
 यूपपदोपस्थापनागोप्यतिमिषा न वाक्येयस्तोद्देश्यताम् ।
 यूपस्तोद्देश्यतायां तु वाक्येयवदस्य यूपनिष्ठवाक्येय
 संबन्धवरूपयानुवादकत्वात् न सायवरित्याम् ।
 अत्र अतिदेशात् पूर्वेपक्षे च यूपोद्देशेन अमेदस्य वैनेन
 समद्वाररहितरिति । प्रास्ताविकमिषेनेन च विदो-
 पपक्षे निषेधात्परम् । अत्र हि तत्त्वयो गुणाचरस्य
 परानपक्यमिषा स्त्रीनिबन्धने न दोषमात्रहति ।
 पशुश्रुतिपरिधायोऽपि अत्र एव । प्रकरणानुद्देश्य
 यूपस्तोद्देश्यतायामपि यूपस्यैव तत्त्वोपपदपूर्वस्य
 च प्रवृत्ते समद्वाररहितं विनाऽपि जावमानत्वेन
 आनर्थक्यात् वाक्येयत्वोद्देश्यतास्यैव तत्त्वताया आवरवक-
 ट्यात् नानुपपत्त । अतो यूपपदोद्देश्यतायां परिधायमिषा
 न पशुश्रुत्यां वाक्येयस्तोद्देश्यता इति सिद्धान्तितम् ।
 वास्तुवस्तु यूपोद्देशेन अमेदस्य वैनेन उद्देश्यविधानस्य
 भारक्षणा परस्परान्वयासम्भवेन अर्थमत्वात् यूपपदे
 यूपार्थत्वप्रकाश उद्देशेनैव तत्र निश्चितप्रत्ययविराज्य ।
 एव च यूपपदस्य स्थायवरित्यायां सिद्धान्तेऽपि
 अतिदेश । अत्र उक्तरीत्या सिद्धान्तानुसारेण
 यूपपदोपस्थापने वाक्येयस्य उद्देश्यताऽनङ्गीकार ।
 यूपपदापेक्षोद्देश्यत्वे तु वाक्येयत्वस्यैव तत्त्वता
 तात्पर्यमङ्गीकारेण वाक्येयवदस्य उद्देश्यता न वैधर्म्यम् ।

न च प्रकरणस्यैव तात्पर्यमङ्गीकारात् तस्य वैधर्म्यम्,
 एकान्तस्यैव तात्पर्यमङ्गीकारात् अपरतात्पर्यमङ्गीकारस्य
 सायक्यसंभवात् ' युगश्रुतिरिति सन्नेदे गान्धर्व-
 वैधर्म्यम् ' इति न्यायेन तयो परस्परवैधर्म्यमिषात्पद-
 र्थात् । इदं तु तत्त्वम्— वाच्येयोद्देशेन समद्वारा
 रितिरिति विधे अर्थमात्र एव, वाक्येयतासाधारण्यस्य
 उद्देश्यता एव संभवेन तत् पूर्वं यदतिशयानुपपन्नम् । अतएव
 इतरथा यत्कृतं समद्वारादिप्रमाणं तत्र प्रमितमर्थस्यैव
 प्राप्तमर्थविशिष्टस्य विधानेन प्रकृतप्रमाणमङ्गीकारमत्वात्
 तद्विषय मङ्गलान्तरविधिविदिता तात्पर्यते । अतएव
 सपदेऽपि पूर्वं प्रवृत्तसंभव एव धीमत् । तस्य तुल्य
 प्रवृत्तेऽपि । समद्वाररहितत्वस्य समद्वाररहितेऽपि
 विधिविस्तु पूर्वेपक्षप्रसक्त । अतो वाच्येयोद्देशेन उक्त-
 द्रव्यविधेयसंभवेन पशुश्रुते अतिनिषेधवरूपम् ।
 पदानर्थक्यतापत्तिमानेन यशुते अतिनिषेधकरोदाहरण
 तु अन्यत्वं गृह्यम् । सर्वथा यदथा श्रुतिलेखेऽपि समद्वारा
 रतिवाक्ये तत्प्रमाणरहितिविद्योक्तस्य उक्तप्रकारित्वमत्रात्
 न तत्र यदतिशयानुपपत्ति तथा श्रुतिरतिवाचिका ।
 इति चेत् (अथ इति चेत्) । सत्यम्, तथापि
 ' अतिशयानुपपत्तिरूपस्थानसमाधानात् समवाये पार-
 दोषैव्यमर्थविप्रकाशान् ' इति सूत्रे श्रुतिपदस्य एतत्त्वेषु
 श्रुतिप्रमाणं पदानर्थक्यतायां विनिर्णयप्रयोजकश्रुति-
 मितश्रुतिपरत्वाया गौरवमेव पदत्वा मुनिस्त्वे वाच्य इति
 उदाहरणं उक्तप्रमाणस्यैव अचरमिति उक्तप्रमाण-
 बन्धितश्रुतिनिरूपकत्वरूप निर्णायक इति मनुजीने
 नयानामाशय । अत एव न दनये ' द्वायाहीनस्य '
 इति वाक्यप्रकरणविरोधाद्वाच्यम्, न श्रुतिप्रकरणविरोधो-
 दाहरणम् । तस्मात्, अतोति-गेमे उक्तत्वे विधाय ' तित
 एव सहानुपपत्तये द्वायाहीनस्य ' इति सुतम् । तत्र
 किं द्वायादयं प्रवृत्तये निमित्तते, उक्त द्वायाद इति
 संदिग्ध, तत्र तावत् उक्तप्रवृत्तेन निषेधते, सद्गु-
 रोरेण विधेयं उक्तप्रमाणानातिपरक्यतानुपपत्त, सात्त्व-
 यमिषेययोऽतिशेयस्य विद्यमानत्वात् । उक्तप्रवृत्ते
 आनर्थक्यवदतः सौघायाचारान्निमित्तमचरमेव उक्तप्र-
 वृत्तप्रमाणरूपप्रमाणमिति वाच्यं उक्तप्रवृत्तप्रमाण

ज्योतिष्टोमोमहाप्रजात् तस्य चाह्ना समाप्यमानात् साहस्य इति पद उपसदा ज्योतिष्टोमसंभवात्प्राजाः, न तु उदरेपत्रितोपण वैपर्ष्यात् । अतश्च द्वादशरत्नमपि तद्देशे उपसदुद्देशेन विधीयमान प्रज्जनावेव निविधते, अहीनपद तु ' न हीयते ' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादकम्, विट्प्रियात् हि एन अन्ये ज्ञानो न जहति । ' तस्य समूहः ' इत्यनुवृत्ति-सहितया ' अह्ना ग्यः प्रवो ' इति स्मृत्या अह-शब्दस्य जनुसमूहवाचित्वमन्ययान्तरविधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्त्यापि अह्-साध्य-मनुसमूहत्वस्य अहीनपदोप्यताऽवच्छेदकस्य अन्यास-समूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात् तदनुवादीपचितः इति पूर्वपक्षयित्या, उपसन्मानोद्देशेन द्वादशरत्नविधौ संसदाद्यस्य अष्टशेषदुदृष्टिकल्पपक्षे. तदङ्गीकारे च संसदान्तरसाधनतामात्रानुवादनेत्रकारानुपपत्ते साहना-हीनपदत्रैपर्ष्यापक्षे च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदोप्याहः-साध्यमनुविनोपसमूहात्मकाहीनसंज्ञस्युपसदुद्देशेन द्वाद-शरत्नविधिः इति प्राञ्चः निदान्तयामासुः । नट्यारस्तु, मुचर्मामस्य भावनान्वयनिषेधेन पश्रीस्येलेऽपि पर-स्परान्वाध(य)सुपत्ते. अहीनस्यगच्छुपसदुद्देशेन द्वादश-रत्नविधमनुपपत्ते. अहीनोद्देशेन द्वादशोपसदमेव अति-देयात्. पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते ' ता चतुर्भिः ' इतिवत् द्वादश रत्नविधैरेव पठ इत्याहुः ।

चर्यं तु ब्रूमः । ' पञ्चदशान्या-यानि ' इत्येव द्वादशपदाद्योपसदप्रायेयो अन्यशक्याकल्पयान् नव्यो-क्तस्य अहीनोद्देशेन द्वादशरत्नविधेरपि असंभवः । ' ता चतुर्भिः ' इत्यथ तु अयंप्राते पूर्वप्रवृत्त्य आदानभावा-नाया एन विधेयत्वात् तत्र चतु पदार्थैरिष्टपञ्चसुलत्ते समुच्चयपक्षे च विद्विष्टविधिसम्भवाः इति वैपश्यम् । अत उक्तदुद्देशेनैव द्वादशरत्नविधिः । उपसत्स्वरूपे च आन-यैकपत्रसक्तौ शीघ्रणीयात्तद्विनिश्चयन्यासपत्रात्तत्प्राहकस्य न्यायत्वेन दुर्बलत्वात् उपसन्न्यापूर्वसाधनत्वात्प्राज्ञानुपदेश-अहीनपदसमिध्याहात्प्रप-शक्यस्यैव तात्पर्यप्राहकत्-वस्यै च अहीनापूर्वसाधनीभूतसत्त्वात् अङ्गीक्रियते । यत्र तु शीघ्रणीयात्तद्विनिश्चयन-वायेन सम वाक्यम्या-

विरोधो यथा विरतवाक्ये साह्नापदसममि-याहाररूप-वाक्यस्य, तत्र न तन्न्यायवाधः । तात्पर्यप्राहकशोरपि च बलात्प्रमुक्त तत्रतत्र, यथा ' अभिज्ञानं ज्योति ' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिज्ञमगविधौ होमस्वरूपे आनयैकपत्रसक्तौ दसंपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यप्राहकत्वात् प्रधान-होमापूर्वसाधनत्वात् इति पूर्वपक्षं विधाय महाप्र-करणपत्रेयथा प्रवृत्तयार्जायागन्तरप्रकरणरूपतात्पर्यप्राहक-त्वात् प्रयाज्ञहोमापूर्वसाधनत्वात्प्राञ्चः इति सिद्धान्तित्वं तृतीये (भाट्ट. ३।१।१०) । यद्यपि दृष्टान्तदर्शान्तिक-गतजुद्देशेनसुपसदयो अपूर्वा-वभिचार एव अपूर्वसामा-न्यसाधनत्वात्प्राञ्चःसाधनत्वात्प्राहकः, तथापि अपूर्वविनोप-साधनत्वात्प्राञ्चःसाधनत्वात्प्राहकत्वेन साह्नाविधमन्यायादीना-मुपन्यास । यद्वा उपसदाश्रितद्वादशरत्नस्य अहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्ये उदरेपत्रेनोपस्थितत्वात् उपसदमेव आश्रयत्वम् । उपसदत्वाद्दृष्टमात्रादपि एवमेव सुक्तम् । सर्वथा पठयाः श्रुतिस्वाभावात् इद वाक्यप्रकरणविरोधो-दाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्यसमाव-हृत्वाचिन्तया । वस्तुतस्तत्र तदाक्यसत्त्वात् तेन सत्त्वात्मक-द्वादशरत्ने इव अहीनात्मकद्वादशरत्नेऽपि तत्प्राप्तिसम्भवात् ' द्वादशाहीनस्य ' इति जित्वाविधैरेव अर्थवादः । महतो द्वादशाहस्य महती संख्या उचिता, ज्योतिष्टोमस्य तु एतत्त्वत्वात् शिवमेव प्रशस्त इति स्मृतिः । प्राञ्चं मते पठयाः श्रुतित्व-यवहारस्तु गौणः । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणतोपन्यासः । यस्तुतस्तु नव्योक्त-वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमपि अशुक्तम् । तथाहि, किं विनियोजनप्रकरणेन सम अत्र वाक्यस्य विरोधोऽभि-प्रेत, उत अपूर्वसाधनत्वात्प्राञ्चःसाधनत्वात्प्राहकप्रकरणेन । विनियोजनोऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसद्वान्तरप्रकरणस्य । नाह, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसद्वान्तरप्राहकत्वात्प्राञ्चःसाधनत्वात्, ज्योतिष्टोमस्य द्वादश-वारमाहृत्वापत्तेश्च । न द्वितीय, पूर्वापरवाचनिकात् संश्लेषरूपेण उपसद्वान्तरप्रकरणे मानामावात्, पञ्चदशेऽपि सिद्धकरत्वात् द्वादशरत्नस्य प्रकरणप्राहकत्वात्प्राञ्चः, उपस-त्पदसमिध्याहात्प्रप-शक्यस्यैव मिश्रणो इव द्वादश-रत्नोऽपि विनिश्चयनान्तरिदेह विनियोजनरूपेणैव

प्रकरणस्य श्रुतिनिरोधकत्वाच्च । यीमणीयावाङ्मियम-
न्यायेन उपसर्ग्यापत्तेसाधनत्वे लक्षणोपे ज्योतिष्टोममहा-
प्रकरणस्य तावत्पर्यग्राहकता तु न साभावितैर । उपसर्गवा-
त्तदप्रमाणत्वे तस्य तावत्पर्यग्राहकताऽपि, उपसर्गमापूव-
स्थितिवारणस्य तावत्पर्यग्राहकस्य सत्यात् निगाकार्या ।
उदेक्षस्य अपूर्वस्थितिवारे द्वि प्रकरणस्य अपूर्वसाधनत्व-
लक्षणात्तावत्पर्यग्राहकत्वं यथा 'मीहीनवइन्ति' इत्यादी ।
अत एव आधानप्रकरणे 'वारणो यथावचर.' इति
यससाधनत्वेन भ्रूताना वारणादीना साक्षादपठरूपे
आधाने निरोधोपात्तात् आनर्थक्यतदङ्गत्वमेव आधाना-
ङ्गत्वमात्रेतिरूपमेव एव निषेधाः इत्याद्यङ्गत्व पचमाने-
दीना 'यदावचनीये लुप्तोति' इति स्वप्रकरणस्यत्वमेव
अङ्गत्वमात्रत्वात् आधानाङ्गत्वस्यैवाभावे क आनर्थक्य-
तदङ्गत्वमात्रकादाः इति भाष्यकारमतेन सिद्धान्तमभि-
धाय धार्मिकशरभते तादृशवाक्यामन्त्रीशारात् प्रकरणेन
पचमानेदीना आधानाङ्गत्वेऽपि यतोदेवो न वारणादिविधो
परस्य अपूर्वां पविचारेण इह अपूर्वसाधनत्वावगात्
तदर्थं प्रकरणानुपवेद्यस्यैवामये वारणादीना आधानाङ्गत्वे
एव प्रमाणमाभावात् न तदङ्गत्वमात्रेऽपि व्यवहारः इति
सकलपञ्चान्नं न येरे सिद्धान्तित तृतीये (भाट्ट.
३।१।१२) अतो ह्यङ्गत्वनिरोधोपेतिप्रकरण-
व्यापारमात्रत्वे नैद श्रुतिप्रकरणनिरोधोदाहरणम्, न वा
वाच्यप्रकरणनिरोधोदाहरणम्, अपि तु वाच्ययोः परस्पर
विरोधोदाहरणम् । एवंपिभवे वस्तुतः उपसर्गः योनि-
ष्टोमीयन्तात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे ह्यदशास्वस्य निषेधाः,
छिद्रान्ते नू, इत्यतः प्रकरणविरोधोदाहरणमेव प्राचीन
नदीनैश्च स्पष्टंइत्येते इति ताः । वाच्यप्रकरणविरोधो-
दाहरणं तु तदपक्षरे प्रदग्निपिण्याः । तत् सिद्धं पठता.
श्रुतिन्वाभावत्वात् तद्वारणनिरोधोपादानम् (उक्तान्य-
तमनिष्ठसंस्थावानविच्छिन्नशक्ति निरूपकत्वं इति विरोध-
णम्) ।

इहं तु बोध्यम् । कर्तृत्वकर्मादादिपदानां वाच्यत्वे-
नावाच्यत्वात् तदानीन्वाच्यसंभवेऽपि कर्तृत्वादिपरतदा-
दिपदादी अतिव्याप्तिर्नूनाम् । न च कर्तृत्वत्वादीन्वेव
अन्यतन्मतेन अनुगामस्य तदन्वयतावच्छिन्नशक्ति निरूप-

कृत लक्षणम्, तदादेस्तु बुद्धिविपश्चारावच्छिन्नतदन्व-
तमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्व इति न दोषः इति वाच्यम् ।
तदादितोऽपि विशेषरूपप्रकारकोषानुसारेण विशेषरूपा-
वच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तन्वाच्यतामात्रत्वं, तदपक्षमे
कर्मात्तरस्य शक्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वेन वाच्य-
ताऽवच्छेदकत्वाभावात् अतिव्याप्तिप्रकाराधात्पत्तेत्यस्य
वैयर्थ्याय । सकृन् इति द्वितीयायाः करणत्वरलक्षणायांमपि
वस्तुतः तादृशा-यतमावावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वान
पात्ता अतिप्रसङ्गश्च ।

अतोऽत्र इदमाकलयामः— स्वदाकताऽवच्छेदक-
कर्तृत्वत्वाद्यन्तमावच्छिन्नतावत्पर्यकत्वमात्रत्वं श्रुतित्वम् ।
'मीहीन' प्रोक्तोति' इत्यादिवाच्येषु द्वितीयादिश्रुतीना
स्वदाकताऽवच्छेदक-गौरवतावच्छिन्न-तावत्पर्यकत्वस्य
संमार्गाधिकारतादी निर्णीतत्वात् लक्षणत्वमन्वयः । सकृन्
इति द्वितीयायाश्च स्वदाकताऽवच्छेदकत्वमेवताद्यव-
च्छिन्नतावत्पर्यकत्वस्य सपर्यपिकरणे निरस्तत्वात् नाति-
व्याप्तिः । अथ स्वदाककर्तृत्वत्वाद्यन्तमावच्छिन्नपर-
पटितस्य शेषपठया अतिव्याप्तेः अवच्छेदकताप्रधानम् ।
तदादिवारणाय प्रत्यपरनिषेधाः । कर्तृत्वत्वाद्यन्तमाव-
च्छिन्नतावत्पर्यकत्वमचित्तस्य सत्त्वित्यादिकरणत्वादिपर-
द्वितीयादी अतिव्याप्तिवारणाय स्वदाकतावच्छेदकेनेति ।
अत एव 'प्रोक्तितान्वाच्यत्वात्पर्यकत्वमात्र' इत्यन-
क्तमप्यस्य कर्मात्पर्यपिदिते शक्तः कर्मात्पर्यस्य शक्यता-
ऽवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेन शक्यताऽवच्छेदकत्वाभावात्
नातिव्याप्तिः । 'आश्रयः' इत्यादिदेवतातद्विषय
समाह्वाने कर्तृत्वाद्यन्तमात्रमेव देवतात्तरमपि उपा-
देयम् । न च देवतात्पर्यविशिष्टप्रत्ययवाचकस्य तद्विषय
देवतात्तरस्य शक्यताऽवच्छेदकत्वात् देवतात्तर न
शक्यताऽवच्छेदक इति वाच्यम् । आहुत्यधिकरण-
न्यायेन देवतात्वे एव तद्विषय शक्तः, द्वये लक्ष-
णाङ्गीकारात् । न च 'यथा यथाभूतेन स्वाप-
व्यक्तो भवेत्' इत्यादौ सत्त्वादिपरोक्षप्रमाणत्वाः
साधुतायैवैतेन कर्तृत्वत्वात्पर्यकत्वात्त्वाभावात् अ-
व्याप्तिः, 'अभिहितवारणत्वादिनी प्रथमा' इति मते प्रथमायाः
आपि आहवात्तावत्पर्यकत्वात् 'समेदेनामन्तर-

ज्योतिष्टोमाङ्गरात् तस्य चाद्वा समाप्यमानात् साहस्य इति पद उपपदा ज्योतिष्टोमसंघयानुवाद, न तु उद्देश्यविशेषणवैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशस्य मपि सद्देव उपसङ्गदेशेन विधीयमानं पृथक्त्वात्वेव निविशते, अहीनपदं तु 'न हीयते' इति प्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमानुवादकम्, विवृतिः चात् हि एन अये क्रतवो न जहति । 'तस्य समूह' इत्यनुवृत्ति सहितया 'अह ए क्रतौ' इति स्मृत्या अह शब्दस्य ऋतुसमूहवाचित्यप्रत्ययात्त्वविधानात्, तस्य च ईनादेशविधानात् अहीनशब्दनिष्पत्त्यापि अह साध्य ऋतुसमूहत्वस्य अहीनपदस्योभ्यताऽवच्छेदकस्य अभ्यास समूहात्मकज्योतिष्टोमे सः चात् तदनुवादीवपत्ति इति पूर्वपक्षयित्वा, उपसमाभेदेनो न द्वादशत्वविधी संख्याद्वयस्य अपदेशोपपत्तिरप्यपत्ते तदङ्गीकारे च संख्यांतरसाधनत्वामावादानुवादेनकारानुपपत्ते साहना हीनपदवैयर्थ्यापत्तश्च वैदिकप्रयोगात् अहीनपदस्योभ्याह साध्यकतुविशेषमूहारात्मकाहीनसंख्युपसङ्गदेशेन द्वादशत्वविधि इति प्राञ्च सिद्धांतयामासु । नव्यास्तु सुबधमानस्य भावनाचयनियमेन पृथोलाऽपि पर स्माराचया(य) उपपत्ते अहीनसंख्युपसङ्गदेशेन द्वादशत्वविधयनुपपत्त अहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेव अति देशत पूर्वप्रत्या विधीयते 'ता चतुर्भि' इतिवत् द्वादश वतिधिरैव फल इत्यह ।

यस तु द्रुम । 'पञ्चदश वाच्यति' इत्यश्वे द्वादशपदाद्योपपदाद्यथो अबधस्याकृतं चात् न यो कस्य अहीनोद्देशेन द्वादशत्वधिरपि अर्थभय । 'ता चतुर्भि' इत्यत्र तु अथमात् पूर्वप्रत्या आदानभाव नाया एव विधेयत्वात् तत्र चतु पदायैवैशिष्ट्यमुत्पत्ते सद्रचयफलकविशिष्टविधिभय इति वैयर्थ्यम् । अत उपसङ्गदेशेनैव द्वादशत्वविधि । उपसत्त्वरूपे च आन संघयप्रसक्तौ दीर्घगीयावाह्नियमनायस्वरूपतात्पर्यग्राहकस न्यायत्वेन दुर्बलत्वात् उपसमाचयापूर्वसाधनत्वलक्षणाप्रत्येक्य अहीनपदस्यभिध्याहाररूप-याक्यस्यैव तात्पर्यग्राहक-मुपेय अहीनापूर्वसाधनीभूतोपसङ्गणा अप्रीक्रियते । यत्र तु दीर्घगीयावाह्नियमनायेन सम वाक्यम्या-

पिरोधो यथा त्रितयाक्ये साहज्यवदसमिधाहाररूप-याक्यस्य, तत्र न तन्नायसाध । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्रतत्र, यथा 'अभिनाम जुहोति' इत्यत्र होमोद्देशेन अभिनामविधौ होमस्वरूपे आनसंघयप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकत्वात् प्रधान होमापूर्वसाधनलक्षणा इति पूर्वपक्ष विधाय महाम करणापेक्षया प्रदप्रयाजीयाया तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहक-यत्वात् प्रयाजहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणा इति सिद्धान्तित तृतीये (भाट्ट ३।१।१०) । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक मतजुहो सुसत्त्वदयो अपूर्वो यमिचार एव अपूर्वयोगा-यसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहक, तथापि अपूर्वविशेष साधनरक्षणतात्पर्यग्राहकत्वेन याज्ञिनियमनायादीना-मुपपास । यद्वा उपसदाश्रितद्वादशत्ववय अहीनोद्देशो विधि, पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वात् उपसदामेव आश्रयत्वम् । उपसत्पदावृत्त्यभावादपि एवमेव युक्तम् । सर्वथा षष्ठ्या श्रुतित्वाभावात् इदं वाक्यप्रकरणविशेषो-दाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वविधायकवाक्याभाव इत्याचि तथा । वस्तुतस्तत्र सद्वाक्यसंवात् तत्र सत्रात्मक-द्वादशादे इव अहीनात्मकद्वादशादेऽपि सत्प्रसिक्तमवात् 'द्वादशाहीनस्य' इति त्रितयविधेरैव अर्थवाद । महतो द्वादशाहस्य महती सरया उचिता ज्योतिष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात् त्रित्वमेव प्रशस्त इति स्तुति । प्राचा मते पठया श्रुति वन्यहारस्तु गौण । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविशेषोदाहरणत्वोपपास । यस्तुतस्तु नज्योक्त वाक्यप्रकरणविशेषोदाहरण यमपि अयुक्तम् । तथाहि, किं विनियोजकप्रकरणेन सम अत्र वाक्यस्य विशेषोऽभि-मेत, उत अपूर्वसाधनत्वलक्षणातापयग्राहकप्रकरणे ? विनियोजकत्वाऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य, उत उपसदवात्प्रकरणस्य (नाच, ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य उपसद्वत्प्रकरणस्य ग्राहकत्वायोगात् ज्योतिष्टोमस्य द्वादश वारमाहृत्युपपत्तेः) न द्वितीय, पूर्वोपरान्धनिकाद् संदशरूपोपसदात्प्रकरणे मानामावात् पञ्चदशेऽपि सिद्धरूपत्वात् द्वादशत्वस्य प्रकरणग्राहकत्वोपाच, उपस-त्त्वदसमभि धारारूपवाक्यरूपेन त्रितयाते इव द्वादश-त्वात्तेऽपि विविगमनाविरहेण विनियोजकत्वोपपत्तौ

धर्मव्यवहारेषु च द्वितीयथायाः कारणवशात् इति रथा-
 यच्छिन्नात्सर्वे इत्याभावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्गः ।
 ' आवाप्तेन कर्म कर्तव्यम् ' ' श्रीहीन् प्रोचति ' ' श्रीहिमिर्जेत ' ' विप्रस गां ददाति ' ' उत्तरापात्
 स्विद्वृते समववाति ' ' यदाह्वनीये जुहोति ' इत्यादीनि
 क्रमेण कर्तव्यादिव्यवहाराभ्युदाहरणानि । ' गोदोहनेन
 पञ्चकामस्य प्रपेत् ' इत्यादौ पञ्चीभूत्या गोदोहनस्य
 पञ्चकृत इति पठ्याः श्रुतिव्यवहारस्तु गौण इति
 ज्ञेयम् ।

केचित्तु अत्रयत्रमानान्भूता श्रुतिः विविधा-
 विधाभिः, अविधाभिः, निमित्तोक्तैश्चि । विधात्री
 लिखादिश्रुतिः, अविधात्री श्रीत्यादिश्रुतिः । निमित्तोक्तैश्चि
 विविधा- विधाभिरूपा, समानपदरूपा, समानाभिधान-
 रूपा च । एतत्संज्ञापाठान्तरं ' निर्वेषो रयः श्रुतिः '
 इति प्रवादस्य यच्छब्दान् अन्वयव्यपानमनवेषप यद-
 र्थान् जनयति, सा तस्मिन्मये श्रुतिरित्यर्थः । न च
 विनिषोक्तसमानप्रत्यये विधा-अविधाश्रीकाकारणलक्षण-
 षण्येन परिदंशस्य अर्थयो इति शाङ्ख्यम् । विधि-
 विनिषोक्तोपस्थावनेन विधिबह्वकारित्यस्य तथोपपि तुल्य-
 तात् । शेषोपपिनाभिमतयोः तत्तद्रूपेणानुपसिक्तयोः
 सङ्गवचोषो व्युत्थानमनवेषस्य यदाभ्युद्वानेन कल्पते, सा
 विनिषोक्तैश्चि । संज्ञपक्षे अङ्गत्वात्पदान्, साधनपर्या-
 लम्बन, संकल्पवात्पदानां या प्रतीयाताम् । न तद्विधेयो
 लक्षणे लक्षणे । तेन ' दीक्षिष्यमाणः ' इत्यादौ लक्ष्,
 तृतीयापश्चोपश्रुतीनां च संग्रहः इत्याहुः । तद्विधेय-
 मान्दम् । सत्तरवृत्तविधाभिर्वाच्यस्य उक्तश्रुतिव्यापक-
 तया तदवच्छिन्नविधाभिर्वाच्योक्त्यानुपपत्तेः । न च
 समानपदश्रुतेः ' जनेत ' इत्यादिरूपायाः यागमाधनयोः
 सङ्गवृत्तयोः श्रुतित्त्वेन तया दाक्तव्यरूपाभिधानीत्या-
 भावात् न तस्य श्रुतिरन्यावकृत इति प्राक्तयम् ।
 तथापि श्रुतिविधासंज्ञोपाध्दन्तरसमानाधिकरणत्वेन
 अविधात्रीत्यस्य तद्विधासंज्ञोपाध्दिसंज्ञानात्, समान-
 पदश्रुत्या शेषोपपिणोः संकल्पव्यवहारेण जननीये स्वपट-
 षपदाश्रयणस्य अवेद्यणीत्यनेन दृष्टव्यं श्रुतिरस्य समान-
 पदश्रुती अभावेन अविधात्रीत्यस्य उक्तव्यापकत्वस्यापि

सुवच्यताम् । अत एव श्रुतिदुष्टस्य समानपदश्रुती
 अभावात् तस्याः तदव्यवहारेणमपि अर्थागतम् । न च
 पदार्थोपस्थितिरिक्तव्यवहारेणैव उक्तलक्षणपदत्र
 इति नानाभातिः इति वाच्यम् । ' तच्चैकं चा
 क्रियते ' इत्यादौ ससर्गमर्त्यादा मासमानसोपरोदि-
 संकल्पके वाक्ये अतिव्यातेः । किंच ' सक्तन् ' इत्यम
 प्राथमिकद्वितीयशानेन करणत्वज्ञाने जननीये
 शक्तयोपस्थितिलक्षणाशानादिरूप-व्यवहारेणैव अति
 करणत्वम्, शक्तसंज्ञानेन द्वितीयवत् इति ज्ञानेन क-
 णत्वज्ञाने जननीये व्यवहारेणैव तत्रानवेषेणान्तात् द्विती-
 यायाः करणत्वे श्रुतिरव्यवहारेण, अनवेषात्तदव्यवहारेण
 यत् शक्त्या पदार्थज्ञानेन जनयति, यत् न शक्तं तत्
 त्वं श्रुतिः इत्यादौ सुवच्यताम् । अथ च श्रौतान्तर-
 व्यवहारेणैव श्रुतिरव्यवहारेण विधाभ्यामिधात्रीकाकारणे
 ' सक्तन् जुहोति ' ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादौ वाक्यो-
 याङ्गत्वयोपेक्षेण विधिविनिषोक्तोपस्थावनेन विधिबह्वि-
 धिकरुपविधाभ्यामविधाभ्यो सहकारितया अङ्गत्वप्रमा-
 णताऽवच्छेदक श्रुतिव्यवहारेण विधिप्रतिपदिनादिव्याप्यत्वमेव
 वाच्यम् । एवं विनिषोक्तोपस्थावने समानाभिधानसमान-
 पदश्रुतिप्रमहाय स्वपटकरुपार्थोपस्थितिमित्रत्व व्यवहारे
 विरोपणमापदपक्षम् । तथा च ससर्गमर्त्यादा भाव-
 मानसोपरोपि संकल्पके ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिव्यवहारे
 अतिव्यातिः । ' सक्तन् जुहोति ' इत्यम करणत्व
 द्वितीयवत्संज्ञे इति द्वितीयशानेन व्यवहारेणमनवेषस्य
 करणत्वस्य संकल्पोपात्त द्वितीयोः । निमित्तोक्तैश्चि
 ल्यापि च इति न किंचिदेतत् । अतः समानाभिधान-
 समानपदश्रुत्यादिव श्रुतिव्यवहारेण श्रौतत्वमङ्गीकृत्य
 नरकदिमन्तरावधारण असद्वैकल्यधामेव व्यतिताम् ।
 इत्यत्र पठ्यते । (इति श्रुतिनिरूपणम्) । सुरारि.
 पृ. ११६२-११७१.

● श्रुतिनिरूपणम् (श्रुतिद्विष्टम्) । ' तत्र
 श्रुतिविधाया मित्रा विष्णुक्तिरिति श्रौतमङ्गम् । विनि-
 षोक्तैश्चि विधा भिन्ना तुल्यव्याप्यविशेषेत् । ' ५ ॥
 तत्र विधात्री लिखाया । अविधात्री श्रीत्यादिश्रुतिः ।
 विनिषोक्तैश्चि विधा अविधाभिधान एवैव विधातिरिति ।

यस्य हि शब्दस्य श्रवणदेव संवन्धः प्रतीयते सा विनि-
योगश्रुतिः । तद्यज्ञानेकाध्याभिधानमेकेन शब्देन युगप-
द्भवति विभक्तयेव लिङ्गसंख्याकारकाणां तत्र तेषाम-
न्वितानानेवाभिधानं अनन्वितानामनेकेषामर्थानामेकेन
शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमन्तरेणासंभवात् । अक्ष-
शब्देनेव विदेवनादीनाम् । अन्यथा ' गामानय ' इति
वत् या काचिद्व्यक्तिं 'अशमानय' इति नियुक्तो विदेव-
नादीनामन्यतममानयेन संदिहीत संदिश्ये च किंपरोऽयं
प्रयुक्त इति । तस्मात् अन्विताभिधानम् । तत्रापि प्रती-
तिबलेन कारक प्रधानतो लिङ्गसंख्ये युगतः । तथा
चोक्तं यदा कर्मादयो विभक्तयथास्तदेकत्वादयो विशेषणा-
नीति । एतेन विभक्तिवाच्यायाः सत्त्वाया विध्यास्त्रेषेण
कारकविशेषणत्वमभिधाना निरस्ताः । अनन्वितानाम-
प्याभिधाने प्रथममेकशब्दोपात्तान प्रधानभूतेन च
कारकेणैव संख्या संबन्धते न प्रातिपदिकाकार्येन
विप्रवृत्त्येन युगभूतेन च । प्रातिपदिकाधर्मात्तैव साऽभि-
धीवने न कारकात्प्रियेति तु स्वसमयसंतमसतिस्त्वृता-
र्थतत्त्वानां श्रद्धामात्र न प्रामाणिकं प्रतीयविशेषात् ।
यथा ' पशुना ' इत्युक्ते पशुः करण प्रतीयते तथैक
करणमित्यपि प्रतीयते एव । न वैकमभिधान अर्था-
न्तयन्वितमर्थांतरमभिधान न दृष्टम् । लिङ्गप्रत्ययस्य
कृत्यमत्ययस्य च कृत्यवन्वितापूर्वाभिधानाम्युपगमात् ।
कथं च विध्याद्येव ? तादर्थ्यादिति चेत् । न । प्रातिपदि-
कार्यं कारक वा प्रति विशेषणभूतस्यैकत्वस्य तदव-
धीरणेन विधैदमर्थांतरमात्रम् । संभवे वा धेयिग्रादीना-
मपि विध्यप्येवं स्यात् तदुपपत्तये च देवताभूतवायु-
विशेषणता कल्प्येतेति क्षेपिष्टयुगविशित एव वायुदेवता
स्वात्र वायुस्वरूपमित्यलमनेनालौकिकविवादेन । तदेव
संख्यादेरेकशब्दोपादानलक्षणया श्रुत्या कारकान्वयः ।
प्रातिपदिकार्षस्य तु पदध्रुत्वा । प्रवृत्तिप्रवर्धपर्यपोहि
श्रवणदेव संवन्धः प्रतीयते न पदद्वयवर्धपर्यवसंभवे-
च्छते इति पदमपि श्रुतिपद्ये निक्षिप्यते तदेवमेककार-
कान्वितानामा जातिलिङ्गसंख्याना अरुणैकहायनीन्यायेन
परस्परनिवय इति । विभक्तिरुद् संवन्धमेव सांप्रत्य
साधनत वा प्रतिपादयन्ती विनियोगकारणम् । तत्र

द्वितीया साध्यत्व प्रतिपादयति, तृतीयादयस्तु साधन-
रत्नम् । तत्र ' व्रीहीनरहन्ति ' इति द्वितीया साध्यत्वेन
व्रीहीनमिदधाना अवघातस्य तेषु विनियोगकारण भवति
कथं तर्हि सक्तुषु होमस्याविनियोगः । तेषामसमीहित-
त्वात् । ' समीहितं स्वशब्देन व्रीहयो न समी-
हिताः । अपूर्वसाधनत्वेन व्रीहयस्तु समीहिताः ।
६ ॥ सक्तवो हि द्वितीयया साध्यत्वेन प्राप्ता अपि
समीहितत्ववैयुर्थात् लभ्यन्ते । न हि द्वितीया समीहि-
तत्वं प्रतिपादयति, अपि तु साध्यत्वमेव वदति तेन
सक्तुना शेषित्वं न संभवतीति परिश्रुत्य होमभावना
भाष्यान्तरमपेक्षते, अवघाते तु नैव परिश्रुत्कारणमस्ति ।
तथाहि । अवघातभावना भाष्यं समीहितमपेक्षमाणा
द्वितीयाप्रतिपादितसाध्यत्वान् व्रीहीन् भाष्यत्वेन व्रीह्यर्तु-
मभिप्रक्षिता स्वरूपेण तेषामसमीहितत्वात्तद्विलम्बते । तत्र
यदि कथंचिदपि तेषा समीहितत्व सक्तुवच लभ्यते ततो
विपरिहृत्य भाष्यान्तरमपेक्षते संभवति च तेषा प्रवृत्ता-
पूर्वसाधनविशेषणैव समीहितत्वम् । तथाहि ' व्रीहि-
भिर्यजेत ' इति यागसाधनत्वेन व्रीहयो विहिताः । न च
तेषा साक्षायागसाधनत्वसुरपत्तिशिष्टपुरोडाशाचरोभादुप-
पत्तिमत् । तेन पुरोडाशप्रवृत्तिरनेन तेषा साधनत्वमिति
तेन रूपेण समीहिताः तथैव भाषा भवति । व्रीहि-
शब्दश्च तदुपलक्षणार्थः । एव च यथेष्वप्योपदेशिक एवा-
वघातः सिद्धो भवति तदप्यस्य तेष्वप्यविशेषात् । तदेवं
प्रकरणवहितया श्रुत्या अवघातविनियोगावदधीनत्वाद-
पूर्वसाधनलक्षणयाः । तथाहि दर्शपूर्णमासपकरणे श्रुत-
स्यावघातस्य श्रुतिसमुच्चनीहिमात्रेण प्रयोजनावर्थवसानात्
' व्रीहीनरहन्ति ' इति वाक्य साक्षाद्भूतत्वेन दर्शपूर्ण-
मासप्राप्तयेनैकवाक्येन प्रतिपद्यते दर्शपूर्णमाससर्वाधनो
व्रीहीनरहन्ति इति तत्संबन्धिनश्च प्रयोजनाविनाभूताः
स्वासाध्यं प्रयोजनमुपस्थापयति । तस्मिन्प्रोपस्थिते तदर्थ-
त्वमवघातस्य व्रीह्यर्थत्वापरित्यागेन संपादयितुं व्रीहि-
शब्दस्य तदसाधनलक्षणार्थता भवति । नन्वेवं सति
' बर्हिर्मुनानि ' इत्यस्यापि दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्य-
त्वात्तदसाधने बर्हिषि लभ्यते विनियोगतदङ्गप्रधानार्थता
न सिध्येत् । न सम्पन्नगतमस्मन्मतमाद्युभयता । न

हि दशपूर्वमासायाः श्रीहिरिहि, पशुत्यागतादभ्येन विदो-
 धन्ते दशपूर्वमासाथेन श्रीहीनिति किं तर्हि तत्तत्कथ-
 मामेव तत्तत्प्रतिफलं चाद्धानामपि उपरसरकराद्वत्त्वेव
 तत्तावन्निमित्तं यदप्रोचन प्रथमानपूर्वमप्यद्वा भूपूर्वमु-
 पस्थाप्यते तत्तावन्तस्य श्रीहिरिहिरादिशब्दैर्लक्षिते तत्र
 विनियुज्यमानं सन्नादि तस्य सर्वथाङ्गं भवति । अत
 एव रथानादश्रीयोगीयथागेन विदोपितेऽपि यूपे विनि-
 युज्यमानानां रथानात्तदमाशामश्रीयोगीयथावधानात्तद्द्रापूर्व-
 म्भविरेवेण तद्गुणेष्वप्यवनीयथागाद्गतमपि । ततश्च
 तथैवद्वितीयापरिवागेऽपि रथानां तदमाशौषधैश्चिवा
 भवति । यथाङ्गेष्वपि तदमां भवति वैयुषाङ्गेष्वपि
 तर्हि श्रीहिरिहिरात् उपदेशेनैव भवेत्तुः । न, तदमावात् ।
 न हि वैयुष्यत्र श्रीठय उपविष्टा भवन्ति यदा तु तत्र
 बोद्धेन प्राप्नुवन्ति तदा सदैवावफलेन प्राप्नुवन्तीति
 हिदन्तत्कान्येवैवेगमवः । अत एव सन्नीयस्य वेते-
 यिके द्वितीये एव परिभ्यागे रथानादीनामुपदेशो नाप्यत्र
 द्वितीयोपायति । हासिद्व प्रथमसन्नायथा श्रुत्या अर-
 पातादीनां विनियोग इति । तदत्र प्रकरणयोः श्रुतस्यैव
 शब्दस्यार्थविशेषोपलक्षणपरत्वं कल्प्यते । प्रथमादिषु तु
 शब्दस्वरूपमेव विनियोजकं कल्प्यते इत्येतावानुश्लेषः
 प्रकरणाधीनं तुमवशावितिष्ठत् । यस्य तु ऋतुसकल-
 म्यभिचारः सुगन्धेदारसंभिर्येन विनियुज्यमानस्य
 साधिरवादेस्तद्द्रोणे प्रसोजनाकाङ्क्षायां बुद्धावधिपरि-
 शर्तमानमपि दशैवपूर्वं तेनैवाभ्युपनिवारिणाः लिङ्गेन ह्य-
 रथमागच्छतीति विनाऽपि प्रकलनं तत्तावन्तत्प्रलक्षण-
 विनियोगोपपत्तिः । यत्र ह्ययं नास्ति तत्र साधनलक्षणं न
 यद्यते इति प्रकरणसहितं श्रुतिस्वरथावविनियोगे कार्यम् ।
 आदेस्तत् द्वितीया श्रीहीणा साव्यलमाश्रमभिधीयते
 अवप्राशात्पार्थत्वं तु तत्पदसमभि याहावास्तथाहावपदेव
 तत्कथं श्रुत्याऽवप्रावस्य श्रीसाङ्ग्यमिति । सत्य यथा
 आह भवात् त्रितु विनियोगः श्रुत्यैव । संकथो हि
 विनियोगः । स च समीहितसमीहितयोः साधनसाधन-
 भावरूपः । तत्र द्वितीया श्रीहीणा समीहितानां साधनस्य
 प्रतिपादयन्ती मतियोगिनः शौचसमाधिष्य तद्विदोवपान
 पदान्तरवमभिःयाहावास्तथाहावपदेव । तृतीयादिरपि

साधनस्य प्रतिपाद्य मतियोगिनः शौचसमाधिष्य तद्विदो-
 वपानाश्रमं वाक्यमपेक्षते तेनोपमयापि श्रुतिरेव विनियोग-
 कारणमुच्यते । यत्र पुनः शौचशौचयोः साधनसाधनभावो
 न श्रुतः पदद्वयसमभि याहावादेव शौचशौचयोः साध-
 नालोच्य कल्पः यथा 'स्वर्गनामो यचेत' इति तत्र
 वाक्येनैव विनियोग इति । न हि तत्र स्वर्गकामस्य
 यागस्य वा साधनस्य साधनस्य वा केनचिदुपायं पदद्वय-
 समभिःयाहावादेव तु संबन्धे कल्पयित्वा वासायकं तु
 तादृशदित्यनेन न्यायेन कस्मिन् प्राधान्यं वागस्य गुणत्वं
 कल्प्यते । आह- 'स्वर्गनामस्य मृतस्य भावयत्वं
 संबन्धेत्कथयम् । भूतिवर्तुर्हि भावयत्वं भवत्यस्य न
 भूतिवर्तुः' । ७ ॥ भवत्यस्य दृढत्ववपानागमेष्वप्य कर्त्ता
 मा'यो भवति स्वर्गसामस्तुपयो नोत्सुमर्हति इति
 न ग्राह्यः स्यादिति तद्बन्धते । भूतस्यापि स्वरूपेण
 स्वर्गनामस्य भावयता । धर्मान्तरविशिष्टस्य कतु-
 श्रीहादियद्बन्धते । ८ ॥ स्वर्गकामस्य तावत्प्रागभावना
 शौच इति वाक्यादवगत्यते शौचत्वं च देवा मतिं यदि
 तावत्स्वरूपमेव समीहितस्य साधनमिति तद्वत् वा क-
 निदमर्मेद उमवथाऽपि च साध्यं श्रेयि भवति यथा
 यत्रादिरिभाननायाः ऋतुः न हि प्रशासतिभिः कतु-
 स्वरूपमुत्पाचते तदुपकार एव तु साधनं श्रेयं च
 कृतार्थत्वेनैव प्रयागादिव, संशयते इति कथामः ।
 यथा च श्रीहो नित्याः अयुज्यतास्य मन्वा भवन्ति
 न हि स्वरूपेणैवैवया मायमिति निवधः समस्ति ।
 यदास्तोषेतेनापि रूपेण भाव्यशौचत्वे । तत्र प्रथमं
 माव्यतामावातमके शौचिरेऽनपुत्रेऽपि कमुपकारं फलं
 अस्वयं शौचः किं तद्व्यत्येति किं शौचकारणमिति
 विदोपपेक्षायाः साधनभ्येन विदोषः कल्प्यते । तत्र स्वर्ग-
 कामस्य भूत्स्य स्वरूपेण मायत्वं न समवधीति कल-
 विशिष्टत्वेनैव रूपेण भाव्यत्वं भवति । अत एव कलत्रं
 स्वर्गकामस्य मीमांसकविरिद्धा मल्प्यते । यथा 'दृष्टो
 येमान-याह' इति दण्डविशिष्टेऽनुवचनान्नाश्रमेन नोपयाने
 विदोषस्य पूर्वमेव कलत्रस्यविशिष्टोपगमभूत्स्य दण्डस्यानु-
 वचनाद्भवतिप्रतिपादनपरं वचनं समभति । तथा 'स्वर्ग-
 कामो यचेत' इति विधिमेव साधनाननायाः पुरवर्षत्वे

प्राप्ते पुरुषस्य शेषितर न स्वरूपेण संभवतीति किञ्चित्कामिच्छनस्तद्विशिष्टेन स्वरूपेण शेषित्वमिति सामर्थ्यादवगते फलविशेषमात्रे चानवगते स्वर्ग-
कामस्य शेषित्वमुच्यमान स्वर्गात्मविशेषणपरमेव भवति तेन स्वर्गसाधनद्वारेण यागस्य पुरुषशेषत्व-
मिति । यथाऽऽहुः 'अपेशितरशाद् भाव्यस्य कामशब्दा
हि तत्पराः । विशिषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥'
इति । तदेतदेकादशाद्ये विस्वष्टमेव भगवता भाष्य
कारिणोक्तम् ।

ननु नैवान स्वर्गं फलं श्रूयते इत्यादिना फलस्य
वाचकामाव चोदयित्वा अनेन स्वर्गं कामशब्देनैत्युक्त्वा ननु
पुरुषविशेषणस्य वक्तव्यादिना चोद्यपूर्वकं पुरुषपरत्व
कारणत्वं च स्वयं निरस्य निमित्तपरत्वं चाप्येतोपात्त-
कर्तृत्वस्याविशेषाप्रतिपादनावसरे षष्ठे स्पष्टं सूत्रकारिणोव
'फलवाचो निमित्तमिति चेन्न नित्यत्वात्' इति परिहृत-
मित्युक्त्वा परिशोभात्फलसंयोग एवाय इत्युपसहस्य कथं
पुनरनेन शक्यते फलमभिधातुमिति पृष्ट्वा यचनव्यक्ति-
द्वयसुपन्यस्य 'मलिनं खायात्' इतिवत् शेषित्वेनान्वयं
पुरुषस्य स्वर्गकामाय याग उपदिश्यते इति दर्शयित्वा
तत्र च स्वर्गरूपोपकारविशेषमतिपक्षिपरत्वमेव संपत्स्यते
इत्यन्ते अभिहितम् । अन्तरेणापि तद्वचनं पुरुषमान-
माकृष्टासादेव शक्यते तस्माद्यागात् स्वर्गो भवति इत्येव-
मर्थं वचनमिति । तदेव यत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादक-
विभक्त्यभावलान् वाक्येन विनियोगः । यत्र तु शेषिणि
साध्यतप्रतिपादिका यथा मीहीनिति, शेषे च साधनत्व-
प्रतिपादिका विभक्तिर्न यथा 'सेमिनं यजेत' इति, तत्र
श्रुतिविनियोगः । यत्राप्यन्यत्र संवत्सराप्रतिपादिका
पृष्टी यथा दग्नेन्द्रियकामस्येति शेषिणि यज्ञमानस्य
याग्येति शेषे तत्रापि योग्यतालोचनया सैव संबन्धविशेषे
वर्तते इति श्रुतिविनियोगः । यत्रापि शेषिणि चतुर्थी
मैत्रानवगणाय दण्डमिति तत्रापि संप्रदानस्य कर्मणा
अभिप्रेयमाणस्य स्फुटमेव साध्यत्वश्रुतिरेव । तादर्थ्य-
चतुर्थ्यां तु स्फुटतर एव श्रुतिविनियोगः । यथा 'यः
सोमवाची स्यात् तस्मा एतं सोमैत्रं दशमाकं चक्रं
निर्वपेत् सर्वंभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति च । यत्र

तु श्रुतिविपर्ययः यथा 'पूर्वैद्युरमावास्याया वेदिम्'
इति शेषिणि सप्तमी 'सकृन् जुहोति' इति शेषे
द्वितीया तत्र लक्षणया साधनवाचिन्या साध्यत्वं तदा-
चिन्या च साधनत्वं प्रतिपाद्यम् । लक्षण्यं च सर्वत्र
वाक्यनिमित्ता इति वाक्यविनियोग इति । एव तावत्
श्रुतिविनियोगः प्रपञ्चितः । आह, कथं पुनर्विनियोगश्रुते-
र्येषिष्यमुक्तं पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्व-
मिति हि द्वैविध्यमेव दर्शयति । पदग्रहणं तुस्याभिधान-
श्रुतेरपि दर्शनाधीनमित्यशेषः । तथा च— 'कारकेण
गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियाधीनता । कारके श्रुति-
गम्यत्वाद्वाप्यते द्वयशेषताम् ।' ९ ॥ तथा—
'यथा पशुहमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते । समान-
प्रत्ययश्रुत्या वहीयस्या क्रियाङ्गता ॥' १० ॥
इति । तत्र समानाभिधानश्रुतिं दर्शयति । तस्मात्
निषिद्धा विनियोजकीति सूत्रम् । रत्नमाला, पृ. १२३
-१३०.

● श्रुतिन्यायः । याऽपि हि लौकिकी समाख्या,
तस्या श्रुतिन्यायेन मूलश्रुतिकल्पकत्वेऽपि न स्थानादि-
कल्पकत्वम् । वैदिकशास्त्रे न तदपि । यौ ३।३।६।१३.

● श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । यदि 'अहीनः'
इति अहर्गणनामधेयं तत्र श्रुत्या संयुक्तत्वात् असंयुक्त-
ग्रहणत्वमात्रेण प्रकरणेन अग्रहणम्, अस्ति हि तदानीं
श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः । या. ३।३।८।१५. ● श्रुति-
प्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणत्वं एकविंशत्याद्यनुवचनानां
दर्शपूर्णमासङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्येन प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्था-
वधारणात् प्रकरणवाच्यं । अनुवचनानां च क्रियात्म-
कत्वात् इतिवर्तमानत्वरूपत्वात् प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्वि-
रोधोदाहरणत्वम् । या. ३।३।७।१४ पृ. ८३५ । इदं
शेष्यनेकत्वे । शेष्यनेकत्वे तु प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमास-
प्रयोगे प्रकरणत्वं पञ्चदशसंख्यसामिधेयानुवचने अङ्गत्वेन
प्राप्ते श्रुत्या एकविंशतिसंख्याननुवचनान्तसङ्गत्वावधारणात्
प्राथम्यकनित्यानुवचनवाच्यं । पृ. ८३८ ● श्रुति-
प्रकरणयोर्विरोधे शेष्यनेकत्वे एकविंशत्याद्यनुवचनानां
प्रकरणत्वं दशोदङ्गत्वप्रसक्तौ प्रतिष्ठाकामस्य इति गौण-

परीश्रुया पुष्यार्थत्वम् । सौमनेकत्वे तु प्रतिग्रहनाम-
दर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रस्थात्वात् पाद्मद्रव्यसुचने अङ्गत्वेन
प्रवृत्ते पशुशुश्रा एकत्रिंशत्यनुवचनविधानम् । कार्तिक-
कारोत्तमिदमुदाहरणम् । कौ. ३।३।७।१५ पृ. ३५४
-३५६.

● श्रुतिप्रकाराः अद्य परदौर्गन्धवन्तः आधारादि-
होमाधिकरणे कार्तिककृता निपाकानां । सु. पृ. ४५९.

● श्रुतिप्रकारान् अद्य परदौर्गन्धवन्तः केचिदर्नापन्ति-
१ घाल्यर्थविधानं यथा 'अग्निहोमं उहोति' । २
कतुर्न घाल्यर्थविधानं (या.) विशिष्टधाल्यर्थविधिः,
गुणविशिष्टधाल्यर्थविधिः (सुभा.) । ३ किञ्चिद्विदित्य
धाल्यर्थविधानं (वा.) घाल्यर्थस्य अन्वयन विधिः
(सुभा.) यथा 'सोहीन् प्रोष्ठति' । ४ विशिष्टविधानं
(या.) अन्वयन विशिष्टधाल्यर्थविधानम्, अन्वयेद्देशेन
विशिष्टधाल्यर्थविधानं (सुभा.) यथा 'दद्यात्विशेष
ग्रह संनाष्टि' । ५ धातुरर्थेद्देशेन अन्वयस्य विधानं
(वा.) घाल्यर्थं धाल्यविधिः (सुभा.) यथा 'दध्या
उहोति' । ६ घाल्यर्थेन अन्ययोः संबन्धः (वा.)
घाल्यर्थे अन्वयसंबन्धविधिः (सुभा.) यथा 'प्रासादा-
वार्यथे ददाति' घाल्यर्थे प्रासादात्पूर्वकन्वयो विधी-
यते । ७ धातुरर्थेविशिष्टेन धन्यत्वेन अन्वयोः संबन्धः यथा
'धायनं श्रेतमालमेत' । ८ श्रुतत्वात् धाल्यर्थे अन्वयो-
रेव संबन्धः यथा 'दध्नेद्विद्वयकामस्य जुहुयात्' । वा.
२।३।५।१६, सु. पृ. ७६७-७६८.

● श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् । भा. १।०।८।१६
पृ. २०७३

● श्रुतिप्रमाणतया स्मृत्य लिङ्गादिप्रभवा अर्थात्-
प्रमाणं च चाप्यस्ते । अप्राप्तवाचः । वा. ३।३।७।१५
पृ. ८६०.

● श्रुतिप्रमाणावहाः हि वैदिका अर्वाः । नैरायन्त्वत्
प्रमाणमस्ति । भा. ५।१।३।११.

● श्रुतिप्रमाणार्थाच्छ्रद्धाभावेऽनामनोऽन्यस्या-
दिष्टत्वात् । ६।३।१।३।३॥

नियमेषु कर्मसु विद्यमाने विष्टस्य विदितस्य इत्यस्य
अनाभावेन अभावे सति अन्यस्य प्रतिनिधिसूत्रस्य
को. नो. ४९१

इत्यस्य अनामनः अनामनाभावः अदृशं न कर्तव्यम् ।
किन्तु, तदन्तमेव कर्म लब्धव्यम् । अविष्टत्वात्
अन्यस्य अविदितत्वात् । श्रुतिप्रमाणतः मुख्यमेव
द्रव्यं श्रुतिप्रमाणकं प्रतिनिधिसूत्रे न श्रुतिप्रमाणकः ।
तस्मात् सूत्रप्रामाण्ये कर्मोत्सर्गः इति पूर्वः पक्षः ।

कचिद्विधानाच्च । १४ ॥

नित्यकर्मणि मुख्यद्रव्याभावेऽपि प्रतिनिधिरिति ज्ञातः
इति पूर्वपक्षे लिङ्गं हेत्वन्तरमाह । 'यदि होमं न
विन्देत् पूर्वीकानमिषुषुयात्' इति कचिन् प्रतिनिधेः
विधानात् ज्ञायते यत्र न विधीयते न तत्र प्रतिनिधिः
इति । हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः चकारः ।

आगमो वा चोदनाऽर्थाविशेषेयात् । १५ ॥

अग्निहोनादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिराशो
न वा इति विचारे न श्रद्धाः, श्रुतस्य इत्यस्य नाशे
सति तदन्तः प्रयोग चरत्तयाः इति पूर्वपक्षे सूत्रार्थो
प्रति विद्वान्तसूत्रमिदम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षव्यवर्त-
नामः । प्रतिनिधिसूत्रस्य द्रव्यस्य आगमः कर्तव्यः ।
चोदनाच्च अर्थैस्त्व चोदनाविषयत्वस्य मुख्ये प्रतिनिधौ
च अविशेषात् विशेषणमात्रात् । प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि
यथाचोदनाया विशेषो नास्ति इति ।

नियमार्थः कचिद्विधिः । १६ ॥

नित्य कर्म श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना कर्तव्य
इति सिद्धान्तः । तत्र 'कचिद्विधानाच्च' (६।३।१।१५)
इति पूर्वपक्षमाह्वयाः नित्यार्थे लुप्तमिदम् । 'यदि
होमं न विन्देत् पूर्वीकानमिषुषुयात्' इति च. कर्त्तव्यत्
विधिः च नियमार्थः । होमाभावे पूर्वीका एव प्राणा
नान्वत् इति नियमार्थः च विधिः इति न तत्र प्रति-
निध्वयार्थे लिङ्गम् ।

तत्रित्यं तथीकीर्षा हि । १७ ॥

श्रुतद्रव्याभावे नित्ये कर्मणि प्रतिनिधिराशः ।
होमाभावे पूर्वीकरणेन पूर्वीकानियमार्थे इत्युक्तं सिद्धान्त-
मिदम् । तत्र कर्म नियमार्थं अन्वयस्यते । इत्यत्र
आह । हि यस्मात् तद्विधीयां तस्य धारणस्य विधीयां
निषेधात् तस्मात् तत् पूर्वीकद्रव्यं होमकारात् नित्यं

स्वीकार्यं इति प्रतीकविधानं नियमायमिति । अथवा चिकीर्षा साहचर्यमित्यर्थः । हि यस्मात् तद्विकीर्षा सोमसदृश्य प्रतीकेषु दृष्ट इति सोमाभावे तत्प्राप्तिरेव भवति, तथापि प्रतीकद्रव्यस्य पुनर्विधानान् इत्यस्तु सोमसदृशमपि किञ्चित् द्रव्यं त्यक्त्वा प्रतीकद्रव्यमेव प्राणम्, इति तत् प्रतीकद्रव्यं नियम् । तस्मात् श्रुतं द्रव्यापचारे प्रतिनिधिप्राप्तं । इति सिद्धान्तः ।

वार्तिकच्छयवा इदं सूत्रं न लक्ष्यते इति कुतूहलम् । के

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाऽधिकारभावः स्यात् । ७।१।१।१ ॥

मुख्यानां अपूर्वणां प्रधानानां भेदे शब्दांतरादिभिः प्रमाणे सिद्धं एतत् शेषाणां भावविद्यमानता यथाधिकारः अधिकारप्रकरणं अनतिक्रम्य स्यात् । ये यस्य अपूर्वस्य प्रकरणे विधीयन्ते ते तस्यैव भवेयुः । श्रुतिप्रमाणत्वात् । अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयमस्य इत्येव श्रुतिरेव प्रमाणम् । तस्मात् यथाप्रकरणं शेषाणां यथास्य इति सिद्धं ।

उत्पत्त्यर्थानिभागाद् वा सत्त्ववद्वैकधर्म्यं स्यात् । २ ॥

अन्नानां यथाप्रकरणं यस्या इति सिद्धात् तूने णोक्ते वाशब्देन तं निरस्य पूर्वपक्षी अहः । ७ यथाप्रकरणं यस्याः किन्तु ऐकधर्म्यं स्यात् एन्द्रामादीनां मपि प्रधानानां दशगुणमासप्रवागौ समानधर्मता स्यात् । सर्वे धर्माः सर्वेषां स्युः । उत्पत्त्यर्थानिभागात् । उत्पत्तिरिति यत्किं ब्रूमः उत्पद्यते अनेन इति द्युपासः । यागेन अपूर्वस्थोत्पत्त्यात् । अर्थः इति अपूर्वं ब्रूमः । उत्पत्तिश्च अर्थश्च उत्पत्त्यर्थः । तयोः अविभागात् अविभागात् । यत्रो धूम्यणां धर्मा यत्रित्युक्तौ अपूर्वेषु स्युः । यत्पत् । अत्राशब्देन लक्षणया सत्त्वधर्मो प्राप्तः । सत्त्वधर्मस्य इत्यत्र वा पाठः । सत्त्वस्य गवादिप्रमाणिनः धर्मः पदास्वर्गमात्रेण तद्वत् । 'गौर्न पदास्वर्गः' इति गोत्रसंज्ञकेन धूम्यणे धर्मः गोत्रेण अपूर्वमात्रेणानुसंधेयुः निश्चये विहायते तद्वत् । तस्मात् सर्वे स्वर्गेषां इति पूर्वपक्षः ।

चोदनाशेषभावाद् वा तद्वेदाद् व्ययतिष्ठेरन्तुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् । ३ ॥

सर्वे धर्माः सर्वासां इति पूर्वपक्षः सूत्रेण प्राप्तः वाशब्देन निरस्यन् पुनः सिद्धात्तमाह । शेषाणां चोदनाशेषभावात् । चोद्यते इति चोदनाभावना । भावात् शेषभूताश्च धर्माः । ते च धर्माः तद्वदात् भावनाभेदात् यथाप्रकरणं व्ययतिष्ठेरन् व्ययस्थिता स्युः । उत्पत्तेः यागस्य अपूर्वजनकस्य गुणभूतत्वात् धर्माणां यथाप्रकरणं व्ययतिष्ठेरन् । चोदनाशेषभावात् चोदनाभेदे धर्मो यथास्य, उत्पत्तेर्गुणभूतत्वाच्च धर्मो यथास्य । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मो यथास्य ।

सत्त्वे लक्षणसंयोगात् सार्वत्रिकं प्रतीयेत । ४ ॥

पूर्वपक्षिणा सत्त्वपत् (७।१।१।२) इति उक्तं दृष्ट्वात् वैपश्येण निश्चयति सिद्धान्ती । सत्त्वे गोत्राद्यां ह्येते धूम्यणा 'गौर्न पदास्वर्गः' इत्यादि धर्मजातः सावत्रिकः सर्वगो-यत्किं गतः प्रतीयेत इति युक्तम् । लक्षणसंयोगात् सर्वेषां व्ययिना गोत्ररूपेण लक्षणेन संयोगात् सर्वं भात् । प्रष्टुने तु न तथा । तस्मात् यथाप्रकरणं धर्मो यथास्य ।

अविभागात् नूनं स्यात् । ५ ॥

प्रवाचादयो धर्मा यत्रियुगा इति प्रतिपादयति पूर्वपक्षी । वाशब्देन अपूर्वप्रवृत्तः विचारयति । एव न स्यात्, धर्माणां अपूर्वप्रवृत्तता न स्यात् । अविभागात् धर्मणां यागेन अविभागात् । केचिद्धर्मो द्रव्ये धूम्यते यत्किं द्रव्यतायां केचिन्मन्त्रेषु । देवमन्त्रादिस्य मन्त्रेण द्रव्यत्यागश्च यागः । तस्मात् यागेन अविभागात् धर्माः । यागापरकत्वात् सर्वे धर्माः सर्वेषां ।

द्वयैव च विप्रतिपद्यते । ६ ॥

इति सर्वे धर्माः सर्वेषां स्युः, तत्र एव ह्योर्न कर्मणि प्रवाचनान् दधनमुत्पद्यते । 'प्रवाचादयो धूम्यते' इति । अथवा प्रवाचाश्च विधानं या प्रवाचात् च धूम्यते इति । तथा च 'प्रवाचैर्यथा धूम्यते' इति वाच्यं द्वयैव स्यात् । द्वयैव च

प्रतिपिदम् । तस्मात्प्रतिपिदुकाः धर्माः सर्वे सर्वानां इति पुनः पूर्वपक्षः ।

वत्पत्नी विध्यभावाद् वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् तत्रश्च कर्मभेदः स्यात् । ७ ॥

यज्ञियुक्ता धर्मा इति पूर्वपक्षनिरासार्थो वाच्यः । अतस्ती विध्यभावात् वागे धर्माणां न विधिः । यज्ञियुक्तो भूयन्वे क्रियन्ते च तथापि तेषां चोदनाया अपूर्वो अपूर्वमिच्छा प्रवृत्तिः स्यात् । अपूर्वार्था धर्माः । तत्रश्च अपूर्वार्थस्यात् कर्मभेदः कर्मणो धारण्यस्य भेदः स्यात् । तस्मात् प्रतिपक्षार्थं धर्मव्यवस्था इति सिद्धान्तः ।

यदि वाऽप्यभिधानवत् सामान्यात् सर्वधर्मः स्यात् । ८ ॥

धर्माणां अपूर्वपक्षत्वेऽपि सर्वापेक्षा इति पूर्वपक्षी यादृक्ते । यदि वा अग्नि यदपिया अपूर्व धर्माणां प्रयोजकं तथापि सर्वापेक्षाः स्यात् सल पदार्थः । अभिधानं तावत् एतेषां समानं अपूर्वमिति । अभिधानवत् धर्मोऽपि अल्प धर्मानेन भवितव्यम् । किंच अभिधानवत् वादीक इति अभिधानवत् । यथा ' वादीकोऽतिशयतः यथाशक्त्यै प्रक्रियताम् ' इत्युक्ते योमो वादीक तत्रैतत्त्व यत्रात्र क्रियते । एवमिहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्माः भूताः ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति । तस्मादापूर्वपक्षत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वानां इति पुनः पूर्वपक्षः ।

अर्थस्य स्वयमिच्छत्वात् तथा स्यादभिधानेऽपि पूर्ववत्प्रमाण प्रयोगस्य, कर्मणः शब्दभाष्यत्वाद्, विभागाच्छेषाणां प्रवृत्तिः स्यात् । ९ ॥

प्रमाणद्वयो धर्माः प्रवृत्तिमाश्रयां इति सिद्धान्तः । प्रवृत्तिविक्रियार्थां इति पूर्व. पक्षः । पूर्वपक्षिना व सर्वार्थत्वे अभिधानवत् इति शब्देन वादीकदृष्टान्तः उक्तः । तत्राशब्देन तस्य वैषम्यं सूचयन् सिद्धान्तो व्यपस्य जायते । अर्थस्य देशविशेषरूपस्य सर्वेषु वादीकेषु स्वयमिच्छत्वात् अनुगतत्वात् अभिधानत्वात् अभिधानेऽपि 'वादीकाय यत्रात् क्रियताम्' इत्यादिशब्देऽपि यथा स्यात् यत्रात्त्व सर्ववादीकार्यज्ञा स्यात्, तथा

स्यात् सर्वापेक्षा स्यात् । सर्वे हि वादीकदेशस्थाः यत्रात्त्वमेव युज्यते । प्रयोगस्य यत्रात्त्वप्रयोगस्य सर्वेषु पूर्ववत्त्वात् पूर्वपक्षस्यात् । अर्थस्य स्वयमिच्छत्वात् प्रयोगस्य च पूर्ववत्त्वात् अभिधानेऽपि तथा स्यात् । प्रवृत्ते तु कर्मणः प्रमाणशब्दगतस्य शब्दभाष्यत्वात् श्रौते-नेन शब्देन भिषेत्त्वात् विभागात् अपूर्वाणां विभक्तत्वेन आत्मात् देशाणां प्रवृत्तेरश्वान्त प्रमाणत्वेनः अन्यत्र विक्रियेषु शेषेषु अयमवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मात् सर्वे धर्माः सर्वानां । किंच यथाप्रकारं व्यवस्था ।

कुतूहले तु-- अभिधानेषु वादीकोऽप्य इत्याद्युप-देशेषु अपेक्ष्य यत्रात्त्वप्रयोगस्य अभिधानात् साधारणत्वात् तथा स्यात् वादीकान्तरेऽपि यत्रात्त्वप्रयोगस्य स्यात् । कुतः ? प्रयोगस्य वादीकोऽप्य इत्यादिप्रयोगस्य पूर्ववत्-त्वात् यत्रात्त्वप्रयोगधारणपूर्वकत्वात् । कर्मणस्तु शब्दे-कर्मभाष्यत्वात् तद्विभागात् कर्मभेदात् अन्यत्रोप-विष्टानां शेषाणां अन्यत्र अप्रवृत्तिः स्यात् इति व्यवस्थातम् ।

स्मृतिरिति चेत् । १० ॥

देशपूर्वमाणद्वयो प्रमाणद्वयो धर्माः अपूर्वप्रवृत्त्याः न यज्ञियुक्ताः इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी यादृक्ते । अत्राश्वयत्तराणां नाम श्रावितानां परिचरेषु नाम अश्वेषु स्मृतिरूपं शास्त्रं भवति ' ये देशपूर्वमाणद्वयोर्धर्माः ते सर्वेऽपीना अग्नीषोमीयस्य च ' इति । तेन प्रमाणद्वयो धर्माः सर्वे सर्वानां इति सिध्यति । इति चेत् ।

न पूर्ववत्त्वात् । ११ ॥

' ये देशपूर्वमाणद्वयोर्धर्माः ते सर्वेऽपीना अग्नीषोमी-यस्य च ' इति अश्वयत्तराश्रावितानां स्मृत्या सर्वे धर्माः सर्वानां इति पूर्वपक्षिणा यत्तुक्तं तत् । पूर्ववत्त्वात् । विकृतयः प्रवृत्तिविकाराः । सर्वेऽपीना व अग्नीषोमीयस्य पक्षोऽप्यर्थपूर्वमाणद्वयो मकृतिः । प्रवृत्तिधर्माश्च विक्रियेषु चोदनेन शब्दव्यवस्थित । तथा च विक्रियधर्माः प्रवृत्ति-यामपूर्ववन्तः । चोदकभाष्यसिद्धं च अश्वयत्तराणां स्मृतौ प्रवृत्तिपूर्वकाय अग्रद्विहत्, न तत्र अपूर्व विधा-नम् । तस्मात् सर्वे धर्माः सर्वार्थत्वेन विधीयन्ते ।

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात् प्रतिप्रकरणं च निवन्धनाच्छब्दादेवाग्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ प्रयाजादयो धर्माः किं अपूर्वप्रयुक्ताः दर्शपूर्णमासयोरैव विधीयन्ते अथवा सर्वे धर्माः सर्वाधाः विकृतियपि विधीयन्ते इति विचारे सर्वे सर्वाधाः इति पूर्वपक्ष निरस्य अपूर्वप्रयुक्ताः यथाप्रकरणं व्यवस्था इति साधितं सिद्धान्तं निगमयति । अर्थस्य धर्मजातस्य शब्दभाव्यत्वात् शब्देन भाव्यत्वात् शब्देकप्रमाणत्वात् प्रतिप्रकरणं च प्रकरणे प्रकरणे तत्तत्प्रकरणे निवन्धनात् व्यवस्था स्यात् ये धर्मा यस्मिन् प्रकरणे विहिताः ते तथैव स्तुरित्यर्थः । ननु तर्हि और्षादी प्रयाजादयो न स्युः इति चेत्, तत्राह— शब्दात् 'प्रकृतियत् विकृतिः कर्तव्या' इति चोदकशब्दात् अग्नय और्षादावपि विकृतियागे भावः स्यात् विद्यमानता स्यात् अनुष्ठेयता स्यात् । किंच शब्दात् 'एतेषां राष्ट्रभूतो ज्योति' 'अभ्यातानान् ज्योति' इति विधानात् अग्नय विवाहादावपि भावः स्यात् । शब्दादेव अग्नय भावः स्यात् किना तु विशेष-वचनं अन्यत्र भागे नैव स्यात् । के,

• श्रुतिप्रामाणां नियमेन निवर्तयितुमद्यक्यत्वम् ।
घ. २।२।१३।२८ पृ. ५६५.

• श्रुतिप्राचलयाधिकरणम् । वि. १।३।२.

• श्रुतिबाधः लिङ्गेन कश्चित् । वाल. पृ. १५५.

• श्रुतिबाधैः लिङ्गादिभिः यानि बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्तेतद्यम् । चा. ३।३।३।१५ पृ. ८२३.

• श्रुतिभेदाः अभिधीयन्ते । अग्निधारी श्रुतिः पञ्चविधा । धातुः, प्रातिपदिकम्, वृत्तादिः प्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति ॥ धातुयपि द्विविधः 'भूवादयो धातवः' इति विहितधातुसप्तः 'सनाद्यन्ता धातवः' इति च ॥ प्रातिपदिकमपि द्विनध 'अथेवदधातुर-प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति वृत्तसप्त 'वृत्तद्वित-समासाश्च' इति च ॥ मन्वथभृत्यविधेः सुप्-तिङ्-श्रुत् तद्वितमेवात् ॥ उपसर्गनिपातयोस्तु वाचकस्य इत्येकः पक्षः । नन्दीशया नमो निवर्तनायाजिलोकेः, पदुदसते च नमो लघुगोकेः मुष्मामावे च शाश्वदी नामिन लघुगानुसर्गे. । तयोर्गोतृत्वम् इत्यपरः पक्षः ।

आकृत्यधिकरणे 'यदर्थयोजते' तौ तु वाचकः स विचार्यते ।' इत्युक्तेः । द्योतकत्वपक्षेऽपि द्योत्यस्य तदन्ययानुविधानात् तयोः वाचकत्वकक्षेऽपि इति न श्रुतित्वाविधातः पदस्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः अनन्वि-तयोरभिधानपक्षेऽपि विनियोजकश्रुतित्वाविधातः ॥ विनियोजकश्रुतिस्तु अट्टधा— १ विधिश्रुतिः, २ परस्मैपदश्रुतिः, ३ आत्मनेपदश्रुतिः, ४ सुबन्ततिङ्-न्ताद्येकपदरूपा या उपप्लेषपलक्षणा इति गीयते, ५ एकप्रत्ययरूपा, ६ कारकविभक्तिः, ७ उपपदविभक्तिस्तु तादर्थ्यचतुर्थी, ८ रोपपट्टी चेति ॥ तत्र विधिश्रुति-र्थया— 'यजेत' इत्यादी सा स्वविषयीभूतां भाषना अपुरुषार्थरूपं यागमुपेक्ष्य पुरुषार्थरूपे स्वर्गादी भाष्ये विनियुहन्ते ॥ परस्मैपदरूपा तु श्रुतिः तृतीये 'तथा कामोऽर्थसंयोगात्' इत्यधिकरणे (३।८।५।१३-१५) सिद्धान्तसाधकतया उक्ता मिथैः । 'मिनुयात्' इति परस्मैपदश्रुत्या अन्त्युत्पन्नापारः परार्थः श्रूयते, तथा श्रुत्या विरोधात् 'यदि कामयेत वयुक्तः पञ्चमः स्वाजीचैः सरो मिनुयात्' इति तत्सामानाधिकरण्यां कामयतेर्वाच्यते इति ॥ आत्मनेपदश्रुतिर्यथा 'आद-धीत' इत्यात्मनेपदश्रुत्या आधानसाध्याप्रिसाध्यकर्म-पल्लाना आधापर्यता भवति इत्युक्तं पठे 'प्रयोगे पुरुषश्रुतेः' इत्यधिकरणे (६।२।२) तत्रन्तले 'अन्यार्थे नाभिसंबन्ध.' (९ सू.) इति सूत्रे 'सौषादीनां तु आधानपदेन आत्मनेपदेन आधानकर्तुरेव फल' इत्यादिना ॥ मुञ्जतामकैकपदरूपा एकप्रत्ययरूपा च विनियोजकश्रुती क्रमेण बाध्यवाचकभावेन उक्ते यथा 'तथा परवन्नमेकरं पदभूत्या प्रतीयते । समानप्रत्यय-श्रुत्या मलीधरथा त्रियाङ्गता ॥' इति (वा पृ. ८५०) ॥ तिङन्तारमकैकपदरूपा विनियोजकश्रुतिर्यथा 'यजेत' इत्यादिना श्रुतिर्भाषनाया धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपाद-यति ॥ एकप्रत्ययरूपा तु श्रुतिर्यथा 'पशुना' इति प्राशुवता मुन्ना, 'यजेत' इति तिङ्रूपा च ॥

कारकविभक्तिरूपा विनियोजकश्रुतिर्निरूप्यते । ननु सुप्तिङ्प्रत्यययोः कारकविभक्तेश्च नो भेदः देन सा पृथक् निरूप्यते । उच्यते । सुवादिभुतिः स्वोक्तानामेव

अर्थात् अग्नौ च विनियोगोऽर्थो, कारकविभक्तिस्तु प्रतिपदिकार्थेऽप्येवमेव यथा विनियोगोऽर्थो इति भेदः । तत्र कारकविभक्तिः अनेकधा । तत्र 'कर्मणि द्विगीवा' इत्यनुशिष्टा 'ब्रीदीन् अवहन्ति' इत्यादिः कर्मणि द्विगीवा ॥ 'सूतीया च होरच्छन्दति' इत्यनुशिष्टा 'यवाश्वा जुहोति' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'तन्वर्थकर्मणि द्वितीयास्तुतर्थां चोद्यवामनष्वनि' इत्यनुशिष्टा 'भ्रातृव्यं याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'कर्तृकरणोऽस्तुतीया' इत्युदित 'सोमेन यजेत' 'प्राशनेन निष्कारणः पशुद्वे वेदोऽप्येवो वैयस्य' इत्यादिः कर्मणे कर्तृरिति च तृतीया ॥ 'संशोऽप्यतस्या कर्मणि' इत्युदित 'मिवा मितर वा संजातीते' इत्यादिः कर्मणि तृतीया ॥ 'चतुर्थी संप्रदाने' इत्युक्त 'शैशवकणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यादिः संप्रदाने चतुर्थी ॥ 'क्रियाभोगपरस्य च कर्मणि सानिन' इत्युक्ता 'क्षेत्रेणो याति' इत्यादिः कर्मणि चतुर्थी ॥ 'मन्वक्रणोपनादरे विभाषाऽप्राप्तिषु' इत्युक्ता कर्मणि चतुर्थी ॥ 'अपादाने पञ्चमी' इति विहित 'अये षट्पाण्यपविनोति' इत्यादिः अपादाने पञ्चमी ॥ 'करणे च लोकाभेदोऽस्तुतिपरस्यास्यपचनस्य' इति विहित 'स्तोकेन सोऽकादा मुक्तः' इत्यादिः करणे पञ्चमी ॥ 'दिवस्तदभस्य' इति चोदित 'शतस्य रीन्वति' इत्यादि, 'विभाषोपलौ' इति च चोदित 'श्रद्धस्य प्रतिदीमति' इत्यादि, 'प्रेमयुक्तोर्हृदियो देवता-संप्रदाने' इति च विहित 'अग्नये छगस्य हविषो यवाश्वा देवतः प्रेषायुनुहि' इत्यादि, 'यजेथ करणे' इति च विहित 'आग्नस्य यजेते' इत्यादिः करणे पञ्चमी ॥ 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दति' इति चोदित 'पुत्रप-मृगश्रद्धस्य गोपाशालकादावांसाटास्ते हनस्यतीनाम्' इत्यादिः संप्रदाने पञ्चमी ॥ 'हृत्तोऽर्मपशोने काष्ठेऽपि करणे' इति चोदित 'पशुहत्याः दिवां अद्धो भुङ्क्ते' इत्यादिः अपि करणे पञ्चमी ॥ 'वत्तुं कर्मणे. कृति' इति चोदित 'इष्टस्य हृतिः, कगतः कर्ता' इत्यादिः कर्तृरिति कर्मणि च पञ्चमी ॥ 'उभयपञ्चमी कर्मणि' इति चोदित 'चित्रमगोपेन यवाः शोहः' इत्यादिः कर्मणि पञ्चमी ॥

'सप्तमधिकरणे च' इत्युदित 'समे दर्शपूर्ण-मासाभ्या यजेत' इत्यादिः अपि करणे सप्तमी ॥ इति कारकविभक्तिरथा श्रुतिः निरूपिता ॥

तादर्थ्यचतुर्थी यथा 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासो' इत्यादिः ॥

शेषपञ्चमि द्विगिवा गुणत्वे प्राधान्ये च । तत्राद्या यथा 'आप्यस्यैव नो उपायु वीर्णमास्या वजन्' इत्यादिः ॥ प्राधान्ये पञ्चमी यथा 'तिष्ठ एव साहस्योपवदो दादधादीनस्य' इत्यादिः ।

भट्टसोमेश्वरमते तु अन्या अपि विनियोगस्य भूतवः ॥ इति करणः 'इदे त्वेति श्राया चिनत्ति' इत्यादिः ॥ तथा 'धातुसकथविहितो ऋतुः' अमिभामं जुहोति' इत्यादिः ॥ तदत्रा एव वरवाक्यत्वेऽपि । तत्रापि इदं गतिः, पूर्वस्योपराद्भवत्, उक्तस्य वा पूर्वाङ्गत्वम् । तत्र आयोदाहरण यथा 'सूक्तः शार्त्वा परिवास्य उपयेव करोति' इति । उपवेपात्काश्राद् परि-वासनम् । द्वितीयोदाहरण यथा 'वाजरेवेमेष्टुवा बृहस्पति-स्येन यजेत' इति ॥ एवं तदार्थेनो व्यपत्ति 'तस्या-चारमाधान्ये' इत्यादिः ॥ एव 'तुमुत्सुजौ क्रियाया क्रियायाथियम्' 'भाववचनोश्च' 'अन् कर्मणि च' इति विहितस्तुतुनायथाः ॥ एव 'संख्यायाः क्रिया-भ्याहृत्सिगणने हृत्पञ्चम्' इति विहितः कृत्वस्तुम् ॥ एवं 'द्विचिहृत्सुः स्तु' इति मुत्वमथोऽपि 'वेदि-रति चर्हिरे त्वेति निवेदि मोचति' इत्यादिः ॥ एव कृत् 'आश्रावैर्यामेश्वरकाकाल निवेत्वं दर्शपूर्ण-मासाकारव्यमान' इति । क्रियायां क्रियावाप्युपगदे अनुशिष्टेन ऋत्वा भुत्वेव आरम्भाद्गत्यादिः ॥ पार्थ-सारथिमते तु इति करणादिषु वाक्यस्यो विनियोगो न श्यति । तत्र इति करणस्य तावत् 'तथाऽऽह्वानमपीति चेत्' इयधिकरणे (१।२।१।१-९) सिद्धान्तो श्रुतित्वे निरुक्त श्रावर्षदीपिकायाम् ॥ करणस्येव तु वाक्यदीप्यन्त्वस्तुतु चतुर्थे नञ्जले 'तथापत्तं कथत्-वाक्येपसमन्वित्याहृत वाक्यात् वाक्येपसम्' इति । तथा चतुर्थे एव उपवेपाधिकरणे (१।१।१।१-९)

श्रुतिवक्ष्यम् । आनुपूर्व्यं श्रुतिवक्षणं मासम् । तदमाशयात् श्रुतिप्रमाणत्वात् वैदिकानामर्थानाम् । गानेन श्रोतः क्रम उक्तः । के.

० श्रुतिलक्षणविशेषे च श्रुतिव्याख्या (उपपत्ती) । भा. १।१।१।२, ४।१।१।२, ४।१।२।७।४, ६।४।२।३।३, ७।३।४।२६, ९।१।६।२।२, ९।४।२।२०, १०।१।२।३, १९८५. ० श्रुतिलक्षणविशेषे च श्रुतिव्याख्या, न लक्षणा । भा. २।२।१।३।२८, ३।२।१।२५, ३।७।६।१।३, ४।२।१।४।३०, ४।३।१।२।२९, ४।३।१।४।२६, ४।३।१।४।३७, ४।४।१।२।२२, ६।१।१।३।५, ६।२।५।२०, १०।४।१।६।३३.

० श्रुतिलिङ्गं । ननु, ' विशेषेण यावत्ता लिङ्गे स्याच्छ्रुतेस्तुमापत्तेः । लिङ्गात्तुमानभूत्या साधयेव भुता-पत्तिः ॥ ' इत्यादि आदेशप्रमानात्तुमानेन प्रत्ययविशेषणं भवति । तद्योग्यतापि उदानम् । साधयेतात्त्वमान न ह तद्वक्तव्यं प्रत्ययमुच्यते । उतः । ' विनियोगाभिधानस्य ह्युत्पाद दुर्गन्तव्यः । तद्य प्रानुमाया स्वाशोचरत्न कथंचन ॥ ' लिङ्गे हि प्राग्भाषिता श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावात् दूरत मरति । श्रुती पुनर्यगते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्यान्तं विमति सामर्थ्यमस्ति इति वशात् प्रवर्तमानमतुमानं न विनियोगश्रवणविशेषं करोति । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८३१.

० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे-एकस्मिन् श्रेणियि श्रेणाने-कराखले-एकस्मिन् श्रेणियि गार्हपत्ये चकनापेवताखल-स्यर्षं समुपाये, शिन्नेन प्राप्नुतायाः प्रकरपष्टिता-संयुक्तश्रेण्याः श्रुतिप्राप्तया ऐन्द्र्या वाचा । कौ ३।३।७।१४. ० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे श्रेणानेऽन्वये ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इतिन्यकरगच्छापरविधानतूने लिङ्गाद् कस्मिंश्चिदाश्रये मन्वे श्रेणानेन प्राप्नुति अन्वा ऐन्द्री विनियुजते इति । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८३८.

० श्रुतिलिङ्गोर्विरोधे । ' एतच्छास्त्रे सामर्थ्ये मन्वेः श्रेणोऽभिर्भावते । अन्यशास्त्रसंश्लेषेण सामर्थ्यं संवर्धयते ॥ ' अथियमानेव ऐन्द्र्याः गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यं अभिहितविनियोगविधानात् कथ्यनीयम् । विनियोगस्तु प्रथमेव कथ्यते । इत्थं प्रति तु सामर्थ्यं वरतमाशेष्य

विनियोगोऽभिहितो विहितो वेद्येत्तत् कल्पनीयम् । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८२६ । सुधा—भूतो ज्ञानस्वरूपेण अस्येव सामर्थ्ये मन्वस्य अद्भुता उच्यते । लिङ्गे तु अनुक्ताद्भ्रवसामर्थ्यमाने प्रतीयते इति श्लोकाः । सु. पृ. १२१२. ० श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्वैधीयसी । कुतः ? अर्थविपर्ययम् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४५.

० श्रुतिलिङ्गाधिकरणेनैव मन्वादागतोर्विरोधे मन्वाशेषं चिदम् । सु. पृ. १०९०. ० तदुक्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे- ' इति कर्मण्यदाशस्य वेनोदिरयो-पत्तिक्रियात् । द्वादशरात्रिविद्येतेन कथमावेन यदते ॥ ' बाळ. पृ. ९.

० श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन वेन्दस्य लिङ्गस्य वैरुध्ये अपि तद्विद्युत्पन्नत्वात् इन्द्राद्भ्रवोपपत्तिः (ऐन्द्र्या गार्हपत्य) इति विशेषाद्वाङ्मत्यात् न तेन वीनरकथ्यम् । कौ. ३।१।१।३ पृ. २३०.

० श्रुतिलिङ्गाद्वयः मन्वप्रत्यायाः स्वमापत्तिदं कथुनि मेदे विनियोगे वा कारण न सद्भावे कथ्यन्ति । धा. २।३।१५ पृ. ३९०. ० श्रुतिलिङ्गादिभिः विनियुक्ताः पदार्थाः प्रयोगविधिना विधीयन्ते तथा श्रुत्यर्थ-दिभिर्विनियुक्तात् कर्मोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । सोम. ५।१।१ वर्ण ३, ३. ० श्रुतिलिङ्गादिविनियोगाः पदार्थमाश्रय्य, प्राथमिकश्रुत्यर्थादिभिः विनियोगस्तु पदार्थविरोधणीयत्नमस्य । ५।१।१. ० श्रुतिलिङ्गादीनां आनर्थक्यमावेऽपि उक्तोचरंण अन्यथापुनरुक्त-दिहृद्वतेन पूर्वैकं पूर्वस्य वाचो भवति । बाळ. पृ. १४५.

० श्रुतिलिङ्गादीनां मन्वे पूर्वपूर्वस्यानुमानित्वे उक्तोचरस्य च प्रत्यक्षत्वे विपरीतं कथ्यते । यथा वैदिकं अन्वार्थद्वयं अन्व-पथमिदं लिङ्गं श्रुत्यु-मितश्रुत्येषका प्रत्यक्षं । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३६७.

० श्रुतिलिङ्गादीनां हि पूर्वपूर्वं शीमतरं प्रवर्तते । धा. ३।३।७।१४ पृ. ८२९. ० श्रुतिलिङ्गादौ उक्तस्य पूर्वार्थपरत्वात् पूर्वेन विशेषेण उक्तं उक्तश्लोकात्तत्र नोक्तं इति उक्तविपर्ययत्वं एव कायः । अन्व-मेकाग्रताय । वि. ६।५।१९. ० श्रुतिलिङ्गादिपु अननुमितश्रुतिभावेन हि अन्वप्रत्ययः स्यात् । धा.

५. ७५५ । अनुदाहरणात् अस्तुमेवमभिधाय नहि किंविदवाच्यं स्यात् । वा. २।२।४।१० पृ. ४९५.
 * श्रुतिवाक्ययोर्निरोधे श्रुतिर्वलीयसी । भा. २।१।
 १।४, २।२।१।१, २।२।१।२२.
 * श्रुतिविनियुक्तयोश्चादिघर्षानामपूर्वप्रयुक्तताम् ।
 भा. १।२।५।१११-१९.

* श्रुतिविरुद्धं (स्त्रीणां) स्मार्तं विक्रयं नानु-
 मन्यते । भा. ६।१।१।२५, * श्रुतिविरुद्धा स्मृति-
 रप्रमाणम् । १।१।२।३ पृ. १८५.
 * श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां अप्रामाण्यम् । भा.
 १।१।२।३-४.

* 'नैनं तावत् श्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण निरुद्धता ।
 बलान्तरपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि या ॥' वा.
 १।१।३।७ पृ. १९९.
 * श्रुतिस्मृत्यवधारणे शिष्टाः प्रमाणम् । भा.
 १।१।४।९.

* 'श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदन्तरे शिष्टाचारः
 प्रमाणम्' इति वचिदस्मृतिः । सु. पृ. २१३.

* श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनानिपरिकल्पने ।
 लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते द्वौ ॥' (वा.
 १।४।२।३) । निषिद्धतायापेक्षया न्यूनत्वाम्युपगमे
 लक्षणवाक्यभेदे । आधिक्याभ्युपगमे तु आदिशब्दो-
 क्तमानर्थक्यम् । अथवा न्यूनस्य अधिकार्थनिपयत्व-
 कल्पने लक्षणवाक्यभेदे गौणत्वाप्याहारदोषौ इत्यर्थः ।
 न्यूनत्वे लक्षणवाक्यभेदे आधिक्ये तु आनर्थक्यम् ।
 अन्यथात्वफलने विपरिणामाभ्यवहितफल्यना व्यरधारण-
 याभिधानशक्तत्वेव अनुमानात् न कश्चिदोप । सु.
 पृ. ४१७-४१८. * श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनानि-
 विकल्पने । लक्षणवाक्यभेदादिदोषो नानुमिते त्वौ ॥'
 चिन्माधिक्ये इदं वार्तिकम् । इति वार्तिकेन्यायेन
 (१।४।२।३) अप्ययननिधौ स्याध्याप इति द्वितीयया
 गुणत्वमेव लक्ष्यते अन्यथा स्वाध्याये वाजरेयनावये इव
 गाने गुणविधौ वैरूप्यापत्तेः इति भक्त्वेषोक्तः परिहारः ।
 बाल. पृ. २.
 भौ. को. ५००

'श्रेयांसि बहुविधानि भवन्ति महतामपि'
 इति न्यायः । यत्र शुभे कर्मणि विप्रग्राह्यं भवेत्
 तत्रायमवतरतीति । साहस्री. ५३४.

* श्रेयस्करभाष्यम् । चोदनामृतस्य 'एव तर्हि
 श्रेयस्करो जिज्ञासितयः' इत्यादि ज्ञानरभाष्यम् ।
 बाल. पृ. १. * श्रेयस्करभाष्यं नाम । तस्मान्चोदना-
 लक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करे जिज्ञासि-
 तस्य किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते, य एव श्रेयस्करः
 स एव धर्मज्ञानेनोच्यते इति । भा. १।१।२।२.

* श्रेयसाधनाद्येपकत्वं प्रवृत्तिविषयत्वस्य कथ-
 मिति चेत्, पश्य । प्रवर्तना तावत् प्रत्यक्षरूपभावना-
 विषया सर्वत्रावधार्यते । 'गामानय' इत्युक्ते गयानधने
 प्रयतमानस्य कुतश्चित् कारणत्वात् गयानधनासिद्धावपि
 'मदागामयं कृतवान्' इति आद्यनुपूर्वहारदर्शनात्
 'इतोऽपत्तर' इति चोक्ते स्वयमप्रयतमानस्य कथात्
 केनचिदपसारितस्य जातेऽपि अपसरणे 'नाय मदागाम
 कृतवान्' इति आद्यनुपूर्वः व्यवहारदर्शनात्, चेतना-
 प्रवर्तकत्वाच्च प्रवर्तनायाः, तस्य च प्रयत्नमन्तरेण
 अन्यत्र अपवृत्तेः प्रयत्नविषयतासिद्धिः । प्रयत्नश्च
 इच्छाकारणकरत्वात् ता विना नोपपद्यते । सा च स्वरस्य
 पुरुषार्थे एव स्वर्गपुरुषस्वरवादे भवन्ती साधनमन्तरेण
 तदसिद्धेः तद्विषयत्वं तस्मात्तन्ने तत्कमेत् । तेन स्वयं
 अपुरुषार्थस्य यागादेः पुरुषार्थमाधानं विना इच्छा-
 विषयतागुणपत्तेः प्रवृत्तिविषयत्वात्संभवेन तत्र लिटादेः
 प्रवर्तकतायोगात् तद्विवाहात् पुरुषार्थसाधनताक्षेपकत्व-
 सिद्धिः । सु. पृ. ३०-३१.

* श्रेयसाधनाद्याधिगमेऽपि बहुव्ययायासददर्शनात्
 द्वेषोत्पत्तेः स्तुतिमन्तरेण अनिपारकणात् दुर्बला स्तुत्या-
 काङ्क्षा । सु. पृ. ५०.

* श्रोत्रं आकाश इत्यभ्युपगमः । वृहती.
 पृ. २०२, * श्रोत्रमाकाशम् । सत्यं सर्वत्र आकाश-
 नेकम्, किंतु तस्य श्रोत्रमानः श्रोतृदेसे एव, कर्तुंभि.
 संकल्पेन करणत्वात् । कर्तुं भोगायतनयोः शरीर-
 देस एव कर्तृत्वात् (इति) न शब्दाभिधायिक-
 तुल्यता । पृ. २१७. * श्रोत्र आकाश-अहं-

कार-रिगन्वतमरूपम् । मणि. पृ. १६८. ० श्रोत्र
आकाशात्मकम् (इति षाण्णदा भीमाशक्तश्च) । श्रोत्रं
च कर्णराष्ट्रुकी एव । कर्णराष्ट्रुवचिञ्चन आकाशा-
मेव वा श्रोत्रम् । वैद्यनाथः १।१।६।१२. ० श्रोत्र-
मिन्द्रियं शब्दमात्रमाहकतया शब्दवत्त्वानुमानेन आकाशा-
त्मकं इति अष्टपादीयाः । अभिगुपैयान्तर्गतदिशःश्रोत्र-
मितिलिङ्गात् दिगात्मकत्वं युक्तम् । मणि. पृ. १९.
० श्रोत्रं बाह्येन्द्रियत्वेन प्राप्यकारि । ऋजु पृ. २३०,
० श्रोत्रं यद्यपि देहं स्वात्मन्येन न गृह्णाति तथापि
शब्दं गृह्णैव शब्दाभिप्लवकमूलदेशमपि गृह्णाति इति
अनुभववलेन कल्पयते । पृ. २३०, ० श्रोत्रस्य
अभिन्नक्तिर्न कार्यन्निरोपनिष्ठा किञ्चि स्वरूपमात्रेणैव ।
ततश्च सत्त्वं श्रोत्रं सर्वशब्दान् गृणुयादिति । अथमेव
भवता भीमाशक्ताना राक्षसतः यदुत श्रोत्रप्रकार इति ।
पृ. २०३. ० न च शब्दादन्वयं श्रोत्रस्य प्राज्ञमस्ति ।
वृहती. पृ. २२५.

० श्रोतः क्रमः पाठक्रमसद्वत्त्वान् । यथा ' आधिनो
ददामो गृह्यते, तं तृतीयं प्रहोति ' इति श्रुत्या दशम-
स्वैव ग्रहणं न पाठेन तृतीयस्य । भा. ५।१।१।१२,
० श्रोतः पदार्थानुष्ठानक्रमः । यथा सधे दीक्षाक्रमः
' अप्यनुगृह्यति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति ' इति ।
५।१।१।१. ० श्रोतेन अर्थादाधिष्यमाण (यथा)
निवर्त्यते तथा परोक्षत्वात् । वा. २।२।१३।२९.

॥ श्रीतन्त्रमाधिकरणम् ॥

श्रुतिलक्षणमानानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् । ५।१।

१।११ ॥

भाष्यम्— चतुर्थेऽध्याये प्रवेशःप्रवेशःप्रवेशःप्रवेशः
वृत्तम् । तत्र प्रथमं यम् । इहेदानीं क्रमविषयमलक्षण-
मुच्यते । तत् श्रुति-अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-कण्ठ-मुह्ये-
यन्वते, ध्यादीना च बलावत् । आदित्स्त्वु श्रुति-
क्रमः चिन्त्यते । किं यथाश्रुति पदार्थाना क्रम-
आख्येयः उत अनियमेनेति । किं प्राक्तम् ? एकस्मात्
कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थाना अन्वयमाविनि क्रमे
लघुत्वात् प्रयोगक्रानुमानाच्च अनियम इति । एवं प्राप्ते,
द्रूमः । श्रुतिलक्षणमानानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् इति । श्रुतिः

अर्थम् अश्रुतागाम्, तत् निमित्तं यस्य क्रमस्य स साधुः
क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः । नैपामन्वत्
प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । किमिहोदाहरणम् ? सधे दीक्षाक्रमे
' ये यजमानास्त ऋतियजः ' इत्युच्यते तेषा दीक्षानु-
विधये, ' अन्वयुर्गृह्यति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति,
तत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रहाता
दीक्षयित्वा अधिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छविं
ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैश्रायण्य होतुः । ततस्त
नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयति, आग्नीत्र
ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अञ्जनाक्तं होतुः । ततस्त-
मुचेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः,
सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, प्रावस्तुनं होतुः । ततस्तमन्यो
ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः'
इति । अनियमेन क्रमः कर्तव्यो यथा पूर्वः पठः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तः एष एव क्रमः कर्तव्य इति ।
तनाह अन्याप्य श्रुतिवचनमिति । उच्यते । किमेव न
साधुः ? न न साधुरिति द्रूमः । न्याय्यं तर्हि । न द्रूमो
न साधुः क्रम इति । किं तर्हि । उक्तस्य पुनर्वचन-
मन्याय्यमिति । उच्यते । साधुर्वचनं बहुशोऽपि
उच्यमानं न्याय्यमेव । असाधोस्तु सृष्टयि अन्याय्यम् ।
आह । सृष्टकचनेन सातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्ति
इति । उच्यते । भवति अस्मरणमपि प्रयोजनं इत्युक्तम् ।
वृत्तिकारेण तत् कार्यमिति चेत्, सूत्रकारस्यापि
अविशेषो वृत्तिकारेण ।

अथवा अर्थान्तरमेवेदम् । तत्र हि अन्य एव
सद्यो विचारे निर्णयश्च । श्रुतिप्रमाणको चने अन्य-
प्रमाणक इति संशयः । प्रत्यक्षादीना अधिगम्य निमित्त
त्वात् न तत्प्रमाणक, अतीन्द्रियत्वात् चोदनालक्षणः
इति विचारः । चोदनालक्षण एवेति निर्णयः । इह तु
सिद्धे लक्ष्मणाख्ये व्यवहारः क्रमस्य साधुत्वावधारणम् ।

अथवा श्रुतिक्रमविचारोऽयम् । किं पदार्थाः कर्तव्याः
इति विधानं किंवा क्रमो विधीयते इति । अनेकार्थ-
विधानानुपपत्तेः क्रमः अनुवाद, दीक्षादीना पदार्थाना
विधिः । अन्वयानुक्त्याप्यत्र पदार्थविधानं श्रुत्या,
क्रमविधानं वाच्येन । तस्मात् क्रमो विधीयते इति

बधुतः कर्तव्यः पदार्थः, अपरोऽन्येन, तत्र अयथाशब्दः
आनन्तर्यं वधीति, यथा वेदमधीत्य इतिवत् ।

शा— द्वादशाहे सप्तभूते भूयते 'अन्वयगृहपति
दीक्षयिन्ना ब्रह्माणं दीक्षयति' इति । तदिदं किं दीक्षा
विधीयते क्रमस्तु पाठतो लभ्यते, अथवा क्रम एव
विधीयते भुक्तिः क्रमोऽयमिति । तत्र 'वाक्यार्थविधि-
रन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे । तस्माद्दीक्षाविधिः
पाठाद् दीक्षाणां लभ्यते क्रमः ॥' उच्यते ।
'सर्वेषां यजमानत्वाद् दीक्षा प्रातैव चोदकात् ।
क्रमस्तु नान्यतः प्रात इति सोऽत्र विधीयते ॥'

सोम— प्रयोजनं पाठक्रमत्वे पाठस्य भुक्तितो
दुर्बलत्वात् यत्र एतादृशस्थले विपरीतक्रमनोद्यकभुक्ति-
रस्ति तत्र पाठक्रमस्य चाप्य, श्रुतिक्रमत्वे तु तुल्यबलत्वात्
निरूप्य इति ।

वि—वर्णिकं १— 'पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽयं
नियम्यते ।, अमानन्तादिमिति, नियतिर्वेदमानत ॥'
वर्णिकं २— 'न विधेयो विधेयो वा क्रमो, नैवा-
न्निश्चयनः ।, त्रिणाविशेषणत्वेन द्रव्यमनुष्यते विधिः ॥'
वर्णिकं ३— 'दीक्षयित्वा गृहपति ब्रह्माणं दीक्षये-
दिति । क्रमः पाठाद्विधेयो वा, पाठाद्दीक्षाविधिः
श्रुतेः ॥, द्वादशाहस्य सन्त्वात् सर्वेषां याजमान्यतः ।
चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमनिर्मितः ॥'

भाट्ट— तदेव अङ्गप्रधानसाधारण्येन प्रयोष्यवर्गो
निरूपिते अयुना प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते ।
एकदशे हि अङ्गानां प्रधानानां वैधेनेव प्रयोगविधिना
विधानमिति वक्ष्यते । अतश्चेकविधिविधेयत्वेन सर्व-
साहित्यस्य निमित्ततादेवेन कर्त्रा युगपत्सर्वकरणसात्ते-
स्वरूपमाविनि कस्मिंश्चित्क्रमे नियमकानि भूयर्थपठन-
स्थानमुरुच्यमनूत्राख्यानानि पठ् प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।
तत्र क्रमो नाम अयवहितोत्तरत्वप्रमानन्तर्यम् ।
तद्येकप्रतियोगिकमेकवृत्ति । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं
करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरण-
वृत्ति । अत्र च दर्शपूर्णमासोत्तरतस्यापि सोमप्राङ्गत्या
ट्याह्वयर्थमयवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-
पूर्वनास्तिस्रस्यमात्रं कर्त्वाप्रपद्यार्थः । न तत्र यवहितवत्वा-

शोऽपि । न च सोमनिवेष्टदपेक्षा, येन अयववधने
एव तत् पर्यवस्येत्, 'सोमविधेर्मिन्नप्रयोगविधिविधेय-
दर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानुपेक्षत्वात् । अतः तत्रोत्तर-
कालत्वमेव विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वोत्तर-
पदार्थाङ्गम्, तस्यैव 'आहं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्,
न तु पूर्वपदार्थाङ्गम् 'मदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्यः'
इत्यपेक्षायाः क्वचिदप्यनुदयात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगि-
तया क्रमविशेषणम्, दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः ।
एतेन उभयपदार्थापर्यवस्येत्पि क्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति
केषांचिदुक्त अपास्तम्, प्रमाणभावात् । अस्तु वा
'प्रथममक्षः' इत्यादौ प्रायस्य पूर्वपदार्थाङ्गमेव क्रम-
पदार्थः । तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेक-
पदार्थवृत्तिपदार्थापर्यवस्येत्पि तद्विधेरेव क्रम इति तु
मूलोक्तः पक्षोऽसाध्यत्वात् विद्वान् कश्चिदेकपदार्थलोपे
तापत्पदार्थवृत्तिपदार्थापर्यवस्येत्पि तद्विधेरेव क्रम इति तु
मूलोक्तः पक्षोऽसाध्यत्वात् विद्वान् कश्चिदेकपदार्थलोपे
तापत्पदार्थवृत्तिपदार्थापर्यवस्येत्पि तद्विधेरेव क्रम इति तु
मूलोक्तः पक्षोऽसाध्यत्वात् विद्वान् कश्चिदेकपदार्थलोपे

अस्य च क्रमस्य प्रयोष्यविश्रुत्यात् तन्निरूपणोत्तर-
भारम् । तन्नियमे च पठ् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां
लक्षणानि तच्चक्रिरूपणावशे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः
प्रातिस्विकविधिना विधीयते, आर्थादिक्रमास्तु प्रयोग-
विधिवैवेति मूलानुयायिनः । बधुतस्तु श्रौतक्रमस्य
कर्त्वादिनाऽवगतैरुत्तरस्य वाक्येन विनियोगः, क्रमा-
न्तरे तु अर्थादिनोत्तरस्य प्रकरणादिकल्पितधृत्या विनि-
योगः । प्रयोगस्तु सर्ववैवाङ्गान्तरवत् प्रयोगविधिनेव ।
इदं च तत्रतत्र स्पष्टीकरिष्ये । युज्यते च क्रमस्यापि
द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् ।

तदिह प्रतिनिर्णयं कृत्वा क्रमनोद्यकः कल्पन् शब्दः ।
स च अयथाशब्दादिः । तत्र अयथाशब्दस्य आनन्तर्य-
वाचित्वं शक्यत्वेव । नराप्रशय्यादीनां तु पूर्वकालादि-
वाचिना अपेक्षानुरोधात् क्रमपरत्वं लक्षणया । अर्थादिपु
करूपसाध्यस्यैव क्रमबोधकत्वात् ननुमेति विशेषणम् ।
तत्र 'वपट्कर्तुः प्रथममक्षः' इत्यादौ क्रमविशिष्टमक्ष-
विधानान् प्रथममनोक्तक्रमस्य वाक्यात् भेदाद्भवम् ।
'वेदं कृत्वा' इत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण
प्रातरवात् तदनुवादेन नराप्रययोक्तक्रममात्रविधानात्

वाचयादेव तदङ्गत्वम् । यत् तु क्रमस्य पाठादिप्रमाणेन
संभवत्प्राप्तिकता, धारयर्थश्च संभवत्प्राप्तिसोऽपि भावायां-
धिकरणन्यायेन प्रयोजनान्तरार्थं विधीयते तत्र क्रम-
बोधिका श्रुतिरपि अनुवाद एव, न तु क्रमे प्रमाणम्,
विशिष्टविधिगौरवापत्तेः । यथा 'एन्द्रवायवामान्
प्रहान् यज्ञीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्'
'हृदयस्याग्नेऽवयति अय जिह्वाया अय वक्षतः'
इत्यादी । अत्र हि प्रहणवदानादिवरेषु फलार्थे हृदयादि-
मागहविष्टवविद्वयर्थे च विधीयते इति वक्ष्यते । यत् तु
धारयर्थस्य कथ्यतप्रमाणेन प्राप्त्वभावेऽपि कथंचित् संभव-
त्प्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित् प्रयोजनम्, विधेयान्तर
च नान्यत् किञ्चित्, तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते ।
यथा सशतमन्त्रे द्वादशादे 'अभ्वयुर्गृह्यति दीशविरा
... आचार्यप्रेषितः' (भा. वृ.) इति वाक्ये । अत्र हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्संस्कारत्वेन वा विधिः,
अतिदेशप्राप्तत्वात् । मृतो हि यजमानसंस्कारार्था
दीक्षा अतिदेशेनैव सने प्राप्यते । तत्र च 'ये यज-
मानास्ते ऋत्विजः' इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन
यजमानविधानात् ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधाना-
दृष्टिन्यायेन तत्र तत्संस्कारस्त्वमाते । न च ऋत्वि-
ककार्ये यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्मत्वाद्य-
प्राप्तिः, तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि ऋत्विक्त्व
निवृत्तौ प्रमाणामायेन अभ्युपगम्यानेनैव ब्रह्मत्वादेः
उपपादितत्वात् । न च तेन प्राप्त्वमानाया अपि
दीक्षायाः अपूर्वैरवाच्यं पुनः श्रमणम्, ब्रह्मादि-
प्राच्यर्थे अतिदेशस्यानर्थक्यताया निवारयितुमशक्यत्वात् ।
न च दीक्षान्तरे अभ्वयुर्गृह्यति, अतिदेशादेव सिद्धेः ।
न च दीक्षान्तरे अभ्वयुर्गृह्यति प्रतिप्रस्थात्रादिविधानम्,
अभ्वयुर्दीक्षायामभ्वयुः 'चित्पविस्त्वा पुनातु' इति
मन्त्रवर्णविरोधादेव अप्रापतेः । न वा अभ्वयुर्कर्तृकत्वात्-
रोधेन ऊढेन मन्त्रप्रयोगः, कर्तुः साग्नप्रधानाङ्गत्वेन
चरमापेक्षितत्वेन च कर्तुंरोधेन त्वा-पदब्रह्मा-
योगात् । अतो मन्त्र आनुहितमेव प्रयुज्य अभ्वयु-
कर्तुं कर्तव्यं वाच्यं भावे 'इतमन्त्रतोपा यतो विशेषः
स्यात्' इति न्यायेन अभ्वयुर्पुरपाणामायाः प्रति-

प्रस्थाते न अभ्वयुर्दीक्षाया प्राप्तेति । ब्राह्मणाच्छंस्यादि-
दीक्षास्तु तु अभ्वयुः ' न पूतः पावयेत् ' इति वचनेन
समप्रकरणपठितेन दीक्षास्तु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुष-
कर्तृविधायकेन पर्युदासात् प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव ।
एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षास्तु नेष्टुः प्रतिप्रस्थानन्तरस्य,
नेष्टादिदीक्षास्तु च उभेष्टुः नेष्टूनन्तरस्य प्राप्तिर्यायादेव,
इति न विधेयान्तराशङ्का । अतः क्रम एव अत्राप्राप्तः
तत्तदीशोद्देशेन विधीयते श्रीतत्रत्वाभ्ययोक्तः ततःपदे-
कश्च । अत एव एतानि द्वादश वाक्यानि श्रीतक्रम-
विधायकानि । अधित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य पठेव
वा । उभेत्तदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानान्
हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेः ' ततः ' इत्यनु-
वादः । निपातराद्य वा-शब्दस्य ब्रह्मचारिविशे-
पगतत्वेऽपि न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्रह्म-
धानामेव आर्त्विज्यविधानात् ' ब्राह्मण ' इत्यनुवादः ।
ब्रह्मचारिणश्च आचार्याधीनत्वभूतेः आचार्यप्रेषित
इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपकमवधमङ्गीकृत्य सर्वस्यापि
अस्य एकवाक्यत्वमित्युक्तम् । तत् अत्राब्दायाः विततेः
विधेयत्वायोगात् अनेकदीशोद्देशेन विधाने च वाक्य-
भेदापत्तेः, उभेत्तदीक्षाया कर्तृविधेयवदयक्त्वाच्च उपेक्षि-
तम् । वस्तुतस्तु आनन्तर्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्संस्कार्य-
विशिष्टदीशोद्देशेन क्रमविधाने वाक्यभेदापत्तेः संस्कार्य-
मात्रोद्देशेन विधी च दीक्षानिष्ठत्वाभावात् उभेत्तुवाक्ये
इय तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वोऽपि पदश्रु-
दामः औचित्येनैतत्स्तुत्यर्थोऽनुवादः । कर्तुः दीक्षानिष्ठ-
त्वमस्तु अनुवादत्वात् इरावदश्लेषे नास्त्यपत्तः ।
एवं च सर्वस्यापि एकवाक्यत्वलाभः । क्रमस्तु अनु-
वाद एव तादृशपाठादवपेयः । निपादस्यपत्त्यधिकरण-
न्यायेन धूम्यमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यानेक-
वाक्यकल्पनस्य अनोपपत्त्यात् । अन्यथा हृदयादिवाक्ये-
ष्वपि विशिष्टविध्यापत्तेः । न च पाठक्रमस्य श्रुतिक्रमस्य
च कश्चिदनुदाने विशेषः । अतो मूलोक्तश्रुतिक्रमोदाहरणं
अनादरणीय इति ध्येयम् ।

मण्डन— (१) ' श्रुत्या ऋमः स्याद् (२) दीक्षानु ऋमः श्रुत्या विधीयते । '

शंकर— (१) ' ऋमः श्रुत्या नियम्यते । (२) क्रमो वैधः पात्रमिकः (३) समे दीक्षाममः श्रुतेः । '

● श्रौतलिङ्गेन आचारः बाध्यते । यथा ' यदा वा अन्या ओषधयो म्लयन्ते अथैते मोदमाना इरोत्तिष्ठन्ति ' इत्यर्थवादलिङ्गेन प्रियङ्गुषु यदावदप्रयोगरूप आचारो बाध्यते, इदं यत्रराहाधिकरणे (१।३।५) उक्तम् । वाल. पृ १३८, ● श्रौतलिङ्गेन स्मृति-बाध्यते । यथा— मातुलकन्योद्वाहनिषेधस्मृतिः श्रौत-लिङ्गेन । लिङ्गानि तु १ ' गभं तु नो जनिता० ' २ ' आयाहीन्द्र पथि० ' ३ वाजसनेयके ' समानदेवपुष्टया दत्ता चात्रश्च ज्ञायते उन नृतीये संगच्छामहे चतुर्थं संगच्छामहे ' इति इदं श्रौतलिङ्गनय सोमेक्षरेणोक्तम् । तदर्थः तन्निरासश्च शास्त्रदीपिकाप्रकाशे द्रष्टव्यौ । उदाहरणं तु सूर्योत्थगाया नववधाः आशसन-विशसन-विकर्तनाख्यवस्त्रश्रयधारणविषयश्रौतमन्त्रलिङ्गेन ' सूर्या-विदे चधुनस्र दद्यात् ' इति स्मृतैः एकवस्त्रधार-णार्थायाः बाध । पृ. १३८.

● ऋक्ष्यता पुरोडासे जलेन क्रियते दर्शपूर्ण-मासयोः । ' सं ते तन्वा तनू सृज्यता इति त्रि परि-माष्टि ' । भा. १०।१।१७।५५.

● ऋक्षणीकरणस्य शीर्षे चरो बाध । १०।१। १७।५८. ' शीर्षे चरो प्रधानम्लक्षणीकरणयोर्वाचः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● ऋोकमप्युदाहरति— ' वितीर्थं हि महज्जाल मृगिः संधिष्य चारवीत् । इष्टं हि विदुषा लोके समस्तवासधारणम् ॥ ' इति । भा. ८।१।२।२, ● ऋोकेन (नाम साम्ना) पुरस्तात् सदसः स्तुवते महाव्रते । १०।४।८।१६.

● ऋोकादिसामभिः महाव्रते क्षोत्रान्तरवाधनी-भूते. मातृसाम्ना समुद्यतः । १०।४।८।१६-१७, मीमंसे. पृ ३१३४ ' महाव्रते स्तोत्रान्तरवाधनीभूते.० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● श्व. कर्तव्यमशेषं क्षुर्निति न्यायः । ' श्वः कार्यमय क्षुर्निति पूर्वार्हे चाऽऽपराहिकम् । न हि मृष्टः पवीक्षेत इत वाऽप्यथ याऽशृतम् ॥ ' इति । साहस्री. ३४५.

● शुनः चतुर्दशामुपवसतः पश्यामः । श्वेनाश्राप-म्याम् । न चैषा व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात् । तानाऽऽहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात् । समाना-हाराणामपि अन्यस्मिन् काले अदर्शनात् । भा. ६।१। १।४.

● श्वपिशुनन्यायः । यथा श्वा तथा पिशुनः, श्रया पिशुनस्तथा श्वेति विषयविवक्षाणामयमत्ररति । श्वय पचेनापि विवृतः । तथाहि— ' अश्रिततया प्रकृत्या प्रालभ्यासक्ततया च वज्रतया । ज्ञातिविरोधेन पुनः सट्टाः सट्टाः शुनः पिशुनः ॥ ' इति । साहस्री. १७१.

● श्वपुच्छोत्रामनन्यायः । स्पष्टार्थः । यत्र क्रिया विष्कला तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ३०३.

● श्वशुष्पान्निथन्यायः । लौकिकगयारूपोऽयम् । श्रया श्वा शुष्कपुरः शुष्क नीरसमस्थि मुखे धृत्वा अर्चति । श्वशुष्पोन्द्रवस्त्राख्यं विना किञ्चिदपि नृत्ति-कारकं फलं न भवति तस्य । न जहाति स तदस्थि, तथा मूर्धोऽपि निष्कलं वस्तु शहीत्वा फलाभावेऽपि न त्यजतीति विषयेऽस्य न्यायस्य संचारः इति । साहस्री. ८११.

● श्वधूमनिर्गच्छोत्तिन्यायः । यत्र परवृत्तनिषेध निरादृत्य रयत्र निषेधति, तत्र अयं प्रवर्तते । यथा— भिक्षामटते वटये भिक्षा प्रत्याचर्षणा स्वस्तुया भर्तृविरवा श्वधू पुनस्तमाह्वय समागते तस्मिन् नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे, तथा मरुतेऽपि । साहस्री. २६७.

● श्वेतो धावति' इत्यत्र अर्थप्रकरणादिना गौरो निर्गमेति इत्येव वाक्यार्थपरत्वावधारणे श्वेत इत्येक-परत्वं धावतेश्च निर्गमनार्थता अनुधायते । अस्मात् देशात् शीम गच्छति इत्येतद्व्याख्यायपरत्वे ' श्वा इत ' इति परदिश्य गत्यर्थत्वं च धावते. निक्षीयते । एव यथा ज्ञातिवाच्यवन्निरूपणरूपेण व्यक्तियाच्यवन्निरूपणरूपेण

वा पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययार्थता भवति तथा पदा-
 र्थानां जालारयस्य व्यक्त्यारयस्य वा रूपस्य निरूपण
 चार्थम्, न शक्यतुरोवेन, कार्यान्तरेष्वेन तस्याः
 (शक्तेः) तदानुगुणेन कल्प्यताम् । (इदं व्यक्तियुक्तं
 उक्तम्) । सु. प्र. ३६६. * 'श्वेतो धावति' कारमेयः
 इतो हुतं गच्छति इति, श्वेतः पुरुषः वस्त्राणि शोध-
 यति इति च । तस्मात्तः शब्दपरिच्छेदः २९ श्लोकः .
 * श्वेतगुणेन वायव्यवती उपदिष्टेन प्राकृतानज-
 द्रव्यस्य न वाच. । १०।२।३०।३०. मीमां. प्र. २१५४ ।

'द्रव्यस्य गुणेन न वाचः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 * श्वेतगुणस्य वायव्ये पशो नियमविधिः. 'वायव्य
 श्वेतमालमेत' । वि. ४।२।१०.
 * श्वेतशब्दः प्रयतोऽपि 'वायव्य श्वेतमालमेत'
 इति छाममेव परिच्छिन्नात् नान्यं पशुमिति । भा.
 १०।२।३०।६९.
 * श्वेतशुक्लकृष्णवर्णानां पशुनीहियु नियमविधिः
 नानुवादः । भा. ४।२।१०।२५.

* 'पङ्कपसदः' इत्यादिनाऽपूरोवस्त्वमविधानम् ।
 प्र. १०।७।१४।४३-४६.

पङ्क्तिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविचारः
 श्रुतिसंयोगात् । १०।३।१४।२३॥

अभिचयने 'आवृत्तिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादयः
 पङ्क्ती प्राकृत्यो दीक्षाहुतयः । आवृत्त्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा'
 इत्यादयः पङ्क्ती वैश्वानरो दीक्षाहुतयः । एताः प्रत्य
 'पङ्क्तिर्दीक्षयति' इति श्रुतम् । तत्र पङ्क्तिर्दीक्षयति
 इति श्रुते सति तासां प्राकृतानां दीक्षाहुतीनां मन्त्रविचारः
 स्यात्, प्राक्तनमन्त्राणां वैश्वानरोवर्षाद्य म्यात् । श्रुति-
 संयोगात् वैश्वानरा प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगात् । तस्मात्
 प्राकृतानां वैश्वानरोवर्षः न समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ।

अभ्यासात् प्रधानस्य । २४ ॥

अभिचयने 'आवृत्तिमग्निं प्रयुज स्वाहा' इत्यादयः पङ्-
 क्त्यो दीक्षाहुतयः । 'आवृत्त्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा'
 इत्यादयः पङ्क्ती वैश्वानरो दीक्षाहुतयः । अत्र वैश्वानरोः
 प्राकृतानां वाचः इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन
 न्यायवैयर्थ्यं सिद्धान्तमाह । नात्र प्राकृतानां वाचं किंतु
 प्राकृतवैश्वानरोः समुच्चयः । प्रधानस्य अभ्यासात् समु-
 चयः । आवृत्तिश्च प्रधानस्य होमस्य श्रुते 'द्वादश
 जुहोति' इति । तस्मात् वैश्वानराहुतयन्तरं प्राकृतानु-
 पङ्क्त्यं आवृत्तिः इति समुच्चयः ।

प

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । २५ ॥
 'द्वादश जुहोति' इति वचनात् प्राकृतानां वैश्व-
 तानां मन्त्राणां समुच्चयः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी
 शङ्कते । वैश्वानरो मन्त्राणां आवृत्त्या मन्त्रकर्म आहुतयः
 स्यात् । न प्राकृतानां समुच्चयः किंतु वाच एव ।
 द्वादशत्वं तु वैश्वानरा द्विरावृत्त्या सेव्यमिति इति ।
 अपिना प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानं
 स्वादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः । २६ ॥

वैश्वानरानामेव मन्त्राणां द्विरावृत्त्या द्वादशत्वं संपादनीयं
 न तु प्राकृतानां वैश्वानरा च समुच्चयः इति पूर्वपक्ष
 सूत्रेण प्राप्तं अपिवाशब्देन निरस्तम् उत्तरमाह । प्रति-
 मन्त्रत्वात् प्राकृतानां पण्णा वैश्वानरा च पण्णा इति
 द्वादशानां दीक्षाहुतीनां प्रत्येकं पृथक् मन्त्रो विद्यते ।
 प्रति प्रत्येकं मन्त्रो वाचा ताः प्रतिमन्त्राः । आवृत्तीनां
 प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानां मन्त्राणां अहानं स्यात् हानं
 वाचो न स्यात् । यथा वैश्वानरा मन्त्रा गृह्यन्ते तथा प्राकृता
 अपि समुच्चयेन प्राह्या एव । 'द्वादश जुहोति' इति
 आवृत्तीनां द्वादशत्वमुक्तम् । वैश्वानरोः पङ्क्तिः
 दीक्षितत्वे कृते संपादिते, पुनः तास्मान्मेव द्वादशत्वसंपाद-
 नार्थं अभ्यासः. अभ्यासः नास्ति न्याय वक्ष्ये स' अभ्यासः
 अभ्यासः. न्यायशब्दः । तस्मात् प्राकृतानामिदं द्वादशत्व
 संपादनीयम् । एव च वैश्वानरा प्राकृतानां च मन्त्राणां
 समुच्चय एव ।

कर् । किञ्च पट्टीचन्दः पूरणकवस्तः । यस्मात् पूरणी पटी । तथा च पञ्चचिन्तिपूर्वभरतं पट्ट्याभिवैराचद्वकं इति पठ्याः पूर्वैरगम् । तस्मात् पट्ट्चिन्तिनोऽभिः नित्यः इति पूर्वैः पठ्यः ।

तामिध्र तुल्यसंरयानात् । १५ ॥

अभिः (चपनं) पट्चिन्तिनो नित्यः इति पूर्व-पठे देवन्तरपरं सूत्रम् । तामिः पूर्वाभिः पञ्चभिधि-निभिः पट्ट्याभिवैः तुल्यं सक्त्यानं गणना कृता इत्यपते । पञ्चगदेव पट्टी निर्दिष्टा । तस्मात् पट्ट्चिन्तिकृतं नित्यं मन्थामहे । गणनं च इत्यम्, 'इपं वाच प्रथमा चितिः, शोपपचः पुरीषम् । अनतरिश्च वाच द्वितीया चितिः, वयाधि पुरीषम् । अथै वाच तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । वयो वाच चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाच पञ्चमी चितिः, प्रभाः पुरी-षम् । संवत्सरो वाच षष्ठी चितिः, क्रमनः पुरीषम्' इति । तुषाना च तुल्यगदतुनमण मरति ।

अर्थवाशोपपत्तेश्च । १६ ॥

पूर्वपठे देवन्तरपरे सूत्रम् 'पट् चित्तयो भवन्ति, पट् पुरीषाणि, तानि द्वादन, द्वादश माथाः संवत्सरः, संवत्सर एव प्रतिष्ठितः' इति अर्थवाशो मरति । तस्य त्वगतिः पट्चिन्तिकृतो एव नाम्यथा । तस्मात् पट्चिन्तिकरं नित्यम् ।

एकचित्तिरं स्वादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन । १७ ॥

अभिः (चपनं) पट्चिन्तिक एव नित्यः इति सूत्र-प्रयेण पूर्वपठे प्राप्ते वाशान्नेन तं निरस्य सिद्धान्तमाह । नैमित्तिकः अभिः एकचित्तिः स्यात् । हि यस्मात् आपहके समाने मागे ततः प्रतिशया अग्रतो प्रतिष्ठा-प्रान्तिरूपेण निमित्तेन पट्टी चित्तिश्चोच्यते । तेन पट्-चित्तिश्चरं संवाद्यन्तिनेन न वाचयते । पट्टीचन्दश्च पञ्च चिन्तिरेवैवावचयते । तस्मात् पञ्चचिन्तिनो नित्यः एक-चित्तिरश्च नैमित्तिकः ।

पिप्रतिषेधात् तामिः समानसंरयत्वम् । १८ ॥

'तामिध्र तुल्यसंरयानात्, अर्थवाशोपपत्तेश्च' (४१-४३-१५-१६) इति पूर्वपठमनुसृत्य तत्र परे अनेन

मी. के. ५०१

सुश्लेष्यते । पट्ट्याभिवैः नित्यत्वं 'योऽस्ति चित्ता' इत्युपक्रममातृपञ्चन्दैश्च निमित्तसम्पन्नेन रिपतिषेधात् नित्यत्वेनैमित्तिकरयोः विरोधात् तामिः पूर्वचित्तिभिः समानसंरयकं तुल्यत्वेन पठ्याः परिग्रहणं अनुसृ-त्येऽपि स्यात् । यथा 'देवा मनुष्याः पितरस्तोऽप्यथ आसन्' इति अनुसृत्वानामपि तुल्यत्वेन परिग्रहणं कृतं तदत्र । तस्मात् पञ्चचित्तिर एकचित्तिरित्यः पञ्चचित्ति-कश्च नैमित्तिक इति सिद्धान्तः । के.

● पट्ट्यादित्तरसमाहाररूपा गीतिः । सु. ४. ८५५.

● पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टह्यर्थातिदेशः । ८।३।१।६-७. मीनो. ४. २२६ 'अतिदेशः पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टह्यर्था-णात्' इत्यन अधिकरण प्रथमम् । ● पट्ट्त्रिंशद्वात्रे श्रुयो 'पट्टहा भवन्ति चरत्रयो भवन्ति' इति पट्ट्त्रिंशदोभिः निःप्रायाः कर्मविशेषः पट्टह्यव्युत्पत्त्यः । तादृशाश्च कर्मणि श्लेषात्परः । तथा च पट्ट्त्रिंशद्वात्रे पट्टह्यव्युत्पत्त्यः कर्मविशेषस्य विपश्चरोऽतिदेश्यः पट्टह्यव्युत्पत्त्यः न तु द्वादशाहस्य । वि. ८।३।१.

● पट्ट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्यनाममथम् । भा. ९।१।२।२।९ वर्गकं २, ● पट्ट्त्रिंशत्संवत्सरो यश-मया एव पुरोडाशाः पर्यभिक्तव्याः सिद्धान्ते । पिठमथः पुरोडाश उच्यदचित्ताः पर्यभिक्तव्याः पठ्येन पूर्वपठे । २।१।४।१२.

● 'पट्ट्शीतिरेषा वद्वृत्तः' इति समान्यजन-व्यथनेये अथवाट्टीनचामप्रकाशनाथं वैशेषिकमन्त्राकरण-पठे अथवाट्टीनचामप्रकाशनाथं भा. ६।४।२।१०-२१.

● पट्टहाः द्विविधाः अभिग्रहः पृथग्यथेति । वि. १०।६।११. ● 'पट्टहा भवन्ति, चरत्रयो भवन्ति' इति कर्मविशेषे (पट्ट्त्रिंशद्वात्रे - भा.) पट्टहाभ्याथः, न तु द्वादशदिकाना मरुतिः । भा ८।३।१।६-७, ● पट्टहस्य पृथगस्य कर्मानुसृत्यवर्णनेनापुत्री मन्-थनादेरप्रावृत्तिर्नसम्भवे । १०।६।१।११, ● पट्टहे पृथगे उपदिष्टेन मन्थयनेन आतिदेशिकपठोऽनुरादीना न वाचः किंतु सद्रुचयः । १०।४।१।१-३, ● पट्टहे पृथगे गवामननने शृद्धपंतरयोः प्रायेकमेकैवैकानुदा-

नम् । १०।६।३।४-५. * पडहे प्रतिदिनमेकैः कृत् प्रुं
निहितम् । तानि च पड् पृथानि । रथंतर-बृहत्-
वैरूप-वैराज-शाकर-रैरतसामभिनिष्पायानि । वि.
७।३।३. * 'पडहे सखिते मध्याप्रयेत् घृत वा' ।
भा. ९।२।१२।४०.

* पडहान्ते मध्याप्रयानघृताशनयोर्बैः कृत्विः कयोः सुप्रान
गतामयने । भा. १०।६।९।२७-२८.

* पडहावृत्तौ सर्वपडहान्ते मन्पशनादेः सङ्-
देवागुप्रानम् । भा. १०।६।१०।२९-३०. * पडहा-
वृत्तौ सर्वपडहान्ते सङ्देव मन्पशानम्, न प्रतिपड-
हान्ते । भा. १०।६।१०।२९-३० । गवामयने तु
अभिद्रवपडहैर्यथाने सति प्रतिमास पृथपडहान्ते
मध्याप्रयान कर्तव्यम् । १०।६।११।३१ । सत्रिणां ब्रह्म-
चारित्वेऽपि ब्रह्मचारिणां च मधुमासनिषेधेऽपि यज्ञार्थ-
त्वात् सत्रिभिर्मन्पशान कर्तव्यम् । १०।६।१२।३२-
३३.

* पडहगतपृष्ठानां विश्वजिति अतिदेशः । ७।३।
३।७-१२. मीको, पृ. २२०. 'अतिदेशः विश्वजिति
पडहगतपृष्ठानाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* पडहगतसंभतरादिसाम्ना मन्वे, विश्वजिति
होतुः पृथस्तोभे वैरूपस्त्वेव निषेधाः । भा १०।६।५।
२३-२४.

* पडहधर्मो मन नियमो वा मध्याप्रयाने भवति
द्रादसादे । भा. ९।२।१२।४०. * पडहधर्माः
स्तोत्रशमनादयः पडहावृत्तौ आगतन्ते ते हि अहः-
संभद्राः । तेषामद्रामावृत्तिः इति रतोपदीनामावृत्तिः
इति युक्तम् । न हि ते अहःसु अवसानसंयोगेन
चोच्यन्ते । १०।६।१०।३०. * पडहधर्माणां अतिदेशः
पड्विश्वजिते । ८।३।३।६-७. मीको, पृ. २२६
'अतिदेशः पड्विश्वजिते' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* पडहोनुमन्त्र 'सृष्टे त वधुः । यात प्राण ।
पां पृथम् । अन्तरिक्षमरत्ना । अद्भैरेरम् । पृथिवी
दायीः' इति । अत्र वधु इत्यत्र वधुवी, प्राण.
इत्यत्र प्राण इति पठ्येदं सुधायाम् । सु. ३।७।
५।१२ पृ. १०.

* पडुरात्रे चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि.
१०।८।११.

* पडुरात्रिदु अग्निदु एकरतोमका आम्नातः
'मिद्वृद्धिमिदो भवति' 'पडदश उक्थो भवति'
इत्यादयः । वि. ५।३।१५.

॥ पड्विशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृति-
त्वाद्, गुणस्य प्रविभक्तत्वादधिकारे हि तासाम-
धात्स्वैनाभिसंबन्धो विकारात् समासः स्याद-
संयोगाच्च सर्वाभिः । ९।४।१।११ ॥

ज्योतिष्टोमनागतं अभिगुप्तये 'पड्विशतिरस्य
वद्भूयः' इति पठ्यते । तच्च द्विपश्वादीन् पशुगणान्
चोदकेन प्राप्तम् । तत्र किं पड्विशतिसम्भ्रः अन्प-
सितव्यः, अविकारेण वा प्रयोक्तव्यः, किं वचनमाश्र-
मूहितव्यम्, अथवा अस्वपदाभ्यासः उत समस्य वचन
(द्रापश्वादात् इति रीत्या) इति विचारे एक पथमाह ।
पशुगणे द्विपशुके पड्विशतिः इतिपद अन्प इतिपदं च
अभ्यासेन प्रयोक्तव्यम् । तत्प्रकृतितात् अग्नीधोमीय-
प्रकृतिरत्वात् । अग्नीधोमीयस्य च पशोः वद्भूयः
पड्विशतिः । द्विपशुके च पश्वोद्विस्तात् 'पड्विशतिः
पड्विशतिरस्य' इति अभ्यासं विना वद्भूयस्य
प्रसामनासंभवात् । गुणस्य प्रविभक्तत्वात् पड्विशति-
संबन्धस्यपशुगणस्य प्रतिपद्य वद्भूयस्य गिरत्वात् ।
अधिकारे अभ्यासात्मके विचारे भूत्ने हि भूत्ने तु
तासां वद्भूयीणां अज्ञात्स्वैर्न असंपूर्णतया अभिसंबन्धः
स्यात् कारस्वैर्न अभिसंबन्धो न स्यात् संपूर्णतया
अभिधान न स्यात् । ननु तर्हि द्विपशुकादनयो-
र्बद्भूयः इति समासो वक्तव्य इति चेदेत्याह-प्राप्तव्य
पड्विशतिपदस्य विचारात् सर्वथा विचारप्रदानात् न
समासः स्यात् । सर्वाभिः द्विपशुकाद्वद्भूयिभिः असंपू-
रणात् प्रतिपद्य संयोगभावात् न समासः । तस्मान्
'पड्विशतिः पड्विशतिरस्य' इति उक्तं द्विपशुके
प्रयोगे सर्वथा इति प्रथम पथ । वद्भूयः पशोः
(वरगणो इति भाषायात्) ।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् । २ ॥
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-
 तम् । द्विपशुके योगे द्विपञ्चादादनभौर्वदक्यः इति
 समासे इत्ये यदि अप्राकृतान् दोषः तथा प्रथमदूर्व-
 पशोके 'पद्मविशतिः पद्मविशतिरस्यस्य वदक्यम्' इति
 अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतान्मेव प्रसज्येत ।
 न हि प्रकृतौ समास इव अभ्यासोऽप्यस्ति । इति चेत् ।
 न गुणादर्थकृतत्वात् । ३ ॥

अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य' इति भागस्य द्वि-
 पशुके प्रयोगे अभ्यासे स्वीकृतेऽपि अप्राकृतान् दोषः
 मान्येव इति चेत्, न, गुणात् अभ्यासस्य गुणत्वात्
 'द्विपञ्चादादनभौर्वदक्यः' इति समासपक्षे तु द्वयस्यैव दान्तस्य
 अप्राकृतस्य स्यात् अभ्यासपक्षे तु गुणस्यैव अप्राकृत-
 रसम् । 'शुभे दन्त्याभ्यङ्गव्यवहारे' इत्युक्तम् । अभ्यासश्च
 अप्रकृतान्, प्रतिपद्य प्रविभक्तं गुणं वक्तुं अप्राप्तं कृतं
 समासे तु न तथा । तस्मात् अभ्यासपक्षे न दोषः
 चोदकानुग्रहश्च समासे च न चोदकानुग्रहः ।

समासेऽपि तथेति चेत् । ४ ॥
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-
 तम् । द्विपशुके प्रयोगे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्यः यः
 सर्वत्रहितान्तरार्थं चोदकानुग्रहश्च व्यप्यासे 'द्विपञ्चादा-
 दनभौर्वदक्यः' इति समासपक्षे तु दोषः इति वदक्य-
 अभ्यासवादिना तत्र समासवादी आह । समासेऽपि
 तथा चोदकानुग्रहोऽपि कालस्थानेन वदक्येणमभिधा-
 नात् । नौमयनेन वचनात् प्रयोगान्वयानुग्रहः । तस्मात्
 समासपक्ष एव श्रेयान् इति चेत् ।
 नासंभवात् । ५ ॥

अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इत्यथ द्वि-
 पशुके प्रयोगे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्य इति अभ्यास-
 वादी मते । 'द्विपञ्चादादनभौर्वदक्यः' इति समासः कर्तव्य
 वाक्यस्थाने वदक्येणमभिधानात् प्रयोगान्वयानुग्रहोऽपि
 समासवादी उच्यमानम् तत्र पुनः अभ्यासवादी आह । न
 समासपक्षो युक्तः, अभ्यासपक्षे चोदकानुग्रहो भवति ।
 समासपक्षे तु चोदकानुग्रहस्य असमाप्तः । प्रयोगान्वयानुग्रहः तु

चोदकान् दुर्बलम् । तस्मात्प्राथम्येण एव प्रवक्तव्योदकानु-
 ग्रहात् युक्तः ।
 समासश्च वचने प्रकृतौ तथेह स्यात् । ६ ॥
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति श्रुतम् ।
 द्विपशुके विकारे पदद्वयस्य अभ्यासः कर्तव्यः न
 समासः इति अभ्यासवादी सातसत्तापि सा अपरा
 उपपत्तिमाह । प्रकृतौ आशीषोमीषे स्वाभिः वदक्येभिः
 पशुपमलक्षितः, तथा इह द्विपशुकेऽपि उपलक्षयितव्यः ।
 तच्च अभ्यासवचने शक्यते । समासवचने तु समु-
 दायस्य संख्या उच्यते न वतीः । प्रकृतौ एकवचनौ
 पद्मविशतिरदक्यः विशेषभावेन भूयते अभ्यासपक्षे
 तदनुग्रहो भवति । समासपक्षे तु समुदायस्य विशेषत्वेन
 एकपशुप्राधान्यवत् । तस्मात् अभ्यासपक्षः श्रेयान् ।
 वदक्येभ्यो तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं
 स्यात् प्राधान्यमभिगोलादर्थत्वात् । ७ ॥
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति पठि-
 तम् । द्विपशुके प्रयोगे 'द्विपञ्चादादनभौर्वदक्यः'
 इति समासवचनं कर्तव्य इति समासवादी अभ्यासवादि-
 पक्ष तुशब्देन निरास्य समासविद्वानुग्रहात् । वदक्येण
 प्रधानत्वात् समासेन अभिधानं स्यात् । पद्मविशतिः
 इति वदक्यो गणितः, न साभिर्गणितभिः पशुप-
 लक्षितः । वदक्येभिर्गणितभिः दृष्ट प्रयोगेन समासवचनानां
 वदक्येणानुग्रहणम् । पक्षी अन्तरात्माणे तु न विवित्
 दृष्टमन्वयिकं भवति । एव अभिगो, तदर्थत्वात्
 वदक्यमन्वयत्वात् वदक्येण प्राधान्यम् । प्रकृतौ वदक्येण
 इत्यत्र उच्यते विद्वान्मपि इवर्तनं यत्तस्य इत्यन्तरार्थो-
 दरणार्थी । तस्मात् समस्य सर्वव्युत्था वदक्यव्युत्था-
 नेरीकृत्य उच्यते उर्तं यम् । पशुपक्षे न इति वः ।
 तासां च कृतनरचनानात् । ८ ॥
 अभिगुप्तैरे 'पद्मविशतिरस्य वदक्यम्' इति वच-
 नेन तासां वदक्येण इत्यन्तरचनानात् । वदक्येण वदक्येणानु-
 ग्रहे वचनं न परित्याज्यम् । अत एव 'अनुग्रहोऽभ्या-
 सवत्' इत्याह । ता, वदक्येन अनुग्रहान् प्रकृतौ
 उच्यते च । इति तदर्थः । तस्मात् वदक्येण प्राधान्यम् ।
 तस्मात् समासवचनम् ।

अपित्वसंनिपातित्वात् पत्नीवदान्नातेनाभिधानं स्यात् । ९ ॥

अभिगुप्तैरे 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः ता अनुग्रया उच्यन्मावयतात्' इति वाक्ये वद्व्ययीणा प्राधान्यमुक्तम्, तेन साक्षा द्विपञ्चकादिविकृतौ समस्य वचनं कर्तव्य इति सिद्धान्तिना समासवादिना उक्ते अभ्यासवादी पूर्वपक्षी पुनराह । अपितु इति शब्देन समस्यवचनपक्षनिरासः । न वद्व्ययीसंख्यासमासः कर्तव्यः अभिगुप्तस्य असंनिपातित्वात् । नाप्यभिगुप्तमन्त्रः संनिपाती करणमन्त्रः । तस्मात् आम्नातेन यथापठितेनैव मन्त्रेण द्विपञ्चकादी अन्यस्तेन पञ्चदश्याणा अभिधानं स्यात् । पत्नीवत् यथा द्विपञ्चकलीके प्रयोगे छन्दहनमन्त्रे पत्नीशब्दः न विनियते तथा पङ्क्तिशक्तिशब्दोऽपि न विनियेत इति ।

विकारस्तु प्रदेष्टव्याद् यज्ञमानयत् । १० ॥

अभिगुप्तैरे 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः' इति पठितम् । तस्य करणमन्त्राभावात् द्विपञ्चकादिविकृतौ अभ्यासेन प्रयोक्तव्यं न समस्य वचनं कर्तव्यं इति आम्नासवादिना उक्ते तु शब्देन निरस्तम् पुनः समासवादी सिद्धान्ती आह । विकार एव स्यात् समस्य वचनम् । प्रदेष्टारत् प्रदिश्यते अनिदिश्यते इति प्रदेष्टाः कर्मणि घञ् । प्रहृताविरि विहृताविरि वद्व्ययीसंख्यासमासार्थं सम्भित्त्वं प्रति प्रियमन्त्रोऽयम् । समस्तवद्व्ययीसंख्यासमासश्च समासं विना नोपपद्यते तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । प्रहृतिव्यपलाभमेव अनिदिश्यमानत्वात् । यज्ञमानयत् । यथा द्विपञ्चकान्तके इन्द्राग्नौ पुलापाग्नये क्तौ वद्व्ययज्ञमानके छन्दे च 'आशास्येऽय यज्ञमानः' 'उपहृतेऽय यज्ञमानः' इत्यादिषु होतुः निमित्तेषु यज्ञमानशब्द उच्यते तद्वत् ।

अपूर्वत्वात् नया पत्ययाम् । ११ ॥

अभिगुप्तैरे 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः' इति वद्व्ययीसंख्यासमासार्थो मन्त्रः । अन्वयिजन्यः इति अभ्यासवादी 'पत्नीवदान्नातेनाभिधानं स्यात्' (१०/११/११) इत्याह । तत्र समासवादी सिद्धान्ती सूते पत्न्यां तथा नोहं पत्नीशब्दस्य द्विपञ्चकलीकेऽपि प्रयोगे तदुक्तम् । अपूर्वत्वात् । 'पत्नी संज्ञा' इति पत्नीमन्त्रस्य एव

द्विपञ्चकलीकस्वेऽपि प्राकृते प्रयोगे विद्यमानत्वात् नोहः । पञ्चवद्व्ययीषु तु न तथा इति वैषम्यम् ।

आम्नातस्त्वविकारात् संख्यासु सर्वगामित्वात् । १२ ॥

अभिगुप्तैरगतः 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रः यथा आम्नातः तथैव अविकारात् विकारं अङ्गवैय द्विपञ्चकादिविकृतियामे प्रयोक्तव्यः । सत्याहु विकारः वचनोहस्तु सर्वगामित्वात् पञ्चदश्यादिसर्ववद्व्ययीसंख्यासमासार्थत्वात् केवल वचनं 'पङ्क्तिशक्ति अनयोर्वद्व्ययः' इतितीत्या ऊहित्यते । एव संख्यासु विकारः कर्तव्यः । विकारशब्दः दशमसूत्रात् मण्डूकशब्दा अनुवर्तते । तस्मात् वचनोहः कर्तव्यः । इति तृतीयः पद्यः ।

संख्या त्वेषं प्रधानं स्याद् वद्व्ययः पुनः प्रधानम् । १३ ॥

अभिगुप्तैरे 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रे द्विपञ्चकादियामे 'पङ्क्तिशक्ति अनयोर्वद्व्ययः' इति तीत्या वचनमात्रोहः कर्तव्यः इति पद्य उक्तः । तत्र समासवादी सिद्धान्ती आह । एवं तु वचनमात्रोहो कृते संख्या प्रधानं स्यात्, संख्यामप्रधानो निर्देशः कृतः स्यात् पङ्क्तिशक्तिरगुणस्य प्राधान्येनोक्तत्वात् । तद्विरोधत्वेन तु वद्व्ययीसंख्यासंख्या भवेत् । वद्व्ययः पुनः वद्व्ययस्य प्रधानमन । तासां हि वृत्तान्तोरण कर्तव्यं 'ता अनुग्रयोच्यन्मावयतात्' इति मन्त्रोपात्तात् । संख्या-प्राधान्ये स्वकीकृते तु न प्रहृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदको बाधयेत् । तस्मात् 'द्विपञ्चकादिययोर्वद्व्ययः' इतितीत्या समस्य वचनमेव कर्तव्यम् ।

अनाम्नातत्रचनाभावचने नहि वद्व्ययीणां स्यान्निर्देशः । १४ ॥

अभिगुप्तैरे 'पङ्क्तिशक्तिरस्य वद्व्ययः' इति मन्त्रे द्विपञ्चकादियामे 'पङ्क्तिशक्ति अनयोर्वद्व्ययः' इति वचनमात्रोहो यथासंभव एव प्रयोगे भवति इति वचनमात्रोहवादिना उक्ते परतु छन्दो अनाम्नातत्रचनमविमयति । यद्यपि प्राग्निर्विद्वान्प्रमाणान्तं तथापि वचनानाम्नातमेव पठितं स्यात् । तस्मात् आम्नातवादिना-

मानो ध्यये एव । अथ द्विवचनेन बहुवचनेन वा बहुव्रीह्यामबचने सर्वांश्च बहुव्रीह्या निर्देशः नहि स्यात् इति तत्रापि दोष एव । तस्मात् समस्य वचन कर्तव्यम् ।

अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् । १५ ॥

अग्निपुराणे 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृत्वः' इति मन्त्रे द्विपश्चाद्विद्यो 'पट्टविंशती अनयोर्बहुकृत्वः' इति वचनमात्रादिमतं यथान्नातत्रचनाभिमानपूर्वकं पट्टकृत् तत्र समासवादिना वचनविपरिणामेऽपि अनाम्नात्-वचनापचिदोपः प्रदत्तः । तेन प्रथमेन अभ्यासवादी पुनरहम् । 'पट्टविंशतिः, पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृत्वः' इति अभ्यास एव कर्तव्यः न वचनोद्देशः, न च समासवचनम् । वाशब्दः इतरपक्षपातवृत्त्यर्थः । अविशारात् अत्र पद्ये न विशारः प्राप्ति मन्ति । आर्यः यथाभनातवादश्याद् महीपते चोदकातुल्यश्च भविष्यति । तस्मात् अविकारात् 'पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृत्वः' इति अन्वयशब्दः अभ्य-सिपत्ते इत्याशङ्क्य बहुकृत्वः कर्मिद्विता भविष्यति । न चानाभनात् किञ्चिदाभ्यासोपे ।

पशुस्यैव प्रचानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात् समासशब्दः स्यात् । १६ ॥

अग्निपुराणे 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृत्वः' इति मन्त्रः द्विपरनादिविहृतौ 'पट्टविंशतिरस्यास्य बहुकृत्वः' इति अस्येतिषट्मात्राभ्यासेन यथाभनात् एव प्रशोचन्त्यः इति-पद्ये एव अन्वयेतिषट्मात्रस्य अभ्यासेन प्रथमे कृते पशुस्तु प्रथानं स्यात् न बहुकृत्वः । अभ्यासस्य तद्वि-निश्चयात् बहुनिमित्तकत्वात् । पशोः संज्ञासंबन्धे कामिपरिचिते पशोः पशोः बहुविंशतिः पट्टविंशति-र्बहुकृत्वो मरुगि न कश्चित् पशु अपबहुविंशतिर्बहुकृत्वः इति पशुः प्राशङ्क्येन निर्दिष्टः स्यात् । पट्टवौ तु बहुव्री-ह्याभिपत्ता कल्पना । विद्वत्तत्परि वैव चोदयेन अति-द्विरपत्ते । ततश्च बहुकृत्व एव प्राधान्येन निर्देश्य्याः सेन नाम्नात् । तस्मात् बहुव्रीह्या उपलभ्यमानः समा-सस्य संबन्धस्य आक्षेपः शब्दः स्यात् समस्य संबन्धस्य वचनं स्यात् । द्विपश्चाद्वनयोर्बहुकृत्वः इति द्विपशुगे, अष्टशक्तिरेवा बहुकृत्वः इति त्रिपशुगे इत्यादि । न

'पट्टविंशतिरस्य' इति षट्पदस्य अभ्यासः, न पट्टविंशती अनयोः इति वचनमात्रोद्देशः, नापि पट्ट-विंशतिरस्यास्य इति अल्पपदमात्राभ्यासः । इति सिद्धान्तः । के.

● 'पट्टविंशतिरस्य बहुकृत्वः' इति गुणविभक्त्युक्तो मन्त्रः । बाल, पृ. ६४, ● 'पट्टविंशतिरित्येव नृणात्' इति चतुर्विंशत्-शानुवर्धं एवकारः, न पट्टविंशति-विधानार्थम् । तुपु, पृ. १०७१२०७३.

● पट्टाध्याये 'अधिकारोऽपि पशेयु कृत्ः शेषस्य चिन्सते' । पा. ३।१।११ पृ. ६४८.

● पट्टाधिकारपाठिद्वयप्रत्ययवृत्तेः प्रथमोदस्य आगमेदाशयकत्वेव उपस्थात्ता । सु. पृ. ८१२.

● पट्टाध्यायस्य पूर्वोक्त्यायै. अथवरः संगतिः । तदाह विचित्रिवेकः 'क्रमपर्यन्तात् परा (अधिकार-विशेषस्य) निरूपणा' इति । अत्र कर्मिका - 'एतेन शास्त्रशापक्रमवसकर्मकारिरूपस्य अवतरलक्षणे संबन्धे येनाधिकारलक्षणस्य आचक्षते से निरस्ता वेदितव्याः । पूर्वोपा अधिकारणीवचनिकारद्वारेण शापकत्वात्, एतस्य शक्यत्वात्' इति । पृ. ३६९. ● पट्टाध्यायस्य पद्ये पाद्ये प्रधानो. प्रकृतिकृतयोः समानविधित्वं विचारित-त्म् । सु. ३।७।१।१, ● पट्टाध्यायस्य सप्तमे पाद्ये अङ्गप्रधानविषय समानविधित्वं प्राधान्येन विचार्यते । ६।७।१।१.

● पट्टाध्यायार्धः । 'अधिकारी, तस्य धर्मः प्रतिनिष्पत्तेरौपते । शीला तत्र देववर्द्धी पद्ये पाद्येयमी-क्षिताः ॥' पट्टाध्यायस्य प्रथमे पाद्ये-कर्मधिकारः कर्तुरस्ति, अभ्यासेनास्ति, क्षिप्य अस्ति, य च पत्या सह, श्लेषमारिना कश्चिन्नरी निरुपित । द्वितीये-कर्मधिकारिणा प्रत्येक कृत्स्नं पशुम्, दशपूर्वोपाठयोः कर्तव्यनिरप, काश्य कर्म समाननीयम्, श्लेषमारि-योऽधिकारिधर्मा समानः । तृतीये-द्रव्यस्य प्रतिनि-धिरस्ति, देवादीनामप्यदीना अधिकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे-पदार्थलोचन विचारितम्, 'अवचनयोः सति आग्येन वनेत्, इदागस्य नासौ शक्ति नोपाय प्राशङ्क्य' इत्यादिकम् । पञ्चमे-नाशयवचनेन

चन्द्रोदये सति अभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्य
 एकादशो दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षाः, इत्यादि
 निरूपितम् । पष्टे- सनाधिकारिणस्तुल्यकल्या एव, सर्वं
 विप्रस्यैव, इत्येयमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे- पिनादिकं
 न देयम्, महाभूमिर्न देया, इत्येवमादिदेवविचारः ।
 अष्टमे- लौकिकशाम्नी उपनयनहोमः, स्वपतीष्टित्तयैव,
 इत्येवमाप्रमिषिचारः वृत । वि. प्रस्तावनाश्लोकः १८.

● पद्मध्यायार्थः कोऽधिक्रियते इति । वा. ७।१।११२.

● पद्मध्यायार्थनिरूपणम् । 'तदेवं पञ्चलक्षण्या
 कार्ययोगं निरूपिते । कोऽनेनाधिक्रियेतेति पष्टे-
 ऽध्याये निरूप्यते ॥११॥ निरूपिते ह्यनुष्ठेये शक्यं
 शक्तिनिरूपणम् । तस्यां निरूपिताया तु तदधीना
 ऽधिकारधी ।' ॥ १२ ॥ न ह्यनवगतेऽनुष्ठेये तच्छक्ति-
 रवगन्तुं शक्या । तथा चाधिकारनिरूपणमिति भवत्य-
 नुष्ठेयप्रतिपादकस्याध्यायपञ्चकस्याधिकारविचारहेतुत्वम् ।
 न चैकस्थेयाध्यायस्य हेतुत्वम् । तस्मात्तस्याप्येककार्य-
 प्रतिपादकस्य पूर्वपट्टकस्यैव उत्तरपट्टकं प्रति तदुपपत्तेः ।
 एकस्याप्यध्यायस्य नानानयनसंभवात्तदस्य एककार्योत्पत्-
 तादेवैकत्वम् । तदध्यायपञ्चकस्यापि अनुष्ठेयप्रतिपादना-
 दैक्यमापादितस्य अधिकारहेतुत्वमुपपन्नम् । तत्र प्रथम
 तावदुपोद्घातत्वेनाधिकारसद्भावः प्रतिपाद्यते । सति हि
 तस्मिन् कस्यापिमिति विचारः सम्भवति नान्यथेति । तत्र
 'रत्नगङ्गामो यजेत' इति भावना भाग्याकाङ्क्षिणी
 समानरदोषादानलक्षणया श्रुत्योपनीतमनन्योपसर्जनं च
 धारण्यमेव पदान्तरोपनीतपुरुषविदोषणीभूतं रत्नगङ्गाणेन
 भाग्यदेवेन स्वीकरोति धृतेर्वाक्याद्गौरीयस्तान् रत्नगौरी-
 द्वादश यामं कुर्यादिति वाक्यार्थः । कामसम्बन्धं कर्म
 कुर्यात्तत्र तस्यापने तन्निद्रयर्थं कामना भवत्येव इत्य-
 नुवाद इति धृतिलिङ्गाभ्यां वाक्यवचनेन यागस्य प्रधान-
 त्वाच्च विचिन्तनेन कर्मं साध्यते इति नाश्वेयाधिकार
 इ पुरुषस्य विधिधुतिवृत्तेन सिद्धान्तं जपितः । विधिर्हि
 समानरदोषादादात्तार्थं ज्ञापनायाः संनिद्रष्टः प्रथममेव
 तामवदव्यं पुरुषावाप नमति प्रवर्तनानामकं दपुरुषा
 संकल्पे च ध्वनारो पुरुषस्य प्रवर्तनमित्यस्य गत् सेन
 प्रवर्तनानामकविषयव्यादेव समीहितस्यै मान्ये अवेष्टिते

तद्विदोषमात्रं वाक्यादवगम्यते, तस्मिन्भावगते समान-
 पदोपात्तो धारण्यः प्रत्यासत्तेः करणतया स्वीक्रियते
 द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया । आह - 'विद्येर्भाष्य-
 नया योगः पूर्वं यद्यंशसंगतेः । पञ्चास्त्वध्यायमा-
 नानां ततो न स्याद्विधेयता ॥ १३ ॥ अथ
 सर्वान्शसंपूर्णा भावना विधिगोचरः । विधिहीना
 ततो न स्यात्पुरुषार्थफला क्रिया ॥' १४ ॥ यदि
 तावदशम्यान्वयात्प्रागेव केचन्य भावना विधीयते ततो
 विशिष्टभावनानाविध्वन्धीनविधीनानाशाना पश्चात् भावनाऽ-
 न्वये सत्यपि केचलाया एव विधिसंस्पर्शान्न विधेयत्वं
 स्यात् । अथ तु नाशान्यन्वयात्प्राक् भावनाया विष्य-
 न्वयः, ततो विधिविधुरा सती धारण्यमेव प्रत्यासत्तेर्भाष्य-
 मगलम्भते इति न पुरुषार्थस्य भाग्यत्वं तिष्ठेदिति ।
 नैतदेवम् । 'विधिभावनयोः श्रुत्या संगतिः पूर्व-
 मीयते । अयोग्यत्वात्तदा त्वेया निर्वृति नैव
 विन्दति ॥ १५ ॥ संगतिप्रतिपत्तेश्च तदेवैवं
 प्रतीयते । यादृशो परिपूर्णं भावना विधिसंगतिम्
 ॥ १६ ॥ लभेत तादृशोर्दोषः पूरणीयेति तद्व्येत् ।
 पुरुषार्थस्य भाग्यत्वमंशानां च विधेयता ॥'
 १७ ॥ प्रथमं तावदेकशब्दोपात्तयोः विधिभावनयोः
 श्रुत्या संसंयोऽभिधीयते तस्यां त्ववस्थायां भावनया,
 केचलाया अननुष्ठेयत्वात् प्रतीताऽपि संगतिर्न विष्यत्येति ।
 अनिष्कामासि च तस्या तस्मिन्निवस्य तदेव पुच्छो
 निरूपयति अस्मादावन्निष्काम्येन भवितव्यम् । ततो
 यादृगिभरयोः संसंयोऽपि विष्यत्वव मन्ते तादृगिभः पूर-
 यितव्या । न चापुरुषार्थकला तद्व्ययमर्दति, तस्मात्
 पुरुषार्थकलेत्यप्यवसाय तद्विदोषमपेक्षया समानरदस्य
 धारण्यमेवपुरुषार्थतादृशस्य पदान्तरोपनयेन । तत्र
 स्वर्गकामादिप्रसन्नेन तद्विदोषस्य प्रतिपत्ततेन सह भावना
 संगच्छते, तदन्वितान् च काण्वेषा सर्वा प्रत्यसति-
 यत्तान्नामाधिकरणन्यायेन समानरदोपात्त धारण्यं करण-
 तया स्वीकरोति, एत. जपभाष्येच्छायां श्रुत्याद्यनगा-
 न्यद्वान्तरथमायेन कुर्याति ता. सर्वान्शसिदृश भावना
 विधीयते । तदेव प्रथममेव विषयव्यवधानात्. पुरुषार्थस्य
 भाग्यत्वं निरूपितं । प्रतीत्यपि च विषयव्यवधानात्तद-

धक्योत्तरफलमेव निर्दिशेरतामामपि त्रिवेधत्वं सिद्धयति । अतो न कश्चिदपेक्ष इति ।

प्रहतमनुसूयामः । तदैव विधिवत्त्वेन पुरुषार्थस्य भावचत्वेऽवधारिते तद्विशेषोपाधेऽध्याया कामसंयन्धानगत-प्राधान्यस्य स्वमदिर्भावात् पुरुषोपसर्जनस्यापि भवति न पूर्वस्य इव साधनत्वम् । न हि पूर्वपक्षेऽपि दत्तं कामदाह्यं, पुरुषपदं किंतु स्वर्गादप्यत्र दस्य विधा-साधनप्रतिपत्तिपरः । कथं पुनः पुरुषपरचनशब्दस्य दृग्भाष्यमपि वारिप्रतिगदिभ्यां तत्परस्त्वमत्राधार्यते । उच्यते । पूर्वपक्षज्ञादी तादृशेयं मन्यते क्रियाशक्त्यादेव तावत् सुखभूतः पुरुषः प्राप्तः तत्र स्वर्गनामशब्देन न कश्चिदपुरुषविशेषो राजशब्देनैव ग्रीह्यादिशब्देनैव वा द्रव्यविशेषः समन्विते य एव हि स्वर्गकामः स एता-स्वर्गनामोऽपि भवति । यदा तत्रात्र इति शलोपसंख-ण्णये वा स एव शेषः । तस्मान्न स्वर्गनामपरिमिश्रस्य पुरुषस्यात्र शेषत्वेनाप्यत्र । तत्र विशेषाशक्त्यं प्राप्त-त्वाद्विशेषाशक्त्यं नैवेति शोभ्यादिशब्दव्यति । तथापि स्वर्ग-नामनायाः शेषत्वोपदेशो बहदाध्यातव्यः । न हि स्वर्गनामनायाः कर्मणि ह्योपकारः संभवति । शौर्यं च स्वर्गनिमित्तस्य कामस्य अन्तरोपदेशो विधे इत्यात् । स्वर्गस्य तु द्रव्यरूपस्य कर्मसाधनत्वेन ह्यार्थरत्नात्-नामस्य चाद्भ्यन्विक्रान्ते साधनत्वं द्रव्योपदेश एतावत् । कर्तृयजनशब्दप्रत्ययः सह कामयतिनाऽनुवाद इति । विद्वान्त्वत्त्वं विधिबन्धेनैव व्यापारस्य भावनायाः पुरुष-ार्थत्वपरममन्ते न ह्यस्वाप्यं कर्मणि कश्चिद्विशेषात् प्रवर्तते । तादृशं च तद्विशेषोपकारसाधनत्वात् । तेन विधित एवापेक्षितोपकारसाधनद्वारेण पुरुषार्थत्वे भाव-नायाः समन्विते सत्युपकारविशेषावेत्यावा स्वर्गनाम-शब्देन पूर्वोक्तव्याधान्वारितानुषङ्गपुरुषपरिज्ञेयप्रति-पादकभावेन विशिष्टकर्मणिः पुरुषस्य शेषत्वम-भिधीयमानं विशेषोपसर्जनानुषङ्गविशेषप्रतिपत्तिपरं भवति । तत्र एव स्वर्गनामशब्दं पश्येऽपि न पुरुष-परः किंतु स्वर्गनामः । गुणप्रधानभावे तु विज्ञाद । अत एवोक्तं किं स्वर्गो गुणैः कर्म प्रधानतः अत्र कर्म गुणतः स्वर्गः प्रधानतः इति । टिकिदादीं शेषित्वेन कल्पना-

स्यात्पथः । वादम् । कर्मं तद्धि ' राजा राजव्ययेन स्वायम्बन्धनो यजेत ' इत्यादिषु राजादिशब्देन शेष-प्रतिपादनेन कामशब्दस्य सामानाधिकरण्यात् । उच्यते । तत्रशेषरपि कर्मपरत्वात् । कर्तृत्वेन हि राज इव कर्मनाम-स्याप्यत्रः समन्विते । स तदप्यत्रः कर्मणा पुरुषशेष-कारः कथं भारतीयपरमर्षः ' मूर्तिनेन स्नातव्यम् ' ' क्षुधितेनाशितव्यम् ' इतिवत् । यत्र हि तृतीयशुभ्या निस्पष्टेऽपि कर्तृत्वे अभिहिते शेषित्वमेव महिमादे-र्मर्णी तत्र स्वर्गनामादेः कर्मत्वमपि यादृशकल्पककर्तृत्वस्य न भावीति कुत एतत् । न एतत् कर्तृत्वान्त्वयः शेषि-भावस्य परिपक्षी सर्वकाराणां शेषित्वसमनः प्रयाज शेषादीनां प्रागेव दर्शितो यतः । यदेव कथं तद्धि द्वितीया शेषित्विभक्तिः तृतीयवादस्तु शेषविभक्तय इति विशेषसिद्धिः । उच्यते । साध्यसाधनभावप्रतिपाद-नादुपपन्नो विशेषः । द्वितीया हि साध्यभाव प्रतिपाद-मति साध्यत्र च शेषित्वप्रत्याशयत् । न ह्यसाध्यस्य शेषित्वं संभवति तेन तदभिधाकित्या द्वितीया वा तद-वर्गितुं शक्ये । तृतीयवादपक्षे शेषानामप्यत्रसदृशाधनत्वा-भिधानात्तदमाणात्तद्योच्यते अत्र तु तदप्रतिपादितसाधन-माशयैव शेषित्वं भवति तत्र साध्यत्वमशब्दाभिहितमपि कल्पयित्वापि विशेषसिद्धिः । तेन कर्तृत्वान्वितयोः राजस्वागत्यकामयोविधिरिति स्वार्थाऽप्यभावेन शेषित्वं राजस्तु द्रव्यकर्मसयोगान्वायेन साधनत्वात्तुपुत्राद्यशब्देन-तन्मेव भवति । योऽपि कैश्चिद्विशेषोपसर्जनान्वायः कर्म-कामत्वेऽप्यन्ते सोऽपि चिन्वित्वमान शेषित्वान्त्व एव यथोक्तो भवति । इत्याद्या तु न कर्तृत्व-अभिधीयतात् । तथाहि— ' नियोग्यो नाम यः कार्यमात्मीयत्वेन सुभ्यते । तदीयत्वं च कार्यस्य तद्वृत्तित्व्याप्यता-त्मकम् ॥ २३ ॥ यच्छ्रुत्वा च्याप्यते यथा ध्रुवं तच्छतं किं वत् । तत्कर्तृत्वानियोग्यत्वे शेष-शेषित्वकारिते ॥ २४ ॥ स्वर्गनामस्य कर्तृत्वान्त्व पूर्ववन्तीऽपि विशेष्यत्वेनाप्यत्र ' विद्वान्नीनियते' इति वच्य दर्शनोऽपि शेषशेषिभावप्रतिपत्तिवैकान्यस्य चेदं यथोक्तं न धमते । तथाहि ' स्वर्गो कार्यनिमित्तं सुभ्यते स नियोग्यः ततश्च ' स्वर्गनामो यजेत ' इत्यनेन

स्वर्गकामस्येदं कार्यमिति प्रतिपादयित्वायम् । स्वर्गकाम-
 कृतिन्वाप्यमित्यर्थे । तथा हि सत्यसौ 'ममेदं कार्यम्'
 इति बुध्यते यच्च यस्य कृत्या व्याप्यते सत्कर्तृकमेव
 यथा भावार्थे । तस्मात् राजखाराभ्यकामयो कर्तृत्वेना
 न्वयात् स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्व ईशस्तु कर्तृत्व
 मित्यप विशेष एव समर्पितत्वम् । कर्तृत्वेऽपि
 स्वाराज्यकामस्य शोषित्व कार्यं प्रति राक्षस्तु शोषत्वमिति ।
 ननु शोद्धृत्वेन नियोज्यत्व न शोषित्वेन किमिदानीं
 कामस्य कामिन कार्यं विषयवच्छिन्न प्रति शोद्धृत्व
 मभिधत्त स्वर्गकामोद्धृक्त यागावच्छिन्न कार्यमिति । यद्येव
 शोद्धृत्यवतिरेकेण कामिन कार्या यथाभावाद्यजेत्त्वेनेन
 योऽयंऽभिहितस्तमेव केवल बुध्यते कार्यमेतदिति न तु
 ममेदं कार्यमिति ममस्यभिमित्येस्य संरक्षस्य नियोगेन
 सहासमेन कस्यचिदप्यभावात् । ततश्चानियोज्यत्वमेव ।
 न हि य कार्यमिति बुध्यते स नियोज्य किं तु यो
 ममेदं कार्यमिति बुध्यते । न च प्रवृत्ति सिध्येत । न
 हि कार्यमित्येव कश्चिन्मवर्तते अपि तर्हि ममेदं कार्य
 मिति । अनर्थकश्च नियोज्यप्रतिपादक सन्द स्यात्
 भन्तरेणापि तच्छब्दमात्रायायै व्युत्पन्न स्वर्गकामो
 बुध्यत एव । तत्र परिसरणा स्यात् । स्वर्गकाम एव
 व्युत्पन्नो बुध्येत नाय इति सा चासक्या परितोषाय
 मानेऽपि व्युत्पन्नानां शोषस्यानिवर्तत्वात् । पितृपशादौ
 च सर्वेषामेव व्युत्पन्नानां शोद्धृत्यवच्छिन्नयोऽस्यसंज्ञायाप
 तद्व्याहार स्यात् । तस्मान् स्वर्गकामस्य ममेदं कार्य
 मिति एव शोद्धृत्यवच्छिन्ननियोज्यप्रतिपादकत्वात्सर्वव्यम-
 स्येदं कार्यमित्येवमेव वचनेन प्रतिपादयित्वायमिति यत्
 ध्यम् । तथा च कर्तृत्वेनास्यप्रसङ्ग । यद्युच्येत साव
 मयमेवायम् तथाऽपि तु न कर्तृत्वनियोज्यत्वसंकेत
 विषयभेदसंकेत इति भावार्थे शिशोरे च नियोज्यत्व
 मिति । 'सद्युक्त न भावार्थव्यतिरेकेण चिन्तन ।
 कार्यं प्रतिद्वयमपि नियोज्यत्वे स्थिते हि तन् ॥'
 २५ ॥ एतद्विद्वान्मिदं एव हि नियोज्यत्वम् ।
 किञ्चिदिति स्वर्गमिषान्कृत्यानीकम् । अत्र प्राक्
 न तद्विद्वानिति न विषयभेदादयं च शब्दयोऽभि-
 धानम् । लोके च तदभावात् 'देवदत्त जगन्नाथ'

इत्यादिषु सञ्चोधननिमित्तसद्भावेऽपि देवदत्तादीनां
 नियोज्यत्व न स्यात् । तस्मात् कार्यं प्रति शोषित्वमेव
 नियोज्यत्व च कर्तृत्वमित्येव वाच्यम् । यस्तु मते—
 'शोषशोषित्वभेदेन सत्य कर्तृनियोज्यते । कृति
 प्रति त्वसौ भेद कार्यं तु गुणता द्वयो ॥'
 २६ ॥ यद्यपि कर्तृत्वनियोज्यत्वयो शोषशोषित्वभेदादेव
 विशेषस्तथाऽपि न नियोग प्रति नियोज्यस्य शोषिता,
 तस्य सर्वप्रधानत्वात् । यथाऽऽह 'नियोगसिद्धौ सर्वं
 तदनुगुणमिति केन नेष्यते' इति । किं तर्हि कृतिं प्रति
 शोषित्व नियोज्यत्वम् । ता च प्रति शोषत्व कर्तृत्व
 मिति तेनात्मार्थकृतिव्याप्य कार्यं बुध्यमानोऽपि नियोज्य
 इत्युच्यते न तु कार्यमेवात्मायै तेन 'स्वर्गकामो यजेत'
 इत्यस्य कोऽयं । यागावच्छिन्न स्वर्गकामार्थकृतिन्वाप्य
 कार्यमित्यर्थ । तेन कार्यं प्रत्युभयो कर्तृनियोज्ययो
 शोषत्वे सत्येव कृतिं प्रति शोषशोषिताभावात्संकेत इति ।
 सोऽपि दृश्येन क्लिश्यति, तथाहि — 'कृतिर्हि कार्यं
 शोषत्वान्नाशशोषत्वमश्नुते । कार्यं तच्छेषभूतेऽ
 स्यात्सद्भावेण भवेद्विदम् ॥' २७ ॥ न सल्ल
 नियोगशोषभूता अमिषानत एवावगम्यमाना कृति
 पुरुषशोषभावमनुभवितुमर्हति । अन्वयैत्वाभावात्ताऽ
 नपकल्प्यात् । यदि तु तत्कार्यं पुरुषशोषो भवेत् तत
 सद्भावेण कृतेरपि संस्काराणामिन कारकद्वारेणापूर्वशोषता
 पुरुषशोषत भवेत्तत्तथा । तत्रस्यपि नियोगस्य पुरुष
 शोषस्ये फलस्य तच्छेषतात्तथापि तथैव कृत्या व्याप्य
 एतच्छब्दद्वारेण कृते पुरुषशोषता भविष्यतीति । का
 यार्ता तैमित्तिकनियेकाधिहारयो । न हि तत्र फलतर
 मिति चद्द्वारेण कृते पुरुषशोषता भवेत् । अस्ति च
 तत्रापि निमित्तवापिपिप्यमानत्रिषामप्रवृत्तम् शोषोऽयः
 स कथमत्रमांशकृतिव्याप्य कार्यं कर्तव्यात् । तस्मात्
 शोषोऽयस्यैव कार्यस्य पुरुषशोषतमवगम्यतेवम् ।
 युक्तमेतत् । न ह्यत्रार्थे कश्चिन्ममेदं कार्यमित्येव
 गतुमर्हति । यदि नैव फलवापि तर्हि न पुरुषशोषता
 सिध्यत्, तत्रापि हि ममेदं कार्यमिति दत्तादवशात्तथा ।
 तस्मादकामार्थं कार्यमेव प्रति पुरुषस्य शोषित्व
 शोषोऽयस्य शोषत्व च कर्तृत्वमित्येव विवेका मन्तव्यम् ।

एवं च उच्यते न चिन्तितोऽप्ये प्रमाणमित्युक्तम् ।
 'अग्नीदमीन् विहर' इत्यादिषु अग्नीदादीनां कृति कार्यं
 वा प्रति दोगिराणामाददोषिणश्चानिबोधयत्वात् । अहं--
 'विष्वये कार्यरूपे स्याच्छेपित्वेन नियोज्यता ।
 प्रवर्तनामकत्वे तु प्रवर्त्यस्य नियोज्यता ॥'
 २८ ॥ प्रवर्तनासौ अहमिदं कुर्यामिदं विधानः सकल-
 मूलानां विधिरिति भवतां सिद्धान्तः । स च प्रवर्त्ये
 भावमिदं भावना अपेक्षते प्रवर्त्यंश्च नियोज्यः, तत्र
 स्वर्गकामशब्दः किं भावनापेक्षितं भाव्यं समयेत्
 आहोर्लक्षित्वापेक्षितं नियोज्यं उभयपरत्वात्प्रवर्तैरु-
 प्यावासादन्वयत्वेन अन्वयविधिः । न हि स्वर्गकले कर्म-
 व्यतर्क्यं नियोज्यः समवतीति फलेन नियोज्यविधिः
 स्वर्गकामस्य चाप्यकले कर्मणि नियोज्याशयोक्त्या-
 चोपविधौपणकलेविधिः । स च स्वर्गकामशब्दस्य पुरुष-
 पचनरत्नानिबोधयत्वेन युक्तेति । उच्यते । 'विधेरपे-
 क्षितः सत्यं नियोज्यो न त्वसी तदा । अप्रधार-
 यितुं शक्यः फलस्य त्वसित योग्यता ॥' २९ ॥
 अत्रपि फलनिबोधोऽपेक्षितः । तथाऽपि साक्षात्पुण्य-
 वर्गावधारणात् प्राप्तकारयितुं शक्यते । न हि फल-
 कामभावात् नियोज्यत्वम् । इत्ये तर्हि अनुष्ठानगति-
 युक्तम् । सा चतुष्टयसवगमावीननिरुपमा । अहमिदं भाव-
 नुक्तं च क्रिया अनुष्ठेया तस्याश्च यथा विधिराद्यव-
 संकथोत्तरवाक्येव भवति न प्रथम अशोभ्यत्वात् तथा
 नियोज्योऽपि । फल तु प्राप्तेप्राशात्तरसंज्ञात् अवनष्टु
 शक्यते इति तदसंभवेदम् । अत्राने च तस्मिन्प्रकारे
 चा स्थापिते सर्वविशेषकालादिद्याया भावनाया तत्फलकाम
 वस्तुश्रुतसमये पुरार्थं विदम्बित्विनियुद्धे । अहं च
 'अहमिदं भावनाया सुगमपुरुषनियोगः'
 इति । किंच नियोज्यत्वमेऽपि न पुरुषपरस्य काम-
 शब्दस्य किंच फलविशेषपरस्येव । तथा हि विधित
 रथापचनने कालि हि कश्चिद्विदं भगवते नियोज्यः
 स यतो ज्ञेयस्य व्याशस्त्रय दौरी न द्वास्त्रयै र्ग्यायते
 कश्चिद्विदोः शक्यते स एव दोगी योऽस्य मायं
 फलविशेष भोक्तुमभिलषतीत्येवमवगते फलविशेषमाते
 चानवगते तदसत्यमेव स्वर्गकामशब्दस्य भवति । तत्र

किं नियोज्यत्वेन स्वार्थमिदं वस्तुत्वं उत दोषित्वेन
 इति चिन्ताशमयकथायामनियोज्यपरित्यागेन शक्य-
 प्रतिपत्तितोषित्वमतिपादनमेव धरम् । न हि नियोज्य-
 त्वबन्धेपित्वं कश्चिद्विशिष्टस्य अनुष्ठानोपयोगिनी हि
 सा न दोगितोपयोगिनी, अनुष्ठानुरेव दोषिणः साक्षात्काम-
 मनधिकारो राज्ञस्य इत्यारम्भः । न हि तत्र सत्यत्वम-
 धिनायायासति तद्व्यञ्जनेरप्यधिकाररूपोपि स्थानानुभवे-
 शाच्छक्यते एवाहूनिरूपणस्य पुरुषादेव दोषित्वं निरू-
 पयितुमिति दोषित्वेनैव स्वर्गकामपरामर्शः । स च
 फलविशेषमतीतिपर इति तद्व्यञ्जनादीः फलत्वेनाप्यव-
 सत्सामने कर्मणि पुरुषस्य शिष्टोऽधिकार इति तद्विशेष-
 निरूपणमाश्रयम् । तत्र प्रधानावस्थेऽतिशेषेण सर्व-
 यामधिकारावगमात् वस्तुत्वेनैव अहानां विनियोगाद्यो
 पन्थनोति कर्तुं स तद् कुपयति । तद्यथा --
 'द्रवसंभृतसामानामवदानेऽवधारिते । स्तुतेणा-
 वयतीत्येतत्सामान्यार्थाद् द्रव्योपचरम् ॥' ३० ॥
 तथा स्वर्गकामशब्देन सर्वयामधिकारेऽवगते सत्त्व-
 विधयः समर्गोवशा भवन्ति तस्यासंभवादीनामपधि-
 कार इत्युक्तेऽभिधीयते । नित्यवद्द्वानामवधारणमात्
 पाक्षित्वे तदावप्रवृत्ताद् अज्ञेपेतत्स्यैव फलसाधनार्थं
 नाम्यादशस्य । ननु प्रवर्त्यत्वाद्द्वानां शीघ्रियवद्विकल्पे
 सति येनकेनचिदज्ञेनापि युक्तं प्रधान फलसाधन स्यात् ।
 मेवं बोधः । न द्वेकार्यत्वमात्र विरुद्धे हेतु, किं तर्हि
 निरपेक्षानामेवोपवारासाधनत्वम्, न च समिदादीनामे-
 कार्थार्थं परस्परनिरपेक्षोः समिदादिनिधिनि पुत्रयोवा-
 यानतापूर्वविशेषकारपरिचयनान् । यथाऽऽह भाष्य-
 कारः "न च यत्नमि-सञ्जयेन क्रियते तत्पुनोवा-
 संभवेन" इति । ननु च सर्वैरेकैक उपकारः
 क्रियते इति दर्शनं तत्कम्युपकारमेवमुपपन्नम् ।
 सचमेक उपकारः न तु तत्र नैरेपेक्षं यदि हि पूर्व-
 मसिद्धमुपकारमुदित्वं तद्व्यञ्जनेन समिदादयो विधीये-
 रन्तम् । सर्वेषां नैरेपेक्षेण तद्व्यञ्जनेनैवमार्गादशस्यः
 स्यात्, न त्येतद्विदं, तादर्थ्यनाशेन अज्ञेय प्रधाना-
 न्तिशेष पश्चात्पुनरुपकारत्वनादिति प्रागेकवेदितम् ।
 तेनाहोपबुद्धिः कथं परिहास्यं सद्गुदितान्निविष्टप्रधान-

भाषानाविधानासहैव सर्वेषामेकोपकारसाधनत्वेन व्याप्तेषा
दीनामिष फलसाधनत्वं समिदादीनामवगम्यते येन यमै-
कार्थं न तत्र नैरपेक्ष्य यत्र नैरपेक्ष्य न तत्रैकार्थ्यमिति न
विकल्पसंभव इति । श्रीहिषयनेस्तु पुरोडासप्रकृतित्वा-
देककार्येषोर्जाक्यद्वयेन निरपेक्षयोरवगमानुक्तो विकल्पः ।
तस्मात्साद्रूप्येन फलसाधनत्वादनुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकारः ।
यत्तु प्रधानवाक्ये सर्वेषामधिकारावगमात्तदनुषेनाज्ञाना
समर्थयिष्यत्वमिति । तदयुक्तम्, विरोधाभावात् । न
हि प्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारे निश्चिन्ना, सामान्येन
त्वसाधनगम्यते तत्रासति विशेषप्रमाणे सर्वेषां स्यात् ।
अज्ञानुषेधात्तु विरोधावगमात्तु सर्वेषामसौ भवति । यत्र
तु प्रधानवाक्यविरोधे नैमित्तिकाधिकारे तत्र यथा
शक्त्यन्वोपसंहारो भवत्येवैति दक्षितं यथा शक्तिनिर्णये ।
तस्मात् त्रिषंगादीनां सूत्रागमनाहिलासीनामसमाधेवाङ्ग-
वैकल्यानां राजमूलादिषु च ब्राह्मणादीनामनधिकारः ।
अवग्रहणं तु ब्रह्मदीनां विशेषरूपेणैव तत्र विहितमिति
न वस्तुवदोऽन संशयनम् । तस्मात् 'यथाऽऽधिकार-
मज्ञानां विनियोगो न कथ्यते । यथाऽऽङ्गवि-
नियोगो स्यादधिकारस्य वर्णनम् ॥' ३१ ॥ रत्न-
माला-पृ. १५६-१६८.

● पट्टान्त्यं अधिकारकम् । 'पट्टामा-मेत' इति
सामान्यवर्णनमित्थापि विषे 'छागम्य वराया मेदयो-
ऽनुद्दि' इति मन्त्रवर्णनुरोयेन संकोचो विधिमन्त्रयो-
रेकत्रिपवरात् सामान्यस्य च कूरनस्य छागोऽपि
विधायेनापिरोधात् निवर्तनमवे स्यादियमानुवपत्ते
पट्टान्त्ये षण्पदे । सु पृ ५२५.

॥ पट्टाध्यायः । अत्र न्याय न्यायवशातो उदा-
हृत । तद्यदि 'येनैव स्वर्गकाम' इत्यत्र आत्माना-
दोऽन आर्था भावना अभिधीकते 'भाषयेत्' इति । एष
च अंशत्रयमनेशो- १ किं भाषयेत्, २ येन भाष-
येत्, ३ कथं भाषयेदिति । तत्र याग्याकाट्ठयो-
पट्टाध्यायेन स्मृतौ भाषयत आयेति 'स्वर्गं भाष-
येत्' इति । साहस्री. ८५०.

● पट्टायासिद्धान्तन्यायः । पशुकामशब्दस्य पशु-
परत्वेनापघातितस्य उपादानाङ्गत्ववाप्त (१) पशुकामानु-
वादकत्वायोगात् पशुत्वेन पशुत्वं कामममानः पशुकाम-
शब्देन वाच्यः पट्टायासिद्धान्तन्यायेन । सु. पृ. ४२१.

● पृष्ठी अप्राग्निनः पञ्चम्यर्थे, क्वचित् तृतीयार्थे,
द्वितीयार्थे वा भवति । भा. ४।२।१।३. मीको.
पृ. ५३८ 'अप्राग्निनः पृष्ठी' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् ।
अपृष्ठी शुभमवगम्यधिकारि । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७.

● पृष्ठी चितिः नाम एकचित्तिक एव प्रयोगः यामि
चिन्त्यप्रयोगोत्तरभावी आर्षेवादिकल्पने नैमित्तिक
प्रयोगान्तरमेव न तु पट्टचित्तिक प्रयोगः । भा.
४।४।३।४-२८. ● पृष्ठी (मणिगता) । 'शोऽ-
पिद्वयस्य करणे' (पा० ६।३।५१) ज्ञानमिज्ञार्थक-
ज्ञानातिसमभिव्याहारे करणत्वे पृष्ठी । 'सर्विषो ज्ञानीते'
सर्विषा उपायेन मध्यवति इत्यर्थे. ॥ 'अधीगयेदयेसा
कर्मणि' (पा० २।३।२) म्युच्यर्थकद्वयेसाधानुसम-
भिव्याहारे कर्मत्वे पृष्ठी । भातुः स्मरति, सुवर्गीनां
दक्षते, दिशामीष्टे ॥ 'कृत्र. प्रतिपद्ये' (पा० २।३।
५३) सतो गुणान्तराधानं प्रतिपद्यत. । कपूर्णे उदकस्य
उपसृज्यते ॥ 'रुजायानां भाववचनानामन्तरेः'
(पा० २।३।५४) पीडास्यैवन्तरमिद्रावात्तर्थकनूनाचक-
पदसमभिव्याहारे । दुष्कर्मणो रोमस्य रुजा ॥ 'आशिपि
नाय' (पा० २।३।५५) आशीरथैकनायषधानुसमभि-
व्याहारे कर्मणि । रातो नापते ॥ 'जावि-निग्रहण-
नाट-त्रय-पिषा हिंसायाम्' (पा० २।३।५६)
हिंसास्यैकस्य जासपातो. , स्वस्वामसानिदपूर्वकहन्पातो,
नाट-त्रय-पत्तोश्च समभिव्याहारे कर्मणे । चौरस्य
उग्रासते, चौरस्य निहन्ति प्रहन्ति प्रहिंन्ति, नाटयति,
त्राययति, विनेष्टि ॥ 'व्यवहारेणो समर्थेयो' (पा०
२।३।५७) समानद्वयस्यपरदास्यार्थकयो घटयोः
समभिव्याहारे करणे । दास्यव व्यवहारी, सत्यस्य पत्ने ।
व्यवहारः कृत्वादानम् । पत्ने पुत्रम् ॥ 'दिवन्तदर्थैरथ'
(पा० २।३।५८) व्यवह रयस्यैवदीप्तयो सममि
व्यहारे । दास्यव दीप्तयति ॥ 'पशुपुत्रोर्द्विषो देवना-
समदाने' (पा० २।३।६१) प्रपशु-मृषिवद-शत-

भिन्नाद्द्वहविर्वाचनपदे कर्मोत्तरे । मेदसः प्रेणु, मेदशो-
ऽनुदृष्टि । हृत्पिपः प्रेणु, हृत्पिपोऽनुदृष्टि ॥ 'यज्ञेश्व
कण्ठे' (पा० २।३।६३) यजितमभिन्नाद्द्वहवि-
र्वाचनपदे । योमस्य यजति ॥ 'कृत्योऽर्थवयोगे काठे-
ऽधिरग्रे' (पा० २।३।६४) सुवृत्तसुवृत्तपद्यपालत-
सङ्गनावाचनपदसमभिन्नाद्द्वहविर्वाचनपदसमभिन्नाद्द्वहकाल-
वाचनपदे अधिपत्रगणे पद्ये । द्विरद्वो मुदृक्ते ।
द्विसंस्थाकं अहरधिकरणकं भोजनं इत्यर्थः ॥ 'कर्तृकर्मणोः
कर्मिणः' (पा० २।३।६५) कृदन्वपदसमभिन्नाद्द्वहकर्म-
कर्मवाचकयोः । कृणुष्व कृतिः । मारुतस्य अवनगम् ॥
'उमथयतौ कर्मणि' (पा० २।३।६६) कृतसम-
भिन्नाद्द्वहयोः कर्तृकर्मणोः कर्मण्येव । गरा शोहः
धमोपेन ॥ 'न लोकाःश्वनिश्रान्तस्येतुनाम्' (पा०
२।३।६९) लोकेसयोः शतृशान्तयोः उपगम्य-उकृष्यत्य-
श्वपथ-निश्रान्त्य-लक्ष्म्य-समानार्थमत्ययाना तुन्-
प्रत्याहारोक्तशान्तदीना समभिन्नाहारे कर्तृकर्मणोः
पद्ये न । अरि विरोधिपत्तु विरोधिपमाणाः । पविचान् ओम
पविश । योम विकीर्णः । देसान् घातुको हरिः । अरि
जितः । लोमं मक्षितवान् ॥ 'अङ्गोर्मविष्यदाश-
मार्थयोः' (पा० २।३।७०) भोजना ओदनं मच्छति ॥
'कृष्याना कर्तृणि च' (पा० २।३।७१) कृतसंयोगाद्
नित्यभासपद्ययोः कर्तृणि विकल्पः । मथतः कर्तृ यम्,
भरता कर्तृयम् । इदं तुर्मं तुर्वीयामतिप्रशङ्गलम् ॥
'तुक्वापैरनुपेयमाया तुर्वीयाऽन्वतस्वकाम्' (पा०
२।३।७२) तुर्वीयामाभिन्न-उत्तरार्थक-पदसमभिन्नाहारे
उपमानवादिद्वयन्ये उपमेयोत्तराश्रयपद्यया तुर्वीयाविधिः ।
यथा श्रुतस्य तुल्यशब्दः मुल्लेन या इति । अत्र
तुर्वीयाया उपमानवादी जडगणा इति जेचित् ।
आनुभासिनी शक्ति इत्यर्थे ॥ 'चतुर्थी चाश्लिष्या-
नुपपन्नमदनुत्तल्लुतामंहितैः' (पा० २।३।७३)
आनुभादि-पदकृष्णवाचीरर्थक - लिङ्गविलसमभिन्नाहारे
संबन्धमातृपद्ये चतुर्थी अपि न्वपते । देवदत्तस्य
आयुर्न देवदत्तस्य आयुष्यं भूयात् इत्यादि ।

सर्वत्र पद्ययोः संबन्धमानवाचकतया संबन्धपञ्चरत्ने
बोधः । कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्तु लक्षणमेव अनुशासन-

यमात् । अन्वय लक्षणाऽपि नास्ति इति त्वत्त्वं ।
मणिः पृ. १२६-१२८, ७ पद्ये 'पद्ये शोपे'
(पा० २।३।५०) इति सूत्रेण विहितान् न वारक-
विभक्तिः । शोपे उक्तकर्मत्वादिद्वितीयापाद्यर्थमिधे संबन्ध-
माये पद्ये इति सूत्रार्थः । एष च ह्यन्ये पद्ययोः
शक्तिः । संबन्धत्वं शक्यतावच्छेदकम् । 'चैनस्य धन'
इत्यादी संबन्धप्रकारक एव बोधः । स्वतन्त्रामित्यपि-
यत्तत्साध्यव्यञ्जनकत्वादिविरोधे तु लक्षणा । एव 'सर्वियो
जानीते' 'मातुः सरति' इत्यादी संबन्धप्रकारक
एव बोधः । तात्पर्यग्रहण विरोधबोधे लक्षणया मानलो
वा इति ज्ञीर्णोः ।

नव्यास्तु पद्ययोः स्वतन्त्रौ शक्तिः । 'चैत्रस्य
धन' इत्यत्र निरूपितस्वतन्त्रादिप्रकारक एव बोधः ।
एवं 'चैत्रस्य न धनं' इत्यत्र 'चैत्रनिरूपितस्वतन्त्र-
भावकत्वं धनं' इति बोधः । स्वामित्व वा पद्यर्थः ।
'चैत्रनिग्रहस्वामित्वनिरूपकं धनं' इति बोधः ।
'चैत्रस्य न धनं' इत्यादी 'चैत्रनिग्रहस्वामित्वनिरूप-
कत्वाभावकत्वं धनं' इति बोधः । एव 'घटस्वाम्यायः'
इत्यादी प्रतिभोगित्वादिभ्यः 'घट्यातिभोगित्वाभावः'
इति बोधः । एवं एतत्सादिविरोधे अनुशासननिर्णय शक्ति-
मातुः । तत्र । नानामात्रिकल्पने गौरवान् । अनुशास-
नाना लाघणिकत्वेनापि उपपत्तेः । सम्यग्निवाह्यविरोधे
लक्षणानियमाशानि च अनुशासनानि । तेन अन्यत्र
लक्षणयाऽपि न प्रयोगः । मणि पृ. १२५.

भाट्टरहस्यम्-पद्यार्थोऽपि मात्रानवाक्ये अभ्येति ।
स च 'पद्ये शोपे' (पा० २।३।५०) इति सूत्रानु-
श्रितः । तथाहि, उक्तान्द्वयः शोपः । उक्तानि च पूर्वं
कर्मत्वादीनि । तद्विज्ञाश्च सजातीयत्वात् स्वस्वामिमाया-
दयोः संबन्धः । तेषु पद्ये स्यात् इति सूत्रार्थः । तेषु
च न प्रत्येक शक्तिः लगेकशक्तिफलनपद्योः । अति
संबन्धत्वेन । संबन्धत्वं च सञ्चय इतिपद्योतिसाधिनो
धर्मविरोधः । एवं च शक्यतावच्छेदकस्य संबन्धव्यव-
कर्तृत्वकर्मत्वादिषु अपि लक्ष्यात् तेषामपि संबन्धेन रूपेण
पद्यार्थता व्यत्येव । अत एव 'उता मातं' 'सर्वियो
जानीते' 'मातुः सरति' 'एष दक्षस्य उपाकृते'

'शंभोर्भजे चरणयोः' 'फलाना तुतः' इत्यादयः प्रयोगाः । अत एव उक्तशक्यतावच्छेदकतिरिक्त-शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेवञ्च एव शेषपदार्थः । स च यथैव 'राशः पुरुषः' इत्यादौ स्वस्वामिभावः, तथैव 'सता गत' इत्यादौ कर्तृत्वादिकमपि । संबन्धत्वं च सर्वत्र शक्यतावच्छेदकम् । अत एव कर्तृत्वरादिना तद्बोधे लक्षणा इति वक्ष्यते । न चैव संबन्धेन रूपेण संबन्धाना शक्यत्वे 'एकगतं पठ्यथाः' इति महा-भाष्यकारापीयचनानुपपत्तिः । पाथंशब्दस्य अर्जुन इव प्रचुरप्रयोगेण त संबन्धग्रहणे संभगति अन्यसम्बन्धग्रहणस्य अन्यायत्वं इति सूचनार्थत्वात् । तदिह 'राशः पुरुषः' इत्यत्र सेत्रकर्तृं पठ्यथाः । तत्र निरूपकता-ससर्गेण राशः अन्यः । आधेयत्वसंसर्गेण च तस्य पुरुषे अन्यः । 'सर्पिषो ज्ञानीते' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या संबन्धत्वेन कर्णतर पठ्यथाः । तस्य धात्वर्थे, इत्येव तत्रतत्र योग्यतानुसारेण सम्भित्वाहृतमात्रे ष्यान्वयः इति नाम वारकनिमित्तकत्वं विशान्वय- इति तार्किकाः शाब्दिका मीमांसकाश्च ।

वस्तुतस्तु योग्यतानुसारेण साक्षात्परराताभाष्येन लिङ्गान्त्वविषद्वन्द्वेवस्थितिः कारण इत्येव कार्यकारण-भावेन अन्ययोगरत्तेः । इतथा पट्टीभिप्रमुबर्थस्यले एका स्थुत्पत्तिः, पट्टीस्यले चान्वा, इति ध्युत्पत्तिद्वय-कल्पनाऽऽपत्तेः । इत्ये च परैरपि 'स्यात्वा तण्डुल पचति' 'गृहे चैव पचति' इत्यादौ सतमर्थस्य तण्डुलचैवदारकः क्रियान्वय, न तु तण्डुलादावेव । तत्रश्च राशः पठ्यथा तस्य च पुरुषदारक. अस्यादि-क्रियाया इत्येव पुक्तमुपपदाम ।

एव कर्तृत्वादिकमपि यत्र संबन्धत्वेन पठ्यथाः, तत्र धात्वर्थदारकः । अत एव त्वयतिवारकं 'शोऽविदर्थस्य करणे' (पा० २।३।१९) इति सूत्रम् । अत्र भाष्य-स्यात्मान्त्वो शेष इत्यनुवर्तते । तेन ज्ञानभित्तात्पर्यं ज्ञानातिर्धानोः कर्णे शोपरत्वेन विरक्षिते पट्टी रयान् इति सूत्रार्थः । सर्पिषो ज्ञानीते, सर्पिषो ज्ञानम् । अत्र लक्षणा ज्ञानपूर्विका मूर्त्तित्वात्परः । तस्या यत्र

सर्पिषः करणत्वमेव शेषत्वेन विवक्षितं तदा सर्पिष इति पट्टी । करणत्वत्वेन करणत्वविषयाया तृतीयैव । ज्ञाना-र्थके तु विषयत्वाधिक्या द्वितीया । तस्य संबन्धत्वेन बोधे तु पठ्यथा । न चैवम्, 'शोपे पट्टी' इत्यनेनैव सिद्धेः पृथक्सूत्रवैयर्थ्यम्, पट्टीपुनर्विधिः पठ्यथा, न तु लुरु इत्येवपरः । तेन तद्व्याप्यः समासो निवर्तते । ततश्च संबन्धत्वेन उक्तधात्वर्थेकरणत्वविषयाया न पट्टी-समासः । एवं उत्तरेष्वपि सप्तसु सूत्रेषु पट्टीपुनर्विधिः 'मातुः स्मरणं' इत्यादौ शेषपट्टीसमासनिषेधार्थ एव । तत्र हि 'अधीमर्थदयेशा कर्मणि' (पा० २।३।१२) इति सूत्रान् एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् मातुरप्येति, मातुः स्मरति, मातुः स्मरणम्, सर्पिषो दयते, सर्पिषो दयनम्, जगतामिष्टे, जगता-मीशन इत्यादौ पट्टी विहिता । अधीमर्थाः (अधि + इक्) स्मृत्यर्थाः । अत्र शेषत्वादेव पट्टीमातो पुनः पट्टीविधिः पट्टीसमासप्रतिषेधार्थः । न चैव 'हृरिस्मरण' इतिप्रयोगानुपपत्तिः । तस्य क्रियोगे कर्मत्वरत्वेन कर्मत्व-बोधकपट्टीसमासत्वेन उपपत्तेः । तत्कञ्च कारकपूर्व-करणत्वं कृदुत्तरपदमङ्गित्वरः । शेषपट्टीसमासत्वे अन्तो दात्तरागपत्तेः । तथा च स्वार्था इयमष्टसूत्री इति फलितम् ।

किञ्च यत्र 'मातुः स्मृतं' इत्यादौ 'न लोकायव०' (पा० २।३।६९) इत्यनेन कर्मपट्टी प्रतिषिद्धा तत्र शेषपट्टया समासप्रवृत्तौ तसिषेधार्थं पट्टीपुनर्विधिः ।

एव 'शून्य प्रतिपत्ते' (पा० २।३।१२) इति सूत्रान् गुणाधाने विद्यमानस्य करोतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् 'एष. दक्षस्योप-दुङ्कने' 'एष. दक्षस्योपरस्मरण' इत्यत्र पट्टी । प्रबोध्यते पूर्ववत् ।

एव 'द्वजायानो भागवचनानामवर्धरेः' (पा० २। ३।१४) इति सूत्रान् दजा स्याधि, तदर्थानां भाव एव स्य कर्ता तेषा ज्वरिविजिज्ञाना कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पट्टी स्यात् इत्यर्थेकात् 'जोरस्य द्वजाना योगः' 'जोरस्य योगस्य दजा' इत्यादौ योरे पट्टी । अत्र योगा-त्यापार्थेयं स्यात्पठ्यते प्रति कर्तृत्वात् भावकर्तृत्वम् ।

तस्य कर्मणि चोरे संबन्धत्वेन विवक्षिते कर्मत्वे पृष्ठी ।
कर्मत्वत्वेन विवक्षिते तु तिङन्ते द्वितीयैव, कृदन्ते तु
पृष्ठीसमासोऽपि । संबन्धत्वेन विवक्षायाम् न पृष्ठीसमास
इत्यादि पूर्ववत् । अत्र 'अग्निरिसताग्नोरिति वान्वयम्'
इति वार्तिके 'रोगस्य चौरञ्जरः' 'चौरसंतापः'
इत्यादी समासो भवत्येव । भावकर्तृकत्वग्रहणाच्च 'नयाः
कूलरुजा' 'नदी कूलं रुजति' इत्यादिः प्रयोगः ।

एवं 'आशिषि नाथः' (पा० २।३।५५) इति
सूत्रात् आशीरर्थकस्य नाथतेः कर्मणि शेषत्वेन विव-
क्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'सर्पिषो नाथते'
'सर्पिषो नाथनं' इत्यादौ पृष्ठी । 'सर्पिस्ते बहुलं
भूयात्' इत्याशास्ते' इत्यर्थः । आशीरर्थकत्वाभावे तु
माणवकनाथनं इति समासः ।

एवं 'जासि-निग्रहण-नाट-क्राथ-पिपा हिंसायाम्'
(पा० २।३।५६) इति सूत्रात् हिंसार्थानामेषां कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'चौरस्य
उज्जासनम्' । निग्राम्या उपसर्गाभ्यां समस्ताभ्यां
स्वस्ताभ्यां वा युक्तः हनः निग्रहणः । 'चौरस्य निग्रह-
णम्, प्रणिहणनं निहननं प्रहणनं वा' 'चौरस्य
उज्जासनं' 'चौरस्य क्राथनं' 'चौरस्य पेपणं' इत्यादौ
पृष्ठी । हिंसार्त्वाभावे तु धानापेपण इति समासः पूर्ववत् ।

एवं 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' (पा० २।३।५७)
इति सूत्रात् एकार्थयोरनयोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते
पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात् 'शतस्य व्यवहरणं' 'शतस्य
पणनं' इत्यादौ पृष्ठी । अत्र हि व्यवहृतातोः पणनापर-
पर्यायं सूत्रमपि अर्थः । पणनातोश्च ऋग्विज्रयव्यवहारो-
ऽपि । अतः द्वयोस्तुल्यार्थकत्वम् । अर्थान्तरत्वे तु
पृष्ठीविध्यभावात् न समासप्रतिषेधः । शब्दाकान्यत्रहारः
गणना इत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ।

एवं 'दृष्टोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' (पा०
२।३।५४) इति सूत्रात् दृष्टोऽर्थानां शब्दानां प्रयोगे
कालवाचिनि अधिकरणे शेषत्वेन विवक्षिते पृष्ठी स्यात्
इत्यर्थेकात् 'पञ्चदृत्वः अहो भुङ्क्ते' 'पञ्चदृत्वः
अहो भोजनं' 'द्विहो भोजनं' इत्यत्र पृष्ठी । अत्र

पट्सूत्र्या (५८-६३) विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं व्याख्यानतो
मण्डूकच्छ्रुत्या अनुवर्तते । अधिकरणत्वत्वेन विवक्षायाम्
तु 'द्विरहनि भुङ्क्ते' इति सप्तम्येव । तत् सिद्धं
इयमष्टसूत्री (२।३।५१-५७,६४) शेषत्वविवक्षायाम्
समासप्रतिषेधार्था इति ।

यानि तु 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' (पा० २।३।२६)
इत्यादीनि अनुशासनानि तानि लक्षणिकानुशासनानि ।
तथाहि, 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति सूत्रात् हेतुशब्द-
प्रयोगे हेतुत्वेन हेतौ बोधे पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेकात्
'अचस्य हेतोर्वसति' इत्यत्र पृष्ठी । अत्र हेतुत्वत्वेन हेतुत्वं
लक्षणया पठ्यर्थः । हेतुशब्दप्रयोगः तात्पर्यग्राहकः ।
तदुत्तरपठ्याः सामानाधिकरण्यसिद्धयर्थं स एवार्थः ।
अत्रहेतुकवाचाश्रयत्वं इत्यादिः शब्दबोधः । अत्र हेतु-
शब्दप्रयोगाभावे तत्रेन हेतुत्वविवक्षायाम् पूर्वोक्तविषया
तृतीयैव । शेषत्वेन हेतुत्वविवक्षायाम् तु हेतुशब्दप्रयोगा-
भावोऽपि शक्येन पठ्यन्तः प्रयोगः ।

सर्वान्मनस्तु हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वत्वेन हेतुत्वविव-
क्षायाम् पृष्ठी वैकल्पिकी । 'सर्वान्मनस्तृतीया च' (पा०
२।३।२७) इति सूत्रात् केन हेतुना वसति, कस्य हेतो-
र्वसति । तृतीया इत्युपलक्षणं 'निमित्तकारणहेतुसु
सर्वासा प्रायदर्शनम्' इति वार्तिके । तेन को हेतुः
वसति चैत्रः, कं हेतुं वसति, कम्मे हेतवे वसति, कस्मा-
द्धेतोः वसति, कस्मिन् हेतौ वसति इत्यादयोऽपि प्रयोगाः
साधवः । अत्र सर्वत्र हेतुत्वमेव विभक्त्यर्थः अनुसन्द-
बलात् । कीदृशहेतुकं वासाश्रय इत्यादिरेव च शब्द-
बोधः । वसति चैत्रः इत्यत्र को हेतुः, कं हेतुं उररिह
वसति इत्यत्रैतन्नानुशासनाख्याहारेण व्याख्यानं तु
विमर्शानां दृष्टव्यं इत्येव इति ज्ञेयम् । एवं 'हे
निमित्तं वसति, केन निमित्तेन वसति, कस्य
निमित्तं वसति । किं कारणं वसति, केन कारणे
वसति' इत्यादिप्रयोगानां एकार्थकत्वेन हेतुत्व-
प्रयोगे हेतुत्वत्वेन, तेन प्रयोगेन हेतुत्वत्वेन हेतु-
त्वं निमित्तं व्यञ्जितम् । असर्वान्मनोऽपि हेतुत्वत्वेन
वसति इत्यर्थः विभक्त्यर्थः 'आसाद्धेतोः वसति' इति

कारणेन वसति । वृत्तिकारेण ' सर्वनाम्नस्तृतीया च ' (पा० २।३।२७) इति सूत्रे पठिनस्यापि अस्य वार्ति कस्य ' द्वौ ' (पा० २।३।२३) इति सूत्रे भाष्यकारेण पाठ्यात् । प्रायप्रहण अवर्षनाम्न प्रथमाद्वितीये न स्यात् इत्येतदर्थकं तेन ' अत्र कारण वसति ' इत्यप्रयोग । (वसति इत्यत्र अत्र कारण इत्यव्याहारेण तु प्रयोग स्यादेव । के) ।

एव ' पठयतस्यप्रत्ययेन ' (पा० २।३।३०) इति सूत्रान् अतसर्थप्रत्यय अवसुच् - प्रत्ययादि ' दक्षिणोत्तराम्यामतसुच् ' (पा० ५।३।२८) इत्यादि सुत्रविहित । तेन योमे पृष्ठी इत्यकारात् ' ग्रामस्य दक्षिणत, उत्तरत, ग्रामस्योपरि, ग्रामस्योपरिष्ठात् ' इत्यादी पृष्ठी । अत्र प्रतियोगिच पठयमे (ग्रामप्रति योगिकदक्षिणदिशि इति शान्दकोष । के) । तत्त्वेन योपार्थे पृथगनुगासनम्, न तु पञ्चम्यपरादायैम्, ' निष्ठात् दक्षिणत ' इत्यादिप्रयोगस्य दृष्टत्वात् । अत्र एव ' तत पश्चात् सुवने ' इत्यादि भाष्यप्रयोग सामान्येन शपक इति चेचित् । तत्र ' प्रकृताया पञ्चम्या द्वितीयापठयौ बाधिवे भविष्यत ' इति ' पृथगुनिना० ' (पा० २।३।३२) इतिसूत्रभाष्यविरोधात् । अतः पञ्चम्यपरादायमपि एतदनुगासन ' विष्ठात् ' इत्यादिप्रयोगस्तु अप्रययोग । शपक च पश्चानुगासाप्रतिपद्यम् । श्रुतस्यैव चात्र अतसुच्प्रत्ययस्य निमित्तता न तु एतस्य ' प्राग् प्रामान् ' इत्यादी प्रययोगेरे पठयभासस्य भाष्येरेण सिद्धत्वात् ।

एव ' एताया द्वितीया ' (पा० २।३।३१) इति सूत्रान् एतवत्तेन योमे द्वितीया, योगविभागत्वात् पृष्ठी च इत्यर्थेनात् ' दक्षिणेन ग्रामे ग्रामस्य वा ' इत्यत्र पृष्ठी । प्रतियोगितर विमक्तिद्वयार्थे । पञ्चम्यपरादा पूर्वलिखित भाष्यात् । अत एव ' तत्रागार धनपतिरहादुत्तरणास्य दीय ' इत्यादि अप्रयोग । हरदत्तादयोऽप्येवम् ।

एव ' दूतानिर्वाये पठयतस्यप्रत्यये ' (पा० २।३।३४) इति सूत्रान् एतेयोगे पृष्ठी या स्यात् पञ्चमी या इत्यर्थेनात् ' दूतानिर्वा वा ग्रामस्य ग्रामादा ' इत्यत्र

पञ्चम्या सह वैचरिपत्नी पृष्ठी । अत्र प्रतियोगिवर्गेव तदय ।

एव ' दिवस्तदयस्य ' (पा० २।३।५८) इति सूत्रान् ' न्यवहृणो समर्थयो ' इतिपूर्वसूत्रोक्तपरात्मि तच्छब्दश्लेन दूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपयवहारार्थस्य च दिव कर्मणि कर्मत्वत्वेन विविक्षिते पृष्ठी स्यात् इत्यर्थेनात् ' शतस्य दीयति ' इत्यादी पृष्ठी । स्तुत्यादि स्वार्थात्तरत्वे तु ब्राह्मण दीप्यति ' इति द्वितीयैव । अत्र न दीपत्वेन कर्मत्वविवक्षा । अयथा दिवे पूर्वसूत्रे एव पाठापत्तौ पृथक्सूत्रारम्भवैयर्थ्यात् । दिवे उपसर्गयोगे तु विकल्पेन पृष्ठी ' विभाषोपसर्गे ' (पा० २।३।५९) इति सूत्रत् । ' शतस्य शत वा प्रतिदीयति ' । इदं च लोके । ब्राह्मणे तु ' द्वितीया ब्राह्मणे ' (पा० २।३।६०) इति सूत्रान् छन्दसि उपसर्गयोगाभावेऽपि द्वितीयैव ' गामस्य तद्द सभायां दीप्येयु ' इत्यादी ।

एव ' प्रेष्यनुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ' (पा० २।३।६१) इति सूत्रान् देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयो प्रेष्यनुवो कर्मण हविर्विशेषस्य वाचकात् पृष्ठी इत्यर्थे कात् ' अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुवृद्धि, प्रेष्य वा ' इत्यत्र कर्मस्य वेन विविक्षिते पृष्ठी । अत्र दीपप्रहण न संबध्यते, प्रेष्य इति लोडतेन समासस्य अप्रसक्तत्वेन तन्निषधार्थे वानुपपत्ते । ' हविष प्रस्वित स्वेन विशेषणे प्रविषेधो वक्तव्य ' इति वार्तिकान् प्रस्वितस्वेन विशेषणे द्वितीयैव । (अत्र ' हविषोऽप्रस्वितस्य ' इति वार्तिकम् । हविष अप्रस्वितस्वेने वक्तव्य इति भाष्यम् । यदा प्रस्वितत्वेन हविर्विशिष्यते तदा पृष्ठी न भवतीत्यर्थे इति कैयट । भाट्टहर्म्यपठित तु मनोरमाया वर्तते । के) अत एव ' इन्द्राग्निर्वा छागस्य हविर्वेपा मेद प्रस्वित प्रेष्य ' इति प्रयोग । इदं च लोकवेदतात्पर्यम्, उत्तरत छदोमहणात् ।

यत् ' वनुष्यये भान् छन्दसि ' (पा० २।३।६९) इत्यनुगासन ' दानांपाठस्ते वनसर्तानाम् ' इत्यादी वन स्वतिष्य इत्यर्थे पृष्ठीविधायकं तत् स्वयंवरचनान्देय सिद्धेः प्रत्याग्यातम् । एव ' कर्णे वन ' (पा०

१।२।८५) इति सुममरि 'छन्दसि बहुल' इत्यनुदृष्ट्या धुनस्य धुनेन वा यत्ने इत्यशौ पद्यीविवाचकं प्रयास्यतामेव (इदं अर्थमत्रोच्चिन्त्यम् । के.) ।

एव 'सर्तुर्मगोः कृति' (पा० २।१।६५) इति समान् कृशोमे कर्तरी कर्मणि च पद्यी स्यात् इत्यर्थे-
 कान् 'कृणास्य धृनिः, लगतः कर्ता कृणाः' इत्यादौ पद्यी । अत्र कर्तृवर्तनेन कर्तृत्वम्, कर्मवर्तनेन कर्मत्वम् च लक्षणया पद्यर्थे न तु शोपनेन । स्याद्यथानवशेन शेष इत्यस्य निवृत्तिप्रतीतिः । अनोमपन कर्तृत्वकर्म-
 त्वयोः इतुवात्तदुत्पत्तेर अन्वयः । ओदनस्य पक्वा इत्यादिभूत्, न तु पादस्ये प्रयानक्रियाया वा । एतच्च भृशुपदस्यै शब्दीकरिष्यते । पातस्तु साधुस्यार्थः । ओद नस्य वाक्. इत्यादौ तु धातुस्य कृदर्थेदुत्पत्तेर अन्वयः इत्यपि वक्ष्यते । न वैमर्गस्ये मृदे कृदन्वयस्येभ्ये 'न लोकाभ्यम्' इति वक्ष्यमाणस्यैव लोकाभ्युक्तिरिति-
 योगे पद्यीनिषेधेन पद्यीशोपादे कृशोमे पद्यीलिखितातेः इति वाच्यम् । 'हृन्पूर्वी कट' इत्यादौ पूर्वौ इति तद्विद्यशोमे पद्यी पाठस्यै तदुपपत्तेः । अत्र 'कृत-
 पूर्वो कटोऽनेन' इति कृतपूर्वी देवदत्तः 'सपूर्वाध' (पा० ६।२।८७) इति सुशेन शोपवदात् पूर्वभाट्यात् कर्मथे इतिमत्ययलिखितानात् । अतस्तत्र पद्यीःयादृश्यर्थे इदमहमप्येवम् ।

ननु एवं न तत्र द्वितीयोऽपि निग्राह्यपद्येन कर्म-
 कारकस्य अभिहितयेन तत्रयाप्राप्तेः । अत एव अनभि-
 दिताविचारार्थद्वितीयपद्यया अपि तत्र अग्रसक्तत्वेन न
 तद्वाच्यस्यै इदमप्येन वैपण्यायां । किंच कृतादिशब्दस्य
 कटादिशब्दविशेषकरणेन पूर्वशब्देन समाहानुपपत्तिः ।
 'सन्निपेणाना यत्नितेयते' इति निरुपात् । इति चेत् ।
 अत्र वैषयाकृत्यनन्वयाः । पूर्वं कृतस्यः कर्मविशेष-
 रूपकत्वाच्च अग्रविपयमान एव कर्माधान्यागधिक-
 प्रत्ययात्तथा भागार्थकप्रत्ययान्तरतया वा इत्यादितः
 पूर्ववदेन समस्तये इति न तावत् समाहानुपपत्तिः ।
 पद्यार्थे 'कट कृतस्य' इतिवत् 'कट कृतपूर्वी'
 रूपयानि द्वितीयावन्तस्य इमर्थे अन्वयः । कृतस्यवदेन
 तत्र अनभिधान्याय द्वितीयोत्पत्तिः इति । तत्र ।

तयाले राजपठस्यापि ऋडपदापेक्षया पुरुषवदेन समाहे
 कृते पश्चादेव तस्मिन् ऋडपदापेक्षयापत्तेः. तत्रत्यस्यस्य
 कर्मसमाहान्याभिधानमनिये कटाभिधानात् द्वितीयोत्प-
 लोपवादेने 'ओदनः पच्यतेतमा' 'सुशुर्परिधी क्रियतेतमा
 त्वया' इत्यादावपि द्वितीयावन्तस्य । कप्रत्ययस्य
 भागार्थकत्वे कुलः अविवक्षितकर्मवतया पश्चादपि कर्म-
 न्ययानुपपत्तेषु । इतरथा 'ओदनः पच्यते' इति
 मावाक्यते द्वितीयापत्तेः (१) । अनन्येन दिवा 'ओद-
 नः पाचकतमः' 'ओदनः पाकपट्ट' इत्यादिप्रयोगानामपि
 आपत्तेश्च । सन्निपेणानेन पद्यवन्तस्योपपत्त्यापि अनाप-
 त्तेश्च । अतः कट इत्यस्य कथमपि न भाव्यमान्यस्य
 संमती । एतेन कटाप्याया धातुस्यैवपद्यीतेनैवमपिवाक्य
 श्रुति पराहता ।

अतोऽत्र एवं समाधेयम् । न कटस्य इमर्थे
 अन्वयः । पादस्यैवत्यस्य कारकाया अदुत्पत्तयत्वात् ।
 नापि क्तायर्थे प्रथमान्त्वदापत्तेः, अग्रमर्थसमाहतापत्तेश्च ।
 अथितु तद्विद्यार्थे एव । कर्तृत्व हि अत्र तदि-
 ताप्यैः । अतश्च पाचकारिदृशु इव विशेषणत्वेन
 स्वातन्त्र्येण वा लक्ष्यतया कृतिरपि तद्विद्यार्थः । तथा
 च लिङ्गान्तरागिन्या विशेष्यतावचनोपस्थाप्यतया वा
 अन्यथ । सुत्यवन्तरामायेन गौरवामावात् । तदाच-
 क्कदेव कर्मकारकस्य अदुत्पत्तयेन प्रथमाया अग्रतयेः ।
 विशेष्यत्ववचनोपस्थाप्यतया अन्यकथं ओदनस्य
 पाचक इतिवत् न समाहमन्तः । यत्र तु 'ओदनः
 पच्यतेतमा' इत्यादौ तद्विद्येन अतिशयप्रामाण्यमिधानात्
 न कृतेः अभिधानं तत्र लकारार्थदुत्पत्तेर कारका-
 न्ययत्वात्, तेन च कर्मत्वस्य उत्पत्तेन न द्वितीया-
 पत्तिः । पद्यतिक्रम इत्यादिशेष तत्र इत्यस्य
 तात्पर्येणहृदकवादीरावत्, पद्यपाठस्यै निशेधस्यैव
 तदभावात्, तत्र इत्यस्य निरर्थकत्वेन विशेष्यतापेक्ष
 स्यापि तेन सह इतुपुपत्तिः । 'अन्वयक उपपत्तु'
 इतिवत् वा निरपेक्षपेक्षत्वात् तदुपपत्तिः । एवं
 ओदनस्य पाचकत्वम्. इत्यपि शक्यम् । (तत्र तमाः
 इत्यस्य निरर्थकत्वेनोपात्तु विन्यासः के.) । 'इत्यपूर्वी
 कट' इत्यादौ तु पद्यीस्य निरपेक्षवदेन अनेः तदुत्प-

कृती कटं इत्यस्य अन्वयात् द्वितीयोरपत्तिः । एवं 'स्वाकरणं प्राप्त.' इत्यापि तद्वितेन स्वार्थविक्षितेन कृतार्थकृतेरपि उपादानेन तत्र अन्वयोपपत्तेः । अत एवोक्तं हरिणा 'ततः क्रियावता कर्त्रो योगो भवति कर्मणाम् । अविग्रहा गतादिरुथा यथा प्रामादिकर्मणिः ॥ क्रिया संभवति तत्र कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥' इति । अविग्रहा विदोष्यत्वेन अनुपस्थिताऽपि इत्यर्थः । गतादिरुथा गतं इत्यादिभूतदस्ता । धारणान्वयं आदाय सञ्जालबोधोपादानेन वैसाकरणस्याना अंसगतमेव, कारकाणां धारणान्वयस्य कापि अनुपपन्नत्वात् ।

ननु एवं 'ओदनस्य पाकः' 'कृणस्य कृतिः' इत्यादौ क कारकान्वयः । न तावन् धात्वर्थे पाके, तस्मिन् तत्रापि अनुपपन्नत्वात् । नापि घञर्थे, तस्य लिङ्गान्वयित्वात् । लिङ्गान्वयिन्यामपि अन्वये वस्तुपदामिवेष्यायामपि अन्वयापत्तेः । इति चेत् । पक्ता इत्यादिवत् तत्रापि कारकान्वयार्थं घञेव कृतिविक्षिप्तपाकस्य स्वातन्त्र्येण, शक्तिलक्षणाया कृतिपाकयोर्वा अभिधानेन कृती कारकान्वयोपपत्तेः । पाकात्तुलकृतिसाध्यः पाकः इति च बोधः ।

केचित्तु न घना कृतेलक्षणा । तद्योगे पृष्ठी च न कारकपरा अपितु शेषपश्येव । तस्या अपि अध्याहृतस्तिरूपप्रधानत्रियसामन्वयः परपरसंजन्धेन इति न कश्चित् दोषः । एव च 'कृणस्य कृतिः' इत्यापि बोधाच्छस्यम् । न चैवं कृत्योगनिमित्तकपृष्ठीविधिवैयर्थ्यम्, तस्य तुजादिकृद्विषयत्वेनापि उपपत्तेः इत्याहुः ।

अतः सिद्धं कृत्योगे एव कर्तृकर्मणोः पृष्ठी, न तु सार्थकतद्वित्योगे कारकवाचित्यदिनयोगे वा, इत्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति । अत एव कृतपूर्वी इत्यत्र सापेक्षत्वात् प्रत्ययार्थेन अन्वय अङ्गीकृत्य 'कृतपूर्वी कटः' इत्यस्यापि आपत्तिरपास्ता । उक्ततद्वित्योगे कारकाणां कृती अनन्वयः इत्येवविधशेषनप्रबोधनकव्यात् कृद्ग्रहणस्य । अतः सिद्धं तादृगतद्वितासमभियाद्वतकृत्योगे एव पृष्ठी, न तु सादृशतद्वित्योगेऽपि इति ।

कर्तृत्वं स्वस्वरहन्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं च इति उभयविवक्षितम् । तेन 'राज्ञो याजकः' 'चैत्रस्य पचनी

स्यासी' इत्यादौ उभयत्र पृष्ठी । द्विकर्मके तु मुख्यकर्मणि पृष्ठी नियता, द्वितीये गुणभूते तु अनियता । अत एव 'नेता अश्वस्य प्राप्तं प्राप्तस्य वा' इति उभयस्यापि प्रयोगः । इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ च पृष्ठीविचिरनिरयः, 'तदर्थ' (पा० ५।१। ११७) इति निर्देशात् । अत 'एव धावे रामोदमुचमम्' इति भट्टिः इति चेत् ।

एवं 'उभयप्राती कर्मणि' (पा० २।३।६६) इति सूत्रात् पठिन् कृति उभयोः प्राप्तिः तद्योगे कर्मण्येव पृष्ठी स्यात् कर्तरि तु तृतीयैव इत्ययंकात् 'आश्वर्यो गया दोहः अगोपेन' इत्यादौ कर्तरि न पृष्ठी । अत्र दोहः इत्यत्र भावे कृत् । स च सकर्मकाकर्मकधातुसाधारणः, न तु लकारनिष्ठादिवत् अकर्मकधातुपर एव इति तत्र उभयप्राप्तिः । अतस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारैरेव कृतिबोधोऽनुसर्षेयः । शेषपृष्ठीप्रकारस्तु 'कृणस्य कृतिः' इत्यादावेव इति श्लेषम् ।

अथवा सर्वत्रैव घञन्ते धारणार्थेनैव कर्माद्यन्वयः । न चैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाभिधा सर्वत्रैव तदापत्तिः । 'कृतपूर्वी कटं' इत्यादौ तत्र तदनन्वयस्य उपपादितत्वात् । न चैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । सुवर्षधारणार्थेनेकसाधारण्येन लिङ्गान्वयिभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्धोपस्थितेः हेतुत्वं इति एक्यैव तन्निश्चयः । तत्पदं च यथा आख्यातकृतिपाततद्वितादि, तथा घञन्तो घातुरपि इति युक्तः तस्यामपि तत्र कर्माद्यन्वयः । अत्र हि भावनापद फलप्रयोजककारकमित्यङ्गपारपरम् । नातो लडाद्यर्थे लिङ्गाग्र्यं वा विशेष्यत्वान्पत्तिः । स च आख्यातादौ इत्यादिरुथा भावना, घञन्तादौ तु धात्वर्थे एव, उभयो, फलप्रयोजकत्वात् । 'कारकमित्य'—इत्युपादानात् यत्र घञन्तनिधे आख्यातादौ धात्वर्थस्य कारकत्वं विवरणक्षिद्रम्, तत्र धात्वर्थे कारकान्वयनिवारणम् । तत्र अनन्वये च 'पचन्त्योदन' इत्यस्य 'पाकेन ओदन करोति' इति विवरणे द्वितीयान्तोऽनपदस्य करोत्यर्थान्वय एव बीजम् । करोत्यर्थस्य आख्याताद्यर्थत्वेन स्यादित्येव । अत्रापि धात्वर्थान्वये 'ओदनं पचति' इत्यस्य 'ओदनस्य पाक करोति'

इत्येव नियमेन विररणापत्तिः । एतन्तस्यैव च धार्य-
 यन्त्र अन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तरव्याप्यम् । अथपि मना
 अभिहितस्य तस्य उभयव्युत्पत्तौ धार्यनिश्चिते तस्मिन्
 कारकत्वयोर् न विहङ्गः । वातुप्रत्ययान्या पाकाभिन्नः
 पाकः इति शेषात् । अतश्च अतुमनातुपेन एकैवैव
 एतदन्तर्गतं तत्र तत्र आरुण्यतास्यै धार्येण वा व्युत्पत्त्या
 कारकत्वयोपपत्तौः 'आश्वर्थे' मयाः दोहः अगोपेन' इत्यपि
 धार्येण कारकत्वयोरनिराकाशः ।

चतुस्तुतः लिङ्गान्तरव्यतिरेकं न कारकत्ववच्छेदक-
 योऽपि अस्ति अस्ति प्रत्ययान्तरव्यतिरेकम् । अतश्च
 पद्येऽप्यत्रैव अन्वयः वस्तुवदामिधेयमा च अन्वयः
 धारकणा इति न कोऽपि विरोधः ।

अर्थं च उभयप्राप्तौ कर्तरि पठ्या निषेधः अरु-
 प्रत्यय-अन्तरप्रत्ययकारणैः स्त्रीप्रत्यययोः योऽपि न भवति
 'अक्षरप्रत्ययैः प्रथमेन प्रतिषेधो भवेति वक्तव्यम्' इति
 वचनात् (पा० २।३।६६ सूत्रे वार्तिकम्) । भेदिका
 निमित्ता वा यदस्य जपतः । भेदिका भेदनात् । भावे
 अरुः । विभित्ता इत्यत्र भावे अकारः । 'वास्तुदा
 तुष्टो वाचा न' इति आशिकः । तस्या मुटा इति
 काण्ये सूचीया । उक्तविषयप्रत्ययान्तरकृति उभयव्यतिरेक
 इति कल्पः कर्तरि 'देवे विभाया' इति वचनात्
 (पा० २।३।६६ इत्यत्रैव भाष्ये) । होमना व्याकरणस्य
 इतिः धारिणेः धारिणिना वा । स्त्रीप्रत्ययनिषेधमेवम् ।
 केचित् अविरोधेण विहङ्गमिच्छन्ति । ध्वन्यामस्तुशासन
 आचार्यस्य आचार्येण वा । तन्मते 'आश्वर्थे मया
 दोहः अगोपेन अगोपस्य वा' इत्यपि मरतीति व्येवम् ।

एवं 'कल्पं च कर्तमाने' (पा० २।३।६७) इति
 सूत्रात् परतमानार्थकस्य योऽपि पद्यौ शब्दात् इत्यर्थेकात्
 'राधा मये सुदः पूजितो वा' इत्यत्र पद्यौ । अत्र
 'मतिवृद्धिपूर्वाभेदस्य' (पा० ३।२।१८८) इत्यनेन
 परतमाने का । तत्रोक्तत्वात् राधा इति कर्तरि पद्यौ,
 कर्मणः कल्पप्रत्ययेन अभिशिक्तत्वात् । 'राधो मते' इत्यर्थे
 त्रुपुणके भावेऽपि च अनेनेन सूत्रेण पद्यौ । न च
 'कर्तृकर्मणोः इति' इत्यनेन गताव्यव्यम् । 'न लोका-
 र्थप्रतिषेधः' इति वक्ष्यमाणवचनेन निष्ठाविषये पूर्व-
 द-

स्तायाः निष्ठाविरोधप्रतिषेधस्यार्थत्वात् । न चैव 'पूजितो
 वाः सुगुहुरैः' इति सूचीयान्तरात् । तत्रैव-कल्पप्रत्ययस्य
 गृह्यार्थकत्वेन उभयव्युत्पत्तौः । न हि मतिवृद्धिपूर्वाभेदः
 परतमाने एव काः । अतीतार्थे धार्येण उक्तत्वात्
 चान्तराना लोके प्रयोगदर्शनेन तद्वचनात् पूर्वार्थक-
 काप्यार्यायोगात् । न चैव वर्तमानार्थक-प्रत्यादिधात्-
 चर-कल्पप्रत्ययभिन्न-कल्पप्रत्यययोः 'आश्वर्थ्य हसित'
 इत्यादी पठ्यव्यापत्तिः । तस्याः शेषपद्यीत्वेन उभयव्युत्पत्तौः ।
 अत एव कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वविषयायां सूचीयैः ।

मूलार्थक-कल्पप्रत्ययस्य अपि अविरोधवाचिन्ये पूर्ववत्
 पद्यौ प्रतिप्रवचः 'अविरोधवाचिनश्च' (पा० २।३।
 ६८) इति सूत्रात् । तस्मात् अकर्मकेभ्यः कर्तृवैव पद्यौ
 'इदमेवा शयित' इति । अथित शयनविशेषणम् ।
 कल्पप्रत्ययेन उक्तत्वात् इदं इति प्रथमा । सवर्गकल्पस्य
 अविरोधे कल्पप्रत्यये कृते कर्तृकर्मणोः द्वयोरेपि पद्यौ,
 अन्वयिद्वयव्यापिदोषात् । 'इदमेवा शुचमोदन्त्य' ।
 मुक्त भोजनस्थानम् । न तु कर्मण्येव 'उभयप्राप्तौ
 कर्मणि' इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन
 तत्सर्वनिश्चितपठ्या एव तेन नियमात् ।

तदेव इदोमे सर्वेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन
 पद्यौ प्राप्ते 'न लोकाव्ययनिष्ठात्पर्यवसाय' (पा० २।
 ३।६९) इति सूत्रेण तदर्थव्याप्यम् । 'चः तदादेष्टाः । ते
 च इत्संशुकाः वास्तुमानश्रद्धय एव इह यजामते,
 तिष्ठः वृद्धवृद्धेनेन निवृत्तत्वात् । तेन बोधेन पद्यन्
 पद्यमानः इत्यादी न पद्यौ अपि तु द्वितीयैः । अत्र
 च सकारप्रयोगेन तस्मादविरोधानामपि ग्रहणम् । तेन
 कि-विरोधोः स्वदेवराश्रमावेऽपि लिङ्गान्तरव्याप्य
 विरोधाविरोधो च सामान्यातिदेशस्य आशयप्रत्ययान्तर
 तयोरेपि ग्रहणम् । अत एव च 'अभिर्त्तम्' इत्यादि-
 प्रथमो अपि सगच्छन्ते । उ, 'कटं चिरिपुः'
 'कन्यापतंकरिण्युः' । उक, 'दैन्यं यातुक' ।
 'कर्मिणीयाधामनिषेधः' ('मप्रतिषेध' इति वार्तिक-
 पाठः न लोकेति सूत्रे । फे.) इति वचनात् 'उभयप्रा-
 कात्पुणो हरिः' इत्यत्र पद्यौ । अथव्यम्-कट इत्यादि ।
 'सोऽनुकल्पोपपत्तिविषय' (न लोका० इत्यत्रैव वार्तिक-

कम्' इति वचनाच्च 'पुरा वस्तानामपकर्तोः' 'पुरा
 मूरस्य विद्युषो विरिणात्' इत्यादी पद्यी । निष्ठा,
 'ओदन मुक्तान्, चैनेन कृतम्' । पलर्यः, 'सुकरः
 प्रसन्नो हरिणा' । तुन् इति प्रत्याहारः । स च शतृ-
 शानचौ इति तुशब्दादारभ्य आ तुनो नकारात् (पा०
 ३।२।१२४-१३५) तेन शानन्प्रकृतीनामपि ग्रह-
 णम् । (शानिच् शानन् चानश् शतृ तुन्) । शानन्,
 'शोमं पयमनः' । चानम्, 'आत्मान मण्डयमानः' ।
 शतृ, 'वेदमधीयन्' । तुन्, 'लोकान् कर्ता' । द्विप-
 णात्तरशतृयोगे तु विकल्पेन पद्यी । 'द्विपः शतृयो'
 (न लोक० इत्यत्र वार्तिकम्) इति वचनात् । 'सुरस्य
 मुरं वा द्विपन्' । सर्वथाप्य कारकपठयाः पदुदासो न
 तु शेषपठयाः । आनन्तयेण तदेकवाक्यताया एव
 न्याम्यत्वात् । अत एव 'ब्राह्मणस्य तुर्नन्, नरकस्य
 त्रिण्यु, छात्रस्य हसितम्' इत्यादिप्रयोगा अपि संग-
 ष्टन्ते ।

एवं 'अपेनोर्भविष्यदाधर्मयोः' (पा० २।३।
 ७०) इति सूत्रात् भविष्यति-अकस्य भविष्यदाध-
 म्यार्थ-इनश्च योगे पद्यी न स्यात् इत्यर्थकत्
 'एषानाहारको घबति, ब्रह्म गामी, घतं दायी' इत्यादी
 द्वितीयेव न पद्यी । अत्र भविष्यत्कामिहित-अकस्यैव
 महणात् न फाल्गुमान्यविहित-अके 'ओदनस्य पाचक'
 इत्यादी द्वितीया । अत्र च न्यायदानवशात् न
 यथासंभवं अन्यथः । अपितु अकस्य भविष्यत्स्यैव,
 इनस्तु उभयोः । तेन गामी इति भविष्यति इतिः, दायी
 इत्यत्र आधमार्गं निश्चिः ।

एव 'कृत्यानां कर्तारि वा' (पा० २।३।७१) इति
 सूत्रे माप्यकारेण योगविभागात्कृणात् कृत्यानां इत्यस्य
 भिन्नान्तरनीतिः तत्र च उपपत्तौ न इति पूर्वगुण-
 रथावद्वयानुसारेणात् उभयोः कर्तृकर्मणोः अनभिधान
 प्रयुक्तपद्यीयमन्त्रो 'कृत्यानां योगे पद्यी न' इत्यर्थकत्
 'नेत्रया यत्रं गावः कृणेन' इत्यत्र न पद्यी, अपितु
 द्वितीया तृतीया च । अत्र हि नपतेर्द्विकर्मकत्वात् मुप्य-
 कर्मणः कृतेन अभिधानात् योगो पथया । अमुप्य-
 कर्मणो प्रथम्येव तु अनभिधानात् तत्र द्वितीया । यत्र तु

कर्तृकर्मणोर्मध्ये अन्यतरस्य कृतप्रत्ययेन अभिधानात् न
 उपपन्न प्राप्तिः तादृशकृत्यस्य योगे कृत्योगनिमित्तक-
 पठया नियमेन प्रसक्तौ 'कृत्याना कर्तारि वा' इति
 सूत्रेण कर्तृपठयाः विकल्पविधानं 'कर्तृकर्मिर्दं कृष्णेन
 कृष्णस्य वा' । न च भावकर्मणोरिव कृत्यविधा-
 नात् तत्र च कर्मणः कृत्येन अभिधानादेव तत्र
 पठ्यप्रसक्तेः परिशेषात् कर्तृवैच विकल्पविध्युपपत्तेः कर्तृ-
 ग्रहणवैयर्थ्यम् (इति वाच्यम्) । 'मयगो०'
 (पा० ३।४।६८) इति सूत्रेण कर्तृवैचि यत्प्रत्ययस्य-
 कृत्यविधानात् तद्योगे कर्मणि अनभिहितत्वेन पद्यीप्रसक्तेः
 तत्र विकल्पवाह्यत्वर्थे कर्तृग्रहणोपरसक्तेः । यथा 'गोयो
 माणत्रकः साम्नाम्' । अत्र गोयः इति कर्तारि कृत्यं,
 सामकर्मकगानकर्ता माणत्रकः इति शान्दबोधः ।

एवं 'तुल्यार्थेस्तुलोपमाम्या तुलीयाऽन्यतरस्याम्'
 (पा० २।३।७२) इति सूत्रात् तुल्यार्थकैः तुलोपमा-
 शब्दभिन्नेः शब्दयोगे तुलीया स्यात् पक्षे पद्यी इत्यर्थ-
 कत् । तुल्याः सद्यः समो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा'
 इत्यत्र पक्षे पद्यी । अत्र अनुलोपमाम्या इति द्वियचनं
 छान्दसम् । अन्यथा विशेषणविभक्तिरत्वेन बहुवचनाना-
 पत्तेः । अत्र च मण्डूकशब्दा शेषपठया एव पाक्षिकर-
 कल्पको विधिः, न तु कारकपठयाः । तुल्यशब्दस्य
 तद्विद्वान्त्वेन कारकपठया अप्राप्तिः । तुलोपमाशब्दयोगे
 तु शेषपठयेव । अत एव 'तुला उपमा वा कृष्णस्य
 नास्ति' इत्यत्र शेषे तुलीयाया अभिधानात् न तुलीया ।
 कथं तर्हि 'तुलां यशरोहति दन्तवत्ताः' 'शुद्धोपम
 भूतिस्त्रितेन शम्भुना' इत्यादिकाद्ये तुलादिशब्दयोगे
 तुलीया इति चेत् । तस्याः तोलनोपमानादिरूपधार्यर्थं
 प्रति कर्तृत्वेन उपरसक्तेः । महयोगनिमित्तिका वा इयं
 तुलीया । साहित्यं च निरूपहरणम्, तस्य च तत्त्वेन
 तुलीयातो बोधः । प्रत्येन तु शेषार्थकतुलीयायाः
 पदुदास इति न कश्चिद्विशेषः । अत्र बहुवचननिर्देशेनैव
 तुल्यशेषोक्त्या महयोगरसो अर्थग्रहणं यदात्तरनेरवश्येन
 बोधहरणम् । तेन 'गौरिव मयवः' 'यथा गौः
 तथा मयवः' इत्यादी न पठयादि । प्रथमोत्तरविशयो-
 जकं तु पूर्वमेवोक्तम् ।

पदप' इत्यादावपि ह्यनविभक्त्यसंभवात् लक्षणं स्यात् । यदि च तत्र ह्यनविभक्त्यसंभवेऽपि अभ्याहृतविभक्ति-संभवात् न लक्षणं, तदा समासेऽपि अभ्याहृतविभक्ति-रेव अस्तु । 'नील च तदुत्पल च' इति समुच्चयस्य चिराद्भवणेनापि अन्यत्र समुच्चयस्य अभेदपर्यन्तानेन कर्मधारयविग्रहवाक्येऽपि अभेदः पदार्थ एव । निपात्येन चशब्दस्य अवाचकत्वेऽपि तदुपसंदानेन तत्त्वप्रतिन्याहृतपदान्तरस्य तत्र शक्यतेरथर्नीयत्वात् । पर्वतो वह्निमान्, दक्षी पुरुषः इत्यादौ मत्वर्धोपरिहित संकथनत्वं विग्रहवाक्ये पश्युपरिचयसंज्ञकस्यापि ससर्गं भर्षाद्देशेन भान च उपपद्यते । सोम. ६।१।१३. अत्र 'निपादस्वपत्तियायः' मीको पृ. २३९२ इति विन्दी भाट्टप्रथमे द्रष्टव्यम् । * पट्टीसमासः । यत्र पश्यपर्य-लक्षणया सामानाधिकरण्यं तत्र पट्टीसमासः । यत्र तु पश्यपर्यलक्षणा विनैत्र सामानाधिकरण्यं तत्र कर्मधारयः । सोम. ६।१।१३. * पट्टीसमासान् कर्मधारयो वधीयान् । 'दीर्घोमे संवृणै' दीर्घश्लो लोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य लोम इति । 'निपादस्वपत्ति' निपादश्लो लोमश्चेति विग्रहः न तु निपादाना स्वपत्तिरिति । वि. ३।३।१६.

३ पापतिर्यगधिःकरण्यायः । (मीमांसा-प्रत्ययु चद्रुतः स्वयं विवृत्तयान् अत्र न स्यात्प्यान कृतम्) । साहस्री. ८४६.

४ 'पोट्टाग्र्यानि गृह्णाति' इति समस्त-संज्ञया ॥

'चतुर्भुजा गृह्णाति' इत्यादि विषयाय 'पोट्टा-ग्र्याग्र्यानि भवन्ति' इति धृतानि पोट्टाग्रहीतानि । चतुर्भुजातानि चतुर्भुजादिभिः गृह्णन्ति येषां पोट्टाग्र्येणान्ते । इति प्रामे, सुब्रह्मचर्यदीप्तानां सप्तम्यधारेऽयं 'चतु-र्दशभुजाग्र्यामागृह्णन्ती' इति च । निष्कल्पस्या-न्वयत्वात् । संकप. २।२।२२.

* पोट्टी नाम अन्निराया द्विगणे उत्तरेऽहनि भवति । भा. १।१।१३।५२. * पोट्टी अग्नि-लोमस्य कर्मणः संज्ञाविशेषः । अग्निशोभापुत्रानां मूहं ननुत्तरेऽहनि । वि. ५।३।१३-१४. * पोट्टी

'अग्निशोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्त्ये ग्राहः' इति स्तुतशस्त्रार्जितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्था-त्तहानि अन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेय त्तुतशस्त्रयुतत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । संस्थान्तरं चेदं अत्यग्निशोमे नाम । १।१।१२. * पोट्टी अग्निशोमेकस्ययो-र्गृहीतश्चेत् सस्तुतशस्त्र एव । १।१।१२।४९-५२. मीको. पृ. ७५ 'अग्निशोमेकस्ययोः पोट्टी' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * पोट्टी अन्निराया द्विगणे एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विगणे । इति वृत्तिवारमतम् । परिसंख्यार्थं वचनम् । भा. १।१।१३।५३-५४. * पोट्टी आम्रपयादेव ग्राहः नोक्त्यात्, न च उमाभ्याम् । १।१।१।१।४२-४३, ४५-४८. * पोट्टी उक्त्योक्तं उत्तरलक्ष्यः । भा. ५।१।१।८।३५, * पोट्टी । 'एकविंशः पोट्टी वैराजसामा' इति मृत्तिलिहृद्येन सामगन्धेन वैरुपशब्दो वैराजशब्द इति गम्यते । ३।८।२२।४४, * पोट्टी (यागः) ऐन्द्रः । ३।६।७।१८. * पोट्टी ग्रहः अन्निराया द्विगणे नित्यः । इतरद्विगणे विकल्पित इति चेत् । सर्वत्र विकल्पित एवाय इति सिद्धान्तः । अन्निराया द्विगणे नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिवारमतम् । वि. १।१।१३, * पोट्टी ग्रहः । 'अतिराये पोट्टीशिनं गृह्णाति' 'नातिराये पोट्टीशिनं गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव स्वीकार्यः । वचनयोः समन्वयत्वात् । १।१।१३, * पोट्टी ग्रहः 'उत्तरेऽहन् द्विगमस्य गृह्यते, मध्यमेऽहन्निरामस्य' इदं वाच्यं अह्निसोपसंख्याय राजन्यादिनिमित्तनैरेषयाय च । राजन्यस्य तु अग्नि-शोमेऽपि गृह्यते पोट्टी ग्रह (तथा च 'अत्यग्निशोमे' नाम संस्थान्तरमेव नियम्यते तदेव राजन्यस्य नियतमि-त्यन्यदेतत्) । १।१।१५, * पोट्टी ग्रहः ज्योतिशोम-विहृती इति पद्यः । राजन्यार्थमग्निशोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १।१।१५, * पोट्टी ग्रहं गणनमेऽपि ग्रह इति पद्यः । 'नृपीयगने ग्रह' । न गरीतुं सर्वेण गृह्णाति' इति तृतीयवचने एव ग्रह इति सिद्धान्तः । १।१।१२.

ॐ पोडशी चोक्यसंयोगात् । ५।१।१८। ३५॥

ज्योतिष्टोमो पोडशिग्रहं प्रकृत्य ' तं पराश्रमक्येभ्यो गृह्णाति ' इति श्रूयते । तृतीयसवनं सूर्यास्तमायात् प्रागेव उक्त्यग्रहास्त्रयो गृह्णाते । तेभ्यः परस्तादयं पोडशीग्रहो विहितः । ' समयाप्युपिते सूर्ये पोडशिनः स्तोत्रमुपा- करोति ' इति च गोडशिलोत्रस्य काल उक्तः । यदा तु केनचित् प्रतिबन्धेन उक्त्यग्रहाः अस्तमायादूर्ध्वं उत्कृष्यन्त तदा पोडशिग्रहस्यापि उक्त्योऽस्ति न वा इति विचारे नोक्तयः, स्वकालातिक्रमकारणाभावात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । चन्द्रः तु गन्द- स्थाननिवेशी पूर्वपक्षं निराचष्टे । न अतुक्तयः । किंतु उक्त्योरुक्तयं पोडशी उक्त्येभ्यः । उक्त्यसंयोगात् ' परा- श्रमक्येभ्यो गृह्णाति ' इति पोडशिनः उक्त्यैः संयोगस्य विहितत्वात् । उक्त्योत्तरकाले पोडशियागस्य प्रधानस्य कालः । पोडशिलोत्रकालस्तु समयाप्युपितव्यं अत्रकालः । नहि अत्रकालानुसारेण प्रधानकालविरोधो युक्तः । तस्मात् पोडशी उक्त्येभ्यः । के.

● पोडशी ' चतुर्थे चतुर्थेऽहन्वहीनस्य गृह्यते ' इति अन्त्यतमस्यैत्रस्यैव अहीनस्य आदितश्चतुर्थेऽहनि, पुनः पञ्चममारस्य चतुर्थेऽहनि (अर्थात् आदितः अष्टमे-ऽहनि) प्राद्यः इति पूर्वपक्षः । कस्मिन्नपि अहीने आदितश्चतुर्थेऽहनि एव एकदा प्राद्यः न पुनरष्टमादौ अहनि इति सिद्धान्तः । वीसा तु अनेकाहीनार्था । वि. १०।५।१४. ● पोडशी ज्योतिष्टोमस्य संस्था- विशेषः । स च एकविंशः वैराजसामा । वैराजं च पृच्छार्थमेव, न सर्गार्थम् । भा. १०।६।६।१५.

● पोडशी ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव ग्रहीतव्यः, न सवने घटने । ' तृतीयसवनं आम्रवणाद् गृह्णाति पोडशिनम् ' इति वचनात् । १०।५।११।१४. ● पोडशी ज्योतिष्टोमे प्राङ्मनः । १०।५।१२।१४-४१. ● पोडशी तृतीया संस्था । तत्र उक्त्यस्तोत्रोत्तरं पोडशिलोम अधिवन् । इति तत्र पोडश लोत्राणि । भाट्ट. ३।६।१६. ● पोडशी नाम अग्निष्टोमविद्वत्तः पाग- विशेषः, पञ्चदशस्तोत्रेभ्यः (द्वादशस्तोत्राणि अग्निष्टोमे,

उक्त्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीणि अन्यानि उक्त्य- स्तोत्राणि, अतः पञ्चदशस्तोत्राणि) ऊर्ध्वं पोडशिन- स्तोत्रेण समाप्यते । वि. ८।१।५. ● ' पोडशी वैराज- सामा ' इति श्रुतम् । अत्र विकृतिरूपे पोडशियागे एकमेव वैराजं साम सर्वोत्तरगामस्थाने निविशते इति पक्षः । पृष्ठस्तोत्रे एव वैराजस्य निवेशः । इतद्यप्यपि सामानि यथायथं सन्वेष्टेति सिद्धान्तः । माहेन्द्र- स्तोत्रस्थाने एव निवेशः इति । भाट्ट. १०।६।६. ● पोडशी सर्वेष्वेव द्विरात्रेण उत्तरेऽहनि भवति, अना- रम्यविधानात् । (धारवमतमिदम्) । ' वैराजसं पूर्वैः साम भवति पोडश्यात्तरे ' इति चाक्यं तु वैराजस- विधानार्थम् । पोडशिनस्तु प्रातःपूर्वाद्युत्तरादः । भा. १०।५।११।१४.५ वर्णकं २. ● पोडशी स्तुतच्छसदितिः संस्थाकूपः उक्त्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यात् । भाट्ट. १०।५।१२.

ॐ पोडशिनः आम्रवणात्प्राद्येव ग्रहणम् ॥ तस्याऽऽम्रवणाद्ग्रहणम् ॥ १०।५।१०। ४२ ॥ आप्यम्—अस्ति पोडशी । ' य एव विद्वानेते पोड- शिन गृह्णाति, भवत्यामना पराऽस्य आत्तु'यो भवति ' इति । तत्रायमर्थः समभिगतः । प्राद्यतः पोडशीति । अथेदानीमिदं संदिश्यते, किमसौ आम्रवणात् उक्त्याघ- ग्रहीतव्य इति, उत आम्रवणादेवेति ? किं प्राप्तम् ? तस्य आम्रवणाद् ग्रहणम् । कुतः ? वचनात् ' आम्र- वणाद् गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । उक्त्याघ वचनात् । ४३ ॥

ग्रहीम एतत्, आम्रवणात् ग्रहीतव्यं, पोडशीति । किंतु उक्त्याघ ग्रहीतव्यं । कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति ' उक्त्याघ गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । किमिदं वचनं न युक्त्यात् । तस्मात् उक्त्याम्रवणात् ग्रहीतव्य इति । (इति स्थितं तावत् मध्ये अन्तरागभिर्णी) । अनभ्यासे पराश्रमक्यस्य तादृश्यात् । ४५ ॥ आप्यम्— स्थितादुक्त्ये । इत्यत्र पश्यामः । उक्त्याघ ग्रहीतव्य इति । कुतः ? ' यत्पराश्रमक्याग्नि- गृह्णाति पोडशिनम् ' इति । उक्त्याग्निगृह्णातीति संबन्धो नोक्त्यात्पराश्रममिति । कुतः ? अनभ्यासे पराश्रमक्ये

पदम्' इत्यादावपि ह्यविभक्त्यसंभवात् लक्षणा स्यात् । यदि च तत्र ह्यविभक्त्यसंभवादेऽपि अप्याह्नविभक्ति-संभवात् न लक्षणा, तदा समासेऽपि अप्याह्नविभक्ति-रेव अस्तु । 'नील च तद्गुण्यल च' इति समुच्चयवाचि-वशब्दश्रवणेनापि अन्वन समुच्चयस्य अमेदपर्वत्र-सानेन कर्मधारयप्रिग्रहवाक्येऽपि अमेदः पदार्थ एव । निपातत्वेन चशब्दस्य अनाचकत्वेऽपि तद्गुण्यसंदानेन तत्समभिदाहृतपदान्तरस्य तत्र शक्तैरेवर्जनीयत्वात् । पर्वतो वहिमाम्, दण्डी पुरुषः इत्यादी मत्तर्षोपरिधित संश्रयत् त्रिग्रहवाक्ये पद्युपरिधितसंश्रयस्यापि संसर्ग-मर्षादेशेन भान च उपपद्यते । सोम, ६।१।१३, अत्र 'निपादस्वपतिन्वायः' मीको, घृ. २३९२ इति विन्दी भाद्रम्ये द्रष्टव्यम् । * पृथीसमासः । यत्र पद्युपर्य-लक्षणाया सामानाधिकरण्या तत्र पृथीसमासः । यत्र तु पद्युपर्यलक्षणा निनैव सामानाधिकरण्या तत्र कर्मधारयः । सोम, ६।१।१३, * पृथीसमासान् कर्मधारयो वजीयात् । 'दीर्घसोमे संवृण्ये' दीर्घधातो सोमश्चेति विग्रहः । न तु दीर्घस्य सोम इति । 'निपादस्वपति' निपादधातो स्वपतिश्चेति विग्रहः न तु निपादाना स्वपतिरिति । वि. ३।३।२६.

॥ पाठतिर्यग्धिकरणन्यायः । (मीमांसा-ग्रन्थेषु बहुधाः स्पष्ट विवृतत्वात् अत्र न व्याख्यान कृतम्) । साहस्री, ८४६.

॥ 'पोडशान्यानि गृह्णाति' इति समस्त-संरया ॥

'चतुर्गुह्य गृह्णाति' इत्यादि निषाय 'पोडशा-न्यावानि भवन्ति' इति श्रुतानि पोडशागृहीतानि । चतुर्गृहीतानि चतुर्गृहीतादिभिः सह निरोधादिकल्पन्ते । इति प्राप्ते, सप्तम्यगृहीताना समसपञ्चदशेऽर्थे 'चतु-र्दशोर्णमाम्यामाहुतयो ह्यन्ते' इतिवत् । विकल्पस्या-न्याय्यत्वात् । सकर्ष. २।१।१२.

* पोडशि साम अङ्गिरसा द्विरासे उत्तरेऽहनि भवति । भा. १०।१।१३।५३. * पोडशी अग्नि-ष्टोमस्य काव्यः संश्लयनिरोधः । अग्निष्टोमातुष्टानात् प्राग् नातुत्पेऽप्यम् । वि. ५।३।१३-१४, * पोडशी

'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्, अप्युद्वये ग्राहः' इति स्तुतशास्त्रजितो भविष्यति इति पूर्वपक्षः । पूर्वसंस्था-रहराणि अन्यसंस्थार्थं चाभ्युपैत्य स्तुतशास्त्रपुत्रत्वमेव द्रष्टव्यं इति सिद्धान्तः । सत्यान्तर चेदं अत्यग्निष्टोमो नाम । १०।५।१२. * पोडशी अग्निष्टोमोव्यथो-गृहीतश्चेत् सस्तुतशास्त्र एव । १०।५।१२।४९-५२. मीको, घृ. ७५ 'अग्निष्टोमोव्यथोः पोडशी०' इत्यत्र अधिस्तरणं द्रष्टव्यम् । * पोडशी अङ्गिरसा द्विरासे एव उत्तरे गृह्यते । नान्यत्र द्विरासे । इति वृत्तिकारमतम् । परिसंत्कार्यं वचनम् । भा. १०।५।१३।५३-५४. * पोडशी आश्रयणादेव ग्राहः नोद्व्यात्, न च उमास्याम् । १०।५।१०।४२-४३, ४५-४८. * पोडशी उद्व्योक्त्यैर्लक्षणैः । भा. ५।१।१८।३५, * पोडशी । 'एकविंशः पोडशी वैराजसामा' इति प्रवृत्तिलिङ्गेन सामशब्देन वैष्णवगृष्टो वैराजगृष्ट इति गम्यते । ३।८।२२।४४, * पोडशी (यागः) ऐन्द्र. । ३।६।७।१८. * पोडशी ग्रहः अङ्गिरसा द्विरासे नित्यः । इतरद्विरासे विकल्पित इति चेत् । सर्वत्र विकल्पित एवाय इति सिद्धान्तः । अङ्गिरसा द्विरासे नित्यः इतरत्र तु नास्त्येव इति वृत्तिकारमतम् । वि. १०।५।१३, * पोडशी ग्रहः । 'अतिरासे पोडशिर्न गृह्णाति' 'नातिरासे पोडशिर्न गृह्णाति' । अत्र विकल्प एव हीकार्यः । वचनयोः समन्वयात् । १०।८।३, * पोडशी ग्रहः 'उत्तरेऽहन् द्विराशस्य गृह्यते, मध्यमेऽह्निस्तरस्य' इदं वाक्यं अहर्विशेषसंन्याय राजन्यादिनिमित्तनैरेषयाय च । राजन्यस्य तु अग्नि-ष्टोमेऽपि गृह्यते पोडशी ग्रह (तदा च 'अत्यग्निष्टोम' नाम सत्यान्तरमेव निष्पद्यते तदेव राजन्यस्य नियतमित्यन्यदेतन्) । १०।५।९, * पोडशी ग्रहः ज्योतिष्टोम-विहृती इति पक्षः । राजन्यार्थमग्निष्टोमेऽपि इति सिद्धान्तः । १०।५।९, * पोडशी ग्रहः सप्तम्येऽपि ग्राह इति पक्षः । 'तृतीयघटने ग्राह । न सर्वेषु घटनेषु गृह्णाति' इति तृतीयघटने एव ग्राह इति सिद्धान्तः । १०।५।११.

रूपयेभ्य इत्यादि पञ्चमी अवादानस्याधिकैव । पराश्रमिति तु 'पराशीः सामिपेयीत्सुवपात्' इतिवत् अनाभ्यास-
 बाभिन्याशिलानुवादा इति धात्वयम्, उभयद्विभक्ति-
 स्थले प्राचा परस्परान्वयस्य ग्युस्येपात् पराकठमदस्य
 वाचस्पत्याहस्य सत्ये परब्रह्मा एव तदर्थकत्वेन काव्य-
 मेदप्रसक्तस्य । उक्त्यप्यात्राप्य एकमेवापादानस्ये बहुवच-
 नाद्युपपत्तेश्च ।

अतः उक्त्यप्रचाराणां बहुत्यासत्पुरकास एव पञ्चम्य-
 योऽनेन विधीयते इति सदैकनाम्नतयाऽस्यापि तद्विधा-
 यस्याधोक्त्यापादानस्यं पोडशिप्रश्नस्येति सिद्धम् ।
 काव्ययोगिता च पद्ये आश्रयणस्य पूर्वपक्षे बाधान्त-
 र्प्रथमः ।

मण्डन- 'स गुरुते चाश्रयणास तृत्प्यात् ।'

शेकर- 'स च आश्रयणतो आदाः ।'

● पोडशिनः ऋषिपुत्रोमे तृतीयसवने एव मह्यम् ।
 १०५१११४४. मीको. पृ. १८०१ 'ऋषिपुत्रोमे
 तृतीयसवने एव पोडशिनो मह्यम्' इत्यत्र अधिफलं
 द्रष्टव्यम् । ● पोडशिनः नामादहीनेषु प्रथमहीनं चतुर्थे
 चतुर्थे दिवसे मह्यम् । १०५११४५५-५७. मीको.
 पृ. २३११ 'नामादहीनेषु प्रथमहीनं' इत्यत्र अधि-
 फलं द्रष्टव्यम् । ● पोडशिनः रत्नौ समातिः । वि.
 ६५११४.

श्री पोडशिनो वैकुण्ठसं सप्त कुस्त्वविधानात् ।
 १०५१११३४ II

ऋषिपुत्रोमे प्रकृत्य 'य एव विद्वानेवं पोडशिनं
 गृह्णाति, भवत्यानना पराऽस्य आहृयो भवति' इति
 पोडशी नाम ब्रह्म आम्नातः । स विष्णुः आदाः
 (वैकुण्ठः) प्रकृतौ (आहृतः) वा इति विकारे पूर्व-
 पक्षमाह । पोडशिनो मह्यस्य वैकुण्ठतं स्थाम् । तत्र
 विष्णुः कुस्त्वविधानात् शान्ताकाश्रयो तथा एवात्
 तथा विधानात् 'माभयोऽहम् विरात्मस्य गृह्णाते' इति ।
 एतद्व्यक्त्यानुवारेण 'अधिरामे आश्रयस्य' इति वचनं
 वैकुण्ठे अतिशये इति सम्भवे । तस्मात् वैकुण्ठः पोडशी ।

प्रकृतौ चाभावर्योनात् । ३५ II

पोडशिप्रहस्य वैकुण्ठमे हेक्वतरमाह । प्रकृतौ च
 पोडशिनः अभावस्य दर्शनात् । 'दे सखुताना विराज-
 मतिरिच्येते' इति, अभावे पोडशिनः द्वे लोभेये
 विराजन्तिरिच्येते इति वचनं द्वितीयेऽप्यापे 'विहित-
 प्रतिषेधात्' इत्यत्र (२।५।२।२७) । तस्मात् पोडशी
 वैकुण्ठः ।

अयत्नवचनात् । ३६ II

'न पोडशी नाम यशोऽस्तीत्याहुः' इति प्रकृतौ
 ऋषिपुत्रोमे वचनम् । एवं अपरावचनान्त् पोडशी
 वैकुण्ठ एव ।

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् । ३७ II

पोडशी ब्रह्मो वैकुण्ठः इति पूर्वपक्षं सूचयन्नेव प्रयां
 वाद्यन्त्रो व्यावर्तयति । न वैकुण्ठः पोडशी, प्रकृतौ ऋषिपु-
 त्रोमे 'पोडशिन गृह्णाति' इति शिष्टत्वात् विहितत्वात्
 अथो प्रकृतः ।

प्रकृतिदर्शनात् । ३८ II

इत्थं पोडशी प्राकृतः स्यात् 'तिहा संस्तुतानां
 विराजन्तिरिच्येते' इति लिङ्गस्य दर्शनात् ('विहित-
 प्रतिषेधात्' २।५।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्) प्रकृतौ
 प्रकृतिगतत्वे लिङ्गस्य दर्शनात् ।

आम्नानं परिसंख्यायम् । ३९ II

'माभनेऽहम् विरात्मस्य गृह्णाते' इति पूर्वपक्षोक्तस्य
 वचनस्य गतिः प्रवर्तते । इदं आश्रय परिसंख्यायं
 स्यात् । 'अधिपुत्रो राजन्त्यस्य गृह्णात्' इति वचने
 पोडशिनो राजन्त्यमित्तकता उक्तं चोदकेन च विष्णुः
 पोडशिमि मावणीये राजन्त्यमित्तकत्वमेव स प्राप्नुयात्
 तात्पर्यसंख्यायं 'माभनेऽहम् विरात्मस्य गृह्णाते' इत्य-
 न्नामम् । तथा च आदानस्यापि प्रकृतौ पोडशी स्थापेयः ।

वक्ष्यमाणवर्णनम् । ४० II

वक्ष्यमाणं पूर्वपक्षे 'प्रकृतौ चाभावर्योनात्' (१०।
 ५।१।१५) इति कथाह । अभावर्योने उक्तं स्यात्-
 कम् । अभावर्योनात् वैकल्पिकः पोडशी । निविद्य-
 प्रतिषेधात् पद्ये स्तोत्रविधानेरकः ('विहितप्रतिषेधात्' २।
 ५।२।२७ इति सूत्रे द्रष्टव्यम्) ।

वर्तते । कुतः ? तादर्थ्यात् । तादर्थ्ये ह्यस्वावागम्यते । पराचीः सामिषेनीरन्वाह । अनम्यस्ताः सामिषेनीरन्वाहेति । तथा, अनम्याप्रचनः सन् नोकथ्येन संबन्धते । न हि भवति भवन्धः, उक्थ्यादनम्यस्तमिति । कथं तर्हि ? उक्थ्यान्निगृह्णाति, तमनम्यस्तमिति । तस्मादुक्थ्यामप्रयणाभ्यां गृहीतः इति ।

उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् । ४६ ॥

भाष्यम्— इतश्चोक्थ्यादपि गृहीतय इति । कुतः ? उक्थ्यविच्छेदवचनं भवति । 'विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि पोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । प्रणयतिना संबन्धात् विस्फुटप्रसादान् दर्शयति । तस्मादप्युक्थ्या गृहीतय इति ।

आप्रयणाद्वा, पराङ्गशब्दस्य देशान्नाचित्यारपुनरापेयवन् । ४७ ॥

भाष्यम्— आप्रयणादेव वा गृहीतयः । न उक्थ्यात् । कुतः ? 'यदाप्रयणाद् गृह्णाति पोडशिनम्' इति वचनात् । न शक्यं आप्रयणात्कुर्यादौ गृह्णामाण उक्थ्याद् गृहीतुमिति । अगतिक्रमो द्रोषा गतिः । यत्कुर्यात्संबोधो गति विक्लपसमुच्चयौ स्याताम् । सत्या हि गतौ न तावाभ्रवणीयो सः । अस्ति चान् गतिः । कथम् ? पराङ्गशब्दस्य देशान्नाचित्यात् । दिग्देशकालवचनो हि पराङ्गशब्दो भवति । तथा सति, उक्थ्यात्पराङ्गमिति संबन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंबोधो विरोत्म्यते । यथा, 'पराङ्गमन्नाथेषांपुनरादासति' इति कालसंबोधो पद्यमी, नापादाने । 'यद्यमिहोषिं प्रहृष्यन्' । तस्यादप्युक्थ्यादेव गृहीतयः इति ।

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् । ४८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, विच्छेदवचनादादादानदर्शनमिति । नैतदेवम् । विच्छेदः स्तोमसामान्यात् भवति । विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि पोडशिनं च ततः प्रणयन्ति' इति । एषविंशत्योमावाद्बन्ध्याग्रह इव पोडशिति । तत्र पूर्वोर्विच्छिन्न एतौच्यते, ततः प्रणयन्तीति । इयमपि कल्पार्थे एव पद्यमी, नानादाने । तस्मादाप्रयणादेव गृहीतयः पोडशी ।

शा— पोडशिन्येव सदेहः किं अगौ आप्रयणात् उक्थ्यात् वा गृहीतयः । उत आप्रयणादेवेति । तत्र 'आप्रयणात् गृह्णाति, उक्थ्यान्निगृह्णाति' इति वचनद्वयात् विक्लपेन समुच्चयेन वा द्वाभ्यां गृह्यते, इति पूर्वपथः । 'कृतनस्याप्रयणादेव ग्रहणं नित्यचच्छुत्तम् । न युक्तं वाधितुं नरमात्रं विकल्पसमुच्चयौ ॥'

वि— 'उक्थ्यामप्रणतः स स्यात्केवलामप्रयणाद्गतः । आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधिरवतः ॥'

भाट्ट— पोडशिन्येव किमाप्रयणादेव ग्रहण उत उक्थ्यादपीति चिन्ताया 'आप्रयणाद् गृह्णाति' इति वचनात् आप्रयणापादानवत्ववत् 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इति वचनादुक्थ्यस्याप्यपादानत्वश्रुतेस्तस्मादपि विक्लपेन समुच्चयेन वा ग्रहणम् । न च 'उक्थ्याद् गृह्णाति' इत्यशोकात्परस्ताद्गृह्णातीत्यर्थाङ्गीकारेण उक्थ्यपरमावभागविधानात् नापादानविधानमिति वाच्यम्, दिशोगमिमित्तकत्वे पञ्चम्या उपपदविभक्तत्वेन कारकविभक्तेः क्लीबस्वाया अपादानार्थकत्वस्यैवावगतेः । परस्तादित्येव विधदिकशब्दयोगाभावे पञ्चम्या दिशोगमिमित्तकत्वानुपपत्तेः । 'अन्यारादितरैर्दिकलब्धान्नुत्तरपदानादिषुके' (पा० २।३।२९) इति सूत्रेण शब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । इति प्राप्ते,

नेयमपादानपञ्चमी, तथाचै अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । समुच्चये नैरपेक्षयापापत्तेः । अपि तु 'तं पराङ्गमुक्थ्येभ्यो गृह्णाति' इति शागन्तरथचनेकवाक्यतया दिशोगमिमितेय, विकल्पापत्तेः उरपदविभक्तिरस्यापि स्त्रीकारे वापकामात्रात् । न च शब्दयोग एव सा 'मायात् प्ररथयामि' इत्यादौ शब्दयोगाभावेऽपि अभ्येयोगमात्रेण तर्ह्येनात् । अत एव 'इयापुप्रातिपदिशान्' (वा० ४।१।१) 'इत्तादन्तरस्य' इत्यादिभूतमात्रपृथग्वाहोऽपि संगच्छते ।

अतश्च येषु सहस्रशतमात्रेऽपि 'द्वयो यता' इत्यादिप्रयोगदर्शनादर्थमात्रविषयताऽपि तृतीया । तेषु दिग्दर्शित्वस्यैव पञ्चम्या अपि नानुपपत्तिः ।

न च 'त पराङ्गम्' इत्यत्रैव प्राप्तौऽप्यनुपादाने पदानुत्तरार्थम् उक्थ्यशब्दात्प्राप्य विधौ वक्त्रपदेशस्ये-

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पथं व्यावर्तयति । नैतदस्ति वैज्ञत. पोडशीति । प्राट्टनः स्यात् । कुतः ? प्रकृत्या हि ज्योतिशोमे आम्नातः । प्रकरणञ्च ज्योतिशोमेन एकराक्यता स्यात् । सा विहृती अपि उच्यमानस्य नापैति । नदीद वचनं प्रकृतौ प्रतिपेधकम् । किं तर्हि ? विहृतानुपदेशकम् । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिपिडरयात् पोडशी भवितुमर्हतीति । अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकम् । किं तर्हि ? वाक्यमपि तथा 'अप्यग्निशोमे राजन्यस्य यज्ञीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति । न चेदं प्रकृतौ संभारत् वैकृतैऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः पोडशीति ।

उपु— 'नदीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिपेधकम्, किं तर्हि ? विहृतानुपदेशकम्' इति । वास्तुकरम् । 'देव्या गार्हपत्यप्रतिष्ठते' इत्यत्रापि शक्यं वक्तुम् । गार्हपत्यग्रन्थं श्रुतिः ब्रवीति इति न ह्यद्राभिधानं निरर्तयति इति । सर्वत्रैव इदम्वचनं घटते । अत इदम्वचनं न्यायेन (बलात्प्राधिकरणन्यायेन) निरुद्धम् । तस्मादयमञ्जसम् । कथं तर्हि अयं ग्रन्थः ? उपचरत्वेन । (मूल्युक्तिस्तु अन्येन । तामाह—)

यदुक्तं वाक्येन उदर्यः पोडघिन इति, तन्न । ययम् ? प्रकृतौ पोडशी विधीयते 'पोडघिनं गृह्णाति' इति । तत्र विधीयमानस्य ज्यंया भावना, किं केन कथ-

मिति । तत्र निमंशं करणोपकारो विपरिवर्तमानो निराकाङ्क्षं करोति । केनेत्यतः पोडशी । कथमत्र पोडघिन इतिवर्तयता वा आम्नायते वा निराकाङ्क्षं करोति । तत्र वाक्य परिसमाप्तं (प्रकृतौ), न केनाप्य-

शेन अपरिपूर्णम् । परिपूर्णत्वात् वाक्यस्य प्रकृतावेव निवेशः । यत्र स्ववाक्य एव विधीयमानस्यैव किमंश-

पदान्तरेण उपनीयते, यथा 'सुवं हि स्यः स्वर्गती' (इति दशोर्जयमानयोः प्रतिपद कुयात्) इति प्रतिपत् विधीयमानेन वाक्येन द्वियजमानेन प्रकृतौ संबन्धते, तत्र प्रकरणबाधो युक्तः । यथा च द्वादशोप-

सत्रस्य विधीयमानस्यैव निमंशपूर्णं अर्हीनशब्दः

मी. सं. ५०५

करोति । एवं नाम किमंशस्य पूर्णं वाक्येन, येन प्रकरणात् उदर्यः स्यात् । तस्मात् प्रकरणे एव निवेशः । प्रकृतिदर्शनाय । ३८ ॥

भाष्यम्— प्रकृतौ भगति दर्शनं अस्य पोडघिनः । 'तिस्रः सधृताना विराजमतिरिच्यन्ते' इति । उक्त-मेतत् (२।४।२२७) पोडघिनि गृह्यमाणे विसृणा स्तोत्रीयाणा दर्शनमववक्ष्यते इति । तस्मात् प्राकृतः पोडशीति ।

आम्नातं परिसंख्यार्थम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अयं यदुक्तं वैकृतसत्रं सूत्रनविधानात् इति । तदुक्तं प्रकृतौ अप्रतिपेधकं तद् वचनमिति । अथ चोदकेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यते इति । अवि-शेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय अग्निशोमे राजन्यस्य ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वाक्येनोक्तम् । तद्विकाराय एवं प्राप्नोति परिसंख्यानम्, तदर्थमुच्यते । अनति-रात्रेऽपि अनग्निशोमेऽपि कथं यद्यते 'मन्थमेऽहन्-निरात्रस्य गृह्यते' इति ।

वक्तनभावदर्शनम् । ४० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं प्रकृतौ पोडशी न दृश्यते, 'द्वे संस्तुताना विराजमतिरिच्येते' इति । तदुक्तम्, अभावदर्शनात् वैकल्पिकः पोडशी निहित-प्रतिपेधात् पक्षेऽतिरेक इति ।

गुणादयज्ञत्वम् । ४१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं अयज्ञपचनात् न प्रकृतौ पोडशीति, तदुक्तम् । शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं तु अयज्ञपचनम् ? वैकल्पिकत्वात् । पक्षे स यज्ञो नास्ति इति मन्त्रा अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राट्टनः पोडशीति । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ।

शा— अस्ति ज्योतिशोमे पोडशी । स च 'पोड-शिना वीर्यंशामः' इति पुरुषार्थतया निहितोऽपि पुनः प्रत्यर्थतया भूयते 'अप्यग्निशोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अभ्युक्त्ये प्राथ, अतिरात्रे ब्राह्मणस्य, उत्तरेऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते, मन्थमेऽहस्त्रिरात्रस्य, चतुर्पेऽहन्-शीनस्य गृह्यते' इति । तत्र प्रत्यर्थं पोडघिनं प्रति

गुणादयज्ञत्वम् । ४१ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'अवशरचनात्' (सं० ३६) इति तदपि उक्तं प्रत्युक्त इत्यनुवर्तते । पोडशिग्रहस्य वैकल्पिकरथात् पक्षे अवशरत्वं इति गुणात् मकरया अवशरत्वम् । तस्मात् प्राहुः पोडशी, चोदकाद्वैकृतः । इति सिद्धान्तः । के.

● पोडशिनः सस्तुतसकृता । भा. १०।५।१२।४९-५२. ● पोडशिनि अतिरागे च पितृदेवत्वमदाने श्रूयमाणं 'अनुष्टुप्' इति मन्त्रमन्त्रं नमति' इति वाक्यम् । भा. टिप्पणी १।२।११।२९ दृ. ७८८.

● पोडशिनि ऐन्द्र वृष्णि तृतीयम् । मयः क्रतुपरायः । (अग्निष्टोमे आग्नेयः अज., उक्त्ये ऐन्द्राग्रः द्वितीयः, पोडशिनि ऐन्द्रः वृष्णिः तृतीयः ।) । भा. १।६।१६।४२, १।६।१।१८, ● पोडशिनि ऋतौ क्रतुपरायः मयः । आग्नेयः ऐन्द्राग्रः ऐन्द्रो वृष्णिश्चेति । १।१।१६।४५.

● पोडशिनि सवनीयाणि एकविंशानि भवन्ति । ङुप्-१।२।५।२४ वर्णक २. ● पोडशिनि सवनीयाः पञ्चत्रयः । 'आग्नेय. पशुमिष्टोम आलम्ब्यः, ऐन्द्राग्र उक्त्ये द्वितीयः, ऐन्द्रो वृष्णिः पोडशिनि तृतीयः' इति विधानात् । तत्र पोडशिनि सवनीयपञ्चानां शिन्वेऽपि अग्निष्टोमे 'प्रासा अग्नि' इत्यत्र 'प्रास्यो अग्नि' इति नारयूहः । वृत्वाचिन्ता, वस्तुतस्तु ऊहः कर्तव्य एव । वि. १।१।८.

● पोडशिप्रतौ वैश्रवणमनः होतुः पृथे निवेद्यः । न वृत्स्ने ऋतौ 'पोडशी वैश्रवणमा' । भा १०।६।६।१५-२१.

४ पोडशिग्रहो ज्योतिष्टोमाद्गम् ॥

पोडशिने वैश्रमत्यं तत्र वृत्तनिषिधानात् । १०।५।१।३४ ॥

भाष्यम्--अस्ति पोडशी ज्योतिष्टोमं प्रवृत्तान्मातः 'य एवं विद्वानेनं पोडशिनं गृह्णाति, मन्व्यारमना पतऽहव आनुषो मपति' इति । तत्र संशय, किमेवः प्राहुः वैश्रम इति । क्व प्राहुः ? ज्योतिष्टोमं प्रवृत्त आम्नानात् । वैश्रमो विहृतो वचनान् 'मप्य-

मेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते' इति । प्रवृत्तावपि वचनम-स्येव इत्याशङ्क्य 'अग्निष्टोमे राज्ञ्यस्य गृहीयात्, अतिरागे ब्राह्मणस्य' इति, विहृतावपि वचनसामर्थ्यात् विहृतो अतिरागे स्यात् इत्याशङ्कयते । प्रवृत्तौ आम्नानात् प्रवृत्तौ चातिरात्रस्य भावात् प्राहुः इत्या-शङ्का । तस्मात् मशयः । किं प्राप्तम् ? पोडशिने वैश्रमत्वं स्यात् । कुतः ? तत्र वृत्तनिषिधानात् । विहृता-वधौ वृत्तनो विधीयते । कथम् ? 'य एवं विद्वान् एत पोडशिनं गृह्णाति' इत्यभिधाय 'मप्यमेऽहंस्त्रि-रात्रस्य गृह्णाते' इति विधीयते । प्रकरणाद्य वाक्यं वन्धीयः । एव वाक्येन प्रकरणे बाधिते 'व्यति-रागे ब्राह्मणस्य' इति वचनं वैश्रमो अतिरागे इति गम्यते । तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रवृत्त विधानात् विहृतावधौ न वृत्तन आम्नतः, तथापि वृत्तन एव विहृतो विहितो भवति । तस्मात् विहृतियु परिगणितासु पोडशी ग्रहीतव्यो न प्रवृत्ताविति ।

ङुप्-- 'य एवं विद्वान् पोडशिनं गृह्णाति' इति । अत्र पूर्वः पठः । 'मप्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते' इति प्रत्यक्षेण वाक्येन विहृतिर्बन्धः । प्रवृत्तौ प्रकरणा-म्नानानुमितेन वाक्येन संबन्धः स्यात् । तत्र प्रत्यक्षे सति वाक्ये दुर्बलमिति ।

प्रवृत्तौ चाभापदर्शनात् । ३५ ॥

भाष्यम्-- इतथ वैश्रम इति । कुतः ? प्रवृत्तौ अभागे दृश्यते । कथम् ? 'दे संस्तुताना विरात्रमिति शिष्येते' इति । अभागे पोडशिने दे स्तोत्रीये विरात्रं अतिशिष्येते इति वक्षित द्वितीयेऽध्याये (२।४।२।२७) । तस्मादपि वैश्रम-पोडशी इति ।

अयशवचनानाथ । ३६ ॥

भाष्यम्-- इतथ वैश्रम इत्यात् । एव हि भवति वचन 'त पोडशी नाम यष्टोऽस्ति इत्याहुः' इति । न सावसास्ति पोडशी । ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तौ इदं भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवसुरवचनं । तस्मा-दपि वैश्रम इति गम्यते ।

मण्डन— 'स्वात् पोडशी तु प्रकृतौ प्रयोगे ।'

शंकर— 'पोटशी प्रकृतयेव ।'

● पोडशिग्रहस्य अद्विरसा द्विगने उपसहारः इति इचिभामतम् । 'पोटदशुचरे' इत्यस्य वैजानसवाम-
विष्णुर्षकादल्मिते भाष्यमतम् । १०।५।११२।५-५५.
मीको. ट. १८१ 'अद्विरसा द्विगने पोडशिग्रहलोप-
संहारः' इत्यत्र अपि चरणं दृश्यम् । ● पोडशिग्रहस्य
दक्षिणः, उन्नयाना देवादुरभये सति, वर्तन्ते एव ।
'तं पराश्रमवर्धयेत्यो निरुहानि' इत्युच्यते चरं पोड-
शिनो विधानम् । वि. ५।१।१८, ● पोडशिग्रहस्य
पुरुषस्य उन्नयोत्तरतन्मन्त्राङ्कं असाधितु उपसर्जनस्य
स्तोत्रस्य कालं चाधिराया हस्तोत्रो ग्राह उल्लेखः । ५।१।
१८. ● पोडशिग्रहे अस्तुदशमे अग्निहोमार्थं गृहीते
सप्तम्यारं स्वात् । वचनात् अग्निहोमे दक्ष्यते वा
परीतः सन् न होम्यन्तं करोति । भा. १०।५।१२।
५५-५६.

● पोडशिग्रहस्य अतिराधे प्रतिपद्ये । भा. १०।
८।३।६.

● पोडशिग्रहनिषेधस्य विद्वत्स्वरूपा अतिराधे ।
वि. १०।८।३.

● पोडशिग्रवारं त्राविरे कर्ष्यमानं च बलपक्षे ।
भा. ३।१।५।१८.

● पोडशिग्रवाग्नाभ्यासस्य कालः उक्त्यवागा-
न्यवोत्तरात् । वा. ५।१।१।८।३५.

● पोडशिग्रहे 'न्ययस्तं पोडशिनं संवति'
इत्युक्तम्, तेन न्यचारः धीवः क्रमः अतिराधे । भा.
५।१।५।७.

● पोडशिसंस्थे (अग्निहोमे) प्रातरग्निहोमप्रश्नति
प्रतिहोमासुग्रामम् । भा. ६।५।१५।४४.

● पोडशिसंस्थायाः चतुस्रं भवति । (न
मकतीनि सत्पाचारः- के.) वि. २।१।१०.

● पोडशिसंस्थायां उक्त्यस्तोत्रोत्तरं पोडशित्तोत्रं न
तु सप्तम्युत्तरं अतिराधादि । भाट्ट. १०।५।१२.

● पोडशिसंस्थायां प्रातरग्निहोममारभ्य प्रति-
होमानामसुग्रामम् ।।

प्रातरसु पोडशिति । ६।५।१।४।४४।।

पोडशिसंस्थे अग्निहोमेऽतिराधेपु होमेषु संदेहः,
किं चापमग्निहोत्रेण प्रतिहोत्रपशुत प्रातरग्निहोत्रेणेति ।
किं प्राप्तम् । चापमग्निहोत्रेणेति पूर्वस्तिवधिचरणे उक्तम् ।
दत्तमेव सर्वैरिति प्राप्तम् । तथा दाते, उच्यते ।
प्रातरसु पोडशिति । पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोमप्रश्नी-
न्यविवचनान्ति प्रातरग्निहोत्रादेव समारभ्याणीति ।

[सोम-वि - माह - स्वात्कथानि मीसे. ट. ५.
२७५ 'प्रतिहोमपक्षे सायमग्निहोत्रमन्त्यासुग्रामम्'
इति विन्दो प्रशानि ।]

मण्डन— 'प्रातरायाः पोडशिति ।' पोडशि-
संस्थायाः चतौ राभातिः भवति । सप्तम्यु तत्र अति-
राधे प्रातर्होम एव प्रथमः । तस्मात् प्रतिहोमेषु अपि
प्रातर्होम एव आदौ कर्तव्यः इति ।

शंकर— 'पोडशिति प्रातरादि ।'

● पोडशिसंस्थायां 'होमसुन्नयाना नसप्तम
भवति' इति नियतया विहितम् । सुतथ तत्रैव 'यो
हृदिकामो वेदवाचसाम.०' इत्यादिना पत्रमवाय
होमर विधीयते इति वाच्यमपि । कौ. १।१।१।२।७.

● पोडशिसंस्थाविषयः होमस्य नियतविधिः ।
सु. ट. ८७३.

● पोडशित्तोत्रस्य उक्त्योत्तरात्स्वरूपकाल-उपसा-
खुचित्कालोर्मये प्रथमकालः उक्त्योत्तरात्स्वरूप एव
प्रादाः, अन्यस्तु चाप्याः । सप्तम्युत्तरात्स्वः पोडशी ।
सु. ५।१।१।८।३५. ● पोडशित्तोत्रस्योत्तरं. उक्त्य-
स्तोत्रात्कालपूर्वम् । ५।१।१।८।३५. मीको. ट. १०।८५
' उक्त्यस्तोत्रात्कालपूर्वम् पोडशित्तोत्रस्यापि उत्तरंः'
इत्यत्र अपि चरणं दृश्यम् । ● पोडशित्तोत्रस्य उक्त-
कालकाल. समवायुधिकः पूर्वः । सप्तमः अस्तुत्तरः तं
अपि उचितः प्राप्तः समवायुधिकः । वि. ५।१।१८.

स

• 'सं' । आभेरीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसामः
तेन (कालापनेन) 'सं' इति सञ्ज्ञा कृता । वा.
१।३।६।१११ पृ. २३१ । यत्रन आभेरीयनमाने गायत्रा-
नन्तर साम तत्र तस्य 'सं' इति सञ्ज्ञा । सु. पृ.
२३०. • 'सं ते प्राणो वातेन०' इत्यादौ एववाक्यार्थं
वाक्यदोषाभ्याहार एव कर्तव्यः न रतुपपन्नः, एववेत-
न्गात् । अमीषोमीयपद्यौ । वि. २।१।१८. • 'स ते
वायुर्गतेन गच्छता, सं यज्ञैरद्भानि, सं यज्ञपतिराशिपा'
इत्यन गच्छता इत्येव शब्दः. 'स यज्ञैरद्भानि' इति
बहुवचनान्तेन व्यग्रहितात् 'स यज्ञपतिराशिपा'
इत्यन नातुपपद्यते । लौकिकाभ्याहारेण तु वाक्यसमाप्तिः ।
भा. २।१।१७।४५.

• संयजनं चरी न कर्तव्यम्, पुरोडासो तु पिण्डार्थं
कर्तव्यम् । भा. १०।१।१३।५१. • सयवन पिष्टस्थो-
दकेन मिश्रणम् । वि. १०।१।११. • सयवन पिष्टानां
दर्शपूर्णमासयोः त्रियते 'प्रणीताभिर्हृदीषि सवीति' ।
भा. १०।१।१३।५१. • संयवन प्रणीतानां प्रयोजनम्,
निवयन तु प्रतिगच्छि । 'अप. प्रणयति दर्शपूर्ण-
मासयोः' । ४।२।५।१४-१५. • सयजनस्य वाच-
सौर्वे चरी । १०।१।१३।५४. 'सौर्वे चरी सयजनस्य
वाच.' इत्यत्र अविशरणं द्रष्टव्यम् ।

• संयजनप्रयुक्ता प्रणीताः दर्शपूर्णमासयोः ।
भा. ४।२।५।१४-१५.

• संयाज्ये सिद्धिभौ काम्ये जिले च संयोग-
पृथक्त्वेन दर्शपूर्णमासयोः । संकर्ष. ४।३।१२. मीको.
पृ. २०४५ 'दर्शपूर्णमासयोः सिद्धिभौ०' इत्यत्र अवि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

• 'संयुक्तान्येकापरगोषि' इति न्यायात् विह्व्या-
न्वाधानं प्रधानेन एवैकेन सह कार्यम् । सत्या.श्री.
१।२।६ वैजयन्ती.

॥ संयुक्तस्वयंशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ।
२।३।७।१८॥

अग्निचयने 'नैगारश्चर्मवति' इत्युक्त्वा 'यदेन-
मुपदधाति' इति ममामनन्ति । त्रिमय चर्चः यागार्थः
याग कृता अवशिष्ट उपधातवः उन उपधानार्थं एवार्थं
इति विचारे वाक्यदोषे 'बृहस्पतेर्वा एतदन्न यज्ञीवारा.'
इति देवतायचनेन एववाक्यतया देवतासंयुक्तश्चर्चः
यागार्थं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । तुदाब्दः पूर्वपक्ष-
व्यावृत्त्यर्थः । अर्थः कार्यं उपधानम् । अर्थवाक्यशब्देन
उपदधातिना संयुक्तः चर्चः तदर्थः उपधानार्थं एव
स्यात्, न यागार्थः । श्रुतिसंयोगात् । उपदधाति इति
श्रुत्या चरो. साक्षात् संवन्धात् । बृहस्पतिना देवतया तु
नीवारद्वारा परोक्षया संबन्धः । तस्मात् कुरस्वः चर्च-
उपधानार्थं एवेति सिद्धान्तः । के.

• 'संयुक्तस्वयंशब्देन तदर्थः०' (२।३।७।१८)
इत्यधिकरणे उपनमस्य नैगारकादृश्यात् 'बृहस्पतेर्वा
एतदन्न यज्ञीवाराः' इत्यस्य वाक्यदोषस्य देवतासमर्प-
करा निराहृत्य बृहस्पतिपदस्य ब्राह्मणपरराज्ञीकारेण
मुन्यत्रतया नीगारश्रुतिपररातिर्निर्णयात् अग्निचये 'नैगार
चर्चमुपदधाति' इत्यस्य स्थण्डिलनिवृत्त्योपयिक्यथा-
श्रुतचरूपधानविधानेन निराकादृश्य 'बृहस्पतेर्वा एत-
दन्न यज्ञीवारा.' इत्युपधानरूपमुण्कर्मनिवृत्तिदेनतासंबन्ध
प्रतिपक्षजाक्यदोषानुसारेण यागविधायकत्वं नाहुरी-
क्षियते । पराश्रम.. ४४।२. • संयुक्तस्वयं हि
पृथग्भावः अवच्छेदः । भा. ६।१।१७।५०.

॥ संयुक्ते तु प्रजमात् तदद्भुगं रयादितरस्य
तदर्थत्वात् । ५।२।४।६॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्हृदिभोऽनयति' इति विधानात्
द्विरहसम्प्रापिदिशिदोषकमवदानम् । तथा च आग्नेयस्य
द्विरवदानं कृत्वा सद्योमात् प्राणेन अमीषोमीयस्य
द्विरवदानं कार्यं इति अवदानमात्रेण अनुसमयः कार्यं
इति उत्पन्न पूर्वपक्ष तुदाब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
यदानान्तरमावदान एक पदार्थः । तेन अनुसमयः कर्तव्यः

इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, संयुक्ते चतुर्वचससंबन्धे होमे विधीयमाने प्रक्रमत् चतुर्वचसेन उपक्रमत् इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् तदन्तं (तद्व्यां इत्यन पाठः) होमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति— घृ. ।

संयुक्ते चतुर्वचससंयुक्ते होमे इतरस्य इतरस्य अवदानस्य प्रक्रमत् आवापपरत्वेन विधानात्, तदर्थात् चतुर्वचस्य होमार्थत्वात् तदन्तं होमान्तं एकः पदार्थः इति वा, संयुक्ते अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने इतरस्य अवदानस्य तदर्थत्वात् होमार्थत्वात् अवदानेन होमप्रक्रमात् तदन्तं अवदानादिहोमान्तं एकः पदार्थः स्यात् इति वा ननु ह्युक्तम् ।

अवदानसंयुक्ते होमे विधीयमाने अवदानस्य होमार्थत्वात् अवदानेनैव होमप्रक्रमात् होमान्तमवदानं स्यात् इति सोमेध्वरः ।

घृति-सुगृह्य-सोमेश्वरेषु तदन्तं इत्येव पाठः । तन्व-रने च तथैव पाठः । भाष्यमूले तु उदह्य इत्यन्तितं न च स्यात्पाठः । तत्र तु तदह्य अवदानं होमाह्वयं होमस्य आगोऽवयवः । तस्मात् प्रदानान्तमवदानं इति व्याख्येयम् । के.

● 'संयुक्ते तु प्रक्रमात्' (५।२।३।६) इत्यन व्यादानस्य चतुर्वचस लुहोति इत्येतदवयवत्वे विधानात् न पृथक्पदार्थत्वं इत्युक्तम् । सोम. ५।२।६.

● संयोगः अन्वतरपरमेभः उभयकर्मैः संयोग-कथं भवति । ऋजु. घृ. २।४. २. संयोगः ।

एकदेशसंबन्धेऽपि संयोगमभिदिः । सु. घृ. ५।३।१.

● संयोगः परमाणुत्वात्प्राप्तः षीतिपत्तेः । तत्र-हंसस्य आरक्षेदहवसंबन्धेन अन्वयात्प्राप्तिसंयोगस्यापि नानुपपत्तिः । इति तात्पर्यः । मणि. घृ. ४६.

● 'संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्ततमं प्रपद्यते' । वा. ३।७।१।४०. ● 'संयोगः विश्वोपान्तः' इति न्यायेन इतरकथानिरूपणमितिः । उपदेशसाहस्री. १११ । ६।६९ चमतीर्थः.

● संयोगानुसारेण त्वयादीना म्यवधिषडनं दर्श-पूर्णमासयोः । वि. ३।१।५.

● संयोगादयः सद्धितौ पदार्थमाश्रयन्ते नैक्य निरूपयन्ते, न च सद्गुणमाश्रयन्ते । न च भवतः 'सन्तः संयुक्तः' इति प्रत्ययचयदेशो । अत्रिणु 'अनेन एत-संतंयुक्तं' इति वा, 'संयुक्ते एते' इति वा । समुदा-यैक्यसम्भावयन्तु संयोगादीनाम् । कणिका. घृ. ४।१६.

● संयोगादियन् । पदार्थाः यद्यपि प्रत्येकं न क्रममनुसन्वन्ते, परस्परं मिलितास्तु संयोगादिवत् वितृप्तिरूपं क्रमं भिन्नति । श्रौ. ५।१।१.

● संयोगत्वसंयोगो नाशीरित्येव । मणि. घृ. २०.

● संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणप्रतिषेधानं सुधी-करणकाम्यमयोः दृष्टान्तेनानस्य च कृतेन प्रकरणे निवेशः सिद्धान्तः । भा. ३।१।१।४।२४-२५.

● संयोगपृथक्त्वत्वात् सातणस्य नरि.उत्तरासत्य-वत् वेदिसंस्कारकत्वमपि । भा. १।१।४।२४.

● संयोगपृथक्त्वव्यायः । तादिरत्वादिन्यायः । दक्षिणायः । संयोगान्तरन्यायः । अग्निहोत्रे दत्तः नित्यत्वं कावधेन च संयोगपृथक्त्वेन ॥

एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । १।३।३।५।। भाष्यम् — अग्निहोत्रे भूयते 'दद्यात् जुरोति'

इति । पुनश्च 'दध्नेन्द्रियकामस्य श्रुत्यात्' इति । तथा अग्नीषोमीये पशौ आम्नायते 'तादिरं चपाति'

इति, पुनश्च 'तादिरं वीरं कामस्य रूपं कुपात्' इति । तत्र संदेहः किमनापि अन्यत्वं नित्यार्थं उत नैमित्तिकमेवेति । किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेन अन्य-विति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । एकस्य उभयत्वे—नित्यत्वे

नैमित्तिकत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणम् । तदिह संयोग-पृथक्त्वमस्ति । एकः संयोगः 'दद्यात् जुरोति' इति, एकः 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति । तथैव 'तादिरं चपाति' इति, अपरः 'तादिरं वीरं कामस्य' इति ।

तस्मात् नित्यार्थं ब्रामाय च दधितादिरदीति ।

द्वयं—संयोगपृथक्त्वं हि एकस्यापि उभयपक्षत्वे कारणम् । तस्मात् ईदृशमुपपत्त्यम् ।

द्वेष इति चेत् । ६ ॥

भाष्यम्—इति चेत् परवधि, कस्मान् पूर्वं-स्यामपि सेनो भवति । यदेतदुक्तं 'दद्यात् जुरोति'

‘र्यादिरं बभूविति’ इति । तस्यैव तु दध्नः फल-
मिन्द्रियम्, तथा र्यादिरस्य वीर्यम् । तत्रैव चैक वाक्य-
मिति ।

द्वयम्— यथा प्रणयनमन्युय चामसे विधीयमानेऽपि
एकवाक्यत्वम्, एवं यदध्ना जुहोति तदिन्द्रियकाम-
स्येति । एवं च आकाङ्क्षोपरमार्थं उभयोरप्येकवाक्य-
तेति ।

नार्थपृथक्त्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । पृथगेतावर्थो— यश्च दधि-
होमसंयोगः यश्च दधीन्द्रियसंयोगः । तथा र्यादिरस्य
बभूवितिना संयोगो वीर्येण च द्राव्येतावर्थो । द्राव्ये च
विधिरिति । अर्थकत्वात् एक वाक्य समधिगतम्
(२।१।१४) । इह अर्थद्वयेन भिद्येत वाक्यम् ।
कथम् ? जुहोतिसमभिः प्रादृता विधिविभक्तिः असम्भवे
श्रीतहोमनिधानस्य गुण समभिन्याहृत विधात्तुमर्हति,
तदसंभवे गुणकन्संघम् । तत्र हि अत्यन्ता श्रुति-
रुच्यता वाक्यानुषंगेन स्यात् । न च शुगपरसंभवासंभवी
संभवत् । तस्मात् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थ-
मिति ।

द्वयम्— प्रणयनं विधीयमानमेव प्राजाङ्घ्रं सत्
विधीयते । तत्र यत् प्रणयति तेनापि पात्रेण तत्
कामसेनेति तस्याऽऽकाङ्क्षा निवर्तयति । अतश्चमसस्य
मुक्ता एववाक्यता, प्रयोजनकयात् । इह तु ‘दध्ना
जुहोति’ इति होमप्रयोजननैव निराकाङ्क्षत्वात् नान्यत्
प्रयोजनमपेक्षते । एतदपि इन्द्रियेण साध्येन निराका-
ङ्क्षीकृतम् । तस्मात् इयोरपि भिन्नसाध्योः परस्पर-
संक्षयो नास्ति, अर्थे मेदात् ।

ज्ञा— ‘पूर्वाधिपकरणन्यायान् काम्यत्वेन श्रुतं
दधि । न नित्यार्थमुपादेयमतेऽन्यन्नित्यमित्य-
ताम् ॥ नैयमेतस्य याक्यस्य कामयाप्यैक-
वाक्यता । गम्यतेऽतो न नित्यार्थं पृथग् दधि
विधीयते ॥ द्वयोरैकस्य याऽऽकाङ्क्षा भवेद्यदि
सदस्योः । प्रकल्प्येवैकधारयत्वं निराकाङ्क्ष
त्वित्यहोमयम् ॥’

वि— ‘दध्ना त्रिन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत्
तदधि । अन्यत् रथात्, पूर्ववत्, मैवं संयोगस्य पृथ-
क्त्वतः ॥’

भाट्ट— यत्र तु विध्यन्तरं ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादि
श्रुतम्, तत्र काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । इत्या-
न्तरविषयभावे तु तस्यैव ग्रहणम् । न च ‘दध्ना जुहोति’
इत्यादि दध्नादेः उत्पत्तिविधिः, उक्त्ययूढादिवत् अस्य
अलौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदध्नादेः आश्रयविधिः,
तस्य प्रकरणलभ्यत्वेन वैयर्थ्यात् । अतो नित्यप्रयोगे
अङ्गतामोद्यार्थमेव स विधिः इति तस्य उभयप्रयुक्तत्वम् ।

मण्डन— ‘नित्ये काम्ये च दध्नादि ।’
शंकर— ‘दध्नादेरुभयार्थता ।’

० (‘पशुकामश्चिन्वीत, प्रजाकामश्चिन्वीत’ इत्यादि-
वाक्यैः) अग्नेः काम्यत्वाच्चामेऽपि ‘अथातोऽग्नि-
मभिष्टोमेन’ इत्यादिचक्षते । संयोगपृथक्त्वन्यायेन
प्रत्यर्थत्वमपि वक्ष्यते । कौ १।२।१।५. ० आधानोत्तरं
कृतकरणाऽप्यक् यजमानमग्नेः दाहकरणम्, दाहस्य
संस्कारेण पात्रेण शुभपायैत्वस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन
संवात् बोध्यम् । भाट्ट, १.१.१।११. ० ‘उत्तरवेद्यामग्निं
निदधाति’ इति वचनेन उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन
साक्षात् अग्निधारणार्थत्वेनापि विनियोगः । कौ. २।३।
०।२२. ० दशपूर्णमासयोः ‘प्रिष्टुभौ वीर्यकामस्य’ इति
श्रुतम्, तत्र विष्टुप्—शान्देनापि द्रव्यवचनेन एतद्विदित-
योर्लक्ष्योः परामर्शसंभवात् संयोगपृथक्त्वेन उभयार्थता ।
संक्षेपं, ४।३।१२. ० परमानेदीना नियमप्रयोगे सहाय-
विधानेऽपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन कर्त्तव्यं सहाय दध्ना-
दिवत् विधीयते । भाट्ट, १.१।१।४. ० प्रतिप्रददिरपि
संयोगपृथक्त्वन्यायेन प्रत्यर्थत्वस्य रथापिहरात्
प्रयाजादिवत् प्रत्युत तदाद्येयोवचनेऽत्र दध्नाऽपि नरः
द्रव्यमार्त्तयिरा अभिप्रियते एव । ६।१।८. ० ‘सर्वेभ्यो
भ्योनिष्टोमः’ । ‘सर्पेभ्यो दशपूर्णमासो’ इति वचनाभ्यां
संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्ववर्णार्थत्वम् । ४।३।८.

० संयोगप्रत्यक्षे वाच्यधर्मन्यय देतुः । मणि-
४. १६.

● संयोगविचारः विष्णुशिवत् । संयोगस्य संयो-
गिषु कर्म इतिः ? किं जातिवत्, किञ्च अवयविवत् ।
उभयविरुद्धया इति द्रुमः । स हि संयोगत्वरमपेक्ष
संयोगत्वरं वर्तते मानपेक्षय इति न जातिरुत्पन्नम् ।
एकत्रैव च स्वातुरूपां जनयति बुद्धिं ' इदमनेन
संयुक्तम्, इदमनेन ' इति । तेन अवयवविनाऽपि
नस्तीव तुल्यत्वं इत्युभयवैरुद्धाणम् ।

अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः उत
प्रतिबंधोमि मित्रात्रेव संयोगी । कादवपीवास्तावत्
संयोगे उभयोश्चोक्तं एकं मन्यते । यथं तु यथा
' इदमनेन सदसं इदमनेन ' इति प्रतिबंधोभयपेक्षय
इतरम इतरस्य अवगमयमानं सादरयं प्रतिबंधं भिन्नं
भवति तथा संयोगस्य सादरशुद्धिविपत्तत्वात् मेदमेव
येवयमाहे । भा. १।१।५ पृ. १०३.

● संयोगिनोश्चात्मतरो इतरमानः इतरं अदरय-
मानमपि अनुमानाद् शुद्धौ संनिधावयति । अविधान-
वत् । भा. १।१।१२.

● संवत्सरात् पुत्र पवनामहर्षिषि निवेपेत्
आधानक्षमनन्तरं सोमेनापश्यमाणः । ' सः सोमेनापश्य-
माणोऽग्निमादधीत, स पुत्र संवत्सरात् हवीषि निवेपेत् '
इति । भा. ५।५।३।८. ● 'संकरगच्छि एतद्वि भवति'
(ग्रीह्यसूत्रं यवकल्पं वा) इति । संकर्म. ३।१।८.
● संवत्सरेषु पशुषु मित्रानामिषोक्तं आत्मपत्नं
उद्यवाचये कर्मोपप्रतिषेधविधानात् पशुधारादीपेऽह्निने ।
पशुधारादीधिकरणम् । भा. १।१।२।३।५४-५६.

● संवत्सरादिकास्तः पवमानेदीनी सोमेनापश्य-
माणस्य । सोमपवानस्ये ह् तासां सद्यः एव करणम् ।
भाट्ट. ५।४।३.

● संवत्सरस्यवद्धारः पशु सत्यवाचादिः, ऐपमा
सत्यपद्मवाचिषास्ते भवति लोके । संकर्म. ३।१।१७.
● संवत्सरद्वाच्येन—' संहस्रसंवत्सरे सभं ' इत्यन-
गोमन्तेन मास उच्यते ' यो मासः स संवत्सरः ' इति
यत्ननात् । द्वादेशरामोभां वा संवत्सरत्वं ' संवत्सरस्य
प्रतिमा वै सादस्य रामस्य ' इति वचनात् । इति पूर्व-
पक्षः । संवत्सराब्दे दिनपरः इति सिद्धान्तः । सद्दस-

संवत्सरं सहास्रदिनम् । वि. ६।७।१३. ● संवत्स-
राब्दस्य दिनसप्तमणात् विषयसुखात्मने सहास्रसंवत्सरात्वे
मनुष्याणांमेवाधिकारः । ६।७।२।३।३-४०. मीमे. ४.
२.२.८ ' अधिकारः विश्वनामवने० ' इत्यत्र अवि-
कारणं द्रष्टव्यम् ।

● संवत्सरसत्रे ' पत्नय उपवायन्ति ' । ' कश्चिन्न
उपवायन्ति ' इति सहास्रसंवत्सरे । भा. ८।१।१।१।८.

● संवत्सरसत्रेषु गयामपनयमार्गामतिदेशः । ८।१।
१।१।८. मीमे. ४. २२० ' अतिदेशः संवत्स-
रसत्रेषु गयामपनयमार्गाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● संवत्सरसत्रत्वं सोमपशुलिङ्गम् । वाच.
४. १।१५.

● संवत्सरे उदकमिश्रणाय विद्यस्य धामे प्रयेषः ।
तत् चो न कर्तव्यम्, पुरोडाशापे हि तत् । वि.
१०।१।१५.

● संवत्सरे च सादृश्यात् । १०।१।१५।५५ ।
सौर्वे चो संवत्सरे न कर्तव्यं संवत्सस्य सादृश्यात्
विष्णुशिवत्वात् । इति सिद्धान्तः । के.

● संवत्सस्य सौर्वे चो वायः । १०।१।१५।
५५. ' सौर्वे चो संवत्सस्य वायः ' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

● संवादाधिकरणम् । रजसवत्या संवाद्यस्य
निषेधः पुत्रयामैः ॥

प्रागपरोपानमलवद्वास्तसः । ३।४।७।१८ ॥

आच्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रुतते ' मत्सवहासका
न संवत्सरे, नाराया अन्नमद्यत् ' इति । तत्र सौर्वेहः
किं मत्सवहासका सहा दर्शपूर्णमासस्यैव संवाद्यस्य प्रति-
देशः उत पुत्रस्य संप्रय प्रतिषेधः इति । किं प्राप्तम् ।
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते,
द्रुमः । मत्सवहासका उद संवाद्य उक्तुश्रुते, प्रकरणात् ।
करनात् । प्रागवरोधात् । एतं श्रुतते ' यस्य मत्सवहासि
पत्नयमासस्युक्ता रगासापनयस्य द्योते ' इति । पत्नय
स्य सहा संवाद्यः अन्ययोः दर्शपूर्णमासयोरेव ' परिन
पत्नयेव ते लोकः ' इति । प्रवगपमानः प्रतिषिध्यते ।
स चासात् एव प्रागपरोपानमलवदीयो वागपशुमेवतो

कथं संवादः प्रवर्ज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हेत् । तस्मात्
उच्यते मलवद्वासा सह संवादः ।

वा-- ' नास्या अन्नमयात् ' इति वाक्यान्तरमपि
सद्व्याप्यदर्शनीयविकरणात् सद्दोषाह्वयम् । मलवद्वासाः
ऋतुमती स्त्री । तसंवादप्रतिषेधेऽपि त एव पद्याः ।
तत्र यच्छब्द-जलस्यमानशब्द-तुल्योपादानशब्दाभावात्
संवादस्य च प्रती पुंस्ये चापिरोपप्रमत्तः अभिहिते-
नात्तदनुदानप्रतिषेधन्यायेन ' पलिन पल्पेय ते लोकः '
इत्यादेः ऋतुस्य संवादस्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा
प्रत्यवस्थापने । ' निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च
पुरुरे स्थिता । न हि प्रागपुरुद्वायाः प्राप्तिरस्ति
ऋतुं प्रति ॥ ' ' तामवश्यं यजेत ' इति हि सामा-
न्यतः सर्वेभावेन ऋतुनात् अथो निरतिता कथं
संवादे प्रवर्ज्येत । पुरुषस्य तु स्यात्तन्वात् सर्वकालसंवादे
प्राप्ते, निषेधसंवायेयता । यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते,
ततो मूलमनुभिधान एवाभ्युपगन्तव्यः । न हि केनचि-
त्सिद्धान्तानुवादमनुक्तम् ।

अन्नप्रतिषेधाद्य । १९ ॥

भाष्यम्-- अन्नप्रतिषेधश्च भवति ' नास्या अन्न-
मयादभ्यञ्जन वै स्त्रिया अन्नम् ' इत्युपगमनप्रतिषेध एव
विधीयते । स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, मकरणादुच्छ्रितः
पुरुरथमेव एव निश्चीयते ।

वा-- इतश्च पुरुषमाप्रथमः । कुतः ? ' प्रायो-
यचननिर्णयं संदिग्धं वारुत वर्णितम् । (२।३।६)
असंदिग्धश्च पुंघर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतिः ॥ '
' नास्या अन्नमयात् ' इति ' अभ्यञ्जन वै स्त्रिया
अन्नम् ' इति वाक्यतोषादुपगमनप्रतिषेधः । तथाहि,
स्वादानामभ्यञ्जनपूर्वायान्तरवाक्यच्छगनुपगमनं प्रसि-
द्धम् । तत्र न कदाचिच्छब्दादर्थाद्वा ऋतुस्य प्रसक्तम् ।
पुरुरथमेव तु सर्वत्र णिपण्डितम् । यदर्था च प्राप्तिसादयः
प्रतिषेध इत्युक्तम् । अतएवविधानाद्य न ऋतुबाले
पुरुरथसंवादाः सप्तम्यवर्गकियेन स्यादाले निषिध्यते ।
तस्मादुच्छ्रितः साधारणरमनेन तथैवपुरुरथमो भवति ।
तद्यथा तस्मात्कतिरेव तु तथैवमिति संवादात्तदर्थ-
विधिः ।

शा-- दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ' मलवद्वासा न
संवदेत् ' इति । किमयं प्रतिषेधः ऋतुस्यः उत पुरुषार्थः
इति । प्रकरणात्कचयत्वे प्राप्ते, अभिधीयते । ' ताम-
वश्यं यजेत ' इति वचनात् सर्वसादेव ऋतुव्यापारशि-
शुचा रजस्वला, तेन न अनया सह संवादस्य प्रसक्तिः ।
प्रसक्तवभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि स्वात-
न्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलाया प्रसङ्गते सवादेः । तेन
यत्र प्रसक्तिः तत्र प्रतिषेधः इति पुरुषार्थता ।

सोम-- मलवद्वासा रजस्वला इत्यर्थः । पूर्ववत्
इहापि फलाभावात् ऋतुस्यैवमिति प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । सूत्रार्थस्तु-- मलवद्वाससः सवादेतिषेधनमपि
पुरुरार्थः, तस्याः प्रयोगारम्भात् पूर्वमेव अवरोधा-
दिति ।

यि-- ' न संवदेत मलवद्वासेत्यपि पूर्ववत् ।
पुरुरार्थः स्यात्कतौ कापि सवादेत्याप्रसक्तितः ॥ '

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोरेव ' मलवद्वासा न संव-
देत् ' इति श्रुतम् । मलवद्वासाः रजस्वला । अथ
प्रतिषेधस्य फलाश्रवणात् ऋतुस्यैव नानुपपत्तिः । न च
' यस्य मत्सेऽह्नवत्यनालभ्युक्ता स्यात्तामवश्यं यजेत '
(तैमा. ३।७।१) इति वचनेनेव अनालभ्युक्तापदवाच्य-
रजस्वलाऽपरोधोत्तरं क्त्वाप्रत्ययेन साधारणप्रयोगार्थता-
विधानात् ऋतुस्यैवमिति लौकिकस्य च याजमानस्य
आस्तिवस्य वा रजस्वलासंवादेत्याप्रसक्तेः कथं प्रतिषेध
इति वाच्यम्, अभ्यवस्थापनत्वावपि साधारणप्रवर्तनवा
श्रीद्वार्योऽनुमितिरूपस्य तस्य प्रसक्तः । अनुमनेरपि परं-
परया शक्तौ शक्यत्वेन संवादाप्रसक्ती तु पल्पतिरिक्तज-
स्वलात्संवादास्य ऋतुमध्ये सागतः प्रसक्तसाधरोधवाक्या-
विवक्ष्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि ऋतुस्यैवमिति प्रतिषेधोऽ-
नुदानप्रतिषेधादिति प्राप्ते, मनुना ' रजस्वला च
पण्डित ' इत्यादि प्रकृत्य ' होमे प्रदाने भोज्ये च
यदेभिरमिषीवपठे । देवे हविषि भिभ्ये वा तद्रजस्वला-
यथापयम् ॥ ' इत्युक्त्वा ' तामवश्यं यजेतः ' इत्यनेन
रजस्वलात्तस्य देवसंवादेन वाक्येन साद्व्यवस्था
वाधिरवाऽपनयविषयानात्तथा एव साधारणप्रसक्तं ऋतुस्यै-
वम् । न च इवमेव श्रुतिस्वाया मूलम् । स्मृत्येदेव-

धर्ममाश्रयिष्यन्तेन याम्नायकपुत्रात् । न च रवदरात्
माश्रय्यापनेऽपरोपरात्कन्यैष्ये वापरोपरात्कनस्य पत्न्या
सहेव एतदुपश्रितात् रक्षस्तथाश्रय अनधिकारेण ता
विना यामाकाशप्रकृतौ दर्शपूर्णमाश्रयविध्यैत्यात् ।
अत एव तदुपश्रयवच्य इति अनुवादः । अतश्चा-
प्रशस्त्यात् पुत्रवर्ग्य एवाय निषेधः । श्रौतप्रायश्चित्त-
प्राप्त्यर्थे इति तु शक्यते यत्तुमिति ध्येयम् ।

मण्डन— 'सर्वासाऽपवदतेमैलिन्या ।' सर्वा-
धेता तत्कलाघातपुरुषार्थेन इत्यर्थः ।

शंकर— 'उदकवा भगवा हान च ।'

● संवादात्वं तद्विषयविषयत्वम् । मणि. पु.
१४.

ॐ संवादिभ्रमन्यायः । यथा कश्चिद् मणिममा
मणितुद्रया पदवद् भ्रान्त एव, तथापि तत्पदमणिकले
मणि समतेऽस्य स एवादिभ्रम, एव स्वपदार्थे तदवदार्थ-
मणिप्रमाभूतं तदवदार्थतुद्रया भाववन् स्वव्यहारेण भ्रान्त
एव, तथापि तत्कलाश्रयवकाले तदनन्त्यस्य तदवदार्थेण
साधारण्येऽपि संवादिभ्रमन्यायेन ज्ञापते इति नील-
कण्ठः । सवादिनीं सवतीत्यर्थः । तथा भ्रमः एवादि
भ्रम इत्यर्थः । साहस्रि. १२१.

● संचित् । अर्थाविषया हि प्रकक्षा संचित्, न
सुखिविषया । बृहती. पु. १२८, ● सचित् । एक
संवेद्यविषयेन हि एका सचित् । न सा येषद्वयविषयक ।
अिषयेवैवैर संचित् । न प्रमो न धवेष्टा सचि-
दिति । सचित्तैव हि संचित् समेया न संवेद्यवशा ।
पु. ६४. ● संविदेव तेवनेन रूपेण अद्रुष्यते न
व्यतिरिक्त क्रियित् विशानवादे । ऋजु. पु. १६५.

● सचित् । न च असवेवैव संचित्, तन्मूलनात् सर्व-
भावानां सवेद्यभावस्य । बृहती. पु. ६४. ● सचित् ।
स्यमशास्त्रस्यज्ञात् संविदः न पापीनपज्ञायाः इति न
वर्मेता । प्रकषाशब्देऽपि संविदा अयनेसतया, न पुनः
द्विषयज्ञानवेद्यवशा । ऋजु. पु. ६४. ● संविदः प्रकष-
रस्य । बृहती. पु. २६.

● संविद्यप्रकाशात् । साधकाद्यन नाम स्वसंब-
न्धवहारे संविद्यव्यापित्वेयत्वम् । ननु संविद्ये व्य-
नो. को. ५०५.

हारः शब्दप्रयोगस्य, तस्य संविद्यशब्देन यद् वाच्य-
वाचकप्रयोगज्ञानाभिधेयत्वादसंभवि लक्ष्यम् । नैत्रं स्वसं-
बद्धव्यवहारे प्रह्वानतरनिषेधत्वमित्यर्थः । संविद्यव्य-
हारस्तु वाच्यत्वाच्चकष्यव्यवहारमेवावैवते । प्रह्वानपेक्षा
च स्मरणार्था, एहीतेऽपि स्वस्ये स्मृते शब्दप्रयोग-
भावत् । अतः प्रमातृममेवयोः स्वव्यवहारे सविद-
पेक्षत्वात् अस्वपदाश्रयमिति नातिपातिः । प्रमाण च
अनुमान अर्थावतिरा । अनुमान तु- पयारिसविद्
व्यवहारे पयारिहविद्यव्यवहारे तदनन्तरपुत्रावापान-
रात्, घटव्यवहारवदित्यादि । शार्धानसित्तु- घट-
संविद्यव्यवहारे घटज्ञानेऽनुता विना नोपपद्यते इति पय-
सविद्यविषयस्यैव एव सिद्धेः । न चान्योव्यवधि. यत्तु
शक्यते ।

ननु सर्वत्र व्यवहारान्तिकरितकसंविद्येऽपि एव व्यवहारे
दृष्टा, कथमत्र संविद्यव्यवहारे सविद्येतुत्वं व्यवहारस्य
साध्यते ? नैवम्, व्यवहारान्तिकरितकस्य यदि दृष्टागा-
देवाद्गीयियते तर्हि व्यवहारसंविद्यसादीव्यवहारेण व्य-
हारस्य दृष्टमिति तदव्यप्रीक्रियत्वम्, ततश्च संविद्य-
व्यवहारस्य संविद्येऽनुकरणमपि न स्यात् । व्यवहारविष-
यातीवदेतुवत्त्वम न त्वजता कः पक्षशक्तैः । कर्तृनेन
कारणेनोपपत्तौ सविद्येऽनुकरणत्वमनुचितम् ।

एवं वाऽनुमानस्य, सचित् स्वप्रतिबद्धव्यवहारस्य-
कार्ये सजातीयवपरावपेक्षा, तथाभूतवपरावपेक्षापरिवात्,
यद्यथाभूतवपरावपेक्षापरिवात् तत् स्वगतवपरावपेक्षा
वपरावपेक्षापरिवात् यथा रूप रूपवपरावपेक्षा परिमाण
वा परिमाणवपरावपेक्षा ।

ननु लिङ्गलिङ्गितेन लिङ्गेनानैवास्तिकः, यथा भूमेन
अभिरनुमीयते, अस्मिन् चोत्पन्नम्, तत्र अस्मिन् परशतु-
मानकान्तवर्ग करोति, स्वतुमाने च भूम् अवेक्षते,
नैवम्, तथापि रिवातीवल्लिङ्गपरिहारात् । न हि
सजातीयवपरावपेक्षा अन्व-सावपरावपेक्षाभिमेता, एव तर्हि
पयारानन्वय घटज्ञानवपरावपेक्षाऽस्त्वमेतेऽपि नाति, ज्ञान-
विषयज्ञानमेवावैवते, ततश्च विद्यवाच्यमिति चेत्,
नैवम्, शानं सर्वमेवासादीवप, घटज्ञान पयारान्तिसु
पाथिमेदाह मेदः, यत्र व्यापित्वत्तरेण त्वत् एव मेदे

निरूपयितुं शक्यते तत्र भेदाभ्युपगमः, अतश्च न सिद्धसाधनता ।

ननु अद्भुत्वस्यैवैकान्तिकत्वं यथा च अद्भुतः परगतस्पर्शकार्यं करोति अथ स्वगते स्पर्शेऽद्भुत्वव्यन्तरमपेक्षते । तथा चोक्तम् ' अद्भुत्वमर्थं यथात्मानं नास्मान्ना स्वप्नमहति । स्वप्नो ज्ञानमप्येव नास्मान्ना शतुमहति ॥ ' इति ।

नैवम्, यस्य पदार्थस्य यदनाधारण कार्यं तस्य कार्यस्य स्वस्मिन्नुपपत्तौ सजातीयपरानपेक्षत्वं साध्यम्, इह तु स्वर्शकार्यं अद्भुत्व्या नैवसाधारण्यं अवपरान्तरेणापि स्मृतं शक्यत्वात् । ध्वजहाराख्ये तु कार्यं ज्ञानेऽप्यत्र, रूपव्ययच्छेदोऽपि रूपस्यैव, मानव्यवहारोऽपि परिमाणस्यैव, अतो न कश्चिदोप ।

परप्रकाशत्वे यदनुमानम्— परापेक्षयात् गुणरतात् यवहार्यराशाभ्युत्पत्त्यादित्यादि, तत् सर्वं धर्मिप्राहक-प्रमाणविरुद्धरतात् बाधिनविषयम्, ज्ञानस्य स्वत एव सिद्धिः न ज्ञानान्तरेणैत्युक्तत्वात् । तदुक्तम्— 'स्वत एव यदुत्पद्यते न तत्र परापेक्षा' इति, 'धीकर्मणः सिद्धिमभ्युपगच्छनाऽवश्यं धीत्वेनापि सिद्धिरुपेया' इति । परप्रकाशत्वरनिराकरणेऽपि अनुमानं व्यतिरेकिरूपमस्ति, अनुभूतिरवात् प्रकाशत्वात् ज्ञानरतात् व्ययहारहेतुत्वादित्यादि, एतच्च नासाधारणम्, सपक्षाभावादिपक्षाभावाच्च ।

यद्योक्तं— किं स्वस्य प्रकाशः स्वप्रकाशः किंवा स्वक्षासौ प्रकाशश्च इत्यादि, तदतिमन्दम्, प्रकाशशब्देन व्ययहारहेतुरनुच्यते 'घटप्रकाशः' इति घटाव्यवहारहेतुरित्यर्थः । 'स्वप्रकाशः' इति स्वयमेव स्वयवहारहेतुरित्यर्थः । अतः स्वयप्रकाशा संविदिति सिद्धम् ।

प्रति पृ. २६-२९.

● संवेष्टितपटप्रकारितपटन्यायेनैव अनन्यत्वं कारणात् कार्यम् । यथा संवेष्टितः पटः प्रकाशितात् पटान् न भिन्नः न वा प्रकाशितात् संवेष्टितः । तद्वत् । शांभा. २।१।१९.

● संशयः । धर्मिज्ञानाभावेऽपि धर्मोऽप्यवगमनकर्म-मात्रेण संशयोत्पत्तिः कथं चि प्रमाणवशान्ते द

संशयोत्पत्तिः । मणि. पृ. १८. ● संशयः सर्वाप्रतिदा-वपि भवति । यथा को नामायां पर्वतः, का नामेयं नदी, किमिदं फलं इति । भा. १.०।२।२।५।५९. ● यत्र संशयः, तत् प्रत्यास्यं भवति । वा. १।३।१।३३ पृ. ३०४. ● संशयात् संक्षारेण न जायते । मणि. पृ. १२.

● संशयार्थो मन्त्रः यथा— 'तिरक्षीनो विततो रश्मिरेपामपः खिदासी इदुपरि स्विदासीत्' इति । अत्र शेषां 'कवयो मनीषा' इति पूर्वस्यामृचि निर्दिष्टानां क्वीना रश्मिः तिरक्षीनो विततः किमप्यसासीत् उतोपरिति त्विच्छन्दत्वं. त्विच्छन्दति-रिति उपरि स्विदासीदिति च त्रिचार्थमाणा र्थयोर्वाक्ययोष्टेः भ्रमेण उदात्ताया अनुदात्तायाश्च 'विचार्यमाणानाम्' (पा. ८।१।९७) 'उपरिस्विदासीदिति च' (पा. ८।१।१०२) इति सूत्रभ्यां विहितत्वं च्छताच्च संशयो गम्यते । वाल. पृ. ६१.

● संशयार्थवादः— 'होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम्' इति । वाल. पृ. ५०.

● संशयात्मा विनश्यतीति न्यायः । साहस्री. ७६५.

● संशयपादनात् परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैव । वा. १।३।८।२६ पृ. २७७.

● संशयोत्थापनोपयोगः । 'संशयप्रतिबन्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये । इत्यर्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्त-हेतुना ॥ ' इति तदतिपर्ययज्ञानानन्तरं सदस्ये च सम्प-ज्ञानोत्पादातिभारत् मारिकदेशावतारणार्थं संशयोत्थापनमेव तावदुक्तम् । वा. १।३।८।१६ पृ. २७६.

● संशयवादः । अर्थमयितेऽपि संशयवादो भवति । यथा 'ईजाना बहुनिर्देशैर्ब्रह्मणा वेदपारयाः । शास्त्राणि चेत् प्रमाणं रघुवीर्यास्ते परमा गतिम् ॥ ' इति । तथा यद्यपि वैद्वत् एव पशुः तथापि 'वैद्वत्-द्वेषेत्' इति सूत्रकारेण अर्शयते अपि संशयवादः उदितः । भा. १.२।१।२।१०.

● संशयहेतुरेव न हि निर्णयहेतुर्भवति । शा. १।१।५ पृ. ७७.

● **संग्रहः** । यदि न्यूनव्युत्पन्नाः शब्दाः उपादास्या-
म्ये, गीति धर्मणीयाम् (शीघ्रैः अपूर्णान् म्वात्, अंग-
नायाः स्यात्) । संशयः हिंसा नाशः । भा. १।२।१।
११. ● **संग्रहः** साम्बो हिंसा, यदि अयिच्छन्त्युत्पन्नाया-
मृषि उत्पन्नं साम्बुन्युत्पन्नायामृषि मीचेत्, तदा
येनचिदेन साम्बानेन कश्चूलेः अयिच्छिष्टसाम्भागः
आशयामावत् द्विस्येत् । रमायणम्. पृ. ४६.

● **‘संसर्गोऽपि** पदानां नामन्वयेनासुखनम्’ ।
वा. २।१।१।४।१६. ● **संसर्गः** पदार्थांतरगतं यात् न
वाक्यार्थो भवति । २।१।१।४।१६ पृ. ४४०. ● **संसर्गः**
वाक्यार्थः नैयायिनमते । शास्त्र. पृ. ७३. ● **संसर्गः**
नितोपगतिरुपपत्तिमाहात्म्यवत् संशयसंशय
सम्बन्धः । इति नैयायिकाः । मणि. पृ. १७३.

● **संसर्गज्ञा** दोषगुणा भ्रमन्तीति न्यायः ।
२४४ ‘संसर्गपति सन्निवन्धवत्पदो नामापि न ज्ञायते,
दुष्कारवत्तथा तदेव सन्निवन्धवत्पि ज्ञायते । स्वतया
सागद्युत्पत्तिमत्पत्तिर्गते तन्मोक्षकं वाप्यते, मायेनाऽप्यम-
न्यमोक्षतन्मत्तुः संसर्गो वाप्यते ॥’ इति श्लोकेन
निवृत्तौऽप्य न्यायः । साहस्री. १९.

● **संसर्गिणोऽर्था** नोत्रन्ते पशुणेषु । (‘सूर्यं
चतुर्गमयत्’ इत्यादौ सूर्यं चतुर्षी इति, सूर्यं चाप्यपि
इति वा नोहः) । भा. १।३।१।०।२७-२८.

● **संसर्गिणु** चार्थस्यास्त्वितपरिमाणत्वात् ।
१।३।१।०।२८ ॥

भामिणोऽपि पशोः अभिगुणैरे ‘सूर्यं चतुर्गमयत्’,
पक्षं प्राणमन्त्रसद्वत्तात्’ इति पठते । अथ द्विपर-
द्विपु पशुगणेषु ‘सूर्यं चतुर्षी गमयत्तात्, वात प्राणी
अप्यपसद्वत्तात्’ इतिरित्या ऊहः नर्तव्यो न चेति विचारे
सिद्धान्तमाह । संसर्गिणु सरीरसंश्लेषे चक्षुरा प्राणः
इत्यद्विपु द्वयेषु प्रतिनिधित्वात् उक्तो न स्यात् । च-
क्षुःपदात् ऊहो नेत्यस्य अनुवर्षः । तत्र हेतुमाह ।
अर्थस्य वेत्तव्यं. निश्चयानुःश्र आस्तितपरिमाणत्वात्
स्ततः क्षितसद्वत्तात्प्राणत्वात् नियतसंख्यात्वामावात् ।
एकस्य पशोः चतुर्गोत्रके द्वे, द्वयोः पशवोः चत्वारि ।
चतुर्ष्वेतदस्य एकमेव । एकस्मिन्नेव रश्मय एकीभूताः ।

तस्मात् एकवचनात्. तेषां चत्वारिणीना वाक्यः शब्दः
इति अहः । एत प्राणत्वात् ।

लिङ्गदर्शनाथ । २९ ॥

अभिगुणैरे ‘सूर्यं चतुर्गमयत्तात्, वात प्राणमन्त्र-
सुवत्तात्’ इत्यत्र चतुः प्राण. इत्यत्र पशुगणे उक्तो न
कर्त्तव्यः इति विद्वान्ते हेतुवत्तमाह । संसर्गिणोऽर्थाः
चक्षुःप्राणद्वयो नोहितया इत्यत्र ‘न प्राता वर्षत्रे न पिता,
न नामि. प्राणो हि यः’ इति प्राणस्य सिद्धः ऊहाम्बान
हेतुनेनोपदिशति । तदेतत् लिङ्गस्य दर्शनं संसर्गिणो
नोद्भवत् इत्यत्र प्रमाणम् । तस्मात् पशुगणे चक्षुःप्राण-
द्वयोर्द्वः इति सिद्धान्तः । के.

● **संसर्गिद्रव्य** शब्दचक्षुरादियदना पशुगणस्या-
भिगुणैरपगताना नोहः । १।३।१।०।२८-२९. मीरो,
पृ. ३४३ ‘अभिगुणैरपगताना संसर्गिद्रव्यचक्षुरो’
इत्यत्र अचिक्त्वात् द्वयं ।

● **संसर्वः** नाम ‘परस्परमासर्षणं प्रवृत्तयोर्ब्रजमानयो.
कश्चित्त्रिभिर्युः प्रयोगः’ । ‘मास्त्वेषं शोमयाम
मुर्वतोर्द्वयोर्ब्रजमानयो.’ नैमित्तिकः प्रयोगः । संसर्वः
३।१।० सायणः. ● ‘संसर्वे ढमे कुर्षात्’ अत्र
बृहद्रथतरे ढमे वागनी वृष्टस्तोत्रे एव समुच्चैः ये साम्बो.
तदाश्वर्योश्च समुच्चयः, तत्रापि आदौ रथतरे पश्चात्
बृहत् । अत्रपसूत्रानारास्तु सवरादपि एकस्य वृष्ट-
स्तोत्रे, आरस्य च परमाने निषेधसामानन्ति । अत्र-
स्तोत्रेषु केषुचित् ‘बृहद्रथतरेयोः पर्यायभेदेन, एवं
मन्वेषुऽप्यसमपत्र. इति । केषुचित् तु ‘एकस्थामे
बृहदानी रथतरेनो वा कुर्षात्वे एवम्, अपस्तुच
रापर्वे’ इत्येवम् । रि., माह. १।०।१८ । साम्बुचक्षु-
सूत्रेन वृष्टसमुच्चय एवान् । सोम. ● ‘संसर्वे ढमे
बृहत्’ इति बृहद्रथतरेऽवशोः समुच्चयः । तत्र ‘ढम-
पती रथतरेऽवशं प्रतिपदं कुर्षात्, अभिरवती बृहत्-
इत्यत्र’ इति प्रतिपदी संशये न कर्त्तव्ये, बृहद्रथतरेऽव-
शेऽवशेन वृष्टस्य निष्पादनात् । शा १।५।१६. ● **संसर्वे**
उभे (बृहद्रथतरे) कुर्षात्, एकादशत् विभागासंभ-
वात् समस्ते वागनी । भा. १।०।१।१५-१६. ● **संसर्वे**
उभे (बृहद्रथतरे) कुर्षात् । तत्र प्रतिपत्तं बहिरवतमाने

न उपवती न अभियन्ती वा कर्तृ या निन्दु अन्यैः ।
भा १०।१।१६।५९-६१.

संस्वादी उभयसामिके प्रती वृहद्रथंतरयोः ।
पृष्ठस्तोत्र एव समुच्चित्य निवेशः ॥

उभयसामिनि विश्वजिद्विभागः स्यात् ॥१०।६।
८।२४ ॥

भाष्यम्— सत्युभयसामानः कतनः । 'संशये
उभे कुर्यात्, अपचित्वाप्येकदे उभे कुर्यात्' इति ।
तत्र संशयः किं वृहद्रथतरे विभक्ते भगतः, उत
समस्ते इति । कुतः समस्तता अत्रगम्यते, कुतो वा
व्यस्ततेति । उच्यते । एतदेव वचनमुभयमर्थे उक्तास-
यति । कथम् ? उभाभ्या ऋतुः संवत्सयितयः । ते
यदि समस्ते, अथवा व्यस्ते भगतः, उभयथाऽपि ऋतु-
स्ताभ्या सवदो भगति । ततोमयथा प्रतिभाति वचने
किं युक्तम् । व्यस्ते इति । युक्तः ? प्रहृती हि वृहद्रथ-
तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठ साधितम्, इहापि प्रकृति-
यचोदकानुग्रहाय अन्यतरेण साधयित यमनाम्यते । एव
च पृष्ठसवदाना कर्मणा कार-यैः प्रहृती चोदकोऽनु-
ग्रहीष्यते, उभयोश्च पृष्ठ साधयतोऽप्यो-येन विहतत्वा
रयोःगान्तरमापयेत, न रथतर पृष्ठ न बृहद्रथमिति ।
उभयथाऽपि वचनाधोऽपि न चोदकशाधाया कारण-
मस्ति । तन्माद्यथा न विश्वजिति वृहदादीना सर्वेषामेकत्र
निवेशः, एयमिहापीति ।

पृष्ठाधे वाऽतदर्शत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नतदस्ति, विभक्ते इति । किं तर्हि ?
समस्ते सामनी म्याताम् । कुतः ? प्रहृती हि वृहद्रथ-
तराभ्यां त्रिकल्पमानाभ्या पृष्ठ साधितम् । इह इदानीं
विहृती सधोरधिगतदेशयोः । त्रिकल्परूपेणैः प्राप्तयो
केवलमेतद्वचन सामन्यविधानार्थम्, उभे वृहद्रथतरे
कुर्यादिति । एवं च सामन्य भवति, यदि ते सामनी
परस्पर न बलीतः । उपदेयत्वेन चानयोः श्रुतरात्
द्विरश्रुतिः समाश्रुतिश्च त्रिविधैः । तेन यत्र
बृहन्, तत्र रथतरसहितम्, न केवलमिति ।

तत्रैतदप्यात् । प्रधानक्रियापेसमनयो साहित्यम् । तत्र
व्यस्योरपि क्रियमाणोः साहित्यं न त्रिविधे । यथा

देवदत्तपुत्रदत्तयोः पात्रेन समस्तयोरपि सद्यो उच्यमाने,
एकः क्विचित्करोति, अपरोऽपि क्विचित् । न यदेवेन
वृत्त तदेवापरः करोति । तद्वदेकः साम क्विचित्कोत्र-
मभिनियेतेतिवृत्तिः, द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकार-
पेश साहित्यमिति समस्तययोगो न विरोध्यते इति ।

सामभिधीयते । यत्र परस्परस्यपेक्षयोर्योगो भवति,
तत्रैतदेवं न्यायम् । येन क्रियावयवेनाऽऽरम्भेण मध्येन
अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोः न पृथक्काः ।
युतः ? यथैयानेनोपकर्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहिते-
नेति । यत्तु, लोके कारकसामस्येऽप्यभिहिते भेदेन
व्यापारदर्शनमिति । अर्थासंभवाद्दो । न ह्युक्तावामधि-
श्रीयमाणाया भूयोऽधिप्रयण शक्यते कर्तुमित्यर्थविरो-
धान करोति, न तु शब्देनासौ तत्र न चोदितः ।
यत्रकर्तय तत्तत्सहितताभ्यामेव, नान्यथा । इह तु नास-
भनः । वृहद्रथतरयोर्हि ऋकसंस्कारत्वेन विनियोगः । ते
च शक्यतः सहिते पृष्ठ सप्तर्षुमिति । अतस्तयोः
साहित्यमेव युक्तम् । यदुक्तम्, उभयथा समवे चोदका-
नुग्रहो न्यायः इति । धर्मैकत्वेनैः निमित्तविधातश्च न
भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात्समस्तविधानाचोदके बाध्यमाने
न दोषो सति ।

लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दर्शयति, यथा समस्तयोः
प्रयोगो न व्यस्योरिति । किं लिङ्गम् ? एवमाह, महा-
वृथो वै वृहद्रथतरे निघनेन समाप्येते, य-महावृथो
समुच्चयेते । न ह्यत्र विभक्त प्रभमिति निघनेभेद-
वचनादेकस्यानताऽवगम्यते । यदि भिन्नदेशे रथाताम्,
अथदिश तत्र निघनेभेदः सिद्धः । अथ तु सहिते
भगतस्ततो निघनेभेदयचनमर्थवद्भवति । तस्यादप्येभेदः ।
तथाऽपर लिङ्गम्, पूर्वज्ञो वै रथतरम्, अपराज्ञो
बृहदिति, एवेनाऽऽनिसन्धादेकरथानता दर्शयति ।
तस्मात्समस्तयोः पृष्ठदेशो निवेश इति ।

आ— यत्र सप्तर्षो 'उभे वृहद्रथतरे भगतः'
इति श्रुतं तत्र किं उभयोः पृष्ठसाधनं उत एवैत्र
पृष्ठ इतरेण स्तोत्रान्तर साधयित यमिति संशये चोदकेन
वैकल्पिकपृष्ठमतेसादनुग्रहाय एकमेव पृष्ठसाधनं इतरत्

साम विध्विद्रस्त्रोत्रान्तरेऽपि स्यात्, नैनं विश्वजिति
 वाचनिकः कार्यान्तरे निवेशः न त्विवह ताहू कचनमस्ति
 येन धार्यान्तरे निवेशः स्यात्, तेन निरुत्पेन प्राप्तयोः
 पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते, चोदकनाथस्तु
 स्त्रोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात् पृष्ठ एव
 निवेशः ।

सोम— चोदकानुग्रहोक्तयैः पूर्वोक्तयास्त्रोत्रीया-
 सरागमापविज्ञातत्वे इत्यत्र येपु संख्याप्रापनचोदकानुग्रह
 एव इहापि उदनुग्रहाय नोभवोः साधनं इत्युक्त्यानात्
 संगतिः ।

नि— 'संसारदौ द्वयोरेकं पृष्ठ यद्वा समुचितम् ।
 एकं पृष्ठमित्येवद्विश्वजिद्रूपं चेतत् ॥ वचनाद्विश्वजि-
 त्तरे साधनी स्तोत्रयोर्द्वयोः । नेहास्ति तत्पृष्ठ एव
 साहित्य स्यात्सुनिवेशः ॥'

भाट्ट— संसारदौ यत्र बृहद्रथंनरयोः समुच्चयविधिः
 तत्र त्रिमुभयोः प्राट्टनपृष्ठस्य एव निवेशः ? अगना
 एतस्य पृष्ठेऽपरस्य स्त्रोत्रान्तरे ? इति विन्वाया ननु-
 सानिधत्वेन श्रुतस्य सामद्वयसमुच्चयस्य एकस्तोत्रनिधे-
 शामावेऽप्युपपत्तेः पृष्ठविभाजनैरपेक्षयातुरोपेन स्तोत्रभेदे-
 नैव निवेशानगतेः तत्रापि एकस्याप्यनगतपृष्ठसंनयेनैव
 निवेशोपपत्तो उभयोस्तत्रापे प्रमाणाभावात् एकस्य
 पृष्ठस्तोत्रे निवेशोऽपरस्य स्त्रोत्रान्तरे, तत्रापि परमान
 एव । इति प्राप्ते,

नात्र समुचितग्रामद्वयविधिः, गौरवात् । अपि तु
 मातृशामानुवादेन समुच्चयमानविधिः । प्रातिश्चातिदेवतः
 पृष्ठस्तोत्र एवेति तत्रैव समुच्चयः । यन्मते तु पृष्ठतौ
 सामद्वयशाध्यपृष्ठस्तोत्रभेदः, तन्मतेऽपि साम्नोः प्रकृतौ
 भिन्नकार्येनैव नैरपेक्ष्यस्यामत्तः स्तोत्रयोरेव निरपेक्ष-
 योर्निरुत्पेन साधनत्वात् उभयोः साम्नोरेकपृष्ठपूर्वरूपा-
 यगतान्तरसाम्यंशपे प्रमाणाभावात्नैवैकपृष्ठस्तोत्र एव
 समुच्चयविधिः साधनत्वात्, अन्यथा सामान्तरयोरे
 स्त्रोत्रान्तररूपाद्वारान्तरात्साकण्ठस्यैव कल्पनापत्तेः ।
 अतश्च उभयमन्तरेऽप्येकस्मिन्नेव पृष्ठस्तोत्रे द्वयोः
 साम्नोस्त्वदाधारबौध समुच्चयः । तत्रापि 'पूर्वाहो वै
 रपरत्परपत्तो बृहत्' इत्यर्थवादात् 'आद्या अथौ

रथंतेरेण अन्या नव बृहता' इति प्राप्तेऽपि साम्न-
 स्त्रुचपाठमपरस्यैव पर्यायभेदेन 'केपुचित् प्रथमतो रथंतेर
 पश्चात् बृहत्' इति ल्येयम् ।

कल्पसूत्रनारायणु— सवदादापि एकस्य पृष्ठस्तोत्रे
 अपरस्य परमाने विश्वजिद्रूपे निवेशामानन्ति- कृत-
 न्तरेपु केपुचित् 'बृहद्रथनरयोः पर्यायभेदेन एक
 मन्त्येऽपरस्युभयतः' इत्येवगर्मम् । केपुचित्तु 'एकस्मा-
 नैव बृहद्वयोर्नो रथंतेरथोनी वा पूर्वापंचे एक अपरस्युत्त-
 रापंचे' इत्येव समुच्चयम् ।

मण्डन— 'द्वैष्टुभयभुवौ ।' उभयभुवौ उभय
 सामनि यागे 'द्वैष्टुम्' द्वे पृष्ठे इति द्वैष्टुम्, द्वयोरेव
 साम्नोः समुच्चयेन प्रयोगः न विकल्पेन ह्याद्ययः ।
 शंकर— 'पृष्ठे सवगो उभे ।'

● संसारादिविष्टतौ उपकथ्यनरयोः नैमित्तिकयोः
 प्राट्टयोः पृष्ठप्रतिपक्षोः नास्त्यनम् । १०५/१६।५९-
 ६१. भीमो. पृ. ११६४ 'उपकथ्यनरयोर्नैमित्तिकि
 कयोः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● संसारः अनादिः । मीन्या, रत्नाकरः
 आत्मवादे ८९. ● न च अनादितया संसारस्य
 आदिशब्दात् कश्चित् कल्पयितुं शक्यते । बृहती.
 पृ. २३८.

● 'घर्मोऽपि च पृष्ठोत्पेव नर संसारवर्तिनम् ।
 न हि वेगलपयने देहेनाच्छाद्यते नरः ॥' वा. ३।४।
 १०।२९ पृ. ९६२.

● संसारहेतवः । अनित्ये नित्यबुद्धिः अबुद्धे
 सुप्तबुद्धिः अनारामनि आरामबुद्धिः इति उपपत्ताः
 संसारहेतवो विपरीतग्रहाः । बृहती. पृ. ४९.

● संसृतः नाम दय हवीपि राजपुत्रे । तेषु
 अश्रम-नवम-दशमानि श्रीणि उपसदासादिमध्यावसानेषु
 कर्तव्यतया विहितानि, तत्रापि न तानि उपसदासाह
 विन्त्य अनुमत्यादिवत् राजत्वे प्रथानान्येव । वि.
 ४।४।३.

● संस्पः नाम दय इत्यो राजपुत्रे । वि.
 १।१।१४.

• 'संसृष्टस्यान्यतरत्यागमात्त्रा स्वस्व निवर्तते किन्त्वभ्यक्त्येन' इति न्यायः । अत एव दपत्योः दानादिकर्तृत्वं श्वासःपशुक्ति, तयोः संसृष्टद्वयरात् संसृष्टस्य स्वतरनिवृत्तेश्चोभयस्यागाधीनत्वात् । सोम. ६।१।४.

• संस्कारः अग्नेः चयनम् । 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । संस्कारः चयनमग्नेः, न तु कर्मान्तर चयनं नाम । भा. २।३।१०-१२-२३, • संस्कारः अष्टोपस्थात् इत्यत्रगम्यते लोके, यथा-ग्रामान्तरादागतानां पुत्रपाणा पर्यग्निरूपेण अष्ट उपहारः क्रियते इत्युच्यते । लोके च नानुपपत्तिः । २।१।४।१२.

• संस्कारः अष्टोपहारजनरोऽपि सम्भवति (यथा ग्रामान्तरादागतानां अग्निस्त्रयादिना परिकरणम् । 'ष्ट कादणे इति भाषाया प्रसिद्धम्') । सु. पृ. ६३३.

• संस्कारः । अनुभूते एव वस्तुनि रमण भवति नानुभूते । तत्र यदि अनुभव कश्चिदतिशय आत्मनि नादध्यात् तदा अनुभूताननुभूतयोः अविशेषात् उभयत्रापि स्मृतिः स्यात् । न चोभयत्रापि । अतश्चैव व्यतरस्थया स्मृतिः उपजायमाना अनुभवादिषुसंस्कार प्रवृत्तयति । सोऽपि यदि अनुभववत् क्षणिक, स्यात्, कालान्तरे स्मृतिर्नोपपद्यते । तस्मात् कालान्तरावस्थायी संस्कारोऽस्ति इति गम्यते । ऋजु. पू. ११४.

• संस्कारोऽपि शेषः । संस्कारे नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो योग्यो भवति कस्यचिदर्थस्य । तेनापि क्रियाया कर्तृयाया प्रयोजन इति सोऽपि परार्थः । भा. ३।१।३।३, • संस्कारोऽय उपकरणदिः पशु-यागप्रयुक्तः न ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः । ३।६।७।२५.

• संस्कारः अर्थप्रयुक्तः । संस्कारः ३।२।६. • संस्कारः अवषात-प्रोक्षणदिकः । स च शेषभूतः । वि. ३। १।१. • संस्कारः अवहृत्गादिः यागसाधनपुरोडासा-दिनिर्गुत्तये चोदितानां मीमांसीनां स्वरूपेणयोग्यत्वात् अवहृतानां योग्यत्वात्, अवहृतानां योग्यत्वात्वात् उदरान्तरात् भवति । या. १।१।३।३.

• संस्काराप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् । २।३।५। १२ ।।

दशपूर्णप्राशयोः 'ईषामालभेत' 'चतुरो मृष्टीन् निर्वपति' इति श्रूयते । ईषां शकटावयवः कश्चित् । (पुराड्या इति भाषा) । ईषाया आलम्भनं स्वर्गः निर्वापकाले । तथा अनारम्य श्रूयते 'वायव्यं श्वेत-मालभेत भूतिकामः' इति 'सौर्ये चक्रं निर्वपेत् ब्रह्म-वर्चसकामः' इति च । किमत्र वायव्यवाक्ये दार्श-पीर्णमासिकं ईषालम्भ अनूद्य ईषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते, तथा सौर्यवाक्ये दार्शपीर्णमासिकं निर्वापमनूद्य चरुगुणो विधीयते अथवा भूतिब्रह्मवर्चसपले वायुसूर्य-देवश्वेतत्वचरुगुणे आलम्भनिर्वापरूपे कर्मान्तरे याव-दुक्तेतिकर्तव्यताके विधीयते किंवा उक्तगुणव्यतिशिष्टी यागो विधीयते इति निकोटिको विचारः । तत्र प्रथमः पक्षः अस्मिन् सूत्रे, द्वितीयः पक्षः 'वायव्यक' (१३) इति सूत्रे, तृतीयः पक्षः 'यज्ञतिष्ठु' (१४) इति सूत्रे सिद्धात्प्रत्येन यथ्यते । प्रवृत्तमृष्टीर्षत्, चशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तदाक्षायणप्रशादिवैषम्यार्थः । अपकरणे कस्यचित् प्रकरणमनारम्य श्रुते वायव्यादिवाक्ये ईषायाः संस्कारः आलम्भः, मीहिस्वकारश्च निर्वापः क्रमेण श्वेतत्वचरुगुणगुणविधानाय अनूयते । अवर्चसक-त्वात् वायव्यादिवाक्यद्वये आलम्भनिर्वापयोः अपूर्वा-लम्भनिर्वापकर्मशब्दत्वाभावात् । विशिष्टविधानापेक्षया गुणविधानाय अनुवादस्यैव युक्तत्वात् । तस्मात् दार्शपीर्णमासिकालम्भनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुगुण-विधिः । इति प्रथमः पूर्वपक्षः ।

अत्र धार्तिकम्— यथैव अनेपु गुणसंबन्धपरे वाक्ये कर्मविशिष्टाभावात् अवर्चसकत्वेन तथा इहापि भक्तिर्भवति इति चशब्देन अन्वादिदमते । क्वाचोऽपि गुणविधिः इति विषयवाच्यार्थं अपकरणग्रहणम् । (सुधा— अनारम्याधीनत्वेन अपगनेलक्षणात् कर्षं निर्वागलम्भश्रुत्योः गुणार्थता इत्याशङ्कानिरासार्थः अप-करणशब्दः इति अग्न्याया न्याचष्टे—) अयत्र यत्पथे-तावता पूर्ववैलक्षण्येन अपकरणे श्रूयते तथापि कर्मणे विशिष्टादानपरोषात् गुणार्थेव पुनः श्रुतिः इति । (सुधा— यद्यपि अपकरणे श्रूयते इत्येतावता कारणेन आलम्भो निर्वापश्च अपगनेलक्षणेन युक्तः तथापि

निर्वाणालम्भापेन कर्मणा त्रिषत्यकस्य शुभमचरित-
त्वेन अथनरोपात् शुभार्थेय आत्ममनिर्वाणधृति
रित्यर्थे) दर्शपूर्णमासयो चक्रेया (चूपादिना)
श्रेणीहृत्स आत्मन्वया । (सुधा- श्रीहिनिरोपे कथ
ओदनागस्य चरोविशेष इत्याद्यहस्य रभाडीवचा
चरुचन्दमदीहृत्स शुभप्रत्यत् शुक्तिवृत्तगतिदिशाम्यु
पयमेन द्वितीया सप्तमर्थे कल्प्या । ' पञ्चशशवमोदन
निर्वपेत् ' इत्यादौ या धारावादिचन्दस्य तत्परिमिते
प्रयोगदर्शनात् चक्रेचन्दस्यापि तत्परिमितलक्षणधरो-
पपत्ते, यथा चरतिमिता श्रीहृत्सो मान्नि तथा चरातो
सुप्य वार्णा इवर्षाम्पुनगमात् उवत्तिदिशचरुमुष्टि
परिमाणाविरोधोपपत्ते, परिमितलक्षणार्थतया चरुशुभार्थ
स्यापि वाक्यवार्णान्वयेन अल्पतावाक्यात् सप्तमर्थ
कल्पनाया उ द्वितीयार्थो वचनवापये प्रातिपदिन्मेव
कल्पया स्यात्नेय इति द्वेषा परिहरति-) निर्वा
पद्य चरो कर्मन्व चरतिमितो वा । भूति
प्रत्ययसंज्ञामयोश्च ' सर्वज्ञो दर्शपूर्णमासो ' इत्येन
प्राप्तोस्तुवाद । तथा वाच्यवमिति सर्वज्ञस्वतीना
वापुदेवत्तत्वात् कथयित् इंपाया एव अनुवाद ।
(सुपा- ' औपधिकनस्वपथोऽत्र प्राणभूतोऽज्ञादम् ' इति
प्राणभूता वनस्पतीन् प्रति भोक्तृये श्रुते मासत्
स्वरूपदेता वाच्यमात् प्राणाहस्य वायो देयतात्प्रमुप
चर्ष वनस्पतीना वापुदेवत्वत्वात् तत्प्रभमनेन इंपाया
वापुदेवत्तत्वात्, वायुगुणस्वभोज्यमादा वनस्पतीना
वापुदेवत्वत्) औपमिति च आमिपस्वनेन तेजोदेवत्व
सामान्याद्यनुवाद । तस्मात् गुणो विधीयते इति । -
इति ।

यावदुक्त या कर्मण भुक्तिमूलत्वात् । १३ ॥
(' संस्कारश्चाप्रकरो ' २।३।१।१२ इति सूत्रस्य
श्रुति श्रुतौ निषेध एतत्प्रमाणो विधेय) यास्य
प्रथम पूर्वपथ भावतैवति । आत्मन्वन्तर् निर्वयणात्
च शुभकल्पविशिष्ट विधीयते । ननु तत् किं-प्रकृतिक
इति चेत् दर्शितोमात् अपूर्वं इद इत्याह- यावदुक्त
इति । वाक्त् उक्त तादेवेद कर्मान्वरम् । यद्विचिद्व
शेवद्वय भापये संस्करण भूतिकानेन एव वम् । अथ

सुशय सस्य प्रदारांससमोन् निर्वयत इति । ननु
द्रवपदेनतासचचानमात् याग सुतोऽत्र न वरुपते
अत आह- कर्मण भुक्तिमूलत्वात् श्रुतिप्रमाणक श्रुति
मूलक कर्म इत्युक्तम् । तस्मात् यावदुक्त आत्मन्व-
निर्वाणे शुभकल्पविशिष्टो वाच्यप्रत्ययवाचकयो विधीयते
इति द्वितीय पूर्वपक्ष ।

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसुयोवादेतेया कर्म-
सम्बन्धात् । १४ ॥

(' संस्कारश्चाप्रकरो ' २।३।१।१२ इति सूत्रस्य श्रुति
श्रुतौ संशय एतत्प्रमाणो विचार्य) शुभान् पूर्वपथ-
भावार्त्त । यजति याव एव आत्मनिर्वयति-
पदोपलभित ' वाच्य श्रेतत्प्रामेन ' ' और्षे चक
निर्वपेत् ' इति वाक्ययो विधीयते । द्रवपत्भोक्तृ
संयोगात् तद्विद्योपासद सत्य, भोक्तृदेवताया सन्नित-
प्रकृत्युपात्ताया, कल्प भूतिकामनप्रवृत्तमायदो
पासत्य च सयोगात् सनुपात् । एतेया द्रवपत्
भोक्तृया कर्मसंबन्धात् कर्मण्येव संबन्धभावात् । तथा
च वाच्य और्षे इति तद्विद्योपासददेवतासंबन्ध
वागमन्ता अथमत्वात् याव परान एचितो विधीयते
नात्मन्वमात्र निर्वयिमान वा । अथ सुधा- यावदुक्त
सुपस्य (२।३।१।१३) आचपसनिरासावात् सनेन
प्राप्ते कर्मणि गुणपत्त्वव्यविधौ वाक्यभेदमनुवर्त्तते
संस्कारपरनिशकगुचनार्थे च कल्पदे ' कल्पसंयोगाच्च ' इति
प्रयोगत्वे द्रव्यदेवतयो वागकर्मणि सति
संबन्धोपपत्ते, कल्पस च कर्मान्तर प्रधानभूते सति
संबन्धोपपत्ते, यातोऽय अपूर्वं प्रधानभूतो विधीयते,
न तु प्रकृते कर्मणि संस्कारके गुणविधि इत्यर्थप्रथम
एतुना सूत्रेण सत्समने सूत्रगौरवस्य अनाश्रयणीकत्वात्
इह श्रुते कल्पद प्रवृत्तम् । कल्पयोगमात्रेण वाक्य-
भेदानापत्ते द्रव्यकल्पयोगस्य वाच्यभेदेदेवतसुचनार्थ
गत्वे कल्पदमयोग । सूत्रादे देवतासंयोगेऽपि वाग-
कल्पत्वात् द वक्ष्ये देवतासंयोगो वागकल्पको नापदस्य
इति सूत्रनाथे कल्पदपरहितस्यापि द्रव्यमन्वस्य
भोक्तृशुभान्वाचको विधायित । देवतावाच्य भोक्तृशु-
भावेऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य वाग-

कल्पकृत्वा तद्वाहृत्या त्वय्यमानहविस्त्रेदधत्ताम्-
कहविर्भोक्तुलक्षणस्य देवतारस्य यागकल्पकृत्यसूचनार्थ
भोक्तुशब्दः । इति ।

अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उक्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

‘वापय श्वेनमालमेत’ ‘सौर्यं चक्र निर्वपेत्’
इति आत्मनिर्वपतिष्या लक्षणया यागो विधीयते
इत्यत्र ‘सोमारोद्र चक्र निर्वपेत्’ इति प्रत्यय
‘परिधिते याजयेत्’ इति सोमारोद्रे चरो परिश्रयण-
विधिरे वाक्ये यागानुसारी हृदयने तद् लिङ्ग भवति ।
के.

● संस्कारश्चापकरणे ० । २।३।५।१२-१५ ॥
द्वितीये ‘वापय श्वेनमालमेत’ ‘चतुरो मुष्टीन्
निर्वपति’ इत्यात्मनिर्वापी अनृत श्वेनचक्रगुणौ विधी-
येते, वापयं इति ईपायाः वृधममस्तान्, वृधस्य च
वापुसंबन्धान् । सौर्यमिति च चरोः इत्यास्याः तेजस्वि-
त्वेन सूर्यशब्दतान् कथयित् अनुसद् इति पूर्वपक्षिने,
आत्मनिर्वापयो. श्लोकेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारात् न
दास्योर्णमाधिक्योरेव उपस्थिति. सभति इति
विदागित्ना उक्ते लिङ्ग विहितौ वी आत्मनिर्वापी इति
विशेषणान् नाप दोष. इत्याशङ्क्य, एव तद् लिङ्ग.
अनुसद्कत्वात् गुणविधिर्न लभ्यते, उभयाश्रयणे च
युगपद्विषयानुसद्विशेष. इत्युचरितं इति । बाल घ.
१८२-१८३. ● संस्कार पशुयामिषदेवताया. पशुपुरो-
धासयागः । पशुपुरोधासयाग्य (मीको. घ. २५.१८) ।
१०।१।१।१९-३५. ● संस्कारः शेषभूतस्त्राजकृत्यते
नान्यथा । भा. ३।१।८।१२१. ● संस्कारः सविषयकः ।
अन्यथा पटविषयकानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारस्य येन
स्मृतिहेतुत्वे षट्पदयत्तानुभवान् तद्विशेषकस्मरण-
पत्तिः । अतः समानप्रकारकृष्टमानविशेष्यकसंस्कारस्य
तद्विशेषमूर्ति प्रति हेतुत्वात् नास्त्यपत्ति । मजि. घ.
१३. ● संस्कारः विष्टरूपाय प्रधानहविष्यां न कर्मा-
न्तरम् । भा. २।३।१।२।२६. ● संस्कारो हि नात स
भवति य स्वकार्यं शक्तिप्रजायति । बृहती घ.
२.०.०. ● अग्निहोत्रदेशाभिहारस्यो षष्ठ्यात्म स्वर्यं-

मानरूपः संस्कारः । वत्सालम्भाधिकरणम् (मीको.
घ. ३४.०१) । २।३।६।१६-१७. ● अञ्जन
चतुरोः संस्कारः ऋतये. याजमानार्थः, स न फल-
प्रयुक्तः । तत्र फलश्रुति अर्थवादः । वि. ४।३।१.
● ‘हृदयानुगृहीतेऽयं संस्कारोऽहतीति गम्यते’ ।
श्लोवा. रफोटवादे १९ । यथा आहु. ‘धनुषर्भो ह्येप
यदनुभव पटीयान् स्मृतिर्ज्ञेयमाधत्ते’ इति । रत्ना-
करः. ● द्रव्याश्रितो य. संस्कारः स तद्दयामावे न
भवति (प्रतिनिधौ तु भवत्येव) । वा. ६।३।४।१६.
● न च स्मृतिविज्ञानशून्यः संस्कारोऽस्ति इति प्रमाण-
मस्ति । बृहती. घ. ११४. संस्काराः कार्यसामर्थ्या-
धानार्थाः । सु. ३।८ घ. ५४. ● संस्काराः गुणान्तर-
मुपजनयन्ति । वा ३।८।३।९. ● संस्काराश्च केषुचि
प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते, वैविध्यपूर्वम्, वैवि-
द्युपपत् । ३।४।१।४।४१ घ. ९८३. ● संस्काराश्च
संशुद्ध-वीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तृयस्य प्रयोजन तत्र
सामर्थ्यं जनयन्तीति । फल च प्रहीतु प्रकृत्यस्य प्रयोजनम्,
न यागमभिवर्धयतिपितुम् । तस्माद्ये पुरुषसंस्कारः. ते
पुरुष फलप्रतिप्रदणमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्ति-
समर्थम् । आह, यदि यागनिर्तुतो न सामर्थ्यं जनयन्ति,
कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति? उच्यते । यागस्य स्वार्थं
याजयतः साहस्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः ? यदस्य
कर्ता फलेन लभ्यते । भा. ३।७।२।६. ● संस्कारा-
स्तान् यूनस्य पशुत्रये ज्योतिषोने । १।३।४।५-९.
मीको. घ. ७४ ‘अग्निहोत्रे पशुत्रयाथं ०’ इत्यत्र
अधिकरण दृश्यम् । ● ‘संस्कारास्त्राजवैतस्यैवात्मा-
त्तान्’ । १।३।३।५।५। इत्यथैनादौ ‘दीधितिं यूप
जित्ति’ इत्यनेन हेतुप्रदणस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेषां
यूपधर्माणां अयकर्मविधि इत्यर्थं कालत्वात् तन्मनुकत्वा,
अस्तु वा हेतुप्रदणायकर्म, तथापि यूपस्य साधारण्यात्
आग्नीशेनीवहाले अनुष्ठीयमानानामग्नि प्रोक्षणादीनां
समनीयानुष्थोपकारकत्वं इति यन् पशुान्तरमुक्त
(द्वा) तद् द्रव्यसाधारण्ये संस्कारानां एकस्मिन् कर्मणि
क्रियमाणानां कर्मान्तरे प्रसङ्गादुपकारकत्वं एव दधि-
करणसिद्धस्य कथनमिति योष्यम् । सोम, १।३।१।९.

॥ संस्कारास्तत्रार्थैरन्वयैर्नाल्लभ्यान् । १११३।
४।५।।

ज्योतिषोमे प्रथमार्थैरथ यूपस्य श्लोशनादथः संस्काराः प्रथित्यु मेदेन कर्तव्याः तन्मेघ वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । यूपस्य संस्कारास्तु श्लोशनादथः आवर्तेत् प्रथित्यु । अर्पेक्षमाह, अर्पेः प्रथोः नियोजनम् । तस्य काले एते संस्काराः क्रियन्ते । तथा च तृतीया पञ्चमा नियोजनकालस्य मेदात् यूपसंस्काराणामाहूचि. कर्त्तव्याः । तुगन्तः यूपैश्छम्भाभिः, यूपे नाकर्त्तव्ये, संस्कारास्तु आवर्तेत् इति ।

तत्प्राशास्तु यूपवर्गत्वात्, तस्य धर्मविवानात्, सन्निधानं च पचनादन्वयात्कालम् । ६ ॥

सिद्धान्तमाह । तुगन्तः संस्काराणां नियोजनार्थं यथावर्तयति । श्लोशनादनादथः संस्काराः तत्काले ह्यु, तस्य यूपस्य कालः दीक्षाकालः स एव कालो वेधा ते तत्कालः । तथा च दीक्षाकालः यूपसंस्कारः । यूप धर्मवशात् क्रियते इति कर्म कार्यम् । यूपः कर्म वेधा ते यूपवर्गान्तः संस्काराः । यूपवर्गत्वात् तत्कालः यूपकालः दीक्षाकालः । अथवा तत्कालः, तस्य अग्नीषोमीयस्य कालः एव कालो वेधा ते तत्कालः संस्काराः । तन्मेघ सर्वेषामुपवर्तयति इति । तस्य यूपस्य धर्मविधानात् धर्मोपा विधानात् यूपवर्गत्वेन संस्काराणां विधानात् न वेधा नियोजनधर्मैराम् । तस्मात् दीक्षाकालः यूपवर्गकालः । सर्वार्थानां सर्वेषां अर्धानां च कालः तस्मात् वेधां अन्यस्मिन्तन्मि पचनात् पचनपन्तत्त्वात् । पचनाभावे तु खण्डाल्यमेव युज्यम् ।

सदृग्मानं च शर्त्तयति । ७ ॥

सिद्धान्ते तुगन्तस्तमाह । मानं नियोजनम् । 'निद्रात् यूप परिधीव' इति वशिष्वाजनेन यूपधर्ममनुष्यममथ. यूपस्य मानं शङ्कयेति शर्त्तयति । एतं नियोजनस्य यूपधर्मैरेव सदृग्मान् इतिवामपि संस्काराणां सदृग्मानं भवति । तस्मात् यूपसंस्काराणां शर्त्तयति सिद्धान्तः ।

मी. शं. ५०९

आनन्तर्यार्थमिति चेत् । ८ ॥

पूर्ववक्षी आह । न परिष्कारानुक्रमणेन सहजं सिध्यति । परिष्कारादनन्तरं उपाकरणं स्वान्तं इति परिष्कारोपाकरणयोरेतन्तर्धानं परिष्कारानुक्रमणम् । इति चेत् ।

न प्रकृतितः सिद्धत्वात् । ९ ॥

नानन्तर्यार्थे परिष्कारानुक्रमणं कर्त्तव्यम् । तद्वदानन्तर्यं प्रकृतित एव सिद्धत्वात् । अग्नीषोमीये परागपि परिष्कारादनन्तरमेव उपाकरणं भवति । तत् सन्निधौ चोदयेन वामतेरम् । तथापि तन्मै संस्काराः । के.

॥ संस्कारान्तु पुरपसामर्थ्ये यथावेदं धर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् । ३।८।१३॥

ज्योतिषोमे 'केदादमश्रु भवते, दशो घान्ते, न्यापति निहृन्तये, स्नाति' इति संस्कारः. वचनादथः पुरपसामर्थ्ये निमित्ते, ऋतुः पुरपस्य कर्मसामर्थ्यात्त्वर्थे विहितः । ते यथावेदं विधायनैरेदुशारेण समारुह्य न्यरतिष्ठेत् स्पर्शित्वाः स्तु. । कर्मवत् पानि कर्माणि यस्मिन् वेदे विधीयन्ते तानि तदेव संस्पर्शित्वा पुरपेण क्रियन्ते, आधर्यश्रुति कर्मणि अपरदुष्का, हीमर्माणि हीमा इत्यादि तद्वत् । कर्माणि कर्मैश्च इति प्रथमान्तादनि । तुगन्तः पुरपिष्कारोपपरिष्कारान् वेत्त्युपागर्षे ।

अथ सुधा- पुरपणा कर्तव्या स्पर्शादिवत् अपूर्वैः साधनसामर्थ्ये जनयित्वा तन्मनाथे संस्कारोपेया इति ।

वाजसमिनास्तु तत्प्रधानत्वात् धर्मवत् । ११ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तु-गन्तः पूर्वैरेव निरूप्यति । संस्कारा इति पदमनुवर्तते । संस्कारा पचनादथः ज्योतिषोमे वाजसमिनाः यजमानकर्मैश्च न्यु नाप्यनुवर्तयति । तदन्वयान्तरम् पचनपचनान्तरं, विशिष्टान्तरं यजमानान्तरमेव संस्कारेषु यजमानकर्मैरेव प्रयत्नं भवति । कर्मैश्च यजमानान्तरं इदं यजमानकर्मणि कर्मानि यथा यजमानकर्मैश्चानि तद्वत् । निमित्तं विधानं इति कर्मैः यजमानकर्मैश्चानि । एव यथा यजमाना तथा यजमाना संस्कारा इति वाच्यतानाः ।

अत्र सुधा- संस्काराणां फलप्रतिग्रहणशक्तिजननाथ-
त्वात् यज्ञमानस्यैव च तन्नानाभिषेकत्वात् भोक्त्रशक्ति-
त्वलक्षणेन लिङ्गेन तदर्थरतिश्रयात् न समाह्वया
अध्वर्युसंस्कारार्थता शङ्किन्तु शक्या इति ।

व्यपदेशाच्च । ५ ॥

ज्योतिष्टोमे वचनादयः संस्काराः याजमानाः नाध्व-
र्यवाः इति सिद्धान्ते हेत्वन्यथाप्रतिपादनायै स्तनम् ।
' तमभ्यनक्ति ' ' शरेपीक्या अनक्ति ' इति यज्ञ-
मानस्य अभ्यञ्जने अञ्जने च अध्वर्युं कर्तृके परस्मैपदेन
व्यपदेशात् ' वनने, दत्तो वावने' इत्यत्र च आत्मानेपदेन
व्यपदेशान् शक्यते वचनादयो याजमाना संस्कारा इति ।
चहारा हेत्वन्तरसमुच्यार्थे ।

अत्र सुधा- धारतिवपतिवृत्तवीना स्वरिनेत्यात्
दन्तधारनदीना कर्त्तव्यताप्रतिपादनात्पञ्चागमनेपदान्
दन्तधारनस्य च लोकतोऽपि तत्र एव स्नानम्यापि स्व-
कर्त्तव्यप्रसिद्धेः वान-नानिदृत्तनयोश्च नापितकर्त्तव्य-
निधमप्रसिद्धेः कर्त्तव्यताङ्क्षा युक्ता । अनक्तेः अनु-
दाक्षेत्यात् परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां कर्त्तृविशेषानवगमेऽपि
' तमभ्यनक्ति ' इति परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति
स्वामिपदार्थागतच्छब्दव्यपदेशात् तदानन्तर्यात् ' शर-
पीक्याऽनक्ति ' इत्यत्रापि अनुपक्ततच्छब्दव्यपदेशाव-
गते. कर्त्तव्यतावगमे सति तद्विशेषाङ्क्षायाः समारथया
अध्वर्युनिधमोपपत्तिः । पञ्चाकारद्वयविधिं विना विधि-
द्वयानर्थक्यावगतेः व्यापारद्वयवगमे सति भिन्नविषयत्वेन
अविरोधान् समाह्वया अध्वर्युनिधमोपपत्तौ अभ्यञ्जनस्य
अध्वर्युसंस्कारारं कल्पयित्वा कर्त्तव्यताङ्क्षनाऽपीमान्
परस्मैपदयुक्ते वाक्ये तं इति अभ्यङ्कत्-अभ्यञ्जनीययोः
मेदन्व्यपदेशात् तद्विहिते अभ्यञ्जने लिङ्गाविकृद्धया
समाप्तमया अध्वर्युं यावागतेन अवगते वाक्यान्तरम्याः
अभ्यञ्जनविधिं यज्ञमानस्येति गम्यते ।

स्तु च त इति मेदन्व्यपदेशात् अभ्यङ्कत्ते आङ्कते
इति च विषयन्तरान् व्यापारमेदावगमेन अविशेषान्
अभ्यञ्जनाञ्जनयो अध्वर्युं कर्त्तव्यता यज्ञमानस्येता च
युक्ता इति वचनादिशाभ्यङ्कत्वा निरस्तं भवति, इति ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः । ६ ॥

ज्योतिष्टोमे वचनादिसंस्काराः अध्वर्योः आध्वर्य-
वमिति समाह्वयानात् इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्ते तनोत्त-
रार्थं सिद्धान्तपक्षीय सृजमिदम् । कर्माणि प्रति ऋत्विजा
गुणत्वे सति तस्य परिक्रमस्य निर्देशः परिमीतैः
ऋत्विगिभः कर्माणि कारयेदिति । दक्षिणीयादिर्कर्मणि
प्रति गुणभूतत्वेनैव ऋत्विजामनुसादेन परिक्रमविधिः
इति निर्विवादम् । तद्वत् वचनादिसंस्कारकर्माणि प्रति
प्रधानत्वेन ऋत्विजामनुसादेन परिक्रमविधिर्न समरति
इति कुतूहलम् । तस्य संस्कारस्य निर्देशः गुणत्वे
पर्यवस्यति इति वृत्तिः । परिक्रमस्य निर्देशः पुरुषाणां
गुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय इति वार्तिकम् ।
अन सुधा- आध्वर्यव इति निर्देशः समाह्वयानाः
पूर्वपक्षे वचनादियु अध्वर्युनिधमाय उक्तः, सः श्रेष्ठे
पुरुषसंस्कारस्यतिरिक्त्यु कर्तुः गुणत्वे तेत्वेव तस्य
नियामकः इति सप्रयाख्या इति ।

तस्मात् वचनादयः संस्कारा याजमाना एव ।

चोदनां प्रति भावाच्च । ७ ॥

चोदना इति अपूर्वं द्रुमः इति भाष्यम् । चक्राये
विद्वान्ते हेत्वन्तरपरः । चोदना प्रति, अपूर्वं प्रति,
संस्काराणां भावात् विद्यमानत्वात् प्रधानापूर्वाश्रयशब्द
यज्ञमानस्य संस्कारा अपि सन्निवृष्टस्य यज्ञमानस्यैव न
तु अपूर्वं प्रति विप्रवृष्टस्य अध्वर्योः । तस्मात् वचनादयः
सहाराः ज्योतिष्टोमे याजमाना एवेति सिद्धान्तः ।

अन सुधा- फलप्रतिग्रहणयोग्यताग्या कला-
पूर्वाश्रयत्वयोग्यता चोदनाक्या विप्रवृष्टता कलापूर्वा-
श्रयत्वयोग्यतोद्देशेन संस्कारविधानान् इति सूत्रन्याख्या,
इति ।

चोद्यते विविना गम्यते इति चोदना परमापूर्वम्,
ता प्रति वचनादिसंस्काराणां विधिश्चद्रावादपि याज-
मानास्ती भवन्ति इति कुतूहलम् ।

अनुपयत्नादसमानविधानाः श्युः । ८ ॥

ज्योतिष्टोमे वचनादयः संस्काराः याजमानाः सन्तु
नाम, आध्वर्यवसमाह्वयानात् अध्वर्योरपि ते श्युः
इति वेधेन्याह विद्वान्ती । ऋत्विग्यज्ञमानयोः समानं

कार्पायत्वेन वाचस्वर्गमेव वदवस्थान (इति) शास्त्रा-
द्वगम्यते । संस्कारे. ३।२।९ • संस्काराणां कार्येन
एव सवन्धोऽपि कल्पनीयः । वृहत्ती. पृ १२९.
• संस्काराणां तदुपादीना नामुद्राने साधरके लले-
वात्स्यम् । १।२।३।२।७२-७३. मीको. पृ १६३६
' तलेवात्स्य तक्षणजोपगमादिधर्माणां बाधः ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्काराणां नातिदेशो यूप-
शब्देन एकादशिमानीगते उपशये । भा. ७।३।१३।३३
-३४. मीको. पृ. २४८ ' अतिदेशो न उपशये
यूपसंस्काराणाम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्का-
राणां - पूर्वदृष्टं सेवनं दृढीकरणं अङ्गन - इत्यादीना
अनुष्ठानं सायस्के ललेवात्स्यम् । १।२।३।३।७४.
मीको. पृ १६३६ ' तलेवात्स्यं पूर्वदृष्टादिसंस्काराणां
मनुष्ठानम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • संस्काराणां
वचनादीनां याजमानता । भाट्ट ३।८।२. • संस्काराणां
वचनादीनां लोपोऽस्त्रियस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।
२।१।८।७०. मीको. पृ. ७६० (८) ' अस्त्रियस्य
मृताधिकारित्वपक्षे० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
• एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणां अनुहत्यादिनां
व्यापकत्व (७।१।७ इत्यत्र) एककर्मत्वम्, आगण्डुल-
निवृत्तेरेकमिदं कर्मेति । भा. १।१।४।१२।४२. • न
हि समानद्रवाश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति,
संस्काराणापि (संस्कारत्वेन अन्नभूतानामपि) प्रधान-
द्रव्यव्यतिरेकपक्षे । वा. ३।१।८।७, • यजमान-
संस्काराणां च यागगुणभूतकर्मोत्तरिवेण कल्पप्रतिग्रहण-
योग्यपुरपक्वत्वात् भोक्तृत्वोत्तरिप्रातिनामपि यागान्नत्वं
वक्ष्यते (३।७।२ इत्यत्र) । ३।१।७।१४ पृ. ७९८.
• यथा स्नाता कन्याऽनलङ्घना, मालागुणेनापि अल-
ङ्घनेति । एव एवदेशीनापि संस्काराणां संस्कार इति
दृष्टत्वाऽभिधीयते । भा. ७।३।१३।३४, • एकेन
भागेन द्वेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात्
स्यत् । १।२।७।२१.
• संस्कारे चान्यसंयोगात् । १०।४।६।१० ॥
एकेनवशाश्रमादे अङ्गनाम्यङ्गने नाम एते ' गौगु-
लनेन प्राप्तं सवने समज्जते अमि वाऽङ्गते, पेडुद्वारेवण

माध्यदिने सवने, सौमन्दिनेन तृतीयवचने ' इति,
प्रकृतौ च नवनीतेनाम्यङ्गनं दीक्षायाम् । अत्र वैकृतेन
प्राकृतस्य समुच्चयः बाधो वेति विचारे सिद्धान्तमाह ।
संस्कारे अङ्गने अम्यङ्गने च प्राकृतेन सह समुच्चयः
स्यात् अन्यसंयोगात् अन्यस्मिन् बाधे कार्यान्तरार्थं
संयोगात् । दीक्षायाम् नवनीतेन, सवनेषु गौगुलवादिना ।
स्नेहनाथं नवनीतम्, विरुक्षीकरणार्थं गौगुलवादि
इति । तस्मात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

प्रयाजवदिति चेत् । ११ ॥

अङ्गनाम्यङ्गने एते सवनेनये अङ्गनाम्यङ्गनद्रव्येण
गौगुलवादिना प्राकृतस्य चोदकप्राप्तस्य नवनीतस्य
समुच्चयः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । प्रया-
जवत् अन्यकालमपि तदकार्यमेव द्रष्टव्यम् । मालान-
मन्वत्, पदार्थेषु च एव । यथा ' तिष्ठत वदु प्रयजन्ति'
इति तिष्ठति पक्षी प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव
भवन्ति तेन प्राकृतप्रयाजानां पाशुकैः प्रयाजैः बाध एव
न समुच्चयः । एव अङ्गनादिद्रव्ययोरपि न समुच्चयः
इति ।

नार्थान्यत्वान् । १२ ॥

' प्रयाजवदिति चेत् ' इति सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षिणं
शङ्कान्तिरस्यति । न प्रयाजवत् भविष्यतीति । अर्था-
न्यत्वान् अर्थैर्बन्धं प्रयोजनस्य भिन्नत्वात् । स्नेहनाथं
नवनीतं दीक्षायाम् सुप्रवचाराय । मनुचे बर्षे सुत्याया
गौगुलवादिना अम्यङ्गनं विरुक्षीकरणार्थम् । इति प्रत्यक्षं
कार्यान्तरं वर्तते इति प्राकृतस्य नवनीतस्य न बाधः ।
इति सिद्धान्तः । के.

' सस्तरि चान्यसंयोगात् ' (१०।४।६।
१०-१२) इत्यत्र अङ्गनाम्यङ्गने ' गौगुलनेन प्राप्तः-
सवनेऽम्यङ्गने ' इत्युपदिष्टगौगुलनाम्यङ्गनस्य अति-
दिष्टनवनीताम्यङ्गनेन सह समुच्चयः उक्तः । बाल.
पृ. १७८.

• संस्कारे च द्रव्यधानत्वात् । ४।२।१।१।
२६ ॥

अधिकरणान्तिदेशोऽयम् । दशैपुणमाशयो. ' मीहै-
नवद्वन्ति ' ' तण्डुलान् पिनष्टि ' इति श्रुतम् । अत्र

अवहननेपणपोरनुषाद्योऽप्य लोकात् प्राप्तत्वात् इति पूर्व-
पक्षे । आह्वननन्त दहनवर्षणादेरपि पक्षे लोकात्
प्राप्ती नियमार्था अवहननधृतिः । तथा वैपणवत्
दहनस्थिति लोकात् प्राप्तीपिबति इति नियमार्था भ्रुति ।
तस्मात्प्राप्तुवाद् । किन्तु नियमविधिरिति सिद्धान्तः ।
सूनाक्षारार्थस्तु, चराब्द अतिदेशसूचनार्थः ।
संस्कारे अवहननादिरूपे भ्रुति नियमार्था । तदप्रधान
रमात् अवहननादिनियमस्य चागमप्रधानत्वात् इति
श्रुतद्वयम् । इत्यस्य नियमप्रधानविधिसमाप्तम् इति
सुबोधनी । ए नियम प्रधान वक्ष्ये सा भ्रुति
तदप्रधाना । संस्कारभूते मस्कारनियमप्रधानत्वात् ।
नेकत्र पक्षे प्राप्ती अवहननादिश्रुते नियमपरत्वं
स्पष्ट प्रतीयते इति । के

● 'संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्' (५।२।१।२६)
अथ अवहननादिना दणार्थैवेन प्राप्तत्वात् अवधेयत्व
माद्यद्वय नियमादृष्टार्थैवेन देसादिकत् विधान
परिषत्त इति वक्ष्यते । सु पु ५.३९.

॥ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ १२।४।४।८ ॥
ऐत्रादिनेषु पशुषु सुदाना उपशाजहोम. प्रतिपत्ति
रूप संस्कार । तस्मिन् उपशाजहोमे संस्कारे तदप्रधान-
त्वात् उपशुचद्रागसंस्कारप्रधानत्वात् उपशाजहोमस्य
सुदानोऽप्युच्य स्यात्, न विस्तर । इति सिद्धान्तः ।
के

● संस्कारे च तदप्रधानत्वात्' (१२।४।४।८)
अथ 'सुदेनोपश्रुति' इति भूत पशुगणे प्रतिपत्ति-
त्वात् सुदाना समुपपन्न उच । वास. पृ १०८

॥ संस्कारे तु त्रियान्तर वक्ष्य विधायकत्वात् ।
१०।३।३।८ ॥

श्रीमत्कौटुर्गार्थेषु 'उक्ते वाचिनमाशादयन्ति'
'परिषौ पशु निशुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद आशादन
निषोचन च धर्ममात्र अदृष्टार्थे त्रियान्तर इति पूर्ववधा-
याद् । चात्रिद्वय पशोश्च संस्कारे सति आशादन
निषोचन च प्राशुत्वाद् आशादत्वाद्, त्रिधातर स्यात् ।
तस्य तत्राश्रयस्य विधायकत्वात् ।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च । १९ ॥
श्रीमिषेषु चातुर्गार्थेषु 'उक्ते वाचिनमाशादयन्ति'
'परिषौ पशु निशुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद आशादन
निषोचन च धर्ममात्र अदृष्टार्थे त्रिधातर विधीयते ।
एष सति प्राशुत्परोधात् प्रवृत्ते प्राशुत्स्य चोदकस्य
उपरोधे प्राशुत्परोधे, न प्राशुत्परोधे प्रकृत्यनुपरोधे,
तस्मात् । 'विषा हवींष्यासादयन्ति' 'यूषे पशुं निशुञ्जन्ति'
इत्यस्य प्राशुत्स्य न विरोधः । तस्मात् प्रवृत्ता
सादान्दरे त्रिधातरत्वाभ्युपगमात् । इति पूर्वपक्षे
हेचन्तरदृष्टम् ।

विधेस्तु तत्र भावात् सदेहे वक्ष्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् । २० ॥

श्रीमिषेषु चातुर्गार्थेषु 'उक्ते वाचिनमाशाद-
यन्ति' 'परिषौ पशु निशुञ्जन्ति' इति श्रूयते । इद
मासादन निषोचन च धर्ममात्र त्रिधातर इति पूर्वपक्ष
मात्र उग्रध्वेन निरुधत् सिद्धात्तमाह । विषे प्राशुत्स्य
वैशुत्स्य च आशादननिषोचनविधे तत्र चातुर्गार्थ-
प्रकरणे मागात् विधीयेन उद्येदे सति मत्स्य शब्द
पशुद्विस्य विधायक शब्द स्यात् तदर्थे स्यात् ए
शब्द तदर्थे एव स्यात् । तथा च प्राशुत् वाचिनासादन
सुद्विदय उक्तरकस्यस्य गुणस्य विधानम् । एव प्राशुत्
पशुनिषोचनसुद्विदय परिधिहपस्य गुणस्य विधि इति
विशेषम् । तस्मात्स प्राशुत्परोध आशादननिषोचनयो
उत्करपरिधिरूपगुणविधि दृष्टय वधेति सिद्धान्तः ।

संस्कारसमध्याद् गुणस्योपायात् । २१ ॥

श्रीमिषेषु चातुर्गार्थेषु 'उक्ते वाचिनमाशाद-
यन्ति' 'परिषौ पशु निशुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र
प्राशुत्परोध आशादन-निषोचनयो उत्करपरिधिरूप
गुणविधिर्दृष्टार्थः इति सिद्धान्त उच । ननु उत्कर.
तीक्ष्णो मूढा शक्तिर्भवति तत्र वाचिनमाशादन वन्तु
शक्येत, एष पशुगतिप्रतिषेधनस्य निषोचन अदृष्टे
उपसगाने परिषौ कर्तुं न शक्येत इति गुणविधिरुच्यते
इति । अत्रोच्यते । गुणस्योपायात् संस्कारसमध्यात्
संभवति गुणविधि इति । यादृशेन गुणेन उद्येदे
सति उत्करे आशादन परिषौ निषोचन कर्तुं शक्यते

तादृशगुणकं उत्करं परिधि च करिष्याम । पृथ्व्यं
उत्कर करिष्यामः । स्थूल च परिधि करिष्यामः ।
एतादृशेन गुणेन संयोगात् आसादननियोजनरूपसंस्कार-
सामर्थ्यं उत्करपरिधौ भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरं
किं तु गुणविधेरेव ।

विप्रतिषेधान् क्रिया प्रकरणे स्यात् । २२ ॥

धौमिकेषु चातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासाद-
यन्ति' 'परिधौ पशु नियुञ्जन्ति' इति श्रूयते । अत्र
प्राकृतधोरेव आसादननियोजनयोः उत्करपरिधिरूप-
गुणविधिर्दृष्टार्थ इति सिद्धान्त उक्तः । ननु यथा सीमा-
मणीप्रकरणे 'प्राज्ञागस्थ मूर्धन्नासादयति' (सुराग्रहान्)
इति धर्ममात्रमासादन एवमिहापि स्यात् इति चेत् ।
तत्राह । प्रकरणे चरकसीशामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात्
सुराग्रहस्य होमपर्यन्तचिरकालीनासादनस्य प्राज्ञाग-
मूर्धनि अत्रकरणात् क्रिया क्रियन्तरं धर्ममात्र अदृष्टार्थे
स्यात् । इह प्रष्टुं तु नाशक्यम् । तस्माद्गुणविधि-
रेव इति सिद्धान्तः । के

● संस्कारे फलश्रुतिः 'यदाहुके, चक्षुरेव भ्रातृ-
व्यस्य दृष्टके' इति । इय फलश्रुतिरर्थवादः । मीन्याः ।

● संस्कारे सुख्यमानानां सादृष्यात् तत्रप्रयुक्तं
स्यात् । १।१।२।२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षिताम्यामुच्छरन्तुमलाभ्यामव-
हन्ति' 'प्रोक्षिताम्या टपद्रुपलाभ्या विनष्टि' इति
श्रूयते । तत्र प्रोक्षणं हि हन्तिपिप्रयुक्तं उत अपूर्व-
प्रयुक्तं इति विचारे पूर्वग्रहमाह । संस्कारे अवहनन-
पेषणादिकूपे प्रयुज्यमानानां प्रोक्षणदिघर्माणां तत्प्रयुक्तता
संस्कारप्रयुक्तता स्यात् । तादृष्यान् अवहननपेषणादि-
संस्कारापर्यन्तात् । यदि यदर्थे बर्तय भवति तन् तस्य
प्रयोजकम् । तस्मात् प्रोक्षणदीनां हन्तिपिध्यादिप्रयुक्तत्वं
इति । अथवा । ज्योतिषोमे 'यावत्या यावा कामयेत
तावत्या दीक्षणीयायामनुष्णात्, मन्द्र प्रायणीयाया,
मन्द्रप्रमलनिष्पाया, उपास्यश्वम्' इति श्रूयते । तत्र हि
परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः उत दीक्षणीयाद्यूर्वप्रयुक्ता
इति विचारे पूर्वग्रहमाह । संस्कारे परमापूर्वरूपे
सुख्यमानानां दीक्षणीयाद्यूर्वप्रयुज्यमानानां धर्माणां ताद-

र्यात् परमापूर्वार्थत्वात् तत्प्रयुक्तता परमापूर्वप्रयुक्तता
एव स्यात् । परमापूर्वे हि फन्वत् नाज्ञापूर्वम् । इति
द्वितीयं वर्णकम् ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद् धर्मसंबन्ध-
स्तास्माद् यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् । ३ ॥

तुद्यन्दः पूर्वपक्ष्यावृत्तौ । यद्युक्तं प्रोक्षणदीनां
अवहननपेषणादिप्रयुक्तत्वमिति, तत्र । तेनावहननादिना
यज्ञस्य अपूर्वस्य संयोगात् अवघातस्य प्रकरणात् अपू-
र्यार्थत्वात् धर्मसंबन्धः अवहननस्य अपूर्वघातनत्वस्वप्नेव
प्रोक्षणेन धर्मेण संबन्धः । तस्मात् नरनिर्भित्तचरावपि
नक्षेषु प्रोक्षणं यज्ञप्रयुक्तं अपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य
प्रोक्षणादेः तदर्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् द्रव्यादि-
संस्कारः न अवहननादिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्त
एवेति सिद्धान्तः । इति प्रथमं वर्णकम् ।

अथवा । 'यावत्या यावा कामयेत तावत्या
दीक्षणीयायामनुष्णात्, मन्द्र प्रायणीयाया, मन्द्रप्रमलनि-
ष्पाया, उपास्यश्वम्' इति दीक्षणीयादी स्वविशेषः
परमापूर्वप्रयुक्तः न तु दीक्षणीयाद्यवघातान्तरापूर्वप्रयुक्त
इति यद्युक्तं तत्र इति तुद्यन्दार्थः । सिद्धान्तमाह- तेन
अर्थेन दीक्षणीयापूर्वमेव धर्मसंबन्धः तत्तत्स्वरसंबन्धः ।
यज्ञस्य संयोगात् दीक्षणीयेष्टपादिवाचकक्रान्दसंयोगात् ।
तस्मात् यज्ञप्रयुक्तं दीक्षणीयाद्यवघातप्रयुक्तं स्यात् धर्म-
जातम् । संस्कारस्य यथाकामत्वरादेः तदर्थत्वात् दीक्ष-
णीयाद्यवघातत्वात् । ततश्च यथाकामत्वरादेः दीक्षणीयाद्य-
वघातपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । दीक्षणीयाद्यव-
नियम-याद्येऽप्यम् । इति द्वितीयं वर्णकम् । के.

● संस्कारानुरोधान् शक्रेद्रवोषः श्युक्तम् ।
बृहती. पृ. २३३.

● संस्कारायोम्यस्यापि (एकसंस्कारायोम्यस्यापि)
मुक्त्यर्थे शोधानम् । भाट्ट. ६।३।१५.

● संस्कारार्थानां धर्माणां अने अदीने च बहुकृतके
छो ज्ञाने. न तु पद्वन्तिरेव । भा. १.२।१।१५।३५.

● संस्कारोद्बोधकं न यद्युद्धमेरेकम्, नाना-
प्रकारात् तदुद्बोधनेनाम् । ऋजु. पृ. ११९.

- संस्कारवर्गं षण्ण क्वचाम् । १।२।२३-१३.
- संस्कारकर्माणि श्रेयशान्वेषणपर्येतिहरणादीनि । भा. ७।२।११. ● संस्कारकर्मणः सामग्र्यो वाचक । १।२।२३.
- संस्कारकर्मैर्धं उत्तमप्रयाजस्य दर्शपूर्णमासादौ । १०।१।७।१४-१५. ● संस्कारकर्मैश्च धावपातु-पाकयज्ञोः । १०।४।२०।१६-४१.
- संस्कारनामातिदेशः । बाल. घृ. १।१७-११९.
- संस्कारनिमित्तत्वं कृत्वातिवाचित्वेन वाच्यते । यथा बर्हिश्चन्द्रपुरोवासादौ । बाल. घृ. १।४५.
- संस्कारभेदे कर्मभेदो न हि भवति । भा. १०।१।२।३८. ● संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्व-द्वयम् । तद्यथा-अवहृतेस्तापुनीभावाः, विपेत्पूर्णनम् । न तु एकस्य तदुत्थीभाववचनम् च । ७।२।१।११.
- संस्कारलक्षणानां गुणना गुणिनागमत्वरणा-नशयः । संकर्ष. ३।२।५.
- संस्कारल्लोपः अस्तिबहस्य मृताधिकारित्यवधे । १०।२।१८।५०. श्रीको. घृ. ७६० (४) 'अस्तिप-रशस्य मृताधिकारित्यवधे' इत्यत्र अधिकरण द्वय-स्यम् ।
- संस्कारशब्दस्तु अपत्यम् (करिन्कृ), वस्त्रभरणे हि सत्कार्ये । ते येषा न स्तो न ते सत्यपि क्रियामोगे तच्छब्दस्यास्य भवित्यनिति । ते च वरणशय्ये सप्तदशा-सोमेय पञ्चमानेन निषेधे । वा. ३।०।१६।२३.
- संस्कारसंबन्धः दर्शपूर्णमासयोः 'शेष विवद-कृते रुपाद्यति' इति विशिष्यते न कर्मात्तरम् । वि. २।३।१३.
- संस्कारहस्तुः क्रिया न द्रव्यम्, तत्तु व्यञ्जक-स्यात् । वि. ५।३।११.
- संस्कारकः तृतीयोऽनुनासः दर्शपूर्णमासगत-विश्वरुद्रदेवतानाम्, अतः सनित्यशेषकारकः । भा. १०।१।१।३८. ● संस्कारकः हि मन्वाः । सोऽसति संस्कार्यैः अन्वयैक स्यात् । ३।२।१।२.
- संस्कारकता मन्वाणा स्मृतिहेतुर्हस्तकार्योद्योषक-त्वात्प्रा । घृ. घृ. १।२०८-११०९.

- संस्कार्यं श्रतुप्रादेय कर्मभेदकम् । ' नैवातवीणा दीक्षणीया ' इत्यादि, यजमानसत्कारपर्यन्तेन उपादा-नात् । वा. १।३।१।२।२५ घृ. ६१८. ● संस्कार्यं ईषिष्ठत कर्म । अदृष्टादित्यशेषादन सत्कारः । यथा ' वीहीन् प्रोघति ' । मणि. घृ. १२९. ● संस्कार्यं देशः श्वलः फल निमित्त इत्यनुपादेयपञ्चकम् । बाल. घृ. ८८. ● संस्कार्यैः प्रथान्तर, सत्कार्येण गुण । वि. १०।१।८. ● ' भूतमा तुपयोग हि संस्कार्यैः श्रप-मिष्यते ' । वा. २।१।४।१२ घृ. ४११. ● संस्का-र्यैस्त फलत्रय च कर्मभेदकत्वम् । (पञ्चसत्कार्यवि-करणम् । श्रीको. घृ. २।१०८) । २।३।१।२।२५.
 - संस्कार्यतः वाचनिक. व्यवसायविविध यथा-शाश्वदीयधनानारथधनानाम् । एतौ तु ' यमार्थोऽन्दे कुर्वन्त ब्राह्मणस्योपनायनम् । यमार्थेनादशे शय्यो यमार्तु हादशे विशः ॥ ' इति । बाल. घृ. १९. ● संस्कार्यतं म्यस्वकार्य, प्रतिषेधो यथा-आश्वत्थान-पुत्रे होष्यद्वेषु सर्वेन परित्तरण विधाय ' कृताकृत-भावाभेदेषु परित्तरणम् ' इति अङ्गशास्त्रेन अत्यत्र-न्यस्वयथा निषेध उक्त. । घृ. ३५.
- ॐ संस्कृतं स्वात् सच्छब्दत्वात् । ७।३।१३। ३३ ॥
- सूयैनादशिन्या श्रुते 'उपशयो सूयो भवति' इति । एकादश सूयाः उच्यन्तेना भवन्ति । द्वादशोऽप उप-शयो नाम । स च मोक्षयति किन्तु दक्षिणत. उप-समीपे भ्रयं कृते इति उपशयनात् उपशयोऽप्यम् । तस्यै वरणशय्यस्य चोपशयिष्योत्सृज्य स्यात् अर्ह-सकृतमेव वा स्यात् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उप-शयनस्य सशृण स्यात् चोपशय्येऽनादिभिः संस्कारैः । सूयः ? तच्छब्दवत् । स सूयः इति संस्कृतत्ववित्ति-य-शेषकः दान्दः यस्य स तच्छब्दः । सत्कारनिमित्तक-भूपदम्बोपशयनात् अत्र उपशयस्य ' उपशयो सूयो भवति ' इति । अत्र हि सूयशब्दोऽस्ति । तस्मात् उ-पशयस्य संस्कृतं स्यात् ।

भक्त्या चाऽयज्ञोपत्वान् गुणानामभिधान-
त्वात् । ३४ ॥

यूपैकादशिन्याम् 'उपशयो यूपो भवति' इति
श्रुतम् । यूपाना दक्षिणतः भूमौ भय उप शोते इति
उपशयो नाम द्वादशाः यूपः । अयं संस्कारैः संस्कृतः
स्यात् इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं चाशब्देन निरस्यन्
अर्थात् असंस्कृतः न सिद्धान्तमाह । यद्यपि उपशये
यूपशब्दः संस्कारवाची प्रयुक्तः तथापि अयं यूपशब्दो
भक्त्या स्यात् स्तुत्यर्थः । अयंशरोपत्वात् अस्य । नहि
भक्तिमन् पञ्चनिघन्तुते, तेन अयं यशोयो न भवति ।
कथं तर्हि यूपशब्दस्तत्रेति ? आह । गुणाना अभिधान-
त्वात् । अभिधत्ते इति अभिधानम् । छेदनादीना केपा-
चिदेव संस्काराणां अभिधायकः यूपशब्दोऽयम् । गुणा-
नामभिधानत्वात् यूपशब्दबोधपरमस्य । परंतु अयं
शोपत्वात् भक्त्येवायं यूपः । तस्मात् इतरयूपवत् नायं
मन्त्रसंस्कृतः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ संस्कृतेषु कर्माणि संस्काराणां तदर्थत्वात् ।
५।३।१।२१॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि निय-
तानि कर्माणि ऐन्द्राग्रादीनि च अनियतानि कर्माणि
प्रवर्तेरन् वन पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु (इति)
विचारे आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि प्रवर्तेरन् ।
यथा ' आहिताग्निः न क्लिष्टं दाह अग्न्यादध्यात् '
इत्यादीनि आहिताग्निः, ज्ञानानि आहितमात्रेष्वेव भवन्ति
तदन् । इति तस्मै पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । संस्कृतेषु
पञ्चमनेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि अग्निहोत्रा-
दीनि ऐन्द्राग्रादीनि च प्रवर्तेरन् । कुतः ? संस्काराणां
पवमानेष्ट्यादीनां तदर्थत्वात् अनर्थत्वात् कर्माथत्वाद्वा ।
आहवनीयादिषु सिद्धेषु कर्माणि भवन्ति, आहवनीया-
दिविद्विध्य आधानेन पवमानेष्टिभिश्च । तस्मात् पव-
मानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि ।

अनन्तरं ज्ञानं तद्भूतत्वान् । २२ ॥

आधाने पवमानेष्टीः कृत्वा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि
सुषुभन् । ' आहिताग्निं क्लिष्टं दाह अग्न्यादध्यात् '
क्लिष्टं आर्द्रम्, दाह काष्ठं भस्मी आहिताग्निः न अग्न्या-

दध्यात् इत्यादिप्रतं तु अनन्तरं एव आधानानन्तरमेव
पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि स्वीकृत्यात् । आहितेष्वेव अग्निषु
यत्रमानस्य तद्भूतत्वात् आहिताग्नित्वेन निष्पन्नत्वात् ।

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् । २३ ॥

पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्निषु अग्निहोत्रादीनि
कर्माणि न पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं इति सिद्धान्ते उक्ते
पूर्वपक्षमाह । चकारो दृष्टान्तायः । यथा पवमानेष्टिभ्यः
परस्तात् कर्माणि तथा पूर्वमपि पवमानेष्टिभ्यः स्युः ।
' अग्निं वै सृष्ट अग्निहोत्रेणानुद्ववन्ति ' इति आहित-
मात्रेषु अग्निषु अग्निहोत्रं दर्शयति । एतस्य लिङ्गस्य
दर्शनात् पवमानेष्टिभ्यः पूर्वं कर्माणि स्युः ।

अर्थयाज्ञो चाऽर्थस्य विद्यमानत्वान् । २४ ॥

आधानानन्तरं संवत्सरोत्तरं वा द्वादशदिनोत्तरं वा
आधानान्नभूताः पवमानेष्टयः कर्तव्याः । अन्तराले च
तृष्णीहोमरूपा अग्निहोत्रहोमाः कर्तव्या भवन्ति ।
पूर्वपक्षी तु पवमानेष्टिभ्यः प्रागपि मुखोऽग्निहोत्रहोमः
दर्शपूर्णमासादायश्च कर्तव्या इति मन्यते । ' पूर्वमिष्टिभ्यः '
इति च तत्र प्रमाणमाह । तन्निरासार्थं सिद्धान्तपक्षीयं
सूत्रमिदम् । वाशब्दः शङ्कानिरासार्थः । अर्थस्य
तृष्णीहोमरूपस्य अर्थस्य विद्यमानत्वात् ' पूर्वमिष्टिभ्यः '
इत्ययमर्थवादः प्रत्येत्यः । तस्मात् पवमानेष्टयुत्तरमेव
मुख्याग्निहोत्रादीनि कर्माणि कर्तव्यानि ।

न्यायविप्रतिषेधाच्च । २५ ॥

आधानमात्रसंस्कृतेषु अग्निषु पवमानेष्टिभ्यः प्राक्
यदि अग्निहोत्रादीनि ऐन्द्राग्रादीनि च कर्माणि स्युः तदा
' न वा दाहा तदर्थत्वात् ' (३।६।४।१२) इति यो
न्याय उक्तः, तेन विप्रतिषेधः विशेषः स्यात् । तस्मात्
पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि इति
सिद्धान्तः । के.

● संस्कृततत्त्वाश्च । ३।४।१५।१२ ॥ दर्शपूर्ण-
मासयोः शोपशार्थानि एकस्मादेव हविषः कर्तव्यानि
इति पूर्वपक्षे हेतवन्तरम् ।

तृतीयपत्राण्ड्यात् शोपस्य अन्यायत्वेन प्राप्तस्यापि
शोपशार्थानि प्रति उपादेयत्वेन विवक्षितैकग्रहणत्वात्

एकरोपसाधितैरेव दीपकारेण प्रधानस्थोपद्रुतयात् न दीपात्तरेण वापि । इति यथासाध्यं सूत्रार्थः ।
 पर्यभिस्त्वन्नादिभिरेव रोपस्य संकुलत्वात् रोपकारणात् संस्कारानुपपत्ते न तदेतदनुपपत्तिद्वये सर्वेभ्य कार्याणि इत्येव पूर्वोक्तस्य रोपद्रुतुपद्रुहेयं सूत्रम्याख्या (वातिक्रमादीनाम्) ।

प्रधानपूर्वत्वात्तत्रोपेयतायानामर्थसंस्कारात्संस्कृतस्यापि रोपस्य प्रतिपत्तयोऽप्य संस्कारो न विद्म इत्याद्यत्प्रतिपत्तयेन कृतकार्यद्रूपसंस्कारानर्थक्यापत्ते भवतीत्यसंस्कारावपरत्वात् द्रव्येव आकृत्या व्याख्या । (अतिक्रान्तसंस्कारावपरत्वात् इत्यति म्याख्येयम् । कृतप्रयोगादनुपपत्तिसंस्कारानर्थक्यात् इति तदर्थः) । सु. प्र. १५३८

● इति विरुद्धं वैदिकं कर्म यथा- ' मीहीन प्रोचति ' इति । अष्टादशसंस्कारार्थं प्रोचयत् । बाल प्र. ८५.

● सत्त्वारपहृत्किं पदं किं । कारेषु अक्षराणि । १३।८।१२ । उदा० ' पठि सहस्र ' (अस्त. ८।५६।१२) ।

● संस्था न बहुक्रोमाभ्यासनिष्पन्नवापारोपरमात्मकत्वेन अभावस्यात् । बाल प्र. १५३ ● संस्था नाम कृत्यप्रयोगवृत्तिलोभोपरम । भाट्ट ३।६।१६.

● संस्था । सतिउत्ते- तदुत्त(कालौ)दाशीषकचतत्र सपूर्वस्य छिद्यते । या ३।६।१६।१४२ प्र. १०६३.

● संस्था हि किन्वा प्रति ओदासी यम्, व्यापारान्तरकथा वा पूर्वोक्तान् कमेण । संस्थान पर्यवसानम्, स्वाभावोपरम । सा १०।६।१०।२० ● संस्था हि स्वाभावपरिवागात्मकत्वात् अभावभूता । या ३।६।१६।१४२ प्र. १०६३. ● संस्था अग्निशोम, उक्त्वा, पोडशी, अतिराग इति चतस्रः । यास्तु अर्थमिश्रोम-वाचनेप-अपेक्षोपपत्त्या अवाचितस्य स्मृतेः गण्यन्ते एतत्सर्वत्र अन्वयभूता । भाट्ट ३।६।१६.

● ' संस्थायां समानविधाना प्रकरणविशेषात् ' (३।६।१६।१४२) इत्यधिकृत्यो उक्त्वादिहोस्तथा प्रकरण मिराक्षरित्वेन । इति चेत्, सत्यम् । तत्र हि अग्निशोमसंस्था

नित्यत्वात् तदीयप्रकरणेन अविशेषसंयुक्ता नित्यत्वात् नाना एव धर्मा एवते । उक्त्वादीनां तु काम्यत्वेन अनित्यत्वात् न तदभां एवते, नित्यानित्यहोमात् इति यथक्ते । कु. ३।३।१६।१६

● संस्थास्तु समानविधाना प्रकरणाविशेषात् । ३।६।१६।४१ ॥

उपोतिशोमस्य चतस्र मस्या समानता । अग्निशोम, उक्त्वा, पोडशी, अतिरागभेदि । तस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भवन्ति । ते किं सर्वैवस्यस्य उपोतिशोमस्य उत अग्निशोमस्यस्यैवैते सर्वदे पूर्वपक्षस्यम् । तु-उत्त अतोदवापिस्त्वोक्तकथनमात् वैचिन्त्यार्थे । अतिशोमादयः उपोतिशोमस्य सत्या दीक्षणीयादिपर्यन्तिसिद्धत्वेन समानविधाना स्तु, न तु कथनमवयव अवगमनविधाना । इति । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणविशेष मेद प्रकरणविशेषे न प्रकरणविशेषः प्रकरणविशेषे तत्रात् प्रकरणमेवामावात् । चतस्रमपि संस्थायां उक्त्वादीनां दीक्षणीयादयो विधीयन्ते न तु तत्र किञ्चित् प्रकृतिविशेषात् ।

व्यपदेशश्च सुख्ययत् । ४२ ॥

उपोतिशोमस्य चतस्र संस्था - अग्निशोम, उक्त्वा, पोडशी, अतिरागभेदि । दीक्षणीयादयश्च तत्र धर्मा । ताश्च संस्था समानविधाना न तु प्रकृतिविशेषात् किञ्चित् इति पूर्वपक्षस्य उपोद्वन्मक सूत्रमिदम् । तुल्यस्य तुल्यवत् । स्वाये वति ' अतिद्वन्द्वमात्रम् ' (पा ३।४।१२) इत्यादिवत् । अप्यदेश उपोतिशोमस्यशोम निशिष्य धर्मोपदेश सर्वसंस्थानां तुल्य । ' यममे तुल्यं मत्स्ये इति प्रकरणविशेषात् अत्राग्नौ शोमि यत्तद्विद्योम, अथ यत्तुस्यो मन्थमपरिविधमनिक, यदि पोडशी शोमकत्वात्पुस्त्यति, यत्तद्विद्योम यत्तुस्यं हविषान् सपचते ' इति । सोऽयं व्यपदेश समानविधानचे उपपद्यते । तथा ' आग्नेयस्य सन्धीयमग्निशोममन्थे आत्मन्ते, देद्राग्न्युक्त्ये द्वितीयं, पदं द्विषि पोडशिमि तुल्यं चारस्वनी मेथी यत्तुस्यं वित्तिराये ' इति अप्यदेशोऽपि श्रेयः । तस्मात् सर्वो संस्था समानविधाना ।

विकारस्तु कामसंयोगे सति नित्यस्य सम-
त्वात् । ४३ ॥

अग्निष्टोमस्य चतस्रः सख्या आम्नाता । अग्नि
ष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति । तस्य दीक्ष
षीवाद्यभ्यर्घ्वाणां आम्नाता । ताश्च सर्वां संस्था-
समानविधाना इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धात्समुपनिदम् ।
तुदास्य पूर्वपक्षश्चाहुःपक्षे । न यस्या समानविधाना ।
किंतु उक्थ्याद्य अग्निष्टोमस्य काम्या विकाराः । काम
संयोगे सति उक्थ्यादीनां भ्रष्टत्वात्, 'पुत्रकाम उक्थ्य
श्लोकात्', 'षोडशीना दीर्घराम स्तुतीत्', 'अति
रात्रेय प्रजापतय चानवेत्' इति । काम्यो गुण भूय
मान्यो नियमस्य विद्वन् निमित्ते । तस्माच्च साधारणी
इति कर्तव्यता । साधारण्ये दीर्घमाह- नियम्य समवात्
इति । नित्यस्य पर्यवर्तस्य साध्यभूतत्वोत्तिष्ठोप-
क्रियामध्ये सत्येय समवात् एकरुपात् । काम्यसंस्था यथे
च वैकल्पप्रसङ्गात् । किञ्च यदि नियम आम्नात
अनित्यस्य स्यात्तदा नित्यस्य पर्यवर्त्त अनित्येन सम्य
प्रसङ्गात् अनित्यत्वमगम्यत्वादिभ्यः । निवानित्यत्वसंयोगो हि
निरुद्धः । तस्मात् सख्या न समानविधाना ।

अपिना द्विरुक्तत्वात् प्रकृत्यैवेति व्यपदिशति । ४४ ॥
इदं सूत्रं इत्थौ युक्तं ह्येव न तात्पर्येन । वाक्चिह्नस्य
स्यादपि नैव सूत्रं सिध्यति । अथनपि सूत्रं किञ्चिदप्ये-
ष्यते । कथंचिदेव तु सूत्रस्यास्यारूपेण भाष्यं योज-
नीयं भविष्यति । तथापि अपिवा इति शब्दो नैव
संभवत्येते । एव सत्यपि इत्थं यमित्युत्वं युक्तत्वेऽपि
अथ च नैव स्यात्पठित्वात् आम्नाति स्यात्संवापते ।
'अपिना द्विरुक्तत्वात्' इत्यत्र सत्यस्य । तदु-
क्तत्वात् न तु अग्निष्टोमस्य स्यादपि निचा काम्या चेति
द्विरुक्ता इतीति । तत्र 'सामेन यजेत' इति
उक्तमप्यस्योपनिदस्य च नैव तत्र नैवेति । अतएव सत्यं
इति प्रथमपरिहासार्थं 'अपिना' । 'सत्यस्यैव सत्यं
काम्यो यजेत' इति काम्या । तथा च अग्निष्टोमस्य स्यात्
अपि द्विरुक्तत्वात् द्विरुक्तत्वात् तत्र नित्यस्य
समानता यत्संभवति । तत्रोक्तं ह- यत्संभवति
इति । इत्येवमेव । अतएव नित्ये एव स

काम्यो भविष्यति, तथाच च नियताविधानो नस्ति ।
तस्मात् दीक्षाणीवाद्ययो धर्मा प्रकृते प्रकृतिभूतस्य
अग्निष्टोमस्यैव भवितुमर्हति न विकृतिभूतानां उक्थ्या-
दीनाम्, तथा तु चोदकेन स्तुतिरिति ।

यच्चानुत्तु संसुचयः । ४५ ॥

अग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी अतिरात्रश्चेति इत्येति
ष्टोमस्य चतस्रोऽपि सख्या समानविधाना इति पूर्व
पक्षे 'आग्नेयमग्नेयमग्निष्टोम आग्नेयत्वेन, ऐन्द्रमग्नेय
सुक्थ्ये, ऐन्द्रं हृषिणं तृतीयं षोडशिमि' इत्यत्र द्वितीयस्य
तृतीयस्य दर्शनं समानविधानत्वे एव घटते इत्युक्तं
तस्मिन्साधारण्येन सूत्रम् । तुदास्य पूर्वपक्षस्युक्तिरित्यर्थः ।
न तावता समानविधानस्य सिद्धिः । द्वितीयस्योप-
स्थापनाया यद्यपि प्रथमेन सत्सुचय उच्यते तथापि स
सत्सुचय यचनाद् भविष्यति न समानविधानमित्युक्तं ।
नहि विविधविधानस्य अतिभार आगमवाच्यत्वादेन
सत्सुचयविधानोपपत्तेः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वसिद्धानाम् । ४६ ॥

अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्रश्चेति इत्येति
ष्टोमस्य चतस्रः संख्या । तत्र अग्निष्टोम प्रकृति
इत्यत्र काम्या । अतो न तासां समानविधानम् ।
तासां प्रकृतिविशेषमात्रं पूर्वसिद्धानां प्रतिषेधात्
सिध्यति अतो न तासां समानविधानम् । 'चमते पूत्रं
मरुमिति पञ्चगण्येवात् प्रतुङ्गणं सुमिति यत्प्रष्टोम,
अथ यत्सुचयं परिधिमाति, न सुष्टोमि । यदि षोडशी
द्रोणस्य सत्सुच्यस्यति, न सुष्टोमि, न परिधिमाति ।
यद्यतिरात्र एतदेव यत्सुच्यं द्विधर्मात् प्रथमत्वे, न
सुष्टोमि, नानपि जोषस्युष्टी' इति पूर्वोक्तं होमवर्तीनां
सिद्धानां प्रतिषेधात्तदस्य च विकारस्योपस्थापनस्य ।
तस्मात् न समानविधानम् ।

युगविद्योवादेकरयः सप्तपदेः । ४७ ॥

अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी अतिरात्रश्चेति इत्येति
अग्निष्टोमस्य चतस्रः संख्या समानविधाना इति पूर्व
पक्षे 'सप्तपदेः सप्तपदेः' (३।१।२२) इत्यत्र नो
केतुः स्यात् । तस्मिन्साधारण्येन सिद्धात्समुपनिदम् । एवमेव सत्सु
चयस्याप्यस्योपस्थापनस्य साध्यभूतत्वस्य । अतएव न

संस्थस्यैव ज्ञायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादियु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यन्यते किमुक्त्यादिग्रहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वात् भूय न्युन आत्मीयत्वसाधनत्वादिति । अग्निष्टोमसंस्था चास्य निजमङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्णतय गृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात् सम्यगुपन्यस्तम् । धर्मसाधारण्य चोपदेशातिदेशाभ्या पञ्चदशेऽपि अभ्युपगम्यत एवेति विधानप्रहणम् । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमेन सह समान संस्थाना धर्मविधानम् । कुत ? प्रकरणाविशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फल्गवत्वाद्युपजातकथमावस्तदनुवृत्ति संनिधौ समाग्रातान् धर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन । तद्योक्त्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमवशिष्टम् । उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् । ४२ ॥

भाष्यम्— तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । 'यजुर्मिष्टोमो जुहोति, यजुक्थ्य, परिधिमन्त्रि, यद्य तिरात्र एतदेव यजुर्नैपन् हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति सर्वोक्तस्य विशेषरचनाद्वयगम्यते । यद्यपि सामान्य तदपि सर्वोक्तस्यैवेति । यदि हि (न) समान विधानमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्यात् नेहाग्निष्टोमं सकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंबन्धो भवतीति, सर्वोक्तस्यैव कीर्तनासर्वांसंस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छाम । अपि च ध्रुवते 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्रास्य द्वितीयमुक्त्ये, ऐन्द्र वृष्णि तृतीयं षोडशिमि' इति । द्वितीयम् तृतीयस्य च दर्शनं सामान्यित्ये घटते । उक्त्ये हि द्वे निमित्ते स्त, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्त्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ, आग्नेय वज्र, ऐन्द्रास्येति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र सुवर्तते । एत षोडशि-यन्त्रादे च । प्रवृत्तिविशेषात् तत्र प्रत्यक्षभुवैरे द्वाग्निष्टोमसंस्थेन प्रत आग्नेयो बाध्यते । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्यते । भवति च । तस्मात्सर्वोक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य हीन-बीकारयो धर्मा इति ।

वा— अत्र उपदेश्य मनिरिति विदधन्त्यवस्तुसाधारण्यमङ्गसंनिधानेन कीर्तयति । 'यजुर्मिष्टोमो जुहोति

यजुक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमन्त्रि । यद्यतिरात्र, एतदेव होमवज्र, यममे पृथु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येत' इति । अतो विशायते सर्वोद्गृह्णविधि साधारण इति । सामान्यतो ह्यप्रतिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किञ्चित्प्रकरणाभ्यातं संस्थाभि संबध्यते तत किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि 'द्वादशाहीनस्य' इत्यादियु शेषधर्माणांमध्यहीनार्थत्व-माशङ्कितम् । यावद्वचन क्षयित्वाद्बचनानामित्येव श्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्यादित्याऽपि तदुपादानेन तद्वत्त्वसिद्धिः नात्राग्निष्टोमं सकीर्तयेत् । यतस्तु सकीर्तयस्यतो मन्द्यामहे नूनमवि-शेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैव न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोम प्रकरणपक्षे तु पुन धुतिरनार्थका स्यात् । तद्योक्त्या-दीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणाय यदिशब्दोपबद्ध प्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु 'द्वाद-शाहीनस्य' इत्यदिनेव यदिशब्देन संबध स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैव चादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्यत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुक्त-मिति । अनेकसन्निहितस्यैव हेतद्वचनं भवति । अतोऽपि समान प्रकरणम् । इदमपर लिङ्गम् 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्रास्यमुक्त्ये द्वितीयम्' 'ऐन्द्र वृष्णि षोडशिमि तृतीयम्' इति । समानविधानस्ये पूर्व-पूर्वो क्तस्येतरस्य प्रत्यक्षभुवैरे द्वाग्निष्टोमसंस्थेन प्रत आग्नेयो बाध्यते सर्वोक्त एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षभुवैरेऽपि संस्थान्तरे साधारण्यमपि निमित्तं पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । सो षोडशिमसंस्थेने समान्यते षोऽग्निष्टोमो न लब्धमात्रम् (मासचन्द्र-कारस्यैवापी । तेनोक्त्यादिधर्मसाधारण्यमग्निष्टोमसंस्थस्ये-ऽपि नाग्निष्टोमसंस्थेन ज्ञानयोगोपरम इति नोक्त्यादी-नामग्निष्टोमसंस्थात्वमिति शेषम्) । यद्योक्त्यादियु सामान्यते नासौ पूर्वस्य सम गो भवति । तेन द्वितीय दर्शनं दमलङ्घ्यं पञ्चदशेऽपि तुल्य । एतत् संस्थानिनि-स्ये तुल्य । एतोत्रनिमित्तत्वे तु प्रमुपयत् । तथा च

भाष्यकार आह - 'हे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमद्योत-
मुत्पत्तौ च ' इति सिद्धवदेतद्वदीति । कथं पुनः
संस्थाप्योपसथापानिष्टोमद्विसममिवाहारे तुल्ये स्तोत्र-
निमित्तारमिवाग्नीषित्ते न संस्थापित्तत्त्वम् । तादा-
हि कल्पत्वेन प्रदीपनवत्वाद्भेदोनेन निमित्तत्वमापद्यते ।
तत्र केचिदाहुः । अस्यां शब्दसाधारणे शास्त्रस्य महा-
पिपत्यन्तुप्रहायं स्तोत्रनिमित्तत्वात्प्रथमिति । अथवा
स्तोत्रविरोधिताया एव संस्थाया एवशब्दकरणात् पूर्वतर-
प्रतीतिरिष्येतिमित्त्वात्संभवे जपन्मविदोष्यतिमित्तत्वं
कस्या न युवा । यद्वा आहुत्यधिकरणत्वात्वेनैव
(१।३।९) स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थाया साक्षरिणः ।
श्रुत्यसंभवे च लक्षणा आश्रयित्वा । शक्येति च
सौममपि सप्तमीनिर्देशात् निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् ।
निष्पत्तौ मपि च मेदनादीना वचनसामर्थ्यादिति सत्त्वं
मिदम् । अथवा 'संदिश्येयु वाक्यस्योपात्' (१।४।१३।
२४) इत्येवं स्तोत्राश्रयणम् । सत्यपि वा संस्थाया
सुफलत्वे न्यूनप्रापकत्वनया शक्यवरोपेण स्तोत्रविरि-
महः । एव हि श्रुत्ये 'श्रायेयमजमिष्टोम आल-
मेत' 'श्रायेयो ह्यग्निष्टोमः' इति । कस्मिन्मिष्टोमे,
य श्रायेयः । स्तोत्रस्य च स्तुतिमागतिर्देवता विद्यते
न संस्थायाः । सा हि श्रायारविरत्यानामकत्वाद्मान-
भूता । न चाभासश्च देवतया कार्यमस्ति । याग-
म्यासेऽपि वा देवता सा तस्मैवाऽऽशेषव
करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तर
यागोदाग्नीवकननासात्पूर्वस्य तिष्ठते । न चाभ्यन्ततया
देवतयाऽऽवश्यं न्यवदेशो भवति । तपोकर्मयोऽग्निशो-
रपि दर्शयित्वा-वम् । अपि च 'येद्रामान्युक्थ्यानि' इति
रघुटमेव सोमवद्वेषम् । न हि संस्था, उपश्रयणीत्वेन
(उक्तव्यसंस्थाया एक-वाद् बहुवचनविरोधात्परोरिति
शेषः) शब्देनोच्यते । तस्यैवति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः
उच्यते इति । ननु विश्वामित्रेऽप्यदृष्टार्थत्वात्सामान्या
नामनोव्याप्यत्वात्संभवत्पुनश्च एव समुच्चयः । तथा-
हि 'मानुमानिष्टमार्गं यत्तत्सद्वक्ष्येण वाच्यते ।
विरोधे मति बाधो हि विरोधप्रतीकनोपार' ॥'
यदि हि प्रत्यक्षतुल्यमेव केवल विरोधनिरोधं माध-

कार्यं स्थासते न किञ्चित् बाधते कृतवत्तरत्वं दृष्टा-
मदृष्टाय वा श्रुत्यकस्यामनुत्पत्त्यर्थं वा । न चैतद्विद्वत् ।
अत समयोः पद्ययोः समुच्चयदानमुपपन्नम् । तथा
च वक्षति 'प्रवृत्तिलिङ्गासंयोगात्' (१।०।४।९)
इति । तथा 'प्रवापारयेयु वाऽऽज्ञानात्' (१।०।४।१५)
इत्याद्यपैवंजातीयकानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चय वक्ष्यति ।
तथैव समाधिमाहुः । अस्त्येवं अत्र प्रवृत्तिलिङ्गासंयोगः
सपत्नीयसमास्थानिमित्तः । सर्वे ह्येवं सपत्नीयस्येनोक्ताः ।
तस्मात्समास्थानानुत्पत्त्यर्थत्वे सति, अस्ति विरोध इति
प्राप्नोति बाधः । यथेवम्, तां समानविधानत्वेऽपि
सामान्यविरोधवत्त्वबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वे हि पद्यमहा-
विपयस्वामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽस्ता-
वकास्ताद्विरोधविहितः । बाधत्वे च सामान्यं तावकात्
वा विरोधेण निरवकाशेन वा । केचित्तु आहुः ।
सर्वांस्तथा केवलस्य निरवकाशात्वाद्यन्यविरोधवत्त्वात्
बाधकत्वं भवेत्स मध्यमयोः । अथपि बह्वस्त्वप्यस्यै
ममागपतिस्तुत्या । यथैवाऽऽशेषः संस्थायापुनश्चिप्य-
वत्त्वात्कारणे भवत्येवमेतयोऽपि संस्थापयत्वात्कारणः ।
वाच्यत च मानेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि ।
नेत्यास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्यवरोप । न हि तद्विधा
ज्योतिष्टोमे संस्थाऽस्ति । तस्मादवाच इति । उच्यते ।
यद्यपि न साधकायाऽपि विश्ववस्ताप्यत्वात्प्राप्तिः । न हि
तुल्यार्थाणां क्वचित् समुच्चयो दृष्टः । तेयमुत्पत्तः साक्षा
रज्जुः । यदि तावद्विधिदपि कार्यान्यथ समुच्चय-
सिद्धयर्थमभ्युपगम्यते ततो विचारयोऽपि समुच्चयः ।
अत्र तत्र बाध समर्थयित्वा कार्येभ्यः कथ्यन्ते ततः
सामान्यविध्येऽपि (सामान्यविध्य इति पूर्वपक्षे अथि
दृश्यते) सीदियकादिनदसमुच्चय इति । न चैतात्पूर्ववा-
चनमात्र सिद्धा तेषु दर्शनेनवागत्या वचनीयत्व
समुच्चय वक्ष्यति 'वचनात् समुच्चय' (३।६।१६।
४५) इति । तदवश्यं वक्ष्यते विरोधः । च उच्यते ।
'समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गमवियते ।
ताभिनिचयप्रसारात्त समारया निवर्धयेत् ॥'
सर्वे हि पद्यवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु परं
न भवन्ति तन्निमित्ताभावात् । प्रत्येकं च निमित्तं

साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारः, वेना-
 साध्यमानाया क्रियाया तेन साधकः कृतो भवेत् ।
 तस्मात् साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेष अभ्युपगच्छना
 साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः
 साधिकाः संस्थाः । तस्मान्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा इति-
 कर्तयतेति सिद्धम् । अय कस्मात् न साधारणी ।
 नियमदाम्नात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा ।
 यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुशामस्तदोक्त्यसस्या । सर्वदा
 ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्तव्याः । एकदोक्त्यसस्या । तन
 सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्तव्याः । ते चोक्त्यादि-
 संस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि सर्वदा,
 नोक्त्यादीनामर्थेन । अथोक्त्यादीनामर्थेन, न सर्वदा,
 उभय विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नियमदा
 म्नां न यत्रनित्यस्य स्यात्, नित्यवदाम्नां तदनित्य
 क्रियेत । तत्र नियमदाम्नां बाध्यते । तस्मान्नित्य-
 संस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काश्चिदोक्त्यादिसंस्थस्येति ।
 वा— उक्त्यादयः समाप्तिप्रियोपाः फलसाधनत्वेन
 चोद्यमानाः समाप्तिमत्तमाश्रय अपेक्षमाणाः प्रकृत
 ज्योतिष्टोमं समाश्रयत्वात्स्य निजामभिष्टोमसंस्था विरुध्य
 निविद्यन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चोक्त्यादीना
 समाप्तिरत्वे सिद्धे समाप्तिप्रदेशा भवति । न चैषा प्राग्
 ज्योतिष्टोमसंस्थासमाप्तिरवशिष्टिः, आरम्भमध्यापेक्ष-
 त्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः । अथ प्रथमं तत्सत्त्वसत्त. प्रथम
 कृत्यर्थैवे भवचारिते फलसंबन्धाभावात् 'स नित्यस्य
 समत्वात्' इत्येवमविकारत्वरप्रसङ्गः । किंच 'ग्रहणादौ
 च विस्पष्टे चोद्यमाने फलं प्रति । संस्थानां
 फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥' तत्र केचि-
 दाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धेऽधिकरणं गच्छत्येव
 (अधिकरणविकारः संगच्छते एव इत्यर्थः) किं
 ज्योतिष्टोमार्थो धर्मविधित ग्रहणार्थोऽपीति । संस्था-
 शब्दः कथमेति चेत् । तेषां ग्रहणादीनामन्ते विधाना-
 त्समाप्तिर्संज्ञोऽस्तीति तच्छब्दलभः । 'पशुशाम उक्त्यर्थं
 वृष्टीयात्' 'पोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' इति
 पूर्वसमाप्त्युत्तरकाल चोद्यमानाना समाप्त्यन्तरवय-
 देवभाक्त्वं भवति । अन्ये त्याहुः । ग्रहणादयोऽप्यत्र

फलसमाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसंबन्ध-
 विधारे वाक्ये निर्वपलात्प्रतिवदन्त्यत इति । कुतः ?
 'संक्रान्तिविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।
 तस्मान्नाम्नः फलं ह्येतद्भवेद्विन्मित्रयकामवत् ॥'
 ननु च 'उक्त्यर्थं वृष्टीयात्' इति सामानाधिकरण्य-
 प्रयोगान्नामापि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् ।
 उक्त्यस्तोत्रसंवादि समाप्तिरेव उक्त्याद्वेन उच्यते,
 तत्संवादाद्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यसमवे गौणः
 परियस्यते । नित्य तु यत्समाप्त्याधिकरण्येनोक्त्यादीना
 प्रयोगो हेतव्यते, 'उक्त्येन यजेतोक्त्यो यज्ञः' इति ।
 तथा 'पोडशिना यजते षोडशी यज्ञः' । स वै षोडशी
 नाम यज्ञोऽस्तीति । स च अत्यन्तायतिरिक्तवत्साम्पि-
 वचनत्वेऽनवस्थते न प्रहस्योपचरन्त्वे । षोडशीति च
 पुलिङ्गः समाप्तिवचन एवोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य
 स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्वचित्
 दृश्यते यथा 'एकविंशः षोडशी' इति, स गौण
 इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्ययोरे पुलिङ्गः
 षोडशी प्रतीयत इति संस्थावचनः । 'अतिरात्रेण
 प्रनाकामम्' इति त्रिषष्ट्येन संस्थावचनत्वम् । न
 हि तत्र क्रियान्तरसुधात्तम् । यजिषि च व्यर्थोपसर्ज-
 नत्वेन श्रुतः क्लेशेन प्रघानीकर्तव्यः । तस्माद्रात्रि-
 मतीत्य सा समाप्ति सा फलेन संबध्यते । यदि च
 ग्रहणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्तत्सोपोः क्रियात्वादा-
 च प्रकरणान्नामनयोक्त्रमयुक्त्यादिशब्दप्रयोगश्च न ज्ञाप्येत ।
 तस्मादपि समाप्तयः फलव्ययः । कथं तु प्राक् ऋतुसंघ-
 न्यारसमाप्तिरिति । केचित्त्वावदाहुः (प्रथमं तावदाशि-
 कमतमाह) 'सत सोमसंस्थाः अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोमः
 उक्त्यर्थः षोडशयतिरात्रौ वाजपेयोऽस्त्योर्धमः' इति
 सगराणोममाप्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मात्तराध्यनादस्य
 सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्व-
 सिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते । ज्योतिष्टोमस्य क्वचित्
 अभ्यासप्रियोपे समाप्त्यन्तर विहायते यदुत्तरप्रमानमेव
 उक्त्यादिव्यपदेश समते फलसंबन्ध च तत्र भ्रुतिवर्ली-

यस्यवापरकरणस्य क्रतुर्धैर्यं वाच्यते । यस्तत्राश्रयाश्रयि-
सम्बन्धः सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् । उक्त्यादिशब्दवाच्यं निमपि प्रथम
मेव फलेन संबध्यते । किंपुनस्तदित्यपेक्षाया वचनान्तरेण
उच्यतेऽप्येव समाप्यन्तरे विज्ञायते । यद्व्यभिचार-
विशेष एवाय वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविद्यमान-
फलं चोच्यते । तेन वा तस्मिन्ना क्रतुः संतिष्ठते इति
सत्याशान्देन अभिधीयते । केचित्पुनर्न्यन्ते । सत्या
नामान्यथागाभ्यासानन्तरं वा क्रियोरपि साऽभिधीयते ।
न चाक्रियात्मकरात् सत्या फलसाधनत्वं युक्तमनस्तदु-
पलक्षितेऽभ्यासश्चेत्येते इति । अन्ये त्वानु । वचन
स्यातिभ्रमाभावात् अमानोऽपि चोद्यमानः फलसाधन
त्वेन नैव विरुध्यते इति । यथा ' अकुर्वन्विदितं कर्म '
इत्यत्र अकरणस्य असत् प्रत्ययवहेतुत्वम् । अथवा
अस्त्येवात्र औदासीन्यमतिपत्तिरूप सकल्प इत्यविरोधः ।
इह च यथा गुणात् फलं भवति यथा च काम्यो
गुणो नित्यं अयं विकरोति तदिन्द्रियक्रामाधिकरण
गोदोहनाधिकरणान्यामुपसहर्तृश्रमम् । तद्वर्षयति- ' गुणा
देवजातीयकैः फलनिष्पत्तिः ' । एव हि श्रूयते-
' पशुकाम उक्तं गृहीयात् ' । ' न ज्योतिष्टोमकाम
उक्त्यप्रहणकामो वा ' इत्यनेन क्रतुर्धैर्यं निराकरोति ।
क्रतुर्धैर्ये हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्धं तदुप
कारकमेवैतत्कर्मैवमिति विज्ञायते । यदि चोक्त्यप्रहण-
स्वरूपमात्रं विधीयते ततोऽर्थात् उक्त्यप्रहणकामस्यैव
विधिर्भवेत्यस्यैव प्रार्थनमुक्त्यप्रहणस्वरूपमात्रं कथं निर्व-
र्तयामिति । तच्च द्वयमपि पशुकामोपादानादनवकल्पितम् ।
अतः काम्यत्वात् अस्ति गोदोहन-वायेन विकारत्वम् ।
' तत्र कथमिति ' - इति कर्तव्यताकाङ्क्षाया ज्योतिष्टोम
गृहीतेतिकर्तव्यता अतिदिश्यते । कं पुनरिह प्रकारो
यैनेतिकर्तव्यता गुणान् । यदि तावन्विधानं ततः समान
विधानमेवाभ्युपगम्य भवति । न सतिदेहास्यं सनिधि
कारणम्, सारूप्यप्रभारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अथ
कार्यवशात्, तत्रापि कारणान्तरं निगूह्यम् । न च
दीधणीयादयः सत्याधर्माः । यतः कार्यवत्ते संस्था-
न्तरे भवेद्युः । न ज्योतिष्टोमस्य उक्त्यादयः कार्ये

वर्तन्ते । यन्तद्वर्तमानं प्रतिवन्ते । एतेनातिदेशस्य
प्रत्युक्तः । यो हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यतीति,
तस्याप्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति । यद्यपि अग्नि
ष्टोमस्य संस्था सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न
किंचिदुक्त्यादिसारूप्यमिगप्युक्तत्वम् । अत एव च
भाष्यकारोऽपि 'सनिधानात् ' इत्येतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णी-
भूतः । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते । ' अतिदेशोऽयं
मित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् । न च सारूप्य-
मेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥ ' यथा ' दक्षेन्द्रिय-
कामस्य ' इत्यत्र व्याख्यातम्, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा
तत्फलमाप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रकृत्युपस्था
पनद्वारेण उपमुच्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या । तदिहा-
न्तरेणापि सारूप्यं आश्रयत्वमतिपत्तिः सनिधानादस्यैव ।
भाष्यकारोऽप्येतदेव सनिधानमाह, न दीधणीयादिसामी-
प्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शकनोति
दीधणीयाद्यपूर्वजनितं स्वगतं व्यापारं बोधयितुमिति
सिद्धोऽतिदेशः । आह - ' कथं पुनर्धैर्यमिति कर्तव्यता
सा नित्यस्य, न पुनरस्यैव काम्यस्य, साधारणी वा '
इति । ' तत्र साधारणीत्येव न्याय्यं, पक्षोऽस्य
संमतः । काम्यस्यैवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्ताक्षम-
योदितम् ॥ यदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्यैत्यभि-
धीयते । काम्यस्यैवेति किं नैतदुक्त्युत्तरमुच्यते ॥
अथ स्वयुक्तियुक्तत्वात्त्रैयमभ्युपगम्यते । हन्त
साधारणीत्येतत्समुक्तिः कमिहोच्यताम् ॥ ' यदि
विनेव प्रमाणेन केवलनियार्थवत्त्वमिच्छति हन्त
मदिच्छया अपि केवलकामार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरि-
दमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते ततः प्रमाणसंसाधारण्य-
मिष्यतामिति । तत्र अतिशयोक्तिमहमनो भाष्यकारः
साधारण्ये चोपकरिष्यतीति नियमप्रमाणकमपि केवल
काम्यपक्षमेव तावत् न्यायेन निराकरोति- ' यत्र यत्र
गुणे कामस्तत्र तत्र क्रियाया साध्यमानाया नाम्यथा '
इति । यदि नाम गुणः (काम्यो गुणः) स्वातन्त्र्येण-
तिकर्तव्यतां गृहीतुं शक्नुयात्तत एव स्यात् । स च कथं
शक्नुयात्, यदि कारणैवेति कर्तव्यता सव्येव । यदि
च गुणानां स्वतः एव भावनाविशिष्टाण्यत्र भवेत् । न

द्वयैवेतौतयोः । किं भवति प्रयोजनम् । कल्पयन्तव
 देविते कश्चित् । इदं तु वक्ष्यामः । वक्ष्येत्प्रयोजन
 न ह्यस्यैवम् । शान्तो हि यज्ञोमानादिषु शुभकामात्ते
 सञ्च्यन्तिदेशे स एव ओषधेरितिक आश्रयोऽस्तीति न
 विद्वन्तरवद्विहन्ते । विद्वन्तरेषु हि ज्योतिष्टोम
 स्याऽऽभयथाभावान्द्रुणकामा यथाश्रुता न मन्वीति
 न सिध्यति । सस्याम् तु यद्यप्यङ्गव नानिदिद्यते
 तथाऽपि स्वयमर्थितानुस्यस्य विशीर्यमाणस्य गुणोपा-
 दिताया यथाश्रुतायपद्ये नानुपचिर्मुगकामानाम् ।
 श्रुते यन्मात्रमुप्यादिष्टस्मानिनिचमुक्त्वापहजसोश्रुत्या
 यथाश्रुतं तप यदित्तद्वद्विहन्तेस्यस्यमतिदेशेन किञ्चिद्-
 गुणकामात् प्रामेति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । तद्वेद-
 मपरम्, यदि समानविधानं तत् 'अन्वचरमु तु
 सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा निशा-
 यते तेषु सर्वां छत्या विकल्पेन, सिद्धन्ते स्वामिष्टोम-
 स्यैवैव प्रवर्तते । यत्र सोम्यादिविशेषचोदना तत्रैव
 केवलं तदनेनप्रतिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ।

शु- किं दीधणोपाध्यायविधानं ज्योतिष्टोमस्य
 सरयाना च समानेन ज्योतिष्टोमस्यैव इति इह निचा-
 यते । तत्र- 'तुल्यमकरणस्येन सर्वेषां फलपरवतः ।
 तुल्यमद्भुद्विधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
 वैरूप्यमद्भुद्विधानं प्रस्तुयेतोभयान्वये । सभ-
 पत्यैरूपस्येनानारूपं न युज्यते ॥ न च फलु-
 मनाहल सस्याभिर्घटतेऽन्यः । संस्थापधारणेनैव
 युज्यते त्रुसुरगतिः ॥'

सोम- पूर्ववत् इहापि सामान्यविधमिति प्रथम
 स्थानस्यगतिः ।

वि- 'उत्प्यादिषु समो दीधणोपाध्यायविधिर्न
 वा । एकवकणस्येन फलवत्त्वाच्च द्वयत्वा ॥ उत्प्यादय
 कामयोगादिभारः प्रविधा तदा । अग्निष्टोमस्येनके
 ज्योतिष्टोमस्येन च तद्विधिः ॥'

भाट्ट- ज्योतिष्टोमे चतस्रं संस्था, अग्निष्टो-
 मोनस्योदशतिघमसद्वत् । संस्था नाम ऋतुप्रयोग-
 इच्छिद्योषधेयम् । तत्र द्वादश ज्योतिष्टोमस्येन, तत्र
 अग्निष्टोमस्येनमन्वम् । सा अग्निष्टोमस्येनानाम्

काम्या च, संयोगाद्युक्तान्त् दान्यादिकम् । उच्यते अग्नि
 ष्टोमस्तोत्रोत्तर ज्योतिष्टोमस्येन उत्प्यादिस्येन, सा उत्प्या
 संस्था । योदसिनि तदुत्तर योदसिस्तोत्रोमस्य, सा
 योदसिस्तोत्रोमस्य । अतिराने तदुत्तर द्वादशस्तोत्रोमस्यः
 प्रथमं रजिषोपाः आशिनस्योत्तरं च, सा अतिरानस्येन ।
 यस्तु आशिनस्योमस्येनोपाःमास्या । अन्व्यास्तिस्र
 स्पृते गण्यन्ते, सा एतास्त्वैवान्तर्मुता । यत्र अग्निष्टोम-
 सोमोचरुष्वन्व्यादि अङ्गत्वा योदसिस्तोमस्येन नित्ये, सा
 अग्निष्टोमस्येन एव अन्व्यास्तिस्रस्तोत्रोमस्येन । यथाऽ
 वस्थितयोदसुत्तर यत्र यज्ञप्रेषस्तोमस्येन त्रिषते, सा
 योदसिस्तोत्रोमस्येन यज्ञप्रेषस्तोत्रोमस्येन । यत्र अतिराने चतुर्गो
 रजिषोपाः । स्तोत्रान्यनहो वर्षते, तत्र अतिरानस्येन
 अतोमोमस्येनोपाः । तत्र अन्व्यास्तिस्रस्तोमस्येन रजिषोमस्येन
 'अन्व्यास्तिस्रस्तोमस्येनोपाः' इति वचनात् ।
 अन्व्यास्तिस्रस्तोत्रोमस्येनोपाः, 'पशुवाम उत्प्यादिस्येन
 योदसि' 'योदसिना वीर्येणम् । सुदीत' 'अतिराने
 प्रजाकाम याजयेत्' इति वचनेभ्यः । अत्र अग्निष्टोमा
 दिशब्दानां प्रयुक्तयोः संस्थास्येन शक्तिः, तद्वति
 ज्योतिष्टोमे निरुद्धस्य, तद्वति अन्व्यास्तिस्रस्तोत्रोमस्येन
 प्रदणे स्तोत्रे च गौणी इत्येव योःस्येन प्रथमम् । अतश्च
 संस्थापारमेन फलपरवत् । अन्व्यास्तिस्रस्तोत्रोमस्येन तु त-
 द्वादशे योदसुत्तरप्रयोजनत्वात् । संस्थापारमस्येन तु त्रयोमस्येन
 प्रतिवक्ष्येत्प्रायासः च प्रकरणम्-ज्योतिष्टोमस्येन आशिन-
 स्येनान्दीये । तदेतद्विनिर्दिष्टकामाधिकरणे विद्यते ।

इह तु सर्वेषुगणकामानाम्भयथायानवित्यधिकारोपा-
 फलवत्त्वेन संस्थादीनामपि ज्योतिष्टोमादित्युत्तरं प्रकरणं
 विशेषात् दीधणोपाध्यायस्येन तत्राश्रयत्वमिति प्राप्ते,
 फलवत्त्वेन विना घर्माणामन्व्यास्तिस्रस्तोत्रोमस्येन, तस्य च
 गुणस्येन आशिनस्येनोपाध्यायस्येन अद्भुद्वयानाम्भय-
 धस्य च स्वधिकिद्विदस्येन स्वयमर्थेन गुणोत्पत्ति-
 विनियोगाद्विदस्येनानामोपात्तं घर्माणां गुणकामात् पूर्व-
 मेवाभयान्वयस्य तद्विधियैवसामान्यमपरं याजयेत्
 विरम्याकारत्वस्येन । न उभयार्थेऽनम् । न देवनाभय-
 निप्रकृतानाम् गुणकामादीनाम्, तदुत्पत्तिरिति वक्ष्या-
 यामः नित्यस्येन फलवत्त्वोत्पत्तेः । गुणे तु

द्वयदेवेत्यदोषः । किं मत्रति प्रयोजनम् । फलत्रयमव-
देवेति केचित् । इत् तु वक्तव्यम् । सन्धमेतदप्रयोजनं
न तु सर्वमेषु । वाक्यतो हि तदोमानादिषु सुयुक्तानां
सन्धयतिदेशे स एव औपदेशिक आशयोऽस्तीति न
विह्वयन्वापदिह्यन्ते । विह्वयन्तरेषु हि त्रयोतिशोम-
स्याऽऽश्रयतामात्राद्युक्तमात्रा यथाश्रुता न भवन्तीति
न विध्यन्ति । संस्थासु तु यत्रम्बद्भवन्ते नातिरिच्यते
तथाऽपि स्वधर्मिकाद्युक्तस्य चिदौपमाणास्य गुणोपा-
दिश्यां यथाश्रुताप्रयोजने नातुपरचिगुणकामानाम् ।
अतो यथाश्रुत्यादि संस्थाविमिस्समुत्पत्त्यग्रहणसोपवासा-
व्याप्यत्वं तत्र यदितरग्रहणोपवासाप्रयोजनं विधिदो-
मुत्पत्त्यग्रहणं प्रागोक्ति तत्र मन्वीति प्रयोजनम् । सर्वे-
धरम्, यदि स्यात्तन्निधानं तत् 'अथवास्तु तु
शोभस्य' इत्यनेन न्यायेन वै त्रयोतिशोमविशारा विज्ञा-
येतु तु स्यात् संस्था विह्वयन्ते, सिद्धान्ते त्वन्निशोम-
संस्थासु प्रवर्तते । यत्र चोक्त्यादिचिदोपवेदनं तत्रैव
वेचनं तदर्थप्रतिनिधिं प्रयोजनं विद्यते ।

श्री- किं दीक्षणीयाद्यज्ञविधानं त्रयोतिशोमस्य
संस्थाया च समानं तत्र त्रयोतिशोमस्यैव इति इह विचा-
र्यते । तत्र- 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलव्यवहः ।
तुल्यमद्गन्धविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
वेह्यमद्गन्धविधानानां प्रसाद्येतोमघान्त्येव ॥ संभ-
वत्येकस्यैव नामानुरूपं न सुच्यते ॥ न च द्रवु-
मनादित्य संस्थाभिषेकंऽन्वयः । संस्थाव्यवहार्येनेव
गुण्यते फलसंगतिः ।'

सोम- 'सूक्तवः इदानीं धामानविव्यमिति प्रचर-
धामान्तसंगतिः ।

वि- 'तत्रकादिषु समो दीक्षणीयाद्यज्ञविधिर्नि-
वा । एहप्रकारत्वेन फलव्यवहार इत्यन्तः ॥ तत्रकादिषु
धामानादिशाराः प्रविशत इति । त्रयोतिशोमस्यैव
त्रयोतिशोमस्यैव च अतिभिः ।'

आह- त्रयोतिशोमं यतः संस्था, अतिशो-
मोक्त्यादिभिरविव्यमिदमन्वयः । संस्था नाम ऋतुप्रयोग-
विहितोपवासात् । तत्र द्वादश संज्ञास्त्रयोतिशोमे, तत्र
अतिशोमोपवासात् । ता अतिशोमसंस्था विदा

धामाना च, संयोगप्रयुक्तत्वात् द्वापदिशत् । उक्त्ये अति-
शोमस्तोत्रोत्तरं श्रीश्यानि उक्त्यन्तोत्राणि, सा उक्त्य-
संस्था । योऽतिशोमं तदुत्तरं योऽतिशोमस्य, या
योऽतिशोमस्य । अतिशोमे तदुत्तरं द्वादशस्तोत्राभ्याः
भवः सभिः संस्थाः आतिशोमस्य च, सा अतिशोमस्य ।
यान्तु अत्यतिशोमस्यैव यतोऽंशान्त्याः अत्यतिशो-
मस्यो यन्वन्ते, ता एतदस्यैवान्त्याः । यत्र अतिशोम-
स्तोत्रोत्तरमुत्तरं नाम अत्यतिशोमस्यैव कियते, सा
अतिशोमस्यैव एव अत्यतिशोमस्यैव । यथाऽ-
वस्थितयोऽदुत्तरं यत्र काव्येयस्तोत्रं किञ्च, सा
योऽतिशोमस्यैव यत्र काव्येयस्यैव । यत्र अतिशोमे चतुर्षु
व्यतिर्यायः स्तोत्रमवधारणे वर्धते, तत्र अनिरावर्तस्यैव
अतोऽंशान्त्याः । यत्र अत्यतिशोमो राजन्वयः स्यात् ।
'अत्यतिशोमे राजन्वयः यज्ञोपात्' इति बचनम् ।
अस्यास्तु उक्त्यादयः श्राव्याः 'यमुक्त्या उक्त्यां यज्ञो-
पात्' 'योऽतिशोमस्यैव यज्ञोपात्' इति बचनम् । अत्र अतिशोमा-
दिशोमस्यैव अत्यतिशोमात् संस्थाव्यवहारः, यदति-
शोमस्यैव निरुद्धत्वात्, तद्वति अत्यन्तरे साप्रतिष्ठा,
मार्गं स्तोत्रे च शोभा इत्येव योऽत्यं प्रवृत्तम् । अत्र
संस्थानामि च फलव्यवहारः । प्रवृत्तस्यैव अतिशोमस्यैव
इत्येव यथावत्प्रवृत्तत्वात् । संस्थाव्यवहारः अत्यतिशोमस्यैव
मतिसंक्राम्येसाया न प्रवृत्तस्यैव त्रयोतिशोमस्यैव आश्रय-
त्वेनान्वीयते । तदेतत्प्रवृत्तस्यैव अत्यतिशोमस्यैव इत्येव ।
इत् तु सर्वगुणसामानानाथसामान्यविधिविधाना-
न्वयत्वेन संस्थादीनानां त्रयोतिशोमादिभ्यः फलना-
दिशोमात् दीक्षणीयादिधर्माणां तत्र कार्यमिति प्राप्तिः,
फलव्यवहारं विना धर्मनामाद्वात्तु योऽत्युत्पत्तः, तस्य च
गुणवत्त्वं आश्रयवत्त्वं परितरेकं अत्युत्पत्तत्वात् ।
अथ च स्वधिधिविहितस्य साधनस्यैव गुणोत्पत्ति-
विनिवृत्तप्रयोगकामव्यवहारं धर्मोत्पत्तौ साधनत्वात् पूर्व-
मेवाभ्यासव्यवहारं तद्विधिव्यवहारनाम्येव सर्वं यन्त्र-
विद्यव्यवहारव्यवहारः न उक्त्यादयः । न संस्थाव्यव-
हारव्यवहारव्यवहारं गुणव्यवहारं, तद्व्यवहारव्यवहारं
साधनस्य विद्यव्यवहारं फलव्यवहारोपवेदतेः । गुणो तु

फलवत्तज्ञापकविधियुक्त्यायैव कृत्स्नाभ्याश्रयान्तरस्य धर्मान्वयान् पूर्वमनन्द वाच्यत्वम् । अत एव आश्रयो गुणनिष्ठकरणतासंवादान्ते गुणकरणताच्छेदककोटिप्रतिष्ठो वा इति करणाकाङ्क्षेन विवृताऽऽश्रयान्काङ्क्षा इति मूल-प्रवादः । अतो धर्मान्माश्रयान्तरमेव । गुणभावनाया तु आश्रयतो धर्मातिदेशः इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं यद्यपि न गुणसामग्रामिरूपं समग्रि-संस्थाना निवृत्त्येऽपि तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रवृत्तिभूतस्य कृत्वेनैव नशोमानाद्याश्रितगुणकामानाम्, योद्धव्यागम्यासाङ्गभूतग्रहणाद्याश्रिताना वा गुणकामाना प्राप्स्युवन्ते । नापि उद्भिदादीना वैकल्पिकसंस्थाप्रवृत्ति-कररूपम्, यागतरसाहृदयाधिक्येन ज्योतिष्टोमप्रवृत्ति-कत्वस्यैवापत्तेः, तथाऽपि यत्र 'अथैव भूर्भुवश्चदेवः' इत्यादौ न यागतरपरिचायकपदभरणम्, तत्र वैकल्पिक-संस्थाप्रवृत्तिकरं पूर्वंपक्षे । सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमप्रवृत्ति-कत्वमेव इति दृष्टं यम् । संस्थाऽङ्गभूतधर्मधेये वाजुर्दे-विकादिप्रायश्चित्तं पूर्वंपक्षे । सिद्धान्ते तु अविज्ञातमपि । तथा 'वक्षस्याग्नीषट्ठचर्मशीप' इत्यादियजुर्देवैतमन्त्रे अविज्ञानप्रयोगः पूर्वंपक्षे, संस्थायास्य लोपान् । सिद्धान्ते ऋक्षस्य संस्थायाश्चाग्नीः इत्येवं ऊहितं यम् ।

मण्डन— 'संस्थानु नाङ्गान्युपदेशमाञ्जि ।' 'अङ्गानि' दीक्षणीयादीनि, 'संस्थानु' सर्वास्तु सतप्त, 'न उपदेशमाञ्जि' न त्रिभिः प्रातानि, अपितु एकस्या-मेव संस्थाया अग्निष्टोमनाम्ना प्रसिद्धाया प्रातानि इत्याशयः ।

शंकर— 'संस्थाना न समो त्रिभिः ।'

● संस्थाधिकरणेन (३।६।१६।४१-४३) संस्थाना ज्योतिष्टोमेन सह प्रकरणतुल्यत्वं निरा-रिक्तव्यते । सु. पृ. १३०५. ● संस्थाधिकरणे (३।६।१६) उक्त्यादौ उपदिष्टस्य ऐन्द्रामादेः अति-दिष्टस्य आग्नेयस्य समुच्चय उक्तः । चाल. पृ. १३७, ● संस्थाधिकरणे वार्तिके— 'आग्नेयमत्रमग्निष्टोमे आल-मेत, ऐन्द्राममुक्त्ये द्वितीयं, ऐन्द्रं वृष्णि योद्धशिनि तृतीयं, सारस्वती मेधीमनिरामे चतुर्थीम्' इत्यत्र तत्तद्देशविशिष्टदशाया समुच्चयो विधीयते अन्यथा

सन्नीयसमारुपया एकवार्येतावगमान् उक्त्याद्युत्तर-संस्थानु विवृत्तितु उपदिष्टैः ऐन्द्रामादिभिः अतिदिष्टस्य पूर्वस्य आग्नेयस्य चाद्यापत्तेः इत्युक्तम् । पृ. १३०.

● संस्थाधिकरणे संस्थाना विकारतः वक्ष्यते । सु. पृ. ११५८ ● योद्धव्यादिशब्दास्त्वान् अनेकेषु प्रयुज्य-माना अपि संस्थायामेव शक्ताः, तद्गज्योतिष्टोमे निरुद-रक्षयथा, तद्वन्न ऋगन्तरं गगननिकल्पयथा, प्रणे-स्तोत्रे च तथैव इत्यादि संस्थाधिकरणे कीदृशमेव च द्वितीयं धुणम् । भाट्ट. १०।५।१५.

● संस्थाधिकरणन्यायेन सर्वेषां गुणानां काम्यानां आश्रये सह सामानविध्यनिरासः । सु. पृ. ८४७.

● संस्थाधिकरणभाष्ये घातर्यानवच्छिन्नायाः भावनायाः धर्मा-रथः निरासदिष्यते । सु. पृ. १२१६.

● 'नाशौ माभ्यस्य भवति इति साधनेन सवप्यन्ते' इत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्थान्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्य इतिवर्तं यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुणस्य साक्षात् इतिवर्तं यतान्वयायोग्यत्वावगतेः, सर्व-य-ताविशेषत्वाच्च इतिवर्तं यतायाः कर्तृयतापरवर्षायावु-ष्टेयरूपेण घातरथेनैव अन्वययोग्यतः प्रतीतेः । पृ. ८४८.

● संस्थान्तरे संस्थान्तरासमयः । वा ३।६।१६। ४२ पृ. १०६२. ● संस्थागणः— पञ्चामिष्टोमः ।

अग्निष्टोमस्य पञ्चदशोऽभ्यासेन जायमानो गणः पञ्चामि-ष्टोमः । तत्र द्वादशाहस्य विष्वन्तः । सोऽग्निं तु ज्योतिष्टोमदेव माद्वाग्निं न द्वादशाहात् । वि. ८।३।४-५.

ॐ संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-प्रहणान् । ८।३।४।८।।

पञ्चोक्त्यं, द्वादशमिष्टोमं भवति, द्वादशिरात्रं भवति इति संस्थागणा भूयन्ते । तेषु तत्तत्संस्थाना गणेषु तदभ्यासः तस्यासत्त्वात् । संस्थायाः अभ्यासः प्रतीयेत । पञ्चवार उक्त्यस्य प्रयोगे पञ्चोक्त्यः स्यात् । एवं अग्निष्टोमस्य द्वादशमभ्यासे द्वादशमिष्टोमः स्यात्, अतिरात्रस्य तु द्वादशमभ्यासे द्वादशिरात्रः संस्थागणः स्यादिति । कृतलक्षणप्रहणान् । अग्निष्टोमः उक्त्यः

अविशामः एतेषां लक्षणानि नामैव कृतानि । तथा च कृतानि लक्षणानि येषां ते कृतमद्वयः शतस्यस्याः यामाः । तेषां कृतलक्षणानां स्वस्वतो ज्ञानामेव पञ्चोक्त्यादिशब्दैः सहनं कृतम् । कृतलक्षणानां प्रह्वान्द तेषां अग्निष्टोमार्दानां अभ्यासः प्रवीर्यते, नाम द्वादशा-
द्विह्वानामहा अतिदेशः इति पूर्वः पक्षः ।

अधिह्वानाद्वा प्रकृतिस्तद्विद्विष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

यादन्दः पूर्वेषु च्यवर्तयति । यामानां द्वादश्यादः प्रकृतिः इति उक्तम् (८।१।१०।१०) । अथा अथ प्रकृतिशब्देन द्वादशाह उच्यते । तद्विद्विष्टा इति तच्छब्देन अधिह्वानविषयगतः उच्यते इति प्रतिनिर्दिश्यते । प्रकृतिः द्वादशाहः, द्वादशाहस्य दत्ताशानि, तद्विद्विष्टा उच्यते इत्यभिधानेतिहाय पञ्चोक्त्यादिषु प्रयतेत । तद्वि-
द्विष्टा प्रकृतिः स्यात् । अधिह्वानात् चोदकैः तस्याः प्राप्तत्वात् । न च अग्निष्टोमार्दानां तत्संस्थान-
त्वोचितेनः प्रत्यभिधाने इति धार्यम् । अधिह्वानस्य अग्निष्टोमार्दिशब्दस्य तन्निमित्तत्वात् अग्निष्टोमार्दिशब्दा-
भावनिसत्त्वात् । तथा च पञ्चोक्त्ये द्वादशाहस्य चः प्रथमः पञ्चाहः तस्यान्तिवेशः । अन्तिवेशेने वास्तवस्या-
पूर्णे द्वादशाहस्य दत्ताशानामाहुक्तिः इत्यादि । परतु शताग्निष्टोमे द्वादशाहिनोच्यते उच्यते इत्येतोः सुखा, शतोक्त्ये च द्वादशाहिनोच्यते अग्निष्टोमयोः अग्निष्टोमोपचय-
ह्वाना आहुक्तिः इति विशेषः । इति सिद्धान्तः । के.

● संस्थागणेषु पञ्चोक्त्यादिशब्दस्य अग्निष्टोमयता-
विरामादिषु द्वादशाहिनोच्यते इतिदेशः परंतु तान् तत्र
उक्तसंस्थानं भा. ८।१।१०।१-९.

● संस्थाजनेन वैदिकक्रमेणमातिः । सु. ४.
१६.३६.

● संस्थापदस्य तद्विषयकस्याधोपरमे शक्तिः ।
मणि. ४. १६.५.

● संस्थाविशेषः उच्यतेः पौष्ट्या च ऋतोति-
ष्टोमस्य । भा. १०।६।१।१६.

● संस्थासप्तकल्पस्य ऋतोतिष्टोमस्य 'य एतेना-
निह्वानः' इत्येवच्छब्देन न पराशर्या, किंतु अग्निष्टोम-
स्यस्यैव । भा. ५।३।१२।३७-३८.

● संस्थानं आकृतिः । अग्निष्टोमस्याप्युक्त्यानां
पाथिवद्वयपरिवहवगात् आकारानुवृत्तिः कल्पेन न
स्वातन्त्र्येण, दिक्कालावयवमत्तं तु गुणवर्मेणां च न
कर्मविद्विष्टं चयन संभवति । या. १।३।१।३० ४.
२९५. ● संस्थानं पर्यवसानं प्रायशोपरम. । न च पुनः
जुगोपः तद्व्यापारानुवृत्तं इत्युच्यते । संस्था हि कियत्
प्रति औदासीन्यं प्रायशान्तरकाले वा पूर्वस्यैव कर्मणः ।
भा. १०।६।१०।३०.

● संस्थितं च न लक्ष्ययेत् (मन्म. ५।२५२)
इत्यनेन न्ययेन (संस्थितं मृतं पति स्त्री न लक्ष्ययेत्
नातिज्ञमेतु अन्त्याशक्तिं न कुर्वीत् - ह्यचक्षर्यः)
पुनः अगम्यं सह पुनः प्रवृत्तियमे नेह । शेषा.
५।१६.४. ● 'संस्थिते वृष्ट्ये पञ्चे मन्थाययेद्
हृतं वा' अत्र पक्षहर्मणो मत्तनिवमादिः मन्थराजैः
वर्तव्यः । वि. ९।२।१२.

● संस्पृशदीनि । अद्धारयोद्गनादीनि सस्पृश-
दीनि च प्रतिवधाने मियन्ते दर्शपूर्णमासयोः । भा.
१।१।१।०।५५.

● संहितं (नाम) धाम गाने वृषे अभवेत् ।
भा. ९।२।६।२५ वर्षिक ३.

[तच्छब्दस्य 'सः' 'सा' इति तच्छब्द-
रूपान्त्वानि अधिह्वानादीनि तच्छब्दे संस्था-
प्यपि प्रमादात् न संगृहीतानि, तानि अत्र
सक्ताराधने संगृहीतानि ।]

ह्र स् आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ।
१।१।८।२६ ॥

सः उच्यते स्थापिताः भ्राष्ट्रादिभिः आहवनीयः
स्यात् । आहवनीयनामा आहवनीयधर्मा स्यात् ।
आहुतिसंयोगात् आहवना सयोगे हि आहवनीयस्य
मगति भ्राष्ट्रादी च उच्यते स्थापिते हृषते । दस्यत्
स आहवनीयः स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अन्यो वोद्ध्युत्याऽऽहरणात् । २७ ॥

नालो आहवनीय । आहवनीयदय एव स्यादलो ।
आष्टात् प्रादाभ्यात् वा उद्ध्युय आहरणात् । अलो
हि आष्टादे उद्ध्युय आह्वियते, न तु आधानादिना
संस्क्रियते । तस्मादासी आहवनीय, न चान आहव
नीयधर्मा इति सिद्धान्त । के

• ' स एव औषधस्येऽहन् द्विदेव्य पशुरा-
लभ्यते ' इति । अय ऋषसंनिधौ उत्पन्नस्य उत्कर्ष
विधि । वाल पृ २१

॥ स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुति-
त्वात् । १०।१।१।४७॥

' शौर्यं च निर्वपेद् वसवर्चसकाम ' इति श्रुतम् ।
तत्र श्रुत स चर प्रकृत्या दर्शपूर्णमासानुसारण कपाले
पक्तव्य स्यात् । अयस्य च कपालादितरस्य कस्यचित्
द्रव्यस्य पाकाधिकरणत्वेन अश्रुतित्वात् । नास्ति श्रुति
यस्य तत् अश्रुति । अयस्य च अश्रुतिवात् कपालस्य
च चोदकेन प्राप्तत्वात् कपाले एव चर पक्तव्य इति
पूर्व पक्ष ।

सख्या चापि कपालत् । ४८ ॥

यथा चरध्रपणार्थं चोदकेन कपाल प्राप्त तद्वत्
कपालसंख्याऽपि अष्टव प्राप्ता भवति । यदि तु अष्टमु
कपालेषु चर पक्त्तु न शक्यते इति संख्या बाध्यते
तदा कपालमपि बाधनीयम् । एकपदीपात्त्वादुभयो ।
इति शब्दा ।

एकरिमन् वा विप्रतिपेधात् । ४९ ॥

' शौर्यं च निर्वपत् ' इत्युक्तं चर कपाले पक्तव्य
इत्युक्त पूर्वपक्षिण । तत्र कपालत् अष्टवसंख्याऽपि
प्राप्नोति । यदि संख्या बाध्यते कपालमपि बाध्यता इति
शङ्का प्राप्ता, ता निरस्यति पूर्वपक्षी । वाशब्द शङ्का
व्यापृत्यर्थे । एकसिद्धेव कपाले पक्तव्यश्चर । अष्टव
संख्या तु विप्रतिपेधात् बाध्यते । नहि अष्टमु कपालेषु
चर पक्त्तु शक्यते । तथा च निरोधात् संख्या बाध्यते,
कपाल तु अविशेषात् न बाधनीयम् । तस्मात् शौर्यं
अरः एकसिद्ध कपाले पक्तव्यः इति पूर्व पक्ष ।

न वाऽर्थान्तरसयोगाद्पूषे पाक्सयुक्त
धारणार्थं चरो भवति तत्रार्थात् पात्रलाभ स्याद-
नियमोऽविशेषात् । ५० ॥

शौर्यंश्चर कपाले पक्तव्य इति पूर्वपक्षनिराकार्यं वा-
शब्द । शौर्यंश्चर कपाले न पक्तव्य । पुरोडाशाद-
र्थान्तर चर । तस्य पाकेन संशोभात् चरपाकस्य कपाले
असंभवात् कपाले न चर पक्तव्य । अपूपे पुरोडाशो
तु कपाल पाक्सयुक्तम् । कपाले अपूप पक्त्तु शक्यते
इति । चरो तु धपणीये उदकस्य धारणार्थं कपालमुपा-
देय भवति । तत्तु न सम्भवति तस्मात् अर्मान् उदक-
धारणावर्थं तत्र चरो पात्रलाभ स्यात् । किञ्चित्
पात्रमेव लब्धव्य स्यात् । तस्मिंश्च पात्रे अविशेषात्
चरपाके विशेषाभावात् अनियम स्यात् । अद एव
पात्र द्रव्य इति नियमो न स्यात् । चरपाकोपयुक्त किं-
चित् पात्र अनियमेन प्राक्षम् ।

चरो वा लिङ्गदर्शनात् । ५१ ॥

शौर्यंश्चर पात्र कसिञ्चित् पक्तव्य न कपाले
इत्युक्तम् । तत्र कीदृशे पात्रे इति चेत् चरो स्यात्वा स
चर पक्तव्य नास्तिन् पात्रे । चरशब्दोऽत्र स्थाली
वाचक । ' यस्तु स्थालीपु सोमा त्युत्ते चरव स्यु '
इद लिङ्गं सोमस्थाली चरपाकार्थं इति दर्शयति ।
स्थाल्यामेव च चरपाक उत्पद्ये भवति । तस्मात् चर
स्थाल्या पक्तव्य इति सिद्धान्त । एव चरईविचिकारः
न कपालविकार, शौर्यंश्चरश्च ओदनशब्दात्पच्यः न
स्थाली । चरपाकश्च स्थाल्या कर्तव्यो न कपाले इति
विदम् । के

॥ स तद्धर्मा स्यात् कर्मसयोगात् । ६।१।
१०।२६ ॥

सद्ये अपचरितस्य अयतमस्य यज्ञमानस्य स्थाने
योऽन्य प्रतिनिहित स तद्धर्मा स्वामिधर्मा स्यात् न
ऋदिग्धर्मा । कर्मसयोगात् स्वामिकर्मसयोगात् । यश्च
यस्य कर्मप्रतिनिधित्वे स तद्धर्म संभव्यते । तस्मात् स
स्वामिधर्मा इति सिद्धान्त । तस्य धर्मा एव स्वामिनो
धर्मा एव यस्य स तद्धर्मा । अत्रिच् समाहान्त ।

कर्मसंयोगात् इत्यन तर्कयोगात् इति पाठः द्रुतु-
हृले । प्रतिनिक्षिपय स्वाभियमन्ते सत्येन इतोया
फलसंस्कारसंयोगात् सयोगसंभवात् इति तदर्थः ।

तत्कर्मसंयोगात् इति वृत्तिपाठः । स्वाभियमन्तिः
संयोगात् इति तदर्थः । के.

० 'स' द्वेषतार्थस्तत्संयोगात् । ३।१।५।१३।
स सूक्तपाकः देवताकल्पनाभिः अङ्गत्वेन रूपेण प्रदरणां
प्रति संयोगात् (इति अक्षरार्थः) । आग्नेयदिशाम्ये
अन्त्यादीना प्रत्येकं देवतात्वेऽपि एतद्योगान्तर्गतोद्देश-
निरूपितदेवतावस्था तापनेन व्याप्तवृत्ति-एकस्वैव
कल्पनम् । अतश्च परमद्रुक्ताग्नेयदिशिना एकेन
देवतात्वेन एकत्वेन एतत्प्रकारेणैव स्वात्म्य कल्प-
नम् । शब्दकार्ये चात्तद्देवतासंलक्षणया आचारवधि-
यात् प्रदरतिना लक्षणात् होमव्यतिदिः । तृतीयायाः
('भृक्तवन्ति प्रदरति') लापरान्तं प्रत्यययोगाच्च
वरणत्वे एव शक्यशीलमात् उक्तत्वेनवश्ययोग्यात्वेन
प्रदरती वचने होमलक्षणायाः फलमुत्पत्त्येनादोषत्वात् ।
कौ. ३।१।५।१२-१३. ० 'स' नित्यस्य समत्वात्'
(३।६।१६।४३) प्रथमं कृत्वर्थत्वेऽवधारिते फल-
संभवाभावात् 'स' नित्यस्य समत्वात्' इत्येवं अवि-
कारत्वप्रसङ्गः (तत्रशब्देः) । या. ३।६।१६।४३ ट.
१०६५-६६.

सु स प्रत्यामनेन स्थानान् । ६।१।१०।३०।
दशै 'वशोभय हविषातिमाच्छेत्' ऐन्द्र पञ्चराशव-
भोदन् निर्वपेत्' इत्युक्तः कर्मान्तररूपः पञ्चराशवः सः
अमानास्था प्रत्यामनेत् । अनायासायासक प्रत्यामनाय-
रूपः स्यात् तापी अनायासायासाद्गम् । स्थानात् ।
यामे विनष्टे तस्य स्थाने पञ्चराशवस्य विधानात् ।
इति पूर्वैः पक्षः ।

अङ्गविधिर्यो निमित्तसंयोगात् । ३१ ।
दशै 'वशोभय हविषातिमाच्छेत्' ऐन्द्र पञ्चराशव-
भोदन् निर्वपेत्' इत्युक्ता कर्मान्तररूपः पञ्चराशवः
अमानासायासक प्रत्यामनेत् । अनायासायासाद्गम् ।
स्थाने प्राप्तं चाशब्देन अनायासाय सिद्धान्तमाह ।
अङ्गविधिर्यो पञ्चराशवः । दर्शान्नमय । निमित्त-

संयोगात् । हविषातिरूपेण नियिचेन कागद्व संयोगात्
संक्रमण विधानात् । तस्मात् नैमित्तिकं कर्माङ्गं
पञ्चराशवः । के.

स लौकिकः स्याद् दृष्टप्रवृत्तित्वात् ।
७।१।२।२।

अग्निहोतृकर्मवशात्पेपितौ शौषादिषु काचिदिति-
वर्तन्वता स्यादिति पूर्वाधिकरणे अवगतम् । अथ
सोऽसौ इतिकर्मव्यताविशेषः शराकाङ्क्षाया आह ।
स इति नर्वन्वताविशेषः लौकिकः स्यात् । लौकिक इति
शब्दोक्त उच्यते । ततश्च 'पार्वणस्यास्तीयाकादौ स्य
प्रवृत्तिर्दृष्टा स दृष्टप्रवृत्तित्वात् शब्दोक्त इतिकर्मव्यता-
विशेषः स्यात् शौषादी । स हि स्यात्तीयाकादौ फल-
सापकतया सिद्धः इति शौषादावपि प्रहृतौ योग्यः ।
तस्मात् लौकिकः इति पूर्वैः पक्षः ।

वचनान्तु ततोऽन्यत्वम् । ३ ।
शौषादी अभिहितः इतिकर्मव्यताविशेषः लौकिको
प्राक् इत्युक्तम् । ततो वैलक्षण्येन तुल्यम् । यत्र तु
वैदिकस्य इतिकर्मव्यताविशेषस्य विशेषबन्धनं स्यात्
तत्र वचनान्तु ततः लौकिकत्वं अन्यत्वं इतिकर्मव्यता-
विशेषाय । यथा उपपत्तु यद्दशैषीये च । यथाकर्ष-
विन् वचनभावे तु लौकिकः स्यात् ।

लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्व्युत्पत्त्यात् ।
४ ।

यत्र इतिकर्मव्यता न पठिता तस्यापि सा कुतश्चित्
प्राशेव । सा च कश्चित् वचनात् इति पूर्व-
द्रुक्तम् । ततो वैलक्षण्यार्थो वाच्यः । लिङ्गेन वा
फलितुं वैदिकेन इतिकर्मव्यता नियम्येत । यथा शौषे
चरो 'प्रभावे प्रभाजे कृण्वन् लुहोति' इति ।
कृण्वन्निमित्तं कृण्वन्तुप्रापरिमितं द्रुत्पन्मिति । तथा
ऐन्द्राकारत्वेन 'अथे कर्हिपो हुनाति वधे न', स्वपं-
दितमथे वेद्या करोति अथे न' इति । तथा पितृपदे
'न होतार कृणोते, नार्थेयम्' इति । एतेलिङ्गे-
र्शावते प्रतोपु वैदिकी इतिकर्मव्यतेति । लिङ्गस्य तद्व्युत्प-
त्त्यात् । प्रकाशदशो हि तस्य वैदिकस्य अर्धस्य गुणाः ।
तस्मात् कश्चित् लिङ्गेन नियमः ।

अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाद् यत्र नित्यानुवाद-
वचनानि स्युः । ५ ॥

सौर्यचर्चादी लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्यते
इति सिद्धान्तिना उक्तं तद् व्यावर्तयितुं अपि राशब्दः । न
सौर्यादी लिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता सिध्यति ।
अन्यायपूर्वत्वात् नान् न्यायपूर्वत्वम्, न्यायाभावात् ।
का तर्हि लिङ्गाना गतिः ? उच्यते । यत्र नित्यानुवाद-
वचनानि स्युः नित्यस्य सिद्धस्य अनुवादो यत्र वचने
दृश्यते तत्र उक्तैः लिङ्गै, द्विवचिन् शोभ्यते । तदर्थानि
तानि । तत्रथा । यत्र प्रशाखा सिद्धाः तत्र तदनुगदेन
कृणालविधिः इति कृणालवाक्यस्य सौर्यात् उरुक्रमः ।
अथवा कृणालविशिष्टप्रधानविधिरयम् । ' नार्येय
वृणीते ' इति वचनं तु नित्यानुवाद. ' नान्तरिक्षे न
दिवि अग्निश्चेत्तथा ' इतिवत् । ' अथे बर्हिषो लुनाति '
इत्यादिवाक्य च यत्र बर्हिः सिद्धं तत्र ऐन्द्रावर्हस्पत्यात्
सत्कृष्टयम् । तस्मात् सौर्यादितु लौकिकी एव इति-
कर्तव्यता न वैदिकी । इति पूर्वः पक्षः ।

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना
स्यात् । ६ ॥

सौर्यादितु लौकिकी इतिकर्तव्यता प्राणा इति पूर्व-
पक्षिणा उक्ते कश्चिद् ब्रूयात् ननु लौकिकी च वैदिकी
च इत्युभयं प्रवर्तता इति । तत्राह पूर्वपक्षी । एकत्र
क्रमेण लौकिक्या वैदिक्याश्च सह प्रवृत्तिर्न संभवति,
मिथो विप्रतिषेधात् । तस्मात् गुणानां अद्धाना यथार्थं
अथे अनतिक्रम्य प्रवृत्तिसिद्ध प्रयोजन अनतिक्रम्य
कल्पना स्यात् । यथार्थकल्पना स्यात् एकस्या एव
इतिकर्तव्यतायाः कल्पननिश्चयाः प्रवृत्तिः स्यात् । यदा च
एकस्याः तदा लौकिक्या एव दृष्टप्रवृत्तिरात् इति ।

भागीत्यानु नियम्येत, गुणानामभिधानत्वात्,
संबन्धादभिधानत्वाद्, यथा धेनुः किशोरेण । ७ ॥

सौर्यादितु लौकिकी इतिकर्तव्यता स्यात् इति पूर्वपक्षे
सिद्धान्ती आह । भागीत्यानु अपूर्वं भवने इति भागिनी
वैदिकी अपि इतिकर्तव्यता । लौकिक्या वैदिक्याश्च
उभयोः समानेऽपि भागित्वे गुणानां प्रयाजादीनामद्धानां
वैदिकानामेव अभिधानत्वात् - अभिद्वयति इति अभि-

धानानि- अभिधायकत्वात् । कथं गुणा वैदिकामिधा-
यकाः ? संबन्धात् प्रयाजादीनां वैदिकैतिकर्तव्यतयैव
संबन्धात् । नहि लौकिके स्वालीपात्रादी प्रयाजाः सन्ति ।
अभिधानवत्, यथा कुण्डपायिनामनेन अग्निहोत्रं इत्यमि-
धान नित्यस्य अग्निहोत्रस्य सहचरितान् धर्मान् आनयति
तद्वत् । एव भागित्वात्, संबन्धात् गुणानां अभिधान-
त्वात् अभिधानवत् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत ।
अत्र भागित्वात् इति न्यायः, इतरत्तु लिङ्गम् ।
यथा धेनुः किशोरेण । तथाया ' कृणालिशोरा धेनुः '
इति । अत्र धेनुगन्धे यद्यपि धनन्त्या गवि दृष्टप्रवृत्तिः
तथापि अभिधानसामान्यात् धनन्त्यामश्वायामपि भागी
इति किशोरेण लिङ्गेन धनन्त्यामश्वया विहायते ।
किशोरशब्दो हि अश्वस्यैव शालके रूढः । एवमिहापि
यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः तथापि इतिकर्तव्यता-
सामान्येन भागीत्वात् लिङ्गेन वैदिकी विधेया ।

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाऽधिकारं भावः
स्यात् । ८ ॥

सौर्यादी प्रयाजकृणालादिलिङ्गेन वैदिकी इतिकर्तव्यता
इति सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । पञ्च-
विपरिवर्तने वाशब्दः । अथवा नैव लिङ्गेन नियम्येत ।
प्रयाजादीनां धर्माणां या उपत्तयः उत्पत्तिविधयः, तासां
समत्वात् । आग्नेयाद्यङ्गत्वेन ता. सर्वाः समानाः । तेन
धेनुः प्रयाजाः तधर्मका अनुग्रीयेरन् न तु अनु-
याजादीनि इतराण्यद्धानि । अतो न सर्वा वैदिकी इति-
कर्तव्यता सौर्यादीं गृहीतुं शङ्कते । एतस्मात् हेतोः
यथाधिकारं यत्रयत्र वेदे धर्मा धृतः तेषां भावः सर्वं
स्यात् न तु अन्येषाम् । अतः सातानां सर्वेषां धृत-
मानस्य प्रयाजादेश्च सौर्यादी अद्धान स्यात् ।

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकमिन् ।
९ ॥

लौकिकी इतिकर्तव्यता, धृतं च प्रयाजरूप वैदिक-
मद् सौर्ये चरी स्यात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते इयं शङ्का-
ननु इतिकर्तव्यतास्यप्रधानायाःसंभवात् सेतितर्तव्य-
ताक प्रधानं प्रधाननिधिरेव विधत्ते । अतश्च सौर्यस्य
साद्गमप्रधानस्य वैदेन विहितरात् वैदिकी एव तत्र

इतिवन्तं चतुः स्यात् । न लौकिकी इति । तथाह पूर्वपक्षी । चक्ररः शङ्खनिर्वाणमुच्यते । उत्पत्तिश्च शेषवचनं च तयोः समाहारः उत्पत्तिशेषवचनम् । एकस्मिन् वाक्ये शब्दे वा प्रधानस्य उपपत्तिः, शेषाणां अङ्गानां वचनं विविध विपत्तिभिर्द्रं विद्वद्भ्यः, न संभवति । यदि च ' लौपं चर्चं निर्वपेत् ' इति श्राव्यत्वात् न प्रधानवत् अङ्गत्वमपि विधीयेत् । यतः शेषामपि प्रधानवत् कल- धकम्भः स्यात् । ततश्च अङ्गत्वमेव स्यादन्वयेत । तस्मा- न्नोभयवर्तिभिः । एवं च लौकिकी एव इतिवन्तं चतुः शेषादी ।

विषयन्तो वा प्रकृतिप्रसोदनायां प्रयत्नेत तथाहि लिङ्गदर्शनम् । १० ॥

लौकिकी लौकिकी इतिवन्तं चतुः शेषा इति पूर्ववधं वाच्यम् निरूप्यन् पुनः सिद्धान्तमाह । लौकिकीचोद- नाया कर्मभावसादृश्यात् विषयतः कर्मभावो वैदिक एव प्रकृतिरन् दर्शयन्माशयोरिव प्रयत्नेत । तथाहि लिङ्गदर्शनं वैदिककर्ममात्रमवश्यौ एव सत्यां उपपद्यते । प्रथमादिप्राप्तौ च अन्वयानुसंधानात्प्रति चोदकतः प्रातिर- चरणीया इति भवति प्रथमादिदर्शनं वैदिककर्ममात्रप्राप्तौ लिङ्गम् । तस्मात् लौकिकी वैदिकी एव इतिवन्तं चतुः ।

लिङ्गहेतुत्वाद्दलिङ्गे लौकिकं स्यात् । ११ ॥

पूर्वपक्षी नते । वैदिकया इतिवन्तं चतुः शेषा लिङ्गहेतु- स्यात् लिङ्ग हेतुः सायको यथाः तादृश्यात् अलिङ्गे यद् वैदिकदपि लिङ्गं नास्ति ' ऐन्द्रप्रमेकादहाकभास निर्वपेत् ' इत्येव सजाता वीपुः ' इत्यादी, तत्र लौकिक एतेक अङ्गत्वात् स्यात् इति ।

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात्प्रोदनाशब्दात्सामान्यादेके- नापि निरूप्येत यथा स्यालीपुस्तकेन । १२ ॥

वैदिकस्य वधमानस्य लिङ्गहेतुत्वान् लिङ्गस्यै वैदिकेः कर्मणि लौकिकः कर्मभावः स्यात् इति पूर्व- पक्षिणा उक्ते आह सिद्धान्ती । लिङ्गस्य लिङ्गतामन्वय- पूर्ववत्त्वात् न्यायपुस्तकान् न्यायस्य च सन्निष्ठेषु अलिङ्गेषु च तुल्यत्वात् अलिङ्गेषु ' ऐन्द्रप्रमेकादहाकभास निर्वपेत् ' इत्येव सजाता वीपुः ' इत्यादावपि वैदिक एव कर्मभावः स्यात् । न्यायस्य तुल्यत्वात् तु चोदनाशब्द-

सामान्यात् विधिप्रत्ययस्य तुल्यत्वात् । चोदनाशब्द- सामान्येन लिङ्गस्य न्यायपूर्वत्वात् एकेनापि वैदिकेन विद्वदेन लिङ्गरहितेष्वपि वाग्येषु वैदिकः कर्मभावो निरूप्येत । यथा स्यात्को वन्यमानस्यौदनाशब्द स्यात् । पुस्तकेन एकेनापि निरूप्यते तद्वत् । ननु स्यात् ऐन्द्रप्र- दावपि वैदिके कर्मणि निरूप्यतेन वैदिक एव कर्मभावः स्यात् न लौकिकः इति सिद्धान्तः । के.

स लौकिकानां स्यात् फलुस्त्वदापत्त्यात् । ८।१२।१॥

द्विहोमशब्दः कर्मनामपेक्षिति सिद्धान्तितम् । तत्र किमपं द्विहोमशब्दः स्यात्तानां कर्मणां नामपेक्षं उच्यते स्यात्तानां श्रौतानां च कर्मणा इति विचारे पूर्ववत्त्वमाह । सः द्विहोमशब्दः लौकिकानां-स्यार्थाना- नित्यम्- कर्मणां अविधानं स्यात् । कर्तुः द्विहोमार्थं कर्तुः तदाश्रयत्वात् द्विहोमपटित्वात्विहोमिक्ताश्रय- त्वात् । तथा आख्या वेप, सा आख्या वेपानं इति वा समासः । ' शिबीना दार्बिहोमिकी प्राधान्य, अन्वयानां दार्बिहोमिकी प्राधान्य ' इति तदाश्रयत्वात् । तस्मात् द्विहोमशब्दः लौकिकानां कर्मणां नामपेक्षं इति । प्रथमे अन्वयप्राप्तिर्न्याये पूर्ववत्त्वमिति ।

सर्वेषां वा दर्शनात् वास्तुहोमे । ३ ॥

द्विहोमशब्दः स्यात्तानामेव कर्मणां नामपेक्षं इति पूर्ववत्त्वम् तथाश्रयत्वात् वाशब्दः । सर्वेषां लौकिकानां द्विहोमना च कर्मणा नामपेक्षं द्विहोमशब्दः । वास्तु- होमे तथा दर्शनात् । वास्तुमि नाम वास्तुशास्त्रीनामि । वास्तु वास्तुक (चन्दनवटका, चन्दनवधुता इति मन्त्रदेशे) भावता होमः वास्तुहोमः नाम वैदिकं कर्म । तत्र द्विहोमस्य दमितम्, ' यवैक्या वस्तुवात् द्विहोमे कुर्वात् पुरोतुवन्तश्चामन्वयं गायत्रा जुष्टेति सदैवत्वात् ' इति । इदं च लिङ्गम् । होमशब्दस्य तामान्याभिधाविसाच्च प्राप्तिः । तस्यात् लौकिकानां वैदिकानां च कर्मणां नामपेक्षं द्विहोमशब्दः इति सिद्धान्तः । प्रथमे अन्वयप्राप्तिर्न्याये सिद्धान्त- म्भवेत् । के.

० 'स वैव स्यात्' इति प्राञ्जितवादी ञोतिष्टोमे ।
सकपे ३१२।२१ मीत्रो वृ १८३० " ञोतिष्टोमे
'स वैव स्यात्' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

० 'म वै (वैमप) वीर्णमासेन हनिषष्ट्वा अनु
निर्वाप्य' अनेन वाक्येन पूर्णप्राणप्रयोगोत्तरकाळीनता
वैभूषण्यं प्रतीयते । सकपे ११२।६, ० 'स वै
वाजिनो नावाहयति' । वैश्वदेवे पर्वणि । ४।४।८.

॥ स स्वर्गं स्यात् सर्वान् प्रत्यग्निशिष्टत्वात् ।
४।३।७।१५ ॥

'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु करोति' 'य सप्ताशानुरते
स विश्वजिता यनेत' इत्यादिकं कर्म एकमेव फल
साधयति इति पूर्वाधिहरणे अत्रगतम् । तत् एक
किंनाम स्यात् । इति विचार यत् एक फल स स्वर्गं
स्यात् । विधेयानुकारण 'स' इति पुल्लिङ्गता । स्वर्ग
एव कुत्र ? तथाह, सर्वान् पुत्रवान् प्रति निरतिशय
प्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य अनिश्चित्यात् समानत्वात् । सर्वंश्च
प्रीतिं कामयते । एव स्वीकारे यनेत इत्यादिरविशेष-
वचन शब्द न विरोधे ऽप्यवस्थापितो भवति ।

प्रत्ययाच्च । १६ ॥

'विश्वजिता यनेत' इत्यादौ एकमेव स्वर्गं फल
इति सिद्धात् उत्तं, तत्र हेत्वन्तरमाह सूत्रम् । चकार
समुच्चयार्थं । अनादिपक्षे कर्मणि स्वर्गं फल इति
प्रत्ययो भवति लोके । 'आरामहृदवदत्त' इति वेन
विदुक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्गं' इत्यत्र आह । 'तदाग-
हृदवदत्त' इत्युक्ते 'नियतोऽस्य स्वर्गं' इत्यत्र
आह । एवमत्रापि । के

॥ न स्वामी स्यात् तत्सयोगान् । ६।३।९।
२३ ॥

समे अन्यतमे यजमाने अपचरिते तस्य स्थाने प्रति-
निधि कर्म य इति अत्रगतम् । स च प्रतिनिहितोऽयं
स्वामी स्यात् । तत्सयोगान् स्वामिष्वेव संयोगान् । यो
हि अग्नौ अयं आनीयते स स्वामी भवति । तस्मात्
प्रतिनिहितं स्वामी स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

परमेवरो या भूतत्वात् । २४ ॥

समे अन्यतमे यजमाने अपचरिते योऽयं प्रति
निधीयते स स्वामी स्यात् इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त
वादाब्देन निरख्यन् सिद्धान्तमाह । स प्रतिनिधीय-
मान न स्वामी स्यात् किंतु कर्मकर, दशांशो ऋत्वि-
गत् । कुत ? भूतत्वात् भूतिदानेन परिकीर्तत्वात् ।
परिकीर्षमाणश्च न स्वामी भवति । नैवागौ सचकल
प्राप्नोति ।

कुतूहले 'भूतत्वात्' इत्यस्य स्थाने 'अटूतत्वात्'
इति पाठः । प्रतिनिहितेन आदित आरभ्य कर्म न
श्रुतम् । अटूतत्वात् कर्मण नागौ सचकल प्राप्नुयात्
इति नास्ती स्वामी । श्रुतत्वात् इति या पदच्छेदः ।
नियुक्तत्वात् इति तदर्थः ।

श्रुतत्वात् द्रव्यदानेन परिकीर्तत्वात् इति वृत्तिः ।
तस्मिंश्च फलदर्शनात् । २५ ॥

समे अन्यतमे यजमाने मृतेऽपि तस्मिन् मृते
यजमाने फलदर्शनात् 'यो दीक्षितानां प्रमीयेत अपि
तस्य फलम्' इति सचकलस्य दर्शनात् स एव स्वामी ।
तस्य स्थाने प्रतिनिहितस्तु कर्मकर एव न स्वामी इति
न तस्य सचकलम् । इति सिद्धान्तः । के

० 'साऽस्य देवता' इति तद्वितस्य देवताविशिष्ट
द्रव्याभिधायात्त्वम् । वस्तुतस्तु तद्वितस्य द्रव्यविशेष
वाचित्तमाभावेऽपि चतुर्ष्वप्येवमा मलवत्त्वं समवति,
द्रव्यस्य सामान्यरूपेणापि प्रतीत्या द्रव्यस्य देवताया
संबन्धस्य च तद्वितदेवागतये चतुर्ष्वपि द्रव्यसामान्यस्य
अप्यप्रतीते द्रव्यदेवतासंबन्धस्य सुतसमप्रतीतेश्च ।
सोम २।२।९. ० 'साऽस्य देवता' (पा ४।२।
२४) इति सर्वनामार्थे तद्वितमवृत्तिः । सु ४.
८०९

॥ सीपा महतो यशस्तान्नाहृत्वाऽनुकृप्यते
इति न्यायः । अथ यत्र वृथा कर्षकरणे स्वल्पफल
कर्मणि च महाधमकरणम्, तत्र प्रवर्तते । 'ऋद्दु-
स्त्वमहाभाष्ये ह्युगहृतश्च' । तथाहि— "स एष सूत्रमेदेन
लक्ष्मीपदेन च्छयाद्ययं तनुपयाद्ययने 'सैपा महतो
वयस्तन्नाहृत्वाऽनुकृप्यते" इति । 'लृत्वा करणमेदे

प्राप्तौ विप्रतिषेधे सति सकृत् यद् बाधितं तत् बाधित-
मेव ज्ञेयमित्यर्थः ।

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्य इति परि-
भाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा इत्यत्र परत्वात् तिस्रदेशे
स्थानिवद्भावेन त्रयादेश आशङ्क्य सकृद्व्रतिन्यायेन
समाधानपरभाषासंगतिः । परिभाषेन्दुः पृ. ५९,
* सकृद्व्रतिन्यायः । सकृद्व्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधित
तद्वाधितमेव । पृ. १५४, क्वचित् चरितार्थयोः एक-
स्मिन् युगपदुभयोः कार्ययोः असंभवेन बाधकाभावात्
पर्यायेण वृत्तादिवत् शास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रति-
षेधसूत्र इति सकृद्व्रतिन्यायसिद्धिः ॥ 'व्यक्ती पदार्थे
प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवात् उभयोरपि शास्त्रयोः लक्ष्य-
विषययोः अचारिदाप्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ
परमेव इति नियमार्थमिदं इति सकृद्व्रतिन्यायसिद्धिः ।
इति कैयटादयः । (श्वेतर. पृ. १५४-१५५) ।

* तिसृणामित्यत्र सकृद्व्रतिन्यायेन त्रयादेश-
वारणपर भाष्यम् । भूतिः पृ. ६२ * 'सकृ-
त्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । अथ
शब्द एव प्रथमं विषयतया (धारण्यं) अभिधाय
पुनः ऋणतयाऽपि अभिधत्ते । कथं सकृदुचरितो
द्विरभिदध्यात् ? अभिधाने वा साभ्यवमपि पुनरभि-
दधीत । नहि नियामकमस्ति द्विरेवाभिधत्ते न निरिति ।
सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन इति न्यायात् । (या स्त्री
सकृत् अवगुण्ठने विना आपणमागादीं प्रवृत्ता तस्याः
पुनर्गमने अवगुण्ठनेन नास्ति कर्तव्यं प्रथमप्रवृत्तिवत्
-इति न्यायाश्रयार्थः) । शा. १।४।४।४ पृ. ६८.

* 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायः । एक-
हायनीशब्दस्यापि स्थित्यसंभवात् स्वातन्त्र्यमननीतम् ।
तत्र पदान्तसंबन्धेऽपि 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन'
इतिवत् तस्य तात्पर्येण भूतिपीडा । वा. ३।१।६।१२
पृ. ६८९, * 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन'
इति न्यायः । 'सुद्धौ संनिहितेन शक्यते साक्षात्क्षः
शब्द संभ-धयितुमिति । नैतदेवम्, यो हि असंबन्ध-
मानः अनर्थको भवति स संबन्धते मान्यः' इति
भाष्यम् । अत्र यार्तिकम्- यावदावत् हि पदार्थो

विरोध्यते तावत्तावत् श्रुतेः स्वरसम्भ्रः । तेन 'सकृत्
प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इत्येवं एकेन केनचित्
विरोधितः परेणापि विरोध्यतां इत्यभ्युपगन्तव्य इति ।
३।१।६।१२ पृ. ६९० । या हि कामिनी सकृत् पर-
पुरुषे प्रवृत्ता सा पुनरपि प्रवर्तते, तथा सति लोका मा
द्राक्षुरिति किं जयनिकया अवगुण्ठनेन कार्यम् ? नाव-
गुण्ठनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । के. * 'सकृद्व्रतिते
कृतः शास्त्रार्थः' । इत्येकत्वात् ऐन्द्रवायवप्रदे
'सकृद्' इति न्यायेन सकृत् भक्षणे प्राप्ते 'द्विरेन्द्रवाय-
वस्य भक्षयति' इति वचनत्वात् द्विभक्षणम् । वा. ३।५।
५।१८. * 'सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात्' (९।१।
१०।३५) इति न्यायेन 'वृत्तस्य यावज्जीविकस्य प्रयो-
गस्य अर्थेन आदौ कृता आरम्भणीया' इति (पूर्वपक्षे) ।
भा. १।१।१।६।१९.

* सकृत्पु (पयःसकृत्पुत्राणादिषु) प्रदेयधर्मा नावु-
ष्टेया. ज्योतिष्टोमे । ९।४।१।४।५-५०. मीको.
पृ. १८२४ 'ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादिमहेषु' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

सकृत्प्रकरणम् । सकृत्प्रवृत्तायाः । 'सकृत्
सकृत्' इति द्वितीया न प्राधान्यवोधिका ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् । २।१।४।११॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, द्वितीयादर्शनात्
प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् । गुणभूतेऽपि
द्वितीया भवति । तथाहि दृश्यते 'सकृन् ज्ञोति',
'माकन ज्ञोति', 'एककपाल ज्ञोति' इति ।

वा— (द्वितीयादिप्रतिकविचार.) परस्य आह
(पूर्वपक्षी) 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारानु-
सारिता । शेषत्वस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभि-
चारिणी ॥' तन्नाम प्रमाणं पुत्र यदेकान्तिकम् ।
अनैकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशो-
ऽपि दृश्यत् 'सकृन् ज्ञोति' इति । तथा 'प्रयान-
क्षेपेण हवींश्वमिषारयति' इति अन्तरेणापि द्वितीया
आज्यप्राधान्यं दृश्यम् । अतो 'मीहीनवहन्ति' इत्यत्र
उपवर्धमानेऽपि उपकारदर्शनशून्यमेव द्रव्यप्राधान्यम्,

न् । स एव तु सर्वाणि वाद्स्फुट स्मरणेन प्रतिपाल्यते । स्वयंते च द्वितीयाया प्राधान्यमर्थः, 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' इति । तथा लोकवेद्यो प्रयुज्यते 'घट करोति' 'मीहीननहन्ति' इति । यानि च लोके व्यभिचाराद्दृक्स्थानानि तान्मुदाहरति (भाष्यकारः) 'तण्डुलानोदन पच, बलरजान् शिखण्डकान् द्रुक्, तण्डुलानय जुहुधि' इति । तण्डुले बलवजै इति च प्रयोक्तव्ये या द्वितीया प्रयुज्यते तन्मूल तृतीयासमानार्था सा इति गम्यते । तत्रोच्यते । 'सर्वे पाकादिसंन्ये द्वयाकारात्तण्डुलादय । प्राधान्याशमुपादान द्वितीया तत्र वल्यति ॥' यदा पदाधान्तरभूतीदानशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलप्रवजा विवक्ष्यते तदा तृतीयान्तपदभाष्यो भवति । यदा तु भोजनयोग्योदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुल, मार्द्योत्पत्त्यर्थं च शिखण्डकाकारेण बलवजा दृश्यते, तथा वेदवानयाव गतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनत्रे अभिहीने सुगण्डितास्तिष्ठन्तो रमणीयत्वात् कस्याश्चिद् ब्राह्मणश्च स्वर्गमोमादर्यानाये तण्डुला होमसाधनत्वेन अभिप्रेता । सा एव प्रेष्यति गुणसामा वा 'यजमान तण्डुलानय जुहुधि' इति, तदा द्वितीयार्थभाक्त्व भवति । 'भवति हि लोके बहुप्रकारा विवक्षा' इति । गुणभूतेऽप्यर्थे क्वचित् कारणेन कश्चिन् प्राधान्याशो विवक्षते, तथा प्रधानभूतेषु गुणात्, कदाचिदुभौ कदाचि नोमी । न च बाह्ववक्ष्यते तत् सन्देहाभिधात य इत्यस्ति प्रमाणम् । विवक्षा संपत्त्यर्थं तु लक्षणागुणायात्साधनम्, न सार्थस्याग । तस्मात् प्राधान्यमेव द्वितीयार्थः । (इति द्वितीयाविभक्तिविचारः) ।

(अथ सकमुन्यायः—) कथं तु सकत्वारिषु गुणत्वमिति । सङ्गच्छते । 'प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया घटति स्वतः । विरोधात्तेन सन्धौ गुणभावरस्तु लक्ष्यते ॥' द्वितीया तावत् कर्मतः प्रधानरूप आरम्भकस्या वदति । तत्र इह बलवता कारणान्तरेण विषयमानत्वात् नाश्रीयते । तेन तु कारकविरोधात्कदाचिन् यत् कारकसामान्य अभिनाभूत लक्ष्यते तद्विकटत्वात् विवक्षते । तत्र एतान्तरार्थो विज्ञापने, हान्य कारक

सकत् इति । न च सामान्य निर्विशेष व्यग्रहारसमम्, इति विशेषापेक्षाया कारणत भविष्यति, 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' (६।१।१) इति भूतम यस्युच्चारणव्यापत् ।

कथं पुन सकप्राधान्यविवक्षा विवक्ष्यते ? तत्राह 'भूतभाट्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते । सकत्तो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥' यथ हि द्रव्यस्य नवमित् उपयोगो निर्गुणो भविष्यति इति वा अवधार्यते, तत् संस्कारार्हत्वात् कर्म प्रति प्राधान्य प्रतिपद्यते । यत् पुनर्नोपयुक्तम्, नोपयोक्ष्यते वा, तस्य संस्कारो निष्प्रयोजनः, इति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः । ते नामी सकत्वः, न होमात् प्रागुपयुज्यन्ते, नोर्ध्वं भस्मताद्रावात्, मसमवित्तियोगवचनाभावाच्च । तत्र समस्त वाक्य अनर्थक भवतु, द्वितीया वा लक्षणा कृत्वा इति (चिन्ताया) स्थितत्वात् वेदप्रामाण्यस्य लक्षणा प्रहीत या । मुख्यार्थप्रयोगो हि औत्सर्गिकत्वात् अपवाददत्तेनेन भ्रान्तिरिव प्रतिपद्यते । सर्वत्रैव लक्षणाश्रयण आनर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम्, अन्यथा मुख्यार्थोत्पत्तेः । तेन विशेषात् सकत्साधनकहोमविधान प्रकरणसम्बन्धि दृश्यते । 'ननु सकत्नामपि' इति (भाष्य) होमन्त सकत्तोऽपि ज्योतिष्टोमस्य उपहृत्य अर्थवन्तो भविष्यन्ति इत्याह (पृथपधत्वेन) । सिद्धान्तवादी तु लक्षणे होमसाधनीभूतानामेव अर्थवत्त्वमनुपगच्छति 'नो वा वृते नेति' (इति भाष्येण) । सर्वत्रैव च 'द्रव्याणां वाक्यसमुत्क्रियानिर्वर्तनाद्विना । न प्रयोजनमस्त्यन्यत् कथभावाद्यसंगते ॥' यथा होम क्रियात्मकत्वात् 'किं' इत्यपेक्षमाण प्रधानकपभावेन इत्थ अनुग्राहकत्वेन दृश्यते, नेत्र द्रव्यम् । न च तस्मात् अदृष्टकत्वात्, क्रियानिवैर्येतादपुषोणात् । यत्रापि तावत् द्रव्य साक्षात् फलस्य बोध्यते, यथा 'गोरोहनेन पशुनामस्य' इति, तत्रापि अन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति, किमुत यदा, न कश्चिद्विद्वद्येन सकत् भूयते । न च किञ्चित् कल्पनाप्रमाणमस्ति । द्वितीयेति चेत्, 'नहि' इति (भाष्य) उत्तरम् । द्वितीया हि सकत्ता प्राधान्यवदन्ती होम तदर्थं कुर्यात्, न 'सकुम्भोऽपूर्व' इति

प्रतिरक्षितम् । तेन द्वितीयायमादात् भवेत् होमः सत्त्वतयैः
 ' कर्म नाम होम शानाः सत्त्वः स्युः ' इति, नान्यसे
 प्रशोभनाय, अश्रवणात् । ते चाग्नी ' मान्ति होमे इने
 सक्तो होमसंज्ञाः ' (भाष्यं) इति प्रागेव प्रशोभन-
 श्चात् पर्यासिना द्वितीया, निप्रशोभनेत्यदि, होम
 प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मरक्षिते । तत्र सिद्धे वाक्यायें,
 पश्चात् न पुरुषस्य कर्मोर्षा उरयुष्यन्ते इति शारदा,
 उद्वचनाद्वा अदृष्टं कल्प्येत, प्राधान्यशानं वा श्रान्ति-
 रिति । तत्र आह (भाष्यकारः) ' न च तद्वचनात्
 वाक्यमन्यत् कल्पयितुम् ' इति । (तत्र) प्राधान्यविर
 क्षेत्र न्याय्या । तदथ तृतीयायैतिद्विः इति मन्त्रा महा-
 माध्यासरेण (उरणयेण- सु पृ. ६३२) उक्त
 ' तृतीयायाः स्ताने द्वितीया ' इति । तेन वैषम्यं होम-
 संदार्मयोः, सक्तना निप्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात्, पुशो-
 काशादेश्च अन्वयोपमायेन पर्यासिकरणादिसंस्कारार्हत्वात् ।
 दृष्टे च श्रद्धार्थे अयन्त्रिते दृष्टोपकाराभावेऽपि
 वददृष्टकर्मणा मुखियति । लोकेऽपि अदृष्टार्था, संस्कारा
 आचारान्तरमन्ते यथा ' प्रमान्तरादयत्नाना ' (इति
 भाष्यं) शान्त्यर्थं अग्निवन्दनद्वयसम्पन्नत्वेः शिरस उगति
 ध्रामयं गुचिदेशप्रतिश्रापन च (दृष्ट कश्चि इति भाष्य) ।
 न चास्य अनुश्रवतिः, आचारशासनात्वात् । तेन अदृष्टा-
 र्थोनासपि श्रवणधुनित्वात् सिद्धो गुणभावाः (सक्तु
 नाय) ।

ननु एवं सति सर्वत्र प्रयोजनरसाहृतमेव द्रव्य-
 प्राधान्यम्, इति न यत्कस्य ' तुष्टपधुविरसात् ' (२।१।
 ४।१० म्.) इति, दर्शयितव्यं वा यत्र प्रशोभनरसा-
 निरक्षेपं द्वितीयाहृतमेव प्राधान्यम्, वैकल्पतृतीयाहृतो
 वा गुणभाव इति । सतुच्यन्ते । प्राधान्ये तावत् ' उन्मत्ता
 हाहृतयन्मुरनिष्ठने ' इत्यत्र सिद्धत्वात् इन्द्रार्थत्वात्तत्रागतेः
 हाहृतयैश्चाकवात्वात् च तत्साधनयैःश्रीयथासामने
 केनचद्वितीयाहृतमेव वा हृत्यपवापावन्तम् । तथा ' मूल-
 कायेन प्रस्तरे ' इति उच्यतेः प्रयोजनरसाहृतो वैकल्-
 पतृतीयाहृतमेव मूलकावन्त प्रस्तरेऽदृष्टत्वात् । तेन
 पित्तविशेषेण अग्निप्रस्तरे अभिधीयमाने निप्रयोज-

जनतरे अपवादाः, न तु प्रयोजनसदृशत्वात्वेन आहृत्यैव
 इति विवेकः । (इति सत्त्वतुत्यायः) ।

प्रयोजनं तु अभिप्रशयन न सम्पन्नमन्यन्ते ।
 तथाहि, ' सृष्टमात्रासुवादेन शमीमन्यत्वादि-
 चोदितम् । सायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वं-सिद्धान्त-
 पक्षयोः ॥ ' पियङ्गवे हि उपविताक्यात् केवल-
 प्रधानार्थत्वेन शाशयानाः, युक्ते यदङ्गेषु न भवन्तीति ।
 शमीमपरादि तु सुगादिमाधुगुवादेन विधीयमानं
 'सर्वेषां वा शोषनरसायत्युक्तत्वात् ' (३।१।१२)
 इत्यनेन वाक्यसंयोगवलीयत्वात् प्रश्रयणम्यप्रधानार्थ-
 त्वात्तत्रैव अद्भ्यप्रधानार्थं निश्चयते । न चात्र निशेषणं
 द्विधितुवात्तम्, येन प्रधानमत्तयुगादिमाधुव्यतीतिः
 स्यात्, सर्वत्र वा उद्विदपमाननिशेषणं तत्र न विव-
 द्येत । तन्मन्त्रं पूर्वपक्षे अपि यानि च प्रधानसक्तन्पीनि
 सुगादीनि, यानि च आसुगुपकारकशामार्थिसंस्कृष्टानि
 तानि सर्वाणि शमीमशीरादितुक्तानि इत्युक्तो नाना-
 श्रुत्युक्तसंभारः ।

स्वादेवत् 'गुणार्थो वाऽङ्गस्वाचोदितत्वात् ' (३।१।
 १५।३६) इति वैद्वननिशेषणा केवलप्रधानार्थत्वात्
 न ह्य अद्भ्यप्रधानार्थता मवियति इति । तद्-
 युक्तम् । ' वाक्योवात्तप्रधानार्थसंक्षयो यत्र
 रास्यने । तत्रैतद् वक्ष्यते, मात्र तादृशत्र प्रती-
 यते ॥ ' ' बसाधयेण वै कात्या इष्टयः ता उपासु
 वर्तं शाः ' इति हि प्रामेरेण कास्यनप्रयोगात्तैः तत्रासुक्तं
 संक्षयमाना अद्भ्यस्वाचोदित इति वक्ष्यते (३।१।१५।
 ३५-३६) । न चात्र तादृश, प्रधानसंशयोः इति
 वैषम्यम् ।

ननु च आतिदेशिकत्वात् अत्र कास्येऽपि अत्रेण
 शमीमशीरासुवादिप्रधान प्रधानमात्राय भवेत् । नार्ह-
 त्वेन संपिदुम् । एत हि न्यायनि ' वरुत्तरोपकार-
 मात्राधुक्ताः प्रथमं प्राहुतेः मह । संपप्यन्ते
 शमीमार्थे त्रिनाराः प्रोच्य चोदितम् ॥ '
 आस्य च अनेशार्थेऽप्यनुवाते, सुगादीनि अनुवदि-
 त यानि । तेन प्रशोभेऽपि यत् तत्रैवाः कतिदेशे
 तत्राव प्रतीयते । एत वाचना चापेन प्रधानगुणादीनि

प्राप्नुवति तावत्तैव अङ्गसुगादीयमि इति अविशेष । किञ्च 'यदि प्रधानमात्रेण शमीमन्त्यादिसमिति । प्राकृत्यस्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिरुचसात् ॥' य एव हि संमार्गस्तुचा वर्जनोपाय तैरेव प्रयाजादि सुवर्जनमपि प्राप्नोति । न चैतदिष्ट युक्त्यभावात् । यद्यपि च किञ्चित् प्रधानमात्रसंबन्धकारण भवेत् तथापि शौमिकवेदिदक्षिणा यायेन प्रसङ्गसिद्धे न प्राकृतज्ञान्युप-संप्रदो युज्यते ।

किञ्च 'परिध्यादेश्च फार्येण स्वरूपमुपलक्षि-
ताम् । अतस्कार्यस्य समार्गं परिधेर्न कृतो
भवेत् ॥' परिधि इति अग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते ।
तथा होमाश्रयां जुहादय । तत्र संमार्गस्य 'अर्थाभिधान
कर्म च०' (४।१।११।२६) इति अप्रयोजकत्वमपि
शक्यं वक्तुम् । ततश्च बाणवत्यरिधिश्रमणे यदि तावत्
अपरिहितमेव पलाशादीन् समार्घं, अपरिषय एव
संमूर्ष्टा भवेत् । अथ तानपि परिदधीत, तत कृते
परिधाने प्राहृतायता न स्यात् । न च तुल्यार्थानां
समुच्चयो दृष्ट । तस्मान् परिष्पत्तरसुत्वादीन्यम् । अत्र
भृयस्य तु अर्पूर्वत्वात् यावत्कृत्माश्रयवसायिन साङ्गस्य
च अप्पु चोदितस्य केन समार्गं अग्निर्वा प्राप्नोति येन
उत्पायेत । तस्मात् अप्रयोजनान्धेतानि ।

तस्योदाहरणं तु एकं सत्यम् । तत्र हि 'मास
तु सवनीयानाम्' (३।०।२२।४३, ४२ भा) इति
सिद्धान्तात् पुरोडाशमात्रेण असंबन्धमानं तरसमपत्वं
असवनीयत्वात् न पर्यमिक्करणपुरोडाशेन संबन्धते । नहि
सवनीयाद्ग्नं सवनीयान्द्रप्रयोगं सवनीयसंबन्धिषियत्वात् ।
सवनीयाद्ग्नस्य च असवनीयात्तरात् तत्रापि तु श्रीहिमयत्
दुर्लभम् । 'श्रीहिमिर्भवेत्' इति प्रधानपुरोडाशमात्रेण
तेषां संबन्धात् । एव तर्हि अनियतद्रव्यकता पर्यमिक्करण
पुरोडाशस्य इति प्रयोजनम् । तदप्युक्तम् । तथा सति
कार्यभोजि यायेन तरसमपत्पर्यमिक्करणेनैव शास्त्रार्थोपपत्ते
सिद्धतापसद्वर्गकमपसद् । तस्मात् कथञ्चित् प्रकृती
श्रीहिमपपुरोडाशप्रहणात् तरसाधनं शास्त्रतरात्
प्राप्नोति इति वाच्यम् । तथापि तु एकहायनीयायेन
अप्रयोजकत्वात् तस्मात् लोपसद् । तेन एतदेव

(लोप) प्रयोजन इत्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यकत्व
वा । न चान् कार्यभोजि याय संबन्धे, मासेन
पुरोडाशानमिष्यत् । सवनीयपुरोडाशे कथमिति
चेत्, नैव तत्र पुरोडाशावत्वमिष्टम् । वचनात् अपुरो
डाशात्मकमेव मासं पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते यथा
घानादीनाम् । नहि कथञ्चिदपि मासेन घानादयो
मन्वति । अतश्च प्रेयद्ग्नयायेन प्रधानमात्रे मासेन
पुरोडाशो निवर्तित । पर्यमिक्करणं तु पुरोडाशसाधनक
मेव । स तु अनियतद्रव्यको वा कथञ्चिद्वा प्रकृति
दर्शनेन श्रीहिमपद्रव्यक इति स्थितम् ।

एतानि च प्रयोजनानि सुत्रसंमार्गस्य प्रकृती बहु
साधनत्वात् कपिञ्जलययेन विवक्ष्य दास्त्रीयत्वात्
पात्रविबुद्धावपि पशुचानुमास्येषु तिष्ठ एव संमार्गस्या
पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु सर्वं, संस्कारस्य प्रतिप्रधानवति-
त्वात् । तथा पशुयायेन विवक्षितैकसंरत्यत्वात् एक एव
संमार्गस्य परिधि पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वे । यत्र च
परिधिविबुद्धि तत्र विशेष । एव एकपुरोडाशे पर्यमि-
करणम्, सर्वपुरोडाशे च वक्तव्यम् । तथा 'विशये
लौकिक स्यात्' (७।३।१२।३०) इत्येव 'अग्नि-
सुपनिधाय स्तुवते' इतिवत् लौकिकमिसंमार्गकरण
पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनं चैन अक्षरकार्यत्वात्
सर्वेषां आहवनीयादीनां इति विशेष ।

द्वा— सत्तना तु भूतभा सुपयोगरहितत्वात् न
समीहितत्वनस्ति इति समीहितसाध्यापेक्षिण्या भावनायां
भायत्येन अन्वयस्य अयोग्यत्वात् साधनत्वमेव लक्षणया
द्वितीया अमिषत्ते । सुगादीनि तु ऋतुसाधनत्व
रूपेण ईषितत्वात् योग्यायेन समीहितसाध्यापेक्षिण्या
संमार्गभावनाया अचेत् इति साधनत्वमेव ध्रुतिबलेन
पक्षाने । तत्र दृष्टोपकाराभावेऽपि अदृष्टसंस्कारकस्यात्
सिद्धं शुभकर्मत्वम् ।

[समार्गधिकरणार्तर्गतोऽयं न्याय ।]
यि— 'द्वितीया मत्तुवद्भक्त्या निशोरोऽन्वीयतां
क्रिया । साशादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यापेक्षितम् ॥'

● सकत्वधिकरणे (२।१।४) अनीषितत्वं
द्वितीयावाच्यवन्निषेध । सु ४ २०८७

सकुन्वायः । साहस्री. ८७३.

● सकुन्वायः । 'सकुन् गुरोति' इत्यसौ द्वितीयायाः करणत्वे प्रयोगात् करणरमपि द्वितीयाथं इति चेन्न । साध्यत्वमेव द्वितीयाथः । ... अत एव यत्र नोपयोगः कल्पतः, न वा कस्यापि शुभक्यः यथा सकुपु, तत्र द्वितीयायाः करणत्वलक्षणवर्गीकृत्य सकु- विविधशोभस्यैव अट्टाथै विधानम् । न च अनीशित- कर्मत्वेन अपि अन्वयोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा इति वाच्यम् । तथा सति अट्टीवकारकस्यापि भावनायाः कर्मत्वेन अन्वयावधारणायै तस्य द्विकर्मकत्वात्पत्त्या उदे- द्यमेकप्रतिनिवृत्तशब्दप्रयोगः । अतः सकुकरणक- होमस्य व्याप्युपलक्षणात् । भाट्ट. २।१।४, ● 'चतुरे गुरीन् निर्वपति' इति । तत्र द्वितीयात्तार्थद्रव्यस्य उद्देश्यत्वान्न निर्वापं प्रति कर्मत्वम्, अपि तु द्वितीयायाः सकुन्वायेन करणत्वं लक्षयित्वा प्रातिपदिककृत्याथं- द्रव्यत्वेन संख्यापरिमाणरूपस्य निर्वापभावनान्वयितम् । १।१।२७. ● 'चतुरे गुरीन् निर्वपेत्' इत्यत्र द्वितीया सकुन्वायेन भट्टरस्य चतुर्भिर्गुणैर्निर्वपेत् इति संख्यागुणयुग्मव्यतिथिनिर्वापविधिः । सोम. ५। २।२. ● 'उत्ते पथति' इत्यत्र उत्तारका प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयायाः सकुन्वायेन करणत्वलक्षणा । भाट्ट. ८।२।४, ● 'योऽदाम्पं पृथीत्या सोमस्य गुरोति' इति रूप- देवताविशिष्टवागान्तरविधानमेतत् । अदाम्परादेन हिंसा- नर्होत्साहव्यवस्थया अंगुणवेन च निर्वापव्यवस्थानि- धानम् । द्वितीया बोधयन् सकुन्वायेन । देवता तु एवम सोमः अन्वय च प्रजापतिः । २।१।९, ● 'परागा गुरोति' इत्यत्र परागवाग्वृत्तीयायाः कर्मत्वा- वगमेन होमस्य प्रयोगवन्तव्यविधिः । तथापि परागान्तर उपयोगात्पत्तेः होमशब्दे एव सकुन्वायेन विनियोग- मन्नादीकारः । ५।१।२, ● 'गुणं दिश्यं मायम्' इति । कृत्यत्वव्यवस्थया एवैव अत्र भावना । तत्रा- ध्यायव्यवस्थान्तरात् अयमेतद्विद्यम्य कृत्यत्वेन भाव्यत्वं न तु गुणत्वम्, उद्देश्यत्वेन परमशब्दान् । अतः सकुन्वायेन विनियोगमन्नात् गुणव्यतिथिनिर्वापव्यवस्थान्तरात् अय- मर्थतया विधीयते । ३।४।१२. ● 'होमेन कजेत्'

इत्यत्र न बोधविशिष्टवापविधिः । तथापि कल्प- विशिष्ट सोमाद्यन्वय लक्षणस्य अपि विनियोगवन्तः विनाशमवशङ्गेन तत्राद्येषु सकुन्वायेन विनियोगमन्ना- पत्तिः । पूर्वपक्षे इदम् । कौ. २।२।११७. ● सकुन्- न्यायस्य स्वरूपम्— 'भूतभास्युपयोगे हि संस्कार्यं रूपमिष्यते । सक्तयो नोपयोदयन्ते नोपकुक्ताश्च ते कचित् ॥' इति । या. २।१।४।१२ पृ. ४१२. ● सकुन्वायस्य स्वरूपम्— 'सकुन्वायस्य द्वितीयो- क्तस्यापि असमवादात् वापः' इति । सु. पृ. ६३२. ● सकुन्वत् साधनान्तरं अविश्रयणात्पदानि- कृत्यापि । या. ३।२।२।३. ● सकुन्वात् अपि प्रतिनिधेदिगुणोऽपि मुख्य एव वाच्यम् । या. ६।३।१९. ● सकुणस्य अपि निर्गुण- देयतादेः कर्मत्वमपि विनियोग उपपद्यते । 'पीठोऽयं रविध्रुवः' इत्यदेः । सोम. १।३।१ पृ. ५. ● सकुणस्य गुणलोपे निगमेषु वाच्यकृ- द्वात् । १।०।४।१।८।३६ ॥ अग्नीषोमीयवस्तुपुरोडाशस्य स्थिरकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्थिरकृतस्य लोपः भूयते । तथा च स्थिरकृतः अग्नेः सकुणस्य सतः गुणलोपे सकुणस्य लोपे भूयमाणे सति निगमेषु मन्त्रे वाग्दुक्तं तावत् स्थान् । चाग्ने गुणलोपः भूतः इति यागे एव गुणलोपः न तु लोपे अट्टुदि इत्यादौ सकुण्येव । परागान्तरम् तु स्थिरकृत्यन्तरे यक्तव्यः । इति पूर्वाः पक्षः । सर्वस्य वैकृत्यार्थात् । ३७ ॥ अग्नीषोमीयवस्तुपुरोडाशस्य स्थिरकृति 'अग्निं यजति' इति गुणस्य स्थिरकृतस्य लोपः भूयते स सर्वस्य स्थिरकृत्यविगमलक्षणायाः गुणो लोप्येत् । ऐक- कर्तव्यत्वात् । एकमेवेत् कर्म स्थिरकृत्यावद्विधानमत्रम् । 'अग्निं यजति' इति प्रयोगवचन एव शब्दः । तस्मात् सर्वस्य स्थिरकृत्यावयवयोरे लोप्येत् । अन्येऽपि हि स्थिरकृत्यविधाः स्थिरकृत्यावयव । तस्मात् सर्वं सकुण्येव । इति सिद्धान्तः । ये.

● सगुणधात्वर्थविधिः प्रत्यक्षविधिः । वाल. घृ. २२.

● 'सगोत्रा न परिणेषा' अय स्मृतिफल्यः प्रतिषेधः । वाल. घृ. २९.

● संकरजातानामपि च पुनः उरुकार्पावरुपाभ्या उतमे पञ्चमे वा अन्यतरवर्गापत्तिः स्मर्यते । तत्र तु एतावन्मात्रमागमिक प्रत्येव'यम्, नहि अय पुण्ये-यत्तानियमः लौकिकप्रमाणगम्यः । वा. १।२।१।२ घृ. १०९.

● संकर्षे ' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरैव यजेत आ यजेभ्यः, यरैरिष्ट्वा यरैरेव यजेत आ व्रीहिभ्यः ' इतिवाक्यमुदाहृत्य किमनेन आग्रयणान्यासो विधीयते दर्शपूर्णमासयोर्वा द्रव्यनियमः इति संदिग्ध आग्रयण-प्रकरणे पाठात् यजेत्साद्विपर्ययवीतेः व्रीह्याग्रयणेन इत्या पुनः व्रीह्याग्रयणेन यजेत इति आग्रयणान्यास-विधिरय इति ' व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरैव यजेत आ यजेभ्य इत्याग्रयणान्यासः प्रकरणात् ' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षविरुद्धा अभ्यासविधौ प्राप्तो कर्मणि अभ्यास-रूपानेकगुणविधानेन वाक्यमेदापत्तेः, कर्मान्तरविधौ च गौरवापत्तेः, प्रष्टनाग्रयणप्रकृतित्वेन उपस्थापिते दर्शपूर्ण-मासाख्ये कर्मणि व्रीहिपर्ययोः विरुद्धेन प्राप्तयोः यन्-व्रीह्याग्रयणावपि यस्याविधानार्थे एतद् वाक्यं इति 'दर्शपूर्णमासयोर्वाऽन्तरालसंशयोद्गम्यहम्यन् प्रत्यक्ष विनये' इति सूत्रेण सिद्धान्तविषयते । सु घृ. १४५-१४६.

● यथा पत्नी तुल्यवत् भूयते इति संकर्षे वक्ष्यति । भा. १२।२।१।११, ● वृष्टिदृष्टिकारो वनस्वनिः इति संकर्षे वक्ष्यते । १०।२।१।६।३२.

● 'प्रकृतित इत्यादमरुप्यः' (संकर्षे. ४।२।१) इति संकर्षेचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन अनुवच-नरक्षणमाग्यात् नियमामिधेयानुवचनमहृतिरत्यम् कामान-नुवचनेषु सत्त्वेन बोद्धवतः प्रकृताना कृत्वा प्राप्तिः । कु. १।१।१।१०२.

● संकल्पः योतिष्टोमश्चेत्, न दीपशमीयादीनाम् । दुप. १०।१।२।८. ● संकल्पे वैकल्पिकाद्वाद्युद्गम-कर्त्तव्य. । सु. घृ. १९६.

● संकल्पापरपर्यायप्रक्रमबन्धो न वैकल्पिकानामप्य-द्धाना यदेव संकल्पित तदेवानुष्ठेय इति नियमात् तदति-क्रमे कर्मकयेऽपि प्रायश्चित्तमधिक्यम् । ... कर्मोपनम-काले एव वैकल्पिकानामद्धाना ' इदमेव करिष्यामि ' इत्येव अङ्गीकरोषीत्यत्रात् अङ्गीकृतसकल्पस्य अङ्गस्य अतिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्तः । सु. घृ. १९६.

● सङ्घत् संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यम् । वा. १।२।१।३३२.

● संकृतीनां नारायणो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।१, वा. १।३।०।१७.

● संकोचः नाम (भुतेः) भुतिजनिताविरोध-प्रत्ययस्य विशेषे अवस्थापनम् । सोम. ३।१।१०.

● स्वत एव आकाङ्क्षितः संकोचः अन्यानुसारेण श्रियमागोऽपि न तत्ततो बाधः । पराक्रमः. २९।१.

● संक्रमयज्ञः । 'संक्रमयज्ञेन यजेत अघ्रा-थकाम.' इति गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासाख्ये । तयोरेव गुणात् फल न कर्मान्तरम् । भा. २।३।४।५-११.

● संक्षेपः । 'तस्माद् विस्तरसंक्षेपावर्थमागोऽु-भावपि । व्याख्यायामुपलभ्येते इति कश्चिद् कचित् कृतः ।। ' वा. ३।१।१।१ घृ. ६५२.

● संख्या आख्याताभिहिता कर्त्तव्य संवध्यते न कारकान्तरेण । मीन्या. ● संख्या आख्यातवचन-स्थाह्यभूता प्रवीयते । यथा पशुमानस्य इत्युक्ते, एक एवानीयते । पशु इति द्वौ, पशु इति बहुव आनी-यन्ते । भा ४।१।५।१३. ● संख्या उद्दिश्यमानस्य निवध्यते उन नेति सहाय । नेति सिद्धान्तः । वा. ३।१।५।१३-१५. ● सरथा उपादेयपश्चादिमता विवक्षिता 'पशुना यजेत' 'पशुमालभेत्' इति । रि. ४।१।५. ● संघने कर्त्तृविशेषणम् । धारा-र्थस्य पूर्वावर्तीभावात्संघन्यापारत्तेऽपि अन्योत्पादानुसू-त्यलस्यक्रियात्वाभावेन कर्त्तृनाशेरकारणात् आशेरकत्वे-ऽपि वा धारावर्धनानन्तरमेव प्रत्ययसञ्चसंघन्यासानात् कर्त्तृज्ञानस्य च संघन्याज्ञानसमकालधारावर्धनाभावा-स्मृति यवदित्यनेन संघन्याज्ञानोत्तरकाल्यत्वात् कर्त्तृविशेषण-त्वानुवचि. । संख्यन्वपाद्य प्राक् कर्त्तृज्ञानेऽप्युपगमे

च्योतिश्रीमे संख्यापक्षस्य कर्तुः अनि(धि?)कारा-
 वामात् एकस्य अराक्षी अङ्गन्तरात् एकस्यस्यापि
 त्यागोपपत्तेः यजमानानेकत्वप्रभवेन द्वितयवद्वत्युक्त-
 प्रतिपदरूपसिद्धान्तभङ्गसङ्गात् संख्येय कर्तृविशेषणं
 न तु कर्ता संख्याविशेषणम् । सु. प्र. १४०१.
 • संख्या कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक उपादेशः शब्द-
 प्रमाणम् । याज. प्र. ८. • संख्या कर्मभेदिका ।
 'धासज्यसमायाद्य संख्या भिन्ना युगान्तरात्' ।
 संख्या युगपदनेनेत्यल्लयमानसमनेता पूर्वासंभारद्वयुगा-
 न्तरात् भिद्यते । वा. २।३।१३।२६ प्र. ६२०.

• संख्या । कश्चिदात्पाते कर्ता वाच्यः, कश्चित् कर्म
 इति व्यख्यायत् कश्चित् कर्मन्विता संख्या वाच्या
 कश्चित् कर्मन्विता इति व्यख्याऽपि शब्दशक्तियशा-
 युक्ता । सु. प्र. १४००. • संख्या तु एवमेव
 (शब्दान्तरादीनां पद्यानां) अन्यतमेन उदात्तित्वात्
 विधेरनाते सति अनेनेत्यल्लयमाना विधेर्वैषम्यन्ती स्व-
 याकवविधेयानामेव कर्मणा मिथोभेदभावइति इति
 वेदितव्यम् । शा. २।१।१. • संख्या तु व्यासज्य
 वृत्तित्वेन एकनिक्रमाभावात् संख्यान्तरात्कद्वेष्वपि
 कर्मसु उपजनापायेन उपात्तेः स्वविशिष्टकर्मोत्पत्ति-
 माशेष्यु अशक्युत्तर्ना प्रमाणान्तरेण कर्मोत्पत्तौ अवधा-
 रिताया अनेनरमाप शेषवति । सु. प्र. ५४१.

• संख्या द्रव्यगता मिश्रद्रव्यैरेव पूर्वते न तु एकद्रवा-
 द्रव्या । वि. १०।५।६. • संख्या द्विरादिः व्यास
 वृत्तित्वाः । सु. प्र. १६४. • संख्या धर्मभेदे
 प्रमाणम् । मणि. प्र. १२. • संख्या पृथक्त्वनिवे-
 दिनी । तत्र द्रव्याणां पृथक्त्वनिपक्षरूपानामेकविधया
 संवध्यमानानां युज्यते संख्या, 'दत्ता यथा आनीयन्तान्'
 इति । वा. ५।३।१२. • संख्या यथा 'सर्द्ध
 समाधि' इत्यत्राधिकशिला, तथा 'सर्गकाम.' इत्यत्र
 लिङ्ग अनिश्चिन शिञ्जान्ते इति । जा. ६।१।१.

• संख्या विधीयमाना दोष्यन्तरात् परिच्छेदकशया विधी-
 यते । सु. प्र. ५६. • संख्या शब्दापर्यायान्तिशिक्षा
 'पुनरापत्त' इत्यत्र । भाट्ट. ४।१।६. • संख्या
 संख्यान्तरं न निषांयति । अष्टाध्यायि शिव संख्यापरि-

च्छिन्नेष्वखरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये । यस्य
 दश गण्यः तस्य द्वौ पञ्चशौ गण्यम् । तस्मान्न संख्या
 संख्यान्तरं निरन्तर्यति । भा. ८।३।६।१५. • संख्या ।
 सर्वत्रैव लक्षणया लिङ्गसंख्ये प्रवर्तते । उप. १।२।१।
 ११. • संख्या हि केनचिदेकेन अवात्तरधर्मसंयोगेन
 प्रवर्तते । १०।७।३।११. • अविबधितेऽपि वचने
 या संख्या अवृत्तते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
 लक्षणत्वेनापि उच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्त य इति ।
 न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति, ब्राह्मणो न हन्त यौ
 इति । भा. १०।३।१।१०. • उपसिद्ध्या हि
 संख्या भेदिका भवति, 'तित्त आहुती.' इत्यादिषु ।
 वा. २।२।५।१६ प्र. ५०७. • कर्तृगतैव संख्या
 आख्याते गम्यते ना-यगता । सु. प्र. १२९९.
 • त्रियाविधौ च तदाक्षितकर्तुः परिच्छेदापेक्षया
 तत्परिच्छेदकत्वेन संख्या विवक्षिता । सोम. ६।२।२.
 • न च संख्या क्रियाकारकविशेषाद्येषामर्था इत्युक्तम् ।
 वा. ३।४।४।१३ प्र. ९२९. • न च पृथक्त्वेन
 विना संख्यायाः आत्मगम्य. समवति । अगत्या हि सा
 पूरिता संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा
 निपत्परिमाणप्रयोजोपसदादिविषयत्वेन आश्रयिष्यते ।
 २।२।७।२१ प्र. ५२२. • न च संख्या संख्यान्तरे
 वर्तते । युगो हि संख्या । न च युगा युगेषु वर्तन्ते ।
 भा. ८।३।६।१४. • पृथक्त्वनिवेदिनी हि संख्या ।
 यथा अथौ यथा इति । १०।५।६।१७. • यदि एका च
 पट् च समुधीयन्त् संख्यान्तरं तत्संख्या उपादेय ।
 १।२।४।१५. • या हि पृथोनिपदे संख्या, कर्तुं तत्तु
 सा भविष्यति न मान्यापारस्येयो । वा. २।३।७।२१
 प्र. ५२२. • देवाभेदेन केनचित् संबन्ध. तेषां तनेक
 संबन्धिनमपेक्ष्य संख्या निरिष्यते । य तत्र एकः संवर्षी
 यत्कल्पः, प्रष्टो वा महीतव्यः । अर्थात्त य आरवेत्
 य उपादेय । भा. १०।३।१।१४८. • धापन परि-
 रिच्छनी संख्या कर्मणि अश्रीमन्ति । ८।३।६।१५.
 • संख्या कर्मभेद (२।२।७।२१) इत्यनेन
 न्यवेन द्वादश यथा एते (द्वादशाह्वयः) । उप.
 १।१।८।२२. • 'संख्या कर्मभेदः' (२।२।७।

२१) इत्यनेन न्यय्येन संख्याशब्दः द्वादशाद् द्वादश यागान् प्रतिपादयति । ११।४।५।१८. * 'संख्यया कर्मभेदः' 'तिष्ठ आहुतीर्जुहोति' इति । वा. २।२। ५।१६ पृ. ५०७. * संख्यया विहिताना मन्त्राणा समुच्चयः अग्निचयनादी । १२।३।१४।३०. भीको. पृ. ५१ 'अग्निचयने घट्टय्या०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * इह च प्रकृताना नानाजातीयाः । तेषाम- न्यतम. संख्यया समृद्धः स्यात् । यथा 'शतमाम्या दीयताम्' इति एकजातीयानां शतम्, न भिन्न जातीयानाम् । यथा द्रव्य गुणः कर्म अवयव इत्येव मादीनाम् । भा. १०।३।१।४४. * प्रमाणान्तरेण उत्पत्तिविषयत्वेन अवगतस्य विधे अनेकविधयत्वमान संख्यया अवगम्यते । सु. पृ. ९६१. * संख्यायाः इदमेव स्वाभाव्य यदुक्त भिन्नेषु इदरेतरसुक्तेषु वर्तते । योऽन्यो गुणः स इदरेतानिरपेक्षैरेव सम्बध्यते एकैकेन च प्रवानेन परस्परनिरपेक्षेण वशी क्रियते । संख्यायामुभयमपि नास्ति, अतोऽय गुणोऽपि सन् इतरगुणविषयतः । उपू. ५।३।१२. * संख्याया उददेश्यगताया अविवक्षा । वृ. ३।१।७।१२-१४. * संख्यायाः एकत्वातिरिक्तायाः अपेक्षाखुद्विद्वैतकत्वेन संख्येयसमूहापेक्षत्वम् । सु. पृ. १६४. * संख्याया गुणादिसापेक्षाया अपि शब्दान्तरादिभि. सह वरिगण- नम्, लिङ्गस्य क्रमप्रकरणादिसापेक्षस्यापि भ्रत्यादिभि. सहैव न विद्ध्यते । सोम. २।१।१ पृ ९५. * संख्या- वास्तुतुक्ताया. कर्मत्वमे एव योग्यत्वं न कारका- न्तरान्वये इति शब्दशक्तिवृत्तयोग्यत्वायौग्यपरम्परया । सु. पृ. १४०२. * संख्यायाः द्वादशशतकृपाया. निषेधा. दक्षिणान्तर्गतगोप्येन ज्योतिशोमे । दक्षिणाऽ- धिकरणम् । १०।३।१।१३९-४९. * संख्याया. द्वितीयादिरूपायाः अपेक्षाखुद्विर्जनिता । अपेक्षाखुद्वे. अग्निचयनकत्वमेव इति मते तु द्वितीयादीनां नियतैव । मणि. पृ. १७. * संख्यायाः पदार्थान्तरत्वेन सम- धायेन उत्पत्त्यभावेन समसाधिकरण नावश्यकम् । 'अमानो ह्ये', 'चन्द्रार्थसिमुंगा.' इति प्रतीत्यया अमाद्युगादिनिवृत्तया स्वरूपसंबन्धेन उत्पत्तिः । पृ

१७. * संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वम् । सु. पृ. ७३९. * संख्याया सर्वत्र परिच्छेदोदाहरणम् । वा. ३।४।४। १३ पृ. ९२०. * संख्यायाः क्षरप्रमाणधिकरण स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वरूप-पृथक्त्वनिवेशितत्वात् भेदकत्वम् । कौ. २।२।८।२१. * एकत्वादि-संख्यायाः अपि त्रिवास्तुक्ताया. सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भावनाया- मेवावन्वयः । न तु साक्षात्संबन्धेन कर्त्रादी । 'भाव- प्रधान' इति स्मृतिसंकोचे प्रमाणभावात्, कार्यकारण- भावादिकल्पनागौरवापत्तेश्च । तत्रापि कर्माख्यातस्थले स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन, कर्माख्यातस्थले च स्वाश्रय भूतकर्मवृत्तिफलप्रयोजकत्वसंबन्धेन । 'चैत्रेण ओदनः पच्यते' इत्यत्र हि 'चैत्रेण पाचनेन ओदन. क्रियते' इति विवरणानुसारात् कृतिरेव आख्यातार्थः । पाकस्य करणत्व चैत्रस्य च कर्तृत्व प्रतीयते, आग्नेयेपदेन च लक्षणया कर्म, उक्तानुशासनानुसोधात् । फलं तु विकल्पादि न कस्यापि पदस्यार्थः, तस्य अन्यत्वस्य स्यात् । अत एव 'फल आत्मनेपदस्यार्थ. कृति- स्तृतीयार्थ.' इत्यपि अवास्ताम् । 'चैत्रः पचते' इत्यादौ कृतावपि शक्तेः आवश्यकत्वेन अनेकशक्तिकल्पने गौर- वात्, 'चैत्रेण ओदनः क्रियते' इति तृतीयार्थः कृतेः पृथक् विवरणाच्च । अतश्च तत्र कृतेरेव आख्यातार्थ- त्वात् तस्या एकरथागम्य. स्वाश्रयीभूतोऽननुवृत्तिविकल्पादि- रूपफलजनकपाकजनकत्वसंबन्धेन नानुपपन्नः ।

एवं भावाख्यातेऽपि 'चैत्रेण सुप्यते, गगनेन स्थीयते' इत्यादौ आख्यातेन 'स्वाश्र. क्रियते' इति विवरणात् भावनेऽप्यते । स्थीयते इत्यत्रापि आश्रय- त्वम् । न च तत्र लक्षणया प्रमाणाभावः । 'चैत्रो जनाति' इत्यादौ विशीयणीभूतपाल्यार्थान्वयस्येव 'गगनेन स्थीयते' इत्यादौ विशीयणीभूतपाल्यार्थान्व- यस्यापि लक्षणानीकारोपपत्तेः । न च तत्र परत्यये विशीयक एव बोधः । भावनामप्यारकपोषात्तत्राच्छिन्न प्रति आत्म्यात्पदहान्यनेन कारणस्य अन्वय वदन्ततवा 'समिधो यस्मि' इत्यादौ प्रथम-तरङ्गभावाहारस्येव परत्ययैवकारकशब्दानुद्वितीयानुद्वि-च्छ प्रति चात्पदहान्य- स्तेन कात्परस्य अन्वय वदन्ततवा समिधादीर्घ भावा-

न्यायेऽपि आश्रयवत्त्वणोपपत्तेः । तस्मात् 'भाव-
प्रधानं' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थमाधान्यस्मृत्या च भाव-
नाया एव प्राधान्यम् । अतुष्टासनवशात् आद्यपतेन
महूर्धमैल्यथावत् भावरूपधारणस्य अपि गुणत्वेन
लक्षणा । तथा च गगननिष्ठ स्थितिमात्रं स्थित्याश्रयत्व
इति शाब्दशेषः । द्वितीयतर स्थितिजोषणु अनुवादः
साधुकार्यः । अतः स्थीयते इति एष्वरामसि स्वभाषी
भूतभावस्वरूपधारणैरुत्पत्तिरुत्पत्त्यसंभवेन आश्रयतादौ एव
अन्येति, 'भावप्रधानं' इति स्मृतिप्रतीचे प्रमाण-
भावात् । न चैव धारणस्य द्विस्वार्थविरथाया
द्विवचनादावपत्तिः, प्रयोगाभावात्तद्वृत्तानुसन्धानेन
एकवचनेनैव द्विस्वार्थत्वात् । अत एव 'उत्पत्तिश्च
आत्मन्ते' इति महाभाष्यकारवचनात् भावेऽपि बहु-
वचनं धारणस्मृत्तेः । (इत्यम्भयप्रयोगान्तरेणापि इवाप्या-
वगतिर्मर्यादा । तदप्यर्थः- वादशानि उद्गृह्या अनेक-
प्रकारानि आश्रयानि, तादृशानि देवदत्तादिभिः कियन्ते
इति । एवं च इह आदिषु इति द्वितीयवृत्तवचनात्
त्रिपदादिशेषत्वेन कर्मतात् । केचिदिह कर्मणि लकार-
विच्छेदित । एवं तु विधानपूर्वकं मन्येव । भाष्यकारेण
तु भावेऽपि लक्षिणाने बहुवचनमुपपादितम्) । उक्त
पृ. ४५-४६. • संख्यायां कर्तृगततामेव तिष्ठ-
अभियानवति. नाम्यगतायाम् । सु. पृ. १३९९.
• 'संख्याया कारके वा धीविभक्त्या हि प्रवर्तते' इति
न्यायः । 'वयति देवदत्त.' इत्यत्र कर्तुं तावत् प्राधान-
येव शेषितम् । अऽपि संख्या लऽपि निष्ठा । निम्न-
व्यतिष्ठते यदर्थं निमित्तव्यवस्येत् । पृ. ११।१।१।१ ।
विद्वान्ते अनिष्टगुणीवत्यति. 'संख्यायाः' इत्यादि
मातृसंख्यावतिरतात् । सु. पृ. १५५५. • संख्याया
परत्याश्रयवत्त्वणोपपत्तेः अत्रा संख्या अनुपपत्तेः । भा
१।१।१।१।१. • नोत्तरत्वात् संख्यायामुपपत्तेः पुरातः
संख्या उपाया भवति । १।१।१।१.१.

• संख्यायामु विवक्ष्यते । यथाऽऽपि विवक्षित-
पेयात् । १।१।१।१।१ ।
'एषा देवा', 'पट्ट देवा', 'द्वार देवा.'
इतिवद्व्यः अत्राने दक्षिण विषयः । एव दक्षिण-

संख्यायामु विवक्ष्यते । यथाऽऽपि । संख्यायामु
हि संख्यायामुदीना परस्पर विप्रतिषेधाः प्राप्नोति । यदि
एषा च पट्ट च समुचीयेरन्तु तदा संख्यान्तरं सहात्वं
उच्येतेत । तत्र विच्छेदनेन च द्वयेण परिकल्पः कृतः
स्यात् । तत्र एकश्रुतेः पट्टश्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् ।
तस्मात् आधाने दक्षिणात् । विवक्ष्यते । के.

• संख्याधिकरणम् । तिस्र आहुतीर्गुहोति इति
संख्या कर्ममेदः ॥
पृथक्त्वनिवेशात्संख्याया कर्मभेदः स्यात् ।
२।२।१।२१ ॥

भाष्यम्— अस्ति वाक्येयः । वाक्येयेन स्वरूप-
कामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः 'सतदा
प्राजापत्यान् पशूनालयते । सतदातो वै प्रजापतिः ।
प्रजापतेःपश्वे दशानास्तदा एकवृषा भवति, एवमेव
हि प्रजापतिः समुदये' । तत्र संदिग्धेति 'सतदातोऽपि
कर्मणि, अथ सतदापशुगुणकमे कर्मणि । किं तावत्
मासम् । एक कर्मणि । उक्त । प्रजापतेवे सतदा पशवः
संख्यायते । तिमैक आगमनिमित्तैकियुम्, उत बहु-
निति संशये, एकनिति न्यायम् । यो हि बहुन् प्राजाप-
कल्पयति, कल्पयन्त्यायेकम् । तत्र एकस्मिन्ने परिकल्पते
सतदापशवेषु पशूना परिकल्पनमुपपन्न भवति । येन
च द्वितीयादीन् प्राजापतवत्त्वमेव । एवमवर्षावर्षा अष्टा-
नुमानमशङ्ककल्पना भवति । तस्मादेवो प्राजाः सत-
दापि. पशुभिर्निर्णीतैव य इति । एवं प्राप्ते, श्रूमः ।
संख्याया कर्ममेदो भवेत् । पृथक्त्वे पशूना सति
सतदासंख्या निविशेत् । तत्र पशूनां पृथक्त्वं पशूनु
योगेय अशङ्कते, नैकमित् । कपय । एकदशमि-
शब्दानेवैषी पशो निर्णयैवित्त्व. इत्येव शोददः प्रति-
दियाति । तानि वैश्वामदेव वयो. अत्राप्यन्ते । तत्र
द्वितीयादेरात्मनो नादानसंख्याय भवितुं अर्हति ।
एकमात्मन्येवमानमन्वाग्मेदेसतदापशवारे । एषा सति,
अतदर्थताम तै प्राजापता भवितुः । एव प्राजापता-
निति भवत्युपपत्तेः । तेन एवमित् । वयो पृथक्त्व-
निवेशिनी सतदापशवा अशङ्कन्ते । बहुनु योगेयु बहु-
निरेवारदानाः प्रतीजनम् । तेन सतदापशो कर्तव्यः

सतदस्य पञ्चदशपरिमाणेन सख्यासाधनस्य भविष्यति । तस्मात् सतदस्य यागाः ।

ननु एकस्मिन्नपि योगे सप्तदशभिर्घटानगणैर्वैश्वते, वचनात् । नैवदेनम् । पञ्चु हि सा सख्या श्रूयते, नावदानगणेषु । अत्रदानानि हवीषि यागसाधनानि न पश्चाकृतिः । सा ह्यवदानप्रकृतिद्वय विशिष्यन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतवतीनि विद्वानाप्यवदानप्रकृतिद्वयं विशिष्यन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति । तत्र च पशोः सतदशसंख्या विशारिका, नावदानगणस्य । तस्मादेकस्मै अवदानगणाय एक. पञ्चसल्लघयः प्रामोति । तत्र सतदशसंख्या नोपपद्यते । एवमेवचकल्पिष्यते, यदि वृद्धाभिप्राया वर्णाभिप्राया रूपाभिप्राया वाऽभनिष्यन् सतदशपदावः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्येवमादयस्तेषामन्यतमो गृह्यते इति । अथवा तृपरा. शृङ्गिण एकशृङ्गा इत्येव मादयस्तेषामन्यतम इति । ते हि दद्यान्मास्तृपराः एक-रूपाः श्रूयन्ते । तदेषु बहुषु योगेषूपपद्यते नैकस्मिन् । तस्मात् सतदस्य यागा इति । प्रयोजनम्— एकस्मिन्नष्टे द्रुष्टे कृत्स्नः पञ्चगण आगमैः । एकमात्रम्यमानमन्वाळ-मेत्त्वं पूर्णस्येऽदृष्टायम् । सिद्धान्त एक एव पञ्चरा वर्तते । न हि कर्मभेदे पञ्च. पश्चन्तरमाकाङ्क्षतीति ।

धा— गतोऽस्यासाधनादप्रवृद्धः । संख्याया भेदः इदानीं अभिधीयते । तत्र ' तिस्र आहुर्वीहंशेति ' ' द्वादश द्वादशानि शुशेति ' इत्येवमादयः उदयमान-कर्मसाधनाधिकरण्यस्योदिताः स्वसंख्यायुक्तं उदाहर्तव्याः । सत्तद्द्रुष्टेतिश्रयणत्वं कर्मकल्पे षडिति संख्यायुक्तस्येऽस्या-सेन भविष्यतीति प्राप्ते, अभिधातव्यम् । उदयमानस्यै-वात्र होमस्य संख्यासंख्यः श्रूयते नोत्पन्नस्य पश्चान् ' एकादश प्रजाजान् ' इतिवत् । न च पृथक् वेन विना संख्याया आगमत्वात् संभवति । न चास्यासंख्याया संख्या समञ्जसा भवति । अगत्या हि सा नियतरि माणप्रयाजोपसंशदिनियतत्वेन आश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागत्रपरितर्कसात्त्विकत्वात् स्वरूपत्रय एव भेदः । तस्मान् कर्मपृथक्तरनिवेशिःस्येदेव सा मायासंख्यायुक्तया अयाऽऽश्रयिष्या । तथा च यत्नः ' आगमैः सा-ऽस्यासंख्यायुक्तया ' (१०।१।१६) इति । ननु च

जुहोतिशब्दात् प्रथममेको होमोऽवधारित इत्यभ्यसेन पूरणमेव प्राप्नोति । न, जुहोतिशब्दाभिहितस्य कर्मणो-ऽस्यत्रभूतत्वेनासंख्यत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे संख्या, कर्तुः पल्ल सा भविष्यति न भागनाघातवर्धयोः । तत्र सत्तद्दानवशात् अथदिवससंख्यं होममुप्रेक्षितुमाह-ममाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्याया कार्यमाणस्तत्परि-च्छिन्नमेवाङ्गीकुर्वन् स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात् कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण ' सतदश प्राजावयान् ' इत्युदाहृतं तत्र द्रव्यगताऽपि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतदुक्तप्रतिपाद प्रलिपादधामीत्यनेनै-वामिप्रायेण । कुतः संशयः ? उच्यते । ' किं न्ययं तद्धितान्तान्नामैकदेशः कृत्ते भवेत् । किं वा कृतैकदेशोपाणां पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥ ' यदि प्रजापतिरेतेषां देवतेति कृतैकदेशेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते तत्र एक एव संख्यः सतदशाना द्रव्याणामैकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ द्व प्रजापतिरेवताऽऽश्रयेति प्राजापत्यस्य प्राजापत्यश्वेति सत-दशकृत्र उच्चार्य प्राजापत्या इति संख्यैकदेशः क्रियते तत्रः सतदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक्प्रदक्षिता इति प्रतिषेधोऽपि यागानुमानकर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मैति । कुतः ? ' प्रत्ययार्थं नहुत्वं हि प्रत्यक्षं मुपलभ्यते । तत्कृतं चैकदेशोपरत्वमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥ ' यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्वेत्येवमेकदेशोर् करोति तेनोमयोः प्रकृतिप्रत्ययोपसंख्ययुक्तो भवति । तस्य च निमित्तं बहुजनान्यथमुपपत्तिः । न च तस्मात्प्रातिपदिके बहुवचनमुपलभ्यते तेन तस्याप्येकदेशः क्रियते । न च तदेकदेशोपमन्तरं प्रत्ययार्थस्य दशविधं न शक्यते । विशदयामाश्रयत्वात् सर्वनाम्ना कल्पमान-त्वात् । तस्मान् सत्त्वं भूत एव प्रजापतिर्बहुभिर्दशैः संख्यते । द्विच-

' कर्मण्यथश्रूयमाणानि तद्वृषाणि प्यात्र मे । न कृष्यानि भविष्यन्ति सिद्धेऽर्थे स्नोक-पन्नपान् ॥ ' इत्याऽपि हि तद्धितान्तेनैवैकदेशोप न तास्मान्मेव मुच्यते । पुनरदृष्टाभूतानि कर्मण्यथश्रूयणि च कल्पयितव्यानि । न च तानि संख्यं कल्पयितुं

भस्त्वत् इति । तद्रूपत्वं । कुतः ! ' न हि द्रव्य-
 कथंभावादितिदेशोऽत्र कल्पते । कर्मोद्भूत-
 कथंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥ ' प्राजापत्यपशु-
 यागेन भावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथ-
 मिति, द्रव्यमानत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात् ।
 प्रजापत्ये च एकपशुनिष्पन्नैकदावदानगणसाध्यत्व-
 यागधर्मो न पशोः । निष्कल्पत्वात् । तद्वर्मात्मकस्य ह्य-
 दानैरसौ संस्क्रियेत । न च तेन प्रयोजनम्, विना-
 शितयात् । यागेन तु सिद्धेनार्थसात्संरन्धिनाऽपूर्वैर्ग-
 वेति सर्वैर्निद्र तन्निर्मुक्तिप्रकारत्वेनाऽऽधीयते । तस्मात्प्रोक्तो
 यागोऽनेकगण समर्थो मदीयुम् । न च तद्रूपत्वेऽनेकपशु-
 मद्रूपम् । यद्यपि चावदानप्रवृत्तैरेकत्वं सप्तदशसंख्याया
 भाष्यत् इति नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति
 बुद्धिर्भवेत् । तथाऽप्येकादश परात्र उपयुज्येरन्न सप्त-
 दश । ' ननु एकस्मिन्नपि यागे सप्तदशमिरवदानगणै-
 र्यज्यते ' इति अनेकादशसंख्याभावात् पशुगणदेवाना-
 दानगण यागप्रत्यासत्तेः संख्यत्वात् तद्विरिच्छेदायां सप्तदश-
 संख्या विधास्यत इति मन्यते । नैतदेवम् । लक्षणा-
 कारणाभावात् । न ह्यस्ति विरोधे लक्षणा युक्ता ।
 तेन एतत्संज्ञकमापश्यते- सप्तदश परात्रः कर्तव्या एकेन
 चावदानगणैर्नैकपशुनिष्पन्नेनेने यागः साध्यत इति ।
 न चैतरेकपशुनिष्पन्नस्य अथ अन्वयापि श्रुता
 संख्या अन्वयापि नीयते ततोऽपूर्वप्रत्यासन्नत्वेण यत्र
 यागेष्वेव कल्पितम् । न चात्रियेषसंभवात् किंचिदपि
 चोदकस्य साधनीयमित्युक्तम् । प्रमाणवशाच्चानेकादश-
 कल्पनाऽपि निश्चया । वृत्तन्वावयवगमनिर्णयं शूनामि
 प्राशानुपन्यासः । एतदुक्तं भवति । ये सप्तदशवर्गा-
 दिमेदमिन्द्राः परावस्तेषां कश्चिन्प्रापयन् कर्तव्य इति ।
 तत्राऽऽह- ' ते हि स्वामास्त्वपरा एकरूपाः भूयते
 तस्मात् सप्तदश यागाः ' इति । प्रयोजनं यद्यपि
 पूर्ववत्सार्थिनो नामिदेष तेषांऽप्येकस्यैव साक्षायाग-
 साधनत्वमिदरे तेषांन्यासादनाद्यनुवादीयन्ते, इवेह
 स्वप्नवदात्तुपम् । तद्विनासो चैतरेऽप्यावर्तन्ते । अथ-
 वाऽर्धेऽप्येतेषु संस्कारेषु य एव नष्टमपि सममानामा-
 इति । ननु य येष एतदस्य यागेषु गृह्य क्रियमाणेषु

एकविनासो सति ' अहर्गणे तु यस्मिन्नपच्छेदः ' (६।५।२१।५६) इत्यनेन न्यायेनेतरेषु प्रतीक्ष्यमाणेषु
 स एवाऽऽवर्तते तथैव द्रव्यसाहित्येऽपि स्यात् ।
 नैतदेवम् । तथाहि, सप्तदशसंख्यैकार्थसमवायिन्याससङ्गि-
 यागसाधनत्वमिति तादृशास्यैव उपाकरणादिभिर्भवि-
 त्वयम् । तत्र यदेव द्रव्यं नष्ट तेनैव विना यथाश्रुत-
 साधनविनाशो जात इति सर्वे संस्कारास्त्रिभूतस्य द्रव्येषु
 साधनास्त्युक्ता इति पुनरादित एव कर्तव्यम् । तथा
 यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्मापि ते साधन-
 भूतस्य श्रुताः । न च सप्तदशत्वेन विनाऽस्य साधन-
 त्वमस्तीति तद्विषय्ये अवश्यमितरेऽपि अपेक्षितव्या
 इति । सिद्धान्ते तु अन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वस्यनियुक्तानां
 सहप्रयोगमात्रं किञ्चत इत्युपपत्ता तन्मात्राश्रुतिः । नन्वेव
 सति पूर्वपशुन्यायेन स्तोत्रशालेषु ' ता चतुर्भिरादत्ते ' (६।५।२१।५६) इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्ताश्रुतिः प्राप्नोति । न,
 तत्र प्रत्येक साधनत्वे सति यचनेन समुच्चयाश्रयणात् ।
 यत्तु नाना हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषा
 प्रत्येकानाश्रुतिवर्तनसामर्थ्यम् । अन्यथा (संख्यायुक्त-
 वचनविनियुक्तानां स्तोत्रादिमन्त्राणां प्रत्येकं यदि
 याकथाभाषिषाननिष्पादनसक्तिर्वाभविष्यत्तर्हि विमन्य-
 मानसाकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तरेकस्तोत्रादिसाधनाना-
 मैकमन्त्रं स्यादित्यभिप्रायः) एकमन्त्रैव स्यात् । मन्त्रै-
 रेव च प्राशानिर्णयैर्मन्त्रकार्ये । उच्यते कार्यान्तरमारभ्यते न
 मन्त्रेषु स्यासङ्गि साधनत्वम् । पशूनां तु स्यादधीत्युक्तम् ।
 मन्त्रव्यवहारं तर्हि उच्यते अत्रिशादेकमन्त्रेण सप्तदश-
 इति स्यात् । नैतद्विहितम् । साधनविनाशापत्तरेकेण
 कार्यविनाशाभावात् । साधनेष्वेव पुनरप्यस्यापार इति
 तद्विनाशापत्तरेणानुष्ठानमिति विद्वेषः ।

शा— गतः अन्वयप्रसङ्गः । उच्यते भेद
 इदानीं अभिधीयते । अत्र कर्मोपसिद्धात्कथयता कर्म-
 समानाभिप्रायणा संख्या उदाहरणम् । यथा ' तिस्र
 आहूयिषुंशोति ' , ' द्वादश द्वादशानि जुहोति ' । तत्र
 एको होमो विधीयते सप्तो वा इति उच्यते । आकथ-
 तस्य सप्त भुञ्जा एको होमः (कर्म) विधीयते इति
 पूर्ववदे प्रते- ' यदि कर्म भवेद्वैकमेकः स्यात्

बोद्धव्यतः । तेन चैकाग्रप्राप्तेः विरुध्यते ॥

सोम-- अग्न्यासत्रे आख्यातस्य पुनः श्रुत्या कर्मभेदे अपि सख्यासत्रे न कर्मभेदः, पुनः श्रुत्या भावात् इति अग्न्यासत्रप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोरथानात् संगतिः श्रेयाः । सूत्रार्थस्तु-- एकाधिक्रियाः संख्यायाः, पृथक्पृथक्कार्यसमायायात् तथा कर्मभेदः स्यादिति ।

वि-- 'आहुतीस्त्वित्यस्य इत्यन कर्मकयमुत् भिन्नता । एष्टरं सङ्गदान्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजनात् ॥ आख्यातमात्रे नो मानं संख्याया बहुकर्मता । आहुत्यैकादशरत्नं प्रयाजे गयमानः ॥ पशुरः सतस्य प्राजापत्यानित्येन भाष्यहृत् । निचारमाह पूर्वेन क्रियाश्रितस्कृत्प्रयत्नः ॥ बहुसोपेतपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता । रूपस्य तेन कर्मैक्यसंख्या नानं क्रियागतः । देवतासंगतस्यैव तद्विधायक्यपश्चिन्तः । बहुत्वसमानो रूपसदृशश्च तद्विक्रयाभिदा ॥

भाट्ट-- 'आमानमस्यामानस्य देवा इति त्वित यजति' (तैत्. सं. २।३।९) 'आन्यभागी संस्थायाः स्वाश्रयप्रतिश्रीणि हस्ताश्रयप्रतिभेदस्याप्यत्वेन न तावत् साक्षाद्भावनाभेदस्योपपन्नम् । तस्या उक्तसंस्थाश्रयराप्रतीतिः । नापि धातुसंगतस्योपपत्तम्, तस्य पूर्वप्रमितैकरवसंख्यावसद्वत्त्वेन 'एकादश प्रयाजान् यजति' 'विराट्पद्यन्नमग्निहोव जुशोति' इत्यादिवत् संख्यान्तरसम्बन्धानुपपत्ते एतत्संख्याया अग्न्यासत्रविषयत्वेन प्रतीतेरनं कर्मान्तरचम् । इति प्राप्ते,

तस्याः बहुवृत्तित्वात् । न चानावृत्तित्वस्यान्वयाणुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च कारणभावात् धात्वर्थे एकराष्टरशतमानमिति वाच्यम् । शून्यसदृशत्वे कारणमावस्थानसिद्धत्वेन अनुमानापस्यत् । अत एव प्रथमैकादशानस्थले यत्र प्रशुनो अनुमानप्रसक्तः तन्माग्न्यासत्रविषयचरम् । न चैनं विराट्संघटिकाकाशादारपि उत्तरत्तिकाक्ये एकराशुमानानापत्तिः । तादृगस्थले स्वोपजी योत्तरत्तिकाक्ये अग्न्यासत्रसंघटिकाकाशादर्थे पूर्वमनुमानस्यास्य अनुमानस्थो-

पशुसंख्या

तरकाळीनेन सख्याश्रयणेन बाधायोगात् तस्याग्न्यासत्रविषयत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु शाब्दसंघात्पूर्वमेव इतरकाळीनानुमानप्रतिबन्ध इति कौरुमुभे विस्तरः । अतश्च सिद्ध उत्पत्तिवाक्यगतकर्मसमानापि करणविधेयसंख्यायाः कर्मभेदस्योपपत्तम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव । प्रयोजनं-- वेदिप्रोक्षणमन्त्रान् पूर्वपक्षे सङ्गमन्त्रः, सिद्धान्ते तदावृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण तु 'यतदश प्राजापत्यान् पशुनालभते' (तैत्रा. १।३।१४) इति वाक्ये यागभेदाभेदचिन्ता कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेषाची तद्विदितः, यद्यपि च प्राजापत्यापद एवैकशरीरः । तथाऽपि तदुत्तरनिभक्त्युपात्तायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविरोध एवान्वयः । न तु विशिष्टे । द्वौ त्रय इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावदविवादम् । सोऽपि च न इत्ये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिसंगतिनिश्चिन्तये साहित्यानवगमेन प्रत्येकवृत्तिसंख्यावच्छिन्न एव तत्संघटनप्रतीतेरनेकवृत्तानुगमात् सन्धमेदेनानेकयागादिकल्पनागौरवात्पत्तेः । अतो व्यापवात् देवतारान्यात्पूर्वमेव संख्याऽन्वयः । तदा हि नूट्वावच्छिन्न एवैकदेवतावत्संघादेकयागादिवदानगणैकवृत्तानुरोधेन संख्यायाः देवतात्वान्वयोत्तरमन्वयः । पशुगतैकरवस्य श्रुतसदृशत्वात्वेन बाधात् अदानगणैकरवस्य च प्रकृत्यापिभक्त्येन इहानतिदेशात् । अतो देवतासंघटनभेदे प्रमाणभावात् न यागभेदः । देवतात्वान्वयेन तदन्वयभेदः । तथापि लाघवात् यागैकरवम् । येषु सिद्धान्ते अनेकयागाः 'सङ्गमन्त्रेणोपपद्यते, तथा मन्त्रतऽप्येकेन यागेनानेके द्रव्यदेवतासंख्याः । इति प्राप्ते, समानाभिधानमुल्या देवतात्वान्तराद्गतान् संख्यान्वयात् संश्लेषितम् । पशुना प्रत्येकं स्तवाध्वरत्नं स्वरत्नशतानुसूत्यायापारत्नक-यागकरणरत्नसहविष्टव्यप्रत्येकवृत्तितया 'सङ्गहविषोः' इत्यादिभूम्यनुसारेण हविष्ट्यावच्छेदकपशुरावच्छेदेनैव देवतासंघटनोचि-

त्याद्य । अतश्च बहुमानवच्छिन्नस्यैव प्रतिसंग्रहितत्वात् प्रतिसवन्विताऽनन्तेकस्य प्रत्येकवृत्तिरत्वेन प्रतिसवन्विध भेदप्रतीतेः तद्वेदेन सम्बन्धभेदसिद्धिः । न च संबन्ध भेदेऽपि यागोऽप्यम् । संबन्धानामेकवानेकत्वान्ध्यामु- भययाऽप्युपपत्तौ लाघवापेक्षया पक्षेकताप्राप्तौ चोदकस्य दाह्यतया बलरत्वेन निवामनत्वात् । अतस्तदनुरोधेन सर्वत्र यागभेदो भावनाभेदश्चेति सिद्धम् ।

प्रयोजनं च यागोऽप्येकैकपशुविसरणेऽपि तस्य जातरत्वात् न पुनर्यागकरणम् । सिद्धान्ते तदिति । गण्डन— 'मेत्री यजेभ्यति सप्तदशत्वसत्त्वा ।'

शंकर— 'सख्यया धर्मभेदोऽय ।'

● सख्याधिकरणम् (४१।१।११-१६) । अमी- पोमीय पशु इत्यन एकत्वसंख्या विवक्षिता । एव 'अनङ्घाही मुनक्ति ।' 'कपिञ्जलानालभते' इत्यादि ।

● सख्याधिकरण अभ्यासाधिकरणस्य प्रत्युदाहरणम् । कौ. २।२।७।२०. ● संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणे भविष्यति । भा. ४।१।६।१७. ● संख्यायाः यथा न गुणत्वमीनं, तथा सख्याधिकरणे वक्ष्यते । कौ. २।२।१।११.

● संख्याधिकरणन्याय— उत्पद्यमानकर्मसमाना धिक्करणा विधेया संख्या कर्मभेदिका इति । कौ. २।२।७। २०. ● संख्याधिकरणन्यायस्य स्वरूपम् (२।२। ७।२१) — 'यत्र गुणद्वये अन्योन्यविच्छेद कर्मोत्पत्ति- याक्योपाये मेदादृशयो. अन्यतराक्षेपमन्तरेण कर्मन्वयो- ऽनुपपन्न. तत्र भेद एकाधिक्यते, नाद्विचि' इति । शाल घृ. ८९.

● संख्याधिकरणपूर्वपक्षे सप्तदशानां पशुतामेक साधया येन प्रत्येक प्रत्येक साधनसामानात् इति कर्तव्यता- नाकादृशरान् । सु. घृ ७९७.

● संख्याधिकरणन्यायविषयानिषयविवेकनिरू- पणम् । गलपाधिकरणे (२।२।७।२१) 'सप्तदश प्राजापत्यन् पशुतामो' इत्युदाहरणे एकस्य दृश्याये कादृशापदानामस्य प्रायसो यशोदक. एतन्नात् कर्मभेद प्रतिनाशित् । पर चेत् वष चोदको नामि तत्र तदव- यादः, यथा नवमीय-ने (१।२।१।१।५.१-५५) अध-

मेधे श्रुत ' ईशानाय परस्वत आलभते, तान् पूर्वमि- कृतान् भारण्यानुत्सृजन्ति ' इत्युदाहृत्य प्रतिपादित " तान् पूर्वमिकृतान् " इति गुणवाक्येन तदन्ताद्गीति- विधानात् अपूर्वत्वम् ।" इति । ततश्च हृदयाधिकादशा- यदानगणप्रायकस्य चोदकस्याभावात् एक एव याग- अनेकपशुद्रव्यकः प्राजापत्येषु पूर्वपक्षे इव । इहास्तु विशेषः, तत्र आलम्भविश्रासनाद्यभावात् यथाहृदयादि अनिष्कारस्यैव कृत्स्ना एव पदवाचयतिनो देवतोद्देशेन त्याज्या इति । तदुक्त सर्वप्रदानाधिकरणे (२।४।१८) मिश्रे. " त्यागामात्रेण होमभावेऽपि ' पूर्वमिहृता- नारण्यानुत्सृजन्ति ' इतिवत् देवतासंन्धोपपत्तेः " इति (पृ. २७७) । अतश्च सख्याधिकरणे न्यायमुपाकृता आरण्येषु यो यागभेद उक्त (घृ ८१३) च भार्यैव इत्युपेक्षित य. ।

एन सति चेच्चिदाक्षिपन्ति । एकादशे ' पञ्चमारदी- यास्येति चेत् ' इत्यत्र (१।१।२।३।५२-५४) उदाहृतं ' वैशाख्याममावास्या सप्तदश माद्वीस्त्रिवासा उपाकरोति, सप्तदश पृथीगुत्थण, तान् पूर्वमिहृतान् (प्रोक्षितान्) इत्या आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्ति ' इति । तत्र च सिद्धागित ' पूर्वमिहृतवाक्येन तदन्ताद्गीति- विधिः, उधवाक्ये च मास्तपदागुपन्नेण सप्तदशोधायाग विधीयन्ते इति त्रिरासायागे सप्तदशभिः सट चतुर्वि- शत् कर्माणि इति । तदनुपपन्नम् । अत्रापि हि उधवाक्ये- ऽपि एक एव याग प्राप्नोति तदन्ताद्गीतिविधिना आरण्यवन् चोदकाभावेन प्राजापत्यन्यायाभावात् इति (५।२।१) । अत्र द्रूम । उधवायाये आख्याता भ्रमणा त्रिरासायाक्यश्रुत ' उपाकरोति ' इत्यनुपपन्ते । तत्र अनेककर्मविधायि इत्युधवायाये अनुपपत्त्यान अरि- ल्याय अनेकमेव कर्म विधत्ते । अन्यथा अष्टदशानां ' उपाकरोति ' इत्याख्याता त्रिरासायाक्ये सप्तदश कर्माणि विधत्ते उधवाक्ये चैक कर्म विधत्ते इति वैकल्पमापगतैति । शाल. घृ ८६-८७.

● संख्याधिकरणसिद्धान्तः (२।२।७।२१)— ' सप्तदश प्राजापत्यन् पशु ' इति । ' तिमिहृताये तद्विद्वदस्य तिमयननयेन अपरिपूर्णात् तदर्थेऽप्य-

नार्थविग्रहनाक्यान्तर्यातस्य सर्वनाम्न. पशुशब्दान्वयायोगेन तद्रतयद्गुणवचनालोचनाऽभावात् तद्विमितैरुक्तशेषानुगतैः कृते च सर्वनामैरुक्तैः तस्य इतरेतरयोगवाचित्वात् सर्वनामपरामुष्टानां द्रवणा इतरेतरसापेक्षत्वेन अस्मात्पूर्वापत्तेः तद्विगतत्वपत्तिप्रसङ्गात् तद्विधापेक्षत्वे वा इतरेतरयोगसंभवेन एकशेषानुपपत्तिप्रसङ्गात् इतरेतरयोगे च सशुदायस्य देयतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचित् बहुवचनोपपत्तौ निग्रहत्तद्विद्योद्वेगोरपि एकशेषवचनानुपपत्तेः सर्वनामैकशेषप्रत्यायोगात् एकवचनान्तेन सर्वनाम्ना निग्रहावगतेः प्रत्येक देवतान्वयापत्तयेन द्रव्यभेदात् यागभेदः इति सर्वनामैकशेषानुपपत्तिरित्येन सिद्धान्तोक्तिः समप्रति । तथापि यत्र एक्या चतुर्थ्यां बहुवचनान्तवदोक्तानां पश्यता देवतान्वयः श्रियते तत्रापि यागभेदसिद्धयर्थे भाष्यकृता सिद्धान्तः (अ-यथा) उक्तः । (सु. पृ. ८१२) एकवचनान्तेनैव सर्वनाम्नो विषय तद्विधानामैकशेषत्वनिश्चयात् द्रव्यदेवतान्वयभेदेन यागभेदसिद्धिः इति सिद्धान्तः । सु. पृ. ८१४.

● 'संख्याऽभावात्' १।१।६।२० ॥ अथौ गोतन्द्रा इति सख्या यत्रहाराभावात् एक एव स्याः शब्दः इति सूत्रार्थः । सु. पृ. १६०, ● 'सख्याऽभावात्' इति न्यायेन (लौकिकैरेकिकार्थार्थयोः) अभेदः सिध्यति । पृ. ३७१. ● 'तेन प्रतीतशब्दाद्यैर्निर्णयार्थमिदं पुरा । एकैः विद्यते नैति चिन्त्य शब्दान्वयिषेकयोः ॥ संख्याऽभावादिति श्लेषवत् एव निरूपितम् ॥' वा. १।२। ५।३३ पृ. ३०८. ● नहि पशुशब्दोऽन्वयो यजतिः शब्दान्तरत्र प्रतिपद्यते, शब्देऽन्वयमर्थमिष्टानात् । तथा चोक्तं 'संख्याऽभावात्' इति । २।३।१।३।२६ पृ. ६२०. ● संख्यादि (द्रव्यविशेषण) स्वविशेषणविशिष्टक्रियान्वयधनुषप्रतिपत्त्यर्थेन अर्थापत्त्या विधातुमिच्छते । (१३ द्रव्यम्) । सु. पृ. १०१२, ● संख्यादेः कारत्वेन भूतस्य साक्षात्कारसंयोगेऽपि कारणीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसंभवे विशेषयानपहव । पृ. १००६. ● निरपेक्षकारकतासाक्षिण्यो. विधिमानस्योः युगपदेकवचनोपपत्तिवशे. संख्याकारकत्वान्तेन अग्नि-

ताभिधाने अवश्यं वाच्ये मूलोपन्यस्तप्रतीतिमनुसृत्याख्याताभ्यं स लिट्यं प्रति प्रसारतोचिचम् । भाट्टालंकारः २६.

● संख्यातः विशेषग्रहण अस्ति । यथा एकदशसंख्याकैः पाशुकैः प्रयज्ञैः पञ्चसख्याकानां आग्निदेशिकानां प्रयाजानां प्रसङ्गसिद्धौ । वाल. पृ. १४७-१४८. ● संख्यानिवन्वन्तु भेदः द्रव्यादिकारकान्तरकव्यञ्जनभेदोपाधिकः वर्णस्य एव दुतादिभेदोपाधिकः । सु. पृ. ७१४.

● संख्यापूरणं अत्रावृत्तानां साम्ना आगमेन अतिराने एकविंशदौ । १०।५।६।१५-२५. मीको. पृ. २५६ 'अतिराने एकविंशदौ' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणं प्रथमोत्तमे निरग्न्यस्य अवशिष्टानां ऋचानागमेन सामिधेनीविशुद्धौ दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८।२७-३३. मीको. पृ. २०६२ 'दशपूर्णमासयोः सामिधेनीनां' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणम् । यस्मिन् कस्मिंश्चित् अपगते येन प्रथमेन मध्येनान्तेन वा सख्या पूर्वते, तत् पठम् । यथा पठो भ्रातृणां न दृश्यते इति । वनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । भा. १०।५।१।५. ● सख्यापूरणं साम्नाग्न्यासेन विशुद्धस्त्रोमके ऋतौ बहिष्पत्रमाने । १०।५।७।२६. मीको. पृ. ३६७१ 'विशुद्धस्त्रोमके ऋतौ' इत्यत्र अधिष्करणद्रव्यम् । ● संख्यापूरणे आगमेन कर्तव्ये सति पाठप्रमाणैव ऋच आगमयित्वा. एकविंशो निगमे श्रयश्चित्तौ चातिराने । भा. ५।१। ६।१३.

● परिधि. त्रिसंख्याप्रयुक्तो न भवति ('श्रीन् परिधीन्' इति मन्त्रे) दर्शपूर्णमासयोः, चिन्तु अर्क् प्रयुक्त. भा. १।१।५।११-१५.

● संख्याप्राधान्यपक्षे 'तदेकं मन्यन्ते' इत्येकराभाषणत्वात् एकवचनप्रसङ्गो यथोदितः सः अन्यत्ववाच्यत्वेन परिहृत । वा. २।४।४।१३ पृ. ९२५. ● न च संख्याभेदेन द्रव्यभेदेन वा अपूर्वत्वात् भवति । किं तर्हि ? प्राकृत्या सख्या प्रारंभे च द्रव्यअपनीयते, उपहारस्तु स एव । दुर्. १२।१।१४.

• सरत्यामन्त्रः यथा- 'एकी मम एका च तस्य' इति । बाल. पृ. ५९.

• सरत्यामुष्टिन्यायः । वाजपेये सतदनाशरावे चरो मुष्टिलोपेन चतु सरत्यानुग्रहः ॥

मुष्टिलोपात्तु सरत्यालोपस्तद्गुणत्वान् स्यात् । १०।२।२८।६५ ॥

भाष्यम्— अस्ति वाजपेयः 'शरदि वाजपेयेन स्यात्सन्नामो यजेत' इति । तत्र श्रूयते 'नैवार. सत- दशस्यस्य क्षीरे चरुर्भजति' इति । अस्ति तु प्रकृतौ सरत्या मुष्टयश्च 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' इति । उभय चोदनेन प्राप्तम् । तत्र सशयः किं सख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उभय मुष्टयनुग्रहः सरत्यालोपः, अथवा किं संज्ञाया मुष्टीना च लोपः, अथवा अन्यतरलोप इति । किं प्राप्तम् ? अन्यतरलोप इति । यदि वा मुष्टियु, यदि वा सख्यायाम् । कृत ? नियमकारिण शब्दस्याभावात् नियम इति ।

एव प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपः स्यात्, सरत्यानुग्रहश्चेति । युनः । मुष्टयत्वात् संख्याया । पूर्वं हि सख्या निवर्तते । सा पूर्वमेव अग्रगम्यते, न तदवगमकाले सरत्याविज्ञानस्य परिपन्थि ऋचिद्विज्ञानमस्ति । तस्मिन्निष्पन्ने सरत्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिनिज्ञानमापतति । तत्र सख्याविज्ञानपरिपन्थिना नाऽऽचरितुमर्हति । तस्मात् जप-यत्वात् मुष्टीना लोपः । मुष्टयत्वात् सख्या-नुग्रहः । तदुक्तम् 'मुष्टय वा पूर्वचोदनास्तीत्यत्र' इति (१२।२।२८।२५) ।

एव प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपेन सरत्या लोपमर्हतीति । युनः । तद्गुणत्वात् । मुष्टियुगे हि सरत्या श्रूयते 'चतुरो मुष्टीन्' इति । चतु सरत्याविशिष्टा मुष्टयश्च भवेयुर्विति लक्ष्मोष्ठाद्यौ, न स्याथे । तस्मात् सख्या पूर्वनिर्दिष्टानिर्विष्टदः सा हि परिनिरीपणार्थं मेवोच्चारयेत् । तेन नैव तस्या अनुग्रहः स्याथे । मुष्टिलोपेन च तदवगमकाले अविज्ञानभावात् निवर्तते । अन्यविज्ञानाया निवर्तनायां न प्रकृतियन्तुता स्यात् । सत्यन्तेन पुनस्तुष्टयो निवर्तयितव्या भूयन्तानां अविज्ञाननिवृत्त्या न निवर्तयति । तस्मात् मुष्टियुगं च

सख्या निवर्तते, न मुष्टयः । तदुक्तम् 'अग्रगुणवितोषे च तादर्थ्यात्' इति (१२।२।२।२७) ।

न निर्वापशेषत्वात् । ६६ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न सख्या मुष्टियु श्रूयते । यदि मुष्टियु श्रूयते, तद्गुणत्वाच्चिन्तते । क तर्हि श्रूयते ? निवर्तते । कथम् ? नैवमभिसम्बन्धः कियते 'चतुरो मुष्टीन्' इति । कथं तर्हि ? चतुरो निवर्तयतीति । मुष्टियुगः सख्या गुणश्च निवर्तते निर्दिश्यते । क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया- विभक्तिर्भवति । कथम् ? वारकविभक्तिर्हि सा । वारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य । अतश्चतु सरत्या श्रूयता अग्रगत निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनाम् । वाक्यास्य श्रुतिर्लक्ष्यसी । तस्मात् सख्यानुग्रहात् मुष्टिलोप एवेति ।

सरत्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विज्ञानः संयोगाच्च परे मुष्टेः । ६७ ॥

भाष्यम्— तुचन्दः एतं पक्षं स्यावर्तयति, न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं तर्हि ? संख्याया सख्या निवर्तते, शरापैश्च मुष्टयः । कथम् ? सामान्यात् । निर्वापस्येन द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुःसंख्या । इह सतदशसंख्यायः शरापत्रपक्षकुरु- भवतीति श्रूयते । तत्र मापनाय मुष्टिद्वयं मापनार्थैः शरापैर्निवर्तयते । तत्परिच्छेदार्था चतुःसंख्या परिच्छेदार्थेया सतदशसंख्याया निवर्तयते । तद्यथा, इह दधि घृत शालमिमे शालयः, देवदक्षो भोजयितव्यः, देवदत्त- वयश्चतस्रोत्तेनेति, भोजने यद्घृतेन शक्यते कर्तुं तत्र तेन श्रूयते । तस्मात्प्रथमं न श्रूयते तेनैव स्नेहवितम्ब- मिति, तत्र द्विप समानार्थान् चोदते प्रथम्य विनिवर्तकं भवति । एव संख्या परिच्छेदं युवती परिच्छेदिकाया एव संख्याया निवर्तयते भवत्यनुग्रहः । वर च शराप- द्रव्यं मुष्टिनिवर्तकम्, संयोगात् । तस्मात् प्राकृत्यं संख्या प्राकृतं च द्वयं निवर्तते ।

न चोदनामिसम्बन्धात्प्रकृतौ सरशारयोस्ताम् । ६८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । चोदनेति काग ब्रूमः । यथासम्बन्धा हि सतदशसंख्या, शरापत्रय च । प्रकृतौ निर्वापस्यशरशब्दा चतुःसंख्या मुष्टियु च । न वाक्य

क्रियमाणं समानकार्यत्वरूपेण निवर्तकं भवति । यस्य हि प्रत्यक्षभूतेन चोदकप्रकारस्य कार्यमभिवर्धयति, तत्रेण निवर्तताम् । न च बाधो क्रियमाणे निवर्तकार्यं निवर्त्यते । प्रत्याविर्भावप्रकर्तं किंचिदप्यनेन न निवर्तते इति । विशेषात् चतुर्भिर्मुद्रिणिर्मिन्दिष्यमाणं द्रव्यं न समदशाधारात् भवति । तस्माद्विरोधादप्यतस्तु निवर्तते, द्रव्यं संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यातुल्यत्वात् मुद्रिलोपो न्याय्यतर इति ।

भा— वाचनेषु अन्ते 'बाह्यस्वतो नैवारः एतदशाधारावः धीरे चकर्मवति' इति । अस्तु तु प्रकृतौ 'चतुरो मुद्रोविर्भवति' इति चतुःसंख्या मुद्रिद्रव्यं च, तदुभयं इह बोधकेन प्रसक्तम् । न च चतुर्भिर्मुद्रिणिः समदशाधारावपरिमाणधरः संपादयितुं शक्यते । अतोऽप्ययं बाधिकते इति किं उभयं बाधित्वयं— दशाधरद्वयेण मुद्रिद्रव्यम्, समदशासंख्या च चतुःसंख्या क्रिया अन्यतरत् । तत्राऽपि किं अनियमः अथवा मुद्रयतुप्रदः संख्याधरः, विपरितं वेति । तत्र अविशिष्टात् उभयोर्बाधः । तत्राऽपि समानकर्मत्वात् द्रव्यं द्रव्येण, संख्या संख्येति एकः पक्षः । समदशासंख्याधारावपरिमाणं च बाधदशाधरम्, चतुःसंख्या मुद्रिश्च निर्वाणद्वयम्, अतो न साक्षादेकविपर्ययेन उभवं उभवेन बाधेत् । चतुर्भिर्मुद्रिणिः समदशाधारावधरत्वं संपादयितुं शक्यते इति अर्थाद्वाचः । तत्र एकत्वादेन उभयतो न उभयकार्यं शुकम् । तस्मात् अन्यतरबाधः । तत्र अविशेषात् अनियम इति द्वितीयः । संख्यायाः प्रत्याङ्गत्वत् प्रमाणस्य मुद्रिद्रव्यस्य अनुप्राप्तः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः । न चरथायाः मुद्रयद्द्रव्यं वाक्यलक्षणसमानाधिक्यत्वात्प्रत्येकत्वत्वेन द्वितीयाश्रया निर्वाणद्वयत्वात्प्रमाणत्वं उभयोर्वापि क्रियाङ्गत्वात्प्रमाणत्वं मुद्रयत्वं । तत्र मुख्यत्वासंख्यातुल्यतो अन्वयत्वात् मुद्रिलोप इति सिद्धान्तः ।

सोम— इहापि पूर्ववदेव गुणभूतायाः संख्याया बाधेऽपि प्रमाणभूतमुद्रिणीं न बाध इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मुद्रिलोपे संख्यालोप आनन्दकः मुद्रिगुणत्वात्संख्यायाः तस्मात् आनन्दकत्वात् संख्याप्रमाणयोरो न तु मुद्रिलोप इति ।

वि— 'शरावैः समदशाभिर्भवत्तत्र मुद्रयः । चत्वारः सन्ति नो वीत स्यादकं मुद्रिद्रव्ययोः ॥ तत्रिकमात्रश्चोदितस्वाच्छतवत्प्रमाण सः । द्वितीयोऽस्तिवति चोभयेभं द्विलोपे बाधगीत्यात् ॥ तृतीयोऽस्तिवतिवोऽप्ययमेः संख्येव द्रव्यताम् । क्रियायोक्तञ्च तदमेः प्राथम्यात्सऽनुप्राप्तताम् ॥'

भाट्ट— आचनेषु 'बाह्यस्वतो नैवारः समदशाधारावो भवति' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशज्ञाने निवर्तये किं मुद्रिचतुःसंख्याधरमवोरप्यतिदेशात्संख्येः बाधः एतच्चतुःसंख्याया एव अतः मुद्रिणामेवेति क्तिन्त्यां 'चतुरो मुद्रोविर्भवति' इति प्रकृतौ विहितस्य मुद्रिद्रव्योभयविशिष्टनिर्वाणत्वाद्भूतयोः मुद्रिद्रव्ययोः आतिदेशिकयोरीनदेशिकान्यां समदशासंख्याधारावपरिमाणत्वात् बाधाधराभावानेन । निर्वाणद्वययोरेव मुद्रिद्रव्ययोर्निर्वाणत्वस्यैवैयर्थेन फलतो आशयवशात् समानविपर्ययोपपत्तेः । तत्रापि संख्यायाः संख्यायाः परिमाणेन परिमाणत्वेति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु मुद्रिद्रव्ययोर्बाधोपकारकत्वेऽपि निर्वाणसंख्येयत्वेन अत्रात्र आग्राह्यतायाः संख्यापरिमाणत्वात् निर्वाणद्वयभूतयोः संख्यापरिमाणयोर्बाधो युक्तः । समदशाधारावपरिमितद्रव्यस्य तु चतुर्मुद्रिपरिमितनिर्वाणसंख्याधारावद्द्रव्यत्वं निरोधावर्धभावे अन्यतराधारेवैवोपपत्तौ उभयबाधे प्रमाणान्नायः । न च चतुर्मुद्रिपरिमितवैधनिर्वाणत्वाद्द्रव्याऽपि विशेषपरिहारोपपत्तौ नायत्त्वमन्यतरस्यापि बाधो युक्त इति भाष्यम्, चतुःसंख्यायाः प्रकृतौ सामीप्यावर्धभावेऽस्मात्कनिर्वाणत्वेऽपि मुद्रिपरिच्छेदकत्वेन आहृता सा तदनुपराचल्यतरावस्थायत्त्ववत्त्वत्वात् । तथापि मुद्रिणीं प्राधान्यात् तदङ्गभूतसंख्याया एव बाधः ।

तथापि चतुःशब्दो विरोधनिष्पन्नो न स्वतः संख्यायाः क्रियात्वं यस्यपति विशेषं च मुद्रिद्रव्योपपत्तं परिमाणमेव, न तु तद्विशिष्टं मीक्षित्वं त्वेवतुल्यत्वात् विशेष्ये बाधाय । अत एव मुद्रिद्रव्यस्य परिमाणविशिष्टव्यवस्थेन विरोधनिष्पत्तेऽपि संख्याया एकदेशान्वयोऽपि

संयोगादिति ह्यन्वये पञ्चमी कर्तृत्वयोगे अथैव सिद्धस्य
 भवितेयोरप्यभूतप्रथमप्रथमस्य तन्निमित्तकारणत्वं मुख्य-
 दृष्टिनिमित्तकारणत्वं । प्रथमशब्दे हि अद्रुच्युत्पूर्वस्य
 कर्तुः आचरणत्वेणैव मुख्यरूपा वर्तते । तेन अति-
 शोभस्य अतिरामप्रथमादृष्टे तु अतिरामस्य प्रथमप्रयोगे
 मन्वयस्त्वायं निमित्तः न तु तत्पूर्वा द्वितीयादिप्रयोगे इति
 सिद्धागतः । के.

● 'संख्यासुक्तं क्रतोः प्रथमत्वं स्यात् ।' १।१।
 ११।२२ । षोडशोमाङ्गत्वं तन्निमित्तस्य क्रतुशब्दस्य
 काङ्क्षया षोडशोमाङ्गत्वं तन्निमित्तत्वं इति हेत्वर्थं
 आहुत्तं ननुचम । तथा च प्रथमशब्दोपसंख्यसुक्तं
 प्रथमनिमित्तं षोडशोमाङ्गत्वं क्रतोः अङ्गं स्यात्
 षोडशोमाङ्गत्वं तन्निमित्तत्वं प्रथमादृष्टे च इति
 सूत्रार्थः । सु. घृ. ११।१-११।२. ● 'संख्या-
 सुक्तेषु तु समुच्चयः' (१।१।१।१।३०) इति
 न्यायः ' वा चतुर्विंशतिमादत्ते ' इत्यत्र मन्वयसुक्तस्य
 उक्तः । आल. घृ. १६९.

● संख्यासुक्तवचनविहितानां मन्वयानां समुच्चयः ।
 (अग्निवचने अन्वयदाने चतुर्विंशत्, दानने ह्योः,
 गृह्यादृष्टे षण्णाम्) । भा. १।२।१।१।३०.

● संख्यावचने रामस्य कार्ये पद्ययोगे अभिगुण्ये
 समस्तपद्यमिवावकाशानार्थम् । १।१।१।१-१६.
 नीचो. घृ. ३२६ ' अभिगुण्ये पद्ययोगे ' इत्यत्र
 अपि कर्त्तव्यं दृश्यम् ।

● संख्याविधेयतियामः त्विवां त्वानुकारेण ।
 १।१।१।२-२४. नीचो. घृ. १२४८ ' त्विवाः
 कर्त्तव्यानुकारित्वेव च यतीत्याः ' इत्यत्र अपि कर्त्तव्यं
 दृश्यम् ।

● संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ।
 १।१।१।१।३०।
 अग्निवचने ' चतुर्विंशतिमादत्ते ' ' द्वाभ्यां तान्ति '
 ' पद्यमिवाहति ' इति संख्या मन्वाः विहितता । तेषु
 समुच्चयः स्यात्, न विकल्पः । प्रतिभयं क्रमादिसंनि-
 पातासंभवात् असंनिपातित्वात् समुच्चयः । इति
 सिद्धागतः । के.

● ' संख्याविहितेषु ' (१।१।१।१।३०) अत्र
 चतुर्विंशतिमादत्ते इति मन्वयसुक्तस्य उक्तः । आल.
 घृ. १७८. ● ' संख्याविहितेषु तु समुच्चयः ' (१।१।३।
 २।१३०) । ' विद्युत्संकेतं ' इत्येतस्यादेव वचनात्
 ' संख्या ' इत्यनेन न्ययेन समुच्चयः (अग्निहोत्रे
 द्वाभ्यामाहुतीनां) । घा. १।१।५।१६ घृ. ५०६.
 ● पाठादेव चतुर्विंशति चतुर्विंशति ष्वन्तं समुच्चय-
 सिद्धयर्थम्, अन्यथा तिस्रस्यः स्यात् इति द्वादशस्य
 द्वयीये ' संख्याविहितेषु ' इत्याधारेण ष्वन्ती-
 भविष्यति । कु. १।१।५।१६.

● संख्यासुक्ताभाष्यं ह्यवकाशोपनिषु । घा.
 १।१।५।५२.

● संख्याशब्दः । यस्य शब्दस्य संनिधाने संख्या-
 शब्द उच्यते, सोऽर्थः संख्याविहितः प्रतीयते ।
 अनन्तरसुक्तस्य हि एव एववाक्यत्वात् भवति । अन-
 न्तरसंकेतं हि विशेषणं विशेषणं विशेषुं शक्नोति, न हि
 व्यनक्तिम् । भा. १।१।१।१।३१, ● संख्याशब्दः
 हि अग्निमत्सुक्तयो भवति । ते येन येन संवभन्ते
 संकेतेन, तं तं परिसंनयते । १।०।६।०।२२, ● संख्या-
 शब्दाः हि द्वेषाः । प्राग् विद्यतेः संख्यामन्वयः । ऊर्ध्वं
 विद्यतेऽभयवचनाः । तत्र यदा संख्या आगतानुपगतं-
 नीकृत्य संख्येण वर्तते, तदा यिनो पद्यया सामान्य-
 कर्त्तव्यं भवति । दुपू. १।१।१।१ घृ. २०६७.

● ' तानुपनिषु पद्यः ' इति । अग्नेयस्य, क्षत्रिय-
 आनुपनिषे विद्यतीत्याः । तेषां संख्याशब्दानां
 यथास्य इत्यन्ते । न च यथास्य भवति । द्विवचनसू-
 चनान्तात्प्रथमप्रथम इति चाग्निवचनस्य । भा.
 १।०।१।१।३३, ● लोके हि निर्विशेषिते संख्याशब्दे
 उपपत्तेः, एकशब्दादे प्रयोगे भवति । तुवाः । अन्यथा
 मन्वयसुक्तस्योपपत्तेः । १।०।१।१।३४. ● संख्याशब्देषु
 प्राग् विद्यतेः संख्यसुक्तस्योपपत्तेः । पद्य दानो दश गायः
 इति । निगलान्दस्तु उभयवचनात् । दुपू. १।५।१।
 १२.

● यमाने हि कर्त्तव्यत्वात् आधीयमाने संख्या-
 संख्यवहारो भावति । भा. १।१।५।१६.

• संग्रहाने प्रकृतिलिङ्गसंयोग । न हि सख्या मात्रमद्वय शक्यते गुणी विधातुम् । न हि कस्यचिन् कचित् सख्या न भवति । भा. १०।४।८।७.

• सङ्गगुणदोषन्यायः । अथ परेन त्रिवृत । तथाहि- 'सततायसि सस्विन्स पयसो नामासि न जायते, मुक्ताकारतया तदेव नखिलीपत्रखिन राजते । स्वात्मा सागरमुक्तिमुक्तिवतित तजायते मौक्तिकम्, प्रायेणाऽधमन्यमोत्तमगुणः सवासतो जायते ॥' इति । साहस्री. ६३५.

• संगतिः । 'शास्त्रेऽप्याथे तथा पादे न्यायसगतय स्त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सगतिरुच्यताम् ॥' शास्त्रसगति, अस्यायसगति, पादसगतिश्चेति त्रिधा संगति । वि. प्रस्तावना श्लो १० । 'ऊहित्वा सगती-ल्लिखस्यशाऽऽन्तरसगतिम् । ऊदेनाऽऽक्षेपदृष्टान्तम् यु-दाहरणादिकम् ॥' शास्त्रादितिपायायैवन्चित्तथा अधि-करणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसगतिः, अस्यायसगति, पादसगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तथा पूर्वोत्तराधिसरणयो परस्पर अवाचनसगतिरुच-नीया । सा आनेकरूपा-आक्षेपसगति, दृष्टान्तसगति, मत्तुदाहरणसगति, प्रासङ्गिकसगतिः, उगोद्घातसगति, अयमादसगतिश्चेत्येवमादिरूपा । वि. प्रस्तावना श्लो. २७.

• संघ । प्रधानयागवक्ष्यस्य प्रकृतिसगतस्य विकृतौ नातिदेशः । वि. ८।१।१३.

• संपातः । 'सपातस्याचोदितत्वात्' (९।१। ६।२५) 'सपातस्य गुणत्वात्' (७।४।३।१७) इत्येव-मादिषु समुदायवचनत्वमप्युपगतम् । वा २।२।३।३१ पृ. ४८०. • 'सपातस्याचोदितत्वात्' ('तदे-शाना वा सपातस्याचोदितत्वात्' ९।१।६।२५) । यथा अन्नप्रधानानां समुदायानां कस्मिंश्चिदेतदेऽपि समुदायस्य शब्दवाच्यताभावात् तस्यवचि वेन उपाय-त्वस्य अचोदनात् प्रधानानां समुदायानामपि कस्माद्य-नत्वे तस्यमुदायस्य शब्दवाच्यताभावेन अचोदना-इत्यर्थः । सु. पृ. ७३१.

• सच्चिद्रूपयाम्बुन्यायः । पूर्वोक्तन्यायसदृश- (मण्डूकनोक्तन्याय - यथा मण्डूकनोक्ते तुलास्थाः मण्डूकास्तुल्यत उत्प्लव्योत्प्लव्य पतन्ति) विषये अयं प्रवर्तते । साहस्री. ९१.

• सजाता ज्ञातयः । वि. ३।२।७.

• सजातीयैर्नैव सख्यापूरणन्यायः । अस्य गो-द्वितीयोऽन्वेषः इत्युक्ते गौरव द्वितीयोऽन्वेष्यते । नाश्व इति सजातीयैर्नैव संख्यापूरणन्यायः । के.

• सजातीयकलहनित्वाणकामः 'देन्द्राममेक-कपाल निर्वपेत् यस्य सजाता वीयुः' । भा. ३।२।७।१० पृ. ७७१.

• संचिते त्वमिचिद्युक्तं प्रापणाभिहितस्य । ५।३।१०।२६॥

'वर्षति न धावेत्, न क्षिप्रमुपेयात्, पक्षिणो नाशितस्या' इत्यादीनि अमिचित्तं. मतानि श्रूयते । तानि किं चयनमाने कृते प्रतिपत्तव्यानि उत प्रवृत्ते इति विचारो पूर्ववक्षमाह । तुशब्द. पक्षान्तरनिपासायः । अमि चित्तान् अमिचित् । अमिचित्ता युक्त संबद्धम्, तेन आचरणीयं मत अमिचिद्युक्तम् । तत् संचिते सचित्तमाथे अमो ऋतुसमाप्ते प्रागेव आरम्भयम् । निमित्तस्य मतान्तरनिमित्तभूतस्य चयनस्य प्रापणात् प्राप्त वात् सिद्धवात् । प्राते च निमित्ते नैमित्तिक कर्तव्यम् । तस्मात् सचित्तमाने अमिचित्ता मतानि प्रतिपत्तव्यानि ।

प्रवृत्ते धा प्रयोगवचनाभावान् । २७ ॥

अमिचिद्वनतानि सचित्तमाने प्रतिपत्तव्यानि इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वेषु वाशब्देन व्यावर्त्ये सिद्धन्तमाह । प्रत्यर्थानां हि प्रयोगवचनो प्राहको भवति । मतानि तु पुरुषार्थानि, न प्रत्यर्थानि इति तत्र प्रयोगवचनभावः । प्रयोगवचनाभावात् अमिचिद्वनतानि प्रवृत्ते स्तु, न चित्तमाथे । चयनं साङ्गत्रयपरिवर्तमाप्युत्तरकाल-निमित्तता प्रतिपद्यते । तस्मात् साङ्गे कृते यानि अमि-चिद्युच्यते । तस्मात् प्रवृत्ते मतानामारम्भ ।

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् । २८ ॥

ननु वर्णति पर्जन्ये घावनामानादीनि व्रतानि पुरुषा-
थानि चयनानन्तरमेव स्तुः इति पूर्वपश्चिदाह्निकानिरासार्थं
द्वितीयं सिद्धान्तसूत्रम् । ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते '
इति वचने अग्नेः कर्मत्वेन निर्देशात् चयनस्य अन्य-
थैवं सिध्यति । तथा च ऋतूत्तरमेव व्रतानि न चयनो-
त्तरम् । के.

● संज्ञापनं पद्यधर्मः । भा. ३।६।७।१८.

● संज्ञातद्गोमः आग्नीधोमीयादिपशौ, मरणवेलाया
पद्युना शब्दात्पर्येऽपि कर्तव्यः अपूर्णार्थत्वात् । वि.
६।८।७. ● संज्ञातद्गोम. पशौ नित्यः । भा. ६।८।
८।२८.

● संज्ञा अपि पुण्यत् मेदिक्का । यथाहि उदात्तव्य-
गतस्य गुणस्य पाधिकभावं अष्टदोषदुष्टं च विकल्पं
परिहृत्य गुणान्तरं वाजिनादि कर्मान्तरं कल्पयति तथा
संज्ञापामपि अस्त्येव पाशिनो वाथो विकल्पोऽपि,
कदाचित् कस्याचित् शब्दस्य उपादानात् । रत्नाकरः
शब्दार्थसंकल्पे श्लो. १३. ● संज्ञा उत्पत्तिसंयोगे पूर्ण-
संकल्पे च मेदिक्का भवति । वा. २।३।४।१० पृ. ५९६.
● संज्ञा कर्मभेदकं प्रमाणम्, वैदिक उपदेशः शब्द-
प्रमाणम् । घाल. पृ. ८. ● संज्ञा कर्मभेदिता ।
' स्वरूपानभिधानत्वात् संज्ञा शब्दान्तरात् प्रथम् ' ।
संज्ञा हि द्रव्यरूपापञ्चमपि क्रियामभिरुपधाना वि-छेद-
मायात् भिन्नति । वा. २।२।१।३।२६ पृ. ६२०.

● संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।८।२२ ॥

शब्दान्तरेण अभ्यासेन संकल्पया च कर्मभेद उक्तः ।
इदानीं संज्ञया कर्मभेद उच्यते । ' अथैव ज्योतिः '
' अथैव निश्चज्योतिः ' ' अथैव सर्वज्योतिः ' एतेन
शरत्सदधिणेन यजेत ' इति श्रूयते । किं एभिर्नाम
धैरैः प्रयत्नं ज्योतिषोमं सर्वैर्ल तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणो
विधीयते अथवा कर्मान्तपामि उपदिश्यते इति विचारे
सिद्धान्तमाह । संज्ञा च संज्ञायात् कर्म भिन्नति । उत्पत्ति-
संयोगात् ज्योतिः निश्चज्योतिः सर्वज्योतिः इतीयं संज्ञा

मी. शं. ५१२

उत्पत्तिसंयुक्ता उत्पत्तिनामके विद्यते । उत्पत्तिशिष्या एषा
कर्मभेदिक्का । अत्र संज्ञया धात्वर्थो भिद्यते धात्वर्थ-
भेदाच्च भावनाभेदः ततः कर्मभेद इति श्रेयम् । के.

● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' (२।२।८।२२) ।
इदमेव संज्ञाधिकरणम् । पदभेदादेव च अर्थोऽपि
भिद्यते ' संज्ञा ' इति द्वैतीयाधिकरणन्यायात् । कु.

१।३।१।०।२७. ● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' (२।२।
८।२२) । एष न्यायः यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः
तथा कर्तृभेदमपि । वा. २।७।९।२२ पृ. १०८९.

● ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' । संख्यावत् (व्यति-
रेकेण दृष्टान्तः) संज्ञायाः स्वसमानाधिकरणत्वाभ्यप्रति-
योमिकभेदभाष्यपरत्वरूपपट्टयत्त्वविनिवेशितत्वाभावात् न
भेदकता इति पूर्वपक्षन्यायः । संख्याधिकरणेन प्रत्युदा-
हरणरूपा समतिः संज्ञाधिकरणस्य । कौ. २।२।८।२१.

● ' संज्ञा चोत्पत्तिः ' । ' नामान्तरे श्रुते चार्थलक्षिको-
ऽस्य प्रतीयते । संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यत्रैत-
द्भविष्यते ॥ ' वा. १।३।८।२६ पृ. २७८. ● संज्ञा

तु न स्वेन भावनापुण्ड्रकन्यापाररूपेण धारत्र्यं वदति,
नाम्ना निश्चररूपामिषानस्वभावरत्नात् नातौ धारत्र्यं
माश्रमेदे व्याप्रियते, तद्रेदात्तु शब्दान्तरन्यायेन भावना
भेदसिद्धिः । सु. पृ. ५८१. ● संज्ञा धर्मभेदे

प्रमाणम् । मणि पृ १३. ● संज्ञा । भाविसंज्ञा
भूतत्वेन उपगतौ न स्वीक्रियते, अगत्या हि सा
अन्यथा आश्रीयते । वा. २।३।२।३ पृ ५८२.

● संज्ञा व्यनहारार्थे कार्वा, यथा पुत्रस्य पित्रा ज्ञेय
इति । ऋजु पृ. १५६. ● संज्ञा संज्ञि-व्यवहारार्था ।
सु पृ. ३९५. ● ' विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा

प्रवर्तते ' । वा. २।२।५।१५. ● संज्ञाया (वाठश-
यया) शास्त्रा एव भिद्यन्ता न कर्मानि, संव-धामाणात् ।
२।२।२।१०. ● संज्ञायाः अपट्टत्तपवर्तनस्वभावात्

भावात् नाश्वानन्यायविपयता । सु पृ. ८९०.
● संज्ञायाः विशेषाभ्यप-यम् । भा. २।२।५।१५,
● संज्ञायाः ध्यनहारार्थत्वात् एकेन ध्यवहारविदेः
नापरेणार्थः । ८।३।६।१८.

संज्ञाधिकरणम् । ज्योतिः विश्वजोतिः सर्व-
ज्योतिः इति संज्ञामेदात् कर्मभेदः ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् । २।२।१।२२॥

भाष्यम्— 'अथैष ज्योतिरथैष विद्वज्ज्योतिरथैष
सर्वज्योति एतेन सहस्रदक्षिणेन ज्योते' इति श्रूयते ।
अत्र सदेहः, किमेभिर्नामधेये प्रकृत्य ज्योतिष्टोम संकीर्त्यं
तत्र सहस्रदक्षिणादिर्गुणे विधीयते, अथवा वक्ष्यमाण
विशेषाणि कर्मा-तराद्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् ।
प्रकरणानुप्रदात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्य
सामर्थ्याज्ज्योतिरथैवनामेते गुणा विधाप्यन्ते । नैष
शेषः । ज्योतिष्टोमस्यैव एतानि वाचकानि । ज्योतिरिति
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विद्वज्ज्योतिरिति ।
निवृत्तादीन्यस्य ज्योतीषि वाक्यशेषमस्तीतितामि । तानि
सर्वाण्यस्य । तैनाद्यौ विद्वज्ज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योति-
ष्टोम इत्येव प्राप्तम् । एतु प्राप्ते, द्रूम । संज्ञा हि तिस्रो
भेदिका । तेषां ज्योतिराद्या । उत्पत्तिसाक्ये होना
श्रूयते । नास्माभिमा पुन श्रूयते । तस्मादथैष
ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो निषाद्यक वाक्यम् । अनु-
वादे हि सत्यप्रकृतविशेषकरणमर्थक स्यात् । प्रकृतस्य
च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । नत्र पक्षे बाधः । न च
ज्योतिराद्यौ ज्योतिष्टोमस्य चदितारः । समुदायात्तराणि
ह्येतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तर तदर्थमेव
भवति । यथा शालशब्दे गृह्यवचनं, तत्र न शाला-
शब्दसामान्या-मालाशब्दादयोऽपि गृह्यवचना भवन्ति ।
यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति ।
प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैक-
वाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्ष ज्योतिः शब्देन सहैक
वाक्यता शक्यते । न चैत-वाक्यम् । वाक्यं हि प्रकरणा-
द्वलीय । अथ पुनरथ द्योतयत्यवादा ज्योतिष्मन्नादा
कर्मात्तरे वर्त्येति । यद्य निवृत्तादीनि ज्योतीषि तेषां
साक्यवचनो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति चेन्नैति
द्रूम । न हि निवृत्तादिषु ज्योतिः शब्दः प्रसिद्धः । एव
द्रुयन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशेषाज्ज्योतिः शब्द-
बुदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति
गम्यते प्रमाणान्तरेण ('एतानि वाच तानि ज्योतीषि य

एतस्य स्तोमा ' इत्येव श्रुतिनिर्दिष्टबुदादिनामिस्तोम-
शब्दसामान्याधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योतिःशब्द-
स्तोमनाची गौश्या न शब्दशक्यता इत्यर्थः ।) न शब्देन ।
यत्र तु तत्प्रमाणान्तर नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति ।
यथा सिंहे देवदत्त इति सिंहशब्दो देवदत्तवचन-
प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत्
प्रमाणान्तर नास्ति । तस्मान्न विश्वज्योतिः सर्वज्योति-
रिति च ज्योतिष्टोमस्य चदितारो । न चेज्ज्योतिष्टोम
उच्यते, एवाणि कर्मातराणि इति ।

या— बहुविचारनाद्गुणप्रकरणभेदादुपदेश्य संज्ञा
तावद्बुदाहियते । तत्र 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिषु अथ
शब्देपशब्दयोः पूर्वपरतनापेक्षरतात् प्रकृतस्यप्रकृतप्रकि-
याकल्पनदोर्बन्धात् एकस्यापि च दाश्यायणशङ्करादिस्य
माणेन गुणयोगेन अनेकनामधेयत्वसिद्धेः । न च गुणपक्ष
सम्बन्धरे वाक्ये सति कर्मा-तर कर्मानुष्ठारि चापूर्वे
तत्पिड्यचर्थाणि चान्यत्राश्रुतेतिकर्न यतादीनि कल्पितानि
भविष्यन्ति । कथमाशयपेक्षया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदक्षि-
णादि यद्गत्र यारितो भविष्यति । न च कर्मान्तरविधा-
वशशब्देन पूर्वापेक्षेण किञ्चित्फलमस्ति । न हि त्रु
फ्रान्त-तरमपेक्षते । न च त्रुना त्रमविशेषेति वक्ष्याम
(५।३।१२) । तेन फ्राम्येमपि नाथशब्दध्वजगम् ।
न च संज्ञा भावनां ब्रवीति । नापि धाःर्यो यज्यादि-
वत्तदुपस्थित, येन तद्वद्वुद्धिः स्यात् । न चेय विधात्री
श्रुतिर्येन विहिते कर्मा-तरे पुरुष प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते
पुरषे भेद प्रतीतोऽपि प्रहैकत्वजदिवक्ष्यते । यत्त्वत्र
विधावक स गुणान्नाशेषान कर्मस्वरूपे निवर्तति । न
चेद्दृष्टाशाशितस्ततोऽभ्यासादेव भेदः स्यात् संज्ञातः ।
'फलवन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन-न्यायेन
न कर्मान्तरवुद्धिं करोति । यदा दक्षिणोदोहनादिवत्
प्रकृतकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेर्पेन-कल्पमिगप्यव-
सानादकर्मान्तरस्यम् । ज्योतिरादिषु त्वथमपरो विशेषः ।
यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्धवचनपाय । तथा
'वसते वसन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो
दृश्यते । तस्मात् शब्दान्तराभाससह्यपूर्वकर्मायोग्य-
गुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्रातेऽभि-

धीयते- 'अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्तते ।
न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥'
या ह्युल्लेखे पूर्वोच्चारित आद्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्तते, सा
पूर्वमेवाऽऽख्यातेन भेदाभेदयोः अन्यतरन निश्चये कृते
पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्त्यात् । इयं पुनश्च स्वमान-
समुक्ता सख्यावच्च पृथक्तरनिवेशिनी । कथम् ? सर्वत्रैव
तावदनेत्रापरिभ्रम्यशोरन्वाश्रयत्तादर्थान्तरदर्शनात् संज्ञा-
न्तरपक्षेते । संज्ञान्तरदर्शनात्तदर्थान्तरदर्शनात् संज्ञा-
ब्रवीपसंज्ञाघकप्रत्यभिज्ञानात् वाध्यते । यावच्च तादृ-
ग्वाचकविशान नास्ति तावदनपोदितमीत्सर्विकं भेदज्ञान-
मास्ते । तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिशोमात्रिच्छणमनन्तरम्
'अथैव गौः' इति संज्ञान्तरबुद्ध्यावर्णनामैव पूर्वसन्धा-
नुभवान्ते तत्र बुद्धिमनादधदातमानुसंज्ञातप्रत्यारथाभा-
न्तरबुद्धिं करोति । तत्र प्राग्पूर्वं वा सञ्जी स्यादित्यत्रिष्य
माणे वागन्तः प्राग्गुचरिता यजतयस्ते सर्वे ज्योतिशोम-
बुद्ध्याविच्छिन्नाया प्रवृत्तत्तात्तद्विषयत्वेनाचारिता नावर्था-
न्तरसर्वसंज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते । वस्तु प्रस्तूयमानः स
यद्यपि फलगुणोप-पादन्यत्र द्यावृते विधापके तदसौ न
भिद्यते तथाऽऽप्यसम्यदपदत्रययथायथेन गोरावदे पूर्वज्ञानि
निवसाने तदबुद्धानननुपपन्नमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञाते
अर्थान्तरकल्पिताया च बुद्धौ निपतत्संज्ञान्तपनिषद् च
ज्योतिशोमं गन्तुमद्यवगुन्नुन् विच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरे
वर्तते । तथाहि- 'संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजिः पूर्व
न गच्छति । न च पूर्वस्तमित्येवं वटादर्थान्तरं
गतः ॥' एवं च एतौ अपभ्रम्यः पूर्वप्रवृत्तापेक्षणा-
नन्तयोद्यमसमाकर्मा-तराधिकारार्थं एवावगम्यते । एय-
राव्योऽपि सनिहितप्रत्यक्षचनः सन् यथैव च पूर्वमहत्ने
तद्वपराद्गतं तथोचरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः ।
प्रकृतविच्छेदापट्टप्रक्रिये च सहाश्रुतिवशादाभीपमाणे
निदेवि । 'नासाग्निमाः पुनः श्रुतयः' इति । प्रथमो-
च्चारितत्वात्पुनः श्रुतिस्माद्ग्राह्यत्वात् । प्रथमो-
नोस्त्वने कर्मणि पुनः श्रुयन्ते इत्यभिप्रायः । समस्तमेव
च वाच्यमनर्थकं भवेत् । अथैव ज्योतिरिति
श्रुतयः श्रुयन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विष्णुत्तम् ।
कर्मकत्वपक्षे च द्वादशघटतमभूवीना सहस्रदक्षिणादीना

च उल्यार्थेत्वादिबन्धः स्यात्, स चान्याय्यः । कर्मा-
न्तराने तु नैव दोषः । न च गुणात्फलमवसीयते,
सहाविच्छिन्नाश्रयत्वाभासमात्रात् । प्रस्तूयमानकर्मसं-
न्वश्च संज्ञागुणफलदीना वाच्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः
प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च ज्योतिषादीना
ज्योतिशोमात्रयत्वम् । न हि कण्ठरयतरावयो रथंतर-
मिति निश्चीयते । वस्तु 'वचन्ते ज्योतिषा यजेत'
इति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमवशाद्गौण
इति दृष्ट यम् । न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमास्ति, येन
तद्विषयत्वमगम्येत ।

योऽपि भिवृदादित्यु ज्योतिःशब्दप्रयोगः सोऽपि तनैव
वाच्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र
लभ्यते । तथाहि- 'सिंहशब्दः कचिद्वैशो
माणवादीं निरूपितः । नाऽऽलम्भे श्रूयमाणोऽपि
तदर्थः परिगृह्यते ॥' तस्मान्मुखायार्थपरिमहाद्भेदिका
सञ्ज्ञेति धिदम् ।

ज्ञा- संज्ञातो भेदोऽभिधीयते । ज्योतिशोम प्रकृत्य
श्रूयते- 'अथैव ज्योतिः', अथैव विश्वज्योतिः,
अथैव सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति ।
तत्र एतच्छब्दपरामृष्टाना ज्योतिषादीना यजिना सामाना-

धिकरण्यात् यागनामत्वं तावत् धिदम् । तत्र सद्यः
किं प्रवृत्तमेव ज्योतिशोम ज्योतिषादिनवैरगृह्य सहस्र-
दक्षिणास्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तपि एवनाम-
कानि एवदक्षिणाणि विधीयन्ते इति । तत्र प्रवृत्तादेत-
च्छब्दस्य च प्रवृत्ताभिधावित्यात् तत्सामानाधिकरण्याच्च
ज्योतिषादीना प्रकृतहान्यप्रवृत्तकल्पनागौरवाच्च पूर्वस्यैव
गुणनिधिरिति प्राप्ते, सूत्रः- 'नामान्तरश्रुतावर्धभेद-
स्तान्प्रतीयते । बलवद्वाधकायासावन्वथात्वं
प्रपद्यते ॥' अतः कर्मान्तराणि ।

सोम- सूत्रार्थस्तु- सहा अपि भेदिना,
पृथक्त्वनिषेधित्वात् । पूर्वपक्षेऽपि ज्योतिषादिशब्दाः
यद्यपि संज्ञाः तथाऽपि उल्लेखकर्मगौरवत्वेन उपपत्ति
संयोगाभावात् न तावा भेदकत्वम् । धिदन्ते तु उपपत्ति-
संयोगात् भेदकत्वं इत्याशयेन उक्तम् 'अपत्तिसंयो-

नन्तयोद्यमसमाकर्मा-तराधिकारार्थं एवावगम्यते । एय-
राव्योऽपि सनिहितप्रत्यक्षचनः सन् यथैव च पूर्वमहत्ने
तद्वपराद्गतं तथोचरे प्रस्तूयमानेऽपीत्यविशेषः ।
प्रकृतविच्छेदापट्टप्रक्रिये च सहाश्रुतिवशादाभीपमाणे
निदेवि । 'नासाग्निमाः पुनः श्रुतयः' इति । प्रथमो-
च्चारितत्वात्पुनः श्रुतिस्माद्ग्राह्यत्वात् । प्रथमो-
नोस्त्वने कर्मणि पुनः श्रुयन्ते इत्यभिप्रायः । समस्तमेव
च वाच्यमनर्थकं भवेत् । अथैव ज्योतिरिति
श्रुतयः श्रुयन्ते सहस्रदक्षिणादयो गुणा विष्णुत्तम् ।
कर्मकत्वपक्षे च द्वादशघटतमभूवीना सहस्रदक्षिणादीना

संज्ञाधिकरणम् । ज्योति. विश्वजोति. सर्व-
ज्योति इति सशभेदात् कर्मभेद ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसयोगान् । २।२।८।२२॥

भाष्यम्— 'अथैव ज्योतिरथैव विद्वज्ज्योतिरथैव
सर्वज्योति एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति श्रुते ।
अत्र सदेह, निमेषिर्नामदेवै प्रवृत्त ज्योतिष्टोम संकीर्त्य
तत्र सहस्रदक्षिणादिगुणो विधीयते, अथवा वक्ष्यमाण
विशेषाणि कर्मांतराण्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् ।
प्रकरणानुग्रहात् प्रवृत्तस्य गुणविधानमिति । ननु वाक्य
सामर्थ्याज्ज्योतिरादीनाभेदे गुणा विधासिष्यन्ते । नैप
दोष । ज्योतिष्टोमस्यैव एतानि वाचकानि । ज्योतिरिति
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीक उपादीयते, विद्वज्ज्योतिरिति ।
त्रिवृदादीनास्य ज्योतीषि वाक्यदोषसंतीतितानि । तानि
सर्वोपस्य । तेनासौ विद्वज्ज्योति सर्वज्योतिश्च ज्योति
ष्टोम इत्येव प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सद्य हि तिस्रो
भेदिकाः । तेषां ज्योतिराद्या । उत्पत्तिराशेषे स्तेना
श्रूयन्ते । नासामिमा पुन श्रुतय । तस्मादथैव
ज्योतिरित्यपूर्वस्य कर्मणो विधापक वाक्यम् । अनु-
वादे हि सत्यप्रवृत्तिविशेषकरणमन्यैक स्यात् । प्रवृत्तस्य
च गुणविधाने विकल्पो भवेत् । तत्र पक्षे बाध । न च
ज्योतिराद्यो ज्योतिष्टोमस्य वदितार । समुदायान्तराणि
हेतानि । न चात्रपदेन सप्तानेन समुदायान्तरं सदर्थमेव
भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचन, तत्र न शाला-
शब्दसामान्यान्नाशब्दशब्दोऽपि गृहवचनं भवति ।
यत्तु ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति ।
प्रकरणसामर्थ्याद्धि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैक-
वाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्ष ज्योति शब्देन सहेक
वाच्यता वाधेत । न चैतन्वाच्यम् । वाक्य हि प्रकरण-
द्वलीय । अथ पुनरय द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्टोमत्वाद्वा
कर्मांतरं वक्तव्यंति । यश्च त्रिवृदादीनि ज्योतीषि तेषां
साकल्यवचनो विश्वज्योति सर्वज्योतिरिति चेन्नैति
ब्रूम । न हि त्रिवृदादिषु ज्योति शब्द प्रसिद्ध । एव
द्रुवम् प्रसिद्धिं वाधेत । यत्तु वाक्यशरोपाज्ज्योति शब्दस्य
ब्रुदादिबचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्त इति
गम्यते प्रमाणान्तरेण ('एतानि वाच तानि ज्योतीषि य

एतस्य लोमा ' इत्येव श्रुतिनिर्दिष्टमिब्रुदादिवाचिलोम-
शब्दसामानाधिकरण्यरूपप्रमाणान्तरेण ज्योति शब्द-
लोमवाची गीष्वा न शब्दशक्त्या इत्यर्थः ।) न शब्देन ।
यत्र तु तत्रप्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति ।
यथा सिद्धो देवदत्त इति सिद्धशब्दो देवदत्तवचन-
प्रमाणान्तरेण, न तु सिद्धमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत्र
प्रमाणान्तरं नास्ति । तस्मात्तत्र विश्वज्योति सर्वज्योति-
रिति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारो । न चेज्ज्योतिष्टोम
उच्यते, सर्वाणि कर्मान्तराणि इति ।

या— बहुविचारराश्यागुणप्रकरणभेदाहुषेय्य सश
तावदुदाह्रियते । तत्र 'अथैव ज्योति.' इत्यादिषु अथ
शब्दैरेवशब्दयो. पूर्वं प्रवृत्तापेक्षत्वात् प्रवृत्तहान्यप्रवृत्तप्रति-
वाक्यत्पनदोर्भत्यात् एकस्यापि च दाशायण्यशब्दिवद्वक्ष्य
माणेन गुणयोगेन अनेनाभावेपक्षेत्सिद्धेः । न च गुणपक्ष
सक्यपरं वाक्ये सति कर्मांतरं कर्मानुसारि चापूर्वं
तस्मिन्प्रयोज्यानि चाभ्यन्ताश्रुतेतिवर्तं यत्तादीनि कल्पितानि
मन्त्रिष्यन्ति । कथभावापेक्षया च ज्योतिष्टोम सहस्रदक्षि-
णादि गृह्यत वारितो भवित्यति । न च कर्मान्तरविधा-
वक्ष्यशब्देन पूर्वोपेक्षेण किञ्चित्फलमस्ति । न हि ऋद्ध
प्रात्यन्तरमपेक्षते । न च ऋद्धा नमविषयेति वक्ष्याम
(५।३।२२) । तेन क्रमाद्यर्थमपि नाद्यशब्दध्वनणम् ।
न च मया भावना प्रतीति । नापि धात्वर्थो यज्ञत्यादि-
वत्तदुपस्थित, येन तद्भद्रदुद्धि स्यात् । न चैव विधानी
श्रुतियेन विहिते कर्मांतरे पुरुष प्रवर्तयेत् । न चाप्रवर्तिते
पुरुषे भेद प्रतीतोऽपि ग्रहैकान्तरद्विवक्ष्यते । यस्त्वत्र
विधापक स गुणाद्यासिपात्र कर्मस्वरूपे निवर्तते । न
चेदसावाधिमस्तोऽभ्यासादेव भेद स्यात् सहात ।
'फलमर्थोऽपि च संनिधौ त्वविभागात्' इत्यनेन न्यायेन
न कर्मान्तरदुद्धि कथ्येति । यद्वा दधिगोदोहनादिवत्
प्रवृत्तकर्माश्रयात् सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यप्यव-
सानादकर्मान्तरस्यम् । ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेय ।
यज्ज्योतिष्टोमनामैकदेशब्देन तदुद्बन्धनपाय । तथा
'वचन्ते वचन्ते ज्योतिषा' इति तत्र तत्र प्रयोगो
दृश्यते । तस्मात् शब्दान्तरान्याससंख्यापूर्वककर्मांतरैक-
गुणप्रकरणान्तराणामभावात् अभेद इति प्राप्तेऽभि-

धीयते— अनुक्ते कर्मवाच्ये वा संज्ञा पूर्वं प्रथतते ।
 न वस्तुन्त्वदुद्धेः सा कथंचिदपनीयते ॥
 वा सुप्रवने पूर्वोपरित आरुवात्वाच्ये सञ्ज्ञा प्रवर्तते, सा
 पूर्वमेतत्सञ्ज्ञास्यतेन भेदाभेदयो अन्यतरल निश्चये दृते
 पश्चात् प्रवर्तमाना न भिन्नात् । इयं पुनरुत्तरात्मनः
 मनुष्या संज्ञावच्यं दृष्टवन्तनिवेमिनी । कथम् ? सर्वत्रैव
 तावदनेकधर्मेभ्यश्चद्वयोरुत्तरात्परत्वात्परत्वात्सञ्ज्ञा
 म्भवेत्तते । संज्ञान्तरदर्शनार्थायान्तरत्वात्, तयोमयमपि
 वलीदस्यत्वात्तद्वयमभिज्ञानात् वाच्यते । यावत्तु ताद-
 र्भाधर्माभिज्ञानं नास्ति तावदन्योदितमौलिकं भेदज्ञान-
 मास्ते । तद्विदं पूर्वमनुत्तरात्तद्विज्ञानमनुत्तरम्
 'अथैव योः' इति संज्ञान्तरमुद्यममाशयेन पूर्वसन्त्या
 तुमवाच्ये एव बुद्धिमत्तदपदमनुत्तरितप्रत्याख्या-
 न्तरत्वादि कथेति । तत्र प्राग्पूर्व वा समी खादिनामिष्य
 माणे तावत्तः प्रागुच्यतेन यत्नवपने सर्वे ज्योतिशोम-
 सुद्धानविच्छिन्नाया प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनायतित तायां-
 न्तरत्वं संज्ञातरात्मकं न कल्पते । यस्तु प्रस्तुयमानः स
 यद्यपि कर्मगुणवच्यवाच्यवच्यत्वात्ते विषयवदे नद्वेदीन न
 निष्यते तथाऽन्यथैवद्वयद्वयवच्यवच्येन मोक्षवदे पूर्वमपि
 विद्यमाने तद्व्युत्पादनमुत्तरात्तद्वयमानाया प्रकरणविच्छेदे ज्ञाते
 अर्थान्तररूपविषयाया च तुल्ये निषयत्वात्तद्वयवच्यवच्ये
 ज्योतिशोमं गुणमयवच्यम् पिच्छिन्नानुत्तरात्तद्वयमाने
 वर्तते । तथाहि— 'संज्ञान्तराद्वयवच्यवच्यो यजिः पूर्व
 न गच्छति । न च पूर्वसामित्येवं यत्तद्वयमाने
 गतः ॥' एव च सति अथवाच्यः पूर्वप्रवृत्तावेवज्ञा-
 नन्तरात्तद्वयमानेनन्तरविषयवच्ये एवावगम्यते । एव-
 चाद्योऽपि समिद्धिदमगम्यवच्यः सन् अथैव च पूर्वप्रवृत्ते
 तद्वयमानेन तयोत्तरे प्रस्तुयमानेऽपीत्यविषयः ।
 प्रवृत्तान्तरत्वात्प्रवृत्तप्रवृत्ते च संज्ञाश्रुतिवशादाश्रीयमाणे
 निर्देये । 'नातामिनाः पुनः श्रुतयः' इति । प्रथमो-
 क्यारित्याशयेन पुनः श्रुतिवशादाश्रीयमानेन वर्ण्यते ।
 नौरने कर्मणि पुनः श्रुयन्ते इत्यभिप्रायः । समस्तमेव
 च वाक्यमनर्थकं भवेत् । अथैव ज्योतिरिति
 समुत्तरात्तद्विषयवच्ये तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 कर्मवच्यवच्ये च द्वावन्तरात्तद्वयमाने तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने

च तुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 नानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 संज्ञाविच्छिन्नाश्रयणमासमत्तम् । प्रस्तुयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 नानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च ज्योतिरादीना
 ज्योतिशोमंनानुत्तरत्वम् । न हि कर्मवच्यवच्यवच्ये रथातर-
 मिति निश्चीयते । यत्तु 'यन्ते ज्योतिषा यन्ते'
 इति प्रयोगो ह्य इति स प्रमाणन्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 इति दृष्टव्यम् । न चेह तादृशवच्यवच्यवच्येनानुत्तरात्तद्वयमाने
 तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने

योऽपि भिन्नादियु ज्योतिःश्रवणप्रयोगः सोऽपि तत्रैव
 वाक्ये सामानाधिकरण्यात् औपचारिक इति न सर्वत्र
 कल्पते । तथाहि— 'सिद्धशब्दः कचिद्द्वौ
 मागवादी निरूपितः । नाऽऽस्त्येभ्यः श्रूयमाणोऽपि
 तदर्थं परिगृह्यते ॥' तस्मान्नागवादीपरिगृह्येद्विद्वि
 स्रैति विद्वत् ।

शा— सगती भेदोऽभिधीयते । ज्योतिशोमं प्रवृत्त्य
 ध्रुवते— 'अथैव ज्योतिः, अथैव विश्वज्योतिः,
 अथैव सर्वज्योतिः, एतेन सर्वत्रदक्षिणेन कथ्यते' इति ।
 तत्र एतच्छब्दप्रवृत्तानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 पिच्छिन्नानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 किं प्रवृत्तमेव ज्योतिशोमं ज्योतिरादिसञ्ज्ञानुत्तरात्तद्वयमाने
 दक्षिणाश्रये सुप्रो विधीयते अतः कर्मवच्यवच्ये एवनाम-
 कानि एवदक्षिणादि विधीयते इति । तत्र प्रवृत्तवच्ये
 च्छब्दस्य च प्रवृत्तामिष्याविलात् तस्मान्नागवादीपरिगृह्ये
 ज्योतिरादीना प्रवृत्तानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 गुणाधिकरिति प्राप्ते, सूत्रः— 'नामान्तरश्रुतवच्यभेद-
 स्त्वावयवतीयते । अद्यत्वात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 प्रवृत्तते ॥' अतः कर्मवच्यवच्ये ।

सोमं— सूत्रार्थस्तु— सञ्ज्ञा अपि भेदिका,
 दृष्टवन्तनिवेमिनीवच्ये । पूर्वप्रवृत्तेऽपि ज्योतिरादिसञ्ज्ञा
 यद्यपि पुनः श्रुयन्ते तस्मात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 संज्ञेयात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 संज्ञेयात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने
 तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमानेनानुत्तरात्तद्वयमाने

चि— 'अथैव ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा
पृथक् । गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे द्युदिते ॥
अथेति प्रकृतेऽत्र एतच्छब्दोऽप्यग वदेत् । संज्ञये-
वाप्यकर्मत्वमिह नूनमसंशयः ॥'

भाट्ट— 'ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'अथैव ज्योतिरथैव
विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत'
इति ध्रुवेषु ज्योतिरादिपदानां गुणविशेषं प्रसिद्धय
भावात् चोत्तरात्मकत्वेन प्रसिद्धयुगादेन कर्मत्वमिति तदा
पतेः । एतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदात्प्राप्तत्वेना
नामस्य तादृशतादम् । तच्च न प्रकृतस्य यागस्य, ज्योति-
ष्टोमस्य तादृशत्वात् सज्जकार्यस्य व्यवहारस्त्वैरेतेर सिद्धे-
रितरवैश्वर्याच्च । न च विनिगमसाभागाद्विकल्पः । अथ
शब्दस्य पूर्वकर्माधिकारविच्छेदकस्य निगमस्त्वान् । अत
एव 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इतिवत् नाराया-
विकाररायाद्वा । तस्यानिच्छित्ते अधिकारं समागतानेन
तथाऽऽशीकारत्वात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भि-
दादिसहाते भेदान्नापत्तिः । ज्योतिष्टोमसहाया उपत्ति-
शिष्टत्वाभावेन द्वयोरेपि विकल्पो वैयर्थ्यं वा किं न
स्यादिति वाच्यम् । सोमवागे कण्ठप्रवृत्तमिति च
ज्योतिष्टोमसहायकत्वे उद्भिदसहायाः कथमपि निवेगानु-
पपत्तेः तस्या भेदकत्वात् । अत एव यत्र न किञ्चिदिति-
यामकमस्ति तत्र संज्ञादीं संज्ञयोर्विकल्प एव । प्रकृते
तु अथशब्देन विच्छेदात् भेदकत्वमेव सहायाः ।
'सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्येतावतैव प्रकृतयागतुगादेन
गुणविश्वयुगसौ एतच्छब्दान्तस्य ज्योतिरादिवाक्यस्य
वैश्वर्यप्रसङ्गाच्च । अतः सोमनादियोगेन ज्योतिरादिसह
कर्मत्वमपि सोमयागप्रवृत्तिकं तत्तद्वाक्यैश्चलन सहस्रदक्षि-
णाक 'य एतेन कृद्विकामो यजेत' इति वाक्येन कृते
विधीयते इति सिद्धं । सहाया कर्मभेदः ।

मण्डन— 'ज्योति प्रकृत्यपि भवेत् यजिमेव
नाम ।'

शंकर— 'सहाया च स इत्येते ।' स. इति कर्म-
भेदः ।

● सहाधिकरणम् । अन्यत्रियुक्त्यासम्भन्निश्चया-
भावदशाया सहायै पूर्व प्रमित वाक्यभावेनावतिष्ठमान

पूर्वविपरासमात् विपयान्तर स्वसगमये बहवपति इति
शुक्तः सहाप्रमाणरो भेदः । (अथमेव संज्ञाधिकरण-
न्यायः) । यौ. २।२।८।२१ पृ. २५१.

● संज्ञान्तरं उच्चार्यमाणमेव पूर्वसहायानुसमाहते
तत्र बुद्धिमनादधत् आत्मानुरक्षितप्रयाग्यायांन्तरबुद्धि
करोति । वा. २।२।८।२२ पृ. ५२९. ● सर्वत्रैव
तावत् अनेकायानेकशब्दयोः अग्याप्यत्वात् अर्थान्तर-
दर्शनात् संज्ञान्तरमपेक्षते । सहान्तरदर्शनाच्च अर्था-
न्तरत्वम्, तद्योमममपि वलीयसः तद्वाचकप्रत्यभि-
धानात् वाच्यते । यावत्तु साहस्रयाचकविशानं नास्ति
तावत् अनोदितं यौत्सर्गिकं भेदज्ञानभास्ते । वा.
२।२।८।२२. ● संज्ञान्तरैरनाद्यातं अनोदितं कर्म
यथा— 'मा दोगिष' । मणि. पृ. १३०.

● संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । ध्रुवैव
परिपूर्णाशौ गृह्यते । तस्मात् सर्वविधशब्दोऽप्य-
शर्तीयः । उत्तरासुत्रैव उपादातयेति । न हि संज्ञासु
शुद्धमाणासु पदान्तरानन्वये अपेक्षितं भवति । भा.
१।२।५।२३ पृ. १०११.

● संज्ञाच्यवस्था धर्मभेदात् । सत्रं अहीनः इति
वा । ब्राह्मणः परित्वात् वानप्रस्थ इति यथा । भा.
८।२।५।२४.

● सतामपि प्रतिबन्धात्, कारणान्तरभावात्,
अन्यतो वा सिद्धेः, कार्यानात्प्रभाविकोच्चात् । वा.
३।४।५।१३ पृ. ९२९. ● 'एव च विद्वच्चनादितिगंत
प्रसिद्धरूप कविभिर्निरूपितम् । सतां हि सदेहवदेयु
द्वन्तुषु प्रमाणान्त.करणप्रवृत्तयः ॥' इति । बहुदिना-
भ्यस्तधर्मयातात्मनो हि न कश्चिद्धर्मकरणरूपात्मनुष्ठि-
त्यन सभारवीनि धर्मत्वेनात्मनुष्ठापते । भा. १।३।३।७
पृ. २०७. ● सत्यपि विधिभेदे अन्यत्वं नास्ति,
अन्यत्वेन विधानात् इति नामाकीनेष्टिन्यायः ।
राजसूये नानानीजैश्चै वृथ्याविनास्ररणादिपत्नीकरणपर्यन्त
एवः पदार्थः, तेन उद्भवान्ते अनुसमयः । शा.
५।२।६. ● सत्यपि सकारयोग्येऽनुकले सुत्वरवैचोभा-
दन्यम् । भा. ६।३।२।८।३८.

॥ सति कुरुते चित्रमिति न्यायः । स्फुटः । साहस्री. ४३२.

● सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगः । वि. २।४।१. ● सति पुत्रकले हेतौ कार्यं भयवेन इति-न्यायात्पुत्रकले भुव्यन्तरमेव बलवत् । न्यायनि. ३।३।१।२० प्र. ● सत्यां (इति कर्त्तव्यता-) आकाङ्क्षायां सतिहेतैः धर्मैः अविप्रतिषिद्धः संकल्पः प्रकृतौ विदुषो ह्यनुमानिकेः । भा. ७।४।१।१. ॥ सत्सतोद्गृहीतचित्तवृत्त्यसंभवेन परस्पर-विरोधे च प्रकाशान्तरस्थितिरिति न्यायः । स्फुटः । साहस्री. ३८३.

● 'सन्मूलक्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि वरं भितम् । न सिद्धमप्यन्तमुपस्थाप्येण हि दूषितम् ॥' वा. १।३।५।१० प्र. २३४.

॥ सत्सत्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् । १।१।४।४॥

प्रणवं तावत् अनिमित्तं (धर्मसः) । किं कारणम् ? एवंश्रवणं हि तत् सत्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत् प्रत्यक्षम् (इति) । सति इन्द्रियाणैस्तद्वेद्या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत् प्रत्यक्षम् । भविष्यश्च श्लोऽर्थैः (धर्मः) न ज्ञानशालेऽस्ति । अतः प्रत्यक्षमनिसिद्धम् । प्रत्यक्षपूर्वकं चाद्य अनुमानोपलक्षणार्थं पत्नीनामपि अज्ञानश्रमिति ।

वृत्तिकारणम्— किं तर्हि प्रत्यक्षम् ? 'सत्सत्प्रयोगे उपलब्धेन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत् प्रत्यक्षम्' । 'अद्विषमज्ञानं तेनेन सत्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्यं (यत् तत्) यत् प्रत्यक्षम् । यदन्वयविषयज्ञानं अतः संशयो मेव हि न तत् प्रत्यक्षम् । तस्मात् प्रसिद्धत्वात् न पत्नीश्रवणं निसिद्धम् । इति ।

'अनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् ।' (इति धर्मस्य पूर्वश्रवणम्) अस्य निरासः पञ्चमधुने । शब्दस्तु न प्रमाणम् । अनिमित्तं अयदाज्ञं शब्दः । यो हि उपलब्धमनविषयो नोपलब्धते स नस्ति यथा शयस्य निराणम् । अतश्चमन्त्रानि इन्द्रियाणि पञ्चादी-

नाम् । न च पञ्चामेष्टव्यन्तर पञ्च उपलब्धम् । (प्रमाणानां विद्यमानोपलब्धमनत्वात् । शब्दस्तु न विद्यमानोपलब्धमनः तस्मात् प्रमाणं इति पूर्वश्रवणः ।) इति भाष्यम् । प्र. ३९ । इन्द्रियाणां सत्सत्प्रयोगे (सतां विद्यमानानां सतिर्नये) विषयसत्त्विक्यं सति पुरुषस्य बुद्धिजन्य प्रत्यक्षमनोत्पत्तिर्भवति । तत् प्रत्यक्षं धर्मस्य अनिमित्तं स्वरूपनिश्चायकं न भवति । कुतः ? विद्यमानमात्रादितिहात् । अनुमानादेरप्युपलक्षणमेतत् । इति सुबुद्धम् । के.

● 'सत्सत्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् ।' १।१।४।४॥ इदं सूत्रं 'यो धर्मः तत्र बोद्धव्येन प्रमाणम्' इति निबन्धस्य पुरुषश्रवणवितुम् । तत्र श्रुत्या प्रत्यक्षमात्रस्य प्रमाणान्यमुक्तं व्यर्थोदितरेषाम् । अत्र स्वयंश्रवणस्य प्रत्यक्ष-निबन्धनमेव । शब्द. प्र. ५ ● 'सत्सत्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमनत्वात् ।' १।१।४।४॥ इदानीं प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमाण-निराकरणाय प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं सूत्रज्ञेयम् । इन्द्रियाण्यस्य श्रवणस्य ज्ञानं प्रत्यक्ष इति तत्रशरः । मणि. प्र. १२. ● 'सत्सत्प्रयोगे पुरुषस्य' १।१।४।४॥ (अत्र वृत्तिकारणत्वात्) अतःसतोद्गृहीतः लक्षणप्रियाय च सर्वप्रमाणानाम् । सुबुद्धी. प्र. ३८ । अनिमित्तस्य हेतुः सत्सत्प्रयोगेऽप्येव पूर्वश्रवणत्वात् (शब्दे) सत्सतोद्गृहीतयो न भवन्ते । ततश्च अयसत्प्रयोगेऽपि अन्यविषयविज्ञान-प्रत्यक्षत्वात् निरासमनपक्षसिद्धेः पूर्वोक्तं सर्वमेव न सिद्धेत्, लक्षणप्रियाय च सर्वप्रमाणानां पूर्वोक्त-व्यापयाने हि न लक्षणश्रवणं, किन्तु अनिमित्तपत्ता । अस्मिन्नुद्गृहीतव्ये (श्रवणकारिणे) लक्षणपत्त्येन तत्सत्प्रयोगस्य प्रदत्तानर्थतया सर्वप्रमाणलक्षणप्रियायानं सिध्यति । सर्वप्रमाणश्रवणोपयोगस्तु अन्यविचार-प्रदत्तानेन निरासमनपत्त्यनिवृत्तः । श्रुतुः प्र. ३८.

● सताः इति दाशमस्यं पाठ परिपश्यन्तं शब्द-च्छिद्रम् । भा. १।३।५।१०.

● सतोद्गृहीतौ पङ्क्तिः । यादेषु अक्षराणि १२।८। १२।८ । उदा० 'आ न नरा सुदानयो' (श्रुतं. ५।५.३।६) ।

● सत्कार्यवादः साधितो भाष्यकारैः अलकार्यवाद निरस्य । संकल्प ३।३।३२.

● सत्ता । देशकालरूपेणासामान्ये नैव सत्ताया नास्तित्व अभिघातुं युक्तम् । विभुत्वनिष्पत्त्याभ्यां सर्वदेशकाल व्यापित्वात् । चा. १।३।१।३० पृ २९७ । द्र वादितामन्य सत्ता इत्येतन्न युज्यते । न तु वैशेषिकपरिभाषया 'यतो द्रव्यगुणकर्मसु सत् इति प्रतीतिः सा सत्ता' इत्येव लक्षणा जातिः प्रतिपत्तव्या । तार्किकैः कल्पित सच्छब्दाख्या सत्ता महासामान्य इति तत्र । पृ. २९८. ● सत्तायाः उपलभ्यप्रतिबन्धक किंचिद्ग्रासि । सु. पृ. ३४७. ● सत्तायाः प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । वा. १।४।२।३ पृ. ३३२. ● सत्तायाः वस्तुसामान्यमामान्यत्वस्य साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकारासम्बन्धात् नैतिकर्तव्यतात्वम् । १।४।२।३ पृ ३३१.

● सत्तामहासामान्यस्य निरासः प्राभाकरमतेन । एतेन सत्तादितामन्यानि प्रत्युक्तानि । नहि जातिगुणक्रियाद्र येषु साधारणाकारणमशोऽस्ति । सदादिशब्दानां प्रवेशादिप्रवृत्तत्वं प्रवृत्तिसम्भवात् । किं पुनः सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ? प्रमाणसंबन्धः । ननु एव तर्हि प्रमाणसंबन्धस्य अपरिहरणे अप्रतीयमाणावस्थायां सच्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात् अस्ति घटः, आसीत् घटः, भविष्यति घटः इति । न खलु पक्षिक्रियासंबन्धानवशे पाचक इति कश्चित् व्यपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालभावेव वाग्यवपदेशः स्यात् तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्य अतिवृत्तत्वात् आसीत् इति भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य च अतीतत्वात् आसीदित्युच्यते, तथा वर्तमानतया अस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते । यस्मिन् सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तस्यापि तन्न किमिति कश्चित् विचलितं आगमिष्यति वा । विनष्टत्वात् आश्रयभूतस्य द्रव्यस्य उत्पद्यमानत्वाच्च इति चेत्, कः पुनरिनायाः ? सत्तापगम एवेति चेत् । सूत्रमिदं सत्तापगमात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भाविन्यति

स्वरूपस्यैव भावित्वमिति, अतीतत्वं तर्हि स्वरूपसत्ताऽपि भावानामस्तीति । सा चेदभ्युपगता, तदा तस्या एव प्रैकाल्यत्वं आसीदिति भविष्यति इत्युपपन्नः प्रेषाव्यवदेशः । महासामान्यं च सत्ता अवजानीमहे । न स्वरूपसत्तामपि । एतेन इदमपि निराकृतम्, यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाणसंबन्धे चरतुनि सत्तासंदेहे न स्यात्, प्रमाणसंबन्धस्य निरस्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तत्वाच्च सत्तायाः इति । यतः अस्मादितसकलप्रमाणव्यापारे स्वरूपमेव सद्विद्यते । मिश्रेषु तु पदार्थसमाभवेषु सच्छब्दप्रवृत्तौ प्रमाणसंबन्धव्यवशेव निमित्त इत्युच्यते, न पुनः प्रमाणसंबन्ध एव सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्परमिश्रेषु एकपक्षिक्रियोपाधिबन्धेन पाचकशब्दो निविद्यते इति नास्त्युपपन्नम् । प्रजु. पृ. १२०-१२१.

● सत्ताशब्दो यौगिक एव न रुढः । अस्तीत्याख्यातस्यायं सत् इति शब्दः । तत्रश्च सतो भावः सत्ता इत्यग्नित्रये सच्छब्दात् तत्प्रत्ययोरुपस्था सत्ता इति शब्दः प्रवर्तमानो यौगिक एव । सु. पृ. ३४८.

● सत्तासामान्यनिराकरणम् । इदानीं सत्तासामान्य निराकियते । न हि द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु द्रव्यगुणकर्मसु वा 'सत्' इत्यनुवृत्ताकारप्रतिपत्तिः । ननु अनुवृत्तिप्रत्ययमन्तरेणैकशब्दप्रयोगो नोपपद्यते । तथा हि, नानाभूतेषु वृक्षघटलोटादिषु 'सत् सत्' इत्येकशब्दप्रयोगो दृश्यते, एकशब्दप्रयोगस्त्वेकनिबन्धनमन्तरेण नोपपद्यते इत्यर्थापत्त्या अनुमानेन वा एकनिबन्धनत्वे सिद्धे तद्व्यतीतपूर्वत्वमेकशब्दप्रयोगस्य । तैवम्, व्यभिचारित्वात्, एको हि शोऽस्यः सानादिमति, भूमौ रश्म्यादौ च ।

गोशब्दस्य मिश्रशब्दशक्तयैव वृत्तिः एकत्र, गृहीत संबन्धस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् । सच्छब्दस्य तु न प्रतिविषय व्युत्पत्त्यपेक्षा गवादिशब्दानामिष । तत्र, तदर्थत्वव्यवशेषोपपन्नत्वात्, उपाधिरपि एकशब्दप्रयोगस्य कारणं भवत्येव, यथा पाचकः, वाचकः, गीतासक इत्यादि । एव तद्वशाधिबिधीयो वक्तव्यः । श्रूयताम्— कश्चिद्गुणयोगः शुद्धादिशब्देषु, कश्चिच्च क्रियायोगः पाचकदिशब्देषु, अत्र तु प्रमितिक्रियायोग एवोपाधिः । अतश्च

सर्वप्रमहीधरादिषु प्रयोगः, साधविषाणादिव्यप्रयोगश्चेति
नाख्याति । ननु एवं भूतभविष्यतोरपि स्वरप्रवृत्तः,
तवोरपि प्रमाणसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । 'सत्'
इत्यत्र प्रकृतिमानस्योपाधिः, न प्रत्ययपर्यन्तस्य, भूत-
भविष्यतोरपि प्रत्ययार्थो विद्यत एव, न वर्तमान-
प्रत्ययार्थः, अतो यस्य स्वरूपं वर्तमानं तत् 'वर्तते'
इत्युच्यते, यस्य स्वरूपं विनाष्टं तत् 'भूतं' इत्युच्यते,
यस्य स्वरूपमुपवर्णयते तत् 'भविष्यत्' इति मिषा
व्यवदेशोपपत्तिः ।

यत्तु निष्पादिषु प्रमाणाभावात् सदस्यसंदेहो न ह्या-
दिति, तथापि यस्य कृम्यचित्प्रमाणसंबन्धोऽस्तितानास्ती
तिर्द्वेद इत्युपेक्षणीयम् । ननु प्रमितिक्रियायोगः संविदि
नास्ति, एतद्विप्रकाशत्वादेव, अतः संविदोऽस्यत्प्रवृत्त
इति, नैवम्, यद्यपि संविद्व्यवप्रकाश, तथापि स्वयं-
प्रकाशत्वमाहङ्गप्रमाणसंबन्धोऽस्तीति नावतरम्, परेण
परसंविदुत्पन्नायाः ।

ननु प्रमितितानात्वेन नैकं निबन्धनमस्ति, तद्वदं
भिन्नानामेव स्वरूपाणामुपाधितम्, नैवम्, यद्यपि
प्रमितीनां सारूप्यतो नानात्वम्, तथापि प्रमितिसामान्य-
नेकमस्तीति तदेव निबन्धनमस्तु । प्रमितिसामान्य
नास्तीति चेत् पक्षः तेषामपि प्रमापैक्यनिरन्धनमेक
त्वम् । प्रमातृणामपि नानात्वात्तुपाधिर्यं नोपपद्यते इति
चेत्, नैवम्, प्रमातृर हि जातिर उपाधितो वा एक-
मिति निश्चितं संप्रतिपन्नं च. अतन्नेनैकत्वेन प्रमिती-
नामेकत्वमिति न दोषः । सत्तासामान्याभ्युपगमे स्वरूप-
सत्ता हि एकीकृत्या । वैशेषिकान्तु द्रव्यगुणकर्मसु
सत्तासामान्यमिच्छन्ति सामान्यनिरपेक्षतायेषु स्वरूप-
सत्तायेव । वार्तिककारियाश्च द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु
सत्तासामान्यमिच्छन्ति, सत्तासामान्यस्य स्वरूपसत्तायेव,
अतः सर्वत्र स्वरूपसत्तायेवास्तु, त्रिमर्धजरातीयेन । किंच,
सत्तासामान्यं कुत्र वर्तते ? इति पर्यंतुषोमे स्वरूपेषु
वर्तते इति वक्तव्यम्, स्वरूपाणां किं एतत्, अवश्यं वा ?
इति विकल्पिते सत्यमेव इति वक्तव्यम्, अन्यथा
सत्ताविषाणादिव्यापि सत्तासामान्यप्रवृत्तात् । अतः सत्ता-
सामान्ययोगं प्रतिरेकेष्यामि स्वरूपसत्तावमनीकृत्यम् । एव

च सति स्वरूपसत्तायेव वृत्ताकृतप्रवृत्तिरादास्येष्वम् ।
अतोऽनुवृत्तिप्रत्ययभावादेव सत्तासामान्यं नास्तीति
स्थितम् । प्रवि. पृ. ६२-६५.

● सत्त्वाभूतं साम अष्टकम् । वाच. पृ. ७२.
● सत्प्रतिपक्षन्यायः । यथा सत्यतिपक्षस्यैव
न कस्याप्यनुमितिः परस्परप्रतिपक्षत्वात् । भूतिः. पृ.
१५५.

● सत्यं द्विविधम्, शब्दसत्यं अर्थसत्यं च । तत्र
साधुशब्दोच्चारण शब्दसत्यम्, यथावत्प्रत्ययविच्छेतार्थवचन
अर्थसत्यम् । वा. १।३।२७ पृ. २८७, ● सत्य
नृणां स्वर्गो भवति । ३।४।१२३ पृ. १११, ● सत्य
भूयात्' इति स्मृतौ धर्माय तल्लयियमः भूयते ।
३।४।१२३ पृ. १११.

● सत्यवचनं च सर्वश्रुतिभूतितु स्वर्गसाधनत्वेन
यामसाधनत्वेन च नियतम् । वा. १।३।२७ पृ.
२८७. ● सत्यवचनं प्रतं पुत्रधर्मत्वात् अनुवर्तमान
अपि दर्शपूर्णमासयोः पुनश्चैवते । संयोगवृथत्वात्
पुरुषार्थं प्रवृत्ते कर्मार्थं पुनश्चैवते । भा. २।२।१११।

● सत्यवचनस्य कर्मार्थत्वे शक्ते प्रयोजन
प्रायश्चित्तदोषः तृतीये अध्याये ध्यायतात् । भा.
१।२।१११।२३.

● 'सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि
च । शातसत्यानि तांश्वेवं नोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥'
वा. १।३।६।११ पृ. २३२.

● सत्यशब्दः परमार्थस्य वाचकं न तु अशादि-
शब्दवदनेकार्थः । रत्नाकरः निरालम्बनादे स्तो. ६
पृ. २१८.

● सत्यवत्यां अनुदाया पराधारात् द्वैधावनी जातः ।
सु. पृ. १९२.

● सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्त्वोभयथा प्रवृत्ति-
रेककन्यात् । ८।२।४।२५॥

द्वादशाहो नाम अहर्षणः । प्रायणीयोऽतिरागः,
पृथक् पक्षः, शयः छन्दोपाः, अनिवाक्यमहः,
उदयनीयोऽतिरागः इति तस्य अह. व. रतिः । ए च

सत्रं अहीनश्च इति द्विविधः । तस्य द्विरात्रादिषु अह-
गेषु प्रवृत्तिः इत्युक्तं प्राक् 'गणेषु द्वादशाहस्य'
(८।१।१०।१७) इत्यत्र । स यदा विकृतौ प्रवर्तते
तदा किं उभयस्यः प्रवर्तते उत क्वचिदहीनभूतः,
कनित् सनस्यः इति व्यवस्थया प्रवर्तते इति विचारे
पूर्वपक्षमाह । सनमहीनश्च इति द्विविधो यो द्वादशाहः,
तस्य विकृतौ उभयथा द्विविधत्वापि प्रवृत्तिः स्यात् ।
एककर्म्यात् । द्वादशाहस्य एककर्मत्वात् । सन वा
अहीनो वा कर्म समानमेव । तस्मात् उभयथा प्रवृत्तिः
स्यात् । अपर्णात् तु विकृत्यः । सत्रस्य वा अहीनस्य
वेति ।

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्
प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । २६ ॥

सत्रं अहीनश्चेति द्विविधस्य द्वादशाहस्य विकृतौ
उभयथा विकल्पेन प्रवृत्तिः इति पूर्वपक्षे अपिशाब्देन
व्यावर्तयति । नोभयथा प्रवृत्तिः किंतु यजतिश्रुतेः
अहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात् । यत्र यजतिश्रुतिः तत्र विकृतौ
अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः स्यात् । परिशेषात्
यत्र आसनोपाधिभूतः तत्र विकृतौ सनभूतस्य द्वादशा-
हस्य प्रवृत्तिः । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् विकृत्यैः ।
अहीनेषु यजतिशब्दः, सत्रेषु उपाधिशब्दः आसनशब्दो
वेति । एतच्च अधुना उत्तरसूत्राभ्यां वक्ष्यते । तस्मात्
यथायथं प्रवृत्तिः ।

द्विरात्रादीनामेकदशरात्रादहीनत्वं यजति-
चोदनात् । २७ ॥

अस्मिन् सूत्रे अहीनोदाहरणम्याह हेतुत्वेन च
अहीनलक्षणमाह । द्विरात्रः आदिषुंषा ते द्विरात्रादयः
आ एकदशरात्रात् एकदशरात्रमन्तर्भाय ये यागाः,
तेषां अहीनत्वं स्यात् । ते अहीना नाम । कुतः ?
यजतिचोदनात् 'द्विरात्रेण यजेत' इति तत्र यजचातुना
चोदनं विधानं भवति । एव च यजतिचोदनात्
अहीनत्वम् । तेषु अहीनेषु अहीनभूतस्य द्वादशाहस्य
प्रवृत्तिः ।

त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेषां सनोपाधि-
चोदनात् । २८ ॥

अस्मिन् सूत्रे सनागामुदाहरणानि तद्वेतुत्वेन सन-
लक्षणं चाह । त्रयोदशरात्रादिषु सत्रस्यस्यर्पणेषु यामेषु
सनत्वं स्यात् । आसनचोदनात् उपाधिविचोदनाद्वा । आस-
नातुना उपा-इ धातुना वा सन चोदनं तत्र सत्रत्वम् ।
तादृशेषु च सत्रेषु सनभूतः द्वादशाहः प्रवर्तते ।

लिङ्गाद्यः । २९ ॥

द्विरात्रादीनां अहीनत्वे लिङ्गमाह । 'अग्निप्रोमो वै
प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेवं द्विरात्रादय
अहर्गणा ऊचुः । तमस्मान् मां हासीः इति । तदेषा-
महीनत्वम्' इति अर्थवादः, प्रजापतिना अग्निप्रोमेन
न हीनाः अहीनाः द्विरात्रादयः इत्याह । तस्मात् ते
अहीनाः । के.

७ सन उभयतौऽतिरात्रम् । संकर्षे. १।४।२७.

सूत्रमेकः प्रकृतिवन् । १०।६।१४।४५॥

द्वादशाहः गवामयनं इत्यादि सत्रं एकः कर्ता प्रयु-
ञ्जीत । प्रवृत्तिवत् । यथा प्रवृत्तिं ज्योतिष्टोमं एक एव
प्रयुञ्जते तद्वत् । 'य एनं विद्वांसः सत्रमाशुते' इति
बहुवचनं तु एकैकत्वेन वरणेऽपि युक्तम् । यथा
लोके 'देवश्चेद्वर्षेण बहवः कृषिं कुर्वुः' इति प्रथमत्वे-
नापि कृषिं कुर्वीणानां बहुवचनं दृश्यते तद्वत् । इति
पूर्वः पक्षः ।

यचनासु बहूनां स्यात् । ४६ ॥

तुशब्दः सत्रस्य एककर्तृत्वपूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।
'आसीरन्' 'उपेषु' इति वचनात् बहुत्वसंबन्धात्
वचनात् सत्रं बहूनामेव कर्म स्यात् नैकस्य । वचनात्
कर्त्तृत्वचोदकत्वपः । इति सिद्धान्तः ।

अपदेशः स्वादिति चेत् ।

आसीरन्, उपेषुः इति बहुवचनप्रयोगात् सत्रे
बहूनामेव संबन्धं कर्तव्यं इति सिद्धान्तिना उक्ते आह ।
अपदेश इत्यपदेशः शब्दप्रयोगः । 'कृषिं कुर्वुः',
'पृथगमनीयेन यजेरन्' इति तत्र सामान्यक्रियासंबन्ध-
मभिसमीचीय आसीरन् उपेषुः इति अपदेशः बहुवचन-
शब्दप्रयोगः स्यात् । तस्मात् सत्रे न बहूनामेव कर्तृत्वं
इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

नैकव्यपदेशान् । ४८ ॥

‘अपदेश स्यादिति चेत्’ (१०६।१४।४७)
 अत्रोच्यते । सद्ये न एककर्तृत्वम् । एकव्यपदेशान् ।
 ‘एष वै कुण्वमपि य सने प्रतिष्ठताति, एक एव
 यजेत’ इति सनमयो एककर्तृकता विद्वत् सनस्य
 बहुकर्तृकता गमयति । आसीत् उभे इति गन्ध-
 प्रामाण्यात् उपादीयमानाया क्रियाया बहुत्र विभक्ति
 इति नह्य सन प्रयुचीत् । इति सिद्धान्त ।

सनिनाप च दर्शयति । ४९ ॥

‘पञ्चमि पनुभिर्धर्ममाणा सनिवपेत्’ ‘सात्रि
 प्राणि होयत सनिवपेत्’ इति सनकर्तृणा ये विहाय
 मय तेषा संनिनाप एकीकरण दर्शयति । तस्मात् सन
 बहव एव आसीत् नैक इति गम्यते । इति सिद्धान्त ।
 गृह्णामिति चैकरिणम् निशेषपचन व्यर्थम् ।

५० ॥

‘यो वै बहुना यजमानाना गृहपति स सनस्य
 प्रयेता य हि भृशिमृदिनामोति’ इति बहुना इति
 बचन एकस्मिन् गृहपते नृभिर्भोजमाने सद्य प्रवृत्ति
 फलनिशेष सुग्न बहुना सह प्रयोग दर्शयति । इतरथा
 एकस्मिन् यजमाने कर्तुरकर्तात् फलैः तथा सामान्य
 निशेषभागात्प्रपत्ते निशेषपचन फलनिशेषपचा यथे
 म्यात् । तस्मात् नह्य एव सनेय योत् नैक । इति
 सिद्धान्त । के

• सन कामिना विधीयते । भा १०६।१।४४५,
 • सनम् । ‘गृहपतिव्रतदद्या स्वयमृत्विजो ब्राह्मणा
 सनमुपेयु’ इति सनस्य घर्मा आग्राता । ८।२।१०४

• सन सनस्य, अनुष्ठान्तु कश्चित् प्रवृत्त कश्चिदप्रवृत्त,
 तयोपरनस्य विश्वजिनाग इत्येक पक्ष । प्रवृत्तस्वीर
 विश्वजिनाग इति द्वितीय पक्ष । सनस्याननुष्ठान्तु
 प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिनाग इति सिद्धान्त । ‘य
 सनायागुरते स विश्वजिता यचेत’ इति । वि ६।०।१११,

• सत्राणि अग्निमानुष्ठानात् प्राग् नानुष्ठान्तु
 शक्यन्ते । ५।३।४. • सत्राणि ज्योतिशोममपेक्ष
 शक्यतो दीर्घाणि भवन्ति । भा ३।३।१।२५

मी. को ५.१

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषान् । ६।६।३।
 १६ ॥

गामयनादीनि सत्राणि सर्ववर्णाना सर्वेया प्रयाणा-
 मपि वर्णाना स्यु । अविशेषान् ‘अमीया वर्णाना
 सत्राणि भवन्ति, नामीयाम्’ इति विशेषस्य अनुक्त-
 तात् । इति पूर्वं पक्ष ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १७ ॥

ब्राह्मणादे ‘गार्हपति ब्राह्मणस्य ब्रतसाम कुर्वात्,
 पार्थुरस्य राजस्य, रागोराजीय वैश्यस्य’ इति वचने
 राजस्यवैश्ययोरेपि निर्देश सने प्रयाणामपि वर्णाना
 सद्ये लिङ्ग इत्यते । तस्मात् प्रयाणामपि वर्णाना
 सनेऽधिकार इति पूर्वं पक्ष ।

ब्राह्मणाना वेतरयोरात्रिज्याभागात् । १८ ॥

सने प्रयाणामपि वर्णानामधिकार इति पूर्वपक्ष
 सूत्राभ्या प्राप्त वाग्वदेन निरस्तम् सिद्धान्तमाह । न
 राजस्यवैश्ययो सनेऽधिकार किन्तु ब्राह्मणानामेव ।
 इतरयो ब्राह्मणादयथा धनियवैश्ययो आर्तिव्याभागात्
 आर्तिज्याधिकारस्य अभावत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव
 सनऽधिकार ।

पचनादिति चेत् । १९ ॥

राजस्यवैश्याना नास्ति सनाधिकार इति सिद्धान्तिना
 उक्ते पुनरपि शक्यते । यजमानस्य तावत् राजस्य
 वैश्यानामभिरुद्धमेव । आर्तिव्य उ ‘ये यजमानास्त
 कृत्विज’ इति वचनात् म्यात् । इति चेत् पूर्वपक्षो
 ब्रूयात् ।

न स्वामित्वा हि विधीयते । २० ॥

‘ये यजमानास्त कृत्विज’ इति वचनात् राजस्य
 वैश्याना यजमानाना सता आर्तिव्य विधीयत इति
 तेषामपि सत्राधिकार इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त
 वाक्यार्थविचारण निरास्यत् । यजमानानुद्दिश्य संस्कारत्वेन
 आर्तिज्याविधी अपठनकार्यतापत्ति । तस्मात् कृत्विज
 उद्दिश्य यजमानानुत्तिषि । तेन अयं कर्तृत्वस्य माध ।
 ब्रह्मणकर्तृत्वस्य तु न वाक्यमस्ति । तदेतदाह- न
 वचनात् राजस्यवैश्ययो सनेऽधिकार प्राप्नोति । हि
 यस्मात् ‘ये यजमानास्त कृत्विज’ इति वाक्ये स्वामित्वा

निर्षापते, नास्तिन्नम् । ये ऋत्विजः ते यजमानाः
इति वचनयन्ति । न राजन्यपैश्ययो सत्रे अधि-
कारः ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिपेयात् । २१ ॥

आर्त्विज्यमुद्दिश्य स्वामित्वाविधानात् राजन्यपैश्ययोश्च
आर्त्विज्याभावात् न तयो सत्रेऽधिहारः इति सिद्धान्ति-
न्तिता उक्ते पूर्वपक्षी पुन शङ्कते । वाच्यं प्रच्य-
स्थाने । राजन्यपैश्यो गार्हपते गृहपतेः पदार्थं स्याताम् ।
न च तत्र आर्त्विज्येन प्रयोजनम् । तस्मात् गृहपति-
कर्मणि आर्त्विज्यपरहिते राजन्यपैश्ययोः अपिप्रतिपेयात्
प्रतिपेयाभावात् तावपि सत्रे अधिकारिणौ स्याताम् ।
इति ।

न वा कल्पविरोधान् । २२ ॥

राजन्यपैश्ययोरपि सत्रे सहाधिकारः, गृहपतिकर्मणि
तयोरधिकारसमवात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती
आह । वाच्यः पूर्वपक्षिणाङ्कानिरासार्थः । गृहपति-
कर्मण्यपि राजन्यपैश्ययोः नाधिकारः संभवति, कल्प-
विरोधान् । ब्राह्मणानां यजमानवचनैः सोममन् ।
रात्रियपैश्यानां च कल्पवचनैः । एत ब्रह्मणाम
गार्हपति ब्राह्मणानाम्, पाशुन्दम राजन्यानाम्, रायोवा-
जीयं वैश्यानाम् । तस्मात् राजन्यपैश्ययो गृहपति
कर्मण्यपि न निवेद्य ।

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् । २३ ॥
सत्तदभ्यन्ते राजन्यपैश्ययो सत्राधिकारप्रदर्शनार्थं
यत् लिङ्गमुक्तं 'गार्हपति ब्राह्मणस्य ब्रह्मणाम् कुर्वीत्',
पाशुन्दम राजन्यस्य, रायोवाजीय वैश्यस्य' इति, तत्
लिङ्गदर्शनं अहीने स्यात् । सत्रे तु इतरेषां ऋत्विजा
स्वामित्वात् राजन्यपैश्ययोश्च ऋत्विक्त्वासम्भवात् ।
अहीने तु राजन्यपैश्ययोरपि अधिकारोऽस्त्येव । तस्मात्
ब्राह्मणानामेव सत्रे सहाधिकारो न राजन्यपैश्ययोः इति
सिद्धान्तः । के.

● मन्त्राणि सोमधिकारः । वि. ५।३।१४ ● मन्त्राणि
स्वयं कर्तव्यानि । १०।३।१५।१६-१९. ● 'सत्राया-
ग्यं विश्वजिना यजेत' अथ भावे पुराणार्थो विधिः ।
वाच्यं ५ २०.

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य साम्युत्थाने विश्वजि-
द्विधानम् ॥

साम्युत्थाने विश्वजिन् क्रीते विभागसंयोगात् ।
६।१।७।२५ ॥

भाष्यम्— इदमामनन्ति 'यदि सत्राय दीक्षितानां
साम्युत्तिरेत्, सोममन्मन्य विश्वजिनाऽनिरागेण सर्व-
स्वोमेन सर्वपुत्रेण सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत्' इति । तत्र
संदेहः किं क्रीतराजकस्योरथाने विश्वजित् उत प्रवृत्त-
मात्रस्येति । किं प्राप्तम् ? साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते
स्यात् । कुतः ? विभागसंयोगात् । 'सोममन्मन्य
विश्वजिना यजेत्' इति । ये ह्यक्रीते राजन्युत्ति-
रन्ति, तेषां सोमविभागाभावाद्द्रैगुण्यं स्यात् । तस्मात्
क्रीतराजक उत्तिष्ठन्ते विश्वजित् कुर्वन् ।

वा— विश्वजिदय सनकल्पार्थः, समापरिसमाप्ति-
दोषोपपत्ताय वा, न तु स्वर्गफल्य, अश्ववगात् ।

प्रवृत्ते वा प्रापणात्रिमित्तम् । २६ ॥

भाष्यम्— वाच्यं पञ्च व्यावर्त्यति । प्रवृत्त
मात्रस्यैतथने स्यात् । कुतः ? प्रापणात्रिमित्तस्य ।
साम्युत्थाने निमित्तं विश्वजित् । तत्र प्राप्तम् । न च
तच्छक्यं विरोपयितुम्, क्रीते यदि साम्युत्थानमिति ।
आवेदार्येतरा श्रुतिः । २७ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'अक्रीते राजन्य-
त्तिष्ठन्ते विभागाभावाद्द्रैगुण्यं कुर्वन्' इति । तत्राहर्त्वि-
ज्यम् । अत्रोच्यते । न विभागो विधीयते । मित्तं हि
तथा वाक्यम् । साम्युत्थाने विश्वजिना यजेत्, सोमस्य
तु विभाग इत्येति । तेन अनमन्येत्यनुवादः । कथं
प्राप्तिरिति चेत् ? अर्थादुत्तिष्ठता विभागो भवति पक्षस्य ।
सोऽयं सर्वद्रयाणां विभागः सोमविभागो न भवति ।
सोम विभज्य अग्न्यानि च द्रवाणीति, आदेशार्थेतरा
श्रुतिर्भवति । तस्मात् क्रीते चाक्रीते च राजन्युत्तिष्ठता
विश्वजिदिति ।

शा— 'यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठाने-
सोममन्मन्य विश्वजिना यजेत' इति । तिमन् विश्वजित्
क्रीतराजकस्यैव उरथाने उत अक्रीतराजकस्यपि इति
विचारः । तत्र— 'नेमित्तिर्नमिदं सोमविभागो न

१४ * सत्रे अधिहार वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ।
 ६।६।४।२४-२६ मीको वृ ३०४ ' अधिहार
 सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ' इत्यत्र अधिहरण
 द्रष्टव्यम् । * सत्रे अधिहार समानकल्पानामेव (कल्प
 प्रयोग , न तु सूत्रम्) । ६।६।१।१-२१ मीको
 वृ ३०० ' अधिहार सत्रे समानकल्पानामेव ' इत्यत्र
 अधिहरण द्रष्टव्यम् । * सत्रे अघ्नव्यादय सन्तीति
 तृतीये दक्षितम् । शा ५।१।१ वर्णः ३. * सत्रे
 इडोपाह्वानमन्त्रे ' ये च यजन्ति वधन् ' इत्यत्र यज्ञ
 पतिशब्दे बहुवचनस्तेनोद्देशो न वर्तय , प्रसासापस्तनात् ।
 वि. ९।१।१४. * सत्रे ऋतुवायानरणमाश्रेयाय दान
 च कर्तव्यम् । भाट्ट १०।२।२५ * सत्रे ऋतुवायान-
 वरणहिरण्यदानयो अदृष्टार्थवोर्न बाध । १०।२।२।६
 ६३ मीको वृ. १२८६ ' ऋतुवायानवरणहिरण्य
 दानयो अदृष्टार्थयो सत्रे न बाध ' इत्यत्र अधिहरण
 द्रष्टव्यम् । * सत्रे ऋत्विजामेव यज्ञदानत्वात् न वापि
 दक्षिणा देया । ' अदक्षिणानि सनापिवाहुर्न ह्यत्र
 गौर्दीपने न वासो न हिरण्यम् ' इति । वि १०।२।८,
 १०-११.

ॐ सत्रे ऋत्विजपरिक्रमस्य वाध ॥

परिक्रमश्च तादर्थ्यात् । १०।२।११।३६ ॥

भाष्यम्—परिक्रमश्च प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे आग्रात
 ' गीक्षाश्चात्तरश्च गर्दभक्षाक्षावधयश्च ग्रीहयश्च
 यमश्च तिलश्च म्यायश्च तस्य दृष्टव्यत्वे दक्षिणा ' इति ।
 तदाश्रित्य सत्रे चोदकेन प्राप्त किं कर्तव्यं निवृत्तं वेति
 संशय । किं प्राप्तम् ? कर्तव्यं परिक्रम , चोदकानु
 प्रदाय । अगि च तत्र गवाक्ष्य प्रतिपिप्यते ' न ह्यत्र
 गौर्दीपते , न वासो न हिरण्यम् ' इति । तच्छ्रुति
 परिक्रमे अत्रकल्पते । एव प्राप्तं, द्रूमः । परिक्रमश्च
 तादर्थ्यादिति । परिक्रमश्च न कर्तव्यं । उक्तमघ्नया
 हरण सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रमश्चेति चशब्दे
 नान्वादेना क्रियते , न कर्तव्यं परिक्रम । कुत्र ।
 आत्मार्थत्वात् । न कश्चिदात्मानं परिक्रीणाते इति ।

प्रतिपेयश्च कर्मन् । ३७ ॥

भाष्यम्—प्राप्ती सत्या प्रतिपेवोऽत्रकल्पते इति
 यदुक्तम् , तत्रविहर्तव्यम् ।

स्याद्वा प्रागर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्—प्रतिपेय उपपद्यते इत्यर्थे । कस्य ?
 प्रागर्पिकस्य दानमर्थेति । धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदक
 प्राप्तम् । तत्रियतंते । तस्मादुपपन्नं प्रतिपेय इति ।

न दक्षिणाशब्दान् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ।
 ३९ ॥

भाष्यम्—नाम प्रागर्पिकस्य प्रतिपेय । दक्षिणा-
 शब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति । ' अदक्षिणानि
 सनाप्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीपते , न वासो न हिरण्यम् ' इति ।
 दक्षिणाशब्दश्च परिक्रमार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते ' गीक्षाश्चाश्वतरश्च गर्दभक्षाक्षावधयश्च ग्रीहयश्च
 यमश्च तिलश्च म्यायश्च तस्य द्रादश्रयात् दक्षिणा ' इति ।
 ऋत्विग्दानं दक्षिणा , न प्रागर्पिकम् । तस्यैवागौ
 प्रतिपेयो न प्रागर्पिकस्य । तस्मात् नित्यवातस्यैवानु
 वावोऽपी न सत्रेषु दक्षिणानि ।

शा—दक्षिणादानं परिक्रमार्थं न अदृष्टार्थमित्यु-
 क्तम् । इदानीं परिक्रम एव सत्रे किं कर्तव्यं नेति
 संशय । आनमनार्थत्वात् वरणान् परिक्रमो निवर्तते ।

सोम—सूत्रार्थस्तु—परिक्रमश्च सत्रे न कर्तव्यः ,
 सत्रस्य आत्मार्थत्वादिति ।

त्रि—' त्रयं कार्यो न वा सत्रे निपेधात्कृति
 क्तानम् । नित्यानुवादेनावृत्तेर्न त्रयो वरणं यथा ॥ '

भाट्ट—परिक्रमणं वरणमपि कर्तव्यत्वात्कल्पेत्स्यत्
 सत्रे न कार्यमेव । न हि तत् अदृष्टरूपकल्पितव्यस्यस्य
 धर्मं , ऋत्विक्त्वस्य दृष्टरूपत्वे प्रमाणाभावरस्य तृतीये
 साधितत्वात् । न वा ऋतुवायानवरणान् स्वतन्नादृष्ट
 र्थम् , प्रमाणाभावात् । सिद्धमपि च प्रयमादि बाध
 लक्षणे शिष्यहितार्थे कथ्यते इति निवेक ।

मण्डन—' सत्रेषु दक्षिणा न स्यात् । '

शंकर—' दक्षिणायाश्च धावोऽप । '

* सत्रे ऐकादशिनशुक्रम — आमेय-सुरस्वत-
 सौम्य-वीथ्य - बार्हस्पत्य - वैश्वदेव - ऐन्द्र - माधन-

पेट्रास-वादिभ-वाक्याः इति । संज्ञार्थे. १।।२७.
 ० एते औद्गुम्भीसिमानं एतेनैव यजमानेन, न सर्वैः,
 न सद्य यजमानसंख्याः । अदीनेऽप्येवम् । वि. १।२।
 ४।११. ० एते कर्ममैदात् व्यास्यश्रुति कर्मैरेव न
 स्वीचिन्ते, अतो षट्पञ्चोदरपरिषदा तथा 'यजेत'
 इत्यत्र न । 'यजेत' इत्यत्र तु दंपरतोर्वास्तव्यश्रुति एकं
 पद्वृत्तम् । भाट्ट. ६।१।४. ० एते कस्याचित् एषदेव-
 मनुयाय सोमत्रयोत्तरद्वयाने प्राग्विस्तार्यो विश्वमित्
 विमग्मरहीतेन सोमेन स्यात् । प्रास्तुयानो तु नून
 श्रौतेन सोमेन स्यात् । वि. ६।५।७.

॥ सत्रे कस्यचित्त्वत्सामिनो मरणे प्रतिनिधि-
 यमिति ।
 षट्पत्नीं तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैशुष्यात् । ६।११।
 ८।२२॥

भाष्यम्— सद्यस्युदाहरणम् 'सदस्यवराः स-
 द्यस्यवराः' इति । तेषु कसिंश्चित् सामिति, अथचरति
 संदेहः किं तत्र अन्य. प्रतिनिधित्व एव नैति । किं
 शक्तम् ? न सामिनः महितीषिरिति । एवं प्राप्ते,
 म्रूमः । षट्पत्नी यजमानानां मृत्ते कर्मणि, अपचरिते
 कसिंश्चित्सामिनि, अन्यमागमयेत् । युक्तः । एवमवैशुष्य
 भगवतीति । सामिगता सद्दशदिर्घस्य इत्यत्रम् । तथा
 विना कर्म विद्युत् । तच्छब्दानप अन्य आगम-
 निष्पत्तः । ननु सामिगता सद्यः, न रसाम्यमानः
 स्वर्गोति वरुषाम् । वेनाद्यकत्रैव सा सद्योवादानुमिति ।
 उच्यते । सामिगता न हि यजिष्यति । न हि सा
 शय्या कर्तुमिति । इदं तु सद्यः कर्तुम् । ये सामिना
 पदार्थात् इह सद्दशदिः कर्त्तव्यं वा इत्येवम् उच्यते
 क्विष्यति । तस्मात् प्रतिनिधित्व एव तमेति ।

या— आर्षीरत्रिंशति कर्तुं गता अमिचमेन सद्यः
 प्रातः 'सद्दशदिः' इत्यनेन निषेधते । कथेन
 व्याप्यमानः कर्त्ता भवति । यजमान आनीषमानः त्रिषा
 पथेन न संभव्यते । अतस्तत्तत्त्वमावाकर्त्तुं सत्सद्यःपूर्व
 नास्ति । अथ च— देवतोद्देशेन द्रव्याद्य जुर्वत इव
 संघर्ष । न चाऽऽनीषमानो द्रव्याद्य कुरीति । तस्मै
 प्रथमार्थेन द्रव्याद्य । अत आनीषमान. सामिगता

कर्तुं गता त्वक्तृगता च सद्यःसममथे पूर्णियुम् । तस्मात्
 प्रतिनिधिः । आरन्ध्रमसिम्भरिदिष्टिभ ।

एवं प्राप्ति, म्रूमः । आरन्ध्रमसिं समापनीयं यथा-
 धृतमैव । तत्र आनीषमानः सामिगता सद्यः न
 पूर्यति । यद्यु सिक्ते, सद्यः पदार्थे कर्तुं न शक्नोति
 भवितुमुमिति । तस्मादनेनासौ नवस्वप्नप्रसवेवः ।

या— 'सद्दशदिः सद्यःसममथे' इति सद्दशदि
 मृत्तेषु यदा पश्चिमिदमे तदा तस्मान्नेऽन्य. प्रति-
 निधेयः उच नैति (संस्ये) न स्वादिनः प्रतिनिधि-
 रिषुक्तम् । एव प्राप्ते, अस्ति प्रतिनिधिरित्याह ।
 कस्यमपि कर्म यदा मृत्तु भवति तदा अथयत् समाप-
 नीषमित्युक्तम् । आरन्ध्रसद्यः यथासक्ति प्रयोक्-
 त्वम् । अतो यद्यपि ' ये यजमानास्ते क्वचिन्वच. '
 इति यजमानसद्व्यय स्वामिभूतकर्तृवचनस्य एषदेवो-
 वाचयोश्च स्वामिभूतकर्तृवचनस्य आरिष्यन्तोद्देशेन विधि
 संभवात् स्वामिनिर्भव आरिष्यन् कर्त्तव्यं, आनीष-
 मानश्च उपरिदनाधिकरणकथेन कर्त्तव्यं न भवति
 तथापि तस्मात् द्विषा कर्मो सद्दशदि समापयितु
 आगमयितव्यं पुत्रवान्तरम् ।

सामि— सूत्रार्थानु- षट्पत्नी सद्यःकर्मणि
 मृत्ते कर्त्तव्यं कसिंश्चित्सामिनेऽन्यपरितेऽन्यमागमयेत् तथा
 सति अवेशुष्यादिति ।

वि— 'मृत्ते सद्यिनि नाम्. स्यात् स्यादा नामापि
 पूर्वैव । स्यादश्वाम्येऽपि कर्मो सद्दशदिः सद्येव ।'

भाट्ट— एव साकर्म्युच्यते सामिगतात् प्रतिनिध-
 र्त्तव्यत्वेऽपि न्यक्येन तस्मिन्निधिः सितेऽपवाद्यः
 नियते— सद्यःपथे कस्यपि तत्रसममथे मरणे तस्मिन्निधि-
 र्त्तव्य. कर्म एव । कस्यस्यापि प्राग्भवस्याप्यत्र समाप-
 नीषकत्वात् । यद्यपि च सुस्यकर्तुः प्रयोगविष्य-
 रिष्यत्त्वात् श्रुतिनिधः न चा मृतेन तदुच्चारणसमयः ;
 तथाऽपि साङ्गवैरि 'सद्दशदिः सद्यःसममथे' इति
 वाचयेन सद्दशदिःसद्यः सद्दशदिःसद्यः
 सद्यःसममथेऽपि अथयति. कर्मम् । न च तस्मै
 आरन्ध्रतोऽसक्त्यधिकारिसद्यःसद्यःसद्यःसद्यःसद्यःसद्यःसद्यः
 च यथासक्त्युच्यते प्रयोक्त्वुच्यते सामिगतात्

पपत्तेः कथं तदादाय सामद्वयसंगतिः । फलभोक्तृत्वा-
भावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव सामद्वयसंगतिः । अत
एव आर्त्विज्येऽपि ' ये यजमानान् ऋत्विजः ' इत्य-
नेन अत्र्यप्यकारिकवादे आर्त्विज्यवत्त्वमग्नीष्ट्यं तदु-
द्देशेन यजमानानां कर्तृत्वविधानात् यजमानपदस्य च
दानवत्त्वतया आमनेवदस्त्वनेन षडभोक्तृत्वविशिष्ट
कर्तृत्वाचिरेऽपि यथासक्तिः प्रयोगेण भोक्तृत्वामावे-
ऽप्यनीयमानस्य कर्तृत्वरत्वात् सत्यासत्यविधातः ।
ततश्च संप्रसारणतये न्यायेनेन प्रतिनिष्ठुयादानम् ।
एवं च न्यायवातेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन ' यदि सथाय दीधि-
ताना प्रनीयेत योऽत्र नैदिष्टः स्यात् त तस्य स्याने
दीधियिरा तेन सह यजेरन् ' इत्यनेन वचनेन नैदि-
ष्टवद्विधानायै पुनरिति । अत एवेवमधिकरणं शिष्य-
व्युत्पत्तिप्रमाणार्थम्, तदभावेऽपि वचनेनैव न्यायामोक्तम् ।
अत्र च परीमारणेऽपि ' तेन सह यजेरन् ' इति
पुलिङ्गनिर्देशात् यजमानसत्तदस्येनैव च सत्याया
अपि सपत्तेः तत्कर्तृत्वपदार्थानां च पल्लवत्वेण यज-
मानैरेव वा सिद्धेः नाप्यनयनम् । अत एव तादृश-
स्थले पत्या नामिभिर्दाहः । भिनवग्यन्तरेणैव । यज-
मानस्य तु मृतस्य पृथक्कृतम्यामिमिद्दीहेऽप्यनादितामि-
साधारण्येन आनीतस्यामिसंसर्गं प्रमाणाभावात् ऋत्वि-
ज्वदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ।

मण्डन-- ' सवेऽही स्वामिनो भवेत् । ' ' सने '
सद्वयस्यामिके यजे, ' स्वामिनः ' यजमानस्य अपि
' अहो ' प्रतिनिधिः ' मवेत् ' इति सकल्पः ।

शंकर-- ' सवे स च मृतस्य तु । '

ॐ सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्दौत्रवत् । १२।४।
१४।३५ ॥

सत्रे यानि याजमानानि कर्माणि संस्कारार्थानि
वचनाज्ञानादीनि यानि गृहपतिरेव कुर्यात्, तत एव हि
गृहपतिप्रमाणत्वाया अर्थपरत्वम् । नेतरे यजमानाः तानि
कुर्यात्, असंयोगात् । नहि इत्येः संस्कारकर्मणा संकथो
सुश्रुते । दौत्रवत् । यथा दौत्र इति समाख्यायाः अर्थ-
वत्त्वात् तस्य दौत्रैव कर्ता, तथा सत्रे संस्कारार्थानां
कर्मणां गृहपतिरेव कर्ता नेतरे । इति पूर्वः पक्षः ।

आम्नायवचनाम् । ३६ ॥

' यो वै सत्रे वदूना यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य
प्रयेता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमृष्योनि ' इति आम्नाये
वचनात् सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वं गम्यते । तस्मात्
संस्कारार्थानां याजमानानां कर्मणां सत्रे गृहपतिरेव कर्ता
नेतरं । इति पूर्वपक्षे हेतुन्तरमुक्तम् ।

सर्वे वा तदर्थत्यान् । ३७ ॥

सत्रे यजमानाः संस्कारार्थानि कर्माणि कुर्यात्, न
गृहपतिरेव । तदर्थत्वात् यजमानसंस्कारार्थत्वात् कर्म-
णाम्, सर्वेषां च यजमानत्वात् । तस्मात् सर्वे कुर्याः
इति सिद्धान्तः ।

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यान् । ३८ ॥

ननु यदि याजमानान्यपि कानिचित् कर्माणि
सर्वेषां स्युः तर्हि सुरवस्य गृहपतिरिति समाख्या कथं
युज्यते । तत्राह । गृहपतिः इति वा समाख्या, सा
सामान्यात् । यथा लोकैः गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति,
अन्ये कर्मकराः कुर्यान्ति, एवमस्यापि इत्येतस्मात्
सामान्यात् सत्रे गृहपतिः गृहपतिरित्युच्यते ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

सत्रे पुरुषार्थस्य अत्वर्थस्य च विप्रतिषेधे विरोधे
सति पर पदार्थे अत्वर्थं कर्तव्यम्, न पुरुषार्थम् ।

दौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

सत्रे दौत्रे होतुः परार्थत्वात् अत्वर्थत्वात् दौत्रं
एकेन कर्तव्यं भवति न सर्वैः । तत्र समाख्या निपा-
निका । संस्कारकर्मसु तु गृहपतिरिति समाख्या इतरान्
निवर्तयितुं न शक्नोति । तस्मात् संस्काराणां सर्वा-
र्थत्वम् ।

वचनं परम् । ४१ ॥

यदुक्तम् ' आम्नायवचनाच्च ' (सू. ३६) इति,
तत् वचनं पर पदार्थः गृहपतेः स्तुर्यर्थः अर्थवादः ।
न तस्य फलभूयस्त्वम् । तस्मात् सत्रे याजमानानि
संस्कारार्थानि कर्माणि सर्वेषां स्युः इति सिद्धान्तः ।
के.

० सत्रे गृहपतिप्राम्नातः । भा. ८।२।६।२२,

० सत्रे गृहपतेः फलभूयस्त्वम्, वचनात् । १२।४।

६।१४. * सत्रे ब्रह्मा वेदव्याख्यायी । वि. ६।१।१४.
 * सत्रे ब्राह्मणानामेवाधिनारः । ६।६।३।१६-२३.
 मीको. पृ. ३०२ ' अधिनारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ' इत्यत्र अधिङ्करणं द्रष्टव्यम् । * सत्रे यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुयाय सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन सोमादिश्वेत्येषु स्वीयाश्वेषु विभागः कर्तव्यः । वि. ६।५।७. * सत्रे यः कोऽपि सोमक्रयात् प्राक् पश्चाद् सत्रं परित्यज्य गन्तुमिच्छेत् तेन विधजियागः कर्तव्यः । ६।५।७. * सत्रे यजमाना एव आर्त्विज्ये स्तुनान्ये । भा. १०।६।१५।५२.

सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतित्वत् । १०।६।१५। ५१ ॥

भाष्यम्— इह सनाथेयोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं संदिश्यते किं ते एव सन्निग, ऋत्विज, उत अन्ये उपादातया इति । किं प्राप्तम् ? अन्ये उपादात या ऋत्विजः । कुतः ? ऋत्विजोमे हि प्रकृतान्ये कर्तार उपादेयाः समाभ्यन्ताः । तद्विहापि सन्निभिः प्रकृतित्वत् कुर्वाणश्चोदशानुप्रदायान्ये एवोपादेया इति । एत प्रकृतित्वत्त भविष्यतीति ।

अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-संयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विजः इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्कारो हि दीक्षावर्षाद्योऽन्व-र्षोदिसमाह्वययोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेण अभिषाय विधीयमानो यजमानानां तेषामाभ्यर्चयति सन्ध-मवबोधयति । कथम् ? यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति, एव ते नैमित्तिकमिरास्यभिर्भुङ्क्षते, नान्यथेति । अतोऽन्यगम्यते, अस्ति तेषां पदार्थैरभिसन्ध इति । किं तद्वचनम् ? ' अपभ्रुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, ततो होतारं तन उदातारम् ' इत्युपक्रम्य सर्वं त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासन्धेन । तस्मात् गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्तुनान्ये इति ।

कर्तृसंस्कारो यजमानाद्वावावृत्तित्वेत् ॥५३॥
 भाष्यम्— इति चेत् मन्थसे यजमाना एव ऋत्विजः स्फुरिति । तत्र युक्तम् । प्रकृतौ हि यजमानान्-दम्ये भ्रूयन्ते । प्रकृतित्वत् इहापि यजमानेभ्योऽन्वरेव भवित यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो यजनात् आधातुवत् भविष्यति । कथम् ? एतादेव भ्रूयते ' अपभ्रुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति ' इति । तद्यदि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति, तान् आत्मी-याभिः संशामिहपलक्ष्य यजनेसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कार-स्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नम् । आधातुवत् । यथाऽन्यथाप्युत्तरिजा संस्कारो विधीयते आधाने ' यस्तं श्रोऽग्निमाधास्यत्स्वरात् एता रात्रिं वतं चरेत् ' इति । ' न माममश्नीयात्, न खियमुपेयात् ' इति वचनाद-प्यर्थो नियमो विधीयते । तथा ऋत्विजोमे ' सर्वं त्विज उपवसन्ति ' इति ऋत्विजायुपवसतो विधीयते । तद्विहापि ऋत्विजान्मेप संस्कारो भविष्यति ।

स्याद्विज्ये तन्न्यायत्वात् प्रकृतित्वत् । ५४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । किं तद्धि ? यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? एतं सिन् सशये त एव या यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्ना इति । त एवेति न्यायम् । उक्तोऽत्र न्याय-अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् ' इति । अनेन न्यायेन पश्यामस्ते एवेति । यदुक्तम्, आधानं संस्कार ऋत्विजा भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् ? अप्रकृतप्रयोजना वा दीक्षा ऋत्विजा विधी-यते । प्रकृतित्वत् प्राकृतकायेका सर्वौ यजमानवहुरत्वात् क्रमपरतया सर्वीर्येत । प्राप्तयाः सकीर्तनं लक्ष्येत् । क्रममात्रविधानात् । ऋत्विक्संस्कारे सत्यदृष्टत्वन, अधिसंयंत्रिधानं च । तस्मात् प्राप्तायाश्चोदकेन सर्वीर-नम्, नाप्राप्तविधानमिति । यत्तु, यथा ऋत्विजानुप-वासविधानम्, आधातुवत् त्रतविधानं तद्विहापीति । तत्र युक्तम् । विसृष्ट वचनम् ' ऋत्विज उपवसन्ति, स ता रात्रिं वत चरेत् ' इति । न च तन्नापूर्वत्वात् प्राप्त्यावहत् । तस्मात्तत्र विधानम् ।

स्वाम्याख्याः स्युर्गुहपतिवदिति चेत् । ५५ ॥
भाष्यम्— परिचोदनासुमेत् । अथ कस्याश्च
स्वाम्याख्या एता अप्यत्रोदा भवन्ति गृहपतिवदिति ।
किमेव भविष्यति । एष चोदकमात्रा गन्पकृतता न
वाविता भविष्यति । अथर्व्यायाश्च सदास्या गृहपति-
वन्नमानामिद्यानताऽप्यथो भविष्यन्तीति, स्थितेऽप्यं
सुतेन परिचोदयति ।

न प्रसिद्धमहत्त्वात्संयुक्तस्य तद्धर्मणः । ५६ ॥

भाष्यम्— नेतयुक्तम्, स्वाम्याख्या एता गृह-
पतिवदिति । कुतः । प्रसिद्धमहत्त्वात् । आथर्व्यादि-
कर्म कुराणेषु हि कर्तव्य कर्मनिमित्ता एता आख्याः
प्रसिद्धाः, न याजमान कुराणेषु । यज्ञमानानामामिः
क्रियामिस्सयुक्ताना भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृह-
पतिरित्याशयः । उच्यते । अहंयुक्तस्य ऋदियगर्प्येण
स्वामिने एवाऽऽस्तस्य गृहपतिवदिति । अपि नावयव-
प्रसिद्धमाऽपि गृहपतिवदित्यस्य पतिर्वाच्य इति यज्ञमाना-
मिवेपतोपसम्भवे । प्रस्ताववि-स्वामिनि वाय प्रयुक्त,
गृहपतिर्वाच्येति । न स्वाम्यावाः स्वामिनि केन-
चिदपि प्रकारेण सक्रियायुक्ता उपपद्यन्ते इत्यन्वक्रिया-
स्यन्थासा मिश्रत इति ।

बहुनामिति च तुरुषेषु विशेषपवचनं नोप-
पद्यते । ५७ ॥

भाष्यम्— इत्थं आरिजनेषु यजमाना एव ।
कुतः । एवमाह 'यो नै बहूना यजमानाना गृहपति-
सम्पत् प्रयेता स हि भूविद्यामृदिमार्भोति' इति,
एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमहमानत्वे संयु-
पपत्ते, नामथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्मे कुर्वन्त कर्म-
नान्, ततो विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषपवचनानु-
पत्तिः स्यात् । अथ त्रिवरे उभय कुर्वन्, गृहपति-
यांजमानमेव, ततो विशेषवचनं सुक भवति । तस्मात्
विशेषपवचनते एव ऋदिवज इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशाश्च नोपपद्यन्तेऽर्थयो-
र्नियमावित्यात् । ५८ ॥

भाष्यम्— इत्थं स्वयंकर्तृकानि स्यापि इत्यव-
गम्यते । कुतः । दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् । एवमाह

मी. को. ५१४

'दीक्षिताः स्वयंकर्तृकान्ते, वादीक्षिता अहीनैर्बजन्ति' इति ।
एतौ च नियतौ एवापौ । दीक्षिताः स्वायं बजन्ते ।
याजना अथर्वदीक्षिताः याजयन्तीति । अहीने धने चैतयो-
रर्थेनोपिदोषाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु
धने याजकत्वं तासुर्वे दीक्षितैरेव, क्रियते । अहीने
वादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नामथा । अतो
व्यपदेशादवगच्छामः, अस्ति सने स्वयंकर्तृकानि ।
अदक्षिणत्वात् । ५९ ॥

भाष्यम्— इत्थं स्वयंकर्तृक समम् । कुतः ।
अदक्षिणत्वात् । 'अदक्षिणाणि सनाम्याहुः । न ह्यन
गौर्यवते, न धासे न द्विगम्य' इति दक्षिणाभावादेव
स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नामथा । परकृतृकत्वे हि
दक्षिणाभावो नोपपद्यते । न हि कश्चित् स्वाधीनत्
परमं परः प्रवर्तते । तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकानि
सनाम्याति ।

इति— उभेपु अपि निमग्नैर्वास्मिन् उत यजमाने-
रेषेति संदेहे चोदकानुप्रहादनेः । 'ये यजमानास्ते
ऋदिवजः' इति वचनं यत्तन्मोक्षवद्व्यवधानोद्देशेन
तत्संभवापेक्षया आस्तिव्यवधिः, न तु आस्तिव्ये
यजमानविधिः । तेन आस्तिव्ये अन्वे, कार्यम् । यदा
'अथर्षुर्गुहपतिं दीक्षयिवा०' इत्यनेन ऋदिविना
संस्कारार्पणत्वेन दीक्षा विधीयते इति ततोऽप्यहं ऋदिव्येव
यजमानसम्प्रदायः इत्यनुवादः । नैवम्, अमाहृत-
कार्येवप्रसङ्गात्, तजमानयैकवाच्यम् । न च आस्तिव्येव
यजमानसंस्कारवत् । अथाहुतभार्थं यजमानादेव । तस्मात्
गृहपतृकत्वस्यैव आस्तिव्यस्य यजमाना, वताधि विधी-
यते, अतः अन्वेया चोदकमात्रानां वापः ।

सोम— पूर्वमे बहुकर्तृकत्वविधित्यप्येवकर्तृकत्व
वाचेऽपि ह्य आस्तिव्ये यजमानकृतृकत्वविधिसमावात्
अथर्वकृतृकान् चोदकमात्रं न वाधनीयमित्युपानात्
संभतिः ।

विधा— 'ऋदिवनोऽन्वेऽम् यष्टम्, स्रुधा एषोत
चोदकात् । अन्वे, यष्टार एव स्यु प्रत्यञ्चवचनानिभिः ।'

आहु— तत्र च यजमानैर्वास्तिव्यं कर्म 'ये
यजमानास्त ऋदिवजः' इति वचनेन वाप्यन्वक्रियवत्

लक्षितकृत्रिकाद्योद्देशेन यजमानानां कर्तृत्वेन विधातात्
प्राकृत यजमानमिदं कर्तृत्वं वरणभरणादिकं च वाच्यते
इति । इदमप्यधिकरणं पूर्ववत् । न ह्यथ यजमान-
संस्कारार्थतया आर्त्विजविधिः, अप्राकृतकार्यकारिता-
पत्तेः ।

मण्डनम्— 'ऋत्विजस्त्रिरह नाये स्युः ।'

शस्त्रम्— 'बाधस्तन्त्रिचामिष्ट ।'

ॐ सत्रे यजमाना वहव ॥

सत्रमेकं प्रकृतिवत् । १०।६।१४।४५ ॥

भाष्यम्— इह द्वादशाहप्रभृतीनि सप्ताण्युदाहर-
णम् । तत्र सगमं किं सत्रमेकं प्रयुज्यते, उत बहवः ।
किं प्राप्तम् ? एकः । कुत ? प्रकृतिवत् । ज्योति-
ष्टोमे एकः कृता । तत्र प्रकृतित्वात् चोदकानुमहाय
सत्रमेकं एव प्रयुज्यतीति । ननु बहवः श्रूयते 'य-
एवविद्वांसः सत्रमाचते । य एवविद्वांसः सत्रमुपयन्ति'
इति । उच्यते । कामिना सत्रं विधीयते । ते च पर-
स्परनिरवेशा बहवः एव । ते यदेकैकदयनापि कुर्वन्ति
तथाऽपि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहवः एव कुर्वन्तीति
बहुवचनं मन्यन्ति । यथा लोके पृथक्त्वेनापि कुर्वा-
णानां बहुवचनं दृश्यते 'देवश्चेद्वर्षेद्बहवः कृषिं कुर्युः,
सस्यं चेत्सपत्रैत बहवो ब्राह्मणा यनैरन्' इति । तथा
वेदेऽपि प्रयोगदर्शनम् 'सनाहुदवसाय पृथुशमनीयेन
यनैरन्' इति । एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहु-
वचनं भविष्यतीति ।

वचनात्तु बहूनां स्यान् । ४६ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, एको यथेत, न बहवः
इति । किं तर्हि ? बहवो यनैरन् । कुत ? वचनात् ।
वचनमिदं भवति आसीरन्, उपेयुरिति । बहुवचनसद-
प्रयोगो विधीयते । स प्रत्यक्षवचनत्वं चोदकप्राप्तमेक-
कर्तृत्वात् वाच्येति ।

अपदेशः स्यादिति चेत् । ४७ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम् सामान्यक्रियासंबन्धमभि-
समीक्ष्य लोकवद्वहुरवचनप्रयोगो भविष्यति । यथा
'कृषिं कुर्युः' इति । वेदेऽपि दर्शनम् 'पृथुशमनी-

येन यनैरन्' इति बहुवचनं भवति, एवमत्रापि ।
तत्परिहर्तव्यम् ।

नैकव्यपदेशान् । ४८ ॥

भाष्यम्— नैतत्सधे उपपद्यते, एककर्तृकमिति ।

कुत ? एक व्यपदेशात् । कथम् ? एवमाह 'एव वै
कुणपममिति यः सधे प्रतिगृह्णाति, एक एव यथेत' इति,
सप्रमपौद्यायस्यैव कर्तृकता विदधत्स्य बहुकर्तृकता गम-
यति । यत्तु लोकवदिति । तत्र युक्तम् । लोकेऽयत्
प्रकृतस्याप्यस्यानुवादभूतं शब्द उच्चार्यमाणं सामान्य-
क्रियासंबन्धमभिसमीक्ष्योच्यते इति गम्यते । यदपि,
उद्वहानीयवदिति । तदप्युदवसाणीये युक्तम् । तत्र हि
भिन्नायुदवसानानुपलक्ष्य क्रियमानं विधीयते, तद-
द्वयं च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमन्यते इत्युक्तमेव ।
इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः । शब्दश्च बहुवच-
नविशिष्टः प्रयोगः सन्निभिमभिसंबन्धयति । अतः शब्द-
प्रामाण्यदुपादीयमानायाः क्रियायाः बहुवचनं विवक्षितमिति
बहवः प्रयुज्यन्ति ।

सनिवाप च दर्शयति । ४९ ॥

भाष्यम्— इतश्च बहवः एव यथेति । कुत ?
सनिवापदर्शनात् । बहूनाममीनामेकं सनिवापमाह
'पञ्चभिः पशुभिर्नक्षयमाणानां सनिवापरन्, सावित्राणि
होष्यन्त सनिवापरन्' इति । यदि सहस्यं कुर्वन्ति,
एवममीनां सनिवाप उपपद्यते । अथ त्वेकैकदयेन कुर्युः,
सनिवापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां
सत्रमिति ।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषतश्च व्यर्थम् ।

५० ॥

भाष्यम्— इतश्च पदस्य सभूय प्रयोग इति ।

कुत ? एव श्रूयते 'यो वै बहूनां यजमानानां गृह-
पतिः, स सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिग्राम्दिमाज्जोतिः'
इति । एकस्मिन् गृहपते बहूभिर्वजमाने सह प्रकृते
कृषिविशेषे बहूनां सह प्रयोगः दर्शयति । इतरथा,
एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकव्यपदेशप्रयोगस्य सामान्य-
विशेषभागानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात् । अस्ति

तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरश्रिति ।

शा— सत्राणि किं कामिन एवैकैक्याः कुर्वन्त बहवः सहस्य इति (निवारं) चोदकानुग्रहद्विवचनस्य च एकैकयोऽपि लोके बहवः कामिनः सन् कुर्वन्ति इत्यनेन अभिप्रायेण अनुग्राहकोपपत्तेः एकैक्याः कुर्वन्ति नैवम् । आख्यातगता हि कर्तृवत्त्वा प्रकृतिविहासि प्रयोगान्नतया विवक्षिता । न हि तस्या, किञ्चित् अभिवक्षाकारणमस्ति । सा च चोदकप्रामत्तेकरं वाचने, तस्मात् नहनः प्रयुञ्जीत् ।

सोम— मानसस्य विहृतिषु अत्राद्येऽपि सत्रे न एककर्तृवत्त्वाद्य इत्युच्यते. संगतिः ।

वि— सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृतानिव ।

एकः कुर्वादिहासीरन्त्रित्युक्त्वा नहरो मताः ॥'

भाट्ट— सत्रात्मकद्रादगादे अतिदेशमाप्तकर्तृगतैः कत्रवायेन ' ऋद्धिनामाः सत्रमासीरन् ' इति औपदेशितैः ऋद्धिगुह्यविधानात् नहरोः कर्तार इति सिद्धमेव वाचप्रसङ्गाच्छिष्येभ्य उपदिश्यते ।

मण्डन— ' सत्रं स्यात् बहुकर्तृकम् । '

शंकर— ' बहूना सनकर्तृता । '

• सत्रे यजमानैः साधारणानि पात्राणि सपादनीयानि । ६।६।३२-३४. मीको. पृ. ३०५ ' अधिकाः सत्रे संपादितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम् ' इत्यत्र अधिस्तरण द्रष्टव्यम् ।

• सत्रे यजमानसंस्काराः सर्वयजमानार्थाः ॥ सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्गोत्रयन् । १२।४।१४। ३५ ॥

भाष्यम्— अथ यानि यजमानानि संस्कारार्थानि कामिनि, तावदपि किं सत्रे गृहपतिनेव कर्तव्यानि, उत यैरिति । उच्यते । गृहपतिना कर्तव्यानि । कुत ? असयोगात् । एत गृहपतिरिति सनाख्याया अर्थेन असंयोगो न भविष्यति । अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं दृश्या ? तत्रोच्यते । इहानेन गृहवान्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामधिषोयमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः पतयः । ननु च कर्मणोऽपि ते

सर्वे एव पतयः । सत्यमेवम्, समाख्यानात् प्रकर्षावगतिविज्ञायते । यथा देवदत्तो मधुराया ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वादा स्यात्, फलभूयस्त्वादा । तत्र कर्मभूयस्त्व नोपपद्यते । यत् इतरेषा बहुतर कर्म । फलभूयस्त्वं तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् । तस्मात् गृहपतिस्माख्याया अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्तेति । हीनम् । तथा हीनमिति समाख्याया अर्थवत्त्वात् हीना हीनस्य कर्ता भवति, एवमिहापि ।

आम्नायवचनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— आम्नायिक वचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति ' यो वै सत्रे बहूना यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रयेता । स हि भूषिष्ठांमिदृमृज्योति ' इति । तच्चैतस्मादेव कारणात् स्यात् ।

सर्वे वा, तदर्थत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्वन्, न गृहपतिरेव । कुत ? तदर्थत्वात् । सर्वाथमेव हि कर्म, अविशेषेण हि श्रुतं ' ब्राह्मणाद्भृद्धिकाया उपेयुः ' इति । यस्तेषां सत्कारिणं युज्यते, तस्य गुणहीनमप्यत्र कर्म भवेदिति । तत्राविशेषश्रुतिर्वाच्यते ।

गृहपतिरिति च समारया सामान्यात् । ३८ ॥

भाष्यम्— यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकरा भवन्ति, एव अस्यापीत्यनेन सामान्येन स्थापितपदार्थः, न फलप्रकर्ष, फलप्रकर्षभावात् ।

विप्रतिषेधे परम् । ३९ ॥

भाष्यम्— ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः ऋत्विग्भे परिहायपन्ति । अनोच्यते । यत्र ऋत्विग्भेन पुरुषार्थस्याविप्रतिषेधः, तत्र स्वार्थं करिष्यन्ति । विप्रतिषेधे तु परकीयं तत्रार्थम् । किं कारणम् ? ऋत्विग्भे ऋत्विग्भ्यामेव न संभवते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विपुणः । अन्नगुणविशेषे च तादर्थ्यादिति ऋत्विग्भे बलत्वात् । तस्मात् कर्तव्यः ।

हौत्रे परार्थत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्—यत्तु हौत्रमदिति । हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदेवेन केनचित् कर्तव्यम्, न सर्वैः । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् । इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्या निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । यतोऽन्यथाऽपि युज्यते । अयुज्यमानाऽपि काममनयिका स्यात् । नेत्र निर्वर्तयितुं शक्नुवात् । निवर्तकस्य वचनस्थाभावात् ।

यजनं परम् । ४१ ॥

भाष्यम्—यथा दर्शनमुपदिष्ट 'स सत्रस्य प्रत्येता' इति । न तदर्शनम् । किं तर्हि ? वचनं तत्, फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्रातिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ।

सोम— परार्थवत् गृहपतिरेव स्वामिसंस्कारानपि कुर्वात् इत्युच्यतेः संगतिः । मूर्त्तार्थस्तु— सत्रे गृहपतिरेव यजमानसंस्कारान् कुर्वात् । गृहस्य कर्मणः पतिः इत्यस्य सयोगात् तत्रैव समाख्याया अन्वयत्वात्, यथा हौत्रसमाख्यानात् होता हौमकर्मसु कर्ता तद्वत् इति ।

वि— 'अजनाया गृहपतेः सर्वेषां वा, समाख्याया । आयो, नो फलसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥'

भाष्यम्— ये पुनर्यजमानसंस्काराः ते सर्वेषामेव । सर्वपि गृहपतेः फलभूयस्त्वे अन्येषामपि फलभोक्तृत्वात्प्राधान्यात् कर्तृत्वाविशेषात् द्विविधानामपि संस्काराणांमित्रोपप्रतीतेः । यत्र तु आर्त्विज्यसंस्कारयोर्विरोधः, तत्र द्विविधस्यापि संस्कारस्य आर्त्विज्यं प्रति गुणत्वात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन आर्त्विज्यस्यैव अनुग्रहो न संस्काराणाम् । 'ये यजमानास्तु कर्त्विजः' इति प्रत्यक्षवचनेन आर्त्विज्ये यजमानकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षशिष्टतया चोदकप्राप्तसंस्काराद्योपपत्तेश्च ।

मण्डन— 'संस्काराः सर्वैर्कर्तव्यः' सत्रे ।

शंकर— 'स्वाम्यर्थे सर्वैर्कर्तव्यः' ।

• सत्रे याजमानान्निज्ययोः आर्त्विज्यं बलवत् । तेन क्वचित् आर्त्विज्येन याजमानवाचः । वि १२।४।१५.
• सत्रे यूपगणे येन केनापि यजमानेनाभ्वर्तुसहायार्थं

यूपधारणसंभवात् अजनादिपरिव्याणान्तर्घर्मेषु पदार्थानुसमय एव । सत्रातिरिक्ते तु परि याणान्तकण्ठानुसमयः । भाट्ट. ५।२।५. • सत्रे 'रदिमरसि श्याय स्वा०' इत्यादिस्तोत्रमागसंघकमन्त्रान् अधीयानः अवाप्तिशोऽपि ब्रह्मा भवितुं अर्हति । वि. ६।६।४. • सत्रे वरणं कर्त्विज्यार्थं कार्यमित्येकः पक्षः । वरणप्रदृष्टार्थं कार्यमित्यपरः पक्षः । दानवत् सत्रे वरणं लुप्यते इति सिद्धान्तः । वि. १०।२।१०. • सत्रे (कर्त्विजा) वरणं नास्ति । १०।२।१०।३५ मीको. पृ. ३४२० 'वरणं सत्रे नास्ति' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सत्रे वेदनायाध्यायी ब्रह्मा । तस्मिन् दैव्यान्मृते तादृशलाभात् स्ववेदमात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । पुनश्च तस्मिन् प्रतिनिधौ स्ववेदमात्राध्यायिनि मृते यः पुनः प्रतिनिधिप्राप्तः स सति समवे वेदनायाध्यायी एव प्राप्यः न तु एकवेदाध्यायी । वेदनायाध्यायिनोऽलामे तु एकवेदाध्यायी प्राप्यः । वि. ६।३।१४. • सत्रे 'शुकं यजमानोऽन्वारभते' नाय यजमानसंस्कारः । तत्रैक एव यजमानोऽन्वारम्भं कुर्वन्ति सर्वे । एकश्चायं गृहपतिरेव । अहीनेऽप्येवम् । १२।४।११.

• सत्रे शुक्लान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपति-कर्तृत्वम् ॥

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् । १२।४।१३। ३४ ॥

भाष्यम्— सत्रे तु मुख्यः कुर्वात् गृहपतिः । कुतः ? अविप्रतिषेधात् । कुर्वतः अविप्रतिषेधः । नहि तेनाऽऽर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्तव्याः । कर्त्विजा तु स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एव तर्हि गृहपतेरप्येवम्, कर्त्त्वर्थानि याजमानानि कर्त्विज्यतीति ।

शा— सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्वात् नानियमः । कस्मात् ? इतरेषामर्त्विज्यविरोधात् ।

सोम— न च एवं तेषु परार्थयाजमानेषु आर्त्विज्यसंनिपाते नास्ति तेषु आर्त्विज्येन साकं विरोधाभावात् अनियमः स्यादिति वाच्यम् । आर्त्विज्येन सह संनिपातिषु परार्थयाजमानेषु गृहपतेरेव कर्तृत्वावश्यकं

भावात् अन्येष्वपि कल्पनग्रहपतिनेन उपपत्तौ अनि-
यमस्यायुक्तत्वात् ।

वि— 'कश्चिद् गृहपतिर्ना स्यात् सत्रे, कश्चिद्दहीन-
वत् ।, इतरेषां तदाऽऽविद्ययादविलम्बार्थमन्तिमः ॥'

भाट्ट— सत्रे तु गृहपतिरेव तानि कुर्यात्,
इतरेषामाविद्ययावयोघात्, ग्रहपतिष्वभाष्याया निवाम-
कत्वाच्च । 'यो वै सत्रे बहूना यजमानाना प्रत्येता, स
भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति तस्य फलविक्रयश्रवणेन
यजमानश्रेयस्वागममाच्च । १२.

मण्डल— 'सत्रे गृहपतिः कुर्यात् ।' श्रवथर्मम् ।
शंकर— 'सत्रे गृहपतिः स स्यात् ।'

● सत्रे अनुन्वारभंगादीना एकतमयजमानकर्तृ-
क्यम् । १२।४।११।३२. 'सत्राहीनयोः शुक्रान्वा-
रम्मादीना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे
संस्कारार्थानां पुरव्यार्थानां कर्मणा सत्रं यजमानाः कर्तारं
न ग्रहपतिरेव । १२।४।१४।३५. ● सत्रे सत्रारम्भक-

द्वादशाहधर्माणामतिदेशः । १।२।५।२५-२९ मीको.
ष्ट. २२८ 'अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सत्रिभिर्निहितकाले मध्व
घनं क्रतुयै कर्तव्यमेव । भा. १०।६।१२।३२-३३.

● सत्रे साम्युरथाने प्रयोगः । जैत्रा. १।३।४८-३४९.
● सत्रे सारस्वते कामेशौ दानमदृष्टार्थम् । १०।२।१५।
४५-४६. 'सारस्वते सत्रे दक्षिणादानमदृष्टार्थम्'

इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सत्रे सारस्वतभिन्ने
आहिताग्नीनामिष्टमयमपशानामधिकारः । ६।६।१।२७-

३२, ३५. मीको. पृ. ३०८ 'अधिकार' सारस्वत-
भिन्नश्रेणु आहिताग्नीनामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
व्यम् । ● सत्रे सूक्तचक्रमन्त्रे 'अथ यजमानः आयु-

राशास्ते' इत्यत्र 'इमे यजमानाः आयुःसशासते'
इत्युक्तः कार्यं, फलप्रकाशकत्वात् सूक्तचक्रमन्त्रस्य, सत्रे
च फलिना बहुत्वात् । नि. ९।१।१५.

● सत्रे स्वामिरथले प्रतिनिहितस्य न स्वामि-
त्वम् ॥

स स्वामी म्याक्तसंयोगात् । ६।३।१२।३ ॥
भाष्यम्— तस्मिन् भाग्यमाने इदानीं संदेह-
विमलौ स्वामी, उव कर्मकर इति । किं प्राप्तम् ! स

स्वामी स्यात् । कस्मात् ? तत्संयोगात् । तेन स्वामि-
त्वेन संयोगः । यो ह्यक्षावानीयते, स स्वामी क्रियते ।
स्वामिनि अपचरितेऽन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स
प्रतिनिधिः इतो भवति । तस्मात् स्वामीति ।
दुप्— एतस्मिंश्च खिते उच्यतेऽधिकरणे यो
निचारः स नैव ।

कर्मकरो वा भूतत्वात् । २४ ॥
भाष्यम्— कर्मकरो वा स स्यात् । कुतः ।
भूतत्वात् । भूतो ह्यसौ तैः सिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः ।
परिनीयमाणो न स्वामी भवति । य. फल प्राप्नोति,
स स्वामी । य. परस्वोपकारे वर्तते, स कर्मकरः ।
नैवाद्यौ फल प्राप्नोति । कुतः ? यो ह्यारभ्य परिस्वमाप-

यति, स फलवान् । एष ह्यारभ्यार्थः । स ह्युपक्रम-
प्रभृद्यपवर्गयर्थत्वमाह । ननु तेऽपि तत्र विगुण-
कुर्यान्ति । उतदशाना स्वामिनामभावात् । तस्मात्तेऽपि
न स्वामिनः । नो चैस्वामिनः, न फल प्राप्नुवन्ति ।
उच्यते । न सतदशानराः फलवमत्रये भवेयुरिति
भूयते । न सत्या फलपरिग्रहे गुणभूता । किं तर्हि ?
पदार्थेषु । उतदशानवैश्याजमाना. पदार्थाः कर्तव्या इति ।
ते च प्रतिनिहितेन क्रियन्ते । अफलत्वेऽपि च सत्य
सकल्प कर्तुमन्यमानयन्ति । आनीयमानस्य च न तेन
प्रयोजनम् ।

तस्मिंश्च फलदर्शनात् । २५ ॥

भाष्यम्— तस्मिंश्च दिष्टा गतिं गते फल दर्शयति,
यो दीक्षिताना प्रमीयेत, अपि तस्य फलमिति । तस्मा-
त्कर्मकर इति ।

दुप्— 'तस्मिंश्च फलदर्शनात्' इति । फलवस्त्यो-
ऽयमर्थवादः । स्यपि फले मृतस्य प्राप्यभावादितरस्य
कर्मकरत्वादपि नास्ति फलसंनयः ।

शा— योऽद्य आनीतः स किं स्वामी फलभागी
स्यात् उत कर्तुमात्रमिति संशयो स्वानिश्चयानोपनिपात्रात्
स्वामित्वं मन्यमानस्य उत्तर यो हि आरभ्य समापयति
तस्य फलम् । अथ पुनर्मन्त्रे प्रविष्टो न फल प्राप्नु-
मर्हति । न चाद्यौ विधिवशात् प्रवृत्तो येन विधिमाप्ना-
प्यात् फलं लभेत्, इतरेदिह स्वामिभिः अथो सामादिभिः

संख्यास्यपरस्यै आनीतः, तस्मात् नास्य स्वामित्वम् ।

सोम— सोऽपि प्रतिनिधिः स्यात् सः फल्भागपि स्यादिति । तस्मान्नास्ति प्रतिनिधिरिति पूर्वक्षेपे पूर्वं पक्षपर्यवसानात् संगतिः ।

वि— ' स स्वाम्यप्युत कर्तव्यं, स्वामी तस्मान् गतवतः । अनास्तु. फल्भागादस्वामी कर्तृमायता ॥ '

भाट्ट— पूर्वक्षेपेणैव आनीयमानस्य न कर्तृत्वमानम्, अपि तु स्वामित्वमपि तस्मान्नापन्नत्वात् दीक्षारूपपरिस्कारश्रमणञ्च । इति प्राप्ते, न तादत्र स्यत्तस्य तस्य वैगुण्ये सत्युपपत्तेः । तद्वि न तादानी- तस्य साङ्गकर्तृत्वाभावात् । अत एव न मृतस्यापि । नाप्यवशिष्टानां सप्तदशस्वामिकस्यकर्तृत्वाभावात् । अवशिष्टैस्तु मिष्टविगर्हणादोपपरिहारायै अवश्य कर्तव्ये कृत्यसमापने सामान्युपायै संख्यास्यपरस्यैमन्वय, समा नीयते । अत एव प्रारम्भनिमित्तकसमापनसाध्यत्वाप- क्षयोऽप्यवशिष्टानामेव नानीतस्य, प्रारम्भरूपनिमित्ता- भावात् । अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' न रघो फल्भागी स्यात् । '

शंकर— ' आनीतोऽसौ न च स्वामी । '

● सत्रे स्वामिण्ये प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्वमिति । ६।१।१०।२६. मीको. पृ. ४१०३ ' सत्रे प्रतिनिहितस्य० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सत्रेषु इडाचमसादिभ्यां सन्त्येव प्रतिपत्तिरुपपत्तात् । वि. १०।१।९, ● सत्रेषु ' पलाय उपपाशन्ति ' । ८।१।११९, ● सत्रेषु संस्वकारादांफाल्याध्वेषु सत्ररूपद्वयदशाहमध्य- पत्तदसहस्रहिन्यन्तस्यतिदेशः । ६।१।९, ● सत्रेषु संस्वकाराध्वेषु गवामयनस्य विध्यन्तो प्राज्ञ, सवस्व- साध्यात् पशुमुत्तरस्यवशदिवससाध्यात् पत्यु- पगानाञ्च । ८।१।११९. ● सत्रेषु संस्वकाराध्वेषु गवामयनवर्माणाप्रतिदेशः । ८।१।१११८. मीको. पृ. २२७ ' अतिदेशः सवस्वसत्रेषु गवामयनवर्माणात् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्रानङ्गत्वाद्दशरथानीये दक्षिणादानं ऋत्विक् परिश्रमार्थम् । १०।२।१२।४०-४१. मीको. पृ. १११५ ' उदवसानीक्यायः ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सत्राहीनयोः अनेकयजमानसमयाये शुक्रान्वा- रम्भादीनामेकतमयजमानकर्तृकरम् । भा. १२।४।११। ३२. ● सत्राहीनयोर्लक्षणम् । १०।६।१६।६०-६१.

● सत्राहीनयोः शुक्रान्वारम्भादीनामेकतम- यजमानकर्तृकत्वम् । ।

परार्थान्येको यजमानगणे । १२।४।११।३२।।

भाष्यम्— सत्राहीनयोर्ब्रह्मानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि यथा ' शुक्र यजमानोऽन्वारमते ' ' यजमानसंमितीदुम्बरी भवति ' इति । तान्येवैव यज- मानः कुर्यात्, न सर्वे । कस्य हेतोः । परार्थत्वादेव । न तत्र कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः त्रियते । यदि त्रियेत, ततः स्वस्मे उपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते । तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति । तस्मादेकः कुर्यात् ।

सोम— घारणस्य विकस्याभावात् यजमानानामपि शुक्रान्वारम्भणादौ न विकस्य. इयुचितेः संगतिः । यजमानानां फलित्वेन प्राधान्यात् अन्यत्र गुणभावा- समयात् यजमानसंस्कारार्थं औदुम्बरीसंयमान इति शङ्काया. दाग्दतो यजमानानां गुणाभावोद्यनेन स्वकीयफलसिद्धयर्थमेव तेषां गुणभावान्वनुज्ञाऽवश्यं- भावेनैव अनुन्नेपात् उत्तरत्र अनियमप्रतिपादनाय प्रातिमात्रं अत्र त्रियते ।

वि— ' शुक्रान्वारमणादि सत्रे सर्वेषामुत कस्य- चित् ।, अविशोपादादिमोऽन्वरात्वावतैवायसिद्धिः ॥ '

भाट्ट— सत्राहीनादौ अपि अनेकयजमानसमयाये यानि न यजमानस्यपरार्थानि शुक्रान्वारम्भणादीनि- समानादीनि तान्येकेनैव यजमानेन कर्तव्यानि, कर्तु- गुणत्वेन विवक्षितसंख्यात्वात्, गुणानुरोधेन प्रधाना- वृत्तरन्याय्यत्वाच्च, इतरेषां तेषां प्रसङ्गात् फलसिद्धिः । तेन अहीनादौ अनियम एव ।

मण्डन— ' गणे ऋवर्धमेकस्य । '

शंकर— ' यदैकस्तु परार्थानि । ' कुर्यात् ।

● सत्राहीनादौ अनेकयजमानेन कर्मणि औदु- म्बरी केनचित् यजमानेन संमिता भवति, शुक्रान्वार- मण्येन केनचित् यजमानेन कर्तव्यम् । भा. ११।१।

१३।४०, * सत्रादीनादी बहुवचनानके इटानिगदे यञ-
पनिशब्दः । १।१।१३।४०, * सत्रादीनादी बहुवच-
नानके पूर्ववाक्रे यञमानशब्दः । १।१।१४।४१.

* सत्रादीनोभयात्मकद्रादशाहधर्मांगमतिदेशः
एवत्यथा सत्रे अहीने च । ८।२।५।२५-२९. मीको.
पृ. २२८ 'अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनो' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रात्मके द्वादशादे समिमिमधायनं कर्त्तव्य-
मेव (निहितमाले) । १०।६।१२।२२-२३. मीको.
पृ. २२०३ 'द्वादशादे सत्रात्मके' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

* सत्रात्काद्वादशाहधर्मांगमतिदेशः पञ्चदश
रात्रे कुण्डपायिनामयने च । ८।२।६।३०-३३. मीको.
पृ. २१२ 'अतिदेशः पञ्चदशरात्रे' इत्यत्र अति-
करणं द्रष्टव्यम् ।

* सत्रतरकर्मणि एक एव कर्ता, न द्वौ बहूरो
वा । (अहीनेऽपि क्वचित् द्वौ कर्तारौ) । वि.
६।२।२.

* सत्रकर्तृणां प्रत्येकं पृथग्गमनीयकर्तृत्वं ऋति-
गन्तरुपादानेन । १०।२।१३।२२, ४४. मीको. पृ.
२६१० 'पृथग्गमनीयन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

* सत्रत्वं आसनोपायिचोदनत्वम्, अहीनत्वं
तु यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् ॥
द्वादशाहस्य सत्रन्यासासनोपायिचोदनेन यज-
मानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंबोधोऽयम् । १०।६।
१६।६० ॥

भाष्यम्-- द्वादशाह एतदाहरणम् । उक्तं च
पूर्वे सत्रमहीनं च द्वादशाह इति । तस्येदानीं द्विमहा-
रस्य लक्षणमन्यासपायने, एतल्लक्षणस्य द्वादशाहः सत्रम्,
एतल्लक्षणस्योऽहीन इति । तद्विवेकशानामिदमुच्यते,
आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रतरम-
गम्यते । एते चोदने, आश्रये, उपयन्तीति हि नित्यं
सत्रशब्दे दृष्टे । य एव विद्वांसः सत्रमाश्रये, य
एवं विद्वांसः सत्रमुदयन्तीति । यजमानबहुत्वेन च,

चतुर्विंशतिरमाः सत्रदशावराः सत्रमासीरन्निति । तत्सह-
चरितिलिङ्गदर्शनात् सट्चरिते प्रथमो भवतीति ।
यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरि-
माणत्वान् । ६१ ॥

भाष्यम्-- अयं त्रिलक्षणस्योऽहीन इति । तदु-
च्यते । यत्र यजतिचोदना, अनियतं च कर्तृपरिमाणं
तत्राहीन इति निश्चीयते । अहीनाना यजतिचोदनया
विधानम्, 'द्विरात्रेण यजेत' इत्येवमादि । कर्त्तृपरिमाणं
नैषामनियतम् । सत्राणां तु नियतं परिमाणं बहवः ।
एतल्लक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यन्तु-
निति ।

सोम-- आसनोपायिचोदनाचोदितत्वे सति बहु-
यजमानकृत सत्रम् । यजतिचोदनाचोदितत्वे सति
अनियतकृतयजमानकृत अहीनसत्रम् । यद्वा, यज
मानकर्तृकादिव्यवहर्गणत्वं सत्रम्, यजमानभिन्न-
कृतियुक्ताहर्गणत्वं महीनसत्रम् ।

वि-- 'अहीनसत्रस्योऽहीनमेदो नास्त्यस्ति वा
नहि । आश्रुत्तिसाम्प्रदायः स्यादित्यासिन्वा तयो-
मिदा ॥'

भाट्ट-- प्रथोदशरात्रादिषु आसनोपायिचोदना-
वर्त्तनेन वैदिकैः सत्रमध्यप्रयोगात् द्वादशाहेऽपि तत्कर्त्तव्येन
सत्रम् । द्विरात्रादिव्यवहर्गणेषु यजतिचोदनासत्रेण च-
नियतसाध्याकर्तृवर्त्तनेन वैदिकानां अहीनसत्रप्रयोगात्
द्वादशाहेऽपि तत्कर्त्तव्येनाहीन-नमित्यपि प्रसङ्गात् एवहार-
गोत्रार्थमुच्यते ।

मण्डन-- 'सत्रं त्व्याद् द्वादशाहम् ।'
मंकर-- 'सत्रलक्षणमेव च ।'

* सत्रत्वम् । तदनधिकर्मेव (द्वादशाहावधि-
मेव) च आश्रयसंश्रयकृत् सत्रलक्षणयोगानिनिच सत्र-
त्वम् । या. २।२।२।२ पृ. ४०१ * सत्रत्वं लोप-
प्रवृत्तिलिङ्गम् । वाच. पृ. ११९.

* सत्रन्यायः (सविश्वकथायः) । ४।१।८।
१०-१५. मीको. पृ. ३३२३ 'सविश्वकथायः'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सत्रफल संभूयकर्तृणामपि मध्ये एकैकस्यापि संपूर्णेमेव लभ्यते । ६।२।१।१-२ मीको पृ २८०५ ' प्रयोजनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

• सत्रशत्रोपाधित्वम् । आसीरन् इति आसि चोदितगतस्य, उपेयु इति उपैतिचोदितगतस्य वा सततानुष्ठानस्य सत्रशत्रोपाधित्वम् । सु पृ ७१०

• सत्रसकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वत सत्र फलार्थतया विश्वजिज्ञिधानम् ॥

विश्वजित् त्वप्रवृत्ते भाव कर्मणि स्यात् । ६।४।१।१।३२ ॥

भाष्यम्— एतदाम्नायते ' सर्वाभ्यो वा एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य भ्रातृमानमागुरते, य सत्राया ऽऽगुरते, स विश्वजिज्ञाऽतिरात्रण सर्वपृष्टेन सर्ववेदेष दक्षिणेन यजेत, सर्वाभ्य एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आत्मान निष्क्रीणीते ' इति । सत्राय आगूरण निमित्ते विश्वजित् भूयते । तत्र संदेह किं सत्रायाऽऽगूर्यं य सत्र प्रयुक्ते तस्य विश्वजित्, उत यो न प्रयुक्ते तस्येति । किं तावत् प्राप्तम् ? यश्च प्रयुङ्क्ते, यश्च नैत्यविशेषात् । अथवा प्रयुजानस्येति । कुत ? निमित्ते कर्माहमेवजातीयकम्, इत्युक्तम् । तत् अप्र युज्यमानस्य कथमह्न इत्यादिति । एव प्राप्ते, द्रूम । विश्वजित् अप्रवृत्त भवेत् । सत्रस्य क्रियाया अभावे विश्वजित् । किं कारणम् ? एव हि भूयते ' य सत्रायाऽऽगुरते, स विश्वजिज्ञाऽतिरात्रण यजेत ' इति । य सत्र करिष्यामीत्येवमागुरते स विश्वजिज्ञा यागेन सापयेदिति । यदर्थमसौ सत्र कर्तुमिच्छति, तदर्थमिति गम्यते । कथम् ? य आगुरते, स तेन यजेत, यागेन निर्वृतयेदिति वाक्यार्थो गम्यते, न याग निर्वृतयेदिति । कुत ? यागस्य गुणरथैः धरणात् । कथं तस्य गुण रथम् ? पृतीयानिर्देशात् । भाष्या ये हि फल कल्पयेत् । इतरस्मिन्पक्षे प्रथमं वाच्यं फलान्गमम् ।

द्रुम्— (एषेषां माता पितातमाह—) फल मात्मसंबन्धि (स्यात्, तदर्थं च) कर्माणि इयेव अभिसंधाय पुमान् प्रवर्तते । एतमागूर्यं सत्रफलमागूर्यं

इत्यर्थं । तत्र फले आगू इते (अभिसंधिते) विश्व जित् उपापत्तेन विधीयते ' सत्रफलमागूर्यं (अभि संधाय) विश्वजिज्ञा तत् साधयेत् ' इति । एव च यदि विश्वजिज्ञा तत् साधितम्, न सत्रेणार्थं । अथ सत्रेण (साधितम्) न विश्वजिज्ञा (अर्थं । तस्मान्—) तुल्यकार्यत्वात् विकल्प (एव च सत्रे अप्रवृत्तस्यैव विश्वजित् इति) ।

(' पश्चान्तरमाह ' इति सत्ररत्नम्, ' स्वाभिमत माह ' इति भा-टिप्पणी) अथवा य ' सत्रेण फल करिष्ये ' इति संकल्पयति, तस्य सत्रकर्तृ यताऽऽशक्तौ यत् फलमभिप्रेतम्, तस्मिन् विश्वजित् विधीयते । यत् मागूर्यं (तदशक्तौ) विश्वजित् कुर्यात् इति वाक्यार्थं । (प्रथम पूर्वपक्ष दूययति—) आगोरणमात्रे (निमित्ते एति) एकस्य (वाक्यस्य) द्वे भिन्ने प्रयोजने स्याताम् । तत्र विवक्षाभेदशेष (स्यात्), सत्राय (विश्वजित्) इत्येका (विवक्षा), फलस्य (विश्वजित्) इत्यपरा । (द्वितीय पक्ष दूययति—) अङ्गपक्षे च आगोरणस्य (नित्य—) प्राप्तं वात् आगूर्यं इत्यत्रायम् (स्यात्), यथा अयेष्वङ्गु ' य सत्रायागुरते ' इति नोच्यते, तथा अत्रापि (नोच्यते । तस्मात् सधमागूर्यं अशक्तु प्रयो विश्वजित् इति) ।

निष्कथनादाय । ३३ ॥

भाष्यम्— एव तत्र भूयते ' सर्वाभ्यो वा एव देवतास्य सर्वेभ्य पृष्टेभ्य आ मान निष्क्रीणीते ' इति । निष्कथनदारेण च संस्तव प्रवृत्ते न युज्यते । तस्मात् प्रवृत्ते विश्वजिज्ञेदिति । अथ कस्मात् नैवमभिसंधा क्रियते आगूर्यं सत्राय विश्वजिज्ञा यजेतेति । विश्वजित सत्रस्य च सत्रयो विश्वायते, आगूरणवेलाशान्ति । तैवम् । आगूरणविशेषण हि सत्रम्, सत्रविश्वचित्त्वपे श्यवहितकल्पना स्यात् । श्रुतिश्च पुरुषण विश्वजित संबन्धयति ' विश्वजिज्ञा यजेत पुरुष ' इति । न सत्रम्, ' सत्रस्य विश्वजिज्ञाया ' इति, आगूर्येति च एव ध्वजा श्रयैवद्वन्द्वति । सत्राह्नत्वे तु अर्थप्राप्तं न वक्तव्यम् । त च आगूर्यं यजेत इत्यागूरणात्तर्यं शक्य विधातुम् । अत्राशक्तौ हि तदा आधीयते । समानकर्तृकता हि

शब्दानी । पूर्वनालभास्य च अर्थात्तयात्र वक्त-
व्यता । तस्मात्पूर्वं इत्यत्रैव विश्वजितोऽभिमतम् । स
चेत्, य आर्षं (असकथा) न खगेण वजेन, तस्य
विश्वजिदिति ।

शा— क्रिमात्पूर्वं पृष्ठत्स्य विश्वजित्, उत्र अप-
ष्टत्स्य, उत्रोभयोर्विति वदन् । 'हृषोरपि भवेत्,
कसमाद् । निरोपम्याश्रुतत्स्यः । प्रष्टत् एव वा
कुप्यात् सनाद् द्वि तथा भवेत् ॥ निमित्तश्रुति-
द्वयत्वात् त्वेनदपि युज्यते । साधारण्ये च
वेत्तुं प्रत्ययैर्पुस्त्याद्यैः ॥' तस्मात् सप्तमात्पूर्वं
भूतैर्न प्रयश्चित्तिदम् ।

सोम— पूर्वान् इदमि अद्भ्यन्मिति प्रयत्न-
स्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— अपञ्चये विश्वजित्
स्थान् यत्र मात्र. सप्तम्यमनं कर्मणि विश्वजिति
स्थितिः ।

त्रि— 'सप्तमाद्ऽगुस्ते सोऽय दजेद् विश्वजिते-
त्यसौ । य सोऽप्युत्र प्रवृत्त. स्यादप्रवृत्तोऽथवा,
ऽभि. ॥ अपिरोपात् प्रवृत्तोऽस्तु सनाद् द्वि तथा
मयेत् । निमित्तोत्प्रेषणत्वात् प्राथम्येन चोच्यते ॥'
भाट्ट— सप्तम्यजे 'य सप्तमागुस्ते च विश्व-
जिता यजेत्' इति श्रुते विश्वजित् । सप्तम्यन्तर-
मागूण इत्यत्र य सप्त न करोति, तस्यैव सप्तम्यन्त-
रेण विधानम्, न तु सप्तम्यन्तया, तथाप्येव आगूणस्य
निमित्तत्वभावात् प्राथम्यं । न च एव सप्तम्यन्तयापि
निमित्तत्वात्, मयेवात् गौरवात् । अतः सप्तम्यन्तये
निमित्ते नैमित्तिकमिदं फलत्वरार्थं विधीयते इति
पाठ्यम् । फलान्तरत्वेनापेक्षया सप्तम्यन्तये सापत्न-
वासात्स्य फलान्तरत्वेन लयान् । तत्र पठ यद्यपि
न सुप्रमेय स्वर्गादि फलत्वेन कदाचित् इत्यम्,
तथाप्येव-धीनायां फलत्वेनाप्य गन्तव्यस्य निमित्तस्य
एतेन नैमित्तिकत्वमुप्राये निमित्तत्वोपापत्तेः, तथापि
प्रारम्भिकमिमिमिशेषवतिद्वयार्थं प्रैधान्तरीयस्थाने
विधीयते । अत एव सादृश्यभावात् सप्तम्यन्तये
अप्यन्तरेण फलत्वेन सप्तम्यन्तये निमित्तत्वं प्रमेय ।
अत एव फलत्वेन अपि अथैव इत्यन्तरं वदन्, अतः

सौ. सं. ५१-

पापैर वा सप्तम्योऽपि अनैतैर विश्वजित् कार्यं
इत्येकत्रवनम्याप्युपपत्तिः ।

मण्डन— 'सप्तम्ये विश्वजित्प्रवृत्तौ ।'
शंकर— 'सप्तम्ये च विश्वजित् ।'

● सप्तसमाप्तिः पृष्ठतमनीयेन । सु. पृ. १०३९.

● सप्तम्योर्वि नाम धाम अष्टकम् । वाल. पृ. ७२.

● सत्रिण. प्रत्येकं वृत्तं पत्रं सप्तमे 'पुस्त्यार्थक-

खित्तिवात्' (६।१।११) इति न्यायात् । सु-

पृ. ५४४. ● सत्रिमि. मन्वन्तं मन्वन्तं वात् कर्त्तव्येव

एव । १०.६।१।२।२-३३. नीको. उ. २२०३

' द्वादशार्धे सप्तम्येके. ' इत्यत्र अधिष्ठाण इत्यम् ।

● सत्रिभ्योऽन्ये कर्त्तव्ये. पृष्ठतमनीये । १०।२।

१।४।३. नीको उ. २६०९ 'पृष्ठतमनीये अधिष्ठा-

ऽन्ये कर्त्तव्ये. ' इत्यत्र अधिष्ठाण इत्यम् ।

● सत्रिणस्तु दत्तयो कर्त्तव्ये. यागाधिकारस्तु

सहेव । ६।१।१।१०-१८.

● सत्यवर्त्तं परिधिर्म. । भा. १.२।२।१।१२.८.

● सच्यन्तु (७।१।१२ इत्ये) सच्यन्तुवत् ।

यथा— सच्यन्तु ' गीर्णं पदा सच्यन्तु (व्या) ' इति

गोत्रमन्वनेन श्रवणात् सप्तम्यन्तये तस्यैवद्वेषु

विष्टेषु विशासते । तस्य च गोत्रसंज्ञकस्याविशेषात्

सप्तम्यन्तये सुदनीय इति श्रुतिशक्त्या भवति । भा.

७।१।१२

● सच्यन्तुत्वं नाम साम अष्टकम् । वाल. पृ. ७२

● सप्तमाप्तिं ' म्येन ते. ' इति पूर्वाधिक्यं,

सादृश्यात् ' सप्तम्यन्तु सोऽ. ' इत्युक्त्याद्यर्थं, लिट्प्रत्य-

याक्यात् प्राक्त्वात् दशोपमात्तयो । वि. ३।३।८.

● सप्तम्यन्तयेनाप्ये नीगाद्यो मेष इत्याह कार्यं

यत्र नैवार एव च नित्तं, न तु मतिनीये । भा.

१।१।१।१-२.

● सप्तः षे या उपनिषदो मृत्याव न तु सातम्य-

मया उपनिषोमे । भा. ३।१।१।२।२-२४. ● यदा-

उपनिषोमे साहायिदिव । यत्र उदीर्यति सायं मध्ये

नित्तवने । यस्मिन् कर्त्तव्यं मित्तं गोत्रं नि-

गायन्ति यस्यापि मयति । षे. ● सप्तम. पुस्त्यात्

द्रव्यमुपादानम् भवति । तस्माद्गीहीणामन्वयं संज्ञाय
प्रतिनिधेयं इति ।

द्रुप-— अथ कपालादिचोदना येन चेन्नचित्तिर्नरति ।
तत्र किं सादस्योपादानम् ? अथोच्यते-— ग्रीहिचोदनात्
प्रदायै सादस्योपादानम् । उच्यते । ग्रीहिचोदनाया
प्राग्निं प्रदानं दे, न तस्या न्यन्तानुग्रहार्थं प्राग्नि
यन्तुम्, नीचारात्सायं साधकदीति । यदि साधनेपु-
त्रिफलैवम् । तस्मात् सादस्योपादानम् । एवं प्राग्नि,
द्रुपम् । प्राग्निना यथाधुन प्रदानम्, तत्र ग्रीहमावे
पुत्राभावात्सादस्योपादानं प्रात यचनात्प्राग्निं यत्वेदेति
समातिर्विधीयते । सा च गण्डय प्रका-तसादस्यम् । तत्र
मीनादतिवोग्यं साधनं द्रव्यं परिच्छिद्यत्वाद्वा मनि
पन्ते तथा, एतं द्रव्यं त्रितोषा दीर्घशुभ्रादपसानति
परिच्छिद्यति । तत्र यद्रति नीचारादृग्विनिश्चिन्ना-या
(ग्रीहादृग्विनिश्चिन्ना) तदाऽप्ये महते घर्मा
समानम् । ते भुवःप्रवचनेऽनरसमुदादेश । यः अधिक
तजान्तेष्वरसद्रुपादीयते । तत्र सर्ग-मरीचदेसात्नेन
भविष्यत् । सोमशाम्यं यत्प्रमृशत तदनाप्यु
यवते । अयश्चरन्ते ये वीरधात् (इन्द्रियनिधाना
दित्यम्) । निप्रापति दर्शपूर्णमासकालुपग्रह ।
अनाप्युग्निप्रसवम् ।

अथ सा-— पूर्वं चानियम । स च गुणस्तस्य
यपनसि प्रित्तिर्नते दत्ताथपति । कीटाया फलेच्छया
पायश्चादि । अनीताया तु दत्तनिहितम् । स चान्य-
मित्ते न सक्तोति साधयितुमिति प्रान्त कर्माऽऽथ
वति । तत्र माद्र प्रजा तम् । तत्र ग्रीहादृग्विनिर्वा
येनात्मराजीशरेत्पाडीवमानेषु परिवर्तते । सिद्धं तु
यथाश्रमेगऽऽथपत्वेन मूहीवम् ।

शा-— सुतावन्तं प्रतिनिष्ठुयदानं स्थितम् । तत्र
यदिग्विच्छित्तिनिधाय यत्र सदस्येवेति सद्यः । तत्र
'आग्नेयचोदना वायुसार्थिचिन्नु द्रव्यमाश्रियेत्' ।
ग्रीहिशास्त्रं पुनर्ग्रीहिविषयं नायमोचरम् ॥ अतः
केन प्रमाणेन महेशस्योपसमह् । ग्रीहिचोदनाया
सत्त्वं ग्रीहिजातिर्विधीयते ॥ सा च द्रव्यपरि-
च्छेदद्वारेणाद्रव्यमुच्छति । तत्र द्रव्यं परिच्छि-
-

यामनेशत्रयनामकम् ॥' अयथा एव दि एक
द्रव्यनामकता अयथोपादानमिवेया वात्या परिच्छिद्यते
न अन्यत् अथो-तम् । अतस्तेरयदे ज्ञायाश्चयभूते.
यमं साधनीयम् । तत्र यदि सद्यः तदास्येते तत तेषा
अवयवानां क्विपया लभ्यन्ते चानिनाम अवयवान्तर-
भास च परित्यक्त मपति । त्रिहटस्योपादानं पुन
समस्तपरिवार्याय स्यात् । अतो ग्रीहिशास्त्रमपि यथा-
समम् उपपादयितुं सदस्योपादानम् । एतं च सुवदस्य-
शमे मन्दसदस्य गोपादेयं किन्तु सुवदस्येव, तत्र
यद्वयवगतुयहात् ।

सोम-— पूर्वोक्तप्रतिनिधौ त्रितोषवित्पात्
सप्ततिः । सूत्रार्थितु-— यत्र सामान्य सादस्यं अस्ति
मीचारेषु तदेव द्रव्यं प्रतिनिधेयम्, यस्मात् ग्रीहा
विद्युपशास्त्रार्थविधीया इति ।

वि-— 'त्रितोषवित्पात् स्यात् भुक्तत्वेन
मिम । आग्नेयात् समद्रवे गुणसाधुनामो यत् ॥'

भाट्ट-— एवं प्रतिनिधौ विचारंते किं क्वि मन्ते
सद्यः एव प्रतिनिधिरुच्यन्त्येव इति चिन्ताकामम्, यम-
चोदनाया यत्किञ्चिद्द्रव्यमाश्रयेत् १ इयाश्रय्यं च
नीचारेषु ग्रीहिरसाधनेन सदस्यनीचारेदिविनामक-
भासात् न सदस्यनिपम् । न च वीहारायपिन स्या-
रैवेत्ये तमेतासात्सद्यपयचानमेव क्विपयाना नीचारे
यादानया नीचारायितयथा ग्रीहिशास्त्रेणैव तदिवामिति
वाच्यम् । तद्यारे ग्रीहिसन्नेऽपि नीचारापादानं
वैगुण्यमावमद्रुम् । इति प्राग्ने-

ग्रीहिशास्त्रेण ग्रीहिरसाधने साधनाथे प्रतिनेऽमूर्ताय
सात्या साधनत्तसमभात् अर्थात् परिच्छिद्यसाधनपिन
साधनत्तसमभन्ते तस्यपि साधनोपादानादपिदेवेण
साधनत्तसमभात् । तत्र ग्रीहानामपि साधनत्तसमभावेना-
वभासते । साधनत्तसमभावेव च क्विपयाना निजा
वीचरयचान्तोपेनाता नीचरसमभ्रानिति यथ क्वि
प्रयोगे ज्ञानेत्परिनिधौ अयथास्तथा च साधनत्त
समन्तेऽपि क्विपयचान्तोपे । तद्यत्तसमभावेनीचरय
नीचारायिनीचरीवदवचनेन दातमिति सदस्येऽपिनिधि-
निधमिति । अत एव सादस्यं सधनकादीयानत-

रूपत्वेनैव नियामकं न तु समानजातीयधर्मा तरेण तस्य
 ग्रीहिशाल्वाविषयतात् । एव च ग्रीह्यात्रभावे सुसदृशा
 तदभाव मन्मदृशमिन्यादिप्रमण बोध्यम् ।

मण्डन-- 'सदृक् प्रतिनिधिप्रत्यय ।'

शंकर-- 'सदृगेव प्रतिनिधि ।'

• 'पूतिकानभिपुण्यतात्' अत्र पूतिकाना मद्
 सदृशत्वेन सोपानभावे सुमदृशस्यैव प्राप्त । तथापि
 कर्मभेदेनया यत्किंचिदतिनिधित्वसत्तौ सदृशन्यायेन
 नियमकरणत्वात् पूर्वमेव एतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्ते ।
 भाट्ट ६।३।१३

• सद्भावाद् फलति न चिरेणोपकारो मह
 तिस्वति न्याय । अथथ - महत्त्वं गुणयत्किंच विषये
 योऽसौ उपकार ए चिरण वृत्तेन न फलति, किन्तु
 तत्कालमेव फलति । यद्यभूत् उपरार - सद्भावाद्
 सम्बन्धनेहरससहित इति अन्वय, इति कालिदास ।
 साहस्री १७२

• सदृशाला विज्ञेय । भा ५।१।७।२५

• मद्दस्कालताऽपि साद्गप्रधानस्य ॥

उक्तरीत्यैव अवाधानस्य तदितरतन्मन्मस्य च
 पालभेदे नित्य प्राप्त यद्वनीयेऽप्यहमि वैकल्पिकस्त
 ह्यन्मो । भवेत् तदेतत्स्मृतित्वेव व्याख्यातम् । सधि
 श्लेष्मसाक्षुर् प्राक्वर्थावतनादये । सा यौनमारी
 विज्ञया सप्रसक्तानिधौ िधि ॥' इति वातीयवच
 नात् । 'आवर्तनात्प्रत्यदि पूर्वसधि सप्रसदा वा जियते
 समस्तम्' इति तत्रहादिषु द्रष्टव्यम् । भाष्य त्वेतत्सूत्र
 रात्रीऽथाधिकरणगुणमन्वचन व्याख्यातम् । अहर्षवनीय
 काले न यत्किंचिद्युक्तम् । तदहरेव यजेतेति तच्चि
 न्त्यम् । सङ्घर्ष ३।१।५

• सप्रसकालता ऐश्वर्यादीना विज्ञितिरूपाणामिष्टी
 ताम् । ५।४।७।२२-२४ मीको पृ १३२०
 'एश्वर्यादीना विज्ञितिरूपाणाः' इत्यत्र अधिकरण
 द्रष्टव्यम् । • सप्रसकालता साकमेधीयाना अनीकवत्या
 दीनाम् । ५।१।१।११-२० 'साकमेधीय दाय
 इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• मद्यस्कालत्वं विज्ञेयाना सर्वोत्तमम् । वा
 ५।१।१।११९

• मद्यस्थ ताम ताम अनृक्षम् । बाल पृ ७२

• सनाद्यन्त धातु अभिधानी भ्रुति । बाल
 पृ ८१

• मन्प्रत्यय । उपचारेण इच्छा यतिरिक्ते
 सप्रयोगोपपत्ति । सु पृ १००६

• सनवाद्यय । अलौकिकसनादिप्रत्ययप्रधानस्य
 कर्मण (इत्यादि) । सु पृ १३५०.

• सनिवन्त्यम् । सनिवनिपात सनिवन्त्यम्,
 याच्याप्राप्तमित्यथ । भा १०।२।८।२०

• 'सततमाधारयति' इति द्रव्याभिप्राय संतत
 शब्द । सतत धारयति इति दीर्घधारया जुहोति इति

दीर्घधारत्वात् सततशब्द । भा १२।३।१२।२८,
 • सततम् । 'ऋतुमाधारयति, सततमाधारयति, प्राञ्च
 माधारयति' इति । सतत व-ऋतुत्वं-प्राक्त्वानामाधारे

समुच्चय, भिन्नकार्यत्वात् । १२।३।३।९ • सतत
 वसोर्धारा जुहोति । सङ्घर्ष ३।१।२

• सततवचनाद् धारायामादिसंयोग । १२।
 ३।१।१।२६ ॥

अभिचयने 'सतता वसोर्धारा जुहोति' इति
 वसोर्धारा श्रुता । तस्या धाराया सततवचनात् सततत्वं
 विशेषणात् प्रत्ययकर्मणो सातत्यसिद्धयर्थे मन्नादिना
 कर्मादे संयोग कर्तव्य । आदिसंयोगोऽत्र, नान्त
 संयोग । इति पूर्व पक्ष ।

कर्मसतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्य
 त्वात् । २७ ॥

वाच्यं पूर्वपथ यावत्स्य । वसोर्धारा नैक कर्म,
 कर्मसतानोऽयम् । नानाकर्मत्वात् 'द्वादश द्वादशानि
 जुहोति' इति वचनेन नानाभूताना कर्मणास्तुत्वात् ।
 तथा च नानाकर्मसंतान एवान एकमित् कर्म । तेन
 तादृशेन कर्मणा मन्नादे सनिपात । एतादृश एवात्र
 मन्त्रकर्मणो संतान । इतरस्य अत्रादृशस्य मन्त्रकर्मणो
 संतानस्य वक्तु अशक्यत्वात् कर्मण क्षयित्वात् ।

तस्मात् वसोपांशानपि मन्त्रान्तेन कर्मादिस्तिपातः इति सिद्धान्तः । के.

• संततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिकवचना । हेतुहेतु- मद्भावावस्थानि वस्तुनि निगन्तोत्पन्नानि संतति- शब्दाभिवेचानि । ऋजु. घृ. १५१.

• संतनोति । सं इत्येकीमात्रः । तनोतिर्दिशरं । द्योर्षेण सह तननं भवति, तत्र सपूर्वसन्तोतिर्वर्तते । भा. १२।१।१।२६.

• संतर्दनं अग्निष्टोमप्रकरणत् उत्कृष्टं सर्वमान्त्वम भवति । सु. घृ. १९६. • संतर्दनं अग्निपत्रकञ्च-

कथोः । द्योः समीभूतयोः संदलेपगार्थं संक्षेपप्रदेशो भेदनेन तद्वृत्त्य एतन्मोपरि अवरं स्थापयित्वा संक्षे- पणम् । घृ. १३०२. • संतर्दनम् । दीर्घशाले शोमे पुनः पुनश्चांगिरसिद्वयमानं सोमामिषययकृत्तयोः

दारणगद्वायाम्, 'धृये' इत्यर्थवादः उपपद्यते । भा. ३।३।१।२७. • संतर्दनं दृढः संक्षेपः । दीर्घशोमेऽपि

अग्निपत्रकृत्तयोः संतर्दनं फार्यम्, तस्य प्रकृतौ न निवेद्य, निवृत्तिरिति । वि. ३।३।१६. • संतर्दनं

नाम द्योः कृत्तयोः संक्षेपप्रदेशतद्वृत्त्येन एकोपरि अगस्य दृढः संक्षेपः । माट्ट. ३।३।११.

• संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणयदनर्धलोपात् स्यात् । ३।३।१।२४ ॥

'दीर्घशोमे संतुद्याद् धृये' इति अग्निपत्रकृत्ते प्रहृत्य भूयते । इदं संतर्दनं किं अग्निष्टोमे एव

निविद्यते उत अन्यत्र उत्कृष्यते । उत्तरपत्रशोऽपि किं द्विराश्राप्यार्हानसमेतु उच्यते: उत उत्कृष्यादिसंस्थावेव

अथवा सस्यायु च अर्हानादिषु च इति त्रिचारे पूर्व- पत्रमाह । संतर्दनं नाम अग्निपत्रगार्थयोः काष्ठकृत्तयोः

मध्ये एकस्य अन्तग द्वितीयस्य दृढः संक्षेपः । तदेतत् संतर्दनं सम्पृक्तं तर्दनं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे स्यात्

अनर्धलोपात् अर्धलोपाभावात् दीर्घशोमे शोमशोच कर्मधारये इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घस्य शोमस्य च

ज्योतिष्टोमे संभवेन दीर्घशोमस्यार्थपाधिहात् । मयन- क्तं यथा गोमन्त्रये गोत्राग्निद्विराश्रापिकवृत्तया निष्कृत्यः पूर्वसंक्षेपे तथा संतर्दनं संतर्दनशोमे निरस्तोऽपि । अपत्रा

'धृये' इति वाक्यस्योपश्रुतधारणशक्तः संतर्दनमशोच- नस्य प्रकृतौ समयात् संतर्दनं नोत्कृष्यते । क्रयणयव् इति प्रयोजनलोपाभावे दृष्टान्तः इति । तस्मात् संतर्द- नस्य ज्योतिष्टोमाश्रोतृत्वं ।

उत्कृष्यो वा प्रहणाद् विद्योपस्य । २५ ॥ 'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृये' इति ज्योतिष्टोमे अतं

संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् नोत्कृष्यते इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । उत्कृष्यः

संतर्दनस्य स्यात् ज्योतिष्टोमात् । विद्योपस्य प्रहणात् । दीर्घशोमस्येन विह्वलिभूतशोमस्य प्रहणात् । न च

इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घस्य दीर्घशोमस्य प्रहणात् । न च संवेद्यामेव शोमाना इष्टपाद्यपेक्षया दीर्घात् । तस्मात्

ज्योतिष्टोमे दीर्घशोमाभावात् संतर्दनस्य तस्माद्दुर्लभः इति सिद्धान्तः ।

कर्तृत्वो वा विद्योपस्य तन्निमित्तत्वात् । २६ ॥ 'दीर्घशोमे संतुद्यात् धृये' इति विहितं संतर्दनं

ज्योतिष्टोमाश्रोतृत्वेन । दीर्घशोमत्वं च कर्तृत्वो भवि- ष्यति । दीर्घस्य उत्पत्तस्य यजमानस्य शोम. दीर्घशोमः

इति । तन्निमित्तात् तस्य कर्तृत्वेर्ष्यस्य कदाचित्कृत्येन निमित्तत्वसमयात् । तस्मात् संतर्दनं ज्योतिष्टोमात्

नोत्कृष्यणीयम् । कर्तुतो वाऽर्धवादानुपपत्तेः स्यात् । २७ ॥

'दीर्घशोमे संतुये धृये' इदं दीर्घशोमत्वं कर्तृत्वः स्यात्

दीर्घस्य उत्पत्तस्य शोम इति पूर्वपक्षिणः सूत्रमत्ता शब्दाः

वाच्येन निरायन् आह सिद्धान्ती । क्रतुतः पूर्वदं दीर्घशोमत्वं स्यात् न कर्तृत्व. । दीर्घेण कालेन

क्रियमाणः शोम. दीर्घशोच इति । कर्तृत्वः दीर्घशोमस्ये व 'धृये' इति श्रयंतादस्य अनुपपत्तेः । उत्पत्तस्य

यामनस्य वा यजमानस्य घृति. समानैव । दीर्घशाले व शोमे पुनः पुनश्चांगिरसिः अग्निद्वयमानं सोमामिषययकृत्त- कथोः दारणाद्युक्त्वायां धृये इत्यर्थं तादर्थ्योपपत्तिः । तस्मात् संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमाश्रोतृत्वं ।

संभ्यासु च संतुद्याद् धारणाऽविद्योपस्य । २८ ॥ 'दीर्घशोमे संतुये धृये' इति विहितं संतर्दनं उत्कृष्यादियु पत्राय भविष्यति अग्निष्टोमापेक्षया उच्यते-

द्विषु प्रहाधिक्येन दीर्घकारस्त्रात् । तस्मात् संस्वाप्तु
संतर्दनं स्यात् । इति पूर्वपक्षिणः शङ्काया आह
सिद्धान्ती । संस्वामु च धृत्यै इत्यर्थवादी नोपपद्यते ।
अग्निष्टोमे इव उक्थ्यादिव्यपि तावानेव सोमः ' दश
सुष्टीमिमीते ' इति वचनात् । तथा च तत्रापि धारणे
न कश्चित् विशेषः । तस्मात् संतर्दनस्य अहीनसत्रेषु
उत्कर्षः । कर्तव्यं यथा उद्यत्स्य वामनस्य वा यज-
मानस्य विद्यमानत्वेऽपि सोमाभिपवधारणे न कश्चि-
द्विशेषः तद्वत् ।

उक्थ्याद्विषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वान्त् । २९ ॥

' दीर्घोमे सत्रे धृत्यै ' इति उक्तस्य संतर्दनस्य
अहीनाद्विषु नोत्कर्षः, यावद्भ्यः उत्कर्षश्च शङ्क्यर्थः ।
उक्थ्याद्विषु अर्थस्य दीर्घोमेऽन्वयस्य विद्यमान-
त्वात् । अग्निष्टोमात् उक्थ्याद्विषु अधिकः सोमः ।
प्रदानानि हि विवर्धन्ते । अग्निष्टोमे प्रदेये सोमे न तानि
सक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णं च प्रदे इह शब्दो भवति ।
तेन न शक्यानि अपूर्णानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात्
फलकयोः दारणाशङ्कायां धारणाभासित्वस्य भवति । तत्र
धृत्यै इति अर्थवादीपत्तिः । अतः संस्वामु संतर्दनं
निविशेत् इति सिद्धान्ती आह स्म ।

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् । ३० ॥

' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै ' इति उक्त अग्निष्टोम-
प्रकरणे संतर्दनं प्रदेयविवृद्ध्या उक्थ्याद्विषु संस्वामु
उत्कथ्ये ' धृत्यै ' इति स्तुतत्वात् इति सिद्धान्तमुपे-
णोक्ते पूर्वपक्षी आह । स्तुतिर्व्यर्था अविशेषात् यावानेव
अग्निष्टोमे सोमः तावानेव उक्थ्याद्विषु संस्वामु । स च
दशमुष्टिः सन् कथं शक्यते विवर्धयितुम् । भिषवा इति
च पूर्वसंख्यानियमात् न शक्यो बहुपर्यां ग्रहीतुम् ।
जलस्य आधिनेयेन प्रक्षेपणान्तु प्रदेयसङ्घट्टिः । न च
तावता संतर्दनस्यावश्यकता । एवं सोमस्य अवि-
शेषात् ' धृत्यै ' इति स्तुतिर्यथा इति चेत् ।

स्यादन्वित्यस्यात् । ३१ ॥

अग्निष्टोमात् उक्थ्याद्विषु संस्वामु सोमस्य अविशेषात्
समानत्वात् ' धृत्यै ' इति स्तुतिर्व्यर्था संस्थापके इति
पूर्वपक्षिणा शङ्किते सिद्धान्ती आह । स्यात् संस्वामु

संतर्दनम् । प्रदेयविवृद्ध्या दारणाशङ्कायां ' धृत्यै '
इति अर्थवाद उपपद्यते । ननु प्रदेयविवृद्धिनोपपद्यते
दशमुष्टिभिर्पर्यारथोविधानात्, अत आह— अनित्यत्वात्
पर्यया आयामपरिमाणस्य अनित्यत्वात् । तेन विष्वष्ट-
पर्यां सोमो ग्रहीष्यते । अपि च सृतीये सवने अङ्गुरैकः
अभिपूयते तस्य प्रमाणं नाम्नात् तमनेकपर्याणं स्थूल-
पर्याणं दीर्घपर्याणं च ग्रहीष्यति । किञ्च ' प्रजा-
भ्यस्त्वा इति अवशिष्टानंश्चर उपसमूहति ' इति उप-
समूहनविधानेन यावदपेक्षितसोमविशुद्धिः संभवति । एव
सोमपरिमाणस्य अनित्यत्वात् अर्थवादीपत्तिः । तस्मात्
संस्वामु निवेशः संतर्दनस्य । सनाहीनेष्वपि तुल्यम् ।
इति सिद्धान्तः । के.

३ संतर्दनस्य ज्योतिष्टोमात् दीर्घोमेपूकर्षः ।
वि. ३।३।१६.

३ संतर्दनाधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे श्रुतं संतर्दनं
संस्वामु अहीनेषु सत्रेषु च निविशते न प्रवृत्तौ ॥

संतर्दनं प्रकृतौ क्रमणवद्दर्शयोपात्तं स्यात् ।
३।३।११।२४ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे अधिपयणफलके प्रकृत्य
श्रूयते ' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै ' इति । तत्र संदेहः
किं संतर्दनं ज्योतिष्टोमे एव, आहोस्विदीर्घकालेषु सोमे-
ष्विति । उच्यते । नैतत् एतार्थं प्रकृतौ, तस्मात्सोक्त्ये-
तेति । आह । ननु असंतर्दनमपि भूयते ' असत्रुण्ये
भवतः ' इति । उच्यते । नयणवत् विकल्पिष्यते । यथा
' हिरण्येन क्रिणाति ' ' गवा श्रीणाति ' इत्येवमादीनां
विकल्पः । एषमनापि विकल्पो भविष्यति । संतर्दनं
असंतर्दनं वा भविष्यतीति ।

धा— इह वाक्यप्रकरणयोः विरोधाविरोधचिन्ता ।
ज्योतिष्टोमे सोमाभिपवधारत्वेन फलकद्वयमाप्नातम् ।
तत् प्रकृत्य श्रूयते ' दीर्घोमे सत्र्यात् धृत्यै '
(धृत्यै) इति, मिरा संवातायेत् इत्यर्थः (द्वयोः समी-
भूतयोः फलकयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशो तदपेन तत्र-
कृत्य एकरथोपरि अपरं स्थापयित्वा कीलकादिना दृढं
संश्लेषयेत्) । तत्र दीर्घोमेऽन्वयः किं प्रकृत्येन कथयितुं
उपपद्यते तत्र अविशेषः प्रकरणस्य, अथ दीर्घकाल-

समाहीनमादिवात् अनुपपद्यमानः उत्तर्येत इति संशयः । एते चान् पञ्चा भविष्यन्ति । किं शुद्धे एव ज्योतिष्टोमे निवेशः दीर्घयजमानके वा, अथवा उपस्थादिर्गस्थास्तेन, अथवा समाहीनयोरपि, अथवा अग्निष्टोमान्यमात्रे इति । किं प्राप्तम् ? दीर्घगोमशब्दस्य दृष्टिपशुदर्विहोमापेक्षया प्रकृत्यानुपपत्तेः, संतर्दनमशो- बन्स्य च दाढर्यस्य संमत्तात्, (म ?) संतर्दनविधिना च सह ग्रीहिययत् विन्यसिद्धेः प्रकृत्यानुपपत्त्या अत- र्थः इति 'ऋणयत् विन्यसः' इति उपरिष्ठात् (११।१।३।५-७ । ऋयद्र याणा) समुच्चयस्यापनात् पूर्वपक्षेण दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । न चावदयं सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति, यस्य कस्यचित् निदर्श- नस्य प्रतिपत्तिभारणासिद्धेः । अर्धतर्दनराकामनुप- न्यस्यैव या अनर्थलोपदृष्टान्तः (न तु सर्वत्रैव दृष्टान्तः) ऋणयत् (ऋणयत्) इति समर्पणीयः । तत्र एव योगना भवति- ननु अल्पशब्दात् सोमस्य प्रकृतौ मन्दच्छतवर्दनम् । नैव दोषः । ऋणयत् अर्थत्वात् (अर्थत्वात्) । यथा अत्रमूल्यस्यात् सोमस्य वाच.मन्थनीनामेयेन केनचित् ऋषे सिद्धे शोषाणि वचनवामध्यात् दीर्घमानानि तस्यैव आनतरस्य मुतरा आनति कुर्वन्ति इति न उदात्ताणि भवन्ति, स्थानतात् प्रीतः सोमः अयुश्यन्तरी भवति इति च शास्त्रार्थो विज्ञापते, तथा अत्र सयपि असंतुणयोरपि प्रकृत्यामि- परश्रमते वचनवामध्यात् दृढतरहृतः अभियतः श्रेय स्वरः इत्यत्रगात् अष्टुनापर्वत्वम् । तस्मात् अतुलकं उल्कयो वा, महणात् विशेषस्य । २५ ॥

भाष्यम्-- उल्कयते वा संतर्दनम् । यत्रैते हि विशेषः 'दीर्घसोमे संतृणात्' इति । ज्योतिष्टोमपदेश्य एवार्थि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ।

या-- वाक्यप्रकृत्या दीर्घगोमशोषाद्दुर्लभः । कुतः ? 'दृष्ट्या ह्यसं सजातीयं दीर्घयुद्धिः प्रवर्तते । तस्मात् सोमस्य दीर्घत्वं भवेत्सोमान्तरैक्यम् ॥' न हि इदं पशुदर्विहोमापेक्षया सोमस्य दीर्घं पुत्रम्, पित्रादीपनादनुपपत्त्या च । सर्वत्र प्रतिपत्तिमि उपात्ते

दीर्घत्वादिभिर्नागो भवति । न चान् इत्यादय उपात्ताः, यानलोच्य ज्योतिष्टोमो दीर्घ इत्युच्येत । ननु सोमयाग- भेदेऽपि अनुपपत्त एव । यद्यपि अनुपपत्तः तथाऽपि तुल्यजातीयस्य तावदस्ति अवेक्षाकारणम् । निरोपण- निरोधभागाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वंसुपादीयमानं सोमा- न्तरस्य एवच्छेदाद्यमेव विज्ञायते । तेषा कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्येधेक्षते, ज्योतिष्टोमस्तावत् न द्रुतश्चि- दीर्घः इति ततोऽन्ये दृष्टान्ते । तेषा च प्राथम्यात् स एवापेक्षाकारणं भवति ।

कर्तृत्वो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् । २६ ॥

भाष्यम्-- नोद्गृह्येत वा संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुपपद्यते भवति । दीर्घगोमशब्दश्च कर्तृत्वो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घगोम इति ।

या-- यथा कर्तृत्वित् दीर्घगोमशब्दे अत्रावस्थामाने न युक्तः प्रकरणस्य । स च कर्तृत्वारेणोपपत्स्यते । न च स्वगतः कश्चित् समासे विरोधोऽस्ति । उभयथा- ऽपि अन्तोदात्तत्वात् । अतः पशोसमास इति ।

ऋतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्थात् । २७ ॥

भाष्यम्-- न चैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति । दीर्घकाले सोमे न्रियेत । ऋतु एव दीर्घत्वम्, न कर्तृत्वः । कुतः ? अर्थवादानुपपत्तेः । धृष्ये इत्यर्थ- वादो भवति । धारणाद्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुन पुन- र्थावमिरमिह्यमाने सोमाभिपवणकस्योदोरगच्छाया 'धृष्ये' इत्यर्थवादः उपपद्यते । तस्माद्दुर्लभं इति ।

या-- ऋतु एव दीर्घम्, समानाधिकरणत्वमासः इत्यर्थः । किं कारणम् ? एवमुपशोः स्वार्यः एव वादो भविष्यति, अन्यथा एकस्य परविरोधकत्वात् स्वप्रधान- भूतार्थवादानुपपत्तिर्भवेत् । एव च बहुभोमाभियवात् दृढतरागच्छाया सत्यां दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति, अन्यथा मन्दतरात् दृढतरागच्छायाः तदनुपपत्तिः स्थात् । तथा 'धृष्ये' इत्यर्थवादः अनुमेयाय चोत्तमति । (एव अर्थवादानुपपत्तेः इति पदं श्रेया चोत्तमम् ।)

तस्माद्यत्र दृढतरागच्छाया तत्रैव तदतिप्रधानम् । इतरथा दीर्घं कर्त्तृ विशेषणं अगन्तादृष्टार्थं भवेत् । दीर्घं इत्ये च कर्त्तरी कर्मणस्तुल्यरूपत्वात् । यद्य चैत-

कर्त्ता विशेषणम् । स्वप्ने विशेषण एतदङ्गम् । तस्माद्दुस्वप्नः ।

सव्यासु च कर्तृपद्धारणाऽविशेषान् ॥ २८ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि प्रदानं च अथ किमपि सव्यासु न निवेश । तथा सति प्रकरणमनु गृहीतं भविष्यति । दीर्घश्लोकश्च । दीर्घकालं हि अग्नि शोममवश्यं उक्त्वादिषु सव्यासु शोम इति । उच्यते । न संख्यासु दीर्घश्लोकेऽपि शोमे अथवा उच्यते । तत्रानेव हि तत्र शोम 'दश मुणैर्मिमीते' इति वचनात् । तत्र धारणे न विशेष कश्चिन् । तस्माद्दुस्वप्न एव ।

वा— परिचोदनापदोत्तरभूतमेतन् सूत्रम् । मानाम अग्निशोमसंख्याया निरसोऽभूत् उक्त्वादिषु तु अग्निशोमापेक्षया दीर्घश्लोकश्च उच्यते, प्रकरणं चानुगृहीयते । तस्मात् निमृगपि सव्यासु निवेश इति । प्रकरणविशेष सव्याधिरूपेण अत्रापि न निराकृत इत्येव युक्तम् । अथवा अस्वप्ने सव्याना प्रकरणम् । तत्र येषां घर्माणामग्निशोमायता सम्भवति, तेषु नित्या नित्यसंयोगविशेषान् व्यावर्तते । सतर्दनस्य पुनर्नित्येना प्रह्लात् केवलनित्यविषयं न निरूप्यते । तस्मात् सव्यासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते । 'सव्यासापि तु वापस्वान् शोमस्याभिपन्नं सम । कर्तृपञ्चव देवानो धृत्या इति वृथा स्तुति ॥' सत्यपि अत्र कर्मशान्तेर्दीर्घत्वे तावानेव अनिदेशमात्रं दशमुष्टि शोमं अभिपूयते । धारणाय तु दुष्स्वप्नात् दृष्टार्थत्वात् वादयो अनुपपत्तिरस्मान् । ('उक्त्वादिषु वाऽभस्य' इतिपुत्रमाप्यत्तरयोधमाह—) प्रदानविशुद्धया युतं पात्रप्रह्लात्तु च शोममुष्टिं भविष्यति इति चेन्न । ('अविशेषान् स्तुतिर्यथा' इति सूत्रमाप्याभिप्रायमाह—) दशमुष्टिभिरुपैरिमाणे शान्तरात् प्रदानविशुद्धिं तोषादिनिशुद्धया संशान्तीया । तस्मात् आवशिष्टं धारण इत्युक्तम् ।

उक्त्वादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति उत्तरं इति । प्रकरणानु प्रह्लात् अनुत्तरं । दीर्घश्लोकश्च दीर्घकालराजुप

प्यते । तथापि अधिक अग्निशोमात् शोम । प्रदानानि हि विपर्यते । तानि अविशुद्धे प्रदेशे न शक्यानि विपर्ययितुम् । पूर्णं च ग्रहे प्रसक्तं भवति । तेन न शक्यं नि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्मात् धारणाशङ्कया धारण आशङ्कितं भवति । तत्र 'धृतै' इत्युपपत्तेरिति ।

अविशेषान् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्य । सव्यासापि अर्थवाद अस्वप्ने प्रदेशविशुद्धया इति । नैतदेवम् । व्यर्थं हि स्तुतिर्भवेत् । कुत ? शोमाविशेषात् । यावानेव अग्निशोमे शोम, तावानेव उक्त्वादिष्वपि सव्यासु । उक्त्वादिष्वपि दशमुष्टिरेव शोमे ग्रहीतव्यं । ननु अर्थत्वं प्रत्येकं विस्त्वर्थेति इति । दशमुष्टिं च, कथं शक्येन विपर्ययितुम् । 'त्रिपर्वा' इति च पूर्वसंख्या निश्चयात् न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । तस्मात् धारणा विशेषात् अर्थप्रदानानुपपत्तिं सव्यासु स्यात् । तस्मात् उक्तम् ।

स्यान्वित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति उत्तरं इति । सव्यासु स्मात्, प्रकरणानुप्रह्लात् । अर्थस्य प्रदेशविशुद्धया दातव्यशङ्कया मथयाद उच्यते । न प्रकरणे प्रदेश विविचिष्यते इति । विपर्ययत्वात् शोमे ग्रहीयते । अपि च तृतीये सप्तमे अगुरकोऽभिपूयते । तस्य प्रमाणं च नात्रातम् । तमनेकपार्श्वं रपूपपार्श्वं च ग्रहीष्यति । तेन प्रदेशविशुद्धिर्भविष्यति । अत अर्थयाद अवकल्पिष्यते । तस्मात् सव्यासु निवेश इति सिद्धम् ।

वा— स्याद्वा तेनैव हेतुना संख्यासु निवेश । प्रदानविशुद्धया च प्रदेशविशुद्धौ सया अर्थवाद उप परस्वप्ने । तोषेन विशुद्धिरिति चेन्न । शोमसाधनस्त्वे सति वचनाद्विना द्रव्यात्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । तस्मात् शोम एव वर्धनीय । स च शोमपरहूपवैलंब्योरसंभवात् दीर्घत्वात् ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविशुद्धिर्यथोक्तं च परिमाणं समं पितं भविष्यति । प्रकरणदीर्घश्लोकसंभवे चोपपत्त्येते । शक्यं चेदना स्तुतिर्व्यर्थेति शोमे दीर्घं इति वक्तुम् । अनित्यत्वादिति— निश्चयपरिमाणवत्स्य अनित्यत्वादिति

मन्यते । यत्र हि उपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमतिक्रमि-
तित्यर्थः । न तु एतत् युक्तम्, सत्राहीनेऽसमाप्तम् ।
अतः 'अग्निष्टानामभ्युद्देशत्' इत्यभ्युद्देशे य. अनियत-
परिमाणं, तदभिप्रायम् 'स्यादनियत्वात्' इत्येतत्
व्याख्येयम् । सध्याधिकरणस्यापेक्षेयं वा प्रकरणविरोध
ब्रुवाणश्च नित्येन अग्रहणादिति अनिलत्वमुत्तरमभि-
धीयते । 'तृतीयसवने अंशुरेक.' इत्येत इत्यत्र विन-
दन्ते । तस्यापि तत एव सोनादुपादानात् अतोऽत्रापि
विमृष्टपूर्वत्वमात्रमेव कारणं वक्तव्यम् । तस्मादपि
संस्थासु नियेता इति ।

न त्वम संस्थास्वेन इत्युपाधारयितव्यम् । कुतः ?
'अग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽत्रकल्पते ।
अथान्येनेतित्वत् तस्मात् संस्थाऋत्स्वन्तरप्रहः ॥'
यथै 'य एतेनानिष्टान्ऽन्येन यजेत' इत्येतच्च
संस्थास्वेव स्यात्सपति (५।३।१२।२७) । किं तर्हि
अग्निष्टोमव्यतिरेकमाने, तथा दीर्घत्वमपि अग्निष्टोममति-
रिक्तमात्राव्यभनमशक्यं प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयि-
तुम् । प्रकृतिवच्छब्दपूर्णाऽस्य न तासां प्रकरणमस्ति । न
क्षेत्रं गृहीतं प्राकृतं किंचिदन्न पुनरुच्चार्यं विधीयते,
प्रथमोपदिश्यमान-ज्योतिष्टोममर्ममध्यपातित्वात् । इतश्च
न संस्थानां प्रकरणमस्ति । कथम् ? 'असंयद्धन्यनाये
हि सति तद् विनिनसते । तेनासां ज्योतिषिर्धर्म-
र्विच्छिन्ने नानुपपन्नः ॥' यदि हि संतर्दनं उक्थ्या-
दीन् विधाय अत्रान्तरप्रकरणे भूयेत्, तत स्यादपि प्रक-
रणग्रहणम् । इदं तु संस्थाधिकरणस्यापेक्षेन (३।६।१२)
भावानुपपन्नेन संप्रवृत्तते । तस्मान्न प्रकरणं संस्थानं वा
संस्थासु विनियोजकम् । किं तर्हि ? वाक्यमेव । तत्र दीर्घ-
सोमस्यापिज्ञोपात् सत्राहीनेऽपि तुल्यमिति सर्वकर्मता ।
(दीर्घसोमशब्दस्य कर्मधारयेण यागवाचित्वसंभवे दीर्घ
सोम. अस्मिन् अस्ति इति वृष्टीक्याश्रयणायोगात्
दीर्घकालसोमवागमाप्रवाची अथ शब्द. इत्याशयः ।
सूत्रापि तु [इत्येव व्याख्येयानि इति उपरिच्छादन्वय.]
पदोत्तरसूत्रेण संस्थास्वेव इत्यनुपाधारणा निरस्य, 'उक्थ्या-
दियु वा' इति सूत्रेण अपि शब्दार्थे वाशब्दमप्रीडय्य

'उक्थ्यादिषु चार्थस्य' इति च नान्युक्तमेव वा पाठ
कृत्वा, उक्थ्याशब्देन वा संस्थास्तिस्रोऽपि [उक्थ्य-
पोषणी-अतिपत्नान्], आदिशब्देन च सत्राणि
अहीनाश्च उक्थ्या संस्थासु सत्राहीनेषु च दीर्घसोम-
शब्दार्थस्य दीर्घकालसोमवागमात्स्य नियमानन्तात् संतर्दनं
स्यात् इति द्वितीयपूर्वपक्षोक्ते, सत्राहीनमानविपयतया
उक्थ्यनिरासेन अग्निष्टोमान्यमात्रविपयतया उक्थ्ये सिद्धा-
न्तिते, संस्थासु प्रदेयस्य सोमस्य दशगुणित्वनिर्वा-
नियमेन वृद्ध्याख्यविशेषाभावात् निराश्रयस्तुत्यापत्तेः
अग्निष्टोमान्यमानविपयसिद्धान्तायोगं 'अविशोपात्' इति
सूत्रेण आशङ्क्य अवशिष्टादत्रभ्युद्देशपरिमाणस्य [नीतात्
सोमात् दशगुणितु वृद्धं कृतासु अवशिष्टा. ये अंशवः,
तेषां अभ्युद्देशस्य समाहारस्य च गृहितदशकात् अधिक
परिमाणम्, तस्य] अनियतत्वात् संस्थास्वपि प्रदेयस्य
वृद्ध्याख्यो विशेषः स्यात् इति अन्यसूत्रेण परिहितते
इत्येव व्याख्येयानि । सिद्धान्तसूत्रस्य अनुत्कर्षभाष्य
प्रकरणानुग्रहभाष्य चोपेक्षणीयम् । सुधा. पृ. १३१० ।

शा— अग्निष्टानामभ्युद्देशोऽस्य उपसर्गान्वयवचनं भूयते
'यदा एतावानेव सोम. स्यात् यावन्त मिमीते, यज-
मानस्वैव स्यात् नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्तथा इत्यव-
शिष्टान् अग्न्युपसर्गद्वयं, सदस्यानेत्रान्वाभजति' इति ।
सोम— पूर्ववत् इहापि अनुत्कर्ष इति प्रत्यय
स्थानात् सरातिः ।
वि— 'संतुयेद् दीर्घसोमे तत् प्रज्नी विकृता
सुत । दीर्घस्य सोम इत्युक्ते प्रस्तावस्तु तर्दनम् ॥,
सामानाधिकरण्यस्य पक्षतो बलवन्तत । दीर्घसुतो-
कथ्यसंस्थादाहोत्कर्षोऽयत्र वाचनात् ॥' १६.
भाट्ट— ज्योतिष्टोमे अपि यत्र कथं प्रत्यय 'न
सत्पुणित' इत्यनेन असंतर्दनं विधाय 'अथो एतु
दीर्घसोमे सत्पुणिते धृत्वे' इत्यनेन संतर्दनं विहितम् ।
संतर्दनं नाम द्वयोः कलकृतयोः संश्लेषप्रदेयतत्प्रकरणेन
एकीकरणपरस्य संश्लेषः । तदेव संतर्दनं किं प्रकरणे एव
निविशते, उत अग्निष्टोमादयत्र उत्कर्षते इति चिन्ता-
याम्, प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । न च वाक्यविरोध,
ज्योतिष्टोमस्यापि इत्याद्यपेक्षया दीर्घात् सोमद्वय

क्त्वाद्य दीर्घशोभत्रोपपत्तेः । अतश्च दीर्घियगादिवत्
सतर्दनासतर्दनेनो, विकल्पः । यस्मिन् सुप्ते क्रमगतदिति
क्रमदृष्टान्तो विकल्पे दत्तः, स द्वाद्दशो 'दशमि, शीणाति'
इति वचनेन समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वात् वचनाभावात्
कृत्वा बोध्यः । अन्तु या इत्यपदेः इहानुपादानात्,
तदपेक्षया दीर्घेभ्यश्च नित्यत्वेन दीर्घशोभपदवैयर्थ्यापत्तेः
अष्टशोषदुष्टनिकल्पस्य च अन्याय्यत्वात्, दीर्घस्य यज-
मानस्य शोभो दीर्घशोभ. इयेव पथीनत्पुण्यमपि प्रक-
रणानुरोधेनाद्गीत्यय यजमानदेव्यै निमित्ते सतर्दनविधान-
म् । यदि तु निपादव्ययनधिकरणन्यायेन कर्मधारय
स्यैव न्याय्यत्वात्, यजमानदेव्यै च फलकविद्यारणा-
प्रवृत्तेः तद्दा(! दा, हा)रन्त्वेन संतर्दनस्तुतेरसंभवेन
'धूर्य' इत्यर्थेनादानुपपत्तेः, दीर्घशोभो शोभश्च इति
कर्मधारय एवाद्गीतिवृत्ते । तदाऽपि ज्योतिष्टोमे एव
उक्त्यादिसंस्तान्तरयुक्तं प्रधानविशुद्धया प्रदेवशोभनिशुद्धे-
रावदशकत्वात् दीर्घशोभत्रोपपत्तेः वाक्यप्रकरणशोरविरोधो-
घान्तिवैशः । न च प्रधानविशुद्धेः लोपादिना सपादनम्,
शोभद्रव्यकर्म यागस्य विना वचन द्वावांतरसमुद्येन
शोभेन करणयोगात् । न च विरर्ददशमुष्टिररूपशोभ-
परिमाणवच, स्थूलदीर्घान्तर्वशोभप्रदशेन तद्वाच्यभावात् ।
अत एव शोभत्रदेन यागान्ध्याया प्रमाणाभावात् शोभ-
दीर्घान्तर्वचने संतर्दने निमित्तमित्यति शक्यं वक्तुम् ।

धनुर्नारतु — विरर्ददशमुष्टिरमित्यशोभप्रदशोचर
'अग्निष्टोमंशुभ्रवसन्तर्दि' इत्युपसमूहनिषिधानात्, तत्र
चाथैरेव 'यदे तावानेव शोभः स्याद्यन्तस्मिर्माते यज-
मानस्यैव स्यादाति सदस्याना प्रजागमस्तेनराशिष्टानघान्
उपसमूहः' इति पूर्वोक्तमाननिन्द्या उच्यते शोभनान्
यानदपेक्षितारत्तर्दमिति, कतिञ्चानधिकरणमायस्य अति
अवशुभ्या परिमाणभावात् प्रदेवविशुद्धिः सुलभैव । न च
एवमपि अग्निष्टोमस्य वा अद्गत्वात् अन्वासा काम्याना
निशुभ्या सन्तर्दना च विशुद्धीत्वेन सर्वत्र, प्रकरणभावात्
ज्योतिष्टोमे च प्रधानशुद्धयभावेन प्रदेवशुद्धयभावात् कथं
वाक्यप्रकरणशोरविरोध इति वाच्यम् । काम्यसंस्तान्
प्रशुविशुद्धया आशयभूतः ज्योतिष्टोमस्यासतिश्रेयस्वरय-
कत्वात्, संतर्दना च निशुभ्यामपि ह्याः प्रकरणभावे

च ज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुभूतत्वात्, काम्यसंस्तान्-
ज्योतिष्टोमप्रयोगे सतर्दनविधानेन प्रकरणानुप्रदोषपत्तेः ।
अत एव अग्निष्टोमसंस्तान्ज्योतिष्टोमप्रयोगे अशुभतर्दनम्,
प्रदानविशुद्धयभावात् न विकल्पोऽपि । अत एव च
दीर्घत्रयानुयोगिनः काम्यसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्य प्रति-
योगिनश्च नित्यसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव ह्यभा-
दिति लघ्वम् । न च एवमितरसंस्तान्ज्योतिष्टोमस्यापि
प्रकरणे अद्गीकियमाणे 'एव वाव प्रथमो यशो यज्ञाना
यज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्टुष्याऽन्येन यज्ञते गर्त-
पयमेव तद्भवति' इत्यादि एतच्छब्देन इतरसंस्तान्-
ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणापत्तेः अग्निष्टोमसंस्तान्कस्यैव प्रकरणात्
ग्रहणं वक्ष्यमाणं विकल्पेतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोम-
त्रावच्छेदेनैव फलत्रयैव प्रकरणश्रीकारात्, अग्निष्टोम-
संस्तान्या अद्गत्वेन इतराद्गन्तुं प्रकरणविच्छेदकत्वानुप-
पत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्रावच्छिन्नस्य उत्ता-
यपि अन्यशब्देन तद्विद्वत्प्रमाणत्वाच्चेन संस्तानामपि
उक्तत्वात् तासामपि ज्योतिष्टोमोत्तरकालविधिप्रतीतेः
अर्थात् अग्निष्टोमसंस्तान्कस्यैव प्रथमप्रयोगपत्तेः । अतो
वाक्यप्रकरणशोरविरोधात् प्रकरणे एव सतर्दनस्य निवेशः ।
इति प्राप्ते,

भाष्यकारेण तावद्विष्टापत्तेव सिद्धान्तितम् । पूर्व-
पक्षश्च प्रारब्धयेनैव कृतः । वार्तिककारेण तु विवृति
माने अग्निष्टोमातिरिक्तनिशुद्धशोभके निवेश इत्युक्तम् ।
तस्यापमादायः । दीर्घत्रयान् ग्रहणविशुद्धययुक्तशोभ-
विशुद्धिश्चमिति भावतोऽप्यविशुद्धम् । विशुद्धग्रहणानि च
संस्तानानि वचनान् न तु ज्योतिष्टोमाद्गीति । अतश्च
दीर्घशोभत्रयस्य ज्योतिष्टोमसंस्तान्भावात् विशुद्धिसंशय-
रवमिति । न चोक्तप्रधानानां ज्योतिष्टोमाद्ग्रहणभावेऽपि
संस्तान्द्वारा तसंशयप्रकारात् तस्य दीर्घशोभत्रोपपत्तिः,
सर्वशोभप्रदो पूर्वोक्तिश्च अग्निष्टोमसंस्तानां संस्तान्केरिग-
न्तरे दीर्घशोभत्रयस्य संस्तान् अग्निष्टोमसंस्तान्केऽपि संतर्द-
नापत्तेः । यद्ग्रहणविशुद्धिप्रयुक्तनिशुद्धप्रदेवदत्तं यज-
नुक्तनिशुद्धप्रदेवक रमेव वा यज, तत्र तदपूर्वसाधनभूत-
फलसंस्कारकत्वात् संतर्दनविषयसम्पत् उक्तनिशुद्धेभ्य
संस्तान्प्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमप्रयुक्तसंस्तान्भावात् तद्गत्वेन

संतर्दनविष्णुवपुते, वाक्येन प्रत्येकं बाधितम् उक्तं विषयव्यतिरेकत्वेन निवेशः, न तु पक्षालयेन, तथा विद्वृत्तित्वेन प्रकृत्याभावादिभिः । अत एव संतृयादिति वक्तो. यत्र संतृयात् अनुपपन्नकृतितीक्ष्णतापदेन क्लृप्तस्यैव संतर्कार्थत्वात् दौर्घ्येणैव तदेव प्रत्ययस्य संतर्कार्थत्वात् अत्रेव निमित्तत्वेन । अत एव नायं वदुःशीहृत्, न वा लोमपदेन कालाक्षणात् स्वसामान्योऽपि तदुपपन्नः । अपि तु तेन एतन्मोक्षेण तदुपपन्नः । सामान्यत्वात् न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे वाच्यमेव ।

मण्डनम्-- 'दीर्घपरिणाम उर्दनम् ।' १६.

शंकरम्-- 'उत्तरं संतर्दने मत ।' १६.

● संतर्दनादि- (संतर्दन-प्रत्यय)-अभेदेन वाक्यप्रत्ययविशेषे सति (वाक्यात्) विद्वृत्त्यर्थं भवति । वा ३।३।१।३४, कु. ३।३।१।८।२९.

● संतर्दानं नाम उच्चारणाद्व्यक्रमेण अक्षरान्तरं पुराण एव । सु. पु. १०. ● सतानः संततत्वम् । पूर्वोक्तोच्चारणयो मध्ये मौनवृत्तकालव्यवधानात् । संकर्म, ४।१।३.

॥ सतापनामध.अपवात् । १०।१।१५।५६ ॥

● संतपनं यथात्मना पुण्यदानप्रवणार्थं क्रियते अथ-अपवात् अपवात्प्राप्तत्वात् । और्वं चरी तु अथ-अपवात्प्राप्तत्वात् संतपनं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः । के.

● संतपनं कथानामाहारे. प्रथमतः । इदं चरी न कर्तव्यम्, पुण्यदाने तु कर्तव्यम् । भा. १०।१।१५।५३, ● संतपनं कथानामाहारे दर्शपूर्णमासयो क्रियते । १०।१।१५।५३. ● सतापनस्य और्वं चरी वाच्यं । १०।१।१५।५६. ' और्वं चरी संतपनस्य वाच्यं ' इत्यत्र अधिसरणं द्रष्टव्यम् ।

● संदर्शः अत्रान्तरप्रस्थाभिष्यञ्जकः । सु. पु. ८।१. ● संदर्शः एकविधप्रत्ययप्रत्ययस्य स्थित-त्वम् । संदर्शो चात्रान्तरप्रस्था शिष्यति । वि. ३।१।१०. ● वार्तिकत्वम्. ● संदर्शः नाम एकाङ्गलुगादेन विधीयमानवैश्वदेवशरत्वे विहितत्वम् । यथा अधि-

शमनस्य प्रयत्नेषु । मीन्या. ७ सदश । प्रातृत्वेर्द्वै-द्वयं समभि-वाहिते, तत्रैवैवमपि स्वपक्षत एव आकाङ्क्षाया अन्वाहृताया अग्र्यदे. पर्यन्तहितमपि । दुष्पु. ४।४।४।४, ७ सदश. । प्राङ्गुलवृत्तयेन श्रु-माणा. कथमावाकहृत्वाया अन्वाहृताया ये पक्षयो उपनिषत्सि ते सन्धिभ्रमसायेन (अत्रान्तरप्रस्थायेन) स्थिते । ४।४।२।३. ● संदर्शः विविधोक्त्यान्तर-प्रस्थोच्चारकः । मीन्या. ७ सदश. सन्धिभ. श्रुत्यादि-प्रमाणपट्टकं' इति विन्दी बाल प्रयत्ने द्रष्टव्यं । बाल. पु. ९-१२. ● सदर्शो निना अत्रान्तरप्रस्थायाऽ-निष्यति । सु. पु. १०६९. ● 'सदर्शोऽपि अविचर्य च्येत' इति संदर्शप्रत्ययः कर्मनामपेय न गुणविधिः । भा. १।४।४।४, ● 'सदर्शोऽपि अविचर्य च्येत' इति संदर्शप्रत्ययः, संदर्शो यथा दुरादानमादये इति सा-दर्शयेन चाग्रे, तस्मात् कर्मनामपेयम् । १।४।४।४. ● 'पर-अन्तरस्थानमाग्रे श्रुत्यादिभिः । शते, पुनश्च तैरेव सदर्शोऽपि तद्विषये ॥' (दर्शपूर्णमासादिप्रक-रणस्याना प्रवावाशीना श्रुत्यादिभिः सन्धिभ्रमेऽपि शते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैस्परस्मिन्ने शते, संदर्शो संदर्शस्येन तद्विषये अत्रान्तरप्रस्थाभिष्यते । न कर्तव्यं, इति कारिकायां.) । सर्वेषां हि प्रवावाशीना अत्र किञ्चिदुक्त्वा पुन. परामर्शोऽस्ति इति लक्ष्मणा-चान्तरप्रस्थायाऽप्यत्रान्तरप्रस्था गतयि । वा. ३।१।१।४।४ । कथंता प्रमाणेन प्रमाणकथमात्रं बाधित्वा अत्रान्तर-प्रस्थाये संदर्शस्येन । सर्वेषां च अत्रान्तरप्रस्थायायेन अभिमतानां श्रुत्यादिभिः प्राक् तद्वत्प्रत्ययस्य अत्रान्तर-प्रस्थायायाऽपि संदर्शप्रत्ययः न कश्चित् संदर्शाभावः, अत्र-नीयाः । सु. पु. १०७०.

● संदर्शन्यायः । न च अत्रान्तरप्रस्था ('आग्ने-वासा वनोति. ' इत्यत्र) परमात्मनोऽपि, पूर्वनामपे आत्मानि नादीर्घप्रत्ययस्येतिवादात् उत्तरवाक्ये च 'प्रथम आत्मानि षोडश विज्ञानस्य प्राणेषु हृदि अन्तर्गताः' इति परालोचनमा संदर्शायायेन लीयतव्यम् । अद्वैत. ३।१२ (१३) । १०-२१.

संज्ञापतितन्याय । सदस्य 'सनासी' इति यस्य प्रसिद्धिः । तदवयवयो मध्यस्थानि पदावयवस्य यथा ग्रहणेन पूर्वोत्तरयोर्ग्रहणेन त मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत्र निवृत्तयते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री ७००

• सदृशरूपत्व अवान्तरप्रकरणस्य । भाट्ट ३।१।१०

• सदृष्टन्याय मीको पृ ३६७८ 'विशिष्टविधि संदृष्टयाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• सदृग्ध असदृग्धेन निर्णीयते । वा ३।४।१३।९, • सदृग्ध असदृग्धेन वाच्यते, अप्राप्तवाध । ३।३।७।१४ पृ ८६० • सदृग्ध असदृग्धेन वाच्यते । यथा शर्कराञ्जन घृतस्तुत्या । घाल पृ १४०

• सदृग्ध सप्रयोजन च विचारमर्हतीति न्याय । यथा- विचारविषयत इति नाशातस्य नापि निश्चितस्य, किन्तु सदृग्धत्वेति भावः । साहस्री ३८७

• सदृग्धस्य उपक्रमस्य वाक्यरोपात् निर्णयः । १।४।१३।१० मीको पृ ७ 'अक्षाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सदृग्धानां अर्थानां वाक्यरोपात् अथाच्चाध्यवसायादुक्तम् । भा २।१।१।१ पृ ३७०.

• सदृग्धेषु तु व्यनायाद् वाक्यभेदः स्यात् । ३।१।१३।१० ॥

तैत्तिरीयत्र दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्वाङ्गानुवाक्ययोः सामिधेय उक्ता, ननुमे निविद, दसमे ऋग्या सामिधेनीकस्या, एकादशे च यज्ञोपवीतमाग्नातम् 'उपयवने देवत्वंममत् तत् बुद्धते' इति, तत्र पुनरपि सामिधेनीगुणाः । तत्र किं उपनीतस्य अत्रान्तरप्रकरणत्वात् सामिधेयद्वय उत महाप्रकरणत्वात् दर्शपूर्णमासान्न इति विचार उपनीत सामिधेयत्वं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । उपवीतवाक्य सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यं न वति सदृग्धे वाक्यभेद इति निगम्य स्यात् । उदाहरं पूर्वपक्षबाह्यस्य । न तस्य तत्र एकवाक्यत्वं व्यस्यत् निर्गता विषयवत् वाक्येन सामिधेयमिदं वदता व्यस्यत् । तथा च न सामि-

धेनीमि एकवाक्यता उपवीतस्य । तस्मात् वृत्ते दर्शपूर्णमासप्रकरणे यदनुष्ठाय तत् यज्ञोपवीतिना इति सिद्धान्तः । के

• 'सदृग्धेषु तु व्यनायाद् वाक्यभेदः स्यात् ।' ३।१।१३।१० ॥ निविदिधिकरणमिदम् । • 'सदृग्धेषु वाक्यरोपस्यो निर्णयः प्राक् समर्थितः' (१।४।१३।२४ इयत्र) । वा. २।२।७।२१ पृ. ५२५

• सदृग्धेषु उपक्रमेषु वाक्यरोपात् निर्णयो भवति । 'अक्षा शर्करा उपदधाति' अनोपक्रमे अञ्जाद्रस्यस्य संदेहः । 'तेजो वै घृतम्' इति वाक्यरोपे घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेनाञ्जन इति निर्णयः । वि १।४।१९ 'सदृग्धेषु च सर्वेषु वाक्यरोपेण निर्णयम् ।' (वक्ष्यति) । वा १।३।४।९ पृ २१८.

• सदृग्धेषु वाक्यरोपात् । १।४।१३।२४ ॥

'अक्षा शर्करा उपदधाति, तेजो घृतम्' इति 'वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षीमं देवतया' इति 'ओषधीर्वपति, सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या' इति च ध्रुयते । चालुर्होत्रचयनेषु क्षुद्रपापाणां शर्करा उपरोपा भवति । ताश्च शर्करा अक्षा इत्युक्तं विधिवाक्ये अञ्जनद्रव्यं तु नोक्तं इति उपक्रमे सदृग्धः । एतं किं तत् वास, काश्च ता ओषधयो यत्ता इति उत्तरमपि वाक्यद्रव्यं सदृग्धम्, एतादृशेषु सदृग्धेषु उपक्रमेषु सत्त्वं वाक्यरोपात् निर्णयो भवति । 'तेजो घृतम्' इत्यनेन घृतस्य स्तुतत्वात् घृतेन अक्षा इति निर्णयः । एतं क्षीमस्य अतस्तीतं तुञ्जयस्य (अतस्ती-आच्छशी-जवश) स्तुतत्वात्, ग्राम्यारण्यानां च पापानां वाक्यरोपे स्तुतत्वात् तत् वास क्षीम स्यात्, ओषधयश्च ग्राम्या आरण्याश्च स्युः इति निर्णयः । एव सदृग्धोपक्रमस्यले असदृग्धवाक्यरोपेण निर्णयः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के

• सदृग्धेषु वाक्यरोपात् । १।४।१३।२४ ॥

'अक्षा शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इति ध्रुयते । तत्र संदेहः किं घृतेनैव वाक्यरोपेण अक्षीमा शर्करा उत घृतेनैवेति । अत्र प्रमाद्वरेण संगति लोमात् इयमपि हरणमुपवर्णितम्- 'अक्षा' शत्रुवक्त्रे

अज्ञानाक्षेपात् घृततेजसामानकन्यत्रम् अज्ञानशासनमन-
गम्यते । ' तेनो वै घृतम् ' इत्युपसर्गपरं घृतं सृष्टेः,
तत्रोपनमोर्षद्वारं यथोः कसद् बलीयः इति विरोधान्
व्यवसायात् अग्रामाग्न इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तास्तु
यथामाग्नयेवेति । तदुक्तम्, वक्ष्यमाणपूर्वपक्षान्यायेन
विष्णुदेशवक्रीकस्येनेन अप्यनसायात्, इति यथा-
वाहित्तमेवाधिकरणं प्रस्तुते । स्त्रुत्युपयोगमर्पवादस्या
मिषाय इदानीं प्रवृत्तत्वात् सतिप्रतिर्णोपयोगः प्रती-
पायते । अथाय पूर्वपक्षिणोऽभिपद्यते । विष्णुदेशे हि
प्रथममज्ञानशासनं घृततेजसाशासनात् स्नेहद्वेषमानमु-
त्सिद्यते । न तद्व्यवसायव्यवसायार्थेऽज्ञानोपेन संशो-
नमधिरुक्ते, तिनु क्त्वात्कृत्वविष्णुदेशेन अर्पवाद एव
तदनुपुनन्याऽवस्थायावित्तुमुचितः । यत्रोति च घृतपद-
शब्दस्य विष्णुदेशानात् स्नेहार्थं कोनुम् । तदुक्तम्
' त्वुदीनां निष्पद्येनत्वाद्दुनुवाद्वा च लक्षणा ।
सुत्परया (चु) त्रिषेर्नोसावविरोधाच्च
कल्प्यते ॥ ' (वा. १।४।१३ दृ. ३६६) इति ।
तेन वक्ष्येऽभिपद्येन तेजसुनरसामा विरूप एव ।
इत्येवं प्राप्ते, अमिषीयते । भवेदेवं यदि घृतसृष्टि-
दर्शने कति विष्णुदेशस्य अज्ञानपूर्व इत्यन्तरमज्ञान-
साधने ष्वकविष्णुस्यहते । तद्यदि, सौम्येन ' सामान्य
इत्यर्थः ' इत्यादिशब्धेषु तद्व्यवसायव्यवसायव्यवसाय-
अज्ञानमत्तविरोधकत्वसाधेयानिरोपनिर्णयो गतः ।
कसत् चार्पज्ञाना विधिज्ञानसोपनम् । तेन यत्रहि
अन्यत्रशब्दस्य अज्ञानसाधनर यथाश्रवणम्, तस्मात्
तद्विरोधाक्षेपददासा कृतशक्तिदर्शनात् विधिज्ञानोद्य-
मत्तानिष्पन्नविष्णुस्य घृतमेव निर्णीयते, तदुक्तं
' विधिस्तुतोः सदा युक्तिः सामान्यविषयेष्वप्येते ।
समादेवञ्च सद्विधमिदोरेणाप्रार्थते ॥ ' (वा. १।४।१३ दृ. ३६५) इति । किंच शब्दनामा हि
विधिः, तस्य चाद्द विषयस्तुतिरुपा प्रोचनम् । इह च
तेनानुपुनन्याक्षेपे विरोधेन तत्र प्रत्येवनासक्तिः कस-
नीया । वक्ष्यते च घृते प्रोचनम् समति । तथा च
एते एवम् बहूनां सत्त्वं इतरस्य कस्यस्य विधिः वैर-
व्येन मिषेत । तेन दैन्यं प्रोचनम् स एव विधीयते

इति निर्णयो भवति । तदुक्तम् ' समाप्यते विधिः
कश्चित् कदाचित्प्रारोचितः । घृते प्रोचनं
हृत्वा विधित्तत्रानुमीयते ॥ ' (वा. १।४।१३
दृ. ३६७) इति । किंच ' अस्ताः शर्षरा ल्य-
दधाति ' इति नाम विधिः, अनेन किन्तु अर्थसादरसा-
दुक्षेवाप्यः, अतोऽपि घृतत्रिपथार्थकाददर्शनात् घृतमेव
विधीयते । न च ' एषो वा मन्यवर्णात् ' इत्यस्य
(६।८।१०।११) पदान्नाधिकरणकामेन पुनरवगतम्,
मन्यस्य मित्रज्ञानकृतेन पूर्वपक्षोपायोपपत्तेः । न च
तेनेवाय दृष्ट्यापूर्वीवित्तम्, अनुष्ठेयार्थमित्तिपदत्वस्य
वित्तिसमनादेशेत्तमावेदान पूर्वपक्षोपपत्तेः ।

प्रयोगानाम्— पूर्वपक्षे स्नेहस्य वागियमः । विद्वान्ते
घृतमेवेति । सुत्रं तु— एकत्राकल्पं सति उपनमोर्षद्वार-
स्यथोः सामान्यत्रिपथस्यथोः कस्य विधिना प्राप्तिः
इति सद्येते कसद्वारस्य वापदयोपदेशोपकमस्यस्य
मिनिर्णयः इति । तौवा. (१।४।१३।१४) .

ह्र ' संदिग्धेषु वाक्येषोपात् ' इति न्यायः ।
अथ निर्णयविष्णुवापनन्तत्वेदीयवस्तोऽभिहितः । तथा
हि— तत्र तु विष्णुदेशादयोः मित्रायेतेऽप्येवकास्यता
योगात् ' संदिग्धेषु वाक्येषोपात् ' इति न्यायेन पूर्वा पक्ष
वा मन्थाः वागियनेन मुक्तयेषुचम् । साहस्री, ५८८.

● अर्थसादाना अर्थवार्थपरराभावे ' संदिग्धेषु
वाक्येषोपात् ' इत्यधिकरणत्रिपथः । तम् ' अस्ताः शर्षरा
ल्यदप्यात् ' इति त्रिपथे सामान्यनामने अज्ञानशासन
' तेनो घृतम् ' इति वाक्येषोपात् घृते व्यवहित्ते इति
पदस्यवनात् । सु. १।२।१।१८. ● कश्चित्कति-
विधिर्षेवात् । ' यत्रोपेऽज्ञानकाल ' इति त्रिपथः
' संसृष्टं भवत् ' इत्यधिकरणे तद्विरोधेनः भवद्वये
प्राप्ते मण्डकारित्वस्य ' ते पुरोदाय कर्मं सू वा प्र-
पन्तमश्नन् ' इति वाक्यस्योः पुरोदायस्यजातिव्य-
श्रयः । इदं ' संदिग्धेषु वाक्येषोपात् ' इति न्यासादेव
विद्वत् । बाळ दृ. ५८. ● वासुदेवकस्य-अनामि-
नोरेकविषयवयेन अनामित्तस्य विष्णुविष्णुकोक्याग-
नियसयात् कामित्वस्यापि तद्व्यवसायः ' संदिग्धेषु
वाक्येषोपात् ' इत्यनेन न्यायेन तद्व्यवसायस्यैः

वनसहारस्यस्य त्रिभेः उपक्रमाभुमारितस्य न्याम्यत्वात्
विष्णादियुक्ता एव विधयः । सु. पृ. ७४६. * न
नाम 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' (१।४।१३।२४)
इत्येतेन तुल्यार्थत्वम्, (लौकिक-वैदिक-) प्रतिपत्ति-
द्वयस्यापि असंदिग्धत्वात् । वा. १।३।४।९ पृ. २२३,
* यदि तर्हि वाक्यशेषात् दातुः प्रतीयते (वाक्य-
अनुष्णालः) 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यनेनैव
यथायथात् अर्थिकरण (३।४।११) नारुण्यम् ।
उच्यते । ३।४।११।३० पृ. ९६३. * 'सायंप्रात-
द्विजातीनामसनं श्रुतिचोदितम् । नान्तया मोचनं
कुपोत्' सायंप्रातं शब्दो अन्तयशब्दार्थनिरूपको
'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायात् । आचारमयूखः
पृ. ८१ (धारपुरसंवादितः).

* संदिग्धार्थोपादाननिर्णयकः अर्थवादः यथा-
'एतद्वै देव मिथुनं यत् सरस्वती च सरस्वाश्च' इति
शास्त्रदीपिकायाम् (५।१।७) । बाल पृ. ५७.

* संदिग्धार्थनिर्णयकत्वं यथा वाक्यशेषस्य (१।
४।१८।२४) तथा सामर्थ्यादपि (१।४।१९।२५) ।
सु. पृ. ५२९.

* संदिग्धार्थशक्तिप्राद्वर्थाशेषवादो यथा- 'य-
मतीभिरद्विरोदुभरी प्रोक्षति' इति विधेर्वाक्यशेषः
'यदा वा अन्या ओषधयो म्लयन्ते अथैते मोदमाना
इवोत्तिष्ठन्ति' इति तदुक्तम् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्त-
त्वात्' इत्यधिकरणे (१।३।५) । बाल. पृ. ५७-५८.

* संदिग्धपक्षेतरत्वं नोपाधि. । समन्नायात् इति
केचित् । मणि. पृ. ३५.

* संदिग्धश्रुतः असंदिग्धश्रुतिर्भेदीयसी । वा.
३।१।७।१४ पृ. ८४०.

* 'संदेहः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः ।'
(नाथो पूर्वपद्यगतः नापि उत्तरपद्यगतः) । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६९५.

* संदिग्धेषु संनवात्पूर्वं प्राक् पशान्तनाश्रवेः ।
सा वीर्गमासी त्रिभेदा उवाचकालत्रिभो त्रिभिः ॥'
वार्ताये । संकर्ष. ३।१।५.

* संधिदिने एव सोमे सुत्या । संकर्ष. ३।१।६.
'सोमे सुत्या संधिदिने एव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
व्यम् ।

* संध्योपासना नित्यत्वेन आदिष्टा । वा.
४।१।३।३.

* संनयदसंनयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्तम् ।
वि. ६।५।६.

* संनयदसंनयदुभयसाधारणता बर्हिपेत्याहुक्त-
कालस्य वत्सापाकरणस्य । भा. ६।४।१३।४१-४२.

* संनहनं च वृत्तत्वात् । १२।१।१३।२९॥
'योत्रेण पत्नी संनहति' इति दर्शपूर्णमासयोः
पत्न्याः संनहनमुक्तम् । तत् सोमाङ्गेषु देष्टव्येषु कर्मसु
चोदयेन प्राप्तमपि न वर्तव्यम् । वृत्तत्वात् दौष्टाकाले
पत्न्याः संनहनं वृत्तम् । तत् वासतो धारणार्थं प्रवृत्तेन
सिध्यति । इति सिद्धान्तः । के.

* संनहनं सर्वसा यजमानपत्नीनां दर्शादी । संकर्ष.
३।२।१ वर्गक २. मीको. पृ. ३१८३ 'यजमानपत्नीना
सर्वासा.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी, नाध्वर्योः ॥

'पत्नी संनहान्येनोदेदि' इत्यध्वर्युक्तकर्मणो पत्नी-
शब्दस्य प्रतिषेधविबोध अपेक्ष्य स्वार्थोपस्थापकत्वेन
'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इत्याम्नात्
दम्पत्योरेककारकत्वेन च गृहकर्मसु पत्नयेव निपुणा
मदपेक्षयेति लौकिकवाक्य इव वक्तुर्भाषाया एव बोधा-
दध्वर्युभार्याया एव संनहनम् । ऋतिवत्संस्कारवत्
श्रतूपकारकत्वसम्भवात् । इति प्राप्ते, 'संपत्नी पत्न्या
सुवृत्तेन गच्छन्ताम्' इति मन्त्ररर्गायजमानपत्न्या एव
फलभोक्तृत्वात्प्रत्युक्तत्वेऽपि तस्मिन् पत्नीपदेन यज-
मानाया एव बोधदर्शनात्सास्या एव उन्स्कारः । 'यस्य
श्रतेऽहन्पत्न्यनालम्बुषा भवति तामपहस्य वजेत' इति
लिङ्गाय । अध्वर्युभार्योशेषस्य स्वभावसिद्धयेन
पुनर्विधानानुयोगात् । संकर्ष. ३।२।१ वर्गक १.

* संनहनमन्त्रस्य (बर्हिपः) आतिष्याबर्हिपि
अग्नीषोमीयदेशे साधारणं संनहनं आहियमाणे आहृतिर्न
वर्षां ज्योतिष्टोमे । भा. ३।२।१।२।५५-५६.

ॐ संनहनहरणे तथेति चेत् । १२।१।२।१।४६ ॥
 आतिथ्यासुप्रदुक्तस बहिषः अग्नीषोमीयार्थं उत्त-
 वेदिस्थीये मन्त्रे ' पूषा ते अग्निं मन्वातु ' इति
 संनहनमन्त्रः । ' बृहस्पतेर्मूर्त्वा हवामि ' इति हरणमन्त्रश्च
 आतिथ्यायः सप्तप्रातः भेदेन प्रयोक्तव्यौ । संनहनहरणे
 संनहनहरणमन्त्रो तथा सप्तमन्त्रत् आकर्तनीयौ इति
 पूर्वः पक्षः ।

नाम्नार्थत्वात् । ४७ ॥

आतिथ्याबहिषः आतिथ्यादेशात् अग्नीषोमीयार्थे
 उत्तवेदिसमीपे मन्त्रे ' पूषा ते ० ' इति ' बृहस्पते-
 र्मूर्त्वा ० ' इति च संनहनहरणमन्त्रौ भेदेन च प्रयोक्तव्यौ ।
 अन्वार्थत्वात् दर्भच्छेदनदेशात् यागदेशे संनप्राहरणार्थं
 तौ मन्त्रौ । मन्त्रयोः अन्योऽर्थः । अत्र तु न सोऽर्थः ।
 तस्मात् संनहनहरणमन्त्रौ न आकर्तनीयौ इति सिद्धान्तः ।
 के.

● संनहनहरणे द्वाव्य बहिष उपादानार्थे । तत्र
 मन्त्रौ स्त्रीप्रियमात्रार्थे उपरणत्वात्पै । भा. १२।१।
 २।१४६.

ॐ संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् । आतिथ्या-
 बहिषि अग्नीषोमीयदेशे सार्वार्थं संनगाऽऽदिवमागे
 संनहनहरणमन्त्रयोर्नास्तितः ॥

संनहनहरणे तथेति चेत् । १२।१।२।१।४६ ॥

भाष्यम्— अग्नीषोमीये एव देशान्तरे नीय-
 मानस्य बहिषः संनहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ नेति
 विज्ञाने । तत्राऽऽह । संनहनहरणमन्त्रौ तथा, यथा
 सारणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । कुतः । उक्तो
 म्यायः । संनहनहरणमन्त्रौ समन्तरे । ते च समीची
 आकर्तते । अथो मन्त्रयोरासुचित्यर्थः । तस्माच्छेदः ।

नाम्नार्थत्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— तैत्तुक्तम् । कुतः ? अन्वार्थत्वात् ।
 उक्त्य बहिषो ये संनहनहरणे ते उपादानार्थे । तत्र हि
 मन्त्रौ स्त्रीप्रियमात्रार्थे उपरणत्वात्पै, ' पूषा ते अग्निं
 मन्वातु ' । ' बृहस्पतेर्मूर्त्वा हवामि ' इति । इमे पुनः
 स्त्रीपुत्रस्य देशान्तरप्रकारार्थे, अन्वार्थत्वात्सप्तप्रातः न
 मन्त्रे यदीकः । यथा तत्रेवाऽऽतिथ्यायां यदा गाह्येन-

देशान्तरप्रकारार्थेन प्रोक्तव्यौ बहिर्नीयते, न तदा
 आहरणमन्त्रः प्रयुज्यते । एवमिहामि ।

शा— तदेव बहिः प्राप्यते स्त्रीर्गं पुनः संनघ
 उत्तवेदिसमीपे स्त्रीर्गते । प्रज्ञौ संनहनमन्त्रः ' पूषा
 ते अग्निं मन्वातु ' इति । तथा हरणमन्त्रः ' बृहस्पते-
 र्मूर्त्वा हवामि ' इति । तौ विमस्मिन् सनहते हारणे
 च प्रयोक्तव्यौ नेति सदेहे संनहनहरणयोराहृतौः मन्त्र-
 योरपि पूर्ववदाहृतिः स्यात् । मैत्रम् । प्रज्ञौ हि
 द्वाव्य बहिषो बहिहरदेशे समागणार्थं संनहनं हारणे च
 उपनिनीये मन्त्रौ, निहारदेशं प्रापितस्य बहिषो वैदि-
 देशमागणार्थमेतत् । अतः अन्यार्थत्वात् कर्त्तव्यमुक्त-
 त्वात् मन्त्रयोः, न प्रवृत्तः । तथा च प्रज्ञापूर्व्यं गाह्य-
 परवदाहृत्यनोपे नीयमानो बहिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते
 तथेति ।

सोम— तन्त्रावापयित्वाऽपि इयं पूर्वप्रिक्रमोक्त-
 मन्त्राशुचित्यप्रवृत्त्यात् अत्र हृतौति ध्येयम् । सूते स्तरण-
 तीव्यं तथाप्यन्वयेः ।

धि— ' सगाहं हरणे मन्त्रावापयिषीं किं न वा,
 ऽमिमः । पूर्वन्तु, नेदस्य कार्यं प्रज्ञौ तदभ्यगतः ॥ '
 प्रज्ञौ उपनदेशादानयने कार्यं तौ मन्त्रौ दृष्टौ, न तु
 गाह्येनान्यहृत्पूर्व्यं प्रति आगत्ये । अन्योऽन्वार्थः प्राग्गता-
 दुत्तरपेदि प्रति आगत्ये तौ मन्त्रौ न चोक्तव्यौ प्राप्नुवः ।

भाट्ट— तथैव बहिषः प्राप्यते स्त्रीर्गं च उत्तवेदि-
 समीपे सार्वार्थं पुनः संनहनमादराय च कियते । तत्र
 प्राट्त्वौ सनन्त्रौ ' पूषा ते अग्निं मन्वातु ' । ' बृहस्पते-
 र्मूर्त्वा हवामि ' इत्येतौ किं पुनः प्रयोक्तव्यौ न येति
 चित्तायाम्, पूर्वान्त्रं कियत्पूर्वो आशुचितः । इति प्राप्ते,
 नेदं प्राट्त्वं संनहन एतानोत्तरकार्यविहितमन्त्रतथैव
 तत्रात्, सिं तु आर्षिकम् । अतश्च वैश्वानरुत्तरमन्त्र-
 भूतो मन्त्रो नापि मन्त्रिगुर्वेति । यासिवापानु तत्र
 मन्त्रं पठन्ति, तेषामप्यन्वयस्य, यद्यपि आर्षिकमिदं संन-
 हनं तथापि तस्य प्राट्त्वंकार्यं इत्येव । प्राट्त्वं संनह-
 नस्य वैदिसार्वार्थत्वात्सिद्धिरिव । प्रत्येकं न तत्पठेत् ।
 अतश्च उपायकाऽत्र आर्षिकमपि भवेत्तद्वत्प्रातः सप्त-
 दिने. आर्षिकेऽपि संनहने इत्येव । नहि मन्त्रं प्रां

तस्य वैधवादिना एतनोत्तरकाळीनरादिना वा उद्-
 श्चया, प्रमाणमायात् ।

वस्तुतस्तु ' बर्हि सनधति ' इति वचनेन उक्त
 प्रयोगनामं विहितस्य सनहनस्य अथ प्रयोजनानुरोधेन
 आनुत्तरिव स्तरणम् इति मन्त्रानुची न कियत् वाचक-
 मस्ति । आहरणे तु प्रहृती विहारदेशप्रापगतुल्ल एव
 मनो विहित, न तु गार्हपत्यात् वेदिदेशप्रापगतुल्ल ।
 इह च वेदिदेशप्रापगतुल्लस्यैव आश्रुति इति क
 मन्त्राश्रुतिगृह्ये । अत एव वस्तुत उममप्रापि अथ
 प्रहृताभावेऽपि आश्रुत्यभावात्प्रापेण प्रासङ्गिकी अव्याय
 सगति ।

मण्डन— ' तेषा पयौ सनहन न मन्त्रम् । '
 तेषा बर्हियाम् ।

शुभ्र— ' नाहृतिमन् नैमम् । ' नाहृ सन
 हनम् इति हरणम्, तयो मन् मनो, एव मित्री न,
 नारतनीयो इत्यथ ।

• सनिकर्ष । न हि अत्यन्तसनिकर्ष एव एक
 संबन्धनाम् । यथा यथा हि सनिकृष्ट न लम्पने
 तथा तथा विपट्टे वेदशक्ति संबन्धि । वा ३।३।
 ४।११. • सनिकर्षे (प्रत्यक्षान्हेतु) सयोग,
 सयुक्तसमसाय, सयुक्तसमप्रतसमसायश्चति (विविध) ।
 द्रव्य सयोगेन, तद्वत्सुगणकमजातथा द्वितीयेन, सुगणम
 गतजातय तृतीयेन ।

केचित्तु, समसायस्वरथासत्तथा द्रव्यसुगणकमसायाय
 गता ससा एतने । सत्ता च तत्कालसन्ध इति तस्य
 जातिगतः नानुवर्तनमित्याहुः । तेषा भाव नास्ति
 याम ।

शब्दस्य च द्रव्यतान् तथापि सयोग एव संबन्ध ।
 न च शब्द श्वात्सयोगसमप्र, तस्य सर्वशेषान्मेन
 विभुतया दिगारमधोमस्यापि विभुतया सयोगसम
 सायिधारणमभावात् इति धार्यम् । न तावत्
 सर्वशेषान्तरिऽपि प्रति कमरे जनक्या, सयोगस्यसयोग
 व्यभिचारः । हिन्तु रिज्जतीयसयोग, तत्र वैजात्य
 करामपदय अदयोगे कमराने कारणता युचा ।
 सयोगस्यसागणनदीकाराद्य न स्यभिचार ।

विमुनी मिथ सयुक्त, निरतत्प्रयत्नात्, घटा
 काशयत्, इत्यनुमानन विभुसयोगसिद्धेश्च । मणि पृ
 २० • सनिकर्षस्य सनिकर्षेण स्थानत्वात् तस्य च
 परम्पणात् वैश्वस्यम् । सु पृ २३८६

• सनिकर्षनिप्रसर्पौ तनापेक्षयेते यत्र विशेष
 कश्चित् । वा ३।-११०।३१

• सनिकृष्टानुवादासभवे निप्रसृष्टानुवादीऽपि
 आश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षो हि स भवति । वा
 ३।४।१।१०-२

• सनियानम् । अथवा हि आकाशस्या
 सनियानमकारण भवति । यथा ' भार्या राक्ष, पुरुषो
 देवदत्तस्य ' इति । एकस्मिन्नपि वाक्ये तदवयवभूत
 स्थानपेक्षितस्य नैव भवति संबन्ध । यथा अक्षेन
 प्रवति, श्वेनेन पटेनाहृत इति । ज्ञानपेक्षितस्याश्वस्य
 श्वेत्य विशेषण भवति । भा ६।४।१।२३ • आकाश्या
 -योग्यता सनियानानि हि अन्वितामिधाने प्रयोज
 कानि न तु शक्योपात्तमपि । सोम ५।१।१ वरुण ३
 • सन्निधानाद्यपि विषयतरे सनियानस्य अपि
 आकाश्यावशात् विशेषक(र)त्वम् । के (संक्षप)

• सनियानविशेषोपादसभवे तद्द्वानाम् ।
 ३।८।१०।३७ ॥

इयेन ' दृष्टिनयनीतमात्र भवति ' इति भूपने ।
 इति चमपायम् । तस्मिन् निरकाल संश्रुतं यत् नव
 नीतं तत् आप्त्याने मय इति वाक्यार्थे । तदिदं
 मन्त्रीत प्रधानस्य स्यात्, इति उच्यते पूर्वपक्षे सिद्धा
 न्तपति । ज्योतिष्टोमप्रविकार इयेन संनिधानविशेषात्
 चोदधेन प्राङ्मुख्य सोमस्य सनियान भवति, तादृशात्
 सोमस्य चोदप्रतत्संनिधानविशेषात् इयेनप्रधाने नव
 नीतस्य असमये सति आनयक्यतद्गन्तव्येन तद्द्वाना
 इयेनाद्धाना दौशणीवादीना दृष्टिनयनीतमात्र स्यात् ।
 यत्र चोदका आय प्रस तत्र आगवस्थाने दृष्टिनयनीत
 स्यात् । तथा च इयेने दृष्टिनयनीत न प्रधानस्य हि
 अद्धाना इति सिद्धात् ।

आधानेऽपि तथेति चेत् । ३८ ॥

द्वेनपद्ये 'द्वित्वनन्तीनाम्' इति भूयते ।
द्वित्वभ्रमेणम् । तत्र प्राक् स्थापित आर्ष आश्रयार्थेण
प्राप्तम् । तत्र शङ्का, आश्रमेऽपि आधानगतप्राप्तानेष्टि-
पक्षे तथा द्वेनाद्भ्यु इव द्वित्वनन्तीनेव आश्रयार्थेण
स्थात् । इतिदिवात् द्वेनाद्भ्युं सामान्यतः परमानेष्टि-
पक्षे विद्यत एवेति । इति चेत् ।

नाप्रकरणत्वाद्भ्रुतत्वात्तद्विनिमित्तत्वात् । ३९ ॥

द्वेनपद्यो 'द्वित्वनन्तीनाम्' याति' इति
भ्रुतम् । द्वि. चर्मपुटकम् । तस्मिन् चिरयुज नन्तीतं
आश्रयस्थाने भ्रानि इति वाक्यार्थः । तत्रदि द्वेना-
द्भ्यु भवेत् तथा सति आधाने परमानेष्टिपक्षे द्वेनाद्भ-
यविशेषात् स्थात् इति पूर्वोद्वेग शङ्काया उच्यते
न परमानेष्टिपक्षे द्वित्वनन्तीत प्राप्नोति । न हि पर
मानेष्टयः द्वेनाद्भ्यु, अश्रयश्रयत्वात् । न प्रकरणे द्वेन
प्रकरणं यातु ताः परमानेष्टय. अश्रयत्वाः । आधानस्य
परमानेष्टीना वा द्वेनप्रकरणत्वात्प्राप्त्यात् तस्वपि
द्विनिमित्तत्वं न स्थात् । परमानेष्टीना म् अद्भ्यु
त्वं न तद्विनिमित्तं द्वेननिमित्तम् । किंतु कर्म-
सामान्यव्यवधाननिमित्तक अविनिमित्तक वा । तस्मात्
परमानेष्टिु न द्वित्वनन्तीतम् ।

अत्र सुधा— परमानेष्टीना द्वेनप्रकरणानचीत-
त्वात् अद्भ्युत्वात् उरकारनिमित्तं प्राभावात् अनद्भ्युत्वेन
आनर्थक्यसद्वद्भ्युत्वात्प्राप्त्यात् न तत्र नन्तीतापत्तिः ।
इत्येवमर्थपथा सूत्र भाष्यत् भाष्यते । परमानेष्टिपक्षे
आश्रयार्थस्य अश्रयनिमित्तत्वेन नन्तीतविधौ अनुवाद-
योगात् नन्तीतस्य च द्वेनोपकारिकर्माद्भ्रुत्वात् सनि-
ध्यनपेक्षोपकारिताप्रतिनिमित्तत्वाभावात् । परमानेष्टीना
द्वेनोपकारित्वामेव तद्भ्रुत्वेन आश्रयार्थस्य अश्रय-
द्वित्वस्य अनुवादायोगात् न नन्तीतेन सह अद्भ-
युत्वात् किंतु संनिधानात् इति कार्तिवमनेन
सुधार्यः । इति । के.

● संनिधानविशेषात् यो गम्यते च विनशितो
मरति । अविश्रयश्चा कर्णामायात् । भा. ११।।
१३.

● संनिधिः । अपेक्षितसंनिधिर्हि (क्यागना)
संक्रमणस्य न संनिधिमाश्रयम् । भा. ३।२।८ वृ.
२२०. ● संनिधि. वृद्धौ विपरिद्विति । सा च
आनन्तर्पे चन्द्रपदप्रयत्ने च भवति । सचन्द्रपदपर
धिरपि आनन्तर्पेभ्रम एव । वा. २।१।१।४।४ वृ.
४५५. ● संनिधि. वाचवत्प स्वायत्तविधादने सृष्टयरी ।
वि. १।१।०. ● संनिधिः सादृशेषदेष्टुः । मीको.
वृ. १०१९ 'आसक्तिः' इत्यम श्रुतम् । ● न द्वि
अतिदेशस्य संनिधिः कारणम्, सास्त्वगभारत्वेन
व्यवसायात् (अस्मैऽभ्याते) । वा. ३।६।१।४।३
वृ. १०६७ । न च सास्त्वगभारत्वेनसादृशेण कारणम् ।
वृ. १०६८. ● संनिधिना समाख्याया वाचः । यथा
द्वेने सामदेहेने लोहितोष्णोपरतनत्र सर्वप्राप्तुः
न तद्भ्रुत्वात् । वि. ३।८।५. ● संनिधेः महत्प्रकरण
प्रत्ययम्, तेन अश्रयविशेषनादीना शब्दसाद्भ्युत्वेव, न
तु अश्रयविशेषनाद्यात् । वि. ४।१।२. ● संनिधेः
सादेवविनिमित्तस्य विनिशेषहेतुत्वं अवसीयते । सु.
वृ. १११३. ● संनिधौ अनुवादेषुगुणाना (देवता-
निमित्तक-संस्कारणा) कर्मान्तरत्वात्वाच्यम् । भा. ३।१।२३.

● संनिधौ स्वविभागात् फलार्थेन पुनः-
श्रुतिः । २।३।१३।२६ ॥

अपेक्षितं प्रदाय 'एतकाऽश्रयगम यावन्ते' इति
भूयते । गन्तव्यवतावेति. कर्मान्तरमित्य अपेक्षितः विधी-
यते इति पूर्वोक्तं सुश्रुत्यो म्भयार्थेणिति । नैद कर्मान्तर
किंतु कर्मान्तरमित्यवदाने प्रदायश्च एव अपेक्षे
पुनर्विधानम् । इति सिद्धान्तः । अश्रयार्थं सनिधौ
कर्मण सनिधौ सति अविभागात् फलो. संनिधित्वात्
परमार्थत्वेनैव सुश्रुतश्च तदर्थस्य विभागाभावात्
सनिधित्वात्प्राप्त्यात् मेदाश्रयत्वात् फलार्थेन अनुवादेव
सुश्रुतव्यवसायशेकानुसारेण पुन श्रुति संनिधित्वात्मेव
एव पुन. श्रयम् । न कर्मान्तरविधानार्थम् । अत्र
परमार्थं अनुवादेषुगुणानात् । अनुवादेषु सति च
'देवाः फलो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।
इति मीमांसकाः प्राहुरनुवादेवप्राप्तम् ॥' इति ।
के.

• नाभि अनुपादेदगुणयोगरूपं प्रवृत्तान्तर तद्वे
 दकम् । तस्य 'संनिधौ त्रविभागान्०' इति न्यायेन
 सतिषो अग्रवृत्ते । षौ. २।२।२।३ पृ. १६४.
 • 'पौर्णमास्या यजेत' 'साय जुहोति' 'प्राग
 जुहोति' इत्यादौ काण्वहोसो कर्मविधायि न कर्मा
 न्तरत्वमिति 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यधिकरणेऽ-
 नुपदेवेन वरयाम । छु. २।३।१२।२४. • प्रवृत्तान्-
 न्तरत्वम्य विना कर्त्तव्यता भेदस्त्वमुक्तमपि न दृष्ट
 (साध्यान्तरवृत्तिः) 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यादौ ।
 वा. २।३।१३।२६ पृ. ६२०. • षड्विंशोऽपि च
 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यनेन न्यायेन न कर्मान्तर
 वृत्ति करोति । २।३।२।२. • अथपि षड् प्रति विधाने
 'संनिधौ त्रविभागान्०' इत्यनेनाहर्मात्रता । २।३।
 ४।८ पृ. ५९५. • सति हि वयाप्रचारेण उक्तैर्षे
 पूर्वैश्चैव प्रवृत्तमने विपरिवृत्ते काल प्रति उपादान
 प्रयोजितानात् कस्येन । यद्योक्त 'संनिधौ त्रविभागान्०'
 इति । ३।६।७।२२ पृ. १०४९-१०५०. • संनिधौ
 षड्विंशोः कर्मभेदस्त्वामान (देश-काल-निमित्त-फल-
 उत्सवभागान्) । भा. २।३।१३।२६ पृ. ६२०.
 • संनिधिपाठ पाठकारैश्चक्यन्तस्य अपरः
 प्रकारः । दाड पृ. १२. • संनिधिपाठान् वैद्वाना
 प्राह्वानाद्वागदेन विद्विताना अह्वाना सद्यपचिताना
 विद्वन्मरुत सिन्धवि । मीन्या. • संनिधिपाठान्
 'सुन्धपत्र वै प्राय कर्मणे' इति मन्त्र. सागान्यसाम-
 शोधने त्रिनिधुन्ते । २।३।१।२ मीषो. पृ. १५०९
 'प्रमाधिस्त्वम्' दृष्टयम् ।
 • संनिधिप्रवृत्तयोः प्रकरणं चान्त् । संनिधि.
 अपिषेपे त्रिनिधुवृत्ते । विषेपे तु विद्वेनादिवत्
 (गजगृहे 'अग्नीर्षते, गौन दोनमागं धापयति ')
 प्रकरणेन वक्ष्यते । वा. २।३।१३।२१ पृ. ७३६.
 • संनिधिवन्द्या आमनसोमा. सामहणीयवद्मम् ।
 नि. ४।४।८.
 • संनिधिमार्गेण कर्मानुशास्यति । सु. पृ.
 ७७७.

• संनिधिधक्षणागौनिष्प्रकरणस्य योगिकश्रुति-
 जनिताविशेषप्रथयेन बाध्यमानवन्म् । वा. ३।२।८।११
 पृ. ७७४.
 • संनिधिविषयः यिद्वृत्तियु स्यात्स्वेव । वा.
 ३।३।१।२।२१ पृ. ७३६.
 • संनिधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि न
 कर्मान्तरम् । भाट्ट. २।३।१३.
 • संनिधयोपकारकं अह्वानम् । कर्मानुशीला-
 नुदेसो विधानात् । मीन्या • संनिधयोपकारकमपि
 प्रोक्षणादि अपूर्वप्रयुक्तम् । भा. ९।३।२।२।३-३.
 • संनिधयोपकारकं आराहुपकारकाद् बलीय. ।
 'स्यान्वाहुति जुहोति' इति विद्विता स्यान्वाहुतिः
 यूपनश्चनस्त्राणुद्वारा यूपसस्कारार्थं । नासौ आराहुप-
 कारिका । मीन्या. • संनिधयोपकारकं उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तं
 द्रव्यदेवतादिस्कारद्वारा यागस्वरूपयोगात् । तत्रापि
 पूर्वोद्धाना उत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ उपयोग. उत्तराद्धाना तु
 तत्स्थितानुपयोगः । मीन्या. • संनिधयोपकारकमेव
 आभयिकर्म इत्युच्यते । घाल. पृ. ८३. • संनिधयो-
 पकारकं ऋतयं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म निविधम्-दृष्टार्थं
 अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टोभयार्थं चेति । पृ. ८२. • संनि-
 धयोपकारकं दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति
 विविधम् । तत्र दृष्टार्थं अगृहातादि, अदृष्टार्थं
 प्रोक्षणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुत्रोद्यासादि । मीन्या.
 • संनिधयोपकारकं द्रव्यदेवतान्यतरनिर्गोहेदवतानिर्ह-
 पितविधेयतागालि कर्म । यथा प्रोक्षणादृष्टातादि । यत्तु
 द्रव्यदेवतान्यतरसंस्कारकं कर्म इति लक्ष्यं तत्र ।
 यजमाननियमप्राजादिजन्मादृष्ट यादृत्तदृष्टादृष्टसंस्कारमात्र-
 वृत्तिसंस्कारस्य एवस्थाभावेन तद्वृत्तितत्त्वधर्मासंभ-
 वात् । केचित्तु द्रव्यदेवतान्यतरनिर्गोहोद्देशाद्यत्तं याव
 चिद्विद्वेदवतानिर्हपितविधेयतागालि इति लक्ष्य-
 माहुः । तत्र । यूपानुदेसो विधीयमानाद्वेदोद्देशो
 आयाते । मुरारिः भा-पृ. ११६२. • संनिधयोप-
 कारकं द्विविधं उपयोक्तव्यमार्थं उपयुक्तार्थं चेति ।
 तयोपयोक्तव्यमार्थं अगृहातगोक्षणादि, उपयुक्तार्थं च
 प्रतिपरिचर्यं । मीन्या. • संनिधयोपकारवाणि

अपगतौनि इत्यपदेवतास्यकारद्वारेण उत्तरपूर्वनिपत्यस्य
 श्यायिपत्ये, आरादुपकारराशि प्रयात्रादीनि तु फल-
 पूर्वनिपत्ये साधयेन श्यायिपत्ये । वि. २।१।२.

● संनिपत्योपकारराशये 'गुणरामाणि' 'आश्रयिणमणि'
 इति चोच्यन्ते । कर्माद्भद्रयादुद्देशेन त्रिषीयस्यन वयं-
 धनिपत्योपकारक यथा अत्रातप्रोक्षणादि । सीन्या.

● संनिपत्योपकारराशि अनिचिद्वद्गामि । टुप्. १।१।

१।१. ● संनिपत्योपकारकः कृतीनोऽनुयायो दुर्ग-
 पूर्वमन्त्रयोः । १।५।१११।३८. मीम्रो. टु. ४२१
 'अनुयाजस्य कृतीवयम्' इत्यत्र अधिहस्ये द्रष्टव्यम् ।

● संनिपत्योपकारकाः आरादुपकारकाश्च धर्माः
 अनुपूर्वांशौ इति स्थित्यत्र प्रकरणेन प्रमाणेन । टुप्. १।१।
 १।१ अर्थे २. ● इह च संनिपत्योपकारकाः सर्वा
 आत्मावसानाः नियन्त्रादुशीकरणस्यमर्थाः । ८।१।३।५.

● संनिपत्योपकाररक्षेभ्य आरादुपकाररत्न वाच्ये
 (अथ) अयासनाय । वा. ३।१।७।१४ प्र. ८६०.

● संनिपत्योपकारकाणां अहाना अनेकमयानसाहस्य-
 रस्यते प्रथानरिषेते कालादुत्तमनः विरोधाभावे तु पदा-
 र्थात्तुल्यम् । प्रजापत्यवयवत्तु उपाकल्पादीना पदार्थात्तु
 सम्यक् । दुर्गपूर्वमन्त्रयोः पदार्थात्तुल्यम् । वाक्यवत्तु
 शक्यासना निरास्यते पदार्थात्तुल्यम् अस्यादौ तु
 वाक्यवत्तुल्यम् । तेषामन्तरस्यत्यये तु अपवादावधि पदा-
 र्थात्तुल्यम् । सोम. ५।२।१. ● संनिपत्योपकाररक्षेपु
 पदार्थात्तुल्यम् : प्रजापत्यवयवत्तु । टुप्. ५।२।१।१-३.

● अनिपत्योपकाररक्षेपु वाचरविनिपत्येपु श्रेयसादिपु
 अर्थव्युत्पत्तायम् । भा. १।१।२।२-३.

● संनिपत्योपकारवाङ्मयजन्यानि अरूनीति उत्तर-
 चतुर्विनिपत्ये श्यायिपत्ये । वि. २।१।२.

● संनिपत्योपकारवाङ्मयविचारः (अङ्गपारा-
 यणम्) -- 'व्याकरवाचिकरूपसंभजनमङ्गान्धिमिच्छल
 संश्रयं छेत्तुम् । परमं प्रभाकरपुरोगमीन्मीरं भाव-
 ममिवाप्ये ॥' इह चतुर्विनिपत्येन काविसुधद-
 भावाध्यात्मकम्, एत भावाध्यात्मकमिति द्विष्य संनि-
 पत्योपकाररक्षणानुपकारं च । एत धनिपत्योपकारक
 चतुर्विपत्य, साध्यभूतत्वविप्राप्तिविट्तिस्त्वृतिभेदात् ।

यथाक्रम उपपन्नदोहनविलापनयोत्तरादिरूपम् । संवनेन
 प्रागभूत्, पिच्छः छन्द्यते । संवये शीर दोहनेन
 माप्यते । विलापनेन प्राचीं संहृतांस्सामप्यवश्य इतरा
 इवानसा आम्बस्त्वोत्पत्तेः पार्थिव क्वाच्य न-भन्वाच-
 रत्समागतः संहृतरूपमसिपोगेन इषीभगति । तदाह
 भगवान्वाच्यपः -- 'सर्वित्तुमधुच्छिद्याना पार्थिवानामसि-
 सथोपादुदकामसि. सामान्यम्' इति । तथा च द्यष्टे
 रस्युक्तम् । अस्मिन्निपोगेनाच्य इमीमन्तरीणि च्यमत्य-
 प्रयोगादिति । श्रेयस्य तु द्रव्यस्य न प्रलयस्याप्यन्तेन
 दशान्तरगादचावीति । श्लेष्क्याय मनति 'पूर्वावस्था-
 म्प्रमाणेन दशान्तरपरिमहः । विचारसाहूः संस्कारं
 केवलात्तिस्योदये ॥' इति । किं पुनरेषा चतुर्विनिप-
 त्यसंनिपत्योपकाररक्षेते लक्षणम्, यत्तत्परि-रक्षेण फल
 जनपति तद्विनिपत्योपकाररक्षम् । यथा कर्तव्ये स्थानम्,
 कर्मणि अत्रावादि, अविशरणे दशान्तरमसिच्छेदी-
 यम् । तत्र संनिपत्योपकाररक्षणानुपदेयु केचित् एव

विधीनरस्युपपत्तयति । तेषां इति मन्यन्ते -- यत्र पुत्रविशयो
 नाम्युपमन्वेरेस्तदा अविट्वाशिक्षासदाद्वैतवाचतादीना
 न स्यात् । न च द्रव्यस्य-धनुसेन प्रवृत्ताशिक्षासु-
 र्गन्थादङ्गतादितिः । गीशादिसम्बन्धानामादित्तत्वनरत्नात्,
 यद्यपि कार्यमप्यासन्नतथा न्यरतीना वदन्ताशार्थे प्रति-
 द्यन्द, तथापि श्वचिमात्र लक्षणे तदुर्विद्विषोपपन्नवदा
 स्यातिः । न च प्रवृत्तामेपीवत् तदुर्विद्व-वर्गसिप-
 शेनपूर्वसत्यय तथापि यथा कायेदी-शयेन धनिहित
 व्यतिष्यतिरः, तथापि स्वरूपेनैव तावा प्रवृत्तयति
 प्रत्यक्षेण श्रुतिः, न पुनरुर्विद्विषोपपन्नतया तस्य
 स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात् । न च लक्षित्वात्प्रथमा
 प्रमाणसिः । तथाहि, काव्या रक्षिचः लक्ष्यते ।
 न्यक्त्या च साधनविशेष इति लक्षित्वात्प्रथमा प्रवृत्ता-
 मावाह् अनुस्र । अत एव च 'आशेषा आशीम
 सुप्रमिदने' इति ह्यपि प्रवृत्तयतिरे न प्रागन्तरेण
 आशीम उपस्थात य. । अत एव च न तत्र विनिपुच-
 विविशोगविशेषः । कर्त्यान्तरसाधननया च आशीमोप-
 रधानेऽपि विशेषात् । एत च स्वरूपमनेन अवस्थादीना
 संन्यत्वात् नापुर्वविशेषसंभविदितिः । दीर्घयोपकार-

निपत्नवत् । यथा स्वाम्नास्तशर्ष्वसन्धात् वाट्निपत्नयो
 नाधिकारापूर्वानुप्रायेणी तथा अत्रघाताद्यपि स्यात् ।
 ततश्च अधिनारपूर्णे प्रत्ययघातादीनामङ्गता न स्यात्,
 तदनङ्गत्वे च तप्रयुक्त्यभावात् अवघातादीनामनुग्रान
 न स्यात् । अतः अत्रघातादिपूर्वचित्तियोगोऽङ्गीकर
 णीय । तस्मिन् एवसाधने अधिकाराभावेन तस्या
 नुग्राननुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयित्वा प्रकृताधिकारा-
 पूर्वोऽङ्घ्रित एव प्रथाजादिक्रियाधिक्रियते इति
 उपायोपेयभावात् तदङ्गत्वसिद्धिरिति । तदिदं
 तत्र भवानुभाष्यो न गृह्यति । अनभिज्ञो भवान्
 विपश्चिनोऽनानामिति । अवघातादियु गच्छतो
 वस्तुनो वस्तुस्वभावतश्च प्रोक्षणदियु शब्दत एव
 तुपकणविमोचनादि दृष्टमदृष्ट च कार्यमङ्गीक्रियते ।
 तत्र यदि नियोगोऽप्यपर आश्रीयते कार्यभूतस्तदा
 कार्यद्वयमेकस्मिन् कार्ये गान्धीयते । न च यथा
 स्वगादिक फल तथा भूतमेव तद्वित्तुमर्हति ।
 तस्य च नियोगविशेषणत्वेनात्रयतभवात् । न च
 तुपकणविमोचनादि नियोगविशेषण क्रियाफलत्वात् यदेव
 नियोगात् फल तदेव नियोगविशेषणतामनुभवति ।
 सम्प्रतिदिष्टा हि नियोगस्तदेव कार्यता प्रतिपत्तुमर्हति
 यदेव तस्य साध्य साधयति इति नियोगविशेषणस्य
 सिद्धिरवगीयते । यत्र क्रियाफल न तन्नियोगान्तिष्य
 र्तिति न तद्विशिष्टो नियोगे नियोग्यतामनुवते । न
 च प्रतीतुपकणविमोचनादिकार्ययोगो युक्त, प्रतीत-
 हानादेव । ननु च नियोगामिधावित्तिङ्गितप्रयोगयत्नेन
 नियोगोऽपि प्रतीत एवेति तुल्यो दोष । उच्यते ।
 सनिहिते विधौ विधिरभयमान स एव तावदवगन्तु
 मुचित । अथ यदि तद्विधानुप्रायेणैव विपश्यत न
 स्यात् । भवद्विष्यतरम् । अनुप्रायसि चानघातादि-
 प्रकृत्याप्ये तदर्थमीक्षादियत्रघात् । तथाहि सनिहिता
 धिकारिनियोगपरतयेन अहन्त्यादिभिः पदे अत्रघा
 तादय उच्यन्ते । तथाभूतानां तेषां क्रियाकारकभाषोपदे
 शान् । यदि स्वरूपमात्रावहित्येऽतीक्षादिभिः सह सत्रच
 म्यास्तदा तदधिकारमत्रघो न स्यात् तदीयमाधनविशेष
 लक्षणया मीक्षादिभिः पदेस्वरूपारितोऽत्रघातादिभिरन्वीयते

न स्वरूपमाधनेव चोपदेश एव यवेष्वप्यत्रघातादय सिद्धा
 भवन्ति, साधनभावस्याविशेषात् । अत एव चावघातादयो
 नियोगसाधनतयाऽप्राप्ता एव विधीयन्ते । नियमस्तु प्रयो-
 जनम् । यदि नियोगाङ्गता अवघातादयो न विधीयेरन् ।
 तदा पुरोडासमाद्यसिद्धयर्थतया नलदलनाद्यप्याक्षिप्येत,
 नियोगाङ्गता एवघातादियु विहितेषु तेष्विना नियोग
 सिद्धयनुपपत्तेरनियमेन त एवाक्षिप्यन्ते नियोगाङ्गता तु
 पक्षेऽप्यप्राप्ता । नियोगस्यालोकि क्रतया तदङ्गस्यापि शब्दा-
 दन्यतोऽनत्रघमात् नियोगाङ्गताश्च अवघातादीनां नियोग
 संबन्ध प्राप्त स लिङादिभिरनुवृत्ते । ननु यत्रघाता
 दीनां नियोगसम्बन्धोऽस्ति कथं तर्हि तेषां नियोगविषय-
 त्वम् ? उच्यते । किंतु यस्य नियोगस्य सिद्धिरेव कार्यं स
 विषयः, अवघातादीनां च तुपकणविमोचनाद्यवन्तरकार्यं
 कुर्वता नियोगविषयत्वम्, तेन नियोगविषयचमङ्गता
 चेति सिद्धम् । विशेषास्त्वत्रघातादयो नियोगसिद्धयर्थे
 तयोपादीयमानत्वात्तदुक्तम् ' यस्तु तसिद्धयर्थमुपादीयते
 तद्विषयमिति तत्र व्यनहार. ' इति । तदेव नियोगप्रत्य
 भिसोपबृंहितसन्निधानमात्रेणैवावघातादीनां नियोगाङ्गता न
 पदार्थान्वयमुखेनेति सिद्धम् । तेषां पुनः पदार्थान्वयमुखे-
 नानुप्रायेऽङ्घिमनस्तेषां प्रकरणाधीनस्य पाञ्चदशस्य
 नात्प्राधीनस्य च सातदशस्य सामिपेनीसत्रघमुत्तेना
 नुप्रायेऽनोरादिदोषात् उभयोरपि प्रकृत्याप्येव नियोगो
 विकल्पश्च स्यात् । सन्निधानमात्रेण तु प्रकरणाधानस्य प्रहणे
 शीघ्र पाञ्चदशमधिकारानुपविष्टमिति तदवश्ये साप्त
 दशमधिकारविधौ चानुप्रायसि तिन विहृताप्येव तस्य
 निवेशः इति । यदि सन्निधानतोऽधिकारविधावनुप्रायेण
 तर्हि पूर्णतादीनां अनारम्भाधीनतायां कथमनुप्रायेण ।
 उच्यते । बुद्धादयोऽन्यभिचरितत्रनुसंभवा इति तस्य
 कथमुत्तेन त्रुत्तुमदधसिद्धिः । तस्यैव तेषैव च बुद्धादियु
 पूर्णतादिमंत्रघात् । अत एव ' हिरण्यं मायम् ' इति
 स्वयन्त्रयोवाधिकारनियोगविषय । हिरण्यस्य ऋत्संभवा
 न्यभिचारात् । ये च पदार्थस्वरूपानर्थकत्वात्तस्यैव
 न्यावस्थान्यवपूर्वकं प्रादुर्भावमायुः । तेषामिदमेव
 तावत्तथम् । आनर्थक्येन न भवित यमिति, वेदान्तक-
 र्तादिति चेत्, वेदान्तानर्थक्येन न भवितव्यमिति न

यथा शक्तिम्, यथासौ गच्छते तस्य मा भूदानयै-
 वयम् । अनन्तरौपमानार्थस्य दार्ढ्यं तत्र मनोरथप्रधान
 विज्ञानमम् । पञ्जास्तद्व्यसनेनाप्यर्थेना मारुतेष्वेति
 पर धनिधानरतेन नियोगाद्गणानुपगमः । संनिधान-
 मर्थि संज्ञेयं क्षारणिति वाक्यविद्ः । संज्ञथश्च सुग-
 प्रधानमयमन्वरेण न स्यात् । तत्र न च कार्य-
 मयथा मारुतीति नियोग एव प्रधानम् । अद्ग-
 मनपादात्पदः । यदि वाऽनपेक्षे न नियोगसंज्ञः तदा
 च सुच उच्यते: पर्याप्तः इति द्वादशाहनिधिनियेषात्
 अनुपगम्ये क्षेप वृत्तौ च इच्छते । तेन तत्र पदार्थमान-
 उरुषे एवातिरान्त्वमिति आनयैवय मारुति । तथा
 'द्विरप्यद्यः सुतो भवति' इति सुशाम यमिचरित-
 मनुष्यकथना। धर्मनिर्देशमर्थक्य मारुतीति न प्रह्लाधि-
 वारसंज्ञः स्यात् । नित आनयैवयपरिहाराय पूर्-
 वरुषेणोऽस्युपेवेत किमिति सतिद्विधापूर्वसंज्ञे च आश्री-
 यते । यदि धनिधानमात्रेण, तदर्थ अत्रैवगुणवर्णयित्तेति
 नास्तिहेतौ एव व्यरतिवैत । अथ संनिधाननिर्देशात्तद-
 पूर्वसंज्ञितानन्त्यादीनाः परिग्रहः तदा पर क्लिप्तान-
 नितेषात्संज्ञैरुपरुप द्वास्तु । किं परवस्यअवनेन । यथा
 निचाक्षरक्षमायेनापिनामिधानम्, यथा प्रयोषनरतो-
 बनिभावेन लोक प्रथितम् । नहि नीद्राद्य. क्षयो-
 ब्रवत् प्रथितसुमईति इति तत्परिचायेनापूर्णेण सद् प्रयो-
 बनमथेवनिभावेन संज्ञः । ये सावसातादिभ्यस्तत्स-
 पूरणि क्लिप्तते तेषा मते 'प्रोक्षितान्त्यामूयान्मुनश-
 ग्नामहादिति' इति प्रो उभ दीक्षणीयात्तद्विनियतत् अजा-
 न्तप्राद्व्यस्तुक् स्यात्त स त्रैधावनीया ताद्विनियमो न
 एवाचया तापरिभिर्नैः प्रोक्षणे न द्वादशप्रयोषनत् रूप
 तत्र नास्तीति । न चैतद्वाच्यम्, सुप र्णविवेचनाविचार्य-
 सुतेनाधिकारपूर्वमेव प्रयोषणमिति । काद्विनियमेऽपि तथा
 प्रसदादीपुणीयावामि न्यवेक्षितानोत्वसिचित्ति तदधि-
 वार्यं नास्तीति ज्योतिष्टोम एव प्रयोषको वाद्विनियमस्य
 स्यात् । तदीक्षितरीशार्थिकाया त्रैधावनीयावामि
 स्यात् । ननु चारवातादिभ्यस्तत्परिविधयो नैव्युपै, यथं
 तर्हि 'न चाग्निदित्तमद् भवति' इति अग्नेवैषाना-
 म्भरिण्यनथयो मायनास्व । उच्यते । आवाहुर-

कारणेऽद्वैतप्रदन्तविधेये चान्तास्तिचिरद्वीकृतेः । तद्-
 व्यतिरेकेषाद्गणानुपगमेः । स्वस्येव क्षीरवदात्कर्मणा-
 नुपकारजननशाले तदनवसानादङ्गत्व न धटते इति
 इदं च यदवामः । अत एव 'संज्ञथमानमन्वकनोऽसं-
 निपलोपकारिति न पुत्रपयत्नश्रममनुवदति' इति
 वदति भाष्यप्रसो यथ द्वावन्तरविधिरिति तत्र पुत्रप-
 यत्नश्रम नातुवादः । यदेव तदचान्तस्यपूरे तत्कार्यतया
 लिङ्गादिगण्यम् । न च कृत्स्नपुत्रपयत्नानमिवाते
 कृत्स्नलिङ्गत्वमात्रसा कार्यमिधानोपपत्तिरिति तदर्थ
 पुत्रपयत्नानमिधान पुत्रमिति नाविच्यते: पुत्रपयत्नतः ।
 एव नियोगव्यमिष्टोपवृद्धिसंनिधिव्यमप्रानाद्वकथाता-
 दयः अराहन्त्यादिपरिहारनिर्देशोऽप्येवमन्वकनोऽव-
 गताः सन्तद्वारन्वितावहीनीकानि, सद् विचारक-
 मायेनापिना न प्रतिरोधता प्रतिपश्यते । किं पुनर-
 चात्स्य प्रोक्षारिज्ञेयते प्रमाणम् । कार्यमिति युमः । तदा
 हि न कार्यमन्वार्थे मरति । कार्यं तदयेव । तेन यथायोग्य
 सवद तत्तत्संज्ञम् । यद्यपि च कार्यं प्रत्यक्षेण संबद्धं
 तेनापि सद् वच्य साप्यतपनभावस्यपि तदर्थमेव
 कार्यं प्रत्यक्षेण संबन्धस्यैवमर्थे प्रमाणाभावात् । एव च
 संज्ञेयस्योपरोपिणं वेदितुम् । यदि कार्यं तदेवमन्वार्थ-
 यमः । यथ तर्हि क्षुवादीना विनियोगात्तत्स्यम् ।
 द्वारविरोधसमर्पकतया कार्यविरोधरतया हि रोध-
 रोपिणि रोधतामापयते । नाप्यथा अतिविररस्य रोध-
 रानुपगमेः । तत्र अग्निः 'मीदीनरुहति' इति द्विती-
 यातिना मीदीनरुहति तुपयथाविद्योचनार्थेनादिगमिवाहत्-
 विद्यात्तत्स्यम् सवर्णवली विरोधकत्वात्तन्मुनाति ।
 न पुनरन्वितवैव रोपिता मीदीनात्तत्स्यमापयत्स्य च
 रोपतामाह । 'गा ददाति' इत्यादिपु म्यविचारत् ।
 दिवागन्वकत्वादिना हि सर्वथाव्यभिचारिणो द्वितीया
 वाच्यः । न रोपित, व्यभिचारिवात् । विद्याब्रह्मव्य
 पत्स्य नापि कारकमेव त्रयम् तत्र विविचितीकृतं
 भूतमा पुत्रयोगात् । विनियम अन्वितवत्सुप्रयोगात् ।
 तेनैव निरोधेण भवगत, पालिने सुचदप्यम् 'सु-
 तीकृतवत् कर्म' 'तथाद्युक्तं चानीकृतम्' इति ।
 येषां मते रोपितैव द्वितीयदीनामर्थः, तेषां मते

‘सुवर्णं भार्यम्’ इति क्रतुधर्म एव स्यात् । धृतानु-
गुणाधिकारानुप्ररोधितेव न्याय्या, यत, न स्वतन्त्रा-
धिकारकल्पना एवमत. सुवर्णशेषित्वरथागप्रसङ्गात् ।
क्रियाजन्यफटभागित्वे तु शब्दाद्ये न धृतहानिरिति
स्वतन्त्रकृतृतावगमात्, तत्कारणभूताधिकारत्वेनैव न्याय्या
प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानाद् नियोगान्तरे स्थिते प्रजा-
पतिनाधिनारवत् कल्पनेनाधिकारकल्पनैव उचितेति
स्नानादिषु वस्तुस्वभावरत्नानुचनया लिङ्गत्वेकत्वेऽस्वना-
रूपकः कार्योपकारः । तेन कर्तारि शोचितामानादीनां साम-
र्थ्यरसाभ्यर्थनानं च लिङ्गम् । नाभिधानसामर्थ्यमेव सति
‘आज्यं जुहोति’ इत्यादिषु वाक्यादतिक्रमस्य होमः कार्य-
तया प्रतीयते इति वाक्येनापि न विनियोग, संनिपत्योप-
कारकारणम् । न च प्रकरणेन विनियोगः सम्भवति
येषां प्रकरणे कल्पयति तेषां प्रकरणाधीनो विनियोगः ।
इति कर्तृत्वतावाद्वा प्रकरणम् । तथा च करणोपकारः
कार्यभूतः कल्प्यते, तथाऽसौ संनिपत्योपकारिणा द्वार-
मिति न तेषां प्रकरणेन विनियोगः । स्थानसमाख्यवो-
रपि संनिपत्योपकारकारिणि प्रति न कार्यकल्पयतेति न
विनियोगकारणत्वम् । एव संनिपत्योपकारकाया नियोगे
दमर्थमभिद्धानतो विनियोगतश्च कार्यैर्दमर्थमुपादान-
तश्चाधिकारनियोगकरणभूतयागात्रैदमर्थं विनियोगाक्षेपो
शुभादानम् । तद्वृत्त प्रोक्षणदेः नरत्रयत्वम् । यदि
यदीयप्रकरणोपकारता प्रोक्षणार्थेन रथात् तदा केना-
परेण प्रकारेण तद्विना विनियोगप्रतीतिर्निर्बहतीति
नियोग एव तद्विना प्रतिपन्नस्वरूप करणोपकारक
ताकरूप करणैर्दमर्थमाश्लिषतीति तद्वृत्तमेव प्रोख-
णार्थः प्रत्यर्थेन विनियोगात् पुनः करणैर्दमर्थमेवेति ।
कथं पुनस्तथा करणोपकारकता गुणकणविमोचनादिकार्यं
परधर्मदानेनोपकार्यविशेषादायप्रकृतया ; ननु एव सति
कारानुप्रवेदिनामरथादीनां करणशरीरविशेषादायक
तथा करणोपकारकरवम्, प्रयाजादीनां तु व्यतिरिक्त
कारानुप्रवेदनकतेति न सर्वैक उपकार, क्रियते ।
ततश्च सर्वैरेतिवर्तयतेति न स्यात् । उच्यते, उप-
कार्यविशेषादायत्वात् उपनारविद्वेदपन्नमुपकार्यस्य हि

विशेषोपकारक कल्पयितुं शक्यते । नान्यस्यैत्यव-
घातादिविनियोगादवगम्यते । एवं चेदुपपन्नमवघाता-
देरपि प्रयाजादिभिः सह करणोपकारजननकरत्नम् । कस्मात्
पुनः प्रयाजादिवदवघातादेशोऽभ्युपकारका नाम्युपेयन्ते ।
प्रकृताधिकारनिर्गोमप्रत्यभिज्ञानात् । सम्भवति च अत्र
नियोगीकयं तदीयत्रीहिसकारगुणेनेत्युक्तम् । प्रयाजादि-
तुल्यत्वे हि अवघातादीनामङ्गीक्रियमाणे उत्पत्तिनियोगा-
न्तरमाश्रयणीयमिति वक्ष्यामः । तत्र समग्रश्लोकाः—

‘संनिधानवशोत्पन्ना प्रकृता पूर्वभाविनी ।
भावाधिप्रा स्वमिहेति तदनुप्रहकाङ्क्षया ॥ अव-
हृत्यादिभिः शब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः । प्रकृता-
पूर्वसंबन्ध एव स्वार्थोऽभिधीयते ॥ तथा सति
तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता । व्रीह्यादिभिः
पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥ क्रियाकारक-
संबन्धो ह्येतत्साधनगोचरः । शेषिनोषोऽपि
तस्यैव श्रौतत्वाद्यनुसारतः ॥’ पञ्जिका. पृ.
२०२-२१०.

• संनिपत्योपकारकत्वे (सामानाधिक्ये)
संभवति न आराहुपकारकत्पना युक्ता । तद्यथा ‘अग्नी-
षोमीयस्य वषया प्रचर्यं अग्नीषोमीयं पशुपुषोहासम-
निर्वपति’ इत्यत्र अग्नीषोमीयरेव संनिहितयोः संस्का-
र्यत्वं विज्ञायते, न पशोः आराहुपकारकत्वेन कल्प्यते ।
वा. १।४।४।१२ पृ. १०२.

• संनिपत्योपकारिणः (मन्त्राः) । आज्यग्रहणे
प्रोक्षणे अमिमर्शने च मन्त्राः उपस्वित कर्म अभि-
दधति । भा. ११।१।१।१८. • संनिपत्योपकारिणः
सस्कारातिरिक्तापूर्वकत्पनाऽभावः । सु. पृ. १३७८.

• संनिपत्योपकारिस्त्वेन समवेतार्थत्वसम्भवे आरा-
हुपकारिण वाच्यते, नाम्यथा । सु. पृ. ७२८.

• संनिपत्योपकार्यं यामापूर्वं प्रवानोत्पत्त्यपूर्वं
एव ध्यापिष्यते इति कार्यधिकम् । वचित्तु अगत्या
तदुत्पत्त्यस्यैव प्रधानापूर्वस्य धारणे ध्यापिष्यते । बाल.
पृ. ८४.

॥ संनिपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ५।२।
१।२।२३ ॥

अभिचयने दीशणीयहोमान्तरं बोद्धेन वदनादयो
दीशितसंस्काराः प्राज्ञाः प्रयत्नचनपाठनमेव न कर्म-
कारणं प्राप्तम् । तथोमंजे आदौ किं कार्यं इति विचारे
स्वमकारणं पूर्वं इति पूर्वपक्षे उल्लेखे मन्ते सिद्धान्तमाह ।
संनिपातश्चेत् प्राञ्जनेऽङ्गयोः गुणपत्त्यापत्या क्रमविरोधो-
पेतुं यथोक्ते प्रयत्नयुक्तं स्वमकारणं मन्ते स्यात् ।
आदौ दीशितसंस्काराः कर्तव्याः पश्चात् स्वमकारणं
कर्तव्यम् । तथा कुन्तेऽपि दीशणीशोत्तरपक्षे अति-
यातात् के.

० संनिपातः पूर्वबन्धनयोः सहारख्यानम् । संकर्म-
१।१।२.

॥ संनिपातेऽपैगुण्यात् प्रकृतियत् तुल्य-
कथा यवेत् ॥ ६।६।१।११ ॥

सहाना यजमानानां संनिपाते समकाले सने इत्यर्थः ।
तुल्यकथाः ये स्युः ते एव समेव यवेत् ॥ तथा सति
वराधाय वैगुण्यं न स्यात् । यथा प्रयाज्ञेयु वेचित्
नरासंशकल्याः केचित् तन्नूनापत्कस्याः । तत्र यथ
कथो नोपसहिते तस्य वैगुण्यं स्यात् । अवेगुण्याथे
तु तुल्यकथानामेव संभूय यजनम् । प्रकृतियत्, यथा
प्रकृतायेर विना सादृश्येन फलान्नायः एवं सतेऽपि ।
तस्मात् समानस्त्वानामेव सहाधिकार इति सिद्धान्तः ।

यचनाद्वा शिशोश्चेत् स्यात् ॥ २ ॥

सने नरासंशकालिसमानस्त्वानामेव सहाधिकारः इति
सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी आह । साम्यत्वात् यतो विधि-
वर्तते । न वैवदस्ति भिन्नकथानां न सहाधिकार
इति । यचनात् 'समपक्षेऽयं' इत्यादिसामान्यवचनात्
भिन्नस्त्वानामपि सहाधिकारः स्यात् । शिशोःत् ।
यथा 'पुत्रपत्नीयुवपदधाति' इति यचनात् दावधिरसा
स्यर्धनं स्मृतिविधित्तिविदमपि क्रियते तद्वत् ।

अथवा 'यचनाद्वाऽऽशिरयत् स्यात्' इति स्पृ-
पाठः । आशिरयत् । यथा शतपथे नाम सारो 'इत
प्रतो भवति' इति यचनात् मतदृष्टिं गवि निरृतावा-
पति, आशिरयं जन्वा या कल्पयन्ति तद्वत् ।

न वाऽऽनारभ्यवादस्यात् ॥ ३ ॥

भिन्नकथानां न सहाधिकारः स्यादौ यजमान-
समकाले इति न वा इति शब्दयोर्व्येः । 'समपक्षेऽयं'
इत्यादिवचनं तु न भिन्नकथान् अधिष्ठय उच्यते ।
अनारभ्यवादस्तु यः सामान्यवचनं तत् इत्यर्थः ।
समानकथेयु तद्वचनं सार्धकं भविष्यति । इति न तेन
भिन्नकथानां सहाधिकारः सिध्यति । तस्मान् भिन्न-
कथानां सहाधिकारः इति सिद्धान्ती नवीति ।

स्याद्वा यज्ञार्थेऽप्यदौहृद्व्यतीवत् ॥ ४ ॥

पुनः पूर्वपक्षी ह्येत् । स्याद् वा सिधकथानामपि
संभूयर्धने सनादौ सहाधिकारः । वशिष्ठानीना नयथां-
सादिकस्वस्य यज्ञार्थत्वात् । तेषां कस्यो यज्ञसाधक
एव तन्नूनापत्कस्योऽपि । तस्माद्दुमयकथानामपि सहा-
धिकारः स्यात् । औदुम्बरीयत् । यथा 'यजमानेन
संनिपातौदुम्बरीं परिवाकथयति' इति कथयित्त्वनामस्य
परिमाणेन संनिपातऽपि सर्वेषां यज्ञाधिकारः, तद्वत् नरासं-
सादिकस्योऽपि । तस्मात् भिन्नकथानामपि सहाधिकारः
स्यात् इति ।

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

'स्याद्वा यज्ञार्थत्वात्' इति पूर्वपक्षिणोद्वा निरा-
करोति सिद्धान्ती । औदुम्बरीदृष्टान्तं तु उत्तरपक्षे
विपटयिष्यति । न वशिष्ठानीना नरासंसादिकस्यो यज्ञार्थः
चित्तु पुत्रार्थे' पुत्रप्रधानः । यथ यत्न यज्ञान्त्, तेन
सहितं कर्म तस्य फलदत्, गान्यस्य । तेन नरासं-
कथो न वशिष्ठानिभिन्नानां यज्ञसाधने भविष्यति ।
तस्मात् तत्तत्तस्य तत्र प्रधानत्वात् न भिन्नकथानां
सहाधिकारः संभूयर्धने स्यादौ ।

औदुम्बरीयाः परार्थत्वात् कथालम्बनम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती चतुर्थसूत्रेण औदुम्बरीदृष्टान्तं विपटयति ।
सनादौ - मेनविद्वेनेन यजमानेन समिपता औदुम्बरी
सर्षेणा यज्ञ साधयति इति सक्तुं तनुक्तम् । औदुम्बरीयाः
गान्यथाः परार्थत्वात् । औदुम्बरीयां दुग्धो गुणः, न
यजानम् । तस्मात् सा परार्थानं पुत्रार्थानं कथालम्बनम् ।
यथा 'पुरोडाशकथानेन त्रुपावतुवसति' इति त्रुपो-

वापात् परस्य पुरोडाशस्य कृते कपालं इति परार्थं तथा औदुम्बरी पुरुपात् परस्य यज्ञस्य कृते इति परार्थः । वासिष्ठदीना नराशासदिक्त्वस्तु न परार्थः किंतु पुरुपार्थः । तस्मात् वासिष्ठदेरेकस्य नराशासदिक्त्वे संवृष्टीते न सर्वेषां कल्पः स्रष्टीतो भवति । अतः भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः ।

अन्येनापीति चेत् । ७ ॥

यत्र अनेनेया यजमानानां मध्ये केनापि एकेन यजमानेन संमिता औदुम्बरी शाखा यदि प्रकृतं यत् संपादयेत् तर्हि अन्येनापि प्रयोगान्तरस्येनापि यजमानेन संमिता सती यज्ञ संपादयेत् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् । नैरुयान् तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चाधिभक्तवान् । ८ ॥

एकप्रयोगस्था औदुम्बरी शाखा अन्यप्रयोगस्थेन यजमानेन संमिता न स्यात् । न सा आत्मीय यज्ञ संपादयेत् । यज्ञेन इत्याद्यशाखायै न अन्वितस्य यजमानस्य एकत्वान्, तस्य चान्यप्रयोगस्थस्य यजमानस्य पूर्वप्रयोगे अभिधिकारात् । ' यजमानेन संमिता ' इति विशिष्टाध्यक्तिकाचक्रस्य शब्दस्य च अधिभक्तत्वात् विभक्तत्वाभावात् भिन्न धक्तिकाचक्रत्वाभावात् प्रकृत-प्रयोगेण अशब्दस्य यजमानपक्तिविशेषस्य शेषकत्वाभावात् । तस्मात् प्रयोगान्तरस्येन अन्येन यजमानेन प्रकृतशब्दा औदुम्बरी समात् न शक्यते । सर्वेषां ऽपि औदुम्बरीदृष्टान्तो न युज्यते । तस्मात् भिन्नकल्पानां सत्रादौ न सहाधिकारः इति सिद्धान्तः ।

संनिपातात्तु निमित्तविधातः स्याद् बृहद्रथंतर-यद् विभक्तशिष्टशब्द वसिष्ठनिर्वर्त्ये । ९ ॥

सत्रादौ भिन्नकल्पानामपि सहाधिकारः इति पूर्वपक्ष-वादी अन्यदृष्टान्तेन शङ्कते । तुशब्दः सिद्धान्तपक्षनिरा-हार्यः । संनिपातात् भिन्नकल्पयोः द्वयोः संनिपातत्वं समत्रायात् द्वैतोः निमित्तस्य एकैकस्य विधातः अभावा-भ्यात् । प्रयागेषु नराशासकल्पः वासिष्ठान्निमित्तकः, तनूनवाचक्रः वसिष्ठदिभिन्नकल्पवादिनिमित्तकः । अथ एकस्मिन् एते वासिष्ठशब्दप्रयोगवाये नराशासतनूनवा-चक्रयोः निमित्तस्य अभावाः संपन्नः । तत्र इच्छया

अन्यतरः कल्पः स्यात् । तेन अवशिरोधः । बृहद्रथ-तरवत् । पृष्ठस्तोने बृहत्सामिन् शुक्राप्रता, रथंनरसामिन् ऐन्द्राप्रताप्रता । अथ ' बृहद्रथंतरं पृष्ठं भवति ' इति यत्र विकृतिविशेषे उभयसामिन्समुक्तं तत्र निमित्तद्वयं पर-स्परं वाचिनम् । इच्छेत् तत्र अप्रताया निमित्तं तद्वत् । वसिष्ठनिर्वर्त्ये कल्पनिर्वर्त्ये च प्रयोगे नराशासस्य तनून-पातश्च द्वितीयस्य प्रयाजस्य विभक्तशिष्टत्वात् विभागेन विहितत्वात् वसिष्ठशब्दपसनिपाते एकैकस्य निमित्तस्य परस्परं विधातत्वं इच्छेत् प्रयाजः स्यात् कश्चिदेकः । तेन भिन्नकल्पानामपि सत्रादौ सहाधिकारो न विरुध्यते । वसिष्ठनिर्वर्त्ये कल्पनिर्वर्त्ये च प्रयाजस्य विभक्तशिष्ट-त्वात्, संनिपातात् निमित्तविधातत्वं न विरोधः बृहद्रथतरवत् इति तनूनवाचक्रयोः ज्ञातव्यः । इदं सूत्रं पूर्वपक्षिणः ।

अपिवा कृत्स्नसंयोगादधिधातः प्रतीयेत् स्वामि-त्वेनाभिसंबन्धात् । १० ॥

अपिवा इति अत्राप्येन पदेन पूर्वपक्षं शब्दार्थयति सिद्धान्ती, निमित्तविधातो न भवति इति । स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात् । नराशासप्रयाजविशिष्टे निरिले कर्मणि सफले वसिष्ठदीना स्वामित्वेन अभि-संबन्धः । एवं तनूनवाचक्रविशिष्टे निरिले सफले कर्मणि कल्पदीना स्वामित्वेन अभिसंबन्धः । एवं स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् द्वैतोः कृत्स्नसंयोगः कृत्स्नेन कर्मणा एकैकस्य संयोगो विज्ञापते । तस्मात् स्वामित्वे-नाभिसंबन्धात् कृत्स्नसंयोगात् निमित्तस्य अधिधातः विधातो न भवति । न चात्र वसिष्ठकल्पयोः संनि-पातो विहितः । तस्मात् निमित्तविधातः । एवं च संनि-मित्तकल्पानां सहाधिकारस्वीकारे विरोधो भवति । तस्मात् न भिन्नकल्पानां सहाधिकारः ।

किंवा । कृत्स्नसंयोगात् कृत्स्नेन प्रयोगेण सह एकैकस्य यजमानस्य संयोगात् संबन्धात् निमित्तानां तनूनवाचक्रशब्दादीना अधिधातः विधातत्वात् प्रतीयेत । विधातो न स्यात् । अथवा कृत्स्नानां सर्वेषां यज-मानानां निमित्तं एव संयोगात् निमित्तविधातो न प्रतीयेत । कृत्स्नसंयोगश्च स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् ।

सर्वेषां यजमानानां कर्मणां सह स्वाभिनेन फलभोक्तृत्वर-
रूपेण सन्नात् इत्यसंशयो भवति । तथा च समान-
कत्वानामभिपारे स्वीकृते सर्वेषामेव यजमानानां तेनतेन
एवेनैव वैमिच्छविमिच्छेन संयोगस्य समानत्वात् निमित्त-
विषावप्रसङ्ग एव न स्यात् । निमित्तविषावस्तु एवं
स्यात्- कस्यचित् यजमानस्य नपद्येष्टयथाजे स्वीकृते
अन्यस्य यजमानस्य यदि तदुत्पात् प्रयाजः स्यात्,
स न क्रियेव इति । अन्यस्य यजमानस्य यमिच्छ
तदुत्पात् प्रयाजः, कस्य विषातो भविष्यति । स च
विषातः समानकत्वानपद्ये न प्राप्नोति । इति असमान
कत्वानां सपे नाधिकारः इति ।

साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन संयोगो गुणत्वेना-
भिसंयन्वस्वाम्नात् सत्र विषातः स्यात् । ११ ॥

एते समानकत्वानमेव सहाधिकारः इति सिद्धान्तः ।
यथा प्रथमेषु मध्ये येना सत्रदशानामपि नराशस एव
द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सहाधिकारः । येना वा सत-
दशानामपि तदुत्पादेव द्वितीयः प्रयाजः तेषामेव सत्रे
सहाधिकारः । (कस्यस्यैव कस्यस्यैव न प्रदाहम्) ।
पूर्वसिन्धु ' संनिपातात् ' इति नयने सन्ने भिन्नकत्वानां
समवाये बृहद्रथेतरकत्वं निमित्तविषातः स्यात् इति
द्वयान्तेन आशङ्कितम् । तं दृष्टान्तमम वैपम्येण परि-
हरति सिद्धान्तात् । बृहद्रथेतरयोः शान्तोः नैमित्तिकया
कर्मवृद्धया कर्मवृद्धिनिमित्तेन एकदेशेन सौत्रैकदेशेन
संयोगो भवति । तत्र हि उच्यतेः साधनत्वम्, नैके-
कर्य । सौत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः सन्धः न कृतनेन
संयोगः । नराशसत्वनपद्यथाजयोस्तु नैकदेशेन संयोगः
किं तु कृतनसंयोगः । इति एकं वैपम्यम् । गुणत्वेन
अभिसंयन्वः । गुणत्वेन च तत्र साम भूशते, सौत्रेन
प्राधान्येन । नराशसः तदुत्पादाने न गुणः, किं तु
प्राधान्ये इत्यत्र वैपम्यम् । तस्मात् तत्र बृहद्रथेतरयोः
निमित्तविषातः स्यात् । नराशसत्वनपद्यथाजेस्तु न
निमित्तविषातो भवति । तस्मात् समानकत्वानामेव सपे
बहुपयमानके अशीने च सहाधिकारो न भिन्नकत्वानां
निति सिद्धान्तः । के.

संनिपाते प्रथमानानामेकैकर्य गुणानां सर्व-
कर्म स्यात् । ५।२।१।१ ॥

साजयेते प्राजापत्याः सतदम एतयः यमाम्नाताः ।
तेषु आग्नीषोमीयसंशुभर्माः उपाकरणिनोबनादयः चोदनेन
प्राजाः । तत्र सर्वेषां उपाकरणं कृत्वा ततः सर्वेषां
निषोक्तं इतिरीत्या धर्माः कर्तव्याः उक्त एकस्य पशोः
उपाकरणादीन् सर्वान् धर्मान् कृत्वा ततो द्विती-
यस्य पशोः सर्वे, तृतीयस्य सर्वे इतिरीत्या कर्तव्याः
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । प्रथमानां अनेकेषां
संनिपाते सद्यप्येते सति गुणानां उपाकरणनिषोक्त-
नादिधर्माणां एकेकस्य प्रधानस्य पशोः सर्वकर्म सर्वदाः
इत्यनयः नराशसः कर्म अतुष्टान् स्यात् । काण्डानु-
समयोऽन कर्तव्याः, न पदाभांनुसमयः इति पूर्वः पक्षः ।
सर्वेषां वैकजातीयेषु कृतानुपूर्व्यत्वात् । २ ॥

साजयेते प्राजापत्यापशुषु अग्नीषोमीयात् पशोः
चोदकेन प्राजा उपाकरणदयो धर्माः । तेषां काण्डयः
कर्म इति पूर्वपक्षे सुवेण माने सिद्धान्तविति । वादादेव
पूर्वपक्ष निरस्यति । सर्वेषां प्रथमानां प्राजापत्यानां
पशूनां धर्माणां कर्म अतुष्टानं एकजातीयं स्यात् न
हवैजातीयम् । सतदस्यैव उपाकरणं कृत्वा ततः
सतदस्यैव निषोक्तं कर्तव्यम् । एवमेव उक्तो धर्मः
एकजातीयः सर्वेषु सर्वेषु कर्तव्यः । एवमेव हि धर्माणां
आनुपूर्व्यं क्रमः भवतीति आग्नीषोमीये पशोः कृतं
आनुपूर्व्यं तेषां ते धर्मा कृतानुपूर्व्याः । तेषां भावः
कृतानुपूर्व्यत्वम् ।

कारणादभ्यावृत्तिः । ३ ॥

सतदस्यैव पशुषु पदाभांनुसमयेन अतुष्टानं कर्तव्यं
इति सिद्धान्ते उक्ते, पूर्वपक्षिणः शङ्का एतम् । यथा
अथप्रतिग्रहजन्यदोषनिराकरणं निषेधार्थं पुरोहासोऽपि
एकजातीयानुसमयो न भवति तथा अत्रापि एकजातीय-
धर्मानुसमयो न स्यादिति । तत्रोचर सिद्धान्तात् आह ।
अथप्रतिग्रहजन्यदोषनिराकरणं पुरोहासोऽपि कर्तव्य-
वृत्तिः अनिवार्यः आशुचिः प्रत्येकं धेनेन सर्वधर्मानुसमं
कारणात् भवति । तत्र पदाभांनुसमये स्वीरते पूर्वपक्षे-

पुरोडाशाः शुक्लाः भस्मीभवेयुः । ततः कारणात्
काण्डानुसमयः । प्रवृत्ते तु न तथा कश्चिद्वेषः । तस्मात्
प्राजापत्येयु धर्माणा पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानम् । के.

● संनिपाती । कर्मसंनिपाती मन्त्रः नाम कर्मणि
वरणभूतो मन्त्रः । यत्र मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातो
भरति । १।४।१।९ सूत्रम् । ● संनिपातिनोऽपि
अङ्गस्य अङ्गान्तरं न विशतिपिङ्गम्, रपंतराङ्गस्य
वरदानस्य दर्शनात् । संकर्म. १।१।६. ● संनि-
पातिनां अङ्गानां आरादुपकारकाङ्गवत् अपूर्वप्रयुक्तत्वं
न वेति चिन्ता । अपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति सिद्धान्तः ।
भा. १।१।१ वर्णकं ३. ● संनिपातिना अङ्गाना
प्रधानविशेषे सति काण्डानुसमयः । भा. ५।२।२।३,
● संनिपातिना अनेरुप्रधानेयु पदार्थानुसमयः । ५।२।
१।१-३. ● संनिपातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव ।
प्रधानविशेषे तु ऋचित् काण्डानुसमय, अनेरुप्रधान-
साहित्ये । भाट्ट. ५।२।२.

● संनिपातिष्वेव आरादुपकारित्वं ब्राह्मते, यथा
पशुपुरोडाशादौ । बाल प्र. १।४०.

● संनियोगशिष्टानामन्यतराऽपाये उभयोर-
प्यपाय इति न्याय । तद्यथा- देवदत्तपशुदत्ताभ्या-
मिदं कार्यं कर्तव्यमित्यादेशो देवदत्ताऽपाये यज्ञदत्तोऽपि
न करोति, तथा प्रवृत्तेऽपि । अपय 'पूतकरोरै च'
(पा० ४।१।३६) इति सूत्रमहाभाष्ये अभिहितः ।
साहस्री. ४८४.

● संनिहितश्च बुद्धी भरति । तेन बुद्धौ संनिहितेन
शस्त्रते साक्षाद्दृश्यः शब्दः सप्रत्ययितुमिति । भा.
३।१।६।१२ प्र. ६९०.

● संनिहिते बुद्धिरन्तराहमिति न्यायः ।
संनिहितप्रियुष्टयोदभयो वयान्वयनभावना तत्र संनि-
हितस्यैवामशित्वादन्येन न निप्रवृष्टस्यैवेत्येव निरुक्ता-
यामस्य प्रयुक्तिरिति । साहस्री. ५०९.

● संनिहितप्रचनः हि सर्वनामशब्दः । उचरित-
माशो यः पदार्थं शब्देन संनिहितः, तेन उच्यते ।
अथ तस्मिन्सति विद्वान्निर्गच्छन्निशेषविशिष्टे रूपेण
(स्वशास्त्रेण) संनिहितं प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन

विशेषणेन निशिष्टा व्यक्ति अभिवदितुं शक्नोति । भा.
१।१।१।४९ । संनिहितप्रचनत्वं सर्वनामशब्दाना
स्वभावः । उचरितमात्रः सर्वनामशब्दो यद्यदात्तरेण
संनिधाप्यते तेन सह शीघ्रं संबध्यते । वा.

● सप्तानपूर्वको नियोगः अप्येदमम् । वा.
३।२।१।५।३७.

● सप्तानपूर्वकामः ' अग्नये वैश्वानराय द्वादश-
कपालं निर्वपेत् ' । भा. ३।२।७।२० प्र. ७७१.

● सपिण्डीकरणं प्रेतत्पनिवृत्त्या त्रिभुवप्राप्यर्थम् ।
सु. प्र. १६६, ● सपिण्डीकरणात् प्राक् पार्वणं
नास्ति । प्र. १६६.

● सपिण्डीकरणोत्तरकालं एकोद्विदमपि अन्येषा
सर्वेषा मतेन अनियुक्तम् । सु. प्र. १६६.

● ' सप्त वृणीते ' इति अग्नीषोमीये पशो वषट्-
कर्त्तृनादः, न तु वरणात्तरम् । संकर्म. ३।४।१२.
मीको. प्र. १२३. ' अग्नीषोमीये पशो सप्त वृणीते० '
इत्यत्र अधिपत्तय द्रष्टव्यम् । ● ' सप्तभिर्गुणोति '
इत्यनेनाग्नी घृन्नाद्यर्थाना मन्त्राणामनियमेनोपादानम् ।
प्र. १०।५।५।१४.

● सप्तदश प्रजापतिः ' आश्रावय ' इत्यादिः
दृष्टार्थ एव । संकर्म. २।३।१. मीको. प्र. २६९९.
' प्रजापतिः सप्तदशो दृष्टार्थ एव ' इत्यत्र अधिपत्तय
द्रष्टव्यम् । ● ' सप्तदशः स्रोमः ' अथ सप्तदशशब्दः
सप्तदश-त्वसव्याख्यगुणविधायकः । वि. १।४।३,
● सप्तदशः स्रोमविशेषः, अष्टराने पठतसमाष्टमेयु
अह. सु. । ७।३।१०, ज्योतिषोमे । ५।३।१५.

● सप्तदश प्राजापत्याः पशवः ऐकादशिनपशु
गणविद्वतिः । वि. ३।२।७. ● ' सप्तदश वैदस्य
(धामिषेभ्यः) ' । संकर्म. ४।३।२. ● ' सप्तदश पृथ्वी
तुश्व. ' इत्यस्य सापेक्षत्वात् निराकाङ्क्षीकरणेन भवि-
तव्यम् । तत्र ' मादतीरान्भने ' इति मनसि विपरिवर्त-
मानेन निराकाङ्क्षीनियते । द्रुप. १।१।२।३।५५.

● ' सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते ' अत्र पशु
प्राज्ञानादयो धर्मा कर्तव्याः । तेषु प्रथमे य. इच्छया
क्रमः स्वीकृतः तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पशव्याः

कर्त्तव्या । ओऽयं प्रह्वया क्रमो नाम । भा. ५।१।५।८.

● सप्तदश मासिः पञ्चमिहस्तकरोति । इत्यदेवता-
संयोगात् सागबोधनैवा । टुप्. १।१।२।३।५५.

● सप्तदशतिराशः अष्टादशमस्य इति षाटीप-
सूते । याज्ञ. ४. ३५.

● सप्तदशारत्निता युवदरा पथङ्गम् । वि.
३।१।९. ● सप्तदशारत्निता सप्तपेयाङ्गभूतस्य पथो
रङ्गे भूये निविशते, न तु ऊर्ध्वपादे षोडशिति ।
भा. ३।१।५।१८.

● सप्तदशारत्नित्यम् । वाजपेयोपचारिणं विना
सप्तदशयोगात् वाजपेयस्य च साक्षात् परिमाणेन उप-
कारासम्भवात् यथा वाजपेयस्य उपक्रमेणैव सप्त-
दशारत्नितर तथा उपकरिष्यति इत्यप्यवसानात् वाज-
पेयस्यपश्चात्तान्माङ्गभूतान्प्रत्यक्षद्वारा उपकरोति इत्यवधार्यते ।
सु. ४. ८५६. ● सप्तदशारत्नित्यम् । सप्तपे कार्ये वा
सप्तशक्तिः अष्टादशयन्त्रात् यूपस्य च प्रह्वौ विशाली
तत्रियमन्त्रेन सप्तकोषयोऽङ्गान्प्रवेष्टव्यात् कार्येऽप्यपि
पञ्चरिपोऽनन्तं पञ्चधागास्य च अविदेशादेव शशोपास्य-
परिमाणेन तदुपयोगिनोऽपि अङ्गस्य धनपेष्टव्यात्
सप्तदशारत्नितरम् वाजपेयापूर्वोपशोभिकोऽपि वाजपेय-
विशिष्टस्य यूपस्य उद्देश्यता अङ्गीकार्या । ४. १०५०.

● सप्तदशारत्नित्यायः (३।१।५।१८) । आन-
र्ध्वचक्रद्वन्द्वस्य प्रयासम् । ' एतानि वै दत्त यज्ञानु-
धानि ' नद्यान् वाजपेयस्य इतिहत् संज्ञकमात्मनिष्ठादिनी
यज्ञशब्दात्सग एषी ह्यवधेते । तेन तान् सप्तदशारत्नि-
त्यायः अत्रकल्पते । वा. ३।१।५।१८.

● ' सप्तदशारत्नानि पञ्चदशमस्य ' इति वाग्य-
भुषापञ्चत्वात्प्रियाधम् ॥

अविशोऽवशस्ये ' सप्तदशात्यापानि पञ्चदशमस्य
यज्ञीयात् ' इति श्रुते सप्तस्य सादासंभवात् पथ.सप्तति-
द्रकात् सप्तदशमन्त्रकवाचस्य पञ्चदशमिहोपक्रमोऽपि
निरवः । इति प्राप्ते, पञ्चदशमस्य पञ्चयज्ञीयं भुषाया यथा
मह्यवीर्यविरिति दशैर्दूर्ध्वासायमन्त्रकल्पयन्मन्त्रानुक्ति-
भूतसुवाङ्कसादयमपि यमस्य चाङ्. प्रकणानुद्वयेत् ।
संक्षेप. ३।२।१३.

● सप्तदशारत्नित्येऽपि आनुष्ठानम्, षड्चाम-
पुत्रा सोमस्यस्य पूर्यते । वि. ५।३।४.

● सप्तदशशराये चरी चतुःसकृदागुहिति-
प्राथम्यस्यपन्तरस्येव संभोगि पितृती निपादकत्वर-
सत्ते प्राहृतस्यापि ब्रह्मणस्य निषामस्या । भाट्ट.
५।१।८. ● सप्तदशशराये चरी गुहिलोयेन चतुःसकृदा-
नुग्रहः वाजपेये । ३।१।२।२८।६५-६८. भीको.
४. ४०८४ ' सप्तदशारत्नित्यायः ' इत्यत्र अधिकरण
रूपं यम् ।

● सप्तदशस्तोमस्य विवृतिः । तिस्रः एव ऋचः
पर्याप्तयेण अनुष्ठाना जीवमानाः सप्तदशस्तोमस्य
भवन्ति । तत्र प्रथमे पथाये प्रथमा ऋचु निवार
द्वितीया तृतीया च एकैकवार मितित्वा प्रथमे पथाये
पञ्च जाताः । द्वितीये पथाये प्रथमा तृतीया च ऋचु
एकैकवार द्वितीया ऋचु तु निवार मेक इति द्वितीये
पथाये पञ्च जाताः । तृतीये पथाये प्रथमं ऋचु एकवार
द्वितीया निवार तृतीया च निवार इति तृतीये पथाये
सप्त जाताः ५।५।३-७०७ इति सप्तदशस्तोमस्य विद्व
भारति । वि. १।५।३, ५।२।६ वर्णक २.

● सप्तदशस्तोमस्य विवृतिः । तिस्रः एव ऋचः
पर्याप्तयेण अनुष्ठाना जीवमानाः सप्तदशस्तोमस्य
भवन्ति । तत्र प्रथमे पथाये प्रथमा ऋचु निवार
द्वितीया तृतीया च एकैकवार मितित्वा प्रथमे पथाये
पञ्च जाताः । द्वितीये पथाये प्रथमा तृतीया च ऋचु
एकैकवार द्वितीया ऋचु तु निवार मेक इति द्वितीये
पथाये पञ्च जाताः । तृतीये पथाये प्रथमं ऋचु एकवार
द्वितीया निवार तृतीया च निवार इति तृतीये पथाये
सप्त जाताः ५।५।३-७०७ इति सप्तदशस्तोमस्य विद्व
भारति । वि. १।५।३, ५।२।६ वर्णक २.

● सप्तमेन अन्त्यायेन सामग्यतः अविदेशान्ध-
शुक्तम् । भा. ८।१।१।११. ● सप्तमेन तावत् वेद्यान्नायीन
वर्मणा धर्माः सतीत्युच्यते । ते चरित्तिदेशेनेति । अविदेशो
नाम वै यत्र विहितं धर्मास्तोमस्यस्य तथा देवाः ।
स च नाम्ना सन्नेन वा । तत्र नाम निर्दिष्टमपि-
देशम्, धर्मनाम, सन्नात्तम्, यैरिक्तमिति । चचन
तुनर्दिष्टम्-प्रत्यक्षं आनुष्ठानिकं च । तयोऽनुमानि-
कद्वयविशद्वयते । प्रत्यक्षं तु इदानीमेव चिन्त्यते ।
५।१।१।१२. ● सप्तमेन (अन्त्यायेन) वायुः सन्ति
धर्माः इत्युच्यते । अन्त्यायेन चोद्देश्येति । एष प्रवे-
शः इति नयेन । दशमे सप्तदशस्तोमस्यः पञ्चदश-
प्रवेकः यः, नातोऽपिनाः इति । ७।१।१।११.

० सप्तमाध्यायार्थ । एष तासत्तमेनऽप्यायेन नामायत अनिदेशाश्चमसुक्तम्, अविहितधमनपु एन्द्राप्र दिपु कमसु विहितधमनस्यो दशपूर्वमासादिभ्यो घना अतिदिश्यते इति । भा ८।१।१।१ ० सप्तमाध्यायार्थ । ' प्रयश्चोक्त्यतिदेशोऽस्य दोष सामनिरूपणम् । नामलिङ्गातिदेशो द्वौ सप्तमाध्यायवाद्गा ॥ ' सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे- ' समानमितरच्छयनन ' इत्यादि प्रयश्चयचनातिदेश । द्वितीये- रयतरशब्देन गानमाश्रमिवायिना गानस्यैव अतिदेशकत्वमित्येतादृश पूर्वोक्त्यातिदेशस्य दोषो निवारित । तृतीये- अग्नि होत्रनाम्नाऽतिदेश । चतुर्थे- निगवौषधत्वादि लिङ्गातिदेश । वि प्रस्तावना श्लो १९

० सप्तमाध्यायादि उत्तर पत्रक । ' उत्तरण इदानी ' (पत्रक) अविहितसिक्त यत्वाकेषु एन्द्रामादिषु चित्तित्तुमित्पन्न क्रिमेवा घर्मा सन्ति उत नेति । यत्र च सति तदा के क्रियन्ते वा कथ चानुश्रवत्या इति । तदथमुत्तर पत्रक प्रवतनीय । तत्र सप्तमेन सति घना इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे व्यस्यति । इथ प्रयोक्तव्या इति नयमन । दशमेऽदृशदृशदोषे एतावत् प्रयोक्तव्या नामाऽपिवा इति । भा ७।१।१।१ । पूर्वे पत्रक उच्यतेऽतिवार परिसमाप्य इदानी उत्तरे पत्रके आनदेशनिचाय ह्युद्गुमद्वायस्यया प्रस्तोष्यते । ' इथ कुर्वन् ' इत्युपदेशपूर्वकत्वात् ' तदनुर्वान् ' इत्यतिदेशस्य तद्विचारत्वरि हेतुहेतुमद्भात् । सोम ७।१।१ । अनिदेशनिचारश्च समामिभिः शमपयते समात् । शा ७।१।१ । औषादय प्राहृते घर्मरथि नियत अतिदेशात्, किञ्च न इत्यनेन प्रयद्गन समोऽप्यय आरम्भन । एतन्न निरुपातिदेशोद्वाधाना मारम्भ । पयनुषोमाविद्यायाच दशमान तर तत्राशय प्रयद्गा प्रभूयते । तुष् ७।१।१।१

० सप्तमाष्टमनरमाध्यायार्थविचार । एष तास दोषदिशान्नयनधमनर समनयन प्राध्यायपत्रक गानर प्रदक्षित । इदानी अनिदेशिधान्नयनधमनर समनयनोत्तरपत्रकप्रतिपाद्या अग्निधीयते । द्विषिदि द्विष्यत्वात् उच्यतेऽन्येनानिदेशानक च । इथमिद

कर्तव्यमिति उपदेश, तद्विदित् कर्तव्यमिति अतिदेश । तत्रानुपदिष्टधमनेषु एन्द्रामादिषु अतिदेशेन तस्यासि सतिदोषः सप्तमादिषु चित्त्यते । तत्र प्रथम तावदुपो द्वात्तत्र न व्यरस्या घर्माणा प्रतिपाद्यते । तस्या हि स्यामतिदेशनिचार कर्तव्यो नाययेति । तत्र दर्श पूणमासादिकरणपठिता प्रयात्तदय सर्वथागेष्वेव उच्येतेन संनय लभते । कथम् ? इतिकर्तव्यता हि करणानुग्राहिणा तेनैव संनयमर्हति । न च तद्विधीयमान पत्र प्रतीनित्तयतया सगत्तु क्षमते, वैरूप्यापत्ते । तस्माद्यगे फल प्रति विहिते सत्यनुमितेन वाक्येन धाममन्त्र घर्मा निधीयन्ते । ततश्चाविशेषतः सर्वेष्वेव यागेषु विहिता मयति । ननु प्रकरणान्मानुमितेन वाक्येन प्रकृत्यैव यागस्यानुवादात् कथ पारिप्रवत्वम् । नैप दोष । प्रकरणान्मानादपि यत्रिष्यद्व्येन प्रधाना नुवादस्य परिकल्पनात् । तेन च स्वयकत्या सव्यागा नामनुवादात् । नदशपूर्वमासाभ्या यजेतेत्येव पश्यनेऽपि उद्दिश्यमानस्य विशेषविचक्षाऽसंभवात् सर्वार्था घना इति पूव पद्य । सिद्धातस्तु मात्रैव प्रययाय करणेति कर्तव्यताविशिष्टा विधीयते । तस्याश्च सहाय्य रूपणापूर्वेण शान्तान्तसदिभिर्भेद साधित । तत्रैकस्या मितिस्त यत्वाविशिष्टाया विधीयमानायामयस्या कुत साप्राप्ति । विधीयमानैव मानवा त्रिनिरीशैरैरूप्येण सच्यते । इदमनेनैव युर्वादिति तस्या तु विशिष्टाया विशिष्टाया पश्चादस्मैकहायनी यायेन अद्याना परस्पर सवय । यथोक्तम्- ' एकमानयोपसास्रयोऽप्यशा परम्परम् । उच्यतेऽर्थोपकारिण पश्चादनुभवन्ति ते ॥ ' इति । यत्रपि करणानुग्राह्येवेतिकर्तव्यता तथाऽपि न तेन साक्षासच्यते न हि भवतीत्येव वाग इति किरिकर्य कुर्वादिति । तस्मात् मानवासंभवाद्वा वरुपापूर्वनिरोप प्रयुक्तमप्रज्ञात् न पाटिप्रवमिति यत्रपि यत्रियुक्त तथाऽपि प्रहृतयगानुवादेन विधानात् पाटिप्रव स्यात् । सामान्यवचनोऽप्यधिकारयत्वाद्दोषो घर्मेत तस्मात्तत्रियुक्तत्ववर्धऽपि न पाटिप्रवत्वम् । तथा च नयमये भाष्यकारो वक्षति । किं प्रतिप्रकरण नियता घर्मा उच्यते सत्यति । तत्रप्युच्यते यत्रियुक्तत्वे च सिध्यति ।

यथेने किमिति तर्कपूर्वमवयुक्तमन साधितम् । यति-
प्रयुक्तत्वेऽपि तद्विज्ञेयप्रयुक्तज्ञानञ्चकथते एव व्यपस्थाप-
यितुम् । तत्त्वेन तूचर विषयज्ञा अपूर्वभावनाया उभय-
कथित इत्यदोषः । युक्त तावत् भावयति'केण संवध्यमान
धर्मगत भावययुक्तमिति भाव्य तु नापूर्वं स्वयं भावये-
दिति ब्रूमः । भावना च कल्प्योच्यते इति तत्र तत्र
भाव्य एवचनत् । स्वयंभावापि करणे अपि वागन्त्य
कर्तव्यतोच्यते कामस्य वेति भाव्यविशेषविचार दर्शयन्
सिद्धांते वागस्यैव भावयति दर्शयति । विश्वत्रिदिवि-
करणे च पूर्ववत्ते न चापूर्वंस्य कर्तव्यताभाह फलकर्तव्य-
ताया इति कथा तदन्वयते इति वदन् फलभाव्यो-
त्तरालम्भपूर्वकत्वेन दर्शयति । सिद्धान्तेऽपि फल
विशेषायेषा दर्शयन् न व्यापारस्त कर्तव्यतोच्यते, वरुच
तर्हि व्यापारेणान्यस्य कथ्येति मञ्जि तदानीं साक्षाद्-
मित्याह । तत्कथमिह यत्तेगुणभाज. श्रूयते । दर्शयन्-
माद्यकमेव दयागभुदनुदानान् कुवदिति यत्र कर्तव्यतया
चोद्यते न यतिः अपूर्वं तदित्याह । तस्याद् व्याख्येयमे-
व । किमिति व्याख्यासं संशयेन भाव्यकारेण । ननु
फलमत्र यावत्ते भ्रूयते 'स्वयंकामो यजेत' इति
कत्वैवत्ये त्यादिपि चोदयित्वा एव श्रूयते न तु तद्यमिना
क्रियते, विनये यत्रो तद्वयति अपूर्वं तु तेन क्रियते
तस्मात् तस्य कर्तव्यतोच्यते इति परिहृतम् । अस्मदीः,
न साक्षादपि विदितव्यताफल साधयति किंतु अपूर्वं-
प्रमाणिकया । तेनापूर्वं कृते तेनैव फल मविध्यतीत्यन
धारणापरिहृतयत् तत्रैवत्ये मञ्जि, तेन मा यमयुक्त-
मज्ञातम् । आनन्दसिद्धिकाम्येऽपूर्वं चार्त्नियमरदया
व्यपार्त्नं पर्यन्तवतीति एतेदेव पुनश्चोपरपूर्वं मरदित्वा ।
यथा यदेः प्रत्यक्ष. फले गुणमानः, छ नावाह्वना पूर्-
वंमरदतीति प्रमाणिकी विज्ञायते इति । एतेन नममात्र-
भाष्यमपि भावयत्यप्यायै न णीतिवत् नता आनन्दव्यपते
कर्तव्य कथयति, न यतिः कीदृश इति, तस्मात्-कर्तव्य
तथेतिवत् यतया संभूयःपूर्वं च हृदितेयतास्वता
कर्तव्यमिति भाव्यविशेष व्यापार विधिपुक्त प्रत्ययार्थ
दर्शयति । तस्मात्फलकत्वमिति मरदस्य व्यापारस्य भाव्य
तदर्थ इतिवर्तव्यतावतामित्यर्थः । अपूर्वं च तदिति

फलस्य भावयत् साक्षादसंभूयत्पूर्वं संज्ञान्तमत्तत्तदेव
साक्षाद्व्यपमित्यपूर्वमयुक्तमित्यर्थः । यति पुनरनेन भाव्ये-
णापूर्वंस्य प्रत्ययताम्बलमुच्यते, ततो विश्वत्रिदिवकरणे
व्यापारेणान्यस्य कर्तव्यतोच्यते, कथ्येति भवति साक्षाद्दर्श-
यनाभ्याह्वारेऽव्यपकथ्यते इति न युज्यते । यदा ह्यपूर्वत्वस्य
भाव्यविशेषस्य स्वयम्बेनेवाभिधानं तदा कथ्य भावयत्
मित्याकाहृक्षा न जायेत यत्र तद्विज्ञेयाभ्याह्वारे भवेत् ।
यदा तु भाव्यविशेष व्यापारः कल्पिकः कर्तव्यमिति
भाव्यविशेषार्थेऽपि किमिच्छोऽभ्याह्वारः । एवमन्वयापि यद्यो
वा कर्तव्यतोच्यते कथ्ये वेति न तावदपूर्वं कर्तव्य-
मित्युच्यते, ननु च पठं कर्तव्यं स्यादित्यनेन तदेवोपपाद्यते
मापूर्वंस्य भाव्यविशेषमव्यापारम् । तस्मात् एवमव्यपना-
लोचनेन प्रत्ययार्थत्वमपूर्वंस्य भाव्यकारेणोक्तमिति कथ्य
तद्युपसैवोच्यते इति ।

किमर्थे पुनः प्रत्ययविषयभाव्यत्वफलपरित्यागेन
आनुमानिकभावनाभाव्यापूर्वंस्य प्रयोजकत्वमङ्गीक्रियते ।
एतद्वि भाव्यकारेणैव फले यजे. प्रत्ययो गुणभावः
आनुमानिकोऽपूर्वं इति चोदयित्वा प्रत्ययोऽपि नाऽना-
दस्यापूर्वं संभूयतीति प्राणादिशो विशयते । न वैज्ञातया
प्रत्ययभुतवागवर्णत्वदानिः । यतः प्रत्याख्याऽपि येन
क्रियते तत्करणा भवति यथा 'गोमयै. पचन्ति' 'तृप-
यथा मन्वति' इति वानेन परिहृतम् । कथमनेनेतरारि-
हृतम् । उच्यते । प्रत्ययोऽपि वागस्य फलवाचनभावः
क्षणिकस्य न साक्षात्संभूयताऽनुमानिकपूर्वत्वत्वा-
त्वासाधयते । अनुमिते चापूर्वं न कल्पपूर्वयोः कश्चि
द्विशेषः, द्वयोरपि भावयत्सावतात्कारः, अविश्रुति-
वापरताय । नात्र कश्चिद्वैदुपरत सत्याहितभाव्यमापूर्वं-
शुद्धस्य फल यावदिति क्वं चत्त गच्छेत् । एतेनाऽप्यौ-
पययताम्बयमर्णा वाह्वित्यमदीना वावात्तरापूर्वं
प्रयुक्तिर्भाषयता । अतः हिदमरात्स्वचपूर्वमादनसंभ-
व्याद् व्यपस्थिता एव यदा न पारिच्यता इति ।
तेनानुपरदिद्वयमनेभ्योऽप्यसादिश्वतिदेशेन धर्मोः विषय-
स्तीत्येतेऽव्यपचार्ये यतया विकारान्य चम् ।

तत्र सप्तमे प्रत्ययचनेन तावदेवेन च तावतार्थो-
ऽतिदेशः इत्यर्थः साध्यः । आनुमानिकवचनेनातीदेशो-

बाधित एव (गृहादी इत्यस्यानन्तर अधिकरणत्वेन विव-
धिते इति पूर्णगीयम् । 'गृहे चैनः पचति' इत्यन चैनश्रुतेः
भावनायाः गृहे घृत्वभावात् गृहनिष्ठाधिकरणत्वनिरूप
कारं भावनाया न भवतीति भावः । ननु चैत्रस्य
भावनाश्रयतात् चैनपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य साक्षात् भाव-
नायाः सम्बन्धेन इत्याद्यद्वाया भावनाश्रयस्य कर्तृसंज्ञा-
वश्यंभावात् तदपरोत्तरं प्रथमाविभक्तिरेव भवेत्, न
सप्तमी । तस्मात् तथापि अधिकरणस्य न साक्षात्
भावनान्वयः इति समापत्ते-) चैत्रादी तु परया कर्तृ-
संज्ञया बाधितः । अतः सिद्धं कर्तृकर्मान्यतरद्वारक एव
सप्तम्यर्थान्वयः इति ।

ननु एवं कर्माविशयोर्था 'ग्रामे गच्छति, ग्रामे
गम्यते' इति प्रयोगानापत्तिः, ग्रामाधिकरणत्वस्य कर्तृ-
कर्मद्वारकरासंभवात् । 'लक्षणया उद्देश्यत्वं तत्र सप्त-
म्यर्थः' इति चेत्, 'ओदने पचति' इत्यपि प्रयोगा-
पत्तिः । अत एव धारयतावच्छेदकलक्षणात् एवा-
न्वयः इत्यपास्तम्, ओदनस्यापि तदापत्तेः इति चेत् ।
तत्रापि कर्तृद्वारकरास्य संभवात् । ग्रामाधिकरणत्वचैत्र
श्रुतिगमनानुसृष्टिभिरनस्य चैत्रे संभवात् अन्याय
च्छेदेन ग्रामप्राप्तिकलकक्रियात्यपि चैत्रे ग्रामाधिकरण-
कत्वस्य भाविरात् ग्रामाधिकरणत्वचैत्रश्रुतिगमनानुसृष्ट
कृतिभिरस्य चैत्रे नानुपपत्तिः । पाककर्तुस्तु ओदनाधि-
करणत्वाभावात् न तथा प्रयोगः ।

ननु एवमपि 'अग्नौ पचति, आतपे तिष्ठति,
आकाशे पश्री गच्छति, आकाशे तिष्ठन् आकाशमन्तरो
यमयति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अग्न्याद्यधिकरण
त्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकराशयोगात् । न च 'अग्नौ
पचति इति प्रयोगो नास्त्येव' इति वेपाविदुक्तं युक्तम्,
'यस्मिन्नग्नौ पचेदन्न तस्मिन् होतो विधीयते' इति बहु
तत्प्रयोगाचनत्वात् । न हि घृथयनियामकसंयुक्तसंयोगादि
संज्ञकस्य अधिकरणतामिच्छकस्य सम्भवात् । अन्यथा
'आकाशे मनुष्यतिष्ठति, चैत्रः मैश्रान्ति तिष्ठति'
इत्यादिप्रयोगापत्तेः । इति चेत्, तादृशस्थले 'गृहाया
घोषः' इति न अग्न्यादिपदे तासंबन्धित्वात्त्यादि-
लक्षणया तद्विधायिकत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारा अन्ययो-

पत्तेः । तेन 'अग्नौ पचति' इत्यादेः अग्निर्संयुक्तस्यात्वात्
पचति, आतपसंयुक्तगृहे तिष्ठति इत्यर्थः । आकाशापदेन
गमनप्रतिबन्धकभूमिदेशानवच्छिन्नप्रदेशो लक्ष्यते, यं
अन्तरिक्षमिति व्यवहरणित । सप्तम्या अवच्छेदकत्वम् ।
विपयत्वादिवात् तस्य विभक्त्या लक्षणयामपि न
दोषः । तस्य उद्देश्यत्वादिवत् समस्यर्थस्यापि
साक्षात्संबन्धेनैव गमनसंबन्धित्वम् । नहि सप्तम्यर्थ-
मात्रे तत्रियमः । अपितु सप्तमीवाच्ये एव । तच्च
प्रचुरप्रयोगात् अधिकरणत्वमेव इति तत्रैतन्न नियमः ।
धातुना च निराधार गमनम् । तथा च उक्तविध-
भूमिदेशानवच्छिन्ननिराधारगमनानुसृष्टकृतिः पश्चिनिष्ठा
इति शान्द्रघोषः । 'आकाशे तिष्ठन्' इत्यादी
संयुक्तमयोगावच्छिन्नसंनन्धित्वं लक्षणया सप्तम्यर्थः ।
पदार्थस्यापि 'सुपा सुसुक्तं' (पा० ७।१।३९)
इत्येव लक्षणम् । तस्यापि पूर्ववत् धारयताद्वारकः कर्तृद्वारक
एव वा समर्थः । वस्तुवस्तु आकाशास्यापि ईश्वरोपादान-
कत्वात् उपादानरतमेव सप्तम्यर्थः उपादानकर्तृद्वारकः
अन्वेति । आकाशे उपादानकत्वरात् अनुगतस्तिष्ठन्
इत्यर्थः । अस्तु वा एतद्वचनबलादेव आकाशेऽपि शान्द्र-
निरूपिताधारत्वात् अन्तर्गमिनिरूपिताधारत्वमपि इति
न तत्र लक्षणाऽपि । न चैवं 'अग्नौ पचति' इत्यादि-
प्रयोगाणा लक्षणया उपपादने 'आकाशे मनुष्यस्तिष्ठति'
इत्यादि प्रयोगापत्तिः । तथात्वे 'गृहाया घोषः'
इत्यादी गृहापदेन गृहासंबन्धितरीरलक्षणयाः सर्वसमत-
त्वेन भद्रदुक्तप्रयोगापत्तेरनिवारणात् । अतः सिद्धं
सप्तम्यर्थ्याधिकरणत्वस्य कर्तृकर्मान्यतरद्वारकः अन्यय
इति ।

यस्तु गृहात् नहिः स्थितेन कर्मा दीर्घदृष्टादिना
बाधचलनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे 'गृहे पचति' इति
प्रयोगः, स कर्मकारकस्य तदुद्देश्यदेः परपरया गृहाधि-
करणत्वाच्चातुपपन्नः ।

ननु एवमपि 'भूतले घटो नास्ति, चैत्रे गृहे न
पचति' इत्यादी कथं कर्तृकर्मान्यतरद्वारकोऽन्वयः ।
नहि तत्र भूतलनिष्ठाधिकरणत्वमिच्छकत्वद्वितिसंज्ञाभयत्वे
अग्न्यादिप्रयोगिणि इत्येव शान्द्रघोषः संभवति, भूतले

पट्टदायामपि तथा प्रयोगावचेः । उताश्रयस्य
 पत्रातिरिक्तवृत्तभावाप्रतियोगित्वात्, नना घटादिनिष्ठा-
 भावलक्षणायामपि प्रतियोगितासम्बद्धकारिच्छप्रति-
 योगिनः अप्रसिद्धेः । तदात्र्यात् अनुभूयमानपट्टदा-
 यच्छिप्रप्रतियोगिताकभूतलनिष्ठामानयोष्य अयत्नाया-
 पचेथ । न हि 'उक्तविधामावोऽस्ति' इति एतादृश
 एव शेषः अनेन जनयितुं शक्यः, भूतलनिष्ठाधिहरण-
 स्वस्य अतस्यैव अभावात्तदात्ररावाशक्तुं कर्मद्वार-
 क्यनिष्पन्नमद्वापचेः । पटस्य प्रतियोगितासंज्ञेयान्त्रये
 पारवर्षाप्रपलाभावेन कर्तृत्वाभावात् प्रथमानुपपत्तेः ।
 भूतलवृत्तिपटप्रतियोगिताकामात्र्य कर्तृत्वोक्तौ तस्य
 एकत्वत् 'पटो न स्तः' इति द्विचनानुपपत्तेः ।
 'पटो नास्ति' इति प्रयोगावचेथ । पट एव प्रति-
 योगितासंज्ञेय अभावात्त्रये, अभावे च भूतलाधिहरण-
 रसमहोत्थ 'भूतलवृत्तभावाप्रतियोगी घटोऽस्ति' इति
 शब्दत्रोषाद्री इति वा अतीते भाविति वा 'घटोऽस्ति'
 इति चर्यमानकालान्वयानुपपत्तेः. 'घटो नास्ति' इति
 प्रयोगानुपपत्तिः ।

एतेन 'भूतलाधेयताभावात् घटोऽस्ति इत्यपि
 शब्दत्रोषः' प्रायुक्तः ।

"अथ एतदोपपत्तिरित्याथै सप्तम्यर्थधिकरणस्य
 निरूपकतासंज्ञेय घटाद्यै कालसंज्ञेय अन्य', तथैव
 लक्षणावयोऽपि, तस्य च आशयशब्दे आख्यातायै, तस्य
 च प्रतियोगितासंज्ञेय नञयै अभावे, तस्य च प्रथमा-
 न्तायै घटादौ इति भूतलनिष्ठाधिकरणानिस्त्वकृतै-
 मानकालसंज्ञकथाश्रयप्रतियोगिताकामात्र्यत्वात् घटः इति
 शब्दत्रोषः । भावनेत्यस्याप्रतियोगिमिति च संज्ञा-
 न्वयः नञः समन्विताहारस्वले इति मनम्" तदपि
 न । सप्तम्यर्थस्य सप्तम्यर्थार्थान्वयान्वयान्वयः । अन्वया
 कर्तृत्वाधिवचनाया चैते वच्यते इति भावे प्रयोगावचेः ।
 अत्र एव सप्तम्यर्थस्य आशयसंज्ञेयै परवत्पटोनादान
 कर्तृत्वान्वयपट्टदात्ररव्योनादान वा प्रमागिशानाम् ।

न च ननुसमन्विताहारस्वले वाप्रासंज्ञेय अन्य-
 द्युत्पत्तिरस्त्वने इति केप्राधिकृत्य युक्तम्, चैवे न
 वच्यते इति प्रयोगस्य परमपि निस्तरयित्वावकपटात् ।

आख्यातायैमानससंज्ञायाः ननुसमन्विताहारस्वले अन्व-
 यनयोषक्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

एतेन ननुसमन्विताहारस्वले धातुना शक्यार्थाभावे
 लक्ष्यते । ननुस्तु योत्तरयात् तात्पर्यग्राहकस्वनेन ।
 सप्तम्यर्थस्य च व्युत्पत्तिविशेषकत्वमवा आशयसंज्ञेयताभावे
 प्रतियोगिनि शक्यार्थे कालसंज्ञेयै अन्यतः । भूतल-
 निष्ठाधिहरणतानिरूपकः—वर्तमानकालसंज्ञप्रतियोगिका-
 भावाश्रयत्वं पटवृत्ति इत्यादिश्च शाब्दत्रोषः । भावना-
 संज्ञायादेष न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम्— इति केप्राधिकृत्य
 अथास्तम्, कल्पनाश्रयस्य तदस्त्वत्तात् । 'चैवे न
 वच्यते' इति प्रयोगावचेथ, 'एते न पचति' इति
 प्रयोगानावचेथ एतस्य साक्षात् प्राक्प्रतिपत्त्याभावात् ।

अथ — तत्र कर्तृद्वारकान्वयप्रतीतिरपि 'भूतले
 घटो नास्ति' इत्यनेन सप्तम्यर्थस्य घटाद्यैवताभावाप्रति-
 योगिकालसंज्ञेय अन्यतः— इति मतम्, ततः
 अस्यालक्षणावृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
 योगिकालसंज्ञेय अन्यतः— इति मतम्, ततः
 'एते न पचति' इत्यादौ च एतादृशैरन्यैववृत्ति-
 पाकस्य अप्रसिद्धेः न तदभावे धातुना शक्यवितुं
 शक्यते इति तत्र शाब्दत्रोषावुपपत्तिः तदवश्येन ।
 इति चेत् । न । 'इदानीं भूतले घटो नास्ति'
 इत्यादावपि भूतलाधिहरणपटवृत्तिमत्ताश्रयत्वं घट-
 निष्ठाधारप्रतियोगि इत्यैव शब्दत्रोषात् । प्रसिद्धं हि
 पटस्य भूतलाधिकरणत्वं कालसंज्ञेयै । अतो न प्रति-
 योगिनोऽप्रसिद्धिः । न वा व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् ।
 तयाहि । सप्तम्यर्थस्य तात्त्वं निश्चलसंज्ञेयै आख्या-
 ताया अन्यतः । प्रथमाधेयत्वायै कर्तृत्वसंज्ञेयै तथै ।
 नना पर लक्षणावयोऽपि उतपटनिष्ठाभावलक्षणा,
 लक्षादिश्च तादर्थ्यग्राहकमात्रम् । इदानीं इत्यस्य च निष्पा-
 रयात् नञयोष्येऽपि न स्तः । संभवति हि उक्त-
 यत्ताश्रयताभावा एव तदस्त्वन्वयेन एते पटसिन्-
 काले एतद्वृत्ते घटामादात् । अत्र एव भूतलनिष्ठा-
 पटाभावात्पि अपात् अनुभूयमानस्य नावकावः । एत-
 त् अथिहरणे कदाऽपि न कर्मदिशता प्रतिपत्त, तयापि
 न कर्तुः घटादादिना सप्तम्यर्थस्या, येन प्रतियोग्यप्रसिद्धिः
 आशयस्त्वने, अपि तु प्रत्याक्षिप्यश्रवणेनेन । तथा च

भूतलनिष्ठाधिरणतानिरूपक — वृत्तिवर्तमानसत्ताश्रयत्वं
भूतलवृत्तिरमाणावादेव प्रसिद्धम् । अयमेव प्रकारः
पूर्वेन अनुसंधेयः । एव लडाकार्यस्यापि धात्वर्थान्ययो
न ल्यकतो भवति । तात्पर्यग्राहकत्वस्यापि च स्वीकारात्
तरकालावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे उक्तविधाश्रयत्वे
अत्राहतम् । यदि तु अस्मिन् पक्षे घटस्य आख्यातार्थे
साक्षात्संबन्धेन अनन्वयत्वं कर्तृत्वानुपपत्तिः आशङ्कयेत्,
ततः अस्मादख्यातस्यैव उक्ताश्रयप्रतियोगिकोक्तविधा
भावे सप्तमीननुभवसमभिव्याहारे लक्षणा, ननुपद च
तात्पर्यग्राहकम् । तस्मिन्नाभावे घटस्य आधेयत्वसंबन्धेनैव
अन्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः । सप्तम्यर्थस्य च तस्मिन्नेवा-
भावे कर्तृत्वधितपरपरासंबन्धेनैव अन्वयात् न व्युत्पत्त्य-
न्तरकल्पना । उक्तविधाश्रयतरत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताया
भावश्च घटे न घटस्य भूतलवृत्तिनादत्ताया इत्यर्थात्
भूतलधिहरणवृत्तभावबोधोः ।

एव 'वाची रूप नास्ति, हृदे वद्विर्नास्ति, जातो
सत्ता नास्ति' इत्यादिप्रयोगो अपि उपपादनीयाः ।
न च समवायसंबन्धेन जातिवृत्तः अप्रतिदत्ता समवाय-
संबन्धवारच्छिन्नजातिनिष्ठाधिरणतानिरूपकवृत्तित्विद्यमान
कार्लसंबन्धाश्रयत्वाप्रसिद्धेः कथं तदभासस्य सत्ताया
बोधः इति वाच्यम् । जातावपि साक्षात् स्वरूपसंबन्धेन
वृत्तेः प्रसिद्धतरत्वं सत्तायामपि निरुक्तशामान्याभावो-
परत्वे । 'जातो समवायेन सत्ता नास्ति' इति प्रयोग
स्तु निरुक्तश्रयत्वरम्यैव व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभाव-
मादाय उपपादनीयः । (जातिनिष्ठाधिरणतानिरूपक
वृत्तित्विद्यमानकार्लसंबन्धाश्रयत्वनिष्ठा वा समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नाधिरणतानिरूपकवृत्तित्विद्यमानकार्लसंबन्धाश्रय
तरत्रावच्छिन्ना प्रतियोगिता तद्विलक्षणभावमादाय
इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदककोटौ व्यधिकरणस्य
समवायसंबन्धस्य घटकरत्रान् अभावे व्यधिकरणसंबन्धा-
वच्छिन्नमेति इति ध्येयम्) । समवायेन इत्यस्य च
आख्यातार्थे अभावे स्वानच्छिन्नत्वसंबन्धेन अन्वयः
इति न वाऽप्युपपत्तिः ।

एव 'गृहे चैनो न पचति' इत्यादावपि पूर्वोदये
सर्वे प्रकारेः बोधोपपादनं द्रष्टव्यम् । तत्र तु अयं

विशेषः । चैत्रस्य गृहस्थत्वे पाकाश्रयत्वाभावात्पादाय
पाकाश्रयत्वे गृहस्थत्वाभावमादाय उभयभावे च उभया-
भावात्पादाय विशिष्टाभावाः संपादनीयः । तत्तदभावबोधो
एव च तात्पर्यभेदेन फलम् ।

एव 'स्यात्पां तण्डुल न पचति चैत्रः' इत्यापि
स्यात्पा तण्डुलवृत्तित्वाभावे, तण्डुलस्य पाककर्मत्वाभावे,
पाकस्य चैत्रवृत्तित्वाभावेऽपि च तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।
तात्पर्यग्राहकांतरभावे तु स्यात्पीपदवैयर्थ्यमिहा आद्या-
भाव एव ज्ञातिरि अर्थात् प्रतीतेः । अत एव 'न
जीरतिपतृकः कुर्यात् तिलैः वृष्णैश्च तर्पणम्' इत्यादौ
कृष्णत्वाभावे एव तात्पर्यम्, न तु तिलतर्पणाभावादौ
इति व्याचक्षते वृद्धाः । 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेत यः'
इत्यादौ तु सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मद्वारकत्वासंबन्धेन प्रति-
योग्यप्रसिद्धावपत्तेः अगत्या ननुसप्तम्यन्ताग्या अन्तरिक्ष-
वृत्त्यभावत्वलक्षणया तत्प्रतियोगिभाव आख्यातार्थः अनुसृतो
इति तस्य निव्यानुवादता । तत्र सप्तम्यर्थस्य स्वातन्त्र्येण
अन्वयाभावादेव न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । (पदद्वय-
लक्षितार्थेस्यापि आपत्तातार्थान्वये निपातोपसर्गप्रातिपदि-
कातिरिक्तशब्दगम्यरशात् वक्ष्यमाणस्युत्पत्त्येव निबोधोप-
पत्तेः न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनम् । इत्यधिकः पाठः क्वचित्)
अत एवाथैवादावपाकस्य प्रशास्यस्याप्यन्येव व्युत्पत्त्या
आख्यातार्थभावनाऽन्वयः । 'अन्तरिक्षे घटो न पचति'
इत्यादौ च समभ्यन्त-तन्-धातुभिः अन्तरिक्षवृत्तित्वरूप-
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाभावाद् लक्ष्यते ।
आख्यातेन च आश्रयत्वम् । तथा च उक्तविधाभावा-
श्रयत्वं घटवृत्ति इति शब्दबोधः । अतः अत्रापि न
सप्तम्यर्थान्वयः इति न कुत्रापि सप्तम्यर्थस्य कर्तृकर्मत्व-
तरद्वारकत्वव्यभिचारः । यत्र तु न सप्तम्यन्तपदसमभि-
व्याहारः 'चैनो न पचति' इत्यादौ, तत्र नमर्थस्य चैत्र-
वृत्त्यभावस्य चैत्रवृत्तिर्ज्ञौ प्रतियोगितासंबन्धेन गम्यम् ।
अर्थात् वर्तमानपाकावृत्त्यभाव आख्यातेन लक्ष्य
थिरय तस्मिन् चैत्रान्वय इत्यादि बोधम् ।

एव लिटादिसमभिव्याहारेऽपि 'चैनो न कल्प
मथयेत् (पचेत्)' इत्यादौ यत्र चैत्रवृत्तिर्ज्ञौप्रसिद्धिः
तत्र तस्या 'न कल्प मथयेत्' इतिपदेव निष्पत्त्यम्

स्वपरोपनाभावप्रतिषेधित्वसंयोगैव ननयस्त्वपि वैव-
द्वयभावस्य प्रतिषेधितासंयोगेण अन्वयः । अपसिद्धौ
तु आख्यातेन यावानुक्तं रूपमात्रं स्पष्टयित्वा तस्मिन्
विषयस्यैव प्रयोगत्वेन चैतस्य च आवेपत्वेन अन्वयः
इति सर्वमनवयम् ।

एष अभिप्रेतः प्रविष्टम् - औपस्थेयिकं वैपयिकं
अभिप्रायकं चेति । 'कटे आस्ते, षडे ज्ञानमस्ति,
भोषे इच्छाऽस्ति, सर्वसिद्धात्माऽस्ति, तिष्ठेत् तैल
मस्ति' । उपश्लेषः सान्निध्यवृत्तियम् । वैपयिकं
विषयतासंन्यायवृत्तियम् । अभिव्यापकं अवच्छेदक-
वच्छेदेन वृत्तियम् ।

'सप्तमशिवरणे न' (पा० २।३।३६) इति
वक्ष्यात् दूरत्वित्कार्येणोऽपि सप्तमी । 'यस्य दूरे
अनिते या ग्रामः' । दूरे दूरत्वावच्छिन्नप्रदेशे ।
प्रतिषेधितः पक्षधर्मः । यत्रापि अत्र अभिप्रेतत्वादेव
सप्तमी प्राप्यते, तथापि द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगेण विशेष-
विहितेन प्राप्यवक्तौ प्रतिप्रकाशः चकारः ।

एवं 'कर्मोन्विपपत्स्य कर्मोन्विपपत्स्यानम्' इति
वाचिकात् (सप्तमशिवरणे च इत्यनेव पठित्वात्) इतः
शब्दः विषयो वर्तमानमभिव्यक्तं, यद्यपरि इन् - शब्दः
इत्यर्थः, तादृशकर्मण्यपहय यस्तुयो यदने तस्मिन्
सप्तमी । अर्थादी व्याकरणे । अधीतमनेन इति विभक्तः ।
'इशादिभ्यश्च' (पा० ५।२।८८) इति कर्तारि इन् -
प्रत्ययस्य विधानात् । एतस्य च अदित्वात्वेन 'कृतपूर्वी
कर्म' इतिवत् द्वितीयायां प्रायाया कर्मणि सप्तमीविधि-
सहायेन । तादृशोपपत्तौ तद्वदेन । कर्म सान्निध्यमेव
न तु भासादि । तेन 'सात्तमधीती व्याकरणे' इत्यत्र
काले द्वितीयेव ।

एवं 'साधुसामुद्रशोषे च' इति वाचिकात् (२।३।
३६ अथ सूत्रे) 'साधुः कृतो भातारि भवति, असामु-
द्रशोषे' इत्यत्र सप्तमी । अत्र वैपयिकत्वादिना अधि-
करणसहाय्येन तिद्धौ पुनर्वचनं पठनीयव्याप्यम् । न च
'साधुनिपुत्राणामावकाशत एवमेव' (पा० २।४।४१)
इति यथामात्रवृत्तेरेव साधुसामुद्रशोषे सप्तमीतिद्वेः
एतद्विद्वेः साधुसामुद्रशोषस्यम् । अत्रचांशं प्रतिनः

योगेऽपि साधुसामुद्रशोषे सप्तमी इत्येव साधुसामुद्रशोषे । न
चैवं 'साधुसामुद्रशोषः' इति पठोपयोगान्वापत्तिः, तत्र
राशौ भृशद्वारकाम्यवस्वीकरणे साधुसामुद्रशोषस्यथा-
नङ्गीकारात् । न चैतदपि अत्रान्यत्रिंसाख्यात्वेन
साधुसामुद्रशोषे सप्तमीविधी कथ्यमाणमुने (पा०
२।३।४३) अत्राभिप्रेतत्वेनैव विपुणपदयोगे अत्रापामेव
सप्तमी इत्येवं साधुसामुद्रशोषे । न चैवं एतद्व्यप्येव
साधुसामुद्रशोषेऽपि सप्तमीतिद्वेः उक्तत्वे (पा० २।३।
४३) साधुसामुद्रशोषस्यैव, उत्तरभाविनापत्तिने पूर्व-
भाविमुने वैवर्ष्यवाद्वाप्य अनुक्तिरुच्यते ।

एवं 'निमित्तात् कर्मयोगे' (पा० २।३।३६
सूत्रे) इति वाचिकात् 'कर्मणि द्वीपिनं हन्ति
दत्तवोर्हन्ति कुञ्जरम् । वेद्येपु चमरी हन्ति सीमिन
पुष्कलको हतः ॥' इत्यादी सप्तमी (सीमि
कर्मरियुक्ताऽऽद्योयनिमित्तं पुष्कलकः राक्षस्युगः
हतः । सीमि सीमाज्ञानार्थं पुष्कलकः यद्बुद्धः हतो
नित्यातः इति हर्दत्तः) अत्र निमित्तं फलत्वादिना
क्रियाप्रयोगकम् । अत एव प्रयोग्यत्वं सप्तमर्थः साक्षा-
त्तत्त्वेन क्रियान्वयी । तस्य च कर्मकारकयोगः संयोग-
समवायादिः साक्षात् एव सप्तमीप्रयोगकः न तु साध्य-
योगे ज्ञातः । अत एव तदमात्रे 'वेत्तेनेन धार्यं तुमाति'
इत्यादी 'हेतो' (पा० २।३।३६) इत्यनेन तुर्थायेव ।
तुर्थायापत्तारिनेव कार्यं सप्तमीविधिः, तादृश्यं चतुर्थ्यप-
वादत्वेन वा तदा 'वेत्तनाप चान्यं हनति' इत्यपि
या प्रयोगः । अत्र चित्तुहासरोत्तु समवायात्तः कर्म-
कारकत्वमेव; अत्रचान्यत्रविभासात् । चतुर्थं तु सप्तमीः,
सीमो ज्ञानार्थं पुष्कलकः यद्बुद्धः निमित्तः इति
वदध्यात् ।

एवं 'यस्य च गालेन आरलस्यन्म्' (पा० २।३।
३७) इति वृत्तात् कर्त्तव्यक्रिया निश्चितत्वात् यथा
क्रियया अनिश्चितत्वात्तथा क्रियायाः कारकत्वेनैव तदर्थं
सप्तमं क्रियते तस्याः क्रियायाः कर्त्तुः कर्मणे वा स्वनिपा-
द्वारः इतरक्रियात्सङ्घटने विषयिते ततोपपत्तौ सप्तमी
स्यात् इत्यर्थेवात् 'सादनेपु अर्पापानेपु गमः, गोपु
दुःसामानपु गतः' इत्यादी सप्तमी । अत्र कर्त्तव्यकर्मणा-

‘पञ्चमी विभक्तौ’ (पा० २।३।४२) इति सूत्रात्
‘माधुराः वाशीश्वेत्य आश्विनरा.’ इत्यादौ पञ्चमी ।

एष ‘साधुनिपुणाम्नामर्चायां सम्यग्प्रतेः’ (पा०
२।३।४३) इति सूत्रात् ‘मातरि साधुनिपुणो वा’
इत्यत्र सप्तमी । अर्चाऽर्चावे ‘निपुणो राडो भृत्यः’
इति पठौ । प्रतिग्रहणमुपलक्षणम् । ‘साधुनिपुणो वा
मातरं प्रति परि अनु वा’ । पूर्वमेव च व्याख्यातग्रन्थ
इदं सूत्रम् ।

एवं ‘प्रसितोत्तुनाम्नां तुलीया च’ (पा० २।३।४४)
इति सूत्रात् आम्ना शोभे तुलीया स्यात् सप्तमी वा
इत्यर्थेनात् प्रसित उत्तरो वा इरिणा हरी वा इत्यत्र
विवक्ष्येन सप्तमी । प्रसितः आसक्तः, न तु प्रत्येक
शुद्धः । विपश्यत विभक्त्यर्थः । तुलीयाशाः पाक्षिकत्वार्थे
वचनम् ।

एवं ‘नक्षत्रे च टपि’ (पा० २।३।४५) इति
सूत्रात् नक्षत्रान्वितदृष्टेः ‘नक्षत्रेण युक्तः फलः’
(पा० ४।१।३) इत्यनेन अणुप्रत्ययस्य ‘लुक्विरोपे’
(पा० ४।१।४) इति लुपि कृते नक्षत्रमुक्तं शाल्माति-
पदिकात् ‘अधिकरणे तुलीयासप्तम्यौ साः इत्यर्थेनात्
‘मूलेन मूले वा देवीमावाहयेत्’ इत्यादौ सप्तमी ।
कालिकाधिकरणत्रयं विभक्त्यर्थः । अणुप्रत्ययाकर्षणेन
शुद्धमहाभारते ‘पुषे शानिः’ इत्यादौ सप्तम्येव, न
तुलीया । फाल्गवर्षेऽपि अधिकरणत्रयविषयायाम् ‘अथ
पुत्रः’ इत्यादौ प्रथमाऽपि ।

एवं ‘सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये’ (पा० २।३।७)
इति सूत्रात् राजादीयभोगिवालीयचोरां कारकभोग्येभ्यो यौ
फाल्गवानो वन सप्तमीपञ्चम्यौ स्र. इत्यर्थेनात् ‘अथ
युक्त्वा अथ शोभे ह्यारदा भोजन, इहस्योऽथ कीरी
भोजनारा हस्य पिप्लेत्’ इत्यादौ विवक्ष्येन सप्तमी ।
अथ यद्यपि भोजनश्रेतेऽपि एक एव पुरुषः कर्तृकारक
तथापि अथानजारीनभोजनशियातिरूपितकर्तृत्वात्
ब्रह्मचारीनभोजनक्रियातिरूपितकर्तृत्वस्य भेदात् कारक-
द्वयमभ्यन्तरम् । द्वितीयोदाहरणे तु अथ इति कर्ता,
रक्षं इति कर्म, इह इत्यधिकरणम्, इति चिन्तादीय-

नप्यस्यम् । सर्वत्र अपिपरणत्रयं विभक्त्यर्थः । अथा
दानदायव्यभवात् पक्षे पञ्चमीप्रान्यर्थः निधिः ।

एवं अधिकरणन्देनापि योगे ‘लोके लोकाद्वा अधिको
हरिः’ इत्यादौ पञ्चमीसप्तम्यौ श्रेये, ‘तदस्मि
त्रधिकेः’ (पा० ५।२।४५) ‘समादधिकेः’
(पा० २।३।९) इति च सूत्रीपदिविभक्तिर्निर्दिष्टात् ।
निरूपिततरं विभक्त्यर्थः । स्वतन्त्रव्यापिकयाभयवृत्तिरा-
संयोगेन क्रियाप्ययी ।

एवं ‘यस्मादधिकं यत्र चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’
(पा० २।३।९) इति सूत्रात् आधिक्यार्थकर्मप्रयत्न-
नीयवृत्ते सप्तमी स्यात् इत्यर्थेनात् ‘उप पराये हेतुर्गणा.’
इत्यादौ सप्तमी । प्रतिशोभित सप्तम्यर्थः । स्वतन्त्रव्या-
पिकयाभयवृत्तिरित्येन क्रियान्वयी । अत्रपदं तात्पर्य-
ग्रहणम् ।

एष ‘अधिरीश्वरे’ (पा० १।४।९७) इति सूत्रात्
देश्ये सपिः कर्मप्रयत्नवीचकः तद्वृत्ते ऐश्वर्यप्रति-
शोभिति तदनुशोभिति च ‘अधि रामे गू’, अधि
शुचि रामः’ इत्यादौ पर्यायेण सप्तमी । अत्र क्रमेण
अनुशोभितरं प्रतिशोभितं च सप्तम्यर्थः । स्वतन्त्रव्यैश्वर्य-
संबन्धीतरवृत्तिर्न आक्षयतामित्यतः । अपि. तात्पर्य-
ग्राहकः । रामप्रतिशोभितस्त्वलाश्रये अः, भृष्टतित्त्वत्र
प्रतिशोभो रामः इति च कलिश्लोऽर्थः ।

तत् शिष्टं सप्तम्यर्थः शयने साक्षरिणो वा सर्वोऽपि
भावनामन्वी इति ।

तदेव लिङ्गसंख्यापत्तिरिच-गुण्यमादास्य शिष्टो माव-
नामन्वयः । रहस्यः पृ. १४३-१५८.

अ सप्तमी (यगिस्ता) । सप्तम्याः अपिपरणत्रय-
मर्थः । ‘सप्तम्यधिकरणे च’ (पा० २।३।३६) इति
सूत्रात् । अधिकरणद्वयं च वाचापरत्वम् । ‘आधाराऽ
धिकरणम्’ (पा० १।४।४५) इति सूत्रात् । तच्च
आश्विनत्वम् । तच्च साक्षात्परराठाचारणम् । परपरा
कर्तृसमांसाभ्यन्तराद्यः तेन ‘स्वाव्या पचति, भूसौ
वसति, कृते दोते’ इत्यादियोगेन । अपिपरणं च
त्रिविधं औपशेषिकम्, वैपथिकम्, अधिनायक चेति ।
तेन ‘गुरो वसति, मते शानम्, तिलेयु तैम्प’ इत्यादिः

प्रयोगः । 'चर्मैषि ह्रीपिन हन्ति' इत्यन निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्त हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्वं च पारयञ्जननेच्छादिविषयत्वम् । 'गोषु दुःखमानासु व्यागतः' इति छतिशतमी 'यस्य च भावेन भाव लक्षणम्' (पा० २।३।३७) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्या क्रिया तद्भावः प्रत्यक्षेण सप्तमी इति तदर्थः । तेन क्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरस्यापत्तंकरणम् । एवं मूलशक्तिप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा 'वदन्ति प्राणाजीत्' इति रोदनमनादय इत्यर्थः । अत्र पठया अपि लक्षणा 'पशून् चानादरे' (पा० २।३।३८) इति सूत्रात् । एव 'गोषु गम्य वा स्वामी, ईश्वरः, अधिरति' 'वैश्वानिप्राणा विश्वामित्रेषु चा दापादो देवराजः' इत्यादिषु च । 'साष्टी चैनस्य यने वा प्रतिभूः, गवा गोषु वा प्रसूतः' इत्यादी पशुसप्तम्योः उपरद्विभक्तिरन्तम्, धृयमाणसामित्वादिक्रियासंबन्धेन मूलशक्तिवासंबन्धेनात् । 'गोषु प्रसूतः' इत्यत्र कतिपय-ज्ञानक्रियाया अन्तराद्य । गोशानाम्ये प्रसूत इत्यर्थः । एवं 'हरिप्रजने व्यासुक्तः, आशक्तः, कुशरः' इत्यादिषु । एव निर्घोषणमपि पशुसप्तम्यर्थः । वातिगुणक्रियानाममिः अमिष्ययमानमेदनिरूपयन्तं निर्धारणम् । अत्र मेदाधिकारमेदनिरूपयन्तोः 'व्याज्य वापत्ररूपावच्छिन्नत्व बोध्यम् । तेन 'नराणा नरेषु वा छविषः, घूरः, गोषु कृष्णा संपन्नशीरा, गच्छन्तु भाक्त् शीमः, छात्रेषु मैत्रः मिषः' इति प्रयोगः, न तु 'विप्रेषु छमिषः घूरः' इत्यादिः प्रयोगः । नरराजकच्छिन्ननिरूपितमेदासमानाधिकारणत्वे छति धनिय-वासच्छिन्ननिष्ठमन्वन्मेद समानाधिकरण इत्यत्र इति बोधः ।

न चैवं 'इत्याचारदमादिशातर.स्वाध्यायकर्मणाम् । अत्र तु परमो धर्मो यद्दोषेनात्मदमेनम् ॥' इत्यत्र, 'मृगिमुक्ताप्रसालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्वायम्भुव तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥' इत्यत्र च निर्धारण पशुं न स्यात् अमेदाभावात् इति पाच्यम् । ह्रमिदस्य आरभदर्थेने निर्धारणसंभवात् । दिव्येने तु सर्वस्येति पठया निर्धारणसंभवात् । अत्र एव 'भाषुषाः

पातलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः' इत्यत्र निवारणकेदो पञ्चम्या लक्षणा, अमेदमानाभावात् । एवं 'मातरि साधुनिपुणो वा' इत्यादिषु । 'हरिं हरो वा उलुक्कः, प्रसितः' 'मूलेनावाहयेत्' इत्यादिषु लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपरद्विभक्तिः कारकविभक्तेः इत्यन्तरत्वम्, कारकविभक्त्यर्थस्य भूतक्रियान्वयित्वात् । उपरद्विभक्त्यर्थस्य कश्चित्क्रिया-वयित्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४०-१४४.

● सप्तमी प्राधान्यमपि बोधयति । अगरे गावो वास्यन्ताम्, अगरे कुमुमानि इत्यादिवत् प्राधान्येऽपि सप्तम्यविरोधः । सु. पृ. १०६०. ● सप्तमी 'मिधे जुहोति' इतिवत् निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४।१।७. ● सप्तमी विभक्तिः आधारे भवति । आशक्तश्च क्रियायाः उत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । भा. १।२।१।६।६८. ● सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्तत्वबोधिका । 'मिधे जुहोति' अत्र कपालादिभेदे होमे निमित्तम् । वि. ४।४।१५. ● सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. १।१।१।६।६७. ● ननु प्रधान-भूतेऽपि सप्तमी भवति-यथा आगरे गावो वास्यन्ताम्, प्रावरे कुमुमानि इति । नवति, यत्र प्रमाणान्तरेण इयं प्रधान विधितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थज्ञान गुणभावो युक्तः । १।१।१।६।६६-६८. ● न हि सप्तमी शेषशेषिकत्वम् वदति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८३९.

● सप्तम्यन्तत्वेन निमित्तमुच्यते, यथा 'मिधे जुहोति' इति । टुप्. १।१।१।१।१ पृ. २०९८.

● सप्तम्यन्तस्यैव शेषत्वमेव भूतं न तु शेषित्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अधिकरणत्वमात्रस्य तदर्थत्वात् । पौ. ३।३।७।१४.

● 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकम्ये' (पा० २।३।७) इतिपातिद्वयमभ्ये यो ज्ञात्वात्नो ताभ्यां सप्तमी-पञ्चम्यौ । 'अयं युक्ता हरे ह्यहं शोका ।' 'पञ्चम्ययादृष्टिः' (पा० २।३।१०) एतेः कर्म-प्रवचनीयैः शोगे पञ्चमी । अत्र हरेः संसारः । मणि. पृ. १११.

० यदीसप्तमीभ्यां हि वाटक् संवधः सप्तमनः
असत्सप्तमत्वं प्रपायते न वाटक् मरत्यधीन । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६७६.

० सप्तरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३।
७८, १०।८।११।२३. ० सप्तरात्रे नाम अहीने
चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

० सप्तयोजनेन निध्नोजनेन बाधते । प्रासजापो
ऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, याज. पृ. १३२.

० सर्फं नाम सप्त 'स्त्रमच्छ मुता०' इति उणिक्
भवात्सर्फे सूत्रे गेष तृतीये सन्ने आर्मात्सर्वमाने ।
परंतु सर्फम गानं तृपे न कतेय किंतु 'उणिहि'
इत्येकवचनेन विशेषविधानात् एकस्यामेव श्रुति । वि.
५।२।६ वर्णक ३. ० सर्फं साम उणिहि औभवे ।
मा. १।२।६।२५ वर्णक ३, (तदपि) एकस्यामृचि ।
५।२।६।२८ वर्णक ३.

० सप्तमप्रादीनां यगधि विशेषश्रुतिर्मेव कल्पते
तथापि परोपकारश्रुत्यैव समप्रानामुपादानात् प्रामाण्यम् ।
वा. १।३।१।२ पृ. १६६.

० सप्तमविभागस्यैवौ बोदाना निकषपसिद्धया
सकालीयविजातीययोर्वर्तते । ऋजु. पृ. १५१.

० सप्तमः नाम अग्निः, रामाया गृहमभ्ये भरः ।
के.

० सम्पावसभ्यौ आधाने शैक्तिश्रुतिरूपौ, न तु
आह्वनीयात् प्रणीतो । संकर्ष. ३।२।३ मीको. पृ.
१२७ 'आधाने सम्पावसभ्यौ' इत्यम अश्विनस्य
द्रष्टव्यम् ।

ॐ सर्गं स्याद्भुतत्वादिति न्यायः । अथ न्यायः
पारस्पर्यसाधारिणोऽङ्गिभ्यासा धृताः । तथाहि— ततश्च
'सम स्याद्भुतत्वात्' इति न्यायेव एकैरेन मन्त्रेण
एकैकश्रुतिरिति । साहस्री. ५०३.

ॐ सर्गं स्याद्भुतत्वात् । १०।३।१३।५३ ।।
ज्योतिष्टोमे दक्षिण ऋगिन्मनो वज्रमानेन विभज्य
देवा इत्युक्तम् । तत्र दानं उपैभ्यः समं वेद्यं स्यात्,
विशेषस्य अनुदत्तत्वात् । यत्र विशेषो न भूयते तत्र
समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् समं वेद्यम् ।

अपिचा कर्मवैपम्यात् । ५४ ।।

ज्योतिष्टोमे षोडशम्यः ऋगिन्मन्यः सदस्पाय चेति
या दक्षिणा देवा सा समं विभज्य देवा इति प्रथमं
पूर्ववर्षं वाचाब्देन निरूपयत् द्वितीयं पञ्चमत् । न समं
विभागः क्रितुं कर्मवैपम्यात् विपमो विभागः । यद्वि
कर्मसाम्यमसंविष्पत् विभागोऽपि समोऽभवित्युक्तम् ।
कर्मणा तु न्यूनापिन्त्वेन वैपम्यात् विभागोऽपि विपमः
स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रये, विपमाऽऽऽऽया
विधिभ्रुतौ, परिक्रयाश्च कर्मण्युपपद्यते, दर्शना-
द्विदोपरय तथाऽभ्युदये । ५५ ।।

ज्योतिष्टोमे ऋगिन्म. दक्षिणादानेन परिक्रये अतुल्याः
स्युः । तुदाब्दः पूर्वमूनादपोत्पन्नद्वयनिपासार्थम् । सर्वेषां
दक्षिणा सप्तानां न भवति इत्यर्थः । यत्र परिक्रमस्य
विधिभ्रुतौ विपमाऽऽया. भवति ऋगिन्म. । अर्धिनः
तृतीयिनः पादिन इति विपमा वैपम्यनोधिकं मात्स्या
मेवा ते निपासायाः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः ।
गोदद्याना ऋगिन्म मध्ये चतुर्णां चतुर्णाभिर्देवो गणाः ।
एव प्रथमगणस्येभ्यो द्वादशाहाददा मावो दक्षिणा ।
द्वितीयगणस्येभ्य. अर्धमर्धे पद् पद् गवो दक्षिणा,
तस्मात् अर्धिनः उच्यन्ते । तृतीयगणस्येभ्य. तृतीयः
अंशः चतस्रश्चतस्रो गवो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः
इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्येभ्यस्तु पादः पाद. त्रिंशस्त्रिंशो
गवो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । तेषां तेषां
विपमा आख्या । एतान्तां सप्तभागेन प्रथमपूर्वपक्षस्य
दक्षिणाष्टाभ्यस्तस्य निरसः कृतः । कर्मवैपम्यनिमित्तक
दक्षिणावैपम्य इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरसार्थं 'परि-
क्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्रायाः । एता-
दृशात् विधिनिष्ठित्वात् परिक्रयात् हेतोः कर्मणि कर्म-
निमित्तक दक्षिणावैपम्यं नोपपद्यते । तस्मात् विष्णु-
सारादेश दक्षिणावैपम्यम् । अम्युदये अम्युदयपञ्चके
सप्तमर्धके द्वादशाहे तथा विशेषस्य दक्षिणाभिनि-
त्तकत्वाविशेषत्वे दर्शनात् ज्योतिष्टोमेऽपि वैपम्य
स्वीकार्यम् । के.

प्रयोगः । 'चर्मणि द्वीपिन हन्ति' इत्यत्र निमित्तत्वे लक्षणा । चर्मनिमित्त हन्ति इत्यर्थः । निमित्तत्वं च धान्यैर्जनैरेच्छादिविषयत्वम् । 'गोपु कुसुमानासु आगतः' इति सप्तमी 'यस्य च मानेन मान लक्षणम्' (पा० २।३।३०) इति सूत्रात् । क्रियान्तरोपलक्षणं यत्र अन्या क्रिया दक्षत्रकपरोच्चर सप्तमी इति तदर्थः । तेन त्रियान्तरोपलक्षणत्वं सप्तम्यर्थः । उपलक्षणत्वं च क्रियाकालान्तरयावतैकरूपम् । एवं मुख्यक्रियाप्रतिबन्धकक्रियानादरे लक्षणा । यथा 'वदति प्राजाज्ञं' इति रोदनमनाह्वय इत्यर्थः । अत्र पठया अपि लक्षणा 'पठी चानादरे' (पा० २।३।३८) इति सूत्रात् । एष 'गोपु गता वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः' 'वैश्वामिशाणा विश्वामित्रेषु वा दायादो देवपठः' इत्यादिषु च । 'साडी चैत्रस्य घने वा प्रतिभूः, गता गोपु वा प्रमृत' इत्यादौ पठीसप्तम्योः उपपत्तिरिति सूत्रम्, श्रयमाणस्यानिर्वादिश्रयणसन्त्येन श्रयणक्रियासंबन्धिग्रन्थात् । 'गोपु प्रमृतः' इत्यत्र कल्पित-ज्ञानक्रियाया अन्यायाच्च । गोजानाथे प्रयत्न इत्यर्थः । एवं 'हरिपुत्रने आयुक्तः, आशक्तः, कुशलः' इत्यादिषु । एवं निर्धारणमपि पठीसप्तम्यर्थः । चानिगुणत्रियानामिति अमि यन्ममानमेद्विनिरूपणं निर्धारणरूपम् । अत्र मेदाधिकरणमेद्विनिरूपकयोः व्याप्ययापकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन 'नयणा नरेषु वा क्षनियः सूरः, गोपु कृष्णा सप्तमधीश, गच्छन्तु धान्यं द्वापः, छात्रेषु मैत्र म्रिय' इति प्रयोगः, न तु 'विप्रेषु शशियः सूर' इत्यादिः प्रयोगः । नरराजवच्छिन्नमिरूपितमेदासमानाधिकरणत्वे सति क्षमियत्वावच्छिन्ननिष्ठमन्यतरमेदसमानाधिकरणं सूरत्वं इति नोप ।

न चैवं 'इन्द्राचारदमाहिंसातप स्वाध्यायवर्जनाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्व्योगेनत्पददर्शनम् ॥' इत्यत्र, 'मणिमुक्ताप्रसालाना सर्वस्वेषु पिता प्रसु । स्वावरस्य तु सर्वस्य न पिता न सितामहः ॥' इत्यत्र च निर्धारण पठी न स्यात् अमेदामानात् इति वाच्यम् । कर्माभेदस्य अत्रमदर्थे निर्धारणसंभवात् । द्वितीये तु सर्वस्वेति पठया निर्धारणसंभवात् । अत्र एष 'मायुराः

पाटलिपुत्रनेभ्य आढ्यनराः' इत्यत्र निर्धारणैरुद्देशे पञ्चम्या लक्षणा, अमेदमानाभावात् । एवं 'मातरि छात्रुनिपुणो वा' इत्यत्रापि । 'हरिं हरी वा उरुकुः, प्रसित' 'मूलेनागहयेत्' इत्यादिषु लक्षणा इति दिक् ।

अत्र च उपपत्तिभक्तिः कारकविभक्तिः बली-रत्वम्, कारकनिभक्त्यर्थस्य श्रुतक्रियान्यित्वात् । उप-पत्तिभक्त्यर्थस्य कलितक्रियान्यित्वात् इति दिक् । मणि पृ. १८०-१४४.

● सप्तमी प्राधान्यमपि बोधयति । आगारे गावो वाप्यन्ताम्, आगारं कुसुमानि इत्यादिषु प्राधान्येऽपि सप्तम्यविवेधः । सु. पृ. १०६०. ● सप्तमी 'मित्रे जुहोति' इति न तु निमित्तार्था भविष्यति । वा. २।४।१।७. ● सप्तमी विभक्तिः आगारे भवति । आगारश्च त्रियायाः तत्कारकाणा च विशिष्टाना चारणे वर्तते । भा. १।२।१६।६८. ● सप्तमी विभक्तिः क्वचित् निमित्तारनोधिना । 'मित्रे जुहोति' अत्र कपाट्यादिभेदे होमे निमित्तम् । वि. ४।४।५. ● सप्तमी विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा । भा. १।२।१६।६७, ● ननु प्रधान-भूतेऽपि सप्तमी भवति-यथा आगारे गावो वाप्यन्ताम्, भावारे कुसुमानि इति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण इत्थं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्दगम्य एवार्थज्ञान गुणभावो युक्तः । १।२।१६।६६-६८. ● न हि सप्तमी रोपरोपिसंबन्धवदति । वा. ३।२।७।१४ पृ. ८३९.

● सप्तम्यन्तरेण निमित्तपुञ्जत्वे, यथा 'मित्रे जुहोति' इति । तुप्. १।१।१।१।१ पृ. २०९८.

● सप्तम्यन्तस्थले रोपत्वमेव श्रौतं न तु रोपित्वम्, नहि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः अपिकरणत्वमात्रस्य वदयित्वात् । वा. ३।२।७।१४.

● 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमन्त्रे' (पा० २।३।७) इति वाच्यद्वयमन्त्रे यौ कालाञ्चानौ ताम्या सप्तमी-पञ्चम्यौ । 'अथ सुक्त्वा द्ये द्याहाद्रा भोक्ता ।' 'पञ्चम्यादुपरिमिः' (पा० २।३।१०) एते कर्म-प्रवर्तनीयैः योगे पञ्चमी । अत्र हरेः संसारः । मणि. पृ. १३१.

० पटीसप्तमीभ्यां हि वाहक संवत्सः सप्तमः
असत्सप्तमस्य प्रत्यासत्ते न तादृक् भावधीयेन । या.
३।१।६।१२ घ. ६७६.

० सप्तसत्रे चतुर्णं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।२३।
७८, १०।८।१।२३. ० सप्तसत्रे नाम अहीने
चयनाग्निः कर्तुं शक्यते । वि. १०।८।११.

० सप्तयोजनेन निष्प्रयोजनं वाच्यते । प्रहसयो
ऽप । या. ३।३।७।१४ घ. ८६०, वाछ. घ. १३२.

० सप्तं नाम साम 'इन्द्रमच्छ युता०' इति उष्णिक्-
प्रसादनके सूक्ते गेष तृतीये सत्रे आर्गवपवमाने ।
परंतु सप्तम्य गान कृचे न कर्तव्यं किंतु 'उष्णिहि'
इत्येकत्रयनेन विशेषविधानात् एकस्मिन्नेव ऋचि । रि.
१।२।६ वर्षिक ३. ० सप्तं साम उष्णिहि अर्धेभि ।
भा. १।१।६।१५ वर्षिक ३, (तदपि) एकस्मामृचि ।
१।३।६।१८ वर्षिक ३.

० सप्ताप्रधादीनां यत्रपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्पते
तथापि परोपकारश्रुत्येव समस्तानामुपादानात् प्रामाण्यम् ।
वा. १।३।१।२ घ. १६६.

० सप्तागविभागस्यैवोपादानात् निरूपप्रसिद्धया
सजातीयविजातीययोर्वैतते । ऋजु घ. १५१.

० सप्त्यः नाम अग्निः, सप्ताया यद्वयस्ये भवः ।
के.

० सप्त्यायसप्त्यौ व्यापने ऋचिः काशिरूपे, न तु
आहवनीयात् प्रणीतो । संकर्ष. ३।२।३ मीको. घ.
१२७ । व्यापने सप्त्यायसप्त्यौ । इत्यत्र अचिकरण
द्रष्टव्यम् ।

॥ सर्गं स्यादश्रुतत्वादि न्यायः । अयं न्यायः
परस्परव्यतिरेकविशेषकस्यैव धृतः । तथाहि— तत्र
'सम स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेण
एकैकानुतिरिति । साहस्रौ. ५०३.

॥ सर्गं स्यादश्रुतत्वात् । १०।३।१३।५३ ॥
ज्योतिषोमे दक्षिणा ऋचिभ्यो यजमानेन विभक्त्य
देया इत्युच्यते । तत्र दान सर्वेभ्यः सम देय स्यात्,
विशेष्य अश्रुतत्वात् । यत्र विशेषो न श्रुतो तत्र
समो विभागो भवितुमर्हति । तस्मात् सम देयम् ।

अपिया कर्मवैपम्यात् । ५४ ॥

ज्योतिषोमे दोहयस्यः ऋचिभ्यः सदस्याय चेति
या दक्षिणा देया सा सम विभक्त्य देया इति प्रथमं
पूर्वपक्षं वासव्येन निरस्तुं द्वितीयं पक्षमाह । न समं
विभागः किंतु कर्मवैपम्यात् विपमो विभागः । यदि
कर्मसामपवगविभक्त्य विभागोऽपि समोऽप्यविभक्त्य ।
कर्मणा तु न्यूनाधिक्यत्वेन वैपम्यात् विभागोऽपि विपमः
स्यात् इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अतुल्याः स्युः परिक्रमे, विपमाऽऽऽऽया
विधिभ्रुतौ, परिक्रयात् कर्मण्युपपद्यते, दर्शना-
द्विशेषस्य तथाऽभ्युदये । ५५ ॥

ज्योतिषोमे ऋचिभ्यः दक्षिणादानेन परिक्रमे अतुल्याः
स्युः । तुशब्दः पूर्वसूत्रद्वयोक्तपक्षत्रयनिरासार्थः । सर्वेषां
दक्षिणा समाना न भवति इत्यर्थः । यत् परिक्रमस्य
विधिभ्रुतौ विपमाहवाः भवति ऋचिभ्यः । अग्निः
तृतीयिनः पादिनः इति विपमा वैपम्योपेक्षा आहवा
येषां ते विपमाहवाः भवन्ति । तस्मात् अतुल्याः ।
दोहयानां ऋचिभ्यो मध्ये चतुर्णो चतुर्णामेकेको गणः ।
तत्र प्रथमगणस्येभ्यो द्वादशद्वयं गणो दक्षिणा ।
द्वितीयगणस्येभ्यः अर्धगणं षट् षट् गणो दक्षिणा,
तस्मात् अग्निः उच्यते । तृतीयगणस्येभ्यः तृतीयः
अंशः चतस्रश्चतस्रो गणो दक्षिणा इति ते तृतीयिनः
इत्युच्यन्ते । चतुर्थगणस्येभ्यस्तु षाट् षाट् तिस्रस्त्रयो
गणो दक्षिणा इति ते पादिनः इत्युच्यन्ते । येषां येषां
विपमा आहवा । एतादात् सूत्रमार्गेन प्रथमपूर्वपक्षस्य
दक्षिणासाम्यरूपस्य निरासः शूनः । कर्मवैपम्यनिमित्तक
दक्षिणावैपम्य इति द्वितीयपूर्वपक्षस्य निरासार्थं 'परि-
क्रयात् न कर्मणि उपपद्यते' इति सूत्रमाह । एता-
दृशात् विधिरिदित्वात् परिक्रयात् दैतो, कर्मणि कर्म-
निमित्तक दक्षिणावैपम्यं नोपपद्यते । तस्मात् विपम्य-
सारादेव दक्षिणावैपम्यम् । अभ्युदये अभ्युदयपक्षके
समाप्तौ द्वारसाहे तथा विशेषस्य दक्षिणाविभक्त्य-
काल्पान्वितस्य दर्शनात् ज्योतिषोमेऽपि वैपम्य
स्वीकार्यम् । के.

● 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन एकस्मिन् पात्रे विद्यमानसोमस्य सर्षपैः समादातया मधुष्णीयत्वात् कस्य-चिद्भागविषयं न युक्तम्, तत्सहनायै अनुज्ञापनम् । सोम. ३।५।१६. ● अथवा 'समं स्यादश्रुति-त्वान्' इति न्यायेन दशदश (पातरः) प्राप्ता मुखयये दृष्ट्या अनुवदित्यन्ते । वा. ३।५।२०। ५३ पृ १०२२ । कर्तृसंसर्कार्थे हि सति दक्षिणावत् विभागप्राप्त्या 'समं स्यात्०' इति दशदशैक इति प्राप्नुयात् । पृ. १०२३

● एकादशाना ऋचा (साग्निधेनीना) प्रयनोत्तपयोः यास्रसंख्यासंपर्यग्न्यासे 'समं स्यात्०' इति न्यायेन प्रत्येकं त्रिरग्न्यासः एव संपद्यते । भाट्ट. १०।५।८.

● एकादशसु अन्वशजेतु 'समं स्यात्०' इति न्यायेन सेवीकरणेन विभज्य प्रकृतविकारभावः । बर्हिर्नासा-संशयोः चतारश्चत्वारः विचारः, स्थिदृष्टतः तु प्रयः इति । संकर्म. २।३।४. ● 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येन अग्न्यासद्वयस्यापि आहवनीयाधिकरणत्वे विहिते अत्र शिष्टाग्न्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्यां गार्हपत्यान्वाहार्यपचन-रूपाधिकरणमात्रविधानात् 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन च एकैस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपे अधि-करणे अग्न्यासचतुष्टयप्राप्ते दशधा अग्न्याससिद्धिः । कौ. २।२।५।१६ पृ. २०१. ● द्वयोर्द्वेषेनापि च त्यज्य-मानस्य 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन अर्धं पूर्णो भागः इति गम्यते (सोमोपोष्णादौ) । वा. ३।३।१५।४१ पृ. ८८५. ● न च 'समं स्यात्०' इति न्यायात् (एकादशाना साग्निधेनीना पञ्चदशत्वायै) समविभाग एव प्राप्नोति न द्विश्रुतरग्न्यास इति वाच्यम् । यत्र हि एकैकं वाक्येन एकादि. अनेकस्य विधीयते तत्रैव समविभागः । एकस्मिन् विधेये, विभाग विना तस्यानेकस्य-धामावेन विभागपर्यन्तत्वात् तत्र विधिभ्यापारस्य, तत्र चैकरूप एवोभयत्र विधि थापारो वाच्य इति समविभागविधिः । यत्र तु वाक्यद्वयेनानेक-मनेकस्य विधीयते तत्र विधिद्वयथापारोरेकरूप्य-प्रमाणमात्वात् न समविभागस्य प्रसक्तिः । सोम. १०।५।८. ● पञ्चदशदशैके 'पञ्चोत्तमेऽहनि' इत्यत्र उत्तमेऽहनि पञ्चाग्निषु अवशिष्टानां द्वादशाना 'समं

स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन अन्वहं त्रयाणां त्रयाणां प्राप्तिः । 'त्रींस्त्रीनन्वह' इत्यनुवाद इत्यपास्तम् । भाट्ट. ११।२।१२. ● पशौ एकादश प्रयाजाः तत्र प्राकृताना पञ्चाना मध्ये चतुर्थोत्तमोरेव, पण्डि अप्राकृतदेवत्याः 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन क्रमसोऽङ्गं इति तयोरेवाग्न्यासः । सोम. ५।३।२०. ● प्रयाजा-न्याजवर्गमित्यत्र पञ्चसंख्याकरत्वात् 'समं स्यादश्रुत-त्वात्' इति न्यायेन प्रयाजद्वयार्थे किञ्चिदधिकस्तुत्रमप-स्वेवानयन प्रवृत्त्येन । कौ. १।२।३।२९. ● 'यदाहव-नीये जुहोति' इत्यनारग्न्यासदेन सर्वहोमानां आहवनी-याधिकरणत्वात्. 'आहवनीये द्वे' इत्यस्य आहुरव-न्तरपरिसंख्यायत्वात् अष्टानामाहुतीनामधिकरणपेक्षाया गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणत्वविधौ 'समं स्यात्०' इत्य-नेन न्यायेन एकत्र चतुष्टयस्य प्राप्तस्यानुवादात् 'गार्हपत्ये जुहोति' 'अन्वाहार्यपचने जुहोति' इति वाक्यान्त-राम्या वा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनप्राप्तेऽनुवादात्तुल्यश्लेषगुण-मानविधानार्थत्वात् तत्संयोगस्य आहवनीयसंयोगस्य च द्विराहुतिल्लघुगुणमानविधानार्थत्वात् न वाक्यभेदा-पत्तिः । सु. पृ. ७८१. ● यूपैकदक्षिणा यूपानामन्तराल-भागदशके समपरिमाणत्वायाः 'समं स्यात्०' इति न्यायेन लाभः । संकर्म. १।४।२३. ● त्रिसष्ट्यं पत्तिनाम-विहितेऽपि दशधाऽग्न्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययोः होमानु-वादेन अधिकरणमानविधाने 'समं स्यात्०' इति न्यायेन एकैस्मिन् पञ्चहोमाग्न्यासपत्तेः चतुःपदानुवादायोगः । कौ. २।२।५।१६ पृ. २०१. ● संघिसालस्याव्यपत्तेन साङ्गप्रयोगभावनापवापत्तत्वाभावेन तत्पर्याप्तये 'समं स्यात्०' इति न्यायेन तत्पूर्वश्रमयोगोः समस्योत्प्लेषः इति पूर्वपक्षः । संकर्म. ३।१।२. ● समानपात्राणां तु 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम-विभागे सति वैषम्यप्रसक्तौ अनुज्ञाप्य (चमसमक्षणं) कार्यम् । वा. ३।५।१७।४३ पृ. १०१३. ● 'समे दशपूर्णमासाभ्या यजेत' इति देशस्य नियमविधिः, नातुवादः । भा. ४।१।१।२३-२४. ● 'समे दशपूर्णमासाभ्या यजेत' इयं अधिकरणे सप्तमी, कारकविभक्तिरूपा त्रिनिवोक्ती श्रुतिः । वाल.

८. ५५, * 'समे दर्शपूर्णमासभ्या स्वर्गकामो यजेत'
अथ प्रयोगविधिः पुराणैः महाप्रयोगविधिः । ८. १३.
* 'समे यजेत' इत्यनेन दर्शपूर्णमासार्थमा देश-
खण्डो विधीयते न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१३।२६.

॥ समेषु कर्मयुक्ते स्यात् । २।२।१२।२७ ॥

'मिष्टुदमिष्टुदमिष्टोमः तस्य वाच्यसु एकविंश
मिष्टोमस्यम इत्या अक्षयर्चयामो यजेत' एतस्वैव
रेवतीतु वाखन्तीदममिष्टोमस्यम इत्या पशुकामो ज्येतेन
यजेत' इति श्रुते । तत्र किं तस्यैव अमिष्टुद. वाख-
न्तीयादमुष्णान् यजतः कथम्, 'एतेन यजेत' इत्यनुवाद,
अथवा 'एतेन यजेत' इति कर्मान्तरं इति विचारे
सिद्धान्तमाह । समेषु पञ्चजातीयैस्तु मित्तज्ञानेषु कल्
कर्मेषु भवेत् । कर्मलोभेण कर्त्तुं भवेत् । न गुणान्
कथम् । 'एतेन यजेत' इति अनुवादः किं कर्मान्तर
म् । के.

॥ समेषु वाक्यभेदः स्यात् । २।१।१५।४७ ॥

'इषे त्वा' 'ऊर्जे त्वा' इत्येवजातीयरेषु पर-
स्परान्तराद्दशवेन समेषु तुल्येषु पदसमूहेषु वाक्य
भेद. मनुभेदः स्यात् । 'इषे त्वा' इति एक पत्र,
'ऊर्जे त्वा' इत्यत्र पत्र इति । के.

* न वा एकपूर्वफल्यनातः एकवापकता आपयते
'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' (२।१।१५।४७)
इत्यत्र प्रादरगतत्वात् । घा. २।२।११।१८. ५६५.
* मनुष्यभक्षणे (सिधौतादिनाम्ने) पुन पशो भवि-
ष्यति, सन्ध्याक्षेत्र अत्ररक्षितस्थते, एक चैत्र न कल्पनी-
यम्, षड्कम् 'समेषु वाक्यभेदः स्यात्' इति । भा.
३।४।१।०. ८. ५६५. * 'समा विपतिवति स्यात्'
(२।३।१।८) । यत्ररक्षितोपकरणपूर्वकभक्षणम् ।
यत्रपरदशान्दार्पणधारेण आशीणा म्हेन्दना च
विमतिवति स्या इत्यर्थः । कथयत्तदुः ३।५।१।१।
५२ अन्. * समास्येव विद्यतु ऋतु गानम् । नि.
१।२।१५. * 'समासु गानम्' 'समासु गानेत्' ।
श्रुतिश्च न्युक्तलिङ्गात् 'समासु गानम्' इति न्यायान्
परीत्यसौ । १।२।५. अर्धक २.

मी. को. ५२०

* समसंख्याकानां धर्मविधिविधेयं प्रथमस्य
पानानुष्ठानम् । विन्दुत्. १२।२।८।१३-२५.

* समसंख्याकविधीषे ब्रह्मपानानुष्ठानम् । भाट्ट.
१२।२।८.

* समक्षप्रवाहन्यायः । समक्षप्रवाहन्यायेन मुख्या-
ल्पमन्त्रेणैव अमुकपदविधेर्लोडविषयः । श्रीकर. १।३।
१३. * भुविगतेषु उगास्त्रिगन्धाना बहूना अधिचरि-
भेदेन समक्षप्रवाहन्यायेन श्रवणमाह्वानात् परस्पर-
मित्याह सिद्धम् । ३।३।५६.

* समन्वयसूत्रम् । (इदमेव समन्वयधिकरणम् ।
१।१।४।५) । 'आम्नायश्च क्रियापरेत्यात्' इत्यधि-
सूत्रेण वेदश्च क्रियापरेत्येव मानान्त्र कच' इत्यविरोपेण
अक्रियापाना अत्रायाद्यमात्राङ्गप 'विधिना त्वेकवाक्य-
स्यात्' इति सूत्रेण चेन्नसिद्धादीपित्यनेन भासमानाना
वाक्याना विभेदनाकथयता त्रियार्थतामुपपन्न वैधित्तिना
तत् प्रागाप्यवमर्षेण कृत् तद्वि आदययनेन समन्वयसूत्रे
ब्रह्मविपथाना वाक्याना अनपेक्ष्य विधितोपपत्ता अधिवा-
यानामेव सता प्रागाप्यवमर्षेण 'वाक्यत्वात् । परिमल.
३।१।१।११. ८. ५० अन्.

* समभिव्याहारश्च सति एकमेव भवति । यथा
पाचको लावक. इति । समभिवाहारात् सन्धयमनु
गास्यामहे । भा ३।२।१।२७.

* समभिव्याहारमात्रकल्प्ये वापत्तत औद-
नराशिवरणे निरुक्तम् । सु. ८. ५९०.

* समभिव्याहारशब्दः सन्निष्कारणवाची । सु.
८. ११३७.

* समर्थ । यदा उपमर्ष. प्रतिशद्विजुगमभियत.
तदा अथ शब्दः प्रयोग. इति शेषः प्रयोगविधय.
स समर्थ । समयेन निर्वृत्त शामयिक. । ऋजु.
८. १०५.

* समयाधुपित - समर्थ. अक्षयः, प्रमथु-
पित प्राप्तः सूर्यः । समयाधुपित. सूर्यः । नि.
५।१।१८.

* समर्थः अधिवादी । समर्थे च नाम्ने कर्मणि
अद्भवपानोभवाविषयम् । त्रिसकर्मणु तु अद्भेपु यथा.

रुचिन्याय । तथा च नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थो
ऽधिकारी । सीन्या, * समर्थः । अर्थो समर्थश्चाधि-
त्रियते इत्युक्तम् (६।१।२।५) । भा. १०।२।
२२।५६. * 'समर्थं पदविधि' (पा. २।१।१) ।
परोद्देशेन विधीयमानः समासादि, समर्थे, त्रिप्रह-
वाक्याभाषिचाने अङ्गि प्राप्त इति सूत्रार्थे, इति वैया-
करणा । मणि पृ १४६ । परोद्देशेन विधीयमान
समासादि समर्थं, स्वार्थनाचक्रपदनिष्ठ इति सूत्रार्थं,
इति गौतमीयाः । पृ. १४८. * समर्थस्यैव सर्वाङ्गो-
पसंहारे काव्ये अधिकारः । भा. ६।३।२।८-१०,
* समर्थानां हि तद्विदित उत्पद्यते । ६।१।३।९,
* समर्थानां हि पदानां समासो भवति । सामर्थ्यं च
मगति विशेषणविशेषभावे । अगाधारण च भवति
विशेषणम् । २।३।१।१ पृ. ५७२

* समर्थहेतुमद्भावे कार्यक्षेपाऽनुपपत्तिः । कणिका.
पृ. ४५६.

* समर्थेण संज्ञा । भा ५।३।३।४.

* समस्तसाधुद्वयं अन्यसहितात् अवदीयमान
वचन । वा. ३।५।१।३.

* समस्तधार्मी पयो पत्न्यविशेषः इडापाप
सदृश । वि. १०।७।४.

* समस्तयति । अनेनेभ्यो हविर्भ्यं अवदाने
वत्तये समस्तयति इतिशब्दः प्रमुच्यते । एतस्मादेनाच-
दाने तु भवत्यति-सन्धः । के (पृ. ३।५।१।३)

* समस्तयः एकार्थोऽग्निपातः । वा ३।३।७।१४
पृ ८२२. * समस्तयश्चैक । येन संयत्नेन आधेय
आधारस्य स्तानुरक्तबुद्धिजनस्य स सन्धः, समस्तय ।
न तु अयुतसिद्धसंज्ञस्य स । युतसिद्धेर्वैकुण्ठमशक्यत्वात् ।
पृथक्चानुसन्धस्य बृहशान्तयो सन्धेन तयो समस्तय
संज्ञयो न स्यात् । मणि पृ २२-२३. * 'आश्रयी
येन भिक्षोऽग्नि संयत्नेनाश्रये धियम् । स्वानुरूपा सदा
सुवर्त्तु समस्तयः स वीर्यते ॥' सु. पृ ३७५.

* इह प्रत्ययात् समस्तय इति पदार्थविदासुद्धार ।
ऋजु. पृ. १९७. * 'समानविषयव हि समवायो-
ऽभिधीयते' । न दोषश्च संभवमान समस्तय । किं

तर्हि । विषयैकत्वम् । . प्रमाणयोः परस्परापहार्थ-
समानविषयत्वलक्षणं, समस्तयः । तथा यत्र शेषभेदेऽपि
एकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्योपकारनिबन्धनः एकेन प्रमाणेन
अन्य शेषः साधनत्वेन प्रतीयते अ-येनापरः । न च
एकसाधितोपकार शेषी शेषान्तरप्रपेक्षते, तथापि एक-
विषयापहारित्वात् समस्तयः । स च विशेषे एव सति
भवति इति समवायप्रहणेनैव सिद्धो विशेषः । ...
तस्मात् विशेषविषयमेव समस्तयप्रहणम् । वा. ३।३।
७।१४ पृ ८२२-८२३. * न वय (प्राभाकराः)
वैशेषिका इव नित्य समवायं अभ्युपेयम् । ऋजु.
पृ. १८८.

समवाये चोद्भवा संयोगस्यार्थवत्त्वात् ।
४।३।१।२।२९ ॥

'अग्निं चित्वा शौत्रामण्या यजेत' 'वाजपेयेन
इष्ट्वा बृहस्पतिसत्त्वेन यजेत' इत्यत्र अग्निचयनशौत्रा-
मण्योः वाजपेयबृहस्पतिसत्त्वयोर्था किं अङ्गाङ्गिसंबन्ध
उच्यते अथवा कालार्थः संयोग इति किंचिदपि सिद्धान्त
पति । इयं चोद्भवा समवाये अङ्गाङ्गिसंबन्धे स्यात् ।
अग्निचयनशौत्रामण्यादेः अङ्गाङ्गिसंबन्धविषयिणी इयं
चोद्भवा स्यात् । कुत ? संयोगस्य अर्थवत्त्वात् 'चित्वा
यजेत' इति सन्धस्य सफलत्वात् । अङ्गाङ्गिसन्धभावे
सयोरुक्तं सन्धो निष्कृतः स्यात् । तस्मात् अग्निचयन-
स्याङ्ग शौत्रामणी । वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसत्त्वः ।

कालश्रुतौ काल इति चेत् । ३० ॥

'अग्निं चित्वा शौत्रामण्या यजेत' इत्यनेन अग्नि
चयनस्याङ्ग शौत्रामणी, 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसत्त्वेन
यजेत' इत्यनेन च वाजपेयस्याङ्ग बृहस्पतिसत्त्व इति
शयते इति सिद्धान्तित्वा पूर्वसूत्रेणोक्ते पूर्वपक्षमाह ।
चित्वा इत्या इति कल्पशब्दः कालश्रुति । कल्या
प्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वात् । अस्या कालश्रुतौ सत्या
बृहस्पतिसत्त्वस्य कालः कालमात्रमुक्तं नाङ्गाङ्गिभावः ।
तस्मादयं कालार्थ संयोगः । इति चेत् ।

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् । ३१ ॥

सिद्धान्तो आह । न कालार्थ संयोगः स्यात् ।
प्रयोजनेन फलेन अद्यमवायात् संयत्ताभावात् । वेचक

कालोर्मै सपौषे सति सीरामपथाः बृहस्पतिस्तव्य च स्वतन्त्रं पत्रं वाच्यम्, तत्वेदं न श्रुते इति अङ्गत्वमेव स्वीकार्यम् । इति सूक्तिः ।

अथवा प्रयुज्यते इति प्रयोजनं कर्मणि ल्युट् । बृहस्पतिस्तव्ययात् परातः प्रयुज्यमानेन प्रत्ययेन वाच्येये बृहस्पतिस्तव्यकालस्य विधेयतया असंभवात् । न हि फेचलक्षणमेतत्वे वाच्येयेयूहस्पतिस्तव्योः निषतः पूर्वा-परीमात्रो शर्तुं शक्यः । तस्मात् कालार्थः संयोगः । इति क्लृप्तहूलम् ।

क्रिया प्रयोजनेन वाच्यत्वायैव वक्ष्येन सीरामपथाः वाच्येयेन च बृहस्पतिस्तव्यत्व व्यसनायात् संभवा-शान्तात् प्रकरणवाच्यः स्यात् । तस्मात् कालार्थः संयोगः किन्तु अङ्गाङ्गिभ्यश्च एव । फे.

● समवायनिर्वाच्यस्य परिभाषामाश्रयम् । कुं. १।१।६।९.

● समवायलक्षणः संकचः अगौद्येयः न्यक्तोः जाला सह, क्रियायाः कारकैः सह, अव्ययिनां अवयवैः सह, गुणानां गुणिभिः सदेति । अतुतसिद्धयन्त्रेत्त्वं स्पष्टत्वादयः । कातिक्रियामुदाहरयतिनः व्यक्तत्वादिभ्यः अन्येन अनाश्रिताः । व्यक्तिसुणिकारकावयवाणु यद्यपि अन्यनाशिताः तथापि अष्टम्यगतिमन्तः इति अनुप-सिद्धाः । ऋजु. पृ. १८८.

● समवायसंबन्धेन भावभ्रान्तौत्पत्तौ तदात्मन-संबन्धेन इत्यस्य कलकता इति ह्यप्रायिकारणविवकः कार्यकारणभावः । मणि. पृ. १७.

● समवायिकारणं तदेव भवति, यत्रैव कारणं तत्रैव कार्योपलब्धिः इति युक्तम् । सुहृत्सि. पृ. २।९.

● समवायिकारणं यत्र तत्रैव कार्योपलब्धिः यथा, यत्र उन्मत्तः तत्रैव पतौपलब्धिः । ऋजु. पृ. २।१६, ● सम-वायिकारणम् । समवायिकारणत्वात्सर्वं हि अष्टमवायि-कारणं भवति । यथा हस्तसंयोगः हस्तस्यपदोत्पद्य पदलो-रत्तौ निमित्तम् । पृ. १६१. ● समवायिकारणस्य व्यापारव्यपत्तिदिः । सु. पृ. ६६०.

● समवेद्युगमाहो हि भावप्रवचः । धा. ३।१।६।१२. पृ. ६७७.

● समस्तं मीगानुगमनं मैत्रावरुणम्, व्यक्ताः दीपा भाष्यर्यवाः, भक्तानि अनुभवचानि हौतणि । वि. ३।७।११.

● समस्तपद्मशरावन्वायः । मीको. पृ. ९९२ 'आतिःपायः' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

● समस्तवचनं कपालविषये 'आग्नेयमहावपालम्' इति । भा. १०।५।१।११, ● समस्तवचनं सामिपेयो-विषये 'पञ्चदश सामिपेयोत्पत्त्या' इति । १०।५।१।११.

● समस्यमानपदत्वशयगतसार्थबोधरत्नं ध्रुवसिः । मणि. पृ. १४२.

● समस्यवादः 'षोडशाज्यानि मरन्ति' इति वक्षे । संकचै. २।१।१२, 'सप्तदशाज्यानि पञ्चकामस्य गृही-यात्, पञ्चशतीर्तं भुवाया यथापञ्चतीतरयोः । २।२।१३.

● समाख्या अपि पृथक् प्रमाणम्, अत्रोप-क्षय-वाचितवचोप्रमाणान्तरप्रयोगेऽप्यत्रावात् । वि. ३।१।६.

● समाख्या अपि विनिर्वाच्यारणम् । भा. ३।६।१३.

● समाख्या उत्पत्तिगता मेदिना भवति । धा. ३।७।२।१२९.

● समाख्या काल-कौशुमादिरूपा व्यञ्जयवर्षददायप्रवर्षकयोपपद्यते । तेन कलादेः काल-कादिवेदकृतेन नास्ति । वि. १।१।८. ● समाख्या कामं विपञ्चयत्वात् दुर्बला स्यात्, हाऽपि तु अन्य-काशत्वात् अवश्यमङ्गीभवत्येवम् । तथा सति प्रातिमाने-ऽहो व्यापिषये नाप्यधिक्यते । धा. ३।५।१२।१२९,

● समाख्या काम्यवाज्ज्वालावश इति । यद्यपि समाख्या यत्काम्यवशात् कुर्वीत तद्यपि वक्ष्येयत्वात् क्रमेण वाच्येयैव । ३।२।७।२०.

● समाख्या क्रमात् (स्थानात्) दुर्बला । तथा क्रमवशात्प्रयोः क्रमो वेद-कश्चित्तमेव अङ्गाङ्गिभ्यः देशकामान्यन्निष्ठि परस्परवर्षे परकाशम् । सर्वत्र हि केनचित् अस्मिन्प्रदेनेन संकचो-ऽव्यवहरेत् । न च समाख्यानवतः किञ्चित् देशकामान्य-वेदकत्तत्तत्प्रवृत्तमाह, तेन संकचामिहोपपन्नः । मनु च समाख्या संकचमेवाभिदधाना प्रवर्तते इति ध्रुवितुषथा प्राप्नोति । नैवदेवम् ।

'अत्र एव हि संकचः कल्पते यः समाख्यया । अन्यत्र शेषतोऽपि चतुस्तथा प्रति-पाद्यते ॥' अर्थात् प्रथमं केनचित् प्रकारेण अन्य-पाद्यते ॥

गतसंबन्धाना समाख्या वर्तते । सा च रोपरोपिन तावत् नैव प्रतिपादयति । केनचित् सबन्धेनोपपद्यमानत्वात् सबन्धमानमपि नैवाभिषेते । नहि यौगिकैः सबन्धोऽभिधीयते इत्युक्तम् । समाख्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या अनुपपद्यते । सबन्धमानस्य चैतदप्यम्, किञ्चित्प्रतिभेदात्प्रमत्ति इत्यप्यम् । ततश्चापत्र क्रमात् जपन्यप्यम् । नहि किञ्चित्प्रति सामान्यमनुमानप्यम्, देशसामान्यस्य प्रत्ययत्वात् । इह तु तत्पदस्याप्रत्ययत्वात् आनुमानिकत्व इति विप्ररूपे । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यमस्तीति कल्पयति, तावत् नमेण नूनमनयो वाचिदपेक्षाऽस्ति येनेय समानदेशो पठितो इति प्रकरण कल्प्यते । यावच्च किञ्चित् सामान्य अपेक्षा कल्पयति, तावदितरप्यप्यत्राक्यता कल्प्या । तथा यावदिह एकत्राक्यता भवति, तावदितरत्र उपकारसामर्थ्यसिद्धिः । यावच्चैह उपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण ध्रुतिरुत्पादिता । ततश्च यावदिह श्रुतिमनुमानानुपपन्नमेत तावदितरत्र विनियोगे सिद्ध निराकाङ्क्षीभूते प्रकरणपाठे, सर्वमेतत् प्रचितमपि अपरिपक्वचित्छेदात् आमसकल्पित्वं ह्यन निर्नीज भवति । तस्मात् अथविप्रकरणं परपर बाध्यते इति सिद्धम् । वा. ३।३।७।१४ पृ ८३४. * समाख्या निष्कालविषया । तुप्. १०।१२।७।६३. * समाख्या द्विविधा— लौकिकी वैदिकी चेति । पुनरपि समाख्या द्विविधा— सामा यसमाख्या, विशेषसमाख्या च । बाल पृ. १२ * समाख्या द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । होतृश्रमसमभक्षणान्तरम् ' होतृचमस ' इति वैदिकस्य समाख्यया । अन्वयो तत्तपदान्तरं च लौकिकस्य ' आन्वयंयम् ' इति समाख्यया । मीन्या * समाख्या घर्माङ्गतावेषक प्रमाणम् । मणि. पृ १३ * समाख्या निरपेक्षा प्रकला यथा— ' अप्ययुं ' इति । सापेक्षा च दुर्बला यथा— ' चमसाव्ययुं ' इति । प्रयोगवचनाधीना तु समाख्या अत्यन्तजपया, तेन ह्येनस्य सामनेगे ह्यन्तत्वेऽपि ज्योतिष्टोमविचारत्वात् न वेकमुद्रावृत्तिरिव तस्य कर्मफलं कर्तव्यं । वाजपेयस्य यजुर्दोषेण त्वेऽपि च आग्यत्रादिशोभशुक्लत्वात् नाभ्युत्तिरिव कर्तव्यं किंतु सर्वं । नि. ३।७।२२-२३. * समाख्या ।

प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षते दुर्बला । यावच्च अनिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यते तावत् कस्य वर्तार नियच्छति । वा. ३।७। २३।१. * समाख्या भृशप्रकार (समसिधमाख्या) । वपट्प्रकारश्च मणौ निमित्तम् ' वपट्कुं प्रथममश्व ' इति वचनात् । अन प्रायश्चित्तविशिष्ट भृशश्च विदधाति । भा ३।१।१०।३१ * समाख्या म विरोधानुसरणमेव करोति । ' उद्रातृचमस ' इति समाख्या । वा. ३।५। ८।२३

* समाख्या निरूप्यते । समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिक शब्दस्य समाख्यात् इति तु निष्कर्षः । स्वपदकपदार्थनिरूपितस्वपदकपदार्थनिष्ठाङ्गतावेषके द्वे अतिव्याप्तिवारणाय घटितान्तम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्ये अति यातिवारणाय यौगिकशब्देति । अथ यौगिकत्व न अनेकपदघटितत्वम्, ' घेनुर्दक्षिणा ' ' सुकले घट ' इत्यादियस्तत्र कस्याधारणत्वात् । अत एव न त्रिपदस्य, स्वसमानार्थकवाक्यान्तरकत्वरूपस्य तस्य ' यौगिकी ' ' श्वेत कलश ' इत्यादिवाक्यान्तरमादाय उक्तं यस्तत्रान्येऽपि सत्त्वात् । न च स्वपदकपदघटितविग्रहकत्वस्य सत्त्वात् नोक्तदोषः, ' यौर्दक्षिणा ' ' श्वेतो घट ' इत्यादिवाक्य आदाय उक्तदोषात् । स्वपदक्यावत्पदघटितविग्रहकत्वं ' आन्वयंयम् ' इत्याद्यस्वपदविग्रहकसमाख्यासु अयासम् । इति चेत् । न, आनुशासिनानुपपत्तिकपदघटितस्य प्रवृत्ते यौगिकत्वरूपत्वात् । इदन्तद्विद्वत्तानुपूर्वी आनुशासनिकी इति न दोषः । अत्र ' यजेत ' इत्यादिपदध्रुवो अति यातिवारणाय सुवत्तर परंपरार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितोपयोग बोध्यम् । ' आन्वयंयम् ' इत्यादी मुत्रतादेव तद्विद्वत्त्वचे ' होतृचमस ' इत्यादी ' सुपसुया ' इत्येतेन मुनन्तवोरत्र समासविधानात् अस्ति सुवन्तपदघटितत्वम् । ' यजेत ' इत्यादी न सत्, इति न दोषः । यत्तु तस्य परस्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति मुनन्तु समाख्यात् । ' वृत्तद्वितसमासाश्च ' (पा० १।२।४६) इत्येतेन इदन्तद्विद्वत्त्वमासेषु प्राति

परिक्रमशास्त्रमामोषा ह्युपश्रुतिरतरुषुमुक्ततव इति लक्षणमन्वयः । सुप्ततोमादिपदे द्वे व अतिप्यातिः परिक्रान्तम् । 'सोमेन यजेत' इति सुप्रतिष्ठितसमुदाये गतिपातेः सुप्रतीति, 'अयं दशहोतुरव्यप्रातिपरिक्रम' इति सूते (पा० १।२।४५) व्यपव्यपदस्य प्रत्ययतदन्तानुवर्तया सुप्रतिष्ठितसमुदायस्य प्रातिपरिक्रमशास्त्रमात्रेण तदुत्तर सुप्त, अनुत्तनेः । 'पेतुर्दशिया' इत्यत्र दशियाप्रातिपरिक्रमस्य सुप्रमृत्तित्वेऽपि पेतुर्दशियापरिक्रमस्य अतत्त्वात् नातिप्यातिः इति न तद्वारकृतया यौक्तिरत्यभिप्रेतः इति सत्यम् ।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । याज्ञवैदिकपदायेंयु ' आप्ययं ' इति, अग्नौदियेपु ' होनं ' इति, समवेदियेपु ' औद्गान ' इति, तथा ' होतृचमसः ' इति पात्रत्रयेणे । ' पौरोडाशिक ' इति दशैर्पूर्णमासिकपदायेंयु या समारवा सा, ' आप्ययंमवीते ' इत्यादिषुदशयुक्तयात् वैदिकी । अत्र विशेषविशेषणसंज्ञस्य सिद्धत्वं निर्दिष्टत्वं तदन्वयाऽनुपपत्त्या अत्रयार्थसंज्ञयोश्च वाच्यं आकाङ्क्षानियंश तादिरत्येन वच्यतेत्या कर्तृतादिरूपः संज्ञक प्रतीयते, इति सा विशेषणस्य विशेषाङ्गताया प्रमाणम् । उक्तान्तरस्य च प्रमाणान्तरमात्रत्वात् सामाख्यानिकत्वम् । अत एव यत्र वाचादिप्रमाणान्तरेण समाख्यावटकीभूत पदायंय अन्तरानगमः, तत्र न सामाख्यानिके विनिशेषणं, यथा ' निमन्थेनेद्रकाः पचन्ति ' प्रोक्षितान्वासुक्ष्णरक्तुवलाप्यामरुहन्ति ' इत्यादी मन्थनोद्योगादेः । तत्र मन्थनकर्मभूताते प्रोक्षितोत्प्लवमुल्लयोश्च विध्यन्थेऽपि प्रकृत्यासविषेनेन मन्थनोद्योगयोरेव विधित्वापयेंय विनिशेषणस्य वाच्योक्त्यात् । ' आप्ययंमवीते ' इत्यादी तु अप्ययंयोरेः विधित्वापयेंयैवपदात्त समाख्यानविनियोगात् । अत्र च समाख्यावटकीभूतपदायेंयोः समवेदियेपिना संज्ञके द्वे तत्रिदशान्वाशाऽनुपपत्त्या न कृतान्तो विधि कल्पते, ' अप्ययं अन्वाधानादि कर्तव्यम् ' इति गौरवात् । अपि ' तु अप्ययुं वृणीते ' इति अप्ययुं शक्यस्य अन्वाधानादिवाक्यस्य च एकवाक्यतायादृक्पत्रमात्रे ' न अप्ययुं वृणीते सोऽग्नीन् अन्वाद्भाति ' इति । तत्र द्वौत्रिष्योः एतदुद्विषयता-रूपस्थानकल्पना विना न समग्रति इति कल्पयित्वा, अप्ययुंशैश्च व्यापारदियमत्तया इति त्रौप्रकारत प्रकल्प्य तदा मृदाकारुपकरणकल्पनया द्वौत्रिष्योः महावाक्यैर्देवानरुपधारिभाषिन्पदद्वान्वाशयोः सन्धि-धिस्य वाच्य कल्प्यते, तत्रश्च अप्ययुंशुद्योग्यता-रूपलिङ्गं प्रत्यय एकवाक्यतायादृक्पदकल्पयित्वाक्य-नात् समाख्यान्या विनियोगकल्पनम् । अत एव पदान्तरितप्रामाण्यवत्त्वेन समाख्यायाः वतुत्तरितप्रामा-ण्यकस्यातायेषया दुर्बलत्वम् । अत एव यौरोडाशिक-समाख्याते वाक्ये तामाभातस्य ' धृष्यन्व ' इति मन्थस्य समाख्यया पुरोडाश्याप्यातेयादिलीलायान् प्रोक्षणाङ्गत्वे प्रकृते सान्वाशसतिभ्यास्पत्यस्यानात् सान्वा-पात्रोद्योगाङ्गत्वं इत्युक्तं वचनात्प्राप्तिरेव । यद्यपि अत्र लिङ्गस्य विनियोगवत्त्वेन रथानसमाख्ययोः अर्जु-विशेषणतापदान्तोद्योगत्वमेव, तथापि विनियोगप्रमाण-सङ्काशित्वात् उदाहरणतोपपत्तिः । तयोरेव विनियोज-कत्वोदाहरण तु भूयम् । इत्यनन्तरं भुव्यादियमाणक-महत्त्वम् । इति सामाख्यानिरूपणम् । सुरारि. पृ. ११८८-११९०.

इति अप्ययुं शक्यस्य अन्वाधानादिवाक्यस्य च एकवाक्यतायादृक्पत्रमात्रे ' न अप्ययुं वृणीते सोऽग्नीन् अन्वाद्भाति ' इति । तत्र द्वौत्रिष्योः एतदुद्विषयता-रूपस्थानकल्पना विना न समग्रति इति कल्पयित्वा, अप्ययुंशैश्च व्यापारदियमत्तया इति त्रौप्रकारत प्रकल्प्य तदा मृदाकारुपकरणकल्पनया द्वौत्रिष्योः महावाक्यैर्देवानरुपधारिभाषिन्पदद्वान्वाशयोः सन्धि-धिस्य वाच्य कल्प्यते, तत्रश्च अप्ययुंशुद्योग्यता-रूपलिङ्गं प्रत्यय एकवाक्यतायादृक्पदकल्पयित्वाक्य-नात् समाख्यान्या विनियोगकल्पनम् । अत एव पदान्तरितप्रामाण्यवत्त्वेन समाख्यायाः वतुत्तरितप्रामा-ण्यकस्यातायेषया दुर्बलत्वम् । अत एव यौरोडाशिक-समाख्याते वाक्ये तामाभातस्य ' धृष्यन्व ' इति मन्थस्य समाख्यया पुरोडाश्याप्यातेयादिलीलायान् प्रोक्षणाङ्गत्वे प्रकृते सान्वाशसतिभ्यास्पत्यस्यानात् सान्वा-पात्रोद्योगाङ्गत्वं इत्युक्तं वचनात्प्राप्तिरेव । यद्यपि अत्र लिङ्गस्य विनियोगवत्त्वेन रथानसमाख्ययोः अर्जु-विशेषणतापदान्तोद्योगत्वमेव, तथापि विनियोगप्रमाण-सङ्काशित्वात् उदाहरणतोपपत्तिः । तयोरेव विनियोज-कत्वोदाहरण तु भूयम् । इत्यनन्तरं भुव्यादियमाणक-महत्त्वम् । इति सामाख्यानिरूपणम् । सुरारि. पृ. ११८८-११९०.

- समाख्या यौगिक शब्दः । मीन्या ० समाख्या । यौगिकतरुष्य समाख्यापदम् । सु. पृ. १२००.
- समाख्या लौकिकः शब्दः । यद्यपि लौकिकः (भक्षतुवाक्यः) तथापि अनादिः तस्य अस्तुप्रायेण संज्ञकः । भा. ३।२।१।२५. ● समाख्या इति संज्ञके भरति, यथा ' पाचरो त्याक ' इति । तत्र पाचन-शब्दमुपलभ्य पचयित्वाऽस्य संज्ञक इति सम्यक्ते । एतदेऽपीति । ३।३।२।१३. ● समाख्या सचमिनी बुद्धौ सन्धिसुपनेप्यति । ३।२।५।२५. ● समाख्या ' होतृचमसः ' इत्यादि. होममहोत्सुः । वि. ३।१।११.
- अनादिसमाख्यायामाणस्य संज्ञकस्य अनादित्वम् । सु. पृ १२०२. ● इह तु समाख्या वटीयसी (लिङ्गात्) । न हि एता (क्वचः) समाख्यानादौ

एषा नामाना कर्मणा प्राप्नुवन्ति न भिन्नदेशाना कर्मणाम् । समाख्यामन्तरेण आसामृचा शब्दानुवाक्यात्वमेव न विज्ञापते । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७१. * कटिरताविदेशापेक्षया उपदेशान्तर्गतं समाख्यैव बलीयसी । वा ३।६।१६।४२ पृ. १०६०, * गुणभूते हि कर्त्तरि अपेक्षिते समाख्या नियामिका भवति । ३।८।१।४. * तेन शक्यते पूर्वं समाख्या, पश्चात् सन्धः इति । (वा ३।३।७।१४ पृ. ८२१) । कल्याणयथार्थप्रयत्नानेन अवयवार्थाभावरविनिश्चय च विना समुदायकल्पनाऽयोगात् सन्धव्यञ्जनपूर्व प्रयोक्तृत्वा समाख्या ज्ञापते, पश्चात् सन्धो शक्यते । सु. पृ. १२०३, * प्राहृताद्भवतिरिक्तेषु समाख्या विनियोजनी । वा. ३।७।२३।११. * यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्या नियामिका । पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । भा. ३।८।४।१२. * ' यौगिकी या समाख्या सा सन्धप्रतिपादिनी । सोऽपि बुद्धात्पुरुषाण्य शेषसन्धप्रोषकः ॥ ' वा ३।३।६।११. * लौकिकश्च शब्दः समाख्या । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५६. * विशेषसमाख्याऽपि विशेषभूतिवदेव शीघ्रप्रवृत्तेः बाधिका भवति । वा. ३।७।२।४।१. * वेदे हि प्रथममेव किञ्चकृतसंघ्नो नियतः । तस्मिन् सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु त संघ्न प्रमाणान्तरेण अप्रतिपद्यमाना, समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन शक्यते पूर्वं समाख्या पश्चात् संघ्न इति । कस्तुनान् प्रथममेव संघ्नः । सन्धप्रतीतोऽपि सक्तमात्रेण समाख्या प्रवर्तितवान् । ३।३।६।१३, * वा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या बाधते या तस्मिन्नेव प्रवर्तते । ३।७।२।४।७, * वा नाम सामान्या विनियोजनी पुत्रा या वेद एव पश्यते, ' मघात्पुत्राय समाख्या ' तु अयमात्मानान् कथं विनियोजयते इति चोदयति । ३।२।९।२५. पृ. ७८३ * सामान्य-विशेषसमाख्या तु सन्धे विशेषसमाख्या या बलीयसी इति सदेदे यौगिकत्वेन द्वयोः विशेष-विषयकाम्यान् तु सन्धप्रतीतो सामान्यसमाख्यायाः विशेषविषयत्वेऽपि अनेकविशेषविषयैव आशङ्क्य-

तया विशेषसमाख्याऽनवरुद्धेऽपि विशेषेषु भूम्ना प्रवृत्तुपपत्ते. तदयच्छब्देषु अन्यथाऽनुपपत्त्यभावेन श्रुत्य-कल्पकतया अनवरुद्धविशेषालोचनाऽपेक्षत्वेन मान्यात् विशेषसमाख्या निरपेक्षत्वेन शीघ्रप्रवृत्तिवात् बलीयसी इति सिद्धान्तः । सोम. ३।७।२९. * दाक्षिणात्याः, माच्याः, उदीच्याः इति पुरुषसमाख्याः ' संघ्नैर्बहु-मिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते । निरास-भय-जातत्व-वदागमनहेतुभिः ॥ ' ' सोऽस्य निरासः, तत्र भवः, तत्र जातः, तत्र आगतः ' । वा ३।३।७।२१ पृ. २५१. * समाख्यां शक्नोति लिङ्गं बाधितुम् । भा. ३।३।७।२०. * तत्र वयं समाख्यां नियामिका-मिच्छामः, यत्र कर्मणः प्राधान्यं यदर्थं क्रैतयाः पुरुषाः प्राप्ता. तत्र समाख्यया नियमः । भा. ३।८।१।६ । सत्र समाख्या नियामिका भवति, यत्र कर्तुरपेक्षा । बाधो ? यदर्थः परिप्रेष्यः । वा. * तत्र वयं विशेष-समाख्या बलीयसीमिच्छामः यत्र सृष्टामानाम् । वा. ३।८।७।१७. * स च (सन्धः) अप्रतीतोऽपि सक्तमात्रेणैव समाख्या प्रवर्तितवान् । (वा. पृ. ८२१) संघ्नस्य अप्रतीतावपि असत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण कल्पतावयवार्थप्रयत्नानेन समुदायशक्तिकल्पनाऽयोगात् प्रयोक्तृत्वाया. समाख्यायाः श्रोतार प्रति श्रेयत्वेन प्रवृत्तिरुक्ता । सु. पृ. १२०३. * समाख्यया अकर्मसमुक्ता आशीर्म्नयाः न नियम्यन्ते । याजमाना एव ते नारिर्वजाः । वा. ३।८।६।१५. * समाख्यया अन्वयवाचान् आप्थवैजम् । भा. ३।८।११।२६, * समाख्यया अप्यर्थशीला निश्चतपदायैकवृत्ता । ३।७।१९।४० पृ. ११०५. * समाख्यया भ्रमस्य बाधः । ज्योतिष्टोमे बरणोपपत्तानां ऋत्विजा संनिधानात् सर्वत्र अयपक्षया कर्तुं वै प्राते समाख्यया व्यवस्था । वाल. पृ. १४६. * सामान्या ' चमसिन् ' इत्येतया ऋत्विजां यज्ञमानस्य च सोमभक्षसिद्धिः । वि. ३।७।७. * सामान्यया ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमरोप-मघः । ३।७।७।२२. मीको. पृ. १७९९ ' ज्योति-ष्टोमे चमसिनां सोमरोपमघः ' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् । * समाख्यया यौगिकेय विनियोगः ।

या. ३११६।१३. * समाख्या समाख्या बाधने । यथा विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या । यथोक्त तृतीये ३।७।२ इत्यत्राधिकरणे । बाल. घृ. १३५. * ऋत्विगुद्वेने द्वेते (लोहितोष्णीपरदादयः) विधीयमानाः प्रतिप्रधानाहुतियायात् तेषां भक्तो न शक्याः समाख्याया बाधितुम् । या. ३।१।४।१२. * समाख्यायाः क्रमो बलवान् । भा. ३।१।७।१४ घृ. ८५६, या. ३।१।७।१४ घृ. ८३४. * समाख्यायाः क्रमो बधीयान्, अर्थाविमर्शपूर्णः ।... तदधिकरणे हि ज्ञाने समाभ्यानात् सामान्यसम्बन्धः, नोपदिश्यते समाख्यायाम् । शब्दद्वयार्थमाण उपलभ्य अर्थावयवा नृत्नमतीति कल्पते । भा. ३।१।७।१४ घृ. ८५८, * समाख्याया. चोदरो बलवान् । ३।७।२३।६१. * समाख्यायाः प्रकरणं बलवान् । या. ३।३।७।१४ घृ. ८३७, * समाख्यायाः सिद्धं चन्द्रान् । घृ. ८३७, * समाख्यायाः वाक्यं बलवान् । घृ. ८३७, * समाख्यायाः धृतिर्बलवती । घृ. ८३६. * समाख्यायाः आप्त्याधिकृत्याः अनुवेषेन ज्योतिष्टोमे द्वादशरातः दक्षिणाय विभागः । भा. १०।३।१३।१३-५५. * समाख्याया. पूर्वैः सह विशेषाधिकरोपनिचरपेटिका । फे. ३।७।८-३।८।१४. * समाख्याया. सूत्रिशाब्द-लक्षणायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजनरतं नामुपगम्यते । सु. घृ. ११९३. * समाख्याया. विषयकर्म । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यस्वीरिति बह्वयति तावत् क्रमेण नृत्नमनयोः काचित्प्रेषा क्वहि येनो-य सामान-देवो गटिके इति प्रहरणं कल्पने । यावथ किञ्चित् सामान्यं अथेतां कल्पयति तावदितरत एव शक्यता वक्तुम् । तथा यावदित् एव शक्यता भवति तावदितरत उपशतसामान्येतिदिः । यावत्चेद् उपशतसामान्य-कल्पना तावतिवैरेण धृतिरुत्पदिता । तत्रथ यावदिह मुक्तिमानुपुत्रप्रक्रमते तावदितरथ विनियोगे सिद्धे, निराशङ्कशीभूते प्रकरणात् तन्मेतात् अपितमपि अवरिदशरीर्योऽन्तः सामान्यस्त्वपि। ह्यं निशं भवति । या. ३।१।७।१४ घृ. ८३४. * समाख्यायाः अन्व-येषां अर्थविमर्शः । तत्रापि यावत् समाख्याया

किञ्चित् सामान्यं कल्पते तावत् मुख्या विनियुत्तस्यात् प्रकरणत्वेयसामर्थ्यभुविषु अत्रतिरतास्तेव मुख्या सदा-सथायाः बाध. । या. ३।३।७।१४ घृ. ८३६. * सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्यायाः बाध. । सु. ३।८ घृ. ६१, * पीर्येयामपि तावत् दीक्षत्युवाकादि-समाख्यायां अनादित्यत्र दोषोऽस्ति । आप्त्यर्थादि-समाख्याया तु दोषवद्वा अवि नास्ति । सु. घृ. १२००. * समाख्ययोः विशेषे विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्याया बलवती यथा । या. ३।३।७।१४ घृ. ८४१. * समाख्ययोर्विषये शेषकृतेन दोषानेकत्वे च सामान्यविशेषमादादिना विशेष उदाहर्तव्यः । कौ. ३।३।७।१४.

समाख्याऽधिकरणम् । समाख्या अपि विनियोजकं प्रमाणम् ॥

आख्या चैवं तदर्थस्त्वान् । ३।३।६।१३॥
भाष्यम्— अथ विमोक्षकत्वेव विनियोगकारणा-नीति । नेत्युच्यते । किंच, समाख्या चैव स्यात् । पथ विनियोगकारणमिति । समाख्या अति सन्त्ये भवति, यथा 'वाचरो एवकः' इति । तत्र वाचरशब्दप्र-लभ्य पचतिनाऽस्य संस्य इति गम्यते । एवं वेदे अपीति । अवृत्तार्थसम्बन्ध समाचक्षणं शब्दप्रलभ्य भवति संस्ये तस्मिन् संस्येव । विमोक्षोदाहरणं प्रयोजनं च । आप्त्यर्थादिति समाख्यातामि कर्मो-ध्वर्युणा कर्तव्यानि । ह्योमिति च होम । एतदुदा-हरणं प्रयोजनं चेति ।

या— 'यौगीकी या समाख्या सा संकथ-प्रतिपादिनी । सोऽपि बुद्धानुपसंख्यायै शेषसकथ-योषकः ॥' आप्त्यर्थादितिगम्यमानां वेदे एव प्रयोग इति न लौकिकप्रयोगं किञ्च । तत्र अभ्यर्तुं समाच-मेवापेक्षते । किं मया कर्तव्यमिति । तदर्थसमाख्या च यदि न बुद्धाभिरुपेक्षमाण्ये ततो यद्विधिवदिति भविष्यति । तस्य आप्त्यर्थादिति कर्म, यो न कर्तुं भविष्यति तस्यैव दोषमपेक्षते । तत्र शब्दप्रलभ्यऽऽदिति एवैव तावेषां प्रारंभं भवति इत्यत्र अर्थयो कर्म तावत्तदर्थसंख्यायै भविष्यति । तस्याऽप्यर्थे आप्त्य-

स्यता इत्येनपिपस्थानकल्पनापूर्वकं अप्पयोनिर्णिकर्तं यता-
काङ्क्षारूपवर्णकल्पनया तद्विषयोर्माहावाक्यैर्भेदसारा-
ख्यपदसंनिधिरूप वाक्यं प्रकल्प्यते । तेन च अप्पयुं
माननिष्ठयोग्यतारूपलिङ्गं स्वप्नया एकाकार्यतासंपादकरूपद-
रूपभुनिकल्पनायुक्तं तस्याः पदप्रमाणतमम् ।

मण्डन— 'समाख्या विनियोजिका ।'
शंकर— 'समाख्या विनियोजिका ।'

• समार्यामूल्यमेव आनिदेशिकं संरूप
बाधिरा समानविशेषात् होमा करणः प्रशोक्तः यः ।
वा. ३।८।१०।२१.

• समार्याप्राप्तकर्तृत्वस्य ह्यस्मिद् गणः । भा.
३।७।२०।४१.

• समार्याभक्षः वपट्कारनिमित्त भक्षणं कृत्वा
कर्तृयः । वा. ३।५।१०।३१. • समाख्याभक्षः समु-
प्रक्षय्याना उद्गातृणा अस्ति । अप्पुन्रताय्याना इति
वातिक्रमत् । भा. ३।८।२३-२६.

• समार्याहेतुस्मात् विनियोगात् प्राक् अप्पयुं
वाप्यर्चयाननुष्ठानात् अत्यर्चयुंत्वर्चयौ सन्त्ये प्रत्यक्ष
प्रमाणं नास्ति, तथापि 'अप्पयुंया वाप्यर्चयं कर्तं यम्'
इत्येवमप्यथुलाख्य प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपार-
पयैग अट्गाङ्गिसंरूपधोधाख्यात् विनियोगात् प्राक्
अनुमाय सन्त्ये प्रमाणं भविष्यति । सु पृ १२०२.

• समार्यातं सर्वं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यम् ।
भा. ३।७।२०।४१.

• समार्यातम् । न हि संन्याहते समा-
र्यातम् । भा. ३।१।८।२७.

• समागमाः सापगमा इति न्यायः । सर्व-
मुत्पदि मट्पुरमिति विषये अस्य प्रचार इति ।
साट्टस्त्री. ८०६.

• समाजेषु समासेषु च ये आगतवन्तो भवन्ति,
ते पूर्वोपविष्टानुपपृष्टेन निविशन्ते । भा. १०।५।१।१।
समाजेषु समासेषु च आगतजनेनो वाक्षयानुपपृष्टेन
निविशते । युक्तं यत् वाक्षयैधकात्ते देतो आगत्यु-
जैत. अद्यगान्त् अन्ते निविशते । १०।५।१।४.
मी. को. ५२१

• 'समानमितरच्छेनेन' इत्यनेन इत्येनयत्
लोहितोष्णीपादि वैशेषिक धर्मेजात इषो अनुष्ठेयत्वे-
नातिदिश्यते, न तु अनुवादक वाक्यम् । वि.
७।१।२. • 'समानमितरच्छेनेन' इति किमनुवादो
विधिर्गा । यदि विधिस्तदा अतिदेशः । अथानुवाद-
स्तनो नातिदेशः । निघिरिति सिद्धान्त. । भा. ७।१।
२।१२-१६ । टुप्— ज्योतिष्टोमात् चोदकेन यत् प्राप्त
तत् इतरसन्देन परामुदयते । यदितरत् ज्योति-
ष्टोमात् प्राप्त तत् इत्येन समान कर्तव्यम् (इत्यर्थः) ।
इषो वपट्कारनिघन-इत्याकारविद्युनिघन-सतदशामव-
स्थानि भवन्ति ।

• समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ।
७।१।२।१३॥

इयुर्नाम एकाहः होमविकारः आभिचारिकः । तथ
काश्रिदगान् विधाय 'समानमितरत् इत्येन' इत्यु-
क्तम् । अपमनुवादो विधिर्गा स्यात् तथा नातिदेशः
अतिदेशो वा इतिविचारे पूर्वपक्षमाह । समाने समान-
पदघटिते वाक्ये 'समानमितरत् इत्येन' इति वाक्ये
उल्लाघाधिकारः इत्येन उत्पन्नस्य धर्मेजातस्य अधिकारः
अनुवादः स्यात् । पूर्ववत्त्वात् इषोः ज्योतिष्टोमपूर्व-
कत्वात् । ज्योतिष्टोमस्यैव विध्वन्तो यस्मात् इषो
प्रनर्तते । तस्मादनुवादः ।

इत्येनस्येति चेत् । १४ ॥

इयुर्नाम एकाहः होमविकारः आभिचारिकः । तथ
'समानमितरत् इत्येन' इत्युक्तम् । अथ तावदनुवाद
ज्योतिष्टोमिकाना धर्माणा इति पूर्वपक्ष उक्तः । तथ
सिद्धान्ती आह । ननु यद्यपि अनुवादः तथापि इत्येनस्य
धर्माणामनुवादः, न ज्योतिष्टोमिकस्येति । इति चेत् ।

नासन्निधानात् । १५ ॥

'समानमितरत् इत्येन' इति यो धर्माणामनुवादः
स न इत्येनधर्माणा अर्धनिधानात् इयुर्नामके यागे
इत्येनधर्माणामसनिहितत्वात् । इत्येनोऽपि ज्योतिष्टोमस्य
विकारः, इयुरपि तस्य । न च विकारो विकारस्य

सनिहितो भवति । प्रकृतिः ज्योतिष्टोमस्तु विकारभूतस्य
द्वेनस्य यथा संनिहितः तथा इयोरपि । तथा च इयो
द्वेनस्य असंनिधानात् ज्योतिष्टोमस्यैव संनिधानात् न
द्वेनधर्माणामनुवादः किंतु ज्योतिष्टोमधर्माणामनुवाद एषः
इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकात् विधेस्तादाचकं समानं स्यात् । १६ ॥

इदानीं ज्योतिष्टोमविकारः सोमपातः आभिचारिकः ।
तत्र 'समानमितरत्' इत्युक्तम् । सः ज्योति-
ष्टोमिकानां धर्माणामनुवादः, न द्वेनधर्माणां इति पूर्वपक्षे
सूत्रगत 'यदि अपिवा' इति अत्ररतमुदायेन निरस्तम्
सिद्धान्तमाह । 'यदि इति असंदिग्धे सदिग्धवचनम्'
इति 'यदि अपिवा इति विपर्ययस्य पक्ष यादृच्छो ध्यास्त्वेष्यम्'
इति च सूत्ररत्नम् । 'समानमितरत्' इति विधिरय
नानुवादः अपूर्वतरात् अपूर्वार्थतरात् । मानसत्वेण
अप्राप्तार्थको हि विधिर्भवति । ननु समानमितरत् इति
इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेन संनिहितवाचकत्वात् अनु-
वादे शक्यते । उच्यते । इतरत् अन्यत् इत्यर्थः । तत्
कस्मादन्वत् इत्यपेक्षायाम्, इतरत् अधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकात् विधेः इत्युच्यते । ज्योतिष्टोमगतात् विधेः
ज्योतिष्टोमगतधर्मस्यः अधिकारात् द्वेनधर्मोपिका धर्माः
इति अधिकार्ये 'इतरत्' इति शब्दो भवति । समान-
मितरत् इति इतरशब्दः ज्योतिष्टोमधर्मस्यः अधिकारानां
द्वेनधर्माणाम् बोधः इत्यर्थः । तदाचकं समानं स्यात्,
समानशब्दः तदाचकः स्यात् । समानमितरत् इति
समानशब्दोऽपि अधिकार्येऽचकं स्यात् । ते च
ज्योतिष्टोमधर्मस्यः अधिकाराः द्वेनधर्माः लोहितोष्णि-
परा-लोहितवसनत-निवीततदादयः ऋष्टकवितोदना-
दपथ ।

यार्मिन्नामुमारेण तु- अधिकार्ये द्वेनान् अधिके
अर्थे, द्वेनविकारे इयो इत्यर्थः । अधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकात् विधेः इतरत् विधीयते इति औत्तरादाना
अन्यथायौ प्रथो । सर्वथाऽपि 'समानमितरत्' इत्येनेन
इति विधिरयं नानुवादः इति सिद्धान्तः । के.

समानान् अपि देवता अन्येन व्यवहिता चेत्
भेदेन आवाहनं प्रदानं च ॥

'एतामिधि निरयपदमये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाक-
पाल सौष्यं चरुममये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्'
इति विहितया चक्षुष्कामेष्टे अग्निं भ्राजस्वतमावहेत्या-
वाहनं तन्नेन स्यात् । संप्रतिपन्नदेवताकरणेन प्रदानस्यापि
तन्नेन संभवात् । इति प्राप्ते, सौष्यपूर्वोत्तरत्वरूपकाल-
भेदस्य विवक्षिततया तन्नेन प्रदाने तदन्यतरावाधापत्तेः ।
पार्थक्येनैव प्रदानादि । दधिपयसोस्तु सौविष्टतृताम्रेय-
पूर्वोत्तरत्वरोरवाधात् तन्त्रतोपपत्तिः । संकर्म. ४।४।९.

● समानाधिकरणसमासस्तु (पृथीतपुरुषात्)
यनीयान् । भा. ६।१।१३।९.

● समानकल्पानामेव सनेऽधिकारः । ६।६।१।
१-११. भीको, पृ. ३०५ 'अधिकारः सने समान
कल्पानामेव' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'अपि वा
नानामोक्षः स्युः' इत्यादेः तन्मूलपञ्चाराशासकत्वान्य-
थैगुण्यात् 'समानकल्पानामेव सनेऽधिकारः' इति
वेदीत्येन न्यायेन विधवाददर्शनात् कदाचनकारवाचा
वेदादेव अट्टतवापगतः । सु. पृ. २४२.

● समानच्छन्दस्कास्त्वेव तिसृषु ऋषु गानं
(ज्योतिष्टोमे) । भा. ९।२।४।२१-२२. ● समान-
च्छन्दस्कास्त्वे तिसृषु ऋषु सामं गायाम्, न विपम-
च्छन्दस्कासु । अन्यथा हि संवारविलेशप्रसङ्गः । संवारः
हिंसा । विलेशः अलक्ष्यम् । अधिकच्छन्दस्काया योनी
रीतस्य सामो न्यूनच्छन्दस्काद्येच्छरयोर्गोत्रे साम-
भागस्य विनाशप्रसङ्गः । अधिकच्छन्दस्काद्येच्छरयोर्गोत्रे
तु सामो न्यूनरथप्रसङ्गः । वि. ९।२।४.

● समानत्रयस्य तुषारी न परिणेश । वि.
१।१।५ वर्गकं २.

● 'समानवर्द्धीपि भवन्ति' पवमानद्वयीपि
इत्यनुवादः । भा. १।१।४।११८.

● समानविधानाः न भवन्ति ज्योतिष्टोमे वाग-
द्वय संस्कारात् ऋषिरयत्रमनानाम् । वा. १।८।१।८.

● समानविधिः न भवति निग्नैमिचिकयोः । भा. ३।६।१३।३६, ● समानविधिर्नास्ति गुणनामाना माश्रयेण सह । ३।६।१६।१८-४०.

● समानविधित्वं मुरप्रतिनिष्यो. (नीवापजा सीहिभिः) । भा. ३।६।१४।३०-३९, ● समान-विधित्वं मृग्यमन्दसदृशप्रतिनिष्योरपि (पूतीतना खेमेन) । ३।६।१५।४०.

● समानविभक्त्यन्तानां समानाधिकरणेन विभो-पगविशेषभागे भवति । वा. ३।४।१।१३ पृ. ९२३.

● समानविधयामात्रे कथो विशयते । वा. ३।६।१।५.

● समानसंरचयेषु मघानेषु धर्मविशेषे प्रथम-पठितस्यैव धर्मावुहाः । भा. १।२।१।१३३-२४.

● समानयनं आव्यस्य धर्माणां न प्रयोजकम् । आव्यसमानवमाधिकरणम् । ४।१।१५।४०-४१. सीको. पृ. ८७८ इत्यन श्रष्टयम् ।

● समानयनं तु मुख्यं स्वादिहवर्धनात् । ४।१।१५।४०।।

द्वैतपूर्वमाश्रयोः भूयते 'अविहायेडो बहिः प्रति समानयति बुद्धामोपभूतम्' इति । इन्मृशकप्रयाजोत्तर बहिःशेधकप्रयाजत् पूर्वं औपभृताव्यस्य बुद्धा समान-यनमुक्तं तत्र वाक्ये । इत् समानयनं कि औपभृताव्यस्य प्रयाजार्थस्य प्रयोजकं न चेति समये औपभृताव्यस्य अनुवाकार्थत्वात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे सिद्धान्तपुन-रिदम् । तुयम्भः शब्दचित्तपूर्वैवजाह्वत्वर्थः, प्राजापत्य-वर्षानैपम्याद्यो वा । प्रजापत्यवयव. प्रयाजोवाभिवारणस्य न प्रयोञ्जन्, समानयनं तु प्रयोजकमिति । औपभृता-व्यस्य बुद्धा समानयनं मुरप्र प्रदानं प्रयोञ्जन्, न संसृष्टानमं स्वात् । लिङ्गदर्शनात् । आतिष्याप्रकरणे 'चतुर्गुणीताव्यस्य भवति, न क्षयाव्यस्यान् यश्चत् मरति' इत्यन चतुर्गुणीतास्ति इति बहुवचन लिङ्गम् । आतिष्याव्यस्यप्रजाभावेन अनुवाकार्थचतुर्गुणीवं लिङ्-सम् । बुद्धा एक चतुर्गुणीतं प्रयाजनार्थम्, उपभृति द्वितीय चतुर्गुणीतं प्रयाजद्वयार्थम्, मुरावा न एक चतु-र्गुणीतं इति बहुवचनमुपपन्नं भवति । तत्र यदि औपभृत्

चतुर्गुणीतं प्रयाजार्थं न स्यात् तित्तु अनुवाकार्थमेव स्यात् तदा वातिष्याया अनुवाकभावात् औपभृत् चतुर्गुणीतं नैव स्यात् इति बहुवचनमुपपन्नं स्यात् । तस्मात् ददाश-वपि औपभृत् एक चतुर्गुणीतं प्रयाजार्थमेव स्यात् । तस्य च बुद्धा समानयनम् । औपभृत् अपर चतुर्गुणीतं तु अनुवाकार्थं काम स्यात् । एतस्मात् बहुवचनलिङ्गात् बुद्धा औपभृताव्यसमानयनं प्रयोञ्जन्नेन आव्यतद्वयं भाग् । लिङ्गदर्शनात् इत्यन लिङ्गे च दर्शनं च, अनयो. समाहार. लिङ्गदर्शनम्, तस्मात् । तत्र लिङ्ग-व्याख्या-तम् । दर्शनं च न्याय. । स च भाष्ये इत्यमुक्तः- 'ननु लिङ्गमुपदिश्यते, का प्रातिः । लप्च्यते । इष्टं तत्र प्रयोञ्ज-नम् । प्रयाजो द्वौ यष्ट यौ, एन बुद्धामाश्रयेन प्रयोञ्जनम्, नोपभृति रिक्तयाम् । उपभृतो द्वेचनमदृष्टां बुद्धा च निधानं दृष्टार्थमेव' इति । अन दृष्टप्रयोजनव्यस्यो न्याय उक्तः ।

यचने हि हेत्वसामर्थ्यम् । ४१ ।।

द्वैतपूर्वमाश्रयोः तृतीयप्रयाजोत्तर उपभृति घट-मानस्य आव्यस्य कश्च बुद्धामानेत यम् । तत्रानयनं अवाशिष्टप्रयाजद्वयार्थं छत् आव्यतद्वयमात्रं प्रयोञ्जन्म् । तत्र न लिङ्ग आतिष्याया 'चतुर्गुणीताव्यस्यानि भवन्ति, न क्षयाव्यस्यान् यश्चत् मरति' इत्यन बहु-वचनमुक्तं 'समानयनं तु' इति पूर्वमूत्रे सिद्धान्तित्वा । तत्रेय शब्दा- ननु 'चतुर्गुणीताव्यस्यानि' इति वचनमेव कस्यान भवति । अनेन वाक्येन नोपि चतुर्गुणीतानि विद्यताव्यस्येवेति । तत्र सिद्धान्ती उच्यतेयति । दि वस्यत् तस्मिन् वचने विधिरूपे स्त्रीरुते एति हेत-सामर्थ्यम्, 'न हि अत्र (आतिष्याया) अनुवाकान् यवयत् भवति' इत्युक्तयानये आतिष्यायाव्यनुवाका-भावः हेतुवक्त, तस्य सामर्थ्यं साधयता न स्यात्, हेतुरसम्भवे. स्यात् । नहि विधि. हेतुमपेक्षते । तस्मात् प्रयाजार्थं समानयनं प्रयोञ्जं औपभृताव्य आश्रयस्य । के.

● समानयनं दाशतपोष. उत्तरवाप-नीधं बृह-स्पतिश्रवादी । ८।३।६।१२-३६. सीको. पृ. ९८८० ' बृहस्पतिश्रवादी दाशतपोषः' इत्यन अधिकरण

द्रष्टयन् । ० समानयने औपम्यं लुहा अर्थे समा-
नेतयन् । भा. १।१।१७।४६-४८.

● समापनं सर्वस्वारम्य यक्षस्य यजमानमरणो-
त्तरमपि । १०।२।२३।५८-५९. 'सर्वस्वार. यजमान-
मरणोत्तरमपि समापनीयः' इत्यन अधिकरण द्रष्टयन् ।

● समाप्तिः न नियता प्रारम्भस्थापि लौकिक-
कर्मणः । भा. ६।२।१।१६-१८. ● 'समाप्तिः
शब्दार्थः' इति न्यायः । 'नेमे आरम्भपरिसमाप्ती
(आरम्भ-त-) शब्दार्थः । किं तर्हि ! परिसमाप्तिः
शब्दार्थः । परिसमाप्त्या अर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य ।
तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः इति गम्यते' । भा.
६।२।३।१३ । 'समाप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन न्यायेन
पूर्वं ल्यन्यमानकर्मतिरोधानेन परपूर्व्यमानकर्मविभागात्
एककर्मतयाधारणेन सप्रदानाद्यशक्तिमभिभूयेन निर्देशो
भगति 'विष्णु यजति' 'विष्णुर्गृह्यः' इति, न तु
तत्र देवनात्मनिधीयते । वा २।२।१०० पृ. ५९१.

● सचरि कर्तुं शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य
कर्मप्राधान्यस्य मायाकाशहासिले प्रतीतेः भावना-
स्वरूपगतिकालकर्मप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया
'समाप्तिः' शब्दार्थः' इति न्यायात् विरक्षीचिन्त्यम् ।
सु पृ १५०७.

● समाग्रायम्य समस्तस्य वेदस्य ऐदमर्थ्ये अर्थे-
वाशयिष्यणे अथयनविधिवशात् एवस्वापितम् । कु.
१।१।१।१.

● स्मृतिषु समाग्रायशब्दभावात् । ऋजु. पृ. ८.

● समारोपः । धर्मोन्ते शालामुखीयादीनां नास्ति
लौकिकद्वयं प्रातरान् प्रात्रद्वितम्यैर तु समारोपः ।
संकर्य, ३।२।२९ । अत्रसगंधे तु शालामुखीयस्यापि
समारोपः । गतभयानिकमेव । शावानुकारेण नित्यादक-
नीयधारणेऽप्येवम् । ३।२।३०. ● समारोपे कुर्यात्
अग्रयो नेन श. लोमन्ते । संकर्य. ३।२।३५.

● समारोपोत्तरं अग्रेः परितदयमानस्यापि
लौकिकद्वयं गम्यते । संकर्य. ३।२।९.

● समासस्यैकादशिनोपु तत्प्रकृतित्वात् ।
१०।६।४।६॥

'एकादशिनान् प्रायणीषोदयनीयथोरतिराजयोरात्म-
रन्' इति भ्रूयते । तत्र उच्यते । तुशब्दः सशय-
निवृत्त्यर्थः । एकादशिनोपु समासः समासता स्यात् ।
सर्वे प्रायणीषे पुनः सर्वे उदयनीये स्युः । तद्यद्वृत्तिरात्
सः ऽप्योतिष्ठोमः प्रवृत्तिः यथोः प्रायणीषोदयनीययोः तौ
तद्यद्वृत्तौ तयोर्मात्रः तस्मात् । ऽप्योतिष्ठोमप्रवृत्तिरन्वात् ।
ऽप्योतिष्ठोमे च एतस्मिन्नेकादशिनोपु समास्तानामेकादशिनाना-
मालम्भात्, प्रायणीषे उदयनीयेऽपि तथैव चोद-
यात् । तस्मात् समास इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रतिषेधाच्च । ७ ॥

'एकादशिनान् प्रायणीषोदयनीयथोरतिराजयोरात्म-
रन्' इत्यनेन विहारस्य प्रतिषेधात् । विहारः विहरण
पृथक्करणम् । 'अन्वहमेनेकमाभ्येत' इति एकादशि-
नाना पठना विहारः प्राप्तः तस्य प्रतिषेधः कृतोऽत्र ।
तस्मात् सर्वे प्रायणीषे, सर्वे च उदयनीये स्युः । इति
पूर्वः पक्षः ।

भुजितो वा लोकवद् विभागः स्यात् । ८ ॥

प्रायणीषोदयनीययोः प्रत्येकं सर्वे एकादशिनः
पशय आलम्बन्याः इति पूर्वपक्षं वासादो व्यावर्तयति ।
एकादशिनाना प्रायणीषोदयनीययोः समानो न कर्तव्यः
किंतु विभागः स्यात् । भुजितः प्रायणीषोदयनीययोः
इति द्विरचनभुजितः, द्विरभुजितरुपादेया न स्थग-
तया । तस्मात् विभागः । लोकवद् यथा लोके सर्वं
देवदत्तपसदत्तास्या दीयता इत्युक्ते न प्रत्येकं शतं दीयते
किंतु विभज्य ददन् । इति सिद्धान्तः ।

विहारप्रवृत्तिरवाप्य । ९ ॥

प्रायणीषोदयनीययोः एकादशिनाना पठना विभजे-
नानुष्ठानं न समासेन इत्यत्र हेतुन्तरमाह । विहारः
प्रवृत्तिर्यस्य स विहारप्रवृत्तिः प्रायणीषोदयनीययोरेका-
दशिनपशुविभागः । एकादशिन्यान् 'अन्वहमेनेकमा-
भ्येत' इति विहारः प्रवृत्तः, तस्य विहारः विभागः
समानो वा तत्र यावच्छक्य विहारस्य अनुपदीतवन् ।
तस्मात् विभागः इति सिद्धान्तः ।

विशये च तदासत्तेः । १० ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता विभागे-
नानुष्ठानमित्युक्तम् । प्रायणीयोदयनीययोः इति द्विवचन-
नानुष्ठानत् एकादशानां द्वेषा विभागे कर्तव्ये सर्वथा
समत्वेन विभागासंभवात् प्रायणीये कति, कति च उदय-
नीये इति विशये-संशये सति तदासत्तेः समविभागस्य
आसत्तेः प्रत्यासत्तेः सान्निध्यात् पञ्च प्रायणीये पट्
उदयनीये इति निर्णयः ।

त्रयस्तथेति चेत् । ११ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता तथा
द्वेषा विभागे कर्तव्ये सति प्रायणीये त्रयः स्युः दोषा
अष्टौ उदयनीये इति विभागः कर्तव्यः । बहुव-
समानाधिकरणसंख्यायां त्रिरस्य प्राथम्यात् प्रथमोप-
स्थितस्य च त्यागे कारणाभावात् । इति चेत् कश्चित्
प्रा्यात् ।

न समत्यात् प्रयाजवत् । १२ ॥

प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां पशुता द्वेषा
विभागे कर्तव्ये त्रयः अष्टौ इति विभागः स्यात् बहुषु
त्रिरस्य प्राथम्यात् इति शब्दा निमित्तस्य सिद्धान्तमाह ।
नैतदेवम् । किंतु पञ्च पट् इत्येव विभागः कर्तव्यः ।
समत्वात् ईपदसमाससमत्वात् । समत्वं च प्राथम्यात्
पञ्चवत् । प्रयाजवत्, यथा पशौ पढागन्तव्यः प्रयाजाः
दाशिकप्रयाजयोः प्रथमोत्तमयोः त्रिकारभूताः साम्येन
प्रथमोत्तमते, एवमिहापि यावच्छक्यं साम्येन त्रिमयं
अन्यधिकं एक उदयनीये आलस्यते । तस्मात् पञ्च
पट् इति विभाग इति सिद्धान्तः । के.

● समासः । देवदत्तस्य गुरुत्वं इत्यत्र नित्य-
सापेक्षत्वात् समासः । (देवदत्तस्य यो गुरुः तस्य
वृत्तं यदं इत्यर्थः) । गुरुशब्दस्य संबन्धिसन्दर्भात्
सिद्ध्यसंबन्धिरूपं विना स्वार्थप्रतिपादनाशक्तैः तादृच्यम-
न्तरेण स्वार्थान्निधानापर्ययसामान्यं अपर्ययसितस्वार्थान्नि-
धानं (सि !) एव शब्दान्तरसिद्धान्तसंयोगात् स्वार्थान्नि-
धाननियेष्टापामेव संरूपान्तरसिद्ध्यसामान्यतां निमित्तोप-
सामान्यानुपपत्तेः तद्विदोषापेक्षामपि पर्ययसितस्वार्थान्नि-

भिधानन्यापारस्य शब्दस्य संरूपान्तरसिद्ध्यौ व्यापा-
रान्तराभावेन सामर्थ्याविक्रान्तात् समासो युक्तः । सु.
पृ. २५२. ● समासः । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास
इति चाभियुक्तचरणात् । भा. ६।७।१३।३३ । सर्वेषु
समासेषु अभियुक्तचरनेन प्रमाण इति वार्तिककार-
चरणाः । संख्याशब्दविषयस्यैव अभियुक्तचरनेन स्यात्
इति केचलः । ● समासः नोपपद्यते अनामर्थ्ये । भा.
१०।७।३।११. ● समासः वाचकम् । यदा वाचकं तदा
अन्यपदायसंबन्ध एव भवति नान्तरसंबन्धः । यदा
समासः तदा अनान्तरसम्बन्धो लभ्यते । दुपू. १०।६।
३।४. ● समासः । वृत्तिपक्षे समासस्य नित्यत्वात्,
पूर्वपक्षीभूते । भा. १०।६।३।४ । न चैव नियोगो
वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभागा हि भगवत्
पाणिनिः अपीते इति सिद्धान्ते । १०।६।३।५,
● समासः । समानाधिकरणसमासस्य वृत्तियान् (कर्म-
धारयः तत्पुरुषात् वृत्तियानित्यर्थः) । ६।१।२।५२.
● समासः सापेक्षस्यापि प्रधानस्य भवति । वा. २।१।
५।१७ पृ. ४२२ । भवति चै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समासः । पृ. ४२४. ● समासः । सापेक्षत्वे सति
समासानुपपत्तिः । ३।५।१०।३१. ● अर्थप्रयुक्तो हि
समासः । दुपू. १०।१।६।२२. ● असति सामर्थ्ये
समास एव न स्यात् । भा. ९।२।३।१४. ● ईदं-
भाविनोः प्राधान्यात् सन्ध्यापेक्षया भवति समासः ।
१०।६।४।८. ● प्रधानस्य पदान्तर अपेक्षमाणस्यापि
भवति समासः । यथा, राजपुरुषो दर्शनीयः इति प्राधा-
न्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्य अपि राज्ञ सह
समासो भवति । एव प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनान्
अपेक्षमाणशोरपि भवति समासः । दुपू. १०।६।४।८.
● ' भवति हि प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ' इति
स्मृतैः (महर्षिपितृसल्लिकाकयस्वपायाः) ' राजपुरुषः
शोभनः ' इति पुरुषशब्दस्य शोभनशब्दापेक्षस्यापि
राजानं प्रति प्राधान्यात् राजशब्देन सह समासो युक्तः ।
सु. पृ. २५१. ● समर्थानां हि पदानां समासो
भवति । भा. २।३।१।१ पृ. ५०२. ● समासाः ।
सर्वे च समासाः संबन्धोत्तरकालम् । यथा राजपुरुष

इति स्वस्वामिभावे अत्रगते, चिनगुरिति चिनाभिर्गोभि
संबधेऽत्रगते, पञ्चमूलीति समाहारसंबधोत्तरकालम्,
उपयुग्ममिति समीपसंबधोत्तरकालम् । टुप् ६।१।
६।२४ पृ १३७३ * समासेन च विदधतो नानेक
गुणविधानं दुष्करम् । भा ३।५।१३।२८, टुप्
७।३।३।७ * समासस्य ऐक्यत्वम् । सु पृ ७८४
* समासस्य तद्धितवत् सपेक्षप्रवृत्तिः । वा ३।२।
२७।४१ * समासे साकाङ्क्षेणसंबध । भा ३।२।
२७।४१ * समासेषु शक्तिरङ्गीकार्या इति चैया
परणा । मणि पृ १४६-१४७ । लक्षणा इति
नैयायिका । १४८-१४९ । न शक्तिर्न वा लक्षणा ।
किंतु समासोपस्थितविग्रहवाक्यादेव बोध इति भाट्ट-
चिन्तामणिवार । 'समासवाद' इति वि दी
श्रयम् ।

* समासान्तर्गतयो एकमुद्देशक इतरद्विधायक
भवितु न तत्र अर्हति (एकप्रसरतामन्नापत्ते इति
शेष) । टुप् ४।१।२।७

* क्रियया च संबध समासोत्तरकालभावी ।
टुप्. ६।१।६।२४ पृ १३७३.

* समासोपान्तविशिष्टाद्यविधौ वाक्यभेदे नास्ति ।
वाल् पृ २०२

* समास-प्रातिपदिकाशुक्तिरक्षण वाक्यभेद ।
वाल् पृ २८१

* समासवाक्यस्य विग्रहवाक्योपस्थित्या शेष
व्यवहारं युक्तम् । अत एव विग्रहसंदेहे शेषसंदेहोऽपि
उपपद्यते । मणि पृ १५०

* समासवाद् । समास चतुर्विध, अयसीभाव
सरपुरुषद्वन्द्वबहुनीहियेदात् । तत्र पूर्वपदाथप्रधान अ य
सीभाव । यद्वा अयपथप्रधान अयसीभाव । तेन
सुप्रति इत्याद्ययसीभावे नास्ति । उत्तरपदाथप्रधान
त्सुप्रति । उभयपदाथप्रधानो द्व । अयपदाथप्रधानो
बहुनीहि । इति लक्षणाति । उपयुग्म, राजपुरुषा,
भवपदिरी, चित्रगु इत्यागुदाहरणानि । नीलोत्पल इति
कर्मपाठः, पञ्चमूली इति द्विगुश्च तसुप्रत्ययैर मेरी ।

ननु उभयगतं इत्ययसीभावे तल्लक्षण अयस्यम्,
अतिव्याप्त च बहुनीहिलक्षणम् । एव सुप्रति इत्याद्यौ
अयसीभावे 'सुप् प्रतिना भावार्थे' (पा० २।१।१९)
इतिसूत्रविहिते तत्सुप्रत्ययलक्षणातिव्याप्ति, उत्तरपदाथे
प्राधान्यात् । एव 'अर्थं नपुंसकम्' (पा० २।२।२२)
इत्यादिसूत्रविहिते अर्थपिप्पली, पूर्वकाय इत्यादितत्सुप्रत्यये
अयसीभावलक्षणाति याति । एव द्वित्रा इति बहुनीहौ
तल्लक्षणव्याप्ति, द्वद्वलक्षणाति यातिश्च । एव शशकुश-
पलाश इति समाहारद्वन्द्वे समाहारप्राधान्यात् द्वद्वलक्षणस्य
अव्याप्ति, बहुनीहिलक्षणस्य च अति याति । इति
चेन्न । तेषां प्रायिकत्वेन लक्षणत्वाभावात् । तत्तदधि
कारपठित वनेव तत्तल्लक्षण इति चैयाकरणा ।

यस्तुत अययथाप्रधानत्व-अविवचनानावयवार्थत्व
विशिष्टाथपदाथेप्रधानत्वायतस्त्व अव्ययीभावत्वम् । तेन
उभयगतं, सुप्रति इत्याद्ययसीभावे नास्ति,
न वा तत्सुप्रत्ययलक्षणातिप्रमथम् । समस्यमाना यतर
पदाथप्रधानत्वे सति सुप्रत्येपाभावात्पदात्तत्वं तत्सुप्रत्य
त्वम् । तेन राजपुरुष, अर्थपिप्पली इत्यादितत्सुप्रत्यये न
लक्षणायाति, न वा अययसीभावे लक्षणातिप्रमथम् ।
एव अयपदाथेप्रधानत्वं बहुनीहित्वम् । द्वित्रा इत्यत्र
अपि समस्यमानपदाथेसंरयाप्राधान्येन द्वद्वत्वेऽपि अय
पदाथेसंरयेयप्राधान्येन बहुनीहित्वम् । अयपदाथता
वच्छेदकं चात्र अस्त्वत्वम् । एव च 'संरययाऽयया०'
(पा० २।२।२५) इति सूत्र संरयेयप्राधा दगमक
संरयावाचकाययादिपदानां बहुनीहिविधायक इति
संगच्छते । एव 'दिट्नामायन्तराणि' (पा० २।२।१६)
इत्यादिसूत्राणि अयपदाथप्राधा येन बहुनीहिविधायकानि
भजन्ति, यथा उत्तरपूर्वो, वेसापेदि, युक्तायुधि,
रुपुत्र इति । अत्र अतो लुक्संबधे घत्व अयपदाथता
वच्छेदकम् । अत एव 'एकद्वैरथना द्वित्रैर्धनरा
मपुंसोर्धर । बुद्धिभरा पर तेऽपि न सन्ति
रज्जु पत्तये ॥' इत्याद्यौ अल्पतरविच्छिन्नव्यतीर्णा
योः । एव 'उपदशा' इत्यत्र अयपदाथेयैःकादश-
व्यतीर्णा योः । अत अत्रापि अयपदाथप्राधायाय
न यादतम् । एव 'तेन सहेति दुह्ययोने' (पा० २।२।

२८) इतिस्मृतिरिति 'स्युषः' इति बहुव्रीहौ तुल्य-
क्रियात्पत्नी पिता अन्यपरायणः इति बहुव्रीहिरं मुखम् ।
समाहारश्चेत् तु समाहित्यभाषानामेव नियान्त्वित्येव
समाहारस्य अभाषान्पात् न द्वद्वलक्षणापातिः बहुव्रीहि-
लक्षणातिपातिश्च इति युक्तम् ।

अन्ये तु 'उन्मत्तान्' इत्यादीनां बहुव्रीहिराम्,
द्विमा इत्यादी द्वद्वरादिकमेव । अयथीमारबहुव्रीहौ-
धिकापाटलत् तदमनपुसकरत्तरादिशब्दयोः । अन्यथा
अधिसारवृत्तिरितिपापत्तेः । न च तस्मात्प्रकरणविरोधा-
पातिः, अधिसारवृत्तिसुभ्रुवरोत्तेन प्रकरणभावस्य न्याय-
त्वात् । 'अन्यपरायणे च सहासाम्' (पा० २।१।२१)
इत्यथथीमावस्य समसि याहारविशेषे अन्वयसंज्ञापापत्
तेन प्रकरणभावात् । अतः उक्तान्येष लक्षणादि
द्वयाहुः ।

(यथ समासार्थविचारः-) अत्र चैषात्तरणाः ।
उज्ज्वलप. इत्यादितत्पुत्रवादीनां रात्रिनिष्ठपुत्रवादी
शक्तिः । न तु समासवर्तमानादिरपदव्युत्पत्त्या राजादि-
शेषः । 'समर्थः पदविधिः' (पा० २।१।११) इति
महाभित्तरेण एतथीमात्तरणयोः सामर्थ्यं समासादि-
सम्बन्धसि विधानात् । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः
समर्थः निम्नतरावर्थाभिधाने शक्ति प्राप्त इति सूत्रार्थः ।
एतथीमात्तरण्य समर्थमानपरहृदयस्य स्वार्थपरित्यागेन
एतथीमतिवाद्भवत् । स च अर्थः, अथजर्वावधिनाः
राजसत्तरणस्य अथ इति भेदस्य, समर्थस्यश्च । न च
सन्ततपरादिरपदशक्ति एव तादृशीरस्त्विति संभवे किं
समासशक्तिरूपेण इति वाच्यम् । राजपुत्रपरादिपदे
सर्वत्रसंभोगमित्येव विमर्शादिपदे स्थामित्येवोपलभित्ये
च तदस्त्वनात् । अन्यथा पद्व्युत्पत्तिरिति पदमतेन
उपदिष्टपदे अतिरिक्तशक्तिरस्त्वय न स्यात् ।

त्रिच समासवर्तमानरतेन राजः सत्त्वशेषरिषभेः
समा पुत्र इत्येव विशेषणान्यापत्तिः । न च
'अग्निनेत्रानां सुविन्दं, वृत्तस्य च विशेषणयोगे न'
इति विशेषणतदनापत्तिः, तस्य विशिष्टशक्तिरूपपरार्थर-
देवात्तरावर्तमानपुत्राद्भवत् । अत्रिच एवं पदर-

समासयोः तुल्यार्थेन विभाषावचनस्य समासत्रियम-
निवारणार्थं कल्प्य इति गौरवम् ।

त्रिच, कृतविधा, प्रातोदक, उद्भूतोदकः इत्यादि-
बहुव्रीहियु विश्वजनरुद्रवितमान्, उद्भूतवृक्षमातिर्गमे,
ओदनोद्धरणायुधिः इत्याद्यर्थैरेव कृतादिपदानां लक्षणा-
संभवात्, विश्वमादिपदे च त्रिनिगमनान्तिरेण विम
पदे गोपदे वा लक्षणासंभवात् वप्रथम लक्षणाया
बोधावुचिपठते । न च प्रत्ययार्थानुवाचुरोत्तेन वरम-
पदे लक्षणा इति वाच्यम् । अनेकपदानां अन्यपराय-
प्रतिपादकत्वाभावेन बहुव्रीहिरभद्रापातेः । न च
तापस्यंवाहकतया अन्येषां तद्व्यतिपादकत्वात्, यदादि-
पदेरपि आद्यवर्णानां तावत्प्रमादकतया अन्यवर्णै
शक्यत्वात्तेः ।

त्रिच, शिरी नाम गावो गव्य इति शिवनाम-
गावकः इति बहुव्रीहौ शिरस्तुंकावतर्कभूतनामवात्
इति बोधस्य शक्तिरस्त्वय विना मुत्तवात्तुपपत्तिः ।
अतः समासेषु विशिष्टशक्तिरङ्गीक्रियते ।

त्रिच, तत्र शक्यनद्वीशरे अर्थरत्तमानेन प्राति-
परिक्रमण न स्यात् । न च 'त्रिचतुमानव' इत्यादियु
कर्मत्वावर्षेषोवकरं समर्थमानोत्तरपदार्थगतत्वावर्षेयोव-
करं वा समासोत्तरभितीना इति वाच्यम् । अर्थ-
विप्लवी इत्यादी व्यभिचालात् परत्तमसुपविभद्रापत्तेश्च ।

त्रिच, समासस्य प्रातिपरिक्रमण्य तदेकदेशुपुत्रादि-
पदायस्य पुत्रपदेः प्रातिपरिधारात्तमानेन तदपराव-
शो न स्यात् । न स्याच्च समर्थमानपदावर्षेयो. परस्वरा-
स्यच, विभक्तिजन्योपलित्यभावेन शततदर्थप्रकार-
बोधयोगात्, नभेदातिरिक्तसंभवे नामार्थव्यवहारोत्ते
त्रिभक्तिजन्योपलित्येहेतुत्वात् ।

त्रिच, राजपदस्य संबन्धिनि संभवे वा लक्षणा ।
नाथः, राज पुत्र इति वाच्यस्य समासत्रिधारावक
तेन निरलापियोगात् । नाथः, निरद्वयविभक्तिरहित
प्रातिपरिक्रम्येयोः अमेदस्यपुत्रात्तत्रात् राजसंबन्धवत्तः
पुत्रः इति बोधावरोः ।

अत समर्थेषु शक्तिरङ्गीकारो दृशाहुः ।

अन गौनमीयाः । समासेषु बल्लभराजपदादेरेव सन्निचलक्षणया राजसंन्यभिन्नः पुरुषः इति बोधसंभवे न शक्तिरूपेण युक्तम् । महाधिकारस्यापि अजहरस्यार्थे लक्षण बपेशारूपधामार्थे समासादिनिधानेन उपपत्तेः । पदोद्देशेन विधीयमानः समासादिः समर्थः स्वायंत्र्यत्वक-पदनिष्ठः इति सूत्रार्थः ।

एतेन- राजपदार्थे शोभनादिविशेषगान्त्ववापत्तिः, निष्ठीयामिन्नः, गोरथ. इत्यादौ क्रान्तयुक्तादिपद-कल्पनाऽऽपत्तिश्च-परस्त्रा । शशः पदार्थैरुद्देशेन तत्र विशेषगान्त्वयात् लक्षणया क्रान्ताशुपत्तिपत्तिर्भगवाच्च । लक्षणयाशक्तिभ्या बोधेऽप्या समासविग्रहनिश्चयेन विभा-पासुधोपपत्तेः । राजादिपदसक्यप्रदे राजपुरुषः, चिन्तुः इत्यादौ बोधोभावेन तत्र शक्तिग्रहस्थ आवश्यकतया पङ्कजादिपदेषु अत्रयत्रयप्रदेऽपि बोधोद्देशेन तच्छक्ति-ग्रहस्थानावश्यकतया पङ्कजादिपदैर्लक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् ।

चिन्, 'चिन्तुः' इति समासश्च न स्वामिश्रादौ शक्तिः समर्थेन, तत्तत्तदेन संयत्तदेशादिप्रतीत्या निश्चयेन तदप्रतीतिः तत्रैव शक्तिरूपेणतया नानार्थताऽऽपत्तिः, प्रथमस्य तु नियतप्रतीत्या तत्र शक्तिः इति धैर्यलक्षणम् ।

किंच, 'प्रातोदक' इत्यादावपि उदकपदे लक्षणया, प्रातादिपदस्य घातुप्रत्ययसदर्थेणानिचलत्वेन तत्र लक्षणया विरुद्धिर्भवति । प्रत्ययार्थस्य संनिहितवार्थगतत्वात्-रोषाच्च । अत एव चिन्त्यादिपदेऽपि गोपदे लक्षणया विरुद्धिर्भवति । इति प्रातिपदिके शार्थयोः अमेदान्त्वयुत्पत्त्य-द्वीकृताश्च चिन्त्यादिपदार्थाव्यभिक्तिः । न च एकपदलक्षणया 'अनेकमन्यपदार्थे' (पा० २।२।२४) इति याकरणविरोधः । तेन अनेकस्य अन्यपदार्थे वर्त-मानस्य समासादुशासनत् इति वाच्यम् । सर्वपदस्यापि तात्पर्येण ह्यन्यथा परपरया अन्यपदार्थेषोच्यते । अतः अन्य(न्त्य)पदे लक्षणया घटादिपदशक्तिरु-विशिष्टस्य संकेतित्वस्य विशिष्टे कल्प्यते । अस्तु वा अन्यपदार्थे शक्तिः । अत्र बट्टराजादिपदादेव लक्षणया तादृशार्थेषोर्धर्मे शक्ति कल्पनमन्याय्यम् ।

यत्तु समासे अर्थेन्त्याभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति । तत्र, 'वृत्तित्तसमासाश्च' (पा० १।२।

४६) इति तद्विधानात् । 'दाशशृङ्ग' इत्याचनर्थकेषु तद्विधानस्य समयोजनकत्वात् ।

एतेन तत्र कर्मत्वान्त्वपदपुण्य अपासाम् । समस्यमानपदलक्ष्यार्थगतस्वार्थेषो धकत्वयुत्पत्त्यङ्गीकारात् । विशिष्टशक्तिस्वीकारे उक्तरीत्या उक्तधर्मविविरोधः । विशिष्टस्य अतिरिक्ततया अनेकत्वासम्भवात् । अतो लक्षणैव युक्ता इत्याहुः ।

आचार्यादयस्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव, तस्य मनु-व्येसमानार्थकत्वात्, मनुष्यः 'गोमाश्रयः' इत्यादौ अमेदान्त्वयाय संबन्धिवाचित्वनिश्चयात् । अत एव इन्द्रपीताधिकरणे तत्पुरुषात् बहुव्रीहौ लापरं अङ्गीकृत इत्याहुः ।

अन मीमांसकैरुद्देशिनः । 'सर्वं यौगिकैः दग्धै-र्द्रव्यैर्वाभिधीयते' इति वातिकत्वात् (वा. घृ. ६.७५) सर्वेषां कृतद्वित्तसमासरूपयौगिकगन्धानां द्रव्ये शक्ति आहुः ।

परे तु अनिर्गन्तशक्तिकैरुद्देशयौगिकपदपरं इदं वातिकम् । तेन पाचकः, गोमान् इत्यादिकृतद्वित्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि बहुव्रीहौः न तदाचित्वम् । तत्रापि विशेष्ये द्रव्याविनाभूतगुणवाचकपदबहुव्रीहौः एकहावनी पिद्वाधी इत्यादेः द्रव्यवाचित्वे द्रव्याक्षेपकत्वे वा चिन्तुः इत्यादौ तदर्थभवेन द्रव्यलक्षणया आवश्यकतयात् । अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणा । न चैवं इन्द्रपीताधिकरण-विरोधः, इन्द्रपीतपदे तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदलक्षणया पीत-पदे इन्द्रपुरुषोत्पत्त्यलक्षणा लक्षणद्रव्यप्रत्यक्ष लाक्षणिक-बहुव्रीहौपेक्षया तत्पुरुषस्य दुर्बलत्वात् सिद्धान्तसिद्धिः । अत एव निपादस्यपत्त्यधिकरणे लक्षणयात्तया तत्पुरुषा-पेक्षया कर्मधारयस्य मान्यमयुक्तम् । अन्यथा तत्र शानोपायाश्चैवलापनेन बहुव्रीह्यापत्तेर्दुर्बलत्वात् । अतः क्वचित् बहुव्रीहौ लक्षणा इत्याहुः ।

ये तु सर्वं बहुव्रीहौ शक्तिः मयन्ते तेषां भारं नाकल्पयामः ।

अन्वये तु मनुष्येऽपि संबन्धो वाच्यः । तस्य चैवे प्रथमतया अन्यव. संबन्धिनि यौ लक्षणा । तेन बहुव्रीहौः न मनुष्यैकत्व इत्याहुः ।

वदुभयोः क्रियाप्रयोजकत्वे समुच्चयः । अन्यतरस्य अप्रयोजकत्वे अन्वाचयः । चकारसमभिधाहारे एव एतद्दोषक इति न तयोः समासः । ' वार्धे द्रवः ' इति सूत्रेण चकारमात्रोचितेऽर्थे द्वंद्वप्रधानात् अतयोः चकार विना अपि शब्देनापि बोधनाच्च । इतरेतरयोग-समाहारयोस्तु चकारमात्रार्थत्वान् तत्रैव समासः । यथा ' घण्टादिरी छिन्वि, कुशापत्यासामानय ' इति । अत्र इतरेतरयोगद्वंद्वस्वपदोपस्थितयोः घण्टादिरयोः छिदि-क्रियान्वयेन द्वित्वान्वयेन च बुनापि न शक्तिर्लक्षणा वा । घटौ घटाः इत्यादिस्वरूपैकशेषेऽपि न लक्षणा । घटपदस्य शक्येन युगपदान्नापदोपस्थितौ द्वित्वबहुत्वान्वयसंभवात् । ' पितरी ' इत्यादिविरुद्धशेषेऽपि पितृ-पदेन जनकशब्देने लक्षिते द्वित्वान्वये लक्षणेन । ' पाणि-पादं ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वेऽपि एकत्वान्वयानुरोधेन तावत्पदार्थवृत्तिः एकबुद्धिविपर्ययः समाहारो लक्षणया उपस्थाप्यते इति सिद्धान्तः ।

अत्र केचित् । इतरेतरयोगे विभक्त्युपस्थिते द्विगुणित्वात्प्रायाः पदे तदिरि चान्वयः । तत्र च न घण्टाद्यन्वयितावच्छेदकं द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वानवच्छेदकत्वात्, विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्याप्यसंख्या-मिधायकनियमान् । अत्रो घण्टादं साहित्याश्रयतया घण्टादिरी लक्षणया उपस्थापयति इति साहित्यावच्छिन्ने द्वित्वान्वयः । न चैव तदिरिपदवैपर्ययं, साहित्याश्रय-विशेषत्वमन्वयार्थैकत्वात् । बुद्धिद्वयविशेषापरया घटोऽपि लक्षणैव । अतः इतरेतरयोगद्वन्द्वे लक्षणा आनन्दपदी । एवं च निशाचरुणपदे विषयोः चरणयोः इति निमहो-पदार्थकं वार्धकं उपपद्यते, अन्यथा द्विगुणानुपपत्तेः । एवं समाहारद्वन्द्वेऽपि एकत्वान्वयार्थं साहित्ये लक्षणा आनन्दपदी । परंतु इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्याश्रये लक्षणा । एवं च विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्याप्येवोपकरण-वृत्तितिः अपरिलप्ता भवति । एवं हरूपैकशेषपदोऽपि साहित्योपस्थित्या द्वित्वान्वयार्थं लक्षणा इत्याहुः ।

तत्र । प्रत्ययेण पदद्वयेनोपस्थिते अर्थद्वये द्वित्वान्वयसंभवात्, योग्यतावच्छेदकप्रकारकत्वान्वय-शब्दोपस्थितौ मानाभावात्, विभक्तेः पदार्थतावच्छे-

दकत्वसंभवात् । अत एव ' घटेन जलमाहृति ' इत्यत्र उच्छिन्नेतरत्वेन न घटो-पस्थितिः, किंतु घटत्वेनैव, ' घटश्च पदश्च स्तः ' इति द्वित्वान्वयश्च ।

एतेन मुत्तितोः एकसंख्यामिधायकत्वलक्षणसामाना-धिकरण्यनियमात् एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वयासंभवात् ' चैनो मेवश्च गच्छतः ' इत्यादौ चकारोपात्तसाहित्या-न्ययिनि द्वित्वान्वयेन, क्रियाया वा द्वित्वान्वयेन बोधः । अन्यथा एकत्वेन उपस्थिते द्वित्वान्वये ' एकी द्वौ ' इति प्रतीत्यापत्तिः । इति परास्तम् ।

वस्तुतो यत्र सुशुपस्याप्यसंख्या तिहुपस्याप्यसंख्या-विरोधिनी तत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । सुब्रह्मोप-स्थाप्यैकत्वद्वयस्य तिहुपस्याप्यद्वित्वेन विरोधाभावात् ' घटश्च पदश्च स्तः ' इति प्रयोगो युक्तः, न तु ' एकी द्वौ ' इति, तत्र एकत्वस्य विरोधित्वात् इति ।

न च समाहारलक्षणया पाण्यादीनाः क्रियान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । परंपरासंबन्धेन पाण्यादौ क्रियान्व-याङ्गीकारात् ।

केचित्तु । एव नञ्त्सुपदेशेऽपि ' अघटः पटः ' इत्यादौ घटप्रतियोगिकान्योन्याभावे ननो लक्षणा, तथापि अन्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकरस्य ध्युत्पत्ति-लभ्यत्वात् अन्योन्याभावमाने लक्षणा । एवं च घट-प्रतियोगिकरगोन्याभाववान् पटः इति बोधः । एवं ' न घटः ' इति वाक्येऽपि लक्षणैव, नञः संसर्गाभावे शक्यत्वात् इति दिक् । मणि. पृ. १४४-१५४.

● समाससंख्यास्योः समानप्रकारकभानजनकत्व-नियमात् । मणि. पृ. १५२.

● समासस्युपसर्जनं विशेषणैर्न संभवत्येव । वाक्य-स्य तु ' ऋदस्य राठः पुरयः ' इतिवत् संभव्यमानं दृष्टम् । या. ३।१।१।३ पृ. १३८.

● समाहारद्वन्द्वे चकारपदं समाहारलक्षकम् । वि. १।१।१२ वर्णनं २.

● समिधः । गारिरी आमिदोत्रममिद् भवति । भा. ७।३।१।८. ● ' समिधो यन्नति ' अथ ऋतयः

अपूर्वविधिः । बाल. घृ. २२, ० 'समिधो यजति' अयं क्रत्वर्थः उत्पत्तिविधिः । घृ. १३, ० 'समिधो यजति' अयं प्रथमकारः त्रिभिः श्रौतः । घृ. ४०, ० 'समिधो यजति' इत्यन्तरवाक्यम् । घृ. १. ० 'समिधो यजति' इत्याद्याः प्रथमाः दशपूर्ण-मासाङ्गं प्रहरन्त्यात् । भा. ३।३।४।११, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति ऋशेण पठितानां यागानां अनियमेनादुष्टानन्तुन पाठक्रमेण । पाठक्रमेणात्र कर्मनिधयः इति निर्णयः । द्वा. ५।१।४, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इति यजतिपदः पञ्च-रुचोऽम्बुदाः । तत्र प्रथमासं अष्टमेदः, न तु पञ्चमेः एकमासम् । भा. २।२।२।२, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादीनि कर्मनामयेषानि । वि. १।२।२०, ० 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्याद्यो यजतिरदाम्बुदाः कर्ममेदकं प्रथमम् । २।२। २।२, मीको. घृ. ५६८ 'अम्बुदापिठरथम्' इत्यत्र अधिहरत् प्रथमम् । ० 'समिधो यजति' 'तनून-पातं यजति' इत्यादिनिषिधाकषणठेन प्रतीतः ततो निघण्टो यदन्ते प्रथमानाम् । वि. ५।१।४ । अत्र समिधः इति वृत्त्वं 'समिधो अत्र आस्यस्य स्यन्तु' इति मन्वकर्णमत्तं देवतागतमन्वृत्ते, न तु कर्मगतत्वेन विधी-यते, उत्पत्तिवाक्ये विधानमाशङ्क । सोम. २।२।०.

० समिद्धार्धः शब्दः बाणवचनाः । भा. १०।१।०।१४ घृ. १८२०. ० समिद्धादीनां अङ्गानां यथा प्रयोगनवचनेषु न तथा नैमित्तिकप्रवित्पदि-यागानां प्रयोगवचनेषु । सोम. ५।३।१२. ० समिद्धादिषु प्रत्ययवाग्युनःश्रुतेर्मैदकत्वम् । वा. २।३।१।४।२८.

० समिद्धादिपदानां नामधेयत्वेन प्रथमात्प्राप्त्या-दुपहारकत्वम् । १।२।२०।२८-५९. मीको. घृ. २०५२ 'दशपूर्णमासयोः प्रथमाः' इत्यत्र अभि-करणे द्रव्यम् ।

० समिद्धादिवाग्यासु अत्रुपदि याग्यार-पक्षिदिः । वा. ३।२।४।१२ घृ. ७६०.

० समिद्धादिवाक्यानि वाग्यनिषिधात्वेन इति वेदान्तैकानुसृत्या मीमांसकविशेषेभ्यो विद्वाद्भिरनु । कु. २।२।२।२. ० समिद्धादिवाक्यानां उत्पत्तिवि-योगात्तत्तम् । कथिका. घृ. ३८१.

० समिद्धादिवाक्यानां देवताविधिरं नामे निष-करिष्यते । सु. घृ. ७१८.

० समिद्धाद्यातं प्रयाहुतिं मातुं कर्तव्यम् । संकप. २।४।८.

० समिद्धूतन्यायः । आन्यमाययोः 'ब्रुवाणे अत्र आन्यस्य वेतु' 'ब्रुवाणः सोम आन्यस्य हविषो वेतु' इति निगदक्षयो दन्त्यौ । तत्र अयमनिषादनक्ष-प्रारभेदे अपि हृत्वागनिषोःपुत्रप्रधानप्रकारवर्ण-कत्वात् ब्रुवाणनिगदोर्विदसः । याज्ञवल्क्यकारोदा-यादे अपि वाचनिषः सतुपयः । हवि.-पदविषये तु अहविः-उहविः-पदयोः समिद्धूतन्यायेन उह-वोरेव निगदयोः प्रयोगसमास्तुवाद्यन्तम् । संदप. ४।३।११, ० इत्याद्य चतुस्रहृषे इति त्रिभिः । इडो-हृत्वा इति षडे एव प्रहृत्य अस्व पाठोत्तरविधिणी एवाशुचिः समिद्धूतन्यायेन अत्र प्रसादः । ४।३।१८. ० समिद्धार्द्धिनस्तदादीनां अठौकिकानां देवतात्वम् ॥

अन्वेष्यविशेषे समिद्धिः, प्रकाशदिषु च या देवताः वा. अथवा सूक्तमिद्धिहृदय एव । 'सूक्तमैत्रेण भागवतं वसोति' इति वचनात्तरे सूक्तस्यैव दनस्वर्वाङ्गानामिव-धरणात् । अथसिद्धौतिनाथान्तरकल्पने प्राणामायाय । इति प्राप्ते, नामात्प्राणमैत्रेण उदकक्षणा देवतायन् । अठौकिकप्रमाणैककर्मपिपद्यथाया अपूर्ववर्द्धौकिकेयाय-दीमतात् । यागनाया षष्ठेत्वेनामप्यष्टाशामिने देवतो-हेतवस्वतेन साधकत्वपदोक्तान् प्रकाशप्रकारात्पुत्रा अन्वेष्यमानानामिष्यमर्द्धिपदीनां देवतास्वप्यष्टकृता-योगात् सस्वर्वादिप्रकित्तेदेवतात्वनामनाशयेन 'एषा वेत् सरस्वती नदीनाम्' इति कप्ते नदीसाधनत्वं सोम-स्वत्वात्पुनश्चहात्पान्दशार्धेन । सोमः षडत्तं जनिता मतीनाम्' इति मन्वे हावाशुपिप्यादिजनकत्वेकवय-सायजमानं सूक्तर हविर्मापित्वादाः । अत्र एव

प्रयाजेयु देवताविप्रतिपत्तो निर्णायिका स्मृतिः । 'आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमाप्रतिरत्' इति । कौपीतरी श्रुतिरपि । 'यदुत्तमे प्रयाजे देवता. समावपति प्रयाज मात्र एवैनास्तात्करोति तत्रापाऽग्निः सर्वेषु भारी भवत्येव तदग्नेर्भागे देवतामाग्निनीः करोति' इति पञ्चखण्डि प्रयाजेष्वग्नेर्भागिरत् सिद्धवद्भूत्याह । संकर्म. २।२।२.

• 'समिद्धती घृतती चानूच्येते' । सामिधेनी 'त वा समिद्धिः' इत्येव सा नान्या वाचि । संकर्म ४।१।१०.

४ समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाव्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् । ५।३।३।४ ॥

दसंपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः । 'एकविंशति-मनुन्यात् प्रतिष्ठाकामस्य', 'चतुर्विंशतिमनुन्यात् ब्रह्मवचंसकामस्य' इत्यादयः काम्या. पश्चाः । तत्र संख्यापूरण दशतयीतः ऋचामागमेन इति वक्ष्यते (१०।५।८।२७-३३) । आगन्तुना च क निवेश इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सख्यापूरणार्थं आगमितानामृचा धाव्याशब्दो वाचकः । धीयन्ते आधीयन्ते आगम्य स्याप्यन्ते इति धाव्याः । 'पाप्यघानाप्यनिपाय-धाव्याः' (पा० ३।१।१२९) इति निपातनात् साधुरम् । ता एता धाव्याः ऋचः समिध्यमानवती समिध्यमानशब्दघटिता 'समिध्यमानो अप्चरेऽग्निः पायक इह्यः । शोचिष्येऽस्मामिदे ॥' इति ऋचम्, तन्निद्वती समिद्धशब्दघटिता 'समिद्धो अग्र आहुत देवान् यद्धि सत्पर । रा हि हृष्यशास्ति ॥' इति ऋच च अन्तरेण मध्ये, अनशोर्कर्मोर्मध्ये स्यु, न सर्वा सामन्ते । कुतः ? आगपृथिव्योरन्तराले समर्हणात् स्तरनात् स्तुतत्वात् । 'इय वै समिध्यमानवती (पृथिवी), असी समिद्धवती (घोः) यदन्ना तद्दाव्याः' इति अन्तरिक्षन्तेन सप्तनात् उक्तयोरन्तराले धाव्या विधीयन्ते । इति पूर्वं पक्षः ।

तच्छब्दा वा । ५ ॥

दसंपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यो नियाः । एक-विंशतिचतुर्विंशत्यादिगण्यत्वात् काम्या. तत्र काम्य-

त्पक्षे सख्याया. पूर्णं दशतयीतः ऋचामागमेन । आगन्तश्च ऋचः समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्देन पूर्वपक्ष. निराक्रियते । याः ऋचः तच्छब्दा. सः शब्द यासा बोधकत्वेन श्रुतः ताः तच्छब्दाः । धाव्याशब्दोक्तः ऋच एव समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तराले स्युः, न सर्वा आगन्तव. ऋचः । यद्यपि पाणिनिवचनात् सर्वा एव सामिधेन्यो धाव्याशब्दताः भवेयुः तथापि 'पृथुपाजन्तो धाव्ये' 'उष्णिक्कुम्भौ धाव्ये' इति यासु धाव्याशब्दः श्रूयते, ता एव धाव्याः । ता एव च मध्ये निवेशनीयाः, इतरास्तु अन्ते । इति सिद्धान्तः । 'तच्छब्दो वा' इति पाठे तु तच्छब्दः धाव्या-शब्दः यस्यामुचि श्रुत स्यात् सैव मध्ये निवेशनीय, इतरास्तु अन्ते इति सूत्रार्थः ।

उष्णिक्कुम्भोश्चान्ते दर्शनात् । ६ ॥

त्रैपातवीयायामिष्टौ 'उष्णिक्कुम्भौ धाव्ये' इति वचनेन कुम्भपृच्छन्काया. 'प्र सो अग्ने तवोतिभि.' इति ऋचः, उष्णिक्पृच्छन्कायाः 'प्र होये पूर्वं वच.' इति ऋचश्च 'समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योरन्तरालदेश दर्शयित्वा' इति शेषः । 'अग्ने श्री ते वाजिना' इति अघाव्याया. त्रिष्टुप्पृच्छन्कायाः 'त्रिवन्या परिदधाति' इति वचनेन सामिधेनीपरिधानीयात्वमुक्तम् । तेन च 'अग्ने श्री ते' इत्यस्या. अन्ते दर्शनात् धाव्याशब्दिताना मध्ये निवेशः, इतरास्तु अन्ते निवेशः इति सिध्यति । इति सूत्रौ व्याख्यातम् ।

भाष्ये कुतूहले च उष्णिक्कुम्भपृच्छन्तेन सूत्रात् त्रिष्टुममेव व्रते 'त्रिष्टुभो वा एतदीर्यं यदुष्णिक्कुम्भौ' इति कारणे कार्यग्रहणकारः कृत. इत्युक्तम् । तथा च उष्णिक्कुम्भौ. त्रिष्टुम इत्यर्थः, अन्ते दर्शनात् इति सूत्रार्थः सपद्यते ।

अत्र वृत्तिपक्षे अघाहारदोष, माघादिपक्षे तु लज्जयादोषः, इत्युभयत्र दोषेऽपि भूयः स्युषु अघा-हार विना अर्थसामीचीन्याभावदर्शनात् वृत्तिपक्ष एव साधीयान् इति मन्वामहे । अत्र 'प्र सो अग्ने इत्युष्णिक्-कुम्भौ धाव्ये अग्ने श्री ते वाजिना इति त्रिवन्या परि-

दधाति' इति उच्यते। अथ श्रौतम् (२५।६।१७) द्रष्टव्यं इति चोपयोगि । के.

● 'समिध्यमानवर्ती' इति द्रवती च । खनि-
षेनी । संकर्म. ४।१।१०.

● समिध्यमानवर्ती-समिद्धवत्परेस्ताले घास्या-
शब्दितानामेव निवेशः । भा. ५।३।३।४-६,

● समिध्यजुः । वस्तु समस्तकार्यनिर्मुक्तकालं
साधारणः योगो मन्थित इत्येव समिध्यमजुसक्यं
प्रतिपत्त्यन्तरे आभ्यासम् । यदा तु इदमपि सप्तारणा-

दिवदेव अर्थकर्म अवधार्यते तदा सुतरां शेषामावः ।
शक्यं तु तैत्तिरीयवदवयवेऽपि प्रतिपत्त्यन्तरे आभ्यास-

ितम् । वा. ३।५।१।६. ● समिध्यजुषि अग्निष्टोमे
तृतीयपदान्ते । 'स्तोत्रे वेदे नवग्रहीसमाख्यं अर्धयु-

गुंदीरम् । घाता रातिः' इति अन्तेवेदि कर्षितेऽष्ट-
उक्ता आह्वयनीमेव न च समिध्यजुषि जुहोति' । सत्याश्रौ. २।५।

१।४।०. ● समिध्यजुषि दर्शपूर्णमासयोः । 'देवा
गावुदिदः' इति अन्तेवेदि कर्षितेऽष्ट भुवया आहव-

नीदे श्रीणि समिध्यजुषि जुहोति । सत्याश्रौ. २।६।
२० । एकं द्वे श्रीणि वा, संततं त्रिणाह का । २१-

२२ । मध्ये स्वाहाकारे बर्हिस्तुप्रहृति । २५ । बर्हिर्गुपि
वा । २६ । हुते वा अनुप्रहृति । २७ । प्रहृत्य वा

अभिसुहुयात् । २८. ● समिध्यजुषि न जुहोति
वामिष्टोमे । भा. २।१।२।३५. ● समिध्यजुष्यः

अपि प्रौढवर्षान्तमेव न प्रतिपत्तिरगमिष्याहः । सप्त ।
समिध्यजुषोर्मन्वेव दृष्टार्थत्वाय प्रौढप्रतिपत्तिव्यात् ।

सोम. ३।५।१.

● समिध्यजुष्यःपत्नीसंयाजानां कश्चकप्रयोग
विधिविहितानां क्रमः स्वन्धावकामानविशिष्टप्रहृतिदृष्ट-

पौरुषवर्षदेव सिध्यति । भाट्ट. ५।१।१५.

● समीपलक्ष्मणशब्दमद्वीटल उदर्यः त्रियते
इति न्यायः । अर्धं ज्योतिःशब्दे स्पष्टतः । साहस्री.

५६९.

● समुच्चयः । अगतिश्चा लोका गतिः । पत् इत्य-
संज्ञेयते इति विकल्पस्तुल्येनो ष्यात् । उच्यते
मयो न हो आश्रयणीयो सः । भा. १०।५।१।४७.

● समुच्चयः अमीनादुत्थेयो व्याधानस्य पवमानेष्टीनां च
(माध्वतमे) । वि. ५।३।९. ● समुच्चयः अग्निचक्रे

श्रुताना दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः ।
१०।३।४।२३-२९, मीको. पृ. ४९ 'अग्निचक्रे

श्रुताना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः
अग्निचक्रेनादौ संख्या विहितानां मन्त्राणां । १२।

३।२।४।१०, मीको. पृ. ५१ 'अग्निचक्रे संख्या
विहितानां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः

अञ्जनाग्न्यज्जनात्पे समे गौमुल्लादितैलेन नवनीतस्य ।
१०।४।६।१०-१२, मीको. पृ. १८६ 'अञ्जनाग्न्य-

ज्जने समे' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः ।
अदृष्टार्थत्वे इति अग्निर्ज्ञोपानयपरिमाणत्वेन प्रधानस्य

एकद्रव्यधानेन नैसर्गादृश्याध्वतीतः समुच्चयः स्यात् ।
सु. पृ. १४१. ● समुच्चयः अनुत्पन्नासु याज्यासु च

गायत्रीपुरोडाशप्रवृत्तौ विहितेषु यथायथा ।
संकर्म. ४।३।११, मीको. पृ. १५६ 'गायत्री

पुरोडाशस्य भवति' इत्येवमादिदृष्टान्तिः' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः अक्षणेपेपिदृष्टोवर्ण-

सकलप्रहास्य आतिरिष्टैश्चक्रवर्तव्यादिदृष्टान्तिः । भा. १०।
४।३।३-५. ● समुच्चयः अदृष्टार्थत्वे विश्वमिति वसत्व-

गह्वरासर्वो, वसत्वचः त्वरिषासत्त्वात् । १२।३।३।
१-२, मीको. पृ. ७५१ 'अदृष्टार्थत्वे विश्वमिति'

इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः आग्निदेशिको-
पानयकर्मणामुत्थित्वा स्वपानकर्त्रीभिः पत्नीभिः गजा-

मयने महानते । १०।४।५।८-९, मीको. पृ. १४२
'वपानकर्त्रीभिः पत्नीभिः' इत्यत्र अधिकरणं

द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः आश्रितिकद्वितीया दीक्षा-
द्वितीयाभिः । संकर्म. २।४।२७, मीको. पृ. १३५

'आश्रितिकद्वितीया दीक्षाद्वितीयाभिः समुच्चयः' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः समथोरेरास्ये न

भवति । भा. ८।१।५।१६. ● समुच्चयः वमथोरेरास्ये
न भवति । शा. १२।३।१. ● समुच्चयः एकसिद्ध

वर्णमिति विहितानां गुणानाम् । यदा आधारे 'श्रुताना-
धारयति, संततमाधारयति, प्राद्व्यमाधारयति' इति । भा.

२।२।३।९. ● समुच्चयः ऐकादशिनैषु पञ्चान् उपर-

होमे अनेकगुदानाम्, न विकल्पः । १२।४।४।८.
 * समुच्चयः कृतपद्मना प्राजापरवैः पशुमिर्वाजपेये ।
 १०।४।३।६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेयोपदिष्टैः
 प्राजापरवैः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः
 प्रह्वचमसाना अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु । संकर्म. ३।३।१६.
 मीको. पृ. २६१ 'अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चय. चतुर्थ्यथैकोल्लुक्कयो.
 व्यम्बन्धेषु । संकर्म. २।४।१५. मीको. पृ. १९८५
 'व्यम्बन्धेषु चतुर्थ्यथैकोल्लुक्कयोः समुच्चयः' इत्यत्र अधि-
 करणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुति-
 मन्त्राणाम्, आशीर्मेन्त्राणाम्, अभिधानमन्त्राणा च
 प्रत्येकम् । १२।४।१।१-२. मीको. पृ. १७४४
 'अपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणा समुच्चयः' इत्यत्र अधि-
 करणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ समुच्चयस्त्वदोपायेषु । १२।३।६।१७ ॥

यानि तु प्रायश्चित्तानि अदोषायानि न दोषस्य
 निर्घातायानि 'यस्माद्भुतमग्निहोत्रं सूत्रोऽभ्युदियात् मैत्रं
 चर्चं निर्वपेत् सौर्वमेकत्रपालम्' इत्यादीनि निमित्तं सति
 विदितानि तेषु समुच्चयः स्यात् । यावन्ति चोच्यन्ते
 तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन दृश्यन्ते । इति सिद्धान्तः ।
 के.

* 'समुच्चयस्त्रदोषनिर्घातायेषु' (१२।३।६।१७)
 इत्यत्र नैमित्तिकपरवद्भन्रियासमुच्चयः उक्तः । बाल.
 पृ. १६६, * 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातायेषु' (१२।३।६।
 १७) इत्यत्र 'मिधे लुटोति' इति ऋचव्यैः अधिकार-
 विधि. नैमित्तिकः सन् अदोषनिर्घातायैः ह्येतदुदाहरण
 घाह्यदीपिकायामुक्तम् । पृ. १४, * 'समुच्चयस्त्रदोष-
 निर्घातायेषु' (१२।३।६।१७) इत्यधिकरणे अनियत
 अदोषनिर्घातायै प्रतिपादितम् । पृ. ८५, * समुच्चयः
 त्रिविधः-न्यायशाम्यः, वाचनिकः, ऐच्छिकः इति ।
 सत्र सजातीय-विजातीय-विषयत्वेन जातिद्वयगुण-
 क्रियासु द्विक-त्रिक-चतुष्कत्रियस्येन पददशविधः ।
 सत्र सजातीयविषयः चतुर्विधः । रिजातीयद्वित्रियस्यः
 षोढा, जातिद्वययोः, जातिगुणयोः, जातिविक्रयोः,
 द्वयगुणयोः, द्वयक्रिययोः, गुणक्रिययोश्चेति । विजातीय-
 त्रिक्रिययोः चतुर्धा । चतुष्कत्रियदस्तु एकः । एते

पञ्चदश मेदा न्यायशाम्याः । उदाहरणानि 'न्यायशाम्यः'
 इति शब्दे द्रष्टव्यानि । मीको. पृ. २४०५ । ते च
 पुनः कृतवर्षजस्यदिविषयाः पुत्र्यार्थजस्यदिविषया
 श्लेति प्रत्येकं द्विविधाः । पृ. १६६. * समुच्चयः
 न आपाने दक्षिणासंख्यासु सिद्धासु, किंतु विकल्पः ।
 भा. १२।४।५।९. * समुच्चयः न ऐन्द्रावाहंस्वये
 कर्मणि याज्यानुवाक्यामुगलद्वयस्य, किंतु विकल्पः ।
 १२।४।२।३-४. मीको. पृ. १३२२ 'ऐन्द्रावाहं-
 स्वत्ये कर्मणि' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 * समुच्चयः न काम्यनित्ययोः स्वप्ने लब्धेऽऽसौ । भा.
 १२।४।७।१७-२५, * समुच्चयः न किंतु विकल्पः,
 पशुगणेषु पत्नीसवाजेषु जापनीनाम् । जापन्या पत्नी-
 सवाजनं च न प्रतिपत्तिः किंतु अर्थकर्म । १२।४।६।
 १०-१६. * समुच्चयः न दाशतयीभ्य आनीताना-
 माग्नेयीना यावत्सेनीभिः सावत्परिके अविचयने । संकर्म.
 २।१।३३. मीको. पृ. ५४ 'अविचयने सावत्परिके
 दाशतयीभ्य आहूताना' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
 * समुच्चयः न दोषनिर्घातायेषु प्रायश्चित्तेषु किंतु विकल्पः
 'यदि ऋक्तो यश्च आतिमियात् भूः स्वाहेति जुहुयात्'
 इत्यादिषु । भा. १२।३।५।१६, * समुच्चयः न ब्रह्मण-
 विहिताना एकाध्याना मन्त्राणाम्, किंतु विकल्पः ।
 १२।३।१५।३१-३५, * समुच्चयः न विद्वृत्तेषु कौत्सा-
 दिभिः सामभिः प्राकृताना साम्नाम् । १०।४।८।१७
 वर्णकं २, * समुच्चयः न संभवति, एकार्थत्वात् । ८।१।
 १५।२६. * समुच्चयः नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकाना
 नशभेष्टयादी उपदिष्टेरुपहोमादिभिः । १०।४।१।१-२.
 मीको. पृ. २३२७ 'नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकाना'
 इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः निधीतोपवीतयोः
 रवेने । भा. १०।४।१।१-२, * समुच्चयो नैमित्ति-
 कानां प्रायश्चित्ताना यथानिमित्तम् । १२।३।६।१७.
 * समुच्चयः पशुगणे उपवाजकाषणानां गुदानाम् ।
 १२।४।८।८. मीको. पृ. ११५८ 'उपवाजगुदसमुच्चय-
 न्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * समुच्चयः
 पृथग्यं पृथगे उपदिष्टेन मन्त्रदानेन अनिदिष्टस्य
 पथोमतादेः । भा. १०।८।१।१-२ वर्णकं १.

● समुच्चयः प्रत्येकं एकक्रियापर्ययः इति शाब्दिनाः । साहित्यसामान्यं इति मीमांसकाः । वाल, पृ. १६३.
 ● समुच्चयः प्राकृतमहत्तरासतोः ताप्यादिभिः महाप्रते । २०।४।७।१३-१५. मीको. पृ. ३१३२ 'महाप्रते ताप्यादिभिः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः प्राकृतमहत्तरासतोः स्तोत्रान्तरसाधनीभूतेः श्लोकादिसामभिः महाप्रते । २०।४।८।१६-१७. मीको. पृ. ३१३४ 'महाप्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतेः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः प्राथम्यभित्तानामदोषनिर्णयार्थानाम् । समुच्चयाधिकरणम् । १२।३।६।१०. ● समुच्चयः सुदृश्यं तदपमार्थानां अविश्वदानां वेदप्रस्तोभे कण्ठपर्यंतरे । १।२।१६।७०. मीको. पृ. १३५१ 'कण्ठपर्यंतरे अविश्वदानां ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः सूत्रस्थितकारिचिह्नौ औपदेशिकैः कार्हस्पत्यादिपद्यैः आतिदेशिभिरातोः प्रवाचयान्निर्दिष्टाणां । २०।४।२।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'प्रहस्तुचपत्न्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः भिन्नकार्याणां युगानामेकस्मिन् वसति । १२।३।३।१५. मीको. पृ. १२६८ 'एकस्मिन् वसति भिन्नकार्याणां युगानां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः मन्त्राणां संख्यासु क्वचनविहितानाम् । अशिक्षयने अन्त्यादाने चतुर्णां, एतने द्वयोः, मुद्राहरणे षण्णाम् । भा. १२।३।१४।३०. ● समुच्चयः महाप्रते शुक्रग्रहस्य प्राकृतैर्बहैः । १०।४।२।३-५. ● समुच्चयः याज्ञवल्क्यपट्टचारयोः । वाग्भ्यामा अपि वपट्टकरोति' इति नानापर्येत्वात् । १२।३।१५।३२. ● समुच्चयः कवचमहत्तरासतोः अष्टराप्रतये विश्वजिति । १२।३।१।१-२. मीको. पृ. ७५१ 'अष्टराप्रतये विश्वजिति ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● 'समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ।' (१२।४।३।६) इत्यनेन सूत्रेण क्रयसाधनानां द्रव्याणां समुच्चयः सिद्धान्तितः । सु. पृ. १२०२. ● समुच्चयः वाजपेथे श्रुतेन यजुर्वेदकार्येन अश्वर्योः दाम्प्यादिमायान्तरस्य । १०।३।२।१७४-७५. मीको. पृ. ३१८५ 'यजुर्वेदाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः वाजपेथेपविप्रदाज्ञानाश्वामिः आतिदेशि-

वस्तुपरदानाम् । १०।३।१६. मीको. पृ. ३४९२ 'वाजपेथेपविप्रैः प्राजापत्यैः ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः विद्युति अग्नेग्रहस्य प्राकृतैर्बहैः । भा. १०।४।१।२-५. ● समुच्चयः दास्यतुचपत्नयोः । १२।४।१।२. ● समुच्चयः द्येनेतौ उपविष्टेन विवितेन अतिदिष्टस्य उपनीतस्य । १०।४।१।१-२. मीको. पृ. २३२७ 'नारिष्ठहोमादीनां आतिदेशिकानां ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः द्येनेपविष्टलोदितो-ष्णीपत्वादिभिरातिदेशिकस्योपनीतस्य । भा. १०।४।१।१-२. ● समुच्चयः संतानं च वाग्भृशपट्टचारयोः । संकर्ष. ४।३।३. मीको. पृ. ३२४४ 'वाग्भृशपट्टचारयोः समुच्चयः संतानं च' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः सप्तहोत्रौ उपविष्टैरामनहोत्रैः आतिदेशिभिरानामनुवाकानाम् । २०।४।४।७. ● समुच्चयः सोमकवचाधिनो दशानां द्रव्याणाम्, न तु विकल्पः । १२।४।३।५-७. 'सोमकवचाधयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● समुच्चयः होममन्त्राणाम् । १२।३।१६।३६-३८. 'होममन्त्राणां समुच्चयः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● तुष्यतुभयोः, तिष्यापेथेभकले समुच्चयः । मणि. पृ. १५२. ● न च तुष्यार्थानां समुच्चयः । धा. १।२।१।७. पृ. १२६. ● न च तुष्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः । २।१।४।१२. पृ. ४१४. ● नहि तुष्यार्थानां कश्चित् समुच्चयो दृष्टः । ३।६।१६।४२. पृ. १०६४. ● वाग्भृशुवाकवयोः 'गायत्रीस्य सुदस्तादृशमत्वादिपमार्थानां विकृतौ ययासंभवं समुच्चयः । संकर्ष. ४।३।१२. ● समुच्चये हि वीक्षणं भवति । भा. १२।३।१।५।३२. ● न च संभ्रमति समुच्चये विकृत्यो न्याय्यः, एते वाचः स्यात् । ५।३।१।२।२. ३. समुच्चयाधिकरणम् । अशेषविधासंभ्रानां प्राथमिकानां समुच्चयः ॥

समुच्चयसंबन्धोपर्यंतु । १२।३।६।१७ ॥

अप्यम्— कानि तु न दोषनिर्णयार्थानि, हेतु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि ? कानि भुवत्साक्रियया प्रतिपिदत्तेवनादि, तासुच्यन्ते । यथा 'महाप्राकृतमि-होमं स्योऽप्युदियानौनं चरं मित्रैर्दु, सौम्येभ-

कपालम् ' यस्याहुतममिहोत्र स्रष्टोऽभ्युदियात्, अग्नि समाधाय वाच यरा दपती सर्वाहमुपासीयाताम् ' इति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावात्त्रिर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते । तस्मै-
मित्तिक कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्ग विज्ञायते । यावन्ति चोच्यन्ते, तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तेषां समुच्चयः ।

शा— यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि, निमित्ते कर्माङ्गानि ' भित्ने जुहोति ' इत्यादीनि, तेषां प्रयाजा-
दिवत् अर्पणविधानात् समुच्चयः । इति प्रत्युदाहरण-
मात्रमेतत् ।

सोम— एकैकस्मिन्निति श्रूयमाणानामपि बहूना
तत्तद्विधिषु तत्तदाकर्तव्येषु वा दोषभ्रवणाभावेन पूर्ववत्
वाच्येन निरपेक्षतया दोषनिर्घातार्थत्वेन विधानाभावात्
न विकल्पः, किंतु निमित्ते रिधीयमानानामपि प्रयाजा-
दिवत् ऋतुङ्गतया तद्भेदे अर्पणविधायारेण प्रकरणेन
सुगपत् प्रहणात् समुच्चयः ।

वि— ' भिन्नस्त्रादिहोमादेर्विकल्पो वा समु-
च्चयः ।, विकल्पः पूर्वगतः, भेदप्रदोपे विहितरतः ॥ '

भाट्ट— यानि दोषग्राहकप्रमाणभावात् दोषनिर्घा-
तार्थानि, अपि तु केवल निमित्ते नैमित्तिकानि अदृष्टा-
र्यानि, तत्र एकनिमित्तकानेकनैमित्तिकस्थले प्रयाजा-
दिवत् समुच्चय एव । यथा अन्वाधानोत्तर चन्द्रस्यो-
पगमे इहामस्यत् पूर्वमपि ' उद्वय, उदुत्य. चित्त ' इति
मन्त्रप्रयकरणकहोमप्रयविधौ । नहि तत्र कश्चिदोप-
वेधादिप्रयुक्तस्यापि इहामस्यत् पूर्वमप्युच्यते । एतादृश
विषये प्रायश्चित्तसमाख्या नु प्रायश्चित्तकण्ठपठितत्व-
मात्रेण औपचारिकी, यजमानकर्तव्यतामैदिकप्रदायेषु
औत्राप्रसमाग्यात् । न तु पापविशोधकत्वेन, पावा-
देराप्रसिद्धेः । यत्तु अत्र भाग्यकरणे स्रष्टोऽस्यात् पूर्व-
गदिदोषहोमाकरणे प्रायश्चित्तस्याग्मानमुदाहृतम्, तत्
' रूपं कालोऽनुनिर्वाणे देवता भरण तथा । आदौ ये
विघ्नताः पश्चात् इमे सर्वदा स्मृताः ॥ ' इति छन्दोग-
परिशिष्टानुसारात् अनुदितदोषिनिर्वाणानि श्रमनिमित्त
दोषनिर्घातार्थं येषु च, इत्यथा उदितदोषिनिर्वाणानि येषु

प्रायश्चित्तकरणापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि पार्थसारथिना
' भित्ने जुहोति ' इत्याद्युदाहृतम्, तदपि कवचकपाल-
भेदननिमित्तगुण्यसमाधानार्थत्वेऽप्यपत्तेः द्वितीयप्रायश्चि-
त्तालिपनाच्च उपेक्षितम् ।

मण्डन— ' नैमित्त चेत् तत् समुच्चयेनेव । '

शंकर— ' दोषाभावे समुच्चयः । '

• समुच्चयासंभवे च बाधविकल्पो, न संभवति
समुच्चये । भा. १०।३।४।२६.

• समुच्चयभेदाः निरूप्यन्ते । यद्यपि शाब्दिकैः
' प्रत्येकमेकक्रियान्वयः समुच्चयः ' इति विशेषतोऽप्यौ
लक्षितः, तथापि मीमांसकप्रवहाराः साहित्यसामान्ये एव
दृश्यन्ते । ' परेणावेदनात् ' (५।३।१।२९) इत्यत्र हि
समुच्चयप्रमाणभावोऽपि ऐक्यवत् विकल्पहेतुफलः ।
' समुच्चयप्रमाणं च एकः प्रयोगविधिः ' इत्युक्तम् । न
च प्रयाजादिषु प्रत्येक एकस्याः दर्शपूर्णमासक्रियायाः
अन्वयोऽस्ति । प्रहैकवाधिकरणे (३।१।०।१३-१५)
हि वार्तिकवृत्ता प्रत्येकनामपरिसमाप्ति-समुदायान्वय-
परिसमाप्तिन्याययोः एव विषयभेद उक्तः- प्राधान्ये
पूर्व, गुणत्वे तु उत्तरः । यथा ' ब्रह्म समाष्टि ' ' अरण्य
येकहायन्या म्रीणाति ' इति । प्रयोगविधौ च प्रयाजा-
देर्गुणत्वात् न प्रत्येक एकक्रियाऽन्वयोऽस्ति, अस्ति
च समुच्चयप्रमाणत्वयवहारः इति साहित्यसामान्ये
एव मीमांसकानां समुच्चयव्यवहारः सिद्धः ।

सोऽयं समुच्चयोऽपि विकल्पवत् प्रथमं तावत्
निविध, न्यायस्यो वाचनिक ऐच्छिकभेदेति । तत्र
न्यायस्यः समुच्चयो विस्मयवन् नाष्टविधः, द्रव्यादीनां
तद्भावना च समुच्चययोगात् । नापि चतुर्विध एवास्ती
जात्योः द्रव्ययोः गुणयोः क्रिययोः, त्रिषु सजातीय-
विजातीयविषयत्वेन द्विक्रियकचतुर्विधविषयत्वेन च
पञ्चदशविधः समुच्चयः ॥ तत्र सजातीयविषयधर्तुविष-
य उक्त एव ॥ विजातीयद्विक्रियविषयस्तु षोडा, जाति-
द्रव्ययोः जातिगुणयोः जातिविषयोः, द्रव्यगुणयोः द्रव्य-
क्रिययोः, गुणक्रिययोः, त्रिषु सजातीयविषय-
चतुर्धा, चतुर्विधविषयस्तु एकः ॥ एव पञ्चदशानां
न्यायस्यसमुच्चयभेदानां त्रयेणोदाहरणान्युच्यते । एत

(१) न्यायग्रन्थो जात्योः समुच्चयो यथा, सोमेश्वरमते ऋषेयवत् तत्रैव गणजातीनां न्यायेन समुच्चयः साधिनो द्वादशो 'श्रयणेषु तु विकल्पः न्यादेवार्थभेदात्' इत्यधिकरणे (१२।४।३) ॥ (२) न्यायग्रन्थो द्रव्ययोः समुच्चयो यथा, आपाने 'समादान् समरति' इत्यत्र संज्ञियन्ते इति संभाराः इति सभारगच्छस्य यौगिकत्वेन, 'परिधीन् परिदधाति' इत्यत्र च परिधीयते अग्निः तदा-यतन वा वैः इति, परि समन्तात् धीयन्ते इति वा परिविचन्द्रस्य यौगिकत्वेन द्रव्यगाचिरात् 'संस्था-सुक्ष्मेषु द्व समुच्चयः' इति द्वादशाधिकरणस्याभावात् (१२।३।१।४।२०) 'सा चतुर्भिर्भिरादत्ते' इत्यत्र मन्समुच्चयस्य उक्तात् आपाने समागण्य दूरौपूर्णा-मास्योश्च परिधीना समुच्चयः इति ॥ (३) न्यायग्रन्थो गुणयोः समुच्चयो यथा 'अद्वयत्वा एकरूपत्वा' इत्यत्र अद्वयविकल्पव्यवधानेन (३।१।६।१२) 'एकरूपमर्थ-त्रिवचनः सदात्' इत्यनेन आद्यपस्य एकरूपव्येकस्य-योश्च अन्वोन्वयविद्यमात् समुच्चयः ॥ (४) न्यायग्रन्थः क्रिययोः समुच्चयो यथा, एतादृशे हि 'अज्ञाना । अशब्देमादात्' इत्यादिवशद्वयमूले द्वितीयैऽधिकरणे (कार्तिकमतेन अधिकरणस्य प्रथमसूत्रपरम् ॥ ११।।। २।५-१९) यथात्रलुपजातीनामज्ञाना विकल्पः, अद्वयव्यस्यैकसूत्रसंज्ञेति पूर्वपक्षद्वयं निरम्य एक प्रयोगविविधिवेकतात् समुच्चय उक्तः । तथा द्वादशे 'श्रयणेषु तु' (१२।४।३।५) इत्यत्र संनिपातित्वात् समुच्चयो न्यायग्रन्थ उक्तः । तथा द्वादशे 'समुच्चय-स्तदोपनिर्वाहात्मेव' इत्यधिकरणे (१२।३।६।१७) नैमित्तिकव्यवहारात्समुच्चयो न्यायग्रन्थ उक्तः ॥ (५) न्यायग्रन्थो जातिद्रव्ययोः समुच्चयो यथा 'अद्वयव्येवहायत्या रिद्रव्या मा गोन वीणाति' इति गोवदप्रमाणत्वात् इति आद्यधिकरणे 'अद्वयव्यवहारात्' (१।३।१।३।३) इति गुणत्वात्कामे कार्तिकवृत्तात् तन्मात् । तत्र एकरूपव्येवहायतीशब्दात्तान् यौगिकत्वात् उक्तात् द्रव्यस्य गोशब्दोक्तत्वात्वात् जातेः अद्वयविकल्प-न्यायेन समुच्चयः ॥ (६) धानिगुणयोः न्यायग्रन्थ-समुच्चयः अथैव गौरास्ययोः ॥ (७) न्यायग्रन्थो

जातिक्रिययोः समुच्चयो यथा- 'निर्मन्थनेद्वयः पचन्ति' इति । नद्वि अद्वयविकल्पे (३।१।६।१२) निवृत्तमनास्य स्वगन्धेनोक्तान् न्यायवतीरपदगतं, किंच यथायथं चित् उपादानमपेक्षते । अस्ति चान् पानेन आद्योपतः अग्निशोटेस्वादानम् । तेन निर्मन्थनत्वात्पहि-ताया मयनक्रियायाः पाकाश्रितायाश्चक्रितत्वेकैकरूपत्वात् अद्वयान्त्वमिनेन समुच्चयः इति ॥ (८) न्यायग्रन्थो द्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा- एकरूपव्येवहायतीशब्दात्तान्त्व-मभिहितस्य द्रव्यस्य आद्वयव्यस्य च समुच्चयः ॥ (९) न्यायग्रन्थो द्रव्यक्रिययोः समुच्चयो यथा- निर्मन्थ-न्यायेन यौगिकेन द्रव्योपायनात् तस्य मयनक्रियायाश्च अन्वोन्वयविद्यमात् अद्वयव्यवधानेन समुच्चयः ॥ (१०) न्यायग्रन्थो गुणक्रिययोः समुच्चयो यथा- 'लौहि-तोष्णीया लौहित्यसना क्रूरिवचः प्रचरन्ति' इति । अत्र हि वचन्ते परिधीयते तत् वचनं इति यौगिकेऽप्यवसमशब्दे निर्मन्थवत् न वचनजातिवचनः । तथा एहि उष्णीयव्यस्यै वज्रतात् लौहित्यवचनस्य इत्यनेन सिद्धे लौहित्योष्णीया इत्यनर्थकत्वात् । तत्रश्च निर्मन्थव्यवधानेन वचनशब्देनोपायाः परिकानक्रियायाः लौहित्यगुणस्य च प्रचरन्ति इत्येवक्रियावतीरात् अद्वयान्त्वमिनेन समु-च्चयः ॥ तदेव न्यायग्रन्थानां द्विवत्समुच्चयभेदानां दशाना-मुदाहरणान्युक्ताणि ॥

एव जातिद्रव्यगुणानां, जातिद्रव्यक्रियायां, जाति-गुणक्रियायां, द्रव्यगुणक्रियायां इति चित्रविषयाश्चरणात्, चतुष्टयविषयश्लेषः इति पदानां गणपद्यस्यसमुच्चयभेदा-नामुदाहरणमिति चान्यनि । यथा- अद्वयव्यवहारे गौरा जाति-एकरूपव्येवहायतीशब्दात्तान्त्वमना इत्यादि । ए एते पक्षद्वय न्यायग्रन्थसमुच्चयभेदाः अद्वयव्यवहारादिविषया एवोदाहरणम् । एव पुनरार्थव्यवहारादिविषया अति प्रथमत्वात् न्यायग्रन्थसमुच्चयभेदा उच्यन्ते । (१) तत्र पुनरार्थव्येवहायतीशब्दात्तान्त्वमना इत्यादि- 'मन्त्र- 'ति-शब्देनैवार्थव्यवहारात्तान्त्वमना इति । अत्र हि शब्देनैवैरिति द्वयोपपत्तौ समुच्चयं जातिद्रव्य प्रत्यक्षसाक्षितं चैव विधीयते । एव सूत्रपरतेनेति । (वस्तुतस्तु उच्येवमन्त्रो मा

भूदिति द्रवद्रव्य स्त्रीरूढ इति नाम समुच्चयो विधित्सित इति प्रतीयते । के) ॥ (२) पुरुषार्थद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— मार्कण्डेय— ' भक्षभोज्यैस्तु संस्त्रुने ' ' रागग्राण्डवचनोप्येव ' ' दत्तेस्तु मास प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो वृणाम् ' इति । अत्र हेमाद्रिणा व्याख्यातम्— ' दन्तैरखण्ड्य यद् भुज्यते तद् भक्षम् । यत् अनति-काठिन्यादतिप्रयानवत्पण्डनानपेक्ष सर्वयिस्तेन निर्गीर्यते तद् भोज्यम् । यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्निपीडितस्य समुच्चारेण मुच्यमानेन रसो निर्गीर्यते तत् चोच्यम् । यथा इक्षुपण्डादिकम् । मुद्रादकपादिरसा. काण्यगृहीताः शर्करादियुक्ताः रागाः । अम्लादियुक्ताः साण्डवाः इति । तत्रैते सर्वे न जातिरचनाः । किंतु द्रव्यरचनाः । तत्र भक्ष-भोज्य-सौम्यशब्दाः उक्तार्थविशेषरचनेभ्यो घातुभ्यः कृतप्रत्यये कृते निरपत्तेर्भौतिकत्वात् द्रव्यरचना । रागग्राण्डवचनौ तु रुद्रादपि कुम्भालदिशब्दवत् आकृत्यधिकरणानिपयत्वात् रुद्रवैर उपाधिविशिष्टद्रव्यरचनौ इति द्रव्याणामेवम द्वयोपासना प्रकृतश्राद्धाश्रितानां फले न्यायगम्यः समुच्चय इति । (अत्र कु भूमि मृत्तिका लालयति संस्कारिर्निष्पादयति इति शौगिरस्त्वेन कुम्भाल-शब्दो द्रव्यरचन इति युक्तं प्रतीम.— के.) ॥ (३) पुरुषार्थयोगेशोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— जायपुराणे— ' स्निग्धमुष्ण च यो दद्याद्भिद्योमफलं तमेन् ' इति । न च चन्द्रदर्शनात् वाचनिरीडय समुच्चय इति भ्रमितयम्, ऐक्यार्थमात्रात्, एकयाकयो-पादानादेव समुच्चयसिद्धौ चशब्दस्त्वानुवादत्वात् । न च सिन्धोष्णशब्दो द्रव्यविधी, लोहितोष्णीपादियन् अगस्त्यगुणस्त्वैव विधानात् । द्रव्यस्य तु श्राद्धविधिना प्राप्तस्वैरानुवादात् ॥ (४) पुरुषार्थन्यायसमुच्चयो न्यायगम्यो यथा— ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ' इति । अत्र हि यत्रिष्वैवशब्दोपादानात् आग्नेयादीनां साहित्यं चैते त्रिभिश्च शब्देनादशावै साधिनम् ॥ (५) पुरुषार्थयोः जातिद्रव्ययोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— परमपुराणे— ' सीतलर तथा शश्व यथा पायग-मेव न ' इति । तत्र हि चर्मशोऽनुवादः, एकत्रायो-पादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः । न च भिन्नपदो-

पात्तयोः पयःपायशयोः विधी वाक्यभेदः, इन्द्रियकामा-धिकरणे (२।२।११) गुणफलसम्बन्धविधी भावना-न्तरविध्यम्पुष्यगमेन उभयविधिष्टैकफलभावनाविधानात् अत्राक्यभेदात् ॥ (६) पुरुषार्थयोः जातिगुणयोः न्याय-गम्यः समुच्चयो यथा— ' तादिरं वीर्यकामस्य यूप कुर्वीत ' इति । इहापि हि तादिरप्रातिपदिकोपात्तया जात्या एकत्रचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टं यत् एकं करणकारकं द्वितीयालक्षितं तद्विशिष्टा एका फलभावना विधीयते । तत्र पदिरत्वजातेः एकरत्वसंख्यायाश्च एकपदोपादानात् ' पशुना पजेत ' इतिवत् समुच्चयः ॥ (७) जातिक्रिययोः पुरुषार्थयोः समुच्चये उदाहरणं मृगयम् ॥ (८) पुरुषार्थयोः द्रव्यगुणयोः न्यायगम्यः समुच्चयो यथा— ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इति । अत्रापि हि तादिरस्यदवत् योगिकगोदोहन-प्रातिपदिकोक्तेन द्रव्येण एकत्रचनोपात्तया चैकत्व-संख्यया विशिष्टमेकं करणकारकं फले विधीयते । तयो-र्द्रव्यसंख्ययोः एकपदोपादानात् ' पशुना ' इतिवत् समुच्चयः ।

ननु ' चर्मसेनापः प्रणयेत् ' इति चर्मसंख्यं चर्मसंस्थानापत्ते गोदोहनेऽपि प्राप्तमेवानुगतम्, न च प्रणयनादृग्मेव एकरत्वस्य द्वारमपेक्षितमिति याच्यम्, अभ्युदयेष्टो इत्याद्येत्वेन भ्रमणानङ्गभूतयोरपि दधि-पयसोः प्रणीतास्थानापरसा प्रणीताधर्मप्राप्तेः नवमे स्थान-नात् (१।४।१।४३-४४) । मैघम् । प्रणीताधर्मणा हि प्रणीताङ्गत्वात् प्रणीतास्थानापरमयोः दधियस्योः युक्ता प्राप्तिः, चर्मसंख्यं तु न चर्मसंस्थाद्ग परदेकरत्वमि-पयोः ' तथा पद्वद्गमेनत्वं पद्वद्भुजा प्रतीयते । समान-प्रत्ययभ्रम्या कर्णपरसा द्विपाटुमता ॥ ' इति न्यायात् (या. ३।३।७।१४ पृ. ८८०) । तेन चर्मसंख्यं-रत्वात् न चर्मसंख्यं चर्मसंस्थानापरमोऽपि गोदोहने प्राप्नोति ।

ननु एष स्थानापरतिरूपेणानिदेशेन मा प्रप्य चर्मसंख्यं गोदोहने, उपदेसोऽनैर तु प्राप्नोतु । ' चर्मसंख्यं ' इति चर्मस्यः एकरं च प्रणयनाङ्गम्, प्रणयं च गोदोहनाभ्याशयः । तत्र गोदोहनेन एकपदोपात्तं चर्मस-

मानशेषेति विवक्षार्थत्वात् नैकत्वं व्यप्यते इति तदङ्ग-
त्वेन प्रवचनमाश्रयो भवति इति एतदनुवाद एव
स्यात् । न च 'नारत्नं वदेत्' इति पुरुषार्थनिर्देशेऽपि
न तर्पं संयोगान्तरमर्थत्वं इत्युक्तं न तर्पिस्त्रणे, तद्वदत्र
श्रवणशब्देऽपि एतन्नस्य पुरुषार्थं संयोगान्तरमर्थत्वं इति
वाच्यम् । तत्र हि पुरुषार्थनिर्देशेन नैकत्वं सिध्यति
यत् 'तदधिकमे क्रतुकृतं न भवति' इति तदर्थं
संयोगान्तरम् । इह तु फल्यर्थसंयोगान्तराभावेऽपि
एतन्नस्य, प्रथमराशेरुक्तविधौ निगुण्यगनाधिक्यात्
शोदोहनात् न च न भवति इति सिद्धमेव एतेनैव श्रवण-
संयोगेन शपनस्य संयोगान्तरम् । तस्मात् 'शोदोहनेन'
इत्येकरवाचुराद् एव स्यात् । मैयम् । चमकैकत्वं हि
प्रथमेन उपदिश्यमानं द्वाराप्राप्तद्वयस्य प्रवचने च
विधितो मित्वं चमसादि, तद्वदस्य प्रवचने उपदिश्यते,
अन्वया निगमान्तरसंयोगविधेयात् । तस्मात् शोदोहना-
शयीभूते श्रवणशब्देऽपि प्रथमेन नियन्त्रारम्भात् नोप-
देयत्वव्यतिरेकत्वं प्राप्नोति इति 'शोदोहनेन' इत्येकरवा-
चुराद्यर्थमात्रम् । शोदोहनेन तदैकत्वं चैतुस्य समुचितं
फलार्थं विधीयते इति सिद्धम् ॥ (५) श्रवणिययोः
पुरुषार्थयोः न्ययस्य समुचये उदाहरण सूत्रम् ॥
(१०) सुगणिययोः पुरुषार्थयोः न्ययस्यः समुचयो
वया- 'व्योतिष्ठोनेन स्वर्गप्राप्ते दयेत्' इति । अत्र
हि 'अरुणवैश्वानरा' इतिवत् एकान्वयोपसं वयोवि-
धेयिन इत्येकान्व, कस्य यागश्च 'चक्रिन् वरुणयेन
स्यितः पञ्चमनाथा समुच्चिय विधीयते इति ॥
(११-१५) एतन्नेन जादकदिशिः श्रवणशेषु चतुर्षु
मेतेषु, चतुर्षु श्रवणेषु चैवसित्त्वं शोदे उदाहरणान्य-
न्वेष्यामि । तदेन न्ययस्यः निरादिपः समुच्चय-
निरस्तितः ।

वाचनिकस्यापि समुच्चयस्य तावत् एव भेदाः, ते
उच्यन्ते । यद्यपि शेषेषुमासादिसमुच्चयतोऽपि प्रागुक्तं,
न चित् एव यथावाचनिकानुष्ठानस्यः, न चित् एव
वाचनस्यः इति वाचनिकं एव, तथापि वाचन्य-उपस-
रान्तादिभूतिसम्यक् एव इह वाचनिकस्यैकान्वयित इति
भेदाः । (१) तत्र श्रवणशेषुसमुच्चयो वाचनिको वया--

'शोधाश्वथ' इत्यादिः । न चात्र एकान्वयोपादानेव
समुच्चयभेदो न्ययः अनुवादमात्रमिति वाच्यम् ।
'नानिग्नो दक्षिणा ददाति' इति प्रादक्षिणो-
द्देशेन अनेकश्रवणेषु वाचन्यभेदायोः चतुर्षु-
विशिष्टानेकश्रवणेषु चित् एव एकान्वयोपादानस्यैव
व्यतिरेकः । (२) नृत्तयन्त्रसमुच्चयो वाचनिको वया-
मन्तीचेषु 'आग्नेयमजमश्रितान् आत्मेत' इत्युक्त्या
'येन्द्रासमुच्चये द्वितीय, ऐन्द्रं वृषिण्योदशिति वृत्तीषु,
सारस्वती मेयीमनिरात्रि चतुर्थीम्' इति द्वितीयादिशब्दैः
चतुर्षु-व्यतिरेकः शोषितैः प्रादक्षिण्येऽप्येकान्तात् तत्तद्व्यति-
रेकश्रवणेषु समुच्चयो विधीयते । अन्यथा वचनीय-
समाख्यया एकान्वयतावयमात् उपन्युत्तरस्यैवमात्र
विदुषु उपदिष्टैः ऐन्द्रादिभिः अतिदिष्टत्वं पूर्वस्या-
शेषस्य वाचापत्तेः । तदिदं संस्थापिस्त्रणे (३।१।६)
वाचिभूतयोक्तम् ॥ (३) नृत्तयन्त्रसमुच्चयो वाचनिको
वया-- ब्रह्मपुराणे- 'भूदस्त्रिभुवनं यानि सृष्टीय-
त्कृत्युक्तानि च । स्यादृषि देवभोग्यानि तानि शब्दै-
रनिषेज्यात् ॥' इति । अत्रापि निम्नोक्तद्वय-
नशब्दैः अद्यादिवत् गुणरचयैः अनेके गुणाः प्रा-
श्नादोद्देशेन चतुर्षु समुच्चिता एव 'शोधाश्वथ'
इत्यादिवत् विधीयते ॥ (४) श्रवणशेषु-
समुच्चयो वाचनिको वया-- 'सद्य उमे वृषात्'
'शोद्य उमे वृषात्' इति वाचिभूतयोक्तं अनिदेसतो
विकल्पेन प्राप्तयोः श्रवणस्यैकान्वय-नृत्तस्यैकान्वयोः
श्रवणोः समुच्चयो निरुक्तो समुच्चयविशिष्टश्रवणस्यैकान्वय-
तमभगवदेन विदितः ॥ (५) श्रवणशेषुसमुच्चयो
वाचनिको वया-- देवत- 'ततोऽथ वृष्टंस्वप-
नैव यजानमद्यत् । चोषयेत्समुच्च च यथासक्तुय-
कल्पयेत् ॥' इति । अत्र प्राग्भाष्येऽपि औदनजातिः
अनशब्देनोक्त, शोषितेषु चोषयेत्समुच्चये च श्र-
वणभेदापरिहास्य चतुर्षु समुच्चिय विधीयते ।
(६) श्रवणशेषुसमुच्चयो वाचनिको वया-- देवत-
'अथ विन्दारविश्रान्त भोग्येषु प्रकतो द्विजान् ।
भोजनैः नृत्तैः स्मेर्देर्भक्षुषुषिनिभिरे ॥' इति ।
अथ स्मेर्देरितं युच्यते । निरुक्तान्यथ श्रवणशेषुसमुच्चयो-

शब्देन चशब्दमनार्थेन प्राप्ते आदे समुच्चय विधीयते ॥ (७) ऋतयेजातिक्रियासमुच्चये वाचनिको यथा—गृह्णलिति— 'तस्मिन्नेषाम्पै यानैः पूषेः दृशरपायसापूपैर्लज्जैर्भक्षे पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टमन दद्यात् ' इति । अत्र निर्मन्थशब्दवत् पयसा घृत पायस इति घृतासंज्ञितोपात्ता श्रवणक्रिया पयसादिजातिश्च चशब्देन प्राप्ते आदे समुच्चय विधीयते ॥ (८) ऋतयेद्रवगुणसमुच्चये वाचनिको यथा— ब्रह्मपुराणे— ' पूरिमा च रसाला च गोश्रीर च निशेजयेत् । यानि चाभयहायाणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः । ईषदुष्णरूढ्येव देयानि आद्धकर्मणि ॥ ' इति । अत्र रसालाशब्दः सुलालाशब्दवत् रूढोऽपि न जातिवचनः । किंतु 'सिताचतुर्जातमधूपपादसं दधिप्रभृष्ट गरस रसाला ।' इत्युपाधिपुरस्कारेण द्रव्यवचनः । चशब्देन च तद् द्रव स्निग्धोष्णादिश्च गुणः समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥ (९) ऋतयेद्रवद्रवक्रियासमुच्चये वाचनिको यथा— पूरुक्ते शङ्खलितितराभ्ये पायसशब्दः श्रवणक्रियाविधिः निर्मन्थवत् इत्युक्तम्, भक्षशब्दे गौणिको द्रव्यवचनः इत्युक्तम् । अतस्तत्र त्रियाद्वये चशब्देन समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥ (१०) ऋतयेद्रवक्रियासमुच्चये वाचनिको यथा— सौरपुराणे— ' विविध पायस दद्यात् भक्षयति त्रिविधानि च । तेषां चोभ्य यथाकाममुष्णमेव पत्र त्रिणा ॥ ' इति । अत्र पायसशब्दे प्रत्ययोपात्ता श्रवणक्रिया उष्णगुणश्च चशब्देन समुच्चय प्राप्ते आदे विधीयते ॥

एत्र ऋतयेजालादितिपथा वाचनिकसमुच्चयभेदादस्य दस सोदाहरणा उत्ता । एवमेव दस पुरुषार्थेजालादितिपथा वाचनिकसमुच्चयभेदादस्य दस यद्युदाहरणानि समवेत्तु । न तु तानि समरन्ति । यानि तु ' इत्यामर्षिभ्यः । शानैर्नीरैश्च त्रिषड्गुणि । गोधूमैश्च त्रिभृत्तुंसांश्च प्रीणयते तित्तु ॥ ' इत्यादीनि धर्मपुण्यादिवाक्यानि प्रत्युत्पन्नानि आदिजातीनां चशब्देन समुच्चयानां फलसंशयोपपत्तीनां दृश्यते, तत्र सर्वत्र अनेकनीत्यादिविशिष्टफलभावनाविधाने वाक्य-

भेदाभावात् एतन्नाक्योपादानेन समुच्चये सिद्धे चशब्दव्युत्पत्त्यात् न ह्यपि वाचनिकः पुरुषार्थे जालादिसमुच्चयेऽस्ति । पुरुषार्थेयभादिजातेः पुरुषार्थेयथाशब्दत्रियायाश्च चशब्देन फले वाचनिक समुच्चयोदाहरण दृश्यते, पादमे— ' वाधीणसामिपं लोई कालशाक तथा मधु । दुहिनामिममत्र च दत्तायतन दुलोद्भवैः ॥ अनन्ता वै प्रयच्छति तृप्तिं गौरीसुतस्य । पितृणां नात्र सदेहो गयाश्राद्धं च भो द्विजाः ॥ ' इति । न चात्र पयसादिना गयाश्राद्धेन च विशिष्टा एका फलभावना विधीयते इत्यवाक्यभेद इति वाच्यम् । रेवतीनारतन्तीयसंज्ञेन यागेन च विशिष्टाया एकस्याः फलभावनायाः त्रिधानेन वाक्यभेदोदाहारात् रेवत्यधिकरणसिद्धात्तदभावात्चे. (२१।१२) । तस्मात् चशब्देन अत्र वाक्यभेदपरिहारेण वाच्यः इति । यद्य तु अनापि प्रवृत्तश्राद्धाश्रितजालादि तत्प्रवृत्तश्राद्धाश्रितेव गणादि देशः फलाय विधीयते आश्रयश्रादानुगतेन, 'सन्मथयेन यजेत' 'सात्रप्रस्थापीयेन यजेत' इतिवत्, तदा नाश्रयेव वाचनिके पुरुषार्थेजातित्रियासमुच्चये उदाहरणम् । एवमेव जालादिक्रियाविषये चतुर्षु भेदेषु चतुष्कविषये चैकस्मिन् भेदे पञ्च उदाहरणानि अन्वेष्याणि ।

इति वाचनिकसमुच्चयभेदाः त्रिंशत् निरूपिताः । इदानीं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः तावत् एवोच्यन्ते । तत्र तु ऋतयेजालादिविषयेषु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु सप्त स्वयमेवैषु प्रायशः उदाहरणानि न सन्ति, ऋतयेजालादीनां प्रयोगविधानं नित्यवत् समुच्चयस्यैव सिद्धे । पुरुषार्थेजालादिविषयेषु तु पञ्चदशसु ऐच्छिकेषु समुच्चयभेदेषु उदाहरणान्युच्यन्ते । तेषां च एकफलत्वेनायेन विकल्पावश्यभावात् फलभेदे एवोदाहरणानि समरन्ति । तथा एकाश्रयत्वे फलभेदेऽपि ऐच्छिके विकल्प एव भवति, यथा— आश्रयवत्तन्मूत्रे ' यगाम् ओदनः दधि सर्षिं ग्रामकाम-अज्ञातकाम-इन्द्रियकाम-तेजस्कामानाम् ' इति । अत्र यवागदीनां चतुर्णां क्रमेण पञ्चतुष्टयवत्तन्नाया ऐच्छिके विकल्पः एव भवति, न समुच्चयः । तस्मात् फलभेदवन्ति आश्रयभेदवन्ति

शुभ्रतस्मानुल्लैय लोके काम्यते । तादृश्याश्च एकेन साधनेन सिद्धौ अपरमनर्थकम् । यथा 'सौभरे पुरुष-श्रुतेनिधने कामसंयोगः' (२।२।१३।२८) इत्यन 'हीप् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्वात्, ऊर्त् इत्यन्नाद्य-कामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति सौभरफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो भिन्नानि हीपादिनिघनफलानि इति पूर्वपक्षे, यदा वृष्ट्यर्थं सौभरसंयोगः तदा वृष्टयन्तरार्थं हीप्निघन-प्रयोगः अनर्थकः इति । न तु एतादृशी ऐहिकादि-भेदमित्यसर्वपशुनामना लोकतः सिद्धाऽस्ति । तेन उभयोः पदार्थयोः समुच्चयो युक्तः । अन्यथा चित्रेष्ट्या-देरपि पुनःप्रयोगो न स्यात्, एव स्वर्गाद्यर्थकर्मणाम-पीति ॥ (६) पुरुषार्थंजातिगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा - 'त्वादिर वीर्यकामस्य घृष सुर्वात्' इति ज्योतिष्टोमा-ज्ञामीपोमीयपद्वद्भ्यूपाश्रित्वाग्निदिरजातेः, वीर्यफलायायाः 'यदि कामपीत वर्युकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सद्यो मितुयात्' इति वृष्ट्यर्थं नीचैः परिमाणस्य च उभय-कामनाया समुच्चयः ॥ (७) पुरुषार्थंजातिक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा- दशपूर्वमासयोः 'आहार्यपुरीपा पशु-कामस्य वेदिं कुर्वात्' इत्याहार्यपुरीपजातेः 'एकविंशति-मनुनूयात्प्रतिशकामस्य' इति च अनुवचनान्तरक्रियायाः उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (८) पुरुषार्थंद्रयगुणसमुच्चयः ऐच्छिको यथा- 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रगयेत्' इति गोदोहनद्रव्यस्य 'वत्स-जानुं पशुकामस्य वेदिं कुर्वात्' इति वत्सजान्वाकारस्य अनयवसंयोगात्तनः तत्परिमाणस्य वा गुणस्य पशुफलार्थं विहितस्य उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (९) पुरुषार्थंद्रयक्रियासमुच्चयः ऐच्छिको यथा- गोदोहनस्य एकनिगत्यनुवचनस्य च उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१०) पुरुषार्थंगुणक्रिया-समुच्चय ऐच्छिको यथा- वत्सजान्वाकारस्य एकनिगत्य-नुवचनस्य च उभयफलनामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (११) पुरुषार्थंजातिद्रव्यगुणनिकस्य ऐच्छिकः समु-च्चयो यथा- दशपूर्वमासयोः आहार्यपुरीप-गोदोहन-वत्सजान्वाकाराणां यथाणां पशुनयकामनाया समुच्चय ऐच्छिकः ॥ (१२) पुरुषार्थंजातिद्रयक्रियाक्रियस्य

ऐच्छिकः समुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-गोदोहन-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१३) पुरुषार्थंजातिगुणक्रियाक्रियस्य ऐच्छिकः समुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-वत्सजान्वा-कार-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१४) पुरुषार्थंद्रव्यगुणक्रिया- (निक)समुच्चयः ऐच्छिको यथा- गोदोहन-वत्स-जान्वाकार-एकविंशत्यनुवचनानां पशुद्रव्य-प्रतिशकाम-नाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥ (१५) पुरुषार्थ-चतुष्टयसमुच्चयो यथा- आहार्यपुरीप-गोदोहन-वत्स-जान्वाकार-एकविंशत्यनुवचनानां चतुर्णांमपि पशुद्रव्य-प्रतिशकरूपफलचतुष्टयकामनाया ऐच्छिकः समुच्चयः ॥

एवं ऐच्छिकसमुच्चयभेदाः त्रिंशत् निरूपिताः । तदर्थं न्यायगम्याः त्रिंशत्, वाचनिकाः त्रिंशत्, ऐच्छिकाः त्रिंशत् इति नवतिसमुच्चयभेदा उक्ताः । एते च जाल्यादिसमुच्चयाभावविषया एवेत्युक्तम् ।

ते च पुनः पञ्चधा । केचित् प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थ-विषयाः, केचित् विकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् प्रकृतिविकृत्यारम्भकर्मोपदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् विकृतौ अतिदिष्टपदार्थविषयाः, केचित् विकृतावेव उपदिष्टातिदिष्टपदार्थविषयाः इति । तत्र आचोदाहरणं यथा- क्रमे गवारुण्यादीनां क्रयाणां च ज्योतिष्टोमे दशपूर्वमासयोश्च अदोपनिर्वाताथं प्रापश्चित्तानाम् । तत्र उत्तरद्रव्यं द्वादशो उक्तम् (१२।३।६।१७) । तथा द्वादशो याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय उक्तः (१२।४।२। ४) ॥ द्वितीयोदाहरणं यथा- दशपेये 'शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति' इत्युपदिष्टायाः ब्राह्मणजातेः 'दशदश एकैकं चमसमनुभक्षयन्ति' इत्युपदिष्टायाः शतसंख्यायाश्च समुच्चय इति ॥ तृतीयोदाहरणं यथा- आपानेन पदमानेष्टीनां समुच्चयः । तथापि भाष्य-कृन्मते तारा आपानेन समुच्चयो वाचनिकः 'संबलदे निर्वपेत्, द्वादशसु राशियु, सद्यो वा' इति । चार्तिक-कृन्मतेऽपि अद्गस्तात् प्राकरणिकः ताराभेय तिवर्णा अन्योन्यम् 'अमये पवमानाय, अमये पावकाय,

अग्रे वृत्तये' इति ॥ चतुर्थोदाहरणं यथा- 'संश्लेषे
 उभे कुपन्तु' 'सोद्ये उभे वृत्तौ' 'अपचित्वापि
 पश्चदे उभे बहुदशतरे तुगन्तु' इति ॥ पञ्चमोदाहरणं
 यथा- 'संश्लेषेऽपिचरणे (३।६।१६) संस्थापयोः
 ' ऐन्द्रामुच्यते द्विवीचम्' इति उच्यतेऽपिचरणे उच्यते
 द्विविधं ऐन्द्राभादेः, अतिद्विविधं चाग्रेयस्य सग्रीयस्य
 समुच्चय उक्तः । तथा दशमे 'द्विभ्ये वाचोदवाद्
 दक्षिणाऽपनयः श्वात्' इत्यपिचरणे (१०।१।१६।५६)
 प्राङ्नादैह्लदक्षिणासमुच्चय उक्तः । तथा ' नैमित्तिके तु
 शर्येवात् प्रत्ये स्थापयतेः' इत्यपिचरणे (१०।१।
 ३०।३०) षाप षापिचरणे उच्यतेऽप्युक्तं प्राङ्ना-
 चादिनातेऽप्युक्तं उक्तः । तथा 'पृथभिर्दीशवति'
 इत्यपिचरणे (१०।३।४।२३-२९) अग्रे ' आकृति-
 मग्निम्' इत्यादयः 'पृथभिर्दीशवति' इति वीशामैतथा
 उपदिष्टाः पयन्ताः अतिविष्टैर्दीशार्थैः ' आकृते प्रमुने-
 ऽग्रे' इत्यादिभिः पृथभिः मन्यैः सह समुच्चयवन्ते,
 'दादय लोकोति' इति वीशाऽऽश्चिविधैः इत्युक्तम् ।
 तथा 'सुतुङ्कः' (१०।३।१।१०५) इत्यपिचरणे
 यात्रये 'सुतुङ्क रथमज्यये दशति' इति सुतुङ्क-
 न्येनदिष्टेन अतिविष्टम्यास्वर्गुमाग्यस्य समुच्चयः इत्यु-
 च्यते । तथा तदुत्तरापिचरणे (१०।४।१) नक्षत्रे
 'सोऽप्त लोकोति' इत्युत्तरापिचरणे उपदिष्टानां अति-
 दिष्टानां च नारिष्टहोमानां समुच्चय उक्तः । तथा
 तदुत्तरापिचरणे सुहृत्प्रतिपत्तौ 'बाहस्यस्य यद्वाति'
 इति यद्वात्प्रत्यय उच्यतेऽपिचरणे अतिदिष्टानां च यद्वात्
 समुच्चय इत्युक्तम् । तथा तदुत्तरापिचरणे यात्रये
 उपदिष्टानां प्राङ्नापयपुनां अतिदिष्टानां च संस्थापयुतां
 समुच्चय उक्तः । तथा तदुत्तरापिचरणे सामदश्यासुर
 दिष्टानां प्रयाणां आमणहोमानां अतिदिष्टैः विमिष्टनुयानै-
 सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा 'सद्येषु' इत्यपिचरणे
 (१०।४।५।८-९) गणामन्ये महागते 'दिशु
 द्रुमुभये नदन्ति' इति प्रत्यय 'पयस उपयापयति'
 इत्युत्तरापिचरणे वर्तनानामतिदिष्टैः उपगामुभिः प्ररिगिभिः
 समुच्चय उक्तः ॥ तथा 'संश्लेषे च' इत्यपिचरणे
 (१०।४।६।१०-११) अग्रदश्यासुरे 'सौमुच्येन

प्रातःसग्रेऽप्युच्यते' इत्युत्तरापिचरणे सामदश्यासुरस्य अति-
 दिष्टानामतिदिष्टानामप्युच्यते सह समुच्चय उक्तः ॥ तथा
 तदुत्तरापिचरणे (१०।४।७।१३-१५) महागते 'तायं
 यत्रानावः परिचरते' इत्युत्तरापिचरणे साम्प्यस्य अतिदिष्टस्य
 बाहस्यस्य समुच्चय उक्तः ॥ तथा तदुत्तरापिचरणे (१०।
 ४।८।११-१७) महागते एव उच्यतेऽपिचरणे अतिदिष्टानां
 अतिदिष्टानां च यापनादीनां समुच्चय उक्तः ॥ तथा
 'सोऽपिचरणे' इत्यपिचरणे (१०।४।१०।२०) 'दा-
 शिनाद् पत्रमानोऽपिचरणाव' इत्यादिविष्टदो उपदिष्टानां
 राजशान्ता अतिदिष्टानां च समुच्चय उक्तः ॥ तथा
 दशरे (१२।४।४।८) 'युदेनोपवञ्चति' इति प्रति-
 पत्तिनाम् प्रयोगे अनेरेया सुतानां समुच्चय उक्तः ॥
 अत्र च ये वेचिदन्त्ये समुच्चयभेदा इत्यन्ये यथा
 द्वादशोक्तः (१२।४।२।३-४ षण्णे २ वि.) यात्या-
 नुयात्रयैः समुच्चयः ॥ यथा वा द्वादशोक्तः प्रथ
 (१२।३।१।४३०) 'ता चतुर्गिरिभिर्मादृते' इत्यादी
 मन्तसमुच्चयः ॥ यथा वा अग्निहोत्रे अग्निहोत्रेऽप्यु-
 पत्तीनां देवतानां समुच्चयः ॥ यथा वा ज्योतिषोद्देशे
 यात्रयेऽप्युत्तरापिचरणे अथार्त् विद्ये याग्ये अथद्वा-
 भूतागामिभि इन्द्राथार्यानां समुच्चयः । तदुक्तं वसु-
 शोमापिचरणे (२।२।६।१७-२०) यार्थिकं 'देवता-
 नाम्पयुत्तरापिचरणे अग्निवात्पराप्यच न प्रश्नरथेन
 यागार्थेन विशाये (वा, पृ. ५.१९) इति यागानद्र-
 र्थादेव इयाः युवमहोत्सवेऽप्युच्यते अथः प्रश्नरथेन याग-
 र्थस्य प्रीत्यन्ते इति प्रश्नरथेन अग्निवत्पराप्यच
 न्ययामां उपनये उक्तम् । उपसंहारेऽपि 'सद्येन
 देवतानामपि समुच्चयविधिः' (वा. पृ. ५.१९)
 इत्येवमप्युच्यते चतुर्गामुः एव तावत्तद्विधयेः प्री-
 तमिति । सोऽप्यथरेण तु उपसंहारार्थि च अथप्रश्न-
 रथा इत्याद्युक्तम् ॥ यथा वा सद्ये 'चतुर्गामुत्तरापि-
 चरणेऽप्युत्तरापिचरणे' इति वसुधेऽप्युच्चयः ॥
 यथा वा अथप्रश्नरथे यात्रयेन च इत्यादि तदुत्तरापिचरणे
 सद्येऽप्युच्चयः 'यात्रये वा प्रश्नरथे' इत्यादिमप्युत्तरापि-
 चरणेऽप्युत्तरापिचरणेऽप्युच्चयः 'युच्यते' इत्यादिमप्युत्तरापि-
 चरणेऽप्युत्तरापिचरणेऽप्युच्चयः (३।१।६।१०) इत्युक्तम् ॥

यथा वा जातेष्टी नैमित्तिनस्वायथाऽनुपपत्तिकल्पितस्य प्रयागपविहाररूपाभागात्मकस्य फलस्य आर्यवादिषेन पृतनरूपपापघ्नात्मकाभावरत्नेन सह भवत्वात्मकैश्च तेजस्वित्व-अत्रादत्त-इन्द्रियाविरत-पशुमत्स्यरूपैः फलैः सह तेषामपि वा श्मन्योग्य समुच्चयः ॥ यथा वा स्वर्गादिद्राम्यस्वफार्यं विविदिपार्यं वा अनुष्ठितै-रभिहोमादिभिः प्रसङ्गात् नित्यप्रयोगफलसिद्धौ फल-समुच्चयः ॥ यथा वा द्वादशे 'एककर्मणि शिष्टतराद् गुणानां सर्वैर्म र्स्यात्' (१२।३।१९) इत्युक्तः 'ऋतुमाधारयति, ऊर्ध्वमाधारयति, दीर्घमाधारयति, संतनमाधारयति' इति त्रिहिताना ऋतुत्वं-ऊर्ध्वत्वं-दीर्घत्वं-सततत्वानां चतुर्णामाधारे समुच्चयः ॥ यथा वा 'इषाद् पात्नीव्रतमाहभेत' 'अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाह्वाणं निर्वपेत्' 'अग्नये दाने पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेत्' 'निष्पवे शिनिविष्टाय शृते चरुम्' 'इन्द्राय प्रदाने दधश्चरुम्' 'अग्नये पवमानावाग्नये पाव-कावाग्नये शुचये' इत्यादी एकाक्योपादानात् देवता-तद्विदोपणानां तत्रतत्रोक्तं समुच्चयः ॥ ते यथासम्भवं वात्यादिसमुच्चयेष्वेव अन्तर्भवन्ति इति केचित् । ऋतुत्वं-ऊर्ध्वत्वं-दीर्घत्वं-सततत्वादीनामापि क्रियाधर्म-त्वात् धर्मधर्मिणोश्च अभेदात् समुच्चयः क्रियासमु-च्चयभेदेऽप्येवान्तर्भवति । तथा क्वचित् समुच्चयस्यापि समुच्चय-यतिरिक्तेन धेनचिद्भावेन सह समुच्चयो भवति यथा- 'संतने उभे बृहद्रथवरे कुर्यात्' इत्यादी ब्रह्मोपासत्य इतरेतद्योगात्मकस्य समुच्चयस्य द्वित्रयनोपासया बृहद्रथतररूपसमुच्चये यतिरिक्तया द्वित्रयसंयया समुच्चयः । तदुक्तं दशमपद्ये भाष्यकारेण (१०।६।८।२७) 'उपादेयत्वेन ज्ञानयोः द्वित्वश्रुति-समायश्रुतिश्च निराश्रितैव' इति (चातयो-भ्रुतत्वान् द्वित्रय इति पाठो मूले) । श्वेदोडाहरणान्तरं लिङ्गपादे वृत्तवाक्यनिर्णयविहारेणैव यतिने उक्तम् (३।२।६।१९. ४. ७६७ पं. १९) । 'ननु वायुनिर्गतरयोग-फलार्थं विपश्यमानम्' इति कर्तव्यतासंग्रहध्वज्यायां ब्रह्मात् प्रसज्य-मानो न शतवते वयसिदुम्' इति । ननु एकत्रि-शब्दोपादानादग्नयेतरेतरीयोगत्वेन इदं वार्तिकमस्तु, न

द्ब्रह्मवगतेतरेतरीयोगपर इति चेत्, 'तेन सहापि नाम्ना इतरेतरशुक्तत्वमानमेव धर्मोऽभ्यधिकः, न समुदायः फलान्' इत्युक्तमवार्तिकत्वात् (या. ४. ७६७ पं. १३) ब्रह्मसमाधोपेतदर्शपूर्णमासनामगम्यस्यैव इतरेतरीयोगस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वचिन्ताविपयत्वावगमात् । एवं च वदतो वार्तिकरुहोऽपि भाष्यवदेव अयमर्थोऽभिप्रेतो गम्यते "द्वंद्वे 'चाथे द्वद्वः' इति स्मृतिरन्त्यात् वाच्य एव इतरेतरीयोगः, तस्मिन् शब्दे सति एकवचि-शब्दोपादानार्थो न विवक्षितः, तस्य सनिष्ठप्रमाणद्वद्वा-वगतस्य एकशब्दोपादानेन लक्षणया विप्रकृष्टेनानु-वादात्" इति ।

एतत्तु उदाहरणं मिथाणां न संमतम्, पठेऽप्याये 'द्वाधान च' (६।१।५।२२) इत्यत्र द्वंद्वे इतरेतरी-योगो न वाच्यः प्रधानभूतेन कारणेण आदौ अन्विताः समस्यमानपदार्थाः गुणभावेन च कारणं प्रति विप्रक्षिप्त-साहित्याः तथैव क्रियान्वयिनो भवन्ति । यत्र तु प्रधान-भूताः पदार्थाः तत्र द्वंद्वस्थानामपि साहित्यं न विवक्षते इति प्रतिपादनात् (तात्पर्येनोऽनुवादोऽयम्) । तदा च न्यायादेव समुच्चयवाक्यमुच्यते- 'चाथे द्वद्वः' इति स्मृतिः शब्दानुसारासनमानवया नार्थानुशासनमात्रस्य-ऽपि । तस्मात् एकपदेन समुच्चयसमुच्चये 'बृहद्रथ-तरे' इत्येवोदाहरणम् । एकाक्योपादानात् द्वित्रयसमु-च्चययोः समुच्चये 'दर्शपूर्णमासाम्भ्याम्' इत्यपि उदा-हरणमेव । यदा हि न द्वद्ववाच्य इतरेतरीयोगः, तदा पदान्तरश्लक्ष्णत्वेन विप्रकृष्टत्वात् समासलभ्यात् इतरेतरी-योगात् भावाभाधिकरणन्यायेन (२।१।२) फल-संबन्धिना 'यजेत' इत्येकशब्दोपादानात् लभ्यमेव साहित्यं संनिष्ठमिति विधीयते, द्वंद्वस्तु तदनुसुवादः । लिङ्गपादवार्तिकं तु (३।२।६।१९. ४. ७६७) परमत्त-मग्न्युपेत्य यादः एव । तदाऽपि तु 'दर्शपूर्णमासाम्भ्याम्' इति श्रुतवगतं द्वित्रय विवक्षितमेव, अन्वया वीर्णमात्य-धिकरणे (२।२।३) दर्शपूर्णमासनाम्नोः प्रत्येकवचि-तोक्तेः, संकल्पे यजेद्विदोपगायेध्वार्यां 'दर्शं पूर्णमासेभ्य-यश्चे' ('दर्शाम्भ्यां पूर्णमासाम्भ्यां च यश्चे') इति संकल्पारथे. । तस्मात् 'दर्शपूर्णमासाम्भ्यां यश्चे' इति

इष्टसंस्पर्शद्वये द्विजगति विरहितं इत्येकत्रयो-
पादानात् द्वित्रिसमुच्चययोः समुच्चये 'दशपूर्णमासान्ना
यजेत' इत्यनुदाहरणं इति सिद्धम् ॥ इति समुच्चय-
भेदमिरूपणम् ॥ बाल उ. १६५-१८०.

● समुच्चयदोषः प्राथम्येन निर्दिशति, न
अन्यत्र गुणभावेन । तुप्. १०३१५५६.

● समुच्चयतयोः अनुवचनप्रेषयोः निवारकत्वकृ-
त्वात् । प्रेगातुवनाधिरुपम् । ३।७।२१।४३-४५.

मीको. घृ. २८८० इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

● समुच्चितानामद्धानां प्रथानोपकारकत्वम् (काम्ये) ।
१।१।११।११-१९. मीको. घृ. १५। 'अद्धानां
समुच्चितानामेव प्रथानोपकारकत्वं काम्येषु' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● समुदायः पुनर्निष्कण शब्देन अर्थान्वयत्पन्ना
उच्यमानः शक्यः साध्यवेनाभिधानुम्, यथा ओदनशक
पनतीति विदोषः साध्यान्वेन ईप्सिततमः कर्मरतेनो-
च्यते । या. २।२।१४४. ● समुदायो हि वनादिवत्
देशादिकं यद्विकचित् एकमुपाधिमात्रियं भवति ।
रत्नाकरः संज्ञाशब्दे लो ४९. ● समुदायो हि
विभिन्नप्रमाणो नारायणत्वं अग्निविषुभ विभिन्नोक्त
शक्यते । या. ३।१।७।१४ घृ ८३२.

● अन्वयसङ्ग-
नामपि कर्मणा । एकप्रकरणविधानलक्षणेऽप्यर्थात्प्रकारात्
प्रथयात् साहित्याद्यः समुदायः सेष्यति । सु घृ.
७७९. ● दानं च दानेकं प्रति कर्तव्यम् । यदि समुदाय-
मप्रीत्यर्थं परित्यजेत् तथा तपि त्याग एव कृतो भवेत्
इति । तुप्. १०।३।१२।५०. ● समुदायेन अनु-

समयः । ५।२। ३।४-५. 'समुदायानुसमाप्त्याय' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● समुदायस्य अन्वयैरन्वितिरिक् ।
भा. १।१।२।३।१८. ● समुदायस्य दार्शयिकेणाधिकार्य
लौप्यादिषु नास्ति । ८।१।११।२०-२२. मीको.
घृ. २५०. 'अधिदेशो न कर्त-निवस-कृत-समुदायाय
दार्शयिकेणाधिकार्य' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● समुदायस्य कर्तृत्वात् एकः प्रयोगः । भा. १।१।२।
३।१४. ● समुदायस्य समुदायिनः अन्यभेदा-
भावात् । सु. घृ. ७६२. ● समुदायस्य समुदायिनः

मी. शो. ५२४

अन्वितिरिक् । या. २।२।५।१४. ● प्राणमन्महवचित-
मानाणां समुदायस्य लक्षकः प्राणमन्महवचः 'प्राणभूत
उपदेशाति' इति । वि. १।२।१८.

● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः ।
अथम् 'द्वलोऽनन्तरा. तथोगः' १।१।७ इत्यादि-
सुत्रगहाभाष्येऽभिहितः । तत्रथा- 'रगताः शत दण्डय-
न्ताम्, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन मरन्ति, न च प्रत्येकं
दण्डयन्ति' इति । साहस्री. ४४०.

● समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रत्येकं वाक्यपरि-
समाप्तिः । या. १।४।५।८ घृ. ३३८. ● समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिः । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ।
'प्राथम्योपदेशनीययोः' इति । तत्र द्रष्टव्यमिदोः

प्राधान्यात् स्यात् अपेक्षया भवति समासः । समासे च
इतरेतरशेषात् न ईकान्वयिनी केवले प्राथम्ये । सा
उद्वन्नीक्युके भगिनुमर्हति । तद्वद्वद्वन्नीयेऽपि । तस्मात्
समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यदि पुनः शेषादेवत्येन
अश्लेषेताम्, तत्र द्रष्टव्यमिदोः प्राधान्यात् । अथाप्याये
असत्यामात्राच्छाया न समासो भवित्यति । तत्र
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः न्यात् । भा. १०।६।४।८.

● त्रिप्राधान्ये तु तदार्थात्प्रतिशेषसमुदाये वाक्य
परिसमाप्तिः । या. ३।१।६।१२ घृ. ६९६. ● प्रधान-
क्रिया हि विशेषणानि विशेष्यकरोति, तत्तादास्तु प्रत्येक-
वर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः अतश्च परस्पर-
सङ्गभावात् । १।४।१।१६ घृ. ३३२. ● यथा रता-
शत दण्डयन्तामिति । तथा अग्निविषुभ दृग्ग भक्षय-
न्तीति । समुदाये एव वाक्यपरिसमाप्ति न प्रयत्नवत् ।

भा. ३।१।६।१२ घृ ६९७. ● 'समुदायेषु
हि दृग्ग शक्यं अन्वयेष्वपि वनेते' इत्येव न्यायः ।
मानवन्दी हि प्रसिद्धभूतिशयोगं समुदाये एव,
'प्राणो दम्भः' इत्यादिवदन्त्यात् सदन्वये वर्तते ।
नेघा. १।८.

● समुदायानुरागकल्पनस्य अपूर्वकल्पनात्प्राप्त-
रसोऽप्यन्वयकल्पनात् अपूर्वस्य कल्पनस्य
धरन्तीति वाक्यनां प्रयोगस्य च परस्परशक्यत्वात्

मी. शो. ५२४

समुदायानुवादाधिकरणम् प्रयोगवाक्योपरदेहेतुकता ।
सु. पृ. ७०८.

* समुदायानुवादाधिकरणम् । २।२।३।३-८.
मीको. पृ. २६२७ 'पौर्णमासीन्यायः' इत्यत्र अधि-
करण द्रष्टव्यम् ।

* समुदायानुवादापवादः अधिकरणनयेण (२।
२।४-६) कियते । या. २।२।४।९.

* समुदायानुसमयः । 'चतुरो मुष्टीनिर्वपति'
अत्र चतुर्णां मुष्टीनामेकः समुदायः । अनेकहविष्के
पूर्णांमासौ एकस्मिन् समुदाय कृत्वा द्वितीयस्मिन्
समुदायः कर्तव्यः इति । वि. ५।२।३.

॥ समुदायानुसमयन्यायः । दशपूर्णमासयोः
आग्नेयादिपुरोडाशयोः मुष्टिकपालेष्वपधानावधानेषु, अनेक-
यजमानके कृतौ अष्टनाम्बजनवयनपावनेषु च
समुदायेनानुसमयः ॥

मुष्टिकपालेष्वपधानावधानाजनाभ्यजनवयन-
पावनेषु चैकेन । ५।२।३।४ ॥

भाष्यम्— मुष्टयादियु सहायः । किं मुष्टिना-
ऽनुसमय उत्र चतुर्भिः मुष्टिभिरिति । किं प्राप्तम् ।
मुष्टिभिरिति । कुतः ? एकमुष्टिनिर्वापो लोकः पदार्थः, न
चतुर्मुष्टिनिर्वापः । कथम् ? एकस्मिन् मुष्टौ निरुते
निर्वपतिमात्रः पर्यवस्यति । न शक्यं चदितुं न द्विवि-
त्रिभूमिति । न च निरुते निर्वापो न कृतः
स्यात् । न च मुष्टिमात्रेण निरुतेन न प्रयोजनम् । न
लोकस्मिन् अनिरुते चरन्तः संभवन्ति । मुष्टिसमाना
धिकरणे हि चतुःशब्दः । तस्मात् मुष्टिनाऽनुसमयः
कार्यः । एवं 'कपालान्युपदधाति' इति । तथा 'मभ्या-
दयति' 'पूर्वाभादयति' । तथा अहृत्ते, अम्पहृत्ते,
यपति, पावयति इति ।

द्वयम्— 'चतुरश्रं तुष्टोति' इत्यस्य विधीयमान-
स्यात् अनदानादिः प्रदानान्त एकः पदार्थः ।
तस्मात् 'द्विद्विष्टोऽयति' इति सप्तशतिसिष्टमश्वदानं
विधीयते इत्येतदहृत् । 'चतुरश्रं तुष्टोति' इत्यनेन
अग्नेयादिपुरोडाशेषु पुरोडाशमात्रं विधीयते । तस्माद्भूमयोः
पशुयोः पदार्थावयवोऽप्यम् । एकमुष्टिप्रदणे कृते यती-

भावः पर्यवस्यति । द्वितीयाद्योऽपि पुनःप्रयत्नेनैव
आरभ्यन्ते । तस्मात् प्रयत्नभेदाद्विद्यते निर्वापः । पृथ-
करणं सामर्थ्यादेव प्राप्तं न विधीयते । नद्युथकृत्वे
यागः सप्रवर्तते । अतो निर्वापे यः प्रत्ययः, स
संख्यामुष्टिसंबन्धं विधत्ते । मुष्टिसंख्ययोः सामानाधि-
करण्यादन्तरङ्गं संबन्धः ।

सर्वाणि त्वेककार्यत्वादेयां तद्गुणत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— सर्वाणि तु परिसमाप्य अनुसमेषात्

नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः । चतुःसंख्यत्वात् निर्वापस्य ।
कथं चतुःसंख्यता ? अतु शक्यं निर्वपतिना सञ्चयात् ।
एव सह कर्मणा अनेकगुणविधानं न्याय्यम् । इतरथा,
मुष्टिसंबन्धे सति वाक्यभेदः प्रसज्येत, अनिर्वापान्न च
स्यात् । तथा उपधानादिष्वपि, अष्टाकपालं एकदश-
कपालं निर्वपतीति निर्देयात् । 'द्विरवद्यति', 'त्रि-
भ्यहृत्ते', 'एकत्रिंशत्या पावयति' इति संख्यादीनां
क्रियागुणत्वं भवति । तस्मात् समुदायेनानुसमय इति ।

द्वयम्— चतुःसंख्याविशिष्टो निर्वापो विधीयते ।
न च नियोगतो निर्वापः प्राप्नोति, येन न विधीयते ।
कारकाणां क्रियासंबन्धं धौतः । यदि च संख्या क्रिया
प्रति न विधीयते, अक्रियार्थत्वात् अनिर्वापान्न स्यात् ।
निर्वापे चाविधीयमाने वाक्यभेदादिदोषो भवति । तस्मा-
द्भुवविदोषणविशिष्टो निर्वापो विधीयते । एवं सर्वेषु
योग्यम् । (सगतिमाह—) पूर्वस्मिन् पदार्थानुसमये
स्थिते, प्रसङ्गेन पदार्थस्वरूपनिरूपणमागतम् ।

शा— दशपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमयोः पदार्थानु-
समये स्थिते संदायः क्रियेदेनेन मुष्टिना अनुसमयः,
उत्र चतुर्मुष्टिभिरिति । (अथ कर्तृसंदायः अपि कर्-
णात्प्रसङ्गात्तु क्रियेत्समुष्टिनिर्वापः पृथक् पदार्थः, उत्र
चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः इति । पशुपतिमाहमाह)
यदि एवैको मुष्टिः पृथक् पदार्थः, तत एवैकेनानु-
समयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थः, ततश्चतु-
र्मुष्टिभिरिति । 'प्रतिमुष्टिं यतीभावः (समाप्तिः)
पर्यवस्यन् हि हृदयते । मुष्टिना मुष्टिरेषानोऽनु-
समयो, न संयजः ॥' उच्यते । 'अद्भ्यं
चोदनागम्यं पदार्थांश्चाहमेव नः । (नउ

निर्वाणस्य चान्यथासित- वागोपयुक्तवृष-रुग्णत्वकम् अर्थादेव प्राण्या तद्विषयसंभवात् न शास्त्रगम्यमङ्गलं संभवति । 'चतुरो मुष्टीन्' इति वाक्यं तु सत्या वारत्रविमक्तौ 'सत्राय एका या द्यात्' इत्यादौ स्या गगनानादेन संरक्षानामरिषिः, एत मुष्टयनुवादेन संरक्षकम्, संरक्षानुवादेन मुष्टेर्वा विषयकम् । इत्यत आह—) चतुर्णामिह मुष्टीनां निर्वाणः शास्त्र-चोदितः ॥' (यत्र वागोपयुक्तमाना एव ग्रीहणे नाधिकम्, तत्र निर्वाणम्यापते. घात्रयो निर्वाण एव विषयः । न चैत्रमपि द्वितीयया मुष्टीना प्राधान्यात् प्रसिद्धयानं गुणावृत्तिनाप्येन चतुर्षु मुष्टिषु चत्वारो निर्वाण विहिता. सयना इति सुवस्तुसमय एवेति वाक्यम् । मुष्टीनामशतत्वेन तदर्थतया निर्वाणविषयसंभवात् । एत च संख्याया अपि अत्राहत्या अन्यतस्तनुवादेना-भ्यतरविधिर्न संभवति । तस्मात् द्वितीया सवनुवाद्येन (२११४) भद्रक्या चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निर्वेपेत् इति सत्यासुष्टयपरविधिद्विर्वाणविधानात् चतुर्मुष्टिनिर्वाण एव शास्त्रार्थः, इति त्वात्तः पदार्थः इत्यर्थः । अत्र-पदार्थो पदार्थश्च, तेन ययोः पदानयोः सहासुखानम्, सयोपेदम्, तदेकम् इत्या परस्य कर्तव्यम्, 'चतुरो मुष्टीन् निर्वेपति' इति शास्त्राच्च चतुर्मुष्टिनिर्वाणोऽङ्गम् । एतेनस्तु मुष्टिसदवयवो न पदार्थः, तथा अविधानात्, पदार्थेन चातुलमय, न तदवयवैः, अतः चतुर्मुष्टु समयः ।

एवं कपालविधानेऽपि न एकेनैवातुलमय, किंतु आमेषकपालानि सर्वाण्युपधाप्य अतीरोमीयस्थोपधातम् । एत 'द्विर्द्विषोऽवयवति' इत्यत्रापि नैत्रावधानात्-समयः । एतन्नक्षानादिष्वपि योजयम् । ('निर्वृक्ते' 'मिस्वृक्ते' 'खुरेण निर्वेपति' 'एकविध्या पापयति' इति तत्सल्लग्न्युक्तानामेव अङ्गनादीना यत्रमानसंसंहरतात् द्विद्वयवत्रमानक-पुन्याधीनादिषु तावत्संख्याजानानुसमयः, न प्रत्येकम्) । ५।२।२.

सौम— पदार्थानुसमयसद्व्यात् कितानेकः पदार्थः इति चिन्ता, इति संगतिः ।

वि— 'निर्वापे ह्य विधेनैत्रमुष्टेरुप्यङ्गात् न वा । अथयेनैत्रप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत् समम् ॥, चतुरो निर्वेपेमुष्टीनिनि निर्वाणसंभवात् । एतेनमुष्टे-रस्यत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये ॥'

भाट्ट— पदार्थानुसमयसद्व्यात् विधानेकः पदार्थः इति चिन्त्यते । किमेतैकमुष्टिनिर्वाण एकः पदार्थस्तेन चामेषामीषोमीयनिर्वाणयोः अनुसमयः, किंवा चतुर्मुष्टि-निर्वाण एकः पदार्थस्तत्वात् चातुलमय इति चिन्तापाम्, एतेनमुष्टिनिर्वाण यत्नसमाप्तेर्नंतरत्वात् तस्यैकपदार्थ-त्वम् । इति प्राप्ते, अङ्गपदार्थः पदार्थश्च, तस्यैव प्रयोगविधिना विधानात्, विहितस्यैवाङ्गत्वम् । न चैक-मुष्टिनिर्वाणो विहितः, किन्तु चतुर्मुष्टिनिर्वाण एव, 'चतुरश्चतुरो मुष्टीनिर्वेपति' इति विधानात् । अत्र हि अर्थेनाहनिर्वाणानुवादेन न गुणमात्रविधानं सहासुष्टु-मयविधाने वाक्यमेवात्, पुरोहतासमानवर्णाधीनियतः पृथक्त्वरूपनिर्वाणस्य निर्वेपनाप्राप्तत्वात् । अतश्चतुर्मुष्टि-निर्वाणेषोऽनुसमयः । अत एव वीष्णाऽस्युपपत्तिः । एव 'कपालान्युपधापति अष्टौ इतिगतः एकद्रकोत्तरतः' इति संख्यादिविधियेषानविधानात् सर्वकपालेषुपधाने-नानुसमयः । यत्रपि च कपालगतानुसुष्टुपदेषविशेषग-त्रादविनिरहितम्, तथापि अष्टव्यादिसंख्याया उपधान-विशेषेणत्वादिविधोपपत्तिः । यत्रपि च तत्तन्मन्त्रादिमेदा-देनैकोपधानमिति चिन्ता इतिद्वयात्, तथापि वक्ष-माणकृष्णानिवास्तरणत्यायेन (५।२।७) एकपदार्थत्व-सर्वाणामस्य प्रथमम् । अतः आमेषस्य सर्वाण्युप-धापामीषोमीयस्थोपधेयानि । एव 'द्विर्द्विषोऽवयवति' इत्यत्रापि द्वित्रनिश्चिन्नानुसमयविधानात् द्वित्रदानेनातु-समयो न त्वेकैवावदानेन । न च 'मन्थादवयवति' 'पूर्वावर्धयति' इति वाक्यमन्थमेव द्वित्रदानप्रते-स्तद्विधियेवर्थम्, एतद्विषयमापे चतुर्वत्तत्वात्तदवयवत्-संख्या मन्थात् द्विः पूर्वावर्धयति इति एव हविष एव सत्येतत् । एतस्यैव तु द्विद्विषोऽवयवत्तत्वात्तन्निवाणत्या-मिति तद्वाक्यस्या चतुःसंख्या अतुलन एव । इदं च सान्नाय्यविषयं द्वित्रदानानुसमयकथनम्, आमेषादौ तु अत्रदानादिप्रदानान्तेन अनुसमयस्य यत्नसंभवात् ।

सानाये तु उपस्तराभिवाचनगत-त्रयात् दध्ने द्वय दान गृहीत्वा पयसो प्रथमम् । कल्पसूत्रेषु तु पयसो द्वयदान गृहीत्वा पश्चाद्दध्न इयुक्त तत्तिरीयशुभौ तादृशक्रमस्य धाचनित्वात् । होमस्त-नेत्रेण सप्रति पक्षदेवताकत्वात् । एन अङ्गनाभ्यङ्गनपनपाचनेभ्यश्चि तत्तद्विधिभवाच्चैत्रेण नेत्रेण शरीरावयवेन वाऽनुसमय , अपि त्वनेत्रयजमानके अहीने एकत्र नेत्रद्वयेऽप्यङ्गनं कृत्वा यजमानान्तरे तत्कार्यं सर्वोपयनोपेताभ्यङ्गनादिना च प्रत्येकमनुसमय । सत्रे तु ' अथाग्निं हृषति दीक्ष पित्वा ' इत्यादिना तत्तत्संस्कारकरीक्षोत्तरकारत्वविधानात् काण्डानुसमय एव ।

मण्डन— ' मुष्टपादय. स्तुर्गणश क्रमेण । ' ।
शंकर— ' मुष्टपादी स च वणितः । ' स.

काण्डानुसमय ।

● समुदायापूर्ध्वं अङ्गापूर्ध्वं प्रधानापूर्ध्वं परमापूर्ध्वं इति अपूर्वावा-तरमेदा । वि. २।१।२, * समुदाया-पूर्ध्वम् । दर्शपूर्णमासयोर्भिन्नकालगतित्तौ समुदायद्वय-जन्मपूर्वद्वय पक्ष्यते, तद्य द्वय फलापूर्वजनकम् । २।१।२.

● भवति हि बहुता एकवचनान्त. शब्द समु-दायापेक्षः, यथा यूथ वन कुल परिपद् इति । तथा विद्वद्राक्षयस्थौ पीर्णमासीशब्द. अमात्राश्यागन्धश्च । भा. २।१।३।३.

● समुदायाभीज्या पार्श्वेणो होमो, न काला-भीज्या । भा. १।२।१८।५१-५६.

● समुदायत्वापादानं एकशब्दस्योमात् समुदाया-नुगदरूपेण वा भवति, यथा— ' य एव विद्वान् पीर्ण मासी यजने ' इति । फलादिसन्धेन वा यथा ' राज-सूयेन स्वाराश्वकाम. ' इति । वा. २।१।११ पृ ४६३.

● समुदायप्रमुक्तं- पीर्णमासी-अनागन्त्यासमुदाय प्रमुक्त नामिमशेन दर्शपूर्णमासयो. फित्पूर्वप्रमुक्तम् । द्वयसक्यादेनुसमुदाय-वाय । १।१।५।११-१९. मीको. पृ ११७२.

● समुदायप्रसिद्धिः अवयवप्रसिद्धे. चाधिनेव समधिगता । भा. ६।७।१०।२२, सु. पृ. ६४८.

● समुदायप्रसिद्धिस्तथ भवति यत्रावयवार्थो तिरोषाप त्यक्तभेद तमुदाय एव प्रतीयते । वा. ३।२।१।१ पृ ७।७. * समुदायप्रसिद्धिः नावयवप्रसिद्धया वाच्यते इत्युक्तमेव । भा. ६।८।१०।४२,४३. * समुदाय-प्रसिद्धि लब्धारिमका अवयवप्रसिद्धिं वाचते । न च समुदायस्य अपूर्वशक्त्यन्तरकल्पनापामाणं विद्यते । वा. २।१।१।१७ पृ. ४२१, * समुदायप्रसिद्धया अ-वयवप्रसिद्धेः निराकरणत् । अहीनशब्दः अहर्गणवाचकः न तु न हीनः अहीनः इति स्युषस्या ज्योतिष्टोमार्थकः । दक्षिर्गोमपहरति । योगात् रुद्विर्बलीयसी । ३।३।८।१६, * अवयवप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धया वाच्यते । ६।१। ६।२३ पृ. १३६९, * समुदायप्रसिद्धेः अवयवार्थ-प्रसिद्धि. दुर्वला । वाच्यार्थवत् अवयवार्थो समुदाय सन्ध्व कल्पयित्वा सा (अवयवार्थप्रसिद्धिः) भवती भ्रुतिमानोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्वला भवति । २।२।१।२३ पृ. ५३७, * समुदायप्रसिद्धेः अवयव-प्रसिद्धिर्दुर्वला । ' अशरैरेव कुष्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थभागोपसहारादित्तय विप्रकृष्यते ॥ अरुत्स्ववयवार्थेषु योऽ-वयवार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्वयगतित्वेन समुदाय-प्रतिभ्यति ॥ लब्धारिमका हि समुदायप्रसिद्धि. अवयव-प्रसिद्धिं वाचते । तस्यास्तु आत्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वाभूतावयवार्थरहितेऽप्ये शब्दप्रयोगो दृश्यते यथा अश्व वकर्णत्तरहिते वृक्षे अदवकर्णशब्दस्य । १।१।८। ११ पृ. ३४४. * समुदायप्रसिद्धे अवयवप्रसिद्धितो वलीयस्त्व रथकाराधिकरणे (६।१।१२।४४-५०) वक्ष्यते । सु पृ ४६६. * समुदायप्रसिद्धौ संभ्रान्त्या नावयवप्रसिद्धि. प्रातिपदिकस्य युक्ता, उद्गातृणा इत्यत्र । वा ३।१।८।२६.

● समुदायवाक्यपरिसमाप्तिन्यायः गुणस्त्वविप-यक । यथा ' अदणवैकहाय-या श्रीणाति ' इत्यत्र । वाल. पृ १६५.

● समुदायनापी च नावयवे प्रप्रतिपुमर्हि । भा १।१।१२।२३-१ पृ. ३५६. * समुदाय-वाचिना एकदेशेऽनु न गौगणसंभ्रमः । वा. १।१। १।२।२३-१ पृ. ३५७.

* समुदायशब्दानां एतदेतेषामपि उपलब्धे । यथा 'ग्राम आवातः' इति । तथा च अध्येतार-सन्तैव सुतरा प्रयुज्यते 'वेदमधीमहे' 'वेदो वर्तते' इति । न च ब्राह्मणमधीयानासत्या वदन्ति । वा. १।१।१।१.

* समुदायशब्दतया एकवचनान्तो बहूना वाचको-ऽवकल्पियन्ते । भा. २।२।१।३ पृ. ४७९.

* समुदायसमुदायिनोः अन्यतिरेकः । वा. १।२।१।३ पृ. ४७७. * समुदायसमुदायिनोः अन्यत्-मेदाभावात् । सु. पृ. ७२९, १।६१.

* एककल्पत्वात् समुदायसिद्धिः । सु. पृ. ७७९.

* समुद्धरणं प्रादुर्भरण वा अभीना प्रतिकर्म भारणीयमिति पूर्वपक्षः । गार्हपत्यादेवेति सिद्धान्तः । संकर्म. ३।२।७.

॥ समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्ददिति न्यायः । यथा समुद्रं भाषः गङ्गानर्मदागोदावतीकृष्णाकावेरी-

सिन्धुदिग्महानदीनदाना नानामुखेभ्यः समागताः नानाविधवर्णरसगन्धगुणकल्पलः स्वर्गीयशुक्लनीलाशु-पीतादिगुणविशेषम्, मधुराऽम्बुतिक्तकपायादिरस-

'विशेषम्, परिमलपूर्वादिगन्धविशेषम्, लघुव्युत्पन्ना-

दिगुणविशेषमेकद्वित्रिचतुःपञ्चपट्टसप्तष्टनवदशशतकृच्छ्र-

समानपुण्यविशेषम्, तत्तन्नामविशेषं च परित्यज्य समुद्र-भावेव गच्छन्ति, समुद्रं प्राप्य तत्साम्निभमहिम्ना

नामरूपगुणविशेषैः समुद्राय भियन्ते इत्यर्थः, तथा पट्टेऽपि । साहस्री. ५.२६.

* समुद्रतरङ्गदिन्यायः । "समुद्राहुदकारमनः अनन्त्येऽपि तद्विभाराणां फेनवीचीतरङ्गदुद्बुदायीना

इतरेतद्विभाग- इतरेतत्संश्लेषादिलक्षणं च यथाहारः उपलभ्यते । न च समुद्राहुदकारमनः अनन्त्येऽपि

तद्विभाराणां फेनतरङ्गादीना इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न च तेषामितरेतरभावाभावपक्षादपि समुद्रात्मनः अन्यत्

भवति "अनेन न्यायेन भोवद्भोग्ययोः प्रमाणः अनन्त्येऽपि न तेषामितरेतरभावापत्तिः, न च परस्मात् प्रमाणः अन्यत्वं भविष्यति । शांभा. २।१।५।१३ ब्रम्. ५१०.

* समुद्रतरङ्गन्यायः । शिवाजीयोः समुद्रतरङ्गन्या-यस्य भेदाभेदभावो निष्पद्यते । श्रीकर. ३।१।७ ब्रम्.

* समुद्रमनोध्यानादिवत् । यथा मनसि समुद्र-त्व-वानमदृष्टार्थं तथा स्वर्गनामनाश गुणत्वेन विद्याने अदृष्टार्थत्वं स्यात् । पूर्वपक्षप्रपट्टके इदम् । सोम. ६।१।१.

॥ समुद्रवृष्टिन्यायः । वैपर्ययोधनोऽयं न्यायः । यत्र क्रिया निष्फला तत्रैतान्म्य प्रवृत्तिरिति भावः । साहस्री. २९६.

* समुपहूय भक्षणं सोमधर्मः । 'उपहूयस्य' इति पृष्ट्वा 'उपहूय' इत्युक्ते भक्षणं सोमधर्मः वाचिनस्स गुणायाश्च । भा. ८।१।१।२.

* समूढो द्वादशाहः । 'ऐन्द्रायायात्रो प्रायणीयो-दयनीयो, दशम चाहः । अथेतेरेषा नवानामह्ना ऐन्द्रायायात्र प्रथममहः, अथ शुनाग्रम्, अथाग्रयणा-ग्रम् । अथेन्द्रायायात्र, अथ शुनाग्र, अथाग्रयणाग्रम् । अथेन्द्रायायात्र, अथ शुनाग्र, अथाग्रयणाग्रम्' इति । भा. १०।५।२।४।७९. * समूढः । यथ ऐन्द्र-

वायायात्रशुनाग्रयणायात्राप्रताना निः परिवर्तमानाना समूहन अस्ति नमभङ्गो नास्ति स समूढः द्वादशाहः । यत्र तु उक्तप्रताना व्युत्क्रमेण आवृत्तिः स समूढः । कु

१०।५।२।४।७९, * यथा तर्हि सिद्धान्तः । यत्र वचनं लिङ्गं च तत्र समूढः प्रसर्तते, अन्यत्र अविशेषेण समूढः इति । भा. १०।५।२।४।८२, * समूढस्य विकारो

समूढः । १०।५।२।४।८०. * समूढस्य व्यूढो द्वादशाहो विकारः । १०।५।२।४।७९-८२. नीको पृ. २१८९ 'द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः' इत्यत्र अधिकरण

दृष्टव्यम् । ॥ समूहालम्बनन्यायः । यो उपस्थितपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावान्तरासंभारस्तत्र उपस्थितपदार्थानां समूहमालम्ब्यैव शेषः । यथा- घटः पटश्चेत्यादौ पट-

पटशेषमगोरेण विशेष्यता, समूहालम्बनशेषे च विशेष्य-तादयम्, संसारे त्वेका विशेष्यतेति भेदः । साहस्री.

५१०.

● समूहावृत्तिः द्वेषा दण्डाकलितवत् प्रपाठका-
ध्ययनश्चेति । एकदा वृत्तनस्थानुष्ठानम्, पुनः वृत्तनस्थ,
पुनः वृत्तनस्थेति क्षेत्रमापने दण्डस्थेरावृत्तिः प्रथमा ।
प्रपाठकाध्ययने तु एक वाक्यं सप्तवारमावर्त्यं, द्वितीय
वाक्यं सप्तवारम्, एव तृतीयमिति प्रपाठकसमातिपर्यन्त-
मावर्त्येति सा द्वितीया (संथा, गुडिका- इति मराठी-
भाषायाम्) । वि. १०।५।२५.

● समूहलेख्यानि । आत्मरक्षणार्थमेव (वर्ण-
संकरात्) राजभिद्रांशैश्च स्वपितृपितामहादिपारंपर्या
विस्तरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रति-
बुद्ध गुणशेषस्मरणसत्त्वदुरुपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते ।
वा. १।२।१।२ पृ. १०९.

● संपत्नीयहोमः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयानेषु
अग्निं गृहपतिमिष्ट्वा ' सं पत्नी पत्या सुकृतेन० '
इति कुवेण गार्हपत्ये सपत्नीय जुहोति पत्या समन्वा-
रन्थायाम् । सत्याधौ. २।५।११.

● संप्रतिपन्नदेवताकृत्वे प्रदाने तन्त्रत्वमेव ।
भाट्ट. ५।२।२.

● संप्रदानं च पारकम् । तुम्. १०।१।२।२।५०.

● संप्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमात् अभि-
प्रेततरम् । भा. ९।१।४।६. ● प्रतिग्रहे व्यावृत्तं च
कारकं संप्रदानं भवति । वा. २।२।९।२३ पृ. ५३६.

● संप्रदानस्य त्याग्यद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रीह्यसमुदाया-
त्वकत्वम् । सु. पृ. ७५१. ● संप्रदानस्य विशेषमूर्तेरेव
यागशीरषट्कत्वम् । संकल्प. २।४।२. ● संप्रदाने
चतुर्धा कारकविभक्तिरूपा विनियोकृती श्रुतिः यथा
' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' । वाल पृ. ४४,
● संप्रदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोकृती श्रुतिः
यथा ' पुरयन्मृगश्चन्द्रमते गोधा-कालका-दाराषाढास्ते
यनस्पतीनाम् ' । पृ. ४५.

● संप्रदानत्वं त्यग्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रति-
ग्रीह्यत्वम् । भाट्ट. २।२।९ पृ. १२९.

● संप्रदायः वेदाध्ययनम् । सु. पृ. ५२.

● संप्रदायान् वेदं व्याचक्षते साक्षिकाः । वा. ३।१।
७।१३ पृ. ७०१.

● संप्रदायप्रवर्तकाः । ' अष्टासीतिसहस्राणि
संप्रदायप्रवर्तकाः ' । मणि. पृ. ५२.

● संप्रवेधः । शकृतसंप्रवेधः पक्षालम्भाय न
प्रयोजकः किन्तु प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये पशो । भाट्ट.
८।१।१२, ● संप्रवेधस्य लोपः शकृतः अभावे नादो
या । प्रायश्चित्तं तु लोपनिमित्तं स्यात् अग्नीषोमीये
पशो । ४।१।१२.

● संवन्धः अनेकविधः वाक्यात् गम्यते । कवित्
क्रियाकारकसंवन्धः । कवित् विशेषणविशेष्यसंवन्धः ।
कवित् लक्ष्यलक्षणसंवन्धः । इत्येवंप्रकाराः संवन्धविधयोः
इति । भा. १०।६।२।३, ● संबन्धोऽपि शब्दासंयोगो-
नित्यः । १।१।५।५. ● संबन्धः आकाङ्क्षापूर्वकः ।
वा. २।१।१।१ पृ. ३७६, ● संबन्धः देशकालनिमित्त
फलसंस्कारणा दर्शपूर्णमासादौ विधीयते । वि. २।१।११.

● संबन्धः प्रधानेन, न गुणेन इत्युत्तरं । वा. २।१।
१।१. ● संबन्धः यत्र विधीयते, तत्र अन्यतरस्यान्यत्र
विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः । यद्वा संबन्धस्य
विधानम्, नान्तरीयको संबन्धिनो । यत्रोक्तो लक्षणत्वेन
तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र तु अन्यतरो
लक्षणत्वेन तत्र एक लक्षणत्वात् अन्यतरो विधीयते ।
भा. ३।३।१०।२१, ● 'संबन्धो विधीयमानः संबन्धिनं
तावदाधिपेत् ' इति वार्तिकोक्तन्यायेन संबन्धा-

श्रितयोः संबन्धिनोः अक्रियाङ्गत्वेन अननुष्ठेयत्वात्
अनुष्ठेयत्वसिद्धये क्रियाङ्गत्वेन तयोरेपि विधानापत्तेस्तुल्यो
वाक्यभेदः । सु. पृ. ७७३, ● 'संबन्धो विधीय-

मानः संबन्धिनं तावदाधिपेत् ' । वाक्यान्तरप्राप्ते
यागे द्रव्यदेवतासंबन्धविधौ ' संबन्धो विधीयमानः '
इत्याचारामिशोनाधिनरणवार्तिकोक्तन्यायेन (वा. पृ. ५०२
पं २२) द्रव्यदेवतासंबन्धविधौ विधायपत्तिः । पृ. ७४१.

● संबन्ध सर्वत्रैव आकाङ्क्षापूर्वको भवति । वा.
२।२।३।३ पृ. ४७९, पराक्रमः १, ● संबन्धः
हि विधीयमानो न शक्यते संबन्धिनो अविधाय,
' विहितः ' इति चकृत् । भा. १।४।६।९.

● अर्थद्वारे हि अन्वयादिस्संबन्धः न ग्रन्थस्वरूपा-
श्रयः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९, ● उभयापेक्षा-

रक्षणश्च संघः शीर्षं निर्वस्यते । या. ३।१।६।१२
 पृ. ६९३. ० प्रतिद्वन्द्वो हि शक्नोति लक्ष्यितुम् ।
 भा. ३।१।७।१५ पृ. ७१६. ० संघन्धौ विधेयिनी
 द्वयन्धौ परस्परं बाधेयात्, न गुणधामनौ ।
 वा. ३।४।४।१२ पृ. ९०१. ० न हि द्वौ संघन्धौ
 एकस्मिन् वाक्ये विधीयेते, भिद्येत हि तथा वाक्यम् ।
 भा. ३।४।१।७. ० संघन्धेन अर्थाधिक्येनैव भवि
 त्पथम् । या. ३।१।६।१२ पृ. ६०५. ० संघस्य
 अकारणरक्षणपारार्थिनत्वम् । ३।१।६।१२ पृ. ६९३.
 ० ' ० संघस्यसाक्षात्तेतुत्वात् ' (' युगाहाऽप्यभिधान
 स्यात् संघस्यसाक्षात्तेतुत्वात् ') ३।२।२।४ इति
 न्यायेन वेदस्य विधिव्य धनस्यनिर्णायकरम् । पूर्ववदे ।
 कौ. १।३।८।२७. ० ' ० संघस्यसाक्षात्तेतुत्वात् '
 (३।१।१।४) । वैयधिकस्येन अथ यनिसंघोपयत्तेः
 (उद्भिदादिशास्त्रस्य) सामानाधिकरन्धेन यत्पार्थिवस्य
 अयानुभवात्कस्यत् अणोक्तिकार्यकल्पना पारिभाषिकी
 आसद्यते । सा वा ' ० संघस्यसाक्षात्तेतुत्वात् '
 इति ऐन्द्रयधिकरणशुभावयेन निरस्तं यान् अयुक्तम् ।
 सु. पु. ३. ९९. ० संघस्य अकारणशान्तिरन्वयः ।
 पृ. ६२६. ० संघस्य भेदनिश्चयनस्यम् । वा.
 २।१।५।२७ पृ. ४३०. ० संघस्य विशिष्टार्थप्रतीची
 नान्तरीयरत्वात् संघस्येन रक्षणया वैविध्यवाग्नि-
 धानम् । सु. पु. ७६२. ० संघस्य संरन्धियनिरु-
 त्तम् । पृ. ७६५. ० संघस्य संरन्धियनिरुपणाधीन-
 रूपस्य संरन्धियेनेन भेदः । पृ. ७०४. ० संघानां
 अर्थो ' न क्रियाकर्तृसंघादत्रै संघ-धनं क्वचित् ' इति
 न्यायेन क्रियागर्भरम् । पृ. ४६३. ० संघरति साक्षा-
 त्संघन्धे परपरसन्धो न भाषाः । कु. ३।७।५।११.

० संघासिद्धिः हेतुभावात्, ' हेतुभावाः ' इति
 भिन्नी प्रथमः । मणि. पृ. ४१.
 ० नहि अघहीनयोः संघिनोः संघस्यमहणं
 यमरति । रत्नाकरः अनुमानं श्लो. १४६.
 ० संघघतः भवतिरता रसवादीनां दर्शपूर्ण
 मासोः । विन्ट. ३।१।५।१२.

० संघस्यद्वयकरणत्वात् वाक्य भिद्येत प्राप्ते कर्मणि ।
 या. ३।१।११।११ पृ. ७१४.
 ० संघस्यमानविद्यक्षायां अविशङ्कितकारके
 पठौ । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.
 ० संघस्यविधिः । उभयगती अनुभवप्राप्ते वा
 संघस्यविधिः इति हि आप्तयधिकरणे उक्तम् (३।३।
 १०) । वाळ. पृ. ११४. ० संघस्यविधिः । उभय-
 प्राप्ते संघस्यविधिः आप्तयधिकरणे वक्ष्यते । सु. पु.
 ८८३.
 ० संघस्यद्वयवायेऽपि हि संघस्यदेव पूर्व-
 संस्कारो नापैति । यत्रापि अपरेण साक्षाद्दोषेण ध्वत्वात्
 तथाप्यति संघस्यः । अन्वयवाये, विच्छेदेऽपि भवति
 संघस्यः । भा. २।१।१६।४८.
 ० संघस्यद्वयवाये सर्वे सपेधाः विना पदान्तरेण
 न परिपूर्णमर्थं अभिवदन्ति । सामान्यपदार्थसंकेपे वा
 संघस्यद्वयस्यपत्तिः । भा. ४।२।२।७.
 ० संघस्यद्वयार्थं सुलभमेतदिति न्यायः ।
 तथा- संघस्यद्वयः-मातरि वतितय, पितरि वति-
 तय, भ्रातृपितृवृत्तिति । न चोच्यते स्वसा मातरि
 स्वस्मिन्नितरौति । संघस्यद्वयते- या दद्य मत्वा, यो
 वस्य पितेति ' आदिरत्येन संघेत् ' १।१।७३ इति
 मृतमहाभाष्ये स्पष्टम् । साहस्री. ६००.
 ० संघस्यद्वयार्थं प्रति संघस्येन अपेक्षमाणा-
 मपि न सामर्थ्यविपातो भवति, देवदत्तस्य सुबहुल
 शक्तिवत् । रत्नाकरः पृ. ३४७. ० संघस्यद्वयानां
 प्रतिघटयति रतिरिक्तार्थान्तापेक्षया भवत्येव सामर्थ्य-
 निश्चयः । नहि भवति शोभनस्य सुबहुल इति
 शोभनस्य शोभेः कुल इति विशयादनम् । पृ. ३४७.
 ० संघोपेन अभिदृष्टीहस्य ज्ञानम् । कु. १।२।
 ४।४३ पृ. ४८. ० संघोपेन चेतने एव सुखम् ।
 अचेतने तु ज्ञानवशात्सोपेण शोभे व्यरक्षः । रक्ष्य.
 पृ. ५८. ० संघोपेति अभिमुक्तय- प्रवृत्तस्यस्योपा-
 धय यवत्तत्त्वकक्षुभितविशेषकार्यविच्छादिविधौ-
 धाव्यज्ञानवद्यम्, प्रवृत्तस्यस्योपेतिविधिवत्तानिस्विति-
 वनवृत्तित्तिरनुविच्छादिवत्तानि वा । पृ. ५८.

कर्ममात्रं एतन्नातीवकं अपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तत् धर्मोपापमिति ज्ञम् । तत्र प्रथमकर्मन्व स्यात् । कस्मात् ? अनिर्वृत्तकारणस्य । न हि एतन्नातीवकं द्रव्यस्योपकारकम् । द्रवं तु एवंनातीवकं अभिनिर्वृतयत् गुणभूतम् । तस्य गुणभूतात्वात् इदं प्रधानभूतम् ।

वा— सूत्रपरिष्याद्विपुलेऽहमसंसार्याणां उच्यते चर-
प्रधानव्याप्यमिमेदेन उदाहरणदृष्टकर्मम् । एतदुक्तं भवति
'दूरेणापि प्रधानानां यद् द्रव्यमुपकारकम् ।
तेनापि कर्मसंज्ञम्नाञ्च प्राधान्यं प्रपद्यते ॥'
तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तैरेव 'वेदं न चिद्विष्यते'
(२।१।१७) इत्यनेन प्रधानकर्मलक्षणैरेव आह-
द्वयैव निष्पादितं कर्म, न किञ्चित् तस्य प्रत्युत्पन्नयैव
दृश्यते । तस्मात् प्रधानकर्म संसर्गमोक्षवादि इति ।

तुल्यश्रुतित्वाद् वेदोरेः सर्वमं स्यात् । १० ॥

भाष्यम्— वाद्यव्याः पञ्च स्यात्तैवति । इतरेतुंग
कर्मणिः सधर्मः स्यात् एतन्नातीवकः । यथा वीही
नवरहितं तथा । पुनः ! द्रव्यभूतिर्यात् । तुल्यं हि
द्वितीयाश्रयिरेषा द्रव्ये तु यथा वीहीनवदन्ति इति ।
एव अग्नि संभाष्टि, पुरोडाशं पर्याग्निं करोति इति ।
किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया दृष्टेति । यतो द्वितीया
दृष्टेनात् इहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मतः । नेति
ज्ञम् । द्वितीया विप्रतिः कर्तुरेतिव्यक्तये संप्रये ।
एव नेह द्वितीया विप्रतिः । एत एव तद्वैचित्ततमविति
वाप्यते । उच्यतेऽपि तातमम्, कर्म गुणभूतम् । यद्यपि
प्रत्यक्षादितिः शुभमाये न गम्यते, ममागत्यारेण शब्देन
गम्यते । तस्मात् गुणभूतं एतन्नातीवकमिति ।

वा— (सिद्धान्ती आह—) नैर हि एतत् गुणकर्म-
लक्षणम्, यत् द्रव्यचिकीर्षा नाम, उच्यतेऽप्यशेषोपर-
प्रतिवेकार्त् । तादर्थ्यसंज्ञां हि भ्रुवादिप्रमाणकं तत्, न
प्रत्यक्षात्पुनरारम्भितं इति वक्ष्यामः (३।१।१२) ।

विमर्षे तद् हि द्रव्यचिकीर्षा त्वन्वयात् । तदुच्यते ।
'अन्वयतः सिद्धद्वेषाणां वेपथं दृष्टोपकारिता ।
तेषां नापूर्वसंस्तीति द्रव्यादीनामुदाहृतिः ॥' यत्र
द्रव्यचिकीर्षया गुणमानः तत्र नापूर्वमेव प्रतिपत्तव

इति यावत् । पूर्वपक्षवादी तु एतदेव गुणकर्मलक्षणं
मत्ता समामादिषु तदपरन्व प्रयत्नहितप्रम् । शिजा
न्नाभिप्रायस्तु, सर्वेन भ्रुवादिभिरव्यवृते तादर्थ्यं पश्चात्
उपकारदर्शने तदभावे अदृष्टत्वं वा । तत्र ईषितं
तस्मात्वाचित्वा द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण क्रिया-
दोषत्वे प्रतियोगिते इत्यवादीना दृष्टार्थानात् नैराकारुश्य
जातम्, न तु संतागादिव इत्यदृष्टयते । न च
तावता पूर्वागतशेषावहातिः । ['द्रव्योपदेशः ०'
(२।१।१४।१२) इत्यादिग्रन्थस्य मीमां. पृ. ४०६८
इत्यत्र 'सन्तर्गधिकरणे' द्रष्टव्यम् ।]

शा— यत्र न किञ्चित् दृष्टमस्ति तस्मात्पि क्तु
द्रव्य द्वितीया संयुज्य निर्दिश्यते 'सूत्रः संभाष्टि'
इत्यादिषु तत्र विचार्यते, किं प्रधानकर्म उत गुणकर्म
इति । तदप्यं च किं साध्यताविति द्वितीया अथवा
साधनताविति इति । यद्यपि त्वान सिद्धाद्योऽपि द्रव्य-
मतादृष्टत्वात्कारुण्यपूर्वकत्वात् न अपूर्वमेवमेवो-
च्यते तद्यपि पूर्वोक्तगुणकर्मलक्षणस्य अकारणत्वं,
प्रधानकर्मलक्षणस्य अति यानि व्यासङ्क्य समस्योपये
इति संसृति । अत्र पूर्वपक्षमिमांसा - दृष्टयथोचन
लक्ष्येन गुणकर्मलक्षणम्, न द्वितीयेति । कुतः ?
'व्यभिचारान्न साध्यत्वमुच्यते लोकावैद्योः ।
साधनत्वं द्वितीयार्थं. सर्वत्राव्यभिचारतः ॥'
तदथा प्रधानकर्मैव सामादिति इति प्राप्ते, ज्ञम् ।
'सूत्रा साध्यतावित्वात् द्वितीयायाः प्रतीयते ।
कर्तुर्यदीप्सितं यद् तत्रात्पुनरानीप्सितम् ॥' तत्र
कर्म तादृद्वितीयार्थं इत्येवं पाणिनेः सूत्रेति ।
श्लीयसी च साऽऽचापात् प्रयोगोऽप्यल्पि
तादृशः ॥' विविचितेणभीयुत्वा क्रियास्य इति तत्
सामादीना द्वितीयास्य प्रतिपादितसाध्यतावता विधि-
वशाद्गम्यते इत्युच्यते । सत्प्रेषणं तु तेषां समहितं न
तदुपापनतावैव सिद्धम् ।

सोम— अत्राप्यप्यदिशद्वयपूर्वकं पूर्वाधिकरणोक्त-
लक्षणवर्तेन अपावतः प्रत्येकं समागदिः प्रधानकर्मैव
अप्योचते इति सम्यगिति ।

त्रि— 'समाष्टिं सूच इत्यत्र किं प्रधानारय-
कर्मणा । गुणरमन्तमयत्वा, दृष्टभावेऽनघातनात् ॥
गुणतर नहि सभाय प्राधान्य तु प्राजावत् । अदृष्ट-
कल्पनेनापि गुणतर स्वाद् द्वितीयाया ॥'

भाट्ट— 'प्रीहीन् प्रोक्षति', 'सूचः समाष्टि'
इत्यादौ दृष्टोपकारकत्वात्संभवात् द्वितीयायाश्च साध्य-
त्ववत् करणत्वेऽपि 'सकृन् लुहोति', 'बह्वजान्
शिण्वङ्कान् कुरु' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधि-
करणपूर्वपक्षवत् अर्थकर्मत्वमेव । बह्वजाना हि करोतेः
द्विकर्मकरत्वापत्तेः न साध्यत्वम् । अतः करणत्वमपि
द्वितीयायैः । अतश्च प्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं
विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनु-
शासनात् 'घट करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव
द्वितीयायै, न करणत्वम् । अनेकशक्तिक्त्वनाप्रसङ्गात् ।
कर्मैव च 'कर्तुं दीप्सिततम कर्म' इति सूत्रात् न
ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्त चानीप्सितम्'
इति सूत्रात् ईप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।
अतश्च प्रीहीणा द्वितीयाया साध्यत्वाभिधानात् यागा-
ङ्गात्प्रयोगेन च ईप्सिततरुप्रकृतेः तदुद्देशेन प्रोक्षण
विधीयते । दृष्टद्वारासंभवेऽपि च अदृष्टमेव द्वार प्रीहिन्यि
कल्प्यते । अत एव यत्र नोपयोगः कल्पः, न वा कल्प-
यितु शक्यः यथा सक्तुषु, तत्र द्वितीयाया करणत्वलक्षणा
अधीकृत्य सक्तुविशिष्टहोमार्थैव अदृष्टार्थं विधानम् । न
च अनीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयव्यपत्तेः न करणत्वलक्षणा
इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनया
कर्मत्वेन अन्वयानुरयभावे तस्य द्विकर्मकरत्वापरया
वदेत्यानेस्त्वनिमित्तमाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुस्तरणक-
होमस्य आरादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः संनिपन्थोप-
कारकत्वमेव ।

मण्डन— 'संमार्जेन सम्करणं सुग्राहेः ।'

शंकर— 'संमार्गे गुणकर्म च ।'

● न च भावनाया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपदार्थ-
त्वेन प्रतीयनुगोणे च एककर्मकरस्य संमार्गाधि-
करणे स्थापितत्वम् । कौ २।२।२।२६ ७. २८८.

● संमार्गादीनां प्रदधर्माणा घनप्रयार्थत्वम् ।
घृ. ३।६।१।३०.

● संमार्गायत् । पत्रमानेष्टयः आधानसिद्धेष्टेव
अग्निषु शोचत्तत्त्वाविकृत्ययोगितया समार्गवत् संस्कार-
विशेषायापत्तः साध्यत्वमेव । भाट्ट. ५।३।१९.

● संमार्जेने परिधिषमैः । भा. १२।२।१०।२६,
● संमार्जेने परिधीना मन्त्रः सङ्घट्ट पठनीयः । नात्र
परिधिप्रयुक्तः किंतु अपूर्वप्रयुक्तः । १।१।५।११-१९.

● संमार्जेनाधिकरणम् । ३।२।७।३३-३५.
मीको. घृ. १६२९ 'प्रहृत्यायः' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● संमार्ष्टिं गार्हपत्यौ (प्राञ्जहितमालामुलीयो) ।
संरूपे. ३।२।२२.

● संमीलनं वीक्षणं च- रथतरे साम्नि 'अभि
त्वा दूर... ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीषमाने
नेत्रसंमीलनं कर्तव्यम्, 'स्वर्दश' इत्यादिदिग्दर्शनकाले
तु वीक्षणं कर्तव्यम् । 'रथतरे प्रमृत्तमाने समीलयेत्,
स्वर्दशं प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्गुजरणार्था- सभ्यत् परिणतः शकनोवि
गात्राणि प्रीणयितु नामेक्षाधस्तात् अगन्तुं इति सभ्य
गुजरणार्थता । घा. ३।२।१।२५ घृ. ७८३.

● सम्यग्गुजरणमहृणावेक्षणेषु मधानुवाकः यथा
विद्वं विनियोक्तयः । घा. ३।२।१।२५-२६ घृ. ७८२.

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्धसंनिकर्षो हि
सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अनुपहृतेषु हि (इन्द्रिय-
मनोऽर्धेषु) सभ्यम् ज्ञानम् । घृत्तिकारः । भा
१।१।५.५५. घृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यवागाया प्रतप्तं पीर्षमासतनं
आग्रावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्रविकारत्वात् अमा-
वारयातन्नेन बाध्यते अप्परकत्वात्पाम् । घा. घृ. १४१.

● सरस्वत्याख्यस्य उर्गोष्ठायाविकारस्य घर्माः
पश्चात्, बार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य घर्मास्तु पूर्वं
कर्त्याः, चोदकस्य प्रयोगवचनात् अप्परकत्वाया
वलीयस्तत्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्पः । 'न सर्पाणाहृत्ति दद्यात्' तत्र दोष-
दर्शनात् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नदूने या तिलौ-
पयिम् । दन्तैर्गुह्यति तामातुः समस्तविषहारिणीम् ॥'
वा. १।१।३।७ पृ. २०७.

● सर्वे (वैदिक) कर्म ब्रह्मम् । शा. ५।३।५.

● सर्वे कार्ये साकारणमिति न्यायः । कार्ये
प्राग्भाष्यप्रतिषेधे, कार्यनियतपूर्ववृत्तिहारणमिति सर्वे
कार्येवांतं पञ्चदशान्तं साकारणं मूढादिशानपूर्वकं
भवति । उक्तं च-- 'कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि
शोऽपदत्' इति । उक्तं च-- 'जगता यदि नो कर्ता
कुलन्तेन विना षडः । विषकार विना चित्र स्वत
एव भवेदिति ॥' साहस्री. ३७.

● सर्वे एतत्त्व चरितं मशकः करोतीति
न्यायः । स्पष्टार्थः । उक्तं च-- 'प्राक्पादयोः पतति
प्रादति श्रुत्वापि कर्म कर्म निमित्ते रीति सौविचित्र्यम् ।
किं नैरुप्य सहसा प्रविद्यत्यशङ्कः सर्वे एतत्त्व
चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६५६.

● सर्वे पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायः ।
यत्र महति लम्बाशेषसंशय प्रयत्ने इति । साहस्री.
५१९.

● सर्वे फले यवमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः ।
परिमल. ३।४।१३।४४ अम्. ● सर्वे बलवतः
पन्थम् । विश्वामिनस्त्वानि यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तयो-
बलरूढस्य चरितं सर्वे 'सर्वे बलवतः पन्थम्' इत्यनेन
न्यायेन महान्तं च तथापि हृत्का तानि स्वयं नयतः
उत्तरकालं वा पापविज्ञादि प्रायश्चित्तैः प्रतिवृत्तौगम्य
कीर्तयति । वा. १।१।३।७ पृ. २०८. ● सर्वे बलवतः
पन्थम् । म्याश्वसिद्धविश्वामिनादीनां तु तपोबलेन 'सर्वे
बलवतः पन्थम्' इति न्यायात् विषयाचरणेऽपि न
धति । सौ. १।३।४।७. ● 'सर्वे ब्रह्मणे परिहृति'
इत्यत्र ब्रह्मणं विधेयम् । तु. १. १।२।५।१९.

● सर्वे वाक्यं साऽऽवधारणमिति न्यायः ।
यथाऽवधारणार्थक एषकाऽस्तिविध. -- (१) क्रिया-

मितः, (२) विशेषणमितः, (३) विशेष्यमितः ।
एतन् प्रथमस्य बलरन्तायोग्यताच्छेदोऽर्थः, यथा नील-
शुद्धत भवत्येवेति । द्वितीयस्य अयोग्यताच्छेदोऽर्थः,
यथा श्वेतः श्वेत (एत) इति पूर्वं उक्तमिति ।
तृतीयस्य अन्ययोग्यताच्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव
पतुर्धर इत्येवमप्यपि बोध्यम् । साहस्री. ९६.

● सर्वे वाच्यं साऽऽधारणम् । वाक्यमानस्यसति
वाक्ये साऽऽधारणपरतम् । इदो न्यायोः समानार्थोऽपि ।
दत्तकामीसांसाटीना पृ. ८९.

● सर्वे विशेषणं साऽऽधारणमिति न्यायः ।
यथा शङ्खः श्वेत एवेत्यर्थः, एवमप्यपि बोध्यमिति ।
साहस्री. ९५.

● 'सर्वे विशेषणं साऽऽधारणम्' । 'श्रीहिभिर्जित'
इत्यत्र 'सर्वे विशेषणं साऽऽधारणम्' इति न्यायेन
विशेषणस्य अन्ययोग्यताच्छेदार्थकतया श्रीहिरूप-
विशेषणेन तदित्येवावृत्त्या इतरित्येवत्वमार्थिकम् ।
कु. १।५।२०।१२.

● 'सर्वाण्येष द्वि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तैः सह ।
एकत्राक्षयतया युक्तमुपदेशं विवृत्यते ॥' इति न्यायेन
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादित् 'च. कर्मणि०' इत्यप्यपि
'योग्योः' इत्याद्येन्यायकतावश्यभावात् । कु. १।४।
८।१५.

● सर्वे इने स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते इति न्यायः ॥
सर्वे स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थं परो
लोक इति न्यायः ॥ इमे तत्रः स्वानामिर्वायनाः ।
'हेतुमति च' १।१।२६ इति सूत्रमहोपाधोक्तं ।
तथाहि-- 'ये तावदेते गुरुशुभपते नाम, तेऽपि
स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह
च न. शीतो गुणरूप्याविष्पतीति । तथा य एते दायाः
यमंकरा नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते, भक्तं चेलं
च रूप्यमादे, परिभाषाश्च नो मोक्षयन्ति । तथा य
एते शिखिनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रयत्नते,
विश्वानि नो भविष्यन्तीति वेतनं च रूप्यमादे' इति ।

वि-- 'समाष्टिं सुच इत्यन किं प्रथानाख्य-
कर्मता । गुणकर्मत्वमयना, दृष्टाभावेऽनघातनत् ॥
गुणतो नहि सभाय प्राधान्यं तु प्रशाजकत्', अदृष्ट-
कल्पनेनापि गुणस्य स्याद् द्वितीयया ॥'

भाट्ट-- 'श्रीहीन् प्रोक्षति', 'सुच. समाष्टि'
इत्यादौ दृष्टोपकारकत्वात्संभवात् द्वितीयायाश्च साध्य
त्वान्तु करणत्वेऽपि 'सकृन्तु लुक्षेति', 'बलजान्
दिएण्डकान् कुद्' इत्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधि-
करणपूर्वपक्षान्तु अर्थकर्मत्वमेव । बलजाना हि करोतेः
द्विकर्मकत्वापत्तेः न साध्यम् । अतः करणत्वमपि
द्वितीयार्थः । अतश्च श्रीहिकरणकप्रोक्षणमेव अदृष्टार्थं
विधीयते । इति प्राप्ते, 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनु-
शासनात् 'घट करोति' इत्यादिप्रयोगाच्च साध्यत्वमेव
द्वितीयार्थः न करणत्वम् । अनेककालिकत्वात्प्रसङ्गात् ।
कर्मत्व च 'कर्तुंरीप्सिततम कर्म' इति सूत्रात् न
ईप्सिततमत्वरूपमेव । अपितु 'तथायुक्त चानीप्सितम्'
इति सूत्रात् ईप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।
अतश्च श्रीहीणा द्वितीयाया साध्यताभिधानात् यामा-
द्वरावगमनेन च ईप्सितत्वपत्तीतेः तदुद्देशेन प्रोक्षण
विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि च अदृष्टमेव द्वार श्रीहिनिष्ठ
कल्पते । अत एव यत्र नोपयोगः कथ्यते, न वा कल्प-
यितुं शक्यः यथा सन्तुपु, तत्र द्वितीयाया करणत्वलक्षणा
अस्तीत्यत्र सक्तुविशिष्टहोमत्वैव अदृष्टार्थं विधानम् । न
च अनीप्सितकर्मत्वेनापि अन्वयोनोपपत्तेः न करणत्वलक्षणा
इति वाच्यम् । तथा सति अदृष्टोपकारस्यापि भावनाया
कर्मत्वेन अन्वयात्सर्वभावे तस्य द्विकर्मकत्वापत्त्या
उद्देशानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेः । अतः सक्तुकरण
होमस्य आरादुपकारत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सनिपन्वोप-
कारकत्वमेव ।

अण्डन-- 'संमार्जनं सस्करणं सुगादेः ।'

शंकर-- 'संमार्गो गुणकर्म च ।'

● न च मावनाया द्विकर्मकत्वम् । करोतिपर्वान्य-
त्वेन प्रवीच्यनुसरणे च एककर्मकत्वस्य संमार्गाधि-
करणे स्थापितकत्वात् । कौ २।२।१२।२६ पृ. २८८.

● संमार्गादीनां प्रथमार्गा चयनप्रार्थत्वम् ।
पृ. ३।६।१।३०.

● संमार्गयन् । पत्रमनेष्टयः आधानसिद्धेयैव
अग्निषु स्वोत्तरभाविन्यूपगोगितया संमार्गवत् संस्कार-
विशेषाधाधकाः भाष्यमते । भाट्ट. ५।३।९.

● संमार्जने परिधिपर्यन्तः । भा. १।२।२।१०।२६,

● संमार्जने परिधीना मन्त्रः सकृन्तु पठनीयः । नाप
परिधिप्रयुक्तः सिद्धु अपूर्वप्रयुक्तः । ९।१।६।१।१-११.

● संमार्जनाधिकरणम् । ३।१।३।१-३-१५.
मीको. पृ. १६२९ 'ग्रहन्त्यायः' इत्यत्र अधिकरण
दृष्टव्यम् ।

● समाष्टिं गार्हपत्यौ (प्राजहितशालासुतीवौ) ।
संकर्प. ३।२।१२.

● संमीलनं वीक्षणं च- रथतरे साम्नि 'अनि
त्वा शूर.. ईशानमस्य जगतः' इति भागे गीयमाने
नेत्रसंमीलनं कर्तव्यम्, 'स्वर्दश' इत्यादिशब्दगानकाले
तु वीक्षणं कर्तव्यम् । 'रथतरे प्रभूयमाने संमीलयेत्,
स्वर्दश प्रति वीक्षेत' । वि. १०।६।२.

● सम्यग्जरणार्थता- सम्यक् परिणतः शकनोति
गात्राणि प्रीणयितुं नामैश्चापह्लात् अगन्तु इति सम्य
ग्जरणार्थता । वा. ३।२।९।२५ पृ. ७८३.

● सम्यग्जरणग्रहणावेक्षणेषु भशानुवाकः यथा
लिङ्ग विनियोगः । वा. ३।२।९।२५-२६ पृ. ७८२

● सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसंस्कारिणो हि
सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । अनुपहतेषु हि (इन्द्रिय
मनोऽर्थेषु) सम्यग् ज्ञानम् । वृत्तिकारः । भा.
१।१।५।५ पृ. २८.

● सरस्वत्यां आज्यभाग्यां प्राप्तौ षोडशसहस्रं
आज्यवैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्रविकारत्वात् अमा-
वारयातन्नेत्रेण नाश्वते अप्परकत्वापत्त्याम् । बाल पृ. १४१.

● सरस्वत्याज्यस्य उपान्याजविकारस्य धर्मा.
पश्चात्, गार्हस्पत्यस्याग्नेयविकारस्य धर्मास्तु पूर्वं
वायां, चोदकस्य प्रयोगवचनात् अप्परकत्वाया
पत्तीयसत्वात् । भा. ५।१।१०।१७-१८.

● सर्वः । 'न सर्वाण्यद्रुमुलि दयात्' तत्र शेष-
दर्शनम् । भा. ६।२।५।२०.

● 'यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुले वा निजौ-
पयिम् । दन्तैर्वृक्षाति ताग्राट्. समस्तविषहारीणीम् ॥'
वा. १।३।३।७ पृ. २०७.

● सर्वं (वेदिकं) कर्म वक्रणम् । शा. ४।३।५.

● सर्वं कार्यं सकारणमिति न्यायः । कार्ये
प्रागभावाप्रतिषेधो, कार्यनिवृत्तपूर्ववृत्तिकारणमिति सर्वं
कार्यं यत् पटादिज्ञान सकारणं मुदादिज्ञानपूर्वकं
मति । उक्तं च-- 'कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं चापि
सोऽप्यदत्' इति । उक्तं च-- 'अगता यदि नो कर्ता
कुललेन विना पटः । विनस्तत्र विना विदं स्वत
एव मवेदिति ॥' साहस्री. १७.

● सर्वं रजस्य चरितं मशकः करोतीति
न्यायः । लक्ष्यः । उक्तं च-- 'प्रावपादयोः पतति
रादति इत्यमां कर्णं कर्णं किमपि रोति शनैर्विचियम् ।
जिदं निरस्य सहसा प्रविचल्यशङ्कः सर्वं रजस्य
चरितं मशकः करोति ॥' इति । साहस्री. ६४६.

● सर्वं पदं इतिपदे निमग्नमिति न्यायः ।
यत्र महति लभ्यारोपकामाय प्रवर्तते इति । साहस्री.
५१९.

● सर्वे पदं यत्रमानस्य इति फलोत्सर्गन्यायः ।
परिमल. ३।४।१३।४४ अम्. ● सर्वे बलवताः
पप्यम् । विश्वामिनस्यापि यत् रागद्वेषपूर्वकमपि तपो-
बलात्कृतस्य चरितं सर्वं 'सर्वे बलवतः पप्यम्' इत्यनेन
न्यायेन महति च तत्रापि कृत्वा तानि स्य नभवः
उत्तरकालं वा पापविशुद्धिं प्रापयिष्येः प्रतिपूर्वापचय
जीर्णस्य । वा. १।३।३।७ पृ. २०८. ● सर्वे बलवतः
पप्यम् । व्यासविप्रविश्वामिनादीनां तु तपोबलेन 'सर्वं
बलवतः पप्यम्' इति न्यायान् विरुद्धाचरणेऽपि न
धतिः । क्रौ. १।३।४।७. ● 'सर्वे मरणे परिहरति'
इत्यत्र मरणार्थं विधेयम् । टुप्. १०।२।५।१९.

● सर्वं यात्रयं साऽवधारणमिति न्यायः ।
यथाऽवधारणार्थं एव सारविधिः-- (१) किय

नित्तः, (२) विरोधान्नित्तः, (३) विरोधान्नित्तवच ।
तत्र प्रथमस्य अत्यन्तयोग्यवचच्छेदोऽर्थः, यथा नील-
सुरस्य मरुत्वेवेति । द्वितीयस्य अवोगम्यवच्छेदोऽर्थः,
यथा शत. श्वेत (एन) इति पूर्वं उक्तमिति ।
तृतीयस्य अन्ययोग्यवच्छेदोऽर्थः, यथा पार्थ एव
धनुर्धर इत्येवमन्यत्रापि बोध्यम् । साहस्री. १६.

● सर्वं वाक्यं साधारणम् । वाक्यमात्रस्यावति
भाषणे साधारणपररतम् । इषौ न्यायौ समानार्थकौ ।
दत्तकमीमांसाटीका पृ. ८१.

● सर्वं विशेषणं साधारणमिति न्यायः ।
यथा शङ्खः श्वेत एवेत्यर्थः, एवमन्यत्रापि बोध्यमिति ।
साहस्री. १५.

● 'सर्वं विशेषणं साधारणम्' । श्रीहिमंजिते'
इत्यत्र 'सर्वं विशेषणं साधारणम्' इति न्यायेन
विशेषणस्य अन्ययोग्यवच्छेदार्थकतया गीहिरव-
विशेषणं तदितरत्वाद्वा इतरनिरपेक्षत्वमाधिक्यम् ।
कु. १।४।२०।११२.

● 'सर्वोप्येव हि शास्त्राणि स्वपदेशान्तैः सह ।
एकवाक्यतया युक्तमुपदेन वितन्वते ॥' इति न्यायेन
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादियत् 'ल. कर्मणि०' इत्यस्मात्
'बोक्तव्ये.' इत्याद्ये इत्याक्यतत्त्वव्यभावात् । कु. ३।४।
८।१९.

● सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते इति न्यायः ॥
सर्वं. स्वार्थं समीहते इति न्यायः ॥ ननु स्वार्थं परो
लोक इति न्यायः ॥ इमे प्रयः समानाभिर्गोपत्राः ।
'हेतुवति च' ३।१।१६ इति सूत्रमहामाश्लोक्तः ।
तथाहि-- 'ये तावदेते गुप्सुधुधुवो नाम, तेऽपि
स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, पारलौकिकं च नो भविष्यति, इह
च न. श्रीतो सुक्तरूप्यापविष्यतीति । तथा य एते द्यावाः
कर्मका नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते, भक्त चैर्ल
च लब्ध्यामदे, परिनायाश्च नो भोज्यन्ति । तथा य
एते तिरिफनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते,
विधाधि नो भविष्यतीति वेदान्त एव न्यायमेव' इति ।

द्वितीयस्तु पञ्चनश्लोकः । तृतीयस्तु श्रीमद्भागव-
तोक्तः । साहस्री. ६२६, ६२७, ६२८.

ॐ सर्वे गुणा. काञ्चनमाश्रयन्तीति न्यायः ।
प्रसिद्धाभिप्रायभेदेऽयम् । साहस्री. ९८६.

० 'सर्वे तु वेदसयोगात्कारणादेकदेशे स्यात्'
(३।५।८।२६) । अथवा 'सर्वे तु' इत्यन्तरपूर्व-
पक्ष परिश्रय 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रान्तर
स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् । वा. ३।५।८।२६
पृ. १००८. ० 'सर्वे तु वेद०' । सात्तरिके चयने
सर्वेषामपि आश्रयिना 'यदधीनामश्रेय छन्दः' इत्यु-
द्देश्यभेदे निवेशनविनियोगात् सर्वेषामेवाङ्गत्वं 'सर्वे
तु वेदसयोगात् कारणादेकदेशस्य' (३।५।८।२६)
इति न्यायात् । संकर्षभाट्टदीपिका. २।१।३८.

० 'सर्वे द्रव्यविषयो नियमविषयः' इति चातुर्विक्र-
न्यायेन गीत्यादिशासनकारणानादिविधानवि विशेषण
भूतगीत्यादिद्रव्यविषेनिबन्धनार्थतया नियमादृष्टस्य अव-
र्जनीयत्वात् । शु. २।१।३६.

ॐ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति न्यायः ।
यथा- सर्वेषां शास्त्रस्य महत्तात्पर्यं निर्विशेषे एव
ब्रह्मणीति पर्यवसितमिति । साहस्री. ५२४.

ॐ 'सर्वान् वर्णान् शृणुषु' इति रेखा-
वादाः ॥

'सर्वान् वर्णान् शृणुषु' इति श्रुतः वर्ण-
शब्दः श्रोतारूपपर एव । अन्यसमवेतरूपाणा अन्यत्र
कर्तुमशक्यत्वादेव साहचर्यसमवायिसुषुभागेरिकादिद्रव्य-
लेपः । आशेषस्य, न तु वर्णशब्द एव उत्तर.
शब्दस्योक्तात् इति सूत्रस्वरखात् । रेखासामान्ये वर्ण-
शब्दस्य शक्तिरिच्छयोरभावात् । 'वर्णे तु चाश्वरः'
इति बोधेन नमुंकरत्वात् । इति प्राप्ते, 'ऋगु-
रेखा. पश्चात् पुरस्ताच्च शान्तिविज्ञा मध्ये' इत्यन्तेन
नानारेखावर्णानामिष्टधानां देशविशेषविधानोत्तर 'सर्वा-
न्वर्णान्' इत्यस्य पीठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वपक्षान्त-
तिविशेषतापरत्वात् । अथैव तदनुपपत्त्या
स्यथाच अत्र न्यायतया यत्किंचिन्नाशा विनियोग-

विधिमिरेव सर्वरेखाशेषे सति तदनुवादके वाक्ये तस्या
अदोषत्वाच्च उक्तबोद्धे चकारेण पुल्लिङ्गपदस्यापि
अनुकर्षात् रेखापर एव । संकर्ष. २।१।५.

० 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इयं तादर्थ्यवचनी
उपपदविभक्तिः विनियोजनी । वाल. पृ. ४५.
० 'सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् ।' (३।४।१५।४४) । दर्शपूर्णमासयोः शेष
कार्याणि एकस्मादेव हविषः कार्याणि इति पूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तवति ।

शेषात् शेषकार्यानुष्ठानकारणस्य सर्वशेषेषु अत्रि
शेषात् सर्वेभ्यः कार्याणि इत्युक्तेः किं तत् कारण इत्य-
पेक्षया प्रतिपाद्यत्वकारणसूचनार्थः संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् इत्ययः ।

'शेषस्य गुणभूतत्वात्' (३।४।१५।४२) इति
पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थत्वेनापि संस्कारस्य शेषाहृतत्वात्
इत्येव 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्' इति सूत्रावयवो
व्याख्येयः ।

प्रतिपाद्यत्वस्य अविशेषोपपादनार्थत्वेन तैः सर्वैः
संस्कारस्य अर्ष्यमानत्वात् अपेक्ष्यमाणत्वात् इत्यपि
संस्कारस्य तदर्थत्वात् इति योग्यम् ।

अमयोजननस्य पूर्वपक्षात्पश्चरतोक्त्यर्थत्वेन अपि
संस्कारस्य तैः हविभिः एव अर्ष्यमानत्वात् प्रमुग्ध-
मानत्वात् इत्येव संस्कारस्येत्यादिसूत्रावयवव्याख्या ।

'संरट्टत्वाच्च' (३।४।१५।४३) इति सूत्रस्य
अतिक्रान्तसंस्कारावसरत्वात् इति व्याख्याया वृत्तप्रयो-
जनद्रव्यसंस्कारानर्थक्यस्य उक्तस्य परिहारायैवेनापि
कारणाविशेषात् संस्कारस्य इत्येवावता संस्कारस्य यत्
कारण तस्य प्रधाने निःपत्रेऽपि अत्रिशेषात् इत्युक्तम् ।
किं तत् कारण इत्यपेक्षया च तदर्थत्वात् इत्यनेन
हविषः प्रधानार्थता उक्ता । यथा, हविषः प्रधानार्थत्वात्
प्रधानापूर्वेषावपत्त्यर्थस्य इत्येवमाह 'अप्रविरता-
दिना उपपत्तेः ऋगुपेक्षयात् नित्यवत्स्यैव प्रधाना-
पूर्वस्य नाशोपपत्तेः तदर्थत्वात्' इति प्रतिपत्त्येवाऽऽहस्य-

त्याद्ययः । सु. घृ. १५३८-१५३९ । सस्कारस्य सर्वप्रवृत्तहविष्येभ्येन सर्वहविषाणाम् 'कार्यते प्रयुज्यते भवेन' इति व्युत्पत्त्या कारणान्द्वोक्तस्य प्रयोगस्त्वस्य अविशेषात् सर्वेष्वो हविष्यः शेषस्यापि क्रियेत् इति सिद्धात्प्रयोगान्द्वयेन सूत्रयोगः । सु. घृ. १५४०.

● 'सर्वेष्वो वा कारणाविशेषात्' (३।४।१५।४४) इत्यस्य अतिप्रसक्तस्य अत्रयत्तः क्रियते ('आग्राच०' ३।५।११ इत्यादिना) । वा. ३।५।१११ घृ. १८९.

● सर्वेष्वोः शेषकार्यानुष्ठानम् । भा. ३।४।१५।४५ घृ. १८५. ● '० सर्वस्य वचनास्येत्वात्' (१२।३।१०।१५) । न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्त्याना अन्तैः कर्मादिषुविपातः कर्तुं शक्यः । किञ्चनमेतत् ? नहि । न्यायः, सर्वस्य वचनास्येत्वात् इति । भा. १२।३।१०।१५. ● 'सर्वस्य वा ननु-

सयोगाद्रेकत्वाद्दक्षिणार्थस्य गुणानां चार्थकत्वात्तर्थादिद्वितौ भ्रूतिभूतं स्यात् तत्समवायो हि कर्माभिः' । १०।३।१४।५७ ॥ भूनाग्नि क्रवो 'चेतुर्दक्षिणा'

इत्युक्त्या एकया चेन्वा ऽत्रोत्तिष्ठोमिक्रीना गवामेव निवृत्तिः नाश्वदीना इति पूर्ववदे सिद्धान्तः । सर्वस्य क्रु-
दाक्षिण्यस्य चेनुनिकारः वापिन्न । कुतः ? 'तस्य विश्ववत्य-
स्त्रोनिष्ठाः' इति तच्छ्रुतानुपक्षेण तस्य भूनाग्निः क्रवोः 'चेतुर्दक्षिणा' इति श्रुतननुष्ठानयोगात् विवृतौ भूनाग्नि-
क्रवो प्राहते अर्थे दक्षिणारमके कार्ये भ्रुवित्तो भूत-
प्रत्यक्षधुत्वा प्रातः चेतुर्दक्ष्य आनुमानिकसर्वदक्षिणायाचक-
स्यात् ।

ननु ऽत्रोत्तिष्ठोमे षट्दशकान्ताना ऋत्विजा कर्म-
ष्वन्वेषणवते. तद्विष्टवो भुवि अपि एकदशकान्ताना
कर्मष्वन्वेषो न युजः इत्याद्यहृक् 'तत्समवायो हि'
इत्युक्तम् । तथा दक्षिणया ऋत्विजा कर्मष्वन्वेषणवकार-
कात् एतेनापि श्रथेष्वेव दक्षिणार्थेन भूतेन आनतानां
कर्मष्वन्वेषणो युक्त इत्यर्थः ।

ननु गवादिदशजन्त्यानामनन्तीना भेदात् न
शेषजन्त्यानस्यैव विदित्वा चेन्वा अश्वदिनिवृत्तिर्भूतत्
इत्यादाहृक् 'एवन्नात् दक्षिणार्थस्य' इत्युक्तम् ।

ऋत्विगानत्युपायापेक्षाया 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति'
इत्यानातिअधनराविदक्षिणाद्यन्तस्य ददात्यन्वयात्
दक्षिणायाश्च उपादेयत्वेन विवृतिवैकल्यस्येत्वात् तद-
भेदस्य प्रयोगनस्य आनमनस्थापि एकत्वमित्यर्थः ।

ननु 'दक्षिणा ददाति' इत्येकवचनभवणेऽपि
'गौश्वश्व' इत्यादिवाक्ये दक्षिणासमुच्चयप्रतीतिः
तत्प्रयोगानातिभेदोऽवसीयते इत्यादाहृक् 'गुणाना
चार्थकत्वात्' इत्युक्तम् । चशब्देन इतरेतरशब्दितानामेव
गवादीना दक्षिणात्प्रतीतिः 'तस्य द्वादशशब्दं
दक्षिणा' इत्येकवचनास्य समुच्चितानामेव दक्षिणात्वम् ।
गवादीना उदेत्परत्वात् साहित्याविवक्षादाहृकानिरस्यप
उपादेयत्वज्ञापनार्थं गुणशब्देनाभिधानं दक्षिणात्वं च
गवादीना प्रस्तुतेदव इति शापयितुं अर्थशब्देनोक्तम् ।
सु घृ. ४३५. ● 'सर्वेषामग्निमयप्रवृत्तस्यत्वेन्दु-
कारम्' इति वचनत्वात् श्वैवाग्निः 'इन्द्राय राशे ...
इन्द्रायाधिरात्वात् इन्द्राय स्वराजे' इत्यत्र । संकर्म.
३।२।१४.

इह सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।।

विवृत्तिषोमेषु 'कौश भवति', 'वाण्य भवति'
इति एकवचनान्तेन शब्देन सामं भूतम् । 'वसिष्ठस्य
जनिषे भवतः.' 'शुद्राशुद्रोमे भवतः' 'भर्गवस्यस्यो
भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भूतानि ।
'त्रोयानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन
सामानि भूतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि
वाच्यशब्दानि सामानि प्राप्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां
प्राकृताना निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि
सर्वेषा निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाच्छाब्दोक्त एवस्यैव
प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः
निवर्तकै, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु यद्गुनि यद्गुना
प्राकृताना इति स्वसंख्यासमसंख्याकाना सामानि निवर्त-
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषा प्राकृताना सामा
सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्वपक्षः ।

इह सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।।

विवृत्तिषोमेषु 'कौश भवति', 'वाण्य भवति'
इति एकवचनान्तेन शब्देन सामं भूतम् । 'वसिष्ठस्य
जनिषे भवतः.' 'शुद्राशुद्रोमे भवतः' 'भर्गवस्यस्यो
भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भूतानि ।
'त्रोयानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन
सामानि भूतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि
वाच्यशब्दानि सामानि प्राप्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां
प्राकृताना निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि
सर्वेषा निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाच्छाब्दोक्त एवस्यैव
प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः
निवर्तकै, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु यद्गुनि यद्गुना
प्राकृताना इति स्वसंख्यासमसंख्याकाना सामानि निवर्त-
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषा प्राकृताना सामा
सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्वपक्षः ।

इह सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।।

विवृत्तिषोमेषु 'कौश भवति', 'वाण्य भवति'
इति एकवचनान्तेन शब्देन सामं भूतम् । 'वसिष्ठस्य
जनिषे भवतः.' 'शुद्राशुद्रोमे भवतः' 'भर्गवस्यस्यो
भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भूतानि ।
'त्रोयानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन
सामानि भूतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि
वाच्यशब्दानि सामानि प्राप्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां
प्राकृताना निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि
सर्वेषा निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाच्छाब्दोक्त एवस्यैव
प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः
निवर्तकै, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु यद्गुनि यद्गुना
प्राकृताना इति स्वसंख्यासमसंख्याकाना सामानि निवर्त-
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषा प्राकृताना सामा
सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्वपक्षः ।

इह सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।।

विवृत्तिषोमेषु 'कौश भवति', 'वाण्य भवति'
इति एकवचनान्तेन शब्देन सामं भूतम् । 'वसिष्ठस्य
जनिषे भवतः.' 'शुद्राशुद्रोमे भवतः' 'भर्गवस्यस्यो
भवतः' इति द्विवचनान्तेन शब्देन सामानि भूतानि ।
'त्रोयानि भवन्ति' इति तु बहुवचनान्तेन शब्देन
सामानि भूतानि । तस्यैव विकृतिषु प्राकृतान्यपि
वाच्यशब्दानि सामानि प्राप्तानि । वैकुण्ठानि तु तेषां
प्राकृताना निवर्तकानि इत्यवगतम् । तत्र किं सर्वाणि
सर्वेषा निवर्तकानि तत्र एकत्रवनाच्छाब्दोक्त एवस्यैव
प्राकृतस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तरशब्दोक्ते द्वयोः
निवर्तकै, बहुवचनान्तरशब्दोक्तानि तु यद्गुनि यद्गुना
प्राकृताना इति स्वसंख्यासमसंख्याकाना सामानि निवर्त-
कानि इति चिन्तारे पूर्वपरमाह- सर्वेषा प्राकृताना सामा
सर्वाणि वैकुण्ठानि निवर्तकानि, अविशेषात् विशोषा-
भावात् । तस्मात् सर्वे सर्वस्य निवर्तक इति पूर्वपक्षः ।

इह सर्वेषामविशेषात् । १०।४।१।२८।।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ।
१९ ॥

‘सर्वेषामधिकारोपात्’ इति सूत्रेण प्राप्त पूर्वपक्ष
वाशब्देन व्याख्येयत्वं सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्ष-
व्याख्येयः । न सर्वे सर्वस्य निरतैकम् । किंतु एकस्य
प्राकृतस्य एक चैतन निरतैकम्, इत्यो. द्वै, बहूना
बहुनि इति नियमः । श्रुतिसामर्थ्यात् एकवचनादि-
श्रुतेः एवमेव सामर्थ्यात् । एव सति प्रकृतेरविकारात्
प्रकृतेः प्राकृतानां बोद्धव्यत्वात् सामाना अविकारात्
विकारो बाधो न भवति । तथा च मौल्येन काश्चिन्
च प्राकृतमेकैकमेव बाधेयं प्राकृतानामितरेषां तु
कोत्सादिना समुच्चयः । एव दुदाशुद्धीयायां प्राकृतयोः
इत्योर्वाच, इतरेषां तु समुच्चयः । एवमन्यनापि । इति
सिद्धान्तः । के.

● सर्वेषामभिनन्द्याव्याख्या । भा. ३।७।६।१५
पृ. १०९९. ● सर्वेषामेकाधिकारोपात् अतिशोभ-
पूर्वकता । वि. ५।३।१५. ● सर्वेषामेवाज्ञाना इत्येने
दृष्टिनर्गीतम्, न मुन्याः प्राणीनामेव । मीको. पृ.
२।१४ ‘दृष्टिनर्गीतं इत्येने०’ इत्यन अधिकरणं
दृष्टव्यम् । ● ‘सर्वेषां त्रैक (चैक) मन्त्र्यं स्यात्’
(३।२।१।४४) इति सिद्धान्तव्यायेन प्रकृती
अभिष्टोमसंरथाया अवहितप्रयोगः । सु. पृ. ११४२.
● ‘सर्वेषां वैकमन्त्र्यमेतिशासनस्य भक्तिपानत्यात्
सवनाधिकारो हि’ । ३।२।११(१९) । ४४ ॥
मन्त्रादिमन्त्र, लिङ्गेन ऐन्द्रसोममन्त्रेणु न विनियुज्यते
इति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थं
एतत् सूत्रम् । एकशब्देन एकरूपत्ववाचिना क्रुद्धो
निरस्त. इत्येन ऐकमन्त्र्यशब्दाख्या । सवनाधिकारो हि
इति भाष्यम्. ‘तत्पुरुषवलीयस्त्वेन इन्द्रपीतशब्दस्य
ऐन्द्रसोमवाचितया अनेन्द्रेण अघातेः मुनो लिङ्गेन विनि-
योगः’ इत्याद्यङ्गानिगारार्थः । इन्द्रपीतराजोक्तेः बहुव्रीहि-
त्वेन इन्द्रपीतसवनत्राचिवात् अनेन्द्रस्यापि च सोमस्य
इन्द्रपीतसंनिधितया प्रकृत्यापितुं शक्यत्वात् तत्रापि
विनिशोकोपपत्तिः इति तदर्थं. । लिङ्गेन अनेन्द्रेष्वपि
मन्त्रो विनियुज्यते तत्रथ तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः

इति सिद्धान्तः । अधिकारोक्तेः विषयमात्रित्वात् इन्द्र-
पीतशब्दः सवनविषयो हि इति ‘सवनाधिकारो हि’
इत्यस्य व्याख्या वाचितकृता । सवदायस्य इन्द्रदेवस्य
इन्द्रपीतोक्त्या विषयितस्य अत्रयवहोमेन नष्टस्य प्रत्यय-
वचनेन शब्देन व्यपदेश्यमशक्यत्वात् हुतशोषे च भक्त्या
पानोक्त्यापत्ते, तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिसि स्वीकार्य-
त्वात् षण्ठेः शालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि संभवात्
पूर्वपक्षप्रकृतिस्वरत्नाच्च बहुव्रीहित्वावगते न इन्द्रपीत-
शब्दस्य सोमविषयता युक्ता इत्येव भक्तिपानत्वात् इत्यव-
यवव्याख्या । सोमविषयत्वे अत्रकपानप्रसङ्गात् इन्द्र-
पीतोक्ते, सवनविषयत्वं यद्यते इति सूत्रावयवयोजना ।
सु. पृ. ११६३-६४. ● ‘सर्वेषां वा०’ । अथ सुक्-
प्रकृतिपरिच्छेदत्वेन एकरूपत्वेऽपि प्रधानसुक्प्रकृतिपरि-
च्छेदलक्षणत्वात् कार्यात् अङ्गसुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणस्य
कार्यस्य अन्वत्त्वात् विवृत्तो प्रयाजादिसुगम्यंत्रंम्, तद-
प्रकृतावपि अपूर्वैसाधनाते धर्मविषयभुवगमात् प्रधाना-
पूर्वैसाधनसुगम्यर्थैव पर्णोत्तादे, बहिषश्च प्रधानहविर्मात्रं
सादनायैता स्यात् इति ‘सर्वेषां वा’ इति न्यायो
बाधेयः । अथ प्राकृताङ्गवायेन चैत्रताङ्गनिषेधात्, एकर
च बाधेन चरितार्थस्य वैकृताङ्गविधेः सर्वत्र बाधकत्वा-
योगात् न विवृत्तो असौ न्यायः । सु. पृ. ६३५
● ‘सर्वेषां वा शोपत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्’ । ३।७।१।
२॥ शमीवमत्वत्वादि तु सुगादिमानासुवादेन विधीयमानं
‘सर्वेषां वा०’ इत्यनेन वाक्यसयोगवलीयस्त्वात् प्रकरण
गम्यप्रधानार्थत्वात्वायेन अङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते । धा.
२।१।४।१२ पृ. ४१३ । नदासी (फलचमसभस)
प्रधानेन विशेष्यते ‘सर्वेषां वा०’ इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्व-
प्रतीतेः । ३।५।२०।१३ पृ. १०२३ । (इत्येन नवनीतं
अङ्गप्रधानानां सर्वेषां इति सिद्धान्ते उक्ते आह-) तदुक्तं
‘सर्वेषां वा शोपत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्’ (३।७।१।२)
इति । ३।८।२।४०. ● ‘सर्वेषु वाऽभागा-
देकच्छन्दसः’ । ३।१।१।८।४३ ॥ आक्षिप्तप्रयोजन-
समाधानार्थं सूत्रम् । मन्त्रस्याधिषाद्यकृतेन अपूर्वयोग-
कत्वकथायोगात् बृहस्पतिस्ये अपि गायत्र्यश्रुतेः
अविहितच्छन्दोविद्योपाध्यादिविषयत्वेनापि संभवे प्रातः

रनुवाक्यदो अनिर्देशप्राप्त (अतिदेशप्राप्त ?) वस्तुच्छन्द-
स्वरत्वादिनाघायोगात् 'यक्षस्तम्भ ध्रुवेत यः' इति
सूक्तश्रुतौ इत्यादिनानाछन्दोविधानाच्च केवन्मायनी-
छन्दस्तु विद्वानुपपत्तेः एकच्छन्दःकसोमयागाभावात् सर्वेषु
सोमयागेषु मन्त्रादिमन्त्रः स्यात् इत्येवं 'ऐन्द्रमि लिङ्गा-
भावात् स्यात्' (४०) इत्येतत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्य
'एकस्मिन् वा०' (४१) (स्यात्) इत्येव तदनन्तर
सूत्रे अनुपपत्तस्य 'छन्दश्च०' (४२) इत्याक्षेपमूत्रे अस्य
बुद्धिसिद्धयस्य अनुपपत्तेर्योग्यम् । सु. घ. ११६२.

सर्वांमां गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते
स्यात् । १०।७।१७।५८ ॥
सर्वासा 'आग्नेयमहाकपाल निर्गपेटुकामः' इत्या-
दीना कर्म्येष्टीना ये गुणाः द्रव्यदेवतारूपाः तेषां ग्रहण
अर्थान्तरात् सकृत्त्वात् अप्रवृत्ते एव चोदके स्थात् ।
कर्म्यचोदनाना उत्पद्यमानाना द्रव्यदेवतेन सहैव
उत्पत्तिः । बहुतरकाल चोदकेन अनशिष्टानामद्धाना
प्राप्तिः । तस्मात्प्र प्राहृतं द्रव्यदेवत न प्रवर्तते । इति
सिद्धान्तः ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥
पूर्वपक्षी यद्वृत्ते । कर्म्येष्टिषु कर्म्यचोदनाचोदितं
द्रव्यदेवतं स्यादेव चोदकप्राप्तपि प्राहृत द्रव्यदेवत
अधिकं स्यात् । तथा च समुच्चय' । इति चेत् ।
नार्थाभावात् । ६० ॥
सिद्धान्ती आह । न अधिक द्रव्यदेवत कर्तव्य
अर्थाभावात् प्रयोगनाभावात् । एकेन हि विशेष
विहितेन द्रव्यदेवतेन यागे निर्वृत्ते नापरस्य किञ्चित्
पत्रम् । तस्मात् चोदको द्रव्यदेवत न प्रापयति इत्येव
सिद्धान्तः । अप्राप्तवाच. । के.

- सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः । भा. १।१।१३।
११-१९.
- सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्य कर्म्येषु अधिकारः ।
६।३।२।८-९. 'सर्वशक्त्यधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।
- सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते ।
भा. १।२।३।५।१११, १।२।४।३।६.

सर्वापेक्षन्यायः । यथा बहुषु निमग्निप्रतेषु
एकस्मिन् आगतेऽपि तस्मै भोजन न दीयते अपेक्षयते
च सर्वे, एव यत्र सर्वापेक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ।
साहस्री. ५११.

सर्वाथमप्रकरणात् । ३।६।१।११ ॥
अनारम्य भूयते 'यस्य पर्णमयीं लुहूर्मंत्रति' 'यस्य
खादिरः सुयो भवति' इति । इय लुहा. पालायता,
सुनस्य वा खादिरता किं प्रवृत्तौ निविशते उत प्रवृत्तौ
विवृत्तौ चेति सर्वथेति संशये पूर्वपक्षमनुमिदम् । इदं
पालायत्वादि सर्वाथं प्रवृत्तिविकृत्युभवाथं स्यात् ।
अस्मिन् वाक्ये प्रवृत्तेः अप्रकरणात् प्रकरणभावात् ।
अनारम्यधीतरत्वेन कस्यचित् प्रकरणस्य अभावात्
सर्वाथंता न्याय्या ।

प्रवृत्तौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥
'यस्य पर्णमयीं लुहूर्मंत्रति' 'यस्य खादिरः सुयो
भवति' इति कस्यचित् प्रकरण विना अनारम्यधीतं
पर्णमयीत्वं खादिरत्वं च प्रवृत्तौ विवृत्तौ च निविशते
इति पूर्वपक्षनिराशयार्थं वा-शब्द । न सर्वथं निविशते
किं तु प्रवृत्तौ एव निविशते न विवृत्तौ, तथा सति
अद्विरुक्तत्वं भवति द्विरुक्तत्वदोषो नाप्यति । प्रवृत्तौ
विधाने सति चोदकेन विवृत्तौ प्राप्नोत्येव । विवृत्तौ पुन-
विधाने तु द्विरुक्तत्वं स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे द्विरुक्त-
त्वदोषमसङ्ग । सिद्धान्तिसमते तु अद्विरुक्तत्वं द्विरु-
क्तत्वदोषाभावात् सिध्यति । तस्मात् प्रवृत्तौ एव
निवेदाः । अन द्विरुक्तत्वात् अद्विरुक्तत्वात् इत्युभयथा
पाठो कान्तिकमतेन । अस्माभिसिद्धान्तसारेण उभयथा
व्याख्यातम् ।

तद्वर्जं तु यचनप्राप्ते । ३ ॥
अनारम्यधीतं 'यस्य पर्णमयीं लुहूर्' 'यस्य खादिरः
सुवः' इति पालायत्वादि क प्रवृत्तौ एव निविशते
न विवृत्तौ इति सिद्धान्तिसमा उक्ते पुनः पूर्वपक्षी वृत्ते ।
तु-शब्दः सिद्धान्तपक्षनिराशयार्थः सन् विशेष बोधयति ।
यचनप्राप्ते अनारम्यनचनेन पालायत्वादि कस्य विवृत्तावपि
प्राप्ते सति तद्वर्जं अनारम्यनिधिं वर्जयित्वा चोदक

प्रातिः । यत्र तु विकृतौ न विधिः तत्र चोदकेन प्रातिः ।
तस्मात् सर्वाथमेव पर्णतादिकम् ।

दर्शनादिति चेत् । ४ ॥

अनारम्यविधिना अप्राप्ते चोदकः प्रवर्तते । अना-
रम्य वचनेन प्राप्ते तु न चोदकाकाङ्क्षा इति पूर्वपक्षिणा
उक्ते सिद्धान्ती दृष्टव्ये । यदि अनारम्यविधिना विकृतिः
चोदकनिराकाङ्क्षा स्यात् तदा शतकृष्णले 'प्रथाजे
प्रथाजे कृष्णले जुहोति' इति प्रथाजदर्शनं नोपपद्येत ।
शतकृष्णले हि प्रथाजाः चोदकेनैव प्राप्नुवन्ति । शत
कृष्णले प्रथाजानां दर्शनात् विकृतौ चोदकः सिद्धो
भवति । तस्मात् जुहुवालाशरणादिकं अनारम्याधीतं
प्रकृतौ एव निरिद्यते विकृतौ तु चोदकेन ।

न चोदनैकाध्यात् । ५ ॥

'दर्शनादिति चेत्' (३।६।१।४) इति सिद्धान्ति-
कृतशङ्कायाः निरासार्थं पूर्वसम्बन्धमिदम् । अनारम्य-
विधिना विकृतेः निराकाङ्क्षीकरणे चोदको न प्रवर्तते इति
सिद्धान्तिना यदुक्तम्, तत्र । कुतः ? चोदनैकाध्यात् ।
चोदनायाः अनारम्याधीतजुहुवालाशरवचोदनायाः एकार्थ-
त्वात् पालाशरवचोदनायाः एकस्यैव अर्थस्य विधायकत्वात् ।
एकः अर्थः विधेयः यस्याः सा चोदना एकार्था । एका-
र्थ्यायाः भावः ऐकार्थ्यम् । अनारम्यचोदनायाः ऐका-
र्थ्यम् । तस्मात् सिद्धान्त्युक्तं न युक्तम् । विकृतौ
चोदकेन जुहुः प्राप्नोति । तत्र केवलं पालाशरत्नं
अनारम्यविधिना विधीयते । तथा च अनारम्य
विधिना विहितं वर्जयित्वा चोदकः प्रापयति । ततश्च
अनारम्यविधौ सत्यपि चोदकः प्रवर्तते एव । तस्मात्
अनारम्यविधिः सर्वाथः ।

उत्पत्तिरिति चेत् । ६ ॥

अनारम्यविधिः प्रकृतिविकृत्यर्थः इति पूर्वपक्षिणा
उक्ते पुनः सिद्धान्ती दृष्टव्ये । प्रकृतौ तावत् अङ्गानि
संक्षेपेण विस्तरेण च उत्पाद्यन्ते । 'पञ्च प्रथाजान्
यजति' इति संक्षेपः । 'समिधो यजति, तन्नुपपात
यजति' इत्यादिविस्तारः । एव प्रकृतौ उत्पत्तिः संक्षेप-
विस्तारार्था भवति । एव 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति'
'यस्य गारिः गुणो भवति' इत्यादिः विस्तारः,

'यस्यैरुत्पादाः सुवः' इति संक्षेपः । तथा च प्रकृतौ
यादृशी अङ्गानामुत्पत्तिः तादृशी एव अनारम्यत्वात्
'यस्य पर्णमयी' इत्यादौ उत्पत्तिः । तस्मात् इयमपि
प्राकृती एव उत्पत्तिः इति प्रकृत्यर्थेव न विकृत्यर्था ।
तस्मात् अनारम्यविधिः प्रकृत्यर्थेव एव । इति चेत् ।

न तुल्यत्वात् । ७ ॥

प्रकृतौ अङ्गानां उत्पत्तिः संक्षेपविस्तारम्या भवति
इति जुहुपर्णमयीत्वादेरपि उत्पत्तिः प्राकृती इति
सिद्धान्तिना यदुक्तं तत्र । विकृतौ अपि उत्पत्तेः संक्षेप-
विस्तारोक्तत्वस्य तुल्यत्वात् । विकृतापि अङ्गानामुत्पत्तिः
संक्षेपेण विस्तरेण च उच्यते एव । यथा सप्तहृष्ण-
मिथौ 'तिक्ष्ण आहुतीजुहोति' इति संक्षेपः । 'आमन-
मस्यामनस्य देवाः' इति विस्तारः (आमन अग्नि
आमनस्य देवाः इति श्रुतौ पदच्छेदः) । तथा च
संक्षेपविस्तारवती उत्पत्तिः प्रकृतिविकृत्योः तुल्यत्वा ।
तस्मात् अनारम्यविधिः प्रकृतिविकृत्युभयार्थः ।

चोदनार्थकात्स्न्यात् सुव्ययिप्रतिषेधान्
प्रकृत्यर्थः । ८ ॥

अन्तिमं सिद्धान्तसूत्रमिदम् । 'न चोदनैकाध्यात्'
(३।६।१।५) इति यत् पूर्वपक्षिणा उक्तं तस्यात्र
विशेषतः उत्तरम् । चोदनायाः चोदकस्य यावान् अर्थः
तस्य सर्वस्य कार्त्स्न्यं कृत्स्नता एव विकृतौ, न एकदेश-
परत्वम् । जुहुश्च पालाशरत्नं च, सुवश्च तादिरत्नं च
चोदकेन विकृतौ प्रापणीया अर्थाः । तान् सर्वानि
चोदकः प्रापयति न केवलं जुहुमेव सुवमेव वा, देन
पालाशरत्नार्थं तादिरत्नार्थं वा अनारम्यविधिमपेक्षेत ।
समर्थश्चोदकः सर्वं प्रापयितुम् । तस्मात् विकृतौ पालाश-
रत्नादिकस्य प्राप्त्यर्थं न अनारम्यविधेरेषा । मुख्य-
विप्रतिषेधात्, मुख्यस्य चोदकस्य विकृतौ प्रकृतस्य
सतः अनारम्यविधिना पुनः पालाशरत्नादेविकृतौ
विधाने विप्रतिषेधः स्यात् 'प्रकृतौ वा द्विदत्त्वात्'
(३।६।१।२) इति पूर्वोक्तं द्विरुक्तपदोपपत्तयः स्यात् ।
तस्मात् न चोदकस्य अनारम्यविधिमपेक्षा । एवं
चोदनार्थकात्स्न्यात् सुव्ययिप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च अनारम्य-
विधिः प्रकृत्यर्थः एव, न विकृत्यर्थोऽपि ।

अथ वृत्तहृत् 'न चोदनेऽप्यात्' इति पद्यमे
सुप्ते चोदना-पदस्य पाठः । अष्टमे च प्रवृत्ते सुप्ते
'चोदकार्थे' इति पाठः । भादिपुस्तकेषु तु अष्टमेऽपि
चोदना-शब्दस्यैव पाठः । उभयत्र एकस्यैव शब्दस्य तु
पाठो युक्त इति म-ना अस्माभिरपि अष्टमेऽस्मिन् सुप्ते
कुन्तलभारो न स्वीकृतः । अर्थवस्तु चोदनापदेन
चोदक एव शक्यो भवति । अत एव 'वृत्तं चोदकः
प्रापयति' इति भाष्ये 'यनेत यदि मेदेन प्रकृत्य-
द्वेषु चोदकः' इति वार्तिके च उच्यते । के.

• 'सर्वाथै वाऽऽपानस्य स्वाकालवात्' । ३।६।
५।१५ ॥ अत्रयः प्रकृतिविकृतार्थाः स्वल्पोत्पत्तिक-
त्वात् । तदेतत् वर्णितं 'सर्वाथै वा०' इत्यत्र । वा.
३।७।१९।३९ पृ. १।०५, यत् 'सर्वाथै वा०' इति
वक्ष्यति तत् सर्वार्थार्थान्वयैरान् इति व्याख्यास्यते ।
२।१३।३।४ पृ. ५९०. • 'सर्वाथानां च वचना-
दन्वयकालत्वम्' । १।३।३।४ सूत्रसः । सर्वाथाना
च सता क्रियाचित् अत्रकालत्र कृतम् । यथा 'आग्नि-
माहतादूर्ध्वमनुवायेऽवर्णित' इति । भा. १।३।३।४।६.
• 'सर्वाथम्भा हि दोषेण भूसेनाभिरिवा-
ऽऽवृत्ताः' इति न्यायः । एषाद्यथोऽप्य भगवतीता-
याकथाऽयः । साहस्री. ९२९.

• सर्वाथेषु इष्टाधर्माः अत्रिचयने न कर्त्तव्याः ।
संकर्य. २।१।१०. मीको. पृ. ३१ 'अत्रिचयने
इष्टाधर्मा चदमर्थापदेशु न भवन्ति' इत्यत्र अधि-
करणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वोपधात्रघातस्य नाभासः अत्रिचयने ।
१।१।१।२।२८. मीको. पृ. ५३ 'अत्रिचयने सर्वाथ
धात्रघातस्य नाभासः' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वैकर्मणां आधानं तन्मम्, न तु प्रलियने
दृष्यत् । १।३।३।१९. मीको. पृ. ९१३ 'आधान
वर्णकर्मणा०' इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

• सर्वैवाभासता दर्शपूर्णमासादीनां 'सर्वेभ्यो
दर्शपूर्णमासैः' 'सर्वेभ्यो वरोतिदोषः' । ४।३।१०।
२५-२६. मीको. पृ. २०७५ 'दर्शपूर्णमासव्यायः'
इत्यत्र अधिकरणे द्रष्टव्यम् ।

मी. को. ५२६

• सर्वतो ब्रह्मती हान्यधानुपपत्तिः इति
न्यायः । कुत उगधैरेव सागनियमः इति चेत्
नेतिनेतीति निषेधाभ्यानुपपत्त्या तस्मिन्सागनियमात्
इति । के.

• 'सर्वथाऽऽकृषातर्षवदे भूषमाणे पदान्तरे ।
विधियन्नुपसक्तान्ते स्यादातोरनुवादता ॥' इति
न्यायः । जायते च 'सोमेन यजेत' इति अत्रात्
सोमेन याग कुर्वत् इति प्रथमरोष सर्वथा
'सर्वथाऽऽकृषातर्षवदे०' (वा. पृ. ३२८) इति न्यायात्
तृतीयाश्रानाच्च । भाट्टकृष्णाः पृ. ६२. • सर्वत्रैव
लक्षयथा विद्वसत्ये प्रवर्तेते । टुप् १२।१।१।१ पृ
२२२७. • 'सर्वत्रैव हि विज्ञानं सहास्येन गम्यते ।
पसङ्गं चाऽऽस्मिन्विज्ञानादप्यनेत्यत्राणात् ॥' वा.
१।३।८।२७ पृ. २८८. • सर्वत्र च कृतार्थेषु. संकल्पे
कालार्थत्व स्यासति । ३।२।५।१६.

• सर्वत्र तु प्रहान्मानमधिकं स्यात् प्रकृत-
वात् । १।०।४।२।३११

• वृहस्पतिस्तत्रे भूयते 'मार्हस्पत्यस्य ब्रह्म यजति' इति ।
विपुवति 'अर्कं ब्रह्म यजति' इति । महायने 'शुक्र
ब्रह्म यजति' इति । अश्वमेधे 'शैत्रणोराजताम्या
महिमानो यदौ यजति' इति । प्रहृती ऐन्द्रत्राय
वाद्यो ब्रह्मः विहिताः । ते वृहस्पतिस्तदादौ प्राप्ताः ।
तत्र प्रत्यक्षश्रुताः वैजनाः ब्रह्मः चोदकपासात् प्राकृ-
तात् निरतयेत्यत् प्रकृतिविज्ञेन ब्रह्मशब्देन सथोगात्
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । सर्वत्र वृहस्पति
स्तदादौ ब्रह्मन्मानं यत् ब्रह्मणामान्मानं तत् अधिकं
स्यात् प्राकृतैभ्यश्चोदकपासेभ्यो ब्रह्मन् । प्राकृतैवैवृत्तानां
समुच्चय इवादिस्त्वर्थः । उभयेषां प्रमाणानुगतत्वात्
चोदकेन प्रत्यक्षश्रुतेन चेति । प्रकृतिवत् यथा प्रहृती
'अनु यजति' 'अदत्तय यजति' इति अत्राकरगिरी
प्राकारणिके. समुच्चयेतो तत्रत् ।

अधिःशैवेकव्याप्त्यात् । पृ ४१

• वृहस्पतिव्यभिचयिनुयदादौ मार्हस्पत्याकादिप्रहानां प्राकृतैः
ऐन्द्रत्रायवादिभिः ब्रह्मैः सद्रूपयः इति सिद्धान्ते
सुक्त्यन्तरप्राह । अधिःकैः प्राकृतप्रहभिः नैः सिद्धिभिः

अधिने. सुराग्रहेः सोमप्रदाणा एतन्नाक्यत्वात् समुच्चय एव बाह्यस्वत्यादीना ऐन्द्ररायरादिभिः समुच्चय. इति सिद्धान्तसिद्धिः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

बृहस्पतिशत्रुविपुत्रदादौ बाह्यस्वत्यादीना वैद्वानाः प्रदाणा ऐन्द्ररायरादिभिः प्राद्वन्ते. ग्रहेः समुच्चयः इति सिद्धान्ते हेतन्तरमाह । लिङ्गदर्शनाच्च समुच्चयः । 'विरण्यो वा एष यश्ननुपद्रावणेषः, अतीन इमि-
श्लोमं क्रामति, अत्युक्त्व, अति पोडघिन, नातिरात्र-
माप्नोति' इति । विरण्यदाने विस्तीर्णे भवति, यथा 'विरण्यन्यरण्यानि' विन्तीर्णानि इति गम्यते । यदि समुच्चय एवं विस्तीर्णना । अस्माद्धिङ्गात् समुच्चयः । के.

• 'सर्वत्र तु ग्रहामान०' (१०।४।२।३-५) । अन बृहस्पतिशत्रुदे 'बाह्यस्वत्या यज्ञानि' इति उप-
दिष्टस्य अनिदिशाना च ग्रहाणा समुच्चयः उक्तः । बाल. पृ. १७७. • 'सर्वत्र यौमिते-
शब्देर्द्रव्यमेवामिधीयते' । (वा. ३।१।६।१२ पृ ६७५) इति न्यायेन परमान-
शब्दस्य परमनियामकर्तारि योगेन निरुद्धतम् । कौ. १।४।३।३, सु. पृ. ४११. • 'वेदादेवानृतत्वं च तदाचामगम्यन्ते । विषरादो हि भूमिघलन्त्यायेन च हृदयते ॥ मर्मत्र च प्रयुक्तगदित्वेन निदश्यते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विषवाद्ः स्फुटः स्फुटः ॥ ' वा. १।३।६।१४ पृ. २४२-२४३.

• 'सर्वत्वमाधिकारिकम्' । (१।२।१।१६) । 'सर्वाणि ह्यीणि पर्याणि करोति' इत्याप्तप्रामाण्यनस्य सर्वत्वस्य उद्देश्यविशेषगत्येन अधिगणितत्वात् निव-
धित्तयेऽपि वा 'सर्वत्र०' इति न्यायेन वचनान्तर-
नुत्पेयेन ('पुरोडाश पर्याणि करोति') पुरोडाशमात्र-
व्यपत्तौपपत्तेः श्रुतिदशोत्तरमपि एतन्प्राप्तमाणावमेवेति
वैश्वानुकम् । तदुक्तम् । कौ. १।३।६।१४ पृ. १६,
• 'सर्वत्रमाधिकारिकम्' । विशेषेदशब्दस्य कर्तृत्वमपि
देवताविशेषरुद्धि परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्याय
राम्नीकारेण 'सर्वत्रमाधिकारिकम्' इति न्यायान् प्रकृत-
सर्वत्रपर्यवसायाय देवशब्दस्य च देवशत्रु नमनीयस्य

प्रकृतान्यादिसर्वत्रैतत्कारणस्यैव अष्टस्वपि यगेषु
प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुतीक्रियते । १।४।१।१४ पृ. २५१.

• 'सर्वत्वं च तेषामधिनारात् स्यात् । १०।
२।४।१९ ॥

शतशृण्वले चरो शेषमश्रुतिपये 'सर्वं ब्रह्मणे परि-
हरति' इति श्रूयते । तत्र तेषा ब्रह्मसंबन्धिभावात्
अधिकारात् उद्देश्यत्वात् सर्वत्रं विहितं स्यात् 'यद्
ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वं' इति वचनयक्तिः । इति
पूर्वः पक्षः ।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वान् । २० ॥
वाशब्दः पूर्वपक्षस्यावृत्त्यर्थः । शतशृण्वलचरो शेष
मश्रुतिपये 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति श्रुतौ 'यद्
ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वम्' इति यत् पूर्वपक्षिण
उक्तम्, तत्र । किन्तु अत्र ब्रह्मभिन्नेस्य. पुरुषस्य. शेषस्य
अपनयः पुरुषापनयः क्रियते । तेषा ब्रह्ममागना
प्रकृतित एव सिद्धत्वेन अवाच्यत्वात् अविषेधत्वात् ।
तस्मात् पुरुषाणा इतरेषाः क्वचिन्ना ये भागाः ते सर्वे
ब्रह्मणे एव परिहर्तव्याः इति विधीयते । 'यत् सर्वं
परिहरति तत् ब्रह्मणे' इति वचनयक्तिः । इति
सिद्धान्तः । के.

• 'सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं लज्जति
पण्डितः । अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि
दुःसहः ॥ ' यथा-मृदा. शिष्टाचारमशे विगीत
दृष्ट्वा कुरतमपि लज्जन्ति, स्वभावाद् चतुर्दशत्वे ।
बुधास्तु श्रुत्यन्तरविषयत्वं विरुद्धासामान्यत्वात् तैनेव
तैनेव सदाचारेण मुच्यन्ते इति । साहस्री. २४१.

• 'सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं लज्जति पण्डितः । अर्धेन
कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ' (वा. १।३।१।३
पृ. १७६) । एक विनाशयितुं शीलं येषां, येषां चानेक,
तेषां मध्ये 'सर्वनाशे०' इत्ययं लोकप्रवादः प्रसिद्धः
इत्यन्वयः । सु. पृ. १४०.

• सर्व-पदस्य पर्याप्तिसदर्थेन बुद्धयवच्छिन्ने
शक्तिः । 'सर्वेषु घटेषु द्रव्यत्वम्' इत्यत्र घटपर्याप्ति-
मानम् । 'सर्वेषु घटेषु रूपम्' इत्यत्र व्यापकत्वे लक्षणा,
कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्वाभावात् । 'सर्वेषु साय,

प्रमेयत्वं' इत्यादौ भेदप्रतिषेधोक्तिस्तानन्वयेच्छेदकत्वे लक्षणा । एवं 'सर्वोन्मो दर्शपूर्णमासौ' 'सर्वे प्रज्ञाणे परिहरन्ति' इत्यादावपि इति दिक् । मणि. पृ. १६४.

● सर्वपरिदानाधिकरणम् । ३।१।६।१७. मीमेयो. पृ. ६७७ 'अवगोचरण्यायः' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सर्वपात्रादिसं वन्वे व्याजरासाङ्गुलादयः' इत्यनेन न्यायेन पूर्वोक्तगतस्याङ्गत्वस्य उत्तरकांक्षावगतेन प्राधान्येनाविरोधात् पञ्चशामाङ्गभूतस्य पुरोडाशयागस्य पञ्चागमसम्पन्नेतामीधोमसहकार्यत्वं दत्तमे वक्ष्यते । सु. पृ. १३७०-७१.

● सर्वपुरोडाशशुभ्रमे प्राथम्यत्वं । ६।४।५। १७-२१. मीमेयो. पृ. १५११ 'धामोष्ठिन्यायः' इत्यत्र अधिहरणं द्रष्टव्यम् ।

ॐ सर्वप्रदानं हविषतदर्थत्वात् । ३।१।१४। ३७ ॥

दर्शपूर्णमाशयोः 'यदाग्नेयोऽष्टशकपालोऽमागम्यत्या पीर्णमास्या चाप्युनो भवति' इति श्रुतम् । किं कृत्स्नं हविः आग्नेये प्रशाक्यं तत त्रिविन् दत्त इत्यत्र शेष-विशेष इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सर्वप्रदानं सर्वस्य पुरोडाशस्य आग्नेये प्रदानं स्यात् । हविषः तदर्थत्वात् 'आग्नेयोऽष्टशकपालः' इति तद्वितेन सर्वस्य पुरोडाशस्य हविषः अग्न्यवशेषवत्त्वात् । तस्मात् सर्वं प्रदातव्यं इति पूर्वं पक्षः ।

निरषदानानु शेषः स्यात् । ३८ ॥
पुरोडाशादिभिः सर्वे प्रशाक्य इति पूर्वपक्ष त्वेव प्राप्त इत्यनेन निरस्य सिद्धान्तमाह । निरस्य अत्र-दानं निरषदानम् । 'द्विद्विरोऽवधत्ति' इति निर-दानं भूयते । किंच 'अत्रदानं उरोति' इति भूयते । एतस्मात् निरषदानमत्रस्य शेषः स्यात् अत्रदानमर्थं शेषं अन्यत् अवशेषीय इति गम्यते । तत्रश्च सर्वेषु शेषस्य इति सिद्धान्तः ।

उपायो यो तदर्थत्वात् । ३९ ॥
आदानमार्थं हविर्दोषार्थं अन्यत् शेषवित्तव्यं इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी आह । 'द्विरपत्ति' इति

द्विरवपण्डनं उपाय उच्यते, पुरोडाशादिव हविः न सर्व-मेव एवदैव अग्नौ प्रोक्तव्यं किंतु द्विः द्विः कृता इति उपायेन सर्वे हविः अनेकवारं मिलित्वा प्रोक्तव्यम् । तदर्थत्वात् सर्वस्य हविषस्तु देवताधीनत्वात् सर्वं प्रदा-तव्यमेव परंतु द्विः सप्यद्वित्वा सप्यदः प्रदातायामिति । आशब्दः सिद्धान्तपक्ष बाहुल्यार्थः ।

श्रुतत्वात् कर्मणः सक्तृ स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । ४० ॥

पुरोडाशादि हविः द्विरवशय सप्यदः सर्वे होतव्यं न दोषमित्यर्थं इति पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती पुनराह । त्वयम्दः पूर्वपक्ष बाहुल्यार्थः । द्वावदानं सक्तृ एवदैव होतव्यं स्यात् न सप्यदः । सर्वेव कर्मणः होमस्य कृतत्वात् कृत्ववतिदेः । द्रव्यस्य पुरोडाशादेः होमं प्रति गुणभूतत्वात् । होमः प्रधानम्, इयं गुणः । न च गुणाङ्गत्वा प्रदानाङ्गत्विः संभवति । तस्मात् द्वि-वदानं द्वावपि भागौ सुचि मूर्छित्वा सक्तृ होतव्यम् । तावता साम्न कृताये भवति । तस्मात् सर्वेषु होतव्यम् । शेषदर्शनाच्च । ४१ ॥

सर्वेषु होतव्यं इति सिद्धान्ते देवन्तरमाह । 'शेषात् त्विष्टकृतं यजति' इत्यादिशेषानर्थदर्शनादपि न सर्वहोमः । त्विष्टकृतं, इष्टा, चतुर्षीकरणम्, प्राशिक्षं इति शेषकार्यस्य दर्शनं सर्वहोमवशे नोपपद्यते । तस्मात् सर्वप्रदान इति पक्षो न युक्तः । सर्वेषुमेव होतव्यं इति सिद्धान्तः । के.

ॐ सर्वप्रदानाधिकरणम् ॥

सर्वप्रदानं हविषतदर्थत्वात् । ३।१।१४। ३७ ॥
भाट्टयम्—सो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समागम्याये 'यदाग्नेयोऽष्टशकपालोऽमागम्यत्या पीर्णमास्या चाप्युनो भवति' इति । तत्र संदेहः किं कृत्स्नं हविष्यत्वे प्रदातव्यम् शेषवित्तव्यं त्रिविन्, त्रिविदात यामिति । किं प्राप्तम् ? कृत्स्नं हविः परीयेत । गुणः ? तदर्थ-त्वात् । पुरोडाशः आग्नेयः शतैव इति वचनम् । तस्मात् सर्वं प्रदातव्यमिति ।

या—अष्टाशकपालादिवाग्देः समस्तं इयं देवार्थ-मवगमितम्, आहवनीयवशेषेण च हविषो देवार्थवत्

मपत्ति । ' यदाहवनीय जुहोति ' इति विधे ' अग्नि
मुपा वै देवा ' इति चाधरादात् । एन च सति
तत्रोत्ते विचिदायपनीयेत तदा अ यत् धृतम य
त्किपेत । तस्मात् सर्वप्रक्षेप । किं पुनरय पूर्वपक्ष
वादी शेषकार्याणां स्विएष्टदिडाप्राधिप्रशयुताककालभक्ष
चतुष्पाकरणानां विधिं न पश्यति । सत्यम्, न पश्यति
इति केचित् । न त्वेवमुक्तमिदं । न होन कचिरपूर्वपक्षो
न भवेत् । अतः परमप्रदानेनाभिप्रायेण मन्त्रयते
इति वक्तव्यम् । ' विद्यामानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयो-
जका । भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयो-
जका ॥ ' यदा हि द्रव्यदानमात्रे हृते पुरोडाशादय
सद्योपा क्रियते तदा ' उत्तरार्धाद्विष्वष्टहृते समवचति ' इत्येवमादिचोदनाश्रितेन ' एकदेशाद्रय चोत्पत्तौ विद्य-
मानसद्योपात् ' (४।१।२।२।२८) इत्येव स्विएष्टदा-
दीनामप्रयोजकत्वमिति । यदा तु पात्र सर्वप्रदानमय-
गम्यते तदा विद्यमानसद्योपासम्पत्ताद्येवैकदेशानुष्ठाना-
नुपपत्त्या शक्यमेकदेशानुष्ठानमभ्यवसानमिति स्विएष्ट
हृदाशेषं पुरोडाशात्ताप्युत्पाद्येत् । शेषस्य ' शेषा-
द्विष्वष्टहृते समवचति ' इत्यादिषु वचनमिति चेत् ।
उच्यते । ' ह्यिरन्तरमालोच्य शेषमात्रो भविष्यति ।
आग्नेयेन शेषमिति वक्तव्येणेति वचनं न ॥ ' यथैव ' आग्नेयेन शेष सत्यापयति ' इति पूर्वकर्मण
पूर्ववसानादधिके पूर्वैषदो वा शेषस्य प्रयुज्यते । यथा च ' ततः क्षेपेण विचिददेवजात्यादिमत्तो
जम प्रतिपद्यन्ते ' इति स्वर्गकर्मणो निःशेषोप-
दागादयस्य च यथा व्यापारासम्पत्तौ न्येनेति
वक्तव्यं ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि
शेषप्रदानह्यिर्भोऽयद्विरतनेनाग्नेयेन आधिक्येन वा
भविष्यति । अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभि-
प्रास्यते । शेषस्योऽप्युच्यते तद्विद्यमानं ब्रवीति । न
च प्रधानह्यपि विचिदियते । अथवा च सर्वैतेषु
मन्त्रित । तस्मात् द्रव्या तपसि यजेत् । यथा वक्ष्यति
' निर्देसात्तस्यायदप्यदिति चत् ' इति । अथाप्यन्यतः
शेषस्य अनुपपत्तौ द्रव्या तेषामपि किंचिदुच्यते । तथाऽ-
प्यन्येनायद्विचारस्य प्रयोजनं नावश्यं पक्षोक्तनेव

प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि सम्भविष्यति । यदा प्रधान
वाक्यादशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्या शेषकार्यवशेन शेषा
स्याप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य ह्यपि प्रयोजकमेव
स्विएष्टदादीन्वधि इति । तदर्थं विद्वाननाशद्योपापहारेऽपि
प्रधानस्यैव ह्यिरन्तरमुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदना
क्षित्तस्यैव शेषस्य स्विएष्टदादीनि प्राहकाणि मन्त्रित
तदा तेषां परमयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति
नाशशेषोपापहारेऽप्यप्यक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्
सत्यमुच्यते । पशुयोरसर्वप्रदानेऽस्ति प्रयोजनम्, इत्य-
यान् विचार ।

निरवदानात्तु शेष स्यात् । ३८ ॥
भाष्यम्— निष्पञ्चावदानं निवरदानम् । तदि
श्रूयते ' द्विहविषोऽवचति ' इति । अपरमपि वचनं
' द्वयदानं जुहोति ' इति । तेन द्वयदानमानं होतव्यं
मन्त्रपरिशेषोपनीयम् ।

वा— यथाशेषोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्ततः
सर्वप्रदानमेवावधार्येत । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादीनि
पश्य किंचिदेव होतव्यं श्रूयते ' द्विहविषोऽवचति '
' मध्यापूर्वाध्यायं द्विरवचति ' ' अहमुत्तरपत्रमात्रमवदानं
मपत्ति ' ' द्वयदानं जुहोति ' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन
हि किंचिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किंचित् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् । ३९ ॥
भाष्यम्— न चैतदस्ति द्वयदानमानं होतव्यं
मिति । यत्तु होति तद्विरक्षयणहनेन सत्कर्तव्यमिति
होतव्यमिति होतव्ये द्विरक्षयणहनेन विधीयते,
माद्विरक्षयणहनेन होतव्यं प्रतिपिष्यते । इत्यत्र च
होतव्यमिति तदेव न्यायम्, नाथवा ।

वा— यथैतानि वाक्यान्त्यल्पत्तिवाक्यावगतमशेष
होममवाधानानि न निविशेरन्, यदि चैतं नि प्रथ-
मं नस्य प्रत्यासन्नतराणि भवेयुस्ततो वाधेरन् । एतानि तु
सत्कारवाक्यानि अविराधेनेषोपपद्यते । शक्यते द्वाह्यु
उत्तरमाश्रेमं च्युर्गर्भोऽहृतेर्दिसु प्रयुक्तेरवदाने संदृश्य
संरक्ष्य निशेष इति प्रदानम् । अतः सर्ववाक्यवशोऽत्र
वाक्याद्यो भवति । यदशेषं ह्यिर्नुहोति तदेवमुपाय
मिति । तेन न कश्चिद्यदोमं प्रतिपिष्यते । तरगा-

सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाशुतेनिकर्तव्यताको
 सुभारत शक्यते कर्तुमद्रव्यदानहोममशुभ्रितिः । उपोति-
 होमनद्रव्यसित्तो होमः । तदर्थं तत्रात् । देवताधेत्वात्
 गार्थेयाद्रूपमिच्छात् वा इन्द्रस्याटाकपालस्य । नैरदेश
 माशुभेनेरशुभ्रितिकारणार्थसमाधाना मयेत् । अथस
 अत्रदानसम्भारस्य द्रव्यमन्त्रात् ।

हुतत्वात्तु धर्मणः सष्टम् स्याद् द्रव्यस्य गुण-
 भूतत्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— उपोति । यथा द्विरागच्छन्निशिष्ट
 होमे क्षुत्तम्, तदा सट्टुद्रव्यदानेन यान् क्षुत्तत्त्वं
 हुतम् । तदा नापर द्रव्यमस्तीति पुनरुचि नोऽऽवधि-
 ताप । कथम् ? तदि द्रव्यं यान्निर्गुण्यम्, न द्रव्य
 यामेन संशययित यमिति । यदि हि यामेन हनि
 एव यचित य स्थायतो यामेन द्रव्यदाने सशुभ्रितेऽपर-
 मर्ति संशयनीयमस्तीति तत्सर्वं यामे पुनर्याम आचनेत् ।
 न तु यामो द्रव्यसमाधायः । किं तर्हि ? द्रव्यं यामे
 गुणभूतम्, याग, कथं निर्गुणसुपेयादिति द्रव्यगुण
 योषते । तेन निर्वृत्ते यामे सिद्धे च पुनर्यामं न
 निशोमेन गुणं युरोपेन प्रदानाशुचितुंकेति ।

यथा न द्रव्यं प्रदानम्, येनाऽऽशुचितं भवेत् । यतो
 यागत्वात् कर्तम् । ' भूतभायसमुच्चारणे सून मयागो-
 पदिरवने ' इति । न च यामेन द्रव्यस्योपकारी निर्वृत्ते
 प्रत्यक्षं कश्चित् । तस्माद्द्रव्यदानं हुतत्वात् शेषवित्तय
 गिति । यत्तु ' आग्नेयं हवि ' इति यन्नात्
 यथा हवि यमिति याम्यते इति । तत्र आनुमानिको
 दोषमर्थय । इह तु प्रत्यक्षे द्विरागने । अति
 चादृश्याग्नेयैऽति तद्विद्वेषोपयति । ततो गृहीतय-
 मिति । आत्मा य एवार्थोप इति, द्रव्यदानं जुहोतीति
 निरोपः । अग्न्याग्नेयवित्तयं विविरिति ।

षा— नैरदेश्चि । पुन पुनर्द्विरागच्छन्तं तदा
 होमोऽभ्यगिनः इति । हुतः ? ' सपण्डनं गुणभूत-
 स्याद्भयस्येतेह यद्यपि । होमं प्रदानभावात्तु
 नाऽऽशुचितं प्रतिपद्यते ॥ ' इति निरोपयति ' इति तस्य
 धर्मप्रदानाध्यायस्य भिन्ने तान् भावतिर्मन्त्रित्य-
 च्यवते कश्चिद् । होमस्य कर्त्तव्यत्वात् ' वैतु द्रव्यं न

चिकीर्षते तानि प्रधानमूतानि ' (२।१।१७) ' द्रव्या
 कर्मस्योमे गुणत्वेनाभिपद्यते ' (६।१।११) इति
 च प्राधान्याद्यगमादेनेन द्रव्यदानेन निवृत्तस्य न द्रव्य-
 मस्तीति न पुनराशुचितुंका । तस्मिन्प्रदानान्तर्गतेऽर्था-
 मावादनयतिरपि नाऽऽवर्तते । यथे हि प्रत्येकान
 द्रव्यं सत्कारं यच्छति नोदासीनम् । न च द्रव्यदान-
 न्यतिरिक्तस्य हविष्यं कार्यमस्तीति न सत्कारमपेक्षते ।
 तस्मात्सोऽपि नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो
 मनेत्तत्तद्दोषेन स्वयमावर्तताऽऽवश्यकं चाऽऽवर्तते ।
 अतर्दस्य नाऽऽशुचितः । न चैव वाक्यार्थो यन्जुहो-
 तीति ह्यममल द्विरागच्छन्नुक्तयो विधीयते इति । न
 हि जुहोतिशब्देन द्रव्यप्रादीयते । न चैव कर्मणि
 एतयो यतो ह्यमानात्प्रादत्तं प्रतिपद्यते । निश्चयमेव
 त्विदं द्रव्यदानं विधीयते । योऽपि यन्जुहोतीति
 यच्छन्नात् द्रव्यप्रत्ययो भवति योऽपि यच्छन्त्य-
 वैदिकत्वात् त्रियाविरोपणमूक्तं अनुवादव्यवदोषार्थे
 न्यायानुभिष्यारितस्य परमाभावात्तत्रान्द्रव्यित्यतीत्यु-
 पेक्षणीयः । यत्तु उपोतिशोमम् तत्रचित्तारकशक्यतास्य
 समष्टाद्रव्यप्रत्ययेनाशुचित्यते इति । तदुक्तम् । हुतः ।
 ' अद्योपमहणे सिद्धे भवेत्तोमेन तुल्यता । अप-
 यादासदेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥ ' आग्नेयवोद-
 नाया ह्यनुमानिको होमप्रयत्नं सर्वपुरोधायावदक-
 सामान्यनहृत्तथ च यावन्नैव निर्वृत्ते तावत्स्येन
 ' द्रव्यदानं जुहोति ' इत्यनेन निष्कृष्य सर्वं कथितम् ।
 तस्मिन्प्रदाने नाऽऽशुचितुंकाऽऽवर्तते । तेन यथा
 मान्यभयुचनान्प्रत्ययं तद्द्रव्यदानवोदनाया साक्षदस्यमिष
 प्राकथयित्वा सर्वप्रदाननिषेधेन उपसृष्टव्यते । तथेयोऽर्थो
 निरापने द्रव्यदानमामयं च येति । अनेऽऽवयवान्तरागाम-
 चोदितत्वात् होमप्रयत्नः । निच । ' न चान्यद्द्रव्यं प्रदा-
 नेन हविराग्नेयमित्यथेते । द्रव्यदानं गृहीते हि
 मन्त्रोपेयवसभनः ॥ ' तद्विद्वेन हि तदर्थं मान्यनु-
 न प्रदानम् । देवाऽपि च तदर्थं भवति प्रदानेन
 प्रदानार्थं प्रदानवत्तैव च । यथा हि ' ऋषिहिमपिनेत ' इति
 यथाज्ञानं तान् गृहीतं साक्षात्प्रदानेन भयं च
 प्रदेवमहति वादेकपुरोदस्यते । अगत्तं यचितं पुरोधाय,

समस्त. साक्षात् प्रदीयते तथाऽपि द्वयदानप्रवृत्तिरना-
दाभेयो भविष्यति । तेन द्वयवदानेनैव तावदीयमानेन
वत्साऽऽभेयत्र इत भवति । द्वाभेव च तौ व्याख्या-
नकारौ । एको देवतासम्बन्धस्य द्वयदाने संक्रान्तिरिति ।
अपर पुनरिदमेव पुरोडाशस्य आभेयत्वं द्वयदान
ततो पृथते इति । तस्मात् सर्वहोमः ।

शेषदर्शनाय । ४१ ॥

भाष्यम्— शोपादिद्वामुच्यते, शोपात् स्तिष्ठन्तं
यजति, इत्यनुवादादस्ति शेष इति पदयामः ।

या— एव च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्य-
मानवचनो भविष्यति । उच्यते शोपादिशब्दश्च नावयवि-
त्रिकल्पार्थापत्तिहेतुमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते ।
यत्तावदुक्तं साप्तदश्यपशभेयत्वं द्वयदानमात्रे उपसङ्गत-
मिति । तत्र पठते । कथम् ? 'सामान्यविधिरपरतः
संहियेत विशेपतः । श्वपरस्य तु विघेनान्यैरुप-
संहारसंभवः ॥ ' साप्तदश्यं (अस्पष्टस्य तु विघेददा-
हरण दर्शयति 'साप्तदश्यं ' इत्यादिना) हि सामिधेनी-
नामुक्तमनारम्भवादेन न भवताम् । तस्य तु नृत्तुवचन-
स्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसम्बन्धे
सत्यानुमानिकः कल्प्यते इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टा-
कपालस्याऽपुत्रो देवतासम्बन्धः । तद्विदुषुत्या अभिहित-
त्वात् । स हि द्वयवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् ।
तत्राचिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते ।
द्वयवदानेन पुनस्तत्प्रदानाक्ये । तस्मैतस्यात् । कर्मसंबन्धो-
ऽष्टाकपालस्याऽऽनुमानिको द्वयवदानस्य प्रत्यक्षसम्बन्धे
वाऽऽनुमानिककल्पन न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एव
सति 'द्वयवदानं जुहोति' इत्येतदेनोत्पत्तिवाक्यमनु-
पगत मयेत् । यदि हि अष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्ये-
नोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च
आभेयवाक्ये 'जोदिते हि तदर्थंत्वात्तस्य तस्मोपदिश्यते'
(२।२।३।६) इत्येव वाक्यभेदः प्राप्नोति । न
चाननुमाय दाम आभेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा
तत्संबन्धो वाऽवश्यते इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिक-
संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यन्तवाधिराग्यथापुनरपत्तेः प्रथम-
तरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्य-

न्ययतरं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति ।
अत्रयवावयविनोः सामान्यविशेषक्यपुत्रहाराभावात् ।
अष्टाकपालोद्देनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उच्यते ।
द्वयदानचोदनयाऽपि, ततस्तुल्यवत्तरम् ।

ननु द्वयवदानस्यतिरिक्तात्रयप्राप्तिः सामान्येन
पुरोडाशाद्यन्देन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।
'यदि ह्ययवार्थेन पुरोडाशो विधीयते । ततः
सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु. साक्षाद्विधीयते ॥'
आवृत्तिशास्त्राणि आवृत्तात्संभवन्ति व्यक्तिलक्षणार्थानि
भवन्ति । तानि व्यक्तिपु परोक्षत्वादुर्बलानि जायन्ते । न
रूपवयवयक्तिः कर्म साधयितु न शक्नोति । यत्स-
च्छब्दस्य अवयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव
कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशास्त्रस्याप्यवयवश-
न्तरलक्षणार्थत्वाद्दीर्घस्य स्यात् । तस्माद्येव द्वयदान
स्वावयवनिर्देशमात्रमेव केवलं विधीयते तथेवाष्टा-
कपालस्य द्वयदानमप्यन्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्ष-
विधानात् प्राप्तिस्तथैव ही च यदाऽवयवयान्तरानुपयज्यते
को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संव्यन्ते तस्य
वा चोदना । न चाल्पतमवयववावयविनोर्भक्तिरेक इति
यदा आनेच्यते तदा अवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षाप्येव
भवन्ति । तेनाष्टाकपालचोदना द्वयवदानचोदनावशेनैव
कर्म प्राप्नोति द्वयवदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् ।

अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचित्
द्वयदानमात्रस्य । अथवा अष्टकपालस्योत्पत्तिवाक्य-
शिष्टत्वादादिमिशावद्वलीयस्त्वे सति द्वयवदानं तेन सह
वाधविकल्पसमुच्चयात् प्रतिपद्यते इति 'गुणध्यापूर्व-
सयोगे' (२।२।१।२३) इत्येव कर्मन्तरं कल्पयेत् ।
यतः कुतश्चिद् द्वयान्तरादुपादीयते, अष्टाकपालसंभवा-
भावात् । पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्वयान्तरादेवोत्पत्तस्या-
ष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयापुनरुत्पत्तिः ।

अथवा शृक्पुत्रोडाशग्रहणेऽनुधारिते द्वयवदान-
चोदनायाश्च गुणपरत्वात् कर्मान्तरविषयकैरष्टाकपाल-
विपर्ययवाच्यमासंस्कारस्य यावत्सत्कार्यमाहुते, प्रधानस्य
च यथाश्रुतगुणसंपदानाय ज्योतिष्टोममरदाहुतेतिष्ठत्वात्
'उवायो वा तदर्थंत्वात्' (१।१।१।२९) इत्यपेक्ष

पक्षः प्राप्नोति निरवदानमपामायात् । निरवदाना-
 अरणे चात्यन्तदुष्टा परिसरत्वा स्थात् । न ह्यन मिषम
 उपपन्ते, सर्वेषुषुष्टाशानमपमाना नित्यवभातेः । यदि हि
 षट्मोऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षाया सत्या
 मन्वपूर्वाधिदानं विधीयते ततः क्षासिपमार्थत्वम् ।
 नित्यभाते त्वपरिविनि द्यदानपुनःश्रुतेरवदानात्स-
 नित्त्वगिपरवत् अस्याप्रवृणमिनादिशेषमव अपरिहार्यं
 (आदिपदेन सार्धपरित्यागप्राप्तकापयोः परिग्रहः)
 स्थात् । तत्र हि तत्परिहृत्य शक्यते यत्र परि-
 संकषामगनाप्रतिपात्तमवच्छेदमप्येष्टामिमुन वर्तते । न
 चाग्राह्यग्राह्यत्वमवच्छेदम् । न च कथ्यते सति दोष-
 परिहारः समरति । तस्यान निरवदानम् । यदि च
 निरवदानात्प्रदत्तवत्तन्मायायान्निष्यसुसुसुसुसुसु-
 येत ततः दोषावयवसनामदेवताभेदात् न स्तरामपेक्ष
 स्थात् । तदथ ' महाशयो वा इमे समस्यत् ' (३।।
 १७।१०) इत्यादिषु यद्विद्विभिः साभशदस्वामित्य
 यममानस्य तत्र श्रोत्यन्ते तत्सर्वं विरुष्यते । तथैतत्
 स्थात् । देवतोद्देशकत्वो वावदानस्यैव त्यागः पुन-
 समस्यत् हविषः । त्यागकृता च स्वानिहृषिर्न
 देवतात्स्यवृत्तना । तस्माद्विरुद्ध तदभिधानमिति ।
 तदर्थः । कुवः ? ' निर्वपशेव जानाति होनारदिह
 हारपते । तत्राधिकपरित्यागः धरन्त्यते मिन
 हेतुना ॥ ' देवतापे हि दत्तु इव स्वबन्दि न विभ-
 येन । तत्र यद्वेतामोदन्वदधिकं तद्वृहत्तमिषत्त-
 नात्सवपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य मेदेन विधान
 मति । देवतासम्पन्नत्वविधिनैव दत्तो अपावत्या
 आश्रित्यते । सा चार्थापत्तिः सावता भिना देवतापे
 दान न संभवति तावत्सैवावसिवा नाम्न न । न हि
 दोषद्वयपरित्यागाद्दानं अनुपपत्तिः । सर्वत्र च र्भाति
 विधानमिष्यते तेनापि कथत एव यागसमाप्त्यस्तत्र
 तावत् एवाऽऽसितस्य सापत्तिनिर्वाहवन्तरागात् ।
 अतो यथा चतुर्मुष्टयतिरितानामनेति स्थिताना प्रीहि
 यताना न निर्वापवेत्यामत्यासादस्तरमेवमिहापि ना-
 यमन्तराण तस्यादिति । बाधोच्येद निर्वपवेत्याया-
 मनुपजातमध्यवर्थादिपरिमाण द्वाय अन्विनेतव्यतामपि

कथारित्यक्त्यम् । न हि तदानीं विज्ञापते केच्यो
 प्रीहिम्यो ह्यपदानं निषत्स्यते केच्यो नेति, अगम्य-
 माने विधेपे आनेत्र न त्यजेत्येव एव कथयिददीयेत ।
 तत्र त्यक्तानामदानादत्यक्ताना च दानादयथाशुतकरण-
 प्रसङ्गः । तस्मात् सर्वेयाग इति । नेतदेवम् । ' न हि
 सामान्यमात्रेण व्ययहारे कृते सति । विदोष-
 मास्वावसरस्तरमादादित एव सः ॥ ' यदा हि
 सामान्यशाल प्रवृत्तयाहार भवति तदा न शक्य तेनापि
 म्भावर्तयितुम् । तद्यदि समत्ताशकपालनिर्तृत्वयो प्रीह्यो
 देवतोद्देशेन निरवत्ताक्षे संपे दत्त यत्वेन प्रत्यन्त्याक्षेया
 एव न दीयेत्, तत्रैव प्रत्यन्त्यापरिसमाप्तयो भवेत् ।
 तत्रैव सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि तु ह्यपदानात्संश्लेष
 विरोधुमिष्यते तत आदिद एवैवमन्यपरित्यक्तम्, अश-
 कपालनिर्तृत्वयेंतु वदुष्येति ये ह्यपदाननिर्तृत्वपरिज्ञान
 मये लुप निर्वापमीति । यत्रपि च विरोधो न गम्यते
 तथाऽत्येतेषा मन्वे येऽन ह्यपदान सापत्ति ताकतो
 न ममेति शक्य संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चित्
 वृक्षस्यसमुदायेऽप्यसिने नचिद्विषयते ' इतरसं याव
 त्ति मृदाण' इति । तत्र न तदवयवविरोधो गम्यतेऽथ
 च न सर्वैयगोऽप्यवधीयते तथैवमि द्रष्टव्यम् । यत्र
 तावन्मात्रमेव न निरुष्यते तत्र ' वतुषो सुधोर्विषयति '
 ' अरवतापमान पुरोवाचो मयति ' इत्यादिवचनसाम-
 र्थाशेद्वत्परिमाणद्वयैत इत्यपदान देवतायते प्रति-
 पत्तते इत्यगम्यते । यत्सद्वत्तदनुपपत्त्ये नापिक-
 त्यागार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतो यत्रैव ' अरवोऽपत्तिर्न-
 पति ' इत्युक्ते निर्वापपरिच्छेदायैवमुद्योष्यति शक्यत्वे-
 त्तु मीहितु न स्ववत्सपेति तथैव ह्यपदानात्प्रदानभूते
 पुरोहारोऽपीति स्वते सति शक्यता, परिश्रवद-
 वस्तेन वरुमिति समत्वचनविशेषः । एतेन ह्यप-
 दानमृत्तिवादेवाहाव साक आनेत्र, इतो मस्तीत्ये-
 योऽपि पक्षः प्रयुक्तः । तत्रापि दोषनिर्वापानुप-
 पत्तेः । न च मीहितुपुरोहाण्य मृत्तिर युक्तम् ।
 मीहितो ह्यनद्वेषी वाक्यपन्तरसिद्धाश्च प्रकृष्टा-
 र्थसिक्तवत्सिद्धादित्वापेक्षपुरोहाणाः । एवमागत्या-
 देन निष्पयताना न शक्यतुपति मृत्तित्वप्रतीतिः

म तरेण यागमाघनत्वं प्रतिपत्तुम् । अष्टाकपालस्यद
नीय उप्यतिनाक्यशिष्टश्च शम्भोनि साक्षात्प्राग साध
यितुम् । न च पूर्वतरप्रागे प्रत्यक्षेक्षिणि द्वयदाने
चोयते । तस्यैव तत्प्रवृत्तित्वेन याग साधयति ।
कस्मिन् हि सर्वप्रदानस्य परिहारः । उच्यते । ' याग-
होमारभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ । तेषामपरि-
हृत्यैव भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥ ' यद्यागशब्द-
चोदनयैव हविःप्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्वयदानचोदनया
परिष्वङ्गानुमत्तक्यत्वात् सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । तदा च
तथाऽऽमेयचोदनयैव प्रक्षेपक्षोभेत यदा यागहोमयो-
रभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणत्वात्सिद्धः ।
' तदुक्ते श्रमणानुशोचिरासेचनाधिकारः स्यात् ' (४।२।
१०।२८) इति सूत्रमारेण उच्यमानं तत्रैव समर्थ-
यिष्णामदे । यथा देवतोद्देशेन स्वरत्त्यागमानं यागो
देवतोद्दिष्टव्यन्वयमानस्वरत्नं यथेषोऽनुशोचति । तत्र ये
दोषा दशपूर्णमासम्भोतिशोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न
भवेदित्यादयस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च
भेदे सति ' आग्नेयोऽष्टाकपाल ' इत्यनेन तापद्राक्येन
यावता विनाऽष्टाकपालस्याऽऽमेयत्वं न भवति तावदेव
चोयते । तस्य च स्वल्पपरित्यागदेवतोद्देशो येनला-
यन्तरेणाऽऽमेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि
याक्यान्तरं (अयदानप्रक्षेपविधायक इति शेषः) न
रथात्ततः ईदृशं कर्म (अनुष्ठानं) भवेत् । सुषुप्तमवि-
कृतमष्टाकपालमाचारं शुची देशे निधाय देवता
मुद्दिश्य नाथ ममेति संकल्पं कर्तव्यः । तत्परिचालनाथं
च पुनः कदाचिदपि न स्वल्पं द्रव्यं प्रणीयात् । यदि
हि बन्नीयात्तत्र पूर्वसंकल्पं विनाशयेदन्तं च
षदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमन स्वत्व-
माधास्यामीति तस्य न ममेतदेतत्तथै त्वेतदिति संकल्प
एव न भवेत् । तेन देवतोद्देश्यागोत्तरकालं यदस्य
भवति तद्भवतिव्यवधार्यं न कश्चिद्वापारो बौद्धो
भवेत् । तथा प्राये तु वाक्यान्तराणि भवन्ति ' उ-
त्पृणाति ' ' द्विर्हविषोऽयति ' ' अमिधारयति ' ' चतुर-
यत्त जुहोति ' इत्येवमादीनि । तैः तावद्विदमन्वयायते
द्वयदानं हविषो होत यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रजन-

द्रयालम्बिनात्तदुपादाय प्रसर्तते नापूर्वद्रयमाहित्वेन ।
तथाहि । ' चतुरयत्त जुहोति ' इत्यत्र होमस्याप्राप्त-
त्वानं तमुद्दिश्य द्रयं विधीयते । चतुरयत्तं च पूर्वं
वाक्यकल्पितं (पूर्ववाक्यकल्पितमिति -- ' उत्पृणाति ')
' द्विर्हविषोऽयति ' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थं)
प्रयोजनापेक्षमस्ति । तस्मात्तन्म्यानेन प्रक्षेपमानं शक्यं
विधातुमिति न चतुरयत्तविशिष्टहोमविधानमनङ्गत्वे ।
होमस्यापि च अथस्य समाप्तिवर्ष-तरयात् सर्वाभ्यन्तरे
प्रक्षेपे चोपमाने त्यागतदेवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापस्या
विधिः कल्प्यतामुत पुनश्चित्प्राप्तपोरेवाऽऽश्रयणं क्रियता-
मिति । तत्राऽऽमेयधिकरणत्वात्प्रायेण (१।२।८) लाघवे
सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादयगतत्यागोद्देशान्द्रव्यान्वय-
कपालादीन्वैदं गृह्यते । न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाध-
नस्य निरुच्यते । प्रक्षिप्यमाणानामग्निशामसाधनत्वाविधा-
तकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरित-
न्निवासंबन्धेन वा विरोधः स्यात्, न त्रयमस्ति ।
तेनेषोऽर्थो भवति, अष्टाकपालेन यत्र कश्चित्प्रदेशे
स्थितेन यत्रैव तदीयं च द्वयदानं यत्र कश्चित्प्रक्षेपेदिति ।
तत्र ' यथा हवींशारादयति ' ' बहिषि ' इति वचना-
त्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेत्यते । ' यदाहवनीये जुहोति ' इति
वचनान्तरं द्वयदानं द्रव्यते । स तु होमः किं पूर्व-
स्यायागात् अर्थात्तरमितिकर्तं यदा भवति, उत तस्यैव
यागस्थाशान्तरनिवृद्ध्या रूपान्तरं जातमिति चिन्त-
नीयम् । तत्रैव रूपा-तरोपजननमिति ब्रूमः । कर्मान्-
तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्
प्राप्नोति । यथोक्तेन न्यायेन स एव याग
प्रचिनत्तयो जुहोतिःत्वात्प्रायेण । न चैतावतोत्पत्तिकप्रक्षि-
प्यविधानं आगच्छक्यं, जुहोतिर्यजिजिषेपवात् ।
सामान्ये हि कश्चिद्विरोधो भवत्यपि । न तु नि सामान्य
कश्चिद्विरोधो उपपद्यते । ततश्च यथा वृक्षमात्रयैत्युक्ते
शिवायामित्यविरोधात् पश्चादुच्यमानं न विद्वन्त्ये तथा
यजेतेत्युक्ते जुहोतिःत्वाविरोधोऽनङ्गत्वं । होऽयं याग
एव द्रव्याकारं समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते ।
द्वयदानेन जुहोत्यरख्यानीतः शेषेण तु सामान्यरूप
एकस्मिन्नपि च शणे द्रव्याकारोऽपि निष्पद्यते । यदेव

हि द्रव्यदानमाह्वयनीये निश्चिन्त्ये तदैव यावन्तु
 वाक्याभ्यां उभयस्त्रियस्यदेवनामधरकरोत्थापनं कियते ।
 तेन नैव श्रमिष्ये य स्यात्तु इत्येव द्रव्यदानमाश्रावण
 प्रयाशावणान्याम् । आश्रावणमिति - देवताये द्रव्यं दातु
 माभिमुख्येन यजमान आश्रावयेत्यर्थक ' आश्रावण '
 इत्याग्नीध्र प्रत्ययार्थुणोरवगमानं प्रैष इत्यर्थे । प्रया
 आश्रावणमिति - दद्याशावणितं यदेवाप्यर्थुणोश्च दद्या
 श्रवितमपरिरिक्तव्यर्थक ' बस्तु श्रौण्ट् ' इत्याग्नीध्रणोक्तव्यमानो
 मत इत्यर्थे ।) द्यागाश्रोद्वृतं च तस्मात्तदेव फल
 देवताये च तस्मात्तदेव तस्मात्तदेव फल
 देवताये च तस्मात्तदेव तस्मात्तदेव फल
 वेदायंमनुसृत्य समस्तगतिर्यागदेवतोदेवी यथाहं कर्तव्यी ।
 अर्घ्यदुष्या द्रव्यदानप्रक्षेप अतिरिचोऽनुप्रेय इति । न
 चैवान्ता यागस्य वैरूप्यमतीभन मत यम् । यजन-
 सामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनतत्पत्नीने । यथा कस्यचित्पुरु
 षस्यैकं वाद पुंसस्यैव इति न तावता विधिद्वैत्यश्रय
 गतये । तथाऽनं ह्यवदानकान्देवियमपि प्रक्षेपाम गते
 कस्युत्पत्तिरामकस्यिण् यामश्रयनरतं सवस्तेनाहाराकालेन
 पतिवप्रभेवैरपिसेव । तस्मात् व्यागारमैरितेद्रव्यानं द्र
 यम् । अयस यस्तन यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु यसेन
 शोऽङ्गमेव । तथाहि - ' फलयाज्ये यजेरेव सन्नय
 श्रूयते स्फुटं । नस्तानिधौ समाज्ञानाश्चुद्धीतेरङ्ग-
 तीत्यते ॥ ' यथसि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्यभिन्न
 स्यापि शोषकादिउदकाह्वरमधिकदम् । न हि समान-
 द्र वाश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधा य भवति । सखासाया
 मपि प्रधानद्रव्यतिशोपपत्ते । सखासाया भेदित
 प्रथममेव प्रधानेभ्य क्रियते केचिदुभ्यं केचित्पुण्क्
 त्तम केचित्शुटं । परस्तात्सकारोऽप्य होम । निर्वाण
 वेलायामेव देवताद्रव्यागातवकसया यमस्य सिर्नूल
 र्वात् । तद्व्युत्तम् । नहानदमीथावश्वेनीहिमि पुयेदाश
 साधनसो यत्किं शक्य साधयितुम् । यदि च निर्वाण
 वेलायामेव यागनिर्वाणमेवेत्तथा सति तदुत्तरकाल नाश
 दोषावहादुरे द्रव्यात्त नोपाधीयते । तत्र ' निर्देवाद्वा
 ऽयदगममेत् ' (६।१।१।१) इत्यादि विरुध्यते ।
 भाग्यशरोऽपि उदाहृते पञ्चागाह (१।१।१।१२३)
 ' परकीभोऽपि स्यते कालेन देवताया संभस्यते ' इति ।

तेन निर्वाणवेलायामेतेषु दास्यामीत्येतावन्मात्रं संकल्प-
 त्याग केवलं कियते न याग । स तु पूर्वनिर्नूलत्वागा-
 पेक्षया यथाश्रुतेति कर्तव्यताकदेवतोदेवरूप प्रक्षेपवेलाया
 मेव निर्वर्तते । तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समलोचनं पुरोडाशोचन
 याग साभ्यते । तस्मात्तदेवदेवद्वयं द्रव्यदानं वागभ्याह्वेन
 प्रक्षेपेण सस्तिनयते । तदुत्तरकालेन देव यागनिर्नूल
 प्राकृत्यशोकादिनिर्नूलत्वागातवगमात्सादिश्व-वद्रव्यागमयम् ।
 स्यापि होमस्य सस्तिनयते नामयोञ्जत्वरम् । निर्नूल
 यागभाविस्वास्तु स्विष्टकृमादीनां स्युःमेव अपरोञ्जकत्वं
 भवित्यति । यदि वैय प्रश्नं प्रधानं भवेत्ततो दर्श-
 पूर्णमासादिषु जुष्टोतिभ्यःपरं एव स्यात् । विकृतिषु
 च प्रधानानामभिन्नोद्देशात् जुष्टोतिवसति अभिष्टानामेव
 शौचीरीनां दानं स्यात् । अङ्गदेवै तु वेदानाम्प्राह्वयनीये
 प्रक्षेपं सेत्यति । ये तु जुष्टोतिचोदनीतरत्तयस्तेषु
 पूर्वाप्युत्तेऽपि यत्किंसाया वा भवित्यति । अथवा
 वेदानामपि शोऽङ्गम् । तत्र हि त्यागदेवतोदेवियमपि
 तेमैवाऽऽश्रयेते । यत्रतिचोदनीतरत्तयु पुनं सिद्धिगो-
 र्त्वायदेवतोदेवयो जुष्टोपि प्रवर्तमानं ' आह्वयनीये
 यवकाकला होतया ' इतिवद्वैत्यमाश्रयन्तौ विशा-
 यते । ततश्च सिद्धमङ्गलम् । एव च सति पुरोडाशो
 यागे भवने न होमे । शोऽपि द्रव्यदानस्य विहितो न
 समस्तपुरोडाशस्येति उच्यते । समस्तस्य पुरोडाशस्य
 देवता प्रत्युत्सृज्यन्वादिवाऽपि प्रक्षेपदत्तत्वात्पराह उच्यते ।
 न च परिस्रष्टयादीषु सति । निरवदाया
 शोपसिद्धिः । ' अथवा तत्र मित्येते चरगहोमौ
 परस्परम् । पूर्वापरौ हि सटशौ तद्व्यगौ नर
 सिद्धवत् ॥ '
 शा- यमनस्य हवि शोपविषयवत्त्वं तत्त्वध्वान्त
 हवि शोपो हृदयमागत इति अतः प्रकृति आश्रयमावाद
 परिस्रष्टया हवि शोपविषया तथा प्रकृतिभ्यते । प्रथम
 तावत्प्रकृत्या एव प्रतिपाद्यते । दर्शपूर्णमासयो
 श्रूयते ' आगोऽप्युत्सृज्यते भवति ' इति । तथा ' उप
 स्तुत्याति, अभिपारयति, विह्वेतिषोऽङ्गयति, चतुरवत्
 जुष्टोति ' इति । तत्र संशय किं तद्व्यगत्वं पुरोडाशाय
 आह्वयनीये प्रधानं उत द्रव्यदानमात्रं प्रधानं भव्यत्

शेषविनाशमिति । यदि आग्नेयचोदना सकलहोमेन विना
 नोपपद्यते ततः सकलस्य, अथ ह्यप्रदानमिच्छाया
 तदुपपत्तिः ततः तन्मात्रस्य होमः । तत्र अष्टा-
 कपालशब्दस्य अवयवपरतरे लक्षणाप्रसङ्गात् तच्छ्रुत्या
 पुरोडाशावययी एव अनेन देवतासंज्ञीक्रियते ।
 न च प्रदानमन्तरेण देवतासंज्ञोपपत्तिरिति सकलस्य
 प्रदानम् । यद्यपि ह्यप्रदानस्य प्रत्यक्षभूतं होमसाधनस्य
 अष्टकपालस्य तु अनुमेयम्, तथापि अनियतं अनु-
 मानम् । अन्यथा अष्टकपालसंज्ञस्य भूतस्य अनुपपत्तेः ।
 उत्पत्तिशिष्टराश्यां पुरोडाशास्य ह्यप्रदानादुत्पत्तिशिष्टात्
 बलीयस्त्वम् । अतो बलात् ह्यप्रदानवाक्यं उपायपर
 व्याख्येयम् । यत् सकलं जुहोति तत् द्विरवदाय
 इति । न च अभ्यासमन्तरेण सकलपुरोडाशासाधनको
 यागः शक्यते ह्यप्रदानेन कर्तुमिति अर्थात् अभ्यस्यते
 सोमयागमात् । कथमिदानीं शेषकार्याणि स्वित्पृष्ट्वादीनि
 विद्यमानमनिहितशेषामात्रात् हविरन्तरमाक्षेप्यन्ति ?
 यद्वा भवतु यत् शेषकार्यं यदात् ह्यप्रदानमात्र
 ह्यप्रदानेन शक्यते, तदाभावे तु सकलहोमो न्याय्यः
 इत्येतावानुपूर्वः पक्षः । कः पुनरयं पक्षद्वयस्य अनुष्ठाने
 विशेषः ? पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजनत्वात् तदर्थं
 वदानानशेषेऽपि प्रधानवद्विरन्तरेत्यादः, सिद्धान्ते तु
 अप्रयोजकत्वात् लोपः इति । अत्राभिधीयते— 'याग'
 प्रधानमेकैव ह्यप्रदानेन साधितः । द्रव्यमस्तीति
 कृत्वाऽसौ नावृत्तिं प्रतिपद्यते ॥ आग्नेयत्वं च
 कृत्स्नस्य तावत्तौपपद्यते । आग्नेये ह्यप्रदानं यत्
 तत उद्धृत्य दीयते ॥' प्रधानभूते हि यागो न
 युक्त यत् द्रव्ययोनौ आनर्तते । न च होमयागप्रदभ्यास-
 मन्तरेण अनुपपत्तिः । उत्पत्तिशिष्ट हि पुरोडाशस्य
 आग्नेयत्वं एतान्तैशेषपत्रम्, यत्ततो गृहीत ह्यप्रदान
 अग्नये दीयते । अग्निदेव-व्यागसाधनता हि आग्नेयता,
 साधनत्वं च प्रदेयप्रवृत्तितयाऽप्युपवन्न ब्रीहीणामिन्द्रपुरो-
 डाशद्वारम्, सोमस्यैव रमद्वारम्, पशोरिव हृदयादि-
 द्वारम्, अतो ह्यप्रदानद्वारं पुरोडाशास्य साधनत्वमिति
 न सर्वप्रदानमिति सिद्धान्तः ।

सोम-- करिष्यमाणविचाराणामनारभ्यवादप्रस्तावा-
 संगति आशङ्क्य आह-- यमनस्येति । तथा च
 उद्योत्पातरूपा संगतिः । सूत्रार्थस्तु-- सर्वस्य हविषः
 प्रदानं कृत्स्नस्य हविषो देवतासंज्ञादिति भाष्यकारस्ये
 प्रदानशब्दे देवतोद्देशेन दानपरः । वातिरुक्तास्ये
 तु प्रदेयपरः ।

वि-- 'यागे हविरन्तरं चैतद्वृत्तं कोऽप्यंशः शिष्य-
 तेऽपि वा ।, देवार्थं रानाग्नेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्तः ॥'

भाट्ट-- शेषभूतसोमवचनप्रसङ्गात् किमनेयादौ
 कृत्स्नस्य पुरोडाशादेव्यागसाधनता होमश्च, उत ह्यप्र-
 दानादेरैव तत् पुरोडाशादिस्तु तत्प्रकृतिकः उन कृत्स्नः
 पुरोडाशादिः यागसाधनं होमस्तु ह्यप्रदानस्यैव इति
 चिन्तायाम्-- उत्पत्तिवाक्ये कृत्स्नस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न
 तावत् ह्यप्रदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि 'चतुरवत्
 जुहोति' इत्येतदुत्पत्तिवाक्यम्, तथात्वे आग्नेयादि-
 वाक्ये द्रव्यदेवतायनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः ।
 अतश्च उत्पत्तिशिष्टत्वेन पुरोडाशावयवदेव यागे चतुरवत्-
 विधानानुपपत्तेः चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनस्य
 अवदानाख्यः संस्कार एव 'निर्मन्वयेनेष्टकाः पचन्ति'
 इतिवत् विधीयते । न हि यागाद्दोमो भिद्यते येन
 जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्येत । जुहोतिचोदिताना-
 मपि 'स एष यज्ञः पञ्चविधः' इत्यादौ यजिनाऽ-
 नुवादात् । यन्नतिचोदिताना च प्रयाजादीना 'अभि-
 क्राम जुहोति' इति जुहोतिना अनुवादाच्च । याग-
 होमयोर्भेदे प्रयाजानुपपत्त्यर्थमेधीययागादौ प्रक्षेपे प्रमाणा-
 मावाच । अतो यागहोमयोरभेदात् युक्तो जुहोतिना
 यागमनस्य प्रदेयपुरोडाशासंस्कारकतया अवदानविधिः ।
 अतश्च कृत्स्नस्यैव पुरोडाशास्यप्रदानेन संस्कार्यत्वात्
 पुनः पुनरवदाय याग इति चोदितोऽप्यनुपपत्त्यर्थमाहोमेऽपि
 न दोषः । वस्तुस्तु सर्वं पुरोडाशा पुन पुनरवदाय सकृ-
 देव हृदयादिवत् याग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । शेष-
 कार्याणि स्वित्पृष्ट्वादीनि तु प्रवृत्ते विद्यमानशेषाम्नावाद्-
 विरन्तराक्षेपकाणि । तदाक्यस्यशेषशब्दस्तु अवशिष्टवचन-
 रत्नासंभवात् 'आग्नेयं शेषं संस्थापयति' इतिवत्
 अन्यपरः । दृष्टश्च शेषशब्देऽन्यथापि 'ततः शेषेण

विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो वाम प्रतिपद्यते' इति गौतम
स्मृतौ स्वर्गारम्भकसुत्रातिरिक्तवृत्तपर । न हि स्वर्गा
रम्भकसुत्रव्येयं देहान्तःप्राप्तिः, अन्यत्राप्यस्य व्यापारा
योगात् । अतस्त्वन शोपराश्वेदोऽयत्नाच्चेव इति प्रवृत्तेऽपि
हविस्तन्मेव पूर्ववदृष्ट शोपराश्वेदस्य भवति । अस्तु
वा शोपराश्वेदोऽयत्नाच्चेव यस्य कल्पवित्तप्रकृतस्य एकस्य
हविष शोपस्थापनम्, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तथा
च तद्विषयमेव मन्त्रपूर्वापर्यायम् । इति प्राप्ते—

न चतुस्वत्ताक्येन अत्रदानविधिः 'द्विर्हविषो
ऽवयति' इत्यनेनैव प्राप्ते । अनेनैव विधानेऽपि
वा निग्रायप्रयोगदानवैयर्थ्यप्रसङ्गेन अवदानसम्बन्धेन
द्रवस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तरनैव
हविष्यत्वेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्ये अष्टाङ्गपालपद पशु
सोमस्य प्रवृत्तिद्रवविधायकम् । अतश्च व्यवदानस्यैव
यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनिष्पन्नप्रतिपत्ति शोपकार्याणि
इति भाष्यकार ।

वार्तिनकारस्तु— न यागहोमशोरमेद याशिकाना
देशतोद्देशपूर्वकद्रवस्याग्रे प्रक्षेपाद्ग्रे यजिपदप्रयोगात्,
देशतोद्देशद्रवस्याग्रेप्रक्षेपेषु समप्रधानेषु जुहोतिपदप्रयो
गात्, प्रक्षेपाद्गन्त्रियाद्रववृत्तिजातिर्पागत्य क्रियासमवृत्ति
जातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् । अत एव न यजिना
अङ्गभूतोऽपि प्रक्षेप शक्योच्यते । अपि तु प्रमाणान्तर
लभ्य एव । तदत्र आपराधिर्याक्ये याममाशानुमानेऽपि
अङ्गभूतस्य प्रक्षेपस्याप्राप्तत्वात् चतुस्वत्ताक्येनैव अत्रो
द्देशेन तद्विधानम् । अत एव तत्र द्वितीयाऽप्युपपन्नते ।
यागे तु अष्टाङ्गपाल वृत्त्या एव हविष, प्रक्षेपस्तु त्याग
समकालीनस्तदुत्तरकालीनो वा व्यवदानस्य प्रतिपत्तिः ।
अत एव अत्रयजुर्होतिना उद्देशस्याग्रेवृत्तिसाकार्यादेव
प्राप्तेर्न्यूनतया प्रक्षेप एव प्रतिपाद्यते । एव च यत्र
प्रवृत्तौ विशुद्धौ वा प्रत्यक्षवचनेन अनिद्देशेन वा प्रक्षेप
प्राप्ति तत्र न आक्षेप प्रक्षेपस्य । अयम तु प्रमाणात्
प्रमाणान्तराभावात् यत्र न प्राप्ति तत्र यजिनेवाक्षेप,
सदङ्ग एव शक्तिमहात् । पालीवतादौ तु देवता
संबन्धेन उद्देशस्यागशोरव कल्पनात् पर्यायिकरणात्ताद्ग
रिति विधानेन च प्रक्षेपान्तिदेशात् न प्रक्षेप । यद्

मेधीयादौ तु आण्यभागपुन श्रवणात् यजिभ्रवणाद् वा
तत्करणमिति विशेष । अतश्च वृत्त्यास्यैव पुरोडाशास्य
देशतायै त्यागादुपयुक्तस्य च व्यवदानस्य प्रत्यक्ष प्रति
पत्ति । उत्तराश्वेदश्च स्वियकृदिहादिना । न च
त्यक्तस्य स्वियकृते पुनस्त्यागानुपपत्ति । वचनवशेन
न्यक्तस्यापि पुन स्वीकारेण त्यागापत्ते । अत अस्ति
शोप इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'न सर्वदान हविषोऽनल्पञ्च ।'
'अत्रगण्ड्य' पुरोडाशात् पवद्रवमात्र अवच्छिन्नैव
त्यक्तमिति शोप ।

शकर— 'नाग्रेये सत्रदानता' । (२०)
* सर्वप्रदानाधिकरणे वार्तिके होमसप्तकाल्य
प्रतिपत्ति प्रतिपादितम् । बाल पृ ८२

* सर्वप्रदानाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजन शोप
कार्याणां सर्वत्रैव प्रयोगत्वात् सर्वव्योऽनुष्ठयत्व प्रति-
पत्तिरूपम् । सु पृ १५४०

* सर्वव्यञ्जान्ता वारणादीनाम् । ३।१।२।२२.
सीको पृ ३४९८ 'वारणाधिकरणम्' इत्यत्र अधि
करण द्रव्यम् ।

* 'सर्ववाक्येषु चारयात् तेनाकार्यानिवर्त
नात्' इत्यनेन यायेन अश्रुतात्प्राप्तये वाक्येषु
तत्कल्पनेन आख्यातत्वं । सु पृ ७११

* सर्वविचाराणां प्रतिष्ठापूर्वकत्वम् । वृहत्ती
पृ १५

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्याय इति न्याय । यथा सर्वेश्वो
वेदान्तेषु एकमेव पर ब्रह्म पतीयते, एतद्भिन्नाधश्च
प्रवृत्तेऽय प्रवर्तते इति । साहस्री ७८८

* 'सर्वव्यार्यादिकल्पना इत्यमेव प्रयोजनम् ।
पूर्वनापरितापो वा विषय यात्रिरन वा ॥' वा १।३।
२।४ पृ १८६.

ॐ सर्वशक्तौ प्रवृत्ति स्यात् तथाभूतोप-
देशात् । ६।३।१।११ ॥

नियम्य अग्निहोमदर्शपूर्णमासादे नमर्गं सर्वाङ्गं
संयुक्तस्य सर्वस्य अनुष्ठानं शक्तौ सत्यामत्र तस्मिन्

कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात् । पुरुषस्य सर्वानुष्ठानशक्तौ एव प्रवृत्त्या भवति । तथाभूतस्य उपदेशात् काम्यस्य अग्निहोशादेः कर्मणः यथाभूतस्य उपदेशः तथाभूतरथैव नित्यस्यापि उपदेशः । काम्ये यथा वृत्तानुष्ठानप्रवृत्तिः तथा नित्येऽपि इति पूर्वः पक्षः ।

अत्र दुप्टीकायां ' तथाभूतोपदेशात् ' इत्यस्य नानापिधा योजना कृता । सा उदाह्रियते । [अत उत्तरं कंसस्थं तन्त्ररत्नं कंमाद्ब्रह्मिन्तु दुप्टीका इति ज्ञेयम् ।]

१ सर्वैर्द्वै क्रतुः (' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्येवमुपनः) निराकाङ्क्षीक्रियते, सादन एव (सर्वाङ्गीण एव क्रतुः) कर्तृधर्मत्वेन (याज्ञिकीयानयेन) चोपाने तदिदमुक्तं ' तथाभूतोपदेशात् ' (इति) ।

२ (योजनान्तरमाह—) अथवा यथा काम्ये धातोः (धारयर्थस्य) पूर्वापरीभूतभावात्प्रणता सर्वैः अद्वै. निराकाङ्क्षीक्रियते (काम्ये न तु कतिपयैरेव) तथा नित्येऽपि (' विधिस्त्वेकश्रुतिरात् ' ११।१।३।१६ इत्यस्य न्यायस्य काम्ये नित्ये वा अविशेषान्) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । यथाभूत काम्य तथाभूतमेव नित्यमपीति) ।

३ (व्याख्यानान्तरमाह—) अथवा नामविशिष्टं (दर्शपूर्णमासाख्य कर्म) सर्वैः (अद्वै.) निराकाङ्क्षीक्रियते, यथा काम्ये तथा नित्येऽपि (कुतः) तदाम्बन्वृत्तत्वात् (यदि हि नामान्तरं श्रूयते ततः काम्यात् नित्य कर्मान्तरं स्यात् । ततश्च ऋत्तन्तरधर्मा इव ऋत्तन्तरेषु, काम्यस्य धर्मा नित्ये न प्रवर्तन्ते । तत्रानुष्ठाने तु निमित्तं प्रति उपदिश्यते) इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम्) ।

४ (व्याख्यानान्तरमाह—) अथवा यथा काम्यस्य संनिधौ इति कर्तृ यत्र (आम्नाता) तथा नित्यस्यापि (द्वयोरपि) संनिधानाविशेषात् इत्यतः तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । इति कर्तृ यत्र संनिधिः द्वयोरपि तुल्य इत्यर्थः) ।

५ (व्याख्यानान्तरमाह—) अथवा भावनान्तरेषुदेतरेतरयोगशास्त्रानां तुल्यत्वात् (नामधेयान्तरेतर

योगकारणनिभक्तयोः आख्यातपदस्य च काव्याविवसानानुरूपत्वात् इतरे कर्मस्वरूपमित्युच्यते । कर्मकथे च सति धर्माणामपि ऐक्यरूपमेव युक्तम्, न तु द्वयित्वात् साक्य इतरत्र वैकल्प्य इति वैचिन्त्य युक्तमिति) तथा भूतोपदेशात् ।

६ (व्याख्यानान्तरमाह—) अथवा पुरुषार्थस्य (भावस्य) उभयत्र (काम्ये नित्ये च) विद्यमानत्वात् तथाभूतोपदेशात् (इत्युक्तम् । यदि हि निमित्ते निष्फले कर्ममात्रमेव वर्तते य स्यात् तत्स्वरूपस्य अङ्गविनापि सिद्धयगमनात् हीनाङ्गस्यापि प्रयोगः स्यात् उभयत्रापि फलसमात् । तस्य च यथाभूतसाम्यस्य धीनसिद्धिरात् समस्तेतिवर्तयतोपेतस्य वरणस्य फलसाधनत्वेन श्रमणात् काम्यस्य नित्येऽपि सर्वाङ्गोपसंहारः इति । यथा काम्यं फलाद्योपदिष्टं तथाभूतमेव नित्यमपि इति सूत्रार्थः ।) इति ।

अपिधाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिगुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् । २ ॥

दर्शपूर्णमासादि नित्य कर्म किं कृत्स्नैरद्वै. सद्धितं सगुणमेव कर्तव्यं यथाशक्ति वा कथंचिद्विगुणमपि कर्तव्यमेवेति विचारे सगुणमेवेति पूर्वपक्षनिरासार्थः अपिवाशब्दः । अङ्गानां एकदेशे सत्यपि स्यात् नित्यः प्रयोगः । हि यस्मात् प्रधाने कृते सति अर्थनिर्वृत्तिः अर्थस्य फलस्य प्रयत्नायाभावत्वरूपस्य निष्पत्तिः भवत्येव नित्ये कर्मणि । इतरत् प्रधानात् अन्यत् अङ्गजातं तु गुणमात्रं गुणभूतमेव । अङ्गजातस्य तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् प्रधानोपपत्तत्वात् । साङ्गं तु प्रधानं उद्वृष्टमेव । यज्ञमानस्य कथंचित् अशक्तौ उपपत्त्या विगुणमपि फलदम् ।

सूत्रस्थेकदेशपरिपये चार्तिं कर्तारुक्तम्, ' साङ्गस्य (प्रधानस्य) वाचकः वृत्तनशब्दः, प्रधानमात्रापेक्षया एकदेशशब्दः । अथवा दृष्टार्थां (कर्मस्वरूपोत्पत्तार्थां) वा पुरोधसातिर्नृत्तिः सामपेक्ष्य एकदेशशब्दः ' इति । अगते चोक्तम्, ' साङ्गं यावज्जीवं न शक्नोति कश्चिदपि क्रतुं इति कृत्वा यावच्छक्युत्वात् इति निरूप्यते । शक्यस्य काम्यो वैगुण्यं स्यात् ' इति ।

पृच्छी तु इतत् इत्थन इत्थम इति पाठः । इत्थन इत्थरकले स्वरगौरी यावद्भाग्युत्थान इति उदर्थः ।

‘अप्येकदेशे स्यात्’ इत्यत्र ‘अप्येकदेशेन स्यात्’ इति कुतूहले पाठः । एकदेशेनोपि कृते नित्ये इति उक्तार्थः ।

तदुक्तमपि च दोषस्तात्मात् ततो विशेषः स्यात् प्रधानेनाभिसंयन्धात् । ३ ॥

नित्ये अभिहोत्रादिकर्मणि अशक्त्या केषांचिद्द्राणा लोपेन अतुष्टिनेऽपि प्रत्ययवपरिहारे भवति इति उक्ते सिद्धान्ते, ननु अङ्गानामभोजकत्वे प्रधानस्यापि अप्रयोगवचनं स्यात् इत्याहुः। निरसितुमाह । तदुक्तमपि तस्य प्रधानस्य अकर्मणि अननुष्ठाने च दोषः स्यात् कर्त्तव्यरूपः । तस्मात् प्रधानात् अन्वयस्तात् ततः अङ्गात् अङ्गानुष्ठानानु चिरोपः स्यात् । अङ्गानां प्रधानेन अभिसंयोगात् । साङ्गप्रधानानुष्ठाने तु प्रत्ययपरिहारे क्लेऽपि विशेषः स्यादेव । परं तु अशक्त्या अङ्गलोपेऽपि नित्ये न दोषः । प्रधानं तु कर्त्तव्येन ।

‘तस्मात्’ इति पदं कुतूहले नास्ति ।

कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनेकत्वात् सर्वेषामुपदेशः स्यात् । ४ ॥

काम्ये कर्मणि सर्वाहृग्वहाहित्यमावश्यरम्, नित्ये तु अवश्यया कतिपयप्रालोपेऽपि न दोषः इति सिद्धान्ते उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । नित्यकाम्ययोः कर्मणोः अभेद वैमिनिराचार्यः नयते । उच्यतेः सिद्धान्तपक्षभावरत्ननाथः । प्रयोगवचनेकत्वात् एकमेव प्रयोगवचनं यथेः सादृशत्वात् सामान्यनित्ययोरेतदः । ‘योगेभास्या योगे भास्या यजेत’ । ‘अमावास्याप्रथमाभावास्तथा यजेत’ इति उच्यते साङ्गप्रधानानां उच्येताः स्यात् । तस्मात् काम्यवत् नित्येऽपि साङ्गता उपमाना । इति ।

अर्धस्य व्यपवर्गित्वाद्देकस्यापि प्रयोगे स्याद यथा शतान्तरेषु । ५ ॥

काम्यनित्ययोरेतदुक्तं नित्येऽपि सर्वाङ्गमूर्णत्वेव इति पूर्वपक्षे क्लेशेना प्राप्ते सिद्धान्ती आह । अर्धस्य वीर्ण-नाख्यमात्रास्याद्यन्वयस्य प्रधानस्य अङ्गस्यो व्यपवर्गि-

त्वात् मित्यस्यात् एकस्यापि केवलस्यापि विगुणस्य प्रधानस्यापि नित्ये प्रयोगे प्रत्ययभावात् रूपं कर्त्तव्यं स्यात् । यथा क्रान्तरेषु प्रकृतिर्निवृत्तिरिति च । प्रकृतौ तृताया विङ्क्तेरङ्गोऽपि यथा न प्रत्ययभेदात् । तस्मात् नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गोपहाहरणियमः ।

विध्यपरयोश्च दर्शनात् समाप्तेः । ६ ॥

सिद्धान्ते देहान्तरमाह । चकार् अन्वयकः । विध्यपरणे विधेः विद्विद्यस्य अन्वयकस्य अङ्गत्वादिना अकरणेऽपि, अविद्योमन्त्रयस्य अङ्गत्वे विध्यपरयोऽपि समाप्ते दर्शनात् ‘तदेव माहू च कीदृक् च होतव्यम्’ इति वैगुण्येऽपि समाप्तिं दर्शयति । तस्मात् नित्यकर्मणि वैगुण्येऽपि न दोषः ।

प्राग्निर्वाचिधानात् । ७ ॥

सिद्धान्ते देहान्तरमाह । विध्यपरयो इति पूर्वसूत्रा-दनुवर्तते । चकारः देहान्तरसमुच्चयार्थः । ‘विधेः लुहोति’ ‘स्वप्ने लुहोति’ इति विध्यपरयोः प्राग-अख्यात्वात् प्राग्निर्वाचिधानात् नित्ये कर्मणि वैगुण्येऽपि दोषाभावात् । यदि निगुणे निष्फले एव सति कस्य अङ्ग-भूतेः प्रयोजनं स्यात् ? तस्मात् विगुणानामपि नित्य-कर्मणा प्रयोगः कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः । ६ ॥

सर्वशक्त्याधिकरणम् । अधिकाः काम्येषु सर्वाङ्गोपहाहरणमप्यस्यैव । काम्येषु सर्वाङ्गोपहाहरणानु-ष्ठेयानि ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।३।२।८ ॥

भाष्यम्— ‘येदमन्त्रोऽहंशक्त्यात्वं निर्वपेत् प्रजाकामः’ । ‘सौप्तं च न निर्वपेत् शतान्तरेषु कर्त्तव्यः’ । ‘नैश्वदेः सामहर्षी निर्वपेत् काम्यकामः’ इत्येवमादिषु सदेहः किं विगुणमपि पश्यत् सत अविगुणमेव पश्य-दिति । किं प्राप्तम् । काम्येषु चैवं स्यात्, विगुणमपि पश्यदिति । मुनः ? अर्थित्वात् । यदि विगुणमपि पश्यत् एव अर्थिमात्रं अधिहृतं सति स्यात् । अन्यथा सामान्यशक्त्यः अन्तरेण विद्येयम्, विद्येयं अक्षयकर्मितो भविष्यति । अक्षयकर्मितात् नाभिनियते इति चेत्, साङ्ग न समर्थः कर्त्तुम्, प्रधानमात्रं तु दातव्येति, (इति) प्रधानमात्रेऽधिकारिष्यति ।

असयोगात् नैव स्याद्विधे शब्दप्रमाणत्वात् ।

१ ॥

भाष्यम्— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैव स्यात् । यदुक्त विगुणमपि फलवदिति, असंयोगात् प्रधानमानस्य फलेन । साङ्गाद्धि फल भ्रयते प्रधानात्, न केवलात् । तेन यद्यपि क्वचननु-यते, तथापि नैव जातीयक तत् कुर्यात् । न केवलस्य फलेन संशेग इति । शब्दप्रमाणकश्च अवयवयो विधीयते । शब्दश्च साङ्गात् फलमाह इति वक्ष्याम । तस्मात् न विगुण कर्म कर्तव्य एवजातीयकमिति ।

अकर्मणि चाप्रत्ययायात् । १० ॥

भाष्यम्— न चात्र प्रधानमात्रस्य अकर्मणि प्रत्यय उच्यते, यथा दर्शवृणमासयो । तस्मादपि न विगुण एव-क्षणक कर्म प्रयोक्तव्यमिति ।

शा— प्रजाप्रादिशब्दा समर्थेऽप्यविद्वदा । न च कामनामिचित्तेनावश्यकत्वं शब्द स्यात्, अङ्गानि तु शब्दानि न शक्यन्ते चाधितुम् । नैमित्तिके पुन शब्दमावश्यकत्वं प्रधानस्य इति तदविशेषेन अङ्गानि यथाशक्ति गृह्यते इति विशेषः ।

सोम— भाष्ये विद्वदुदाहरण न्यायसाम्यादुपलक्षणम्, प्रहृतावपि काम्य प्रयोग उदाहरणमेव । सूत्रार्थस्तु— काम्येष्वपि यथाशक्तिप्रयोग स्यात् अशक्तस्यापि अर्थिचाविशेषादिति ।

वि— 'काम्ये शक्येत सर्वाङ्ग, शक्यत्वा लोपस्य संभवात् । मैव लोपे निष्फलाच्छब्दमङ्ग न लुप्यते ॥ प्रधानानुष्ठितो यद्वर्जितनस्य निमित्तता । काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्य त्यक्तु च शक्यते ॥ '

भाट्ट— काम्ये तु यद्यपि फलसंघोचरमेव अङ्गावयव, तथापि साङ्गस्य प्रयोगविधिना अनुष्ठानावशमोत्तर प्रवृत्तिकारणत्वेन उपस्थिताया कामनाया अधिष्ठारिविशेषणत्वत्वेन शक्यत्वा अवच्छिन्नाया एव तत्कल्पनात् अकरणे प्रत्ययवाप्यभरणत्वा सर्वाङ्गोपसंहार समर्थस्यैवाधिकार इति प्रसुदाहरणमाशयम् ।

मण्डन— 'काम्य सर्वाङ्गमेव । '

शरर— 'काम्ये तु न तद्विध्यते । ' तत् अङ्ग हानम् ।

* सर्वशक्त्यधिकरणम् । नित्याधिकारेऽपि य समस्तधर्मोपेत कर्तुं शक्नुयात् सोऽवश्यं कुर्वति इति वाक्यशोफल्दयना सर्वाङ्गोपसंहारसमयस्यैव अधिकारोपपत्ते सर्वशक्त्यधिकरणविरोध स्यात् इत्यारोहक्य, जीवने सत्यपि अकरणे जीवितस्य निमित्तत्वाभावात्पत्ते वीणमासादिकालस्य आग्यावेशणादेववादेयत्वेन अनुपादेयनिमित्ततावच्छेदकत्वायोगात् निमित्तपरतत्त्वाच्च प्रयोगविधे तदनुरोधेन निमित्तश्रुतिबाधयोगात् निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकत्वं यतातुरोधेन यावज्जीवादि प्रयोगविधे शक्यमात्राङ्गविपक्षतया संकीचकल्पना युक्ता इत्याह । सु पृ ५३२ * उपवादित च पापक्षय फलकत्व नित्यनैमित्तिकाना सर्वशक्त्यधिकरणे मिश्रे । भाट्टालंकार पृ २२

* यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयमिदानीं चा प्रयोगविधि अङ्गत्वेन परिगृह्णाति, तानि तु स्वल्पत एवाधिकारिविशेषणता प्रतिपद्यते, न तु तत्र सर्व शक्त्यधिकरणन्याय । कु १।४।१३।२२

* सर्वशब्द अधिष्ठतापेक्षो गृह्यते, सर्वश्रेय परमसर्वेण व्यवहारमात्रात् । वा ३।५।१।१०

* सर्वशब्द प्रहृतापेक्ष - सर्व ओदनो भुक्त, सर्वे ब्राह्मणा भुक्तन्त इति । भा ३।५।१।१०

* सर्वशब्दन्याय । ३।५।१।२७-३० मीको पृ १६४९ ' प्रावस्तुतोऽपि हारिजोने सोममथ ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । * सर्वशब्द-याप । (३।५।१) । अथवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनैवोपपत्तो हारि जोनगतसर्वशब्द यापेन ' सर्वेशो ज्योतिष्टोम ' इति सर्वशब्दसंकीचक वानुपपत्ते । भाट्ट ४।३।८

* सर्वशाखाप्रत्ययमेक कर्मणि न्याय । यथा- सर्वशाखाम्य प्रतीयते इति सर्वशाखाप्रत्ययमिति । यथा— नानावेदशाखाविहितमप्यग्निहोत्र न मिद्यते इति स्थितम् । केचित्— ' तदिते ज्योति ' इति श्रुतिमाभिस्योदितेऽन्ते होम कुर्वन्तीति । केचित्— ' अतु दिते ज्योति ' इति श्रुतिमाभिस्यानुदितेऽन्ते ज्योति,

भाव सत्त्वादेः सतमनस्येव भावेऽभावा । यत्र
सहानुबन्धित्वविशेषसंगति स्यात् । तथा च भावे
वा नास्त्यत भाव सर्वज्ञताया इत्युक्तम् । नास्त्युत्तर ।
न एतत् सर्वज्ञता सत्त्वादिपरिहारेण सत्त्वाद्यो वा
तत्परिहारेण भावाऽभावात् प्रत्ययपथमत्ररति । न
च सर्वज्ञतया तेया व्याप्तिरिति इत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । उपदेशप्रमाणमेव वाचक सफलस्तु
त्तरदर्शनस्य । तथाहि— उपदेशो विकल्पविज्ञायोनि ,
विकल्पस्य समारोपितगोचरतया मित्येति न तथा तथा
गतविज्ञान भवितुमर्हति । तदत्युपदेशो निवेद्यमत्र
विषयतत्त्वविज्ञानत्रिद्वयसमारोपितगोचरविकल्पविज्ञान
कार्य इति विरुद्धकार्योपलब्ध्या बुद्धादीना सर्वज्ञताऽ
भावसाधनम् । उपदेशाऽभावे वा वृथा तत्प्रसाधन
तत्संनिधानमात्राद्वा नैथव दनादिबोधानाना अनिस्त
त्यास्त्युपगमे अनाश्रय इति । तत्र । विकल्पस्य
सर्वविज्ञान भाऽविरोधात् । द्विविधो हि विकल्पो निप
यांसपूर्वोऽतत्पूर्वश्च । तत्र विषयात्पूर्वो भगवदशाम्
अतत्पूर्वस्त्वभयन सर्ववेदिन । न तत्रन्मो अन्तो
विकल्पान् अपि तु विदितमस्त्यस्तुतत्त्वविस्तार
कक्षापरधीनमानसो दु तिन उपदेष्टुम । यत्र
मत्तरेण तदनुपपत्त निरूप विना तदसंभवात् तस्या
तात्पर्यत्वं विज्ञानमि तमाहरति । यथा रैरत्थात्
विज्ञानमि विकल्प्य समारोपितम तम न विषयनि,
नास्त्यामेति । यथा वा वैयाकरणप्रसरो मा यादिशब्दान
साधून् जानातोऽपि प्रथमत्रप्रतिपिनादविषया प्रयु
क्तानोऽपि नापसन्दकारि । तदिदमाहायमस्य रूप १
तात्परिकमिति तत्रविनो गोपदेशविरोध । न च
रागादिमत्ता । न एतत् वृथा गणपक्षे गतेन ।
नन्विद्य परदु सप्रहाणेऽन्ते राग एव । मेयम् । १
होऽन्त्यात्र राग , अपि तु चित्तमन्म त्तोर् दाना
वरणमभूत्तुगामिन दन रागमाचक्षते । १ हनति नित्या
न्दर्शनं स्वायत्तुमापरिच्छित् कश्चित्परिस्पन्दत । यथा
हि चैत्र स्वतो मित्र मेत्रमुदीगमाग स्वगततुगत्वा
परिच्छन्ते १ मेत्रमुदाय फलत । तथा पूर्वाऽपरमण
विचित् रिक्तानमात्रमारमा एतादीशमण सत् अति

पनिनतद्विपरीतत्वात्तरोपकारकमणि प्रवर्तते, प्रवर्तते
च स्वायत्तुगापरिच्छुत । तेनागच्छाम , अवगच्छति
नामयमहमिति विभिन्नापि स्वचित्तमगानेकतया ।
तदिद सहजमतनाऽदर्शन निदान रागादीनाम् ।
यथाऽहं सुखी भवेय दु खी च मा भूवमिति च मा
भूवमिति च तृष्यो वैवाहमिति धी सेव सहज मन्
दर्शनमिति । न च सर्वत्रिद कक्षाऽहसुप्रतुर्पो परान्
इत्येवमात्राऽपि सत्त्वदर्शनानयवा, यस्मात्प्रारम्भागी
फलाभिलाषोऽयमपि तु स्वाधमनवेश्य परदु सप्रहाणे
ऽतुक्तम् । न च सर्वे चित्तमणा प्रत्येक परदुप्रतुर्पो
महमहमिति अहमहमिकया उरच्यमाना अपि धारम
दर्शनानयवा । परोपविस्त्रीर्पायास्त विना अपि उप
पत्त । तत्रदर्शने चोपदेशसंभवात् स्वगताम तरेणापि
परोपरस्त सनीहितरादपेक्षितलक्षणस्याच्च फल
तन्मत्रचम्य प्रवृत्ते प्रेक्षावत्ताऽविधातात् । तस्मात्
उपदेशोत्तत्त्वविज्ञाननोरविरोधात् संदिग्ध यनिरिक्त्वा
द्वयनमपि १ सर्वज्ञताया वाचकमिति न वाचकप्रमाण
सद्भाव १दभाव वरहरसाधनम् । नापि साधकप्रमाणा
भाव । तथाहि प्रयथाभातो वा सकलवमाणाभावो
वा स्यात् । प्रयथाभावोऽपि चात्मा सर्वेषा वा, यदा
आ मनस्तदापि दृश्यताविरोपणो निर्विशेषणो वा ।
न तावदात्मप्रयथनिवृत्तिर्दृश्यताविरोपणा सर्वज्ञभाव
साधनी । तस्य स्यभावविप्रकर्मणि तत्त्वानुपपत्ते ।
प्रसिद्धत्वात्, निर्विशेषणायाश्च ध्वमिचारात् समस्त
प्रत्ययनिवृत्तेऽसिद्धत्वात् । न तत्त्ववर्गीयस्य सकल
प्रत्ययनिवृत्ति , असिद्धात् । न च प्रमाण प्रमेयस्य
व्यापक कारण वा, येन तस्मिन्नेत । तस्मात् तदभाव
मिद्धि । नापि तद्भावसंदेह । तत्तात्पर्येन त सद्भावस्य
निवेदविषयम गवात् । तस्मात् अनुविधेयतुङ्गवैशेष
विषयागादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती इति साप्रतम् । कथिना
१११-११४

● सर्वज्ञतावादाय । अस्तु तदि अनुविधेयो
नियोत्ता भूताना सात्कारतातुभक्तिश्रेय साधनो हित
काम सर्वज्ञ । (कथिना- प्रतीकशाखाऽवस्थात्प्रमाण
तत्त्वय अत्रप्रयन विश्व धरतलामलकमिव शाखादीय

भागः । निष्कण्ठे -) न । तस्य (अनुविषेयस्य सर्व-
विदः) अनुपपत्तेः अज्ञानाद्य । तथाहि ' हेतुभावे
फलभावात् प्रमाणे सति न प्रमा । चक्षुराद्यक-
विषयं परतन्त्रं यद्विर्मनः ॥ ' १५ ॥ यद्यपि
आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिः निरकर्यवता अभावं व्यभिचरति
(निविषेयं काल-देश-स्वभावाविप्रकर्मणं तद्वत्ता राम-
मुनेरु-परमाण्वीनां अभावं व्यभिचरति) सर्वप्रत्यक्ष-
निवृत्तिरसिद्धा, वासवदेहाः (असादादेः) उक्त-
प्रमाणनिवृत्त्या च नार्थाभासिद्धिः, अन्वयप्रकृतिव्या
अन्वयनिवृत्तेरनियमात् । आयापस्वर चाहेतुत्वात्
तन्मात्रानुबन्धाभावात् । (हेतुधर्ममात्रानुबन्धे हि साध-
नमोऽस्य स्थापका, यथा ह्युक्तं विद्याभारतस्य । न च
प्रमेयमात्रानुबन्धि प्रमाणम्) अन्यथा (प्रमेयमात्रानु-
बन्धित्वे प्रमाणस्य असादादेः) सर्वे सर्वदशिव-
प्रसङ्गात् (प्रमेयमात्रानुबन्धिप्रमाणशालिता हि सर्वज्ञता,
सा चासादादेरपि इति) अविद्येयाद्य (सर्वे विदा
असादादेः) । वननादयश्च यद्यपि अविद्येयात्
अनिर्दिष्टाः, तथापि कारणनिवृत्त्या कार्यानिवृत्तिपत्तितेः
प्रमाणानुपपत्त्या तन्कार्यायाः सार्येण संविदः अभाव-
मनुमिमीगदे । तथाहि, न प्रत्यक्ष चक्षुरादिवन्त तावत्
सर्वस्य (समभरति) तेषां (चक्षुरादीनां) विषय-
नियमात् । किंचिदेव हि सर्वमानं संबद्धं च तद्विषयं,
न सर्वे अर्थाः (देशकालस्वभावाविप्रकर्मणोऽस्मिन्) ।
यद्यपि च अनेकविधप्रमेयसंबेदेनात् स्वतो नियमे
तुर्निरूपः (न तावत् रूपवत् चाक्षुषम्, अल्प
स्वापि संशयदेवशाक्षुषपरयात् । नापि स्विसमवेतम्,
उदसमवेतस्य नीरूपस्य कालादेरपि चाक्षुषरमात्) ।
पदमन्दादिभेदतश्च नानादेशपरिभाषास्येपरिच्छेदात् न
देशस्य संबन्धनियमः । (चक्षुः एतावति देहे
संनिवृत्त्ये, नैतावति इति ताद्य नियमः समभरति,
तुल्यवत्पूर्यादिरातदुपभासितसैश्वर्यद्विद्वद्गदसंज्ञात्)
परिमाणतो नियमश्च (तुर्निरूपः, सुसप्तसुसन्तरसुसन्तम
गोवत्तरस्येकस्येः) । कालतस्तु निरूप्यते (नियमः ।
तथाहि, इन्द्रियाणि प्राण्यङ्गरीणि न या, सम्यथाऽपि
तेषां सर्वमानरिषयता एवित्येत्याह -) प्राण्यकारिणे

अर्तमानस्य प्राण्यमात्रात् । अत्राप्यकारिणोऽपि अर्थ-
सामर्थ्यसंश्लेषकत्वात् (यद्यपि प्राण्यभाष्यत्वेन नापे-
त्यवे अर्थं, तथापि इन्द्रियाणां असम्पद्यं विद्यानावन-
नात्) । ज्ञानोत्पत्तौ अजात-निवृत्तयोः अनुपपत्त्येवात्
(हेतोः) असादादात् । तथा च अतिज्ञयामामपि
(योगिनां) चक्षुरादयः, (सिद्धाज्ञानादिभिः अर्वागृह्या-
मिन्द्रियाणि च) स्वविषयमेव देशतः परिमाणतः सत्त्वातो
वा अधिर्कं येष्येयुः, नाविषयं अजातं अतिवृत्तं
(या) । तदुक्तं ' विद्यमानोपलम्भनत्वात् ' (इति
१।१।१।१४) । तथाहि- प्रत्यक्षे रूपादिदेवदेहे रक्षसुरादि-
परतन्त्र तद्विषयमात्रे निषेत्तम् । अन्यथा अन्यथाद्यभाव-
प्रसङ्गादिति । मानसमपि प्रत्यक्षं आन्तररूप्यादिविषयं
(न सर्वे बोधयति) । बहिः मनसः अस्त्यन्तत्वात् ।
स्वातन्त्र्ये (रूपादी मनसः) अन्वयपरिधावाभावप्रसङ्गात्
(न राज अन्वयदयो निर्मदस्काः, तेषां समुत्पाद्यभाव-
प्रसङ्गात् । मनश्चेत्, चक्षुरादिनिषेधसंश्लेषे रूपादीन्,
न कश्चित् अन्वयपरिधादिः प्रत्यक्षेति । तथाहि, प्रत्यक्षे
रूपादिदेवदेहे तु मनः चक्षुरादिपरतन्त्र तद्विषयमात्रेव
निषेत्तम् । अन्यथा नियमाभावे अस्वाभावभावप्रसङ्गात्)
इत्युक्तम् । (दृष्टकृते -) तन्त्र-मसमन्तरप्रत्यक्षसह-
नार्येषुत्वात् यदि नान्वाद्यभावः । (निराकरोति -)
सर्वेषां (इन्द्रियान्तर-प्रारतन्त्र्यं न निवर्तते (स्वोत्पत्तौ
मानसस्य प्रत्यक्षस्य), तद्विषयतात् (यदिन्द्रियजन-
विज्ञाननियमानन्तरसंश्लेषो माद्य, तदिन्द्रियविषयप्र-
नियमतात्) । अन्यथा (तदिन्द्रियजनविषयमानसंश्लेषो
स्वोत्पत्तौ मानसस्य) इन्द्रियान्तरस्य (विज्ञान) गृह-
कारिणोऽपि (अर्थात् प्रवर्तमानस्य रूपविद्यामस्य)
प्रकृतेः स एवात्पाद्यमाद्य (प्रत्यक्षेत् । यदि उच्येत्,
तुल्यजातीयविषय एव समन्तरप्रत्यक्षो भवति, नाठ-
जातीयविषयः, तेनाय प्रसङ्ग इति, तत्राह -) न
च तुल्यजातीयविषय एव समन्तरप्रत्यक्षः, जाल्यन्तर-
संचारमात्रात् (संचारमात्रमात्रात्) । न राज एव
ज्ञानधर्मः, जाल्यन्तरसंचारमात् । न प्रत्यक्षधर्मः (न
प्रत्यक्षधर्मः), अविर्तितरूपाद्येषुत्वात् (अविष्कृत्य-

रूपाद्यविषयात्) । न मानस (प्रत्यक्ष) धर्म , सुप्तादिषु तददर्शनम् (तद्विषयपूर्वज्ञानादर्शनात्) ।

(एव तावत् सहकारिविशेषापेक्षया क्षणा तरविषय त्वेऽपि पारत-यमापादित मनस । संप्रति विमरुपूर्वक इन्द्रियविषयत्वैव पारत य अवधारयति-) अपिच विषयनियमात् पारत-यमस्तु सहकारिविशेषापेक्षया ना इति (विमर्श) पारत-य युक्तम् (य एव यदिन्द्रिय विषय तत्रैव मन तदिन्द्रियत-न प्रवर्तते इति युक्तम्), स्मरणे तथा दर्शनात् । (अपि च तुल्यजातीयविषय समानतरप्रत्यय मानसप्रत्ययकारण भ्रुवाणो न तावत् एकेन्द्रियग्राह्यतया तु-यजातीयता वक्तुमर्हति अति प्रसङ्गात् इत्याह-) एकेन्द्रियग्राह्ये च सजाती (अभ्यु पगम्यमाने) रूपात्तरम्यदणप्रसङ्ग (पीतदर्शनमपि चाक्षुष मानसप्रत्यय चक्षुरमनिकृष्टेऽपि नीले प्रसुरीत, तदिन्द्रियग्राह्यत्वस्य उभयत्राविशेषात्) । अत्रातर जात्यपभ्रणे (तु) भिन्नसंज्ञागतता (भिन्नसतान ज्ञानापात । एकनीले व-संज्ञावर्ततेकनीलेत्व-क्षण विषय इन्द्रियासंनिवृष्टसंताना तरवर्ति-नीलेत्व-क्षण विषयमपि विशद मानस जनयेत्), तदतसतानवृत्त्यो जात्यभेदात् । (उपसहरति-) तस्मात् एकसतानभ्रणे समन-तरप्रत्ययता घटता चक्षुरादिविषयग्राह्यत्वमेव उक्त भवति, क्षणविधेकपतिभासनात् । (ननु मा नाम क्षणमे- प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु कुत ? इत्यत आह-) अभेदपतिभासनात् (' सोऽय स्फटिक ' इति प्रत्यभिज्ञेन भगवती स्वापिबधति [अभिज्ञ] स्फटिकम् । सदृशपरापरत्वोत्पत्तिप्रलब्धवृद्धयस्तु क्षण- नाम-यो-यश्च भेदमपश्यत अज्ञादिवत् अज्ञादृश तदेवेद स्तम्भादि इय यवस्थिति इत्या-ग-इत्याह-) क्षणिकरूपप्रतिष्ठात् । अपि च मनोवैगुण्ये चक्षुराद्यम व च रूपाद्यवेदनात् उभयवेद्यताऽवसीयते । केवलमनो वेद्यता तु कुत ? (गडकते । प्रथमे एव क्षणे इन्द्रिय सामर्थ्योपपत्त्यात्) द्वितीयक्षणोपलब्धे (केवलमनो वेद्यता अनुमीयते) इति चेत् । (निराकारोति-) न, तत्र चक्षुरादीना सामर्थ्यपक्षिण्ये हे वभाभात् । त ज्ञान धाराग्राहिकरूपदयनात् । (तु स्मरणे केवलमेव मन

प्रवर्तते, अघादीनामपि रूपादिसरणोपलब्धे इत्यत आह-) स्मरणे तु प्रतीतमेव पारत-य (मनस, प्रमाणा तराधिगतगोचररतात् । न चानुमानादिज्ञानेषु मन स्वतन्त्रमित्याह-) अनुमानादिषु लिङ्गचमात्रे अप्रत्ययात् पारत यम्, इति न क्वचिदपि अनाहरे मन साक्षात् स्वतन्त्र प्रवर्तते इति आन्तर एव साक्षा द्विषय (सुप्तादि) । तत्रैव साक्षात् वृत्त्या प्रकल्पनं भवेत् नाऽविषये (बाह्ये) ।

(ननु मा भूत् इन्द्रियज मानसं च प्रत्यक्ष सर्व विषयम्, भावनामय तु भविष्यति इति चेत्तत्राह-) भावनामयमपि विज्ञान भ्रुतानुमितविषय अस्मात् भावनाऽयोगात् आगमानुमानपरत न पूर्वज्ञानभूतार्थत्व विपर्ययानुविधानात् (च) सापेक्षवादप्रमाणम् ॥ १५ ॥

(सप्रति-व्यवस्थापितो मूलने कश्चित् प्राभाकरग-धी प्रत्यरतिष्ठते-) ननु न कालतो नियमश्चक्षुरादीना (इद रजत इत्यत्र), अवर्तमानरजताद्यनुपलब्धे । न हि सा शुक्तिकाद्युपलब्धि, अ याकारसंविद अयनियमत्वा योगात् (तद्योगे विषयत्वस्यानियमात्), अनाश्वासात् (यदि हि अ याकारा सवित् अ यविषया भवेत् तदा संविद स्वार्थ-यमिचारात् सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्ग, इति न प्रक्षायान् कश्चित् प्रवर्तते कुतश्चिद्वा निवर्तते तस्मा दपि रजतविषयैव) । (' परत-न बहिर्मन ' इत्या क्षिपति-) अधिगतस्वात् य च मन स्वप्न । न च स्वप्नज्ञान स्मृति, अतद्रूपत्वात् (अनुभूतविषयार्थ प्रमोयो हि स्मृते रूपम् । अक्षप्रमोयश्च अनुभूत तथा अनुभा-यस्थानुसंधानम् । न चैवविध स्वप्न ज्ञानम् । तत् सिद्धमेतत् बह्ये मन स्वतन्त्रमिति । तदेतत् प्राभाकरग-धिनो मत नियमरोति-) नैतत् सारम् । तथाहि, ' अर्थापेक्षा सुधा तुल्यमन्या कारप्रवेदनम् । देहिनो वर्तमानाभा स्वप्ने स्पष्टाऽपि हि स्मृति ॥ ' १६ ॥ चक्षुरादयस्तावत् वर्तमानमेव शुक्तिकाशकलाद्यथे दर्शयन्ति, तदपेक्षणात् । अयथा (शुक्तिकाशनपेक्षणे) वैकल्यात् तत्संनिधे, तदसंनिधावपि रजतवेदनप्राप्ते । (यच्चोक्त अया

वायु उचिन्तु नान्यविषयेति, तथाह—) रजतानामासन
यदि न दृष्टिक्रियते वर्तमानावभाषनमपि तर्हि नायत्त-
मानगोचरम् । (द्योपवशात् अर्तमानमपि वर्तमान-
तया प्रतीयते एवेत्याह—) द्योपतलधार्त्तं (अवर्त-
मानगोचरस्य विज्ञानस्य वर्तमानत्वमासन) इतर
स्यापि त्वत्त्वम् (द्युक्त्तिकागोचरस्यापि रजतत्वमासन
तुल्यमेव) परमाभावात्तत्त्वस्यामभिधानं स्वाभिमत-
स्यास्य विदोपमाह—) वर्तमाने च (शुक्तिनाशकृत्)
अवर्तमानात् (रजत-) रभाषः, नावर्तमाने (रजते)
वर्तमानात्प्रसक्तः (पुरोवर्तिवस्तुविषय नावीतरीपय
' रजतमिदं ' इति विज्ञानमित्यर्थः) । अर्थमनिये-
षाकृत्यात् । ' नेदं रजतम् ' इति च मध्वतस्य प्रति-
षेधोपपत्तेः (अदृशुजीमितीशेन द्युक्त्तिकादाहकल्पेव रजत-
तया प्रतिषेधितं विप्रतिक्रान्तः । तत्तम रजतं प्रसञ्जितं
पूर्वविज्ञानेन इति गम्यते) । तैमिरिकल्प केसोर्ग्रह-
शान (तु) अतोक्तानेपु इति नाद्यपिथो व्यभिचारः ।
(यद्योक्तं अविद्यतस्यात्मन्य मनः स्वप्नप्रस्थाया चादौ
इति तन् निरुद्धं तदवश्यं प्रतिज्ञानीते—) स्वप्नेऽपि किं
स्मृतेर्वैतानामात्रावयवम्, एत (तस्मिन्) मनसः
स्वात्मन्य इति (विद्यारे) स्मृतेर्वैतानामात्रमासिता युक्त्या,
अनन्तारदिवसानुभूतस्य अविश्रान्तानुभूतस्य विस्मय-
स्मृतेः [अविद्यन्ता ... स्मृतेः इत्यनस्ताने कणिकाया
-कल्पनादिप्रकाराणि स्वप्नस्मृतेः— इति पाठः । मूलपाठ
एत त्तु द्रष्टुः] वर्तमानवर्तुतेदनाद्योपपत्त्येव । न तु
अदृष्ट मनसः स्वप्नस्मृतेः (चादौ युक्तम्) । द्योपतल-
न सामर्थ्यान्तिरेक. (येन मनः स्वप्नस्य चादौ तत्प्रधानं
प्रयुज्यते । विषयान्तरं च स्वप्नस्मृतेः स्वप्नस्मृतेः) । द्योपस्य
तदपनवनहेतुत्वात् (तच्छब्देन सामर्थ्यवशमर्थः) । (ननु
यच्चित्तं कल्पमपि स्वप्नदर्शनं भवति, तस्यास्तथ मनसः
स्वात्मन्यनुभूत्येव इति चेत्, तथाह—) अत्यस्वप्नदर्शनं तु
यदि वर्तमानस्य तथा प्रहणात् तददृष्टम् । (अदृश्यते—)
प्रमोये स्वाप्नप्रस्थायावर्तमानत्वेनात् दृष्टम्, इति चेत्
(निराकरोति—) न, आश्रयानवशादाऽभावत्वात् ।
आश्रयानवशादात् फाकतादीयाः । मविष्यतस्तु वर्तमान-
यत् दर्शनं कथं कल्पम् ? (चोदकं आह—) या भूत्

तस्यम्, अस्ति तावत् स्वतन्त्रं मनसः (संस्कारस्य
भयिष्यति अर्थमभावत्वात् । समायाता स्वाभिप्रायभाह—)
तदपि तद्विषयं (अन्वयं) अनुभूतस्य रमणम् (नहि
सर्वथा अननुभूतकल्पमप्ये स्वप्ने, परस्परविषयानामपि
कचित् कदाचित् कथंचिदुपलब्धवानां घटानुभवविधम-
संमत्तः) । इतरथा मनसः अदृष्टस्यामर्थस्य अस्व-
त्वात् (अस्वप्नान्नामदृष्टत्वात्) । यमविदोपमेव (स्वप्ने
सुप्तोपलब्धौ कारणं स्यात्, तदा—) यथायं दर्शनप्रस-
ङ्गात् । तस्य (यमविदोपस्य, मनःस्वात्मन्यस्य) कार्यं
प्रति अदृष्टसामर्थ्यस्य वक्तव्यत्वात् (कल्पान्नामदृष्टत्वात्) ।
यदि च न स्मृतिः स्वप्नज्ञानं प्रमाणं तर्हि, न प्रमाण-
मपि महिष्यता प्रमास्य स्वप्नमात्रं [स्वप्नज्ञानस्य
स्मृतिः प्रमाणं अनुभवत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गः इति चेत्,
न, बहिर्ग्राह्यस्याभावत्वात् प्रामाण्याभावत्वात्] । (यदि
चेत्यादेरवशादाह—) न तर्हि बहिर्गते स्वप्नस्य मनः,
स्वप्ने तस्य (तथाविधस्य) अत्राभावात्, आश्रयत्वे वा
अनुभूतस्य प्रहणम्, तथा दृष्टत्वात् । न (तु) द्योपत-
अदृष्टस्यामर्थान्तिरेककल्पना इति उभयथा (चादास्य
आश्रयत्वे आश्रयत्वे चेति) न स्वप्नस्य बहिर्गतेः । एतेन
(मनसः स्वप्नप्रदर्शनस्य—[स्मृतेः तु अत्रप्रदेशे
नास्ति] तन्मप्रदर्शनमार्गेण) निमित्तं केनादिदर्शनं
(मानस इति) प्रयुक्तम् (आलोकाभावात्प्रधानतया
तद्विज्ञानस्य द्योपरोचननिमित्तत्वात्) ॥ १४ ॥

(अत्र प्रति नैकायिकाभिमतस्योपनिषत्प्रत्यय विषयस्य
निराकरोति—) ' लिङ्गाद्याभ्यामनञ्जे लोके प्रतिभान-
मतिशब्धे । सर्वतः पूर्णविज्ञानं पूर्णं न्यूनं च
कथ्यते ॥ ' १७ ॥ यदपि तिष्ठ ' शो मे भ्रात्रा
आगता ' इति प्रतिभाषा अथर्ववेदेषु शास्त्राभावात्
बहि स्वप्नस्य मनो दृष्टम् । सर्वे च ' सर्वे ' इति वा
शब्दस्यवर्धा इत्यादयः, प्रकृतिसुखी, वय इत्याद्याः,
इत्यादिना वा मेदेन (प्रवारेण) लोचप्रमाणयोरेव मनसो
विषयः (भावनात्मकस्य स्मृत्प्रधानात्मस्य लोचोक्तस्य
मयस्यस्य विषयः) इत्यपि (मनसः) स्वात्मन्ये बहिः,
अर्थवत्त्वसिद्धिः । (इति चेत्, अर्थवत्त्वते । लोचोचर
तावत् प्रतिमानं (वक्ष्यते) निश्चायवत् (इति न तत्र

मनसः स्वातन्त्र्य स्वरूपेण प्रतिप्रेषनीयम् । लौकिक तु मिश्रामियगोचर (न स्वतन्त्रमनोऽन्यम्, यत्.) प्रायः सहप्रवृत्तदृश्यप्रसङ्गोद्देशादि- (लक्षण) लिङ्गाद्याभास-प्रभयम्, अत एव अनिश्चयात्मकम्, तथा च व्यपदिशन्ति ' एव प्रतिमान न तु निश्चयः ' (इति) । उभय कोटिसम्बन्धस्यानुसृत्याच्च न संशयवत्प्रमम् । [संस्य-दिरान् तुल्यभावाच्च इति मूल्यादौ मुद्रितः, कणिका-मुद्रितापाठस्तु अस्माभिर्गृहीतः] (किंत्) प्रतिभेय (अतः) न प्रमाणम्, अनिश्चयफलत्वात्, प्रमाणा-न्तरापेक्षानिश्चयत्वात् । (उपसंहरति-) एव लिङ्गादि-जातीयोपेक्षत्वात् (लिङ्गाद्याभासोपेक्षत्वात्) तथापि पारतन्त्र्यम् (प्रतिभानेऽपि मनसः पारतन्त्र्यम्) । अन्यथा तदनपेक्षमनोमानसघनो बहिरर्थसकचः सर्वस्य सर्वस्मिन् सर्वदा स्थारिति (सर्वैः सर्वैः स्थत् । ननु अदृष्टविशेषात् बाधे मनः स्वतन्त्र कदाचित् कल्पयित्वा इति नानिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह-) अदृष्टविशेषात् अक्षलिङ्गाद्यपेक्ष मनः कल्पयित्वा (क-चित्) बाधेऽप्यर्थे सति चक्षुराचारम्भैर्यथप्रसङ्गः, तत एव (मनसः) अदृष्टविशेषामिसस्तुतात् [० पाणि-सम्भृतात् - इति कणिकापाठः] सर्वप्रतिपत्तिसिद्धेः (सर्वरूपादिप्रतीतिसिद्धेः) तस्यापि (मनसोऽपि) वैयर्थ्यात्, अकरणस्यैव कर्तुरात्मनः अदृष्टविशेषादेव (रूपादि-) परिच्छिन्नचित्तियासिद्धेः । (यदि च-) न यत्तु अनुपायमदृष्टमपि अर्थं साधयति, शरीराद्यार-म्भात् तेन तर्हि अक्षलिङ्गाद्यनपेक्ष मनसः (बहिः) प्रवृत्तिः (न स्वतः) । अत एव योगजादमात् सर्वार्थेषु न मानसं प्रत्यक्षम्, (इन्द्रियार्थ-) संनिकर्षो पायत्वात् (बाह्यनिपद्यप्रत्यक्षत्व-) सिद्धेः । सयुक्त-सयोगानभ्युपगमात् (भगवद्भिः योगज्ञधर्मैवादिभिः) । अन्यथा दुःख्यादि परहितार्थोल्बन्धप्रसङ्गात् (असा-दादीना इति सर्वस्य सर्वैः स्वतन्त्रप्रसङ्गात् । तथा-) अनु-मानेऽपि प्रत्यक्षत्वात् । अजातातिवृत्तेषु तस्याप्य-योगात् । अत एव वेन्द्रियार्थयोः सद्भावः [सिद्धयोः इति मूल्यादौ] संनिकर्षः (ज्ञानजनन प्रति परस्परानुस्यू-नास्त्वान्), अर्थात्तानामतानां तदा (निश्चयसमये)

अपि असत्त्वात् व्ययदितार्थावलम्बिप्रसङ्गात्, अनुमाना-दिषु च प्रत्यक्षत्वापातात्, संनिकर्षग्रहणानर्थक्याच्च । ननु अतीतानामतानां देशादिनिरीक्षणत्वेन शान्ता (इयमतीतानामतानां जगती इति) ज्ञानस्य च (तज्ज्ञानस्य च) विशेषदेशाद्यालम्बनत्वात् तैः (देशादिभिर्यथायथं-) चक्षुर्यो मनसो वा संनिकर्ष-संभवात्, तेषां च (देशादीनां) सत्त्वात् संनिधानाद्-व्याहृतं अनुत्पत्त्यातिवृत्तज्ञानस्य इन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वम् । (संनिकर्षजज्ञानविशेषज्ञानत्वात्सोऽपि विशेषव्यर्थैवार्थत्वा-दिति भावः) । अनुमानादिलक्षणमपि च इन्द्रियार्थ-संनिकर्षोत्पन्नं ज्ञान इति नानुमानादिषु तत्रम् (दृष्टम् अनुमानादिलक्षणप्रणयनसामर्थ्यात् अनुमानादिलक्षण-माने इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्न इति प्रत्यक्षलक्षणमिति नानुमानादिषु तत्र प्रत्यक्षत्वं तद्व्यञ्जयित्वात्) । (दूषयति-) यदि तावत् यः कश्चिदर्थः (तेन सह इन्द्रियासंनिकर्षात् यद्विज्ञानं तत् प्रत्यक्षं-) ततः स्मृतौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । (शङ्कते-) अथ प्रमेयः (देशादिः), (दूषयति-) देशादिमानज्ञानं भवतु प्रत्यक्ष तन्माप्रसनि कर्षात्, न तु विशेषज्ञानम् । (शङ्कते-) विशिष्ट-ज्ञान प्रत्यक्षमिति तदाक्षेपात् विशेषणमपि प्रत्यक्षं इति चेत् । (निवृत्तयेति-) न तस्य (अविद्येरस्य विशेष-वत्) असंनिकर्षात् । नहि असति विशेषणे विशिष्टो वर्तमानोऽपि भवति । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् (असंनि-धानाविशेषात्) । (चोदयति-) कथं तर्हि (अवर्त-माने विशेषणे विशिष्टस्य वर्तमानत्वाभावे) अवि-वृत्ताया मातरि ' देवदत्तापुत्रो यशदत्तः ' उच्यते ! (समाधातु निवृत्ताभिषेधिः शुच्छति-) किम ! (किमत्र कथम् । चोदक आह-) न स तथा तदा (देवदत्तापुत्रः इति) विशिष्टतया व्यवहारमनुपेतैदिति (अवर्तमानस्य व्यवहारानुपेतत्वात्) समाधाता आह-) यदि तर्हि अवर्तमान न व्यवहारानुपेतम्, देवदत्ताऽपि विशेषणतया न व्यवहारानुपेतम् इत्यतः । (चोदक आह-) अथ भूतपूर्वेषु विशेषणेन व्यवहारः, (समाधाता आह-) निशिष्टत्वाऽपि तादृश्या (अतिवृत्तया माता) न दण्डवारितः (व्यवहारः । परमायैतत्तु-) न चेत्तं

जिज्ञासमान (प्रत्यक्ष-) दृष्टमपि इतरे (प्रमागैरनुमा-
नादिभिः अथ विचिन्नाभिर्गन्धि. प्रतिपत्ता) जिज्ञासेत,
(न प्रत्यक्षपरा सर्वप्रमिति. अथ-) विदोषनिश्चयामक
प्रत्यक्षम्, अनिश्चयामकमनुमानादि व्यभिचारात् (इति
विदोषश्चेत्, तदिदमनुपपन्नम्, अनुमानादेरपि यथोक्त-
लक्षणोपपत्तस्य व्यभिचाराभावात् । आभासव्यभिचारस्तु
प्रत्यक्षेऽपि तुल्य । स्थूलनिराकरणान्तरमाह-) अप्र-
मितत्वादेव तर्हि आकाङ्क्षा, व्यभिचारिणः (अत एव)
अनिश्चयामकस्य अप्रमाणात्वात् । (शङ्कते-) भाना-
दिभ्योर्न प्रत्यक्ष संनिकर्षात् (संनिहितत्वात्) नानु-
मानादि (तस्य देशकालविप्रकृष्टस्तुगोचरत्वात् । निस-
करोति-) संनिकर्षाद्यन तर्हि गमनादि अपेक्षताम्,
न तु प्रमाणाद्यनम्, (अनुमानादेरेव हेतोः) सिद्धत्वात्
प्रमाणाः । (न च प्रमेय भानादिहेतु इत्याह-) प्रमिती
च संनिकर्षस्य भानादिहेतुत्वात् । प्रकृत च (अलौकिक)
प्रत्यक्ष असनिहृष्ट (वस्तु) गोचर इति न नैराकाङ्क्षया
यात्र इत्यविदोष एव लौकिकलोकोक्तयोः प्रमात्रोः (सर्व-
प्रमायाम्) । (शङ्कते-) अनुमानादेः सामान्यविषय
त्वात् प्रत्येकविषयानामविदोषानुपचारात् साकाङ्क्षत्वं
लौकिकस्य प्रमात्, लौकिकोचरस्य तु अविकल्पस्या-
वचारात् (अप्रमितस्य वस्तुनः अभावात्) नैरा-
काङ्क्ष इति नापिदोषः । (दूषयति-) यदि तर्हि
लौकिक प्रमाण विकल्पस्तुविषयं (नाविकल्पस्तु-
विषय) लोकोचरमपि मानममय (भावनाया इत)
व्यतरन्त्य (मानना च विकल्पविषयकलौकिकप्रमाणपर-
त्न्या इति) न तत् (अविकल्प) गोचरयिनुमर्हति ।
स्वातन्त्र्य तु षड्भिर्नसो नैत्यावैदितमेव । दसात् ' सर्वं
मनसो विषय. ' इति प्रथम ॥ १७ ॥

अपि च ' मिथ्यैव वर्तमानाभं न तु प्रत्यक्ष-
मन्यया । क्रमान्मयी न कल्पेते न प्रमेयं
निहृष्यते ॥ ' १८ ॥ (यथालोहप्रतीति-) काल्यय-
परिहृत्यर्थगोचराणि मानान्तराणि, वर्तमानविषयं प्रत्य-
क्षम् । तत्र (सर्वस्य प्रत्यक्षेण सर्वं) वर्तमानात्मना
परयतो निष्कारण (स्यात्), सर्वस्य अवयवाभावात्
(वर्तमानत्वाभावात्) । अर्थार्थं तु (अतीतावादिना)

परयतो न (अतीतादिविषय ज्ञान) प्रत्यक्ष (स्यात्),
अतीतानागतविषयत्वाभावात् तस्य (प्रत्यक्षस्य) ।
अयमा (' न तु प्रत्यक्षमन्यया ' इति श्लोकरस्य
द्वितीया व्याख्या-) अत्रयमेनेन बहुविधस्य प्रत्यक्षस्य
एव लक्षणं वाच्यम्, अन्यथा (अनुमानादिभ्यः) प्रमाणा-
न्तरत्वाभिधानं अप्रत्यक्ष (अपिश्रद्धनीयं स्यात्) प्रमाणा-
न्तराम्बुपगमो वा (प्रत्यक्षादितरेषामनुमानादीनामम्बुप-
गमो वा अप्रत्यक्षः स्यात्) परिभाषाप्रयोजनाभावात् ।
मित्रलक्षणेऽपि केषुचित् लौकिकाः प्रत्यक्षान्दं प्रकृते
इति (अपि) निष्ठा, लोकोत्तरे (मनसमिमेते)
वेदयोगात् (लौकिकप्रयोगयोगात्) । तत्र (प्रत्यक्ष-
सामान्यलक्षणे वक्तव्ये) न अक्षयत्वं लक्षणं मनस
[मानसे इति युक्तः पाठः] अतिशयते. (अनुमानादे-
रपि मनोजन्यत्वात्, मनसोऽपि अक्षयत्वात् अनक्षयं
तु सुखादिज्ञाने अत्यन्तं) । तस्मात् इन्द्रियायंसनि-
हृष्टार्थजत्वं तदलक्षणम् (प्रत्यक्षलक्षणं सर्वैरास्म्यम्) ।
यथोक्त " अर्थसामर्थ्येन समुद्भवात् " " इन्द्रियार्थ-
संनिकर्षोत्पन्नं " " सत्प्रयोग. " इति । मनसः अक्षयं
सुखादिज्ञानस्याति (ना याति, नाप्यनिश्चाति-)
अर्थसामर्थ्यवत्त्वेन अनुमानादिव्यनच्छेदात् । (एव
लक्षणे च सर्वज्ञत्वं न सिध्यतीत्याह-) न च सूक्ष्म-
विप्रकृष्टपरदिवाना ज्ञानोत्पत्तौ सामर्थ्यम्, इति न
सर्वविषयप्रत्यक्षस्योपपत्तिः ।

(बौद्धदिग्दानागमत् लक्षणमाह-) कल्पनाऽरोदत्त
प्रत्यक्षलक्षणं इति चेत् (विकल्पस्य दूषयति-)
कैय कल्पना ! (यस्या अपोढव्य प्रत्यक्षत्वमुपपत्ते)
यदि शब्दाभासा (शब्दाकारा) प्रतीतिः, औप ज्ञान
(शब्दविषयकं) अप्रत्यक्ष (प्रवृत्त्येव इत्यव्याप्तिः) ।
अथ अमिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा (अमिलाप-
संसर्गयोग्य प्रतिभासा आकारो यस्या सा प्रतीति
कल्पना नाम, इति चेत् । ज्ञानकारवादिना कल्पना
दूषयति-) सामान्याकारस्वसवैदनेऽपि अप्रत्यक्षत्वम्
(ज्ञानाकारसामान्यस्वसवैदनेऽपि विकल्पनीयतया
अप्रत्यक्षत्वं स्यात् । निरकारज्ञानवादिना मतमाशङ्कते-)
अथ वस्तुनि वदन्तरयोत्रना (यस्तुनि पुरोवर्तिनि

दुष्क्रियैः वक्ष्यन्तरस्य रजतादेः योजना ' रजतमिदं ' इति विज्ञानं कल्पना नाम । निराकरोति -) सामान्या-कारप्रतीतिः प्रत्यक्षम् । (सामान्ये आश्रयिते व्यपत्ते यथा सा सामान्याकारा प्रतीतिः, तस्याः प्रत्य-क्षं स्यात्) । सामान्यस्य वक्ष्यन्तरस्थानभ्युपगमात् । (प्रक्षरान्तरेण वक्ष्यतां शङ्कते -) अथ अविधान-योजना (अविधेये अविधानस्य योजना कल्पना नाम इति चेत् । निराकरोति -) अणुव्यजाभिधानस्य तथा स्यात् (अविधायपर्यवर्णयप्रतिभासा प्रतीतिः शब्द-योजनापरिहता सा तथा प्रत्यक्षं स्यात्, न चेप्यते । अन्यथा कल्पना शङ्कते -) अथ अरूपस्य (अजी-कस्य) आगोषः (कल्पना नाम । तत्त्व-) कल्पना-पोड रूपमाप्तवेदन प्रत्यक्षम् (तथा च नोक्तदोष-प्रसङ्गः । निराकरोति -) न तर्हि अज्ञानाद्विद्युत्पे-युगिनः अणुस्य वा ज्ञानं प्रत्यक्षम् । ज्ञानप्रति-भासिनो रूपस्य हेतु (अज्ञानाद्विद्युत्पे-युगमात्, भावे वा प्रत्युत्पन्नसनात् । (ननु आरोपितरूपानु-कारिणो कल्पना । न चातीतज्ञानभेदेपु-विज्ञान योगिन-स्यवा, इति न तत् कल्पनेति अत आह -) आरोपित-रूपानुकारिणात् तत्र (अज्ञानाद्विद्युत्पे-युगमात्) कल्पनत्व-प्रतिः । (ननु आधेयितरूपानुकारित्वमेव योगिज्ञानस्या-सिद्ध इत्यत आह -) नहि अविद्यमानरूपानुकारादन्यो-ज्ञानसंश्लेषाद्योः (न चैदं विद्यमानम् । बोद्धयति -) ननु निरधिष्ठान आरोपः, अतो बन्तुनः अणुरूपप्रतीतिः कल्पना (नाम । एकदेशो परिहरति -) निरधिष्ठान तर्हि तैमिरिक्रम-वेद्यादिज्ञानं प्रत्यक्षं (प्रसज्येत । बोद्धे-यतः) अथ तत्र किंचिदधिष्ठानमुच्यते । (परमार्थरूपमाह -) ' तदुच्यं ' इति तु ज्ञानं अक्षराना (यतः) प्रत्यक्षं स्यात् । (अपिच) सामान्ये-ष सामान्याकारा प्रतीतिः स्वधिष्ठिताविव तत्र (सामान्ये) अनारोपरूपस्य । (शङ्कते -) अथ (अविद्यमान-स्वरूपमात्प्रादेः) रूपमाप्तकल्पना (कल्पना नाम । न चैव एति स्वधिष्ठितो कल्पनारप्रसङ्गः, रिक्त्व-विज्ञानाक्षरस्य विद्यमानतात् । निराकरोति -)

अतीताऽज्ञानादियु-ज्ञानं कल्पनापोडम् (तद्विभासिनो रूपस्य जात्यादेरिवावियमानतात्) ।

(शङ्कते -) अथ सामान्याकारप्रतीतिः बन्तुनि कल्पना (समारोपरूपरत्) तत् प्रत्यक्षम्, सामान्ये तु ज्ञानतात् (अस्तु यत् सामान्यम् । तदेतत् विकल्प-दूषयति -) का पुनरिय आन्वता ? यदि अक्षर्यता, तुल्येवं सर्ववेदने (अज्ञानाद्विद्युत्पे-युगमात्) । अथ अन्यन्तासदर्थदा, तैमिरिकल्पनादिज्ञानं प्रत्यक्षम् (प्रस-ज्येत तस्य अर्थरत्त्वतात्त्विकतात्) । अथ अर्थ-क्रियासंनिहितं अज्ञानतत् (तद्विद्यं अन्वत्यम् । एतत् विकल्प-दूषयति -) यदि अर्थनिकल्पनो (ज्ञान-विययनिकल्पनो) तु पुनः प्रतीतिपरिहारो (अर्थक्रिया-संनिहितमिष्यते ततः) उपादानपरिहाराद्योग्यवेदनस्य (चन्द्रतारकादिविययनस्य विज्ञानस्य) अन्वत्यप्रसङ्गः । अथ उत्तरोच्चज्ञाननिर्घतिः (एकस्मिन्नयं संवादः, स चास्ति चन्द्रतारकादिविययनस्यापि विज्ञानस्य इति तदपि अज्ञानं प्रत्यक्षं चेति न व्यभिचारः । दूषयति -) क्षणिकविज्ञानस्य (क्षणिकविययनस्य विज्ञानस्य भव-ताम्, अस्माकं च अनुगतविरासिद्युत्पे-युगमात्) विज्ञानस्य तथादं (अन्वत्य-प्रसज्येत) । तस्मात् (पारिस्थान्) अतश्चानि तादात्म्यप्रतीतिर्भासिताः । तथा च (भ्रान्तिकल्पनयोः समारोपरूपेण ऐक्ये सति) सर्वज्ञानं न कल्पनारोड अज्ञानं इति न प्रत्यक्ष-लक्षणमन्वेति ।

(प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तर शङ्कते -) अथ अनु-भवाकारमवृत्तं ज्ञानं (प्रत्यक्षम्) अतः अन्यत्वेप (अतीतानगतविययनं सर्वज्ञानम्) । यथोक्तं ' मानमपि अनुभवाकारमवृत्तं प्रत्यक्षम् ' इति । (विकल्प-दूषयति -) अथ वेद्यनुभवाकारता ? यदि बोधारमकता (ततः) सर्वं तथा (बोधारमक) ज्ञानम् (इति अनुभवाकारमपि प्रत्यक्षं प्रवृत्तम्) । अथ व्यक्तान्तरावगातता (ततः) प्रथमोपनिशयनि- (निर्विकल्पक) दूरवादिता (दोषेण) अन्वत्यप्रतीति-परिच्छेदं न प्रत्यक्षं स्यात् । अथ अनुज्ञानानिरोपि-वेदना (अनुज्ञानस्य अनिरोहितस्य न वेदना अनुभव-)

कारप्रवृत्तिनाम् । दूषयति-) सामान्यवेदनस्य प्रत्यक्षर प्रसङ्गः । यदि मन्येत संनिहितवर्तमानाऽवभाषा अनु- भवाकारप्रवृत्तिः । (न च सामान्य अलीकम्, संनि हितं च वर्तमानं च) तथाभूतं च सर्वाप्येव योगिना (कतिपयभूमिकासमासूचना) तथागतानां च (दशम- भूमिकागतानां) दर्शनमिति । (दूषयति-) तदसत्, पूर्वदोषानुसन्तिवृत्तेः । (यद्यपि सामान्य अपरमार्थकतया असंनिहितमतवर्तमानं च, तथापि तथा अवभाषते इति अनुभवाकारप्रवृत्त्या तत्प्रतिपत्तिः प्रत्यक्ष प्रसङ्ग्येत इति पूर्वदोषापत्तिः) ।

(अनेन दूषणान्तर १८ कारिकायाः पूर्वावधान-) अपि च राधाभूते (वर्तमाने अतीते अनागते च) तथाभूतदर्शनात् [अतथाभूतदर्शनात् इति युक्तं भासि] वर्तमान मिथ्याज्ञानमेव, तैमिरिकदर्शनवत् । न तु प्रत्यक्षमन्यथा भवति, नदिन्द्रियार्थसामर्थ्यजन्यलक्षणम्, इतरथा निमित्तानुपपन्नवन्नवेदादिदर्शनं कस्य हेतोरना- कीर्णत (प्रत्यक्षत्वात् अभ्रत्वात्) ।

(साकारवादी प्रत्यक्षतित्तये-) सर्वमेव प्रत्यक्ष असंनिहितानुभाषणम्, अर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावेन (नाम यमासंज्ञम्) कालभेदात् । (दूषणवादी गूढा- मित्रायः पृच्छति-) किं तर्हीदं प्रकाशने (नीलादि संनिहितदेहासाल चोदक आह-) ज्ञानाकारम् । (प्रष्टा अभिप्रायमाशिक्षति-) न हीदानी सर्वज्ञेशम्यापि (अर्थरूपस्य) प्रत्यक्षदर्शी (विद्यते) । (सर्वायं प्रत्यक्षदर्शी चोदयति-) ज्ञानाकारे अर्थवेदनाऽ- प्यवभाषेनैव व्यवहारदर्शान् नार्थदर्शनहानिः । (दूषयति-) कथमन्यवेदने (स्वाकारवेदने) अन्याप्यन- सायः । (अत्रवेदनस्य अप्यवभाषयः । चोदक आह-) निरुद्धरात् अनादेः अर्थप्रदाभिनिवेशावस्मरन्प्रज्ञाया अपिधायाः [पृथी इयम्] । (गोपहासं दूषयति-) स्वमि तर्हि सर्वज्ञत्वाय भूमिप्रतिपाद्यस्माराय, पर कनीयोऽविद्य [कनीयसी अविगम यमिन् तत्] एक देशमिच्छमेत । अत्रिच परिभाषणं अत्रिच हात् एक- देतो एव प्रत्यक्षं स्यात् । भाषां हेतुप्रमेय ज्ञानाकारा- र्थजन्यमिति, न पुनः सर्वं, तत्त्वादेतत्त्वात् देहात्

कालतो वाऽसंनिधानात् । अन्यथा (संनिधिविरहिणो- ऽपि हेतुत्वे) सर्वस्य (असदादेरपि) सर्वदर्शि- रमसङ्गात् । (पूर्वावधेस्य अन्या व्याख्या-) अथवा प्रत्युत्पन्नाकारमेव ज्ञानम्, अतीतानागतानामपि वा । पूर्वत्र (पूर्वकल्पे) सर्वस्यातथाभावात् मिथ्या । उत्तरत्र (कल्पे) अतीतादिरूपकरणानुपपत्तत्वात् न प्रत्यक्षम् (कल्पनारहितस्य तत्त्वात् । यस्तु मन्यते 'अस्तु वर्तमान- विषयमेव प्रत्यक्षं तथापि सर्वविषयम्, अतीताना- गतयोऽपि अतीतानागततराभ्यां वर्तमानत्वात्' इति, तन्निरासाय १८ कारिकापूर्वावधेस्य व्याख्यानतरमाह-) सर्वं या ज्ञानकाले प्रत्युत्पन्नानामना ज्ञायते, तथाऽवस्थे वा (यो यदवस्थः स तयेत्यर्थः) । पूर्वस्मिन् (पक्षे) मिथ्याज्ञानम् (अन्यावस्थस्य अन्यथाग्रहणात्) । उत्तरत्र (पक्षे) न सर्वं प्रत्यक्षम्, अवस्थान्तरापरवशीकरणात् । (उत्तरार्थे विदुषोऽपि-) अपि च सर्वं न क्रमेण ज्ञायमानम्, आनन्त्यात् । नहि पूर्वापर- कोटिविरहिणो ज्ञेयस्य उत्तरादवतः परिनिष्ठा अस्ति । (नित्यस्थिति तावत् परमात्मदेः व्यवस्थितरूपस्यापि नैवत्ता, किमन्न पुनः अन्यपरिधत्तरूपस्योपादवत) न योगपद्येन, आनन्त्यादेः । इयत्ताऽनवधारणे सर्वं देहाप्रतिपत्त्योरविशेषात् । (चोदयति-) ननु अन- वधारयन्नपि इयत्तां रूपतो योगपद्येन सर्वमेवैति । (निराकरोति-) नैतत् सारम् । नहि इयत्ता- ऽनवधारणे सर्वमवधारितं भवति एकदेशी वा, अन्यतराव्यवच्छेदात् (अन्यतरस्यैकदेशस्य परिमित रूपमावच्छेदने अवच्छेदात्) एतानना व्यतिरेको दमिताः । अन्यथाह-) बहुदुःखप्रमत्ताये इयत्ताऽ- धारणादेव सर्वप्रतिपत्तिः । सा च (इयत्तानिःस्यता) परिमिते संभरति, नापरिमिते । ज्ञानाकारार्थीनभ शेषधिगमः (सौत्रान्तिकनये) । न चैकविरहानपत्तिं नामाकाराणां पुण्यदुसुरा आनन्त्यं सममि, सर्वोप- मत्त्युत्पन्नत्वात् । अन्यरूपिष्ठदेशकाला हि अत्रानि इत्यत्र दुःखत्वा अनया सहायेशमया, अतीताना (अनता), पूर्वकालतोऽनन्त्यादेः, अनच्छेदेऽपि पुराणात् । [पुराणानामवच्छेदेऽपि पूर्वकालतोऽनन्त्या-

च्छेदात् इत्यर्थः] प्रत्युत्पत्तास्तु उभयश्रोत्रियवच्छिन्नाः
 यावत् उत्सन्नाः, तावत् एव इति कथमानन्त्यम् ?
 अतः नास्तत्कार्येणैवं ज्ञानम्, अनन्तामि वा
 युगात् शान्ति (उभयश्रोत्रिय उभयश्रोत्रियवच्छेदात् ।
 ' न प्रमेयं निरूप्यते ' इति चतुर्थवचने विद्व-
 षोति-) किंच इदं सर्वम्, यत् जिद्वान् सर्वचित् ।
 न तावत् प्रत्येकं अर्थाः (प्रत्येकं अन्वनिर्देशेषु
 सर्वशब्दप्रयोगात्) नापि अन्यसहितः (एषस्मिन्
 देवदत्तपुत्रे ये कंचिदन्वयपर्यन्तं सर्वशब्दाप्रयोगात्) ।
 अपि तु वेनाचित् सामान्येन वशीकृताः रिक्तोऽपि
 (सर्वे नाम) । न चेत्यभावात् अनन्तेषु समरति ।
 (दृष्टवृत्ते-) दृष्टवपनन्तमेव सर्वं (नाम) इति चेत्,
 (निष्करोति-) न । अन्वतरकाशक्रेतिभाजामान-
 न्येऽपि (अतीतथा एकया शब्दा उच्यते) ।
 अन्तरगात् पूर्वावस्थावच्छिन्ना च (प्रत्युत्पन्नो-
 पहिताना) चरन्तात् । अपि च आनन्दवमेव सर्वते
 [आनन्दे एव सर्वत्वे- इति युक्तः पाठः] तदवधारणं
 न संभवति । तथाहि, सर्वा व्यक्तयः (अवधारिता
 न वा) अवधारिताश्चेत् सात्त्व्य एव, नामन्ताः । अनव-
 धारणे हि अनन्तरं तावाम्, तदनन्तधारणं नामन्ताम्,
 इति कथं तदवधारणम् ? (कश्चिदपि तु ' अनवधारण
 चानन्तामिति कथम् ? तस्य सर्वसावधारणात् । न
 चानवधारणमालं प्रमेय इति भागः ' इति) । (शङ्कते-)
 कालप्रधानच्छिन्नासहितं अर्थाः सर्वे, (न च न अनन्ता
 यावत् सर्वता ज्ञानं, किन्तु एकेनैव कालेन उपाधियसालन्त्या
 तीतार्ये चरन्तामिदेवसावच्छिन्नावधारणात् सर्वे इत्यर्थः ।
 निष्करोति-) न, तेषु अचच्छेदाभावात् एकदेशा-
 निदोषात् (सर्वचित्तपत्तेःपुनरपत्तेः । वारिकायाः पश्चात्
 प्रमाणपुनरुपदेहरति-) तस्मात् क्रमशः क्रमातिरिच्यमान-
 तिधाऽमायात् तावत्या एगोतेषानस्य तदनुपपत्तौ अनुप-
 पत्तिः । प्रमेयमात्राच्च (प्रमेयं न निरूप्यते । प्रमेया-
 निरूप्यादेव च सर्वप्रत्यक्षसामर्थ्यमात्रेण सर्वज्ञता प्रत्युत्पत्ता
 वेदितव्या । ननु मा नाम सर्वं प्रत्यक्षेण शशीत्,
 अनुमानादिभिस्तु शक्यति इत्यथाह-) प्रत्यक्षपूर्वक
 द्वास्त्वनुमानादीनामापि सर्वविदितव्यकारणत्वम् (अग्रमाग-

रम्) । प्रत्यक्षेण साक्षात् पारंपर्येण वा संकल्पप्रहा-
 नावात् नानुमानम्, न शब्दः अत एव (प्रत्यक्षपूर्वक-
 महणलक्षकत्वमन्वात् । ननु अग्रहीतलक्षणं सर्वं मा भूत्
 पदायैः, वाच्यत्वात् भविष्यति, इत्यत आह-)
 यदायन्तरोपहितविशेषपदायैवैव चावधारितात् । तार्था-
 पत्तिः, तदभावे (सर्वस्याभावे) अनवकल्पमानदत्तना-
 नुपपत्तेः । गोपमानं (दृष्टव्य- सट्टाव्य- स्मृत्या-
 रुढस्य गगदेः दृश्यमानेन गद्यकारिना उपमेयत्वात्
 सर्वस्य च पर्यवददर्शनात्), सादृश्यविषयत्वात् (च ।
 सर्वस्य चासादृश्यरूपत्वात्) [चादृष्टरूपत्वात्] ।
 तामावाः, अभावविषयत्वात् । [अत्र कश्चिन्न तु-
 प्रमाणाभावः, तस्य प्रमेयगमावविषयत्वात् । सर्वस्य च
 सत्सद्वृत्तया तदनुपपत्ते- इति व्याख्येते] प्रत्यक्षरथेव
 चेदेषामपि प्रमाणात्ता क्रमाक्रमेण न वक्ष्येते, प्रमेयं
 च न निरूप्यते । एवं तावदनुपपत्तिः ।
 [पञ्चदशकारिकाया अवतरेण सर्वज्ञज्ञानस्यस्य
 ' न तथापुनरपत्तेः अज्ञानाच्च ' इति युक्तम्, तत्र अनु-
 पपत्तिः पञ्चदशादिभिः अज्ञानात्तामिः कारिकाभिः
 परिशोधिता । अथ अज्ञानं परिशोपनीयम्, तत्र-]
 ज्ञानमपि (परिशोप्यते) ' सर्वज्ञज्ञानमन्यवित्तमि-
 न्द्रियाणां न गोचरः । अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं
 प्रसिष्यति ॥ ' १९ ॥ न तावत् अनतीन्द्रियदृष्टः
 सदि परवर्ति सवेदनं प्रयस्यम् । [सर्वज्ञता सर्वे
 परवर्ति इति सर्वज्ञता । ' आ सर्वज्ञानम् ' इति सर्व-
 शब्दस्य आकारोऽन्तद्वेशः । सर्वज्ञता न मनसि इति
 सर्वो-अ-दृष्टः । नन, मन्वचित्तेशोऽन । अर्थेऽर्थः
 ' अनतीन्द्रियदृष्टः ' इतिपदेन व्याख्यायतः । अन्याचित्तं
 अन्येन पुष्पेण ज्ञातमित्यर्थः । अवयवः ' परवर्ति
 सवेदनं ' इत्यनेन व्याख्यातः । इन्द्रियाणां गोचरः इति
 परयोर्थः ' प्रपद्य ' इति पदेन स्पष्टीकृतः] अत
 एव (अन्तःप्रत्यक्षरथादेः) नानुमेयम् । तदसिद्धौ
 हस्तार्थोक्तिः (सर्वज्ञानस्यासिद्धौ च प्रत्यक्षेण तदार्था-
 सिद्धेः) ॥ १९ ॥
 (स्वाध्यायसिद्धौ सर्वज्ञं निरतिनुपपत्त्यति-)
 ननु साध्यायना काश्चापि, परिमानानुपपत्त्यं,

साविद्यं च ज्ञान (उपलभ्यते) अतः कश्चित्
 काष्ठामात्र सर्वविषयमिति । (उत्तरमाह) उच्यते ' काष्ठा
 यद्यपिधिः कामं परं यस्मादसंभवि । कार्यद्रव्ये-
 रनेकान्तो गुणेश्च गरिमादिभिः ॥ ' २० ॥
 (विकल्प्य दूषयति-) यदि यतः पर नास्ति सा काष्ठा,
 भवतु तस्यासिः, न च तथा सर्वविषयत्वसिद्धिः । भूयिष्ठ-
 विषयवच नु भवेत् । पार्थिवस्येव गोलकस्य पार्थिवा-
 न्तरापेक्ष (पर्वतागपेक्षं) बहुतरकाशात्रकाशव्यापित्वम्,
 न सर्वयापिता । (कल्यान्तरमाशङ्कते-) अथ यतः
 पर न समाप्यते (सा काष्ठा । दूषयति-) कार्यद्रव्ये
 र्व्यभिचारः । नहि सातिशय अपि घटादयः [कुट्टकम्-
 मपिनादय- इति कणिका] परिमाणतः परसंभवा-
 नीयाऽ(नीयरूपदेशाऽ) तिशायिनः, अन्यानवकाश-
 प्रसङ्गात् एकेन (द्रव्येण) सर्वं याति । (गुणत्वे सति
 इति विशेषणान्न व्यभिचार इति चेत्तत्राह-) न च
 गुणधर्मोऽयमिति साप्रनम् । तद्वताना (कार्यद्रव्यगताना)
 गरिमादीना तदनस्त्वाऽसंभवात् (काष्ठाया अवसंभवात्)
 सर्वगुणत्वसिद्धिः एकक्यायोरस्माभावात् । प्रयत्नविशेषाच्च
 अतिसूक्ष्मासिः मनुष्य-चात-हरिण-हरि-पतनि
 णाम् । न च तस्य (विशेष्य) अधभवनोपरवाक्य-
 अतिशय, अनन्तत्वात् नभसः । कैपाचित् निरतिशय-
 प्रताना पातप्रसङ्गात् । निरवशोपगत वदेगप्राप्त्या हि
 प्रयत्नो निरतिशयः स्यात् । तदनन्ततया कुतोऽस्य
 निरतिशयता । तस्मान् प्रयत्नेनेनासाधारणगुणेन बुद्धि-
 गुणेन वा व्यभिचारः । ऐश्वर्यकल्प्य धर्मस्य न सा
 काष्ठा । तददृश्वरंजनानात् धर्मस्यापि (तदुत्तया ध्वन-
 देवाः) । ईश्वरैश्वर्यस्य धर्मकल्पनाभावात् (धर्मकल्पना
 पातात् इति पाठान्तरम्) हेतुकर्मनिपाकाशयापराधमात्
 [ईश्वरस्य क्लेशादिश्रयत्तयात्] (यन्तु परमेश्वरैश्वर्य-
 स्यापि धर्मजनिततरमस्युपैति, त प्रत्याह-) अनेनेश्वर
 प्रसङ्गात् (सर्वेषा) ऐश्वर्यं याचताम् ॥ २० ॥

(यच्च ' काष्ठाप्रसङ्गद्वयान्तरपरिमाणाना ' इत्युक्तम्,
 तद्विकल्प्य दूषयति-) अपि च ' नासंभवाच्च परा-
 यत्सं नभः परिमितं यदि । अयानन्ततया उत्तरं न

स्वेषां परिमाणता ॥२१॥ [यदि परावस्थ अवंभाव
 नभः परिमित न इत्यन्वयः] (परिमितं चेदाकाश
 इति ततोऽधिकं किमिति न समाप्येत, सातिशयपरि-
 माणदर्शनादेव संभवादीयेतत् । शङ्कते- ' अयानन्तया
 तर ' -) अनन्तत्वादिति चेत् (शङ्का निरासिद्धिर्गुः
 वृच्छति-) किमिदं आनन्तर्यम् ? (शङ्कित
 वृत्ते-) अवरिच्छित्प्रता । (उत्तरं-) ननु एष
 परिमाणाभावः (एव यवन यवत्यन्तरेण आश्रितः) ।
 एतावत् तर्हि परिमाणम् (तद्विपरीतता तु तदभावः) ।
 ईदृशी च काष्ठाप्रति ईश्वरज्ञानस्य वदन् अज्ञानं
 (ईश्वरस्य) आविर्भावयति (आरम्भीयस्यैव पिज्ञानस्य
 साकल्येनापरिज्ञानात्) । सोऽयं शान्तिवर्णनि वेता-
 लोदय । (ईश्वरज्ञानस्य आनन्त्येन समर्थेन ईश्वरस्यैव
 वस्तवज्ञानलक्षणः) ।

(नैपायिकः प्रयत्नसिद्धते-) सर्वकार्याणां कर्तृत्वा-
 टेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । उपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोज
 नाभिज्ञा हि कुलालादय कर्तारः । (उपादानमन
 परमणुजातिचतुष्टयम् । उपकरण समस्तश्रेष्ठसमसाविनी
 धर्मो धर्मो । संप्रदान धेवहा, दानव भगवान् स्वर्ग-
 मिरमिपैति । प्रयोजनं मुग्धु, लोपभोगः । धेनताना
 कुलालादिकर्म यापारनिषयस्तु उपादानादिः प्रसिद्ध
 एव) । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्ता, इति समस्त-
 कार्योपादानाप्रसिद्धः, तथा च सर्वज्ञ इति । (एत पर-
 तन्त्रविद्वान्त दूषयितुमुपक्रमते-) किमेते (बुलगा-
 दय.) स्वकार्यस्य निरवशोपकरणवेदिनः कतिपयोप-
 करणवेदिनो वा ? न तावत् अवशोपकरणवेदिनस्ते
 (अन्ततः) अदृष्टस्याज्ञानात् । नापि संवदानप्रयोजन-
 विशेषवेदिनः तस्यानेकस्यापि संभवात् । (ईश्वर-
 स्यापि) तन्मात्रज्ञाने न सर्वज्ञतासिद्धिः । बालोन्मत्तादयश्च
 सर्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनः (इति तस्मिन्नेनेन
 ईश्वरस्य तन्मात्रज्ञानमपि न सिध्यति) । साध्यं चेत्
 कर्तृत्वं तन् कथं अन्तर्भावितवदेव हेतुमात्रेण
 सिद्ध्युमर्हति ? ॥ २१ ॥

ननु सिद्धमेव, संनिवेशादीना बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् ।
 (तदेतत् दूषयति-) यावन्नेतत् । ' संनिवेशादिमत्
 सर्वं बुद्धिमद्देतु यद्यपि । प्रसिद्धेः संनिवेशाद्वैक-
 कारणतां द्युतः ॥ ' २२ ॥ प्रेक्षापूर्वमासादिरिषिनि-
 वेद्यावैलक्ष्येऽपि च इतरेषा तदग्निरिसागरादीनां यद्यपि
 षीनिवेशमानसामान्यात् (चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात् इति
 प्रेण संकथः) तथा अद्यति विमर्केशतया स्वार्थे
 परानुभवे वा दुःखोत्तरधर्मदर्यात् प्रयोजनमावगिरा-
 कृषाऽपि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात्, एतत् तु तस्य
 (ईश्वरस्य) कृत्वत्वम् ! नहि घटरथादयः एक-
 बुद्धिमत्पूर्वकः । (घटकृते-) ईश्वरपूर्वकत्वेन [ईश्वर-
 कर्तृकत्वेन- इति कथिकायाम्] (सर्वस्य कार्यजातस्य)
 तथा (एककर्तृकत्वे) इति चेत् (उत्तरमाह-) साध्यं
 तत् (ईश्वरपूर्वकत्वम्, तत् कथं साधनतयोपादीयते ।
 पुनः घटकृते-) चेतनमात्रान्तरात्परत्वात् रानि-
 वेद्यस्य केषांचित् (घटरथादीनां) तथा दर्शनात् अन्य-
 भाषि (सिन्ध्यादी) तथामात्रः (इति सिद्धभीधरपूर्वकत्वं
 एककर्तृकत्वं च) इति चेत् । (निराचष्टे-) दृष्टान्त
 साध्याभ्यामनेनान्तः, (दृष्टान्ते हि घटादेः एकः कर्ता
 कुल्लादिः, साध्ये वा सिन्ध्यादी ईश्वरः, इति च्यभि-
 च्चात् नोत्पत्तिमस्य अचेतनोपादानत्वं या चेतनारमानं
 कर्तारं तदनुसुनादीनां साधयितुमर्हति, अनेककर्तृकत्वस्य
 दृष्टान्ताभ्युपदेशनात् । यदि तु सर्वमेव ईश्वरपूर्वकत्वेन
 साध्येत ततो घटादीना ईश्वरपूर्वकत्वेन पथविनिवेशात्
 दृष्टान्ताभाव इत्याह-) सर्वेषाभ्यस्त्वे दृष्टान्ताभावः ।
 द्विकर्तृकत्वे च घटादेः [ईश्वरश्च कुल्लाभ्येति
 ज्ञापयि घटादेः कर्तारी इति चेत्] भुग्नाद्यपि तथा
 इति ईश्वरेश्वरप्रज्ञादनसत्ता [यथा घटकर्तारं कुल्ला-
 मथिद्रागुमीश्वरः तथा जगत्कर्तारमीश्वरमभितरुत् अन्य
 ईश्वरः, तस्याव्यपरः इत्यनवस्था] । (चोदयति-)
 अत एव (अनन्यसाधकत्वादेव) न द्वितीयानुमानम् ।
 (परिहरति-) एकात्मामानमपि तर्हि मा भूत्, यद्यपि
 (एकात्मताऽपि) अनन्यसाधकत्वान्वात् (व्यपपरि-
 पाकाऽदृष्टान्तस्येकतथयोगादेव) शिखादिलक्षणकार्थोत्पत्तौ
 एतद्व्यापीश्वरस्यानुमाने तुल्यैवानवस्थास्यैव । चाहुते-)

अप न द्वयिद्रागुत्ता पदादयः (किं तु) सर्वमेव कथि-
 द्यतुं कम् । (निराकरोति-) इति न सर्वगतसिद्धिः ।
 (चाहुते-) रथाभ्याव्यपराः नानातथनिर्मिता अपि
 दृश्यन्ते जगति प्राय उपलभ्योपकारकाः, एवं च ' रथा-
 भादि एवतथपूर्वकं दृष्टम्, तस्मात् जगदपि एतद्वत्-
 पूर्वकम्' इति (यत् परस्वयैषकार्यकारकत्वेन व्यवहियते
 तत् एककर्तृकं दृष्टं यथा रथावयवाः एवतथपूर्वका
 दृष्टाः, तथा च तदनुसुनादि इति) । (दूषयति-)
 तदेतद् व्यभिचारि, नामातथपूर्वकस्यापि दर्शनात्
 ॥ २२ ॥

' हेत्वभाषप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते । हेतुर्न
 चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥ ' २३ ॥ नहि
 कर्माद्यापाऽभावे तस्य (ईश्वरस्य) शरीरिन्द्रिययोगः,
 बुद्धिः, ऐश्वर्यं वा सम्भवति इति प्रमाद्यविश्वसादुपगमाः,
 हेत्वभाषे कर्मानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा न संनिवेशात्
 तदनुमानम् (बुद्धिमतेऽनुमानम्) । कर्माद्यपूर्वकत्वे
 वा तज्ज्ञानमन्यत. स्यात् (येन कर्मानुभवेन अस्य
 शरीरादयो जनयितकाः । चोदयति-) ननु अत एव
 (हेत्वभाषे कार्याभावादेव) तदनुमानं (तस्य बुद्धिमताः
 तदनुसुनादिहेतोः अनुमानं) अन्यथा (हेत्वभाषेऽपि
 कार्यभावे) दूषयामि (कारिकोक्तं) न स्यात् ।
 वस्तव्यो वा विशेषः, यतो दूषणम्, न साधनमिति
 (तमावपि हि दूषणसाधनरादिनीं क्षरणाभाषे कार्याभाषं
 तदनुं प्रवृत्तौ, तत् कथमेकः पर्वतुपुत्रपते ! स्वपथे
 विशेषमादर्शयन् परिहरति-) उच्यते । प्रत्यक्षेण
 विलक्षणं हि अप्रत्यायवर्तुः संनिवेशाः अतदेतानः स्युः
 (अप्रत्ययवर्तुः स्युः) । न चैवं बुद्धिरनुमेया
 दृष्टसाध्याभ्येनाऽनुमानात् (सा च नित्या अतर्पविपया
 उपलब्धा असदादी इति तद्विशेषानुमातव्य, तथा च
 नित्यत्वसर्वविदपरत्वाद्धतिः । इति दूषणस्य विशेषः) ।
 अपि च दृश्यत्वेऽपि [साधनदूषणयोः स्वीकृतेऽपि]
 मतिकथनान्वात् दूषणं साधनमपि (सद्व्यतिपक्षतया),
 साधनं तु निरास्यतिपक्षं साध्यविद्ये (साधनतायामव-
 तिष्ठते, न तु सपतिपक्षं प्रतिबन्धमात्रदिति) इति ।

(कारिकायाः पश्चात् व्याचष्टे-) न च बुद्धिमात्र
सनिवेशद्वयेः (किं तु) त्रिप्रासप्रयोजनविचारनिर्णया-
त्पिका प्रेक्षा (विन्यासप्रयोजनयोः यौ विचारनिर्णयौ
सदादिमहा प्रेक्षा बुद्धिद्वयोपः) । न च सा तत्र
(ईश्वरे) संभवति, स्वार्थपरार्थाभावादिति ॥ २३ ॥

[एतावता ग्रन्थेन सर्वशः कश्चिद्विद्योक्ता इति
मनं निराहृतम् । तत्र बौद्धनैयायिनुरयोगिसिद्धमत्तानि
निराहृतानि । अप योगसिद्धः कश्चित् साक्षात्तत्त्ववर्मा
नियोक्ता इति मनं निराकरोति । तत्र पूर्वसोपन्यासं
करोति-]

ननु मा भूत् सर्वज्ञो नियोक्ता, धर्मशब्द इत्यनाम् ।
नहि रूपतत्त्वशुच्यदीना विषयनियमो निरूप्यते इत्यु-
क्तम् । कालतस्तु निवर्तते यदा वर्तमानव तदा अति-
शयवधमुदादिविषयमावो न विरुद्धः । आत्यन्तिके
चावर्तमानत्वे अत्यन्ताऽसंशयं स्पृष्ट्यादित्तु इत्युक्तम् ।
तत्र ' कुर्व ' इत्यर्थो धर्मः, यागादेर्विषयस्य धर्मत्वेनो-
पगमात् । अथाद्यत्वात् तस्य अप्रत्यक्षत्व इति चेत्
(निराकरोति परः-) उच्यन्त्यास्तु (प्रत्यक्षत्वम्) ।
ननु उच्यतेऽपि (न) स्वल्पेण धर्मे. श्रेय.साधनत्वेन
तु (धर्मः), तच्चातीन्द्रियम् । (विरुद्धं दूययति
परः-) किं पुनरिदं श्रेय साधनत्वम् ? यदि
तानन् शक्तिः, सा चातीन्द्रियेति । उक्तमव नेन्द्रियाणां
परिमाणो वा, (स्वरूपतो वा), विषयनियमस्तु
निरूपित इति । अथ तदा (यागादिसमये)
असरात्, कालान्तरभाविस्त्वान् श्रेयस. (आमुष्मि
कस्य स्वगदिः) । (उच्यते-) भवतु (कालान्तर-
भावि श्रेयः, तस्मात्तत्त्व तु अतिशय यागादिसमवेतो
यागादिकालः) अन्यथा (यागादीना) धर्मस्वरूपानेः ।
श्रेय साधनं तु वर्तमानं इति नाशङ्का (अविशयवता
श्रेय.साधनरूपो धर्मः) अविषयः । ननु प्रागनुग्रहान्
धर्मज्ञाननिष्ठते अनुग्रहानुभिः । तथा च मरिच्यन्ता-
दशुभमविषयः । (परिहरति-) नैव अधिग्रहणात्
प्रत्यक्ष धर्म भूम्, अपि तु उच्यतेऽपि- [देष्टुर्नि-
इति युक्तम्] शयवत् । न च (अल्प) अतिशयः
स्वाभाविज्ञो महत्त्वविषय योग्य. उपदेशान्तरजः

क्रियानिबन्धनो वा इत्यदोषः । (कस्यचिदातोपदेशात्
अष्टाङ्गयोगमगम्य तदनुग्रहानात् तत्परिफाके सति वा ता
योगमूमिमविरुद्धस्य संप्रशस्तवमाधिपमावादेव अथ-
मतिशयो ज्ञायते इति । ' ननु मा भूत् ' इत्यादिना
प्रातं निराकरोति-) उच्यते- ' अतुल्यकालं सामर्थ्यं
कर्मणः क्षणमङ्गिनः । चिरकालफलायाऽऽहुर्न
तदध्यक्षमीक्षते ॥ ' २४ ॥ (आशुतविनाशिकात्
कर्मणः-) प्रतीयमानकर्मलक्षणेपजनः पूर्वपरानुपपत्ति-
तावसानान्तरः देशकालाद्यासादितपरिणतिमेदः अनन्त-
र्यमपि (अनन्तरमपि) कर्मणः अतिवर्तमानः कोऽपि
अतिशयः कर्तारि (नित्यात्मनि आश्रितः), कर्मणः
चिरमाधिनः फलस्य साधन कल्पते (वृद्धे.) । तद्यो
न कर्मशाले वर्तमानः । स्वकाले वर्तमानोऽपि, कर्मणः
अतिवृत्तत्वात् न कर्ममन्विचयया अल्पसमीक्षते ।
तदुक्तं ' फलसाधनरूपेण तदानीं येन नामत्सौ ' इति ।
विक्रि. पृ. ११४-२३१.

• सर्वज्ञोतिः । इदं स्वतन्त्र कर्म, सशामेदत् ।
' अथैव ज्योतिः, अथैव सर्वज्ञोतिः ' इति । वि.
२।२।८.

• सर्वनाम च पूर्वोक्तं शब्देन एकदाकृतं याति ।
भा. ४।१।९।२३. • सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देश-
कम् । अथवा सर्वनाम गुणवचन वात् दृग्त्वगुणमुद्यति
तदीय लिङ्ग सत्त्वा च मज्जते इति चेत्किं । सर्वनाम
सनिहितरूप प्रातिपदिकायैव वाचकं (इति उच्यते) ।
दुष्प. ८।१।१९।४०. • सर्वनाम प्रकृतप्रधान-
परामर्श । भाट्ट. ४।१।९. • सर्वनामानि निर्दिष्ट-
प्रतिनिर्दिष्टकानि । सु. पृ. ५. • सर्वनामानि प्रकृत
वाचीनि भवन्ति । भा. ५।३।१३।२७. • सर्वनाम्नः
पदान्तरसनिधावितापार्थविषयकरणम् । सु. पृ. ८०९,
८२९, • सर्वनाम्नः सनिहितालम्बनत्वात् प्रत्यभिज्ञ
च विना सनिध्वनोगात् । पृ. ९११.

• सर्वनामप्रातिपदिकस्य निर्दिष्टप्रतिनिर्देशकत्व-
शक्तिः । दुष्प. १।२।१।१।१. • सर्वनामशब्दः सनिहितवचन । उच्यतेऽपि
य. पदार्थ. शब्देन सनिहित, तेन संबन्धते । भा.

१।४।१६।४९. • सर्वनामशब्दानां संनिहितार्थै-
विशेषवाचित्वात् ज्ञातिवाचकत्वम् । यस्मिन्मते तु
तेषामपि ज्ञातिवाचकत्वम् 'गवादिशब्दानां सर्व-
नामस्त्वात्शब्दानामन्तर्भावार्थम्' । सु. घ. ३३२.

• सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात् तेषां स्यादेकदेशत्वम् ।
पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् । १०।६।५।१३॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तेषां पृष्ठानां साम्ना एकदेशत्वं
स्यात् एकस्मिन्नेव देशे निवेशः स्यात् । एवो देशो
येषां, तेषां भावः एकदेशत्वम् । पृष्ठशब्दात् 'विश्वजित्
सर्वपृष्ठः' इति सर्वपृष्ठशब्दात् एकदेशत्वम् । पृष्ठस्य च
पृष्ठानां च कृतदेशत्वात् कृतो निश्चितो देशः 'साध्यं-
दिग्वपमानादूर्ध्वं मेधावद्वगतामः प्राक्' इत्येतरूपः
इतो निश्चितः । तस्मिन् एकदेशे सन्तेषां पृष्ठसाम्ना
निवेशः स्यात् विश्वजिति इति पूर्वः पक्षः ।

विषेत्तु विप्रकर्षः स्यात् । १४ ॥

पूर्वपक्षे तु यन्मते व्यापर्वयति । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
नैकस्मिन् देशे सर्वेषां साम्ना निवेशः किंतु विप्रकर्षं
स्यात् एकस्य पृष्ठस्यै निवेशः इतरेषां परिसाम्नायै
इति । विषेः 'पयमाने रथतर कथेति, आर्भवे बृद्धत्, मप्य
इतराणि, वैरूप होतुः पृष्ठ, वैराज ब्रह्मताम, शाकर मेधावद्वगताम,
शाकर मेधावद्वगताम, रैवतमच्छावाकसाम' इति विषेः ।
तस्मात् एकर साम्नाः पृष्ठकार्ये मन्येषां परिसाम्नायै
निवेश इति सिद्धान्तः । के.

• सर्वपृष्ठे षण्णा पृष्ठस्तोत्राणां देशव्यवस्था एवम्-
'पयमाने रथतर करोति, आर्भवे बृद्धत्, मप्य इतराणि,
वैरूप होतुः पृष्ठ, वैराज ब्रह्मताम, शाकर मेधावद्वग-
ताम, रैवतमच्छावाकसाम' इति । वि. १०।६।५.

• सर्वपृष्ठा नाम इष्टिः । भा. ११।२।५।२३.

• सर्वपृष्ठायां किं षडदुस्यथात् सिष्टपृष्ठे अन्वये
स्त मेदेन इति चिन्तितम् (३।५।४।१६) । दुपु.
७।१।१।१. • सर्वपृष्ठायां 'न बृहत्या वपट् कुषीत्'
इति अथरग्युक्तनिष्कर्षवादः । संकल्प. ५।४।४ मीको.

घ. २३९३ 'न बृहत्या वपट् कुषीत्' इति अधर-
ग्युह्ननिष्कर्षवादः' इत्यन अपिहरय द्रष्टव्यम् ।

• सर्वपृष्ठायां 'न बृहत्या वपट् कुषीत्' इति बृहती-

पदशक्यतावच्छेदकीमुत्तराशक्यतावच्छेदकर्मण्यस्य बृहती-
त्वस्य प्रदानकरणतावच्छेदकप्रतिषेधोऽयं न तु वाक्या-
न्तिमाशरक्तुत्पद्यस्य वाक्याया अथगुह्ननिष्कर्षवादः ।
संकल्प. ५।४।४.

• सर्वपृष्ठायां न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ॥
चतुपुरोडाशागामेक एव विष्टो यत्र विहितः, तत्र
प्रदानकाले हविर्विभागस्यावश्यकत्वात् चतुपुरोडाशाधि-
करणव्ययमेव तदैव विभागकर्मणः प्रयोजकम् । इति प्राप्ते,
प्रदानकालेऽन्वयविक्रान्तानामेव हविषा प्रतिदेयत्वं मदीय-
मानतया हविर्विभागस्यैवाभावात् तदद्रमन्त्रप्रवृत्तिः ।
संकल्प. १।१।२४.

• सर्वपृष्ठादिषु आनुमानिकवचनोपदिष्टानामुप-
देशाः । दुपु. ७।१।१।१.

• सर्वपृष्ठेष्टिः । 'इन्द्राय रथतराय, इन्द्राय
बाहृताय, इन्द्राय वैरुषाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय
शाकराय, इन्द्राय रैवताय' इति विशेषणभेदात् भिन्नाः
षड् हुक्ताः षड् देवताः । इतिर्ध्वं तु द्वादशकपालः
पुरोडाशः, ष च रथचक्रताम. महान् । 'पवरणकाले
तस्य पुरोडाशस्य पूर्वोपात् प्रथमा देवता यजति ।
एवमितराः प्रदक्षिणम् । समन्तं पर्वयति इति विश्रायते'
इति सस्यापाठः । के.

• सर्वपृष्ठेष्टिः । शेषकार्यं तन्वये ॥
द्रव्यैरुक्ते कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेत् ।
३।५।४।१६॥

भाष्यम्— अज्जि सर्वपृष्ठेष्टि— 'इन्द्राय रथे-
तराय, इन्द्राय बाहृताय, इन्द्राय वैरुषाय, इन्द्राय वैरा-
जाय, इन्द्राय शाकराय' इति । तत्र पुरोडाशो बृहता
कर्मणा साधारणः । तत्र सदेहः किं प्रतिकर्म सिष्टपृष्ठे
कर्तव्यं सपृष्ठे वेति । किं प्राप्ताम् ? चोदानुमदात्
प्रतिकर्म कर्तव्यम् । एवमितराणि द्रव्ये बहुत्वात्
कर्मणाम् ।

या— इदानीं सत्तु शेषकार्ये तु तद्विरोधाभिरुच्यन्ते ।
तत्र सर्वपृष्ठायां अन्वयेन निरवेषचतुर्थ्यन्तविरक्तिवैतः
पट्टमित्युक्ते. भिन्नद्रव्यदेवतासंज्ञायाः देवतात्तरावृद्धतायां

देवतान्तरासंभवात् गुणेन भेदकेन पट् कर्माणि । तेषु
केषाञ्चिद्विद्वान्येव हवींषि । अन्येषां पुनरेक एव रय-
चक्रमानः पुरोडाश आग्रातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा
विचारः, किं कर्मभेदात् शेषकार्याणां भेदः उत द्रव्यै-
कत्वात्तन्मिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णेष्यते
'एकद्रव्ये संस्काराणां न्याख्यातामेककर्मत्वम्' (११।४।
१२।४२) इत्यत्र । अत इह न विचारणीयम् । उच्यते ।
'प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।
एण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति सन्नता ॥'
यद्यप्यभेदाद्यानुगुणो विचारस्तथाऽपि अत्र शेषकार्यं
प्रसङ्गाच्छेपमोपविचारारम्भवराच्च क्रियते । तत्र चैक-
द्रव्यत्वात्तन्त्रय सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्व-
कर्मणामुपनरोति । भेदरूपेण च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते
न च भन्तुं शक्यते । एण्डशस्त्वस्य प्रधानोपशोभित्वं
तदुपकारद्वाराश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेद प्रतिपद्यमानो
न द्रव्यैकत्वात्तन्भीकृतुं शक्यते । भवति चैकदेशो प्रति-
पादितेऽपि एकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अत्रदानदेशानां
मिन्वाडुत्तरार्धदक्षिणदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्वित्-
हृदिह गम्यते ।

अविभागाद्य शेषस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ।
१७ ॥

भाष्यम्— सृष्टदेव कर्तृत्वमिति द्रव्यः । अविभा-
गाच्छेपस्य । नात्र विभागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य ।
उत्तारार्धात् स्वित्हृद्वदवदातयम् । एकश्चाणुत्तरार्धं,
ततोऽपरीयमाने न गम्यते विरोधः । कस्य भवत्तम्,
कस्य भेति । एवमिहायामपि । तस्मात् सृष्टदवदातय
मिति ।

धा— सृष्टकरणम् । युतः । 'न ह्येष कर्म-
संस्कारो ह्यमानस्य वैच्यते । हुतशेषसमानत्वा-
त्सन्नत्वं तु प्रतीयते ॥' कर्मसंस्कारपक्षे ह्यमान-
संस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्वरयम् ।
ए च शेषः साधारणः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे एते ।
न प्रधानाशदानदेशः । तस्य प्रष्टावचोदितं चान् । तत्रश्च
एककर्मप्रमाणान्निरोधार्त्तं यत्तुम् । यद्यपि द्वैकप्रधानोद्-

शेनोत्तरार्धे गृह्णीयुस्तथापि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधाना-
न्तराण्यपि कृताश्यानि भवेयुः । तस्मात् तन्त्रम् । यत्तु
प्रतिपाद्य विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे सृष्टार्थकारणे
तदुपयुज्यते ।

शा— सर्वप्रष्टया 'इन्द्राय राघन्तराय' इत्यादीनि
पट् कर्माणि विहितानि । तत्र किं प्रतिकर्म भेदेन स्वित्-
हृदिह अवेदय उत सकृदिति संशयः । 'तत्र कर्म-
बहुत्वेन प्रतिकर्माधिस्त्वायिभिः । चोदके शेषकर्माणि
प्रतिकर्मं प्रदिश्यते ॥' तस्मात् प्रतिकर्मं अवेदयम् ।
इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह— 'सर्वसाधारणः शेषस्त-
स्मात्सकृदवद्यते । तावतैव हि सर्वेषां कृतं स्याद-
विशेषतः ॥'

सोम— शेषकार्यप्रसङ्गात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-
द्रव्यैकत्वेऽपि कर्मभेदात् स्वित्हृदादीनि प्रतिकर्मं भेदेन
क्रियेरन् इति ।

वि— 'रथन्तरादिभिर्मिन्ना इन्द्रास्तेषां न म्रियते ।
पुरोडाशास्तत्र शेषकार्यं किं मिचते न वा ॥, मिचते
कर्मणा भेदात् चोदकेः पृथगुक्तिताः । शेषस्य सर्वत्रस्य
त्वात् तत्कार्यं सकृद्विषयताम् ॥'

भाट्ट— सर्वप्रष्टयायामिष्टो 'इन्द्राय राघन्तराय
निर्वेपनि, इन्द्राय नार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय' इत्यादि
पहृद्विध्यायां पहृन्मोऽपि निरुध्य सहावयवतपेणो
कृत्वा प्रष्टवित्त्वं विभागे प्राप्ते, तत्पृत्वा वचनादेकमेव
रथचक्रमात्रं पुरोडाशं कृत्वा 'समन्ततः पर्यवचति'
इति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते ।
अत्र समन्तत इत्येव कर्मभेदतत्पर्यमाहकम् । अन्यथा
'अज्ञये वृत्तिकार्यः' इतिवत्कर्मैकत्वे सृष्टदवदानापत्ते ।
याग्याभेदात् कर्मभेदः । तत्र च स्वित्हृदिहृदिप्रधान-
भेदात्मेवेकं भवति । न च द्रव्यैकरथात्सन्नता, अत्रदान
प्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धादीनां भेदात् । न च संस्कार-
वाक्यानां परस्परान्यये प्रमाणाभावेन उत्तरार्धस्य
अवदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःपति-
योगिकत्वव्यतीतेः तस्य च पुरोडाशीकथेन साधारणत्वात्
द्रव्यैक्यमिति याच्यम्, तत्तदेवताये षडुपष्टिपरिमि-

स्यैव निवृत्तस्य हविष्ट्वेन पुरोडाशस्य अत्र हविष्ट्वकृति-
तया हविष्ट्वभावात् । न च तथाऽपि हविषः संसृष्ट-
त्वेन साधारणत्वत्वात्काले इन्द्राय सयन्तराय यजिस्तं
तत्तस्मै न मम इति प्रत्येकं संकल्पेऽपि संसृष्टोत्तरा-
भादिः अपश्रमागविरोपत्वात् तन्त्रत्वं शेषश्रमागामिति
याच्यम्, तथाऽपि 'न ह्यनानुवासात्' इति च
'द्विन्द्रशयवस्य मस्ययति, द्विष्टितस्य वपट् करोति'
इत्यनेन प्रदानभेदस्य शेषकार्यभेदे हेतुत्वावगमात्-
स्यथाऽनुपपत्तिक्रियात्प्राप्तिकलेन भेदोपपत्तिः । इति
प्राप्ते, 'बैत लार्थं क्रियते' इति च पिबो ल्यो भूत-
कालव्यक्षापचेरेषेष्ठितस्तुतिमानपरत्वावसाभात्, गमक-
मात्रस्य च श्यायशास्त्रान्वयव्याकृत्यानुपपत्तेः सक्तुदेव
शेषकार्यणि । 'न ह्यम' इत्यत्र तु स्वभावाद्देव-
विधिनिमित्ति विशेषः । ऐन्द्रत्वान्वे तु यचनादेव भधा-
वृत्तिरिति वैषम्यम् ।

मण्डन— 'सर्वशुद्धेष्टिः सक्तुः ।' सर्वशुद्धेष्टि-
कर्मणि प्रदत्ता पुरोडाशात् 'सक्तुः' एकमेव भवति
शेषसर्वमिति शेषः ।

शंकर— 'तन्त्रं तत् सर्वशुद्धायात् ।'

● सर्वशुद्धेष्टौ राधतर-बाह्वत-वैरुप-वैधन-
शास्त्र-वैततः पट् इन्द्राः । एक एव च द्वादशकपालः
पुरोडाशाः । 'समन्तं परंपरत्रति' इति श्रूयते । अन
प्रदानानां भेदः, पण्डु शेषकार्यं सक्तुदेव कार्यम्, न
पट्कृतः शुभक् । वि. ३।५।४.

● सर्वशुद्धान्ता पडहप्रश्रानां विश्वजिति सर्वशुद्धे
अतिदेशः । ७।३।१७-१२. मीको. घ. २२०
'अतिदेशः विश्वजिति पडहप्रश्रानाम्' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वमपि (अधिकमपि) ज्योतिष्टोमे द्वादश-
सप्तदशियया ऋतविराजनाशमे दत्तव्यम् । वि. ६।७।
९. ● सर्वस्वस्य विद्यमानस्यैव विश्वजिति दानम् ।
६।७।५. मीको. घ. ३६८९ 'विश्वजिति विद्य-
मानस्यैव सर्वस्वस्य दानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदाक्षिण्य-भदाक्षिण्ययो. अपच्छेदशौच-
पदे विन्यसः । ३।५।१२।२-५.३. मीको. घ.

४९७ 'अपच्छेदशौचपदे अदाक्षिण्य०' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदानं अष्टराप्रयतेऽपि विश्वजिति । ६।७।
८।१४-१७. मीको. घ. ७५० 'अष्टराप्रयतेऽपि

विश्वजिति सर्वस्वदानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सर्वस्वदानं अहर्गणस्येऽपि विश्वजिति । वि. ६।७।
८. ● सर्वस्वदानमेव (न द्वादशसत्) उद्दानप-

च्छेदस्य परस्वे तद्विमित्तकपुनःश्रमेणे । ६।५।२०।५५.
मीको. घ. ११२२ 'उद्दानपच्छेदस्य परस्वे०' इत्यत्र

अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सर्वस्वदानेऽपि विश्वजिति,
प्रतिपिद्वयात् अश्रायीनामदानमिति वक्ष्यति (६।७।
३।४) । या. ३।१।१०।२८ घ. १६१.

● सर्वस्वदानन्यायः । विश्वजिति सर्वस्वदाने
सिद्धान्तो न दद्याः ॥

स्वदाने सर्वमधिकोपात् । ६।७।१।१ ॥

भाष्यम्— इदं भाषयन्ति 'विश्वजिति सर्वस्वं
ददाति' इति । तत्र उद्देशः किं यावत्किंचित् स्वयन्द-
नेच्यते, यथा माता पितृश्रेयमाद्यपि, तदर्थं देवं उत
यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वदात्मस्वदेव दैवमिति । किं प्राप्तम् ?
अविशेषात् माता पितृश्रेयमाद्यपि दातव्यम् । ननु
दानमित्युच्यते स्वयन्निवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च । तत्र
पितादीनामशक्यत्वं स्वयन् निवर्तयितुम् । न हि कर्त-
व्यवित्यत न विदा भवति । लक्ष्यते । सत्यं नासौ न
पिता भवति । शक्यते तु परविषेयः वर्तुम् । परस्वत्वा-
पादनं च दानं ददातेत्येः । अर्थाच्च स्वत्वशानाः ।
दस्मात् सर्वं दैवमिति ।

यस्य वा प्रभुः स्यादितस्वशाक्यत्वात् । २ ॥

भाष्यम्— वाचनेन पक्षो विपरिवर्तते । यस्य
प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव दैवम्, नेतरत् । कस्मात् ?
प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् । इतरस्य चातन्त्र्यत्वात् । न
हि पिशाचीना शक्यते स्वयन् परित्यक्तुम् । ननु चोक्तं
परविषेयीकरणं तस्य शक्यमिति । उच्यते । प्रभुत्व-
योगिनः स्वात्मानं दीयमानस्य सर्वत्वमुच्यते । नाप्रभुत्व-
योगिनः स्वस्य दानम् । न चैतन्न्यायव्यम्, प्रतिपत्तीना
परिचाररतरम् । यस्य चैतन्न्यायमपि भवेत् स द्यादपि ।

अत्राऽऽह । ननु यत्र स्वराब्धौ वर्तते तद्देयमित्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुरनाय स्मृति बाधित्वाऽपि यतित्वमिति । अत्रोच्यते । स्वराब्धौऽथमात्मीयघनज्ञातीना प्रत्येक वाचको न समुदायस्य । तत्रात्मीये सर्वताया कृतायां कृते शास्त्रार्थे, नाद्यक्येषु शानिषु सर्वता वक्ष्यमीया, नापि स्मृतिर्बाधितव्या । अपि च गरादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तौ सत्यामप्यमात्मीयगता सर्वतोपादेया । तस्या चोपात्ताया कृतः शास्त्रार्थ इति शादीनामुपदाने न विधिः कारणमस्ति । तस्मान्न पित्रादयो देयाः । तस्माद्यत्रैव प्रभुत्वं योगेन स्वत्वम्, तदेव देयमिति ।

सोम— पूर्वोपादेयु एकवदप्यलोचनादविशेषतः प्रसक्त्याधिकारस्य पदान्तरावाक्यान्तरादिबलात् व्यवस्था कथिता । इह तु अत्रदप्यर्थोच्येचनम् अविशेषतः प्रसक्तिः तदपदान्तरादेव विशेषेण व्यवस्थाप्यते इति पादान्तरस्यमस्य सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च ।

वि— 'सर्वस्वदाने पित्रादायपि तद्वन एव वा । स्वरादायाः, पितृनादायव्यागाद्धेन एव तत् ॥'

भाट्ट— विश्वजिति 'सर्वस्व ददाति' इति श्रुतम् । तत्र पित्रादीनामपि ज्ञातित्वेन स्वराब्ध्याच्य-
रतात् घनपदेन दानम् । न च पित्रादिषु यथेष्टविनि-
योक्तव्यत्वं स्वत्वस्य 'स्वामी रिक्थयः संनिभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु' इत्यादिस्वत्वेत्वंभावेनासंभवात्, पितृ-
राशुक्तिरेणेण आत्मीयताभावात् स्वत्वंकागपठितदहाति-
कर्मतःसुपपत्तिः । कन्यापुत्रदानादेरपि स्मृतिपूक्तत्वेन
तत्रापि स्वराशुक्तीकारणम् । अथु वा तदनुसारेण परस्व-
त्वाकाङ्क्षेन दानपदार्थः । इति प्राप्ते, परविशेषीकरण-
मात्रेण त्र्येके दानस्यप्रयोगाभावात् स्वराशुक्तापूर्वक-
परस्वराशुक्तात्मेन दानपदार्थः । न च पित्रादौ स्वरा-
प्रयोगान्नि, स्वराशुक्तीकारणम् । कन्यादानादौ तदर्थे-
गौणम् । न चेह तदाशुक्ता युक्तम्, स्वराशुक्त्य-
स्वराशुक्तीभूतघनपदत्वेनापि उपपत्तेः । किंच अथ
स्यस्यदं, प्रत्येकवक्ष्येयशरीरकालिधनेषु प्रवर्तते, सर्वानु-
गौणत्वंयथावच्छेदशाभावात् । अतश्चेहसिन्नु प्रयोगे
एकस्वराशुक्तेः प्रयोगाद्वा यदुसरेण घनमप्ये प्रदत्तम् ।

मण्डन— 'सर्वस्वे शतयो न स्युः ।' सर्वस्वे विश्वजिति देयत्वेन विहिते, शतयः पित्रादयः न स्युः, अथितु गरादिघनमेव इत्याशयः ।

शंकर— 'सर्वस्वे जनकादि न ।'

● सर्वस्वारः क्रतुमरणकामस्य । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । स च यजमानमरणोत्तरमवशिष्टः कृतिर्यमि समापनीयः । वि. १०।२।२३. ● सर्वस्वारः नाम क्रतु. शुनःकर्णः अग्निप्रोमः । शुनःकरणश्लोमः इति सोमनाथी । शुनःकर्णश्लोमः इत्येके शाखिन इति कुतूहलम् । 'मरणकामो ह्येतेन यजेत य. कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति विधिवाच्यम् । दनः च 'आर्भवे प्रस्तुपमाने औदुम्बरीं सदशेन शसशा परिवेष्य, ब्राह्मणा. समापयत मे यश्च इति संश्लेष अग्निं प्रचिद्यति' इति ग्राव्ये वचनमुक्तम् । 'दक्षिणे-
नौदुम्बरीं पतोदशेन वासशा सृष्टो दक्षिणाशिराः सर्व-
शुन् ब्राह्मण. समापयत मे यश्च इति संश्लेष स्रियेत' इति वचनं कुतूहले । 'आर्भवपवमाने औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेन अहृतेन वासशा परिवेष्य ब्राह्मणा समापयत मे यश्च इति संश्लेष अग्नीं सचिद्यति' इति वचनं सुषोधिण्याम् । के. ● सर्वस्वारः नाम वागः मरणकामस्य । सकर्ष. ४।३।५.

● सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि समापनीयः ॥

सर्वस्वाम्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् । १०।२।२३।५८ ॥

भाट्ट्यम्— अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनः कर्णोऽग्निप्रोमो 'मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति । तत्र संश्लेषः किं दिष्टगते यजमाने तद्वत् कर्मोत्पद्यते तत्र परिसमापयित्वापत्तिरिति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगती यजमानस्य स्यात् तद्वत् कर्मोत्पद्यत्वम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यम्, नाजीवता । तस्मादिदमप्युपायवत्, सर्वस्वारेण दिष्टगत्वं च यजेतेति ।

स्वाहोमयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । ५९ ॥

भाष्यम्— स्वाहा तस्य परिसमाप्तिः । उभय द्विप्रत्यक्षशिष्टं ऋतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो कोतेन यजेतेति— आरभ्य परिसमापयित्वापमिष्यास्यथाकार्यैः । तेन समाप्तिरुपार्जनेनेका भवति । अपि चेद्ग्रामान्नापते 'आर्भवे प्रस्तूपमाने औदुम्बरीं सदशेन यासता परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यशमिति सवेध्याग्निं विप्रति' इति । यदि प्रेषमान स्यात्, अद्वाद्यं भवेत् । तस्मात् उपरेण्यद्वात्परिष्कारपरिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, 'अग्निं सोममपहरेयुः, विश्वान्ते-च्छतेति वृषात्' इति । अथ यदुक्तम्, जीगन् कर्ता भवति, न गूतः इति । नेतुव्यते । जीगता वचनं श्लोकम् । आरभ्य परिसमापयति । अतस्तद्गुणोक्तौ परिसमाप्तिः । अत्रह । यदा अग्नौ प्रयुक्तारासदा तावदापरिसमाप्तिस्तेन न ह्यत्र । यदा परिसमाप्तिस्तदाऽप्यौ नास्ति । यः परिसमाप्तेः कर्तेति । अत्रोच्यते । मुक्त-सर्वयैवैवमुत्सवम् । यद्ग्रामात् मुक्तसंशयं जीवन्त वतार मन्थते तैरेवमुत्सवम् । योऽपि परिसमापयति प्रथम परि-समाप्तिशाले जीवति, तस्यापि जीवन् परिसमापनकालेऽ-नुपकारकम्, पूर्वपेषादेवास्व कर्तुंनमुपपद्यते इति । स च पूर्वपेषा जीवतोऽजीगतस्य तुल्यः । तस्मान्जीवति-शायमपि कर्तेति । अत्रोच्यते । जीगतः सर्वदा कर्तुंनमुपपद्यते इति । एतदपि तुल्यमेव । जीगतोऽपि, पुनश्च कर्ता, न शरीरम् । स च पतिवेऽपि शरीरे पुनरोऽस्ति । तस्मात् एव परिसमाप्तौ कर्तेति । अत्रो-च्यते । यजमानस्यमवदशकय द्विद्विष्टयतायुत्तरं तन्म कर्तुम् । अत्रासौदको न प्रापयतीति । नैवदेयम् । याजमानस्यै प्रापयिष्यति यः । तस्माद्दोषः । अथवा, प्रयशमेव परिसमाप्तैरचनम् । ब्राह्मणाः सत्यापयत मे पशुम्' इति । तस्मान्मन्दिच याजमान भविष्यति ।

श्रुतम्— सर्वस्वार्थे नाम एकाहः स्वर्गकामस्य विहितः । तत्र आर्भवंस्तोषशाले 'ब्राह्मणाः समापयत मे यशम्' इति प्रेष कर्तव्यम् । प्रयाय यजमानो द्वियते । तस्मिन्मृते दोषं कर्म समापनीय न वेति पशवे न समाप्यम्, मृतस्य कर्तव्यंश्रुतम् इति पूर्वपक्षे

सिद्धान्तमाह— 'यद्यसंभवि कर्तुं त्वं तत् एयं भवे-दिदम् । जीवनेव तु संश्रयात् शिष्टे कर्तुं त्व-सृच्छति ॥' वरणमरणद्विसमाचरणमेव जीवद्वयस्या-मपि यजमानस्य कर्तव्यम्, तद्य मरणोत्तरकालमावि-न्यपि कर्मदोषे जीवद्वयस्याप्यपि सविधानेन समभति । मन्थमेव च 'समापयत' इति प्रेषेण समाप्तिश्लोच-माना न शक्या वापहोतुम् ।

सोम— कामनामायाजीवेहास्यग्निद्विष्टवो विमु यक्तयं कामविदुरभावे इत्युत्पन्नेः संश्रयतिः । सूत्र-धैरुत्तु— दिष्टयवौ यजमानस्य मरणे सर्वस्वस्व सत्यापन न विद्यते, सर्वस्वापि कर्मणः षीदधिकारकत्वेन मृतस्य अपिश्रायसमत्वात् इति ।

यि— 'सर्वस्वारे मृते कर्तुं त्वय्यता वा समाप्य-ताम् । त्वय्यता स्वाम्यभावेन, प्रेषादन्यैः समाप्य-ताम् ॥'

भाट्ट— अग्नि सर्वस्वार्थे नाम यज्ञः 'मरण-कामो कोतेन यजेत यः यजयित्वा धनामयः स्वर्गं लोकमिषाम्' इति यावन्नेन स्वर्गार्थेना विहितः । अन हि न मरण पशुम्, तस्मान्निष्ठमत्वात् । अनेनेदो दोषात्पशुमश्रय । अतो मरणकाम इत्यत्र अग्नीकृतमरण इत्यर्थः । 'आर्भवे प्रस्तूपमाने अग्निं प्रविशति' इत्यनेन चोपाश्रयिषामात् मरणमनाद्गतया विधीयते । अतश्च मरणोत्तरकाल स ऋतुः समापनीयो न वेति चिन्ताया मृतश्रावित्वपश्चात् कर्तव्यंश्रुतमथात् मरणान्त्येव स्वर्गसापनत्वात् न समापनीयः । इति प्राप्ते, 'आर्भवे प्रस्तूपमाने औदुम्बरीं सदशेन यासता परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यशमिति सवेध्याग्निं प्रविशति' इति वचनेन समापनप्रैपयिषयानास्य च दृष्टार्थ-त्वमाय वैश्विक्कसमाप्तिविधिश्चक्रागवयत्सहलेन च मृतस्यापि श्रवित्वप्रयोगकल्पोपपत्तेः समापनीय एव ऋतुः ।

यत्तु कैश्चित् प्रेषत्वैवास्त्य 'स्थाप्योऽप्येतयः' इतिवत् समापनविधयवत्त्वयित्युक्तम्, तत् ब्राह्मणा इति सजोषनेन प्रियिद्यत्तमतिवन्धात् कर्मकाले प्रयोग-त्वात्पशुत्वेऽपि विहितम् । वस्तुतस्तु समापनदीप्यागवैऽपि

सङ्कलैः क्रन्वयैतयैव वरणमरणयोः प्रकृताविवातुष्ठानात् तद्वलेन च बीजद्वयस्यायामिव मृतावस्थायामपि कृत्विञ्चा कर्तृत्वोपपत्तिः । अत एव ज्योतिष्टोमादिकर्मन्तरेष्वन-
यैव दिसाऽन्तरामरणे ऋत्विग्भिः समापनम् । एवं च प्रेषस्य विधिकल्पकत्वाभावेऽपि समापनस्मारकत्वेनैव दृष्टार्थेतेति ध्येयम् । २२.

मण्डन-- 'सर्वस्वारः समाप्यते ।' २४.

शंकर-- 'सर्वस्वारः समाप्यते ।'

• सर्वस्वारात् परेषु यथा । ('यथा परेषु सर्व-
स्वारात्' ५।३।१२।३६ सूनायः) सर्वस्वारनामकात्
ऋतोः परस्तात् यानि कर्माणि स्वाध्याये विहितानि,
तेषां पाठः पूर्वपक्षे केवलमदृष्टार्थः स्वीकृत्यैव स्यात् ।
तथायुक्तम् । भा. ५।३।१२।३६.

• सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् । १०।२।२३।५८ ॥

सर्वस्वारः ऋतुः शुन.कर्णेः अग्निष्टोमः 'मरणकामो
होतेन यजेत यः कामयेत् अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्'
इति विहितः । तत्र आग्नें प्रस्तूयमाने 'ओदुम्बरी
सदस्रो न वाससा परिवेष्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञं
इति संश्लेष्य अग्निं विशति' इत्याम्नातम् । 'शुन.करण-
स्तोमोऽग्निष्टोमः' इति सोमनापीपाठः । शुन.कर्णस्तोम
इत्येके शाण्डिनः आहु. इति, 'दक्षिणेनौदुम्बरी पचो-
दस्रो न वाससा सङ्गो दक्षिणाशिवाः सविशन् ब्राह्मणाः
समापयत मे यज्ञ इति संश्लेष्य ध्रियेत' इति च
सुनुहूलम् । अस्मिन् सर्वस्वारे यजमानमरणे तदर्थं
कर्म उत्सृष्टयं परिसमापनीय चेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
यजमानस्य दिष्टगतौ मरणे सर्वस्वारास्य ऋतोः समापन
न विद्यते । तदन्तः ऋतुस्रष्टव्य. पूर्णाहुति हुता ।
कुत ? यमणः लीवसंयोगात् जीवेन जीवता यजमानेन
संयोगात् । अत्र च यजमानस्य मृतरात् समापन
नास्ति इति पूर्वः पक्षः ।

स्याद्भोभयो. प्रत्यशंसिष्टत्वान् । ५९ ॥

मरणकामस्य विहिते सर्वस्वारे ऋतौ 'आग्नें प्रस्तू-
यमाने ओदुम्बरी दक्षिणेन पचोदस्रो न वाससा सङ्गो
दक्षिणाशिवाः सविशन् ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ इति

संश्लेष्य अग्नीं विशति' इत्युक्तम् । तत्र यजमानमरणेऽपि
ऋतुदोषः कृत्विग्भिः समापनीयः स्यात् । उभयोः
ऋतोः परिसमापनस्य चेति, प्रत्यशंसिष्टत्वात् वचनेनैव
विहितत्वात् । 'मरणकामो होतेन यजेत' इत्यापराति-
नेव आरभ्य परिसमापयितव्यं इत्युक्तम् । 'ब्राह्मणाः
परिसमापयत मे यज्ञम्' इति जीवता यजमानेनैव ऋतोः
परिसमाप्ति. प्रेषिता । तस्मात् यजमानमरणे सत्यपि
सर्वस्वारास्य समापनं स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

• सर्वस्वारे अश्लेष्यशक्तं बाध्यत्राप्यविवेकः ।
भा. १०।२।२४।५९, • सर्वस्वारे दिष्टगतौ यज-
मानस्य तत्त्वयं शप्तेन कारयितव्यं दृक्प्रान्तरभय
ओदुम्बरीसमापनमिति । नान्यत् । १०।२।२४।५९.

• सर्वस्वारे यजमानजीवदृशायं क्रियमाण-
प्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गताऽऽयुराशासना-
देनं चाद्यः ॥

जीवत्ववचनमायुराशिपक्षदर्धत्वात् । १०।२।
२५।६१ ॥

भाष्यम्-- सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने मृ-
त्येनं संश्लेष्यः 'आद्यास्ते यजमानः' इति विमायुराशी-
वैक्तव्या, उत नेति । किं प्राज्ञम् ? जीवत्ववचन-
मायुराशिपः । कुत ? तदर्थत्वात् । यथाऽऽयुराशास्ते
यजमानस्य प्रक्षर प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान
इत्यावेदयितव्य भवति, तद्यजमानः कथं प्राप्नुयादिति ।
स चायमत्र यजमानो विपरीतमामः मरणकामः ।
तस्मादायुराशीस्य न वैक्तव्यम् ।

यचनं वा भागित्वान् प्राग्यथोक्तान् । ६२ ॥

भाष्यम्-- उच्यते । वैक्तव्याऽऽयुराशी. भागी
दायुराशीर्वादः । आग्नें प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्ट
गतिः प्राथयितव्या भवति । प्रागार्भककालदायुराशास्ते
यजमानः 'आग्नें कालं यावशी यासन्' इति । चोदक-
क्षेत्रमनुपदीप्यते । तस्मात्त्राप्यायुराशीर्वाच्येति ।

शा-- सर्वस्वारे एव मरणकाले जीवदवस्थायं
'आयुराशास्ते' इत्यायुराशीर्वाक्तव्या न वेति संश्लेष्यः ।
तत्र मरणायुराशेन प्रवृत्तय न आद्याग्नि यमपुः ।
प्रागग्नि तु आग्नें कालं यावशी यासन् तमासति ऋतोः

वैगुण्णात् वाचदार्मकाल आद्यासित वमायु । तस्य
दायुशार्थकन्या ।

सोम— मरणानन्तरपश्चिपयवत् ' आयुशशास्त्रे '
इत्यस्य निशचिन्नाया मरणात्पूर्वमपि इत्युच्यते सगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— आयुशसिधौ जीवत्यपि यजमाने अवचन
स्थादायुशस्येत्यास्य, मरुते च यजमानस्य मरणाथैतया
आयुष्य अनपेक्षितवारिति ।

वि— ' मृते प्रमाणाशानो स्थादा, नो मृति
वामनात् । प्रामांभंभाञ्जीवनाथमायुशशास्त्रे भवेत् ॥ '

भाट्ट— वाय तमेव प्रायणीयादौ जीवद्वाया
मृताशने आयुशशास्त्रान्तरे कल्प न वेति चिन्तायाम्,
आयुषो मरणकाल्युपमेनाप्रायणीयत्वात्क्षेप । इति प्राप्ते,
आर्मवशास्त्रपदं च जमातरं वा आयुष्य आद्यासन-
संभवादक्षेप । एवमन्येषामपि फलना ' उक्तप देव
यव्याम् ' इत्यादीनामिह जगति जमा तरे वा आशा
सनसंभवादक्षेप । २४.

मण्डन— ' जीवत्युपरिहासास्यम् । ' इह सर्व-
स्वारे, यजमाने ' जीवति ' सति तृतीयवचनात् प्राक्
वाच्यत् यजमानो जीवति वाच्यत् आयु ' आशा
स्यम् ' आयुशशास्त्ररूपो धनभाग पठनीय एव ।

शुक्र— ' आयुशशीस्वन जीवति । '

ॐ सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर ऋत्वर्थं कर्त
व्यम्, इत्यस्य कर्तव्यम् ॥

गते कर्मास्थियहावत् ॥ १०।२।२४।६०॥

भाट्टम्— अस्ति उर्वस्वार ऋतु, हुन कर्माऽ-
भिनेम । ' मरणकालो क्षेपेन यनेत्, य काम्येतासा
मप स्वर्गं लोकमिषाम् ' इति । तत्र दिष्टमती यज
मानस्य सत्या किं कर्तव्यमिति प्रश्न । भवति चादर्श-
यित्वाऽपि द्वौ पत्नी, प्रभ्रोनेषन्तम् । पक्षद्वयेऽपि गति
भाति, भवति सवया; सर्वानसिद्धावपि भवति । यथा,
को नाप्यय क्वंत् ? क्व नामेय मदी ? किमिदं
कर्ममिति ? तदमिषीयते । गते कर्मास्थियहावत् ।
विद्या गति गते यजमाने, अस्थियहावत् कर्म
मविध्यति । यथा, अस्थियते कर्त्तव्यं त्रिष्वै, नाच्य-
स्तिभि । एष दिक्षामपि गति गते ऋत्वर्थं शपेन वार-

वितव्यम् । नान्यत् । यथा, सुक यजमानोऽन्यारमते,
यजमानेन सतितीहुमरी भवतीति ।

शा— अथ मृते यजमाने कर्मोपे क्रियमाणे
किं वाच्य किं नैति प्रश्नेनैवोपक्रम । अत्रोत्तर—
अस्या अधिकारपक्षे यथोक्त तथा इहापि दृश्यम् ।

सोम— पूर्वोक्तसमापनोपजीवनेन वाच्यविशेष
निरूपणात् सगति । सूत्रे ' गते ' इत्यस्य दिष्टमिति
गते यजमाने इत्यथ ।

वि— ' किं नार्थमप किं वाच्य, मिति प्रश्ने तदु-
त्तरम् । ऋत्वर्थमस्थिवत्कार्यं वाच्यते मृतकत्वकर्म ॥ '

भाट्ट— मृते यजमाने अस्थियते मृताधिकारपक्षे
यथा वाच्यवाच्यविषेक स सर्वोऽप्यस्य दृश्यम् ।

मण्डन— ' सर्वस्वार समाप्यते । '

शुक्र— ' मृतेऽस्थियहावत् कर्म । '

ॐ सर्वस्वारे हुन कर्मो नाम अतिशोम ' आर्मवे
सूत्रमाने औदुम्बरीं सद्दोनेन वाससा परिषेष्टप ब्राह्मण
समापयते ये यज इति उद्येप्य अग्निं विद्यति ' इति ।
तत्र यजमाने दिष्टमती अपि कर्म समापयितव्यमेव ।
१०।२।२१।८-५९ ॥ सर्वस्वारे सूत्रवाक्ये ' आयु-
शशास्त्रे ' इति भागो होत्रा पठनीय एव, सुक
वायोत्तर आर्मवपवमानवर्षना शिजीविषुःवात् (वि)
जमातरे वा फल्य सभवात् ' आयुशशास्त्रे,
उक्तप देवशक्त्यामाशास्त्रे ' इत्यादि सर्वमेव पठनीयम्
(भाट्ट) । वि १०।२।२५

० सर्वानुक्रमणिका (शाकलसंहिताया) कात्या-
यनप्रणीता । कु १।२।१।१८ पृ २८

ॐ सल्लिहादमिरेवित इति न्याय । अयमपि
पवनेनोपनिबद्ध । तथाहि— ' विद्या हि दिनयाऽवाप्त्यै
सा चेद्विनशयवहा । किं पुनं हुन वा याम सल्लिहा
दमिरेवित ॥ ' इति । साहस्री १३५.

ॐ सल्लिहाभारनरन्यायम् । ' यथा सल्लिहा-
विश्य बहुधा भाति भास्वर । तथा धरीरण्याविश्य
नृत्पा खुस्वीश्वर ॥ ' इति । साहस्री ९०९

० सवनानि श्रीमि पञ्चमन्त्रि नर्तयन्तानि । तेषु
वचन ' यथा प्रातः स्वनेन वरुणित, पुण्डरीकेन माध्व-

दिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । छुप् १२।२। १२।३२

* सवनत्रयसवन्धिग्रहार्थता ग्रहधर्माणाम् । ३।६। १।३० मीको पृ १६२८ 'ग्रहधर्माधिष्णम्' इत्यत्र अधिकरण प्रद्वयम् ।

* सति ज्योतिष्टोमे दश चमसा । तत्र मध्यत-
कारिणमास्त्राकाना होवृत्तसोद्गावृत्तजमानाना चत्वार-
श्रमसा, मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छिपोत्तनेष्ट्रच्छावाकामीप्राणा
होत्राणा पत् । तत्र प्रात सवने शुक्रामधिप्रचारे
अच्छवाकचमसवने नव चमसा सवनमुत्सीया
प्रथममिद्राय ह्य ते । सु ३।२।१२।२७

* सवनवत् (५।१।१७।३० सूते भाष्ये च) ।
यथा प्रात सवन दैवामानुषादा प्रतिबन्धात् उरुह्वममाण
माभ्यदिन सवनमुत्कर्षति तथा सातवनीया उ ह्यममाण
प्रातरग्निहोत्रमुत्कर्षेत् इति पूर्वपथ । भा ५।१।१७।३०

* सवनीय पशुमिष्टोमे । आश्विन ग्रह गृहीत्वा
मिथुना चूप परिवीय आग्रय सवनीय पशुमुपाकरोति ।
सवनीये च परिवाणात्तर (अग्नीषोमीयाधैपरिवाणात्)
अप्राकृतम्, यत्र निवृत्त दृश्यते । भा ३।६।१०।३१,

* सवनीया अग्नीषोमीयश्च यदा समानविधानास्तादा
अग्निगुप्तये 'प्राग्मे' इत्यस्य न विकार । १।३।८।२२,

* सवनीया पणव अश्वमेधे प्रय -- अथ
त्परो गोमृगश्च । १।४।२।१७, * सवनीया पणव
(ऋतुपणव) - आमेय पशु अग्निष्टोमे आलम्ब्य ।
ऐन्द्रास पशुधन्व्ये आलम्ब्य । ऐन्द्रो वृष्णि षोडशिति
आलम्ब्य । सारस्वती मेयो अतिरात्रे आलम्ब्या इति ।
३।६।७।१८, * सवनीया पुरोडाशा अनुमकन
निरुप्यते इति । १।२।१।२।३२, * सवनीया

पुरोडाशा ज्योतिष्टोमे प्रतिषवनम् । १।१।४।२०।५४,
* सवनीया पुरोडाशा न तावत् पशुकर्म उद्दिश्य
विधीयते । अथ च पशुत्रयमध्ये विहिता भवति ।
यस्मिन् स्थाने विहिता तत् सन पशुत्रयम ये इति ।
१।२।२।१।१७ * सवनीयाय धर्मा आतिदेशिका,
पुरोडाशदर्शनात् । या ३।२।७।२६ * सवनीयस्य
प्रथममुपाकरण स्थानात् । वटुत्तर दैधम्य, तदुत्तरमन्

वाभ्यस्य, प्रकृतिदृष्टौर्गोपयस्यैव नियामका तराम्बो
नियामकतयाङ्गीकारात् । सायस्क्रे । भाट्ट ५।१।६

* सवनीयाना प्रस्तर प्रासन्निक । यदर्थश्च प्रस्तर-
स्तार्थ्य प्रहरणम्, प्रहरणाद् च सूक्तवाक । छुप्
१।२।१।१६।५४ * न च सवनीयाना सूक्तवाकोऽ
स्ति । पाशुक एव सूक्तवाकस्तेषा प्रसङ्गसिद्धि । भा
१।२।१।१६।५४

* सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरो
डाशो न स्यादन्वेषामेवमर्थत्वात् । १।२।२।२।८ ॥

सवनीये पशो पशुपुरोडाशो न स्यात् न कर्तव्य ।
छिद्रापिधानार्थत्वात् वरोद्धरणेन पशो यच्छिद्रमूलत्वं
तस्य अपिधानार्थं पुरोडाश श्रुत 'सुपिरो वा एतर्हि
पशु यर्हि वषामुरिन्दति, यद् व्रीहिमय पुरोडाशो
भवति, अपिधानायासुपिराय' इति । परतु अ देया
सवनीयपुरोडाशाना एवमर्थं नात् छिद्रापिधानार्थवत्स्य
श्रुतत्वात् छिद्रापिधान सवनीये पुरोडाशे सिद्धम् ।
तच्च 'अनुमन सवनीया पुरोडाशा निरुप्यतेऽपि
हिस्यै अच्छिद्रतायै' इति । ततश्च वृत्तार्थत्वात् सवनीये
पशो पशुपुरोडाशो न कर्तव्य इति पूर्व पक्ष ।

क्रिया वा देवार्थत्वात् । १ ॥

वाशब्द पूर्वपक्ष वाङ्मन्यथ । सवनीये पशो पशु
पुरोडाशस्य क्रिया स्यात् । स कर्तव्य देवार्थत्वात्
देवतासंस्कारार्थोऽयम् । नासौ पशुच्छिद्रापिधानार्थं ।
प्रत्ययपिरोधात् । छिद्रापिधानवाक्य तु पुरोडाशविधा
नार्थे अथवादमात्रम् । सवनीयपुरोडाशी पशुच्छिद्रापिधा
नवाक्यमपि अर्थवाद एव । तस्मात् सवनीये पशो
पशुपुरोडाश कर्तव्य इति सिद्धान्त ।

छिद्रदर्शनाच्च । १० ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च सवनीये पशो पशुपुरोडाश
कर्तव्य । 'वयथा प्रात सवने चरति, पुरोडाशेन
माभ्यदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति तत्रविप्रकर्षरे वाक्ये
पुरोडाश दर्शयति अत तल्लिङ्गम् । तस्मात् कर्तव्य
इति सिद्धान्त । के

* सवनीये पशो अग्नीषोमीयपशुधर्माणातिदेश ।
८।१।६।१३ मीको पृ २१४९ 'देशाय'

इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ७ सवनीये पशौ अग्नीषोमीयस्यस्य लाघस्य ब्रह्मिपः नोत्कर्षः । संकर्षः । १।३।१५. ७ सवनीये पशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते 'आमिमास्तादूर्ध्वमनुयाजेभ्यश्चरन्ति' इति । तत्र नानुयाजानामुत्कर्षः किन्तु अनुयाजादेः सूक्तगण- संयुगाद्गदीनामुत्कर्षः । वि. ५।१।१२. ७ सवनीये पशौ 'विद्वता यूपं परिवीय' इति द्वितीयपरिग्रहानं विद्वता विदधीत । भा. १।३।३।४.

४ सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ॥ सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्वादन्वेषानेवमर्थत्वात् । १२।२।२।८ ॥

भाष्यम्— सवनीये पशौ पुरोडाशो न स्यात्, न कर्तव्यः । कुतः ? छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशोदिच्छिद्रापिधानार्थः सः । एव श्रूयते 'सुविरो वा एवहि पशु', यद्दि वसामुत्तिदति, यद् व्रीहिमय. पुरोडाशो भजन्य- पिधानार्थत्वात्पिसाव' इति । अन्येषा चैवमर्थत्वात् । तत् छिद्रापिधानमन्यैरेन क्रियते, सवनीयेः पुरोडाशैः । तथापि श्रूयते 'अनुसवन सवनीयाः पुरोडाशा निरु- प्यन्तेऽपिहित्वा अचिच्छ्रतायै' इति । अतः कृतार्थ- रत्वात् पशुपुरोडाशो निरुत्ते ।

क्रिया या, देवतार्थत्वात् । ९ ॥

भाष्यम्— कर्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः ? देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थोऽय इत्येतदुक्तम्, 'अपि वा शोपभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेन स्वाहाकार- वदह्नानामर्थसंशोभात्' इति (१०।१।१२३-२४) । न च पुरोडाशः छिद्रापिधानार्थः, प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् । पुरोडाशविधानार्थं वादपामम् । सवनीयेष्वपि पत्यमेवार्थवादमात्रम् । तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ।

छिद्रदर्शनाच्च । १० ॥

भाष्यम्— 'वयसा प्रातःसवने चरन्ति, पुरो- दाशो न माभ्यंदिने सवने, अद्गन्तुवीयसवने' इति तत्र विप्रसंपरे वाक्ये पुरोडाशो दर्शयति । तस्मादपि कार्यं ।

सोम— यथा अग्नीनां श्रौतविधियोऽपिरोधात् न सामप्यान् सर्वान्मार्थानम्, तथा पुरोडाशस्यापि श्रौत-

च्छिद्रापिधानार्थविरोधात् न सामप्यात् देवता- संस्कारार्थत्वं इत्युक्तिभेदः संगतिः । सूत्रे अन्येषा सव- नीयपुरोडाशाना एवमर्थत्वात् छिद्रापिधानार्थत्वात् इति । वि— 'सवनीये पुरोडाशोऽपिदिदो नोत विद्यते ।, अन्यै. पिधानतो न स्यात्, देवसंस्कृतये भवेत् ॥ '

भाट्ट— सवनीये पशुपुरोडाशः अतिदेशेन प्रातः- सवनीयहविर्भिः प्रसज्यते । प्रकृते विहितस्य 'सुविरो वा एतद्दि पशुर्वेहि वषामुत्तिदति यद् व्रीहिमयः पुरो- दाशो भजति छिद्रस्यापिहित्वै' इत्यर्थवादात् छिद्रापि- धानार्थत्वम्, सवनीयहविषामपि च 'अनुसवने सवनीया निरुप्यन्ते अपिहित्वा अचिच्छ्रतायै' इत्यर्थत्राशदेव छिद्रापिधानार्थत्वम् । अतश्च पशुपुरोडाशस्यार्थस्य छिद्रापिधानस्य सवनीयहविर्भिरेव प्रसज्यत् सिद्धेः सव- नीयपशौ पशुपुरोडाशो न कार्यः । 'वयसा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशो न माभ्यंदिने' इति छिद्रापि विरुद्धः । इति प्राप्ते, उभयत्र प्रत्यक्षविरोधात् आर्थवादिक- छिद्रापिधानार्थत्वस्यानपेक्षितत्वात्प्राप्तः, पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारार्थत्वस्य दशमे स्थापितं तच्च चारादुप- कारकैः सोमज्ञैः सवनीयहविर्भिः पुरोडाशकार्यसिद्धिर- भावात् प्रसज्यन्तुपपत्तिः । एवं च 'पुरोडाशो न माभ्यं- दिने' इत्यस्यापि न पाक्षिकत्वकल्पनेति न विरुद्धः । सिद्ध एव चायमर्थः क्वचनसूक्तकाराणां न्यायोपन्यासापूर्वकं विकल्पमभिधानाना मननिराकरणाशोक्तः ।

मण्डन— 'पुरोडाशः कृतोः पशोः । कार्यः ।

शंकर— 'नित्यः पशुपुरोडाशः ।' सवनीये ।

७ सवनीये पशौ सूक्तवाक्यैश्च विक्रियते 'अग्नि- मय होतारमशुणीतायं यजमानः सुतामुदी' इति । टुप्. १।२।१२।३।१. ७ सवनीये पुरोडाशो पिष्टलेन- फळीकरणहोमयोः आमिमास्तादूर्ध्वमुत्कृष्टैस्तुजाजैः सह नोत्कर्षः, अनुयाजाना पश्यन्तत्वात् होमयोः पुरोडाशार्थ- त्वात् उभयोः प्रदोमपेक्षात् सवनाभावात् । वि. ५।१।१५. ७ सवनीयेपु पुरोडाशोऽपि रविभृताह्वानं न कर्तव्यं पशुधेन प्रसज्यन्तिद्वारात् । १२।२।३।१२.

७ सवनीयाग्नीषोमीयपुरोडाशस्य विद्वताग्नीनां रचनापमर्तान् । भाट्ट. ३।३।१०.

* अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धाः पशव ज्योति-
ष्टोमे । तेपा यूपस्तान्म् । यूपन्यायः । भा. ११।३।
३।३-४.

* सवनीयादौ स्तोत्रादौ च सवनान्तर्गते यथा-
सवन स्वरः । सु. पृ. ११८०. * सवनीयादियु
पशुपु अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, आलभतिचोदना-
सामान्यात् पशुवचोदनासामान्यात् च । भा ८।१।
६।१३. * सवनीयादियु यथासवनमेव स्वर भवति ।
सु. पृ. ११८०.

सवनीयादिन्यायः । सवनीयपुरोडाशेषु
पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गः ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयो-
रभ्युत्तिभूतत्वात् । १२।२।१२।३० ॥

भाष्यम्— सवनीये पशो सवनीयेषु च पुरोडा-
शेषु प्रसङ्गे विकल्पः स्यात् । पाशुकं वा तन्त्र सवनीयेषु
प्रसज्यते, सवनीयतन्त्र वा पशौ । कुतः ? विशेषा-
भावात् । नान पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते, न पशुः
पुरोडाशातन्त्रे । उभये स्वतन्त्रा । 'आश्विनं ब्रह्मं रक्षीरगा
निवृत्ता यूप परिवीय आश्रिय सवनीय पशुमुपा
करोति ' अनुसवन सवनीया. पुरोडाशा निरूप्यन्ते '
इति । तत्र यदि कस्यचित्त्र अत्र प्रत्यक्षशिष्टं स्यात् कस्य-
चिदागुमानिकम्, तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टम्, स तन्नी
स्यात्, इतर. प्रसङ्गभाक् । उभयोश्चाभ्युत्तिभूतत्वम् । पशु-
रपि वैकृतं, पुरोडाशा अपि । तेनायमपि विशेषो नास्ति ।
अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यत्रेण कृतार्थत्वादिकल्पः । ननु
वैकृत एवाय पशुः । तत्र वैकृतश्चेदिति सशयवचनं न
सुक्तम् । अत्रोच्यते । अर्धशयितेऽपि संशयवादो भवति ।
यथा 'ईजाना बहुभिर्वैश्वानराणां वेदपरमा. ।
शास्त्राणि चैत्रमाणं स्युर्धोतास्ते परमां गतिम् ॥'
दुष्— सवनीयपशो. सवनीयानां च (पुरोडाशानां)
इतरेषु वा (पुरोडाशेषु) इतरस्य तन्त्रं प्रसज्यते,
इतरेषां वा (पुरोडाशानां) इतरस्मिन् (पशो तन्त्र
प्रसज्यते) । कुतः ? यतो नास्ति ईदृशी चोदना
सवनीयमुपक्रम्य (सवनीय पशुमुपाहृत्य) सवनीयाः
(पुरोडाशाः) निर्वृताया. (इति), यथा पशु-

पुरोडाशस्य (पशो उपक्रान्ते श्रवणम्, येन तन्त्रमध्य-
पातात् पशुतन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । ननु असत्यपि
श्रवणे तन्त्रमध्यपतितत्वात् निशीष्टिवत् प्रसङ्गः स्यात्,
अत आह—) निशीष्टिन्यायोऽपि (१२-२-५) अत्र
नास्ति । तत्र हि प्रक्रान्ते दर्शे कतिपयैः पशुभिः
कृते (सति) ततो निमित्ते (सति) नैमित्तिच्छि
निशीष्टियपतति (तेन) साऽपि तन्त्रमध्ये पतत्येव
(असत्यपि श्रवणे) । इह तु प्रातरनुवाककाले पशु-
सवनीययोः समानकालः प्रक्रमः । तस्मात् विकल्पः
(तन्त्रस्य) ।

पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नात्वात्, तदनर्थकं
विकल्पे स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— पाशुकं वा तन्त्र पुरोडाशेषु प्रसज्यते ।
न विकल्पः स्यात् । कुतः ? तस्य वैशेषिकाम्नात्वात् ।
पशोवैशेषिको धर्मस्त्वान्नाऽऽम्नात. सूक्तवाक्यप्रैयः 'अग्नि-
मद्य' इति । तदाम्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् ।
अन्तरेणापि ह्याम्नातं पक्षे भवत्येव स. अत आमना-
तसामर्थ्यान्त्रियोऽसौ । न च पुरोडाशाशेके तन्त्रे प्रसज्यते ।
स हि मैत्रावरुणेन प्रैवो वक्तव्यः । न च तत्र मैत्रा
वरुणोऽस्ति । 'दर्शपूर्णमासयोश्चरवार ऋत्विजः.' इति
नियमात् । पशौ तु सोऽस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न
किञ्चिद्दिगुण्यम् । पुरोडाशातन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा
वर्धयितव्या, अमैत्रावरुणेन वाऽय प्रैवो वक्तव्यः ।
उभययाऽपि प्रकृतिविरोधः । तस्मात् नियमेन पाशुकं
तन्त्रं प्रसज्यते ।

दुष्— ('इयिता दैव्या होतारः' इत्यय-)
दाशिकं सूक्तवाक्यप्रैयः अग्नीषोमीये पशो ('अग्नि
मद्य होतारमवृणीत' इत्येव) विकृतः । पुनः स
नीये पशो ('अग्निमद्य होतारमवृणीताय सुन्व
यजमानं सुतासुती' इति) विक्रियते । यदि (पशो)
पुरोडाशिकं तन्त्रं स्यात्, तत इदं नित्यवदान्मानं पाशुकिं
श्रवं स्यात् । तस्मात् नित्यवदान्मानं सामर्थ्यात् नित्य-
मवौ (प्रैयः) प्रयोक्तव्यः । (ननु प्रथम्यतामसौ पुरो-
डाशिकेऽपि तन्त्रे, अत आह—) तस्य च मैत्रावरुणेन
कर्त्तव्यं क्रियमाणस्य (साद्गुण्यम्, तादृशेन च) पशोः

सादृश्यात् । न च सयनीयानां नैत्रावदगोऽडिति (तस्मात् वैपुत्रपरिरासप वसुकात्मी) ।

पञ्चोत्र विप्रकर्षस्तन्मध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥
 भाष्यम्—अपि च पञ्चोत्रान्दस्य विप्रकर्षः 'वयथा प्रातःसयने चरन्ति, पुरोहासो न मास्यदिने सयने, अद्वैस्तृतीयसयने' इति । तस्य विप्रकृत्यात् तन्मध्ये पुषेहाद्यानां विधानं युज्यते । प्रातःसयनीयानां तु पुरोहाद्यानां तन्मं प्रातः सयने एवाप्युच्यते, 'अनुसयनं सयनीयः पुषेहाद्या निरूप्यन्ते' इति वचनात् । तन्मध्ये पञ्चोः वातो न पठते, पुरोहाद्याद्गन्धारयो-
 र्यतिरेवात् । इह च प्रातःसयनीयैरेव सद् पञ्चोः संदेहः । इतरे पुनः पुषेहाद्याः अयंदायं पञ्चोः प्रातःसयनीयानां वा सयनमध्ये वसिताः ।

ननु 'आग्निमाहात्म्ये मनुष्यजैश्चरन्ति' इत्यनु-
 याकनासुक्त्यात् वीरोहादिभूमि तस्य प्रथमम् । नैत्राह । अयमपि पाशुपानामनुशासनात्मकः । कथं तावदे । कोमान्ते सारोः प्रतिवर्तिर्यस्ये, 'संस्थिते वरो प्रसारे प्राप्स्यति सस्यम्, अवसरोसताय' इति । या वधुप्राजेघाहृष्टम् सुपते, न वीरोहासिनिः । तद्वरोस्यो न प्राप्नोति । 'प्रासद्रिक च नोरथो-
 दंशयोगात्' (भा. १. १. २. ८) इति । तेषां हि द्वि-
 मचारादूर्ध्वमवसरोः । तद्रेषाश्चोरुर्वाद्ः । प्रातःसयनी-
 यानां तु वैपुत्राया न ते तद्रेषाः । अतो न तेषा-
 मुर्ध्वः । तस्मात् पाशुक तन्मम् । अथ वचननिर्दे-
 शस्मात् भवति । परिदामेवम्, त्रिजरा पावय स्यात्, प्रविततिविशेषे जात च विदुषम् । तस्मात् पाशुक तन्म पुषोहासोपु प्रथम्ये, न विदुष्यते इति ।

द्वेषु—पुष्यन्ति मीषि सयनाति (कर्त्तव्यति
 सयनीयसमाप्तया सर्वसयनीयार्थेऽसमाप्त्या), तत्र इदं
 विमर्शकार्थं 'वयथा प्रातः सयने चरन्ति, पुरोहासो न
 मास्यदिने सयने, अद्वैस्तृतीयसयने' इति । एष
 परोक्तिर्यतेः (प्रातःसयनात्सय-) वा वृद्धीवच-
 नार् विज्ञे । पुषेहासोपु (पुनः) 'अनुसयनं
 सयनीय निरूप्यन्ते' इति (वचनम्) । (तत्र)
 मास्यदिने सयने च सयनीयाः, ते तन्मिमेव प्रथम्यते,

परिसमाप्यन्ते च, प्रातःसयनकाले (तेषां) प्रथमस्या-
 विधानात् । सतीयसवनिशानामपि अयमेव न्यायः ।
 तस्माद्येषा तद्वैरेव सयनयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती तेषां तु
 पशुना सद् चिन्तनं नास्ति प्रथमं प्रति । तेषां पशुस्येव
 कर्त्वी (इत्यस्यैदित्थं तन्मप्यवाधिरात् तेषाम्) । वेऽपि
 प्रातःसयने सयनीयाः, वेऽपि नैत्र तन्मिमेव । कथम् ।
 वेऽपि हि प्रातःसयने एव प्रथम्यन्ते परिसमाप्यन्ते च,
 न (तु ते) पशुस्येव दीर्घकालाः, वचनमाभवात् । दीर्घ-
 कालस्यपी मरति । पशुस्ये दीर्घकालः (इत्युक्तम्) ।
 तस्मात् ए एव तन्पी । यदि चेषा (प्रातःसयनीयपुरो-
 हाद्यानां) दीर्घकालता विधीयते (तथा सति), अनुयाजाः
 तृतीयसयने कर्त्तव्याः इति विधातयं स्यात्, ते च आग्नि-
 माहात्म्ये कर्त्तव्याः, नानियमेव (इत्यपि विधातयं
 स्यात्) इति वाक्यं विधेयम् । पञ्चोः पुनस्तन्मिमेव (सति)
 'अद्वैस्तृतीयसयने' इत्यद्वैतवाचोपपत्त्या अनुयाजा अपि
 (तृतीयसयने) सक्तुभ्यन्ते । तेषां अग्निमाहात्म्ये (यत्रोः)
 प्राये विरोधमात्रं (इह) विधीयते 'आग्निमाहात्म्ये'
 इति । (यत्तु अथ मास्यदिने कारणत्वात्पुनः 'क्षीमान्ते
 सयनेः प्रतिवर्त्तेर्वात्' इति तदनुच्यते) ।

शा—सयनीयः पञ्चः प्रातःसयने मरत्यते तृतीय-
 सयने समाप्यते । 'वयथा प्रातःसयने चरन्ति, पुरोहासो न
 मास्यदिने, अद्वैस्तृतीयसयने' इति सयनीयाः पुरोहाद्याः
 प्रतिवर्त्तं विदितम् । अनुसयनं सयनीयाः पुषेहाद्याः
 निरूप्यन्ते इति मास्यदिनीयानां सतीयसवनिशानां च
 पुरोहाद्यानां तावत्पर्याप्त्यादित्थं प्रथम्यन्तम्, प्रातःसय-
 निशानां वरोधो मियमित्ता विं पुषोहाद्यानामग्निः पशुः
 प्रवद्मी, मयथा कर्त्वी । ते प्रथम्यन्तः पशुस्येव तन्पी
 विदरीतं वेत्ति । तस्य पूर्वमुच्यते नो वस्य या पश्चा-
 दमसिनि. ए तन्पी इत्येषु प्रथमी, तदेह कथं प्रथम-
 मुच्यते. इति विदोषः नाशक्यन्ते । ननु मनामग्निः
 विदोषः पञ्चोत्र-सयने सयनेः ए एव कर्त्वी स्यात् ।
 प्रा मरतिषाः पुषेहाद्या इ प्रातःसयने समाप्यन्ते ।
 अन्तमे प्रथम्यन्तः । सैषम् । वेऽपि वृत्तिसयने
 समाप्यन्ते । 'आग्निमाहात्म्ये मनुष्यजैश्चरन्ति' इति
 वीरोहासिमाहात्म्येऽप्येवैरिवादिता । सयने मरत्य-

विशेषः । उच्यते । पशुरेव तन्नी । तत्र हि 'अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान.' इत्यादिसूक्त-
वाक्येनो मैत्रावरुणकर्तृकोऽमीषोमीयात् पशोश्चोदयेन
प्राप्त. पुनः 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं मुतामुवी
यजमानः' इत्यादिरूपेण विवृतः प्रत्यक्षेण सवनीये पशौ
पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरोडाशाना तन्निखे स्यात् । नहि
तेषामयमङ्ग नापि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति येनायमुच्यते ।
विकल्पेऽपि नित्यवचनानर्थक्यम्, तस्मादनेन पशु-
वैशेषिकान्नाम्नानेन पशुरेव तन्नीति निश्चीयते । किंच
'आग्निमद्यत्वाद्भूर्वमन्वाजैश्चरन्ति' इत्ययमपि पाशु-
कानामेव अनूपाजानामुक्त्यर्थः, तेषां हि अङ्गैस्तृतीयसवने
इत्यङ्गप्रचारकपादैव तृतीयसवनसचय्ये प्राप्ते प्रदेश-
विशेषमान मुखेन विधीयते, पुरोडाशाना रत्नुसवन
निवृत्त्यन्ते इति वचनात् प्रातःसवनसमाप्त्यवगमात्-
द्विषेन अयुक्त तदीयानूपाजोरुक्तविधानम् । तस्मा-
द्दीवाकालदेवात् पशोस्तन्नित्र तन्मध्यवातात् पुरोडाशाः
प्रसङ्गिनः ।

सोम— परिधित्वपुरस्कारेण नियोजने विधियत्
इह सवनीयं पशुमुपाहृत्य सवनीयाः पुरोडाशा निर्व-
त्तयाः इत्येवं यदि पशुतन्त्रपुरस्कारेण पुरोडागविधि-
स्यात्, तदा परिधियमैमङ्गत् पाशुकतन्त्रप्रदणियमः
स्यात् । न त्विह तथा विधिरस्ति । तस्मादणियमः
इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थरत्न— सवनीयपशौ
सवनीयपुरोडाशोपु च प्रमद्रे विकल्पः स्यात्, यतः
पशुरप वैकृतः, तत्रश्च पुरोडाशानामपि वैकृतत्वेन
उभयोरपि प्रत्यक्षभुवचमैकराभावेन अविशेषात् एकस्य
तत्रे परस्य विधि, इत्यत्र प्रमाणामावादिति ।

वि— 'सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनमाह्वयः ।
सवनीयः पशुस्रव तन्नित्र किं विकल्प्यते ॥, पशो-
रेवेति नियमो हेवभावात् विकल्प्यते ।, पुनः प्रैवात्
स्वरप्रसात् पशोरैव हि तन्नित्रा ॥ '

भाट्ट— सवनीयपशु. कथाप्रचारदिभेदेन सवनत्रये-
ऽपि विवृतः, सवनीयपुरोडाशाश्च 'अनुसवन सवनीयाः
पुरोडाशा निरूप्यते' इति वचनेन विदिताः । तत्र
माध्यदिनसवनीकृतानियस्यनिराना तावत् पशुतन्त्रमध्य-

पातात् विरूपमेव प्रसङ्गित्वम् । प्रातःसवनिकाना तु
यद्यपि सदैव पशुनोपक्रमः इति न तदालोचनया कस्य
तन्नित्रं कस्य प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । तथापि
पशुयागस्य तृतीयसवने समाप्यमानत्वात् निशीथिकत्
तन्मध्यवातावगतैर्युक्तमेव पशुयागस्य तन्नित्रत्वम्,
पुरोडाशाना च प्रातःसवने एव समाप्यमानत्वात्
प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम् । पशुयागस्य हि प्रधान-
मेव तृतीयसवने । अनूपाजाआग्निमारुताद्भूर्वमन्वाह्रा-
त्रैव । न चानूपाजाना पुरोडाशीयत्वस्यापि संभवात् पशु-
यागीयमात्रे च प्रमाणामावाः, प्रातःसवनिकपुरोडाशाद्यु-
भूतानूपाजाना तृतीयसवने अप्रसक्तानामेव आग्निमारु-
त्तराज्यत्वविधौ गौरवात् । पाशुसवना तु प्रधानोक्त्यै-
वैकृत्याना आग्निमारुत्तरत्वस्य अप्परकत्वावद्विधाने
लाघयोपपत्तेः । अत एव तदुत्तरकालीनस्य 'अग्नि-
मद्य होतारमवृणीताय यजमानः' इति सूक्तवाक्ये-
स्यापि देशादतिदेशेन प्राप्तस्य 'अग्निमद्य होतारम-
वृणीताय मुतामुवी यजमानः' इत्यादिविधिवि-
द्विकारसूक्तस्य पाठोऽपि पशुतन्त्रस्यैव वितरत्त रामयति ।
नक्षत्र्य पुरोडाशात्तत्र युज्यते, तेषु दार्शिकस्य
'वीता देश होतारः' इत्यस्यैव प्राप्तेः तस्यैव
देशत्रित्तराविधौ 'अग्निमद्य' इत्यादिपदानामपि
विकारतया विधानापत्तेः । अस्मन्मते तु दार्शिक-
स्य देशे अतिदेशाप्रारभ्य 'अग्निमद्य' इत्यादि-
विकारस्य देश्यकरणे एव विधानात्ततोऽतिदेशप्रसङ्ग-
सवनीयपशौ 'मुतामुवी' इत्यादिविकारमात्रस्यैव विधाने
लाघयात् । यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'संरिष्ये
यं प्रलार प्रहरति सख्यम्' इति पाशुहस्यवरोः
प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतन्त्रस्य वितरत्तत्वमि-
त्तम्, तत् स्वरु. पशुमध्यकाधारुणादेव अन्ते प्रतिपत्ति-
दर्शनीयवत्तेर्नासाधारण सवनीयकतन्त्रवितरत्ते लिङ्गमित्यु-
पेक्षितम् ।

नन्वेवं 'दीशासु मूप ङिनति' इत्यादिनां
पशुप्रवाधैर्युक्तेऽदनाधारभूमेः तन्त्रेण पशुप्रयत्नोपा-
रम्भात् अन्ते च स्वरप्रतिपत्तिदर्शनेन तथैव समन्तेः
पशुप्रवाधे तन्त्रेणाग्निं प्रवाहादीनि तन्मध्यवर्तिव-

● सवनीयपदपूर्वाकरणं, आश्विनग्रहोत्तरं द्वितीय-
स्थानाया यूपपरिव्याण पुनः कृत्वा कर्तव्यम् । वि.
४।४।९.

● सवनीयपशुधर्माणां ऐकादशिन्येषु पशुषु अति-
देशः । ८।१।७।१४. मीको. घ. २०० ' अतिदेशः
ऐकादशिन्येषु पशुषु० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सवनीयपशुधिष्यन्तः ऐकादशिन्येषु, द्वैरान्यस्य
दर्शनात् । भा. ८।१।७।१४.

● सवनीयपुरोडाशः अष्टाकपालः प्रातःसवने,
एकादशकपालो माध्याह्निनियः, द्वादशकपालः तार्तीय-
सवनिकः । भा. १०।५।१६।८८, ● सवनीयपुरो-
डाशाः नाम धाना, करगम, परिधापः, पुरोडाशाः,
पयस्या चेति पञ्च हवींषि प्रतिसवनं ज्योतिष्टोमे ।
(एषा पञ्चहविषा पुरोडाश इति नाम पुरोडाशास्य
एकत्वेन अल्पत्राख्यगौणीनिमित्तेन गौणं ज्ञेयम्) ।
३।८।२२।४२. ● सवनीयपुरोडाशाः शाकत्वानामयने

तरसमयाः । ३।८।२२।४३-४४. मीको घ. ३१३६
' मासाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सवनीयपुरोडाशाणां देवताः सूक्तवाक्य उरुर्गै
उत्पद्य एव प्रकाशयिष्यन्ते । टुप्. ११।३।१६।५४.

● सवनीयपुरोडाशाणां निर्वापः हविर्धानसकृदाभ्या मित्रे
शकटे । न तु हविर्धानसकृदवोरप्यतरस्मिन् । भा.
१०।१।७।१४-१६. ● सवनीयपुरोडाशाणां प्रस्तरः
प्रज्ञसिद्धिः । प्रस्तरश्च पश्वर्थः । यदर्थश्च प्रस्तरः तदर्थ-
मेव प्रहरणम्, प्रहरणाद् च सूक्तवाकः । टुप्. ११।३।
१६।५४. ● सवनीयपुरोडाशाणां सूक्तवाकः पाशु-
सूक्तवाक्येन प्रज्ञसिद्धिः । भा. ११।३।१६।५४.

● सवनीयपुरोडाशाणां होमः दशग्रीष्मासिकैरेव पात्रैः
स्यात् न सौमिकैः प्रह्वमसैः ज्योतिष्टोमे । १२।१।
४।१०-११. ● सवनीयपुरोडाशेषु चोदकप्राप्तौ पिष्ट-
लेपकस्त्रीकरणदोषो अनुयाजे. सद् नो मत्त यो, अनु-
याजाना तु आसिमादकादूर्ध्वद्वारपः, दोमघोरतु नोस्वपः,
अनुयाजानां पश्वर्थेनात् होमनोश्च पुरोडाशासार्थेनात् । वि.
५।१।१५. ● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्य पत्नी

श्रुतेन हविष्कृदाह्वानेन प्रज्ञसिद्धिः । १२।२।३,

● सवनीयपुरोडाशाशोः पशोरेव तन्निवा । १२।२।१२.

● सवनीयपुरोडाशेषु तार्तीयसवननियेषु हविष्कृत-
पश्वर्थतया प्रज्ञसिद्धिः भेदेन नाह्वगतया । भा. १२।२।१५
१२-१३, ● सवनीयपुरोडाशेषु पाशु कृतस्वरेव प्रज्ञः ।
१२।२।१२।३०-३२, ● सवनीयपुरोडाशेषु प्रति-

सवनं क्रियमाणेषु हविष्कृदाह्वानस्य आवृत्तिः ज्योति-
ष्टोमे । ११।४।२०।५४-५६. ● सवनीयपुरोडाशेषु

येषां प्राभ्यन्दिनतृतीयसवनयोः प्रारम्भपरिचयान्तां तेषां तु
पशुना सह चिन्तैव नास्ति प्रसङ्गं प्रति । तेषां पशुष्वेव

तन्वी । टुप्. १२।२।१२।३२. ● सवनीयपुरोडाशेषु
शाकत्वानामयनगतेषु वेपथ्वार्थमथिनामस्य मन्त्रे धन्व-

शब्दस्य स्थाने मासशब्दो ग्राह्यः । १।१।१३।२८-३१
वर्णक २. ● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानस्यावृत्ति-

ज्योतिष्टोमे । ११।४।२०।५४-५६.

● सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः ॥
हविष्कृतं सवनीयेषु न स्यात्, प्रकृतौ यदि

सर्वाधी, पशुं प्रत्याहूता, सा कुर्याद्विद्यमानत्वान् ।
१२।२।३।११॥

भाष्यम्-- सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं
न कर्तव्यम् । कुतः ? पशुं प्रत्याहूताऽसौ । पशमप्य-

पतिताश्च सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमानत्वात् प्रज्ञादु-
पयोदप्रते । नार्थः पुनराह्वानेन । ननु नेत्र पशोर्हविष्कृ-

दस्ति औपशार्थो, अवहननार्थो वा । यथा पत्नी तुल्यत्वं
श्रूयते इति संक्षेपं बक्षयति । प्रकृतौ यदि सर्वाधी,
आज्योपचयान्तरवाप्येत्थेव कृत्वा चिन्त्यते । इत्या-

चिन्तयेत् ।

ज्ञा-- सवनीयपरवर्षेन तृतीयप्राग्गोष्ठानन्तरं
आहूता हविष्कृतं तन्मध्यप्रातिना सवनीयपुरोडाशाणां

प्रज्ञसिद्धयेन पुनराह्वयातया इति सिद्धयेन उरु-
विश्रयणा प्राप्यते ।

श्लोम-- सव्यपि एकत्रयेशे मित्वात्तरान्त् पृथक्-
उक्तान् इत्युत्पत्तेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु- यदि हवि-

ष्कृतं प्रकृतौ आज्योपचयान्तरवाप्यां, तदा हविष्कृतं
परवर्षमाहूतेन विद्यमानत्वात् सवनीयपुरोडाशेषु
उरुविश्रयति इति न पृथक् स्यादिति ।

वि-- 'सवनीये पुरोडाशो स्नादाहृतिर्विष्कृतः ।
न वा, उदितेदेवात् स्वा, स्मिन् पदराहानात् प्रवृत्तः ॥'

भाट्ट-- दशमूर्धमासयोः हविष्कृदाह्वानमथथायां
उत्तरदेशप्रागणकञ्च विहितम्, न तत् सान्नाय्यास्यम् ।
वृत्रावित्पथा तत्रदि सर्वाथे तदा परागपि पात्र-
प्रोक्षणानन्तरमतिदेशेन प्राप्यते, अतश्च तदतिदेशेन
सवनीयपद्यानपि पात्रप्रोक्षणानन्तर आहूता हविष्कृत्
तन्मध्यपातिना प्राप्त सननिममाध्यदिनसननिकसननीय
हविषामपि स्नन्त्येतीति न तदयं धृष्याह्वातया ।
सर्वाथेवपत्ते हि हविष्कृदाह्वानं नोरुदेशप्रागणकञ्चम्,
अतिवृ विहारदेशप्रागणकञ्चम्, अतश्च विहारपातिता-
यास्तायां कार्यमित्यसिपत्तेत् सन्नाय्यात् एव प्रवृत्तः ।
यदि हि अना-तत्पररणाटनपातमानार्थं हविष्कृदाह्वान
सुरभ्रदेशप्रागणकञ्चम्, हविष्कृदाह्वानात् च अत्रपात-
करणमाभेधेयता, तदा एकावधत्ते कृते पुन. बचनेन
शाईप्यमुपविष्टायास्तथाः द्वितीयावपातवैश्या पुन-
स्तरदेशप्रागणकञ्चमाह्वानमायतते इत्युच्येमेवैतदशे ।
सर्वाथेवपत्ते तु विहारदेशप्रागणकञ्चसाह्वानस्य तद्-
स्तरमेवैव कार्यसिद्धेयुक्तः प्रयुज्य ।

मण्डन-- 'सवनीये हविष्कृतः ।' पशौ ।

शंकर-- 'हविष्कृत्चेत् पशौ शकृत् ।'

● सवनीयपुरोडाशोपु हविष्कृदाह्वानम नः आवर्त-
नीये न तन्मथ, बाल्मेदात् सवनीयपुरोडाशागाम्
(प्राथ.सवनीयपुरोडाशागतहविष्कृदाह्वानेन माध्यदिन-
सवनीयपुरोडाशागतहविष्कृदाह्वानस्य न सिद्धि. इत्यर्थः) ।
वि. ११।१।२१.

● सवनीयपुरोडाशादीनां लौक्यरोक्ष होमो
ज्योतिष्टोमो षड्विंशतौ पानि, न तु लौकिकेभ्यः
रिमिः । वि. १२।१।७. सवनीयपुरोडाशादिपु
लौकिकप्राग्भेदहचमथे. द्वाविंशत्तथा प्रवृत्तिसिद्धिर्लोहित
ज्योतिष्टोमे । १२।१।१०-११. मीको. घ. २८२८
'प्रवृत्ते न ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिपु' इत्यत्र
अपि शक्यं प्रवृत्तम् ।

● सवनीयपुरोडाशादेशवसानामप्युत्कर्षः आभि-
मात्रादूर्ध्वमनुवाजोऽर्धेनोत्कृष्यमाणे सप्तवाके । ११।

३।१६।५५-५६. मीको. घ. ८२७ 'आमिमास्ता-
दूर्ध्वे अनुवाजोत्तरणम्' इत्यत्र व्यधिकरणं प्रवृत्तम् ।

● सवनीयपुरोडाशादेशवसाना हविर्दिश-पुष्पवदिश-
सराखीवदिशानाम्, आमिमास्तादूर्ध्वमुत्कृष्टानामनु-
वाजानामपरि उदृष्टे सप्तवाके उत्कर्षः कर्तव्यः । वि.
११।३।१६.

● सवनीयपुरोडाशाशदाकलमेव ऐन्द्रबाधनपणे
निवेप न तु निधानार्थं अपूर्वपुरोडाशोत्तमिः । वि.
३।८।१९

● सवनीयपुरोडाशादत्तदेन घाना-नरम्भ-परि
वाप-पुरोडाशा-पयस्वात्ताना पद्यानामपि हविषा
अभिधानात् पुरोडाशागतव्यस्य लिङ्गसंभवात् घाना-
दिष्वपि प्रवृत्तिः । सु. पु. ६३८.

● सवनीयपुत्र-तत्रथा सवनीया पुरोडाशा न
तात्पर्यं पञ्चमं उदितं विधीयते । शप च पशुतन्म
मध्ये विहितं भवति । धर्मिन् साने विहितं, तत्
स्वान पशुतन्मध्ये इति । भा. १२।१।१३०.

● सवनीयहविषां मातृमथव शाकवानामपने ।
भा ३।८।२।४४ घ. ११४०.

● सवर्णेन च (मर्त्येतिनेन) उन्वादितास्य नैव
सर्वात्सवपाति । वा. १।२।१।२ घ. १०९.

● सविश्वरूपक शान हविष लौकिक अलौकिक
च । लौकिकेभ्यः पञ्चमभाषम् । सामान्यरक्षण-शान-
लक्षणाजस्य द्वितीयम् । मणि घ. २०. ● सविश्वरूपक
शानम् । सविश्वरूपक सत्रकारक सत्रसंमक च शान
सविकल्पकम् । तय जातिद्रव्यगुणिकानामपि पयस्यतया
पक्षथा । ब्राह्मणदिनेदेन योदा च । मणि. घ. २१,
'पशो रूपवान्' 'मीलक्षन्ति' 'विश्वोऽपम्' इति
सविकल्पकं सानम् । घ. २२. ● सविश्वरूपकस्यापि
शानस्य प्रमाणत्वं इत्येते नीमाद्यनानां सिद्धान्ते । ऋजु.
घ. ४१.

● सविकल्पकज्ञाने निर्विकल्पकेन सह पूर्वातुभूत
श्वत्सुक्षण तस्य शत्रुसंज्ञान अर्थान्तरमयत्वेन योग्य
तेनोत्पत्ते । निर्विकल्पकं तु न पूर्वातुपयोगेन उल्लघते ।
इति यौद्धाः । ऋजु. घ. ४०.

● सचित्रादिपदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोह । १।१।२।२।३६-३७. मीको. पृ. २११९. 'देवस्य स्वेतिमन्त्र-वाप' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सचित्रादिशब्दां निर्वापमन्त्रगतां कर्मणि सम-पेतार्थका न सन्ति । भा. १।१।२।२।३८.

● 'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' । इदं विशिष्टशक्तिस्विदपदार्थैकदेशत्वकृता नन्व्यानुवादकम् । मणि. पृ. १४६.

● सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति न्यायः । साहस्री ६८६.

● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्रामत' इति न्यायः । गोविन्दभाष्ये १।४।२६ ब्रह्म.

● 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणे सक्रामतो विशेष्यनाथे' इति न्यायेन 'स्वर्गी भवत' 'लोहितोष्णीषा' इत्यादिवत् विशेषणभूतेऽपि रथतरसामत्वे सन्मणं नातुपपन्नम् । वौ. २।३।१२ पृ. ११.

● सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यनाथे विशेषणमुपसक्रामत इति न्यायः । यथा घटाकाशमानय न मण्यकाशमित्या नयनविषये विधिनिषेधौ विशेष्यकारो बाधत् घटादिरूप विशेषणमुपसक्रामत, तथा प्रहृतेऽपि इति । साहस्री. १५६.

● सविशेषणे हि विधिनिषेधौ, सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसक्रामत इति न्यायः । स्वर्गकामस्य भाव-रत्नेन अन्ये विदेश्ये पुच्छे भाष्यत्वासंभवेऽपि 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गे भाव्योपपत्तिः । पृ. ६।१।१२. ● द्वैपीभावानुसृत्यापारे उद्यम-नादौ घृतात् करणं इत्युक्ते 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन द्वैपीभावाविपत्तौ घृतात् करणं इति पर्यवस्यति । एव 'यत्नेन स्वर्गकाम' इत्यापि दृष्टा-द्येनद्रागविशिष्टतया यामस्य अयत्नतयाजादिरूपे कर्तृत्वान्तरे स्वर्गात्स्वर्गापारं चरुणपत्ने सापनत् 'सविशेषणे हि०' इति न्यायेन स्वर्गोपपत्तौ पर्यवस्यति । एतन्मूलक एव भावनामप्यनिर्दिष्टं च करणतं इति

प्रवादः । इति यत्तु तत्र । कु. २।१।१।२ पृ. १२६, ३।३।४।१०.

● सद्यश्शब्दः रूढे भाष्यते । सया वया इति अनभिष्टवता दर्शयति । भा. ४।१।१।४।३६.

● 'सस्यं नाश्रीयात्' (आश्रयणाकरणे) । सकर्ष. ३।१।१२.

● सस्यादिषु कर्षणान्यावृत्तित्वतो भूयानुपकारकत्वं वर्धयति । वि. १।१।१।७.

● सस्यभेदेन आश्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे भेदेन वर्तन्मम् । सकर्ष. ३।१।८. मीको. पृ. ८५२. 'आश्रयण एकस्मिन्नपि संवत्सरे०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' ।

अन एतागनेवार्यो निशयते- सत्स्वपि दशमं पुत्रेषु सैव वहतीति । (अत एतद्वगम्यते विनाऽपि कार्ययोगितेन सहशब्दप्रयोगो भङ्गनीतिः) । वा. ३।२।१।४।३६. ● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र पुत्राणां बोद्धव्यदर्शनात् । वि. ३।१।४।४। अयुक्तमिदं प्रत्यक्षविशेषादिति केवलम् । ● 'सहैव दशमि पुनैर्भारं वहति गर्दभी' सहयोगि या तृतीया सप्तम्यर्थेणाम् । सु. पृ. ४।२. ● 'सह पशुनात्सभते' इति साद्यन्ते सवनीयकाले प्रयाणाम्बन्धे सवनीयपदुरिव पूर्वमालम्ब्य, स्थानात् । सवनीय, अग्नीषोमीय, अनुबन्ध इति क्रमः । भा. ५।१।६।१३ वर्णक २. ● 'सह भोजनं भार्गव्यमित्त्रे' अनात्वार उदी-च्यनात्म् । वा. १।३।३।७ पृ. २०४. ● 'सह शासत्या प्रक्षारं प्रहरति' इति शासत्याप्रहरणं प्रतिपत्तिः, न अर्थकर्म, दर्शपूर्णमासयोः । शासत्याप्रहरणाधिकरणम् । ४।२।४।१०-१३.

● सहाधिकाराधिकरणम् । दवस्यो कर्मणं सहाधिकारः । पत्नीन्यायः । परचयधिकरणम् ॥

स्वस्तोतु यच्चनादेशकर्म्यं स्यात् । ६।१।४।१७॥

भाष्यम्-- स्वस्तोतुमात्रेण दवती इत्येव तारात् स्थितम् । तत्र संदेहः किं शृणु पत्नी यजेत, शृणु

यजमानः, उत संभूय यजेतामिति । किं प्रातम् ?
 प्रथमत्वेन । उतः । एकवचनस्य विवक्षितत्वात् ।
 उपादेशत्वेन कर्ता यजेतेति श्रूयते । तस्मादेकवचनं
 विशिष्यते । यथा न द्वौ पुरुषौ संभूय यजेयाताम्,
 तथा अनापि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ति, द्रूमः । स्ववतोऽह
 वचनादिकर्मणं स्यात् । वचनात् तयोः सहक्रिया । एव
 हि स्मरति 'यमं नाथं च कामे च नातिचरित-या' इति ।
 तथा 'सह धर्मं श्रितया; सहापत्यमुत्सादयितव्यम्'
 इति । उच्यते । स्मृतिवचनेन न क्षुतिवचनं युक्तं
 याधितुम् । नेति द्रूमः । इह किंचिदकर्म स्त्रीयुक्तक-
 नेन, यथा दर्शपूर्णमासौ ऽप्योतिष्ठोम इति । यत्र
 पत्यवेक्षितेन यजमानवेक्षितेन च आच्येन होम
 उच्यते, तन्नाम्यतरामाथे वैयुग्यम् ।

ननु पुंशो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाऽयम्, स्त्रिया
 यजमानायाः पत्यवेक्षितं भवित्यतीति । नेत्याह ।
 नायमीदित्युपसंस्कारः । ईक्षितुः संस्कारे यदि, तदैव
 स्यात् । आऽयुपसंस्कारश्चायम् । युग्युक्ती ईक्षितारी ।
 तन्नाम्यतरामाथे नियतं वैयुग्यम् । सर्वाङ्गोपसंहारी च
 प्रयोगवचनः । तन्नैतत् स्यात् । स्त्री यजमाना पुमात्
 परिनिपत्याच्यवेक्षितारम्, पुमाच्च किञ्चिन्वेवेक्षिनीमिति ।
 तच्च न । पत्नीति हि यद्यस्य स्वामिनीत्युच्यते, न
 स्त्रीता । पत्नीति संवर्धयत्युच्यते । यजमान इति च
 स्वामी, न मीतः । तस्मात् स्त्रीयुषवीरेकमेवजातीयकं
 कर्मैति । तत्र युक्तिहान्यायाः कश्चिद्यथा कथाविरसंभूय
 यजेत । इति प्राप्ते, इदमुच्यते । यस्तथा कश्चिद्धर्मः
 कथाचिरात्सह कर्तव्यः सोऽनया सदेति । तेन न क्षुति-
 विशेषः स्मृतेरिति गम्यते । अथ यदुक्तम्, केरलस्य
 पुंशोऽपि चार, केरलस्याश्च स्त्रियाः । यजेतेत्येकवचनस्य
 विवक्षितत्वादिति । तत्परिहृतव्यम् ।

इदं तादव्यं प्रथमः । यजेतेत्येकवचने विवक्षिते,
 कथं षोडशमिर्भैतिवगिभः सह भागो भातीति । एव-
 मुच्यते, प्रतिवारक क्रियाभेदः । यजमानानेन पदापानं
 परिक्रमादीम् कुर्वन्, यजते इत्युच्यते यजमानः ।
 आप्यरंजानेन युर्वन् अप्यरंजुर्न स्त्रीत्येवमुच्यते । यथा
 संमरणमेव कुर्वती स्याती पत्निकं करोतीत्युच्यते । यस्

च वारकस्य च आत्मीयो व्यापारः, स एकरचने
 विवक्षिते, एकेन वर्तव्यो भवतीति । एवं चेद्यावान्
 व्यापारो यजमानस्य, तावान् न संभूय कर्तव्यः ।
 एकेनैवो दानमानोऽपरेणपारः । द्वास्तौ वा शते, एकेन
 पत्युपसंहारत् अपरेणापि पत्युपसंहारिति । इह तु पत्नी-
 व्यापारोऽन्य एव । न तत्र पत्नी प्रवर्तमाना यजमान-
 स्येकत्व विहन्ति । यथा अद्यपुराणवद्वेषु प्रातर्मानः ।
 अदस्यं च सह पत्या यद्यन्यम् । मध्यमं हीद दंपत्यो
 र्धनम् । तत्र यावोऽवश्यं सह पत्या कर्तव्यः । इतरथा
 अन्यतरामिच्छाया त्याग एव न संयतैत । तथा हि
 द्वितीया पत्या विना त्यागो नैवात्रक्यते । यस्य
 द्वितीया पत्यस्तिस्र, तत्र कृतव्याम् एका करिष्यति ।
 कर्तव्यकारार्थेषु नैव दोषः । समरन्ति हि तानि
 शर्वथेति ।

दृष्टुं— पत्नी आच्यमथवेक्षते, यजमानश्चेति तस्मात्
 द्विवेक्षणसंस्कृतमान्य प्रयोगाद्भवम् । एकवेक्षणे वैयुग्य
 स्यात् । पत्नी च न या कश्चित् । किं तर्हि ? यत्न-
 स्वाभिग्या पत्नीशब्दं स्मरन्ति । एव यजमानशब्दमपि ।
 तस्मात्प्राप्त कर्तृत्वमितिकर्तव्यतापेक्षायाप्यवगतम्, तादृशं
 प्रयोगवचन उपसंस्कृति । अथयन्तानुपसंहारस्युक्तं ।
 कथं व्यापारान्तरे अन्तरर्थादीना कर्तृत्वात्तैकवचनस्य
 नास्ति विषयत्व । पत्नीयजमानशेहेत् य क्वचिवागमने
 देवतोद्देशे च व्यापारः स एव इत्येकस्यैव विवक्षते ।
 तस्मात्पत्नी देवतोद्देशेन परित्यागं युषीदितरे याव-
 मानम्, नैव विरोधः स्यात् । तस्मात् द्वयोः कर्तृव-
 युक्त्यादिविरोधः । 'अवश्यं च पत्या सह यद्यन्यम्'
 इत्यादिस्वरुक्तो प्रथमः । कथम् ? उक्ताहकाले एवात्मनो
 र्वचनेन द्रव्यकारण्यं प्रतिपादितम् । 'यमं नाथं च कामे
 च नातिचरित-या' इति प्रतिपादितत्वात् । यस्यागः
 स इतरेतसंसृष्टवारेण । कथमेकरचनम् । द्वयोःक्षेत्रयोः
 संसृष्टवर्तता । तत्रैकरचनमुच्यते एव सर्वांगभिन्नार्थं
 सिधुवकारकाभिप्रायं वा । तयोश्च विभागः प्रतिविष्टः
 'न भर्ता सह निमज्जेत' इति । तस्मात्तास्ति भिन्नयोः
 वर्तता ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १८ ॥

भाष्यम्— ऋग्नि खलपि इत्यते 'योक्त्रेण पत्नीं सनन्नाति, मेत्रया यज्ञानान् मिसुनन्त्यथ' इति । यदि स्त्रीपुत्रावेकत्र, योक्त्रेण मेत्त्रलायाश्च विभागो वाक्यन् गम्यते, मिसुनन्त्यथ । तदैतस्त्रीपुंस-साधनत्रे कर्मण्युपपद्यते, नान्यथा ।

सौम— पत्न्या न प्राभाकरमत इव अनुमति मात्रेण कर्तव्य (पत्यु), अनुमते यन्निवाद्यत्तर्तमाभावेन अनुमत्या तदनुद्गगच्छेऽपि अप्तर्थादिन्यु याग कर्तुंदायुवपत्ते । अतो न केवल मचनानेनैव देवतो-हेतोर्न द्रव्यभाग कर्तव्य, किंतु पत्या अपि इति व्याप्त्येन ततो कर्तव्यम् । ससृष्टस्य अघतरथाग माग न न स्वतः नियते, किंतु उभययोगेनेति प्रत्येक उभयेन जगारस्तु अयथवस्तुतया वाच्येन कृत्याया जिज्ञास प्रत्येकपर्य, सानामायेन तस्या उभयन व्यासक्त्यात् कर्तव्यमिति ऐक्योपपत्ते । सूत्रार्थस्तु— स्वतो द्रव्यतो आगनेक्षणान्तरम्भादिन्यवचनान् ऐक्यकर्तव्यं सह प्रयोगे स्यादिति ।

वि— 'दधित्वा पुष्य कर्षे सह वा, ऽऽग्यात-सत्तया । उष, इमेनमेगुप्यात् कर्षेक्य देवैक्यवत् ॥'

भाट्ट— त्रिदे द्वयोरप्यधिकार, किं दधती पुष्यक पुष्यक यथाज्ञाता उत सह इति चित्तायां स्वर्गदाम पत्नीवाचस्य एतन्म्य पुष्यवन् अग्निश्चिन्तयेऽपि आग्नेयैवात्तस्य तस्य गुणभूतोवादेयकर्तृगामितेन निरग्निनात् एकेक्य प्रयोग । इति प्राप्ति, प्रत्येक-प्रयोगे अघतरकर्तृकावावेक्षणान्तरम्भादिपदाप्यलोपेन वेगुप्यापत्त, अघतरेश अयनरस्य परित्रयदिना उपगने च पत्न्येक्यमायान् स्वातिवसायित्नी-यनमा-अघत्रयोगानुपपत्त अद्रव्यकर्मण्ये सहैव प्रयोग । न हि भाग्यवेक्षणगतीना कर्तृस्वरकरवन्, येन तत्प्रयोगे श्वरस्य ल्यपेन । अतुपमत्तान्तु उभय-कर्तृकप्रयोगेण अघतरिषया प्रयोगम् । यत्र तु अघतरयोगनिष्पन्ननेन दधतिप्रयोगे तत्र इत्यस्य पत्नीवचनवेदति 'गुणैवे च' (१०।२।७।६) इति उपपन्न परित्रयपुनरुपपत्तिकागवेक्षणोऽपि न

सर्वेन तथा कल्पनाया प्रमाणमस्ति । साहित्यस्य पुण फलैश्वर्या स्मृत्यादिप्रमितत्वात्, 'घर्मे च' इत्यादि-वाक्यपर्यालोचनया च तयो संसृष्टप्रवत्वात् विभाग प्रतिषेधश्च सहैव प्रयोग । अत एव उभयव्यत्यस्य संसृष्टत्वात् द्रव्ययोगे दक्षिणादागदौ च उभयोरैव कर्तृ-त्वम् । यत्तु भाष्ये द्वादशशते पत्न्यव्यासदेकेन अग-णापि तावदेव इत्येव विभाग कथित, स द्वादशशत-स्यैव विहितत्वात् तत्रापि उभयो ससृष्टत्वत्वोपपत्ते उपेक्षित । द्वादशशतद्रव्यनिवृत्तौ वा भाष्यतार्थपर्यं । यद्यपि तत्स्वारस्यात् पुंस एव त्यागे कर्तृत्वम्, तस्मा अपि अनुमतिद्वारा तत् इति केषाचिन्तम्, तन् अनुमते पत्न्यव्यासध्वनत्वात् तद्द्वाराश्वे प्रमाणमावेन पूर्वाधिकरणयुक्तादिताधिकारमद्वापत्त उपेक्षितम् । यत्तु आख्यातोपात्त एकत्र सहाधिकारे नावकल्पते इति, तत्र, एकत्रचनश्रवणादेव द्वययो व्यास-वृत्त्येवैतौ कर्तृत्वस्य कल्पनात्, इत्यथा कर्तृमेदात् सपत्न-द्विवचनाद्यापत्ते । अत एव क्रियाश्रितयो कर्तृवत्ता-श्रवणार्थे आघदयकत्वात् कर्तृत्वयो एव आघदय-सिद्धयर्थे लक्षणागतीत्युच्यते तत्रैव पाठिकैकत्वावयव, 'क्षीमे वसानो' इत्यादौ तु अगत्या, क्वचित् उदाधये ऽपि । अत्र च कर्तृत्वं कृत्याअघतरसमनियत आग्ने-पाधिरूप द्रव्यम् । न तु कृत्याअघत्वनेव, तत्र प्रत्यात्न इतिभेदेन मेदात् आघतराश्रितितानुपपत्त । तस्मान् सह प्रयोग ।

मण्डन— 'द्वयार्थाय यति सह ।'

शरुत— 'द्वयार्थाय सहयोगी ।' अथो अर्थि-क्रिया ।

० सहासुष्टीयमानेषु प्रयोगेषु घर्मेरिगोरे भूदगा सधर्मसम् । १२।२।७।२२. मीको १ ३०६० 'भूमेऽनुपद-लय' इत्यत्र अधिपत्य इत्यप्यम् ।

० सहाकात्याय । एककृत्वात्कृत्यात् उदाहरण-अपदपि च प्रपच्छति । न्यायसमम् ।

१ सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव प्रहणमिति न्याय । यथा समप्रमाणमिति । अथ दाशरथे समस्य प्रहण न तु पाशुपतस्यप्रयोगे,

रक्षमणसहचर्या इत्यन्यानि बोध्यमिति संक्षेपः ।
साहस्री. ६६.

● सहजा दक्तिः, 'शक्तिवादः' मीको. घृ. ३८१० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मणि. घृ. ४१.

● सहज्यानुभवद्वयं वाक्येभ्ये प्राञ्जल्यवस्थां एक-
जातीयवर्तमानधर्मयः कर्त्तव्यः । यदार्थास्तुतमन्यायः ।
भा. ५।१।१।१२-३.

● सहभावः विवर्तः । एकस्तावत् उभापि
प्रधानभूते । अपरः दावपि गुणभूते । अन्यः एकः
प्रधानभूतः इत्येव गुणभूत इति । या. ४।२।४।१०.

● सहभोजनम् । क्षेमनामुच्छिष्टरत्ने, तद्वृत्ते च
अच्छदोपाम्बुभ्ये प्रत्यवेगेन सहभोजनात् स्थलीनीत्यल्ले-
खनयोः अनुष्ठानयोः भवति । या. ३।५।१०।४३.

● सहभोजनानि (एकपाने) आचरितुं भवन्ति ।
चित्तमन्यस्य अनुत्तरमिति, तदेतद्विज्ञानापात्रेषु नैनं समं
वति । भा. ३।५।१०।४३.

● सहयोगे च तृतीया तस्य गुणभावः । यत्र
द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । भा. ४।२।४।१०.

● सहवासी तु पञ्चमः । प्रदक्षत्यातिरिचमहा-
पापरिणः अपरिहृत्य अनाचारः उदीक्षानां दाक्षिणा-
त्यानां च । या. ३।३।३।७ घृ. २०४.

● निनापि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात् ।
अप्या 'सहैव द्वाभिः पुत्रेभारं वहति गर्दभी' ;
तत्र हि एतान्मेवार्थो विहायते, तस्यपि दशसु पुत्रेषु
चैव वहतीति । या. ३।३।१।४।३६.

● 'सहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः' । संकर्म. २।१।
२.२. ● 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः न कतुपरः
अद्विवचने ; संकर्म. २।१।१२. मीको. घृ. ५३
"अभिवचने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्र-
शब्दः न कतुपरः" इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● 'सहस्रस्य भ्रमा अस्ति' इति मन्त्रः सर्वविचित्रं
अभिवचने । संकर्म. २।१।१४. मीको. घृ. ५३
'अभिवचने 'सहस्रस्य भ्रमा अस्ति' इति मन्त्रः ।
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सहस्राधिकस्य आधाने दानस्य अपरिमितत्वं
नाम । ६।७।१।१२३-२५. मीको. घृ. ९२२

'आधाने दक्षिणानां अपरिमितानां सहस्राधिकत्वम्'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सहस्राध्यापतिग्रहणस्यै एवैकस्य एवशा सर्व-
धर्मानुष्ठानम् । वि. ५।२।२.

● सहस्रमण्डपः इति पदप्रयोगं सहस्रसंज्ञम्
भक्तिं मण्डपे शेषः । संकर्म. २।१।१।३.

● सहस्रयत् । यथा अतिप्रायः सहस्रमहानि ।
'अतिप्रायेण सहस्रसायनेन यजेत' इति अतिकेदरि
सहस्रे सस्त्रशब्दे दृष्टः । भा. १०।६।१।३।३७.
(तत्र हि प्रमाणान्तरेण संख्येयत्वव्यवहारं अल्पिने सस्त्र-
शब्दे गीत्या इत्या प्रयुक्त इति निश्चीयते । के)

● सहस्रसंवत्सरं कर्म दिवसेभ्यो बलवन्वितं यम् ।
भा. ६।१।२।५.

● सहस्रसंवत्सरं तदाद्युपास्य भव्यान्मनुष्येषु ।
६।७।१।३।३१ ॥

'पञ्चपञ्चमत्तत्रिंशत्तु वीचसराः' इत्युक्त्या तावन्त
पञ्चदशाः, तावन्तः सप्तदशाः, तावन्त एकादशाः इति
यावन्तः 'त्रिंशत्तामस्य सप्तसप्तत्वर' इति त्रिंश
सुत्रात्मन्येव नाम सर्वं सहस्रसप्तत्वरं प्रतिपादितम् । (पञ्च
पञ्चासत् नाम २५० । तत्र २५० त्रिंशत् + २५०
पञ्चदशाः + २५० सप्तदशाः + २५० एकविंशत्
= १०००) मनुष्येषु तावत् आपुषः अर्धमत्रात्
ये तदासुषः तत् तावत् सहस्रसप्तत्वरस्यैव आपुषेया
तेषां तदासुषः गन्धर्वादीनां सहस्रसप्तत्वरं सप्त स्यात्, न
मनुष्याणां इति प्रथमाः पूर्णवशः ।

अथिया तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् । ३२ ॥

'पञ्चपञ्चासत्तत्रिंशत्तु सप्तसप्तत्वर' इत्यादिना उक्तं
सहस्रसंवासरं सप्त तादासुषा गन्धर्वादीनां स्यात् इति
पूर्वपक्षं मूत्रेण फलं 'अथिया' इति चादेन निरूप्य
द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । याज्ञिके कर्मणि तदधिकारान्
सप्त मनुष्यस्यैव अधिकारात् मनुष्यधर्मः मनुष्याणां सप्त
धर्मः सहस्रसंवासरं स्यात् । गन्धर्वादीनां तु नात्र-

धिकार । वैद्यकोक्तस्यायनसेवनेन तु मनुष्या दीर्घमायुर्लभ्यते सत्र च करिष्यति ।

नासामध्यात् । ३२ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र रसायनसेवनसिद्धाना मनुष्याणां नेव धर्म इति द्वितीय पूर्वपक्षे निवेशति । न मनुष्यधर्मं सहस्रसंवत्सरम् । असामध्यात् मनुष्याणां तावद्दीयितुं सामर्थ्याभावात् । नापि रसायनानां एतावत्सामर्थ्यम् । येन सहस्रसंवत्सर जीवेयुः ।

सत्रन्वादर्शनात् । ३३ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र रसायनसेवनसिद्धाना मनुष्याणां धर्म इति द्वितीयपूर्वपक्षे निषिद्धे रसायनसिद्धानां तावदायुष्यं सै स्मृति इत्यनेन विशेषकथनार्थं सूत्रम् । सत्रं घादशनात् रसायनानां तावदायुषां सब घस्स अदर्शनात् । रसायनानां जठराग्निवर्धनादिसामर्थ्येऽपि सहस्रायुष्टवप्रदानसामर्थ्यं गच्छति भावः ।

स कुलरूपं स्वादिति काष्णोजिनिरेकरिमन्नसंभवात् । ३५ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र मनुष्यधर्म एव । परतु स एतद्व्यवस्थां स्वात् । एकस्मिन् पुरुष असभवात् । सत्रारम्भमनुष्याणां कुलैरेव जनिष्यमाणैः पुत्रपौत्रप्रभोत्रादिभिः सहस्रसत्रं सत्रपर्यंतं तत्सत्रमनुष्ठयम् । एव कुलानां कल्पसहस्रसंवत्सरं सत्र इति काष्णाजिनिरेकाचार्यो मन्यते स्म । यथा अथेऽपि कुलनरपरामृता धर्मा भवन्ति तन्म । वृत्तौ तु स कुल्य इति पाठः । तत्र कुलैः भ्रजं कुल्य, कुलधर्म इत्येवार्थः । अथ तृतीय पक्षः । अपिवा वृत्तनसंयोगादेवस्यैव प्रयोगः स्यात् । ३६ ॥

सहस्रसंवत्सर सत्र मनुष्याणामेव, परतु कुलधर्मस्यात् इति तृतीय पक्षे पूर्वसूत्रेण प्राप्त अपिवाशब्देन तिरस्कर्तुं सत्रं विशेषमाह । एकस्यैव वृत्तनसंयोगात् एकस्यैव प्रयोगः स्यात् इत्येवम् । इत्यनेन यागेन एतेकस्य यज्ञमानस्य संयोगो त्रिधीयते 'य कार्त्स्न्येन विधिमुपसर्द्धं यवन स एवाभिव्रियते' इति । तस्मात् एकस्यैव स्थितिभूतस्य प्रयोगः अनुष्ठानं स्यात्, न कुलस्य इति तृतीयोऽपि पक्षः अनुक्त एव ।

अत्र भाष्ये अन्येऽपि धेवित् पक्षा आशङ्क्य निराकृता । तद्यथा- एव तर्हि एतदभ्यवसेयम्, वचनप्रामाण्यात् एतत् कर्म कुर्वता आयुर्वर्धते इति । तन्न न प्रमाणाभावात् । नहि एतदभ्यवसेयं वाक्यमथैव प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः प्रमाणम्, अथवा विध्वानर्थक्यं भविष्यतीति । नानर्थक्यम् । सत्रमपि पादरूपाक्याभ्ययनादेव सत्रादृष्टं भविष्यति । तथाहि सामायेन अदृष्टं कल्पयितुं लघीयं, न तु कर्मणा आयुर्वर्धते इति विशेषादृष्टकल्पना । अथवा आनर्थक्यमेव अभ्युपगम्येत कामम्, न युक्तिगूय फलकल्पनम् । अथोच्येत । अर्धतृतीयाणि यतानि (२५० मनुष्या सम-) दीक्षिष्यते, चतुर्भिर्धैर्षं समाप्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयेत, 'चतुर्विंशति परमां सप्तदशाधरा सत्रमासीगन्' इति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं ह्यप्यिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम् । अभ्ययनात् फलमस्ति इत्युक्तम् । तस्मै वैषा कल्पनेति । इति ।

'अपिनाऽवृत्तरनसंयोगात्' इत्येतावदेव सूत्रं कुतूहले । न कुलरूपं, केनापि एकन यज्ञमानेन यागस्य वृत्तनसंयोगः न संभवति इति । इति तदर्थः । विप्रतिषेधान्तु गौणोऽन्यतरं स्वादिति एतुं कायन । ३७ ॥

सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चासत् विद्वत् संवत्सरा' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चासच्छब्द संवत्सराब्दे श्वेत्यनयो अन्यतरं शब्द गौणः स्यात् । विप्रतिषेधात् । नहि कथाऽपि शुक्त्या मनुष्येऽपि सहस्रसंवत्सरपरिमितं मायुः कर्माद्युत्पन्नयोग्यं संभवति । तस्मात् संवत्सराब्दे वा संवत्सरा यकालात्वात् स्यात्, पञ्च-पञ्चासच्छब्दं चतुष्टयं वा अन्वयसंख्यावाचि स्यात् इति एतदुक्त्या आचार्यो मन्यते । जैमिनेरपि संमतमेवेदं गौणम्, एतदुक्त्याप्रसङ्गं तु पूजार्थम् । पूर्वसूत्रयोः संवत्सराब्दे मुख्यार्थकं स्वीकृतं । तद्विराट्कार्थं गौणं पुनश्च ।

संवत्सरो विच्छास्त्रियात् । ३८ ॥
सहस्रसंवत्सरे सत्रे 'पञ्च-पञ्चासत् विद्वत्-संवत्सरा' इत्यादिवाक्ये पञ्च-पञ्चासच्छब्द संवत्सरा

शब्दो वा अन्वयतो गौगः इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । तयोः कतरो गौग इति अवधारणार्थं विचारे क्रियमाणे संवत्सरेः संवत्सराशब्द एव गौगः स्यात् । विचालित्वात्, विचलनशीलः न्यूनाधिकसंख्याकदिनपट्टिवः संवत्सरो भवति । यथा सावनः षष्ट्यधिकसप्ततपदिनैः, शीघ्रपञ्चषष्ट्यधिकसप्ततपदिनैः, चान्द्रः चतुष्पञ्चाशदधिकसप्ततपदिनैः इत्यादिः । पञ्च-पञ्चाशत्-शब्दस्य एकैनाप्युने न भवेत् तस्मात् स मुख्यार्थक एव । तस्मात् संवत्सराद्यौ गौगः स्यात् ।

मासाः प्रकृतिः स्यादधिकारात् । ३९ ॥

सहस्रसंवत्सरे सन्ने 'पञ्च-पञ्चाशत्कलिष्ठतः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सराशब्दो गौगः स्यात् इत्युक्तं पूर्वसूत्रे । अथ षोडशो गौगोऽयं इति विचारे प्रकृतिः संवत्सरा स्यात् । क्रिरूपः स्यात् । मासाः, मासरूपः स्यात् । संवत्सराशब्देन मासा आह्वा इत्यर्थः । 'गौमासः स संवत्सराः' इति अधिकारात् गवापयनप्रकरणे उक्तत्वात् ।

नैगोऽपि पशो मुच्यते । माससहस्रेण स्यशतिर्वर्षाणि चरदारश्च मासाः भवन्ति । दारामिहात्मोमपूर्वेषामेषां व्यनुष्ठानाय समर्थ एतावदानुः पुरुषस्य यतो न संभवति ।

एवं तर्हि संवत्सराशब्देन द्वादशसहस्रानि आह्वानि, पञ्च-पञ्चाशतो द्वादशाहा मविष्मन्ति । तथा च 'द्वादश वै रामवः संवत्सरास्य प्रतिमाः' इति श्रूयते ।

अस्मिन् षष्ठे षष्ठी सहस्रेण द्वादशाहैः त्रयस्त्रिंशद्द्वयानि चरदारश्च मासाः स्युः इति अनुष्ठानबोधयामासुः स्मरन्ते, तथापि उक्तवाक्ये संवत्सराशब्दस्य साक्षात् प्रतिमासाशब्देन संशोभात् सहस्रं द्वादशाहा प्रतीयु न शक्यते । त्रिष्टयद्वादशदिशाब्दश्च दिक्ते दृष्टाः, न द्वादशपदे । इति अत्रापि षष्ठो न युक्तः ।

अहानि वाऽभिसंरयन्त्यात् । ४० ॥

सहस्रसंवत्सरे सन्ने 'पञ्च-पञ्चाशतः त्रिष्टयः संवत्सराः' इत्यादिवाक्ये संवत्सराशब्देन मासो वा द्वादशरात्रिचतसृदासो वा आह्वा इति पक्ष वाच्येन निरस्तवन् विद्वान्ब्रह्म । सहस्रसंवत्सराशब्देन सहस्राष्टयवाक्यानि

अहानि आह्वानि । अभिसंरयन्त्यात् । 'अभिसंरयं त्रिष्टयः' इति भाष्यम् । त्रिष्टयि अहनि संवत्सराद्यौ दृश्यते 'आदित्यो वा सर्वे ऋतवः । स सर्वे च उदेति अथ वसन्तः, यदा सप्तमोऽथ शीघ्रः, यदा मध्यदिनोऽथ वर्षाः, यदाऽपराह्नोऽथ शरत्, यदा अस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ' इति । अत्र सर्वे ऋतवः अहनि संपादिताः । सर्वे च ऋतवः संवत्सराः । तस्माद्दहः संवत्सराशब्देनोच्यते । अहःसहस्रेण च वर्षद्वयं नव मासाः दश अहानि च भवन्ति । तस्मात् सहस्रसंवत्सरा नाम सहस्राह सत्र इति सिद्धान्तः । के.

० 'सहस्रसंवत्सरे तदनुष्ठानमसंभवत् मनुष्येषु' (६।७।१।३१) इत्यत्र सहस्रसंवत्सराशब्दस्य अहःसहस्रवाचिता वक्ष्यते । सु. पु. ७।१०. ८ सहस्रसंवत्सरे 'ऋत्विज उपसायन्ति' । संवत्सरास्ये 'पत्नय उवाचन्ति' । अ. ८।१।२।१८८.

० सहस्रसंवत्सरास्यत्रे मनुष्याणामेव अधिकारः, संवत्सराशब्दस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१।३१-४०. मीको. पु. २९८ 'अधिकारः विशुद्धनामनेः' इत्यत्र अधिकारण ब्रह्मण्यम् ।

० सांवत्सरिके चयने आग्नेयसूक्तानां चयने एव विलिखेयः, न तृषस्थाने (संकर्म. २।१।३६) । तानपि ब्रह्मचरसंन्यासस्य गायत्रिचिते गायत्रिसंन्यासे च आह्वानि, नेतरच्छब्दस्त्वानि । एव यीर्ष्यामस्य त्रिष्टयचिते त्रिष्टयच्छब्दस्त्वान्येव, एवं पशुकामस्य जायतान्येव सूक्तानि, नेतसपि । संकर्म. २।१।३०.

० सांविज्ञायिकानि नामपदानि, यानि निरुद्धानि तेषां चिन्ता तद्व्यपदेशाधिकरणे । वा. १।७।३।४ पु. ३२२, सु. पु. ४३०.

० साकमेधं नाम चातुर्मास्येषु तृतीयं पर्वं । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवादीनि चत्वारि पर्वानि । वि. ७।१।३. ० साकमेधे अनीकवती, सातपनीया, यद्-मेधीया चेति इदयः क्रमेण प्रारम्भेण दिने सायं च कर्त्तव्याः, सप्तसप्तम्या एव । चातुर्मास्येषु । अ. ५।१। १।१।९-२३, ० साकमेधे भूयते 'एतद्वत्साक

एकपाल ' इति । तत्र वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं मह्यं उक्तं वाद्यग्राहाधिकस्येति । वैश्वदेविकस्य मह्यं मिति प्राप्तं, वाद्यग्राहाधिकस्य एककपालस्य मह्यं इति विद्वत् । ७।१।१२३ ० साकमेधेषु अग्निप्रणयनमपूर्वं ' आहवनीमाद्वाऽग्निं प्रणयते (त) ' इति विहितम् । न प्राहुः नापि लौकिकम् । अतिदेशप्राप्तं प्राहुः कृता पुनरपूर्वं कर्तव्यम् । वि ७।३।९ वणक २

० साकमेधेषु अनीकश्यादीनां सयस्कालत्वेन न ह्यहकालम् । (सोम) औपदेशिककालबलात् उरदेशस्य चोदकात् बलप्रज्ञात्, औपदेशिककालैकत्वज्ञापनात्, ' प्रात मध्यदिने साय ' इत्येकत्रिंशोपणस्य विरक्षितत्वात् चोदकप्रतस्य आनुमानिकस्य ह्यहकालत्वेन प्रयत्नेन वाक्येन वाच्यं । दुपू ५।१।११।१९-२२

० साकमेधेषु अनीकश्यादीनि प्रात काले ' अग्नयेऽनीकप्रते प्रातरष्टाकपाले निर्वपेत् ' इति । वि ५।१।११, ० साकमेधेषु (यद्यन्वसे च) उक्तत्वेदिरस्ति ' उग्रानवपन्ति ' इत्यनारम्भध्रुतेन वाक्येन उक्तत्वेऽग्रामग्रहणस्य विहितत्वात् । ७।३।९, ० साकमेधेषु ' एतद्वाह्यं एतद्वाह्यं, एतद्वाह्यं एककपाल ' अन्नं वैश्वदेववद्यग्राहणस्योपदेशककालाद्वाह्यस्य वद्यग्राहणस्येन्द्राग्राहणस्य च साधनादधिककालस्य अतिदेशः, न तु अथवाद्मानस्य । ७।१।४-५ ० साकमेधेषु पूर्वदिनेकत्रिंशानि भोगि कर्मानि किं ह्यहकालानि उक्तं सयस्कालानि इति निणयः । भाट्ट ५।१।११ ० साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपाल । भा ७।१।४।२२

० साकमेधपर्वगतगतवर्तनीयो कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोक्तम् । ५।१।११।३०-३४ ' सातपीयायाप ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ० साकमेधपर्वगतप्रघामयो चात्रुर्मास्यगतयो अग्निप्रणयनं अपूर्वमेव, न टाणिकं न लौकिकम् । वा ७।३।११९-२५

० साकमेधीयैरुपाले वाद्यग्राहाधिककपालं घर्माणामतिदेशः । ७।१।१२३ मीनो पृ २००

' अतिदेश साकमेधीयैककपाले वाद्यग ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० साकमेधीयैन्द्राग्राहकपालयो वाद्यग्राहाधिकसाधनादधिककालस्य अतिदेशः । ७।१।४।२२ मीनो पृ २२० ' अतिदेश साकमेधीयैन्द्राग्राहकपालयो ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० साकमेधीयन्याय । चात्रुर्मास्येषु साकमेधीयानामानीकश्यादीनां सयस्कालता ॥

त्रिभुक्ति प्रकृतिधर्मत्वात् तत्काला स्यात् यथाशिष्टम् । ५।१।११।१९॥

भाष्यम्— चात्रुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्वं । तस्यापयग (पूर्वेण) ' अग्नयेऽनीकप्रते प्रातरणकपाल, मरुद्भ्यः सातपनेभ्यो मध्यदिने चर, मरुद्भ्यो गृहमेधिस्य सगता दुग्धे सायमोदनम् ' इति । तत्र संदेहः किमेतद्वाह्यकाला इत्यं उक्तं सयस्काला इति । किं प्रतम् ? विहितस्वकाला भविष्युर्महतीति । यथा शिष्टम् । यथा प्रकृतिरुक्ता, तथा विभुक्ति स्यात् । प्रकृतिधर्मो हि सा । तस्मात् या विभुक्ति सा द्रष्टव्या भविष्युर्महतीति ।

दुपू— सयस्कालेना सयस्कालेन वक्ष्यति (५।४।३।२०-२४) । अतस्तेनैव सयस्कालेनास्यनिर्णयः उच्यते । द्वैहकाल्यमनुगृह्यन् षोडशभोगिभ्यः वाक्ये । यदि हि तत्र द्वे षोडशास्यो स्याताम्, स्यादेव द्वैहकाल्यम् । इह तु द्वौ प्रात कालौ विद्यते । तमनुगृह्यन् चोदकप्रतं न शक्नोति दाधितुम् । अतो द्वैहकाल्यं भविष्यति ।

अपिवा क्रमकालस्युक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विद्येतनुमानात् प्रकृतिधर्मलोप स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— अहं कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते प्रातमध्यदिने सायमिति, क्रमेण ते एकस्मिन्नहनि इति प्रतीयन्ते । यथा देवदत्तं प्रातरपूर्वं मद्ययति, मध्यदिने त्रिविधमन्नमश्नाति, अन्नगृहं मोदकान् मद्ययतीति, एकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तस्मात् सयस्कालं एवमासीयतां विभुक्तयः । द्वैहकाल्यं हि चोदकप्रतं आनुमानिकं प्रयत्नस्य सयस्कालतया वाक्येन ।

दुप्— प्रातमध्यदिने साय इति वाक्यात् उच्चरि
वात् एवस्मिन्नेव अहनि इति प्रतीतिर्भवति । अतुच्चरि
वाचु न भवति । तस्मात् प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदक
प्रातमातृमानीक नाश्वते द्वैवदशकथम् ।

कालोत्कर्ष इति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पदस्यैव प्रात साङ्ग
श्रूयते, तथा मध्यदिने साय चेति । उत्कर्षो भवि
ष्यति । यथा एतेषु कालेषु साङ्गम् । न च द्वयहकाल
साया वाप । एवसाङ्ग प्रात अनीकरत्तमुपक्रम्यते,
द्वितीयस्य प्रातर्भवते । एव सातवतीया पूर्वेयुगमध्यदिने
उपक्रम्यते, अत्राद्युगमध्यदिने यवयते । तथा एवमधीये
सायमुपक्रमण पूर्वेषु, साय याग अपरेषु इति । ननु
वाक्यात् एवमहर्गमभते इत्युक्तम् । उच्यते । पश्चात्
सामर्थ्यनिती हि वाक्याद्यो भवति । न चात्र पदाय-
साध्यमन्ति, तेन एवमहर्गमभते ।

दुप्— एव आह, उपपदप्रत्ययार्थं तस्मिन्
वाहनि इत्युगमत्तान् भावितरेषा ।

न तत्सम्भवात् । २२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कस्यात् । तत्सम्भवात् ।
एवकालसंघटनानि प्रभावानि वाङ्गी सहा श्रूयते ।
कथम् । साङ्ग हि प्रधान प्रात काल श्रूयते तथा मध्य
दिने साय च । नाङ्गानि प्रात कालादियु । तत्र अय
कालेषु अत्रेषु अयकालेषु च प्रधानम् न साङ्ग तेषु
कालेषु कृत स्यात् । तस्मात् सद्यहकाल एव एता
वितृणय इति । अपि च 'वाह साङ्गमेधे' इति
श्रूयते । तत् सद्यहकालम् उपपद्यते ।

दुप्— प्रातमध्यदिने इति प्रयोगमुन श्रुति । स च
प्रयोग प्रात काले निधीयते । तत्र यदि पूर्वसिन् प्रात
काले प्रक्रम्य उक्तसिन् परिष्माप्येत, तथा सति
प्रातमध्यदिनापराह्ण्य साङ्गानि न कृतानि स्यु । तत्र
अङ्गाना प्रभावप्रस्ता वा श्वते । तस्मात् यस्मिन्नहनि
प्रातसयम् तस्मिन्न परिसमाप्ति ।

आ— 'वावाविदेशतस्तासा प्राप्नोति ब्रह्म
कालना । प्रात श्रुतिर्विधीयन्न नामात्रान्यानुते
रिय ॥' इति प्राप्ते, श्रूम । 'साङ्ग प्रातिष्ठित

वर्ग प्रात काले निधीयते । स चापिदोषात्
तन्नेण सर्वस्वैको भविष्यति ॥' तस्मात् स
देशात् सद्यहकाल ।

सोम— इहापि चोदक एवातुक्रमा इति प्रत्यय-
स्यात् सति । सति प्रमाणे कसमप्येऽपि कर्मा
न्तरागमो युपने, दौकममये अगुष्ठितनिशीष्टिवत् इति
पूर्वपथ । कालस्य प्रयोगपरनामपेयसाङ्गप्रधानभावनाया
अन्वयन अङ्गप्रधानयो एककालम् एवादेशे वदते ।
तदिह द्वयहकालत्वे वाच्यते । तस्मात् औपदेशिक
कालत्वप्रकारात् आतिदेशिकद्वयहकाल च वाच्यम् ।
सूनार्थस्तु— यथा प्रकृति ब्राह्मण विद्या तथा
अनीकरतादिभिः कृतिरपि तत्काल स्यात्, विद्वते
प्रकृतिचमत्कारिति ।

नि— 'साङ्गमेधप्रतिस्तो ग्रादे स्यु सद्य एव
वा । प्रातसद्यैर्दोषोऽह्नो सन्नात्, प्रकृतिवत् द्वयहे ॥
गाङ्गमुत्पातुरोधन प्रातसद्यैर्विधानत । शीघ्र सद्यस्य
मप्यु चोदकत् तेन दुःकम् ॥'

भाट्ट— नातृमोऽप्यु साङ्गमेध तुवीप पर्व । तत्र
कारिण्या वीणमास्या काश्चिद्विष्टयो विहितः । तातु
य नमापेनेन यायेन 'य इष्ट्या' इति वाक्यरशेन
अपठितम् सद्यहकाल एवेत्यविधादम् । वाणि तु 'द्वयह
साङ्गमेधेन यवते' इति वचनेन तत्पूर्वविधानतं धानि
कमपि 'अग्रमदनीकृते प्रातरष्टाकाला निर्वपत्,
मरुद्व्य सातवनेभ्यो मध्यदिने वधम्, मरुद्व्यो यद-
मेधिम्य सर्गसा तुप्ये सायमोदनम्' इत्येवविधाकथ-
यत्रविहितानि, तानि हि ब्राह्मणानि उक्त सद्यहकालानि
इति क्रमविशेषोपविधयता सद्येह प्रकृतिप्रासत्यात् द्वयह
कालम् । ७ चात्र अयवितृणीति पाप (५।१।७) ।
तत्र हि य इष्ट्या इत्यादिकाव्येन साङ्गप्रयोगस्य वीर्ण
मास्यादिकालविधानात् आतिदेशिकद्वयहकालप्रयुगहे च
तद्वापयसङ्गत् युक्त सद्यहकालपरम् । प्रकृते तु प्रातसदि
कालकत्वस्य दिनद्वयेऽपि संभवात् द्वयहकालमेव ।
अतश्च सद्येदसा प्रातसदिकालेषु यशशागमि अन्वादान
कृता चतुर्दश्या प्रातसदिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् ।

कर्ममध्ये कर्मांतरारम्भस्तु 'द्वयह साकमेधेन' इति वचनात् नैव दुष्यति । यदि तु प्रसङ्गतिद्धिराशङ्क्येत तदा अस्तु त्रयोदश्या प्रातः सकृदेव अन्वाधाप्य चतुर्दश्या प्रातरादिकालेषु यागा । अङ्गानुष्ठानं तु पूर्वाङ्गाणां अनौक्यत्वा सह, उत्तराङ्गानां तु सातपनीयया सह । यद्दमेधीयस्य तु अपूर्वैतदादेव नाङ्गापेक्षा । अन्वाधानं तु आन्वयभागायै इति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशीप्रभृति द्वयहकालं पृथक्प्रयोग इष्टियत्वं पूर्वपक्षे कर्तव्य इति चरति । तेषां 'द्वयह साकमेधेन' इति वचनानुपपत्तिः । इति प्राप्ते, एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गततत्प्रयोगस्य द्वयहकालरूपपक्षे औपदेशिककालेऽत्र बाधापत्तेः सद्यस्कालरूपम् । न च सायंप्रातः शब्दयोः अन्वयत्वेन एकवचनात् तत्त्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्त-मध्वनिपदप्रायपाठादेव एकवचनान्तवनिर्णयोपपत्तेः । 'द्वयह साकमेधेन' इति साङ्गस्यैव द्वयहकालरूपश्रुतेश्च । अतश्च विशेषणस्य एकरत्वस्य विवक्षितं वात् सद्यस्काल एव एता इष्टयः ।

मण्डन— 'प्रातरादियमि सय ।' १३.

शंकर— 'प्रातरादिश्रुतो सय ।' १५

● साकप्रस्थायीय दक्षिणपूर्वमासविकार । तत्र स्विष्टकृद्विद् नास्ति । भा ३।५।२।१३ ● साकप्रस्थायीय सानायस्य गुणविकार । वा ३।५।२।१३ ● 'साकप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम' इति गुणविशिष्टो दक्षिणपूर्वमासावेव । तयोरेव गुणात् पशुम्, न कर्मांतरम् । भा २।३।४।१-११ ● साकप्रस्थायीयेऽपि सह प्रस्थानं गुणसमाधेयं । भा २।३।४।१० । साकप्रस्थायीयेऽपि सानाययमनवदाप्य कुम्भीभ्यामेव साक प्रस्थीयते इति एवमभिधीयते । वा ● साकप्रस्थायीये अमाशास्वाविकारे उपायुयानो न श्रूयते । भा १।०।८।१७।६ ● साकप्रस्थायीये चतसृभिर्द्विपय कुम्भीभिः सह आहवनीयमभिष्रभ्य कुम्भीभिरेव होमं कार्यं, न जुहा । सर्वहोमश्च, न तु दोषोऽवस्थापनीयः । अथौत्स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं नास्ति । यि ३।५।२

● साकप्रस्थायीये उपस्तरणामिधारणे स्विष्टकृत् न सन्नि ॥

तेष्वेव शेषकार्याण्युपस्तरणामिधारणे च कर्तव्यानि, कुम्भीतो दास्यत्वे तु महणसमये उपस्तरणादिसंभवात्, साकशेषस्यैव चोदकानुग्रहाय त्रीदं तु युक्तवत् । इति प्राप्ते, 'अभिकाम माहेद्रायानुब्रूयाद्भावेयद्र यत्' इति प्रेषो इत्यभिक्रमणकाल एव विधानानुपस्तरणदे संशोपादानस्य च कालातिप्रान्तेर्नं कार्याणि । सकर्ष १।३।४.

● साकप्रस्थायीये कुम्भीभिरिति सायंप्रात-दोहयोरनुवाद् ॥

कुम्भ्या प्रदानकरणत्वपूर्वपक्षोत्तरमात्रा नित्यत्वे । दोहयो द्वित्येन दोहनकाले कुम्भ्याधिक्यमात्रात्सह कुम्भीभिरिति प्रदानकाले कुम्भीबहुत्वश्रवणाद्दोहेऽप्ये कुम्भ्यो प्रदाने चाप्ये । अत एव दोहकालीनं कुम्भ्या संस्कारांतरविधानं संगच्छते । तयोरेव प्रदानार्थे तु सुकृत्संस्कारस्यैव प्रकृतितं प्राप्तेस्तदानथक्त्वं वैकृतेन प्राकृतबाधो वा स्यात् । पात्रमेदे तु समुच्चयः । इति प्राप्ते, 'सायदोहाम्या चरति प्रातदोहाम्या चरति' इति वचनात्पतिदोह द्वे द्वे कुम्भ्यावित्येव दोहकाले एव तावता पारणार्थं कुम्भीबहुत्व सामर्थ्यात् प्रातः प्रदानकाले शेषकार्यापनयार्थमनूयते । इदं च चतुर्णामपि दोहानां प्रातरेव प्रचार इति पक्षे, कालभेदेन प्रचारे तु प्रचयशिष्टसंख्याऽनुवाद् । सकर्ष १।३।३

● साकप्रस्थायीये दास्यत्वेरेव होमो न कुम्भीभिः ॥

सुचोराग्नीहोस्तेऽवस्थापनपूर्वकं कुम्भीप्रहणान्तासां मेव प्रदानकरणत्वत्वेन 'मध्वमेन पलाशावणेन जुहोति' इत्यादाविव सूचं प्रत्याभवात् । भाष्ये तु सह कुम्भीभिरभिष्रामान् इति वाक्ये उपपदविभक्त्यपेक्षया वारकं विभक्त्येकीयस्यत्वात् कुम्भीनां प्रदानकरणत्वमुक्तं तत्रौदितं मात्रम्, यत्तु वाक्यम् 'यापत्य कुम्भ्यं स्यु तावन्ति दास्यन्त्याण्युपकल्पन्ति स्युस्तावन्तो ब्राह्मण दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुराधोऽयोरुत्तिमन्तुद्रुयु' इति, तत्र दास्यन्त्याणां करणत्वेनाश्रवणात्स्युपकल्पितिरुद्धार्था । यातुस्तस्यु 'यत्तु कुम्भेर्जुहोति तन्निष्कृत्यं दास्यन्त्येण होतव्यं मनिष्ट्यतापे' इति कुम्भनि दास्यन्तं दास्यन्त्यस्य

होमकरणत्वेन विधानाहुपकल्पात्ना प्राणागमितरघ्राहण-
कर्तृकानुहोमेवैव करणत्वम् । अप्युक्तैः तु होमे
'कुम्भ एव वर्यं कुम्भीसंस्थातोऽधिकस्य दास्यानस्था-
नुपकल्पात्, कुम्भनिन्दा तु ब्राह्मणकर्तृकानुहोमपर,
तस्मात् कुम्भीभिरास्यानैश्च होतयम् । इति प्राप्ते,
'दास्यमेव होतयम्' इति वाक्ये ब्राह्मणकर्तृकत्वादि-
विशेषणविशिष्टोद्देशानुबन्धाश्रवणाच्च, होमेऽनुहोमे च
दास्यानमेव करणम्, तावन्तो ब्राह्मणा इति स्वध्वर्यु-
साहित्येनाप्युपपन्नम् । तेनैकोऽध्वर्युः अनुयादन्येऽनु-
शुभुः । पलाशवर्णस्य तु होम एव करणत्वेन धनवत्
सुप्रस्थान्नापत्तम् । संकल्प. १।१२.

॥ साकंप्रस्थाधीये दोह्योरेव सह प्रदानम् ॥
'साकंप्रस्थाधीयेन यजेत' इति अतस्व कर्मेनामनः
सहप्रदाननिमित्तकरत्वादास्यस्य दोह्योश्च सदैव प्रदानम् ।
'आग्नेयेन पुरोडासेन प्रचर्वाग्नीये सुवी प्रदाय सह
कुम्भीभिरभिद्रामघ्राह' इति पौराण्यस्योत्पत्तिव्यत्ये-
ऽप्यनर्पयथादिकस्यो वा । इति प्राप्ते, कुम्भीभिः
गुरु परतः प्रस्थानस्यैव दास्यत्वात्तच्छेदकनोद्विप्रवेदेन
नामव्योपयसौ आग्नेयस्य सह प्रदाने मानाभावादोह्योरेव
सह प्रदानम् । संकल्प. १।१।१.

॥ साकंप्रस्थाधीये प्रेषत्रयं यथाकालं विमज्ज्य
प्रयोक्तव्यम् ॥

तदिति प्रेषत्रयं 'इन्द्रायानुमूह, आश्रावय, इन्द्र
यज्ञ' संततं वक्तव्यं न विरम्य 'सतत वक्षोर्धारा
नुहोति' इत्यादौ विरामादर्शनम् । इति प्राप्ते, यथा-
कार्थमेव वक्ष्य सामर्थ्यलक्षणम् लिङ्गात् । तस्य च
शक्यत्वाद् बलवन्नात् अभिक्रमणसमकालिकत्वं तु पुरोऽनु
वाक्यप्रैपत्येव, अन्वयोत्तरानुवादानाम् । 'संततमाह'
इति तु समासवचनं 'तस्यैवदत्तं प्रयाजा इज्यन्ते'
इतिवदिति मूले सितम् । संकल्प. १।१।५.

॥ साकंप्रस्थाधीये स्विष्टकृद्विडं च तद्वत् ।
१।१।२।१३ ॥

दर्शविकारः साकंप्रस्थाधीयो नाम यागनित्येपः ।
तरिभन्तु साकंप्रस्थाधीये तद्वत् उवाचमज्जनत् स्विष्टकृच्च
इहा च तयोः समाहारः स्विष्टकृद्विडम्, तत्र भवति ।

सर्वप्रदानेन शेषामावात् । 'आज्यभागाम्या प्रचर्ये
आग्नेयेन च पुरोडासेन, अग्नीये सुवी प्रदाय, सह
कुम्भीभिः (चतसृभिः) अभिद्रामघ्राह' इति तत्र
वचनम् । तस्माच्च शेषकार्यम् । सिद्धान्तसूत्रम् । के.

॥ साकंप्रस्थाधीयाधिकरणम् । साकंप्रस्थाधीये
सर्वस्य इवियो हुतत्वेन शेषाभावात् न शेष-
कार्यम् ॥

साकंप्रस्थाधीये स्विष्टकृद्विडं च तद्वत् । १।१।
२।१३ ॥

भाष्यम्-- दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवते 'साकंप्रस्था-
धीयेन यजेत' इति । तत्र संदेह किं स्विष्टकृद्विडमस्ति,
नास्तीति । अग्नीति नूनम् । नून' ? दर्शपूर्णमास
विकारो हि साकंप्रस्थाधीयमिति । परं प्राप्ते, अमः ।
नास्तीति । नून. ? अशेषत्वात् । सर्वोदनाचाशोपत ।
कथम् ? एव तत्र ध्रुवते 'आज्यभाराग्न्या प्रचर्या-
ऽऽग्नेयेन च पुरोडाशोनाग्नीये सुवी प्रदाय सह कुम्भी-
भिरभिद्रामघ्राह' इति । तस्माच्च तत्र शेषकार्यमिति ।

वा-- अगणस्यथा नित्य स्विष्टकृद्विडं गानाया
दवदीयते । तद्वग्निकारश्च साकंप्रस्थाधीयः । अतः
इहापि अवदात समित्येतावत् विशेषणानुस्यवाद्वाया-
मतिदेशः क्रियते । तद्वदेवाशोपतार्थेन स्थात् । सर्वदा-
नदशोपतेति । एव दात सर्वदानम्, होमार्थे प्रवर्षतः
सह कुम्भीभिरिति, अत्रवचस्येन दोहस्य कुम्भीम्या
सहेति विदषदशोपहोम विदधाति । अतो न शक्य
किंचिच्छेषविशुम् ।

सोम-- सूत्रार्थरतु- साकंप्रस्थाधीयेऽपि स्विष्ट-
कृदादिक तपाऽनुवाज्यदेव न कर्तव्यमिति, 'तद्वत्'
इत्यनेनैव व्यातिदेशिकी संगतिः स्पष्टा ।

वि-- 'आगामसह कुम्भीभिरिति शेषक्रिया न
वा । जुहावदानाग्रजागिष शेषक्रियोविता ॥,
कुम्भीषु शेषासंक्षिप्तेः साकंप्रस्थाधीयमेति । न श्विष्ट-
कृद्विडं कार्यमग्नीध्रं सुसूक्तजनतः ॥'

भाट्ट-- दर्शपूर्णमासयोः 'साकंप्रस्थाधीयेन यजेत
पशुकाम.' इत्यत्र महत्तत्र पत्न्य विधीयते । तस्य च
'आग्नेयेन प्रचर्वाग्नीये सुवी प्रदाय सह कुम्भीभि-

रमिकामेत्' इति वाक्येन सानाख्याङ्गभूतमभिक्रमण-
माश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भो निरूपकत्वेन, अयत् सर्वं
मनूयते । वाक्यमेदं न, निघातत्वाद्भिषिष्टभावना
विधायाद्वा इत्युक्तं द्वितीये । तदत्र सानाख्याङ्गत्वया
स्विष्टवृत्तादिशेषकार्याणि कर्तव्यानि न वेति चि तावाम्,
अभिनमणे कुम्भीवाहिर्येऽपि आहवनीयदेश गत्वा
चतुरस्रच आदाय एव होमानुष्ठानात् शेषसद्भावन कर्त-
व्यानि । इति प्राप्ते, न अत्र अपूर्वमभिक्रमणमाश्रय,
भेदत्रमणामावात्, अपि तु सानायपप्रयोगाङ्गभूत
मव । तादृशाभिक्रमणस्तु कुम्भीना साहित्य च
कर्तृभिक्रमणकालीननयनसंस्कारार्थम्, नाप्यत् । नयन
मपि च नेदमपूर्वम्, अपि तु दृष्टाथ तलभाय सुक
त्यागानुवादाद्योक्तप्रयोगाङ्गभूतसुन्दणनयनमेव । अतश्च
कुम्भीना उक्तसंस्कारायाश्चानुपपत्त्या अभिप्रेतयुक्त-
पृतीकनत् सुकनार्यदशेषाथतावत्या तस्यैव हविषो
ऽपि ह्यनदानवत् प्रथमप्रतिपाद्यत्वात्तमते सर्वहोमाव-
सावात् न साकप्रस्थाथीयप्रयोगे सानायस्य शेषसायाणि ।

मण्डन-- ' साकप्रस्थाथये च न । '

शंकर-- ' साकप्रस्थाथये च तदत् । '

● साकाङ्क्ष त्वेकवाक्ये' (' साकाङ्क्ष त्वेकवाक्य
स्यादसमात् हि पूर्वेण' ३।१।१०।२०) इत्यत्र च
मन्वधमाशाभिप्रायम् । वा ३।१।७।२२ पृ १०००

● ' साकाङ्क्ष त्वेकवाक्ये स्यात्' इत्यधिकरणे, (विस्तरे
तु सूनमेतत् गुणसूत्रम् । कुन्हेले तु अधिभ्रमणमिति
भानि, कुन्हेलेऽपि गुणमेतत् । तथा तर्हि अत्र ' साकाङ्क्ष
त्वेक' इत्यधिकरणे इति कथमुक्तम् ? सिद्धात्सून
तथा तु अस्य सूत्रस्य, कथञ्चित् समाधेयम्-- केतल ।)
अन्नविधिकरणे इति कर्तृ यताकाङ्क्षालक्षणाया तत्प्रकरणस्य
पूर्ववादे ' साकाङ्क्ष' इत्यधिकरणे वातिके प्रपञ्च
तत्वेन अन्नगामवि धर्मप्र हिरणम् । सु ३।३।२।८

● साकाङ्क्षस्य तद्विधायनं अर्धपय । एव समासे
ऽपि । भा ३।१।७।४१

● ' सामारा बुद्धिः' इति बौद्धा, ' निराकार'
इति नीमासना । भा (इतिप्रये) १।१।१।१- पृ ३१

॥ साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति न्याय ।
यथा घटादर्थो हि कपालादावेव न तु परमाणुः,
तथैतानुभावादिति तदर्थः । एव हि विकारस्य स्वप्रकृति
रथो यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति ।
अयमपि शास्त्रीयो न लौकिक । साहस्री ४६

● साक्षात् विधेयप्रकारार्थे अथनाद यथा-- ' प्रजा
पतिरात्मनो वयामुद्वृत्तिदत्, तामग्री प्रायज्ञात्, ततो
ऽजस्रूपर समभनत्, तेनायजत्, ततो वै स प्रजा
पशून्सृजत्, य प्रजाकाम पशुकाम स्यात् ए पत
प्राजापत्यमज त्परमालभेन' इति । बाल पृ ५२

● साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारक तत्संस्कारार्थं
भा उपयोगसंस्कारार्थे अदृष्टार्थे संनिपयोपकारक तत्त्वर्थं
प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा-- ' तलेवात्वा स्थापना
हुति' (इह तु अयुक्तपुराहरणम्) । बाल पृ ८३

● साक्षाद्विनियुक्तोपकारकमा उपयोगद्वयसंस्कारार्थं
अदृष्टार्थं संनिपयोपकारक तत्त्वर्थं प्रवृत्तिरूप
वैदिक कर्म यथा-- ' तलेवात्वा स्थापनाहुति' । इय न
कर्तृ या यूपीयो ह्यवगामश्चनस्याणु तत्संस्कारद्वारा यूप
संस्कारायत्वादिति सिद्धातिन दशमे । बाल पृ ८३,

● साक्षाद्विनियुक्तोपकारक-भा उपयोग-द्वयसंस्कारार्थे
दृष्टार्थे संनिपयोपकारक कर्मार्थे प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म
यथा-- ' वत्समालभेत' इति । अत्र वत्सस्य विनियुक्त-
दोहाङ्गोद-योपकारकतया आलम्बनसंस्कारत्व इति
पशुलोमाधिकरणे भवदेव । पृ ८२, ● साक्षाद्विनि

युक्तोपादानानुपङ्गसिद्धप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिनि
यमविधि यथा-- ' सत्त्वं प्रविभति' इति । पृ २८,

● साक्षाद्विनियुक्तप्रतिपाद्यविषयप्रतिपत्तिविधिनिधमविधि
यथा-- ' चात्राले ङ्घ्निपाणा प्रास्यति' इति । पृ २४,
● साक्षाद्विनियुक्तमा उपयोगद्वयसंस्कारार्थे अदृष्टार्थे
संनिपयोपकारक तत्त्वर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा--
' मीहीन् प्रोक्षति' इति । पृ ८३, ● साक्षाद्विनि
युक्तमा उपयोगद्वयसंस्कारार्थे दृष्टार्थे संनिपयोपकारक
तत्त्वर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिक कर्म यथा-- मीहीनवहन्ति' इति । पृ ८२

● सामयं त्रेताग्याधानवत् । वि ६।१।१

• साम्प्रित्ये क्तौ एकादिकीक्षापथाः प्रकृतितः प्राप्ता न बाध्यन्ते । संकल्प. २।१।१२९.

• सांख्याः कर्मनिमित्तो बन्धः, कर्म तु अज्ञान-
तिविक्षम्, स्वप्ने तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञाने कारण-
मावात्, कर्मांतुत्वचौ बन्धमावात् मोक्षसिद्धिः इत्याहुः ।
रत्नाकरः संवत्साद्येपरिहारे ख्ये. १०१. • सांख्याः
ज्ञानस्य प्रमाणमप्रमाण्यं च स्वत एव निर्णयते इति
मन्वन्ते । वैद्यनाथः १।३।२।२. १४. • सांख्याः ।
निरीक्षरसांख्याः प्रकृतिचेतना यत्परजलामोयुगादिमहा-
प्रधानाब्दाच्या चेतनारमनामूपयोगण मरदादिविदोष-
प्रसङ्गरूपेण धरिणमति इत्याहुः । तत्र । 'सृष्टिमन्त्रौ'
इत्यत्र प्रकृत्यम् । मणि. पृ. ५१-५३. • सांख्याः-
पुराणे न कल्पचित् कर्ता, मोक्षा तु केवलम् । युगम्बु
सत्त्वरत्नागण्डि अन्वयकल्पचानप्रकृत्यादि महदादिरूपेण
परिणामः महाभूतान्तं प्रपञ्चप्रभन्ते इत्याहुः । रत्नाकरः
संवत्साद्येपरिहारे ख्ये. ८७. • सांख्याः पुत्रदुःख-
मोक्षान्महत्परजलामोक्षं प्रधानं जगत्कारणं मन्वन्ते ।
जु. पृ. १३१. • सांख्याः । ऐश्वर्यापथाः प्रकृतिरेव
अनिद्यान्सितारागद्वेषामिनिषेदाकलेजन्मविपाकास्यैरप-
यमुष्टं सर्वदापिनं पुरुषाब्दावाचं ईश्वरं आधिपत्य
महदहङ्कारपञ्चकामादिभ्रमेण जगत् सृजति इत्याहुः ।
वदति न । मणि. पृ. ५१-५३.

• सांख्यानां पृथा प्रक्रिया- प्रकृतिः महदादिरूपेण
विपरिणमते । तथाहि, प्रकृतिः महदृष्टप्रधानाद्वि-
रूपनका विपरिणमते । महद्वेदोऽपि अहंकारे विपरि-
णामः । अहंकारस्य पञ्च तन्मानाणि मन्वरूपस्यर्था-
व्यवहारात्मनि, तथा एकादश इन्द्रियाणि । पञ्च ज्ञाने-
न्द्रियाणि चक्षुरत्रप्रश्नप्रश्ननासिहाःमजानि, कर्मे-
न्द्रियाणि च व्यसर्वात्मदादानमयाकायपञ्चमनि पादू-
पञ्चइहासदृशास्त्राणि । साधारणं च मनः । तन्माणाणि
च वृथिष्पार्थनि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानानि
पृथिवी, चतुर्नामानः, प्रथमां तेषः, द्वयोर्वायुः, एतस्य
गमतेमिति । सुप्रदुःखमोहादिमहा प्रकृतिः यवविष-
परिणामा । तदपरिणिकः पुरुषः । तदाहुः 'मूलप्रकृति-
चीट्टिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सत । पीडसाइभ

विहारी न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥' इति । प्रकृ-
पृ. १६३. • सांख्यानां सर्वे अयन् विनामेव इति
नित्यवैकान्त्यविवादानम् । सु. पृ. १३१.

• सांख्याधिकरणम् (२।२।१।१-१० म्.) ।
ननु सांख्याधिकरणे कारणानि, चेतनाधिष्ठानमन्तरण
कार्याणि न जनयन्तीत्यनुमानिकेश्वरसिद्धिरङ्गीकृता, इह
कथं तद्गुणं क्रियते ? नैप दोषः, तत्र (२।२।१)
पूर्वपक्षे मूढतादिषु षट् कार्यानुकारिणा कारणेन भात्यं
इति नियममवयवस्य सुप्रदुःखमोहात्मकस्य अमत्स्यस्य-
भूतं कारणमनुमिमानं तास्यं प्रति मूढादिदृष्टान्तैरेव
अचेतनस्य जगत्कारणस्य चेतनेनाधिष्ठानमापि सिध्येत्,
स्वतन्त्रं प्रधानं जगत्कारणं इति निरीक्षरसांख्याभिमतं न
सिध्येत् इत्येताप्यन्मानमुक्तम्, न तु स्वतन्त्राधिष्ठानुमान-
मनवद्यमिति । परिमल. २।२।१।४१ म्. ५.

• सांख्यादिकल्पितयथावमादिनिषेधे ब्रौह्मदेः विना-
प्यारोपेण प्रयोगसंभवः । इति चेत्, न । वा.
१।४।१।२।२-१ पृ. ३५५.

• सांख्यदृष्टं अद्वैतमत्स्यलक्षणम् । ऐश्वर्य-
मादिनसाहि औपनिषदाः कथम् ? अवैकल्येनेति
मूनः । मैदशब्दे हि वैकल्यव्यवचने लोके प्रसिद्धः ।
तथाहि सुकटदोषु यत्तारे भवति 'नास्यास्य च वक्षि-
मेदोऽस्ति' इति । तथा आत्मनामापि नरपशुपितृयन्मेद-
मिप्रदारीरवतिना शरीरसंघन्यतपोष केवलं नैवत्स्येण
निरूप्यमाणानां पञ्चवत्परमायुधपञ्चत् न द्विविदिपि
वैकल्यमस्ति इत्येताभिप्रायेण एतत्त्ववादाः नाताव-
निषेधवादाश्च । एतद्वैकल्यमेव चैतदपि भगवद्वा-
सुदेववचनं ' विद्यापिनसंपन्नं श्लाघते गवि इतिनि ।
शुनि चैव श्वरादे च पण्डिताः समरविताः ॥' इति ।
तथैव ' इत्ये मायाभिः पुरुषं ईषते' इति
स्वपववियदयोऽपि आत्मो नरपशुद्विविधधारी-
संपर्कंयत्तात् प्रात्यस्य स्वपमपि नित्यस्यस्यः सर्वा-
स्ये इत्यर्थः । ये च वृत्तानां क्षेत्रज्ञानाधीश्वरेण वह
दस्यवादाः तेषां अर्थस्यस्यमात् वैकल्यशाशाशयः ।
तथा च भुव्यत्तरं ' यदा पश्यः पश्यन्ते पश्यन्तं
कर्त्तामोघं पुर्यं म्हातोनिम् । यदा विद्वान् पुर्यस्य

विधूय निश्चन, परम साम्यमुपैति ॥' इति ईश्वर सादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति । तथा भगवता वारसुदेवैनाप्युक्तम् ' इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं मागताः । सर्वेऽपि नौपसायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इति । यत्तु ' ममैवाशौ जीवलोकैः जीवभूतः सनातनः ।' इति भगवद्ब्रह्मन तत् स्वाभिभूयभावपरम् । यथा एषु अमान्याः राज्ञोऽज्ञाः घ्नपदिद्रपन्ते तथा जीवोऽपि ईश्वरात् इत्युच्यते । अन्यथा जीवत्वनाशात् सनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाश-मायन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करि-ष्यति ॥' इत्यादीनि पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थं, वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्च अन्यत्र अत्यन्तमवियमानमेव अज्ञाननिमित्तं अज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयते इति । निस्संशयं हि परापरपुरुषयोः भेदः गीतादिपुस्तकैः ' उत्तम पुरुषस्त्वय्यः परमात्मेत्युदाहृतः ' ' उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता (भर्ता) भोक्ता मदेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥' इति । अलमति-दूरं गतम् । (अस्य अनुदाहारात् इदं पार्यसारधि-समतमेव स्यात् साख्यकृतं अद्वैतिमतलण्डनम् । के.)
शा. १११९ पृ ११३.

* सांख्यमते तत्त्वलण्डनं च— आरभमेदं प्रकृति-परिणामं च जगत् साख्या मन्यन्ते । द्विविधं च साख्यं निरीश्वरं सेश्वरं च । निरीश्वरवादिनस्तत्रावदाहुः— प्रकृति-रचेतना निगुणारिक्ता प्रथमजन्माभिधेया महदादि-विशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति । ऐश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः । इयास्तु निरोधः, पुरुषशब्दाभिधेय ईश्वर क्लेशकर्मविपाकाद्यैरपराभृष्ट आश्रित्य प्रकृतिर्जगत् सृजति इति । यथा हि संकृतं क्षेत्रमधिष्ठाय तत्संपर्कभावात् कीज अहुरादिभ्रमेण महान्तं वृक्षमारभते, तथा सर्वव्यापिनमीश्वर अधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिः तत्संपर्कनशात् महदहकारतन्मात्मादि-भ्रमेण परिणमन्ती निरोधान्तं प्रपञ्चमारभते इति । इति-हासपुराणेऽपि प्रायेणैतदेव मतम् । सेयं प्रकृत्युपादानां सृष्टिः, ईश्वरस्तु निमित्तमात्रम् । क्षेत्रज्ञानु भोक्तारः । प्रकृतिरेव तु सर्वकार्याणां कर्त्री इति भोग्या । सा च

सर्ववैका । भोक्तृणां च भेदात् बद्धमुक्तव्यसो-पपत्तिः । तथा च ' अजामेको लोहितश्चकृच्छा बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरुपा । अजो ह्येको ज्ञपमाणोऽनु-शेते जहात्येना मुक्तमोगामजोऽप्यः ॥' इति व्यक्त-मेव भोग्यायाः प्रकृतेः रजःसत्त्वतमोरूपाया एकत्वम्, भोक्तृणां भेदात् बद्धमुक्तव्यसत्त्वानं च दधितम् । तस्मात् प्रकृत्युपादानेयं प्रपञ्चसृष्टिः इति न अनु-पादानोपालम्भः । (अथ लण्डनम्—) अत्राभि-धीयते । कथं एतत् एकत्वात् प्रकृतिः नरपशुतिर्यग्यभेद-मिन्न प्रपञ्चमारभते । नहि अविलक्षणं कारणं विलक्षणं कार्यं निर्मानुमर्हति । क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायैविष्णवात् वैचित्र्यमिति चेत्, न, अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्मा-धर्मयोः, अन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्तं पातित्वात् सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिषेचनं (प्रकृतौ सर्वेषां प्रलये) प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्माधर्मावपि तस्या-मनस्यया अविद्यमानावेव इति न तद्भेदेन वैचित्र्यम् । महदादिविकाशरम्भे च अस्या किं कारणम् ? स्वल्प-मेवेति चेत्, सर्वदा आरम्भप्रसङ्गः, तत् प्रलयानुप-पत्तिः । ईश्वरेच्छया विक्रियते इति चेत्, न, ईश्वरस्य समस्तकलेशरहितस्य अपास्तकसमस्तकामस्य इच्छाऽसंभ-वात् । इच्छायाश्चापि अन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन् काले तदसम्भवात् ।

किंच प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मनश्च कैवल-मयतिष्ठते, सर्वे चात्मानो निर्विशेषा, सर्वेषां चैतन्य-मानरूपत्वात् । न च धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्यं आत्मना संभवति, तयोरात्मधर्मत्वाभावात्, अन्तःकरण-वृत्तित्वात् तस्य च तदानीमभावात् इत्युक्तम् । एव च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेषु अवस्थितेषु सर्वाहले प्रकृतिः शरीरारम्भेण आत्मनो जगतीति चेत्, ये पूर्वमष्टौ मुक्ताः ये चानुक्ता तान् सर्वान् बलीया-दविशेषात् । तथा ये अश्वमेधमनुष्ठाय फलमनुवृत्त्या पूर्वसृष्टौ स्थिताः, ये च ब्रह्महत्याकारिणः, तेषां सर्वेषां ऐक्यविषयमेव स्यात्, पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम गाल्यन्ताभावः किंतु कारणे कार्याणं निरोधभावमात्रं विनाशः, तद्व्यतिरिक्तं विद्यमानानामेव

दास्ये कार्याणां आविर्भावमात्रम् । नहि अन्यन्तासता उत्पत्तिः संभवति, यदावियोगमप्यपि उत्पत्तिरप्रद्वाम् । अथदुर्लभौ च सर्वेण सर्वं स्यात् नियमो न स्यात्, तत्रुच्यते पदः, मृच्छो यत्र इति । यथाहुः— 'असद-करणदुष्पादानप्रदमात् सर्वैर्भवभावात् । शक्यस्य शक्यत्वात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥' इति । तथा 'नखतो विद्यते भावे नाभायो विद्यते सतः ।' इति भगवद्वाचुदेववचनम् । तस्मात् प्रक्ये घमादिः चक्ष्णात्मना अवशिनत्वात् तद्वदो न युक्तं सृष्टि-वैचित्र्यम् । नैतदेवम् । नहि मूलियण्डानसाम्ना वा क्वालावस्थाया वा षट्कल्पमसि, इत्यादर्शोन्निरोधात् । यत् 'नासतो विद्यते भावः' इति वचनं तदस्यप्राप्ति-प्रसम् । पूर्वत्र हि 'न इवेवाहं जातु नासं न एवं नेमे जननिषाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे ययमतः परम् ॥' इत्यारम्भेनिरासं प्रतिपादयितुमुपक्रमन्तमेव अनेन उच्यते । नातिप्रमानस्वापरतः उत्पत्तिः, न विद्यमानस्य विनाशाः, सर्वे एषा मानः अनुत्पत्तिविनाशाप्रमाणः नित्या इति, न पुनः कार्यगतस्य सर्वस्य नियतरागिप्रार्थं असर्वगतस्याप्य अनुत्पत्तिविरोधाच्च इत्युक्तम् । यत्र पर उपादानोपा-देयोत्पेदेमाश्रित्य मूदरमना आवी षटो वरस्वित शसुच्यते, न च तावता कार्यसिद्धिः । नहि मूदरस्वेन षटेन उद्वाहुराण क्रियते । तथा घर्मांघर्मांवापि सारूपेणा-विद्यमानो प्रवृत्तात्मनः शिवत्वादि न स्वकार्याय पयाती इति न तद्वदो वैचित्र्यवर्धनः । घर्माणादपि महेशदिग्मेण प्रवृत्तिरिगामे किंचित्सास्ति, पुदप-वचनो प्रमाणान्तगतोचरायै प्रमत्तत्वात्समवात् । वेदाना-वगो वीर्येपश्चात् इतरपुदरवचनवदप्रामाण्यात् । यदि तु सृष्टिकल्पयार्थं अनादि अदीर्घस्य प्रतिमृष्टि 'सर्वो वै न नाशानि घर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदस्यैव्य एषादी पृथक् संभावा निर्गमे ॥' इत्यारिरवनेः कतुलिङ्ग-स्वायेन सामप्रभावात्वाद्वाक्यमूदराया शब्दानां अनाद्यर्थ-संबन्धानां वेदानां च नियतरागिभ्यः प्रामाण्यमप्रीक्रियते तथापि एवम्य प्रजापतेः संवत्सपरवर्तकत्वे वृत्तकात्वाद्वा प्रादेव । अथ पुनः 'अथादिर्तिवदसामि संवत्सव-प्रवर्तकाः' इत्यारिरवचनानुरोधेन प्रवृत्तां महर्षीनां मूदप-

न्तराधीतं वेदं स्मरता गुणप्रतिबुद्ध्यायेन संवत्सपरवर्त-कत्वमाश्रित्य कृतकार्यार्थं निरस्य नित्यता समर्थेत, तथापि अनुपादानं यदात्रिमासं अनाद्यं अभ्युपगन्तम् । प्रवृत्तादीनां हि उपादानत्वं निरस्यम् । औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्च अर्थेनादृश्या नेतव्याः । भवतु च एवं तथापि नास्माकं क्वचित् छतिः । संकल्पानित्यरववेदप्रामाण्येयोरविधातात् । शा. १।१।५ ट. १।१३-१।१५.

● सांख्यमतोऽण्डेन भाट्टिन्त्यामभिकृतं 'सृष्टि-प्रलयौ' इति चिन्तौ अन्ते दृष्टयम् । मणि. पृ. ५१-५३.

● सांख्ययोगादिशास्त्रेषु वेदिकपरिग्रहो यदसौ भस्ति उपासनादिविषये तदसौ प्रामाण्यमिष्टमेव । यदसौ तु प्रपञ्चसत्त्वमिष्ट्यात्तद्वैतादिविषये, विदितस्य हिंसादोषास्तित्वादिचारविषये च प्रथमश्रुतिविरोधो-ऽस्ति तदसौ अप्रामाण्यमेव । ऊ. २।३।३।४.

● साङ्गः अत्रभूयः अणु अनुपेयः १ १।१।१।८। ३१-३४. मीको. पृ. ५९६ 'अत्रभूयः साङ्गः अणु अनुपेयः' इत्यत्र अधिपत्ये दृष्टयम् ।

● साङ्गकर्मणि त्यागमात्रं वृत्तमनेन कर्तव्यं इत्यत्र सर्वमूर्तिरिति । वि. ३।७।८.

● साङ्गप्रधानस्यैव सत्त्वकालता । संकल्प. ३।१।५. मीको पृ. ४१२६ 'सत्त्वकालताऽपि साङ्गप्रधानस्यैव' इत्यत्र अधिपत्ये दृष्टयम् ।

● सांख्यहर्षी इष्टिः । तत्र आमनहोमाः 'आमन-मन्यामनस्य देवाः इति तिस्र आहुतीर्नुज्ञेति' । प्रकृती अनुपासाः । वेदत्र नोदकप्रसाताः । तत्र आमनहोमैः प्राहुतामुपासनां अनुपयः । भा. १।०।४।१०.

● सांख्यहर्षी इष्टिः । 'वैश्वदेवो सामहोमो नियेपेदं प्राग्-नामः' इति । तत्र च आमनहोमाः मुद्राः (तै. २।३।५.) 'आमनमन्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुती-र्नुज्ञेति' इति । एते होमा न समवशातः सिन्नु सामहोमिष्टयप्रभृताः । वि. ४।०।४. ● सांख्यहर्ष्या प्राग्नामो मचेत । या. ट. ३. ● सांख्यहर्ष्या

आमनहोमैः प्रयाणामनुयाजाना बाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमाना कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमध्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, २।०।४।९, १।०।७।९. * सांप्रहण्यामिष्टौ ' आमनमस्यामनस्येति निश्च आहुतीर्जुहोति ' इत्यत्र सत्यया कर्मभेदः । वि. २।१।७.

• सांप्रहण्यादिकायाः निवृत्ताहाद्याया विकृतेः सनिष्पान्नाताना अभूतफणाना आमनहोमादिकर्मणा सनिहितफणरसमोरेभाराख्यवाध्यमने कल्पनागौरवापादकस्वर्गफणरसकल्पनाऽयोगः । सु. प्र. १.१९७.

॥ सांप्रहणीष्टौ सपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेष्टिकानामनुयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १।०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्ति सांप्रहणी इष्टि ' वैश्वदेवी सांप्रहणी निर्वपेद् ग्रामफलः ' इति । तत्र श्रूयते ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ' इति । सन्ति तु प्रहृती त्रयोऽनुयाजाः । तेषु चोदयेन प्राप्तः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा नियतन्ते उत तैः समुचीयन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षधृतेः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्यन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसयोगो भवति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्ग हीममर्थे दर्शयति । किं लिङ्गम् ? ' बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यप्रयाजानुयाजाना पुरस्तादोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरामानं सजातानामादधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मनं घत्ते ' इत्यनुयाजानामनिवृत्ति दर्शयति । आह । ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसयोगः । नैत्याह । न हि संख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो निष्ठातुम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मात् संख्या प्रकृतिलिङ्गसयोगः । लिङ्गदर्शनं त्रिदमपदिष्टम्, प्राप्तिरत्र यत्कथेति । उच्यते । ' आहुतीर्जुहोति ' इति ध्रुवा आहुतिश्रुत्या, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिधाव्या चानुवादवैनायक्यते । संख्यामन्त्रवन्ति तु यागात्पर्यायि

विधीयन्ते । तेषा चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्ये न्याय्य इति ।

शा— सांप्रहण्या श्रूयते ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ' इति । सन्ति तु प्रहृती त्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्वाच्यन्ते उत समुचीयन्ते । प्रत्यक्षधृतत्वात् त्रित्वस्य च प्रकृतिलिङ्गत्वात् त्रित्विचि । अथवा ' यस्तिस्तो जुहोति तदामनमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः ' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मन्तराणि । न च त्रित्वमात्रमनेकसाधारणं अनुयाजकार्यं शक्येति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्व्यं सप्तदशत्वं संख्यायाः प्रहृती भवित्यमानतया प्रकृतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्यायाः लिङ्गत्वं संभवतीत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थतु- आमनहोमेषु समुच्चयः ' यत्प्रयाजाना पुरस्तात् ऊपरि- ष्ठाद्वा जुहुयात् बहिरामनस्यजाता दधीताय यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता घत्ते ' इत्यनुयाजानिष्टि- लिङ्गादिति ।

वि— ' आमनाहुतिभिर्वाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रित्वलिङ्गादितिष्टोकेर्मन्त्रे मध्योक्तितो- ऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— सांप्रहण्येष्ट्याम् ' आमनस्यामनस्य देवा इति तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्योभय- निधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावप्रधानत्वात् तेषामष्टाधेत्वात् न त्रित्ववत्प्रमाणान्वाक्यार्थप्रत्यययोगहोमधोरत्यन्तवैसादृश्याच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजाना बाधः । ' यत्प्रयाजानुयाजाना पुरस्तादुपरिष्टाद्वा जुहुयादा- त्मानमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति ' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनाथे त्रित्वविधानान्तरम् ।

मण्डन— ' अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनैः । '

शंकर— ' अनुयाजास्तथाऽऽमनैः । ' समुच्चय इत्यर्थः ।

• सांप्रहणीष्टी निर्वाचनने विश्वदेवप्रदोहः । भा. ९।३।१।१-२, ४-८.

• सांप्रहणीन्यायः । सांप्रहण्यङ्गं आमनहोमाः ।
४।५।४।७. मीको. पृ. ९४९ 'आमनहोमन्याय.'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• 'साण्डः निर्वस्तवः सोमकणः' प्रथमे
साद्यस्के । उत्तरेषु तु 'स्त्री गौः सोमकण्णी' ।
भा. ८।१।१२।१९. • साण्डः सोमकणः त्रिवस्त.
(त्रिवर्ष.) साद्यस्के । तेन च दशानामपि सोमकण-
साधनानां नाथः । वि. १०।३।१६. • साण्डे त्रिवस्ते
सोमकणमन्त्रे 'तस्वै सूतं' इत्यादिपदानामूहो न
कर्तव्यः । साद्यस्के । १।१।१५।४२-४४ वर्णकं २.

• सादनं ग्रहणरोपः । ग्रहणं हि प्रदानार्थम् ।
सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणरोपः
सादनम् । भा. १०।५।१२।७३.

• सादनं चापि शोपत्वात् । १०।५।२१।
७३ ॥

• योतिष्ठोमे पञ्चरोपार्थं आश्विनाप्रता- शुक्राप्रता-
मन्यप्रताः धृताः । तेना आश्विनादीना ऐन्द्रनाथवात्
प्राक् प्रतिकर्षं इत्युक्तम् । एव प्रतिकर्षेण यहीताना
आश्विनादीना सादनं चापि सादनमपि प्रतिनष्टव्यम् ।
शोपत्वात् सादनस्य ग्रहणशोपत्वात् । तस्मात् सादनं
स्यापि प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ७४ ॥

काम्याना ऐन्द्रनाथवात् प्राक् यहीताना आश्विन-
शुक्रादीना ग्रहाणा सादनमपि ग्रहणवत् ऐन्द्रनाथ-
सादनात् प्रतिकर्षणं इत्यत्र लिङ्गदर्शनं पूर्वतरस्यै
उक्तमेव शातव्यम् । के.

• सादनस्यापि प्रतिकर्षः ग्रहणप्रतिकर्षेण ग्रहा-
प्रतासु । १०।५।१२।७३-७४. मीको. पृ. १६४८
'ग्रहणप्रतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्षः' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

• सादनाङ्गं 'तस्मिन् सीदं' इत्युत्तरार्थम्,
सादनाङ्गं 'श्वीनं ते' इति पूर्वार्थम्, लिङ्गस्य वाक्यात्
प्रावत्यात्, दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।३।८.

• सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः. ग्रहाप्रतासु ।
१०।५।२२।७५-७६. मीको. पृ. १६२५ 'ग्रहाप्रतासु
सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् ।

• सादनादीनां ग्रहधर्माणा अनारम्याधीताश्व-
दाभ्यग्रहार्थताऽपि । ३।६।११।३२-३४. मीको पृ २
'अश्वदाभ्यघोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सादनादीना ग्रहधर्माणा सवन
त्रयधर्मता । वि. ३।६।९.

• सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिवृत्त्युपयोगे सादनं
प्रतिवृत्त्यते (एव) । भा. १०।५।१२।७५.

• सादनसंसागर्गादयः ग्रहधर्माः. प्रातःसवने पठिता
अपि सवननये स्वव्यन्ते । वि. ३।६।९.

• साहचर्यमेव सामान्य इति मतनिरासः 'आहृति-
वादः' इति चिन्दो शास्त्रदीपिकाप्रघटके मीको. पृ.
७८४ इत्यत्र द्रष्टव्यः । • साहचर्यं धर्मसामान्यभूयस्त्व-
लक्षणम् । भूयस्त्वस्य तु आपेक्षितत्वेन भूयस्त्वापेक्षया
भूयसोऽपि अभूयस्त्वापत्तेः. सुसदशापेक्षया मन्द-
साहचर्यस्य साहचर्यभावो युक्त एव । सु. पृ ८४१.

• साहचर्यं भूयोऽवयवसामान्यम् । वि. ६।३।११.

• साहचर्यम् । 'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य
तत्' । १८ ॥ 'सदशावयवत्व तु यम पद्मदलाधि-
वत् । तत् स्वावयवसामान्यभूम्ना तेना भविष्यति ॥
१९ ॥ एतद् जातिगुणद्वयक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
एकैकद्वित्रिसामस्त्यमेदादेतस्य चित्रता ॥' २० ॥

श्रुत्वा. उपमानम् । रत्नाकरः-- स्वस्वन्तरस्य
स्वावयवेषु गुणेषु कर्मसु वा समवेतैर्धैः सामान्यै. येनैव
प्रकारेण योगः तेनैव प्रकारेण वस्त्रन्तरस्य योगः
साहचर्यम् । न तु अवस्तु, नापि तत्तन्तर प्रमाणा-
भावात् । सर्वत्र साहचर्ययुद्धेः ईदृशसामान्ययोगान्वय-
न्यतिरेकात् । यदपि गुणयोः साहचर्यं यथा केतकी-
गन्धस्य सर्पगन्धस्य च, तत्रापि अवयवगुणानां
अवयवगुणसामान्ययोगः साहचर्यम् । कर्मणामपि
स्वसंबन्धितयदेवतासामान्ययोगः साहचर्यम् । पद्मदलस्य
अक्षोभ्य स्वावयवसामान्ययोगः साहचर्यम् । पृ. ४३९.

आमनहोमैः प्रयाणामनुयाजाना वाध इति पूर्वपक्षः । आमनहोमाना कर्मान्तरभूतानामनुयाजैः समुच्चयः इति सिद्धान्तः । आमनहोमा अनुयाजमप्ये कार्याः । वि. ३।७।२०, २।०।१।२, २।०।१।२. * सांघ्रहण्यामिष्टौ 'आमनमस्यामनस्येति निरा आहुतीर्जुहोति' इत्यथ संख्यया कर्मभेदः । वि. २।०।७.

* सांघ्रहण्यादिकायाः निवृत्ताहाह्याया विकृतेः सनिष्याम्नाताना अश्रुतफलाना आमनहोमाधिकर्मणा सनिहितफलरक्तमोवकारख्यताभ्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकत्वगैफलरकल्पनाऽयोगः । सु. पृ. ११९७.

॥ सांघ्रहणीष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आसिदेशिकाणामनुयाजानां समुच्चयः ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् । १०।४।४।७ ॥

भाष्यम्— अस्ति सांघ्रहणी इष्टि. 'वैश्वदेवी सांघ्रहणी निर्वपेद् आमनवामः' इति । तत्र श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रश्नो श्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा नियतन्ते उत तैः समुचीयन्ते इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुतैः आमनहोमैः आनुमानिका अनुयाजा निवर्त्यन्त । अपि च त्रिवं प्रष्टुतिलिङ्गसयोगो भवति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्ग हीममयं दर्शयति । किं लिङ्गम् ? 'बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजाः, आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजाना पुरस्तादोपरिष्टाद् बहुयाद्वहिशरामानं सजातानामदधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मनं धत्ते' इत्यनुयाजानामनिवृत्ति दर्शयति । आह । ननु त्रिवं प्रष्टुतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामामनस्य शक्यते गुणो विधानम् । न हि कस्यचित् काचित् संख्या न भवति । तस्मात् संख्या प्रष्टुतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्रिष्टमपरिष्टम्, प्राप्तिरथ यत्तयेति । उच्यते । 'आहुतीर्जुहोति' इति श्रुत्या आहुतिस्तथा, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या सानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्यवन्ति तु यागान्तराणि

विधीयन्ते । तेषा चोभयप्रमाणवगतत्वात् समुच्चये न्यार्य इति ।

शा— सांघ्रहण्यां श्रूयते 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति तु प्रश्नो श्रयोऽनुयाजाः, ते किं आमनहोमैर्वाश्रयन्ते उत समुचीयन्ते । प्रत्यक्षश्रुतत्वात् त्रित्वस्य च प्रष्टुतिलिङ्गत्वात् निवृत्तिः । अथवा 'यस्त्रिस्रो जुहोति तदामनमसीत्यादिर्मन्त्रैः' इत्यनुयाजेषु एव मन्त्रविधिः, त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः, तस्मात् कर्मान्तराणि । न च त्रित्वमात्रमेव साधारणं अनुयाजकार्यं शक्येति उपस्थापयितुमिति समुच्चयः ।

सोम— पूर्वम सप्तदशसंख्यायाः प्रश्नो अत्र मानतया प्रष्टुतिलिङ्गत्वाभावेऽपि इह त्रित्वसंख्याया लिङ्गत्वं संभवतीत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— आमनहोमेऽपि समुच्चयः 'यत्प्रयाजानां पुरस्तात् उपरिष्टाद् बहुयात् बहिरात्मन्सजाता दधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता धत्ते' इत्यनुयाजानिष्टुतिलिङ्गादिति ।

वि— 'आमनाहुतिभिर्वाप्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः । त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मप्योक्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— सांघ्रहण्येष्याम् 'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्रापि मन्त्रसंख्येभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानावरयमावे तेषामदृष्टयैरत्वात् न त्रित्ववत्प्रमाणानुयाजकार्यापत्तत्वात् यागहोमयोरस्यन्तवैसाहदयाच्च । अतश्चात्रापि नानुयाजाना वाधः । 'यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादुपरिष्टाद् बहुयादात्मनमेव सजातानामादधीत मध्ये जुहोति' इति लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्वधिकरणान्तरम् ।

मण्डन— 'अनुयाजाः स्युः सहाऽऽमनेः ।'

शंकर— 'अनुयाजालयाऽऽमनेः ।' समुच्चय इत्यर्थः ।

* सांघ्रहणीष्टौ निरारमन्ते विश्वदेवपदोहः । भा.

युः' इत्याद्यलयनः । आश्रौ. ९।७. • सायस्के पूर्वस्मिन् 'शाष्टः सिपुनस्वरः सोमनयनः स्वर्षमाना नाम्' इत्याभ्याय उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति 'स्री गीः सोमनयनी न्यावृषा द्वेषा स्वर्षिता' इति । भा. ८।१।१२।१९. • शाष्टके विहितेन वैश्वपित्रेण पुत्रयेन प्राकृतवर्षकव्यवस्थया वाचः । १०।३।१६। ६०-६१, मीमं. पु. १९७। 'निःस्वाधिकरणम्' इत्यत्र अथिपत्रण द्रष्टव्यम् ।

ॐ सायस्के सननीयमालभ्य इतरयोरात्मभ इति साहित्यम् ॥

स्थानाचोत्पत्तिसंयोगात् । १।१।६।१३ चर्णकं २ ॥

भाष्यम्— समाभ्यायपाठनमादेवात् (एकविंशत्यवधिषु) निगम इति पुनरुक्तता गम्भये इति अन्यथा (म्य) गम्भये । सायस्के ध्रुयते 'सह पशुतालभते' इति । तत्र एकोऽर्थः सम्पत्तिगतः, स्वनीयकाले त्रयाणां मालम्भः इति (३।८।२।१३९-४१) । अयाम् पाठकमात् किं अग्नीषोमीयः पूर्वकालव्यय उत स्वान्तमानात् पूर्वं सननीय इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वं अग्नीषोमीय इति । कुतः ? पाठनमात् । एवं प्राप्ते, हूमः । सननीयः पूर्वं स्थानात् । यदि पूर्वमग्नीषोमीयः स्यात्, सननीयत्वान्न व्याहृत्येत, 'आश्विन गृहीत्या निवृत्ता सूर्यं परिधीय' इति । ननु इतरथापि पाठकमो वाच्येत । वाच्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहस्रवन्दः समाप्ततः । अमतिपिद्वं च आश्विनमहस्यमानम्, तत्र वाचिभ्यम् ।

द्वि-— 'सह पशुतालभते' इति ध्रुयतेपाठप्रवृत्तीनामभावात् अनियम । अथास्य प्रयोक्तव्यं नियमेन तत्र अग्नीषोमीयप्रवृत्तौ प्रथमपशुदानं पाठादवगत इहापि तथैव भवितुमर्हति इत्यत्र प्राप्ते, हूम । आग्नेयस्य प्रथममुक्तारणम् । यद्यत् । 'आश्विनं प्रहृष्टीत्या निवृत्ता सूर्यं परिधीय आग्नेय सननीय पशुमुपाश्रयेति' इति । (ननु) अनुकमिद्व्यवधानम् । न हि शास्त्राणि अतिदिश्यन्ते । यद्यपि अतिदिशेयम् तथापि पाठकमो वा स्थात् क्षुति-

कमो वा । पाठकमे पुनः उक्तमेव । कदाद्यान्वेन पूर्वकालता अभिधीयते, नानन्तर्यम् । मानन्तर्षामावात् अग्नीषोमीयेऽपि प्राकृतने पूर्वकालताऽपि घटत एव । उच्यते । 'सह पशुतालभते' इति न्यावात् (३।८।२।१३९-४१) सननीयस्थाने । तत्र आश्विनो यद्यमान आग्नेय शकनोत्पन्नोऽपि युक्तम् । स्वस्थानादि चलिदत्तानात् नास्त्यनयोपक्रमेण अग्नीषोमीयस्य । तस्मात् नानेन वाक्येन शास्त्रातिदेशं भाष्यकार आह, न च वचनेन वृत्तं क्रमम् । किं तर्हि ! अनेन आश्विनकाल लक्षयति । स च शकनोति सननीयमेव शेषकित्तुं इत्येवागदेव अभिप्रेतम् । अग्नीषोमीयात्तुक्त्वयोः अनियमे प्राप्ते प्रवृत्तौ अनुकन्ध्यात् पूर्वं अग्नीषोमीयो ह्यहं इहापि तथैव भवितुमर्हति । 'नन्वितरमासि पाठकमो वाच्यते । वाच्यताम् । तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहस्रवन्दः' इति । बोऽभिप्रायः— पूर्वं पशुदाः समाप्तमानः उत्तरं सुदौ अभिनियस्यति इत्यत्र पाठनमः । अग्नीषोमीयसननीययोश्च रीतिपर्यमानं तत् वाच्यते । यत्रैवचित् पाठकमं व्रतीपि स वाच्यते । सहस्रवन्दश्रवणात् सननीयस्य उपस्थापकमिति, नेतरथोः ।

शा— 'आश्विनमहृष्टेनासौ पशुपस्वाप्यते यतः । इतरश्चास्तिः स्थानाजोपस्थाप्येत केनचित् ॥' अतः सननीयस्यैव पाथभ्यं इतरयोस्तु भिद्यन्तमे अनियम एव, तयोपस्थाने विरोधाभावात् । अपथना प्रवृत्तिर्दृष्टं रीतिपर्यमानं अद्यपि वाच्यं अनुपश्रीतव्यं इति अग्नीषोमीयमुपाटव्यं अनुकन्धोपाकरणम् ।

सोम— प्रधानक्यासत्तत्वात् अग्नीषोमीयात्तुक्त्वोपस्थानयोः पुरोडाशात्प्राप्तमुपहृषकनाथ सननीयस्थाने एव हं आक्षिप इति हृष्टीवोचान्ते सितम् । वातिकङ्करीः अग्नीषोमीयात्तुक्त्वयोः प्रवृत्तिवप्यं विचारयन्तं युक्तम् ।

वि— 'प्राथम्यमग्नीषोमीये सायस्कात्पशुतापुत्र । सननीये, इमिनो पस्मात् प्रवृत्तौ तद्वैचितम् ॥, आश्विनमहृष्टाम्प्ये सननीयानोः स्तिपिः । निषते तत्कमे स्थानाच्छिष्योः प्राकृतो नयः ॥'

● साहस्यं यत्र तत्र धर्मा प्राप्यन्ते । असति साहस्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः । दुष्प. ८।१।२।२. ● साहस्यम् । सामान्यमेव कैश्चित् साहस्यमुक्तम् । न तन् साहस्यम् । किं तर्हि ? अन्यदेव हि तत् । गोत्यादेरेकत्वात् । वृहती. पृ. ८४ । उक्तं तावत् साहस्यज्ञानप्राया साहस्यमस्तीति । इदानीं किं सामान्यमेव उक्तं अन्यत् इति विवेक्तुं परमतमुपन्यस्यति 'अत्र सामान्यमेव कैश्चित् साहस्यमुक्तम्' सामान्यमेव गुणावयवकर्मैवादिक्तं धर्मन्तरगतं शायमानं साहस्यमुक्तम्, सामान्यानि च भूयासि गुणावयवकर्मणां, मित्रप्रधानसामान्यं यत् साहस्यमुच्यते इति । तत्राह- 'न तन् साहस्यम्' साहस्यं भिन्नम् । अन्यदेव हि यवि गवये साहस्यम्, अ-यच गवये मोसाहस्यम् । गुणावादिक्तं तु तदेव तदर्थन्तरे । ऋजु. पृ. ८४. ● सामानाधिकरन्धेन हि भवति साहस्यं यथा सिंहो देवदत्त. इति । दुष्प. ६।१।२।२३ पृ. १३६९. ● देवताघटितसाहस्योपेभया द्रव्यघटितसाहस्यं बलीयः । भा. ८।१।१७।३२-३४. ● साहस्येन विध्यन्तो नियम्यते । दुष्प. ८।१।३।५, १०।७।१।२५. ● साहस्ययाच परशब्दः परम प्रवर्तते । भा. ८।१।१।१, ● साहस्यत् यशसाघनत्वरूपात्, ऐश्वर्याद्वा इन्द्रशब्दः गार्हपत्ये गोगः । ३।१।२।४. ● साहस्यस्य आपेक्षिकत्वात् सुसहस्रोऽपेक्षिते विप्रहृष्टं विसहस्रमेव भवति । वा. २।२।१।१२५ पृ. ५४३.

● साहस्यमात्रं दृष्ट्वा न प्रकृतिवैदित्तिविषयते । न हि दक्षिणपिठकं दृष्ट्वा कुण्डपिठकं च प्रकृतिविकारमावोऽवगम्यते । भा. १।१।६।१६.

● साहस्यविधिसरूपः मन्तः- 'स्वेनमस्य वशः कृणुनात्' इति । वाळ. पृ. ६५.

● साहस्यविशेषेण निश्चयप्रकृतितो धर्मानामतिदेयः । ८।१।२।२. मीको. पृ. २०९. 'अतिदेयः धर्मानां साहस्यं' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साहस्यस्य पूर्वस्य धर्मानामुत्तरसायनेष्वतिदेयः । भा. ८।१।१।२।१९, ● सायस्के अपरस्मिन्

स्त्री गौः मोमकृष्णि । सा वृत्तस्य ऋगद्रव्यसंयत्ननिर्वातिका । १०।३।१६।६१. ● सायस्के आग्नेरस्यैव परीः प्रथममुपाकरणं न तन्मीयोमीयत् । दुष्प. ५।१।६।१३. ● सायस्के एलेवाली एव यूपः । तत्र गार्हपत्यदिनियमो नास्ति । तक्षणजोषणादयः पदार्था न कर्तव्याः । मेनावदणदण्डेन भूमिः समन्वया, अग्नि-रवसेचनं इत्यादयः पदार्थाः कर्तव्याः । भा. १०।१।३२-३३।७१-७३. ● सायस्के एलेवाल्या जोषण-तक्षण-उच्छृण्वानि न कर्तव्यानि । वि. १०।१।३२ (जोषणं नाम प्रीतिपूर्वको यूपीयशुश्रूष्य लक्षणव्यञ्जितया सेव्यरवनिश्चयः । यूपार्थं शुश्रूष्वानि च 'स्वने जातं अशात्मानं, बहुवर्णशात्, अप्रतिशुष्कार्यं, असुषिरं इत्यादीनि) । पर्यहृणं, परिदहृणं, परिपेकं, अञ्जनं, प्रोक्षणं इत्यादयस्तु यूपधर्माः एलेवाल्या कर्तव्याः सार्यकरणात् अविशद्वत्वाददृष्टार्थत्वाच्च । एलेवाली नाम एले वलीवर्द्धव-धनाय निवातो मेदिः । १०।२।३३. ● सायस्के एलेवाल्या तक्षणादीनामनुष्ठानम् । १०।२।३२।७२-७३ मीको. पृ. १५३५ 'एलेवाल्या तक्षणजोषणादिधर्माणां बाधः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के एलेवाल्या पर्यहृणसेवनादीनां संस्काराणामनुष्ठानम् । भा. १०।२।३३।७४. मीको. पृ. १५३६ 'एलेवाल्या पर्यहृणादिस्काराणामनुष्ठानम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के एलेवाल्या यूपारुतेः बाधः । १०।१।५।९. मीको. पृ. ३२६३ 'यूपारुतिन्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सायस्के चपनं नैनं कर्तुं शक्यते, सयः समते । सत्याश्रौ. १।१।२।२ प्रयोगचन्द्रिकायाम्. ● सायस्के ज्योतिष्टोमगतसोमकृपाद्गमन्त्रे 'इय गौसाया ते श्रीणामि' इत्यत्र 'अय गौ. साण्डस्त्रिरसस्तेन ते श्रीणामि' इत्युक्तत्वात् 'सस्ये द्युतं' इत्येवमादिपदानां ऊङो न कर्तव्याः । भा. ९।१।१।५।४२-४४. ● सायस्के 'त्रिवरतः साण्डः मोमकृष्णः' अनेन दशानामसि सोमकृष्णसाधनानां बाधः । वि. १०।३।१६. ● सायस्के पशुसाखीयस्कारनिरपेक्षा. वेदि-उत्तरवेदि-यूपः श्राप्ता. 'सायस्केषु उर्वीत वेदिः, एले उत्तरवेदिः, एलेवाली

पृ. ३६१. * साधने कामना गौरी, खाल्ये च
मुखा । उप्. १११११११.

* साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. १।२।१।१७
पृ. १३०.

ॐ साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धि-
रिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि- १ नित्या-
नित्यरत्नविनेकः, २ इष्टमुनाथं फलभोगरिद्यगाः, ३
समदमादिपट्टवृत्तिः, ४ सुगुणतु च । एतत्साधनानु-
ष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यव्याप्तज्ञानस्य संसिद्धिर्नगति,
तथा प्रहृत्वात्तरेऽपीति चोच्यम् । साहस्री. ४२२.

* साधनाभासः । 'अन्यसाधनमन्यस्य साधना
भास उच्यते' । श्लो. १।१।१।२२२.

* साधनप्रहणम् । कार्यमे हि सर्वत्र साधन-
प्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभारार्थम् । वा. १।६।१।१०
पृ. १०३६.

* साधनता । न चैकस्वरूपेन सर्वेषां साधनता ।
वा. १।१।६।१२२ पृ. ६९३.

* साधनत्वम् । न हि अविधीयमानता अर्थात्ता
साधनत्व संभारति । वा १।२।१।२६ पृ. ५४७.

* साधनत्वमात्रं धर्मयानी तन्म न तु वाचनि-
करणम् । सोम. ९।२।१४.

* साधनप्रयोगे साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा
आहारीयादिषु अग्निहोमादेः । वा. १।२।१।२१२९.

* साधनविनाश प्रतिरेकेण कार्यविनाशाभासः ।
वा. १।२।७।२१ पृ. ५२८.

* साधारणानि पापानि पृथगेन समे कर्तव्यानि ।
६।६।३३-३४. मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः
समे संश्रितसाधारणप्राणामेय यजमानानाम्' इत्यत्र
अधिकरणं दृष्टव्यम् । * साधारणे वस्तुनि कथयि
देकस्य भागाधिक्ये अग्राधो भवति । वि. १।५।१७.

* साधारणेषु च परिपट्टनोपहारगोष्ठीभोजनारिषु
ह्यं स्थिति, यदेकस्मिन् भागे अपराधिते तादृशमेव
तस्य, अवशिष्टं तु तजमानमात्रं अपराधमेव न
पूर्वमेवः इत्येकमत्रुक्तं येन प्रतिवृत्तियेषु च । यथा तु
सर्वैः समानमात्रमिषं पोषणं प्रकृतं भाग्य भवति तदा

तस्य साधारणानुगुण एव प्रतिवस्येता भवति । वा.
१।५।१।१६. * साधारणी न वीक्षा इक्षिणा च अत्रेणु
प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमाशयं ते ज्योतिष्टोमे ।
भा. १।७।१।११-१२.

* साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभाव-
निर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः. ४५।२.

* साधारण्यं अभिमर्शनादेः अन्नप्रधानहविषाम् ।
१।७।४।८, १०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधि-
करणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृष्टव्यम् । * साधारण्य
न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमाशयत्वम् । भा.
१।७।२।६, * साधारण्यं बहिःसदीनां अत्रेणु प्रधानेषु
च । वेदिबहिर्धर्मन्यायः । १।७।१।१-५, साधारण्यं
हीनिक्या वेदेः अन्नप्रधानेषु । १।७।१।७, ९.

* साधारण्यविधिः क्रिया-गुण-जाति-द्रव्यविष-
यकत्वेन चतुर्विधः सत् प्रत्येक उद्देश्यागे विषयतो
उद्देश्यविषयोपशान्ति चेति त्रिविधः इति संहय द्वादश-
विधः । वाळ पृ. २१, * साधारण्यविधिः द्विविधः
स्वरमैः पुरुषार्थैश्च । स्वरमैः पट्टार्थैः, पुरुषार्थैः
अट्टार्थैः । पृ. २१, * साधारण्यविधिः द्विविध-
विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति ।
पृ. २०.

* साधुः शब्दः 'गौः' इति, गावी-गोष्ठी-
गोषोत्तिका इत्येवमादयः स्वस्वदेशमाशानुगत्य ये
प्रयुज्यन्ते लोकेस्ते अग्रप्रभः । वि. १।३।९, * साधवः
एव सर्वे शब्दाः । साधुरासाधुरे निषामकं नास्तीति
वेद्यं, व्याकरणस्य नियामकं वात् । गाराया एव साधुरः,
न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते ।
'एक. शब्दं सम्पाश्रितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुगु
भवति' इति गुणरत्नम् । 'ब्राह्मणेन न भेच्छित्तने
नापभाषिते, भेच्छो ह वा एष यद्वदशब्दः' इति
दीपवाक्यम् । १।३।९, * साधोः वचनं यदुगोऽप्यु-
च्यमानं न्यायमेव । अशापेणु सङ्घट्टयथायम् ।
भा. ५।१।१।१. * साधूनामेव साधना प्रयोगः
कर्मणः । माट्ट. १।३।८ । 'अत्र भेषोऽपिनोऽप्यव

भाट्ट-— स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तद्यत्प्रममकपूर्ववदार्थोत्थितिः । सा च ' एकसंविध-
दर्शनेन अपरसंविधसंस्तरणम् ' इति न्यायेन उत्तरप्रदार्थस्य
इतिरिति उपस्थापिका । अतः तदुपस्थापितेन विहिताना-
मन्येषां पदार्थानां तदनन्तयानुग्रामसिद्धिः । यथा यदुक्तौ
अग्नीषोमप्रणयनानन्तरं औषधसंस्थापि दैधः पशुः,
आश्विनप्रदृग्गणोत्तरकाले च शौन्याद्दे सवनीयः, उदय-
नीयानन्तरं सुष्योत्तरमनुबन्ध्यः । साद्यस्त्रे च सर्वे अग्नी-
षोमप्रणयनादि शौत्येऽहन्येव क्रियते । इदंवाचनिकाति-
देशात् इत्येनेऽपि । तत्र च ' सह पशुनालमते ' इति
श्रुतम् । तत्र प्रदानेन अत्यन्तप्रयासच्छिलाभावात् आश्वि-
नोत्तरमेव इति स्थितं तृतीये (उपान्येऽधिकरणे) ।
अतथ आश्विनस्य उपस्थापकस्य सत्त्वात् सवनीयस्यैव
स्थानात् प्रथमत उपसकरणम्, न तु दैहस्य, तदुपस्थाप-
कस्य भ्रष्टत्वेन स्थानाभावात् । प्राकृतशास्त्रे च व्यव-
थायकप्रदृग्गणोत्तरसत्त्वेन नियामकत्वाभावात् । अत एव
उपाकरणोत्तरमाविनिषोन्नानादिप्रदार्थेषु प्रधानसहितेष्वपि
प्रत्येव क्रमसिद्धेः न स्थानोदाहरणता । प्रदाने
स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः
स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपाकरणम्, तदुत्तरं दैहस्य,
तदुत्तरं अनुबन्ध्यस्य । प्रकृतिसदृशोपाकरणस्यैव नियाम-
कान्तराभावे नियामकत्वाद्गीकारात् । अथापि स्थानाव-
गतस्य ऋमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगे अवगते
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ।

मण्डन - ' साद्यस्त्रे तु पशुकर्मः । ' स्थानात् ।

शंकर - ' स्थानात् साद्यस्त्रपशुः । ऋमभेतरणो-
स्ततः । '

● साद्यस्त्रे ' सह पशुनालमते ' इति अग्नीषोमीय-
सवनीयानुबन्ध्यानां सहात्मः । तत्र सुष्यदिने प्रातः-
सवने आश्विनप्रदोत्तरं आदौ सवनीयः पशुः, ततः
सद्योऽग्नीषोमीयः, तन्मग्नानुबन्ध्यः इति क्रमेण साहित्यं
इति स्थानरूपः ऋमोऽप्यम् । वि. ५।१।६, ● साद्यस्त्रे
सोमक्रे ' इयं गीः शोमश्रयणी, तथा ते त्रीणामि ' इति
ज्योतिषोमिः मन्त्रस्थाने ' अयं साद्यः सोमश्रयणः तेन ते
त्रीणामि ' इति उद्दः कार्यः । परतु ' तस्यै श्रुतं, तस्यै

शरः ' इत्यादिस्थाने ' तस्यै श्रुतं, तस्यै शरः ' इत्यादि-
रूढो न कर्तव्यः किंतु यथाश्रुतौ मन्यते प्राज्ञः । अविद्य-
मानधर्मैरपि श्रुतिर्मवति परंपरया वा । ५।१।१६ वर्णकं
२. ● साद्यस्त्रे सोमश्रयणसाधने साद्ये पुंसत्वेऽपि
ज्योतिषोमगतमन्त्रस्य ' तस्यै श्रुतम् ' इत्यादेर्नोदः ।
५।१।१६।४२-४४ वर्णकं २, मीको, पृ. १३३०
' ऊद्दः न साद्यस्त्रे सोमश्रयणसाधने० ' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्त्रे स्थाप्याहुतेर्वाचः । १०।१।६।
१०-११. ' स्थाप्याहुतिर्न्यायः ' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् । ● साद्यस्त्रे स्थानादेव सवनीयस्य प्रथममुपा-
करणम्, तदुत्तरं दैहस्य, तदुत्तरमनुबन्ध्यस्य, प्रकृति-
सदृशोपाकरणस्यैव नियामकान्तराभावे नियामकत्वाग्नी-
कारात् । भाट्ट. ५।१।६, ● साद्यस्त्रे स्थानमभ्यवहृत-
क्रमकउपाकरणस्य वाचनिकातिदेशाद्यथा कस्याचित्
विकृतौ वाचनिकोपाकरणयत्येव व्यत्यस्तोपाकरणप्रत्येव
नियोजनादिक्रमः । ५।१।१०.

● साद्यस्त्रादिनिकायिषु तत्प्रथमनिकायिधर्माणा-
मतिदेशः । ८।१।२।१९५. मीको. पृ. २११
' अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् '
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साधकम् । यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्ट सिद्धे,
तत्सोत्साप्येऽपि कारणभूतमित्यवगम्यते, भवति तत्तस्य
साधकम् । यत्र ज्ञापते कारणभूतमिति न तत् सदृश-
मपि साधकम् । भा. २।१।१।२५ पृ. ५४४.

● साधकतमत्वं प्राधान्यलक्षणम् । सु. पृ. ७४४.
● यदेव हि तदुपयोगिमायम्, तदेव शक्यते कथ-
चित् साधकतमत्वेन विवक्षितम् । वा. १।१।१।१६
पृ. १३९.

● साधनम् । न विवित् साधनं अपरद्विगतविययं
स्वार्थं यापयति (साधनं हेतुः, त्रियमः साध्यम्) । वा.
२।१।६।१६. ● साधनम् । स्वयमानुमितार्थे परस्मादि
अनुमानशुद्धिः येन वाक्येन उत्पद्यते तत् वाक्यं
साधनमित्युच्यते । तत्र वाक्यं प्रतिशब्देऽदृष्टव्यः
साधनम् । रत्नाकरः अनुमानपरिच्छेदे श्लोकः ५१

पृ. ३६१. * साधने कामना गौणी, साध्ये च मुख्या । ड्रुप. १।१।१।१।१.

* साधनानुरूपत्वं साध्यानाम् । वा. १।२।१।१।७ पृ. १३०.

साधनाऽनुष्ठानतन्त्रा हि साध्यसंसिद्धिरिति न्यायः । यथा, साधनानि चत्वारि- १ नित्या-नित्यरस्तुविषेकः, २ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, ३ शमदमादिपदसंपत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं च । एतत्साधनानु-ष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यम्भारमहानस्य संसिद्धिर्भवति, तथा प्रवृत्तान्तरेऽपीति शेष्यम् । साहस्री. ४२२.

* साधनाभासः । 'अन्यसाधनमन्यस्य साधना-भास उच्यते' । श्लोवा. १।१।१।१।२२.

* साधनप्रहणम् । कार्ये हि सर्वत्र साधन-प्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभावनायम् । वा. ३।६।१।१।० पृ. १०३६.

* साधनत्वा । न चैकस्वरूपेण सर्वेषां साधनत्वा । वा. १।१।६।१।२२ पृ. ६९३.

* साधनत्वम् । न हि अविधीयमानानां अर्थानां साधनत्वं संभवति । वा. १।२।१।१।२६ पृ. ५४७.

* साधनत्वमात्रं धर्ममाती तत्रं न तु वाचनि-करणम् । सोम. १।२।१।४.

* साधनयज्ञेन साध्यस्य नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयादिवशेन अग्निहोत्रादेः । वा. १।२।१।१।२९.

* साधनविनाश-यतिरेकेण कार्यविनाशमात्रः । वा. १।२।७।२।१ पृ. ५२८.

* साधारणानि पात्राणि प्रथमेण सन्ने कर्तव्यानि । ६।६।६।३३-३४. मीको. पृ. ३०५ 'अधिकारः सन्ने संश्रितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्' इत्यत्र अधिकारं द्रष्टव्यम् । * साधारणे वस्तुनि कथंचि-देकस्य भागाधिक्ये अत्रायो भवति । वि. १।५।१।७.

* साधारणेषु च परिपद्वन्नेपहारगोष्ठीभोजनादिषु इयं स्थितिः, यदेकस्य भागे अत्राशिते तात्रमात्रमेव तस्य, अत्राशितं तु तत्रमात्रमात्रां अत्राशयं मार्गं न पूर्वतोः इत्येवमत्रार्थं वेन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यत्र तु सर्वैः समानभागिर्भवंपाद्योपमुद्रुत्वा भागा भवति तत्रा

तस्य साधारण्यानुगुणा एव प्रतिपत्यपेक्षा भवति । वा. ३।५।१।६. * साधारणी न दीक्षा दक्षिणा च अग्नेषु प्रधानेषु च, किंतु प्रधानमात्राण्ये ते ज्योतिष्टोमे । भा. ३।७।५।१।१-१२.

* साधारणधर्मेण गम्येन उपमानोपमेयभाव-निर्देशोऽपि न काचिदनुपपत्तिः । पराक्रमः . ४५।२.

* साधारण्यं अभिमर्शनादेः अन्नप्रधानहविषाम् । ३।७।७।८, १०. मीको. पृ. ५५९ 'अभिमर्शनाधि-करणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * साधारण्यं न यजमानसंस्काराणां किंतु प्रधानमात्रार्थत्वम् । भा. ३।७।२।६, * साधारण्यं वहिरादीनां अग्नेषु प्रधानेषु च । वेदिकार्थिधर्मन्यायः । ३।७।१।१-६, साधारण्यं सौमिक्या वेदेः अन्नप्रधानेषु । ३।७।३।७, ९.

* साधारण्यविधिः क्रिया-गुण-जाति-द्रव्यविष-यत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उद्देश्यात् विषेयात् उद्देश्यविषेयोमयात्वे चेति त्रिविधः इति संहय द्वादश-विधः । वाल. पृ. २१, * साधारण्यविधिः द्विविधः क्रतुयैः पुरुषार्थश्च । क्रतुयैः दृष्टार्थैः, पुरुषार्थैः अट्टार्थैः । पृ. २१, * साधारण्यविधिः द्विविधा-विनियोगसाधारण्यविधिः अनुष्ठानसाधारण्यविधिश्चेति । पृ. २०.

* साधुः शब्दः 'गोः' इति, गावी-गौणी-गोषोतलिका इत्येवमादयः स्वस्वदेवाभावामानुष्य ये प्रयुज्यन्ते लोकेस्ते असाधवः । वि. १।१।९, * साधयः एव सर्वे शब्दाः । साधुरावाधुत्वे निषामकं नास्तीति चेत्, व्याकरणस्य निषामकत्वात् । गराया एव साधयः, न तु गावी इत्यादयः इति व्याकरणेन नियम्यते । 'एकः शब्दः सभ्यशतः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्म भवति' इति शुभवाक्यम् । 'ब्राह्मणेन न श्लेच्छित्तौ नापमापितौ, श्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति दोषवाक्यम् । १।३।९. * साधोः वचनं बहुषोऽप्यु-च्यमानं न्यायमेव । असाधोस्तु बहुदप-व्यायम् । भा. ५।१।१।१. * साधूनामेव शब्दानां प्रयोगः कर्तव्यः । भाट्ट. १।३।८ । 'अत्र शेषोऽपिनोऽपश्यं

साधुभाषा नियमयते । नियोगेन हि ता कुर्वन्नपूर्वैः साधयिष्यति ॥' वा १।३।८।२७ पृ २८२.

● साधुत्वं (शब्दस्य) अनादिवृत्तिप्रमापयोग्यार्थ-प्रतिपादकत्वम् । पीरुपेयसंज्ञेतिरहविशिष्टरत्न साधुरत्न इत्याह । अट्टजनकतावच्छेदक. व्याकरणानि यज्यः जानिदितोप एव साधुरत्न इत्यपि कश्चित् । मणि. पृ. ७२. ● साधुरत्न (शब्दस्य) - ' न हि वाच्य मविशाय साधुरत्नमपार्थव्ये ' । वा. १।३।९।३३ पृ. ३०७.

● साधुत्वान्माधुत्वविचारः- असाधु-पदेन अर्थप्रत्ययान्तरात् साधुवदज्ञानमपि शाब्दश्लेषे हेतुः । साधुरत्न च अनादिवृत्तिप्रमापयोग्यार्थप्रतिपादकत्वम् । तेन भाषाशब्देषु अनादिशक्यमावात् शक्यार्थभावेन लक्षणाया असंभवात् न साधुरत्नम् । लाक्षणिकगङ्गापदे च न शानिः । आधुनिककथैकित-हित्यादिपदेषु पाणिनिस्तनेनवृद्धिमुद्रियुमादिपदेषु च ' पिता नाम कुशोत्' इति विधिना पुनरनामलो-पाधिना ' व्याहृता वागुपते ' इति विधिना व्याकरणो-पाधिना च अनादिवृत्तिप्रमत्तमभावात् साधुत्वम् ।

वृत्तिभ्रमेण अर्थप्रत्यायकत्वं असाधुरत्नम् । तद्यथा, भाषाशब्दाना प्रयोगप्रसंगोः करणापटवशक्तिप्रमाण्या उपपत्तेः शक्यभावादेव वृत्तन्तरस्य चासंभवात् न वृत्तिप्रमा इति न साधुत्वम् ।

रागक्रतुषु पीरुपेयसंज्ञेतिरहविशिष्टरत्न साधुरत्नम् । व्याकरणसंज्ञेताना असाधुरत्न इत्येव इत्याह । तन्न । टिनोत्तर विभक्तयनुयसिपवद्वान् ।

टितुमादिशब्दाना उभयवहिरुत्त्व इति केचित् ।

अट्टजनकतावच्छेदकः व्याकरणानि यज्यम्. जानि-तितोपः एव साधुरत्न इत्यपि कश्चित् । तदुक्तम्- ' अनवप्रवृत्तानां नानादिशब्दानां न्युदययोग्यता । व्याक्रिया एवज्ञेया सा जातिः काऽपीह साधुरत्न ॥ वास्वेता. स्वेच्छश संज्ञाः क्रियन्ते टितुमादयः । कथं नु तासां साधुत्व, नैव हा. साधुते मता ॥ अवरप्रयत्नरत्नवासा-प्यावाभयवञ्चना । हटाचिष्टा यथा लोने तथा संकेतिता

इमाः ॥ तत्रश्वासा नान्युदयः प्रत्ययान्तेऽपि वा भवेत् । लाघवेनार्थबोधार्थे प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥' इति ।

धरतुतः साधुवदज्ञान न करणम्, नापि असाधुवदज्ञान प्रतिषेधकम् । किन्तु तादृशसमर्थि-वाहास्य तादृशा-काङ्क्षाया वा हेतुरत्नात् नोक्तानि सन्न इति युक्तम् । मणि. पृ. ७२.

● साधुभाषणस्य सर्वदा निषमे मौने शेष अपरिहार्यः । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारा अर्थज्ञानं मौनिना अधिनिर्कोचादिना क्रियमाणं न श्रेय साधनम् । भोजनादौ मौनविधाने शास्त्रादेः निवारणादि ह्यसंज्ञादिना न कार्यम् । शिष्टाचारविधेयपरिहारार्थे वा मौनविध्यमावनिपयव साधुभाषणनियमस्य कल्पनीयम् । सु. पृ. ३१८.

● साधुसैत्रीन्यायः । आदौ लघुः पश्चात्तस्वी । संप्रहः .

● साधुशब्दाधिकरणम् । (१।३।८।२४-२५)। असंकारित्वस्यसुगुणितुंगात्मज्ञानस्य अभ्युदयनि-श्रेयसार्थं तथा साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् सिद्धार्थप्रतिपादनपरमाणामप्युपनिषदा उवाचानादिधियोपतया चोदना-शब्देन उपादानसंभवात् चोदानान्प्रतिपादनामप्यु-साधनं सयतम् । सु. पृ. २५. ● साधुशब्दाधिकरणम् (कर्मसु साधुचः एव शब्दाः प्रयोग्या.) । १।३।८। २४-२५. मीमे. पृ. ३७६६. ' व्याकरणाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● शाब्दादिशब्दाना अवाक-कट्टे अप्रमाण्यन्यातिप्रसिद्धत्वात् अनादरे लौकिकाना वाचकावाचकेषु सम्यक्प्रतिपात्ते. तत्कथन साधुशब्दा-धिकरणे करिष्यते । सु. पृ १७९.

● साधुशब्दोच्चारणं उच्चारणियं न कथं च यद्यपि न भवति तथापि तद्वत्प्रतिपत्तिप्रयोगेनैव करार्यपुष्टास्यैरे मनिषानः । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८.

● साधुशब्दप्रयोगस्य फलसाधननैव अयोग्यमाना प्रयोगः फलमकरं आक्षिपति । सु. पृ. ३२१.

● साध्यस्य साधनस्यो न नियमो भवति, तद्यथा आहवनीयारिषयो न अग्निशोभादेः । वा. ३।१।१।१२।९।

सायमग्निहोत्रमपि उत्कर्षेत् इति पूर्वपक्षे सवनवत् इति यो दृष्टान्त उक्तः, त निरसितुं विद्वान्तपत्रीय सूत्र-मिदम् । सवनेन प्रातःसवनेन प्रतिपन्नवत्वात् माष्यं-दिनादिकाले उत्कृष्टेन माष्यदिने सवनमुत्कृष्यते इति यः सवनोत्कर्ष उक्तः स सवनमात् एककृतसंघन्धात् युक्तः । अग्निहोत्रहोमस्य तु न साकमेधैः न वा सातप-नीयया संबन्धः । तस्मात् सातपनीयया अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः । के.

● सातपनीयौत्कर्षे अग्निप्रणयन कालेन बाध्यते । बाल. घ. १३२.

● सातपनीयान्यायः (५।१।१७) । ' द्वाद-शाहेन प्रजाकाम याजयेत् ' इति द्वादशदिनात्मककाल-विधिर्वाच्यम्, अतश्च सातपनीयान्यायेन आतिदेशिक-कालाभावात् सातपनीया द्वादशमुन्यानां द्वादशदिनसमाप्य-त्वावगतेः, इत्यादिः द्वितीयः पूर्वपक्षः । भाट्ट. ११।४।५.

● सातपनीयान्यायः । सातपनीयौत्कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः ॥

सातपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् वैगु-ण्यात् । ५।१।१७।३०॥

भाष्यम्-- चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः सात-पनीया नामेष्टिः ' मरुद्ध्य सातपनेभ्यो माष्यदिने चर्च निर्वपति ' इति । सा दैवान्मातृप्रादा प्रतिबन्धा-दुत्कृष्यमाणे अग्निहोत्रस्योत्कर्षे वेति संशये । उच्यते । सातपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवत् वैगुण्यात् । यदि नोत्कर्षेदग्निहोत्रं अनग्निहोत्रकाले उत्कृष्टेऽग्नौ अग्निहोत्रं रिगुण स्यात् । तस्मादुत्कृष्टपत्रम्, सवनवत् । यथा प्रातःसवनं दैवान्मातृप्रादा प्रतिबन्धादुत्कृष्यमाणे माष्य-दिने सवनोत्कर्षेतीति । एवमग्निहोत्रे इत्यर्थम् ।

दुष्-- मित्रप्रयोगकालेन परिश्रुतानामपि वीरा-पर्वे चिन्त्यते । यथा श्रेयस्यदिनि. प्रवर्गणीहोमादय उत्कृष्यते । पूर्वो हि पशवैः उत्तरमग्निवच्छति, पशुमिहापि ।

अव्यवायाश्च । ३१ ॥

भाष्यम्-- एष सातपनीयमग्निहोत्रेण न व्य-हित भविष्यतीति । तत्र क्रमोऽनुपश्रीष्यते । क्रममे-व दोषः श्रूयते ' अथ वा एतद्यज्ञस्य छिद्यते, यद-न्यस्य तन्ने विततेऽन्यस्य तन्न प्रतीयते ' इति ।

असंबन्धाच्च नोत्कर्षेत् । ३२ ॥

भाष्यम्-- नाग्निहोत्रस्य सातपनीया अङ्गम्, न सातपनीयाया वाऽग्निहोत्रम् । तेन नालावाग्निहोत्रस्य पुरस्तात् कर्तव्या । अतो नाग्निहोत्रमुत्कृष्यम् ।

दुष्-- एकप्रयोगवचनपरिश्रुतानामुत्कर्षः ।

प्रापणाश्च निमित्तस्य । ३३ ॥

भाष्यम्-- प्राप्त चाग्निहोत्रस्य निमित्तम् । ' एष जुहोति ' ' प्रातर्जुहोति ' ' उदिते जुहोति ' ' अनुदिते जुहोति ' ' प्रथमास्त्रामिते जुहोति ' ' सप्तौ जुहोति ' ' नक्षत्राणि दृष्ट्वा जुहोति ' इति । तन्नातिक्रमियम् । तस्मादपि नोत्कर्षः । यदुक्तं वैगुण्यमिति, उत्कर्षेऽपि वैगुण्यम्, कालान्तरात् । अङ्गमतेर्ज्ञपत्य कालविधि-र्बाध्यतामिति चेन्न, कालस्य निमित्तत्वात् । तदपि अभुतमेव सर्वं क्रियेत तन्निमित्तत्वात् चातुर्मास्येन भवणात् । सप्तमी द्वाधारादिष्वसंभवाग्निमित्तत्वात् इत्यर्थम् ।

दुष्-- काले हि निमित्ते कर्म विधीयमाने तस्मिन्ने-काले कर्तव्यम् । ' अङ्गमतेर्ज्ञपत्य कालविधिर्बाध्यता-मिति चेत् ' सेतिकात् यथाकेऽन प्रयोगेऽवश्यते पशव-कालसंयोगः । तस्माज्जघन्यत्वाद्दोषो बाध्यताम् । इत-स्त्वाह, नाङ्गमात्रं कालः । किं तर्हि ? निमित्तम् ।

संबन्धान् सवनोत्कर्षः । ३४ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तं सवनवदुत्कृष्यमिति । तदुच्यते । संबन्धे हि सवनं सवनेन । एककृतसंघन्धात् तदुत्कृष्यते ।

शा-- सायकाले द्वयोः संनिवृत्तयोः अवर-न्नातिनि वीर्षापूर्वे, सातपनीयां श्रुत्या क्रियमाणमग्नि-होत्रस्य कालातिवृत्तप्रसङ्गे एति किं न्याय्यं इति मुना चिन्ता । तत्र सातपनीया सायत् व्यङ्ग्यं मध्यमि-मतिपक्षेन, न ताया. कश्चित् उभयवाऽपि विवेकः ।

अग्निहोत्रस्य तस्मिन् काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोपः
स्वात्, उत्कर्षे तु काललोपः । तत्र कस्यानुग्रहः, कस्य
लोपः इति विवक्ष्यते । तत्र मुख्यत्वात् प्रणयनानुग्रहे वाग्र-
प्रयोगावधारणेत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाधः,
इति प्राप्ते, उच्यते । कालस्यानुग्राह्यत्वेन निमित्त-
विनीपणत्वात् तस्मिन् प्रासमागिहोत्रं किञ्चिदङ्गमपहृत्वापि
कर्तव्यम् । तस्मात् अग्निहोत्रं ह्रत्वा सांतपनीया समाप-
नीया ।

सोम— पर्येव जघन्यपाठकमपत् इह जघन्यकालस्य
बाध इति प्रत्येवज्ञानात् संगतिः । न च कालस्य
अधिकारिधिनोपणत्वात् तदभावे अधिकार्यभावात्
कथमग्निहोत्रानुग्रहमिति वाच्यम् । कालस्य अधिकारि-
विशेषणत्वेनाश्रयणात्, इति चेन्न, अश्रयणेऽपि कालस्या-
नुग्राह्यतया यथा स्वयमेव काल आपत्तवि, तदा कर्म
कर्तव्यम्, इत्यर्थात् कालतः अधिकारपर्यपेक्षानात् काल-
स्यधिकारिधिनोपणत्वस्य आधिक्यत्वात् । सूत्रार्थस्तु-
यथा प्रातःपवनमुत्कृष्यमाणं मार्ध्वदिनें सवनमुत्कर्षति,
एवं सांतपनीयाऽपि उत्कृष्यमाणा अग्निहोत्रमुत्कर्षते,
तदा अग्निहोत्रस्य प्रणयनाभायेन वैगुण्यात् इति ।

त्रि— 'दैवात् सांतपनीं सार्धं प्राप्ता वेदग्निहोत्र-
कम् । उत्कर्षति न वो, — उत्कर्षः वीशोपर्येव भावतः ॥
मिथप्रयोगप्राप्तस्तदाग्निहोत्रं स्वकालके । इष्टिमध्येऽपि
ह्रत्वाऽप यान्तोपः समाप्तत्वात् ॥ '

भाट्ट— दैवात् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् मार्ध्वदिन-
क्रियमाणसांतपनीयाया उत्कर्षे स्वकालेऽग्निहोत्रहोमो
कर्तव्यो न वेति चिन्तायाम्, स्वकालकरणे सांतपनी-
याऽपे प्रणीतेश्चाग्नेः पुनः प्रणयनार्थभावात् मन्वकप्रण-
यनत्वेन वैगुण्यापत्तेः, कालस्य च पदार्थगुणत्वेन
प्रयोगविधिविशेषणतरोत्तरकालप्रतीतिवत्त्वेन च लोपेऽपि
वैगुण्याभावात् उत्कर्षः । इति प्राप्ते, अनुग्राह्यत्वात्
पालस्य निवे यद्यप्यसि कथादेवाङ्गलागमेव तदनु-
रोपेन यथे वक्ष्यमाणत्वात् (६।३।१) प्रणयनलोपेनाग्नि-
कालानुग्रहः एव न्यायः । सार्धं प्रातःकालस्य जीवनरूप-
निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुग्राह्यत्वात् । वास्तव्यत्,

अग्निहोत्रस्य अन्यतः प्रणयनजन्वोपकारद्वये तदताहो-
त्रकालस्य दशार्धौ कल्पन्त्यास्येऽपि न वैगुण्यम् ।
अतः स्वकाले एवाग्निहोत्रं ह्रत्वा सांतपनीया कर्तव्येति
सांतपनीयाङ्गानां नैव कम आदर्शनीयः । अथ च
सांतपनीयेत्युपलक्षणं प्राण्यङ्गमेमानस्य । अग्निहोत्रेयसि
आवश्यकमानस्य । अनावश्यकविषये 'अप वा एत-
द्यज्ञस्य छिद्यते यदपस्य तन्ने विततेऽप्यस्य तन्नं
प्रतापते' इति निषेधात् । न चैवमनीकव्यत्युत्कर्षेऽपि
मार्ध्वदिने सांतपनीयापत्तिः, तथात्वे सांतपनीयायां
अनीकव्यत्युत्तरकालत्वस्यैवप्रयोगविषयत्वात्स्य प्रणयनस्य
न बाधेन यस्मैकर्षेव मार्ध्वदिनकालस्य बाधः । केचित्तु
निमित्तविशेषणोभूत कालत्वैवाशुतप्राज्ञत्वम्, न तु काल-
मात्रस्यैवकीकृत्य सांतपनीयायाः कान्यवत् मध्येऽनाव-
श्यकत्वादङ्गणमिति वदन्ति । तत्तु चातुर्मासयानामपि
नित्यत्वात् मार्ध्वदिनस्यापि निमित्तविशेषणत्वापत्ते-
रुपसिद्धम् ।

सङ्खन— 'उत्कर्षो नाग्निहोत्रस्य' १९.
शंकर— 'अग्निहोत्रोत्कर्षेण न च' २१.
● सांनार्य्यं अहोमयाजिनोऽपि भूयते 'तद्
संनयेत्' इति । तथा 'तदेह ह्नाहुतौवायनाः सानार्य्य-
मेवाहोमयाजिनः' इति (आदर्शयणमतेन) । भा.
१०।८।१४।४४, ● सानार्य्यं एतेन वाक्येन सोम-
याजिनः सिधीयते, आपरेणापि वाक्येन अहोमयाजिनः ।
१०।८।१४।४५. ● सानार्य्यं ऐन्द्रमपुरोडाशेन विक-
ल्पते सोमयागात् प्राक्, सोमयागात् पश्चात् तु
सानार्य्यमेव इति न सिद्धान्तः । सोमयाजिन एव
सानार्य्यम्, अहोमयाजिनस्तु पुरोडाशाद्येव आग्नेयश्रे-
न्द्रामश नित्यौ इत्येव सिद्धान्तः । वि. १०।८।१४.
● सानार्य्यं नाम दक्षिणपदी । मीन्या. ● सानार्य्य
प्रकृतिः अग्नीषोमीयसोः । भा. ८।१।२।१००-१४ ।
तथापि पक्षः, न दधि । ८।२।३।१५-१८.
● 'सानार्य्यं वा तद्वमपत्वात्' (८।१।२।१३)
इत्यनेनैव न्यायेन अयमवयवितिः (हृदयस्थानेऽ-
वयविति) वारुण्यात् सानार्य्यवयवितिः । वा. २।२।
६।१७ पृ. ५.११. ● 'सानार्य्यं वा तद्वमपत्वात्'

(८।२।२।२) । पशुप्रमत्तवशाभ्येन
 द्र यगारूप्यात् पशुयागस्य अष्टमे सानाभ्ययागविकारवा-
 मिधानात्, तेनैव न्यायेन हृदयावदानस्य द्रय
 सारूप्यात् सानाभ्यावदानप्रवृत्तिक्रवावगतेः, सानाभ्याव
 दानस्य च यागीयद्रयसंस्कारार्थत्वेन अस्यापि तथावा-
 चसावात् हृदयादीना संस्कार्यस्वान्यथानुपपत्त्या पूर्तीक-
 फलचमसत्रत् यागान्वयप्रतीतेः प्रत्यवदान यागकस्वनात्
 पशुत्रयै यागसमुदायानुवादोपपत्तिः । सु. प्र. ७९१.
 * सानाभ्यं सोमादूर्ध्वमुत्सृष्यते ' नासोमयाजी सन-
 येत् ' इति निषेधात् । सानाभ्यविकार आमिक्षा अपि
 सोमादूर्ध्वमेव । वि. ५।४।८. * सांज्ञाय्यात् अमी-
 योमीयस्य विष्यन्तः । तु. प्र. १०।७।१।१. * साना
 य्यात् स्विष्टकृदिर्हं नित्य अमात्रास्यायामवदीयते ।
 या. ३।१।२।१२३. * सांज्ञाय्यस्य गुणविकारः
 साङ्गप्रस्थापीय । ३।५।२।१२३. * सानाभ्यस्य विष्यन्तः
 आग्नेये पयसि । भा. ८।१।१७।३४. * सानाभ्यस्य
 सिद्धद्वयदान प्रयाजदोषामिषारणं वेद्यामासादनं च
 प्रवृत्तिमात् पूर्व न कर्तव्य किंतु मुख्यकमात् आग्नेय-
 पुरोडाशारथैव, अन्यथा बहुविकर्षप्रसङ्गा । तस्मात्
 मुख्यकमो बलीवान् । दर्शपूर्णमासयोः । या. ५।४।२.
 * सांज्ञाय्ये अपवृत्तस्यापि मतनियमः । भा. ६।४।
 २३।४१-४२. * सानाभ्ये अवदानादिप्रदानान्तः
 एकः पदार्थः । भाट्ट. ५।२।६. * सानाभ्ये उप-
 स्तरणामिषारणयोस्त्वन्रत्यात् दत्तो ह्यवदान गृहीत्वा
 पयसो आश्राप् । क्वसुप्तेषु तु पयसो ह्यवदान गृहीत्वा
 पश्चाद्वच इत्युक्तम् । तैत्तिरीयश्रुतौ तादशकमः वाच-
 निकः । ५।२।३. * सानाभ्ये उपस्तरणामिषारणतद्विहितं
 चतुरवचनम्, 'द्विर्हविषोऽप्यति' । वि. १०।८।१।३ ।
 सानाभ्यावदानोपधेने ' शुभ्यन्' । इति मन्त्रः संनिधिना
 विनियुज्यते । ३।३।५ । सानाभ्यावदानाणि सुग्मीश्राप्ता-
 पत्रिवादीनि । क्रमेण समाख्या काथित्वा ' शुभ्यन्' इति
 मन्त्र. सानाभ्यावदानेषु । ३।३।१२ । योऽयं मन्त्रकालः
 ६।४।१२, छ सानाभ्यपरहितस्यापि । तथा च असंनयन
 यस्यावाक्यामात्रेऽपि तदुपलभिते काले मन्त्रोपायन
 (भोजनम्) । ६।४।१३ । 'छ शापय वा मन्त्रं महरति'

इद सनयत एव, सानाभ्यपरहितेन तु दर्शं शापयवहर्षं न
 कर्तव्यम्, न च तदर्थं शापसा सपादनीया । ६।४।१४।
 संनयतः दर्शभ्रान्त्या हविर्निर्वापे ततश्चन्द्रोदये सति
 अम्युदयेऽपि विहिता, तत्र सानाभ्यस्यापि पूर्वदेवताभ्यामेन
 ' ये स्वविद्याः (तण्डुलाः) तानिन्द्राय प्रदाते दशंश्च,
 येऽपिद्यास्तावु विष्णवे शिपिविद्याय शूते चरम् ' इत्यत्र
 दधिपयसोर्विनिधेयः । ६।५।१। सानाभ्यं सोमोत्तमसृ-
 ष्यते ' नासोमयाजी संनयेत् ' इति निषेधात् । साना-
 भ्यविकारस्यापि ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इत्यस्यापि सोमोत्त
 मुत्कर्षः । (५।४।८) । सानाभ्यपरहितस्यापि अम्युदयेऽपि
 कर्तव्या भवति । तत्र सांज्ञायिनः चरु दधनि पयसि
 च स्वाताम्, सानाभ्यपरहितस्य तु पूर्वदधिपयसोरमाकात्
 अपूर्वयोरेविधानाच्च उदके एव चर्वोः श्रवणम् । ६।५।
 ६ । सानाभ्यावदानप्रदानात् आग्नेयस्यावदानप्रदान पूर्व
 कार्यम् । ५।४।२. * सांज्ञाय्ये दोहनं स्वीयाना कर्त्तव्यं
 गवाम् । भा. २।१।१।१।७७-५३. * सांज्ञाय्ये दि-
 वदानं मन्थात् पूर्वाघात् इत्येकः पदार्थः । भाट्ट.
 ५।२।३.

॥ सांज्ञाय्ये पुरोडाशविधिवार्यं दारशान-
 स्तुत्यर्थम् ॥

सानाभ्य प्रष्टव्यं श्रूयते ' न दारुषानेण दुष्टादधि-
 वद्वै दारुषानम्, यदाक्षयानेण दुष्टाद्यातयाम्ना हविषा
 यजेत । अथो तस्वाहुः पुरोडाशमुत्तानि वै हवीपि नेतः
 इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति काममेव दारुषानेण
 दुष्टात् ' इति । अत्राग्नेयपुरोडाशोऽग्निदेवत्यः । दारुषो-
 ऽन्तरमेः सत्त्वेन दारुसंबद्धपयसोऽपि अग्निर्ब्रह्मणानपाया
 दन्वीनाकाशमेवावेव यागी संपन्नौ । तस्य क्रान्तिरादक-
 र्त्वात् तदतिरिद्धीपेया ' पुरोडाशमुत्तानि वै ' इति
 वाक्येनाग्नेयसानाभ्ययोर्मध्ये यगान्तरं पुरोडाशद्वय
 मुपाश्रयाजवदिधीयते । तस्यापि पयोद्रव्यवृत्ते दत्त
 रीत्या अग्निर्ब्रह्मणाम्नामित्युक्तद्वयस्यापारवा तदनुक्तिः ।
 दुष्टयन्मायेन मत्पत्ययगाम्यामिदेवताकस्येऽपि क्रान्तिरन-
 पायात् तदतिरिदेवताकस्ये सिद्धे ' इन्द्राय एषा दुः
 मोशामि ' इति प्रकरणाभ्यासमन्त्रानुत्तरपदिन्द्र एव

देवतेति निगम्यते । सवतिपयदेवताकत्याद्य सांनाय्येन
 सहास्य प्रदानम् । ' आग्नेयोऽष्टारुपाः ' इति शब्दे
 इव विचित्रस्वनाऽपि न दुष्प्रतीति शोभायनरुपा-
 नुगुणे पूर्ववत् प्राप्ते, सिद्धान्तस्तु जातेष्टिवाक्ये इव
 उपक्रमोपसंहारयोः दास्यानकरणकदोहकीर्तनादेकवाक्य-
 स्वम् । तत्र च दोहोदेशेन दास्यायमेव विधीयते ।
 दास्याये च दोषसद्भावाद्युत्तत्तामिवाशङ्क्यायो रात्रि-
 त्यादिना तदमार्यं समर्प्यं कामगिति निगमनवाक्ये
 विधेः स्पष्ट प्रतीतिः । एवं सति मध्ये यागान्तरविधाने
 ब्राह्मणेदः स्वादेय, आग्नेयवाक्ये देवतातद्विदादिना
 ब्राह्मणेदः स्वादेयत्वात्साऽऽभिधावाक्य इव यागकल्पन-
 संमनेऽपि ब्राह्मणधर्मगतं कथं तत्कल्पना । आग्नेय
 यागस्य स्पष्टमतीर्तनात् कथमतीर्तनात्साऽप्यगमः । उवा
 नुवाक्ये ' सदन्यद्वौ पुरोडासात्तन्वता यजति ' इत्यादि-
 षट्शतकाद्रेयम् । अनुत्कर्षमायस्तिष्ठया देवताकल्पने
 पूषादिदेवताः कुतो न नियम्यन्ते । पूषानुमन्यगमन्वा-
 देस्तुत्कर्षंमनात् । यागान्तरकल्पनाप्रदे वा इत इतः
 पुरोडासापदेनोपवादः पुरोडासावत् उवाणुवाजस्यैव परा-
 मर्थः कुतो न ह्यनः, षड्ब्रह्मजागतेदेकवाक्यवसंभ-
 वात् । तत्कार्यवाक्ये आतिस्पष्टदासंस्मयमादेण
 दोषमाशङ्क्यावातयामरूपपुरोडासास्य प्रथम सत्वात्-
 दुत्तर क्रियमाणं धर्ममवातयामनेवेति परिहृत्य पश्चादा-
 र्थाय विधीयते इत्येव मुच्यमिति । सुत्कर्ष. १।२।४.

● सान्नाय्ये मयः राजन्यत्रेययोः प्रतिविद्धः ।
 ' न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं कियेत्, अतोमयीयो
 दोषः ' । भा. १।२।१।४५, ● सान्नाय्ये यावात्वं
 उत्तरागोदोहनम् । उत्तरागोदोहाधिकरणम् (मीको.
 पृ. १०९८) । १।१।१।४७-५३.

ॐ सांनाय्यामीषोमीयधिकारा ऊर्ध्वं सोमात्
 प्रकृतिवत् । ५।४।१।२५ सिद्धान्तसूत्रम् ॥

सान्नाय्यं शूत दधि च अमायास्ययाम् । तद्विजायाः
 आभिधा पशुश्च इति । अमीनोमीः पुरोडासाय्यं विजायाः
 ' अमीषोमीयमेकादशकालं न्यषेण् दशमाक्रम ' इत्यादयः सोमात् अग्निशोभाशुक्रोत्तरं स्तु. न प्राक् ।

महृतिवत् । दर्शगतसान्नाय्यरूपा प्रकृतिः । षोर्णमासी-
 ताशीषोमीयपुरोडाशरूपा प्रकृतिश्च यथा इष्टिपूर्वाधान-
 पद्ये सोमात्पूर्वं भवति तद्वत् । प्रकृतिवत् विकृतिः इति
 न्यायात् । कै.

● सांनाय्यार्थे उत्तरागोदोषिययोः अम्युदयेष्ट्या
 चन्द्रोदयं निमिर्शीकृत्य श्रवणैस्तुरावात् प्रणोताधर्मा
 उत्पवनादप एवाम्युदयेष्ट्या कर्तव्याः । वि. ९।२।१४.

● सान्नाय्यार्थे निःसुम्नोऽधिकः सर्वाः स्वीया गावो
 दोग्धवाः । १।१।१।४७-५३. मीको. पृ. १०९८
 ' उत्तरागोदोहाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सांनाय्य-आज्य-ओषध-धर्मा. न सर्वे सर्वैश्च
 कर्तव्याः, किंतु यत्र नियमाणा अर्थवन्तः तत्र ते
 कर्तव्याः (दर्शपूर्णमासयोः) । भा. ३।१।४७-१०.

● सांनाय्यादौ एकमपोगविधिपिप्रियेऽपि संमति-
 पत्नीवदेवताकल्पेन शशुनुग्रानात् न क्रमानेष्टा । भाट्ट.
 ५।१।४. ● सान्नाय्यादौ संमतिपत्न्यदेवताके अवदानस्य
 न प्रधानतया इति चतुरवदाननामस्यानुसमयः । सोम.
 ५।१।५.

● सांनाय्यादिविकृतिवत् । यथा सान्नाय्यादि-
 विकृतीना ज्योतिषोमोत्तरां तथा सोमविकाराणा दर्श-
 पूर्णमासोत्तरत्वम् । वृ. ५।४।१।२६.

● सांनाय्यदोहे ' अनन्यन्याश्च तृष्णीमुत्तरा
 दोहपति ' अत्र प्राप्तं सर्वोत्तरदोहनमद्वयं अपूर्वमन-
 न्यास्यमण विधीयते । वि. १।१।१९, ● सान्नाय्यदोहे
 (सार्यं) ' वाप्यसहितो दोहविषया विष्टुष्टभागान्वा-
 र्थ्य तृष्णीमुत्तरा दोहपति ' । अत्रोत्तरसहित एव
 दोहनीया इति पद्य. । हविर्बहुत्वार्थे उत्तराः सर्वा
 दोहनीया इति सिद्धान्त. । १।१।१।१९.

● सांनाय्यधर्माः वत्सापावरणादप पूर्वमाह्वानाः
 पुरोडाशधर्मा निर्वापादप. पश्चात् । अनुग्रहनमति तथैव
 प्रवृत्तम् । तत्र अवदान (अभिधारणमसादन च)
 प्रकृतिक्रमेण सान्नाय्यस्य पूर्वं न कर्तव्यं किंतु आग्नेयस्यैव
 ततः सान्नाय्यं, मुख्यमदस्य प्राशुचित्वमन्मात् सत्वं-
 त्वात् । अन्यथा अह्नाद्विभक्त्यपमवृत्तात् । दर्शपूर्ण-
 मासयोः । वि. ५।४।२. ● सान्नाय्यधर्मा. शास्त्राहर्षं

गवाः प्रत्यापनं गवाः प्रस्नावनं इत्येवमादयः । भा. ३।१।४।७. * सांनाय्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।२।१०-१४. मीको. पृ. १०० 'अग्नीषोमीयः पशुः सानाय्यविकारः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * सानाय्यधर्माणां वाजिनयामे अतिदेशः । भा. ८।२।२।१-९.

* सांनाय्यपक्षे शात्ता सती हि प्रतिपाद्यते । तत्रैवोपवेधो नान्यथेति । भा. ६।४।१।४।७.

* सांनाय्यपयोधर्माणां आग्नेये पश्वि अतिदेशः । वि. ८।१।१७.

* सांनाय्यपयोधर्मातिदेशो वैश्वदेव्यामिक्षायाम् । ८।२।४।१९-२४. मीको. पृ. २२२ 'अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सानाय्यपयोधर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सांनाय्यपात्राणां शुन्धने 'शुन्धन्वं देव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः विनियोक्तव्यः, न तु पुरोडाशपात्राणां शुन्धने । समारख्यानात् क्रमस्य बलीयस्त्वात् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५५.

* सांनाय्यपात्रप्रोक्षणं 'शुन्धन्वं.' मन्त्रः, संनियुक्तमात् । वि. ३।३।५.

* सांनाय्ययागः अग्नीषोमीयपशोः प्रकृतिः । तत्रापि पयोयागः प्रकृतिर्न दधियागः इति सानाय्यगतपयोधर्मातिदेशः, न तु पुरोडाशधर्मातिदेशः पशौ । वि. ८।२।२-३.

* सांनाय्ययाजिनः एव उपवेधो नान्यत्वे । भा. १।३।१।३।२.८.

* सांनाय्यवत् आग्नेयाग्नीषोमीयादौ मित्रदेवत्वेऽपि द्यारदानेन अनुसमयः इति पूर्वः पक्षः । भाट्ट. ५।२।४.

* सांनाय्यविष्टाराः आमिषा पशुः इति । तत्र छंदेहः निमित्ते प्रागुर्ध्वं सोमात् उत ऊर्ध्वं (एव) इति । किं प्राप्तम् । प्रागुर्ध्वं च, विदोयानरगमात् । एवं प्राते, नूनः । ऊर्ध्वं सोमात् स्युः इति । मइतिहि एषां ऊर्ध्वं सोमात् । चोदनेन एमिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवित्वायम् । सानाय्यस्य ऊर्ध्वं सोमात् वचनं 'नाधोम-

याजी संनयेत्' इति । तद्विकृतिरपि ऊर्ध्वं सोमात् भवितुमर्हति । भा. ५।४।८।२५. * सांनाय्यविकाराणां सोमोत्तरकालता । ५।४।८।२५. मीको. पृ. ११० 'अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सांनाय्यविध्यन्तः ऐन्द्रपुरोडाशे प्रातः आग्नेयपुरोडाशविध्यन्तेन वाच्यते । बाल. पृ. १४१.

* सांनाय्यशून्यस्यापि चन्द्राम्बुदयेष्टिः, तत्र तु चन्द्रद्वयं 'अप्तु भ्रपयिष्यते' । भा. ६।५।६।२४.

☞ सांनाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात् । ६।५।६।२१ ॥

चन्द्राम्बुदयेष्टिः असंनयतः सानाय्यमकुर्वतः न स्यात् । येन सोमयागो न कृतः नाहौ सानाय्यं करोति । तस्य चन्द्राम्बुदितेष्टिर्न स्यात् । तस्या इष्टेः 'श्रुते चर्चं, दधन्नि चरम्' इति वचनेन सानाय्येन संयोगात् सानाय्यसंयोगस्य उक्तत्वात् इति पूर्वः पक्षः । सानाय्यसंयोगात् संनयतः स्यात् इति वृत्तिपाठः साधीयान् ।

औषधसंयोगाद् घोभयोः । २२ ॥

चन्द्राम्बुदितेष्टिः संनयत एव स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्रातः वाद्यन्तेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । अम्बुदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् । औषधसंयोगात् । 'ये मन्थमाः, ये स्वविष्टाः, ये क्षोदिष्टाः' इति औषधसंयोगः तण्डुलसंयोग उक्तः । स च उभयोः समानः । तस्मादुभयोरिति प्रावक्षितम् । वैगुण्याच्चेति चेत् । २३ ॥

चन्द्राम्बुदितेष्टिः संनयतः असंनयतश्चेति उभयोः स्यात् इति सिद्धान्ते सूत्रेण उक्तो पूर्वपक्षी शङ्कते । न उभयोः अम्बुदितेष्टिः । वैगुण्यात् तण्डुलरूपोपस्य असंनयतः विद्यमानत्वेऽपि दध्नः शतस्य च चरोरधिकरणस्य अभावेन वैगुण्यात् । इति चेत् ।

नातस्तरंकारत्वात् । २४ ॥

असंनयतोऽपि चन्द्राम्बुदितेष्टिः इति सिद्धान्ते असंनयतः दधिशतघोरंभावात् वैगुण्यं इति पूर्वपक्षिणः शङ्का निराहरोति सिद्धान्ती । असंनयतः दधिशतघोर-

माषेऽपि न चैगुण्यम् । अतस्संस्कारत्वात् दम्नः श्वात्स
 च चक्रेसंस्कारत्वात् । 'दधनि, द्युते' इति न
 विधिः किंतु संनयस्ये अनुवादः । अर्धनयतस्तु चद
 द्वयं अप्यु अयपिभवे । तस्मात् अम्पुदितेष्टिः संनयतः
 अर्धनयतश्चेत्युभयोपि इति सिद्धान्तः । 'अतस्संस्का-
 रार्थत्वात्' इति कुतूहलपाठः । दधिद्युतयोः चक-
 रेसंस्कारयोवस्य अभावात् इति तदर्थः । कुतूहलपाठस्तु
 इत्यस्मात् साधीयान् । के.

- सांन्यासिनः इष्टप्रथमपत्राः । भा. २।४।२।८.
- सांन्यासिकम् । साम्नात् संन्यासप्रातिपदि-
 यात् 'त्द्'इति (पा. ५।१।२३) इत्यस्मिन्नर्थे (लघु
 योगो भवति इत्यर्थे इति श्रीमद्रौजीदीक्षिताः) तमु-
 लत्तेः साम्नात्कस्मदनुपपत्तिः । सु. घृ. ३३२.

• सापेक्षमसमर्थं भवति । (महाभाष्यम्) ।
 अत्र केन्द्र- न्यायोऽयम् । श्रुतौ हि उपसर्जनपदेन
 प्रधानार्थाभिधायिना भाष्यम् । स्वविशेषणपेक्षया च
 तस्य प्राधान्यम्, इति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थो-
 भावश्च स्यात् । इति । महाभाष्यम् २।१।१.
 • 'सापेक्षमसमर्थम्' इति । 'समर्थानां प्रथमाद्या'
 इति सस्मात् तद्धितः सामर्थ्यपेक्षते, 'सापेक्षम-
 सपर्थम्' इति न्यावात् । सोम. ३।१।२५.

• सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायः । न्याकर-
 शास्त्रविषयकोऽयं न्यायः । साहस्री. ६८७.

• सापेक्षत्वे सति समाहानुपपत्तिः । पा. ३।५।
 १०।३.१.

• साप्तदश्यं (सामिषेनीनां) अनारम्भाधीतं परि-
 गणितानु विहितेषु पुनःश्रवमाणं वाचकयोवात् तावदेव
 निषण्णते । भा. १०।८।१।३।३, • साप्तदश्यं
 अनारम्भाधीतं । सप्तदश सामिषेनीरन्वाह' इति ।
 अनारम्भवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासौ आगतम् ।
 ततः प्राक्कामिषेन पाञ्चदश्येन भावितं सत् विकृत्यर्थं
 स्यात्म् । ८।४।१।२५. • साप्तदश्यं न सामिषेनी-
 स्वस्वार्थं किंतु सामिषेन्युपस्विन्नकल्पपूर्वार्थम् । सोम.
 १।१।२२. • साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन (प्रकृतौ)
 भाषितम् । बहुचित्तु विकृतिषु साप्तदश्यं पुनः

पठण्ते । तेन चोद्ब्रज्यात् निवर्त्यते प्रथाम्नातेन । सुप्.
 १।१।७।५.३, • साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन वाच्यते ।
 ६।४।४।१.३. • साप्तदश्यम् । 'सप्तदश सामि-
 षेनी भवन्ति अन्धरकल्पारिषु' इति वाचकयोवात्
 नान्यास इष्टेषु साप्तदश्यम् । भा. १०।७।१।३.२.
 • साप्तदश्यं सामिषेनीनां शानु क्षुतं शासु विकृतिषु
 वर्षप्रपसाधिकारो न वैद्यमानस्य । ६।६।७।३६-
 ३९. भीको. घृ. २८३ 'अधिसारः अन्धरकल्प-
 दिवु' इत्यत्र अपिहर्यं इष्टयम् । • साप्तदश्यं हि
 सामिषेनीनामुक्त अनारम्भवादेन न क्रतूनाम् । तस्य
 तु क्रतुसंबन्धः तद्द्वारेणानुमानिकः कल्प्यः । न च
 प्रत्यक्षसंबन्धे सति आनुमानिकः कल्पते इति युक्त
 उपसंहारः । पा. ३।४।१।४।४। घृ. ९७८, • साप्त-
 दश्यस्य अनारम्भवादेन सामिषेनीसंबन्धितया तावतो,
 प्राक्कामिषेन वचनैविनिशोभात् अपेक्षवचम् । २।३।१५।
 २०. • साप्तदश्यस्य वैमृधादिषु पुनःश्रवणं अनार-
 म्भाधीतसाप्तदश्योपसंहारार्थम् । १०।८।१।१।७-१९.
 भीको. घृ. ३७४. • वैमृधादौ सामिषेनीसाप्त-
 दश्यपुनःश्रवणस्य • इत्यत्र अपिहर्यं इष्टयम् ।
 • साप्तदश्यस्य सामिषेनीपरतत्र अनारम्भाधीतस्य प्रकृतौ
 न निवेशः । भा. ३।६।२।९, • साप्तदश्ये पयो
 श्रवमाणेऽपि न दार्शवेणमासिकी प्रवृत्तिर्विप्रति-
 पिष्यते । वाचनिकत्वात् साप्तदश्यस्य । ८।४। ६।१५.
 • साप्तदश्यादेः सामिषेनीविषयस्य नैमित्तिक-
 त्वस्य प्रकृत्यर्थत्वात् । भा. ३।६।१।१०.

• साप्तदश्यन्थायः । अनारम्भाधीतं सामिषेनी-
 साप्तदश्यं विदुषो निषिद्यते ॥

प्रकरणविशेषानु विदुषो विरोधि स्यात् ।
 ३।६।२।९ ॥

भाष्यम्— अनारम्भ विहित सामिषेनीनां परि-
 गणनाभावात् 'सप्तदश सामिषेनीरनु सूच्यत्' इति ।
 तत्र सदेहः, किं एतत् प्रकृतौ उत विकृत्याविति । किं
 प्रासम् ? पूर्वेण न्यायेन प्रकृतौ इति प्रासम् । प्रकृतौ च
 पाञ्चदशमाभावात्, तेन विकल्प इति । पर्यं प्राप्ति,
 सूम् । विदुषो एवञ्जतीवको विधिः स्यात् । कस्मात् ।

प्रवृत्तेः पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । न तु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम्, प्रकरणविशेषात् पाञ्चदश्येन न विकल्प, विपमशासनात् । विवृतौ तु आनुमानिक पाञ्चदश्य बाधित्वा अनारम्भविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण सातदश्य निवेश्यते । अद्विरुक्तं चैतत् प्रयोगवचनमुप-
संहरिष्यति । तस्मात् एवजातीयकं विवृत्यर्थम् ।

षा— अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसातदश्यानारम्भवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे, प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाभाङ्का निरतैपति । कथं पुन प्राकरणिकेन विशेषविधिना सह अनुत्पन्नस्य विकल्पोऽमिधीयते ? आह । 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराकिया । प्रत्यक्षो यत्र सन्त्यो विशेषेण प्रतीयते ॥' तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधो भवति, न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विवृते । तस्मात् क्रतु-प्रयोगमाप्तिमुत्था । तत्रश्च किं प्रकरणमधिक करिष्यति ? द्वयोर्दुर्बलयो प्रमाणयो. विशेषे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्य । न च प्रकरण वाक्यात् बलवत्तरम् । अतो यान्त् प्रकरण वापारो नैव भवति तावत् वाक्य द्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते । तेन न्यूनबल यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहायीभवति तथापि न तदनुपेक्षः कर्तव्य । तस्मात् प्रकृत्यर्थं सातदश्यम् । इति प्राप्ते, धूम । 'तुल्यो यद्यपि संन्य. सामिधेनीः प्रतीयते । तथापि क्रतुसंबन्धवैपण्याच्च विकल्पते ॥' सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वे अनधिकारोऽन्या इत्यस्य यागापूर्वसाधनत्वकारित. संबन्ध अम्युत्तरगत य । न च यागापूर्वसाधनत्वं प्रकरणसहते लक्षयितुं शक्यते इति नरमे (आवाधिकरणे उपोद्घाते) यशसाम । तेन प्रकरणानुमहनिर्देशात् पाञ्चदश्य अपूर्व-संबन्धमनागत्यसत्त्वे बलीय । विधिरपि हि पूर्वं प्रयो-
क्तवति पुण्यं निवृत्तने । सातदश्यस्य पाञ्चदश्य शीघ्रतर प्रयोगान्त् अवधार्यते, इति विधिकालवैपण्यात् अदुत्तरवचनम् । अपि च, क्रतु अविगुण क्रतुं पुरतः प्रवर्तते, न सामिधेनी. । परवद्वये च सातदश्यस्य न विचिन्त् धुगादि प्रमाणपुरात्ममहे, यथा पाञ्च

दश्यस्य प्रकरणम् । तस्मात् एतत् पाञ्चदश्य सामिधेनीना दर्शपूर्णमासशोथ वाक्यप्रकरणान्यामवधार्यते । सातदश्य तु केवल सामिधेन्यर्थमेव । तस्येदानीं आनर्थक्यकारे हाराय ग्वादिर्वादिबत् क्रतुसंबन्ध. कल्प्यते, यदि तु अतो प्रतीयते । न तु अतो संख्यान्तरानुसङ्गं सत् प्रतीयते । तत्र सामिधेनीना उभययाऽपि अवैगुण्यं भवति । क्रतुः पुनः पाञ्चदश्येन । तत्रश्च कस्य भोजिवत् (१२।२।१४।२४) अमुल्येऽपि अनिरोध-
स्यात्, किमत्र पुन. यत्र अङ्गुणविरोध एव सद्य । तस्मात् श्रतवद्यमस्येति सातदश्येन उत्कालित सातदश्यम् । किल्लेन यावत् अतिदेशेन पाञ्चदश्य विवृती. प्राप्नोति तावत् औपदेशिकेन सातदश्येन प्रथमतः श्रतवत्त्वात्तन्मो निराकृतं केवलप्रवृत्तिविपर्यते नैव अवधार्यते । इति व्यवस्थायामुक्त्या उच्यते । 'न सातदश्यं बलवत् विवृतिरूपोपदेशिकम् । अनार-
भ्यविधेस्तादृशि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥ विवृतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे । अतिदेशेन हि प्राप्ति. पाञ्चदश्यस्य तास्वपि ॥ यथा प्रकरणप्राप्त प्रवृत्तौ बलवत्तरम् । तथाऽतिदेशनिवृत्तं क्रत्वङ्गं विवृतिरूपम् ॥' न च सामिधेनीषु अनतिरिक्तानु-
द्वारेण सातदश्य विवृतीरनुप्रनेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामि-
धेन्य. अतिदेशेन प्राप्स्यन्ते, तदा पाञ्चदश्यमपि कन्त्यो पकारसंबन्धं सामिधेन्य सह पूर्वतरमाकस्य प्रवृत्ताविव-
सातदश्यमात्रकं भविष्यति । तस्मात् शास्त्रेण षण्-नित्र-
विन्दा-अप्रकरत्वादी सातदश्य प्रकरणविहितं तास्व-
तत् अनिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यवाधेन निविशते । 'ताना-
भ्यविधिप्राप्त्या सयोस्त्वेव भविष्यति । पश्चादि-
व्यतिरिक्तानु पाञ्चदश्येन वाधनात् ॥ साङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्राप्ता हातिदेशतः । विहितं सामिधेन्यङ्गं सातदश्यं न गृह्णते ॥ एवं च दशमेऽप्येतद् विनिक्तं स्थापयिष्यते (१०।८।
१।१७) । तेन नैतद् महीतत्रयं मरुत्रं बलवत्त-
रम् ॥ सुनसरोऽपि विवृतौ विरोधीति यद-
व्रीणीम् (प्रहस्यते) । प्रवृत्तौ नैतदगतीति तदेवा-
वद्विश्रया ॥ सामिधेनीः प्रति प्राप्तिरनुन्या

वाक्येन यद्यपि । विशेषः पाञ्चदश्यस्य कृतौ प्रकरणेन तु ॥ अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात् प्रकरणस्य नः । तथापि विषयान्यत्वात् कृतौ तद्विनियोजकम् ॥ समानविषयत्वे हि वाक्यात् तद् दुर्बलं मतम् । कृतौ त्वप्रतिपक्षत्वात् तद् वाक्येन बाध्यते ॥ विशेषश्चायमेवास्व यद्साधारणं कृतोः । सामिपेनीपु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥ कृतुं प्रत्यसमानत्वात् साप्तदश्यस्य वाक्यम् । न ह्युत्पाद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥ एवं च प्रकृतौचेतत् पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् । विद्वौ च न यथास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥

शा— 'वाक्यात् तत् (प्रकरणं) दुर्बलं यस्मात् तस्मात् प्रकृतिरामिता । पूर्ववत् साप्तदश्यस्य तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ सामिपेनीखरूपेण संबन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसंगते चैते संख्ये स्वातामनाधिके ॥ अपूर्वसाधनानांशो लक्षिते संगतिर्भवेत् । उल्लङ्घनाथकोशश्च शीघ्रं प्रकरणाद् भवेत् ॥ साप्तदश्य विकृतिषु निवेद्यते । तथापि न सर्वथा, किंतु भूतगतदशसु मिनवि-दादिभ्येव इति दशमे (१०।८।१।१०-१९) पश्यते ।

के— दृष्टान्तसंगतिरत्र ।

वि— 'सामिपेनी, सप्तदश प्रकृतौ विद्वत्पुनः । पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैवदिकल्प्यते ॥, विद्वौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियामत्वात् । पाञ्चदश्या-वषट्कारादाकाङ्क्षाया निवृत्तित् ॥'

माट्ट— 'सप्तदश सामिपेनीरतुम्भात्' इति अनारम्भाधीतं सामिपे-शुदेशेन विधीयमानं साप्तदश्यं वाक्येणैवपाञ्चदश्यापरोक्षात् न पूर्ववत् प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोगनिविद्यते, सामिपेनीस्वरूपे भातथेकवप्रमत्तौ स्वर्णोदस्य अपूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरणेन इदिति उपस्थापनात् । साप्तदश्ये तु अ-पमिचरितकप्रत्ययत्वमेव नपवित् अपूर्वसाप्तान्यथा उच्यतेतापि तद्विनोक्तस्य दिक्प्रत्ययान्येन (३।६।१।१) उच्यतेत्या तिलमिन्न-त्वात् । किंतु विद्वौ । न च तथापि नल्लोपनकारपाञ्च-दश्यापरोक्ष, औपदेशिकत्वेन शरत्त्वात् वाक्येणोपपत्तेः ।

मी. मी. ५३५

न च अनारम्भाधीतत्वेन दौर्बल्यम्, निरवकाशत्वरूप-मावत्ययुक्तैः उभयभाषि तुल्यत्वात् ॥ अत एव 'य इष्टथा' इत्यनेन अत्रप्रमत्तान उच्यतेतादि सर्व-विकृतिषु निविद्यते एव । अत एव सर्वविकृतिषु साप्तदश्यप्राप्तौ कामुचित् मिनविन्दारिविकृतिषु तदपुनः-अर्थ अ-यविकृतिषु तदपरिसङ्गताफलकोपपहायार्थम् । न च वाक्यद्वयैवप्राप्तिसिद्धिः, एकैव सामिपेनीसकथः अपरेण कतुविशेषकथनं इति विषयमेवात् । न च एवमपि शाकणिकेनैव उभयसंभवमिच्छी इत्यर्थस्यैव, वाक्यद्वयान्वागमनेन अस्तुदपरिस्कारकत्वत्वात् इति दशमे (१०।८।९) पश्यते ।

मण्डन— 'न साप्तदश्य प्रकृतौ विशेषात् ।'

शंकर— 'साप्तदश्य तु विकृतौ ।'

● साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायः । (३।६।२) यद्यपि उपनिषदाकथयिष्ये कृष्णवाराङ्ग-लोहितवाराङ्गादिगुणान्तर्द पुस्तकं च (चिकित्वादि-शब्दो) वाक्यं समाह्वये तथापि पूर्ववदेव वाचयित्वात् वक्तव्यो । साप्तदश्यपूर्वपक्षन्याय-आन द्रष्टव्यः । वा. ३।६।२।३.

● साप्तदश्यपत्र । यथा विकृतिषु साप्तदश्यं निविद्यते । भा. ९।१।१.७।३.

॥ साप्तदश्ययजिष्येत ॥ १०।८।१।३।३॥

अनारम्भाधीतं सामिपेनीसाप्तदश्यं स्वगुणविशेष-विद्वत्पुनः श्रवणात् साश्वेव नियम्यते तद्वत् चतु-रवच उपास्तारामिपागतमेव एव औपथयानागतयो-नियम्येत उपाद्युयानो तु चतुरवच न स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

एषियो वा गुणभूतत्वात् तथाभूतविषयश्च स्यात् । ३३ ॥

वाच्यं पूर्वपक्ष इत्युक्तंयति । हरिव. चतुरवचस्य होमे गुणभूतत्वात् उपाद्युयानोमेऽपि तथाभूतस्य होम-शेषभूतस्य चतुरवचस्य विद्यतं स्यात् । अत्रदानमुदिस्य चतु संख्याविषयमात्रात्, चतुरवचानुरूपतस्माद्विशिष्ट-द्रव्यं होमोद्देशेन विज्ञानात् । तस्मात् उपाद्युयानोऽपि चतुरवचं पतं च उपास्तारामिपाणि तु न यः । के.

७ साम— अनुश्लोक, अमीशवर्त, आन्धीशव, आमहीशव, औशन, काण, कालेय, काव, कौत्स, कौन्दिनि, गायत्रं, नोघसं, नोष्कल, यशायशीय, योधाजय, रथतर, रौरव, वामदेव्य, वासिष्ठस्य जनित्रे शारिर, श्वावाश्रं, श्लोक, सहितं, सफम् । वि. ९।२।६ वर्णक २-४; १०।४।६, ९, १०, ११. * साम अर्थतः परिपूर्णं एकस्मिन् वाक्ये गातव्यम् । तदाहुः श्वराचार्याः— “ प्रत्युच गान कर्तव्यम् । अर्थचंप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गान कर्तव्यम् । अपरिपूर्णं वाक्यं अर्थचं भवति । ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्यमिति । पाद एव हि तत् परिपूर्णं वाक्यम् । यथा गीतः वासिष्ठः इति (नामनी द्वे सामनी) । एव यावति परिपूर्णं वाक्य तावति साम परिष्कारपवितव्यम् । क्वचित् पादेऽपि पूर्णं वाक्यं ऋच्यपि, क्वचिदर्धेऽपि परिपूर्णम् । यत्र यथा परिपूर्णं तत्र तथा गानमिति ” इति । भा. ९।२।३।१८, * साम—अवष्टयसाम—ऐन्द्रा गायति । ९।२।१०।३४. * साम ऋगक्षराभियक्त्या दृष्टोपकारि । दुप्. ९।२।१६।४६.

४ साम एकं समानच्छन्दस्के एव सूचे गेयम् ॥ तदभ्यासः समासु स्यात् । ९।२।४।२१॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इति । तत्रैतत्समाग्रायते ‘ तस्मादेकसाम सूचे कियते स्तोत्रीयम् ’ इति । तत्रैतत्समधिगतम् । प्रत्युच परिष्कारात् गेयमिति । इदमन्यत्संवाचिकम्, समासु विषमासु वा गेयमुच समास्येवेति । किं तावन्नः प्रतिमाणि ? निष्कामस्य शास्त्रस्याभागादनिषम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । समास्येव गेयम्, न नानाच्छन्दस्त्विति । किमेव भरिषति । गीतेः संघारविलेशो न भविष्यतः । यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यापदे गीति संशुणीयाम । अथ, अधिच्छन्दस्काः, ततो गीति विलेशयाम । उपपत्त्या चाऽऽपि बोधमहि । समासु नृवादीषमानासु न किंचिद् दुष्पति । तस्मात् समासु गान कर्तव्यमिति । अपि च, विश्वदोषचारः समासु

युक्तो भविष्यति । समाने हि कस्मिंश्चिदाशीयमापे संस्थान्यवहारो भवति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २२ ॥

भाष्यम्— लिङ्ग एवैव्यस्मिन् अर्थे परशाम । ‘ स्यात्वा सक्रिय अवधीयत इत्याहुः, यद्बृहदारण्येण क्रियते ’ ऋक्त्वेनान्तद्वजतीति (?) न चास्या संमतीति विच्छन्दस्कासु दोषं नृवन् समानच्छन्दस्कासु गान दर्शयति ।

सोम— यदि मित्व न सामाङ्गं किं तु सौत्रकाय नीभूतऋक्परिच्छेदद्वारा स्तोत्राङ्गम्, तर्हि तस्य प्रधानगततया प्राबल्यत्वात् संघारविलेशकृतं वैगुण्यं गुणभूतसामगतत्वेन दुर्बलमुल्लङ्घ्य समासु विषमासु वा गानं इत्युच्यते. संगतिः । साम्नो गुणत्वेऽपि तदनुसरणेऽपि त्वं शास्त्रस्त्रोपपत्तेः अत्यन्तानुपपद्यमानगुणानुसारेण कारभोज्यग्यायेन त्वचशास्त्रवर्णनमेव युक्तम्, इति संघारविलेशदोषपरिहारार्थं समानच्छन्दस्कास्यैव गानमिति सिद्धान्तः । अथ च विचारो यत्र सामनि उत्तमपद्ये योनेश्चरे ऋचौ न पठिते तद्विषयो बोध्यः । अन्यथा ‘ यद्योन्वा तदुत्तरयोः ’ इति वचनेन विषमच्छन्दस्य योरपि उत्तरयोरेव गानावश्यमावेन विचारानवकाशा इति ध्येयम् ।

वि— ‘ निसृष्ट्वृद्धितं साम विषमासु समासु वा । यथेच्छाऽनिषमा, दस्यः शरलेशानुचये ॥ ’ शर. संघारहिंसा साम्नः । लेशः विलेशः अस्वरं साम्नः ।

भाट्ट— तिसृषु प्रत्येकं गीयमानमेकं साम समास्येव गेय न विषमासु, न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य स्त्रोपात्तसंघारापत्तेः । अधिकपरिमाणासु गाने ऋत्तोरेषामादर्शनरूपविलेशापत्तौ तत्र सामैकदेशस्यावृत्त्यारते । तस्मात् समासु गानम् । इदं चाग्निष्टुदरिनिषयमेव । तत्र आगम्यमानानां ऋचां सामपरिमितच्छन्दस्त्वान्नेयानयनात् । न ह्यन्यत्र, समयोर्विषमयोर्वा उत्तमपद्यपठितोत्तरयोः योनेभ्यः क्रमप्रकरणारिचिनिधुक्त्वेन त्यागायोगाच्च साम्यवैषम्यविन्तात्तुपपत्तेः ।

मूण्डन— ‘ एवमासु गान कर्तव्यम् । ’ ५.

शकर— 'समानु च वदिष्यते ।' ५ तद् साम ।

● साम । 'एक साम तृचे कियते' । वि १०।४। २५, ● साम इरुस्त स्तुतिनिष्पादकम् । ९।२।३, ● साम । 'कील भवति' 'वाशिष्ठस्य जनिने मृत' 'क्रीडानि भवन्ति' इत्येकचननादियुक्तेन वैश्वेतेन सामना प्राट्टतसर्वसामनाश्च इति पूर्वेपक्ष ।

एकचचनेन वैश्वेतेन एकमेव प्राट्टत नाप्यम्, द्विलचनेन द्वे, बहुवचनेन च बहुनि प्राट्टतानि नाप्यानि इति सिद्धात् । १०।४।११, ● साम गीतिसिद्धिश्च मन्ना उग्रनि गीतिरेव मुख्यः । २।१।११, ● साम । ज्योति-ष्टोमे 'यज्ञायशीमेन स्तुवीत' । योनिगाने सामगा

'गायीरा गिरा' इति गाथन्ति । प्रयोगे तु 'आयीरा यीच' इति गाथयम् । ९।१।१८, ● साम । ज्योति-ष्टोमे यज्ञायशीमे 'देर इतोद्रेय' इत्यत्र 'गिरा' प्रथमे आपीभावादि इरापदे कर्तव्य इत्युक्तम् । १।१। १३, ● साम । ज्योतिष्टोमे यज्ञायगीथे सामिन 'गिर गिरा' इत्यस्य स्थान 'आयीरा यीच' इत्युह कर्तव्य ।

तथापि तत् गाथयम्, न तु गानरहित अधरपाठ । ९।१।१९, ● साम तृचे गेयम्, तत्र प्रयुच समापनी-पम् । ९।२।३।१४-२० मीकोष्ट १९५७ 'तृचे गेय साम प्रयुच समापनीयम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● साम नानास्वरसमाहारात्मकम् । सुष्टु ८५५, ● साम गृहस्तुतौ चिन्तियुवते रथतर पृष्ठ भवति' इति । तत्र सामप्रधाना स्तुति निर्वर्तयतां संश्लेषादि भिन्निशेषे स्तुतिप्रदाश्याणि उपदर्शयत् स्तुतिमभि निर्वर्तयतीत्युच्यते । सा १०।६।२।३ इ १९८६

● साम । प्रयुच इत्यत्र साम समापनीयम्, तदेव च द्वितीयशुक्लीयो कचोरावर्तनीयम् । वि ९।२।३, ● साम । चहियवमानशब्दो नामपेय श्लोकविशेषस्य 'मिद्-चहियवमान' इति । १।४।३ ● साम महासामनाम भगवन्पने द्वयोर्दशो कचो प्रथम नेन । ९।१।६।१५-२८ वर्गक ४ मीकोष्ट १५४७

'यथापयने द्वयोर्दशोर्कचो' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साम । रथतरविद्याम्पनां गीतिविशेष

वाचित्वम् । ७।२।१।१-२१ मीकोष्ट ३५५४ 'रथतराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● साम वैदानस्य अङ्गिरसा दिशये पूर्वेषु, षोडशि उत्तरेषु । भा १०।५।१३।५३ ● साम श्लोक नाम महाप्रते

सद्यः पुरस्तात् गीयते, अनुश्लोक च पश्चात् । रथतर-वामदेव्यादिमिक्षानयो समुच्चय । वि १०।४।९, ● साम समञ्जस्त्वे तृचि गेय न विपमञ्जस्त्वे । भा ९।२।४।२१ ● साम खोत्रप्रयोगे तृचे गेय नैकस्थामेव कचि । वि १०।६।१ ● श्लोभादिविशिष्टा ककू साम इति प्रवृत्तिं सिध्येभ्य सिद्धम् । मा ७।२।१।१

● सामनी बृहद्रथतरे उमे यत्र तत्र कृतौ (गौष्ठे संखे अपचितौ) रथतरादिचर्माणां प्राट्टित्वत् एवमस्मा । ९।२।१७।४८-४९ मीकोष्ट २९७५ 'बृहद्रथ तरोमथरामके कृतौ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सामानि अष्टकानि पञ्चविंशत् = १ अर्धमीन एवम्, २-४ पञ्चानुगानमध्ये सामनयम्, ५ हा उ हौ वा साम एवम्, ६-८ हा उ वाहू सामानि शीणि, ९-१० वाचो प्रते द्वे, ११ सभस्यधि एवम्, १२ परमेष्ठिसाम एवम्, १३ आङ्गिरसजतमेकम्, १४ इरुस्त एवम्, १५ सधस्य एवम्, १६-१८ देवजतानि शीणि, १९ कल्पवृक्षयमेकम्, २० प्रजापतेर्द्वेदयमेकम्, २१ अनहुद्वृत एवम्, २२-३० महादिवाशीलाणि नव, ३१ सत्त्वाभूत एवम्, ३२ धर्मकोचन एवम्, ३३ आदित्य आत्मा एवम्, ३४ इन्द्रोचन एवम्, ३५ इवाना संवार एवम्, इति । माल ३ ७२-७३

● सामानि आन्वयोहानि नाम यमोश्चिपदे । भा ७।३।१२।३०, ● सामानि आन्वयोहानि नाम प्रकृत्य भ्रूयते 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इति शोऽयमग्नि शौकिक एव । ७।३।१२।३०, ● सामानि आत्मान उपाशु गेयानि नोभे । ३।३।२।५, ● सामानि । 'दश सामसहस्राणि शशापि च चतुर्दश । सामानि सरहस्यानि यानि गाथन्ति सामगा ॥ मरीचिधारा मायेव थावयान चतु सतम् । देद्रे स्यात् सतविंशानि यानि गाथन्ति सामगा ॥' १०।५।६।२३, ● सामानि बहुनि गायमादीनि ज्योतिशोमस्य । २।३।१।१ इ ५७२.

ॐ सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ।
१।२।१।१॥

किं प्रगीतं मन्त्राकथं साम उत गीदिमानं साम
इति उत्तरविचारोपोद्घातत्वेन स्मारणार्थं विचारे पूर्वं
पक्षमाह । मन्त्रं प्रगीतं सामानि इति एके मन्थन्ते ।
स्मृत्युपदेशाभ्याम् । प्रगीतं मन्त्राकथं साम इति हि
स्मरन्ति च्छान्दसाः । ' अहे बुधिनय मन्त्र मे गोपाय,
यमुपयस्त्रिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषि ' इति
मन्त्रप्रसारः कश्चिन् सामानि इति उपदेशश्च भवति ।
तस्मात् स्मृतेः उपदेशाच्च प्रगीता मन्त्राः सामानि इति
पूर्वः पक्षः ।

अथवा ऊहसामानि नित्यानि अपौरुषेयाणि उत
अनित्यानि पौरुषेयाणि इति विचारे ऊहसामानि मन्त्र-
भूतानि नित्यानि आपाणि इत्येके मन्थन्ते । स्मृत्युप-
देशाभ्याम्, ' मन्त्रभूतान्येतान्येतानि आपाणि नित्यानि '
इति स्मृतेः । ' ऊहश्चिकीर्षितः ' इति ब्राह्मणोपदेशाच्च ।
चिकीर्षित इति च इष्ट इत्यर्थः । यदि चायं पौरुषेयः
स्यान् न प्रमाणं स्यात् । तस्मात् ऊहमन्त्रो नित्यः इति
पूर्वः पक्षः ।

तदुक्तदोषम् । २ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऋचः सामानीति तत् उक्तदोषं
उक्तं मतमे दोषः यस्य तदेतत् उक्तदोषम् । ऋचः
सामान्ये ऋचं प्रवेशो नोपपद्यते ' कश्चिद्यु रथतर
गायति ' इति देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इत्युक्तं
(७।२।१।१३) तस्मात् गीतयः सामानि, न प्रगीतानि
मन्त्राकथानीति । इति सिद्धान्तः ।

अथवा यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ऊहमन्त्रो नित्य इत्यादि
तत् मन्त्रो ऋचन् उक्तदोषं मन्त्रचनेनैव तस्य दोष
उक्तो भवति । ऊहश्चिकीर्षित इति मन्त्रो ऋचन्म् ।
इच्छाया ऋि गन् विधीयते । यदि ऋतुमिष्टं मन्त्रं
तत् क्रियते । तस्मादनित्य उक्तः । यदुक्तं स्मृतेर्नित्य-
वेति, नैवा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्टमूला कोषा । मन्त्रं
दि वचनं ' कश्चिद्यु रथतर गायति ' इति अतिदेश-
वचनात् न्यायेन एवं गतं य इति वाचनिकं प्रथमं
विधानम् । तत्र एषा स्मृतिः । तस्मान् कृत्रिम उक्तः

अप्रमाणम् । तेन न्यायविरोधे अप्रामाण्यम् । इति
सिद्धान्तः । के.

० सामानि- रथतरम्, बृहत्, वैरूपम्, वैराजम्,
शाकलम्, रैवतम्, त्रैलोक्यम्, गायनम्, आम-
हीयनम्, रौरवम्, गौधाजयम्, औशनम्, वामदेवम्,
नीषसम्, कालियम्, सहितम्, वषावाशम्, आश्वी
गवम्, सफम्, पौष्कलम्, वायम्, यशापहीयम्,
सिमा-संतनि-यतय-एवागपत्य-शाकलवर्णम् इति ।

भा. १।२।१।१, १।२।५-६।२३-२८, १०।१।

१।१. ० सामानि- रथतरं, बृहत्, वैरूपं, वैराजं,
शाकलं, रैवतं, एतानि सामानि द्वादशाहगतपृथगे पदो
नमेण पटसु अहःसु गीयन्ते । वि. १०।१।१.

० सामाना एकेन ज्योतिष्टोमे पृष्टं साधितम् । विष्टो
(गवामग्ने पृथगे पदो) अपि एवेन साधित्यं
चोद्घातुप्रहाय । भा. १०।६।१५.

ॐ साम्नेय स्तोतव्यम् । प्रगीताया एव ऋचो
वेष्टतापूर्वसाधनत्वम् ॥

अर्थैरुत्पादिकल्पः स्याद्व्यसामयोत्तदर्थत्वात् ।
१।२।८।२९॥

भाष्यम्— कश्चित् कर्मविरोधे भूयते ' ऋचा
स्तुवते ' ' सामना स्तुवते ' ' यदृचा स्तुवते तदगुण
अन्ववापन्, यदसामना स्तुवते तदगुणान्त्ववापन् ।
य एव विद्वान् सामना स्तुवीत ' इति । तत्राप्यर्थः
साशयिकः, किं ऋचा वा स्तोतव्यं सामना वा,
उत साम्नेयेति । किं तावत् प्राप्तम् ? विवक्ष्यः, ऋचा
वा सामना वा (इति) । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते
' यदृचा स्तुवते तदगुणान्त्ववापन् ' इति । ऋचा
स्तुवते क्रियमाणे अगुणान्त्ववापता इति । परिपूर्णं
एतावति वाक्यं पदयामः । एवमर्थमिदं संकीर्तयते, ऋच
नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? क्वचित्
कर्मविरोधे भूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात् । तत्र प्रयोग-
सामर्थ्यान् प्रयोगवचनेन गम्यते इति । ननु अगुण-
संकीर्तनात् निर्देशा, नेत्याह । न यय निर्दितात् अनि-
न्दितत्वात् अगुणान्त्ववापत् । संकीर्तनात् कर्मव्ययामन्वय-
स्यामः । एवं ' सामना स्तुवते ' इति पृथक् गानम् ।

तस्मात् विन्यः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थेनात् उभयो-
रभ्येकं कार्यम् । स्तुतिर्हि निर्वर्तयति येति, तदन्यत्रेण
विन्यति इति विन्यः ।

द्वुप्— ऋचा स्तोत्रयम्, साम्ना वा । द्वुवः ।
उभयत्र वर्तमानापदेनात् । यदि साम्नि विधावकः
श्रूयन्, तथा एति ऋचिन्त् निन्दा प्रकल्प्य साम्ना
स्तुत्येवराक्यता स्यात् । न तु विधावकः श्रूयते ।
तस्मात् स्तुत्यैव उभयत्र विधावकं कर्तव्यम् । ननु
ऋचि निन्दा श्रूयते । उच्यते । निपरीतमिदं कम्पान
मरति । इत्थं ऋक् घोषना शदद्वया अपि अनगत
पूर्वाः तत्रागच्छन्तीति ।

यचनाद्विनिधौगः स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— नेतद्वि, विकल्प इति । साम्ना
विनिधौगः स्यात् । द्वुवः । तस्येह विनिधौवर्कं वचन-
मिति । 'यद्वा स्तुवते, तदमुरा अन्यवायन्' ।
'यत्साम्ना स्तुवते तदमुरा नान्यवायन्, य एवं
विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते
प्रत्येकं प्रशसायनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्, 'ऋचा
साम्ने भमुषा अनुगतः, तस्मात् ऋचा स्तोत्रयम्'
इति । अथ साम्ना स्तुचः प्रशस्यते, ततो 'यद्वा
स्तुवते तदमुरा अन्यवायन्' इति इतरप्रसङ्गात् निन्देया,
न त्रिचिन्त् कल्पयिष्यते इति । यथ निन्दावचनमेतदिति
यस्यते । इतरस्तुत्रियचनात् । तस्मात् साम्नेव स्तो-
त्रयमिति ।

द्वुप्— 'साम्ना स्तुवते' इति साम्नाः स्तुतौ
विधानं अनुशासनात्मनागमनागधेदेन । अनुशासननित्य-
द्वारेण साम्ना सह एकवाक्यता याति 'यद्वा स्तुवते'
इत्येवम् । इतरथा निन्दा निन्दितायाः प्रसगा
कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयम् अद्वै-
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः ।
साम्नामुपसंहारे अत्रात् 'य एवं विद्वान् साम्ना
स्तुवते' इति ।

शा— ऋचिद्विद्विनिधौये कानिचिन्त् अप्राह्णानि
सोभाणि विहितानि । तेषां च न प्रकृतितः चिचिन्त्
साधनं प्राप्नोति । प्राह्णानां वाक्यपर्यन्तरादिशाम्नां

प्राह्णीषु ऋक्षिष्यरानामादिस्तुविषु निरन्धानां अवाह्वेषु
पादरभागात्, तेन तानि चाहाहृशाणि । तत्रेदं श्रूयते
'यद्वा स्तुवते तदमुरा अन्यवायन्, यत् साम्ना
स्तुवते तदमुरा नान्यवायन्, य एवं विद्वान् साम्ना
स्तुवीत' इति । तत्र ऋकग्रहणं अप्रगीतककनम् ।
प्रगीतायाः सामोपदेशेनैव सिद्धरात् । साम्ना हि
अन्नरात्रिचन्द्रौरेव स्तुतिः श्रियते, न साधात् । तेन
'साम्ना स्तुवीत' इति सामाभिन्त्यकः ऋकशरेः स्तुवीत
इत्यर्थः । एवं चेत् अप्रगीतपरं कल्पचनम् । तत्र सद्यः,
किमृचा साम्ना वा स्तोत्रार्थं उत यान्निवेदि । इत्येवंच-
नात् विकल्पप्राप्तौ, उच्यते । साम्ना उपसंहारे विन्य-
प्रसगावचनेन विषेयज्ञानगमात् ऋचीर्तनं अनुशासन-
नित्यया सामपठार्थम् । तस्मात् साम्नेन स्तोत्रयम् ।
सोम— पूर्वपदिहाणि विकल्प इत्युत्थितेः संगतिः ।
वि— 'ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नेव
वा, उच्यते । पूर्वव, मैत्रहृन्निन्दासाम्नायास्तद-
नात् ॥'

शाह— सामवेदे शाणाभेदेन एकस्यैव स्वर-
समूहात्मकस्य साम्ना आरोहाचरोहादिभेदेन प्रकारभेदा
आम्नाताः, एकस्यैव रागाभ्यं देशभेदेन प्रकारभेदात् ।
तेषां च प्रकाश्या एकमीत्यर्थेनात् ग्रीहिववादिबदेय
विकल्पः सिद्ध एव प्रसङ्गात् स्यात्ते ।

एव वा, विद्वतिविरोपे कानिचिदप्राह्णानि स्तोत्राणि
विहितानि । तेषु च यूपवाक्यस्यार्थनिर्वायेन न
प्राह्णानां रथतद्विरसाम्ना ऋचा वा प्राप्तिः, प्राहृततोप-
विशेष्यैव तेषां निवद्धरात् । तत्राचरते चेदं ध्रुवम्—
'यद्वा स्तुवते तदमुरा अन्यवायन्, यत्साम्ना स्तुवते
तदमुरा नान्यवायन्, तस्मात् य एवं विद्वान् साम्ना
स्तुवीत' इति । तत्र ऋकग्रहणं अप्रगीतककनम् ।
प्रगीतायाः सामाविचिनेन प्राप्तेः । नहि ऋताभयत्वं
विना साम्नाः स्तोत्रसाधनता संभवति । स्तोत्रानामर्थ-
सम्पत्त्येन तदाभितामूत्साम्ना सुगामिषानरूपस्तोत्रसाध-
नत्वाद्यभावात् । अतस्तत्र प्रगीतायागतकयोर्विकल्पेन
साधनतां सह प्रगीताया एवेति चिन्तायात्, अन्तिमस्था-
क्यतास्य सच्छब्दीपवद्धत्वेन साममिषावप्राप्तारात्

आद्यशेरैव अप्राप्तार्थत्वादिना लैट्त्वविधयात् ऋक्सा-
मयोः उभयोरपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वसिद्धौ
विकल्पः । न चाधुरागमनेन ऋचो निन्दितत्वात्
कथं तद्विधिः । निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवा-
प्रतीतेः । अतः अत्यन्तदुराराधधानामपि ऋचा
वशीकरणात् विधेयवाक्यतया अस्य स्तुतिरत्वमेव ।
इति प्राप्ते, वाक्यभेद-विषयमशिष्ट-विकल्पादिदोष-
मिया यच्चन्द्रोपबद्धस्यापि लिङ् एव सामविधायक-
त्वम्, न तु लट्त्वेन संबन्धयोः । एवं च साम्न
एवेयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि ' नहि निन्दा'-
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थेन इति तस्याः प्रगीताया एव
सापनत्वम् ।

इदं चाधिकरणं यत्र स्तोत्राचान्तरप्रकरणे साम,
तथोनिच्छराश्व न पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्नः
ऋचा च प्रकरणादिनैव अङ्गत्वोपपत्तेः सामविधि-
वैयर्थ्यात् । अत एव प्रहृतोदाहरणे साम्ना इत्येकवच-
नोपादानात् एकमेव साम सामवेदादानेयम् । ऋक्
च तत्र योनिस्त्वैव । ' एकं साम तुचे क्रियते '
' यथोन्मः गायति ' इत्यादेः दीक्षणीयावाङ्मनियम-
न्यायेन प्राङ्गततस्तोत्रीयत्वात्मेव उद्देशेन अप्राङ्गते
अपङ्गतेः । ऋङ्गुगतप्राङ्गतचतुःस्तोत्रमस्वादिगुणानुरोधेधात्तु
एकस्या एव प्रगीताया ऋचः तावद्भारमभ्यासः ।

ननु एवं यत्र अप्राङ्गतस्तोत्राचान्तरप्रकरणे योनिः
उत्तरा च आम्नाता तत्रोत्तरयोः साम्न प्रमाणाभावः ।
यत्र च संज्ञादिभिन्नं स्तोत्रान्तररूपतात्तम्, न च प्रकरणे
ऋचः पठिताः, न वा प्रहृतोदाहरणवत् सामविधिः,
तत्र स्तोत्रनिष्यन्वयाऽनुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामा-
नयने प्रमाणात्मानः । अथ तत्र प्रगीतमन्त्रस्य ऋगुणामि-
धानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रनिष्यन्वयाऽनुपपत्त्यैव सामानय-
नम्, ततः अत्रापि तत्र एव सामप्राप्तेः 'साम्ना स्तुवीत'
इति विधिपर्यवसितः इति चेत्, ' साम्ना स्तुवीत '
इत्यस्य अनारम्भात्पठित्वेन प्रहृतौ आनयक्येन अनिवेदो
सर्वत्रैव विहृतौ अप्राङ्गतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वो-
पपत्तेः । भाष्यकारदिल्लेखनस्वारम्भात् अस्य विहृति-
विधेयप्रकरणवटिनसराद्रीकारे तु नायं यस्तुतः साम-

विधिः, अपि तु स्तोत्रपदशक्तिप्राद्वक्याशिकप्रसिद्धमु-
द्गलकः सन् अनुवाद एव अप्राङ्गतस्तोत्रविधियुक्त्यर्थः
एकत्वविधानार्थो वेति श्येयम् ।

मण्डन- ' साम्नैव क्रियते स्तोत्रम् । ' ११.

शंकर- ' यद्वचेत्यादिका स्तुतिः । ' १३.

* सामभिः अविष्टदृक्त्पदितैः प्राङ्गतसाम्ना
वाधः । भा. १०।४।१०।२०, * सामभिर्भुक्त एव
उद्गात्रे ददाति वाजपेये नाम्नं न चान्यसौ । १०।३।
१२।७५, * सामभिः विष्टदृक्स्तोमकृत्पदितैः, प्राङ्ग
साम्नामवाधः । १०।४।१०।२०.

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रयुक्तिः स्वाद्यथा-
शिष्टम् । ७।२।१।१ ।।

' रथंतरमुत्तरयोगायति ' ' क्ववीपु रथतरं गायति '
इति रथंतरशब्देन किमुच्यते इति विचार्यते । यदपि
' गीतिषु सामाख्या ' (२।१।१।२।३६) इत्यत्र रथं-
तरादिशब्दः गीतिवाची इति सिद्धं तथापि स्यूनामि-
ननन्यायेन दाव्यार्थे पुनर्विचार्यते । तत्र केवला ऋचः
रथतरादिशब्देन अभिधेयाः इति उल्लेखः प्रथमः पूर्व-
पक्षः । इमं पक्षं अयुक्तं मरना द्वितीयं पूर्वपक्षमाह
सूत्रम् । साम्नः अभिधानशब्देन रथतरवृहदादि-
शब्देन यथाशिष्टं प्रथक्त्वभिः शिष्येभ्यः यथा शिष्टं उप-
दिष्टं तदनेतिक्रम्य यथाशिष्टं रथतरादिशब्दस्य प्रयुचि-
त्वात् । सत्तोमस्वरकालाभ्यासविकाराया हिंकारप्रणव-
प्रकारोद्गीयप्रतिशारोपवन्नविधिनवत्या ऋचि सामशब्दः
अभियुक्तैरुपचर्यते । तस्मात् सैवोच्यते इति ।

शब्देस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रयुक्तिः स्वात्
पृथग्भावात् क्रियाया क्षमिसंभन्धः । २ ।।

' रथतरमुत्तरयोगायति ' इति रथंतरादिशब्दस्य
स्तोमस्वरादिनिशिष्टार्थां ऋचि प्रयुक्तिः इति पूर्वसूत्रोक्तं
पक्षं निरस्वति । तुशब्देन पद्यनिरास एव सूच्यते ।
शब्देः शब्दानामिलार्थः । पञ्चम्ये तृतीया गीरी ।
शब्दानां अर्थविधिरानात् अर्थविधानपररात् अर्थमि-
धानपररात् रथंतरशब्दः ' अग्नि इवा एत नोत्तम '
इति अभिव्यक्तीसंज्ञकत्वाच्चकः । ' क्ववीपु रथतरं
गायति ' इति यचनाद्य ' कदा नभिन आमुच्यते '

इत्यस्यां ऋचि गातृपम् । परंतु कवची ऋक् अन्वार्थ-
भिवाचिनी । अभिवची च अन्वार्थभिवाचिनी । तेन
वार्थान्तरे अपठुतिः स्यात्, कवत्या अर्थे अभि-
वची वक्तुं न शक्नुयात् । अर्थान्तरे प्रवृत्तिर्न
स्यात् । वृथाम्भावात् ऋचस्याः अभिवत्याश्च अर्थभेदात् ।
तथा च अभिवत्याः ऋचि कृत्या अतिदेशो न भवति ।
तस्मात् कार्यातिदेशोऽयं 'कवचीषु रथंतरं गायति'
इति । नापि कवत्यां अभिवत्या आवेषणं वक्तुं शक्यते,
वृथाम्भावात् । नहि शब्दः शब्दे समवेति वृथमैव तु
अपत्तिष्ठते । तस्मात् 'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र
हि यस्मात् क्रियायाः गानक्रियायाः रथंतरशब्देन
अभिषेचनः स्यात्, अभिवत्या यद्गानं तत् कवत्यां
कर्मार्थं इति, तस्मात् रथंतरविराद्यन्वय न ऋचि प्रवृत्तिः ।
रथंतरविराद्यन्वो न ऋचावाचकः । 'क्रियायां' इति
पाठे तु रथंतरविराद्यन्वस्य क्रियायां गानक्रियायां अभि-
संबन्धः इत्यर्थः ।

स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
नोपदिश्येरन् । ३ ॥

गानशब्देन पद्यान्तरे परिगण्यते । 'कवचीषु रथंतरं
गायति' इत्यत्र स्वार्थे वर्तमानत्वा अभिवक्तव्यः ऋचः तदङ्ग-
भावेन कवचीनामङ्गभावेन अङ्गत्वेन उपदिश्येरन् ।
तत्र प्रयोजनं अर्थं स्यात् । क्रियायाः, क्रियायात्
इत्यर्थः । क्रिया हि प्रयोजनार्था । ऋगुच्चारस्य क्रिया ।
प्रयोजनस्य व्यदष्टस्य कर्तृत्वस्यात् नायमपि पद्यः साधुः ।
शब्दमात्रमिति चेत् । ४ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र यदि रथंतरशब्दः
न केवलमङ्गवाचकः, न स्वाधिविशिष्टङ्गवाचकः नापि
अभिवचनीनां कवत्याङ्गभावात्, तर्हि शब्दमात्रं स्यात् ।
'कवा गच्छिन् आमुवत्' इति कवचीषु ऋक्षु रथंतर-
शब्दः प्रयोक्तव्यः इति वाक्यार्थः स्यात् । शब्दमात्रं
विधीयते । इति चेत् ।

नौत्पत्तिक्रवात् । ५ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यस्य 'कवा गच्छिन्
आमुवत्' इत्यदिषु कवचीषु ऋक्षु रथंतरशब्दः
प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः इति यदुक्तं तत्र, औत्पत्तिक्रवात्

रंशासंज्ञिनोः संबन्धः औत्पत्तिकः उत्पत्तिविदः
अनादिः । रथंतरशब्दश्च कवचीषु प्रयोक्तुं न शक्यते,
तद्योरसंबन्धात् ।

शार्ङ्गं चैयमनर्थकं स्यात् । ६ ॥

'शब्दमात्रमिति चेत्' (७२।१।४) इति
सूत्रोक्तस्य पक्षस्य 'नौत्पत्तिक्रवात्' (७२।१।५)
इति सूत्रेण निषेधः द्रुतः । तदर्थमेव इदमपि सूत्रम् ।
एवं 'शब्दमात्रस्य प्रयोगः' इति पक्षे च शार्ङ्गं अन-
र्थकं स्यात् 'कवचीषु रथंतरं गायति' इति गति-
देशमात्रं स्वर्थं स्यात् अत्राद्यर्थवैक्यत्वात् ।

सप्तवर्षवृत्तिकाररतु मेने- 'गानशार्ङ्गं औत्पत्तिकं
अनर्थकं स्यात् इति । तस्मात्प्रमिष्रायः, सत्यां गती
नेतावान् प्रवाद्यः शिष्टानां अश्लेषेऽभ्युपगमन्तुं न्याय्य
इति' इति भाष्यम् । सौत्रश्रुतः शब्दमात्रत्वपक्षनिरासे
हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

स्वरथेति चेत् । ७ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इत्यत्र को रथंतर-
शब्दार्थः कश्च वाक्यार्थः इत्यत्र पद्यमः पद्यः उच्यते ।
अस्मिन् वाक्ये स्वरस्य अतिदेश उच्यते । सामशब्देन
लोकं स्वरोऽभिधीयते, मुद्रामा देवदत्त इति मुद्रतो
देवदत्त इत्यर्थः । स्वरो घोषो नाह इत्यनर्थांतरम् ।
रथंतरं च साम । तस्मात् 'कवा गच्छिन् आमुवत्'
इत्यादिषु कवचीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । इति चेत् ।

नार्थाभावात् ध्रुतेरसंबन्धः । ८ ॥

'कवचीषु रथंतरं गायति' इति वाक्ये रथंतरस्य
नाम स्वरस्य 'कवा गच्छिन् आमुवत्' इति कवचीषु
ऋक्षु अतिदेशः इति पक्षस्य निषेधार्थं सूत्रम् । नायं
कवचीषु रथंतरस्वरस्यातिदेशः । अर्थाभावात् । 'अभि
रवा इह नोतुम्' इति अभिवक्तव्याः अर्थस्य स्वरस्य
कवचीषु अन्वार्थात् । नापि तथा भावविद्धे शक्यते ।
नहि अभिवक्तृप्रयोगे अभिवक्तृप्रयोगे नाहः कवचीषु
भावयितुं शक्यते । एवं ध्रुतेः 'कवचीषु रथंतरं गायति'
इति ध्रुतिप्रदानां अर्थवचनः परस्परं संबन्ध एव न
स्यात् साधिविदेशपक्षे । तथा च वाक्यं बाधितं स्यात् ।
तस्मात् स्वरस्यातिदेशः ।

स्वरस्त्वप्तिषु स्वाग्मात्रार्णोविभक्त्यान् ।
१ ॥

तुशब्द पश्चान्तरपरिग्रहे । यदि 'अभि त्वा द्यर नोनुम' इति अभिप्रत्यया स्वरस्य 'क्या नश्चिभ आमुवत्' इति कर्त्वीयु उपदेशो नोपपद्यते, अनुवाद स्फूर्ति भवतु 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इति । कर्त्वीयु यत् रथतर तत् गायति इति वचन यत्ति । तदिरथम् । स्वर अभिप्रतीम्बर कर्त्वीयाना उपचिषु उच्चारणेपु स्यात् । स्वर उपचिषु स्यात् । मानावर्णोविभक्त्यात् अभिप्रतीषु कर्त्वीयु च बह्व्ये मात्राश्च वर्णाश्च अविभक्ता समाना विद्यन्ते । सोऽथ अभिप्रतीस्वर कर्त्वीयु साधारणार्णोसमवेतो विद्यते । तस्य स्वरस्य अनुवादोऽथ 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इति । तस्मात् स्वरस्थानुवाद ।

लिङ्गदर्शनाथ । १० ॥

'अभि त्वा द्यर नोनुम' इत्याभिव्यया ऋच 'क्या नश्चिभ आमुवत्' इति क्वय्याश्च ऋच बहूना मात्राणा वर्णाना च समाना तत् कर्त्वीयु विद्यमानस्य अभिप्रतीस्वरस्य अनुवादोऽथ 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इत्युक्तम् । तस्मिन्नर्थे च लिङ्गदर्शनं भवति । 'रथतर मुत्तरयोर्गायति' इति वचनं तावत् भवति । 'रथतर मुत्तरयोर्न पद्यामि इति विश्वामित्रस्तपस्तेषु, बृहदुत्तर यो न पद्यामि इति वसिष्ठ' इति तच्छिद्रम् । यथ विद्यमानमपि न हृदयेते तदर्थनाय यत्नं विद्यते, यथा स न पद्यामीति प्रतीयं करोति । न, शशविषाणं न पद्यामीति प्रतीयं करोति । तस्मादस्ति उत्तरयो रथतर बृहद्य । तयो अनुवाद 'रथतरमुत्तरयोर्गायति' इति 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इति च ।

अधुक्तरतु विकारस्थोत्तरामु यथाश्रुति । ११ ॥

रथतरादिशब्द स्वरस्थानुवादक इति पठस्य पक्षस्य स्यात्पर्यं गृह्यम् । तुशब्द स्वरपथ यावत्पर्य एव । यदि 'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इति रथतरात् न्यस्फुक्त्वाद् स्यात् तदा, उत्तरामु योनेरुत्तरामु ऋणु विकारस्य अपूर्वस्य निश्चितस्य धर्मस्य अर्धुते धर्माभावात् यथाश्रुति स्थापयन्नास्ति इव

उत्तरा ऋच पठनीया स्यु । तत्र 'रथतरमुत्तरयो र्गायति' इति अनुवादमात्र अनर्थकं स्यात् । अतो न स्वरस्थानुवाद । योनि नाम सामाधारभूता प्रथमा ऋक् । उत्तरा नाम योनेरुत्तराभूता एका द्वे वा ऋचो । यथाश्रुति इत्यत्र श्रुतिमनतिक्रम्य इति अय्यपीमात्र समास ।

शब्दाना चासामञ्जसम् । १२ ॥

'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इति रथतराद्भव स्वरस्थानुवादक इति पक्षस्य निराकरणार्थं हेतुतरप सत्यम् । रथतराद्भव आनुपूर्वीविशेष विशिष्टस्वरसमुदायवाची । तत्र केवल स्वानुवादस्यै रथतरबृहदादिशब्दाना अस्वामचक्ष्य अनुक्तस्य स्यात् । नहि समुदायवाचकस्य एकदेशवाचकत्वं समञ्जसम् । तस्मात् न स्वरस्थानुवाद ।

अपितु कर्मशब्द स्याद् भावोऽर्थं प्रसिद्ध प्रहणत्वाद् विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यै । १३ ॥

'रथतरमुत्तरयोर्गायति' 'कर्त्वीयु रथतर गायति' इत्यादौ रथतरादिशब्द न कर्त्तृकवाचक, न स्तोत्र स्वरविशिष्टकवाचक, नापि अभिप्रत्यया ऋच क्वयतिभ्रगङ्गायम्, न रथतरशब्दम प्रातिदेश, न स्वर स्थातिदेश, नापि स्वरस्थानुवाद । अपितु रथतरात् कर्मशब्द स्यात् कर्मणं गानकर्मणं वाचकं स्यात् । कर्मशब्दोऽयम्, न ऋगरूपद्वयम् । तत्रश्च रथतर शब्दस्य भाव अर्थः । गैधानोर्गांश्च स एव रथ तरादिशब्दाश्च । गैधानोर्गां प्रसिद्धोऽर्थे । प्रसिद्धं प्रहणत्वात् प्रसिद्ध अर्थं यद्गति इति प्रसिद्धमहण । रथतरादिशब्दस्य प्रसिद्ध धर्मस्वरत्वात् प्रसिद्धार्थमहं करत्वात् तस्य भावोऽथ तत्रश्च कर्मशब्दोऽयम् । वि यस्मात् रथतरपदाय विकारः अपि अविशिष्ट समान । लोकेऽपि आकस्मिक पक्षस्य गान विकार एव प्रसिद्ध । अवहननेन शीघ्रिणा तदुत्तरीभागे विकार, वेपथेन तदुत्तरीभागे शिथीभागे विकार । तथा तन्नामनि गान विकार । इति समाप्तम् । तथा च भाष्यविकारस्य रत्वात् प्रसिद्धात्पथमन्नाप रथतरादिशब्द गान कर्मवाचक एव, न ऋणवाचक, इति सिद्धान्त ।

अद्रक्य चापि हृदयते । १४ ॥

साम्ने गीतिवाचक रथतरादिवाचक गीति विज्ञापवाचक इति अत्रागतम् । तत्रैव हेल्न्तरवाह सिद्धाती । अत्र य द्रपरहित कृष्णहितम् । अपि च साम अत्र य अमृष्ण हृदयते । इ पदाब्द छन्दोभि कथु प्रयुच । कथु इ य गीतिश्च तस्य गुण इति । 'प्रजापतेर्हृदय अमृन् मायति' इति । प्रजापतेर्हृदय नाम साम । तत् अमृष्णित् उच्यते । यदि क्वचि साम द्रष्टव्यात् कथ प्रजापतेर्हृदय नाम साम अद्रक्य स्यात् । तस्मादपि गीति साम । 'चापि' इति अपिच इति शब्द हेतु तस्ममुच्यते ।

तस्य च क्रिया प्रहणार्था नानार्थेषु निरूपित्या दर्शो हासा न लौकिके विधानात् । १५ ॥

साम्नेन्द्रार्थो गीति कृषा सत्कारवर्मे इति सिद्धात उच । तत्रैवमाशङ्क्य । ननु सत्कारवर्मे अत्रमन्त्रे गीतिप्रयोग अनर्थक स्यात् इति । तत्रोच्यते । अत्रमन्त्रे शिक्षामले अभ्यासकाले च तस्य गीत्यवस्था साम्ने क्रिया उच्यतेरूपया प्रहणार्था ज्ञानाया । नानार्थेषु विरूपित्यात् नानार्थेषु भिन्नपु अर्थेषु विरूपणत्वात् । लौकिके ज्ञाने एन्स्मिन्नपि श्लोच यथा मेरुमेरुतीनारङ्गायो रामविशेष गीयते तथा एतेष्वपि क्वचि नानाविधानि न तिरुपाणि सामानि यात यानि भवन्ति । तां च दृशीन्नाय विना याते क्वचि अत्रस्मात् गातु न शक्यते । तस्मात् अत्रमन्त्रे काले सामक्रिया प्रहणार्था । सा तस्य प्रयोगकाले लौकिकमुपादयति । यथा भूमिाधिक भूमौ रथमालिष्य अभ्यास कराति तद्वत् । अर्थो हि तस्मात् आसा रथ तरात्मिज्ञाना न लौकिक च्यवहारे सिद्ध । नाम सामगण नाम लौकिक पदाय । विधानात् निवीष मानत्वात् । विधीयते हि अन्ने शिष्योवाच्य वसवर्षेन 'एतस्य रथतर भवति, एतस्य वृहत्, एतस्य वाच- देव्य' इति । तस्मात् अत्रमन्त्रे सामक्रिया प्रहणार्था ।

निरमन्त्र सहाविशेषा स्तुर्धिकारपृथक्त्वात् । १६ ॥

मी. प्रो ५२६

ननु रथतर वृहत् वाचदेव इत्यादिसहाभेदात् क्वचिरोपा एत रथतरादिवाचकत्वात् स्तु इति । तत्राह-निरमन्त्र एन्स्मिन्नपि गानात्वे सत्कारे रथ तरवृहदय सहाविशेषा भिन्ना एहा स्तु । त्रिकारपृथक्त्वात् विकासात् भिन्नत्वात् । गानत्वे तुल्ये गानविशेषा भवन्ति । गानविशेषाच्च सहापृथक्त्वम् । न तु कृष्णभेदात् सहापृथक्त्वम् । यथा आहारितक गीति, चघमानक गीति, इति । अन्यथात्समा आहारितकगीति, अन्यथात्समा वधमानकगीति । एवमिहापि अन्यथात्समा रथतरगीति, अन्यथात्समा वृहद्गीति । तस्मात् गीतिभेदात् सहापृथक्त्वम् न कृष्णभेदात् ।

योनिशस्याश्च तुल्यचदितरामिधिधीयन्ते । १७ ॥

यस्या क्वचि साम्ने उत्पत्तिर्भवति सा योनिर्नाम कृष्ण । योनि मती या कृष्ण मन्त्रे सत्त्व अप्रगीतवेन पठ्यते सा योनिशस्या कृष्ण । 'यस्या मन्त्रति' 'शिषिप्रिष्णती शसति' इत्येव या कृष्ण विदित्ता सा न कस्यपिद् साम्ना योनिभूता । तादृशी कृष्ण मन्त्रा मती अयानिभूता इति अयोनिशस्या इत्युच्यते । योनि- शस्या क्वच इतराणि अयोनिशस्यामि क्वचि तुल्य- वत् विधीयते । तु य यम मन्त्रितश्चेत् विधानम् । 'यस्या मन्त्रति' 'शिषिप्रिष्णती शसति' 'रथ तरस्य योनिमनु मन्त्रति' 'वृहते योनिमनु शसति' इति । एव च शसतिशब्देन विधानात् अप्रगीतमृच रथतरम योनि दर्शयति । यदि च रथतर गीतिशस्या, तत्र एव तस्य अप्रगीता कृष्ण योनि संभरति ना यथा । तस्मात् रथतरादिवाच साम्नेन्द्रश्च गीतिवाचक एव । सिद्धान्ते हेल्न्तरसद्व्यवस्थाव्यवहार ।

अयोनी चापि हृदयतेऽतथायोनि । १८ ॥
सामशब्दो गीतिवाचक, न कृष्णवाचक इति सिद्धान्ते युक्तन्तरस्य प्रदर्शनार्थं सूत्रम् । चत्वर समुच्चयार्थः । साम अयोनी अपि हृदयते । साम प्राय वृचि गीयते । तत्र प्रथमा कृष्ण योनिनाम । सर्वथा योनेव सामभेदे दृशीन्ने नाम योनिप्रिये पठिता ।

उत्तरे द्वे ऋचौ उत्तराचिके नाम उत्तराग्रये पठिता
त्रिंशत्साम क्वचित् अथेनो योनिभिन्नाय मपि ऋचि
पठयते । तथा च श्रुति बृहद् गायत्रीय त्रिव्ये
इति । तथा सामान्छदस्के तृच साम प्राय गीयते ।
तद्वय साम तथायानि इत्युच्यते । क्वचत्तु योनि
च्छदस भिन्नापि च्छदसि गीयते तादस नाम अनया
योनि । तथा च श्रुति 'यो वै त्रिच्छदसि साम
ऊहति' इति । एव सति साम्न क्वचित् अयोनिक
स्मात्, क्वचिच अतथायोनिकत्वात् सामशब्द नियत
ऋचाचनो भवति नार्हति । तस्मात् स गीतिवाचक
एव ।

एकाग्र्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् । १९ ॥

'तस्य च क्रिया ग्रहणार्थाः' इति सूत्र (७।२।
१।५५) सिद्धातिना यदुक्तं तत्र पूर्वपत्नी शङ्कने ।
रथतरगानस्य अकर्मसाले मानभेगात् स्यात् परत्
रथतरगान सर्वत्र एकरूपमेव । तस्य च स्वयोनिभूताया
'अभि'त्या शूर' इत्यस्या ऋचि अभ्यासेन हटीकरणे
उत्तरयोरपि ऋचा प्रयोगेत्याया गात् शक्यत्वेन
प्रयोगात् बन्दि पठन एवमम् । तथाह, रथतरगानस्य
एवाग्र्ये एकरूपमे सति उत्तरयागानस्य वैरूप्य भेदे
नास्ति इति ग्रहणाध्याय क्रियाय नापक्षा । तस्मात्
सम्कारकमे द्वे अकर्मसाले प्रयोग अनयक एवेति ।
इति चेत् ।

स्यादर्थो तरेप्पनिष्पत्तेर्यथा पाके । २० ॥

रथतरगानस्य एकरूपत्वात् योनिगाने अभ्यस्त
उत्तरागानस्य अकर्मसाले प्रयोगो वृथा इति शङ्काया
उत्तरमाह मिद्वाती । स्यात् वैरूप्य एकरूप्यामृचि
रथतरगानात् अप्रभ्यामचि रथतरगानस्यैव । एकरूपा
मृचि अभ्यासेऽपि अथा तरेपु ऋगातरेपु अभ्यस्त
रथतरगानस्य अनिष्यते ऋगातरेप्यपि पुन पुनरभ्यास
सायक । रथतरगानस्य एकरूपवेऽपि आश्रयमेत्
क्रियाभिद्भदो भवेत्यत्र । तथमभ्यास प्रथमावदाक ।
यथा पाक । एक एवायमयः पाके नाम । परन्तु
अथपाल्पण ओदनस्य पाक, अन्यपाल्पण सूपस्य,
अथपाल्पणा गुडस्य । येन ओदनपाके पृहीत नासौ

अशिष्टिता सूप गुड वा पक्व जानानि । तस्त् रथ
तरगानस्यापि आश्रयभेदाद्भिद्भरण अकर्मसाले अभ्यस्त
उपपन्न । तस्मात् सकारकमैस्वपक्ष अकर्मसाले प्रयोगो
नानर्थक ।

शब्दाना च सामञ्जस्यम् । २१ ॥

यदुक्तं 'गन्ताया चात्तामञ्जस्यम्' (७।२।१।११)
इति तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । एव च सामशब्दस्य रथ
तरादिशब्दाना च गीतिवाचकत्वे सामशब्दाना ऋक्
शब्दाना च सामञ्जस्य भवति । 'कवचीपु रथतर
गायति' इति कवचीशब्द 'कथा नश्चिन आशुपुत्र'
इत्यादीकच एव वक्ष्यति रथतरशब्दश्च साम वक्ष्यति ।
तथा च न विशेष । तस्मात् गीतो सामशब्द इति
सिद्धान्त । के

७ साम्न आधारभूते तृचे प्रथमा ऋक् योनिर्नाम,
सा च 'यानिप्रये पूराचिके' विहिता । उत्तरे द्वे
ऋचौ 'उत्तर' नाम, ते च 'उत्तराग्रये उत्तराचिके'
विहिते । वि १०।४।२५, ७ साम्न ऋक्संस्कार
कर्मना । ९।२।२ ७ साम्न वैतानस्य विषये
'पोडयत्तरे' इति प्रातानुवद अङ्गिरसा द्विगते ।
१०।१।२३ ५३-५५ वर्णक २ मीको पृ १८१
'अङ्गिरसा द्विगते' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।
७ साम्न सौपरस्य ङीप् इत्यादिनिघनस्य च फलक्य
द्रष्टव्यादि । अत्र निघनविशेषनिघमविधि । वि २।१।
१३ ७ साम्नो रथयथौषधयथो गान बृहतीष्यार-
पृक्त्वोरिव प्रप्रथनेन सयादिते बार्हते तृचे, षोडशामे ।
९।२।६।२५-२८ वर्णक २ मीको पृ १८१९
'षोडशामे बृहतीष्यारपृक्त्वोरिव' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् । ७ साम्नो अपराभिः यत्किं प्रथोजनम् । मणि
पृ ५ ७ साम्नो अपराकृताना आगमेन अतिरात्रे एक
विगादौ काभ्ये अधिकसंख्यपूरण कर्तव्यम् । १०।५।६।
१५-२६ मीको पृ २५६ 'अतिरात्रे एकविगादौ
काभ्ये' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ७ साम्नो
मभ्यामो विवृद्धस्तोमके ऋचौ बहिष्भवमाने । १०।५।
७।५६ मीको पृ ३६७ 'विवृद्धस्तोमके ऋचौ
बहिष्भवमाने' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । साम्नो-

अग्रभूयसाग्रदीनाः तरेण वम् । खनमहणामाग्रान् यथा-
 वेदेमेन खनः । या ३।३।१९ वृ ८।३. ० साम्ना-
 माग-न्ता माध्वरिताभंरपमानयोः माध्वरिताध्वेव
 निवेगः । भा. ५।३।५।१३-१४ । बह्विष्यकाले तु
 स्तोत्रानां पर्वणोत्सवम् । ५।३।५।११-१२. ० साम्ना
 आधानमहाना उधेष्टु उग्राद्येन वाधये । बाल. पृ
 १४०. ० साम्ना-आधानसाम्ना- प्रधानसंघर्षानामित्त
 उपायुः इति प्रधानधर्मता । या ३।३।२।५ वृ ८।११,
 ० साम्ना- आधानसाम्ना- याज्ञुर्वेदिकप्रधानव्यवधिद्वि-
 तारात् उपायुः । ३।३।२।९ वृ. ८।३. ० साम्ना-
 माग्रायोः कर्मिन्धित्वा स्तोत्रे वगमनेयेन माध्वी-
 वृद्धस्यगुणुत्तु कर्त्तव्यो न तु कर्मव्यवधि । वि १०।
 ४।१३. ० साम्नामाग्रायोः कर्मिन्धित्वा विष्टुडाविष्टुडस्तोत्रक-
 र्त्तुत्तु माध्वदिनाभंरपमानयोरेव । १०।४।११.२१-
 २२. नीने वृ. ३६६८ 'विष्टुडाविष्टुडस्तोत्रक-
 र्त्तुत्तु माध्वरिताभंरप' इत्यत्र आधिक्यं ब्रह्मणम् । ० साम्ना
 म्बु प्रते युगम् । भाष्ट ९।१२.

॥ साम्नामूर्त्तौवापरमैवेत प्राधान्यं नास्ति ॥
 कर्म या विधित्वाणम् । ९।२।२।३॥

भाष्यम्--साध्वेयोऽहाराणि । तेष्वधमये. मनधि-
 गतः, रीति. साम्नान्देनोच्यते इति । तत्र इदमिदानीं
 संदिष्टाने, किं सा रीतिः । अत्रः प्रति प्रधानभूता, उत
 युगभूतेति । ननु यिद्ध संस्कारकर्मणः साम्नान्दे वाचक
 इति, अतिवृ कर्मोन्मत्तः स्वार्थायोऽर्थः, प्रतिद्वयद्वय-
 र्थादिति । उच्यते । कर्मम्, आद्येवेन धरतेने । स
 एव निष्पद्ये भविष्यति । किं प्राप्तम् ? तेनेऽधिक्येऽर्थेण
 संस्कारकर्मैति । तथा प्रति, द्युमः । प्रधानकर्म या
 श्रामाध्वेयोच्यते इति । किं वाच्यम् ? प्रधानव्यवधि-
 लक्षणं साम्नां द्वितीयं विभक्तिः-- 'स्वयन्व गायति,
 ब्रह्मण्यति' इति । तस्मात्प्रधानकर्मणि । अतिवृ, अकर्म-
 वाति शानं भवति । तद्यदि द्रव्यमंशकायमंम्, स्रष्टु
 द्रव्यमंशेन मंशकारेण, न कर्मकाले पुनः मंशकं
 वाच्यम् । न हि द्रव्यमंशं स्नेहान् वाच्यं कर्तुम्, निद्रम्य
 वा वेद्यम् । न एतेऽमीनामिवायुपुण्यन्तव्य, वाच्यं-
 वाके विद्यमानः संशकायो भवतीति । अस्मत्तये पुनः

प्रधानकर्म कर्मण भवति । तथाविधतिप्रधानकर्मण्ये
 गानम् । अपिच 'आपन्था यौगोमत्सवा क्रान्त्युत्पादक्य,
 अर्धवज्रयान् माहात्वाऽप्यध्यायमधीयीत' इति । तदेवा
 कर्मण भविष्यति । इतरथा पुत्रगणागुपदिरवमानं
 कर्मणा कल्प्यते । तस्मादपि प्रधानकर्मैति ।

दुष्पु-- ननु कर्मणि निर्णीते सम्कारकमे सामेति ।
 उच्यते । यदि प्रधानकर्म, सर्वथाऽप्यतिदेगण्य भिद्विः ।
 इदं युगप्रधानताऽऽद्यव विचाराणीयाः । यदि प्रधानं ततो
 गीत्यनुसोयेन वर्णः । अथ युगभूता, ततो विचरितम् ।

तद्वद्वच्य वचनान् पाठ्यजयत् । ४ ॥

भाष्यम्-- आह । प्रधानकर्मैत्युच्यते । न चैत-
 द्प्रधानकर्मैत । न हीदं पदम् । कर्मकल्पनाया चाश्रुतं
 कल्प्यते । तेन यागं प्रति युगभूतम् । यदि न युगभूतम्,
 निमग्न्य द्रव्यम्, यदपि प्रधानभूतमेतत् । तदुच्यते ।
 तद्वद्वच्यम् । अत्राय द्रव्यमानीया । यथाऽप्यत्र कर्मणे
 द्रव्यं साधकम्, एवमप्यत्र कर्म साधिका । तस्माद्वच्य
 प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूते हि न योषोपदिश्यते । नथ
 पुनरेतद्वच्यं परं वचनम् । वचनमिदं भवति 'कर्मि
 साम्नां गायति' इति । यथा, वाच्येऽपि तत्तद्वचनिकं
 द्रव्यं भवति, लजा, घाना, तदुच्यते, आश्रयमिति ।
 एतन्मिहापि कर्मद्रव्यम्, वचनमिति ।

तत्राविप्रतिषिद्धो ब्रह्म्यान्तरे व्यतिरेकः
 मन्वेद्यथ । ५ ॥

भाष्यम्-- आह । न कर्मण्य वचनेनोच्यते,
 तद्वद्वचनेऽप्युच्यते । नथ द्रव्यव्यतिरेके तति द्रव्यान्तर-
 प्रवेधो च तदिदं सामेति । अत्रोच्यते । अविप्रतिषिद्ध-
 म्मेतत् । धीनिमान हि कर्मैति । द्रव्यमथ निर्वैतकं
 वाचनिकम् । तस्मात्प्रतिषिद्धिं विदोषतिऽद्वितीयं द्रव्या-
 न्तरेण वाच्यते । यदत्र द्रव्यव्यतिरेकं धीतिमाश्रय,
 तदेव ब्रह्मण्यं संशका येति न दोषो भवति । तस्मात्
 प्रधानकर्म सामेति ।

वाच्यार्थोऽप्यस्तु निवेद्यत्यात् । ६ ॥

भाष्यम्-- तुयन्त. यथा ध्यातव्येति । नैवेद्यं
 भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति । युगकर्म स्यात् ।
 वृत्तः । यन्वायंराम् । अत्रयन्वोपकारकं साम्नाप्रत्य-

मुपलभते । साम्नि त्रियमाणे ऋग इत्युच्चार्यते ।
तस्मिन् सति नादृष्ट कर्मणीयम् ।

पराधीत्याच शब्दानाम् । ७ ॥

भाष्यम्— परार्थाश्च शब्दास्तु पर्या । स्तुतिर्हि
चोदिता, 'आप्ये स्तुतन्, वृष्टे स्तुते' इति । सा
ऋगर्थस्त्वार्यमाणे प्रत्यभाऽनगम्यते । तत स्तुत्य
र्याया ऋच स्या सामाधत्ता परिकल्प्येत । कल्पनाया
च प्रमाण तास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमच इति ।
असत्प्रत्यक्ष कर्मणा, मन्त्रयो पृथगर्थत्वात् ।
८ ॥

भाष्यम्— इतश्च गुणभूत साम । युत 'अस
वधश्च साम्न सौमग स्यात् । तत्प्रधानभावेन स्तुति
साम्न उपदिश्येत, न सम स्तुते । तत 'वृहत् पृष्ठ
मरति, रथतर पृष्ठ भरति इति चचन ज्ञायेत ।
रथतरगुणक वृष्ठ भरति वृहद्गुणक प्रष्ठ भरतीत्यतदेव-
मुपदिश्यते । तदर्थे साम्प्रत्यक्षत्वे । प्रत्यक्ष हि तदा
पृष्ठश्रोत्रररर साम करोति । यदस्य वाचक प्रकाशयति
शब्दम्, तदथतरपृष्ठमन्त्रो सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे
शक्य विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे तसत्प्रत्यक्ष स्यात् ।
तस्मादच साम गुणभूतमित्ति ।

सरस्कारश्चाप्रकरणेऽभिन्नत् स्यात् प्रयुक्तत्वात् ।
९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अर्कमकाले गानमच
सम्भारकर्मत्याधानमित्ति कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति ।
तत्परिहर्तव्यम् ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोग प्रतीयेत । १० ॥

भाष्यम्— यदि ह्यर्कमकाले गान इत कर्मकाल
यावत्तदुक्तं, न विनश्यत् । तत पुनरप्रयोग प्रतीयेत ।
यदि वा पुनर्न शक्यत कर्मकाले गान कर्तुम्, तथा
प्यप्रयोग स्यात् । शक्यत तु धर्मीया दग्दा पुन
प्रयोक्तम् । तस्मादभक्तकाले प्रयुक्ता अगमधत्ता इति
कर्मकाल प्रयुक्तेषु । तस्म त् दापो भविष्यतीति ।

आश्रितत्वाच्च । ११ ॥

भाष्यम्— अविच कर्मकालाश्रित गान दर्शयति
'ओद्गमनी सृष्ट्याऽनया अत उद्गालोद्गमयत्' इति ।

सदस्योद्गमनी मध्यमा ऋणा भवति । ता सृष्ट्वेति
श्रुतं मदमि गान दर्शयति । तस्मात्कर्मकाले गान
मन्त्राधानत् कल्पयितव्यमिति ।

प्रयुज्यत इति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, अर्धप्रधानागान
अथन प्रयुज्यत, तस्मत्प्रत्यक्ष भविष्यतीति । तत्परिह
र्तव्यम् ।

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत । १३ ॥

भाष्यम्— न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा
दृष्टव्य कल्प्येत । दृश्यतऽत्र प्रयोजनम् । यत्तवदुपा
ध्याय शिष्यमतिपावधीने, तत् ग्रहणायम् । यच्छिष्य
सदात्तपायम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थे भूमिर्शिक्षत्,
शुश्रूषित्वात् । तथा भूमिर्शिक्षो भूमौ रथमस्ति
विज्ञा करोति, समामे प्रागुभातो भवितेति । यथा च
छान गुह्यग्री प्राक्, प्रयोगे प्राशुकर्मा भवत्ता-
ऽस्मीति । एवमत् इत्यम् । तस्मत् दृष्ट सति
नादृष्टावाध्ययनम् । तस्मात् सस्कारकर्म सामेति ।

ज्ञा— साम्नि किं ऋच प्रति प्रधानभूतानि उन
तस्मत्काराधीनि गुणभूतानि इति विचार । तत्र अर्क-
कालेऽपि (अर्कमकाले) प्रयोगात् प्राधान्यमिति पूर्व-
पक्षे प्रत- 'अक्षराणामभिव्यक्ति साम्ना दृष्ट
प्रयोजनम् । अक्षरश्चाप्यभिव्यक्तं स्तुति ऋच
ज्ञोचोदिता ॥ एव दृष्टे फले लभे नादृष्टफल-
कल्पना । ननु चाविनियुक्तत्वाद्दक्षराणा न
साम्नि ॥ मन्त्रानामिव होमेन नेव दृष्टफल-
त्वत । प्रयोजन न मन्त्राना दृश्यते श्रूयतेऽपि
वा ॥' तस्मात् सस्कारकर्मणि साम्नि इति
सिद्धात । यत्तु अर्कमकाले गान वाचनिक तत्
शिष्येनतथा रथस्यादियोगवत् ।

सोम— यदर्थे गीति सामेति विचारित तस्मिन्नी
विचार्यते इति अवसररक्षणया सगति । सूत्रार्थस्तु-
साम प्रधानकर्म यत प्रधानविविधप्रयोग द्वितीय रथ
तरास्तिु लघत इति ।

वि— 'सामर्चं प्रति मुखमव्याद् गुणो वा बल
पाठत । मुख्यमन्त्रशक्ति पाठा गुणो गीतान्तर स्तुते ॥'

अथभूथान्नभूताना साम्ना अनुव न्यादिसाम्ना परिसामा
ग्नाना च स्वल्पत प्रसो यथापेदेमेव स्वरो युक्त ।

सु पृ ११८३

सामस्यार्थात्तरश्रुतेरविकार प्रतीयेत ।
१०।१।८।८६ ॥

म ज्ञेने श्चोत्रेन पुरस्तात् सप्त रजुरते अनु
श्लोके पश्चात्, 'नौञ्चन चतसालमेक्षमाग' इति
श्रूयते । प्राङ्गामि सामानि चोक्तेन प्राप्तानि । तत्र
वैद्वेने प्रज्जाना बाध समुच्चयो वा इति विचारे
सिद्धतामाह । सामसु श्लोकादिषु श्रूयमणेपु प्राङ्गाना
अविकार प्रतीयेत । अयो तरश्रुते मद्स पुरस्तात्
श्लोक साम गात य मद्स पश्चात् अनुश्लोकम् । तथा
च प्राङ्गाना वैद्वेताना च अयदेगात् समुच्चय एव
न बाध इति ।

अथ स्वश्रूयमाणे श्लेषान् प्राङ्गतस्य विकार
स्यात् । १७ ॥

मं ज्ञेने श्लोकानुश्लोकादिमग्ना प्रज्ञेने चोदकप्रमे
सममि समुच्चय इयुक्त पूर्वमून सिद्धतिना । तत्र
शङ्क - ननु यथा 'कीमे भवति काण्य भवति,
वसिष्ठम्वजनिन भवत' इयेगमादिभि वैद्वेने सममि
प्रज्जतना नाथो भवति एव श्लोकादिभि सामभिरपि
प्रज्जतना बाध स्यात् इति । तुग्वद् शङ्क याद्
त्यर्थ । अथै प्राङ्गने फले अश्रूयमणे सति श्लेषत्वं
प्रज्जतन्यपि साम्ना विद्वेतिश्लेषत्वात् प्रज्जतन्य प्रज्जति
गतस्य विद्वेने चोदकप्रस्य त्रिषोपविहितेन विकार
बाध स्यात् । महाप्रते तु वैद्वेतानामार्थो तरश्रूयणत्
तै प्राङ्गाना न बाध ।

एव पूर्वोपिकरणगुणकृततया इदं व्याख्यातम् ।
अधिकरणतापरतयाऽपि इदं व्याख्यातम् । उदाहरण
अक्षरायस्तु स एव । रचनात्रिषोपस्य इथ कुतूहले-
विद्वेतिविशेषु 'कीले भवति', 'काण्य भवति' इति
भ्रुनम् । तत्र साममानश्रूयणात् श्रुतेरश्रूयणात् दीप
पीकादिपरिसामम् अष्टष्टाधैत्वत् न तै प्राङ्गत्स्वुति
साम्ना निवृत्ति । इति प्राप्ति, सिद्धतातयति ।
तुर्वैपथ्ये । श्रीकादिशास्त्रा खुल्यनुज्ञेन विधानाभावात्

विशिष्टस्य तराणा अष्टष्टयतया विधनात् न तै
प्राङ्गत्स्य न्ना निवृत्ति । अथै स्तुत्स्वल्पमार्थै श्रूयमणे
तु कीत्वात्विधौ प्राङ्गतस्य गायत्रिसामन विकार
बाध स्यात् । श्लेषान् प्राङ्गतगाय यार्थिसामन्तु कीत्वा
दिसाम्नामपि स्तुत्यधेरात् । इति । कै

॥ सामस्यार्थो तरश्रुत ० ' (१०।१।८।१६)

इत्यत्र महाप्रते उपदिष्टाना श्लोकादिसाम्ना अतिदिष्टाना
च गायत्रादीना समुच्चय उक्त । बाल पृ १७८
॥ रामसु दीशणी गार्दिपरिसामसु - 'प्राचीनमन्त्रीयोमी
यत्' इत्यनन उपागु म् । वा ३।३।२।९ पृ ८१३

॥ सामान्तरागम विद्वेदस्तोमक क्रतो श्रुतसंख्या
सपत्तये । १० । ६।१५ - २५ मीको पृ २५६ 'अति
गने एमदिगादौ काथे ०' इत्यत्र अधिकरण प्रष्टयम् ।

॥ सामार्थं ऋचोऽध्वयन गम्यते । न हि अत्र
रेण ऋच सामनिवृत्तमनति । अतरेणपि तु साम,
ऋचनिर्वयते । १ ऋक् साम आकाङ्क्षते इति । भा
९.२.८।२१ वणन २ ॥ 'सामार्थो य कश्च गीते
स स्वर' इति अते सामान्दस्य षड्जादिस्वरसमूह
वाचित्वागति । सु पृ ८६१

॥ सामान्योऽपि ननु प्रवर्तनोपाया । न ब्रूणे
न प्रवर्तनोपाया इति परिक्रयण्य यश्च आग्नात् । भा
१०.२।८।२५

॥ सामादिशब्दाना गीतिवाचित्वम् । १।२।१
१ २

॥ मामाधारभूतामृच उच्चैरुच रयन् सामानि
अथया उच्चारयितु न हि कश्चित् समथ । वा
३।३।१।८

॥ सामोह्याय । सामयोवा ये आईभाव दथ,
ते उत्तरयोस्तद्वतर्णयदीन कर्त य ॥

सामप्रदेशे विचारस्तपेक्ष स्याच्छास्त्रकृत
स्यात् । १।२।१।३१ ॥

भाष्यम् - इदमग्नायते 'रथतरसुत्तरयोगोपनि,
यत्रोया तदुत्तरयोगोपनि, कर्तृपु रथतर गायति,
विशाम्नु वामदे य गायति' इति । तत्र संदेह
विमुत्तरावणवदोन गात यम्, किं योनिवर्णवदोन ।

ज्ञा— उपोद्गत सामान्य प्रकृतमिदानीं सामान्यमूह
 चिन्तयति 'यथ-तत्तत्तरोमीयति' इत्यादिभिः । ऋगन्तरे
 गीयमानानि सामानि किं उद्धित यानि नेति । यदि
 योनिवर्णवशेन गान यस्मिन् प्रदेशे योनी आसी
 भाव तस्मिन्नेव अक्षर्यपि संध्यक्षरे उत्तरयो आसी-
 भाव , ततो नोह' । अथ तु उत्तरावर्णवशेन गाने
 यस्मिन् प्रदेशे संध्यक्षरवशेन आसीभापो योनी तत
 प्रदेशा तरे यत्र संध्यक्षर तत्र आसीभावः तत उह ।
 किं प्रथम् ? योनिवर्णवशेन । कुत ? योनाधिकार
 नियन्त्रांशर ईकारश्रीकारित तत्र उत्तरयोरपि तद्भागा-
 पालत वर्णे नियन्त्रांशरकाराहुद्यायौ । किंच नाम कार्य-
 मुखेन साम्न प्राप्ति रथतरादिस्वरूपयैवतिदेशात्तत्र
 दसमाग्यपूर्वव्यवधानेन सामस्वरूपमुत्तरयो प्रापितमवि-
 द्यतस्वरूपमेव सप्राकृतमप्रकृत दृष्टमदृष्ट वा कार्यं
 कुर्वन् तस्माजोह साम्नमिति प्राप्ते, धूम । यदि हि
 एकार लुप्त्वा अत्रर्णोर्णो उच्चारितो तत्रो भवेत् यथा
 अत्र भवन् अह । न खेतत् । किं तर्हि ? एकारो
 नाम न वर्णांतरम् , अत्रर्णोर्णो सहती एकभावापन्नौ
 आसीभावेन निरलेपितौ दर्शितौ प्रगृह्य हि अत्रर्णोर्णो
 एकार प्रत्यभिज्ञाप्येते, तस्मादुत्तराशरपि एकार एव यत्र
 तत्रयोऽप्यसीभावेन निरलेपणीय । एव ऋगक्षरमि-
 श्यकत्या खान साम्ना सवाप्यते ना यथा । यद्यपि
 च सामस्वरूपस्य अनिदेश तथापि स्तोत्रसाधनतया
 अनिद्विषयते । 'एक साम त्वचे क्रियते स्तोनीयम्'
 इति यचनात् । स्तोत्रसाधनता च अक्षरमि यन्त्रिद्वारा ।
 न च संध्यक्षरद्वयस्यासीभावा क्रियमाणोऽक्षरमि-यन्त्रि
 कगेति एव सर्वत्र । तस्मात् योनिवर्णवशेन गानात्
 अस्ति उह साम्नाम् ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामातिदेश आसीभावादि-
 लक्षणी विकारो योन्यपेक्ष. स्थातरय योन्यामिन्याप्यति
 देशशास्त्ररुद्रादिति ।

दि— 'आसीभापो योनिरादात्तरावशतोऽप्य
 ना । नीत्यर्थेऽदादिमोऽन्त्यो वर्णमि यञ्जश्चन ॥'

भाट्ट— एव सामोहोपोदत सप्रमन्न निरूप्यतुना
 सामोहो निरूप्यते । 'ऋवर्णीयु रथर मापति, योन्या

गायति' इत्यादी यत्र सामातिदेशास्तत्र साम्न ऋगक्षर
 मि यक्यर्थेऽतान यत्र स्थाने योनी एकाराद्युद्गमसंस्कारिच
 आईभावादिरूपा गीति श्रुता तत्र स्थानान्तरे अत्रैवकार-
 पाठ उत्तरादी तत्रैव आईभावरूपा गीतिरहित या, न तु
 प्राकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे कर्तं या, तत्र गीतेसादृश्यमि
 यञ्जश्चरतासंभवेनासादृश्यकारकत्वमसद्भात् । आईमनो हि
 प्रकृतौ अवर्णोर्णोर्णोर्णस्य संध्यक्षरस्यैकारस्य विशेषरूप
 संस्कारार्थे, । न हि एकारो नाम वर्णांतरम्, प्रमाण
 भावादिपितु रमृतिरुद्धकृतपत्यक्षेणावर्णोर्णोर्णोर्ण एव ।
 अतश्च तद्विरूपकस्य आईभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरविशेष-
 कत्वात्समभावात् यत्रोत्तरादावेकारस्तत्रैवाईभाव कार्य ।
 यद्यपि चाप्य विशेषपादिरूप संस्कारो नाथामिधानोप
 योगितया दृष्टार्थं, तद्वान्तरेवैशेष्य संध्यक्षरैवाथामि
 धानस्य जायमानत्वात् । तथाऽपि गानसंस्कृतमत्राप्य
 गुणामिधान यन्त्रेण स्तोत्रतया स्तोत्रव्यतिद्वयव्यतिशेषेण
 युज्यते । न चैव न विशेषपादिरूप एव संस्कार, प्रमा
 णाभावादननुगमाच्च । न हि विशुष्य एव सर्वत्र संस्कार
 'ए इ ए ई इत्येतानि ताल्यथम्' इति स्मृत्या
 ईकारयोरपि ताल्य यत्वा 'ताल्यथमाई यद्वृद्धम्'
 इति स्मृत्या च तथापि आईभावविधानेन तत्र संध्य-
 क्षरत्वाभावेन विशेषासंभवात् । अत सर्वानुपेक्षी
 यत्र-तरागमेन पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कार स्तोत्रत्व-
 षट्क । तस्य विकारस्थानस्थितवर्णांतरेऽपि सप्रमन्नो-
 हसिद्धिरिति वाच्यम् । तथाप्येऽपि संस्कारसंभाव-च्छर-
 स्यैकारस्यस्याधुनारुद्रेणभावेनोहोपपत्ते । वास्तुतस्तु-
 परिलोपाव्यसंस्काराद्वीकारे श्रुतस्य पर्यस्य स्तोत्रसाधन
 स्थानापत्तेर्लोपस्य क्वापि संस्कारस्यादर्शनाच्च विशुष्यदि-
 रैव साममप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति विद्व
 उह । एव च प्रवानभूतोत्तरादिऋगक्षरगुरोधेन यत्र
 ऋगक्षरगत्वरर तत्रावदिष्टगीतलौकः । यत्र वा ऋगभवा
 विषय तत्र गीतिविशेषसाहसि इत्याद्यावद्यमादपि न
 दुष्यति ।

मण्डन— 'योनिवर्णोर्णो न हि ।'

शंकर— 'उत्तरादिपु सामोह ।'

* सामकाले-ब्रह्मसामकाले- प्राजापत्याना पशु नामालम्भोत्कर्षमात्रविधानं वाक्येभ्ये । १।१।२।२।५।१-५३. मीको. घ. २८४६ 'प्राजापत्याना पशूना ब्रह्मसामकाले' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सामगानं आधाने उपानु । १।१।२।५. मीको. घ. १५८८ 'गुणमुल्या यतिकम्प्यायः' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * सामगानस्य विकल्पः आधाने । १।०।८।६।१-११. मीको. घ. ११६६ 'उपवादाधिपकम्' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् । * सामगाने 'यथाऽऽचिकामि पदानि निनर्तन्ते, सोमा गेहूमाशानुयन्ति' इति । गेहूमाः स्वराः (मगरिषा) । मा. १।२।१।०।३६.

* सामगानकाले ज्योतिष्टोमे बृहद्रथवरधर्माणा यवस्यथा अनुष्ठानम् । १।२।१।५।४५-४६. मीको. घ. २९७७ 'बृहद्रथवरधर्माणा यवस्यथा' इत्यत्र अधिपकरणं द्रष्टव्यम् ।

* सामतेः यवस्यार्धे स्र स्वाहा इति आहवनीये जुहुयात् । मा. १।१।३।५।१६. * सामते यवधेय-प्रयश्चित्तये 'स्र स्वादेत्याहवनीये जुहुयात्' इति । मि. १।२।३।५.

* सामप्रवारेभेदात् प्राग्व्यप्रकारभेदेन विकल्पः । भाट्ट. १।२।७.

ॐ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रप्रुत-त्वात् । १।२।१।३।१ ॥

इदमन्वगते 'यद् योग्या तदुत्तरयोग्यति' इति । किं योनिवर्णवशेन गतं च तैत्तरावर्णवशेन वा । 'कषा नश्चिन् आधुयत्' इत्यसौ ऋक् वामदेवस्य सामने योनि । तस्यमृचि 'कषा' इत्यक्षरद्वयं आयो भाग । 'नश्चिन् आधुयत्' इत्यक्षरपठकं द्वितीयो भाग । रसिन्तु मागे द्वितीयाक्षरे चकारस्य उपरितन इकार विलोप्य तस्य स्थाने आशीभाव आम्नाय गीतिनिष्पा-रते (चाधीना) । 'कस्वा सलो मदाना' इत्यनन्तर-भाविनी ऋक् उज्जा तस्या योमिन्नायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्य उपरितन यकार ओकार च लोपयिषा तयो. स्थाने आशीभाव. कर्त्तव्य. (वतायी) । 'अभीपुणः'

इत्यसौ अपरा उत्तर, तस्यामपि चतुर्थाक्षरे यकारस्य उपरितन अकार लोपयित्वा तस्य स्थाने आशीभावः कर्त्तव्यः (पुणायी) इति पूर्वं पठ. । वषाह वृत्तम्, सामप्रदेशे योनि उत्तरप्रस्य साम्. ऋगन्तरे अतिदेशे विकारः आशीभावादिः तदपेक्षं योग्यपेक्षं स्यात् । योनेयं मागे विकार. उत्तरशोर्गपि तत्रैव मागे च विकारः स्यात् । 'ययोग्या तदुत्तरयोग्यति' इति शास्त्रेण विकारस्य कृतत्वात् । तस्मात् योनिवर्णवशेनैव उत्तरयोः विकारः कर्त्तव्यः इति पूर्वं पठः ।

वर्षे तु वादरिर्थाद्वाद्रथं द्रव्यव्यतिरेकात् । ३२॥

योनि उत्तरप्रस्य साम्नः उत्तरशोर्गतिदेशे आशी-भावादिर्विकारः योऽन्यनुत्तरिणैव कर्त्तव्यः इति पूर्वंपठं तुद्यन्तेन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । वादरिः आचार्यस्तु यथाद्रव्यं वर्षे विकारः इति मन्यतेत्येत् । द्रव्य इति उत्तरा ऋक् प्राणा । तामनतिक्रम्य वर्षे विकारः स्यात् । योग्या तावत् इकारस्य स्थाने आशीभावो वातः उत्तरशोर्गपि पठिग्नं वसिन्नापि भागे इकाः बृहत्साक्यं स्यात् तस्यैव आशीभावः स्यात्, न तु चतुर्थे एवाक्षरे । तेन 'अभीपुणः सखीनामतिता करितुणाम्' इति द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्य उपरितन इकारः आशी भयनि (जरापि) । न तु चतुर्थे एवाक्षरे पुणायी इति, द्रव्यव्यतिरेकात् योनिगतचतुर्थाक्षरत्वात् बृहत्साक्यत्वात् इकारात् अभीपुणः इत्यन्यत्रकारकारस्य द्रव्यव्यतिरेकात् बृहत्साक्यरूपवशात् मिश्रत्वात् । द्रव्य-शब्दो वर्षेणोच्यते । एव 'कषात् सलो' इत्यथपि द्रष्टव्यम् । तस्मात् न योनिवर्णवशेन गीतं भयति किंतु उत्तरावर्णवशेनैव गीतम् । इति सिद्धान्तः । के.

* सामभक्तिः अत्या नियतमित्युच्यते । मा. २।२।१।१।२८. * सामभक्तयः प्रजायोद्गीथयति-शारोषद्रननिघनाख्या. । सु घ. ८७६.

* साममन्त्राणां अशब्दात्तत्प्रापि शब्दाभिपश्य-पत्वेन शब्दात्तुक्रहत्त्वात् शब्दमन्त्राननकतामन्त्र-गीतत्वेन शब्दव्यमथात्तर्भावेन । भाट्ट. घ. ७२.

• सामरूपं हि समाभ्यावाद्यगम्यते । तत्र
अल्पेन अन्यत्वेन अवश्यविज्ञानादव्ययेव भाति ।
'प्रत्यये रूपविनाशभीतिर्गीतिरं गीत्यन्तरभक्तिर्योगम् ।
अतः समन्तैव विग्रह्यमाना यथासमाभ्यावमनौ
नियम्या ॥' वा. २।२।१।२९. ५७०. • साम-
रूपाः मन्त्राः । बाल पृ. ५८.

• सामलक्षणं अस्तिनास्तीति विचारो अस्तीति
निर्णयः । गीति. साम । गीतिविशिष्टो मन्त्र. साम ।
भा. २।२।१।२९.

• सामलक्षणम् ॥

गीतिषु सामारथा । २।२।१।२९६ ॥

भाष्यम्— अथ सामं किं लक्षणम् । विशिष्टा
काचित् गीतिः सामेत्युच्यते । प्रगीते हि मन्त्राकमे
सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामन्वचीमहे, सामा-
न्वच्यापशम, सामानि वर्तन्ते इति । अभियुक्तोव
देशश्च न प्रमाणम् । यथा अम्ल दधि, मधुरो गुड
इति । गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीति
सम्बन्धान् मन्त्रे समन्यथ. इत्यगन्त यम् ।

वा— तेषामित्यनुवर्तने । अनापि स एवामियुक्तो-
पदेशोपस्थाप । प्राथम्यात्, ' यथाऽम्ल दधि ' इति ।
पूर्वमेव प्राच्य शब्दादगदिशोदाहृतम् । अथवा यथा
ऽनेकधर्मगमाहारे सति दधिगुडयो रसविशेषमात्रमम्ल
मधुरशब्दाश्चरदशते । तथा सामशब्दो गीतिमाननित्य-
शोदाहृतम् । ननु च प्रत्यक्षगमपर्यायविशेषस्यापि
शुक्तोपदेशोऽनुवर्तमानैव प्रमाणम् । नैव दोषः । मन्त्र-
नैवाथ इति करणपरिच्छिन्न निदर्शनम् । षट्शुक्तं भाति ।
यथाऽम्ल दधि मधुरो गुड इत्येतद्विज्ञान प्रमाणमेव
मभियुक्तोपदेश इति । गीतिविशेषोपस्थाप्यैवमन्यापने
सत्याहृतिरदमित्येव निर्णय यम् । आह च— ' षट्-
गणहेन भन्देन विनिश्चयो यत्र गम्यते । विशेष-
णस्य यत्न्यत्य तत्र सर्वत्र जायते ॥ '

• शा— यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभि-
युक्तानां तथापि नाशुक्तीविशेषोपस्थित्यावात् ' वनगीपु
रन्तर गावपी ' इत्याद्यनिदेशोपरसत्तथ गीतिरेव
सामेति सप्तमे स्वधमेव सूत्रकारो यरपति । इह तु मन्त्र-

विभागमात्र विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीते मन्त्र साम
यदि वा गीतिमान उभयथापि ऋग्वजुषाम्यामन्यत्सामेति
विभागसिद्धे. विभागाय न प्रयत्यते । सप्तमे तु ' रथ-
न्तरमुत्तरधोगर्वायति ' इत्याद्यनिदेशोपयिक्त्वात् विमन्त्रेन
प्रयोगनमस्तीति तत्रैव वक्ष्यमाणवष्टमेन ' गीति-
साम ' इत्युक्तम् । यत्तु अत्र भाष्यवातिक्रयो गीति-
वाचितरं सायितम्, तत् वक्ष्यमाणमेव प्रवृत्ता इति
दृष्ट यम्, न सूत्रार्थतया । मा भूत् सातन्त्रिकस्य वेद-
कृत्यम् ।

सोम— मन्त्रप्रवृत्तात् ऋगादिलक्षणस्य संगतिः ।
धि— ' नवसोमयजुषा लभ्य साकर्मोदिति शङ्किते ।
पादश्च गीति प्रशिष्टपाठ इत्यस्त्वसत्करः ॥ '

भाट्ट— मन्त्रवसमानाधिकरणगीतिरिति सामत्वम् ।
मण्डन— ' मन्त्रस्य गीतिं प्रदन्ति साम । '
शंकर— ' सामलक्षणमभ्युक्तम् । '

• सामविकल्पः आपाने विहितत्वात् निन्दित
त्वात् च । १०।८।६।९—२१. मीमं. पृ. १२१६
' उपरादाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिपकरणं दृष्ट यम् ।

• सामशब्द कर्त्-लोम-स्वर-बाल-अभाष-
विशिष्टाया. गीतेः वाचकः । भा. १।२।१।२९,
• सामशब्द. गानकर्मणो वाचकः इति सिद्धम् । १।२।
१।२, • सामशब्द गीतो । ७।२।१।२९. • सामशब्द-
गीतिविशेषवाचकत्वेन निर्णीत । पराक्रमः. २।२.

• सामशब्दो रथंतरादिशब्दाश्च गीति-
वाचकाः ॥

सामानि मन्त्रमेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम् । १।२।
१।२१॥

भाष्यम्— सन्ति सामानि, रथंतर, वृहत्, वैश्य,
वैराज, शाब्द, रथनिति, ' अभि जा शर नोम ' इत्येवमादिषु । तत्रैवोऽर्थे. सदिप्रते हि प्रगीत एते
मन्त्रा. सामानि, तत्र गीतयः सामानीति । ननु सिद्ध
' गीतिषु सामाग्या ' (२।२।१।२९६) इति उच्यते ।
तत्र दिव्येऽप्याये मन्त्रमते भावशाब्दे चोदकत्र प्री
विचार्यमाणे, मन्त्राभावादाह्याय मन्त्रगद्गायोगवदनाय,
' तयोदधेयु मन्त्राग्या ' (२।२।१।२९), इति इति

सकृत्, 'अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय । यमृपयव्यवि-
विदा विदुः । कृचः सामानि यजुषि' इति कृत्वावीना
विनागाय प्रसक्तानुप्रसक्त लक्षणम्, 'गीतिषु सामाण्या'
इत्युक्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा
गीतिमान् उपमयाऽपि, कृच्यदुर्मोमपस्तमेति सिद्धे
विभक्तौ न विवेकाय प्रयत्नः, मयोबनाभागात् । इह तु
प्रगीते मन्त्रे अन्येऽर्थे, गीतिमान् अन्यदिशि विवेकाय
प्रयत्नते । आह । नन्वेवदिशि सिद्धम्, यान्कर्मणो
वाचकः सामशब्द इति । उच्यते । तदेव पुनरभिधीयते
सरणाय, उत्तरमधिकार्यं चिन्तयितुम् । गीतिः सामेति
स्थिते इदं विन्यते, गीतिषु कृचः प्रपानभूता उत
शुभभूता इति । आह । नैव सरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् ।
नहि मन्त्राः सामान्तर्येयोऽर्थेः स्मृतं यः । अन्येऽर्थे तः
पूर्वपक्षेऽपि सिद्धात्तस्मैत्यर्थेमेवोवादीयते । यत् प्रगीतं
मन्त्रावयवम्, तत् सामस्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीति-
मान् सामेति स्मरितम् । तस्मिन् स्थिते अय-
मुच्ये विचारः कर्तव्यः, गीतिषु किमुच. प्रपानभूता
उत शुभभूता इति । किं प्राप्तम् ? एके मन्त्रे प्रगीतं
मन्त्रावयव सामेति । कुतः ? मन्त्रयुग्मदेशान्याम् । एवं
हि स्मरितं, प्रगीतं मन्त्रावयवं सामेति तत्रभयन्त-
र्यान्तस्थाः, एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु
यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सति उपदेशो
ऐरन्तरमिति । उच्यते । आह । अन्यथा तदुपदेशं
वर्णयामः । अथमुपदेशः 'अहे बुध्नय मन्त्रं मे
गोपाय । यमृपयव्यविदिदा विदुः । कृचः सामानि
यजुषि' इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामान्तीति
मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेशात् मन्त्रः सामा-
नीयव्यवच्छेदः ।

तदुक्तदोषम् । २ ॥

भाष्यम्— तस्यैतस्य पक्षयोचो दोषः तस्मै
(७१२।१।३) । कृचः प्रदेशो नोपपद्यते 'जन्तीषु
रथत गायति' इति, देशात्प्रथमा धर्मलक्षणा वा प्राप्नो-
तीति । तस्माद्गीतय, सामानि, न प्रगीतानि मन्त्र-
वाचयानीति ।

सोम— रामोहेपोद्वात्तदेन अवात्तरसंरातिः ।
सूत्रार्थरतु— प्रगीतमन्त्रः साम इत्यध्यायकसंख्यात्
'अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय-कृचः सामानि' इति
मन्त्रे सामशब्दोपदेशात् प्रगीतमन्त्रमेव सामान्येके
मन्त्रे इति ।

वि— 'सामोचितवृहदायुक्ती गीतायामृचि चैव ।
गाने वा, गान एवेति स्मर्यते तत्रनोदिनम् ॥ '

भाट्ट— रथतयदिशब्दानां सामादिशब्दानां च
गीतिमान्नाशिरतम्, गीतिविशेषात्तदधिक्येनाप्यशक्तिर्ल
वा सिद्धमेव उत्तरविषयत्वात् सामेति ।

मण्डन— 'गीतिमानं भवेत् साम ।'

शंकर— 'गीतिः सामादिरूपता ।'

० सामशब्दः सकारकर्मणो वाचकः (७१२।१) ।

भा. १।२।२।३, ० सामशब्दः । सलोभस्वकसाभ्यास-
विकाराया हिरार-प्रण-प्रस्ताव-उद्गीय-प्रतिहार-उप-
द्रव-निघनवय्यामृचि सामशब्दोऽभियुक्तैरुच्यते ।

७१२।१।२, ० स्वर. सामशब्देन लोकैऽभिधीयते-
सुतामा देवदत्ता इति, सुखरो देवदत्त इति । स्वरो
घोषो नाद इति सामानार्थः । इति शब्दा । ७१२।१।३.

८ सामशब्दस्य पदार्थप्रमाणपरममन्त्रमन्त्रमन्त्र-
तात्पर्यं (चैत्रनिपादात् १) स्वरसमूहवाचित्वम् । सु.
पृ. ८६१, ० सामशब्दस्य सामशापस्तोत्रलक्षणा-
र्थव्यमभिधेय वाद्यार्थत्वात् साधननियमस्य स्तोत्र-
कार्यत्वेन वृत्तिविवक्षिता । पृ. ८७२.

० सामशब्दस्य अर्थः अथशब्द. 'अथको वा एष
योऽसामा' इति । वि. १।४।१६.

० सामगानां उद्धारणः पीरुषेव एवेति न्याय-
विरोधे सति अप्रमाणम् । वि. १।२।१ वर्णकं २,
० सामगानां द्वौ मन्त्रो छन्दः, उत्तरं चेति । तत्र
छन्दोनामके मन्त्रे नानाविधमाज्ञा योनिभूता एव कृचः
पठिता । अस्मिन्मन्त्रे तु कृत्वात्मकानि सूत्रानि प्रायः
पठितानि । एतस्मिन्मन्त्रे प्रथमं कृचं छन्दोनाता
योनिवाम, इतरे द्वे उत्तरे नाम । 'उत्तरोक्तौपति'
इत्यनोक्तशब्देन उत्तरमन्त्रस्योक्तौक्तौक्तं न तु
छन्दोमन्त्रस्योनिभूतावा कृचः परतो विद्यमानोक्तौक्तौः ।

१।२।५. * सामगाना रथंनरादिसामयोनीनामेव पाटा-
त्मकः एको ग्रन्थ. छन्दोनामकः । तथा एकस्य साम्नो
योनिपाठान्तरमपि अद्योनिमूतकृद्दयपाठः कश्चिदेक-
कृत्पाठोऽपि, ततः समनन्तरयोनिपाठः, इत्येवं योनि-
तदुत्तरकृत्पाठोऽत्मकः अपरो ग्रन्थः यः, स एव उत्तर-
ग्रन्थः इत्युच्यते । सोम. १।२।५ वर्णक १.

* सामर्थ्यं अप्रापक मति प्रत्यक्षनचने । वा.
२।३।३।४ पृ. ५.८९. * सामर्थ्यम् । अगक्यार्था-
नुग्रानायोगात् प्रवर्तकत्वाभावात्तपचे सर्वत्रिभिः साम-
र्थ्यस्यावदथापेक्षणीयत्वात् सामर्थ्येन च प्रमाणांतर
गम्यतेऽपि त्रिपद्यस्य अन्यतोऽन्यगततेः वेदस्य नैरपेक्ष्या-
विधात्तात् सामर्थ्यान् व्यवहिनविपभररूपना युक्त ।
सु. पृ. ५३०. * 'सामर्थ्यं कर्मणसावदेक लिङ्ग
त्रिरक्षितम् । अपरं वाक्यसामर्थ्ये पौर्वाकर्म्मिर्निर्दिश्यात् ॥'
वा. ३।४।१।३।१ पृ १६५. * सामर्थ्यं च भवति
विशेषणविशेष्यभवे । असाधारण च भवति विशे-
षणम् (समर्थः पदविधिः) । भा. २।३।१।१ पृ.
५७२, * सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । ३।३।७।१४
पृ. ५८०. * सामर्थ्यं च व्यपेक्षा । विगतापेक्षत्वं च
व्यपेक्षा निरपेक्षतापनात्वमित्यर्थे । (समर्थः पद-
विधिः) । इति मट्टलीभक्षरः । बाल. पृ. १५०.
* सामर्थ्यं च सर्वत्रानुविपयम्, लिङ्ग केवल मन्त्रगत-
मेव अग्रगन्तव्यम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.
* सामर्थ्ये नाम लिङ्गम् । भा. ६।१।१।३२. * साम-
र्थ्यम् । सुखसामर्थ्यसमने गौगमामर्थ्यस्य अग्रत्वम् ।
सोम. १।२।१ पृ. ७. * सामर्थ्यम् । ' समर्थः पद-
विधिः ', ' समर्थाना प्रथमादा ' इत्यत्र एकार्थीमाय-
रुक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यम् । वा. २।१।५।१६
पृ. ४१८, * सामर्थ्यम् । सर्वपदापानानिध वापार्था-
पत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति । १।३।१।३० पृ. २९९.
* सामर्थ्येन अप्यनरिथोना अप्यस्या । वि. १।४।
२०. * सामर्थ्येन विना समाली नावक्यते । वा.
२।३।१।१ पृ. ५७२. * सामर्थ्यस्य ऐकाध्याधीन-
त्वात् विशेषणविशेष्यत्वं च विना ऐकाध्याधीनान्
विशेषणरारपेक्षा । सु. पृ. ८८७.

* सामर्थ्याधिकरणम् । १।४।१।४।२५. मीमे.
पृ. ३८०८ ' शक्यधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् । * सामर्थ्याधिकरणम् । अत्र सामर्थ्यकलितस्य
द्रवादिपदस्य सद्विधायनिर्णये प्रामाण्यं अभिहितम् । बौ.
१।४।२०।३०, * सामर्थ्याधिकरणे लिङ्गस्य निग-
न्वयशेषकत्वं व्युत्पादितम् । ३।१।४।७, * सामर्थ्या-
धिकरणे लिङ्गस्य स्वरूपेण निमित्तोत्तररमुक्तम् । ३।१।
४।११, * सामर्थ्याधिकरणे सामर्थ्यकलितद्रवादिपदस्यैव
स्वाथोऽस्वापानद्वारा निर्णायकत्वोपपत्तिः । १।४।१।१.

* सामर्थ्यानुसारी विनियोगः । वा. ३।३।७
१४ पृ. ८२९.

* सामर्थ्ययोगन्यायः । अत्र न्याय. ' इधो
यगसि ' (पा०६।१।७७) इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः ।
तथाहि- ' जप्य न सिद्ध यगमत्र, पदय यथारान्तो
हलक्षश्च पूर्वः । दीर्घश्च यणु ह्रस्व इति प्रवृत्ते संक्य-
वृत्त्या गुणवृद्धिवाच्यम् ॥ नित्ये च यः शाकल्यमात्रसमसे
तदर्थमेतद्गणवोक्षकार । सामर्थ्ययोगात् हि विविदसि-
न्यपदायि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ ' इति । साहस्री.
४८१.

* सामर्थ्यवान् मन्त्र. यथा ' देवस्य त्वां '
इति निवोयप्रकाशनसमर्थो मन्त्रः । बाल. पृ. ६०.

* सामवायिकं आरादुपकारकाच रासिप. । दुपु.
१०।१।६।१२. * सामवायिकं कल्पसवय्य अष्ट-
सत्कारदारमपि आरादुपकारकात् कल्पसंरथात्
प्रवच्यम् । सोम. १०।१।६. * सामवायिकानि
अद्धानि आरादुपकाररन्ध्रेषु गतीयासि । तत्र हि साधारं
वाच्यम् । आरादुपकाररन्ध्रेषु प्रवृत्तेन पर्येषेण एकवाक्यता
स्यात् । भा. १०।४।१९।३८, * सामवायिकान्य
द्धानि आरादुपकाररन्ध्रेषु गतीयासि भवन्ति । १०।१।
९।२३. * सामवायिकानि आरादुपकाररन्ध्रेषु गतीयासि ।
दुपु. १।४।६।२८.

* सामवायिकरन्ध्रेण (संनिव्योपकारमेव) आरा-
दुपकारकत्वं वाच्यते । अत्रातवाचः । वा. ३।३।७।१४
पृ. ८६०, * सामवायिकत्वस्य आरादुपकारकत्वं
अभ्यर्हितव्यम् । ३।३।१०।२०.

० सामवेदः आदित्यादन्वपत् । भा. ३।३।१।२.
 ० सामवेदेन यत् किञ्चित् साम्यं नैमित्तिकं वा
 चोचते तत् उच्यते । वनैः । वा. ३।३।१।१९ पृ.
 ८१३. ० सामवेदस्य उच्यते स्वरः । भा. ३।३।
 १।२. ० सामवेदे आम्बस्त्रोन्-पृष्ठश्रोत्रादयो यथा
 विहितः । वि. ३।३।६. ० सामवेदे उपतिष्ठते वा
 स्तीति वा ह्युच्यते प्रगीतायामेव ऋचि सम्ययो भवति,
 नाश्रयीतायाम् । भा. १।३।८।३१ वर्णक २, ० सामवेदे
 वृत्तनेऽपि जायत-जाम साम न हि अस्ति । १।०५।
 १५।५८. ० सामवेदे गानमेव प्रवृत्तम्, ऋचा
 संहितापाठस्तु अत्र गानापीय । वि. ५।३।८ वर्णक २.
 ० सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्तरग्रामः । सु. पृ. ९९७.
 ० सामवेदे तल्लक्ष्यादिशास्त्रमेव, तेन रीतिहेतुशर-
 विवारादिवैलक्षण्यम् । तेषां चातुष्टमे विकल्पाः, न
 सद्युक्तः । वि. ९।२।७. ० सामवेदे न हि ज्योति-
 ष्टोमस्य विधानम् । भा. २।१।३।२५. ० सामवेदे सहस्र
 गीत्युच्यते । १।२।७।२९.
 ० सामवेदोत्तरः स्वेन । वि. ३।७।२३.
 ० सामस्यव्यवहारः । त्रिचिदपत्तयेऽपि सामस्य-
 व्यवहारोपपत्तिः (एवदेवविद्वन्मन्त्रान्मन्त्रवत्) ।
 सु. पृ. ७९२.
 ० सामानाधिकरण्यं अन्तरेणानि यद्यी एरु-
 विभक्तिनिर्देशात् अत्रमिध्यामः, यथा नीलमुल्लगिति ।
 भा. ३।३।६।१२ पृ. ६८५. ० सामानाधिकरण्य-
 मित्यप्युक्तिमित्ताना एरुस्मित्तये धृत्ति. तावधीत्यम् ।
 सु. पृ. ४०९, १४४०. ० सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्ति-
 निमित्तकत्वे सति एवधर्म्यवस्थापकत्वम् । मणि. पृ.
 १५१. ० सामानाधिकरण्यं- यदा एवय आम्भन्मुय-
 धर्मेनीहृन् सख्येये वर्तते, तदा निना पठ्या सामानाधि-
 करण्य भवति, यथा निशतिर्गान इति । यदा संदश
 प्रयत्नभूता, तदा पठीमन्तरेण सख्येयसाधनेन सामानाधि-
 करण्य नास्ति, विंशतिर्गोमा इति यथा । ह्यु. १।४।
 १।३ पृ. १७६७. ० सामानाधिकरण्येन त्रिनेपग-
 त्रिनेप्यगोमा भवति समानाधिकरण्यत्वात् । वा. ३।
 १।४।३३ पृ. ९९३, ० सामानाधिकरण्येन सामाना

सम्यः । यदा उमान्या उपयथोसादन तदा सामा-
 नाधिकरण्यं भवति । ३।३।६।१२ पृ. ६८५. ० सामाना-
 धिकरण्येन हि भवति सादृश्यम्, यथा विद्यो देवदत्त
 इति । ह्यु. ३।३।६।२३ पृ. १३६५.
 ० सामानाधिकरण्यविविध्यानां विधीयमानिष्येना
 अरुगेकहायन्यादौ । सु. पृ. ४०९.
 ० सामानाधिकरण्यप्रयोगान् आन्वाराय अर्था-
 ध्वरामनं भवति । यथा 'अय देवदत्त.' इति । भा.
 १।०।६।७।२३.
 ० सामानाधिकरण्ययोधकत्वात् विभिच-
 विनेपद्योगोपेक तावत् बलीय. चाक्यभोर्गोपे ।
 वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.
 ० सामानाधिकरण्यप्रयोधकभुतेः त्रिनेपयथोत्त-
 योपधुतिर्वैलक्षणी । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.
 ० वै तु सामानाधिकरण्यविकल्पाः ताव
 'नियमो वैकल्प्ये हि' (५।८।१०।३५) इत्यत्र
 पठान्वाधिकरण्यसूते सन्निने वक्ष्यामः । वा. ३।३।६।
 १२ पृ. ६८८.
 ० सामान्यं अत्रमिध्याय विधीयमानाद्यर्चिर्न
 विहन्वते । शिंशयाद्यो हि न तावत् वृत्त-पार्थि-
 क्य-द्रव्य-उत्ता-प्रमेय-श्रेयत्वाना अभिधापकः ।
 अयं च तद्विनेपमेव शिंशया अभिधते । वा ३।३।४।
 १३ पृ. ९४०. ० सामान्यं अनित्यत्वं अप्यज्ञोऽपि
 सद्युक्तः रूपग्रहणशक्तिः न विहन्वते । ३।३।४।१३ पृ.
 ९४०. ० सामान्यं आहृतिः भवति । भा.- इत्युक्त-
 कर्मणा सामान्यमायमाहृतिः । ३।३।९।२० पृ. ९५४ ।
 वा.- 'द्रवशीना च सामान्यं पसापविमायानत् ।
 वस्तुत्वं प्रथमं तत्र प्रत्यक्षायपरं तेषां ॥ पुनर्निवृत्त-
 तेऽकस्मिन्लक्ष्यत्वेऽभिधता । पृथिवीत्यादौ घटरं च
 तदपचित्यु सामान्ये ॥ वृत्तनात् पठ्येद्ये शिंशयापर्यादि
 वैश्रुत्म् । शरीरत्वाच्च गोराजिहसिपुत्र्यादि सम्पत्ते ॥
 चाजिह्वयादि चाश्वत्थत्वात् कर्कोदित्यु गुणो मनः ।
 हृदित्यादौ भद्रमशादिदिहृताश्चक्रुत्तातायः ॥ पुंषुत्वात्
 त्राप्यनीतिहृत्पठ तादि सामान्ये ॥ तथा गुणवर्त्मन्-
 रूपाता अन्मत्तादि यत् । तत् शूद्रादि तद्व्यक्तिगुणो

प्रतिष्ठिति । कर्मणामपि यागवह्नोमत्तादिविभागत ॥
 अपयौत्रस्मृतैरुक्तं घातुमि प्रविभ्रयते । पुनर्विधान
 सख्यादस्या गुणप्रकरणात्तैः ॥ अथे तु भेदमाचार्या
 वर्मणामेव मन्यते ॥ १ पृ २९५ । परसामान्योपदेश्या
 च सर्वाण्येव अत्रान्तरसामान्यानि विशेषण्यपदेश
 प्राप्नुवन्ति । पृ २९६ । केचित्तु गोत्रादिषु विशेषण-
 त्वमङ्गीकृत्य सामान्यराजिना द्वाभेदेन अनभिधेयत्वात्
 यदेव महासामान्य सत्तायस्तु—आयशब्दाभिवेय तदेव
 शब्दस्वरूपयच्छिन्न गोत्रादि विशेषण्यच्छिन्न
 वा गोसत्ताख्य आज्ञयभिधानपक्षे वाच्यमिति
 मन्यन्ते । यथा आहु — ‘ अस्कर्ये सर्वशब्दानामिति
 प्रयायप्रलक्षणात् । अपूर्वदेवतास्त्रैः सममाहुर्गणदिपु ॥’
 इति । ‘ तत्तु कथयविभागेन सामान्याना निरूपणात् ।

अयुक्त न गणादीना तत्र वाच्यकृत्कता ॥ १ पृ २९७.
 * सामान्य जाति । तस्या पट घट इत्यादि प्रमा ।
 ननु नेय प्रमा, अलीकघट्टादिजातिविषयकत्वात् ।
 तथाहि, न तावत् व्यक्तिभिन्ना जाति प्रयुक्त उप-
 लभ्यते ‘ इह गवि गोत्व ’ इति प्रतीयमावात् । भिन्ना-
 ऽपि सा सर्वगत व्यक्तियुता व्यक्तियुतानिग्रह वा ।
 अन्तराले अनुपलभ्येतांश । द्वितीयेऽपि नित्याया
 उत्पत्त्ययोगात् । अमूर्तावा व्यकलन्तरात् आगमनासभ-
 वात् भविष्यति घटे सा न स्यात् । न चागत आग
 मनम्, निरयवत्वात् । एव एकस्या व्यक्तौ वृत्तनाया
 अरोन वा न श्रुति संभवति इयवगन्तव्यम् । अतो
 न व्यक्तितो भिन्ना जाति संभवति । व्यक्त्यात्मकत्व
 तु नित्यनानित्य वाभ्या निरुद्धधर्माभ्या अपहसितम् ।
 भेदाभेदश्च अत्यन्तविरुद्ध । एव च स्वलक्षणरूपशुद्ध-
 विषयकमेव निर्निश्चयक प्रमा इति चार्वाकैकदेशिन ।
 तत्र, वणफूत्रप्रसददागोभ्यक्तितु एकाकारप्रत्ययात्
 पपसे । किंच सामान्यस्य अलीकत्वं वदता वस्तुत्वं
 व्यापकभेदाभेदाभेदेन सामान्ये वस्तुत्व निराक्रियते ।
 सिद्ध तर्हि वस्तुत्वंसामान्यम् । तेन सिद्ध सामान्य
 जातिरूपम्, तद्वाचके तु उपाधिरूपम् ।

सामान्य च नित्यमेकमनेकानुगतम् । तद्वाचकानि च
 ‘ व्यक्तैरेभेदस्तुत्वं संकरोऽधानप्रसिद्धि । रूपहानि-

रसबन्धो ह्यशिक्षद्वयमपीत्यते ॥ ’ इति । एक वक्ति
 गत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्ति
 गत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्वंरत्नात्वादि ।
 परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न
 सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वभूर्तत्वे । अनवस्थित न
 सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामान्यम्,
 यथा पृथुनुन्नोदराकारत्वम् । असमयेत न सामान्यम्,
 यथा अभावत्वादि । आशिक न सामान्यम्, यथा
 उपेक्षात्वम् । इति दिक् । तत्रापि आशिकत्व सखा
 न्तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य
 जातिनिष्ठत्वस्याभावोभयतामानाधिकरण्यत्वस्य भेदा-
 भेदगर्भस्य दूषकतानीवस्य तुल्यत्वात् । मणि पृ. १२
 -२३.

सामान्यं तच्चिन्तीर्षा हि । ६।३।१।२७।
 कर्मसु श्रुतद्रापचारे प्रतिनिधिमुवादाय प्रयोज्य-
 इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेय द्रव्य तत् सामान्य श्रुतेन
 मुख्येन सदृशमेव उपादातव्य न तु यद्विचित्र । हि
 यस्मात् तच्चिन्तीर्षा यद्विगणिणी इच्छा, तदलभे तस्य
 दरास्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तच्चिन्तीर्षा मुख्यद्रव्योपा-
 दित्वा सदृशद्रव्येण पूर्यते, न विषदृशद्रव्येण इति
 कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति
 सिद्धान्त । के

* सामान्य तच्चिन्तीर्षा हि (६।३।१।२७) ।
 नहि नीचारेणो श्रीहिनुद्धि व्यावर्तते इति वक्ष्यति
 ‘ सामान्य ’ इति । वा. ३।६।१।२।३८ पृ १०५८
 * सामान्य (सादृश्य) देवतासामान्यात् हवि सामान्य
 बलीय । पृ ८।३।१।७।३२-३४. * सामान्य नि शेष
 सामान्यायोगात् विशेषोपेक्षाया सबाधिशेष बोधयति ।
 सु पृ १२०० * सामान्य परापररूप द्वेषा । मणि-
 पृ २१ * सामान्य यत् शब्दार्थभूत तस्यानुपपन्नत्वेना-
 विधेयत्वात् सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । ‘ ह्यवस्यो
 हि विधीय दे सामान्येनोपलक्षिता. ’ इति । वा
 २।२।२।२ पृ ४७१, * सामान्य विशेषो बाधते एक-
 विषयते सति । ३।८।७।१७, * सामान्य विशेषेण

वाच्यते । ३।६।१६।४२ पृ. १०६३. ० सामान्यं विशेषेण वाच्यते । भा. १।५।७।२०. मीमं. पृ. ३६७९. 'विशेषेण' इति वि-दौ द्रष्टव्यम् । ० सामान्यं सर्वविशेषेषु अन्तर्गतम् । वा. ३।२।८।२२. ० अन्या च व्यक्तः, अन्यच्च सामान्यम् । भा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. ० 'अवदमेन सामान्य विशेष प्रति गच्छति । गतमान च तस्मै विशेषे साध्यते ध्रुवम् ॥' वा. ३।१।१५।२०. ० तत्र हि सामान्यमप्रीक्रियते यत्र हि-मेदप्रहणानुबन्धं अमेदप्रहणम् । यथा गगद्विपु । यत्र पुनः मेदप्रहो नास्ति, तत्र मेदप्रहणनिष्पन्नः अमेदान-साध्यपदेशः शुक्तिरजतवत् इति न सामान्यकल्पनोत्पत्तिः । ऋजु पृ. १८९. ० यस्मिन् पदार्थेप्रहणे सति पूर्वदशानुबन्धमर्थो भवति तत् सामान्यम् । चूहती. पृ. १२०. ० सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्य दान्दो वा (यथा- निर्वचतिशब्दः) अर्थो वा (एकदेवत्वकर्तृ दिदेवतापरत्वं इ.) इतिः (यथा- ओषधिः) देवतादि वा तद्गुणा वा रूपद्वयः उपलब्धेभ्यश्च यत्र तत्र तदीयो विद्यन्तेः कल्प्य. । भा. ८।१।२।२. ० 'सामान्यान्वयि चैवामि नदवस्थाश्रयनादातः ।' सु. पृ. १३२६. ० सामान्येन यत् प्राप्नोति तत्पर्येषं लक्षणया, यत्तु विशेषेण, तत् पर्येषं भूत्या । भूतिश्च लक्षणया बर्तीवसी, पर्येषं च परीक्षात् । भा. ३।६।३।१०. ० सामान्येन अत्रहायो न भवति किं तु विशेषेण । टुप्. १।१।७।२८. ० सामान्यान् विशेषी कल्पयन् । सामान्येन शुक्रप्रजा द्वितीयेऽहनि, विशेषेण ऐन्द्रास्यप्रजा । १०।५।२।१८५. ० सामान्यात् विशेषो बर्गवान् । भा. ३।६।३।१०. ० सामान्यस्य अनुवादकं शास्त्र सामान्ये मुख्यं यत् विशेषेण लक्षणिकवथा दुर्मन्म् । विशेषेणानुं तु व्याहृत्या विधापकवान् प्रथमम् । 'आहवनीये उरोति' 'पदे उरोति' इति । नि. १०।८।८. ० 'सामान्यस्य प्रति-व्यक्ति समाप्तिः' । वा. ३।२।८।२१ पृ. ७७६. (अत्र मन्त्रदेशतास्यैव रूप सामान्यम् । प्रतिव्यक्ति प्रतिमन्त्र-व्यक्ति । आमेरथा ऐत्या इत्यादि- टिप्पणी.) । ० सामान्यस्य प्रथमपदनामनिष्पन्नः अनुमानैक-

गम्यत्व मन्थते शाक्याः । रत्नाकरः अनुमानं इत्ये. १४९. ० सामान्यस्य । 'प्रयश्चिपवत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् । वस्तुतः च... ॥' श्लोवा. अनुमान १४६. ० सामान्यस्य प्रवृत्तौ अनुपयोगः (देवतानाम्) । संकषं. २।१।२. ० सामान्यस्य विशेषेण- 'तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराकिया । प्रयश्चो यत्र सवन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥' दुल्पप्रमाणो हि विशेषो वाच्यो भवति, न दुर्लभप्रमाणकः । वा. २।६। २।९ पृ. १०३०. ० सामान्यस्य विशेषेण वाच्यः यथा- आहवनीयस्य यत्तर्तना, आहवनीयस्य वत्तमीकवपया इत्यादि । भा १०।८।८।१६. ० सामान्यस्य व्यक्तित्वात्-तन्वात् व्यक्तनेः सामान्याश्रयत्वं मुख्यम् । समुदाच्या-श्रयत्वं तु वृक्षाश्रयो यत्र इतिवत् समुदायस्य तन्मध्ये समुदायिप्रतीतेः औपचारिकम् । सु. पृ. ३४६. ० सामान्यस्य साक्षात् वाच्यत्वभावः (साक्षात् विशेष विना) । रत्न. ६।१।१९।५४. ० 'सामान्यानां न वा नाश. कश्चिदभ्युपगम्यते ।' श्लोवा. उपमान २५ । सामान्यं नित्य इति सिद्धान्तः । रत्नाकरः. पृ ४४१. ० सामान्ये प्रकृते विशेषो विधीयते । टुप्. १०।३।२।१५. ० सामान्ये हि कश्चिद् विशेषो भवत्यपि । न तु नि सामान्यः कश्चिद् विशेषो उपपद्यते । वा. ३।५।१।४१ पृ. ९८२.

४ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायः । अयं भावः- सामान्ये दानिदिरयमाने विशेषो नातिदेशो भवति । तथा- ब्राह्मणवत् अरिमन् सानिये वतिस्त्वमिति । सामान्य यद्ब्राह्मणभागे तत्साधियेऽनि-दिश्यते, यदि शिष्टे माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते, एवं प्रकृतेऽपि । अयं न्याय. 'सामान्यादेशोऽनलिषो' (पा० १।१।५६) इति सूत्रमहामाष्ये स्पष्ट । साहस्री. ४३८.

० 'सामान्यान्वयथाऽभिदेशे विशेषेण गमयन्ति हि ॥' श्लोवा. अर्थापत्तिरिच्छेदः ७०. ० सामान्यान्वगमात् विशेषानुपगम्य सर्वप्रथमः । भा. ३।१।७।१४ पृ ७०६.

प्रतिनिवृत्ति । कर्मणामपि यद्यत्तद्दोमत्वादिभिर्भागत ॥
 अपर्यायस्मृतैरुक्त धातुभिः प्रतिभज्यते । पुनर्विधान
 स्वध्यासद्या गुणप्रकरणात्तरे ॥ अथे तु भेदमाचार्या
 कर्मणांमेव मन्ते ॥ १ १ २९५ । परसामान्यापेक्षया
 च सर्वाण्येव अन्तरेषामाद्यानि विशेषेण प्रपदेश
 प्राप्नुवन्ति । १ १ २९६ । केचित्त् गोत्रादिषु विशेष-
 स्वमार्गद्वयं सामान्यादिना शब्देन अनभिधेयं वात्
 यदेव महासामान्यं सत्तावस्तु-भावशब्दाभिधेयं तदेव
 शब्दस्वरूपं यद्विच्छन्नं गोत्रादि विशेषयद्विच्छन्नं
 वा गोत्रात्परं आश्रयविधानयत्ने याच्यमिति
 मन्यन्ते । यथा आहु - 'अस्वयं सर्वशब्दानामिति
 प्रयाग्यश्रुतम् । अपूर्वैरेतानामर्थैः सममाहुर्गवादिषु ॥'
 इति । 'तत्तु कथयामिभागेन सामान्यानां निरूपणात् ।
 अयुक्तं न गत्रादीनां तत्र याच्यकृत्तत् ॥' १ १ २९७ ।

० सामान्य जाति । तस्य परं घट इत्यादि प्रमा ।
 नतु नेय प्रमा, अतीक्ष्णत्वादिजातिविषयस्त्वात् ।
 तथाहि, न तावत् चैतन्मिना जाति प्रत्यक्षत उप-
 लभ्यते 'इह गतिं गेत्' इति प्रतीत्यभावात् । मिना-
 ऽपि सा सर्वगता व्यक्तिगता चैकस्मिन्मिना वा !
 अंतराले अनुपलब्धेर्नाय । द्वितीयेऽपि नित्याया
 उत्तरययोगात् । अमूर्ताया चैक्यतरत् आगमनासम-
 वात् मन्यन्ति घटे सा न स्यात् । न चाद्यत आग-
 मनम्, निरयवत्त्वात् । एव एवस्या व्यक्तौ कृत्स्नाया
 अदीनं यं न वृत्ति संभारति इयवगतं यम् । अतो
 न चैकित्तो मिना जाति संभारति । व्यक्त्यात्मकत्वं
 तु नित्यत्वमित्यं यथा विद्वद्धर्मोऽपि अवहलितम् ।
 भेदाभेदश्च अत्यतिरिक्त । एव च स्वल्पगणरूपपुद्ग-
 लविषयकत्वं निर्विकरक प्रमा इति चार्थावैक्येऽपि ।
 तत्र, कणपुण्ड्रमहदगो यद्विस्तृतु एकाकारप्रत्ययानु-
 पपत्ते । इति सामान्यस्य अतीक्ष्णत्वं यत्ता वस्तुत्वं
 आपकभेदाभेदासम्भवनं सामान्यं वस्तुत्वं निराक्रियते ।
 सिद्धं तदिदं वस्तु रक्षामात्रम् । तेन सिद्धं सामान्य-
 जतिरूपम्, एतादृशे तु उदाहरणम् ।

सामान्यं च नित्यभेदमन्वेकानुगतम् । तद्व्यक्त्यानि च
 'अन्तरेभेदपुद्गलान् संकरोऽथानवदिति । रूपहानि-

रसव धो ह्यशिक्षित्तमपीष्यते ॥' इति । एक शक्ति
 गत न सामान्यम् । यथा आकाशत्वम् । तुल्यव्यक्ति
 गत न सामान्यद्वयम् । यथा घटत्रयत्वत्वादि ।
 परस्परव्यत्ताभावसामानाधिकरण एकव्यक्तिवृत्ति न
 सामान्यद्वयम्, यथा भूतत्वमूर्तत्वे । अनवस्थित न
 सामान्यम्, यथा जातित्वम् । अनित्य न सामान्यम्,
 यथा पृथ्वुःपुनोदराकारत्वम् । असमवेत न सामान्यम्,
 यथा अभावत्वादि । आशिक न सामान्यम्, यथा
 उपेक्षात्वं । इति दिक् । तथापि आशिकत्वं स्वयं
 तर्गतम् । स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतिपत्तिव्यतिरिक्त
 जातिनिवृत्तस्वभावोऽर्थसामानाधिकरण्यत्वं स्वस्य भेद-
 भेदगर्भस्य ट्पकनातीजस्य तुल्यत्वात् । मणि पृ २२
 -२३

० सामान्य तत्त्विकीर्षा हि । ६।३।१।२।२।०।
 कर्मणु श्रुतद्र यावच्चारं प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्य
 इत्यवगतम् । यत्तु प्रतिनिधेयं द्रव्यं तत् सामान्यं ध्रुवेन
 मुख्येन सदृशमेव उपादातय न तु यत्किंचित् । हि
 यस्तत् तत्त्विकीर्षा यद्विषयिणी इच्छा, तद्वत्त्वे तस्य
 दृश्यस्यैव इच्छा लोके दृष्टा । तत्त्विकीर्षा मुख्यद्रव्येण
 दित्वा सदृशद्रव्येण पूर्यते, न त्रिदृशद्रव्येण इति
 कुतूहले ।

तस्मात् मुख्यसदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति
 सिद्धान्त । के

० 'सामान्य तत्त्विकीर्षा हि' (६।३।१।२।२०) ।
 नहि नीवारण्यो मीहिनुद्धि व्यावर्तते इति चक्षति
 'सामान्यं' इति । वा. ३।६।१।४।३८ पृ १०५८
 ० सामान्य (सादृश्य) देवतासामान्यात् इति सामान्य
 वनीय । १।३।१।३।३२-३८ ० सामान्य निरोप
 सामान्यायोगात् विशेषापेक्षया सर्वध्वनिरोप कोषवति ।
 सु पृ १२०० ० सामान्य परापररूप द्वेषा । मणि
 पृ २२ ० सामान्यं यत् सन्तर्थाभिभूतं तस्यागुणुपेक्षानो-
 त्रिवेधत्वात् सर्वत्र व्याप्य एव विधीयन्ते । 'स्ववर्ततो
 हि विधीयते सामान्यनोपलक्षणं' इति । पा
 ३।२।३।२ पृ ४७३, ० सामान्य विशेषो भाषो एव
 निपपत्ते सति । ३।८।३।१०, ० सामान्य विशेषे

● सामान्यविशेषलक्षणो बाध. । वा. २।२।१३।
२९ पृ. ५६६.

● सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते ।
प्राप्तशब्दोऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● सामान्य-
विहितं विशेषविहितेन वाक्यैक्येऽपि बाध्यते । यथा
वाक्या मिक्तस्तेन इति द्वयविशेषेण अवमृपनाम्ना
सामान्यतोऽतिदिष्टः पुरोडाशः । बाल. पृ. १३२.

● सामान्यविहित विशेषविहितेन वाक्यभेदे विशेषैक्ये
च सति बाध्यते, यथा- उपसंहारः । 'पुरोडाशा
चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति । पृ. १३२.
● सामान्यविहितं विशेषविहितेन विषयभेदे वाक्यभेदे
च सति बाध्यते यथा आहवनीयः पदेन । पृ. १३२.

● सामान्यवृत्ति पद विशेषवृत्ति वाक्यम् ।
भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९.

● सामान्यशास्त्राणि विशेषविधिविषय परित्यज्य
प्रवर्तन्ते । वा ३।२।८।२१ पृ. ७७४. ● सामान्य-
शास्त्राणि विशेषशास्त्रेष्वपेक्षित्विषयाणि न कर्मान्तरे.
संबध्यन्ते । ३।१।५।११ पृ. ६७२. ● सामान्य-
शास्त्रेण । 'नहि सामान्यशास्त्रेण ध्वजद्वारे कृते सति ।
विशेषशास्त्रान्तरहासादादित एव स ॥' यदा हि
सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तयपहारम्, तदा न शक्यं केनापि
न्यायवितुम् । ३।४।१४।४१ पृ. ९८०. ● सामान्य-
शास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध. । सु. पृ. ६७८.

● सामान्यश्रुतिः तत्र नाम विशेषे उपसंह्रियते,
यत्र वा विशेषशास्त्रात् अतिरिक्तार्थो भवति । तद्यथा
'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इति सामान्यश्रुतिः आग्नेये
उपसंह्रियते 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यनेन । तत्र
यदि 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्येतादृशमात्रं न ध्रुयेत्,
अनाग्नेयस्यापि प्रसज्येत्, तत् उभयमर्थवत् । फणिक. पृ.
३५४. ● सामान्यश्रुति विशेषश्रुतिर्बाधते । भा.
१।१।७।२५. ● सामान्यश्रुतेः विशेषश्रुतिर्वैलक्ष्यती
श्रुतेर्विशेषे । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०.

● सामान्यसमाख्या विशेषसमाख्या चेति
समाख्या द्विविधा । बाल. पृ. १२. ● (समाख्ययोः)

सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्या बलीयसी । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● सामान्यसमाख्यातकर्तुः विशेषसमाख्यादिना
बाधः । भा. ३।७।२०।४१-४२ पृ. ११०६. मीको.
पृ. १२५१ 'श्रुतिज्ञान अनिषत्पदार्थं' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् । ६।५।७।२५॥

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उत्तिष्ठेन्न, सोमम-
मत्रय विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्वोमेन सर्वपृथेन सर्व-
पेदसदक्षिणेन यजेन्न' इति सामि उरथाने अर्थादेव
केनचित् सनस्य त्यागे कृते यो विश्वजित् वाग. कर्तव्य-
तया विहितः, सः क्रीते राजनि सति स्यात् । सोम-
ऋषोत्तरं कर्तव्यः । विभागसंयोगात् 'सोमममत्रय-
विश्वजिता यजेन्न' इति सोमस्य विभागेन संयोगात् ।
सोममत्रयात् प्राक् तु सोमविभागसंभवत् वैगुण्यत्वात् ।
तस्मात् सत्रमारभ्य कुतश्चित् कारणात् यदि कश्चित्
यजमानः सत्रं त्यक्तुमिच्छति सः सोमऋषोत्तरं सोमस्य
अंशं विभज्य स्वीकृत्य तेन विश्वजितं यागं कुर्यात् ।
ततश्च धीतराजका उत्तिष्ठतो विश्वजितं कुर्यात् । इति
पूर्वः पक्षः ।

प्रवृत्ते वा प्रापणाग्निमित्तस्य । २६ ॥

'यदि सत्राय दीक्षितानां सामि उत्तिष्ठेन्न
सोमममत्रय विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत्' इति विहिते
विश्वजित् राजन्योत्तरमुत्तरेण कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं कृतेन
प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । प्रवृत्ते प्रवर्तन-
माने सत्रारम्भोत्तरं राजन्यात् प्रापति उरथाने विश्वजित्
कर्तव्यः स्यात् । निमित्तस्य विश्वजित्प्राप्तनिमित्तस्य
साम्युत्थानस्य राजन्यात् प्रापति प्रापणात् प्राप्तेः ।
विश्वजितो निमित्त साम्युत्थानं अप्राप्तुरथानम्, न तु
राजन्यः । तस्मात् प्रवृत्तेरन्तरं सोममत्रयात् प्राक् पश्चात्
यदा साम्युत्थानं तदा विश्वजित् इति सिद्धान्तः ।
प्रवृत्तौ इति क्वचित् पाठः । अर्थस्तु स एव ।

आदेशार्थेतरा ध्रुतिः । २७ ॥

‘यदि सत्राय दीक्षितानां सामि (अर्घात्) उत्ति-
 श्रेत् सोममपमत्रय विश्वानिताऽतिपमेष यजेत’ इति
 विहितो विश्वानिन् सोमक्यात् प्रागपि साम्युत्थानेन
 निमित्तेन कर्त्तव्य इति सिद्धान्तिना उक्ते ‘अक्रीते
 राजनि उत्तिश्रतः सोमविभागमावात् विगुण कुर्युः’
 इति पूर्वपक्षिणा साङ्ख्यितम् । तथाह सिद्धान्तो । इतरा
 ध्रुतिः आदेशार्था । आदेशः उपलक्षणमन । सोमम-
 पमत्रय इति इतर ‘साम्युत्तिश्रेत् विश्वानिता यजेत’
 इत्यस्याः श्रुतेः स्यात्कमप्य एव पठितोऽपि ध्रुतिः आदे-
 शत् सोमार्दिकेरेषामपि द्रव्याणा उपलक्षणार्था । यो हि
 अर्घात् उत्तिश्रत स सस्यश्रत् सर्वेभ्योऽप्य्यात् स्वीय
 विभाग इत्यहं स्यात् उच्यते । तत्र सोमोऽपि विभ-
 ज्यते । परतु विश्वानिदनुग्रामे निमित्तं साम्युत्थानमेव न
 सोमकरो वा सोमविभागी वा । तस्मान् महत्त्वमात्रे
 एति साम्युत्थाने विश्वानिन् इति सिद्धान्तः । इतरा
 ध्रुतिः इत्यत्र इतरध्रुतिः इत्यपि पाठः । अर्थस्तु न
 निम्नः । के.

● सामिधेनी क्रतुः । अमिसमिन्वचनमागामुत्था
 कार्यम् । वि. १०।६।१९, ● सामिधेनी । ‘एका
 सामिधेनीमन्वाह’ इति माहृतपत्रदशसामिधेन्येऽदेश-
 प्रश्ने आदितः क्रमेण प्रवृत्ति, अगशिष्टस्य च लीय ।
 १०।६।१९, ● सामिधेनी । ‘म यो वाजा अभिघातः’
 इत्याद्याः अमिसमिन्वचनायाः क्रतुः सामिधेन्यः । समपि
 भ्यवेऽमिर्षवा सा सामिधेनी । ३।६।१९, ● सामिधेनी ।
 पामदेशेन रश्मः पश्चदधेः । अगस्त्यस्य कथाश्रुतीपाद्य
 तानयः । तत्र प्रथमोत्थानात्पुत्रेण पश्चदधे पठिते. एका-
 दस्रथे. सामिधे वः, चतस्रो कथाश्रुतीपाद्या. इत्येन
 विभाग्य विविधोमः । सकर्ष. ४।४।३, ● सामिधेन्यः
 पश्चदधीन अगस्त्यस्य कथाश्रुतीपाद्ये । सकर्ष.
 ४।४।३, मीशे. ए. १४ ‘अगस्त्यस्य कथाश्रुती
 पाद्ये’ इत्यत्र अभिघातेऽप्ये द्रष्टव्यम् । ● सामिधेन्यः,
 ‘एकानिगतिमनुत्थानात् प्रतिशक्तामस्य’ इति दर्शपूर्ण
 मास्योत्थे । तत्र दान्यमागमः कार्यः । निवेद्यम

तासादावन्तान्ते । वि. ५।३।३, (संपदापविदस्त
 अन्यथा वर्णयन्ति, तेषु. २।५।१० मायै द्रष्टव्यम्) ।
 ● सामिधेन्यः दर्शपूर्णमास्योत्थम् । ४।३।१०,
 ● सामिधेन्यः मनोरुच्यः यावदप्ये उपादेशाः न सर्वाः ।
 मा. १०।६।१९।७३-७६, ● सामिधेन्यः, ‘सत-
 दशावुत्थानाद् वैदयस्य’ । ६।६।७।३६, ● सामिधेन्यः ।
 सम्प्रतिष्यतेऽपिः यामिर्कर्मिनः प्रदत्तामिः समिधिरुत्थाः
 क्रतुः सामिधेन्यः, तासा चान्यद्वयम् । वि.
 ३।१।११.

● सामिधेनीस्यदन्वाहुरिति हविर्धानबोर्वच-
 नान् सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

ब्रौतिसिधेमे ‘उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्यदन्वाहुः’
 इति ध्रुवते । हविर्धानयोः शकृत्प्रोमेभ्ये यस्मिन् हवि-
 र्धाने सुन्वन्ति सोमस्ये नित्यादवन्ति तस्मिन् सामिधेनी-
 नामनुवचन कर्त्तव्य इति तदर्थः । अत्र किं सामिधेनी-
 नामङ्गमायेन हविर्धाने बोध्यते उत सामिधेनीना
 हविर्धानेन देवो लक्ष्यत इति संदेहे पूर्वपक्षमाह सूत्रम् ।
 सामिधेनीः तत् अन्वाहु इति तच्छब्देन सत्रप्रवर्षेण
 अन्यथेन हविर्धानयोः मध्ये दक्षिणस्य हविर्धानस्य
 वचनात् प्रतिपादनात्, तत् सामिधेनीना अह इति
 विधीयते । सामिधेनीना क्रवा अनुत्पन्न तत्र कर्त्तव्य-
 मित्यर्थः ।

अत्र सुधा- ‘यत् सुन्वन्ति’ इति मन्वन्त्या-यव-
 यच्छब्देन अभिघाताधारस्य हविर्धानस्य उपलक्षणस्य
 ‘तदन्वाहुः’ इति सप्तम्यन्ता-वचनच्छब्देन वरायदात्
 हविर्धानयोः शकृत्प्रोमेभ्ये यस्मिन् हविर्धाने सोमम-
 निपुण्यन्ति तस्मिन् सामिधेनीस्यदन्वाहु इति ध्रुवये-
 प्रदीतेः ‘सामिधेनीस्यदन्वाहुः इति वचनात् हविर्धान-
 योर्भ्ये अभिघाताधारस्य हविर्धाने ‘सामिधेनीनामङ्गम्’
 इति सूत्रार्थः इति ।

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं कार्यकर्म सोमस्य । १६ ॥
 ब्रौतिसिधेमे ‘उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्यदन्वाहुः’
 इति ध्रुवते । उत इति अथ इत्यर्थः । यत् हविर्धान-
 शकृत्प्रोमेभ्ये यत् सुन्वन्ति सोमस्ये नित्यादवन्ति, तत्
 तत्र सामिधेनी- अन्वाहुः इति ध्रुवयः । अनेन वाक्येन

सामिचेनीनामङ्गमाथेन हविर्धानं चोद्यते इति पूर्वपक्षे पूर्वसूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमनुमिदम् । तेन वाक्येन सामिचेनीनां देशमात्रं दक्षिणहविर्धानशक्यसमीपदेश एव सामिचेनीनामनुवचनस्य अङ्गतया लक्ष्यते न तु शक्यम् । वा-शब्दः पूर्वपक्षवाच्यस्य । हि यस्मात् सोमस्य आसादनरूपं दक्षिणशक्यस्य अर्पणं प्रयोजनरूपं कर्म प्रत्यक्षं भ्रुतं ' दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे राजानमासा दयति ' इति । अष्टादशस्य उपरि अनुरालपदेशः कृत्वाहीर्गं नीडमिस्त्युच्यते (' साटीचा मध्यभाग ' इति मराठीभाषायाम्) । तत्र नीडं सोमस्थानम् । नीडस्य पुरस्तात्तु ईषान्तराले स्थापितकल्कं हीतुं स्थान संभवति । भाष्ये तु एवमुक्तं : " प्रत्यक्षं अर्पणं सोमस्य, न तु सामिचेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिचेनीसम्बन्धः । " अपरेण वेदि ' इति होतृ-देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समामन्नः " इति । तेन दक्षिणहविर्धानसमीपदेशो स्थित्वा स मिषे य अनुवक्तव्याः ।

समाख्यानं च तद्वत् । १७ ॥

ज्यामिष्टाभे ' उत्र वत् सुवृत्ति सामिचेनीस्तद-
न्तर्गु ' इत्यनेन यथा सामिचे-यनुवचनार्थं दक्षिण
हविर्धानशक्यसमीपदेशं ' दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे
राजानमासादयति ' इति वचनानुसारेण लक्षितं
तद्वत् समाख्यानं सोमस्य हविर् धीयते म्याप्यते
यस्मिन् तद् शक्यं हविर्धानं इति समाख्यानं
शक्यसमीपदेशमेव लक्षयति इति सिद्धान्तः । चकारो
हे वन्वन्मनुवचनं च । हे

● सामिचेनीं पठ्य ' अन्तर्वेदि अन्य पाठो
भवति बहिर्वेदि-य ' इति भ्रु-म् । तत्र पदशब्द
कृत्वादावती एव कृत्वादा अन्तर्वेदि स्थित्वा अनु-
वच्यते । द्वितीयं कृत्वादा बहिर्वेदि स्थित्वा इति
पूर्वपक्षः । तत्र पाठशब्दं कृत्वादावती, किन्तु होतृ-
पादावती इति सिद्धान्तः । सकार्यं, ४।१।२. ● ' सत-
स्य सामिचेनीगन्तुं वात् ' इति भनागस्य आभवात्पे ।
तथा वेदेषु-अध्याख्यायां च युनः सातदस्य विधि-

तम्, तेन वैमृधादिकमपूर्वं कर्म इति सिध्यतीति
चेद, उभयोपरसंहारः कर्तव्यं तेन नापूर्वसिद्धिः । वि.
१०।८।९. ● सामिचेनीनां अग्निहविर्धानार्थं कृत्वा-
प्रशेषपत्राशानार्थत्वम् । सु. पृ. १०५६. ● सामि
चेनीनां अग्निहविर्धानार्थत्वम् । भा. ३।७।१६.
● सामिचेनीनां अनुवचने सार्धायां ऋचस्त्रिरम्बा
इति पूर्वपक्षः । एकस्या एव ऋचः अग्यासः इति
सिद्धान्तः । सकार्यं, ४।१।५. ● सामिचेनीनामे-
विद्यतेतनुवचनं प्रतिष्ठाकामस्य दर्शपूर्णमासप्रशोक्तार्थ-
त्वम् । ३।१।११।२१. मीको. पृ. ११६९ ' उर्वरीत-
धिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामि
चेनीनां काम्यसङ्ख्यायां विद्वद्भ्यो प्रथमोचमे विप्रस्य
अवशिष्टानामुचामगमेन सङ्ख्यायां पूरणम्, नाम्यावेन
दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८।२७-२३. मीको पृ
२०६२ ' दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीनां ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सामिचेनीनां काम्यसङ्ख्यायाम्
अधिकाममेनेव, परंतु प्रथमोत्तमयोः पठ्यत्वेन सह
पञ्चदशतः प्राकृतं यहीत्यां अधिकागमं कार्यं । वि
१०।५।८. ● सामिचेनीनां देशलक्षणार्थं हविर्धानं
पठ्यम् । भा. ३।७।१५-१७.

● सामिचेनीनां नाहुतिगन्तृरूपत्वम् ॥

' इधमः प्रथम आहुतीनां हूयते ' इति वचनेन
सामिचेनीभिरिधमप्रशेषस्यापि होमत्वावगमात् मात्र
यणिकामेदेवतात्वं ' सूक्तवाक एव यावत्, प्रस्तर एता
हुति ' इति भ्रुते प्रस्तरप्रहरणेऽपि यागात्स्वीकारात् ।
प्रस्तरप्रशेषयुक्तत्वेन तत्र प्रशेषादास्य प्रतिपत्तित्वस्वीकारे-
ऽपि प्रहृते सामिधामतस्य एवेन प्रयाचारिवदासदुवधार-
एवैव यागः । तेन प्रहृतिमन्त्रान्तं पातिनिर्दिष्टी प्रहृ-
दुवधारता सामिचेनीत्येव । इति प्राप्ते, यत्रयाग
यागोपशोभित्वेन पूर्वमग्निहविर्धानरूपदशपयोजनसमीपदेशेन
अष्टादशकत्वकल्पनायोगात् । सामिचेनीनु वरानस्यैव
देवतारथेन स्तत्रानमभनासाधेयवदमाथेण होमत्सिद्धिः ।
मन्त्रप्रशेषेण शिष्टदेवताप्रयथिधानात् तासां हविर्भेद-
गंधर्षिर्द्वाराद्यं याग-यसमवेऽपि प्रहृते वरानसमिधम-
स्यैव प्रतिपादानात् निर्वाहावपि संनिपातिता सामिचेनी

भवेयुः । भाष्ये तु प्रस्ताध्वरमन्त्राणि केनलसंनिपाति-
स्वमेव समर्थं पूर्वोक्तमातृपुत्रभारकत्वं कृत्वाचित्तये
स्तुक्तम्, स्ये 'सृक्त्याक एव यास्या' इति श्रुतेर्महत्
पूर्वपक्षे दृष्टान्तायैत्वेन सुशोभम् । संकर्म. २।८।३.

० सामिधेनीनां निरवस्य पाशदस्यस्य बाभ्येन
एकविंशतिर्येन बाधः । (काम्येन निरवस्य बाधः-
इत्यस्योदाहरणमिदम्) । वाल. घृ. १३३. ० सामि-
धेनीनां निरया पञ्चदशस्यया दर्शपूर्णमासयोः बाभ्यसेन
पूरिता 'त्रिः प्रथमामन्वाह विद्यत्तमा' इति । भा.
१.०।५।८।२७. ० सामिधेनीनां प्रथमा दर्शपूर्णमासयोः
'प्र यो बाजा' इति । निह्नौ तु कश्चिदन्वापि प्रथमा
तदा तु तस्या एव त्रिः षट्ः । चि. ९।१।१०.
० सामिधेनीनां सप्तदशस्यपायाः निह्नतिगमिता ।
३।६।२.

॥ सामिधेनीनां सर्वांसामेव सांत्वत्यविधिः ॥
'वा एकश्रुति उत्तरमनुशात्' इति वचनान्तरे-
णापि सांत्व्यं प्रथमोक्तमाह्वेव विधीयते । 'त्रिः प्रथ-
मा' इति वाक्योत्तरमेवास्य पाठेन तच्छब्देन सनि-
हितप्रथमात् । नन्वनानाविधिनैव तासु सांत्वत्याभा-
रुपनिर्विधिर्न बाध्यः इति चेत्, न, अनवानसांत्वत्यो
भेदात् । पूर्वोक्तोच्चारणोर्भवे मौनइतशाल्पयनाना-
सावः सतानः । नि.श्रावामावोऽनवनमिति । न्तु
'संततमुचरमर्षर्वमारमेत' इति विधिनैव सांत्व-
त्याभादान्य इति चेत्, न । तेन पूर्वोक्तार्थेदपसंधी
संतानमाप्येऽपि प्रत्येक पूर्वोक्तार्थयोः संतानप्रानगस्यैत-
त्सम्भवेन कश्चेददात् । न्तु 'संततमुचरमर्षर्वमारमेत'
इति विधौ उत्तरपदेन तच्छब्दमुचरार्थस्यापि प्रतीतेरविशो-
पात्तेनैव सांत्वत्याप्येव विधिर्न बाध्य इति चेत्,
न । तेनानुष्णमपयोगे प्रातापवि नियमप्रयोगे स्वाभाप
विष्यन्तरस्यवद्वयत्तात् । तथा च सूत्रम् 'अवा-
च्यत्वाज्ज्ञेति चेत् स्वात्सयोगप्रयत्नत्वात्' इति ।
एवं त्रैश्व संयोगे प्रथमत्वात्सामेवमवेऽपि 'वदे-
नैकामेव संततुवात्' इति विष्यन्तरस्यवद्वयत्तात् । भाष्य-
इतो व्याख्यानं तद्वचनात्सामेवविशोपनिष्पन्नसप्तर्षत्वाद्-
पेक्षम् । वसन्तमासोत्तरमयोरेव सांत्व्यं एकेवामेवेति

वचनात्तरमन्त्रस्यैवानुवादः । इति प्राप्ते, तादृशवचन-
वैषम्यांपरस्यैव सामिधेनीमानोद्देशेनचोऽपिद्यु सांत्व-
त्यविधिः । प्रथमोत्तरपदेन तासां विशेदुमश्वनयत्तात् ।
'ता एकश्रुति' इत्यत्र तु संततमित्यन्वयैकश्रुतिमान-
त्यविधिः । अन्यथा वाक्यभेदात् । 'उचरमर्षर्वमारमेत'
इत्यत्र ताम्भ्यवदसमानेनोत्तरपदमृगन्तरप्रथमार्षर्व-
मात्परम् । संकर्म. १।१।६.

० सामिधेनीनां सातदस्य अनारम्य आम्नात
तत् विह्वयर्थम् । भा. ३।६।२।५, ० सामिधेनीनां
सातदस्ये अनारम्याधीर्न परिगणितानु विह्वयिषु पुनः
श्रवणाय वाक्यशेषत्वात् तास्येव नियमत्वे । १.०।८।
२३।३३. ० सामिधेनीनां सातदस्य मन्तौ वैद्यस्य ।
वि. ३।६।३. ० सामिधेनीनां स्थान (पठनस्य) दर्शपूर्ण-
मासयोः आहवनीयाग्ने. पृथिवी देवाः । ज्योतिषोमे च
इविद्योमन्त्रपदान्दक्षिणहविर्द्योमन्त्रादृष्टसमीरो वैश्वः ।
३।७।७. ० सामिधेन्यां निरवसात्स्य प्रथमोत्तरमन्त्रान-
धर्मसम् । ९।१।१०।३३. ० सामिधेनीषु अवाच्य-
नाम्नते निवेद्यः दर्शपूर्णमासयोः वि. ५।३।३.

॥ सामिधेनीषु आद्योत्तरमयोरनवानविधिः
वृत्तमेव वचने एव ॥

'यं वामयेत सर्वमागुरिवादिति 'प्र यो बाजा' ।
इति तस्य निरनवानमन्त्रस्य 'अग्र आमाहि चीतये'
इति संततमुचरमर्षर्वमारमेत' । 'यं वामयेत सर्वमागु-
रिवादिति 'आहुरोता हुक्म्यत' इति तस्य निरनवान-
मन्त्रस्य सहोपनेत् । इति च श्रुतम् । अत्र प्रयोक्ता-
कीपायाः 'अग्र आमाहि' इत्यनेन सांत्वत्यविधानात्
साधोया क्वचिद्विरम्याहः । न चोक्ताश्वरस्यविकीर्यः ।
वामयेत निरवसापस्यत्वात् । न च तृतीयानुवचने
एवोत्तरार्धसंसांत्वत्यविधास्तु, संत्वाया अविरोधायेति
वाच्यम् । प्रयोक्ताश्वयुद्धिद्वय सतानविधेः प्रतिपद्यो-
वाणीय प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । न च 'विरनवानमन्त्रस्य'
इति त्रिः पाठोक्तकालमेव संतानविधानेन चरमानुवचने
एव तद्व्याप इति वाच्यम् । 'त्रिः प्रथमा निह-
त्तमा' इति विधिभ्यामेव विरम्यासतानेन प्रकृतविष्यो-
स्तुवचनामनोत्तरत्वविधानात् । इति प्राप्ते, अन्यतः

प्रासशिरम्यासोद्देशेन त्रिरनवानमित्यरोन निरुच्छा-
सत्त्वत्रिभिः । आहूत्प्रपसमासितर्यन्त एकेनैरोच्छ्वासेन
न्यात्र मध्ये निःश्वासेदित्यर्थः । ऋद्धामोद्देशेन अन-
वानविधौ प्रयम्यासमूत्रो मध्ये निःश्वासाभावेऽप्युक्त
मातौ निःश्वासाभावो न प्राप्नुयात् । तथा च निरि-
त्यस्य वैश्वर्थापत्तिः । अथासमानस्य विष्यन्तरेण
लाभात् । एवं ' अन्न आयाहि ' इत्यर्थवैश्व पाठत
एत्रोत्तररत्यामेन अन्यतरवैश्वर्थापत्त्या ' दिन्द्रायसामं
प्रथममहः ' इत्यत्र प्राथम्यस्यैत्रोत्तरत्वमात्रं विवक्षितम् ।
ऋद्धास्यं दृढ पदपदनुवादः । तृतीयानुवचनोत्तरं तस्या
एत्रोत्तरत्वात् । तथा च प्रथमद्वितीयानुवचनयोर्द्वितीय-
तृतीयानुवचनसंबन्धित्वप्रतीतिवैश्वर्थापत्तेः सातरसिद्धिः ।
वरुतः प्रथमोपस्थितत्वात् ' अन्न आयाहि ' इत्येतदेव
विवक्षितमिति तृतीयानुवचने एत्रोत्तरत्वात् सातव्यम् । तेन
याजुषहोत्रविषाद्युक्तत्वादिसामान्यत्वम्, उत्तरमित्येव
खनुवादः । नैमित्तिक तृत्तरावधानान्तराद्यन्तरीयेत्युक्तेः ।
रेवतीराज्य इर च भारनाविशिष्टभावनन्तरविधानात्
वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरम्यासोद्देशेनानवान-
मात्रविधिरिति तु युक्तम् । इतराशस्य विष्यन्तरेण
लाभस्योत्तराधिकरणे एर वक्तव्यत्वात् । तस्मान्न सार्धं
वाभ्यास इति नाशरसंख्यात्रिघोषः । संकल्प. ४।१।५.

सामिघेनीपु आद्योत्तमयोः त्रिरावृत्त्या
संख्यापूरणम्, नागमः ॥

सामिघेन्य ऋचः एकादश पठिताः । विहितानु
पञ्चदश । तत्र चतुष्टयानमितिसन्निभनलिङ्गानामागमेन
संख्या पूरणीया । तस्याः प्रथमत्रिभिःशिवम्याभावात् ।
न च प्रथमोत्तमयोर्द्वयोश्चरम्यात्रिघोषेन तदमित्यायेण
पञ्चदशानुवादादो युज्यते इति वाच्यम् । तथापि ऋचा
एकदश गानवायेन तासां चतुःपञ्चत्तराद्विघाताश्रयत्वेन
तासां श्रीषि च दानानि पठित्वाश्रयानि भवन्ति
तावतीः संस्तरस्य राशयः ' इति ध्वन्यन्तरत्रिघोषापत्तेः ।
यदिदृष्टान्तेनानम्याश्रयमिष्ट वेन संख्याप्रतीतेः । तस्मा-
त्संस्तरस्यश्रयपूर्वर्धमनुवृत्त्य चमतीत्य राशयश्चतुष्टयं
काऽनेयम् । पञ्चदशानि त्वेकादशानाम्याश्रयत्रिघोषा-
नामनुवादइमित्युक्तम् । इति प्राप्ते, अश्रयचन्दस्य

व्यञ्जनोपसर्जनकस्वरपरत्वेन तेषां च ' स्वरा विघति-
रेकश्च ' इति शिक्षापरिगणितानामुत्पत्तेन तदधिक-
सख्यायाः सर्वनाम्यासामिघायेणैव कथनावश्यंभावात्
' सतदश पृष्ठानि ' इत्यादौ वृत्तस्याभ्यासेनेव शब्दघ-
त्तस्य 'पठित्स्त्रिभो माप्यदिनं सवनम् ' इत्यश्रयसंबन्ध
निर्वोदस्यतथा प्रकृतेऽपि प्रथमोत्तमयोर्गम्यस्योर्मेलेन
पञ्चदशचैत्वस्य पद्यधिकविघाताश्रयकत्वस्य चोपसर्जनो-
न्यागमः । स्पष्ट च कौपीतविचचनम् ' एकादश सामि-
घेनीरत्वाह ' इति प्रकृत्य ' निः प्रथमया त्रित्तमया
पञ्चदश संपद्यते, पञ्चदश पूर्वपद्यापरपञ्चयोर्हामि '
इत्यादि । संकल्प. ४।१।४.

सामिघेनीपु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः संघानं
कार्यम् ॥

' एकैकामुचं संतन्वन्ति ' इति विधौ ऋचः संतन्-
न्तीत्यनुवर्तवैकैकानित्युक्तेरेकैकस्या ऋचो यौ अव्यवच-
र्षवौ तयोक्तान्ताप्याटेन प्राप्तस्य मध्येऽवसानस्य निषेधः
प्रतीयते । ऋद्धामोद्देशेन विधाने तुच एकस्यां
ऋगन्तरेण संतानः प्राप्नुयात् । संततमेकं श्लोक वती-
त्यादौ अर्धयोः संतानप्रतीतेः । तस्माद्यव्यवर्धमिव न
मध्येऽवसानम् । ऋगन्ते तु भवेदेव । अत एवाणु'श-
मस्य 'अन्न आयाहि' इत्यस्या ऋचः पूर्वेण संतानविधि-
रुपपद्यते । इति प्राप्ते, एकेकामुचन्त्यनेन संतानप्रती-
योगिनः कीर्तनात्तदुपयोगिनोऽपेक्षायामुपस्थितत्वात्तदुच-
रासामुचामेकैकस्या उपस्थितेरेकैक स्वस्वरयोः संगेज्ये-
दित्यर्थप्रतीतेनार्धयोः परस्परं संतानविधिः । अत एव
चरमाया ऋचःतृतीयावृत्तौ अनुपयोगिन्या ऋचोऽभावा-
न्निगदेनैव संतानो वचनान्तरेण विहितो युज्यते ।
' उत्तमापे तृतीयं वचने प्रगवेन निगदमुपसंदाप्यन्ते
महौ अशि ' इत्यादिना । ऋद्धेरोन संतानविघने
स्वरसंज्ञामान्याभाव एव प्राप्यते । न च ' अर्धवो
संदापानि ' इति वचनादनुपयोगिप्राप्तिः । हस्यमुचार्ध-
गन्तरपूर्वार्धमात्रपरत्वात् । ' वदंशुक्ताः स्युः ' इत्यादि-
नचमसंयोगं विनिन्द्यार्धवैधोः संघानं विधानं 'संयु-
नत्येवैताः ' इत्युचंश्रयत्वात् । एतेन ' अन्तप ऋचोः

अन्यत्र पुनरर्थे च 'इत्यात्' इति यथाहमात्रायां विशामनुवादः समगच्छते । संकल्प. ४।१।७.

● सामिचेनीपु शिरसाद्यः प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रयोवाजादिकविशेषधर्मः दर्शपूर्णमासयोः १, १।१। १०१३३, भीको, घृ. २०६४ 'दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीनिर्गम्याः०' इत्यत्र अधिपत्रण द्रष्टव्यम् ।

● सामिचेनीपु 'त्रिंशद्भिर्वा' इति विग्रहः 'तं त्वा समिद्धिरिद्धिः' इत्यस्यामेव ऋचि ॥

'रायतेरी प्रथमा' इत्यादिना ऋक्त्रयं स्तुत्वेद-
माग्नायते 'त्रिंशद्भिर्वा अन्तरिक्षेण वा इमे लोकाः
संतता अन्तरिक्षं वा अद्भिरः' इति । एषसा ऋचि-
विभागं कुर्वन्नित्यर्थः । सामिचेनीप्रकरणे चाल विधिः
पाठात्तासामेवोद्देश्यत्वात्प्रत्येकं त्रिंशद्विभजेत् । न च
'तं त्वा समिद्धिरिद्धिः' इत्येतत्समिचौ पाठात्तस्या
एव त्रिंशद्भिर्वा इति वाच्यम् । संनिधानात् सामिचेनी
प्रकरणस्य वत्संवात् । इति प्राप्ते, 'तं त्वा' इत्यत्र
एव त्रिंशदागः । तस्याः पार्श्वं विधाय मध्ये विग्रह
विषयः 'अन्तरिक्षं वा अद्भिरः' इति पुनरुक्त्या ऋचः
परामर्शेनावान्तरप्रकरणप्रतीतिः तस्याश्च सामिचेन्यान्तर-
प्रकरणहत्वसंवात् । यत्तु सायान्तरीयं ऋचं 'तं त्वा
समिद्धिरिद्धिः इत्येषा त्रिंशद्भिर्वा' इति तन्वाया-
सिद्धानुवादकम् । संकल्प. ४।१।९.

● सामिचेनीपु 'त्रीस्तृचाननुद्वयान्' इति
त्रिंशद्भिर्वा प्रथमोत्तमे एव द्वौ तृचौ 'अत्र
आयाहि' इत्यादिश्च तृतीयः ॥

सामिचेनीरेव ग्रहस्य 'श्रीस्तृचाननुद्वयानुद्वयस्य
श्रयो वा अन्ये राजन्यात्तृचया हाक्षणो वैदशः शुद्धता-
नेवामा अनुकूलं करोति' इति श्रुतम् । सन्नि हि
मायत्री त्रिष्टुप् अथस्तुष्टुप् चेति चत्वारि छन्दादि
ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयसंवाधित्वेन तत्र तत्र स्तुनानि ।
तदन उजन्वातिरिक्तवर्णप्रथमस्य स्ववशावदेतापादकत्वेन
तृचमत्रसंवाधनत्वात् अग्नि शायत्रजागतास्तुष्टुम् एव
यजन्वेनोपादेयाः । तुष्टुन्यायेन वैदशस्य गायत्र्यैष्टु-
मातुष्टुमा भवन्ति । 'ता वै गायत्र्यो भवन्ति' इति
मातृत्वविधेर्नैमित्तिकेन विकारेण वाचः इत्यालेखनो

भवति । आदमरभ्यस्तु 'अष्टावेताग्नि हवीषि
भन्त्याष्टाक्षरा गायत्री' इत्यादिवर्णानुद्वयस्य छन्दो-
विशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतवाचस्य वायुक्तत्वात्
पुनरिचोः प्रकृतिगतत्वान्तरपरिचंस्वार्थनेन सार्धंवा-
त्रायना एव प्राकृतत्वात्वा प्रष्टा इत्यात् । ते च तृचः
प्रथमोत्तमे त्रिंशद्भिर्वा इति द्वौ 'अत्र आयाहि वीतयः'
इत्युक्त्येण तृतीयः इत्येतरूपाः । प्रथमोत्तमे त्रिंशदो
'सहसामन्वता तुचैः' इति वाक्यतोपात् । 'अत्र
आयाहि' इत्युक्त्यस्य रयंतंरवामदेव्यहृत्सहसामन्वतेन
संस्तानात् सामान्यतृचपदेन परिग्रहः । संकल्प. ४।१।९.

● सामिचेनीपु पठिते एव आद्यान्ते ऋचौ
रायतेरी वाहती च, न तु सामयोनी ॥

'रायतेरी प्रथमामन्वता, वाहतीश्रुतानाम्' इति
सामिचेनीष्वेव प्रकृतौ श्रुतम् । तद्वशात् बृहदथरयो-
र्गोत्रौ ऋचावामपितये 'त्रिः प्रथमा' इति विधिभिः
स्तुतवोरप्यभ्यासादि भवेत् । तेन प्रयोवाजीशानो-
र्चिकल्पः । इति प्राप्ते, 'प्रतिश्वतास्त्रयं स्वं करोति' इति
वचनेन प्रयोवाजीवाया एव रयंतरूपत्वेन संस्तानाग्न्या
कृत् प्रथमा वाया । उच्यतेषाम्भूतभरतादेव बृहदुप-
स्यम् । परमस्येव निमित्तोत्तर्य बृहत्सामन्वतेन वेदे
बृहदा, स्तुतिदर्शनात् । यथा 'ऐन्द्रवायवोऽमे एधते'
'रयंतरयैव वर्णो भुव उत्तमो गच्छते बृहत् एव वर्णः'
इति । 'अयसो वा एष योऽमेत्येत्यारन्याम वायाहि'
इति तृच रयंतरवामदेव्यहृदर्थत्वेन संस्तुत्य 'यमे-
वैतसामन्वत् करोति' इत्युपसंहराच्च । अस्मिन्नेव तृचे
प्रथमोत्तमयोः सा स्तुतिरित्यपी युञ्जन् । अतो नोत्त-
माऽऽप्यन्ता कृत् । संकल्प. ४।१।८.

● सामिचेनीपु प्रथमविधाने अन्ये ऋगक्षरे
एव स्थाने ॥

त्रिंशद्विभागः प्रथमः प्रथमोपस्थितरसादावाक्षर एव
त्रिंशद्वयः, 'अत्र आयाहि वीतये' इत्यादिरौतरी । इति
प्राप्ते, ऋचस्यस्या कर्मविषयति माताभावेनाग्नानुक्तत्वा-
दन्व्याश्रयत्वेन विकारः 'अमे वीचत बृहत्' इत्यादी तु
चरमपञ्जनसहितः स्वर एवाश्रयम् । अत एव वयः

कारकत्वेन प्रगण्युनिवपयते । 'ऋचमुक्त्वा प्रथोति' इत्यादौ त्वाषाण्येषामावासान्त्वान्याश्रयविकारः । संकल्प. ४।१।२२.

॥ सामिधेनीपु प्रणयविधानं ऋगक्षरस्थाने एव ॥

तथैव 'ऋचि प्रणय दधाति' इति विधानात्प्रत्युच्यन्ते प्रणयः प्रणोचन्, स च यत्रपि कुण्डे बदरन्यायेन ऋगक्षरासंमिश्रो या दधनि दिवाग्न्यायेन तत्संमिश्रो वेति द्वेषाऽपि संभाव्यते तथाऽपि प्रवृत्तेरुपानुयाज पुगेनुगाकरोत्तरमिव कुण्डप्रदग्नाय एव युजः । आग्नातऋगक्षरणा मध्ये एकस्यापि विकारादीनाम् । 'यो वै सामिधेना. प्रणयः स गायत्या नमम धरम्' इति श्रुत्यन्तरेणाष्टमाश्रितेत्तरपर्यन्ते । इति प्राप्ते, क्रमेण उचरणीययोर्द्वयो. शब्दयोः सवधस्या-द्व्युत्पिद्यसवधस्यैव वृत्तिनियामकत्वाभावाद् ऋचि इति खन्दीयोविधाषाण्येषामावषाण्यते. वाचनिकत्वेनाश्रय विकारस्थानेपरत्वात् 'प्रणयते.' इति विधिविद्वत्वावाश्रय विकुर्षिते निमित्ते । उपाश्रयोक्षेपवधमेदेत्सु नोपाश्रयानीवाश्रयविकारः । इन्द्रमध्वेऽष्टमाश्रयार्थक्येऽपि ब्रह्मपशुदौ तस्यापिद्वयस्य पाठास्यद्विधायेन नममाश्रयतोचि, काग्मेदेन प्रियनागोरदि द्वे वज्रयुगे धारयतीति मिश्रितोक्तिदर्शनात् । संकल्प. ४।१।२२.

॥ सामिधेनीपु प्रणयप्रवृत्तार्थस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्रणयः' इति शब्दस्य ॥

'ऋचि प्रणय दधाति' इति विधानात् प्रणय इत्यश्रयपरत्वे एव शब्दो निक्षेप्य । विधौ श्रयमाण शब्दनिवमनस्य न्यायपरत्वात् 'पेरद्वयोर्द्वेषम्' इत्यादौ तथा दर्शनम् । इति प्राप्ते, ओङ्कारस्यैव निक्षेपः । इत्यग्राधस्य भूयादेः शब्दानुर्वीर्यत्क ववापेनेपेति शब्दस्वरूपस्यैवामपि प्रणयप्रदस्य शब्दविशेष एव वाचरेतेन वाचकत्वे लक्षणया मानामानात् । अस्यादिदेवतावाक्यपर्यादाग अनियमयक्ती वैद्यस्यनिवमनस्य न्यायस्यैऽपि निवमनस्यस्यैववाक्यपर्यादात् । न हि 'वेदगच्छयुगामि पठेत्' इत्युक्ते वेदादिशब्दान् पठेदित्यर्थः प्रतीयते । अत एव 'ओमिति

प्रथोति' इति बहुवचनः प्रणयपरद्वयार्थदर्शनी भूतिमानन्ति । तस्मादोङ्कार एव निवेम इति । संकल्प. ४।१।२२.

० सामिधेनीपु मनोर्कच. धार्या इत्युच्यन्ते अग्नि-वाक्यस्य श्रेः क्रमे अतीते सोमारीदीना अनापते । तथा 'प्रयुगानास्त स्याथो०' इति द्वे धार्ये । भा. ३।२।७।२० पृ. ७७३.

॥ सामिधेनीपु 'समिद्धती घृतवती चानूच्येते' इति 'तं त्वा समिद्धिः०' इत्येव प्राया ॥

'समिद्धती घृतवती चानूच्येते' इति श्रुतौ कृते दतीति स्त्रीलिङ्गस्याहो विदोषप्रदावगमत् 'समिधममवती समिद्धवती च' इत्यादाविव समिधप्रदपम-प्रतीका ऋक तादृश्येन घृतवती चानेया । 'समिधाऽपि दुपस्यन्, घृन् मिमिशिरे' इत्यादिका । अनूच्येते इत्युद्घामिप्राय द्विवचनम् । इति प्राप्ते, 'त त्वा समिधिरिहो घृनेन वर्धयामसि' इत्यस्या एकायं वद' समिद्धुवयोविसमिधन्यानापुपुत्रोतनामः । 'अनूच्येते' इति द्विवचन तु छन्दसं तादृशैरिहयमेदेकैक्या एव द्वितोपचार इति तु पदानाद इत्यस्यैव । प्राय-कारस्तु 'समिद्धी' इति नपुंसकद्विवचन परविशेष-त्वाभिप्राय समिधप्रदघृतवदयोः सृष्टिन्यायेनैकैकदास्या व्यपदेश इत्याह । 'समिद्धी घृतवती च पदे अदूच्येते' इति शास्त्रान्तर्वाक्य तु यतः पदे अनूच्येते ततः करणादिद्यमेव ऋकसमिद्धती घृतवती चेति सुतो-जम् । संकल्प. ४।१।२०.

॥ सामिधेनीपु 'मग्राणि छन्दामि सन्तु श्रयान्' इति गायत्रीविशुद्धजास्य एव सर्वानि छन्दामि ॥

सामिधेनीधेन 'सर्वाणि छन्दाम्यनुपूषभृदुपानि.' इति ध्रुवम् । तत्र सर्वापिह्यसंस्कृतानि छन्दामि सर्व-पदेनोच्यन्ते । संक्रोचे मानामावात् । यदि गायतरी-सतकमेव निदानदच्छन्द पदेनोच्यते । तदधिकोनाश्रयान् स्वनिच्छन्द इतिच्छन्द पदादिनेन स्पष्टहारः । अत एव आश्रयसर्वानुक्तमस्या 'यत् सर्वाणि छन्धीस्तुपते' तत्र गायमादिवाक्यतानि सत छन्दामि कनीदाम्'

• सामिधेनीविषये एकदेशवचन ' एका सामिधेनीमन्त्राह, निहः सामिधेनीरन्वाह ' इति । समस्तग्रहणमपि भवति ' षड्दश सामिधेनीरन्वाह ' इति । भा. १०।५।१।२.

• सामिधेनीसंख्यायां काव्यविवृद्धौ आगन्तूनामृचा समिध्वमानवर्तीसमिध्वत्परोत्तराले निनेय । ५।३।३।१-६ मीको. पृ. २०६६ ' दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीसंख्यायां ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयं अनारम्याधीतं पशुमित्रविन्द्याऽध्वरकल्पादिप्रकरणायीते । साप्तदशैः पन्थादि-विषयमेव उच्यते इति दशमे वचने । सु. पृ. १५२०. • सामिधेनीसाप्तदशयं विद्वत्पु वर्णत्रयस्यापि । वि. ६।६।७. • सामिधेनीसाप्तदशयं विद्वत्पुर्णमासि । ३।६।२।९ मीको. पृ. ४२७१ ' साप्तदशयस्याप ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • सामिधेनीसाप्तदशयं १ वैमूषे २ अध्वरकल्पाया ३ पशु ४ चातुर्मास्येषु ५ मित्रविन्द्याया ६ त्रेपातस्याया ७ आपश्शेष्याम् । नान्यस्यामिहती । भा. १०।८।१।९७. • सामिधेनीसाप्तदशयं वैश्यस्य दर्शपूर्णमासयोः, षाड्दशयं तु ब्राह्मणराजस्यो । वि. ६।६।७. • सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन सामिधेनीसंख्येनया उत्पत्ते प्राक्करणिकैश्च वचनैरिति योगात् अर्थवत् । वा. २।३।१।२०.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन उत्पत्तद्वारा वैमूषादी । १०।८।१।१०-१२. मीको. पृ. २७४० ' वैमूषादी सामिधेनीसाप्तदशयस्य अनारम्ययादेन ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सामिधेनीसाप्तदशयस्य वैश्यनिमित्तस्य काव्येन एकत्रिसातित्वेन वाच । बाल. पृ. १३३.

• सामुद्रिकविषयः शरीरसंनिवेश । सु. पृ. १३०.

• ' सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विपेक्षितैः । लालनाश्रयिणो द्रोपासाटनाश्रयिणो गुणाः ॥ ' इति न्यायः । अथ ' वाक्यादेवामन्त्रितस्याऽऽद्यासमतिरोपकुत्सनमर्त्यनेपु ' (वा. ८।१।८) इति ह्यसमहाभाष्ये प्रोक्तः । तथाहि- ' असूया कुत्सनमित्येवोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येवोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोर्वोपभर्त्सयोनश्चैकार्यत्वात् पृथक्चनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयत् कुत्सयति, न चासूयकुपितो भर्त्सयति । ननु च भोः अदुषिता अपि हृदयन्ते दारकान् भर्त्सयमाना । अन्तन्स्ते ता शरीरादृति कुर्वन्ति वा कुपितस्य भवति । एव तर्वाह- ' सामृतैः ' इत्यादि । साहस्री. ८।८.

• सांप्रदायिज्ञानद्वयः धारणभ्ययनपरः । सु. पृ. ५३. (संप्रदायः प्रयोजनस्य वाक्यस्य, येन प्रार्थितसंप्रदायः तस्मात् ' स्वाभ्यायोऽभ्येगम्यः ' इति वचनसादश्यात् । इति तु वाचिन्म. वा. १।२।१।८ पृ. १२२.)

• साम्यवैषम्यप्रतिपादनप्रतिज्ञा । भा. ५।१।८। २।

• सायं अग्निहोमनारम्य प्रतिहोमाः कार्याः प्रतिहोमकरणश्ले । ६।५।१३।४३. मीको. पृ. २७४० ' प्रतिहोमपक्षे सायमग्निः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• ' सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तं भोजनं कुर्यात् ॥ ' अथ कालन. स्वव्यवस्थाप्य प्रतिषेध । बाल. पृ. ३५.

• सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यन् । प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०७.

• सायंहोमे वृत्ते यजमानापरि कृत्स्नद्वारा प्रातरौम अरस्य कार्यं इति आचारः । सु. पृ. ७८७.

• सायंहोमोत्तरं यजमानमरणे । यदा सायंप्रातरम्यतोऽव एक एव प्रयोगो भवति, तदा सायंशोमे वृत्ते यदि नाम यजमानस्य कदाचिदाप्यद्वारि तदा यथाकथञ्चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः, प्रकृत्यासमादिनिमित्तद्वेषपरिहारायम् । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०८.

• सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यन् । प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०७.

• सायंहोमे वृत्ते यजमानापरि कृत्स्नद्वारा प्रातरौम अरस्य कार्यं इति आचारः । सु. पृ. ७८७.

• सायंहोमोत्तरं यजमानमरणे । यदा सायंप्रातरम्यतोऽव एक एव प्रयोगो भवति, तदा सायंशोमे वृत्ते यदि नाम यजमानस्य कदाचिदाप्यद्वारि तदा यथाकथञ्चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः, प्रकृत्यासमादिनिमित्तद्वेषपरिहारायम् । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०८.

• सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यन् । प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०७.

• सायंहोमे वृत्ते यजमानापरि कृत्स्नद्वारा प्रातरौम अरस्य कार्यं इति आचारः । सु. पृ. ७८७.

• सायंहोमोत्तरं यजमानमरणे । यदा सायंप्रातरम्यतोऽव एक एव प्रयोगो भवति, तदा सायंशोमे वृत्ते यदि नाम यजमानस्य कदाचिदाप्यद्वारि तदा यथाकथञ्चित् प्रातर्होमः कर्तव्यः, प्रकृत्यासमादिनिमित्तद्वेषपरिहारायम् । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०८.

• सायंहोमस्य अग्निप्रजापती भविष्यन् । प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती । वा. २।२।१।१६ पृ. ५०७.

● सायुज्यकामौ । एतेन (कुन्वयेन यजेन) राक्ष-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयताम् । भा. १।१।१।१७.

● सारस्वतं आज्य ' आमायैण्यग्नेनाद्दशश्रपाते
निर्वैवेत् ' । ' सरस्वतीमात्रव्यय यजेत् ' इति उपाधुवाचस्य
विकृतिः । वि. १२।२।८, ● सारस्वतं आज्यं उपाधु-
वाचविकारः अपरब्रह्मवाचम् । ५.१।१०. ● सारस्वतः मेघः
अतिशयः । भा. ३।२।७।१८, ● सारस्वतः मेघः
(सारस्वते) चत्करीशमण्या पशुः द्वितीयः । १।१।४।
१०।३७, ● ' सारस्वतीं मारुतः ' इति । तत्र सरस्वती
च सरस्वा इति श्रीदशैश्वर्य पूर्वे याज्याऽनुवाकयोः
समाप्तनाम् ' प्र णो देवी ' इति, सुग्यकवात् । ७।१।
७।१४. भीष्मो. पृ. ११५९. ● ' सुग्यकवापिकरणात् ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● ' सारस्वतं चक्रम् ' (निर्वैवेत्),
द्वितीयं हविः प्रातश्च मार्घ्यदिने च
तृतीयवकने च अपरब्रह्मवाचम् । भा. १।१।१।११९.

ॐ सारस्वते सत्रे (कामेष्टौ) दक्षिणादान-
मदृष्टार्थम् ॥
कामेष्टौ च दानशब्दात् । १०।२।१५।४५ ॥
भाष्यम्— अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, ' प्रत्यक्ष
प्रसन्नं प्राप्नोत्येव कामावाद्याकपालं पुरोडासं निर्वपन्ति,
तस्यामदया पुरुषी च धेनुके दत्त्वा मदि यदुनामरभूय
मन्धरायति ' इति । तत्र सद्यः किं परिक्रमार्थं दानद्रुत
धर्ममात्ममिति । द्रष्टव्यमनीये च सप्तस्थानद्रुते परि-
श्रवाथे दानमित्युक्तम् । अथेदानीमद्भूताया कामेष्टौ
चिन्तयेत् । तत्र किं तावत् प्राप्तम् । यथा पृष्ठशमनीये
परिक्रमार्थम्, एषाविहापीति चतुर्वेदान्वादिश्यते ।
कुतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । ' तस्यामदया
पुरुषी च धेनुके दत्त्वा ' इति । दातव्यः कर्म-
केसु सत्तु परिक्रमार्थं इत्युक्तम् । न चैतत्सत्यम् ।
सप्तस्थाश्रुतेवेत् । प्रकरणाच्च समस्य स्वयंकर्तृकता,
नाज्ञानाम् । तथोदरमातेकैरिगमिः समुपं सत् समस्यो
पकारकं भवति । अथैकैरिगमिभिना विगुण समस्य
नोपद्रव्यात् । तस्माद्वयं दानं परिक्रमार्थमिति ।

द्वयं— ननु तत्र दानं परिक्रमार्थम्, दक्षिणा-
दात्तध्वज्यात् । द्रष्टव्यमनीये तु विद्यते दक्षिणादन्वः

(' उदरदक्षिणेन यजेत् ' इति) । तस्मात् (पूर्व-
पश्चात्समात्) कथमेतत् (अधिकरणम्) । उच्यते ।
' मशाश्रवादानन्दः परिक्रमार्थं ' (१।१।१।७।४८)
इत्यत्र दानं परिक्रमार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे ।
(स तर्हि तत्रैव निराहृत, अत आह—) स चानापि
न्यायः । (तत्र ' द्रव्ये समवात् ' इति यजमानस्य
देवशर्पे द्रव्ये स्ताम्भामावात् परिक्रमार्थता निरस्ता ।
अत्र तु निमित्ति परिक्रमार्थता न सतीति) तथा च मार्घ्यं
' दानशब्दः कर्मकरेण सत्तु परिक्रमार्थः इत्युक्तम् ' ।
(अत्र तु समवात् न ते सन्ति, इति आशङ्क्यापरि-
हायार्थः) ।

अत्र (मार्घ्य-) प्रत्ययः ' न चैतत् सन्तम् ' इति ।
षोडशमिप्रायः । (यावत्ता गवादिभूतं कामेष्टिरपि
सन्नेवेति । उत्तरमाह—) अस्ति सारस्वते सत्रे,
गोआसुयी (एकालो यथाक्रम) यजनीयपक्षेऽहोः
(गौर्गमाश्रयमाश्रययोः), शिष्टेषु आहःसु (अतश्च शिष्टेषु
पूर्वपश्चात्परपक्षोदरहःसु) दशपूर्वमासी (पूर्वपक्षे दशः,
अपरपक्षे पूर्वमासः इति) दत्तत् सारस्वतं सत्रम्
(यद्रुत गौआसुश्च दशपूर्वमासौ चेति) । नानं कामेष्टि-
चोदना । तस्मादाह न चैतत् सत्रमिति । इत्येव नश्यति
(चोदयिता), सप्तस्थाश्रुतं (कामेष्टिः) । साह च
सत्रं कर्तव्यम् (दशमातिरेव ' ये यजमानास्ते कश्चिन्नः '
इति सर्वास्त्रिग्वेषु यजमानविधानादिति) । तत आह
(उत्तरवाची—) ' प्रकरणाच्च समस्य स्वयंकर्तृकता,
नाज्ञानाम् । ' (इति भाष्यम् । टुपीका तु— प्रकरणाच्च
साप्तस्थ सत्रस्य, नाज्ञानामिति) । षोडशमिप्रायः ।
द्वादशदि आरिग्वेषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते,
तेष्वेव स्वयंकर्तृकता, प्रकरणाच्च समस्य द्रष्टव्ये स्वयंकर्तृ-
कता । इह चोदयेन तेष्वेवाहोषु स्वयंकर्तृकता प्राप्नोति ।
कामेष्टिरपूर्वमद्भूतम् । न च प्राशस्तस्य कार्यं वर्तते ।
तस्मात् स्वयंकर्तृकतातिशयः । यो मूषान्वटहारकन्याय-
(१।८।१६), स इहापि । न तु अनेन स्थापितं मूषान्वट-
हारणे अन्वयः कर्ता न प्राप्नोति । उच्यते, परोक्षिणो
साहो प्रयत्नेण कर्तारो विधीयन्ते, यत्र चोदयेन सत्र
नियतेत्येव नापिनेयु ।

यचनं वा सत्रयात् । ४६ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पञ्चो व्याख्याते । नात्र परिक्रयार्थे दानम्, धर्ममात्रमिति । कुतः । सत्रयात् । सन्ध्यानतिनिवृत्त्या । आह । नैतत्सत्रम्, सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम्, सत्राङ्ग तु सत्रमध्यवर्तितम् । सत्रस्य च भाङ्गस्य स्वयकर्तृकता । तस्या क्रियमाणत्वा सिद्धा अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्र आगत्या न प्रयोजनम् । श्रयमाण तु दान धर्ममात्र भवितुमर्हतीति ।

टिप्पणी— प्रज्ञा एव यज्ञमानाः कामेष्टि करिष्यन्ति, त्यागवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन कर्तारो न प्राप्तुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रमद्वेनात्र प्राप्तुवन्ति ।

श्री— सारस्वते सत्रे श्रूयते 'प्लाक्ष प्रखवण प्राप्य अग्रये कामायाष्टापाल निर्वपन्ति, तस्यामश्वा च पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति (सारस्वतं सत्र सरस्वत्याः नद्यास्तारे कर्तव्यम् । सा च नदी यस्यात् पर्वतादारभ्य प्रवहति, तत्र प्लक्षमुत्पन्न जलप्रसाराणमस्ति । तद्देव प्राप्य तत्र देशे इयमिष्टि. कर्तं या— सोम. । अश्वा पुरुषी धेतुके दद्या इति दुर्य-मनुष्य-गोजातीयाना स्त्रीणा दक्षिणात्वेन दान श्रुतम्— इति विश्वेरे उक्तम् । आश्व औ म. १२६ नारायणवृत्तौ तु 'अश्वा च पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति स्त्री अश्वा, स्त्री पुरुषी ते धेतव्ये इति प्रथमप्रवृत्ते इति च ध्याख्यातम् । धेतुके धेतव्ये भयन्त्यौ इत्यर्थे. ।) विभिन्न दानमदृष्टार्थम्, उन परिक्रयार्थमिति । तदर्थं चिन्त्यते, किमेतस्या ऋत्विजः सन्ति, उत यज्ञमानैरेव इयमिष्टि. कर्तव्यमिति । तत्र द्वादश्यादे 'ये यज्ञमानास्ते ऋत्विजः' इति यज्ञमानानामादिगम्य इहातिदेशेन प्राप्यमाण प्राकृतेष्वेव अङ्गेषु प्राप्यते, नापूर्वाङ्गेषु यथा रत्नस्रजवर्द्धि-विनव वर्द्धिर्धर्मः । तेन अङ्गद्वये कामेष्टौ असन्ति यज्ञमानात्विष्ये चोदकप्रसङ्गनिर्गमभवेति यम् । सस्यु न तेषु दान अमत्यापि दक्षिणाशब्दे द्वापार्थयात् परिश्रयार्थमेव । इति प्राप्ते द्रूमः । प्रज्ञौ वर्द्धिर्धर्मः । प्रविष्टाना पदा याना अद्भरयात् युक्तं यत् अपूर्णेषु न भवन्ति, यज्ञमानास्तु कर्तार, प्रयोगाद्भरयात् विज्ञानावपि प्रयोगद्वारेण

प्राप्तुवन्ति । तस्मिन् प्रयोगे यत् अपूर्वमप्यत्र निवर्तति, तत्रैव प्रसङ्गसिद्धरयात् न कर्मन्तरमाहाङ्गमिति । तस्मात् अदृष्टार्थमेवेतद्दानम् ।

सोम— पूर्वत्र अन्तराचिन्त्यायां दानं यथा परिक्रयार्थम्, एवमिहापि इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु कामेष्टौ च दान परिष्कयः एव पृष्ठशमनीये इव । कुतः । दानशब्दात् । कर्मकरेषु सस्यु दानशब्दस्य परिक्रयार्थ-दानप्रतिपादकरवात् इति ।

वि— 'अश्वा पुरुषी वाऽऽनत्यै घर्माथे वाऽऽनतिर्यथैः । इष्टिर्न सन्, धर्माथे स्त्रादङ्गं बर्द्धिर्नहि ॥'

भाट्ट— सारस्वते सत्रे 'प्लाक्षे प्रखवणं प्राप्यग्रये कामायाष्टाकपाल निर्वपन्ति, तस्या अश्वा पुरुषी च धेतुके दद्युः' इति श्रुतम् ; तत्र न तावद्विद्वोदवसानवत् प्रखवण-प्राप्तेर्निमित्तता, येन तद्ददेव कामेष्टे. प्रत्येकमेव ऋत्विगन्तरोपादानेन करणमाज्ञादृश्यते । सरस्वतीविनदानादारभ्य प्लाक्षप्रखवणपर्यन्तं सन्देशविधानादेव प्राप्तेर्व्यप्राप्त्या अनुवादमाश्रयात् । अतो न तावत् प्रत्येकं करणम् । सत्रयत् सहस्रापि करणे किं ऋत्विगन्तरमुपादेयं न वेति चिन्तयाम्, दानस्यादृष्टार्थं यकल्पनामिवा ऋत्विगानमनार्थत्वावगतैः ऋत्विगन्तरोपादानम् । न चास्य सत्रवेनातिदेशिकस्य ऋत्विष्यु यज्ञमानादेव प्राप्तेर्न ऋत्विगन्तरोपादानमिति वाच्यम् । अस्य सत्राङ्गत्वेन सत्रशभागात् । अत्र हि सारस्वते सत्रे वीर्षर्मास्युत्तरप्रतिपदि गोशुक्लं एकाहः, अमावास्यास्योत्तरप्रतिपदि च आयु संतकः, अन्तरा शुद्धपक्षे दर्शः, कृष्णपक्षे वीर्षमासः, इत्येवंक्रमेण कल्पितः । तत्र च सोमयागस्यैव प्राधान्यम् । अस्तु वा तन्त्ररत्नोक्त्या कौण्डपायिनामनयनवत् दर्शपूर्णमासधोरपि । कामेष्टेऽस्वद्वयमन्विवादमेव । न च तथापि प्रज्ञौ द्वादश्यादे आत्विज्ये एव यज्ञमानविषेस्तास्य ब्राह्मणमवियथवात् कामेष्टयाद्यद्वेष्वपि तस्याप्यविरोध इति वाच्यम् । प्राकृतकृत्वि-कर्तृ यपदायेषु यज्ञमानकर्तृकराप्रस्तावपि सूयावदक्षराणवर्द्धिर्न्यायेन (३।८।१६) अप्राकृतकार्यावसाया कामेष्टौ तदप्राप्त्यनुपपत्तेः । क.यचित्प्रस्तावपि वा कामेष्ट्यपि-

देशेनेष्टिवेन ऋत्विगन्तरस्य विशेषविहितस्य प्राप्तिस्तेन तस्य बाधाद्यः । यद्यपि हि अतिदिश्यमानपदार्थनिषेधे द्यौरस्यनिदेशयोः सामान्यविषयत्वं, तथाऽपि ऐष्टि कानिदेशे कामेष्टेरेतोद्देशत्वात् तस्यैव विशेषविषयत्वम् । एव सत्यपि यदि 'ये यजमानास्तौ ऋत्विजः' इत्यस्य सारस्वतस्य उपदेशो भवेत्, तदा सौमिकवैद्या देशादिषु ऐष्टिकवैदिकावस्यैव अग्न्याग्नेषु अद्रिगृह-पत्नीवशाद्यस्य औपदेशिकचयजमानामेष्टेनेष्टिकऋत्विगन्तराद्यो भवेत् । न चेत्तद्वि, तस्य द्वादशाहं पठित्वेनेष्टं उनातिदेशेनैव प्राप्तेः । न च तथापि तस्य प्रधानीयत्वात् ऐष्टिककर्मिष्टयतिदेशासंभोचकराम्, तस्य सारुण्ये प्रधानीयत्वेऽपि यजमानामेष्टस्याहिं यज्यपृष्ठभाषेन प्राप्तस्याङ्गमात्रविषयत्वेन प्रधानीयत्वात् । अतः कामेष्टौ ऋत्विगन्तरबाधाद्यः, इति प्राप्तेः, प्राङ्क-उनातिवर्थाणां असादात्संभवेऽपि पृष्ठभाषेनैव प्राप्तेः यूपान्यस्तारणवर्हिषि न प्राक्प्रमाणम्, न वा तस्य षक्त्वनंतरवर्तिनः अन्यत्र प्रपन्नोत्पत्तारणत्वम् । प्रवृत्ते तु यजमानामेष्टस्य द्वादशाहिकऋत्विगन्तव्यपदार्थमाशो-देशेन विधातव्यं, कामेष्टयज्ञभूतऋत्विगन्तव्यपदार्थेषु प्राक्प्रमाणभाषेऽपि कामेष्टेः समहाप्रयोगमभ्यवर्ति-त्वात्, तत्रादौ यजमानेः हृतस्य ऋत्विगन्तव्यवशास्य आसन्नमात्रेः, कामेष्टयज्ञकर्त्तव्यसमवदादेः सिद्धयर्थं भावश्यकत्वात् तत्रैव कामेष्टानुपकारसिद्धेर्न पृथक्स-यिद्धयर्थं यवभरणक्षेपः । प्रवृत्तौ हि न ऋत्विगन्तु यजमानमेष्टः साहासिद्धिः, अपि तु ऋत्विगन्तव्यं वशाप्यिद्धयर्थं यवभरणान्मानु आर्थिकः । अतश्च तदभ्यवसायस्य क्षम्यमेव स्वत एव सिद्धौ पशुपुये-दायचोदकेन प्रयाजादेरेव कामेष्टयतिदेशोनापि न यवभरणदेः सादर्थ्यमतिदेशः । अत एव यज्ञ सौमिक-वैद्युत्तमपूजो दर्शयित्वाः श्रुतः, तत्र सौमिकवैद्येव प्रपन्नसिद्धिकेतिदिदि । नहि तत्र सौमिकवैदिकप्रश्नः, तथाः प्राङ्कानुप्रधानमात्रार्थेन विहितायाः अप्यग्ने उपदेशातिदेशाभ्याममात्रेः । अतस्तत्र प्रपन्नसिद्धिरेव । कामेष्टेस्तु देवान्नीयत्वात् प्रपन्नसिद्धयनुपयत्वेरेष्टिकी वैदिरिति विशेषः । ऋत्विगन्तु तु प्रपन्नसिद्धेर्न ऋत्वि-

गन्तरमिति सिद्धम् । न चैव ऋत्विगन्तरबाधस्य प्रपन्न-सिद्धतया द्वायमिच्छाफलकृत्वात्तानाङ्कान्ततया अभ्यासा संगतिः, अक्षादिदानस्य प्राङ्कान्ताहावादिदेशिण्यावा-क्यस्यापवादात् सगन्तुपत्तेः ।

यस्य 'परिचिन्तापीनम्' इत्यादौ भागधर्मत्व-पक्षे तद्भाग्यम्भके वैद्वेऽप्युं पदार्थे उपायुत्त्वमि-यजमानामेष्टस्यापि ऋत्विगन्तव्यप्रयोगधर्मत्वात् तदप्रयो-गारम्भके वैद्वेः समुपपादिपदाथेऽपि प्राङ्कानुपत्तिरिति सिद्धान्तोपपादनम्, तत् भागधर्मत्वपक्षेऽपि यत्र स्वाति-देशेन तद्विद्वधर्मप्राप्तिः, यथा वीक्षणोपाद्वादी तद्वति-रिक्तापूर्वपदाथेभ्येव तद्वमप्राप्तेः, कामेष्टौ च स्वाति-देशेन ऋत्विगन्तरस्यैव प्राप्तयोपेक्षितम् ।

मण्डनम्— 'धेनुका दक्षिणा मेष्टौ ।'
शंकरम्— 'ऋत्विजो नैव कामेष्टौ ।'

० सारस्वती मेपी अतिरिभे ऋतुपशु सवनीयः ।
भा. ३।६।७।१८. ० सारस्वती मेपी ऐकदधिनैतु द्वितीयाः पशु, अथमेधे उपोत्तितोम च । वि. ८।१।७.
० सारस्वतीमनृत्यं याम् यत्तव्या । ज्योऽयम् ।
भा. १।२।४।१।१. ० सारस्वत्या मेष्वा अभिरुमेयस्य बाध. । इत्याचिन्ता । १।१।१।७।४५-४९. मीको.
पृ. ३१७० 'मेष्वाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण इष्टयम् ।

० सारस्वतभिन्नसत्रेषु अपि सारः आहिताग्नि-मिदप्रथमयजमानम् । ६।६।५।२७-३३, ३५. मीको.
पृ ३०८ 'अधिकारः सारस्वतमिन्नयजनु०' इत्यत्र अधिकरण प्रष्टयम् ।

० सारस्वतसत्रम् । सरस्वत्यास्तारे यानि त्रियन्ते तानि सारस्वतसत्राणि । 'श्रीणि सारस्वतानि, मिथ-वदणयोः प्रथमः इन्द्राण्योद्वितीयं, अर्थणस्तृतीयम्' । सत्याधौ. १।८।१।२१-२२.

० सारस्वतसत्रविशेषः मिथवदणयोरेवम् ।
सु. पृ. ९९९.

० सारस्वतं गोप्या. वृक्षेरेको देतुः । 'यजमानो यूपः' इत्यत्र सारस्वतमूर्ध्वत्वम् । 'आदिषो यूपः' इत्यत्र तेषस्त्विगन्तम् । भा. १।४।१।३.

ॐ सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥

‘यजमानो यूपः’, ‘आदित्यो यूपः’ अत्र यजमानेन आदित्येन च यूपस्य स्तुतिः कृता । आदित्य-यजमानशब्दौ च यूपे तेजस्वित्त्वोर्ध्वत्वगुणेन प्रयुक्तौ । तत्रश्च सारूप्यं अत्र गौण्या वृत्तेर्निमित्तम् । तस्मान्न गुणविधिः किंतु अर्थवादः । के.

● ‘न च सारूप्यमेतैकमिदित्यस्य कारणम् ।’ वा. ३।६।१६।४३ पृ १०६८. ● सारूप्येण अद्यान्नेन उरस्थापने शान्दरावाप्यवहारः । सु. पृ १२०९. ● ‘सारूप्यात्’ इति जैमिनिस्त्वे (१।४।१२।२३-३) ‘आदित्यो यूप’ इत्यादिकं सादृश्यात् इत्युक्तम् । अद्वैत. २।२९(३०) । १०.

ॐ सारूप्याधिकरणम् । ‘यजमानो यूपः’ इत्यादौ यजमानशब्द सारूप्येण निमित्तेन गौणः यूपस्तुत्वर्थः ॥

सारूप्यम् । १।४।१२।२३-३ ॥

भाष्यम्— ‘यजमानो यूप’, ‘आदित्यो यूप’ इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः, अर्थवादः, इति सदेह । अर्थवत्त्वात् गुणविधिः । अद्यकथनात् यूप कार्यसाधने यजमानस्य यजमानस्यसाधने वा यूपस्य, विध्यन्तरमात्राद्य न विधि । विधिस्तुत्यर्थं सवादः । गुणवादात् सामानाधिकरण्यम् । को गुणः ? सारूप्यम् । किं सारूप्यम् ? ऊर्ध्वता, तेजस्विता च । तस्मादेव-चातीवका अर्थवादाः ।

वा— ‘सारूप्यम्’ । ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्तं गौणत्वम् । सत्यमेवम् । इह तु चक्षुर्ग्राह्यशब्दविषयवा पृथगुपादानम् । चाक्षुष हि यूपस्योर्ध्वत्वम्, अञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्वम् । तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां स्तुयते । यजमानस्य हि पशुघ्राणे विनियुक्तस्य निर्यातस्य च स्वरदार्यकरणविशेषः । सहस्ररश्मेस्तु अद्यकथमेव यूपकार्यमापाठम् । यदि च कश्चिन्नास्तिकयात् दाहप्रतिवृत्तिपदश्चात् तस्यापि गौणतापत्तिविधिविषया स्यात् तद्वत् स्तुतावेव तदाश्रयणमित्यभिहितं स्यात् ।

सोम— ननु यजमानस्य यूपकार्यं नियोजनादौ विधिसंभवेऽपि आदित्यस्य तत्र विधानार्थं भवात् तदात्म्ये (‘आदित्यो यूपः’ इत्यत्र) कथं गुणविधिवत्-

संभवः । न च ‘असादादित्यो यतोऽजापतः, ततो विस्व उदतिगात्’ इत्येकदेशजनननिमित्तेन आदित्य-शब्देन विस्व एव गौण्या प्रतिपाद्यते । स एव यतो बालीवत् यूपकार्यं विधीयते इति युक्तम् । तथा सति विधेयसमर्पकादित्यशब्दस्य लक्षणाप्रयत्नात्, तदेष्यथा अर्थवादत्वस्यैव ज्यायस्त्वात् । एतेन आदित्यशब्द प्रकृतेः अदितिशब्दस्य भूवाचकत्वमङ्गीकृत्य मृगयो यूपः कार्यः इति, आदित्यशब्दस्य अर्कशब्दाचकन-मङ्गीकृत्य अर्कशब्दमयो यूपः कार्यः इति, निम्नशब्दस्य आदित्यनिवासत्वात् तत्परतमाश्रित्य निम्नशब्दमयो यूप कार्य इति, यूपे आदित्यप्रतिबिम्ब संपाद्य तत्र नियोजन कार्य इति, आदित्यप्रतिकृतौ वा नियोजन कार्ये र्वि, ‘इवे प्रतिकृतौ’ (पा० ५।३।१६) इति विहितक मृत्यवस्य ‘अर्चासु पूजनाशु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवप्रादियु ॥’ इति स्मरणत् यूपे लिखितमादित्य आदित्याकारध्वज वा स्यात् नियोजनं कार्यं इति गुणविध्युपादानप्रकारा निरस्ता । तेषां प्रथिदादित्यशब्दाध्यात्मगतद्विधात्परत्वनानुष्कत्वात् इति चेत्, आदित्यसाधनकर्मार्थोपस्थानादौ यूपस्य, ‘अन्तरा यूपं चाहवनीयं च दक्षिणऽतिह्वय’ इत्यादि-कतिपययूपकार्ये आदित्यस्य वा विधिसंभवात् । (इति पूर्वपथः) ।

चक्षुर्ग्राह्यसाहचर्यस्य उद्भूतत्वात् तन्निमित्ततन् शब्द-प्रवृत्तेः कृतिरिति प्रतीयते इत्याशयेन, सूत्रे प्रथमान्तरस्य सारूप्यशब्दस्य उद्भूतशक्तिरफोरणार्थं ‘सारूप्यात्’ इति पञ्चम्या (शा-दीपिकाकारेण) उपादानं कृति-मिति ध्येयम् । न्यायसुधाकृतस्तु— ‘आदित्यो यूपः’ इत्यादौ सारूप्यं प्रत्यक्षत्वात् शान्दबुद्धिविषयः । ‘यज-मानः प्रसारः’ इत्यादौ तु सत्त्वा सारूप्यप्रयुग्मत्वे । शान्दबुद्धिरितु सारूप्यप्रयोजकतरकार्यकरत्वादेः इति विशेषः इत्याहुः । सन्न । इह सारूप्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं हि तत्प्रयोजकतेजस्वित्वोर्ध्वत्वादेः प्रत्यक्षत्वात् वाच्यम् । तथा चेहापि सारूप्यप्रयोजकतेजस्वित्वादेः प्रथमोपस्थित-रसावश्यमाशयेन शान्दज्ञानविषयत्वसंभवात् । तस्मात् सत्त्वा सारूप्यस्य ‘यजमानः प्रसारः’ इत्यादौ निःश-

नकस्वे इदानीं तथा स्नात्, इह सारूप्यस्य शब्दज्ञान-
विषयत्वस्वीकारे । यजमानः प्रस्तरः । इत्थादावपि तथा
स्यात्, इति यत्किंचिदेतत् ।

सुधामन्थरतु— ' छिद्रसमवायाः इति द्वंद्वसमासे
प्रथमाबहुवचनदर्शनात् तद्विधिविधौ चातिशय सारूप्यं च
प्रसादा च भूमा च छिद्रसमवायश्च इति प्रथममेव
सर्वत्र विपरीत वेऽपि प्रसादादेवैवमात्मादिसारूप्यं तत्कार्य-
कृत्यादिपर्यवसानात् संभवदपि शब्दस्य तत्कार्य-
कारवादिमाने परंपरानेन शब्दबुद्धिविषयत्वमाभावात्,
अविषयस्य च प्रतिशान्दनात्मकसम्प्रभृत्तिनिमित्ता-
योगात् न सम्प्रभृत्तिनिमित्तम् । यूपस्य तु आदित्य
यजमानसारूप्यं शब्दप्रतीतिविषयत्वात् सम्प्रभृत्ति-
निमित्तं इति वैयर्थ्यं दर्शयितुं पक्षमी अप्याहृत ।'
इति । ' सारूप्यं विना गौणत्वाभावात् तस्य गौणत्व-
निमित्तरवेऽपि शेष शब्दातिरिक्त्याः शब्दस्य द्वैते-
भावात्, निर्विषयत्वाच्च बुद्धेरसंभवात् शब्दबुद्धिविषय-
स्यैव शब्दप्रभृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम् । न च शब्द-
तात्पर्यव्यापारणं विना शब्दप्रभृत्तिविषयत्वं युक्तम् ।
तत्कार्यैरस्यादिनिमित्ते च सारूप्ये तन्मात्रपर्यवसितस्य
शब्दस्य तात्पर्यव्यापारणसंभवम् । इह तु प्रत्यक्षमेव
शब्दप्रभृत्तिनिमित्तत्वं युक्तम् ।' इति । ' चतुर्पक्षि
सादरे तात्पर्यव्यापारणशब्दात्प्रसक्तभावात् शब्द-
बुद्धिविषयत्वरूपशब्दप्रभृत्तिनिमित्तावविशेषानिधानात्
तत्कार्यैरस्यादिद्वैतेऽपि सद्गोचरमात्रेण गौणत्वनिमित्ति-
केण सादरेभ्यः गहप (सारूप्यस्य) पृथक् असाधा-
रण्येन इहोपादानम् (पञ्चम्कृतत्वेन) ।' इति च ।

वि— ' आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिविधित्वात् ।
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृष्टान्ते वैकरोऽस्ति तत् ॥' एवं
' यजमानो यूपः' इत्यत्र चाक्षुषं च ऊर्ध्वत्वस्य
समानत्वात् यजमानवाग्देन यूपः स्तुयते ।

भाट्ट— ' आदित्यो यूपः' इत्यादौ तु सारूप्य
गौणीनिमित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तम्, कीदृश
विशेषः । चतुर्मात्रं तेष्वित्येवमपि अत्र निमित्तमिति
प्राज्ञः । धरतुमस्तु— अल्पत्र शक्यनिष्ठगुणस्यैव
सजमानवादी गणवत्कार्यस्यैव प्रसारत्वनिमित्तता, न

तु सारूप्यस्य, तस्य संनर्गत्वात् । इह तु शक्यनिष्ठगुण-
सजातीयगुणवत्त्वस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंयोगेण
प्रकारत्वात् तदेव निमित्तमिति विशेषः ।

मण्डन— ' यूपे सूर्य इति स्तुतिः ।' १५.
शंकर— ' सारूप्याच्च क्वचिन्मता ।' गौपी मता ।
१५.

० सारूप्याधिकरणम् । १।४।१५।२३ ॥ सर्व-
वादानां अत्रयथापर्यायत्वात् सारूप्याधिकरणविशेषः तत्र
यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वत्वंगुणयोगात् गौणत्वं दृष्ट्वा यूपे
द्वैते र्थास्थानत्वात् । छु १।२।१।२८ पृ. २०-३१.

॥ सार्वकाम्यमङ्गलकामैः प्रकरणात् । ४।३।
१०।२५ ॥

' एवमेव वा अन्ये इत्यतः कामायाऽऽह्वयन्ते,
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति ' एवमेव वा अन्ये प्रत्य,
कामायाऽऽह्वयन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इति च । अत्र
च यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यं सर्वकाम्यस्य उक्त
तात् अङ्गनामैः अङ्गनामैः सह । अङ्गनामैः अङ्गनामैश्च
सह सार्वकाम्यं अनुच्यते । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासादि-
शब्दप्रकरणात् । अङ्गनामानां प्रकरणे विधानात् उक्त-
वाक्ये सर्वेषां कथनानामनुवादः, न विधिः इति पूर्वः
पक्षः ।

फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् । २६ ॥

' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः'
इति यत् दर्शपूर्णमासादेः सार्वकाम्यमुक्तोऽनुवादः, न
विधिः इति सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तवति । यथाशब्दः
पूर्वपक्षे व्यातर्तवति । ननु अनुवादः सार्वकाम्यस्य,
किंतु प्रश्नोपदेशोऽयं फलविधिः । कुतः । प्रधानशब्द-
संयोगात् । दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमः इति च प्रधान-
वाच्यत्वात्तदेव सर्वकाम्याः सर्वेभ्यो विहितः । तस्मात्प्र-
नुवादः । प्रतीकशब्दस्य तु पुत्र्युक् प्रयोग इति वक्ष्यते
उत्तराधिकरणे । के.

० सार्वकाम्यं दर्शपूर्णमासयोः ज्योतिष्टोमस्य च
फलविधिरेव, न अङ्गनामैः अङ्गनामैश्च सहानुवादः ।
भा. ४।३।१०।२५-२६, यत्र सार्वकाम्यं पदार्थेण
न युग्यम् । ४।३।११।२७-२८.

ॐ सार्धजनीनातुल्याऽऽयन्ययः । साहस्री.
८८.

• सार्धभूमिः महाभूमि गोपथ-राजमार्ग-जला-
शयादिषुहिता दातु न शक्नोति, स्वस्वभावात् । एण्ड-
भूमि तु स्वर्गिया दशात् । वि. ६।७।२.

• साधिता समानदेहभोगवत्त्वम् । ' ऋच्छ
गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिमाधेषु ' । शरीरनिमित्ततो भोगः
मूर्तिभायः । तत्र विद्यमानात् ऋच्छेः क्तिन् । ' समान-
स्य च्छन्दसि० ' (पा० ६।३।८४) इति समानः ।
तस्य छान्दसं उपसर्गात्त्वम् । ' उपसर्गादिति धातौ '
(पा० ६।१।११) इति वृद्धिः । समाना ऋष्टिः
दिग्घञ्शरीरायत्तद्धन्वन्वनितादिभोगः येषां ते
साधयः । तेषां भावः साधिता । ' न देवानां देवना-
न्वराभावात् ' ६।१।२।६ सूत्रे कुतूहलम् ।

• सायनाशं निरवकाशेन । अङ्ग प्रयानेन । अङ्ग-
धर्मः प्रधानधर्मेण । उपादेय अनुपादेयेन । (बाध्यते
इति शेषः) । बाल. प्र. १३२. • सायनाशं निरव-
काशेन बाध्यते । प्राप्तवाधोऽत्र । वा. ३।३।७।१४
प्र. ८६०. • सायनाशं निरवकाशेन बाध्यते, यथा-
' यत् किञ्चित् प्राचीन० ' इति वीष्वाश्वेकपरिऋचि
च्छन्देन अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदाश्वेविशेषोद्देशेन विहित
दीक्षणीयात् अन्यत्रापि सायनाशं उपाशुतं दीक्ष-
णीयादिमात्रं तेन स्वरेण अन्यत्र निरवकाशेन बाध्यते ।
बाल. प्र. १३२

• सायनाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः ।
वि. ३।६।३.

ॐ सायनाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीया-
निति न्यायः । समवद्विषयान्तरः सायनाशः, अतथा-
भूतो निरवकाशः । तेन निरवकाशेन सायनाशो विधि-
बाध्यते । यथा- ' मा हिंसासर्वभूतानि ' इति
निषेधवाक्यं निरवकाशेन ' क्षेणमालमेन ' इति वाक्येन
बाध्यते, हिंसाया वैवेतरनिषेधकत्वसंभवेन तत्र तस्य
सायनाशत्वात् । परवाऽऽलम्भनस्य निषेधान्तराभावात्
तस्य सरोचः । एवमन्यत्र लोकेऽपि चेति । साहस्री.
४४.

• सायनाशनिरवकाशन्यायः । पशुभामानिरु-
चियये चमय. सायनाशः, गोशेहनं निरवकाशं इति
' सायनाश० ' न्यायेन गोशेहनं बलवत् । रसायनम्
प्र. १७७.

• सायनः संयत्तरः गणितदिवसक. (३६०) ।
भा. ६।७।१३।३८.

• सायनसंयत्तरस्य अनुसल्लयाकाः (३६०)
दिवसाः । संसर्प. ३।१।१८.

• सावित्राणि जुहोति अन्तरेदि निश्व अग्नि
चयने । भा. ८।४।५।१०.

• सावित्रहोमः, तत्र उपासंभरणम्, ततो दीक्ष-
णीयादिकं इति यथाशठमेवानुप्रेयम्, प्रत्यक्षाशठमस्य
नोदकात् प्राग्ग्यात् । वि. ५।२।११, • सावित्रहोमा
अग्निचयने, ' सावित्राणि जुहोति ' इति । ५।२।११.

ॐ सावित्रहोमन्यायः । अग्निचयने सावित्रहोमः
दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः ॥

प्राकृताश्च पुरस्ताद्यन् । ५।२।११।२२ ॥

भाष्यम्— अस्यग्निः ' य एवं विद्वानग्निं
चितुते ' इति । तत्र दीक्षणीयाया पूर्वं सावित्रहोमा,
उपासंभरणम्, इष्टकाः, पशुश्च इत्येतदाम्नातम् । किं
तदेव पूर्वं कर्तव्यं उन दीक्षणीया इति । किं प्राप्तम् ।
वैकृतानामन्ते प्रयोगः, ' अन्ते तु वादरायण. ' इति ।
एवं प्राप्ते, घूमः । पूर्वं सावित्रहोमा, इष्टकाः, पशुः,
उपासंभरणं च । कुतः ? प्रत्यक्षाशठम् । पुनस्तत्र
दीक्षणीया आम्नता । तस्याश्च पुरस्तात् सावित्रहोमा,
इष्टकाः, पशुः, उपासंभरणं च । तस्मात् तेषां पूर्वं
प्रयोगः इति ।

द्वेषु— सावित्रहोमाः उपासंभरण इत्यादि विषय
अनन्तरं दीक्षणीयागुणवाक्यानि श्रूयमाणानि तस्मान्
मेव गुणिनमत्रोपपन्ति । अतोऽस्य पाठस्य प्रत्यक्षाशठम्
प्रथमं सावित्रहोमास्ततो दीक्षणीया ।

शा— दीक्षणीयादीन् कृत्वा सावित्रादयः, विररीत
वेति मदेह । तत्र ' प्राकृतेः पूर्वविद्वानान् प्राकृतानां
पुर क्रिया । पश्चात्तु वैकृतानां स्यात् वादरायण-
दर्शिनान् ॥ ' उच्यते— ' गुणार्थं श्रूयमाणानामपि

प्रत्यक्षपाठतः । पश्चाद्वगतेस्तेषां युक्ता पश्चाद-
नुप्रतिः ॥'

सोम— इह प्रत्यक्षोऽपि पाठो न नियामकः इति
प्रत्यक्षानात् संगतिः ।

वि— 'चयने दीक्षणीयादिसावित्रायथवा पुरा ।,
मातृन्वादिहाऽऽद्यः स्या, दन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥'

भाट्ट— दीक्षणीया ज्योतिष्टोमपकरणे समागता ।
चयनं च अनारम्भाधीतं वैकल्पिकं सोमशागान्नम्,
तन्पकरणे च सावित्रहोम—उत्पासंभरणद्वयः चयनाङ्ग-
भूता धर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयनज्योतिष्टोमाङ्ग-
दीक्षणीयापन्नोद्देशेन केचित् गुणाः श्रुताः । तदन
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमपकरणाम्नातदीक्षणीया-
पूर्वपदार्थैः सह पाठेन बटङ्गप्रसवगमात् नयनपकरणे
दीक्षणीयायाः गुणमात्रशरणेन पाठाभावाच्च सावित्रादी-
नामागन्तुकानां दीक्षणीयादिनकृत्यान्ते निवेशः । इति
प्रति, गुणेनापि गुणिन द्रवस्थितेः, तद्वाक्ये गुणिन
दर्शयन्वा संवीरैनाच्च गुणगुणियोः एकस्यान-
राशनेः, प्रयत्नेन विदोषरूपेण च पाठेन सामान्य-
रूपस्य पाठस्य बाधात् पूर्वं सावित्रादयः पश्चादीक्षणीया
इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'पश्चाद्गोत्रासंभरणच्च दीक्षा ।'

शंकर— 'दीक्षा सावित्रतः परा ।'

• 'सामनायेनार्थसंबन्धयोगोत्पन्नस्य वाचकः ।
गोप्य इति निरुक्तमन्वय वतिरेकिणम् ॥' इत्यनेन
न्यायेन अन्यत्र वतिरेकबलेनैव भाट्टस्यभिधानस्य
अविचारितसिद्धत्वम् । सु. पृ. ३८९.

• 'साहस्रं प्रथम चिन्वानध्वनीत' इत्यादि अशी
नैमित्तिकमेव न नियम् । घृ. ४।२।१४. • साहस्राः
नाम सहो यागाः । तत्र प्रथमसाहस्रधर्मो द्वितीयादि-
साहस्रेषु अतिदिश्यन्ते । वि. ८।१।२२ । 'चत्वारः
याहसाः । सत्याश्रौ. १७।१।२२. • साहस्रम्य
प्रथमस्य विष्यन्तः उत्तरेषु साहस्रेषु । भा. ८।१।२२।
१९. • साहस्रे सहस्र दक्षिणा । ८।१।२२।१९.

• साहस्रसाक्षाद्विषयमिति सावित्रमणा द्वितीया-
दिनिर्वायिषु अतिदेशः । भा. ८।१।२२।१९.

• साहः । एकेनाहो निष्पायो (सुन्या) शगः,
यथा ज्योतिष्टोमः । वि. ३।३।२३.

• साहता । ज्योतिष्टोमे हि साहता, अहो समाप्य-
मानत्वात् । वा. ३।३।८।१५-१६.

• साहस्रान्देन अहो समाप्यमानत्वात् 'सहेवाहो
संस्थापयन्ति' इत्येवं ज्योतिष्टोमो अहने इति व्युत्पत्त्य-
तस्य । वा. ३।३।८।१५.

• सिंहः । अपसह्यशरीरं अपि हि कदाचिद्ग्रेयोणो-
पहतः सिद्धाः पुनः सिंह एव । भा. १।४।१२।२३-
१. • 'सिंहो देवदत्तः, अग्निमाणवकः' गुणादेव
वादः । स्वार्थामिधानेन (सिंहादिशब्दः) गुणं ब्रूयात् ।
भा. १।४।१२।२३-१ । सिंहत्वावगतं यत्पुनस्त्या-
पितप्रसङ्गाकारित्वात्तदेकधर्मप्रसवात् देवदत्तप्रत्यय इति
पूर्वेण शक्तिः निमित्तम् । अन्येषां तु दर्शनं— सर्वं
एव हि सिंहादिशब्दाः जातिगुणक्रियासमुदायत्वाच्चिनः
समन्वयार्थसंभवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगात्
उपचरन्ते इति । तत्र । आहृतिर्वाचिन एव शब्दाः ।
वा. १।४।१२।२३-२ पृ. ३५६. • 'सिंहो
देवदत्तः' इत्यन सिंहगुणेन शोयादिनोपेतो देवदत्तः
सिंहशब्देन न्युयते । वि. १।४।१३. • 'सिंहो
देवदत्तः' इति पुरुषस्य तद्भावेन प्रसङ्गः । भा. ८।१।
१६. • 'सिंहो देवदत्तः' इति भवति हि गुणा-
दप्यभिधानम् । ३।२।१।४. • 'सिंहो देवदत्तः'
इति सिंहाशब्दो देवदत्तचयनः प्रमाणान्तरेण, न तु
'सिंहमालयेत' इति यत्र, तत्र तु तत् प्रमाणान्तरं
नास्ति । भा. २।१।९।२२ पृ. ५३१ । 'सिंहशब्दः क
चिद्गोत्रो माणवादी निवृत्तः । नालम्भे भ्रूयमाणो-
ऽपि तदर्थः परिश्रयते ॥' वा. • 'सिंहो देवदत्तः'
इति सिंहाशब्दोचारेण सिंहाशब्दस्य देवदत्ते (शयते) ।
उप. ६।१।६।२२ पृ. २३७४. • सिंहः । न न
सर्वं गुणसमुदायचयनः । स्वार्थामिधानेन अर्थसंबन्धात्
मन्वयव्यवसा । सिंहायः प्रवीतः प्रसङ्गाकारितं संन्यात्
इत्यर्थं प्रत्यापयति । एव स्वार्थामिधानेन तदर्थसंबन्धः
प्रतीयते । भा. १।४।१२।२३-१.

॥ सिंहावलोकनन्यायः । यथा सिंहः कश्चि मृगं हत्वा अग्रे गच्छन्न्योऽपि चेत्प्राप्तमपि हन्यामिति धिया पश्चात्परयति हन्ति च दृष्टिवयमागतम्, तथा बुद्धि पथागतस्वपक्षपरिपन्थिपरिकल्पितयुक्तयोभासान्तरनिरासा-याप्युत्तरमर्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । साहस्री. १३.

• सिंहावलोकितवन् क्वचिदनुवृत्तिः । (सिंहे यथा व्याधमीत्या पन्थायमानः मध्ये शिरो विपरित्यं पश्चादनुवोते व्याध आयाति न वेति तद्वत् ।) मणि. पृ. ७१.

• सिंहादिशब्दानां मायनसादो शक्यमाव । पां. ३।४।४।३ पृ. ९१३.

॥ सिंहसृगन्यायः । शाश्वतिके विरोधेऽयम् । साहस्री. ४००. • सिंहसृगन्यायः । पायावातकभावो-ऽयं । के.

॥ सिंहमेपन्यायः । यथा सिंहराजोऽपि कथ-चित् ग्रामीयवशं प्राप्ते मेपैः सह चरन् युवाऽपि सन् विविधरूपकृतलम्पकृणैत्यालम्पकृणैः सद्बुद्धिरामाद्बुद्धित्वादि-कृणं विशेषं पश्यन् आत्मानमपि मेपविशेषं मेने, दूर्वादिकं च लुमुजे, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री ३५८. • सिंहमेपन्यायः । स्वस्य निह्रवमशात्वा मेपाव मेने तथा जीवः संसारिण मन्यते । न्यासं

॥ सिंहीश्रीरन्यायः । यथा सुवर्णपात्रे एव सिंही-क्षीर तिष्ठति फलय च भवति, तथा सद्गुरुपदेसो हि क्षामादिसाधनमपत्रे सच्छिष्ये एव प्रतिष्ठा लभते । साहस्री ३१९.

॥ सिकतासु इष्टकाधर्माः अपिचयने न कर्तव्याः ॥

सिकतानामपि स्वानिर्घर्नकरवाविदोपात् इष्टकाशब्द-प्रयोगाद्य संख्यान्तर्गत्यवश्यम्भावेन 'तथा देवतया' इति मन्येनैव उपधानं भवेत् । इति प्राप्ते, तासां 'अपरि-मिताभिः सिकताभिः पूरयति' इति अपरिमितविदोपपत्तेः सहस्रसंख्यावहिर्भावत् चतुर्वाकरणे दक्षिणाशब्दस्येव सामु-दष्टकाशब्दप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वात् न मन्थ । संकष. २।१।५.

• सिद्धाः । गनु चान्ये सिद्धाः केचित् (स्वर्गं) दृष्टवन्तः, ते चाऽऽख्यातवन्त इति चेत् । न तत्र प्रमाणमस्ति, सिद्धा एवंजातीयकाः सन्ति, ते च दृष्ट्वा आन्यधीरिति । भा. ६।१।१।१ पृ. १३५८.

• सिद्धमवयुत्पानुवाद इति न्यायः । समुदायादेकं पृथक्कृत्य अनुवादः अवयुत्पानुवादः । साहस्री. ७११.

• सिद्धे सति आरम्भो नियमाय । ये यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पिपादिमिस्त्रिभि रेव करोति इति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति 'चतुर्थे पुरथे छेद' इति वचनारम्भः 'सिद्धे सति आरम्भो नियमाय' इति न्यायेन सपिण्डीकृत्यवच्छेदायै । दत्तकचन्द्रिका पृ. २६.

• सिद्धद्रव्यस्य साधनानामाशुक्षत्येनामधित्वं (स्वं) इति न्यायः । 'तिस्रो यद्गम्य समिध. श्लेघव सोम करोति' इति सोमग्रहसन्धिषो धृत्यते । इह करोते-रेव भवतनार्थं च तथा तत्र सोमस्य भावयथा ऋच करणत्वेन च अन्ययो भासमानोऽपि न युक्त, 'सिद्ध-द्रव्यस्य' इति न्यायेन सागक्रिययेन तेन स्वभाव-कभावानन्तरनाशेषात् । संकष. भाट्टदीपिका ३।१।१९.

• सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्पयो विधिः. यथा- 'श्रीणि ह वै यशस्वोदराणि मायत्री बृहत्सुदुप् च । अथ देवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति । अत्र अत एव अत एव उद्वपन्ति इति कल्पना । बाल. पृ. १२.

• सिद्धवत्कीर्तनं कृतस्वतन्त्रार्थवादकल्पयो निषेध-कल्पप्रतिषेधो यथा- अग्निहोत्रप्रकरणे 'तस्मादस्वं जातं दग्गानीनं दुहन्ति' इति दशरथं गानं दुग्गात् इति कल्पना । बाल. पृ. ३०.

• 'सिद्धसाध्ययोः सममिठ्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यते' इति न्यायः । स्वर्गो द्रव्यस्य सिद्धः, यागस्तु भ्रवणवेत्यायामसिद्धः इति 'सिद्ध-साध्ययोः युज्यते' इतिन्यायात् यागस्य भावयत्न मेवोचितम् । (पूर्वपक्षे) । पृ. ६।१।१।१ । 'वृत्तिकामो भोजनं युवात्' इत्यादौ असिद्धस्यापि भोजनस्य वृत्तिसाधनत्वग्रहणे 'सिद्धसाध्ययोः' इति न्यायस्य

भूमिचारः । ६।१।१।२. ० येषां हि यागीपत्रप्रवेवता-
दिसस्कारार्थं तद्द्रव्यतोषकप्रमाणभावेन नेष्यते, तानि
कर्माणि स्तनन्वात्मनिश्राद्धजननानि सन्ति द्रव्यारिप्रति-
प्रधानभूतानि । द्रव्यादीनि च तत्र 'सिद्धसाध्यसमा-
भिञ्जाहारे सिद्धं साध्याद्योपयुज्यते (सिद्ध साध्यार्थ-
पाठः)' इति न्यायेन, तुतीयाधुर्यैव वा निधा प्रति
गुणभूतम् । को. २।१।१।८.

० सिद्धस्वभावः चतुर्थः 'पाकः, पक्तिः,
पचनम्' इत्यादिभिः शब्दैर्बन्धहियमाणो विद्गसंख्या
कारकस्त्विन । वि. २।१।१ वर्णक २.

० सिद्धस्वभावनधार्तर्योत्तनाय धनादयः प्रत्यया
विहितः । वि. २।१।१ वर्णक २.

० सिनीवालीसुद्धोः सनिपाते उत्ससिन् दिने
एव पिण्डपितृवृष, कार्यं । संवर्ष. १।२।१०. मीको.
५. २५६६ 'पिण्डपितृवृषः सिनीवालीसुद्धो.' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० सीधुः नाम गौर्यं सुरा । सु. ५. १५४ । तस्मात्
शनिपदेवयोः न प्रतिषेधः ब्रह्मणस्य तु निषेध एव ।
वा. १।१।१।७ ५. २०९

० सुरम् । अर्थसुरानिषय यत् तत् सौऽप्यन-
क्षयपूर्वकम् । वा. १।१।१।२ ५. १६७. ० सुरसस्य
भाष्यत्र निषिद्धता सिद्धम् । कमिषोपादसि सुगन्ध
माभ्यत्र 'स्वर्गकामो यजेत' इति । नि ६।१।१.

० सुरादयस्तु धूमप्रनेत्रपिलावादिगम्याः । बृहत्सू-
५. १८१.

० सुरादिगुणितया शाराशिमिन्नपततिदि-
सि. ५. ५४.

० सुरकल्पो हि वत्तं व सति । भा. ५।१।६।१०.

० सुरयाम् । 'स्वर्गशमो वायं सुयाम्' इति ।
स्वर्गशमस्य वाग. वर्तय इति । वत्तं यथा सुयाम् ।
अकर्तव्यो दुःसाम् । भा. ६।१।१।१२ ५. १३४५.

० सुवृ प्रत्ययः, 'द्विनिवृत्तं सुवृ' (पा० ५।।
१८) इति विहितः 'वेदिरसि बर्हिषे होति निर्वेदि
मोष्ठति' इत्यादौ विनयोऽपि भुक्ति भट्टमोमेभ्यरनते ।
पार्थसारथिपते तु नैव धुनिः । अन्वाहृयनाहृति-

विन्तापैकादशाधिकरणे (१।१।१।२५।४५-५०)
'निधाम्नावृत्तौ हि सुवृ निधीयते न निधामेदे' इति
शास्त्रदीपिकाप्रत्यय. वाक्यदीपिक्यान्वयादाय एव । बाल.
५. ४६, ४७.

० सुतञ्जनिमृत्तिन्यायः । कश्चित् एकं देव-
माहास्य एकं पुन खव्वरात् । पुनश्च अपर देव
आराध्य द्वितीयं पुन खव्ववान् । परतु प्रथमदेव-
योपात् प्रथमः पुनो मृतः इति । न्यासं.

० सुतञ्जममृत्तिन्यायः । यथा कश्चित् कश्चि-
देवमाहास्य तत. पुन खव्वरा पुनान्तरत्नमाय देवान्तर-
माहास्य ततः त खव्ववान् । तञ्जमनराणे एव पूर्वदेव-
योपात् पूर्वजन्तमरण जातम् । साहसू. ८७.

० सुत्या ज्योतिषोमे दीशोपक्रमदिननास्य पञ्चमे
सप्तमेऽष्टमे वा दिने मरति । वि. ६।१।१।१. ० सुत्या
पर्वणि कार्या प्रधातव्यात्, दीशा तु अपवर्णि अद्रवात् ।
१।२।१।१।५. मीको. ५. १५९. 'अद्रवुणविवोप-
न्यायः' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या सपिदिने
एव होमे । संवर्ष. १।२।१६. 'होमे सुत्या सपिदिने
एव' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ० सुत्या- होन
त्त्या. द्यादि प्रावमि कर्त्तव्यं वा रक्षनिष्पादनम् ।
रक्षगया च रक्षनिष्पादन इवन भक्ष । इति सर्वं सुत्या
इत्युच्यते । ऽवोविद्योपादौ एतत् सर्वं वसिन् दिने
मरति तत् सौर्यं अह. इत्युच्यते । (के.) ० सुत्याः
द्राक्ष द्राग्गये । भा. १।१।१।१।५-२२. ० सुत्या.
द्राक्षद्रा. द्रादस द्रादससु अह तु कर्त्तव्य । द्रादस
दीक्षाश्च, द्रादसोमसदक्षेणि पन्निशददो द्रादसाहः ।
वि. १।१।१।६. ० सुत्यायाः काल 'स इत्या पञ्चमा
होमेन वा यजेत सोऽमात्राभ्याम्वा योमेभ्याम्वा वा
(यजेत)' इति । भा. १।१।१।१।२५. ० सुत्यायाः
पूर्व दिन औपनसस्य नाम । वि. ५।१।१६. ० सुत्यायां
धननभये अज्ञानमपञ्चनाएव सजे 'नेगेन गौमृत-वीज-
दरक-शौगणिक-नैर्देवमन्त्रः । १०।१।७. ० सुत्याया
होमिकपदापेभ्यः पीरोऽवाधिकता नोद्यत दीना पूर्व-
भाविन ज्योतिषोमे । भा. ५।१।१।१।२५-२६.

• सुत्याङ्गमेव ऋषभस्त्रादि वृत्तम् । वा ३।३।
२।९ पृ ८१२

• सुत्योत्तरकालानि यायद्गानि तेषु सप्त
प्रश्नामात्रात् यथावेदमेव स्वर । वा ३।३।२।९
पृ ८१३

• सुत्याकाल गौगुणनेन अन्ध-जन निरुक्षीकरणा
र्थम् । भा १०।४।६।१२

• सुत्याकालत्व पशुप्रवृत्तिलिङ्गम् । बाल पृ
११९ • सुत्याकालत्वात्, द्वैरग-यस्य दर्शनाच्च
देकाद्रशितेषु सौ-यस्य विषयत । भा ८।१।७।१४

• सुत्याकालसवननीयादीनामपि प्रातः सवनाद्यत
र्गंतवात् यथासवनमेव स्वर भवति ज्योतिषोमे ।
वा ३।३।२।९ पृ ८१२

• सुत्याकालीनानामङ्गानां आश्रुति द्वादशाहे ।
१।१।४।१२६-२९ मीको पृ २२०४ 'द्वादशाहे
सुत्याकालीनानामङ्गानामाश्रुति' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

• सुत्याकालीनसुत्रद्वयस्याऽऽज्ञानस्य अहर्गणे
प्रत्यहमाश्रुति । १।१।१।१२४-३४ मीको पृ
७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुत्रद्वययोः' इत्यत्र अवि
करण द्रष्टव्यम् ।

• सुत्यादिने आश्विनमहात् ऊर्ध्वं सवनीयस्थाने
सायङ्क पशुनस्य महालम्भ । तत्र आदौ स्थानात्
सवनीय तत्र अग्नीधामीथानुष ष्यौ प्रवृत्तिदृष्टयोर्वा
पयोत् । नि ५।१।६, • सुत्यादिन सवनीय पशु ।
५।१।६

• सुत्यादीक्षयो कालिके प्रसक्ते सुर्यैव पर्वणि,
दीक्षायास्त्वपश्य, प्रधानसोपयोर्मध्ये प्रधानस्य सुत्प
त्रात् नि १२।२।१९ • सुत्यादीभयो पर्वकालकृत
यथोचिराधे सुत्या पर्वण्येव, दीक्षा तु अपर्वण्यपि । भा
१२।२।१।२०

• सुत्यापर्वकालत्वेन दीक्षणी गपर्वकालस्य
वाच्यते । (अङ्गधर्म प्रधानधर्मेण वाच्यते ।) ।
बाल पृ १३२

• सुत्याविष्टौ सुत्रद्वयस्याया सर्वेषामुप
लक्षण प्रवृत्त्यनयादावाहनम् । १।१।४।७।३० ॥

द्वादशाहे सुत्याविष्टौ सत्या उपसृक्तलोनाया
सुत्रद्वययोर्वा सर्वेषामङ्गा उपलक्षण कर्तव्य प्रयोदशाहे
सुत्यामागच्छ मधयन्', द्वादशाहे, एकदशाहे इत्यादि ।
प्रवृत्त्यनयात् प्रवृत्तौ ज्योतिषोमे 'चतुरहे सुत्यामागच्छ
सुत्याहस्य भवयात् विष्टनापि तथावात् । आवा
हावत् यथा 'आमय कृष्णग्रीवमालमेत, सौम्य वशुम्,
आग्नेय कृष्णग्रीवम्' इत्यत्र 'अग्निमावह, सोममावह,
अग्निमावह' इति अग्ने कर्ममेदात् मेदेनावहान
वदत् । इति पूर्वं पक्ष ।

अपिचेन्द्राभिधानत्वात् सप्त- स्यादुपलक्षण
कालस्य लक्षणार्थत्वात् । ३१ ॥

अपिचा-शब्देन पूर्वपक्ष निराकुर्वन् सिद्धात्तमाह ।
सुत्रद्वयस्यामत्रस्य इन्द्राभिधानत्वात् इन्द्रस्यावक्त्वात्
सप्त उपलक्षण स्यात्, अविकारणैव मत्रस्य प्रयोग
स्यात् । 'चतुरहे' इति कालस्य सुरपालक्षणार्थं वत् ।
सुत्यामागता य इत्येवात्र प्राच्यते । सा सुत्या अकारस्य
क्रियन्निदिने इति तु अविधितम् । तस्मात् अविकार ।
इति सिद्धात् ।

अत्रिभागाच्च । ३२ ॥
कृष्णग्रीवयो सौम्येन व्यवधानात् अग्नेरावाहने
मेद । द्वादशाहे तु सुत्यानां अत्रिभागात् विभागाभावत्
व्यवधानाभावात् सुत्रद्वययो न विकार । तस्मात्
विबुद्धसुत्याहानुपलक्षण इति सिद्धान्त । के

• सुन्दोपसुन्दन्याय । अ यो यनाश्रयनाशक
भावविवक्षायां न्याये हि प्रवर्तते । यथा सुन्दो
सु-दाख्यौ सहोदरौ द्वौ तिलोत्तमात्पत्न्यवैरुपाधे परस्पर
विरोध्य नष्टाविति भारतादिषु प्रसिद्धम् । तथा ईश्वर
कोटिनिघिष्टानां ईशानश्लोकानि सर्वाणि वाक्यानि
ह्यथोप्य विरोध प्राप्य प्रवृत्तयायेन नाधितानि स्यु ।
न हि सर्वेषामन्योभिस्मान्ना तन्जज्ञोक्त सर्वेष्वस्य
ऽद्वय यादिक संभवतीत्ययम विस्तर । साहस्री
१३१.

• सुवन्त-एकपदरूपा विनियोजनी श्रुतिः उप-
 श्लेषशब्दा नाम । बाल. पृ. ४१.

• सुवन्तपदस्य निपातान्वयव्युत्पत्त्यभावः । भाट्ट.
 ४।१।३.

• सुवर्णस्य लिङ्गपर्यायभिन्नस्य भावनायामेवान्वयः
 प्रकारतया इति शेषम् । रहस्य. पृ. ५७.

• सुवर्णप्रकारकशाब्दबुद्धिरावच्छिन्न प्रति धारणा-
 दिपदज्ञानोपस्थितिः कारण इति कार्यकारणभावः ।
 रहस्य. पृ. ६०

• सुपूर्तिद्वय्यां शक्तिमानं शक्तिमद्द्रव्यकारकत्वं
 पदेषु अपि अवश्यं निवृत्त्य पृष्टव्यम् । वा. ३।४।४।२३
 पृ. ९३४.

• सुपूर्तिद्वयश्रुतिः स्वोक्तानामेवार्थानां अन्योन्य
 विनियोजनी, कारकविभक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थक्रिययोः
 अस्वार्थोपरि विनियोजनी । बाल. पृ. ४८.

• सुपूर्वप्रत्ययावृत्तिलक्षणः वाक्यभेदः । बाल.
 पृ. १८१.

• सुपूर्विभक्तयः । तत्र प्रथमापटीवर्गं तत्रां
 विभक्तयः कारकाणि । मणि. पृ. १२४.

• सुपर्णाकृतिरग्रिचयने न नित्या, बोधकमन्यास्तु
 अर्थवादः । सकर्ष. २।१।३९. मीको. पृ. ५४
 'अग्रिचयने सुपर्णाकृतिबोधकमन्यः अर्थवादः' इत्यत्र
 अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• सुपेटिकास्थापनन्यायः । यथा समीचीना
 पेटिका दृष्ट्या स्वस्योत्पृष्ट वस्तुं ध्वं स्यापयन्ति, तथा
 भगवतः कीर्तिं श्रुत्वा स्वबुद्धिरत्र भगवति स्थापयन्तीति
 भीवलभचरौ प्रथमस्फुटबोधिन्यां ध्वनित इति ।
 साहस्री. ६।३.

• सुप्रतिष्मभसुप्रचुम्बनन्यायः । सुप्रस्य
 हिम्भस्य बालस्य सुप्रस्य चुम्बनं यद्वत् इति अक्षरार्थः ।
 यत्र क्रिया निष्पत्ता तत्र अस्य प्रवृत्तिः । साहस्री.
 ३।११.

• सुप्रप्रतिबुद्धन्यायः । शा १।१।५ पृ. ११५.

• सुप्रप्रतिबुद्धन्यायेन अनादिरेव ब्रह्मव्यवहारः ।
 रत्नाकरः संबन्धाक्षेपपरिहारे ११७.

• सुप्रप्रबुद्धन्यायः । अयं न्यायः श्रीमद्भागवतो
 याऽऽद्यश्लोकीयः 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकल्पे' इति
 वाक्य विद्वृण्वता श्रीधरस्वामिनोऽस्तेति श्रीभागवत-
 भावार्थदीपिकायाम् । तथाहि- ननु सुप्रप्रबुद्धन्यायेन
 स्वयमेव वेदग्रन्थभूतान्, नेत्याह, यथास्मिन् ब्रह्मणि
 सूर्योऽपि मुद्यन्ति, तस्मात् ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात्
 स्वत्र सिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणमित्यादि ।
 साहस्री. ४७०.

• सुव्रह्मण्य उदात्तः पुरुषः, चतुर्थवर्गस्थोऽयम्,
 अयं 'पाटी' चतुर्थीशभाक् तिस्रो गा लभते ।
 'सुव्रह्मण्यमुनेता दीक्षयति' इति । वि. ३।७।१७,

• 'सुव्रह्मण्यं सुव्रह्मण्यामाहयति' । ३।५।८, ३।७।९.

• सुव्रह्मण्यस्य उदात्तचमसभसो नास्ति इति वार्तिक-
 मतम्, अस्तीति भाष्यमतम् । भा. ३।५।८।२३-२६.

• सुव्रह्मण्यस्य सदसि प्रवेशो नास्ति । वि. ३।५।८.

• सुव्रह्मण्यया अभिप्रेतित आग्नेयी 'अत्र आगच्छ रोहि-
 तश्च' इत्यादिः । भा. ९।१।१।५।४४. • सुव्रह्मण्यया

आतिथ्यान्ते उपसर्तुं च या क्रियते तस्या यथादेवत
 मेव तन्भेदः नास्ति तन्नेत्रेण उच्यते । तस्मात् दे

अपि सुव्रह्मण्ये आह्वाने पञ्चदशरात्रे । डुप्. १।२।३।

७।२२ • सुव्रह्मण्यया उपसर्तकालीना एकाह्रुपे अभिप्रेतित

आग्नेयी । पञ्चदशरात्रस्य प्रथमाहोऽभिप्रेतितं तु ऐन्द्री उत्तर

चतुर्दशसु अहं तु ऐन्द्या एव स्यात् । (वस्तुतस्तु

पञ्चदशरात्रीयामिप्रेतित आग्नेरिन्द्रस्य चोभयोः प्रकारानामे

उभयविधा) । वि. १।२।३७. • सुव्रह्मण्यया ऐन्द्री एव

कार्या, पञ्चदशरात्रे अभिप्रेतित प्रथमाहो एकादशानामह्ना

धर्मभूता । न तु आग्नेयी । भा. १।२।७।२२.

• सुव्रह्मण्यया तु तन्त्रं स्यादीश्रावद्वयकाल-

त्वात् । १।१।१।१०।२३।।

द्वादशाहो उपसर्तकाला सुव्रह्मण्यया तु तन्त्रं स्यात् ।

तन्नेत्रेण आह्वानम् । अन्यकालत्वात् प्रयोगकालात् अन्यः

कालः अस्याः भवति । दीक्षायात् । यथा दीक्षा प्रयोग

कालात् पृथक्कालत्वात् तन्त्रं भवति तद्वत् इति

सिद्धान्तः । के.

• सुब्रह्मण्या पञ्चदशराने वसतीवरीव्रटणीचाराफाटा प्रतिदिवस क्रियते, यथादेवत च अग्निष्टुति आग्नेयी अन्येपु ऐन्द्री । सुप्. १२।२।७।२२. • सुब्रह्मण्यायाः ऐन्द्या एव अग्निष्टुति अपि अविकारण प्रयोगः । याशिकास्तु आग्नेयीमेव पठन्ति । भा. १।१। १५।४२-४४.

• सुब्रह्मण्याख्ये 'इन्द्राऽऽगच्छ' इति मन्त्रे प्रकृत-देवतामात्रोपलक्षणार्थं सुगपतया इन्द्रः प्रकाश्यते इति एकादशे सुब्रह्मण्याधिरण्ये वक्ष्यते । सु. घृ. १।५.८. (१।१।१०-११ इति द्वे, १।१।४।७ इत्येकं इति श्रीणि सुब्रह्मण्याविषयकपण्यधिकरणानि, परतु तत्र व्वापि सुषोक्तोऽर्थो भाष्ये दुपटीकाया वा न दृश्यते । के.)

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानं उपसत्कालीन तन्त्रं अहर्गणे । १।१।१।०।२३. मीको. घृ. ७६० (९) 'अहर्गणे उपसत्कालीनः' इत्यत्र अधिक्करणं द्रष्टव्यम् । • सुब्रह्मण्याह्वानं सुब्रह्मण्याद्वारावृत्तस्य कर्म । वि. ३।५। ८. • सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्तिः । १।१।१।१।२८-३४. मीको. घृ. ७६६ 'अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य' इत्यत्र अधिक्करणं द्रष्टव्यम् । • सुब्रह्मण्याऽऽह्वाने उपसत्कालीने विबृद्धसुत्याहानुपपन्नं द्वादशाहे । १।१। ४।७।३०-३२. मीको. घृ. २।९९ 'द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वाने' इत्यत्र अधिक्करणं द्रष्टव्यम् ।

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानार्थो निगदः 'इन्द्राऽऽगच्छ, हरिय आगच्छ, मेधातिथेर्मैव, वृषणश्वस्य मेने, गौरावरकदिन्, अहव्याथे जारः' इत्यादिः ज्योतिष्टोमे । अग्निष्टुति तु 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' तत्र 'अग्न आगच्छ' इत्येतावावृद्धः कर्तव्य एव । परतु 'हरिय आगच्छ, मेधातिथेर्मैव' इत्यादौ ऊढो न कर्तव्यः, किन्तु यथाश्रुत एव मन्त्रः पठनीयः । अविद्यमानवर्षेणैव ऋतिः भरत्येव । वि. १।१।१६. ('तदेतन्न रोचयन्ते याशिक्षा, ऊढं कुर्वन्ति- अग्न आगच्छ रोद्धिताथ वृद्धदान्ते धूमकेतो विचर्षणे- इति । भा. १।१।१५. वर्णकं १)

• सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमन्त्रः उपसत्कालीन-विकारमद्वयेन द्वादशाहे प्रयोक्तव्यः । वि. १।१।४।७.

• सुब्रह्मण्यानिगदः ज्योतिष्टोमे 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिः । भा. १।१।१५।१०. • सुब्रह्मण्यानिगदस्य न देवताप्रसादनार्थं तन्मन्त्रं, ज्योतिष्टोमे महेंद्रस्यैव देवतात्वेन इन्द्रस्य देवतात्वाभावात् । अत एव सुब्रह्मण्याधिरण्ये (१।१।५) स्तुतशस्त्रयोर्देवताप्रसादनत्वं पक्षे ऐन्द्रस्तुतिरुक्तस्येत इत्युक्तं समञ्जसम् । इति चेत्, मैत्रम् । ज्योतिष्टोमे इन्द्रस्यापि देवतात्वावश्यंभावात् । कथमन्यथा भथपेटिकाया अनैन्द्रेषु इन्द्ररीतशब्दस्य निवृत्तिपक्षस्य ऊढपक्षस्य चोत्थितिः, कथं वा इन्द्रस्य देवताहाराङ्गीकरणेव सिद्धान्ते ' इन्द्राय दत्त. सोम-यस्मिन् सवने ' इति सवनविशेषणतामादाय अविकारेण प्रवृत्तिसमर्थनं माहेंद्रप्रह्वजिसिन्ध्याम्नाताया इन्द्रस्तुतेः तत्कामोऽङ्गनेन इन्द्रयागसोपता म्यात् इत्यभिप्रायेण उक्तर्षोक्तिः इत्याहुः । सोम. १।१।१४. • सुब्रह्मण्या-निगदे हरिवदादिपदाना अग्निष्टुति नोदः । १।१।१६। ४२-४४. मीको. घृ. ६२ 'अग्निष्टुति सुब्रह्मण्या-निगदे हरिवदादिपदाना नोदः' इत्यत्र अधिक्करणं द्रष्टव्यम् ।

• सुब्रह्मण्यासहितानां उद्गातृणा समाख्यया मण्डोऽस्ति इति भाष्यम् । अपसुब्रह्मण्याना इति वार्तिकम् । भा. ३।५।८।२३-२६.

• सुभगावालोदिताख्यायिकान्यायः । सुभगा बालयोदिता आख्यायिका । कथेत्यर्थः । यदा सुभगस्य बालयोदिता सुभगावालोदिता । यथा- ' बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभा कथाम् । क्वचित्कस्मिन् महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ द्वे न ज्ञातो तथेष्टतु गर्भे एव न च ह्यितः । वसन्ति ते धर्मयुक्ता अरवन्ता-सति पत्तने ॥ स्वकीयाच्यूननगरनिर्गम्य विमलगतयः । गच्छन्तो गगने वृक्षान् ददृशुः फलशालिनः ॥ भविष्य-प्रगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते । सुतमथ दिग्गः पुत्र मृगयायवहारिणः ॥ धाम्येति कथिता राम बालका-ख्यायिका शुभा । निधय निर्घो बालो निर्बिकारण

विद्या ॥' इति, तथा 'इय संसाररचना विचारो
निततचेतहाम् । बालनाख्याविनेनैत्यनररिधितिसुया
गता ॥' इत्यपम विस्तार । साहस्री ४५९

सुभगाभिधुन्याय । एकन विद्वानेकधर्म
समावेशासमरविश्रयायामन न्यायोऽवतरति । एक
स्मित्रीशरूपासवचने प्राधान्याप्रामाण्यलक्षणविरुद्धधर्मद्वय
न संभरतीति चेत्ति । यथा सुभगाय मिधुकर
पुस्त्य च यथाविधवददयसामानाधिकरण्याप्रतीयमानमपि
विरुद्धरादेवस्मिन् युगपत् संभरति, तथा प्रकृतेऽपीति
चेत्ति । अथे तु- यथा सुभगाभिधुने प्रवृत्तातक-
मयात् कश्चित् मरण प्रपौ । स च शरणगतन्यामदोष
श्रवणात् सर्वपरतैरुभयो रमणे प्रवृत्तरिकृतस्यक्त
भयेन तामे वा प्राप्तऽपि सुभगा रमति, मिधुक
सज्जतीति यत्तत्र तस्येच्छा निषामिका न रमतिश्चि
द्विनिगमकमस्ति । तथा प्रकृतेऽपि ईशवचनादुभयो
प्रामाण्ये शेषपरतैरान् मूलापेक्षतया धर्माधर्मादी तद्
भावादप्रामाण्ये चाप्राप्तऽपि उक्तविभागे तार्किकेच्छेत्त
नियामिषेयमहाह । एत स्मृत्यादिनाममन्त्रकतया
प्रामण्य न तु श्रुतिवचनच दिना, बृहस्पतिप्रणीत
गार्हिकशास्त्रणामपि प्रामाण्यपरत्तरि यदि स्वयमूल्य
मिति । साहस्री २५७

● सुभद्रा- न अनुनेमातुल्य वसुदेवस्यात्मजा
सुभद्रा इति कश्चिदारयायते । किंतु 'अनुजा वाहु
देवस्य सुभद्रा यरवर्णिनी' । इत्यादिपरशुरदशनात्
कल्पम्, स तु अ तथाऽप्युत्पन्न नैका तन सुभद्राया
वसुदेवात्मजात कल्पानि शकनोति । सुष्ट १९७
● सुभद्रा यद्यपि 'वामुदवस्वसा' इति उच्यता तथापि
परतुत मातृश्वस्तीया सा तस्याश्च अनुनेन परिणया
अप्यनुशात 'मातृ-पितृश्वस्तीया वा' इति । या
१।३।३।७ पृ २१०

● सुभाषितवचननिमित्तत्वं सूक्तकाण्डस्य ।
सुष्ट ११०९
● सुभना गमिदि । भा १।१।२।४।२३
● सुरा । अत्रनिभारमुद्यमाप्रस्य श्रेयशैराना प्रति
पेध । मधुपीचोस्तु धमिपदेवयो नैव प्रतिपध ,

केवलप्राज्ञागविषयान् । 'मप मित्य ब्राह्मणस्य' इति वच-
नात् । 'गौडी वैशी माथी च' इति त्रिविधाया अपि
प्राज्ञायां निषेध । अजसुरा प्रयागामपि अपेया ।
सर्गा प्राज्ञायां नपेया । वा १।३।३।७ पृ २०९-
२१० ● सुय औपध-(पुरोडाश) विकृति । भा
८।२।१।५ ● 'सुय वै मलयजाना पाप्मा न मल-
मुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजयो वैश्यश्च न सुयं
पियेत् ॥' (मनु १।१।९३) । अथ पुरुषार्थ
क्रियानिषध स्मार्त । बाल पृ ३१ ● सुराया
कृपण (शौनामण्या) 'सीसेन म्नीवत् मया' इति ।
भा ८।२।१।४, ● सुपथा पुषेकृ (शौनामण्या)-
एका पुरोदकृ एका वात्या । ८।२।१।४, ● सुराया
वीहि इत्यनुत्पन्न करोति । ८।२।१।२, ● सुराया
समुपहृय मन्थ शौनामण्याम् । ८।२।१।३

● सुराग्रहा पयोग्रहाश्च शौनामण्याम् । 'उत्तरे
ऽग्नी पयोग्रहान् तुङ्गति, दक्षिणेऽग्नी सुराग्रहान् तुङ्गति'
इति । भा ३।०।३।१४ ● सुराग्रहा पयोग्रहाश्च
शौनामण्याम् । होमावरोपश्च ब्राह्मण्य वा वल्मीकृतपापा
ना शतावृणगाया वा अचनेत य । तत्र सिष्टश्रुदादिक
नास्ति । वि ३।०।३, ● 'सुराग्रहा शोमग्रहाश्च वाज
पेये' । १।०।४।३ ● सुराग्रहे एष्टिकमर्माणामतिदेस ।
८।२।१।१-९ मीने पृ २१८ 'अतिदेश वाजिन
सुराग्रहयो एष्टिकमर्माणाम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सुरानिषेध मानन रामप्राप्तपुरुषार्थमन्त्रपि
यक पुरुषार्थ स्मृतिकल्प्य प्रतिपत् । बाल पृ ३१
● सुरापान वासुदेवानुशयो, अहिच्छत्रमधुरा
निरासिवाहाणीना चाद्येऽपि अनाचार । वा १।३।
३।७ पृ २०४

● 'सुरूप वा कुरूप वा पुमानित्येव सुव्रते ।'
इति स्मृतं (मस्म ९।१४) स्त्रीचाख्य शायते ।
सुष्ट १२

● सुवर्णधारण पुराणार्थम् । ३।४।८।२०-२४
'दिरण्यधारणयाव' इत्यत्र अपिकरण द्रष्टव्यम् ।
● सुवर्णधारणादीना पुराणार्थम् । वि ३।४।
१२

ह्यु सुवर्णन्यायः । यथा सुवर्णं निवर्णगच्छेदन् तापनादिकर्मभिरुत्कृष्टता प्राप्नोति, तथा पठितशास्त्रमपि षोडशपरिभ्रमविचारणादिभिरुत्कृष्टता लभते, एवं प्रकृतान्तरंऽपि । साहस्री ८९२.

• मुसदृशो सति, ईषत्सदृशः पक्षेऽपि न हि प्राप्तः । वा. ६।३।४।१६.

• 'सुहृदश्चापि घर्मात्ना (वाण्डु.) धनेन सम-तर्पयत् ।' सु. घृ. १८५.

• सुहृदुपदेश अविगीतः सुप्रतिष्ठितः कथमित उन्मत्तबालाकावयवदश इति । भा. १।१।८।३२.

• सूकरः एव आर्यप्रसिद्धया वराहशब्देन मासौ न म्लेच्छप्रसिद्धया कृष्णशत्रुनि । भा. १।१।४।८-९,

• 'सुकरं हि गात्रेऽनुधावन्ति' । १।१।४।९.

• सूक्तं अथकलिद्राणामृचि देवताज्ञानहेतुत्वेन अर्थज्ञानोपाय । सु. घृ. १११. • 'सूक्तेन सूक्ते-नोपदधाति' (साप्तःसरिके चयने इष्टकाः) । संकर्म. २।१।३५.

• सूक्तभाजः देवता हविर्भाजश्च । काः सूक्त भाजः । 'इमं स्तोममर्हते जातयेदसौ' इति । हविर्भाजः 'आग्नेयभष्टाङ्गपाल निर्वपेत्' इति । भा. १०।४।१२।२३

• सूक्तवाकः अनेकवाक्यसमुदायो वा एकमेव वाक्यम् । अनेकवाक्यसमुदाय इति भाष्यम् । 'न हि एतदेक वाक्य ...' । एकमेव वाक्य इति वार्तिक मतम् । भा. ३।२।६।१९ घृ. ७६९ • सूक्तवाकः एव याज्ञा प्रस्तर एगहुतिः । संकर्म, २।४।३. • सूक्तवाकः न त्वन्वमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थेऽस्तत्तत्र, इष्ट-देवताभिधानस्वरूपत्वात् । वा. ३।२।५।१२ घृ ७६९. • सूक्तवाकः षोडशमास्थामसाज्याया च विभज्य प्रयोक्तव्य । ३।२।६।१६-१९. • सूक्तवाकः । प्रयोग मध्यत्रितितेवतापदसहित अमिन् श्रूयमाणान्त्रयदोषेत् इष्टदेवताप्रसादान् बुर्वेत् वाक्य सूक्तवाकः । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे अनेकस्मिन् अथ, प्राकृते वैदृते च तन्त्रयदमध्यार्थे सन्तः (एक एव) सूक्तवाकः ।

'तेन त्रिषेव भक्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः । स्वाभ्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥ सर्वप्राकृतदेवत्वः स्वाभ्याये तावद्विभ्यते । निःकृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ॥ सूयोदिवदमध्यश्च विकृतानवधार्यते । सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र वादृत् निरूपितः ॥' वा. ३।२।६।१९ घृ. ७७०. • सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे मन्त्रत्वेनोप-दिदयते न तु कालार्थः संयोगः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।२।५।११-१५. • सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् । प्रस्तरश्च सर्वनीयपुरोडाशादेवतानां प्रासङ्गिकः (पक्षर्षेस्तु स.) । टुप् १।१।३।१६।५४. • "सूक्तवाकः याज्ञ्या प्रस्तर आहुतिः" 'इह्यं प्रथम आहुतीनां हूयते' इत्येतेन व्याख्यातम्" इति सूत्रेण (संस्कर्म. २।४।३) प्रस्तरप्रहरण इध्माघान च होमरूप्य 'सूक्तवाको याज्ञ्या, प्रस्तर आहुतिः' इति 'इध्मः प्रथम आहुतीनां हूयते' इति च वाक्यपरोषात् होमस्यावगमात् मन्त्रवर्णिते विशिष्य देवतात्पमाच्च इति पूर्वपक्षमिवा 'प्रसंठा वा संस्करः प्रस्तरस्य सनिधानात् समिन्धनार्थे इध्मः' इति सूत्रेण आहुतित्वेन प्रसंष्टेया, यत्र प्रहरण प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिः, सुग्धारणेऽप्युक्तस्य प्रस्तर इति द्वितीयान्तेन उपरिभत-त्वात्, इध्माघान च अमिष्टदृष्टयर्थेणात् दृष्टार्थे इति सिद्धान्तितम् । कु. ३।२।५।१३. • सूक्तवाकः याज्ञ्या, प्रस्तर द्रव्यम्, अग्न्यादिश्च देवता । यागः सन् प्रति-पत्तिरपि दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।२।५।११-१५, • सूक्तवाकः सर्वनीयपुरोडाशानां पृथक् नास्ति । पाशुकरः एव सूक्तवाकः । सवनीयानां तु प्रमद्वसिद्धः । १।१।३।१६।५४. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति तृती-याश्रुत्या सूक्तवाकमन्त्र प्रहरणे विनियुज्यते इति प्रहर-णाङ्ग मनः । मन्त्रप्रहरणयोश्च देवताद्वाराऽन्वयः । वि. ३।२।५. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति षोडशमास्थी-देवतावाचिना अमागाह्यादेवतावाचिना च निःकृष्ट-प्रयोगे तच्छेषाणामपि निःकृष्ट-प्रयोगः । भा. ३।३।७।१४ घृ ८५३. • 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' 'प्रस्तरं लुहृमासादयति' इदं द्रव्यप्रशेषारोने देवतोद्देशा-रोने च दृष्टार्थमेव द्रव्यव्यागारोने तु केऽन्यदृष्टार्थे एता-दृश दृष्टादृष्टोभयार्थं द्रव्यसंस्कारं संनिपरवोपकारं

म्विष्टुतोऽग्रे कृताथ येन क्षेपत्नात् । अथ च यागर
न ब्रह्मि । एवमुभयो कृताथयो संस्कार । पर-
स्परनियमाच्च अष्ट साधयन् यागो भवित्यति । उभय
संस्कार इत्यस्य उभयव्यपक्ष्यती संस्कारश्च इति कर्म
धारय उक्ते प्रथमेऽर्थे । उभयो द्र षडेवतयो संस्कार
इति षष्ठीसमास उत्तरेऽर्थे । ये

● सूक्तजाके दर्शपूर्णमासगते यजमानशब्द बहु-
कृतके विचारे ऊहित य । भा ९।१।१४।४१-

ॐ सूक्तजाके यजमाननामनिर्देशो नामद्वय
प्रह्वणम्, सोमयाजित्तरु तृतीयमपि ॥

'नामानि गृहीयात्' 'नाम गृहीयात्' इति च
श्रुतम् । यजमानस्य अमुक्त्वेन शपनार्थेऽन्तात् उहुनाम
शालिनोऽपि यत्किंचिदेक नाम प्रह्वणमनो विधौ बहुत्व
मविवक्षितम् । इति प्राप्ते, 'क्षभरचतुरशरनामानि
दुर्वात्' इति विधाय 'सोमयान्ती तृतीय नाम दुर्वात्'
इति विधिना बहुत्वमविवेच्य सोमयाजित्तरुनोपसंहारा
दितरेषा द्वे एव नामनी इति स्थिति । एतेषा च
विधीना वैयर्थ्यापत्ते 'नामानि गृह्णाति' इत्येक एव
विराजितसंख्यो विधि । एतच्चप्रतिपत्तयवयव्याऽनु-
वाद । एतद्राजादेव 'अधोमयाजिनामपि यज्ञकाम इति
तृतीय नाम' इति केचित् । नामान्तीत्यस्यैकत्वातिरिक्त-
संख्यापरत्वेन सु धात्वन्तश्च यज्ञकामये प्रमथमिति
माध्याशय । सवर्ष ४।३।२१

● सूक्तजाके सोमयाजिन नामत्रय निर्देश्यम्,
इतरेषा तु द्वे नामनी । इतरेषामपि 'यज्ञकाम' इति
तृतीय नाम निर्देश्य इति केचित् । नेति माधमम् ।
सवर्ष ४।३।२१

● सूक्तजाकाधिकरणोक्त (३ २।५) स्वार्थसम
वायकत्ववत्त तावन् सारयति । स्वयकत्वा प्रसादयार्थे
यतिरिक्तक्रियायावपारेनापि विहिता भूय त्रिया
तस्यन्नाहं वा किंचित् कारक क्रियावपि वत्प्रवित्वा
प्रकाशयन् (मत्) यस्मात् सूक्तजाकाधिकरणयायेना
द्रव यानि तस्मात् नित्याद्वाश्रय वन्मेवेद वत्प्रमम् ।
सु ३।० पृ ७५, ● षरण्येन भुवि विनिवृत्तस्य

प्रमथस्य अन्त्योऽसिद्धस्वार्थसमायकत्ववत्त्वे सूक्त-
जाकाधिकरणोक्तेऽपि सूक्तवाकन स्वभावाया साक्षात्
प्रसादाशक्ते तत्प्रसादयस्य च कस्याचित् अन्यत
क्रियावयासिद्धे तत्र स्वायस्य क्रियावयकत्वना युक्ता ।
३।० पृ ७५-७६

● सूक्तजाकान्तर्गतायुरादिप्रकाशकमागस्य न
अनुष्ठान अस्वियस्य मृदाविकारित्वपक्षे । १०।३।२१।
५३-५५ मीको पृ ७६० (५) 'अस्वियस्य
मृदाविकारित्वपक्षे सूक्तवाकाः' इत्यत्र अधिकरण
दृष्टव्यम् ।

● सूक्तायान्तर्गतायुराशासनादे न वाप
हर्षस्वारे यजमानजीवद्दशाया क्रियमाणमायणीऽऽदे ।
१०।२।२५।६१-६२ मीको पृ ४२३४ 'सर्वस्वारे
यजमानजीवद्दशायाः' इत्यत्र अधिकरण दृष्ट यम् ।

● सूक्तजाकात्त्रिचन् । अग्निनास्तदूर्ध्वमनुयाजेषु
उद्गृहेषु सूक्तवाकोऽपि यथा उद्गृह्यते तथा पिष्टलेप
फलीकरणहोमावपि उद्गृह्यथौ इति पूर्वं पक्ष । नेति
सिद्धान्त । त्रि. ५।१।२५.

● सूक्तजाकनिगदे 'अग्निहोत्रेण' इति गार्ह-
पत्यवाद एव नाहवनीयवाद । सवर्ष ४।२।१६.

● सूक्तजाकनिगदे 'अधीवृषेता महोऽयायोऽफ्रताम्'
इति भाग यत्र इन्द्राग्निशब्द उद्गृह्य गीत तत्र प्रयो-
क्तव्य न तु वावत्त्वर स सूक्तजाके समानात्
तावत्त्वर उभयो षोणैर्मास्यमावास्तयो प्रयोक्तव्य ।
भा ३।३।७।१४ पृ ८५३ ● सूक्तजाकनिगदे
'सुपावसना वा स्वधियसना च' इति, 'सुपचरणा
वा स्वधियचरणा च' इति च शान्ता तरानुसारेण प्रकृतौ
उभयोरपि विकल्पेन निषेधा । सवर्ष ४।३।१६.

● सूक्तजाक्याय । प्रस्तरप्रहरण याव । दर्श-
पूर्णमासयो सूक्तवाक प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् ॥

सूक्तजाके च कालविधि परार्थत्वात् । ३।२।
५।१३।

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयो ध्रुयते 'सूक्तजाकेन
प्रस्तर प्रहृति' इति । तत्र सदेव, किं सूक्तजाक
प्रस्तरप्रहरण प्रति उपदिश्यते उत इव कालकथना

(सूक्तवाक्यवदनकाले प्रस्तरः प्रहृत्यैव इति) इति । तदुच्यते, कालव्युत्थान इति । कुनः । सूक्तवाक्यस्य देवतासंघीर्तनार्थत्वात्, प्रसङ्गद्वारा च प्रति अशक्तः, प्रस्तारस्य च सूक्तवाक्योत्पत्तात् ।

वा— देवतामकाशसुम्भारणम्वा (सूक्तवाक्यप्रस्तारयोः) कृताभेत्वात् अद्वाङ्मिमासापेक्षा नास्ति इति कालार्थता । सर्वत्र च (‘दशपूर्णमासाभ्यामितृष्या सोमेन यजेत’ इत्यादी) कृताभेदो, संबन्धे कालार्थतया स्थास्यति (४१.१२-१५ अधि०) । तृतीया च इत्यभूतलक्षणायां सन्त्यते । प्रस्तरकृत्यामैराधिपान च (माथीय) प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वात् अस्मि सूक्तवाक्यान् तद्वाच्यदेवताद्वारं वा न पठते इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तथा उदेवत्वस्य सूक्तवाक्यापि तद्वहनमिति ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नास्ति । १२ ॥

वाच्यम्— उपदेशो वा प्रस्तारप्रहरणं प्रति भवत्यस्य स्यात् । एव ध्रुतिविहितोऽर्थो भवति, सूक्तवाक्येन इति करणमिदं चोच्यते । इतरथा तद्व्युत्थानं स्यात्, सूक्तवाक्येन लक्षणेन प्रस्तार प्रहृत्यैव (अथैव प्रथितम्) इति । एवं च कृत्वा याज्याशब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक्यस्य याज्या, प्रस्तार आहुतिः इति ।

वा— ‘सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहर्तते’ इति प्रत्यक्षत्वात् क्रियासंबन्धात् कण्ठस्य सम्प्रदानेन शक्यमुत्पन्नमुद्र, करणविभक्तिवर्गीयस्यात् । एव च ध्रुतिवृत्त, सूक्तवाक्य एव कार्येण संमत्तव्यते । अन्यथा तद्व्युत्थितफल, सम्भवति । तथा च अद्वाङ्मिमासापेक्षात् याज्याशब्दः उपपत्स्यते । ‘सूक्तवाक्य एव याज्या’ इति ।

किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव साधारण उत उपचारमात्रम् । कश्चन विरोधो ऽस्ति याज्यास्ये उदर्ये, मवित्तयम् ‘आधीनो यजति’ ‘अनयान यजति’ ‘याज्याया अवि वपद् कथेति’ ‘पुरोमुवाचवा च प्रथम प्रमुद्वन्ते’ इत्यादिभि । अथ स्तुतिमानम्,

ततो नैषा कश्चिदादत्तव इति । किं प्राप्तम् । भवितव्य धर्मः । यथा इत्यनेन सा याज्या । सूक्तवाक्येन च इत्यनेन । तस्मादस्ति याज्यकारणम् । तत्र एतत् स्यात्, अस्तीच्छिद्रत्वात् अन्वृत्तिं श्रौच्ययः (टाप) न प्राप्नोति । नैष शेषः । समिदादिचाज्यायानुश्रयि याज्यकारणमिति । अपोऽन्वृत्ते, आन्वृत्तेषु देविदोऽन्वृत्तेषु सन्त्यपि याज्यकारणत्वे याज्यकारण न दृश्यते, अतो नैवत् एकाधिक कारण इति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः सैव केनचन याज्या । तेन तर्हि ‘सूक्तवाक्य एव याज्या’ इत्यस्यैव प्रयोगात् भवितव्यं धर्मः । न चार्य श्रौच्यकारणत्वं, मुख्यकारणमिति प्रत्यक्षत्वात् । अविच सामान्यशब्दोऽयं याज्या इति । न स शमयो लक्षणान्तरेण प्रयोगतो विविक्तवियय, अन्वृत्तवियुत्तम् । तत्र एतदलक्षणा स्यात् ‘होयन येन इत्यनेन तदस्तु याज्या’ इति । तथा सति सूक्तवाक्येऽपि यद्वत् । तस्मात् मुख्यमेवायं याज्या इति । एवं प्रति, द्रुमः । ‘येन मन्त्रेण चागाङ्गं होता यजति देवताम् । प्रसिद्धेऽस्य याज्यात्वं सूक्तवाक्यो हि नेदयाः ॥’ प्रतीति हि सर्वमेव तादृशोऽप्यस्य वस्तु निरूप्यते । याज्यकारणत्वं लक्षणान्तरेण उपदेशोद्देशार्थविहितमन्वृत्तेन अवधारितम् । न च सूक्तवाक्ये लक्षणान्तरेण उपदेशोद्देशार्थे उत्पन्न, इदं देवतामिधानस्वरूपत्वात् । तत्र च उत्तरसूत्रे वक्ष्याम, । तेन सत तावज् याज्याशब्दम् । न चान्या वाच्यदेववियय याज्याऽस्ति, यस्याः कार्ये वृत्तमानो वाज्याशब्दोऽस्ति । प्राक् च सत्य याज्यत्वमन्वृत्तव्ये तस्य साधनपक्षाच्चोद्यमानं याज्या इत्यवगम्यते । न तु अत्र प्राक् सूक्तवाक्यसंबन्धात् केनचित् याज्यकारणधारितम् । तदितरेतरशब्दान् प्राप्नोति, याज्यायोगात् याग, यागसंबन्धात् याज्या इति । अथ एव परिहितव्येत् । विनैव तावत् याज्याशब्दोऽस्ति सूक्तवाक्यमाश्रयता यद्वासातो वाच्ये विनियुज्यते, ततो याज्यात् तद्विययदेवतासंबन्धस्य — याज्यत्वमात्रान्तरेण संबन्धात् साधारण लक्ष्यते इति । तदुच्यते । ‘येनोत्पद्ये’

न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते । तस्य पञ्चान् कथं नाम तद्व्याभोऽप्यवसीयते ॥' यो हि पूषादिशब्दो न कश्चित् प्रविष्टः स एव प्रविद्धि लभते । अथ पुनर्वाग्वाच्यः उवाचिवेलाशमेऽपि विनियोगवेलाया वा अर्थे लभमानो नोत्तरकालमात्रं भवेत्ततः । येऽपि च वाग्वाच्यमात्राः तेऽपि प्रथमसिद्धेषु वागेषु लब्धा- रमानो नेदं कुर्यात् तस्यैव वाग्वाच्यं प्रतीक्यते । यदि तु विकृतिर्भवेत् ततः परिधिगोत्रात्सोऽपि यूपस्यम्, वापेण वाग्वाच्यमप्यवसीयते । प्रकृतिस्तु इयम्, नाम वाग्वाच्यं कर्मनिष्पन्नम्, अतोऽपि न याज्याधर्माः । तथा च 'सूक्तत्रय एव याज्या' इति एवकारः उपचारोत्तमः । अयाज्याया हि याज्योपचारे सति एवमुप- पद्यते, न मुख्ये एव याज्यात्वे । मुख्यया तु अहुतो न एवकारः प्रयुक्तः । तदाहुतिः पारमाथिनी । 'न च प्रहृत्यं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते । होम एव त्वयं स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यबोधनात् ॥ आधारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमता गतम् । तथा प्रक्षेपरूपस्या- द्भरणस्यापि (महारणस्यापि) होमता ॥ होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदपीष्यते । निगदस्वा- द्विशेषेण सूक्त्याके निरपिष्यते ॥ नितरां गद्य- मातत्वाद्भिगदोऽपि गद्यते । निगद्यमानं च याज्यात्वंमाहृत्य प्रतिपिष्यते ॥ अयाज्या एव निगदा ऋचय यजतीति हि । निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रमाणाधिक्यबोधितम् ॥' तत्सम्बन्धात् सूक्त्यामे वाग्वाच्येन स्तूयन् । न चोभयोः स्तुतिः, अरन्तः विगद्यत्वंन-वप्रशङ्गात् ।

न देवतासंस्तवस्योगान् । १३ ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, देवतासंस्तवे सूक्तवाक्य- समर्थः, न प्रस्ताप्रश्नयो इति । उच्यते । स देवता- सचन प्रश्नमेव संबन्धते । प्रश्नश्च हि यतिः । मन्त्रवर्णनो देवताविधिः । एवमपि सचन । 'अग्नि- रिद हविस्तुपत्नानीवृषत' इत्येव देवतामनुष्यय 'आशा- स्तेऽप्य यजमानः' इत्युच्यते इतिरिदमाशास्ते इति च, 'वर्दनेन हविस्तुपत्नानीवृषत' इति प्रस्ता

हविर्निर्दिशति, अग्नादीश्च देवताविरोधान् । तेन प्रहृतरिष्यति । एवं सूक्त्यामेव प्रहृतरः प्रहृतं यज्यते यदि प्रहृतरिष्यतिः अग्न्यादिदेवताकथं । तस्मान् सूक्तवाक्यस्य हारितिसंयोगेऽपि देवतासंस्तव घटते एव । यदि 'अग्निरिदं हविस्तुपत्नानीवृषत' इत्येवमाद्येव ध्रुयेत, न 'आशास्तेऽप्य यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि, ततः अग्न्यादय एव इष्टाः, नान्तरिताः इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु राहु 'आशास्ते- ऽप्य यजमानः' इत्येवमादीनि अपराणि ध्रुयन्ते, तेन इह पर्यवसाम् । अग्नादयः पुरोडाशादिभिः इष्टाः, अपर तु यजमान आशास्ते, तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुधा- दिति ।

ननु कस्यापि एतेषु देवतासंस्तवेऽप्य पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरीष्टा अग्न्यादयः, तन एव यजमान आशुगदीर्घस्य आशासानः प्राप्नुयदिति । उच्यते । उपपत्त्या संबन्धे सति प्रहृरणे विनियोकत्वः । तिरङ्गं च न बाधित भविष्यति, वाक्यं च अनुगृहीष्यते इति । अथवा 'अग्निरिदं हविस्तुपत्नानीवृषत' इति प्रस्ता एव हविर्निर्दिशते एवमिदमिति सति हितवचनं उपपद्य भवि- ष्यतीति ।

वा-- यत्तु इष्टदेवतासंस्तवेन सूक्तवाक्यं कृतार्थ- रणम् न भूयो विनियोगः संभवीति । तत्राभिधीयते । 'भेदेन भुक्तिस्त्रिधाभ्यां सूक्त्यानाद्भारत यदि । स्वाद् विरोधस्ततः, किन्तु तुल्यात्वेन नाग्ल्यसो ॥' यत्तु अथ स्वामाग्न्येन देवताप्रशामन- साधनत्वम्, प्रस्ताप्रहृरणेऽपि विनियु-प्रमानेन तस्मैना- वगच्छति, तत्रापि प्रस्ताप्रहृरणेण अनुवयुज्यमानेनरात् । इदं हि यत् इष्टदेवताऽभिधानमाग्न्यर्थं तत् सूक्त्यामेव इत्यनया श्रुत्या सद् अविरोधः प्रार्थयते । श्रुत्यपि च प्रस्ताप्रहृरणेण विनियोगेन सन्तः अस्तुति सामर्थ्ये विनियोगे अवयवत्वन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुगदादन्ती 'सद्यः अग्निं यजमानः', कथं नाम तदेवाभिधायकत्वं युषात्' इत्येवमप्युच्यते । सर्वेन त्रिधां तत्साधनं वा अग्निदध-न-नः अद्भवाच गच्छति । तत्रापि प्रथमं तावदिय गतिः,

धानाधत्वेन अम्याधिरणस्य प्रकृतविप्रवृत्तियेऽस्मरति, अपवाद्त्वेन च अत्रा तरस्रगति ।

शा— ' तत्र द्वयो वृत्तार्थत्वात्तान्नाङ्गिरस्य प्रकल्पते । कालार्थस्तेन सयोगस्तयोर्दोर्शादिव द्ध्वेत् ॥ ' एव प्राप्ते, व्रम । ' श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते । तेन तदेवतायोगादेव होमो भविष्यति ॥ ' तेन उपरत्र इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्यत् एव सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ।

सोम— पूर्ववदिहापि कालाथ एव संयोग इति प्रत्यवस्थानात् स्रगति । प्रयोगेन पूर्वपक्षे प्रहरणस्य होमरूपत्वामात्रात् उद्दयन्यागाभाव, सिद्धाते तु तत्सङ्गाव इति ।

वि— ' प्रस्तर सूक्तवाकेन प्रहरदिति कालधी । अङ्गगङ्गिता वा, स्यात् कालोऽनुपेत्याद्यनन्वयात् ॥, प्रहृतेरिष्टदेवायसंस्कारत्वात् तदवयव । संपात्रो देवता-द्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ '

भाट्ट— दशपूर्णमासयो ' सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रुतम् । तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मात्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य च उपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात् दशपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा होमनेन यज्ञैत ' इतिवत् कालार्थे संव्रघ । तृतीया च इत्थभूतलक्षणावयवरा सती सूक्तवाकस्य कालिकसंघनेन प्रहरणोपलक्षणत्वेन अत्रापि बोधवती नानुपपन्ना । न चैत्रलक्षणा, तस्या अपि आनुशासनि क्त्वेन शक्यत्वात् । अतश्च अनुशासोत्तर सूक्तवाक पाठात् तत्कालविशिष्ट प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न तु सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, प्रचुर प्रयोगात् लाघवाच्च कथयते एव तृतीयाया शक्ति, न तु इत्थभूतलक्षणे, तस्या आनुशासनिकत्वेऽपि लाक्षणिकत्वेनापि उपपत्त । अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्यापि अत्रगते प्रहरति मात्रागणिकदेवत कल्पनया आश्रयिकमैरूपहोमलक्षणे न विवक्ष्यते । अत एव ' सूक्तवाक एव याज्या ' इति यागलिङ्गमपि संगच्छते । यद्यपि च नारस्य मात्रावादिबन् अभियुक्तमसिद्धिविषय

नारस्य सुरस्य याज्यभार संभ्रति, एवकारोपबद्धत्वेन एतलिङ्गस्य यायायाशाधकत्वात्, तथापि यागसाधन-नमात्रेण याज्यत्वं यवदेशात् यागलिङ्गत्वम् । अतश्च श्रुत्या मात्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यसामर्थ्यस्य नात्र बाध, प्रहरणेऽपि तदुपपत्ते ।

मण्डन— ' स्यात् सूक्तवाकेन यज्ञि प्रहार । '

शंकर— ' सूक्तवाकेऽङ्गत्वमिष्टम् । ' ६

• सूक्तवाक्यायेन ' पूषाऽसि ' इति मात्रस्य श्रुत्या करणत्वेन विनियुक्तस्य देवताकल्पनद्वारा याग कल्पकत्वमुद्दिर्भविष्यति । सु ट ९३२

• सूक्तवाकप्रैप ' अग्निमद्य ' इति पशोर्वैशेषिक्य कर्म । आम्नानसामर्थात् नित्योऽसौ । स च मैत्रावरुणेन वक्तव्य । मैत्रावरुणश्च पशो अस्ति पुरोडाशो नास्ति । भा १२।१।२।३।४ • सूक्तवाकप्रैप दशपूर्णमासयो ' इतिता दैन्या होतार ० ' इति । स अभीयोमीये पशो ' अग्निमद्य होतारमशृणीत ' इत्येव विकृत । पुन सवनीये पशो विक्रियते ' अग्निमद्य होतारमशृणीताय यजमान सुतासुती ' इति । टुप् १२।२।२३२

• सूक्तवाकमन्त्र दशो पूर्णमासे च लिङ्गवलेन वाक्यवलेन च त्रिभन्व्य विनियोज्य । वि ३।२।६, ३।३।९, • सूक्तवाकमन्त्रेण प्रस्तरस्याग्नौ प्रक्षेप । ३।२।५, • सूक्तवाकमन्त्रे ' अय यजमान आयु राशास्ते ' इत्यादौ ' इमे यजमाना आयुराशास्ते ' इत्यादिरीत्या ऊह कर्तव्य, फलिना बहुत्वात् मात्रस्य च फलप्रकाशकत्वात् । १।१।२५ • सूक्तवाकमन्त्रे ' यजमान आयुराशास्ते ' इत्यत्र सप्ते ' यजमाना आयुराशास्ते ' इयूह । १।१।२५।४१ मीको ट ९६९ ' आयुरादिफल्पाय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सूक्तवाकमन्त्रगत यजमान-आशासनपदो भाग ' आशास्तेऽय यजमानोऽसौ आयुराशास्ते ' इत्यादि अस्थियपे मृताधिकारपक्षे उपपत्ते (श्रवा चिन्ता) । वि १०।२।२१

० सूक्तवाकविनियोगः अर्षन्तुरेष । वि. ३।२।६.

सूक्तवाकविभागन्यायः । दशपूर्णमासयो, सूक्तवाक्य विभम्ब विनियोगः ॥

दृत्सोपदेशाद्भवन्न सर्ववचनम् । ३।२।६। १६ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति श्रुतेः । तत्र सदेहः किं षोणमास्या कृत्स्नः सूक्तवाक्यः प्रयोगश्च, कृत्सोऽमासास्या उत्र यथावामर्ष्यं निष्कृत्य यथायथ प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुतः ? कृत्सो हि मन्त्रः सूक्तवाक्य इत्युच्यते । स पदेनारि विना, सूक्तवाक्यो न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्माद्भवन्न कृत्स्नः सूक्तवाक्यो बद्धिवाच्यः ।

वा— अविचारमुपजीवन्त् विचारश्चित् विमुभयो दशपूर्णमासयोः सकल सूक्तवाक्यः प्रयोगश्च. उत्र इददेवतासुरोपेन निष्कर्ष इति । किं मातम् ? एकैकत्र सकल इति । कुतः ? 'मन्त्रो यथा समागतात्. सूक्तवाकोऽभिधीयते । तस्य निष्कृत्यमाश्लानेन स्यात् सूक्तवाक्यता ॥' ततश्च अपसूक्तवाकेनेव प्रहृतः स्यात् ।

यथार्थं वा श्रेयभूतसंस्तराणात् । १७ ॥

भाष्यम्— ये षोणमासीदेवतावाचितः शब्दाः, ते षोणमास्या प्रयोगश्चः नामास्याप्याम् । येऽमासास्या-देवतावाचितः ते अमासास्याप्याम्, न षोणमास्याप्याम् । श्रेयभूतमर्थं संस्तुयन्ती मन्त्रा अप्तुवन्ति, नाम्यथा इत्युच्यते । तस्मात् ये यथोपसृजन्ति, ते तत्र प्रयोगश्च इति न कृत्स्नः षोणमास्याप्याम्, न कृत्स्नश्च अमासास्याप्यामिति ।

वा— एवमादीना अपत्रर्षे इत्युक्तं श्रुतवाक्यवि-
कारे (२।१।६), दूरायतुम अणुगु चोक्तम् (३।१।
१।२) । यदेतानि केचनप्रहरणान्भूतानि देवदान्तराणि
मत्रेषु, ता उभयत्र सकल प्रयुज्येत । स एव तु
इहानि आ माद्व. मन्त्रविश्वदेव इति न भेदहेतुरिति ।

अतश्च इददेवताप्रशानोपजीवित्वात् अमयोचकं प्रह-
राम्, सूक्तवाक्य प्रशानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात् तदधीनं
विज्ञायते । तानि च प्रशानानि यथादेवत प्रयुज्यते,
नाविशेषण । तस्याप्युच्यते इति ।

यच्चवाहितं चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं यच्चतमिदं भविष्यति
'सूक्तवाकेन प्रहरति' इति । तत्र पदेनाप्युत्पन्नेन, न
सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत् । इत्यस्य हि सूक्तवाक्यस्य
उपदेशः इति ।

वा— सूक्तवाक्यशब्दः पथमिति चेदत आह ।

सुभार्या इव वारिष्क 'इदं वायापृथिवी इत्यारौ
देवेषु । अथ ते षोणमास्या देवताप्रशान्तयो परस्मै
सूक्तवाक्यशब्दप्रतिहेः षोणमास्या वा अमासास्यादेव-
ताना अमासास्या वा षोणमासीदेवताना आभाषित-
त्वेन अथवाशोमासात् रुद्रिताशापत्वेन ध्यायते'
इत्यनेन प्रथेनाप्यतारितम् । के.)

प्रकरणाविनागाद्युभे प्रति कृत्स्नशब्दः । १९ ॥

भाष्यम्— उच्यते । उभे षोणमास्यामाश्लान्ते
प्रति एव कृत्स्नशब्दः, उभयो. प्रकरणात् । उभयोरसौ
कृत्स्न उच्यते, अथप्येव अवयव. इति । (अथ
भाष्यकार. सूत्र दूयपति) नेतदेवम् । नहि सापेक्षाणा
इतिवर्तमानता संकल्प । नहि इतिवर्तमानता एतद्विदिता
श्रुतेः । इतिवर्तमानताविशिष्टास्तु एते गम्यन्ते । कुत ?
नहि इतिवर्तमानता प्रति कर्माणि विधीयन्ते, कश्च
प्रति
तेषां विधिः । इतिवर्तमानता तु वसंशा विधीयते । तत्र
संनिधानाविशिष्टात् कस्य चिं विधीयते कस्य न इति न
गम्यन्ते विशेषः । सापेक्षत्वेन च सर्वेषां निर्देशात् इति-
कर्त्तव्यता. संनिधानादत्रचनस्य । अत्र प्रकरणाद्विद्वत्
अविशेषात् एकैकत्र कृत्स्न प्रकरण निगन्तव्यस्य, न
सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेतेन प्रति कृत्स्न. सूक्तवाक्य
तददिशते । संनिधानात्प्रति प्रशानानां कृत्स्न एव प्रयो-
गश्च इति यानि वचन अमर्थवादि पदानि, ताप्यपि
तत्र प्रयोगश्चास्ति, अदृष्टाय भविष्यति, 'सूक्तवाकेन
प्रहरति' इति वचनात् । तानि वचनस्यापि प्रारः ।
शुणेन वा येनानि अविधानं तासा देवताना निर्दि-

विष्यतीति । (अथ भाष्यकारीय सिद्धात) अत्रोच्यते । नेतदेवम् । उक्त मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । मन्त्राण्येव उक्तयोर्न्यायः, न गौणमभिधानमिति । वस्तुहि वृत्तसंयोगस्य समाधि रूच्यते इति । एष समाधि । नहि एतदेक वाक्यं य वृत्तं सूक्तं । बहु यतानि वाक्यानि, येषां प्रधान देवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तत्रदानि पुरस्तादुच्चार्यत, तथा परस्तात् । यथा ' अग्निरिदं हविरनुपतानीवृषत महोऽथायोऽह्ण, अग्नीषोमाविदं हविरनुपेतामवीवृषेताम् ' इत्येवमादीनि । तेषां पुरस्तात्तत्र यथा ' इदं चागावृषिषी ' इति । परस्तादपि यथा ' अस्यामुचेत् ' इति । तां येषां सर्वाणि सूक्तचनेन सूक्तशास्त्रं लभते । न च तेषां समुदायं क्वचिदप्येवदति । तस्मान्न समुदायं सूक्तं, न च साक्षात् साधनम् । सूक्तशास्त्रान्तरस्य एकस्यात् सूक्तवाक्ये वर्तते इत्येवमत्र भवति । ' सूक्तवाक्ये प्रहर प्रहरति ' इति तु येन वनवित् सूक्तवाक्येन प्रहियमाणे यथाश्रुतं वृत्तं भवति । तस्मान्न समुदायं सूक्तं । वस्तु अमात्राण्येव तत्रासाचीनि पदानि न षोणमास्यां प्रयुज्यते, न तत्र सूक्तशास्त्राण्येव वाच्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन वाचितम् । तत्र वाच्यमेव । तस्मात् षोणमास्यांमा वास्यां वा चित्रं य सूक्तं प्रयोज्यं इति ।

या— द्वौ हि प्रत्ययप्रकरणप्रयोगो, भिन्नकाल- षोणमास्यांमाशास्त्राधीनत्वात् । अतश्च उभे प्रति वृत्तं सूक्तं, तथोक्तमथोरपि संलम्बशास्त्रं साधनम्, प्रकरणस्य अविभाज्यत्वं त्रिशायेत । यत्र तु मेदेन प्रहरणमात्रमात्रेणैव तत्र प्रायणीवोदयतीत्येव दग्निर्वत् (१०।६।४) चातुर्विधपत्रय (चतुर्विधस्य त्रय देव इत्यत्र एकैववेद्विदे शक्यं चतुर्विधस्य त्रयो भागो दीयते तद्वत्) अययत्वं संवधो भवति । तस्मान् भुविलिङ्गप्रकरणता अत्रिमेव इति भूयम् ।

तद्विद्वन्ती भाष्यकारो रूपयति— ' नेतदेवम्, नहि साधेधानामिति तदेवमत्र संवध ' इति । नूनम् ।

' विधिर्वेदि प्रधानानामितिकर्तव्यता प्रति । उभे प्रति तत्र कृत्स्नं सूक्तानो भवेदयम् ॥ ' प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयते न इतिकर्तव्यता- याम् । अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेतिकर्तव्यता याम् । इतिकर्तव्यता हि प्रति तानि उद्दिश्यमानानि भवन्ति, अविधीयमानानास्तस्यां गुणत्वाभावप्रसङ्गात् । सा चेद्विधीयते द्वयोस्त्वोप प्रति विधानसमयात् असवर्थात् अत्रय प्रधानोद्देशेन भवित यम् । ततश्च उद्दिश्यमानानां द्वद्वागमित (दर्शपूर्णमासान्या इति त्रिवचनानुगमित) इतरतरसाहित्यं न विवक्ष्यते । तेन प्रत्येक इतिकर्तव्यतायाक्यसमाप्ते एकैकं प्रधानं समस्तेतिकर्तव्यतायुक्तं अयगतम् । तेषां अनुष्ठानेऽपि प्राप्ते सङ्कलनानामेव एककालगतानां प्रत्येकं कालस्यमस्ति इति तन्नेगानुष्ठानं भविष्यति । तद्विहायि प्रत्याशेषादि प्रधानं मा नाम सूक्तवाक्यं आवर्तितं । प्रत्याशेषादिषु षोणमास्यांमासावावस्थायां च सत्कालेन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रत्याशेषादेषु विभक्तये प्रयुज्येन् । न चेदप्रमाणत्वं । अतः भुविलिङ्गवत्त्वात् लिङ्गं वाचित्वा षोणस्य अष्टमस्यैव तद्विषयं वा प्रहरणस्य देवतातरं मध्यवस्थायम् ।

कथं पुनः समुदाये पत्न्याधनस्यैव चीरामने साधनत्वरहिततायां अत्रयता इतिकर्तव्यतासंभवे इति । उच्यते— ' सागस्य फलस्य प्रधानं प्रत्येक- समुदायिनः । समुदायं फलार्थं स्यादिति केनात्रगम्यते ॥ ' सागस्य हि फलं समवेतम् । तदापिना च धातुना एवैवम् इतमानयेभ्यः साधन- शक्तिवधारणे । ननु समुदायवाचिनामिदोपि नत्वात् धातुरपि समुदायलक्षणार्थं एव भवेत् । न । नाम्न एव च वाच्योऽस्तेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्तं षोणमास्याधिकरणे (२।२३) । तेन उद्दिष्टं नाम्न इतरेतरवृत्तयमात्रं न परोऽभ्यधिकोऽपि समुदायं पत्न्यात् । तत्र एवमपि येषु साधनत्वं इतरत्रयुताया एव तदनुप्रदायगतम् इतिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्य उद्दिश्यमानाया इतिकर्तव्यता प्रति अत्रियतिदरात् । एवमपि हि

पन्तु लक्ष्यगतः (उपादेशोद्देश्यगतवस्वरूपलक्षणभेदात्)
कविदेव विवदपते न सर्वत्र । कथं एकस्य युगपदुद्देश्य-
मानोपाशीयमानानं इति चेत् , अपेशाद्देशुभेदात् ईदृशा-
न्यपि भवति इत्युक्तम् (२।१।५) ।

ननु वैरुपात् वाक्यभेदः स्यात् । को वा प्रपानो-
द्देशेन इति कर्तव्यता विद्वेषः प्रकरणाभ्यानानुमितस्य
(प्रयाजादिभिर्दशपूर्णमासी उपरुक्तेषु इत्यस्य) श्रुतात्
वाक्यान्तरानं नेच्छति । ननु च अपनिकरेतस्योपा-
पन्नार्थमपि चित्रप्रमाणः इति कर्तव्यतासंभवेत्याशयमपि
यत्प्रत्न प्रवृत्तमानो न शक्यते वारयितुम् । सत्यं
प्रतीतितो न शक्यते, यिथिस्तु शक्यते । कथम् ? इह
हि त्रिसिद्धमावनिष्पृत्तरकालं अग्रान्तरयिथिषु कल्प्य-
मानेषु कर्तव्यं कृतवापनदो युषाः परत्यंमानः कर्मसाहि-
त्येऽपि पञ्चक वरत्र प्रवर्तित प्रपानेति तन्व्यवापकपाशो
प्रपानानि प्रति अग्रवर्त्यमानरगात् तस्यैवाहित्वेऽपि
प्रवर्तितः अङ्गानि तु सहित्कानि प्रति निवृत्तम् । तस्मादेति-
कर्तव्यता प्रति प्रीतिरुत्तरत् प्रपानसाहित्यमविवक्षितम् ।
नहि एतेनैव प्रपानशब्देन प्रपानानि अङ्गार्थमुद्दिष्टता
तासाहित्यमुपाशात् शक्यम् , यवनव्यक्तिभेदात् ।
तस्मात् प्रत्येकमितिकर्तव्यता । तदर्थमिति (भाष्य)
‘समिधानादिशेषात्’ । ‘साधनत्वेन च सर्वेषां निर्दे-
शात्’ एकस्यापि च इति कर्तव्यतामन्तरानुपदेनात् ।
‘अव्यं च कर्ममारूपस्य’ प्रकरणासाध्यत्वादिशेषात्
एकैकस्य कृतान्तम्’ अन्वयेनित्येषोऽव्यं ‘प्रकरणं’ इति ।
ततश्च ‘यवनानिति चेत्’ (सू. १८) इत्यप्रमेय
पशोऽवशिष्यते ।

एव च भद्रकण सूत्रं ‘अशोच्यते, नैतदेव’ इति
(भाष्यं) स्वयमुत्तरपथमभिपद्ये । न तान् शोचते
अदृष्टार्थं देवतापरं वा युक्तम्, पुरस्ताद्विषयकरणात् ।
अतो यथापेक्षितं च प्रति सूक्तवाक्यद्वयं उपपद्यते, सूक्त-
वाक्यद्वयत्वात् । नहि मित्रप्रमेयमिन्द्रदेवताप्रधानमगम-
योनां अन्वयेनित्येषानानाप्रयोजनयुक्तानां ‘अग्निरि-
द्वित्युपगत’ इत्येवमादीनां एकवाक्यतात्प्राधान्यमस्ति ।
तस्मात् पुरस्तात् परस्ताय अनुपपन्नयुता बहव एते
सूक्ताद्या ईदृशा दृष्टव्याः । ‘इदं यावागृथिवी’

इयारम्य ‘अग्निरिदं हविरनुपतावीवृथत महोऽग्नयोऽङ्गु-
वस्त्वानुपेदोऽग्नया देवोऽनावात्’ इति यावत् समाप्तिः ।
ततः पुनः ‘इदं यावागृथिवी’ इयारम्य ‘सोम इदं’
इत्युत्तरा ‘अस्यामृषेदोऽनावात्’ इति समाप्यते । तेन
प्रतिदेशतं मित्राना सूक्तवाक्यानां समानप्रयोगभावा
आगमनात् तस्यैव कतिपयाना पाठः । ‘येन येन-
नित्’ (भाष्य) तु प्रहृते सूक्तार्थेन प्रहृतं भवति,
जातिरत् प्रत्येक सूक्तवाक्यस्य सुमापितयोग्यात्मकस्य
समाप्तस्य । तस्यैवपते सूक्तार्थशब्दे भूत् अन्यदेवता-
वाचीनि अव्ययं न प्रयुज्यन्ते, न तत्र श्रुतिः पीड्यते ।
किं तर्हि ? लिङ्गाक्याय्या प्रकरणं (पीड्यते) ।
तत्र न्यायमेव इति निष्कृत्य प्रयोगः ।

इदमपि तु न युक्तमिति (भाष्यसंरंण),
तन्परैः वैशानरराक्यवत् एकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् ।
नहि प्रतिपद परस्परवाक्यता संभवो वा भवति । किं
तर्हि केनचिदेकेन संव्ययमानानि सर्वाणि एक-
वाक्यता गच्छन्ति । तद्यथा, ‘अदृश्या सिद्धास्यैक-
हाक्य’ इति परस्परं अदृश्यानामपि वीणातिया
अभिगन्त्वात् एकवाक्यत्वम् । एवमित्यादि ‘सदनेन
हृषियाऽऽशास्ते’ इत्यग्निभिः संख्यात् एकवाक्यत्वं
भविष्यति । अस्ति च इष्टदेवताप्रधानं नाम एक
प्रयोगेन तन्व्यदशनेन सावाहृसावयवत्वं तस्मात्
यद्यपि तावत् अर्थतः प्रत्येक वाक्यपरिममाति तथापि
शब्दतः सिद्धमेव एकवाक्यत्वम् । निरुक्तं हाति प्रति
तथाशीयमानत्वेन सद्युदाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् ।
यदि च मित्रानि वाक्यानि भवेयुः तत उपपन्नदक्षिणादि-
मन्त्रात् प्रयोगकाले देवतावत्प्राधान्यत्वात् नैतदेव
प्रयोगः प्राप्नोति । प्रस्ताप्रहृत्णे च त्रितयित्वैकसंख्येयात्
तावदा वृत्तार्थरगात् एकदेवत्वस्य अपि कथञ्चित्
प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मात् समस्तैकं वाक्यम् । अतश्च
वाक्यैः कृतवाक्यस्य परिहारः । त त्थव्ये ।
‘द्विन्द्वी च सद्युदाये च तोयमग्नेः यथेप्यते ।
संमर्गिद्व्यैरुपत्यत्वात् सूक्तार्थकत्वं तथा ॥’
मूलश्लोके हि साम्यतः प्रयोजनतश्च ईदृशवाक्यवै-
प्रयोगमप्यवर्तितदेवतावत्त्वमिति, अभिगः प्रयमानत्वं-

पदोपेतम्, इष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वन्, वाक्य सूक्तवाकः । ततश्च एकस्मिन् देवतापदे सति अनेकस्मिन् प्राकृते वैदुने च तन्पदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगा-संबद्धदेवतापदमाहित्ये तु दुरुक्तवाको भवति । तेन षोणंमास्यमावास्थ्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाकः युक्तिसहितेन पाठेन अनुपद्गादिपूरितमन्त्रात् अवधारितः इति भ्रमपदेतार्थपदप्रयोगे सति असूक्तवाकत्वात् मुक्ता श्रुतिषोडा स्यात् । अतश्च हरतिरपि यथाविवमान-सूक्तवाकसाभ्यन्तरात् कृत्स्नेनेव साधिनो भवति इत्यदोषः । 'तेन त्रिषेव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः । स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विहृतायपि ॥ सर्वप्राकृतदेवलयः स्वाध्याये तावदिष्यते । पठन्न्याहसं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥ निष्कृष्ट-देवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः । सूर्यादिपद-मध्यश्च विहृतावधायते ॥ सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृह् निरूपितः । जहाति सूक्तवाकत्वं असंगतनिरूपणान् ॥' भाष्येऽपि च याचदेवतं सूक्तवाकसंभवात् एकस्यापि बहुस्य अभिहित इति द्रष्टव्यम् । तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्य-मात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रहरणाविभागात् कल्पित-इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेषामविरोधः ।

सु- प्रहरणाद्भवेऽपि सूक्तवाकस्य इष्टदेवताभि-धानार्थान्वाचिघातात् श्रुतिविनियोग्यस्यापि मुख्ये एवाथे विनियोगात् 'वचनात्प्रथमार्थमैन्द्री स्यात्' इत्यस्याप-वादे पूर्वविचरणेन कृते, षोणंमास्यमावास्थ्यदेवता याचिना इन्द्रादिपदाना अमावास्याया च षोणंमासी-देवतावाचिना प्रजापत्यादिपदानां अर्धभेदेन अथार्थ-स्यात् मुख्येऽर्थे विनियोगो न संभवति इत्यादिप्य असमवेत्तार्थानामप्रयोगात् अत्रात्रममर्थेनाय इदमपि करण इत्यनन्तरसंगतिः ।

भोम- कात्यायनश्रौतसंहिता विभागविनियोगस्याप्राप्ते-अन्नाद्रित्यमुपश्लेष्य अस्य विचारस्य प्रवर्तनीयत्वात् संगतिः ।

वि- 'प्रकृतेरपिलः सूक्तवाकोऽन्न स्यात् विभाग्य वा ।, समाख्या कृत्स्नया तेन विभक्तव्याद्गता नदि ॥

दर्शपूर्णमासोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् । आख्या लिङ्गेन याचित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥'

भाट्ट- श्रुत्या लिङ्गोपलक्षया प्रहरणाद्भवाव-गमात् न लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्य इष्टदेवतास्मरणार्थ-त्वम् । न चान् विरोधोऽपि अध्येतृप्रसिद्धया समस्तानु-वाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेन अवयवशो विभज्य विनियोगे अवयवलक्षणापर्याया श्रुतिविरोधापत्तेः । न चासौ 'सुष्ठु उक्तं वक्ति' इति व्युत्पत्त्या इष्टदेवता-वाचिपदसमुदाये यौगिकः, पारायणाध्ययनादौ कतिपय-पदप्रयोगेणापि सूक्तवाकपदार्थसंपत्तिप्रसङ्गेन समस्तानु-वाके रूढवचनमात्रात् । अस्तु वा इष्टदेवताप्रकाशनं आनुपद्गिक फलम्, प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वानुवाकप्रयोजक इति दर्शो षोणंमासे च सर्वः प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, प्रयत्नाऽपि श्रुत्या लिङ्गत्य बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेवतोद्देशस्य आरादुप-कारकत्वापत्तेः दृष्टविषया सतिपत्योपकारकत्वलाभाय श्रुतिरेव लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थतः मन्त्रस्यानुमन्यते । अत एव श्रुतिवलीयत्वात् प्रहरणप्रयुक्ततः सूक्तवाकः प्रहरणाभावे अननुष्ठीयमानोऽपि विभज्य विनियोगादौ इष्टदेवताप्रकाशनरूपलेङ्गिककार्यस्यैव प्रयोजकरूप अनु-मन्यते । न चैवं सूक्तवाकशब्दस्य अवयवलक्षणाधीवा-पत्तिः, सूक्तवाकपदस्य 'सुष्ठु उक्तं वक्ति' इति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशनमन्त्रविरोधे योगरूढत्वात् । तेन यत्र याच्यो देवता इष्टाः प्राकृत्यो वैदृत्यो वा तत्र तावानेव सूक्तवाकः । अतश्च सूक्तवाकप्रातिपदिक-श्रुत्यनुशेषेनापि लिङ्गाबाधः । न चाध्ययनादौ योग-बाधत् रूढिमात्रप्रत्ययानां, तत्र तदानीन्तनवैदिकप्रसिद्ध-मुशेषेन दर्शपूर्णमासिकदेवतापदसमुदाययुक्त एव मन्त्रे निरूढलक्षणाद्रीकारात् । अश्वकर्णादौ घनपर्वण्य-प्रतीक्ष्यमायात् कल्पमात्रपरमार्थिकप्राथेनापि अतिरिक्त-शक्तिरूढेन इति विरोधः । प्रयोजन विभज्य विनि-योगः ।

मण्डन- 'गुताभिधानाद् महतोऽन मन्त्राः ।' (तस्मात् दर्शो षोणंमास्यो च विभज्य विनियोगः ।)

हृत्प तरकरितु सर्वे योऽप्यतानि । सन्ति च वैमिने
एवमकाराणि अपि अनवन्तसागभूतानि सूत्राणि । तत्र
मैश्वर्येणैव अधिपत्येणैव कवित्वेणैव, अपरेष्वयारि ।
या ११४।१।१-२ ॥ सूत्रस्य अपरिपूर्णाधरथापि

पटुयाक्यानाम् पूर्णार्थलोपपत्तौ । सु पृ ९३१

० सूत्रेष्वेव हि तत्र सर्वे वदन्ती पञ्च वातिके । सूत्र
योनिरिहायात्रा सर्वे सूत्र प्रकृष्टिनाम् ॥ इति चे वदति
ताम् प्रति उच्यते । या २।३।६।१६ पृ ६०२

० 'सूत्रेष्वेव हि तत्र सर्वे वदन्ती पञ्च वातिके ।'
एतत् च सामान्यतः सर्वोद्योगप्रतिपादनं 'सूत्रेष्वेव' ०
इति वायात् 'विधिना रत्नवाक्यमात्र' ० (१।२।१०)
इति सूत्रावकाशत् प्रथमम् । सु पृ २५ सूत्रु-

'प्रतिद्वहानि वादानामप्रसिद्धे च कल्पना । न कार्या
वृत्तिकारेण एति सिद्धायतमये ॥ सूत्रार्थे कल्पद्वयत्वे
दूरे वेदार्थनिर्णय । तत्र परास्य भारत वक्तृश्रीयो
प्रथमते ॥ 'श्लोका १।१।१।२५-२६ ० सूत्रु-

भाष्यकारण वञ्चित् शब्दतो वा अर्थतो वा विपरिवर्तन
कृतम् । यथा- 'सोपभाक्ता भवेत्लोप इत्यन्वाहार
कल्पना ॥ ५४ ॥ विपरिवात् पशोश्चति विमन्ति
परिणामने । पदन व्यञ्जनात् तु लोक सनिप्यमादिति ॥
५५ ॥ सूत्रेण व्यञ्जनात् तु पान्थोपदि कल्पितम् । पटु

सामाधिभ्यादौ सूत्रमेवा यथा कृतम् ॥ ५६ ॥ अत्र-
यश्च स्वरात्मात् देपधमोपशासनम् । व्याख्यान वाक्य
मयेन गुणध्वन्यास्त्रमी कृता ॥ ५७ ॥ औत्पत्तिकस्तु
म पञ्च तथापि ककरसुभोरिति । दर्शनाच्च विज्ञेयस्य
तथाऽऽभुव दायति ॥ ५८ ॥ श्लोका १।१।१ ।
(अस्य विग्रह इ 'अप्याहारोदाहरण', 'विपरि
षामोदाहरण', 'व्यञ्जितकल्पनाया', 'अप्याकारण',
'वाक्यमद सूत्र पथा', 'गुणकल्पना' इति त्रिदुपु
द्वयम् । (६)

० सूत्रोक्तस्य शेषस्य सूत्रेण अपरिहारे नम्यत्
एवमद्विपत्तौऽपि च । सु पृ ७९७

० 'सूत्रार्थनिर्णयभाष्येण ह्यस्य वागम्यन्तम् ।
अकारुणा ३५ वाचम् विस्मरयु लयेतना ॥'
या १।१।८।१४ पृ १६०

० सूत्रवेदविरोधे एति- 'वैदिक जैमिनीय च
यात्र वाक्य विरुच्यते ॥ ४० ॥ यथाश्रुतकहीतेऽर्थे, तमे
दसुपदिश्यते । अन्वाहारादिभिः सूत्र, वैदिक तु यथा
श्रुतम् ॥ ४८ ॥ नेय । श्लोका १।१।११

० सूत्रन्यायया । 'साधनणी विशिष्टा च सूत्र
शास्त्रा विद्या मत्वा । विशिष्टा प्रतिसून या ॥' श्लोका
(१।१।१२८)

॥ सूत्रशाटकन्याय । अयं हि 'हृष्यण
सप्रकारणम्' (पा० १।१।४५) इति सूत्रस्यमशमये
अभिहित । तथा- 'एव तर्हि भाविनीय संज्ञा
विशारदते । तथा- 'कश्चित्कश्चित्तुवायमाह-अस्य
सूत्रस्य शाटक वेधेति । न पर्यति- यदि शाटको न
वात य । अयं वातयो न शाटक । शाटको वात-
श्चति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी एतत्स्य संज्ञाऽभिमतः ।
त मये वात-यो यस्मिन्तुते शाटक इत्येतद्रवतीति ।
एवमिहापि स अयं स्वाने यस्याभिनिर्हृतस्य सप्रकारण
मिनेया संज्ञा मविष्यति' इति । एव हि यम
माविषंज्ञया निर्देशस्तथाऽन प्रवर्तते । यमोचरीत्या
संज्ञावस्थाया भाविना संज्ञया निर्देशताया यथाऽनशब्दो
यते कारयामित्यत्र दाष्टातिकेऽपि बोध्यम् । साहस्री
१६९

० सूत्रसमुदायात्मक माह्वम् । मणि पृ १.
० सूत्रकारस्यापि अलिशेधो वृत्तिकारेण । मा
५।१।१२

० सूत्रकारादीनां शिष्यवशात्संस्कारे प्रवर्तमानानां
यनेन तदुपगुण यत् कृतम्, तदेव प्रदीक्ष्य नाशब्द-
कर्तव्य । या १।३।६।१६

० सूत्रकारानचनात् आचार्यवचनात् या न
शब्दार्थो भवति, मल्ययदशो मय्यते । मा १।१।४।
१३ पृ ९२३

॥ सूत्रपादसंज्ञाऽधिकरणम् । ('सूत्रपादसंज्ञा
सूत्रकारा' इति प्रवृत्तायेव विशिष्टेय निवेन) ॥

सूत्रकारादिनां कर्तृत्वमात्रं सूत्रपादसंज्ञाया च स्वल्प
वशात् चेति प्रमायुक्तो यत्रमात् एवादिदिति विति य
सूत्रपादाया च स्वपिचरणा येत्येव प्रयात् 'इत्येवमादयो

विषयः श्रूयते । तेषु श्रुतस्यापि गिरापटस्य निषेधेने-
रापटविधिना गिरापटप्रतिनमत्प्रत्ययस्य विनियोगकल्पन-
पदश्रुतस्य पदस्य निषेधेन भूतदृष्टीरप्येऽपि निषेधाशु-
मित्तव्याश्रुतवप्रयोगस्य विरुद्धो निवेगः । इति प्राप्ते,
शापान्तरे 'सूत्ररणा च' इति पाठे त्रिनिष्प 'सूत्रान
शाना च' इत्यस्यैव विधिदर्शनात् उभयोरपि महती
विरुद्धेन निवेगः । संकल्पे, ४।३।१९.

० सूत्रिः स्वर्णा । के.

० 'सूर्याय सु०' इति रुद्रस्य न मन्त्रानम् ।
शौषे चरी । वा. २।१।१६।२४. ० सूर्यस्य अभि-
धानानि- सूर्यः, आदित्या, भास्करः, सविता,
विश्वरः इति । भा. १।०।१३।२५.

॥ सूर्यास्तन्यायः । यथा सूर्येऽस्नं गते सति
जातेश्वरानुचानादयः स्थेष्टानुसारेणाऽभिसरणपरम्वहरण-
सदाचरणादिसमयं श्रूयन्ते, एव मन्त्रेऽपि श्रेयमिति ।
अयं सर्वैरुत्तमैर्गते बौद्धमे अभिहितः । साहस्री.
६५४.

० सूर्यादिपदेन अस्यादिवदस्य अगत्या वाप. ।
सु. प्र. ८८३.

० सूर्यनास्तस्य शोषानुपलब्ध्या वापितरगतं न
सुकनस्युपपन्नम् । वैश्वानाथः १।१।६।१५ प्र. ८१.

० 'सूर्येव चार्धो सुपर्शुर्नैतोद्यो सुपर्शु
पर्शुका । उदयमेव जेमना मदेरु ता मे जरायवने
मरुणु ॥' (ऋक्सं. १०।१०६।६) । भूवायः नाम
कथिन् ऋषिः जगामवागिरावरणार्थी अश्विनो देवो
श्रुतवान् । तत्र सृष्टिः अदृश्याः स्रग्वाचनत्वात्
(परमं गमनम्) त अर्दन्तो तव मा सापु सृष्टो, अर्थात्
सृष्टो । आशयः (सृष्ट्या इति) छन्दसि द्विवचना-
देवा । तौ इव अयं च मममीनो अष्टाङ्गदहस्य-
स्याशुतो जर्भरी (च तारः पादाः द्वौ इतो शुशुवा
पुच्छ च इवशान्द्राणि । भूमौ यन्त्रतान् पञ्चत्वम् ।
यतो दृष्ट् । छन्दस्यः अस्याक्षर्य जकरः विमलेती-
कारथ । स्यापुत्रसामां अतिनयेन मनोरो । सुपर्शुतु
शत्रुनां शिवितारी । दुर्षं दिशाम् । औगादिक रूपम् ।
नैतोद्योय, निनेतोविचार्ययः । पचापञ्चत्तुं सामं

अम् । प्रथमादिवचनस्य आश्रयद्वन्द्वः । नैतोशा
इव बोधो इव सुपर्शुर्न इत्यस्यः । सुपर्शुर्न रर-
मागौ । स्वरेः औगादिकं रूपम् । प्रथमादिवचनस्य
ईकारद्वन्द्वः । पर्फरीता पर्फरीती सोममानी ।
पर्फरीगादिकं रूपम् । प्रथमादिवचनस्य आश्रय-
द्वन्द्वः । उदयमेव जेमना मदेरु तातवस्य
निराश्रयः । तथा च प्राशुत्कालो इत्यनेन प्राशुषि
जातो । विभक्तेराश्रयद्वन्द्वः । उदयमेव इव तातवो
इव । जेमना- जेमानी उदयकालेन विषाहायाः
जेतारी । छन्दसं रूपम् । मदेरु मत्तो । उदयमेव
जेमना मदेरु तातवस्यिन श्वितो इत्यर्थः । ता तौ
मक्षिदौ युगा दे अश्विनौ । मे मम । जरायु जरा-
यमं रूपम् । मरायु मरणवर्मक शरीर अजरं जगामर-
रहितं सुष्ठम् । इति । कु. १।२।१।२५.

अथ निरुक्तं (१३।५) ' सूर्येवेति । द्विविधा
सृष्टिर्मरति भवो च इत्ता च, तथा अश्विनो चापि
मनोरो, चर्मरी मनोरो इत्यर्थः, सुपर्शुर्न हन्तारी । नैतो-
द्योय सुपर्शुर्न पर्शुका । नितोद्योय अपस्य नैतोद्यं नैतो-
द्योय सुपर्शुर्न उदयमेव जेमना मदेरु ।
उदयमेवेति उदयमेव इव रते साशुत्रे चान्तमते या ।
जेमने जयमने जेमना मदेरु । ता मे जरायु अजर
मरायु । एतच्छयुज शरीरं शरदमनीर्णम् ।' इति ।

० 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र मन्त्रानुवादी सृष्टि-
शब्दः न गुणविषयः किन्तु अर्थशब्दः । लिङ्गप्रकरण-
प्राप्तमन्त्रानुवादेन इत्युपधानविधित्वा । वि. १।४।१७.
० 'सृष्टीरुपदधाति' अत्र सृष्टयस्युदयस्युदयपरस्य
सृष्टिभन्दे स्वीकृतत्वात् मन्त्राय अविशर्मापिषयश्च-
क्षणे गौणवशेषः । काठ. प्र. ३. ० 'सृष्टीरु-
दधाति' अयं गुणकल्पनाया मन्त्रस्य विधिः । प्र. २०.
० 'सृष्टीरुदधाति' इति अयं अनुवादोऽयंवायः
न गुणविधिः । भा. १।१।२।२३-५. ० 'सृष्टीरु-
दधाति' इति वाक्येन सृष्टिपरवशेषः । वि. १।१।१७.
० 'सृष्टीरुदधाति' इति सृष्टिभन्दः भूमयुक्तेन
सृष्टयस्युदयस्युदय, एव इत्युक्तम् । अतिवचने ।

१।१।१७ * सृष्टिपु असृष्टिपु च सृष्टिशब्द । भा
१।१।१२।१४

* सृष्टयधिकरणम् । इदमेव भूमाधिकरणम् ।
(१।१।१२।२३-५ भा) । बाल पृ ५४

* सृष्टयधिकरणे (१।१।१२।२३-५) भट्टहोमे
श्वरेणोक्त 'सृष्टीरुपदधाति' इत्यत्र भाष्यकृद्भूत् नोप
धानमात्रविधि मन्त्रानुवादश्च किंतु उपधानमात्रविधा
वधि दोषोक्त विशिष्टविधौ मुत्पानां सृष्टिलिङ्गकानामिव
मन्त्राणां विधिप्रसक्तौ 'यत् सप्तदशोक्त उपदधाति'
इति वाक्यशेषात् गोण्या सप्तदशसंख्याविधि इति ।
(एतत् नारपर्यंत अनूदित न तु एतादृशी पट्टिस्तन
विद्यते) । बाल पृ ५४

* सृष्टिन्याय । (उद्यधत्प्रवृत्तमन्त्राणां बहुवत्वात्
'सृष्टीरुपदधाति' इति इष्टकासमुदायो गृह्यते । १।१।
१२।२३-५ भीको पृ ३०६४ 'भूमाऽधिकरणम्'
इत्यत्र अधिकरण इत्यर्थम् ।

* सृष्टिप्रलयौ इत्येते मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामा
ण्यात् । प्रतिसृष्टि च ऋतुलिङ्ग यामेन त्रुवनाम
प्रमाण-यापारखरन्वृत्तनिमित्यताप्रसङ्ग इति । वा १।२।
१।१० पृ १२६

* सृष्टिप्रलयौ । प्रमत्नान् सृष्टिप्रलयौ चित्पेते ।
अन नैयायिकशैशोचिकौ- त्रिविध वस्तुजात संप्रतिपद्य
चेतनकर्तृक तथा पटादि, संप्रतिपन्नचेतनकर्तृक-योमादि,
विमतिप्रत्यचेतनकर्तृक मदीरुहादृष्टगदि । तत्र तृतीय
राजपरवत्वेन सिद्धकार्यत्वक पक्षीहृत्वा बुद्धिमत्कर्तृक
कार्यत्वात्, पटात्, इति ईश्वर कर्तारमनुमापयति । तस्य
च परमाणव समवायिकारणम्, तसंगोपगन्ध असम
वायिकारणम्, शत्रुशब्दराज्या जीव रम्यो घर्माधर्मो
च निमित्तकारणम् । तस्यैकात्रे पुन ईश्वरेच्छा अदृष्ट च
निमित्तमाणात् परमाणुं कर्माणि उत्पद्यते । ततो
मिथ संयुतौ परमाणुं गद्युकारिप्रमेण शुभियाद्यव
यन्निचतुष्टयकारण्येते ।

न च परमाणूनां निरवयवत्वात् अवाप्यवृत्ति
परमाणुमयोगो न संभवतीति वाच्यम् । तत्र वाप्य
वन्नित्येतादृशश्च अस्तीति । तत्रैतदप्य अन्वयेतव्यम्

समवेन अवाप्यवृत्तिसंयोगस्तथापि परमाणौ नानुपपत्ति ।
निमित्तसूत्रादृष्टवैचित्र्यात् ईश्वरे-छात्र यक्रियावैचित्र्य
वशाश्च जराणुजाण्डजोद्भिज्जस्येदजमेद शरीरमारमते-
इत्युच्यते ।

इदमेव युक्तम् । अस्मत्त च । परतु एतावान्
विशेष - इच्छाया कार्यमात्रजनकत्वे न किंचि मान-
प्रसिद्धि । न च आमनिष्ठप्रथनोत्पादन विना इच्छाया
कार्यजनकत्वम् । अचतेननिष्ठक्रियादिजनकत्व च नातु
भूतपूर्वम् । अत तादृशहेतुहेतुमद्भावकल्पनेन अस्यन्त
गौरवापत्ति । आद्यव्यकादृष्टहेतुकतया अयथासिद्धिश्च ।
अतो घर्माधर्मयोरेव विजातीयक्रियाजनकत्व नैश्वरेच्छा-
प्रयत्नादीनास्मिति । तेन ईश्वरेच्छाया तस्या कार्यजन
कत्वे च 'स ऐक्षत बहु स्थानं प्रजायेम' इति श्रुतिरेव
मानम्, तत्र च 'आरमन आकाश संभूत'
इत्यादाविव ईक्षति अदृष्टे लक्षणिक । इत्यल पल्ल
वितेन ।

ननु प्रत्ये किं मानमिति चेत्, न । कालकपाला
न्यवृत्तिप्रागभाव कार्यद्रव्यानां चारकायाधिकरणवृत्ति,
अभावत्वात्, आत्माहृत्य-योग्याभावत्वात्, इत्यनुमानेन,
घट कार्यद्रव्यानाधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिष्वसप्रतियोगी
भावकार्यत्वात्, शब्दत्वात्, इत्यनुमानेन च लण्ड
प्रत्यस्य पट, अदृष्टासमानकालीनत्वसप्रतियोगी, भाव
कार्यत्वात्, मुक्त्य-परहितप्राक्कालीनशानवत्, बुद्धि,
प्रागभावावसमानकालीनत्वसप्रतियोगिनी, भावकार्यत्वात्,
मुक्त्य-परहितप्राक्कालीनादृष्टवत्, सुरम्, ग धानाधार-
समपवृत्तिष्वसप्रतियोगि, जयगुणत्वात्, संस्कारजन
कानुभवत्वात्, आकाशावदिति व्यतिरिक्ता, एक
कालीना सर्वे परमाणव, समद्रोवायेयप्रन पश्या,
अरम्भकत्वात्, नष्टवननारम्भकत्वात् नष्टवननारम्भक
परमाणुवत्, दुःखसततिरित्य-तदुच्छिद्यते, संततिरिवात्,
प्रदीपसततिरित्य-तदुच्छिद्यते, संततिरिवात्,
प्रत्यस्य न सिद्धे । एव च तादात सप्रियवृत्ति
स्याद्द्वीराण वनहायेपवसितिरिवात् ।

अत्र जैमिनीया - उक्तानुमानं 'पटा तथा
पूपमकारणम्' इत्यादिमन्त्राद्भेदे अयातरमन्त्रव्यतिहा

यस्य रजन परधामीनि लौकिकसाक्षात्कारे विषयस्य लौकिकमनिरूपस्य च हेतुरत्यसिद्धये रजतोत्पत्त्यद्वीकार इति, तदपि पुराणव्यंशे लौकिकत्वेन रजततारो अलौकिकत्वेन दोषतारयज्ञोकारेण परस्मिन् । यत् रजतज्ञानरसस्य कार्यतायच्छेदकत्वे रजनरस्यैव कार्यतायच्छेदकत्वे लाघवमिति, तदपि अज्ञानस्य फारणत्वकर्मनमपेक्ष्य लघुभूतमेव । न च एव मधिष्ठानशान्तेऽपि भ्रमावसि, लौकिकतदभावसाक्षात्कारस्य तद्वत्तायां प्रति प्रतिपद्यन्ते । 'माया तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतेषु स्वामिसृष्टिविषयत्वेनाभाषणस्य दोषपरत्वेन नान्यथापत्तौ विरोधः ।

केचित् तु परमात्मैव स्वेच्छया परमाद्यत एव शोभादि वायति । 'सदेव सांभेदमत्र आसीत्, तदेच्छन्, बहु स्थां प्रजायिष्ये' इति, 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशा समूह' इति, 'पुरुष एवेदम्, नेह नानोऽस्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतयोऽप्येवमर्थं प्रकटयति ।

अत्र हि आश्रयधुतिद्वयेन आत्मनस्तद्रूपत्वेन प्रागत्र स्थितस्य बीजस्य हेतव्यं व्योमादीनां च दृश्यत्वेन तत्कार्यतमुक्तम् । अत्रश्रुतिद्वयेन धर्मिभेदाभावा उक्तं । नातातामस्य दृश्यत्वेन स्तव्येन ज्ञातस्य एकत्रोपपन्नं । यानि तु 'आमैरेव सत्यं, इतो मायाभिः पुरुषस्य ईयते' इत्यादिदिग्दर्शकस्य सिद्ध्या तत्रासत्त्वात्तद्विभक्तितादा मायासाक्षात्कारमिति, तानि अस्मान्निवृत्तमेव प्रतिपादयति । अत्रागो वा अये गोअक्षेभ्य इतिवत् । एतेषामपि मुद्राण्युत्पत्त्यजननायतया पैरायजननायतया च प्रसङ्गात्सत्त्वात्परमात्मैतत्त्वात्प्रतिपादकतयाऽथवात्तस्य बुधत्वात् । विरह्य चैतन् 'वाचारम्भण विचारो नाम धेयं मृत्तिकयव स्यात्' इति श्रुती । मृत्पण्डभावेन सत्त्वात्तद्विभक्तितायत्परादिज्ञानमिदं आत्मज्ञानेन तस्यैव सत्त्वात्तद्विभक्तितायत्परादिज्ञानमिदं । यद्यपि व्यासभेषेण न ज्ञानं तदपि सत्त्वात्तद्विभक्तितायत्परादिज्ञानमिदं । तच्च प्रसङ्गस्य सत्त्वात्वे उपपन्नं । न हि स्मृत्पण्डना अस्मत्स्य ज्ञानम्, वासपिवात्तद्विभक्तितायत्परादिज्ञानमिदं । अत्र सत्त्वात्तद्विभक्तितायत्परादिज्ञानमिदं ।

निरीश्वरसात्त्वान्तु प्रकृतिरचेता सत्परब्रह्ममो-
गुणात्मना प्रधानाब्दवाच्या चेतनारतनामुपभोगाय
महदादिनिशोपपन्नरूपेण परिणमति इत्याहुः ।

सैश्वरसात्त्वान्तु प्रकृतिरेव अनिच्छाऽस्मिताराग-
द्वेषाभितिप्रेषकत्वेनार्थमविषयाकाशाये अपरमृष्टं सर्वं
व्यापिनं पुरुषाब्दवाच्यं ईश्वरमधिष्ठाय महदहकारस्य
तन्मायादिनमेष जगत् सृजति, श्रीजमिन् सस्कृतं क्षेत्रं
मधिष्ठाय अङ्कुरादिक्रमेण वृक्षादि । तस्मात् प्रकृत्यु-
पादानां सृष्टिं ईश्वरभित्तोपपन्नत्वात्तद्विनीरमोग्या ।
प्रकृतेरेकेऽपि भोक्तृत्वात् भेदान् प्रसङ्गमिति शोषयति ।
औपनिषदास्तु एकारम्यनादा सादृश्यत्वेन

व्यापयेथा । एत नानाव्यतिषेवाश्च । एतदभिप्रायेणैव
'विद्याविनयपयत्र ब्राह्मणे गपि हस्तिनि । पुनि चैव
श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनः ॥' इति, 'इदो
मायाभिः पुरुषस्य ईयते' इति च ब्रह्मस्य । येऽपि
मुक्तारतना ईश्वरेण सह एकरूपत्वात् तेऽपि अन्यन्त
सांभेदेन वैलक्षण्यमायैव वा उपशान्दनीया । 'यदा
पदप पदवति रुक्मना कर्नात्मीया पुरुष ब्रह्मणेनिम् ।
तदा विद्वान् पुरुषवापे विधुय निम्न्या परम साभ्य
मुपैति ॥' इति श्रुत्या परमसांभोक्तं । 'इदं ज्ञानं
मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता । सगऽपि नौरत्तायन्ते
प्रत्ये न व्यथन्ति ॥' इति भगवद्वाक्येनापि
सांभोक्तेः ।

न च 'ममैवागो जीवगेके जीवभूत सनातन'
इति भगवद्वाक्यस्य 'भेदस्य जनके ज्ञाने नामात्म-
निकं गतं । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमगतं क परि-
धयति ॥' इति पुराणवचनस्य च अनुपपत्तिः, तयो
स्वामिभूत्यभावात्तद्विभक्तितायत्परात्तद्विनीरमोग्या
व कर्ता भोक्तृ । परमात्मैति वास्तुनो देहे-
ऽस्मितं पुरुष पर ॥' इति मरदर्शनस्युपपत्तेः ।
तस्मात् प्रकृत्युपादानोऽयं प्रसङ्ग इत्याहुः ।

तदपि न, प्रकृतेरकरुणतया हेतुवैलक्षण्यभावेन
नरपदादिरूपतयाप्यैतत्प्राधान्यमुपपत्तं । शेषसादृश्यत्वात्

वैलक्षण्यं इत्यपि आद्यस्य कार्यसंगति, पानितया प्रकृतौ विलीनत्वेन आरक्षणत्वात् यदुक्तमशक्यम् ।

कुतो वा प्रकृत्या महदादिविकारात्मकः ? ईश्वरे च्येति चेत्, तस्य अपालातमत्तनामधैच्छाऽनागतत्वं । किञ्च प्रलये प्रकृतिमात्रस्य आत्मना च निर्विशेषाणाधन-स्मिन्नात् धर्माधर्मयोश्च अस्त्यकरणधर्मतया तदानीम-भावात् पूर्वजननि कृताक्षमेषाना कृतमहापातकाना च विशेषेण न स्यात् । न च अवतः शक्तिपात्नादेः उपात्ति नाशयोः अदर्शनात् (सतः) नियतेत्युत्तिदर्शनाद्य उदात्तनाशयोः आविर्भावतिगोचारात्प्रत्यक्ष शक्त्यात्म नाऽऽस्मिन्धर्मधर्मवशेन धैविश्वोपपत्ति इति वाच्यम् । मूलिकाऽऽकपात्प्राप्तौ, घटस्यत्वम् अनुप लब्धिमाधिनसाम् । ' नासन्नो विद्यते भावः ' इति तु ' न त्वेवाह नापु नाम ' इति नियतप्रतिपादनोपपत्त्यात् आत्मसाधनम् अनुत्पत्तिविनाशधर्मैः प्रविवादकम्, न तु सर्वस्य कार्यजात्यम् । अस्तु वा कारणत्वेना अवस्थान तथापि मुद्रात्मनाऽऽखिलवश्यादिना उदग्रहणार्थमभवत् प्रकृत्याः मनाऽऽस्मिन्धर्मधर्मधर्ममपि न वैविध्यमभवत् । यदि तु सृष्टिप्रलयपरपरम्परा अनादितः शब्दाना अना शर्थवद्भवाना वेदाना नियता चाश्रय ' सर्वेषा चैव नामानि कर्माणि च वृथवृत्तुष्टम् । वेदसम्बन्ध एवदौ पृथगर्थश्च निर्ममे ॥ ' इति बचनानुरोधेन एतत्पूर्वक तुल्यनाम वश्यात्प्रकृत्याऽऽस्मिन् अद्वैतिकत्वे, ' अष्टाशीति-सहस्राणि सप्तशतवत्सराः ' इति बचनानुरोधेन वा अनेकपूर्वका तादृशसृष्टिद्वीक्रियते । तथापि प्रकृतेश्च दानदशासमतात् अनुपादाननिर्माणासमतात् सोपादान लक्षिदि इति सद्यः । मणि. पृ ४५-५३.

• सृष्टिप्रलयौ यथा अत्रत्ये तथैव अनारिक्काल-मास्य भवतः । समस्तजगत् सृष्टिप्रलयौ तु न समभवत् इति मीको. पृ १७३३ ' जगत् अगादि । न च तस्य कश्चित् क्षणः ' इति मिदौ श्लोकसिद्धि-द्वेषम् ।

• सृष्टिप्रलयमयाह अनारिः- वैशेषिका आहुः, अनारिः सृष्टिप्रलयमयाह । ब्राह्मणानेन वर्षेद्यवन्ते

भगवतो महेश्वरस्य समस्तजगत्सर्वत्रैः भवति, तदिच्छावदीश्वरस्यसंयोगात् परमाणुषु विभागकर्माणि व्यपद्यन्ते । तैश्च सर्वेषु मिथो विभक्तेषु यावत् द्रव्यक सार्वायविनाशात् परमाणव एव केवला, पाशियाप्य-तैः प्रशासनीयाः व्योमकालदिशात्ममनासि च भव-तिष्ठन्ते, धर्माधर्माश्च तावन्त काल ईश्वरेच्छाप्रतिबद्धाः फलप्रयच्छन्तः तेषुनेषु आत्मसु भवतिष्ठन्ते । पुन-स्तापति काले गते तस्यैव भगवतः कर्मोत्तमोद्यत्या-नात्मनो दृष्ट्या अनुकम्पापरकस्य सिद्ध्या भवति । ततः सिद्धसावदीश्वरस्यसंयोगात् परमाणुषु कर्मोत्पत्ते-तदनात् मिथः सद्युक्ते तैः द्रव्यकालिकेण पृथिव्यादय आरभ्यन्ते । ततः तदिच्छाजगदेव अग्रगण्यप्रतिबन्धे-अभि-व्यक्ततामर्षे. निविधे. कर्मभि. निविधानेनवर-परमादिमदभिन्न भूतजगत्प्रामाण्यते । ततः स एव महेश्वरो धर्माधर्मप्रतिपादानाय वेदान् सुवति । तद्वैव प्रतिसर्गो अन्येऽन्ये च वेदाः । प्रमाहृतसु वेदाः सृष्टिप्रलयश्च अनारिः । कर्ता च महेश्वरः अनारि-रेव । इह च परमाणूना उपादानाकात् नातुपादानसं-सृष्टेः । इति । रत्नाकरः पृ ६१६-६१७.

• सृष्टिप्रलयवादः -- समस्तजगदाद्यसृष्टिप्रलय-चनन अर्थवादः । अत्रत्य च स्वाध्यायविषयध्यायितस्य उपनिषद्भागस्य प्रयोगनसदर्थपत्त्या बन्ध्या । तेन दैव-प्रकाररूपनार्थोऽय सृष्टिप्रलयवादः । समस्तपुरुषकारा-भावेऽपि सृष्टिकाले दैवसंज्ञेन सर्वं प्रवर्तते, प्रलयकाले च सद्यपि पुरुषकारे दैवोपरमादेव उपरमति, तस्मात् धर्मानुष्ठाने एव अर्थाय इत्येतत्पर सृष्टिप्रलयचननम् । रत्नाकर. सद्यःवाद्येपरिहारो ११२.

• सृष्टिप्रलयविषयस्य तर्कस्य धर्मोपयोगिता-- सति भवति वा पुरुषसत्ते दैववलेन कार्यं प्रवर्तते दैवोपरमे चोपरमति । सृष्ट्यादौ च पुरुषसत्तामावेऽपि दैवतात्वात् जगदुत्पत्ते प्रलयकाले च सद्यपि पुरुषकारे दैवोपरमे जगदुत्पत्तने, तस्मात् दैवस्य अधिकः पुरुष-त्वात् प्रभाव इति मतम् श्रीनस्मात्तर्कानुष्ठाने यति-तय इति कथमात् । सु. पृ १३२.

● सेचनपर्यूहणादीनां अनुष्ठानं सायुक्ते गले-
वात्साम् । १०।१।३।१७४. मीको. पृ. १५३६
' गलेवात्साम् पर्यूहणादिप्रकाराणामनुष्ठानम् ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सेचनो यो घर्माथं तस्य दृष्टस्य विश्वजिति
अदेयत्वम् । ६।७।५।६. मीको. पृ. ३६८८
' विश्वजिति घर्माथंसेचनः शूद्रो न देयः ' इत्यत्र अथि
करणं द्रष्टव्यम् ।

● सेवा राजतुले क्रियते । वा. ३।४।९।२६.

● सेचनयोर्दृष्ट्यायः । यथा सेचनपरिष्वेप उदकं
प्राप्त उदकमेवानुलिखते, एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री.
७४५.

● सोपानारोहणध्यायः । यथा हि येन क्रमेण
सोपानमारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततः अररोहन्तीति
लोके प्रसिद्धम् । साहस्री. ४५.

● सोपानारोहणध्यायः । ' आरोहणं स्वात्मोपा-
नम् ' इत्यमरः । यथा प्रासादमारुह्युर्मण्डपदोदुमश-
वनुगन् पूर्वपूर्वां वंशा परित्यजन्तुचरामुत्तरा च आरोहन्
क्रमेण प्रासादमारोहन्ति, तथा स्वात्ममूत्रमपि ब्रह्मशाना-
दत्यरहितमिवापन्नमारोहन्ते ऋतुकामः सहाहा शत्रुम
शक्यनुगन् उच्यते चारात्मणुद्रया पूर्वपूर्वैर्मत्वधीवाघन-
क्रमेण प्ररञ्जोपयाम शिरं अर्द्धं चतुर्थं आरमत्वेन
जातानीति भावः । साहस्री. ४४.

● सोमः अदृश्य एव । स न युतश्चिद्धर्मन् गृह्णाति ।
भा. ८।१।३।१. ● सोम अयक्तचोदनः । तस्मात्
सोमे ये एव घर्मां विधीयन्ते ते एव भरन्ति, नाग्ये ।
तुप्. १०।१।१।१. ● सोमः अशक्तचोदन । व्यक्त
चोदनाय च द्रव्यदेवतापरम् । भा. ८।१।५।१०.
● सोमः एरुच्यत इत्यो आस्त्येव, िन्तु नानाउदरुक्कः ।
वि. ३।२।१९.

[' वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ' (५।१।३।५-९)
इत्यधिकरणाययभूतानि ' सोमश्चैकेपां० ' इत्या-
दीनि चत्वारि सूत्राणि तत्रेन (मीको. पृ.
३३५) संमर्हंतुं योग्यान्वपि प्रमादात् न

संगृहीतानि । तानि प्रथममूत्रवर्णानुक्रमानुरोधेन
अत्र संगृह्यन्ते ।]

● सोमश्चैकेपांमग्न्यावेयस्यस्तुनक्षत्रातिक्रम-
वचनान् तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् । ५।४।
३।६।।

यद्यपि आधानं कृत्वा ततो दर्शपूर्णमासेष्टिः कर्तव्या
ततो यथाकालं सोमः इति आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं वच-
नादस्त्वेष तथापि एतेषां केपाचित् शालिना आधानो-
त्तरं इष्टिः प्राक् सोमः स्यात् आधानोत्तरं आदौ सोमः
तत्र इष्टि इति । चकारः वैकल्पिकसमुच्चयपरः । कुतः ?
सोमपूर्वत्वं अग्न्यावेयस्य आधानस्य तदन्तेन तदन्तत्वेन
सोमान्तत्वेन हेतुना सोमस्य आधानानन्तर्यं गृहीत्वा
इत्यर्थः । ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनान् सोमकालस्य वच-
नत्वादेः ऋतो, वृत्तिकारदेश नक्षत्रस्य, अतिक्रमः उत्तो
वचनेन ' यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निनादधीत भुंतिं प्रती-
क्षेत् नक्षत्रम् ' इति । सोम आधानानन्तर्यमात्रे तु
ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनं अनर्थकमेव स्यात् । हिशब्दः
एवार्थकोऽत्र । तस्मात् सोमपूर्वत्वं । तदन्तेन इत्यत्र
तदर्धेन इति पाठे तदर्धेन पूर्वपक्षिद्धार्धेन योगे काल-
घातक वचनं अनर्थकमेव स्यात् इत्यर्थः (युक्तौ) ।
तदर्धेन अथवाहितोत्तरकालवाचिना यक्ष्यमाण इति
नृदा युक्त वचनं अनर्थकं स्यात् । यदा अद्यतन-
प्रविष्ट्यकालवाचिना लृदा युक्तं वचनं अनर्थकं विरुद्ध
स्यात् इत्यर्थः (श्रुतुद्धले) । तस्मात् आधानादान-
न्तर्यं सोमस्य ।

तदर्धवचनाच्च, नाविशेषात् तदर्धत्वम् । ७।।

आधानोत्तर आदौ सोमः ततो दर्शपूर्णमासौ इति
आधानस्य सोमपूर्वत्वं इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह ।
चकारः समुचये । ' य. सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत ' इति
वचनं सोमार्थमेव । अग्न्या हि सर्वैरपि अगो
यक्ष्यमाणः अग्निमाधत्ते सोमेन च अग्निदोत्रादिभिश्च ।
तत्रश्च सोमार्थतस्य अग्निदोत्राद्यर्थत्वस्य च अविशेषात्
विशेषाभावात् तदर्धेन विशेषतः सोमार्थेन न स्यात् ।
वियते च वचनं सोमार्थम्, तस्मात् इदं वचनं

आधानस्य सोमायैतं व्रवीति । तस्मात् सोमाधानयो-
रानन्तर्यामि वचनम् । इति सोमपूर्वत्वम् ।

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां काल-
निर्देशादानन्तर्यान् विशङ्का स्यात् । ८ ॥

आधानस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा विकल्पेन इति
सिद्धान्ते युक्त्यन्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । चकारः समुच्च
यार्थः । आनन्तर्यात् अपश्यमाणस्य आधानानन्तरमेव
यः सोमेन न यश्चते तस्य, पवमानहविषा पवमानेष्टीना
कालस्य निर्देशात् 'यः सोमेनापश्यमाणः अग्निमादधीत
न स पुरा संवत्सरात् हवीषि निर्वपेत्' इति ध्रुव्या
पवमानहविःकालनिर्देशात् विशङ्का स्यात् सोमपूर्वत्वा-
भावायक्ष्य शङ्का सद्यः न स्यात् । विद्यन्नेत्र ननयेकः ।
ध्रुवी अपश्यमाणपदेन आधानादनन्तरमेव यो न
सोमेन यश्चते इत्युक्तमित्यर्थः । तथा न इष्टिपूर्वत्व-
सोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः सिद्धान्तः ।

उष्टिरयक्ष्यमाणस्य, तादृश्ये सोमपूर्वत्वम् । ९ ॥

पञ्चमादिभिः अष्टमान्तेः स्यैः सिद्धस्याविशरणस्य
प्रयोजनरूपनार्थमिदं सूत्रम् । एवं च सोमेन अपश्य-
माणस्य यः इदानीं सोमेन न यश्चते तस्य आधानोत्तर
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धया । तादृश्ये आधानस्य सोमा-
यैतत्वे तु सोमपूर्वत्वमेव । य. सोमेनैव आदी यश्चते तस्य
आधानोत्तरं दर्शपूर्णमासाभ्या प्रागेव सोमः कर्त्तव्यः
पश्चात् दर्शपूर्णमासेष्टिर्भविष्यति । के.

- सोमः चमनिभिर्मिशयितायः ज्योतिष्टोमे । १।१।७।२२.
- सोमः दर्शपूर्णमासाभ्या प्रागूर्ध्वं ना, सोमनिष्काराम्बु गयादय. एकहाः ऊर्ध्वमेव । तुप्. ५।१।९।१६.
- सोमः दर्शपूर्णमासोत्तरकालः कर्त्तव्यः इति विधीयते । ४।३।१५।३७. मीन्द्रो. ५. १७७९ 'ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तरं कर्त्तव्यः' इत्यय अधिष्ठाने द्रष्टव्यम् । • सोमः दशमुष्टिरिति भुदः । भा. २।२।६।१९.
- सोमः नैव याग षाषनम्, किं तु तदुत्पलक्षितो रथः । स चाग्निष्टिष्टः पूर्वीकृत्यापि । तन्मावाति रूपमेदः । या. ६।३।१।११९.
- सोमः निलः । सः राजन्वैदेष्यव्रजानचमसमात्रा-

विशङ्कनोऽपि प्रहचमसान्तेरेषु समान्त् नित्यः ।
तेन घर्माः तं न व्यभिवरति । ३।६।१३।३६.

- सोमः पवमानेष्टि-प्राच्यपशु-अग्निहोत्राणि वृत्वाऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्त्तव्यः । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं (तथा) नाच्यपशुः सोमाद्गतद्रव्येति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निस्तकारत्वात् भवन्त्येव । अग्निहोत्रं तु गालि । तुप्. ५।१।३।६.
- सोमः पञ्चममस्य प्रकृतिः । वि. ३।६।१३.
- सोमः मूलप्रवृत्तिः । ८।१।३ बर्णिकं २, • सोमः, य. पूर्वं प्राचीनवंशे संस्थापितः, स वैशर्जनहोमोत्तरं हविषाने प्रणीयते । ५।१।१४.
- सोम. यज्ञनिचोदनः । भा. ८।४।५।१२, • सोमः । यागानेवाग्निष्टोमे सोमः तावानेव उक्थ्यादिषु अपि सत्यामु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरय सोमो प्रहीतः । पियर्वा इति पर्वसख्यामित्यमान् ... । विप्रवृष्टपर्वं सोमो प्रहीष्यते (उक्थ्यादिषु) । अपि च तृतीयवचने अशुरेकोऽमिपूयते । तस्य प्रमाणं च नाम्नातम् । तमनेरुपर्याणं स्यूल्यवर्णं च प्रहीष्यति । तेन प्रदेय-विशुद्धिर्भविष्यति । ३।३।१।३०, ३१. • सोमाः ये चमणैः प्रहेश्य युगपद्व्यन्ते तेषु ' उक्थया यत्र सोमानाम्' इति मन्त्रः । ' उक्थया यत्र सोमस्य' इति एवञ्चान्तमन्त्रस्तु केवलमहङ्करणक-होमे एव । संकल्प. २।३।११. • सोमाः वपट्कार-समाख्यानिमित्तमथार्थं सदसि आनेत-या. । धा. ३।५।१।३२. • सोमं ' एकहायन्वा प्रीणानि' ज्योति-ष्टोमे । वि. ४।१।१०, • सोम प्रीतं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशे आनयति । ४।२।१३. • सोम दक्षिणे हविषाने (शकटे) आशादयति । भा. ३।७।१. १६, • सोमं न आग्नेयं अग्निपारयति । ८।१।३।६, • 'सोमं यदि न विन्देत पूर्णाकानमिपुणुशान्' । ३।६।१५।४०. • सोमेन अनुष्टिष्टये तद्वने चाष्ट-दोषाभावे प्रयथेनैव सद्यभोजनार्थं एतन्नेष्टेयस्य सत्तेः अनुष्ठानस्यो भवति । या. ३।५।१।७।४३. • सोमेन आधानमन्त्रमन्त्रयश्चमाणः पुग संवत्सरात् पवमान-दधीषि निर्वपेत् । भा. ५।१।३।८. • सोमेन आधान-मनन्तरं यश्चमाणः ऋतुं नद्य च न प्रीषेत् ।

ऋतुनक्षत्रप्रतीक्षामागोऽन आधानविपयक. इति सूत्रं
 मारुतस्यै वृत्तिश्च, सोमेनविपयक अथ 'सोमस्य ऋतुं
 नक्षत्रं न प्रतीक्षते' इति वार्तिकं तन्परतत्त्वं च । के.
 ५।१।३।६. ● सोमेन उचिष्ठया न भवति इति श्रुतेः ।
 भा. ३।१।२०।१२. ● सोमेन विष्णुः शत्राणां परिप्लु-
 पाशेण । संकल्पे ३।२।१९. भीमो, पृ. १८३१
 'ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्णुः यात्राणम्' इत्यत्र अधि-
 करण इष्टम् । ● 'सोमेन यक्षमागोऽमीनाऽधीत'
 'नर्तुं नृतेन च नभनम्' इत्यनेन 'वगन्ते वरुन्ते
 ज्योतिषा यजेत' इति विहितस्य सोमकालस्यैव ग्रह ।
 आधानकालशक्यत्वं अथवायवेन सिद्ध एव । वि.
 ५।१।५. ● 'सोमेन यक्षमाग.' इत्यनुवादीय-
 पत्तिः ऐन्द्रवायवाग्ने इति नृत् । भाट्ट. ५।१।३.
 ● 'सोमेन यजेत' अत्र न्यूनम्यादिवार्थविपयत्वं
 कर्तव्यं लक्षणा दोषः । बाळ. पृ. ३. ● 'सोमेन
 यजेत' इति इन्द्रस्य नियमविधिः । वि. ४।१।९.
 ● 'सोमेन यजेत' इति यज्ञतः अर्चुस्य कर्मणो
 विषयकः न तु ऐन्द्रवायवेन यज्ञानि इत्यादीनां कर्मणां
 मनुष्यास्य अनुवादकः । भा. २।१।१।१७-२०.
 ● 'सोमेन यजेत' इति विद्यते याग । तुप्. १०।
 १।२।३. ● 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो
 विधीयते । १०।१।९।२३. ● 'सोमेन यजेत' इत्यत्र
 अपविद्यायैनामवेकहवनानां चर प्रसिद्धार्थज्ञानेन लक्ष-
 णाऽऽश्रयण इत्यभिप्रेय 'सोमश्रयता यागेन'
 इति मन्त्रयैरुत्थणा स्वीरुता । वि. १।३।२. १।४।२.
 ● 'सोमेन यजेत' इत्यत्र देवता अथवा । ८।१।५.
 ● 'सोमेन यजेत' इति करणं तृतीया कारकविमक्ति-
 र्वा विनियोगी भूतिः । बाळ. पृ. ८५. ● 'सोमेन
 यजेत' । षडभूमीविमति इति च प्रकरणे परिमाण
 भूम् । अत्र. 'सोमेन यजेत' इत्येवद्वयमेव
 विधीयते दगमुष्टना सोमेन यजेत इति । स च नियत-
 परिमणेनादकनाम्नियुत । या. २।१।६।१९ पृ. ५२०.
 ● 'सोमाय मनश्चतये इयामक चर निवेदेत्' इति
 नागावीर्ये इतिार्थं हविः । भा. १।१।३।१।१५.
 ● सोमान् ऊर्ध्वं त्रिगुणैश्चाप यौगन्दी, प्राक्सोमान्

एकगुणैश्चाप । १।०।१।८।६२, ● सोमान् ऊर्ध्वं
 नागात्पदिक् ग भागिशादय न प्राक् । ५।१।८।२५.
 ● सोमान् प्राग्धर्मैर्मिति खानायविकापाणा न नियमः ।
 भाट्ट. ५।१।८. ● सोमान् प्राक् पूर्णम.सगणे
 अग्नीषोमीय. पुरोडासो न कर्त्तव्यः । किं त्वेक एव
 आग्नेय पुरोडासः । उवाचुयाजन्तु अस्सयेन । तस्य
 देवता तु सोमान् प्राक् अग्नीषोमरूपा न कर्त्तव्या ।
 वि. १०।८।१९. ● सोमान् प्राक् ज्ञादणैः उवाचु-
 याजाऽय न कर्त्तव्यं प्राजापय वैष्णव वा वर्तयामिति
 तस्य सोमादुरस्यो न दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।१।६।
 १९-२१. ● सोमैश्वर्यः सस्य. उत्तरप्राजापत्याङ्ग-
 प्रयोगो याजपेये । १।१।३।१५।४८-५४. मीमो.
 पृ. ३४८५ 'वाजपेये सर्वसोमोत्तरप्राजापत्याङ्ग-
 प्रयोगः' इत्यत्र अधिकरणं इष्टम् । ● 'सोमस्याग्रे
 वीहीत्यनुयज्ञति' अत्र यज्ञिभूत्या उपस्थितस्य यागा-
 न्तरस्यैव सोमशगेत्तरनागिनिष्ठस्य विधिः । संकल्प.
 १।१।१. ● 'सोमस्ये वीहीः' इति मनः प्रचान-
 भूतद्वारविधिः । बाळ. पृ. ६८. ● सोमस्य अन्तरे
 एका गा दक्षिणा दद्यात् । दोहे पञ्च गाः दक्षिणा
 दद्यात् । भा. १०।३।१५।५९. ● सोमस्यापूर्वेऽयम् ।
 'सोमेन यजेत' इति । वि. २।२।६. ● सोमस्य
 अस्वमुत्पन्नात् वास प्रच्यवीनामग्नेन वेनचित् क्रये
 सिद्धे दीप जि वचननामस्योन् वीषमानानि तस्यैव
 आननस्य सुनरात्ममतिं युवन्ति । खाननात् व्रीतः
 सोम. अस्त्युदवपती मरति इति गात्रार्थो निज्ञासते ।
 वा. ३।३।१।२४. ● सोमस्यैव वाजिनस्य अपि
 अनुनयवृत्तयोऽस्ति । स च सिष्टश्रुतः । संकल्प.
 १।४।२. ● सोमस्योवाहरणं मानं च येनापि सापेनेन
 न कथं किंतु 'वाहमि सिनोति, वाससा चोगा-
 नहरति' इति वाजमेव काशमिति । वि. १।०।६।
 २०. ● सोमस्य कालविशेषायाः 'नतुं प्रवीक्षेत्र
 नक्षत्रम्' इत्यनेन, न तु आधनस्य । भा. ५।४।५।
 १५-१६ ● सोमस्य यज्ञादाणस्य मीषमानस्य वैश्वदेवं
 'इन्द्राय त्वा वसुमेने' इति प्रहणमन्वादावकम्पते ।
 वि. ३।२।६. ● सोमस्य जगतीन्द्रस्यैव च्युतप्रहणम-

वस्ते माप्यन्ति वृष्टस्तोत्रे आश्रयणाय यम् । १०५।१५ ।
 • सोमस्य दशपूर्णमासोऽथवा सादर्यं नास्ति अश्वत्-
 चीदन्तरात् । द्रष्टृ. ८।१।३।५, • सोमस्य द्वौ कालौ
 प्राग्दर्शपूर्णमासयोर्भवेत् च । ५।८।३।६, • सोमस्य
 प्रतिनिधि. धौत. पूर्वाभाः । ६।१।१३।३। सीको.
 घृ. २६।२३ • पूर्वाभा. सोमस्य प्रतिनिधि धौत. '
 इत्यत्र अभिस्वरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य प्रदेयप्रवृत्तित्वे-
 नेऽप्यस्यता । सु. घृ. ७९७. • सोमस्य सूक्ष्मात्मनो-
 षुष्टतोत्रे, श्रुतावत्तम् । वि. १०५।१५. • सोमस्य
 मक्ष. एकत्रये प्रथम होतृवेष । ३।१।३।३६-३९.
 सीको. घृ १७९२ • ज्योतिष्टोमे एकत्रये • इत्यत्र
 अभिस्वरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य मज्जं सदसि मयति ।
 वि. ३।५।६.११. • सोमस्य मान उपानहरण च
 वासुधा फलंये ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०।७. मीको
 घृ. १८३३ • ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपाहरण च
 वासुधा फलंये ' इत्यत्र अभिस्वरण द्रष्टव्यम् । • सोमस्य
 रथतरुमन्ते पेरुत्तवायाम् । वि. १०५।१५.
 • सोमस्य विद्वधे न चोयते क्रमशोऽपते । भा ३।७।
 १५।३।१. • सोमस्य श्रुत प्रतिनिधिः पूर्वाभाः ।
 ३।६।१५।६०. • सोमानामिष्टिपूर्वत्तमाज्ञातम्, 'दर्श-
 पूर्वाभास्यमिष्ट्या सोमेन यजेत ' इति । भा. ६।६।
 ५।३०. • सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यमचार. । माहृ
 ११।१।१४. • सोमाना सूत्रमकृत्विज्योतिष्टोम. । वि
 ८।१।३ वर्णक २. • सोमे आश्रयण्यं घनं वत् ।
 भा. ७।३।८।१९.

॥ सोमे आमिचिर्त्तुके उत्तरवेदिपुराणासि-
 द्वयस्यैव एकविंशतिस्यैऋषुणाता च समुषयः ॥

उक्तत्रये च योत्तरकर्त्तानाम इति प्रथमोमानाम
 त्रिदोषेण ग्रहणात् सर्वांश्च पुराणसिद्धयम् । इति प्राप्ते,
 ' पुनर्गन्तु या एतदिकथने पुनर्वा एतत्प्रयान्ति यदेवा-
 मिष्टिन् सोमेन यजेत तदेवा एकविंशतिस्यैऋषुणा
 वचनैः यामुपनिषत्वा यजेत ' इति वचनान्तरेण सोमे
 द्रष्टव्यं विधानात्, सामान्यवचनेन इष्टिपुनःप्रवृत्तेरेव
 पुराणद्रष्टव्यविधि पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु ' यदीष्ट्या • '

इति यावदेऽपि सोमस्य विभिन्न्य अद्यान्पर्याप्तुपत्त्यो-
 त्तरेवेदिपुराणासिद्धयस्यैव त्रिंशतिलोऽनुष्ठानामपि अमि-
 चिर्त्तुऋषोमे समुषयः । सोमान्तर्गतेष्विष्टिपुत्रा स्वक
 त्रिंशतिलोऽनुष्ठानाभ्याम्. इति । सूत्रार्थ. १।३।१२. • सोमे
 असीषोऽपि पशो विहितेरेवामश्रयणायै प्राकृता-
 द्वावतराणा न काय । २०।३।१।१-१२.

॥ सोमेऽन्यत्राद् भक्षो न विद्यते । ३।५।
 ६।१९॥

ज्योतिष्टोमे विद्यमाने सोमे हुने रोषमशो विद्यते
 न वेति सदेदे पूर्वपक्षवृत्तमिदम् । सोमे मशो न विद्यते
 अन्यत्रान् भक्षयित्वा. सोम. इति वचनाभावात् ।

स्माद्वाऽन्यार्थदर्शनात् । २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमरोषस्य नास्ति मक्ष. इति पूर्वपक्ष-
 निरासार्थो वा-दन्तः । स्वादेन मक्षः ' सर्वत. परि-
 हारमाश्रितं भक्षयति ' मक्षिताप्याविश्रान्तान् वृक्षि-
 गन्थान्तोऽन्यत्रये सादयति ' इति अन्वयार्थदर्शनात् ।
 नचन अन्वयार्थं सत् मक्ष द्रवयति इति अन्वयार्थदर्शनं
 हायुज्यते । आश्रितान्मभयान्नात् प्राक् तत्पान स्वमसा-
 कस्य सर्वतः समतात्, परिहारणीय भ्रामयितव्य इति
 परिहारणवित्तानार्थं वाच्य इति भाष्यानाय प्रथमतः प्राये ।
 द्वितीयपक्षस्य तु भक्षितान्, मक्षणेनैव आश्रितेन सोम-
 स्तेन आन्वयवित्तान् वधितान् यमसन्तु कुर्या दशिन
 देयस्यस्य अनसः सादयत्येव भवत्येव देवोपरोष्ये शच
 स्नात् सादयेत् इति विधानार्थ इति ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात्, तस्माद् यथोपदेशो
 स्थुः । २१ ॥

सिद्धान्तमन्त्रम् । पूर्वत्वे सिद्धान्तसाधकं अन्यार्थे
 दर्शनमुक्तम् । विधिमदन्नाथे तु एतत् सूत्रम् । हुमन्त.
 पूर्वस्माद्विद्वेषप्रदर्शनाथे । पूर्वत्वे यानि अन्यार्थदर्शनानि
 उक्तानि तानि वस्तुतः भक्षयित्वायुक्तानि वचनान्वये
 ' सर्वत परिहारमाश्रितं भक्षयति ' इत्यादिनि । स्वमस-
 कस्य सर्वतात् भ्रामणविसिद्ध भक्षय तद्वचन विदधाति ।
 भक्षयस्य अपूर्वत्वात् अन्यप्रमाणेनाप्यसिद्धतात् । तस्मात्
 भक्षयवचनसिद्धतात् यथोपदेशे येन ऋत्विजा यदेवताकं

पात्र यथा मशयणीय उक्त यचने तथा तथा ममणाणि
स्यु । सर्वथाऽपि अस्ति सोममश इति सिद्धान्त ।
वे

● 'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विन्दते' (३।५।५।
१९) इति साम-येन मशयिचार इत्वा विशेषविचारे
ऽय ('ऐद्रवायवे ह्र०' ३।५।५।१८ इत्यय) कर्तव्य
आसीत् । वा ३।५।५।१८ पृ ९९७ । प्रहचमसेषु
हवि प्रकल्पनमाने कृते यथा न सर्वहोम, तथा
'सोमेऽवचनात्' इत्यभिधिकरणे वक्ष्याम । ३।५।१।८
पृ ९९२ ● सोमे अविलामाने होमसदृश द्रव्य प्राप्तम् ।
तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्ते ईपरसदृश नियम्यते 'यदि
सोम न विन्देत पूतिकान् अभियुगुयात्' इति । भा
३।६।१५।८० ● सोमे आमिमास्त शस्य सवनीय
विकारे सोमयागानङ्गे न कार्यम् । भाट्ट ४।३।१२
● सोमे आग्न्यभागप्रतिपक्षस्य नित्यानुवादत्वेन, पक्षो
आग्न्यभागप्रतिपक्षस्यायैवाद्गन्म् । १०।८।१।५० मीको
पृ २५६० 'पापुकाऽयमागायाय' इत्यन अधिकरण
द्रष्टव्यम् । ● सोमे आतिथ्योपनमे लक्ष्यमान बर्हि
आतिथ्योपसदृशीसोमीयन्नित्यसाधारणम् । त्रिपि
म्यवसैवैवविधानम् । तत्र त्रिवभाणा घर्मा अपि प्रतिपत्ति
(दा६)वर्ज सर्वसाधारण । न तु आतिथ्यया बर्हिप
सवादानश्रान प्रयुज्यते अये घर्मा आस्तरणादिकार्यं च
उपसदृशीसोमीयाम्या प्रयुज्यन्ते इति । भाट्ट ४।२।११
● सोमे ऋत्विज सत्तदश । ३।७।१६।३२-३५
मीयो पृ १०५६ 'ऋत्विक्कशब्द यागीयसर्वैकर्म
कृत्यु न प्रवर्तते, किन्तु सत्तदगत्ये' इत्यन अधिकरण
द्रष्टव्यम् । ● सोमे एकस्यामे साधारणे संस्कर्तये न्यायेन
('सम स्वादधुनःसा' १०।३।५३) सनो विभागः
प्राप्नोति । तत्र अधिमग्य पीथमाने कदाचिदन्वेन पात
स्यमान विवेत् । तत्र अनुज्ञापन संघर्षति । त्वयाऽर्धं
पातय मयाऽर्धम् । कदाचिदह्रं अभ्यधिक न्यून वा
पिथेयम्, तदनुज्ञापनमर्हसीति । भा ३।५।१७।४३
● सोमे एत साध्यात् 'प्रीणाणि' इत्यादय संस्कार
विषय प्रवर्तते, एतमये तु चोदकेन । वि

३।६।१३ ऋ सोम ऐष्टिकधर्माणा नानिदेश । ८।१।३।
३-१० मीको पृ २५३ 'अतिदेशो न सोमे
ऐष्टिकधर्माणांम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमे
'कृण्वविधाणया ऋण्वयते' 'नीतमसु दक्षिणासु
चात्त्राले कृण्वविधाणा प्रारयति' । अन अन-यथासिद्ध-
प्रतिपत्तिविधिनादेव दक्षिणादानप्राकालभाविकण्डू-
यनमेव विधीयते । भाट्ट ४।२।७ ● सोमे ऋते वा
दीक्षासु वा यूप छिनत्ति । भा १।१।३।३३. ● सोमे
गार्हपत्यकार्याणि सर्वाणि शालामुखीये एव । प्राजहिते
तु पशुश्रयणमेव । सफर्षे ३।२।१३. ● सोमे चमस-
मश, इहो इहाप्रापिनादिभक्षाश्च सर्वे ऋत्विक्-
परिक्रमार्था इति पूर्वपक्ष । प्रतिपत्यसो भक्ष इति
सिद्धात । 'यजमानपञ्चमा सभूयेडा भक्षयन्ति'
इति यजमानस्यापि भक्षसद्भावात् । मशमानेन च
परिजवस्यासभवात् । सत्रेषु अपि प्रतिपत्तिरूपत्वात्
इहा-चमसादिभक्षा सत्येव । वि १०।२।९ ● सोमे
'तस्यैकस्य प्रयाजानुयाजाः' इति । भा ८।१।३।४,
तदीक्षणीयादीना सोमाङ्गमूताना कर्मणा ये प्रयाजानु
याजास्तोषा तदुच्यन्तचनम् । अङ्गाङ्गमपि च 'तस्य'
इति शक्यते वक्तुम् । यथा वाजपेयस्य यूप इति ।
८।१।३।१० ● सोमे दासिकवेद्यकरणम् । वि.
१२।१।३ ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टिकेषु कर्मसु
चोदकप्राप्त ब्रह्मवरण प्रतिपत्त न न कर्तव्यम्, आनत्यय-
मेव तत्, सोमिनेन च वरणेनानतोऽसौ तस्मात्
ब्रह्मवरण न कर्तव्यम् । ब्रह्मवरण दृष्टार्थम् । भा
१२।१।१८।३५-४१, ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टि
केषु कर्मसु चोदकप्राप्त होतुर्वरणम् । तत् पशुचवरणात्
प्रनितान होतुर्वरण कर्तव्यम् । अदृष्टाय तत् नानात्ययम् ।
१२।१।१८।३५-४१, ● सोमे दीक्षणीयादिसु ऐष्टि-
केषु दासिकामिसमि घनाभार । १२।१।१०।१९.
● सोमे दीक्षणीयोत्तर अग्नि लौकिके न संघटते किन्तु
सोमे समते एव लौकिकाना सफर्षे ३।२।१०
● सोमे 'प्रहस्य परिधीन् हारियोजन जुहोति' अत्र
न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणाद्भय तस्य उयोतिहोम
त्वेनेव स्वर्गादिरूपस्य एतत्सदृशत्वात् । भाट्ट ४।३।१२

● सोमे प्रायणीयादिपु दार्शिकं प्रथं नातुष्टयम् । १२।१।१।२०-२३. मीको. पृ. १८१८ 'ज्योति-
ष्टोमे प्रायणीयादिपु' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
● सोमे 'मैमात्रकणाप दण्ड प्रयच्छति' अत्र दण्ड-
विशिष्टदानस्योपयोगोपेक्षाया 'दण्डी प्रैमान्वाह'
इति प्रैपातुयचनार्थेऽनेन विनियुज्यते इति प्रैपातुयचनं
दण्डदानस्य प्रयोजकम् । अतो निरुद्धयश्वादी दीक्षा-
द्योपयोगाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानम् । भाट्ट ४।२।
६. ● सोमे य एतं धर्मा निधीयन्ते त एव भरन्ति
नाम्ने । ढुप्. १०।४।१।१. ● सोमे शोपमक्षा-
क्षित्यम् । ३।४।६।१९-२१. मीको. पृ. १८३६
'ज्योतिष्टोमे शोपमक्षयविविधानात् अस्ति शोपमक्ष.'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● सोमे सन्धियते मखर
मद्वरति स्वयञ्च । सा. १।३।५।८. ● सोमे समागनात्
अग्निप्रयत्नं सर्वस्वैवाहनीयस्येति पूर्ववत् । न सर्वस्य
किञ्चिद् एवैवस्वैवेति सिद्धान्तः । संकर्म. ३।२।११.
ॐ सोमे सुत्या संधिदिने एव ॥
सोमपाने दीक्षादिदैक्षान्ताङ्गानां कालभेदस्य वाचनि-
कत्वेऽपि शोनाहृतनस्य पूर्वसंधिदिनस्य एव वा दिना-
न्तरे वा करणमिति विषये प्राप्ते, संधिदिने एव
सुत्या सर्वां च्यात् । संधिजातस्याहवर्त्तेऽपि तदासित-
पूर्वापरकालयो. कर्मसंकरणस्यार्जनीयत्वात् । तत्रापि क-
षचनस्याध्ययस्यानात् तदेवदह 'विक्रमसंनिधातयो-
भ्यांलस्य तसंयोगस्य द्यवत् प्रयत्नं निश्चते' इति ।
प्रयुक्त कौपीनसंबन्धनं प्रयत्नमेवेत्युक्तं निरुद्धमण्डने-
लक्ष्यपूर्वसंधि शोमक्षेत् प्रतिपत्तिभयपूर्वसंधि । सोपसुत्या
प्रयोजकत्वेत्याह कौपीनसंभ्रुतिरिति । भाण्यहृतानु तु
द्वान्विग्राहकालानि सुवेण 'वदहरेण पुरस्तात् पश्चात्
द्वयते तददहरेणवसेत्सुतोभूते यजेते या पूर्वां शोर्णमासी
सा अनुमतिवोच्य सा यज्ञा' इत्यादिवचनेद्वावपि याग-
काल्येवेति पूर्ववत् प्रायव्यानेन सुंधेण शोर्णां प्रयत्नतः
कालद्विराग्रेष्वधर्माभावात् 'द्वयसा वै शंखरस्य शोर्ण-
मास्य.' इत्यादिविज्ञापिकेक एव काल इति सिद्धान्ति-
स्य । संकर्म. ३।१।६.

● सोमे शोभ्यन्तरी ऐष्टिकेः पार्श्वेरेव होमो न
शोभिकैः । भा. १२।१।४।१०-११. ● सोमे स्वरोः
यापदनुष्णस्याङ्गनं चारणं न तु अग्नीषोमीयाङ्गने प्रति-
पत्तिः । सोम. ४।४।१०. ● सोमेपु अतिदेश-
कराणि प्रहृणित्तिङ्गानि- अन्धककोदितत्वम्, अहर्गण
त्वम्, अहीनत्वम्, सखस्यम्, सखरसखस्यम्, निजा
विरा इत्यादीनि । घाल. पृ. ११९.
● सोमाङ्गेषु इष्टियशुपु दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यं
अहृष्टायेत्वात् । यज्ञवरणं तु न कर्तव्यं दृष्टायेत्वात् ।
भा. १२।१।१।३९-४१.
● सोमाङ्गेषु इष्टियसोपमक्षाणां शौमिकदक्षिणया न
प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१।७।८-१५. मीको.
पृ. २८२९ 'प्रसङ्गे न सोमाङ्गेषु इष्टियसोपमक्षाणां शौमिक-
दक्षिणया' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
● सोमाङ्गेषु इष्टियशुपु दार्शिकं अन्धककोदितत्वम्-
कृत्याऽऽशेषवमायाने । सा. १२।१।२।२४-२८.
● शोमाङ्गेषु इष्टियशुपु परतीर्षनाहनागद्वयानम् । १२।१।
३।२९. मीको पृ. २८३१ 'प्रसङ्गसिद्धि-
शौमिकेन पत्नीक्षनइनेन' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
● शोमाङ्गेषु इष्टियशुपु शौमिकसोपमक्षाणां । १२।१।१५।
३१-३२. मीको. पृ. २८३१ 'प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टि-
कसोपमक्षाणां' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● शोमा
ङ्गेषु इष्टियशुपु शौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गसिद्धिः ।
१२।१।३।८-९. 'शौमिकवेदिन्याय' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।
● सोमाङ्गदीक्षणीयादिपु अन्धाहर्षदक्षिणया
अननुष्ठानम् । १२।१।१।६।३३. 'शौमिकदक्षिणान्याय'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
● सोमाङ्गदीक्षायां सप्तहोतृशोमानन्तरे युवश्चेद-
नमात् युषोत्तादकर्मभावात् वा अणुहृष्टं कार्यं न तु
तद-तापत्रयं । भाट्ट. ५।१।१५.
● सोमाङ्गप्रायणीयादिपु शौमिकेन यवोत्तेन
आतिवेष्टिकस्यारण्याशानय प्रसङ्गः । १२।१।१।४।३०.
मीको. पृ. ९७२. 'आरण्यभोजनन्याय.' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि हृस्मन्दक्षिगानिद्विचिरित्यु
रिपतेः संगतिः । एषा पद्य इत्यनापि धेनुवत् कृत-
दक्षिगानिद्विचिरिति सूत्रार्थः ।

वि— 'एका पद्येति कृतस्त्वा वा गोसप्तया वा
निवर्तयेत् । स्याद्वाद्यो दक्षिगाप्येगाम्यैर् व्यनक्षित-
त्वतः ॥ '

भाट्ट— ऋगेशोऽने दक्षिगादानं प्रक्रम्य ' यदि
सोममवहरेतुरेका गा दक्षिगा दद्यात्, अग्निद्वये पद्य
गाः ' इति श्रुते नैमिषिकेऽपि नृवीयविधिद्वार-
त्विष्यका दक्षिगादानोद्देशेन एकं गोरं त्रिचिष्टकारक-
विधानाद्देतुवत् गोश्रयेगाधीना संलपका च द्वादश-
शतस्य निवृत्तिः । इति प्राप्ते, ' गा दद्यात् ' इत्येताव-
तैर् विप्रशितार्थेनाभादाद्यवाक्ये एकानित्यस्य वैपर्या-
यित्वाः द्वितीयवाक्ये च पद्यन्यमाप्तनग विधेयताद्वोरपि
विधाने वाक्यभेदापत्तेरयस्या चतुर्थविधिवारमङ्गीकृत्य
गोर्द्वयोर्न सञ्चक्रामश्रविधिः । अनान्तपदहरणादेव च
दक्षिगादानस्याश्रवणोपसर्गेण दोहनाद्यर्पणेषु सहा-
पत्तिः । अतश्च तथ संस्यया द्वादशशतनिवृत्त्यापि
नाशादीना निवृत्तिः ।

मण्डन— 'एका च पद्येति गवा निवृत्तिः । '

शंकर— 'एका पद्येति धेनुवत् । '

● सोमाभावे षड्गु सट्टेऽपि प्राप्तेऽपि नियमः
क्रियते पूर्वीका इवामिरोत्तया इति । भा. ६।१।
४।१६.

● सोमाभिदाहे दक्षिगा पद्येन गाराः न तु
द्वादशशतम्, 'दशशथाश्रवणं' इत्यादयस्तु सन्त्येव ।
वि. १०।१।२६.

● सोमामिधानं ऋदिवग्गरणशाले कर्तव्यम् ।
' ऋगेशोऽनेगामिश्रोमसंशयेन इयत्तरुदेन गवां द्वादश
शतदक्षिगेनाह यश्चे, तत्र तनुश्रुता मन् ' इत्यादिभ्यं
वत् । वि. १०।१।२२.

● सोमामिषयः वेगा एवम् प्राचीने उचिर्धान-
मप्ये दक्षिगद्विचिरित्यादौ मन्वीपि । वि. ३।०।३.

● सोमामिषयापारकालोत्पत्त्यात् ' उचरगाः '
नाम गताः । तत्र ' किमव, मद्, तन्नो सह ' इति
मी. को. ५५५

मन्वान् यत्रयानाभ्यर्ष्य पठतः । तदुक्तं ऋग्यजुसोरेव ।
वि. ३।०।१६.

● सोमार्थं यरणं औपवसमध्येऽहनि ॥

औषानुवाक्यशाले च प्रकरणे अवस्यत्परतश्चाश्व-
दाभ्यविधिद्वयं पठते । तन्मध्ये तृषाश्वद्विभ्यः पूर्व-
माश्रतौ । तन्नाभारम्भाधीते सर्वकर्तृनामुपस्थित्यविशेषे-
ऽपि द्विरुक्तत्वादिदोषपरिहरात्तुमुनिवेदानुसंधानात्पे-
क्षान् तस्मात् प्राकरिष्यवाक्यस्य प्रबन्धेन तत्रैवाश्व-
दाभ्यशोकावतिषिधी । एतदनुवादेन औषानुवाक्यशाले
गुणविषयः । तेषां प्रथमविधिवारतन्मध्येन प्रकृत्यागि-
त्वसंभवात् । तस्मादवस्यपानन्तरमेव पाठकृतात् तयोः
प्रचारः । इति प्राप्ते, ' भूशस्त्रेणोमयधुति ' इति
न्यायेनोषानुवाक्ये एव गुणविधिवानुस्यत्वात् प्रथमविधि-
रपि । तत्र च पाकृतान्नास्तेः सह पाठप्रमाणात्तादि-
तरमद्भवचारकाले एव तयोः प्रचारः । यस्तुतरानु
औषानुवाक्य एव विधिमूर्तीकरोऽपि तस्य प्रवृत्तकाले
तु वादरायण इति न्यायेन कल्पकृताकप्रवृत्ता परत एव
निषेधो प्राप्ते, प्राकरिष्यकृत्य पाठैरैक्यपरिहरात् तस्य
कर्मार्थकत्वं स्वीकर्तुं युक्तमिति न पूर्वोत्तरपक्षयोः
कल्पेदाः । यदि ब्राह्मणशालान् प्रवृत्तेन मन्नाशेनो-
पादन्त्वर्थाभाविप्रहेम्य. पूर्वमेव प्रचार इत्युच्यते तर्हि
तत एव पूर्वपक्षेऽपि तत्रानुष्ठान विद्यते । वस्तुतो
' न्यनीयापोदधिभेदेन चरितरादानाम्नी चानि ' इति
श्रौतक्रमेयैव सिद्धेः प्रातिगुण्येवेत् । एव षड्गुसोर्न-
फानेऽपि । संक्षेप. ३।३।१५.

● सोमाद्यमे पूर्वीका एव प्रीनिधितान्य इति
नियमा, मस्यदक्षिष्टवत् । वि. ६।१।२३. ● सोमा-
न्यमे पूर्वीकाः, पूर्वीकापचारो च गोमपद्यं प्राण्य, न
पूर्वीकवद्यम् । ६।१।२६.

● सोमाधानवोपान्तर्नामि, कतुनक्षयतिपय-
यनान् । भा. ५।४।३।६.

● सोमाधानपद्ये परमनेदीना वय एव करणम् ।
श्रीमत्पारभ्यमस्य तु संसमयादिशतः । भाट्ट. ५।४।
३. ● सोमापनपद्ये गोमपद्यमपि कतुनक्षयशीरेव
पीर्गमावश्यादिवर्षेणोऽपि अनाद्य इति वैचिन् । षण्टु-

मादीनि । तेषु क्रमणेषु विवक्ष्यः स्यात् । सर्वाणि हि क्रमणस्य साधनत्वेन निरूपेणापि विधीयन्ते । यथा श्रीहिरण्यी योगेषु । तथा 'अनया व्रीणाति' 'हिरण्येन व्रीणाति' 'बाहवः व्रीणाति' इति । तान्येकांशानि नवन्ति । तस्मात्तेषु विवक्ष्यः ।

समुच्चयो वा, प्रयोगे द्रव्यसमायात् । ६॥

भाष्यम्— बाहवः पक्षे न्यायव्यति । न चैतदस्ति, विवक्ष्य इति । किं समुच्चयः । कस्मात् । प्रयोगे द्रव्यसमायात् । न्ययस्य प्रयोगे, अविष्यस्योपि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते । तत्र विहितः मूल्येन आनयन विवक्षते । तद्व्युत्पि सुवरतर भवति । तस्यतल्य द्रव्यस्य आन्मानमवाप्तिम् । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगानलो-
ऽनुपदीयते । अपि च विषयमप्येतानि, 'अथयपेन व्रीणाति' इति, 'गोमित्युक्तया व्रीणाति' इति समुच्चयेन आनयि कर्तुं शक्यमिति, न विवक्ष्येन । विवक्ष्यमानानामानयनकर्ममापद्यते । तस्मात् समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ७ ॥

भाष्यम्— 'त वै दशमिः व्रीणाति, दशाक्षरा विशाट्, निरात्रमेव प्राप्नोति' इति व्रीणात्यनुशासोऽयम् । स एतेन न्यायेन प्राप्ताया स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः । अथ अर्थवादेन विधिः कस्मात् निरूप्येत । तथाप्यनु-
वादरूप बोध्यते । तस्य तद्वि समये न वाचिनं यम् । तस्मादनुवादः ।

सोम— पूर्वेवत् इहापि विवक्ष्य. इत्युचियते. संगमिः ।

वि— 'नयणेषु विवक्ष्य. स्यात् साहित्य वा, ऽदिति यत्. । कार्यकथ, मानतेर्भाद् दशोक्तेश्चा-
समुच्चयः ॥'

भाट्ट— अयंनि सुशात् क्रमाणा मेदे एकशोम-
प्राप्त्यर्थेत्वादिक्त्वः । न च विवेकानविक्रमसाधनुरोपेन
ऽमुच्चयः संभारसमुच्चयो वा, एकदशमस्येव विभेदः ।
निरूपेणसाधनसाधुपेन संभारनीयत्वात् । अन्यथा
दक्षिणामासि प्रहाराणां ऋदिक्रमानलनुसारेण समुच्चयः-

पक्षे प्रमङ्गसाधनत्वत्वेः । इति प्राप्ते, 'त वै दशमिः व्रीणाति' इत्यनुशासनात् समुच्चयः । इदं हि विष्य-
न्तरेकवाक्यताऽऽनयनसत्त्वं अनुशासकस्यापि अमुच्चय-
दत्तः । अतश्च एतत्तत्संवाहकानुरोपेन यावता विक्रु-
रानतिः, तावता समुच्चयः । दक्षिणसु तु एवविषयप-
काभावान समुच्चयः । एतदभिप्रायेणैव नयवत् संभव-
त्वमुच्चयो विचिद्विपाथैरर्मणामित्युक्तं सितामहैः । यदि द्व
पाथिसातुनाडरनरिहारार्थमस्मैव उपरिधारणवत् विहित
विधिस्त्वयत्न वा विभाचते, तदा अस्तु सर्वसमु-
च्चय एव । सितामहानां संभारसमुच्चयोऽपि तु दार्शान्ति-
कमावधिपिणीति व्येष्टम् ।

मण्डन— 'समुच्चयः क्रयदये ।'

श्रीकर— 'क्रमणेषु तु स न्यायः ।' सः समु-
च्चयः ।

● सोमकव्यसनीये अयोरीगीयः पशुः समान्ना-
यते । वा. ३।६।अ१८.

● सोमकव्यसाधनानां दशानां षोडशोमे समु-
च्चयो न विवक्ष्यः । १ अक्षया, २ अक्षया, ३
हिरण्येन, ४-५ शरपया वेत्ता, ६ शरपेण, ७
अनशुत्, ८-९ मिथुनाभ्या (गोभ्या), १० वाचसा
-व्रीणाति । दस सप्तमन्ते (तैर्ष. ६।१।१०) ।
वि. १०।३।१६, १२।४।२, ● सोमकव्याप्रमाना
दशानामपि सायन्ते 'निरुद्धः सायन्तः सोम-
नयथ' इत्यनेन वादः । १०।३।१६. ● सोमकव्य-
साधने सायन्ते पुस्तकेऽपि षोडशोमगतमन्त्रस्य 'सपि
सप्तम्' इत्यादेः नोदः सायन्ते । १।१।१६।१२-४४
वर्गेक २. भीर्से. टू. १२३० 'उह' न सायन्ते०'
इयम अधिकरण दृष्टयम् ।

● सोमकव्यपः सायन्त. मिमन्त्र. सायन्ते कृतस्य
करशास्त्रिणस्य निवर्तकः । भा. १०।३।१६।१४,
● सोमकव्य. सायन्ते प्रथमे सायन्त. मिमन्त्रवत् ।
८।१।१२।१४, ● सोमकवणी एकदशमो गो.
षोडशोमे । १।१।१६।१२ वर्गेक २. ● सोमकवणी

श्री सोम ऋतु ज्योतिषात् यथा सीयते तथा तथा सतम
 पत्न्यत्न निहत तत्र भूमौ हिरण्य निधाय हुत्वा
 हस्तमोक्ष्ययर्गुद्राति आरुस्युत्तम्, ' वसतम पत्न्यधर्म
 र पत्न्या यज्ञाति ' इति । वि ४।१।१० • सोम
 ऋतु गी गी अपर सायम्भु कृत्स्नस्य ऋतुय
 सपत्य निरतिष्ठ । भा १०।३।१६।२२, • सोम
 ऋतु गी गी उत्तरपु सायम्भु । ८।१।१२।१९
 • सोमत्रयण्या सममेत पदेन (रजसा) गृहीतेन
 हविर्भानाङ्गात्तु प्रनुवाञ्जनि । ' यद्दि हविष्यते प्राची
 प्रनययुन्महि तेनाङ्गुष्ठाचयान् ' इति । वि ४।१।१०

• सोमत्रयणार्थाना द्रवाणा दमाना समुच्चय न
 उ विह्वय । भा १२।४।३।५-७ मीको पृ ४३४५
 ' सामकन्याय ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमत्रयणीतयन ऋतुयुक्त न तु पदमयुक्त
 योनिष्ठामे । भा ८।१।२०।२

• सोमप्रहा क्वचित् गम्यत । केचिच्च गत्र
 रहिता वाजये । तत्र वैश्वदेवग्रहण्यन्ता गच्छन्त ।
 वि १।१।३।१, • सोमप्रहा सुगमद्वय वाजये ।
 १०।१।३ • सोमप्रहे दधिप्रविकार न सोम
 धर्मा । सन्तर्प ३।३।११ मीको पृ २००७
 ' दधिप्रविकार सोमप्रहे न सोमधर्मा ' इत्यत्र अधि
 करण द्रष्टव्यम् । • सोमप्रद दधिप्रविकार सोमधर्मा
 भावेति अनियन्त्य अद्यपि । सन्तर्प ३।३।१२
 मीको पृ २००७ ' दधिप्रविकारे सोमप्रहे सोम
 धर्माभावेति ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमप्रहायप्रहो वाग्भट्टो जर्मन्तरे एव
 दधिप्रविकारिणी न तु कल्प्य युगविधि । सन्तर्प
 ३।३।१

• सोमचमम एत द्रवण द्रवणा कृतपदे
 न नरु किमपि इतरत्वेणोति । वि १०।२।८,
 १०।३।१० • सोमचमम भीदुम्बर दक्षिणा । स
 दमान देव । द्रुप १०।३।१०।१५ • सोमचमम ।
 विद्वो कृतपद यवत्तमाम्भु आरुत्तमाम्भु
 द्रवणाया ग्यन विधीयते सोमचमम । भा १०।३।

१३।४५ • सोमचमसेन ऋतुपेये विहितेन हुत्स्नक्रु
 दक्षिणाया ब्रह्ममिनुपुचयाणा च निवृत्ति । १०।३।
 २०।७२ ७३ मीको पृ १२४२ ' ऋतुपेये सोम
 चमसेन ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • सोमचमसेन
 ब्रह्मवद्वदक्षिणाया च निवृत्ति । कृतवायित्ता । वि
 १०।३।१९ चणक २

• सोमचमसदक्षिणया ऋतुपेये विहितया प्राहृत
 कृत्स्नक्रुदक्षिणाया यथा । १०।३।१९।६८-७३
 मीको पृ १२४० ' ऋतुपेये विहितया सोमचमस
 दक्षिणया ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमचिकीर्षाया आधानकाले वाप्यते ।
 साममीमपत्तो तु सोमकालोऽपि वाप्यताम् । वि
 ५।४।५

• सोमद्रव्यस्य ययुदेऽधिकगति । वि ३।३।३

• सोमधर्म क्रयाभिपवादि पूतीकादिषु श्रुतेष्वपि
 प्रतिनिधिषु हृत्य । भा ३।६।२५।४० • सोमधर्मा
 अभिययन्त्यादयो नित्या, फलचमसे चोदकृपाता ।
 वि ३।६।१३ • सोमधर्माणा उक्तिदादिषु अथक्व
 यागेषु अतिदेव । ८।१।१।५ मीको पृ १९९५
 ' अनिदेश उक्तिदादिषु ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• सोमधर्मासमानविधवाधिकरणम् । प्रह
 धर्मा न फलचमदयाधारणा । नित्यनैमित्तिकयोर्न
 समानविधिरम् ॥

नैमित्तिकमनुल्लयत्वादसमानविधान स्यात् ।
 ३।६।१३।३६ ॥

भाष्यम्-- ज्योतिषामे ध्रुवने ' स यदि यत्रच
 पेद्य वा यानयेत्, स यदि सोम विमस्ययेत्,
 ' यथावद्विभीराहृत्य, ता सपिध्व, दक्षयुमुग्ध, हस्ये
 मद्य प्रप-उत्त सोमम् ' इति । ज्योतिषामे सति सोम-
 धर्मा - मानम्, उपायहरणम्, क्रव, अभिषव इत्यत्र
 मात्प । तत्र संदेह किं समानविधान इमे धर्मा
 सोमस्य फलचमसस्य च, उत सोमधर्मा, फलचमसस्य
 तु तद्विधारयति । गुणवत्त्वानां प्रतिस्पर्धाविधि
 प्रत्येकमधिकरणविध्यात् । किं प्रातम् । समान

विधानाः प्रकरणाविभागात् । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 नैमित्तिकमेवंवादीयन्मसमानविधानं स्यात् । द्रुतः ।
 अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमो न फलचमसः । सोमो नित्य-
 बदाभ्यासः, फलचमसो नैमित्तिकः । विमतो यद्येवम्,
 धर्मा अपि नित्यवदाभ्यासाः न शक्या अनित्यवत् कर्तुम् ।
 यदि साधारणाः, तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयते । अपि च
 नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान् गृह्णाति । तत्र
 धर्माः साधारणाः सन्तो हिरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्माद्-
 समानविधानाः ।

या— अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वात् धर्माणां
 साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि च इष्टप्रविकारत्वात्
 सोमकार्यं वर्तते । तस्मात्सापि सोमधर्मविधिः साधारणी
 यथा ' श्रीहीन् प्रोदति ' इत्येवमादिः यदालाम् । इति
 प्राप्ते, अमिधीयते । युक्तं यत् श्रीहिधर्माः पत्रेषु
 क्रियन्ते । इषोरपि वैकृष्टिवृत्तेन अनित्यगोस्तुरूपरूप
 त्वात् । सोमधर्माः पुनर्नित्यवज्ज्योतिष्टोमापूर्वेषु पृथीताः ।
 ते नित्यमेव द्वारमाधयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न
 फलचमसः । ब्राह्मणपद्ये विधानामावात् । यदि
 खर्वसोमोपमर्जनं फलचमसो भवेत्, ततो राजन्पदैश्चपश-
 योरभावात् सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स
 तु यत्रमानचमसमात्रात् निराकृतोऽपि ग्रहचमसान्तरेषु
 संभवान्नायः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति ।
 तत्प्रयुक्ताः फलचमसश्च इदानीं कथं भविष्यन्तीति ।
 कार्यापश्येति द्रुमः । आह । किं कार्यापत्तिरुपदेशाति-
 देशान्पामन्या, एतयोरेवान्तर्गता वा ? अतिरिक्तेति
 केचित्मन्यन्ते । न ह्य तथा सति प्रमाणत्वाप्यव-
 सानम् । अतोऽतिदेशान्तर्गतरेव वक्तव्या । कथं पुनः
 प्रवृत्तावेव अतिदेशः कल्प्यते इति चेत् । उपरं
 नावकल्पते, यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । नष्टे-
 कस्य कारणः स्वत एव प्रवृत्तिविकारभाव उपपद्यते ।
 इत्यधर्मातिदेशास्त्ययम् । समानेऽपि च कर्मणि
 द्रुममेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साक्षाद्द्रुमं कर्मा-
 न्तरात् परमन् गृह्णाति, तथा इत्यमरः । तस्मात्
 फलचमसेन इत्यां भावमेतत्, कथम् ? अनन्तरं
 विपरिवृत्तेः इत्येवास्मात् सोमवत् इत्यवगतेः अति-

देशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदा उभयोरपि
 पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते । उतपि उभयत्र करणे
 यथेव अन्यत्र औपदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामप्रत्य-
 वृत्ती प्रयोजनं भवतः, त्वेहापि द्रष्टव्यम्, निवृत्तित्वत्
 इत्यभेदात् इत्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि सोमस्य
 अभिपवमानादिषु आश्रिताः फलसाधनत्वेनावगताः, ते
 कथं फलचमसस्याः साधयिष्यन्ति (गुणजन्य फलं) ।
 क्रतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो ये एव तदङ्ग-
 पातिनः फलचमसं क्रियन्ते, तानेव शक्योति प्रहीतुम्,
 न फलार्थान् । अतः सिद्धा तद्विद्वृत्तिः । अनेनैव ऊहे-
 ऽपि कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्म-
 प्रकरणे द्रव्यसामानविषयभावात् कार्यापत्तिपुरःसरं प्राप्नु-
 वतः सोमपदस्य अवयवः विक्रिया विहायते ।

शा— ' अपूर्वसाधनत्वांशे संस्कारविधयो
 यतः । तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषो-
 यतः ॥ तेन व्रीहियवा नित्याः समानविधयो
 यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनी
 तथा ॥ उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसंगतिः ।
 सारूपेण त्वसंयुक्ता न विरूपेण युज्यते ॥ '

सोम— यथा अपूर्वसाधनत्वाविशेषात् अनारम्या-
 चीतानां समानविधित्वम्, तथा फलचमसस्यापि इति
 प्रत्ययस्यानात् संगतिः । पयोजनं पूर्वपक्षे फलचमसे
 गुणकामानां प्रवृत्तिः, तथा ' श्रीहीनां मेघ ' इत्यस्य
 यथेतिव ' सोमं ते व्रीणाभि ' इत्यादिनिवृत्तिश्च ।
 सिद्धान्ते तु गुणकामानामप्रवृत्तिः ' सोमं ते ' इत्यादेः
 ऊहेन प्रवृत्तिश्च इति । सूत्रे अतुल्यत्वात् नित्यधर्म-
 साख्यामावात् इत्यर्थः ।

वि— ' विधयोऽभिपवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे
 न वा । नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादास्त तद्विधिः ॥,
 निरपे कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भावविनिमित्तजे । न
 विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशातः ॥ '

माह— सोमधर्मा अभिपवादयः, फलचमसेऽपि
 समानविधानाः सोमस्वरूपे आनर्थक्यप्रयत्नी लक्षणी-
 यस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतप्रदेशप्रकृतित्वस्य उदरेव-
 ताऽवच्छेदकस्य यथेतिव फलचमसेऽपि अविशेषात् ।

● सोमपूर्वत्वं इष्टिपूर्वत्वं इति ठमपथा, आपानस्य सोमापत्वे सोमपूर्वत्वं सोमापत्वाभावे तु इष्टिपूर्वत्वम् । भा. ५।४।३।५-९. ● सोमपूर्वत्वेऽपि आपानस्य पचमानेष्टिप्राप्त्यपराजितिशोभाणि वृत्राऽपि दर्शपूर्णमासयोः प्राक् सोमः कर्तव्यः । भाष्यकारमतेन तु पचमानेष्टिप्राप्त्यपरा वृत्राः सोमः अपागिष्टोऽप्यदर्शपूर्णमासो । दु.पु. ५।४।३।५-९.

● सोमपूर्वत्वकल्पे सोमस्य विहितशस्त्राद्यः । भा. ५।४।३।५-१६.

● सोमपूर्वत्वकल्पे दर्शपूर्णमासयोः, दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं वा सोमस्य इत्युक्तयथा । भा., भा. ५।४।३।५-९.

● सोमपूर्वत्वकल्पे-इष्टिपूर्व इत्ययोः सर्वथा विरक्त्यः । वि. ५।४।३-४.

● सोमप्रकरणे 'दर्शपूर्णमासन्वाभिवृत्त सोमेन यजेत' अत्र दर्शपूर्णमासपर्यन्तस्य कर्मान्तरस्य पचमानस्योदेन्दोः त्रिवेद्यपूर्वकालविशेषतया विधानम्, इति प्राप्ते, वेदे कर्मान्तरम्, याक्यं च स्वफल्गयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकल्पेन सोमयोगोदेन्दोः विदधानि इति काश्यायः संयोगो न कर्मान्तरविधानं इति सिद्धान्तः । भाट्ट. ४।३।१३.

● सोमप्रकृतिरेव दर्शपूर्णमासस्या प्राक् कर्तव्यत्वे न तु सोमविद्वत्तिः । वि. ५।४।९.

● सोमप्रकृतिविद्वान्नि- अथकचोरितरम्, अदगंणतरम्, अहीनत्वम्, कल्पम्, सवत्सरासपत्ताम्, निशपित्वं इत्यादीनि । चात. घृ. १।१९.

● सोमप्रवहणे 'अनहकहो तुनक्ति' इति द्विवचनं विवक्षितमेव ज्योतिषोमे । ४।१।५।११-१६, मीको. घृ. १४१४ 'परवेन्त्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमप्रवहणीयं नाम स्रुतम् । भा. ९।१।६।२०.

● सोमभक्षः अनुशापूर्वकः एकपाशागमेव । ३।५।१७।३. मीको. घृ. १८३१ 'ज्योतिषोमे सोममद्य अनुशापूर्वकः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोम

भक्षः एतन्पथे अनुशापूर्वकः ज्योतिषोमे । ३।५।१७।४०. मीको. घृ. १७९१ 'ज्योतिषोमे एकपाथे अनेत्रेः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्य-अमतिनाम् । ३।५।७।२२. 'सोमशेषव्यमतिनाम्' इत्यत्र दृश्यम् । ● सोममद्य. राजन्यपैरराणोनास्ति किं तु न्ययोवकल्पमद्यः कल्पमद्यो नाम तयोः । वि. ३।५।१९, ● सोममद्यः हारिषोबने प्रायस्तुतोऽपि याक्येन ज्योतिषोमे । ३।५।९. ● सोममद्यः ज्योतिषोमे यथोपदेशं म्युः । ३।५।६।१९-२१. मीको. घृ. १८३६ 'ज्योतिषोमे सोमशेषमस्यविधानम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये अनुशायाः याचने दाने च अयानुशायेण मन्वकमः । ३।५।९।१८२. मीको. घृ. १८३३ 'ज्योतिषोमे सोममद्ये अनुशायाः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये अनुशाया वैदिकमन्त्रेण । ३।५।१६।४१. मीको. घृ. १७९३ 'ज्योतिषोमे एकपाथे सोममद्ये' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये ज्योतिषोमे ब्राह्मणस्य इति मशमन्. उपहूतः इति मन्विचनमन्त्रः । भा. ३।५।१६।१२. ● सोममद्ये चपट्कारो निमित्तम् । ३।५।१०।३१. मीको. घृ. १८२७ 'ज्योतिषोमे चपट्कारोऽपि' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्ये तोमाभिरयो समुचिने निमित्तम् । ६।४।७।२४-२५. मीको. घृ. १८३७ 'ज्योतिषोमे होमाभिरयो' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमभक्षनिमित्तानि- 'सामान्यानाम्' (३।५।७।२२) 'वट्कारात् न मद्ये' (३।५।१०।३३) 'होमाभिरयाम्वा न' (३।५।११।३२) न्ययानि यानि । के. ● सोमभक्षनिमित्तानां स्रुतमद्यः । ३।५।१०।३३-३५. मीको. घृ. १८३४ 'ज्योतिषोमे सोममद्यनिमित्तानां स्रुतमद्यः' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

● सोमभक्षमन्त्रे अनुवपट्कारदेवतायाः अनेः तोपट्त्वम् । ३।२।१६।३८. मीको. घृ. ४२६ 'अनुवपट्काराधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् । ● सोममद्यमन्त्रे इन्द्रवीतपदे नास्त्वृद्वाः वापि मद्यमेतु । इन्द्रवीतपदे तु सनमर्दे वट्टनीश्या, न तु तद्युत्पेण

सोमनम् । तन्पुष्यः अन्तोदात्तः, बहुनीही तु मङ्ग्या पूर्वादात्तः । वि. ३।२।११. ● सोममश्रमन्त्रे गायन-च्छन्दसः इतिरद अनेकच्छन्दस्केऽपि सोमे स्यात् । ३।२।१८।१२-४३. मीमंसे. पृ. १७२७ 'छन्दोऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोममश्रहेतवः समारण्या-वाक्य-वयद्धार-अभिषवमहित्तोमथेति चत्वारः । वि. ३।५।११.

● सोममश्रमं अपूर्वायेम् । वि. ३।५।६. ● सोममश्रमं एकपात्रे अभ्यर्षोः पूर्वं होतुः, ज्योतिष्टोमे । ३।५।१३. ● सोममश्रमं मुखस्रग्म्याग्रहृतोऽत्रादीनामिति भाष्यमश्रमम्, मुखस्रग्म्याग्रहिताना मयणामवेति वार्तिक-कारमश्रमम् । ३।५।८. ● सोममश्रमे 'उग्रहृष्यम्' इति मन्त्रमन्त्रः, 'उग्रहृतः' इति चोत्तरमन्त्रः इति लिङ्गन विमन्त्र विनियोगः । ३।५।१६.

● सोममश्रमानुष्ठा 'उग्रहृतः, उग्रहृष्य' इति मन्त्रैरेव । वि. ३।५।१५.

● सोममाश्रययोः ऋषामिरवाद्यः ज्योतिष्टोमे । वि. ३।६।१३.

● सोममानोपायहरणे ज्योतिष्टोमे 'वागसि मिनोति' 'वागसोपायहरति' इति वचनात् वासः-साधनके । भाट्ट. १०।३।१९.

● सोमयागः । 'एन्द्रवायवं यद्वाति' 'मैत्र-वरुणं यद्वाति' इत्यादिवाक्यविहिताना यागाना सम-दासः 'सोमेन यजेत' इत्यनेनानुरते इति पूर्वपक्षः । 'सोमेन यजेत' इति यागविधिरेव, महृगयक्यैस्तु देववातिशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते इति सिद्धान्तः । वि. २।२।६. ● सोमयागः फल्वात्, न तु सवनम् । ५।३।६. ● सोमयागाः (अभ्यग्निष्टोमादसः) अग्नि-ष्टोमेनेष्ट्या अनुश्रावु शक्यन्ते, न पूर्वम् । ५।३।१३. ● सोमयागाम्य सस्य माष्यदिने ष्टयष्टोमे रथंश्च साम स रथंनराना, एवं बृहत्सामा । १०।५।१५. ● सोम-यागस्य स्तोमा अश्रमम्, सममित्याहास्यत् । 'प्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधेयं सोननुवाङ्करोति' इति । भा. ४।४।१२।५०. ● सोमयागानां क्षाम्पाना गवादीना मनुश्राने पाठकरो न नियामकः, यथाश्रममनुश्रानम् ।

५।३।१२।३२-३६. ● सोमयागे गुणो विधी-यते ऐन्द्रवायवाश्रयादिवाक्येन (यदि रथंनराना) न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१।१. ● सोमयागे यस्मिन् वमनात् प्रतिवृत्तिप्रंथा तत्रनिवृत्त्यापूर्वस्य सहकार्यमावात् फल्गपूर्वोपादानाशक्यवगतैः तस्य फल्गपूर्वोपादानशस्तपा-धानाख्यसंस्कारार्था वमनेष्टिः इति पक्षः । सु. पृ. १५.१२. ● सोमयागे मृत्या सर्वा संधिदिने एव स्यात् । संकर्ष. ३।१।६. ● सोमयागेषु 'अल्पं बुद्धोऽपि' इति वचनात् शेषः सिध्यति । 'आश्विनं मश्रयति' इत्यादि-मश्रविधानाच्च शेषमश्रममस्ति । वि. ३।५।६.

● सोमयागचिह्नानि । ऐकान्तिकसोमयागचिह्नानि उरसदादीनि उमयत्र संवद्धानि भूयन्ते । वा. २।३।१०।२१.

● सोमयागप्राधान्याधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे सोमयागः प्रधानं इतरदङ्गम् ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविनिष्टं हि कारणम् । ४। ४।१२।३९॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं कामो यजेत' इति । तत्र दीक्षणीयादयश्च याग विद्यन्ते, सोम्ये चाह्नि सोमयागः । तत्र संदेहः किमत्र यागमात्रं प्रधानम्, उत सोमयागः इति । किं प्राप्तम् ? ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः । कुतः ? अवि-शिष्टं हि कारणम् । यागान् फलं भूयते । सर्वे चामी यागाः । फल्ग्वच प्रधानम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः प्रधानमिति ।

गुणानां नृत्पत्तिवाक्येन संयन्धात् कारण-श्रुतिस्तस्मान् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्— गुणानां नृत्पत्तिवाक्येन संकथो भवति । केया गुणानाम् ? ज्योतिषा स्तोमानाम् । ऋतमेनोत्पत्ति-वाक्येन संकथो भवति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं कामो यजेत' इति । ज्योतिष्टोमान् यागात् स्वर्गः भूयते, न यागमात्रात् । यत्र च ज्योतीषि स्तोमाः, स ज्योति-ष्टोमः । कस्य ज्योतीषि स्तोमाः ? सोमयागस्येति ब्रूमः । एवं क्षाम्पारयते— कथमानि वा एतानि ज्योतीषि, य एतस्य स्तोमास्त्रिव्यञ्जदशसतदसैकविंशः । एतानि

वा ज्योतीषि । तन्वेद्यस्य स्तोमाः इति । सोमयागस्य स्तोमा अदम्, समगियाहारात् । 'ग्रह वा गृहीत्या चमस ज्योत्रे स्तोत्रमुपाकरोति' इति । ते च स्तोमास्त्रिदशदयः । कथम् ? त्रिवृद्धिष्वकमानम्, पञ्चदशानि भाव्यानि इत्येवमादिभिः श्रुतैः । तस्मात् त्रिवृदादिस्तोमकः सोमयागः, स ज्योतिष्टोम इति । यथा ज्योतिष्टोमः, ततः पञ्चम् । यत्रथ कञ्चम्, तदेव प्रधानमिति । कथं पुनस्त्रिवृदादयो ज्योतीषि ? उच्यते । भवन्तु वा ज्योतीषि, मा (वा) भूयन् । ज्योतिःशब्देन तावदुक्तानि । वचनमात्रेणापि शब्दो भवति, त्रिदशानि सङ्ख्यायाम् । अपि च श्रोतनेर्वा दीक्षिकस्य, श्रोतयोरनं ज्योतिःशब्द उच्यते । श्रोतयत्वे हि तेः शब्देः, श्रोतपन्तैरिति वा स्तुत्यम् । तस्मात् सोमयागे ज्योतिष्टोमः । स च प्रधानम्, गुणमूला दीक्षणीयादय इति ।

उच्यते-- न यागमात्र विधीयते फले, किं तर्हि ? ज्योतिष्टोमशब्दात्तयो यागः फले विधीयते । तुनः ? ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्यात् । मत्तयोऽमी ज्योतिष्टोम शब्दस्यच । इत्यत्र त्रिवृदादीनि ज्योतीषि सन्ति । त्रिवृदादपथ ज्योत्रेषु सन्ति 'ग्रह वा गृहीत्या चमस कोधीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति वचनान् महचमस-संविधानः एव यागस्य, न दीक्षणीयादीनां (स्तोत्र-संश्लेषोऽस्ति) । तस्मात् सोमस्यचर्चा यागः फले विधीयते, स च सोमयागः । (यदेतत् स्तोमसंश्लेषात् सोम-यागस्य प्राधान्यमुक्तं) एतदुक्तम्, स्तोमस्य ग्रहस्य च कारार्थं संकथो नाङ्गाहिसन्त्वच । इवरेतद्यथा च वपात् । मत्पाह्नत्वेन ज्योतीष्ववगतानि स फले विधीयन्ते, यथा फले विधीयते तस्य ज्योतीष्वङ्गानि भवन्ति (इति) । माह फले विधानात् ज्योतिःसंश्लेषो यत्र-वगतः स्यात्, तत्र इतरेतराश्रयं न स्यात् । इह तु फले चरकात् ज्योतिःशब्देन विनाशयामग्रहणम् । तस्मात् राजत्प्रत्ययेन सर्वानि प्रधानमिति । मृषोऽत्र परिहारः ।

कैषिदाहुः ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसामो यजेत ' इति पञ्चसंयुक्तो याग उच्यते उद्भिदादिवत् । त

श्रव्याभिर्यागिमन्वत् (' ज्योमेन यजेत ' इति), सोमः (इत्यम्) विधीयते । तस्य कर्मभागात्पश्चात्वा ग्रहणमपि अग्रम्, ज्योत्रमपि (प्रथमात्) । 'ग्रह वा गृहीत्या चमस कोधीय' इति काल्यैऽपि सत्ये (सति प्रकुर्यानेन सोमयागाद्भरत्वात् ज्योत्राणि-) ज्योतीषि स्तोमा अस्त्य सन्ति इति मतये (पञ्चसंयुक्तरकाराभावेन) उररीहृत्य नामयेय प्रवृत्तम् । (स्वमतनाह-) अथवा (' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसामो यजेत ' इति) नेद उररित्तरास्यम् । तथापि न सर्वेषां फले विधिः । कथम् ? यदि (ज्योतिष्टोमेन इति) नामयेयम्, किमिदं दीक्षणीयाऽऽदी-यपि यदस्ति, उच्यते । (इति त्रिवृदप सिद्धान्त परिग्रहविधि-) नेति द्रुमः । (उच्यते :) ज्योतीषि स्तोमा यत्र सोऽय ज्योतिष्टोमः । न च दीक्षणीयादीनां केनचिदपि प्रकारेण ज्योतीषि स्तोमा अनयताः । इतरत्र काल्यैऽपि सत्येने लक्ष्य लक्ष्यत्वेन अस्ति संश्लेषः । तन्मिश्रयेण ज्योतिष्टोमशब्दः (सोमयागे) प्रवृत्तः । तस्मात् ज्योतिष्टोम- (शब्द-) वाच्य (सोमयागात्त्व कर्म) फले विधीयते । दीक्षणीयाऽऽदीनां तु ग्रहस्य अनङ्गरत्वात् न साक्षात् संकथं, न लक्ष्यलक्ष्यतया (संकथः) । तस्मात् न तेभ्यः फलम् । (विकल्पमान पञ्चान्तराह-) अथवा विनाऽपि लक्ष्यलक्ष्यत्वेन अस्ति प्रगाह्य संकथः । (कथम् ? ग्रह-) ग्रहणं वायाद्ग्रहम्, तस्यापि (ग्रहणस्य फलत्वे निःपर्यं वाद्) उच्यते । अथाकारणत्वेनयो अङ्गाहिसन्त्वो नास्ति । अस्ति तु अन्यः संश्लेषः (आनन्तरैलक्षण) इति, (अथवा प्रगाह्या स्तोम-सोमयागयोस्ति संकथं) ।

तथा चान्यार्थद्वैतम् । ४१ ॥

भाष्यम्-- ' शिरो वा एतदहस्य गृहीतणीया ' इत्येवमादि च लिङ्ग दृश्यते । तथा गुणाश्च ज्योतिष्टोम-त्रिकारे दीक्षणीयादयो दृश्यन्ते, ' चतुर्विंशतिमान् द्विरूप दीक्षणीयाया दद्यात् । प्राथम्योयाया द्वे चतुर्विंशतिमाने ' इति । वृषभतेन प्रवर्तयिष्यन्ते दीक्षणीयादयः । तस्मा-दपि सोमयागः प्रधानमिति ।

शा— 'सत्रारयानाविशेषेण सर्वयागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विज्ञानष्टि हि ॥ ज्योतिरारया न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद् यजेः । यत्राययजो वृत्तिर्नामधेयस्य गम्यते ॥ त्रिट्टदादिषु वच्छब्दः स्तुतिमात्रतयोदितः । न तु स्तोमाभिवायित्वं ज्योतिःशब्दस्य तानता ॥ अस्तु वा त्रिट्टदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता । तथापि सर्वयागानां तत्संबन्धान् प्रधानता ॥ स्तोमा हि सर्वयागानामङ्गं स्युरविशेषतः । सर्वेषां फलरत्नेन प्रतिज्ञा न विज्ञियते ॥ अतः प्रकरणान् स्तोमाः सर्वयागाङ्गतामियुः । सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमा वाक्येन चेन्न तन् ॥ प्रहणस्तोत्रयोर्वाक्ये कालार्था संगतिर्व्यतः । द्वयोरपि कृतार्थत्वात् स्तोत्रस्य प्रहणस्य च ॥ तेनाप्राजाविशेषेण नाम्नाध्याप्यविशिष्टतः । प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ज्योतिष्टोमाभिधानस्य यागसात्रं फलं धृतम् । ज्योतिष्टोमपदं चेदं वाक्यद्वये निरुच्यते ॥ (' त्रिट्टन् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि वाव दानि ज्योतीरि, य एतस्य स्तोमाः ' इति स वाक्यशेषः) प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीयाऽऽदिषु वर्तते तन् । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गमूला ॥ '

सोम— पूर्वोक्तशब्देन प्रत्यवस्थानात् संगतिः । फलवाक्यस्य कर्मोत्पादनाद्यं च इत्यवाक्ये नामार्थस्य विवेचनं स्यात् । सोमवाक्यस्य द्वयविशिष्टकर्मोत्पादकत्वे तु फलवाक्ये फलत्रयं अविधेयत्वात् कर्मव्य विधेय इति दमयत्र मन्वाद्यंतिविनिदिः, इत्यत्र सोमवाक्ये एव कर्मोत्पत्तिः, न फलवाक्ये । अट्टोमेभ्यश्चरतु फलवाक्ये यागविधौ भावनायाः फलं प्रति गुणात् यागं प्रति प्राधान्याद्यं वैकल्प्यं स्यात् । उच्छिदादी तु गम्यमावान् इदं वैकल्पनदीक्षितम्, न तु इह गान्तर संभवत् इत्यर्थः । सूत्रार्थसु— यन्निवृत्तकरावाविशेषान् सर्वाणि कर्मानि समप्रधानानि इति ।

वि— 'सुत्या न वा दीक्षणीया, मुख्या स्यात् लोमहाम्यतः ।, ज्योतीरपि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैस्तुल्यता ॥ ' सोमयागानामेव प्राधान्यम् ।
 माट्ट— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं हसो यजेत ' इत्यनेन स्वर्गकथनबोधो न सोमयागस्यैव, अपि तु प्रायणीयाऽऽदीनां सर्वेषामेव, यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात्, सर्वेषां ज्योतिष्टोमनामन्वाविशेषात् । न च स्ववाक्ये विहितमेव ज्योतिष्टोममङ्गलस्य फलोद्देशेन विधानम् इत्येता तदङ्गत्वमिति चाच्यम् । अग्नीषोमीयाभ्यां यजत्र कर्मान्तरे प्रमाणाभावात् । अत एव एतद्व्यतिहितकर्मणः अत्रसिद्धत्वात् अग्नीषोमीयाभ्यामुपदेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोमविशिष्टयागत्वेन विधानम् । न च विशिष्टनिधिगौरवमिमां लाभइहहृत्तनाक्यन्तरोपात्तगुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मनिष्पत्तीकारः, तथात्वे निष्पत्तयश्चऽपि कर्मान्तरस्य विनियमनाविरोधेण आपत्तौ सोमवाक्ये एव उत्तरान्वयनियुगेन विशिष्टविष्वक्तीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतश्च प्रहणत्वाविशेषात् राजमृषवन् सर्वेषां फलसंबन्धः । न च ' एतानि वाव ज्योतीरि य एतस्य स्तोमाः ' इति वाक्यसोपान् सोमयागस्यैव ज्योतीरूपविशुदादिस्तोममङ्गलत्वेन ज्योतिष्टोमान्मन्त्रस्यैव प्रसिद्धार्थकत्वात् दशपूर्वमासपदवन् वाक्यच्छेदकत्वोपपत्तेः तस्यैव फलसंबन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतस्याध्यागदत्वेन गीगतयाऽपि उपपत्तौ अपान्तराधिने ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचित्वाभावात्, ज्योतीरूपस्तोमाङ्गकत्वस्य फलसंबन्धोच्छेदाद्यन्तत्वेन अविशेषात् । न च ' इह वा एहीत्वा चमप्य सोत्रीव स्तोममुग्राह्यान् ' इत्यनेन वचनेन स्तोत्रोपाकरणस्य सोमयागाङ्गत्वप्रहणव्यर्थत्वावगमात् स्तोमानामपि स्वेषाध्यक्षोनेपाकरणव्यर्थं सोमयागसंबन्धवत्त्वेन विशेषकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य इष्टविषया स्तोत्रोपाकरणत्वेन द्वितीयं च स्तोमाङ्गत्वावगतेः अन्यं काण्यपरत्वात् । न च काण्यद्वारेव संशयेन विशेषकत्वम्, काण्यस्य फलसंबन्धोत्पत्तयेऽपि तस्य च स्तोमगतत्वं तदवस्थानाधीनत्वात्, तथापि न यागवत्प्रत्यवनेषकावाक्यधीनत्वेन

तत्प्रश्ने. पूर्वं एतदन्वयप्रश्नभावेनेव तत्संज्ञाकालेः, नाम्नी विशेषकरताग्राहत् । यद्यपि च पदार्थानां प्राप्तयेन अन्य वाचयस्य क्रमविधायकत्वं स्यात्, तथापि ' वेदं ब्रूया वेदिं करोति ' इतिपत् श्रौतक्रम-निवायकतात् तस्य च प्रातिस्विभ्रविधिविधेयत्वेन इत्यन्मयत् प्रयोगविधिविधेयत्वात्वेऽपि क्रमस्य अनु-ष्ठानावगमोत्तगपेक्षात्, तस्य च फलवत्प्रज्ञानो-त्तरात्कीनदेन उक्तविधया न विशेषस्तम् । इति प्राप्ते, कालदेः उत्तरकालमाहाट्टाग्रामवि निरुकाहृष्ट-त्वकालाभ्रवमयेन वाचयस्य पूर्वमङ्गुपयत्तेः, तेन च कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन विशिष्य तदुत्पत्त-सम्बन्धस्य सोमयोमे अवगमात् नाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वेन तस्यैव फलसंक्रमावगमेन प्राधान्यम्, अन्यथा तदुत्पत्त-मिति तद्विकृती अतिदेवः । तदेवं प्रयोग्यमो निरूपितः ।

मण्डन— ' सोमयजेतिरे शुष्णयायाः । '

शंकर— ' ऋतिष्टोमे सोमयजेः । ' फल्म् ।

● सोमयागविशेषवचनः वाजपेयशब्दः । भा. ३।१।१।२।८.

● ' सोमयाजी ' इति तृतीयं नाम कुर्वीत । संकर्म. ४।३।२२. १ सोमयाजी एव बहुवाजी नाम । संकर्म. ४।३।३. मीमे. ट. २९५९ ' बहुवाजी नाम सोमयाजी एव ' इत्यत्र अविशरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमयाजिनः एतेन वाक्येन शान्ताय्यं विधीयते । अग्नेशसि वाक्येन अक्षोमयाजिनः । भा. १०।८। १५।५५. ● सोमयाजिनः सूक्तज्ञके नामवय प्राक्ताम् । इतरेषां नामवयम् । इतरेषामपि ' यशकामः ' इति तृतीयं नामेति केचित्, नेति भाष्यम् । संकर्म. ४।३।२१. ● आग्नेयैश्चेद्ग्रास्यं पुरोशाथी अक्षोम-याजिनः शान्ती, सोमयाजिनः शान्ताय्यमपरमसि । भा. १०।८।१।५।५५.

● सोमयाजिनिसंज्ञस्य पुरोशाश्रयभवनं अनु-याद. दशपूर्णमासयोः । १०।८।१।५।२५-५६. मीमे. ट. २०२८ ' दशपूर्णमासयोः अक्षोमयाजिनः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमलता स्वीयधेऽपि कर्मिर्होतुं शक्यते, सोमकवचत्तु मपूर्वाभेत्वात् पुनः कर्तव्य एव । वि. ३।८।६.

● सोमलताविशिष्टशमविधिषण्ठेऽपि अभिपवेण लतास्वरूपनाग्राहत् प्रदेयप्रवृत्तिवैनेव याभाङ्गता तुल्या । सु. ट. ७९५.

● सोमलतानामवभृथे नवनं प्रतिपत्तिः । ४।२।८।२०-२२. मीमे. ट. ६९९ ' स्वयभ्ये ऋजीपादिनवनं प्रतिपत्तिकर्म ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमलतानां प्रयाणा अवन्मथगमनं प्रतिपत्तिः । भा. ११।३।१।४।५५.

● सोमयत्, पृथीकालु कणभियपादिविषयः छात्रादेव प्रवर्तन्ते, प्रतिनिधित्वात् । वि. ३।६।२५.

● सोमयतोऽपि स्वयम्, ऋतिष्टोमे सोमकवः नियमः । ६।८।७।२६-२७. मीमे. ट. १८२३ ' ऋतिष्टोमे भृतिवननं सोमकवस्य विधौ ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमवमने वाजनाले सोमन्द्रवसः प्रायश्चित्तं न तु ऋत्विज्ये सोमवमने । नि. ३।४।१७.

● सोमवमनाधिकरणम् । (सोमवमने प्राय-श्चित्तम्) । ३।४।१९।३२-३३. मीमे. ट. ३५१७ ' यमनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सोमयिकाराः अतिष्टोमाग्रानात् प्राक् कृतं न वाचयन्ते । वि. ५।३।१५. ● सोमयिकाराः अत्यग्नि-ष्टोमादयः संख्या- एकवारम्, अतीनाम्, तत्रापि चेति । ५।३।१५.

● सोमविकाराणां दशपूर्णमासाभ्यां प्राक् नानुष्ठानम् ॥

तथा सोमविकारां दशपूर्णमासाभ्याम् । ५।३। १।२६ ॥

भाष्यम्— सोमयिकाराः गतादयः, एकाहाः । तेषु संदेहः किं दशपूर्णमासात् प्राक्पूर्वं च प्रयोग्या उतोर्षमिति । किं प्राथमं ? अनिपमः, अविशोपात् । एवं प्राप्ते, भूमः । तथा सोमविकारा दशपूर्णमासाभ्याम्पूर्वं स्युः । ऋतिष्टोमो दशपूर्णमासाम्पूर्वं

भवति 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ।
 चोदकेनैव यज्ञो गरादिष्वन्येकदिषु प्राप्नोति । तस्मात्ते-
 ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामुर्ध्वं कर्तव्याः इति ।

दुष्— दर्शपूर्णमाशोत्तरकाले सोमस्य काले
 सोमनेन विष्टृतीनामपि तदूर्ध्वता प्राप्तोत्प्रेय । तस्मात्
 पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धतामेवाऽऽरम्भणीयम् । प्रागपि
 दर्शपूर्णमासाभ्यां सोम, श्रूयते इत्यनेन विशेषेण प्रस्तावः ।
 अत्र किं गरादयः ऊर्ध्वं प्राग् भवन्तीति सप्रधारणा ।
 तन्नामिदमे प्राप्ते, उच्यते । न हि यवनमस्ति, यदा
 पात्या सोमस्य विदध्यादर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ?
 अर्थप्राप्त । न चार्थप्राप्त चोदकः प्रापयति । अयो-
 च्चेत्, आधानान्तरः सोमस्य कालो यचनादिनि । न
 गच्छन् । प्रहृष्यरुद्धो न हि सभवति विष्टृतेः । स हि
 यदा प्रष्टवताऽऽरोचनीयो यदा विष्टृया । तत्र यदि
 प्रष्टविनाऽऽरम्भदि, विष्टृतेः प्रातिरेव नास्ति । प्रत्या
 चोदकद्वयं सामर्थ्यादेवेत्यस्य तास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्श
 पूर्णमासयोगादयः इति निश्चयम् ।

शा— इष्टिपूर्वतं सोमपूर्वतं च उभयमस्तीत्यु-
 क्तम् । अत्र, प्रष्टितम् सोमविद्यागामपि इष्टे, प्राक्
 ऊर्ध्वं समर मन्यते । न खैरन्— 'नर्हाष्टेः प्रागा
 तुष्टानं सोमभ्याहृत्य चोदितम् । आधानानन्त-
 रोक्त्या तु सजातं प्रास्त्रमर्धत' ॥ आधानानन्त-
 ररतं च विष्टृतीनां न सिध्यति । ज्योतिष्टोमोर्ध्व-
 फालत्यान् द्वयोश्च तदसभयान् ॥ 'अतः
 सोमविद्याराणां दर्शादिः परतः क्रिया । एवं
 निष्पिन्ता मन्यन् पदप्रमाणा क्रमस्थितिः ॥'

सोम— पूर्वीपदेन प्रत्यन्यानात् संगति-
 शैल्या ।

वि— 'एकहातामपि यो दर्शादिकूर्ध्वमेव वा ।
 शोपरत्यमनो मेरमनुकः स्थानदूर्ध्वता ॥'

भाट्ट— सोमे इष्टिपूर्वतमाधानाऽऽरम्भलोचन्य
 च वैश्वानरमद्रम् । अउष्टदिकारेषु तथेशानिदेशप्राप्ता-
 यपि इष्टिपूर्वतमेव । 'एष वाच प्रथमः' इति वाक्य-
 निहितार्थेऽपि सोमोवाचकत्वेन आधानाऽऽरम्भलोचनस्य
 तेषु कर्तुमशक्यतात् । अतश्चाधानानन्तरं प्रहृष्यन् ।

रुद्धतेनाभिविद्येयान् इष्टिपूर्वकत्वमेवातिदेशिकं तेष्विति
 सिद्ध क्रमस्य पदप्रमाणकत्वम् ।

मण्डन— 'इष्टे, पश्चान् सोमधर्मा विकारः ।'
 सोमधर्मा विकारः सोमस्य विकारः गरादियागः इष्टेः
 पश्चान् एव अनुष्ठेयः इति शेषः ।

शंकर— 'दर्शोऽर्शो सोमविष्टृतिः ।'

० सोमविकारकालः यदापत्नीयतामसमाप्तिः । वि.
 १२।३।१५.

० सोमविष्टृतीनामेव सत्याना एकाहादीना च
 अग्निष्टोमानुष्ठानान् प्रागननुष्ठेयत्वानियमः । वि. ५।३।१५.

० सोमविष्टृतीना दर्शपूर्णमासेष्टिपूर्वकत्वम् । ६।६।५,
 ० सोमविष्टृते 'यदि अगस्त्याना आग्रयणप्राप्तं महान्
 यज्ञीयान्' इति निश्चितम् । विपुत्रनामके सोमविकारे
 अगस्त्यामत्वं भवति । १०।५।१६ वर्णक २.

० सोमविष्टृतिमात्रस्य अग्निष्टोमोत्तरकालता ।
 भाट्ट ५।३।१५.

० सोमविक्रयी ऋगिण्यो भिन्नः । ३।७।१५।३१.
 मीको. घ. १८३५ 'ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी
 ऋगिण्यो भिन्नः' इत्यत्र अधिकरण इष्टम् ।

० 'सोमविद्याप्रसमृजवाक्येन संयोगान्' (६।२।
 ११) इत्यधिकरणे अधिव्यवत्तिसिक्तं नैमित्तिकं कर्म
 उक्तम् । वाळ. घ. ८६. सोमविद्याप्रजातां आवश्च-
 क्त्य अर्थगदप्रमाणार्थीयन् । सु. घ. ६६.

० सोमविद्याप्रजाधिकरणम् । सोमविद्याप्रज
 वाङ्मणस्य अधिव्यवत्तिसिक्तं नैमित्तिकं कर्म
 उक्तम् । वाळ. घ. ८६.

० सोमविद्याप्रजाधिकरणम् । सोमविद्याप्रज
 वाङ्मणस्य अधिव्यवत्तिसिक्तं नैमित्तिकं कर्म
 उक्तम् । वाळ. घ. ८६.

भाट्ट— इदं श्रूयते 'सोमेन यजेत' 'गर्भा-
 धमेषु ब्रह्मणमुपनयीत' 'प्रजापत्यादयेत्' इति ।
 तत्र घटेहः किं नित्यान्धेष्टानि उताऽनित्यानीति । किं
 प्राप्तम् ? कामसंयोगादित्यानि । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 ब्राह्मणार्थानां सोमादीनि नित्यानीति । कुत ? कर्त-
 वाक्येन हि संयोगो भवति ? वाप्यमानो ह वै ब्राह्मण-
 क्रिमिकर्तृता जायते, ब्रह्मचर्येण ऋगिण्यः, यज्ञेन
 देवेभ्यः, प्रजापत्यादिभ्यः इति, स वै तदनुगो यदा

यन्तु ब्रह्मचारी प्रजावान्' इति । ऋणसंस्तपोऽवश्य-
कृत्यानां भवति । तस्मात्प्रियातीति ।

ननु विद्वान्महापदम्, स्वाय उच्यते, यस्मैतद्
शोतव्यमिति । उच्यते । अकामसंयुतायेषां पुत्रम्
वाक्यानि भवन्ति । 'वसते वसन्ते ऋषोतिषा यजेत'
'यान्पीत्रमशिक्षेत् कुक्षेति' 'यवपीत्रं दर्शपूर्ण-
माश्रया यजेत' । तथा 'विद्यपयीयीत' । तथा
'प्रजा उपादयित्वा' इति । एव नियतया प्रातन्या
'३' छिद्रं गन्तीति ।

अथवा— अथमथोऽथ । 'ब्राह्मणस्य तु सोम
विद्यामममृगनाफनेन संभोगात्' । सोमादयो निपता
किं ब्राह्मणस्यैव, रात्रयस्यैवभोरनिपता, उत संभो-
गनिपता इति । किं प्रातन्यम् ? ब्राह्मणस्यैव निपता वेद-
भोरिति । कुत ? एव अथते 'जायमानो ह वै ब्राह्मण'
इति । ब्राह्मणस्य निपतो हृदये, नेतरयो, ब्राह्मण
सर्वीतनात् । एव प्राते, द्रुम् । संभोया नियम । कुत ?
अविशेषण नियमविधानं यत्तदकामसमुक्तं वचनं निधा-
मकम् । उदविशिष्टं संभोगात् । तस्मात् सर्वेषां नियम
इति । ननु 'जायमानो ह वै ब्राह्मण' इति ब्राह्मणस्य
संकीर्तनम् । उच्यते । मवत्यस्मिन् वचने ब्राह्मणसंकीर्त-
नात् । न क्षेत्रद्वारा निषमस्य विद्यामकम् । एतैरकाम
संयुतैवचनैर्वहितस्य नियमस्य अनुवादोऽयमस्मान्मु-
दये । तस्मादायं ब्राह्मणसंकीर्तने रात्रयस्य वैदस्य
वाऽनियमो रिशान्ते । ब्राह्मणस्य तु प्रदर्शनाथम् ।
जायमानो ब्राह्मणो रात्रये वैदस्येति । तथा वायमानो
जातभेति ।

शा— कर्त्तव्यमाधिकारवमेपां (वाक्यानां) इति
प्राते, द्रुम्, निष्पत्तीति । कुतः ? 'वीप्सायुक्तो
धमन्तो ि निमित्तत्वेन गम्यते । यावद्द्रुमस्त
नियमं सोमस्यानोऽवगम्यते ॥ यावद्द्रुमस्त-
भयाम धामस्यैवाय चोद्यते । यजेतेतिपदेनैव
प्राप्तेन्यभ्यामलक्षणा ॥' तस्मात् वचनं निमित्तं
विद्यायात् आगतंभागे वचने निषमैव सोम
वर्त्तं इति निय । अथपयमपि अभुक्तव्य अथ
प्रद्वारिनां पयोप पयोपमप्यत्तरात् तस्य वाय

यत्तरात् आरदयकम् । प्रयोज्यत्नमपि अयत्नं च
फलश्रवणात् 'अतुराया तथा तुतामयो गच्छन्ति'
इति प्रत्ययपरवर्णनात् आरदयकम् । तस्मात् नियमेव
सोमविद्याप्रजम् । न च तत्र ब्राह्मणश्रवणात् तद्विषय
मेव आरदयकत्वम्, विधिवान्वेषु विदोपाश्रवणात् ।
ब्राह्मणप्रवृत्तस्य उपलक्षणाथैवात् । अतः प्रजागामपि
आरदयका सोमादयः ।

सोम— सुवैतुगमनादे नित्य वेऽपि न सोमादे
नित्यर इति प्रत्ययस्थानात् (पल्लुदाहरण-)
सगति । द्वितीयगणे ऋणवाचयेन सरोरात् एतद्
सोमविद्याप्रन ब्राह्मणस्यैवावश्यक इति भवते । नेतुक्त
विधिवान्वेषु अविशेषणश्रवणात् इति सूत्रार्थः ।
वि— 'सोमाकीर्तिप्रक कल्प नित्य वा, वायतो
ऽभिम) , कीष्धानुग्रपिशाःलोनेऽन्तिस्यतेष्वते ॥'
भाट्ट— सोमस्य 'वसते वसन्ते ऋषोतिषा यजेत'
इति वचनदेव नित्यत्वम् । न चाय कालविधि,
'वसते ऋषोतिषा यजेत' इति कीष्पारहितरास्यैवैव
सद्विधानात् । न च विनिगमनाधिरह । शुभमूलकाला
तुरोपेन प्रथानाहृत्तेरप्रातस्तथा कीष्पारस्थापि विदेयत्वे
वाक्यभेदापत्तौ प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुत्तिवाययात्
कीष्पार्थानुसन्दानात् सदाकल्पसाय एव सप्तमा निमित्तं
परवाचसायात् । अशिक्षोप्रायोना तु निषाय स्थितेव ।
एव विद्याया अन्वयपयनसहितया 'स्वाणुत्थ भार
हार झिलाभूत्, अथीत्य येद न विजानाति सोऽथम्'
'अनपीषाना प्रासा भवति' इत्यादिनिष्पत्तीताकरण
प्रत्ययान्वयेन नित्यत्वम् । एवमुपनयनस्यापि वेदशा
दिवर्षोत्तरमवरणे प्रत्ययपयनश्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्
'पठ अज्जलानमस्तेषोमपी' इत्यादिकल्पश्रवणं तदुप-
नयनाभिशपशादिकल्पस्थेति शेषम् । यत् तत्रशले ऋतु-
नामाऽव्यक्त्यासदपेक्षितविद्यादेरन्वयवश्रवणादेर
कालो
नित्यत्वमुक्तम्, तर्त्तुना निरामवेदश्रवणस्य निरु-
त्तासदत एवात्तरवद्वरवद्वरेण प्रत्ययवाचने विद्या
देरवर्णे ऋतुनामपि विद्यादेवानाव्यक्त्यादुपश्रितम् ।
एव प्रयोत्पादामपि 'अतुराया यत् सोम'नोऽपिच्यन्
पयस्य च 'इत्यपिरास्य प्रत्ययवाचनान्तरं नित्यत्वम् ।

अत एव 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कण्ठा जायते, ब्रह्मण्येण ऋषिभ्यो वरुन देवेभ्य प्रजया पितृभ्यम्' इत्यपि सगच्छते । न चात्र ब्राह्मणपदश्रवणत्तस्यैवैते नित्या इतरयोस्त्रनाचर्यका इति शङ्क्यम् । अस्या-
वदानविधिदोषत्वेनाप्येवादस्य तिथायकत्वामावेन अत्रय-
ब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात् ।

मण्डन— 'यत्तः प्रजा चाध्ययन च नित्यम् ।'
'वर्णभवे नित्यमिदं त्रय स्यात् ।'

शरूट— 'सोमादेश्यापि नित्यता ।'

● सोमविधि अथ सामाद्यविधि दृष्टार्थ ।
नाल पृ २१

● सोमशब्द आकृतिवचन, न व्यक्तिवचन ।
भा २।२।६।१७, ● सोमशब्द क्षीरिण्या लताया
प्रसिद्ध ग रते । २।२।६।१७ ● सोमशब्द न कर्म-
नामधेय अतो नास्ती घर्मातिदेशक । वि ४।३।१६

● सोमशब्दस्य सोमहविष्करय उपाधि । सु पृ
७१७

● सोमशेषभक्षश्चमस्तिनाम् । ३।५।७।२२
मीको पृ १७९९ 'ज्योतिष्टोमे चमस्तिना सोमशेष-
भक्ष' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमशेषभक्षे
होमामिषसो समुच्चय कारणम् । ३।५।११।३२
मीको पृ १८३३ 'ज्योतिष्टोमे होमभक्षे होममि-
षसो समुच्चिनो कारणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमशेषभक्षण ऋतिवर्जानां यजमानस्य च
'चमसि' समाकृतया तिष्ठति । वि ३।५।७

● सोमसरजारविधीना 'त्रीणाति' 'अग्निपुणोति'
इत्यादीनां होम एव प्रसूति, पञ्चमसे तु अतिदेशेन
संस्कारसिद्धि । वि ३।२।१३३.

● सोमसरजारपदत्र भक्षणम् । वा ३।५।११।
३२.

● सोमसस्या न समानविद्याता । ३।६।१६।
५१-८७ मीको पृ ८०५१ 'सोमाऽधिकरणम्'
इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सोमसस्यासु अग्नि-
होमस्य प्राणय महरणाऽपिनाम् । ५।३।१३।३०-३८.

मीको. पृ ७१ 'अग्निष्टोमस्य यष्टेऽपु प्रायग्यम्' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमहवि । सुवि सोमहविर्नासायते । भा.
८।१।३।६.

● सोमहिरण्याद्यो ब्रह्मशब्दा, सुवर्णादयो
गुणशब्दा, शिमावपेनादयः कर्मशब्दा अपूर्वप्रत्यायका
इति पूर्वपक्षः । आख्यातेनापूर्वं प्रतीयते, आख्यात
प्रत्ययात्तात् भावार्थपदात्पूर्वं गम्यते इति सिद्धातः ।
वि २।१।१२ वर्षक २.

● 'सोमापोष्ण एकादशकपाल' इत्याद्येक
शिकम्, तत्र श्यामो दक्षिणा । 'आमावैष्णव एका
दशकपाल' इत्यादि द्वितीया शिकम्, तत्र 'वामनो
दक्षिणा' । एतत्सर्वं राजसूये । तत्र शिकद्वये दक्षिणा-
भेदेन कर्तृभेदाद्भेद । वि ११।४।१. ● सोमापोष्ण
एकादशकपाल राजसूये द्वितीये त्रिसंयुक्ते प्रथम
हवि । भा ११।४।१।२ ● सोमापोष्णे पशो
विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य पादिरस्य दाघ
यूपार्थम् । १०।७।१।६१-६३. मीको पृ १५३५
'पादिरस्यस्य प्राकृतस्य सोमापोष्णे पशो' इत्यत्र
अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सोमापोष्णादिद्विवैवल्ये पोष्ण वेद्यम नास्ति,
एकदेवत्ये एव हि तत् । वि ३।३।२०.

● 'सोमारौद्रं चक निर्वपेत् कृष्णानां प्रीहीणां
अभिचरन्, शरभय बर्हिर्भवेति' इति । शरभयेन
प्राहृतशुभय निर्यते । भा १०।४।१।१-२ वर्षक
२ ● सोमारौद्रे चरो आश्रयमेव प्रोक्षणम् । तत्र
'शोषणीमासादय' इति प्रेषमन्त्रे शोषणीराब्द संस्कार-
याची इतिपक्षे अत्रिकार । जातिवाचीति द्वितीयपक्षे
'आश्रयमासादय' इत्युह । यौगिक इति सिद्धान्ते तु
'शोषणमासादय' इति लिङ्गवचनोद्देशेन प्रयोग ।
सोम, १।४।९ ● सोमारौद्रे यागे उपदिष्टे शरी
अतिदिष्टानां कुटानां दाघ । १०।४।१।१-२ वर्षक
२ मीको. पृ ३८८५ 'शरभ्याय' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

ॐ सोमारौद्रादियागे श्रृयमाणैः शुद्धादिगुण-
विशिष्टश्रीहिभिः प्राकृतयवार्त्तां पाद्यः ॥

विद्वानौ त्वनियमः स्वात्पृथग्वाच्यवद् महणस्य
गुणार्थत्वाद्भयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशार्त्तं यदीति
स्यात् । १०।७।१९।६४ ॥

भाष्यम्— 'सोमारौद्रं हृते चहं निर्वपेच्छुक्रानां
श्रीहीनां ब्रह्मचरं ब्रह्मन्, सोमारौद्रं चहं निर्वपेच्छुक्रानां
श्रीहीनामभिवचन्, नेहर्त्तं चहं निर्वपेच्छुक्रानां श्रीहीनां,
सोयं चहं निर्वपेच्छुक्रानां श्रीहीनाम्' इति । तत्र संवयः,
किं श्रीहिभिर्वैर्वा यद्व्ययम्, उत श्रीहिभिरेव । किं
प्राप्तम् ? विद्वानौ तु विरोधिनामन्वतमे मृद्ममाणेऽनियमः
स्यात्, श्रीहिभिर्वैर्वाति । कुतः ? अहणस्य गुणार्थत्वात् ।
तस्य हि श्रीर्वापेयं गुणार्थम्, न यामसंभवापेयम् ।
शुद्धा श्रीहृद्यो भवन्ति, यामस्तुमाभ्यामपीति । यथा
'पृथदाग्नेनानुवाचात् यजति' इति आत्यं पृथक्वात्सं-
न्धापे भवति । एवमिहापि श्रीहृद्यः शुद्धगुणसंभवाधाः,
न वागर्हण्येनान्वयपरिर्हण्यमानायाः । तथा, 'यद्यपि
चतुरवची यत्रमानः पञ्चावचैव तथा कर्त्वा' इत्येतत्
भवणमुपपद्यते । यदेवंजातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्तेत,
ततः पञ्चावचैव चतुरवचैऽनिरर्त्तिते, यद्यपि चतुरवचीति
दर्शनं युक्तं भवति । न चानर्त्तको गुणोपदेशो भवति ।
उपयोः प्रदिष्टत्वात् । उपयोः श्रीहिमकाक्षोदकेन प्राप्त
विकल्पन्ते । यथा श्रीहृद्यः, सदा गुणराश्याम् । अतीहि-
पक्षेऽसंभवात्प्राप्तितैव । तस्यादिकल्प इति ।

एकाध्याद्वा नियम्येत क्षुचितो विशिष्टत्वात् ।
६५ ॥

भाष्यम्— एकायां हि श्रीहिवाः, तत्र श्रीहीना
शुद्धत्वायवा नैव प्राप्नुवन्ति । ननुक्तं गुणसंभवाप्यां
श्रीहृद्य इति । नैतदेवम् । यदि गुणसंभवाप्यां भवेत्सुक्तो
न नियमः स्यात् । न तु गुणसंभवाधाः । विचारसंभवे
हि पक्षी भवेत्, यदतिरिक्तैः प्रातिपरिवापं । तेन
विकारविशेषान् श्रुत्या भवति । गुणविशेषान् चावयेन ।
भुविथ यान्काङ्क्षीयसीति । तस्मात् श्रुत्या श्रीहृद्यो
यामेन संभवाध्याः समानार्थान् यथादिकर्त्तव्येः ।

विरोधित्वाद्य लोकावत् । ६६ ॥

भाष्यम्— विरोधिन्येते । कथम् ? ये होक-
सिन्व कापं विकल्पेन यावताः श्रूयन्ते, ते परस्परं
विरोधिना भवन्ति । विरोधिनां च न सह पृथुतिः ।
लोकावत् । यथा 'मस्त्यान् न पयसा समशीयान्'
इति । यद्यपि सगुणा मस्त्या भवन्ति, तथाऽपि पयसा
सह न समदन्ते । तस्मात् सगुणा अपि श्रीहृद्यो यवा-
चिवर्त्तयन्त्येव ।

कतोश्च तद्गुणत्वात् । ६७ ॥

भाष्यम्— यदि श्रीहीनां विकारेण संभवः,
कथमेतां गुणेनापि संभवो भविष्यतीति । अगोच्यते ।
नैवेयां गुणेन संभवः श्रुत्या चावयेन वा, नापि गुणस्य
श्रीहिभिः । कथं तदि ? कतोश्च तद्गुणत्वात् । कतुर्गुणं शुद्ध-
गुणः श्रूयते, कृष्णगुणश्च । तत्रैकताकथत्वादेकदिग्गुण-
वर्षेन द्रव्यगुणो संभव्यते । तेनार्थभेदेऽपि परिहृतो
भवति ।

विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्द्विकल्पः
स्यात् । ६८ ॥

भाष्यम्— विरोधिनां चावयते प्रत्यक्षे श्रृयमाणे,
अन्यसिद्ध चोदकप्रते, अमन्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि
सति चोदकत्वान्वयारयोः विकल्पः स्यात् । तस्मादपि
नियमः ।

पृथग्वाज्ये समुच्चयाद् महणस्य गुणार्थत्वम् ।
६९ ॥

भाष्यम्— पृथग्वाज्ये तु युक्तम् । न हि तत्र
येनविशिष्टोऽयं आत्यस्य । तेन न पाठिकनात्यस्य । त-
स्मात् दन्वा आत्यसमुच्चयः । यतः पृथक्तासंभवाप्ये
दपि । तेन न पाठिकं दपि । आत्येन न समुच्चय इति ।
यद्यपि चतुरवचीति तु नियमो नोपपद्यते ।
७० ॥

भाष्यम्— अथ ननुक्तम्, यदेवंजातीयकेऽपि
नियमो भवेत्, 'यद्यपि चतुरवची' इति चतुरवचवर्त्तनं
नोपपद्यते इति । तस्मादित्येवमिति ।

तीति । सिद्धत्वात्कार्ष्ण्य, यद्यपि स्थिताः सत्यपरा
 ऋचः, तथाऽपि अयोचनाभावाद्भेदोपादीयन्ते इति । ननु
 कार्योपपन्नः सर्वेन वाचनिकः, इत्यपि प्रत्ययवचना-
 लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिपेभ्यो विधीयन्ते इति सर्वासां
 विधानं भविष्यतीति । अत्राभिधीयते । सर्वे सर्वेन
 वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिपेभ्यो विधीयन्ते ।
 किं तर्हि ? चोदकप्रदानानां इत्यपारिच्छिन्नानां केवल-
 मनेन विशेष उच्यते, मनोरुचः इति । सोऽर्थं विशेष
 उच्यमानो यावत् सत्यपरा, ता एव विशेष्य कृतार्थ-
 स्वात् स्वागतन्ते, नाना अपि तद्विज्ञानाः प्रसज्यन्ते ।
 तन्नात् लिङ्गवतीनां निष्पत्तानामुपादानं न सर्वासा-
 भिमिति । न च लिङ्गवतीनां भावाद् गुणानुरोधेन प्रधाना-
 भिमितीत्या । एषं च साधनं प्रयोगप्राप्तुमाशक्ष भविष्य-
 तीति । अपि चादिभ्यः पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव ।
 ऋचम् । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिपेनीनामुच्यते । तत्र
 यद्यपि न तद्विज्ञानः सर्वा उपादीयन्ते, यारिचह प्रमुच्यन्ते
 तास्तद्विज्ञानः एव, नास्तद्विज्ञानः, तथाऽपि लिङ्गमनु-
 यष्टीत्येव, न वाचितमिति । तस्माद्यावदर्थमुपादानं
 न सर्वासाभिति ।

आग्नेये कृत्स्नविधिः । ७५ ॥

भाष्यम्— यदुक्तं यथा ' आग्नेयेः सूक्तैरिष्टका
 उपदधाति ' इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविच्छिन्नमुपादीयन्ते,
 न वानिचित् । एवमत्रापि इत्यप्यभिति । तत्परिहर्त-
 म्यम् । अत्रोच्यते । युक्तप्रयोगेण हृत्स्नविधानम् ।
 जुवः । इष्टकावहुत्वात् । प्रतिवृत्तमुपदधातीति यचनात्
 यज्ञीनामुपपेयानां सूक्तात्पर्यात् कार्त्स्न्येनोपादानम-
 विरुद्धम् । इह त्वियथापरिमितानां विदोप उच्यते
 इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादवमिहाष्टाशत इति ।

ऋजीपस्य प्रधानत्वाद्दृष्टीणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः
 स्यात् । ७६ ॥

भाष्यम्— यद्यथाक्रमेणैव यथा ऋजीपस्य कृत्स्न-
 रथायुः प्राप्तमन्, एवमत्राप्यविदोपत्वंतांतामुपादान-
 मिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । ऋजीपस्य प्रधान-
 त्वात् युक्तम् । ऋजीपस्यविदोपत्वंतां प्रतिपत्तिरियम-
 भिधीयते । सा सर्वस्य ऋजीपस्य स्यात् । यस्य न

क्रियेत, तस्य संहरापारिलोपः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामनुद्धा-
 यदनीपम्, तस्यैव प्राप्तम् । इह त्वयैसोपरावित्यप-
 दिष्टो हेतुः । तस्मादियमनेतदानीपेयेति ।

आ— कचित् विदुते श्रूयते ' मनोरुचः सामि-
 पेभ्यो भवन्ति ' इति । तत्र किं सर्वा एव मनोरुचः
 सामिपेनीत्येन वक्तव्याः तत्र पावतीभिः संख्या पूर्वेति
 प्राकृती तावत्य एव इति प्रत्ययेण यच्चनेन सर्वासा-
 विरोगेण प्रापयवगमात् चोदकप्रस्तंत्वाभावेन सर्वा-
 सासुभादानमित्येतावान् पूर्वैः पक्षः । न अथवर्षं प्रत्य-
 यचनेन सर्वासां प्राप्तिः । न हि इदं ऋचसंस्कारार्थम्,
 अभिसानित्यन्वार्थं हि अत्र ऋच उपादीयन्ते, तत्र
 बहुवचनात् शिल्वे प्राप्ते शिल्वं अतिरिक्तम् पञ्चदशोपा-
 दीयन्ते अपि कानां तु अनासदृश्यमेव उपादानम् ।

सोम— पूर्वैः चोदकानामुपपन्नं द्वादशाहवत् विभज्य
 नयनेपीह चोदकप्रस्तपञ्चदशवक्त्राण इत्युक्तिरितिः संगतिः ।
 सूत्रार्थस्तु— ' मनोरुचः ' इति लिङ्गेन उपलक्षणीकृत्य
 तद्विधानेन लिङ्गस्य सर्वसाधारण्यत् सर्वसात्मपि संयत्यः
 स्यात् यथा ' आग्नेयेः सूक्तेः संवत्सरमुपदधान आसीत् ' इत्य-
 एव सर्वेषां आग्नेयस्यानां इत्येवयथाने विनिर्गोलाद-
 दिति उपादेशानागिष्टकानां बहुदशात् आग्नेयस्यानां
 कार्त्स्न्येन उपादानं न विरुद्धमिति आग्नेयसूक्तवैदम्यं
 आग्नेये तु हृत्स्नविधिः इति गुणस्यभावे स्थम् ।

वि— ' मनोरुचः सामिपेभ्यः सर्वाः पञ्चदशैव
 वा ।, अविशोयेन सर्वाः स्युः सर्वाः पञ्चदशैव ताः ॥ '

भाट्ट— विकृतिविशेषे ' मनोरुचः सामिपेभ्यो
 भवन्ति ' इति श्रुत्यम् । वेदे च पञ्चदशउपस्थापिकत्वात्
 पठिताः । अतः सर्वासात्मपि मनोरुचैरविशोयात्
 प्राकृतप्रभाषेन प्राकृतपठकशासनेन च सर्वासा पठतः ।
 इति प्राप्ते, नात्र मनोरुचः संस्कारां येनाहोमे
 ' ऋजीपमन्सु प्राव्यति ' इत्यत्र सर्वाहःसंविद्यः ऋजीप-
 मांस्तरुपमतिपत्तिवर्दिहापि सर्वेषां पाठ्ये भवेत् । मङ्गलि-
 यदन्तरवनामुपादानं तु मनोरुचैरविशोयात् उपादेशत्वेन
 बहुवच्य कपिशलादिजनन्यायेन शिल्वे पर्यवधानासीत्
 अतिदेशवत्प्रत्ययानुरोधेनैवत्पदस्यैव । प्रथमोत्तरपठोत्रि-
 रन्यायेन तु पञ्चदशार्थपत्तिः । इत्यन्ते चोत्तरन्यायेन

प्रमाणात्तस्मिन्ने अन्यथापि कविञ्जलाधिकरणन्यायवाच. । यथा ' आग्नेये. सूत्रैरिष्टका उपदधाति ' इत्यत्र यावद्विष्टकामात्रेणैव प्रहणम्, न तु तत्र कविञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।

मण्डन— ' यावदर्थे मनोरुच. । ' मनोरुचः याः चिद्विज्ञे विहिताः ताः यावदर्थे प्रयोजनानुष्ठारेण यावदीभिः अग्निब्रह्मिन्वचनरूपेऽर्थं. सिध्यति तावन्व एव प्रयोक्तव्या न सर्वा भद्रुलिङ्गा इति शेषः ।

शंकर— ' यावत्संयत् मनोरुच. । '

॥ सोमेन्द्रधरुः यजमानसोमपानव्यापदि ॥ तन् सर्वत्राविशेषान् । ३।४।१३।३४।

भाष्यम्— तत्र एतन् सोमपानव्यापदि सोमेन्द्र कर्म सर्वत्र वमने स्यात् आर्त्विजे याजमाने च । कुतः ? अनिशेषात् । न विशेषः कश्चिदाधीयते अस्य वमने स्यात्, नास्येति । तस्मान् सर्वत्र भवेत् ।

वा— अश्वप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्मात्रत्वात् स्वाभिकर्तृत्वे विदेऽपि तस्य किं आरथीय वमन निमित्त उठ आर्त्विजमपि इति विचार्यते । किं प्रथम् । रिशेषानुष्ठानान् वमयथापि स्यात् । यथा च स्वाभिमरनेन प्रतिपत्तिविनाश. तथा आर्त्विजेनापि, उभयो द्रव्यसहकारतमसत्वात् । तस्मात् यदि दोषनिर्वातार्थमेव त् कर्म अथापि अपूर्वोपकारार्थे उभयथा वमनद्वयेऽपि कर्तव्यम् ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वान् । ३५ ॥

भाष्यम्— स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः ? तदर्थत्वात् । तदर्थे कर्म यजमानार्थम्, यत्र सोमो वस्यते । यत्तु अत्र सोमेन्द्र कर्म, तदपि तदर्थमेव । इह हि सोमगामिनः उपकाराय श्रूयते । तत्र सोमवामिनो यजमानस्य सन् उपकर्तुं शक्नोति, न ऋत्विजः । न हि तत्र ऋत्विजार्थं कर्म, यत्र सोमो वस्यते । अपोच्येत, सोमगामिनः अत्यर्थो होतुर्वा आग्नीया ऋत्विजः तदर्थेयुः अग्निषु निरन्तैरिष्यतीति । तथा सति, यदि वा ष्वुद्धसोमस्य कर्मणो नाश्रम, न सोमगामिनोऽन्वर्धोर्होतुर्वा, तत्र अत्यन्तगुणमना अन्वर्धार्थः स्वैकतिविगमः कारणतो न ऋज

प्राप्तुमिति । तदर्थं च त्रियमाण न यजमानस्योपकारे वर्तते इति न ऋत्विजो वमने श्रियेत ।

वा— यथापि तावत् आरादुपकारत्वं तथापि स्वामिरमने भवितव्यम् । कुतः ? ' पूर्वं यच्छब्द-संबन्धान्निमित्तत्वं न जायते । तत्संन्ययान् परस्तात्तु कर्त्तकः संप्रतीयते ॥ ' ' यः सोम वमति स निर्वपन् ' इति यच्छब्दतच्छब्दयोगात् यागमनयोः एक. कर्ता गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत् स्वामिकर्तृत्वेन अर्धदियम् । तेन अर्धदियेन सदृशं वमनं निर्गच्छे । तदपि स्वामिकर्तृत्वमेव सत् निमित्तमिति । न च स्वल्पमेव निमित्तम्, शुद्धेन आस्थयतेन निमित्तप्रत्ययानुयादात् । यच्छब्दोपबद्ध तत् निमित्तं प्रतिपादयति । तेन चैत् संबद्धम्, पूर्वतरं समानकर्तृकरणम्, पश्चात् निमित्तत्वप्रदीतिः । अथ ऋत्विजः देवार्थं ऋत्विजपरिक्रमार्थं च द्रव्यं त्यजति । तस्मिन्नेवा स्वामिनि परिक्रमविशेषान् अत्राप्य तैरपि अन्ये अन्वर्धार्थो वर्ततेयाः । आधानगतेन तु आरमनेपदेन अग्नीना आधानगुणतिरिक्तपुरुषसम्बन्धाभावात् स्वात्मार्थेयुः अग्निषु सद्यम् । तत्रश्च यदि धान्त्वात्सोमकर्मोपकारानुद्धया कुर्वन्ति ततो देवकार्त्तृत्वेनात् विगुणम्, न तेन प्रधानेन गृह्यते । न च आहृत्य देवादिभेद आग्नायते, येन तत्सम्बन्धेऽपि अग्नेयुषमाधीयते । स्वामिरमनेन च कृतार्थत्वान् न अनेनैव शास्त्रेण देवान्तरादीनामनुष्ठानम् । कर्म वा एकमेव शास्त्र स्वामिरमनपक्षे समानदेशादित्य आश्रयेत्, ऋत्विजमने च तद्वेदम् । अथ तु आरमार्थ-बुद्धयैव ते प्रमुञ्जीरन्, एवमपि ऋत्विजोनावधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात् तादर्थ्येन नियमानस्य आनर्थक्यमेव स्यात् । अथ तु एतद्विद्वयर्थे पुरुषार्थेनैव शास्त्रेणाधीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्वान्नात् अर्ध-निश्चितस्यार्थदिकल्पनाच विप्रकरणं । सद्यः लोकि-कर्मणेऽपि एतत् इति न याते स्यात् । तत्र पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मान् स्वामिवमने स्यात् । अथ तु अन्वर्धार्थवमनेऽपि स्वामिभेव द्रव्यं त्यजेत् तथा सति तदैव भिनसन्तुं क्व अपाद्येत । तस्मिन्नेव वा

अधुतपश्चमर्षकल्पना सामानाधिकरण्याद्यथ । तथा कल्पनाया च स्वाभिधमनस्य अनिमित्तत्वप्रसङ्गः । उद्यवाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाचस्पतिः स्यात्, 'य. सोमं वमति, यस्य सोमं ऋदिवग् वमति' इति च आशययात् । अन्यतरपरिग्रहे तु स्वाभिधमनप्रहर्षं युक्तम्, शब्दसामञ्जसात् । एवं तावत् आशुदुपकार-कत्वे । यदा तु वाचस्परोपोवनीतयागरोपद्रव्यप्रतिपत्ति-नियमप्रेषोपजनितफलश्रमयोऽर्थं तेन प्रतिष्ठापनीयते इति कल्प्यते, तदा यजमानकरोत्येषेः अन्यन्ताट्टरसात् तददाङ्गा (चतुष्पाद्ययोग्यवादाङ्गा) इति तेनैव प्रति-ष्ठापनार्थेः कर्तव्या इत्यसद्विग्यात् । यत्तु दक्षिणालाभ-स्युक्तं ऋदिरवा फलं तत् सति च असति च धमने कल्पमान इदमेत इति निराशङ्कान्तात् अनपेक्षितप्रति-ष्ठापनं नेष्टि यदुक्तिः । यदाऽपि प्रह्वनकर्मकर्तृ-नियमादीन मस्यवित्पुनःकामर्षं मस्यगम्, अतस्य तदभ्रुपे कर्तुर्वैगुण्यमुज्जातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वात् इति कल्प्यते तदाऽपि तद्-भ्रंषरूपाव-मानकल्पिष्यप्रसङ्गात् तद्विद्वेषायात् यत्तत्तदनि-र्देशाय मलमानवमने एव मञ्जितम्भम् । एतेन अपूने-सस्तराथैतामपि स्वाभयताम् । यदाऽपि हि सोम-वगनात् न विहितकारणम्, नापि प्रतिपिदसोवनपापयते इति ह्यस्य दोषनिर्घातायैतं ह्येः अनाभिय नैमित्तिकं कर्माङ्गम्, तदाऽपि च यच्छब्देन पुनःसोपासनात् ब्रह्मस्यशान्तयत्वेन (३।१०।१४-१६) प्रस्तुतात्-पुनःसंस्कारता अन्वयस्यैवते तदाऽपि 'वाजमानास्तु' (३।१०।१८) इत्यनेनैव तत्रसंस्कारः । वमनसमान-विपपत्वाच्च यजमानवमनेनैव निमित्तम् ।

यत्तु अल्पस्वात्विधमनेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिश्रेयः, कर्तृसंस्कारात् विनाशो वा समाधिमपेक्षते इति, यद्यपि श्रम्यते तत्रापि क्वचिदप्यात् न प्रदीभ्यते । कथं च ऋवर्षेपुत्राश्रयणेषु च ऋदिवधमने स्वाभिधमनित्युक्तम् । अतस्य यदि तद्वदमनदुष्टयेन तत्तत्स्वीयेन आवृत्त-स्यम् । अथ दुष्टं ततः सामान्यविहितं त्रिषित् कर्तव्यम् । (युनः स्वाहा इराणीमीये होतर्ष-इति सुधा) । न चात्र ऋवर्षाद्यन्वयमप्यश्रावणधामपयोजनमति इति

नापीय अरवारणे दतित-यम् । अथपि तद्वधानं प्रयोगानम्, ततो ब्रह्मस्यमानस्यः परिमहीतयः । (ऋगात्पुत्राश्रयणः स्वीकृतयः) । तथा च सूत्रकारः 'स्वामिनो वा तद्वैतरात्' (३।१०।१३।१५) इत्याह ।

लिङ्गदर्शनाय । ३६ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च भवति, वजमानस्य सोम-वाग्नि इति । कथम् । 'सोमपीयेन वा एष व्यूष्यते यः सोमं वमति' इति । यजमानः सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्म इति व्यूष्यते, न कर्मवित् ऋदिवज्जे व्युद्धिः । 'ऋदिवज्जे यस्य सोमं वमति' इति वमनेन संक्षयः स्यात्, न 'यः सोमं वमति' इति । तस्मा-दपि पदयामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रमिति ।

धा— व्यूष्यते इति च यत्कर्मो यस्य सोमवगनात् ऋद्धिः प्राप्नोति । तद्वैगुण्याच्च व्युद्धियस्याद्भवते । स्वाभिधय तद्वनवमपि इति तस्यैवेतिः ।

शा— 'तत्रापि श्रेयसः सर्ववमने स्यात्, तदु-च्यते । सोमेन्द्रं स चरुं कुर्याद् यः सोमं वम-तीति हि ॥ यच्छब्दादिष्टिवमने गन्धेते तुल्य-कर्तृके । इष्टौ च ऋतुशेषत्वात् स्वाभ्येव हि निद्युज्यते ॥ कर्तृत्वेनेति यजमानमपि तत्कर्तृकं ततः । निमित्तमृत्विज्ययमनं न निमित्तमिति स्थितम् ॥'

सोम—आशङ्किकी संगतिः । पूनाधिकरणविद्यमान-वेत्तपञ्जीवनादपि संगतिर्गोप्या ।

वि— 'ऋदिरना वमनेऽप्येव ऋदिवज्जे, वम-नात् । विरोधस्याग्निमो, भेषं कर्तृत्वं निश्चिततः ॥'

माह— येन किं वाजमाने एव वमने स्यात् उत ऋदिवज्जेऽपि इति चिन्तायाम्, ऋदिवमनेऽपि प्रति-पत्तिविलोपादिना वैगुण्यस्यावश्यकत्वात् तत्रसामानार्थ इत्यभिधेः एवमेव । इति ज्ञाने, इष्टिस्वाभयस्यै कल्प्य-स्यात् यजमानेन धामां, ऋदिवग्निः यजमानाश्रयण-व्यवहृतमशक्यत्वात्, स्वदधयेव स्वाग्निगु-करो पुनः ऋवर्षत्वात्पुनःसे । यजमानकर्तृत्वाच्च च न ऋदिवग्-मनस्य निमित्तता, 'यः सोमं वमति' इति यच्छब्द-

बले । इष्टे वमनसमानकर्तृकृत्वागते , तस्य च उपादेय-
विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्व
बलात्, यद्यपीयमिष्टि नैमित्तिकी कृत्यकारिका, यदि
वा अनैमित्तिकी एव अथवादयशात् कृत्यैगुण्यसमा-
धानार्थां सती आराट्यकारिका, यदि वा वमनस्य
जृम्भावदेव अर्थिक निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तद्वदेव
इयमिष्टि पश्या शत्रुयुक्तपुरषसत्कारिका, तर्वाया
यज्ञमानवमने एव स्यात् । ऋत्विग्यमने तु सामान्य
विहित यजुर्भेपनिमित्तम् (प्रायश्चित्त कार्यम्) ।

मण्डन— ' स्यात् स्वामिनो वै वमने स याग । '

शुक्ल— ' या यजुर्वमने कार्या । ' १९

● सौमता जाति न म वन्ते । तमन तत्रिरासश्च
मीको पृ ७८४ ' आहृतिराद् ' इति निदो
शास्त्रवैषिकप्रवचने द्रष्टव्य ।

● सौगन्धिकेन तृतीयमने अग्न्यञ्जले अञ्जना
भ्यञ्जने नाम सन । भा १०।४।६।१०

● सौम्यमह बहुवृत्तत्वम् । भा ९।१।५।२।१,

● सौत्य इति सुत्याकाल्पनात् सवनीय (पशु) आहु ।

८।१।अ।४ ● तीय पशुनाम सवनीय पशु ।

सुत्याया म न सौत्य । वि, ८।१।७. ● सौत्यस्य

पशोर्धर्मागामसिद्धेन ऐकादशिनैः । ८।१।७।१४

मीको पृ २०० ' अतिदेव ऐकादशिनैः पशुः० '

इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सौत्येऽहनि अग्निः-

निश्चाना यूपाना मानम् । सकर्ष १।४।१७ मीको

पृ ३२५९ ' यूपाना अग्निःप्रमितानां मान सौत्येऽहनि'

इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौत्रान्तरा शापैचिभ्यसिद्धयर्थे अर्थमपि

नीलपोतादिनिश्चिन्नाकारमेव कल्पयन्ति, न निराकारम् ।

यदेव च आकारसमर्पणम हेतुस्य तदेव अर्थस्य प्राद्व

इति न प्राद्वल्ययोगः । यथा आहु - ' मित्रकाल

कथ प्राद्वमिति चेद् प्राद्वतां विदु । हेतुत्वमेव, तनुक्त

ज्ञानाकारसमर्पणम् ॥ ' इति । ननु एव संप्रदानसमये

जनकस्यार्थस्य अतीतत्वात् कथ कर्तमानावमास ?

शापकारणे ह्यन कर्तमान प्रवते, अथस्तु तस्यमर्पणतया

अतीत एव कल्पते, अतो न दोष । कथ पुन प्रत्यस-

शानेन अवमासस्य प्रत्यक्षत्वम् ? इदमेव प्रत्यक्षत्व-
मर्थस्य यत् साक्षात् साकारविशानजननम् । यस्तु पर-
परया साकार विशान जनयति, सोऽनुमेय । यथा
बह्विस्वलक्षण धूमस्वलक्षण तद्दर्शनतद्विकल्पप्रणादिकया
अग्निज्ञान जनयत् अनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनु-
मान च द्वे एव प्रमाणे । साक्षात्जनकस्य प्रत्यक्षत्वात्
परपरया जनकस्य चानुमेयत्वात् अजनकस्य अप्राद्वत्त्वात्,
नातो द्वादयत् संभवति इति । रत्नाकर . (शूय-
वादे) पृ २८३-२८४.

● सौत्रामणि । ' अग्नि चित्रा सौत्रामण्या यनेत'

अथ प्रसिद्धसौत्रामण्येषया कर्मांतरमेव तदमंक

अग्निपूर्वकाल्पविशिष्ट विधीयते । तच्च अर्ग्यज्ञम् ।

अग्निप्रयुक्त चेदम् । भाट्ट ४।३।१० । अग्निचयना

द्वत्वेन सौत्रामणियागस्य विधि न तु कालस्य संयोग ।

सोम ४।३।१३ ● सौत्रामणि अग्निचयनाद् सन्

अपि इष्टिप्रवृत्तिवत्त्वात् पर्वणि कार्यं न तु चयनकाले

एव । रि ४।३।२०, ● सौत्रामणि चयनाद् ' अग्नि

चित्रा सौत्रामण्या यनेत' इति । ४।३।१३.

● सौत्रामणि चयनाद्भूत यागप्रयोगोत्कालीने

पर्वणि कार्यं, न तु चयनसमनंतरमेव । तथा च

सौत्रामणि कालप्रयोजक । भाट्ट ४।३।१५

● सौत्रामणी ' अग्नि चित्रा ' इति विहित

क्रान्तम्, न चियन्तम् । सकर्ष. १।१।५. मीने

पृ १७ " अग्नि चित्रा' इति सौत्रामणी. " इत्यत्र

अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● सौत्रामणी । ' अग्नि चित्रा

सौत्रामण्या यनेत' इति सामिचित्यकर्तोरैव चित्तोत्तर्य

त्वात् ऋवन्न सौत्रामणी वैमृषत् क्रूरोरन्तर्त्तमेवा-

नुदय । सकर्ष १।१।५. ● सौत्रामणी अग्निचयनोत्तर

' अग्नि चित्रा सौत्रामण्या यनेत' इति । रि १०।३।१२

● सौत्रामणी चयनाद्भूतम् । ४।३।१२।२९-३१.

मीने पृ. २९८४ ' बहुहसतिषवयाय ' इत्यत्र अपि

करण द्रष्टव्यम् । ● सौत्रामणी शिवयुक्ता । तत्र पशु

ऐकादशिमविध्यन्त । सोम ८।१।८. ● सौत्रामणी

देवा अन्नमन्त च । तत्र अग्निचयनाद् प्रसिद्धसौत्रा

मण्या सवायात् कर्मांतरमेव । तथाद्भूते प्रसिद्ध-

पुरोडाशा भवन्ति इति) । न चैव पशुपुरोडाशस्य पुनःकरणोपपत्तिः । पशुपुरोडाशमाधोवपतेः । अत एव ऐन्द्रादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टपशुपुरोडाशावागस्यैव अप्राकृतकार्योपपत्तया विषेयवाङ्गीकारः । न चेद् पशुपुरोडाशावागस्यैव प्रत्यभिज्ञाभावः । 'यदे सौत्रामण्या व्यूढ तदेव समूह यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशाः अन्यदेवत्याः पदावः' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिज्ञापकत्वात् । अतः अप्राकृतकार्ये एव पशुपुरोडाशाः सुरादिव्यागस्य कर्मान्तरमेव प्राकृतकार्योपपत्तम् । अत एव 'नेतेषा पशुना पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा हेने पदावः' इति लिङ्गमपि पुरोडाशाः सञ्जयदेवतास्मरणानि न विद्यन्ते अपि तु ग्रहबन्धान्येव तानि इति व्याख्येयम् । १०।१।९. * सौत्रामण्यामैष्टिकरूपनातिदेशः । घृ. ८।२। १।१-९. * सौत्रामण्या सोऽवावियु इत्यन्मा वृद्धिर्दश्यते । सा. १।१।४।१०।२८.

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । २।५।३।१४ ॥

शिद्वान्तमूपम् । सौत्रामण्या नाम आगनिशोपे आश्विनः, सारस्वतः, ऐन्द्रश्च ये सुराग्रहाः प्रयो-ग्रहाश्च तेषु च स्विष्टकृद्भिः न कर्तव्यम् । 'उत्तरेऽग्री पयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्री सुराग्रहान् जुह्वति' इति होमसंयोगान् ।

तद्द्रव्यं शोपनचनम् । १५ ॥

यद्यपि 'उच्छिन्नष्टि न सर्वे जुहोति' इति शोप-श्रूयते तथापि तद् शोपवचनं तद्वत् साकप्रत्यायीय-कुम्भीवत् न स्विष्टकृद्द्रव्यम् । सत्यपि शोपवज्रने यथा कुम्भीना स्विष्टकृद्द्रव्यं शोपो नास्ति तथा अत्र विग्र-मानोऽपि शोप. न स्विष्टकृद्द्रव्यः । किंतु तस्य वाच-निकः अन्वयसंयोगः । 'ब्राह्मण परित्रीणीयात् उच्छे-पणस्य (शोपस्य) पातारम्, यदि न विन्देत, यस्मीक-वपायामन्वयेत्' इति वचनात् । अन्योऽपि तस्य विनियोगः 'शतानुष्ण्याया (शतच्छिद्रायां कुम्भ्या) विशारयन्ति' इत्युक्तः । तस्मात् न स्विष्टकृद्द्रव्यं । सुतृहले तु शोपविनियोग एवमुक्तः, 'अव्ययुः प्रति-प्रक्षपाता आग्नीव्रश्च आश्विन भक्षयन्ति, होता वसा मैत्रावरुणश्च सारस्वत, ऐन्द्र वज्रमानः । सुराग्रहान्

दक्षिणतः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति । अपिवा ब्राह्मणं परिक्रीणीयात् उच्छेपणस्य पातारम् । यदि ब्राह्मणं न विन्देत यस्मीकवपायामन्वयेत्' इति । शिद्वान्तशोप-सूत्रम् । के.

* सौत्रामण्या पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च, तत्र सुराग्रहेषु शोपकर्मानुष्ठानं नास्ति, होमानशोपस्तु ब्राह्मणस्य दातव्यः यस्मीकवपाया शतानुष्ण्याया वाऽवनेत यः । वि. ३।५। १. * सौत्रामण्या पशुदेवताऽपेक्षया पुरोडाशादेवताया भिन्नत्वात् पुरोडाशाणां देवतासंस्कारकत्वात्संभवात् आगनुपकारकत्वमेवागत्या । न चैवं संस्कारलोपो मा भूदिति पशुषु या देवताः तदेवताकपुरोडाशान्तरानु-ष्ठानमपि स्यादिति वाच्यम् । तदेवताकग्रहैरेव संस्कार-शिडे. । सोम. १०।१।९. * सौत्रामण्या प्रधानाङ्गयोः कर्तुभिः 'वहसा दक्षिणा' इति दक्षिणामेदात् । भा. १।१।१।१।१.

सौत्रामण्यां शोपकार्यं नास्ति । सौत्रामण्या सुराग्रशोपस्य अन्यशोपयुक्तारविधानात् स्विष्टकृदादि-शोपकार्यं नास्ति ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु । २।५।३।१४ ॥

भाष्यम्— अस्मि सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते आश्विनसारस्वतेन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृद्द्रिद प्राप्तम् । अथेदानीं संदेहः, किं निवर्तते उत नेति । किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, श्रूम. । सौत्रामण्या न ग्रहेषु न कर्तव्यमिति चगन्देना-न्यादिदश्यते । कुत ? अनेपत्वात् । घर्षादानादशोपता । तथापि हि ग्रहैरेवं (व) होतुं प्रतिश्रन्ते, यतोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च यजन्ते इति । ग्रहस्य एतच्चपि तद्द्रव्यम्, अभिगृहीतमभ्यनुजममप्रावितं देवता प्रति । यथावही-तान् ग्रहानुत्तिज आददते, आश्विनमध्यर्षुः, सारस्वत ब्रह्मा, ऐन्द्र प्रतिप्रस्यता, इति होमार्थमशोपादानं भवति । होमसंयोगशोपं श्रूयते 'उत्तरेऽग्री पयोग्रहान् जुह्वति, दक्षिणेऽग्री सुराग्रहान् जुह्वति' इति ।

या— सद्दित्यनुसर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च आदिचनत्वं आग्राताः । तेषां दृग्क् प्रकल्पनमाश्रयणत्वात् चमवन्त् सर्वहोमप्रातिर्नास्तीति

स्त्रिमं पुनरेवं कथ्यते । यतो देवतान्तराणि पशुदेवता-
सहस्राण्येव यागेषु प्रत्यागमनात्तानि अनभेकानि भवेयुः ।
तस्मान् पशुदेवतानामात्मविधाराः पुरोडाशदेवतासंघ-
इति । १२ ॥

या— (सौत्रामण्याम् ।) इने सध्माये अशुके ।
अस्या सौत्रामण्या पशुयागा आम्नायन्ते । देवतासंस्कार-
द्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र वाचनिरोऽय
देवताविधिः । तस्मान् अप्रकृतकार्यां, पुरोडाशायागाः ।
वचनशाम्पानान् । यो यदो देवतासंघः स पशुपुरोडाशा-
यागेन न संस्पन्दते । कथम् ? अविश्रित्यमानतान् ।
कथं न विश्रितवन्ते ? अविधानान् । कथमविधानम् ?
अभ्येवकारा अनिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विश्रि-
त्यनिः । एतच्च प्रकृतौ । अम्युदिनेषु ब्रम् । अस्मिन्
प्रकरणे विश्रित्विच्छिन्नः । तस्मात् न संस्पन्दते । नैतत्
सोमराजिना तुल्यम् । 'सोमेन यजेत्' इति सोम-
विशिष्टो यगो विधीयते । ऐन्द्राशपदादीनि प्रथमानि
सोमयागप्रकारैव सहस्राणि । तानि च प्रथमानि
प्रथमेन यजन्ते । अथान् तत्र यागात्पठः । इह
पशुपुरोडाशयनगद्यस्य प्रहदेवतया न कश्चिन् सहस्राः
क्रियन्ते । तस्मान् यागान्तरम् । ननु अम्युदिनेषु च
मन्त्रानि । नैतत् अम्युदिनेषु तुल्यम् । तत्र निमित्ते
सर्वे विभागो विधीयते यागस्तु विद्यते एव । न तु इह
तथा विभागवन्तम् । येन अम्युदिनेषु तुल्यं स्यात् ।
ननु प्रथमं पशुपुरोडाशयागः । आनुमानिकस्तु
देवतासंघेन यागः । तस्मात्त यागान्तरम् । नैतदेवम् ।
यदि अस्मिन् यगे येन येनचित् प्रकारेण निवेगः
स्यात्, तद्वदि य यागान्तरं लभ्येत । यदि च प्रथमे
यगे सर्वे आनुमानिके न लभ्येत तदा कीदृशीषादीनि
सर्वानि अहमन्त्राणि भवेयुः । यदि च एको यागः
तदा एक एव विश्रितः प्रकृतौ । द्वितीयस्य त्रयस्य
चोऽहस्यन् प्रकृतौ । एकेन प्रथमं सत्तु । द्वितीयस्य
तु दोषादि विश्रितत्वेन प्रकृतौ । देवतयोस्तु यदि
निवेगः स्यात् । प्रकृतानुवादेन तु संख्या विधीयते तत्र
यागान्तरादेव नास्ति । १३ ॥

भाट्ट— सौत्रामण्या आश्विन-शारत्सव-मुनामदेव-
तानेषु पशुषु ' ऐन्द्राशपदादिनाः पुरोडाशा भवन्ति '
इत्यादिना व्यूहानि विधीयमानाः मोक्षदृष्टा भवन्ति ।
इतरथा यत्र तदेवयाः पशुयागाः तत्रोत्तराण्यतिः । इति
तत्र । इन्द्रादिदेव्यपशुषु न्यायादेव तत्तदेवपशुयो-
डाशसिद्धे, विधीयन्त्यान् । अतश्च तदाकथं न पशुपुरो-
डाशयागोद्देशेन देवतासंघविधिः । तथात्वे पुरोडाशयन-
सद-द्रव्यकयागलक्षणापत्तेः । किन्तु पुरोडाशोद्देशेनैव,
अम्युदिनेषु चित् । तत्र च योगापेक्षया योगयन्त्रेयं पशु-
पुरोडाशयागस्यैव अतिदेशप्रत्ययं सव्यः । अन्यस्य
पुरोडाशयनस्यैव कर्तव्यतायात् । अतस्तस्य कार्यदृष्टभावेन
प्रत्ययानि वाचनिकदेवतान्तरसंस्कारात् प्राकृतकार्ययाग-
नाथेऽपि तस्याप्रकृतकार्यान्तरकल्पनया तत्रैव निवेद्यात्
नोत्कर्षः । यानि तु सौत्रामणीप्रकरणे एव तत्तदभ्युदेव-
त्यानि ' आश्विनं गृह्णाति ' इत्यादिना मुद्रापयोद्वय-
कामि ग्रहणानि विहितानि तेषु ऐन्द्राशपदादिग्रहणेष्वेव
यागापेक्षायां अनिदेशप्रथमे पशुपुरोडाशयागे एव
देवताविशिष्टग्रहणसंस्कारद्रव्यविनिर्वाहविधिः नान्यत्र ।
आश्विनादिदेव्यारकस्य अन्यत्वात्संभवात् । प्रथमभूत-
पशुयागेन च उत्पत्तिविशिष्टारकवरोधेन प्रथान्तर-
निवेशानुवर्त्तते । अतो विभिन्नप्रदेवतानुसंध-
द्रव्यान् उत्पन्नवाक्यशिखात् प्रयाज्ञेन्द्राशपदादिना
(५।३।१) पशुपुरोडाशयागस्य अन्वाहः संवर्त्तते ।
तत्र च आश्विनादिदेवस्य प्राकृतमेव कार्यम्, ऐन्द्रा-
दिदेवस्य तु अप्राकृतं इति सूत्रभाष्यकारयोः
अभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु न तावत् सुपरि-
द्रव्यस्य पशुपुरोडाशो विनिर्वाहः संभवी । तस्य एत-
द्विष्यभावे देवतान्तरावकल्पेन आश्विनादिदेवस्यैव
तत्र प्रकृतौ विकृतौ वा अप्रसिद्धे । वर्यनागनीया
तत्र पुरोडाशयनस्यैव अतिदेशप्रत्ययैव अतिदेशि-
द्रव्यस्य निवेशानुवर्त्तते । नापि अतिदेशप्रत्यय-
प्रयाजादी निवेशः । तत्र अहमन्त्रकल्पनदेवतासंघेन
ग्रहणाद्भवदेवतायाः प्रकृतौपकारकत्वात्तुल्यपत्तेः । अतो
मुनाम् कर्मन्तरमेव प्राकृतपशुपुरोडाशयागात्पठ-
पूर्वमात्रप्रवृत्तिकं विधीयते (ऐन्द्राशपदादिनाः

विशेषाद्यद्वापामविदेशान् तत्रापि यथागृहीतानां होमा येन आदानेन संबधो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते ' यथागृहीतान् प्रहान् स्तत्रिज उपाददते । उत्तरेऽग्री पयोप्रहान् लुहति, दक्षिणे सुगप्रहान् ' इति ।

वद्वच शेषवचनम् । १५ ॥

भाष्यम्— एतमेव न्याय शेषवचनमुग्रद्वयमिति ' उच्छिन्नमिदं, न सर्वं लुहति ' इति । सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिपेक्षोऽवहरते । वाचनिष्कृत्या स्वित्प्रकृदिह न भवति । तस्यान्यमोपयोगवचनान् ' ब्राह्मण परिनीती वादुच्छेपणस्य पातारम् ' इति । अत्रस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोग, ' शततृण्याया विधारयन्ति ' इति ।

वा— अनन्यशेषभूतश्च प्रतिपेक्षोऽनुवाद. ' उच्छिन्नमिदं न सर्वं लुहति ' इति । उच्छिन्नमिदं विधिः । तदनुवादात् प्रतिपेक्षा, अशेषहोमपात्त्या शेषकार्यं निर्गुणं दर्शयति । वाचनिष्कृत्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यंतरमर्थमेव वाऽन्यदस्तीति ' ततोऽपि ' इति स्वित्प्रकृदिह न कर्तव्यमिति ।

शा— सौत्रामण्या पयोप्रहा सुगप्रहाश्च । तत्र श्रूयते ' यथागृहीतान् प्रहान् स्तत्रिज उपाददते, उत्तरेऽग्री पयोप्रहान् लुहति उच्छिन्नमिदं सुगप्रहान् ' इति । तथापि पूर्ववदेव समाप्तपूर्वोत्तरपक्षा । विशेष सोमप्रदुत्तनश्रूयित्वान् । तत्र च शेषप्रहावात् इहापि स्यात् इतिनागरी आसद्वा स्वावनेयितु अतिदेश ।

वि— 'सौत्रामण्यां प्राप्ते स्विष्टकृदायस्मि न वाऽस्ति तत् । शेषगतं मुगधीरवोरुस्वरोपयोगत् ॥ '

भाट्ट— सौत्रामणी नाम पशुनामा । तत्र अतिदेशमादृशनासंस्काराग्रे पशुपुष्टेहादी द्रवपथा पयोप्रहा सुगप्रहाश्च विधीयते इति दशमे सूत्रभाष्यकाराभ्यां ५१३ । तत्र स्थानान्तया पुरोडासाद्ग स्वित्प्रकृदिह कर्तव्ये । न च प्रदुत्तनस्य नाम उच्छिन्नमिदं उच्यते होमविशेषात्प्राप्तौ विदेशयत्वात् । प्रदुत्तनस्य प्राद्वणीकरवचनमातिदेशकरवाच्यते । इति प्राप्ते, न वाग्दत्त आसिद्धिः दीर्घोऽपि । ' यथागृहीतान् प्रहान् कर्तव्यं चरन्ते, उत्तरेऽग्री पयोप्रहान् लुहति दक्षिणेऽग्री

सुगप्रहान् ' इति वचनेन अनवदाय एव होमावगमत् । न च ' उच्छिन्नमिदं न सर्वं लुहति लुहति ' इति वचनेन हुतशेषागतैः शेषकार्यकरणम्, तस्य ' ब्राह्मण परिनीतीतोच्छेपणस्य पातार यदि न विन्देत् बहमीक-वसायामनयेत् ततोऽप्यवशिष्ट शततृण्याया विधारयन्ति ' इति विशिष्य प्रतिपत्त्यन्तरविधानेनाविदेशिक-प्रतिपत्तिबाधात् । वास्मीकवा बहमीकच्छिद्रम् । शत तृण्या शतच्छिद्रा कुम्भी । इदं च सूत्रभाष्यकारमता-भिप्रायेणोक्तम् । यद् तु चार्तिकोक्तरीत्या देवतासंस्कारार्थं मागान्तरमेव सुगपयोद्वयक विधीयते तदाऽप्यौप-धद्रव्यकरणपयोद्वयस्याभ्या दास्येर्गोर्गमासि कृविष्यतस्य अष्टमे वक्ष्यमाणार्थेन स्वित्प्रकृदादिप्राप्त्यापि पूर्ववदेव तदभावाद्वाचिकस्य वाच्येयम् ।

मण्डन— 'सौत्रामणीप्राप्ते न स्युः ।' सौत्रामणीप्राप्तवचनविधिनि प्राप्ते न स्युः, शेषकार्याणीति शेष ।

दंडक— 'सौत्रामण्या प्राप्तेषु च ।'

● सौत्रामण्या सुगप्रहा. श्रुता 'आश्विनं प्रह गृह्णाति वास्वत एन्द्रम्' इति । तत्र दास्येर्गोर्गमासिक पौरोडासिक. रिष्यन्तः न सीमिक. । भा ८।१।११-९;

● सौत्रामण्या सुगप्रहेषु अनुवचपट्कार', सप्ततृष्य मक्षण, मयण, अयण, पुरोहच, उपयामप्रहण, आसदन्, वाध, उपतद्ग च वचनान् कर्तव्यानि । तेषु विष्यन्तस्य पौरोडासिकस्यैव न सीमस्य । ८।१।११-७.

● सौत्रामण्या सुगचमस ' ब्राह्मणस्य मूर्धनि आसादयति ' इति धर्ममात्रम् । मा १०।३।३।१८ । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिपत्त्या न शक्यं दृष्टव्यं कनासादनं कर्तुम् । तस्मान् क्रियामात्रमदृष्टव्यं च सौत्रामणीप्रकरणे स्यात् । १०।३।३।२२.

● सौत्रामणीगतसुगप्रहेषु ऐष्टिकपुरोडासचर्मा-दिदेश. । ८।१।११-९. मीको वृ २१८ ' अतिदेशाच्चिन्नसुगप्रहो. ऐष्टिकचर्माणां ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौत्रामणियाय । दीक्षानिमोहान् पूर्वप्रमाणप्रवृत्ती भूमीनां पानान्तेर स्थानेन सहनपन स्यात् समारोप । 'प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा समारोपयेत्' (सोमान्ते)

इति विविना समाप्तोप्य सौत्रामण्यग्निनायेन अग्नि-
होत्राद्गतम् (इषादिः पूर्वपक्षः) । संकल्पमाहृ-
दीपिका, ३।२।३२.

● सौत्रामणिर्यागे अग्निचयनाहं कर्मान्तरसौत्रा-
मणियागधर्मा. सौत्रामणिनाम्ना अतिदिश्यन्ते । सोम.
४।३।१३.

● ' सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेत् ' (६।१।१२।५०) इत्यनेन न्यायेन, ' ऋभूणा र्ना देवताना त्रपते अतेनादधामि इति रगकारस्यादध्यात् ' इत्याशानमन्त्रवर्णात् ' सौधन्वना ऋमः ' इति च सौधन्वनाशब्दात्मानाधिरूप्यात्, ऋमुयाब्दस्य ' तं नैमिमृमन्त्रो यथा ' इति मन्त्रवर्णात् रयकारविपर्यय-प्रसिद्धिः । सु. पृ. ४६७. ● सौधन्वनास्य नाम रयकारस्य संस्कारातिषि आपाने अधिकारः । ६।१।१२। ४४-५०. भीष्मो. पृ. ३२८५ ' रयकाराधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण इहम् ।

● सौधन्वनापरपर्यायः रयकारः धैर्यविक्रम्यः किञ्चिद्विदः आसन्तम् । भा. ६।१।१२।५०.

● सौपणोपाचार्याने विनतया गरुत्मान् अभृतायं मेपितः । वा. २।१।७।३२.

● सौमरं नाम सामविशेषः, षोडशीसंख्याया नित्यं साम्यं च, अतिरात्रे नैमित्तिकं च । वि. २।२।१३,

● सौमर— हीप्, ऊर्क, ऊ । ' यो वृष्टिकामो योऽसाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुवीत ' इत्येकं वाक्यम्, ' हीप् इति वृष्टिकामाय निघन कुर्यात्, ऊर्क इत्यसाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति वाक्यान्तरम् । अत्र वाक्यद्वये यन् वृष्टिस्वर्गादिफलं तन् वृष्ट्युद्यम् स्वीकार्यं भेदने सौमरीः फलभूयस्त्वं स्यादिति पूर्वपक्षः । सौमरस्य फलभूता. ये वृष्टपादवस्त एव हीपादिवाक्येष्वनूच्यन्ते न तु पायंन वाक्ययोः, हीपादिनिघनानां केचन नियमनमेति सिद्धान्तः । २।१।१३. ● षोडशोमे सौमरं उक्तव्याना ब्रह्मण्यम विदितम् । वा. २।२।१३।२८ । नित्यविविस्तु षोडशी संख्याविषयः । सु. पृ. ८७३. ● सौमरस्य एसाधर-साधनेन आधरवाशेषवत्यात् आधरत्ववोग्यम् च

निघनस्य प्रकरणाभावात् प्रकृताश्रयात्त्वेन गुणफला-
न्यायोभात् भुम्यर्थाव्यायुपपत्तेः. लक्षणा युक्ता ।
सु पृ. ८७८.

● सौमरे पुरुषश्रुतेर्निघने कामसंयोगः ।
२।२।१३।२८ ॥

ताण्ड्यप्राप्तये षोडशिसंख्यानन्तरप्रकरणे ' सौमर-
मुक्याना ब्रह्मण्यम भवति ' इति उक्तव्यसौत्रमध्यम-
त्वेन नित्यतया विदितम् । तदेव पुनः ' यदि रयतर-
सामा ' ' यदि वृहत्सामा ' इति नैमित्तिकत्वेन अतिरात्रे
विदितम् । ततः पुनः ' यो वृष्टिकामः, योऽसाद्यकामः,
यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुवीत ' इति नित्यत्वेन
सतः वृष्टक फलभयघनच कृतः । पुनश्च ' हीप् इति
वृष्टिकामाय निघन कुर्यात् ' ' ऊर्क इत्यसाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इति श्रूयते । तत्र किं हीपा-
दयः निघनविशेषाः सौमरफटनः फलान्तरार्थतया
विधीयन्ते ? एवं च यदा वृष्टिकामेन सौमर प्रकृतं
उदा इतपोरपि ऊर्कं ऊ इति निघनयोः तत्तत्फल-
कामनया प्रयोगः हीप्निघननिघृतिश्च, ' वृष्टिकामः
सौमरसाम्ना सौम्ये ' ' असाद्यकामश्च ऊर्क इति
निघन सौमरसाम्नि करिष्ये ' इति वृष्टक फल-
कामन च । उत सौमरस्यैव तत्तत्फल साधनः तत्त-
सिघने शाक्यन्तरपठित नियम्यते, एवं च वृष्टिकामेन
सौमरे हीप् इत्येव निघन प्रयोगत्वेन एकेव वृष्टि. प्रार्थ-
यितया । एव असाद्यकामस्वर्गकामयोरपि द्रष्टव्यम् ।
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । वृष्ट्यादिकण्यतेतया श्रुते
सौमरे साम्नि, हीपादी निघने च कामसंयोगः अन्यः
स्यात् । पुरुषश्रुतेः वृष्टिकामादिशब्देः तत्तत्फलकामस्य
पुरुषस्य सौमरे निघने च वृष्टक श्रवणात् । तस्मात्
सौमरात् फलतगर्थतया निघनविधिः ।

सर्वस्य योक्तकामत्वान् तस्मिन् कामश्रुतिः
स्यान्नियनार्था पुनः श्रुतिः । २९ ॥

सौमरस्य साम्नि. तदीयस्य हीपादिनिघनस्य च
वृष्ट्यादिसर्वं वृष्टक इति पूर्वपक्ष वाक्यत्वेन निघृत्-
यन् सिद्धान्तमाह । न वृष्टक फलम् । सर्वस्य समस्त-
वयस्य सौमरस्य ' यो वृष्टिकामः ' इत्यादिवाक्यान्तरेः

उक्त कामत्वात् उक्तबुद्ध्यादिकल्पनात्, तस्मिन् सौमर-
पक्षे एव बुद्ध्यादिलक्षणे कामधृतिः 'बुद्धिकामाय'
इत्यादिचतुर्थं त-बुद्धिकामादियदगत-बुद्ध्यादिकल्प-
सौमरवाक्योक्तफलस्यैव प्रत्यभिज्ञापकं स्यात् । ननु
यदि सौमरवाक्ये निघनवाक्ये च एकमेव फलं तर्हि
निघनवाक्ये बुद्धिकामाय इत्यादि पुन श्रवणं व्यर्थं
स्यात्, इति चेत्तत्राह । पुन धृतिः विधायार्था निघा-
व्यवस्थाविधानार्था । सौमरस्य बुद्धिकामार्थत्वे हीदृ-
श्येव निघनम् अजायकामार्थत्वे ऊर्कं इत्येव विधायम्,
स्वर्गकामार्थत्वे ऊ इत्येव निघन इति । तस्मात्
तत्तन्नियनविशिष्टस्य सौमरादेव फलं निघननाश्रयेन
किञ्चित् फलं इति सिद्धान्तः । के

सौमराधिकरणम् । सौमरनिघनयो कामे-
क्यम् ॥

सौमरे पुरुषश्रुतेर्निघने कामसयोग । २।२।
१३।२८ ॥

भाष्यम्— 'यो बुद्धिकामो योऽसाद्यकामो य
स्वर्गकाम, स सौमरेण स्तुवीत, सर्वे च कामा सौमरे'
इति समाधाय तन समाप्तान्ति 'हीयति बुद्धिकामाय
नियनं कुर्वन्, ऊर्गित्पन्नायकामाय, ऊ इति स्वर्ग
कामाय' इति । तत्र विचार्यते किं सौमरं बुद्धेर्निमित्त
हीयतेतदपरं बुद्धेर्निमित्तम्, अथ सौमरमेव बुद्धेर्निमित्त
म् । यदा तत् बुद्धेर्निमित्तं तदा हीयति सौमरस्य
निघनं कर्तव्यमिति । एवमूर्गित्पन्नायकामस्य, ऊ इति
स्वर्गकामस्य च द्वयोर्ये विचारः । यथ निघनादपरं
फलम् । कथं वा निघनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति । यथैव
मभिसंघञ्च श्रियते हीयति बुद्धिकामाय बुद्धादिति,
ततो निघनादपरं फलम् । अभिवमभिसंघञ्च - हीयति
निघनं बुद्धादिति, तदा निघनयत्तत्त्वाय श्रवणम् । तदा
बुद्धिकामायेति सौमरविद्योयनं विद्यते, न हीया संघञ्च ।
किं तावमातम् ? सौमरे निघनेऽपरं कामो विधीयते
इति । कुत्र ! पुरुषश्रुते । पुरुषमपरनस्वाय श्रयणं मति,
बुद्धादिति । तत् बुद्धिकामस्य हीयस्य संघञ्च कर्तव्ये
वचन्यं मवर्तते, न तु सौमरनिघनसंघञ्चे । तत्र
हि शास्त्रं सौमरं बुद्धादिति प्रयोगवचनसाम्प्रदायेव

विद्वम् । तस्मात् बुद्धादिति पुरुषमपरनवचनानादवगच्छामो
यत्रस्मिन् पक्षे पुरुषमपरनवचनमपर्यवत्, तत्रोऽयं पक्ष
इति । तत्रास्मिन् पक्षेऽर्थवत्, निघनादपरं फलमिति ।
तस्मात्सौमरे एकं कामं । भेदेन निघनादपि द्वितीय
काम इति ।

अथवा बुद्धिकामायेति पुरुषधृतिः । बुद्धिं च
कामयते च पुरुषो बुद्धिकामश्चन्देनोच्यते । तदस्मिन्
पक्षे धृतिविनियोकत्री । इतरस्मिन् पक्षे पुनर्बुद्धिकाम-
श्चन्देन पुरुषवचनेन सता सौमरं लक्ष्यते । तथा लयणा-
शब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च धृति-प्राप्त्या, न
लक्षणा । तस्मात्पदशामो निघने द्वितीयं कामं इति ।
एव च फलभूयस्त्वय भविष्यति । तस्मात्प्रथमेऽपरं
कामं ।

चा— ज्योतिष्टोमे सौमरमुक्त्वाना ब्रह्मसाम
विहितम् । पुनश्च तदेव 'यदि रथतरसामा' 'यदि
बृहत्सामा' इति च निमित्तयोर्विहितम् । तत पुन
'यो बुद्धिकामो योऽसाद्यकामो य स्वर्गकामः स
सौमरेण स्तुवीत' इति नियस्यैव सत फलश्रवणसंघञ्च
कृतः । तथा च वक्ष्यति एवजातीयेषु कामेषु
'नियस्य समत्वात्' (३।६।१६।४३) इति । क्रवर्ग्यं
पुरुषार्थं चैवजातीयकं भवतीति वक्ष्यति 'एकस्य
तुमयत्वे सयोगपृथक्त्वम्' (४।३।३।५) इति ।
एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतादस्य फलादि
भर्तते 'योगविद्विर्वाऽर्थस्त्वोत्प-ययोगित्वात्' (४।३।
१।२८) इति । तदेव रूपं सौमरं प्रकृत्य पुन श्रूयते
'हीयति बुद्धिकामाय निघनं कुर्वन्' 'ऊर्गित्पन्नाय
कामाय' 'ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । निघनमिति
चास्या सामभक्तिविधीयते । तत्रैतन्नियार्थे । किं
सौमरं निरपेक्षं फलानि साधयति, इमानि बुद्ध्यादीनि
हीयादिनिघनफलानि प्रथमोऽनुवर्तते, उत सौमरस्यैव
तत्परस्य साधयतस्तत्तन्निघनं नियम्यते इति । यद्यपि
चान् कर्मभेदाभेदेन न स्तत्तथापि प्रथमद्वयमर्थव्येते ।
अथवा कर्मभेदाभेदवत् फलपूर्वभेदाभेदावपि लक्षणार्था-
विति संघञ्च । एव चानुदानेऽपि विशेषो भवति ।
यदा बुद्धिकामेन सौमरं प्रकृतं तदैतरपि निघनयो

स्वच्छप्रार्थनाप्रदीप प्रदीपः । अपि च वृष्टिप्रार्थनयोरपि
नेदः कर्तव्यो यदि निघनादपरं कल्पम् । अथ तु निघन-
नियमस्ततो हीपेन प्रदीपकल्पमेकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या ।
एवमथाद्यङ्गाम्बुधर्मकामयोरपि दर्शयितव्यम् । कृतः
सरायः । केचित् तावद्वाद्यपरवृत्तेन वचनव्यविद्वप-
प्रतिभावेन वर्णयन्ति किं हीपादिप्रदाना वृष्टिकामा-
दिवदैः संन्योऽथ निघनपदेनैति । यद्यपि चोत्तरयो-
निघनमिति न भ्रमते तथाऽप्याकाङ्क्षयनेनानुपपन्नमार्तं
सर्वसंज्ञितव्येन कथ्यते । किं तावद्भागम् ? 'पुन-
र्विधानसामभ्योत्तरार्थत्वाच्च फलश्रुतेः । फल-
भूयस्त्वष्टामाद्य हीपादेरपरं फलम् ॥' यदि
हि सौमरकल्पान्येदेतान्यमविद्यस्ततः पुनर्वचनमनर्थकमा-
पश्यत । न हि विषयं तथा तदा भिन्निति लभ्यते ।
हीपादीना शान्तान्तरेण सौमरनिघनत्वेन पाठादेव
माह्वस्यत । नियन्तार्यो भुक्तिरिति चेत्, न, भुक्ति-
प्राप्तौ नियमेन निघर्तयितुमशक्यत्वात् । सर्व एव
तावद्विषयान्द्रोहपाठवृत्तिकारणान्द्रोहः । तथाऽपि तु
व्यापारविशेषात्सति यत्स्वन्तराणि मान्ति तेषैकत्ववच-
नयनेतरसिद्धेते । न रिक्त हीपादीनामर्थाप्ययोग्य-
मेनेकविधानादितरनिश्चिद्यग्येते । सौमरभुव्या हि
कानि प्राप्यन्ते । तत्र न शक्य विधिमानवदृष्टयः
पुनःभुव्या गत्यन्तरे संभवति शक्यन कर्तुम् ।
अस्मत्पक्षे तु कल्पवत्वात्सत्यतश्चान्द्रोहमप्राप्तवत्त्वापेनेव
भविष्यति । वाक्यान्तराभिहितं च वृष्टिहीपादिसंबन्ध-
विशदशास्त्रमर्थवद्भवति । वृष्टिश्चात्सम्बन्ध स्वार्थत्वेन
संभवत निघनव्यवधारणे काले सौमरविशेषार्थाः
कथिते भविष्यति । पुनरार्थभूयस्त्वत्वं च विध्यामके-
नेदे पुनरार्थभूयस्त्वत्वं कथयितव्यं । तस्माद्विघनादपरं
कल्पमिति ।

सर्वस्य मोक्षकामत्वात् तस्मिन् कालभुक्तिः
रथाविघनार्था पुनः भुक्तिः । २९ ॥
भाष्यम् -- वाद्यन्दः पञ्च भाष्यवर्षति । न रीत-
दम्नि, यद्वृष्ट निघनेऽपरः काल इति । नेवं संवत्
क्रियते वृष्टिकाल एव हीपिति वृष्टादिति । कथं तर्हि ?
हीपिने निघने सौमरव्येति । कथम् ? हीपो वृष्टिकाम

संबन्धे क्रियमाणे, निघनं वृष्टादिति संबन्धे न कृतः
स्यात् । तत्र हीपिति निघनमिति नावकस्येति । तपो-
मप्यसंबन्धे वाक्यभेदः । तत्र निघनतन्त्रः प्रमादसमा-
भ्यातः इति गम्यते । न चैवनादीपकः प्रमादसमा-
भ्यात इत्युक्तम् । तस्मात्त हीपो वृष्टिकामेन संबन्धः ।
तेन न निघनादपरं फलम् ।

अथ हीपो निघनसंबन्धे कथमत्रकथमेद इति ?
उच्यते । वृष्टिकामाव सौमरमत्त्वेय । सौमरस्य निघन-
प्राप्तिरस्त्येव । तत्र हीपिति वृष्टादित्येव एवार्थो विधी-
यते । तस्मादभावकभेद इति । अतो निघनसंबन्धेति
गम्यते । एवमेव ऊर्ध्वद्विस्वर्थात्तावत्संबन्धेति
गम्यते । सौमरस्य ऊर्ध्वद्विस्वर्थात्तावत्संबन्धेति
गम्यते । सौमर लक्ष्यितुम् । नियमं लक्ष्यते इति,
निघनार्था पुन भुक्तिनिघनसंबन्धस्य परिणतीत्यर्थः ।

या -- उच्यते - ' निघनश्रुतिवैयर्थ्यात् हीपः
फलसंगतिः । निघनेन तु संबन्धे फलश्रुति
विशेषणम् ॥' हीपो वृष्टि वृष्टांचा च निघनभूत्वेनेति
वाक्यभेदः । तदसंबन्धे चाऽऽनर्थक्यम् । अस्मत्पक्षे न
किंचिदनर्थकम् । सर्वस्य सौमरस्य वचनान्तरेऽहत्कृत्या-
दिकामत्वेन तत्प्रदाना च प्राप्तगद्दीपादिदंष्ट्रयाग्राये
विधीयमाने वाक्यभेदात्तस्मात् । न च वचनाननर्थक्यम्,
निघनविशेषनियमात्त्वात् । विनाऽपि च गुणकाम-
त्वेनाऽप्येतावत् सामभ्यविशेषलक्षणे वापः, सौमरशब्दस्य
सर्वमधिकामान्यत्रानन्वयात् (सर्वमकीर्ति- सतीतां
प्रदानोद्दीपयतिहोयैःशरद्विघनप्राप्तयाना मन्तीना वत्
कामान्यं तदचननान्वित्यर्थः ।) सौमरभुव्या हि परोच-
द्वया निघान्तरं प्राप्नोति । इदं पुनः प्रत्ययम्,
तस्मादहीपः । यथा चार्थादधिक्यग्राणो भवेत् न निघत्येति
तथा परोचशब्दाऽपीति । अथवा सौमरशब्दकामान्यत्रापा
गोतेरेव निघत्येति । अत्रविघननेतावत्तावत्सामभ्य-
वापनात् । यदि हि सौमरस्यवचनो विधीयते तथा
सौमरावचनोऽपि वाच्यते । तस्मात्तस्मात्संबन्धे निघन-
विषय इत्यर्थः । तस्माद्विघननियमायां पुनः-
भुक्तिरिति ।

एव तु व्याख्यायमानेऽस्ति किंचिदाख्यम् । तदु-
च्यते 'न तादस्तदयो युक्तो यच्चनयत्किञ्चिदेत ।
हीपो निघनसन्धो नेष्टो हि व्ययधानन ॥'
हीपिति निघनमिति व्याहितस्त्वनाद्योपादमित् संनप ।
तद्योतरपद्येऽपि- 'निघने हीपिधान चेद्वृष्टि
कामनिघोपिते । विशिष्टार्थानुवादनाद्वाक्यभेद
रुक्तो भवेत् ॥' निघनानुवादेन हीपातिविधान
कल्पदमनयक पुन श्रुतिवर्णनं च स्यात् । सौमरप्रश्नेनेर
हि निघनमात्रमत्र प्राप्त इति न तमात्रकचनेनार्थ ।
तत्र यदि वृष्टिकामाथ यद्यसौमर तस्य यतिघनमिति
विशिष्टमव्युत् तत्र हीपद प्रयुचीतेति विधीयते तयो
ऽनेकधर्मपकरणान्नाक्य भिद्येत् । यद्यपि वृष्टिकामसौमर
तन्निघनानि प्रातानि तथाऽप्यनयानपि मानधिरस्तीति
व्यवच्छेदकमवसर यत्न कृतः । तत्रान्वयार्थत्वं
मिति दुर्लभ सिद्धान्त । पूर्वपत्तिराकरणमपि न
सम्भूतम्, मनप्राधादेय हीपादाना निघनतरादि ।
तन्मादेव धर्मनीयम् (दृग्गणनविधान न्यमनेन
मात्रव्याप्तानुवृत्तमवै) 'वृष्टिकामपदेनेन सप्रत्ये
मति सशय । फलेन माननेनेति वाक्यमामर्थ्य
वर्णयता ॥' अत्र हीपिति वृष्टिकामादेवकचनेनान
स्वित्ते संदेह किमात्रात्फलेन हीप संनधो य फल
तेन साधनविशेषात् । तत्र च 'हीपिति निघनाम्' इति,
एतन्न मन्तीति यच्चनयतिरिव भाष्यकारेण दर्शिता ।
'वृष्टिकामादेवेति सौमरनिघोपणम्' इति सौमरस्य निघन
यत्न स्वपदेनानुवादानुवाद्यङ्गकारुण्ये विधेयत्वम् ।
'न हीपा संनध' इति फलरूपार्थवचामिप्रायेण । तत्र
तथैव निघियुन श्रुत्येव व्याख्यानम्, प्रयोगवचन
मानस्य देव सिद्ध स्यादिति, अत्रा व्याख्या । यदि हि
स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौमरस्य निघनमात्र नियम्येत तत्र
सात् प्रयोगवचनैरेव । तन्मात्रहीपातिविधिमिद्विध्यायान
ध्वय भवेत् । फलसंबन्धे तु न प्रयोगवचन समर्थ
इत्यवस्था । किंच 'वृष्टिकामपदेनात्र श्रुत्येवाभि
हित पुमान् । सप्रयानावेक्षणस्य हीपादिपद-
सामिति ॥' आशयाऽनेन सौमर प्रकरणगतनपि वृष्ट
साधनवसियुक्त सपदेन । न च तदाश्रयणे किंचिदयो

वनमस्ति । तथा 'श्रुतिश्रुगापिशये च' इति नुक्तो
मात्रव्याख्याप्येनेव व्याख्यानमपिरेवमिति गम्यते ।
सिद्धान्तस्य- 'सौमरस्य समन्तरय य
कामोऽभिहित पुरा । नियन्तु निघन तरय
स प्रयायमनूयते ॥' सर्वस्यैव सौमरस्याय काम
सयोग पूर्वोक्त एव प्रयभिरूपमान कीरयंत इति
नायुक्तप्रतिपत्ति । किमर्था तु प्राप्तस्य पुन श्रुति-
रित्यत्र आह- निघनाया पुन श्रुतिरिति । वस्तु
र्युन श्रुत्युपायो फलेनैव हीपादयो न संबन्धते ।
तोच्यते- 'यथेन यारनतीय नेष्टमाश्रयमाप्नु
यात् । फले तथैव हीपादि नाऽऽमोत्याश्रयनी
पित्तम् ॥' हीपा वृष्टि साधयेदिति हि गृह्यमाणेऽवश्य
किमाश्रितनेयवश्यत । तत्र यसौमर प्रवृत्त तत्तत्रान
दात्मभाश्रयत्वं प्रतिपत्तम् । समस्त हि साम सौमरप्रदे-
नोच्यते । न च तद्वीया साधयितु शक्यम्, यथा दन्वा
हाम । तद्धि संकल होम व्याप्तु शक्नोति । न तु हीपा
सौमर व्याप्यते । बह्वदरसाध्यत्वात् । न च तद्व्याप्यत
आश्रयाश्रयिषंभवात्कचनेने । यत्तु तेन व्याप्या
साधयितु शक्यते निघनम्, न तस्य प्रकरणमन्तीति
न वाक्यादिनाऽऽश्रयत्वं प्रतिपत्तये । तत्र यदि वाक्ये
नेन फलसंबन्धेनेनैव वाऽऽश्रयत्वमप्यतो वाक्यमिच्छते ।
तथा निघनमायानुवादेन हीपादिषंबन्धे प्रकरण साधितया
सर्वगामसंबन्धमत्र पुन सौमरस्य यतिनि वधमपि
विशेषणीयम्, तथापि पुनमेति क्लेशनीया ।
किंच - 'यद्यप्ययवद्द्वार भवेत्सौमर
साधनम् । तथाऽपि भस्वनेनैव वाक् हीपिति
न गम्यते ॥' न तादसीभरायत्वेन निघनेन साधि
तेन प्रकरणस्यसौमर साधित मन्ति । अत्रवक्ष्य
सौमरतेनाप्रतीते । न च यथा शक्युपायवाऽऽश्रये-
दित्येवा कथनाऽस्तीत्युक्तम् । उपेयापि साधनस्य
नेष्टप्रकारादिमन्ति सौमर कचमन्था मकी हीपादय
प्रयुक्तमिति नैव शक्यते । 'मुच्य वा पूर्वोदना
शेकवत्' (२२।२।१०।२०) इति प्रस्तावे वा
साधनमिति । तत्र निघनमित्यनुवाद्यो नात्रकल्पते ।
अथोच्येव यथोक्त्यादीनां फलप चोदितानां प्रकरणा-

ज्ज्नेतिद्योगमाभयकाममवमत्तु कासि त्वेनाग्नेःशत्रुघरनेऽपि
 सति वाक्यान्तरतोऽपि त्वेवैधो भवति । एवमनापि
 फले विदित्ताना हीपादीनामभयत्वेन सौमरप्रवर्षात्ता
 समासायज्ञेन लभ्यस्तानाना निघन्तस्वमनुप्रदिष्यत इति ।
 तदनुचम् । कुत ? 'अनन्यत्रियत्वेन स्थानमुक्थ्या-
 दिषु स्थितम् । हीपादिषु बहुस्थान क स्यादिति
 न गम्यते ॥' सुतमुक्थ्यादीना प्रदेजान्तरव्यहटे-
 रलौकिकत्वाच्च वरन्तरनिवेशितम् । न हि तेषां स्थान-
 न्तर दृष्टपूर्वम् । न चाविशतःस्थानविशेषाणा स्थापनकारण
 फन्स्यथो वा । न चान्यत्र वर्तमानाना स्वरूपप्रदुक्त
 लक्ष्यादि यददेशसर्वम् । योऽपि यत्रतान्तरेण स्थान
 विशेषलाभ सोऽपि वृथान्तरधैरविक्रान्तादन्वेषेण फल-
 चोत्पत्त्या गृह्यते इति तत्परं एव विशयते । हीपा
 दाना व पुन समासायज्ञत स्थानविशेषमन्वेष स
 वायत् सौमरविधानेन नत्वर्षत्वेन सौमरप्रवर्षत्वेन
 चोपयोगित्वात् । इदानीं तु फल प्रति स्तन्यस्य हीपो
 विशयानात् लोकनेदसाभा तरमक्यन्तरप्रवृत्तभक्ति रतिदसा
 दिनिर्गमो न शक्यते वाच्यिष्ठतम् । यदि हि प्रवृत्त
 एव विहित इति प्रकथ्येत ततस्तस्य शातस्थानानात्
 सदेवो न स्यात् । ननु चैकत्राच्छब्दस्य व एसाव प्रवृत्त
 स्यात् स एव लोकादिष्वपीति तद्वत्प्रहणेऽपि तदेव विशेषो
 पस्थान भविष्यतीति । नेतन्नेषम् । कुत ? 'धृत्त्वेऽपि
 हि शाब्दस्य शाक्तिभेद प्रयोजने । तत्र वार्यान्तर
 रधान न स्यात्कार्यान्तरेऽपि ॥' न शब्देनान्येन
 यत्किंचिदर्थे स्थान दृष्टत्वात्तद्वे तदेवात्रभापीति शक्यते
 वचुम् । न हि यत्, देशदृष्टस्य सुध्वमानस्य स्थानमव-
 गत तदेव सुधानस्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्ता
 हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रदुक्ता । स्वरूपस्य
 स्थानान्तरेऽप्यविभागात् । अतः कार्यन्तरेऽप्येवैकस्यापि
 स्थानभेदमिति । न च यत्सौमरप्रवृत्तस्य हीप स्थान
 तदेव सुधापार्श्वत्वात्प्रवर्षण शक्यम् । प्राञ्चिक
 सौमरसाधनत्वादिति चेत्, न, तस्यैव स्थानविशेषलाभ्या-
 द्वागद्विद्वत्तात् । इतरेषामथ हि स्यात्सौमरसाधन
 स्वेन स्थानविशेषलाभाच्च शक्यतामिति ।

ननु यथाऽप्युदितेऽप्य मध्यमादित्यशुक्ला उपार्श्व
 मानत्वेऽपि प्रवृत्ता शक्यते तथाऽन हीपादयो ग्रही
 प्यते । युक्त तत्र प्रकृत्यानिविमनतिवाक्यापेक्षिताना
 देशतास्योगवाक्याना तद्विषयत्वाच्चन्द्रोपवदमध्यमादि-
 विभागस्य च प्रकृतप्रयथानतिरेकादप्येवमप्रदम् । इह
 तु न हीपादीना तद्वत्कारणमन्तीनि न शौचिकप्रयवो
 निवर्तते । तस्मान्नैव वाक्यार्थे समवर्षात्प्रवर्षण परि
 गृह्यते । यदा सर्वप्रकारमन्वियन्ताणोऽपि औत फल
 समर्थो न लभ्य, तदा भा वाचिता श्रुतिरिति प्रत्य
 साधनलक्षणा निष्पत्तेः । तद्विशेषोऽर्थो भवति । प्रकृत्या
 वृष्टिहापनाय हीप्यच्छन्दोऽप्युत्पत्ति । प्रत्यगामी च वृष्टि
 शब्दस्यसाधनभूत सौमरस्येन लभ्यति नायत् । न
 चात्रसाधनभूतमन्वर्तते । स्यादपि च हीपादीना प्रसो
 नियमन्येरादयैववाक्यमित्युक्तम् । ते च हीपादयो यथा
 भूता सौमरेण भाषितास्तथाभूता एव नियम्यत इति
 विनाऽपि निघनतच्छब्दयोगेन सिद्ध निघन्तमन्वृत्ते ।
 तद्वदपि- 'वृष्टिगामाव सौमरमन्वृत्ते' इत्यादि ।
 तदेतदधिकरण गुणनिश्चयप्रतिपादापरलोकात्तराभि-
 करणयोक्तमभेदोपपत्तादभूत् । वृष्ट्यादिच्छन्दैर्वैद वृ
 साधनलक्षणेति प्रतिपादनात् । यस्तु वाक्यभेदश्चोदित
 आसीत् निघनसंज्ञे सति श्रत्या वा सौमरे विशेषण-
 त्वेनोपादीयमाने भवेत् । न त्रिह तन्प्रवृत्तमन्विति ।
 वृष्टिसामवेदनेन सम्बन्धात्, प्रत्यलम्बनाच्च सौमर-
 विशेषणवत्त्वम् । न च प्रकृत्यर्थस्या विशेषो वाक्य
 मि दिति । तस्माददोषः । इव त्रिह विचारयितव्य
 भवति । किं यत्र कचत्र शाब्दत्वात्तदर्थस्य सौमरस्य
 वृष्ट्यादिस्थापनभूतस्य हीपादयो नियम्यन्त तत्र यत्र
 हीपनिघनत पठ्यते तच्छापागत वृष्टिकारस्य प्रयो-
 च्यम् । एतद्वृत्तनिघनकम्, ऊनिघनक चेति वृद्धा
 विचार । तत्रानिघनेन सद्वरतागान्तोभयव्योम-
 त्रिकल्पे सति वृष्टिकल्पानिघिते हीपादिमन्वित्यम
 इति शक्येऽभिधीयते । यत्र तद्विघनक पठ्यते सच्छापा-
 गतेन वृष्टिगामादे समवा गतिवशात्तदपेति । कुत ?
 'प्रपद्यते रूपदिनाश्रमीतेर्गीतिर्न गीत्यन्तरभक्ति-
 योगम् । अतः समवर्षेव विकल्पमाना यथानामा-

भ्रायमसौ नियम्या ॥' सामरूप हि समभ्रायदव
 सन्ने तद्यत्वेनायत्वेनादयमिष्टानादयदेव भवति ।
 तत्र यदि प्राग्गतपीया गीती प्रागन्तरावनिचन
 प्रयुज्यते तयो ह्यन्तर न स्यात् । न च वचनादृते
 एतद्विषयः (एतद्विहितं 'न विदितिरिति ब्रूयन्'
 'येर श्रुतोर्यम्' इति वचनवशात् वक्ष्यशीयशाम्नां
 मिश्रणस्येन इत्यत्रे गानेऽपि न प्रवृत्ते, इति स्पष्टिरक
 टशास्य) । तत्राभ्यागतगीतिप्रहणनात्रिषोषोपच
 सदान्भ्रायदिकावश्रयणम् । अस्ति चात्र गति ।
 निरहासो चाप नियम । समस्तस्य च साम्न
 वषां वादिसम्प्रदानि उपयानाम् । अतो नान्द्रीय-
 निघनविधानम् । अत एकदेशनिघने सति काव्यभोजि-
 त्वेनैव समस्तनियम । एषोऽपि वाद्य वाक्यार्थे
 संभवति । उभयो प्रत्ययो सन्वयमात्र विधीयते ।
 यद्बृहद्विधाया शीमर यद्य हीपित्येन निघन तद्वहन
 स्यादन्वयमिति । तस्मात्समस्तगीतिविनियम इति सिद्धम् ।

ना - 'सो वृष्टिकामो योऽप्रायशामो य स्वगं-
 काम य शीमरेण स्तुवीत' इति ब्रह्मसामान्य स्तोत्र
 मध्य तत्राथ शीमर फलत्रयश्रवणत्वेन आम्नातम् ।
 फलत्रयश्रवणपूर्व शीमर मध्य आमनसित - 'हीपिति
 वृष्टिकामाय निषा सुषोत्, ऊर्मित्यत्राद्यकामाय, ऊ
 इति स्वयंकामाय' इति । तत्र संशय - किं हीपादयो
 निघनविधेया शीमरवशात् फलत्रयमेव विधीयते
 तत्र शीमरवशेन तत्राथ श्रवणत्वेन तत्राथन अनिय-
 मेन वदन् वरं निघनवत् इति । तत्र सुषोत्र्य शीव-
 त् इत्यन्वयं हीपादीनां विहायैव चतुर्व्या । तत्रे-
 षण च तदन्वितिनियमश्रवणतया इति फलत्रयमेव
 स्यात् । काव्यसंबन्धे तु वृष्टिकामादिशब्दे, शीमर
 लभेन । न च भूतिप्रमरे लक्ष्य समर । तस्मात्
 हीपादयो गुण फलत्रयस्य । इति प्राप्ते, धूमः ।
 वृष्टिकामेन वृष्टिकामेन विपरिवर्तमानानि प्रत्यनि-
 दयते इति न फलत्रयस्यम् । 'सामात्फलत्रय-
 रायेंन नैव हीपादयो गुणा । विधीयन्ते
 नियम्यन्ते यथानामे तु शीमरे ॥'

श्रीम- सगतिस्तु रेवतीवाक्ये गुणलक्षविध
 समवेऽपि इह उत्तरंभन इति प्रत्यवस्थानात् बोध्या ।
 सूत्रार्थस्तु- वृष्टिकाम इत्यादियुक्तसंयोगात् शीमर-
 धिते हीपादी फलत्रयस्य इति ।

वि- 'वृष्टयन्त्यर्गंशामना शीमर स्तोत्रमीरि-
 तम् । निघनाम्यपि हीमूर्त्तु इति वृष्ट्यादिकांमिनाम् ॥
 फलत्रय किं वृष्ट्यादि हीपादीनामुपेदिते । शीमरे
 फलत्रयनिघने निघन विनियम्यते ॥ फलत्रय चतुर्व्याक
 वृष्टिकामाय हीपिति । शीमरस्य फल वृष्टिहीपियुक्तया
 विवर्धते ॥ नोक्तवृष्टयत्रकामानामन्त्यव्य प्रत्यमिश्रया ।
 नियमेऽपि चतुर्व्याया तादृश्याहुवपद्यते ॥'

भाट्ट- ब्रह्मसामान्य स्तोत्र मध्य समाप्ताते
 'सो वृष्टिकामो योऽप्रायशामो य स्वगंकां ठ
 शीमरेण स्तुवीत' इत्येतेकस्तोत्राश्रित शीमर साम
 फलत्रयवदनेन विधीयते । तद्वदनेनवत्वेन स्तुवीत
 इत्यस्यानुपह्नेन वाक्यभेदप्रतीते । शीमर च शास-
 नेदेन निघनात्प्राप्तिप्रशामान्यवनाधारतया 'हीर् ऊ
 ऊर्त्' इत्यादि वक्ष्यवाम्नानां तदेव शीमर मध्य
 'हीपिति वृष्टिकामाय निघन सुषोत्, ऊ इति स्वगं
 कामाय, ऊर्मित्यन्वाद्यकामाय' इति धुनम् । तत्र
 वृष्टिकामादिशब्दाना फलत्रयत्वात् तदुपेदेन हीपादयो
 गुणा विधीयन्ते । शीमर च मध्यवशात्तद्विद्वदाभय-
 निघनाधारतया हीपादिशब्दैर नियामक शान् भाग-
 न्तरे नोभायश्रवणत्वेन श्रवणत्वेन च निघनादिषु
 भागस्याभरणावति । न च लक्ष्यत्वं वृष्टिकाम-
 शीमरापिघन अपिघनेन प्राप्तानां हीपादीनां निघन
 मात्रफलत्वं व्यवस्थाप्ये च दृश्यम् । तद्यतो वृष्टि-
 कामादिपरिमेयश्रवणत्वात् शीमरवशात् फलत्रयवत् । तस्य च
 निघनविधेयत्वेन विविधोऽप्यवत्तम् । अत शीमर
 फलत्रय फल तत्राय हीपादीनि । इति प्राप्ते, निघन-
 विधेयत्वात्तदुपेदे वृष्टिकामादिपरि वृष्टिकामश्रीमर-
 लक्ष्यमहीपादी हीपादिनिघनविधेयत्वाधीयते पद्य-
 मतिश्च वाटाविनवनस्थान एतेन निघनस्यपि तत्परन
 कथयाम । यस्तुनस्तु- निघनविधेयत्वात्तदुपेदेन
 हीपादे वृष्ट्यावपेदेन स्वश्रवणशीमरवशात्तदुपेदेन-

श्रीभूते इति न लक्षणऽपि । संकल्पपट्टमिमत्तं च श्रीभरं न सौमरावशच्छिन्नाम्, अपि तु सौमराविशेष एव । शाखाभेदेन हि क्वचिद्विद्याकीर्त्यानि सौमराणि निघना-न्तरसुक्तानि स्यान्मनासिनि । तत्र हीयः पक्षेऽप्यप्रास-त्यात् न तस्य सौमरस्य संकल्पपट्टकम् । अपि तु श्वजातीयश्रीभरे हीरादीन्धनिवमेन धमाग्मात्तानि तज्जातीयपर्येष तत् । अतश्च वृत्तयं निरुक्तसंश्लेषेन हीपदेवि नियमकरणान् संश्लेषपट्टकीभूतश्रीभरे नियना-न्तरस्यावृत्तितान् निजातीयश्रीमरान्तरस्यापि वृद्धयापर्यन्त-स्यावृत्तिविधिः । अतश्च तन्निधययोगविषयभरे संश्लेषते इति विवेकः ।

मण्डनम्— 'हीपादि सौमरफलं नियमाय शिष्टम् ।' श्रीभरं नाम सामविशेषः, निघनं नाम सामः अन्तिमो भागः । 'सौमरफलं' श्रीभरस्य फलमेव फलं यस्य तत् 'हीपादि' निघनविशेषः 'निघनाय' फलविशेषा-वेक्षया निघनान्तरस्यावृत्त्या हीरादिभूतमनिघनयस्योत्तं निघनमित्तु 'शिष्ट' विहितम् ।

शंकर— 'हीपादेनै कथयत्यम् ।' एवमस्या निघनेषु च ।

• 'सौमराश्रीं वृते चकं निर्वपेत् शुद्धाया श्रीशीलां ब्रह्मचर्यसकामः' इत्यत्र शुक्लचर्यस्य विधिः नातु-वादः । भा. ४।१।१०।२५.

• 'सौमराश्रीद्विधागे ध्रुवमागे शुद्धादिमुच-विषिष्टश्रीद्विहिः प्राकृत्ययाना बाधः । १०।७।१९। १४-७१. श्रीश्लो. वृ. ४।१५९. 'सौमराश्रीद्विधागे ध्रुवमागेः' इत्यत्र अक्षरकल्पं द्रष्टव्यम् ।

श्री सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् । ७।३।१२०॥

श्रीये अग्निप्रणयनं परमं यदाशानाम् । दशोत्पूर्वमागयोः सपर्ययम् । चातुर्मास्ये तु 'द्रवोः प्रणयन्ति' इति श्रुतम् । इदं द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकम् वा दशोत्पूर्वमाधिकम् वा इति विचारे पूर्ववत्प्रमाह । प्रणयनं चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकं सौमिकमग्निप्रणयनपर्ययं स्यात् । हि यथात् इतरत्

प्रणयनं दशोत्पूर्वमाधिकं अज्ञाप्यं न निवेयं चोदकेन सास्तरात् । तुयन्दः यथान्तरस्यावृत्त्यर्थः ।

यातिके तु "यातिके उत्सूतं पक्षे इत्यत्र 'सौमिकं तु प्रणयनं' इत्यनेन निघायेते । एवं तुयन्दः अर्थ-यान् प्रणयनं तु इति" इत्युक्तम् ।

कुतूहले तु सौमिकं प्रणयनं इदं सिद्धान्तपद्य एषेयुक्तम् । सुदोधिन्वयं मात्प्ये च सौमिकं प्रणयनं पूर्वपद्य एव । तत्र कुतूहलयर्थे यागिनाः स्वीकृत्यन्ति । उत्तरवेदिप्रतिपद्य तद्गत् । २१ ॥

चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकम् इत्यत्र पूर्वपक्षी हेतुन्तरमाह । चक्राग्रे हेरयोः सम्यये । 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति, न गुनासीरीये' इति प्रणयनचतुर्पर्ययोः उत्तरवेदिप्रतिपद्य उक्तः । प्रतिपद्यस्य च प्रातिपूर्वकत्वात् श्रीमिके च प्रणयने उत्तरवेदिसत्वात् सौमिकमेव प्रणयनं अतिदिश्यते । तद्गत् यथा प्राकृत-प्रणयनस्यावश्यकत्वं सौमिकं प्रणयनं सम्यये तथा क्वचित्तुस्येदिप्रतिपद्येः अग्न्यन्त सौमिकं उत्तरवेदिविधिं प्रणयनं गमयति इत्यर्थः ।

प्रातिरुमतेन इदं सत्त्वं दाशिनप्रणयनपद्यमि-साधम्, कुतूहलयतेन सौमिकप्रणयनसिद्धान्तवाचकम्, सुदोधिनीमतेन भाष्यमतेन च सौमिकप्रणयनपूर्व-पद्यसाधनायै इति विवेकः । अक्षरार्थे तु न मेदः ।

प्राकृतं चाऽनामस्यान् । २२ ॥

'द्रवोः प्रणयन्ति' इत्युक्तं चातुर्मास्ये तु द्रवोः पर्ययोः अग्निप्रणयनं सौमिकं इति पूर्वपक्षे सूत्राभ्यां प्राप्त वाच्येन निगम्य सिद्धान्तमाह । एतत् अग्नि-प्रणयनं प्राकृतं दशोत्पूर्वमाधिकम् । इतः । सौमिकस्य प्रणयनस्य अनामस्यान् । नेतत् तस्य वाचकमित्यर्थः । प्रणयनवाच्येऽयं प्राकृतप्रणयन वाचकः ।

अत्र यातिकम्— "अपूर्वं प्रणयनात्तरे वरुणप्रणय-साकसेषोर्वाचीयते । अग्निप्रणयनीं सरकानं 'आह्वनी-यात् श्री अग्नी प्रणयन्' इति श्रुते । तस्यात् हेतु-स्यजायते आह्वनीयप्रणयः । एतं चेत् प्रणयनान्तरे विधीयते । प्राकृतं वा इति स्वाभाविकदिव्ययोः । अथाह्वनादिति भाष्यस्याप्यनुमेव" इति । अत्र

सन्नुत्तमम्- शान्तान्तरे अग्निप्रणयनोत्तरकाळ आह्वन नीयात् द्वौ अघर्षुं प्रतिप्रथातारौ अग्नी प्रणयन इति भ्रूयते । तदेकवाक्यवया 'द्वयो प्रणयन्ति' इत्यनेनापि अह्वनानाह्वन् प्रणयन विधीयते । तेन चोदकप्रथ यत् गार्हपत्यात् प्रणयन ततो विदधमिद अर्धाधिक असीमिक च । इति । हुतूहले तु दार्शनीर्णमासिक प्रणयन पूर्ववत् । तदर्थमिदं सूत्रं इत्युक्तम् । दार्शिक प्रणयन सिद्धान्त इति तु सुबोधिन्या भाष्ये च ।

परिसरत्यर्थं अथग गुणार्थमर्थवादी वा । २० ॥

चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयन दार्शिकप्रणयन इत्युक्तम् । अथ तु 'द्वयो प्रणयन्त' इत्यस्य सार्थक्यनाह सिद्धान्ती । 'द्वयो प्रणयन्ति' इति अथग परिसरत्यर्थं द्वयो प्रणयन्ति न चतुर्षु इति । गुणार्थं प्रादेशयनयनम् गुणार्थं वा, अथगता वा तस्य प्रयोजनम् । 'तस्मात् द्वाभ्या यन्ति' इत्यर्थसदार्थम् । स्मृतरथं प्रणयनात्तदा इत्यर्थे ।

अथ वार्षिकम्- प्रथमस्य (दार्शिकप्रणयनवक्ष्यस्य) प्रयोजनमस्मिन् । यथासमय एतेषु पुन श्रुतिर्ब्रह्म नीया-इति । इदं प्रणयन सौमिकप्रणयनवत् इति याज्ञिक पशुजगत् हुतूहलमवत्म् । दार्शिकप्रणयनवत् इति सुबोधिनीभाष्ययोर्मतं अप्रवचने न सौमिकं नापि दार्शिकं इति वार्षिकमतम् । के

● सौमिकं हावु वरग प्रथङ्गत् दार्शनीर्णमासिक क्त्वर वापे एतदिति इति न । भा १२।१।८।२५

● सौमिकेन दीभाक्षयनत्रागणोने दार्शिकत्रागणस्य न प्रवृत्तं ज्योतिषोने । १२।१।८।१७ मीको ५ १० १ 'जागण वाप' इत्यत्र अघिच्छण इष्टवत् ।

● सौमिकाना दविदोमन्त्रा वैश्वानरादीना सोमो ब्रह्म इति पूर्ववत् । आपमव द्रव इति सिद्धान्त । सकार्प २।१।१०० । सौमिके चाग्निप्रणयने उत्तरवदि, न दार्शनीर्णमासिके । भा ७।२।८।२०

● सौमिके च कृतार्थत्वात् । ४।२।८।२०॥ ज्योतिषोमे अवभृथे 'यत् किञ्चित् सोमल्लिप्तं द्रव्यं तेनात्तय यन्ति' इति श्रुतम् । अत्र सोमल्लिप्तानां कर्त्तव्यत्वेऽनुसर्गभिवक्तव्यत्वाद्दृष्टानां द्रावणां अवभृथ

गमन किं प्रतिपत्ति अर्थकर्म वा इति विचारे अनेन सूत्रेण सिद्धान्त उच्यते । पूर्वगूणत् प्रतिपत्ति इति शब्दोऽनुवर्तते । सोमल्लिप्तानां ऋजीपादीना अवभृथगमन प्रतिपत्ति स्मृत इति प्रतिष्ठा चशब्देन सूचिता । तत्र हेतु सौमिके कृतार्थत्वात् इति । सौमिके सोमसंघिनि अग्निप्रवादी कर्मणि प्रवादीना कृतार्थत्वात् इत्यर्थत्वात् अवभृथगमनरूपे अर्थान्तरगमने सति प्रतिपत्तित्वमेव न्याय्यम् ।

अर्थकर्म वाऽभिधानस्योगात् । २१ ॥

पूर्वगूणत्त्वं । ज्योतिषोमे अवभृथे सोमल्लिप्तानां द्रावणां गमन न प्रतिपत्ति किन्तु अर्थकर्म । 'तेनावभृथ यन्ति' इति प्रधानेन अवभृथेन सोमल्लिप्तानां सयोगात् सयोगस्य उक्तत्वात् गुणभूतत्वं ज्ञायते । तस्मात् अर्थकर्म । वा-शब्द उत्तरपक्षस्य पूर्वसूत्रोक्तस्य व्यावृत्त्यर्थ ।

प्रतिपत्तिर्वा तन्वयायत्वाद् देशार्थाऽवभृथश्रुति । २२ ॥

ज्योतिषोमे अवभृथे सोमल्लिप्तानां द्रावामिषवग-फलदायाना गमन अर्थकर्म इति पूर्वपक्षे प्राप्तं सिद्धा न्तयति । वाच्यं पूर्वपक्ष निरस्यति । प्रावादीना अवभृथगमन नार्थकर्म किन्तु प्रतिपत्ति । तन्वयायत्वात् प्रतिपत्तित्वसाधनो यो न्याय 'यदयत्र कृतार्थं तदन्वय प्रतिपद्यते' इति, तदस्मात् । अथ यदुक्तं 'अवभृथ यन्ति' इति द्वितीयाधुव्या अवभृथस्य प्राध्यायमिति ततोच्यते, देशार्थां अवभृथश्रुति इति । अवभृथशब्द देश लक्षयति । यस्मिन् देशे अवभृथ त देश वन्तीति । प्रतिपत्तिन्यायान्तु सोमल्लिप्तानां गमन प्रतिपत्ति इयेव सिद्ध्यति । के

● सौमिकं तत्रे वयत्कारो निदिष्ट । भा ८।१। ४।११, ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु उक्तेरे वाणिनाहादन गुणविधि । तस्य होमनिर्वाहस्य प्रयोजनम् । प्रथम-सुत्तर करिष्याम । १०।१।१।१८-२२, ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु परिषो पशुनिरोधन गुणविधि । परत्र नवगम इष्ट प्रयोजनम् । महान्त परिषि करिष्याम । १०।१।१।१८-२२ ● सौमिकेषु चातुर्मास्येषु प्रथम-

सादनमिगोजनानुवादेन विहितार्थां उरुपरिधिभ्या
प्राङ्मनयोः वेदियुषयोः साम् । १०।३।३।१८-२२.
मीको. पृ. १६५४ ' चतुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राङ्मा-
सादनमिगोजना० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकी वेदिः प्रवाणया । दार्शनीपोमासिकी हवि-
पामासादनाया । भा. १२।१।३।८. ● सौमिकी वेदिः
मुख्य-अङ्गयोः उपकरोतीत्युभयाया । वि. ३।७।३,
● सौमिकी वेदिः सद्योहनिर्धानादीना पयसो भूभागः ।
अयं भूभागः, दार्शिकीं वेदिं अन्तर्भाष्य योऽयं
प्राचीनत्रयो नाम मण्डपः, तत्, प्राचीन । ३।७।३.
● सौमिक्याः महावेद्या, पृथक् वेदिकीं वेदिर्न
कार्या । भा. १२।१।३।८.

● सौमिकप्रतिप्रणयनवर्माणं चातुर्मास्यगतामि-
प्रणये नातिदेशः । ७।३।८।२०-२३. मीको. पृ.
२७०३ ' प्रणयनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकप्रभूयधर्मोणां अत्रभूयनाम्ना वरुण-
प्रयागात्प्रभूये अनिदेशः । ७।३।८।१३-१६. मीको.
पृ. २१६ ' अतिदेश. वरुणप्रयागात्प्रभूये० ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकप्रतिप्रणयनवर्माणं चातुर्मास्यगतामि-
प्रणये नातिदेशः । ७।३।८।२०-२३. मीको. पृ.
२७०३ ' प्रणयनाधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकेष्टिपटुषु सौमिकपत्नीसनहनेन दार्शिक-
पत्नीसनहनस्य प्रमङ्गमिदिः । १२।१।१३।१९. मीको.
पृ. २८६१ ' प्रमङ्गमिदिः सौमिकेन पत्नीसनहनने० '
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौमिकदक्षिणया सौमङ्गद्विद्वेषमध्याना न
प्रमङ्गमिदिः । १२।१।१३।१९-२५. मीको. पृ.
२८७९ ' प्रमङ्गो न सोमङ्गद्विद्वेषमध्याना सौमिक-
दक्षिणया ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

११. सौमिकदक्षिणान्यायः । अन्वहार्यदक्षिणा
प्राङ्मनी सौमिकदीक्षणीवादीत्यु न उच्यते ॥

भूतवासा परित्रयः । १२।१।१६।३३ ॥
भाष्यम्— दसंगुणमासयोः परिक्रमोऽन्वहार्य
मी. को. ५४८

आम्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः कर्म न कर्तव्यः । कुतः ।
भूतवात् । भूतास्ते ऋत्विजः सोमार्थेन परित्रयेण
' तस्य द्वादशरात दक्षिणा ' इति । एकदेशकालकर्तव्य
चाङ्गमयानानाम् । तस्यात्तेरेवाङ्गानि कर्तव्यानि । अतो
न पृथग्ङ्गानां परिक्रमः । तस्मादन्वहार्यो निवर्तते ।

शा— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ता अन्वहार्य-
दक्षिणा दातव्या नेति संशये ' दक्षिणा सोमस्य ' इति
वचनात् द्वादशरातदक्षिणा केऽन्ते प्रचानार्थं इत्युक्तम्
(३।७।१९) । अतः अङ्गेषु स्वार्थदक्षिणा दातव्येव ।
(विद्वान्तमाह—) प्रमङ्गमिदिर्नार्थवत् न दातव्या ।
प्रचानार्थां ह्येषा आनतिः उपक्रमभङ्गति आसमातेः
प्रवृत्ता च अनपवृत्ता च, इति तामेवोपजीवन्तो
दीक्षणीयादिविधयः चोदकप्राप्तामपि स्वाधामानतिं न
प्रयुञ्जते । किंच पृथक् दक्षिणाया आनतिभेदात् अङ्ग-
प्रचानानामभूतः कर्तुर्भेद आपद्यते । (कर्तुर्भेदश्च प्रयोग-
भेदात् चोदकप्राप्तात् प्रयोगविधिना एकस्यैव प्रयोगस्याव-
गमादयुक्तः । क्वचिदक्षिणामेदस्य भूतत्वात् कर्तुर्भेदे
न दोषः । वाजपेयवृहस्पतिवचनोश्च भूतत्वादेव
प्रयोगमेतेऽपि न दोषः) । किंच यैः प्रचानं कर्तव्यम्,
तेरेव अथव्यमङ्गल्यपि कर्तव्यानि । नातुर्वेद्भिर्नानि
प्रचानं कर्तुं शक्यमिति निश्चिने शास्त्रार्थे प्रचानार्थत्वेन
अङ्गानां, चत्वारं अङ्गान्यपि कर्तव्यानि भवन्ति, इति
प्रमङ्गमिदिद्वयानन्वयात् सोमेषु दक्षिणा शक्यते ।

सोम— केवलप्रचानार्थैस्त्वयव्यम् केऽन्तप्रचानान-
तिरेव कार्यम्, इत्यङ्गेषु अपि अङ्गनन्वयात् कर्तव्यं
(दक्षिणादान) दोषमभङ्गवत् इत्युचित्येनः संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— सोमदक्षिणयैव भूतत्वात् न पृथक् अन्व-
हार्येण परिक्रमः इति ।

वि— ' अन्वहार्योऽन (सौमिकेष्टिषु) दातव्यो
न वा, ऽऽयाः सोममासया । गत्रादिदक्षिणा यस्या-
सानत्यन्तरवर्जनात् ॥ '

माह— दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तान्वहार्यदक्षिणा
सोमार्थेदक्षिणयैव प्रमङ्गदानतिसिद्धेर्न देया । न च
' दक्षिणाः सोमस्य ' इत्यन्वाङ्गताधारणनिवर्तकवत्

प्रवृत्तिवर्तमानमपि शक्यम् । तथात्वे आनति भेदेन कर्तृभेदापत्तेः । अङ्गप्रधानानामधुतप्रयोगमेदप्रसङ्गात् । अतः सोमान्नादक्षिणवैयानतरत्वात् तदामत्युपजीवनेऽपि च पशुपशुजातीनामिव तन्व्यङ्गत्वानपायात् न दीक्षणीयादीना पृथग्दक्षिणाप्रयोजनत्वम् । न चैवमङ्गलाधारपश्चिपश्चिप्रयोजनमात्रः, तद्विद्वान् निरुद्धपश्चिदी द्वादशघतनिवृत्तिप्रयोजनकरत्वात् । अत एव तत्र प्रकृतोऽन्वाहार्यो यादृशितयत्किञ्चिद्विद्वानतिसाधनं द्रव्य दक्षिणेष्वप्यत्र विचारः ।

सण्डन— 'स्यद्दक्षिणा नेह च दर्शनोदितता ।' इह सोमान्नेष्टिपु ।

शंकर— 'सोमान्ने दक्षिणा न च ।'

● सोमिदक्षिणान्यायः । 'दक्षिणा, सोमस्य' इति वाक्यात् प्रधानमात्रार्थोऽपि दक्षिणायाः अतिदेश-प्राप्तान्वाहारेणैवनिवृत्तत्वम् । सु. पृ. ६३६. ● यद्यपि च किञ्चिन् प्रधानमात्रसंज्ञकफलमभवेत् (समागौल्लुवा) तथापि सौमिकवेदिदक्षिणान्यायेन प्रसङ्गविद्धेः न प्रादुर्भावोपपत्तेश्च युज्यते । वा. २।१।६।२२ पृ. ४१४.

● सौमिकपशुपशुपश्चिप्रयोजनः अग्रिचयनप्रकरणश्रुत-दीक्षाहुतिमन्वागा समुच्चय । १।३।१।२३-२९, मीको. पृ. ४९ 'अग्रिचयने श्रुताना दीक्षाहुति-मन्वागा' इत्यत्र अधिपकरणं दृश्यम् ।

● सौमिकघर्माणां उद्भिदादिषु अपकृत्यागेषु अतिदेशः । ८।१।१।१६, मीको. पृ. १९९ 'अति देश, उद्भिदादिषु' इत्यत्र अधिपकरणं दृश्यम् ।

● सौमिकपशुपशुपश्चिप्रयोजनः पौरोडाशिकानां प्रोक्षणादीनां पूर्वमारिरं ज्योतिष्टोमं सुत्थयाम् । ५।१।१।२३ २५-२६.

● सौमिकपशुपशुपश्चिप्रयोजनः दार्दिजवाशानां जुहादीनां प्रसङ्गमिदं मनति सनतीषपुगोडायादिषु ज्योतिष्टोमे । मीको. पृ. २८२८ 'प्रसङ्गे न ज्योति-ष्टोमे सनतीष' इत्यत्र अधिपकरणं दृश्यम् ।

● सौमिकपशुपशुपश्चिप्रयोजनः 'अग्नीष्वमीन्द्र, वहिः ष्टुगोहि' इत्यादि प्रैयः । सपत्त. १।३।१५.

मीको. पृ. २९१० 'वहिः ष्टुगोहि' इति प्रैयः सोमार्थः' इत्यत्र अधिपकरणं दृश्यम् ।

● सौमिकवेदेः अङ्गप्रधानार्थता । ३।३।१।७, ९, मीको. पृ. १७०० 'चिकीर्षान्यायः' इत्यत्र अधि-पकरणं दृश्यम् ।

● सौमिकवेदिन्यायः । सोमान्नेष्टिपश्चादिषु सौमिकवेद्या दार्दिजवेदेः प्रसङ्गविद्धिः ॥

नानार्थत्वात् सोमे दशीपूर्णमासप्रकृतीनां वेदि-कर्म स्यात् । १२।१।३।८॥

भाष्यम्— सोमे यानि दशीपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्या वर्तन्ते, तेषु चिन्ता तेषां वेदिभेदेन कर्तव्या एव नेति । किं प्राप्तम् ? भेदेन कर्तव्या । किं कारणम् ? चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुसरो भवति । ननु सौमिक्येन प्रसङ्गात्कर्म साधयेत् । शब्दे-च्यते ! न साधयेत् ! कस्मात् ? नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी । दार्दिपूर्णमासित्री हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचारायाः । तत्र प्रसङ्गे नोपपद्यते । यत् तत्रिणोऽङ्गमाभ्यपारयन्नेकैर्कर्मैः तत् प्रसङ्गते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशियेषु । न त्विह तथा । तस्माद्देदिः कर्तव्या ।

अहर्म वा, कृतदूपा स्यात् । १ ॥

भाष्यम्— न वा कर्तव्या दार्दिकी वेदिः । 'कृत' इति दूपा स्यात् । सा त्रियमाणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृतस्या दूषणं स्यात् । न किञ्चित् स्वायं साध-यति । ननु हविषामासादनं तत्र करिष्यते । शक्यं तु तत् महावेद्यामपि कर्तुम् । न-व्यर्थार्थां संसृज्यम् । अन्वयार्थांस्ति हवीं हविषामासादने अधिपकरीभ्यस्तु प्रभवति । वेद्या हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च वेदिः । न तत्र तदर्थयामन्वयार्थां विलेप्य विनैप-श्रुयते । तस्मात् कर्तव्या दार्दिकी ।

ज्ञा— ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्या कृतानि दशीपूर्ण-मासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेः भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति संदेहे यद्यपि अङ्गप्रधानार्थां महावेदि तथापि प्रचाराद्येत्वात् हविषामासादनार्थायाः प्रादुर्भावात् कारं साधयतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या ।

शा— राजसूये एव 'सौम्यं चरं वर्ध्दक्षिणा' इति विधाय श्रुते- 'पुरस्तादुपवदां सौम्येन प्रचरन्ति' इति । किमपि चरः उपसदानाहं अङ्गप्रयोजन-व्यवच्छेदयं उन यागान्तरवत् फलार्थः कालार्थोऽयं संयोग इति । 'तत्र प्रकरणाक्षेपान् सामान्य-प्रचनोदयम् । एताराज्ये त्रिनिपुञ्ज्येत् साक्षाद्-पसदङ्गता ॥' 'अत्राभिधीयते नेयं पशुं ताद-र्थ्याचिनी । दिग्भोगलक्षणा त्वेषा पुरस्ताच्छ-ब्दयोगतः ॥ अङ्गाहिमावमात्रे हि पुरस्तादित्य-नर्थकम् । प्रसज्येत पदं तस्मात्कालतावद्विधी-यते ॥ तथा च सति नाङ्गत्वं विधातुं शक्यमुया-द्विधिः ॥ नष्टानुवर्तविधयोऽनेकार्थव्याप्ति-क्षमाः ॥' तस्मात्कालार्थं एव संयोगः इति फलार्थः सौम्यः ।

सौम— एवं यागानां प्राधान्ये व्यवगामामङ्गत्वे स्वाधिवे यामानामपि न सर्वेषां प्राधान्यमित्याशेषात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'पुरस्तादुपवदा सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिशाद्विष्णवेन' इति शौम्यत्वाष्ट्रादेः प्रवृत्तथागत्याविरुधेऽपि उपवदङ्गत्वम् । उपवदङ्गत्वपुरस्तात्त्वोभयविधानस्य वाक्यभेदप्रसङ्गेन प्रातःपरवदे कते पशुतृतीयावगामाङ्गत्वस्यैव न्यायक्या-दिति ।

वि— 'किं पुरस्तादुपवदां सौम्येन प्रचरदिति । अङ्गाहिमावः काले वा, वाक्यवादायः प्रतीयते ॥ पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिसतः । नाहं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमित्युपेक्षितम् ॥'

भाट्ट— राजसूये एव 'सौम्यं चरं वर्ध्दक्षिणा' इति विधाय 'पुरस्तादुपवदां सौम्येन प्रचरन्ति' इति श्रुतम् । तथापि उपवदुपवदां यथाशान्त्यवगतदशधेया-रूपसौम्ययाङ्गता फलवत्त्वे पशुयाः पुरस्ताच्छब्दस्य वैदर्भ्यप्रसङ्गेन 'पशुयनर्थमात्रेण' इति शतानुसारा-दिभोगनितिरास्तादर्थ्यप्रस्तावमावात् शौम्यस्य तद-र्थेणानुपपत्तेः, येनैवत् पश्नन्तरकल्पनया तदर्थत्वस्य चातुर्गतिवाक्यवशाऽनुपपत्तेः, उपचित्यास्यं च फल-

पेक्षानां सामान्यविधिनाऽपि कल्पनेन स्वाराज्यफलवर्त्य-त्येवावसायानकालार्थं एव संयोगः ।

वस्तुतस्तु उपचित्यावकल्पेऽपि प्रथमंयथायमेव उप-सद्विष्णुवत्त्वशान्तस्य स्वाराज्यवाक्यार्थान्तरात्तदर्थत्व-मेव युक्तम् । अतः सौम्यः फल्ययुक्त एव पाठकमा-तुर्व्यपठितकर्मन्तरकालस्यत्वेन प्राप्तेऽपिदिवाप्रातोपवदपूर्वं विधीयते । ततश्च न तद्विशुद्धौ कर्तव्यः । पूर्ववत्वास्यापि तद्विशुद्धौ फलवत्ता प्राप्ता अशेष्यते इति संगतिः । तेन सगत्वभावादिदमभिसरणं विदेवनाधिकरणपूर्वं द्रष्टव्य-मिति तन्त्रसारोक्तिरप्यास्ता । आचार्योक्तत्वादिति हेतुक्तिस्तु अनुपपत्तिव्यापितेव ।

मण्डन— 'नोपवदङ्गत्वमिति हि सौम्यम् ।'

शंकर— 'सौम्ये नोपवदङ्गता ।'

● सौरैः पशुया वावैः एकपष्टिः सानना, दि-पष्टिश्च शर्वणमासा भवन्ति । संकर्ष, ३।१।२८.

● सौरैर्वत्सरदिवसाः मातुर्लक्षण्याकाः । (म ५, वृ ६, ल ३ = ३६५) । संकर्ष, ३।१।२८.

● सौराजशब्दः नाशयित्वा धर्मयाज्ञकारणमभि-प्रेतः । सु. वृ. १.०३.

● सौराष्ट्रे दीक्षा दक्षिणाश्च प्रधानार्था एव नोभयाधाः । ३।१।५।११-१२. मीको. वृ. २।०५.

'दीक्षादक्षिणत्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● सौरैः आग्नेयात् उपमिततद्विद्यमानवणेन इति-कल्प्यतां यज्जाति । आग्नेयस्य च शौम्यमास्वनामावासायां च विद्यमानत्वात् अतएवमन्वथार्यवृत्ति किं शौम्यास्ता इति कल्प्यता प्रकल्पते उक्तमावासायाः । तस्मात् अनुष्ठा-मार्थविशेषत्वादित्यस्यः । वा, ८।१।१५।२६. ● सौरैः आग्नेयवदनुष्ठेयः स्यन्मितेन नोदकवाक्येन आग्नेयधर्मा-तिदेशः । अनुष्ठापनं च किञ्चिद एकदेवतावत्त्वं औपध-द्रव्यकर्तृं निवर्तयश्च । वि. ८।१।२. ● सौरैः उपमानेन आग्नेयविष्णवत् यज्जाति । टुपु. १.०।१।१२।१५-१८००. ● सौरैश्चरः आग्नेयविकारः इत्येतत् समपिगतम् । भा. ८।१।१६।२८, १.०।१।२।०।२८. ● सौरैश्चरः शोदनः स्वाशयमेव वक्तव्यः न कृषालादेः । १.०।१।

नेति । किं प्राप्तम् ? प्रहृतिवद्वचनात् कर्तव्यम् ।
उपरिपाकारभेदाद्विवर्तते इति ।

चि— स्यात्तु दर्शयिष्यते, प्रजागणम् ।

● सौर्ये चरो आग्नेयस्यैव धर्मागमनिदेशः । ८।१।
१६।२७-३१, मीको, घृ. २३५ ' अतिदेशः सौर्ये
चरो आग्नेयस्यैव धर्मागमः ' इत्यनु अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

● सौर्ये चरो आग्नेयस्यैव धर्मागमनिदेशः विकल्पेन ।
८।१।१५।२६, मीको, घृ. २३३ ' अतिदेशः सौर्ये
चरो आग्नेयः ' इत्यन अधिपक्षेण द्रष्टव्यम् ।

ऋ सौर्ये चरो उग्रधानस्य बाधः ॥

उग्रधानं च तादर्थ्यात् ॥ १०।१।१६।५७ ॥

भाष्यम्— चारायेव कपालेष्वपान प्रति छदेहः,
कर्तव्यं, नेति । प्रहृतिवद्वचनात्प्राप्तम् । अप.पाराथै-
राभिर्वर्तते इति ।

आ— उपधानं तु चादिषाः कपालेष्वपानकाले
तेनैव प्रलेण स्यात्वा दुर्घने । न च स्यात्की कपाल-
कायं वर्तते, उदकपाराथैरपानत् । अतः उपधानस्य
व्यावृत्तिः (चरो) ।

सौर्ये— उपधानं अद्भारस्येपरि ' ध्रुवमिति '
इत्यादिमन्त्रे, कपालस्यापानम् । तन् चरो न कर्तव्यम्,
तस्मात्पाराथैरपानत् ।

मण्डन— ' तथोपधान न विवेकमम् । ' १८.
तथा संतापनवत् । अत्र सौर्ये चरो ।

श्रीरट— ' सौर्ये वाधः कपालानाम् । ' १३.

ऋ सौर्ये चरो वेपथस्य वापः ॥

तरिमन् वेपथमनार्थलोपात् स्यात् । १०।१।
१२।५२ ॥

भाष्यम्— एतं वा । वृषगधिपक्षेणानि वेपथा-
दीनि । अत्रि चक्ष ' सौर्ये चक्ष निर्वेदेद्वृषगर्भकामः '
इति । ओदनेन एतद्विद्विचयते इत्येतत्तमधिगतम् ।
सत्रैः उल्लेखिते किं चरो वेपथ कर्तव्य, नेति । किं
प्राप्तम् ? तस्मिन् वेपथमनार्थेऽपानम् स्यात् । वारयते हि
तद्वृत्तेषु वेपथ कर्तव्यम् ।

अग्निपा वाऽपुपुहेतुनाम् । ५३ ॥

भाष्यम्— ययसि धवयते, तथाऽपि न विद्यते ।

अपुपु, वेपथेन रिता न निर्वर्तते । ओदनेन च विवेक
वेपथेन मूलनि । कम वेपथेन स्याद्व्यपने, विद्वक
वृषगर्भो स्यात्तु एतन्नि । तस्मात् चरो वेपथ निर्वर्तते ।

चि— ' वेपथं मयनं वापस्तापक्षोपहितः प्रथः ।
मार्जनापुपुहेतुनासासया सुद्वृत्तसादनम् ॥ एतानि
मदपजस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः । अपुपुस्थेन योग्यानी-
त्येत्तन् मूत्रैर्निरुचितम् ॥ ' वेपथ जुगेनम् ।

ऋ सौर्ये चरो प्रथन-रुद्रणीकरणयोर्वाधः ॥
पृदुशुशुशुशाऽनपुपुत्वात् ॥ १०।१।१७।५८ ॥

भाष्यम्— पुषुशुशुशु च प्रति चरोरप सदैहः ।

प्रज्ञी भूयते ' उद प्रथा उद प्रपस्तेति पुरोडाश
प्रथयति । सं ते तन्वा तनुः सुगृह्णामिति नि. परि-
मादि ' तदुभयं चरो कर्तव्यम्, नेति । चोदकानुग्रहोप
कर्तव्यमिति प्राप्ते, अनपुपुत्वाच्चिन्वते ।

सौर्ये— प्रथन सौर्ये कपालेषु अग्नि-व्याप्य स्वापन-
रुपम्, रुद्रणीकरण ' रुद्रं च रुद्रणीयम् ' इति अग्निः
रुद्रणीकरणरूप न कर्तव्यम्, उग्रधोः अपि अपुपुत्वा-
त्प्रात् ।

चि— प्रथा कपालेष्वपानापातिराम् पुरोडाशस्य
दृक्त्वस्यपुनेन सौर्ये कपालेषु प्रभारणम् । मार्जनं
रुद्रणीकरणम् ।

ऋ सौर्ये चरो ममसहितानामद्भाराणां अप्य-
रोपस्य वाधः ॥

अप्युद्भारोपरिपाराथैरपानम् १०।१।१८।५९ ॥

भाष्यम्— प्रहृती भूयते ' वेदेन ममसनाऽद्भारा-
गम्युत्ति ' इति । तत्सौर्ये चरो कर्तव्यम्, नेति छदेहः ।
प्रहृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, द्रूमः । उपरि पापार्थं
हि तदुदोदागमनानुभवते, न चरोरिति निवर्तते ।

सौर्ये— अप्युद्भारं पुरोडाशस्येपरि अद्भाराणां
स्वापनम्, उपरिपाराथैरपानम् ।

● सौर्ये चरो वेदिकया एव इति कर्तव्यताया अति-
देशः । विष्णुतापिपरम् । भा. ७।५।२।१-१२.

● सौर्ये चरो वेदिकेति कर्तव्यमप्ये ' प्रयाजं प्रयाजे
कृत्स्नं जुगेति ' इति इत्यादिमन्त्रे विधानस्य प्रथमपुपुत्वा-
त्प्रात् । चि. ७।५।२.

११ सौर्ये चरो व्युद्धरणस्य वाच ॥

व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रवृत्तायश्रुतत्वात् ।
१०।१।२०।६१ ॥

भाष्यम्— प्रवृत्तौ श्रूयते 'अन्तर्वेद्या हवींषा सादयति' इति । तत् प्रवृत्तौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरो सदेहः किं स्यात्वा व्युत्थाप्य चरणासादयितव्यं उत व्युत्थानं न कर्तव्यमिति । प्रवृत्तौ वृत्तत्वाद्यपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रवृत्तायश्रुतिनात् । प्रवृत्तौ न श्रूयते, कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यं, पुरोडाश इति । अथार्थम् अत्रुद्ध्रियते । यथाप्यस्त्व न स चोदनार्थः । तस्माद्यो व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि चोद्धरणे त्रियमाणे क्वचित्पर्यपरिचोत्तुद्ध्रियेत । तत्र पात्रमेदं स्यात् । तस्मात् व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरो न कर्तव्यमिति ।

सोम— व्युद्धृत्याऽऽसादनं कपालेभ्यु अदितस्य पुरो-
डाशस्य तेष्य उद्धृत्य बह्वि यदाश्रुतं तत्र कर्तव्यम्,
प्रवृत्तायश्रुतत्वात् । यद्यपि व्युद्धरणं न कर्तव्यं आसादनं
च न कर्तव्यमिति सूत्रे प्रतीयते तथापि अश्रुतरा-
दिति हेतुवश्यालोचनया व्युद्धरणमेव न कर्तव्यं तस्यापि
कत्वेन प्रवृत्तौ श्रुतराभावात् । आसादनं तु 'अन्त-
र्वेद्यामासादयति' इति श्रुतरात् कर्तव्यमेवेति श्लेषम् ।

● सौर्ये चरो धुनमेव फल्म् । नेत्रकल्पनीयम् ।
४।१।१।२०-२४, 'स्यसायश्रुतफलात् कर्मणा न
स्वर्गं फल्म्' इत्यत्र अधिपत्यं द्रष्टव्यम् ।

१२ सौर्ये चरो मयदपनस्य वाच ॥

विण्कार्येत्वाद्यं सयपनम् । १०।१।२३।५४ ॥

भाष्यम्— चरार्थे वेदादाहरणम् । प्रवृत्तौ श्रूयते
'प्रतीकामिहोतीति मीनेति' इति । तद्वद् चरो संयपनं
कर्तव्यम्, नेति । कर्तव्यम् । शयपनं हि कर्तव्यमिति ।
एव प्राप्ते, ब्रूमः । शयपनं न शयपनं । विण्कार्ये हि
तत् । विण्कार्ये चरार्थस्य मीनेत्यात्, न चरो ।

सोम— 'प्रतीकामिहोतीति' इति संयपनं
प्रतीकामिहोतीति न कर्तव्यम्, विण्कार्येत्वात् ।
विण्कार्ये चरार्थे एतेषु च । न शयपने ।

वि— यन्न विष्टस्योदकमिश्रणम् ।

१३ सौर्ये चरो सयपनस्य वाचः ॥

संयपनं च तादर्थ्यात् । १०।१।२४।५५ ॥

भाष्यम्— सौर्ये एव चरुदाहरणम् । प्रवृत्तौ
श्रूयते 'सवितुप्रसूत इत्येवैव देवताभिः संयपति' इति । इह चरो सदेहः संयपनं कर्तव्यम्, नेति । किं
प्राप्तम् ? शयपनं वाचोदकात्रुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं
प्राप्ते, ब्रूमः । संयपितुं हि तत्प्रवृत्तौ क्रियते, न चरो-
सयपनस्येन प्रयोजनम् ।

सोम— 'पवित्रवत्या पात्र्या पिष्टानि संयपति'
इति पात्र्या यस्सयपनं तदपि न कर्तव्यम्, संयपनस्य
संयपनार्थत्वात् तस्यैवाभावात् ।

वि— वाप उदकमिश्रणाय विष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः ।

१४ सौर्ये चरो संतापनस्य वाचः ॥

संतापनमद्य श्रपणात् । १०।१।२५।५६ ॥

भाष्यम्— चरावेव च सदेहः । प्रवृत्तौ संतापनं
कपालानामस्ति 'वग्ना रुद्राणामादित्याना भृगूणामद्भि-
रना घर्मेस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । चरो संतापनं
कर्तव्यम्, नेति सदेहः । प्रवृत्तिवद्वचनस्यैवमिति
प्राप्तम् । अथ पाकार्थं हि तत् । तस्माच्च चरो योदक-
प्रापयति ।

सोम— 'भृगूणामद्भिरेव तपसा तप्यध्वम्'
इत्येवैव मन्त्रेण कपालानां अद्भिरेः संतापनमपि न
कर्तव्यम्, तस्य अथ श्रपणार्थत्वेन पुरादातो एव
तदुपयोगात्, ओदने अथ श्रपणाभावात् ।

वि— तापः कपालानां अद्भिरेः प्रतापनम् ।

● सौर्ये चरो 'सूर्याय सुष्ट' इति य उद्गायत्यस्य
न मान्त्रम् । एवमन्यथापि । वि. २।१।१६.

● सौर्यादीनि चरार्थासति । चरार्थं चरार्थ-
णीया । इति विष्टाकार्ये आश्रयणीया यद्बहुं च संज्ञा ।
वि. २।२।३६. ● सौर्यादीनि वेदानिकेऽपि प्राप्ते ।
द्रा ७।२।२. ● सौर्यादिः आश्रयणीय विष्टायां न तु
आश्रयणीयमप्यस्य । वि. २।२।१८. ● सौर्यादीनां
चरार्थनामनुकले चरार्थमो न नियामकः । यथा-

कपालेष्वेवेति । अथप्राप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चिन् द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपाठ चोदनेन प्राप्येत, कपालव चोदनेन सत्त्वाऽपि प्राप्येत । नहि प्रकृतौ कपालेषु श्रायित यस्मिन् चोदना । किं तर्हि ? अष्टकपालो भवतीति । सत्त्वाया प्राप्यमाणायामष्टकपालता अस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैव संग्था प्राप्यते । नहि यदुपु कपालेषु पुरोडाशात् ओदनं पक्वु शक्यः । केचले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसौ अष्टकपालता चोदिता, सा नैव प्राप्यते । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चि द्रव्यप्राप्ते द्रव्ये पच्यन्त्यश्हरिति । एतं प्राप्ते, ब्रूम । ' स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतिवात् ' । स एव च कपाले एव स्यात्, एव प्रकृतियच्छब्दः अनुगृहीतो भवति । न चान्यत्र किञ्चिन् द्रव्यमाग्नायते । तस्माद्रयमः ।

संख्या चापि कपालवत् । ४८ ॥

भाष्यम्-- इति यदुक्तम्, तन् परिहर्तव्यम् ।

एवस्मिन् वा त्रिप्रतिषेधान् । ४९ ॥

भाष्यम्-- यदि यदुपु कपालेषु न शक्यते च च पक्वुम्, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पच्यः । यदेतदुच्यते, ' अष्टकपाले भवति ' इति एतदुक्तं भवति अष्टमु कपालेषु श्रायितव्यं इति । तत्र । यद्यत्त विरोधात् प्राप्यते, तत्कपालवतिरोधात् पच्येत ।

न याऽर्थान्तरसंयोगाद्रूपे पाकमयुक्तं धारणार्थं चरो भवति तत्रार्थान् पात्रलाभः स्यादनियमोऽत्रिप्रोषान् । ५० ॥

भाष्यम्-- न वा कपालेषु पच्यः । कुतः ? अर्थात्संयोगात् । अपुष्यादे यत् कपालपुष्यादीयते, सदेतेनोप्याऽपुष्यन् निर्देसकं पाको यथा स्यादिति । तत्र कपाठ आग्नेयादीयमाणे उदकधारणार्थं भवति । यदुपुष्येदकधनेन ओदनपाको निर्देसो, स ओदनपाको न चरमाणेन उदकात् निर्देसने । एतेऽदकधारणार्थे कपालपुष्यादीयमाणे न प्रकृत्या कस्मिंश्चि चोदको नैवपुष्यति । तत्र संयोगात्प्राप्ये स्यादिति । तदत्रिप्रोषान् विप्रोषेत्, किं तर्हि ।

चरो वा त्रिहृदसंयात् । ५१ ॥

भाष्यम्-- एतदां वा अत्रा क्रियेत । त्रिहृद

भवति । यासु स्थालीषु सोमा स्युष्यते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चरु पच्यन् यत्रान् विशेषेण स्थाली चरु-साधनार्थां दर्शयति । आह, दर्शनमिदं न्यपदिद्रव्यते प्रातिरुच्यतामिति । अनोच्यते । स्थाल्या स चरुसहकः पाको निर्वर्तते, न ऋशदे, कपाले वा । तस्मात् स्थाल्या चरु पच्यन् इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? यदि कपालविकारश्च, यदि चोदनेन हविर्विक्रियते इति, यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् कर्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थस्त्वाद्य सययन पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । सययनमप्येवम् । सतापन चाधस्तात् धपणाथं पूर्वपक्षे कर्तव्यम्, न सिद्धान्ते । उपचानं चैवमेव । पृथुशुशे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये, न सिद्धान्ते । अप्यूहश्चापराणा पूर्वपक्षे कर्तव्ये, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्येत्वात् । अवचलनमप्येवमेव । व्युत्पृथुत्वात् पूर्वपक्षे अर्थात्कर्तव्यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थात्कृतं हि व्युत्पृथुत्वात् न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ।

शा-- स एव चरु किं कपाले पच्यन् । उत यत्र क्वचित् उत स्थाल्या इति संशयः । चोदकप्राप्ते कपाले स्यात् । ननु अष्टवविक्रियते कपाल चोदनेन प्राप्नोति । न च चरु अष्टमु कपालेषु शक्यं पक्वुम् । तत्र अष्टव प्राप्यते, तत् अर्थोपात्तवित्तै, न तु त्रि-श्रुत्या कपालमपि निरतिष्ठे अर्हति । तस्मात्कपाले स्यात् । नैवम् । अशङ्कनकार्यत्वात् । प्रकृतौ हि कपालानोपधाया हवि पाको निर्वर्तते, चरुस्तु उदकगतो-धपणा पच्यन्, तत्र कपाल उदकधारणार्थं उपादीयमाणे अत्रात्नकार्ये स्यादिति न चोदकानुपदेत् । तस्मात् यत्र क्वचित् पच्यन् । इति प्राप्ते, ब्रूम । स्यात्स्य मेव स्यात् तस्यां हि चरुपनिमित्तं पाको निर्देसने नान्यत्र, तस्मात् स्यात्प्राप्यन् । यत्रोदनचरुदे अत्रि चरुसहक्ये स्यात्प्राप्ये पाकः तत्र पूर्वपक्षे स्थालीकपालविकार इति पच्यन् ओदनेन हवि विक्रियते इति पच्यन् च

षोडशकान् विरोधः । उभयथाऽपि स्वात्वा पक्षस्य हविष्टयात् इत्याशङ्क्य (अग्निमाधिकरणे प्रयोगमुच्यते इति शेषः) ।

सोम—पुरोडाशमन्त्रं चरोरिय कपालशर्म्ये अन्व-
न्याविवानात् न तत्रित्तिः 'इत्युत्थिते, संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— स पाकः प्रकृतिप्राप्त्या कपाले एव
स्वात् इति ।

वि— 'सक, कपाले पक्त्वय, क्वापि वाऽऽप्युत्थि-
तेऽथवा ।, कपाले चोदकभासेरनूपपयतः कचिर् ॥,
स्वात्वा चक्रयोगपरयात् कटाहे चोत्थता नदि ।
चिन्ताद्वयकल एव पेणार्थिनिवर्तनम् ॥ पेपणं यत्र
वापस्त्रापश्रोपदितिः प्रथा । मूर्तेनाभ्युत्सृज्यशलास्रया
स्युत्सृज्यशदनम् ॥ एतानि मन्दप्रमस्य कर्तव्यानीति
विशेषः । अपूपस्त्रेय चोष्णानीत्येकत् सर्वैर्निरूपितम् ॥'
भाट्टप्रत्यस्तु पूर्वोचिकरणे एव गतः । य च
'चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन प्राकृतहविषो माध,' (मीको,
पृ. १६८४) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'स्वात्वा चरो, पाकविधिं प्रजुयात् ।'
१६.

शुक्ल— 'सौर्ये माध कपालानाम् ।' १६.
'पेपणार्थि च भाष्यते ।' १४.

● सौर्येयानो चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन प्राकृतहविषो
माधः । १०।१।१०।३६-४६, मीको. पृ. १६८४
'चक्षान्द्रवाभ्येनोदनेन सौर्येयानो' इत्यत्र अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● सौर्येयानाजताभ्यां अभयनेषोपदिष्टप्रदाभ्या अति-
दिष्टप्रदाभ्यापदिष्टप्रदाया समुचयः । मीको. पृ. १६४८
'मदममुचयस्याय,' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● सौविष्टहृत्वेः अपदाने सौविष्टहृत्वात् (देवने
देवतानां, ऐशेभ्य ऐशानां) एक्षदेवताऽप्युपगमे अतु
स्यपय, शत्रुपेने प्राजावन्वपयु' । भा. ५।२।१।
१०-१२.

● सौविष्टहृत्तयज्ञेषु हवि.मन्मिषायाव मसुत्वेव ।
संक्षेपे. २।२।१।७.

● स्कन्दनादिनिमित्तकहोमनां दर्शपूर्णमासमाश-
ङ्कत । ६।५।१५।४५-४७, मीको. पृ. २०६९
'दर्शपूर्णमासाङ्ग भेदनादिनिमित्तकहोमा,' इत्यत्र अति-
करणं द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनभेदनादौ एकदेवाम् कालेऽपि माव-
श्वित् दर्शपूर्णमासयोः । ६।५।४।२०-२६, मीको.
पृ. २०३९ 'दर्शपूर्णमासयोः कपालादेः एकदेव' ।
इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्कन्दनहोमादीनां स्कन्दनादिनिमित्तत्वात् न
विकल्पः । किमु समुचय. 'स्वमे जुहोति' 'मिने
जुहोति' इति । नि. १।२।३।६.

● स्कन्धचानशब्दः शौचपरिभाषया विशानस्य-
वस्तुमानवर. । मैत्रनाथः. १।१।५।५. पृ. ६५.

● स्कन्धोश्रीवी चूर्हा । पादेषु अशक्यं ८।१२।
८।८ । उच्यं 'ईशानमिद्' (अम. १०।१२।१।) ।
के.

● 'सक्रे जुहोति' इति ध्रुयते । तत्र सक्ते सक्ते
होतव्यविति सिद्धान्तः । मा ६।२।१।२६. ● 'स्कन्ने
जुहोति' इति स्कन्दनहोम. निमित्ताहृतौ आपर्त-
नीय. । ददादौ हि आश्विदिहवि स्कन्दनादौ प्राय-
श्चित्ताय होमो विहितः । वि. ६।२।५.

● स्तनन्धयन्यायः । यथा स्तनन्धय. शिष्टः
आगतं स्तन पापविरया मुद्राद्विगुणयोगिनि तस्यै
धाविति. स्वकीयादिशानस्युपमेव समादिरहित. श्वर
गुणमूर्तिरेवावतिष्ठते, तथा ब्रह्मान-देकतत्पर. पुत्रयो
ब्रह्मान-देकभाष्यवर्तनीति । साहस्री ३३६.

● 'स्तनयिलौ नाभ्ययम्' अप्पश्चनधर्मोऽय न
वर्माण प्रयोगधर्मः । भा. १२।१।५।१८-१९.

● स्तनयजुर्हरणम् । स्तान्मेव तुगमूलेन सह
पापानां वेदेः पूर्वाशरत् महिर्हरणम् । सत्याश्रु. १।६।
६२-८५.

● सूर्यो भनविष्टव वैकादेः प्रुचयमेनेर । भा.
५।१।१।२ वर्णक २, ● सूर्यो देवार्थशरकम् ।
१२।१।२०।४४, ● सूर्यो मयोत्रन वेदान्प्रदयम् ।
१।१।१।४।४४.

● स्तरणमन्त्र. 'ऊणाद्भद्रसं त्वा स्तुगामि' इति ।
भा. *१।४।१४।४४, १२।१।२०।४८ ● स्तरण-
मन्त्रस्य, आतिथ्यानर्हिय, अग्नीषोमीयार्थं स्तरणकाले
आवृत्तिः। कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १२।१।२०।४५
मीको. पृ. ११२ 'अग्नीषोमीये पथी आतिथ्या-
वर्हिपः०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● स्तरण-
मन्त्रस्य चेदिस्तरणे प्रतिस्तरण आवृत्तिः दर्शपूर्ण-
मासयोः । भा ११।४।१४।४४-४५ ● स्तरणमन्त्रे
(वर्हिस्तरणमन्त्रे) हरितपदस्थाने रक्तपदस्थोऽथो मीद्रे
चपे । १।३।२।३. मीको. पृ. १२२६ 'उह.
रक्तपदस्य हरितपदस्थाने०' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्तवः साम्नेय । १।२।८।२९-३०. मीको.
पृ. 'साम्नेय स्तोत यम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

● स्तापकेन ब्राह्मणादिसमुक्तस्य विधायकत्व न
निवार्येन तदालुगुण्यात् । वा. २।२।३।८ पृ. ५९३.

● स्तिभिनी- न्यग्रोधस्तिभिनी- वटफलाति ।
('जटाग्रणि' इति तु पव्वलानन्दमतम्) । वि. ३।५।
१९.

स्तुतशस्त्रयोस्तु सत्कारो याज्यावत्,
देवताऽभिधानत्वात् । २।१।५।१३ ॥

'प्रथम शंसति' 'आग्ने. स्तुवत' इति स्तरण
शसन च श्रूयत । तत् किं देवता प्रति गुणभूतं उन
प्रधान इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुशब्द. पूर्वोक्त
समागारिदेवत्वमाह । 'स्तुतशस्त्रयो. स्तोत्रद्वयथा फल
देवतासु सरसत्. । तद्वत्प्रतीताप्रतीतम-प्राणा देवतामि
धानरयान् देवतागुणार्णनपरत्वात् । याज्यावत् याज्या
म-प्राणा गुणप्रदानद्वारा गुणिसमाजनपरत्वं तदत् ।
तस्मात् स-प्राणा देवता प्रति गुणभूते ।

अर्थेन स्वपदभ्येत देवतानामचोदनाऽर्धस्य
गुणभूतत्वात् । १४ ॥

स्तोत्रशब्दे देवता प्रती गुणभूते इति उक्ते पूर्वपक्षे
दृष्टमाह । प्रशब्दः पूर्वपक्षस्य अनाभिगतत्वात् चोत्तर्यति ।
पाठः । 'स्तोत्रशब्दे देवतासु सारत्वेन स्यात् तर्हि अथस्य
इति देवतासु कथं प्रति स्तोत्रशस्त्रयो. गुणभूतत्वात्

नीपत्वात् देवता नाम-चोदना अर्थेन अपवृष्येत ।
देवताना नाम इन्द्रादिवदम् । चोदना विधानम् । देवता-
नामघटितमन्त्रात्मकस्तोत्रशस्त्रयो. विधानं अर्थेन इन्द्रादि-
प्रकाशानुरूपप्रयोजनवशेन यत्र प्रधानं तत्र नीयेत ।
प्रधानकर्मत्वे तु तयो मयात्रादिवत् अष्टद्वारा कर्तव्य-
तया यागीपदेवतार्थत्वाभावात् नोत्कर्षः स्यात् ।
तस्मात् गुणकर्मत्वपक्षो युक्तः । अथवा देवतानामरूपः
यथोदनार्थः तस्य देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्
अर्थेन अयातुसारेण यत्र प्रधानं देवता तत्र नीयेत स्तोत्रं
शस्त्रं चेत्वादि समानम् ।

वशावद् वाऽगुणार्थं स्यात् । १५ ॥

स्तोत्रशस्त्रयो संस्कारकर्मत्वे मादेन्द्रमहयजेः सतिषो
आम्नातयोः यत्र इन्द्र तत्र उत्कर्षः स्यादिति दोषः
सिद्धान्तितना उक्त । तत्राह पूर्वपक्षेऽप्येकेना, वाशब्दः
सिद्धान्तितदत्तदोषनिरासं सूचयति । मादे-न्द्रे महत्त्वगुण-
विशिष्टे चोदितेऽपि अगुणार्थं महत्त्वगुणरहितकेवले-द्रा-
भिधानं स्यात् मन्त्रेण । इन्द्रमदेन्द्रयोर्वयत्वात् । ततश्च
स्तोत्रशस्त्रयोः कर्तव्यो न प्रसज्यते । वशावत् । 'सा या
पया सर्वदेवत्या वदन्ना वशा वाय यामालमेत' इति
अजापशाशब्देन चोदिते कर्मणि छगशब्देन निगमा
भवन्ति तद्वत् सगुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं
भविष्यति । तत्र उत्कर्षो न प्रसज्येत ।

अत्र गुणार्थं इति पद-उदे कुतूहलादौ । तस्मिन्
पक्षे 'मादे-न्द्र महत्त्वशक्ति' इत्युक्तेऽपि इन्द्र एव
महत्त्वशक्तिदेवता । महत्त्वगुणकर्तव्यार्थं महत्त्व इति
व्याख्येयम् ।

न श्रुतिस्मृत्यापित्वात् । १६ ॥

स्तोत्रशस्त्रयो गुणकर्मत्वोपि मादेन्द्रमहयजेः
स्तुतशस्त्रयो केवले द्रस्थले उत्कर्षो न प्रवर्ष्यत इन्द्र-
मदेन्द्रयोर्भेदात् गुणशक्तित्वविषयत्वा इन्द्रशब्द- गुण-
शक्तित्वविषयत्वा तु मदेन्द्रशब्दः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणां
तस्मिन्मार्गं सिद्धा-ती । 'मादेन्द्र महत्त्वशक्ति' इत्यत्र
मदे-न्द्रा देवता . 'साः मादेन्द्र. मः' इति मदेन्द्र-
पदस्य श्रुतिर्त्त । तत्रत्यतस्मिन्भूत्या महत्त्वमयापी

महेन्द्रो वाचते नेन्द्र । एष महेन्द्रमैत्र तद्विषयभूतिवम-
 वाकिनात् न निर्गुणैन्द्रमिवात् अनु-रूपं । अथवा
 ध्रुवा विधिगतदेवतापदेशैः देवतायाः समवाकिवात्
 कर्मवाकिवात् न अनुरूपं । अथवा ध्रुवा विधि-
 ध्रुवा स सम्पत् अत्रापः अत्रगमः यस्य देवतायास्य
 तत् श्रुतिवमजापि तस्य भावः श्रुतिवमजापित तस्मात्
 देवतायास्य विधिध्रुवाचीनज्ञानत्वात् इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदात्
 न अनुरूपं ; किन्तु देवतास्वरमिन्द्रात् महेन्द्र तेन
 ऐन्द्रस्य 'अभि रसा द्यु' इत्यस्य प्रगाथस्य उरुत्वं एष
 प्राप्नोति स्तुतशस्त्रयोः गुणसमैरुत्थे ।

व्यपदेशभेदाद्य । १७ ॥

इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः व्यपदेशभेदात् । 'गदु दुग्धीन्द्राय
 देरेभ्यो हविः' इति 'गदु दुग्धि महेन्द्राय देरेभ्यो
 हविः' इति व्यपदेशस्य भेदो भवति । तेन देवता-
 नात्वं । एष्वेतेतयोः तु मन्त्रविभक्तः स्यात् ।

गुणभ्रान्तर्येण । १८ ॥

महेन्द्रास्तु देवताते यदि महत्त्वयो गुणो नास्त-
 भवेत् स गुण अनर्थकः स्यात् । यदि वा विधिगत-
 शब्दात् शब्दात्तरेण निगमादिषु देवतोपपन्नस्य स्यात्
 विधिगतस्य एवमागो गुणः अनर्थकः स्यात् । यदि
 वा इन्द्रमहेन्द्रयोः ऐक्यं स्यात् तदा महत्त्वयो गुणः
 अत्यन्तः स्यात् । तस्मात् इन्द्रमहेन्द्रयोः भेदः स्यात् ।

तथा याज्यापुरोक्तयोः । १९ ॥

पुरीषस्युत्पत्त्यः शस्त्रप्रगमनः शीपनचित्त्वे अपि
 याज्याशास्त्रेषुदेव पुरीषस्युत्पत्त्यः शीपनचित्त्वे अपि
 'एन्द्र सान्नि रीं, म सदादिषु पुकृष्टत वाग्नु' इति
 ऐन्द्रो वाग्नुवाक्ये 'मदा इन्द्रो य जोजसा, सु-
 स्तमिन्द्र बदाग महान्' इति महेन्द्रो याज्यापुरोक्तयो
 च पृथगुत् । एष याज्यापुरोक्तयो भेदात् इत्यनुवर्तते,
 इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः तथाशब्देनात् । किन्तु तथा इति
 'गदु दुग्धीन्द्राय' इत्यादिपदेषुभेदो दृष्टान्तिवत् ।

पदावयवार्थसमजापत् । २० ॥

महास्यपुरीषादिभ्योऽपि महत् इन्द्रम विद्य इत्यत्र
 पूर्वपदवाच्यं यदाशब्दात् उक्तं तथाहि सिद्धांती ।

वदुक्तं अत्रावगाथान्देन चोदिते कर्मणि छागान्दान्देन
 निगमा भगन्वीति तदुक्तं वदायात् । वदाया वदा-
 शब्दायै विशेषरूपे छागान्दान्देन चोदप्रजातस्य
 सामान्यरूपेण समजापत् समजात् । महेन्द्रविधिगत-
 महत्त्वगुणरित्यागो न विचित् कारणम् । तस्मात् इन्द्र-
 शब्दशब्दितमन्त्रकृ स्तोत्र शब्द च महेन्द्र प्रजायितु न
 शक्नोति इति स्तुतशस्त्रयोः उरुत्वं स्यादेव गुणसमैरु-
 त्थे । तथा च प्रगाथस्यैवो एष स्तोत्रशब्दो ।

यत्रेति वाऽऽर्थवचनात् स्यात् । २१ ॥

स्तुतशस्त्रयोः प्रस्फारकर्मत्वयोः महेन्द्रप्रहवचि
 त्यवत्ता यत्र इन्द्रस्य 'अभि त्वा द्यु' इति प्रगाथस्य
 उरुत्वं स्यात् इति शेषः सिद्धांतना उक्तः । 'न
 भूतिशमनापित्वात्' इत्यादिना स्तुतशब्देन पूर्वपदयेक-
 देष्टी निरस्तः । इदानीं मुख्यपूर्वपदी विज्ञेन जनपतिषी
 वापि ता न्यास्य एतेरुत्वं इति प्रतिपादयति । इति-
 शब्देन सस्फारकर्मत्वया पयामुत्थय यत्र सस्फारकर्मत्वया
 तत्र अभि वेति प्रगाथः स्यात् इत्यर्थः । यत्र इन्द्रः तत्र
 इन्द्रमन्त्रस्यस्तुतशस्त्रयोः उरुत्वं स्यात् । अर्थवत्त्वात्
 ऐन्द्रमन्त्रस्यस्तुतशस्त्रयोः महेन्द्रप्रहवचोः अन्यथैव कार्त्तिक-
 देवताप्रगाथानसमर्थत्वेन प्रतीयमानत्वात् । अतः स्तुत-
 शस्त्रयोः गुणसमैरुत्थेन स्यात् ।

न द्याम्नातेषु । २२ ॥

येषु मन्त्रेषु उत्पद्येपु अर्थवत्ता संभवाति तत्र उरु-
 त्वेऽपि येषु आदिमाश्रयनक्रादौ आत्मतेषु समरित्-
 देवत्वादिषु मन्त्रेषु अन्यत्र उरुत्वं अर्थवत्त्वं न संभवति
 तत्र अन्यत्र उरुत्वं स्यात् । तथा च तस्मात्तस्मात्
 'अभि रसा द्यु' इत्यादीनामपि वाऽऽस्य उरुत्वं इति ।
 तुमस्य पूर्वपद शस्त्रशब्दोः ।

उरुत्वेन । २३ ॥

आदिमाश्रयनान्ते वाश्रयणतां याम्बादिमन्त्रार्था
 आदिमाश्रयणे अतमवैताना अ-पत्र अर्थवत्त्वं न संभव-
 तीति सिद्धांतना इत्येते पूर्वपदो आह । उरुत्वे
 नैव नैव न संभवत्ता । मन्त्रस्य अन्यत्र अर्थवत्त्वं, अश-
 र्वत्त्वं स्यात्, मन्त्रस्य अन्यत्र अर्थवत्त्वं, अश-

स्तुतजलधोमोतु संस्कारो वाग्भावात्, देवता-
मिधानत्वात् २।१।५।१३॥

भाष्यम्-- 'प्रथमं शंसति' 'विष्णुत्वं शंसति'
'आग्नेः श्रुवते' 'पृथेः स्तुते' इति गुणवचनं
सप्तमं शंसनं च । यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रतोचम्'
इति । यदेतद् गुणवचनं भ्रूयते किमेतद् गुणभूतं देवता
प्रति, उत प्रवामिति । तथोच्यते । स्तुतशास्त्रे संस्कार-
कर्मणी इति । जुनः । देवतामिषान् यात् । गुणवचनं
निर्वच्यमाने तुलितौ देवता संवीर्यते, नान्यथा तद्गुण
वचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवतामिषान् गच्छते,
देवतापकारो न प्रत्यक्ष उक्तारो वागमिदिति । तस्मात्
संस्कारकर्मणी । वाग्भावात् । यथा 'वाग्भावात्वाह'
'पृथेऽनुवाक्यामन्वाह' इति स्तुतिवचनं देवतापकारा-
नेनाद्येवत् नददेतदपीति ।

या-- 'येषु द्वयं विधीयते' इत्यस्फारवाह-
रौन स्तोत्रश्लोकेन्याहः । 'स्तुतिरे स्तोत्रम्, शस्त्रमपि
शैव अदगीमन्त्रशाखाः । गुणस्तुतिर्जनवर्दीर्घं च स्तुतिः
शिल्पते । सा च प्रथमं गुणस्तुतिश्च निर्द्वयते । तदभावे
शब्दोच्चारणमात्रेण स्तुतिस्त्वप्यवदेद्यात् । तत्र गुणाना
वापदकर्मोद्गतया निष्पद्यतेनान्तात् एतन्नेन स्तुत्यर्थकं ।
तस्मिन्निहा तु स्तुतिः किं श्रुत्यस्य स्मारकत्वेन शो-
भायति, उत न्ययावाग्देनादृष्टार्थं भवतीति । किं
भावात् । 'दृष्टेन क्रतुसिद्धयर्था साधयन्ति यतः
स्तुतिम् । स्तोत्रशास्त्राणि तेन श्रुः संनारा
देवताः प्रति ॥'

अप्येन स्वपञ्चत्वेन, देवतानामपोदनाऽप्येस्य
गुणभूतत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्-- यत्र संस्कारकर्मणी एव श्लोकाद्ये,
अर्थेनाप्युच्यते देवतानामपोदनाप्येस्य गुणभूतत्वात् ।
देवताप्येयं गुणभूते भाव इति तत्त्वतयागमि यत्र प्रथमं
तत्र गीयते । तत्र अमर्गनिष्ठी उच्यतेदेवतायात् । तस्मा-
देव दुष्टः षष्ठ इति पदोक्तित्वात् । कर्मणः पुनरशौ
भावाः 'अभि एवा दू' इत्येकः प्रमाणं मारेष्टस्य
प्रद्वयेः संनिधयशास्त्रात्, यत्र इत्यप्युच्यते ।

वा-- मनाथान्तरविरोधेन द्युयं तादृच्यते । तदा-
दि-- 'यद्यत्राविद्यामातायां मन्त्रः स्तोत्रं प्रयुज्यते ।
तस्मात्सोनापट्टदृष्ट्यात् प्रातःपापः प्रसज्यते ॥'
या यदेवतायामप्युक्ता स्तुतिर्योदना मायेति यावत्,
चोदमानत्वात्, सा तदर्थपरगत्वात् तस्मिन्नर्थे न
स्याथं करोतीति तदसौन ऐन्द्रीस्तुतिमादिन्द्रप्रद्वि-
सनिधियुक्तस्य यन्नेष्टकात् गच्छेत् । तत्रथ क्रमशस्ति-
धिसाधः । क्रमशश्च यथासंयोनोच्यतात् पाठः ।
सनिधियुक्त रमंवरचोदयथोपस्थानं प्रसरयन्नामसो वा ।

यथापट्टाऽस्तुतार्थं स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्-- न वदुंरतिष्यात् इमे पक्षम्, संस्कार-
कर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देवतामिषान्तरादिषु । यत्-
त्तान्, प्राणश्लोकेषु इति, तत्र । इन्द्रान्देन मरेन्द्रो-
द्विधाधिप्यते, स एवेन्द्रो महर्षिन गुणेन महिष्ट ह्यु-
च्यते । प्रत्यक्षे हि इन्द्रसम्बं देवतावचनमुत्पत्त्यामदे,
महर्षावचनं च महच्छास्त्रम् । यथा राजा महाराजः,
महाशयो महाशक्षण इति । यथापत् । यथा 'सा वा
एषा सर्वदेवता यदत्रा यथा, चाप्यपमानमेत' इत्य-
वापसादाब्देन चोदिते कर्मणि टागम्येन शिगमा
भवति तद्वत् । मयुगे चोदिते निर्गुणेनामिषान् मति-
त्यति । तेन न भविष्यत्युक्तं इति ।

या-- नाप दोषः । किं कारणम् ? 'तत्र मन्त्रो-
ऽप्युच्येत यत्र सोऽर्थान्तरं ब्रजेत् । अभिव्यस्यो-
ऽर्थेयस्यागु माभ्यादिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥' न एव हि
अभिवर्थाभिरिन्द्रः स्यात्, स एव मारेष्टप्रदेनामते ।
तत्र मयोतये विविनायकः स्यात् । न च वाचकानां
द्रष्टृत्वेऽपि विद्यते, तस्मिन् मन्त्रेणामिषान्तरं यत्, स्तुतम-
विष्य तादसौ यथाभिप्रायु गमयन्मार्गवत् । तेन निर्गुणे-
ऽप्युच्यतेन गुणभूतत्वात् महर्षावचनस्य निर्गुण-
इत्यवचनमवदेत् । न च मरेष्टमार्गं देवतेति नवमर्षम-
योगिष्य इत्ये (१।१।१०, १।१।१३) । तत्रथ य
एव मरेष्टादेनामभोविन, स एवे इन्द्रमन्त्रोच्यते
इत्यर्थः-तत्रावचनानामग्न सासात् । तस्मात् तादर्थी-
तस्मात्तासात् संस्कारकर्मत्वेन गुणमिति ।

न श्रुतिममनायित्वान् । १६ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । इतोऽस्य प्रहस्य देवतेति । तद्वितसयोगेन विज्ञायते । न चास्य महत्तमपेक्षमाणस्य तद्वितसयोगः उपपद्यते । तद्वितसयोगापेक्षस्य वा महत्तमस्य नान्यात् समासकवचना । न च तद्वितार्थं वृत्तस्य महत्तमस्य । न च समासार्थं वृत्तस्य तद्वितसकथनः । न चाग्निनेव प्रयोगे समासार्थं वृत्तिरिष्यते, एतस्मिन्नेव तद्वितार्थं । न चाग्निन्द्राब्दं अविहितवत् स्वार्थं तद्वितार्थेन उपपद्यते, विहितवत् परार्थं महत्त्वेन संबद्धमुपपद्यते । विहितवत्प्रयोगोऽर्थो महत्त्वेन भवति । महानिन्द्रो भवतीति महैन्द्र । अन्यत्रेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सद्बुद्ध्यायै च नोभयं शक्येव । नन्मात्रेन्द्रा देवता महत्त्वविशिष्टः (प्रकाशस्य प्रक्षेपण प्रक्षणा भावेन चेति द्वेषा व्याख्यास्यते वार्तिके) । महैन्द्राब्दानु तद्वित उच्यते । तस्मान् तत् प्रातिपदिकमर्थेऽदिति गम्यते, न तत्रवत्प्रत्ययः । तस्माद्भवताम्निन्द्रान्महैन्द्रः । तेनेन्द्रस्य प्रगाथस्योत्तरार्थः प्राप्नोति । अतः पूर्वुदशितं प पप पथ । यद्व्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्तस्योत्तरार्थं महैन्द्रत्र दशम्यति । महान् साऽयमभूद् यो वृत्तमर्थीत् इति, तथा वेदव्यादिमत्तार्थेयं प्रकथ्यते । अतोऽस्य इन्द्रो महैन्द्रात् ।

धा— नैवदेवम् निर्गुणेन्द्राभिप्रायवृत्तं इति । प्रगाथने पौरोहर्षे । कृत् । ' यद्यभेद प्रगाथेन भवेदिन्द्रमहैन्द्रयोः । ततोऽस्य नापनीयेत भेदस्यत्र प्रतीयते ॥ ' यदि अत्रवत्प्राथम्यात् महाशक्तिः इन्द्रो एव महैन्द्राब्दम वाचयति तद्वितानुयमं विदेत्, न इन्द्र एव गुणात्प्रतिशितोऽस्य प्रहस्य देवतेति गम्यते, न तत्रैवमिति । अनुयायप्रतिशक्तिवत्प्रतीयते इन्द्रात्प्रतिशक्तित्वात्तद्वितानुयमेव महैन्द्रात् । तथाहि, ' वृत्तुपाद्येन महैन्द्राब्देऽप्यस्यभेदादि दूषयति । अद्यतुपज्ञौ महैन्द्रार्थं श्रुतं यद्यप्यत्र भवेत् ॥ ' न च एव महत्तमपेक्षमाणस्य इति अत्रवत् पूर्वार्थेन निगमकोऽपि । कथम् । ' श्रुतिद्वयेऽपि सामर्थ्यं सम्यगेति हि विशेषणम् ।

व्युत्पत्त्याश्रयेण चैतदुभयत्रापि दुर्लभम् ॥ ' ' समर्थं पदविधि ' , ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' इति च समासतद्वितस्योर्विरोधणम् । अतस्त्रयभावे नैकपदोऽपि मरितं यम् । यदि युगपत् समासतद्वितौ अन्वाख्ययेते, ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं स्यात् । कुतः ? ' तद्वितेन ह्यसंन्यवो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत् । तस्मिन्पेक्ष्यमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥ ' एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यं मुमुक्षुयाऽपि सापेक्षस्य नाप्यस्यते । कथम् ? ' अन्यत्रस्त्वन्पेक्षत्वे ह्यस्येनेकार्थतेऽप्यते । सापेक्षस्त्वन्पेक्षितो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते ॥ ' अविधिप्यमागौ हि द्वावर्थौ एकत्र लोलीभाप प्रतिपद्येयानाम् । न च विधिप्यमागौ, नानात्वे बुद्धिकाकुल्यात् । यो हि अत्रयत्तार्थमेकत्रोत्सहताभ्यामुपपत्तिमिष्ट एतौऽर्थः प्रतिपाद्यते, सोऽपि निरपेक्षार्थमेव । सापेक्षत्वे सहायस्येनेकानुपसहतात् । एव तावदेकार्थलक्षणसामर्थ्याभावात् । ' व्यपेक्षा पुनराहृत्य विगतापेक्षतोच्यते । सापेक्षत्वे च दूरेऽस्मान्निव्येयमसमर्थता ॥ ' नहि सापेक्षो विगतापेक्षशब्देन शक्यो वक्तु इत्युपपत्त्यात्प्राभावात् उभयवृत्तभावप्रसन्नः । एतौ तावत् युगपदन्वयानेन दोषः । ' क्रमेणाऽऽख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसमष्ट्युच्यते । कृत्वा समासमुच्चार्य पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥ ' एतदेवामिप्रयोगोऽह— ' न च तद्वितार्थे वृत्तस्य ' इत्यादि । ' तद्वितार्थं च वृत्तस्य वृद्धिरयादुत्तरे पदे । महत्त्वप्रत्ययसंनिधि नोपसर्जनसंगतिः ॥ ' महैन्द्र इति हि स्यात् । न च त्रिरीचोपगमदायम् । ननुपपन्नैवमविधुत्सार्थवृत्तिरिरीचोपगमैरेणुषोः । ' न च समासार्थं वृत्तस्य ' इति वाक्यभेदमात्रेणोच्यते । तेन क्रमवृत्तिसति नादीर्घं प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिसंगेः दोषः स्वामिप्रियाद्येऽप्यस्यति । ' एकार्थं परार्थवत् ' इत्यनेन स्फोरितः (१।१।१८) इन्द्राब्दस्य महत्त्वनिर्दिष्टार्थो प्रतिपद्यतेऽपि तद्वितस्य संशयप्रसन्नः । विधयेनेकपाशात्तत्प्रयोगो नात्रभेदः । तथाहि— ' महत्त्वपेक्षेन्द्रसंन्यवे तस्य च द्रव्यसं-

जार्तं निवृत्त बाधाराभा चोदनाया प्रमाणात्तर मृग्यम्,
 न च तदस्वीत्यप्रमाणात् । यथा वक्ष्यते ' स एवाग्नि-
 रक्षाकारण्य देवता ताऽऽप्यस्य ' (२।२।३६ भा.
 पू. ५८७) इति । तेन इत्यस्याऽशात् यथैवेन्द्रे
 चोदितेऽग्रेऽदेवतात्तर न भवति, सोमस्य न चोदिते न
 पुरोदत्तास्य, अग्निपुत्रस्य च न लतायाः, शुद्धे च न
 सगुण्य, तथैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य । कुन ।
 ' देवता हि विधेयत्वाद्भिषङ्गितगुणेष्वते । लक्ष-
 णत्वे तु तस्याः स्वादग्निशशा गुणादिषु ॥ ' नदि
 हि तद्विदितवक्ष्ये देवोद्विद्वयमाना स्यात्, ततोऽस्या
 गुणाविरथा भवेत् । इयं पुनरविधीयमाना देवतात्तमेव
 न प्रतिपद्यते, इत्यत्रयोपादात्तया । ततश्च विषयित-
 गुणत्वात्तदसाये न कथंचिदेतत्ति गम्यते । यथा
 ' शुभ्रमासा भोजयित्वा ' ' लोहितोष्णीषा कट्टिपत्राः
 प्रचरन्ति ' ' वण्डी शैषान्नाह ' इति त्रियोपणरक्षिता-
 नामानुद्धरणम् । यथा तैऽप्युद्दिश्यते योऽयं शुभ्र-
 चासन्नान्नामेत्यादी, तदा तिनोऽग्नि विक्षेपणोऽऽ-
 नीयन्ते । तदिह यद्यपि तादेवता रूपेणोपपन्नोऽहं,
 तपपि न गुणरहितः आधीयेत, त्रिभूत यथा अग्नि-
 धानोपकारिणी विभिन्नत यदिरिचानाधिधानाधिरिता नैव
 प्रत्यभिज्ञायते शेषेय देवनेति । समासेन च निर्धार-
 माताया नामेकार्थविधियोगमवसतिः । तत्र मादेन्द्रग्रहणना
 न कथंचिद्विद्वयान्दोष्यते । या तु तेनोच्यते, सा
 तत्र नैव देवता इति आनर्थक्येवास्याः प्रमाणम् ।
 (शुद्धेन्द्रदेवतात्तरनिर्गतेऽपि त्रिभिश्चूत्ता सम्बन्ध आयाव
 अद्यगमो यस्य देवतात्तरस्य तत् श्रुतिसमनापि, तस्य
 मात्र. श्रुतिसमनापिः इत्येव सूत्र (१६) योजयति—)
 अतश्च ' न श्रुतिसमनापिरात् ' इत्यपमपि सूत्रार्थो
 भवति श्रुतिसमयेत देवतात्तर भविष्यति तद्विधीयमान-
 मित्यर्थः । तत्र तद्विदितव्यादे इति ज्ञायते । (अभि-
 द्रानामेदेऽपि देवतास्य मित्तिपुत्रसंहरति—) तस्या-
 दस्ति देवतामेद इति ।

कथं इतिभन् पक्षे माध्याममिजा । तद्विधीयते ।
 पूर्ववधथादी ताश्चदुत्तरपि प्रमायस्य वदति, यथा मादे-

न्द्राय प्रहादिक्रमिधानतमर्थमन्नादुत्तरपि वदति तेना-
 कर्माङ्गमन्नाथप्रकाशतन्वैव्यादिन्द्र एतान् शुद्धो देवता-
 भूतः प्रकाशयते इत्यनुपगत भाति । तस्य च देव-
 तात्तर नाम्युपगममात्रेण विन्यति, नापि प्रमाणात्तरेणेति
 य एतद्विश्लेषेतिप्रत्यये देवताभिधानतत्तिसद्विदितः
 श्रूयते ' मादेन्द्र एतान् ' इति तस्ययोगान् त्रिज्ञायते ।
 य च यदि समासाविद्युत्स्य देवतादिन्द्रयान्द्रा-
 तापते, ततो मन्नाभिधेयपदस्य देवतात्तरस्य भवति ।
 सिद्धयन्तेतमर्थं पूर्ववधथादिनीऽभिधेत मन्नाभो निष्कृत्य
 प्रातिति ' इन्द्रोऽस्य देवता '—इति तद्विदितयोगेन ज्ञायते,
 न चास्य महत्तरमपेक्षानास्य, अतूने समासे शुद्धशेषो-
 पसनीसूत्रस्य ' तद्विदितयोगः ' ' तद्विदितयोगापेक्षस्य
 वा ' इति । सत्यपि सापेक्षवानसमासे प्रातिपदिकाव-
 स्याया तद्विदितोपेक्ष, न च सक्षानीमसुन्तद्विदितः समासोप-
 षत्तिः । तेन यत्रैव शुभ्रभूत सुन्त सन्नाहर्षमेव पदत्व-
 मपेक्षते यथा ' राजपुत्रस्य, गोभनः ' इति, तद्विदितयोगे-
 तत्, ' भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यपि समास ' इति
 प्रशस्यम् । अतूने च समासे तद्विदितोपेक्षया वक्ष्य-
 त्तद्विदितोपेक्षितिरिहाम्युपेत स्यात् । शुद्धस्य वा तद्विदित-
 सस्योऽद्विदितोपेक्षान्तरमितिप्रसङ्गः । नमश्चित्ति. पुनर्मन्त्रो
 नामिमेनेव, पूरे तद्विदितवक्ष्ये पूर्वोत्तायेव इव विशेष्यो-
 तत्पदद्विदितप्रसङ्गदोषो । न च समासार्थे इत्यस्य शुद्धस्य
 तद्विदितसंनयः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्त्वद्वयोऽप्यु-
 पगन्तापः । ततश्च ' देवतास्ये परार्थत्वं ' (१।४।
 ५१८) इति तथैव वैरूपशेषः ।

' त्रिषद्विधावपमनोऽपे ' इति प्रायश्चित्तसाधनेकार्थ-
 विधेः समासवदल्यस्याद्वाच्यमेदमाह । कृते तु समासे
 नेव दोषः । ' तस्योद्योऽग्रे देवता आभवात्तत्रिषदि ।
 शुद्धः किं तर्हि, त्रिषदि एव । अथवा नेन्द्रे देवता
 चैवत्तरदोषात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः । कम तर्हि,
 महत्त्वत्रिषदि, समासत्रिषद्विदितोपेक्षितोपेक्षते । ' न
 तावत्तत्रिषदिनिर्दिशितकरणम्,
 किं तर्हि, नाप्यत्रासन्त्येन तद्विदितोपेक्ष निष्कृत्यमा-
 यवतादिविदितप्रायः । ' तन्मादेवतात्तरम् ' इति । सत्यपि
 इत्येकस्यै सगुणनिर्गुणाध्वनादेवतात्तरत्वम् । आह च—

'आचार्यो मातुल्येति द्रव्यैरत्वेऽपि हृदयते ।
 अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥ ' यदप्यु-
 च्यते इन्द्रस्य वृत्रघोरत्नवाल ' इति । पूर्वे सर्वं शुद्धा-
 र्शनः प्रतिपन्नदेवतास्वयं पश्चात्ततोऽयं गुणः । स्तुति-
 मात्रोपयोगी, न देवतात्वेऽन्तर्भवतीति मन्यते । अस्म-
 त्पूर गतायम् ।

मिने च देवतान्तरये, शुद्धस्य देवतायाः प्रशंगनम्,
 शुद्धेन वा निशिष्टस्य, विशिष्टचोदनायामपि वा शुद्धस्य
 देवतास्वयं, शुद्धशस्त्रोच्चारणेऽपि वा विशिष्टे देवतात्व-
 प्रतिपन्नये इत्यादि सर्वमन्त्रशरतिरिधित साहसमात्रेणा-
 ध्युपगम्येन, न चैतन्मुक्तम् । अतो यत्र विधिप्र-प्रयो-
 र्देवतायाम् तत्र प्रगाथो नीयेत । अस्मत्पक्षे पुन-
 ' यां काचिदप्युपादाय देवता माधिता स्तुतिः ।
 अष्टयामात्रार्थं करोत्यादावस्थितम् ॥ '

गुणश्चानर्थकः स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— यदा विधिशास्त्रादवगन्तेनद्रमिति इन्द्रो
 देवतेन, तदाऽप्यु गुणः प्रत्यये किं प्रयोजनम् ! महत्त्वं
 नामेन्द्रस्य गुणो भवति । देवताभिधाने च यत् तस्मै
 देवताये दीयते इति, गुणेऽपि हि विहिते मति तस्मै
 एव देवताये दीयते, अर्थाहेतेऽपि । तस्माद् गुणविधा-
 नमनर्थकम् । अथोच्यते, योऽस्मिन् महे इन्द्रः स
 महाभिः । नैवम् । इन्द्रस्य-वस्थाप्रसिद्धिरात् विशेषण
 मात्र कर्तव्यं, गुणवन्तस्य चापि सिद्ध्यात् गुणेन
 विशेषणम् एव प्रगम्यते । तस्मादपि देवतान्तरम् ।

वा— यदि वाऽऽदिमान् अनादिवा गुणः केषु-
 चिद्भूतार्थमैतानादीयते, न देवतत्वेऽनभंगिति, ततो-
 ऽप्येव तानमैतानर्थकं ॥ १९ ॥ यत्र हि देवता एवमथ
 मन्त्रिणीयं विधीयते वा, यत्र नाम तदुद्देशेन कर्म
 विधेयं । यदि वाचिः किञ्चित् च गुणे कक्षेनेन्द्रेण
 व्यवहृतं, ततो नाप्यो गुणविधानेन । किञ्च ' गुणो-
 ऽन्तर्भवति भावः पश्चात्प्रसिद्धितो भवेत् । लक्षणत्वेन
 योषणं प्रशङ्गाप्रसिद्धिर्नास्ति ते ॥ ' नहि प्रहस्यन्-
 इन्द्रस्य प्रगा, देन ततोऽप्युपादेन महत्त्वं केषामेव

स्तुत्यर्थमुच्यते । न च महानिन्द्रः प्रातः . यतो गुणेनो-
 लक्ष्यं विधीयते । तस्मादप्युपादेवेदेवतान्तरता ।

तथा याज्यापुरोक्तयोः । १९ ॥

भाष्यम्— एष सति याज्यापुरोक्तुपाकयथोभेदेन
 दर्शनमुपपद्यते । ' एन्द्र खानधि रथिम् ' इत्येन्द्रयाज्या-
 पुरोक्तुपाकयादयम्, ' महो इन्द्रो य योजसा ' इति भेदेन
 माहेन्द्र दर्शयति । तदैकत्वे विकल्प्येत । तत्र पक्षे
 नाथः स्यात् ।

वा— पूर्ववन्मन्त्रवपदेशभेदायपक्षा ।

यजायामर्थममवायान् । २० ॥

भाष्यम्— यदुक्तम्, अजावजाशब्देन सोदिते
 कर्मणि ह्यगस्येन निगमा भवतीति । तत्र युक्तम् ।
 यजायामर्थममवायित्वा यत्र प्रचक्षुमगच्छामः ।
 ' ह्यगस्य वपाया मेदसोऽमुदुहि ' इति । यत्र यदा सैव
 ह्यगिति । तस्मात् प्रगाथस्योत्कर्षः महत्त्वपक्षे । अतः
 प्रवानकर्मणी इति ।

वा— यजानिन्द्रयाणामर्थवोपकारित्वात् प्रत्यक्ष-
 लभ्ये विशेषे सामान्येनापि निवेदेन विधिशब्दादतः ।

यत्रेति वाऽर्थवत्त्वान् स्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षः स्यात्तत्रेति संस्कार-
 कर्मणी एव स्तोत्रमन्त्रे । यद्येत्त्वं प्रगाथस्योत्कर्षं इति ।
 उत्कृष्टता यथेन्द्रत्वप्रगाथः । लिङ्गेन हि प्रसक्तनिधौ
 वाचिनं वाचैव ।

वा— एतत्प्रमाणविशेषे संस्कारपक्षः लभ्येन, न
 च शोऽभिः, लिङ्गवर्तीयस्त्रादुत्कर्षसिद्धेः इत्यनुदाहरः
 संस्कारपक्षः । अथ वाऽर्थवत्त्वोद्देशेन सामान्य-
 प्रकाशनम् । कश्चित्पुनर्विशेषाय मनोनास्मा-
 प्रशब्दवत् ॥ ' अनुदाहरणमात्र एव वा प्रगाथः
 मन्त्रिविद्ययात् प्रशब्दप्रकरणे महेन्द्रमन्त्रोपाय इत्यर्थ-
 एवाथ च प्रकाशयति, यथाऽप्योपादीये मनोनापाम-
 तिगन्तः प्रशब्दात् सामान्यः प्रशयमानः साहचर्य-
 योममपि प्रशयान्त्तं मनुदाकथो विनायोः । अत्राशु-
 र्थवत्त्वोद्देशो इति ।

न त्वान्ततेषु । २२ ॥

भाष्यम्— अपरेषां मन्त्राणामुद्देश्यानां अन्वय-
वत्ता नास्ति, तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा 'यन्माः
श्रवति' 'सिधिरिष्टवतीः शसति' 'सिद्धदेवता-
शयति' 'आमिमावते, पुपुमककुकम्, अक्षयुतम्,
मृषिकाम्बुवसित्वेवमार्थानाम् ।

या— 'आप्रातेष्वपि मन्त्रेषु नोद्देश्येष्वर्थ-
दर्शनम् । सर्वेषु भवतीत्येवं नोद्देश्यत्वं न
दृश्यति ॥' नहि ममादीनां ग्राह्यत्वरूपि देवतास्य,
अनेकवस्तुत्वेर्गन्तं प्रकाशयेत् । अतस्तेषां तावद्विषया-
नर्थावयवत्वात् अथर्वनदृष्टार्थत्वेन मन्त्रिभ्यम् । तत्रैव
तस्मात्प्रातिगतेषु तयावयवम्, तन्नाम तस्कारमर्थव-
यति ।

हृदयेते । २३ ॥

भाष्यम्— तदुच्यते । सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति ।
मन्त्रस्युक्त्याप्तौ, अथर्वस्य सभयुते, मृषिकाम्बु-
वसित्वेवमार्थानाम्, सर्वेषां नाचस्तोमे 'सर्वां ऋचः सर्वाणि
वर्णानि सर्वाणि साग्रानि वाचस्तोमे पाठित्वा शसति'
इति । तथा 'यस्माद्ऽग्निने शशमाने श्रुतौ नोरिया-
दपि सर्वां तावत्प्रीत्युत्तमात्' इति । तस्मादस्यैवतो-
कृष्टानाम् । अतः मन्त्रारम्भेणो स्तोमग्राहे इति ।

वा— 'यमादयो न विद्यन्ते यद्यपि गृह-
देवताः । अन्वयमोपयोमित्याम् प्रकाशयः स्तुत-
शाऽपि न ॥' मन्त्रस्युक्त्याप्तौ प्रयोगः, तत्र
मन्त्रेणान्वयिष्यमाणानाम् । अथर्वस्य सभयुते, तत्र
'अग्निर्देवति' इति विधानात् । मृषिकाम्बुवसित्वेव-
मार्थानाम्, 'आवृते षण्डे' इत्युपवासवधवादीर्त्वेन
अपि तद्देश्योद्देश्यत्वेन श्रुतिः । पुपुमककुकुदीनां
अपि सर्वविद्वेष्यत्वेनार्थो नास्ति, तत्र तावत्स्य-
विकल्पेनाथेनवा प्रविशति, वाच नोमे सर्वमन्त्र-
देवताः । तथा आदिनेषु हृदयेष्वपि यमाव्ययते
सर्वाणामुक्त्युद्देश्यात् । तत्र वचनेनैव अथर्वतोमार्थमन्त्र-
विधानामर्थोत्तरे अतोद्देश्यार्थवत्त्वात्, न च तावद-
दृष्टार्थत्वेन सर्वेषु इत्यपानन्वयेनोद्देश्य अदृष्टार्थ-

वरणा युज्यते । तथाहि, 'न त्वयादावदृष्टार्थं
वैष्णव्यादिनिर्देशनात् । त्वयादावपि दृष्टार्थं
स्यादृष्टार्थमन्वयता ॥'

अपिवा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिर्भसती
क्रियोत्पत्तिं विदुष्याताम् । २४ ॥

भाष्यम्— अपिवा प्रगतकर्मणो स्तोत्रवत्त्वं
स्याताम् । कुव । श्रुतिवरीणात् । सन्तीश्रुतिसंयोगो
हि मरति । 'वयतीषु स्तुते' 'सिधिरिष्टवतीषु
स्तुते' इति । यद्वि श्रुतिः ततः वयती अश्वेप्या-
दिता । यदि प्रकाशनम्, ततो देवतायाम् । तत्र कर्म
कालः, तृतीयवा अश्वेप्युत्, न सतस्यम् । अपि च,
श्रुतिसंयोगो मरति 'प्रगत शसति' 'निष्कवत्वं
शसति' इति । अतः श्रुतिरभिनिर्देवतितया तेन
मन्त्रेण । शुभचनः गन्तं श्रुतिनिर्देवतितया तेन
परिष्पति । तस्मात् प्रगतकर्मणो । अपि च श्रुतिसंयोगो
मरति पृथगिति संयोगः । यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि
प्रतीचम्' इति । तेन देवतास्यन्तः, श्रुतिसंयोगः
इत्युच्यते । देवताभिधानार्थं प्रतिपत्तिकार्यत्वात् प्रथमा
स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तम्, तदेवतायै भवितु-
मर्हति यथा 'दन्वो वातोऽसितस्य राधा' इति ।
नेत्युच्यते । तदपि वाच्यमर्थयोगात् स्तुत्यर्थमेव । यत्
वाच्यमिति वक्ष्ये । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत्
श्रुतिवाच्यमथ साक्षाद्ऽस्य निराशाऽपीकृत्यतामन्वयेम् ।
तयाऽपि उच्यते लिङ्गे अनुव्ययमेव कुनो निर्णयः,
वाच्यवरीयादेव, न देवताभिधानार्थं इति । देवताभिधानार्थं
देवतितम् एवं स्तुत्यर्थे साक्षाद्ऽश्वचनमन्त्रकर्म
स्यात् । तस्माददृष्टार्थत्वात् श्रुतिवचनस्य प्रथमकर्मणो
स्तोत्रवत्त्वं । अथिच, 'स्तौति' 'शसति' इति साध्यात्
शुभचनो लक्षणा अभिधानार्थं स्याताम् । तस्मात्
श्रुतेः पति अनुव्ययस्य विदुष्यतामिति ।

वा— यदुक्तं मन्त्राणामिति मन्त्रः इन्द्रस्य
समागामं लक्ष्मिपतीति । हृदयुक्तम् । कुव ।
एतावदेव दीयात् । नहि इन्द्रस्यैव त्वार्थमभिद्वेष्य-
कामिद्वेषेन, तेन श्रुतिर्द्वेष्यता । तत्रैवदृष्टार्थानां

च यथाह्यधिक्यस्य दृष्ट्या तत्रानुपपन्नान् अयुक्त
 मेतन् । यत्तु सुदृष्टानामवति । तदनुक्तम् । एत ।
 'प्रष्टनस्तोत्रोपन श्रुत्या सनिधिककृतया । विना
 सामान्यसन्वाहिन चानिथोऽजकम् ॥' यदि
 अत्रान्ते प्रथम दृष्टार्थसम्बन्धित स्यात्, तत्र नम-
 सनिधिकस्या श्रुतिवत्त्वत् । यत्तु विनियोगोत्तरत्वात्
 प्रज्ञोक्तस्य नाना, न तदर्थैव विनियोग, तेन नम-
 सनिधिक्या विनियुक्ते दृष्टमदृष्ट वा प्रज्ञोक्त कल्पमान
 न निरूपते । न चोदृष्टस्य प्रज्ञास्यस्य विनियोग-
 हेतुः सति । अत्र हि देवता प्रशंसितु सामर्थ्येन
 तन्न स्वल्पे विनियुक्ते, तथा चास्यानयकप्रसङ्ग ।
 कर्मप्रसङ्गे तु न कश्चित् एव द्यामार । तदेतस्मिन्
 यदि मानस्यत्वेन विरक्तस्य च ज्ञाने, तत्र
 कथं तस्योपकरणत्वोक्त्यायेन ज्ञेये, यथा शकनोक्त्यायेना
 अत्रान् देवताप्रशंसनद्वाराणि विनियुक्ते । न चान-
 यत्तु यत्तु चकारात् प्रज्ञानम् । तस्माद्दृष्टानामानय-
 कत्वेन स्यात्ति अदृष्टयैव न्याय्या । किञ्च 'एत-
 च मतनी पृष्टी तृतीया स्तौतिः सती । श्रुतिवृत्ता
 भविष्यन्ति त्वप्येऽन्यायवृत्तयः ॥' गुणान्
 मिथानत्रियाणां अस्मात्प्रज्ञान् अतनीश्रुतिप्रयोगा
 यत्र । प्रज्ञान हेतुत्वात् तन्मानीश्रुतिप्रयोगा
 श्रुतेः । ननु श्रुतिप्रति कर्तव्या च श्रुतिप्रयोगा
 प्राप्नोति । नैव दोष, 'आधारत्वनपि ह्यासा कर-
 पान्यं च विद्यते । तत्रैवमर्थार्थाभिष्ट निर्देशो दप-
 पयते ॥' प्रज्ञाने तुन परमपदत्वान्तरानाशङ्कम् ।
 कर्मप्रज्ञानानुक्तत्वे च चाप्यप्यदेवताशरम् । तत्र
 कर्मप्रज्ञानेकातिरमेव कर्मप्रज्ञानेन वैषम्यम् । अत्रि च
 'मोति' 'शक्ति' इति श्रुतिप्रज्ञानात् पूर्वपदमूला
 श्रुते । तस्मात् च परमपद कर्मप्रज्ञाने शोचति च
 कर्मप्रज्ञानेन परमपद निरूपयान्ते सर्वपद । तत्र
 यदि मत्रा स्तौतिप्रज्ञाना मन्त्रे, तथाऽप्यतिथ-
 कर्मात् श्रुतिप्रज्ञाने सुदृष्टे दृष्ट्या भवति । प्रज्ञान
 तु सुदृष्टं नतोऽश्रुतिप्रज्ञानेन मयेषु । तत्र
 पर दृष्टान्त्वं अदृष्टयम् । किञ्च, 'श्रुत्येन

पृष्टी पाराध्यं देवताना द्रवीति न । न प्रधान
 गुणाश्रेष्ठा स्तुतेस्तेन प्रधानता ॥' देवताप्रधान्ये हि
 प्रातिपदिकार्थपरत्वात् अचानिर्दिष्टार्थविषया 'अग्निर्मुधा'
 इति च प्रथमे श्रुते । यदपि किञ्चित्प्रधान्यम्, तदपि
 योग्यतापूर्वकैकान्यत्वेन न गुणसम्बन्धयैव । यथा
 इन्द्रो यानो बद्धमस्य, अरुहितस्य स्वावरस्य च रातेति ।
 न च गुणानामुपयोगोऽस्तीति तस्याध्वानाश्रयणो स्तुत्य-
 र्थेति युक्ता । अयमिति प्रशंसते (स्वतन्त्र वाक्यम्) ।
 तत्रार्थानुवायेन शोपपदानयकप्रसङ्गात् सत्यपि पूर्वत्र
 प्रशंसनसंबन्धनसम्बन्धे स्तुत्यर्थेनैव एकत्राप्येता युक्ता ।
 न चैव स्तौतिप्रज्ञाने प्रज्ञानस्यैवैव भविष्यतीति
 स्तुतेरप्यप्रधान्यम् ।

शब्दपृथक्त्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादश
 स्तोत्रशास्त्राऽस्मिन् । इतरथा हि द्वादशत्वं न स्यात्
 स्तोत्राणां शास्त्राणां च । एकमेव शकन सत्यं च ।
 अथ मेद आधीयते, ततो न द्वादशत्वे अवहितये ।
 वा— पृथक्त्वनिवेशिनी द्विद्वादशशब्दा न प्रक-
 र्णनामेदे सति शब्देनोच्यते । सामान्यादिवशाया वा
 प्रज्ञान प्रतिपद च तद्विद्वत्तर्जने द्वादशत्वेऽवहितये ।
 ननु च स्तुतावपि तुल्यमेतन् । तथाहि, 'सामान्य-
 स्तुतिरेकेन भेदोऽपि प्रत्युच स्थित । न
 चान्यथा विवक्षाऽस्ति यतो द्वादशत्वा भवेत् ॥'
 अथ सामान्यत्वात् क्लृप्तशुभशक्यत्वात् स्तुतशो गम्यते,
 तथा प्रज्ञानान्यार्थविशेष । उच्यते— 'त्रिया-
 फलापरिगण्यस्तत्त्वचामगणना सदा । अपूर्व-
 द्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥' प्रज्ञानात्वे
 हि प्रत्युच प्रतिपद च तद्विद्वत्तर्जनेन निराश्रयत्वेन
 किञ्चित्कारणसिद्धि, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वा-
 यत्वे तु तथा शास्त्रमन्त्रान् यथोक्तस्तोत्रसंबन्धे
 तद्विद्वत्तर्जनेनाभावात् क्लृप्तशुभशक्यत्वात् तद्विद्वत्तर्ज-
 नेन सन्वाह्यत्वात् अपूर्वत्वात् द्वादशत्वेन स्तुतिप्रज्ञान-
 सत्त्वसिद्धि । नहि प्रज्ञानेन तद्विद्वत्तर्जने वा तद्विद्वत्तर्ज-
 ने विरतन गम्यते यथा प्रज्ञानस्य दर्शनम् ।

माह— 'आच्यैः स्तुते' 'प्रथमं वानति' इत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां यागीयदेवतादिप्रशंसाकृतया याज्ञान्यप्रदेशेन दृष्टार्थत्वात् अवयवानादिवदेन सनिपरलोपकारकत्वम् । इति प्राप्ते, लोके गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यभाषिधान-स्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्, प्रगीताप्रगीत-मन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणतात्पर्यभाषिधानस्यैव स्तोत्रशस्त्र-पदवाच्यत्वात्, एषा गुणिप्रकाशनतात्पर्यकरासभवेन नैवा मन्त्राणां गुणिप्रशंसानार्थत्वम्, अपि तु गुणप्रका-शनरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामारमनिष्ठादृष्टार्थतया आरा-द्रुपकारकरत्वात् तन्मन्त्राणां तदर्थत्वमेव । न च प्रयाजसौषाभिपारण्यत्वायेन दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणया गुणिप्रकाशनरूपत्वम्, लिङ्गादेव तादृक्करोषपत्नौ विधि-वैयर्थ्यात् । एव च माहेन्द्रशमननिधौ ऐन्दी स्तुति-करणत्वा भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधि-शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुम् । अतो यजेन्द्र एव देवता तत्रो-त्कर्षार्थत्विः, सामान्यव्यञ्जकशेषप्रमाणामात्रेण वा मनो-तास्त्वामिश्रशब्दत्वं लक्षणया इन्द्रपदेन महेन्द्रस्यैव प्रकाश-नापत्तिः । तस्मान् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ।

मण्डन— 'न देवतार्थः स्तुतशस्त्रपाठ ।' ६.

शंकर— 'स्तोत्रशस्त्रप्रधानत्वम् ।' ८.

● स्तुतशस्त्राधिकरणम् । इदमेव महेन्द्राधिकरणम् । स्तोत्रशस्त्राधिकरणं चेदमेव । स्तोत्रशस्त्रेषु विनियुक्तानां मन्त्राणां कर्मसमवायिदेवतास्तुत्या देवतास्मरणार्थं नास्ति इति स्तुतशस्त्राधिकरणे उक्तम् । सोम. १।२।१ पृ. ८. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे अवर्ष उक्त. । वा १।२।६।१७, ● स्तुतशस्त्राधिकरणे त्रिद्वक्कर्मशोधित्येवो दर्शितः 'अर्थेन खवङ्गयेन' (२।१।६।१०) इति । १।१।७।१० पृ ८३६. ● स्तुतशस्त्राधिकरणे स्तोत्र-शस्त्रयोरदृष्टार्थं वक्ष्यते तथापि तयोर्मिधानतरमक-शोरदृष्टार्थत्वेऽपि तन्मन्त्राणां अभिधानरूपदृष्टार्थं न विरुध्यते । कु. १।२।४।८३ पृ. ४६ ● स्तुतशस्त्रा-धिकरणे स्तोत्रशस्त्रयोः आराद्रुपकारकता वर्णितम् । सोम. १।०।१।२५.

● स्तुतशस्त्राधिकरणोदाहृतदृष्टश्लोके 'आचार्यो मातुलश्वेन द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुमेतन्न व्यन्हारः पृथक्त्वता ॥ ' इत्यत्र विद्वाननामपि अपेक्षा-भेदेन एवत्र युगपत्सभरस्योक्तत्वात् वस्तुविरोधत्वाव-सास्ति । सु. पृ. ११११.

● वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरत्वेऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतारं किंतु वाजिव्येन, तत्रश्च स्तुतशस्त्राधि-करणगतेन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवताभेदात् नास्ति पूर्वकर्म-समायः इति न च वाच्यम् । कु. २।२।१।२३.

● स्तुतशस्त्राधिकरणवार्तिके 'तदर्थो यादृशो यन्न देवतात्वेन चोदितः । मनगपि तत्रोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥ ' इति व्याख्यातम् । सु. पृ. ७४२.

● स्तुतशस्त्रवान् षोडशसहस्रः । भा. १।०।१। १२।४९-५२.

● स्तुतिः गुणगुणिसम्बन्धीर्तनम् । सु. पृ. ३९५.

● स्तुतिः गुणगुणिसम्बन्धीर्तनम् । सा प्रथमं गुण-गुणिम्या निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुति-रनाशयपदेत्वात् । तत्र गुणानां तावदकर्मप्रतया निष्प्रयो-जनत्वात् एतन्नेन स्तुत्यर्थता । वा. २।१।२।३३ पृ. ४१६ ● स्तुतिः गुणसमीर्तनम् । सु. पृ. ८८५ ।

● स्तुतिः गुणसमीर्तनपर-पदसमूहः स्तुतिः । वि. १।०।५।३३.

● स्तुतिः नाम गुणकृत्यनवरमेकं वाक्यम् । वि. १।२।३.

● स्तुतिः नाम स्तोत्रयस्य स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धीर्तनं गानविशिष्टम् । २।१।५, ● स्तुतिः विद्यमानगुणैरिव

वाचिण्यमानगुणैरपि भवति । १।१।१६. ● स्तुति । 'विधिस्तुत्यो सदा वृत्ति समानविवक्ष्यते । तस्मा-

देक्य संदिग्धमितरेणावधार्यते ॥ ' वा. १।४।१।२।२५.

● स्तुतिः साम्नेय, न ऋचा । वि. १।२।८.

● न च प्रत्ययविद्वदा स्तुतिः सम्भवति । वा. १।२। १।२ पृ १०८. ● ननु 'इदं विष्णुर्विचक्षते'

इति स्तुतिरियम् । न गच्छ, नास्त्यत्र स्तुतिशब्दः । नापि किञ्चित्स्तोत्रं यमिति । ननु विष्णु । न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः

अधिदक्षीणियते । भा. १।२।१।११ पृ. २२७०.

● न हि तेनेवात्मना तस्य सस्तुतिर्मवति । स्त. १ । अयत्तमिहात् स्तुतिस्तूपयोः । न हि देवतो देवश्चेतनस्तूपते । मित्रैः शिरःपात्रादिभिः सस्तुवते । भा. १०।६।१३।१५ । अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाप्रथमस्य सयत्नस्यैवस्य । 'यन्ति वा एते मिथुनात् ये संवत्सरस्युपयन्ति । अन्तर्बहिः मिथुनी समवतः (महाप्रते) । तेनैव मिथुनात्प्रयन्ति ' इति समुदायदीपमभिषाय उदयधरमृतस्य महाप्रतस्य भर्षेण अनुमिषुवत् समुदायस्यात्यवर्षयेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽपि अयत्तमस्येण अयापी सस्तुवते एव । यथा दीर्घैः केषैः सोमनो देवदत्तः इति । १०।६। १३।४३. ● यस्य स्तुतिस्त्वस्य निषाम यस्य पिपीयते तस्य स्तुतिः इति परिभाषा । या. ३।४।११।२० पृ. १६४. ● यम आत्नेः स्तुवते ' इति चोदना तम कामिनिवृत्त पदानि गुण प्रत्यापयन्ति कामिनिवृत्तनिवृत्त । तत्र गुणगुणतुषारयेन स्तुतिर्मवति । स्तुति-चोदनात् स्तुतिमात्रस्य गुणमिषानामात्मकस्य चोदित-स्यात् विरतिरुत्था न गुणस्यैवतिरिचयते । करणेणु (अभिषाणेणु तु) विरतिरुत्था स्तुतिर्मिषान् व्यापयति । द्रुप् १२।१।११. ● सनेन बल्वैरेतुमिरां अपरैः स्तुतयो दृश्यन्ते । ओतुपकामेऽस्त्राय क्वचित् काचित् अर्षेय्यो भवन्ति । या. १।१।११।२०.

● स्तुत्यर्थः आदिभ्य इति शब्दो वृत्त्य । वि. १।४।१५. ● स्तुत्यर्थः ' देवो रत्नस्य ' इत्येष्टयाद्यो रत्नस्यस्य । १।४।१४. ● स्तुत्यर्थे महादीना अपस्तु-भादः ' अपस्तो वा अन्ये सोमभेदस्य. ' भाट्ट १।४।१६ (१३). ● स्तुत्यर्थे. छन्दोमस्य अथन शब्दः ' अथन वा एतद्वच्छन्दोमस्य ' । वि. १।४।१६. ● स्तुत्यर्थे. प्रथमस्यार्थस्यः । १।४।१८. ● स्तुत्यर्थेः साक्षात्स्य ' आगेथो वै साक्षात्. ' इत्याश्रयशब्दः । १।४। १४. ● स्तुत्यर्थेः यत्रमानस्य ' एकश्चास्य ' यत्र मान एकश्चात्. ' । १।४।३३. ● स्तुत्यर्थे यत्रमान-शब्दः प्रथमस्य ' यत्रमानः शब्दः ' । १।४।१३. ● स्तुत्यर्थेः सूत्रस्य यत्रमानशब्दः ' यत्रमानो वृत्तः ' । मी. श्रौ. ५५१

१।४।१५. ● स्तुत्यर्थः वैश्वस्य वैश्वदेवशब्दः ' वैश्वो वैश्वदेवः ' । १।४।१४. ● स्तुत्यर्थे. छान्दः अपस्तुशब्दः ' अपस्तो वा एतद्वच्छान्दः ' । १।४।१६. ● स्तुत्यर्थेताऽपि अयत्तस्य नास्तीति व्यवहिक-मेन । वा. १।२।१।३. ● स्तुत्यर्थेता आग्नेयगुण श्रुतेः ' यदाग्नेयोऽष्टाशुषालोऽमागतायाया भवति ' । २।३। १।४।२७-२९. सीको. पृ. ८३२ ' आग्नेयस्तुत्यर्थेता-ऽधिकरणम् ' इत्यन अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● स्तुत्यर्थेताऽपि विषावकल्पविष्येकशक्त्यस्यम् । सु. पृ. ११७१. ● स्तुतिपदवाच्यमाश्रयण ऋषदनिष्ठानस्तुतिविषय-योग्यस्यम् । अर्षेयगुणे । भाट्ट १।२।१. ● अयत्ताऽपि गुणेन अयत्तोऽपि गुणिनः स्तुति-मुक्त्युत्पत्तिर्भवति । वाल. पृ. ७२. ● स्तुतिभास्त्व्यलक्षणे देवतात्वनम् । सु. पृ. ७५२. ● स्तुतिमन्त्राः ' अस्मिन्मार्गैः विवः ' इति । भा. १२।१।११. वाल. पृ. ५१. ● स्तुतिमन्त्राः — येणु कामिनिवृत्तानि गुण प्रत्यापयन्ति कामिचित् गुणिनम् । तत्र गुणगुणतुषारयेन स्तुतिर्मवति । स्तुति-चोदनात् स्तुतिमात्रस्य चोदितस्यात् विरतिरुत्था न गुणस्यैवतिरिचयते । द्रुप् १२।१।११. ● स्तुति-मन्त्राणां समुच्चयः । भा १२।१।११-२. ● स्तुति-सन्धेयु उजागि. गस्तुत्यो न विरन्तः । वि. १२।४।१. ● स्तुतिमाने पत्र कथयित् विधानार्थे उदयधरे शतुपः ' आम्नाशस्य त्रिभयस्यम् ' (१।४।११) इति । वा. २।३।१।४।२५. ● स्तुतिशब्दस्य गुणस्यभिषावमभिवृत्तम् । सु. पृ. ५८५. **५५** स्तुत्ये द्ये तु वलशस्य परिकोपमेतीति न्याय । अथ महात्तः जनः महत्तु अनेनेव वराजस्य बगिति, न हुरेऽपिभि भागवत्पञ्चास्यारातीति । साहस्री. ७५५. ● ' स्तुत्ये व पिपीयते ' इति न्याय. । ' पिपीये इत्यम् ' इत्येन तेनस्येन पूषण स्तुत्यामाश्रय विषयं

सुन्दरं सुन्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि सपना-
नीतसङ्गत् ॥ नानावेदस्वरक्षात्मात् स्तोत्रादिः प्राप्त
आदितः । प्रथानाङ्गत्वात् पञ्चादुपासुत्वेन कथितः ॥
ततो वाचनिरनेव यथायथमभाविता । मन्त्रादिना
समस्यानि सुन्याङ्गानि प्रयुज्यन्ते ॥ १ वा, ३।३।२।१,
५. ८।२-२३.

● स्तोत्रशस्त्रादयः पदहर्षनाः पदहाशुचौ व्या-
सन्ते । ते हि अह-उपद्राः । उपासनामाहृत्तिरिति
स्तोत्रशस्त्रादीनामग्रचित्तिरुक्तम् । न हि ते अहःसु
अन्यासस्योगेन बोध्यन्ते । भा. १०।६।१०।२०.

● स्तोत्रशस्त्रादीनां सद्यस्त्राणां पचनसामर्थ्यात्
प्रहणम् । वा. ३।३।३।१०.

● स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां आसदुपचारकत्वम् । सु-
५. १०२. ● स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां साङ्गानामेव अतिष्ठुति
भविष्यरेण प्रयोगः । भा. १०।५।१।१०. मीको
५. ६५. ● अतिष्ठुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां इत्यत्र अति-
कृत्वां द्रष्टव्यम् ।

● स्तोत्रशासनत्वं विद्वन्पूर्वार्थम्, प्रगीताया एव
ऋतः । भा. १।२।८।३०-३१ वर्णने १.

● स्तोत्रीयाः नाम वृक्षः ज्योतिष्टोमे रक्षित्य-
मानादौ प्रथमः 'उपासे गावत्' इत्यादिः । वि.
५।३।५. ● स्तोत्रीया ऋतुः शान्तौ योनिभूता प्रथमा
ऋतुः । १।२।६. ● स्तोत्रीयाः विश्वत्रय, भूतमिश्रणे ।
भा. १०।३।१।५।१६.

● स्तोमः गीतुराव. अन्वयसः । भा. १।२।७।
२५. ● स्तोमः नाम अपिच्छेने सति ऋत्विजस्य उच्य-
वर्णम्, ऋत्विजस्यवर्णत्वं चाद्यांनभिषावचरम् । वि.
५।३।११. ● स्तोभाः सामग्र्यार्थेऽपि देवाः इति
माध्यम्, नेति वाचिष्यम् । के. (१।२।१०।३५).

● स्तोमशैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यत् ।
१।२।१०।३३॥

'यज्ञेना तदुत्तरयोर्वायति' अत्र उत्तरार्धवर्षेण
वात्सर्पेण स योनिवर्षेणोत्तर इत्यत्र गतम् । अथ स्तोभाः
अतिदिश्यन्ते न वेति विचारः पूर्ववधमाह । एके

आचार्याः द्रव्यान्तरे ऋत्विजरे उत्तराया स्तोमस्य निवृत्ति
मन्यन्ते । ऋत्विजः ऋत्विजस्यत् । यथा योन्मशरणा
स्तोभाः उत्तराया न प्रदिश्यन्ते तथा योन्म गीतस्य
स्तोमस्यापि उत्तराया नातिदेशः इति ।

सर्वाविदेशस्तु सामान्याष्टोकरत्वात् विकारः
स्यात् । ३४ ॥

योनी गीतानां स्तोभाना उत्तराया नातिदेशः इति
पूर्वपक्षं तु शब्देन स्पष्टवर्णम् सिद्धान्तमाह । स्तोभाना
न निवृत्तिः । किंतु सर्वातिदेशः स्वल्पे शासनः अति
देशः । सामग्र्यस्य ऋत्विजस्तोमस्तत्कालात्प्रभाषविशिष्टस्य
गीतिसामान्यस्य वाचकः । सामान्यात् सामान्यवाच-
कत्वात् । यद्यपि स्तोभाः ऋत्विजस्यार्थैः न सन्त्यन्ते
तथापि नामयंकाशे । लोकवत् यथा लोके गार्थकैः
अङ्गस्तुतानि यानि नाम प्रविच्यन्ते तानि गीति-
कात्मणानां यानि न अर्थेयत्वात् उदाहर्यन्ते तद्विहायि
कालपरिच्छेदात्तानि स्तोभाशयानि अनुवर्तेत । तस्मात्
स्तोभोऽपि प्रक्षेपस्तो विकारः स्यात् । तत्र च स्तोम-
स्यापि तिदेशः इति सिद्धान्तः ।

अन्यथं चापि दर्शयति । ३५ ॥

योनिस्थानां श्लोभाना उत्तरयोर्क्तोः अन्यथं दर्शयति
'यत्र आधिक्यानि यदापि निर्गतन्ते स्तोभा गेहमा-
श्वात्तुयन्ति' इति । गेहमा. स्वराः । चापि अपिच इति
हेतुस्तुत्तरमाह । तस्मात् स्तोभानामतिदेशः ।

निवृत्तिर्वाऽर्थश्लोषात् । ३६ ॥

योनिवत्ततोभाना उत्तरयोर्तिदेशः इति सिद्धान्ते
उक्तेः पूर्वपक्षी आह । यामन्दः सिद्धान्तपक्षेऽप्युत्तरार्थः ।
स्तोभाना निवृत्तिः स्यात् अतिदेशो न स्यात् । अर्थ-
लोपात् । अतिष्ठोमे वाचभूयसाम् अर्थि होतार मन्ये
वास्त्वन् इति आशेष्या ऋत्वि गीयते । तत्र च 'अति-
ष्ठवति प्रतिदृष्टि' इति स्तोभा भवन्ति । क्वचित्
विद्वन्निष्ठोमे च 'एन्द्रामग्रभूयसाम् वायति' इति
भूतम् । इदं च शीतकर्म वाचयतोपादगम्यते । तेन
उक्तानां श्लोभानां तत्र अर्थस्य तत्रप्रतिदृष्टान्दार्ढ्येण
निवृत्तिरेव स्तोभैः । तस्मान्ना-यत्र अ-यथापि
स्तोभानां नातिदेशः स्यात् ।

अग्नयो वाऽर्घ्यवादः स्यात् । ३७ ॥

‘ निवृत्तिर्वा ’ इति स्तोत्रेण प्राप्ता पूर्वपक्षिण शङ्का निरस्यति । वामन्द, पूर्वपक्षयावृत्तयर्थ । अग्निष्टयाति इत्येवजातीयकानामपि स्तोभाना ऐन्द्र्या ऋचि अग्नय स्यात्, इन्द्रस्य गीतकर्मरविपयतोऽवाक्यरोपस्तु अर्घ्य-वादः स्यात् । सर्वेषांऽपि स्तुतिममवात् न वाक्यरोप विरोध । तस्मात् ऐन्द्र्या अग्नेभ्योऽपि अग्नि ष्टयीत्यादीना स्तोभानामतिदेशो न विद्वद्- । एव सर्वत्र स्तोभानामतिदेश इति सिद्धान्तः । के

- स्तोभानामपि अतिदेशः कर्त्तव्यः । तथा च वामदेव्यामन योनिस्थस्य ‘ ओ ओ हो हार्इ ’ इत्यस्य स्तोमस्य उत्तरयोगपि अतिदेश । वि. १।२।१०.
- स्तोभाना सामकालपृति प्रयोजनम् । मणि पृ ५.
- स्तोभाना हुक्कादीनां कात्यायनादिहस्तोभमाग्य रीत्या अर्घ्याभिधानार्थता । अभिधान तु स्तोत्रास्त्रा दिवत् अष्टाद्यम् । अत्रपि नमः (१।२।१।३८) स्तोभानामनर्थकरा चक्षयते तथापि सामशोभिभूतया ऋचा एकत्राक्यरताभावाभिप्रायक तन् इति अदोषः । कु. १।२।४।८३ पृ २६

● स्तोभाशराणि गीतिकालपरिच्छेदाधामि ऋचि प्रक्षिप्यन्ते । भा. १।२।१०।३५.

॥ स्तोभाधिकरणम् । अतिदेश, योनिस्त-स्तोभाना उत्तरयोर्ऋचोः ॥

स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यम् । १।२। १०।३३॥

भाष्यम्— ‘ वृत्तीषु रथतर गापति ’ ‘ रथतर पुनरयोगार्थनि ’ ‘ यद्रोम्यां तदुत्तरयोगार्थनि ’ इति । तत्र उत्तरावर्णयरीन गाताय इत्येतत् समधिगत (१।२। ९) । अर्घ्येदानी इद संदिश्यते, किं स्तोभा प्रदिश्यन्ते नेति । किं प्राप्तम् ? न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः । गीतिर्हि साम, न स्तोभा । या गीतिः, सा प्रदिश्यते, ‘ यतो-या तदुत्तरयोगार्थनि ’ इति गापति-शब्दसं-भ-व-त् । अपि, ऋच्-शब्दार्थे अग्रव्ययमान स्तोभ-अनर्थक-स्यात् । तन्नाश्रि न प्रदिश्यते । अपिच

वचित् भवति वचन ‘ ऐन्द्र्यामग्नेयसाम गापति ’ इति । तत्र अनुपपत्तिर्भवेत् । रीतजर्मा हीन्द्रो वाक्य-सोपेयोऽग्नयन्ते । तस्य ‘ तपति ’ इत्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोमस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा ऋगशराणा अगीतिवत्वात् निवृत्ति, एव स्तोभाशराणा मपीति ।

सर्वातिदेशान्तु सामान्याश्लेषान्द् विचारः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति स्तोभाना निवृत्तिः इति । सर्वातिदेशो भवति । ऋच्-स्तोम-स्वर-काल-अभ्यास-विशिष्टाया गीते सामशब्दो वाचक । कथमग्नयन्ते ? तत्र प्रयोगान् । यदि स्तोभा निवर्तेरन्, तदुत्तो विरोधो नोपसृष्टीत स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यच्चमृ, ऋच्-शब्दार्थे, अस्तं ध्यमाना, स्तोभा अनर्थका भवेयुः इति । अत्र ब्रूमः । लोकत्रत् नानर्थका भविष्यन्ति । तत्रया लोके गापयैः अन्नवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीतिकाल-गणनार्थानि नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते । मुञ्चं हि अशरेः गीतिकाल परिच्छिद्यन्ते । तदन्त इहापि कालपरिच्छे-दाधामि स्तोभाशराणि अनुपतेरन् इति ।

उत्— ‘ ऋच्स्तोमस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीते-सामशब्दो वाचक ’ इति एतत् (भाष्य) अयुक्तम् । ‘ गीतिषु सामाख्या ’ (२।१।१।३६) इत्युक्तत्वात् । तस्मादग्नया वर्ण्यते । अत्रपि स्तोभा न सामशब्दवाच्या-तथापि अतिदिश्यन्ते । कथम् ? साम उपकारक ऋगशराणाम् । तस्योपपुर्वत, ह्येन साहाय्य पुर्वन्त-स्तोभा उपपुर्वन्ति । तदतिदेशो च यदि स्तोभा-नागच्छेयुः तद्वत् उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादति-दिश्यन्ते ।

अन्यथ चापि दर्शयति । ३५ ॥

भाष्यम्— अव्ययतथापि स्तोभान् दर्शयति ‘ यत्र आचिंशानि पदानि निवर्तन्ते स्तोभा नेहमा भव-यन्ति ’ इति । स्तोभा स्तोभा एव । नेहमा, स्वर । तस्मादपि स्तोभा, प्रदिश्यते ।

निवृत्तिवोऽर्थलोपात् । ३६ ॥

भाष्यम्— वामन्दत् पयो विपरिवर्तते । निवृत्तिः 'अभिपठति' इत्येवजातीयकानां स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्दो वाक्यस्येते ङरुलम्बते । न तेन एवजातीयकः स्तोभाः संबन्धेन इति ।

अन्यथो वाऽर्थवादः स्यात् । ३७ ॥

भाष्यम्— अनपगतं सनपन्ते लोकतत् इति यदुक्तम्, तत् परिहृत्यम् । (तच्यते) अन्वीतुनां एवजातीयकः स्तोभाः । नहि वय इन्द्ररूप प्रत्यक्षमुपलभामहे । यच्च चावचरोपचयनम्, सोऽर्थवादः ।

शा— सामादिदेशो किं स्तोभानां अविदेशः अस्ति न इति सद्ये, सामन्वः अस्मिन्नत्वात् स्तोभानां ऋगक्षराणामिव नातिदेशः । मित्रानामपि गीतिकाखरिच्छेदेन सामान्तत्वात् तदतिदेशादेव अतिदेशः । सामानि हि शोभो येन अनेन अक्षराणि अभि-पञ्जानि तेन दृष्टमेव मनुतेरपकारं कुर्वन्ति । स्तोभाक्षराभिप्यक्तिसिन्धिलेखेन तु अनेन स्तुलोपविक्रमेव अर्थं कुर्वन्ति । तद्यदि स्तोभा नातिदिश्येत् तन्निर्वैर्यथैव गीत्यस्य लोपात् तदुचोपकारस्य हास्या वैगुण्य स्यात्, तस्यादतिदिश्येत् । ऋगक्षराणां तु प्रधानत्वात् न सामचयात् अविदेशः ।

सोम— यदि ऋगक्षराभिप्यक्तिरूपकारसुखेन सामादिदेशः सति स्तोभानां ऋगक्षराभिप्यक्तौ अनुपयोपात् वेद्यामन्विदेशः इत्युच्यतेः सगतिः । मित्रत्वेन संतदादिशब्दाच्चयनत्वात् अतिदेशाग्रावेऽपि रयतरादिदाम्बन्ध्याच्योत्पन्नतया प्रधानभूतगीत्यविदेशादेव तदतिदेशः इति सिद्धावतः । स्तोमनिर्वैर्यथामभागस्य ऋगक्षरानभिपञ्जकतया दृष्टद्वारा स्तुत्युपकाराभावेऽपि अदृष्टद्वारा स्तुत्युपकारत्वमोनी नश्यत्, अक्षरगौरवि स्तोमनिर्वैर्यथैवसामभागानातिदेशे तत्साध्यादृष्टवैकलेनेन स्रुते वैगुण्य स्यात्, अतः ऋगक्षरानभिपञ्जकत्वापि स्तोमगीत्यस्य अदृष्टरूप स्तुत्युपकाराभिप्यक्तिरेते सिद्धे तत्रिवैर्यथैव स्तोभानामपि अतिदेश आनयकः । सूत्रार्थः— स्तोभानामृगन्तरे निवृत्तिमगदत्तत् एके आचार्या व्रुयते इति ।

त्रि— 'स्तोभा नोत मदिश्यन्ते, नागीनिखेन वर्णवत्', स्वयदिवत् मदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥

भाट्ट— साम्नः कश्चित् अंतः ऋगक्षराधिकृतः कश्चित्च स्तोभाक्षराधिकृतः । प्रधानसिद्धवादी स्तोभाक्षराधिकृत एव । तत्र सामादिदेशे स्तोभानामपि अतिदेशो भवेन्न वा इति चिन्तायां साम्नः ऋगक्षराभिप्यक्त्यर्थत्वात् स्तोभाक्षराभिप्यक्त्यर्थत्वात् तुव्यत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानभूतानां ऋचाभिन स्तोभानामपि नातिदेशः । न च स्तोभानां प्रथमः अनर्थकत्वात् स्तोमसाधनत्वात्संभवेन निष्प्रयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेः गीतिकाखरिच्छेदकत्वेन गीत्यद्वारात् तदतिदेशो अतिदेशोपपत्तिः इति वाच्यम् । 'अभिपठति' इत्यादिभाष्यकारोक्तस्तोभाक्षराणां ऋगैकत्रयत्वसंभवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणानिषामरूपसोऽनकारावस्यमनेन ऋग्वदेव प्राधान्योपपत्तेः । येषामपि ह्रस्वादिस्तोभाक्षराणां अर्थद्वयत्वमत्रापि तदुच्चारणस्य अदृष्टद्वारा अनुष्ठानसादेत्यात् प्रधानमगदत्तत्वं प्रकरणादिना सोऽनकारावस्यमेव वा इति न सामान्तत्वकल्पनावचरः । न च साम्नो वा अदृष्टार्थत्वं स्तोभानां वा इत्यत्र नियामकभावः, साम्नोऽंशे दृष्टार्थत्वं अंशे च अदृष्टार्थत्वं श्लेषविधौरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, 'महाशक्तिने स्तुवीत' इत्यादौ तत्रतत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनिर्वाणैव नियामकत्वेन साम्नोच्चारणस्यैव तदने अदृष्टार्थत्वम्, स्तोभानां तु अर्थद्वयत्वात् गीतिकाखरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव । अन्यथा हि साम्नः प्रकरणादिनैव सर्वस्वमपि विपश्चिदार्थं लामे विनिर्वाणविधौवैयर्थ्यापत्तिः । अतो विनिर्वाणवशेन स्रुतिप्रयोजनलामे ह्यारभुदृष्टार्थापि तमेव इति स्रुतिप्रयोजनत्वमेव । न तु स्तोभेयु, स्तोमसिद्धद्वारातिरंकारकल्पनासाधेक्षत्वात् । अतः स्तोभादीनां गीत्यद्वारात् तदतिदेशेन अतिदेशोपपत्तेः, न तदक्षस्य लोपास्य अनवयवत्वात् । अर्थवस्तोमाक्षरेण तु ऋगक्षरस्यैव स्तोमोपपत्तेरुपपत्तेः गीत्यैरेव तदक्षस्य इति तु मतिर्भाति । अत एव अनर्थकस्तोभेयु ऋग्वत्तद्वै साम्नः आश्रयिकमैव तदभावे शुद्धादृष्टार्थत्वमेव ।

मण्डन— 'स्तोमस्य चातिदेशोऽस्ति ।' १७

शंकर— 'तत्र स्तोभातिदेशानम् ।' तत्र उच्यते । १७.

ॐ स्तोभमक्षणम् ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् । १।२।११३८ ॥

भाष्यम्— अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः, न च तैः सवर्णैः स स्तोभो नाम । ईदृशो हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा, देवदत्तेन सभाया पर प्रलपता बहुस्तोम कथितमिति । यदर्थचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैववक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनम्, यच्छ्रितो भविष्यतीति । किमर्थमुपय सृजितम् । नन्यन्यतरत्पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेत्ति । नेत्याह । भवति हि किञ्चिदधिकम्, न विवर्णम् । यथा, अम्बासः, श्राद्धिः श्राद्धिरिति । तथा किञ्चिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ मा इ इति । तस्मादुभयं सूत्रवित्त्वमिति ।

सोम— सूत्रार्थः— अधिकं च विवर्णं च यत्र स्तोभः इति जैमिनिर्मन्वते लोके देवदत्तेन वाक्ये विष्णवचना बहुस्तोम कथित इत्यादौ अर्थाभिधानानुपशुके च निरतीतशब्दभूते सोम यदाहादिति ।

वि— 'स्तोमस्य लक्षणं नास्ति किञ्चास्ति, न विवर्णता । आधिक्यमन्यतः यात विशिष्ट लक्षणं भवेत् ॥'

भाट्ट— मण्डनात् स्तोभमक्षणमुच्यते । वेदक्षरेभ्यो ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिकं ऋगधरानिलक्षणं वर्णाः ते स्तोभाः । अत्र ऋगधरेभ्योऽधिकत्वेऽपि श्राद्धिः श्राद्धिरित्यस्मात् ऋगधरानिलक्षणत्वात् अन्वय विदोषणम् । 'ओ मा इ' इत्यादिविकारे ऋगधरविदधरवेऽपि आधिक्यमागदाशम् ।

मन्नुपुराण— 'निलक्षणस्य अधानभिवापयत्वरूपत्वे अर्थाभिधानेन्यु अतिप्रतीत्यादिस्तोमे-

न याति-यस्य च विलक्षणस्य निर्वक्तृमुपशङ्कयत्वात् यत्र अभियुक्तानां स्तोभ इति प्रतिदिः ते स्तोभाः । स्तोभस्य च मन्त्ररादिष्वेवाप्येवोपाधिरिति न शक्यतापच्छेदकप्रतिदिः । अत्र च वेदार्थवन्तः स्तोभास्तेषां ऋग्मन्त्रदेव गुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यम् । गुणाभिधानस्य चादृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वात् दोषाभावेन चाप्रामाण्यायोगात् विषयविदेः प्रमाणत्वाविधातो ऋग्देव मातृपपत्र' ।

यदि तु देवतायामहादिप्रसङ्गमिषा तात्पर्यविषयीभूतस्यैवार्थस्य सिद्धिः, प्रवृत्ते तु सहाय्यतः गुणाभिधानस्यादृष्टार्थत्वात् तात्पर्यकल्पना, अपितु आह्वार्यज्ञानजनकत्वेन, तदाऽप्युपार्थविषया प्रामाण्यमनर्थकत्वेमाक्षरत्वात् । अथवा सर्वत्रमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनस्यमात्रेण स्वाभ्यासविषययोगः । नहि वेदस्यापच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा 'वेदोऽद्विलो धर्ममूलम्' इति मूल्यदस्य जनकत्वशक्यत्वोपसाराण्येनाप्युपपत्तेः ।

मण्डन— 'विवर्णं आधिक्यं सः ।' सः स्तोमः ।

शंकर— 'स्तोभोऽधिकं विवर्णं च ।'

७ ईदृशो हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्ति । तद्यथा— देवदत्तेन सभाया प्रलपता बहुस्तोम कथित इति । यत् अर्थचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च तदालोच्यैववक्तारो भवन्ति । भा. १।२।११।३९.

७ स्तोमः विद्वत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एवद्विंशः ज्योतिष्टोमे । निगमः, प्रयज्ञिसः, इत्यादिः विद्वद्-स्तोमश्च ऋतो । वि ७।३।१०, १०।२।६, ७ स्तोमः विद्वत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एवद्विंशः, निगमः, प्रयज्ञिस इति पृथगे पठे । १०।६।९. ७ स्तोमः । 'स्तुवेर्मानं स्तोमः' इति मन्वेः स्तोमशब्दस्य स्तोभेप-ल्लयावाचि-त्वात्प्राणत्वात् । सु. ४. ४९७. ७ स्तोमः । स्तोमसाधनमाथपरिच्छेदेन स्तुतिमानासकः स्तोमः । या. १।४।२।३ पृ ३२९. ७ स्तोभाः विद्वद्वा अविद्वद्वा वा वेपु तेपु ऋतुपु सामानासरीदावो प्राप्य-

दिनाभ्यन्तरेणान्तोभोरैव । १०।४।१।२१-२२. मीको. घृ. ३६६८ 'विष्टदाविष्टदस्तोमस्त्रुतु नाभ्यं दिनाभ्यन्तरेणान्तोभोरैव' इत्यत्र अपिस्त्रुणं द्रष्टव्यम् । * स्तोमाः विष्टदा परिमन् तत्र कनौ धुदमस्य संवसवे सामान्तरागम । भा. १०।२।६।१५-२५, * स्तोमाः विष्टदा यस्मिन् तत्र विष्टदस्तोमो ऋतौ नदिष्ववगाने साक्षामभ्यासः श्रुतसंख्यासंवसवे । १०।५। ७।२६, * स्तोमाः विष्टदा वैपु तेषु ऋतुपूर्वद्विः सामभिः प्रावृत्ताप्रामरायः । १०।२।१०।२०, * स्तोमानामागन्तुना नदिष्ववगाने पर्वाशोत्तराजलता । भा. ५।३।४।७-१२ । मास्यदिनाभ्यन्तरेणान्तोभोरैव साक्षा यावत्परिष्वेय निषेधः । ५।३।५।१३-१४.

* स्तोमसं मुखे स्तुतिमानमिमिषम् । या. १।४। २।३ । स्तोमस्यैव ब्रह्मणस्तोम इयादियु स्रुतापगम वचनाः । स्तुतेष्व नाम स्तोम इति याजिस्मरणात् । १।३।४।९ घृ. २२३.

* स्तोमपदस्य स्तोमस्यचक्रस्यस्यै दक्षिः । मणि. घृ. १६५.

* स्तोमभागान् अभीषाम एव तस्मा भवेत् । स अवाशिष्ठोऽपि चाश्विदकार्यं समर्थः वर्तुम् । भा ६।६। ४।२५.

ॐ स्तोमविष्टदौ द्यधिकं स्यादविष्टदौ द्रव्य विकारः स्यादितरस्याश्रुतिरिवाय । १०।४।१०। २० ॥

विष्टदस्तोमका अविष्टदस्तोमकाश्च जननो भवन्ति । प्रष्टौ च न यावन्तः स्तोमा भवन्ति ततोऽपिचा. न्यूना या स्तोमा कश्चिदिष्टनो भवन्ति । यत्र प्रष्टौ रपिस्तः स्तोमाः स विष्टतिश्रुतु. विष्टदस्तोमकः न्यून- स्ते च अविष्टदस्तोमकः इति । सर्वोभेन विकृतिषु प्रहृतिव. साम्या प्रसिद्धस्येव । एव सति किं विष्टनो स्तोमाना विष्टदौ हानौ च उभयथाऽपि प्राङ्गाना साम्या निरृति- क्तं वा किञ्च हानौ निरृति, निरृदौ तु न निरृति इति निचरि सिद्धान्तमाह । स्तोमविष्टदौ स्या प्राकृतं सामनात अपिर्कं स्यात्, उभयथा स्यात्, न

निरृतिः । अत एव स्तोमविष्टदौ साम्नाभागमेन संख्यापूर्णं वश्यते । अविष्टदौ हानौ तु द्रव्यविकारः स्यात्, यानता निरृतेन सद्यः पूर्वेत तावत् प्राङ्गतस्य सामद्रव्यस्य विहारः नायः स्यात्, न तु सर्वस्य प्राङ्गतस्य नायः । अन्यत् प्राङ्गतमेव स्यात् । इतरस्य अश्रुति- र्नात् हानौ स्यात् नायत् किञ्चित् न्यूनं प्रयोक्तव्यं तस्य भागमे न भूतिः । तस्मात् तावत् प्राङ्गतमेव स्यात् । तथा च चोदकस्य सर्वथा चाधो न भवित्यति । तस्मात् स्तोमविष्टदपविष्टदयोः प्राङ्गतस्य व्यवसाय चाभावापो इति सिद्धान्तः । के.

* 'स्तोमविष्टदौ' (१०।४।१।२०) इत्यपि- स्त्रो हानिस्तोममानीऽपिपिचनीयः इत्यादिविष्टदौ क्वदिलना राजसाम्ना अविष्टदना च उभयथा उक्तः । बाल. घृ. १७८. * स्तोमविष्टदौ न्यूना सद्यः प्राङ्गतैः सामभिः पूर्णीया । न प्राङ्गताना नाय । भा. १०। ४।१०।२०.

ॐ स्तोमविष्टदौ प्राङ्गतानामभ्यासेन संख्या- पूरणमधिकारात् सरस्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य चाश्रुतिस्त्वात् । १०।५।६।१५॥

विष्टदस्तोमनेषु 'एकविष्टनोतिरभेण, निरृतेन नपविष्टेन' इत्यादिषु व्रतषु स्तोमविष्टदौ स्तोमाना विष्टदौ प्राङ्गताना साम्ना अभ्यासेन संख्यापूर्णं सद्यसाय पूर्तिः स्यात् । अपिर्कस्य एव हि अवि- ष्टनाना प्रङ्गताना प्रश्न स्यात्, इतरथा अत्रयुक्तप्रतिपा मविष्टने । ननु एकविष्टत्वादिप्रत्ययविशिष्टस्ये- यान्तरविधानात् अत्राङ्गतसामभिरैव संख्यापूर्णमुचितं इत्यत आह । सद्यसाय गुणशब्दत्वात् एकविष्टत्वादिः संख्याशब्दः साम्ना गुणोपेक्ष. शब्दः । संख्या हि प्राङ्गताना प्रधानभूताना साम्ना गुणमापैनीक्यते, न प्राधान्येन । अन्यस्य च अश्रुतिर्यात्, न च प्राङ्गा- दन्वयं सामद्रव्यं अस्या विधीयते । अविष्टमाना शुभिसंभ्य, तस्य भाव. अश्रुतिव श्रुतिशुभत्व तस्मात् । तस्मात् स्तोमविष्टदौ अधिकसंख्यापूर्णं प्राङ्गतसाम्ना- मभ्यासेन स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

आगमेन वाऽभ्याससम्यथुतित्वात् । १६ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन इति पूर्व-पञ्चासहस्रयो वाशब्दः । स्तोमविष्टुद्धौ अधिकसंख्यापूरणं साम्नां आगमेन कर्तव्यम्, न प्राकृतसाम्नाभ्यासेन अभ्यासस्य अश्रुतित्वात् विधानाभावात् अविद्यमानश्रुतिक्रवात् । इति सिद्धांतः ।

सत्प्रयायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् । १७ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्नां आगमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । एकविंशत्यादे उक्त्याया संख्याया पृथक्त्वनिवेशात् पृथक्त्वे स्वभावतो निवेशात् । 'अथौ घटा' इत्यादौ संख्या पृथक्त्वनिवेशिनी दृष्टा । अभ्यासे तु पृथक्त्वनिवेशो न स्यात् । तस्मात् आगमेन संख्यापूरणम् ।

परान्त्रादात् । १८ ॥

एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु अधिकसंख्यापूरणं अप्राकृतानां साम्नां आगमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । परान्त्रान्दात् 'परान्त्रं बहिष्पवमानेन स्तुरति' इति अनभ्यासस्य वाचकपरान्त्रान्दो भवति । यथा 'पराञ्ची समिधेनीरमाह' इति अनभ्यासो इति गम्यते । तस्मात् नाभ्यासेन संख्यापूरणम् ।

उत्पाधिकाराद्यः । १९ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । उक्ता विकारात् उक्तानां अत्रिंशत्तु अपुनर्नचनान्त् अनभ्यासात् । अभ्यासे हि जानितारोप उक्तं 'जामि वा एतत्प्रहस्यं निवते यदेकं भूयं निवते' इति । तस्मान्नाभ्यासः ।

अश्रुतित्वादिनि चैत् । २० ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन, अभ्यासस्य अश्रुतित्वात् (१०।५।६।१६) इति सिद्धांतित्वात् उक्तं, पूर्वपक्षी शङ्कते । आगमस्यापि अश्रुतित्वात् न आगमेन संख्यापूरणम् । इति चैत् ।

स्यादर्थचोदिताना परिमाणशास्त्रम् । २१ ॥

अश्रुतिरादिति चैत् (१०।५।६।२०) इत्यस्य उत्तरमाह । परिमाणशास्त्रं एकविंशतेन त्रिगवेन इति स्तोमपरिमाणविधानं अयचोदिताना संख्याविधिप्रसूता र्थापत्तिरन्वयानां प्रापकं स्यात् । नहि सामसु उक्ता संख्या तावदीर्व्यक्ती विना स्वरसा । तस्मात् आगमेनैव संख्यापूरणम् ।

आत्रापयचनं चाभ्यासे नोपपद्यते । २२ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु आगमेन संख्यापूरणं इति सिद्धांतरादी- अभ्यासपक्षं अनुवक्तव्या दूपयति । 'श्रीणि ह वै यश्चोदराणि गायत्री वृहत्पुत्रम्, अत्र होत्रावपन्ति' इति आवापचनं अभ्यासे स्वीकृतं नोपपद्यते । अभ्यासपक्षे हि आवाप एव नास्ति । तस्मादागम एव । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः ।

साम्ना चोत्पत्तिसामर्थ्यात् । २३ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु संख्यापूरणं साम्नामागमेन इति सिद्धांते हेत्वन्तरमाह । सामशास्त्रे साम्ना उत्पत्तेः सामर्थ्यात् आगमेनेव सत्प्रयापूरणं नाभ्यासेन । उक्तं च 'दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश । साहानि सहस्रानि यानि गायन्ति सामगा ॥ अशीतिशतमात्रेण पावमानं चतुशतम् । ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगा ॥' इति अभ्यासेन संख्यापूरणे एतेषां साम्ना उत्पत्तिरनिर्दिष्टा स्यात् । तस्मादागमेन पूरणम् ।

धुयेत्पपीति चैत् । २४ ॥

यदि विष्टुद्धस्तोमकेषु ऋतुषु साम्नामभ्यासो न स्यात्, धुयेत्पपि सामसु अभ्यासो न स्यात् । तथा सति प्रायुक्तस्य धुयेत् आचूत्ति (१०।५।३।११) विवक्ष्येत । इति चैत् पूर्वपक्षी न्यात् ।

नाऽऽवृत्तिधर्मत्वान् । २५ ॥

विष्टुद्धस्तोमकेषु एकविंशतिगवाद्यतिरात्रेषु यदि साम्नां नाभ्यासं धुयेत्पपि न स्यात् इति पूर्वपक्षिणं शङ्क्यापि मिद्वन्ती परिशरमाह । न धुरिसामसु विशेषो तेषां

‘आवृत्तं पूर्णं स्तुवते, पुनरावृत्तं श्रेयसाविष्टेन’ इति वचनेन आवृत्तिपरमेत्यात् । यतनात् तेषामावृत्तिः । विष्टुदस्मोमर्षेण च तथा आवृत्तिवचनं नास्ति । तस्मात् आगमेनेव संवत्सरार्थं नाम्नामेन इति सिद्धान्तः । के.

॥ सोमविष्टो बहिष्पचमाने पुरस्तात् पर्वासादागतवः स्तुस्तथाहि दष्टं द्वादशाहे । ५।३। ४।७।

अग्निष्टोमे बहिष्पचमानं शिवृत् नाम ऋद्धव-
 वासकं भरति । ‘एकविंशोऽग्निराग्रे प्रजाशाम वाज-
 वेत्, त्रिगवेनौश्वकामम्, यशसिनेन प्रतिश्रकामम्’
 इति शिवृदसोमकाः ऋतवः पठिताः । बर्धिनश्चरुवा-
 पूरणं च ऋगागमेनेति वक्ष्यते (१०।५।अ२६) तत्र
 आगमितानां ऋचा किं अन्ते निवेशः किंवा पर्वासात्
 प्रादक्षिण्येनः इति विचारे पूर्ववक्षणाह । एकविंशोऽग्निरा-
 ग्रेणु सोमविष्टोऽपि सत्या बहिष्पचमाने स्मोने आगन्तवः
 तृचाः पर्वासात् पुरस्तात् स्तुः । न अन्ते । तथाहि
 एवमेव ऋच द्वादशाहे दष्टम् । तत्र हि ‘सोमोधातु-
 रूपौ तृचौ भरतः, वृषण्यन्तस्तृचाः, तृच उत्तमः
 पर्वासः’ इत्युक्तम् । द्वादशाहे पादहिके द्वितीयेऽहनि
 सोमोधातुरूपौ तृचौ पठित्वा अपूर्वाः वृषण्यन्तः वृषण्य-
 दष्टपठित्वाः तृचाः पठिताः । तत्र उत्तमः पर्वासः
 पठितः । तस्मात् पर्वासात् पूर्वं एतेषां निवेशो द्वादशाहे
 दष्टः इति प्रकृतोऽपि तथैव मथितमर्हति ।

पर्वासं इति चान्तात्पथा । ८ ॥

पूर्वसिन् मूले ‘पुरस्तात् पर्वासात्’ इत्युक्तं तत्र
 कोऽयं पर्वासो नामेति पर्वासात्पर्यं उच्यते मूलेण ।
 पर्वास इति च अन्तस्य अन्तिमस्य आत्मना नाम भरति
 लोके । यथा सोमपर्वासः, नवीपर्वासः इति ।

अन्ते वा तदुक्तम् । ९ ॥

‘एकविंशोऽग्निराग्रे प्रजाशाम वाजवेत्, त्रिग-
 वेनौश्वकामम्, यशसिनेन प्रतिश्रकामम्’ इत्यत्र
 हतोमानं शिवृत्, आगमेन च संवत्सरार्थेण सति
 आगन्तव्यां तृचानां पर्वासात् पुरस्ताद्विषेयः इति मूलेन
 पूर्ववेषे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । यतन्वेन पूर्ववक्ष्यमाण्युक्तिः ।

आगन्तव्यां निवेशः न पर्वासात् प्राक्, किंतु अन्ते
 निवेशः पर्यासात् एव तेषां निवेशः । तत्र तत्र उक्तम् ।
 तस्मात्पर्यं म्यायः ‘अन्ते तु वादशयनः’ इति प्रागुक्तः ।
 (५।२।१।१९) । तस्मात् आगन्तवान्ते निवेशः ।
 यचनात्तु द्वादशाहे । १० ॥

एकविंशोऽग्निराग्रे विगवेऽग्निराग्रे प्रजसिषोऽति-
 रात्र इत्यत्र सोमविष्टो सत्या बहिष्पचमाने संवत्सार्थं
 तृचागमेन भविष्यति । आगन्तव्यं तृचाः पर्वासात्
 तृचात् पुरस्तात् निवेशनीया इति पूर्ववक्षे द्वादशाहे
 वृषण्यन्तं तृचानां दष्टान्त उक्तः ‘सोमविष्टो’ इति
 मूले । तत्र सिद्धमती दृष्टान्तं मेषामेण परिहरति ।
 यत्र द्वादशाहे पादहिके द्वितीये अहनि वृषण्यन्तं
 तृचानां पर्वासात् पुरस्ताद्विषेयः इति । स तु ‘वृष-
 ण्यन्तस्तृचाः, तृच उत्तमः पर्वासः’ इति वचनात्
 भवति । न तु म्यायात् । एकविंशोऽग्निराग्रे तु प्रकृतं
 वचनाभावात् म्यायेन निर्णयः कर्तव्यः । म्यायश्च
 आगन्तवान्ते निवेश इति ‘अन्ते वा तदुक्तम्’ इत्य-
 न्नोक्तम् ।

अतद्विष्कारश्च । ११ ॥

विद्वान्तगतं मूयम् । द्वादशाहे यद्यपि वृषण्यन्तव्य-
 स्तृचाः पर्वासात् प्राक् भवन्ति तथापि एवविधाति-
 रात्रादयः न तद्विष्कारः न द्वादशाहविष्कारः । तस्मात्
 सद्योऽप्युक्तं आगमिणास्तृचा अन्ते एव स्तुः । पर्वास
 इति अन्तिमस्य लक्ष्यमाह ।

तद्विष्कारोऽप्युत्पूर्यात् । १२ ॥

तद्विष्कारोऽपि अग्निहोमयोः वृषण्यन्तविक्रान्ता
 ऋचा अन्ते एव निवेशः न पर्वासात् प्राक् । अपूर्व-
 रान्तं अकर्मसंज्ञानरात् । वृषण्यन्तं पाठक्रमेण स्थानं
 पर्वासात् प्रादक्षिण्यम् । वृषण्यन्तानां तु कर्मत-
 स्यानामावात् अन्ते निवेश एव युक्तः । तस्मात् सोम-
 विष्टो बहिष्पचमाने आगन्तवा तृचानां अन्ते एव
 निवेश इति सिद्धान्तः । के.

● सोमविषये शिवृदस्य अन्त्यं दर्शनात्,
 यथा ‘शिवृद बहिष्पचमानः’ इत्यत्र सोमविषयता

परिच्छिन्ना एव ' निवृट्प्रियोम ' इत्यनपि स एव शब्द उच्यते इमेव सन्निवन् अनुमानात् तुद्धौ सन्निधापयेत् । भा १०।६।७।२३ ।

● **स्तोमवृद्धौ** ' एकवित्तेनातिराश्रण प्रजाकाम याजयेत् ' इत्यादौ आगमेन संख्यापूर्ण दशमे वक्ष्यते । सु घृ. ८०९ ।

● **स्तोमशान्दस्य** लोकप्रसिद्धममुदायमात्रपचनत्या-तिश्रमेण स्तोनीयासमुदायपचनत्त वेदयासिक-याकरण प्रसिद्धिबलात् । सु. घृ २१७ ।

● **स्तौति-शसति** । इह एतौ स्तौतिशसतिशब्दौ समानेऽपि स्तुत्यर्थे च स्थित्वावधिष्यौ । प्रगीतेषु मन्त्रशक्येषु स्तौतिशान्द, अश्रगीतेषु शसतिशान्द । यथा- ' प्रथम शसति ' , ' निःशेख्य शसति ' । ' आग्ने स्तुते, वृष्टे स्तुते ' इति । भा ७।२।१। १७

● **स्त्री** नाम व्यक्तिविशेष । भा ९।१।९।३३, ● **स्त्री** पुमान् नपुमक इति द्वयविशेषो द्येते । ३।१। ६।२९, ● **स्त्री** पुगा अतुल्या । यत्रमान पुमान् पिदाश्च पत्नी स्त्री नाविद्या च । ६।१।६।२४

● **स्त्रिय** । नयविक्रमपुत्रा हि स्त्रिय । पित्रा पित्रीयन्ते भद्रा क्रीयते । पित्रीकृत्वाश्च पितृघनानामनीशिन्य । प्रीतकृत्वाश्च मत्तृघनानाम् (पूर्वपक्षे) । न चेतदस्ति निर्बन्ना स्त्रीति । द्रव्यवती हि सा । अर्थेन न्वाभ्या समयेनत्त भवति । एव तानकाले स्यात् क्रियते-घर्मे चाग्ने च काम च नातिचरित येति स्मार्तं च अतिविक्रमं प्रियं नातुमश्नते ' पत्नी वै पारिणश्येत्वे ' । (इति सिद्धान्ते) भा ६।१।३।१० -१६। दपत्नी उभापति स्वस्त्यौ इति तान्त् स्थितम् । ६।१।१।२७

● **स्त्रिया** अक्षयताद्वितया उरभ्या अनुमप्रण इत्यादीन्पदानि कर्तुमशक्यानि तानि तु पुनैव कर्तव्यानि, पत्न्या तु ' पत्नी आन्यम वेक्षते ' आशी प्रजायते इत्यादि यागशुक्ल कर्तव्यम् । वि , भा. ६।१।६।२८. ● **स्त्रिया** अक्षयननिषेध अय त्रिविधस्तनिषयक पुत्रपाथमाथपाथक पुत्रपाथ

कल्प्य प्रतिपद्य । चाळ घृ ३१-३२. ● **स्त्रिया** अपि तन्नापिःशोऽस्ति ' स्वर्गकामो यनेत ' इत्यत्र पुल्लिङ्गस्योदस्यगत्येन एतत्स्यस्येवाविश्वस्यतात् । वि ६।१।३. ● **स्त्रिया** अपि ऋतुपधिकार इति वादरायणमत सिद्धात. । नास्त्यधिकार इति ऐति-शासनमत पूर्वपक्ष । भा ६।१।३।६-१६, १९-२१. ● **स्त्रिया** अपि ऋतुपधिकार. । ६।१।३।६-१६, १९-२१. मीको. घृ. २८८ ' अधिकार न्तुषु स्त्रिया अपि ' इत्यत्र अधिप्राण दृष्टव्यम् । ● **स्त्रिया** कर्माधिकारस्येऽपि न न्वानुभवेणाधिकार । द्रव्योहि सहाधिकार । सहाधिकारत्वेन यत्रमान नियमन पत्न्या अपि कार्यसिद्धि । मीन्या. ● **स्त्रिया** द्रव्यसत्ता भवति न येषां विचार मीको. घृ २८८ ' अधिकार ऋतुषु स्त्रिया अपि ' इति विन्वी द्रव्य । ● **स्त्रिया** यद् द्रव्य भक्तोपसर्पणेन वा कर्तनादिना बोधान्ति भवति तदपि सा यस्य स्वभूता तस्यैव ' भाषां दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते । यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ' इत्येतिशासनमतम् । यत्तुच्यते भाष्येऽपि निर्धना इति, स्वर्धनाणामपि निर्धनरत्न अ यादशमेव श्रुतिविशेषात् । दानकाले च त्रिगडे स्याद नित्ये ' घर्मे चाग्ने च कामे च नातिचरितभ्या ' इति । भा. ६।१।३।२२-२४

● **स्त्रीणा** अपि वैदिने कर्मणि अधिकार, स च पत्न्या सहैव । ६।१।३।६-१६, १९-२१. ● **स्त्रीणा** अत्वा तस्य उच्यते सारदारमसिद्धयर्थम् । भा ६।१।३।२४. ● **स्त्रीणा** पत्य तरवर्ननाचारस्य मूलभूता श्रुति ' द्वे द्वे रणने नैका नहून् पत्नीन् ' इति यूपैकादशिन्याम् । वा १।३।४।९ घृ २२१, सु घृ. २१४. ● **स्त्रीणा** पूर्वं सव्याजनाचारमूलभूता श्रुति ' सव्य हि मनुष्या पूर्वमज्जते ' इति । वा १।३।४।९ घृ २२१, सु घृ. २१४ ● **स्त्रीणा** प्रायेण चञ्चलत्वदर्शनम् । सु घृ १२. ● **दृश्यते** हि अरगघिनीनामपि (स्त्रीणां) स्वमर्तृनिमित्त प्रथम । तदपराघनिमित्तस्तु तासामपुत्र कलापभोगो भवेत् न तु अपत्याना वर्णधरः । न च

नियोगो वर्णान्तरेण सह समादः । सर्वेण चोत्पादि-
तस्य नैव वर्णान्तरस्यपत्तिः । मन्त्रज्ञानानामपि च पुन-
रुत्पादपक्षयोः सतमे पक्षमे वा अन्यतरवर्णान्तरसिः
स्यति । वा. १।२।१।३. • स्त्रियां यत् प्रातिपदिक
वर्तते तस्मात् स्त्रीप्रयोगे भवति । भा. ३।१।६।१२
पृ. ६८१-६८२.

• 'स्त्र्युपायनासमसादि पुरुषार्थमपि धितः ।
प्रतिपेयः ऋतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥' इति व्याकरणा-
धिकरणे निषेध उक्तः । वाल. पृ. ३२.

• 'स्त्रीनामः प्राथमिकं युवात्' इति च ।
स्त्रीश्रमना यथा प्राथमिकनिमित्तं तथा 'सर्गकामो
याग युवात्' इत्यत्र स्वर्गकामना निमित्तम् । पूर्वपक्षे ;
'स्त्रीनामः' इत्यादायि न कामनाया निमित्तत्वम् ।
प्राथमिकताकणे प्राथम्यान्तरप्रयोज्यत् । अपि तु प्रमणा-
न्तरविद्वानामनाजितपक्षप्राधान्यार्थमेव सिद्धान्ते ।
भाट्ट. ६।१।१.

• स्त्रीत्वं यद्वादी अविद्यमानमेव दावादिप्रत्यय-
दर्शनेन आरोप्यते । सु. पृ. ४१८.

• स्त्रीदेश्यतः कारस्वनः पूर्वम्, पुद्गेनतः कारस्वन
पश्चात् इति मुख्यशेषतः निषेधः पुरोधामस्योः । भा.
५।१।३।४.

• स्त्रीपुंसयोः सहाधिकारः । भा. ६।१।६।२८.

• स्त्रीमात्रकर्तृकारणां आप्यावेसगार्दीना पदार्थानां
ज्ञानं तद्विधिसिद्धिष्वपि । मीन्या

• स्त्रीलिङ्गस्य सौतस्यः शाब्दयः । वा. ३।१।
४।१३ पृ. ९२१.

• स्त्रीलिङ्गता गुणवचनस्यापि भवति । यथा-
कव्या तु द्विरिति, तथा अकवा इति । भा. ३।१।
६।१२ पृ. ६८५.

• स्त्रीवास. परिधानरूपात् पायात् लक्ष्मीहाति-
र्भवति । वाल. पृ. ६५.

• न चैक एक प्रकारो गुणसोमाया. संस्थानं
रमणीयता लक्षणं चेति । स्त्रीविषयं क्षेत्रम् । विदुषा
पुनः पदमन्वय-योगादपि श्रुते खोमने । वा. १।२।
१।१५.

• प्रातिपदिकविशेषण स्त्रीशब्दः, ज्ञिया यत्
प्रातिपदिकं वर्तते ततश्चाश्रयः इति । भा. ५।१।५।१३.

• स्त्रीसद्वितीयास्य एकस्यैव पुरुषस्य आधानेऽधि-
कारः । ६।१।५।२२-२३, मीको. पृ. २२०९
'आधानाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्त्रीसंभोगाभायः अतिविद्वत्तं चयनीयम् ।
वि. ५।१।१०.

• स्त्रीस्यपत्तिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ।
६।१।१३।५।१११

'रीद वास्तुमय चर्च निर्वयेत्' इति रीदी इष्टि-
विहिता । वास्तुमयो नाम वास्तुकारणशक्तिविशेषमह-
तिरुः इति कुतूहलम् । वास्तुशास्त्रीनामप्रकृतिकः इति
सोमनाथः । 'रीद वास्तुमयम्' इति भाष्यार्थो
पाठः । 'वेदं वास्तुमयम्' इति तु पाठः शास्त्र-
दीपिकायाम् । एतामिदं विषय 'एतथा निषादस्य-
पत्तिं वाचयेत्' इत्युक्तम् । तत्र नोऽयं निषादस्यपत्तिः
इति विचार्यते । निषादो ये आरण्याः तेषां स्वपत्तिः
श्रेयसिनेषु अन्यतमः इति पूर्वपक्षः । सिद्धातस्तु
अथ स्वपत्तिः जातितः निषाद एव स्यात् न वैयर्थिकः ।
पश्रीतपुरुषापेक्षया समानाधिकरण. कर्मधारयः समासो
भवत्वात्, शब्दयोः स्वार्थवृत्तित्वात् । पक्षमथकल्पनाया
तु लक्षणाप्रसङ्गः । तस्मात् स्वपत्तिः निषाद एव स्यात् ।
लिङ्गदर्शनाच्च । ५२ ॥

'एतथा निषादस्यपत्तिं वाचयेत्' इति शैब्यामष्टी
व्यनानवेन उक्त. स्वपत्ति. ज्ञाया निषाद एव स्यात्,
न वैयर्थिकः । निषादश्चासौ स्वपत्तिश्च इति कर्मधारयः,
न तु पश्रीतपुरुषः इति उक्तं सिद्धांतं लिङ्गदर्शनं
हेतुस्वरसात् । 'चूट दक्षिणे' इति पशुपक्षिणा
व्यनानार्थः व्यनत्रिषोः चूटो नाम दक्षिणात्वेन उक्तः ।
स च निषादस्यैव सम्भवति न वैयर्थिकश्च । तदेतत्
लिङ्ग स्वपत्तिनिषादत्वे दृश्यते । तस्मात् स्वपत्तिनिषाद
एवेति सिद्धान्तः । अक्षरो हेतुलक्षणायाः । के.

• स्वपत्यधिकरणन्यायः । तस्य स्वरूपमित्यम्,
अवैयर्थिकेन निषादेन इत्यपि आधान आह्वानीय-

संस्कारायाश्च न भवति । तस्य आधाने विशेषत्रयना-
भावात् । इति (६।८।३।२०-२१) । परिमल
३।४।११।४१-४२ ब्रम् ।

॥ स्वपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेय प्रयोजयेत्
तादर्थ्याच्चापवृजयेत् । ६।८।३।२० ॥

रीटीमिष्टिं विधाय ' एतथा निपादस्थपतिं याज
येन् ' इति विहितम् । इयं स्वपतीष्टिः निपादस्थपतेः
इष्टिः अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । स्वपति इष्टयर्थं अग्न्या-
धेयं इत्या तत्सङ्घनेषु अग्निषु इष्टिं कुर्यात् । नहि
अग्न्याधेयं विना सङ्घनानामस्तीना लाभः संभवति ।
प्रयाजवत् यथा प्रयाजान् चोदकात् प्रयोजयति
तथा अग्न्याधेयं प्रयोजयेत् । तादर्थ्याच्च अग्न्याधेयस्य
इष्टयर्थमेव प्रयुक्तत्वान् इष्टयपरमं आधानमपि अपवृत्त्येन
समानं स्यात् । अग्नीनाथाय इष्टिं हुत्वा अग्नौ विमर्ज-
नीयाः स्वपतिना इत्यर्थः । तस्मात् स्वपतीष्टिं सङ्घनेषु
अग्निषु इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा लौकिकेऽग्नौ स्वादाधानस्यासर्वदोष-
त्वान् । २१ ॥

निपादस्वपतीष्टिः आधानसङ्घनेषु अग्निषु भवेत्
इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्त अपिवाशब्देन निरस्य सिद्धान्त-
माह । स्वपतीष्टिं लौकिके अग्नी स्यात् न सङ्घते ।
आधानस्य अमर्बदोषत्वात् सर्वपुरुषकर्तृकयथाङ्गत्वा
भावात् आधानोत्पत्तिमात्रेणैव वैवर्षिककर्तृत्वरूपशरणेन
शैवर्षिकजनान्तरात् । निपादस्वपतेश्च अग्नेर्गर्भिकत्वेन
आधानाभिप्रायभावात् लौकिकेष्वग्निषु एव स्वपतीष्टिः
इति सिद्धान्तः । के ।

● स्वपतीष्टेः लौकिकारिषु अनुष्ठानम् । ६।८।३।
२०-२१, मीको पृ २३८९ ' निपादस्थपतीष्टिः
लौकिकेष्वग्निषु ' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

॥ स्वविरत्यगुह्यन्यायः । इददत्तवानित्यगुह्यस्य
यथा यथास्तान न पतन्मेतं लक्ष्यस्थानेऽपतन यत्र
तत्रान्यं प्रवृत्तिरिति । माहस्ती. ५.१२.

॥ स्थानौ तु देशमात्रत्वादिनिरुक्तिः प्रतीयेत ।
१०।१।६।१०॥

' स्थानौ स्थाणाहुतिं जुहोति ' इति यूपे श्रुतम् ।
स्थाणु यूपे ङित्वा अवशिष्टो वृक्षभागः । तत्र
आग्नाहुतिः स्थाणाहुतिः । स्थाणुरथ देशमात्रं होमस्य
आधारमाश्रमुक्तम् । एव च देशमात्रत्वात् स्थाणौ
आहुतेः अनिरुक्तिः प्रतीयेत । न निरुक्तिः । किञ्च
सायस्के ललेवास्या यूपे सति स्थाणाहुतिः यत्र क्वचित्
स्थाणौ कर्तव्या । आरादुपकारकमिदं धर्मः । इति पूर्वः
पक्षः ।

अपिवा शेषभूतत्वान् तत्संस्कारः प्रतीयेत ।
११ ॥

सायस्के स्थाणौ स्थाणाहुतिं कर्तव्या न वा, सा
आहुतिः आरादुपकारिका वा यूपसंस्कारो वा इति विचारे
आरादुपकारिका स्थाणाहुतिः, सा च अग्नीपोमीये पत्नी
इव सायस्केऽपि कर्तव्या इति पूर्वपक्षं निराकर्तुं अपिवा
इति शब्दः । स्थाणाहुतिः अग्नीपोमीये पत्नी तावत्
तत्संस्कारः यूपस्य संस्कारः प्रतीयेत, शेषभूतत्वात्
स्थाणौ यूपशेषभूतत्वात् । स्थाणोः आहुत्याधारत्वात् यूप-
संस्कारान्वम् । तस्मात् संस्कारः स्थाणाहुतिः । सायस्के
च तस्य सर्वस्याभावात् स्थाणाहुतेर्होयः इति सिद्धान्तः ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

तद्वत् यूपसंस्कारप्रकरणवत् स्थाणाहुतिः इति समा-
ख्यानं आहुतेः यूपसंस्कारार्थेन बोधयति । ततश्च
स्थाणाहुतिः स्थाणुद्वारा यूपसंस्कारः । सायस्के च
ललेवास्या यूपत्वेन उक्तान्तभावात् स्थाणाहुतेर्होयः इति
सिद्धान्तः ।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् । १३ ॥

' अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्गुयो विरोह ' इति
यस्त्वं मया वृक्षेण. स. अत आश्रयत्वात् बहुप्रकारे
विरोह इति यूप इव स्थाणुसद्विषये । सोऽयं मन्त्रवर्णः
तद्वत् समाख्यानवत् स्थाणाहुतेः संस्कारकर्मत्वं बोध-
यति । तस्मात् तत् सायस्के ललेवास्या यूपे न
कर्तव्यं इति सिद्धान्तः । के ।

● ' स्थाणौ तु देशमात्रत्वात् ' (१०।१।६।
१०-१३) इत्यत्र ललेवास्या स्थाणाहुतिः कर्तव्या

विनियुक्तयुपासंबन्धत्वेन अभिनियुक्तस्थाणुसंबन्धत्वेन वा आरादुपकारित्वादिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितं न नतैव्या युपीनो ह्ययमात्रधनस्थाणु इति तल्लेखकार-
द्वारा खण्डेकार्यत्वादिति । वाच, पृ. ८३.

- स्थाण्वाहुतिः अमीयोमीये पशौ । भा. १०।१। ६।१०. ● स्थाण्वाहुतिः । यूपे प्रवणे सति अत्रशिष्ट वृक्षमूलं स्थाणुः तत्राहुतिः स्थाण्वाहुतिः । 'अनस्यते यत् यत्सो विरोहेत्यामभने जुहोति' । चि. १०।१।६, ● स्थाण्वाहुतिर्पुंससंस्कारार्था । १०।१।६.

ॐ स्थाण्वाहुतिन्यायः । स्यादप्ये स्थाण्वाहुति-
नानुष्ठेयम् ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्यादिनिवृत्तिः प्रतीयेत ।
१०।१।६।१०॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेगामीयोमीये पशौ भवते 'स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति । ततः सायस्कं अमभनेः शाश्वतितो भवति ऋ सायस्कं स्थाण्वाहुतिं कर्त्तव्यं नेति । तत्रेतेत् तत्रात्र. परीक्ष्य विमारादुप-
कारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः. यत् यूपसंस्कार इति । यदि आरादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्यं, अथ यूपसंस्कार-
निवर्ततेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति ? यथेवमभिधान्यत्र मिथते यूपम-
च्छेद्यता स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्येति ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रहृष्टेन न सवन्धेत् तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् ? आरादुप-
कारकं कर्मेति । एतद्विश्रुतं कर्मणा प्रयोजनम् । भूतं हि तानत्र भवामिदिति । अपिच निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुता संभ-
न्धमाना आहुतिः विमिन यूपसोपहरिष्यति । संभेदे हि मित्रमण्य संभ-पनि उग्रशुशोर् । व्यापृत्तो हि यूपत् स्थाणु । अपिच तन्मन्त्रादिभ्यां यूपहुति-
मैविष्यति, यदि आरादुपकारकं कर्म स्यात्, तथाहि नानुभुनोऽप्यस्यः कथमविष्यते । अपिच अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं भूयते । सा च प्रकरणेन यूपमभनस्थाणुविशेषे कथ्यते । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिं, सायस्कं च कर्त्तव्यं योदकात्प्रदायेति ।

अपिना शेषभूतस्यान् तत्संस्कारः प्रतीयेत ।
११ ॥

भाष्यम्— एवं प्राप्ते, धूमः । अविषेति पञ-
च्यहुतिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? प्रकरण-
विशेषात् यूपमच्छेद्यतः स्थाण्वाहुतिः निषीयते इति
गम्यते । यो हि मन्वते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेश-
मात्रे विधीयते इति, फल तस्य कल्पनीयं भवति ।
योऽपि मन्वते प्रकरणत् आरादुपकारकं अमीयोमीयस्य
भवतीति, तस्यपि प्रकरणतामात्रं प्रकरणविशेषेण
वाच्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः, प्रयोजनारागतं तेन
संबन्धमाना अदृष्टायाऽपि आरादुपकारिका सती कल्प-
ययोजनता स्यात् । अतः प्रसिद्धिमन्वते वाच्येत । यथा
अश्वकर्ष इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ, यूपान्
व्यावृत्ते च यूपीयोऽसौ इति वृत्त्वा तत्र किमप्यत्र
यूपहुतिः. यूपसंबन्धो कृता भवति इति तद्वानभने
कथ्यते । यथा शिरसा धारितायाः खगः धारिणोऽ-
वसाहितायाः देवक्रीयाऽसौ इति इत्यां वृत्तिदेश-
निधानादिः संस्कार. एषितयो भवति । एव स्थाण्व-
हुतिरपि । एकाद्विभ्यां च अतिरुद्धेऽस्य अविश्रुत-
त्वात् तन्न यूपहुतिर्भविष्यते । तस्मात् संस्कारस्य
एव पशयान् ।

समाख्यानं च तद्वत् । १२ ॥

भाष्यम्— स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यानं स्थाणु-
प्रधानतया इवाहुतेर्भनतीति । कथम् ? पश्वीसमाखो-
ऽयम् । कर्मणि पश्वी । ईषितवत्वं च कर्म । सप्तमी-
समाखो लक्षणादेत् इति वृत्त्वा नानुत्तरेणे भवति ।

तुप्— 'स्थाण्वाहुतिः' इति पश्वीसमाखोऽयम्,
सप्तमीसमाखोऽयपचे. । कथम् ? सप्तम्यन्तस्य शौण्ड-
दिभि सह समासः ('सप्तमी शौण्डै.' पा० २।१।४०) ।
ननु 'संज्ञायाम्' (पा० २।१।४४) इति समाखो
भविष्यति । उच्यते । तत्र अत्रुत् प्राप्तेति, यथा
अरण्येनिरुता इति । नानुत्तरेण । हृत्पदरात् उ उच्यते ।
उकारानन्तं चेदम् । तस्मात् तुगेव । एव तदिं अन्यथा
निषय । अर्धमशुको हि समासः । सप्तमीसमाखो
अधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राहुतिः आरादुपकारिका ।

पट्टीधमासे सन्धः प्रधानम् । तत्र आहुति संस्कारिका । आरादुपकारकाय धामवायिक गरीयः । ननु उमयथाऽपि अदृष्टार्था, विमय गरीयसकम् । उच्यते । सन्धमदृष्टार्था, किंनु समवायसंबन्धः कर्मसुः । आरादुपकारकत्वे कल्पः संबन्धः । तत्र प्रकरणेन एक वाक्यता ।

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् । १३ ॥

भाष्यम्— इतश्च पदयाम् संस्कारकमेति, यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वत् भवति ' अतरय देव वनस्पते शतवल्गो विरोह ' इति । यत्वं मया वृकगः सोऽतः आनश्नात् बहुप्रकारो विरोह इति युगनिव आद्रिय माणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकमेतद्वत्त्वात् न कर्तव्यमिति ।

शा— स्थाप्याहुतिः एतेवाख्या न कर्तव्या ।

सोम— यूप्याहुतेर्दधार्थत्वेन निवृत्तापि स्थाप्याहुतिः अदृष्टार्थत्वात् कर्तव्या इत्युत्थिते । संगतिः । सूत्रार्थानु— देशमात्रत्वात्स्थाणोः सप्तम्या आधारेणान्तरत्वात् होमार्थतया होमसंस्कारार्थत्वाभावात् अनिवृत्तिः । स्थाप्याहुतेः एतेवाख्यामिति ।

त्रि— ' तस्या (एतेवाख्या) स्थाप्याहुतिः कार्या न वा, स्थाणो विधानतः । कर्तव्योपकारोत्तरात् पशो सा प्रहृष्टाविव ॥, यूपीयानश्नन्स्थाणुद्वाराऽसौ यूपससृष्टतिः । स्रग्भूत तस्मात्सात् सेयमयूपाद् विनिरर्तते ॥ ' एतेवाख्याः निरर्तते ।

भाट्ट— तत्रैव (एतेवाख्या) स्थाणो ' स्थाप्याहुति सुदोति ' इति प्रश्नो विदिता स्थाप्याहुतिः कार्या न वेति चिन्तायाम्, एतन्नाहुतेर्ब्रह्मोत्पत्तौ कर्त्तव्ये प्रमाणाभावात् आरादुपकारकत्वेन पशुपयाङ्गवाच्यते । कर्तव्यैव सा । न चात्र 'यूपमच्छेपता' इत्यस्य तृतीयास्तस्य कर्त्तव्यत्वेन अनुपदेशेन यूपसोत्पत्तौ कर्त्तव्यत्वात् सम्भवति, ऐश्वर्यादिना ध्वजापाद्य सुनयाम् । न च स्थाणुपस्कारद्वारा यूपसोत्पत्तौ कर्त्तव्यत्वात्, स्थाणोः सप्तम्या गुणत्वात्प्रमाणेन संस्कारार्थत्वात्प्रवृत्तेः । होमेन तस्य प्रतिपत्त्यवनेन प्रयाजोपगम्यासंभवाच्च (४।१।१५) । न च

यूपविशुद्धस्थाणोः कश्चिदुपयोगः, येन संस्कार्यत्वमाहाङ्क्यते । अत एव यस्य कस्यचिदेव स्थाणोः अधिकरणत्वेन प्राप्तिर्यात् स्थाप्याहुतिः इत्यपि सप्तमीसमासेनेव नामधेयम् । न च आहुतिशब्दस्य शीघ्रादिगणपाठाभावात् सप्तमीसमासासुपपत्तिः, तथात्वेऽपि संज्ञायामपि सप्तमीसमासविधानेन तदुपपत्तेः । न च तदानीं अरण्येतिरुकाः इतिवत् अलुक् प्रसङ्गः, हलदन्ते एव तद्विधानेन उकारान्ते तदप्रसङ्गेः । अत एव कर्त्तव्यप्रवृत्तिनिमित्तेन सप्तमीसमासोपपत्तौ न कर्मपट्टीमन्त्रीकृत्य पट्टीसमासाङ्गीकारेण संस्कारकमेतदकल्पना । इतरथा आचारस्यापि प्रयाजीयचतुर्गृहीतसंस्कारकत्वापत्तेः । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्थाणो एतेवाख्यादावपि पश्चद्भूता स्थाप्याहुतिः कार्यैव । इति प्राप्ते, सप्तम्या अधिकरणत्वेन स्थाणोर्गुणत्वेऽपि प्रयोजनाकाङ्क्षायां वैमृश्याप्येन (५।३।११) पदान्तरकल्पनया यूपोपशुद्धस्थाणुसंस्कारार्थत्वावगतेः तद्-द्वारा यूपत्वोत्पादिकैवैषा । इत्येते च शुचधृताया अपि सप्तः पूजादिना संस्कारः शिष्यैः । अत एव होमजन्य स्थाणुनिष्ठमेव अदृष्ट न्वजन्यवृत्ति-त्वसंबन्धेन यूपत्वोत्पादकम् । अत एव यूपानुनिष्पन्न-स्थाणो एवाय होमः, न तु स्थाण्वन्तप्रयोजकः । एव शोध्यादिवत् अदृष्टविधयाऽपि सनिपत्योपकारकत्वलाभेन न आरादुपकारकत्वं कल्पना युक्ता, प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनाया गौरवात् । आचारैः तु आरादुपकारकत्वेऽपि परशुक्लद्रव्योपजीवित्वस्यभावात् न तसंस्कारकत्वकल्पना । यस्तु तस्य प्रकरणकल्प्यश्रुतिकल्पनागौरवमिथा तत्रापि ' न्वतुर्गृहीत वा एतदभूत् तस्याचारमाचार्य ' इत्यत्र तस्य इति कर्मपदयङ्गीकरणेन सुतया संस्कारकमेतद्व्याङ्गीकारः इति न्यायसुबोक्तमेव स्पष्टम् । परं ' अमीयु वा एतदस्य यदापारी वर्म प्रयाजाः ' इति यथाङ्गत्वश्रुतेः प्रयाजाङ्गत्वनिष्ठाकारः । अतो यूपानुनिष्पन्नस्थाणोः एतेवाख्यादौ अभावात् उपाययूपत्वमाभावाच्च न स्थाप्याहुतिः । यूप्याहुतेस्तत्र अशुच्यपि संस्कारकमेतदे ' यूपमच्छेपता ' इति कचनेन साक्षादेव यूपत्वोत्पादकतया विहितत्वात् अकरणमिति विशेषः ।

मण्डन— 'स्थापनाहुतिश्चापि न तत्र कार्या ।'
शंकर— 'तत्र स्थापनाहुतिर्न च ।'

• स्थानं अन्यतराकाट्टा । मीन्या, • स्थानम्—
इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यसंबन्धयोः वाक्यार्थयोः संनिधि
इति स्थानलक्षणम् । भाट्ट ३।६।७. • स्थानमेव
विनियोजकम् । कर्मणोचरे अत्यस्य कर्मणः परि-
माणसामान्येन षडगोचरे अत्यमेवोपतिष्ठते मध्यमस्य
मध्यम महतो महत् इति स्थानमेव विनियोजकम् ।
वा १।२।२।३।७. • स्थान क्रमः देशसामान्य इत्ये-
कोऽर्थः । मीन्या, • स्थान क्रमोश्च प्रमाणम् । मणि.
पृ. १३. • स्थान द्विविधं पाठसादेश्य अनुष्ठानसादेश्य
चेति । मीन्या, • स्थान धर्माद्गतानुष्ठान प्रमाणम् ।
मणि, पृ. १३. • स्थानं नाम क्रमे प्रमाणम् । वाट.
पृ. ८.

• स्थानं निरूप्यते । सादेश्य (समानदेश्यं)
स्थानम् । तत्र द्विविध अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्य
चेति । पाठसादेश्य द्विविध यथाक्रमपाठः संनिधिपाठ-
श्चेति । पशुधर्माणा अमीषोमीयपदत्रयत्वेन अनुष्ठान-
सादेश्यात् । तथाहि, 'शो शीक्षितो वदमीषोमीय पशुमा-
लमेत' इति न्ययनिधौ आम्नातस्य अमीषोमीयपशोः
'त एव द्विदेश्यः पशुषीवसमध्येऽहनि आम्न्यय.'
इति वचनान् औपनिषदेषु अहनि अनुष्ठानम् । तद्दिने
एव च पशुधर्माः श्रूयन्ते । अतस्ते अनुष्ठानसादेश्यात्
पदत्रयम् । ज्योतिषोममहाप्रकरणे गत्वेऽपि पशुधर्माणां
सोमप्रयत्नोतिष्ठोमाद्गतानुष्ठानयोः तदनन्तरम् । अत
एव आनर्थक्यनन्तरन्यायेन ज्योतिषोमाद्गतपदत्रयत्वेन
प्रवृत्तावपि स्थानेन उपसहस्रन्यायेन (३।१।१५)
अमीषोमीयमायाद्गत्वे पदत्रये इति अतिदेशादेव तेषां
प्राप्ति इति सिद्धान्तः । 'शुद्राग्नी रोचना दिन' इत्यादीनां
क्रममात्माना याज्यानुष्ठानकामानां 'ऐन्द्राग्नेकादशकाल
निर्षेपन्' 'वैश्वानर द्वादशकाल निर्षेपन्' इति
क्रममात्मानेषु अहृत्य यथाक्रमपाठान् । नक्षत्रेषु
पठितोपहोमाना नक्षत्रेषु च संनिधिपाठान्, नक्षत्रेषु
प्राङ्गान्निरीकाहृत्यत्वेन प्रकरणान् अहृत्यवागोमात् इति

प्राचीनप्रवादः । स्व-स्वोपकराक्यान्तरसमानदेशीयत्व-
सम्बन्धेन विहितशार्थविशिष्टत्वं स्थान इति निरूप्यते ।
उक्तसम्बन्धेन तपशार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकत्वम् इति
यान् । एतेन देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यं
इत्युक्तौ यथाक्रमपाठसम्बन्धेऽपि अमित्रदेशताया उप-
होमाद्गताप्रमाणभूतायाम् प्राप्तिः । 'अमित्र' इत्युक्तौ तु
सदृशदेशभूताया यथाक्रमपाठरूपायाम् प्राप्तिः इति
निरस्तम् । अन्यनमरादिना सन्धानुगमसंभवेन
संन्यन्तनुगमस्य अदोपतया उक्तनिश्चयौ अग्राह्य
समपात् । यथाक्रमपाठस्थले याज्यामत्राणा ऐन्द्राग्ना-
दिषु, शान्तर्यसंनिधिपठितस्य 'सुन्धस्य देव्याय कर्मणे'
इति मन्त्रस्य शान्तर्ये च स्वोपकराक्यसमानदेशीयत्व-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावात् अयाति', अतः श्वेति ।
उपहोमनोषकराक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन उपहोम-
वैशिष्ट्यस्य समहाय स्वोपकराक्येति । न च विकृत्य-
पहोमयोः एकदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसंबन्धेन
उपहोमवैशिष्ट्यस्य विहृतौ क्रमत्वोपपत्तौ स्वोपकर-
वाक्यसमानदेशीयत्वस्य अर्थसम्बन्धेऽपि अदोपः इति
वाच्यम् । विकृत्युपहोमयो अङ्गाङ्गितानुगमगती
उपहोमाना विश्वतिन्यायेन पत्न्यर्थावपत्या मित्रदेशान-
नुष्ठेयरावत्ते. तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्य अङ्गाङ्गीषोचर-
कालीनत्वेन अङ्गत्वप्रमाणराजानुपवत्ते. । उपहोम-
नोषकराक्यसमानदेशीयत्वस्यैव अङ्गत्वप्रमाणत्वावश्य-
कायेन समस्यत्वात् । उक्तदेशीयत्व च उक्तदेश्युक्ति-
रम् । तत्र अनुष्ठेयत्वपठितान्पत्तिसंभवेन । तेन
पशुधर्मनोषकराक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमनोष-
कराक्यसमानदेश्यपठिततरस्य च सम्यक् । उक्तसंभवेन
संनिधायवैशिष्ट्यस्य च तत्पुनरादारी सत्वेऽपि वक्ष्य-
माणरीत्या प्रकरणप्राबल्यात् दृश्यपूर्णमाहाङ्गत्वस्यैव अव-
गते. न समिधायस्य तदङ्गत्वम् ।

नव्यास्तु इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यसंबन्धयोग्यवाक्य-
योः संनिधि. क्रम. । इतिकर्तृयत्नात्वेन अयोग्यत्वं
च द्वेषा । क्वचित् तदाकाट्टाविहात् यथा विहृतौ,
क्वचिद्व्यापारमक्यात् यथा अनुमन्यगजरादि-

इव सर्वथागमुदाधारस-राजमुदाधार-उत्तरमापनता-
 धनसद्वैत तत्र मानात् । तदनन्तीश्वरेऽपि वा यस्मिन्-
 शरभ्य धामभ्य युनि मान्त् अत्रिभिषु 'राजमुदाधार-
 सेना अयुनाति' इत्यनेन उक्तमात् 'राजमुदारेऽनः-
 सर्वमापुरेति' इत्युक्तमात् 'राजमुदारेऽनः राज-
 मुदारेण हरेण सर्वेयानां उक्तमात् उक्तमात् उक्तमात्-
 रणेयस्येव । एवमवनिषयकमस्ति मान्त् इत्येव
 उदाहरणानि कृषीभिः समस्तमनुमानि । इति
 स्थाननिर्णयम् । मुरारि. पृ. ११८५-११८८.

● स्थानं समाप्तः प्रथमः । सुपनमानः साना-
 यथायत् पाठस्येव न तु वीथिगतिक्रमस्येव
 पूर्ववत्पाठान्तरम् । मीन्या. ● स्थानादेव स-
 नीयस्य प्रथममुदाहारणम्, उदाहरे ऐश्वर्यं उदाहरणम्-
 कल्पस्य, प्रहृष्टदृष्टीरागैरेवैव नियमकालासाधे
 नियमकालासाधे गायत्रे । माट्ट. ५।१।६.

॥ स्थानाद्योपचित्तियोगात् ॥ ५।१।६।१३॥

मान्ते नाम् याने 'सह वयुनाम्भते' इति
 सनीयवयुनाम्भते यानां मादित्यं भुवन् । तथापि तत्र
 द्वि आशीशीतम्. पूर्वम् 'स्यः सनीयो पति तिचारे
 पूर्वे आशीशीतम् एव कर्त्तव्यं प्रहृष्टी तथायत् इति
 पूर्वस्येव काले सिद्धात्मात् । सनीयवयुनेव प्रथममुदा-
 हारणमस्ति स्थानात् आश्विनप्रहृष्टीरागैरेवैव स्थान-
 कालेन हरेण प्रथममुदाहरणम् । 'आश्विन हर्त् एहीया
 विदुषा युग परिशील्य आश्विन सनीयं वयुनाम्भते' इति
 एतद्विशीतो तत्र कालेन सनीयस्य शोभात् । तत्रः
 आशीशीतम् तत्रेव वयुनाम्भते प्रथमः । स्थान-
 मयोऽयम् । वे.

● स्थानात् सनीयवयुनेव पूर्ववत्पाठः । मादित्यं
 'सह वयुनाम्भते' इति सनीयवयुनेव वयुनाम्भते
 कर्त्तव्यं तत्र सनीयः आशीशीतम्, अनुकल्प इति
 प्रथमः । मा. ५।१।६।१३ वर्णक २. ● यद्यपि
 प्रथमं स्थानम् कर्त्तव्यं तथापि उदाहरणमुदाहारण-
 म्भवेन सिद्धात्मात्कालेन एवम् कर्त्तव्यं सिद्धम् ।
 या. १।१।७।१५. ● स्थानम् नैवेद्यं सत्या यदु-
 षी. वे. ५५३

यमानां साक्षाद्भवेन प्रथमस्थोत्तराद्य कर्त्तव्यम्, संकल्पः ।
 १।१।७।१५. ● स्थानस्य पूर्वः एत विशेषविशेष-
 विचारपेक्षितः । मा. १।१।७ तः १।१।७. ● स्थानस्य
 प्रथमस्थोत्तरस्य च यमः एतद्विषया मित्यक्तः ।
 ५।१।६।१३.

● स्थानान्तमधिकरणम् । अनिरायेतु नियामि-
 लोमनेतु क्वचः काण्डप्रमेयैः विनिषेक्तव्यः ॥

स्थानाद्योपचित्तियोगात् ॥ ५।१।६।१३ वर्णकं १ ॥

भाष्यम् — 'एकस्मिन्नातिरागेण प्रकाशमं याच-
 येत्, विषयेनोत्तरमात्, यस्मिन्नेव प्रतिष्ठाकामम्'
 इत्येवमादि भूयते । तत्र आगमेन संभवापूर्वम् इति
 वक्ष्ये (१०।२।८।२७) । तत्र आगमे विषयाने
 किं अनियतकदाः सर्वं क्वचः आभासविषयाः उत
 काण्डकणेनेति । किं प्राप्तम् ? अनियतेनेति । कुत ?
 अतिरागे विषयविशेषात् एतः प्राप्नुवन्ति । तत्र
 एतानां प्राप्नुवन्तीनां पाठकाले नास्तीति । एवं प्राप्ते,
 उच्यते । यत् आवां समाप्तम् स्थानं तेषां अत्र
 निवसन्ते । या. पूर्वं समाप्तः ता. पूर्वमेव
 प्रयोगमात् । आनुपूर्वमेव हि हृष्टमेतत् प्रतीयमानम् । यत्
 उदाहरणम् तदर्थं विदित्तियोगेति । विषयविशेषः
 अतिरागे योवयुने आवां प्राप्तेः पाठकालेव अविषय-
 इत्यधिकरणम् इति भावितं मतिः ।

टिप्पणी — यद्यपि प्रथमस्थोत्तरमेव अनियतम्, तथापि
 पूर्वो मनः कालेन उतरे कर्तुं शक्यता । यथा
 मान्त्स्यमात्साक्षाद्भवत्परे, एवं कर्त्तव्यं तद्विषयं अ-
 भावेन । प्रकाशकालेन तु वयुनां विधीयन्ते इति भावम्
 विदित् । कर्त्तव्यं तदर्थम् उच्यते. स्यात्कालेवयुनाम्
 रूपं । तस्मात् पाठकाले सुप्नविति ।

● सत्यप्रथमः कर्त्तव्येनेतु प्रथमेत्तरमे. वि-
 पत्तन न तु 'प्रथो वावा' इति कर्त्तव्यं । मा. ५।१।
 ५।१३.

● स्थानविशेषादयः सार्वभूतम् न स्थान-
 मनुकः । या. २।२।१।३।२५ पृ. ५५५.

दुष्- यत्नपूर्वमयुताः धर्मा इति स्थितम्, तथाऽपि कार्यावस्था क्रियोद्भिदिनां नीत्यनेनाधिकारणेन कार्यावृत्तिः प्रविवक्ष्यते । या च पक्ष्या भवति । वाय्वनी सा द्विविधा, प्रशासनात्मनाम्वा । शब्दात् त्रेधा । स्वाम्यात्, प्रतिषेधेन स्वाम्यात्मनाम्, संस्थाया प्रतिषेधात्मनाम्, प्रतिषेधेनैव शब्दः । तत्र प्रत्ययान्तात् 'नेवारी शर्हरण्यधरः' । ननु स्वाम्ये- नैव नीतया श्रीद्वितीये विभियुक्तम् । उच्यते । नीतयाद्यन्ते नीतयात् पक्षी, तद्विधे विनायम्, देवता शर्हरण्यधरः, चरुशरी इत्यम् । कतरः कार्या- पक्षिरः । तस्मात् प्रत्ययान्तात् कार्यावृत्तिः । श्रीद्वयः पुरोहाताभ्यहृतिर्निर्गम्या यामार्थाः । नीतया अवि तत्रिद्वयया चागथाधर्मा एव प्रत्ययमुपलभ्यन्ते । तस्मात् श्रीद्वयो यथाऽप्युक्तं इति धर्मात् प्रयुञ्जते तथा नीतया अवि । 'नातयूतानां चरु' इत्यव- हननस्य ध्वननार्थप्रसंगे कर्त्तुं इत्थम् अनुमानं भवति, ननु यद्वा यत्नपूर्वमयुताः नप्या यत्नत इति ।

'परिषो पञ्च नियुजति' इति स्वाम्येनैव यु- क्तं परिषिर्वात् । 'न विधिरिति नूतात्' इति, निरापद प्रतिषेधत् तत्रार्थे स्थवर्ति । तत्र स्थित इरापदविधिः । तथा शब्दादन्ते न शक्य विषयम् । अत उच्यते प्रतिषेधात् पक्ष्यात्मनाम् । लक्षणया अत्र स्वाम्यः । 'तरीया या पादि याभापति, यदि पृथ्वः पदः संनिद्धो' इति संस्था प्रतिषेधः । तेन तत्रार्थम् । तस्मिन् मध्यमनप्राप्तये । एतन्न लक्षित लक्षणया रातशः ।

मद्वेददुष्पुत्रम् । कथम् । परि मध्यमनप्राप्तये पदशब्दो यथातथा तथा कल्याणके 'नाताम् । तत्र 'द्रादमारिण प्रजाताम यामेव' इति वचन वि- शेषः । कथा क्षेत्रेन चो निरूपिते । ते च द्रादमा संवर्तमानिभ्यः । न मध्यमनप्राप्तये यामो । ताया कल्याणतो चतुर्दशमोत्पत्त्यर्थे । यत्र वृत्तविति चित् । तत्र । 'वृत्तवित्तरी या एव वृत्तवित्तरी' इत्येव- माद्यनि निरूपिते विरुद्धेत् । परि यान्तोच्छायाः ।

पत्ति. स्यात्तथा सति पदहं निरनपेताम् । तत्राम्यो- त्पत्तिर्नाधिकार स्यात् । लिङ्गविमतिरेषाम् स्थित एव । कर्तुमस्कारकेऽवगम्यमाने कथ फलवाधिके इत्यम्पु- गम्यते । यत्र चैतदस्याप्यम् ।

तत्र वर्णयन्ति । इयमिहास्ति कल्याणनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलवापनत्वात्प्रमंल्यमः । किञ्च साधन- त्वात् । तदप्युक्तम् । यद्येते पदहकार्यं कुरुतः, तत्रसाधर्म्येः सन्ध्येयताम्, यथा नीतयाः । न चैते पदह- कार्ये यत्नते इत्युक्तम् । तद्वत्साधर्म्येणो न भवति । किं तद्धि । कार्यावृत्त्या । तस्मादन्यदुदाहरणमुदाह्रियते 'म प्रत्यागमेत् रयानात्' इति इत्यविनाशात् कर्म- विनाशः । कर्मविनाशेन प्रतिषेधो लभ्यते । प्रतिषेधाय रातशब्दः । अयमप्यभिमतधर्मावृत्तये नैव सिद्धान्तः । तस्मादेतन्नपदमन्यदुदाहरणं सूच्यम् ।

शा- प्रती नीतयादियु धृताः प्रोक्षणवापतादयः न तन्मध्यमपुत्रजः तन्मात्रवैयक्यिनः किञ्च 'श्रीदिमिर्भन' इत्यादिनिदिगणधनविशेषप्रायेण अपूर्व- मान्नायाः । तथाहि 'आमेतोऽष्टावपालः' इति पुरोहातप्रायेऽविशेषयो यामो विहितः, तदनुवादेन मीदयो विदिता. पुरोहातप्रतीतिरं प्रतिपद्यते । तद- यमर्थः- मीदिभिः पुष्टेष्टां कृता तेन यजेति । वाः पुनसाह यैवेनेरान् मीदीन् प्रोधाति अरहः प्रीति । तत्रथ यैवरागिदिपमातेरयमर्थः यंत्रयो- प्रोक्षणप्रती- रापातविप्रीतीया मीदिभिः पुष्टेष्टां कृता तेन यजेति । अपमेव वाचयार्थः पारमाधिकः । मीदादि- वाचयार्थां अत्रैव उक्तम् । पदार्थेषामनीयाः । एतं चैत् आमेवादिमात्रायाः संवर्तः प्रोक्षणसंस्थ- मायः परिहार्येण अविशेषेन नीदये । तत्र नीतये चो पुरोहातस्थाने चोविदितात् मीदिम्यने व नीतयानि- तात् दारम्यं यत्राप्य यथ निदेशमस्तरयानात् नीतार चक निर्वैत् आमेवत् इत्यत्र भूतावृत्तिरेव- निरूपणाय नीतारवर्त्तिः अयमर्थो भवति- प्रोक्षणे- रवपत्रिपुत्रं इतीतरेवर्त्त इत्या तेन यजेनेति । तेन मीदादिस्थानावपेयु नीतयादियु सिद्ध उक्तः, यथा-

पत्तिरसु कथमनगम्यते इदं अस्य प्राङ्मनस्य कार्ये ततः
इत्यमस्यति । तत्प्रदर्शनाथमिदमधिकरणम् ।

सोम—सुश्राय—द्रव्ये नीवारादौ गुणे मच्च
शानादौ विकार च नयानपादौ अविक्रम युष
व्यतिक्रम्य निषेजनसाधनतया श्रुते परिध्यादौ प्रतियधे
गिरावद प्रतियिष्य विहितैरापदादौ चोदनातुम् चोद्य-
मानप्रोक्षणादिधर्मसंबन्ध धमस्यार्थैरुनत्वात् प्रोक्षणादे
कार्यात्त्वात् तत्कार्यस्य च नीवारादौ समानाद्यदिति ।

वि—‘न स्यु स्युनां न नीवारा ग्रीहस्थान
ऽमिते न हि । विनारतद्वितात स्यु, प्रोक्षणादिरतो
भवेत् ॥ मन्वाशनपत्त्वपरिधीरापदेश्यपि । ये धर्मा
पहहानीना ते कार्या स्थानपातत ॥’

भाट्ट—तदेव त्रिविधस्यापि ऊहस्य प्राङ्मनस्यता-
दिस्थानापन्न एव वैद्वतदेवतादौ प्रसक्ते स्थानापत्ति
रिदानीं निरूपयते । तत्र मूले तत्कार्यकारित्वरूपा स्थाना
पत्तिमङ्गीकृत्य तस्या पञ्चविधत्तमुक्तम् । यद्यपि च
सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ धीकम्, तथाऽपि तत्पह-
काराणि पञ्चेति पञ्चविधत्तम् । प्रत्यगादनुमानात् श्रुत
स्वगम्यात् प्रतिषेधातुमितस्वगम्यात् अभावे विध्यनु-
मितप्रतिषेधकल्पितस्वगम्यादादिति ।

तेषां चोदाहरणानि ‘नैवारश्च’ इति नीवाराणा
ग्रीहिकार्थकारित्वं प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारा-
व्यतदितस्त्वस्वगम्यादेव तदिति शङ्क्यम्, तस्य संबन्ध
सामान्यव्यतिथेनाप्युपपत्तौ चरो नीवारसिद्धित्वस्य
प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा ‘नयानपूतश्चर्भवति’ इत्यत्र
नयानामुद्भूतमुत्पत्त्यानापन्न वस्तुमानात्—नयाना
हि भावपनमेव प्रत्यक्षेण कार्यमन्यार्थेन उद्भूतलमुत्पत्तयो-
क्तव्यम् । भावपनानपातयोश्चेत्तद्विधौ भावकार्यत्वात्
तदापनयोश्चैकविधौ भावप्रयोजनकत्वमनुमेयमेव । तथा
याजुस्चातुर्मास्युः ‘परिधी पशु नियुधीत’ इति
श्रुतस्य पारथं सूपकार्यकारित्वं श्रुतस्वगम्यादेव । न
प्राक्प्रकृतनिषेजनात्परिधि, विनिर्दिष्टव्यतिगीर्षा
पत्तः । तथा ‘न गिरागिरा’ इति त्रिविधातुनादयान्
गिरापदकार्यं वाचिस्वगम्यादनुमानेनापदस्य गिरापदस्या

नापत्त्वम् । तथा ‘संसिच्यते पडहे मन्वाशयेत् पूत वा’
इत्यत्र पडहाभावे मन्वशानादिविधिना पडहप्रतिषेधमनु-
माय तेषां पडहकायत्रयस्य स्वगम्यादनुमानेन पडहस्थाना
पत्तय मन्वशनादे । इदं न भाव्यकारोक्तमपि कृत्वा
चित्तयोदाहृतमिति मतव्यम्, पडहसमाप्युत्तर तद्व-
त्वेनान मन्वशानविधानेन पडहाभावे मन्वगतविधौ
प्रमाणाभावात् । स्थिरोदाहरणात्तर मृगमित्युक्तम् ।

अत्र प्रतिभाति—न तावत् तत्कार्यकारित्व
तत्स्थानापत्तय द्रव्यात्संसादिप्रत्यक्ष लौकिकरणस्य च
स्वगम्यादिकार्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्ते । न
चेष्टापत्ति, ‘अगम सुत्र’ इत्यादौ यागतुमन्त्रणादौ
चोहानापत्ते । ‘सूर्यस्याह देव यज्यया’ इत्यादिवागात्
मन्त्रणे यज्यापदे पदात्तरक्षेपरूपभाक्तोहभावेऽपि
वागात्तरपरत्वेन अयथाभावात्तत्कस्य मुख्यस्योहस्य
तादस्यस्यात् । चरुनीवारनयानादीनामवात्तरकार्यमेतदं
स्थानापत्त्यनापत्तेश्च ।

तथोदाहरणायप्युक्तानि । तथाहि नीवाराणा चरु
विशेषजनकत्वरस्यावयववतिरेकम्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षा
विध्यत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणालम्बनाभाव
प्रतिषेधयितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षावगम्यदायपत्तित्
व्याप्तिपट्टिनजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्ष संभवति । अग्रे
चित्प्रत्यक्ष तु नयानावपि तुल्यम् । किञ्चैव नस्यैव
पुद्गलमुत्पत्तप्रयोज्यवितुपीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षात्
पत्ति । तृतीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधे पशुनियोजन
साधनव श्रुतम्, तथाऽपि निषेजनस्य सूचीयत्वं न
श्रुतमिति न सूपकार्यकारित्वस्य श्रुतस्वगम्यादनुमेयता ।
चतुर्थे तु गिरापदस्याग्निमेतन्नोत्पत्त्यानाभावेन तत्कार्यं
स्वगम्यादिकार्यकारित्वमिति साधनानुरूपकार्यस्य च गीर्षादिधर्म
ग्राह्यताभावात् सत्यपि तन्निरर्तकत्वे इत्यपदस्य नैव
तत्कार्यकारित्वमित्युक्तमेव । पञ्चमेऽपि सत्यामपि पडहा-
दिकार्यपत्तौ अभावे विधिनिषेधात्कल्पदिना तदकारणे
स्वगम्यात्प्रत्यक्षतया तत्कार्ये मन्वशानादिविध्युपपत्ते
प्रतिषेधात्तुमानमेवार्थम् ।

अथो मूलोत्पन्नकारणानुपपत्तेरर्थं वाच्यम्- यस्य
 पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदार्थाकाङ्क्षापूर्वमन्व तेनैव
 रूपेण तस्याह्लादशाया वा भावनायाह्लादशायाकाङ्क्षापूर्-
 वत्त्वं यत्तत् पदार्थस्य तस्य पदार्थस्य तत्पदार्थस्थानावत-
 रणम् । अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चसोदो, स्वर्गादिर्हि येन रूपेण
 मायत्वं कथं तत्रापिना ' निमस्य भाग्यं कर्णं वा '
 इत्यादि भावनायाकाङ्क्षापूर्वत्वं प्रकृतौ, तेनैव रूपेण
 तद्भावनोत्पत्त्याया शौर्यादिभावनया ब्रह्मवर्चसादेः
 सादृशानाकाङ्क्षापूर्वत्वात् स्वर्गादिस्थानावतत्त्वसिद्धिः ।
 शौर्यस्य चाभेदस्थानावतत्त्वत्वं । नीकारनगरीना च--
 ' निमस्य प्रदेवप्रदुतिद्वयं वैतुष्यलापनीभूतक्रियासाधन
 वा ' इत्येषमायाकाङ्क्षापूर्वत्वं तेन तेन रूपेण मीहि-
 मुत्तनादिवदेव सदानमिति तत्स्थानावतत्त्वसिद्धिः ।
 प्रबहस्य च येन रूपेण व्यसरोव भावनाया शयाश-
 यादृशापूर्वत्वं तस्यामेव तेन रूपेण मन्वत्त्वावत्येति
 तस्यापि तत्स्थानावति. सृजानचिन्तया न निरूप्यते ।
 ईहाश्यानापचिन्तक च भावत्वादिक रूप
 पञ्चधाऽवगमयते । कश्चिदनुमानात्, कश्चिच्छ-
 स्त्रमन्वात्, कश्चिच्छास्यिकात्, कश्चित्प्रतिषेधानुमितात्,
 कश्चिदभावविभक्तमित्यात् । तत्रात्रोदाहरण नीयायाः ।
 अनुमानप्रकारत्रय -- नीयायाः प्रदेयचक्रप्रवृत्तिभूताः
 कर्तव्यद-वतिरेकानुविधायकान्यक-वतिरेकवर्ते सति
 समानादिवात् सामान्यमनुकथापत्या मृत्विण्डवदिति ।
 नतोप्यसि वैभवेवास्तुमानमनयो रोषः । नया वैतुष्य-
 प्रयोजकाः वैतुष्यान्वय वतिरेकानुविधायकान्यकवतिरे-
 कसत्त्वात्, कुलालितुन्दरदभिवत् । द्वितीयोदाहरणो
 तु- परिधिरेव, मूषीवदस्य दस्यगद्व्यगम्यभावेऽपि
 परिधिरेवस्य दस्यगद्व्यगम्यभावेऽपि । तृतीयोदाहरणम्- 'यद-
 मयं बर्हि. ' इत्यत्र बर्हि.पदेन तत्कार्येणकार्यं भराणा
 बर्हि स्थानावतरणम् । चतुर्थोदाहरणम्- ' कश्चक्रभोग
 सत्त्वे ' इत्यादिकथा प्रकृतौ वहिष्मन्मानसोभे कतून-
 कर्थाणां प्रहृष्टावस्यवतिरेको वातिरेकोन प्राप्ती ' न सोमेति
 ब्रूयात् इन्द्रो इति ब्रूयात् ' इति निषेधानुवादपर्यन्तेऽ-
 प्यस्य सोमवदस्थानावतत्त्वम् । एवं ' न मिशरवेति

ब्रूयात् यन्मर्चेति ब्रूयात् ' इत्यादि वैयर्थ्यमुदाहृतं यम् ।
 पञ्चमं तु निषेधकस्थानाभावेऽपि ह्यव्यापित्वात् तदेव ।
 स्थितीदाहरण ' यदि द्वीक्षितवाना सम्भृतिश्रेयस् सोम-
 मयमय विश्वविता मजेत्, यः सभावागुते स विश्व-
 विता मजेत् ' इत्यादौ सोमायभावे वैधानरेष्टपादौ
 रोष्यम् । तत्र च स्थानावतिश्रेयसेऽपि न तथादिभर्मा-
 प्राप्तिः, अङ्गापेक्षायां न प्रकृतिसादरमस्यैव पुर.सूक्ति-
 कृत्वेन स्थानावत्यतिदेशापेक्षया बोधनादिप्रतिदेशस्यैव
 बलमनयात् ।

मण्डलम्- ' नीकारे नीदिवर्माः स्युः । '

शंकर- ' प्रत्यहारसायेवतिता । ' ' अभाव-
 विधिना तद्वत्, विकारोण च सामता । स्वशब्दादिनि हा
 शेषा, सा निषेधानुवादतः ॥ '

३ श्याली पयति । श्यात्वादीना कर्तृत्वविषयश्या
 तितः श्यात्वादिपदोच सन्त्यानुवर्तनीयपक्षे न कर्मति-
 क्रमो अधिकरणादिप्रत्ययवित्त्वकस्थाना युता । सु-
 ट. १५५३. ३ श्याणी यथा समरणमव द्रुवती
 वतिं करोतीत्युच्यते, तथा आप्यदेयानेव पदार्थान्
 कुर्वन् अभ्युपैः यत्वीत्युच्यते । भा. ६।१।५।१७.
 ४ श्यात्वामेव पाक. शौर्यं करो । १०।१।१।१७.
 ५-४८. मीमां. पृ. ४३८५ ' शौर्ययोः पाकः
 श्यात्वामेव ' इत्यत्र अधिकरण प्रत्ययम् । ३ श्यात्वा
 (मूनम्प) स चक्रस्यकः पातो निरूप्यते, न कशोरे
 कथाले वा । भा. १०।१।१।१८८.

७ श्यालीपुलाकन्यायः । यथा प्रकृतितनुस्य-
 विरोदित्वात्कर्मसिद्धेककित्त्वं पक्षे निश्चिते सर्वे
 पुलाक निधीयन्ते, तद्वत्प्रवृत्तेऽपि । यथा वा पाचक.
 श्यालीपुलाकस्यैकस्य प्रकृत्याकारेण सर्वस्याप्यन्वय
 पक्षता निजानाति, तथा प्रकृतिचिन्तितः स्वतन्त्रता सर्वान्
 मुचस्येव निजानाति, न तु ह्यानामिति शङ्करानन्द-
 स्वामी । साहस्री. १९७.

८ एकदेशस्यमपि लिङ्ग श्यालीपुलाकन्यायेन
 समस्योक्तं सविधायि । वा. ३।५।६।१९.

* स्थालीपुलाहन्त अलिङ्गास्वपि इष्टिषु दासी-
पौर्णमासिकविधितस्य सिद्धि । भा ८।१।४।११

* स्थालीपाक दर्विहोमे लौकिक । वि ८।४।

* स्थालीपाकादीना स्मार्ताना वैदिकस्य च
वास्तुहोमस्य नामधेय दर्विहोमशब्द । भा ८।४।
२।२-३ मीको पृ २०१८ 'दर्विहोमशब्द
स्मार्ताना०' इत्यन व्यधिकरण द्रष्टव्यम् ।

॥ स्वावरजङ्गमधिपन्याय । यथा रजतादिज्ञान
तडावधानयो सर्वत्र सनाभ्यादिरूपजङ्गमस्थावरत्रिपयो
श्वेतरेण पूर्वबाध प्रसिद्ध, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री
२२६

* स्थितिसिद्धान्तावरपर्याया प्रक्रिया नाग्या
नाम् । सु पृ १३१

॥ स्थूणानिघ्ननन्याय । 'स्थूणा जग्मेऽपि
वेदमन' इत्यमर । अविश-शब्दोद्भवप्रतिमभावापि ।
स्थूणा यथाऽऽसद्वत्सचाल्य निघ्नने त्रियमाणे दृढा
भवति तथोत्तरभागेन प्रागुपगदिवार्यदादर्थे भवतीत्यर्थः ।
साहस्री १२

* स्थूणानिघ्ननन्याय । 'आरथा चैत्र तदधचात्'
(३।१।१।१३) इत्यनेकस्य समस्तशब्दस्य विनि-
योगस्य स्थूणानिघ्ननन्यायेन दृढीकरणार्थं पूर्ववत्
रचयति । सु ३।७ पृ ४०.

* स्थूणानिघ्नननन्त । यदि स एव णिय
किमप आशय । दाढ्याध, स्थूणानिघ्नननन्त । भा
७।२।१।११

* स्थूणानिघ्नननन्त फल्दारेण आरोप
समाधाने क्रियते दाढ्याध । शाभा ३।४।१।२ अन्त

* इहेर (७।२।१) अतिदेनविषयनिगद्यर्थे तत्र
(२।१।१।३६) अथ दुक्तमेव गीनियचत्तय 'यायेन
स्थूणानिघ्नननन्त दृढीक्रियते । सोम ७।२।१.

॥ स्थूणानिघ्ननन्याय इति न्याय । यदा तु
महापातस्य स्थितिरूपमुद्रमकालज्ञान स्थापना स्थूल
स्वप्न प्रयाग इति शयेन स एव पातमध्यकाले
विवाहादिमद्रूपस्येयु स्यात्, अथवा गणितप्रयेयु

पातस्थितिकालनयनैयध्वप्रसङ्ग इति निष्कृष्टोऽर्थ
इयुक्त । साहस्री ५६०

॥ स्थूलाहन्धतीन्याय । स्थूलाहन्धतीनिद-
र्शनन्याय । अविधोपाधिकजीवस्य अहकारत्वोक्ति
स्थूलाहन्धतीयायेन । अद्वैत पृ ५९८ । अत्र लघु
चन्द्रिका- यथा अहन्धतीनिकटस्था स्थूला तारा
अहन्धती इय इत्युक्तं वा प्रत्यये, सूक्ष्मत्वेन अहन्धती
प्रथमतो दर्शनासम्भवात् । पश्चात् नेय अहन्धती किंतु
इय निकटस्था सूक्ष्मतारा इत्युक्त्वा अहन्धतीप्रदर्शनात्
पूर्ववाक्यस्य अहन्धतीज्ञाने तात्पर्यनिश्चयात् प्रदर्शित
तारयो भेदपर्यवसान तथा इति । * स्थूलाहन्धती
न्याय । गौलिप्रति, देवदत्त पचति, इत्यादय
(शब्दा) शृङ्गग्राहिकया तावत् मसहस्रेणापि रोधयितु
योद्धु चाशक्या, आनरथात् । अत इहति
प्रत्ययविभागकस्याकारो लघुभूत उपाय समाश्रीयते
ऽपि । आरोपित एव च तत्र संवाध । प्रविद्धो
हि स्थूलाहन्धती-शात्वाच द्रादि-यायो लोके, पञ्चनेशा
वनरण-यायश्चोत्तरमीमात्तायाम् । श-द्वौस्तुभ्य
स्फोट * स्थूलाहन्धती याय । यथा अहन्धती
निदर्शने बह्वीत्यपि तारासु अमुद्यत्सु अहन्धतीषु
दर्शितसु या अस्या प्रदर्शयते सा मुत्पन्नैव अहन्धती
भवति इति । शाभा १।१।१२ अन्त

* स्नातक । 'शुक्लेहादनादुत्त स्नातको हि न
कथ्यते ।' श्रौवा १।१।१।१०४

* स्नाति इति स्नानस्य 'मेध्य एव मेधमुपैति'
इति फल्भ्रुति परार्थनाद न तु फल्बिधि ज्योति
द्योमे । भा ४।१।१।१-३

* 'स्नात्या उपवा कथमधुनि अरण्ये समारोप्य
निर्मध्येदवसाय' । अनेन पशो सद्यस्कालवप्रसक्तम् ।
सर्वप ३।२।२७

* स्नान 'अस्नातादी मल मुद्के' इति भोज
नादिपूर्वभावि निषेधतम् । सु पृ ३४६४ * स्नान
ज्योतिद्योमे यजमानहरकार । भा ३।८।१।३-८,
* स्नान ज्योतिद्योमे संस्कार न फल्प्रयुक्त, तत्र

कनध्रुतिर्धवाद् । तद्य ऋत्तर्थं यजमानार्थम् । भा.
४।३।१।१-४. * स्नानं मलयकर्षणार्थम् । वा
३।४।५।१४. * स्नानस्य मलयकर्षणात्पुत्रयो-
पकारशामन्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थेत्तम् । सु. घ.
१४६४.

* स्नानीयम् । यथा स्नानार्थं यत् तत् स्नानीयम्,
तथा यत् दीक्षार्थं तत् दीक्षणीयम् । भा. ५।३।
१।३।३.

* रिन्धस्नेहनम् । न हि रिन्धवस्य स्नेहनं
शस्यं कर्तुं पिष्टस्य वा पेपणम् । भा. ९।२।३।३.

* स्नेहदीपन्यायः । स्नेहाऽभावे जाते दीप
निवृत्तिः । साहस्री. ३७३.

* स्पर्शः । शीतोष्णस्पर्शौ आप्त्यंतजसावेव न
वायनीयौ । ऋजु घ. २५३. * स्पर्शे लौकिके यूपस्य
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तम् । भा. ९।३।३।१.

* स्पर्शमात्रविधिः 'वसुमालमेत' इति अग्नि-
होम दोहाविधारे । वि. २।२।६.

* स्पर्शवतां परस्परदेशप्रतिष्ठायां देशान्तरस्याप्या
विकारो वृत्ते । वा. २।१।२।५ घ ४०३.

* भिन्नस्वगनोच्छिद्यपृष्टभोजनं सर्ववर्णपरम्परस्पर्ष्ट-
ताम्बूलादनं च अनाचारः उदीच्याना दाक्षिणात्याना
च । वा. १।३।३।७.

* स्फटिकः उपरगोपधानेन पद्मरामविरोधात्
योगनिवृत्तौ भेदेन न गृह्यते, उपरगावगमे तु गृह्यते ।
ऋजु. घ. २०६.

* स्फटिकलौहिल्वन्यायः । यथा स्फटिके नपा
पुष्पादिभिधितृणलौहिल्वस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिः, तथा-
ऽऽस्नेहयुग्मनिवृत्तस्य जीवस्य तद्वाचात्तत्रापि इति ।
साहस्री. ३५१.

* स्फुलिङ्गन्यायः । मन्थनानन्तरं सात्तम्प्राये.
अमिमन्त्रणात् पूर्वमनुपमाने स्फुलिङ्गन्यायेन तमनादृत्य
पुनर्मन्त्रणम् । (स्फुलिङ्गमाश्रय नासौ यथा न त्रिभि-
द्विचार्यते तत्र) । के. (हिरण्यनेदिप्रायश्चित्तविवर
णम्-गणेशसोमयाजी) ।

* 'स्फोटगोशब्दात्तद्गन्धप्रभृती पदस्यना । गका-
रादिपदस्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥' वा. १।३।८।२४
घ. २७२ । 'स्फोटशब्दे च संस्कारः कुतश्च नोप-
पद्यते । अस्तौ तत्र हि स्याता प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥
वाक्यस्फोटश्च वैरिष्टः सर्वानयनवर्जितः । नामाख्यातादि
संस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥' घ. २७३.

* स्फोटवाद्: । भा- अथ गौरित्यन कः शब्दः ?
गकारोत्तरविसर्जनीया इति भावानुपपन्नैः । श्लोत्रग्रहणे
हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः ।
यद्येवं अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् ? एकैकाक्षरविज्ञाने
अर्थो नोपलभ्यते । न च अक्षरव्यतिरिक्तः अन्यः
कश्चिदिति समुदायो नाम, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।
यदा गकारो न तदा औकारविसर्जनीयो, यदा औकार-
विसर्जनीयो न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यति-
रिक्तोऽन्यो गोमन्द्योऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।
अन्तर्हितं शब्दे स्मरणात् अर्थप्रतिपत्तिश्चेत्, न,
स्मृतेरपि क्षणिकत्वात् अक्षरेणुस्यना । (सिद्धान्त-
माह-) पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णः प्रत्या-
यकः इत्यदोषः ।

नन्वेवं दान्वादर्थं प्रतिपत्त्यामहे इति लौकिकं वचनं
अनुपपन्नं स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपन्नं
नाम । नहि लौकिकं वचनं अनुपपन्नं इत्येतान्ता
प्रत्यक्षादिभिः अनवगम्यमानोऽर्थः शक्योति उपगन्तुम् ।
लौकिकानि वचनानि उपपन्नार्थानि अनुपपन्नार्थानि च
ददान्ते । यथा 'देवदत्त गामभ्याज' इत्येवमादीनि,
'दश दाडिमानि, षड्पूराः' इत्येवमादीनि च । ननु
च शास्त्राया अप्येवमाहुः 'पूर्वापत्तीभूत भावमाख्या-
तेनाचष्टे मज्जति पचति इति उपक्रमप्रभृति अपवर्ण-
पर्यन्तं' (वि. १।१) इति यथा । न शास्त्रकारवचन-
मपि अलं इमं अर्थं अप्रमाणक उपवादवितुम् । अपि च
नेन एतदनुपपन्नार्थम्, अक्षरेण्य. संस्काराः, संस्कारात्
अर्थप्रतिपत्तिः इति सम्यग्नि अर्थप्रतिपत्तौ अक्षराणि
निमित्तम् । (ननु-) गौय एव अर्थप्रतिपत्तौ शब्द
इति चेत्, न गौय अक्षरेणु निमित्तमात्रः, तद्वाप्ये

‘ननु स्फोटविज्ञानादर्थयोपपत्त्येव । तत्र च क्रमवर्ति-
 त्वात् साहित्य नामकस्यते ॥’ उच्यते । ‘यथाप्रवादि-
 क्रमोपि क्रमवर्तिनि सन्त्यपि । सत्यं तुनेन कार्यमेक
 वर्णास्येन न ॥’ ननु क्रमवर्तिनामपि उत्पत्तवर्त-
 वशेन युक्त साहित्यम्, वर्णानां तु क्रमम् । तेषामपि
 संस्कारेण भविष्यति (साहित्यम्) । तत्सङ्घटने किं
 प्रमाणम् ? यदेतदसाधारणम् । यथाहि तेषां साक्षरेण
 संहत्यकारितारगमात् स्वरूपस्य तदर्थमस्तत् अपूर्वे द्वार
 कल्पते, तथा वर्णानामपि एकैकया अक्षिपानादनात्
 सफलचारणे चागमनात् संहत्यकारिते निश्चिते स्वर-
 षेणासमवात् सहासकल्पन युक्तमेव, तत्रैव चैक-
 नववृत्त क्रमविशेषश्च आदिष्टे, विपरिषेण अर्थाभि-
 धानादर्शनात् ।

(स्फोटनिराकरणम् -) ननु एव प्रतियोगे
 संस्काररूपस्यात् अनेककल्पना स्थान् तद्वद एकमेव
 सङ्घटनं कथितम् । (न तावत् वर्णानां प्रत्येक
 अर्थेनेषत्त्वं एकैकसादृशमस्तीति । नापि समुदितानां
 समुदायानुपपत्ते । अन वर्णोच्चारणान्तर एतेऽर्थेन्यथे
 भवति सोऽयं स्फोटकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्यु-
 च्यते । स एव पदार्था शब्दः । एव वाक्यस्फोटोऽपि ।
 अथचोऽपि अथमर्थे प्रतीतिरक्षणशरीरानुपपत्त्या
 गम्यते । वर्णा एतानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमान-
 स्वरूपं धातुतत्त्वमिति चेत् । न । ‘ एक पद ’
 ‘ एक वाक्य ’ इति चैकस्फणानुपपत्तात् । न चेत्
 वर्णावगच्छिमी, तेषां परस्परमित्रतात् । तस्मात् वर्णा-
 स्मरु शब्द, किंतु स्फोटरूप एव । इति । सिद्धत्वं
 चन्द्रिका नाम टीका । नैमम् । इत्यवर्तमानेन निरस्त-
 तात् । शब्दे हि प्रत्यक्षमोऽभ्युपगम्यते । न च
 प्रत्यक्षेण वर्णव्यतिरेकं किंचित् प्रकाशते, तेन नास्ती-
 त्यवगच्छाम । एतदपि हि शब्दत्वं कल्पयित्वा पुन
 संस्काररूपस्या अवश्यं बनेत्या । अत्रोक्ते हि न प्रत्येक
 स्फोटनमित्युच्यते । साहित्यं च ध्वनितानां संस्कार-
 द्वारेणैव शी गृह्यं लक्षणम् । स्थानमस्तम्, प्रत्येक
 मेव नादां शब्दमभिधत्तवति । न चेत् उत्तरनादवै-

र्थम्, पूर्वं हि नादां शब्दमस्तुटमभिधत्तवति, उत्तरोत्तरे
 स्फुटं स्फुटत्वं च व्यञ्जति इति गोचरत्वेनात्मन्येवम् ।
 यथैव ततो य एव उत्तरे नादा स्फुटमित्यभिधत्तवर्था
 तैरेव भवितुं यत्, अत्र पूर्वं । ननु न कश्चिदपि नाद
 स्वतः अथ (शब्दस्य) स्फुटमित्यभिधत्तवति, किंतु सर्वे
 ते प्रत्येकं व्यञ्जका । न तु न प्रायेण स्फुटमवभासते,
 प्रथमं अस्फुटमवभासितं सत् पुन पुन ध्रुवमाण
 स्फुटो भवति । तत्रया द्वादशलोकिण सहकारं प्रथम
 हस्ति-पलायनूटदिसाम्पारणरूपेण प्रतिभातं पुनरासे
 क्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते पुन सङ्कारात्मना स्फुटो
 भवति, तत्रैव प्रथमम् । यथेव य एव ते पूर्वं नादा
 तैरेव अभ्युपगम्यमाने ईदृशी स्फुटाभिव्यक्ति म्यात्
 उत्तरेणां केशलेरभ्युपगमने । तत्र विज्ञातीयनादाश्रयण-
 मनयेवम् । तथा प्रत्येकं हि व्यञ्जकत्वे सति उत्तरे
 अस्फुटमित्यपि, पूर्वं स्फुटाभिव्यक्ति स्यात् इति
 व्युत्पत्त्येवापि उच्यते स्यात् । अत अपेक्षितम
 विरोधने इति ज्ञातीयनादसमुच्चयध्वनान् शब्दत्वं पूर्वं
 नादादतिरिक्तसङ्घटितमनादाभिधत्तवत्त्वं स्फोट इति
 अवश्यमद्वैतवैतव इति तुल्या संस्काररूपस्यात् ।

यद्वा तत्रैव संस्कारान्तरकल्पना, मत्स्ये तु स्फुटि-
 तेनुभिरैव संस्कारे सिध्यति अर्थावगति इति न
 संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम् । ननु मयापि त एव
 भविष्यति । न । तेषां स्फुटैरथेन अर्थावगत्तम् ।
 मत्स्ये तु स्फुटमितेन जनयत् अथमतिवृत्ति संस्कार
 जनयति । तथाहि, अनेकानुभूयमानविते संस्कारे
 सदैव सर्वत्रमेवैव एव स्फुटित्वं वते । तथा च
 युगपदवभासमाना वर्णां विनैव संस्कारात्तरेण सङ्घ-
 अर्थप्रत्यय जनयति । तत्रैव तु नैव संभवति ।
 तथाहि, नादा हि न शब्दमानतया स्फोटं मध्ययति
 अर्थावगत्तम् । अगुडीत्वादेव च न सर्व-
 माणाणां व्यञ्जकत्वं, यत् न वर्णवत् सर्वमाणां कार्यं
 युर्वति इत्युच्यते । सत्तथा हि ते श्रोत्रसंस्कारं युर्वत्
 शब्दं व्यञ्जयति । न च युगपत् सत्ताऽस्ति क्रमवर्ति-
 त्वात् । अत संस्कारद्वारेण साहित्यं इत्यवर्तनीय
 संस्कारान्तरकल्पनम् ।

अथ मतम् । सत्यं न स्मृतिवैयर्थ्यात् स्फोटाभिव्यक्तिः, ये तु वर्णोपलब्धिहेतवे तादृजन्त्याः श्रोत्रगताः संस्काराः तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति । किं संस्कारान्तरकल्पनयेति । तदुच्यते । तेषां क्षणिकत्वात् । नहि आश्रयणोपलब्धिहेतुः संस्कारः, अन्यपर्यायश्रवण-वेलायामपि तिष्ठति । यदि अत्र तिष्ठेत् ततो विचर्जनसंश्रवण-वेलायामपि संस्कारश्रवणमनुवर्तते । तस्मात् क्षणभङ्गि-नस्ते । अतो न तेषां सद्दृश्य स्फोटाभिव्यञ्जनकत्वं भवति । प्रत्येकभिव्यक्तौ च उत्तरोत्तरेषामनर्थकत्वं इत्यु-क्तम् । अथवा चानिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः । तस्य च निष्पद्यमेव मद्भ्रुवर्तनं गत्यरहात् ध्वनीनाम् । तस्मादन्ये स्वायिनः संस्काराः कल्प्याः । तथा वर्णाति-रिक्तः शब्दः कल्पः इति बहु व्यप्रमाणरूपावयवम् । मयञ्चेत् तु दृष्टमृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां वाचकत्वात् न किञ्चिद्भ्रुवम् । ननु युगपत् स्मर्यमाणानां वाचकत्वे व्युत्क्रमेणापि उच्चारिता वर्णाः वाचकाः स्युः । न । तत्क्रमस्यापि भङ्गत्वात् । कः पुनः क्रमोऽङ्गम्, नहि वर्णानां विभूता नित्यानां च स्वरूपतः नमस्त्वयम् । न प्रतीतिक्रमः, तस्याः स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एव तर्हि चानिक्रमो यो वर्णेषु आरोपितः प्रतिभासते सोऽङ्गं इत्य-दोषः । तस्मात् व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यवहृतेषु वर्णेषु समारोपितेन तद्वस्तुः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका । नान्यः शब्दोऽस्ति इति सिद्धम् । इति स्फोटवादः । पृ. ९२-९७.

स्फोटवादः । बृहती— 'अथ गौरित्यत्र क. शब्दः' इति । कोऽयं प्रश्नः ? अथ अथ प्रश्नः, यदि अपरिणत्या शब्द-अर्थे प्रतिपादयति, कश्चिद् शब्दो-ऽपि येषु । यः श्रोत्रेण अर्थव्यञ्जयते स शब्दः ? ओमित्युच्यते । 'श्रोत्रप्रद्वेषे ह्यर्थे लोके शब्दशब्द-प्रतिष्ठः । ते च श्रोत्रप्रद्वेषाः' शनारोकारविचर्जनसंश्रवणः । ननु एवमर्थप्रत्ययो नोपपन्नते क्रमवर्तिनात् वर्णानाम् । क्षणिकत्वाच्च तदुपलब्ध्यानाम्, उच्यते इत्युच्यते । यथादि-पत्रम्या, न तु उच्यते । तस्मात्तु उपपन्न-अर्थप्रत्ययः । (ऋतु — यथास्मान् क्रमात्प्रथमं अर्थे

प्रतिपादयति । तेषां सर्वगतत्वात् नित्यत्वाच्च सर्वथा सर्वत्र च अर्थप्रतीतेः प्रसङ्गात् । उपलब्धिवशे तु प्रत्येकं प्रतिपादकरं नास्ति । न च समुदितानाम् । क्रमवर्तित्वान् तदुपलब्धीनाम् । न च क्रमोत्पत्त्यानां उपलब्धीनां श्रेयो-पलब्धौ साहित्यम् । तासां क्षणिकत्वात् । न च तद्व्यञ्ज-रातिरेकि प्रकाशान्तरमस्ति इति अनुपपन्नः अर्थ-प्रत्ययः ।) अथायमभिप्रायः— उपलब्धिविनासोऽपि हि तस्मृत्त्यनुसृतात् अर्थावगम इति । (यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्धयो युगपत् संभवति तथापि तस्मृत्त्यनु-गृहीता वर्णा अत्रगम करिष्यन्ति ।) साऽपि न सर्वविप-यिणी, उपलब्धिवत् । उपलब्धिव्यनुसारिणी हि सा । अतोऽपि अर्थावगतिर्न घटते । तस्मात् शब्दतत्त्वमेव इदं अर्थरूपतया विपरिवर्तते इत्युक्तं शब्दविद्वि- (यस्मात् वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः, तस्मात् स विवर्तते अर्थरूपेण इति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे शब्दादीनां तद्रूपता विदुष्यते) । किंच अविपरिवर्तये श्रोत्रादि यथारिणेष्वेव स्वरूपे अर्थे वा अवगतिः शक्यते वस्तुम् । वादम् । शब्दा-दयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन एकरूपा भवि-अनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरुतयद्मरुतादिषु सुवमेकं अनेक-मित्यत्र प्रतिभान्ति तथासापि ।

ननु च एङ्गादिषु एकं शब्दक (चञ्चुः) । उपा-धरो हि एङ्गादयः । तदेकमाहङ्कनशात् एकं सुप् इति शक्यते वक्तुम् । भेदाश्च उपाधिनित्यन्धनाः । अथ पुन किमेकं आहङ्क शब्दादेः ? यद्वाशात् श्रोत्राद्युपाधि-कृतो भेदः, एकरूपेणैव वस्तु इति वर्णयते । किमिदं प्रत्यक्षेण एकरूपत्वात् एकरूपत्वं इति । (अत्रापि नैकमाहङ्कनशात् एकं सुप्, किंतु—) एकरूपत्वादेव हि एकरूपम् (एकरूपेणैव प्रतीतिरेकत्वं । तेन अत्रापि एकरूपेण प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकरूपमिति) । ननु चोक्तः एकरूपमेव न प्रतीयते इति, (कस्मात् ?) श्रोत्रादयो हि प्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनैव प्रतीति-मुत्पादयन्ति इति प्रतीतिभेदे सति एकं वस्तु इति दुर्वचः । कथं तर्हि एङ्गादिषु तदेवैव सुप् इति,

दिग्गजाकारममिस्त्रान्नात् तदुपाधिनिष्पन्नो भेद इति शक्यते वक्तुम् (कथमुपाधिषु नात्तत्रमात्रे सन्निधि 'तत्रैवेद मूर्ध' इति निश्चयः, शारदा भेद एव स्यात् । यदि दिग्गजाकारममिस्त्रा स्यात् तदोपनिष्पन्नो भेद इति शक्यते वक्तुम्, नावयथा) । उक्तं तर्हि तत्रैव एकत्र 'प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं' इति । अस्ति वेदभेदकत्वं शब्दादावपि 'गौरव, शुक्लोऽय, हारभि चन्दन' इति (गौरव इति जातिशब्दयोः तुल्य-वपदेशात् एकत्वावयवतः । शुक्लोऽयमिति रूपशब्दयोः । सुरभि चन्दनमिति वयमशब्दयोः, द्रव्यशब्दयोः) । तस्माद्-नापि एकतया प्रथमभित्तात् श्रोत्राणुपाधिनिष्पन्न एव भेदः इत्युपपन्नम् । औत्रादिभेदः किंदिग्गजः ? विषयभेदप्रतिषेधनिष्पन्न इति वदामः । विषयभेद-प्रतिषेधे किं निगन्धनम् ? श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम् । एवं तर्हि इदरेतदश्रयता उक्ता भवति । चाट-मुक्ता । अविद्यामात्रेणैवम्, अत एव अविद्येत्युच्यते त्रुषेः (येव इदरेतदश्रयता सेव अविद्या, मातृका सप्तमृदश्री-इति ऋजुः । अविद्या माता जननी सत्या इति ॥ केनचनः) । तस्मात् विषयै एव आश्रयणीय-तादन्तः अत्रयः कारणम् । तस्मात् अत्राऽशो देवनामिषः (भीमागकः) यो हि युतसिद्धयोः सन्दा-येयोः सन्ध अर्थान्गतौ कारण भवते । पूर्ववर्णनमित संस्काररहितः अन्यो वर्णः प्रत्यायक इति षोडशं संस्कारे नाम । यदि तावत् वर्णान्गतिः, प्रत्युक्ता सा । स्मरणमपि तत्रैव (अयोग्यत्वात्) । अथ स्मृति नाना-न्यथाऽनुपपत्त्या कथित् पदार्थे कालान्तरास्साथी विद्यते इति कल्पते, अकाराणि प्रतिवर्णवियोग इति शक्यते कल्पयितुम् । एकेवर्णवियोगात् उपलब्धे, वदन्-सारिराज्य स्मृतौ, तत्कार्यज्ञात् संस्कारम् । (ऋजु-संस्कारो हि वर्णस्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपद्युप-लभ्यन् अर्थमतीतो कारणता यावत् । स च एकेव-वर्णवियोगः एव न सञ्जलान्गवियोगः । कस्मात् ? उपलभित-मिच्छणीयते संस्काराः । उपलब्धशब्द प्रत्येकवर्णवियोग-एव । तेन कारणत्वेन तावत् एकेवर्णवियोगः संस्कारः ।

तथा कार्यमपि यत् संस्कारस्य उदयकम्, तदपि प्रत्येक-वर्णवियोगमेव उपलब्धनुसारित्वात् स्मृतौ : उपलब्ध हि स्मर्यते, नानुपलभ्यम् । न च समुद्रिता वर्णा उपलब्धा इति न समुद्रितवर्णवियोगा स्मृतिः । 'तत्कार्यज्ञात् संस्कारस्य' सेव स्मृतिः कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भागः तत्कार्यत्वं तस्मात् । एतदुक्तं भवति, स्मृतितः संस्कारः कल्पमानः कापन्तिरुत्पात् प्रति-वर्णवियोग एव कल्पनीय इति । तस्मात् वर्णो-पलम्बित्वात् अष्टावर्ण न कारणम् । न च स्मृति-विधानशून्यः संस्कारः अस्तीति प्रमाणमस्ति । दर्शयति च प्रत्येकवर्णवियोगमेव संस्कारः 'पूर्ववर्णनमितविशेष-संस्काररहितः अन्यो वर्णो वाचकः' इति युवत् । तस्मात् उपलम्बितस्मृतिश्चा किमपि न अन्य अर्थप्रति-पत्तौ सामर्थ्यं भवत्येव भाव्यकारः । (ननु यथा अर्थ-प्रतीतिरनुपपत्ता, तथा स्मृत्यामित्येकारिण्ये अनुपपत्ता । तस्मात् नैकेरेण वर्णेन पानिना वा स्फोटोऽभि-व्यक्त्येव । न च नाभि यज्यतां इति वाच्यम् । अन-मि-यज्ञात् अर्थमव्ययप्रशङ्गात् । न च समुद्रितैः, समुद्रितासमवात् । न च भागवतोऽभि यक्तिः, सामा-मावात् । तस्मादर्थमतीतिरेव परमसु वर्णध्व, किं स्फोटकल्पतपेति । तत्राह-) स्फोटवादिनो वा कथ (स्फोटमिषवचि) इत्येतदप्यनुचरम् (सिद्धान्तिनः) । नहि अनुपपत्ति-अर्थसिद्धौ हेतुः । (यत् सद्य अनुप-पन्नम्, तत् अनुपपन्नमेव । न चाभ्युपगमात् उपपत्ता भवति) । तस्मात् उपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ मातान्तराभ्यामिदं (संस्कारस्य) विशेषः । तत्र । परस्परसंबन्धे हि निम्नमिषयति' करिष्यति । अथ अर्थप्रतिवर्तितरे संस्कारहेतुः । (उच्यते-) एव-मितरेदश्रयता प्राप्नोति । भवतु इति चेत् (भवतु इदरेतदश्रयता, न च दोषमात्रहेत् विवर्तकादिन इव) न तावदावगतौ युक्तोऽयं अभ्युपगमः । कथं तर्हि श्रीवा-ङ्कुण्डिणु ? दर्शयत इति यदि उच्येत, तद्विद्यापि दर्शनं शक्यते वक्तुम्, विषयस्य प्रतिपक्षस्य संभवत् (विषयवृत्ति अर्थमतीतिर्भवत्) । अर्थावगतिहि

कारणमानस्य हेतुता प्रतिपद्यते, न सस्कारसङ्घस्यैव ।
 बीजाङ्कुरादियु विशेषदर्शनात् उपपन्नम् । इदं तु
 आनुमानिकत्वात् सस्कारस्य विशेषोपलब्धिर्नोपपद्यते ।
 तस्मात् विवर्धमेव उपपन्नतर मायामदे । अत एव इदं
 मयि अयुक्तम् । किमयुक्तम् ? ' सा च शब्दकल्पना
 च ' (भाष्यम्) इति । कथमयुक्तम् ? त्रिवर्तपक्षे हि
 का नाम इयं शब्दकल्पना ? यस्मात् अन्वयितो
 पाधि सर्वप्रमाणानुगम्य एकं वस्तु इत्युक्तम् । तस्मात्
 अशब्दशता एवैव यदुत मित्रयोरपि शब्दार्थयो
 ओलसिक् संबन्धोऽभिधीयते (इति) ।

ननु एकत्रादिनोऽपि नैत्राय विभाग शक्यतेऽ
 वगन्तुम्, ' व्यातिष्ठोमोऽयम्, दर्शपूर्णमासादिमो ' इति ।
 एकरत्ने हि न चाकैकत्र एवास्त्यिति । सर्वशक्याना
 एकता प्राप्नोति, वर्णानामित्रपदे, पदानामिष वाक्ये,
 एकरतावगमादेव । भवति हि सर्वशक्येषु शब्द शब्द
 इयेका बुद्धि । सर्वशक्यायेषु च शक्याय इति ।
 तदिदं अमित्र सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि फर्मजात
 प्राप्नोति । दृश्यते च अधिस्तरमेदा विरुद्धाधिविरु
 ढाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः अविरुद्धाश्च अविरुद्ध
 फला । तत्र विरुद्धा इणलचरुतवस्वारादय, अत्रि
 रुद्धाश्च अमिहोशाण्य । न चैतदेवत्वे उपपद्यते । सत्य
 नैकत्वे उपपद्यते, मित्रार्थानि चैतानि वाक्यानि,
 एकायप्रतिपत्त्यर्थं चैकता । न चात्र एकायता अव
 सीयते । तरमादकस्मिन् शक्ये पदरणापलापो युक्त ।
 वाक्यान्तरं तु विरुद्धा वाक्या । तस्मात्फलप इति । तस्मा
 सत्य विरुद्धाविरुद्धचोत्तगा उपपद्यते । शब्दप्रामाण्य
 वादिना हि (च) अर्थसंबन्धं शब्द शब्दोन्वयते
 (अभिमत) न काकशागितायपि श्रावयाश्राम् ।

ननु श्रोत्रादिभूतमुपपन्नयता सर्वमेतत् अत्रिया
 नान इत्युक्तम् । किमिदं विनामि अर्धजन्तयिमुपपन्नयते
 वाक्यशक्यार्थयोर्भेद एव इति । अनमिप्रायशा देवाना-
 मिय । ब्रह्मणि अग्नी अभेद उक्त । तदुपपन्नय केन
 भेदोऽभिधीयत ? इत्यत्र शक्यता च न वा भेदोऽप
 ह्येव शक्यते श्रोत्रदानामित्र ? सत्यं नास्त्युच्यते,

अत्रिया तु प्राप्नोति । विद्या चैष्यते वैदिकोऽर्थ ।
 कथमत्रियात् अत्र्युदय शक्यते वक्तुम् । अत्रिया हि
 प्रशयस्य हि निमित्तम् । सत्यं यथा भवानाह । प्रशयस्य
 आपेक्षिक । सर्वे हि शक्यि प्रत्यवायायेव । किंतु प्रत्य-
 वाय एवैकम (ब्रह्महत्यादौ) । स च उपायशान्त्य
 (वैदिनोऽर्थ) इति विशेष । तस्मान् किंचिदय
 पूर्वं परेण विरुध्यते (अभेदाभिधान परमार्थाभिप्राय
 परेण अत्रियानिपचनमेदाभिधानेन) । ननु वाक्य
 वाक्यार्थयोर्भेदोऽपि कर्मोपपत्तिवाक्ये गुणशक्यता
 कथमर्थत एकता शक्यते वक्तुम् ? उक्तं मित्रत्वेऽपि
 एकानुदानसिद्धिरिति नियन्त्रकाम्यप्रयोगयोरिव । तस्मात्
 सर्वमुपपन्नम् ।

(सिद्धान्तमुपपन्नमेत-) स्यादेतदेव यथेका बुद्धि
 स्यात् । नहि अत्र एका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशक्येऽपि
 ' शब्द शब्द ' इत्येका बुद्धिरस्ति । असत्या चैकानुद्धौ
 शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात् सर्वशक्यात् । एक
 निमित्तता हि एकशब्दवाच्यता न पुनरेवस्त्वृता ।
 (कञ्जु- न सर्वशक्याकारा बुद्धिरस्ति । यस्मादेकेन
 निमित्ततन विना एकशब्दप्रवृत्तिर्भवति । तत्र निमित्त
 कचित् जानि, त्रिया, गुण, द्रव्य वा गौ, गता,
 गुकल, विषाणी इति यथा । क्वचित् वस्तुना एव एतत्त्व
 यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुन शब्दप्रवृत्तौ आकाशा अकाशा
 इति । न पुन एकरत्नेव अस्या निमित्तम् । अत
 अनकारितत्वात् एकशब्दप्रवृत्ते न सिध्यत्येका बुद्धि) ।
 अत्र च एक निमित्तमस्ति श्रोत्रश्रावता श्रोत्रग्रहणे
 इत्य लोक शब्दशब्द प्रसिद्ध । किं पुन कारण श्रोत्र-
 श्रावनेवान गृह्यते न पुन श्रोत्रवत् शब्दस्वमाधीयते ।
 (उत्तर-) सामा यद्विशेषविषयमशा अनापराधयते
 एव चादयत । (पृच्छति-) किं पुन सामा य
 विशेषविषय ज्ञानम् ? (उत्तर-) इदं ज्ञान, यस्मिन्
 पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनगर्भ-पन्नमर्शो भवति, तत्
 सामा यम् । न च गकारादियु एकशब्दमेव सति वर्णा
 त्तरामर्शो भवति पाचकादिवत् । तस्मान् क्रिया
 मित्रवनेव इयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यापि विवर्त,

- स्फ्याविकल्पम् । १।१।५।११. मीको. पृ. २१५७. 'द्रवाधिहरणम्' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।
- स्फ्यादीनां संशोभानुसारेण व्यस्त्रितय दर्शपूर्णमासयोः । वि. १।१।५.
- स्मान्तं यत्र - 'वशिष्टा भूयस्म' इति । श्राद्धमयूयः पृ. ५.१ शारपुरेसपादितः.
- स्मरणं अनादि न शक्य पर्यन्तुषोभतुम् । दुप. १०।४।१।२।२३. ● स्मरणम् । असन्निष्टायमर्थे हि स्मरणमेव मन्यन्ते । बृहृती. पृ. ८०. ● 'स्मरणं चोक्त-माचारात् घञत्तरम् ।' वा. १।३।८।२७. पृ. २८०.
- स्मरण नाम गृहीतमहणम् । ऋजु. पृ. ५२.
- स्मरण पूर्वातुभनोचौचि विज्ञानम् । पृ. ८०.
- स्मरण प्रशुद्धतत्ताड अङ्गीनिषधे । मणि. पृ. २६.
- स्मारकाः मन्थाः । नियतोधारण च नियमादृष्टा-र्थम् । भा. १।२।४।३२-४५.
- स्मार्तं च भूतिनिरुद्ध (स्त्रीणां) विद्वन् नानु-मन्यन्ते । भा. ६।१।४।१५. ● स्मार्तानि अष्टधा-दीनि कर्माणि लौकिकानि । ८।२।२।२. ● स्मार्ता. पशुपाः यत्र न क्रमकालपरिमाणद्वयेन कारिणाः तत्र भीता कारिण्यन्ते इति कुत्र एतत् ? तेनैव गन्तवा-दाचमिति चेन्न, गन्तकारव्यात्रैव प्रथमाभिधानात् । तत्र हि कारणासङ्गमात्रमुपयत्तित्वात् । शेषं रिन्द निन्दमन्त्रिनिययुनहकारम् । वा. २।४।२।३३.
- स्मार्तांशो स्यादीनाद्यदीना कर्मणां दर्शिकोमशब्दो नामधेयम् । ८।२।२।२-३. मीको. पृ. २०१८. 'दर्शिकोमच-२. स्मार्तानां भीतानां च कर्मणा नाम-धेयम्' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् । ● स्मार्तंनपि कर्मसु दोषनिषेधार्थानां प्रायश्चित्तानां ऐकार्थे विकल्प । भा. १।२।१।०।१६.
- स्मार्तांशोनामपि उपनयनोत्तरकालवर्तं उच्यते । भा. ६।२।६।२१-२७.
- स्मार्तांशुर्कर्मसु उपनयनोत्तरादिषुः । ६।२। ६।२२-२३. मीको. पृ. ३१०. ● अधिहार स्वार्थो रिषमसु उपनयनोत्तर' इत्यत्र अधिहरण द्रष्टव्यम् ।

- स्मार्तादिनिषेधः दृष्टार्थः यथा विवाहे - 'अतो-विणी' इत्यादि । तदुक्तं विश्वामित्रेण 'रोगिण्यादिषु तु दृष्टविरोध एव' इति । बाल. पृ. ३१.
- 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूक्ते' अर्थ निमित्ततो व्यन्याल्पः प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३५.
- 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूक्ते' अर्थ निषिद्धप्रतिषेधविविध. स्मार्तः । पृ. १६.
- स्मार्तनियमानां प्राङ्मुखात्तभोजनादीनां उप-नयनात् प्राङ् न नियमः । वि. ६।२।६.
- स्मृतिः । 'अनुष्ठानकाले च संस्कारैरेव केवले । तद्वृत्तस्मरणेषांश्च वेदोऽप्येतुषु तिष्ठति ॥ तेनाथं कथय-द्विर्था स्मृतार्था कथ्यते श्रुतिः । पठिताभिः समानाऽथै केन न्यायेन वाच्यते ॥ स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं भवेत्स्म-मवैदिकम् । तन्मुक्त्वैकं ततोऽन्यानि व्यवहारज्ञता-मिषुः ॥ कथमेवायणीयादिपठितश्रुतिमूलिकाः । दृश्यन्ते स्मृतयः सर्वा भद्रोपनयनादिषु । तदा तन्मन्थपारयेर्षं वाक्य किंचिदपस्मृतिः । मूलान्तरोद्धयं वक्तुं जिज्ञासो न प्रवर्तते ॥ श्रुतिता च स्मृतिर्भूता काचित्स्यापरिदा यदा । ध्रुवते न चिदादेव शापा-तरगता श्रुतिः ॥ तदा वा ते मुन्यन्त्याया स्यान्नेषाधिकमानिनः । आधावाधानव-स्यान ध्रुमेव प्रशस्यते ॥' वा. १।३।२।४. पृ. १८७-१८८. ● स्मृतिः अनुभूतविषयेव । बृहृती. पृ. १६५. ● स्मृति. अपि आचार वेदार्थनं योपलम्भ अन्तुशानयेन प्रवृत्ता । वा. १।३।३।७. ● स्मृतिः अर्थसादृश्यस विधिप्रमत्तया स्मृत्या वाच्यते । यथा- 'मा गामनागामदिनि वधिष्ट' इति विधिप्रमत्तया 'मा न हन्यान्' इत्यनया 'तत्रयेयादो मनु'प्रात आगतं अन्वयिन्नु वाऽर्हति उशान या वेहन वा स्रद्धते' इत्यर्थ-वादप्रमत्तया 'मदीश या मदान या ओत्रिवायोव-कथयेत्' इति । बाल. पृ. १४०. ● स्मृतिः अर्थमन्थकारि । इतः प्रभृति इव स्मृतिः प्रवृत्ता इहमन्थमाः अनपि-यथा । सु. पृ. ६१६. ● स्मृति. आचारदृक्करीया भा १०।१।१।०।१२-१३. ● स्मृतिः उपनयनमात्रमाऽऽमर्या पुरयन्त्यात्वं प्रति-

पंचमि । वि. ३।८८. ० स्मृतिः वाचिन् ' औदु
 गरी सर्वा वेद्यितया ' इत्यादि न प्रमाणम् । १।
 २।३. ० स्मृतिः ' धृतं आत्मानम् ' इत्यादिः
 प्रमाणम् । १।३।४. ० स्मृतिः गृहीतमाहितरामेण
 अग्रमणितुल्यते, न तु अग्रपार्थवरा । सा हि
 स्वात्मन्वेण अग्रपरिच्छेदासमर्थाऽपि वयार्थविषयपूर्वसु-
 भ्रमप्रमत्ता तद्विषयभूतं वयार्थस्वित्तमेवार्थं अवस्थापयति ।
 रत्नाकरः अनुमानं श्ये. १५८. ० स्मृतिः ज्ञानकर-
 गिका । मणि. पृ. १९. ० स्मृतिः धर्मं प्रमाणं न
 मरति वीक्ष्येपत्ते इति मूलप्रमाणपरिहोषात्, अनु-
 वादरे वाक्रामाश्रयेण इति पूर्वशः । अस्मदादीना
 प्रत्यक्षेषु परीक्षेषु च ज्ञानावेदेषु विप्रकीर्णानुपेधार्थस्य
 एवम संक्षेपेण कथनायैकत्वात् स्मृतिधर्मं प्रमाण इति
 सिद्धान्तः । वि. १।३।१. ० स्मृतिः । नच स्मृति-
 तोऽपि स्मृतिजननात् मानुसमर्थेन स्मृतिहेतुया इति
 वाच्यम् । प्रमाणानुसंधेयैर उदाहरात्ता तत्र हेतुनात् ।
 न च स्मरणेन अनुभवजन्यसंस्कारशास्त्र स्मरणेच्छं
 अस्मरणमप्यत्र । चरमाभूतेरेव तस्माच्छरकल्पनात् ।
 मणि. पृ. १९. ० स्मृतिः प्रत्यक्षधृतिविकटा न
 प्रमाणम् । वा. १।३।२।३-४. ० स्मृतिः प्रमाणम् ।
 तनु नोपलभन्ते एतज्जार्थयं प्रथमम् (स्मृतिमूल-
 भूतम्) । अतुपलभमाना अपि अनुभूयिष्यन्,
 विस्मरणमपि उपपन्ने इति । तनुपपन्नरात् पूर्व-
 विशानस्य वैशिकिज्ञाना स्मरताम्, विस्मरणस्य चोप-
 पन्नरात् प्रस्थानामनुभवानुपपन्ने इति प्रमाणं स्मृतिः ।
 भा. १।३।१।२. पृ. १६५. यदा तु शास्त्रान्तरेषु
 विद्यन्ते एव ताः स्मृतयः, तदाऽपि कस्या शास्त्रांश-
 काः पठन्ते इत्यस्यास्य विस्मरणम् । वैदिकरामान
 तु प्रामाण्यविद्ये पर्यायस्येन, तद्विशेषविधानं पुनः
 अनौपचारिकत्वात् अनादत्तमेव । वा. ० स्मृतिः प्रमाणं
 विहितस्य वाच्यमात्रे । १।३।१।५-३. ० स्मृति-
 लोभमूलिका न प्रमाणम् । भा. १।३।२।८. ० स्मृतिः
 वेदमूला वैदिकमन्त्रादिप्रणीतान्तरात्, उच्यतेवाप्यत्र
 तादिस्मृतिरात् । वि. १।३।१. ० स्मृतिः वाच्यप्रयोगात्

प्रतीयती । प्रयोगात् स्मृतिस्मृतिवै । प्रयोगो दुर्बलः
 स्मृतिः इत्युक्तम् । भा. १।३।२।३. पृ. ५८६-५८७,
 ० स्मृतिः श्रुतिविच्छा अग्रमाणम् । १।३।२।३. पृ.
 १८५. ० स्मृतिः श्रुत्या वाच्यते, अग्रप्रतापः । वा.
 ३।३।३।४. पृ. ८६०. ० स्मृतिः । समानप्रकारक-
 स्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वकल्पनात् समूहालम्बनाविधौ न
 एकैकगोचरत्वमिदमप्रमाणानुपपत्ति । उद्बोधकसमवधान-
 स्यैव तच्छस्मृतिजननकारणात् । मणि. पृ. १२. ० ' तत्रश्च
 तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् । तथापि नैव
 दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुसिद्धताम् । ' वा. १।३।२।४. पृ.
 १९३, ० 'हु. श्रुतत्वमपि ज्ञानमूलं तत्राप्यस्ति स्मृतिः । '
 १।३।२।३. पृ. १८३. ० न वा अदृष्टपूर्वं स्मृति-
 भेदिति । भा. १।३।५।२. पृ. ६५. ० ' परीक्षकानु-
 भूतश्च यत्न स्मृतिरिष्यते । १०३ ॥ प्रमिते च
 प्रवृत्तत्वात् स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता । ' १०४ ॥ श्लोवा.
 शब्द. ० ' प्रतिमन्त्रतत्त्वं चैवं स्मृतिरस्या विधीयते ।
 सिध्याश्च मनसो निरर्थं कल्पे कल्पे चोद्देशः ॥ ' वा.
 १।३।३।०. पृ. २०२, ० ' या तु वैदिकिच्छेह स्मृतिः
 वाच्यं दृश्यते । सा तु स्वात् आत्मिभूतेर न स्पष्ट-
 भुतिमूलिका ॥ ' १।३।२।३. पृ. १७२. ० वेदतुल्या
 हि स्मृतिः । वैदिकेन एव पदार्थं स्मरन्त्ये इत्युक्तम् ।
 भा. ६।२।३।२२. ० ' सर्वा तावत् स्मृति-
 निरथ श्रुतिमूलप्रामाणिका । ' वा. ३।४।४।१९. पृ.
 ९०८. ० स्मृतयः धर्मं प्रमाणम् । मणि. पृ.
 १३. ० स्मृतयः धर्मं प्रमाणं न वेति संदेहे प्रमाय
 इति सिद्धान्तः । भा. १।३।१।१-२. ० स्मृतयः ।
 सात्त्विकविप्रदीर्घाणि हि बुद्ध्यान्तरप्रत्यक्षान्येव वेद-
 शाक्यानि पुनर्यमोनुमानरूपेणापठितानि वेदमाम्नाय-
 विनाद्यमप्यात् स्वल्पेणानुपपत्त्यस्य अर्धोपनिषत्पनष्टर-
 ल्यापि सिद्धिश्चानिस्वामीयेन तेष्वं परीक्षणपि
 व्ययमानानि सिद्धीच्छ्य र्मन्ते । वा. १।३।२।४
 पृ. १८३, ० अनादात्किमिदमप्रमाणान्तरमिदमूलं हि
 अवाह्यतेदमूलतारापारता. स्मृतयः निरार्थान्नाम्याः
 शक्यन्ते धर्म-अवहापुद्गलेन स्मरणविद्युत् । १।३।२।३

पृ. १६९, * स्मृत्या अदृष्टार्थेषु दृष्टार्थां वाच्यते, अप्राप्तवाच. । ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * स्मृत्या अविगीतया विगीतस्मृतिर्वाच्यते, यथा- 'न स्तोत्रं म्यात्' इत्यनया 'तथैव सतमे भक्ते भक्तानि पठनरुनता । अश्वस्तानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति आस- स्मृतिरपि । वाचस्तु अत्र दण्डाभावमात्रपरत्वं अल्पदोष- परत्वं वा । बाल. पृ. १३९. * स्मृत्या आचारो वाच्यते, अप्राप्तवाच. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * स्मृत्या आचारो वाच्यते, यथा- 'मातुलस्य मुता- मूद्रा मातृगोभा तथैव च । उमानप्ररा चैव त्यक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ॥' इति स्मृत्या मातुलकन्यापरि- णयनाचारः दाक्षिणात्यानाम् । बाल. पृ. १३८. * स्मृत्या- आसाविगीतस्मृत्या अनासविशीतस्मृतिः वाच्यते, अप्राप्तवाच. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * स्मृत्या-आसस्मृत्या-अनासस्मृतिर्वाच्यते । यथा- 'नातमानं घातयेत्' इति मन्वादिस्मृत्या 'वेदारे पातयेद्देहम्' इति पाण्ड्यादिस्मृतिः । बाल. पृ. १३९. * स्मृत्या श्रुतिप्रमथया लिङ्गादिप्रमथया अर्थ- वादप्रमथया च स्मृतिर्वाच्यते, अप्राप्तवाच । वा. ३।३। ७।१४ पृ. ८६०. * स्मृत्या श्रुतिप्रमथया लिङ्गप्रमथया स्मृतिः वाच्यते, यथा- 'पुंसं प्रतिग्रहीष्वन् निवे- दानस्य मध्ये म्यादृतिभिर्हुरा' इत्यानया श्रुतिप्रमथया स्मृत्या 'न दोषो अग्रे अन्यजातमस्ति' इति दत्तक- पुत्रनिषेधलिङ्गात् त-प्रमथ 'यस्य ये कीजिनो जातास्तस्य ते नेत्रस्य तु' इत्याया । बाल पृ. १३९-१४०. * स्मृतेः प्रमाणांतरमूलत्वम् । बृहती. पृ. १३०. * स्मृतेः प्रमेयवर्गीयस्त्वेन अवाच्यत्वमात्रं भवति, न तु श्रुतिवाचकत्वम् । सु. पृ. १८०. * स्मृतेर्मन्वार्थं वादमूल्यम् । मन्वेभ्यश्च अर्थादाभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमूल्यते इति प्रत्ययमवयव्यते । ये आलोचनमात्रेण मन्वार्थनादान् पश्यन्ति तेषां तन् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति तेषां तदाधित मपि च कथंचिस्मृतिमूलं भवति । तस्मात्त एव स्मृतिः । भा. १।१।१।९ पृ. १६५३. * स्मृतेर्मूलं

न दृश्यते- 'शाप्तानां विप्रवीर्णरान् पुरुषानां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्वरान् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥' वा. १।३।१।२ पृ. १६४. * स्मृतेर्लोमादिदृष्टमूलि- काया अप्रामाण्यम् । वि. १।३।३. * स्मृतेः वैदिकं लिङ्गं बलवत् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. * स्मृतेः श्रुतिविद्वदायाः अप्रामाण्यम् । भा. १।३। २।३-४. * 'अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूलेऽव- धारिते । त्रिरोषेऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्थते ॥' वा. १।३।३।७ पृ. १९८. * सदृश- दर्शनात् सदृशे अर्थान्तरे स्मृतेःदोषः । बृहती. पृ. ५४. * स्वात्मयोगेण प्रमाणत्वं स्मृतेःस्वावन्न संभ- तम् । वा. १।३।२।३ पृ. १७२, * 'स्मृतीनाम- प्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् । श्रुतीनामपि भृष्टिष्ठ विगीतरत्वं हि दृश्यते ॥ विगीतवाक्यमूलानां यदि स्यादविगीतता । तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूलविपर्य- यात् ॥' १।३।८।२७ पृ. २८६, * स्मृतीनां कासाचित् स्वधेदशात्प्रगतवचनविपर्ययात्प्रान्तर- वचनमूलानां अधीतवाक्यत्रिरोषो दृश्यते, तासैव दृढतरस्मरणोपस्थापितपुरुषान्तस्य- (स्मृतिमूलभूत-) श्रुतिनिराकरणं न शोभते, अध्ययनवच्च स्मृतेरपि धारणसामर्थ्यात् । १।३।२।३ पृ. १७०. * स्मृतीनां चर्मादिविपशाणां वेदेकशरणत्वात् प्रामाण्यम् । सु. पृ. ४१. * स्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्वरूपेणैव अप्रामाण्यं इति भाष्यकारमतम् । तत्र अननुष्ठानलक्षण- मप्रामाण्यं न स्वरूपतः इति वार्तिककारमतम् । कु. १।३।४।५ पृ. ५६. * स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेद- तुल्यता । वा. ६।१।६।२२. * स्मृतीनां शाक्या- दीनां अप्रामाण्यम् । भा. १।३।३।२ वर्णक ३, * स्मृतीनां श्रुतिविद्वदानां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् । १।३।२।४ वर्णक २, * स्मृतीनां सनैधर्मस्य अस्मिन् विरोधे । १।३।७।१५-२३. * स्मृतीनां (मन्वादि) स्वसमानाधिकरणस्याप्यद्वितीयं - दाम्भृत्विज्ञानाविपय- विपयस्वरूपादृतीतप्राहित्वेन प्रामाण्यम् । गणि. पृ. १३. * 'तेन वेदविद्वदानां स्मृतीनामप्रमाणता ।

ददुश्च्युतमानरागदम्भूत्वा हि ता यत ॥' वा. १।३।
२।३ पृ. १७५. * 'तस्माद् वेदविक्रान्ता दृष्टार्थाना च
द्वेषुभिः । स्मृतीना न प्रमाणत्वं विद्वत्त्वम मनागपि ॥'
१।३।२।३ पृ. १७२. * 'न हि छाशाद् प्रमाणत्वं
स्मृतीनामुपपद्यते ।' 'वेदविक्रान्तानाम हि तादेव
प्रवर्तते । तदर्थविवक्ष्य यान्तु प्रणय नोरलभ्यते ॥
प्रत्यक्षे श्रवणागे तु न चित्तकानुमानिभ्यम् । न हि
हस्तानि दृष्टेऽपि तापदेनानुमेयन्ते ॥ तादेव स्मृत्यधोः
पुरस्तादानुमानिभाः । यावत्प्रत्यक्षरात्रेण मूलमेषा न
कृत्यते ॥' १।३।२।३ पृ. १७२. * स्मृती ज्ञानस्य
श्रुतयन्तोन हेतुभ्यम् । मणिः पृ. १०. * स्मृतिषु
सामान्यावयवैवाधारः । ऋजु. पृ. ८.

ॐ स्मृत्यधिकरणम् । स्मृतिः धर्मं प्रमाणम् ॥

धर्मस्य शब्दमूलतज्ज्ञाशब्दमनपेक्षं स्यात् ।
१।३।२।३॥

भाष्यम्— एव तारदृष्टमस्य वेदस्य प्रामाण्य-
मुक्तम् । अथेदानीं यत् न वैदिकं शब्दमुपलभ्येन्नहि, अथ
च स्मरन्ति, एतमनपेक्षेऽनुश्रवण एतस्मै च प्रयोच-
नायेति । निमठी तथैव स्यात् वेति । यथा अष्टकाः
कर्त्तव्याः, शुक्लतुल्यमाय, तद्वाम् नमिक्तमम्, प्रया
प्रवर्तयित्वा, शिवाङ्गमे कर्त्तव्यमित्येवमाशयः । तदु-
च्यते— 'धर्मैव शब्दमूलतज्ज्ञाशब्दमनपेक्षं स्यात्' इति ।
शब्दलक्षणे धर्मं श्रुतमम् । 'बोद्धव्यलक्षणेऽर्थो धर्मः'
इति । अतो निर्मूलतज्ज्ञापेक्षितं यमिति । ननु वे विदु-
रिति यन्त्रो पशयोः कर्त्तव्यं इति, कथमिष त्वे चद्विषय-
कर्त्तव्यं पशयमिति । स्मरणानुपपत्त्या । न हि अन्तुभूतो
ऽधुतो वाऽर्थः । धर्मपते, न चास्मादेदिकवाक्यौ विकल्प
च स्मरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानसामान्यावयविति । या
हि मन्या स्मरेद्विद मे दीद्विप्रवृत्तमिति, न मे
दुद्विहाऽस्तीति मरता न जानुविद्वदौ प्रवीयासम्पये-
तज्ज्ञानमिति । एतन्मपि यथैव परम्पर्यावच्छिन्नेदत्
अथ वेद इति प्रमाणमेषा स्मृतिरेवमिषमपि प्रमाण
भवित्परीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात्
प्रत्यक्ष ज्ञानपरत्वं पूर्वविज्ञानम् । अष्टादशिव्यु त्वदृष्टाधेयु

मी. को. ५५५

पूर्वविज्ञानकारणभवात् न्यामीदृशमतिरेव गम्यते ।
तद्यथा, कश्चिन्नास्मिन्पो वेदेत् स्मराम्बुहमस्य कृत्विरोप
स्येति । कुनखे पूर्वविज्ञानमिति च पर्यनुपचो ज्ञानस्य
मेवापर विनिदिशेत् । तस्य कुनः ? अस्त्यन्नास्त्यत् ।
एव ज्ञानस्यपरस्परतायामपि सत्या नैव आनुचित्तप्रतीयु-
विज्ञातः सम्बन्धोऽर्थमेतदिति । अग्रे नाऽऽवर्तयने-
जातीयकर्मणपेक्षं स्यादिति ।

वा— एव तावद्विध्वयैवयदमन्त्रनामपेक्षावस्य
वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोग. साधितः, इदानीं चौक्रेवीपु
सर्वप्रमाणार्थावधिषु मन्त्रादिप्रणीतनिरन्धनासु स्मृतिध्व-
नियदेयु चाऽऽचारेषु चिन्ता । तत्र भिचिदुद्दाहृत्य
विचारः कर्त्तव्य. इत्यष्टकादिस्मरणानि मन्त्रादिस्मरानि
तदुक्त्यवधारणानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाहि-
यन्ते । उदेहेद्वेनुश्रमिषीयने । 'पारतन्त्र्यात्सतो
नैषां प्रमाणत्वावधारणा । अत्रामाण्यव्यिद्वरपरतु
ब्रह्मिन्नेव विद्वन्बुधते ॥' मन्त्रादिचित्र स्मृत्यपेक्ष स्मृतिभ्य
मूलप्रमाणार्थेऽपि नैरस्यापि वेदव्यतिरेकप्रामाण्य
निश्चयः । यतस्तु वेदव्यतिरेकप्रमाणार्थेऽपि चित्रपार-
मर्त्यपरिमहदादर्शयने नामाप्रामाण्यपरस्मानमिति युक्तः
उदेहः । तत्र पूर्वपक्षवार्ता कस्यै नैषा प्रमाणमेषा-
पेक्षितव्यमिति । कुनः । 'पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं
स्मृतिरुच्यते । पूर्वज्ञानादिना तस्याः प्रामाण्यं
नावधार्यते ॥' सर्वस्मरणानि हि प्रमाणावधारणेत्यर्थे
तदनुक्त्येणोपजायमानान्यर्थे समपेक्षित । तद्विद्वदृष्टा-
दीना स्वगोदिक्षाण्युपधनभाव प्रत्यक्षादीनि तावत् पक्ष-
न्तीनि साधितम् । शब्देऽपि यथाऽऽभिधोऽभिधि प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यन्ते नैव मन्याः । 'प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे
मद्दानकरुपना । धर्मोस्तिप्रमाणमागिह विप्रवृष्ट-
तरा भवेत् ॥' शब्दस्य तादेवमेव प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।
स चेतैतानवगम्यमानोऽप्यस्तीत्युच्यते ततो वर धर्मा-
क्षिरमेव निप्रमाणमव्युपगतमिति । 'न वाऽऽनु-
मानस्यपरिमज्जनाभ्रुतिवन्त्ये । न हि स्मृति-
स्या व्याप्ता दृष्टाऽन्यद्वाऽनुमायकम् ॥' यथैव धर्मं संकल्पयन्तान्त्रिचिद्विप्रं धर्मते तथाऽऽ-

कादिभ्रूतावपि । 'न चाऽऽगमेन तद्गोधो नित्येन कृतत्वेन वा । त्रिसूत्रम् कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥' यद्यपैन्द्रियकत्वादष्टकादिस्मृतीना षोडशेयागमगम्यत्वं संभवति । तथापि विप्रलम्भभूयिष्ठ एवादशद्वेषवचनेषु पुरुषेभ्यस्तदभ्यवसानम् । दृश्यन्ते ह्यगममिहानप्यर्थानागमिस्त्वाभ्यारोपेण केचिदवश्येऽप्यभिदधाना । तेन मन्वादिभिरपि त्रिमष्टकाश्रुतीरूपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिरन्धनाना प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धयवाक्यत्वार्थमिति द्रष्टव्यमिति कृतत्वेतत्ता भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्यविधात । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिस्मरसरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते । विधिद्यत्यन्तात् । न च मूलान्तर न्यायागत सूचयन्ति । अन्वयपरत्वात् । न च सर्वेषां स्मृतिप्रणयिनामविगानम् । येन षोडशेयागमबलाद्बुधत्वपूर्वकं श्रुतिमूलत्वं स्यात् । 'न च विज्ञायते वाक्यं कीदृशं तैर्निरूपितम् । अर्थानादादिरूपाद्धि पश्यामो ध्राम्यतो बहून् ॥'

यदि होतदेकामेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्वयेन मन्वादिभिरलब्धानीति । ततः काऽपि कल्पना एतादृशत्वेऽप्यन्वयार्थानादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यत पुरुषादृश्यते । तेन तेष्वप्यागमत्वा भवति । श्रुतसाक्षिकत्वपरिहारवच्य प्रवीनशास्त्रामूलत्वं परंपराया यसौ यद्वोचते तत् परंपराणीकृतम् । तस्मात्काऽऽगमेनापि मूलोपलब्धिः । 'उपमानं त्वदष्टैर्बन्धुमैः सप्तशो चानिरूपिते । नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसावयनम् ॥ अर्थापत्त्याऽपि यत्किञ्चिन्मूलमित्यत्र गम्यते । तच्छास्त्रमात्रं पश्येऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥' यदि हि श्रुतिकल्पनेनाग्निः स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सम्यग्मूलत्वात् । संभवति तु स्वाम्भूत्वेन नेनानैकत्वात्पदार्थावपेतामन्वयो दृष्टस्य ताऽनवत्ता । तस्मात्तनुपलब्धिः गोचराप्रज्ञाया श्रुतेः सास्वपि मूलान्तरेण भिद्येत्तन्मूलाना त्रिमूलतामिष्यत् । 'ननु ये विदुरेवमिति तर्कव्यताक एतत्कल्पशास्त्री पदार्थे नोपपद्यते इति । अथवा य कर्त्तव्याऽपि विधीयते तदा तदुक्तं तदा विना नन्त

शास्त्रात् कथमिहानुपपन्नं न कर्त्तव्योऽसाविति वदेयुः । नन्वप्ये एव वदन्ति कर्त्तव्य इत्यप्ये न वा कर्त्तव्य इत्याहुः । कथमन्वयं यदा तेषामप्येवमप्यस्यैत इति कथिते मन्वयेन प्रतिपत्तिः । अथवा ये मन्वादयो विदुरकर्त्तव्योऽप्यपदार्थे इति कथयन्ति ते विनाऽपरार्थेन लोक वक्षयितुं नदियन्ति कर्त्तव्य एवायमिति । 'स्मरणानुपपत्त्या' इति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्थाच्च पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्ताऽदन्तगतपूर्वार्थत्वात् स्मृतिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किञ्चित्प्रमाणं संभाव्यते ततः स्मरणं भवेन्नान्यथा । कस्मात्पुनः पुनः दुहितरवाऽतिरम्य वन्वादीहोत्रोदाहरणं कृतम् । स्यान्तुल्यत्वात् । पुनःदिश्यानीयं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं दौहित्रस्यानीयं स्मरणमतश्च यथा दुहितरुभाय परामृश्यं दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मान्यते तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षा अस्मभ्यवगमाद्वाऽदष्टकादिस्मरणं भिद्येति मन्त्वन्वयम् । 'यथेव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद' इति वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

इतरन्वयैवैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनः निर्मूलत्वमाह । वेदं पुनः तत्रिशेषं प्रत्यक्षगम्यत्वात् पटादिप्रदेव पुरुषान्तरस्मृत्पत्तयः स्मरन्ति । तैरपि रमृतमुपलभ्यन्त्येऽपि स्मरन्तोऽन्वयेनैवैव समर्थेन न्तीरयनादिता । सर्वेभ्यः चाऽऽऽनीयस्मरणानुपूर्वमुपलब्धिः संभवतीति न निर्मूलता । शब्दसम्बन्धसुपत्तिमात्रमेव चेह वृद्धयन्तहारधीनम् । प्रागपि हि वेदशाब्दादयन्तु निलक्षणं वेदान्तरनिलक्षणं वाऽप्येदृशस्यैवादिभ्यः मन्त्रब्राह्मणं दिरूपानि चान्यविलक्षणानुपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयं सजा इति तद्वद्वेदेषु चालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्वं साधितम् । ननु अष्टकादिषु पुरुषान्तरस्येवपि कुम्भकारादियस्त्रिभ्यः किञ्चिद्विज्ञानमूलमस्ति । यदि हि कर्त्तव्यरूपमात्रं स्मर्येत ततः पाकादि तदिदं प्रैरन्वयानुतिष्ठती दृष्ट्वा परे रमरेयुः । यतस्त्रिह स्वर्गादिशाब्दव्यापनसंबन्धं स्मर्येत् । नातो पुरुषान्तरैरुपपत्त्या वैध्वदृष्टवत् इत्यन्वयपरम्परा न्यायेनाप्रमाणत्वात् । सर्वेभ्यः आदिभ्यः परापर्येन तेन वेद

वत्प्रतिष्ठयमितानो भारतनेऽभ्यारम्भरानिर्दयैभम् ।
 वेदे हि प्रामाण्यव्यानादित्वादिप्रामाण्यस्य । कथम् !
 'सो यो प्रदीता ज्ञानस्य मरुतं नोपलब्धयाम् ।
 स्वानन्वयेणापृष्टीते च प्रामाण्यं नागतिलुते ॥'
 तादृग षडष्टकारिभरणम् । न च चोदना मूलभूतोप-
 लभ्यते । न चाननुभूतधर्म्याऽनुमानु कथयते । यदि च
 वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्राणिताः स्तुस्ततोऽधेस्मरण-
 कदित उरन्व्याय मन्नादिभिः प्रणीत इत्यपि पारम्पर्येण
 स्मर्यते । आदेतम् । अर्थस्मरणेन ह्यनार्थाना विप्रशोभन
 मूलसाधनमादशुद्धप्रतिनि । तदयुक्तम् । न हि षडष्ट
 प्रमाणव तदेव विस्तृतं सुख्यते । अर्थस्मृतैः स्वतः
 प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुत्रास्तदादेतन्जानन्ति यथा
 वेदमूलशान्तिना प्रामाण्यं न निश्चीयते इति ते कथमित्य
 तनानाश्रयं त्रुत्तुं । अथि च - 'येन यन्नेन मन्वादि-
 रात्मवाच्यं प्रपाटितम् । कस्मात्तैरेन तन्मूलं
 चोदना न समर्पिता ॥' यदि हि तैस्पर्षमात्रेणैवा-
 न्वेभ्योऽभिमतं न वेदो ह्य इति तस्मत्पूर्वैरेवैतन्प-
 दमेन पर्यनुयोग इति निर्मूल्येऽप्यत्राश्रयप्रकाशम् निर्मूल्य-
 स्वानं सुकथ्यते । अथि तु प्रतीयन्तानामुक्ता कथ्येत
 ततः श्रौतं तुद्वादिस्मृतीनामपि तद्द्वारा प्रामाण्य
 प्रकथयते । यन्मै च चरमिन्नेन ए एव तज्जडीनशात्ता-
 मल्लके निश्चिन्म प्रमाणीकृतात् । अथ विद्यमानिशात्ता-
 गता एतैरेऽर्थात्ताऽपि मन्वाद्य एव सर्वे पुत्रास्तत
 एवोपलभ्यन्ते । युक्तं च न्यायवाच्यप्रथमविषे.
 साध्यादेवदेव प्रतीयतिरिति स्मृतिव्यवहारैः पर्यं स्थात् । न
 च तादृगभवे । पीडकादात्रादिद मन्वादिभिः प्रतिपत्त
 किं विधिपरतुनायैत्रादृक्तादिति । परव - 'महृसाऽपि
 प्रथनेन तमिल्लतां परामुखम् । कृष्णमुहविषेकं
 हि न सविद्विधाम् चउति ॥' न च मन्वादिजनना
 द्वैदमन्त्रनिमित्तम् । ते हि निर्मूल्यपि विद्वत्प्रमादि-
 हेतोःकला लोक यत्रान्येनैव वदेत् । तस्मादप्रम गम् ।
 अपिचा वनूंसामान्यात् प्रमाणतनुमातं स्यात् ।
 २ ॥
 माप्यम्— अपिचेति पक्षो शक्यश्चेत् । प्रमाण
 स्मृतिः । पिशाहं हि तस्मिन्निव्यथा भविष्यति ।

पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणमात्रादिति चेत् । अस्या
 एव स्मृतैर्द्रवित्तं. कारणतनुमाश्रयगहे । तन्नु नानुमान-
 नम्, अनुपवत्या । न हि मनुष्या इहेन जन्मन्वेवं-
 ज्ञानीयकथयंतनुमवित्तुं शक्नुवति । ज्ञानानुमानभूतं च
 न सार्धेन । प्रत्यस्तरनुमीनेन, कर्तुंशामान्यात्स्मृतिवैदिक-
 पदार्थयो । वेदोत्पत्तौ वेदमयोगक्षितीकनानम् । ननु
 नोपलभन्ते एवज्ञातीयक शक्यम् । अनुपलभमाना अप्य-
 नुमिगीरन्, विप्रमरणमप्युपपत्तने इति । तदुपलभना-
 द्पूर्वविज्ञानस्य वैदिकिकाना स्मृत्या विस्मरणव्य चोपलभ-
 त्वाद्मन्थानुमानतुपपद्यते इति प्रमाण स्मृतिः ।
 अष्टकालिदास मन्वा वेदे ह्यवन्ते 'या जनाः
 प्रतिनन्दन्ति' इत्येवमादयः । तथा मत्तुपरिधतमिपया-
 नाश्राकाराणा दशाधेरुकादेव प्रामाण्यम् । गुणोरनुगमदक्षीते
 गुणरुपावधिपति प्रथममिथेवेदिनस्य न्यायान् परिनुदी
 वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति 'तस्माच्छेदेषु पूर्व यत्
 पापीनाम् पश्चादप्येति' इति । प्रपञ्चतापानि च
 पौषपत्राया, न चर्वायैस्वैरवगम्यते । तथा च दर्शनम्
 'मन्वादिप्र प्रया अथि' इति । तथा 'खलुदीक
 परिगुञ्जति' इति च । गौनचिह्नं शिवाकर्म, दर्शनं च
 'यत्र काणाः स्वतन्ति कुनारा विधिना इव' इति ।
 तेन ये दृष्टार्थेस्त तत एव प्रमाणम् । ये दृष्टार्थेस्तु
 वेदिकवाच्यतनुमानमिति ।
 या— सर्वथा तापमन्वादिप्रणीता. तस्मिन्मन्वा-
 स्मृतय चोपधि च विद्यास्थानानि स्वार्थे प्रतिपादयन्तु-
 पलभ्यन्ते । मन्वादीना चाद्वैतव्यवहारविज्ञानसूत्रमह
 किंविदवर्थं कल्पनीयम् । तत्र च - 'भ्रान्तेस्तु-
 भवादाऽपि पुंवाक्याद्विप्रलम्भमानात् । दृष्टानुपपत्त-
 साक्ष्यत्वाद्योऽन्वैव लपीयसी ॥' सर्वत्र चादृष्ट-
 कल्पनाना तादृग कल्पयित् न परदृष्ट न रिवादि न
 चाऽदृष्टान्तरम उच्यते । तत्र च तो तावत्कल्पद्वयं नद-
 साक्ष्यदर्शनविशेषात्त. सर्वत्रैवास्मृतागतदृष्टमप्य-
 कायश्च । इदानीन्नेन पुत्रपर्यं प्राणितर्कसाधनानामु-
 त्तिवत् । तत्ररिहागेकपापश्च मन्वादीनामिप्यनेऽदृष्ट-
 कल्पना । अनुमनेऽपि त एव तावदनुभवः कल्पयि-

तय । पुनश्चोदानीतनसर्वपुरुषद्वातिविपरीतसामर्थ्य-
 कर्त्वा, मन्वादेस्वैतत्सर्वशब्दा निराकृतम् । पुरुष
 वाक्यपरतऽप्यधपरम्परया निराकृतम् । न हि निष्पत्ति
 प्रमाणसमलोो ह्यपते । तथा विप्रलभेऽपि तत्कल्पना ।
 विप्रलिप्सा प्रयोजन लोकस्य च तत्र भ्रातिस्तस्याश्चेषत
 कालमनुवृत्तिरित्यायाध्वणीयम् । उत्वजस्य च हृदस्य
 प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिराकरणदूहृष्टविरोध । तस्मात्सर्वेभ्य-
 श्चोदनाकल्पनेन न्यायसी । तन हि त मानादृष्टान्धुपगम ।
 नोपास्तु महाजनपरिग्रहादय सर्वेऽनुविधीयते । संभा-
 व्यते च मन्वादीना चोदनापूर्वविशानकारणत्वेन । तदध
 मेवाऽऽह ' तेनोपपत्तो वेदसंयोगस्त्वैवगिकानाम्' इति ।
 यानि पुनस्तुपनवदसंभावनाना म्ले-ज्जादीनामती-
 ष्टिवाधस्तराणानि तेषा मूलकल्पनावेलायामेव चोदना
 संभावनापद नाऽऽरूढेति मिथ्यात्वदेतुभूतचतुष्टयपारि-
 शेष्यादपमाणवम् । सभाविनाया पुनश्चोदनाया कार-
 णांतरनिषेधे कृते निर्मूलवाचमवात्परिशेषिद्ध चोद-
 नामूलत्वम् । यत्तु विमर्थं चोदना नोपलभ्यन्ते इति ।
 तन केचिदाहुः । नित्यानुमेयास्ता न कदाचिदुच्चार्यते ।
 यथा लिङ्गादिकरिता । कथमनुचारिताना मूलयोप-
 पत्तिरिति चेत् । नैप दोष । पाठाविच्छेदव्यतरम्पयेण
 स्तरणात्तसिद्धे । यथेन हि ग्रन्थ संप्रदायादविच्छिन्नोऽ
 स्तिव मनने तथेव प्रतिशया निरत्यानुमेयभ्रुतिसंप्रदाया
 निच्छेदसिद्धिः । तदवमुक्तम् । अधपरम्परयायाशदेव
 या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुष
 प्रत्यक्षादिप्रसवामाद्दुर्लभतरमस्तित्वम् । तथा च
 स्मृतेरपि येव व-प्पादीहिमनुत्पत्ता । लिङ्गादीना तु
 निरत्यन्तान्त्रियमनुचरितभ्रुत्यनुमानकारणरामविक्रमम् ।
 तेन वर प्रलीनध्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलभो न
 राम न्ये । हरपते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषधवाचा
 स्वविपरयम् । न चैव सति यत्किंचित्प्रमाणमाप-
 ल्यने । शिष्टनेर्गणिक हृदस्तरणा यथातुपचित्त्वप्यवात्
 ध्रुत्यनुमानस्य ।

यदा विद्यमानाशास्यगतभ्रुतिमूलत्वमवात्तु । कथ
 मनुपचित्तिरिति चेदुच्यते— 'शासना विप्रकीर्णं

त्वात्पुरपाणा प्रमादत । नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृते-
 र्मूल न इत्यते ॥' यत्तु विमर्थं वेदाकायायेव नोप
 संयहीतानीति । सप्रदायविनाशभीते । विशिष्टानुपूर्वी
 न्यवस्थितो हि स्वाभ्यायोऽप्येतय श्रूयते । स्मार्ताश्च
 आचारा केचित्कचित्कस्याचिच्छायायाम् । तत्रापि तु
 केचित्पुरुषमेवाधिष्ठयाऽऽग्नायते । ये तु क्रतुप्रक
 रणाभ्याता केनचित्तिमित्तोत्कृष्यमाणा पुरुषधर्मता
 भजन्ते । यथा 'मलवद्वाससा सह न सर्वदेत्' 'तस्मात्प्र
 ब्राह्मणावावगुरेत्' इत्येवमादय । तन यदि तावचा
 न्येव वाक्यायुद्धृत्याध्याययेषुस्तत क्रमाववात्स्वाध्याय
 विधिविरोध स्यात् । अनेन च निर्देशेनान्येऽप्यर्थ
 वादोद्धारण विधिमानमधीशीरन् कर्मोपयिकमाश वा ।
 तन वेदप्रत्यय प्रसज्येत । न चावदय मन्वादय
 सर्वयात्राध्यायिन । ते हि प्रयनेन ज्ञात्वात्तथाध्यायिभ्य
 श्रुत्वाऽधममान स्ववाक्यैरविस्मरगार्थं निवर्षीयु । न च
 वाक्यविशेषो ज्ञापते । यथेव हि स्मृतेर्हृदवाद्ब्रान्-
 तित्मूलव नास्त्वैवमथवादमूलत्वमपि । शक्तुनन्ति हि
 ते विध्यर्थवादी विवेकतुम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वा
 त्कृतितादा म्यानुमानन-भारस्येदर्थंचादपूर्वकत्व निष्पमा
 णकम् । अपि च 'वेदोऽपितो धर्ममूलम्' 'स सर्वोऽमि
 हितो वेदे' इति च रनयमेव स्मर्तुभिरारामा वदुत्वा सम
 पितस्तच्चैतन्नियोगतस्तराकालैः कर्तुमिर्नुक्तिकारित्वाद्युपलब्ध
 मत सिद्ध वेदद्वार प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्या
 ररतनमेव प्रामाण्य वेदमूलत्व वाऽनुमानेन साधयति
 तस्यायकामानुसादिभिर्हृष्टाशेराचरिरेकात् । ध्रुवमाण
 ध्रुवधीनमाम ण्यपरत्तेश्च विद्वदता तस्मादर्थोपरिवारान्ना
 न्यभिचारदुपचारात्त्वश्चा मानादनुमानविनोक्तम् । 'अस्या
 एव स्मृतेर्दृष्टिभः' इति । हृदवत्कारणानुमानमथवा
 हृदत्वव्यव । 'न हि मनुष्या इवे' इति । नि शेष
 धरकारच्छिदा मरणेनात्तरित्वात्कर्मैकलस्यधानुसंधाना
 समवेनोच्यते । 'स्मृतिवेदिकपदार्थयो कर्तृसामान्या-
 दुपपन्नो वेदसंयोगश्चैवगिकानाम्' इति । चोदनामूल
 संभावनापदलाभाधम् । 'दिसरणमनुपपद्यते' इति ।
 दरपने ह्यवत्वेऽप्यमसरण ग्रथनाशश्च । यदा तु

शास्त्रोपेय विद्यन्ते एव ताः श्रुतयस्त्रयाऽपि कस्या
 शास्त्राया वाः पठन्त्ये इत्यस्यास्य विस्तरणम् ।
 वैदिकयजमान तु प्रामाण्यसिद्धये परिपाठयन्ति । तदि-
 शेषज्ञानं पुनस्तौवचिन्त्यादानादर्थप्रथमे च । ' तथा
 प्रत्युपस्थितनियमानाम् ' इति । आगतमागतं निश्चितं
 प्रति ये निश्चयन्ते वृद्धययः प्रवृत्तयामादरस्तेषाम् ।
 ' दद्यात्तथादेव प्रामाण्यम् ' इति ।

एतदयुक्तम् । कुतः— ' भूमं प्रति यतोऽज्रेदं
 प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतिः । तस्माच्छ्रद्ध्यादिवसोपायु-
 न्यासो न युज्यते ॥ ' न हि यावत्किंचिदाचरणं
 तस्य सर्वस्य मूर्तिह प्रमाणी कियते । धर्मविज्ञासावि-
 करात् । यदि च शूर्पेणुगमादीना केवलं दृष्टार्थत्वमेव
 स्थाततः कृष्णादिवदस्यं प्रत्यप्रामाण्यमेवेति नीरय-
 कित्तयाः । सादेवप्रमाणत्वेनेषामुपस्थात इति । न ।
 तथा सति ' हेतुदर्शनात् ' इत्यनोदरद्वर्तव्या मवेत् ।
 तस्मात् श्रेयासमिति च दर्शनं निष्कलम् । न च
 निवेगताः शब्दादन्ते मातिः । शक्यते ह्युपायान्तरे-
 णापि सामदानादिना सुकरस्यापनादीनि कारयितुम् ।
 तथासि नियमविधेरवकाशः । तत्रैव च यथा-
 कथचित्किंचिच्छब्दोपादानास्मरस्यगरीष्टुत्यादादिका
 दद्यात्तथा माण्यतोक्ता शक्या वक्तुम् । न चाव-
 पातादीना वृष्टिवापनागदीना च दद्यात्तन्मायवेदि-
 कत्वम् । तस्मात्तदपि दृष्टार्थत्वे संभावते वेदमूलत्वं
 नियमाद्यविद्वेदनप्रमाणकत्वात् । अतश्च शूर्पेणु-
 गसन्तर्दे-सिचित्करवाद्यक्रियाया प्रवचनावः करणे च न
 भवति । दृष्ट च श्रौते सुस्वस्यापविष्णवीत्येवमादि-
 निषद्यते । नियमाद्यविधेरप्रामाण्येयथापूर्वसिद्धिः । एव
 च ' आत्मापदप्रमाणेण तु तथा स्यात् ' (१।१।०)
 ३१) इत्येव वृद्धदृष्टाऽनुष्ठानमिति त्रिचाये युक्तः ।
 इत्यथा तु दृष्टार्थत्वमेतेनेदं च शास्त्रादिवद्वचनस्य स्यात् ।
 वत्तु माण्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमित्युक्तं तद्वर्ण-
 पद्यतत्पर्यभावात् । एतदुक्तं भवति, यास्यात्तदृष्टार्थता-
 स्मृत्तवसा. कथमिदमपणी कुर्वाद्वात्, इनाः
 पुत्राणुंनुममनादिनिषयाः कथमियाममार्गं भविष्य

न्तीति । सभाषणादीना यद्यपि विद्वेषकृतिः तैव
 कल्प्यते तथाऽपि प्रयोगकारयुत्येव समस्यानामुपादाना-
 प्रामाण्यम् । तस्माच्छ्रेयासमिरयश्चै मर्मेनातुमन्तव्ये
 सिद्धयच्छ्रेयासमूनेरुममने दर्शयति । यथा धन्यति
 निश्चरके कुताः प्रयाः परेषामुपचुर्वन्तव्ये त्वमिति देवता-
 स्तुतिपरं वाक्ये सिद्धयत्प्रयासद्वारावसाध्यं पारथ-
 दरपते । शीश्विद्धं शिराकर्म तथाप्याचारनियमस्या-
 दृष्टार्थत्वात्तैव तावमानमेव प्रयोजनम् । शक्यं ह्युपा-
 यान्तरेणापि शोभं स्मृतौ तेनात्य एवाभिप्रायः । कर्मा-
 न्मूर्तं तावत्तुल्यतयद्वावचादिविनागसिद्धयर्थमचर्यं
 सार्तव्यं शोभम् । अतश्च तद्विद्वानर्थमपि तावच्छ्रिता-
 कल्पयन्तेः प्रामाण्यमस्तु । तत्रियमादृष्टयत् रवेकान्ते-
 नैवात्ययतिर्यापुष्पापैता केरवतीति । तेन सर्वेस्मृ-
 तीना प्रयोजनयती माण्यसिद्धिः । तेष शास्त्रदर्शमोक्ष-
 संधिष तद्वेदममणम् । यत्तन्मृत्पुत्रविषयं तस्मैकृष्णहृत्कार-
 पूर्वकमिति विधेकल्पम् । एतेवेतिहःसपुत्राणोपपुत्र-
 देवावकाशाना गतिः । उपासयानानि त्वर्षवादेपु
 स्वास्वाताति । वत्तु वृषिबीविनागरुपयं तद्वामर्ष-
 सापनफलोपमोमयदेवाविवेकय किंचिदर्शनपूर्वकं किंचि-
 वेदमूलम् । वंशानुत्तमममि त्राक्षणधनिकतातिशोभ-
 शानार्थं दर्शनस्तरणमूलम् । देवाकालपरिमाणमपि
 लोकज्योतिःशास्त्रायतद्द्वारसिद्धयर्थं दर्शनमणीतसंवादाया-
 नुमानपूर्वकम् । भातिकथनमपि एतनादिशरप्रवृत्त-
 पुण्यमाव - यनावपानुष्ठानफलविकल्पवैविध्यशानदारेण
 वेदमूलम् । अत्रविद्यानामपि क्रवर्षुपुष्पापैप्रतिपादन
 लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेचयम् । तत्र शिक्षायां ताव-
 द्दर्शनं कल्पस्तराशादिप्रमाणकत्वेन तत्प्रवचनपूर्वकम् ।
 यत्तु तथाविशानाःप्रयोगे ऋषिविद्वेषस्तरणम् । ' मन्त्रो
 दीनः स्मृतो वर्णतो वा ' इति च प्रत्ययवस्मृतिस्त-
 वेदमूलम् । एवं कल्पपूर्वेषामेवादिभिधशास्त्र-
 विमर्शेणैवाण्यविष्णुपठारकत्वमपि कल्पयं तद्वेद-
 मागमश्रीवृत्तम् । लोकप्रवृत्तपूर्वत्वं वैविधित्वादि-
 व्यवहाय. सुत्राभेदेवैवेनाऽऽभिधाः । न्यारणैऽपि
 शब्दापसन्दविभाषणान साक्षाद्दृष्टादिविनागद्वारावध-

निमित्तम् । साधुपदप्रयोगात्स्वविद्विरपगन्धेन तु फल
 वैगुण्य भवतीति वैशम्भम् । छन्दोविचित्य मर्षि गाय
 न्यादिविनयो गेयप्रदशो पूवप्रदेष प्रत्ययः । तज्ज्ञान
 पूवप्रयोगानु फलमिति श्रौतम् । तथा चाण्डि ध्रुवते
 'यो ह वाऽभिदिताप्येयं छन्दोदेवतत्र ज्ञणेन मान्त्रण यजति
 याजप्रति वा' इत्यादि । ज्योति मरुत्तपि युगपरि
 वर्तनविमाणद्रेण च द्रादिदेवादिगतिविभागेन तिथि
 नक्षत्रज्ञानमनिच्छिन्नमप्रदायगितानुमानम् । प्रसौक्ष्ण्य
 दौल्यनिमित्तपूर्वकृतज्ञाभाशुभकर्मफलविपाकज्ञान तद्रत
 शास्त्रादिनिधानद्ररण वदमूलम् । एतेन साधुद्रवास्तु
 विद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषय स्वभावानुमा
 तथा । ईदृशो गृह्यशास्त्रादिसनियशो कृत्यसद्वेत्तथा प्रति
 पत्तयमिति । सीमासा त लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभि
 रविच्छिन्नसप्रदायपण्डित पवहारै प्रवृत्ता । नहि कश्चिदपि
 प्रथममेतावन्त मुक्तिस्त्वपनुपसंदर्तुं क्षम । एतेन याव
 विल्लर व्याचरति । निषयो वेदवाक्याना पदार्थै
 प्रतिपाद्यते । ते च जात्यादिभेदेन सार्धैर्गो लोका
 चर्त्तनि ॥ स्वल्पभविनिर्देशे प्रत्यक्षादिभिरडासा ।
 परीक्षणापिने श्रम्या प्रविचक्तु न तु स्वत ॥
 वेदोऽपि विप्रकीर्णान्ता प्रत्यक्षाद्यवधारित । स्वार्थे
 साधयतात्यत्र ज्ञायास्त न्यायविस्तरात् ॥' तथा
 च मानवेऽप्यभिहितम्— 'प्रत्यक्षमनुमान च शब्द
 च निविधागमम् । त्रय सुनिमित्त कार्यं परमगुद्धि
 मर्माप्तता ॥' तथा— 'यस्तर्केणानुसूय च स
 धर्म वेद नेतर ॥' इत्यादिभि तर्कगुद्धिराभ्या ।
 प्रायण च मतुषागागमधर्मव्युत्पत्तौ ज्ञानप्रतिपन्न
 प्रमाणेषु तेषु बुद्ध्यापु प्रयत्नः । तत्र तेषांयत्रदो
 पतिप न्मन्त्रेन्द्राद्यै सर्वाप्रतिपत्तिभूतप्रदानम् ।
 तदुपपन्न तदुत्पत्तौ च विषयदार कथन ।
 अथवा पुन - 'प्रतिभान्त्य स्वय पुतामपूर्वा
 तुपपत्तय । भ्रान्ति बहुमता सत्य सुपुरातान
 बोधारा ॥' इत्यादि बु प्रतीतानु स्थातमवग
 विज्ञोपन्न कश्चिदुत्पत्तयाः प्रमाणां करिष्यति ।
 यत्र च निरानिषत्पत्तयेक-वध मावर्तितोपविरेका

यकात्प्रतिपादन तदपि पक्षापातादृतेऽत यतराशिनिरूपणा
 दात् । अरश्य च सर्वात्मनस्तनुयुगमद्वग्रहासमया
 तद्भ्रामोपिपातिपदविषयविषयकाथनेकैकनिरूपणमादरेण
 कर्तव्यम् । अथवा येऽनवगतक्षामावधिज्ञोपाशुपत्तय
 पुरपास्ते पदप्रतिपाद्य निष्कृष्ट वस्तुमाग लोकमात्रलोच
 नन भैवाभ्यनस्येयुः । मात्रार्थवादोपात्ताश्च स्तुतिनिदा
 स्तत्तत्रित्यानिर्देशकप्रथकत्वैकात्म्याश्च य तत्र तत्र विधि
 प्रतिपाद्यान्नून प्रवर्तमाना पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधम
 वैचिष्यादृते निराशम्बना स्यु । याश्चैता प्रधानपुरये
 श्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रिया सुप्रिण्डयादिरूपेण प्रती
 तास्ता सर्वा मात्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूल
 द्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्या । प्रयोजन च
 स्वर्गयोगाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् । स्वर्गप्रलयेपवर्णा
 नमपि देवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनाथम् । सर्वेन
 हि तद्वले प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमतीति । विशान
 मानक्षणभङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रमवत्त्व
 निषयेष्वाल्पतिक्रम निवर्तविगुमित्युपपन्न सर्वेषा
 प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्र कालांतरकल्पादिदानीमतु
 भवासमवस्तन श्रुतिमूलता । काट्टिक्पले तु वृश्चिक
 विद्यादो पुरुषान्तरे व्यवहारद्वानादेव प्रामाण्यमिति
 विवेकसिद्धि ।

या— ' वैदिके स्मर्यमाणत्वात्तपरिश्रद्धा
 दाडर्थत । सभाव्यवेदमूलत्वात्तमृतीना वेद
 मूलता ॥'

सोम— साक्षात् निरपेक्षतया धर्मप्रमितिजनक
 त्वात् चोदनावा प्रथम प्रामाण्य निचारितम्, तदनन्तर
 तदेकवाक्यतापन्नाना अधवादादीनाम्, इत्यत्र कृत्स्नस्य
 वेदस्य प्रामाण्यविचारानन्तर तमूलतया प्रमाणत्वात्
 स्मृत्यादीना प्रामाण्य निचार्यते इति आनन्तर्य
 निरर्थकः । सूत्रार्थस्तु— चोदनेन धर्मे प्रमाणमिति
 धर्मस्य वेदेकमूत्रवाद् मूलभूतवेदरहित स्मृत्यादिक
 धर्मप्रमाणत्वेन अनपेक्ष्यमिति ।

वि— ' अष्टकारिस्मृतेधर्मे न माय मानताऽ
 यवा । निमृशराज मान सा वेदार्थोक्ती निरर्थका ॥

वेदिकैः स्वयंभवात्समाया वेदमूलतः । त्रिकीर्णोपै
सखेयान् साधेरादति मानता ॥ न मा सातोहृद्वाङ्-
राया जना इति भयनी । तत्र, स्मृवेर्मूलवेदेऽनुमिते
मावर्षभान्त ॥ '

भाट्ट— शिष्टमैरिगिरिहरीहोताना मन्वादिस्मृतीना
धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति मदेहे सम्यक्स्वर-
निष्ठावकाभावात् अमाभाष्यम् । न तत्र प्रत्यगुदि
मूत्रम्, तेषा धर्माधर्मयोः अप्युक्ते । वेदस्य च
प्रत्यक्षपरित्यक्तानुपपत्त्यात् । तथैवमे वा स्मृतिप्रयत्न
वैधर्म्यात् । प्रत्यक्षपरित्यक्त इदानीमुच्छेदस्य च वेदिके
धर्मापरिगणनं शास्त्राना मात्मानावदित्यामेन पाव्य-
मानतया कल्पवितुमशक्तः । न च नित्यानुमेयो वेदे
मूलम् । स्मृतेर्मूलधर्मावभावात्वेऽपि वेदवास्तव्या-
भावेन अनुमानानुपपत्तेः । मनोरन्वयुमेवतनलने
अन्वयपरिगणनेषु । अतश्च स्मृत्व्यावर्षभान्त आन्त्या-
दिमूलत्वेन अप्रामाण्यम् । इति भाष्ये, शिष्टानामग्र-
याददित्तीवपरवत्या च्योऽतिशोपादिपिय अटकारक-
छमश्यादिष्वपि धर्मतेनापनतेन च परियद्वात्
मन्वादीना धर्मनिष्पत्तेन वेददर्शनमद्यमञ्च त-मूलस्वर-
मेत युक्तम्, न तु आन्त्यादिमूलस्वरम् । तत्प्राप्तस्य
अद्यथाउद्देशान्तरं च कल्पने गौरवान्च । अतश्च
प्रत्यक्षपरित्यक्तानुपपत्त्यात् । न च स्मृतिप्रयत्नधर्मधर्मम् ।
मात्मानरोपसहारणे अर्थसादार्थोद्धारणे म्यायिष्ठिडार्थ-
कल्पनेन च स्मृतिप्रयत्नस्य साधकत्वात् । अतो मूल-
क्षुद्रुपसहायकत्वेन धर्माधर्ममयाधयोवत्तन स्मृतीना-
मिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' मन्वादिषां त्रिकीर्णवेदमूल । '
शंकर— ' स्मृतीना च प्रामाण्यम् । '
• स्मृत्यधिकरणे एव उभयोरपि स्मृत्याचारयो-
पामाण्यं स्थापितम् । श्रौ. १।१।६।८, • स्मृत्यधि-
करणे आन्त्यादिक्रम्यनातो वेदमूलत्वकल्पनाया लुप्त्य-
त्वात् वेदमूलत्वयोऽपि सिद्धम् । १।१।६।११. • स्मृत्य-
धिकरणे स्मृतीना वेदमूलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अथ-
यगाधिकर्मनिष्ठावर्णनमूलत्वेनापामाण्यं न दाह्यत्वम् ।

सु. ए ६३. • स्मृत्यधिकरणे स्मृत्याचारयो. अनु-
मानाभावात् न शुच्युपमाभवत् किंनु अर्थोऽस्ति-
विषया इत्युच्यते । श्रौ. १।१।१।१५. • कल्प-
मूलागा वेदमूलत्वया प्रामाण्य स्मृत्यधिकरणे तुल्य-
न्यायतया अत्रयत्नम् । कु १।१।१।११. • ए ६७.
• एत तत्रमूलागा मूलभूता धृतिने प्रत्यक्षा तत्र
तावत् पौरोहित्येन लौकिकतत्त्ववत् धर्मप्रमाणनरत्ता-
भावेऽपि मूलभूतमात्रोपलक्षणत्वेन धर्मप्रमाणयोऽनु-
पपत्त्यात् भाक्त एव प्रामाण्यप्राप्ता इति स्मृत्यधि-
करणे एव (धर्मप्रमाणनरत्त) निरस्तम् । श्रौ.
१।१।६।१२. • युक्तोपयोगोक्तयानामागेषु
सुष्ठुप्रकाशितकथानामपि यथाश्रमां धर्माधर्मयोगिता
लक्षणा । सा च स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. ए. ४९.

• कल्पमूलाणि हि वेदकथाः एव, किंवा पौरोहित्याः
युक्तः स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलतया प्रमाण इति
सदेहः । श्रौ. १।१।६।१२. • कल्पमूलादीना तु
स्मृत्यधिकरण-भावेन वेदमूलत्वोपपत्तेः प्रामाण्यम् ।
१।१।६।१२.

• स्मृत्यधिकरणवक्ष्यमाणप्रामाण्यायाः कथाचार-
कथायाः यागिप्रसिद्धेः अक्षमूलत्वान्दत्ता न युता ।
सु. ए. ९४.

• विरोधापिरोषयो. प्रामाण्याप्रामाण्ये स्मृत्य-
धिकरण-विरोधाधिकरणभाष्यामेव सिद्धे । सोम.
१।१।८.

• कल्पमूलाणामपि त्रिकीर्णवेदप्रामाण्य-शुच्य-
निष्ठावने स्मृतिवृत्तवत्त्वात् स्मृत्यधिकरणविषयत्व-
मस्येव । सु. ए. २२८. • कल्पमूलाणामपि स्मृत्य-
धिकरणे वेदमूलत्वं प्रतिपादित इत्यनुपपत्तेशोक्तम् । इदानी
अमकल्पने तत्र पूर्ववत्प्रकरणान् कल्पमूलत्वे
कात् एता स्मृत्यधिकरणविषय प्रामाण्यात् इत्याह । मूल
मूलवेदानुमानेन तत्र सिद्धान्तकण्ठात् प्रत्यक्षवेदमूलत्वे
कल्पमूलत्वे अनुमानावोभावात् सिद्धान्तधर्मनेनापि तेषां
स्मृत्यधिकरणविषयत्वं नास्ति इत्याह । ए. २२७.

● स्मृत्यपेक्षया श्रुति प्रस्ता । १।३।१३-४ ।
मीको पृ ३५५ ' विरोधाधिकरणम् ' इत्यत्र
अधिकरणं दृश्यम् ।

ॐ स्मृत्याचारयोर्बलानलम् ॥ (वार्तिककार
मतेन) ।

[तेजदर्शनाद् निरोधस्य समा विप्रतिपत्ति
स्यात् । १।३।४।८ ॥ शास्त्रस्था या तन्निमित्त-
त्वान् । ९ ॥]

अथवा स्मृत्याचारयोर्विषय एतदधिकरणम् ।
अत्रानु पूर्ववर्तिनोऽभिपत्ति । यथा हि मन्त्रादिस्मृतीना
श्रुतिमूलत्वं तथा सत्त्वाचाराणामपि श्रुतिमूलत्वं निरू-
पितमेव । तत्र स्मृतिविरुद्धानामपि अदृश्यमान-
लोभादिभूतानां वेदव्यवहारिभिरिव आचर्यमाणत्वेन
सदाचारवर्तिनोऽपि ' अन्या कर्तव्यामावात् प्रमाण
मनुमान स्यात् ' (१।३।१।२) इत्यनेन न्यायेन
स्मृतिविरोधेऽपि वेदविरोधाभावेन विप्रतिपत्ते समानत्वं
सदाचारस्य वेदमूलत्वेन । अथवा आचारस्यैव
बलीयस्त्वम् । य हि श्रुत्यनुमाने लिङ्गभूत प्रत्यये
वाच्यमप्यते । स्मृति पुन मनुवचनादनुमिता श्रुति
मनुमापयति इति विप्रकर्षात् दुर्गम । येषामपि मनु
वचनमेव श्रुत्यनुमाने लिङ्गम्, तेषामपि वक्तृशाना
नुमानद्वारेण श्रुत्यनुमान इति विप्रकृतत्वमेव स्मृते,
आचारत्वं इति । तत्र च ' यावद् विस्मरणं दृष्ट्वा
श्रुतिरन्याऽनुमाप्यते । तावद्ध्यात्मकं पूर्वं
माचारं प्रतिष्ठितम् ॥ प्रतिष्ठितस्य चाप्यत्र
कीदृशं परिकल्प्यताम् । तेनाचारबलीयस्य
समत्वं वेदं युज्यते ॥ ' इति । (यावद् विस्मरणं
दृष्ट्वा इति वार्तिकमूले पाठ । य एव च युक्त । वा
पृ २२०) । एष प्राप्ते, अभिधीयते । मवेदेव
यदि स्मृत्याचारयो तुल्यरूपतः भवन् । किन्तु स्मृति
भ्रष्टत्वात् ' मनुवचनमन्त्रादिनां शोचनियतना च
अनपयोगिता वेत्तव्यं मूलभूतं कथयति इति
युक्तम् । आचारस्य तु वेदव्यवहारिभिः समनुदया
प्रयुक्तानि चालविप्रकर्षान् न्यायमासादिमूलतया च

अथवाभावाच्चक्या न स्मृतिविरोधे प्रमाणम् ।
दृश्यते च अयत्वेऽपि वेदव्यवहारिणामेव धर्मगणे
अनाचारा स्मृतिविरुद्धा । यथा दाक्षिणात्येन्द्राणीना
अनुमरणम् । तथा च स्मरति- ' मृतानुगमन
नास्ति द्वाङ्गण्या द्वाङ्गशासनात् । इतरेषा
स्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं व्यजस्रित ॥ ' इति !
न च स्मृते मनुवचनानुमित्तया अमन्यत्वेन
आचारस्यैव बलत्वं इति वक्तव्यम् । यत्र स्मृते
साक्षादेव श्रुत्यनुमानम् । आचारस्य तु अस्मर्त्त-
माणस्य अनाचरणीयत्वात् तद्विषय तावत् आव-
रित्वस्मरणम् । तत्र च अत्रानुपूर्वपूर्वभाविनाना
विधाचरित्वस्मृत्यनुमानपरपरया मन्त्रादिस्मृत्यनुमानम्,
तत्र च श्रुत्यनुमान इति ब्रूतविप्रकर्षान् न तुल्यबलत्वं
नतरा आचारबलीयस्त्वमिति । तदुक्तं- ' आचारानु-
स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिव्यल्पना । तेन दृश्यन्त-
रित तस्य प्रामाण्यं विप्रकृत्यते ॥ ' इति (वा
पृ २२० । ' श्रुतिविज्ञापते तत्र ' इति द्वितीय
चरणमठ आनन्दाश्रमीये) । न च मन्त्रादिस्मृतेरिव
आचारित्वस्मृतेरपि साक्षादेव श्रुतिमूलत्वं, मन्त्रादयो
हि महत्प्रय प्रकृतज्ञानतया विप्रकीर्णनानाशास्त्रागतौ
तत्रदाचारमूलभूता श्रुतिमनुसृत्य स्मृता स्वनिर्गमै-
प्रतिपादयन्ति इति युक्तम्, न तु आचरितार सर्वे
नानाविद्शास्त्राऽनुसरणस्यमा । किन्तु मन्त्रादिमन्त्राणि
सकलितमत्र अर्थ पूर्ववत्ताचरित्वपरकराऽऽद्यातमगम्य
स्मृत्या आचरन्ति इति सम्यगिति । तेन यत् पूर्वधि
करणे शिष्टाचारस्य श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमभिहितम्,
तत् मन्त्रादिस्मृत्यविरुद्धत्वेन इति एतदधिकरणं युक्त-
यम् । तेन न वक्तव्यं ' स्वभिवारास्यद्वाराचारस्य
कचिदपि न प्रामाण्यम् ' इति, एवभूताचारस्य अपि
भिवारादिति । प्रयोजन-पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधेऽपि
यथाचारमनुष्ठानं कर्तव्यम् । सिद्धाते तु न कर्तव्य-
मिति । सूत्र तु- शास्त्रस्था ये मन्त्रादयः तेषामेव
सरणं कल्पन् तन्निमित्तत्वादेव शिष्टाचारस्येति ।
सौता १।३।५

प्रणीता हि स्मृति स्तोपनिग्रहना । नम्यालेन
 वलीयस्त्रमाचारानिनिञ्चनम् ॥ ' (निवचन-
 इन्द्रोने विप्रकीर्णतर - परप्रहारागत-सिद्धवर्तिदेश-
 कल्प्यतादिना निरोहितान् विधीनुपसहस्य तत्पनिवाद्य
 कर्मणा कर्म यत्वकथनम् । सोम) । प्रत्ययिततरा हि
 मन्नादय स्तनतार । तस्मरण गुणरत्तरकर्तृकरात्
 इतरजनचारिभ्यन् विनम्भणीनतरम् । इति न्यक्तमेतत् ।
 अथि च आचरित्वा जनाना स्वपमितमतो विप्रकीर्ण
 परप्रहारादिगतश्रुत्युदरणेन अर्थे प्रविपत्तुमसामर्थात्
 अत्रत्यमेने महर्षिभिरेव ज्ञाता स्मृत्या समर्पितमये
 अनुनिष्ठति इत्यङ्गीकारेणम् । अतश्च आचारस्य स्मृति
 कल्पनेन श्रुतिकल्पन इति द्योतरिनप्रामाण्यात् दुषं
 लचम् । अपि च आचारेण कर्मस्वरूपमानमेव प्रत्यक्षम्,
 कर्तयत्रा तु विमर्शपूर्वक अयेमुगादिदेव तरासंभव
 निरूपणेन पारिशीध्यात् कल्पयितया । ता च कल्प
 यितया पश्चात् मूलकल्पन इति विप्रकथे । सतिव घनात्
 तु स्मृतिषु द्रागव प्रयत कर्तयत्रा गम्यते, मूलमान
 तु कल्प्य इति संनिकथे । सर्वेण च स्मृतिविद्वदा
 चाराणा मातुलदुद्धितुपरिगयनादितियथागा क्षमादि-
 हेतन्तर स्पष्टमेव दृश्यते इति न कथंचिदपि श्रुति-
 मूल्यर समावनीयम् । न चात्र विनत्ताम्बुपगमेन
 उभयोरपि प्रामाण्य संभवति, वस्तुनि विकल्पासंभ
 वान् । न हि मातुलदुद्धितुपरिगयनात् प्रत्यवायश्वो
 रचित्तुल्यचिद्वि संभवति इत्यवदन् अयनरस्यप्रामाण्य-
 माधनीयम् । तथ गृह्यमाणनिमित्तस्य आचारस्य
 अप्रामाण्य इति सिद्ध एषयावीयकानां दुर्गाचारतम् ।
 १।१।४ पृ २२-२४

वि- ' सा मातुलदुद्धितुपरिगयनात् सिद्धाचार स मा
 न वा । इतराचारनमात् - समात्तर स्मार्तनापनत् ॥
 स्मृतिप्रभो हि सर्वेन सिशचारस्तोऽत्र च । अनुमथा
 स्मृति, स्मृत्या बाप्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ '

भाट्ट- एष मातुलदुद्धितुपरिगयनात् स्मृत्याचारवो
 विरोध स्तोपमतेरपि श्रुतिवचनानात् गुणरत्तरम् ।
 इति प्राप्ति, स्मृतीना उदयवर्षाणात् स्मृतीषु

कर्तयत्रावाचिविधिप्रत्यक्षवशाच्च कल्पियस्तरम् । आच
 रेणु तु आचरित्वा जनानां मन्त्याद्यपेक्षया तथा प्रत्य-
 यितत्वाभावात् इत्यन्तो विप्रकीर्णतरम हरणदिगतश्रुत्य
 गमस्याशक्यतात्, परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तयत्रा
 वाचिविधिप्रत्यक्षस्य अनन्तरकल्पनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् ।
 अत एव इदानीतनाचारदर्शनेन श्रुतिद्रुत् स्मृतिकारण्य
 स्मृतिं तदुपदेय वा कल्पयित्वा स्मृतिवत्पनम्, स्मृतीना
 तु साक्षादेव इति विरोध । अतश्च स्मृतिविरोधे
 आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शने स्मृतिदर्शने वा अननु
 धानम् ।

मण्डन- कुमारिलमतने अत्राचिकरणे स्मृतिवदा
 चारणे प्रामाण्यतरतस्य विचारितम् । उभयोरपि वेद
 मूल्यत्वात् तुल्यमेव प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे, स्मृते साक्षात्
 वेदमूल्यत्वात् सदाचारस्य च स्मृतिद्वारेण वेदमूल्य
 कल्पनासंभवात् स्मृतेरेण कल्पतर प्रामाण्यमिति
 सिद्धान्त ।

शतर- ' स्मृत्याऽऽचारस्य वाच क्षान्त् । '

● स्मृत्यादिकल्प्य प्रतिषेध द्विविध, क्रत्वर्थ
 पुङ्गवापथ । प्रत्यर्थोऽपि द्विविध, पुङ्गवायैमात्रविषयक
 क्रत्वयमात्रविषयकश्चेति । पाल पृ ३१, ● स्मृत्यादि-
 कल्प्य प्रतिषेध पुनर्द्विविध, अदृष्टाय दृष्टार्थश्चेति ।
 पृ ३२

● स्मृतिव्युत्पत्त्य प्रतिषेधो यथा- सगोश्र न
 परिषेया । पाल पृ २९

● स्मृतिप्रत्येऽपि आम्नायशब्दप्रयोग । वा
 १।३।३।७ पृ २१२

● स्मृतिज्ञान वाप्य वस्तु न यथाति, अस्तुगव-
 मास्थित्वात्, वाद्यस्य च स्फुररूपान् । न च ग्राहक-
 सामग्रीमेदेन स्फुरास्फुराणामागमेद्, यथासिगात् । अतो
 वद्वानमासाभापेऽपि तदभ्यवसायिना उरत्रायमन
 तदालम्बनमिव माति स्मृतिज्ञानम् । इति वीडा ।
 ऋतु पृ ४१

● स्मृतिव श्रुतीनीयधी । भा १२।१।३।१९

● स्मृतित्वं शातविपयशान्तयम्, संस्कारतय शान्त्यं वा । मणि. घ. १३.

● स्मृतित्वानुभवत्ययोः विरुद्धयोः एकज्ञान-शुक्तिर्न न संभवति । मणि. घ. ३०.

● स्मृतिपादः प्रथमाभ्यामस्य तृतीयः, आचारोऽपि अत्रैव । 'विष्यंवादस्मृतयो माम् चेति चतुर्विधम् । प्रथमाभ्यामगोः वादेश्चतुर्भिर्मानगोरितम् ॥' वि. प्रस्तावना श्लोकः १३. ● स्मृतिपादे (११३) स्मृतिमूलविचारः प्रकरणाभिः । तथाहि, 'स्मृतीनां शुक्तिमूलत्वं, विरोधे भ्रान्तिमूलत्वं । उक्तोपवीतस्मृत्यादावविरोधं निरूप्य च ॥ आर्षविरोधे श्लेषज्ञानां शब्दा-र्थविपर्ययमूलैः । भ्रान्तिमूलमश्लेषेऽप्य विवादी श्लेष-मूलता ॥ मूलापेक्ष च कल्यादेश्चक्यस्वितोचरम् । होलानादिस्मृत्यैर्मूलद्रव्य शब्दस्मृतेरपि ॥' इति । सु. घ. ३७०.

● स्मृतिप्रणेतृणां धैर्यशक्तिः कल्पयते वैदिकप्रदाय-कृतमितिशक्तिः, स्मृतानां परादानां क्रियमाणत्वात् तेषां च अभैर्यशक्तोक्तप्रदायानुष्ठानस्वभावापर्ययत्वात् । सु. घ. १२५.

● स्मृतिप्रामाण्यं तर्जोवर्द्धितशिशुवैशिककटद-परिग्रहान्वयानुपरचितप्रवया अर्थापत्त्या वेदमूलद-कल्पनेन साधितम् । सु. घ. १२५, ● स्मृति-प्रामाण्ये विचित्रिता न कामां 'पुराणं मानवो धर्मः सान्द्रो वेदशक्तिरितम् । आशासिद्धानि सन्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥' इति निषिद्धत्वात् । घ. १३६.

● स्मृतिप्रामाण्यहेतुः शिष्टधैर्यशक्तिपरिग्रहादरः । सु. घ. १७०.

● स्मृतिवचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं वाच्यम् । भा. ६।१।४।१७. ● स्मृतिवचनेन चलात्पदायो-अपेक्ष, दुर्बलप्रमाणं धेयत्वात्कं पाभ्यते 'श्रुते आचारात्' 'वेदं वृत्त्या वेदि करोति' इति । माल. घ. १४०.

● स्मृतिविरुद्धानां मातुलमुतापरिणशदीनामन-मुद्रानप्रतिपादनम् । भाट्ट. १।३।८ वर्षकं २.

● स्मृतिविहितेषु नियमादिषु उचनीतस्थाधिकारो नापुनीतस्य । वि. ६।१।६.

● स्मृतिशब्दस्य धर्मशास्त्रेष्वेव प्रसिद्धिः । सु. घ. १२१.

● स्मृतिहेतोः सस्कारस्य सर्वनातुहेतुः । वा. १।१।०।१५ घ. ८२९.

● स्मृतिहेतुः नियतत्वात् । ६।३। १।१३३ ॥

'यदि तौर्मे न विन्देत् पूर्तीकाममिच्छुयात्' इति यत्र प्रतिनिधिः श्रुतः, तत्र प्रतिनिधेरस्यचारे प्रतिनिधि-सदसास्य उपादानं फलंभ्यं इति पूर्वपक्षी आह । श्रुति-रक्षणे श्रुतिर्लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो पूर्तीकल्पे विनष्टे एति प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः स्यात् । नियतत्वात् पूर्तीकानां तादृशमेव श्रव्यप्रपादेनं स्यात् न तौम-सदशम् । तस्मात् अत्र प्रतिनिधौ प्रतिनिधिः इति पूर्वः पक्षः ।

'स्वाच्छुतिलक्षणे' इत्येतावदेव सूत्रं कुतूहले । अनुहत्या तु अर्थपूर्णं भवति ।

न तदीप्सा हि । ३४ ॥

सोमापचारे श्रुतिविहिताः पूर्तीका श्राव्याः । अथ पूर्तीकापचारे पूर्तीककलदः प्रतिनिधिः नोपादेयः । हि यस्मात् पूर्तीकविधिनाऽपि तदीप्सा सोनावयवाग्नेव कतिपयमानादपि ईप्सा आशुमिच्छा प्रदर्शिता । तथा न पूर्तीकापचारे पुनः सोमसदृशमेव पूर्तीकमिच्छं ब्रह्मपपे-क्षणीयम् । इति सिद्धान्तः । घ.

● सुवी होतृकामाः । १०।१।२२।१६ ॥

होतृकामाः पठिताः प्रश्नी 'मं कामपेतावपुमान् स्यादिति पराधी तस्यैवाप्तुपदृशेत्, अपस्तुमानेव भवति' 'य कामपेता वर्षीयान् स्यादिति उच्येयता तस्य यावदाया वपद् वृषीत्' इत्यादयः । एते होतृकामाः अतिथयोः स्तुनी वा इति विचारे 'स्युः होतृकामाः'

अस्थियथे बोदकानुप्रहात् । होतु कामा एत अस्थना ।
कामामनेऽपि होतु स्तुरच कामा । तस्मात् कर्तव्या
होतुकामा इति पूर्व पक्ष ।

न तदाशीष्ट्या । ५७ ॥

प्रहृती पठिता होतु कामा, अस्थियथे न
वर्तते । तदाशीष्ट्या, तस्य यजमानस्य आशीरिया
होता नियते । होता य यजमान एव कामामने तदर्थं
होत्रा एव कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । तस्मान् यजमाना-
शीरिवेषा । अस्थना च कृते होता नैव कामामितु
शक्नोति । किंच 'या वै क्वचन यजे ऋत्विज आशिप-
माशासते यजमानस्यैव तामामिपमाशासते' इति
यजमानाशीरुमेनेोक्तम् । तस्मात् अस्थियथे होतुकामा
मूलतः कर्मतकामवत् न कर्तव्या इति सिद्धान्तः । के

• 'स्योन ते' इति मन्त्रे नीकारपदस्योद्देशः । इन्द्राप
मन्त्रवने नैवारमेकादशकपालम्' इत्यत्र । भा. १।३।
१।१-२, ४-८ • 'स्योन ते' इति मन्त्रार्थयो
क्रमेण सद्ये सद्ये चाज्ञानम्, लिङ्गस्य वाक्यात्
प्राक्कपालम् दर्शपूर्णमासयोः । वि ३।३।८ • 'स्योन
ते सद्ये कुशोमि' तस्मिन् सीदामुने' अत्र लिङ्गात्
पूर्वार्थे उपसर्गणे, उपसर्गस्तु पुरोडाशासादने प्रथो-
क्तव्य । न तु सद्ये क्वचित् । भा. ३।३।७।१४.

• सूर्या । यथा 'स्त्रमुद्राये (दशयथे)
दशति' इय उद्रानुभागस्य नियतिका स्तूत्रं न कृत्स्नस्य
कृतुशक्तिरस्य, उद्रानुसोमोत् । भा २०।३।१८।
६५-६८.

• स्तूच शमीमस्य द्विरामस्यो या संमार्ष्ट्या
वशप्रशामेयु सिद्धाते । पूर्वपक्षे तु नानावृक्षस्तूच ।
भा २।१।१।१-१२, • स्तूचो द्विरामस्य शमीमस्यो
या इत्यादय चातुमास्यरुच्यप्रशामनेककपालस्य द्वेदे
विष्टा पर्मा । ३।१।-१२३, • 'सत्र समार्ष्टि'
इति समार्ष्टन गुणार्थं न प्रधानकर्म । २।१।३।१
-१२. • 'हृषमुत्स्य स्त्रचोऽप्या (१) त्वको विला
(न्यवकिग)' इति स्तूच हृषमुत्स्यप्रश्नचकारादि-
विधिवत् .. । सु पृ ११४. • स्तूचि सोमहृति-

नीमाद्यते । भा ८।१।३।२ • स्तूचु आन्यमङ्गम् ।
तत्र औपश्रुतस्यन्यस्यनुयाजा प्रयोजका, चतुर्थपक्षमी
च प्रयाजी । वि ८।१।१५.

• स्त्रगादापननिगदे 'अग्निर्होता वेत्तु' इति
आहृतीयवाट. । सत्रप. ४।२।१९. मीको. पृ ५९
'अग्निर्होता वेत्तु' इति स्त्रगादापननिगदे. " इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• स्त्रगादापनप्रेषस्य आहृति पत्नी उत्तमप्रया
वार्थमपि । सत्रप. ४।२।१०. मीको. पृ. २४९१
'पत्नी उत्तमप्रयावार्थमपि.' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
व्यम् ।

• स्त्रगादापनमन्त्रे 'इमे वयं' 'सो वयं'
इति पाठौ पर्यान्तरे सावनाशक्त्या न अनयो
विकल्पः ॥

स्तूगादापनमन्त्रे शापामेदेन 'इमे वयं' 'सो
वयं' इति पाठौ द्वौपि विनित्य 'वेत्तु प्रविश-
मित्येव द्र्यात्' इति विहितम् । तथा 'नमस्याम
नमस्यान्' इत्यस्योऽपि शापामेदेन प्रथमतो मन्त्रो-
ऽन्ततश्च पठित । एत आहृदथ विनित्य 'अत एव
द्र्यात्' इति विहितम् । तत्र निन्दया विहितश्रुत्यर्थ-
त्वेन विकल्पे प्राप्ते, निन्दितस्य गिरापदवत् कर्मान्तरे
सावनाशक्त्याद्यथाविधानमेवानुष्ठानम् । आपादितयो
रभ्यनातयोर्विहृती विकल्पार्थत्वमिति मास्ये विहृति
शब्दो ब्रह्मवकारिपर्ये नैव । (भाष्योक्तमपि युक्तमेव
तथानुष्ठानदर्शनात् इति केचल ।) । सत्रप
४।३।१.

• स्त्रधारणार्थं प्रहर । भा ३।१।५।११,
६।४।१४।४४

• स्त्रगुल्फुहनमन्त्रा 'वाजस्य मा प्रवेन'
इति अष्वशुंगा यजमानेन च उभाभ्या पठनीया, न
केच अन्वशुंगा एव दर्शपूर्णमासयोः । भा ३।८।
७।१७

• स्त्रसंमार्गस्य प्रहृती बहुधाधारणत्वात् कपि-
श्रुत्यापेन निन्दस्य श्याजीवशात् पादविश्रुत्यापि

पञ्चकुमारेषु निरु एव संभाष्यः पूर्वपदे, विद्वान्ने तु यतोः, सस्कारस्य प्रतिप्रधानावतिवात् । वा. २।१।१२२ ४ ४१६.

- ररयः अर्धमिचरितकृमन्धकारम् । वि. ३।६।
- १. ● सुनः जादिरः, अत्र फलधुतिः अर्धवादः न फलप्रयुक्तम्, कः यथैः सः । भा. ४।३।११२-४.
- सुनः गादिरः अनाभ्यतिष्ठितः प्रकृतौ निविमते, विद्वनौ तु चोदनात् । वि. ३।६।११, ● सुनः द्रव्यकार-दाने करणम्, सामर्थ्यात् । १।४।२०. ● 'सुवेणान घति, सुवेणानमारवति, सुवेण पार्वणौ सुवेति' । वा. ३।६।११. ● 'सुवेणानघति' 'स्वधितिनाऽवयति' 'हस्तेनागवति' इति । अत्र आग्य-माघ-पुरोडाशोप हविषु सुवासा अन्नदानदेततो निषत्ताः । शक्तिरस निषामिहा । 'अन्वलिना सन्त् प्रभाउ उट्वात्' अन्वालिनि. न नमस्कारकालिक इा मास, अर्धकौः विष्णु उक्तप्रहणशक्तया प्रगुतोऽञ्जलिप्रोक्ष. । वि. १।४।२०. ● 'सुवेणानघति' 'स्वधितिनाऽवयति' 'हस्तेनागवति' इति श्रूयैः । तत्र सदेहः किं सुवेण-घटात् सर्वस्य द्रवस्य दहनस मासस्य च । तथा स्वधितिना, हस्तेन च उन सर्वेषामर्थतो भवत्सा द्रवाया सुवेण, मासना स्वधितिना, सद्गताना हस्तेनेति । तत्र अर्धतो न्यरस्या इति विद्वान्ते. । भा. १।४।११२२५.
- सुवेण दीक्षाशुतरो हृणते । वि. १०।३।४.
- सुवाधिररणम् (सुरगादिररत्नभिः प्रकृति-यामौ) । ३।६।१११-८. मीरौ. ४. ३०३ 'अना-रत्नाधिकरणम्' इत्यत्र अधिस्त्व इत्यन्वम् । ● कृवा-धिकरणे (३।६।१११-८) वाक्योपवत् सामर्थ्यस्यापि लक्ष्मिनिर्माणकत्वेन धर्मप्रयोगो ध्युत्वादितः । सु ४ ३९८.
- ररादिशब्दान्मां आहृतिवचनत्वम् । वा. ३।६। ५।१५.
- ररुचर्मैः स्वधितिः सुनधर्मा भवति । भा. ६।३।१०।२६.
- क्षेत्रपर्णशब्दस्याधिप्रुप्रेयगतस्य वागर्थेनोद्वरण-प्रकारादतरत् । भा. ९।४।५।२५-२७.

॥ रं महिमानमाह इति गार्हपत्यवादः ।।
 'स्य महिमानमाह' इत्यत्र स्वशब्दस्य आत्मीय-परत्वेन सनोधनीयाह्वनीयपरत्वावश्यकमावात् तद्विद्वत्त्व होतृत्ववत्त्वादिधर्मनिस्संशयैः महिस्वरूपतया तदर्थ-विशिष्टो भवत्येतत्संकोट्यं निगद आह्वनीयपर एव । इति प्राप्ते, अयं 'सर्वं महिमानमाहाहयति वायुं तदाहाहयति वायुरां अथै स्त्रो महिमा' इति षीपीनके अत्राहाहयत्पदस्य च 'काथोरतिः' इत्यादिगुणा वनक-परत्वेनाह्वनीयजननगार्हपत्यपर एवाय निगदः । हो-ररादिधर्मोश्च देवताहोतृत्वेनाह्वनीय इव ह्यप्यहोतृत्वेन गार्हपत्येऽपि संमन्तीति न ते आह्वनीयायापारणाः । 'अग्रे यद्य विद्यो अन्तरस्य होत. वायुराथोवेवेत्यं हि यथा' इति विश्वश्रुचमि प्रयोगात् । तसादेकैवैव गार्हपत्यस्य ह्यप्यहोतृत्वेनाह्वनीयजननत्वेन चावाहनम् । आनादातावच्छेदकमैदादाहतेषुति । तेन सितृमेव वाक्यवदस्यवि स्थाने 'अति व यथाहनमाह' इत्येक एव निगदः । संकषे. ४।२।२.

॥ स्वाद्यं स्वण्ययथायकं न भवतीति न्यायः । सुट्टः । साहस्री. ३६०.

॥ 'स्वाहगुप्तमधि सुन्वन्तमित्नुदण्डमथाचत' इति न्यायः । यत्र श्रीनस्त्वावर्तनातनधर्मानमिद्वर्णा-भवभ्रष्टा पूर्ण जनाः स्वाधीतिगोचरस्य' सामि-तपितार्थतृणप्रत्येतस्यः आचार्यामासेभ्यो निजानीटाधार्त्वायन्ते तत्रायं चरितार्यं इति । साहस्री. ८०.

● 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमिति अत्रायकं पद प्रयोक्तव्यमाह' 'अदितिः पाथा०' 'अदितिः पाथान्०' इति । प्रकृतौ यथा ह्यना एतत्सोपरिपतिः न तथा विद्वनौ द्वितोपरिपतिः इति प्राहृतवृत्तित्वात् तद्व्यापकस्य बहुवचनस्यापि वायो द्विवचनकारणकार्य-पुरोपेन शेषद्विवचनप्रयोगादवगम्यतः । 'स्वाधीने० प्रयोक्तव्यमाह' इति न्यायात् । भाट्ट. ९।३।४, ● 'प्रथमा वाट्ट' इत्यत्र विद्वान्ते 'स्वाधीने शब्दप्रयोगे०' इति न्यायेन प्रयासान् बहुव शक्यः, पूर्वपदे च प्रयासः इति द्रष्टव्यम् । ९।३।४.

● स्वार्थे अनुमान परामर्शेन स्वप्नेन (अनुनासः) वाच्यमननमकम् । मणि. पृ. ३९. ● स्वार्थे सामान्योद्देश्यमनुमानम् । स्वार्थे विरोधोपलक्षणमनुमानम् । बाल. पृ. ८. ● स्वार्थे प्रवर्तते वन्तु. । को हि परमं प्रशंसमानिष्ठम् । पुरुषः स्वार्थेन करोति । भा. १।१।१।१ पृ. २०९९, ● स्वार्थे हि सर्वं क्रियते, न परविरोधार्थेन । भा. १।१।६।२८.

● ' स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकनाक्यतरं पुनः संद्वल जायते ॥ ' (रा. १।१।२।२ सूत्रे वार्तिकं पृ. ३६६) । पदागानो परस्परगन्ताराहृष्ट्यापर्यवसानेऽपि वाक्यार्थानां परस्परपेक्षया अन्वयो न विरुद्धः इत्याशयः । भावप्रयायेन संकथामिषानाम् अद्रन्त्य अङ्गिर्ह्यन्त्यापेक्षया अङ्गिन-व्याङ्ग्यसंस्थापेक्षया आदेशादिप्रधानानामेकनाक्यपेक्षया अङ्गानां च एककल्पीकारकसंस्थापेक्षया स्वार्थपर्याधिगानामपि वाक्यानां संद्वल एकमहा-वाक्यार्थान्तरनेन एकवाक्यपरं भवतीत्यर्थः । अङ्गप्रधान-वाक्यैः सहासंज्ञादानां वेदव्याभिधानेन दूषितत्वेन तु । सु. पृ. ५२५, ● 'तुग पाठ'वा' इत्येतान्तो वाक्यजा-त्यायेन अथाजत्वान् तद्विरोधायोगेऽपि 'लः कर्मणि च ' इत्येतान्त. ' स्वार्थबोधे समाप्तानां० ' इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तरेकवाक्यपेक्षेऽपि वाक्यपरमत्वात् तद्विरोधो-द्धान्तरे (वनातुवा) षष्ठिः । पृ. १४१९.

● स्वार्थानं निः करवा पर्याप्ताने वनमानो परमदिव भेदो लभते । ऋजु. पृ. १६७. ● स्वार्थमनि किरविरोधः । वा. २।१।५।१८.

● स्वकण्डवप्यायः । यथा स्वकण्डे स्वकण्डयो-र्मर्देन सुवर्ती सुवर्ती न सुव लभते, तथा त्रिजामुपवि न स्वकण्डविकारेण कानमप्येति, किन्तु आचार्येण तत्त्वज्ञानं ज्ञानेति ' आचार्येण पुरयो वेद ' इति भूतेरिति । माहरती. १४६.

● स्वपराडातुषतो गौणः । इतिश्व'धनमुष्नादि लुप्तं तदुष्णं वा न प्रविशतीति । सायाम्नी. ८।८। २७ उच्यते.

● स्वकाले स्वाद्विप्रतिषेधान् । ५।१।५।१५। अन्तरागभिगीरूपस्य अधिकरणस्य पूर्वपञ्चमम् । ' यः सोमेन वक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, नतु प्रतीक्षेत्र नञ्चम् ' इति किं आधानकालस्य निषेधः उत सोम-कालस्येति विचारे पूर्वपञ्चमाह । ' सत्कर्पाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ' (५।१।५।१०) इति सूत्रात् सोमः इति पदं अनुवर्तते । सोमः स्वकाले स्यात् । आधान-कालस्य तु बाधः स्यात् अविप्रतिषेधात् अङ्गकालबाधे विरोधाभावात् । प्रधानकालबाधे तु विप्रतिषेधः स्यात् । अपनयो वाऽऽधानस्य सर्वकालत्वान् । १६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । सोमपूर्वाधानपक्षे सोमकालस्यैव ' नतु प्रतीक्षेत्र न नञ्चम् ' इत्यनेन अपनयः बाधः स्यात् । आधानस्य सर्वकालत्वान् ' यद्दहेत्वेन भद्रो-पनमेत् तद्दहरदधीत ' इत्युच्यतेन आधानकालस्य अप्रसक्तत्वात् प्रतिषेधो न कर्तव्यः । सर्वसिन् काले आधानं कर्तव्यम् । वा-शब्दः पूर्वपञ्चनिराकार्यः । तस्मात् सोमकालस्यैव बाधः । छे.

● ' स्वकाले स्वाद्विप्रतिषेधात् ' (५।१।५।१५) इत्यधिकरणे तन्त्ररत्ने ' यदा क्वचन कदाचनोपनमेदधा-दधीत अथ यजेत ' इति शतपथवाक्यस्य ऋषिटीमै ऋषन्तरविधिग्रन्थोक्तः तच्छ्लेषस्य ' अथहत्वाप्यानो वा ऋतवः ' इत्यस्य कालविधिरूपत्वं अर्थादुक्तम् । बाल. पृ. ५६.

● स्वजातिद्वैरविक्रमेति न्यायः । अथ गाथा-ऽस्ति । यथा- गङ्गातटे कश्चिन्मुनेरुत्तरी इत्येनमुना-त्परिभ्रष्टा मृषिका पशिता, मुनिश्च तां दृष्ट्वा दण्ड-द्वयो निजजुषोयोगवलेन मानसी कन्या कृत्वाऽनवन्वापे स्वभाषायै दत्तवान् । सा तथा पाशितां सुवर्तीं दण्डां बाता । ततस्तत्परिदयाय परदिनु नृप्येन्यमावगिरी-नावाद्य मुनिः स्वभ्यामुवाच- पुत्रि, एवमन्वतेन वरप । सा तानकरीनेतिदहनानक-कृत्वावनेजडात्मक-अति चरनात्मक-वटिनस्तत्पारमकात् निरुप्यनुरीचिवात् । ततः च मुनिमुपकमाव'च कन्यां मह- पुत्रि, एव वरप । ततः सा मूषकं दृष्ट्वा प्रसन्ना षष्ठीं मुनि-

मुवाच- भगवन् मूर्ध्वमूर्धिका कृता मूपकाय
देहि । मुनिना तेष्व कृतम् । उक्त च- 'सूर्ये भनार-
मुस्तस्य बर्हस्य माकत गिरिम् । स्वकाति मूर्धिका प्राप्ता
स्वकातिद्वैरिक्तमा ॥' इति । साहस्री. ८०८.

ॐ 'स्वत एव सतां परार्थता मह्यानां हि
यथा यथार्थता' इति न्यायः । अप श्रीहरीचिरुपः ।
अस्यार्थः- हि यतो यस्मान् सता साधूना परार्थता
परोपकारित्वं स्वत एव स्वगायत एव भवतीति शेषः ।
यथा- मह्यानां शानता स्वत. यथार्थता प्रामाण्यम् ।
शानता स्वतः प्रामाण्य न तु परत इति मीमांसकाः ।
यदा गृहान्ते शयन्ते अर्थाः एभिरिति मह्यानि
इन्द्रियाणि, तेषां यथार्थता- अर्थाशनतिक्रम्य चिन्ता,
स्वत्वायैमाह्वयतेत्यर्थः । यथा श्रवणादीन्द्रियाणि संनिवृष्ट
शब्दाद्यर्थेऽभ्युपगमनेष्वेव प्रत्यक्षवर्ति, तथा साधुः
परस्य प्रेक्षणमपेक्षयित्वा नृत्तंतीति भावः । साहस्री.
९७३.

● स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य कारणमुपसवाद्यप्येकिया-
शानतानीतरम् । यथास्यपडितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् ।
कु. १११/१५५ पृ. ७.

● स्वत प्रामाण्यं नाम कारणमुपसवाद्यप्येकिया
शानतानीतरम् । बाल. पृ. ५-६. ● स्वतप्रामाण्यं
विशेषः अवोचन्नु-सापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावात् ।
वि. १११/५. ● स्वत प्रामाण्यं विशेष्यम् । १११/५.

● स्वतप्रामाण्यमाभ्युपगमाद् विधिवाचनानाम्,
कचित् प्रत्यक्षो उपाशयपेक्षा नास्ति । वि. १११/५.

● स्वतप्रामाण्यवादिनां मते प्रामाण्यस्य सापेक्षता
नास्ति । वि. १११/३.

● स्वत्वम् । न च स्वाम्यानेन देवतास्वत्व
भवति । परिग्रहणेन हि स्वस्वामिर्भवन् आपद्यते । भा.
३१/१५।४४. ● स्वत्व श्येष्ठविनियोग्यत्वत्वत्वम् ।
सु. पृ. १५३४.

● रजतोरायः अनन्वपरिगृहीततृणादिवन् परि-
ग्रहाख्य । सु. पृ. १५३८.

● स्वत्वपरिद्वेषाग-परस्वत्वात्पादनवद्वतो विक्रये-
ऽपि । वा. ३१/१०।२८ पृ. ९६१.

ॐ स्वदाने सर्वमविद्योपात् । ६।७।११॥

विश्वजिति मागे धृतते 'सर्वस्व ददाति' इति ।
तेन यदा स्वस्य स्वीयस्य दानं कर्तव्यं तदा धन, मातः,
पिता, भूमिः इत्याद्यपि यावत्-विचित् स्वीयम्, तत्
सर्वं दातव्यम् । अविद्योपात् । इदं देव इदं न देवं इति
विद्योपोक्तेरभावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

यस्य वा प्रभुः स्वादित्तरस्वाशयत्वात् । २ ॥
विश्वजिति मागे सर्वस्वदाने पित्राद्यपि स्वीयत्वात्
देवं इति पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं यावत्स्वेन निरस्त्वम्
सिद्धान्तमाह । न पित्रादि देवम् । किंतु यजमानः यस्य
स्वीयस्य प्रभुः स्यात् तदेव देवम् । इतरस्य यस्मिन्नास्ति
प्रभुत्वं तस्य दातुं अशक्यत्वात् न देवता । न च पुत्रः
पितुः प्रभुः । तस्मात् पित्रादि न देवम् । अत्र 'यस्य
वा प्रभुत्वनितरस्वाशयत्वात्' इति कुतूहलपाठोऽपि
साधीयान् । के.

● स्वपरिज्ञानतुर्दिहि मि.शेषतो । वृहती. पृ.
१६७.

ॐ स्वप्रज्ञानाश्रयन्यायः । यथा स्वैहादाश्रित-
प्रभास्वरूपस्य च सत्यमि मेदे तेजस्वरूपसाकारेना-
ऽमेदहाया प्रजुतेऽपि । साहस्री. १५८.

ॐ स्वयतोस्तु वचनार्थकर्म्यं स्थान् ।
६।१।४।१७ ॥

अन्तर्यामिण्यधिकरणे सिद्धान्तमुदाह । दंत्यो
उभापपि स्वकृतौ द्रव्यकृतौ । तयोः स्वयतोऽपि सतोः
देवकर्म्यं स्यात् । उभौ सम्यक् यथेयाता न घृष्यक्
घृष्यक् । 'यमं चाथे च कामे च नातिचरितव्या'
इति स्मृतिवचनान् । तस्मादुभयोः सहाधिकारः ।

लिङ्गदर्शनाच्छ । १८ ॥

अन्तर्यामिण्यधिकरणस्य सूत्र 'दपत्यो बर्धन्धि
सहाधिकारः' इति सिद्धान्ते लिङ्गबोधकम् । चवसो
हेतुनतरममुच्चयार्थः । 'यौत्रेण पत्नी संनद्धति,
मेरुतया यजमान मिथुनत्वाय' इत्यत्र मिथुनत्वेन
संस्तुतिः कृता । तदिवं दपत्यो, सहाधिकारे लिङ्ग
व्यपत्ते तस्मान् दपत्यो, सहाधिकारः सिद्धान्तः । के.

ॐ स्वनाख्यश्रुतफलात् कर्मणां न स्वर्गः फलम् ॥

शान्ते कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यत्नाद्भक्त्यर्थः । ४३।१।२०॥

भाष्यम्— शान्ते कर्मणि कर्मानुग्रहण 'शीते च निर्वेदप्रसन्नचरुकायः' इत्येवमाशीति । तत्र सदेहः क्रियेता स्वर्गः फलं कामश्च, एतं काम एवेति । किं प्रसन्न ? शान्ते कर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् । कथम् ? सर्वानुग्रहाभिवाक्यानी सामान्यरचनः शब्दे न विशेषे-
ऽवन्वयिणे भवति । शक्यते ह्यस्य दूरस्थेनापि स्वर्ग-
कामशब्देन सूक्तम् । आह । ननु विशेषकः काष्ठ-
श्रुते 'प्रज्ञवर्चसकामः' इति । नैव विशेषकः । उपाधि-
कर एव । यथा काष्ठान्तरुं प्रस्थित उच्यते, 'भगवा
शाकम्पाहर्षणम्' इति । काष्ठारणे शाकाहर्षण-
मुपाधि क्रियते इति । क्रिमिदमुपाधिः क्रियते इति ।
काष्ठारणविशेषकर्मिणे दिव्योप कर्मोपधीयते । इति
काष्ठारणे, इदमन्तरुं कर्मिणिति । एवमिहापि स्वर्ग-
फले फलमन्तरुपधीयते 'ब्रह्मवर्चसकामो योगेन स्वर्ग-
मभिमिर्वर्तयेत्' इति । न हि तत्र ब्रह्मवर्चसकामरचन
स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकम् । यथा यदाहै नित्यर्थः
'गौशेहनेन पशुधामन्य प्राप्तेत्' इति । यः पशुकामः
स गौशेहनेन प्राप्नोति मभिमिर्वर्तयेदिति ।

दुष्— 'निर्वेदे' इत्यथ विधिः पुरुषनाम प्रवर्त-
यति । तत्र यदि स्वर्गः फलमिच्छते, पुरुषप्रत्ययवचनान्न
न वाच्यः । श्रीतिमात्रं हि सर्वं एवेच्छति । तस्मात्स्वर्गः
फलम् ।

वीते च कारणे नियमान् ॥२१॥

भाष्यम्— वीते च कारणे वीतया फलेच्छा-
यमवच्छेदे वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते । इष्ट-
कामेष्टया 'यदि वर्षेत्तारयेत् सुदुष्करं, यदि न वर्षेत्
सोमो सुदुष्करं' इति । यदि न स्वर्गं, किमर्थः
समाप्तिसंज्ञो भवेत् । तस्मात् नित्यः स्वर्गः इति ।

शामो या मसंयोगेन शोचते ॥२२॥

भाष्यम्— शामो या फलं भवेत् स्वर्गः ।

तस्ययोगेनाप्य चोदना भवति, न स्वर्गशामसंयोगेन ।
आनुमानितोऽस्य स्वर्गकामेनेकवाक्यमात्रः । प्रत्ययस्तु
कामवचनेन । प्रत्यय चानुमानाद्द्वितीयः । तस्मात्प्रथम
एव फलमिति ।

अङ्गे सुगन्तान् ॥२३॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'यथा यदाङ्गे' इति ।
युक्तम्, अङ्गे सुगन्तान् । प्रत्ययान्तं श्रुत्वा सयोगः,
कामेन च 'यः पशुकामः स्यात्स गौशेहनेन प्राप्नोति मभिमि-
निर्वर्तयेत्' इति । न तत्र प्रत्ययः शब्दोऽस्ति 'यो
ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स योगेन स्वर्गमभिमिनिर्वर्तयेत्'
इति । कथं तर्हि ? यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स
योगेन निर्वर्तयेदिति । तस्मात्तद्व्यतिरेकविमुक्तमिति ।
वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं 'वीतया फलेच्छायाम-
वच्छेदे वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते' इति । तत्र द्रव्यम् ।
वीते नियमस्तदर्थम् । वीते नियमो भवति, तस्मै
प्रत्ययनाय । कस्मै ? शिष्टाविगर्हाय । उपरमन्वयि-
कामावयनस्तदन्तरमन्वयेन शिष्टा विगर्हयेयुः, प्राग्भिक्षो-
ऽनं कापुत्र इति वदन्तः । ये हि वेद्येभ्यः सक्तस्य
इतिः, न वागमभिमिनिर्वर्तयन्ति, तान् शिष्टा विगर्हते ।
तस्मादन्तरं समावर्तयन् । तत्रैवदर्शनं युक्तं भवे
श्रुति 'यदि वर्षेत्तारयेत् सुदुष्करं' इति । तस्मात्
कामानां काम एव फलमिति ।

शा— यत्र स्वर्गादन्वयं फलं श्रुत्वा 'शीते च
निर्वेदे' ब्रह्मवर्चसकामः' इति तत्र किं स्वर्गं धृत-
पदार्थं च, एतं श्रुतफलार्थनेति सहायः । तत्र 'विवि-
धामान्यरूपेण सर्वेषां हि प्रवर्तकः । स्वर्गशान्ते-
र्थितः सर्वेति तादृश्वेति श्रुत्यः ॥' अशेषवत्ते -
'अत्रिषेपप्रसूतितयो पदमात्रेण जायते । पशुधाम-
कवाक्यत्वादिदोषेभ्यो स्थाप्यते हि सा ॥' ब्रह्मवर्चस-
कामादिप्रियोऽयमवधो विधिः । स्वाधिदन्त्याचय-
स्यास्य भवेदन्वोन्वयसंशयः ॥' तस्मात् ब्रह्मवर्चस-
कामम् ।

शोम— तूपायस्तु— शान्ते कर्मणि स्वर्गः नित्य-
फलं ब्रह्मवर्चसादिदन्त्याचयफले यथा प्राग्प्रवृत्त्यादी

यथाङ्गे कल्पकारो नियः, सूक्तसकप्रकारवापुरारिकं
स्वन्नाचयकल्पम्, तद्वदिति । भाष्ये तु कनो कनुकाम
कामयेत यथाङ्गदो तु यथाङ्गकाममिच्छादिस्वमूलकार-
न्वयवहास्तु यथाङ्गान्दो गोदोहनदिवरतया स्वस्यवातः ।

वि— 'भूताभूते भूतं वैकं सोषे सर्वमभूतये ।
अव्यो मेव भूतेनेव फलाकारद्वानिरतं नात् ॥'

भाट्ट— यत्र भूतनक्षत्रवर्षादिफलकेष्वपि स्वात्मन्य
महाविषयत्वलाभार्थं स्वयंस्वप्ना, यथावर्षादिषु तु
आयुष्यदिचदानुपपत्तिम्, तत्र किं बन्धनं रानिष्ठे इति
शङ्का मन्वविषयत्वायेन शिष्यद्विधाये परिहृते सूत्रम् ।
फलाकारद्वयायाः भूतफलेनैव शान्तेरुद्देश्यानेकत्वनिमित्त-
त्वाकार्येदप्रमद्वयात् न स्वयंस्वप्ना । महाविषयत्वामा-
यसु विशेषश्रवणे न दोषः । आयुषादी प्रमाणद्वयकार-
दानुपपत्तिरर्थेऽपि प्रवृत्ते तदनुपपत्तेश्च ।

मण्डन— 'तस्यै श्रुतं फलं काश्चे ।'

श्रीहर— 'न स्वयंस्तु फले श्रुते ।'

● स्वस्वभावादि हि विधिना पुरुषो विनि-
युज्यते ।' इति न्यायात् विधिः पुरुष चापारम्भा
भवनामाधिवति । फौ. ॥१॥३१३ पृ. १७७.

● स्वस्वद्वयः अयं आत्मीयवचनार्थानां प्रत्येकं
वाचये न लघुनादस्य । भा. ६१०११२. ● स्वस्वद्वयः
नाम कार्गोपपत्तिप्रमाणम् । चाल. पृ. ८. ● स्वस्वद्वयान्
कार्गोपपत्तिः । 'परिषौ यद्गं सिपुञ्जीत' इति स्वस्वद्वे-
नैव युषकार्ये परिधितेने । दुप्. ९१२१२१४०.

● स्वस्वभावादिहितेन परमात्मनिहितं चाप्यते,
अप्राप्ततावः । चा. १११०११४ पृ. ८६०. ● स्व-
शाप्ताविहितेन परमात्मनिहिते शान्तेने । यथा उक्ति-
होमादि अनुविद्वहोमादिना । चाल. पृ. १४१.

● स्वस्वभावादिहितज्ञानस्वा स्वस्वभावाप्यनन्रनि-
तस्य कर्मद्वयत्वात् नस्यमने इत्यस्वभावादेव । चाल.
पृ. ९१.

● स्वस्वानर्थ्यप्रवृत्तौ नान्नाश्रयदेः शक्या शकल-
नेषुश्च अङ्गान् अभिधीयते । चा. १११०११४ पृ. ८२५.

● स्वस्वभावात्तु विषयैश्च, कृतानुपूर्व्येवात् ।
५१११२३११

मी. नो ५५०

अग्निहोमे तिल उपवदः । अग्निचरने तु पदु-
पवदः । तत्र किं तिलेषु दण्डकलिनत्रावृत्तिः, एकदा
श्रमेण निहान, पुनस्ता एक क्रमेण तिल इति उत
स्वस्वानविपुष्टिः, प्रथमा द्विवार मन्वया द्विवार
तृतीया च द्विवार इति । इति विचारे दण्डकलितवत्
आहुतिः इति पूर्ववत् उक्त्ये प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । तु-
यान्दः एक वाहुतिमाह । उपमदः स्वस्थानात् स्वस्व-
स्थानात् विषयैश्च विधिभित्तुमर्हति । कृतानुपूर्व्येवात्
प्रवृत्तौ कृतं ननुनं आनुपूर्वं कनो वाहा तादृशवात्
चयनेऽपि स्वस्थानविद्वद्वया अनुग्रहे एव तदनुसरण-
समागतम् । दण्डकलिनत्रावृत्तौ तु कृतं आनुपूर्वं
याच्येत तृतीयाया अनन्तर प्रथमाया. कृतं न्यस्येवात् । फे.

● स्वस्थानविपुष्टिः प्रपठनाप्यनन्रत् । एकं
भागमनेकारमावर्षं, द्वितीयो भागोऽनेकारमावर्षेतीया,
एव तृतीयो भाग, इति । वि. ५१३१२, १०५१२५.

● स्वस्थानविपुष्ट्या अभ्यासो गवामन्ते श्वनीकायाः ।
१०५१२५१८३-८७. मीको. पृ. १९७९ 'श्वनीका
विहरणम्' इत्यत्र अधिचरणं श्रवणम् । ● स्वस्थान-
विपुष्ट्या उपसर्गल्ल्यासपत्तिः न तु दण्डकलितवत् ।
भा. ५१३१३३. ● स्वस्थानविपुष्ट्या प्रयोगो द्वादशाहे
दीक्षाकामुपवदा च । दुप्. १११०५११८.

● 'स्वस्विभ्रमपि सुगन्धमिदुण्डमयाचत'
इति न्यायः । तादृशान् मूर्त्तान् इत्युदरवृत्तिः स्वाभि-
रपितमासितिस्यः, न स्यादेनेति । न्यासं.

● स्वतन्त्रे महामने तात्पर्यविमिहृतनासः
समुच्चयः । १०५१०११३-१५. मीको. पृ. ३१३९
'महामने तात्पर्यमिभिः' इत्यत्र अविचरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्वतन्त्रार्थवादकल्पः प्रतिषेधो द्विविधः—
दोषार्थवादकल्पः सिद्धवर्तीतानार्थवादकल्पश्चेति ।
चाल. पृ. १०. ● स्वतन्त्रार्थवादकल्पः विधिः (प्रमाण)
त्रिविधः—फलार्थवादकल्पः, सिद्धवर्तीतानार्थवादकल्पः,
उपास्यतानार्थवादकल्पः । पृ. १२.

● स्वतन्त्रनामनायामेव पदद्वयेन विहितं पद-
प्रयोग्य गोदोहन कर्तव्यम् । भाट्ट. ५१११२ वर्षिकं ३.

• स्वप्नपर्युषामपिधियेधा- ' नक्षेत्रीयतमा
दित्यम् ' इति । नाट्ट पृ २०

• स्वयिति छन्दनेहेतु गद्य (दूति) । पि
१।४।२ • स्वयिति जुवधर्मे सुवधमा भरति ।
भा ६।१।१०।२६ • ' स्वयित्तिनाऽन्यति ' ।
उक्त्यनुकारेण स्वयितिर्मानादाने उच्यते । पि
१।४।२० • ' स्वयणा स्वयित्तिना वा पशु
समनन्ति ' । भा ११।१।-१८

• स्वप्न ज्ञापयिष्य । तथाहि, स्वप्ने दिवसानु
भूतदेवकालान्तरगाता दिग्दृष्टगद्यो विषया अदृष्टो
द्वेषितयस्मात्कारणात् समर्थमाया निद्रारूपदोषरदोषेन
आशमनिद्रया भासते । एव चावयवविधत्वेन अत्र
गणाना अवयवव्यवहारेण भान शुक्तिरङ्गनानवत् ।
न च ज्ञापयिष्येयु मनस तदानीं असंबन्धात् कथ
भानमिति वाच्यम् । शान्त्युत्तमाया प्रयास-नरद्वीकारात्,
प्रमुत्पन्नतात्स्यसाक्षाद्दीकारात् न दोष । अत्र स्वप्न
गणाना न प्रविश्यन् सिद्धम् । मणि प्र २६

• स्वप्ने नृप इति न्याय । अथ ' यथा स्वप्न
द्वयो भूय सुकृता भागवत् स्वेष्यित्वात् । चतुरङ्गनयो
पत्र गन्तुं च राज्ञये ॥ पशवराजितो नृपा यत्र
प्राप्य तपश्चरन् । मूढतमात्रमात्मानं मापय क्वच
जीवितम् । तथैव चाप्यत्रालेऽपि मनोरजस करोत्यमी ।
कालन्यायवेगेन क्षीणमायुर्न पश्यति ॥ ' इति ।
मा-स्त्री ००७

• स्वप्नार्थो मन्त्र तत्र मन्त्र प्रतया अर्थि' इति ।
हृत्सम गतिमुद्दिप अग्री मन्त्र प्रयुक्तः । यदा प्रति
तुद पुन स्वयिति तत्र मन्त्रस्य नावृत्तिः, ज्योतिषाम् ।
भा ११।४।१७००

• स्वप्नादावपि हि चिन्ता-दृष्टादिसमयात् ।
स्वप्नानि हि सुप्तानुभवानुभवानि । सुप्तानुभवेऽप्यु
दृष्टम् । न तददृष्टानुभवे स्वप्नाज्ञानम्, किञ्चित्
चित् ' इत्युक्त इति उपपन्नं शुक्तिरङ्गानुभव
मन्त्रिणा म्य । वृद्धती पृ ७८

• स्वप्नाज्ञानं तावत् निष्यति सिद्धम् । तद्य
यदि कदाचित् स्वप्नानुभवः, ततो निष्यत्तमा एव न वदत ।

जाग्रत सम्यक्त्वयवत् । न चाप्येते स्वप्नि निष्पान्ने
कारणं अयत् कल्पयितुं युक्तम् । तस्मात् अथगृह्येनैव
निष्पान्तम् (इति वीक्षा) । ऋजु पृ ५४

• स्वप्नाज्ञानानोरुपादानकारणं अदृष्टमेव सुप्त
दु प जाग्रत् स्वप्नशादेवः । ऋजु पृ. ७५

• स्वप्नारम्भप्रभृति स्वप्नाज्ञानपर्यन्तं जाग्रमान
प्रत्यये करणं सन्निद्र मन इति करणदोषरुपा निद्रा
निष्पान्तरय हेतु । वैशनाथ पृ ३०

• स्वप्नकारणम् । चिन्ता च न तदानीर्तर्न एव
स्वप्नकारणम्, किंतु विषयविपुलता नाले निवृत्ता
ऽपि संस्कारमुत्पेन । तेन चाप्रदग्गमापिनी चिन्ताऽपि
स्वप्नस्य हेतु, अदृष्ट च । ऋजु पृ ७५

• स्वप्नदृष्टगङ्गान्नादाना निष्पान्ताऽपि श्रय
साधनतया पमत्तम् । मणि पृ ९

• स्वप्नज्ञानं तावत् प्रत्युत्पन्नकारणाभावात् अनन्तर
दिवसानुभूत्य च स्वप्ने वर्तमानवदाभावात् स्वप्नकार
मात्रज्ञानमत्र । तत्र च यत्रपि अस्मिन् जन्मनि
अनुभूत स्वप्नेऽनुभूते तस्यापि अयथाऽनुभवया
जन्मात्तर अनुभवकल्पनात् सिद्धमस्ति तन्म । रत्नाकर
पृ ३०७

• स्वप्ननदीतरणाभियर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रेणु
चैवम् । ११।४।१७।१३॥

ज्योतिषामे स्वप्नस्य निद्राया प्रतिमन्त्रे ' त्वमत्र
मन्त्रा वसि० ' इति मन्त्र, नदीतरणे ' देवीराप० '
इति अभियर्षण ' उन्नीशेनो घत् ' इति, अमेध
दर्शनं ' अयत् चय ' इति । यदा तु एकस्या राशौ
प्रतिमुद पुन स्वयिति, अनेकस्रोतसं नदी तरति,
संज्ञानेन अमिष्टान्येते, अतस्मिन् एव एककालं पश्यति वा
तत्र मन्त्रस्य प्रत्येकमावृत्ति आदौ सङ्घा प्रयोग इति
विचार सिद्धातमाह । स्वप्नस्य नदीतरणस्य अभि
यर्षणस्य अमन्त्रस्य च प्रतिमन्त्रेणु च एव कदाचन
मन्त्रस्य सङ्घा प्रयोग । हे

• स्वप्नप्रत्यय । अपनस्तु स्वप्नपर्युषाम् निष्पान्ना
मात्रो विषयानुभवत । सन्निद्रस्य मनसो दीर्घत्वात्

निद्रा निष्प्राणावस्थ हेतुः स्वप्नादी, स्वप्नान्ते च सुषुप्त-
स्वप्नान् एव । प्रतुष्टो ह्यस्य गच्छति निद्राप्रान्तं मे मन
आसीदिति । स्वप्नेऽपि सुषुप्तेरिति आत्माऽऽसीत् (बुद्धिः)
प्रकृ प्रयोषात् स्वप्ने विषयव्यवहारात् । भा इति प्रत्यये
१।१।५।५ घ. २९-३०.

॥ स्वप्नप्रत्ययान्वयाय । वषा- स्वप्ने ह्येषो म्यामः
स्वप्ने तिलाप्य तत्र वर्तमानेन वाच्यरूपेण स्वप्नमपि
निवेदीयते, एषं प्रत्ययेऽपि । साहस्री २७२.

० स्वप्नसुप्तं अनिरूपितनिमित्तम् । रत्नाकरः,
घ. २९०.

॥ स्वप्नायो दुर्लभिक्रमः इति न्यायः । स्पष्टः ।
साहस्री. २७१.

॥ स्वप्नायो मूर्ध्नि वर्तते इति न्यायः । स्पष्टः ।
साहस्री. ७४१.

० स्वप्नावसिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः ।
भा ७।१।११.

॥ स्वप्नावसिद्धन्यायः । अयम् ' स्वप्नेऽन्त-
तम. ' (पा. १।१।५०) इति मूलमहाभाष्ये भवति.-
" तद्यथा- ' समाप्तेषु समाप्तेषु समाप्तेषु चाप्यन्तम् '
दक्षुषे, नैत्र इत्या. इत्ये. सहाष्ये, न पाण्डवः
पाण्डुमि., वेदामेन त्रिचिदर्थकृतमा-तर्तं तैरेव सहाष्ये ।
तथा- गात्रे दिवसं चरितवान्शो यो यस्या. मद्यो
मयति तेन सह शोते । तथा यान्तेतानि शोषुकाशानि
संशुषुकाणि भवन्ति शान्कशोभ्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ।
एवं तादृशेनानाम्, अचिन्तेनपि । तद्यथा- लोष्टः
क्षितो बाह्येण गत्या नैत्र तिर्ष्यगच्छति, नोर्ध्वमा-
रोहति, कुर्वन्निवारः श्रमवीमेन गच्छन्तानन्तरं ।
तथा- या एता आन्तरिक्षे. सुप्तमा आपस्तामं विश्वारो
धमः, स यमः आत्मासे नियते नैव विष्यन्तुऽपि,
नोर्ध्वान्गरोधेऽपि, आन्तरिक्षोऽप एव गच्छन्त्यान्तर्ध्वतः ।
तथा चन्द्रोपे विश्वारोऽपि. आत्मायदेते नियते
सुप्तमन्ति नैत्र तिर्ष्यगच्छति, नोर्ध्वान्गरोधेऽपि,
नोर्ध्वान्गरोधेऽपि, आन्तरिक्षोऽप एव गच्छन्त्यान्तर्ध्वतः " इति, तथा
प्रत्ययेऽपि । उक्तं चाप्यन्तरिक्षे- ' मूर्ध्नि पुनरपि

पुनश्चान्तरिक्षे चान्तरिक्षे, उन्मत्तित्तं पुनरपि पुनः स्वाद्
चैवेक्षुकाण्डम् । तस्यैव पुनरपि पुनः आश्रयं कात्-
र्ये, न प्राणान्ते मूर्ध्नि विनिर्वाते चोक्तमानाम् ॥ '
इति । साहस्री. ४४१.

॥ स्वप्नप्रत्ययः कथं परम् सावचित्यतीति
न्यायः । वषा- चाक्षुषदग्नाभावाविति स्वप्ने. वेतो-
र्वां इत्याद्युभयकण्डानुगमार्थं नास्तीति वैषमिन्
ज्योतिर्विद्वा मतम् । साहस्री. १५४.

० स्वप्नावसिद्धयोश्चान्ते वरदानमन्वयो. कर्म अग्नि-
वचने । नि. ३।१।२.

॥ स्वप्ने तीर्णे. परांस्तारवर्तंति न्यायः ।
वषा जलतरणविश्राण्टुशब्द. स्वप्ने तीर्णे. परानपि तार-
पिठे सञ्चोतीति, तथा मृगुह. विद्यमानुविष्टः स्व-
दिग्भात् सिद्धयतीति चार । साहस्री. ५४४.

० स्वप्ने मूर्ध्नि समाप्तस्य भावित्वेन ज्योतिष्टोमे
कृतुषामेषु । साह. १।१।२८.

॥ सर्वज्ञे प्रति वीक्षणं फलमात्रं परार्थत्वात् ।
१०।१।२।१।

' रथतरे प्रमूयमाने संमीलयेत् स्वर्देव प्रति वीक्षते '
इति श्रुतिः । रथतरे याम्नि आरम्यमाणे नेत्रसंमीलन
उदात्तं कार्यम् । ' अग्नि एव ह्यर नोयुम. ' इति रथतरे
योनिसूता ऋतुः । तस्य उल्लस्ये ' ईशानमस्य जगतः
स्वर्देव ' इति स्वर्देव प्रति स्वर्देवमन्वेदोर्ध्वान्गरोधे
वीक्षते नेत्रो-मीलनं घृतरा इष्टं य इत्युक्तम् । तथा च
इदं स्वर्देव प्रति वीक्षणं उदयक्षणं कालमात्रं न्यात्
स्वर्देवमन्वेदोर्ध्वान्गरोधे वीक्षणं वर्तते इति कारणाः
सद्योगः । साम्नः परांश्वेदरात् देवतास्तुयम-
त्वात् । तस्मात् कारणाः संयोग इति सिद्धन्तः ।
उल्लस्योर्ध्वान्गरोधे आरित आरम्य एमीलनम्, रथतरे-
मन्वेदोर्ध्वान्गरोधे साम्नो शोभे, उदयक्षोरपि तावति साम्नो
वीक्षणं इति योगः । के.

० ' रथतरे प्रति वीक्षते ' । अयं मूलः । प्रतिशब्द.
कर्मप्रवचनीयत्वात् रथतरेऽप्यन्वय (वीक्षणं प्रति)
एवमन्वेदोर्ध्वान्गरोधे । तत्र इदं लक्षणमन्वेदोर्ध्वान्गरोधे

(वीक्षण-स्वर्देश-शब्द) प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव एव-पविशेय । भा १०।६।२।३ पृ १९८७
 * स्वर्देश प्रसिद्धीयेत इति स्वर्देश-
 वीक्षणयोः सयोगः काण्ड । स्वर्देश-
 काले उद्गाता चक्षुरमीयन्तु, यत् प्रकृत्यकाले
 संमीरितम् । १०।६।२।३

* स्वर्देश-शब्देन वीक्षणस्य कालप्रतिपत्ता । वि १०।६।२

* स्वर्देश-शब्देन वीक्षणस्य मीरनकालप्रतिपत्ता । वि १०।६।२

* स्वर्देशे तैजसप्रथा देहात् पुत्रप्रभान्विता । आश्विनस्य विहीनेन भानरीयेन तेजसा ॥' वा ३।१।३।२३ पृ ७०२

* स्वर । अत्रभूयान्निष्पन्ना अत्रुच ज्योतिष्मान्ना च स्वरूपतः प्रसिद्धे यथावदमेव स्वरो युक्त । सु पृ ११८३ * स्वर । आश्विनस्य भानरीयेन विहीनेन तैजसात् उपपन्नम् । वा ३।३।२।९ प ८१३ * स्वर उपायु उपसमु स चापसदपूर्वप्रयुक्तो न ज्योतिष्ठोमपरमापूर्वप्रयुक्त । भा ९।१।२।३ वर्णक २, * स्वर ऋग्नेत्य उच्यते, यजुर्वेदस्य उपायु, साम वेदस्य उच्ये । ३।३।२।९ * स्वर । ऋग्नेत्य उच्यते यत् निश्चितं काम्यैमित्तिकं वा लोच्यते तत् सवमुच्ये कतं यम् । एव यानुर्वेदिकमपि उपायुव मुदाहर्तं यम् । वा ३।३।२।९ पृ ८१३, * स्वर । क पुनरिदानीं तागानदस्वरस्यानकाश ? उच्यते । यथाह्वयस्वगद्गुत्वात् विहीने वेदात्तरीयमपूर्वमद्र चायुच इति । या विहीनेपि सन्तु चदे भवति तस्या शेषस्य यथावदिति प्रसक्तं यत्किञ्चन चदेऽङ्गात्तरम पूर्वं लोच्यते स नियम इति । प्रधान नियम । ३।३।२।९ पृ ८१३ * स्वर जगदिमं यजु म प्रसक्तमनायसिद्धो मास । १२।३।८।२०-२२ मीरने प्र ३०५७ ' भाषास्वगपिस्वरम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * स्वर जगदिमं उपायु, यानुर्वेदिकम् । 'ज्योतिष्ठोमन रजगणामो यवत' इतिवाक्यस्य यजु सामनेदधो

रामातरव्यपि सोमद्रयस्य, चारयादिदेवतानाम्, अत्र वाहुत्वस्य च यजुर्वेदे श्रज्जगत् सामवेदे गुणविधा तायानुदात्तात् । वि ३।३।३, * स्वर ज्योतिष्ठोमे दीक्षणीयाया अमानत्रापूर्वप्रयुक्त एव न परमापूर्व- प्रयुक्त । ९।१।२ वर्णक २, * स्वर ज्योतिष्ठोमे दीक्षणीयादेः अमीपोमीयात् प्राक् उपायु । स चाह्वयस्य, न प्रजाविषय । ९।१।६, * स्वर । ज्योतिष्ठोम यजुर्वेदोत्तरना ऋचोऽपि उपायवेव पठनीया । ' उपायु यजुया' । यजुया यजुर्वेदेनेत्यर्थः । ३।३।३, * स्वर ज्योतिष्ठोमे 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयाया मनुमूयत्, मद्र प्रायणीयायाम्, मद्रतरमातिष्यायाम्, उपायुयगस्तु, उच्येमीपोमीये' इति । ९।१।२ वर्णक २ * स्वर । ज्योतिष्ठोमे वाचनिकसवनविभागविहितमद्र मध्यमोत्सोच्यारणावधारणम्, दीक्षणीयादिप्रधानमद्र ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुमूयात्, मद्र प्रायणीयायाम्, मद्रतरमतिष्यायाम्, उपायुयगस्तु' इति । अमीपोमीये तु सवनविमग स्वर्णैः ' मद्रयाऽऽज्यमायात्' इत्यादिप्राकृतस्वर प्रतिप्रथय । सवाविभागस्तु च वा ३।३।२।९ पृ ८१२, * स्वर । दविहोमपु सर्वेषु ' उपायु यजुया' इत्यथवत् । ३।३।२।९ * स्वर । दशैषुमासयोः मद्रया आश्विभागात् पर मध्यमया उत्तमया अजु याजादि' इति । ३।३।२।९ पृ ८११ * स्वर । दीक्षणीयादिपरिसामस्तु ' प्राचीनममीपोमीयात्' इत्यनेनोपायुत्तरम् । ३।३।२।९ * स्वर मद्र प्रायणीयाया स च प्रायणीयापूर्वप्रयुक्तो न परमापूर्वप्रयुक्त । भा ९।१।२।३ वर्णक २ * स्वर - ' मद्र प्रातः सवने चरति' इत्यादिवाक्यस्य सवनानां आश्वरत्नप्रतीतिः, कममध्ये अतुष्टान्तादेव च कमणामाचार वप्रतीतिः, कमकाले च अतुष्टान विज्ञा अतुष्टानस्य कममध्यतया सिद्धं, सवाकाले यत् प्रयुज्यते तत्र सर्वैर मद्रादि विध्यवगमात् सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वयं भवति । सु पृ ११८० * स्वर मद्रतर भातिष्यायां स चातिष्यापूर्वप्रयुक्तो न ज्योतिष्ठोमपरमा

पूर्वमुक्तः । भा. १।१।१।३ वर्षकं २, • स्वरः 'यारया याचा कामदीत' इत्यादिना विहितः अद्वा-
 पूर्वमुक्त एव न परमापूर्वमुक्तः । १।१।२।३ वर्षकं
 २. • स्वरः । येषां प्राकृतानामद्वाना प्राकृतः स्वरः,
 तदन्वा विट्त्वौ चोदकेन प्रयोगरचनशाधात्, प्रयोग-
 रचने च विना प्रधानवर्माप्रतिः अपूर्णे अङ्गे इत्येद-
 रशीवपत्तिः । सु. पृ. ११८१. • स्वरः लोके
 नास्ति । 'न च लोके प्रयुक्ताना पशुना ट्परत्ते
 स्वरः' वा. १।१।८।२४ पृ. २६७. • स्वरः
 वादन्वियमाः । 'उचैः प्रत्येग' इति कर्मणिमक्ति-
 निद्वैतमात् साङ्गस्योभौगम् । ट्पृ. १।१।६।२६. • स्वरः
 वादन्वियमः । 'आवशा याचा कामयेत' इत्यनेन
 दीर्घशीयादाब्दवाच्ये वादन्वियमो विधीयते । स
 दीर्घशीयादाब्दः प्रधानभावे वर्तते नाङ्गेऽपि, तस्माद्वाङ्मूल-
 मङ्गेऽपि, प्रधानेषु 'वाचसा याचा' । ट्पृ. १।१।६।२६ ।
 (वाचसा याचा इति—) स घर्मेः प्रधानेषु भविष्यति,
 दीर्घशीयादिषु प्रधानघञोवस्फुत्तत्वात् । तत्राङ्गुल
 प्रधानवर्जितेषु नाङ्गेषु निवैद्यते । भा. १।१।६।२६.
 • स्वरः । रिट्त्वेषु अदीर्घादिषु नामादिदस्वरस्य अपूर्व-
 मङ्ग विषयः । सु. पृ. ११८१, • स्वरः वैदिषेषु
 पदेषु निष्ठा, शीट्त्वेषु अनिष्ठाः । पृ. ३३३,
 • स्वरः । घर्षेण एकाहादीनघनेषु ज्योतिष्ठोमिङ्गस्य-
 न्यायः । पृ. ११८०-८१, • स्वरः घञान्तरत्वे
 घञनीयादौ लोप्यादौ च यथावयवम् । पृ. ११८०.
 • स्वरः । सुन्वोच्चारकाणि साग्यद्वाणि तेषु हयन
 प्रदशाभावात् यथापेदनेव स्वरः इति अवयवशास्त्र-
 दीनामपि उच्येत्यवधिदिः । वा. १।१।१।५. • स्वरः
 विगतिरेकम् । विभाषावयवम् । संकल्प. ४।१।१४.
 • स्वरस्य, आशीर्षीदीपत्, श्रीकृष्णयिनामचनमता
 (वाचीने दीर्घशीयादौ) उपसृष्टमेव । वि. १।१।६.
 • स्वरस्य दीर्घशीयापूर्वमुक्तत्वात् । भा. १।१।१।३
 वर्षकं २. • स्वरस्य भाविष्यत् निषय. ऋतौ आदातो-
 दस्वरभवेत् । १।१।१।१।३-२४. मीको. पृ.
 १४९७ 'पत्तौ प्रहाणोत्पत्तां मन्वाशां' इत्यत्र
 भाविष्यत् इति पठः ।

• स्वरभाषायाम् नैतत्सम्बन्धिनिक्रमणम् (कस्य-
 सुभाषि) । भा. १।१।६।१२.

• स्वरोच्चारणे दोषाः । 'प्रत्ते निरस्तं निहताव-
 लम्बिते अन्वृकृतं -मातमया विषम्बितम् । सद्दमेर्षो-
 क्तमर्थकं कृतं रिरीर्मिताः स्वरशेषभावावः ॥' इति
 स्मृथ्यगतमन्त्रादादोषकारितं-नियतहत्यादिकाः स्वभि-
 न्पट्टवपवात्प्रतिपत्तमन्त्राद्येषु वर्णेषु अभियुक्तानां साधु-
 शब्दप्रयोगात्, तद्विपरितेषु च असाधुगन्धप्रयोगात्
 अवश्यं तत्रात्मन किञ्चित् स्वयत्सिर्षं वक्तव्यम् । सु.
 पृ. ३०६ । ('मस' इत्यादेशस्यु—) प्रत्ते विद्वाभूले
 निगृहीतम् । निरस्तं निगुत्तम् । निहृतं रुधम् । निहृतं
 इति महाभाष्ये केषुते च पाठः । अत्रुदन्वितं वर्णात्तर-
 णमिधम् । अन्वृकृतं यो व्युत्पत्ति अत्रुत्तम् इय
 भूयते । ध्यातं श्वाभ्युत्पन्नया ह्युत्पत्ति दीर्घ इव
 लक्ष्यते । रिक्तन्वितं कर्मयुक्तम् । सद्दष्टं यथिगिव ।
 एणीकृतं अनिगिष्ट किमप्य श्रोकारः अथ श्रोकार इति
 यत्र सद्देहः । अर्थकं दीर्घमपि ह्यमिव । कृतं हादिति
 उच्चारितम् । विकीर्णं वर्णान्तरे प्रयुक्तम् । एकोऽपि
 अनेकनिर्माति इत्यपरे । इदं केषुतोक्तम् ॥ अत्र केया-
 विष् स्वदत्तार्थं अन्यथा स्वाध्यायते । मसा यदश्च
 निर्गीर्णमिव भाति । निरस्तं यत् मुत्यादृष्टिः पतित-
 मिव भाति । निहृतं बाणितम् । अन्वृकृतं अनिधीरं
 इत्यमरः । सद्दष्टं दन्वैः सुदितमिव । के.) अन्वृत्ति
 वैचिदीया महाभाष्ये उक्ताः । यथा वृष्टाः बलः
 प्रकीर्ण. उपगीतः दिग्गः रोमराः इति । तत्र
 एकाहादीनां संवृत्तरं दोषः । कस्य, स्वात्परनिष्पत्तः,
 वाचशीयेन (नामवाच्ये) प्रसिद्धः (यथा वाच्यं भुक्तिः
 समपि पट्ट. सुदीयधुत्तमत्वेन गीयमानः) । प्रगीतः
 सायनदुस्कारितः । उपगीतः समीपगत-तामीलानुक्तः ।
 दिग्गः कर्मगत इय । रोमरा, मभीरः । इति वैश्वः ।
 इतौ भाष्ये वशी कर्मसाध्यौ ॥ पुनश्च गुणप्रत्यं
 अत्रिभक्तिः कस्यात्तम् । निरस्तं विरेपित्तरीयम् ।
 अन्वृत्तं अनिधीयम् । संवृत्तकर्मशीतोऽर्मानविष्णोऽय-
 यादीनां आदिवाद्येन (वादिनसंभवे) आशानं इति ।
 सु. पृ. २१८.

● ररचर्चा । ' उच्चैर्कंवा क्रियते, उपाशु यजुषा, उच्चैः साम्ना । ' वि. ३।३।१ । उपादकवेदस्वरात् विनियोजकप्रेदस्वर. प्रत्यः । ३।३।२ । उपाशुय वाग्येष्टिषु प्रधाने एव, अन्नेषु तु तत्तदेदानुसारेण ष्वन्तिः । ३।३।२० । ऋचोऽपि यजुर्पेदगता उपाशु पठनीयाः । ३।३।१९. ● ररचर्चा । या— पृ. ८११-८१३ । ननु याजुर्वेदिकम्बोतिशोमायज्ञानां स्तोत्रशस्त्रादीनामपि अनेनैव न्यायेन उपाशुत्व प्राप्नोति । सत्यं प्राप्नोति, वचनात्तु सर्वत्र स्वरांतरलभः । कथम् ? दर्शपूर्णमाश्वयोन्नायन् वेदद्वयविहितेषु अन्नेषु नाना-वेदस्वरे प्राप्ते गुणमुग्यव्यतिजमन्यायेन याजुर्वे-दिकप्रधानधर्म. उपाशुत्व प्राप्नोति, ततो वाच-निक स्वरो भवति ' मन्द्रया आन्यभागान्तं ', ' पर मन्वमया ', ' उक्तमया अनुशाब्दादि ' इति । तथा विहृतीना इष्टियजुषादीना एतस्मिन्नेव प्राहुते ररचने प्रानुवृत्ति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदस्वर-प्रसक्तौ ' तद्व्यवस्थायां स्वधर्मः स्यात् ' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षित्येन दुर्बलत्वात् चोदकप्रति-तस्वरप्रदहमवेष्टम् । एव ऋचोऽपि शोमायज्ञानामपि दीक्षणी-यादीना प्राहुते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन वाच्यमाने चोदकव्यवस्थेन पुनरप्यस्येन ऋचोऽपि शोमस्य याजुर्वेदि-कस्यात् ऋचोऽपि प्राहुतधर्माग्रहणाच्च गुणमुग्यव्यति-जमन्यायेनैव तदतोपाशुत्वप्रसक्तौ सति ' याज्या वाचा कामयेन तावता दीक्षणीयायामनुष्यात् ' इत्येते स्वरा गुणमुग्यव्यतिजमन्यायवाग्येन साद्धाना प्राप्ताः । तत्र ऋचोऽपि शोमस्य वाचनिकधर्मविभागविहितमन्द्रमध्यमो-त्तमोच्चारणवाचकत्वं तदज्ञानामपि सर्वेषां प्राहुतुल्य-मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणस्यैव प्रधानद्वारेण प्राप्तानि । ततो ' बर्त्तिकवित् प्राचीनममीशोमीयात् तेन उपाशु चरन्ति ' इत्याशुस्यै साद्धाना दीक्षणीयादीना प्राप्ते प्रधानमात्रावधि दीक्षणीयादिस्वरोऽनेन विहिताः प्रधा-नमानेषु एते ररचितोपा भवन्ति ' याज्या वाचा कामयेन ताव या दीक्षणीयायामनुष्यात्, मन्द्र प्रादणीयायाम्, मन्द्रतरमादिष्यायाम्, उपाशु-

पशुत्सु ' इति । तत्र उपाशुत्वस्य पूर्वमेव सर्व-व्यापिना उपाशुत्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणीयादिस्वर-प्रसक्तौः मित्यानुवाद एव । अमीशोमीये तु सवन-विभागस्वरेणैव ' मन्द्रया आन्यभागान्तम् ' इत्यादि-प्राहुतस्वरप्रतिप्रसक्तः । सवनविभागतुल्य वा वाङ्मं प्रवेगं देया विभन्य मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणमपादन कार्यम् । एतेन अनूक्त्वा-अप्रभृथ-उदपनीया-उद्वसानीया-स्वपि उच्चारणविशेषा व्याख्याताः । सुवाकालक्षणीया दीनामपि एव स्वरे प्राप्ते प्रातःसवनान्तर्गतत्वत्वात् यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दानां सोम-यागायवपरचनत्वात् दीक्षणीयायज्ञान् तदीयत्वपमाव-प्रसक्त इति चेत्, न, सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्ज-मानत्वंमात्राश्रयणात् । ' यदि पष्ठी भवेदत्र सव-नेभ्यः परा तनः । तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रत्या-दिदिविभिर्भवेत् ॥ सप्तम्या तु तदाधरो यात्रा-न्मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य सर्वस्य मन्द्रादित्स्वर-योगोऽङ्गमाश्रितः ॥ केचिद्गार्हपत्येषु मन्द्रादि-सवनेऽपि न । तदा तेषां न मन्द्रादिः स्वादनाधे-यताश्रुतेः ॥ आधारे सवने भिन्नं यदाख्यतया श्रुतम् । सवनीयादि तस्यैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥ स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादिशेषेषु सवनस्य यः । पष्ठयभावात् तस्यैव युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्तं नैप दोषोऽस्ति यतः पष्ठया विनाऽप्ययम् । पष्ठयर्थः संभ्रतस्यैव तदाधारत्व-कल्पित ॥ यथा हि ऋकुनिर्देशे पुष्पाद्यपि तथे-प्यते । तत्रश्चापेयधर्मोऽर्थः स द्वयेऽपि विधी-यते ॥ यदि या स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि सवनीयतराङ्गवत् ॥ प्राधानाङ्गत्वया पश्चादुपाशुत्वेन बाधितः । ततो वाचनिकेनैव यथासवनभाविना । मन्द्रा-दिना समस्त्वानि सुत्याङ्गानि प्रयुज्जन्ते ॥ ' एतेन सर्वे ऋचोऽपि शोमविभागः (एकाहादीनधर्माणि) व्याख्याताः ।

क पुनरिदानीं नानाप्रदेशस्वरव्यावृत्तौ भविष्यति ।
उच्यते । ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकार-
सामर्थ्यादभ्यक्तः शेषे ' इति च न कल्पनीयः । यत्
प्राङ्मन्त्र्याद्रुपकाया विकृतौ वेदान्तरीयमपूर्वमङ्गं
चोचते इति । ननु तथापि गुणमुख्यव्यतिक्रमव्यायेन
प्रधानधर्मभाज एव । (पञ्चान्तर शङ्कते-) एव
तर्हि या विरुतिः यस्मिन् वेदे भवति तस्याः शेषेष्व-
न्नेषु यथाग्रहति प्राप्तेषु यत् तस्मिन्नेव वेदे अङ्गान्तरमपूर्वं
चोचते च विषय इति । (शङ्कते-) शेषेषु प्रधान-
हारेणैव सम्परान् । (पञ्चान्तर शङ्कते-) तदेव
तर्हि प्रधानं विषय इति, न, तस्यापि प्राङ्गतावच्छेदत्वात् ।
न तर्हि प्रधानहारेण अयूयस्याद्रम्य प्राप्तिः इति
तदेव विषय इति । नेत्रमपि य. प्रधानस्य धर्मः तस्यैव
तथापि भाजान् ।

अपि च शेषा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मं च स्वरे स्थिते
यदपूर्वमपि तद्भागमपि मरति तस्य न यथावच्छेदण-
वर्हिस्तुल्यत्वं इति भवितव्यमेव प्राङ्गतेन चर्णेण । तस्या
दपि नास्ति विषयः । प्रकरणान्तरं च अन्तमेतन्नर्थकं
स्यात् । (शङ्कते-) अत्र समाधिः ।
' उवाच याग्या ' इति तान् सर्वान् विद्महेषु अर्थान् ।
ऋषयामवेदोरापि काम्यनैमित्तिके ' इति अर्थान् ।
' मन्त्रं प्राजपते ' इत्यादि हि नियन्त्रात् अनिषि-
काम्यनैमित्तिकैः अमरव्यमार्गं नियन्त्रविषयमेव मरति ।
तेन यत् ऋषयेदयामवेदाया विहितं काम्य नैमित्तिकं वा
चोचते तत् स । उच्ये तन्नै चत् । तथा ' तं भिन्नमभि-
सृष्टेन यदौ विरिभिश्रिय ' इत्यादि । एव याग्यादि-
मपि उवाचानुसन्धानेन । तथा यानि सुब्योचरकल्पानि
अङ्गानि तेषु मन्त्रप्रधानायाया यथावेदमेव एव इति
अमरव्यमार्गमादीनामपि उच्येनाभिहितः । अन्वया हि
व्येष्टं प्रयोगः स्यात् । दीशगीतारिपरिणामसु तु
' प्राचीनमदीशगीतारि ' इत्येते उच्येताम् । प्रकर्ष-
णान्तां पुनः ' उच्ये प्राचीन ' इत्येते उच्येताम् ।
आद्यनयायां तु याग्यादिप्रधाने विविदिताकारदेश
संगुणम् । ' य एते विद्महेषु काम्येव मरति ' इत्यादीनि यजुर्वेदाक्यान्वयेन । वा. ३।३।२९. ४.
८।१-८।३.

० स्वरनियमः ' याज्या वाचा काम्यार्थं तावत्या
वाचा दीशगीताया ' इति, न उच्येतिप्रमाणपूर्वाधः
किंतु दीशगीतापूर्वार्थे एव । वाल. ४. १४२.
० सारविशेषेण उदासादिना बहुनीहि- तत्पुण्य-
समासारिभिश्रये अर्थविशेषोऽवबोधेन मन्त्रवते । वि.
९।२।८ वर्णकं १.
० स्वरशङ्कस्य ' मास्तन्मूर्ति चान् मन्त्रं जन-
यति हरम् ' (पाणिनीयशिक्षा श्लो. ७) इत्यादि-
दर्शनात् वायवीयसर्वोपनिषद्भाजनितायास्वधर्मपर-
पर्यायशेषात्मकशब्दपरत्वं अव्यम्वते । सु. ४. ८६२.
० स्वरसंस्मृतौ समर्थं प्रादेशिनेन गुणेन अन्वितौ
मयनः (स्याता इति यास्के मूलपाठः) । भा. १०।४।
१।३४.

० हरसामा प्रथमः आपद्यमात्र, द्वितीयः ऐन्द्र-
वायमात्र, तृतीयः शुक्रमात्रः । तुप्. १०।५।२५।८५.
० स्वरसामानः नयः दिवासीत्यममितः गयामयने,
अष्टयमे पृथयः पठहः द्वौ स्वरसामानौ । तौ च द्वौ
तेषां प्रणाया धर्नाया प्राहते । भा. ३।३।२०।२६.
० स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ।
७।३।१०।२७।।

हरसामा च एकपालका आनिष्ठा च तेषा यमा
हाः स्वरसामैककपालामिक्षम् । एते मन्त्रा. पार्मानि-
देशायाः । गयामयने ' अमिनो दिवासीत्यममहः नय-
स्वरसामानो मरति ' इति । सारस्वरयजुष्य मध्यमं
अहं विवृणान् नाम । तद्य दिवासीत्यमम् । त-मन्त्राणा
दितैर पठनीयत्वात् । तस्य दिवासीत्यमम् अहं.
अमिनः पुस्तकपुस्तिकाद्य अन्वयः स्वरसामानो नाम
गोमयागविशेष मरति इति । तेषा ' सतदसा
मरति ' इत्यादयो धर्मा विदिताः । सतदसात्वं सत-
दसामोमरतम् । अन्वयं च ' पृथयः पठहः द्वौ
स्वरसामानौ ' इति अष्टयमे धृतम् । तस्य च काश्य-
शेषे ' यत् तृतीयं सतदसाहः तत् प्रयत्नितस्य

स्वस्वामिकान्तरादिति, स उत्तराणां स्तोमाना अथ वावाय, प्रयागा च सप्तदशाना अनुचीनताये' इति ध्रुवम् । अन्वयः- कुतूहले- पृथगे पदद्वे ध्रुव-पददश-सप्तदश-एकविंश-मिगर-प्रयत्निस्लोमदानि नमेग पद्व अहानि भवन्ति । अष्टमये च यत् तृतीय सप्तदशमहः तत् प्रयत्निसादृशं उक्तदृश्यम् । तथा सति पदपृथग्-बोधगगा नपाणां स्तोमाना निवृत्- (९) पददश- एकविंशाना अयनायो भवति । तथा सप्तदशम्य प्रयत्निसादृशे उक्तये इदमेकं सप्तदशम्, स्वस्वामानो च द्वौ सप्तदशावै इति नयागा सप्तदशाना नैरन्तये च भवति इति ।

अत्र अष्टममग्नः स्वस्वाममग्नः गवामयनपदस्व-स्वामयनगा अनिदेशकं प्रदृक् स्यात् । उक्तवाक्ये नैपे लिङ्गस्य दर्शनान् । अष्टममग्नो, स्वस्वामो सप्तदशते एव प्रयागा सप्तदशाना अनुचीनता नैरन्तये भवति नावधेति । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनान् स्वस्वाम गन्त धनेत्राहक । तथा वैश्वदेवस्येति 'वायावृथिय एककपाल' भूत् । तस्य धर्माश्च 'सर्वहुत जुहोति', 'अत्रावर्तयन् जुहोति' इति । आश्रयणे च वाया वृथियैककपाल विवाय 'यत् सर्वहुत करोति सा त्वेका परिचया (सोप), हुनोऽहुत पयावर्ते सा द्वितीया, आश्रयणे वायावृथियो यत्न' इति आश्रयिधियरे वाक्ये 'संज्ञा अत्रयवृथि च वैश्वदेविके धर्मो प्राप्नो दर्शयति । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनान् आश्रयमग्न एव कपालमग्नः वैश्वदेवस्येति कपालधर्माणां ग्राहक ।

तथा वैश्वदेवस्येति वैश्वदेवी आभिशा । तत्र वाजिन प्रयागे भवति । क्वचिच्च मैत्र्यरुगी आभिशा । तत्र च 'न वाजिनेन प्रवर्तते' इति वाजिनप्रवाये लिङ्ग । एतन्मात्रं लिङ्गदर्शनान् मैत्र्यरुगामिशागन्त वैश्व देवामिशागमने ग्राहक इति सायने । एव स्वस्वाम-मग्नः एककपालमग्न आभिशागन्त धर्मे ग्राहक इति सिद्धान्तः ।

(चोदनामामान्ग्राह । २८ ॥ सूत्रम्)

उक्तं लिङ्गं च चोदनामामान्गानुपदीतम् । चोदना

सामान्यं च स्वस्वामन्यसामान्यरूप एवकपाला सामान्यरूप आभिशासामान्यरूप च । के.

३ स्वस्वामिककपालामिशाधिकरणम् । अति-देशः-कर्मस्वरूपस्वस्वामिककपालामिशा गवामयनादि-गतस्वस्वामिककपालामिशाधर्माणां ॥

स्वस्वामिककपालामिशां च लिङ्गदर्शनान् । ७।३।१।२७ ॥

भाष्यम्- गवामयने श्रूयते 'अमिनो दिवाहीलं मह, प्र स्वस्वामानो भवन्ति' इति । तथा विदो-धर्मा आम्माना, यथा 'सप्तदशा भवन्ति, सप्ततयो अनिमहा एषन्ते' इत्येवमादयः । पुनरन्यथ श्रूयते 'पृथग्-पदद्वे द्वौ स्वस्वामानो' इति । तथा वैश्व-देवे श्रूयते 'वायावृथिय एककपालः' इति । तत्र आम्माना विदोषधर्मा, 'सर्वहुत जुहोति, अत्रावर्तयन् जुहोति' इति । पुनरन्यथ 'वाय एककपालः' इति । तथा तत्रैव श्रूयते 'वैश्वदेव्यामिशा' इति । तत्राति विदोषधर्मा केविद्यामनाः । पुनरन्यथ 'मैत्र्यरुग्या मिशा' इति । तत्र सदेहः, किं स्वस्वाममग्नः अन्यथ श्रूयमाणः गवामयनिदेशेन स्वस्वामम्य धर्माणां ग्राहक उक्तं नेति । एव एककपालामिशाधर्मा अपि । तत्र 'गुणविधिस्तु न यद्वीयात् समवात्' (७।३।१।२७) इति अग्रहणे प्राप्ते, इदमन्वये । स्वस्वामिककपालामिशा च धर्माणां ग्राहकम् । किं कारणम् ? लिङ्गदर्शनान् । लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन साधने सर्वे एते धर्माणां ग्राहका इति । स्वस्वामसु तावत् 'पृथग्-पदद्वे द्वौ स्वस्वामानो' इत्युक्त्वा आह 'एव यत् तृतीय सप्तदशमहः तत् प्रयत्निसस्य स्थान अनिपर्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामयवायाय, प्रयागा च सप्तदशानामनुचीनताये' इति । यदि एतौ स्वस्वामानो गवामयनिकाना धर्माणां ग्राहौ तत्र एतावति सप्तदशो । तथा अत्र प्रयः सप्तदशा अनुचीना भवन्ति । तत्र एतद्वचनं सुस्पष्टं 'प्रयागा सप्तदशानामनुचीनताये' इति । तथा आश्रयणे वाया

पुत्रिणं एकवचनं विधाया आह, 'यन् सर्वं ह्युतं करोति सा त्वेहा परिचया, ह्योऽपुनः पश्चिन्ने सा द्वितीया, आत्मस्वैव सात्पृथिव्यो यनेन' इति आत्मविधिवरे वाक्ये सर्वोदामवर्षावृत्ति च वैश्वदेवित्री वर्षा प्राप्ती दर्शयति । तथा मैत्रावरुणशामिषाया 'न चाग्निनेन पचरन्ति' इति वाक्येनैवा वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिपे-
यन् सतो धर्मयानि दर्शयति । एतेष्वो लिङ्गेषुः एतत् शब्देन चकारत्वं धर्मत्वा साहचर्य इति । प्रतिपद्यधर्मं चाग्निनेन्या, सिन्धुद्रुतुषां मर्या एतदुक्तम् । आह । लिङ्गवपरिग्रहः । कुतः प्रातिरिति । उच्यते । स्व-
यथा प्राणिः, सिद्धात् स्वयामपरिग्रहः ।

(चोदनासामान्याहा । २८ ॥)

[अत्र 'स्वरसामैक' सूत्रेण 'चोदना-
सामान्याहा' इति सूत्रं प्र-युक्तकथोक्तं । इत्यत्र तु सर्वेषु विद्यते एव । साम्येऽपि आनन्द्याधमीये तासु तदोपमाप्यनेन च किञ्चिद्व्युत्पन्नोऽपि सुदितः । एवमेव म-
-तासुत्पन्नोऽपि । परन्तु एतस्मिन्सामान्यत्वेन सुदितो प्रयोगे न कदाचिदपि सूत्राद्येन स्वल्पेन । 'लिङ्गासु लक्षणापरिग्रहः स्वरसामान्यासामान्यात्' इत्यादिरेकः सम-
-प्रत्यः सुप्रोचनेमैवे एव चोदितः । इदिव सर्वमान-
-वधानमूलकमिति मन्यामहे । नेदे नूनं भाष्येण व्याख्यातमिति च । श्र-
-वक्ष्यौ चासुत्पन्नौ । तथापि 'मन्त्र लिङ्गमर्थसामान्यात्' इत्यत्र (८१।१।२) सर्वमानेन 'चोदककामवममुतापवना लिङ्गेन' इति विश्वरूपेण 'वा पुनश्चोदना लिङ्गनिमित्तत्वात्तिदेश्य-
-आद्यमित्यस्य नामर्थपदस्थासंगतिः' इति सत्यत्वेन च स्वरसामान्यत्वेन मन्त्रावयवा शब्देन 'चोदना-
-सामान्याहा' इति सूत्रेण कतिमिति भद्रा संवर्धयति । तैमेव माध्यमवृत्तिः स्वादिति रती सार्थम् । के.]

स्वरसामान्यतायात् एकवचनस्यसामान्यात्
आनिष्टासामान्याहा । 'यस्य लिङ्गमर्थसामान्यात्'
(८१।१।२) इत्यनेन प्रातिरिति ।

सुप्-
-आवदापकाव्ययनेन इत्यस्यने । साम-
-धेयेन अतिदेशः । स्वयसि सामानि अस्वेति । धेयेन

सामान्ये गुणविधिः तथा इत्यथापि 'पृथयः पठहः
द्वौ स्वरसामानौ' इति । आनिषेकपदस्थपरि द्वय-
-विधिरात् गुणविधी । एवं गुणविधिरात् अतिदेश्या-
-माधे प्राप्ते 'यस्य लिङ्गमर्थसामान्यात्' (८१।१।२) इत्यनेन अतिदेशः प्राप्यते ।

आ-
-अन्यथाविधौ लिङ्ग-
-स्वरसामान्यादि-
-चोदनामव्युत्पन्नित्वात् तद्विचारात् ।

सोम-
-चोदनालिङ्गात् विशेषातिदेशस्य अष्ट-
-निकृष्णपरि नामधेयापराधमद्वात् अत्र संगतिः ।
-गुणविधिरात् स्वरसामान्यादिदृष्ट्या अतिदेश्यत्वाभावे-
-ऽपि चोदनालिङ्गात् अतिदेश्यत्वाद्यय गावामपनिक्तवि-
-विचारत्वं युक्तं इति सिद्धातः । अत्र माधमीये (विद्यते)
-अथविद्यस्य स्थानमभिवर्धयति' इति ध्वन्याद्यपिधि-
-रित्युक्तम् । तथापि समदस्योत्पन्नविधिरात् सावर्ण्यं,
-न विधिवत् इति द्रष्टव्यम् । अत्र चाग्निनामस्य प्रथान-
-तथा अहस्वामनेनामतिदेश्यात् चाग्निनामापिधिप-
-वर्धनरूपं लिङ्गमनुक्तं इति ह्ययत्नित्येदे इति केचि-
-दाहः, तदनुचम् । चाग्निनामस्य चाग्निनामचारे
-इत्ययोऽनासक्तत्वा अतिशयस्य नित्यैरभिधायागा-
-दिभिः सहाधिकारविधिवत्पराभावेन चाग्निनाम-
-प्रतिपद्यत्वेतथा विष्टव्यादिबन् अङ्ग-
-स्यैव युक्तारात् ।
-सूत्रार्थरतु- स्वरसामैककमत्वादिषु च प्रागुक्तलिङ्ग-
-द्वयेणात् गावामपनिक्तवैश्वदेविकममहकमिति ।

वि-
-न विधाया विधाया स स्वरसामान्यादौ, न
-दि । वैगव्यायनो, मैत्रमन्यथातिद्विगतः ॥'

भाट्ट-
-सर्वसुत्तरवैदिकप्रतिपेक्षरूपेण लिङ्गेन सौमिक-
-प्रणयान्तिदेशे निरस्ते चापुना लिङ्गादि अतिदेश्योऽस्ति
-इत्येवं तदपवादः प्रसूयते । सामान्ये 'अथः स्वर-
-सामानः' इति समदनात्सामान्यादिपदमा कायाः
-सामान्याताः । अन्यथापि 'द्वौ स्वरसामानौ' इति ।
-तथा वैश्वदेवे वर्णसि 'वैश्वदेवाग्निता सावाग्निव-
-एवकालः' इति सधर्मनौ वागौ । अन्यथापि 'मैत्रा-
-वरुणामिषाया काय एकवचनः' इत्यथापि वैश्वदेवकाल-
-इत्यका सामाः धृताः । ते हि स्वस्वामानः गातावय-

निकरणात्मकवृत्तिः, अन्ये आमितायायाश्च वैश्व-
 देविनामिन्द्राणां च, अन्ये एककपालाश्च वैश्वदेविकै-
 कपालाश्च उत न इति चिन्तायाम्, गुणस्वादिनेषु
 कृत्विनेन अतिदेशेन इति कर्त्तव्यताः इच्छामान्तेः स्वर-
 सामादिनाम्ना च स्वरस्यावसादादिस्युगादिषायाह-
 स्वेन अनतिदेशात्तरात् नोक्तत्वात्प्रतिकृत्वम् ।
 इति माने, गुणादिनादृशपापेभ्यश्च स्वरसामस्यादि-
 तिरिपण्यदरेन त्रिभोरपुङ्गवेन अतिदेशकत्वात्
 कोदादिनामिन्द्रेणोत्तरात् इति कर्त्तव्यम् । त्रिभिः च
 स्वरसामस्य तात् 'पृथक् पृथक् द्वौ स्वरसामानौ'
 इत्युक्तम् आह, 'तत्र च तृतीया मन्त्रस्य मह-
 त्त्वं त्रयस्त्रिंशत्सोमस्य गानमभिरर्षाहरन्ति, स
 उत्तरात् सोमनाम पचाय, मनाथा उत्तरद्वाना
 अयु र्गनगरी' इति द्वौ स्वरसामौ उत्तरद्वान्तोम-
 कदादशमम् । मेषावरुणानिशाया च 'न वाजिनेन
 प्रवर्तित' इति प्रविषधत्तन्त्रम् । आग्रयणे यागा-
 पृथि मेषकपाल विषाद्य 'यत् सर्वं तु जुहोति सा
 येना परिवशा (निष्ठा), इतोऽहुता पर्वानर्तते सा
 द्वितीया, आग्रयण्यैव यागाग्रविषी यजेत' इति प-
 कपालाग्रे सर्वहुत्तरादिप्रयुक्तं दोषमाभिषाय वैश्वि-
 काग्रपार्श्वपरिषत् इत्यन्तम् । न हि उक्तानिदेशाभावे
 मन्त्रसामोपकरण-वाजिनेत्या-सर्वहुत्तरादीनां प्राप्ति-
 संभवति । तस्मादतिदेशः । अथ च उत्तरमाथाग-
 पर्श्वानां यागस्योपर्वानां च नवदशत्रयस्युत्तमपरा-
 दीनां वातिदेशः । मुक्तानां भूयसां च प्रयान्त-रगणा
 अनुसारेण नु एतित् विधेरे गणस्यवचनानां वा
 वाचः । याज्ञिकानु अथाचारमन्त्रेणैव अतिदेश-
 मादन्ते ।

मन्त्रद्वयम्— 'पर्वानिदेशो स्वरसाम-शब्दः ।'

शब्दः— 'स्वरसामादिदेशकम् ।'

२ स्वरः अग्नीषोमीये पञ्चो छेदनादेर्न प्रयोजकः । स्वरस्यैव तात् ।

स्वरस्यैव निष्ठायां स्वरस्यैव निष्ठायात् । शब्दः ।

भाष्यम्— अत्रि ज्योतिषोमे पञ्चमीषोमीयः 'षो-
 दीक्षितो यदग्नीषोमीय पञ्चमालम्बने' इति । तदेवमा-
 म्नातम् 'सादिरे वप्नाति' 'पासादो वप्नाति' 'शीहि-
 तके वप्नाति' इति । तत्सन्निधौ इदमपरमात्मापते
 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' 'यूपस्य स्वर्षं करोति' इति । अथे
 दानीमिदं सदिद्यते किं भेदेन युगात् स्वर्षलयादयितः
 उत यूपं विषयागमनुनिष्ठाः शक्यो महीतय इति ।
 तदेदं तावत् नः परीक्ष्य किं छेदनाद्युत्पत्तेः प्रयोजकः
 स्वरः, उत अप्रयोजक इति । प्रयोजकश्चैव भेदेन
 युगादिप्रायेत, न चेत् प्रयोजकः यूप निष्ठायागमनु
 निष्ठाः शक्यो महीत्यते इति । स कथं प्रयोजकः स्यात्,
 कथं वा न प्रयोजक इति । यदि एषा वचनचित्-
 स्वरस्यैव तात्त्वं भाष्ये । कथम् ? बोधकादिना इति-
 कर्त्तव्यताविशेषा इति, ततः 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' इति
 स स्वरः इत्यस्यो महीत्यते, ततः प्रयोजकः । अपि
 त्रिशापते, 'स्वरणा पञ्चमनक्ति' इति, अनवगत
 स्वरः । एवावदस्य विशयपते अज्ञानं तेन क्रियते
 इति । इदमपि 'यूपस्य स्वर्षं करोति' इति यूपैकदेशं
 स्वर्षस्यैव अज्ञाने विनियुक्तते इति ततः अप-
 योजकः । किं तावत् प्राप्तम् ? 'स्वरस्त्वनेक-
 निष्ठाः स्वरस्यैव शब्दात् ।' स्वर्षं यूपैक-
 निष्ठाः स्यात् । यूपमनवेष्टमागस्य स्वरोः बोधका-
 दिना उत्पत्तिः । पुनः 'स्वरस्यैव शब्दात् ।' स्यो इत्य-
 कर्मस्य स्वरताया, विषयवत्त्वो मयति 'स्वर्षं करोति'
 इति । एव च यूपस्यैव शब्दस्य स्वरस्यैव विषय-
 इति । 'यूपस्य स्वर्षं करोति' इति एषायां यूप-
 शब्दः, सादिगाद्युत्पत्त्यर्थः । पुनः 'स्वरस्यैव शब्दात्
 द्वि अथा गम्यते । 'स्वर्षं करोति' इति स्वरस्यैव
 उपपत्तिः । युगादिप्रायेतानां वाच्येन । वाच्येन भूति-
 र्वाग्यो इति । तस्मादेवं तां न निरोधते यूपस्यैव
 देव स्वरस्यैव दयितात् । निष्ठायाद्व्यवसायादि युगात्
 कर्त्तव्यो भेदेनेति ।

तुम् — 'यूपस्य स्वर्षं करोति' इत्यत्र करोति-
 अन्त्येन्युत्पत्त्यर्थः । ताव हि कर्म इत्याह इत्यत्र

स्वर इति । तस्मात् स्वर भावमान । तस्य च
 करणेतिर्ज्ञानीयताकालाया यूपस्थो जापपादिका
 इति कर्तव्यता लक्ष्यन्ति, तद्विरादि च वाड करणम् ।
 सा च 'यूप तपति' इति इतिषत्तेत्या अस्यापि
 वाक्ये । यदि च यूपशब्द इति कर्तव्यता न लक्षयेत्
 अमयक्रमेण आम्बोच्चारण भवेत् । यत् स्वर करोति
 तत् यूपदिति चेत्, तज् । एव वाक्यार्थे स्मात्,
 स्वर भावयत् इति तु भूयश्च । करोतिमानव्यादीना
 सामास्यत्वात् यद् द्वितीयान्तं तद् घातुस्वामीय भवति
 द्रव्य क्रिया वा । तस्माच्च कर्तव्यता मतिपत्रते । तेन
 चोदग्र 'स्वरणा पशुमनाति' इत्यनन्त विनियुज्यते ।
 तस्मात् प्रयोजक इति क्त यताया । यद्यपि यूपेन सह
 एककालयता इतिषत्तेत्याया तयापि स्वरो साक्षात्
 त्वात् तदीयेति क्तवताया निरासाद्भुत्वा, संविद्याना
 विरोधात् । यादपि वाच्यवर्तुत्वा आदपि शब्दा
 अनुपपन्नम्, स्वरोऽशब्दानुपपन्नमभात् । एव
 चेत् तयापि यूपशब्दे भवति इति क्त यतासव ध ।

आल्यत्तराद्य शब्दस्यते । २ ॥

भाष्यम्— इत्यथ निरपेक्षस्य स्वरोऽस्त्यतिः इति
 गम्यते । कुत ? आल्यत्तरादपि आशङ्क्यं मानि,
 वृत्तात्तरात् । कथम् ? 'नान्यस्य स्वर कुर्वीत, यत्र
 यस्य वृत्तस्य स्वर कुवात्' अयेऽस्य लोकात्म्ययोरेषु,
 यूपस्य स्वर करोति' इति । न हि यूपस्तुनिष्पन्नस्य
 प्रःण आल्यत्तरादृक्का अत्रकल्पते । यूपशक्तौ हि
 स्वरकार्ये तदानीं विनियुज्यते । तस्मादपि मदन
 यूपत् स्वर उपादयितव्य इति ।

उप— नायस्य वृत्तस्य स्वर कुवात्' इति
 अत्रुनिष्पन्नते वृत्तात्तरादृक्का...पि नास्ति, नतया
 आल्यत्तरादृक्का । प्रयोजनत्रादिनस्तु भवति आल्यन्त
 रादृक्का । तत्र सजातं चो विधीयते ।

वदेकदेशो वा स्वरस्य स्व तन्निमित्तत्वात् ।
 ३ ॥

भाष्यम्— शब्दस्य पक्ष व्याप्यते । यूपेकदेशो
 हि यूपस्तुनिष्पन्न शब्देन प्रहीत प इति । कस्मात् ?

एतदाज्ञापते, 'यूपस्य वृत्तस्य स्वर कुवात् अन्ये
 ऽस्य लोकात्म्ययोरेषु, यूपस्य स्वर करोति' इति ।
 न चात्र अयमर्थो विधीयते स्वरमुपादयतीति । किं
 तर्हि ? स्वकार्ये वतुं यूपपादत्, त यूपदिति ।
 कुत ? स्वरस्य तन्निमित्तत्वात् । स्वकार्येण भूयने
 स्वरो, यूपस्य स्वर करोतीति । कस्यास्मीयम् ? यूप
 स्थेति । आत्मीयस्य समुदायस्यैव देशो भवति । एक-
 देशाभ्यामप्येव इति । तस्मादिदमुच्यते । अत्राग्नि
 पशो पञ्चमर्थे भवति, यथा शाकस्य देहि शाकादेहि
 इति । तथा क्वचित् तुरीयाथे वृत्तस्य यजति- यूपेन
 यजति । पञ्चमार्थे, यूपशब्दस्य यजति इति ।
 द्वितीयाथे वा, लोमस्य विषति- लोम विजति, लोमात्
 विजति इति । ननु उक्तम्, यूपशब्दयोऽस्य वाच्येन
 विधीयते, भुञ्जा त्प्रोहतादि, भुञ्जिथ वाक्यात्
 वरीयधीति । उच्यते । कल्पयेत् । यूपस्य इति तु
 शब्द अविधित्वात् भवति । तत्र भुञ्जिथ शब्दते,
 वाच्यमपि । न तु अस्मत्तले किञ्चिदविधित्वात्,
 स्वर कर्तेति इति स्वाद्य एतानुशरो भविष्यतीति ।
 यूपशक्तौ विधाविप्यते । स्वदत्त दश अन्तर्गतेन
 शक्तौ उपचरित इति गम्यते । अयद्वयप्रतिदिश
 एतमर्थं गमयिष्यति । भवति हि ब्राह्मण 'अप कस्मात्
 स्वनाम, एतस्मादे योऽपि उच्यते, स्वस्यैतत् स्वविध
 अर्थमेति, तस्मात् स्वनाम' इति ।

उप— 'स्वरणा पशुमनाति' इत्युच्यते अत्र
 कार्यं द्रव्यशरीरते, न तु उपादात्त व इत्याह उच्यते,
 यूपत् इति निराकारश्रीकषण । यूपस्य इति अयस्य
 लक्षणायां पशो । विद्यमाने चात्रविनि अयस्य
 भवन्ति । तस्मात् उद्भादीनामप्येवम् स्वर ।
 अलोकिक्त्वात् पते इति चेत्, नैवायमलोकि
 रयत्तपरित्यज्य । यद्यपि अत्र प्रातिपदिकमाधत्त श्रवणे,
 तथापि वृत्तयोत्तरादृक्का तरे शक्तोऽन्यथाविशुम्,
 यथा लोके । अत्राप्ये वाच्यकार्ये अर्थानुसन्धिभि
 धवति । लोऽप्य 'स्वर करोति' इत्युच्यते । स्वर
 करोति इत्युपस्येन लक्षणा भुञ्जा त्वा क्त यति ।

यगमात्, इति कर्त्तव्यापेक्षाया यूपदेन तदमन्त्रधरा
 अग्रमन्त्रेण दत्तो रिधीयते । अथवा यथैव यूपवप-
 परां सिद्धान्ते पद्यर्थः तथैव मन्त्रे यूपवर्गकत्वं
 संकथ. पद्यर्थः इति न लुप्यति । एवमुत्पत्तय च
 द्वितीयवाक्येन ('स्वरुणा पद्यमनक्ति' इति वाक्येन)
 निमित्तोक्तः । अस्तु वा द्वितीयवाक्यादिसत्स्वरुर्गर्भक-
 मानानुसादेन यूपवर्गमानविधिः इति न विधिद-
 निरिति । न केव शक्यमन्त्रस्य सर्वत्रिधरादेव
 उपागारोपयन् यूपीप्ररोपयते: अमशोजकत्वापत्तिः,
 एतन्-पश्चात्प्रवेशकत्वेऽपि स्वरुनिष्ठाजनप्रोक्षणादिधर्म-
 प्रयोजकत्वेन । अत एव धर्मप्रयोजकत्वेन
 काष्ठमन्त्रप्रयोजकत्वात् तदित्यैवैतन् 'पदन्त्यस्य
 यूपस्य स्वर्गं कुर्वन् अन्येऽस्य लोकमन्वायोरेतुः'
 इति निष्ठाऽपि संगच्छते । धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च
 यूपीप्रोक्षणात् 'यथाऽऽनुपूर्व्ये हरुभिः पद्यत्
 गमयन्' इति यूपमेदेन स्वरुमेददंशनं नातुपयजन् ।
 न चैतन्नि पद्यया यूपवपयन्कृत्यर्थव्येनापि उपरतः
 यूपवर्गकत्वात्पश्चात्परा एव नियामकभावः, शक्य-
 कथयतादेव यूपीप्ररोपयिते: आगारकरोपयार्त्तरेव
 नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, न यूपवर्गकत्वात्पश्चात्
 पद्यर्थः, आनुगमनिश्चयत्वात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्पश्चात्
 तयोपरोः । न च शक्यमन्त्रैव प्राप्तत्वात् तद्विधेय
 धर्म्यं (यूपवपयार्त्तविधिः), एतद्विधभावे यूपवपयित्वा
 परदारान-मनगमन - यूप-उपन - ग्याणादुरवादीनां
 यूपवपयन् स्वर्गं कुर्वन् तन्नामि समवेन शक्यमन्त्रैः यूप-
 प्रोक्षणेनैव उपरोः । अत एव यथाशक्ति-
 प्रयोगादी यूपभावेऽपि स्वर्गं कुर्वन् मनगमनारिणितिः ।
 पद्यार्त्तप्रोक्षणादिधर्म द्वितीययूप-उपेनादि 'यूप
 टिननि' इत्यादिवाक्येन निश्चितम्, यूपभाषे पर
 निवर्तमानम्, न तु मनगमनार्थि । अत्राशक्ति-
 यूपवपयन् यूपवपयार्त्तविधिः यूपवपयार्त्तविधिः
 अर्थवत् । अत एव यूपवपयार्त्तविधिप्रथममन्त्रप्रयोगादी
 केन चैतन्निश्चयं कथं भवति । तेन प्रोक्षणादेः
 स्वर्गं कुर्वन् मनगमनार्त्तम् न स्वर्गवत्प्रयोजकः ।

यथापि च सुधीभिः अस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि,
 न तु भाष्याकारोक्ते ।
 मण्डन-- 'यूपैकदेशः स्वरुप्रयोक्त ।'
 शंकर-- 'स्वर्गं कुर्वन् तदिति न ।'
 ४ स्वरुभाष्येकदेशत्वात् । ४।४।१०।२५॥
 अग्नीरोमीये पत्नी भूयते 'स्वरुणा स्वधिताना वा
 पद्यमनक्ति' इति । अत्र स्वरु. किं यूपार्त्तं पद्यार्त्तं वेति
 विचारं पूर्वः पद्यः । अपिचशब्देन यूपीप्रोक्षणाद्योक्तं
 रचनाया यूपार्त्तत्वं दृष्टान्तं करोति । यथा, रचना यूपार्त्तं
 तथा स्वरुपि यूपार्त्तम् भवति । स्वरोः यूपस्य एकदेश-
 त्वात् । यूप-उपेनादि प्रथमः पतितः शक्यः स्वरु-
 नांम । तस्मात् स्वरुर्गार्त्तम् ।

निष्कृत्यश्च तदङ्गयन् । २६ ॥
 स्वरु यूपार्त्तम् इति पूर्वपक्षे देवन्तरार्थं सूत्रम् ।
 तदङ्गत्वं यूपार्त्तमिव स्वरुः यूपस्य निष्कृत्यः इति दर्श-
 यति अर्थवादः । 'अपस्वत् ह स वे पुत्र कथयः, ये
 यूपं प्रापयन्ति, संभ्राय सुवम्, ते मन्त्रन्ते यज्ञैः शक्य
 वा इदं कर्मणि । ते प्रह्लाद सुचो निष्कृत्यमन्त्रयन्,
 यूपस्य स्वर्गं भवत्यैवशाप' इति । केचित्तपयः पशन्ते
 यूपं अग्नीं प्रोक्षयन्ति सः । सुचं च संभ्राय भित्त्वा
 अग्नीं प्राथियन् । तदपरे पश्चिम कथयः अपस्वन्
 अमन्त्रन् च इदं कथाचिदग्नीया कर्म यज्ञैः शक्य
 यत्तस्य नागावैव भवतीति । कथं तर्हि कर्मयन् ?
 सुचः प्रत्यये निष्कृत्यः, यूपस्य निष्कृत्यश्च स्वरुः ।
 तथा सति सुचः शक्ये प्रह्लाद एव अग्नीं प्रोक्ष-
 यीयः, यूपस्य शक्ये च स्वरुः प्रोक्षणीयः । तेन
 अग्नीं प्रोक्षयन् च स्वादेव यज्ञाद्यभ्य न शक्य इत्यर्थ-
 गाद्यर्थः । तन्नात् स्वरुः यूपार्त्तं परदारनिनि ।
 पद्यार्त्तं यूपार्त्तं कर्मत्वात् । २७ ॥
 'स्वरुणा पद्यमनक्ति' इति अग्नीरोमीये उक्तः
 स्वरुः यूपार्त्तं इति पूर्वपक्षे यूपदेनैव अग्नीं यूपार्त्तं त
 निष्कृत्य सिद्धान्तविधिः । स्वरुः न यूपार्त्तं नित्यं परदारम् ।
 अर्थवत्कर्मत्वात् । अर्थः प्रयोगत्वात् । पत्नीः पुत्रो अङ्गनं
 स्वर्गं कुर्वन् मनगमनम् कर्म । पत्नीरुपेन स्वर्गोपयति

प्राप्तयन् । तथा च स्वरा परवञ्जनस्थानवान्
प्राप्तयन् । परवञ्जन च ह्य प्रवेक्षणम् । प्राप्ताव
उ अह्य इत्यन्वयः । तस्मिन् स्वरा प्राप्तयन् ।

भवत्या निष्कण्ठान् स्यात् । २८ ॥

‘स्वरान् पञ्चमनाम्’ इति अग्नीषोमीय पद्ये
ध्रुव स्वरा नृगद् इव पूर्वार्थे स्वराण्य दूरस्थ
निष्कण्ठानो हेतुना । तस्य निष्कण्ठस्य
निष्कण्ठानां त्रिषु अनेन सूत्रेण । योऽयं निष्कण्ठाद्
उक्तं मन्त्रेण नृगद् इत्यन्वयः । अग्नी स्वरो
प्रदो मूर एव मन्त्र इति निष्कण्ठ इव स्वराणां
मूर न वा स्युः । तस्मिन् परवञ्जनव स्वरा
इति सिद्धान्तः । के

● स्वरा छन्दसाणां लक्ष्यदेव्य प्रवेक्षक उक्त
ननु सद्यदे नत्रि सिद्धात् सूत्रप्रयुक्तं छन्दऽनुनिष्प
न्नायम् । सोम १।२।१० ॥ स्वरा तत्र पञ्चमनाय
अग्निमे । १।१।१।१०-१४ मीमांसे पृ ७२
‘अग्निम पञ्चमनाय स्वरास्तत्रम्’ इत्यत्र अपि कण्ठ
स्थायम् ।

ॐ स्वस्मन्त्रापर्यं स्यादस्यकालवान् ।
१।१।१।१० ॥

‘मूरस्य स्या बगति’ इति स्वरा ध्रुव । स हि
अग्निना प्रयत्ना पञ्चमना निर उक्तं तत्र इति निश्चारे
पूर्वप्रयत्नः । स्वरा तत्रापर्यं स्यात् एवैकस्य पद्यो
प्रयत्न अग्रवृत्त अग्रवृत्त स्यात् । तत्रा अग्रवृत्त
गतिरिति तत्रापर्यं । अग्रवृत्तवान् स्वरो स्वकाल
रागात् पूर्व न स्य तस्मिन् स्व काल । पद्यो तस्मिन्
काले अग्नी उक्तयति । पञ्चमनापर्यं वा तथा
अग्रवृत्त स्यात् । तस्मिन् स्वरा प्रथितु मिय ।

माधारणो याऽनुनिष्पत्तिमस्य स्याधारण
त्वात् । ११ ॥

निष्कण्ठानह । स्वरा सूत्र जिपमनमनुनिष्पत्तिः ।
अनुनिष्पत्तिः अग्रवृत्त । तस्य सूत्रस्य च पञ्चमना
कण्ठस्थानान्, अग्रवृत्ति कण्ठस्थान स्यात्, न प्रथि
तत्र इति ।

भोमान्तो च प्रतिपत्तिवर्जनात् । १२ ॥

सिद्धान्ती आह ‘सत्त्विज कामे प्रन्तर प्रहरति स्वरो
च अग्रवृत्तव्यथाय’ इति भोमान्तो सोमप्रयोगान्ते स्वरो
प्रतिपत्तं वर्जनात् न प्रतिपद्यु तनापर्यं स्वरोरवर्णा ।
तस्मात् पञ्चमनाय साधारण स्यात् ।

तत्काष्ठो वा प्रन्तरयन् । १३ ॥

पूर्वार्थी आह । भोमान्तो प्रहृष्टनाम स्वरा
तत्काष्ठ अनुवृत्त्याकालं स्यात् सोमात्ते स्वरो पत्
प्रहृष्टानुक्तं तन् अनुवृत्त्याकालं विन स्वरो न तु स्व
नीयस्यन् विन । प्रन्तरयन्, यथा रोमात् अनुवृत्त्या
कालान्तस्य प्रन्तरय प्रहरण शक्यते तथा ।

न योत्पत्तिनाक्ययान् प्रदेशान् प्रस्तरे तथा ।
१४ ॥

सिद्धान्ती पारहरति । न अनुवृत्त्याकालीनस्य स्वरो
प्रहरण ‘सामात् प्रन्तर प्रहरति स्वरा वाद्यवृत्तव्यथाय’
इति वाक्ये उच्यते । अस्य उत्पत्तिवाक्ययान्, स्वरो
उत्पत्तिवाक्य इत्यन्वयः । अनन च वाक्येन प्रमात् अग्नी
षोमीयकालस्यैव प्रस्तारस्य प्रहरण गम्यते । पञ्चमना
साधारणस्य च स्वरो अग्रवृत्त्या कर्मणि समानं धामान्तं
प्रहरणायम् । प्रस्तार तु तथा स्यात् अनुवृत्त्याकालं विन
एव प्रस्तारस्य धामान्तं प्रहरण स्यात् दर्शयित्वा
प्रस्तारप्रहरणस्य प्रदेशं काल इत्यर्थः, ‘अग्निः
प्रन्तर प्रहरति’ इति सिद्धं । अग्निमोऽपि पञ्चमना
प्रहरणस्य च एव प्रदेशं । स च धामान्तं मन्त्रिः ।
तस्मात् विनयो दृष्टात् । तस्मात् पञ्चमनाय स्वरा
तत्र इति सिद्धान्तः । के

ॐ स्वस्मत्त्वेनेकनिष्पत्ति स्वर्गमज्ञ इत्यात् ।
१।१।१।१० ॥

अग्नीषोमीय पद्ये ‘गादिर् बगति’ इत्यदिना
मूर उक्तं, पुनश्च ‘स्वराण्य पञ्चमनाम्’ । मूरस्य
स्वरा बगति’ इति स्वरा उक्तं । अग्र स्वरा हि
मूरान्तरेण विषयपरत्वात्, छन्दान्ते प्राग्ब्रह्मण्य
पद्य मूर जिपमनमनु निष्पत्ति साधारण इति तत्र, न
पाप उदादा प्रवेक्षक इति निश्चारे पूर्वप्रयत्न

निदम् । तुषाब्दः पञ्चान्तरस्याद्इत्यर्थे । वादात्तरत्वं
 शीतक इति तु कुर्वन्लम् । त्वत् अनेननिपत्ति
 मूयेन सह एकत्वनिपत्तिशो न भवति । यूपनिपादन
 प्रथमात् स्वरनिपादनप्रयत्नो मिस कर्त्तव्य इत्यर्थे ।
 न एकेन प्रथमे निपत्तिद्वय इति विग्रह । कुन ?
 स्वरमैशब्दं शात्, स्वर स्वीय कर्मशब्दं कर्त्तव्यता
 शेषक शब्दं स्वकताया विधायक भवति 'स्वर
 करोति' इति । तस्मात् यूपान् मेदेन स्वकतादित्य-
 जोषणच्छेदनादेशाय प्रयोजन । एव कर्मशब्दो यस्य
 तादृशानात् इति विग्रह ।

जात्यन्तराद्यं शाह्नयते । २ ॥

यूपान्ते हेतुत्तरात् सूत्रम् । य-पुस्तके कुर्वन्ले च
 मूये चान्ते इति पाठ । कुर्वन्मूले तु तत् पर न
 पठित नापि व्याख्यातम् । अथन तु सर्वत्र शाह्नये
 इत्येव पाठ । 'भावस्य स्वक कुर्वान् यद्यप्यस्य ह्यस्य
 स्वर कुर्वान् आदेशस्य लोचनान्वायेद्यु' इति जात्य
 न्तरात् यज्यादीनां यूपान्ते लो मिनजालीयात् इच्छात्
 स्वरो क्तरो शाह्न प्रथितव । यूपमनुनिपजस्य प्रद्वी
 तु जागताग्राहका भावकल्पते । भाव्यत्तराह्नान्तु
 शपते मूयीपुत्रात् मित्रादपि मूयात् स्वक उवाहित
 व्यादिति । तस्मात् यूपनिपादनपरत्वात् मित्रेन
 प्रयत्नेन स्वकतादित्यो वृथापद्यदिति ।

तदेवदेशो वा स्वकतस्य तन्निमित्तत्वात् । ३ ॥

अग्नीवेगोपे पगो मूय हरकथं ब्रुत । य न
 यूपान् मेदेन उवाहितस्य वृथा तत्रापि च, प्रयो
 जकथानी जोषणच्छेदनादि इति रक्षद्वयेन यूपेषु प्रति
 सिद्धात्प्राह सूत्रम् । वाशब्दं पथं व्यावर्तयति ।
 हरक इत्यनुवर्तते । स्वक यूपस्य एकदेशं त्पान् ।
 यूप क्रियमाणमतु प्रथम निष्पन्न शकल स्वकनांन
 प्रहीत व । स्वकत्वस्य तन्निमित्तत्वात् यूपनिमित्तत्वात् ।
 तस्मान्नामी हरक जोषणच्छेदनादे प्रयोजक ।

शकलभूतेष्व । ४ ॥

सिद्धाते हेतुत्तरात् सूत्रम् । 'य प्रथम शकल
 प्रापतेषु स स्वकः कार्य' इति शकलभूते स्वरो

यूपमनुनिपजस्य प्रथमम् । चक्ररो हेतुत्तरकमुच्यार्थे ।
 शकल अथयन एकदेश ।

प्रतिशूपं च दर्शनात् । ५ ॥

सिद्धाते हेतुत्तरात् सूत्रम् । यूपेनादित्यो 'यथा
 ऽनुप्राये स्वकनि पद्यत् सम'य मध्यमे रदान्तुगे
 स्वकव यूपशकलमुपगृहति' इति प्रतिशूपं यूपेषु स्वरो
 दर्शनं भवति । यदि च स्वक यूपान् पृथक्निष्पत्ति
 स्यात् तदा एक एव स्वक पद्यादित्यो तन्नेन कार्ये
 साम्येत् । यूपमनुनिपजस्य तु ग्रहणे प्रकृतौ स्वयु-
 शकलेन अथन ब्रुत इति एकादशियापि चोदक
 सयुपाकत्वमेव प्रापयति इति वदुस्वमुपपन्नं भवति ।
 तस्मात् स्वक स्वतन्त्रोत्तरत्वेन प्रयोजक । यनारो
 हेतुत्तरकमुच्यार्थे ।

आदान्ते करोतिशात् । ६ ॥

यूप क्रियमाणमतु निष्पन्न शकल स्वकनांन,
 न स यूपान् मेदेन छेदनादिना उवाहितव ।
 न च स उवाचो प्रयोजक । यस्तु 'स्वक करोति' इति
 करोतिशब्दं स आदाने भवित्यति । एवक करोति
 स्वकमादात् इत्यर्थे, न तु उवादावपि इत्यर्थे ।
 तस्मान् स्वक उवाचो प्रयोजक । के

● स्वक न प्रयोजक अथनस्य अग्नीषोमीये
 पशो । स्वकनाशे केनचित् काश्रन परचयन कर्त्तव्यम् ।
 भाह् ४।२।१० ● स्वक परवक्त न युगहम् । पशो
 तु यूपीवच्छेदनवा यत्वात् 'स्वक स्वक करोति' इति ।
 वि ४।२।१० ● स्वक पशुगणे सर्वप्रायश्चित्तार्थं,
 न तु कदप्यित्यशौचस्येन प्रतिपत्ति । सोम ४।२।
 १० ● स्वक पशुमेदेऽपि तन्नेन ब्रुत सर्वेषु पशु
 यूपरित्यपि 'स्वकस्य स्वपित्तिना वा पशुमन्ति' ।
 वि ११।३।० ● स्वक । य प्रथम शकल परा
 पतेत् (यूपच्छेदनकाले) स एव कार्यं । भा
 ४।२।१४, ११।३।५।९ ● स्वक यूपान् पृथगेव
 निष्पन्न उत युगानुनिपज्य शकलो प्रहीतव्य इति उवाचो
 द्वितीय पत्र सिद्धात् । सोम ४।२।११ ● स्वक
 साधारण पशुनां यूपस्य साधारणत्वात् । भा
 १।१।५।९, ● स्वरो पथयन प्रयोजकम् । ४।२।

यैक्यादित्युक्तं तत्राहारात्मेव नास्ति, तर्हि मित्रो घट इत्यकारमन्तेऽर्थैक्यात् प्रियञ्च यत्राहारैक्यस्यमेव न भवेत्, अतः स्वरूपातिरेकेण भेदः प्रतीकारो न युक्तः ।

ननु स्वरूपस्य प्रतियोगिपक्षेण वक्तव्या, तत्र विरूप्य नीयम्— किं स्वरूपाद्भिन्नः प्रतियोगी, किंवा अभिन्न इति । न तावदभिन्न, स्वयमेव रूपस्य प्रतियोगिः प्रथमात् । न च मित्र, भेदे सति प्रतियोगितरसिद्धिः, प्रतियोगितरसिद्धौ च भेदविधिकिरितीतरेतरश्रयत्नम् । अथ भेदान्तरण मित्र प्रतियोगी, तर्प्यनस्याप्रसङ्ग इति । नैयम्, धर्मभेदपरिणोऽपि प्रतियोगिस्यपेक्षच मस्यप तत्राप्येव विकल्पो दोषश्च समान, यस्मात् परिहार एष्यतानाम् ।

ननु स्वरूपभेदात् प्रतीतिविरुद्ध । तथाहि, 'पद्मजिज्ञा घट' इति विशेषणवेन भेद प्रतीयते, भवतस्तु स्वरूपप्रतिरेकेण भेदाभावाद्द्वितीयभूतोऽर्थो नास्त्येव, अतः 'मेतो घट' इत्येव स्वरूपहारात् स्यात्, न 'मित्रो घट' इति । नैयम्, भेदिनो मित्रो मे' इत्यत्र भेदप्रतिरेकेण विशेषणभूतो भेदो नास्त्येव, तथापि मित्रो भेद इति ।

अथ भेदस्य भेदान्तराभावेऽपि प्रतियोगिस्यपेक्ष स्वरूप विशेषणम् भेदमात्र विशेषणमिति, तर्हि 'मित्रो घट' इत्यत्रापि प्रतियोगिस्यपेक्षस्वरूपस्यैव विशेषणत्वं स्वरूपमात्रस्य विशेषणत्वमिति तुल्यचर्च, पाचकादि शब्दन्तु । यथा 'पाचको देवदत्त' इत्यत्र पाचक-व्यक्तिपदसंगतमेक सामान्य गुणो वा नास्त्येव, तथापि तस्यभूतपवनमिति शेषलक्षितपाचक यत्पितु पाचकशब्दो वर्तते । न हि पाचकशब्दस्य पवनमन्त्रिकायै । एव प्रतियोगियुक्तस्य विशेषणत्वाद्गीकारादेव प्रतीति विशेषोऽपि नास्त्येव ।

यत्तुम्, भेदव्यवस्थायै पथायत्नमत्र इति, तत्रपि मित्रो भेद इत्यत्रापि समानम् । तथाप्युच्यते, प्रतिनिमित्तस्यपेक्षरूपस्य भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न पर्याप्तनेति ।

आगेच्येन । भेदस्य विदारणत्वात् स्वरूपस्यैव विदारणत्वात्परतयाऽप्यपि तस्यैव प्रथमात् न्यु

जगदभविष्यदिति, नैयम्, भेदस्य विदारणत्वात्कवेऽपि यस्माच्च भेदव्यवहार तस्मिन् तस्यैव विदारणत्वात्क तम्, न हि सर्वस्मात् रूपस्य भेदव्यवहार इति न तत्र विदारणमकारणम्, अतः उपेक्षणीयोऽयं पक्षः ।

यदप्येतदुक्तम्, भेदस्य भेदांतराभ्युपगमेऽपि नानवस्थादोष, मूलभेदव्यवहारस्य भेदांतरपरिणोऽपि विशेषाभावादिति । तत्र नैयम्, भेदस्य रूपमाननया व्यवहारहेतुत्वात्, यत्र सत्तया हेतुत्वं कीत्राङ्कुरादी, तत्र नांतरस्थादोष, अत्र तत्राप्यप्रतिप्रतियोगिस्या मित्तत्वेन ज्ञाते भेदो भेदव्यवहारहेतुः, अत्रथा तत्रापि भेदस्य च भेदांतरपरिणोऽपि वस्तुदर्शनमात्रेण सत्त्वभेदव्यवहारप्रसङ्गः । भेदिनो भेदस्य भेदज्ञाने आश्रयधर्मयोर्भेदज्ञानस्याप्यत्र भावित्वात्, तस्याप्येवमित्यनतराया तुनिगविव । यत्तु केचित्तुक्तम्— भेदस्य भेदांतरपेक्षा नास्त्येव, परतन्मित्र-पक्षहेतुत्वं स्यात्, यत् परतन्मित्रकारि तत्तथाभूते कार्ये न परम पक्षते, यथा रूप रूपयत्रहारे परिमाण वा मान पत्रहारे, अतो भेदस्य भेदान्तरपक्षो नास्त्येवेति, तर्हि सिद्धो न पक्षः । मित्रव्यवहार सर्वत्र भेदधर्मयोगिन इति त्वपक्ष परित्याग भेदव्यवहारमेव स्वस्मिन् भिन्नपरिहार हेतुरित्युक्तं मतताऽपि, तदेवास्मात् भिन्नपरिहार, सर्वत्र स्वरूप स्वस्मिन् व्यवहारहेतुरित्यस्येयम्, लाघवात् ।

अथ रूपस्य व्यञ्छदे रूपांतरनिरपेक्षत्ववद्पक्षे दोषोऽपि स्वायत्तच्छेद स्वयमत्र कुञ्जितरिति रूपांतरणप्रसङ्ग इति, नैयम्, यदि रूपांतरितरेकेण रूपव्यञ्छि स्यात्, तदा रूपांतरणोऽपि भवेत्, न हि कदाचिद्रूपमन्तरेण रूपव्यञ्छि स्यात्, अतः तु भेदमांतराणां स्वरूपस्य कदाचित् ग्रहणमस्तीति मतवैतोक्तम्, अतो यो धर्मभेदवादिभिः आश्रयोऽङ्गीकृत, प्रतियोगी वा, तस्मिन्प्रयोगेऽप्येव तस्मात् भेदव्यवहार प्रवर्तते इति किं प्रमाणशून्येन भेदधर्मगतम् ।

यत्तुक्तम्, स्वरूपभेदादिभिर्भूतैः रूपणैः धर्मभेदवतो दूषित, धर्मभेदवादिभिर्भूतैः रूपणैः स्वरूपभेदवादी दूषित, अतो भेदस्य प्रमाण

तद्विद्युत्वात् आत् एव । किञ्च, विद्यादाध्यासितो भेदो मिथ्या, भेदत्वात्, द्विचन्द्रादिभेद-
पत् । विद्यादाध्यासितो भेदो मिथ्या, दृश्यत्वात्,
रज्जुसर्पवत् । 'नेह नानास्ति चिचन' इत्यागमस्य
प्रतीयमानस्य भेदस्य भ्रान्तरमवगम्यते, प्रमाणाभावाच्च,
न हि अचक्षुं भेदग्राहि, सम्भावविषयत्वात्स्य, तन्मूल-
त्वादेव नानुमानादिकमपि भेदे प्रमाणं इति ।

अत्रोच्यते । 'घटाग्निप्रः घटः' इति प्रतीति-
व्यवहारो सर्वकार्यमित्तीकृतं यौ, अतः प्रतिबिम्बविद्यो
भेदः कथमपह्नेतुं शक्यते ? तस्य प्रतीतिरिति, तथापि
कारणभावात् भ्रान्तरमिति चेत्, नैवम् । प्रतीतिरेव
हि कार्यभूता यथायोग्यं कारणशुभत्वावयवि, न हि
कारणादसौनर्माणेण प्रतीनेरल्पतो युज्यते, सूक्ष्माद-
मशब्दात् । तदुक्तं प्रकरणप्रश्चिन्नायाम्- 'कार्यं हि
प्रतीयमानं कारणरस्यनाया प्रमाणम्, न पुनः स्फुटा-
वधारितस्वर्पकारणानिरूपणपादपञ्चापमर्हति' इति ।

किञ्च एतन्नर्हीभरे सति चक्रानुगतोच्छेद-
प्रसङ्गः । पर्वते धूमदग्धनमावेऽग्ग्दग्धनमावेण धूम-
प्रतीवेभ्रान्तरं न स्वाध्यासितवते, अतोऽनुमानोच्छेद
एव । अथ धूमस्य साति पाप्यरगतरेभ्यमावे सति
वृद्धीहागिरेव स्यात्, अतः वृत्तस्वरूपमेव यमिति
पर्वतेऽग्निरस्त्विति कल्प्येन, तर्हि कार्यमपि योग्येन
कारणेन स्यात्तमिति भेदप्रतीतिकार्यदग्धनात् योग्यमेव
कारणमनुमास्यामहे ।

ननु शुक्तिकारजनकान्तिरेव रजःशानदग्धनात् तदनु-
शुण कारणमपि कल्पते इति सर्वेण भ्रान्तिवत् स्यात्,
नैवम्, तथापि कार्यदग्धनायोग्यमेव कारणमनुमीकते
एव, किन्तु अवापिप्रावेदंतात् कर्तावत् पुष्कलमेव
कारणमनुमीकते, कर्तव्यं कथितकार्यदग्धनात् सयोग्यस्य
कारणदोषादेः परिकरानमिति सर्वत्र योग्यकारण-
नुमानमस्त्वचेर, अतो अस्ताथास्त-परस्याऽप्युपपद्यते
एव । तदुक्तम्, 'यस्य च दृष्टं करणे यत्र च
मिथ्येति प्रत्ययः, य एतात्प्रतीनीन, प्रत्ययो नाप्य, '
- इति । भेदव्यवहारस्य तु न शास्त्रं बाधकमिति

नापं भेदः इति । यौक्तिकमपि बाधकं नास्त्येव, कार्येन
एव कारणस्य कल्पमानत्वात् ।

यत्तु पश्चाद्भैतशानेन बाधो भविष्यतीत्युक्तम्,
तदपि नास्ति, तपनिवदा कार्योपपत्तया प्रामाण्यवर्ध-
नात्, ताद्योमर्हैतशानजनकत्वाविद्येः तथाविधवाया न
संभाव्यते । प्रमाणप्रमेयत्वव्यवहारिणा तान्त्रेदस्य चापा-
दर्थमेव तावन्वित्तप्रपन्नते एव ।

यत्तु प्रत्यक्ष स्यान्नग्राहि, न भेदग्राहीति, नैतदुप-
पद्यते । यदि सम्भाममेव गृह्यते, तर्हि 'सन् घटः' इति
प्रतीतिर्न स्यात् । अप्य सत्ता वतिरेकेण घटोऽपि नास्त्येव,
तर्हि सन् इति तदवयवः स्यात्, न 'सन् घटः'
इति, सन् घट इति पञ्चव्यवहारप्रसङ्गः ।

अथ घटादावनुवर्तमानं सर्वमेव, अतश्चानुवृत्तमेव
प्रत्यक्षम्, स्यात्तमानत्वात् घटादिरप्यस्य एवेति, केव
रज्जुना अतुवर्तमानमेव प्रत्यक्षमिति ? यदिन्द्रियेण
युक्तते अनुवर्तमानं स्यात्तमानं वा तत् प्रत्यक्षमिति
सर्वं वनचिदम् ।

यत्तु भेदो मिथ्येयानुमानम्, तत्र वक्तव्यम्- यत्-
न्यथाभिप्याभूत्स्य चन्द्रे मित्प्राक्त्वं, तदा यत्र
अभिप्यामूतो भेदः वेनानैकान्तिवो भेदत्वादिति हेतुः,
यदि वा सर्वत्र मिथ्याभूत्त्वमभिप्येय चन्द्रेऽभिप्यात्वम्,
तर्हि साध्यविक्रमे दृष्टान्ता, अन्वय घटादो अभिप्या-
भूत्त्वेव चन्द्रमाभेऽभिप्यात्वात्सुगममात्, अतुमान-
न्वरेऽपि तथैव दोषः (अतो भ्रान्तिभेदकारोऽपि
न युक्त इत्यतमितिप्रसङ्गः) । प्रति. पृ. ७०-७५.

● स्वरूपयोग्यत्वरूपं कारणं तद्वहार्थानुगमाभावा-
त्चित्तजनकत्ववैदित्यस्य । मिथ्यस्य स्वरूपयोग्यस्य
कारणत्वस्यापिपमः इति प्रथितिः । मणि. पृ. ५५.

● स्वरूपव्याप्तिवैय पञ्चविधा इति न्यायः ।
कल्पचिद्विषयस्य स्वरूपं स्याद्वैत विवरणेन सग्रीरुते
सति प्रतिपादितः पञ्चविधा निपातः तावतैर भवति ।
न तत्र सतन्वस्य शुचिपादस्यैवशा मयति । इति
न्यायायोः । के.

● स्वर्गादिफलं अपूर्वोत्तमैः तत्प्राप्तन्य च प्रयो-
चनम्, उपादानं तु नास्त्येव इति तस्य अपरोक्षकम् ।
घटत्. प्र. १०७, ● स्वर्गादिफलं यागोत्तमैः प्रयोज-
कम्, यागोपदानप्राप्तनोस्तु अपरोक्षकम् । प्र. १०७.
● स्वर्गादिफलं रागद्विद्वेषात्प्र विधेयम् । वि. ४।१।२
वर्षिक २.

● स्वर्गादिफलभाष्यनाथ यागादिकर्मणाम् । भाट्ट.
६।१।१.

● ' स्वर्गनामः चातुर्मास्येवैत ' । भा. १०।८।
२५।५०, ● स्वर्गनामः षोडशमेन यजेत । तत्र
सवनत्रये षष्ठाः । षडधर्मोश्च सर्वायाः । ३।६।१३०,
● स्वर्गनाम. षोडशमेन उपवासना ब्रह्मसामि लीमते
' क ' इति निषन कुर्वात् । २।१।१३।२८, ● स्वर्ग-
नामः दशपूर्णमाशाभ्या यजेत । १।१।४।११२, ● स्वर्ग-
नामः पुरुषो यागकर्म मजमानो यथा प्रधानभूत. तथा
आचार्यैः उपनयनकृतमाचार्यैः भजमानः प्रधानभूत. ।
रत्न. ६।१।१।२४ वर्णकं २. ● ' स्वर्गनामः यजेत '
फलशेषोय एवावम् । पातात् स्वर्गो भवतीति । फल
मुद्रियन यागो विधीयते स्वर्ग यागेन दुर्वादिति ।
भा. १।१।१।१२, ३। भाग एव फले विधीयते ।
मानना सर्वविशेषपरिशिष्टा विधीयते । दुपुटीका.
● ' स्वर्गनाम. यजेत ' स्वर्गनामो यागेन स्वर्गं भाव-
येत् इति तद्वैतदेवमायते । भा. १।१।१।४।२४.
● स्वर्गनामः । स्वर्गमासक्तचित्तेन प्राथेयमानः
स्वर्गनामोऽपिधीयते । स स्वर्गममित्यप्राणः उपायन-
मिच्छति । तस्मात् अनशोभितनामान् स्वर्गनाम
अन्तेन शक्यते तदुपायो लक्षयितुम् । अतः
दाश्रेण यागादपसतोपाश्रयेन विधीयते । दुपु. ६।१।
१।३. ● स्वर्गनामः । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गनामः ।
श्रीतिर्हि स्वर्गः । भा. ४।३।७।१६, ● स्वर्गनामाय
वर्गीरदिरकते न तु स्वर्गनामः कर्मणे उपदिश्यते
' स्वर्गनामो यजेत ' इति । ८।१।१३।२१, ● स्वर्ग
नामस्य अन्यैक उपनाम. षडुपनामात्प्राजादिलान् ।
१।१।१।१। १. ● स्वर्गनामस्य आयुर्विधयः— कर्त्वीये ।

यात्. प्र. ३४, ● स्वर्गनामस्य, स्वर्गनामिनेष्ट कर्त्तव्य
इति यावच्छ्रुतं तत् सास्त्र्येन अत्यन्तं. कर्त्तव्यः
स्वात् । भा. १।१।१।३।२२.

● स्वर्गनामाधिकरणम् । स्वर्गनामस्य षोड-
शोपायनुष्ठाने अधिकारः । अधिकारस्यायः । प्रत्यम-
ष्टवीगन्वाश ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणधेनामित्यन्वयः ।
६।१।१।१॥

भाष्यम्— ' दशपूर्णमाशाया स्वर्गनामो यजेत '
' षोडशमेन स्वर्गनामो यजेत ' इत्येवमादि समाप्ता-
यते । तत्र सदैहः किं स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः,
तत्र कर्म गुणतः. स्वर्गः प्रधानतः इति । कुत. तंययः ।
इदं स्वर्गनामो निर्दिश्यते, यजेत इत्यपि । अथ स्वर्ग-
नामयागयोः सन्तो गो गन्वते । तस्मिन् सक्त्ये किं
यागः साधनत्वेन सङ्गच्छते उच सास्त्र्येन इति भवति
विचारणा । तत्र यदि स्वर्गनामस्य पुरुषस्य यागः
कर्त्तव्यता चोच्यते स्वर्गनामो यागः कर्त्तव्यः इति
स्वर्गनामपरिशिष्टस्य स विध्यति इति गन्वते । स्वर्गनाम
तत्र पुरुषस्य याग इति उपदिश्यते । तेन तस्य स
विध्यति, नाप्यस्त्विति । यः स्वर्गनामः स यज्ञोति
पुरुषो याग सावयितुम् । अथ स्वर्गनामस्य नाम-
कर्त्तव्यता चोच्यते, ततो यागपरिशिष्टा कर्त्तव्यता
इति याग. यागस्य अभ्युपगम्यते । स चाय उमथो-
ऽप्ययः एकस्माद् उपरिस्तात् वाचान् अवगम्यते ।
यागो वा कर्त्तव्यः, नामो वैति । न वैतत् औपचयेन
सम्भवति । यथा यागो न तथा यागः, यथा याग. न
तथा नामः । अथवा ' यकिमेदाम् उपपन्न. सद्यः ।
तथा इदमत्र परिग्रहम् । किं प्रीतिः स्वर्गः उत
द्रव्यमिति । यदि द्रव्य स्वर्गः ततः प्रधान कर्म, इत्थं
गुणभूतम् । अथ प्रीतिः स्वर्गः ततो यागो गुणभूतः,
स्वर्गः प्रधानमिति । कुत. सदाय. । नास्त्यत्र नामस्य
गुणत्वेन प्राधान्येन वा सुतिः । सत्प्राधान्यं तु भाष्य
यागेन गन्वते । द्रव्येन तु कर्त्तव्यता स्वमात्त. ।
पुरुषपक्षतस्य च कर्त्तव्यता । किं तावत् प्रकृतम् ?

स्वर्गो गुणतः, कम प्रधानत इति । तत्र एव तावत्
वर्णयन्ति । द्रव्य स्वर्ग इति । कथमनगम्यते । सर्वेषामेव
शब्दात् अर्थज्ञाने लौकिक प्रयोग अभ्युपगम्यते ।
तस्मिन् लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचन स्वर्गशब्दो लक्ष्यते ।
कीदृशाणि सूक्ष्माणि वासाधि स्वर्गं, चदानि स्वर्गं,
द्रव्यवर्षा स्त्रिय स्वर्ग इति यत् प्रीतिमत् द्रव्य
तत्तत् स्वर्गशब्देन उच्यते । तेन सामानाधिकरण्यात्
प्रीतिमत् द्रव्य स्वर्ग इति मयामहे । उपमात्
शब्दप्रवृत्ति इति चेत्, न हि वस्मिन् अत्रानुपमितो
लोक प्रसिद्ध, यस्यैतत् उपमान स्यात् । तस्मान्नोप
मात् । अतो द्रव्य स्वर्ग इति । नेत्याह । प्रीति
स्वर्ग इति । न द्रव्यम् । व्यभिचारात् । तदेव हि द्रव्य
कस्यापि द्रव्यस्याया न स्वर्गशब्द अभिदधाति । प्रीति
तु न कस्यापि द्रव्यस्याया नाभिदधाति । तस्मात् अत्र
व्यतिरेकस्या एतदनगम्यते, प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते
इति । नैतदस्ति प्रीतेरभिधायक स्वर्गशब्द इति ।
कुत ? विशेषणत्वात् प्रीते । यद् विशेषण न तत्
शब्देनोच्यते । तत्रथा दण्डात् दण्डनिमित्त पुत्रप-
वचन । दण्डोऽस्य निमित्तम्, नामिषेव । एवमेष
न प्रीतिवचन । प्रीतिसाधनवचन एव स्वर्गशब्द
इति ।

ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे ।
यस्मिन्नेषाम्, न शीतम्, न शुत्, न तृणा, नारति,
न म्लानि । पुण्ड्रत एव प्रेत्य तत्र गच्छति, नाद्ये ।
अत्रोच्यते । यदि तत्र क्वचित् अमृता न गच्छति,
तत आगच्छति अन्नमित्वा वा । तर्हि य प्रत्यक्षो
देश एवजातीयक । नापि अनुमानात् गम्यते ।
गम्येन । ननु च अये सिद्धा केचित् दृश्यत,
ते च आद्यतपत इति चेत्, न तत्र प्रमाणमस्ति,
सिद्धा एवजातीयका सति, ते च दृश्य आचभीरम्
इति । तस्मादेवजातीयको देश एव नास्ति । ननु च
लोकात् आद्यतपेभ्यो वेदाद्य भवगम्यते देश एवजाती-
यक स्वर्ग इति । तत्र । पुरुषाणा एवविधेन देशेन
असंभवात् अप्रमाण वचः । आस्थानमपि पुरुष

प्रणीतवात् अनानुसंधीयम् । वैदिकमपि स्वर्गास्थान
विधिपर नारत्येव । भवति तु विध्यन्तरेण एकवाक्यभूत
स्तुतिपरम् । यद्यपि फेरल्मुगधवणार्थावस्था तादृशो
देश स्यात् । तथापि अस्मत्पक्षस्य अविरोध, प्रीति
साधने स्वर्गशब्द इति । तेन देशेन व्यवहाराभावात्
कुलस्तस्य अभिधायक स्वर्गशब्दो भविष्यति ।

यदा प्रीतिमत् द्रव्य स्वर्गः तदा ब्रूम । 'द्रव्याणां
पर्येत्योगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध' इति (६।१।१।१
सू.) । शरीरोऽत्र कर्तव्य इति श्रूयते स्वर्गकामस्य ।
तत्र अवश्य स्वर्गस्य यामस्य च संबन्ध । तत्र भूत
द्रव्यम् । भय कर्म । भूतस्य च भव्यार्थता न्याय्या,
दृशार्थत्वात् । न तु भयस्य भूतार्थता । तत्र दृष्ट उप
कारस्त्यज्यते । कथं पुनरवगम्यते याग कर्तव्यतया
चोचते इति । यदा कामस्यापि कर्तव्यता अस्मात्
वाक्यात् अवगम्यते । उच्यते । कामस्य कर्तव्यता
वाक्यात्, यत्पर्यस्य कर्तव्यता श्रुते । भुतिश्च वाक्यात्
बलीयसी । तस्माद्यमर्थः स्वर्गकामो याग कुर्यात्
इति । स्वर्गकामस्य याग कर्तव्य इति । कर्तव्यश्च
सुखवान् । अकर्तव्यो दुःखवान् । कर्तव्य इति च
एव ब्रूते । तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति ।
स तु यथैच्छा तस्य सिध्यति, नायस्य इति गम्यते ।
तेन स्वर्गच्छा यागस्य गुणभूता । सर्वस्यापि कर्मणो
द्रव्येच्छा भवति गुणभूता । तथा द्रव्यमानेतु यतते दृष्टे
नैव द्वारेण । इह तु स्वर्गसंशकद्रव्येऽत्रैव नियम्यते ।
यथैव सा गुणभूता प्राप्ता, तथैव सती नियम्यते ।
दृष्टनैव द्वारेण, नादृष्टनोपकारेण । तेन स्वर्गच्छा गुण-
भूतया स्वर्गद्रव्यं प्रति सिध्यते याग साधयितुम् ।
अथापि अदृष्टेन तथापि न दोष ।

दुष्पु— ओषोदातिक्रमेत् । फलवत्त्वे अवगते क
एतैरधिप्रियते इति युक्तो विचार । अफलवत्त्वे तु
विचारानुपपत्ति । यदि च एव कामशब्दे फलम
सिध्यते ततो भावार्थाधिकरणे (२।१।२) चित्त,
किं भावशब्दा फलसंबन्धिन उक्त द्रव्यगुणशब्दा
इति । तत अपूर्वचित्त । तत अतिदेशः । फल

सद्भावे च (तद्विकारात्) चोदनात्प्रथम इति विचारः ।
 अपमेन मग्नस्यः अन्धकारस्य । कथम् ? भेदाभेद-
 शेषशेषि- प्रयोगसाम्येणैव- एवमस्युक्तैः कर्मणि
 भेदधिक्रियते इति विचारस्य अपमेनावसरः । ' किं
 स्वर्गो गुणतः कर्म प्रधानतः ' इति (भाष्य)
 अयुक्तमित्यम् । स्वर्गशब्दे यदि आख्यातेन सच-यते,
 न कामपदेन । अथ कामपदेन, न आख्यातेन ।
 कामपदेन स्वपदोपात्तेन क्षुब्ध अस्य संबन्धः ।
 आख्यातेन पदान्तयोपात्तत्वात् वाक्यम् । श्रुतिश्च
 वाक्यत्वं चलीयसी । तस्मात् स्वर्गशब्दः पुत्रपविरोपण-
 त्वेन उपश्रीणत्वात् गान्धेन संव्युत्पद्यते । यथा राज-
 षातिनिशिष्टः कर्ता राजपुत्रत्वान्न विधीयते, राजपुत्रो
 वा तदर्थत्वेन । राजजातिर्न साध्या, नापि साधनम्,
 एव न स्वर्गः । तस्मात् स्वर्गोपात्तिसिद्धः कर्ता कर्म
 राजपुत्री । एव चेत् सशयानुपपत्तिः । किंच ' यजेत
 स्वर्गकामम् ' इति सामानाधिकरण्यात् यामे गुणभूत
 कर्ता निर्दिश्यते । यथा ' देवदत्तः पचति ' इत्यत्र न
 देवदत्तार्थः वाक्यः, एवमिहापि अत्यन्तगुणभूत एव
 कर्ता प्रतीयते । उच्यते । नापमेकान्तो यत् प्रथमगत
 गुणभूतम्, प्रधानमपि मनति क्रियायाम् । यथा
 ' मन्दिना स्नायात् ' इति । सशयोऽपि युक्त एव ।
 पदेतरयं अत्रयते अवधार्योऽवधारयति, सद्दतरकाल
 वाक्यार्थः । तत्र यदि स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते,
 ततोऽहो साधनत्वेन हात्मनश्चमानो यामे साधनाद्येनैव
 संबध्यते । अथवा प्रीतिर्भिषेया, ततः वा मात्स्य
 संघर्षत्वेन कामयमानः स्वर्गकामसाधनेन अभिधीयते ।
 सद्दतरकाल यामेन अभिसंबन्धयमानः साधनाद्येनैव
 संबध्यते । यावत्सद् गुणभूतः । एव द्विमकारायां काम
 नाया स्वर्गो गुणभूतः, अथ प्रधानभूतः इति उपपन्न
 संशयः । पदे पदेतरयैवाक्यानि निर्णेतव्यानि । रात-
 षायाऽपि न सादृश्यम् । न हि कामयोगिनी जातिः ।
 द्विप्रकारः पूर्ववत् । स्वर्गोपात्तिसिद्धस्य यामे कर्तृता,
 अतद्विशिष्टेन यामे न कर्तृताः । यथा राजजाति-
 विशिष्टेन राजपुत्रः कार्यः न अतद्विशिष्टेन, तत्र

द्वयापि । एव चेत् नात्रस्य उपादेय प्रीतिमात्रं द्रव्यम् ।
 तद्विषया तु इच्छा अदृष्टविषयकारेण उच्यतेत्यति ।
 ' अयापि आदरेण, तथापि न दोषः ' (प्रथमसूत्रान्ते
 मात्स्यम्) इत्यस्मात् क्रमात् अयं द्वितीयः पक्षः अनु-
 भीयते । शब्दरस्तुभ्यां च पूर्वः पक्षः (श्रुतिलिङ्गात्
 इत्यर्थः) । कथम् ? यजेत इति प्रथमः यस्यैव परः
 श्रूयते तस्य श्रुत्या कर्तं यतायाह । अपि च अनिष्य-
 त्वात् यावत्स्य भाष्यमयम् । यथा मात्स्ये तत् कर्तव्यता
 प्रतिपद्यते । यत् निष्यन्न तत् कर्तव्यं प्रतिपत्तु शक्योति
 दायादि । अनेन प्रशारेण भाष्यमनो याम्, न स्वर्गम् ।
 किमुत भदा प्रीतिमद्द्रव्यमत्र एव लोके स्वर्गशब्दः,
 ततः तत्साधनाद्येनैव कामयते । ' यद्यत् प्रीतिमात्रं
 द्रव्यं तत्तत् स्वर्गशब्देनोच्यते । तद्यथा दृष्टी
 इत्यनेन ' अस्वप्न इत्यस्य सशयो व्यवहितस्यापि
 (तत्रया दृष्टी...स्वर्गशब्द इति, यत्रत् प्रीति... तत्त-
 त्त्वर्गशब्देनोच्यते इति अर्थम्) ।

अत्र प्रथमः । ' यत्पि केवलसुखभ्रमवशात्तस्य
 तादृशो देशः स्यात् तथापि अस्वप्नस्यवशिरोपः '
 प्रीतिसाधनं स्वर्ग इति । ' तेन देशेन न्यत्रहायभावात्
 सुखलक्षणाभिषाता स्वर्गशब्दो भविष्यति ' इति । एकस्य
 (सिद्धान्तिनः) प्रीतिः स्वर्गशब्दत्वात्, अपरस्य
 (पूर्वपक्षिणः) प्रीतिमात्रं द्रव्यम् । निश्चितो देशः उभयोरपि
 अत्राद्यः । किं कारणम् ? तस्य अप्रत्यक्षत्वेन स्वपहारा-
 भारः । तेन स्वपहाराभावात् प्रयोगाभावः । किन्तु यत्स्य
 प्रीतिर्भिषेया तत्साधनं च यामः, तेन सा नास्तुम्यते
 इति अर्थोपरया वाच्योऽपि स कल्प्यते । यथा अपूर्वम् ।
 नास्तु अतिमयि देवो शक्यः प्रीतिगुणमितिम् । च-
 न्दना तुष्टेपनादिमि कृतेः अनन्तरं प्रीतिप्रदस्यते ।
 येषां योजनान्द्विप्रीतिः एषा सखिनी । कर्मणा तु
 अत्यन्तव्यममहता अत्यन्तव्यममहस्य एव प्रीतयः ।
 तत्र या प्रीतिः निरतिशया अनुगोपितया सा च
 यौतोष्णादिद्वन्द्वरहिते देवो शक्यः अनुभवितुम् ।
 अतिमयः (सर्वलोके) देवो सर्वत्रोद्यमानोऽपि
 द्वैतं मुच्यते । तस्मात् निरतिशयप्रीत्यनुभवः कल्प्ये

विशिष्टो देश । चन्दनादिज या तु या प्रीति च द्वा
 दीयेव तस्या उदादकानि न याग । अस्मिन् देशे
 यावत् बह्मतिर्थेणादि तत् सर्वं प्रीयप्रीती अनुभवति ।
 न च तै कर्माणि कृतानि अस्मिन् देशे । अतो ये
 साधारणे प्रीत्यप्रीती ते स्वभावरूढे । अथोच्येत अथ
 सिन् जमनि तै कृतानि कर्माणि, येन प्रीतिमनुभव-
 न्तीति । यथा अस्मिन् जमनि सर्वाणि न क्वचित्, एव
 मथसिन् जमनि । अनुभवति च सर्वाणि प्रीतिम् ।
 अतो यदि इय कर्मजया स्वात् केधिदेवानुभूयेत ।
 अङ्गमन पदो न दोष । तस्मात् स्वर्गशब्दस्य प्रीति
 रभिधेया । सा च असावथा विशिष्टदेशादते अनुमति
 तुम् । इति विशिष्टदेशोऽनुमीयते । ' यत्रपि केवल
 सुगन्धवशायावस्था ' इति अनुपुष्येयशब्देन अथ प्रथ ।
 यत् स्वर्गशब्देन द्रव्यमभिधीयते । मन्ता प्रीतिनाम
 र्थात् विशिष्टो देश कल्पते, तथापि प्रीतिमत् द्रव्य
 तस्य साधनम् । तस्य देशस्य तु व्यवहारभावात् स्वर्ग
 शब्देन अत्राच्यता भवतोऽपि । तस्मात् निष्पन्नागो
 विप्रसातोऽपि नास्त्वप्यत्र विरुद्धि । यथा च स्वर्ग
 शब्दो द्रव्यचन तथोक्त लोके पत्रहात् इति ।

' स्वर्गनामरय याग कर्त्तव्य । कर्त्तव्यश्च सुगन्धान्
 अर्कत यो दुग्धान् । कर्त्तव्य इति चैव ब्रूते । तस्मात्
 सुगन्धानो यागो मविद्यति ' इति । अनुपुष्योऽय
 प्रथ । यदा यागो भाव्य तदा अथ या भावता न
 प्रतिपद्यते । कतन्तु या कल्पत् आत्पात दृष्टम्, यै
 अशापि फलमनुपीयते । अनुमीयमानमपि (फल्यद्)
 द्रव्यवर्तना प्रतिपद्यते । तस्मात् अस्य कीदृशो वर्णना ।
 यागस्तागन् यस्तुभूतिभ्यां (लिङ्भूतिभ्या इत्यथ)
 कर्त्तव्यम् । यश्च कर्त्तव्यत् तस्य लोके कर्त्तव्योत्तर
 फल अनुपुष्यो दृष्ट । इति कर्त्तव्यत्वात् भवितव्य
 यथापि फलन । तेष निरीक्ष्यमाना प्रमाणाभावात् न
 किंचिदप्रतिष्ठत । तस्मात् अनधिकत्वात् फलनिराकरण
 मेव जिनो । ननु उक्तानि तत्रादिषु पुष्येणादि
 अणवण सापि तु विचारयितु वा । उच्यते । रूपस्य
 रोगवत्स्य तेषु परिपत्तो स्वर्गशब्दात्पत्त्याप ।

असाधक तु तादर्थ्यात् । २ ॥

भाष्यम्-- तुशब्देन पशो व्यावर्षते । तत्
 एतत्तावत् वर्णयति प्रीति स्वर्ग इति । कुन ।
 एतमुक्त भवता, प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गशब्दो वर्तते
 इति । यत्र पूर्वं तर्हि प्रीती वर्तितुमर्हति । सा हि न
 न व्यभिचरति, व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । पर्यय प्रीति
 साधारण्य द्रव्यस्य वक्तव्य स्वर्गशब्दः तदेव यदा न प्रीति-
 साधन भवति तदा न स्वर्गशब्देन अभिधीयते ।
 तस्मात् प्रीतिवचनोऽयम् । यत्कृत् दण्डिशाब्दमिति,
 तोऽपि प्रतीते शब्दात् दण्डे दण्डिनि प्रत्ययमादधाति ।
 अतर्गतस्तन दण्डशब्द । स दण्डस्य वाचक । इह
 पुनः स्वर्गशब्द एव प्रीतिरभिधाता । प्रीतिवचनश्च
 यागो गुणभूत प्रीति प्रधानम् । कुन । तादर्थ्यात्
 पुरुषप्रत्ययस्य । प्रीत्यर्थं हि पुरुषो यतने । तेन न
 प्रीतिर्वागसाधन इति विज्ञायते । द्रव्य हि यागसाधनम् ।
 न तद्वत् द्रव्यात् यागो भवति । परमात् द्रव्येवताक्रिये
 यजतिशब्दो वर्तते ।

अस्तवामपि प्रीत्या भवति याग । यदि च यागो
 न प्रीत्यर्थो भवेत् असाधक कर्म भवेत्, साध
 यितार नाधिगच्छेत् । यो हि प्रीत्यर्थं स साध्यते
 नाथ । ननु कर्त्तव्यतया याग श्रूयते । उच्यते ।
 सर्व कर्त्तव्यतया श्रूयते, कामोऽपि कर्त्तव्यतया अत्र
 गम्यते । आह, श्रुत्या यागस्य, चाव्येन कामस्य । न
 बोधयो, वाच्यभेदप्रसङ्गात् । उच्यते । यद्यपि याग
 कर्त्तव्य श्रूयते तथापि न कर्त्तव्य । सुगन्ध कर्त्तव्यो
 भवति । कुपदो याग । तस्मात् प्रत्यक्षेण अकत य ।
 प्रत्यक्षेण च सुगन्ध । कर्त्तव्यत्वात् अनुमानेन
 सुगन्धो भवतीति । उच्यते । अनुमाना च प्रत्यक्ष
 विरोधात् न प्रमाणम् । तस्मात् अर्कत यो याग,
 यदि न प्रीत्यर्थं । अथ आगन्तव्यपरिहास्य कश्चिनेन
 अथ फलचनेन संभवत्येते इति । उच्यते । तत्
 संबन्धमात्रोऽपि अविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण
 फलान् विज्ञापते । तस्मात् अनर्थको मा भूत् इति
 स्वर्गस्य कर्त्तव्यता गम्यते । पुरुषप्रवर्तव्य यागविशिष्ट

इति वाग्व्याप्यं कथं एषात् । तस्मात् सुष्ठुक्तं वागो गुणभूतं स्वर्गं प्रदानमून इति ।

दृष्ट्— आद्यव्यधिकरणं वायेन (१।१।९) स्वर्ग-
शास्त्रस्य प्रीतिरभिधेया । सा साध्या, पुण्यसाध्यात् ।
सर्वो हि प्रीत्यै यत्ने, तत्र प्रीत्यै वाग । न ततो वाग
(साध्य) । न नामो साध्यो । एतेन भाषेन भवि-
त य अयेन भावयेन । यद्यपि वागे तुल्यता न श्रुता,
नापि स्वर्गे द्वितीया, तथापि स्वर्गस्य भावकात् वागव्य
करणता । ननु पशुकामे द्रव्यवचनज्ञात् कामना न
प्राप्नोति । उच्यते । क्व ईप्सितं पुण्यसाधयेन, तस्यैव
कामना सुखा, तदुपपन्नता मिथा, तस्मात्कामि च
नातरीयकत्वात् काश्नते । साध्यतयापि सर्वं प्रवर्तते,
न तु कर्म सत्त्वकीति । अपि च यत् साधनभूतं द्रव्य
तत्र कामप्रदोच्चारणम तरेणापि कामना अर्थलभ्या इति
कामप्रदोच्चारणमर्थकम् । यस्य पुनः पशुकामसन्देशेन
फलमभिधीयते तत्र पुनः कामवयाम पशुकाम अभि-
धीयते । तत्र यदि कामशब्दो गोचर्यते पशोऽस्य
अभिप्रेता इति नैव विज्ञायत । अज्ञानात् यमस्य फलम्,
वाग साधन इति सर्वं ग्राह्यते । साधनपक्षे काम
प्रदोच्चारणादपि लभ्यत एव । यथा ' व्रीहिसिर्षनेन '
इति । वागे च स्वर्गाभिप्रेत-तत्त पुरोडाशादिभि
सह त्रिगोत्रो नास्ति । कथम् ? पुरोडाशादि
स्वर्गशब्देन नाभिधीयते । कुर्यात्तदौपधादप्यस्य
स्वगतान्देशेन अभिधेया अस्या न समरति इति
विगतते । एतद्व्युत्पत्तम् । यदेव स्वर्गशब्दाय-
अपवादजनितं तस्मिन् तस्मात् नैव विस्वत् शब्दायै
पुरोडाशादि अभुतं प्रकृतं त्रिमशमभिधीयते । क्रिय
साधेनापि अभुतेन वाग इतो भवेत् । चन्द्रानेव
उपशान्त्ये इति वेत्, न, तत्र उल्लसितवाक्प्रतिष्ठेन
अधोपात्तं विकल्पमुत्पन्नं । समरत । संनिधी च
विपरिवर्तमान उदेश्य कर्मात्प्राप्तमवयव कल्पयितुम् ।
विधीयमानादपि स्वर्गशब्द आत्मानस्युपलक्षणस्यैव ।
सर्वप्रदानपुण्यसाधयेन उच्यते तस्मान्ने परि अय भूयेत,
साध्यता न स्यात् । न वा य पुण्यार्थं भूयते ।

तस्मान्नेव पुण्यार्थता प्रतीयते । तस्मात् कर्म-तरेऽपि
कल्पिते स्वर्ग सि-यत्नेन । तस्मात् विश्वतस्तत्र च-
पम् । तत्र च साधन किंचिद्विधीयते इति वाक्यम् ।
अथ त्रिवाये (मम तु साधनस्य त्रिवाये तति
इत्यथ) श्रुति । अतो वस्तुन गत्याच स्वर्ग
वर्तयेच ।

प्रत्यर्थं चाभिसयोगात् स्वर्गतो ह्यभिसमन्त्र
साधनात् कर्मोपदेशो म्यात् । ३ ।।

(अत्र तुल्य भाष्यं वार्तिकं च विमल्य तत्तद्भाष्य
त्रिभागीतरं त ए वार्तिकत्रिभागी लिख्यते सुखेन
ज्ञानाधम्—के)

वाग्व्याप्यम्— न केवलं आनयवयवमयात् वागस्य
तुल्यमात्रं द्रव्यं । किं तर्हि । स्वर्गस्य कर्मस्य प्रति करण-
त्वेन वागो विधीयते । ननु वागं कर्तव्यताया श्रुत्या
त्रिधीयते । सत्यमेवम् । आनयवयव तु तथा भवति ।
स्वर्गं प्रति अत्रिहिते वागे स्वर्गकाम तस्मिन् निरुद्धे
त्रिधीयमानोऽपि निरुद्धेन स्यात् । तत्र अयोपदेश
वैकल्पिकम् । द्वयोश्च त्रिधीयमानयो परस्परेण अद्यतदो
वाक्यभेदयुक्तम् ।

दृष्ट्— आनयवयवश्रुत्या वागस्य कर्म यता । प्रथम
पुनः स्वार्थे भावनाया पुनरा प्रवर्तयति । सा च प्रयो
व्यादिमिरर्षिनाभूता । तेन यत्प्रियमित तदेव पुण्यार्थं
प्रयो-शब्देन आकाङ्क्षाति, न वागम् । यत्र भावना
व्यापार सादा वरुणं तत्र वागादय त त्रिधीयत-
साधनादीन सत्यते । व्यापारोद्दिष्टपुण्यसाधनात् साध्य-
भूतोऽपि साधन कल्पयन्त्येव, परतुल्यम् । स हि पुनः
साधनवाग्व्याप्येऽपि कथं मयति । व्यापारोद्देश्यवैधी
भजन तदधीनमिति । एवमिहापि वागस्य साधनारं कर-
णारं च नातुपपन्नम् । कोऽपि प्रयो-शब्दसाधनम् इति
कर्तव्यतामिति । अत एविरुद्धे परिपूर्णा । तत्र
प्रत्ययो मानाया पुनः प्रवर्तयति । तस्याधीनं कदाचित्
वागे मयय उपनिवर्तयि साधनार्थम् । अतो यत्र
कर्म-वयवचनं तत्र पुनराय साधनार्थं वाच्येन वा
अविनाभूत् । तस्मात् वागस्य कर्तव्यता प्राप्ता, सा

भाष्यनाशब्दस्य नियतपुत्रपाथप्रयोगत्वात् वाच्यते । अपिच प्रयथोच्चारणान्तरमेव तिस्र आकांक्षा उक्तव्यते । तत्र यदि प्रथमाशो पुत्रपाथे उत्तरनिवृत्ति, द्वितीये च याग, तत्र कतरशब्दस्य बाधा कृता । अथ किमनो याग उपनिषत्तति ततो नियतप्रयोगेतिहा प्रयथस्य शक्तिः, सा वाच्यते । कर्मणा चानयवयम् । तस्मात् शब्दान्प्रभ्या करणभूतो याग । अथवा अय-प्रकारेण यागस्य करणता । कथम् ? स्वर्ग आरम्भस्य निवृत्तेन प्राथयमान स्वर्गशामोऽभिधीयते । स स्वर्गे अभिलष्यमाण उपायमभिलषति । तस्मात् अनयो अविनाशात् स्वर्गशामशब्देन शक्यते तदुपायो लभयितुम् । अतः शास्त्रेण यागादय तत्र उपायत्वेन विधीयते ।

भाष्यम्— अतो न स्वर्गशामपदेन स्वार्थो विधीयते । किं तर्हि ? उद्दिश्यते ।

टिप्— 'अतो न स्वर्गशामशब्देन स्वार्थो विधीयते' । अभिधीयते इत्यर्थः । अनेन प्रथेया उपायलक्षणार्थे स्वर्गशामशब्दं प्रवीति ।

भाष्यम्— तत्र वाक्यादवगमनस्य कामस्य कर्तव्यता अत्रगम्यते, यागस्य च करणता । एव च याग कर्तव्यताया न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् कर्मोपदेन स्यात् (सूत्रानुसर) कर्म स्वर्गं प्रति उपदिश्यते, न स्वर्गं कर्म प्रति । किमनो यदि स्वर्गो नोपदिश्यते ? एतदतो भवति, न हि अनुपदिष्ट अर्थप्रदानश्च गुणो भवति । तस्मात् स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणत इति । अपिच, यस्य स्वर्गं इष्टं स्यात् स याग निवर्तयन् इति असंबन्धमिव अयदिच्छति अयन् करोति । अथ मतम्, तत्र स्वर्गो भवति इति संबन्धात् इदं गम्यते इति । न शब्दप्रमाणकत्वात् आतरेण शब्द अत्रगतिर्विद्यते । वाक्यादेव अस्मात् इमं संबन्धमवगच्छाम, यथा 'वाङ्मय इतुकाम अरण्य गच्छन्' इति यदि स्यात्, न्यायेनैव, दृष्टं तत्र प्रमाणान्तरेण अरण्यगमनस्य वाङ्मयगमनस्य विद्यते इति । अयं मतं उत्तरशान्तवचनं मा भूदिति अर्था

पत्तिर्भविष्यतीति । उच्यते । न उपदेशानर्थक्यस्य एतत् सामर्थ्यम् । यत्, अतरेण पत्रवचनम्, यागस्य प्रीतिं फल अत्रगम्यते, फल अस्मानर्थक्यं भवेत्, न आनुचितं सामर्थ्यमस्य जायते । न हि दम्भुकामस्य उदकोपादानं असति दादे अनयक इति दहनशक्ति अस्य जायेत् ।

अथवा स्वर्गशामस्य यागो विधीयते इति पश्चात्तरावल्गमनेन अस्य अर्थवत्ता भविष्यतीति ।

टिप्— 'तत्र वाक्यादवगमनस्य कामस्य कर्तव्यता उच्यते, यागस्य (च) करणता' इति । (पूर्वं भाष्यविभागस्य आदिमं वाक्यम्) । 'अथवा स्वर्गं कामस्य यागो विधीयते इति पश्चात्तरावल्गमनेन अस्या अर्थवत्ता भविष्यति इति' याग कुर्यादि देवत्वात् पश्चात्तर यागेन कुर्यात् इति । 'अथवा स्वर्गशामस्य' इति 'अतः स्वर्गशामस्य' इति दृष्टं यम् । उपनिषत्तरस्य अनुत्तरत्वात् ।

भाष्यम्— ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गशामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गं नैतदेवम् । तस्मिन् एतत् पक्षे स्वर्गं प्राथयमानस्य अनुष्ठानमन्यत्र याग तस्य उपायत्वेन विधीयत इति न दोषः । तदनुष्ठान स्वर्गं प्रति इति नास्ति वचनं इति चेत्, इष्टमर्थं प्रति अनुष्ठानं भवति । स्वर्गशामस्य च स्वर्गं इष्टं । तन्नुष्ठापविशेषप्रहणाय स्वर्गशामविशेषग्रहणं इति निरवयवम् । तस्मात् स्वर्गशामस्य यागकर्मोपदेशं स्यात् । अतः स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणत इति स्वर्गशाममपिहेत्यर्थं यत्तत इति वचना इति अधिकार लक्षणमिदं सिद्धं भवति ।

टिप्— 'ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गशामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गं' इति, कोऽभिप्रायः ? पदार्थपूर्वकत्वात् वाक्यादर्थस्य यागेन स्वर्गं इति यदि भूयते तत इदं स्यात् इदं साध्या इति स्यात् । न च यागेन स्वर्गं इति भूयते । तस्मात् पूर्वोक्तो दोषस्तदत्र एव । नैतदेवम् । तस्मात् एतत् पक्षे स्वर्गं प्राथयमानस्य अनुष्ठानमन्यत्र याग तस्य उपायत्वेन

त्रिषीयने इत्यदोषः । स्वर्गे प्राथम्यमानः तत्संबन्धितया
उपायमपि अभिन्नपति । नहि उपायादृते उपेय-
मस्ति । तस्मात् स्वर्गकामस्यः शक्नोति उपायं लक्ष-
यितुम् । स च लक्षितः सन् उपायत्वेन विधीयते ।
पदान्तरोपासो यागो विशेषः । तेन पदार्थपूर्वरु एव
वाक्यार्थः । तस्मात् फलत्वे कर्मणां युक्त अधिकार-
लक्षणमारभ्युप । अधिपतरी इति कर्मणा उपरिभावेन
अवस्थितः, स्वामी इत्यर्थः ।

शा-- 'भेदादिलक्ष्यैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।
कोऽनेनाधिक्रियेतेति सांप्रतं संप्रधार्यते ॥
तदुपोद्घातस्तेषु त्वादावेतद् विचार्यते । कर्मभिः
पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा ॥ ' 'दर्शपूर्ण-
मासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु किं पुरुषस्य
अधिकारः स्वाम्य कर्मजन्यकर्मोक्तृत्वं अस्ति न वा
इति चिन्त्यते । तदर्थं इदं विचार्यते, येन प्रत्ययोपात्ता
भावना तस्याः किं धातुर्थ एव भाव्यः प्रधानम्,
रगादि उ साधनतया गुणभूतं उत काम्यमानत्वेन
उपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यः तदासाधनं च धातुर्थ इति ।
ततोऽपि एतत् विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामा-
देश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः संबन्धः तत्र किं
क्रिया प्रधानतः, पुरुषो गुणतः, ततो विपरीतं वेति ।
इदमपि च चिन्त्यते स्वर्गसंबन्धो द्रव्यवचनः मीतिवचनो
वेति । तत्र पूर्वः पक्षः 'धातुर्थस्यैव भाव्यत्वं पद-
श्रुत्या प्रतीयते । स्वर्गादेः एतद् वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं
च दुर्बलम् ॥ भूतं च स्वर्गपदवादि द्रव्यं भव्याय
कर्मणे । उपदेदर्थं न भूताय भव्यकर्मोपदेशनम् ॥'
इति प्रातिमधीयते 'पदश्रुतेर्वलीयस्या विधिभ्रुत्या
हि भावना । अवरुद्धा न वागादि भाव्यमालम्बितुं
क्षमा ॥ स्वर्गादिः कामनायोगात् फलत्वेनैव
गन्वते । स्वरसात् पुरुषाणां हि कामना फल-
नोपरा ॥'

सोम-- सूत्रार्थस्तु-- द्रव्याणां स्वर्गपधादीनां
कर्मभिः एतेषां ध्रुवमागे द्रव्यणां कर्मजननतामर्षात्
गुणत्वेन संबन्धः इति ।

वि-- 'कामाधिकारः कर्तुर्नो विवादस्ति, न पद-
श्रुतेः । धातुर्थमाश्रयतामानात् फलभोगविवर्जनात् ॥,
वलीयस्या विधिभ्रुत्याऽवरुद्धां भावनाऽन च । भाव्यः
स्वर्गः पुमर्थत्वात् कमिषोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥'

भाट्ट-- एवं सक्रमे प्रयोज्यवर्गे निरूपिते अयुना
तत्र अधिकारी निरूप्यते । तत्र अधिकारो नाम फल-
भोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वम् । श्राद्धादौ पिनादेः
ऋत्विजां च अधिकारस्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम् । न
चेवं जातेषु पितुः फलभोगाभावात् अधिकारानापत्तिः ।
सत्यपि अकरणे प्रत्ययाये करणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन
पापशयफलकत्वाभावात् इति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयो-
जकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ।
जातेषु श्राद्धादावपि फलस्य अन्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छाया
यजमाननिष्ठत्वात् अधिकाराविधातः । ऋत्विजानपि
'यजमानस्य फल भूयात्' इतीच्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्व-
समानाधिकरणत्वादाविधानापत्तिः अतः प्रवृत्तीत्युक्तम् ।
'दक्षिणाप्राप्तिसिं भूयात्' इतीच्छाया 'एव कर्तृत्वमप्रवृत्ति-
जनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।
अर्थं चाधिकारः निष्पादितत्वेऽपि साधनत्वं समानाधिकरण-
स्वरूपसाम्यव्यवहारत्वात् विधिप्रमाणकः । अयमेव
अधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र च अधिकारस्य इष्टरूप-
प्रवृत्तिफलप्रदितत्वात् तदेव इष्टरूपं फलं भावनायामस्ति
न वा इति प्रथमं विचार्यते । तत्र माननायाः भाव्या-
पेक्षाया पदभूत्या धातुर्थस्यैव सर्वत्र मात्पर्यम्, न
स्वर्गादेः, अपि उ तस्य साधनरमेव योपरत्वात् ।
पश्चादेरिव स्वर्गस्यैव अपि 'चन्दन स्वर्गः' इत्यादि-
प्रयोगात् द्रव्यगतित्वमेव सुप्रविशोपभोगयोग्यदेश-
विशेषणादिविषयमाहकस्य अन्यपरत्वाच्च । कामस्यन्दस्त्व
अर्जनकामनात्पदादः । अथवा स्वर्गकामस्यः कर्तृविशो-
पनेव यागादनेन निदधत् विशेषणीभूता कामनामपि
तदद्रव्येन निषेते इति न कश्चित् विशेषः । न च
विधिभ्रुत्युपोद्घात् इष्टमाध्यकरवागमः, विधेः प्रवृत्ति-
जननस्वरूपयोग्यपरत्वेव वात्परत्वेन फलेनपाननेपया-
मावात्, प्रवृत्तिविरुद्धेऽपि अरण्यत्वात् विधेः

प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्त । नहि पत्रोपहितप्रवृत्तिजनकत्व
 विवक्ष्य, विधिगतधर्मगोऽपि कैवाचित् प्रवृत्तिदर्शनात् ।
 अत एव प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनताक्षेपकत्वमपि
 विवेकं प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्व
 मानोक्तौ वाच्यस्य वैषय्यवपत्ति शक्येत ततो
 यागस्य समाप्तदक्षुष्या भावनागमेऽपि यागे
 भ्रमप्रमाणाद्यन्वयप्रवृत्तिहाण्टमाधनत्वज्ञानस्यैव आद्ये
 पात् भ्रमरतनेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धे नेष्ट
 साधनताक्षेपकत्वम् । अथवा अस्तु 'स्त्रीकाम प्राय
 श्चित्तं कुर्वात्' इतिवत् स्वर्गकामनाया अस्ति निमित्त
 त्वम् । ततश्च निमित्त नैमित्तिकाकारणे प्रत्ययापमानम्,
 न तु कारणे किञ्चिदिष्टम् । अकारणे प्रत्ययाश्रयिभ्यै न
 पुन्यप्रवृत्तिसिद्धे न विधिपैदार्थमपि । सर्वथा यागस्यैव
 भाग्यत्वेन इष्टसाधनताभावात् न प्रवृत्तिप्रशोचक
 प्रवृत्तिविषयत्व वक्तव्येऽसमानाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकार
 सिद्धे । इति प्राप्ते, न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमान
 विवक्ष्य वैषय्यवपत्ते । नापि इष्टसाधनतासुमितं भ्रम
 रत्वम्, ज्ञानाना स्तत्र प्रमाणात्वेन वाचकं विना भ्रम वा
 नुपपत्त । अतश्च उत्पत्तिसिद्धप्रमाणात्वेन वाचकं विना
 इष्टसाधनत्व विषयोऽपि वक्तव्य एव इति भावनाया
 इष्टम वस्तु यागकरणत्वं च आपन्नमव । यदपि
 कामनाया निमित्तत्वमङ्गीकृत्य विवेककरणवपत्त्य
 वाशक्षरकत्वम प्रार्थकत्वं इत्युक्तम्, तत्र, कामनाया
 प्रवृत्तिजनकत्वोऽपि निमित्तत्वं प्रमाणाभावात् ।
 'स्त्रीकाम' इत्यादावपि न तस्या निमित्तत्वम्
 प्राशिक्षतादृश्य प्रत्ययाशान्तरप्रसङ्गात् । अपि तु प्रमाणा
 न्नासन्नकामनादेविप्रत्ययाशनाप्रायत्नमव इति तत्रापि
 इष्टसाधनताक्षेपकत्वमव विव । अत एव स्तत्र
 नमित्तत्वोक्त अकारण प्रत्ययाशक्षरकत्वपक्षया तत्र
 चार् इष्टसाधनतासु विविना आशिक्ष्यते इति तदज्ञात्
 भावनाय इष्टम वस्तुसिद्धि । यथा क्षेत्रे सति नैमि
 त्तत्वत्वं वादवपत्तं तत्र स्या वाचनीयाधिकरण
 (२।१।१) निरूपितम् । तत्र इष्ट स्वर्गपुत्रादि स्वर्ग
 कामादिदे समर्पणे, योग्यत्वात् कामसाध्ययोग्य ।

कामनाऽपि स्वयस्य फले, द्रये तु औपचारिका । अत्र
 एव स्वर्गशोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशात् तु मा
 संभितसुवभोगयाग्यदेवनिशेषवाची आकृत्यधिकरण
 यायेन (१।३।९) तादृशसुवमानवाची वा, न तु
 चन्दनादिवाची, तत्र हि आधुनिकप्रयोगस्य औपचा
 रिकत्वम् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणवा
 र्गमैव प्रथमा च कर्मत्वपव इति भावनापत्रोपपत्ते
 नायोपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य तदनन्तयासङ्गा । स्वर्ग
 कामो वा अधिकारित्वेन अन्वीयते इति स्वगादि
 वाचकद्वितीया तपदाभ्याहारेण तदन्वय इति केचिन् ।
 तत्र, फलपेक्षाया प्राथमिकत्वात् लक्षणाया अस्या
 हारापेक्षया ल्यत्ववाच । एव च फलवत्तरविधिभ्रुत्याद्य
 नुरोयेन स्वगादेरव भाग्यत्वावगते सामान्यप्रवृत्ता
 पदश्रुतिरपि यागादे करणत्वमेव लक्षणया प्रतिपादयति
 इति सिद्ध उक्ताधिकार । अत्र च उक्तविषयेऽप्यत्र
 न्यतरसमानाधिकरण (प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयव्य
 पत्तेऽप्यत्राण्यतरसमानाधिकरण) कर्तृत्वं अधिकार
 इति बोध्यम् । तेन नियत्येष्टे पापक्षयेऽप्यत्र
 प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविषयत ।

मण्डन— 'स्वर्गादि फलमित्यादे ।'
 शंकर— 'स्वर्गं साधनो न साधनम् ।'

● स्वर्गनामाधिकरणम् । (न्यायस्वरूप) अफलस्य
 काम्यत्वयोग्यात् कामजनोपपत्ते ' असाध्यं तु
 तादृशत्वात्' (६।१।१२) इति स्वर्गनामाधिकरण
 सिद्धातयायेन पशुकामशब्द फलपर ('चित्रश
 यतन पशुकाम' इति) । सु ४ ४१६, ● स्वर्ग
 कामाधिकरणम् । (-यागस्वरूप) स्तत्र त्रकर्मविधौ
 कामपदस्य फलपरत्वाभावे नैकत्वान् विधानानर्थक्या
 पत्त, फलपरत्वेऽपि श्रान्तिप्रोमकत्वेन फलतोपपत्ते
 पशुकामशब्दो न पशुयागकत्व प्रतिपादयति । ४ ४१७,
 ● स्वर्गनामाधिकरणे फलस्य उद्वेगपदाया उक्त
 रशान् मेदहृत्तुत संभवति । ४ ९७८ ● 'चित्रश
 यत्रेण पशुकाम' इति मह्यत्वं न चाप द्रवार्ज
 नाद्वयपशुयानुवाद इति युक्तम्, तदनुवादव्य

स्वर्गनामाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । कु १।४।
३।३

● न च मयाधाधिकरणे बालमस्य करणत्वमुक्तं
मिति वाच्यम् । तत्रस्वापि तस्य पाठ्य स्वर्गकामाधि-
करणे (६।१।१) समानवदधुव्या भावस्यैवैव फलत्वं
न तु स्वर्गदेवैरित्यादिष्व सावधिष्यमाणत्वात् । ततश्च
स्वर्गनामाधिकरणन्यायेन मा यत्वात् प्रत्युत्पन्नतर-
मेव भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । कु ३।१।३।६

● (' विश्रवा यजेत पशुनाम ' इति) पशुनाम
शब्दोऽपि स्वर्गनामाधिकरणपूर्ववक्ष्यन्यायेन श्रवणा-
द्वारात् अनुवादोऽपि महत्, न यामफलम् । ' न हि
पशुनाम पशुनामवसानेन अनुष्ठानं यावद्वै, यामानु-
शाने विश्रवत्वात् । या १।४।२।३ पृ ३२८

● स्वर्गकामाधिकरणवृत्तौ धर्मस्य पुरुषस्य भावनाद्येष-
स्य वात् स्वर्गकामादिगन्धस्य साहित्याणीयादिवत्
त्रिदशोपपत्त्यात्माने तदुत्पत्तस्य स्वादि स्यात् प्रति-
मुक्तयेनाऽयं प्राधान्येन वा इति तद्विषय ' ब्रह्मणा
कर्मसकृपे शुभवेनामिगवत् ' (६।१।१।१) इति
पञ्चमपर्यङ्गनामाधिकरणपूर्ववक्ष्यते ' भूतम वसु-
धारणे मृत भयवोपदिरगते ' इति म्यात्वात् भूतस्य
रम्यरभादे भय कर्म प्रति मुक्तयेन वा' यथस्य
वक्ष्यमाणत्वात् पशुनामवशात् पशो साधनत्वस्यपि ।
सु पृ ४१५

● स्वर्गनामाधिनरणसिद्धान्तस्त्वत् ' वनाशक उ-
ताद्वन्तत् ' (६।१।१।२) इति । नामशब्दोपवाचन-
फलत्वात्प्रतिवादवक्ष्ये कर्म तदसाधकत्वस्य म्यात् फल-
भरतात् प्रवृत्त इति सूत्रम् । सु पृ ४२१

● स्वर्गनामादिक्रुत्वा देहातिरिक्तत्वसिद्धिः ।
मणि पृ ५५

● स्वर्गकामनाकर्मन्याय । ' स्वर्गकामो यजेत ' इत्य-
न विधिना इष्टमाधनचे ज्येष्ठिते भावनाभावात्प-
रुपद्रवत्ववगत भवति साध्यत्वमि-द्राचिपवत्त येति ।
तत्र स्वर्गस्य इच्छानिषेधः शान्दम् । भाउतु काम-
नमा अर्थाऽतिवृत्त, सिद्ध इच्छाविरहात् । कामनामा तु

नीमपम् । अत कामनामुद्दृश्य स्वर्गकर्मस्य इष्टविशेषो-
वाह्यपुरुषक तत्रोपगतम् । यद्यपि च यामो सागरवसुप-
सित तथानि तस्य गौणतया सुत्रवत्तया वा स्वर्गसाधन-
त्यावशात् प्राक् इष्टर न सिद्ध इति साऽपि तत्र
भा वत्वेन नाचेति । आभरणम् २।१।५।२५ मम्

● स्वर्गकामनादस्य प्राज्ञासाधिकादिवत् पुरुष-
विशेषकर्मकत्वं वात्तार्थं य स्वर्गमिच्छति ह एव
स्वर्गकामवद्वन्तयो नाव । सोम ६।१।१ पृ ८४५

● स्वर्गनरको च निरतिशयमुत्पद्यमानत्वात्
देवान्तरत्वान्तरागमुभयगौणौ न कर्मोऽत्र समस्त-
(तत्र अशुभमवश्य वक्तव्य) इति प्रमाणं वक्ष्याम ।
या २।१।२।५ पृ ३९७, ● स्वर्गनरको । न हि
स्वर्गनरको नाम निरतिशयमुत्पद्यमानत्वात्, देवा-
विशेषानरको वा वागिहिवे जमनि नानुस्यूमेयताम् ।
अत्रोपि काना मिहामोषादि सानुपपत्तेः । (सावरनाथ-
गण्डकृत्यत्तरकारमनिसम् । २।१।२।५ पृ ३९३

● स्वर्गफलस्य आनुमिकत्वं गिष्यम् । वि-
४।३।२ ● ' न च स्वर्गफलस्यैह कश्चिदोऽनु-
वर्तते । १५ । नैव ह्यवश्यं कर्म साधयेत् फलं त-
रम् । गौतमीयेऽपि त-छमसासाधिकाप्यवशम् ॥ १।६ ॥
श्रोत्रा चिनाद्येषपरिहार

● स्वर्गशुद्धश्च तद्व्यस्तुते रुद्ध च दत्तादिद्वये-
तु त्पणिक । देवविद्येय स्वर्ग इत्यपि । वि-
६।१।१, ● स्वर्गशुद्धं च कर्मिर्देव । ' स्वर्गनाम ' इत्य-
न कर्मियोगेन साधनान्तरात् । १।०।२।१

● स्वर्गव्ययना इणे रजितवती आऽप्यमगौ ' अम-
रणा णो अहत्त ० एव न सोम विधत्त ० ' इति ।
आश्व-नी २।१०।५

● स्वर्गस्य चित्ते वृत्तयः सारपुरस्ताति म्याय ।
' वि त्ताऽऽमात्त धातुः तद प्रीर नष्ट चित्ते धातु-
कारिण नागम् । तस्माच्चित्तं हवतो रमणाव स्वर्गस्य चित्ते
हृतय मीऽरुति ॥ ' माहस्ती १३२

● स्वाध्याय । अधीयते इति वम युक्तत्वा एवा-
वाचि-अध्यायशब्दमुत्पन्नमेतं स्वशब्दो अध्यायश्च

इति विग्रहाश्रयणात् स्वाध्यायविधिश्च एव प्रविचरय
 दायागतदागान्त्यागेन दागान्तराप्ययनं न युक्तम् ।
 सु. पृ. १९१. * स्वाध्यायो-
 ऽप्येत यः ' अथ विधौ कृत्यः शीत । वाच. पृ. ३९.
 * ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति विधिः । स्वर्गाद्यर्थं
 स्वाध्यायाध्ययन विद्यते । अतश्च अध्ययनमात्रेण स्वर्ग-
 फलनिपात्ते. न धर्मनिज्ञासार्थं गुरुकुलेऽन्यथातथं
 इति पूर्वपक्षः । विधि अक्षरादिग्रहणपरंपरेणायमान-
 वाक्यार्थज्ञानार्थं अध्ययन विद्यते, तस्य च विचारमन्त-
 रेषाममनान् धर्मनिज्ञासार्थं गुरुकुले अनस्यत य इति
 सिद्धान्तः । प्रथमाधिकरणमित्यम् । वैद्यनाथः. १।१।
 १।१. * ' स्वाध्यायोऽप्येत यः ' इति सरलस्य
 तात्पर्यस्य अध्ययनभावनाना विधीयते । तत्र किं भाव-
 येदित्यपेक्षाया अध्ययनमिति आगतमपि पुरुषप्रवर्त-
 नागच्छियुनेन विधायकैनापुनर्यायैकाध्याया भावनाया
 प्रवर्तनागच्छितप्रवर्तते तन्नाश्रितविद्यते । ततश्च अध्य-
 यनेनेति अविरोधात् सनिधेश्च करणाशो निविद्यते ।
 तेन किमिच्छेते ' यच्छब्देने ' इत्युक्त्याद्यद्यग्रहण
 इत्यारण्यति । तस्यापि अपुनर्यायैरान् तेन किमिति
 पदान्तरागच्छित्युपलक्षिते तेनापि पदार्थज्ञान तेन
 वाक्यार्थज्ञान तेन चानुष्ठान अनुष्ठानेन स्वर्गादिकल-
 प्राप्तिः इति एतन्नति प्राप्ते निराकाराद्धी भवति ।
 एव सर्वविधीना प्राक् पुरुषार्थेलाभात् अपर्यवसानम् ।
 वा. १।२।१।० पृ. १९३. * ' स्वाध्यायोऽप्येतानः ' इति
 स्वाध्यायाध्ययनेन भावयेत् किमिति ? स्वाध्या-
 याध्ययनेन यदनेत्यन्ते, तदत्र फलम् । पदार्थाश्चा-
 ननुदुःखाः अनेन नोच्यन्ते ऋषयश्च । अत स्वाध्यायेन
 पदार्थज्ञान भावयेत् नमज्ञान चेयर्थः । तु. ५।१।
 ५।६. * ' स्वाध्यायः ' इत्येकत्रचनेन अनेकशारा
 ध्ययनविधेयः । सु. पृ. १९०. * स्वाध्यायो नाम
 ' द्यागान्तराप्ययन ' इति विधी भीमो. पृ. ३९.०२
 इयम इष्टम् । वा. १।१।१।१. * स्वाध्यायः ।
 ' येनास्य पितरो यावा येन यावाः पित्रामहाः । तेन
 यावान् सता मामां तेन गच्छन् रिष्यति ॥ ' इति
 स्मृत्याग्नेवनया, षाठकादिप्रनाप्याग्नेवनया, स्वाध्याय

इति शब्दालोचनया च विदुषितामहादिपरंपरामकप्र-
 दायागतदागान्त्यागेन दागान्तराप्ययनं न युक्तम् ।
 सु. पृ. १९१. * स्वाध्यायः । विधिश्चातुपूर्वा
 व्यरस्वितो हि स्वाध्यायोऽप्येत यः श्रूयते । वा.
 १।३।१।२ पृ. १६४. * स्वाध्यायः । स्वधन्देन
 आत्मीयभाविताना विदुषितामहादिपरंपरागतायाः एव
 दागान्त्याः कर्म युत्पत्त्या स्वाध्यायगच्छोक्त्यायाः अत्येत-
 व्यत्तोक्तिः । सु. पृ. १८५. स्वाध्यायाध्ययनविधिना
 एकवेदाध्ययनविधिनात् वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तत्वापि
 चन्दनन्तरेण प्रतिप्रवृत्त्या वेदान्तराप्ययनसिद्धिः । पृ.
 १८५. स्वाध्याययतैकैर्यस्यैव अनेकशाराध्ययन-
 निषेधमूलकम् । स्वधन्देन च स्वीयशास्त्रानियमात्
 दागान्तराप्ययननिवृत्तिः । पृ. १८६. * कर्मणि कर्तुं
 स्वाध्यायै अभ्यस्यति । भा. १।१।१।१।१.

* स्वाध्यायाध्ययनं तु न विनियुक्तम्, अतः
 प्रयोग्यम्, न च अद्ग इति सिद्धम् । वृहती.
 पृ. ४. * स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्माथंश्चात् यत्
 कर्मणि उपयोक्तव्ये तदस्यसित्तव्यम् । वा. १।१।५।
 ३१-७.

* स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्यकरणविधि-
 प्रयोग्यत्वम् । वृहती. पृ. २.

* स्वाध्यायायत्वं स्वशास्त्रात्वम् । स्वत्वं च परपरथा
 अध्ययनविपर्ययं अनुष्ठानविपर्ययत्व च । तेन वेदवर्ण-
 न्तर्गतेनैकशास्त्रापर. स्वाध्यायशब्दः । तेन अध्ययनानु-
 स्ठानयोः स्वरपरंपरापरिच्छेदात्पद्ययनानुष्ठानविपर्ययोप-
 पत्तिः । मणि, पृ. ३.

* स्वाध्यायविधिविचारः प्रसङ्गादागतः मीमो.
 पृ. ६५८ अर्थवादाधिकरणे भाट्टे द्रष्टव्यः ।

* स्वापः । एकस्या राशौ प्रतिस्वार्पं नाश्रुति-
 मन्त्रस्य किं तु घट्टदेव मन्त्रः । भा. १।१।५।१।५०.

* स्वामाधिकारो स्वभावत एव कार्यकारिणा
 सापेक्षकमनेश्वर्ये च दर्शनदेवावगम्यते । इदं हि
 चक्षुरादेः स्वामाधिकारत्वेऽपि ह्यावगती आलोकावगच्छ-
 रणम्, रहते चानपेक्षान् अगम्यादेः । वृहती. पृ.
 १०७-१०८.

● स्वामी । परिकीचमानो न स्वामी भवति । यः फले प्राप्नोति स स्वामी । भा. ३।३।१२४४, ● स्वामी । योऽर्थं स्वस्वामेन ऋत्विजः परिधीनोति, यश्च स्वं प्रदेयं लज्जति स स्वामी । स एव हि फलेन संवप्यते । य उच्छर्मं करोति स फलशाम् भवति । ६।३।७२१. ● स्वामिनः कल्पयित् मरणे एते प्रतिनिधिर्भवति । ६।३।८।२२. मीको. पृ. ४१०१ ' एते कल्पयित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति ' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् । ● स्वामिनः न प्रतिनिधिः । ६।३।७२१, मीको. पृ. २७१० ' प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः ' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् । ● ' स्वामिनो वा उदयेत्यात् ' (३।८।१३।३५) । अथापि तत्रयानं प्रयोजनं ततो जज्ञान्यमानपक्ष परिमहीतव्यः, तथा च सूत्रकारः ' स्वामिनो वा० ' इत्याह । वा. ३।८।१३।३५ पृ. ९७३. ● स्वामिनां अस्त्रिस्परिमाणत्वात् यत्रतिचोदनाच्च अहीन-यम् । भा १०।६।१६।६१. २.

● स्वामिकर्म ऋत्विजा परिक्रयः । ३।८।१। १-२, मीको. पृ. १२५२ ' ऋत्विजा परिक्रयः स्वामिकर्म० ' इत्यत्र अचिह्नत्वं द्रष्टव्यम् ।
 ✽ स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् । ३।८।१।११ ।

ज्योतिष्टोमादेः दक्षिणादानरूपं कर्म आप्त्युक्त्वा कर्तव्य आप्त्यवैरुहमाश्रयते वक्ष्येण पाठान् इति पूर्वपक्षे उपपत्ते प्राप्ते सिद्धान्तः । परिकीचन्ते आनस्यन्ते ऋत्विजः येन स परिक्रयः दक्षिणादानम् । स परिक्रयः न अप्तयोः कर्म किन्तु स्वामिनः कर्म । ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः तदर्थत्वात् स्वाम्यर्थत्वात् यजमान-फलम् हि कर्मणुदानम् । फलकामो हि यजमानः परिक्रयेण कर्म वारयति । तस्मात् स्वामिकर्म परिक्रयः ।

यचनान्दितरेषां स्यात् ।
 ज्योतिष्टोमादेः दक्षिणादानरूपः परिक्रयः स्वामिण एव कर्म नाप्तयोः इत्युक्तं पूर्वपक्षे तेष्यमागच्छन्, ननु ' य एतामिदं कर्मप्रशस्तम् स शीन् वशान् दद्यात् '

इत्यनेन य. स्वयमातृणाद्यथा इदं क्त उपद्रव्यति चाने, तेन यथो वरा देया इत्युक्तम् । तथा च यदानस्य कर्म स्वामिकर्मत्वं सेतव्यति । अशोच्यते । वरयित् यजमानदितरेषां कर्म दक्षिणादानरूपं स्यात् यचनान् यचनवशात् । तत्र यद्यपि उदयानकर्ता ददाति तथापि यजमानस्यैव इत्यं पक्षेऽपि ददाति इति स्वामिकर्मत्वं न हीयते । अत्र कुतूहले ' य एतामपिशान् ब्राह्मणः स्वयमातृणां सुपदभ्यात् सोऽप्यनेन शीन् वशान् दद्यात् ' इति यचनमुदाहृतम् । यचनद्रवत्वापि तु यजमेव तावत्परम् । के.

● ' स्वामिकर्म परिक्रयः० ' (३।८।१।११) । यश्च क्रतोः कर्ता स ' स्वामिकर्म परिक्रयः ' इत्येव शब्दस्य दाता । वा. ३।८।१।११ पृ. ९६५.

● स्वामित्वं फलशोबहुत्वात्, यपि ततोऽप्यपरोच । वि. ६।१।१।

● स्वामित्वात्प्रायस्य प्राधान्यस्य ध्युत्तुकत्वापि लक्षणया प्रधानम् । सु. पृ. १.१८२.

● स्वामिकलेः अदासित्वात् वरणमण्ये । वि. ३।८।१८.

✽ स्वामिभुक्त्यादित्यायः । यथा भुज्यातिः सर्वो जनः स्वाभ्यार्थिकं सर्वं स्वप्रयोजनाय चाच्छन्नेन स्वाभ्यादिरसीति भावः । साहदृष्टी. २.१.

● स्वामिभुक्त्यादयः । ननु चैतनमपि अचेतनं चेदं जगत्, चैतन प्रति कार्यकारणभावेन उपरक्षण-भावोपगमात् । नहि याम्ये सति उपरक्षणोपरिक्रमभेदो भवति । न हि पक्षेण परस्परस्य उपद्रवः । ननु चैतनमपि कार्यकारणे स्वामिभुक्त्यादयेन शोक्तव्यमस्ति । अति । न । स्वामिभुक्त्यादयः अचेतनशास्त्रेण चैतनं प्रति उपरक्षणत्वात् । शांभा. २।१।३।४ प्रश्. १.

ननु स्वामिभुक्त्याधिकरणम् । ज्योतिष्टोमे वयना-दयो यजमानसेवनाः प्रधानार्थाः । फलसंयोगान्तु स्वामिभुक्तं प्रधानम् । ३।७। २।६ ।।

भाष्यम्-- ज्योतिष्टोमे वैश्वन्तस्युपवेचनं पयो-ज्वानि तस्य आग्नातापि । तेषु संदेहः विमद्गप्रधाना.

र्यानि, उा प्रधानायानि । किं तावत् प्रसत् ? अन्न
 प्रधानार्थानीति पूर्वेण वाचनं प्राप्तम् । एव प्राप्ते,
 ब्रूम । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात् प्रधानस्य ।
 कस्मात् ? फलमयोगात् । पुरुषस्य यागेन अयं सप्तमः ।
 यागं अपूर्वस्य दाता पुंस्य प्रतिग्रहीता । ननु
 अपरोऽपि अस्ति संन्यसः । यागो निर्वैर्यं , पुरुष
 अभिनिर्नैतक इति । फलेन तु सर्वं धो भवि'र्भनीत्येव
 मयं पुंस्य भूयते । नहि याग स साधयति । याग
 सत्तया मम स्वत इति । किमिति तर्हि ? निवतयन
 फलं भावीति । सहकारश्च सहसुन्नीत्युच्यते ।
 यत्तस्य सहसुन्नीत्यस्य प्रयोजनम्, तत्र सामर्थ्यं जनय
 न्तीति । फलं च ग्रीहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनम्, न याग
 ममिनिर्नैतियुम् । तस्मात् ये पुरुषसहकाराः, ते पुरुष
 फलप्रतिग्रहणमयं सुनैति, न यागिर्नृत्तियमयम् ।
 आह । यदि यागिर्नृत्तौ न सामर्थ्यं जायन्ति, कथं
 तर्हि यागप्रभासं भवति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं
 साधयनं साहाय्यं वर्तते । कश्च तस्य स्वार्थं ? यदस्य
 कथा फलेन सप्तम्यन । तस्मात् स्वामिसहकाराः प्रधानार्था
 इति ।

वा— 'याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कमनत्'
 (३।८।१४) इत्यननाधिकरणेन यथा याजमानत्वं
 सिद्धम् ते किं यजमानस्य कर्तृत्वादेन अन्नप्रधानार्थाः,
 उत्र भोक्तृत्वं दोनं कल्पप्रधानाया इति । किं प्राप्तम् ?
 पूर्वेणाधिकरणेन सर्वाभत्तम् । सर्वाथ हि यजमान
 अवस्थितः सकृत्तु तं सप्तम्यनृत्तुम् । न च
 स्वाहृत्तिकाश्रयमस्ति । इति प्राप्ते, अभिधीयन् ।
 'येनैव हेतुर्भतेषा स्वामिगाभिरवनिश्चयः । तन्नैव
 तु प्रधानार्थं प्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥ ' यदि ह्यन
 कर्तृत्वाद्यपि भवत्यु, तत्र सर्वाभत्वं प्रतिपद्यते ।
 भोक्तृत्वात्साहकारः । स हि तस्मात् नोपपद्यते (भोक्तृ
 साहकारादहोत्तरत्वात् । निष्ठाप्रकारादिति दाप) ।
 कर्तृत्वं तु तस्मात् इति यथा भवति तथा सप्तम्येक
 प्रयत्नः । ऋत्विजमपि न तस्यंभक्तं नैव तेभ्यो
 निवृत्तिरस्यत् । अस्मीत् चार्थं योपपत्तः ऽध्याया

काश्चति, यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यत्र
 मानस्य कर्तृत्वरूपमपीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न
 पिणजम् । योग्यता च आदधाना क्रिया संस्कारा
 इत्युच्यते । तस्मात् भोक्तृत्वात् भजते । यस्य च
 कर्मणं फलं यजमानेन सुग्यते, तद्देशस्था तस्यैवोपकर्तुं
 शक्नुवन्ति नास्यस्य । प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भूयते नाज्ञा
 नाम्, कर्तृत्वं यात् । तस्मात् प्रधानस्य एवजातीयता ।
 आह । यदि कर्तो निर्नैतकादेन न पतति, तत् (तदा)
 फलस्यैव अन्नं प्राप्नुवन्ति । नैव दोषः । एव एव हि
 प्रधानरूपोपकार, यदस्य फलप्रहणाय योग्यं कर्ता
 क्रियते । तत्रश्च यथैव अयानि अदृष्टार्थानि अङ्गानि
 फलयोग्यतामपि कुन्ति (यत्र तमिदम्) नाज्ञत्वात्
 प्रच्ययते, तथैव एतेऽपि (याजमाना सहकारा)
 द्रष्टव्याः । प्रयोजनं अग्नीषोमीयादिविकारसु गमनं यथा
 दीनां भगमनं सिद्धाने ।

शा— सहकारा वपनादयः अन्नप्रधानार्थाः स्तुः
 इति प्राप्तमभिधीयते । 'भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वा
 ददृष्टत्वात् तद्गुणा । सहकारा कर्तृभावात्तु गुणो
 दृष्टश्च सोऽयत् ॥ '

सोम— पूर्वापवादात् सगति । प्रयोजनं
 पूर्वपक्षे अग्नीषोमीयपुत्रिकारे निरुद्धपुत्रधादौ तेषां
 प्रवृत्तिः, सिद्धा ते तु नैति । सूत्रार्थस्तु— स्वामिस्युक्तं
 वयादयोत्रादिकं प्रधानस्य घमं फलस्योभात् फल
 माकरूपभोक्तृत्वमयोगात् इति ।

वि— 'वपनाद्युपकारं किं द्वयोर्मुत्तराद्भोक्तृत्वं ।
 सुत्त एव, द्वयोस्तु हृत्स्मन्तुंगतरत् ॥, युक्तं
 द्वास्त्रीसहकारो सुत्तस्य फलभोजिनः । विनाऽपि
 सहवृत्तिं ह्य कर्तृत्वं तत्र नास्ति स ॥ ' स वपनादि
 कृत उपकारः तत्र कर्तृत्वाकारे नास्ति ।

भाट्ट— दर्शयूगमापयो ऽभोत्तिष्ठोमादौ च कर्ता
 दयभ्रुवपनादयस्तावत् कृत्युक्तपुत्रसहकारार्थाः, न तु
 आराद्युपकारकाः 'कारमभु वपते' 'नयानि निवृत्तते'
 'दो वपन' 'स्नाति' 'आहृते' 'अभ्युद्वते'
 इत्यादी आत्मनपदनिर्देशात् पुरुषाधरतायमात् । क्रिय

वक्ष्यति । वा ३।१।१।३१ पृ ९६५. * स्वामि
सतदशा कर्मणामायात् ।' (३।७।१।८।३८)
अथ ' ये यज्ञमानास्त ऋरिवन् ' अथ न तावन्
यज्ञमानानां प्रनुयन्ननक्तैरुपकृतिवृत्तवमानाव द्वयो
प्रथमा तयो मामानाधिपर्य्येन अन्यथ ' स्वामिसत
दशा * इति न्यायेन प्राप्ततया वाक्यरैर्यथावत्ते ।
भाट्ट ६।६।३

* स्वामिस्थले सपे प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ।
६।३।१।२।३-२५ मीको पृ ५१०९ ' सपे स्वामि
स्थले प्रतिनिहितस्य * इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
* स्वामिस्थले सपे प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मा वपनादि-
संस्कारा भवन्ति । ६।३।१।०।२६ मीको पृ ५१०९
' सपे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मस्य भवति '
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* स्वायमुच्यतम् । (कार्यकारणधर्मोपदेशमेव)
तत्र विविचिबन्धस्य इत्यम् - अपि च निवृत्तान्त
कायानुष्ठादान् तत्त्वतः यतिरुकाभावात् उपादेयस्य
उपागनरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते । सपेसमाना तु सत्त्वे
तदनुपपत्ते वैषम्याच्च उपादेयवत् । साध्य नोपादानम् ।
कथं तर्हि कर्म कारकम् ? नैव कर्म कारकम्, कारकाभित
इति वक्षिन् । विचार्यमान्यथोवा सत्त्वान् अदोय । त्रैविध्य
तर्हि हीयते, वामम् न तु असत् कारकस्य शक्या
प्यवसानम् । कथं तर्हि घटं करोति ' इति प्रयोगः ।
उपादेयधुः उपागननिर्माणम् । बुद्धित्वस्य वा क्रिया
मुगोणात् युक्तानि निर्देशयत् कारकभावात् यथात्
' द्यस्मै पदार्थे आत्मादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।
कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धित्वप्रकल्पितम् ॥
इति । (अथ ' वापस्यिस्वामिभित् अथमेव प्रथो
निवृत्तत्वं अधशानाव, के) (अपि च समान
तीक्ष्णो अपि स्वायधुः एतातानमुपगमात् इति
वदन् न सपेसमाना सत उत्पत्तिरुच्यते, अपि
तु उपादेयस्य उपागनरूपेण सत, न पुन उपादेय
रूपेणपि सत इत्यद् -) अपि च निवृत्तान्तकार्या-
नुष्ठापान् (निष्कान्त उपादानान् कार्यं निवृत्तान्त

तन्वादिभ्यो भिन्नप्रदेशे इति यावत्) तद्व्यन्तवतिरेका-
भावात् उपादेयस्य उपागनरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते
(एतदुक्तं भवति - यथा बुद्धिदादिभ्यो भिन्नदेशे एत
दुपलभ्यते, नैव तन्वादिभ्य, सोऽय धर्मधर्माभाव
नेकान्तिरभेदे भवितुमर्हति भगवाश्चैव । नाप्यभेदे
एकान्तिरुच्यते । तस्मान् कथंचिद्भेद, कथंचिद्
भेद एषित य । सोऽय अनेकताऽभ्युपगम इत्यर्थः ।
(अथ उपादेयस्वरूपेणपि सत किमिति उत्पत्ति
नोच्यते ? इत्यत्र आह -) सपेसमाना तु सत्त्वे तदनुपपत्ते
(तस्माद्वापत्तेरनुपपत्ते । इत्थं तरमाह -) वैषम्याच्च
(साधनानां) उपादेयवत् । साध्य नोपादानम् । (साध्य
साधनार्हं नोपादानम् । यतो निष्पादितक्रिये कर्मणि
अविशेषावधिनि साधनस्य साधनयायावतिगावात् ।
ननु यदि असत् उत्पत्ति रत तस्य असत्त्वेन
क्रिया प्रति निमित्तभावाभावात् कथं कर्म कारक
इत्याह -) कथं तर्हि कर्म कारकम् ? (तदेकदेशि
मनेन परिहरति -) नैव कारकं कर्म कारकाभित इति
वेक्षित् (यथा आहु ' कारकादुत्पत्तं कर्म ' इति ।
तदेतत् कारकाधिकारे कर्मसंज्ञाविधानविषय इति
अनादर्य यथातरमुपयस्यति -) विचार्यमान्यथोवा
सत्त्वान् अदोय । (चोदयति -) त्रैविध्यं तर्हि हीयते
(वैषम्यकरणप्रसभमन कर्मणो हीयत, निर्बन्धस्य अथ
त्वेन अकर्मत्वान् । परिहरति -) वाम (हीयता) न
तु असत् कारकत्वं तदुपागनरूपेण सत (तत्रभवत् अभि
मुक्तस्य पाणिनिविशेष काऽप्ययस्य असदास्ति इति
भावः । ननु अपि न निवृत्तस्य कर्मता) कथं तर्हि
घटं करोति ' इति (द्वितीया -) प्रयोगः । (तस्मान्
लौकिकप्रयोगविशेषात् पाणिनिरथ असदास्ति
नित्यथ । समापत्ते -) उपादेयस्य उपादाननिर्माणम्
(उपादेयस्य घटस्य धुः सत्त्वान् इति यावत्, उपादानस्य
कथानानां सादृश्यमित्तं चकारत् । उपादानस्य च
सत्त्वेन कारकनोपपत्तं द्वितीयप्रयोग-
विधिः । एतदुक्तं भवति, प्रयोगो लौकिक ' वा
करोति ' इति, न पुनसत्यं सुपचयमनि, औदारिक

स्वापि तस्य लोके दशनात् ' मञ्ज. शोभति ' इति यथा । तदिह कारके ' कर्तुरीप्सिततम बर्म ' ' कर्मणि द्वितीया ' इत्यभिद्युक्तस्मृतेः औपचारिक इति निश्चयते । अतो यस्य स्मृत्या तिरयो मुदत्तस्य, न तस्य लोकिङ्गम्, यत् तु प्रयोगस्य लौकिकस्य, न तस्य तिरयोः इति । अस्तु वा मुदत्तं तथापि अतिरोषः इत्याह-) बुद्धिन्वस्य वा शिवाभुवयोगात् युक्तो निर्वल्यस्य कारकमानः । यथोक्तम्- ' व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः । कारकस्य तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥ ' (आहुतौ हि पदार्थे तस्या नियन्त्रात् जन्यमानस्यानुपपत्तेः इत्यर्थः) । वि. वि. कारिका ६ प्र. ३३-३५.

● स्वाहाशयकामः वाजदेवेन यजेत । भा. २।१।४।२, १०।१।३।६. ● स्वाहाशयकामस्य राजसुप-संज्ञको वाग उवाचस्येन चोचते । स उवाचे प्रवर्तमानः आशौ एव ऋतिस्रोत्रो द्रष्टीते ' राजसुपसंज्ञकेन सागेन वाजयन् ' इति । तत्र अथप्रमाणतिरोपत्वात् सर्वथा ऋतिस्रोत्रा कृतं भवति इति (तत्तम्) । टुप्. १।१।४।२।६.

● ' स्वाहाऽसि स्वाहा शोमम् ' इत्युत्तमप्रवाच-मन्त्रः प्रधानभूतदेवताविधिः । वाङ्. प्र. ६३.

● ' स्वाहाऽसि श्रोत्राऽनुवाणाः ' इति रिपष्ट-छन्दादः ॥

उत्तमप्रवाचे ' स्वाहाऽसि श्रोत्राऽनुवाणाः ' इत्यत्र होमपेति तादर्थ्यस्वानुमानात् प्रवाजदेवताया अग्नेरेव वादाः उवाचन्तव्यात्, इति प्राप्ते, ' स्वाहा देवानाम्ब्रवाण् इत्यस्योत्तरपाठादेव श्यानात् ' अतिष्ठाम्यो देवतास्यः स्वाहा करोति ' इति वचनेन प्रथमनागदेवतेऽपानतीते-होनादित्यनेन ह्यप्यनहनिमित्तात्तस्य लोचिष्टरूपहृदि-शौर्ये भवितुषे प्रतीतिसम्भवात् रिपष्टरूप एवैव वादः । संकर्म. १।१।१५.

● ' स्वाहा देवा जाज्यपाः ' इति प्रवाजातु-वाजदेवतावाद् ॥

' स्वाहा देवा आश्रया जुवाणा. ' इत्युत्तम-प्रवाजवाच्यता मुनं यदपि ' देवा आश्रया आश्रह'

इति आवाहनमर्थः प्रवाजातुवाजदेवता मिलित्वा कीर्तिताः । ' श्रदेवा आश्रया आश्रहपति प्रवाजा-तुवाजास्तदाश्रहपति ' इति श्रुतेः । तथाऽपि ' तं स्वाहाकारेण प्रवाजेषु समस्तप्रवन् ' इति श्रुत्या यज्ञ-समाप्तिरेव कीर्तनात् ' यदतिष्ठाम्यो देवतास्य. स्वाहा करोति ' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रवाजानामतिष्ठतेनातिष्ठाना-मनुवाजदेवतानामेवेदं कीर्तनम् । तेन आतिष्ठाया-मस्वाहास्य लोपः । अथार्द्धेयोर्द्विवचनात्प्राप्तम् । अस्तु वा अतिष्ठत्वाविरोधेणोत्तमप्रवाजदेवताया अन्वयिधान-भिरवातिष्ठायामेकवचनान्त ऊह एव । इति प्राप्ते, उत्तमप्रवाजस्याग्न्येकदेवताकरणेन यदतिष्ठाम्य इत्यर्थवाद्-स्वाप्यभागादिदेवतापरत्वेनापि उपपत्तेः मान्त्रव्यतिक-देवतातीर्तनस्य स्वरूपरूपस्वरथापयन्तरेण तस्य च इष्टानिष्टाकारण्येन अतिस्वरूपरूपकरणेन आवाहन-मन्त्रैरुत्तमप्रवाजेन प्रवाजातुवाजदेवतानां सर्वांशमभिधानम् । संकर्म. १।१।५.

● ' स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा ' इति परि-पद्ये (? परिवन्दे) आहुतौ आभीशोकीमे पद्यौ । वाङ्. प्र. ३६.

● ' स्वाहा यं वातादारमे ' इत्यशौ स्वाहा-कारस्य न होमार्थता, चतुर्णां अमावादात् सप्रदान-निर्घोषात् । संकर्म. १।१।१७.

● ' स्वाहाऽतमिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्याशौ स्वाहाशब्देनो न प्रदानार्थः ॥

' स्वाहाऽस्य प्रज्ञा ते जुहोमि ' ' स्वाहाऽत-मिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्यादयश्चाप्येन चतुर्णन्तद्य-मिच्छाहृतानां प्रदानार्थेनै प्राप्ते, प्रत्यर्थात् उपलभ्यन्ते-न्यसिताया स्वाहाकारणा अन्वयतिरोषत्प्रसम्भवात् ऋष्यनुविशौच्य चाक्यार्थेसमवाच्य प्रदानार्थता । संकर्म. १।१।१८.

● स्वहामन्दः यपट्-यन्दश्च प्रदानार्थः । भा. ८।४।५।१७.

● स्वाहाकार दान्यदापेणे न यस्मिन् देवतां बन्तुम् । टुप्. १०।१।१।१४. ● स्वाहाकारः सर्वेण

दर्विहोमेषु भवति । आ. १०।८।१०।२०-२२.

● 'स्वाहाकारं यजति' इति । पञ्चमप्रयाजस्य कर्म-
नामधेयम् । वि. १०।१।७. ● स्वाहाकारेण वषट्-
कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते । संकष. २।४।२१.

● स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते ।

आ. ८।४।५।१७, ● स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः

'पृथिव्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा' इति ।

८।४।५।११, ● स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमाः ।

सोमिके च तन्त्रे वषट्कारे निर्दिष्टः । ८।४।५।११,

● स्वाहाकारस्य प्रकृतौ एकार्षवत्वं नास्तिहोमेषु,

पार्ष्णहोमयोश्च । ८।४।५।१५. ● स्वाहाकाराणां पुर

स्तात् श्रुतमानानां 'स्वाहा वाचे, स्वाहा वाचस्पतये'

इत्यादी न होमार्थता इति पूर्वपक्षः । वागादीनां चतुर्थ्ये-

न्तत्वेन देवतास्वावगमात् क्वापि स्थितस्य अर्षप्रकाश-

कत्वानुपायात् प्रदानार्थतैव इति सिद्धान्तः । संकष. २।१४।१७,

● स्वाहाकाराणां प्रदानार्थत्वं 'पृथिव्ये

स्वाहा' 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादी । २।४।१७.

● स्वाहाकारादिमन्त्रेण- आवाहनमन्त्रेण देवता-

स्मरणेऽपि स्वाहाकारादिमन्त्रेण दाकार्थं पुनः स्मरणम् ।

भाट्ट १०।१।९ पृ. २०५.

● स्वाहाकारनिवमः- 'स्वाहाऽग्निं, स्वाहा

सोमम्' इत्यादिः । आ. १०।४।१४।२४.

● स्वाहाकारपुनःश्रवणं किञ्चिद्विहोमस्य अना

रण्याधीतस्वाहाकागनुपसंहारकम् । १०।८।१०।२०-

२२. मीको पृ. २०१५ 'दर्विहोमेषु क्वचित् स्वाहा

कारपुनःश्रवणस्य' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्वाहाकार-पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होमे

करणम् । संकष. २।४।१७. 'होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा

अपि मन्त्राः करणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्वाहाकारायाः (पञ्चमः प्रयाजः) चपना-

दावकारो मण्डि । भाट्ट. ५।१।७, ● स्वाहाकारवागो

वाचनिष्प्रवाधादिभिर्योगसकले (चपने) । ५।१।७.

● स्वाहाकारविधानं अविहितस्वाहाकारेषु प्रधानेषु ।

वि. १०।८।१०.

● स्वाहाकारशब्दः (उत्तमप्रयाजः) वाचकत्वात्
यथा समिदादयः । आ. १०।१।७।१४.

● स्विष्टकृत् अग्निः आहवनीयादन्व एव न इव
आहवनीय एव । स चान्यो गार्हपत्यः । संकष. ५।२.९-१०,

● स्विष्टकृदग्निः उग्रमानो (ऋ) च होमार्थं
किंतु हव्यप्राणार्थम् । ५।२।११. ● स्विष्टकृदग्निः
गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकष. ५।२।१०,

मीको पृ. १९ 'अग्निः स्विष्टकृत् पत्याधिष्ठाता'
'इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत्
अनिश्यायोचेः त्रिभिरङ्गैः कर्तव्यः अग्नीषोमीये

पशौ । १०।७।३।१०-११. मीको पृ. १९४ 'अग्नीषोमीये
पशौ स्विष्टकृत्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृत्
अनुयाजेषु संस्कारकर्म । वि. १०।४।२१.

● स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रत्ये-
जनवत्क्षानामर्थसंयोगात् । १०।४।१९।३८।

दर्शपूर्णमासयोः तृतीयोऽनुयाजः आराहुपकारकः
इति पूर्वः पक्षः । संस्कारकर्म इति सिद्धान्तः । तत्रै-
माह- अनुयाजे तृतीयानुयाजमन्त्रे यः स्विष्टकृदग्निः

पठत्ये स आवापिकः स्यात् न आवापवादीः । आवापि-
भागस्विष्टकृतौ अन्तवा आवापत्वानम् । तत्र यत्र अवापि-
पिकः । तस्मात् षड्विधमानसुः वाचः । अनुयाजे आवापिकस्विष्टकृदकर्म प्रयोजनवत् दृष्टकर्म प्रधानात्

स्मरणद्वारा संस्काररूपफलवत् । ब्रह्मणोऽप्याराहुप-
काराणां प्रकरणेन कर्तृपकारलक्षणप्रयोजनेन संयोग-
संनिपातिनां तु श्रुत्यादिना संस्कारेण अर्थेन संयोग-
संनधात् । आराहुपकारकस्य च संनिपातिनां कर्म-
त्वात् । तस्मात् अनुयाजे स्विष्टकृत्पठनं आवापिककर्म-
संस्कारकर्म इति सिद्धान्तः । के.

● स्विष्टकृत् उत्तरार्धात् अवदातव्यम् । आ. २।११।७.

● स्विष्टकृत् एकदेवताके पशुमणे क्रमेण वक्त्रं
प्राणपल्पशुश्रु । भाट्ट. ५।२।४. ● स्विष्टकृत् उग्र-
मेधीयेऽस्ति । आश्वभागी स्विष्टकृत् मधुमेति उग्र-
नुमेधेव । वि. १०।७।१०. ● स्विष्टकृत् एकद्वेष-

● स्विष्टकृत् उत्तरार्धात् अवदातव्यम् । आ. २।११।७.

● स्विष्टकृत् एकदेवताके पशुमणे क्रमेण वक्त्रं प्राणपल्पशुश्रु । भाट्ट. ५।२।४.

● स्विष्टकृत् उग्रमेधीयेऽस्ति । आश्वभागी स्विष्टकृत् मधुमेति उग्रनुमेधेव । वि. १०।७।१०.

● स्विष्टकृत् एकद्वेष-

● स्विष्टकृत् एकद्वेष-

● स्विष्टकृत् एकद्वेष-

● स्विष्टकृत् एकद्वेष-

मासादी, तेन देवतायामष्टं द्वियते न देवतायाः संस्कारः । मा. ५।१।७।१८-२०.

ॐ स्विष्टकृत् देवताभ्यत्ये तच्छब्दव्याज्जिघर्षेत । १०।१।१७।१९।

गौमिणे अवभृथे 'अग्नीयदग्नौ स्विष्टकृत्नो यजति' इति धृतम् । स्विष्टकृच्छब्दः अग्नेः वाचकः । अग्नी- यदग्नौश्च वेदव्यामिदेवतायाः सहाक्षात् अन्यत्र व्यामग्न्युक्तिदेवतादेवतायात् । तस्मात् अग्नीयदग्नयोः देवताभ्यत्ये मति स्विष्टकृत् इति शब्दः तच्छब्दस्यात् अग्नीयदग्नयवभृथात् निघर्षेत । अग्नीयदग्नयोः स्विष्ट कृत् इति विशेषण न देवताभ्यत्ये । तस्मात् 'अग्नी यदग्नया स्विष्टकृत्प्रवामनुद्दि' इति न वक्ष्यन्ति न्यु 'अग्नीयदग्नयामनुद्दि' इति वक्तव्यं इत्यादि । इति पूर्वः पक्षः ।

सद्योगो वाऽर्धापत्तेरभिधानस्य कर्मजन्तान् । ३५ ॥

गौमिने अवभृथे 'अग्नीयदग्नौ स्विष्टकृत्नो यजति' इति धृतम् । तत्र अस्विष्टकृच्छब्दक कर्त्तव्यं इति पूर्व- पक्ष मतेन प्राप्त वागन्देन व्यापकत्वम् सिद्धान्तमाह । तयोमाः स्विष्टकृच्छब्दस्य अग्नीयदग्नौश्चदेन स्यात् । 'अग्नीयदग्नया स्विष्टकृत्प्रवामनुद्दि' इत्यादि अस्विष्ट- कृच्छब्दक कर्त्तव्यं इत्यर्थः । अर्धापत्तेः अग्नेरपे अग्नी यदग्नयोः आपत्ते मति । प्रकृतौ यत्र अग्निः स्विष्टकृत् तत्र स्य ने अवभृथे अग्नीयदग्नौ प्राप्ते, तस्मात् स्विष्ट कृच्छब्दः एतौ व-र्तते । अभिधानस्य कर्मजन्तान् स्विष्ट- कृत् इति अभिधानस्य 'स्विष्ट कृत्प्रवाम् स्विष्टकृत्' इति स्विष्टकृत्प्रवामनुद्दि । यद्यपि इदानीं आग्नी यदग्नया स्विष्ट न कृत तथापि आभ्यवर्तिते गौमिणीति शब्दे कतिपयः इति गौमिणीस्विष्टकृच्छब्दस्योपदेश- र्थमेतं विषयम् । तस्मात् अस्विष्टकृच्छब्दक कर्त्तव्यं इति सिद्धान्तः । च.

• 'स्विष्टकृत् देवताभ्यत्ये' (१०।१।१७।१८- १९) । अवभृथे 'अग्नीयदग्नौ स्विष्टकृत्नो यजति' इति स्विष्टकृच्छब्दस्योपदेश- र्थमेतं विषयम् । तस्मात् अस्विष्टकृच्छब्दक कर्त्तव्यं इति सिद्धान्तः । च.

अग्नीयदग्नयोः विधौ त्रिदशित्वात्तापत्तेः अस्विष्टकृच्छब्दक कर्त्तव्यं कार्य इति पूर्वपक्षिते यजतिना प्राक्स्विष्टकृत्- व्यामग्नेर्गोद्विष्य अग्नीयदग्नयोर्विधौ एकत्रिदशित्वात्ता- पत्तेरत्र द्वयोः, इति विशेषण प्राप्तमेवाव्युत्ते स्विष्ट- कृत्नो इति इत्युक्त दशमे । मा. ५. १५.३. • स्विष्टकृत् पिशुपके 'उत्तरार्धात् सप्तयजति' इति । मा. १।१।१।७।३६. • स्विष्टकृत् प्रति- पत्तिर्वागश्च । तत्र च मन्त्राणामङ्गत्वम् (५।१। १८ इत्यत्र वक्ष्यते) । या. ३।१।५।१५. • स्विष्टकृत् वागङ्गदशोपधकारको एष्ट- दशोपधोना- सयोः । छु. १०।७।३।११ पृ २०२८. • स्विष्टकृत् सोपधार्थम् । वा. ३।५।१।५।३७, ३।५।१।५।४२. • स्विष्टकृत् संस्कारार्थेः अपूर्वाथैश्च इत्युपशये । वि. ५।१।७. • स्विष्टकृत् सर्वेषां द्विविधो 'उत्तरार्धात् सप्तयत् सप्तयत् स्विष्टकृत्तेऽव्यति' इति । १०।५।१।२. • स्विष्टकृत् यावत्संस्कारार्थे वासि । सकर्षे. १।१।६. मीको. ५. ४२५.२ 'साकप्रसार्थये उपसत्प्रवामिणासौ' इत्यत्र अधिप्राण द्रव्यम् । • स्विष्टकृत् तीमत्त्व- धार्त्तमत्त्व च नास्ति, अनुपपत्त्यकारण एव सिद्धिः । सकर्षे. १।१।१. • स्विष्टकृत् इति संस्कारपूर्वोभ- यार्थः । वि. ५।१।७. • स्विष्टकृत्सोपधार्त्तं यजति । मा. १।१।२।२।१०. • स्विष्टकृत्सा द्रव्यनिवृत्तिभिर्क्रीयिता न यामिनिवृत्तिः । छु. ६।५।२।११. • स्विष्टकृत्सो- पधार्त्तं अवभृथये तदपि भुगवतः एव । वा ३।५।१।४. • स्विष्टकृत्सोपधार्त्तस्य इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव • अग्नि होषय' इति निगदः । सकर्षे. ५।१।११. मीको. ५. १२६ 'अग्नेः स्विष्टकृत् आवाह्वनं' इत्यत्र अधिप्राण द्रव्यम् । • स्विष्टकृत् अव्यवधानादि- प्रदानान्त कर्त्तव्यं, आग्नेयार्त्तप्रदानात्प्रदानान्त- कर्त्तव्यम् । वि. ५।५।२. • स्विष्टकृत्ः आग्नेयार्त्तप्रदान- न- कर्त्तव्यम् । सकर्षे. १।१।२. मीको. ५. १५५. • वाग्निनानुपपत्त्यकारको' इत्यत्र अधिप्राण द्रव्यम् । • स्विष्टकृत्ः पुण्येऽप्यव्यवधानात् नास्ति दशोपध- मादयोः । मा. ५।१।१।१।१८-३२, • स्विष्टकृत्

भादिभिः) संस्कारात् । अयमप्यविशेषाद्भवित्वात्ति चेत् । तथाप्येव सूत्रार्थः, अरकमप्यस्यातिनाम्नत्वात् । यावद्भवत्तत्प्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारप्रवेशते प्रमाणनिर्वृत्त्युत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवतयः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्-- सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि यन्त्रेणानि । वृत्तः । कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्याणि कारणात्, तत्तत्रेणाम् । स हि शेषः प्रतिपत्तिवित्तयः । यत्नैव न प्रतिपत्तये तम् तेन संस्कारेण वर्जने स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यमिति ।

या-- 'यैस्तु द्रव्यं विक्रीयते' (२।१।३।८) इत्येवं सत्कारणमभ्येतामि । तथापि 'उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' (४।१।७।१९) इति प्रतिपत्तयः । तास्य सर्वैः कृताभेदाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैतामिन्द्रियाणि न प्रवेशयन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तकारणवैविध्यता । निवृत्तेऽपि च प्रधाने तद्विधानां सतामेषां वा प्रतिपत्तिर्मन्वित्वपेक्षिते यावत् प्रतिपत्तिनिषयो विधातव्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४५ ॥

भाष्यम्-- लिङ्गं च दृश्यते । देवा वै खिष्टकृतमद्रूपं हव्यं नो यदेति, सोऽप्रकीर्तं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीयेति तेऽब्रुवन्, सोऽप्रकीर्तुकराभादेश मद्र सङ्कतवृत्तव्यात् । इति नीत्सादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः शेषकार्याणि ।

वा-- 'सहस्रतनु' इति खिष्टकृद्भवदानयोप्यो सर्वेभ्योऽस्त्येते संस्कारपद्ये वाऽन्यत्रपते नामयथा । (एवं तावत्प्रथमाप्यभिहरणात्तरपत्तया मृत्वाणि म्नाऽप्याय तत्र चैताहताविषये प्रतिपत्तिर्मन्वित्य चतुर्थमभ्यासिदतीत्याद एव स्वव्यवस्थित्यवभासतया जेतद्वक्तव्यं अचेरपितोषस्त्वयं तावत्पूर्वापि करणप्रयोजनकमन्वितया मृत्वाणि म्नायतेति-प्रयोजनेत्यादिना) 'प्रयोजनमृत्वाणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्येषोऽन पूर्ववद्येऽप्यवर्तमानम्

किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमन्वितानिभिहितोऽर्थस्तत्रैवं सूत्रं योज्यम् । पूर्ववद्ये हवींषि शेषकार्याण्यमदोजकानीत्येकमन्वितकवेरत् । बलसाधनः प्रयोजनेभ्यः, सङ्कृते समस्तः कृत इति सङ्कृत-राज्यान्वितोऽपि कर्तव्यः । विज्ञाने तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः । लिङ्गदर्शनं च यौग्यमाह- धिकरणतत्त्वयोजनेऽनस्तिनसिद्धान्तं योतयति ।

शा-- सति शेषे शेषकार्याणि खिष्टकृदादीनि किं एकस्माद्विषयः कार्याणि उत सर्वेभ्यः इति विचारः । तत्र एकस्मादेव शेषात् खिष्टकृता इति ज्ञात्वाप्यस्य कृतमत्रात् एकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्यः । इति प्राप्ते, उच्यते । यदि शेषमृत्वाणि प्रधानकर्मण्येतामि, ततः स्यादेवम् । शेषस्य तु आशीर्षेऽत्रस्य अपेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनिषेधोऽर्थं निमीयते । स यत्नैव न कियते तस्यैव प्रतिपत्तिनिषेधोपात्तु वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिः ।

सौम-- पूर्वोपनीतित्वात् संयतिः विशेषः । सूत्रार्थरसु- एकस्मादेव शेषकार्याणि जियेरेत् शेषस्य शेषकार्यं प्रले गुणभूततया तत्रयोजकत्वमात्रादिति ।

वि-- 'शेषादिस्विकृतेऽन्यत्रपतेऽप्येते वैततः कृते । शास्त्रार्थविद्धिः सर्वेभ्यः कार्यं, संस्कारात्तथायः ॥'

भाट्ट-- अत्र भाष्यकारेण शेषकार्याणां अर्थवर्तमानत्वात् एकस्मादेव हविषः शेषकार्याणि कर्तव्यमिति इति पूर्वपक्षविस्तारं प्रतिपत्तिरं प्रसाध्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तिस्तम् । तत् न्युपै एत ताहमिदमर्थे प्रतिपत्तिरस्य साधयिष्यमात्रेणान् पुनरुक्तः प्रयोजनेः पूर्वोपनिषत्प्रयोजनकमन्वित्यानि एतानि मृत्वाणि इति वार्तिककारो म्नाचक्षते । यदि पूर्वोपनिषत् शेषकार्याणां हविर्नन्तरा- शेषकरत पूर्ववद्ये तदा स्वधर्मं प्रयोजनम् । यदा तु शेषकार्याण्युपेक्षेण शेषस्यायनं तदा नैषा पदप्रयुक्तद्रव्योप- नीतियेन अत्रशेषकार्येऽपि अर्थवर्तमानेन त्रुषीपथाप- न्यात्तत्रच्येपस्य शुभमृत्वात् शुभानुशोभेन प्रधानमृत्वे- रस्याऽन्यत्रुपादेवविशेषयत्नेन सङ्कृतव्यवस्था विवक्षित- त्वाच्च एकस्मादेव कर्तव्यं शेषकार्याणाम् । 'सङ्कृतवृत्त'

(तेन. २।६।६) इति विशेषश्रवणं तु 'चतुर्थे. चतुर्थेऽह्न्यधीनस्य' इतिवत् प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विप्रमानशेषत्वात् चातुर्थिकन्यायेन प्रति- पत्तिकर्मत्वात् अविश्रितसंख्यशेषोपाख्यसहकार्यान्तुरोधेन सर्वेष्वः करणम् । वीष्वा च उपपन्नता ।

मण्डन— 'शेषक्रिया सर्वहविर्भ्य एव ।'

शंकर— 'नैकस्माच्छेषकार्ये स्मात् ।'

● स्विष्टकृदर्थानुत्तानशो पुनरुपदानाभावः । घृ. ६।४।२।२.

● स्विष्टकृद्वदाने आग्नेयपुरोडाशास्य पूर्वं कर्तव्य- ततः सान्नायस्य, प्रवृत्तिक्रमान्मुक्त्यक्रमस्य बलीपरत्वात् । दर्शपूर्णमासयोः । तुप्. ५।४।२।२-४.

● स्विष्टकृदादि यावदुक्तं कर्तव्यं यद्दमेधीये । १।०।१।०।३४. मीको. घृ. १६।०.३ 'यद्दमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम्' इत्यत्र अविकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृदादीनि प्रधानचोदनाश्रितस्यैव शेषस्य माह्वणि भवन्ति, तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनान् अययो- चक्रते सति नानाशेषापरहरेणपि अक्रिया सिद्धा भवति । वा. ३।२।१।४।३०. ● स्विष्टकृदादिः उपयुक्तहविःसंस्कारः । मीन्या. ● स्विष्टकृदादीनां ह्यत्र प्रधानं निमित्तम्, अन्यन्यायानादीनां तु करिष्य- माणम् । तुप्. ५।१।५।८. ● स्विष्टकृदादीनां निमित्त- यागभाषितवान् एतुर्मेषाप्रदोन्नतस्य भविष्यति । वा. ३।२।१।४।२१ घृ. २८.३.

● स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोदानान्तराणि उत्थायेरन् इति पूर्वशेषः, नेति सिद्धांतः । वा. ३।४।१।४।३०.

● स्विष्टकृदादिशेषकर्म प्राप्तिकृदपि शेषा- देन । ३।२।१।६।४६-४७. मीको. घृ. २७।५.१ 'प्रथमोपनिषत्-याव.' इत्यत्र अविकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृदादिशेषकर्मसु कर्मसंस्कारशेषः, ह्यमान- शेषशेषः, शेषशेषशेषः । वा. ३।५।२।१७.

● स्विष्टकृदादिशेषकार्यमेव नास्ति इति आश्रिते- ऽधिकारकत्वे (३।५।१-३) कथितम् । इत उक्तं आश्रितरिक्तानि शेषशेषसंस्कारीणि हीह्यत्र तत्र विदितः

विन्यते । वा. ३।५।४।१६. ● स्विष्टकृदादिशेषशेष- न प्रौढाग्यात् । ३।५।१।११-१२. ● स्विष्टकृदादिशेष- कार्यं साकप्रश्यायीये नास्ति, कुम्भीभिरैव होमो सति हविःशेषाभावात् । वि. ३।५।१२.

● स्विष्टकृदिदं अमावास्यायां सान्नाय्यादवधीयते । वा. ३।५।२।१३. ● स्विष्टकृदिदं उपानुयाजद्रव्य- दाग्यात् नापदातव्यम् । ३।५।१।११-१२. मीको. घृ. १२.०४ 'उपानुयाजद्रव्यदाग्यात् ०' इत्यत्र अवि- करणं द्रष्टव्यम् । ● स्विष्टकृदिदं शेषकार्यं साकंप्रश्या- यीये नास्ति । साकंप्रश्यायीयाधिकरणम् । ३।५।२।१३. ● स्विष्टकृदिदं सर्वप्रष्टेयो सरूदेव कर्तव्यम्, न प्रति- कर्म । सर्वप्रष्टेः । ३।५।४।१६-१७. ● स्विष्टकृदिदं शेषामग्न्यां न कर्तव्यम् । ३।५।३।१४-१५.

● स्विष्टकृद्गुणः तृतीयोऽनुयाजः दर्शपूर्ण- मासयोः । वि. १।०।१।२१.

● स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षविरता पृथक्त्वेन आहृति. वैश्वते संकल्पे (१।१।३) । सु. घृ. ११५६.

● स्विष्टकृद्देवतासंस्कारकनया दर्शपूर्णमासगत- तृतीयानुयाज सनिबन्धोपकारकः । १।०।४।१।३।८. मीको. घृ. २२१ 'अनुयाजस्य तृतीयस्य ०' इत्यत्र अविकरणं द्रष्टव्यम् ।

● स्विष्टकृत्प्रिगदे 'अवाद् देवानामाग्नयानां' इति प्रजाजदेवता अविधीयन्ते इति प्राप्ते, प्रजाज-युगा- जदेवतानामभिधान इति सिद्धान्तः । संकल्पे. ४।३।१४.

● स्विष्टकृत्प्रक्षेपोऽपि प्रधानाद्भूतः प्रधानप्र- षुक्तस्य सन् स्विष्टकृत्यागस्याप्यन्नं तावद्युक्तस्य । भाट्ट ४।२।१२.

● स्विष्टकृत्यागः अर्थकर्मिष । भाट्ट. ५।१।११. ● स्विष्टकृत्याग. उपयुक्तद्वि गोरकारः । तत्र वि शि- भेदेनापूर्वकतत्त्वत्वम् । मन्त्रादः, द्रव्यद्रव्या, देवो- देवेनाग्न्यवकतत्त्वत्वम् । तत्र त्यागेन परमपूरीय युक्तमन्त्रागपूर्वं स्विष्टकृत्यागोत्तरात् इति दृष्टादृष्टैः स्विष्टकृत् । वि. २।१।३०. ● स्विष्टकृत्यागः द्वापयोः

पावो न दृष्टार्थः देवतौदेशायोग तु अदृष्टार्थः । अग्रे स्विष्टकृत्वागः कश्चिद्वचन विनियोगाभावात् । इत्थं च दृष्टार्थोभयार्थं द्रव्यस्वकारक सतिवत्त्वोपकारक स्वरूपं मृत्तिलरूपं वैदिकं वचनं । बाल. पृ. ८३. ० स्विष्टकृत्वागो गार्हपत्येनो नोत्तरार्धेन वा प्रयोजकः । आश्वयुजेपस्य तु प्रयोजकः दशवृष्यमासयोः । भाट्ट. ४।१।१३. ० स्विष्टकृत्वाग मृत्नमामोपादिपुरोडाश उपजीभ्येन प्रवर्तते न तु स्वान्त्रपुरोडाशवचनोत्तर । रोपगति-पत्तिविशेषोऽयम् । तेन प्रधानयोगोत्तर अरविष्ट-हविनाते शिष्टकृत्वादिरोपकार्येण पर । वि. ४।१। ३३. ० शिष्टकृत्वागः प्रतिपत्तिरूप. संस्कारोऽपि मन्त्र-यागः प्रतिपत्तिश्रेयुमापादक इति ' आभवि' विनो-पेण ० (४।१।३।८) इत्यधिकरणे वक्ष्यते । सु. पृ. १।०७. ० शिष्टकृत्वाग. प्रधानहविषा संस्कारः न कर्मांतरम् । भा. २।३।५।१३. ० शिष्टकृत्वाग. वनरातियागस्य प्रवृत्तिः । वि. १०।४।१८. ० शिष्ट कृत्वागः रोपस्य अमनोवकः । बाल. पृ. १०७. ० शिष्टकृत्वाग शैपोत्पद्युपादानयोः अमनोवक. बालन-मानस्य तु प्रयोजकः । पृ. १०७. ० शिष्टकृत्वागस्य लोप एव एकवचनस्य सर्वहोमे आश्विनोपि समापन नास्ति । भाट्ट. ४।१।७. ० शिष्टकृत्वागे ' अयि शिष्टकृत्' इति मगुण वेद्यता । वि. १०।४।१८. ० शिष्टकृत्वागे, अथमुपे, ' अग्नीरघ्नो शिष्टकृत्नो यजति ' इति विधानात् सविशेषो देवो वनस्यो । १०।४।१९.

० शिष्टकृत्वागलोपेऽपि देवतागहनयो न यजति । सप्तमं. ४।१।९.

० शिष्टकृत्वागीयनिगमेषु अग्नीरघ्नयो. वचनं धमिष्टकृत्वागस्य वचनं चालिष्टेमे अत्रभ्ये । १०।२।१७।२४-२५. मीको. पृ. ७०९ ' आश्वमुपे शिष्टकृत्वागीयनिगमेषु ० ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

० शिष्टकृत्वाग्यानिगदे ' अयालसिस्ते. ' इति मारुत्परस्यैव याद. ॥

मी. को. ५६२

शिष्टकृत्वाग्यानिगदे ' अयालसिस्तेः मिया यायादि ' इत्यत्र आहवनीयलोपकालत्वेन ' यशदमेः ' इत्यत्रापि तदत्रैव याद । ' जलवेद्य जुपता हवि. ' इति हवि-जोगणलिङ्गेन गार्हपत्यस्य पृथग्निर्दिष्टत्वात् । इति प्राप्ते, स्वानादेव गार्हपत्यस्यैव यादः तस्यैव ' सोऽप्सर ' इत्यनेन मृत्नहविर्जोपगाम्यनुशर्य पुनर्निर्देशोपपत्तेः । संकपे. ४।२।७.

० शिष्टकृत्वागमयमन्त्रकारः स्यात् । ३।२।५।१५ ॥ भाव्यकृता यदापि इदं सूत्रं एकमनुगतं व्यावृत्तं तथापि भाष्यकृत्स्वनिषया सूत्रद्वयमेवैकम् । उभयस्य-आद्यौ संस्कारश्च इति कर्मधारयः भाष्ये व्याख्यातः । चार्तिके तु पश्रीसमाप्त. । यथा शिष्टकृत्वागस्य संस्कारोऽपि याग तथा प्रकृतप्रवृत्त्यानेप उभयोः द्रव्यदेवतायोः संस्कारोऽपि यावत् न विद्यन्ति । अथवा यथा शिष्ट-कृत्वागस्यैव देवतायोः उभयोः संस्कार. तथा प्रहण-मपि इति सर्वथा तादृशेनापि व्याख्यातव्यम् । सु. पृ. १।०७. ० शिष्टकृत्वागः यथा शिष्टकृत्वागि अथ-मेद तथा प्रयाजयोपे नाशमेदः । भाट्ट ४।१।१४.

० शिष्टकृत्वागस्यैव वनस्यति. इति संशयं वक्ष्यते । भा. १०।४।१८।३२.

० शिष्टकृत्वागिः- प्रतिपत्तिविधि. दृष्टार्थो-भयार्थः । बाल पृ. २४.

० शिष्टकृत्वागस्यैव लोप. आग्नीषोमीयपद्यपुरोडाश-शिष्टकृत्वागि न्यामे आवाहनादिनिगदेषु च । १०।४। १८।१६-३५. मीको. पृ. १०२ ' अग्नीषोमीयपद्य-पुरोडाशशिष्टकृत्वागि लामि ० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

० शिष्टकृत्वागस्यैव रोपकार्याणां निषेधकं चापु-र्याम्येषु गृहमेधीये पत्यमे पथे । १०।३।१।१६-३०. मीको. पृ. १६०२ ' श्वमेधीये आश्वभागपुन-अवजस्य ० ' इत्यत्र अधिकरण दृष्टव्यम् ।

० शिष्टकृत्वागः दशवृष्यमासयोः प्रधानहोम-नाशिष्टकृत्वागानामत्रम श्री, प्रागिनादिमथकृत्वागि (इशादिमथ-कृत्वागि) कर्षीय, पुरोडाशादिप्रायकः । वि. १०।४।२१.

प्रकृतेन एकत्राकयता परोक्षा नापेत । न च द्वाभ्यामपि
 सह एकत्राकयता स्यात् । यदा एकेन एकत्राकयता,
 तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनापि एकत्राकयता
 कल्पते । तस्मात् प्रकृतेन एकत्राकयतागमायात्
 नान्येषां प्रोक्षणम् । आह । ननु हन्तिविधी अपू-
 र्वाथो, तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वैशोपकारकमिति ।
 उच्यते । मरुति प्रगाढया उपकारकम् । न त्वपूर्व-
 प्रयुक्तम् । त्रिभिः हि अङ्गमङ्गलशोपकारक भवति ।
 किञ्चिदपूर्वस्य पक्षद्वयं निमित्तमित्यनेन कारणेन अङ्गेन
 संश्रयते, किञ्चित् अनपेक्षैव अपूर्वैरसंश्रय स्वरूपैवैव
 कारणेन संश्रयते । यत्पूर्वसंश्रय कारणत्वेन उपादाय
 धर्मजातमङ्गलविशेषेण संश्रयते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति ।
 तादृशं च त्रिभूते अथान्तरे तदर्थार्थान्येन, ऊहित्वय
 भवति ।

यम पुनः स्वरूपमङ्गल्य धर्मसंख्ये कारण भवति,
 तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं
 साधते । तत्र साध्यमानादर्थं न धर्मस्य प्रथमाद्भूतं
 भवति, न तदपेक्षकम्, तस्य स्वरूपं विद्यते इति न
 धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृती अर्थान्तरे तद्रूपमावाद्भूतो
 नावकल्पते । एव सति वाक्यविधीयः । यदि वाक्यम-
 पूर्वाण्य कारणता वदति, तत्र अपूर्वप्रयुक्तम् । अमाङ्गल्य,
 तत्र अङ्गप्रयुक्तम् । तत्र उक्तप्रकरणदपूर्वप्रयुक्त
 स्यात् । वाक्यस्य अङ्गप्रयुक्तमिति । तस्मात् हन्तिविधि-
 प्रयुक्त प्रोक्षणमिति । यद्यप्य हन्तिविधी प्रयुज्यते, तत्र
 तत्र एवधर्मो भवति इति ।

द्वेष— ननु अपेक्षात् अपूर्वाया धर्मा इति खिले
 हन्तिविधिप्रयुक्त प्रोक्षण इति (पूर्व—) पश्यान् अनुपात-
 मेव । सत्यम्, किञ्च ध्रुवलिङ्गवाक्येषु सत्यम् ।
 (संनिपातितः) ते अपूर्वाया न समरमिति इति मन्य-
 मानः पूर्वपत्र करोति त्रिभिर्वचनरत्ने । (वाक्यलिङ्ग-
 युक्तिभिः इति न्यूनमेव) । अत्र बोधार्थं किं उक्तमङ्गल्य-
 प्रयुक्त प्रोक्षणम्, तत्र अपूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः,
 न तु हन्तिविधिप्रयुक्तमिति । कथम् । 'प्रोक्षिताभ्यां' इति
 मन्त्रोक्त उक्तैः निश्चायवशात् । निश्चयं च कर्मणि उप-

पयते । इत्थिततम च कर्म । तस्मात् यथा ' वीहीन्
 प्रोक्षति ' इति (अत्र) वीहीर्थे (प्रोक्षणम्) एववि-
 दापि निश्चायवशात् उद्गन्तुमन्तरार्थमेव प्रोक्षणम् (न
 हन्त्यर्थम्) । उच्यते । ' वीहीन् प्रोक्षति ' इत्यत्र
 वीहीर्थे प्रोक्षणं मरुति । (तत्र हि) प्रोक्षति इति भावना
 विद्यते, तस्याश्च भावनेन भवितव्यम् । तत्र कश्चित्
 क्रियमाणतया भावः । यथा अत्रावातमानायाः वीहव्यं),
 कश्चित् सत्कार्यत्वेन (यथा वीहव्यं प्रोक्षणगावनाया),
 कश्चित् उदाहरणेन (यथा संयत्रमावनायाः पुणेद्वारा),
 कश्चित् प्राप्तात्वेन (यथा ' मा पयो दोगिव ' इत्यत्र
 गो-वेदनेनमानायाः पय) । ' वीहीन् प्रोक्षति ' इति
 (माधवाचि—) द्वितीयावयोगात् वीहयो भा वाः ।
 केन ? प्रोक्षणेन । (प्रकृते आह—) निश्चयते पुनः
 नास्ति भावना । तदभावात् भाव्यमानस्यपि अभावः ।
 (ननु द्वितीयया कर्मवचानिष्ठा भाव्यप्रकृतेः,
 तत्राह—) सत्यपि कर्मणे प्रोक्षण उद्गन्तुमङ्गल्यमिति
 किञ्चिदर्थम् । (द्वितीयपेक्षि चेत्, तत्राह—) द्वितीया-
 चतुर्थी स्यात् भावनाया (एकमात्राऽऽपादितसंज्ञया)
 आभाषार्थं त्रिधा (घातरर्थं) कुरुतः । तृतीयाऽऽप्या
 सत्यामेव भावनाया (तद्द्वारेण) आभाषार्थं निष्पादयेत्
 कुर्वेति । अथ त्रितीया उद्गन्तुमङ्गल्यं कर्म प्रतिपाद-
 यति, निश्चय (त्र) न्यभूतम् । वक्ष्यतावतं ?
 (अत्र) आह, उद्गन्तुमङ्गल्ये अत्र कर्मभूतं । तं च
 कारके कारकात्तरेण अत्र सञ्जुगमाने इत्येते ' उद्गन्तु-
 मङ्गल्यम् ' इति । न च द्वितीयाऽप्यत्र कारक
 कारकात्तरेण सञ्जुगते, उद्गन्तुमङ्गल्यत्वात् । तस्मात्
 तत् उद्गन्तुमङ्गल्यं कारकम्, तत्र क्रिया वर्धास्येति, न
 तु अनुद्गन्तुमङ्गल्यं, अनुद्गन्तुमङ्गल्यत्वात् । अपि नैव
 उद्गन्तुमङ्गल्योः प्रोक्षणस्य च सत्यव्यापि हन्तिविद्या-
 येत, तत्र अन्यत्र वाक्यं स्यात् । तस्मात् हन्त्यर्थम्,
 (प्रोक्षणम्, मोक्षालमुगमार्थे इति युक्तो विचारः ।
 इदानीं उद्गन्तुमङ्गल्यत्वात्प्रतिष्ठास्येतेव अथ तत्राह,
 न तदर्थमेव इत्याह—) अथवा नाक्यात्तरेण कर्मण-
 तया प्राप्ते उद्गन्तुमङ्गल्ये अर्थवता या ते अत्राह उ-

विशेषात् सर्वाङ्गेषु स्यात् । अपूर्वस्य स्मिन्नपि
 द्वयवदाने । अथोच्येत, मीहीना वाक्ये श्रवणात्
 । भविष्यति (इति, तदनुक्तम् । यत्) स
 वाक्यसम्बन्धो भवतैव निराहृत । एव अह-व्यादि-
 ष्यपि एते दोषा प्राप्नुवन्ति अनेन व्याख्यानेन ।
 तस्मात् वाक्यमवाधित्वा योऽर्थः, स प्रहीत-य न तद्वा-
 घेनति । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरण
 पाठात् तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणादया शनयमपूर्वं लक्षयितुम् ।
 ('नाक्ये' इत्यादि 'लक्षयितु' इत्यन्त तन्मन्त्रे नास्ति ।
 स्वन्त्रैव च पङ्क्ति रन्ते उपलभ्यन्ते सा चेत्थम् -
 " कथं तर्हि सिद्धात्, याता वाक्याङ्गीकरणे मीही-

हन्तिपिप्यादिप्रयुक्ता एकवाक्यता कल्पन्ते 'प्रहृतापूर्व-
 सन्निधौ मीहीन्' इति । तत्रनै तण्डुलनिर्वृत्ति कर्म-
 भूता लक्ष्यते, तद्द्वारेण वा अपूर्वमेव लक्षितलक्षणया
 लब्धा अपूर्ववाचनमीहीनैकाधसमवायि मीहीनान्देन
 लक्षयित्वा तादर्थ्येन विनियुक्त प्रोक्षण मीहीनत्वापरि-
 त्यागेनैव अपूर्वार्थं शक्यमत्राण्डुम् " इति । लिपित
 मुद्रितयोश्च टुपदीका समानेन । शक्यते च मीहीनै
 प्रोक्षण प्रतिपत्तुम् (तदेव वाक्यानाधेनेन श्रुतिलक्षणाभ्या
 अथद्वयं सम्भवति । सिद्धात्तमाह -) तत्र लक्षितलक्ष
 णाया गृह्यमाणायाम् फलकल्पना न भवति । श्रुतिवृत्ते
 फलकल्पना स्यात् । तस्मात् फलकल्पनाभयात्
 लक्षितलक्षणया अपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ।

शा— 'अहन्तिश्रुतेस्तान्दन्धात् प्रती
 यते । तत्साधनत्वमेवातस्तृतीयतोऽवगम्यते ॥
 सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम् । एव
 हन्त्यर्थताऽऽपूर्वस्योपत्यं प्रतिन्यायशास्त्रम् ॥' एव
 प्राप्तऽभिधीयते । 'अवघातात्तस्य सत् (अवघात
 अनस्य यस्य) प्रोक्षणं स्यादन्वर्थकम् । विनाऽपि
 प्रोक्षणं हन्तिरूपनिष्पत्तिदर्शनात् ॥ तद्द्वारेण
 त्वपूर्वार्थं भवजानर्थकं भवेत् । नहि तेन विना
 तस्य निष्पत्तिरवगम्यते ॥' तस्मादपूर्वप्रयुक्त
 प्रोक्षणम् ।

सोम— पूर्वाधिकरणोक्तापूर्वार्थताशेषात् सगति ।
 सूत्रार्थस्तु— संस्कारे हत्यादी बुध्यमानानां साधनात्वेन

संबन्धमानानां प्रोषणादीनां हन्त्यादिप्रयुक्तता स्यात्
 तदर्थत्वादिति ।

वि— 'मुखलायुक्षणं हन्त्ये स्यादपूर्वार्थं बो, -
 क्तित (वचनात्) । आद्य, प्रकरणदत्तो व्यर्थं
 तत् स्यादिहा वषा ॥'

भाट्ट— अत्र मूले स्मिन्नपिप्योपकारकेयु पूर्वमुक्त-
 मपि अपूर्वार्थत्वं निमित्तेभिरधिकरणैराक्षिप्य समाधीयते ।
 तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अग्रिमाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुति-
 संयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे भुते
 'प्रोक्षिताभ्यामुत्पलमुत्पलाम्यामवहन्ति' इत्यादी प्रोक्षण
 नापूर्वार्थम्, वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमेन प्रकरण
 मात्रादपूर्वार्थं चकल्पनानुपपत्ते । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तो
 उत्पलमुत्पलोद्देशेनैव प्रोक्षणस्य 'मीहीन् प्रोक्षति'
 इतिवात् विधानात् कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वम्,
 द्वितीयात्तु निष्ठया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्ते कर्म
 तस्य द्रव्यापसर्जनतन्प्रतीत्या तयोर्द्वैपरानुपपत्ते ।
 अतश्च प्रोक्षणस्य आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन उच्छ्रलमुत्पल-
 योरवतारोऽपि वाक्यावघातयोर्द्वेनेन विधानम् । अस्तु
 वा उच्छ्रलमुत्पलादेव अवतारं प्रमाणमात्रात्, प्रोक्षणस्य
 पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अवघातानीभूतयोरेव
 तयो प्रतीते प्रोक्षणस्यापि यत् तद्द्वलमुत्पलयो कर्म
 तदर्थत्वावगते अवघातार्थत्वसिद्धिः । तर्पथा नापूर्वार्थ-
 त्वम् । एव च 'नैतारश्चरन्तान्प्रवृत्तानाम्' इत्यादी
 अवघातस्य उच्छ्रलमुत्पलयोर्वा अभावात् नखेषु न प्रोक्ष
 णम् । इति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणोक्तरीत्येन अवघातस्वरूपे
 उच्छ्रलमुत्पलस्वरूपे च आनर्थक्यापत्ते अपूर्ववाचनत्व-
 लक्षणया अपूर्वार्थं तत्रसायात् ऊहोपपत्तिरित्युक्तम् ।
 तदनुपपन्नम्, आशेषप्रकारस्य अधिष्ठाप्यापाने वीन-
 रक्यापत्ते । किञ्च, अत्र प्रोक्षणं न तादन्धातोर्द्वेनेन
 विधीयते, उच्छ्रलमुत्पलनिरोपयत्वेनैव प्रतीते । नहि
 अस्य प्रधानक्रियानयो श्रुतत्वात्, अपि तु निष्ठाशिक्ष-
 क्रियावय एव । नापि अवघातसाधनीगूतोच्छ्रलमुत्पलो
 देसेन, विविधोद्देशापत्ते । उच्छ्रलमुत्पलयो विविधयोः
 शुद्धयोर्ना उदरपत्ते एकप्रस्तामप्राप्तये च । अतो नैव

पूर्वपक्ष सभक्ती । अपि तु विषय तदप्रामादधानानुवादेन व्यथान् सभरन्त्र सिद्धयोरपि उद्भवन्मुमुक्षुयो पूर्वप्रवृत्तय द्वीकरणे प्रोक्तयिष्यन्तेऽपि आधिक्येन विशेषगतिविना उद्भवन्मुमुक्षुदोनेन प्रोक्तयिष्यन्त्येव । ततश्च उद्भवन्मुमुक्षुत्वेन उद्भवता अपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्य । सोऽपि च तदा भवेत्, यदि सकल्पयोरुदादिक्पात्रसाधनत्वेन प्रोक्तयिष्यन्ति न्यन्त् । न त्वेतदस्ति उक्ता नामि वासाति प्रोक्तयि' इति विवक्षनरेण तस्य प्रत रान् । नहि मीमांसकमते योगोदाधिक्यप्रोक्तयामात्र, किन्तु मात्रमात्र, मात्रामात्रत्वेन पर तृतीये साध नात् । अत्र प्रकाशनेरेण प्राप्तव्यर्थस्य अयमनुवाद व्यनुदयशिरस्यैव उद्भवन्मुमुक्षुविधानार्थः । समाप्तो पात्ररात्र नामेकविधेयता दायात् । अत एव त्रिनारो वाच्य - पात्रमेवमत्रविधेय उद्भवन्मुमुक्षुयोरपि प्रोक्षण प्राप्तम्, तन्तु प्राधिक्यमन्यावेनेव उद्भवन्मुमुक्षुनिष्ठा पूर्वसाधनतरयुक्तम् । तत्रोक्त लक्षाचनता न साधात्, अपि तु याग द्रव्योदादादानीहितव्ययनकारिकेच प्रयो चकामरवयव । तत्र च अतिप्रवृत्तयिहासार्थं साधनताउपपदेदस्यापि य ग त्रुयोदादात्तनी'हरणतदव- पात्ररादेर्गति विषया, उत्र दद्यात्तारकसाधनतामानर्हयेव इति चिन्तायात्, व्यापारान् विनिगमनापिरेण साधनताउप-उदकस्यापि विषया, इतरथा युग दी अतिप्रवृत्तयः । अयसा साधनतासा अव-उदक विना निरूपयितुमावश्यात् तदैव विरहितम्, न तु एव र, म त्रिनाऽपि साधनताउपपदेत् निरूपयितु शक्यत् । अत्रश्च नमेतु अत्र साधनतायात् न प्रोक्षणत् । एव च यत्रैव ध्यात् उद्भवन्मुमुक्षुत्वेन साधनता गौरविहासा उपाधीत्यादिविषया स्यात्, तस्यैव अ तापि साधनताउपपदेदधाना साधन- प्रमुतीना विषया दुविधयेव । इति प्राप्ते अपूर्व- निष्ठा वेति विवक्षितयामात्र नतिप्रवृत्तयिहासार्थं मन्थ- र्तिदया इति युक्तिव्यापारार्थैव उव रमते विषया, न तु साधनताउपपदेदकस्य, तस्य साधनता यथ दुर- गतिरे । अत्र एव यत्र मन्थे सागादी न व्यापार ,

तत्र व्याकरणतया एव सूत्रादिक्रमा विवक्ष्यम्, न तु तदवच्छेदकस्य, गौरवात् । उपपादित चैनत् कीस्तुमे तेषामप्याधिकरणे निस्तरण । अतः अत्रपादत्वान्देरिव- क्षितरवान् नक्षेपु शोधगतिष्ठिरिति ।

- मण्डन् — ' न प्रोक्षण हन्तिपिप्युक्तम् । '
- अंशर — ' वाक्यीयेऽपूर्वशीपरवम् । ' ७.
- ह्यः देवसाहसोऽश्वनामिदियोप ' हयो सूत्रा देवानवहत् ' (वृत् १।१।२) इति । वि. १।१।२.
- हरणं बर्हिषः ' बृहस्पतेर्मूर्त्ता हरणि ' इति मन्थेण कियते । वि. २१।२।२१.

ॐ हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद् द्रव्याणां पार्थशेषत्वात् । ४।२।४।१० ॥

दशपूर्वमासयो ' सह साधया प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रुत्ये । प्रहरति अग्नी क्षिपति । अनेत साधा- प्रहरण प्रतिपत्तिर्वा अर्थकमे वा इति संशये पूर्वपक्षं सूत्रेण । पठान्तरनिरासार्थस्तुशब्दः । हरणे ' सह साधया प्रस्तर प्रहरति ' इति प्रस्तरस्य प्रहरणे उक्ते एति साधया अपि जुहोति होम एव शतव्य । यथा प्रस्तरप्रहरण अर्थकमे तथा साध्याप्रहरणमपि अर्थकमेव इत्यर्थ । योगसान्त्वयान् प्रस्तरस्यैव साधया अपि प्रहरणपरवाजुहोयेन योगस्य स्रद्धास्य समानत्वात् । यथा साधया इति तृतीयः, प्रस्तर इति द्वितीय तथापि उभये प्रहरणेन समान एव सत्त्वं । द्रव्याणा च अर्थदेवरत्वात् । अथशब्देन उच्यता विधीयितो यागे युज्यते । साध्याप्रस्तरदीनां द्रव्याणा अर्थदेवत्वं यागाद्भरत ' भूत भायायोविरह्यते ' इति न्यायत् । तस्मान् साध्याप्रहरण अर्थकमे ।

प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तदप्रधानत्वात् । ११ ॥
दशपूर्वमासयो ' सह साधया प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रु- साध्याप्रहरण अर्थकमे इति सूत्रेण पूर्वपक्षे म त विद्वान्माह । शब्दः पूर्वपक्षे नियच्छे । साधा- प्रहरण नाप्यर्थं किं प्रतिपत्तिः । सह साधया प्रहरति इति शब्दस्य तापसात्तत्वात् साध्याप्रधानत्वात् । यद्यपि साधया इति तृतीयः, तथापि द्रव्ययोग इत्यर्थः यदि

हविष् अवधायते । स्रग्निवद्यज्ञे ह्यय न द्रव्यस्वरूप प्रयुक्त । तदेव हि द्रव्य अयायामद्र पय प्रभृति न लोके हवि षण्डवाच्य भवति । या १।६।६।९ पृ. ३४१. ● हविः पशुयोगे कृष्णपशुरेव इति चेन्न । पशोरन्नाभ्येव हवींषि, प्रत्यद्र हविर्भेद । ' हृदयस्थामे-
 ऽन्यनि, अय जिह्वाया, अय वक्षस. ' ' दोषो रवद्यति ' ' पार्श्वयोरवद्यति ' इत्यादि । वि. १०।७।१, ● हविः मुख्यं मध्य. पूर्वावश्र, तत्रादा-शेष-अय हारेषु आश्रय प्रतिनिधिः । ६।४।१, ● हविः ह्यमान द्रव्यम् । १०।७।२ ● अवदीयमान हि हविः । ' मय्यान् पूर्वावांचायति ' ' हृदयस्थामेऽन्यनि ' इति । मीन्या. ● न च अनिर्णुक्तप्रयोजन हविः अन्यत्र प्रनिपात्यम् । भा. ६।४।१।२. ● यस्यान् द्रव्यदक्षीयते तन् हविः । तुप्. १०।७।१।२. ● हवींषि अग्निशेषद्रव्या निर्वपति । भा. ८।१।८। ११. ● हविषः आहवनीयप्रदेषेण देवतायैता भवति । या. ३।८।१।४।३७ पृ. ९७३. ● हविषः उग्रतम्य नाशे हविष्करोरदानम् । भा. ६।४।१।१-२. ● हविष एष्यातांरि पञ्चमराव ओदन. प्राय धितम् । हविराग्निन्याय । आग्नि-याय । ६।४।६। २२-२३ ● हविष एष चतुरवत्तत्तदंशपूर्णामयो-
 ष्याद्वापने उग्रतम्यनिषारणार्थेऽपि । १०।८।१३। ३३-३८ मीने पृ. ११०९. ' उग्रतम्ये उग्र-
 तम्यनिषारणार्थे ' इत्यथ अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविष कृष्णनाशे दोषे वा आश्रयस्य प्रतिनिधित्वम् । तुप्. ६।८।१।१. ● हविष देवतासंख्य -
 यत्तन्मूर्तिरय परिप्रदोऽस्य त्यजते । भा. ९।३।१२।३६, ● हविषे नाशे आश्रय प्राणम् । ' यस्य मूर्ति हवींषि नशेऽपि द्रव्येषु अग्रहरेषुर्वा आश्रये ता देवता परिशंसते य मनेत्यन् ' इति । ६।४।१।२. ● हविष हविष्करोरदंशे चर्म. अयदानम्, हीयुमार्श्वपमान-
 रणम् । वि. १०।७।१. ● हविषा अग्नादनायो दानार्थेऽपि मूर्तिरिति । भा. १३।१।३।८. ● हविषा अय ' मूर्तिरपि हवींषि

अपयति ' इति । ११।३।२।२, ● हविषि आसने सवनीयपुरोडासास्य प्रयाजा इत्यन्ते । १२।१।१।१. ● हविरभिचारार्थे प्रयाजदोषेण अद्रप्रधानार्थम् । या. ३।७।१।५. ● हविरभिचारण प्रयाजदोषेण, तत्र दोषमतिपत्ति । वि. ४।१।१४. ● हविरभिचारण प्रयाजदोषेण प्रतिपत्तिश्च हविःसस्कारश्च इति अभि-
 चारण उपयुक्त-उपयोक्तव्यमामोमयसस्कार. । शा. ४। १।१४. ● हविरभिमर्शने अद्रप्रधानोभयार्थम् । ३।७। ४।८, १०. मीको. पृ. ५६९. ' व्यभिचरानधिकरणम् ' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविरभिमर्शन अमावास्याया पञ्चोभा, पीर्णमास्या चतुर्दश्या । भा. ८।१।१५।२६. ● हविरभिमर्शनकरणमन्त्रयोश्चतुर्होतृपञ्चशेनो-
 पीर्णमासिकदाधिक्योवित्त्वं । भा. ८।१।१५।२६. ● हविरभिवासनस्य अमावास्याया पूर्वोत्तर-
 कृष्टया वेद्या सह नापकर्षः । तुप्. ५।१।१६।२९. ● हविरभिवासनान्तान् अमावास्याया पूर्वोत्तर-
 कृष्णमग्ना वेदि. न अपकर्षति । भा. ५।१।१६।२९. ● हविरार्थो पञ्चमराव ओदन. कर्मांतरम्, न एतान्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।१।२८-२९. मीने. पृ. २०६८ ' दमपूर्णामयो. हविरार्थो ' इत्यथ अधिकरण द्रष्टव्यम् । ● हविरार्यधिकरणे (६।४।६।२-२३) ' यन्मोमय हविरार्थमाग्नेः एन्द्र पञ्चमरावदीदं शिर्वदे' इति आग्निमन्त्रसंबद्धस्य हविष निमित्तत्वेन उदेवरात् हविष्कृतस्य च प्रकृतपूर्वम घनत्वात्तत्रैव प्रीतिपाशोपविश्यात् प्रवृत्तं अविश्यात्तद्विषयत्वात्-
 गिद्धो अग्नि उग्रतम्यमन्त्रेणो उग्रतम्य उदेवदे अग्नेःमन्त्रमुपगमेन विवर्णां पूर्वोपविश्यात् अविश्यात्तद्विषयो-
 मन्त्राणांमुपगमेन उग्रतम्यमन्त्रेणो उग्रतम्यमन्त्रेणो उदेवदे । तु पृ. १०४३. ● हविरार्यधिकरणन्यायः (६।८।१) । ' तु इति स्रवर्षे इति द्रव्येषुप्रधानयो. प्रतिपदं युष्मत् ' इति

देशात् । अत्रेण 'गार्हपत्यं प्राचीनमनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रमादरा अन्वयेऽपि निर्वपति' इति वचनेन गार्हपत्यस्य पश्चिमदेशः निर्वापदेशत्वेन विहितः । निर्वापस्य हविर्धानशस्त्रात् हविर्धानमण्डप-स्थितात् अर्च्यदेशात् सिद्धिर्न स्यात् । प्रधानगुण्यात् यत्र हविर्धानशकटं गार्हपत्यस्य पश्चिमे देशे निर्वापार्थे नीयेन तथा यत्र प्रजनस्य सोमस्य महत् वैशुपयाप-वेत् । हविर्धाने हि सप्तनक्षत्राः योज्यः स्थापितः । साष्टा च हविर्धानशकटं हविर्धानमण्डपे स्थापितम् । तस्मिन् चिमुणं रथात् । अग्निगुणे च साधयितव्ये प्रधानस्य प्रवहः स्यात् । प्रधानस्य हि प्रवहस्तुवारेण इतरत् सर्वं कर्तव्यम् । तस्मात् हविर्धानशकटे न निर्वापः इति सिद्धान्तः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

सिद्धान्ते हेत्यत्रमाह । नहि हविर्धानशकटे द्वे एव सिन्धु तत्र अतएव त्रयाश्च दर्शनात् शीलि । वत्र द्वे हविर्धाने महापेया प्रवर्तनीये तृतीयं तु निर्वापार्थं प्राचीनमण्डपा प्राञ्जलितात् पश्चिमे देशे प्रवर्तनीयम् । तत्राज्ञैव निर्वापः, न हविर्धानगोः इति सिद्धान्तः । के.

● हविर्धाने प्राचीनमण्डपस्योत्तमस्य प्रवहनं पेष-लेनहोमात्पूर्वं वर्तयम् । वि. ५।१।१४.

● हविर्धानमण्डपं सामिषेर्नीनां देवराज्यायम् । भा. ३।७।१६.

● हविर्धानमण्डपे द्वे हविर्धानशकटे दक्षिणमुत्तर च । तत्र दक्षिणशकटसमीपे भोममिपयः । उभयोरपि आहवनीयसामिषेर्नामात् सामिषेणद्रव्ये चोदनेन प्राप्ते 'उत् यत् सुवपति सामिषेर्नाखदन्नाद्' इतिवाक्येन दक्षिणशकटदेशे कथ्यते । वि. ३।७।७.

● हविर्धानमण्डपेषामानं प्रवृत्तया वैष्णव्या ऋचा वर्तयम् । न तु दामतपीत्यत्र क्वाचित् । द्विरण्यवेक्षित. 'इदं विष्णुः' अनया जुर्वन्ति, षोडशनात् 'विष्णो त्व नीः' इत्यत्र । वि. ३।१८.

● हविर्धानशकटाभ्यां गिरे शकटे ज्योतिष्टोमे इष्टयाशौ हविर्निर्वापः । १२।१।७।१८-१९. श्रीको. पृ. १७८६ 'ज्योतिष्टोमे इष्टयाशौ' इत्यत्र अपि शकटं इष्टयम् । ● हविर्धानशकटयोः अक्षे पदरजसा संयुक्तं अक्षम प्रक्षिप्यते । पदरजः- लोमकवणीयसप्तमन्दसा-नीयं रजः । वि. ४।१।१०, ● हविर्धानशकटे अव-स्थितान्त् सोमात् द्वादशाहारी अहर्षणे प्रवह किपाश्चिन्त् सोमभागः उपारहर्तव्यः । तदर्थं पृथक्पृथक् वासः पृथाद्यम् । तत्र वास.सथादन न मानश्रुते सिन्धु उपाव-हरणकृते एव । उत्तमोऽहनि तु मानशान्तीपाव-हरणम् । १०।६।२१-२२.

● हविःप्रत्यभिपारणं पशौ सीविष्टवृत्तयंत्रेण च अस्तयेत्, ज्येष्ठार्थनात् । संवर्ष. २।२।१७.

● हविर्भोजो देवताः - 'आग्नेषोऽष्टानवालः' इति । भा. १०।४।१२।२३.

● हविर्भोक्तव्यश्रणं देवतात्वरम् । सु. पृ. ७६२.

● हविर्भूतस्य मासस्य पाशो निषमः । वि. १०।७।२.

● हविर्भेदान्त् वर्मणोऽभ्यासात्तस्मात् तेष्वो-ऽवदानं स्यात् । १०।७।२।३॥

पशौ प्रत्यङ्ग हविर्भेदः इत्यत्रगत् । हविर्भेदान्त् वर्मणः अवदानकर्मणः अम्यत्. स्यात् । तस्मात् तेष्व्यः अवदाने संशीर्षितेष्व्यः हृदयदिभ्यः अवशिष्टेष्व्यञ्च अव-दाने अवशीर्षितेष्व्यः अवदानं स्यात् । इति पूर्व. पशुः । आग्न्यभागान्द्रा निद्वेद्यात् परित्स्त्रयात्वात् । ४ ॥

वाद्यन्तः पूर्ववत् स्यापर्वनि । हृदयदिभ्य एका-दशस्य एव अद्देशोऽवदानस्य नावगिशात् । 'एकादश येतानि पशोरवदानानि' इति हृदयदीप्त्यामेव निद्वेद्यात् । 'एकादश येतानि' इति तु न विधिः प्रातःप्रातः, मत्तुवाद्ः आनयेत्वात्, सिन्धु द्वाःऽवदानानां परि-शंसना श्वास्तितः स्कात् । तथा च इत्याद्वानां प्रतिषेधः । आग्नेयमागवत्, यत्र यद्देशोपधि 'आग्नेयगो यवनि' इति आग्नेयमागवत्तिरिक्तमाग्नेयानां परिषंत्वा पश्ये पठे हदत् ।

तेषां या अथदानत्वं विवक्षन्मभिलिङ्गिणेत् पगोः पञ्चावदानत्वात् । ५ ॥

वागन्तु सिद्धान्त-ध्यावर्तयति । नावशिष्टाना परि- मन्त्या । तेषां हृदयादीनां ह्यवदानत्वं विवक्षन् विवक्षन् ' एकादश वैतानि पञ्चोपशानानि ' इति निर्दिष्टेत् ' हृदयस्याप्येवत्यति ' इत्यादिवाक्यसम्बन्धे । एकादश द्विद्विंशत्यति इति वचनत्यक्तिः पगोः पञ्चाव- दानत्वात् परवद्वापि यथा पञ्चावदानत्वं स्यात् तथा अ- दानत्वापि भवन्ति । इतरद्वा तु सङ्घट्टदानत्वं स्यात् । तस्मात् अवशिष्टयोःप्यवदेशम् । पूर्वपक्षमूत्रम् ।

अंशान्तोऽनुकर्मन्थप्रतिपेचश्च तदन्यपरि- संरथानेऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरव- दानप्रतिपेच स्यात् । ६ ॥

इदं पूर्वपक्षत्वं परिस्मयप्रापयेत् निवर्तयति । तदन्यपरिमन्त्याने तदस्यै अंशादिभिः हृदयादिभिः अंशादीनां परिस्मयाने स्वीकृत्य अस्य स्वरूपस्य, शिरसः, अनुकर्म्य मूत्रजलैः सास्त्रायाः वा, सक्त्वा उत्तरोक्तोभास्य च यः प्रतिपेचः ' नात्तोरवधति ' इत्यादिवाक्येन कृतः, सः प्रतिपेचः अनर्थकः स्यात् । तस्मात् अंशादीनां परिस्मयाने । तेषां अंशादीनामपि यः प्रतिपेचः सः निरवदानत्वं सर्वैश्च अवदानस्य द्विग्य दानस्य प्रतिपेचः स्यात्, न तु सङ्घट्टदानस्य । अंशादीनामपि प्रदानत्वात् प्रदीयन्ते इति कर्म युक्तम् । प्रदेशान्तिवर्षेः । तस्मात् नावशिष्टानां अंशादीनां परिस्मयाने ।

अपिवा परिस्मयाने स्यादनुपदानानीयशब्द- स्यात् । ७ ॥

मिदानाम्बुत्तम् । अतिपेति पण्यपण्यतिः । अंशा- दीनां परिस्मयाने इत्यन्तु अनवदानोपदेशोऽयम् । अव- दानं योऽपि अवदानोपपत्ति, न अवदानोपपत्ति अन- वदानोपपत्ति । ' अनवदानोपपत्ति ' इति शब्दो देना- म्पि अनवदानोपपत्तिवत्तिवत्ति अवदानोपपत्तिवत्ति । नर्षे तेषामप्यवदाने । ' मास्त्रात् अनवदानोपपत्ति- युक्तस्य आतिशयोक्त्ये इति ' इति केषांचित्प्रदाना

अनवदानानीयत्वं उक्तम् । तस्मात् हृदयविह्वारिभ्य एकादशस्य अङ्गस्यो मिश्राना अंशादीनां परिस्मयाने स्यात् ।

अत्राक्षणे च दर्शयान् । ८ ॥

सिद्धान्तमूत्रम् । चकारः पूर्वोक्तद्वेषुस्वभावार्थः । अत्राक्षणे ब्रह्ममिधे धृतिवृत्तयोरे कृत्तुभो भयस्य दर्शयान् । ' कृत्तुभो राजपुत्रः प्राश्रति प्रुवगोः ' इति कृत्तुभो मयं दर्शयति । श्रुतिवाक्ये कृत्तुभः इति द्वितीयाशुबुवचनम् । भाग्यराज्ये कृत्तुभः इति पद्येण एकवचनम् । ' मादस्या कृत्तुद राजपुत्रः प्राश्रीयात् ' इति श्रुतिवाक्ये कृत्तुहृत्ते । तेन कृत्तुभ्यामस्य कृत्तु- इत्येवार्थः स्यात् । एव च कृत्तुभः भयार्थस्यैवात् योगे- नास्ति । तस्मात् इतरेषां परिस्मयाने ।

नूनामृतोपदेशाय तेषामुत्सर्गपद्वयज्ञोपपत्त्यम् ।

९ ॥

सिद्धान्तमूत्रम् । इतश्च परिस्मयाने । श्रुतामृतोपदेशाय ' द्रव्याप्यद्वाग्यमिभूमति श्रुतानि अंगुतानि च ' इति श्रुतानां पञ्चानां अंगुतानां च उपदेशाय परिस्मयाने । यदि न परिस्मयाने सर्वेषां श्रवणं स्यात्, अंगुतदर्शने नोपपद्येत । तस्मात् हृदयादिमिदाना तेषां अंगुतानां अवक्षयोपत्त्ये गम्यते । उत्सर्गवत् । यथा ' पर्याप्तित्वां पानीवत्तुमुत्तवति ' इति उत्सर्गे कृते उत्सर्गस्य न यकोपपत्त्ये तद्वत् । तस्मात् हृदयारिभ्य एकादशानो मिश्राना अंशादीनां परिस्मयाने इति सिद्धान्तः । के.

● हविर्भोजनं देवतास्तिवत्साधर्षं ' अदीर्घ (हविर्-अदीर्घिन्) प्रथियेना हवीषि ' इति चेष, मन्त्राणां साधे तावत्साधयान् । वि. १.१.१४.

● हविर्धो हविर्व प्रहचमसेन होमो न भुजः । सा. १.२.१।१।११.

● हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः सर्ववृद्धो नरित । मन्त्रे. १।१।२४. मन्त्रो. ४. ४२२९ ' सर्व- वृद्धावृत्तिः न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ' इत्यत्र अर्थ- शेष इत्यप्यम् ।

● हविःशब्दः सामार्थ्यव्यवहारी । मु. ४. ४५८

● हविःशब्दः कर्मयुत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते ।
वि. १०।७।१.

● हविःशेषभक्षणं प्रतिपत्तिः । वि. ३।१।२१.

● हविःशेषविषयकविचारः । भा. ३।४।१९-
१।५।२०.

● हविःसामान्यं देवतासामान्यात् कल्पन् ।
त्याग्रहं कर्मणि हविषोऽन्तरहृदात्, देवताया उदि
श्वमानत्वेन बहिरद्भ्रुत्वात् । वि. ८।३।१७. ● हविः-
सामान्यं देवतासामान्यात् कवीयः । अत एव ऐन्द्रे
पुरोडासे आग्नेयपुरोडासस्य विष्पन्तः आग्नेये पगष्ठि च
सामान्यस्य विष्पन्तः । भा. ८।१।१७।२२-२४.

● हविःस्वीकारो देवतास्तिगणस्यैकः 'अग्निर्दि
हविरनुषत्' इत्यादिः, इति चेत, मन्वाया ह्वाये
तात्पर्यमात्रात् । नि. १।१।४.

● 'हविष्कृतं एहीति निरवपन्नाहवति' ।
अवहननास्ते एव अर्थेन हविष्कृदाह्वय या । दत्तावनेव
सम्बोधोऽनुवृत्ते । केचन तु त्रिरावृत्तिविधीयते ।
सौमिकी हि लक्षणा । मन्वोऽपि च रुपादेव आह्वाने
प्रातः सोऽपि अनुवृत्ते एव । सोदितश्च वाक्शान्तरोगा-
वपातः रावनेति काल लक्षयितुम् । भा. ३।१।३।५.

● 'हविष्कृदेहि इति निरवपन्नाहवति' इत्यन यदि
'हविष्कृदेहि इति अवपन्' इति चकषुः । त्रिनेत
तनो मन्त्रः हविः प्रति उपदिश्येत । अथ 'अव-
पन्नाहवति' इति संबन्धः । क्रियेत तत मन्त्रस्य काल
हविः लक्ष्येत् । द्वितीयः सिद्धान्तः । ३।१।३।५.

● 'हविष्कृदेहीति निरवपन्नाहवति' या हविः
करोति यज्ञमानस्य पत्नी तदाह्वानप्रकामनसमर्थो मन्त्रः ।
४ तत्रैव विनियुज्येत, अवहन्तिर्संयोगस्य कालम-
त्वेनाविरोधात् । अवपन् एतेन आह्वयति ह्वेन
संरूप्य रुपादेव प्राप्तं आह्वानकाले मन्त्रमनुष्य विरिति
विधीयते ततः अवपन्नित्यस्य स्वकालस्यकार्यत्वात्
नादयार्थे वचनम्, इति यथार्थे एव मन्त्रः ।
या. ३।१।३।५. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्र-
आह्वानाह्वम् । ३।१।३।५-९. मीमं. पृ. १०२२

'आह्वानाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रव्यम् ।

● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रः कृत्वाविष्कृत्याया
सकृत् पठितः क्वचित् द्विवार क्वचिच्च त्रिवारम् ।
वि. ३।२।२. ● 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रोक्त
हविष्कृतं पत्नी एव नाध्वर्युः देवी वाग्वा । संकषे.
१।१।२१. ● हविष्कृतं— देवतानामर्थे या हविः

संपादयति अवहननादिना सा । नि. ३।२।३.

● हविष्कृतं यज्ञमानस्य पत्नी । 'यज्ञमानस्य पत्न्या
हविष्कृतिं दृष्टव्यमाह्वानम्' । भा. ३।२।३।७.

● हविष्कृतं सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि
सर्वार्थो पशुं प्रत्याहृता सा तुर्यात् विद्यमान-
त्वात् । १२।२।३।११।

सवनीयेषु पुरोडासेषु हविष्कृतं न स्यात्, हविष्कृ
दाह्वानं न कर्तव्यम् । अथै पशु प्रति आह्वत्, पशुमप्य-
पत्तिताश्च सवनीयाः । तेषु तैव विद्यमानत्वात् अवहन-
नादि कुर्वात् । सा प्रकृतौ यदि सर्वार्थो अत्यव्यय-
सामान्यार्थो स्यात् तदा इदमन्त्रमस्माभिः । अन्यथा तु
सवनीयार्थे हविष्कृदाह्वयत् । कृत्वाचित्तेत्यम् । के.

● हविष्कृतः आग्नेयोः पुरोऽनुवाक्यामनोत-
योश्च आयुतिः ॥

हविष्कृतद्विगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽहृतिः
वालभेदात् स्यात् । ११।४।२०।५७।

भाष्यम्— अथवा अधिवरणान्तरम् । ज्योति-
होमे प्रतिषचनं सवनीया पुरोडासा, तेषु हविष्कृदाह्वान-
म् । याजपेये ऋतुपशयः प्राजापत्याश्च, तत्र अग्निगु-
पेयः । कृष्णमीयने. पुरोनुवाक्या मनोतासूक्तं च ।

तेषु चिन्ता । किं तदयं तस्य सङ्ग्रहयोगः, अथवा
आहृत्वेति । कृत्वावपन्प्रहाय सकृत्, इति प्राप्ते,
उच्यते । आनुचिः स्यादिति । युक्तः १ कालभेदात् ।

प्रातः सवने यद्दन्धिष्कृदाह्वानमग्निगुपेयश्च, तस्य काल-
भेदात् यद्यत्ते विशेषः । प्रातःसवनीयानां पुरोडासा-

नामस्य हविष्कृतं ऋतुपशयतां चाग्निगुपेयि । तस्या
कृष्णमीयनेः सौम्येन व्यववायात् पूर्वेष्वपि कृष्णमीयनेष्वर्थं

पुरोनुवाक्या मनोता चेति । सर्वत्र कालो भिद्यते ।
कालभेदात् यद्यत्ते विशेषः । तस्मादाहृतिः ।

अग्निगोश्च विपर्यासान् । ५८ ॥

भाष्यम्— अग्निगोश्चायमपरे विरोधः, विपर्यासः स्यात् । तस्यभावे अग्निगोषे पुनस्तात्पर्यायाः प्राजापत्यानाम्, यथा पशालम्भे आश्रुतप्रत्याश्रुते अजैः तद्विरिति मन्त्रः । ते यदि तान् प्रातःसवने क्रियन्ते, पर्याश्रुत्करणं काण्डे नोत्पद्य भवति । अथ मा भूदेव दोष इति ब्रह्मसामि क्रियन्ते, तथापि विपर्यासः कृतो भवति । पुनस्तदग्निगोः कर्तव्यानां परस्तात् करणेन । तन्माटप्यावृत्तिः ।

परिष्यदृचनार्य । ५९ ॥

भाष्यम्— किंच या चैव अग्निगोविमक्तिः, आरम्भसमुपनयतेति, सा प्रातःकाले करिष्यमाणे ब्रूते । य यदि प्रातःसवने उपनये, अस्मात्कालेनानु पदार्थस्थासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्थम्, तथा समर्थः स्यात् । प्रेषणं प्रहृष्यणम् । न च प्राजापत्ये तु प्रहृष्यणं दुःश्रुते । वतूनां कर्मणादीनां श्यायाकण्डः प्रेषणप्रत्ययो भवति । तथाप्यसमर्थः । तन्मादादग्निगोः वृत्तिरिति विदम् ।

जा— ब्रह्मिष्ठोने अनुसवनं सवनीयाः पुरो-
थामाः । तेषु चोदकप्रातः हविष्कृताह्वानं कृत्यं उत
प्रतिश्रवणं मेदेन । तथा वाजरेवे प्राजापत्यान् वतु-
पशंश्च सद्य उपकृत्य यदा प्राजापत्यान् पर्याश्रुत्
उत्पद्य ब्रह्मसामि आत्मानेन, तदा किं वतुपदसारम्भ-
काले प्रातःसवनेकाले हृतं अग्निमुपवनं प्राजापत्यानां
मतिं तन्त्रम्, उत प्राजापत्यापरेण ब्रह्मसामकाले पुन-
रग्निगुरैतत्पदम् । तथा 'आमेव वृष्णीयमालमेत, गौर्य
बभ्रुम्, आमेव वृष्णीयम्' इति वृष्णीयगोमेदेन
प्रदाने विप्रमाणे अवधाने च द्विमात्राकपायाः मीना-
मात्मन च तन्त्रम्, उत आहृतिः, इति विचारे,
सर्वत्र अर्थनिर्वाहं वत् प्रयोगवचनानुप्रदाय तन्त्रम् ।
न हि प्रवेपो करणत्वं संनिर्वाहान् । अनुसवनात्पि
दि कण्ठव्यवधानं अर्पितं विव । तन्त्रम् अनुस-
वनात्पिपरात् न तन्त्रमितिः करणत्वं एतत्,
एतत्पर्यभिदं मूलम् । (अनेनैव पूर्ववचनं मन्त्रतया

भाष्यकारकृतं अधिकरणान्तरपरतया व्याख्यानं अनुक्तम्,
किं प्रजाजादीनामसन्निपातिना तन्त्रं इति पूर्वमुक्तस्य
प्रयुदाहरणतया सन्निपातिनाभाषेऽपि हविष्कृतादीनां
आवृत्तिप्रतिपादनार्थमिदम्, इति यत् व्याख्यानान्तरं-
तदेव सवनीयं इति सूचितम्) हविष्कृतादीनामा-
हृतिः कालमेदेन विशेषप्रद्वेषात् ।

सोम— पूर्ववैपम्येण उत्थानात् संगतिः ।

वि— 'हविष्कृतादिमन्त्राणां सवनीयादिगामि-
नाम् । तन्त्रं न वा, सहस्रार्थं तन्त्रं, नो कालमेदतः ॥'

भाट्ट— सोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोथामादयः ।
तेषु प्रतिश्रवणं मेदेनैव चोदकप्रातः हविष्कृताह्वानम्,
कालमेदेन यत्रमाणविशेषतया तन्त्रप्राप्तुपपत्तेः । यद्यपि
पर्वाश्रयाजान्तं जपनेन गार्हपत्यमनस्त्वितैव पर्वा, तथापि
उत्तरदेशसम्भवात्सोमं मेदेनाह्वत वैव । तथा वाजरेवे
वतुपद्वानां प्रातःसवनेकाले प्राजापत्यानां च ब्रह्मसामकाले
पशालम्भे क्रियमाणे अग्निगोः वृत्तिः कालमेदादावर्तते
एव । सत्यप्यकरणमन्त्रत्वे दृष्टार्थत्वेन तन्त्रमनुतेर्वि-
च्छेदात् । तथा 'आमेव वृष्णीयमालमेत, गौर्यं
बभ्रुमामेव वृष्णीयम्' इत्यत्र मेदेन प्रदानात्
यावथा धामानजादीयावामेवोमपाद्भूततया तावत्
करणमन्त्रादेवाहृतिः । अनुसवनायामपि करणमन्त्र-
रसामनेऽपि दृष्टार्थसापेक्षत्वात् पूर्ववदेवाहृतिः । एवं
मनोनामन्त्रेऽपि । इदं च प्रयुदाहरणमन्त्रमिति नाम
विशेषाभाट्टकं । तदेव निरूपितं तन्त्रम् ।

मण्डन— 'नाग्निगोस्तन्त्रता कार्वा ।' २१.

शंकर— 'कालमेदेऽग्निगावेषम् ।' न तन्त्रम् ।
२१.

● हविष्कृतः यद्यग्निगोके (पर्वाश्रयाजान्तं)
विशेषः न स्यात् । भा. १२।२।४।११२.

✠ हविष्कृतप्रियुपुरोऽनुसवनायामनोत्थानाऽऽ-
हृतिः कालमेदात् स्यात् । ११।१।२।०।५७ ॥

ब्रह्मिष्ठोने अनुसवनं कर्तव्यं तेषु गवनीयगोः शोभे
हविष्कृताह्वानम्, अग्निगोः वाजरेवे वतुपद्वानां प्रातः-
पत्यवृत्तां च अग्निगोः वृष्णीयगोः पुरोऽनु-

वाकवायः मनोतायाः मनोतात्सन्त्य च बालमेदात्
भिरसम्पन्नात् आहृत्तिः स्यात् । हविष्मन्त्र अग्निगुध
पुष्टेऽनुवाक्यं च मनोता च तेषां रुमाहारः इति
द्वेते नमुसक्यायम् ।

अग्निगोश्च विपर्यस्तात् । ५८ ॥

अग्निगो विरोपमाह । अग्निगोः मन्सस्य सृष्टकरण-
पक्षे विपर्यस्तात् विवर्षासपुष्टात् आहृत्तिरेव । अग्निगोः
प्राक्तनात् आश्रुतप्रत्याश्रुतादीनां प्रातः सन्ने अनुप्राणे
पर्यभिष्वङ्गान्ते विहित उल्लस्यो वाचितः स्यात् । गृहीय-
धने कण्ठे च प्राञ्जवत्याग्निगो पुरस्तात् कर्तव्यानां पर-
स्तात् कण्ठेन कल्पयेत्, स्यात् । तस्मात् अग्निगोराजसिः ।

करिष्यद्द्वचनम् । ५९ ॥

अग्निगो अग्निगोरेव विरोपमाह । करिष्यत् उच्चा-
रणस्यहितोत्तरक्षणे अनुवाक्यं वचनं 'आरमर्ष्वं'
'उपनवत्' इति शब्दः परिमन् अग्निगो च करिष्य-
द्वचनः । प्रातः सवने अग्निगो यद्वात् वृत्ते यद्गुर्मेणा
स्यवद्विमेव मन्सप्रतिपादितस्वाधेस्य अनुप्राणं स्यात्
स्तस्य सवमस्य वाधः स्यात् । तस्मात् हविष्मन्त्रदाह-
नाग्निगोपादीनां आहृत्तिः कर्तव्या इति सिद्धान्तः । फेः

हविष्मन्त्रदाहानं तार्तीयसवनिकपुरोडाशेषु
सौम्यचरु-आग्निनद्विकपाले च भेदेन न
कर्तव्यम् ॥

पशौ तु संश्रुते विधानात् तार्तीयसवनिकेषु
स्यात् सौम्याग्निनयोश्चापद्रव्यत्वात् । ६२ । २ ।
४ । २ । २ ॥

भाष्यम्— तार्तीयधनिकेषु पुरोडाशेषु तु सोम्या
ग्निनयोश्च भेदेन हविष्मन्त्रं स्यात् । कुत । पशो संश्रुते
(संश्रुते) विक्रमात् । पशवे पशविते विधीयन्ते ।
तस्मिन् काले पाशुवै हविष्मन्त्रं कृताधरमादप्युक्ता ।
तस्मादस्या आह्वानस्या ।

बोमाद्वा यथाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ।
६३ ॥

भाष्यम्— न वा अस्या आह्वानस्या । सेरं कुर्वा-
द्विचमानत्वात् । ननु कृताधरमादप्युक्ताऽप्यौ । नप-

युनवते । युतः । योमायथाय । यथायावौ यद्गुणवाय,
युवा आदायेव । न केरत्तं सा यथाज्ञानि स्वर्गिणि साध-
वितुम् । 'कस्ता युनक्ति सरता युनक्ति' इत्येवमादिना
मन्त्रेण यथाधे युक्ता । तस्या यथाविधीके विसर्गो
न्यायः । अस्मात्परम् । कस्याविद्यादि पुनस्तथा
यदाचित् कार्यं भवेत् । तस्मात् भेदेनाऽऽह्वानाय ।

सोम— पूर्वतं समाख्यानत्वात् यद्वाप्यपर्यन्तं
अनपवृत्तत्वात् पाशात् पूर्वमायिषु प्राव.उपनीयमाध्य-
दिनसवनीयकेषु प्रवृत्तसमनेऽपि इह नास्ति प्रवृत्तः,
पाशान्तरमपवृत्तत्वात् हविष्मन्त्रः इति पूर्वतैपम्येण
उक्त्यानात् संगतिः । सूत्रार्थरेणु— तार्तीयसवनिकेषु
पुरोडाशेषु सौम्याग्निनयोश्च हविष्मन्त्रं भेदेन न स्यात्,
पशवे पशो तेषां विहितत्वेन तस्मात्सामनीयपवृत्तत्वात्
इति ।

वि— 'अस्याहृत्तिश्चरौ सोम्ये नास्ति वा, यद्गु-
पाकृतः । मित्रसत्तादक्षि, वेवमनिद्वेते पुरोविषतेः ॥'
आहृत्तिः हविष्मन्त्रः आह्वानम् ।

भाट्ट— कृताधरमायमेव तार्तीयसवनिकसवनीय-
हविषु सोम्यचरौ आग्निनद्विकपाले न सवनीयपशु-
पाशोस्तं त्रिपमाणे भेदेन पुनराह्वानं वा, हविष्मन्त्रमा-
स्यास्य सव्या हविष्करणमात्रमप्येषनत्वेन वृत्ते यद्वाप्ये
तस्या अपवृत्तत्वात् । इति प्राप्ते, समाख्याया उप-
लक्ष्यत्वात् सहाप्यकरणमात्रमेव सा । अतः पाशे वृत्तेऽपि
आसवनीयपशुनन् तस्याः कृताधरमाह्वानं वा । यत्तुतरतु
उपपन्नत्वे प्रमाणाभावात् हविष्यत्वात्वेऽपि
वृत्तेऽपि कर्तव्यं पशोस्योत्तरतुःपाशविधानात् आसवनी-
स्यत्वात् तस्या विहारपैशो सव्यायुक्तं एव प्रवृत्तं ।

गण्डन्— 'तार्तीयेष्वपि नैव वा ।' सा हवि-
ष्मन्त्रः ।

शंकर— 'सौम्यादायि वा नेव ।'

० हविष्मन्त्रदाहानेन सवनीयपशुगण्डेन पशुपुरोडाशेषे
प्रवृत्तसिद्धिः । (औपपाशे हविष्मन्त्रदाहानं पशो नात्वेन
व्याय तु इत्यादि ता) । वि १ । २ । २ । ० हविष्मन्त्र-
दाहानात् प्राचीनपर्यन्तं परं दर्शयन्तीमासरोः

वाङ्मियम् । १।१।७, * हविष्टदाहाने प्रणीता-
संविधानाङ्मियमस्य त्यगः । वाङ्मियमस्य च मध्य-
कातीनाद्गजाहापूर्वं प्रयोजकं न परमापूर्वम् । १।१।७.

* हविष्टदाहानाभावः स्वनीयपुरोहारोपु ।
१।२।२।३।११. मीको. पृ ४२४२ 'स्वनीयपुरोहा-
रोपु हविष्टदाहानाभावः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* हविष्टदाहानकाले अन्त्यधीजसंविधिनि एव
वाग्मिषर्गो राजस्ये नानावीजेषु । १।१।३।७।१७.
मीको. पृ २३१२ 'नानावीजेषु अन्त्यधीजसंविधि-'
इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । * हविष्टदाहानकाले
पशुपुरोहारसंविधिनि, वाग्मिषर्गोऽमीषोमीये पशो ।
भा. १।१।१।८।१८. मीको. पृ १२२ 'अमीषोमीये
पशो वाग्मिषर्गो ०' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* हविष्टदाहानमन्त्रः अवहनकाले पठनीयः ।
७ चाहानाद्ग नावघाताद्गम् । वि. ३।२।३, * हवि-
ष्टदाहानमन्त्रं विस्मयसनीयः । ३।२।३, * हवि-
ष्टदाहानमन्त्रं स्वनीयपुरोहारोपु आवर्तनीयः, न
तु तत्र कालभेदात् । १।१।४।२१.

* हविष्टमन्त्रस्य सवननयगतपुरोहारोपु
आवृत्तिः ज्योतिषे । १।१।२।०।५७-५९. मीको.
पृ. ४००१ 'हविष्टं अविगो.०' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् ।

* हविष्टागामावापनं निर्वेपगे प्रयोज्यम् ।
भा. १।१।१।१।५४.

* ह्यत्र त्रिभक्तिद्वितयम् । सु. पृ. १२८.

* 'ह्यनेनायति' पुरोहानायाते ह्यहा करण
सामर्थ्यात् । वि १।४।११

* ह्य्यापनेजनं सर्वसोप 'ह्य्यापनेनिते'
इति । वि. ३।१।१४. * ह्य्यापनेजनं ह्यहाकरणात्
धेनु । भा ३।१।४।२८.

* ह्य्यापनेजनाधिकरणम् । ह्यहाकरणेजनादीनां
ह्य्यापनेजनाधिकरणम् । ३।१।१।४।२४-२५. मीको. पृ.
१३६ 'अन तत्र विवरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्ट-
व्यम् ।

ह्य्यापनेजनाधिकरणम् । यथा ह्यते स्थित
आमलक फल असंदिग्ध इत्येते, तथा 'तरामति'
इत्यादिमहावाक्य कर्तृकर्मवाचनार्थां प्रतिपन्नरहितं सत्
पूर्वं परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे अपरोक्षतया तत्त्वाव
भासनसमर्थं ज्ञान जनयतीति भावः । उक्तं च पद्यं
इत्याम्- 'वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राक्परोक्षावभाशिते ।
करामलकवद्वेषमपरोक्षं प्रसूयते ॥' इति । साहस्री
२८०.

* ह्य्यासंज्ञा ह्येते सचेत्यते यदा अयमर्थो मया
अभिप्रेतः, तदा अयं मया ह्य्यासंज्ञितयः इति । स
यदा तथैव ह्यत पुनश्चालयति तदा शानी व्युत्पत्ति
स्युत्पत्त्या ह्य्यासंज्ञात पुनरभिप्रायविरोधमवस्थाप्य अर्थमव-
गच्छति । उपाधिमानं ह्य्यासंज्ञा । ऋजु. पृ १५३.

* हरितनो बाल कलमः । वा. ३।४।४।१३ पृ.
१२०.

* हाडवाक्-सामानि श्रीणि अनुवाणि । बाल
पृ. ७२.

* हाडहोया-साम अनुवाक् । बाल पृ. ७२.

* हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितिविषयमेव
वाक्यतेऽवगन्तुम्, न अवगतिविषयम् । बृहती.
पृ २७७.

* हानोपायनाधिकरणम् । (३।१।५।२६ म्
ह्य्याधिकरणं चेदमेव) । (गदाया) सुहृत्सुहृत्-
योर्हानोपायने यत्र भुते, केतलोपायनं वा यत्र सुहृत्
तत्रापायस्य तद्विज्ञानयेन निषेधक्येऽपि, यत्र गिणुग-
विद्यायां केवलहानं धृतं 'अथ इव रोमाणि विपु-
पाय' इति, तत्रापि ह्युतिप्रकारमाप विद्यापेक्षया तत्रा
यनस्यन्त्यान्तयो भाष्यकरिदत्तः । (उत्तरे) हाडोप-
नाधिकरणे ह्युतिप्रकारो भाष्यकरि- अद्युतिप्रकारेण
संज्ञेयं न ह्य्यापनेऽवगन्तव्ये प्रमाणतया । प्रमाण तथा-
नवपत्रम्- सुगन्धिदीनं किञ्चिद्वैति इति हानोपायना-
पेक्षा, सुगन्धिदीनमिति सुहृत्सुहृत् स्यन्तनाव
क्यिदाभवमपेक्षते इति तदपेक्षा च हाडोपनेयं ।
आभरणम्. ३।४।३।११ म्.

● हारियोजनं अन्वयेव प्रयागम्, तथा परिषदः पञ्चदशम्, न तयोः संख्याः । भा. ४।३।१।४।३६, ● हारियोजनं परिधिप्रहरणानन्तरे भूमिदोमे । १।१।३। १५।१६, ● हारियोजनम् । 'मह्य परिधिन्नु सुदीनाः हारिशेजन्तम्' इति । ३।१।१।७।३५, ● हारियोजनः मयः अमिक्षेमे वृत्तीयसप्तमन्ते । अत्र सप्तधापाठः— मह्येणु परिधिषु सरस्येनाभिदुन्य हारियोजनेन चरति । १।१।४६ ॥ 'उपपाम्युदीतोऽपि हारिःपि हारियोजनः' इति उक्तेना द्रोणकर्मणेन हारियोजनं सर्वे आम्रपर्वं गृह्णाति । ४७ ॥ तं वदुर्वाभिर्धानमिः श्रीत्या न खादयति । ४८ ॥ गीर्षेसपि निषाय उरनिष्कम्ब 'इन्द्राय हरिकते-ऽनुमहि, इन्द्राय हरिवते मंत्र्य इति मंत्र्यपति । ४९ ॥ 'हरिः स्व्य हयोर्गोमाः' इति शिक्षम् (आमनः पुत्रमथ पदौ पुनः पुनः पूराः) वयट्जते सुतीति (वयट्स्वरितरे लुणीमेव शिक्षमन्तं इति उच्यते, प्रागेव इति केचनः) अनुपपद्यते मुन्या हरति मयम् । ५० ॥ तं सर्वे समयः प्रतिविमम् उरन्तरे उरहवन्निष्ठम् 'इष्टपत्न्यस्ते देव सोम' इति चित्चिचारकारं घामा मयमन्ति । ५३ ॥ संदस्य अत्रमिष्टन्तः धानता निद्रान्ति कुर्वन्तो मिरवध-वन्तः 'आयुषाः खाऽऽमा पूर्यन्' इत्युच्येघा धाना निद्रीम् उववन्ति, 'रत्ये रता योपाय रता' इति वा । १।१।५२-५३ ॥ इति । ● हारियोजनः सवर्मीष-विकारे सोमयाधानं न कार्यः । भाट्ट. ४।३।१२. ● हारियोजनस्य परिधिप्रहारोत्तरफालामावधिधानं नाज्ञम् । भा. ४।३।१।४।२६, ● हारियोजने भाव-स्तुतोऽपि मयप्रतिपादनं ज्योतिदोमे । ३।५।१।१०-१२. १००६, ● हारियोजने सर्वे एव प्राग्गुण्यद्विधाः मयधिवारः इति सिद्धम् । भा. ३।५।१।१०.

● हारियोजनादि बहिःप्रहरणान्तं कर्म द्वादशादे आयेषु नवसहस्रेषु एकादशे च न वतीम् किञ्च पत्नी-संकायोत्तर विरामः कर्तव्यः । अत्राद्ये च कर्म द्वादशोऽहनि घर्मीसंकायोत्तरं वतीयम् । वि. ९।१।९.

● हारियोजनोत्तरत्वं पत्नीसंकायानाम् । भाट्ट. ९।१।९.

पी. को. ५६३

● हारियोजनगतसर्वैश्चन्द्रकायः ३।५।१।२७-३० मीको. घ. १६४९ 'प्रावस्तुतोऽपि हारियोजने' इत्यत्र द्रव्यम् ।

● हारियोजनन्यायः । हारियोजने प्रावस्तुतोऽपि गोममसः । ३।५।१।२७-३०. मीको. घ. १६४९ 'प्राग्गुण्योऽपि हारियोजने गोममसः' इत्यत्र अवि-करणं द्रव्यम् ।

● हारियोजनपरिधिप्रहरणयोः कालयोः संयोगः नाह्वाष्टमिभाषः । भा. ४।३।१।४।३६.

● हारिवादिस्मृतिविद्योषाः केचित् कविदेश-विरोधे दृश्यन्ते । ततश्च अत्रत्येषा प्रामाण्यमिति चेन्न, अनुमितवद्भूलक्षरेण सर्वोपाधारणत्वात् । वि. १।१।८.

● हिंसा च प्रतिषिद्धा । भा. १।१।२।२ घ. १९.

● हिंसा प्राणवियोगः, प्राणवियोगानुसृत्य यावती वा । मणि. घ. ८, ● हिंसा हि फलमेतेषां मित्रा तेष्यः स्वरूपतः । सा हि प्राणवियोगात्मानं द्येनसप्तसिक्त् पृथक् ॥ घ. ८. ● हिंसायाः अत्रार्थायाः नान्यैरेवम् । वि. १।१।२.

● हि-शब्दः चार्थे (कवित्) । ऋजु. घ. ४२. ● हि-शब्दः तल्लक्ष इत्यर्थे (कवित्) । सु. घ. ३५७, ● हि-शब्दः । निपातान्मनोरथैस्तात् (१) तस्मान्प्रभ्याथै हि-शब्दः । (२) हि-शब्दः प्रतिश-पेवाची । घ. ४९०. ● हि-शब्दात् अनुवादर-प्रतीतिः । वि. ३।१।४.

● 'द्वितं मनोहारि च दुर्लभं यच्चः' इति न्यायः । इति भारविः, स्पष्टः । साहस्री. ९६१.

● हिरण्यमयः घर्मीस्यो वा नृजः धनार्थेयाः वयस्यमातेषु सिद्धन्ते । भा. २।१।४।२२.

● हिरण्यं अयमना तेजः । भा. ८।१।१।८।१५.

● हिरण्यमात्रयधर्मं तेजस्तयात् । ८।१।१।८। ३५ ॥

'प्राज्ञापत्वं शूने चदे निर्वेधेत् त्वह्मन्मया-प्यमः' इत्यत्र कृष्णशूत्रमुच्चाद्यपरिमितं हिरण्यं हविः सुतम् । तत् हिरण्यं आम्भर्म्म, आम्भस्य वपाज्यापा-

वपस्य घर्मा. यस्मिन् तत् आज्यघर्मम् । 'घर्मादिनिच् केनव्यात्' (पा. ५.१.१२४) इति अनिच् समा- सान्तः । कुत. ? तेजस्तयात् । हिरण्यं अश्मना तेजः आज्यं गवा तेजः सार इत्यर्थः । अथवा हिरण्य उज्ज्वल आज्यमपि उज्ज्वलत्वकरम् । तस्मात् शतहृणालश्वदः उपाशुयाजघर्मकः इति पूर्व. पक्षः ।

घर्मानुग्रहाय । ३६ ॥

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो उपाशुयाजाज्यविध्यन्तः इति पूर्वपक्षे हेरन्तरम् । आज्यस्य घर्माणा अव्येक्षण- दीना हिरण्ये अनुग्रहात् औपघघर्माणा च अग्रहणना- दीना हानात् आज्यघर्मा एव प्राद्याः इति ।

औपघं वा विशदत्वान् । ३७ ॥

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो आज्यस्य विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे सूत्रान्यां प्राप्तं चाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । औपघीना अपं औपघ. औपघ विध्यन्तः अस्य अस्ति तन् हिरण्य औपघम् । हिरण्य औपघ स्यात् । हिरण्ये औपघीनां मीरीणा विध्यन्त स्यात् । विशद- र्नात् हिरण्यमपि विशद औपघयोऽपि विशदाः । तस्मात् औपघविध्यन्तः सिद्धान्तः ।

चरानुग्रहाय । ३८ ॥

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो तेजस्त्वनामान्यान् आशुयाज्यन्तः प्रातः विशदस्त्वनामान्याघ औपघ- विध्यन्तः प्रातः । एवं सति को विशेषः औपघविशेषे इत्यादिवाक्या विशेषहेतुमाह । चरानुग्रहात् इति । प्राजापत्यं चर इति चरानुग्रहात् भवति । चरानुग्रह्य औपघस्य प्रथमा । तदेतन् चरानुग्रहम् । अस्मादि- शेपात् औपघविध्यन्त एव हिरण्ये स्यात् ।

तस्मिन्नाशुयधुते । ३९ ॥

प्राजापत्ये शतहृणाले चरो औपघविध्यन्तो प्रातः इति शिष्टो हेतुः तस्मात् । समुपघार्थधारात् । तस्मात् शतहृणाले चरो पूते अशुयधुते इति अशुयस्य भूतिः भवति धरा य औपघघर्मो, न आज्यघर्मः । अशुयधुते औपघघर्मो. एव शतहृणाले स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

• हिरण्य दक्षिणा प्रथमायामवेष्टौ राजस्ये । भाट्ट. १.१.४.३. • हिरण्ये शतहृणालाख्ये औपघघर्माना- मतिदेशः । वि. ८.१.१८८.

• 'हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते' । वा. ३.१.६.१२ पु. ६९७.

• हिरण्यदानं द्वादशाहे 'हिरण्यमात्रेयाप ददाति' इति विहितमदृष्टार्थे वर्तव्यम्, आनत्यर्थता तु नास्ति । वि. १.०.२.२६. • हिरण्यदानस्य अदृष्टार्थस्य सत्त्वे न बाधः । १.०.२.२.६.३. मीको. पु. १.२.४५ 'शुक्रुयान्यावरण-हिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

• हिरण्यधारणं पुरुषार्थम्, तस्य स्वर्गो वा फलम्, शोभनउपप्राप्ति. अर्थवादागता वा फलम् । वि. १.१.१.२.

• हिरण्यधारणन्यायः । हिरण्यधारणं पुरुष- अर्थम् । सुवर्णधारणविधि. पुरुषार्थः ।

अप्रकरणे तु तद्धर्मसतो विशेषान् । ३।४। ८।२० ॥

भाट्ट्यम्— अनारस्य भूयते 'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भार्यम्, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति' इति । 'सुवासना भवित य रूपमेव विमर्ति' इति । तत्र किं प्रकरणघर्मं उत पुरुषघर्मं. इति संशयः । अशुयधुते । अप्रकरणे तु तद्धर्मगतो विशेषात् । पुरुषघर्मः एवजातीयक स्यात् । कुत. ? ततः प्रकरणाधीतात् विशेषोऽस्य । नाय प्रकरणाधीतः । यदि अप्रकरणे यामानान् सर्वप्रकरणघर्मो स्यात् । अप्रकरणे सम- यान न क्विन् विरोधं कुर्यात् । तस्मात् एवजाती- यक. पुरुषघर्म इति ।

या— इदानीं अप्रकरणधीतानि भूतित्प्रकारकानि प्रकरणमत्रापि तच्छक्ति न वा इति विचार्यते । 'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति' इति व- मादिषु गेहदः । किं कर्मसु हिरण्यधारणस्यसु सुवर्ण- विधीयते, पाप.परिधाने च शोभनं च, उऽ। निरि- धिधानरूपेण निय- पुरुषघर्मो विधीयते इति । ८५

अनेकार्थविधिनाम्न कर्मत्वहिरण्यसतोऽनुपदेन मुक्तये-
 शोभनार्थविधिप्राप्ती उच्यते पुरुषधर्म इति । ननुतः ?
 ' हिरण्यप्राप्तसन्तोर्वर्गो भर्त्सतावदनर्थकः । धर्म्या
 सह संगमे प्रमाणं तु न विद्यते ॥ ' नकारणान्ता-
 नस्य हि एतदेव पर्ययनम्, कर्म नाम तदङ्गत्वं विद्या-
 मेत इति । यदि अत्रकारणाधीतस्यापि कर्माद्रौ न स्यात्
 ततः प्रकरणात्मानं अनर्थकं भवेत् । यत्स्तु वेदेनैव
 प्रकरणप्रकरणान्ताभिव्येकः कृतः । ततोऽवगम्यते नून
 प्रकरणार्थात्तानां पुरुषधर्मत्वमिति ।

अत्र न्यदेवतत्वात् शेषः स्यात् । २१ ॥

भाष्यम्— तदाभ्यः पक्ष यादृशो । न पुरुषधर्मो
 भवेत् । आग्निहोमादीनां दोगः स्यात् । कस्मात् ? अत्र-
 न्यत्वात् । नाम इत्यदेवते श्रूयते । तच्छ्रुत्वात् भार्य,
 यथा, इति परिहृत्येत । अथ हि तु इवैवतासकर्म
 विभक्तिर्यं भारणावचनः उत्तरावचनी । संस्कारश्च
 नोपभूतस्यावस्यते, नान्यथा । कस्मात् कर्मणो अग्नि-
 होमादीनां दोगः ? एव ' सुवासला भवितव्यम् ' इति ।

वा— यद्यपि तान्त्रिकविशिष्टविधानं तथापि कर्मदोग
 एव स्यात् । अन्यथा हि कल कल्प्येत । ननु कृत्यं-
 वन्धोऽपि बल्यपिन य एव । उत्तरम्, प्रमाणवती हि
 तत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनपरत्वात्
 कर्मैव उच्यते । तेन तत्सम्बन्धः प्रमाणात्, न स्वार्थ-
 संगमः । एव च न्यते, यथा यागदानहोमात् मुक्तये
 सम्पन्नं प्रधानकर्मात् प्रतिपद्यते । न चेद् यथाहितव-
 मत्वि, धर्ममात्रमात्रमात्र । अतः शरीरविनेन अङ्गत्वेन
 कर्मशेषसम्बन्धः । अथवा धारणमेतत् श्रूयते । तत्र उक्तवैव
 धारणमात्रोपभूतम् । न च लोचिकम् निष्केशतत्वात्
 संस्कारहोतृत्वात् । अतः कर्माङ्गभूतयोः वाचोहिरण्यधो-
 विधिः । अथवा तत्र एव अनेकार्थविधियोगात् सति
 च संभवे बल्यदगुणे विधियुक्तसंस्कारात् हिरण्यधारण
 ' हिरण्य हस्तेन भवति अथ गृह्णाति ' ' हिरण्य हस्ते
 संस्पृश्य योऽद्विना स्तुरते ' इत्येवमादिभ्यश्चरिहित
 अन्यत्र मुक्तयेन विधीयते । ' वाचः परिचते ' इति
 च परतद्विहिते वासति शोभनत्वम् । एव च स्वकारणात्

' हिरण्यमिति प्रातरुप प्रतीयतात् ' इत्यादिपरिभाषणस्य
 एतदेव मूलम् । अन्यथा रत्नजगतस्पृशाभाषणे सति
 हिरण्यस्यैव अन्यतरावधारणत्वं अन्यत्वं कथ्यं स्यात् ।

' अत्र यत्तात् ' इति च (सूत्रे) नाम द्रव्यं विधी-
 यते, किं तदि ? तद्विशेषनात्रविधानमेतत् । अतश्च यत्र
 द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति । ' यत्तत्र भाष्यकारेण
 वैवनाप्रदं कृतम् । तदुत्तरममुक्तं च प्रधानं
 हि जपाद्यपि ॥ ' अवागानामपि प्राथम्यदर्शनात् न
 किंचित् देयताग्रहणेनेति ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥

भाष्यम्— आभारं कर्मिणि वेदसंयोगः शेषभूतस्य
 उच्यते । शेषभूते हि अर्घ्यपूर्णा निश्चये, न पुरुषधर्मः ।
 दर्शपूर्णमासादीनां हि कर्मणा साङ्गानामभ्यर्थः कर्ता ।
 तस्मादपि कर्मधर्मो एवजातीयता इति ।

वा— कर्माङ्गत्वे च अस्याः विशयाः आध्यवैव-
 सतास्य वा विनिश्चयो मतिरिति । पुरुषधर्मत्वे
 बाध्यते । यदापि हिरण्यमुपवेदेन मुक्तये विधीयते,
 तदापि तद्विधिरव्यतिर्भावान् अग्निपालनरत्वाच्च नैव
 समारूपा म्यापियते इति वेदिकरत्नकारान्द वेदसंयोग-
 स्थापनं । तेन यो नाम वेदत् लोकोऽपि अत्येव
 वाचोहिरण्यकारणमिति, ततः तदनुपदेनापि दोग्य
 गुणविधान इति, सोऽपि व्यावृत्तितो मयति ।

द्रव्यपरत्वाच्च । २३ ॥

भाष्यम्— द्रव्यपरत्वाच्च भवति निर्देशः । ' मुक्तये
 धार्यम् ' इति द्वितीयाधिसंयोगात् । द्रव्यस्कारश्च कर्म-
 शेषवत् प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरुषधर्मः ।

वा— पूर्वं धारणस्य स्वाभाविमैव संस्कारत्वं
 श्रुत्युक्तत्वात् । इत्यादीं त्वेन उपरचयेतुदुच्यते कर्मत्व-
 निर्देशत्वं इति । तत्र हिरण्य इति अमन्तव्यस्यैव
 ' द्वितीयाधिसंयोगात् ' इति च भाष्यात् नीडं च इति च
 द्वितीयेव इति आग्निर्भविष्यति । द्रव्यमप्येन तु अभि-
 हितात्वात् नाम कर्मणि द्वितीया उपजा, प्रथमैवेवम् ।
 द्वितीयाभ्यस्तु भार्ये इति परप्रत्ययेन उक्तः इति द्रव्यपर-
 त्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि ' द्वितीयाधिसंयोगात् ' इति

आह, ननु एतदुक्तम्, तस्यानावाद्यमन्य- वक्ष-
परिवृष्टते इति । अशोभ्यते । नामाः । प्रत्यया तथैक-
तुदिः । सा वहीधु इष्टनात् नारकल्पते । न च अत्रय
धंधिरेवते पुरीषरज्जनाम् । तस्मात् पत्न्यामसयोगेऽपि
एकद्वेस्त्वादात् एकमिष्टनाम्ने ष्यतिरिक्तं द्रव्यं अग्नि-
निधानार्थमस्ति । यदि वा इष्टनात्संपूर्तिरपि एकद्वे-
रेवावगम्यते । यथा एकाकर्षणे न कृतनात्रपंथमिति,
सम्पत्, संभृतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधमि दि
द्रव्याणि स्थावराणि जन्तमानि च । तत्र स्थावरेषु
विच्छेदो मारति यथा वनस्पतौ पत्रं गृहीत्वा कल्पमाणे
न इतः कृष्यते स्थावरावात्, एवमिदमपि । स्थान-
रीद अग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्षणं विक्षर्पणं
च कर्तव्यमिति ।

दुष्— ' इष्टनाभिरग्निं चिद्वते ' इति शब्दतत्तात्पर्य-
इष्टनात् (तृतीयादात्ता) पाठार्थेनानगतत्वात् तदर्थ-
मोक्षय न भवति, द्वितीयाद्ययोगात् अन्वर्थं प्रोक्षयम् ।
(अग्निशब्दश्च अत्रनवचनोऽपि प्रोक्षणादिनामेषु तथा
पारभूते स्थले लक्षणया बर्तत इति वेदितव्यम् ।) ननु
अग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते इत्युक्तम् । उच्यते ।
प्रत्ययेण इष्टनाभिरग्निः अवयवी उपलभ्यते । न च
काशान्तरे पुत्रवान्तरे अवस्थान्तरे वा अविषयार्थात्
भ्रान्त इति शक्यते कल्पयितुम् । अपि चाग्नीधानय-
धानपेशय इष्टनाऽपि अवयविनी भवत्येव । अशोभ्यते,
इष्टना अर्थात् स निरव्यंता यदि ष्यतिरिक्तोऽस्ति,
तस्मादिष्टना एव परमाव्यंत- कर्तव्येति । (परिहरति—)
एव वर्णमाने भवता आग्नीध्यावयव्यतिरिक्ता इष्टना
निरव्यंताया, न च शक्यते (भवताऽपि निवर्ष-
यितुम्) । अपि च इष्टनाभावव्यन्तरम्, तेषामपि
(अवयवात्तथाया) अन्ये, तेन परमाणुत्वं प्रोक्षणमन-
तिष्ठते । न च शक्याः (ते) प्रोक्षितुम् । तस्मात् पूर्व-
पक्षिण- प्रोक्षणमेवावयव्यम् । अथ अवयव्यतिरिक्ता
इष्टना अस्ति, तत्र अग्निरपि इष्टनाम् । बहुक एकै-
ष्टनाकर्षणेऽपि न कृत्स्नाः कृष्यते इति । तदुच्यते ।
यत्रयत्र द्रव्यान्तरतुदिः तत्रयत्र द्रव्यान्तरम् । न यत्र

एकस्मिन्नत्रयते कृष्यमाणे कृत्स्नः । (अत्रयत्री)
कृष्यते । (बुद्धिरेवाय प्रमाणम्, नायकर्षणमित्यर्थ) ।
यत्र कृत्स्नः कृष्यते तथापि तथा इष्टम् । यत्र तु
एकस्मिन् कृष्यमाणे (स एव) एकः कृष्यते
तथापि तथा इष्टम् (न चैतान्ता अवयवपत्ताप
शक्यते कर्तुम्) । न च एकस्मिन् कृष्यमाणे कस्मात्
कृत्स्नः कृष्यते तस्मात् द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये
कृष्यमाणे द्रव्यान्तर द्रव्यान्तरस्य कारणम् । (त्रिभु-)
यत्र द्रव्यान्तरतुद्विर्न विषयैति (तत्र अत्रयते, अत्रयत्री
आरभ्यते इति) ।

चोदनासमुदायास्तु पौर्णमास्या तथात्वं स्यात् ।
२८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं ' य एव विद्वान् पौर्ण-
मासी यत्रते ' ' य एव विद्वान्नामास्या यकते ' इति,
नाम आग्नेयादिभ्य क्तिविद्यन्तरम्, तथा इहापीति ।
उच्यते । युक्तं पौर्णमास्या तथासात्र । चोदनासमुदायो
हि एतं कर्म । न च कर्मसाधु विद्यते । इह तु द्रव्या-
न्तरमग्नीधुक्तम् । तस्मात् वेपथ्य पौर्णमास्या इति ।

द्वा— अग्री क्षूयते ' हिरण्यशकटैरि प्रोक्षति ' इति ।
किं प्रोक्षणं तदुदेव स्यात् एतं प्रतीयत भेदे-
नेति । यदि इष्टनाभिरग्निः अवयवी अग्निशकटमि-
षेयः, ततः सट्टत् । अथ इष्टना एव सहजा अग्निशक-
टाग्नेयं स्थापिताः अग्निशब्देनाभिधीयन्ते, ततस्तदर्थं
प्रोक्षणं प्रतीयत कर्तव्यम् (यद्यपि यत्रादिवत् इष्टना-
स्य एव अग्निशब्दोऽप्येति पूर्वपक्षेऽपि यस्तु
युक्तम्, न तु सहजा इष्टना इति, तथापि संशय-
आगुत्सं प्रोक्षणार्हत्वात् सहजात्प्रोक्षणम् अग्निशब्द-
वाच्यत्वमुक्तम्) । यत्र एकावयवना रूपेण अवयवान्तर-
माकृष्यते संशिक्ष न इत्यते तत्रैव देवदत्त-पयारी
अवयवी अभ्युपगम्यते । न चेह एकैष्टनाकर्षणे
अन्यासाकर्षणम्, संशिक्षात् पुरीषरज्जनामपि
इष्टनासमुदायेन हरयते । तस्मात् नास्त्रय-
यत्री ' यत्रासमुदाये च न द्रव्यान्तरारम्भ ' इति
वाद्ययमीया । तस्मादिष्टनाभ्यं प्रोक्षणं प्रत्येकं स्यात् ।

साक्षर्यम् । न चैवं उक्तत्वेदिधर्माणां अग्नौ अतिदेश-
कथनं संकल्पे विद्वेषेन इति वाच्यम् । देशवन् अग्नौ
बहुतरावेतेष्विकधर्मान्नानेऽपि अपेक्षितविधानपूर्वकै-
वदित्वादिक्वनिवन्धनाणां स्थानापरत्वसिद्धेरेव उक्त-
वैदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तरवेद्या तु यावदपेक्षित-
धर्मसाक्यत्वात् न वैपरीत्याद्यद्वा । अतश्च प्रहृती
उक्तप्रोक्षणादिधर्माणां अग्न्युत्तरवेदिमाशयत्वेऽपि यत्र
विहृती तदुभयकार्योपसं उक्तपरिमाणं न्यतःसिद्धभूमिकं
वदहिरण्यगतभूमिकं स्वयिच्छलं अग्न्याधारस्त्वेन समाभ्यातं
तत्र प्रोक्षणादीनामुहसिद्धिः । संस्थानविद्येपोषपापकनि-
यातापनीभूततद्वचनामैवपूर्वपक्षे तु उक्तविहृती तदभा-
वात् न प्रोक्षणादि इति ऊहविचारोपयोगित्वं चारया-
धिकरणस्य । यदि वैवर्षिका विहृतिः न समाप्यते
उदा कृत्राजित्वात् उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगः
अनुसंधेयः । प्रासङ्गिकं वा इदमधिकरणम् ।

मण्डनम्— ' इमौ कश्चात्वात् सङ्गदमिषर्माः । '

शंकर— ' नाभिधर्मः प्रतीष्टकम् । ' ५।१।१४.

● हिरण्यशकलधिकरणम् । ५।१।८।२६-२८ ॥ न
चैव तद्व्युत्पत्त्यापारककारणत्वस्य कारणानन्वयेऽग्नीभूत-
मीहिरण्यमपास्तव्यं प्रतिनीहि मित्रत्वान् हिरण्य-
शकलाधिकरणपूर्वपक्षस्यापेन प्रतिनीहि प्रोक्षणावतिरिति
याच्यम् । न्यायनहायामास्तत्रापि ' अग्नौ नो ब्रह्मं
प्रोक्षामि ' इतिनग्नये बहुजननभवनेन सङ्गप्रोक्षायन
दीतेः । अत्र एव तद्व्युत्पत्त्यदीहिवदे कारणात्कृत्यत्वात् ।
शौ. ३।१।४।२० ॥ ४. १५२.

● हिरण्यशकलमहत्त्वेण अग्नियत्ने अग्नेः प्रोक्ष-
णम्, तत्र सङ्गदेन न प्रतीष्टकम् । वि. ५।१।८.

५ हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । १०।१।
२।१३ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार-
माधारयति ' इति भूयते । तत्र हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भ-
मन्त्रहरणुक्तिविधिः पूर्वस्य प्रथमस्य आधारस्य गुण-
विधिः स्यात् । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतिराजनीऽर्थं मन्त्रः ।
हिरण्यगर्भो हि प्रजापतिः । प्राजापत्यस्य पूर्वं आधारः ।

शौ. शो. ५६५.

उत्तरानु ऐन्द्रः । तस्मात् मन्त्रलिङ्गात् पूर्वस्थाधारस्य
गुणः हिरण्यगर्भमन्त्रः इति पूर्वः पक्षः ।

प्रहृत्वनुपरोभाष । १४ ॥

प्रहृत्वनुपरोभाष प्रहृतेः प्रहृतिवत् इति चोदकस्य
अनुपरोभाष विरोधाभावाच्च ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे '
इति मन्त्रः यापये परो पूर्वस्थाधारस्यार्थं इति पूर्वपक्ष-
सिद्धिः । इतरथा उतराधारस्य मन्त्रः अपरनीयेत न
चापनीतः ।

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् । १५ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे ' इति
मन्त्रः आधारो उक्तः । तत्र पूर्वस्य आधारस्य गुणोऽर्थं
मन्त्रः इति पूर्वपक्षं सत्येण प्राप्तं वागन्धेन निरस्यन्
सिद्धान्तसाह । न पूर्वस्थाधारस्य गुणः किंच उत्तरस्था-
धारस्य गुणोऽर्थं मन्त्रः स्यात् । मन्त्रार्थित्वात् । पूर्वस्था-
धारस्य प्रहृत्वमपि नास्त्वैव मन्त्रः । इति यापये पक्षा-
यसि पूर्वः आधारो न मन्त्रमर्थयते । उत्तरस्य तु अस्ति
मन्त्रप्राकाराह्वयः । तत्र प्राप्तं मन्त्रं प्राश्चिवा अय
वेष्टते मन्त्रो विहितः । तस्मात् हिरण्यगर्भमन्त्रः उतर-
स्थाधारस्य गुणो न पूर्वस्यैव सिद्धान्तः ।

विध्यतिदेशान् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-
नामुपदेदयत्वात् । १६ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार-
माधारयति ' इति भूयते । तत्र तदनुते आधारभूतो
विधयतिदेशान् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् । गुणानां उदरेऽप-
रसात् । उदरेऽपि हि मन्त्रविद्येतेः अत्र उक्तमित्या-
चरे । तस्मात्कृतस्य आधारस्य गुणविधियम् । इति
सिद्धान्तः ।

पूर्वसिन्ध्यामन्त्रवद्दर्शनात् । १७ ॥

यापये वनो ' हिरण्यगर्भः समनर्ततामे इत्याधार-
माधारयति ' इति विहितो मन्त्रः उत्तरस्थाधारस्य गुण-
इति सिद्धान्ते हेरस्तस्यसाह । पूर्वसिन्ध्या आधारो अमन्त्र-
स्यस्य इत्येतात् ' न प्राश्चिवा प्रोक्षितं, मन्त्रं च नसाह '
इति एतदत्र अमन्त्रः इतिवत् । तस्मात् हिरण्य-

चेत्सर्वं श्रोतृतीति, प्राक्प्रकारेणः । तथा, क उ तु तं
 महिमतः समस्येति, के अन्त्य सङ्ख्यस्य महिमतः अन्त्य-
 र्त्वे अति ऋषयोऽन्तं प्राप्नुं शक्यत्वमिति । यन्माता-
 तितरावति स्वमाच्छरीरागतनक्षत्रीति, मातातिवृत्तमपि
 पूर्वैः, द्विद्वान्मस्मान् जनार्दिति सिद्धयेत्यवस्येति ।
 श्रोऽपि प्राक् श्रौतलक्षणेन एव । अत्र श्श्रामिषाधिन्येया
 कर्त्तुः । तन्मादधिविरोधः ।

दृष्टम्— आचारधृष्टिदायकत्वं उच्यते । पशुशेरदुष्टता
 (नान्यवस्त्रं प्रजापय पवति), वाक्यं च (दृष्टम्) ।
 त्रिद्वं च (भाष्ये) पशुशेरदुष्टतायेन तुल्यत्वेन । ततः
 निम् । (इदं ततो मयति), प्रकृतौ पशुशेरदुष्टताये तद्वत्
 उच्यते इत्यत्र प्रकृतं प्राज्ञागतद-मन्त्र-मूल-उच्यते ।
 तद उच्यते इत्यत्र आचारं मन्त्रानामात् (मन्त्रानामान-
 ग्रामस्योत्तं) इत्येतां निश्चितं । पूर्वैस्तिष्ठान् (आचारे)
 मन्त्रो ज्ञानि (अतः) तत एव (प्राज्ञागतयोऽम्बु-
 पायाः) प्राप्नुवन्ति । त्रिद्वान्मस्मान् तथैव (प्रातिः)
 पूर्वैः अमन्त्रैः, उच्यते सम्यक् इति । एव (सति)
 उच्यते (समन्त्रके मन्त्र-) विदोपमार्थं विचारिष्यते ।
 इत्याद्या पूर्वैस्तिष्ठान् (आचारे मन्त्र-) सामान्य (मन्त्र-)
 विदोपमार्थं विचारयः । (अथतिसाह-) मेदन्मार्थं
 (विदोपमार्थं) विधीयते । तस्यामार्थं च (विधा-
 यन्तु, तदा मन्त्रविदोपमार्थं इति) मन्त्रमार्थं च
 (सामान्यमन्त्रं श्रौत विधानं पूर्वोच्यते) पाक्षिदम् ।
 (देवान् देवगन्धर्वविष्णुगन्धर्वा पाक्षिद्वन्तुम् । अत्र-
 श्चरन्ति विषाणाम्, तत्र मन्त्रविदोपमार्थं) तत्र (मन्त्र-
 विदोप-) निपद्य एव युक्तः, न विधिः । ' तन्मिन्
 पाक्षिके मन्त्रमार्थं विदोपविधानमिति चेत् ' (इति
 मार्त्तं विदोपविधानमिति । आनर्थक्यं इति भाष्यकार्ये-
 साह-) यदा मन्त्रमिति, एतां विदोपविधानमिति नान-
 र्थक्यं मन्त्रमिति । इदमिति (मन्त्रमिति) यदा-
 चित्तं (तत्र एते आनर्थक्यम् । ' अन्वयस्यारिद्वयं ')
 इति भाष्यकार्येसाह-) यत्तदपि सामान्येन ज्ञाने
 (यत्र कार्यं विदोप) विधीयते । एव निवेदनं मन्त्रम-
 र्थक्येनः (अत्रियति) इत्यत्र पाक्षिकः स्यात् । (' तत-

देवस्य चार्थक्यम् ' इति भाष्यकार्येसाह-) यदि निर्व-
 त्तमानामं (मन्त्रकार्येण) न स्यात्, ततः अनुपपत्त्या
 पाक्षिकोऽपि मन्त्रोपदेशः कल्प्यते । (अत्रि चोत्तराचारे
 नियतमानामन्त्रं, तत्र मन्त्रविदोपविधानस्य निरवस्यं-
 यत्ता कल्प्यते) तन्मादुत्तराचारे मन्त्रः । उच्यते चार्थमिति
 प्रतिपादयति ' विदोपमार्थं ' (१०१३/१२०) इति (तत्र
 हि उच्यते चार्थमिति) संमान्याम्, न कार्यमन्त्रं कल्प्य
 इति । तत्र पूर्वोच्यते न विद्यते, तस्मादुत्तराचारे इति) ।
 निम्नतिसिद्धेयान् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् सुधा-
 नामुपदेश्यत्वात् । १६ ॥

आद्यम्— गुणविधियवमुपदिश्यते आचारमन्त्रे ।
 च तन्मन्त्रस्य विधायाः स्यात् । उच्यते इति मन्त्रविदो-
 योऽत्र उच्यते मन्त्राचारे । अत्रोच्यते मन्त्रविदोपविधान
 ' ऊर्णोऽप्यस्य विदोपमन्त्रो यतो यत्रोपविधानम्
 उच्यते इति मन्त्रोपमन्त्रं स्यात् ' इति । तत्र अत्र मन्त्र-
 उपकारकस्य विधानस्य अत्रोपविधानस्य इति दर्शयति ।
 इदं तु द्विपर्यायार्थं इति विधानं श्रौतम्, श्रौतस्य
 पाठ्यस्य विधानस्य कार्यं विधातुमर्हति, सामान्यत्वात् ।
 ' इदं इति पूर्वैः साक्षरिभिः साक्षरं, देवराज्ञो भोवन्ति-
 तस्य, देवराज्ञोपमन्त्रोपमन्त्रे ' इति भोजने तैत्तु-
 कारकं भूयमानं कथं प्रकृतस्य कार्यमिति निर्दिष्टं
 कर्तव्यं, तस्य कार्यं विदोपमन्त्रं पूजय । सामान्यं
 तस्य स्नेहनसामर्थ्यं पूर्वैर्निर्दिष्टं । इत्यपि मात्र उच्यते सा-
 मान्यं श्रौतमिति । विदोपमुत्तराचारे । तस्योपविधान-
 मन्त्रं उच्यते मन्त्रमिति । तत्र पूर्वैस्तिष्ठान् । तन्मादु-
 त्तस्य गुणविधियति ।

पूर्वैस्तिष्ठान् सामान्यमन्त्रमप्युच्यते । १७ ॥
 माध्यम्यम्— पूर्वैस्तिष्ठान् उच्यते अन्वयस्येन कर्त्त-
 व्येति, ' न ज्ञातेति श्रौतं, मन्त्रं च नाऽऽह ' इति ।
 तन्मादुत्तराचारे गुणविधियति ।
 एव— य चार्थे यतो मन्त्रो ' द्विपर्यायार्थः समस्य-
 तस्य इत्याद्युत्तराचारे इति । उच्यते इत्याद्युत्तराचारे
 मन्त्रविधियति । तन्मादुत्तराचारे । प्रकृतौ च श्री आचारे, पूर्वैः
 साक्षरिभिः अन्वयः, उच्यते इति । उच्यते । उच्यते

किं पूर्वस्य आघारस्य मन्त्रविधि उत उत्तरस्य इति मन्त्रे, मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् 'प्रजापतिं हिरण्यगर्भं प्रजापतेरुत्तरमाथ' इति च वाक्यशेषात् पूर्वस्य। उक्तिं प्राप्तं ब्रूमः । पूर्वस्मिन् मन्त्राभावात् न मन्त्रकार्यं मस्ति। तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यं अप्राकृतं बह्व्यं स्यात्। उत्तरं तु प्रकृतत्वेन मन्त्रविधानात् अस्ति मन्त्रनियमं च दृष्ट्वा तत्र मन्त्रविधे न मुक्त्वा मन्त्रलिङ्गं तु इन्द्र अपि अत्रिष्टिष्ट इति दक्षिण भाग्ये। वाक्यशेषोऽपि प्रजानां पतिं प्रजापतिरित्येव इन्द्र एवोपपन्नः । 'यो हि एतद्गुणं प्रजापतिं स एवेन्द्र' इति च एकस्यात् उपपत्तिं नान्यशेषस्य, पूर्वाधारस्य च आहत्यैव अमानस्य दृष्ट्वा— 'न स्वादेति करोति मन्त्रं च नाह' इति, नस्मादुत्तरस्य मन्त्रः ।

सोम— पूर्वसिद्धं प्रकृतमुत्तरादनं गुणमन्त्रविधिसुरनीयं प्रकृतं सगतिः । सूत्रार्थस्तु— 'हिरण्यगर्भं समरतत्र इत्याशारमाघ रयति' इत्यत्र पूर्वस्मिन्मन्त्रे अपरं मन्त्रविधिं स्यात् लिङ्गत्वादिति ।

वि— 'हिरण्यगर्भं आघारं पूर्वस्मिन्नुत्तरं यत्र', लिङ्गादाय समं च कृतमाथ वनोऽस्तिम ॥'

राघारे तु तस्य क्लृप्तत्वात् तत्र मन्त्रविधौ लाघवमिति वाच्यम् । लाघवस्य प्रमाणानुग्रहकत्वेन तद्विशेषे लिङ्गापयानयनस्यानुचितत्वात् । उत्तराघारे हि हिरण्यगर्भस्यैव देवता बह्व्यस्याया तत्रापि गौरवाच्च । किञ्च पूर्वाधारोऽपि सर्वत्र मन्त्राभावे ब्राह्मणस्यैव स्मारकतया नियमस्य पञ्चमे (१।९) उक्त्यात् ब्राह्मणनियमादृष्टसत्येन तज्जनकत्वेन एतन्मन्त्रविधानोपपत्तेर्लाघवाविशेषः । न च तददृष्टं प्रति मन्त्रयमिचारः, तत्तत्कृतपूर्वं साधनीभूतादृष्टं प्रति तस्यतस्य कारणत्वेनापमिचारात् । इतरथा भवन्मतेऽपि तस्यानिवारणाच्च । इति प्राप्ते, यत्र मन्त्रसामान्यं कृतम्, तत्र मन्त्रविशेषविधाने लाघवाद्गौरवात् एव नियमः । यस्तुतस्तु प्रकृतौ पूर्वाघारे 'न स्वादेति करोति मन्त्रं च नाह' इति वचनमेव मन्त्रानामनादेव मन्त्राभावप्रसक्तौ नियानुगतरूपमपि स्वयैवार्थपरिहारार्थं हिरण्यगर्भस्य तत्रानिवेगतापर्यग्राहकत्वं । अत उत्तराघारे प्राकृतमन्त्रस्य तत्र, न तु पूर्वाघारे प्राकृतब्राह्मणस्य । अतश्चापि नियानुवादं पूर्वाघारे हिरण्यगर्भस्य परित्यज्यापत्तं सन् उत्तराघारे एव तस्य विधिं गमयति । सोऽपि च मन्त्रवर्गिक हिरण्यगर्भदेवतावचनमेति तदुत्तराघारे प्राकृतेन्द्र

तत् कल्पनीयम्, उत्तराधारे तु तत् कल्पनम्, तस्य प्रस्ताववि समन्वयत्वात् । अतः कल्पने नियमादष्टे मन्त्र- विशेषमात्रविधानं लघु, इत्युत्तराधारे एव मन्त्रविधि- युक्तः' इति । उक्तं च टुप्टीकायां 'मन्त्रनियमाद- बन्धनमदृष्टं कल्पनीयं पूर्वान्तरे, तत्तु कल्पतमुत्तराधारे, हस्तिरु सति कल्पयितुं न शक्यते' इति । रसायनम्. पृ १०३. * कण्ठरयंतरस्य बृहत्पंजरस्थानात्पद्मत्वेन तद्वत्तन्मोमाभिनगीतंशजन्त्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भ- मन्त्रन्यायेन (१०३।२) कल्पनम् तत्रापि धर्ममाह्वयवपत्तिः । भाट्ट. १।२।१८ पूर्वपक्षप्रपञ्चे सिद्धान्ति, * कण्ठरयंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्सम्भारसमूहद्वयजननयैव 'हृदयन्तरजन्मपक्षतदा- मन्त्राह्वयगणिवान्पत्तिविधानात् तत्सम्भारसमूह- प्रत्युत्पन्नमाह्वयवपत्तिः । १।२।१४ सिद्धान्त', * साम- दान्त्यनियमादष्टमेदात् तत्सिधमादृष्टावपत्तयस्यैव च तदन्तरेषु उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्ठरयंतरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तद्रेदाभावात् उद्देश्यताविरूप- धर्मोक्त्यानापत्तिः । १।२।१८ पूर्वपक्षप्रपञ्चे सिद्धान्ति

* हीनस्तोमकेषु यावदर्थं प्राहुः तान् निरन्तरे- णम् । भा. १०।४।१०।२०.
* 'हीप्' इति निघण्टौ कश्चिदप्रकृत्यामस्य विहितम् । वि. २।२।१३. * हीप्, ऊर्, ऊ इति निघण्टुविशेषाणां शौभरे साम्नि एव पञ्चभेदेन व्यन्या- न इत्येव. शौभरात् एवम् कल्पम् । शौभराधिकरणम् । २।२।३।२८-२९.
* हीपादिन्यायः (२।२।१३) । हीपादिन्यायेन सर्वकामप्राप्तयमात्-पञ्चमपञ्चकव्यगणजनन-व्यगण-वेत्येव प्रवृत्तानुरोधेन पद्यदेनेन गोशोहनं विधीयते न तु गच्छात् । भाट्ट. ४।१।१२ वर्णक ३ (पूर्वपक्षे).

* हुतद्विर्वाहः किंशाराकरूपविधिमत्तः — नृपयोगद्रव्यवर्गकाराथं अदृष्टार्थं संनिरालोपकारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिसिद्धिं वैदिकं कर्म । याज. पृ ८३.
* 'हृदयस्यामोऽप्यवयव त्रिधायाः अथ पञ्चमः' इति अत्रदानमेव हृदयपादिनामहविष्टव्युत्पत्तयं विधी-

यते । ततश्च ऋमनोषिका धृतिरपि अनुवाद एव, न तु ऋमं प्रमाणम् । भाट्ट. ५।१।१. * 'हृदयस्यामे- ऽवयवस्य त्रिधायाः अथ पञ्चमः' अत्र ऋमः पाठकम्, न श्रौतः । अथदानः धृतिरपीषं चापेक्षयाद्बुद्ध्या । टुप्ट. ५।१।१।११ पृ. १२८९, * 'हृदयस्यामोऽवयवति' इत्येवमादीनि न यागं चोदयन्ति इति द्वितीयेऽध्याये स्थितम् (२।२।६।१७) । १०।७।१।११.

* हृदयादीनामेव अत्रदानसंनिधत्वात् भ्रूयमाणानां हविष्ट्वेन, तदित्यवयवानां हविष्ट्वपरिसरत्वा । १०।७। २।३-९. * हृदयादीनां निष्कर्षार्थं पशोः निगमनकर्म न प्राप्याः । भा. १२।२।६।१३.
* हृदयाद्यङ्गानामैव हविष्ट्वं अग्नीषोमीये पशोः । भा. १०।७।१।१-२. * हृदयाद्यङ्गेष्वपि वयावत् पश्चात्पञ्चमेव ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशोः । १०।७। २।७।२-७।३. मीको. पृ. १००. * अग्नीषोमीये पशो वयायानिव. * इत्यत्र अचिद्वरणं दृश्यम् ।

* हृदयाद्यङ्गानामेव पश्चात्पञ्चमस्य प्रयोजनम्, गङ्गास्यवेषु लोहितनिरुधनं च शेषप्रतिवृत्तिः । वि. ४।१।१३. * हृदयाद्यङ्गानां संनिरालोपदान- प्रहृतिरिति । शा. २।२।६.

* हृदयादिन्यायः । अग्नीषोमीये पशो अत्रात्र- दानेषु एकादशस्य इत्येवा परिसरत्वा । पशो हृदया- दीनामेव अत्रदानसंनिधत्वात् भ्रूयमाणानां हविष्ट्वेन तदित्यवयवानां हविष्ट्वस्य परिसरत्वा ॥
हृदिर्भेदान् वर्मणोऽध्यायमन्त्रमात् तेष्वोऽव- दानं स्यात् । १०।७।२।३॥

भाष्यम्— अथ हृदिर्भेदः श्वेषात् समधिगतम् । इतिशान्ती संदिग्धे, किं वेन वेनानिदमत्र हृदिना यागो निर्वर्तयिष्यते उा सर्वेषोऽप्यवयवम्, अथवा परिसरत्वा वेनानिदिता । किं प्रयात् । सर्वेषो- ऽवयवार्थमिति, अथदानकर्म अत्रागित् पविशति । कुत इ हविर्भेदात् । निजानि हृदीषि हृदयमिति । यावत्तानि संदिग्धानि, अथदिग्धानि च पश्चात्पञ्चा प्रमादया परिशिष्टानि हेत्येव. सर्वेषोऽप्यवयवम् ।

पद्माङ्ग्या हि न केचिन् विरोधा परिच्छिद्यन्ते । तद्यदि एकस्माद्ग्राह्यरीयेत, न पद्माङ्गतिपरिच्छिद्यता सर्वे विरोधा उपपद्यन्ते । तत्र पद्माङ्ग्या अङ्गमागौ न ह्यन्यन् । अनेकविरोधविशिष्ट हि मासराधि परिच्छिद्यती अङ्गमात्रं नीता भवति, नान्यथा । एक-हनिष्णे हि पश्चाद्विपरिच्छिद्यङ्गाराः सर्वापदाना नस्यस्येन यथाश्रुतादेवावत् भवति । पृथक् प्रकृ-ल्लिनेषु अत्रेषु एकस्माद्ग्राह्यत्वं काश्चिद्विरोधान् ब्रह्मात् । अल्पस्वस्तु अपदानानि सर्वान् विरोधान् परियुङ्गाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति । आह । ननु पद्माङ्गतिपरिच्छिद्यता विरोधाया साधारणान् अन्यत्वेन सागः सिध्येत् । उच्यते । सिध्येदेषम्, यदि विरोधाया सागसंभवः श्रूयेत । पश्चाद्भूतेषु श्रूयते । तस्मात् विरोधेषु यद्भ्रान्तानेषु अङ्गमावः कृते भवति इति लक्ष्ये प्रयोगसंभवेन विरोधा शृण्वन्ते, नाप्यस्यते विरोधः, को वा विरोधो गृहीतः, को वा नेति । अतः सर्वे यद्भ्रान्ते प्रयोगसंभवात्प्रहाय । यश्च विरोधो न गृहीतः, तैव विनाऽपि यथाश्रुतमेव भवति इति कल्पयन्ते, तस्य पद्माङ्ग्या परिच्छेदे न कश्चिदपि अविशेषोऽप्येवमिति भवति इति अनाद्यं तं प्रति अश्रितं स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्याम् अवशिष्टाद्येति ।

आग्यभागवदा निर्देशान् परिसंख्या स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— हृदयादिभ्योऽवदाद्यम्, नावशि-
ष्टान् । कुतः । तेषां निर्देशान् । निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि
'एकं दश वैतानि पशोरवदानानि' इति । तत्र प्रात-
रवदेय एवमेव विविक्तं सम्यक् । आनर्थक्यज्ञानानु-
बन्धः । निर्गुणं च पुनः शब्दं इतरेषामश्रुतानां परि-
च्छिद्यत्वं भवति । यथा 'न गन्तव्यम्, न मोक्षयन्' इति च विषयः प्रतिषेधः, एवमेव परिसंख्यायाः प्रति-
षेधः सिध्यते । आनर्थक्यज्ञानम् । यथा यद्भ्रान्तौ यद्भ्रान्तं
पक्षे आनर्थक्यज्ञानम् परिसंख्यायाः प्रतिषेधः (१०।३।
१।२८) । एतन्निर्दिष्टं प्रसिद्धं । तस्मात् परिच्छेदेति ।

तेषां वा व्ययदानत्वं पितृश्रममिनिर्दिशो-
पशोः पश्चाद्यदानत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पञ्च व्यावर्तयति । न चेत्
दक्षिणं परिसंख्येति । तत्र हि त्रयो दोषाः— स्वार्थप्रहा-
यम्, परार्थकल्पना, प्रातःवापश्चेति । यदुक्तं निर्देशात्
इति, नैतदेवम् । तेषां हृदयादीनां व्ययदानत्वं विवक्ष्य-
मभिनिर्दिशोत् । नैव वचनव्यतिर्भवति 'एकदशैव
पशोरवदानानि, नाप्यधिकानि, यान्यपदानानि तानि
द्विरवयति' इति । कथं तर्हि । 'एकदश द्विर्द्वि-
रवयति' इति । कुतः । नासावदानमनूयते, अस्मत्
स्यात् । कथमप्राप्तिः । पशोः पश्चाद्यदानत्वान् । पञ्च-
वदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मात्प्राप्तवादः । एतानि
द्विरवयति इति एतेषां द्विरवदानं विनाय वृत्तार्थं
शब्दो भवति । अपशिष्टानां त्यागः न कारयति ।
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ।

अंसशिरोऽनूकमकियप्रतिषेधश्च तदन्यपरि-
संख्यानेऽनर्थकं स्यात् प्रदानत्वान् तेषां निरव-
दानप्रतिषेधं स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— इतश्च न परिसंख्या । कुतः ।
अंसशिरोऽनूकमकियप्रतिषेधान् । एवमेतेषां प्रतिषेध-
उपपद्यते, यदि न परिच्छिद्यमानं भवति । भवति च स ।
'गामयोरवयति, न शिरसः, नानूकस्य, नापरकम्बो'
इति । परिच्छिद्यमाने अंसशिरोऽनूकमकल्पना प्रतिषेध-
अनर्थकं स्यात् । अथ तु न परिसंख्या, तत्रः प्रदान-
त्वान्, यान्यप्रादीनि तेषां निरवदानं प्रतिषिष्यते । नि-
निदं निरवदानमिति । निष्पृष्य तस्माद्ग्राह्यं अवदानं
निरवदानं 'द्विरवयति' इति तत् प्रतिषिष्यत इति ।
अतः सर्वैरेवाङ्गैरित्याः कियते इति ।

अपिना परिसंख्या स्यादपदानानीयशब्दत्वान् ।
७ ॥

भाष्यम्— अतिवेति पञ्चम्याङ्गिः । परिसंख्येव
स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदानत्वम् । कुतः । पुनः भव-
त्स्वार्थकत्वान् । ननु विरोधा परिच्छिद्येयुक्तम् । उच्यते ।
नासाव दोषो भवति । कथम् । अवदानं हि चोदयेत्

होमाद्यैः प्रकरोति । इह तस्य हृदयादिभिः मन्त्र-च मियते । तेन हृदयादीनि वाच्येन होमसंनदाणि भवन्ति, नाप्या-
 न्यदानि पश्चात्पुनरेतेनात्तर्पणधीनि । न च एतस्मिन्
 प्रथमे हृदयादिवाक्ये सति पश्चात्पुनरेतेनात्तर्पणधी-
 ऽन्येषामाह्वाना होमवाच्यत्वेनोपपद्यन्ते । हृदयादिवापि
 एवमाहुतिनात् शुद्धाणांषु आहुतेर्देवतासम्बन्ध उप-
 पद्यते एव । तस्मात् अन्यान्यदानि परिसंग्रहयन्ते ।
 अपि च अत्र यदानीयवाक्ये भवति 'माल्यान्
 अनवदानीयान् सुसाम्रहंश्च आशिसुदृप्त्यो हरति' इति ।
 यदि परिसंग्रहा एत किञ्चिद्द्वयं अनवदानीयं भवति ।
 इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् । अनवदानीयवाक्ये नोप-
 पद्यते । तस्मात् परिसंग्रहोति । ननु शुद्धपुत्राभिप्राय-
 मनवदानीयं भवित्यति । नेत्युच्यते अनवदानीयं हि
 तत् । अनवदानीयवहारेण आशिसुदृप्तः इति चतुर्थी
 नोपपद्यते । नहि शुद्धपुत्रेण आशिसुदृप्तमिप्रेषन्ते ।
 स्यादेतत् परिश्रमार्थं तत् भविष्यतीति । उक्तमेतत्,
 न देवताद्वयेण स्वर्गवाणि कर्तव्यानीति । तस्मात् न
 शुद्धपुत्राभिप्रायम् ।

अत्राक्षणे च दर्शनात् । ८ ॥

भाष्यम्— इतश्च परिसंग्रहेति । कुतः । अ-
 क्षण्ये हि गर्धे दर्शयति । कथम् । 'कुरुभ्यो राजपुत्र-
 प्रादाति भुवगोष' इति ऋतुभ्यो मन्त्र दर्शयति ।
 इत्यादिवाक्ये प्रवृत्तस्य अर्घ्यसंनस्यत्, सर्वप्रदानं च
 गयेत् । निरवदानमित्येषात् । तस्मादपि परिसंग्रहेति ।
 कृताहुतेरुपदेशाच्च तेषामुत्सर्गमन्त्रप्रवृत्तेरुपपत्तम् ।
 ९ ॥

भाष्यम्— इतश्च परिसंग्रहेति । कुतः । शुद्धा-
 नुतेरुपदेशात् । शुद्धाहुतेरुपदेशो हि भवति 'ब्रह्मवा-
 न्ना-वभिसुमन्ति शुक्तान्शुक्तानि च' इति । यदि न परि-
 सङ्ग्राहो, सर्वेषां अर्घ्यं स्यात्, अशुद्धसंनस्ये नोपपद्येत ।
 परिसंग्रहाने तु सति हृदयादिवाक्येना अक्षरार्थ-
 एवम् । यथा 'पर्यितिकुर्वन् घालीचनमुत्सृजति' इति ।
 तेषां तत्र अर्घ्यं न स्यात् । अशुद्धसंनस्ये चोपपद्यते ।
 सम्यादपि परिसंग्रहेति ।

शा— 'एतेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः ।
 तन्मात्रेणैव वागः स्यात् सर्वेषां युगपन्मतेः ॥'
 नैतदेवम् । 'अग्निदोषादि सर्वेषां हविष्वृत्तमन्-
 गम्यते । अत्रदानान्येषोभ्यस्तु विजेषोऽज्ञान-
 धार्यते ॥'

सोम— पूर्वाधिकरणोक्ततामान्यस्य त्रिदोषसंन-
 साननिरूपणान् संगतिः ।

वि— 'एतेनाहुतेन सर्वेषां पक्षेऽश्वदामिष्यति ।
 एषेन शक्यसिद्धे, हविषा मेदतोऽग्निर्दे ॥, एका-
 दशगिरत्येषा परिसंग्रहा भवेत्तत्र' । न त्रिदोषो गन्ध-
 भाजदमृतोक्तैश्च योचितः ॥' तस्मात् एकादशमितेन
 वागः ।

भाट्ट— प्रदेयभूतानवबन्धेनैक एव य. कश्चिन् ।
 विद्यमानदितात्पर्येणैकहृत्तनवप्राप्तनत्वान्यथातुक्त्वात्
 हि कल्प्यमान स्वाध्यायसंग्रहस्य अर्थयत्नः सर्वान्येषु
 न्यातल्लयात् गर्वाध्यायस्यैव कल्पयितुमुचितम् । अतो
 विनियमनाविरहान् सर्वेषामेव साधनत्वात्तस्मात् प्रदेय-
 एवम् । 'हृदयस्याग्नेऽजयति' इत्यादिवचनात् तु
 क्रमविधानाभावात् । प्रदेयत्वेनैव एतेषु अयदानप्रतिः
 एतेषा क्रमपरस्यात् । अत एव एकादशानामर्थं क्रमः,
 अन्वेषा तु अनियमः । अथवा 'हृदयस्याग्नेऽजयति'
 इत्याहुतत्वात् 'एकादश वै पशोर्यजमानानि तानि द्विदि-
 रवर्तन्ति' इति धारणात् एकादशसु द्विरदानं अयेषु
 तु ब्रह्मवदानस्यैककथा त्रिरवदानमित्येवमत्रैव साध-
 यानि । न तु इतारपरिसंग्रहार्थानि । अत्र एव 'नाश-
 योर्यजन्ति न द्विरसौ नामुक्त्वात् नाशरुक्त्वात्' इति
 पशुंदाग्नेऽपि संगच्छते । इति प्रामे, पशुन विद्यमानादि-
 संस्तरानुसोपात् पशोरवचनप्रतिवृत्तिर कल्पितत्वात्तत्रच-
 नमितेव साक्षात् हविष्वृत्तमन्गम्यते, तथैव 'हृदयस्याग्ने-
 ऽजयति' इत्यादिवाक्येषु हृदयादीनामेव साधनानामेव
 प्राहुतहविष्ये सहाकारवादानसम्भवात् तेषामेव हविष्वृ-
 धनीत्येवमहृत्तिरवदेन पशोरिति न सर्वेषामवधाना-
 तावकात् । अत एव हृदयादिवाच्यत्वात् तेषामवदान-
 स्यसंस्तरविधिद्वारा हविष्वृत्तेरवहाति सन्ति इत-

रेषा हविष्ट्वपरिस्रवार्थानि इत्युक्तं पञ्चशोमाधिकरणे
 कौस्तुभे । न चैतेषामतिदेशेनैवापदानस्य प्राप्तत्वात्
 'अध्वर्युर्गृह्णति व्रीक्षयित्वा' इतिवत् क्रममान-
 विवायवत्त्वम्, एतद्वाक्यभावे 'पञ्चावसैत्र वषा
 कर्षा' इति वचनेन एकप्रसरतामङ्गमयेन प्राङ्गुत्कार्या-
 पञ्चावदानन्तरविधेरावश्यवत्त्वात् वषारूपावश्यवद्भावे
 पशोः साधनत्वप्रतीतेर्हृदयादीनां साधनत्वस्यैवामाप्तौ
 अपदानस्य सुतरामप्राप्तेः । अतश्च हृदयादिवान्यैः
 प्राङ्गुत्कारानस्य वषासंस्कारवाचदानस्यैव वा हृदयाद्यु-
 देशेन विधानात् तेषामपि वषाप्रदेव हविष्ट्वसिद्धिः ।
 अत एवापदानेषु क्रमोऽपि पाठादेव न तु श्रौतः ।
 यत्तु 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विदि.'
 इत्यनेनैकत्राक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकरं हृदयादि-
 वाक्यानामिति, तत्र, तथाप्ये 'हृदयं, जिह्वा, वक्षः'
 इत्येव गणनयाऽपि तच्छब्दापेक्षितावश्यवितोपक्रमसर्वगो-
 परत्वे 'हृदयम्याऽप्यत्र' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 एतद्वाक्यभावे वषाया एव हविष्ट्वेन हृदयादीनां
 हविष्ट्वाभावात् हृदयादिपदानस्यैवामाप्तौ द्विरव-
 दानस्य सुतरां विधानानुपपत्तेश्च । आरमगते तु हृद-
 यादिवचनैर्हृदयाद्युदेशेन वषासंस्कारवाचदान एव प्रकृत-
 एन विहिते तदङ्गपञ्चत्ववाक्यतया वाचदानविधिर्नानु-
 पपन्न । मितत्रावयत्वा तु आग्न्यान्तर्भावेन न दोषः ।
 अतो हृदयादीनामेव हविष्ट्वविधिर्निमित्तम् । असादि-
 म्निधेयत्वानु मित्यानुवादः ।

मण्डन— 'तस्याप्रदेयं हृदयादि नान्यन् ।'
 तस्य पशोः ।

संकर— 'तच्चेकादशसंख्यं स्यात् ।' तत् पशो
 हविः ।

- हृदयसूत्रं अग्नीषोमीय-सवनीय-अग्न्यवदाना-
 त्त्वम् । इति सिद्धान्तः । सवनीये चोदाहृतम् । अग्नी-
 षोमीये विवक्षा, सवनीये अमापः, अग्न्यवदाना-
 यज्ञमन्त्रियम् । इति पूर्वपक्षः । संकल्प. २।२।१५.
- हृदयसूत्रस्य तत्रैव वाक्येयं सगदशमत्रावश्यवत्त्वं ।

वि. १।१।४।८, एवमेकादशिनैष्वपि । १।१।४।९, भिन्न
 जातीष्वप्युत्तु भेदः । २।१।४।१२.

• हेतुः अदृष्टयमिचारः अनुमानाङ्गम् । सः यत्र
 क्वचिदपि दृष्टयमिचारः नानुमानज्ञानं जनयति ।
 रत्नाकरः. पृ. ३६५ • हेतुश्चोभयसिद्धौ भवति । वा.
 ३।१।६।१२ पृ. ६९६. • हेतुः— तृतीयान्तपञ्चम्य-
 न्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वम्, यथा 'धूमवत्त्वात्'
 इति । मणि. पृ. ३९.

हेतुर्था स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।
 २।२६ ॥

वद्वगप्रभासेषु 'वग्भवात्प्रणि जुहोति' इति प्रकृत्य
 श्रूयते 'श्रूयेण जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्युक्तं
 अत्रकरणत्वं होमसाधनत्वे हेतुः प्रतिपाद्यः स्यात् ।
 अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां, अर्थवत्त्वात् उपपत्तेश्च । द्विगन्तव्य
 हेतुर्थकत्वात् निरर्थक्यार्थवादवाक्यादिव प्रकृत्युपपत्तेश्च ।
 इति कुतूहलम् ।

हेतुः हेतुत्वविधिः हेतुत्वाशो अशान्ततापन्नरूप
 एव स्यात् । भवति हि तदा अर्थवत्त्वं अर्थशेषवत्त्वं
 रूपं कृमः शक्तिरुक्ततया 'तेन हि वाते वट्टे
 शक्यते' इत्येवरीत्या । सत्यो वा भूतमविपरिणाम्य-
 गत्या कृत्रो यथाश्रुतार्थैस्तथैव तद्वाक्यस्य अर्थवत्त्वम् ।
 वागन्धेन 'होमकाले वर्तमानकालीनाप्रकरणदेशेऽपि
 मायेन न हेतुत्वादिधिरतया अर्थवत्त्वसंभवा' इति
 सिद्धान्तितदृश्या निरामः । उपपत्तिश्च अत्रकालगतस्य
 श्रूयं साध्यासंस्कारणत्वाभावेऽपि परंपरया अप्रकरण
 साधनत्वात् साध्यासंस्कारणत्वाभावेऽपि परंपरया अप्रकरण
 करभगवत्प्रदीपस्य भावयतया तदग्निवभावनायां अप्र-
 करणत्वमप्यन्यदेशेऽपि वायाः श्रूयंनिष्ठकरणतायाः अपाये
 दर्शितिरादेशेपि अप्रकरणसाधनतया होमसाधनत्व
 सिद्धिः । इति पूर्वपक्षः । इति वस्तुनिरुद्धापायोः ।
 'विधितो स्यात्' इत्यत्र पूर्वविधिरणपूर्वसारीः
 अपूर्वत्वात् (१।२।२।१५) इत्यस्य अनुपपत्तेः पूर्व-
 पक्षविरिक्तया दोषवेत्तापूरणात् । स्यात्कालेन च अन्य-
 पक्षवत्त्वानया हेतुत्वाशोऽप्यविद्वारः । दार्पदि-

प्रातिपद्व्ययस्योपपादानार्थत्वेन अर्थवन्तोपपत्तयोः साध्या-
नादुपपादानात् सूत्रस्य अम्यूनस्यम् । इति सुधा,
पृ. ८८ ।

विधिः स्यात् इति साम्ये अर्थवन्तोपपत्तिभ्या इति
साधनस्य नाम्नयो भवति इति, विधिः स्यात् इत्यथ
अपूर्वत्वात् इति हेतुः । अर्थवन्तोपपत्तिभ्या इति
हेतोश्च दर्शयित्वादेः प्राप्तिः इति साध्य, द्रष्टव्यम् ।
इति सुधार्थः ।

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वाद्बोधना च तस्य । २७ ॥

वक्ष्यप्रपातेषु कर्ममपान्तोमेषु 'श्रयणं जुहोति'
इति श्रयं विधाय तस्य हेतुत्वेन 'तेन ह्यर्त्तं क्रियते'
इत्युक्तम् । तेन श्रयं चह दर्शयित्वादेरपि प्राप्तिः
इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तत्रान्देन निरस्यन् विद्वान्-
भाह ।

'श्रयणं जुहोति' इति विधिः । 'तेन ह्यर्त्तं
क्रियते' इति तस्य स्तुतिः न तु हेतुवादः । अम्यपूर्व-
त्वात् अन्नकरणत्वे होमसाधनता प्रति हेतुत्वस्य वेदेक-
समाधिगम्यतात् । वेदश्च श्रयंस्य होमसाधनत्वे श्रयंगतं
अन्नकरणं हेतुः इत्याह, न तु दर्शयित्वादेरपि ।
भातः तस्य च दर्शयित्वादेरपि अर्थोदना यदात् अन्न-
करणे तेनतेन होमत्वे इति विधेः अभावाः । इति
कुतूहलम् ।

अन्नकरणत्वात् हेतुत्वस्य प्रमाणान्तरान्नसेयत्वेन
शब्देकसमाधिगम्यत्वात् शब्देन च श्रयं होमवर्तनीयत्वे
अन्नकरणत्वात् हेतुत्वाभिधानात् तस्य च 'श्रयणं
जुहोति' इतिविधिविद्वान्देन हेतुत्वस्यैव स्तुति-
सामान्यतावगतौ श्रयंशेषं भाव्यविकारत्वात् तदवयवे
होमि दान्यादेः अचोदनादप्येवं सूत्रं भाव्यवृत्त्या व्याख्या-
तम् । इति सुधा, पृ. ८८ ।

एतदेव सूत्रं अन्नकरणस्य होमसाधनत्वात् इत्यनेन
शब्देन चोद्यमानतया इत्यत्रात् दर्शयित्वादेरप्यत्रात्
अचोदना इत्यर्थेभ्यम् । सुधा, पृ. ८९ ।

मी. श्रौ. ५६६

व्यर्थे स्तुतिरन्याप्येति चेत् । २८ ॥

वक्ष्यप्रपातेषु कर्ममपान्तोमेषु 'श्रयणं जुहोति'
इति श्रयं विधाय 'तेन ह्यर्त्तं क्रियते' इत्युक्तम् । इदं
वाक्यं श्रयंस्तुतिपरं इति विद्वान्दिना उक्ते पूर्वपक्षी
शङ्कते । ननु प्रष्टव्यसाधनत्वं यथा साध्यादौ तथा न
श्रयं इति स्वयं प्रष्टव्यसाधनत्वरूपेण अर्थेन धर्मेण
रहिते श्रयं विषये स्तुतिः अन्याप्या इति चेत् श्रयंपक्षी
भूयात् ।

अर्थस्याभावात् न्ययेम् । अर्थाभावे अन्वयीभावः ।
'तृतीयास्तम्बोर्चुल्लम्' (पा. १।४।८४) इति
अम्भायानात्रः । स्तुत्यवत्तन्मनस्य अर्थस्य अभावे सति
स्तुतिस्तुतिः । इति कुतूहलम् ।

श्रयंऽपि अन्नकरणानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोति इति
वार्तिकम् ।

अर्थस्तु विधिनेपत्यात् यथा लोके । २९ ॥

वक्ष्यप्रपातेषु कर्ममपान्तोमेषु 'श्रयणं जुहोति'
इति विधाय 'तेन ह्यर्त्तं क्रियते' इति श्रयंस्य स्तुतिः
क्रियते न हेतुवादः इति विद्वान्तोषोऽप्युक्तं सूत्रम् ।

असत्यस्य अर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकरणत्वं नाम ।
तदा च श्रयणं जुहोतीति विधेः 'तेन ह्यर्त्तं क्रियते'
इत्येव शेषो भवति । यथा लोके बलवान् देवदत्तो यक्ष-
दत्तादीन् प्रवहते इति । प्रष्टव्येऽपि प्रत्यप्युक्तो वर्त-
मानो न विद्वं शार्दूलं वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते । ये तु देव-
दत्तात् निष्टुष्टकटाः सानपेक्ष्य भवति । एवं 'तेन ह्यर्त्तं
क्रियते' इति प्रष्टव्यप्रकरणेन सख्यः श्रयंस्य निष्टुष्टानि
अप्यानि अन्नकरणानि अपेक्ष्य भविष्यति । तस्मात्
स्तुतिरप्येव वाक्यस्यैव ।

यदि च हेतुत्वविधेरेव निर्देशात्, सामान्या-
दिति चेदुक्तव्यवस्था सिद्धीनां स्यात् । ३० ॥

वक्ष्यप्रपातेषु कर्ममपान्तोमेषु 'श्रयणं जुहोति' इति
श्रयं विधाय 'तेन ह्यर्त्तं क्रियते' इति तस्य स्तुतिः
हता । वाच्य हेतुवादः येन दर्शयित्वादेरपि होमसाधन-
त्वेन प्राप्तिः स्यात् इति विद्वान्दिना उक्तम् । इदं सूत्रं
तु अम्युत्पत्त्यादेन हेतुत्वावलीभवेऽपि दोषप्रवृत्त इति

रेषा इतिप्रत्ययस्यैवार्थानि इत्युक्तं पशुशोमाधिकरणे
 फीस्तुभे । न चैतेपामतिरेतेनानदानस्य प्राप्तत्वात्
 'अभ्युपगृह्यति दीर्घधिरा' इतिवत् नममान
 विधायन'वन्, एतद्वाक्यभावे 'पद्मावतौ न वष
 कार्या' इति वचनेन एकप्रथमाभङ्गभवेन प्राङ्नकार्या
 पद्मावदानान्तरविधेरावयवत्वात् वषारूपावयवद्वारे
 पशो साधनप्रतीतेर्हृदयादीना साधनत्वस्यैवमासी
 श्वदानस्य सुतरामस्ति । अतश्च हृदयादिवाक्ये
 प्राङ्वादानान्मा वषार्थकारकावदानस्यैव वा हृदयाद्यु
 हृदिन विधानान्त् तेषामपि वषादेशे हविप्रसिद्धि ।
 अथ एतान्दमित्यु क्रमोऽपि पाठादिव न तु श्रीन ।
 यत्तु 'एकदश वै पशोरदानानि तानि द्विदि' इत्यनेनैक
 शक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकत्वं हृदयादि
 वाक्यानामिति, तत्र, तथाचै 'हृदय, जिह्वा, वक्ष' इत्येव
 गणनाऽपि तच्छब्दार्थेक्षितप्रयत्नविशेषमर्थगतौ
 पत्ते 'हृदयस्योऽप्यपि' इत्यस्य चैवर्थापत्ते ।
 एतद्वाक्यभावे वषाया एव हविप्रत्ययेन हृदयादीना
 हविप्रत्याभावात् हृदयादिप्रत्ययदानमात्रमासी द्विरव
 दानस्य सुतरा विधानानुवन्तेश्च । आत्मन्ते तु हृद
 य'दिवाक्येर्हृदयानुद्देशो वषासंज्ञाशक्यतया एव प्रहृ
 त्तेन विहितं तद्विषयसंज्ञात्वं वा हृदयादिभिर्नानु-
 पत्ते । विधानकृता तु आत्मानमेवैव न दोष ।
 अतो हृदयदानमात्र हविप्रत्ययिनिमित्तम् । असादि
 प्रत्ययस्य निगनुत्तर ।

मण्डन-- 'तस्यादेशे हृदयादि नायत् ।'
 तस्य पत्ते ।

जावर-- 'तत्रैकादशस्यैव स्यात् ।' तत् पत्ते
 हवि ।

- हृदयस्य आग्नीषोमीय-सर्वाण्य-भूतत्वात्
 तस्य । इति सिद्धम् । सर्वत्रैव चोदायनम् । अग्नी-
 शोमीये विषय, सर्वत्रैव असाय, वाक्यभावात्
 उदायनियम इति पूर्वपक्ष । संसर्ग २।२।१।
- हृदयस्य तत्र वाक्येण एतदप्युक्तत्वात् ।

वि १।१।४।८, एकमेकादशिनोप्यपि । १।१।४।९, मित्र
 जातीयपशु तु भेद । १।१।४।११.

● हेतु अदृष्टयमिचार. अनुमानाद्भवम् । स यत्र
 क्वचिद्वि दृष्टयमिचार नानुमानज्ञान जनयति ।
 रत्नाकर पृ ३९५ ● हेतुश्लोभयसिद्धौ भवति । वा
 ३।१।६।१२ पृ. ६९५ ● हेतु — तृतीयात्पद्म-
 न्तात्पत्तयानुमितिप्रयोजकत्वाक्यत्वम्, यथा 'धूमनत्वात्'
 इति । मणि पृ ३९.

● हेतुर्वा स्वादर्थवस्वोपपत्तिभ्याम् । १।२।
 ३।२६ ॥

वक्ष्यमाणस्यैव 'कर्मभाषाणि ग्रहोति' इति प्रहृ
 भूयते 'सूर्यं ज्ञोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्युक्तं
 अत्रकरणत्वं होमसाधनत्वे हेतु प्रतिपाद्य स्यात् ।
 अथपत्तोपपत्तिभ्या, अर्थनत्वात् उपपत्तेश्च । हिशब्दस्य
 हेतुर्थकत्वात् निरर्थकत्वादावाक्यादिव प्रहृद्युपपत्तेश्च ।
 इति तुलूहलम् ।

हेतु हेतुराविधि हेतुरासौ अज्ञानशानरूप
 एव स्यात् । भवति हि तदा अर्थवत्त्वं अर्थोपपत्त
 रूपं वृत्तं ज्ञातिलक्षकत्वा 'तेन हि अत्र कर्
 माक्यते' इत्यन्तीत्या । एते वा भूतभवि'प्रकाश
 यथा कृतो यथाधुताप्यजन्येन तद्वाक्यस्य आर्थवत्त्वं ।
 यागभवेन 'होमकाले वर्तमानकालीनाप्रकारहेतुरा
 मायेन न हेतुत्वविधिरतया अर्थवत्त्वमेव' इति
 सिद्धातिगत्तया विनाम् । उपपत्तिश्च अज्ञानरूप
 पूर्वै सागादज्ञानरूपामावेऽपि परंपरया अज्ञान
 साधारत्वात् प्राङ्नास्येयथा अर्थवत्त्वमेव । एतत्
 कर्मभावहोमस्य भावतया तद्विजितभावतया अज्ञ-
 कर्मभावसाधनं तदुक्तया पूर्वनिष्ठकरणताया आग
 दविधित्वादेवि अज्ञकरणसाधनत्वं होमसाधनत्वं
 सिद्धयति । इति पूर्वपक्षः । इति कानुरिज्ञापाया ।
 'विधिर्वा स्यात्' इत्यत्र पूर्वविधिरन्तर्विधिः
 अनुसंधान (१।२।२।१९) इत्यस्य अनुपपन्न पूर्व
 पक्षनीत्याया हेतुत्वानुसंधानम् । अतश्च हेतुश्च अर्थवत्
 साधारणताया हेतुत्वोपपत्त्यापरिहृतम् । इति पूर्वपक्षे

प्रातिपत्तरूपवाद्नाशधेयेन अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति साध्या
 काट्यापूरणात् सूक्ष्म अभ्यूनत्वम् । इति सुधा,
 प. ८८ ।

विधि स्यात् इति साधये अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति
 साधनस्य नाशधेयो भवति इति, विधि स्यात् इत्यत्र
 अभ्यूनत्वात् इति हेतु । अर्थवत्त्वोपपत्तिस्या इति
 हेतोश्च दर्शयित्वादेः, प्राप्ति इति साध्यं दृष्टव्यम् ।
 इति सुधार्य ।

स्तुतिरनु शब्दपूर्ववात्प्रचोदना च तस्य । २७॥

वक्ष्यमाणेषु परम्पराप्रहोमेषु 'श्रुतौ जुहोति'
 इति श्रुतं विधाय तस्य हेतुत्वेन 'तेन ह्यत्र क्रियते'
 इत्युक्तम् । तेन श्रुतौ सह दर्शयित्वादेरपि प्राप्ति
 इति पूर्वपक्ष रूढौ प्रातः तद्वचनेन निरस्यन् सिद्धात्
 माह ।

'श्रुतं जुहोति' इति विधि । 'तेन ह्यत्र
 क्रियते' इति तस्य स्तुति न तु हेतुवादः । शब्दपूर्व
 त्वात् अत्रत्यत्वेन ह्यमसाधनता प्राति हेतुत्वस्य वेदैक-
 यमधिगम्यत्वात् । चंद्रश्च श्रुतस्य होमसाधनत्वे श्रुतगत
 अत्राकरणं हेतु इत्याह, न तु दम्पादिरगतमपि ।
 अत्र तस्य च दर्शयित्वात् अपि अचोदना यद्यत् अत्र-
 करणं तोषेन हात य इति विधे अभावः । इति
 कुतूहलम् ।

अत्राकरणतया हेतुत्वस्य प्रमाणातरानवसेयत्वेन
 शब्दैकमधिगम्यत्वात् शब्देन च श्रुतौ होमकर्तृत्वे
 अत्राकरणत्वस्य हेतुत्वविधानात् तस्य च 'श्रुतौ
 जुहोति' इतिविधिसिद्धत्वेन हेतुत्वस्यतया स्तुति-
 मासाधेरावगतौ श्रुतौ च शब्दविहितत्वात् तदवच्छे-
 दौ हेतुत्वादे अचोदना इत्येव सूत्रं मात्प्रवृत्त्या व्याख्या-
 तम् । इति सुधा पृ. ८८ ।

एतदेव सूत्रं अत्रत्यत्वरूपं होमसाधनतया कल्पेन
 शब्देन चोपमानतया इत्यात् दम्पादिराकरणत्वात्
 अचोदना इत्यर्थेनम् । सुधा पृ. ८९ ।

व्यर्थे स्तुतिरन्याद्येति चेत् । २८ ॥

वक्ष्यमाणेषु परम्पराप्रहोमेषु 'श्रुतौ जुहोति'
 इति श्रुतं विधाय 'तेन ह्यत्र क्रियते' इत्युक्तम् । इ-
 त्साध्यं श्रुतस्तुतिपर इति सिद्धांतितया क्ते पूर्वपक्षी
 शङ्कते । ननु प्रत्याश्रयसाधनता यथा स्वात्प्रादी तथा न
 श्रुतौ इति न्यर्थे प्रत्याश्रयसाधनत्वत्वेन अर्थेन यदौग-
 रक्षिते श्रुतं विधये स्तुति आश्रयः इति चेत् पूर्वपक्षी
 प्रयात् ।

अर्थेन्याभाषो व्यर्थम् । अर्थाभावे अर्थ्यगीमात्र ।
 'तृतीयसप्तमोर्गुह्यम्' (पा २।४।८४) इति
 अर्थाभाषाम् । श्रुतवत्त्वमन्यस्य अर्थस्य अभावे सति
 स्तुतिरनुचिता । इति कुतूहलम् ।

श्रुतेऽपि अत्राकरणत्वात्तुपपत्ते स्तुतिर्न प्रयोति इति
 व्यर्थिकम् ।

अर्थगतु निविशोपत्वाद् यथा लोके । २९ ॥

वक्ष्यमाणेषु परम्पराप्रहोमेषु 'श्रुतौ जुहोति'
 इति विधाय 'तेन ह्यत्र क्रियते' इति श्रुतस्य स्तुति
 क्रियते न हेतुवाद इति सिद्धान्तोद्देश्यं सूत्रम् ।

असत्यत्वे अर्थोऽस्ति स्तुत्यात्मनवकरणत्वं नाम ।
 तदा च श्रुतौ जुहोतीति विधे 'तेन ह्यत्र क्रियते'
 इत्यत्र दोषो भवति । यथा लोके बलान् देवदत्तो वक्ष-
 दत्तादीन् मसहते इति । प्रत्यहन्तेऽपि बलान् कृच्छो वर्त-
 मानो न सिंह शार्दूल वा अपेक्ष्य प्रमुञ्चते । ये तु देव-
 दत्तान् निवृष्टवला तान्वेक्ष्य भवति । एव 'तेन ह्यत्र
 क्रियते' इति प्रत्याश्रयकरणेन सहायं श्रुतस्य निवृत्तमपि
 अत्रानि अत्राकरणमि अपेक्ष्य भवित्यति । तस्यैव
 स्तुतिरनुचिता यथाशेषेण ।

यदि च हेतुत्वमिति चेत् निर्देशात्, सा
 दिति चैदन्त्यवस्था विधीना स्यात् । ३० ॥

वक्ष्यमाणेषु परम्पराप्रहोमेषु 'श्रुतौ जुहोति'
 इति श्रुतं विधाय 'तेन ह्यत्र क्रियते' इति तस्य स्तुति
 कृता । नात्र हेतुवादः येन दर्शयित्वादेरपि
 तेन प्राप्ति स्यात् इति सिद्धांतितया उक्तम् । इ-
 त् अन्वयव्यापदेन हेतुवादस्वीकारेऽपि दोषप्रसङ्ग

करणस्य समन्तरं अभ्यन्तहितपूर्व) विरोधाधिकरणा-
भ्युत्पन्न- (१।१।१) हेतुभूतहेतुद्वयानुपस्थित्या तन्मध्येणानि
प्रमाणानुशासनसंज्ञिकप्रतिपादनपरमं वा विरोधाधि-
करणप्रमाणत्वं न तेन पृथक् सगत्यापेक्षा । सोम.
१।१।१.

● 'हेतुमति च' (पा. ३।१।२६) प्रयोजक-
भाषायां प्रेयणादौ वाच्ये भाषाणि च स्थात् । भवन्तं
प्रेयसि भावयति । सि. औमुदी.

● हेतुवदर्थनादाः धर्मं स्तुतिद्वारा प्रमाणम् ।
वि. १।२।३.

● हेतुवन्निगदः अर्थवादः 'श्रुतं ज्ञेयं' 'तेन
ज्ञानं क्रियते' इति । याव. प्र. ५.०. ● हेतुवन्निगदः
'स वै भ्रुगमेतानिऽस्तिवारयति ततो हि प्रथमामाश्रय-
मागौ वक्ष्यन् भवति' इति । वा. ३।०।१।५,
● हेतुवन्निगदान्तां अर्थवादप्रसक्तम् । ३।६।०।१०
प्र. १.०५.२.

हेतुवन्निगदाधिकरणम् । हेतुवत् निगद-
मानमपि वाच्यं सातक्यैः ।।

हेतुर्ना स्वादर्थवन्त्योपपत्तिभ्याम् । १।२।३।
२६ ।।

भाष्यम्— अथ ये हेतुवन्निगदाः 'श्रुतं ज्ञेयं,
तेन ज्ञानं क्रियते' इत्येवमादयः । तेन सदेहः, किं
स्तुतिस्तोया कार्यस्य हेतुरिति । किं प्राप्तम् ? देवः
स्वादेश्चरणा होमाय । ननु अपरिदि कार्यकारणभावे न
हेतुत्वैः । सत्यमेवं लोके, विधाविध्यते तु वचनेन
वेदे । श्रुतं होमे कर्तव्येऽसकृत्य हेतुरित्युपदिश्यते ।
किं प्रयोजनम् ? अन्यदपि दृवीतिद्वारायकृत्य वा
तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति । कुर्वः ? तस्याप्यत्र-
विषयानुपपत्त्या, शक्यते च तेनाप्यस्य कर्तुम् । एतदि-
किञ्चे इत्युच्यते । न हि वर्तमानकालः कश्चिदस्ति,
वक्ष्यन् प्रतिभिर्येषां । हेतो व भुक्तिः श्रद्धा, स्तुते
पञ्चानां । यदि च दृवीतिद्वारादि न साक्षात्क्ष करोतीति
नाशकत्वमित्युच्यते । व्यर्थं तस्मिन् श्रुतं स्तुतिव्यर्थिका

स्त्वात् । श्रुतमपि हि न साक्षात्क्ष करोतीति तेन जिना-
ऽर्धेन श्रुतं स्तुतिर्नोपपद्यते ।

वा— इह ये हेतुवन्निगदन्ते हिशब्दादिभिर्न च
परमायैहेतवस्त उदाहरणम् । तत्र यदि तावद्धेतुता
विधीयते ततः पूर्वमेव सत्यम् । यदिह हेतुत्व तच्छ्रुतं
होमसङ्घ प्रवि न वाविहितोऽसावस्तीति कस्य हेतु-
त्वस्यते । अथ भूतानुवादमात्रं तच्च वासुक्षेपिष्ठवद्रत-
मिष्यन्तारव्यभेदात् । उच्यते । न तावदेतौ न वाच्येन
हेतुत्व विधीयते । न च भूतानुवादमात्रं किं तर्हि हेतो
पस्तिद्विपूर्वैर्यासिद्धरदुपरिदृष्टम् । वाच्यत्वसिद्ध्याऽऽ
तवाभाषितव्यमाद्वचनान्तिदि । याऽपि वाच्यवादा
काटका कस्यादिति वाऽप्यनेनेव हेतुना निगदते इति
मन्वते । अथाप्यर्थवादव्य तयाऽपि तदन्वयिर्णरेहेतुत्व-
मेवेति सर्वानुपपत्तिवय विज्ञायते ततश्च हेतुत्व-
स्तिवति पूर्वं पक्षः । सङ्घस्य च विषयेत्वात्तदत-
मेव हेतुत्व होमस्येति वदति । 'नन्वपरिदे कार्य-
कारणभावे' इति । केचिदाहु । कार्यकारणयोरे-
वानुमानम् । तथा च दम्भेन्द्रियकारणभ्येत्यभाषि
वक्ष्यति । तन्वयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि कृचि-
नादीना अचिरोद्गतयेहिण्यादिप्रतिवर्तितहेतुत्वस्येनात् ।
अतो वाच्यत्वस्येतेर रत्तैकारणभ्येव मन्वते । ननु
तोऽप्यनुमानोत्तरकारीनत्वादनङ्गम् । सताम् । अथ
स्मिन्नेव तु सत्ये सति पश्चात्परिद्वयस्येनमम-
मानाभ्ययदोपपत्त्यवयवोपपत्त्यति । यदा शक्यविभाग
यवोरिव हि श्वातिप्रद्वयकाले गुण्यगमसामर्थ्याप्रमा
कार्यकारणभाषित्वेन साऽप्युभया तस्यैव हेतुता । अथ
योदाहृतविषयहेतुत्वस्येनात् ।

अनिगामानो दानेककार्यकारणत्वामित्यहचरभावा-
दिप्रमेदमिना, तत्राद्यकरणता होमे हेतुत्वैर्नोपपत्त्या
संबन्धान्तराभावाद् कारणत्वेन स्यात् । तस्यापिदि
तस्मान् हेतुत्वैः । सत्यं लोके हेतुत्वप्रहारकारणत्वयस्य
प्रमाणत्वात्तरेण सङ्घस्यसिद्धिरपेक्षते वेदे तु दिगन्त-
प्रतिपादिहेतुत्वावयवोपपत्त्या संबन्धामिषाणि दृष्टान-
वचनं कस्यैव वयदमकृत्य तेन तेन ज्ञेयोतीति, तेन

चोपपन्न हेतुरम् । ' किं प्रयोजनम् ' इति । यदि च हेतुवन्निगदेत्यनेनाभिप्रायेण । अपरस्त्वाद् द्याती सिद्ध्या सांख्यसाधनसाधनयो होम. सिद्धो भवति । ' कुतः ' इति । स एव सिद्धान्ताभिप्रायः । अथवा कुतो दर्विषिटादेः साधकतमत्वम् । इतरस्त्वाद् अन्न-द्विवासां तावत्तत्साधनसाधनो होम. सिद्धो भवति । ' शक्यते च तेनापि ' इति । उपपत्तिशब्दस्यार्थः । पूर्वेण तु समानार्थता गम्यते । तेन विशया । शक्यमभिप्रायमेतत् । यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथयित्वाधकतमत्वेन विशयितुम् । अथवाऽर्थवत्त्वं अणविक्रमिर्दिशालम्बनमुपपत्त्या पुनर्थतमानाप्रक्रियस्य हेतुनाभिधानात्तादृशस्य होमं प्रयत्नमुपपत्त्याशङ्क्योपपत्तिं वदति । शक्यते च तेनेति । तत्र चोदयति । एतद्धि क्रियत इत्युच्यते तत्रच शक्यत इत्यभिधीयते । वर्तमानक्रियत्वात्तन्वादिस्तुत्तरम् । यद्वा स्वयमेवाऽऽशङ्क्य परिहरति । ' यदि च न दर्शितशदि ' इति । उभयोः परामर्शः । साधकतमत्ववर्तमानस्ये चोत्तरं न विद्येते श्रुतेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् तेन यथा तत्र स्तुत्यर्थं कथञ्चित् विद्यते तथा मम हेतुर्थं इत्यविशेषः । ' हेतो च भ्रुतिः ' इत्यादि, अमंन्दवाक्यसंनिधेशोपाटन्ते द्रष्टव्यम् । ' स्तुतो लक्षणम् ' इति । अन्नकरणत्वेन सर्वजनानामितेन प्राशस्त्ये लक्ष्यते । ' श्रुते ' इति चास्मिन् पक्षे निर्यानुवादोऽन्नकरणत्वान्येनेव प्राप्तव्यः । इत्थं वा सृजगमनिष्ठा । तथार्थपरता तावदर्थेयादात्मयोजनवचरत्त्वमुपपत्तिरित्यप्रसिद्धम्, संभ-धोऽपि कारवन्निष्ठाकथाश्रयणात् । तस्माद्देवः ।

स्तुतिरितु शब्दपूर्वत्वाच्चोदना च तस्य । २७॥

भाष्यम्— न खेतदस्ति, शब्दपूर्वशोऽयमर्थोऽन्नकरण हेतुरिति । शब्दश्चान्नकरणं श्रुतेहोमे हेतुरित्याह । न च दर्शितशदोमे, तेन शब्दपूर्वं श्रुतं, न च दर्शितशदोदोदना ।

पा— श्रुतेनेति साधारणनिमित्तभूतैवात्रकद्रोहोमे गानुमानिर्देशनिषिद्धरिभिः सह बाधविकल्पसमु-

चयान्प्रतिपद्यते । होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नाप्यस्यार्थवते । अनुत्थितायामेव च दर्विषिटादिभूतो श्रुते प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिब्रज्जाति । तेन ब्रवीति— ' अचोदना च तस्य ' इति । हेतुवन्निगदश्च स्तुत्युपपत्तमानः सन्नभूतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति । श्रुतेभ्रुतिश्च विष्णुदेशपाति-यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तुं न युज्यते । तस्माद्यद्वाऽन्नकरणत्वादित्येव कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वात्प्रयत्नप्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अथवाऽन्नकरणत्वादिति भ्रुतिवृत्तमेव । तत्र यथाभूतं विष्णुदेशो हेतुतामप्रतिपत्तमानं तदनन्तराकाङ्क्षिताद्योपपत्त-हेत्वेषैश्वर्यात्स्यहेतुरवधार्यते, अन्नकरणत्वात्प्रगस्त इति । कल्पनाद्वयेऽपि च लोकेप्रसिद्धदृष्टान्तानामानुभूततद्वाक्यानुमानमसङ्गो भविष्यति । सिद्ध हि प्रशस्तानां कर्तव्यव्यवहारकरणानां च प्रशस्तावमिति । अचोदना च तस्येति व्याख्यानन्तरम् । तत्र हि यद्यन्नकरणं तद्योच्यते न च दर्विषिटादीनां करणता साधकतमस्य पाकादेः करणरतात् । एव चोत्तरस्यसाधयति ।

व्यर्थं स्तुतिरन्याप्येति चेत् । २८ ॥

भाष्यम्— इति पुनर्थदुक्तं तत्परिहृत्तंयम् ।

पा— यत्पुनः श्रुतेऽप्यन्नकरणत्वात्तुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ।

अर्थस्तु विधिज्ञोपत्वाद् यथा लोके । २९ ॥

भाष्यम्— अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विवेकदा भवति । संवादश्च स्तुतिवचनरतेन, यथा व्यर्थं श्रुतेगान् क्रियमाणं जानीमः, तथा श्रुतेगान् क्रियते इत्येव गम्यते । तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानमिरुपदिशति । एवराशे एव दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधी हि न परः शब्दाद्यैः प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन् वेदः शक्यमर्थे विदध्यात् । अस्मत्पक्षे तु एव परशब्दः परत्र वर्तते । यथा लोके ' यत्तान्देवदत्तो यत्तदानीन् प्रसूते ' इति । प्रसूतबलेऽपि चत्तच्छब्दो वर्तमानो न सिद्धे शब्दलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निष्कृष्टवत्त्वानपेक्ष्य भवति । एव तेन

हेतुत्वात्तत्र तद्वत्तमेवाप्रकरणत्वं वक्तव्यम् । सनिषेध-
 लक्षणात्तत्र तद्वत्तमेव तद्वत्तमेव । लोकेऽपि च य धर्मिण
 प्रतिज्ञाय यो हेतुत्वदिदृश्यते स प्रथमं तावत्तद्वत्तमिदोपा-
 त्तमेव प्रतीयते । तदारम्भकस्य तु साध्यासाधुगमा-
 भावात्सामान्यमात्रं विप्रतिषेधमिति दृष्टान्तप्रयोगेलाया-
 मेवावधारिते, वेदहेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्य-
 सन्-बोद्धव्यतो न विशेषात्मना सोऽधुनेनार्थापरया
 कल्पनीय । तत्र विशेषस्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च
 तत्परित्यागमिति सत्संस्थासंभवाद्दुपात्तविशेषमात्रोपसंहृता-
 न्ययानुपपत्तिस्तद्वत्तमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति । तद-
 कल्पनं हि हेतुनिर्देशं श्रुतो विरुध्यते । यदि
 तु दक्षिणदिशादिगताभ्यन्तरवहोमसस्य धानिनाभागे न
 कल्पयते । न किञ्चिच्छ्रुतं दृष्टं वा नावच्छरते । तस्मादी-
 दृशं दृष्टान्तवचनं कल्पयति यच्चच्छ्रुतं पक्षकरणेन तेन तेन
 सुहोतीति । तदेतद्विरोधदृष्टमनुमानम् । लोकेऽपि
 नृणामनुमानं नानुमानं किञ्चित्त्वैव नानुमानम् । यथा
 च गमनं गोशब्दस्तुल्यमिति निमित्तत्वेन उपादीयमानं
 साक्षादिमस्यामान-वप्रत्ययोत्तरकालं तद्वत्तमेव निमित्तं च
 प्रतिपद्यते न गतुमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था
 तथा शूर्पगतासकरणदेशरवदेशात्ता यगत्वे हेतुत्वप्रसङ्गः ।
 तत्रैतावान्यथा स्यात् । यद्यदत्र कल्पयते तत्रैव तेन
 तेन होतव्यं न दक्षिणदिशादिप्रसङ्गम् । यथा बल-
 नुपपत्तयेऽपि दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपपत्तयो न
 दद्वेषं न गन्नादयो बलानुपपत्तयो दहन्ति । तस्य दृष्ट-
 वत्सा । यदि पुनः शूर्पगतासकरण-वतिरेकेण महा-
 सामान्यं विवक्ष्यते ततो यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य वा
 निदक्षमिति सत्ता विद्यते इत्यप्यवतिरवत्तवाद्बोधादिति तत्र य-
 मात्तानुवादं सन्ननर्थरोऽन्तरकरणशब्दः । तस्मादन्त-
 हेतुत्वेन हेतुत्वमेव वरमिति ।

शा— एव आनर्थक्यप्रतिषेधिनो विधिप्रतिषेधिन-
 नश्च अर्थवादा निवारिता । इदानीं हेतुप्रतिषेधिनो
 निवारणे । एव श्रुते ' शूर्पेण सुहोति तेन दक्ष
 क्रियते ' इति । तत्र सद्यश्च किं शूर्पेण होमे कर्तव्ये
 अत्रकण्ठता हेतु उच्यते अर्थवाद इति । तत्र हि शब्द-

श्रुत्या हेतुत्व गम्यते, लक्षणया प्राशस्त्यम् । अनर्थक्य-
 प्रायश्च अर्थवादः । हेतुरतु अर्थवान् । कः पुनरर्थो
 हेतो ! येन येन अत्र क्रियते शूर्पादिभ्योऽपि पूर्वा
 पिठरादिना तेन तेनापि होमसिद्धि हेतो प्रयोजनम् ।
 कथमप्रसिद्धायाः 'साक्षी हेतुत्वव्यपदेशः ? अत एव हेतु-
 व्यपदेशात् व्याप्तिमन्तरेण अनुपपन्नमानात् व्याप्ति
 वचनं कल्पयते, येन येन अत्र क्रियते तेन तेन होतव्य-
 मिति । तेन वचनेन सर्वानुपपत्तिविधायिना शूर्पस्यापि
 होमसाधनत्वसिद्धे ' शूर्पेण सुहोति ' इति अनुपपन्न-
 वादः । तेन ईदृशमिदं वाक्यं श्रुतात्तुमिदं कदेनाभिपन्न
 शूर्पस्य होमसाधनत्वं अत्रकण्ठतात् हेतो, अतः शूर्प
 अ-यत् वा यत् अत्रकण्ठता तेन होतव्यमिति पूर्वं पक्षः ।
 सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तुनीयाश्रुत्या कण्ठत्वं गम्यते, न
 तत् आनुमानिकेर्द्विपिठरादिभिरपि कश्चित्तुमर्हति । न च
 वेदेन उच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुत्वपक्षे, वेद
 स्यैव तत्र प्रमाणत्वात् अर्थवादस्तु अपेक्षितं प्ररोचना
 र्थत्वेन । तस्मादर्थवादत्वम् । एव च अप्रसिद्धव्याप्ति
 वचनं इत्यनाकलेशो न भविष्यति । ' क्रियते ' इति
 च अवर्तमाने वर्तमाननिर्देशः प्ररोचनार्थत्वे युक्तो
 भवति । नहि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीति वादृशी
 वर्तमाने । तेन इत्यर्थत्वेन लक्षणया वर्तमाननिर्देशो
 युक्तः । विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकं लक्षणमाश्रयणम् ।
 तस्मात् अर्थवादवत् ।

सोम— यदृक्तं सर्वेषां विधिप्रतिगदानां स्तुत्यर्थत्व-
 मिति, तदयुक्तम् । केपुचित् हेतुविधिसंभवात् इति
 पूर्वाधिकरणोक्ताऽऽख्येण प्रसङ्गे, सगतिः । सूत्रार्थस्तु-
 ' तेन दक्ष क्रियते ' इति हेतुविधिः स्यात्, तथा
 सति दक्ष्यदीनामपि होमसाधनत्वलाभेन अर्थवत्त्वात्
 हिशब्दश्रुत्युपपत्तेः ।

वि— 'तेन दक्षमिति प्रोक्तो वादो हेतुत्वस्तुतिः ।
 दिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पमन्वस्य साधनम् ॥, शूर्प-
 साधनता प्रीति नाश्रीने सा विकल्पयते । अतो
 निरर्थको हेतु स्तुतिस्तस्मात्प्रसिद्धा । '

भाट्ट— चातुर्मास्ये 'शूर्वेण उद्योति' इति
 शूर्वेणकहोमं विधाय भुते 'तेन ह्यन्नं क्रियते'
 अर्थवादे न स्तुतिलक्षणम् । अपि तु होमगायनस्ये
 मास्ये अन्नकरणत्वस्य हेतुत्वं विधीयते । न ह्यन्न पूर्व-
 वत् मन्वत्य इव किञ्चित् कल्पनीयमस्ति, हिमब्दश्रुत्वैव
 हेतुव्याभिधानात् । हेतुश्च व्याप्तिमन्तरेणानुपपन्नः यथा-
 दन्करणं तेनतेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति ।
 तत्रश्च शूर्वादन्व्यापि दूर्वापिउतादेहोमसाधनत्वप्रतीतेः
 विधौ शूर्वपदप्रत्ययस्य, अवयुयानुशासो वा । यद्वा-
 तच्छब्देन शूर्वस्यैव परामर्शात् तद्वत्तमेवान्नकरणत्वं
 हेतुः । तेन च विशिष्टव्येव व्याप्तिकल्पनात् अन्नकर्मणा-
 मर्थशूर्वमात्रावपि न विशिष्टव्यं शूर्वपदमन्वथा नेय-
 निति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु— क्रियते इति
 लट्प्रतिदेशान् वर्तमानान्नकरणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम् ।
 न च होमकाले अन्नकरणत्वं सम्भवति । अतो लट्-
 भूयमिच्छताम्बन्तरलक्षणं विधौ तवाप्यावश्यकम् ।
 यद्यपि चेवं प्रादास्त्यलक्षणोपयोगिगुणघटयनस्य ममाप्या-
 वश्यकम्, तथाऽप्यनुवादस्यत्वात् प्रादास्त्योपवादकत्वाच्च
 न दोषः, वर्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतेः । किंच,
 अपेक्षितप्रादास्त्यपरत्वे संभवति नानपेक्षितहेतुपरतयाग्नी-
 शयो युक्तः । अतः सिद्धं सर्वेषामर्थवादानाम् स्थावकत्वेन
 प्रमाण्यम् ।

- मण्डन— 'स्तुतिः शूर्वेऽन्नेहेतुत्वम् ।'
- शंकर— 'शूर्वे हेतुविधिर्नास्ति ।'
- हेतुवन्निगदाधिकरणं अर्थवादाधिकरणस्यैव शेषः ।
सु. प्र. २३,
- हेतुविधिः अर्थवादः — 'चतुर्मासीत्याग्यान्पानि
भवन्ति, स ह्यनानुयाजान् यश्च्यु भवति' इति । याळ.
प्र. ५२, ● हेतुविधिर्मन्त्रः — 'इन्द्रो वासुमन्ति हि'
इति । प्र. ६१.
- हेतुविधिसरूपो मन्त्रः — 'दादशार न हि
स्त्रेण्य' इति । याळ. प्र. ६२.
- हेतुविपर्यये प्रायेण कार्यविपर्ययो दृश्यते ।
पा. २।१।१।११ प्र. ६३६.

● हेतुहेतुमतोर्लिङ्गा विधिः — 'यदि ब्राह्मणो यजेत'
इति । याळ. प्र. २९.

● हेत्याभासाः । अनुमितिकारणीभूताभासप्रतिरोधि-
 यथार्थज्ञानपकारो हेतुनिष्ठो दोषः हेत्याभासः । भवति च
 असिद्धत्वं—अनैकान्तिमत्त्वं—वाचकत्वादिज्ञानाभावः प्रति-
 बन्धकामावविधया अनुमितिकारणीभूतः तदप्रतिरोधि-
 प्रनापत्तारकत्वं असिद्धत्वादीनाम्, तेन हेतुनिष्ठो दोषो
 हेत्याभासः । यादृशप्रतिरोधविपर्ययेन यथार्थज्ञानस्य अनु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं इति यावत् । यद्वा तादृशप्रना-
 विपर्ययम् । (तत्र इत्यस्य स्थाने) तेन दुष्टो हेतुहेत्या-
 भासः । 'शूर्वो वह्नित्यभिचारा' इत्यादिभ्रनगरणाय
 यथार्थेति । उपाधिवारणाय कारणेति । उपाधिज्ञानस्य
 साक्षान् प्रतिबन्धकत्वाभावेन तदभासस्य अनुमितिप्रयोज-
 कतया हेतुत्वामावात् ।

ते (हेत्याभासाः) मयः असिद्धान्नैकान्तिकतापकाः ।
 तत्र अस्मिदि. स्वरूपासिद्धिः. संबन्धासिद्धिः. व्यतिरेका-
 सिद्धिः. आश्रयासिद्धिः. न्यायपरत्वासिद्धिः इति पञ्चधा ।
 तत्र हेत्वसिद्धिः. स्वरूपासिद्धिः । 'सुष्ठो धनान्धर्मवेदी
 सर्वसत्त्वात्' इति । अन सर्वज्ञत्वं हेतुः अपसिद्धः ।
 पक्षे व्याप्यत्वेन अभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धि इति
 अक्षयादीपमते तु ईश्वरे प्रसिद्धिसत्त्वे सुद्धे तदभासात्
 अद्यतिः ।

पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतुतावच्छेदकसर्वज्ञत्वेनाभासः
 संबन्धासिद्धिः । वह्निरदाहकः शीतत्वात् इति ।

पक्षतावच्छेदकहेतोरभेदे 'व्यतिरेकासिद्धिः' । गोशब्दः
 सास्नादिमद्वचनः गोदाब्दस्यैव इति । अयमथाश्रयाग-
 नैकान्तिक इति अक्षयादीपाः । इदमेव पक्षमाप्रयुक्तिर्न
 अमाचारस्यैव । अत्र भाष्येन साध्याभासस्यैव
 अनुमितिप्रतिक्रयो दूषकत्वादीनम् ।

पक्षासिद्धिः आश्रयासिद्धिः । आश्रयानो नियः
 नियवचनद्वयस्यैव इति । शौत्रान्तिकं (कौर्त्तं) आश्रया-
 मानवादिनं प्रति आश्रयसिद्धिः । पक्षावच्छेदक-
 सिद्धिरपि सा । काश्चनमयपर्ययो वह्निस्यैव इति ।

परोपदेशो होतवृत्तिर्न व्याप्यरासिद्धिः । यथा वायु श्वाकादाय भग्नित्य, मूर्तत्वात् इति । ' माप्ये सात्पतागच्छेदकस्य, हेतौ हेतुतावच्छेदस्य अप्रसिद्धि व्याप्यरासिद्धिः । काञ्चनमयप्रदिमान्, काञ्चनमय धूमत् इति । एष नीलधूमत् इत्यादावपि नीलधूम तस्य सुकनका हेतुतागच्छेदकत्वेन साऽपि व्याप्यरासिद्धिः ' इत्यक्षपादीया ।

साध्यसंदेहजनरो हेतु अनैकान्तिक । सदेह जनकत्वं च साध्यतदभासत्रयिष्यजानेन सत्प्रतिपक्षितत्वेन च । यथा नित्य शब्द अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तत्वं नित्यत्रिधादिषाधारणत्वात् साध्यसंदेह जनयति । एव वायु अमय्यथ अरुषिद यत्वात्, वायु प्रयथ महत्त्वे सति उद्भूतरपरीवचनात् । अत्र उभयो समवतरात् साध्यसंदेहजनकतेति ।

सत्प्रतिपक्षस्थले साध्यतदभाव याप्यताहनात् परस्परानुमितिसंभ्रमश्च, न संशयाकारानुमिति इति अत्रासादाया ।

अत्राह । सागुत्रुपुख्यत्वाप्यत्राज्ञाने प्रयथ रूपसंगतत्वं सत्प्रतिपक्षस्थलेऽपि संशयाकारानुमिति रस्तु । यत्र एककोटि वाप्यदर्शनं प्रयत्न तत्र अधिक शलाया द्वितीयकोटिमानप्रतिपक्षात् न संशय । फलवत्त्वं च अधिकतमप्रमाणं कल्प इति ।

अत्र नया । तदभासत्रयज्ञानस्यैव तदभास-व्याप्यत्राज्ञानस्यापि लौकिकसंज्ञिकयाज-यज्ञानात्रये प्रतियोग्यतागच्छेत्सम्, तेन न संशयाकारानुमिति इत्याह ।

वाचकस्तु साध्याभाससाधक । अयं विकृष्ट इति अत्रासादीया । यथा ग-ने नित्य कृतकत्वात् इति । अत्र कृतकत्वं अनिन्त्यात्वात्प नित्यत्व साधने । अयं साध्यतामात्रनिर्णयसाधक इत्युच्यते इति दिक् । मणि ४ ४०-४२

• ' हेतुमते साकमेधैर्गत ' चातुमाह्वये । भा ११०।३।१२

हेरम्बनरसिद्ध्युपाय । यथा हेरम्बनसिंह-योरपदेशो गणतः सिंहत्व वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देवा मेदेन त्रिरोधाभावत्वात्साऽऽर्हत्वस्यैकसिद्धेदा एव सत्त्वाऽऽसत्त्वादिना अनेकात्तराभिधाने दृष्टाताऽनुपपत्तेरिति रामानुजीया इति । साहस्री ७०७

• ' होतव्यमभिहोम न होतव्यम् ' इत्यादावध-वाद । भाट्ट १०।८।५.

• होता आप्यर्थव कणमत्र कुर्यात्, हीय त् मत्र कश्चित् होतृपुरुष कुर्यात् पुच्छ्याभिन्नामधने यूपपरि यागे दहिरद्वौ वा कश्चित् । भा ३।८।१०।२१ • होता ऋत्विक् । पयो इहाया ' अप्यूर्ध्वी होने हरन्ति ' अनया अप्यूर्ध्व्या शिश्राभ्यया होतु इवेर-टाभागतया । त्रि १०।७।४ • होता तावत् अग्ने गार्हपत्यस्य, पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्या वचनेन सत्रोधयन् यागस्थ कर्ता इत्युच्यते । भा- ११।०।१०।८ • होता प्रथमवर्गस्य ऋत्विक् । अय पूर्णा दक्षिणा द्वादशगोरुपा लभते । वि ३।७।१७ • होता प्रातरनुगममनुजते । भा ३।७।९।२२.

• ' होतयंज, प्रशास्तयंज ' इति पकृ विकल्पः ॥

सर्वश्रममे सहाभ्युपगमो होतृयाज्यया हुत्वा तत-स्तेषा मध्ये होत्रादीनां मध्यत कारिणा चमसामयत्र विनियुज्य अत्रशिष्टचममेतु सरोपत्येव पुत्र सोममन्मृजीय तै क्रमेण मैत्रावरुणादिकीर्णयहोत्रकयाज्याभि पुहोतीति स्थिति । तत्र पुत्रम्युजीतहोमव्यध्वयुक्त्वैकप्रैपगममध्ये ' होतयंज, प्रशास्तयंज ' इति श्रुती प्रैयी, तत्रत्यहोत्र शन्देन मैत्रावरुण एतौच्यते । ' लीभ्यस्याप्यरस यशक्रीो सतहोत्रा प्राचीर्वपत्सुर्वन्ति ' इति वचनेन तस्यापि याज्याशामधिकारात् । सुत्येन होत्रा प्रथम वपत्सुतरयाश्च प्रशास्तुशब्दस्यापि मैत्रावरुणत्रयिवात्तरय प्रैरे द्वयोर्मन्त्रयोर्विकल्प इति कल्पसूत्रमतेन प्राप्ते, सतहातृमयेव पठितयोर्होतृप्रशास्तुमन्त्रयो प्रतिनियत निर्देशादेव भिन्नायकरणशाला मध्यत कारिचममहोमी यमिप्रायस्सोतत्रैवात्तरयवे होतयंजयत्र होतृयैवोप-

सितरात्र मुखद्वैतैवोच्यते । ततश्चैकस्या याग्याया
होत्रप्रशास्त्रोर्वैकशोविकल्पः, न त्वेकस्मिन्नेव प्रशास्त्रे
वक्तारं प्रैयोर्विकल्पः । अथवा, मैत्रावरुणोनेराध्यु-
नापि होता मैयणीय इति न कोऽपि विकल्प इति ।
संक्षेपं. २।३।१४.

• ' होतारमध्युर्दीशयति ' । वि. ३।७।१७.

होतारमपि जुहुवानं रघुष्टो ददति पानक इति
न्यायः । अयं चण्डकोषामा कथिदपि प्रियो न
मर्तव्येति द्योतयतीति । साहस्री. ९८७.

• होतारं वृणीते । भा. ३।७।१२४, • होत्रा
होमं वनेत्यम् । ३।७।११४०, • होत्रे कर्मिभ्युक्तं
रयं ददाति वाजपेये नान्य न चान्यरमे । १०।३।२१।
७५. • होतुः अप्यथोत्र एकस्मिन् पाने यदा भयन
तदा लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमप्रश्नं ततोऽप्यथोः ।
न तु अप्यथोः प्रथमप्रश्नः । वि. ३।५।१३. • होतु-
रपि अर्घ्ययुग्मात् प्रयेयु आनुपूर्वीनिवमः । संक्षेपं.
३।४।८. मीको. घृ. १००५ ' आर्घ्ययरणे अप्ययु-
वशात् ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुरेव
ऊर्ध्वशुक्रादिर्वरणधर्मः, न धर्मोयामुदिवनाम् । संक्षेपं.
४।२।६. मीको. घृ. ३८२१ ' वरणधर्मो ऊर्ध्वशु-
क्रादिः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । होतुरेव प्रवर
पूर्वः, अप्यथोक्ततः । संक्षेपं. ४।२।६. मीको घृ
३८१० ' प्रवरः होतुरेव पूर्वः ' इत्यत्र अधिकरणं
द्रष्टव्यम् । • होतुः करणमन्त्रसाधुतुल्यम् । भा.
३।८।१०।२२ घृ. ११२६. • होतुः वृत्तेऽमस्य
अप्युच्यते निवृत्तिः आतीतोमीये वती । १०।७।४।
१२-१६. मीको. घृ. ३३५ ' अप्युप्री-भाष. ' इत्यत्र
अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः क्रियमाणानुवादी
युवागिष्णो ' युवा सुराशा. ' इति । भा ३।८।१०।
११, • होतुश्चमयः । होता यत्र चमयि, चमिष्यति,
अचमीडा, स होतुश्चमयः । ३।५।७।२२. • होतु-
श्चमयमथग्रे वपट्टकारः कारणम् । वि. ३।-११०-
• होतुः पुत्रात्मवः, दैत्यारक्तः, अष्टावाह,
प्रवपट्टश् च । वि. ३।७।१०. • होतुः वृष वेत्तं

विश्वजिति सर्वतुष्टे । भा. १०।६।५।१४. • होतुः
तुष्टे निवेशो वैश्वपादिशास्त्रा उच्यतेदित्तो, न वृत्तने
कनौ । १०।६।६।१५-२१. मीको. घृ. १०८६
' उच्यतेदित्तो वहुतीहिपटनिर्दिष्टानां ' इत्यत्र अधि-
करणं द्रष्टव्यम् । • होतुः वृष्टस्त्रोमे एव वृष्टयत्रयो
समुचित्य निवेशः सत्वादी उभयवामके कनौ । १०।६।
८।२४-२६. मीको. घृ. ४०३६ ' सत्वादी उभय
वामके कनौ ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः
वृष्टस्त्रोमार्थं पादहिकरयतवादिशाम्नां मध्ये वैश्वस्यैत्र
निवेशः विश्वजिति । १०।६।५।१३-१४. मीको.
घृ. ३६९० ' विश्वजिति पादहिकरयतवादिशाम्ना
मध्ये ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः
प्रथम मध्यः एकपात्रे बहुभिः सोममत्रये । ३।५।१३।
३६-३९. मीको. घृ. १७९२ ' ज्योतिष्टोमे, एकपात्रे
बहुभिः ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । • होतुः
प्राग् वरणात् सामिपेनीकर्मणा संयोगः ' अद्वयः सामि-
पेनीगम्वाह ' इति । भा. १२।१।१८।८१. • होतु-
यात्रायापनषेडि यत्रमाणादसौ नापनीयते ज्योतिष्टोमे
मनुमदशामेयु यत्रमात्य स्वय याग्यायात्राथे । वा.
३।५।१८।४४-४६. • होतुः वरण अष्टाधर्मम् । तत्र
दृष्टिकेषु कर्मसु दीधणोयादिषु वर्णनम् । भा. १२।१।
१८।८१. • होतुः वरण दग्नादावष्टाधर्ममेव, वरणात्
प्रायपि सामिपेनीयु तस्य मनुनेः । अत्र एव ज्योतिष्टोम
मीष्टिकेषु सामिपेनारम्भे वृषोदिकं वरणं वर्णनम् ।
वि. १२।१।१८. • होतुः वपट्टकारे मध्यं होतुः
समावृषा च । निमित्तयोश्च समुच्चयः । प्रतिनिमित्तसमष्ट
मित्तम् । ३।५।१२. • होतुर्गिहामदये तन्त्रम् । वरुण
प्रयोगेण । ११।२।१०।४४-४८. • होतुः वैश्व
साम विश्वजिति । भा. ७।३।३८.

• होत्रादीनां च सद्यः कर्ममनुने. आदरे वपट्ट-
कारमात्यनिमित्तसमष्टाद्यं सद्यः श्रित्याः आनेतयाः ।
पा. ३।५।१।१६९.

• होतुकामः ' व क्षानदेव वमीनात् ज्योतिष्युचे-
त्यर्थे कस्य वपट्टं पूर्णम् ' इत्यादिः दग्धूर्णमात्रादी

अग्नयेव । अस्त्रियज्ञे मृताधिकारपक्षे तु न संभवति । वि. १०।२।२२. * होतृकामानामननुग्रान् अस्त्रिय-
यज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।२२।५.६-५७. मीको. घृ. ७६० (६) ' अस्त्रिययज्ञस्य मृताधिकारि-
रपक्षे होतृकामनया० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

* होतृपुरुषः प्राग्रस्तुत् नाम ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।१।२७.

* होतृमेधावस्त्रयोः द्वयोः वरणं निरूढपशु-
कप्ये । संकर्य. ३।४।१३. मीको. घृ. २३७१ ' निरूढ-
पशुमध्ये होतृ० ' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

होतृवरणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे इष्टिपशुषु
कर्तव्यम्, ब्रह्मवरणं तु न कर्तव्यम् ॥

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ।
१२।१।१८।३६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः होतृवरणं आम्नातम्
' अग्निदेवो दैत्रो होता देवान् यश्नु ' इति । तत्
चोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मषु सोमाद्भूमतेषु प्राप्नोते । अस्ति
तु सोमेऽपि होतृवरणं ' अग्निर्होता स मे होता
होतस्त्र मे होताऽसि इति होतारं हृणोति ' इति । तत्र
विचार्यते, किं ऐष्टिकेषु कर्मषु दार्शपौर्णमासिक होतु-
वरणं कर्तव्यं तत्र नेति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्यमिति ।
कस्मात् ? वरणं तावदानव्यर्थम् । सौमिकेन च वरणेन
आनतो होता । साद्रस्य सोमस्य वरणेन च आनतस्य
आनमानकार्यमस्ति । तस्मात् कर्तव्यम् । एवं प्राप्ते,
द्रूमः । प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ।
नेनदस्ति, ' सौमिकं वरणं प्रवृत्तान् दार्शपौर्णमासिकस्य
कार्यं साधयिष्यति ' इति । प्रवृत्ते वरणात्, प्रवृत्ते कर्मणि
दार्शपौर्णमासिक वरणं क्रियते । अतस्तन् नानव्यर्थम् ।
किं तर्हि ? कर्ममात्रम् । न चेत् क्रियेत तेन
गुणैर्गुण्य स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्तव्यम् ।

ब्रह्माऽपीति चेत् । ३७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्मिन् प्रवृत्तवरणात्
होतृवरणं प्रतिकर्म कर्तव्यमिति, ब्रह्माऽपि प्रवृत्ते कर्मणि
क्रियते मणीतामग्नयनकाले । तस्मात् तस्यापि वरणं

धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म कर्तव्यम् । वक्तव्यो
वा विशेषः ।

न प्राह्नियमात् तदर्थं हि । ३८ ॥

भाष्यम्— न ब्रह्मवरणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ?
प्राह्नियमात् प्राग्रवणादित्यर्थः । सत्यम्, प्रवृत्ते कर्मणि
ब्रह्मणो वरणम् । प्राग्रवणात् न किञ्चित् ब्रह्मत्वमस्ति ।
वरणाद्गुत्तरकाठं ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्माथम् ।
तस्मात् धर्ममात्रम् । निमर्षं तर्हि ! आनत्यर्थमेव ।
सौमिकेन वरणेन आनतोऽसौ । तस्मात् ब्रह्मवरणं न
कर्तव्यम् ।

निर्दिष्टस्येति चेत् । ३९ ॥

भाष्यम्— असौच्येन, अस्ति अमावास्याया
ओषधस्यो अहनि वेदिकर्म निर्दिष्टम्, ' पूर्वेतुरमा-
वास्याया वेदिं करोति ' इति । तत्र वेदिपरिग्रहप्रवृत्तः
ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवरणं इति ।

नाश्रुतित्वात् । ४० ॥

भाष्यम्— पूर्वेतुरमावास्याया वेदिकरणं श्रुतम्,
न परिग्रहणम्, अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृत्ते ब्रह्मणि
परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्माथत्वात् । न प्राक्
वेदिकरणात् पूर्वेपरिग्रहः । तत्रापि ब्रह्मणा प्रवृत्ते
दातव्यः । चादम् । अथ तर्हि अन्यः परिहारः । दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे हविषा अग्निवासनादूर्ध्वं वेदिकरण-
माम्नातम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीतामग्नयनकाले प्राक्
ब्रह्मवरणप्रवृत्तेः दृष्टार्थत्वात् आनत्यर्थम् । एवं स्थिते
अमावास्याया वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्प-
र्याप्त्येव परिग्रहोऽपि अपवृत्तः, प्रवृत्तेऽपि, ब्रह्मवरण-
मपि, प्रधानदेशकालत्वात् गुणानाम् । एव सति पौर्ण-
मास्यां प्रग्नयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्याया पूर्वेद्युः ।
उपयत्न अपवृत्ते ब्रह्मत्वे । तस्माद्गुप्तवत् आनत्यर्थम् ।
अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्तव्यं सौमिकेनैव वरणेन
आनतत्वात् ब्रह्मणः ।

होतृस्येति चेत् । ४१ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परस्मिन्, यद्यपि प्रवृत्ते
कर्मणि ब्रह्मणो वरणम्, न च वरणात् प्राक् किञ्चित्

अस्य कर्मवित्, तस्मात् न प्रवृत्तरणो ज्ञेया इति ।
होतृवचनं । होतृवचि प्राक् वरणात् न किञ्चित् कर्मवित् ।
तस्यापि वचनं न धर्ममात्मम् ।

न धर्मसंयोगात् ॥ ४२ ॥

भाष्यम्— अस्ति होतुः प्रवृत्तरणात् सामिप्येन-
कर्मणा धर्मोः 'अनुतः सामिप्येनोत्पाद' इति ।
तस्मात् होतृवचनमदृष्टार्थम् । तत् ऐदित्वेषु कर्मेषु
धीयानीयादित्पु कर्मत्वम्, प्रवृत्तरणे तु दृष्टार्थम्, तत्
धीयद्वैतेव वृत्तवात् न कर्तव्यमिति ।

प्र— होतृवचनं न कर्तव्यं तत्र अदृष्टार्थेवात्
कर्तव्यमिति धर्मेषु, अरण्येन व्यत्ययमेतवात्, अस्तिश्च
धीयतेन चरणेन प्रवृत्तात् सिद्धा अतः न कर्तव्य इति
पूर्वपक्षे प्राप्ति, प्रवृत्तव्य वरणं न कथञ्चित् दृष्टार्थे
मरति । दृष्टिमाद्येन हि भविष्यदवस्थमपि मरति आन-
दिनिमित्तम्, लोके तथा दर्शनात् न तु वरणेन भाविना
मरति आनन्देन तद्वत् अदृष्टार्थम् । अद्वयवचनं तु अप्रवृत्ते
मरति त्रियते । श्रीगोपबन्धुं तावदप्रवृत्त एव क्रियते
इतिवाद्यम् । अस्मात्प्रवृत्तवचनमपि पूर्ववृत्तवचनमपि
वेदिः स्वात्प्रवृत्तवचनसिद्धये ज्ञेयाणो वरणमप्यवर्णति ।
तस्मात् अप्रवृत्तवचनवात् अद्वयवचनं दृष्टार्थम् । अतः
अद्वयवचनं न कर्तव्यम् ।

सोम— अस्मात् कृतकार्येणयोगेऽपि वरण
आनन्दवचनम् अद्वयवचनं इति उचितयोः संगतिः ।

वि— त्रैतातु (सोमदेवित्पु) स्वयं होतृवचि
या, उच्यतेत्यावतः । नास्व, स्वाहाथेवद् धर्मवृत्ताद-
नैदित्वम् मये ॥'

मह— दार्ढिकं होतृवचनमपि सोमार्थेन समन्-
वेषेण वरणेन संघर्षाकारित्पु न प्रवृत्तये, प्रवृत्तौ तस्या-
दृष्टार्थेवात् । प्रवृत्तये हि वैपुचित् वचनं च शब्दात्
'अद्वैते होतृ देवान् वचत्' इत्यादिना प्रवृत्तौ
होतृवचनमात्मानम् । अतस्तस्य प्रवृत्तयेन दृष्टार्थेवात्-
वरणेः अदृष्टार्थेवात्वात् अप्रवृत्तवचनरूपतया
दृष्टार्थेन हीनितेन न प्रवृत्तवचिः । न च प्रवृत्तवचन-
मनेऽपि अद्वयवचनम् अदृष्टार्थेवोच्यतेः अद्वयवचनस्यपि

पूर्वेषु वेदिकस्याम्बुजानाम् अद्वयवचि प्रणीताप्रवृ-
त्तवचनम् पूर्वं कर्णादिति तावच्चम्, श्रीगोपबन्धुं तावत्
वेदिकवचनस्य दृष्टिपरिभाषणेनोच्यतेः अतस्त्वेतन् पूर्वेषु-
कालेषुमात्रम् । श्रीगोपबन्धुं तावत्प्रवृत्तवचनस्य अप्र-
वृत्तवचनरूपतया दृष्टार्थेवोच्यतेः, अतस्त्वेतन् तावत्
वेदिकवचनस्य तद्वत् प्रवृत्तवचनरूपतया अद्वयवचनस्य
अर्थेनमेव वाच्यम् इति अत्रापि अप्रवृत्तवचनस्य अप्रवृत्त-
वचनरूपतया दृष्टार्थेवोच्यतेः । न चेत्तं होतृवचनेऽपि
अर्थेनमात्रमात्रम् सामिप्येनोक्तः पूर्वं कर्णाविति, ।
'अद्वैतः सामिप्येनोत्पाद' इति होतृवचनस्यवचनेन
वाच्यत्वात्वाप्यवर्णितोः । अत्र हि न स्वयन्व सामि-
प्येनोत्पादे वरणस्युदाहः । तत्राप्ये निमित्तमेवम्: पूर्वं
वरणात्प्रवृत्तवचनेः । किन्तु एकत्रैववचनमात्रेण वाच्य-
त्वात्वात्प्रवृत्तवचनस्यवचनेः । अत्राप्ये अत्राप्यवर्णितवचनेः
प्रवृत्तवचनस्यवचनेन अदृष्टार्थेवात् न प्रवृत्तः । अत-
वचनस्य तु दृष्टार्थेवात्वात् एव प्रवृत्त इति वैधर्म्यम् ।
न च प्रवृत्तवचनस्यवचनेऽपि लोके लोमवचनेन
अद्वैतेऽपि यद्विचिद्वैतमपि प्रवृत्तवचनमपि धर्मवचन-
स्ये निश्चयश्चकिरावद्वैतार्थेवात् वरात्तद्वैतेऽपि
संश्लेषेन सामिप्येनोत्पु प्रवृत्तवचनमपि होतुः मध्ये वरणस्य
दृष्टार्थेवोच्यतेः इति वाच्यम् । अद्वैतेन प्रवृत्तवच-
नवाचित् परिवृत्तौ अद्वयवचनयोः एकत्रैववचनमात्रवचने.
अत्राप्ये वचनमात्रेण सामिप्येनोक्तः पूर्वं लोकेऽप्ये अत-
वृत्तवचनस्यवचनस्य वरणेन अत्राप्ये वरणवचनेन अदृष्ट-
वचनस्यवचनस्यवचनम् । अत एव 'अनुतः' इत्यत्र वेष-
वचनस्यवचनस्य वचनार्थः । एत एव तद्वत्वात्वात्वात् वृ-
त्तवचनस्येन अदृष्टार्थेवोच्यतेऽपि, न तु अप्रवृत्तवचनस्य
इत्यपि धर्मवचनम् । न चेत् कथञ्चि अदृष्टार्थेन वरणे वरण-
वचनस्य औपचारिकवचनवचनेः । प्राग्भवेवैव वरण-
वचनस्यवचनम् । अत्राप्ये हीनितेन वरणेन अद्वयवच-
नेन वचनस्ये न तु होतृवचन इति सिद्धम् । वास्तुतस्तु
हीनितवचन वरणस्य प्रवृत्तवचनस्येन वचनस्यवचन-
तया अद्वयवचनार्थेवात्, दृष्टिवाच्ये प्रवृत्तवचनस्येन-
वाच्यत्वात्वात्, तेन ऐदिकप्रवृत्तवचनेन वाच्य एव न

एव । भा. ६।६।१।४०. • होमाः समसंयुक्ताः
 वक्ष्यमः उदाहरणम् । एते हि सर्वैर्कर्मणां कृत्वादीनां
 होमभूता उत वैदिकादीनां अग्निहोमादीनां इति संशये
 वैदिकाना एव होमभूताः इति सिद्धांतः । ३।४।१।
 २५-२७. • होमाः चतुर्विधाः- ऐष्टिकाः, पाशुपताः,
 होमिनाः, वार्षिकश्चेति । वि. १।१।३२. • होमस्य
 लक्षणमक्षरम् । भा. २।२।१।२५ पृ. ५४३.
 • होमस्य पुरपाथस्य दीधित्तर्तुकथयमुदासः ज्योति-
 शोमे । १।०।१।२२-१५. ' नदीशित्वापिनरणम् '
 इत्यत्र अपिचर्यं द्रष्टव्यम् । • होमस्य फलापेक्षम्,
 अभिपत्य च होमापेक्षम् । भा. ३।५।१।३३,
 • होमस्य मन्त्रदेवताविद्याघनत्वम् । २।२।१।
 २५. • होमस्य दामात् विनष्टा । ' तथा उच्यते-
 संकथस्त्वित्वापचरणम् । मध्येपापिह्वामाथायाया-
 दोमस्य मित्वा ॥ ' चा. ३।१।१।१ पृ. ६४५.
 • होमयोः । सिद्धलेपवर्षिकरणहोमयोः अनुवाचो-
 क्तत्वं नास्ति । भाट्ट. ५।१।१५. • होमिनामुपपन्न-
 नानामा लौकिकमात्रमुपपन्नम् । ६।०।२।११-११.
 मीको. पृ. १।४०० ' उपपन्नहोमाभिपकरणम् ' इत्यत्र
 अपिचर्यं द्रष्टव्यम् । • होमान्तमेव माप्येष दधि-
 होमश्चरः, न वगमानम् । ०।४।३।४. मीको. पृ.
 १०१० ' दधिहोमश्चरः होमानामेव ' इत्यत्र
 अपिचर्यं द्रष्टव्यम् । • होमानां भेदनादिनिमित्तकानां
 दर्शपूर्णमासमाह्वता । ६।१।१।४५-४७. मीको.
 पृ. २०६५. ' दर्शपूर्णमासाह्व भेदनादिनिमित्तकहोमाः '
 इत्यत्र अपिचर्यं द्रष्टव्यम् । • होमानां मूलनृजतिः
 अग्निहोमम् । वि. ०।१।३ चर्णकं २. • होमानां
 लौकिकानामेव वाचकः पाकयज्ञशब्दः । संकर्म. २।४
 ११. मीको. पृ. २५३५ ' पाकयज्ञशब्दः लौकिक-
 होमानामेव वाचकः ' इत्यत्र अपिचर्यं द्रष्टव्यम् ।

३ होमे सुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः
 क्षरणम् ॥

' धृषिभ्ये स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ' इत्यादी मन्त्रान्ते
 पद्यमानस्वाहाकारायां प्रधानार्थत्वेऽपि ' स्वाहा ' शब्दे

स्वाहा वाचस्त्वने ' इत्यादी पुरस्तात्पुत्रमाणाया न तद्-
 र्थेणम्, स्वस्वामिप्रयुक्ताना न नृपुष्टहादीना कण्डूयाना-
 लङ्करणदिक्वादीश्चमत्पर्यदातात् । अत्र एव इत्यपदस्य
 गिरापदत्वान्ने एव नियमे द्विरावृत्तिश्च कल्प्यते । तस्मात्
 ' स्वाहा यत्ने वातादारमे ' इत्यादिभिर् न होमार्थता ।
 इति प्राप्तं, तत्र चतुर्थ्यां अमावात् समदाननिर्घारणेन
 होमार्थताभावत्वेऽपि सामादीना चतुर्थ्यन्तरेण देवभाववाच-
 यमात् अत्र हापि लिख्यन्त दीपरं च पदस्याप्यर्थदशाया-
 क्तवानपयाक्रान्ताय देहि देहि ब्राह्मणाय इति वाक्या-
 न्यामपिदोषेण बोधात्प्रमात्राच प्रधानाभेदेन । अत एव
 ' पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिधात् स्वाहा-
 कारा वा अन्ये ' इति ध्रुवीमशेरपि प्रधानाभावात्प्र-
 यते । संकर्म. २।४।१७.

• होमेषु आह्वानीयशेषोभो भवति । भा. ३।४।
 ५।२६. • होमेषु सर्वेषु अनतरन्वेष्यते ' वसुधैवकु-
 तुम्भेति ' इति सर्वहोमेषु । भा. ४।१।७।१८ ।
 अनतरन्वेष्यमानात् होमनामे चतुर्गृहीतम् । वा.

• ' होमाङ्गस्य च (मन्त्रस्य) वाचकारं न
 कश्चिदपीष्यते । ' बट्ट. ३।२।१।१२ पृ. ७६१.

• होमान्तं अथदानमेकः पथयति । तेन दर्शपूर्ण-
 मासयोः आग्नेयादीनीमयोः अनुष्ठमयः । वि. ५।२।४.

• होमाभिपयो ज्योतिशोमे होमभक्षणे एकं
 निमित्तम् । ६।०।७।२४-२५. मीको. पृ. १८५७
 ' ज्योतिशोमे होमाभिपयो रहितौ ' इत्यत्र अपिचर्यं
 द्रष्टव्यम् । • होमाभिपयो होमभक्षे सवृष्विच्य
 निमित्तान्तरम् । ३।५।१।३३२. मीको. पृ. १८६३
 ' ज्योतिशोमे होमभक्षे ' इत्यत्र अपिचर्यं द्रष्टव्यम् ।
 ३ होमाभिपवाभ्यां च । ३।५।१।३३२ ॥

सिद्धान्तत्वम् । होममाद्यं निमित्तद्वयं प्रायुक्तम् ।
 तृतीयनिमित्तप्रतिपादनापेक्षिं र्णम् । होमशतां अथ-
 ह्य रक्षन्त्यादत्तं अभिपयः । होमस्य अभिपयश्च
 तासां उभाभ्यां विदित्वा एतेन निमित्तेन तृतीयमेव
 होमं मध्यमेत् । न ह्यतः पूर्वनिमित्तसमुपपत्तयः । पूर्व-
 शब्दात् मध्यमेत् इति पद्यमानुद्दिष्टः । तृतीयविदं

निमित्तं अथर्ववेदपरुष्ये । न च अथर्वयुचमस इति समाख्याऽस्ति । नापि तस्य प्रायो वपट्कनैत्वम् । के.

• होमाभिपययोः कर्ता मद्यम प्रति व्यङ्गत्वेन पूर्वमशक्तत्वात् ' हविषानि आग्रभिरभियुग्याहवनीये हुराः० ' इत्यनेन विधीयते । वि. ६।१।७, • होमाभिपययोः संहितयोः मउगनिमित्तता न प्रत्येकम् । ६।१।७.

• होमाभिपयनिमित्ताः वपट्कारनिमित्ताश्च दोषमहा ज्योतिष्टोमे । ते च न परिक्रमार्थाः किंतु संस्कारार्थाः । भा. १०।२।१।२९.

• होमाभिपयनिमित्तकमद्यप्रतिपादन ज्योतिष्टोमे । भा. ३।१।१।२२ पृ. १००९.

• होमाभिपयमक्षणं च तद्वत् । ६।१।७। २४ ॥

अग्निष्टोमे ' हविषानि आग्रभिरभियुग्याहवनीये हुराः प्रचक्षः परेत्य सदसि मद्यान् मद्ययन्ति ' इति मद्यमं श्रुतम् । तत्र मद्यणे होमश्च अभिपयश्च प्रत्येकं निमित्तं यथा पञ्चम्यरावे प्रत्येकश्च हविषः आतिः निमित्तं तद्वत् इति पूर्वपक्षमाह । होमश्च अभिपयश्च होमाभिपयौ । होमाभिपयान्या सयुक्तं होमाभिपयसयुक्तम् । होमाभिपयसयुक्तं च तन् मद्यमं च होमाभिपयमद्यमं इति शास्त्राभिवादिषत् समासः । तद्वत् हविषानिषत् इत्यर्थः । चकारेण दृष्टान्तसंगतिकत्ता ।

उभान्यां वा, नहि तयोर्धर्मशास्त्रम् । २५ ॥

होमसोपमद्यणे होमश्च अभिपयश्च प्रत्येकं निमित्तं इति पूर्वपक्ष मूलेण प्राप्तं वाद्यन्देन निगारयन् सिद्धान्तमाह उभान्या । होमाभिपयान्या मिलित्वाभ्यामेव निमित्तेन होममद्य. स्यात्, न प्रत्येकं निमित्तेन । तयो. होमाभिपययो. धर्मस्य मद्यमस्य शास्त्रं विधानं नहि, नान्यदेव । यदि तयोर्धर्मो विधीयते ततो होमाभिपयौ प्रधान इति मद्यम गुणः प्रतिप्रधानं भिषेत । अथ पुनः उभान्या निमित्तान्यां मद्यम विधीयते । तस्मिन् विहिते एषोऽर्घ्यो विहितो भवति, तेन एकं वाक्यम् । तदेवाचति पूर्ववन्ति मरति ' अभियुग्या हुरा मद्ययन्ति '

इति । तेन ठमो मिलित्वा निमित्तं इति सिद्धान्तः । के.

• होमावृत्तिः दर्गादी मेदनादिनिमित्तावृत्त्या । वि. ६।२।९.

• होमतन्त्रत्ववत् । युगपदनेककपालमेदने होमतन्त्रत्ववत् वाक्येष्टेः तन्त्रवत्प्रसक्तौ । भाट्ट. ५।२।२.

• होमदानपाकानामुत्कर्षो दीक्षाकालोत्कर्षो । ६।५।१०।३८-३९. मीको. पृ. २१०८ ' दीक्षोत्कर्षे अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः ' इत्यत्र अधिकरणं दृश्यम् ।

• होमपाकयोः अर्थतः क्रमः । वि. ५।२।२.

• होमपादः । संसृष्य. २।४।१-३०.

• होममात्रे चोदिते वेदास्यापी शक्तः इत्यधिक्रियते, नातिह्यम् । भा. ३।८।८।१८.

• होममात्ररूपेण पक्षे विहितस्य कर्मणः द्रव्यादिप्रभूणे विरोधाभासः । सु. पृ. ७०७.

• होमलक्षणम् ॥
तदुक्ते श्रयणाञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् । १।२।१३।२८ ॥

भाष्यम्— अथ किलक्षणको जुहोतिरिति । तदुक्ते यत्रत्युक्तं जुहोतिः श्रयते, आसेचनाधिके । तस्मात् यत्रतिरेवाऽऽसेचनाधिको जुहोतिः । हुतमनेनेत्येवंजातीयके वक्तारो भवन्ति लोके । वेदेऽपि यत्रतिचोदितं जुहोतिनाऽनुवदति । ' संग्रामिणं चतुर्होत्रं यावदेव ', ' चतुर्गुहीतमायं कृत्वा चतुर्होत्रं व्याचञ्चिन्, पूर्वेण प्रदेणार्थे जुहुवाहुत्तरेणार्थम् ' इति । अथ ददातिः किलक्षणक इति । आत्मनः स्वस्ववाद्यच्चिः, परस्य स्वत्वेन सम्यः । यत्रतिददातिजुहोतिषु सर्वेषुसर्गः समानः । तत्र यत्रतिदेवतागुहिस्योत्सर्गमायम्, जुहोतिरासेचनाधिकः, ददातिस्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्य इत्येव एषा विरोध इति ।

[शा- वि-भाट्ट-प्रत्येषु इदमधिकरणं पूर्वोच्यकरणे अन्वर्भावितम् ।]

मण्डन— 'प्रयेयुषो यत्रिरेव होमः । ' साग. परस्वीकरणं च दानम् । '

शंकर— 'होमलक्षणमेव च ।' 'दानलक्षण-
मप्यत्र ।' 'प्रयोगो वागहोमयोः ।' 'द्रव्यदेवत्वयो
वागो होम आसेवनाधिकः ।'

● होमवान् । दानवान्श्च होमवान् इति संस्कार-
क्षणात् प्रत्येकानुभवः किं न म्यदिति चेत्, प्रत्येक
साहित्यानवगतेः । भाट्टः ५।१३७.

● होमसाधनत्वेन विद्यमानं द्यौंश्च विकल्पये,
'द्यौंश्च सुहोमि' इति निषाद्य 'तेन दानं कियते'
इति हेतुमगंशात् इति पूर्वः पक्षः । हेतुसंघः,
दृष्टितस्य अपेक्षानेपयुक्ता इति सावकनेर 'तेन दान
कियते' इति वाक्य इति विद्वान्तः । वि. १।१३.

● होलास्मात् वचनोच्छ्रयः । वि. १।१३८.

● होलास्मिकरणम् । होलाश्च सर्वलोकाध्यायः,
न प्राणयान्तोश्च ॥

अनुमानतन्वयस्यानात् तत्संबुक्तं प्रमाणं स्यात् ।
१।१३।१५ ॥

भाष्यम्— अनुमानात् शब्देयत्वात्प्राणा च प्राणा-
न्वयिष्यते । येन हेतुना ते प्राणान् तेनैव व्यवस्थिता
प्राणाश्चर्षयन्ति । तस्मान् होलाश्च प्राणैरेव वर्णयः,
आग्नीनेपुकारयो दाधिरास्यैरेव, उच्छ्रयमवशदय.
उच्यते । यथा विद्यायाश्चैव व्यवस्थिते 'केचित्
विद्ययाः केचित् पश्यादियाः' इति ।

पा— 'देशवर्मानुदाहृत्य संप्रत्येकद्विचारीते ॥
किं व्यवस्थितमन्यूनानि किं विषां सर्वधर्मता । विध्य-
र्थमतिपेक्षायाः विषादजननचिह्नता ॥ इह सर्वं
वदाहारां विचार्यांश्च विभागशः । प्राच्या
यान्तुनिष्ठमिदं सर्वमग्निं च सापथः ॥ तेषामेषो-
पदिष्टान्ते सर्वेषां धेति चिन्त्यते । एवं ये दाधि-
ष्यान्तानां प्रतीच्यमानं च केचन ॥ उदीच्यमानां
तस्मात्सापथ विचार्याः सर्वं एव ते । आद्यं सूत्र-
द्वयं याश्चिद्व्यवस्थां चिन्त्यताम् ॥ गृह्यगीतस-
म्बन्धितेषु तेषु प्राणयान्तोश्च ॥ एषामानवेतिरव-
स्यतिरिणौ तेषु प्राणयान्तोश्च ॥ एषामानवेतिरव-
स्यतिरिणौ तेषु प्राणयान्तोश्च ॥ एषामानवेतिरव-

स्यतिरिणौ तेषु प्राणयान्तोश्च ॥ तेषां शौचनीययोमि-
त्येव उन्मोहेरेव च परिगृहीते । यादित् बहुशुचैरेव,
गर्भलिपिर्नोक्तं च यावत्तनेविधिः । आपसाधीय-
नीयापनीये तैश्चिरीरैरेव प्रतिगते इत्येवं तत्र तत्र गृह्य-
स्यस्वास्त्युपगमादि दर्शयित्वा निवारयित्वा चम् । किं
तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वेषां सर्वेषामिति । किं
तान्प्रतिपत्तव्यं व्यययैरेति पाठतः । न ह्यन्यत्र
स्थितादिहोलास्मिद्विद्वान्प्रत्येकानुमीयते ॥ अनुमीयतेऽने-
नेयमानं लिङ्गमेवेत्येते । 'तत्र व्यययैरेति दृष्ट्या
लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् । विधिर्ना प्रतिपेक्षो वा
न हि सोऽन्यत्र लिङ्गयते ॥' तत्र प्रमाणसहा-
दाचारान्तराद्वा विद्वादिभिर्नो विधिप्रतिपेक्षावन्तुस्य
मानो तद्विषयानेऽनुमानात् चक्रेते नाम्यन्तौ । पुनः ।
'अन्येदेवमस्तितादृशमात्र वेदमान्त्वस्मिन्नम् ।
प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ।
यद्येषन्नघनं वेपामाद्यानं च विधीयते । तेषा-
मेवाग्निहोलादिविधिप्रत्यययते ॥ यथा च
त्राहितद्वेददृष्टधूमो व्यययिताः । तेषु देश-
धर्मादिद्वयपथाऽपि भविष्यति ॥ यदि स्यात्स-
र्वगामित्वं विधानप्रतिपेक्षयोः । आचारोऽपि तेषु
स्यात्सर्वसाहचर्यसंभवात् ॥' सर्वेषुवशात्प्रतीतो
दाचारः सर्वदेशमनगतितत्पुत्रैः अग्निहोरेवदेवतुष्टी-
येन । 'यस्तु नं प्रितिलोकेन सुकृते सजायस्यतम् ।
तेन नूनं क्षुतिः चाऽपि तेषामेव विचारयिता ॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या च शुनिरत्र प्रतीयते ।
तस्मान्नुपपत्त्या च सा तेषां प्राणयार्थीते ॥'
यस्मात् देशच सेऽप्यत्र साहायिकोऽप्यथा नोपपत्त्यो
पदि भुक्तिवृत्तानां नाम्नीयनोपपत्त्या नूनपत्त्या
तस्यादायस्थितेपैरेव साऽप्यवगतत्वात् । तथा चोद्यम् ।
पदि च देशराजिना मिदेर्मासि । 'यश्चद्वयस्य
हेतुः श्रुतेर्होमि विधीयते । तस्मात्प्रतीतोऽपि
दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥ यद्व्यययैरेति द्यौंश्च
तेनैव एतेन । तत्रभाषितमहः स्यात् दर्शयित्वा
रादिपु ॥ एवं व्यययित्वात् दृष्ट्या देशाचारात्

समतत । तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलश्रुतिकल्पना ॥ अनुमानव्ययस्यानादेगादिनियमादत । तत्सद्युक्त प्रमाणा श्यायद्वाभ्यन्तमनुमीयते ॥ ’

अपिवा सर्वधर्मं स्यान् तन्न्यायत्वात् विधानस्य । १६ ॥

भाष्यम्— अविद्येति पद्ययावृत्ति । एतन्नातीषक सर्वधर्मं स्यात् । कुत ? तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । त्रिधीयते अनेनेति विधान शब्द । सोऽनुमीयते स्मृत्या । न च तस्य आहूतियचनता न्याय्या, न च व्यक्तियचनता । न सर्वेषामनुग्रहता यदेह सामान्यम्, तस्य वाचक कश्चिच्छब्दोऽस्ति, सोऽनुमीयत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेयवत्या । कुत ? पदार्था कर्तव्या इति प्रमाणमस्ति, न्यायवत्या तु न किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।

या— ‘अपि वा सर्वधर्मं स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते । तन्न्यायात्साद्विधानस्य शक्तमात्राविनारिण ॥’ इह स्मृतीशक्त्याश्रयणस्य मूलश्रुतिवस्तुमीयमानानु ष्यत्वात्प्रिषाविद्येयव्यायेन अत्रयदुपलभ्यमानकार्यानुसंगकारणानुमानेनैवित्यत्रमिति मानानामविशेषपरिच्छिन्नवशादाहानोपनासादिधारण्यविशेषस्वगादिच्छकारकैरिति कर्तव्यताविषय तावदनुमाद्यता । एत सर्वनीयपरि देहद्विषयमनाहारपर्यहरेषु प्रतिषेधकिसाधारक नरकारनिष्कलप्रतिषेधकऽऽहानुमानमवदनमापि तावता च योग्यतामात्रविषयत्वात् तद्विषयपरिच्छिन्नकर्तृत्वोपाधिहारिण्यत्रप्रतिषेधकत्वम् । कुत ? त्रिवेप श्यायने कर्ता विशेषण प्रतिनियम् । योग्यत्वाप्रतिषिद्धाविशेषोपाधदान्त्वर्थे ॥’ तदिह विहितानुमानावना तावत् समान्यापावननिवासि वर्णाश्रम कामधर्मधरतदुक्तसादिकर्तृमपरिदिष्टा । वजनी ययोग्यतमपि यद्यत्तन्मान द्वित्रियुक्तवाधममाय संवद या तदर्थविष्टर्गानामिदमनयात्तच्छादिविषयविशेषते । ‘न तत्रोपपन्न किञ्चित्वाचात्पानुमादियत् । अनुमीयेन देहाद्यदृष्टकर्तृविशेषणम् ॥ येऽपि च प्रतिषिद्धेरुद्देशान्नरनिगामिन । तद्वाच्यपि पद किञ्चिदनुमातु न शक्यते ॥’ योग्यवे

नाविशेषप्रयुक्तोऽप्यधिकार वेनचित्कर्तृविशेषणवदेन सता राजस्यैव, वैश्वे वैश्वस्योमेन इत्यादिवद्विशेषेन न चान दृश्यमानाचरितु मधि किञ्चिदेकमेव समान्यितु शक्यम् । कुत ? ‘सर्वं नामपदं तावद्भवत्याकृतितिन्यवनम् । यद्यदेवानुमीयेत नैसार्थमपि तद्वयेत् ॥’ न तावदाच्यत्वदाक्षिण्यत्वादिजातिप्रतीच्योरीश्यादिस्यक्तित्वात्ता सर्वशक्त्यादिव्यक्तिष्वनुगता काचित्पुण्यते । यद्वचनमुपपद होलाकायधिकारविधिष्यात् । यावत् मनुष्यरजाक्षरत्वादिनातय तावत् विद्यते ता सर्वदेवतासिष्यक्तिष्वविशिष्टा इति नाऽऽचापानुसंगविशेषणमर्थवदेन ज्ञायते । ‘व्यक्तिनाचितु यत्राम तदेकत्रैव वर्तते । देयदत्तादिवचनेन न सिध्येत् कर्तृनेकता ॥’

न ह्यनन्तमेदाना प्राच्यादिपुरुषवर्तीना व्यस्तमस्ताना सज्जानुभवाधर्मवादेकमभिधानमवकल्पते । एतेन गुणत्रियातामिद्विधिष्युक्तप्रायस्त्वचनतर प्रत्युक्तम् । न हि काश्चिदपि गुणत्रियाजाति पक्ष्य प्रतिदेशस्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्या संभाव्यते । सर्वत्र तत्राभिव्यक्त्यविशेषात् । ‘व्यक्त्यावृत्तिविनिर्मुक्त पदार्थो न च विद्यते । यमाश्रित्य प्रवृत्त स्यादधिकारिविशेषणम् ॥’ एतदेव प्रतिपादयत् भाष्यकार आह । ‘उक्तमाश्रुत्याधिकारप्रवृत्तविधानविशेषण येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते ‘न तस्याऽऽहूतियचनता न्याय्या न व्यक्तियचनता’ इति । न ह्येते होलाकाचारा काचिदाहूतितुमिषिधीयते न व्यक्ति न हि दावत्तु पुरुषोपेतेऽरस्त्रिभस्त्रात्माभेदेनापि व्यपदेशेनोपग्रह संभवति । कथाचित्तस्याऽऽहूतियचनता न्याय्या न व्यक्तियचननेति प्राम्णिक्याममिप्राय यथैव ‘जानि तु वाद्यपयोऽविशेषात्’ (६।१।८) इति सूत्रकार स्वर्गकामपदयोगिकमनुसूदियमानपुस्तकविशेषणासंभवात् पलापि मातमनुपपत्तातिविषयवत्तेश सामर्थ्यादिनजातिगतधिकार वक्ष्यति, ‘तथेहापि प्रार्थित्यवर्तकत्वात् वीधता । देवधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥ कश्चित्प्रायसातकम्प्रायमुपवर्णयत् इम प्रथमाऽ

दृषित्वा पूर्वमेव समर्थमानः स्वगतयाच्छ्रुति-
मानयन्दनित्तान्तिविधिभावनेशोथ मेदमयश्नुमय-
स्वरूपनिरुपणार्थमुद्योगाभावेदाकार्याधिकरणसिद्धान्त
निनाशप्रयत्नमाह भाः इति वाऽनाख्येयः स्वयमेवा-
न्दन शब्दज्ञानरकारकरिति ।

तेन यः कश्चिदात्मतन्मयकार्यतत्त्व जिज्ञासमान,
दृच्छति कः पुनरय मातो भावना चेति त प्रयत्नय-
यव्यात्मैश्वरत्वात् केवलमययमयोगदर्शनाभावाच्च सर्व-
थातयंतामान्यमचनककृतिप्रतिष्ठापुचारप्रदानेनेषोत्तर
दास्यते सुवीच्छन् इत्यर्थः, सर्वथाऽऽज्ञासमानोऽर्थं
वादृतेरूपेण वाऽऽज्ञानेन स्पृकपाकृतिगोचराति-
शयितश्च किञ्चिदात्मतत्त्वमैतौसाशरहितत्वाद्गारापेशो-
ऽस्यार्थ इति । तदेव किञ्चिदेनापि प्रत्येगोक्त भाग्य
कारेण । 'न तस्माऽऽकृतिचनता न्याय्या न व्यक्ति-
चनता' इति । विद्यान्यायो हि मने पूर्णं प्रकृतस्वमेव
वच्छब्देन निर्दिश्य स्वकन्याकृतिचनत्वात्प्रनयति ।
'छुष्यदित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।
न विषेभानना या वा सामान्यव्यक्तिरूपताम् ॥'
तदिदमर्षवदमेवानुपपत्तिर्क च ध्रुतिशान्तमयाविषा-
न्धार्थमेव सञ्चतु शुद्धादिमन्त्राङ्गाध्यकाराधिप्रेतार्थन्यायेन
सम्प्रापित्वादि मनाशयान्स्यास्तिज्ञानार्थं योजितम् ।

देखनारुष्येवमौनवृत्तिविचारणार्थोऽयं क्रमः, स यदि
पूर्ववृत्तय आत्मशोषकनिराकरणपरिपयत्वेन वर्णते तत्र
एवमप्यत्राच्छब्देन संभवते मभोक्तन्यायमार्थेण । यदि
तु तत्रारिच्छाभेनाऽऽत्म्यात्मयशाश्वतीनामनाख्येश्वरत्वात्त-
मेव स्वकन्याकृतिरक्षिता पूर्वमेव वर्णयेत्ततोऽन्यत्वात्प्रकृत-
पदुत्पन्नमनिष्कारात्तकार्यदेव हेव एव स्यात् । तथाहि-
'यग्यानाऽपानागन्धस्य न व्यस्त्याकृतिवाचित्वा ।
नामात्तद्विहितं कर्म सर्वाथमिति विस्मय ॥'
इति नाम त्रिष्टादिप्रयोगे भावनाया विषेरं व्यक्ति-
कारेण वा वदेत्तो होगकादयः प्रतिनिवतदेश
कान्तौ मरेपुत्रेणु । प्रकृत्याकृतिविनिर्मुक्तोऽत्यवदेदयो
ऽर्थेष्टागमरहितव्यारार्थविषय, सर्वप्रकृत्यर्थं ह्येव
ऽर्थानामर्षवदोदहरणे चेत्येवमेव स्यात् । 'अनाख्ये-

मी. को. ५६८

यदनमुन्त्वा च पर्याये, स्वयिकल्पितैः । अन्वा-
र्यान् वृत्तं तद्य पूर्वोत्तेन निरुध्यते ॥'
निष्पुनदेसकने पनाम्मानागन्धना कथयन्नाभूत्मेव
नटुभाषितप्रवापनापरपर्यायत्वमभ्युत्पेप व्यावच्छब्देन
स्वयमनारपेशत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदा-
ख्यानप्रत्यय कर्तृवक्तृव्यारण्यप्रमास वा वदेत्तद्यपि
'प्राज्ञगो यज्ञमानवः' इतिवदुत्तरदायीनविद्योपान्या-
न्यासदधीनशान्यादिश्रुतित्वमनुप्रकृत्यमानो न स्वगतय-
कन्याकृतिचनन्विचारधीनाधिकारिविनिर्णय, स्यादिक-
मुव यदा कर्तृविश्रान्तनिरपेक्षविधिमान्तादिमात्रावितर-
नेयान्स्थान्ते । यदि चैतान्कन्याममेव सर्वप्रमत्त्वकारण
भवेत्ततो राजसूक्तश्रमेधैर्यस्तोमादीनामप्येवमारामका-
ख्यातप्रत्ययविषेत्तत्वादिशेषात्तन्परमप्रकृत । अथ
तेषामनिर्देशपार्यन्त्यवतिहितानामपि राजावुषपदनगाद-
सर्गप्रमत्त्वम् । एव तन्मात्रसर्वप्रमत्त्ववादिना तदेवो
पत्प्रमत्त्वम् । सर्वप्रमत्त्ववादिना च निराकर्तृत्वम् ।
तथाऽऽकारानुपपत्त्यव्याकृतिचनताऽर्षमारागमर्ष-
सम्पन्नताकृतिनामाधिकारप्रतिपत्तेर्वा निराकृतेव ।
तत्रया चोत्तरात्तानि 'स्तिष्ठाभावाच्च निरम्य'
'आत्मा हि देवमर्षयोगात्' इत्येवमादीत्युपपत्ते-
न्यासप्रत्याख्यानार्थानि समस्यन्ते । तस्मात्तदधिकार-
न्यासत्तरादिज्ञानरूप अन्वयिद्यतदेशाचारशब्दवर्णमनुनिवद-
धर्माणामपि सर्वप्रमत्त्वम् ।

दर्शनाद्विनियोग स्यात् ॥ १७ ॥

भाष्यम्— अथ बहुक यथा शिवाकृत्यो ऽथ
निष्ठते इति शोभयमव्या शिवातन्त्रयपदस्ताम दर्शन
सदृशम् ।

वा— वस्तु जातिद्रुगोत्पन्नवर्णवदपत्रस्मिन्विष्यु-
मानमिति । 'तत्रैकशब्दवाचयता ज्ञान्यादीना व्यन-
स्यया । दर्शनाद्विनियोगः स्यात्प्रज्ञानात्तद्विधर्म-
यम् ॥' यथैव पञ्चावत त भूगना पक्षिप्रपुत्रकानि
वच्यन्तकाप्युत्पत्तिरात्मन्यानां नाराधते द्वितीय प्रवात्र-
सन्तुपादन्तेपामित्युत्पत्तेः अत्रिरेवत शोभयमवदधवा-
दप्रारहितविषयवचन तथैव प्रतिज्ञातिशोभनियत-

त्रिभिर्गैकशिलादिक्लप्यपरस्थितविधिविशेषानुमानोप
पत्तिरस्तीति दृष्टान्तराष्टान्तिकनैपथ्यम् ।

लिङ्गाभावात् नित्यस्य । १८ ॥

भाष्यम्— इदं पदस्य कस्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् ।
कानि तानि पदानि ? अथ किमर्थे न लिङ्गाद् व्ययस्या ?
यथा 'गुरुगे होता' इति । नास्ति तत्रिरवमेया
लिङ्गम्, यद्यथादघनमनुवर्तते । येषु इवामा बृहत्तो
लोहिताश्रावतेऽपि न सर्वे आह्वीनेतुकादीन् कुर्वते ।
अनेरलिङ्गा अपिचानुनिष्ठन्ति । तस्मात् व्ययस्या ।
गुरुगे होतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ।

या— 'व्यक्त्याहृत्यभिधेयेऽर्थं प्रत्याप्याते
विशेषणे । लोहिताश्रादिचिह्नानामधुनाऽन्या
निरात्रिया ॥' जातिर्यन्ति वाच्युपपदाभावेऽपि कर्तुं
गन्धंस्वानर्यादिगुणविशेषोपलक्षणैः कृष्णकेशापानस्तु
अधिकारनियमं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते—
'लिङ्गाभावात् नित्यस्य नास्ति कर्तुं विशेषणम् ।
नियतेन हि लिङ्गेन नित्यं कर्तुं परत्त्यते ॥
यसिद्ध दाक्षिणात्याना लोहिताश्रादि कल्प्यते ।
अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतामपि ॥ दृष्ट
माचरणं चैतत्तसिद्धन्तरहितेष्वपि । तस्माद्वायव
स्थितैश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥' यद्य
लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मयते तस्य उपलक्षणीभूतं
लिङ्गस्यैषादगमयसमासमप्यम् । ननु लिङ्गशब्दस्य
निरयमापेशं गन्धं स्पर्शात्तस्य च तत्त्वेन सामर्थ्यं
निमानाभावात् भवितव्यमेवैह समासेन देवदत्तस्य
गुरुकुलमिति यथा । नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेशान्तर
सगते । नित्यं नापेशत लिङ्गं देवदत्तं यथा
गुरु ॥' गुणशब्दस्य हि विशेषापेश एव आत्पलाभ
इति देवदत्तगन्दोरात्तसिद्धमपेशान्तरिकात्तर्णीत
स्वायंशकाम्पथिषादघनसामर्थ्यप्रतिषेधप्रमप्यम् । 'इह
लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्गव्यपेक्षया । न
च लिङ्गपमिधाप्येतन्नित्यस्येति पदं मतम् ॥'
यद्यपि चैव गम्यममकर्मरथे सति लिङ्गशब्दं प्रानेते
तथाऽपि गुरुदिग्पत्तिपदात्तसिद्धमपेशान्तरमाय तपशयम्

चित्तिमित्तमर्षविधिशब्दत्वप्रसिद्धिः । 'लिङ्गी यौगिक
शब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते । लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं
मुक्त्वा चान्यदपेक्षते ॥' लिङ्गपतेऽनेनेति हि क्रिया
योगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न सर्वविधशब्द
त्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकात्तरापेशा न
मुञ्चतीति काम 'लिङ्गिनो लिङ्गदशंनम्' इत्यादौ
भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लक्ष्यत्वात्लिङ्गा
पेक्षितं तद्वदन्तया पठयोपनीयत इति तत्संभवापेक्षाया
मपरिहार्योऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मात्त्रित्यस्येति नियतं
चिह्नोपपत्त्यं कर्तुं विशेषणमेवाधिकारविशेषणं वा नियतस्य
कर्तुं नित्यस्याधिकारस्य वा न प्रतिपादकं किंचिच्चिह्न-
मतीति न तदभिधाय्युपपदविशेषितं यवस्थितहोला
कादिनिधानोपपत्तिः ।

आरत्या हि देशसयोगान् । १९ ॥

भाष्यम्— अथ कस्मान्न समाप्यया नियमः ।
ये दाक्षिणात्या इति समाप्ययास्तौ आह्वीनेतुकादीन्
करिष्यति, ये उदीच्या इति समाप्ययास्तौ उद्गृह्यम-
यसादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा,
'राजा राजमूयेन' इति । नैतदेवम् । देशसयोगादाप्य
मपत्तिः । दाक्षिणादेशान्निगतं प्राधु वा उद्गु वाऽवस्थित
आह्वीनेतुकादीन् करोत्येव । उदीच्याश्च देशान्तरे उद्
गृह्यमयसादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अथदेशाश्च
देशान्तरगतो न नियोगत परपदार्थान् करोति । तस्मात्
अयस्या । 'राजा राजमूयेन' इति तु नियता ज्ञातिः ।

या— 'इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुपसर्तते ।
तत्प्राच्यादिसमाप्यार्यमुपन्यस्त विशेषणम् ॥'
सर्वे हि देशाचारं प्राच्यादाक्षिणात्यादिसमाप्यतेः
पुरूपे क्रियते समाप्यार्वाजतेषु च नोपलभ्यन्ते ।
तस्मात् समाप्यविशिष्टविध्यनुमानान् तत्संयुक्तप्रमाणवत्
एव अशयानिति । तत्र समाधिः । 'आरत्या हि देश
सयोगाश्रमात्कर्तुं वर्तते । आचारागामत प्राप्ते
विधिर्देशविशेषणः ॥ देशश्च दिग्विशिष्टं रयादि-
रूपं चानुपस्थितम् । न च तद्देशसम्बन्धादना
चारोऽनुवर्तते ॥ निगतेष्वपि दृष्टत्वात्तद्गतेष्वप्य

पटयन्ते न सर्वे । तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य विचार्यन्ते । त्रिमेने तेषामेव धर्मा उत्र सर्वेभामिति । तदर्थं च किं तेषा स्मृतिर्मुद्रिता यवस्त्रिविधया शक्यते क्लृप्तयितुं उत्र सर्वेषाधारण्येन एव इति । तत्र 'लिङ्गव्यपस्थया लिङ्गी व्यपस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव यद्विनान्यत्र मीयते ॥' स्मृत्याचारलिङ्गगम्या धृतिर्न प्रपद्यते । तच्च लिङ्ग नेपुण्विदेवोपलभ्यते । अतस्तद्विषयतैव धृतिरनुमातु शक्यते । नहि तस्याः सर्वविषयत्वे प्रमाणमस्ति । यवस्त्रिविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोश्चरते । यदि च साधारणी धृतिः स्यात् तदस्मृतिरूपेण स्मृत्याचारवपि सर्वपुरुषगामिनी स्यादात् । यदि हि आन्तर्यादिनिमित्तमितरेषा अनाचरण तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु प्राच्याग्रभिमामिनामाचरण इतरेषा च अनाचरण न उरुसाधारणानुमानेऽनकश्यते । तस्मात् यवस्थितमेव धर्मतम् । इति प्राप्ते, अभिधीयते— 'विशेषाभावात्प्रायेण प्रसिष्येत्सर्वधर्मता । विशेषणान्तरा स्यात् तत्र नेहोपपद्यते ॥' यदुक्तं सर्वधर्मते प्रमाण नाम्नाति तदपुक्तम् । नहि सर्वधर्मतादिना प्रमाणमुत्पद्यते यम् । उभयवदिस्तिद्धेनेव विधिना अस्ति विशेषोपादाने सर्वधर्मत्वसिद्धेः, यवस्थागदिना तु वक्तव्य विशेषे प्रमाणम् । तत्र नास्ति । तथाहि स्मृतयः तावन् साधारण्येनेव विदधतीति न तेषु चरन्विशेषोपादानमस्ति । स्मृत्यनुसाधेव च धृतिरूपमिति तदपि साधारण न्यायम् । पाठ ३३३या तु कुटुम्बधारणत्वात् । कर्ता हि छन्दोगः स्वष्टिगान् छन्दोगान् स्वप्रथम अप्यापयामास । ते अत्रि अन्त्यान् छन्दोगान् इरेत गीतमीपस्य छन्दोगे पाठः । तथा आपस्तम्बप्रथमस्य तैत्तिरीयैरेत अग्रमथानामत्रि इति यवस्थितधर्मविषयत्वं अत्रमाशङ्कम् । आचरणेण तु धर्वाचारित्तुगत अनाचारित्तुन्यध यवश्च आङ्गिर्दक्षिणुगस्येथानादिक न किञ्चित् विशेषण धर्ममति, यदुपद्रव्य होलाग्रविकारं प्रियिष्यात् । तथा प्राच्यादिषमाप्याऽपि धर्मिचारिणी तरेषागथानामपि केवाचित् अनाचरणत्वात् । चिरनिर्मितपुत्रोपा-

दाना च अन्यामपि समाख्याया आचरणत् । तस्मात् अस्ति विशेषणे सर्वधर्मतं आचाराणा स्मृतीना च इति सिद्धम् ।

सोम— विषयपरिधोक्तेन तदप्रमाणस्य स्थिरीकरणत् प्रामाण्यस्य स्वातन्त्र्याभावस्य च अस्तत्वे व्यवस्थापिचारानुपपत्तेश्च संगतिरिति । सूत्रार्थस्तु— अनुमापकस्य व्यवस्थितत्वात् यवस्थासंयुक्तमेव धृतिरूपं प्रमाणमनुमेय स्यादिति ।

वि— 'होलाकादेर्व्यवस्था स्वातन्त्र्यापरम्पुताग्रिम । देशमदेन दृष्टत्वात् साध्य मूलसमत्वतः ॥ प्राच्यादिषदयुक्तायाः धृत्यस्तुमितौ पदे । अर्थाधीषादमत्सवेत् न सामान्यानुमानतः ॥'

भाट्ट— अथ यत्र स्मृतिषु पाठयवस्था यथा गीतमीयाः छन्दोगैरेव, तथा आचारेषु कर्तव्यवस्था यथा होलाकादि प्राच्याग्रभिमामिनिरेव, तत्र तदनुमेयधृतिरप्यनुमापकस्य नियतविषयत्वात् नियताधिकारिकेवेति नान्येस्तदुदयेयम् । इति प्राप्ते, यदुपद्रुमापकं नियतविषयकं तथाऽपि नानुमेयधृतौ विशेषण प्राच्यात्वादि दातु शक्यम् । न हि प्राच्यात्वं नाम सर्वोचरित्तुगत जातिव्यक्तिगुणस्येथानादिभिर्निर्वक्तुं शक्यम् । तत्र तदेतद्गणानामप्यनाचरणत्वात् चिरनिर्मितपुत्रोपादानप्याचरणाय । अतो विशेषणभावात् सर्वविषयत्वम् । गीतमीयादिस्मृतेस्तु न छन्दोगाधिकारस्तरणम्, येन श्रुतावपि तत्समायेत । पाठमानं तु तेषा स्मृतिर्कुटुम्बधारणत्वात्तदुपपन्नम् । कर्ता हि छन्दोगः स्वष्टिगान् छन्दोगान् प्रथमस्यापयामास । तेऽप्युपनिर्वृतेः पाठः तस्मात्त्वे व्यवस्थित इति तत्रापि सर्वविषयत्वमेव ।

मण्डल— 'होलाककर्मनियमेन कार्यम् ।' 'होलाककर्म' होलाकायाचारानुष्ठानम्, 'अनियमेन' न्यायस्त्रिविषयत्वभावेन सर्वजनसाधारण्येन, 'कार्यम्' कर्तव्यमिति योजना ।

ञ्जवर— 'होलाकाद्यव्यस्तितम् ।'
 • होलाकाधिकरणम् । (३३३) । साध्यान्त्यानामासमक्षणजननाचाराः, प्राच्यादीनां च मासमवधान-

चार । तत्रोभाष्यमाचाराभ्यां श्रुत्यनुमान सामान्यत एव स्यात्, दाक्षिणात्यप्राच्याद्युपपदकल्पनाया. होला काधिकरणे निरस्तत्वात् । बाल. पृ. १३९.

॥ होलाकाधिकरणन्याय. । साहस्री ८५९.

* होलाकादय. किं प्राच्यानामेव धर्म उत सर्वेषा इति संदेहे सर्वेषामिति सिद्धान्त । भा. १।३।७। १५-२३.

* होलाकायाचारात् भविष्योत्तरदी निबद्धा । सु. पृ. १८९.

* होलाकायाचारव्यवस्थाकारणं कर्तृविशेष एव न देश । सु. पृ. २५७

* होलाकोत्सवादिः सदाचार शिक्षाचारत्वात् प्रमाणम् । वि. १।३।४ वर्णक ३.

* हौत्रे, आश्वय्ये, औद्गात्र इति समाख्यया धर्मनियम । वि. १।३।६. * हौत्रमाश्वय्यवर्षौद्गात्रमिति समाख्यया होत्र- अभ्यर्चो उद्गात्रुश्च तत्तत्कर्मभिः संबन्ध । १।३।६।१२. मीको. पृ ४१५९ 'समाख्याधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण इष्टव्यम् ।

* हौत्र इति वृद्धिदशानात् होत्रसन्दात् तस्येद कर्म इत्येवमन्वाख्यान इति गम्यते । वा ३।७।१९।४०.

* हौत्र इति समाख्यया अर्थवत्त्वात् होत्रा हौत्रस्य कर्ता भवति । भा. १।२।४।१४।३५, * हौत्रमिति समाख्यातानि कर्माणि होत्रा कर्तव्यानि । ३।३।६।१३,

* हौत्र वैष्णव अमावास्यां प्रकृत्य आम्नायते ' इद विष्णुर्विचनने. ' 'प्रतद्विष्णु स्रवते कीर्षणे. ' इति । १०।८।१७।२३, * हौत्र होत्रा कर्तव्यम् । ३।७। १९।४०.

॥ हौत्रास्तु विकल्पेरेत्नेकार्पत्वात् । १२।३। १६।३६ ॥

होत्रा, होत्रा अनुवचनीया ये मन्त्रा. यूयोच्छ्रय- कार्या वा यूपपरिग्याणार्या वा ते एकार्पत्वात् एककार्य करत्वात् विकल्पेरेत् इति पूर्व. पक्षः । समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥

न विकल्प. किंतु समुच्चय. स्यात् होत्राणा मन्त्रा- णाम् । क्रियमाणानुवादित्वात् । अध्वर्युणा क्रियमाण अनुवदन्ति इति क्रियमाणानुवादिन । इति सिद्धान्तः । समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

'नि प्रथमामन्वाह, विरुत्तमाह' इत्यादि लिङ्ग होत्राणा मन्त्राणा समुच्चय दर्शयति । के. * हौत्रप्रवचनाख्य. ऋग्वेद । सु पृ. ७९७, ११००.

॥ हौत्रमन्त्राणां समुच्चय. ॥

हौत्रास्तु विकल्पेरेत्नेकार्पत्वात् । १२।३।१६। ३६ ॥

भाष्यम्— हौत्रास्तु ये मन्त्रा यूयोच्छ्रयणीया वा ' उच्छ्रयस्व वनस्पते ' इति, यूपपरिग्याणार्या वा 'युवा सुवासा. ' इति, ते विकल्पेरेत् । कुत ? एकार्पत्वात् । एकार्पा एते उच्छ्रयणस्य, परिग्याणस्य चाभिधायका । एकैकश्च तेपामितरात्रपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्प ।

समुच्चयो वा, क्रियमाणानुवादित्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— समुच्चयो वा होत्राणाम् । कुतः क्रियमाणानुवादित्वात् । करणाना विकल्प उक्त. न चेते करणा. । क्रियमाणानुवादिन एते क पुनरनयोर्विशेषः । करणा. करोमीत्येव प्र कुर्वन्ति । क्रियमाणानुवादिन एव कर्तव्यमिति कथं कृत्वा ? उच्यते । अध्वर्योस्तावत् करोमीत्येते प्रत्ययेनार्थः । अस्ति होतस्मिन् क्रियेव न प्रवर्तते एष च प्रत्यय सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो स्मरति इदं मया कर्तव्यमिति, स तत् करोति क्रियमाणानुवादिनश्चाध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदति 'अज्जन्ति त्वामध्वरे देववन्दः' इति । सोऽनुवा अलमध्वर्यो स्मृतिं कर्तुम् । अतस्तत्स्वरूप. । तेन कर्मणा आकाङ्क्षितत्वात् स्मरणार्था एते विशयन्ते स्मरणार्थेय च मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यात् स्मरितं क महदृष्टार्थं भवति यथाप्रेषितं कृतम् । ननु वि

देव स्मृतिर्भवति । सत्यम्, विविदाग्नादपि सामर्थ्या-
 ऽभवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्या-
 न्मन्त्रेण कर्त्तव्या । प्रवृत्तेषु च कर्मसु स्मृतिर्घटानेनार्थः ।
 इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे
 संभरः इति क्रियमाणानुवादिरादौत्राणां समुच्चयः ।

ममुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्— 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुक्तमामन्वाह,
 ज्योतिष्मतीरनुवायान्' इति । अनेकसंनिपाते चैत-
 ङ्गवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

ज्ञा— 'तच्छुभम् वनस्पते' इत्यादयो ये क्रिय-
 माणानुवादिनो होत्रा मन्त्राः तेषामपि करणयन् एकाधे-
 त्वान् त्रिरुक्तमात्रौ उच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठान-
 करणभूता स्मृति पूर्वश्रवणतिनी कुर्वन्ति । न च एकेन
 तत्रिंशदौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्पः ।
 क्रियमाणानुवादिनस्तु अप्ययुगा क्रियमाणस्य कर्मणः
 स्मृत्यविच्छेदार्थाः । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादेष्विति
 इति सर्वेषां समुच्चयः ।

के— ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव हौत्रा-
 णामपि विकल्प इत्युच्यते इत्यन्तसंगतिः ।

वि— 'उदिवेत्युच्छ्रयश्चेति विकल्पो वा समु-
 चयः ।, विकल्पः स्मारकत्वैक्या, दाकारान्यावतो-
 ऽन्तिमः ॥' 'कर्त्तव्यं करोति' इति स्मृतिप्रकारान्य-
 रान् कार्यकामावन् समुच्चयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— 'उच्छ्रयस्व समिद-
 स्वेत्यादीनां किं विकल्परतम् । समुच्चयो वा, कार्यक्या-
 दायो, ऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो होत्रा मन्त्राः,
 तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव
 मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत्
 विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठान-
 जनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैपर्यायणौ विकल्पः ।
 प्रवृत्ते तु अप्ययुगा क्रियमाणस्य बहुसंख्यासक्तस्य
 कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनःपुनः स्मरणत् अनेकैरपि
 मन्त्रैः तत्तद्व्यापाराणां स्मरणोपपत्तेः अष्टदोषदृष्टविकल्पा-
 योगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव 'त्रिः प्रथमा-
 मन्वाह त्रिरुक्तमाम्', 'ज्योतिष्मतीरनुवायान्' इत्या-
 दिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन— 'हौत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चये एव ।'

शंकर— 'क्रियमाणानुवादिषु ।' समुच्चयः ।

● हौत्रकाव्यायः । संकर्ष. ३.

ॐ हृदनकन्यायः । यथा हृदनकयोः परस्पर-
 वियुक्तयोः धीवरेण प्रथमं पीयता भवति, संयुक्तयोस्तु
 परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्मता भवति, तथा प्रवृत्तेऽपि ।
 (अत्रः रक्षयसकमावे अये न्यायः) । साहस्री. ३९२.

● हूसीयसी गायत्री । पाठेषु अष्टराणि ६।६।७।
 उदा० 'प्रेष्ठसु मियाणा' (ऋसं. ८।१०.३।१०)
 किंवा ७।६।६। उदा० 'इन्द्रः सइसदाता' (ऋसं
 १।१७।७।) ।

देव स्मृतिर्भवति । सन्धम्, विधिशब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्मण्या । प्रतयेतु च कर्मसु स्मृतिसदानेनार्थः इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे संभवः इति क्रियमाणानुवादिरवाद्द्वौत्राणां समुच्चयः ।

समुच्चयं च दर्शयति । ३८ ॥

भाष्यम्— 'त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह, उद्योतिष्मतीरनुवात्' इति । अनेकसंनिपाते चैतद्भवति प्रथमा, उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ।

शा— 'उच्छ्रयस्व घनस्पते' इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो ह्रीत्रा मन्त्राः । तेषामपि करणवत् एकार्यत्वात् विकल्पप्रती उच्यते । करणानि हि कर्मानुष्ठानकरणभूता स्मृति पूर्वैक्षणवर्तिनी कुर्वन्ति । न च एकेन तत्सिद्धौ इतरेण कार्यमस्तीति युक्तः तत्र विकल्पः । क्रियमाणानुवादिनस्तु अप्यर्थुणा क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्था । स्मृत्यविच्छेदश्च आन्तादपेक्षितः इति सर्वेषां समुच्चयः ।

के— ब्राह्मणविहितानां प्रथमादिमन्त्राणामिव ह्रीत्राणामपि विकल्प इत्युक्त्यानात् दृष्टान्तसंगतिः ।

वि— 'उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।, विकल्प स्मारकत्वैक्या, दाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥' 'वर्तव्य करोति' इति स्मृतिप्रकारान्तरत्वात् कार्यैक्याभावात् समुच्चयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति— 'उच्छ्रयस्व समिद्धस्वेत्यादीनां किं विकल्परत्नम् । समुच्चयो वा, कार्यैक्यादायो, इत्युत्तयेऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ये तु क्रियमाणानुवादिनो ह्रीत्रा मन्त्राः, तेषामपि क्रियमाणकर्मरमृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत् विकल्पः । इति प्राप्ते, करणमन्त्रजन्यस्मृतेः अनुष्ठानजनकत्वेन एकेन सिद्धौ इतरस्य वैधर्म्यापत्तौ विकल्पः । प्रकृते तु अप्यर्थुणा क्रियमाणस्य बहुक्षणव्यासक्तस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनः पुनः स्मरणत्वात् अनेकैरपि मन्त्रैः तत्तद्वापाराणां स्मरणोपपत्तेः अष्टदोषदुष्टविकल्पायोगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्', 'उद्योतिष्मतीरनुवात्' इत्यादिकानि लिङ्गान्यपि संगच्छन्ते ।

मण्डन— 'ह्रीत्रो मन्त्रः स्यात् समुच्चय एव ।' शंकर— 'क्रियमाणानुवादिषु ।' समुच्चयः ।

● ह्रीत्रकाध्यायः । संकर्ष. ३.
● हृदन्कन्यायः । यथा हृदन्कयोः परस्परविशुक्तयोः धीवरेण प्रथमणीयता भवति, संशुक्तयोस्त परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्धर्पता भवति, तथा प्रकृतेऽपि । (अतः रक्षरक्षकमावे भय न्यायः) । साहस्री. ३९२.

● हूसीयसी गायत्री । पादेषु अक्षराणि ६।१।७। उदा० 'प्रेष्ठसु मियाणा' (अशंसं. ८।१०।३।१०) किंवा ७।६।६। उदा० 'इन्द्रः सहस्रदाना' (अशंसं २।१०।७) ।